

भगवताऽऽत्रयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता
चरकहृदयलाभ्यां प्रतिमंस्कृता

चरकसंहिता

साम्बन्ध-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्लेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठांतरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तिर्गतमौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे
श्री गुलाबकुंवरया आयुर्वेदिक मोसयटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

— — — — —

द्वितीयः खण्डः

— — — — —

शकाब्दः १८७२, ख्रिस्तान्द १९४९, विक्रमान्दः २००७

मूल्यम् १९ रुपयाः

प्रथमावृत्तिः १९४९

४०००० प्रतयः

सर्वस्वाम्यसंकलिता

श्री जामनगरे आयुर्वेद मुद्रणाकषे मुद्रापिता च

THE CARAKA SAMHITA

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASI
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒṢA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIḌHABALA

VOLUME II

EDITED AND PUBLISHED

IN

SIX VOLUMES

WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH

BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY

JAMNAGAR

INDIA

POPULAR EDITION

1949.

RUPEES 75/-

First Impression 1949
4000 Copies

Printed in India
at The Ayurveḁa Muḁranalay, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसाहताया विषयानुक्रममाणका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ सत्रस्थानम् ।	
१ दीर्घजीवितीयाध्यायोऽध्यायः ।	
१-२ दीर्घजीवितीयाध्यायोपक्रमः	१
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्र- सकाशे गमनम्	१-५
२३-२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य पवचनम्	५-६
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम्	६-९
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम्	९
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाच्च	"
४३ अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	९-१०
४४-४५ सामान्यविशेषयोर्लक्षणम्	१०
४६-४७ आयुर्वेदस्याधिकरणम्	"
४८ द्रव्यसंग्रहः	११
४८ चेतनाचेतनमेवेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्	"
४९ गुणाः कर्माणि च	"
५० समवायस्य लक्षणम्	"
५१ द्रव्यस्य	"
५१ गुणस्य	"
५२ कर्मणः	१२
५३ आयुर्वेदस्य कार्यम् (प्रयोजनम्)	"
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	"
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	"
५५ आरोग्यस्य हेतुः	"
५६ आत्मनो लक्षणम्	१३
५७ त्रिविधः शारीरबोधसंग्रहः	}
५७ द्विविधः मानसबोधसंग्रहः	
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः	"
५९ बायोर्गुणास्तरप्रशमनानि च	"
६० पित्तस्य गुणास्तरप्रशमनानि च	१३-१४
६१ श्लेष्मणो गुणास्तरप्रशमनानि च	१४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६२-६३ विकाराणां विनिवर्तने उपायाः	१४
६४ रसस्य लक्षणं विशेषे प्रत्यक्षाच्च	"
६५ रसानां संग्रहः	१५
६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च रसाः	"
६७ प्रभावमेवेन द्रव्यमेदः	"
६८ उत्पत्तिमेवेन	"
६८-६९ आग्नमद्रव्यसंग्रहः	१६
७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	"
७१-७२ चतुर्विधमौद्भिद्रव्यम्	१६-१७
७३ औद्भिद्रव्यसंग्रहः	१७
७४-७६ अज्रमादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां संग्रहः	"
७७-७९ षोडशमूलिनीनां नामकर्माणि	"
८०-८५ एकोनविंशतिफलिनीनां	१८
८६-८७ चतुर्विधमहाश्लेहानां	१९
८८-९१ पञ्चविधलवणानां	१९-२०
९२-९०४ अष्टविधमूत्राणां	२०-२३
१०५-११३ अष्टविधक्षीराणां	२३-२४
११४-११५ क्षीराश्रगाक्षयो वृक्षास्तेषां कर्म च	२५
११६-११९ त्वगाभ्रयाक्षयो वृक्षास्तेषां कर्म च	"
१२०-१२३ औषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणाः	२६
१२४-१३२ औषधानां नामरूपयोगज्ञाने दोषाः	२७-२८
१३३ मिषज्जुभूषोः कर्तव्यम्	२८
१३४ युक्तस्य भेषज्यस्य लक्षणम्	२९
१३५ मिषक्तमस्य लक्षणम्	"
१३६-१४० अध्यायार्थसंग्रहः	२९-३०
२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	३०
३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि	३१
७-८ वमनद्रव्याणि	"
९-१० विरेचनद्रव्याणि	३२
११-१३ आस्थापनद्रव्याणि	"

परकसीहिवाया विषयावुक्रमनिका

	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१४ अनुवासनप्रव्याजामास्थापनप्रव्येष्णसिद्धेयः	३२	सम्भानीयो दशको महाकषायः	५३
१५ पञ्चकर्मतः प्राकृतस्यम्	३३	दीपनीयो	" "
१६ युक्तिज्ञानस्य गुणाः	"	बन्धो	" "
१७-३३ अष्टाविंशतिर्व्याजः	३३-३७	वर्णो	" "
३४-३५ अभ्यायार्थसंग्रहः	३७	कण्ठयो	" "
३६ विक्रिसाहो वैद्यः	"	हृयो	" "
		तृप्तिग्रो	" "
		अर्शोप्लो	" "
		कुष्ठप्लो	" "
		कण्डूप्लो	" "
		क्रिमिप्लो	" "
		विषप्लो	" "
		स्तन्यजननो	" "
		स्तम्बशोषनो	" "
		शुक्रजननो	" "
		शुक्रशोषनो	" "
		स्नेहोपगो	" "
		स्वेदोपगो	" "
		वमनोपगो	" "
		विरेचनोपगो	" "
		आस्थापनो	" "
		अनुवासनो	" "
		शिरोविरेचनो	" "
		छर्दिनिग्रहणो	" "
		तृष्णाभिग्रहणो	" "
		क्षिप्ताभिग्रहणो	" "
		पुटीषसंग्रहणीयो	" "
		पुटीषविरजनीयो	" "
		मूत्रसंग्रहणीयो	" "
		मूत्रविरजनीयो	" "
		मूत्रविरेचणीयो	" "
		कासहरो	" "
		श्यासहरो	" "
		शोथहरो	" "
		उषरहरो	" "
		अमहरो	" "
१-२ आरम्भवीयाभ्यासोपक्रमः	३८		
३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः प्रवेहाः	३८-४२		
१८-२० वातहराः पञ्च	४२-४३		
२१-२२ वातरक्तहराश्च	४३		
२३-२४ क्षिरोरुजाहरो द्वौ प्रवेहौ	४४		
२५ पार्श्वरुजाहर एकः प्रवेहः	"		
२६-२७ निर्वापणौ द्वौ प्रवेहौ	४४-४५		
२८ शीतहर एकः प्रवेहः	४५		
२८ एको विषहरः	"		
२९ त्वग्दोषसंस्वेदहरः	"		
२९ शरीरदौर्गन्ध्यहरः	"		
३० अभ्यायार्थसंग्रहः	४६		
७ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।			
१-२ षड्विरेचनशतीयाभ्यासोपक्रमः	४६		
३ षड्विरेचनशतीनीनां संग्रहेण कथनम्	४७		
४ षड्विरेचनशतानि	४७-४८		
५ षड्विरेचनाभ्याः	४८		
६ पञ्च कषाययोग्यः	"		
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	"		
७-(१-३) स्वरसादीनां कष्टुणानि	४९		
७ स्वरसादीनां वल्लभतरम्वम्	"		
८ पञ्चाशन्महाकषायानां संग्रहेण विवरणम्	"		
८ पञ्चकषायशतानां विवरणम्	५०-५१		
९ जीवनीयो दशको महाकषायः	५२		
९ पुंहुनीयो	"		
९ लेखनीयो	"		
९ मेदनीयो	"		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दाहप्रशमनो दशको महाकवायः	६२
१७ शीतप्रशमनो " "	"
१७ उदरप्रशमनो " "	"
१७ अज्वर्णप्रशमनो " "	६३
१७ शूलप्रशमनो " "	"
१८ क्षोभितास्थापनो " "	"
१८ वेदनास्थापनो " "	"
१८ संज्ञास्थापनो " "	६४
१८ प्रज्ञास्थापनो " "	"
१८ वयःस्थापनो " "	"
१९ पञ्चाशन्महाकवायोपसंहारः	६५
२० भेषजानामसंख्येयस्य नास्ति संक्षेपवित्तरे शुक्तिः	"
२१-२२ केषाश्चिदज्ञानमेकाधिकेषु कवायान्तरेषु संप्लवनेऽपि पञ्चशतीत्पूरणे शुक्तिः	६५-६६
२३-२९ अष्टाध्यायसंग्रहः	६६-६८
इति भेषजचतुष्कः ।	

५ मात्राशिक्षितीयोऽध्यायः ।

१-२ मात्राशिक्षितीयाध्यायोपक्रमः	६८
३ मात्राशनं कर्तव्यम्	"
३ आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्	"
४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	६९
५ प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरुणि च द्रव्याणि मात्रयैवोपयोज्यानि	"
६ मात्राविचारे गौरवलाघवयोरौपयोगि- कत्वम्	६९-७०
७ शुद्धलघुभेदेन आहारस्य मात्रा	७०
८ मात्रावदाहारस्य गुणाः	७१
९ पिष्टमयादिशुद्धद्रव्याणां भोजने मात्रा	"
१०-११ कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत्	"
१२ कीदृशानाहारानभ्यसेत्	"
१३ सूत्रमात्रेण स्वस्थदुःसोपदेशः	७२
१४-१९ अज्वनविधिः	७२-७३
२०-२२ प्रायोधिकभूमवर्तिद्रव्याणि	७३
२३-२४ धूमवर्तनिर्माणविधिः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५ त्वैदिकभूमवर्तिद्रव्याणि	७४
२६ मूर्धनिरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"
२७-३१ धूमपावस्य गुणाः	७५
३२-३७ धूमपानेऽष्टौ कालाः	७६
३७ सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम्	७७
३८ अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः	"
३९-४० तत्र प्रतीकारः	"
४१-४५ धूमपानानर्हाः	७७-७८
४६-४८ धूमपानविधिः	७९
४९-५१ धूमनेत्रनिर्माणविधिः	७९-८०
५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	८०
५३ अपीतस्य " "	"
५४-५५ अतिपीतस्य " "	८१
५६ अणुतैलस्य प्रयोगकालः	"
५७-६२ अणुतैलसेवने गुणाः	८१-८२
६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधिः	८२-८३
६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधिः	८३-८४
७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	८४
७३ दन्तपवने योग्या द्रुमाः	"
७४ जिह्वानिलैलनानि	८५
७५ जिह्वानिलैलनस्य गुणाः	"
७६-७७ आस्येन धार्याणि द्रव्याणि	"
७८-८० तैलगण्डदूषधारणस्य गुणाः	८५-८६
८१-८३ शिरसि तैलनिषेधस्य " "	८६
८४ कर्णपूरणस्य " "	"
८५-८९ अभ्यङ्गस्य " "	८७-८८
९०-९२ पादान्मङ्गस्य " "	८८
९३ शरीरपरिमार्जनस्य " "	"
९४ स्नानस्य " "	८९
९५ निर्मलाम्बरधारणस्य " "	"
९६ गन्धमाल्यनिषेधस्य " "	"
९७ रत्नाभरणधारणस्य " "	"
९८ पादाविक्षेपाशनस्य " "	९०
९९ केशादिकल्पनस्य " "	"
१०० पादप्रधारणस्य " "	"
१०१ कण्ठधारणस्य " "	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१०२ दण्डधारणस्य गुणाः	९१
१०३ स्वस्थविधावबद्धितेन भवितव्यम्	,,
१०४ स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्	,,
१०५-१११ अध्यायार्थसंग्रहः	९१-९३

६ तस्याश्वितीयाध्यायः ।

१-२ तस्याश्वितीयाध्यायोपक्रमः	९३
३ ऋतुसात्म्ये विहिते फलम्	,,
४ ऋत्वादिविभागेन संवत्सरविभागः	९४
५ अयनयोः स्वरूपम्	,,
६ आदाने नृणां दौर्बल्ये हेतुः	९५
७ विसर्गे नृणां बलोपचये हेतुः	,,
८ आदानविसर्गयोर्बलस्य हासवृद्धिक्रमः	९६
९-१८ हेमन्तचर्या	९६-९८
१९-२१ शिशिरचर्या	९८-९९
२२-२६ वसन्तचर्या	९९-१००
२७-३२ ग्रीष्मचर्या	१००-१०१
३३-४० वर्षाचर्या	१०१-१०३
४१-४५ शरच्चर्या	१०३-१०४
४६-४८ हंसोदकस्य स्वरूपम्	१०४
४९-५० सात्म्यस्य लक्षणम्	१०५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	,,

७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।

१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः	१०६
३-४ येषां वेगाश्च भारयेत्	,,
५-७ मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	१०६-१०७
८-९ पुरीषवेगविचारणे	,,
१०-११ शुक्ले प्रतिहते	,,
१२-१३ अशोवातनिग्रहे	,,
१४-१५ छर्दिनिग्रहे	,,
१६-१७ क्षववृद्धिनिग्रहे	,,
१८ उन्नारनिग्रहे	,,
१९ जृम्भानिग्रहे	,,
२० क्षुद्रेगनिग्रहे	,,
२१ विपाकनिग्रहे	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ वाष्पनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	११०
२३ निद्राविधारणे	,,
२४ भ्रमनिःश्वासधारणे	,,
२५ पूर्वोक्तवेगधारणनिघेः	,,
२६-२९ येषां वेगाः नवेगा भारणीयाः	१११-११२
३० साहसादीनां वेगधारणे गुणाः	,,
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	,,
३२ व्यायामस्य गुणाः	,,
३३ अतिव्यायामे दोषाः	११३
३४ अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत	,,
३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषाः	,,
(१-२) व्यायामानर्हाः	११४
३६-३७ हितहितसेवनवर्जनक्रमः	,,
३८ क्रमेण हितसेवनाहितस्यागे गुणाः	११५
३९-४० सदा आतुरा अनातुराश्च मानवाः	,,
४० वेदप्रकृतेर्लक्षणम्	,,
४१ स्वस्थस्य समसर्वरसं सात्म्यं प्रशस्तम्	,,
४२ मलायनानि	११६
४३ मलानां क्षयवृद्धयोर्लक्षणम्	,,
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	,,
४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः	,,
४६-५० निजविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः	११७-११८
५१-५२ आगन्तुरोगाणामनुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्	११८
५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः	,,
५५ रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्	११९
५६-५७ के नरा वज्र्याः	,,
५८-५९ के नराः मेघ्याः	,,
६० हितसेवने प्रयतितव्यम्	१२०
६१ दक्षिसेवने नियमाः	,,
६२ दक्षिसेवनविधीनामपालने दोषाः	,,
६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः	१२१-१२२

८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।

१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः	१२२
------------------------------------	-----

सूत्रसंग्रहः

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ पञ्चेन्द्रियादीनां परिगणनम्	१२२
४ मनसो लक्षणम्	"
५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभावे	
कारणम्	१२३
६ पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतुः	"
७ मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्षग्रहणे सामर्थ्यम्	"
८ पञ्चेन्द्रियाणि	१२४
९ पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि	"
१० पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	"
११ पञ्चेन्द्रियार्थाः	"
१२ पञ्चेन्द्रियबुद्धयः	"
१३ अभ्यात्मद्रव्यगुणानां संप्रदः	"
१४ पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां तैजस-	
त्वाविव्यपदेशे हेतुः	१२५
१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः	"
१६ मनसो प्राणविवक्षाः	१२६
१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे	
स्थापने उपायाः	"
१८ सद्बुत्तानुष्ठाने हेतुर्लक्षणम्	१२७
१९ अनुष्ठेयानि सद्बुत्तानि	१२७-१२९
१९-२७ अनुनुष्ठेयान्यसद्बुत्तानि	१२९-१३९
२८ आत्मनः शुभाशंसनप्रकारः	१३९
२९ ब्रह्मचर्यादियरेण भवितव्यम्	१४०
३०-३३ अभ्यायार्थसंग्रहः	१४०-१४१
३४ अनुसन्धसद्बुत्तोपसंग्रहः	१४१

इति सत्यवृत्तचतुष्कः ।

९ सुद्राकचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२ सुद्राकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	१४२
३ चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्	"
४ रोगारोग्यबोर्लक्षणम्	"
५ चिकित्साया लक्षणम्	"
६ वैद्यस्य गुणाः	१४३
७ इत्याणां गुणाः	"
८ परिचारकस्य गुणाः	"
९ आनुरक्त्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रभावस्य हेतुः	१४३
१५-१७ अङ्गचिकित्सकस्य बोधाः	१४५
१८-२३ सद्रैक्स्य लक्षणम्	१४५-१४६
२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	१४७
२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	"
२७-२८ अभ्यायार्थसंग्रहः	१४७-१४८

१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	१४८
३ चतुष्पादं मेघजनलमारोग्यवैत्वात्रेयकृता	
स्थापना	"
४ मैत्रेयकृता मेघजामेघजबोस्तुल्य-	
त्वप्रतिपादने चेष्टा	१४९ १५०
५ तत्र समाधानमात्रेयकृतम्	१५० १५२
६ चिकित्सासूत्रम्	१५२
७ चिकित्सायां यत्नोक्तामे कारणम्	१५३
८ असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः	"
९-१० रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभागः	१५३-१५४
११-१३ सुखसाध्यस्य लक्षणम्	१५४
१४-१६ कष्टसाध्यस्य लक्षणम्	१५५
१७-१८ व्याप्यस्य लक्षणम्	"
१९-२० प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्	"
२१-२२ रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्	१५६
२३-२४ अभ्यायार्थसंग्रहः	१५७

११ तिलैषणीयोऽध्यायः ।

१-२ तिलैषणीयाध्यायोपक्रमः	१५८
३ तिल एषणाः	"
४ प्रथमा प्राणैषणा	१५८-१५९
५ द्वितीया धनैषणा	१५९ १६०
६ तृतीया परलोचैषणा	१६०
७-१६ आत्मपरलोकास्तित्वप्रतिपादनम्	१६१-१६४
१७ परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्	१६४
१८-१९ आप्तस्य लक्षणम्	"
२० प्रत्यक्षस्य	"
२१-२२ अनुसन्धस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२५ पुच्छेर्लक्षणम्	१६५-१६६
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहारः	१६६
२७-२९ आप्तवाक्यद्वारा पुनर्मवस्य प्रतिपादनम्	१६६-१६७
३० प्रत्यक्षेण	१६८
३१ अनुमानेन	१६९
३२ युक्त्या	१७०
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणमवश्यं कर्तव्यम्	१७०
३४ सप्तत्रिकाणि	१७१
३५ त्रय उपसम्भाः	१७२
३६ त्रिविधं बलम्	१७२
३७ त्रीण्यायतनानि रोगस्य	१७२-१७४
३८ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यैकरूपत्वे युक्तिः	१७४-१७५
३९-४१ अयोगातियोगमिध्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्	१७५-१७६
४२ अवोगातिबोगमिध्यायोगयुक्तस्य कालस्य लक्षणम्	१७७
४३ रोगायतनोपसंहारः	१७८
४४ सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगायपेक्षिणौ	१७८
४५ त्रयो रोगाः	१७८
४६-४७ मानसव्याधेः प्रतीकारः	१७८-१७९
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः	१७९-१८१
५०-५३ त्रिविधा मिषजः	१८१-१८२
५४-५५ त्रिविधमौषधम्	१८२-१८३
५६-६३ प्राज्ञाकारिणोर्लक्षणम्	१८३-१८५
६४-६५ अध्यायार्थसंग्रहः	१८५-१८६

१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।

१-२ वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः	१८६
३० वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्नाः	१८७
४ वायोर्गुणाः	१८७
५ वायोः प्रकोपणानि	१८८
६ वायोः प्रशमनानि	१८८
७ प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोप-	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
यन्ति प्रशमयन्ति च	१८८-१८९
८ शरीरचरस्याकुपितस्य वायोः कर्माणि	१८९-१९१
८ शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि	१९१
८ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि	१९१-१९२
८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि	१९२-१९३
८ वायोः प्रभाषः	१९३
९ अत्र मरौधिकृता विप्रतिपत्तिः	१९४
१० वायोर्विद्वक्तं तत्समाधानम्	१९५
११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य पित्तस्य शुभाशुभकरत्वम्	१९५
१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभकरत्वम्	१९५-१९६
१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्मणां प्रभुत्व- मित्यानेयकृतं समाधानम्	१९६-१९७
१६-१७ अध्यायार्थसंग्रहः	१९७-१९८
इति निर्देशचतुष्कः ।	

१३ स्नेहाध्यायः ।

१-२ स्नेहाध्यायोपक्रमः	१९८
३-८ स्नेहमधिकृत्यामिषेशस्य प्रश्नाः	१९८-२००
९ स्नेहस्य द्विविधा योनिः	२००
१० स्यात्वरस्नेहस्याशयाः	२००
११ जङ्गमस्नेहस्याशयाः	२०१
१२ तिलतैलस्य गुणाः	२०१
१३ एरण्डतैलस्य	२०१
१३ सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्	२०१
१४ घृतस्य गुणाः	२०१
१५ तैलस्य	२०१
१६ वसावाः	२०१
१७ मज्जायाः	२०१
१८ सर्पिरादीनां पानकालाः	२०१
१९ स्नेहपाने कालभेदोऽधिकारिभेदश्च	२०३
२०-२१ तक्षिवमापाकने दोषाः	२०३
२२ स्नेहस्यानुपानम्	२०३-२०४
२३-२८ स्नेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचारणाः	२०४-२०५

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२९-३० स्नेहस्य त्रिविधा मात्राः	२०५
३१-३२ उत्तमस्नेहमात्राः पुरुषाः	२०५-२०६
३३-३४ उत्तमस्नेहमात्राया गुणाः	२०६
३५-३६ मध्यमस्नेहमात्राः पुरुषाः	"
३७ मध्यमस्नेहमात्राया गुणाः	२०७
३८ ३९ ह्रस्वस्नेहमात्राः पुरुषाः	"
४० ह्रस्वस्नेहमात्राया गुणाः	"
४१-४३ घृतपानार्हाः	१०७-१०८
४४-४६ तैलपानार्हाः	२०८
४७-४९ वसापानार्हाः	२०९
५० मज्जपानार्हाः	"
५१ स्नेहस्य प्रकर्षः	"
५२ के स्नेह्याः	२१०
५३ ५६ के न स्नेह्याः	"
५७ अस्निग्धस्य लक्षणम्	२११
५८ स्निग्धस्य "	"
५९ अतिस्निग्धस्य "	"
६० स्नेहपाने पूर्वकर्म	२१२
६१ संशोधनसंशमनस्नेहयोः पानकालः	"
६२-६४ स्नेहपीते द्वितादितम्	"
६५-६९ मृदुकूरकोष्ठयोर्लक्षणम्	२१३-२१४
७०-७३ स्नेहपाने मृष्णोपश्वविक्रित्ता	२१४-२१५
७४-७६ स्नेहविभ्रमजा दोषाः	२१५
७७-७८ तत्र चिकित्सा	२१६
७९ स्नेहव्यापत्तौ हेतवः	"
८० संशोधने स्नेहे वृत्तिः	"
८१ संशमने " "	२१६-२१७
८२ स्नेहविचारणाया विषयाः	२१७
८३-९० स्नेहानां प्रविचारणाविधिः	२१७-२१९
९१ कुष्ठयादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि	"
९२-९५ कुष्ठयादीनां स्नेहनप्रकारः	२१९-२२०
९६-९७ अतिमात्रवा त्वरया च स्नेहसेवने दोषाः	"
९८ लघ्नोपहितस्नेहगुणाः	२२१
९९ स्नेहस्वेदादीनां क्रमः	"
१०० अप्यायार्थसंग्रहः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१४ स्वेदाध्यायः ।	
१-२ स्वेदाध्यायोपक्रमः	२२२
३-५ स्वेदगुणाः	"
६ स्वेदो यथा कार्यकरः	२२३
७-१० रोगाद्यपेक्षिणी स्वेदकल्पना	२२३-२२४
११-१२ हृदयवक्षणादीनां स्वेदे रक्षणविधिः	"
१३ सम्यक्स्निग्धस्य कक्षणम्	"
१४ अतिस्निग्धस्य "	"
१५ अतिस्निग्धस्य चिकित्सा	२२५
१६-१९ अस्वेद्याः	२२५-२२६
२०-२४ स्वेदसाध्या विकाराः	"
२५-२६ पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि	२२७
२७ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
२८ भृकुटीजेन्ताकस्वेदानां "	"
२९-३३ नाडीस्वेदस्य "	२२८
३४ अवगाहपरिषेकस्वेदयोः "	"
३५-३६ उपनाहस्वेदस्य "	"
३७ उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि	२२९
३८ " बन्धनोद्धारविधिः	"
३९-४० त्रयोदश स्वेदाः	२३०
४१ संकास्वेदस्य कल्पना	"
४२ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
४३ नाडीस्वेदस्य "	२३१-२३२
४४ परिषेकस्वेदस्य "	"
४५ अवगाहस्वेदस्य "	२३२-२३३
४६ जेन्ताकस्वेदस्य "	२३३-२३६
४७-४९ अश्मघनस्वेदस्य "	"
५०-५१ कर्पूस्वेदस्य "	२३७
५२-५४ कुटीस्वेदस्य "	"
५५ भूस्वेदस्य "	२३८
५६ ५८ कुम्भीस्वेदस्य "	२३८
५९-६० कूपस्वेदस्य "	२३९
६१-६३ होलाकस्वेदस्य "	२३९-४०
६४ निरग्निस्वेदो दक्षविधः	२४०
६५-६६ प्रकारान्तरेण विधिः स्वेदः	"
६७ स्थितेन यत्कार्यम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६८-७१ अध्यायार्थसंग्रहः	२४१	२६ स्वेदादिकर्मस्य विधिना विहितेषु साधनम्	२६५
		२७-२८ आवातां क्षमाशोषमेऽपि चिकित्सायाः	
		प्रयोजनम्	"
१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।		२९-३० चिकित्सायाः प्रयोजनविषयेऽभिप्रेक्ष्य	
१-२ उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः	२४२	प्रश्नाः	२६६
३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य		३१-३३ आत्रेयकृतं तत्समाधानम्	२६६-२६७
प्रयोजनम्	२४२-४५	३४ चिकित्साया लक्षणम्	२६७
६-७ उपकल्पनीयाः संभाराः	२४५-४८	३५-३६ चिकित्सायाः प्रयोजनम्	"
८ वमनस्य पूर्वकर्म	२४९	३७-३८ चिकित्साप्राप्तस्य गुणाः	२६७-२६८
९ वमनविधिः	२४९-५०	३९-४१ अध्यायार्थसंग्रहः	२६८-२६९
१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा	२५०	इति कल्पनाचतुष्टयः ।	
११-१२ पीठे वमनीयवे कर्तव्यम्	२५०-५२		
१३ वमनस्यायोगसम्बन्धयोगातिशयलक्षणानि	२५२-५३	१७ कियन्तःक्षिरसीयोऽध्यायः	
१३ वमनातिशयजा उपद्रवाः	२५३	१-२ कियन्तःक्षिरसीयाध्यायोपक्रमः	२६९
१४-१५ वमनस्य योगे पञ्चास्कर्म	२५३-५४	३-४ क्षिरोरोगादिविषयेऽभिप्रेक्ष्य प्रश्नाः	"
१६ वमितस्यानसंशर्जनकमः	२५५-५६	५-७ आत्रेयस्योत्तरम्	२७०
१७-१८ विरेचनविधिः	२५६-५८	८-११ क्षिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्च	२७०-२७१
१९-२१ संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधन-		१२ अत्रोपु क्षिरसः प्राधान्यम्	२७१
प्रकारः	२५८	१३-१४ क्षिरोरोगाणां नामानि	२७१-२७२
२२ संशोधनकरणे गुणाः	२५९	१५-२१ वातजक्षिरोरोगस्य निदानलक्षणे	२७२-७३
२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः	२५९	२२-२३ पित्तजक्षिरोरोगस्य	२७३-२७४
		२४-२५ कफजक्षिरोरोगस्य	"
		२६ त्रिदोषजक्षिरोरोगस्य	"
१६ चिकित्साप्राप्तसीयोऽध्यायः ।		२७-२९ किमिजक्षिरोरोगस्य	२७४-७५
१-२ चिकित्साप्राप्तसीयाध्यायोपक्रमः	२६०	३०-३१ वातजहृद्रोगस्य	"
३ विक्लमिषकप्रयुक्ते विरेचने गुणाः		३२-३३ पित्तजहृद्रोगस्य	२७६
४ अक्षप्रयुक्ते विरेचने दोषाः		३४-३५ कफजहृद्रोगस्य	"
५-६ विरेचनस्य सम्बन्धयोगलक्षणम्	"	३६ सन्निपातजहृद्रोगस्य	२७७
७-८ विरेचनस्यायोगलक्षणम्	२६१	३७-४० किमिजहृद्रोगस्य	२७७-७८
९-१० विरेचनस्यातिशयलक्षणानि		४१-४४ दोषमानविकल्पजा द्विविधमेवाः	२७८-७९
११-१२ वमनस्यातिशयलक्षणानि	२६२	४५-६१ दोषाणां वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि	२७९-२८२
१३-१५ संशोधनयोग्याः पुरुषाः	२६२-२६३	६२ दोषाणां वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि	२८३
१६-१९ संशोधनस्य गुणाः	२६३	६३ अष्टादशक्षयाणां गणना	"
२०-२१ संशोधनापेक्षया संशोधनस्य ज्यावस्त्ये		६४-६९ रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि	२८३-८४
युक्तिः	२६३-२६४	७०-७२ पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि	२८५
२२-२३ संशोधनानन्तरं पथ्यम्	२६४	७३ ओषधिवलक्षणम्	"
२४-२५ संशोधनसातिशययोगादोग्रयोः प्रतिकारः	२६४-२६५		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६-७९ प्रोक्तो लक्षणम्	२८५-२८६
७६-७७ सामान्येन क्षोषाणां हेतवः	"
७८-८० मधुमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च	२८७
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	"
८२ मधुमेहस्योपेक्षणे पिष्टकानां समुद्भवः	"
८३ सप्तपिष्टकानां नामानि	२८८
८४ वाराविकाया लक्षणम्	"
८५ कच्छपिकाया "	"
८६ जालिन्या "	"
८७ सर्वप्या "	२८९
८८ अलज्या "	"
८९ विनताया "	"
९० वाद्याभ्यन्तरभेदेन विद्वभिर्द्विविधा	२८९-९०
९१-९२ विद्वध्याः निदानम्	२९०
९३ " संप्राप्तिः	"
९४ " स्थानानि	"
९५ " निर्वृत्तिः	२९१
९६-९७ वातजादिभेदेनान्तर्विद्वधिकक्षयानि	"
९८ विदाहं प्राप्ताया विद्वध्या लक्षणम्	"
९९-१०० विद्वधीनां खावलक्षणम्	२९२
१०१-१०२ अन्तर्विद्वधीनां स्थानविशेषकृतं "	२९२-२९३
१०३ " साध्यत्वासाध्यत्व- निर्देशः क्रियाक्रमश्च	२९३-२९४
१०४-१०५ प्रमेहं विनापि पिष्टकानां संभवः	२९४
१०६-१०७ पिष्टकाणां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः	२९५
१०८-११० उष्णभ्योऽन्याः पिष्टकाः	"
१११ पिष्टकानामुपपत्तयः	२९६
११२-११३ क्षोषाणां त्रिविधा गतिः	"
११४ क्षोषाणां चयप्रकोपप्रसक्तकालाः	२९६-२९७
११५-११९ क्षोषाणां प्राकृष्टी, वैकृष्टी, च गतिः	२९७
१२०-१२१ अघ्यायावसंभ्रमः	२९८
१८ त्रिशोषीयोऽध्यायः ।	
१-२ त्रिशोषीयाध्यवयोपक्रमः	२९९
३ क्षोषाणां मेधाः	"
४ आगन्तोः क्षोषस्य निदानम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ आगन्तुक्षोषस्य प्रतिकारः	३००
६ निजस्य क्षोषस्य साध्याभ्यनिदानम्	३००-३०१
७-११ वातजक्षोषस्य निदानं लक्षणं च	३०१
७-१२ पित्तजक्षोषस्य " "	३०३
७-१३ कफजक्षोषस्य " "	३०३-३०४
७ इन्द्रजसक्षिपातजक्षोषाणां निदानं लक्षणं च	३०४
८ क्षोषाणां पृथक् पृथक् प्रकारेण मेधाः	"
९-१५ वातजादिक्षोषलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्	३०५-३०६
१६-१७ क्षोषाणां स्थानविशेषकृतमसाध्यत्वम्	३०६-३०७
१८ क्षोषस्योपपत्तयः	३०७
१९ उपलक्षिकानाः संप्राप्तिः लक्षणं च	"
२० गलशुण्डिकायाः " "	३०७-३०८
२१ गलगण्डस्य " "	३०८
२२ गलप्रहस्य " "	"
२३ मिसर्पस्य " "	"
२४ पिष्टकायाः " "	३०८-३०९
२५ तिलकादीनां " "	३०९
२६ शङ्खकस्य " "	"
२७ कर्णमूलक्षोषस्य " "	"
२८ प्लीहाभिदुदेः " "	"
२९ गुल्मस्य " "	३१०
३० दूदेः " "	"
३१ उदरस्य " "	"
३२ आनाहस्य " "	"
३३ अधिमांसापुंदासीनामपि क्षोषेऽन्तर्भावः	३११
३४-३५ रोहिण्याः संप्राप्तिः	"
३६ रोहिण्याः साध्यासाध्यत्वनिर्देशः	"
३७ कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्	३११
३८ शुक्लसाध्यस्य " "	"
३९ माप्यस्य " "	"
४० प्रत्याख्येयस्य " "	"
४१ रोमाणां साध्यादिमेधाः	३१२-३१३
४२-४३ कलादिभेदाद्विज्ञानात्मकमेधेऽप्यत्र व्याख्यानं संप्रदः	३१३

विषय	पृष्ठाङ्कः
४४-४७ कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकारकत्वे रोगाणामपरिसंख्येयत्वे च दोषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः ३१३-३१४	
४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं हेयाः ३१४	
४९-५१ प्रकृतिस्थानां वातादीनां कर्म ३१४-३१५	
५२ वातादीनां क्षयलक्षणम् ३१५	
५३ वातादीनां वृद्धिलक्षणम् "	
५४-५५ अभ्यायार्थसंग्रहः ३१५-३१६	

॥

२९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः ३१७	
३ उदरादिरोगाणां संख्यानां निर्देशः ३१७-१८	
४-(१) अष्टौ उदराणि ३१८	
४-(१) " मूत्रावाताः ३१९	
४-(१) " क्षीरदोषाः "	
४-(१) " रेतोदोषाः "	
४-(२) सप्त कुष्ठानि ३१९-३२०	
४-(२) " पिच्छाः "	
४-(२) " विसर्पाः "	
४-(३) षडतीक्षाराः ३२०	
४-(३) षड्दावर्ताः "	
४-(४) पञ्च गुल्माः "	
४-(४) " कृम्याः "	
४-(४) " क्षासाः "	
४-(४) " विहाः "	
४-(४) " कुम्भजः ३२१	
४-(४) " कर्षयः "	
४-(४) " अकृत्वानसमत्वावधिः "	
४-(४) " सिरोरोगाः "	
४-(४) " हृद्रोगाः "	
४-(४) " पाण्डुरोगाः ३२२	
४-(४) " उन्मादाः "	
४-(५) कृत्वारोऽपस्मादाः "	
कृत्वारोऽक्षिरोगाः "	
कृत्वारः कर्षीरोगाः "	

विषयः पृष्ठाङ्कः

४-(५) कृत्वारः प्रसिद्धायाः ३२२	
४-(५) " मुखरोगाः "	
४-(५) " ग्रहणीदोषाः "	
४-(५) " मदाः "	
४-(५) " मूर्च्छायाः "	
४-(५) " शोषाः "	
४-(५) कृत्वारि क्लेश्यानि "	
४-(६) त्रयः शोषाः "	
४-(६) त्रीणि किलासानि "	
४-(६) त्रिविधं रक्तपित्तम् "	
४-(७) द्विविधो उदरः ३२३	
४-(७) " त्रयः "	
४-(७) द्विविध आयामः "	
४-(७) द्विविधा पृथ्वी ३२४	
४-(७) " कामला ३२४	
४-(७) द्विविधमामम् "	
४-(७) द्विविधं वातरक्तम् "	
४-(७) द्विविधोऽश्वरोगः "	
४-(८) एकः कृत्स्नममः "	
४-(८) " संन्यासः "	
४-(८) " महागदः "	
४-(९) विंशतिः किमिजातयः ३२४-३२५	
४-(९) " प्रमेहाः ३२५-३२६	
४-(९) " योक्त्रिणापदः ३२६-३२७	
५-६ सौम्यमेकमिकाराणां वातादिकृत्वा- विशेषः ३२७-३२८	
७ मिजागन्तव्योः परस्परानुवर्तित्वम् ३२८	
८-९ अभ्यायार्थसंग्रहः ३२८-३२९	

३० अष्टोदरीयाध्यायः ।

१-२ महारोगाध्यायोपक्रमः ३२९	
३ कृत्वारो रोगाः ३२९	
३ कृत्वाणामध्यातैवानेकत्वम् "	
३ आगन्तुनिजविभागाद्वैविध्यम् ३३०	
३ द्विविधं रोगाणामभिधानम् "	
३ रोगाणामपरिसंख्येयत्वम् "	

विषयः	सङ्ख्याः
४ आगन्तुविकारस्य कारणानि	३३०
४ निप्रविकारस्य	" "
५ सर्वेषामपि विकारानां प्रेरणम्	३३१
६ सर्वे रोगाः परस्परमनुवर्तिनः	" "
७ आगन्तुविजयोर्लक्षणतो भेदः	" "
८ शरीरे दोषाणां स्थानविभागः	३३२
९ वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिभूतानां विद्युतानां च कर्म	३३२-३३३
१० सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः	३३३
११ अशीतिवर्तविकाराणां गणना	३३३-३३५
१२ वायोरात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३५-३३७
१३ कुपितस्य वायोदपक्रमः	३३७-३३८
१४ क्लृप्तरिक्ततः पित्तविकाराणां गणना	३३८-३३९
१५ पित्तस्यात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३९-३४०
१६ कुपितस्य पित्तस्योपक्रमः	३४१
१७ विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना	३४१-३४२
१८ श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३४२-३४३
१९ कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः	३४३-३४४
२०-२२ चिकित्सायां रोगभेदत्रयादिज्ञानस्योपयोगिता	३४४-३४५
२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः	३४५-३४६

इति रोगचतुष्टयः ।

२१ अष्टौभिन्दितीयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टौभिन्दितीवाच्यानोपक्रमः	३४६
३ अष्टौ भिन्दिताः पुण्याः	३४६-३४७
४ अतिस्पृक्षस्य दोषाः	३४७-३४९
५-८ सेवामेव पुनराचचार्यैः श्लेष्म	" "
९ अतिस्पृक्षस्य लक्षणम्	३५०
१०-१२ अतिक्षारस्य निदानम्	३५०-३५१
१३-१४ अतिक्षारस्य दोषाः	" "
१५ " लक्षणम्	" "
१६ अतिस्पृक्षानातिक्षारयोश्चिकित्साक्रमः	" "
१७ स्पृक्षलक्षणयोः कृशस्य प्राधान्ये युक्तिः	३५२
१८-१९ समयोपशमौघास्य प्रशंसिता	" "

विषयः	सङ्ख्याः
२० स्पृक्षलक्षणयोः कर्तव्यपूर्वकौ कृशस्य कर्म	३५२
२१-२८ अतिस्वीत्यस्योपक्रमः	३५३-३५४
२९-३३ अतिक्षारस्य प्रतिकारः	३५४-३५५
३४ संक्षेपेण स्वीत्यक्षरा भाषाः	" "
३५ निद्रायाः कारणम्	" "
३६ निद्रायाः फलम्	" "
३७-३८ अकारकेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषाः	३५६
३९-४३ येषां दिवानिद्रा हिता	३५६-३५७
४४ प्रीप्तेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः	३५७
४५ केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता	३५७-३५८
४६-४९ अहितदिवानिद्राया दोषाः	३५८
५० रात्रिजागरणदिव्यास्वप्नाधीनप्रवृत्त्याः विद्यानां गुणाः	३५८-३५९
५१ स्वीत्यकार्श्वर्गयोः स्वप्नाहारहेतुत्वम्	" "
५२-५४ निद्रानाशो प्रतिकारः	" "
५५-५६ अतिनिद्रायां	३६०
५७ निद्रानाशस्य हेतुः	" "
५८-५९ निद्राया भेदाः	३६०-३६१
६०-६२ अध्यायार्थसंग्रहः	३६१-३६२

२२ लङ्घनबृंहणीयोऽध्यायः ।

१-२ लङ्घनबृंहणीवाच्यानोपक्रमः	३६२
३-४ लङ्घनबृंहणादयः बहुपक्रमाः	३६२-३६३
५-८ लङ्घनाधीन्यधिकृत्याग्निमेकस्य प्रक्रमः	" "
९ लङ्घनस्य लक्षणम्	३६४
१० बृंहणस्य	" "
१० कृशणस्य	" "
११ स्नेहस्य	" "
१२ ह्रस्वस्य	" "
१२ रताम्भनस्य	" "
१३-१३ लङ्घनप्रव्याणि	" "
१३-१४ बृंहणप्रव्याणि	३६५
१४-१५ कृशणप्रव्याणि	" "
१५ स्नेहनप्रव्याणि	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६ स्वेदनद्रव्याणि	३६५
१७ स्तम्भनद्रव्याणि	३६५-३६६
१८ लङ्घनस्य प्रकारभेदाः	"
१९-२४ भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः	३६६-३६७
२५ बृंहणं मांसम्	३६७-३६८
२६-२८ बृंहणीया बृंहणीयानि च	"
२८-३० रूक्षणीया रूक्षणीयानि च	३६८-३६९
३१ स्नेहाः स्नेहनीयाश्च	"
३१ स्वेदाः स्वेदनीयाश्च	"
३२-३३ स्तम्भनद्रव्याणि स्तम्भनीयाश्च	३६९-३७०
३४-३७ लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्	" ३७०
३८-३९ बृंहणस्य	" ३७१
३९ रूक्षणस्य	"
३९-४० स्तम्भनस्य	"
४१ लङ्घनादीनां वर्णनामकृतानां लक्षणस्य	"
समासेनोपदेशः	३७१-३७२
४२ वज्रपक्वमोपसंहारः	"
४३ असंख्येयस्वेऽप्युपक्रमणां षट्स्वे बुद्धिः	"
४४ अध्यायार्थसंग्रहः	"

२३ संतर्पणीयोऽध्यायः

१-२ संतर्पणीयाध्यायोपक्रमः	३७३
३-४ संतर्पणनिमित्तानि	३७३-३७४
५-७ संतर्पणजा रोगाः	"
८-९ तत्र प्रतिकारः	"
१०-११ त्रिकलादिकायाः	३७४-३७५
१२-१३ मुत्खादिकायाः	"
१४ उद्वर्तनादिः	"
१५-१६ कुष्ठादिचूर्णम्	३७५-३७६
१७ तम्बाकीनां प्रयोगाः	"
१८ शूलवणाद्यो मन्थः	"
१९-२४ म्योषाद्यः सक्तुः	३७६-३७७
२५ अक्षपानम्	"
२६-२९ अपतर्पणजा रोगाः	३७८-३७९
३० तत्र प्रतिकारः	"
३१ सप्तकीमन्थः चिकित्साक्रमः	३७९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१-३३ चिरदुर्बलस्य चिकित्साक्रमः	३७९
३४-३७ केचित्तर्पणयोगाः	"
३८ खर्जूरदिमन्थः	३८०
३९ सन्तर्पणमन्थविधानम्	३८१
४० अध्यायार्थसंग्रहः	"

२४ विविधोष्णितोऽध्यायः ।

१-२ विविधोष्णितोऽध्यायोपक्रमः	३८१
३ विविधा जातं शोणितं द्रव्यं भवति	३८२
४ द्रव्यस्य शोणितस्य फलम्	"
५-१० शोणितदुष्टनिवृत्तिनिदानम्	३८२-३८३
११-१६ शोणितजानां रोगाणां निर्देशः	३८३-३८४
१७ अनुक्तानां शोणितजानां रोगाणां संग्रहः	"
१८-१९ शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः	३८५
२०-२१ वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम्	"
२२ विष्टब्धस्य शोणितस्य	३८५-३८६
२३ क्षुतरक्तस्याक्षपानविधिः	३८६
२४ विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्	"
२५-२९ मद्मूर्च्छासंन्यासानां संप्राप्तिः	३८६-३८७
३०-३३ वातजादिभेदेन मद्स्य लक्षणम्	३८७-३८८
३४ शोणितमद्यविषजानामपि मदानां	"
वातादिजेष्वन्तर्भावः	३८८
३५-४१ वातजादिभेदेन मूर्च्छास्य लक्षणम्	३८९-३९०
४२ संन्यासान्मद्मूर्च्छास्योभेदः	३९०
४३ संन्यासस्य संप्राप्तिः	"
४४ " लक्षणम्	३९०-३९१
४५-५३ संन्यासस्योपक्रमः	३९१-३९३
५४-५८ मद्मूर्च्छास्योपक्रमः	३९३-३९४
५९ ६० अध्यायार्थसंग्रहः	३९४

इति याजनाचतुष्कः ।

२५ यजःपुरुषीयोऽध्यायः ।

१ २ यजःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः	३९५
३-२५ पुरुषमानसं चाविष्टस्य समेताणां	"
महर्षीणां विवाहाः	३९५-४००

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६-२९ तत्र पुनर्बहुकृतं समाधानम्	४००-४०१
३०-३४ हिताहिताहारजातस्य लक्षणम्	४०१-४०४
३५-३७ आहारविधिविशेषाणां लक्षणतोऽव- यवतश्च व्याख्यानम्	४०३-४०५
३८ प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०५-४०६
३९ प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०७-४०८
४० अद्यानां संग्रहः	४०८-४१९
४१-४४ सेवां चिकित्सायामुपयोगः	४१९-४२०
४५ पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्	४२०
४६-४७ द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनम्	४२०-४२१
४८-४९ धान्यादयो नव आसन्नयोनयः	४२१
४९ पथ्यतमानामासन्नानां चतुरशीति- निर्देशः	४२१-४२४
४९ आसन्नानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च	"
४९ यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृतानामासन्नानां स्वकर्मकरत्वम्	"
५० आसन्नानां साधारणगुणाः	४२५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	"

२६ आत्रेयमद्रकाप्यीयोऽध्यायः।

१-२ आत्रेयमद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः	४२६
३८ महर्षीणां समितौ रसाहारविनिश्चये कथा	४२६-४२८
९ षडेव रसा इत्यात्रेयकृतो निश्चयः	४२८-४३०
१० सर्वद्रव्यं पाषाणैतिकम्	४३१
१० तथेतनावद्वेत्तं चेति द्विविधम्	"
१० द्रव्याणां गुणाः कर्म च	"
११ पायिर्वादिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च	४३१-४३२
१२ सर्वेषामेव द्रव्याणामीवधत्वे युक्तिः	४३२
१३ द्रव्यकर्मबीजाधिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्	४३३
१४-२२ द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिविधविभो भेदः	४३३-४३६

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३ रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां भेदोऽसंख्येयः	४३६
२४ रसभेदासंख्येयत्वेऽपि चिकित्सार्थं त्रिविधभेदकल्पना	"
२५-२६ रसविकल्पयोगे युक्तिः	४३६-४३७
२७ रसविकल्पज्ञानस्य प्रयोजनम्	४३७
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम्	"
२९-३० परादीनां गुणानां निर्देशः	४३७-४३८
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम्	४३८-४३९
३६ द्रव्यगुणानां रसेष्वपवादः	४३९
३७ प्रकरणादिकं बुद्ध्याऽर्थमादिशेत्	"
३८-३९ रसानां पञ्चभूतप्रभवत्वम्	४३९-४४०
४० यद्भूतगुणातिरेकाण्यस्य रसस्य निष्प- त्तिस्तन्निर्देशः	४४०-४४१
४१ भूतविशेषकृतो रसानां गुणविशेषः	४४१
४२ वर्णनां रसावाप्त्यैकस्य गुणकर्तृ- व्याख्यावप्रतिष्ठा	४४२
४३-(१) मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	"
४३-(२) अम्लरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४३-४४४
४३-(३) लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४४-४४६
४३-(४) कटुरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४६-४४८
४३-(५) तिक्तरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४८-४४९
४३ कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४९-४५०
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुपयुज्य- मानानां गुणदोषौ	४५०
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां बीजोपदेशः	४५०-४५१
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्या- वैयर्थ्यकत्वम्	४५१-४५२
५३-५६ रसानां बीजैर्गुणमध्यवरत्नप्रदर्शनम्	४५२-४५४
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः	४५४

શ્રમ નાશક, શ્વાસ શ્વાસ શ્વાસ, કાસ તથા કાસનું ઔર કાસકા, નિર્ઘર્ષણમ્ નાશક છે નિવર્તક છે, શોષિત-રક્ત રક્ત, પિત્તમ્ ચ અને પિત્તનો ઔર પિત્તકો, હનિ નાશ કરે છે નાશ કરતા છે, વિહતસ્ય ચ ભગ્નનુ ભગ્નકા, સંધાનમ્ સંધાનકારક છે સંધાન કરનાર છે, સર્વ બધાં સર્વ, પ્રાણશુતામ્ પ્રાણીઓને પ્રાણીઓને લિંગ, સામ્યમ્ સામ્ય સામ્ય, શમનમ્ શમન દોષશાસક, તથા શોધનમ્ શોધન દોષશોધક, તુગ્ધાન્નમ્ તુગ્ધાન્નાશક તુગ્ધાન્નાશક, લીપનીયમ્ ચ લીપન ઔર અભિલીપક, ક્ષીણ અને ક્ષીણ એવં ક્ષીણ, ક્ષતેષુ તથા ક્ષતવાળાઓ માટે ઔર ધનવાલોને લિંગ, શ્રેષ્ઠમ્ શ્રેષ્ઠ છે શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૦૭-૧૦૮ ॥

107-109. Milk is said to be generally sweet, unctuous, cooling, galactagogue, pleasing, roborant, aphrodisiac, brain-tonic, strengthening, exhilarating, vitalizing, refreshing, curative of dyspnea, cough and hemothermia, a synthesizer in injuries, wholesome to all living creatures, sedative, purificative, adipous, digestive, and most beneficial in emaciation due to pectoral lesions.

પાણ્ડુરોગેઽમ્લપિત્ત ચ શોષે શુભે તયોદરે ।
અતીસારે ઝરે દાદે શ્વચ્ચા ચ વિભેષતઃ ॥૨૧૦॥
યોનિશુક્રપ્રદોષેષુ મૂત્રેષુ પ્રચુરેષુ ચ ।
પુરીયે પ્રથિતે પથ્યં વાતવિસપિકારિણાન્ ॥૨૧૧॥

પાણ્ડુરોગે પાંડુરોગમાં પાણ્ડુરોગને, અમ્લપિત્તે ચ અમ્લપિત્તમાં અમ્લપિત્ત, શોષે શોષ નોષને, શુભે શુભ ગુણને, તથા તથા તથા, ઝરે ઝર-રોગમાં ઝર-રોગમાં, અતીસારે અતીસારમાં અતીસારને, ઝરે ઝર-રોગમાં ઝર-રોગમાં, દાદે દાદમાં દાદને, શ્વચ્ચા ચ વિભેષતઃ ચ અને વિભેષ કરીને ઔર વિભેષ કરને, શ્વચ્ચા સોઅમાં શ્વચ્ચ, યોનિ-યોનિરોગ યોનિરોગ,

૨૧૦. ગુણે તયોદરે- ગુણે વિધીયે (સ)

„ • વિભેષતઃ- વિધીયે (મ.વ.જ.જ.ઠ.ત.થ.પ.)

૨૧૧. મૂત્રેષુ પ્રચુરેષુ ચ-મૂત્રેષુ પ્રચુરેષુ ચ (મ.વ.જ.ઠ.ત.થ.પ.)

„ „ „- મૂત્રેષુ પ્રચુરેષુ ચ (મ.ઠ.પ.)

શુક્ર તથા શુક્રના ઔર શુક્રકે, પ્રદોષેષુ રોગમાં દોષોને અપ્રચુરેષુ મૂત્રેષુ મૂત્રાદ્યપતામાં મૂત્રવ્યપતાને, પ્રથિતે પ્રથિત પ્રથિત, પુરીયે ચ મૂત્રમાં અને ઔર મૂત્રને, વાત વાત વાત, પિત્ત તથા પિત્તના તથા પિત્ત, વિકારિણામ્ રોગીઓ માટે રોગીઓને લિંગ, પથ્યમ્ પથ્ય છે પથ્ય છે ॥ ૧૧૦-૧૧૧ ॥

110-111. It is recommended in anemia and acid dyspepsia, consumption, gulma abdominal diseases, diarrhoea, fever, burning and particularly in dropsy, in vaginal and seminal disorders, in anomalies of urinary secretion, in oliguria, and in scybalous stools. It is wholesome to patients suffering from disorders of vata and pitta.

નમ્પલેપાયનઠેનુ વનનાસ્થપનેષુ ચ ।
વિરેચને ઝેહો ચ પથઃ નીત્રિ ગુજ્યતે ॥૨૧૨॥

નમ્પ નમ્પ નમ્પ, આરેપ આરેપન આરેપન, અવનાદેષુ અવનાદન અવનાદન, વનન વનન વનન, આપ્યાનંતેષુ ચ આપ્યાનંત આપ્યાનંત, વિરેચને વિરેચન વિરેચન, નેત્રિને ચ અને નેત્રિને ઔર નેત્રિને, સર્વેષુ આ સર્વેષુ વિરેચનોમાં તથા નમ્પ નિત્રિનોમાં, પથઃ પથ દેવ, ગુજ્યતે ગુજ્યતે છે ગુજ્યતે ગુજ્યતે ગુજ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

112. Milk is used everywhere, namely, in nasal medications, external applications, latus, cancers, or mata, purgation and oleation therapy.

વચનાનં ક્ષીરગુણત્રયકૈવલ્ય પૃથક્ પૃથક્ ।
અસવાનાદિઽધ્યાયે મૂત્રો વક્ષ્યમ્વિષયતઃ ॥૨૧૩॥

વૃક્કરય પ્રત્યેક પત્તે, ક્ષીર-ગુણાન્ ક્ષીરના ગુણો, પૃથક્ ગુણો, પૃથક્ પૃથક્ અવન, પૃથક્ પૃથક્ અવન, વધાનમ્ ક્રમાનુસાર ક્રમાનુસાર, અજ્ઞપાનાદિકે-અજ્ઞ-પાનાદિક-અજ્ઞ-પાનાદિક, અધ્યાયે અધ્યાયમાં અધ્યાયને, મૂત્રઃ ક્ષીરથી ફિર. અસવાનાદિઃ પૂર્ણરૂપે પૂર્ણરૂપે, વક્ષ્યમિ કહીશ કહીશ ॥ ૧૧૩ ॥

113. We shall give a further and exhaustive description of the actions and uses of each of the milks in due order in the chapter on diet and dietetics.

क्षीराश्रयाख्यो वृक्षास्तेषां कर्म च—

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिमिः ।

बुध्वाकर्षमन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥

अथ हने अव, फल-मूलिमिः क्षुदिनी अने भूक्षिनीया फलिनि और मूलनियोसे, पृथक् लुदां अलग, ये ने जो, अपरे भूक्षिनी दूसरे, त्रयः त्रय तीन, वृक्षाः वृक्षो छे वृक्ष हैं, तेषां तेभ्योऽनु उनके, इदम् आ ये, पृथक्-पृथक् लुदुं लुदुं पृथक् पृथक्, कर्म उर्भे छे कर्म हैं ॥ ११४ ॥

114. We shall now describe three other plants, besides the fruiterers and rooters—the thorny milk hedge plant, mudar and heart-leaved fig; their respective actions are as follows:—

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।

क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

अश्मन्तकम् अश्मन्तक अश्मन्तकको, वमने वमनभां वमनमें, स्नुहीक्षीरम् तथा स्नुहीक्षीरने और स्नुहीक्षीरको, विरेचने विरेचनभां विरेचनमें, विद्यात् उपयोगी जानना, अर्कस्य अने आर्कस्य अर्कके, क्षीरम् क्षीरने क्षीरको, सविरेचने विरेचन विरेचन, वमने तथा वमनभां और वमनमें, विज्ञेयम् उपयोगी जानना चाहिए ॥ ११५ ॥

115. Heart-leaved fig is used in emesis, and the milk of thorny milk-hedge plant in purgation, and the milk of mudar, it should be known, is used both in vomition and purgation.

त्यगाश्रयाख्यो वृक्षास्तेषां कर्म च—

इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।

पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तदः ॥११६॥

११४. फलमूलिमिः— फलमूलिनः (ग, घ.)

पूतीकः पूतीक पूतीक, कृष्णगन्धा च कृष्णगन्धा कृष्णगन्धा, तथा तथा और, तिल्वकः तिल्वक तिल्वक, तदः च वृक्ष वृक्ष, इमान् आ इन, त्रीन् त्रय तीन, अपरान् भूक्षिनी दूसरे, वृक्षान् वृक्षो वृक्षोंको, आहुः आयाये छे छे आचार्योंने कहा है, येषाम् नेभ्योऽनी जिनकी, त्वचः छाल छाल, हिताः हितकारी छे हितकारी है ॥ ११६ ॥

116. There are three more plants whose bark is said to be useful in medicine, viz. bonduc, drumstick and tilvaka.

विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्ति त्वकस्तथा ।

कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शः सु चोच्यते ॥११७॥

द्वन्द्वविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।

चक्षुःश्लाघ्मोद्यनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥११८॥

पूतीकः पूतीक पूतीक, तथा अने और, तिल्वकः तिल्वकनी छाल तिल्वक की छालका, विरेचने विरेचनभां विरेचनमें, प्रयोक्तव्यः वापरनी ओष्ठसे प्रयोग करना चाहिए, कृष्णगन्धा अने कृष्णगन्धानी छालना प्रयोगने और कृष्णगन्धाकी छालके प्रयोगको, परीसर्पे विसर्पभां विसर्पमें, शोथेषु शोथभां शोथमें, अर्शःसु च अर्शभां अर्शमें, ददु ददरभां ददुमें, विद्रधि विद्रधिभां विद्रधिमें, गण्डेषु गण्डभां गण्डमालामें, कुष्ठेषु कुष्ठभां कुष्ठमें, अलजीषु च अपि अने अलजीषभां और अलजीमें, उच्यते उच्यो छे कहा है, विचक्षणः बुद्धिमान वेद्ये बुद्धिमान वेद्य, एतान् आ इन, षड् छे छे, वृक्षान् वृक्षोने वृक्षोंको, अपि पक्ष्मी, शोधनान् अर्शरनी अने अर्शरनी शुद्धि करनार अन्तः और बहिः शुद्धि करनेवाले जाने ॥ ११७-११८ ॥

117-118. Bonduc and tilvaka should be used in purgation and drumstick in acute spreading affections. inflammations, piles, ringworm, abscesses, swellings, dermatosis and gangrene. The wise physician should acquire the knowledge of these purificatory plants as well.

११७. शोथे- शोथे (ग.)

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः कोहाश्च लवणानि च ।

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पट् ये द्विष्टपयस्त्वचः ॥११०॥

इति आ प्रभाञ्छे इत प्रकार, फल मूलिनी फलिनी, मूलिन्यः मूलिनी मूलिनी, स्नेहाः च स्नेहा स्नेह, लवणानि लवणो लवण, मूत्रम् मूत्रो मूत्र, क्षीराणि क्षीर क्षीर, ये च अने ८ और जो, द्विष्ट-पयः-त्वचः बापदवा भाटे कडेनामा आवेशां क्षीर अने अक्षवाणा उपयोगमं लानेके लिये कहं दूध और छालवाले, पट् छ छ, वृक्षाः वृक्षो वृक्ष, उक्ताः कडेनां छ बनलाण गण हैं ॥ ११० ॥

110 Thus have been described the fruiters, the rooters, the unctuous substances, salts, urines, milks and the six plants whose milk and bark are used.

औषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणा -

औषधीनामिरूपाभ्यां जानते ह्यजपा यने ।

अविपाश्च गोपाश्च ये चान्ये घनवासिनः ॥१२०॥

यने वनमां वनमां, अजपाः अजपां आदनार इकरिगः अगनेवाले, अविपाः च पट् अने घेडां आदनारा भेद अगनेवाले, गोपाः च गाधेना गोपाणा गाय चरानेवाले, अन्ये च अने ग्रीष्म तथा दूधरे, ये ८ जो, घनवासिनः वनमां वसनारा छ वनम रहनेवाले हैं, (ते तेओ वे), औषधीः औषधिओने औषधियोंको, नामरूपाभ्यां नाम अने ३५थी नाम और रूपसे, जानते द्वि ओगणे छ जानते हैं ॥ १२० ॥

120. The goatherds, the shepherds and cowherds and other foresters are acquainted with the names and forms plants.

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥१२१॥

नामज्ञान नामनां ज्ञान नामज्ञान, मात्रेण मात्रथी मात्रे, रूपज्ञानेन वा पुनः अथवा ३५ना ज्ञानमात्रथी अथवा केनच दप जान लेनेसे, कश्चिद् केन्द्र कोदं, औषधानाम् औषधिओने औषधियोंको, पराम् सम्यक् सम्यक्, प्राप्तिम् प्रयोग प्रयोगको, वेदितुम् अलुवाने जाननेके लिए, न अर्हति शक्तिमान नथी शक्तिमान नहीं होता ॥ १२१ ॥

११९. पट् वे द्विष्टपयस्त्वचः—पेटा द्विष्टाः पयस्त्वचः (क.प.)

१२१. कश्चिद्वेदितुमर्हति (स.ज. ठ.त.)

121. No one can claim to have a perfect knowledge of pharmacology by the mere acquaintance with the names or even with the forms of herbs.

योगविस्वप्नरूपरुपास्तासां तत्त्वविबुध्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादौषधीः सर्वथा भिषक् ॥१२२॥

अरूपरुपाः ३५ न अलुतो डोय अरूपरुपा, अपि पलु भी, योगविन् तु प्रयोग अलुतो डोय ते पलु प्रयोग जाननेवाला हानो वह भी, तासाम् तेओने औषधियोंको, तत्त्वविन् तत्त्वनेता तत्त्ववेत्ता, उच्यते कडेवाय छ कहलाता है, यः ते ८ तो जो, भिषक् वैद्य वैद्य, औषधीः औषधिओने औषधियोंको, सर्वथा सर्व प्रकारे 'मब प्रकारमे, विजानीयान् ओगणे जानता है, सः ते तत्त्ववेत्ता कडेवाय ओमां वह तत्त्ववेत्ता कहा जाय इनमे, किं पुनः कडेपुं ८ थुं ? फिर कइना ही क्या ? ॥ १२२ ॥

122. If one who knows the uses and actions of herbs, though not acquainted with their forms, may be called a pharmacologist, then what need be said of the physician who knows the herbs botanically, pharmacologically and in every other respect ?

योगमासां नृ यो विद्याहंशकालोपपादिनम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥१२३॥

पुरुषम् पुरुषम् प्रत्येक पुरुषने प्रत्येक पुरुषको, वीक्ष्य तपासीने ज्ञेय कर, स तु ८ जो, भासाम् आ औषधिओनी इन औषधियोंको, देशकाल-उपपादितम् देशकालानुसार देशकालोचित, योगम् योगना योजनाको, विद्याम् अलु जाने, सः तेने उडे, उत्तमः उत्तम उत्तम, भिषक् वैद्य वैद्य, ज्ञेयः अलुवे ओधओ जानना चाहिये ॥ १२३ ॥

123. He is the best of physicians who knows the science of the adminis-

१२२. योगविस्वप्नरूपरुपाः योगविज्ञानरूपरुपाः

(क.स.प.छ.स.ठ.त.र.प.प.)

विस्वप्न—विस्वप्न (ग.)

१२३. देशकाल—मात्राकाल (प.)

" स ज्ञेयो भिषगुत्तमः—स ज्ञेयो भिषगुत्तमः (ग.ठ.प.प.)

tration of drugs with due reference to climate and season, and who applies it only after examining each and every patient individually.

औषधानां नामरूपयोगाह्वयै दोषाः—

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरग्निर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

यथा ग्रेभ जित प्रकर, विषज् विष विष, यथा ग्रेभ जैसा, शस्त्रम् शस्त्र शस्त्र, यथा ग्रेभ जैसी, अग्निः अग्नि आग्न, यथा ग्रेभ जित प्रकर, अज्ञानिः १०० मारक छे वज्र मारक है, तथा तेभ उसी प्रकार, अविज्ञातम् अविज्ञात अविज्ञात, औषधम् औषध पाय १०० छे औषध-नी नायक होती है, विज्ञातम् विज्ञात औषध विज्ञात औषध, अमृतम् अमृत अमृतके, यथा नुस्य छे समान है ॥ १२४ ॥

124. A drug that is not understood perfectly is comparable to poison, weapons, fire and the thunderbolt; while the perfectly understood drug is comparable to ambrosia.

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थोपपद्यते ॥ १२५ ॥

हि ३१२ छे क्योंकि, नाम-रूप-गुणैः नाम ३५ अने गुण नाम रूप और गुण, त्रिभिः छे त्रैलुथी इन तीनोंसे, अनभिज्ञातम् नहि अज्ञेयुं अज्ञान, औषधम् औषध औषध, विज्ञातम् त्रैलुथी अज्ञेयुं तीनोंसे विज्ञान, अपि ७०० मी, दुर्युक्तम् जोड़ी रीते पापरेयुं होय तो यदि ठीक प्रकारसे प्रयुक्त न हो तो, अनर्थाय अनर्थ अनर्थके लिए, उपपद्यते भय छे होजाती है ॥ १२५ ॥

125. The drug whose name, form and properties are not known, or the drug which, though known, is not properly administered, will cause disaster.

१२४. शस्त्रम्— शस्त्रम् (ग.)

१२५. गुणैः— रसैः (प.)

" विज्ञातं चापि— विज्ञातमपि (च.)

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं मेघजं भवेत् ।
मेघजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, विषम् विष विष, अपि ५०० मी, योगान् सम्भृद् योगशी सम्यक् योगसे, उत्तमम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, मेघजम् औषध औषध, भवेत् अने छे बन जाता है, दुर्युक्तम् च अने भ्रष्ट रीति योग्य तो और दुर्युक्त होने पर, मेघजम् औषध मेघज, अपि ५०० मी, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, विषम् विष विष, संपद्यते अने छे होजाती है ॥ १२६ ॥

126. Even acute poison is converted into an excellent medicine by the right method of preparation; while even a good medicine may act as an acute poison if improperly administered.

तस्मान्न मिषजा युक्तं युक्तिर्वाह्येन मेघजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितायोग्यकारुक्षिणा ॥ १२७ ॥

तस्मान् तेथी इतद्विषं, जीवितं उच्यते जीवन, आरोग्य अने आरोग्यनी और आरोग्यकी, कारुक्षिणा धृष्ट्यावाणा आकांक्षावाले, धीमता बुद्धिमान पुरसे बुद्धिमान पुरुषको, युक्ति-वाह्येन अर्थ अज्ञ, मिषजा वैध वैद्यसे, युक्तम् आरोग्य री दुष्ट, किञ्चिन् उपपद्यते कंठे मी, मेघजम् औषध औषध, न नहि नहीं, आदेयम् लेयु लेयु लेनी चाहिए ॥ १२७ ॥

127. Therefore the intelligent man, who desires health and long life, should not take any medicine prescribed by a physician who is an utter stranger to the science.

कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नस्त्वहमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

मूर्ध्नि माथा पर शिरपर, निपतितः पड़ेयु गिरा हुआ, वासव धृष्टि इन्द्रका, अशनिः १०० वज्र सशेषम् उच्यते

१२७. तस्मान्न मिषजा— नास्मिन्मिषजा (प.)

" वाह्येन—हीनेन (ध.)

१२८. निपतितः— निपातितः (ज. ट.)

" निपतितः— हि पतितः (ध.)

કુછમાળ, કુર્વાલ રાખે. વાકી છોડે, જનનતમ્ ૫૨૬
મૂખ વેલે શેળેડું પરન્તુ મૂલે પ્રયુક્ત ઔષધમ્ ૬ ઔષધ
તે. ઔષધ તો, જાતુરમ રોગીને રોગીકો, સ્વૈચ્છિકમ્ ૫
કુર્વાલ ૭૫૦૧૦ ડોડું નથી જીતા નહીં છોડતી ॥૧૨૮॥

128. One may survive the fall of a thunderbolt on one's head, but one cannot expect to escape the fatal effects of medicines prescribed by an ignorant physician.

દુઃસ્થિતાય શયાનાય શ્રદ્ધાનાય રોગિણે ।

યો મેષજમવિજ્ઞાય પ્રાજ્ઞમાની પ્રયચ્છતિ ॥૧૨૯॥

ત્યક્તધર્મસ્ય પાપસ્ય મૃત્યુમૃતસ્ય દુર્મતેઃ ।

નરો નરકપાતી સ્થાસ્યસ્ય સંભાષણાદપિ ॥૧૩૦॥

યઃ જે જો, પ્રાજ્ઞમાની પોતાને બુદ્ધિમાન સમજનાર
વૈદ્ય અનેકો બુદ્ધિમાન સમજનેવાલા વૈદ્ય, દુઃસ્થિતાય
દુઃખી દુઃખી, શયાનાય રોગશય્યા ૫૨ સ્ત્રેષ્ટા રોગ-
શય્યા પર પડે હુણ, શ્રદ્ધાનાય અને શ્રદ્ધાવાળા શ્રદ્ધા
રક્ષનેવાલે, રોગિણે રોગીને રોગીકો, અવિજ્ઞાય બગર
વિચારે વિના વિચારે, મેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, પ્રયચ્છતિ
આપે છે દેતા હૈ, ત્યક્ત-ધર્મસ્ય ત્યક્ત-ધર્મ ત્યક્ત-ધર્મ,
પાપસ્ય પાપી પાપી, મૃત્યુમૃતસ્ય અને મૃત્યુરૂપ મૃત્યુરૂપ, તસ્ય
ઉત્ત, દુર્મતેઃ દુર્ધૃદિવાળા સાથે દુષ્ટ બુદ્ધિકે સાથ,
સંભાષણા સંભાષણ કરવાથી સંભાષણે, અપિ પશુ મી,
નરઃ મનુષ્ય મનુષ્ય, નરકપાતી નરકપાતી નરકપાતી માગી,
સ્વાત્ થાય છે હોતા હૈ ॥૧૨૯-૧૩૦॥

129-130. The vainglorious charlatan who administers medicine, though ignorant of it, to the ailing bed-ridden patient who has implicit faith in him, is lost to all sense of duty, and is sinful, wicked and death incarnate. Even by converse with him does one fall into hell.

૧૨૯ ત્યક્તધર્મસ્ય-ત્યક્તધર્મઃ (ધ.)

૧૩૦ મૃતસ્ય-મૃતસ્ય (ગ. ડ. ધ. જ.)

૧૩૦ નરકપાતી-નરકપાતી (ગ.)

ચરમાશીવિષવિષં કષિત્ત્વં પ્રાપ્તમેવ વા ।

પીતમત્યશ્નિસન્તતા મક્ષિતા વાડ્યયોગુહાઃ ॥૧૩૧॥

મતુ મુતવર્તા વેશં વિચ્છતા શરણાગતાત્ ।

મૃદીતમંત્રં પાનં વા વિષં વા રોગપીડિતાત્ ॥૧૩૨॥

આશીવિષ સપ્ત સર્પ, વિષમ્ વિષ વિષ, કષિત્ત્વમ્
તાત્ત્વમ્ દ્રવ્ય વા અથવા ઉકાળેડું ત્રાંડું અથવા ડવાલા
હુઆ તાત્ત્વ, પીતમ્ પીડું પીડેના, વરમ સાડું છે અચ્છા
હૈ, અત્યશ્નિ અથવા અત્યશ્નિ અત્યશ્નિ, સંતતા સંતતા તત્ત્વ,
અયોગુહાઃ ડોહાની ગોળીઓ લોહેકી ગોળીઓ, અપિ પશુ
મી, મક્ષિતા વા ખાવી શ્વા ભેના, વરમ ઠીક છે અચ્છા હૈ,
મુતવર્તામ્ આયુર્ધનને બાણનારોઓને વૈદ્યાંકા, વેશમ્
વેશને વેશ, વિચ્છતા ધારણ કરતા મનુષ્યો ધારણ કરને-
વાલેકો, શરણાગતાત્ શરણે આવેલા શરણમે આવે
હુણ, રોગ પીડિતાત્ રોગી પાસેથી રોગીને, મૃદીતમ્
લીધેલ લિયા ગયા, અન્નમ્ અન્ન અન્ન, વા અથવા યા,
પાનમ્ પાન અથવા પાન, વિષમ્ વા અથવા
દ્રવ્ય અથવા ધન, તુ તે તો, ન સાડું નથી નહીં
અચ્છા હૈ ॥૧૩૧-૧૩૨॥

131-132. It is better for the person who has put on the garb of the physician to quaff the venom of the cobra or molten copper or to swallow heated iron balls than to extort food, drink or money from a man who is afflicted with disease and has sought his aid.

મિષગ્બુધુષોઃ કર્તવ્યમ્—

મિષગ્બુધુષુર્મતિમાનતઃ સ્વગુણસમ્પદિ ।

પરં પ્રયજ્ઞમાતિષ્ઠેત્ પ્રાણદઃ સ્વાચયા નૃણામ્ ॥૧૩૩॥

જનઃ એથી હસાણ, મિષગ્ વૈદ્ય વૈદ્ય, બુધુષુઃ
થવાની ધૃતિવાળા બનનેવાલે, મતિમાન બુદ્ધિમાન પુરુષે
બુદ્ધિમાન પુરુષકો, સ્વગુણ પોતાના ગુણોની અને ગુણોની,
સંપદિ સંપદિ માટે સંપત્તિકે લિય, પરમ્ ખૂબ અત્યધિક,
પ્રયજ્ઞમ્ પ્રયત્ન પ્રયત્ન, માતિષ્ઠેત્ કરતા બેધબે કરના
વાહિય, વધા જેથી તે મિસે વહ, નૃણામ્ મનુષ્યોને
મનુષ્યોનો, પ્રાણદઃ ૭૫૦-૬૫૦ જીવન દેનેવાલા, સ્વાત્
અધ શકે થન સકે ॥૧૩૩॥

133. Therefore the intelligent person who is aspiring to be a good physician

should always persevere to his best in the acquisition of the best qualities of a physician, so that he may be a real giver of life to people.

युक्तस्य भेषज्यस्य लक्षणम्—

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिरजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥१३४॥

तत् ते वहः पृथ ७ ही. भेषज्यम् औषध औषध, युक्तम् श्रेष्ठं श्रेष्ठं है, यत् रोगो, आरोग्याय आरोग्य आरोग्य, कल्पते आपी शङ्के दे सकती है, भिषजाम् वैद्योर्भा वैद्योर्भा, सः ते वहः पृथ च ७ ही, श्रेष्ठः श्रेष्ठं छे उत्तम है, यः ७ जो, रोगेभ्यः रोगोर्भाथी रोगोर्भा, प्रमोचयेत् मुक्त कर कर कर ॥१३४॥

134. That is the right medicine which makes for health; and he is the best of physicians who relieves people of disease.

भिषक्तमस्य लक्षणम्—

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥१३५॥

सर्वेषाम् सधना सब, कर्मणाम् शिक्षा वगेरे कुर्मोनी शिष्यादि कर्मोकी, सिद्धिः सिद्धिः सिद्धिः, सम्यक् सधना सम्यक्, प्रयोगम् प्रयोगोने प्रयोगको, आख्याति ७ व्याप्ति छे बताती है, सिद्धिः च अने सिद्धि और सफलता ही, भिषक्तमम् श्रेष्ठं वैद्यने उत्तम वैद्यको, सर्वैः कुर्मोनी अने गुणैः सबगुणोर्भा, युक्तम् सधना सधना, आख्याति ७ व्याप्ति छे करती है ॥१३५॥

135. Success in treatment signifies the correct application of all therapeutic measures and success also indicates that the greatest of physicians is endowed with all the qualities (of a good physician).

१३४. कल्पने—कल्पने (त.)

” स चैव—स एव (च.)

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुष्ठानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥१३६॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकाः ७ पदार्थाः ७ पदार्थ छे उपसंहारके श्लोक हैं, आयुर्वेद आयुर्वेदोऽने आयुर्वेदका, आगमः आगम (अवतरण कर्म) आगम (अवतरण कर्म), आगमस्य आगमोऽने आगमका, हेतुः हेतु हेतु, प्रवर्तनम् प्रचार प्रचार, सूत्रणस्य तत्र रचनांने तन्त्र रचनाका, अभ्यनुष्ठानम् स्वीकार स्वीकरण, आयुर्वेदस्य अने आयुर्वेदोऽने और आयुर्वेदका, निर्णयः निर्णय (परिभाषा) निर्णय ॥१३६॥

Here are the recapitulatory verses:—

136. The advent of Ayurveda; the cause of its advent; its promulgation; the approbation of the aphoristic compilations; the definition of the science;

संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥१३७॥

संपूर्णम् संपूर्णं संपूर्णं, कारणम् कारण (सामान्यादि ७ पदार्थ) कारण (सामान्यादि ७ पदार्थ) कार्यम् कार्य (धातुसाम्य) कार्य (धातु साम्य), आयुर्वेद आयुर्वेदोऽने आयुर्वेदका, प्रयोजनम् प्रयोजन (धातुसाम्य) प्रयोजन (धातुओंको समान करना), संग्रहेण संग्रहेण संग्रहेण, हेतवः च एव तत्र हेतु रोगोर्भा तीन कारण, दोषाः च वातादि दोष वातादि दोष, भेषजम् च अने औषध और उनकी चिकित्सा ॥१३७॥

137. a complete definition of the cause, the effect and the object of the Science of Life; etiology, pathology and therapeutics in brief;

रसाः समस्तयद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च फलिन्यश्च कोहाश्च लवणानि च ॥१३८॥

१३६. सूत्रणस्या—सूत्रणं सा (ग. ध.)

” सूत्राणां च (प.)

સન્નિવૃત્ત-નિમિત્તકારણ નિમિત્ત કારણ, દ્રવ્યાઃ અને આધારકારણ સહિત ઔષધ આધાર કારણ સહિત, રસાઃ રસો મધુરાદિ રસ, ત્રિવિધઃ ત્રિવિધ ત્રીન પ્રકારકે, દ્રવ્ય-સંગ્રહઃ દ્રવ્યસંગ્રહ દ્રવ્યોકા સંગ્રહ, મૂલિન્યઃ ચ મૂલિની મૂલિનિયાં, ફલિન્યઃ ચ ફલિની ફલિનિયાં, સ્નેહાઃ ચ સ્નેહ સ્નેહ, કવણાનિ ચ અને કવણુ લવણ ॥ ૧૩૮ ॥

138. the tastes, the proto-elements as the cause of their manifestations; the three-fold classification of substances; rooters and fruiters, the unctuous substances, and the salts;

મૂત્રં ક્ષીરં વૃક્ષાદ્ય પદ્યં ચે ઔષ્ણ્યવાદ્રયાઃ ।
કર્માણિ ચેવાં મર્ચેવાં યોગાયોગગુણાગુણાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

મૂત્રમ્ મૂત્ર મૂત્ર, ક્ષીરાણિ ક્ષીર દૂધ, ક્ષીરત્વક ક્ષીર તથા વૃક્ષાનાં દૂધ એવં ત્વચાકે, વૃક્ષાદ્યાઃ ચ વૃક્ષાદ્યસ્થાન આશ્રય, ચે ને જો, પદ્યં ડ ડ, વૃક્ષાઃ વૃક્ષો વૃક્ષ, વૃક્ષામ્ એ ડન, સર્વેવામ્ સૌનાં સર્વકે, કર્માણિ કાર્ય કાર્ય, યોગ-મયોગ યોગ તથા અયોગના યોગ એવં અયોગકે, ગુણ-અગુણાઃ ચ ગુણ અને દોષો ગુણ ઔષધો ॥ ૧૩૯ ॥

139: the urines, the milks, and the six plants whose milk and bark are used in medicine; the actions of all these; the merits and demerits of the right and wrong administration of them;

વૈષાપવાદો યત્રસ્થાઃ સર્વે ચ મિષજાં ગુણાઃ ।
સર્વમેતત્ સમાસ્થાતં પૂર્વાધ્યાયે મહર્ષિણા ॥ ૧૪૦ ॥

વૈષ વૈષ વૈષની મૂઠ વૈષકી, અપવાદઃ નિન્દા નિન્દા, મિષજામ્ ચ ઉત્તમ વૈષના ઔષધો ઉત્તમ વૈષોકે, સર્વે સર્વે સારે, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, યત્રસ્થાઃ જેમાં છે જ્યાં છે, મૃત્ત્ એ વડ, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, મહર્ષિણ મહર્ષિ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, પૂર્વાધ્યાયે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં, સમાસ્થાતમ્ અત્યાયું છે ટીક પ્રકારસે કહે છે ॥ ૧૪૦ ॥

140. the denunciation of quacks; and what indicates the best qualities of

the physician:—all these have been fully expounded in the first chapter by the great sage.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિવેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાવે, ચરકપ્રતિ-સંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔષધ ચરકે દ્વારા સંસ્કૃત હોય શાસ્ત્રકે, સૂત્રસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, દીર્ઘજીવિતીયઃ 'દીર્ઘ જીવિતીય' 'લોન્ગીવિતીય, નામ નામના નામકા; પ્રથમઃ પહેલો પ્રથમ, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૧ ॥

1 Thus in the section on general principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "The Quest for Longevity" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય અધ્યાય દ્વસરા Chapter II

अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः—

अथानोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આગે, અપામાર્ગતણ્ડુ-લીયમ્ 'અપામાર્ગતણ્ડુલીય' નામના 'અપામાર્ગતણ્ડુલીય' નામકે અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્વામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેને ॥ ૧ ॥

અગવાન ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, ઇતિ હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ હવે વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chap-

સૂત્રસ્થાને—કાંકભ્યાને (જ. ટ.)

દીર્ઘજીવિતીયો—દીર્ઘજીવિતીયો (ગ.)

'સૂત્રસ્થાને' શ્લોકમાદનન્ટરમ્—નેહન ચતુષ્કે (વ.)

ter entitled the "Seeds of Rough
Chaff"

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

शिरोविरेचनद्रव्याणि—

अभ्यामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूनि सर्षपास्तुम्बुरुक्णि च ॥ ३ ॥
अजार्जा चाजगन्धां च पीतून्धेलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां भेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ ४ ॥
शिरीषबीजं लघुनं हरिद्रे लघणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षिविरेचने ॥ ५ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धाघमेवके ।
क्रिमिव्याधावपसारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ६ ॥

अपामार्गस्थ अधिष्ठानां अपामार्गके, बीजानि पीठ-
बीज, पिप्पलीः पीपर पिप्पली, मरिचानि च भरी-
मरिच, विडङ्गानि वावर्डीग विडंग, अथ शिम्पुनि सरगवे-
शोमाजन, सर्वपान् सरसव सरसों, तुम्बुकुनि च तेज-
तेजप्रलका फल, अजाजीम् च ७३ जीरा, अजगन्धाम् च
आङ्गुली तिलवन, पीलुनि पीडु पीडु, एकाम् ओलथी
छोटी इलायची, हरेणुकाम् रेणुकीपीठ रेणुकाबीज, पृथ्वी-
काम् कुडो ७ ७३ कलौजी, मुरसाम् तुश्नी तुलसी,
वेनाम् धाणी गरुडु श्वेतकोयल, कुटेरक कुडेरक कुटेरक,
फणिज्झको भुरवे मरवा, शिरीष बीजम् डाणीया सरसनां
पीठ शिरीषके बीज, लवणम् क्षयलु लहसुन, हरिद्र-
हण्डर तथा द्रुडुहण्डर गेंना हन्डी, लवणद्वयम् सिधाधु-
तथा संयुग सैन्धव और संचल लवण, ज्योतिष्मतीम्
मालङ्काङ्गुली मालकाङ्गनी, नागरम् च सुंठ अने ओंओने
और सुंठ इनको, शिरसः भाधाना शिरके, गौरवे धारी-
पलुगमां मारीपनमें, झूले भाधाना शलभां शिरके दर्वमें,
पीनसे सगेभभमां पीनसमें, अर्धाम्बेदके आधाशीशीमां
आधासीसीमें, किसिम्बाऔ द्विभिशेगमां किमिरोगमें,
अपस्मारे अपरभारमां अपस्मारमें, प्राण नाशे धालुनी
शक्तिना नाशमां प्राण शक्तिके नाश होनेमें, प्रमोहके
अने भू-अंमां और मूच्छामिं, शिरोविरेचने शिरविरेचन
(नरम्) तटीके शिरो विरेचनके रूपमें, दद्यात् देवां
ओष्ठ्ये देना चाहिये ॥ ३-६ ॥

४. भजगन्धाम्- अजमोदाम् (ल. च. ध.)

५. शीर्षचिरेखने- मूषचिरेखने (ग.)

3-6. The seeds of rough chaff, long pepper, black pepper, embelia, drumstick, rape-seed Indian toothache, cumin, wild carrot, toothbrush, cardamom, fragrant piper, black cumin, holy basil, white mussel shell creeper, kutheraka, sweet marjoran, seeds of siris, garlic, turmeric and Indian berry, rock-salt, black salt, staff and dry ginger:— these should be given as errhines in conditions of heaviness of the head, headache, rhinitis, hemi-crania, parasitic infections of the head, epilepsy, anosmia and fainting.

वमनद्रव्याणि—

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेष्वाकृष्येलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाभये ।
बमनार्थं प्रयुजीत मिषण्डेहमकुचयन् ॥ ८ ॥

मदनम् भौदोण मेनकल, मधुकम् नेदीभध
मुलेहठी, निम्बम् धीभोऽ नीम, जीमूतम् कुङ्कुवेलां
कुङ्कुबेल, कृतवेधनम् कुङ्कुं तुरियां कडुआ गुम्मा, पिप्पली
दीदीपीपर पिप्पनी, कुटज कुटे कुटज, इक्ष्वाकूणि
कुःवी गुंजडी कडुनी तुम्बी, एलाम् ओलन्नी इलायची,
धामार्गवाणि च अने कुङ्कुं गडुङ्कुं ओओने खौर कडुवी
तोरी इनका, छेप्पचित्ते कुङ्कु अने पित्त कफ खौर
पित्तके, उपस्थिते वभने-मुण थमा होय त्पारे वमनोन्मुक्त
होने पर, ब्वाची रोग रोगके, बामासनायके आभाश-
यभां रहये होय त्पारे बामासयमं आश्रित होने पर,
भिषक् छेवे वेय, वेहम् छेने शरीरको, अवृषयन् छानि
कथां वजर हानि किए बिना, 'वमनार्थम्', वभेन भाटे
वमनके लिये, प्रयुजीत प्रयोगनां प्रयोग करे ॥७८॥

7-8. Emetic nūt, liquorice, neem, bristly luffa, bitter luffa, long pepper, kurchi, bottle-gourd, cardamom and sponge-gourd:— these drugs should be used as emetics by the physician, in a way not harmful to the body, in gastro-

genic disorders characterised by morbid accumulations of kapha and pitta.

विरेचनद्रव्याणि—

त्रिषुतर्ता त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिलकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥
पीलूष्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निषुलानि च ।
पकाशवगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

दोषे दोष दोषके, पकाशवगते न्याये पक्वाशयभां
गधेदो दोष त्वाये पकाशयमं होनेपर, त्रिषुताम् नरोत्तर
निशोष, त्रिफलाम् त्रिफला, दन्तीम् दन्ती
जमालगोटा, नीलिनीम् गणी नील, सप्तलाम् श्रीकृष्ण
शिकारि, वचाम् वच, कम्पिलकम् कम्पिलक कमीला,
गवाक्षीम् ईश्वरान्द्रायण, क्षीरिणीम् क्षीरवी (क्षीरभीर)
क्षीरिणी, उदकीर्यकाम् च वाकेरीनां भृश वाकेरीका मूल,
पीलूषि पीलू पीलू, आरग्वधम् गजभागे अमलतास,
द्राक्षाम् द्राक्ष द्राक्ष, द्रवन्तीम् रतनभेत बडा जमालगोटा,
निषुलानि च अने अमुद्राण्ये अने और वेंत इनको,
विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रयोजयेत्
प्रयोग करना चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10. Turpeth, the three myrobalans
red physic-nut, indigo, soap-pod,
sweet-flag, kamala, colocynth, hirtiz,
prickly brazil wood, toothbrush, pur-
ging cassia, grapes, physic-nut, and
hijjal—these should be prescribed for
purgation when the morbid humours
have accumulated in the colon.

आस्थापनद्रव्याणि—

पाकलां चाग्निमन्थं च विस्वं श्योनाकमेव च ।
काश्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ११ ॥
बलां भवद्वां हृत्तीमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।
वचान् कुलत्थान् कोलानि गुडचीं मदनानि च ॥ १२ ॥

१. पाकलां— पाकलक (ड.)

११. पाकलां— पाकलक (ख.त.प.)

१२. वचान् कुलत्थान् कोलानि—वचकोकुलत्थानाम् (ग)

१२. वचान् कुलत्थान्— वित्त्वं कुलत्थम् (प.प.)

पलाशं कपुणं चैव कोहांश्च लवणानि च ।

उदावर्ते विबन्धेषु युज्यादास्थापनेषु च ॥ १३ ॥

उदावर्ते उदावर्त उदावर्त, विबन्धेषु कुण्डल्यात् मलबन्ध,
आस्थापनेषु च अने आस्थापनेभां और आस्थापनें,
पाटलाम् च पाटला पाटल, अग्निमन्थम् अरुणी अरणी,
विस्वम् पीलू वित्त्वं, श्योनाकम् च एव टेडुं टेडुं,
काश्यम् शीवल् गुम्भारी, शालपर्णीम् च शालपर्णी शाल-
पर्णी, पृश्निपर्णीम् पीलू पृश्निपर्णी, निदिग्धिकाम् गेडी
बोरींगुली कटेरी, बलाम् भगणी खरेटी, भवद्वां गेडी
गोखरु, हृत्तीम् उली बोरींगुली बड़ी कटेरी, सपुनर्नवम्
राता कुलनी साटोडी पुनर्नवा. एरुण्डम् ऐरंडा एरुण्डमल,
वचान् वच जौ, कुलत्थान् कुण्डी कुन्डी, कोलानि कोर
झाडी वेर, गुडचीम् गुणो गिलोय, मदनानि च मोदोण
मैनफल, पलाशम् पाशर पलाश, कपुणम् च एव
रोहिषधास रोहिषधास, स्नेहान् च स्नेहो सब स्नेह,
लवणानि च अने लवण और सब लवण, युज्यात्
योज्यां इन द्रव्योंको भरतना चाहिए ॥ ११-१३ ॥

11-12-13. Trumpet-flower, wind-
killer, bael, Indian calosanthos, white
teak, tick trefoil, painted-leaved
uraria, yellow-berried night-shade,
heartleaved sida, small caltrops, Indian
night-shade, hog's weed, castor-oil
plant, barley, horse-gram, Indian jujube,
guduchi, emetic nut, palas, ginger
grass, unctuous substances and salts
should be used in misperistalsis, and
constipation and as corrective enemata.

अनुवासनद्रव्याणामास्थापनद्रव्येष्वतिदेशः—

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।

माकृतप्रमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥

अतः आण इन्दी, औषधगणात् औषधसमूहभां
औषधसमूहोत्ते, एव न ही, माकृतम् पातनाशक
पातनाशक, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, संकल्प्यम्
अनुवासनं अने बनाने चाहिये, इति आ प्रमाणे इस

१३. उदावर्ते विबन्धेषु— उदावर्तविबन्धेषु (च.ड.)

" अनुवादास्थापनेषु च—कुणां आस्थापनें सदा (ख.प.ड.)

प्रकारसे, प्राक्कर्मिकः पञ्चकर्मसंभन्धी औषधानो पञ्चकर्म
संबन्धी औषधिवीक्षा, संग्रहः संग्रह संज्ञेय, प्रोक्तः कही
उ कइ दिया है ॥ १४ ॥

14. Out of these groups of drugs one
should prepare unctuous enemata
curative of Vata. This is the compen-
dium of the drugs required for the five
purificatory procedures.

पञ्चकर्मतः प्राक्कर्तव्यम्—

नान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥

उपस्थित प्रवृत्ति करवा तैयार भयेला प्रवृत्त होनेके
लिए तैयार, दोषाणाम् दोषोपाधानो दोषवालोंको,
स्नेह स्नेहन स्नेहन, स्वेद स्वेदन स्वेदन, उपपादनैः उपपादने
करके, मात्राकालौ मात्रा तथा कालो मात्रा एवं
समयको, विचारयन् विचार करीने विचार करके, तानि
ते इन, पञ्च कर्माणि पञ्चकर्मो पंचकर्मको, कुर्वीत करवा
भेदो करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. When the morbid humours have
been aroused by the preliminary
preparations of the subject with olea-
tion and sudation procedures, these
five modes of purification should be
carried out with due consideration of
dose and time.

युक्तिज्ञानस्य गुणाः—

मात्राकालाभ्या युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

युक्तिः युक्ति युक्ति, मात्रा मात्रा मात्रा, काल
अने कालना एवं कालके, मात्राया आधार पर रही उ
ऊपर निर्भर रहती है, सिद्धिः सिद्धि सिद्धि, युक्तौ युक्ति-
भां युक्तिमें, प्रतिष्ठिता स्थित भयेली उ स्थित है, युक्तिज्ञः
युक्ति ज्ञानवाले युक्तिको जाननेवाला, द्रव्यज्ञानवताम्
द्रव्यज्ञानवाला करती द्रव्यको जाननेवालोंके, सदा हमेशा
सदा, उपरि स्थितो ऊपर, तिष्ठति उ रहता है ॥ १६ ॥

१५. तान्युपस्थित-प्राक्प्रवृत्त (ख.)

॥ विचारयन्-विचारयेत् (ग.)

16. The art of prescription depends
on the knowledge of dosage and time,
and on this art, in turn, depends
success; hence the skilful physician
stands ever superior to those possessing
merely a theoretical knowledge of drugs.

अष्टाविंशतिर्यवागवः—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्ध्विविधौषधाः ।

धानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १७ ॥

अतः अर्धोत्थी इसके ऊर्ध्वम् आगे आगे, विविधौषधाः
विविध औषधवाली नाना प्रकारकी औषधियोंसे सिद्ध,
यवागूः यवागूओ यवागूओको, तत्साध्यानाम् यवागूओओ
साध्य इनसे साध्य, विविधानाम् विविध प्रकारना नाना
प्रकारके, विकाराणाम् रोगो रोगोंकी, निवृत्तये भट्टावा
भाटे शान्तिके लिए, प्रवक्ष्यामि दु' कहीश कहूंगा ॥ १७ ॥

17. Henceforth we shall expound
the subject of various medicated
(yavagu)gruels used for the relief of the
various disorders of the curable type.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ १८ ॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरीमूल
पिप्पलीमूल, चव्य अवध चव्य, चित्रक चित्रो चित्रक,
नागरैः अने सूंथी और सोंठसे, उपसाधिता सिद्ध करेदी
बनाई, यवागूः यवागू यवागू, दीपनीया अग्निदीपक
अग्निदीपक, शूलघ्नी च अने शूलनाशक और शूलनाशक,
स्यात् उ है ॥ १८ ॥

18. Gruel prepared with long pepper,
piper root, piper chaba, white flowered
leadwort and dry ginger is a digestive-
stimulant and pain-killer.

१७. विविधौषधाः--विविधौषधीः (च. प.)

१८. शूलघ्नी-शूलघ्ना (ख.)

॥ उपसाधिता--उपसाधिता (ग.)

दधित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाहिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी, पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९ ॥

दधित्थ-३६६ कैय, विल्व-५१६ बेलगिरी, चाङ्गेरी-
भाटी आङ्गेरी तिपतिया, तक्र-७११ तक्र, दाहिम-अने
दाडभथी और अनारसे, साधिता तैयार करेकी सिद्ध की,
पेया पेया पेया, पाचनी पाचक पाचक, ग्राहिणी अने
आह्वी छे और संग्राही है, पाञ्चमूलिकी पंचमूलनी पेया
पंचमूली पेया, सवाते वातप्रधान अतिसारभां येजवी
भेधछे वातजनित अतिसारमे भरतनी चाहिए ॥ १९ ॥

19. Gruel prepared with wood apple,
bael, yellow wood-sorrel, butter-milk
and pomegranate is digestive and
astringent. The gruel prepared with
penta-radices should be given in
diarrhea of the vata type.

शालपर्णीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाहिमाम्बला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २० ॥

शालपर्णी-साधवत्यु सरिवन, बला-५७५१७ खरैटी,
विल्वैः ५१६ बेलगिरी, पृश्निपर्ण्या च अने पीडवत्युथी
और पिठवनसे, साधिता तैयार करेकी बनाई, दाहिमाम्बला
दाडभथी भाटी पनावेस तथा अनारदानेसे खट्टी की, पेया
पेया पेया, पित्त-श्लेष्म-पित्त अने कड़वा पित्त-कफ-
जनित, अतिसारिणाम् अतिसारवालाओने अतिसारवालोके
लिए, हिता हितकर छे हितकारी है ॥ २० ॥

20. Gruel prepared with tick trefoil,
heart-leaved sida, bael, painted-leaved
uraria and soured with pomegranate-
juice is beneficial in diarrhea of
the pitta or kapha type.

पयस्यधोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ २१ ॥

अधोदके अरधु पाण्डु नाभे आषा पानी मिलाकर,
छागे पकरीना बकरीके, पयसि दुधभां दुधमें, ह्रीवेर-
सुभंधी वागे सुगन्धवाला, उत्पल-नीलकण्ठ नीलोकर,

१९. दधित्थ-कपित्थ (६.)

२०. पाञ्चमूलिकी-पांचमूलिका (अ. ६.)

नागरैः सुंड सोंठ, पृश्निपर्ण्या च तथा पीडवत्युथी तथा
पिठवनसे, साधिता तैयार करेकी सिद्ध की हुई, पेया पेया
पेया, रक्तातिसारघ्नी रक्तातिसारने नाश करनेारी छे
रक्तातिसारनाशक है ॥ २१ ॥

21. Gruel prepared with semi-dilu-
ted goat's milk, fragrant sticky mallow,
blue water lily, dry ginger and painted
-leaved uraria is anti-dysenteric.

दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्बलां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २२ ॥

सामे आभयुक्त अतिसारभां आमातिसारमें, साति-
विषाम् अतिविष सहित अतीस, साम्बलाम् भाटां
दाडभना दाडुाना रस खट्टे अनारदानेके रस, सनागराम्
अने सुंड सहित और सोंठ सहित, पेयाम् पेया पेया,
मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रभां मूत्रकृच्छ्रमें, श्वदंष्ट्रा गोपु तथा
गोखर तथा, कण्टकारीभ्याम् भेडी बेरिंगशी साथे
सिद्ध करी छोटी कटेरीसे सिद्ध करके, सफाणिताम् शोधित
साथे राबके साथ, दद्यात् आपवी भेधछे देनी चाहिए ॥ २२ ॥

22. Gruel, prepared with atis, dry
ginger and soured, should be used in
dysentery, accompanied with undiges-
ted matter in the stools. Gruel prepared
with small caltrops and yellow-berried
night-shade is given with liquid gur
in dysuria.

विडङ्गपिप्पलीमूलशिमुमिर्मरिचेन च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ २३ ॥

विडङ्ग-वावडंग बायविडंग, पिप्पलीमूल-पीपरीमूल
पिप्पलीमूल, शिमुमिः सरगवे शोभाजन, मरिचेन च अने
भरी वडे और मरिच इनसे, तक्रसिद्धा ७११ भां सिद्ध करेकी
तक्रमें सिद्ध की, यवागूः यवागू यवागू, ससुवर्चिका सा-
भार सहित देवाधी साजीवार मिलाकर लेनेसे, क्रिमिघ्नी
क्रिमिनाशक क्रिमिनाशक, स्वाद भाव छे होती है ॥ २३ ॥

२२. पेयां सामे-पेयामाने (ग.च.प.)

२३. तक्रसिद्धा यवागूः-तक्रादाना यवागूः (ग.च.प.)

23. Gruel of embelia, piper root, drumstick, black pepper and sal-soda prepared in buttermilk is anthelmintic.

મૃદ્ધીકાસ્તારિવાલાજાપપ્પલીમધુનાગરઃ ।

પિપ્પસાગ્રી, વિષગ્રી ચ સોમરાજીવિપાચિતા ॥ ૨૪ ॥

મૃદ્ધીકા-દ્રાક્ષમુનક્ક, સારિવા- સારિવા સારિવા, લાજ- ડાંગરની ધાણી લાજા, પિપ્પલી- પીપર પિપ્પલી, મધુ- મધ મધુ, નાગરઃ અને સૂંઠ જોર સોંઠ, વિપાચિતા એએથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અને સિદ્ધ યવાગૂ, પિપાસાગ્રી તૃપ્તા મસ્ટાડનાર છે પિપાસાનાશક છે, સોમરાજી- વિપાચિતા ચ અને બાકુચીથી પકાવેલી યવાગૂ ઓર તાવચીસે બનાઈ યવાગૂ, વિષગ્રી વિપનાશક થાય છે વિષ- નાશક હોતી છે ॥ ૨૪ ॥

24. Gruel prepared with grapes, Indian sarsaparilla, fried paddy, long pepper, honey and dry ginger is adiposous; gruel prepared with babchi seeds is curative of toxicosis.

સિદ્ધા વરાહવિર્યુદે યવાગૂર્વૃહણી મતા ।

ગવેષુકાનાં મૃદ્ધાનાં કર્શનીયા સમાક્ષિકા ॥ ૨૫ ॥

વરાહનિર્યુદે વરાહના માંસરસમાં સુઅરકે માંસ- રસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ બનાઈ, યવાગૂઃ યવાગૂ યવાગૂ, વૃહણી બૃહલ્લુ કરનાર વૃહણ કરનેવાલી, મતા માનેલ છે માની ગઈ છે, મૃદ્ધાનામ્ અને શેકેલ મૂને, ગવેષુકાનામ્ કસંધથી બનાવેલી યવાગૂ કસઈસે બનાઈ યવાગૂ, સમા- ક્ષિકા મધ સાથે દેવાથી મધુ મિલાકર લેનેસે, કર્શનીયા કૃશતા કરનાર છે કૃશતા કરનેવાલી છે ॥ ૨૫ ॥

25. Gruel prepared with pork-juice is considered roborant and that prepared with roasted job's tears and mixed with honey is reductive.

સર્પિષ્મતી મહુસિલા સ્નેહની લઘનામ્બિતા ।

કુશામલકનિર્વૃદ્ધે સ્વામાકાનાં વિક્ષણી ॥ ૨૬ ॥

૨૪. લાજ-લાજા (ત.)

૨૬. કુશામલકનિર્વૃદ્ધે-કુશામલકનિર્વૃદ્ધે (વ.વ.)

સર્પિષ્મતી ધીવાળી વૃતવાલી, મહુસિલા અને બહુ તલવાળી તિલવહુલ, લઘનામ્બિતા અને લઘુશુક્રત યવાગૂ અને લઘુનમિશ્રિત યવાગૂ, સ્નેહની સ્નેહન કરનાર છે સ્તિરપતા કરનેવાલી છે, કુશ- નાનો છે કુશ, આમલક- તથા આમળાંના અને આવલેકે, નિર્વૃદ્ધે કવા- થમાં કાચમેં, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ બનાઈ, સ્વામાકાનામ્ સામાની સાવકકી, યવાગૂ યવાગૂ યવાગૂ, વિક્ષણી રક્ષણ કરનાર છે રક્ષતાકારક છે ॥ ૨૬ ॥

26. Gruel prepared with ghee, salt and plenty of til, increases the unctuous quality of the body; and that prepared with decoction of small sacrificial grass and emblic myrobalan, in decoction of sanwa millet, diminishes the unctuous quality.

દશમૂલીશ્રુતા કાસહિકાશ્વાસકફાપહા ।

યમકે મદિરાસિદ્ધા પકાશયદજાપહા ॥ ૨૭ ॥

દશમૂલીશ્રુતા દશમૂળમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ દશમૂલકે કાચમેં સિદ્ધ યવાગૂ, કાસ- કાસ કાસ, હિકા-શ્વાસ- હેઝી- શ્વાસ હિકા-શ્વાસ, કફ- તથા કફને અને કફ, અપહા નાશ કરનાર છે નાશક છે, યમકે ધી તથા તેલમાં વૃત ઓર તેલમેં, મદિરા- મદિરાથી મદિરાસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ, પકાશયદજા પકાશયની પીડા પકાશયકી પીડાકો, અપહા મટાડનાર છે શાન્ત કરતી છે ॥ ૨૭ ॥

27. Gruel prepared with deca-radices is curative of cough, hiccough, dyspnea and the disorders arising from kapha; gruel prepared with the unctuous dyad (ghee and oil) and Madira wine is curative of intestinal colic.

શાકૈર્મોસૈસ્તિલૈર્માષૈઃ સિદ્ધા વર્ષો નિરસ્યતિ ।

જમ્બવાન્નાસ્થિવધિત્યામ્લવિદ્વૈઃ સાસ્માદિહી મતા ૨૮

શાકૈઃ શાકથી શાકસે, માષૈઃ માંસથી માંસસે, સિદ્ધૈઃ તલથી તિલસે, માષૈઃ અને અડથી ઓર ઉદ્વૈસે, સિદ્ધા- સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ, વર્ષૈઃ મળને મલકો, નિરસ્યતિ બહાર કાઢે છે બહાર નિકાલતી છે, જમ્બ-વાન્ના-

૨૭. અપહા-અપહા (વ.વ.વ.)

अस्थि भक्षुना इगिया, आंथानी गोहृदी जामुनकी गुठली-
आमकी गुठली, दधित्याम्ल भाटां डोह खट्टे कैय, बिब्वैः
अने पीलांथी और बेलगिरीसे, सिद्धा सिद्ध करेदी यवागू
सिद्ध यवागू, साङ्ग्राहिकी संग्राहक संप्राहक, मत्ता
मानेदी छे मानी है ॥ २८ ॥

28. Gruel prepared with vegetables,
flesh, til and black-gram helps to
eliminate feces; gruel prepared with the
seeds of the jambul and mango, sour
wood apple and bael fruit, is considered
to be astringent in action.

क्षारचित्रकहिङ्गवल्लेतसैर्मेदिनी मत्ता ।

अमयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २९ ॥

क्षार ज्वभार यवक्षार, चित्रक चित्रे चित्रक,
हिङ्गु हिङ्ग हींग, अम्लवेतसैः अने अम्लवेतसथी
और अम्लवेतससे, सिद्धा सिद्ध करेदी यवागू सिद्ध
यवागू, मेदिनी मधुनुं मेदन करेदी मलमेदक, मत्ता
मानेदी छे मानी है, अमया हरउ हरद, पिप्पलीमूल
पीपरीमूल पिप्पलीमूल, बिब्वैः अने सूठथी सिद्ध करेदी
यवागू और सोंठसे बनी यवागू, वातानुलोमनी, वातनुं
अनुलोमन करेदी छे वातका अनुलोमन करती है ॥ २९ ॥

29. Gruel prepared with alkali, white-
flowered leadwort, asafetida and
amlavetas is considered laxative. Gruel
prepared with chebulic myrobalan,
piper root and dry ginger induces
normal (downward) peristaltic move-
ment of Vata.

तक्रसिद्धा यवागूः स्याद्घृतव्यापत्तिनाशिनी ।

तेलव्यापदि शस्ता स्यात्तक्रपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥

तक्रसिद्धा अशथी सिद्ध करेदी तक्रसे सिद्ध, यवागूः
यवागू यवागू, घृत-व्यापत्ति घृतनी व्यापदने। घृतसेवन-

२९. बिब्वैः-बिल्वैः (ग.च.)

३०. व्यापत्तिनाशिनी-व्यापद्दिनाशिनी (ज.प.)

१, शस्ता स्यात्-शस्ता द्रु (द.)

जन्म रोगोंका, नाशिनी नाश करेदी नाश करनेवाली,
स्यात् थाय छे होती है, तक्र-पिण्याक-अश तथा तक्ष-
वृथी तक एक तिलककसे, साधिता साधिल यवागू
सिद्ध यवागू, तेल-व्यापदि तेलनी व्यापदमां तेलसेवन-
जन्म रोगोंमें, शस्ता अशस्त उत्तम, स्यात् छे है ॥ ३० ॥

30. Gruel prepared with butter-milk
is curative of complications caused by
the wrongful use of ghee; that prepa-
red with butter-milk and til oil-cake is
recommended in complications caused
by the wrongful use of oil.

गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।

कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः श्रुता ॥ ३१ ॥

साम्ला हाडमना रसथी भाटी करेदी अनारके रससे
खट्टी की हुई, गव्यमांसरसैः गायना मांसरसथी गोमांस-
रससे, (सिद्धा सिद्ध करेदी यवागू सिद्ध यवागू) विषमज्वर
विषम ज्वरने। विषम ज्वरकी, नाशिनी नाश करेदी छे
नाशक है, यमके अने घी तथा तेलमां और घृत तथा
तेलमें, पिप्पल्यामलकैः पीपरी अने आमलांथी पिप्पली
और आंवलेसे, श्रुता सिद्ध करेदी बनाई, यवानाम् ज्वरनी
जौकी, (यवागूः यवागू यवागू) कण्ठ्या कंठने दितकर
छे कण्ठके लिए उत्तम है ॥ ३१ ॥

31. Gruel prepared with beef-juice
and mixed with acid is curative of
irregular fever; gruel of barley
prepared in the unctuous dyad, long
pepper and emblic myrobalan is a
throat- tonic.

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समापविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥

ताम्रचूडरसे कूडजना मांसना रसमां कुकुटके
मांसरसमें, सिद्धा सिद्ध करेदी यवागू सिद्ध यवागू,
रेतोमार्गरुजा वीर्यमांरुजा पीपरी वीर्यमार्गकी पीपरीको,
अपहा दूर करेदी छे शान्त करती है, समापविदला
अने अडानी दाल सडित और उड़की दालके साथ,

१. गव्यमांसरसैः-गव्यमांसरसे (ज.प.)

વૃત- કીર લી તથા દૂધમાં વૃત એવં વૃષ્ટે, વપસાથિના સાધેલી યવાગૂ બનાઈ યવાગૂ, વૃષ્ટા વૃષ્ટ છે વૃષ્ટ હૈ ॥૩૨॥

32. Gruel prepared with the meat-juice of the cock is curative of diseases of the seminal passages; gruel prepared with dal of black gram in ghee and milk is aphrodisiac.

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

હુધં હન્યાવપામાર્ગક્ષીરગોધારસૈઃ શૃતા ॥ ૩૩ ॥

उपोदिका पोथी पोथी, दधिभ्याम् तथा दहीथी तथा दहीसे, सिद्धा सिद्ध કરેલી યવાગૂ બનાઈ યવાગૂ, તુ તે તો, મદવિનાશિની મદને નાશ કરનાર છે મદનાશક હૈ, અપામાર્ગ-અધેડનાં બીજ ચિરખિટા, ક્ષીર- દૂધ વૃષ, ગોધારસૈઃ અને ઘેના માંસરસથી ઔર ગોધા-માંસરસે, શૃતા સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ બનાઈ યવાગૂ, હુધમ્ બૂખને બુધાકા, હન્યાવ નાશ કરે છે નાશ કરતી હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. Gruel prepared of Indian spinach with curds is curative of intoxication; and gruel of rough chaff prepared with milk and iguana flesh juice kills the appetite.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।

પણ્ણ કર્માણિ ચાઞ્ચિત્ય પ્રોક્તો મૈષજ્યસંગ્રહઃ ॥ ૩૪ ॥

तत्र श्लोकः ते भाष्यतमां श्लोके उ उ उ विषयमें श्लोक है कि, इति आ प्रभाष्ये इस प्रकारसे, एताः आ ये, अष्टाविंशतिः अष्टाविंश अष्टाईस, यवाग्वः यवागूओ यवागू, परिकीर्तिताः કહી કહ હી હૈ, પણ્ણ કર્માણિ ચ અને પંચકર્મ ઔર પંચકર્મકો, આઞ્ચિત્ય અંબધી લક્ષ્ય કરકે, મૈષજ્યસંગ્રહઃ ઔપધસ ગ્રહ પલ્લુ મૈષજ્ય-સમૂહ સી, પ્રોક્તઃ કહો છે કહ દિયા હૈ ॥ ૩૪ ॥

૩૪. શ્લોકઃ—શ્લોકઃ (વ.જ.દ.)

,, તત્ર શ્લોકઃ—તત્ર શ્લોકઃ (સંક્ષેપશ્લોકઃ) (વ.ત.)

,, પરિકીર્તિતાઃ—પરિકલ્પિતાઃ (ત.)

Here is a recapitulatory verse:—

34. Thus we have described the twentyeight gruels and the group of drugs pertaining to the quinary purificatory procedures.

पूर्व मूलफलज्ञानहेतोस्तत् यदौषधम् ।

પણ્ણકર્માધ્યપજ્ઞાનહેતોસ્તાત્ કીર્તિતં પુનઃ ॥ ૩૫ ॥

मूल-फल- मूल અને ફલના મૂલ ઔર ફલકે, જ્ઞાન-હેતોઃ જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનકે લિપ, યદ્ બે જો, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, પૂર્વમ્ પ્રથમ પ્રથમ અધ્યાયમે, ડકમ્ કહ્યું છે કહી હૈ, તત્ તે જનકો, પણ્ણકર્મ- પંચકર્મ પંચ કર્મકે, આઞ્ચજ્ઞાન- અંબધી જ્ઞાનને જ્ઞાનકે, હેતોઃ માટે કારણ, પુનઃ ફરીને પુનઃ, કીર્તિતમ્ અહીં કહ્યું છે હસ અધ્યાયમે કહા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. The drugs that were described before with the object of imparting the knowledge of Rooters and Fruiterers are again mentioned here with the object of imparting the knowledge of drugs required in the five purificatory procedures.

चिकित्साहो वैद्य.—

स्मृतिमान् हेतुयુक्तिश्चो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

મિષગૌષધસંયોગૈચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ ૩૬ ॥

स्मृतिमान् स्मृतिवान्। स्मृतिशाली, हेतुयुक्तिः हेतु અને યુક્તિ બાલુનાર હેતુ ઔર યુક્તિ જાનનેવાલા, जितात्मा जितेन्द्रिय जितात्मा, प्रतिपत्तिमान् તાતકાલિક ઉપચાર બાલુનાર ઉત્તમ સૂક્ષ્મવાલા, मिषक् वैद्य वैद्य, औषधसंयोगः ઔષધોના સ યોગોથી ઔષધિવૈકે મિશ્રણસે, चिकित्सा चिकित्सा ચિકિત્સા, કર્તુમ્ કરવાને કાર્યને, अर्हति योग्य थाय છે યોગ્ય હોતા હૈ ॥ ૩૬ ॥

36. The physician with good memory, well versed in diagnosis and the application of therapeutic agents, self-controlled and prompt in taking

૩૬. પ્રતિપત્તિમાન્—મતિમાન્ મિષક્ (મ.)

right decisions is entitled to undertake treatment by prescribing these drugs.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेष्टा अग्निवेशते बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरुडथी प्रतिसंस्कार पाभेष्टा आ शास्त्रमां और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विधे
सूत्रस्थानमें, अपामार्गतण्डुलीयः 'अपामार्गत'कुलीय'
'अपामार्गतण्डुलीय,' नाम नाभने। नामका, द्वितीयः
थीने दूसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय
समाप्त हुआ ॥ २ ॥

II. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Seeds of Rough Chaff" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रींशे अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

आरग्वचीयाध्यायोपक्रमः—

अथात आरग्वचीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहोथी अब आगे, आरग्वचीयम्
'आरग्वचीय' नामना 'आरग्वचीय नामके', अध्यायम्
अध्यायानु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे न
इम विषयमें निम्न प्रकारसेही, जाह स्म उहेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Purging Cassia".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चदश कुष्ठहराः प्रदेहाः—

आरग्वचः सैडगजः करञ्जो

वासा गुडुची मदनं हरिद्रे ।

श्याङ्कः सुराङ्कः खदिरो धवध्व

निम्बो विडङ्गं करवीरकट्वक् ॥ ३ ॥

सैडगजः कुवाडीआ सहित पनवाड सहित, आरग्वचः
गरभागे। अमलतास, करञ्जः करंज, वासा अरुडी
वासा, गुडुची गुणे। गिलोय, मदनम् भीमल, मेनफल,
हरिद्रे हलदर- हलदुलदर हल्दी- दारुहल्दी, श्याङ्कः गंध-
भिरोग विरौजा, सुराङ्कः देवदार देवदार, खदिरः जे
खैर, धवः धावडे धावन, निम्बः क्षीमडे नीम, विडङ्गम्
वायडिंग वायडिंग, करवीरकट्वक् करेणुनी छाल
करेणुनी छाल ॥ ३ ॥

3. (1) Purging cassia with foetid cassia, Indian beech, vasaka, guduchi, emetic nut, turmeric and Indian berberry; (2) pine-resin, deodar, catechu, crane tree, neem, embelia and Indian oleander bark;

ग्रन्थिश्च भौजो लघुनः शिरीषः

सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिज्जको वत्सकसप्तपर्णो

पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

भौजः भोजपत्रनी भुजपत्रकी, ग्रन्थिः गांठ ग्रन्थि,
लघुनः लसणु लहसुन, सलोमशः कासीस सहित कासीस
सहित, शिरीषः सरसडे शिरस, 'गुग्गुलुकृष्णगन्धे' च
गुग्गुलु तथा सरसडे गुग्गुलु और सहजन, फणिज्जकः
भरदे मरवा, वत्सक- डडे कूड़ा, सप्तपर्णो सातविन
सतवन, पीलूनि पीलु पीलु, कुष्ठम् कठ कूठ, सुमनः-
प्रवालाः अने लूनी पदार्थ और चमेलीके पत्ते ॥ ४ ॥

4. (3) node of birch tree, garlic, siris, green vitriol, gum guggul and drumstick; (4) sweet marjoran, kurchi, dita bark, Indian tooth brush, costus and sprouts of spanish jasmine;

वशा हरेणुस्त्रिभृता निकुम्भो
भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला

काशीसलोधारुणमुस्तसर्जः ॥ ५ ॥

વચ્ચા વળ વચ, હરેણુઃ રેણુકપીળ હરેણ, ત્રિવૃતા
 નસેતર નિશોચ, મિકુમ્ભઃ દાંતી દન્તી, મહાતકમ્
 કિલ્લમૈ મિલાવા, ગૈરિકમ્ સોનાગેરુ ગેર, અક્ષયમ્ ચ
 અને રસાંગન ઔર સુરમા, મનઃશિલાલે મનઃશિલ-
 હરતાલ મૈનસિલ-હરતાલ, ગૃહધૂમઃ ધરની મેશ વરકા
 ધૈવાસા, પલા એલચી છોરી ફલાયચી, કાશીસ-લોધ-
 કાસીસ-લોધ કાસીસ-લોધ, અર્જુન-મુસ્ત- અર્જુન-મોધ
 અર્જુન-નાગરમોધ, સર્જાઃ અને રાળ ઔર રાલ ॥૫॥

'5. (5) sweet-flag, fragrant piper, turpeth, red physic nut, marking nut, red chalk and black antimony; (6) red and yellow arsenics, kitchen soot, cardamom, green vitriol, lodh, arjuna, nut grass and sarj saul;

इत्यर्थरूपैर्विहिताः षडेते

गोपिस्तपीताः पुनरेव पिष्टः ।

सिद्धाः परं सर्गपतैलयुक्ता-

श्वर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, अर्थरूपः अधा अधां
 श्लो३५१ आधे आधे श्लोकमें, बिहिताः कहेलां कहे, गोपित-
 पीताः गायना पित्तथी पीणां भयेलां गायके पित्तसे पीछे
 बनाये, पुनः एव अने वशी पुनः, पिष्टाः पीसेलां
 पीसकर, परं सिद्धाः श्रेष्ठ रीते सिद्ध करेलां अने
 सिद्ध किये हुए, सर्वपतैलयुक्ताः तथा सरसवना तेल
 साथे भेगवेलां और सरसोंके तैलसे युक्त, एते षट् आ छ
 इन छ, चूर्ण-प्रदेहाः चूर्ण अने बेपने। चूर्ण और
 प्रदेहका, मिश्रजा वैद्य वैद्यको, प्रयोज्याः प्रयोग
 करना चाहिए ॥६॥

6. These six groups of drugs mentioned in each of the six

५. त्रिवृता-त्रिफला (च.)

॥ गृहभूम एका-गृहभूम पांचु (५.)

“ एका-मानु (ग.)

॥ अङ्गुन-भजन (ग.)

distichs, when soaked in ox-bile' and pounded again, have proved very efficacious. These powders should be prescribed by the physician to be used as external applications mixed with rape-seed oil.

कुष्ठानि रुक्मणी नवं किलासं
सुरेशलुप्तं किटिभं सवद्रु ।

भगन्दराशोऽप्यर्षी सपामां

हन्त्युः प्रयुक्तास्त्वधिराजराणाम् ॥ ७ ॥

प्रयुक्ताः प्रथीयेला आ थेप्रा प्रयोग किये हुए ये प्रवेह,
नराणाम् भनुष्थीनां मनुष्यके, कृष्णानि कृष्णस्थ कृष्ण-
साध्य, कृष्णानि आभरीनां धरती त्वक् रोगोंको, नबम्
किलासम् नवुं डिक्लास नूतन किलास, सुरेशाखसम्
धन्नुपुत इन्नुपुत, सवम् धरती सहित दन्नुसहित, किटि-
भम् किटिभ किटिभ, भगन्दर-भगन्दर भगन्दर, अर्वास्ति
अर्श अर्श, सपामाम् अपचीम् अने भस सहित
अपचीने। पामासहित अपचीको, अन्धिराध तरतभां शीघ्र,
हन्नुः नाश करे छे नष्ट कर देते हैं ॥॥।

7. These when administered soon cure persons of obstinate skin diseases, recent leprous lesions, alopecia, keloids, ringworm, fistula-in-ano, piles, scrofula and papules.

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं

निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिम् ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं

चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

कुष्ठम् ३६ कूठ, हरिद्रे ७५६२, धातु७५६२ हल्ली,
दारुहल्ली, सुरसम् पुद्गली तुलसी, पटोळम् परवण
परवल, निम्ब-जम्बगम्बे दीमडो, आसिन नीम, मधु-
गन्धा, सुरदारु- देवदारु देवदारु, शिग्रु सरग्वेली राहजन,

७. सुरेशलुप्तं-सुरेन्द्रलुप्तम् (क.प.स.त.द.)

॥ किटिमं-किटिमम् (च.उ.)

८. **झरसं-झरसा (ग.)**

॥ शिप्र-शिप्रः (स. द.)

॥ तुम्बुरुषान्येदम्बम्-तुम्बुरुषान्यवह्निम् (क.प.)

ससर्पपत्रं मृदुमूलं सहितं सरसौ सहितं, तुम्बुकधान्य-
तेजोमूल-धालू तेजफल-बनिया, वन्यम् त्रैलोक्येय
केवलीमोय, पण्डाकम् च अने येरुके ओओनुं और चोरक
इनको, समानि सभ्रभाषुमां इनको समान मात्रामें
केकर, चूर्णानि यूर्षु चूर्ण, कुर्वात करुं करना चाहिए ॥८॥

8. Costus, turmeric and Indian
berberry, holy basil, wild snake
gourd, neem, winter cherry, deodar,
drumstick, rape-seeds, Indian tooth-
ache, coriander, rush nut and angelica-
the powders of these should be taken
in equal quantity.

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाकमुद्धर्तयितुं यतेत ।

तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ९ ॥

प्रथमम् प्रथम प्रथम, तैलाकम् तेल येणी तैल
लगाकर, शरीरम् शरीरे शरीरपर, तक्रपिष्टैः छाशनी साधे
पीसेकां तक्रके साथ पीसकर, तैः ५०येथी उन द्रव्योसे,
उद्धर्तयितुम् उद्धर्तन करवाने। उबटन करनेका, बतेत
यत्न करवे। यत्न करे, तेन अस्य तेथी येनी इससे
मनुष्यकी, कण्डूः भोजवाण खुजनी, सकोठाः पिडका-
का सहित ईडकीये कोठ सहित पिडकायें, कुष्ठानि कुष्ठ
कुष्ठ, शोफाः च अने शोफ और शोफ, शमम् व्रजन्ति
शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. They should be made into paste
with butter-milk and rubbed over the
body which has been previously smeared
with oil; this gives relief in pruritus,
pimples, wheals, dermatosis and edema.

कुण्डामृतासङ्गकटुकटेरी-

कासीसकम्पिलकमुस्तलोभाः ।

सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥

१. तक्रपिष्टैः-तक्रयुक्तैः (ग. व. ड. व.)

१०. मुस्तलोभा-मुस्तलोभम् (क. व. ड.)

११. करवीरकत्वक्-करवीरकं च (प.)

कुष्ठ-कटुक, मृदासङ्ग-मैरथूथ नीलायोया,
कटुकटेरी-कासीस-कासीस-कासीस-कासीस,
कम्पिलक-कपीथो कमीला, मुस्तलोभाः भोथ, बोध
मोषा-लोष, सौगन्धिकम् भूधुके गन्धक, सर्जरसः रण
राल, विडङ्गम् वायुडिङ्ग वायुविडङ्ग, मनःशिलाले मनः-
शिल, डरताक मैनसिल, हरताल, करवीरकत्वक् अने
करेथुनी डाक और कनेकी डाल ॥ १० ॥

10. Costus, blue vitriol, Indian ber-
berry, green vitriol, kamala, nut grass,
lodh, sulphur, yellow resin, embelia, red
and yellow arsenics and oleander bark;

तैलाकगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्याद्वचूर्णेनार्थम् ।

दद्रूः सकण्डूः किटिभानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

एतानि ओओनुं इनको, चूर्णानि यूर्षु चूर्ण, कृतानि
करी करके, तैलाकगात्रस्य तेल येणेक शरीरवाणाने
शरीर पर तैल लगाकर, नवचूर्णेनार्थम् शरीरे भभराववा
भाटे छिड़कने के लिए, दद्यात् द्यापुं देना चाहिए,
सकण्डूः भोजवाण सहित कण्डू सहित, दद्रूः डादर दद्रू,
किटिभानि डिटिभ किटिभ, पामा भस पामा, विचर्चिका
विचर्चिका और विचर्चिका, तथा च एव ते भभाषे
करवाथी इसी तरह करनेसे, शान्तिम् एति शान्त थाय
छे शान्त होती हैं ॥ ११ ॥

11. These should be pulverised and
used as dusting powders over the parts
previously anointed with oil. It relieves
ringworm, pruritus, keloids, papules
and bulbous eruptions.

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तुल्यं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं

लोभं च तद्रत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

मनःशिल-जाले मनःशिल, डरताक मैनसिल-हरताल,
मरिचानि भरी मरिच, तैलम् तेल सरसोंका तेल,

११. चैव तथैति शान्तिम्-चैति शमं व्रजन्ति (ग.)

१२. किटिभानि-किटिभानि (क. व. ड.)

कार्कस्य पत्रः आकृष्टान् इष आकृष्टा रूप, प्रदेहः ओओओ।
 लेप इन्का लेप, कुष्ठरः कुष्ठनाशकं छे कुष्ठनाशक है,
 सुत्थम् मेरुभूषु नीलांबोषा, विषम् चान्द्रि वाचविषम्,
 मरिचाणि भरी काली मरिच, कुष्ठम्, कं कूठ, समनः शिकम्
 अने भनःशिल सहित और मेनसिल सहित, लोअम् च
 लेप लोअ, सहाय स्वाय ते प्रभावे कुष्ठनाशक छे
 उसी प्रकार कुष्ठनाशक है ॥ १२ ॥

12. Red and yellow arsenic, black pepper, til oil, and milk of mudar make a good application in dermatosis. Blue vitriol, embelia, black pepper, costus, lodh and red arsenic act similarly.

रसाञ्जनं सप्रपुनाडवीजं
 युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
 करञ्जबीजैरुगजं सकुष्ठं
 गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

सप्रपुनाडवीजम् इवाडिआनां पीज सहित पन-
 वाड़के बीज सहित, रसाञ्जनम् रसाञ्जने रसौतको,
 कपित्थस्य केडना कैयके, रसेन रसथी रसमें, युक्तम्
 युक्त मिलाकर, लेपः करेडो लेप कुष्ठनाशक है, सकुष्ठम् कं सहित कूठ सहित,
 करञ्जबीज-पुडगजम् करेडनां पी तथा इवाडिओ करंज
 बीज और पनवाड़के बीज, गोमूत्रपिष्टम् च ओओओ गोभू-
 त्रमां वाटीने इनको गोमूत्रमें पीसनेसे, परः श्रेष्ठ
 उत्तम, प्रदेहः लेप अने छे प्रदेह बनता है ॥ १३ ॥

13. The unguent, prepared of extract of Indian berberry and the seeds of fetid cassia in the juice of wood-apple, is another good application; the seeds of Indian beech, fetid cassia and costus pounded in cow's urine make an excellent ointment.

१३. सप्रपुनाड बीज-सप्रपुनाड बीज (प.)
 ,, युक्तं-युक्तः (च. ठ.)
 ,, सकुष्ठं-सकुष्ठो (ग.)
 ,, गोमूत्रपिष्टं च-गोमूत्रपिष्टम् (ख. ग.)

उमे हरिद्रे कुष्ठजं च बीजं
 करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।
 त्वचं समर्प्या हयमारकस्य
 लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

उमे हरिद्रे अन्ने ६०६२ दोनों हस्ती, कुष्ठजल
 बीजम् ईदोन इन्द्रजी, करञ्जबीजम् करेडनां पीज
 करंजके बीज, सुमनः प्रवालम् अन्नां पान चमेलीके
 पते; हयमारकस्य अने करेडनी और कनेरकी, समर्प्या
 पत्रां ३५ सहित बीचकी लकड़ी सहित, त्वचं छाल
 छाल, तिलक्षारयुतम् ओओओ तिलक्षार सहित इनको
 तिलक्षारके साथ मिलाकर, लेपम् लेप लेप, विदध्यात्
 करेडो ओओओ करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The unguent of turmeric and Indian berberry, seeds of kurchi, seeds of Indian beech, sprouts of Spanish jasmine, bark and pith of oleander, should be used with til alkali.

मनःशिला त्वचं कुष्ठजात् सकुष्ठाय
 संलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
 प्रन्थिश्च भौजः करवीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

मनःशिला भनःशिल मेनसिल, सकुष्ठाय कं सहित
 कूठ सहित, कुष्ठजात् त्वक् कडाछाल कुदेकी छाल,
 संलोमशः कासीस सहित कासीस सहित, सैडगजः
 इवाडिआ सहित पनवाड़ सहित, करञ्ज करेड करंज,
 भौजः ओओ वृक्षनी भूर्जपत्रकी, प्रन्थि गां प्रन्थि,
 करवीरमूलं अने करेडनुं भूज और कनेरकी जड़, चूर्णानि
 ओओओनुं चूर्ण इनके चूर्णको, तुषोदकेन तुषोदकी
 तुषोदक (धान्याम्ल-काजी) से, साध्यानि सिद्ध करेडुं
 सिद्ध करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. Red arsenic, bark of kurchi, costus, green vitriol, fetid cassia, Indian beech, nodes of birch-tree, Indian

१४. प्रवालम्-प्रवालः
 १५. मनःशिलात् कुष्ठजात् सकुष्ठाय-मनःशिले कुष्ठं
 सकुष्ठम् (प.)
 ,, सकुष्ठाय-सकुष्ठः (च. त.)

oleander root: powder of the measure of one tola of each of these drugs should be taken.

પલાશનિર્દાહરસેન ચાપિ

કર્ષોદ્વૃતાન્યાહકસંમિતેન ।

દર્વીપ્રલેપં પ્રવદન્તિ લેપમેતં

પરં કુષ્ઠનિસૂદનાય ॥ ૧૬ ॥

કર્ષ-ઉદ્વૃતાનિ એક તોલા જેટલું પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ લઈ તેને પ્રત્યેકના એક તોલા વર્ણ લેકર उसको, આહકસંમિતેન ચા. ૨૫૨-૨૫૬ તોલા દો સો છપ્પન તોલાનો જલાકર બનાવે, પલાશનિર્દાહ-ખાખરાના ઢાકકે, રસેન ચ અપિ ચૂર્ણથી પકાવવું રસસે પકાના, દર્વીપ્રલેપમ્ સિદ્ધ કરેલા અને કડછીએ ચોટે તેવા સિદ્ધ કિયે હુણ એવં કડછીકે સાથ ચિપકને કો એસા, પરમ્ લેપમ્ આ લેપને इस लेपको, કુષ્ઠનિસૂદનાય કુષ્ઠનો નાશ કરવા માટે કુષ્ઠકે નાશ કરાવેલે લેપ, પરમ્ એક અતિશય ઉત્તમ, પ્રવદન્તિ કહે છે કહતે હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. These should be boiled in 256 tolas of exudation juice of palas roots to a semi-solid consistency. This ointment is said to be most beneficial in the eradication of skin diseases.

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

તક્રેજ પર્ણાન્યથ કાકમાખ્યાઃ ।

તૈલાક્ષગાત્રસ્ય નરસ્ય કુષ્ઠા-

ન્યુદ્વર્તયેદ્બહનચ્છદૈશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

ચતુરંગુલસ્ય ગરમાળાનાં અમલતાસકે, પર્ણાનિ પાન પતે, અથ કાકમાખ્યાઃ અને પીણીનાં મકોયકે, પર્ણાનિ પાન પતે, બહનચ્છદૈઃ કરેલુનાં પાન સાથે જોર કનેરકે પત્તોકો, તક્રેજ ચ તથા બાશની સાથે છાક કે સાથ, પિષ્ટા બાટીને તેનું પીસકર इसका, તૈલાક્ષગાત્રસ્ય શરીરે તેલ ચોળ્યું હોય તેવા શરીર પર તેલ માલીશ કરકે,

૧૬. પલાશનિર્દાહ-પલાશનિર્દાહ (ક. પ.)

,, ચાપિ-ચાપિ (ક. ચ. ક.)

,, પ્રવદન્તિ-પ્રવિદન્તિ (ચ.)

નરસ્ય માલુસના મનુષ્યકે, કુષ્ઠાનિ કુષ્ઠ ૫૨ કુષ્ઠ પર, ઉદ્વર્તયેદ્ ઉદ્વર્તન કરવું ઉદ્વર્તન કરના ચાહિયે ॥ ૧૭ ॥

17. The ointment, prepared of the leaves of purging cassia, or black night-shade, or Indian oleander with butter-milk, should be rubbed over the skin lesions of the person who has been previously anointed with oil.

वातहराः पञ्च प्रदेहाः—

કોલં કુલત્યાઃ સુરદારુરાક્ષા-

માષાતસીતૈલફલાનિ કુષ્ઠમ્ ।

વચ્ચા શતાઢ્ઢા યવચૂર્ણમમ્લ-

મુષ્ણાનિ વાતામયિનાં પ્રદેહઃ ॥ ૧૮ ॥

કોલમ્ બે. ૨ માઢીકે બેર, કુલત્યાઃ કળથી કુલત્વી, સુરદારુ-દેવદાર દેવદાર, રાક્ષા-રાક્ષા રાક્ષા, માષ-અ. ૩૬ ઉદ્દ, અવસી-અળસી અલસી, તૈલફલાનિ તેલી બીઆં તેલ વાલે બીજ, કુષ્ઠમ્ કઠ કૂઠ, વચ્ચા વચ્ચ વચ્ચ, શતાઢ્ઢા સુવા સોયા, યવચૂર્ણમ્ અને જવનું ચૂર્ણ એએને એકત્ર કરી જોર આટા इनको एकत्र कर, અમ્લમ્ કાંચ વગેરેથી અમ્લ કરીને કાંજી આદિ અમ્લ દ્રવ્યોમેં મિલાકર, ડબ્બાનિ તથા બીનાં કરીને ગરમ કરકે, વાતામયિનામ્ વાત રોગીઓનાં શરીર ૫૨ વાતરોગિયોંકે શરીર પર, પ્રદેહઃ લેપ કરવે બે. ૧૮ લેપ કરના ચાહિયે ॥ ૧૮ ॥

18. Indian jujube, horse gram, deodar, Indian groundsel, black gram, linseed, oily seeds, costus, sweet flag, dill and barley flour—these acidified and warmed make a good application for those afflicted with vata disorders.

आनूपमत्स्यामिषवेसवारै-

રુષ્ણેઃ પ્રદેહઃ પવનાપહઃ સ્યાત્ ।

એદૈશ્વતુર્ભિર્વશમૂલમિઝૈ-

ગન્ધૌષધૈશ્ચાનિલહઃ પ્રદેહઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૮. માષાતસી-માષા ડમા (ગ.)

૧૯. મિઝૈ-સિઝૈ (ગ. પ.)

,, અનિલહઃ-અનિલહઝ (ક.)

,, ,, -અનિલજિ. (ચ.)

उष्णैः जिना जिना गरम किए हुए, जानूष-मत्स्य-आनूप पशुपंभीओ अने भस्मना आनूपदेसीय पशु-पक्षियोंके एवं मछलियोंके, जामिब-भांसना मांससे बनाये, वेसवारैः वेसवारथी वेसवारका, प्रवेहः द्वेप प्रवेह, पचना-पदः वातनाशक वातनाशक, स्वात् छे है, दशमूलसिद्धैः दशमूलथी मिश्रित दशमूलके साथ, चतुर्भिः स्नेहैः चार स्नेहो वडे चारों स्नेह-घृत तैल बसा और मजासे, गन्धौषधैः च तथा गन्धौषधथी सिद्ध एवं गन्धद्रव्योंसे मिलाकर बनाया, प्रवेहः द्वेप प्रवेह, जमिकहः वातनाशक छे वातनाशक है ॥ १९ ॥

19. The warm application of the minced and prepared flesh of wet-land animals and fishes will cure vata disorders; the application of decaradices and drugs of the fragrant group prepared in the tetrad of unctuous substances cures vata disorders.

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सक्षारमर्तिं जठरे निह्न्यात् ।

कुष्ठं शताह्नां सवचां यवानां

चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ २० ॥

तक्रेण अशथी छालमें, युक्तम् युक्त मिलाकर, सक्षारम् ७५५१२ साथे यवक्षारके साथ, यवचूर्णम् ७५५५५ डोहने जोके आटेको, उष्णम् जिने। करवाभां आवतां ते गरम करके लगाने पर वह, जठरे ७५२२भां उदरकी, जमिम् व्याधिने पीडाको, निह्न्यात् भट्टाडे छे शान्त करता है, कुष्ठम् ५५ कूठ, सवचाम् ५५ सहित वच सहित, जवाहाम् सुवा सौफ, यवानाम् तथा ७५५५ और जौका, चूर्णम् डोह ऐओने। आटा इनको, सतैलाम्लम् तैल तथा अम्ल द्रव्य साथे तैल और काजीमें मिलाकर, वाते वातरोगभां द्वेप करवे। ओष्ठओ वातरोगमें इनका छेप करना चाहिए, उशन्ति ओष्ठ छे छे ऐसा कहते हैं ॥ २० ॥

20. Barley powder and alkali mixed with butter-milk, administered warm, relieves pain in the stomach; costus,

२०. सक्षारमर्तिम्-सक्षारमर्तिम् (५);

dill, sweet flag, barley flour, mixed with oil and acid, are prescribed in vata disorders.

वातरक्तहरात्मकः प्रवेहाः—

उमे शताह्ने मधुकं मधुकं

बलां प्रियालं च कनेरुकं च ।

घृतं विदारीं च सितोपलां च

कुर्यात् प्रवेहं पचने सरके ॥ २१ ॥

उमे शताह्ने सुवा अने बरिभाणी सौफ और सोया, मधुकम् जेठीमध मुलैहठी, मधुकम् मधुकां मधुवा, बलाम् ५५५५५ जरेठी, प्रियालम् च आशेथी प्रियाल, कनेरुकम् च कनेरुकां कनेरु, घृतम् धी ची, विदारीम् च विदारी-कं विदारीकन्द, सितोपलाम् च अने ५५५५५ आकरने। और मिश्रीका, सरके पचने वातरक्तभां वातरक्तमें, प्रवेहम् द्वेप छेप, कुर्यात् करवे। ओष्ठओ करना चाहिए ॥ २१ ॥

21. Dill and fennel, liquorice, mahwa heart-leaved sida, buchanan's mango, tiger nut, ghee, white yam and sugar candy—these should be used as an application in rheumatic conditions.

राक्षा गुडुची मधुकं बले द्वे

सजीवकं सर्वभक्तं पयस्य ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं

रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रवेहः ॥ २२ ॥

राक्षा २२५५ राक्षा, गुडुची ५५५५ गिलोय, मधुकम् जेठीमध मुलैहठी, द्वे बले ५५५५५ अने ५५५५५ बला-अतिबला, सजीवकम् ५५५५ सहित जीवकके साथ, सर्वभक्तम् ५५५५५ सहित ऋषभकके साथ, च अने और, सिद्धम् सिद्ध करेख सिद्ध किए, मधुशेषयुक्तम् मधुशेषथी युक्त मोमसे युक्त, पयः ५५ दूध, घृतम् च अने धी और ची, प्रवेहः ऐओने। द्वेप इनका छेप, रक्तानिलार्तिम् वातरक्तभां व्याधिने वातरक्तजन्य पीडाको, प्रणुदेत् ५५ करे छे नाश करता है ॥ २२ ॥

22. The ointment prepared from Indian groundsel, guduchi, liquorice,

२२. सजीवकम्-सजीवकम् (५.)

heart-leaved sida, country mallow, Jiyaka, Rishabhaka and milk, prepared in ghee mixed with bees'-wax, relieves the pain in rheumatic conditions, when used as an external application.

શિરોરુજાહરો દ્વો પ્રદેહો—

વાતે સરકે સઘૃતં પ્રદેહો

ગોધૂમચૂર્ણં છગલીપયઃ ।

નતોત્પલં ચન્દનકુષ્ઠયુક્તં

શિરોરુજાયાં સઘૃતં પ્રદેહઃ ॥ ૨૩ ॥

સરકે વાતે વાતરક્તમાં વાતરક્તમે, સઘૃતમ્ થી સહિત થીમેં મિલાકર, ગોધૂમચૂર્ણમ્ ધઉંનેા દેાડ નેટ્રુકે ચૂર્ણ, છગલીપયઃ ચ અને બકરીના દૂધનેા ઔર વકરીકે વધકા, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેધએ લેપ કરના ચાહિએ, શિરોરુજાયામ્ શિરોવ્યાધિમાં શિરદર્દમેં, ચન્દનકુષ્ઠયુક્તમ્ સ્વેત ચંદન અને કુઠથી યુક્ત ચન્દન ઔર કુઠસે યુક્ત, નત-ઉત્પલમ્ તબર અને ઉત્પલનેા તગર ઔર નીલોફકા, સઘૃતમ્ થી સહિત થીકે સાથ, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેધએ લેપ કરના ચાહિએ ॥ ૨૩ ॥

23. The application of wheat-flour mixed with goat's milk and ghee is also used in rheumatic conditions. The unguent of Indian valerian, blue water-lily, sandalwood and costus, prepared in ghee, cures headache.

પ્રપૌંડરીકં સુરદાર કુઠં

યષ્ટ્યાહ્નમેલાં કમલોત્પલે ચ ।

શિરોરુજાયાં સઘૃતઃ પ્રદેહો

લોહરકાપચ્ચકોરકૈઃ ॥ ૨૪ ॥

શિરોરુજાયામ્ શિરોરોગમાં શિરદર્દમેં, પ્રપૌંડરીકમ્ પ્રપૌંડરીક-પુંડરીકકાષ્ઠ (પુન્ડીકકાષ્ઠ), સુરદાર દેવદાર, કુઠમ્ કઠ કૂઠ, યષ્ટ્યાહ્નમેલાં બેઠીમધ મુલેહઠી, પલા એલથી છોટી ફલાયચી, કમલ-ઉત્પલે ચ કમલ અને નીલ કમલ એએથી કમલ ઔર નીલોફર ફનેસે, લોહ તથા અગુરુ એવં બગર, પરકા થા ૨૪. કુઠયુક્તમ્-કુઠયુક્તમ્ (૫.)
,, સઘૃતમ્-સઘૃતઃ (ક.ન.વ.ત.વ.)

બાજરિયું હોગલા, વચ્ચક પદકાષ્ઠ વચ્ચાક, ચોરકૈઃ ચ અને ચૌરકથી ઔર ચોરકલે, સઘૃતઃ થી સહિત થી મિલાકર, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેધએ લેપ કરના ચાહિએ ॥ ૨૪ ॥

24. The unguent of root-stocks of white lotus, deodar, costus, liquorice cardamom, lotus, blue water-lily, eagle-wood elephant grass, Himalayan cherry and angelica, prepared in ghee, is a good application in headache.

પાર્શ્વરુજાહર એકઃ પ્રદેહઃ—

રાજા હરિદ્રે નલદં શતાદ્દે

દ્વે દેવદારુણિ સિતોપલા ચ ।

જીવન્તિમૂલં સઘૃતં સતૈલ-

માલેપનં પાર્શ્વરુજાસુ કોણમ્ ॥ ૨૫ ॥

રાજા રાસ્ના રાજા, હરિદ્રે બેઉ હબદર હત્થી ઔર દારુહત્થી, નલદમ્ બટામાંસી જટામાંસી, દ્વે શતાદ્દે સુવા અને વરિયાળી સૌંફ ઔર સોયા, દેવદારુણિ દેવદાર દેવદાર, સિતોપલા ચ અને ખડી સાકર મિશ્રી, સઘૃતમ્ તથા થી સહિત ઔર થી સહિત, સતૈલમ્ અને તેલ સહિત તથા નેલ સહિત, જીવન્તિમૂલમ્ દોડીનુ મૂળ એ જીવન્તિમૂલ યદ્, પાર્શ્વરુજાસુ પડખાંના વ્યાધિમાં પાર્શ્વશ્લમેં, કોણમ્ નવશેકું ગરમ કરકે સુહાતા હુઆ, માલેપનમ્ આલેપન છે આલેપન હે ॥ ૨૫ ॥

25. The unguent of Indian groundsel, turmeric and Indian berberry, nardus, dill and fennel, deodar, sugar-candy and cork swallow-wort root, prepared in ghee and oil, and applied lukewarm, relieves pleurodynia.

નિર્વાપનો દ્વો પ્રદેહો—

શૈવાલપશ્ચોત્પલવેત્રતુફ-

પ્રપૌંડરીકાણ્યમૃણાલલોધમ્

પ્રિયશ્ચુકાલયકચન્દનાનિ

નિર્વાપનઃ સ્યાત્ સઘૃતઃ પ્રદેહઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫. દેવદારુણિ-વૈ સુરાદે (ગ.)

,, પાર્શ્વરુજાસુ કોણમ્-પાર્શ્વરુજીપડુણમ્ (ક.)

૨૬. શૈવાલ-વેત્રતુફ (ક.)

કેવાલક ડેવાલ સવણ, વજ ૫૬ કમલ, કવણ ૬૫૬ નીલેકર, વેજ ૫૫૭૪ વેત, તુલ ૬૫૬ નામકેસર નાગ-કેસર, પ્રયોગરીકાનિ પ્રયોગરીક પ્રયોગરીક, વજણાક વીરજુને વાળેા જસ, કોષમ્ ડેવાલ કોષ, વિષજુ ધઉં ૬૫ મિચકુ કાલેયક પીળું ચંદન પીલાવન્દન, ચન્દનાનિ અને સહેદ ચંદન ઓર સફેદ ચન્દન, સવણ ઓળેાનેા ઘી સાથે ફનકા ઘીને મિલાકર વનાવા, પ્રવેહ: ઢેપ પ્રવેહ, નિર્વાપણ: દાહશામક દાહશામક, સ્વાલ છે હોતા હૈ ॥૨૬॥

26. Moss, lotus, blue water-lily, country willow, fragrant poon, root-stocks of white lotus, cuscus grass, lodh, perfumed cherry, yellow sandalwood, sandalwood: the unguent of these prepared in ghee is refrigerant.

સિતાલતાવતસપચકાન

યટ્થાક્ષમૈન્દ્રી નલિનાનિ વૂર્વા ।

યવાસમૂલં કુશકાશયોઃ

નિર્વાપણ: સ્યાજ્જલમેરકા ચ ॥ ૨૭ ॥

સિતા ખડી સાકર મિશ્રી, કતા મજીઠ, વેતસ વાળુંજ અમ્લવેતસ, પચકાનિ ૫૬૫૬૫૬ પદ્માચ યટ્થાક્ષમ્ જોડીમધ મુલેહરી, વેન્દ્રી ઓન્દ્રી એન્દ્રી, નલિનાનિ કમળ નલિન, વૂર્વા ધ્રો દૂબ, યવાસમૂલમ્ જવાસાનું મૂળ ખમાસેકી જડ, કુશકાશયો: ચ કુશ તથા કાસાનું મૂળ કુશ ઓર કાશકી જડ, જંલમ્ મુગધી વાળેા મુગન્ધવાલા, પરકા ચ અને ધાળાજરીકે ઓર હોગલા, નિર્વાપણમ્ દાહશામક દાહશામક, સ્વાલ છે હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The salve prepared of sugar, madder, country willow, Himalayan cherry, liquorice, Aindri, Nalin lotus, scutch grass, camel thorn root, small sacrificial grass, thatch grass, fragrant sticky mallow and elephant grass, is refrigerant.

અક: નિવહર: પ્રવેહ:—

શૈલેયમેલાગુલ્મી સંકુટે

ચપ્પડા મર્ત ત્વચ્ સુરવાર રાક્ષા ।

શીતં નિહમ્વાવિરિત્ પ્રવેહો

વિષં શિરીષસ્તુ સસિન્ધુવાર: ॥ ૨૮ ॥

સેલેય ૬૫૬૬૬ કચીલા, સંકુટે કંઠ સહિત કૂઠવહિત, પ્કાગુલ્મી ઓલ્મી અને અગુરુ ફકામચી ઓર અગર, ચેરક ચોરક, મતમ્ તમર તગર, ત્વચ્ તજ વાલચીની, સુરવાર દેવદાર દેવદાર, રાક્ષા અને રાક્ષાનેા ઓર રાક્ષાકા, પ્રવેહ: ઢેપ લેપ, શીતમ્ શીતને શીતકો, અવિરિત્ તરતમા શીષ, નિહમ્વાવ મટાડે છે નહ કરતા હૈ, સસિન્ધુવાર: તથા નગેાડ સહિત એવં સિન્ધુવારકે સાથ, શિરીષ: શિરીષનેા ઢેપ શિરીષકા લેપ, તુ તેા તેા, વિષમ્ વિષનેા વિષકો, નિહમ્વાવ નાશ કરે છે નહ કરતા હૈ,) ॥ ૨૮ ॥

28. The application of lichen, cardamom, eagle-wood, costus, angelica, Indian valerian, cinnamon, deodar, and Indian groundsel will soon relieve the condition of algidity. The application of siris with chaste tree will counteract the effects of toxicosis.

ત્વગ્દોષસંસ્વેદહર: પ્રઘર્ષ: શરીરદૌર્ગન્ધ્યહર: પ્રવેહ:—

શિરીષલામજ્જકહેમલોષ્ટ્રે-

સ્વગ્દોષસંસ્વેદહર: પ્રઘર્ષ: ।

પત્રામ્બુલોધ્રામયચન્દનાનિ

શરીરદૌર્ગન્ધ્યહર: પ્રવેહ: ॥ ૨૯ ॥

શિરીષ શિરીષ શિરિસ, લામજ્જક પીળેા વાળેા લામજ્જક, હેમ ૬૫૬ નામકેસર નાગકેસર, કોષ્ટ્રે: અને ડેવાલનું ઓર લોષકા, પ્રઘર્ષ: ઉદ્વર્તન ઉદ્વર્તન, ત્વગ્દોષ આમડીના દોષેા ત્વગ્દોષ, સંસ્વેદ તથા પરસેવાંને ઓર પસીનેકો, હર: મટાડનાર છે નહ કરતા હૈ, પત્ર અને તેજપત્ર તેજપત્ર, અમ્બુ મુગધી વાળેા મુગન્ધવાલા, કોષ્ટ્રે ડેવાલ લોષ, અમય વીરજુનેા વાળેા જસ, ચન્દનાનિ

૨૮. શૈલેયમેલાગુલ્મીસંકુટે-શૈલેયમેલાગુલ્મીસંકુટે (ગ.પ.)

” ” ચાપકુટમ્ (વ.)

” ” કુટે (વ.)

૨૯. કોષ્ટ્ર-કોષ્ટ્ર (ગ.પ.)

अने सङ्केत चन्दनने और चन्दनका, प्रवेहः द्वेय प्रवेह, शरीरदोषोन्मूलन-शरीरनी दुर्गन्ध-शरीरकी दुर्गन्धताको, हरः हरनाउ छे नष्ट करता है ॥ २९ ॥

29. Rubbing the body well with the powder of siris, geranium grass, fragrant poon and lodh, cures morbidity of skin and hyperhydrosis; the salve of cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, lodh, cuscus grass, and sandalwood removes body fetor.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इहान्निजः सिद्धतमानुवाच

द्वात्रिंशत् सिद्धमहर्षिपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्ना-

नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः ते विषयमां उपसंहारने श्लोक छे के उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, सिद्ध-सिद्ध सिद्ध, महर्षि-तथा महर्षिओने महर्षियोंसे, पूज्यः पूज्य पूजनीय, अन्निजः भगवान् आत्रेये अत्रिपुत्र ऋषिने, जगतः जग-तन्मा जगतके, हितार्थम् हित भाटे हितके लिए, इह आ इस, नारग्वधीये आरग्वधीय अध्यायमां आरग्वधीय अध्यायमें, विविध-विविध नाना, नामयघ्नान् रोगनाशक रोगोंको नाश करनेवाले, द्वात्रिंशत् ३२ तीस बत्तीस, सिद्धतमान् अत्यन्त सिद्ध अत्यन्त सिद्ध, चूर्णप्रदेहान् चूर्ण अने द्वेयो चूर्ण और प्रवेह, उवाच उवाच छे कहे हैं ॥ ३० ॥

Here is a recapitulatory verse:—

30. Here in this chapter entitled "The Purging Cassia", the son of Atri, revered of the great sages of attainment, has described for the good of the world, the thirty-two most efficacious powders and unguents that are dispellers of manifold diseases.

१०. सिद्धतमानुवाच-सिद्धतया उवाच (व.)

इत्यग्निवेशकृते तन्मे-चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्ये आ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्मे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने श्रुत-स्थान विषे सूत्रस्थानमें, आरग्वधीयः 'आरग्वधीय' 'आरग्वधीय,' नाम नामने नामका, तृतीयः तीजे तीसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the Section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'Purging Cassia,' is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे अध्याय अध्याय चौथा Chapter IV

बह्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः—

अथातः बह्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्ह्येथी अब आगे, बह्विरेचनशता-
श्रितीयम् 'बह्विरेचनशताश्रितीय' नामना 'बह्विरेचन-
शताश्रितीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्या करूँगा ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे
इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Six hundred purga-
tive preparations."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

१. बह्विरेचनशताश्रितीयम्-बह्विरेचनशतीवत् (व.)

षट्चिरेचनशतानीं संग्रहेण कथनम्—

इह खलु षट् चिरेचनशतानि भवन्ति, षट् चिरेचनशतानि, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषाय-शतानि, इति संग्रहः ॥ ३ ॥

इह अहो यहाँ, खलु अरेअर निखित, षट्चिरेचन-शतानि छे। विरेचने। छःसौ चिरेचन, भवन्ति छे हैं, षट् छ छः, चिरेचन- विरेचनना विरेचनके, आशयः आशये। आशयो हैं, पञ्च पांथ पांच, कषाय- कषाये। (क्षवण्ड सिवायना रसे।)नी कषायों (लवणसे अतिरिक्त रसों)की, योनयः अतिथे। छे जातियां हैं, पञ्चविधं पांथ प्रकाशनी पांच प्रकारकी, कषाय- कषाये।नी कषायोंकी, कल्पनम् कल्पनाये। छे कल्पनाएँ हैं, पञ्चाशत् पचास पचास, महाकषायाः महाकषाये। छे महाकषाय हैं, पञ्च कषायशतानि अने पांथसे कषाये। छे और पांचसौ कषाय हैं, इति आ प्रभाये। इस प्रकार, संग्रहः संक्षेपमां कथुं छे संक्षेपमें कहा गया है ॥ ३ ॥

3. There are six hundred purgative preparations; six (plant) parts are the sources of purgative drugs; five (categories of taste) are the substrata of decoctives; five are the modes of preparation of decoctives; fifty are the groups of decoctives and five hundred is the number of decoctives. This is the subject put in a nut-shell.

षट्चिरेचनशतानि—

षट् चिरेचनशतानि, इति यदुक्तं तदिह संग्रहे-
णोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः;

षट् चिरेचनशतानि छे। विरेचने। छःसौ चिरेचन हैं, इति अथ ऐसा, यत् ७ जो, उक्तम् कथुं कहा, यत् तेजुं उसे, इह अहो यहाँ, संग्रहेण संक्षेपमां संक्षेपमें, उदाहृत्य उदाहरण आपी कह कर, विस्तरेण

३. षट्चिरेचनशतानि—विरेचनयोगशतानि (प. ग. ड.)

॥ कषाययोनयः—कषायशतानि (इ.)

॥ पञ्चविधं—पञ्च (इ.)

४. कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः—कल्पोपनिषदुक्तव्याख्यास्यामः (प. च.)

विस्तारशी विस्तारसे, कल्पोपनिषदि कल्पशतानमां कल्प-
शतानमें, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करे।

4.-1. We shall here illustrate the said six hundred purgative preparations in brief, and shall give a detailed exposition in the section on Pharmaceutics.

(तत्र) त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोन-
चत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदि-
क्वाकुषु,

तत्र तेमां उसमें, फलेषु भीठनी मैनफलके, त्रय-
स्त्रिंशत् योगशतम् अथसे। तेजीस ये। एकसौ तैसीस
योग, प्रणीतम् अनावेला छे बनाए हुए हैं, जीमूतकेषु
इकसवेखनी बन्दालके, एकोनचत्वारिंशत् अथलुथाधीस
उन्तालीस, योगाः ये। ये। छे योग हैं, इक्वाकुषु अने
इकवी तुंअडीना और कटुतुम्बीके, पञ्चचत्वारिंशत्
पिस्ताधीस ये। ये। छे पैतालीस योग हैं;

4.-2 Out of these purgative prepa-
rations, 133 preparations are made
from the emetic nut; 39 preparations
from bristly luffa; 45 from bottle-gourd;

धामार्गवः षट्चिदा भवति योगयुक्तः, कुटज-
स्त्वष्टादशाद्या योगमेति, कृतवेचनं षट्चिदा भवति
योगयुक्तं,

धामार्गवः इकवी गधडी तिक बीयातोरई, षट्चिदा
साठ प्रकारके, योगयुक्तः ये। गवाणां
योगवाली, भवति अथ छे होती है, कुटजः तु कडे कुडा,
अष्टादशाद्या अठार प्रकारके, योगम्
ये। गने योगकी, एति पाये छे प्राप्त होता है, कृतवेचनम्
अने इकवी तूरियां और कडवी तोरई, षट्चिदा साठ
प्रकारके, योगयुक्तम् ये। गवाणां योगयुक्त,
भवति अथ छे होती है;

4.-3 60 from sponge-gourd; 18 from
the bark of kurchi, 60 from bitter luffa;

इयामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशतपरे आत्र
भवन्ति योगाः,

ફળાનિશ્ચિત્ત્વ કાળાં નસૈતરના કાલીનિશ્ચેષ કે, યોગસત્ત્વ ૧૦૦ સેા યોગ એકતો યોગ, પ્રજીવત્ત્વ કહેલા છે કહે છે, જગ્ગ અને અહીં જોર યહાં, જપરે ચ બીજા પછુ જોરની, વજા દશ વસ, યોગા: યોગે યોગ, મંચસ્તિ થાય છે હોતે છે,

4.-4. 100 from black turpeth and turpeth, with 10 extra preparations;

ચતુરશ્ચુલો દ્વાવશષા યોગમેતિ, લોઝ વિષ્ણુ યોગશયોગયુક્ત, મહાપુષ્પો ભવતિ વિશતિયોગયુક્ત;

ચતુરશ્ચુલ: ૪૨માળેા અમલતાસ, દ્વાવશષા ૧૨ પ્રકારના વારહ પ્રકારકે, યોગન્ યોગને યોગકો, પતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા છે, લોઝન્ લોઝ લોઝ, વિષ્ણુ વિધિમાં વિધિમે, યોગશયોગયુક્ત ૧૬ યોગવાળું છે સોલહ યોગ વાલા છે, મહાપુષ્પ: અને યોર જોર સેહુંડ, વિશતિ ૨૦ વીસ વીસ, યોગયુક્ત: યોગવાળો યોગવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા છે,

4.-5. 12 from purging cassia; 16 from lodh; 20 from thorny milk-hedge;

પકોનચત્વારિંશત્ સસલાશસ્ત્રિન્યોર્યોગાઃ, અષ્ટચત્વારિંશદન્તીદ્રવન્યોઃ, ઇતિ વર્ણવિરેચન-શત્તાનિ ॥ ૪ ॥

સસલા ચિકાખાધ ચીકાલાઈ, શક્તિન્યો: અને આંખકુટામણીના જોર શંખિની કે, પકોનચત્વારિંશત્ ૩૯ યોગજુઆલીસ ઉનતાલીસ, દન્તી દન્તી દન્તી, દ્રવન્યો: અને દ્રવન્તીના જોર દ્રવન્તીકે, અષ્ટચત્વારિંશત્ ૪૮ અડતાલીસ અડતાલીસ, ઇતિ આ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, વર્ણવિરેચન શત્તાનિ ૬૦૦ વિરેચનો છે. છઃસો વિરેચન છે ॥ ૪ ॥

4.-6. 39 from soap pod, and ctenolepis and 58 from red physic nut and physic nut; these are the six hundred purgative preparations.

વર્ણવિરેચનાભયા:—

વર્ણવિરેચનાભયા ઇતિ સ્તીરમૂલત્વજપુષ્પ-ફલાનીતિ ॥ ૫ ॥

સ્તીર ૬૫ ૬૫, મૂલ ૫૭ મૂલ, ત્વજ્ ૭૫ ૭૫, જ્વજ્ ૭૫ ૭૫,

વજ્ ૫૫ ૫૫, પુષ્પ ૬૫ ૬૫, ફલાનિ અને ૬૫ જોર ફલ, ઇતિ એ વે, વર્ણ ૭૫ ૭૫ વિરેચન વિરેચનના વિરેચન કે, જાગવા: આજ્ઞા છે જાગવ છે ॥ ૫ ॥

5. There are six sources of purgative drugs, namely, milk, root, bark, leaves, flowers and fruits of plants.

વજ્: કષાયયોનયં—

પચ્ચ કષાયયોનય ઇતિ મધુરકષાયોઽમ્લક-ષાયઃ કટુકષાયસ્તિક્કકષાયઃ કષાયકષાયઃ ઇતિ તન્મે સંજ્ઞા ॥ ૬ ॥

મધુરકષાયઃ મધુર કષાય મધુર કષાય, અમ્લકષાયઃ અમ્લ કષાય, કટુકષાયઃ કટુકષાય, તિક્કકષાયઃ તિક્ક કષાય, કષાયકષાયઃ અને કષાય કષાય જોર કષાયકષાય, ઇતિ એ વે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, કષાય-યોનયઃ કષાયની યોનિઓ છે કષાયની યોનિયાં છે, ઇતિ એ પ્રકારે સ્વ પ્રકાર, તન્મે શાસ્ત્રમાં સ્વ શાસ્ત્રમે, સંજ્ઞા સંજ્ઞા છે સંજ્ઞા છે ॥ ૬ ॥

6. The substrata of decoctives from five categories of tastes as described in this text are the decoctives belonging to the categories of sweet, acid, bitter, pungent and astringent tastes. (The salt taste is excluded.)

પચ્ચવિધં કષાયકલ્પનમ્—

પચ્ચવિધં કષાયકલ્પનમિતિ તથા—સ્વરસઃ, કલ્કઃ, શૂતઃ, શીતઃ, ફાણ્ડઃ, કષાય ઇતિ ।

પચ્ચવિધમ્ પાંચ પ્રકારની પાંચ પ્રકારકી, કષાય કષાયની કષાય કી, કલ્પનમ્ ઇતિ કલ્પના છે કલ્પના છે, તત્ત્વજ્ ૭૫ ૭૫ જેસે ફિ, સ્વરસઃ સ્વરસ સ્વરસ, કલ્કઃ કલ્ક કલ્ક, શૂતઃ શૂત શૂત, શીતઃ શીત શીત, ફાણ્ડઃ અને ફાણ્ડ જોર ફાણ્ડ, ઇતિ એ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, કષાયઃ કષાય છે કષાય છે,

7. There are five modes of pharmaceutical preparation of these decoctives, viz., expressed juice, paste, decoction, cold infusion and hot infusion.

૭. કષાય ઇતિ—કષાયઃ ઇતિ (૭.)

સ્વરસાધીનાં લક્ષણાનિ—

(યન્નનિષ્પીડિતં દ્રવ્યમ્ દ્રવ્યમ્ દ્રવ્યમ્ : સ્વરસ ઉચ્ચતે ।
યઃ પિષ્ઠો રસપિષ્ઠાનાં સ કલ્પકઃ પરિકીર્તિતઃ ॥
યદ્વૈ તુ કથિતં દ્રવ્યં મૃતમાદુશ્ચિકિત્સકાઃ ।

યન્ન ૫-૨૫૫ યન્નમે, નિષ્પીડિતાદ્ દ્રવ્યમેવા દવાયે
કુપ, દ્રવ્યાદ્ દ્રવ્યમ્ ૫૫૫ થી દ્રવ્યમે, રસઃ નીકળેલા રસ નિકળા
કુપા રસ, સ્વરસઃ ૨૫૨૫ સ્વરસ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે
કહા જાતા છે, રસપિષ્ઠાનાં રસ મહિત પીસેલાં દ્રવ્યમે
રસ સહિત પીસે કુપ દ્રવ્યોકા, યઃ ને જો, પિષ્ઠઃ પિંડ છે
પિંડ છે, સઃ તે વદ, કલ્પકઃ કલ્પક, ચરિકીર્તિતઃ
કહેવાય છે કહા જાતા છે, યદ્વૈ તુ યને અર્થે ઉપર જોર
અર્થે પર, કથિતં ઉકાળેલા ઉવાકે કુપ, દ્રવ્યં દ્રવ્યમે
દ્રવ્યમે, ચિકિત્સકઃ ચિકિત્સકે ચિકિત્સક, જૈત્વમ્ શૃત
જૈત્વ, જાદુઃ કહે છે કહે છે;

7.-(2) The fresh juice extracted by
mechanical pressure from a herb is
called expressed juice. The soft mass
prepared by pounding the drug along
with its juice is known as paste. The
physicians give the name of “decoction”
to that fluid which is obtained by
boiling over a fire.

દ્રવ્યાદ્યાપોચિતાત્તોયે પ્રતસે નિશ્ચિ સંસ્થિતાત્ ॥
કષાયો યોડમિનિર્યાતિ સ શીતઃ સમુદાહતઃ ।
ક્ષિપ્ત્વોચ્ચતોયે મૃદિતં તત્ ફાણ્ટં પરિકીર્તિતમ્ ॥)

પ્રતસે ખૂબ તપાવેલા જુદા ગરમ, લોચે પાણીમાં
જલમે, નિશ્ચિ રાત્રિભર રાત્રિભર, સંસ્થિતાત્ રાત્રિભર
રહે કુપ, જાપોચિતાત્ ખાડેલા કુટ્ટે કુપ, દ્રવ્યાદ્ દ્રવ્યમ્ ૫૫૫ થી
દ્રવ્યમે, યઃ ને જો, કષાયઃ કષાય કષાય, અમિનિર્યાતિ
નીકળે છે નિકળતા છે, સઃ તે વદ, શીતઃ શીત શીત,
સમુદાહતઃ કહેવાય છે કહા જાતા છે, કલ્પ- અને ૫૨૫
જોર ગરમ, લોચે ૫૫૫માં જલમે, ક્ષિપ્ત્વા નાખીને
કાલકર, જુદિતં તત્ મસળીને કાઢેલા રસને મલકર

૭. યઃ પિષ્ઠઃ—અર્થપદ્ધત્ (વ. જ.)

,, સઃ કલ્પકઃ—તત્કલ્પકઃ (વ. વ. જ.)

,, પરિકીર્તિતઃ—પરિકીર્તિત્વમ્ (વ. ડ.)

૭. પ્રતસે નિશ્ચિ—તપુનિશ્ચિ (ક. વ. વ. જ. ડ. ડ.)

નિકળે કુપ રસ કો, કાલકર કાલક, પરિકીર્તિત્વમ્
કહેવા છે કહા છે ॥

7.-(3) That is called cold infusion
which is obtained by crushing a drug
and keeping it overnight in boiled
water; and that is called hot infu-
sion which is obtained from a crushed
drug by pouring hot water over it.

સ્વરસાધીનાં લક્ષણાનિ—

તેવાં યથાપૂર્વે લક્ષણિકમ્, અતઃ કષાયકષ્પના
વ્યાધ્યાતુરલ્લાપેક્ષિનીઃ ન સ્વેચ્છં લલુ સર્વાણિ સર્વ-
ત્રોપયોગીનિ મનન્તિ ॥ ૭ ॥

તેવાં તેઓમાં જનમે, કષાયપૂર્વે પડેલા પડેલામાં
પૂર્વે પૂર્વમે, લક્ષણિકમ્ જળની અધિકતા હોય છે
લલુ અધિકતા હોતી છે, અતઃ કોઈ રસે, કષાય-
કષ્પનાની કષાયોંકી, કષ્પના કષ્પના કષ્પના, જ્વાલિ-
યેગ રોગ, જાતુર- તથા રોગીનાં એવં રોગીને, લલ-
જળની લલ પર, જલેક્ષિની અપેક્ષા રાજે છે નિર્મલ છે,
એવં લલુ કો પ્રમાણે રસ પ્રકાર, સર્વાણિ સધળાં સઘ,
સર્વત્ર સધળે સધળે સઘ જગદ, ઉપયોગીનિ ઉપયોગી
ઉપયોગી, ન મનન્તિ અર્થાં નથી નહીં હોતે ॥ ૭ ॥

7.-(4) The potency of each of these
five preparations is superior to its
succeeding one (i. e. each preceding
one is more powerful than the
succeeding one). Hence the prepara-
tion should be so made as to accord
with the strength of the disease as
well as that of the patient. Hence any
and every preparation may not be made
use of in any and every case indis-
criminately.

પચાસન્મહાકષાયાણાં સંપ્રદેશ વિવરણમ્—

‘પચાસન્મહાકષાય’ इति बहुलं तदनुव्याख्या-
स्यामः;

પચાસ પચાસ, મહાકષાયઃ મહાકષાયે.

એ મહાકૃત્ય છે, હવે એ પ્રમાણે એસા, ત્વ એ જો, ઉક્ત્ કથું એ કહા છે, ત્વ તેનું ઉત્કા, અનુષ્ઠાસ્વા-સ્વામઃઅપ્પાન કરશું વ્યાખ્યાન કરંગે;

8.-(1) Now we shall explain and describe the fifty groups of decoctives mentioned above.

વચ્ચકાચક્ષતાનાં વિવરણમ્—

તદ્યથા—જીવનીયો વૃંહણીયો લેક્ષનીયો મેદનીયઃ સન્ધાનીયો દીપનીય હતિ વદ્કઃ કષાયવર્ગઃ;

ત્વ વયા એમ કે જંસે કિ, જીવનીયઃ જીવનીય, વૃંહણીયઃ બૃંહણીય, લેક્ષનીયઃ લેક્ષનીય, મેદનીયઃ મેદનીય, સન્ધાનીયઃ સન્ધાનીય, દીપનીયઃ અને દીપનીય ઓર દીપનીય, હતિ આ યહ, વદ્કઃ અર્થી અનેહો છઃસે વના હુઆ, કષાય વર્ગઃ કષાયવર્ગ એ કષાયવર્ગ છે;

8.-(2) They are life-promoters, roborants, revulsives, laxatives, synthesizers and digestive-stimulants; this hexad makes one group of decoctives.

વત્સો વર્ણ્યઃ કણ્ઠયો હૃદય હતિ ચતુષ્કઃ કષાયવર્ગઃ;

વત્સઃ બત્સ વત્સ, વર્ણ્યઃ વર્ણ્ય વર્ણ્ય, કણ્ઠયઃ કણ્ઠય, કણ્ઠય, હૃદયઃ અને હૃદય ઓર હૃદય, હતિ એ યહ, ચતુષ્કઃ આર્થી અનેહો ચારસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાય વર્ગ એ કષાયવર્ગ છે;

8.-(3) Promotives of strength, promotives of complexion, promotives of voice and cordials—this tetrad makes one group of decoctives.

તૃપ્તિમ્નોઽશોઽમ્ કુષ્ઠમ્ કણ્ઠમ્ કિમિમ્નો વિષમ્ હતિ વદ્કઃ કષાયવર્ગઃ;

તૃપ્તિમ્ તૃપ્તિમ્ તૃપ્તિમ્, અશોઽમ્ અશોઽમ્, કુષ્ઠમ્ કુષ્ઠમ્ કુષ્ઠમ્, કણ્ઠમ્ કણ્ઠમ્, કિમિમ્ કિમિમ્, વિષમ્ અને વિષમ્ ઓર વિષમ્, હતિ

આ યહ, વદ્કઃ અર્થી અનેહો છઃસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ એ કષાયવર્ગ છે;

8.-(4) Appetisers, anti-hemorrhoidals, curatives of dermatosis, anti-pruritics, anthelmintics and antidotes to poison—this hexad makes one group of decoctives.

સ્તમ્બજનનઃ સ્તમ્બશોધનઃ શુક્રજનનઃ શુક્રશોધન હતિ ચતુષ્કઃ કષાયવર્ગઃ;

સ્તમ્બજનનઃ સ્તમ્બજનન સ્તમ્બજનન, સ્તમ્બશોધનઃ સ્તમ્બશોધન સ્તમ્બશોધન, શુક્રજનનઃ શુક્રજનન, શુક્રશોધનઃ અને શુક્રશોધન ઓર શુક્રશોધન, હતિ આ યહ, ચતુષ્કઃ આર્થી અનેહો ચારસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ એ કષાયવર્ગ છે;

8.-(5) Galactagogue, galacto-depurant, spermatopoeitic and spermo-depurant—this tetrad makes one group of decoctives.

સ્નેહોપગઃ સ્નેહોપગો વમનોપગો વિરેચનોપગ આસ્થાપનોપગોઽનુવાસનોપગઃ શિતોવિરેચનોપગ હતિ સત્તકઃ કષાયવર્ગઃ;

સ્નેહોપગઃ સ્નેહોપગ સ્નેહોપગ, સ્નેહોપગઃ સ્નેહોપગ, સ્નેહોપગ, વમનોપગઃ વમનોપગ વમનોપગ, વિરેચનોપગઃ વિરેચનોપગ વિરેચનોપગ, આસ્થાપનોપગઃ આસ્થાપનોપગ, અનુવાસનોપગઃ અનુવાસનોપગ, શિતોવિરેચનોપગઃ અને શિતોવિરેચનોપગ ઓર શિતોવિરેચનોપગ, હતિ આ યહ, સત્તકઃ સાતર્થી અનેહો સાતસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ એ કષાયવર્ગ છે;

8.-(6) Adjuvants in oleation, adjuvants in sudation, adjuvants in vomition, adjuvants in purgation, adjuvants in corrective enemata, adjuvants in unctuous enemata and adjuvants in errhines—this heptad makes one group of decoctives.

૮. આસ્થાપનોપગઃ—આસ્થાપનઃ (ત.)

उर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः;

उर्दिनिग्रहणः उर्दिनिग्रहण, तृष्णानिग्रहणः तृष्णानिग्रहण, हिक्कानिग्रहणः अने हिक्कानिग्रहण और हिक्कानिग्रहण, इति आ यह, त्रिकः तृष्णी अने दो। तीनसे बना हुआ, कषायवर्गः उपायवर्गं अ कषाय वर्ग है;

8.-(7) Anti-emetics, adipsous agents and curatives of hiccup—this triad makes one group of decoctives.

पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कषायवर्गः;

पुरीषसंग्रहणीयः पुरीष-संग्रहणीय पुरीषसंग्रहणीय, पुरीषविरजनीयः पुरीष-विरजनीय पुरीषविरजनीय, मूत्रसंग्रहणीयः मूत्र-संग्रहणीय मूत्रसंग्रहणीय, मूत्रविरजनीयः मूत्र-विरजनीय मूत्रविरजनीय, मूत्रविरेचनीयः अने मूत्र-विरेचनीय और मूत्रविरेचनीय, इति आ यह, पञ्चकः पांचवी अने दो। पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः उपायवर्गं अ कषायवर्ग है;

8.-(8) Intestinal astringents, fecal pigment restorers, ischuretics urine pigment restorers and diuretics—this pentad makes one group of decoctives.

कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः अमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः;

कासहरः कासहर, श्वासहरः श्वासहर, शोथहरः शोथहर, ज्वरहरः ज्वरहर, अमहरः अने अमहर और अमहर, इति आ यह, पञ्चकः पांचवी अने दो। पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः उपायवर्गं अ कषायवर्ग है;

8.-(9) Anti-bechics, anti-dyspneics, anti-phlogistics, anti-febriles and aco-pics—this pentad makes one group of decoctives.

वाहप्रशमनः शीतप्रशमन उर्द्वप्रशमनोऽज्ज्वर्द्वप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः;

वाहप्रशमनः वाहप्रशमन, शीतप्रशमनः शीतप्रशमन, उर्द्वप्रशमनः उर्द्वप्रशमन, अज्ज्वर्द्वप्रशमनः अज्ज्वर्द्वप्रशमन, शूलप्रशमनः अने शूलप्रशमन और शूलप्रशमन, इति आ यह, पञ्चकः पांचवी अने दो। पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः उपायवर्गं अ कषायवर्ग है;

8.-(10) Refrigerants, calefacients, antiurticarials, anodynes and analgesics—this pentad makes one group of decoctives.

शोणितास्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः;

शोणितास्थापनः शोणितास्थापन, वेदनास्थापनः वेदनास्थापन, संज्ञास्थापनः संज्ञास्थापन, प्रजास्थापनः प्रजास्थापन, वयःस्थापनः अने वयःस्थापन और वयःस्थापन, इति आ यह, पञ्चकः पांचवी अने दो। पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः उपायवर्गं अ कषायवर्ग है;

8.-(11) Hematics, sedatives, resuscitators, procreants and rejuvenators—this pentad makes one group of decoctives.

इति पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।

इति आ अभाषे इस प्रकार, पञ्चाशत् पञ्चाश महाकषायाः महाकषाय, महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।

8.-(12) This is the exposition of those fifty principal groups of decoctives given by way of illustrating their actions.

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावयविकान् कषायानुव्याख्यास्यामः तन्मये पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥

સારિવા કપૂરીમધુરી, પવત્વા હિગિથે વિદારી, સિતા સહે
મે સનેદ દસ, કતા: અને સ્થામ દુર્ગા જોર ગહરી હરી દસ,
હતિ આ પ્રમાણે. હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દસ, દશ
દસ, વર્ણનિ ૫૨૫ વર્ણ, અવન્તિ છે (૮)

10.-(2) Sandal wood, fragrant poon,
himalayan cherry, cuscus grass, liquo-
rice, madder, indian sarsaparilla,
white yam and white and black scutch
grass:-these ten are promotives of
complexion. (8)

કન્યો દશકો મહાકાવય:—

સારિવેશ્વમૂલમધુકપિપ્પલીદ્રાક્ષાવિદારીકૈટર્યુંદ-
સપાદીવૃહતીકણ્ઠકારિકા હતિ દશેમાનિ કણ્ઠયાનિ
અવન્તિ (૯)

સારિવા સારિવા કપૂરીમધુરી, હજુમૂલ શેરડીનાં
મૂળ ફેલકા મૂલ, મધુક જેડીમધ મુલેહડી, પિપ્પલી પીપર
પિપ્પલી, દ્રાક્ષા દ્રાક્ષ દ્રાક્ષા, વિદારી હિગિથે વિદારી,
કૈટર્યું મીઠો લીમડો મીઠા નીમ, હંસપાદી હંસરાજ
હંસરાજ, વૃહતી ઊભી ભોરી ગણી વડી કટેરી, કણ્ઠકારિકા:
અને ભેડી ભોરી ગણી જોર છોટી કટેરી, હતિ આ
પ્રમાણે. હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દસ દશ દસ,
કણ્ઠયાનિ ૬૪૫ કાવ્ય, અવન્તિ છે (૯) ॥ ૧ ॥

10.-(3) Indian sarsaparilla, root
of sugar-cane, liquoricc, long pepper,
grapes, white yam, curry-leaf tree,
maiden hair, indian night-shade and
yellow-berried night-shade:-these ten
are promotives of voice. (9)

હથો દશકો મહાકાવય:—

આન્નાન્નાતકલિકુચકરમર્દવૃક્ષામ્લામ્લવૈતસ-
કુવલવદરદાહિમમાતુલુક્ષાનીતિ દશેમાનિ હયાનિ
અવન્તિ (૧૦), હતિ ચતુષ્ક: કવાવર્ણ: ॥ ૧૦ ॥

જાત્ર આથે. આમ, આન્નાતક અંબાડે અમ્બાઝ,
કિકુચ કિકુચ વદહલ, કરમર્દ કરમર્દ કરમર્દ, વૃક્ષામ્લ

૧૦. (૧) કૈટર્યું-કૈટર્યું (૫.)

૧૦. (૧૦) કિકુચ-નિકુચ (સ. વ. જ. ક. ઠ. ત.)

કેડમ કોક્કમ, અમ્લવૈતસ અમ્લવૈતસ અમ્લવૈત, કુવલ
મીટાં મીટાં કલાવેર, વદર મીટાં વેર, દાહિમ દાહિમ,
માતુલુક્ષાનિ અને ચેમ્લેટુડું જોર વકોતરા, હતિ આ
પ્રમાણે. હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દસ દશ દસ, હમાનિ
દસ દસ, અવન્તિ છે (૧૦) હતિ આ વે, ચતુષ્ક:
આરથી બનેલો ચારણે વના હુઆ, કવાવર્ણ: કવાવર્ણ:
છે કવાવર્ણ છે ॥ ૧૦ ॥

10.-(4) Mango, indian hog plum,
lakooch, bengal currant, kokam butter,
amlavetasa, indian jujube, big jujube,
pomegranate and pommello:-these ten
are cordials (10) Thus the four groups
of decoctives are complete.

વૃત્તિઓ દશકો મહાકાવય:—

નાગરચવ્યચિત્રકવિદ્ગમૂર્ધાગુહ્યાવચામુક્તપિ-
પ્પલીપટોલાનીતિ દશેમાનિ વૃત્તિગ્નાનિ અવન્તિ (૧૧),

નાગર ચુંડ સોંઠ, ચવ્ય ચવડ ચવ્ય, ચિત્રક ચિત્રક
ચિત્રક, વિદગ્ગ વાવડિંગ વાયવિદગ્ગ, મૂર્ધા મીટાવેલ મૂર્ધા,
ગુહ્યા ગુહ્યા ગિલોય, વચા વળ વચ, મુક્ત મીઠ
મોના, પિપ્પલી પીપર પિપ્પલી, પટોલાનિ અને પરવળ
જોર પરવળ, હતિ આ પ્રમાણે. હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે,
દસ દશ દસ, વૃત્તિગ્નાનિ વૃત્તિગ્ન વૃત્તિગ્ન, અવન્તિ છે (૧૧)

11. (1) Dry ginger, piper chaba,
white-flowered lead wort, embelia, tri-
lobed virgin's bower, guduch, sweet
flag, nut-grass, long pepper and
wild snake-gourd:- these ten are
appetisers. (11)

અંશોઓ દશકો મહાકાવય:—

કુટજવિલ્વચિત્રકનાગરાતિવિષામયાચમ્બયા-
સકદાવહરિદ્રાવચાચમ્બ્યાનીતિ દશેમાન્યશોગ્નાનિ
અવન્તિ (૧૨),

કુટજ ઠેડે કુટજ, વિલ્વ ઊંડું વેલ, ચિત્રક ચિત્રક
૧, નાગર ચુંડ સોંઠ, અતિવિષા અતિવિષા અતિવિષા,

૧૧. (૧૧) પટોલ-પટોલ (૫.)

૧૧. (૧૨) વમ્બપાસ-વમ્બવાસ (૫.)

जम्बू ६२३ हरद, चम्पवासक धमासे। चमासा, दाद-
हरिद्रा ६२३६१६२ दादहल्दी, चमा १०४ चम, चम्पानि
अने अच ३ और चम्प, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश ६१ दश, जम्बूमानि अशौं
जम्बू, भवन्ति ७ हैं ॥१२॥

११.-(२) Kurchi, bael, white flow-
ered lead wort, dry ginger, atees, che-
bulic myroblan, cretan prickly clover,
Indian berberry, sweet flag and piper
chaba:- these ten are anti-hemorrhoi-
dals (12).

कुष्ठो दशको महाकायः—

खदिराभयामलकहरिद्रा ६२३६१६२ हल्दी, जम्बूकर सप्तप १२३३३
करवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशोमानि कुष्ठ-
मानि भवन्ति (१३),

खदिर जेर खैर, जम्बू ६२३ हरद, जामलक
आभगाँ आँवला, हरिद्रा ६१६२ हल्दी, जम्बूकर सिद्धाभा
मिलावाँ, सप्तपर्ण आतविन सतवन, आरग्वध भरभागे।
जम्बूतास, करवीर ३२३३ कनेर, विडङ्ग वावडिग वाय-
विडङ्ग, जातीप्रवाला: अने जूधनां प्रवाध और चमेलीके
पते, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, इमानि आ ये, दश
६१ दश, कुष्ठमानि ३५३ कुष्ठ, भवन्ति ७ हैं (१३),

११.-(३) Catechu, chebulic myroba-
lan, emblic myrobalan, turmeric, mar-
king nut, dita bark, purging cassia,
Indian oleander, embelia and sprouts of
spanish jasmine:- these ten are cura-
tive or dermatosis. (13).

कण्डूो दशको महाकायः—

चन्दनलङ्कृतमालनकमालमिम्बकुटजसर्प-
पमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशोमानि कण्डूमानि
भवन्ति (१४),

चन्दन अँन चन्दन, मलद ७२१३३३ जटामाँसी,
कुलमाळ ७२१३३३ जम्बूतास, चकमाळ ३२३३ करज,
११. (१३) हरिद्रा—दादहरिद्रा (५).

॥ करवीर—चम्प (५).

मिम्ब ६१३३ नीम, कुटज ३३३ कपा, सर्व ३२३३
सरसों, मधुक ७२१३३ मुलेहठी, दादहरिद्रा ६२३६१६२
दादहल्दी, मुस्तानि अने भेध और मोषा, इति आ
प्रभाषे। इस प्रकार, इमानि आ ये, दश ६१ दश,
कण्डूमानि ३५३ कण्डू, भवन्ति ७ हैं (१४),

११.-(४) Sandal wood, nardus, pur-
ging cassia, Indian beech, neem, kur-
chi, rape seeds, liquorice, Indian ber-
berry and nut-grass:- these ten are anti-
pruritics. (14).

कुमिन्नो दशको महाकायः—

अक्षीवमरिचगण्डीरकेकुक्कुटविडङ्गनिर्गुण्डीकि-
णिहीअवधंन्द्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशोमानि
कुमिन्नानि भवन्ति (१५),

अक्षीव ३२३३३३ नीम, सद्जनके नीम, मरिच
भरी कालीमिर्च, गण्डीर ७२३३ गण्डीर, कुक्कुट ३२३३
कुक्कुट, विडङ्ग वावडिग वायविडङ्ग, निर्गुण्डी नये
सम्भाल, किणिही ३३३३ शिरीष सकेद शिरीष, अवधं
३३३३ गोखर, वृषपर्णिका ३५३३ वृषपर्णी, आखु-
पर्णिका अने उँदरकनी और मूवाकणी, इति आ प्रभाषे।
इस प्रकार, इमानि आ ये, दश ६१ दश, कुमिन्नानि
३३३३ कुमिन्न, भवन्ति ७ हैं (१५),

११.-(५) Seeds of drumstick, black
pepper, gandra, kebuka, embelia, chaste
tree, white siris, small caltrops, vrisap-
arnika and kidney leaves thomea, these
ten are anthelmintics. (15).

विषमो दशको महाकायः—

हरिद्रामखिष्टासुबहासुखमैलापाकिन्दीचन्दनक-
तकशिरीषसिन्धुवारभलेष्मातका इति दशोमानि
विषमानि भवन्ति (१६), इति चदकः कषाय-
वर्गः ॥११॥

हरिद्रा ६१६२ हल्दी, मखिष्टा ७२३३ मजीठ, सुबहा
नसेात२ निशोष, सुखमैला ७२३३ छोटी इलायची,
पाकिन्दी ३३३३ नसेात२ काला निशोष, चन्दन ७२३३
चन्दन, कतक निमंणी निमेली, शिरीष शिरीष शिरीष,

सिन्धुवार नमोऽसम्माह, स्नेह्यातकाः अने भूदे और कसूदा, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, विवेकानि विषम विषम, भवन्ति ये हैं, इति आ यह, चंदकः छदी जमेदी छसे बना हुआ, कर्वायवर्ग कर्वायवर्ग ये कर्वायवर्ग हैं ॥११॥

11.(6) Turmeric, madder, turpeth small cardamom, black turpeth, sandal wood, clearing nut, siris, chaste tree and assyrian plum:- these ten are antidotes to poison. (16). Thus the six groups of dedocives are completed.

स्तन्यजननो दशको महाकषायः—

वीरजशालिचक्रिकेक्षुवालिकावर्मकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकचृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि
भवन्ति (१७),

वीरज वीरजुने वागे। शस, शालि शाण वाली, चक्रिक सादी ये। आ सौरी, इक्षुवालिका धक्षुवालिका। कक्षुवालिका, 'वर्म' वर्म, कुश कुश छोटी वर्म, काश कसूदे काश, गुन्दा धागाजदीयु' हीगला, इत्कट छकट इत्कट, कचृणमूलानि अने रोहिषवासना भूण रोहिष वासके मूल, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये दस दश दस, स्तन्यजननानि स्तन्यजनन स्तन्यजनन, भवन्ति ये हैं (१७),

12. Cuscusgrass, sali, sastika, iksu-
valika, sacrificial grass, small sacrifi-
cial grass, thatch grass, elephant grass,
itkata and ginger grass roots:- these
ten are galactogogues (17).

स्तन्यशोधनो दशको महाकषायः—

पाठामहौषधसुरदारुस्तमूर्वागुब्बीवत्सक-
फककिरातसिकककदुरोहिणीसारिवा इति दशे-
मानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८),

पाठा पाठा पाठा, महौषध संह सोंठ, सुरदारु देवदारु देवदारु, सुस्त मोथा, मूर्वा मोरवेस मूर्वा, गुब्बी भगे। गिल्लेय, वत्सकफल कक्षुली सोंठ वृषिकी

११. (१७) कचृण-छ (५.)

वीर, किरातसिक किरातसिक विरायता, कदुरोहिणी कदुरोहिणी, सारिवाः अने सारिवा और कपूरीमधुरी, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, स्तन्यशोधनानि स्तन्यशोधन स्तन्यशोधन, भवन्ति ये हैं (१८),

12.-(2) Patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits of kurchi, chiretta, kurroa and Indian sarsaparilla:- these ten are galacto-depurants. (18).

शुक्रजननो दशको महाकषायः—

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमा-
षपर्णीमेदावृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि
शुक्रजननानि भवन्ति (१९),

जीवक जीवक जीवक, कर्षभक कर्षभक कर्षभक, काकोली कक्षुली काकोली, क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी मुद्गपर्णी मूंगवन, माषपर्णी माषपर्णी वनचन्द, मेदा मेदा मेदा, वृक्षरुहा शतावरी शतावरी, जटिला जटिलासी जटिलासी, कुलिङ्गा अने कटिङ्ग और उदंगन, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, शुक्रजननानि शुक्रजनन शुक्रजनन, भवन्ति ये हैं ॥१९॥

12.-(3) Jivaka, rishabhaka, ksiraka-
koli, wild green gram, wild black
gram, meda, climbing asparagus, nar-
dus and blepharis:-these ten are sper-
mato-poietic. (19),

शुक्रशोधनो दशको महाकषायः—

कुष्ठैलवालुककदफलसमुद्रफेनकदम्बनियस्ति-
श्रुकाण्डेक्षिधुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि
शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कषायवर्गः ॥२२॥

कुष्ठ कठ कूठ, एलवालुक ओलुवा एकवाडक, कदक कदक कायफल, समुद्रफेनसमुद्रफेन समुद्रफेन, कदम्बनियस कदम्बने। मुँद कदम्बका नौद, इक्षु नादी ११. (१९) वृक्षरुहा-वृक्षरुहा (क. व. व. व. व. व.)

દોરડી વગા, કાળેજી ધોડી દોરડી કાંઠા, દુધરક
 ઝીખરો તાલમજાના, વજુક આંધેડી મલહપુવા, કઠોરાંઠી
 અને વીરધુને વાળે બોર વાસ; હિતિ આ પ્રમાણે
 હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે વજ ૬૫ વસ, છુલ્લકોવયાનિ
 શુક્રોદીખન છુલ્લકોવન, મલમિત છે હૈ, (૨૦), હિતિ આ
 વહ, વજુલ્લક: આરંધી બનેલો વારસે વળા હુલા, કવાય-
 વર્ગ: કયાયવર્ગ છે કવાયવર્ગ હૈ ॥૧૨॥

12.-(4) Costus, cherry tree, box myrtle, fish bone, cadamba resin, sugar cane, bigger sugar cane, long-leaved barleria, hog's weed and cuscus grass:- these ten are spermo-depurgants. (20)

Thus the four groups of decoctives are complete.

स्नेहोपगो दशको महाकषायः—

मृद्धीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपथ्य इति दशेमानि
स्नेहोपगानि भवन्ति (२१),

મુદ્રીકા ક્ષણ મુનકા, મણુક નેહીમધ મુલેહટી,
મણુપર્ણી ગળેા ગિલોય, મેદા મેદા મેદા, વિદારી રુગિયેા
વિદારી, કાકોલી કાકોલી કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ક્ષીર-
કાકોલી ક્ષીરકાકોલી, જીવક જીવક જીવક, જીવન્તી
દેહી જીવન્તી, જ્ઞાનપર્યઃ અને શાશ્વત્યુ ઔર સરિવન,
હૃતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, હમાનિ આ યે, વસ દસ
વસ, સ્નેહોપગનિ સ્નેહોપગ સ્નેહોપગ, અવન્તિ ઇ હૈં (૨૧)

13..(1) Grapes, liquorice, guduch, meda, white yan, kakoli, ksira kakoli, jivaka, cork swallow wort and ticktrefoil- these ten are adjuvants in oleation. (21).

स्वेरोपगो दशको महाकथायः—

शोभाञ्जनकैरपञ्चार्कबुद्धीरपुनर्नवायचितिलकुल-
स्थमापचवराणीति दशेमानि त्वेदोपभानि
मयस्ति (२२),

सोभाजनक अरुने सङ्जन, वरुण कीरु एवं,
 नके आहो. नक, वृषीर सिधी आयेदी वेसुनर्वना,
 पुनर्वना आयेदी नाक पुनर्वना, नक. नक. नौ, नक
 तथ तिल, कुकल्य हण्डी पुनर्वना, नाव आह उदर,
 वरुणानि अने नीर नीर वेर, इति आ. प्रभाषे
 प्रकार, इमानि आ वे, वत्. इत्. इत्. स्वेदापगानि
 स्वेदेपम स्वेदोपग, अवगति ७ है (२२),

13.-(2) Drumstick, castor-oil plant, mudar, white hog's-weed, hog's weed, barley, til, horse-gram and big jujube:- these ten are adjuvants in sudation.(22)

बमनोपगो दशको महाकथायः—

मधुमधुकोविदारकर्तुं दारणीपमिदुलविन्मीशा-
जपुष्पीसदापुष्पाश्रत्यक्षपुष्पा इति वयोमानि वन-
मोपगानि भवन्ति (२३),

मनु भव चाहद, मनुक नेही भव सुकैहठी, कोविदार
 श्वेत छान्नार श्वेतकांचनार, कर्तुवार अत्र वित्रत्र पूषने
 छान्नार चित्र विचित्र फूलके कांचनार, नीप छदं
 कदम्ब, विवुक्त सुभद्रा हिरण्य, विष्णी छानी धीरोही
 कन्दरी, वाणपुष्पी भुधरो शंसनिया, सवापुष्पा राता पूषने
 आकडे आक, प्रत्यक्षपुष्पाः अने अधो और विरचिता,
 इति आ प्रभाये इस प्रकार, हमानि आ ये, वत्त दस दस,
 वमनोपगानि वमने १५५ वमनोपग, अवस्थित छे हें (२३),

13.-(3) Honey, liquorice, variegated mountain chony, white mountain ebony, cadamba, hijjal, scarlet-fruited gourd, flax hemp, mudar and rough chaff:- these ten are adjuvants in vomition.(23)

विरेचनोपगो दशको महाकषायः—

**ब्राह्मणकाश्मिर्यैरुचकामयामलकविनीतककुव-
लयदरकार्कन्धुपीत्स्नीति दशेमाणि विरेचनोपगानि
भवन्ति (२४),**

श्रीकृष्ण श्रद्धा, काश्मिर स्त्रीपु गन्मारी, पद्मक
श्रीकृष्ण श्रद्धा, काश्मिर स्त्रीपु गन्मारी, पद्मक

१३ (९३) सदायुष्मा-सदायुष्मी (क. प. छ. अ. स.)

प्रत्यक्षपुष्पा-प्रत्यक्षपुष्पी (क. त.)

ઝાંઝલા, ચિનીચક બહેડાં વહેવા, કુલ્લક મેટાં બેર
વેરે, વદર બેર વેર, કર્કશુ ચણીબેર સદવેર,
પીણિ અને પીણુ મોર પીણ, હસિ આ પ્રમાણે હસ
પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દક્ષ દસ દસ, શિરોચનોપગાનિ
વિરેચનોપગ, અવગ્નિ છે હૈં (૨૪),

13.-(4) Grapes, white teak, sweet
falsah, chebulic myrobalan, emblic
myrobalan, beleric myrobalan, big
jujube, jujube, wild jujube and indian
toothbrush:- these ten are adjuvants
in purgation. (24)-

આસ્થાપનો દશકો મહાકથાય:—

ત્રિવૃદ્ધિસ્વપિપ્પલીકુષ્ઠસર્વપચ્ચાત્સકફલસ-
તપુષ્પામધુકમદનફલાનીતિ દ્વોમાન્યાસ્થાપનો-
પગાનિ ભવન્તિ (૨૫)

ત્રિવૃદ્ધ નસેતર નિશોષ, વિષ્ણુ બીણું વેલ, વિપ્પલી
પીપર વિપ્પલી, કુષ્ઠ કઠ કૂઠ, સર્વપ સરસો, વચા વળ વચ, વત્સક કણની શીંગ કુલેકી શીંગ,
જવપુષ્પા સુવા સોવા, મધુક નેળીમધ મુલેહરી, મદન-
ફલાનિ અને મીઠળ'બાર મૈનફલ, હસિ આ પ્રમાણે
હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દક્ષ દસ દસ, આસ્થાપનોપગાનિ
આસ્થાપનોપગ, અવગ્નિ છે હૈં (૨૫),

13.-(5) Turpeth, bael, long pepper,
costus, rape seeds, sweet-flag, kurchi
fruits, dill, liquorice and emetic nut:-
these ten are adjuvants in corrective
enemata. (25).

અનુવાસનો દશકો મહાકથાય:—

રાક્ષાસુરદારવિલ્લમદનશતપુષ્પાવૃધીરપુર્ન-
ચાશ્વર્ધ્વાગ્નિમન્થદ્યોનાકાકા હસિ દ્વોમાન્યાનુવા-
સનોપગાનિ ભવન્તિ (૨૬),

રાક્ષા રાક્ષા રાક્ષા, સુરદાર દેવદાર દેવદાર, વિલ્લ
બીણું વેલ, મદન મીઠળ મૈનફલ, જવપુષ્પા સુવા સોવા,

૧૬. (૨૫) વચા-વચ (વ.)

૧૬. (૨૬) દ્યોનાકા-દ્યોનાકા (દ.)

” ” -દ્યોનાકા (દ.)

કુશીર ધાળી આટોરી સફેદ પુર્નવા, પુર્નવા ધાલ
આટોરી લાલ પુર્નવા, વદ્વા ઝેાખર નોકલ, અગ્નિમન્થ
અરુણી મરખી, દ્યોનાકા: અને ટેંદુ મોર ટેંદુ, હસિ આ
પ્રમાણે હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દક્ષ દસ દસ,
અનુવાસનોપગાનિ અનુવાસનોપગ, અવગ્નિ
છે હૈં (૨૬),

13.-(6) Indian groundsel, deodar,
bael, emetic nut, dill, white hog's-
weed, hog's weed, small caltrop, wind
killer and indian calosanthos:-
these ten are adjuvants in unctuous
enemata. (26).

શિરોવિરેચનો દશકો મહાકથાય:—

જ્યોતિષ્મતીશ્લવકમરિચપિપ્પલીવિઙ્ગક્ષિપુસર્વ-
પાપામાર્ગતજ્જલશ્વેતામહાશ્વેતા હસિ દ્વોમાનિ
શિરોવિરેચનોપગાનિ ભવન્તિ (૨૭), હસિ સત્તક:
કથાયવર્ગ: ॥૨૩॥

જ્યોતિષ્મતી માલકાંગળી માલકાંગની, શ્લવક નાક-
બી કણી નકણી, મરિચ મરી કાલીમિર્ચ, વિપ્પલી
પીપર વિપ્પલી, વિઙ્ગ વાવડીંગ શાવડિંગ, ક્ષિપુ
સરસો સહજન, સર્વપ સરસો, અપામાર્ગ તજ્જલ
અથેડાનાં બીજ ચિરમિટેકે વીજ, શ્વેતા ધાળી ગરુડી
કોચલ, મહાશ્વેતા: અને સેફેદ શિરીષ મોર સફેદ ચિરીષ,
હસિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, દક્ષ દસ
દસ, શિરોવિરેચનોપગાનિ શિરોવિરેચનોપગ, શિરોવિરે-
ચનોપગ, અવગ્નિ છે હૈં (૨૭), હસિ આ મહ, સત્તક:
સાતથી બનેલો સાતલે વના કુમા, કથાયવર્ગ: કથાયવર્ગ
છે કથાયવર્ગ હૈં ॥ ૧૩ ॥

13.-(7) Staff-plant, sneezewort, black
pepper, embelia, drumstick, rape seeds,
rough-chaff seeds, white mussel-shell
chaper and white siris:- these ten are
adjuvants in errhines. (27).

Thus the seven groups of decoctives are complete.

૧૩. (૨૭) શ્લવકમરિચ પિપ્પલીવિઙ્ગ-માલકાંગળીશ્લવકમરિચવિઙ્ગ(વ.)

उर्दिनिग्रहणो दशको महाकषायः—

जम्बूमात्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लवदरवाङ्गिमयववटि-
कोशीरमुल्लाजा इति दशेमानि उर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८),

जम्बू अंशुनी जामुने, जाम्बवटव तथा आंशुनी
पान और आमके पत्ते, मातुलुङ्ग थोलेतुं चकोतरा,
जम्बवदर भाटं भैर जड़े बेर, दाहिम दाहिम दाहिम,
वव जव जौ, वटिक साडी थोभा सांठी बाबल, उशीर
वीरजुने बाणो बस, मूद भाटी मिट्टी, काजाः अने
शाणनी धाण्डी और लाजा, इति आ प्रभाषे इस
प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस उर्दिनिग्रहणानि
उर्दिनिग्रहण, भवन्ति छे हैं (२८),

14.-1 Young leaves of jambul and
mango, pomello, big jujube, pomegra-
nate, barley, liquorice, cuscus grass,
earth and fried paddy:- these ten
are anti-emetics. (28).

तृष्णानिग्रहणो दशको महाकषायः—

नागरधन्वयवासकमुस्तपर्वटकचन्दनकिरात-
तिककगुह्वीहीवेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि
तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९),

नागर थंड सोंठ, धन्वयवासक प्रभासे प्रभासा,
मुस्त भैथ मोथा, पर्वटक पितपापडे शहातरा, चन्दन
चन्दन चन्दन, किरातसिक्तक उरिमातुं विरायता, गुह्वी
गोले गिलोय, हीवेर सुगंधीवाणो सुगन्धवाला, धान्यक
धाण्डी धनिया, पटोकानि अने परवल और परवल,
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस
दस, तृष्णानिग्रहणानि तृष्णानिग्रहण, तृष्णानिग्रहण,
भवन्ति छे हैं.

14.-2 Dry ginger, cretan prickly
clover, nut-grass, trailing rungia, sandal
wood, chiretta, guduch, fragrant sticky
mallow, coriander and snake-gourd:-
these ten are adipous agents. (29).

द्विकानिग्रहणो दशको महाकषायः—

शटीपुष्करमूलवदरवीजकण्टकारिकाशुहृतीपुष्क-

वहामयापिप्लीपुराकभाकुलीरन्ध्रय इति दशो-
मानि द्विकानिग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः
कषायवर्गः ॥ १४ ॥

शटी पट्टयूरे शठकपूर, पुष्करमूल पुष्कर मूल
पोहकरमूल, वदरवीज भैरनी भीन वेरकी गुठली, कण्ट-
कारिका ठोडी भैरीगण्डी छोटी कटेरी, शुहृती ठोडी
भैरीगण्डी बडी कटेरी, पुष्करभा बांसे बाबा, बजबा
दरु हरद, पिप्ली पीपर पिप्ली, पुराकभा प्रभासे
प्रभासा, कुलीरपुष्कः अने कण्टकारी भी और कण्ट-
कारी, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे,
दस दस दस, द्विकानिग्रहणानि द्विकानिग्रहण द्विकानि-
ग्रहण, भवन्ति छे हैं, इति आ यह, त्रिकः त्रिकः
अनेसे तीनसे बना हुआ, कषायवर्गः कषाय वर्ग छे
कषाय वर्ग है ॥ १४ ॥

14.-3 Long zedoary, orris root,
seeds of big jujube, yellow berried
night shade, Indian night shade,
vanda orchid, chebulic myrobalan,
long pepper, cretan prickly clover
and galls:- these ten are curatives of
hiccup (30).

Thus the three groups of decoc-
tives are complete.

पुरीचसंग्रहणीयो दशको महाकषायः—

प्रियङ्गुवन्ताम्रास्थिकद्वन्द्वलोभमोचरसस-
मन्नाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानिपुरी-
चसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१),

प्रियङ्गु भठंथा प्रियंगु, वन्ता सांरिवा कपूरी मधुरी,
मन्नास्थि आंशुनी भैरनी आमकी गुठली, कद्वन्
अरधु टेंद्र, कोभ्र भैर लोच, मोचरस भैरस
सिन्धली गोंद, समन्ना रीसाभण्डी कुईसुई, धातकी-
पुष्प धावडीनां दूध बायके फूल, पद्मा भैरगभण्डी
मार्गिमूल, पद्मकेशराणि अने पद्मकेशर और कमलका
केसर, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे,
दस दस दस, पुरीचसंग्रहणीयानि पुरीचसंग्रहणीय
पुरीचसंग्रहणीय, भवन्ति छे हैं, (३१),

15.-(1) Perfumed cherry, Indian sarsaparilla, kernel of mango, Indian calosanthos, lodh, gum of silk-cotton tree, sensitive plant, fulsee flowers, beetle killer and lotus filaments:- these ten are intestinal astringents. (31).

પુરીવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

અમ્બુશાસ્ત્રકીલ્પકચુરમધુકશાસ્મલીઝીવેદક-
શુદ્ધત્વપચ્યોત્પલતિલકળાં હતિ દશેમાનિ પુરીવ-
વિરજનીયાનિ ભવન્તિ (૩૨), ૧૨ × ૩

અમ્બુ બંધુ જામુન, શાસ્ત્રકીલ્પક શાલેહીની ઝાલ
કુમ્બુકી ઝાલ, કચુરા ડોશા (કવચ) કૌચ, મધુક
મધુકા, શાસ્મલી શીમળે, સિમ્બલ, ઝીવેદક
મંધુ બિરોબ વિરોજા, શુદ્ધત્વ શેકેલી માટી મૂલી કુદૈ
મિટ્ટી, પચ્ચવા હિથેશ વિદારી, ઉત્પલ નીલકમળ નીલોત્તર,
તિલકળાં અને તલના ઘણાં ઓર તિલકળાં, હતિ આ
પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે,
પુરીવિરજનીયાનિ પુરીવિરજનીય પુરીવિરજનીય,
ભવન્તિ છે (૩૨),

15.-(2) Jambul, Indian olibanum bark, cowage, mohwah, silk-cotton tree, pine resin, baked earth, white yam, blue water-lily and til seeds:-these ten are fecal-pigment restoters. (32),

મૂત્રસંપ્રહનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

અમ્બુશાસ્ત્રકીલ્પકચુરમધુકશાસ્મલીઝીવેદક-
શુદ્ધત્વપચ્યોત્પલતિલકળાં હતિ દશેમાનિ મૂત્રસંપ્રહની-
યાનિ ભવન્તિ (૩૩),

અમ્બુ બંધુ જામુન, જાલ આશે, જામ, વલ્લ
પીપળ પિલ્લન, વટ વડ વરગદ, કપીતલ પાંચસપીપળે
પારસપીપળ, ઉત્પલ ડોશે ગૂલર, જલ્પ પીપળે
પીપળ, મહાતલ બિલ્લાશે મિલ્લાવા, જલ્પ અસોતરે
જલ્પ અસોતર, સોમવલ્લકા અને મહેદ જેર ઓર સફેદ જેર,
હતિ આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે,
મૂત્રસંપ્રહનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

૧૫. (૩૨) મધુક-મધુક (વ. ક.)

૧૫. (૩૩) ઉત્પલ-ઉત્પલ (વ.)

દસ, મૂત્રસંપ્રહનીયાનિ મૂત્રસંપ્રહનીય મૂત્રસંપ્રહનીય,
ભવન્તિ છે (૩૩),

15.-(3) Jambul, mango, yellow barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, marking nut, common mountain chony and catechu:- these ten are ischuretics. (33).

મૂત્રવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

પચોત્પલનલિનકુમ્બુદસૌગન્ધિકપુન્ડરીકશ-
તપત્રમધુકમિયક્ષુષાતકીપુષ્પાનીતિ દશેમાનિ-
મૂત્રવિરજનીયાનિ ભવન્તિ (૩૪),

પચ ૫૬ પચ, ઉત્પલ નીલકમળ નીલોત્તર, નલિન
નલિન નલિન, કુમ્બુ, કુમ્બુ, કુમ્બુ, સૌગન્ધિક, સૌગ-
ન્ધિક સૌગન્ધિક, પુન્ડરીક પુન્ડરીક પુન્ડરીક, શતપત્ર
શતપત્ર શતપત્ર, મધુક નેહીમધુ મુનેહટી, મિયક્ષુ ૫૬
મિયક્ષુ, શાતકી-પુષ્પાનિ અને પાવડીનાં ફૂલ ઓર
ખાચકે ફૂલ, હતિ આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે,
મૂત્રવિરજનીયાનિ મૂત્રવિરજનીય મૂત્ર-
વિરજનીય, ભવન્તિ છે (૩૪),

15.-(4) Red lotus, blue water-lily, nalin lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centepetal lotus, liquorice, perfumed cherry and fulsee flowers:- these ten are urinary pigment restorers. (34).

મૂત્રવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

શુભ્રાદનીશ્વર્દ્વાવધુકચસિરપાપાજમેદર્મકુ-
શકાશગુન્ધેત્કટમૂલાનીતિ દશેમાનિ મૂત્રવિરજની-
યાનિ ભવન્તિ (૩૫), હતિ પશ્ચાત્તઃ કથાયર્ચઃ ૧૧૫||

શુભ્રાદની વાંદો વન્દા, શ્વર્દ્વા ઝેખર ગોશર, વધુક
માટેડી પુર્નવા, સિરિ અલેશ વિરિવિટા, પાપાજમેદ
પાપાજમેદ પાપાજમેદ, વર્મ ૬૦૧ વર્મ, કુલ કુલ કુલ,
કાલ કાલ કાલ, ગુન્ધા પાપાજમેદ હોગલા, હત્કટ-
મૂલાનિ અને હંકટનાં મૂળ ઓર હત્કટનાં મૂળ, હતિ
આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે,
મૂત્રવિરજનીયાનિ મૂત્રવિરજનીય મૂત્રવિરજનીય, ભવન્તિ

વીણ પીણ વીણ, વસ્ત્રક દાહસા કાલસા, જમવા હરે
શેર, જામકક આમળાં જાંતલા, ચિનીતકાનિ અને
ખેંદાં જોર વહેવા, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ
આ એ, વસ દસ વસ, જ્વરહરાણિ જ્વરહર જ્વરહર,
અવનિત છે હે (૩૯),

16.-(6) Indian sarsaparilla, sugar, patha, madder, grapes, tooth-brush tree, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan and beleric myrobalan:-these ten are antifebriles. (39)

અમહરો દશકો મહાકષાય.—

પ્રાક્ષાસ્ત્રજૂરપ્રિયાલવદરવાહિમફલ્ગુપરુષકેશુ-
ચચવંદિકા હિતિ દશેમાનિ અમહરાણિ ભવન્તિ (૪૦),
હિતિ પચ્ચક: કષાયવર્ગ: ॥ ૧૬ ॥

પ્રાક્ષા દાક્ષ પ્રાક્ષ, સર્જૂર ખજૂર સર્જૂર, પ્રિયાલ
આરોળી પિયાલ, વદર ઘેર વેર, વાહિમ દાહમ અનાર,
ફલ્ગુ અંજીર, પરુષક દાહસા કાલસા, હજુ શેરડી
ગજા, વચ જૉ, વંટિકા: અને સાડી ચોખા જોર
સોંઠી વાવલ, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ
એ, વસ દસ વસ, અમહરાણિ અમહર અમહર, અવનિત
છે હે (૪૦), હિતિ આ યદ, પચ્ચક: પાંચથી બનેલો પાંચલો
વના હુઆ, કષાયવર્ગ: કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ હે ॥ ૧૬ ॥

16.-(5) Grapes, date, Buchanan's mango, big jujube, pomegranate, common fig, sweet falsah, sugar cane, barley and sastic rice:- these ten are acopics. (40)

Thus the five groups of decoctives are complete.

વાહપ્રશમનો દશકો મહાકષાય:—

કાજાચન્દનકાશ્મર્યકલમધૂકશર્કરાનીલોત્પ-
કોશીરસારિવાગુહુચીદીવેરાણીતિ દશેમાનિ વાહ-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૧),

૧૬. (૪૦) પ્રિયાલ-પિયાલ (ત.)

૧૭. (૪૧) મધૂક-મધુક (ક. ચ. ક. ત.)

કાજા શાળની ખાણી કાજા, ચન્દન ચંદન ચન્દન,
કાશ્મર્યકલ શીવણનાં દાહ ગમ્મારીકલ, મધૂક મધુક
મધુવા, શર્કરા સાકર શર્કરા, નીલોત્પલ નીલોત્પલ
નીલોત્પલ, કોશીર વીરજીનો વાળો જાસ, સારિવા સારિવા
સારિવા, ગુહુચી બળો મિલોચ, દીવેરાણિ અને સુખધી-
વાળો જોર સુગન્ધવાલા, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર,
હમાનિ આ એ, વસ દસ વસ, વાહપ્રશમનાનિ વાહપ્રશ-
મન વાહપ્રશમન, અવનિત છે હે (૪૧),

17.-(1) Fried paddy, sandal wood, fruits of white-teak, mohwah, sugar, blue water-lily, cuscus grass, Indian sarsaparilla, guduch and fragrant sticky mallow:- these ten are refrigerants. (41)

શીતપ્રશમનો દશકો મહાકષાય:—

તગરાગુરુધાન્યકમ્પુજ્જવેરભૂતીકવચાકળ્ડકા-
ર્યમિમન્થક્યોનાકપિપ્પલ્ય હિતિ દશેમાનિ શીત-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૨),

તગર તગર તગર, અગુર અગર અગર, ધાન્યક
ખાણા ધનિયા, જૂજવેર આદુ સોંઠ, ભૂતીક અજબો
અજવાયન, વચા વજ વચ, કળ્ડકારિ ઘેડી ભોરંગણી
છોટી કટેરી, અમિમન્થ અરણી ઝરની, ક્યોનાક ટેંદુ
ટેંદુ, પિપ્પલ્ય: અને પીપર જોર મિપ્પલી, હિતિ આ પ્રમાણે,
હસ પ્રકાર, હમાનિ આ એ, વસ દસ વસ, શીતપ્રશમનાનિ
શીતપ્રશમન શીતપ્રશમન, અવનિત છે હે (૪૨),

17.-(3) Indian valerian, eagle wood, coriander, dry ginger, bishop's weed, sweet flag, yellow-berried night-shade, wind killer, indian calosanthos and long pepper:- these ten are calefacients. (42)

ઉર્ધ્વપ્રશમનો દશકો મહાકષાય:—

તિન્દુકપ્રિયાલવદરસાદિરકવરસતપર્ણાશ્વકર્ણ-
જુનાસનારિમેદા હિતિ દશેમાન્યુર્ધ્વપ્રશમનાનિ
ભવન્તિ (૪૩),

તિન્દુક ટીંબરેલો તેંડુ, પ્રિયાલ આરોળી પિયાલ, વદર
ઘેર વેર, સાદિર જોર વેર, વદર સદેહ જોર સફેદ વેર,

૧૭. (૪૩) પ્રિયાલ-પિયાલ (ત.)

सकृद्वर्गं शालपीनं सतवर्गं, जम्बकं शाखं कल, जर्जुनं काष्ठं न जर्जुनं, जसनं असनं जसनं, जरिमेदाः अने शरपि पावण और रेवां, इति आम्रं इत्येव प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, उर्वर्गप्रशमनानि उर्वर्गं प्रशमनं उर्वर्गं प्रशमनं, भवन्ति ते हैं (४३)

17.-(3) False mangosteen, Buchanan's mango, big jujube, catechu, gum arabic, dita bark, common saul, arjun, spinous kino and white babool:-these ten are antiurticariats. (43)

ज्वरप्रशमनो दशको महाकायः—

विदारीगन्धापुष्पिपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्ड-काकोलीचन्दनोशीरैलांमधुकानीति दशमान्यङ्गम-र्वप्रशमनानि भवन्ति (४४),

विदारीगन्धा शाखपक्षु सरिवन, पुष्पिपर्णी पीपल, पिठवन, बृहती उशी बेरीगंधी बलीकटेरी, कण्टकारि, शीरी बेरीगंधी छोटी कटेरी, एरण्ड और उ एरण्ड, काकोली डाकोली काकोली, चन्दन चन्दन, उशीर वीरभुनेवाणै। जस, एका मेलायथी छोटी ईलायची, मधुकानि अने शरीरमध और मुलैहठी, इति आ प्रभाषे इत्येव प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, ज्वरप्रशमनानि अर्जुनप्रशमनं अर्जुनप्रशमनं, भवन्ति ते हैं (४४)

17.-(4) Ticktrefoil, painted-leaved uraria, Indian night-shade, yellow berried night-shade, castor-oil plant, kakoli, sandal-wood, cuscus grass, cardamom and liquorice:- these ten are anodynes. (44)

शूलप्रशमनो दशको महाकायः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यवित्रकमृद्वेदमरिचा-ज्जमोदजगन्धाज्जाजीगन्धीराणीति दशमानि शूल-प्रशमनानि भवन्ति (४५), इति पञ्चकः कषाय-वर्गः ॥ १७ ॥

पिप्पली पीपल, पिप्पलीमूल पीपलीमूल, चव्य चव्य चविक, वित्रक वित्रक वित्रक, मृद्वेद और सोंठ, मरिच मरिच काजी मरिच, जम्बोदा

श्री अर्जुनप्रशमनो, जम्बकं शाखं कल, जर्जुनं काष्ठं न जर्जुनं, जसनं असनं जसनं, जरिमेदाः अने शरपि पावण और रेवां, इति आम्रं इत्येव प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, उर्वर्गप्रशमनानि अर्जुनप्रशमनं अर्जुनप्रशमनं, भवन्ति ते हैं, इति आ यह, पञ्चकः पांचवी अने दो पांचवे वना कषायवर्गः कषायवर्गं ते कषायवर्गं है ॥ १७ ॥

17.-(5) Long pepper, pepper root, piper chaba, white-flowered leadwort, dry ginger, black pepper, celery seed, wild carrot, cumin and gandira:-these ten are analgesics. (45)

Thus the five groups of decoctives are complete.

शोणितास्थापनो दशको महाकायः—

मधुमधुकदचिरमोक्षरसवृत्कपाळलोमैरिक्त-प्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशमानि शोणितास्था-पनानि भवन्ति (४६),

मधु मधु शर्करा, मधुक शरीरमध मुलैहठी, किरि डेकर केसर, मोक्षरस मोक्षरस सिम्बलका गोद, वृत्कपाळ भाटीनी डिकरी मिट्टीका ठीकरा, लोम बेलापर लोम, ऐरिक्त जेनु गेरु, प्रियङ्गु धूर्तल प्रियङ्गु, शर्करा साकर शर्करा, लाजाः अने शाखनी धाधु और लाजा, इति आ प्रभाषे इत्येव प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, शोणितास्थापनानि शोणितास्थापन शोणितास्थापन, भवन्ति ते हैं (४६)

18.-(1) Honey, liquorice, saffron, gum of silk-cotton, broken pieces of earthen pot, lodh, red chalk, perfumed cherry, sugar and fried paddy:-these ten are hemostatics (46).

वेदनास्थापनो दशको महाकायः—

शालकदफलकदम्बपत्रकतुम्बमोक्षरससिरीषं-

१८.-(१) मधुमधुक-मधुमधुक (५.)

" प्रियङ्गु-गुड (५.)

" " -पिप्पली (५.)

१८.-(२) तुम्ब-तुम्ब (५. ५.)

" -मोक्षरस (५.)

વજુકૌલકાલુકાશોકા હતિ વ્દોમાનિ વેદનાસ્થાપનાનિ ભવન્તિ (૪૭),

સાક શાળ સાલ, કદ્દલક કામદીન કદ્દલ, કદમ્બ કદમ્બ, પચાક પચાક, પચાક, તુમ્બ તેન્દીન સેન્દીન, મોષરસ મોષરસ સિમ્બલકા ગોંદ, સિરીષ કામિથે સરસ સિરીષ, વજુક વાળું બેંત, વજુકાલુક કૌલુવા એલવાલુક, અશોકા: અને અશેકાં જોર અશોક, હૃતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ યે, વસ દસ વસ, વેદનાસ્થાપનાનિ વેદનાસ્થાપન વેદનાસ્થાપન, ભવન્તિ છે હૈ (૪૭),

18.-(2) Common sal, box myrtle, cadamba, himalayan cherry, indian toothache, gum of silk-cotton, siris, country willow, cherry tree and asoka:- these ten are sedatives. (47)

સંજ્ઞાસ્થાપનો દશકો મહાકથાય:-

હિન્દુકૈટર્યારિમેદાવચ્ચાચોરકચયસ્થાગોમીજ-દિલાપલકૃષ્ણાશોકરોહિણ્ય હતિ વ્દોમાનિ સંજ્ઞાસ્થાપનાનિ ભવન્તિ (૪૮),

હિન્દુ હીંગ હિંગ, કૈટર્ય મીઠો હીમડો મીઠા નીમ, જરિમેદા હરમે બાવળ રેવોં, વચ્ચા વચ્ચ વચ, ચોરક ચેરક ચોરક, વચસ્થા ગ્રાહી ગ્રાહી, ગોલોમી ભૂતકેશી ભૂતકેશી, અડિકા બટામાંસી અડામાંસી, પલકૃષ્ણા ગુગળ ગુગુલ, અશોકરોહિણ્ય: અને કડુ જોર કુટકી, હૃતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ યે, વસ દસ વસ, સંજ્ઞાસ્થાપનાનિ સંજ્ઞાસ્થાપન સંજ્ઞાસ્થાપન, ભવન્તિ છે હૈ (૪૮)

18.-(3) Asafoetida, curry neem, white babool, sweet flag, angelica, brahmi, bhutkeshi, nardus, gum guggul and kurroa:- these ten are resuscitatives (48)

પ્રજાસ્થાપનો દશકો મહાકથાય:-

એન્દ્રીગ્રાહીશતવીર્યાસહજવીર્યાસમોચાસ્યથા-લિલાસરિદાવાટપુન્ડીવિષ્ણ્વસેનકાન્તા હતિ વ્દો-માનિ પ્રજાસ્થાપનાનિ ભવન્તિ (૪૯),

એન્દ્રી એન્દ્રી, ગ્રાહી ગ્રાહી, શતવીર્યા

સહેદ્રો સફેદ દૂધ, સહજવીર્યા સ્થામ ધ્રો નીલ દૂધ, જમોચા આમળાં જાંબલા, સમોચા સમોચા, વિષ્ણ્વસેનકાન્તા: અને પુન્ડી જોર નગ્નવિર્યા, હૃતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ યે, વસ દસ વસ, પ્રજાસ્થાપનાનિ પ્રજાસ્થાપન પ્રજાસ્થાપન, ભવન્તિ છે હૈ (૪૯)

18.-(4) Aindri, brahmi and white scutch grass, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, kurroa, country mallow and perfumed cherry:-these ten are procreants. (49)

વય:સ્થાપનો દશકો મહાકથાય:-

અમૃતાસમયાધાત્રીમુકામ્બેતાજીવન્સ્યતિરસા-મજ્જુકપર્ણીસ્થિરાપુનર્નવા હતિ વ્દોમાનિ વય:સ્થા-પનાનિ ભવન્તિ (૫૦), હૃતિ પચ્ચક: કથાયવર્ગ: ॥૧૮॥

અમૃતા ગળેા નિલોચ, અમયા હરડે હરડ, ધાત્રી આમળાં જાંબલા, મુકા સરના રાસના, એતા ધેાળી ગરુડી સફેદ કોચલ, જીવન્સી દોડી જીવન્સી, અતિરસા શતાવરી શતાવરી, મજ્જુકપર્ણી ખાખાલી જલ્મણી, સ્થિરા શાલપર્ણી સરિવન, પુનર્નવા: અને સાટોડી જોર પુનર્નવા, હૃતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ યે, વસ દસ વસ, વય:સ્થાપનાનિ વય:સ્થાપન વય:સ્થાપન, ભવન્તિ છે હૈ (૫૦), હૃતિ આ યહ, પચ્ચક: પાંચથી બનેલો પાંચસે વના હુઆ, કથાયવર્ગ: કથાયવર્ગ છે ॥૧૮॥

18.-(5) Guduch, chebulic myrobalan, emblic myrobalan Indian groundsel, white mussel-shell creeper, cork, swallow wort, climbing asparagus, indian pennywort, ticktrefoil and hog's weed:- these ten are rejuvenators. (50).

Thus the five groups of decoctives are complete.

૧૮. (૫૦) મુજ્જુકપર્ણ (૭)

,, મુકાએતા-મંજુરસાવેરી (૫)

21. To the worshipful Atreya, who had thus spoken, Agnivesa said, O Lord! these five hundred decoctives do not comprise five hundred drugs because some common constituent decoctives keep recurring in these principal groups.

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रव्यमग्निवेश। एकोऽपि ज्ञानेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, जम् तेने उससे, उवाच कहुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, बुद्धिमता बुद्धिमान् बुद्धिमानको, ऐतत् ओने इसको, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, न द्रव्यम् न ओतुं ओधे नही देखना चाहिए, हि हेमके क्योंकि, कार्यान्तराणि जुहां जुहां कार्यं भिन्न भिन्न कार्य, कुर्वन् करनेवाला, एकः ओके एक, अपि होवा छतां पक्ष होने पर भी, जनेकाम् अनेके अनेक, संज्ञाम् नामाने नामोंको, लभते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है;

22. The worshipful Atreya replied to him, O Agnivesa! the wise should not see things in that light. Though single, a thing may have many appellations owing to its diverse actions.

तद्यथा-पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृ-करण-कार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्बौध्दद्रव्यमपि द्रव्यम् ।

तद् यथा जेभके जैसे कि, पुरुषः पुरुष पुरुष, बहूनां बहुतसे, कर्मणां कर्मोंने कर्मोंको, करणे करनेवालों करनेमें, समर्थः समर्थ समर्थ, भवति थाय छे होता है, सः ते वह, यद् यद् जे जे जो जो, कर्म काम कार्य, करोति करे छे करता है, तस्य तस्य ते ते उस उस, कर्मणः कर्मोंनां कर्मके, कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण-करख

२१. भवति—अस्ति (त.)

,, कर्मणः कर्तृ-कर्मणः मन्वादानात् कर्तृ (च.)

तत्तद्गौणं—तं तं गौणं (छ.)

करण, कार्य-तथा कार्यने और कार्यके, संप्रयुक्तम् अनुसरता अनुसरं, तद् तद् ते ते उस उस, मौल्यम् शुद्ध-वाणा गुणवाले, नामविशेषम् नामविशेषने नामविशेषको, प्राप्नोति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तद् तद् ते प्रभाषे उसी प्रकार, बौध्दद्रव्यम् औषधद्रव्यम् औषध द्रव्यको, अपि पक्ष भी, द्रव्यम् समञ्जुं ओधेको समझना चाहिए।

22.-(2) Thus a man is able to perform various actions. He is given that particular appellation which is characteristic of the actions which he does either as an agent or instrument or doer. The same thing is observed in the case of drugs.

यदि चैकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथा-गुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

यत् जे जो, सर्वकर्मणाम् सर्वकर्म सब कार्य, करणे करनेवालों करनेमें, समर्थः समर्थ समर्थ, स्वात् होय हो, तथा-गुण-युक्तम् तेवा शुद्धवाणा ऐसे गुणवाले, यदि ओ यदि, एकम् एव ओके एक ही, किञ्चित् केहि किसी, द्रव्यम् द्रव्यने द्रव्यको, आसादयामः आपषे भेगवीओ हम पा सकें, कः तो केख तो कौन, ततः तेथी उससे, जन्वत् जीवुं द्रव्य दूसरे द्रव्यको, उपधारयितुम् याद राखवा याद रखनेकी, शिष्येभ्यः वा अथवा शिष्योंने भववा शिष्योंको, उपदेष्टुम् उपदेश करनेवा उपदेश करनेकी, इच्छेत् छेछे? इच्छा करेगा? ॥ २२ ॥

22.-(3) If we could indeed find any one drug possessed of all the properties and capable of meeting all requirements, who would then put himself to the trouble of committing to memory or imparting to his disciples the names and qualities of any other drug?

अध्यावार्यसंग्रहः—

तत्र प्रहोकाः—

यतो यावन्ति वैद्विर्विदेवमशतानि वद ।

उक्ताणि संप्रहेणैव तथैवैषां पञ्चाशत्याः ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयमां उक्त विवरणैः, श्लोकाः ७५३६२५। २५। ३६ उपसंहारके श्लोक है कि, कतः ७५३६२५। जिससे, बावन्ति ७५३६२५ जितने, येः द्रव्यैः ७५३६२५। जिन द्रव्योंसे, षट् विरेचनद्रव्याणि, ७५३६२५। विरेचने। थाय ७५३६२५। कसौ विरेचन होते हैं, तानि ते ये, ७५३६२५। यहां, संप्रहेण संप्रहेण। संक्षेपमें, उक्तानि ७५३६२५। ७५३६२५। कहे गये हैं, तथा एव तेन प्रभाषे वेसे ही, एवाम् ७५३६२५। ऐसीना इनके, षट् ७५३६२५। आश्रया आश्रय आश्रय, उक्ताः ७५३६२५। ७५३६२५। कहे हैं ॥ २३ ॥

23. Here are the recapitulatory verses—

Here are described in brief the 600 purgative preparations, the names of the drugs and the number of preparations from each of them as well as the six sources of these drugs.

रसा लवणवज्र्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।

तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ २४ ॥

लवणवज्र्याः ७५३६२५। सिवायना लवणको छोड़ कर, रसाः ७५३६२५। रसोंने शेष रसोंको, कषायाः ७५३६२५। कषाय, इति ७५३६२५। ओ यह, संज्ञिताः ७५३६२५। नाम आपेक्षुं ७५३६२५। ७५३६२५। नाम दिया गया है, तस्मात् ७५३६२५। तैथी इस लिए, कषायाणाम् ७५३६२५। कषायोंकी, पञ्चविधा ७५३६२५। प्रभेदनी पांच प्रकारकी, योनिः ७५३६२५। योनि, उदाहृता ७५३६२५। ७५३६२५। कही गई है ॥ २४ ॥

24. The preparations made from articles of all the categories of tastes except the salt are called decoctives; hence the substrata of decoctives is said to be of five kinds.

तथा कल्पनद्रव्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।

महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ २५ ॥

तथा तथा तथा, एवाम् ७५३६२५। इनकी, पञ्चविधम् ७५३६२५। पांच प्रभेदनी पांच प्रकारकी, कल्पनम् ७५३६२५। कल्पना, अपि ७५३६२५। सी, उक्तम् ७५३६२५। ७५३६२५। कही है, पुनः ७५३६२५। तथा तथा, महताम् ७५३६२५। कषायाणाम् पञ्चाशत् ७५३६२५। ७५३६२५। पचास महाकषाय, परिकीर्तिता ७५३६२५। ७५३६२५। कहे हैं ॥ २५ ॥

२५. कल्पनम्-कल्पन (क.)

25. Similarly the mode of preparation of these is described as of five kinds; the fifty principal groups of decoctives are also enumerated.

पञ्च चापि कषायाणां शताभ्युक्तानि भागशः ।

लक्षणार्थे, प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २६ ॥

अपि च ७५३६२५। और, लक्षणार्थम् ७५३६२५। ७५३६२५। ज्ञान और उदाहरणके लिए, कषायाणाम् पञ्चाशत् ७५३६२५। पांचसे ७५३६२५। पांचसो कषायोंको, भागशः ७५३६२५। ७५३६२५। विभाग पाड़ीने विभाग करके, उक्तानि ७५३६२५। ७५३६२५। कहा है, हि ७५३६२५। क्योंकि, विस्तरस्य ७५३६२५। विस्तार, विस्तरात् ७५३६२५। विस्तारकी, प्रमाणम् ७५३६२५। सीमा, न विद्यते ७५३६२५। ७५३६२५। नहीं है ॥ २६ ॥

26. Five hundred decoctives are severally described for illustration; there is no limit to the expansion of the subject.

न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।

अल्पबुद्धेरयं तस्मात्तत्संक्षेपविस्तरः ॥ २७ ॥

मन्दानां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २८ ॥

अतिसंक्षेपः च ७५३६२५। अतिसंक्षेप और अतिमंक्षेप, अल्पबुद्धेः ७५३६२५। बुद्धिवायानी अल्प बुद्धिवालेकी, सामर्थ्याय ७५३६२५। समर्थताके लिए, अल्पम् ७५३६२५। अल्प, न उपकल्पते ७५३६२५। ७५३६२५। नहीं है, तस्मात् ७५३६२५। तैथी इस लिए, अयम् ७५३६२५। यह, न अतिसंक्षेपविस्तरः ७५३६२५। अतिसंक्षेप के अति-विस्तार नहीं अतिसंक्षेप या अतिविस्तारसे नहीं कहा है, मन्दानाम् ७५३६२५। मन्दबुद्धिवायानी मन्दबुद्धिवालोंके, व्यव-हाराय ७५३६२५। व्यवहारके लिए, बुधानाम् ७५३६२५। बुद्धिमानोंकी, बुद्धिवृद्धये ७५३६२५। बुद्धि ७५३६२५। बुद्धिकी वृद्धिके लिए, कषायाणाम् ७५३६२५। कषायोंका, अयम् ७५३६२५। यह, पञ्चाशत्को ७५३६२५। पचासको, वर्गः ७५३६२५। वर्ग, हि ७५३६२५। ७५३६२५। निश्चयसे, उदाहृतः ७५३६२५। ७५३६२५। कहा है ॥ २७-२८ ॥

27-28. Over-brevity will not do, for it will not be of help to medio-

२७. तस्मात्-तैथम् (च.)

crea; therefore neither an over-brief, nor an over-extensive description is given and this will be of practical use to mediocres, and aid the enhancement of the knowledge of the talented; thus the fifty-fold classification of decoctives has been described.

તેવાં કર્મણુ વાઙ્મયુ યોગમાખ્યન્તરેષુ ચ ।

સંયોગં ચ પ્રયોગં ચ યો વેદ સ મિષગ્વરઃ ॥૨૧॥

ચ: ને જો, વાઙ્મયુ બાહ્ય વાક્ય, માખ્યન્તરેષુ ચ અને અંદરનાં જોર માખ્યન્તર, કર્મણુ ક્રમીમાં કર્મણે, તેવાં તેઓનાં અને, યોગં શ્રેય યોગ, સંયોગં સ્વશ્રેય સંયોગ, પ્રયોગં ચ અને પ્રયોગે જોર પ્રયોગકો, વેદ બહે છે જાનતા હૈ, સ: તે વહ, મિષગ્વર: શ્રેય વેદ છે શ્રેય વેદ હૈ ॥૨૧॥

29. He is the best of physicians, who knows the art of combination as well as the systematic administration of these preparations both internally and externally.

इत्यभिवेदाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने चद्विरेचनशताभितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥३॥

इति मेघजचतुष्कः ॥१॥

इति आ प्रभाषे इत प्रकार, અભિવેદાકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અભિવેદાસે વનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકની પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં જોર ચરકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થા-નમાં સૂત્રસ્થાનમે, ચદ્વિરેચનશતાભિતીય: 'પદ્વિરેચન-શતાભિતીય' 'ચદ્વિરેચનશતાભિતીય', નામ નામને નામકા, ચતુર્થ: ચોથો-અગ્રીમ, અધ્યાય: અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુજા ॥૩॥

इति आ प्रभाषे इत तरह, मेघज-चतुष्कः श्लोषधरूप विषयवाण आर अध्यायेनो पद्वेष्टो समूह 'अपूष्ट' थये औषधविषयक चार अध्यायोंका पहला समूह समाप्त हुआ ॥ १ ॥

૨૧. પ્રધાન-વિભાગ (૬.)

30. Thus in the section on General Principles, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled six hundred purgative preparations is completed.

Thus ends the tetrad of chapters on drugs.

પન્નમોઽધ્યાયઃ ।

પાંચમે અધ્યાય અધ્યાય પાંચમો Chapter V

માત્રાશિતીવાખ્યાવીપક્રમઃ—

અધ્યાતો માત્રાશિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, માત્રાશિતીયં 'માત્રાશિતીય' નામના 'માત્રાશિતીય' નામકે, અધ્યાયં અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરેશું વ્યાસ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेये, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इत विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेषुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Measure in eating".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

માત્રાશનં કર્તવ્યમ્, આહારમાત્રાયા અગ્નિબળાપેક્ષિત્વમ્—
માત્રાશી સ્યાત્ । આહારમાત્રા પુનરગ્નિબળા-પેક્ષિણી ॥૩॥

માત્રાશી મિત્રાહારી મિત્રાહારી, સ્વાત્ શુનું એકથી હોના વાહિય, આહાર-માત્રા પુનઃ અને આહારની માત્રા જોર આહારની માત્રા, અગ્નિ-બળ-અપેક્ષિણી અગ્નિના બળપર નિર્ભર છે આમકે વત્તપર નિર્ભર હૈ ॥ ૨ ॥

3. One must eat in measure and the measure of food is determined by the strength of one's gastric fire.

વાવડુવડવાજાનમહિતમનુપદત્ય પ્રકૃતિ વધા-
અરીઃ નવકૃતિ તાવડુવડ માંમાપમાર્ગ
વેદિત્યર્થ મંવતિ ॥૪૪

દિ કારણે ક્યોંકિ, વાવડુ જેટલા પ્રમાણમાં
ચિત્તે પરિભ્રમ, જલ્પ ખાનાર પ્રાણી જાનેશકે
મનુષ્યકા, જલિત્ત્ ખાધેલા સાવા દુધા, જલ્પન
શિયાકે જોષન, પ્રકૃતિન પ્રકૃતિને પ્રકૃતિકો, જલુપદત્ય
અમાપમા વિના વિના વિનારે, વધાકાકાનુ વધા સમય
કેક સમય પર, જરાનુ પચી ગીર્ણ, નવકૃતિ બધ
હો જાતા હૈ, વાવડુ તેટલું ઠંડના હી, જલ્પ કીની
ઠંડના, માત્રાપ્રમાણનુ માત્રાનું પ્રમાણ માત્રાપ્રમાણ,
વેદિત્યર્થ મંવતિ બધુનું બેઠેએ સમજના વાદિ ॥૪૫

4. That should be known as the
proper measure of food which, when
taken, is digested in due time without
impairing one's health.

પ્રકૃતિલૂપિ પ્રકૃતિગુણિ વ દ્રવ્યાણિ માત્રાવૈભોપબોજ્યાણિ—

તત્ર શાલિષદિકમુદ્રલાવકપિજલૈણશક્તસારમ-
શમ્બરાદીન્યાહારદ્રવ્યાણિ પ્રકૃતિલૂપ્યપિ માત્રા-
વેક્ષીણિ મંવતિ ।

તત્ર તેમાં વદા, શાલિ-વદિક-મુદ્ર-લાવ-કપિ-જલ-
વજ-સક્ત-સાર-મ-શમ્બર-વાદીણિ શાલિ ચોખા, સાદી ચોખા,
મખ, તેતર, ગીર તેતર, કાણું હરણુ, સસણુ, મેટાં
શીંગડાંવાળું હરણુ અને શમ્બર વગેરે લાલ વાવલ-સાંકી
વાવલ-મૂંગ-લાવપક્કી-કપિજલ-હરિણ-સારગોસ-વડેસીંગલાલ હરિણ
ગીર સાંભર આદિ, આહાર-દ્રવ્યાણિ આહાર કરવાનાં
દ્રવ્યો આહારદ્રવ્ય, પ્રકૃતિ-લૂપિ સ્વભાવથી હલકાં સ્વભાવતઃ
લઘુ, જલિ હોવા છતાં હોતે હુર મી, માત્રા-અવેક્ષીણિ
માત્રાની અવેક્ષા રાખનારાં માત્રાકી અવેક્ષા કરને વાલે,
મંવતિ છે હૈ;

5.-(1) In view of this, sali rice,
shashtika rice, green gram, common
quail, grey partridge, antelope, rabbit,
wapiti, indian sambar and such other
articles of food, though light by nature,
need to be taken in measure.

તત્રા નિદેશીતવિદિતિસિદ્ધિમાત્રાવૈભોપબોજ્યાણિ-
ચિતારીન્યાહારદ્રવ્યાણિ પ્રકૃતિલૂપ્યપિ માત્રા-
વેક્ષીણિ મંવતિ ॥૪૫

તત્રા તત્રા હી તરત, વિદિ- અવેક્ષીણિ માત્રાની કે
ચોખાના ચોટની વિદી વા વાવડુકે વાવડુકે કી, હુર-
કીની હુરકે, ગીર- કીની હુરકે, વિદિ- ગનાપકે
પવાર્, સિલ- તલ સિલ, જલ- જલ્પ હુર, જલ-
આનુપ દેશનાં પ્રાણીઓનાં વાવડુકે વેકકે વેકકે, જલ-
કીલક- જલ્પર પ્રાણીઓનાં વલ્પર ગીર્ણ, વિદિ-
માંસ માંસ, વાદીણિ વગેરે વાદિ, આહાર- આહાર વાદિ,
દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, પ્રકૃતિ- સ્વભાવથી સ્વભાવકે, ગુણ-
શારે ગુર, જલિ હોવા છતાં હોતે હુર મી, માત્રા-
માત્રાની માત્રાકી, વધ જ હી, અવેક્ષા અવેક્ષા રાખે છે
અવેક્ષા રાખતે હૈ ॥૪૫

5.-(2) Similarly, preparations of flour,
sugar-cane juice and milk; til, black
gram, the flesh of aquatic and wet-
land animals and other similar arti-
cles of food, though heavy by nature,
also need to be taken in measure.

માત્રાવિચારે ગૌરવલાવકવૈભોપબોજ્યાણિ—

ન લૈવમુકે દ્રવ્યે ગુરલાવકવમકારણં મંવતિ,
લૂપિનિ દિ દ્રવ્યાણિ વાવડુગુણવદુલાણિ મંવતિ।

વધુ આ પ્રમાણે રસ પ્રકાર, કલે કહેવાથી
કહનેપર, દ્રવ્યે દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યમે, ગુર-ગીર ગૌરવ, કાવ-
વધુ શાલવને લાવકા, અકારણનુ વિચાર કરવો બધું
છે વિચાર કરના વ્યર્થ હૈ, ન જ કોમ ન રેતા નહીં, મંવતિ
સમજનું સમજના વાદિ, લૂપિ દિ કારણે બધુ ક્યોંકિ
લઘુ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, વાલુ- વાલુ વાલુ, જલિ- જલે
અગ્નિના ગીર અગ્નિકે, ગુણવદુલાણિ ગુણની અધિકતા-
વાળાં ગુણોકી અધિકતાવાલે, મંવતિ હૈ છે હોતે હૈ;

6.-(1) However, from the above clas-
sification, one should not conclude that
heaviness or lightness in an article
of food is mentioned without reason.
The light articles have a predominance
of the qualities of air and fire.

પ્રત્યક્ષોમગુણવજ્જલાનીતરાણિ, તસ્માત્ સ્વ-
ગુણાર્થસિંઙ્ગવ્યક્તિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યસ્પદોષાણિ
ચોચ્યન્તેઽપિ સૌહૃત્યોપયુક્તાનિ,

હવરાણિ ગુરુ દ્રવ્યે ગુરુ દ્રવ્ય, પૃથ્વી- પૃથ્વી પૃથ્વી,
કૌમ- તથા જળનાં ઓર જલકે, ગુણ- ગુણોની ગુણોની,
જીવકાણિ અધિકતાવાળાં હોય છે અધિકતાવાળે હોય છે.
તસ્માત્ તે હેતુથી. હસ લિખ, કવુનિ લઘુ દ્રવ્યે લઘુદ્રવ્ય,
સ્વગુણાત્ અપિ પોતાના ગુણોથી પણ અપેક્ષા ગુણોથી મી,
અગ્નિ અગ્નિને અગ્નિકો, સન્ધુક્ષણ-સ્વભાવાનિ પ્રદીપ્ત
કરવાના સ્વભાવવાળાં સ્વભાવે પ્રવીણ કરવાને વાળે
હોય છે, સૌહૃત્ય- અને અધિક માત્રામાં ધરાવવાને
ઓર મરપેટ-તૃપ્ત હોય, ઉપયુક્તાણિ ખાવાથી જાનેપર,
અપિ પણ મી, અસ્પદોષાણિ ચ અધ્ય દોષવાળાં અન્ય
દોષવાળે, ઉચ્યન્તે કહ્યાં છે કહે જાતે છે;

6.-(2) The others (heavy ones) have more of the properties of earth and water, Consequently the light articles are stimulative of the gastric fire owing to their innate quality and are considered to be least harmful even if they are eaten to a surfeit.

ગુરુણિ પુનર્નાગ્નિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યસામાન્યાત્,

પુનઃ વળી ઓર, ગુરુણિ ગુરુ દ્રવ્યે ગુરુ દ્રવ્ય,
જસામાન્યાત્ વિરુદ્ધ ગુણવાળાં હોવાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળે
હોયેકે કારણ, અગ્નિ-અગ્નિને અગ્નિકો, સન્ધુક્ષણ- પ્રદીપ્ત
કરવાના ઉદ્દીપન કરવાળે, સ્વભાવાનિ સ્વભાવવાળાં
સ્વભાવે યુક્ત, ન હોતાં નથી નહીં હોયે.

6.-(3) On the other hand, the heavy articles are by nature non-stimulative of the gastric fire due to their dissimilarity of nature.

• અતઃપ્રાતિમાત્રં દોષવન્તિ સૌહૃત્યોપયુક્તાન્ય-
ન્યન્ન વ્યાયામાગ્નિચલાત્;

• અતઃ એ કારણથી હસલિખ, વ્યાયામ- વ્યાયામજન્ય
વ્યાયામજન્ય, અગ્નિચલાત્ અગ્નિચલ અગ્નિચલ, અન્યન્ન ચ
૬. અસામાન્યાત્-અસામાન્યાત્ (૫.)

વિના અતિરિક્ત, સૌહૃત્ય- પેટ ભરીને મરપેટ, ઉપયુક્તાણિ
ખાધેલાં ગુરુ દ્રવ્યે જાને પર ગુરુ દ્રવ્ય, અતિમાત્રાત્ અતિશય
અધિક, દોષવન્તિ દોષકારક થાય છે દોષકરવાળે હોય છે;

6.-(4) A surfeit-meal of them is markedly harmful unless the gastric fire is increased by hard exercise.

સૌષ્ઠા ભવત્યગ્નિચલાપેક્ષિણી માત્રા ॥ ૬ ॥

સા પણ આ યહ, માત્રા આહારમાત્રા આહારમાત્રા,
અગ્નિચલ- અગ્નિચલની અગ્નિચલ, અપેક્ષિણી અપેક્ષા
રાખનારી અપેક્ષા રાખવાળી, ભવતિ છે હે ॥ ૬ ॥

6.-(5) Thus the measure in food is determined by the strength of the gastric fire.

ગુરુલઘુમેદેન આહારસ્ય માત્રા—

ન ચ નાપેક્ષતે દ્રવ્યં; દ્રવ્યાપેક્ષયા ચ
ત્રિભાગસૌહૃત્યમર્ધસૌહૃત્યં વા ગુરુણામુપદિશ્યતે,
લઘૂનામપિ ચ નાતિસૌહૃત્યમર્ધેયુક્ત્યર્થમ્ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યમ્ ચ અને તે માત્રા દ્રવ્યની ઓર વહ માત્રા
દ્રવ્યકી, ન નથી નહીં, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખતી અપેક્ષા
કરતી, હતિ એમ પણ યહ મી, ન નથી નહીં હે, દ્રવ્ય-
દ્રવ્યની દ્રવ્યકી, અપેક્ષયા ચ અપેક્ષાએ અપેક્ષાસે, ગુરુણામ્
ગુરુ દ્રવ્યોના ગુરુદ્રવ્યોને, ત્રિભાગ- ત્રીભ ભાગથી ત્રીસરે
ભાગસે, સૌહૃત્યમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિ, અર્ધસૌહૃત્યમ્ વા કે
અર્ધભાગથી તૃપ્તિ યા અર્ધભાગસે તૃપ્તિ, ઉપદિશ્યતે
કહેવામાં આવે છે કહી જાતી હે, અતઃ ચ જગદગ્નિને
અગ્નિકો, યુક્ત્યર્થમ્ પોતાના પ્રમાણમાં રાખવા માટે
અપેક્ષા પ્રમાણમાં રાખવાને લિખ, લઘૂનામ્ લઘુ દ્રવ્યોની લઘુ-
દ્રવ્યોને, અપિ પણ મી, અતિ- અતિ મરપેટ, સૌહૃત્યમ્
તૃપ્તિ જાનેકા, ન ઉપદેશવામાં આવતી નથી ઉપદેશ
નહીં કિયા જાતા ॥ ૭ ॥

7. It is not that the quantity of a substance does not count. From the point of quantity, it is laid down that heavy articles should be taken in one

૭. યુક્ત્યર્થમ્-સન્ધુક્ષણાર્થમ્ (૫.)

,, ઉપદિશ્યતે-ઉપદેશવાળે (૬.)

third or one half measure of the full meal; while even light articles should not be taken in excess and should accord with the strength of the gastric fire.

मात्रावधारणस्य गुणाः —

मात्रावध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बल-
प्रसाधयन् योजयत्युपबोहारमवश्यमिति ॥८॥

मात्रावद् हि माप प्रभाषे मात्रापूर्वक, अशितम्
आधेयं खाया गया, अशनम् भोजन भोजन, प्रकृतिम्
प्रकृतिम्, प्रकृतिका, अनुपहत्य उपधात नहि कही उप-
वात नहीं करके, उपबोहारम् भोजन करना करने जाने-
वालेको, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख-आयुषा
सुख और आयुषी सुख और आयुसे, अवश्यम् अवश्य
अवश्य, योजयति इति युक्त करे छे युक्त करता है ॥८॥

8. The measured diet not only does not impair one's health but positively promotes one's strength, complexion, health and life.

पिष्टमवादिगुरुद्रव्याणां भोजने मात्रा —

अवन्ति चान्न—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्सङ्कुलान् पृथुकानपि ।

न जातु भुक्त्वान् खादेन्मात्रां खादेद्वुभुक्षितः ॥९॥

अन्न च आ विषयमां इस विषयमें, अवन्ति
श्लोके छे के श्लोक है कि, तस्मात् तैसी इस लिए,
गुरु गुरु गुरु, पिष्टमयम् पिष्टमय पिष्टीसे बने द्रव्य,
सङ्कुलान् नवा येआ नवे तण्डुल, पृथुकान् और पौआ
विषयको, अपि पक्षु मी, भुक्त्वान् आधा पछी भोजन
करनेके उपरान्त, जातु कही पक्षु कमी, न खादेत् न आवा
भेधको नहीं जाना चाहिए, उभुक्षितः भूआ आधसे
भूख लगने पर, मात्राम् येआ मात्राभां योग्य मात्रामें,
खादेत् आवा भेधको जाना चाहिए ॥९॥

Here are verses again —

9. One should never, accordingly, eat such heavy articles as pastries, flattened rice, etc., on top of a meal.

९. मात्रां खादेत्-मात्रावधार (ग.)

Even while hungry, one should take such articles in right measure.

कीरधानाद्वाराचान्भ्यसेत् —

बहूरं शुष्कशाकानि-शाकानि विंशतिं च
मांस्यसेऽग्नौरवाप्तांसं हृदी नैवोपयोजयेत् ॥१०॥

बहूरम् सप्तकोला भांस शुष्कमांस, शुष्कशाकानि
शुष्क शाक शुष्क शाक, शाकानि ६६ क्व, विंशतिं
च अने कमणनाधनु और मिर्चको, अग्नौरवाप्तांसं कोही
भांसे होवासी गुरु होनेके कारण, न नैवोपयोजयेत्
सेवन न करवुं भेधको निरन्तर नहीं जाना चाहिए,
हृदम् व्याधिधी कृश व्याधिसे कृश, मांसम् पशुनु-
भांस पशुका मांस, न एव कही पक्षु नहि कमी मी
नहीं, उपयोजयेत् वापरवुं भेधको जाना चाहिए ॥१०॥

10. Dried meat, dried vegetables, lotus rhizomes and lotus stalk, being heavy, are not to be taken habitually, nor should the flesh of an emaciated animal be used.

कृषिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गन्धमाहिषे ।

मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥११॥

कृषिकान् च कृषिका कृषिका, किलाटान् डिहट
किलाट, शौकरम् सवर्तुं भांस सुभरका मांस, गन्ध-
मांसुं भांस गायका मांस, माहिषे भेसनुं भांस बैसका
मांस, मत्स्यान् च भाषां मछलियां, दधि च दही
दही. माषान् अडे उदद, यवकान् च अने यवक
और यवक, न शीलयेत् निरन्तर सेवना न भेधको
निरन्तर उपयोग नहीं करना चाहिए ॥११॥

11. Coagulated milk, cream-cheese, pork, buffalo's flesh, fish, curds, black gram and wild barley should not be used habitually.

कीरधानाद्वाराचान्भ्यसेत् —

पक्षिकांश्चलिमुद्रांश्च सैन्धवामलकं चवान् ।

आमसीक्षं पयः सर्पिर्जातलं मधु चाभ्यसेत् ॥१२॥

११. गन्धमाहिषे-गन्धमाहिष (च. झ. द. ड.)

१२. यवकांश्च-यवकांश्च (क.)

શશિકા, સાડી ચોખા હરી, પાતળ, કાકિ-શાક, ચોખા કાકા પાતળ, ગુણાદ્ય ચ મધુ, લેપ્ય-ક-ચિંપા-લુપ્ત, લેપ્યામલક, જામકાકે આમળાં બાવલા, વચાદ્ય નવ, જી, જામ્બરીફલ્લ ઝીરેલાં વર્ષાઋતુ વર્ષાવલ, વચાઃ કૃષ્ણ, કાકિઃ થી જી, જામ્બરીફલ્લ અંગુલ દેશનાં પશુ-પક્ષીએના મીઠા જાત્રાક મીઠા, મધુ ચ અને મધુનું બીજાં ફલફલ, જામ્બરીફલ્લ નિત્ય સેવન કરવું બેઠકે કિન્તર કેવલ કરના વાઢિયે ॥ ૧૨ ॥

12. Shashrika rice, sali rice, green gram, rock-salt, emblic myrobalan, barley, rain-water, milk, ghee, flesh of jangala animals and honey may be habitually taken.

સૂત્રમાત્રેણ સ્વસ્થવૃત્તોપદેશઃ —

તત્ત્વ, નિત્યં પ્રયુક્તીત સ્વાસ્થ્યં યેનાત્તુવર્તતે ।
અજાતાનામ્ વિકારાણામતુલ્પસિકરં ચ યત્ ॥ ૧૩ ॥

કેવલ ચ બેનાથી જિતશે, સ્વાસ્થ્યમ્ રચાસ્થ્યનું સ્વાસ્થ્ય, અતુવર્તતે સારી રીતે પાલન થાય ઠીક બના રહે, તત્ત્વ ચ અને જે જોઈ જો, અજાતાનામ્ નવા નયે, વિકારાણામ્ વિકારોને વિકારોનો, અતુલ્પસિકરમ્ ઉત્પન્ન ન કરે ઉત્પન્ન ન કરે, તત્ત્વ તે આહાર-વિહારનું ઉત્ત આહાર વિહારકા, નિત્યમ્ નિત્ય નિત્ય, પ્રયુક્તીત સેવન કરવું બેઠકે સેવન કરના વાઢિયે ॥ ૧૩ ॥

13. That should form the daily diet, which not only helps to maintain present well-being, but serves as a prophylactic against disease in future.

અજનવિધિઃ —

અતઃ ઊર્ધ્વં શરીરસ્ય કાર્યમધ્યજ્ઞનાદિકમ્ ।
સ્વસ્થવૃત્તિમમિપ્રેત્ય ગુણતઃ સંપ્રવક્ષ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અતઃ ઊર્ધ્વમ્ હવે પછી इसके आगे, स्वस्थवृत्तिम् स्वस्थवृत्ताने स्वस्थवृत्तिकी, अमिप्रेत्य अक्षमां राशीने दृष्टિसे, शरीरस्य शरीरने भाटे शरीरके लिए, कार्यम् કરનાનાં આવશ્યક, અક્ષિ-નેત્રોનાં નેત્રોકે, અજનાદિકમ્ અજનાદિક અજન આદિ, ગુણતઃ ગુણ પ્રમાણે, ગુણોસે, સંપ્રવક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહે જાવેને ॥ ૧૪ ॥

14. From here onwards, keeping in view the art of healthful living, we shall explain the personal regimen, including such observances as painting the eyes with eye-salves, with reference to its benefits.

સૌભીરમણનં નિત્યં દિત્તમણ્ણોઃ પ્રયોજયેત્ ૬
પશ્ચરાત્રેઽપરાત્રે વા સાવણાર્યે રસાજનમ્ ॥ ૧૫ ॥

જણોઃ નેત્રોને ભાટે નેત્રોકે લિપ, દિત્તમ્ દિત્તકારી, સૌભીરમ્ સૌભીર, અજનમ્ અજનને, અજનકા, નિત્યમ્ નિત્ય નિત્ય, પ્રયોજયેત્ પ્રયોજ કરવે બેઠકે પ્રયોગ કરના વાઢિયે, સાવણાર્યે અને આખરુ ભાટે સાવણકે લિપ, રસાજનમ્ રસાજનને, રસાજનકો, પશ્ચરાત્રે ૬૨ પાંચ રાત્રીકે પ્રત્યેક પાંચવી રાત્રી, અપરાત્રે વા ૬ આઠ રાત્રીકે વા આઠવી રાત્રી, પ્રયોજયેત્ પ્રયોજ કરવે બેઠકે ઉપયોગ કરના વાઢિયે ॥ ૧૫ ॥

15, The antimony-collyrium which is beneficial to the eyes should be daily used and the extract of indian berberry should be used once in every fifth or eighth night for the drainage of the eyes.

અધુસ્તેજોમયં તસ્ય વિશેષાચ્છ્લેષ્મતો મયમ્ ।
તતઃ શ્લેષ્મહરં કર્મ દિતં દષ્ટેઃ પ્રસાદનમ્ ॥ ૧૬ ॥

અધુઃ અધુ, અધુ, તેજોમયમ્ તેજઃપ્રમાન છે તેજઃ-પ્રમાનં છે, તસ્ય તેને ઉત્તકો, વિશેષાચ્છ્લેષ્મતો, શ્લેષ્મતઃ ક્ષીથી કફસે, અચમ્ અચ રહે છે અચ રહતા છે, તતઃ તેથી ઉત્ત લિપ, દષ્ટેઃ દષ્ટિને દષ્ટિકો, પ્રસાદનમ્ નિર્મળ કરનારું નિર્મલ કરનેવાલા, શ્લેષ્મહરમ્ ક્ષીનાશક કફનાશક, કર્મ કર્મ કર્મ, દિતમ્ દિતકર છે દિતકારી છે ॥ ૧૬ ॥

16. The eye is of the element of light. So, it is specially liable to be adversely affected by kapha i.e.

૧૬. યત્કલ્પકોકાનન્તરમ્-તસ્માદસ્તંકો ચક્ષુઃપ્રયોગ દિતમ્ અચમ્, ૬. રાત્રિઃ સ્વપ્નગુણ ચક્ષુઃપુષ્પસ્વપ્નકલ્પિતમ્ ૬. સ્વપ્નિકઃ પાઠઃ (૫.) પુસ્તકે ।

watery element. Therefore measures curative of kapha are beneficial in keeping the vision clear.

દિવા તપ્તપ્રયોક્ત્યં નેત્રયોસ્તીક્ષ્ણમજ્જનમ્ ।
ચિરેકદુર્બલા દૃષ્ટિરાદિત્યં પ્રાપ્ય સીદતિ ॥૧૭॥
તસ્માત્ કાષ્યં નિશાયાં તુ ધ્રુવમજ્જનમિચ્યતે ।

તવ તે ઝડ, સીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ સીક્ષ્ણ, અજ્જનમ્ અંજનનેા અજ્જનકા, નેત્રયોઃ આંખોમાં નેત્રોમ્, દિવા દિવસે દિનકે સમય, ન પ્રયોક્ત્યમ્ પ્રયોગ કરવો ન બેધએ પ્રયોગ નહીં કરના વાહિય, (તસ્માત્ કારણકે કયોંકિ), ચિરેક-આવશ્ય કમથી સાવળસે, દુર્બલા દુર્બળ થઈ ગયેલી દુર્બલ હુઈ, દૃષ્ટિઃ દષ્ટિ દષ્ટિ, વાદિત્યમ્ સૂર્ય-તેજને સૂર્યતેજકો, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત થઈ પ્રાપ્ત હોઈ, સીદતિ હીણી પડે છે કમજોર હો જાતી હૈ, તસ્માત્ તેથી હસ લિય, કાષ્યમ્ આવશ્ય સાવળ, અજ્જનમ્ સુરમેા અજ્જનકો, તુ તેા તો, નિશાયામ્ રાત્રિએ રાત્રિમેા, ધ્રુવમ્ અવશ્ય હી, હચતે આંખો બેધએ પ્રયોગ કરના વાહિય ॥ ૧૭૩ ॥

16½-17½. Strong collyrium should not be applied to the eyes during day-time, because the eye-sight, weakened by drainage, gets impaired on exposure to sunshine. Therefore the draining by collyrium is indicated exclusively by night.

यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ॥१८॥
घौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामज्जनान्ध्योतनादिभिः ॥१९॥
दृष्टिर्નिराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

યથા હિ કનકાદીનાં મલિનાં વિવિધાત્મનામ્
વિવિધ પ્રકારનાં બાના પ્રકારકે, મલિનામ્ મલિન એવાં
મલિન, કનકાદીનામ્ સુવર્ણાદિની સ્વર્ણાદિકી, તૈલ-તેલ

તૈલ, વૈલ-વૈલ વૈલ, કચાદિભિઃ અને પ્રત્ય વસ્તુરેથી
ઝોર પ્રત્ય આદિસે, ઘૌતાનામ્ ઘૌતાનાં ઘોતેવર, નિર્મલા
નિર્મળ નિર્મલ, શુદ્ધિઃ શુદ્ધિ થાય છે શુદ્ધિ હો જાતી હૈ,
પદમ્ એ પ્રમાણે ઝડી પ્રકાર, મર્ત્યાનામ્ મર્યાનાં
મર્યાનાં, નેત્રેષુ આંખોમાં નેત્રોમેા, અજ્જન-અંજન
અંજન, આન્ધ્યોતન-આન્ધ્યોતન આન્ધ્યોતન, વાદિભિઃ
વડેરેથી આદિસે, નિરાકુલા સ્વચ્છ થયેલી સ્વચ્છ હુઈ,
દૃષ્ટિઃ દષ્ટિ દષ્ટિ, નિર્મલે નિર્મળ નિર્મલ, નભસિ આકા-
શમાં આકાશમેા, હન્દુવત્ અંદની પેટે વન્દમાલી માતિ,
માતિ પ્રકાશે છે વમરને લગતી હૈ ॥ ૧૮-૧૯૩ ॥

18-19½. Just as various kinds of tarnished gold-ornaments etc. get cleansed by being washed with oil, cloth, brush etc., even so, by the use of eye-salves, eye-drops etc., in the eyes, the vision of mortals shines brightly like the moon in the clear sky.

प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि, धूमवर्तैः निर्माणविधिः —

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥२०॥
हीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुत्स्वगुरुशर्करम् ॥२१॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लસलोध्रत्वचः शुभाः ।
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥२२॥
भीवेष्टકं શણ્કીં ચ શુકવર્દમથાપિ ચ ।
પિષ્ટ્વા લિપ્પેષ્ટરેવીકાં તાં વર્તિં યવસન્નિમામ્ ॥૨૩॥
અસ્તુષ્ઠસંમિતાં કુર્યાવદ્યસ્તુલસમાં મિષ્ઠ્ ।
શુષ્કાં નિગર્મો તાં વર્તિં ધૂમનેત્રાર્પિતાં નરઃ ॥૨૪॥
ઝેદાકામશ્નિસંપ્લુઠાં પિષ્ટ્વા પ્રાયોગિકીં સુલામ્ ।

હરેણુકામ્ રેણુકાનીય રેણુકા, પ્રિયંગુ ચ પદ્મ
પ્રિયંગુ, પૃથ્વીકામ્ ક્ષેત્રીય શુરુ કાલા ગીરા, કેશર
કેશર નાગકેસર લાલ નાગકેસર, નખમ્ નખલા નખ,
હીવેરમ્ સુખધી વાળેા મુગવવાલા, ચન્દનમ્ અંદની
ચન્દન, પત્રમ્ તમાલપત્ર તેજપત્ર, ત્વચ્-ત્વચ્-શલ્કીની,

૧૭. ચિરેકદુર્બલા દૃષ્ટિઃ-ચિરેકદુર્બલઃ વક્ષુઃ (ગ. વ.)

૧૮. મલિનાં-મલીનાં (વ. વ. ત. વ.)

૨૧. શર્કર-શર્કરાઃ (ગ.)

૨૪. નિગર્મ-નિગર્મઃ (ક.)

૨૫. પ્રાયોગિકી-પ્રાયોગિકી (ક.)

પક્ષ-કૌશ્ઠી છોટી ફલાયલી, ટકીર-વીરજને(વાળા) જાલ, પચાકર્મ પચાકર્મ પચાકર્મ, પચાકર્મ રોહિત ધાતુ રવાણ, મધુકર્મ નેહીમધ મુલેહરી, માંતી નટામાંતી જડામાંતી, ગુગુલુ-ગૂગુળ ગુગુલુ, જગુલુ અગર અગર, સર્જરમ્ સાર્જર સર્જરા, કુમા: સારી અષ્ટો, ન્યગ્રોષ-વડ વરગદ, રુચ્ચર-ઉંચરા ગૂલર, અચર-પીપળા પીપલ, પ્લક્ષ-પીપળ પિલક્ષન, કોષ્ઠરવચ: અને હોમની ડાહા ઓર કોષ્ઠકી છાલ, વન્થમ્ કેવડી મોથ કેવડી મોથ, સર્જરસં રાળ સર્જરસ, મુસ્તમ્ મોથ મોથ, શૈલેયમ્ દગડૂથ છરેલા, કમલ-કમળ કમલ, ડરવલે નીલ કમળ નીલોફર, શ્રીવેદકમ્ ગંધારિશેખ ગન્ધારિજો, શાલ્કીમ્ ચ શાલ્કી કુન્દુર, જય અપિ ચ અને ઓર, કુકર્ણમ્ ચૌરક ચોરક, પિષ્ટવા એ સર્વને વાટીને ફાલ સવકો પીતકર, સરેપીકામ્ બરુની નળી ઉપર શરકળે પર, લિન્થેલ્ દેવ કરેલા લેપ કરે, તામ્ અને તેની ઓર ઉસકી, ત્રિવલ્ વેલે વેલ, અષ્ટાંગુલસમામ્ આઠ આંગળ લાંબી આઠ અંગુલ લમ્બી, અક્ષતમિતામ્ અંગુલ નેવી બડી અક્ષ-ત્તકે સમાન મોટી, વલસાંજિમામ્ તથા જવના આકારની એવં જોકે આકારની, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કુર્વાત્ બનાવવી બનાવે, કુષ્ઠકામ્ સકાંધ બધ ત્યારે સૂક્ષ્ણે પર, નિગર્મામ્ શરકાંડ કાઢી લખ શરકળેસે નિકાલ કર, સ્નેહાક્ષામ્ સ્નેહ ચોપડીને સ્નેહસે અન્યક્ષ કર, ધૂમનેત્ર-ધૂમનેત્રમાં ધૂમનેત્રમે, અર્પિતામ્ રાખીને રજકર, અગ્નિસંપ્લુટામ્ અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરીને અગ્નિસે જલાકર, કુલ્લામ્ સહન થમ શકે તેવી મહી જાયે એસી, તામ્ તે ઉસ, પ્રાયોગિકીમ્ પ્રાયોગિકી પ્રાયોગિ, વર્તિમ્ વર્તિને વર્તિકા, નર: મનુષ્યે મનુષ્ય, પિવેત્ પીવી પાન કરે ॥૨૦-૨૪૩॥

20-24. Fragrant piper, perfumed cherry, great cardamom, fragrant poon, nakha, fragrant sticky mallow, sandal-wood, cinnamon leaf, cinnamon bark, cardamom, cuscus-grass, himalayan cherry, ginger-grass, liquorice, nardus, gum-guggul, eagle-wood, sugar, good barks of banyan tree, gular fig tree, holy fig tree, yellow barked fig tree and lodh tree, rushnut, sarj, sal-resin, nut-grass, lichen, lotus, blue water-lilly, pine-resin,

olibanum and angelica—all these should be ground and made into a paste by the physician. It should then be plastered over a piece of reed and moulded into a cigar resembling the shape of a barley-grain and having the thickness of the thumb and a length of eight fingers' breadth. When it is dried, the central reed should be pulled out, and the cigar put into the smoking pipe and smeared with unctuous substance. It should then be ignited and smoked at leisure as a habitual smoke.

સ્નેહિકધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

વસાઘૃતમધુચ્છિદૃયુક્તિયુક્તૈર્વરૌષધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

વર્તિ મધુરકૈઃ કૃત્વા સ્નેહિકી ધૂમમાંચરેત્ ।

વસા-ચરખી ચર્બી, ઘૃત-ધી ધી, મધુચ્છિદ: મીઠુ મોમ, યુક્તિયુક્ત: અને યુક્તિપૂર્વક લીધેલ યુક્તિપૂર્વક લિયે ગયે, મધુરકૈઃ જીવનીય ગાણમાં જીવનીયગણમે, વરૌષધૈઃ ઉત્તમ ઔષધિઓથી ઉત્તમ ઔષધિયોસે, સ્નેહિકમ્ સ્નેહ એવી સ્નિગ્ધ, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કૃત્વા બનાવીને બનાકર, ધૂમમ્ ધૂમપાન ધૂમપાન, આચરેત્ કરવું કરે ॥ ૨૫૩ ॥

25-25½. Preparing a cigar from animal fat, ghee and wax combined skillfully with the best of drugs belonging to the category of sweet taste, one should use it for unctuous smoke.

મૂર્ધવિરેચનધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

શ્વેતા જ્યોતિષ્મતી ચૈવ હરિતાલં મનઃશિકા ॥ ૨૬ ॥

ગન્ધાશ્ચાગુરુપત્રાયા ધૂમં મૂર્ધવિરેચને ।

શ્વેતા ધોળી ગરુડી શ્વેત કોયલ, જ્યોતિષ્મતી આલ-

૨૬. સ્નેહિકીમ્-સ્નેહિકમ્ (ગ.)

૨૬½. ધૂમમ્-ધૂમ: (ગ. વ.)

,, મૂર્ધવિરેચને-શીર્ષવિરેચનમ્ (હ. વ. વ. વ. વ.)

३।अधुः माकर्मणी, हरिताकम् ६२।६ हरताक, मन्-
सिका च एव मन्सिका नैनकील, अणु- अने अने
और अणु, पञ्चाङ्गः तमाङ्गपत्र ननेरे तेजपत्र भादि,
गन्धाः च भुम्भी १०३।५ सुगन्धि द्रव्योंके, धूमम्
धूमन् पान धूमका पान, मूर्धविरेचने शिरोविरेचनभा
शिरोविरेचनके लिए, कुर्वात् ३२३ करे ॥ २६३ ॥

26-26३. The smoke of white mussel
shell creeper, staff plant, yellow arsenic,
realgar, eagle-wood, cinnamon leaf
and other perfumes, acts as errhine.

धूमपानस्य गुणाः—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावमेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काभ्वासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्बल्यमाकाशः श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिर्ग्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलगुण्डपुपजिह्विका ।
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवथुभ्यातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।

गौरवम् आधानुं आरेपणं शिरका आरीपन, शिरसः
शिरन् शिरका, शूलम् शूल शूल, पीनस- सगेभम जुकाम,
अर्धावमेदकौ आधाशीशी आवे शिरकी पीडा, कर्ण-
३६३ शूल कर्णशूल, अक्षिशूलम् नेत्रवेदना नेत्रवेदना, कासः
च भांसी खांसी, हिक्का- डेडडी हिक्की, भासी श्वास
स्वास, गलग्रहः गलगानु पङ्कजपुं गलग्रह, दन्तदौर्बल्यम्
दांतीनी नयनार्ध दन्तदौर्बल्य, श्रोत्र- डान कर्ण, प्राण-
नाड नासा, अक्षिदाषजः अने नेत्रना देपणी भेता और

२८. कर्णाक्षिशूलं—कर्णाक्षिशूलं (च.)

„ श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः—श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः (ड.)

„ —श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः (व.)

२९. पूतिर्ग्राणां—पूतिर्ग्राणां (च. त.)

„ पाण्डुता मुखे—मुखापाण्डुता (ग.)

३०. वैस्वर्यं—वैस्वर्यं (व.)

„ खालित्यं—खालित्यं (क. ड. व. च. व.)

नेत्रोंके दोषसे होनेवाला, आकाशः २०५ आकाश, बुद्धिः
भरत शराव, प्राण- नाड नाड, आस्वगन्धः च अने
मेढानी मन्ध मुक्की गन्ध, दन्तशूलम् ६२।६ दन्त-
शूल, अरोचकः अरोचक अरोचक, हनु- हनुमन् हनुमन्,
मन्याग्रहः मन्माग्रह मन्याग्रह, कण्डूः ३५३ कण्डू, क्रिमयः
क्रिमि क्रिमि, मुखे मेढानी मुक्का, पाण्डुता दिक्का
पीका हो जाना, श्लेष्मप्रसेकः श्लेष्म ५५३, मुहसे
लालाका गिरना, वैस्वर्यम् २५२से स्वरका विगडजाना,
गलगुण्डी मलगुण्डी गलगुण्डी, उपजिह्विका उपजिह्विका
उपजिह्विका, खालित्यम् ६६३ ५५३ खालित्य, पिञ्जरत्वम्
च पिञ्जरापण्डुं पिञ्जरत्व, तथा अने और, केशानाम्
बाण्डानुं और बालोंका, पतनम् पतन भवुं गिर जाना, क्षवथुः
छीक छीकका आना, अतिनिद्रा अतिनिद्रा बहुत आल-
स्यका आना, बुद्धेः मोहः बुद्धिने मेढ बुद्धिका म्यामोह,
अतिनिद्रता च अने अति निद्राशुशीपणुं और अति-
निद्राका आना, धूमपानात् धूमपानशी धूमपानसे, प्रशा-
म्यन्ति शांत भाव छे नष्ट होते हैं, शिरोरुह- भाथाना
डेश मस्तकके केश, कपालानाम् शिरन् ३५६ शिरके
कपालों, इन्द्रियाणाम् इन्द्रिया इन्द्रियों, स्वरस्य च अने
स्वरना और स्वरके, बलम् बलनी बलकी, अधिकम्
अवति शक्ति भाव छे वृद्धि होती है ॥ २७-३१३ ॥

27-31३. Heaviness in the head,
headache, rhinitis, hemicrania, ear-
ache, eye-ache, cough, hiccup,
dyspnea, throat-spasm, weakness of
the teeth, discharge from the ear,
from the nose and from the eye
due to morbid condition, nasal
and oral fetor, dentalgia, anorexia,
rigidity of jaw and neck, pruritus,
worms, pallor of the face, mucoid
discharge from the mouth, cacophonia,
galasundi, upajihvika, alopecia, grey-
ness of hair, falling of hair, sternuta-
tion, excessive torpor, stupefaction of
the mind and hyper-somnia—all these
are alleviated by smoking, and the stren-
gth of the hair, the bones of the head,

of the sense-organs and of the voice becomes augmented.

न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजनुजाः ॥३२॥
धूमवक्त्रकफानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमवक्त्रक-धूमनु भेदेथी धूमका मुक्ते, पानस्व
पान करनीरने पान करनेवालेको, वातकफात्मानः वात-
कफभेद ओषा वातकफजन्य, ऊर्ध्वजनुजाः गणानी हाँसडी
उपरी जनुसे उपर होनेवाले, बलिनः गणवान बलवान,
शिरोगताः भाथाना शिरके, व्याधयः रोगे रोग, अपि
पक्षु मी, न च नहीं नहीं, स्युः भत्ता होते ॥ ३२ ॥

32-32½. Those who resort to oral
smoking are not troubled even by
severe vata and kapha disorders affect-
ing the upper part of the body or
the head.

धूमपानेऽष्टौ कालाः—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुत्प्लेशः कालेष्वेव हि लक्ष्यते ।

तस्य ते उस, प्रयोगपाने प्रायोगिक धूमपानमां
प्रायोगिक धूमपानके, अष्टौ आठ आठ, कालाः समय
समय, संपरिकीर्तिताः गल्लुआ उ बताये हैं, हि कालेष्वे
क्योंकि, एव आ इन, कालेषु समयमां समयमें, वात-
वात वात, श्लेष्म-तथा कफनी और कफकी, समुत्प्लेशः
गल्लार आगवाननी भ्रष्टि निकलनेकी प्रवृत्ति, लक्ष्यते
देखा उ देखी जाती है ॥ ३३ ॥

33-33½. Eight specified times are laid
down for habitual smoking, because
during these periods, the rise of vata
and kapha is observed.

ज्ञात्वा भुक्त्वा समुत्प्लिष्य धृत्वा वन्ताभिघृण्य च ३४
दाशमाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।

ज्ञात्वा ग्राहीने स्नानकरके, भुक्त्वा भोजने भोजन
करके, समुत्प्लिष्य उलटी करीने वमन करके, धृत्वा धीक
आधने धीक आनेके बाद, वन्ताम् च अने हसिमी

३४ ॥ धूमवक्त्रकफानस्य-धूमरिक्तकफानस्य (ध. व.)

दाशोको, निघृण्य धृष्टिने चितकर, चात्म-नर्म ३४
नस्यके पीछे, अञ्जन अञ्जन-अञ्जन करके, निद्रान्ते च
अने निद्राने अते और नींदसे आनेके बाद, चात्मवान्
अधारी पुरुष संवनी पुरुष, धूमपो भवेत् धूमपान
करुं धूमपान करे ॥ ३४ ॥

34-34½. That is, after taking the bath,
after tongue-scraping, after sneezing,
tooth cleansing, nasal toilet and the
use of eye-salve and at the end of
sleep, the self-controlled man should
resort to smoking.

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिष्वक्षयः ।

तथा तेम करवाथी उससे, वात-कफ-वातक-
वातकफ, आत्मानः ००० जन्य, ऊर्ध्व-जनुजाः ०००-
जनुजा जनुसे उपर होनेवाले, रोगाः रोगे रोग, न नहीं
नहीं, भवन्ति भत्ता होते, तस्य तेना उसका, तु पक्षु
मी, त्रयः त्रयः त्रय त्रय तीन तीन, आपानाः धूँट धूँट,
त्रिः त्रयवार तीनवार, पेयाः स्युः देवा ओषधो
लेना चाहिए, ॥ ३५ ॥

35-35½. Thereby the vata and kapha-
born diseases affecting the supra-
clavicular upper parts of the body, do
not afflict him. Smoking should be
done thrice, in three puffs each time.

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, कौहिके स्वैकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।

अहः दिवसना दिनके, कालेषु उपर्युक्त आठ कालमां
ऊपर कहे आठ कालोंमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुष बुद्धिमान
पुरुषको, प्रयोगे प्रायोगिक धूमपान प्रायोगिक धूमपान,
परम् केवल केवल, द्विकालपायी स्वात् मे वधत् करुं
ओषधो दो समय करना चाहिए, स्वैकं तु परं तु स्नेहिक
धूमपान परन्तु स्नेहिक धूमपान, एकम् ओषधो वधत्
एकवार, पिबेत् करुं करना चाहिए, वैरेच्यम् अने वैरे-
च्यनिक धूमपान और वैरेचनिक धूमपान, त्रिचतुः त्रय
३ आर वार तीन या चारवार, पिबेत् करुं करे ॥ ३६ ॥

धूमं न भुक्त्वा दग्धा च न कृशः कुश एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्त्वमिहते न च ॥४४॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।

अतः अर्द्धांशे इसके, परम् तु आभ्यन्त आगे,
वेद्याम् ७२० भाटे जिनके किये, धूमः धूमपान धूमपान,
विगर्हित निन्दित छे निन्दित है, प्रवक्ष्यामि, ते निषे
छद्मीश उस विषयको कहूंगा, विरिक्तः विरेचन छद्मी
पक्षी विरेचन लेनेके बाद, धूमम् धूम धूम, न पिबेत्
न पीवेत् न पिये, वस्तिकर्मणि अस्ति कर्म वस्तिकर्म,
कृते च कर्मा पक्षी करनेके बाद, न धूम न पीवेत् धूम
न पिये, रक्ती रक्तदोषवायाओ रक्तदोषवाया, न धूम-
पान नहि करवुं धूम न पिये, विषेण विषविधारथी विष-
विकारसे, आर्तः पीडाओकाओ पीडित, न नहि करवुं
धूम नहीं पिये, शोषश्च शोषकस्त पुरुषे शोकग्रस्त मी,
न नहि करवुं धूम नहीं पिये, गर्मिणी च अने
गर्भिणीओ और गर्मिणी, न नहि करवुं धूम नहीं पिये,
अने न तेभ्यश्च भ्रम द्वाभ्या पक्षी नहि एवं भ्रम हो
जानेपर नहीं, मदे न भ्रम नहि मदमें नहीं, आमे न
अशुभ्रमां नहि अजीर्णमें नहीं, पित्ते न पित्तविधारमां
नहि पित्तमें नहीं, प्रजागरे न उभयभ्रमां नहि नींद न
आने पर नहीं, मूर्च्छा-भ्रमभ्रमां मूर्च्छामें, भ्रम-भ्रमभ्रमां
भ्रममें, तृष्णासु अने तृष्णामां और तृष्णामें, न नहि
नहीं, क्षीणे न धातुक्षयमां नहि धातुक्षयमें नहीं,
क्षते च अपि उरःक्षतमां पक्षु और उरक्षतमें मी, न
नहि नहीं, मधुपुरुषे मधु तथा दूध मध और दूध,
पीत्वा च पीने पीके, न नहि नहीं, स्नेहश्च न स्नेहपान
करीने नहि स्नेहपान करके नहीं, माक्षिकम् च न तथा
मध आदीने नहि करवुं और शहदको खाकर नहीं,
दग्धा च अने भास करीने छद्मीं साधे और खास
करके दहीके साथ, भुक्त्वा अन्न भाषने अन्नको खाकर,
धूमम् न धूमपान नहि करवुं धूमपान नहीं करना चाहिए,
कृशः न तेभ्यश्च इक्षे नहि एवं कृश अवस्थामें नहीं,
कुशः च एव न युस्साभां होतां नहि क्रोधमें नहीं,
तालुशोषे न तालुशोषमां नहि तालुशोषमें नहीं, तिमिरे
तिमिर नामना रोगमां तिमिररोगमें, शिरसि तथा
भस्तकमां और शिरमें, जमिहते क्षयपक्षु भ्रकारने।

४४. धूमं न भुक्त्वा—न चापि भुक्त्वा (न. व. प.)

४५. न मेहे—न मोहे (प.)

आपात अर्था किसी प्रकारका आपात करनेपर, च न नहि
नहीं, कृशकके न क्षयक नामना शिरशोषमां नहि
शंखरोगमें नहीं, रोहिण्याश्च न रोहिणी नामना भ्रमां
रोगमां नहि रोहिणीमें नहीं, मदात्यये च अने मदात्ययमां
नहि और मदात्ययमें धूमपान नहीं करे ॥ ४१-४४ ॥

41-44. Now I shall describe the
persons in whom smoking is contra-
indicated. The following persons
should not smoke—One who is
purged, one who has taken enema,
a hemothermic, one afflicted with
toxicosis, one who is grief-stricken, one
who is a gravida, one who is fatigued
or intoxicated, one suffering from
chyme or pitta disorders and one
who has had a sleepless night, one
suffering from fainting, giddiness, thirst,
emaciation and from pectoral lesions,
one who has just taken wine, milk,
unctuous beverage, honey or curds
and one afflicted with dehydration,
anger, dryness of the palate, faintness,
injury to the head, sankhaka, rohini,
anomalies of urinary secretion and
alcoholism.

एषु धूममकालेषु मोहात् पियति यो नरः ॥४५॥
रोगीस्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ।

एषु आ रोगीमां इन रोगोंमें, अकालेषु अयोध
अवस्थाओमां अयोग्य अवस्थामें, यः ७२ जो, नरः माधुस
मनुष्य, मोहात् अज्ञानथी अज्ञानसे, धूमम् धूमधूम धूमका,
पियति पान करे छे पान करता है, तस्य ते पुरुषमा
उस पुरुषमें, धूम-धूमपान करवान्नी धूमपानके, विभ्रमात्
भ्रमथी विभ्रमसे, दारुणाः दारुण दारुण, रोगाः रोगा
रोगोंकी, प्रवर्धन्ते वृद्धि पाये छे वृद्धि होती है ॥ ४५ ॥

45-45. If a person smokes in these
contra-indicated conditions out of

४६. प्रवर्धन्ते—प्रजायन्ते (क. व. च. छ.)

wantonness, his complaints become dreadfully aggravated by the wrongful use of smoke.

धूमपानविधिः—

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोव्राणादिसंभवे ॥४६॥
ब्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन ब्राणपो वमेत् ।

धूमयोग्यः धूमपान करवा भोज्य पुरुषे धूमपानके योग्य पुरुष, किरः- शिर शिर, ब्राण- नासिका ब्राण, नासि- तथा नेत्रनी अंदर और नेत्रमें, संभवे रहेला रहे हुए, दोषे दोषमां दोषमें, ब्राणेन नाड्यी नासिकासे, पिबेत् धूमपान करवुं धूमपान करे, नास्येन अने मुखथी और मुखसे, (वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले), कण्ठस्थे अने कंठस्थ दोषमां और कंठस्थ दोषमें, ब्राणपः नाड्यी पीने नाकसे पान करके, नास्येन धुमाडे मुखथी धूमको मुखसे, वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले ॥४६॥

46-46½. The person who is prescribed smoking should smoke through the nose in diseases of the head, the nose and the eye, and through the mouth in diseases of the throat.

आस्येन धूमकवलान् पिबन् ब्राणेन नोद्धमेत् ॥४७॥
प्रतिलोमं गतो ह्यशु धूमो हिंस्यादि चक्षुषी ।

नास्येन भोडेथी मुखसे, पिबन् पीता पुरुषे धूम पीता हुआ पुरुष, धूमकवलान् धूमना गेला धूमकवलको, ब्राणेन नाड्यी नाकसे, न उद्धमेत् अहार नदि डाढवे बाहर नहीं निकाले, हि डाढवे के क्योंकि, प्रतिलोमम् विभागेथी विमार्गसे, मतः गयेथे गया हुआ, धूमः धुमाडे धूम, चक्षुषी आंभोने नेत्रोंको, नाशु तुरत शीघ्र, हिंस्यात् नुकसान करे छे हानि पहुंचाता है ॥४७॥

47-47½. When he inhales by the nose he should exhale by the mouth. One inhaling by the mouth should not exhale through the nose, because the

smoke passing in the reverse direction may quickly injure the eyes.

अज्वलनस्तथेताः सूपविद्विषपर्ययम् ॥४८॥
पिबेद्विद्वं पिबायैकं नासया धूममात्मवाद् ।

आत्मवाद् आत्मपान पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, अज्व- सीधा सीधे, अज्व- शरीर शरीर, चक्षुः अने नेत्रवाला और नेत्रोंवाला, तथेताः तथा त-भय भयने एवं तन्मनस्क होकर, सु-उपविष्टः सुभपूर्वक भेसीने सुखसे बैठ करके, एकम् नाड्युं ओक एक, विद्वम् विद्व विद्व, पिबाय अंध करीने बन्द करके, नासया नासिकांथी नासिकासे, विपर्ययम् त्रयु आवृत्तिथी ओटसे नव वमत तीन आवृत्तिसे अर्थात् नौ बार, धूमम् धूमनुं धूमका, पिबेत् पान करवुं पान करे ॥४८॥

48-48½. The self-possessed man, keeping the body and the eyes in upright condition, being whole-hearted, sitting at ease and closing one nostril, should perform the three-fold nasal smoking thrice by the other (free) nostril.

धूमनेत्रनिर्माणविधिः—

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥४९॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं कोहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।

विरेचने वैरेचनिक धूमपानमां तेने भाटे नणी वैरेचनिक धूमपानमें उसके लिए नलिका, स्व-पेतानां अपनी, अङ्गुलीभिः आंगुलाना प्रमात्रुथी अङ्गुलियोंके परिमाणसे, चतुर्विंशतिकम् येावीस आंगुलानी चौबीस अङ्गुलकी, स्नेहे स्नेहकर्ममां स्नेहके लिए, द्वात्रिंशत् अत्रीस बत्तीस, अङ्गुलम् आंगुलानी अङ्गुलकी, प्रयोगे अने प्रायोगिकमां और प्रायोगिक धूममें, अज्वलनम् अत्रीस आंगुलानी छत्तीस अङ्गुलकी, नेत्रम् नणी नलिका, इष्यते छोट छे छेनी चाहिए ॥४९॥

49-49½. For the errhine smoke, the smoking pipe should be of the length

४९½. स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने-स्वाङ्गुलेः स्वाङ्गुलेचने (च. त.)

„ स्वाङ्गुलीभिर्-अङ्गुलेः स्ने (न.)

„ अज्वलनम्-वायंन (न.)

४६. धूमयोग्यः-धूमयोग्ये (प.)

४८. ह्यशु-ह्यस्य (च. प.)

of twenty-four fingers' breadth, measuring with one's own fingers; for unctuous smoke it should be thirty-two fingers' breadth, and for the habitual smoke it should be longer by a half than the first (thirty-six fingers' breadth).

त्रिकोषाफलितं कोलास्फ्यप्रमाणितम् ॥५०॥
त्रैश्वसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

अथ २२६ सरल, त्रिकोष- ७५ ७५ २५ साध्या-
कोषी मित्र मित्र तीन कोषोंसे, आफलितम् युक्त युक्त,
कोक- ७५ २२ ७५ २२, अस्थि- ७५ ७५ ७५ २२ शरीरे तेवा
गुटलीके प्रवेशयोग्य, अग्रप्रमाणितम् भुजवाणी मुखवाली,
वस्तिनेत्र- अस्थि आपयानी नलीना वस्तिनेत्रके, सम-
समान समान, द्रव्यम् २०७५ ७५ ७५ २२ द्रव्योंसे बनी हुई,
धूमनेत्रम् धूमनलिका धूमनलिका, प्रशस्यते प्रशस्त छे
प्रशस्त है ॥ ५०३ ॥

50-50½. That smoking pipe is recommended which is straight, interrupted by three bulges and has the proximal calibre of the size of a zizyphus-stone and is made of the same materials as those of the enema pipe.

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ॥५१॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेधितः ।

दूरात् २२७ दूरसे, विनिर्गतः नलीकेले निकला
हुआ, पर्व- पर्वोथी पर्वोंके कारण, छिन्नः ७५ ७५ वेग-
वाणी हलका-वेगवाला, नाडी- नलिकाथी और नलिकासे,
तनूकृतः पातले भूथेले पतला हुआ, मात्रा- ७५ ७५
मात्रा यदि मात्रा, काल- ७५ ७५ ७५ २२ और कालमें,
निषेधितः सेवन करना भां आवे तो सेवन किया जाय तो,

५०३. कोषा-कोश (व.)

॥ अथ त्रिकोषाफलितम्-अथ त्रिकोषमण्डितम् (व.प.)

॥ " " अथ त्रिकोषाद्विनिर्गतम् (अ.)

॥ धूमनेत्रं-धूमनेत्र (व.त.)

धूमः धूम धूम, इन्द्रियम् ७५-७५ ७५ २२ इन्द्रियोंके, न बाधते
७५ ७५ ७५ २२ न बाधे नहीं करता ॥ ५१३ ॥

51-51½. The smoke which comes from a distance and is interrupted by the joints and attenuated by passing through the tapering pipe, taken with due consideration of dose and time, does not impair the senses.

सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥५२॥
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ।

यदा ७५ २२ जब, चोरः च छाती छाती, कण्ठः च
७५ ७५ कंठ, शिरः च ७५ ७५ और शिरमें, लघुताम्
७५ ७५ हल्कापन, व्रजेत् ७५ ७५ आ जाये, कफः च तथा
७५ ७५ और कफ भी, तनुताम् प्राप्तः पातले थाय
पतला हो जाये, (यदा ७५ ७५ तब), धूमम् धूमपान
धूमपान, सुपीतम् उचित रीति ७५ ७५ छे ७५ ७५ समुचित-
रूपसे हुआ है ऐसा, आदिशेत् ७५ ७५ कहना चाहिए ॥ ५२३ ॥

52-52½. Know it to be a successful smoke when the chest, throat and head feel light and the phlegm is liquefied.

अपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥५३॥
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।

यस्य ७५ २२ जिसका, स्वरः २२ स्वर, अविशुद्धः
शुद्ध ७५ ७५ न होय शुद्ध न हुआ हो, कण्ठः च ७५ ७५
कण्ठमें, सकफः ७५ ७५ कफ बना, अवेत् ७५ ७५ रहे,
मस्तकः च ७५ ७५ और शिर भी, स्तिमितः ७५ ७५
मारी, स्वार ७५ ७५ हो तो, एवम् ७५ ७५ ऐसी
स्थितिमें, धूमम् धूमपान धूमका, अपीतम् पान उचित
मात्रा ७५ ७५ न थी ७५ ७५ ७५ पान उचित मात्रा में नहीं
हुआ है ऐसा, आदिशेत् ७५ ७५ जानना चाहिए ॥ ५३३ ॥

53-53½. Know it to be an unsuccessful smoke if the voice is not clarified and the throat is filled with phlegm and the head feels stiffened.

अतिपीतस्य भूयस्य सत्वकम्—

तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥५४॥
तृष्यते मुह्यते जम्बू रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥५५॥
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निवेधिते ।

धूमे धूमन् धूमणिके, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, आत्मां सेवन करवाभां आवे तो अतियोगसे, तस्य आ धूमपान करने पर मनुष्यनां इस मनुष्यके, तालु तालु पुं तालु, मूर्धा च माथुं शिर, कण्ठः च अने कंठ और कंठ, शुष्यते सूखाय छे सूख जाते हैं, परितप्यते संताप थाय छे और जलने लगते हैं, जम्बू ते मनुष्यने इस मनुष्यको, तृष्यते तरस छाय छे प्यास लगती है, मुह्यते भ्रम छे मोह होता है, रक्तम् च तेनुं खोली इसका रक्त, अधिकम् अधिक प्रमाद्यभां अधिक प्रमाणमें, स्रवते अर्वा करे छे निकलता है, शिरः च तेनुं माथुं और इसके शिरमें, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, भ्रमते भ्रमे छे चक्कर आते हैं, मूर्च्छा अने तेने मूर्च्छा और इसको मूर्च्छा, उपजायते आवे छे आती है, इन्द्रियाणि च तथा धिन्धेया इन्द्रियोंमें, उपतप्यन्ते संताप पाये छे संताप होता है ॥ ५४-५५ ॥

54-55. When the palate, the head and the throat feel parched and heated all over, and the person feels thirsty or stupefied or bleeds profusely or his head feels extremely whirling or he becomes unconscious or his sense organs feel agitated, it should be known that smoking has been done in excess.

अणुतैलस्य प्रयोगकालः—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना खरेत् ॥५६॥
प्राबुद्धशरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।

ना मनुष्ये मनुष्यको, वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं प्रतिवर्ष, प्राबुद्ध-प्राबुद्ध, शरद-शरद, वसन्तेषु अने वसन्त और वसन्त, त्रिषु छे त्रय इन् तीन, कालेषु अणुतैलं अणुतैल, नभस्तले नभारे आकाश जग आकाश, गतमेघे मेघाभ्युदितं न होय तबरे मेघाच्छन्न

५६. वर्षे वर्षे-वर्षवर्षे (८.६.५.५.)

„ ना खरेत्-नावर्षे (क.)

न हो तब, अणुतैलम् अणुतैलने अणुतैल, खरेत् उपयोग करने अर्थात् उपयोग करना चाहिए, ॥५६॥

56-56. Every year, one should take a course of "Anu-oil", during the seasons of the first rains, the autumn and the spring, choosing the times when the sky is free from clouds.

अणुतैलसेवने गुणाः—

नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निवेधते ॥५७॥
न तस्य सध्वर्न प्राणं न ओत्रमुपहन्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः समभ्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विरोधतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥५८॥
पीनसार्धावमेदी च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।

यः न मनुष्य जो पुरुष, यथाकालम् यथासमय यथासमय, यथोक्तम् यथोक्त विधिधी यथोक्त विधिसे, नस्यकर्म नस्यकर्म नस्यकर्म, निवेधते सेवे छे सेवन करता है, तस्य तेनी उसके, केशाः आभानी शक्ति आंखकी रोशनी, न उपहन्यते नष्ट भती नष्टी कम नहीं होती, प्राणम् न नाशनी शक्ति नष्ट भती नष्टी प्राणकी शक्ति कम नहीं होती, ओत्रम् न अने डाननी शक्ति नष्ट भती नष्टी और ओत्रकी शक्ति कम नहीं होती, पुनः वणी फिर, तस्य तेना उसके, केशाः आभानी वाण शिरके बाल, समभ्रूणि वा अने दाढ़ी-मूछना वाण और दाढ़ी-मूछके बाल, श्वेताः न धाणानी भती नष्टी न श्वेत होते हैं, कपिलाः न स्युः अने कपिलवर्णना भती नष्टी और न भूरे होते हैं, केशाः च वणी वाण उसके बाल, न प्रमुच्यन्ते भरी पडता नष्टी नहीं गिरते हैं, विरोधतः च अने सारी रीति और अच्छी प्रकारसे, वर्धन्ते वधे छे बढ़ते हैं, मन्यास्तम्भः मनुष्यस्तम्भ, शिरःशूलम् शिरःशूल शिरःशूल, मर्दितम् अर्दित मर्दित, हनुसंग्रहः हनुसंग्रह हनुसंग्रह, पीनस-संगेभम जुकाम, सर्वावमेदी च अर्धावमेदी सर्वावमेदी, शिरःकम्पः च अने शिरःकम्प और शिरका कम्प, शाम्यति शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ५७-५८ ॥

५७. नस्यकर्म-नस्यकर्म (क.)

५८. प्रमुच्यन्ते-प्रमुच्यन्ते (व.स. च ५.५.)

„ „ -अणुतैल (५.)

57-59½. He who practises systematic nasal toilet at the proper time, will keep his sight, smell and hearing unimpaired. His beard and hair will not turn grey or tawny; his hair will not fall off but will grow in abundance. Rigidity of neck, headache, facial paralysis, trismus, rhinitis, hemicrania and tremors of the head will be alleviated.

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥६०॥
नाशनप्रीणिताश्वास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।

अस्य ओ नस्य सेवनान्तरां इस नस्य लेनेवाले पुरुषको, सिराः शिराओ शिराओं, शिरःकपालानाम् शिरनां कपालाओनी शिरके कपालोंकी, सन्धयः सन्धिओ सन्धियां, स्नायु-स्नायु स्नायु, कण्डराः आने कुण्डराओ और कण्डरा, नाशन-नस्यप्रभृती नस्यकर्मसे, प्रीणिताः नृप्ति भर्तने तृप्त होकर, अभ्यधिकम् विशेष अधिक, बलम् अथ बलको, लभन्ते प्राप्ति कुरे छे प्राप्त करती हैं ॥६०॥

60-60½. The vessels, joints, sinews and tendons of his cranium, being well nourished by the nasal toilet, will acquire great strength.

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥६१॥
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।

मुखम् मुख मुख, प्रसन्न-प्रसन्न प्रसन्न, उपचितम् आने भरवद्धर और भरा हुआ, स्वरः स्वर स्वर, स्निग्धः स्निग्ध बुलंद, स्थिरः स्थिर दृढ़, महान् आने भडान और महान, सर्व-तेभ्यः सर्व एवं सब, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियाओनी इन्द्रियोंकी, वैमल्यम् निर्मलता निर्मलता, अधिकम् बलम् च आने विशेष शक्ति और विशेष बल, भवति थाय छे होता है ॥ ६१॥

61-61½. The face will become cheerful and plump, the voice mellow, firm and

६०. सिराः-शिराः (ख.)

॥ कपालानाम्-कपालानि (ग.प.)

stentorian; all the sense organs will be clarified and greatly strengthened.

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥६२॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

अस्य च आ भनुष्यने इस पुरुषको, ऊर्ध्वजनुजाः हांसडीथी उपरना भागभां थनारा ऊर्ध्वजनुजन्य, रोगाः रोगो रोग सहसा ओकदम अकस्मात्, न प्रभवन्ति भता नहीं होते, जीर्यतः च तेभ्यः ते वृद्ध भतां छतां पक्षु एवं बुढापा आने पर भी, उत्तम-शरीरना उपरना भागभां आवेलां शिर वगेरे शरीरके ऊर्ध्वभागमें स्थित शिर आदि अङ्गेषु अङ्गोभां अङ्गोंमें, जरा वृद्धा-वस्था बुढापा, बलम् जेर बल, न लभते पड़ती नहीं नहीं पकड़ता ॥ ६२॥

62-62½. There will be no sudden invasion of disease occurring in the supra-clavicular upper parts of the body, and though the man is aging, the effects of senility will be retarded.

अणुतेलनिर्माणविधिः—

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्ढ्यत्वञ्चाधुकं बलम् ॥६३॥
प्रपोण्डरीकं सूक्ष्मैलां पिङ्गलं चित्तमुत्पलम् ।
हीरेरमयं वन्यं त्वष्टुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥६४॥
जीवन्तीं पृथिवीं च सुरदाह शतावरीम् ।
हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ॥६५॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्मसि ।

चन्दन-चन्दन चन्दन, अगुरुणी अगुर अगुरु, पत्रम्

६२½. जीर्यतः-जीर्यतां (घ.)

॥ जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु-जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च (च.घ.)

६४. हीरेरमय-हीरेरमयां (ख.त.प.)

॥ अमयं वन्यं-अमयां पान्वां (ग.)

॥ —अमयं पान्वं (घ.)

६५. जीवन्ती-सुराह्वं (च.ड.)

॥ जीवन्ती पृथिवीं च सुरदाह शतावरीम्-सुराह्वं पृथिवीं च जीवन्तीं च शतावरीम् । (घ.ड.ड.ड.)

॥ —जीवन्ती सुरदाहणि पृथिवीं निदिग्धिकां (घ.)

॥ हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं-शतावरी हरेणुं च (ग.प.)

तभापत्र तेजपत्र, दासी-दाउडगदनी दासहलीका, स्वक्
छात्र छिलका, मज्जुम् गेडीमध मुलेहटी, बकाम्
गला, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक,
सूक्ष्म-जीर्ण छोटी, पकाम् ओलवी इलायची, बिडङ्गम्
वावडिङ्ग बायविङ्ग, बिडङ्गम् पीछुं वेल, उरपङ्गम्
नीलोत्पल नीलोत्पल, ह्रीवेरम् सुगंधी वाणो। सुगन्धवाला,
जमयम् पीरुने। वाणो। लस, बन्धम् डेवडी मोथ
केवडीमोथ, स्वक् तल दालचीनी, सुस्तम् मोथ मोथा,
सारिबाम् सारिबा कपूरी, स्थिराम् शाखपुर्णि सरिवन,
जीवन्तीम् छोटी जीवन्ती, पृथिवणीम् पीछुं पृथिवन,
सुरदाद देवदार देवदार, शतावरीम् शतावरी शतावरी,
हरेणुम् रेखुं पीछुं रेणुका, बृहतीम् ओली ओरिंगली
बड़ी कटेरी, ग्यात्रीम् ओली ओरिंगली छोटी कटेरी,
सुरमीम् सुरमी रास्ना, पक्केसरम् च अने कुमलनां
केसर और कमलका केसर, शतगुणे ओओने सो गला
इनको मां गुने, बिमले निर्भण निर्मल, माहेन्द्रे आका-
शमांथी जीवेला आकाशसे गिरे हुए, जन्मसि जन्ममां
जलमें, बिपाचयेत् पडावुं पकाये ॥ ६३-६५३

63-65½. Sandal wood, eagle wood,
cinnamon leaf, indian berberry, cinna-
mon bark, liquorice, heart-leaved sida,
lotus rhizomes, small cardamom, embe-
lia, bael, blue lily, fragrant sticky
mallow, cuscus-grass, rushnut, cinna-
mon bark, nut-grass, indian sarsa-
parilla, ticktrefoil, cork swallow wort,
painted leaved uraria, deodar, climbing
asparagus, fragrant piper, indian night-
shade, yellow berried night-shade,
indian groundsel and lotus filaments—
all these should be decocted in clear
rain-water which should be hundred
times the quantity of the anu-oil to
be prepared.

तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥६६॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।

तैलाद् तैलधी तैलसे, दशगुणम् दशगुणो दशगुना,
शेषो न्यारे रहे जब रहे, कषायम् न्यारे कषाय तब काय,

अवतारयेत् जीतादी देवा उतार दे, तेन ते दश, कषायेण
कषायधी कषायसे, तैलम् तैलने तैलको, दशकृत्वः दशगुना
दसवार, विपाचयेत् पडावुं पकाना चाहिए ॥ ६६३ ॥

66-66½. When the decoction is
boiled down to ten times the quantity
of oil to be prepared, it should be
taken off from the fire. Take one-tenth
of this decoction and mixing it with
equal quantity of oil, boil the whole
till only the oil remains.

अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥६७॥
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।

अथ पछी इसके बाद, अस्य आ तैलना इस तैलके,
दशमे दशमा दसवें, पाके पाडमां पाकमें, समांशम्
तैलना गेटुं ग टैलके बराबर, छागलम् गडरीजुं बकरीका,
पयः दूध दूध, दद्यात् नाभुं मिला देना चाहिए, पयः
आ यह, नावनीयस्य, नस्थमां उपयोगी बस्वमें काम
आने वाले, अणुतैलस्य अणुतैलनी अणुतैलकी, संविधिः
विधि छे विधि है ॥ ६७३ ॥

67-67½. Repeat this process ten
times, using the same oil. At the tenth
boiling, add an equal quantity of goat's
milk. This is the approved method
of preparing anu oil for nasal toilet.

अणुतैलस्य प्रयोगविधिः—

अस्य मात्रां प्रयुज्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥६८॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥६९॥

अस्य आ इस, तैलस्य तैलनी तैलकी, अर्धपल-
अर्धपक्ष अर्धपल, उन्मिताम् गेटुं बराबर, मात्राम्
मात्रा मात्रा, प्रयुज्जीत वापरी ओझो बरतनी चाहिए,
स्निग्ध-स्विन्न-उत्तमाङ्गस्य जेना भरतकुनुं स्नेहन तथा
स्वेदन कर्तुं होय ते मनुष्ये जिसके मस्तकका स्नेहन,
और स्वेदन किये हो उस मनुष्यको, पिचुना इना पूमाधी

६७. समांशम्—समानम् (च. ध.)

६७½. दद्यादेवा—दद्यादोषे (ध.)

પોતેલે, ત્રિભિઃ ત્રણ વખત ત્રણ વાર, નાભયઃ નસ્ય એવું બેઈએ નસ્ય લેના વાહિય, સપ્તાહમ્ એક સપ્તાહમાં એક સપ્તાહમાં, સ્વાહાત્ સ્વાહાત્ ત્રણ ત્રણ દિવસે ત્રણે ત્રણે દિવસે, વતત્ આ યદ્, કર્મ નસ્ય કર્મ નસ્ય-કર્મ, સમાચરેત્ કરવું બેઈએ કરના વાહિય ॥ ૬૮-૬૯ ॥

68-69. This oil should be used in a measure of two tolas. After the oleation and sudation of the head, nasal toilet should be performed by dropping the oil into the nostrils with a cotton swab, thrice every alternate day, and for seven such days.

નિવાતોષ્ણસમાચારી હિતાશી નિયતેન્દ્રિયઃ ।
તૈલમેતત્ ત્રિદોષપ્રમિન્દ્રિયાણાં વલપદમ્ ॥ ૭૦ ॥
પ્રયુજ્યાનો યથાકાલં યથોકાનશ્નુતે ગુણાન્ ।

નિવાત- વાતરહિત વાતરહિત, ડબ્બ- ઉષ્ણ પ્રદેશમાં ડબ્બ પ્રદેશમાં, સમાચારી રહેનારો રહેવાલા, હિતાશી હિતકારક બોળન કરનારો હિતકારક ભોજન કરવાલા, નિષત-દુન્નિષ્ઠઃ અને સંયમી પુરુષ ઔર સંયમી પુરુષ, દુન્નિષ્ઠાણામ્ ઈન્દ્રિયોને દુન્નિષ્ઠોનો, વલપદમ્ બળ આપનાર વલ દેવાલા, ત્રિદોષપ્રમ્ ત્રિદોષ પ્રમોડી ત્રણો દોષોનો નાશ કરવાલા, વતત્ તૈલમ્ આ તેલનો, યદ્ તેલનો, સપ્તાહમ્ સપ્તાહમાં યોગ્ય સમયમાં, પ્રયુજ્યાનઃ પ્રયોગ કરવાથી પ્રયોગ કરવામાં, યથાકાલં પહેલાં કહેવામાં આવેલા પૂર્વોક્ત, ગુણાન્ ગુણો ગુણોનો, શ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૭૦ ૩ ॥

69½-70½. The patient should reside in a place which is warm and free from draughts, take wholesome food and be self-controlled. This oil is curative of tridiscordance and invigorative of the senses. He who uses this at the right time acquires all the benefits of nasal toilet, which have been mentioned above.

૭૦. સમાચારી-સમાચારો (જ. ૫.)

વસ્તપાનવિધિર્નિર્ણયઃ—

આપોચિતામ્ દ્વી કાલૌ કષાયકકુસુમિકમ્ ॥ ૭૧ ॥
મહાયેદન્તપચનં વન્તમાંસામ્બાધચન્ ।

આપોચિતામ્ અમ્બાગને દ્વિયો કરેલું અમ્બાગને કુચલ કર, કષાય- તૂટા કષાયરસવાલી, કકુ- તીખા તીલી, સિકમ્ અને કાલા રસવાળું ઔર કકુલી, વન્તપચનમ્ દાંતશ્ચ દંતોષન, વંતમાંસામ્ દાંતનાં પેશાને મધુવૃંકો, અબાધચન્ ઈન્દ્રિયો વિના હાનિ ન પહુંચાતે હુય, દ્વી યે દો, કાલૌ વખત સમયમાં, મહાયેત્ કરવું બેઈએ કરવી વાહિય ॥ ૭૧ ૩ ॥

71-71½. A green tooth-twig which is crushed at the proximal end and is of the astringent, pungent or bitter taste, should be used twice a day without injuring the gums.

નિહન્તિ ગન્ધં ઘૈરસ્થં જિહ્વાવન્તાસ્યજં મલમ્ ॥ ૭૨ ॥
નિષ્કૃષ્ય રુચિમાધત્તે સઘો વન્તવિશોધનમ્ ।

વન્તવિશોધનમ્ દંતધાવન દંતોષન, જિહ્વા- શુભ જિહ્વા, વન્ત- દાંત દાંત. આસ્યજમ્ અને મેદાના ઔર મુલકે, મલમ્ મળને મલકો, નિષ્કૃષ્ય દૂર કરીને નિકાલકર, ગન્ધમ્ ગન્ધ ગન્ધ, ઘૈરસ્થમ્ જ અને વિરસતાને ઔર વિરમતાનો, નિહન્તિ નાબૂદ કરે છે નષ્ટ કરતી હૈ, સઘઃ અને તરત તુરંત, રુચિમ્ રુચિ રુચિકો, આધત્તે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી હૈ ॥ ૭૨ ૩ ॥

72-72½. Teeth-cleansing dispels oral fetor and dysgeusia, removes the impurities of the tongue, the teeth and the mouth and promptly induces appetite.

વન્તપચને યોગ્યા દ્રુમાઃ—

કરજકરવીરાર્કમાલતીકકુમ્ભસનાઃ ॥ ૭૩ ॥

શાસ્વન્તે વન્તપચને યે જાપ્યૈર્વિધિઃ દ્રુમાઃ ।

કરજ- કરજ કરજ, કરવીર- કરેલુ કોર, અર્ક- આક્રે આક, માલતી- માલતી ચમેલી, કકુમ્- અર્જુન અર્જુન, સનાઃ અસન અસન, યે જ જાપિ અને જે ઔર જો,

૭૨. ગન્ધ ઘૈરસ્થ-ગન્ધઘૈરસ્થ (ગ.)

दुर्गविधा: जैनानां ज्योतिषां प्रमाणं इत्येव प्रकारके दूतरे, दुग्गाः
ज्योतिषां अथवा होतृ हैं, (ते ते वे), दूग्गापद्धति इत्यादि-
नामां दूग्गापद्धति किये, जलपद्धति प्रशस्त अथवा उत्तम माने
जाते हैं ॥ ७३३ ॥

73-73½. Twigs culled from indian beech, indian oleander, mudar, arabian jasmine, arjun, spinous kino tree and such other trees are recommended for use in teeth-cleansing.

विद्वानिष्ठानानि—

सुवणकप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥७५॥

जिह्वानिलेखनानि स्युरतीक्ष्णाम्यनूजूनि च ।

जिह्वा निहलेखनानि उल्लिख्यां जिम्भिभ्यां, सुवर्ण-स्रोतुं
 सोना, रूप्य-रुपुं चादी, ताव्वाणि-तांशुं ताम्बा, त्रयु-क्षलाध
 रंगा, रीतिमणानि अने पित्तजनानां जनावेलां और पित्तलकी
 बनी हुई, मतीक्ष्णानि धार विनानां अतीक्ष्ण, अनृष्वि
 च अने वांकां और टेढ़ी, स्युः हलावां ओर्ध्वे होनी
 चाहिए ॥ ७४३ ॥

74-74½. The tongue-scraper should be without a sharp edge, curved and made of gold, silver, copper, tin or brass.

जिह्वानिलेखनस्य गुणाः—

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥७५॥

दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ।

ચલ્લ જ બે જો, મકમ્ મેલ્ મૈલ, જિહ્વામૂલ-જીભના
 મૂળમાં જિહ્વા મૂલમાં, ગતમ્ રહેલો હોય રહા છે, ડચ્છવાસ
 અને શ્વાસનો જૌર જસનક્રિયામાં, રોધિ જ અવરોધ
 કરનાર હોય વાષક હોતા હૈં. તેજ તેથી ડમલે, હૌર્ગંધ્યમ્
 મજલે મુખ હુર્ગંધવાળું થાય છે મુલ્લ હુર્ગંધવાલા
 હો જાતા હૈ, લક્ષમ્ માટે દમ્ લિષ્ટ, જિહ્વામ્ વિનિર્લિષ્ટ
 જીભની ઊલ્લ ઉત્પારવી જોઈએ જિહ્વાકા નિર્લેસન કરના
 વાહિષ્ટ ॥ ૫૫૩ ॥

७४. रीति-सीस (ग.)

७५. उष्णवासरोधि—वासविरोधि (ग.)

७५३. विनिर्दिष्येत्-विशोधयेत् (ब.)

75-75½. The coating which accumulates at the root of the tongue and obstructs respiratory passages, is the cause of fetor oris. Therefore the tongue should be properly scraped.

भास्येन धार्याणि इव्याणि—

धार्वाण्यास्येत वैश्वदेविसौगण्ड्यमिच्छता ॥७६॥

आतीकटुकपूणानां लघुहस्तस्य फलानि च ।

ककोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।

तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥७७॥

વેળાએ-મેઢાંની રવઝતા મુસકી સ્વચ્છતા, રવિ-
 રુચિ રવિ, સૌગન્ધ્યમ્ અને મુખધની ગૌર સુગન્ધકી,
 રચ્છતા ધર્યાવાળા પુરુષે રચ્છા રક્તેવાલે પુરુષકો,
 જાતી-અમદ્ધ જાયફલ, કંઠુક-લતાકેરુરી લતાકસ્તૂરી,
 પૂગાનામ્ સોપારી સુપારી, લવણસ્થ ચ લવંગનાં લવણકે,
 કઢાલિ ચ દળ ફલ, કઢોલસ્થ ચ કંઠોલનું સીતલ-
 પીનીકા, ફલ દળ ફલ, તામ્બૂલસ્થ નામરવેલનું તામ્બૂલકા,
 શુભમ્ સાડુ અચ્છા, પત્રમ્ પાન પાન, તથા કર્પૂરનિર્વાસઃ
 કપૂર કર્પૂર, સૂક્ષ્મ નાની છોટી, પકાવાઃ એલથીનાં
 ફલાયષીકે, કઢાલિ દળોને ફલોં ફળકો, આસ્થેન મેઢામ્
 મુસમોં, ખાયાલિ રાખ્યાં એધંએ રક્તે વાસિદ્ ॥૭૬-૭૭॥

76-77. One, desirous of securing cleanliness, relish and fragrance of breath, should keep in the mouth nutmeg, musk-mallow, betel-nut, cloves, cubeb-pepper, good betel leaves, camphor and small cardamom.

तैलगण्डवधारणस्य गुणाः —

हन्वोर्ध्वलं स्वरमलं वदनोपचयः परः ।

स्यात् परं च रसज्ञानमग्रे च रुचिरसमा ॥३८॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाङ्गयम् ।

न च दम्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥७९॥

न शल्यन्ते न क्षाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डप्रधारणात् ॥८७॥

७७. कक्कोलस्य फलं—कक्कोलमदफलम् (ग. प.)

८०. परानपि-स्वरानपि (ग. च.)

॥ तैलगण्डूषधारणात्-स्नेहगण्डूषभावनात् (ग. प.)

88. A person's limbs accustomed to daily inunction are not liable to be affected seriously by injury due to external trauma or by violent exertion.

सुख्यर्होवधितारुण्य बलवान् प्रियदर्शनः ।
अवस्थाम्यङ्गमित्यस्वाचरोऽप्यजर एव च ॥८९॥

जरः भाष्यस्य मनुष्य, अवस्थाम्यङ्ग-अवस्थाम् अभ्यङ्गके, मित्यस्वाच नित्य करवाणी नित्य करनेसे, सुख्यर्हो-अवस्थाम् २५१वाणी। कोमल स्पर्शवाला, उपधित-तथा पुष्ट पुष्ट, अजरः अवस्थाम्। अंगेवाला, बलवान् च अवस्थाम् बलवान्, प्रियदर्शनः सुंदर देखावने। देखावने सुन्दर, अवस्थाम् एव च अने वृद्धावस्थानां अद्य अवस्थाम्। और देरमें वृद्ध, अवस्थाम् च होता है ॥ ८९ ॥

89. By daily inunction a person becomes smooth in his limbs and plump, strong and good looking, and escapes the effects of age.

पादाभ्यङ्गस्य गुणाः —

खरत्वं स्तब्धता रौक्ष्यं भ्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गानिवेचनात् ॥९०॥

पाद-पदे ५२ पांवपर, अवस्थाम् निवेचनात् ते। अवस्थाम् अभ्यङ्ग करनेसे, पादयोः ५२वां पांवकी, खरत्वं उर्ध्वता कर्कशता, स्तब्धता अवस्थाम् अवस्थाम्, रौक्ष्यं रूक्षता, भ्रमः भ्रमः भ्रमः च अने ५२वां अभ्यङ्ग अवस्थाम् पैरकी चमकीला बहिरापन, सद्यः एव तत्तत् क्षीण ही, उपशाम्यन्ति शांत भव्य च नष्ट हो जाते हैं ॥ ९० ॥

90. Roughness, stiffness, dryness, fatigue and numbness of feet are soon removed by pedal inunction.

ज्ञायते सौकुमार्यं च यत्नं स्थैर्यं च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतकोपशाम्यति ॥९१॥

८९. बलवान्-वर्णवान् (५)

„ अवस्थाम्-अवस्थाम् (५.)

९०. स्तब्धता-स्थिरता (स. ड. व. प.)

पादयोः ५२वां पांवमें, सौकुमार्यं च सुकुमारता सुकुमारता, बलम् ५२वां बल, स्थैर्यं च अने स्थिरता दृढता, ज्ञायते आवे च जाती है, दृष्टिः आंख आंख, प्रसादं च तेजने निर्मलता, लभते पावे च प्राप्त करती है, मारुतः च अने वायु और वायु, उपशाम्यति शांत भव्य च शान्त होती है ॥ ९१ ॥

91. Comeliness, strength, firmness of legs and brightness of the eyes are achieved and the vata discordance is quieted thereby.

न च स्याद्युष्मसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्त्रायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥९२॥

पादाभ्यङ्गेन ५२ अवस्थाम् ५२वां पांव पर अभ्यङ्ग करनेसे, युष्मसी च रोगावस्थाम् नामने। युष्मसी नामका, वातः च वातरोग वातरोग, न स्यात् अतो नथी नहीं होता, पादयोः ५२वां पांवका, स्फुटनं च फटी ५२वां फट जाना, न च अतो नथी नहीं होता, पादयोः अने ५२वां और पांवकी, सिरा-सिरा सिरा, स्नायु-अने स्नायुओंने। तथा स्नायुका, संकोचः संकोच संकोच, न अतो नथी नहीं होता ॥ ९२ ॥

92. It also prevents sciatica due to vata, fissures in the legs and the contraction of the vessels and the muscles of the legs.

शरीरपरिमार्जनस्य गुणाः —

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्म्रां कण्डू मलमरोचकम् ।
स्वेदबीमत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥९३॥

शरीर-शरीर ५२ शरीरको, परिमार्जनम् अवस्थाम् ५२वां स्नान रगड़ कर किया हुआ स्नान, दौर्गन्ध्यं दुर्गन्ध दुर्गन्ध, गौरवं ५२वां भारीपन, तन्म्रां तन्म्रां, कण्डू कण्डू, मलम् मल मलिनता, मरोचकम् अरोचक अवस्थाम्, स्वेद-अने ५२वां शरीर अतो स्वेदजन्य, बीमत्सतां भवि ५२वां बीमत्सताको, हन्ति नाश करे च नाश करता है ॥ ९३ ॥

९२. न च स्याद्युष्मसीवातः—न तस्य युष्मसीवातः (स. व. प.)

„ —स्वर्णसीवातः (व. व.)

९३. स्वेदबीमत्सता—स्वेदं बीमत्सतां (५.)

93. Massaging the body removes body-fetor, heaviness, torpor, itching, dirt, inappetence, and offensive sweat.

promotive of longevity, avertive of bad luck, exhilarative, decorative, worthy of society and commendable.

स्नानस्य गुणाः—

पवित्रं कृष्णमयुष्यं श्रमस्वेदमलपहम् ।
शरीरबलसम्पन्नं ज्ञानमोजस्करं परम् ॥९३॥

स्नानम् स्नान ज्ञान, पवित्रम् पवित्र पवित्र, कृष्णम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, श्रम- तथा श्रम एवं श्रम, स्वेद- स्वेद स्वेद, मलपहम् अने भोजने दूर करे और मलको दूर करता है, शरीर- शरीरमां शरीरमें, बल- अण्णने बलको, सम्पन्नम् वधारे छे बढ़ाता है, परम् ओजस्करम् तेभञ्ज ओजस्सनी धरुं शक्ति करे छे और ओजकी अतिशय वृद्धि करता है ॥ ९४ ॥

94. Taking a bath is purifying, promotive of virility and longevity, eliminative of fatigue, sweat and dirt, conducive to bodily strength and is vitalizing in the highest degree.

निर्मलाम्बरधारणस्य गुणाः—

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत् पारिवर्धं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥९५॥

निर्मल- निर्मल निर्मल, अम्बर- वस्त्रोन्नु वस्त्रोका, धारणम् धारण करे धारण करना, काम्यम् सौन्दर्यने भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, यशस्यम् यशने भाटे हितकारी यशके लिए हितकारी, आयुष्यम् आयुष्यने भाटे हितकारी आयुके लिए हितकारी, अलक्ष्मीम् हरिद्वाने नाश करे और दरिद्रताको नष्ट करनेवाला, प्रहर्षणम् मनने प्रसन्न करे और मनको प्रसन्न करनेवाला, श्रीमत् श्रेष्ठमण्डलकं शोभाजनक, पारिवर्धम् सखा ने भाटे उपयोगी समाके लिए उपयोगी, शस्तम् अने भोजन- करी छे और मंगलकारी है ॥ ९५ ॥

95. The wearing of clean apparel is attractive, conducive to reputation,

गन्धमात्यविशेषणस्य गुणाः—

कृष्णं सौख्यमयुष्यं काम्यं पुष्टिबलवत् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमात्यविशेषणम् ॥९६॥

सौख्यम् सुखं धी धर्मोन्नु अनुलेपन सुगन्धित इन्द्रियोंका अनुलेपन, गन्धमात्य- अने अन्नादि तथा पुष्प- भाण्डोन्नु चन्दनादि और मालाका, विशेषणम् धारण करे धारण करना, कृष्णम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, काम्यम् सौन्दर्य भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, बलवत् अने अण्णने आपनार और बलको देनेवाला, सौमनस्यम् मननी प्रसन्नता करे और मनको प्रसन्न करनेवाला, अलक्ष्मीम् हरिद्वाने दूर करे और दरिद्रताको दूर करनेवाला है ॥ ९६ ॥

96. The use of fragrant articles and garlands is promotive of virility, disseminative of fragrance, promotive of longevity, attractive, conducive to plumpness and strength, promotive of good cheer and avertive of bad luck.

रत्नाभरणस्य गुणाः—

धन्यं मङ्गलस्यमायुष्यं श्रीमद्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥९७॥

रत्न- रत्नजित रत्न, जामरण- आभरणोन्ने आभू- वणका, धारणम् धारण करे धारण करना, धन्यम् धन आपनार धनदायक, मङ्गलस्यम् भांगलिक मंगलिक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, श्रीमत् श्रेष्ठमण्डलकं शोभाको बढ़ानेवाला, सन- आपतिनां आपत्तिका, सूदनम् विनाशक नाश करनेवाला, हर्षणम् हर्षण मनको प्रसन्न करनेवाला, काम्यम् सौन्दर्य आपनार सौन्दर्य देनेवाला, ओजस्यम् अने ओजस् आपनार छे और ओजको बढ़ानेवाला है ॥ ९७ ॥

97. The wearing of jewels and ornaments brings prosperity and is auspicious, promotive of longevity, decorative,

९४. श्रमस्वेदमलपहम् — काम्यं पुष्टिबलवत्
,, शरीरबलसम्पन्नं — सौमनस्यमलक्ष्मीं (५.)

tive, dispersive of worries, exhilarative, attractive and vitalizing.

પાદાધિકૃતિનામસ્ય ગુણાઃ—

મેધ્યં પવિત્રમાયુષ્યમલક્ષ્મીકલિમાશનમ્ ।

પાદ્મોર્મલમાર્ગાણાં શૌષ્ઠાધાનમમીક્ષણશઃ ॥૧૮॥

પાદ્મોઃ પગેને પેર, મલમાર્ગનામ્ અને મલ-
માર્ગેને તથા મલમાર્ગોનો, મમીક્ષણશઃ બારંબારે વાર વાર,
શૌષ્ઠ- મલરહિત મલસે રહિત, આધાનમ્ કરવા એ રક્ષના,
મેધ્યમ્ શુદ્ધિને વધારે છે શુદ્ધિકો વધાતા હૈ, પવિત્રમ્
પવિત્ર છે પવિત્ર હૈ, આયુષ્યમ્ આયુષ્યમ્ છે આયુ-
ષ્યમ્ હૈ, મલક્ષ્મી- તથા દારિદ્ર્ય એમ દરિદ્રતા, કલિ- અને
પાપને બોર પાપનો, નાશનમ્ નાશ કરે છે દૂર કરતા હૈ ॥૧૮॥

98. Frequent ablution of the feet and the excretory orifices is promotive of intelligence, purifying, promotive of longevity and a dispeller of misfortunes and sin.

કેશાધિકલ્પનસ્ય ગુણાઃ—

પૌષ્ટિકં કૃષ્યમાયુષ્યં શુષ્કિ રૂપવિરાજનમ્ ।

કેશાદ્યમધુમલ્લારીનાં કલ્પનં સંપ્રસાધનમ્ ॥૧૯॥

કેશ- માથાના વાળ કેશ, હમજુ- દાઢી-મૂઝ દાઢી
મૂઝ, મલ- નખ નલ, આદીનામ્ વગેરેનું આદિકા, કલ્પ-
નમ્ હેન કરાવવું અર્થાત્ શૌર કરાવવું અને નખ
ઉતારાવવા કટવાના અર્થાત્ શૌર કરાના બોર નલોનો
કટવાના, સંપ્રસાધનમ્ તથા કેશોને ઓળવા એ તથા
નખ વગેરેને શુદ્ધિભિત કરવા એ કેશોમં કંઠી કરના બોર
નલ આદિકો શુદ્ધિભિત કરના યદ, પૌષ્ટિકમ્ પુષ્ટિદાયક
પુષ્ટિદાયક, કૃષ્યમ્ શુષ્કવર્ધક શુષ્કવર્ધક, આયુષ્યમ્
આયુષ્યવર્ધક આયુષ્યવર્ધક, શુષ્કિ પવિત્ર પવિત્ર, રૂપ- અને
સૌન્દર્ય- બોર સૌન્દર્ય, વિરાજનમ્ વર્ધક છે વર્ધક હૈ ॥૧૯॥

99. Trimming and dressing the hair, the beard, and the nails etc, is promotive of plumpness, virility and lon-

૧૮. અલક્ષ્મીકલિમાશનમ્—અલક્ષ્મીકલિમાશનમ્ (ક. ૫. ૬.)

૧૯. કૃષ્યમ્—કૃષ્યમ્ (૫.)

૨૦. સંપ્રસાધનમ્—સંપ્રસાધનમ્ (૫. ૬.)

gevity, is clean and enhances one's good looks.

પાદત્રધારણસ્ય ગુણાઃ—

ચક્ષુષ્યં સ્પર્શનહિતં પાદ્મોર્મસમાપદમ્ ।

વલ્યં પરાક્રમસુલ્લં કૃષ્યં પાદત્રધારણમ્ ॥૨૦॥

પાદત્ર- પગરખાં જુતેનો, ધારણમ્ ધારણ કરવાં એ
પહનના. ચક્ષુષ્યમ્ આંખને દિતકર ચક્ષુષ્ય, સ્પર્શન-
પગની તથાને પાંચકો ત્વચાકે લિપ્ત. દિતકર દિતકારી
દિતકારી, પાદ્મોઃ પગને પાંચનો. વલ્યમ્— વ્યસનથી
વ્યસનસે. વપદમ્ બચાવનાર વચાવેવાલા, વલ્યમ્ બલ્યમ્
બલકારક. પરાક્રમ- આલ્ભ્યામાં ચલનેમં, સુલ્યમ્ સુખકર
સુલ્યમ્, કૃષ્યમ્ અને વીર્યવર્ધક છે બોર વીર્યવર્ધક હૈ ॥૨૦॥

100. Donning of footwear is wholesome for the eyes, pleasant to the tread, mitigative of foot-discomfort, promotive of strength, conducive to easy gait and promotive of virility.

છત્રધારણસ્ય ગુણાઃ—

ઈતેઃ પ્રશમનં વલ્યં ગુપ્ત્યાવરણશક્કરમ્ ।

ઘર્માનિલરઝોમ્બુજં છત્રધારણમુચ્યતે ॥૨૦૧॥

છત્ર- છત્રી છત્રીનો, ધારણમ્ ધારણ કરવાં એ
ધારણ કરના, ઈતેઃ ઈતિ (અતિવૃદ્ધિ કે એવાં) ને ઈતી
(અતિવૃદ્ધિ)નો, પ્રશમનમ્ શાંત કરે છે શાન્ત કરતા હૈ,
વલ્યમ્ બલકારક બલકારક, ગુપ્તિ- રક્ષા રક્ષા, આવરણ-
આવરણ આચ્છાદન, શમ્-કરમ્ તથા કલ્પાણ કરનાર છે
બોર કલ્પાણકારક હૈ, ઘર્મા- તડકા ધૂપ, બલિલ- તથા
વાયુ વાયુ, રજઃ- ધૂળ ધૂલિ, અનુભવ અને વૃદ્ધિથી
રક્ષા કરનાર બોર વૃદ્ધિસે વચાવેવાલા, વચ્યતે કહેવાય છે
કહા જાતા હૈ ॥૨૦૧॥

૨૦૧. ઈતેઃ પ્રશમનં વલ્યં—ઈતેવિવમનં વર્ધ્યમ્ (૫.)

,, પ્રશમનમ્—વિધમનમ્ (ચ. ૫. ૬. ૫.)

,, વચ્યતે—વચ્યતે (ચ.)

,, પદ્મધારણાન્તરમ્—રઝોડનદ્યાવચ્યમ્ (કલિમાનિકલિમારણમ્)

પ્રતિધવાશિરઃકુલ્લરં ચોષીવિધારણમ્ ॥

(૫. ૬. ૫.)

ઈત્યપિતઃ પ્રાઠઃ પુલ્લેષુ...

101. The carrying of the umbrella is avertive of calamity, promotive of strength, and affords protection, cover and comfort, and serves as a shield against the sun, wind, dust and rain.

दण्डधारणस्य गुणाः —

स्खलनः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निवृत्तम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥१०२॥

दण्डधारणम् दंडधारी के अर्थात् दण्डको धारण करना, स्खलनः पडाने गिरने का, संप्रतिष्ठानम् टेढ़ाई, बचनेवाला, शत्रूणां शत्रुओंको, निवृत्तम् च नाश करनेवाला, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुवर्धक भयघ्नम् अने भयनाशक है ॥ १०२ ॥

102. The carrying of the staff is a prop against stumbling, dispersive of enemies and serves as a support; it promotes longevity and dispels fear.

स्वध्यायधामवहितेन भवितव्यम् —

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

यथा नैवी रीते जिस प्रकार, नगरी नगररक्षक नगर रक्षक, नगरस्य इव नगरना कार्यो में, रथी अने रथवाले और रथवाला, रथस्य रथना कार्यो में रथके कार्यो में, इव नैम सावधान रहे छे जैसे सावधान रहता है, (तथा नैवी रीते उसी प्रकार), मेधावी बुद्धिमान भाष्यसे बुद्धिमान मनुष्य, स्वशरीरस्य पोताना शरीरना अपने शरीरके, कृत्येषु कार्यो में, अवहितः सावधान सावधान, भवेत् रहेछुं भोले रहे ॥ १०३ ॥

103. Like the lord of a city in the affairs of his city, and a charioteer in the management of his chariot, so should a wise man be ever vigilant in the care of his own body.

१०३. नि-दण्ड-निवेष्टनम्. (स. १.)

१०३. वर्षा-सदा (क. व. य. छ. स. ३.)

सत्यस्यान्वयार्थम् —

भवति

वृत्तुपायाविरोधेन ये वृत्तुर्मन्त्रिरोचिनः ।

शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

यत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति भवति है कि, ये नै जो, धर्म-धर्म के धर्मके, मन्त्रिरोचिनः अनुष्ठान अनुष्ठान, वृत्तुः वृत्तु हो, वृत्ति-ते आध्यात्मिकता जीविकाके उन, उपायाम् उपायानु उपायोंका, समम् अने शान्तिनु शान्ति, अध्ययनम् च एवं तथा वेदना अध्ययननु और वेदोंके अध्ययनका, निवेष्टन नै सेवन करे छे जो सेवन करता है, एवं सुखम् ते मनुष्य के प्रभाषे करवाथी सुख वह मनुष्य ऐसा करनेसे सुख, समश्नुते भोगवे छे प्राप्त कर सकता है ॥ १०४ ॥

Here is a verse again-

104. One should have recourse to such means of livelihood as are not contrary to the dictates of religion, and should be devoted to peace and studies. Living thus, one attains happiness.

अध्यायाधेसप्रहः —

तत्र श्लोकाः —

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते १०५ ॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारके श्लोक है कि, मात्रा मात्रा मात्रा, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, मात्राम् च अने मात्राणी और मात्राकी, संश्रित्य दृष्टिथी दृष्टिसे, गुरुलाघवम् गौरव अने लाघव गौरव एवं लाघव, येषाम् नै जिन, द्रव्याणाम् द्रव्योंको, अभ्यासः सतत अभ्यास सतत अभ्यास, गर्हितः निन्दित छे निन्दित है, येषाम् च अने नै अभ्यास और जिनका अभ्यास, शस्यते, प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०५ ॥

Here are the recapitulatory, verses-

105. The question of measure in food; the articles of food; the determination

of measure with reference to heavy and light articles whose habitual use is recommended.

અજ્ઞાનં ધૂમવર્તિક્ષ ત્રિવિધા વર્તિકલ્પના ।

ધૂમપાનગુણાઃ કાલાઃ પાનમાનં ચ યસ્ય વત્ ॥૧૦૬॥

અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાન, ધૂમવર્તિઃ ચ ધૂમવર્તિ ધૂમવર્તિ, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ત્રણ પ્રકારની, વર્તિક- ધૂમવર્તિકીની ધૂમવર્તિકી, કલ્પના બનાવટ કલ્પના, ધૂમપાન- ધૂમપાનના ધૂમપાનને, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, કાલાઃ ધૂમપાન કરવાના સમયો કાલ, યસ્ય ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, વત્ જેટલું જિતના, પાન- પાન કરવાનું ધૂમપાનના, માનમ્ પ્રમાણ હોય પ્રમાણ હો ॥ ૧૦૬ ॥

106. Eye-salves, cigars, the three varieties of cigars, the advantages accruing from smoking, the times for smoking, the dose of smoking, and its individual variations;

व्यापत्तिविहङ्गं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।

पेषो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विषम ॥૧૦૭॥

વ્યાપત્તિ-અચેત્ત અને અતિચેત્તનાં અયોગ ઓર અતિ-યોગકે, વિહંગમ્ ચિદ્નો લક્ષણ, ભૈષજ્યમ્ તેનાં ઔષધ ફનકી ઔષધ, યેષામ્ જેઓને માટે જિસકે લિયે, ધૂમઃ ધૂમ ધૂમ, વિગર્હિતઃ નિન્દિત છે નિન્દિત છે, ચથા ચ જે વિધિથી જિસ વિધિએ, યસ્ય ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, યન્મયમ્ જે જે દ્રવ્યની જિસ જિસ દ્રવ્યના, ચદ્વિષમ જેવા પ્રકારની જિસ પ્રકારના, નેત્રમ્ ધૂમ- નલિકા બનાવવી જોઈએ તે ધૂમનેત્ર બનાવવા માટે ॥ ૧૦૭ ॥

107. symptoms of the complications of smoking and their remedies; persons in whom smoking is contra-indicated; the method of smoking, the material of which the smoking pipe should be made, its size and shape in each variety of smoking;

नस्यकर्मगुणा नस्तःकार्यं यथा यथा यथा ।

મનસ્યેદ્વસ્તવર્તનં ચથા ચથાચ્છુજ્જં ચ વત્ ॥૧૦૮॥

નસ્યકર્મ-નસ્યના કર્મ નસ્યકર્મ કર્મ, ગુણાઃ અને ગુણો ઓર ગુણ, વત્ જેનું જિસના, ચથા જે વિધિથી જિસ વિધિએ, ચથા ચ અને જે સમયે ઓર જિસ સમયે, નસ્તઃ- નસ્ય નસ્ય, કાર્યમ્ કર્મ થવું જોઈએ કર્મ હોવા માટે, ચથા જેવી રીતે જિસ પ્રકારે, ચ્છુજ્જમ્ જે જે ચ્છુજ્જમ્ જો જો ગુણવાળા, વત્ ચ અને જે જે પ્રકારનું જિસ જિસ પ્રકારના, વસ્તવર્તનમ્ વસ્તુ હાતીનું, મનસ્યેદ્વસ્તુ કરવું જોઈએ તે કરવા માટે ॥ ૧૦૮ ॥

108. the benefits of nasal medications; their procedures, which kind of nasal toilet should be done, how and when; how the tooth-cleansing twig should be used; the different virtues of different kinds of tooth-cleansing twigs;

यदर्थं यागि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।

तैलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥૧૦૯॥

ચદર્થમ્ ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, યાગિ જે જે દ્રવ્યો જો જો દ્રવ્ય, આસ્યેન મુખમાં મુખમાં, ધાર્યાણિ ધારણ કરવાં જોઈએ ધારણ કરવાં માટે, કવલગ્રહે કાગળા કરવામાં કવલગ્રહને, તૈલસ્ય તૈલના તૈલને, ચે જે જો, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, ચે ચ અને જે ઓર જો, શિરઃતૈલ- માથે તૈલ નાખવાના શિરપર તૈલ લગાવે, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, વિષ્ટાઃ કહેલા છે તે કહે હુએ છે ॥ ૧૦૯ ॥

109. why and which articles should be kept in the mouth, what are the advantages of oil-gargles and what are the advantages ascribed to anointing the head;

कर्षतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।

જાને વાસસિ શુદ્ધે ચ સૌગન્ધ્યે રક્ષાધારણે ॥૧૧૦॥

૧૦૮. નસ્ત. કાર્યમ્-નસ્યકર્મ (ચ.દ.)

૧૦૯. વિષ્ટાઃ-વૃષ્ટાઃ (ચ.દ.ચ.)

यस्य तेन जिसको, चेष्टा- विहार विहार, आहार-
आहार आहार, व्यपाश्रयम् संश्रद्धी सम्बन्धी,
ऋतुसात्म्यका ऋतुसात्म्यनु ऋतुसात्म्यका, विदितम् ज्ञान
छे ज्ञान है, तस्य तेन उमके, अक्षिप्त-आपाद्य अक्षिप्त-
आदि अक्षिप्त आदि, आहाराद्य आहाराद्य आहाराद्य, वक्ष्य
वर्णः च भण्यते अने वक्ष्य वक्ष्य और वर्ण, वर्णते वर्ण छे
वर्णते हैं ॥ ३ ॥

3. The seasonal dietary and regimen practised by a man who knows the seasonal homologation with regard to behaviour and diet, promote his vigour and complexion.

ઋતુવિભાગેન સંવત્સરવિભાગઃ —

इह कलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विधात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च व्रीनृतुच्छिदिरा-
दीन् व्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्ता-
न्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

इह अर्था यद्वा, कलु भरेभर सचमुच. ऋतुविभागेन ऋतुओंना विभाग प्रभाषे. ऋतुओंके विभागके अनुसार, संवत्सरम् संवत्सरने संवत्सरको, षडङ्गम् ७ अंगवाणो छः अङ्गवाला, विधात् भक्षुवे जानना चाहिए, तत्र तेषां जन्मे, शिशिरादीन् शिशिरार्थी शिशिरसे, व्रीष्मान्तान् व्रीष्म सुधीनी प्रोन्नपयन्त, व्रीन् त्रक्ष तीन. ऋतून् ऋतुओंने ऋतुओंको, आदित्यस्य सूर्यनुं सूर्यका, उदक्-जयनम् उदरायक्ष उत्तरायण, आदानम् च અને સૂર્યને આદાનકાળે और सूर्यका आदानकाल, व्यवस्येत् भक्षुवे जानना चाहिए, पुनः वर्षादि, वर्षादीन् वर्षार्थी वर्षसे, हेमन्तान् हेमन्त सुधीनी त्रक्ष ऋतुओंने हेमन्त-पयन्त तीन ऋतुओंको, दक्षिणायनम् दक्षिणायन दक्षिणा-यन, विसर्गम् च અને વિસર્ગકાળે ભક્ષુવે और विसर्ग-काल जानना चाहिए ॥ ४ ॥

4. Now the year, it should be known, consists of six parts when divided according to the seasons. From among these, the three seasons from the dewy season to the summer represent the sun's northern course and his period of absorption; while the three seasons from the rains to the winter represent the sun's southern course and his period of liberation.

અવનયાઃ સ્વરૂપમ્ —

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रवर्णित, इतरे

पुनरादाने, सोमश्चाप्याहतवक्षः शिशिरानिर्वा-
रापूरवक्ष्यदाप्याययति सम्भत्, अतो विसर्ग-
सौम्यः । आदानं पुनरादिवत् ।

વિસર્ગે વિસર્ગકાળમાં વિસર્ગકાળને, પુનઃ તેા સો, નાતિરુક્ષાઃ અતિરુક્ષ નહિ એવા અતિરુક્ષ નહીં જેણી, વાવકઃ વાયુઓ વાયુએ, પ્રવાનિત વાય છે વલતી હે, પુનઃ પરન્તુ પરન્તુ, આદાન આદાનકાળમાં આદાનકાળને, હવેરે એથી ભુક્ષ અર્થાત અતિરુક્ષ વાયુઓ વાય છે અને નિષ્ઠ અર્થાત અત્યંત રુક્ષ વાયુએ વલતી હે, અપ્યાહતવક્ષઃ ચ અને અક્ષીક્ષ બળવાળો. ઓર અક્ષી બલવાલા, સોમઃ ચંદ્રમા ચન્દ્ર, શિશિરામિઃ હંડાં શીતલ, મામિ કિરણોવડે કિરણોસે, જગત્ જગતને જગતકો, શશ્વત્ નિરંતર નિરન્તર, આપૂરવક્ષ ભરી દેતો ભરતા હુમા, આપ્યાયયતિ તૃષ કરે છે તૃષ કરતા હે, અતઃ એથી રસસે, વિસર્ગઃ વિસર્ગકાળ વિસર્ગકાળ, સૌમ્યઃ સોમયુક્ષપ્રધાન-હંડો છે સોમયુગપ્રધાન-શીતલ હે, આદાનમ્ અને આદાનકાળ ઓર આદાનકાળ, પુનઃ તેા તો, આગ્નેયમ્ અગ્નિયુક્ષપ્રધાન-ઉગ્ધ છે આગ્નેય-ઉગ્ધ હે;

4.-(1) During the period of liberation, the prevailing winds are not marked by excessive dryness; it is otherwise with the period of absorption. During the former, the moon with unabated vigour aggrandises the earth by surcharging it with her cool radiations and nourishes it constantly; therefore the period of liberation is characterised by the predominance of the water-element. On the other hand, the period of absorption is characterised by the predominance of the fire-element.

तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरि-
गृहीताः कालर्तुरसदोषदेहवर्कनिर्गुसिप्रत्ययभूताः
समुपदिक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥

તૌ વર્તૌ તે આ બ-ને વે વે તેનો, વર્કવાયૂ સૂર્ય તેમજ વાયુ સૂર્ય એવં વાયુ, સોમઃ ચ અને ચન્દ્ર ઓર ચન્દ્ર, કાલ- કાળ કાળ, સ્વભાવ- સ્વભાવ સ્વભાવ, માર્ગ- તથા માર્ગને ઓર માર્ગકે, પરિગૃહીતાઃ વશીભૂતા અર્થ

વસીભૂત હોય, કાક કાળ કાલ, ઋતુ ઋતુ ઋતુ, રસ રસ રસ, વૈષ વૈષ વૈષ, વૈદ્યક તેમજ વૈદ્યકની વૈદ્યકની, વિવિધ ઉપતિમાં ઉત્પત્તિ, પ્રત્યક્ષતા: કારણરૂપ, સત્ત્વવિવિધતા મનાય છે માને જાતે છે ॥ ૫ ॥

5. In this manner, the sun, the wind and the moon, governed by time as well as their own special natures and orbits, are spoken of as the causative factors of the manifestations of the periods, seasons, tastes, humors and bodily strength.

આદાને નૃણા વૈર્ભવ્યે હેતુ:—

તત્ર રવિર્મામિરાદવાનો જગતઃ કાંદં વાયવ-સ્તીવ્રક્ષાઓપશોષયન્તઃ શિશિરવસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાક્રમં રૈશ્યમુત્પાદયન્તો રક્ષાન્ રસાંસ્તિક-કવાયકટુકાંશ્ચામિવર્ધયન્તો નૃણાં વૈર્ભવ્યમા-વહન્તિ ॥ ૬ ॥

તત્ર તે આદાન કાળરૂપ, શિશિર વસન્ત ગ્રીષ્મેષુ શિશિર, વસન્ત તથા ગ્રીષ્મમાં શિશિર વસન્ત ઓર ગ્રીષ્મમાં, રવિ: સૂર્ય સૂર્ય, માતિ: કિરણો, કિરણો, જગતઃ જગતના જગતકે, સ્નેહસ્નેહને સ્નેહકો, આદવાન: સૂર્ય દેતાં લેતા હુઆ, તીવ્રરક્ષા: વ અને તીવ્રરક્ષા ઓર તીવ્રરક્ષા, વાયવ: વાયુઓ વાયુઓ, ઉપશોષયન્તઃ જગતના સ્નેહને સુકવતાં જગતકે સ્નેહકો સુકાતે હુએ, વયાક્રમસ્નેહ અને ક્રમશઃ ઓર ક્રમશઃ, રૈશ્યસ્નેહ રક્ષતા, રક્ષતા, ઉત્પાદયન્તઃ ઉત્પન્ન કરતાં ઉત્પન્ન કરતે હુએ, સ્તિક તથા કટુતા વ સ્તિક, કવાય કવાય કવાય, કટુકાન્ તથા તીવ્રા ઓર કટુ, રક્ષાન્ વ એ રક્ષા જન રક્ષ, રક્ષાન્ રક્ષાને રક્ષાકો, અમિવર્ધયન્તઃ વધારતાં વધારતે હુએ, નૃણાન્ મનુષ્યોમાં મનુષ્યોમાં, વૈર્ભવ્યસ્નેહ દુર્બળતા દુર્બળતા, આવહન્તિ આવે છે જાતે છે ॥ ૬ ॥

૬. જગતઃ સ્નેહસ્નેહ-વગસ્નેહસ્નેહ (ગ.)

,, શિશિરવસન્તગ્રીષ્મેષુ વ ઋતુ (વ. જ. ટ.)

,, વૈર્ભવ્યમાવહન્તિ-વૈર્ભવ્યમાવહન્તિ (વ.)

6. During the first period, the sun with his hot rays absorbs the moisture from the earth, and the piercing dry winds further dehydrate it; thus the sun and the winds giving rise to progressive dryness and promoting the formation of the three dry tastes—bitter, astringent and pungent respectively—lead to gradual waning of strength in men.

વિસર્ગે નૃણાં વલોપચયે હેતુ:—

વર્ષાશરદ્દેવમન્તેષુ તુ દક્ષિણામિનુલ્લેડકૅકાલમાર્ગ-મેષવાતવર્ષામિહતપ્રતાપે, કાશિનિ વાગ્ધ્યાહતવલે, માહેન્દ્રસલિલપ્રશાન્તસન્તાપે જગતિ, વ્રક્ષા રસાઃ પ્રવર્ધન્તેડ્મલલવણમધુરા યથાક્રમં તત્ર વલમુપવીચયે નૃણામિતિ ॥ ૭ ॥

વર્ષા વર્ષા, શરદ્ શરદ્, દેવમન્તેષુ અને દેવમન્તમાં ઓર દેવમન્તમાં, તુ તે તો, દક્ષિણામિનુલ્લે દક્ષિણ તરફ દક્ષિણકી ઓર, વર્ષા સૂર્ય સૂર્ય, સૂર્યકે હોયે પર, કાક કાળ કાલ, માર્ગ માર્ગ માર્ગ, મેષ મેષ મેષ, વાત વાત વાયુ, વર્ષા અને વર્ષા ઓર વર્ષા, અમિ-હતપ્રતાપે તેમજ ક્રમ થતાં તેજ કે ક્રમ હોયે પર, કાશિનિ વ અને ચન્દ્રમાં ઓર ચન્દ્રમાકે, વાગ્ધ્યાહત વલે અક્ષીણ બળવાળા થતાં અક્ષીણ વલવાળા હોયે પર, જગતિ જગત જગત, માહેન્દ્ર અંતરીક્ષના અંતરીક્ષકો, સલિલ જગતી જલકે, પ્રશાન્ત શાંત શાન્ત, પ્રતાપે સંતાપવાળું થતાં સંતાપ હોવાને પર, વ્રક્ષા: રક્ષતાથી રક્ષિત સ્તિવ્ર, વ્રક્ષા ખાટા કટ્ટે, કવાય ખાટા લવણ, મધુરા: તથા મધુર ઓર મધુર, રસા: રસો રસ, વયાક્રમસ્નેહ ક્રમશઃ ક્રમશઃ પ્રવર્ધન્તે વધે છે વધતે હુએ, ઉચ્ચ તેમાં ઉચ્ચ, નૃણાન્ મનુષ્યોમાં મનુષ્યોમાં, વલમુ વલ, ઉપવીચયે વધે છે વધતા હે ॥ ૭ ॥

7. From the season of the rains to the autumn and the winter, however, the sun who has set his face to the south, being shorn of his glory by the cumulative influence of period, orbit, clouds, winds and rains, the moon,

remaining undiminished in power, and the summer heat having been quenched with the descent of rains, it is the non-dry group of tastes—sour, salt and sweet—that increases in the given order. During this period too the strength of men waxes.

आदानविसर्गयोर्वर्षस्य हासवृद्धिक्रमः—

भवति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥८॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक ४ में कि, विसर्ग-आदानयोः आदौ जन्ते च विसर्गकालना आरंभ (वर्षाऋतु) मां अने आदान-कालना अंत (श्रीष्म ऋतु) मां विसर्गकालके आरम्भ (वर्षाऋतु) में और आदानकालके अन्त (ग्रीष्म ऋतु) में, कृष्ण बल मनुष्यों में, दौर्बल्यम् दुर्बलता रहे छे दुर्बलता रहती है, मध्ये विसर्गकाल तथा आदानकालना मध्य (शरद अने वसंत ऋतु) मां विसर्गकाल और आदानकालके मध्य (शरद व वसन्तऋतु) में, मध्यबलम् मनुष्यों में मध्यम बल रहे छे मनुष्यों में मध्यम बल रहता है, जन्ते अग्रे च तु तथा विसर्गकालना अंत (हेमन्तऋतु) मां अने आदानकालना आरंभ (शिशिरऋतु) मां मनुष्यों में श्रेष्ठ बल रहे छे, अने तथा विसर्गकालके अन्त (हेमन्त ऋतु) में और आदानकालके आरम्भ (शिशिरऋतु) में मनुष्यों में श्रेष्ठ बल रहता है ऐसा, निर्दिशेत् कहेपुं कहना चाहिए ॥ ८ ॥

8. In the beginning and the end of the sun's period of liberation and absorption, respectively, the bodily vigour of men is at its lowest; in the middle of these periods, it is moderate; while, it should be known, that at the end of the former and the beginning of the latter period, the bodily vigour is at its highest.

हेमन्तवर्षा—

शीते शीतानिलस्पर्शसंकटो बलिनं बली ।

पक्वा भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥९॥

शीते षड् शीतल, हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्त ऋतुमें, बलिनम् बलवान् मनुष्योने। बलवान् मनुष्यों की, पक्वा ७६२३५ जठराग्नि, शीत-६५ शीतल, बलिक-वायुना वायुके, स्पर्श-२५२३ स्पर्शसे, संकटः ३५५६ ने संकट होकर, बली बलवान् बलवान्, मात्रा-अने मात्राधी और मात्रासे, द्रव्य-तथा द्रव्यधी एवं द्रव्यसे, गुरु-गुरु द्रव्योने गुरु द्रव्योंको, क्षमः ५५५५५ सहमर्थ पचानेमें समर्थ, भवति थाय छे हांती है ॥ ९ ॥

9. In the cold season or winter, the gastric fire in strong men, hemmed in by the cold air all around, becomes greatly enhanced and capable of digesting heavy food-intake, both as regards measure and quality of the articles.

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्स्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥१०॥

सः ते वह, यदा ७५५५५ जब, युक्तम् योक्त योग्य, नेन्धनम् आहार २३५ ईंधन (अणुतणुने) आहार रूप ईंधनको, न लभते नहीं पाभेता नहीं पाता, तदा तदा तब, देहजम् देहस्थित देहस्थित, रसम् रसने रसको, हिनस्ति भागे छे जलाता है, अतः ये ५५२३५५ इससे, शीते शीतकालमां शीतकालमें, शीतः शीतल शीतल, वायुः वायु वायु, प्रकुप्यति प्रकुपित थाय छे प्रकुपित होती है ॥ १० ॥

10. If such gastric fire does not get sufficient amount of fuel, then it consumes the body-fluids and thus the vata possessed of cold quality, is provoked in the cold season.

तस्मात्पुनरसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।

औषकान्पमांसानां मेघानामुपयोक्तव्ये ॥११॥

९. मात्राद्रव्यगुरुक्षमः—मात्राद्रव्यगुरुक्षमः (५.)

११. स्निग्धाम्ललवणान्—स्नाह्यम्ललवणान् (५. ५. ५.)

सस्मात् तेषां इत्येव, सुचारसमये ङीना दिवसेभ्यः
ठंडीके दिनोंमें, मेघानाम् मेदस्वी मेदस्वी, औदक- औदक
औदक, आनूप- आनूप प्राप्ती-ओना और आनूप
प्राणियोंके, मांसानाम् मांसोना मांसोंके, स्निग्ध- स्निग्ध
स्निग्ध, जम्ब- भाटा कटे, कवणान् अने एवञ्च और
नमकीन, रसान् रसेने रसोंको, उपयोजयेत् भावा भेषि
जाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Hence in the season of snows,
i.e. winter, one should take unctu-
ous, acid and salt juices of the flesh
of fatty animals of the aquatic and
wet-land varieties.

बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भूतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां शीघ्रं मधु चानुपिबेन्नरः ॥ १२ ॥

नरः मनुष्ये मनुष्य, बिलेशयानाम् भिलेशय प्राप्ती-
ओनां बिलेशय प्राणियोंके, मांसानि मांसो मांस, प्रसहानां
च अने प्रसह प्राप्ती-ओनां और प्रसह प्राणियोंके,
भूतानि श्लेषक मांस श्लेषकमांस, भक्षयेत् भावा खाये,
मदिराम् मदिरा मदिरा, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, मधु च
अने मधुन और सहृदका, अनुपिबेत् अनुपान करे ॥ १२ ॥

12. One should take the spit-roas-
ted flesh of the burrowing and "pra-
saha" (i.e. the tearer) groups of animals,
followed by a potion of madira and
seedhu wines and honey.

गोरसानिभ्रुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

हेमन्ते हेमन्तमां हेमन्तमें, गोरसान् गोदुग्धादि
गोदुग्धादि, इक्षु- विकृतीः शेरडीनी अनापटो गन्नेके रससे
बनी वस्तुमें, वसाम् वसा वसा, तैलम् तैल तैल,
नवौदनम् नवा ओषा नये चावल, उष्णं तोयं च अने
गरम गरम और गरम जल, अभ्यस्यतः सेवन करेनाकरे
सेवन करनेवालेका, आयुः आयुष्य आयु, न हीयते
क्षीय्ते भुं नथी क्षीण नहीं होता ॥ १३ ॥

१२. शीघ्रं-शीघ्रं (त.)

११. बिलेशयानां शीघ्रं-बिलेशयानां शीघ्रं (त.)

13. One who uses habitually, in
winter, milk products, preparations of
sugar-cane juice, animal fat, oil, new
rice, and warm water, protects his
life-span from diminution.

अभ्यस्तोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं खोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥

अभ्यंग-अभ्यंग अभ्यंग, उत्सादनम् उत्सादन
उत्सादन, मूर्ध्नि तैलम् माथामां तैल शिरमें तैल, जेन्ता-
कम् जेन्ताक स्वेद जेन्ताक स्वेद, आतपम् तपस् भूष,
उष्णम् गरम उष्ण, भूमिगृहम् भूमिगृह भूमिगृह, तथा
तथा तथा, उष्णम् गरम उष्ण, गर्भगृहम् गर्भगृह
तद्विज्ञानेका, भजेत् सेवन करे ॥ १४ ॥

14. One should resort to inunction,
oil-massage, oil-shampoo, hot-house
sudation, sun-baths, warm cellars and
warm inner apartments in winter.

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
प्राचाराजिनकौषेयप्रवेणीकुयकास्तृतम् ॥ १५ ॥

शीतेषु ङीमां जाहेमें, प्राचार- प्राचार (रज्जुआदि)
प्राचार (रज्जु आदि), अजिन- वाद्य वज्रेन धर्म व्या-
प्रादिका चर्म, कौषेय- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, प्रवेणी-
शुष्कपाट सनका वस्त्र, कुयक- थिन्कभ्यन्त्र वित्रकम्बल,
जास्तृतम् जिहवेलां विज्ञाये हुए, संवृतम् ङीमां ङीमां
हुए, यानम् वाहन वाहन, शयनम् शयन शयन, आसनम्
तथा आसनननु और आसनका, सेव्यम् सेवन करे ॥ १५ ॥

15. In cold season one should have
vehicles, beds and seats well covered
and spread with thick quilts and deer,
skin or tiger skin, silk sheet, gunny-
cloth sheets or with variegated blankets,

१५. शीतेषु संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

१४. शीते संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

१३. शीते संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

गुरुष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 क्षयने प्रमदा पीना विशालोपचितस्तनीम् ॥१६॥
 आलिङ्गवागुददिग्धाङ्गीं सुप्यात् समवमन्मथः ।
 प्रकामं च निवेद्यत मैथुनं शिशिरागमे ॥१७॥

શિશિરાગમે શીતકાળમાં શીતકાળમાં, સદા હમેશાં નિશ્ચ, ગુરુના બહુ ગાઢે, અગુરુના અગર વડે, અગુરુસે દિગ્ધાઙ્ગઃ ક્ષીપેલા અંગવાળી લિપ્ત શરીરવાલા, ગુરુ બારે મારી, રક્ષણવાસાઃ ગરમ વસ્ત્ર પાડે કડી ગરમ વસ્ત્ર પારણ કરે, સમવમન્મથઃ મહાપાન અને કામથી મત્ત થઈ મથપાન ઔર કામસે મત્ત હોકર, વિશાલ-વિશાળ વિશાલ, ઉપચિત-પુષ્ટ પુષ્ટ, સ્તનીમ્ સ્તનોવાળી સ્તનોવાળી, અગુરુ-અગર વડે અગુરુસે, દિગ્ધાઙ્ગીમ્ ક્ષીપેલાં અંગવાળી લિપ્ત અર્ગ્ગોવાળી, પીનામ્ પુષ્ટ પુષ્ટ, પ્રમદામ્ પ્રમદાને પ્રમદાકા, આલિંગ્ય આલિંગન કરી આલિંગન કરે, ક્ષયને શય્યામાં શય્યામાં, સુપ્યાત્ સૂવું સોયે, પ્રકામં ચ અને ઇચ્છાનુસાર ઔર ઇચ્છાનુસાર, મૈથુનમ્ મૈથુનનું મૈથુનકા, નિવેદ્યત સેવન કરવું સેવન કરે ॥ ૧૬-૧૭ ॥

16-17. When winter begins, one should always wear warm and thick clothing and should have one's body anointed with thick paste of eagle-wood. Lying in bed with a plump and passionate woman of high and plump breasts who has anointed herself with the paste of eagle-wood, one should, warmed up by aphrodisiac wines, spend the night in her embraces. In the season of winter, one may indeed indulge in sexual enjoyment to one's heart's content.

वर्जयेदक्षपानानि वातलानि लघूनि च ।
 प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥१८॥

૧૭. સમવમન્મથઃ—સમવમન્મથાચ (શ.)

૧૮. વતપ્રધાનકાલનતરમ્—

૧. વર્જયેદક્ષીતસંસ્પર્શાઙ્ગીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

વર્જયન્ શીતસંસ્પર્શાઙ્ગીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

કપાયકદુષ્કૃત્તાનિ રક્ષાણિ ચ વિવર્જયેત્ ।

હત્યપિકઃ પાઠઃ (અ.ક.) (ધ.) (વ.) પ્રુક્તકેષુ ।

हिमागमे हेमन्तर्भा हेमन्तमें, वातलानि वायुने
 वध्वाऽऽरं वायुको बढ़ानेवाले, लघूनि लघु लघु, अक्ष-
 पानानि अक्षपान अक्षपान, प्रवातम् अरेक्षर पवन जोर-
 दार वायु, प्रमित-अङ्गु थोडું बहुत थोडा, आहारम्
 भोजन भोजन, उदमन्थम् च અને પાણીમાં ઘોળેલા
 સાથવાનો પાનીમાં ઘુલે સતુકા, વર્જયેત્ ત્યાગ કરવે ત્યાગ
 કરે ॥ ૧૮ ॥

18. On the advent of the cold season, one should give up eats and drinks that are light and provocative of vata, and should avoid draughts, measured diet and diluted mantha.

શિશિરચર્યા—

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
 रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९ ॥
 तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।

હેમન્ત-હેમન્ત હેમન્ત, શિશિરૌ શિશિર શિશિર,
 તુલ્યૌ સમાન છે સમાન હૈ, શિશિરે પરંતુ શિશિરમાં
 પરન્તુ શિશિરમાં, આદાનજમ આદાનકાલગ્રન્થ આદાન-
 કાલગ્રન્થ, રૌક્ષ્યમ્ રુક્ષતા રુક્ષતા, મેઘ-વાદળ બાદલ,
 મારુત-પવન વાયુ, વર્ષજમ અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી
 ઔર વર્ષાસે ઉત્પન્ન હુઈ, શીતમ્ ઠંડી એ ઠંડી યહ,
 અલ્પમ્ થોડી થોડી, વિશેષણમ્ વિશેષતા છે વિશેષતા
 હૈ, તસ્માત્ તેથી ફસલિય, શિશિરે શિશિરમાં શિશિરમાં,
 હૈમન્તિકઃ હેમન્તનો હેમન્તકી, સર્વઃ બધા સર્વ, વિધિઃ
 વિધિ વિધિ, રિષ્યતે ઇષ્ટ છે રિષ્ટ હૈ ॥ ૧૯ ॥

19-19½. Winter and the dewy season are similar in nature; yet there is a slight distinguishing characteristic in the dewy season, namely, the dryness born of the sun's absorbing period and the cold born of clouds, wind and rain.

निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 कटुतिक्तकायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदक्षपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

૧૯. હેમન્તશિશિરૌ તુલ્યૌ—હેમન્તશિશિરે તુલ્યે (વ. ક.)

૨૧. વાતલોનિ—વાતુલોનિ (ત.)

,, વર્જયેદક્ષપાનાનિ—વર્જ્યાંશ્વબ્યવહાર્યાણિ (ધ.)

शिशिरे शिशिरभां शिशिरम्, तु ते। तो, निवातम् वायुरहित वायुरहित, अधिकम् अधिक अधिक, उष्णम् उष्णम् उष्ण, गृहम् घरम् घरम्, आशयेत् रक्षेत् ओषधौ रहना चाहिए, शिशिरे शिशिरभां शिशिरम्, कटु-तीक्ष्णं चरपरे, तिक्त-कटुं कटुवे, कषायानि कषाय रसवाणं कषाय रसवाले, वातलानि वायुकायक वातकारक, लघूनि च क्षु लघु, शीतलानि च तथा शीतल तथा शीतल, अन्नपानानि अन्नपान खानपान, वर्जयेत् तज्ज्वलां ओषधौ छोड़ देने चाहिए ॥ २०-२१ ॥

20-21. Therefore the whole regimen prescribed for winter is to be observed in the dewy season as well. In fact, the rule as to residence in draughtless and warm apartments is to be observed even more stringently in the dewy season. One should avoid eats and drinks that are pungent, bitter, astringent, provocative of vata, light and cold.

वसन्तचर्या—

वसन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनकृद्गामिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बहून् ॥२२॥

निश्चितः हेमन्तभां ओषधौ भयेदो हेमन्तम् संवित् हुआ, श्लेष्मा कफ, वसन्ते वसन्तभां वसन्तम्, दिनकृत्-सूर्यनां सूर्यकी, भाभिः द्विरक्षेत्थी किरणोंसे, ईरितः ओषधीने पियल कर, कायाग्निम् ज्वरिणीने जठराग्निको, बाधते भेद करे छे मन्द करता है, ततः अने पछी और फिर, बहून् धन्य बहुतसे, रोगान् रोगोने रोगोंको, प्रकुरुते पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ २२ ॥

22. The accumulated kapha, getting liquefied by the hot rays of the sun in the spring, affects the body-heat and thus gives rise to many diseases.

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्वम्लक्षिग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

२२. वसन्ते-हेमन्ते (ग. झ. ड. द. ब.)

तस्मात् तेथी इसलिए, वसन्ते वसन्तभां वसन्तम्, वमनादीनि वमन वजेरे वमन आवि, कर्माणि पंचकर्म पंचकर्म, कारयेत् कराववां ओषधौ करवाने चाहिए, गुर्व-भारी भारी, अम्ल-भाटां कटु, दिग्ध-स्नेहयुक्त स्नेह-युक्त, मधुरम् तथा मधुर अन्नपान एवं मधुर अन्नपान, दिवास्वप्नम् च अने दिवसभां सुषुं और दिनमें सोना, वर्जयेत् ओषोने छोड़ी देवां ओषधौ इनको छोड़ देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Therefore, in the spring, purificatory procedures such as vomition and others should be performed and one should avoid heavy, acid, unctuous and sweet articles as also day-sleep.

व्यायामोद्धर्तनं धूमं कवलप्रहमञ्जनम् ।

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥२४॥

कुसुमागमे वसन्तभां वसन्तम्, व्यायाम-व्यायाम व्यायाम, उद्धर्तनम् उद्धर्तन उवटन, धूमं धूमपान धूमपान, कवलप्रहम् कवल धारण करण करना, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, सुखाम्बुना अने नवशेख पाण्डीथी और सुहाते हुए उष्ण जलसे, शौचविधिम् स्नानादि शौच कार्यो स्नानादि शौच कार्योको, शीलयेत् करवां ओषधौ करना चाहिए ॥ २४ ॥

24. On the advent of spring, one should resort to physical exercise, dry massage, smoke, gargles, collyrium and frequent ablutions with genially warm water.

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शाशमैण्यं मांसं लावकपिञ्जकम् ॥ २५ ॥

चन्दन-सुगन्ध श्वेतचन्दन, अगुरु-अने अमर और अगर, दिग्धाङ्गः ओषोने शरीरपर लेप करे, यव-जौ, गोधूम-धुनुं गेहूँ, मौक्तिकः मोक्तिक करे भोजन करे, शारभम् शरभानुं शरभाना, लावकम् सस्यधनुं बरगोषाका, पेण्यम् कण्ठ करे कण्ठहरिणका, लाव-धनुं बटेरका, कपिञ्जकम् तथा

२५. मांसं लावकपिञ्जकम्-मांसं लावकपिञ्जकम् (ड. प.)

શરેદતેતરુઝુ ઓર શેત સીતરકા, માંસમ્ માંસ માંસ, મક્ષવેત
ખાધ કાવે ॥ ૨૫ ॥

25. One should anoint one's body with sandal-wood or eagle-wood paste, eat a meal prepared of barley or wheat, flesh of wapiti, rabbit, indian antelope, grey quail and grey partridge.

મક્ષવેતિર્ગવં સીઝું પિથેન્માધ્વીકમેવ વા ।
વસન્તેઽનુમથેત્ સ્ત્રીણાં કાનનાનાં ચ યૌવનમ્ ॥ ૨૬ ॥

વસન્તે વસન્તમાં વસન્તમે, નિર્ગવમ્ નિર્ભળ નિર્મલ, સીઝુઝ સીધુ સીધુ, માધ્વીકમ્ એવ વા અથવા માધ્વીક મક્ષ માધ્વીકમથ, પિથેત્ પીઝું પીયે, સ્ત્રીણાં સ્ત્રીઓના કિર્નોકા, કાનનાનાં ચ અને વનોના ઓર વનોકે, યૌવનમ્ યૌવનનો યૌવનકા, અનુમથેત્ અનુભવ કરવે અનુભવ કરે ॥ ૨૬ ॥

26. One should drink wholesome seedhu or honey wine and enjoy the youthful loveliness of women and gardens.

ગ્રીષ્મચર્યા—

મધુસૈર્જગતઃ કોઈ ગ્રીષ્મે પેપીયતે રવિઃ ।

સ્વાદુ શીતં દ્રવં સ્નિગ્ધમન્નપાનં તદા હિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મમે, રવિઃ સૂર્ય સૂર્ય, મધુસૈઃ કિરણોસે, જગતઃ જગતના જગતકે, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકો, પેપીયતે અત્યંત શેપી છે છે અતિશય કીંચ લેતા છે, તદા ત્યારે તથા, સ્વાદુ મધુર મધુર, શીતમ્ શીતળ શીતલ, દ્રવમ્ પ્રવાહી પતલા, સ્નિગ્ધમ્ તથા સ્નિગ્ધ ઓર સ્નિગ્ધ, મન્નપાનમ્ અન્નપાન જ્ઞાનપાન, હિતમ્ હિતકારી છે હિતકારી છે ॥ ૨૭ ॥

27. In summer, the sun drinks up the unctuous element of the earth. During this season, therefore, foods and drinks that are sweet, cool, liquid and unctuous are conducive to health.

૨૬. નિર્ગવં-નિર્ગવં (ગ. વ. ક. ડ.)

૨૭. સ્વેદ-સાર (વ. વ. ક. ડ. ડ. ડ.)

,, સેવો (ચ. વ.)

શીતં સશર્કરં મન્યં જાઙ્ગલામ્મૃગપક્ષિણઃ ।

ઘૃતં પયઃ સશાલ્યજં મજન્ ગ્રીષ્મે ન સીદતિ ॥ ૨૮ ॥

ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મમે, સશર્કરં સાકરશિખિત શર્કરાકે સાથ, શીતમ્ ઠંડા ઠંડા, મન્યમ્ મન્ય મન્ય, જાંગલાન્ જાંગલ જાંગલ, મૃગપક્ષિણઃ પશુપક્ષીઓનાં માંસ પશુપક્ષીઓનાં માંસ, સશાલ્યજમ્ શાલિ યોખા સાથે શાલિકે ચાલોકે સાથ, ઘૃતમ્ ઘી ઘી, પયઃ અને દૂધનું ઓર દૂધકા, મજન્ સેવન કરનાર સેવન કરનેવાલા, ન સીદતિ દુર્બળ થતો નથી દુર્બલ નહીં હોતો ॥ ૨૮ ॥

28. By recourse to a diet of cold mantha sweetened with sugar, the flesh of animals and birds of the jangala group, ghee, milk and sali rice, one escapes the enervating effects of the season.

મધ્યમહ્યં ન વા પેયમથવા સુબદ્ધકમ્ ।

લવણામ્લકટૂણાનિ વ્યાયામં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૯ ॥

મધ્યમ્ દારુ મધ, મધ્યમ્ થોડો થોડો, પેયમ્ પીવો પીનાં વાહિયે, ન વા અથવા નહિ પીવો બેઠેએ અથવા નહીં પીનાં વાહિયે, મથવા અથવા અથવા, સુબદ્ધકમ્ બહુ જળ મેળવી પીવો બેઠેએ બહુત જલ મિલાકર પીનાં વાહિયે, લવણ-ખાટા નમકીન, અમ્લ-ખાટા કાદે, કટુ-તીખા ચરપરે, ડળાણિ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ ઓર ડળ પદાર્થ, વ્યાયામમ્ ચ અને વ્યાયામને ઓર વ્યાયામકો, વિવર્જયેત્ છોડી દેવાં બેઠેએ છોડ દેનાં વાહિયે ॥ ૨૯ ॥

29. Little or no wine should be drunk or it should be drunk diluted liberally with water. One should, further, give up foods that are salt, sour, pungent and hot, as also exercise.

દિવા શીતગૃહે નિદ્રાં નિશિ ચન્દ્રાંશુશીતલે ।

મજેન્દનદિગ્ધાઙ્ગઃ પ્રવાતે હર્મ્યમસ્તકે ॥ ૩૦ ॥

દિવા દિવસે દિનમે, શીતગૃહે શીતળ ઘરમાં શીતલ ઘરમે, નિશિ અને રાત્રે ઓર રાત્રિમે, ચન્દન-દિગ્ધાઙ્ગઃ

૨૮. ઘૃતમ્-ઘૃતમ્ (વ.)

૨૯. ચ વિવર્જયેત્-વાચ વર્જયેત્ (વ. વ. ક. વ. ક. વ.)

શરીરે અંદન લગાવી શરીરમેં ચન્દન લગાવ, ચન્દ્રાંશુ-
અન્દનાં કિરણોથી ચન્દ્રકે કિરણોસે, શીતલે શીતળ
શીતલ, પ્રવાતે તથા ખૂબ હવાવાળી તથા વહુત હવાદાર,
દર્બમસ્તકે અગાશીમાં છતપર, ત્રિવ્રામ્ મજેત્ સુવુ
બેઠીએ સોયે ॥૩૦॥

30. Smearing oneself with sandal-
paste, one should court sleep by day
in the cool apartment of the house,
and by night, on the terrace, cooled
by the rays of the moon and open to
the breezes.

વ્યજનૈઃ પાણિસંસ્પર્શૈશ્ચન્દનોદકશીતલૈઃ ।

સેવ્યમાનો મજેદાસ્યાં મુક્તમણિવિમૂષિતઃ ॥૩૧॥

ચન્દનોદક- ચન્દનના જળવડે ચન્દનકે જલસે,
શીતલૈઃ હંડા કંચેલા ઠંડે કિયે હુપ, વ્યજનૈઃ વીઝણુઓથી
પંચોસે, પાણિ-તથા હાથના ઓર હાથોંકે, સંસ્પર્શૈઃ પ્રેમળ
સ્પર્શથી કોમલ સ્પર્શોસે, સેવ્યમાનઃ સેવાતે। મનુષ્ય
મુક્ત અનુભવ કરતા હુઆ મનુષ્ય, મુક્તમણિ- મોતી અને
મણિઓથી મુક્ત ઓર મણિયોંસે, વિમૂષિતઃ વિમૂષિત
અર્ધને વિમૂષિત હોકર, જાસ્યાં મજેત્ આસન પર બેઠે
આસન પર બેઠે ॥ ૩૧ ॥

31. Adorned with pearls and gems,
one should seek the couch, being
ministered to by the waving of fans
and the caresses of tender hands which
are cool with sandal-water.

કાનનાનિ ચ શીતાનિ જલાનિ કુસુમાનિ ચ ।

ગ્રીષ્મકાલે નિષેવેત મૈથુનાદ્વિરતો નરઃ ॥૩૨॥

ગ્રીષ્મકાલે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમેં, નરઃ મનુષ્યે
મનુષ્ય, મૈથુનાત્ મૈથુનથી મૈથુનસે, વિરતઃ વિરમીને
વિરત હોકર, શીતાનિ હંડાં ઠંડે, કાનનાનિ વન વનોં,
જલાનિ જળ, કુસુમાનિ ચ અને પુષ્પોત્તું ઓર
પુષ્પોંકા, નિષેવેત સેવન કરવું સેવન કરે ॥૩૨॥

32. In the summer season, one
should abstain from sexual intercourse,
and seek the coolness of woods,
waters and flowers.

વર્ષાવર્ષા—

આદાનુર્બલે વેદે પક્કા મવતિ નુર્બલઃ ।

સ વર્ષાસ્વનિલાદીનાં વૃષણૈર્વાપ્યતે પુનઃ ॥૩૩॥

આદાન- આદાનકાળથી આદાનકાલસે, નુર્બલે નુર્બળ
થયેલા નુર્બલ હુપ, વેદે દેહમાં વેદમેં, પક્કા જઠરાગ્નિ
જઠરાગ્નિ, નુર્બલઃ મંદ મન્દ, મવતિ થાય છે હોજાતી હૈ,
સઃ તે વહ, વર્ષાસુ વર્ષામાં વર્ષામેં, જનિક- વાયુ વાયુ,
જાદીનાં વગેરેના આદિકે, વૃષણૈઃ દોષોથી ઘોષોંસે, પુનઃ
ફરીથી ફિર ઓર મી, વાપ્યતે મંદ થઈબધ છે મન્દ હો
જાતી હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. In the body that has been
impoverished by the effects of the
sun during his period of absorption,
the digestive power too grows weak.
Then on the advent of the rainy
season, the digestive power readily
succumbs to the morbid effects of
vata and other humors.

મૂવાપ્પાન્મેઘનિસ્યન્દાત્ પાકાદમ્લાઝ્ઞલસ્ય ચ ।

વર્ષાસ્વન્નિબલે ક્ષીણે કુપ્યન્તિ પવનાદયઃ ॥૩૪॥

તસ્માત્ સાધારણઃ સર્વો વિધિર્વર્ષાસુ શસ્યતે

વર્ષાસુ વર્ષાઋતુમાં વર્ષામેં, મૂવાપ્પાત્ પૃથ્વીમાંથી
નીકળતી બાદથી પૃથિવીમેંસે નીકળતી હુઈ માફસે, મેઘ-
નિસ્યન્દાત્ વરસાદ વરસવાથી મેઘોંકે વરસનેસે, જલસ્ય
ચ અને જળના ઓર જલકે, અમ્લાત્ ખાટા સદે,
પાકાત્ વિપાકથી વિપાકસે, અગ્નિબલે અગ્નિનું જળ
અગ્નિબલકે, ક્ષીણે ક્ષીણ થવાથી ક્ષીણ હોનેસે, પવનાદયઃ
વાતાદિદોષ વાતાદિદોષ, કુપ્યન્તિ કુપિત થાય છે કુપિત
હોતે હૈં, તસ્માત્ તેથી ફસલિયે, વર્ષાસુ વર્ષાઋતુમાં
વર્ષાઋતુમેં, સર્વઃ સર્વ સર્વ, સાધારણઃ સાધારણ (ત્રિદોષને
હણનારે) સાધારણ (ત્રિદોષગ્ન), વિધિઃ વિધિ વિધિ,
શસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૩૪ ॥

34-34½. The humors in their turn,
finding the strength of the gastric
fire weakened, get provoked aided
by the effects of moist-hot exhalations
૩૪. ક્ષીણે-હીને (વ. ૧.)

from the earth, the precipitation of rains and the tendency to acidity in water which occur in the rainy season. Accordingly, the general rule that is laid down for the rainy season is moderation.

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥३५॥

व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥३६॥

अत्र आ ऋतुमा इम ऋतुमें, उदमन्थम् ७७७मा धोणेधो साथवे जलमें घुला हुआ मनु, दिवास्वप्नम् दिवसमां निद्रा दिनमें सोना, अवश्यायम् आङ्गल ओग, नदीजलम् नदीनु पाणी नदीका जल, व्यायामम् कसरत व्यायाम, मातपम च एव तःसा धूप, व्यवायम् च अने मैथुनने मैथुनका, वर्जयेत् त्याग करवे भेधिये त्याग करना चाहिए, पान- भोजन- तथा आवापीवाना तथा खाने पीनेके, संस्कारान् संस्कारवाणा पदार्थोंने संस्कारवा पदार्थोंको, प्रायः धृष्टुं करीने बहुधा, क्षौद्रान्वितान् मधनी साथे सहृदके साथ, भजेत् सेववा सेवन करे ॥ ३५-३६ ॥

35-36. One should in particular avoid watery mantha, day-sleep, frosts, river-water, exercise, sun and sexual intercourse during this season. One should, as a rule, take foods and drinks that are well seasoned, in combination with honey.

व्यक्ताम्ललवणक्षेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

वर्षासु वर्षाऋतुमा वर्षाऋतुम, वात- वायु वायु, वर्षा- अने वरसादथी और दृष्टसे, आकुले शेरशेला व्याप्त, विशेषशीते तथा अधिक ठंडीवाणा तथा अधिक ठण्डीवाले, अहनि दिवसमां दिनमें, अनिल- वायुनी वायुकी, शान्तये शांति माटे शान्तिके लिए, व्यक्त- स्पष्ट स्पष्ट, अम्ल- आदुं खट्टे, लवण- आदुं नमकीन, स्नेहम् अने

३६. चात्र वर्जयेत्-च विवर्जयेत् (ठ.)

स्नेहवाणुं और स्नेहयुक्त, भोक्तव्यम् भोजन करवुं भेधिये भोजन करना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. On very cold days marked by stormy winds and rain, one should, even in the rainy season, take unctuous articles with pronounced acid and salt tastes for the sake of alleviating vata.

अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मसैर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥३८॥

अग्नि अग्निनुं अग्निका, संरक्षणवता संरक्षण करवाना, यवगो धूमशालयः पशुवाणाओ स्रक्षण चानेवालेको, जांगलः आंगल पशुओना जांगड पशुओंके, मांसः मांसनी साथे मांसोके साथ, संस्कृतं च अने पदार्थोके और छोंके हुए, यूपैः यूपोनी साथे पत्रोके साथ, पुराणा. नूना पुगने, यव- जौ, गोधूम- धुडि ने, शालय- अने शागना थोआ और शानि चावल, भोज्या आवा भेधिये खाने चाहिए ॥३८॥

38. One, taking care to preserve his gastric fire, should take old barley, wheat and sali rice together with the flesh and well seasoned soups of the jangala group of animals.

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चारुं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
साहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥३९॥

क्षौद्रान्वितं मध मैथवेक्ष मधुयुक्त, अल्पम् च अने थोडा और थोडा, माध्वीकारिष्टम् माध्वीक अरिष्ट माध्वीकअरिष्ट, तप्तशीतम् गरम करीने हाथे गरम करके ठंडा किया हुआ, साहेन्द्रम् वा वर्षां वर्षाका, कौपम् अथवा कुपानुं कृपाका, सारसम् एव वा अथवा तथापुनं अथवा तालाबका अम्बु पाणी पानी, पिबेत् पीवुं पीये ॥३९॥

39. One should drink, mixed with honey, a small measure of decocted honey-wine or rain-water, well-water

३८. अग्निसंरक्षण-ता-पुनः संरक्षता चाग्निम् (ज.)

३९. अम्बु वा-मस्तुना (ज.)

or lake-water that has been boiled and cooled.

પ્રથર્ષોદ્વર્તનજ્ઞાનગન્ધમાસ્યપરો ભવેત્ ।

લઘુશુદ્ધામ્બરઃ સ્થાનં ભજેદક્લેદિ વાર્ષિકમ્ ॥૪૦॥

લઘુ- હળુ પુ હલના, શુદ્ધ- સ્વચ્છ સ્વચ્છ, અમ્બરઃ વસ્ત્ર ધારણ કરવું વસ્ત્ર પહેને, પ્રથર્ષ- પ્રથર્ષાણ પ્રવર્ષના, ઉદ્વર્તન- ઉદ્વર્તન ઉવટન, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, ગન્ધ- માસ્ય- અને સુગંધી પુષ્પોની માળાનાં ઓર સુગંધી પુષ્પોની માળામે, પર- તત્પર તત્પર, ભવેત્ થયુ રહે, વાર્ષિકમ્ તથા વર્ષાઋતુને અનુકૂળ નામ વપાવતુકં યોગી, અક્લેદિ ભેદ- વગરના ક્લેદરહિત, સ્થાનમ્ સ્થાનનું સ્થાનના, ભજેત્ સેવન કરવું સેવન કરે ॥ ૪૦ ॥

40. In the rains one should have recourse to friction-massage, dry massage, bathing, wearing of perfumes and garlands, light and clean habili-ments, residing in the rain-house (house designed for residing in the rains) i. e. free from damp

શરચ્ચર્યા—

વર્ષાશીતોચિતાજ્ઞાનાં સહસૈવાર્કરદ્વિમમિઃ ।

તત્તાનામાચિતં પિત્તં પ્રાયઃ શરદિ કુપ્યતે ॥૪૧॥

વર્ષા- વર્ષામાં વર્ષામે, શીત- ઠંડીના ઠંડીકે, ઓચિત- અભ્યાસવાળાં અભ્યાસવાળે, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાવાળાનું અજ્ઞોવાલોંકા, આચિતં સંચિત થયેલું સંચિત હુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, શરદિ શરદમાં શરદમે, સહસા એક એકદમ ૪ સહસા હી, અર્ક- સૂર્યનાં સૂર્યેકી, રદ્વિમમિઃ કિરણોથી કિરણોસે, તત્તાનામ્ તપતાં તપ હોનેપર, પ્રાયઃ પ્રાયઃ પ્રાયઃ, કુપ્યતે કોપે છે કુપિત હોતા હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. When the body, which has become habituated to the cold of rains, is suddenly heated by the rays of the sun in the autumn, the accumulated pitta in the body is generally provoked.

તત્રાજ્ઞપાનં મધુરં લઘુ શીતં સતિકકમ્ ।

પિત્તપ્રશમનં સેવ્યં માત્રયા સુપ્રકાશ્કિતૈઃ ॥૪૨॥

તત્ર તેમાં વર્ષા, સુપ્રકાશ્કિતૈઃ સારી રીતે મુખિત પુરુષોએ સમ્યક આકાશ્કાવાં પુરુષોંકો, મધુરમ્ મધુર નરુર, લઘુ લઘુ લઘુ, શીતમ્ શીતળ શીતલ, સતિકકમ્ સહેજ કરવાં કુછ કદુવે, પિત્તપ્રશમનમ્ અને પિત્ત- શામક ઓર પિત્તશામક, અજ્ઞપાનમ્ અજ્ઞ તથા પાનનું અજ્ઞપાન, માત્રયા માત્રાનુસાર માત્રાનુસાર, સેવ્યમ્ સેવન કરવું એકીએ સેવન કરને ચાહિયે ॥ ૪૨ ॥

42. In this season one should partake of eats and drinks that are sweet, light, cooling, slightly bitter, and curative of pitta, in due dose and when really hungry.

લાવાન્ કાર્યજ્ઞાનેણાનુરભ્રાશ્ચરમાન્ શશાન્ ।

શાલીન્ સયવ ધૂમાન્ સેવ્યાનાર્ધુનાત્યયે ॥૪૩॥

જનાત્યયે શરદમાં શરદમે, લાવાન્ લાવાં બટેર, કાર્યજ્ઞાનાન્ ધોળાં તેતર ગાર તીતર, ધૂમાન્ ધૂળાં હ-ણા કુળ્ળ હરિણ, ડરમાન્ ઘેટાં મેંઢા, શરમાન્ શરભ શરભ, શશાન્ સસલાં શરગોશ, સયવ- ૪૧સહિત જોમહિત, ધૂમાન્ ધઉ મેંઢા, શાલીન્ અને શાળના થોળાને ઓર શાલિ ચાલજો, સેવ્યાન્ સેવવા થોળા સેવનયોગ્ય, આર્ધુઃ આર્ધુઓ કહે છે આચાર્ય કહેતે હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. In the beginning of the autumn, one should take the flesh of grey quail, grey partridge, black buck, wild sheep, wapiti and hare, sali rice, barley and wheat.

તિક્તસ્ય સર્પિષઃ પાનં ચિરેકો રક્તમોક્ષણમ્ ।

ધારાધરાત્યયે કાર્યમાતપસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૪૪॥

ધારાધરાત્યયે શરદમાં શરદમે, તિક્તસ્ય તિક્ત ૬૦થોથી સિદ્ધ કરેલા તિક્તદ્રવ્યોસે સિદ્ધ કિયે હુએ, સર્પિષઃ ઘીનું ઘૃતકા, પાનમ્ પાન પાન, ચિરેકઃ ચિરેચન ચિરેચન, રક્તમોક્ષણમ્ રક્તમોક્ષણ રક્તમોક્ષણ, આતપસ્ય વર્જનમ્ ચ અને તડકાને ત્યાગ ઓર ધૂપકા ત્યાગ, કાર્યમ્ એ કરવા એકીએ કરના ચાહિયે ॥ ૪૪ ॥

44. When the rain clouds have disappeared, one should resort to a potion of ghee medicated with bitter articles, to purgation and depletion of blood, and one should avoid exposure to the sun.

वसं तैलमवश्यायमौक्त्वा नूपमामिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥४५॥

જાન આ ઋતુમાં ફસ ઋતુમાં, વસામ્ વસા વસા, તૈલમ્ તેલ, અવશ્યાયમ્ ઝાકળ ઓસ, જૌદક-જળચર પ્રાણીઓનું જલચર પ્રાણીઓંકા, જાનૂપમ્ આનૂપ પ્રાણીઓનું આનૂપ પ્રાણીઓંકા, જામિષમ્ માંસ માંસ, ક્ષારમ્ ક્ષાર ક્ષાર, દધિ દહીં દહીં, દિવાસ્વપ્નમ્ દિવસે નિદ્રા દિનમાં સોના, પ્રાગ્વાતમ્ ચ અને પૂર્વના વાયુને જોર પૂરવાઈ વાયુકા, વર્જયેત્ પરિત્યાગ કરવો પરિત્યાગ કરના વાહિયે ॥ ૪૫ ॥

45. One should avoid in this season animal fats, oils, exposure to frosts, flesh of aquatic and wet-land animals, alkalis, curds, day-sleep and easterly winds.

हंसोदकस्य स्वरूपम्—

दिवा सूर्योशुस्ततं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४६ ॥
हंसोदकमिति क्यातं शारदं विमलं शुचि ।
ज्ञानपानावगाहेषु हितमम्बु यथाऽमृतम् ॥ ४७ ॥

દિવા દિવસે દિનમાં, સૂર્યોશુ-સૂર્યનાં કિરણોથી સૂર્યકી કિરણોંસે, સંતપ્તમ્ તપેલું સન્તપ્ત હુજા, નિશિ રાત્રે રાત્રિમાં, ચન્દ્રાંશુ-ચન્દ્રનાં કિરણોથી ચન્દ્રકી કિરણોંસે, શીતલમ્ શીતળ શીતલ, કાલેન કાળથી કાલસે, પક્વમ્ પકવ થયેલ પકા હુજા, નિર્દોષમ્ દોષરહિત દોષરહિત, અગસ્ત્યેન

૪૫. પ્રાગ્વાત—જ્યાવામં (ચ. પ.)

,, જાત્ર વર્જયેત્—ચ વિવર્જયેત્ (ત. ટ.)

,, ક્ષાર—ક્ષીરં (જા.)

૪૭. હિતમમ્બુ—શસ્યતે તત્ (પ. ચ. જા. પ.)

,, શિવમમ્બુ—શિવમોષં (ચ.)

અગસ્ત્યના ઉદ્યથી અગસ્ત્યકે સ્વરૂપે, અવિષીકૃતમ્ નિર્વિષ થયેલ નિર્વિષ હુજા, હંસોદકમ્ તથા 'હંસોદક' તથા 'હંસોદક', હિતિ નામે નામસે, ક્યાતમ્ પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ, શારદમ્ શરદનું શરદકા, વિમલમ્ નિર્મળ નિર્મલ, શુચિ અને પવિત્ર જોર પવિત્ર, અમ્બુ જળ, સ્નાન-સ્નાન સ્નાન, પાન-પાન પાન, અવગાહેષુ અને અવગાહનમાં જોર અવગાહનમાં, અમૃતમ્ યથા અમૃત જેવું અમૃતકે સમાન, હિતમ્ હિતકારી છે હિતકારી છે ॥ ૪૬-૪૭ ॥

46-47. The water of the autumn which is well heated by the rays of the sun during the day and well cooled by the rays of the moon by night, perfected and freed from impurities by the course of time and detoxicated by the radiations of the star Agastya (Canopus) and which is clear and pure, is called Hansodaka (pure water which is beloved of the swans). This autumnal water is crystal clear and clean, and the use of this water for bathing, drinking or immersion is as beneficial to the body as ambrosia.

शारदानी च माष्यानि वासांसि विमलानि च ।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्मुरश्मयः ॥ ४८ ॥

શરતકાલે શરદઋતુમાં શરદઋતુમાં, શારદાની શરદઋતુનાં શરદઋતુકે, માષ્યાની પુષ્પો પુષ્પ, વિમલાની ચ અને સ્વચ્છ, વાસાંસિ વસ્ત્રો વસ્ત્ર, પ્રદોષે ચ અને રાત્રિના પહેલા પહેલમાં જોર રાત્રિકે પ્રથમ પ્રહરમાં, મુન્દુ ચન્દ્રનાં ચન્દ્રકી, રશ્મયઃ કિરણો કિરણોંકા સેવન, પ્રશસ્યન્તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે ઉત્તમ માના જાતા છે ॥ ૪૮ ॥

48. Garlands of autumnal flowers, spotless garments and exposure to moonlight in the early part of the night are recommended in the autumnal season.

૪૮. શારદાની ચ—શારદં સૌંદર્ય—(ચ.)

સાત્મ્યસ્વ લક્ષણમ્—

इत्युक्तमनुसात्म्यं यच्चोद्वाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकःसात्म्यं तनुच्यते ॥४९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, चेष्टा- विहार, आहार- तथा आहार और आहार, व्यपाश्रयम् संબંધી सम्बन्धी, यत् જે જો, ક્રતુસાત્મ્યમ્ ક્રતુસાત્મ્ય છે ક્રતુ- સાત્મ્ય છે, તત્ તે વહ, ઉક્તમ્ કહ્યું કહા ગયા, યત્ જે જો, ઔચિત્યાત્ ઔચિત્યાસથી અભ્યાસસે, ઉપશેતે અનુકૂળ થઈ બધું છે અનુકૂળ હો જાતા હૈ, તત્ તે વહ, ઔકઃસાત્મ્યમ્ ઔકઃસાત્મ્ય ઔકસાત્મ્ય, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. Thus has been described the seasonal homologation with reference to behaviour and diet. That which becomes homologous by habitual use is said to be "acquired homologation."

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च—

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सातम्यमिच्छन्ति सातम्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥५०॥

સાતમ્યજ્ઞાઃ સાતમ્ય બાલુનારા સાતમ્ય જાનનેવાલે, દેશાનામ્ દેશ દેશ, આમયાનામ્ ચ અને રોગોનાં ઔર રોગોકે, ગુણૈઃ ગુણુથી ગુણાંસે, વિપરીત- વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, ગુણમ્ ગુણુવાળા ગુણવાલે, આદ્યમ્ આહાર આહાર, ચેષ્ટિતમ્ ચ એવ અને વિહારને ઔર વિહારકો, સાતમ્યમ્ સાતમ્ય સાતમ્ય, ઇચ્છન્તિ માને છે માનતે હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. The knowers of the principles of homologation consider it desirable to acquire homologation regarding food and behaviour to things which are antagonistic to the characteristics of the country and the causative factors of the diseases prevalent there.

अभ्याससंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमुक्तं सातम्यमेव च ॥५१॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉત્ત વિષયમેં, શ્લોકઃ શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, ઋતૌ ઋતૌ પ્રત્યેક ઋતુમાં પ્રત્યેક ઋતુમેં, નૃભિઃ મનુષ્યોએ મનુષ્યોકો, યત્ કિંચન જે કંઈજો કુઠ, સેવ્યમ્ સેવવા યોગ્ય છે સેવનયોગ્ય હૈ અસેવ્યમ્ ચ અને ન સેવવા યોગ્ય છે ઔર ન સેવન યોગ્ય હૈ, સાતમ્યમ્ ચ એવ તથા જે સાતમ્ય છે તથા જો સાતમ્ય હૈ, (તત્ સર્વમ્ તે બધું વહ સર્વ), હેતુમત્ કારણસહિત કારણકે સાત, તસ્યાશિતીયે 'તસ્યાશિતીય' અભ્યાસમાં 'તસ્યાશિતીય' અભ્યાસમેં, નિર્દિષ્ટમ્ બતાવ્યું છે બતલાવા ગયા હૈ ॥ ૫૧ ॥

Here is a recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The seasonal Dictary of Man," has been explained, with reasons, what should be and what should not be used by a man in each season, as also the principle of homologation.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ- વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમેં, તસ્યાશિતીયઃ 'તસ્યાશિતીય' 'તસ્યાશિતીય,' નામ નામનેા નામકા, ષષ્ઠઃ છઠ્ઠો છઠ્ઠા, અધ્યાયઃ અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયેા સમાપ્ત હુઆ ॥ ૬ ॥

6. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Seasonal Dietary and Regimen of Man" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातवो अध्याय अध्याय सातवाँ Chapter VII

नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः एवे आरब्धो अथ आगे, नवेगान्धारणीयम्
'न वेगान्धारणीय' नाम्ना 'न वेगान्धारणीय' नामकं,
'नवेगान्धारणीय' अध्यायानु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करेण व्याख्यान करेण ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे अ
हम विषयमे निम्न प्रकारसे ही, बाह्र हम कहेंगे छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chap-
ter entitled "Natural urges should
not be suppressed."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

येषां वेगान्धारयेत्—

न वेगान् धारयेद्धीमाजातान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसो न घानस्य न छर्द्याः क्षयथोर्न च ॥ ३ ॥

नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् श्रुत्पिपासयोः ।

न वाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥४॥

धीमान् शुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुष, मूत्रपुरीषयोः
मूत्र अने भणना मूत्र और मरके, जातान् उत्पन्न
थयेत्ता उत्पन्न हुए, वेगान् वेगान्-द्वारेण वेगोंको,
न धारयेत् नदि रोकवा न रोकें, रेतसः वीर्यना वीर्यके,
छर्द्याः उत्सर्जना वृमनके, न नदि नदी, क्षयथोः च छिन्नना
छिन्नके, न नदि नदी, उद्गारस्य ओद्गारना उद्गारके, न
नदि नदी, जृम्भायाः अग्रासांना जम्भाईके, न नदि नदी,

३. धीमान्-धीमो (प.)

.. जातान्-जातु (तैथ)

.. न छर्द्याः-न वृम्या (ग. घ. च. ञ. थ. ङ. ध.)

४. निःश्वासस्य श्रमेण-निःश्वासश्रमणेन न (ध. प.)

क्षुत्-भुजना भूखके, पिपासयोः अने तरसना और
प्यासके, न नदि नदी, वाष्पस्य आंसुना आंसुके, न
नदि नदी, निद्रायाः निद्राना निद्राके, न नदि नदी,
श्रमेण अने श्रमजनित और श्रमजनित, निःश्वासस्य च
श्वासना श्वासके, वेगान् वेगान् वेगोंको, न नदि रोकवा
न रोकें ॥ ३-४ ॥

3-4. A wise person should not
suppress the natural urges for urine,
feces, semen, flatus, vomiting, sneezing,
eructation, yawning, hunger, thirst,
tears, sleep and deep breath after
exertion.

मूत्रनिग्रहे दोषस्तच्चिकित्सा च—

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥५॥

जातान् उत्पन्न थयेत्ता उत्पन्न हुए, एतान् ये इन,
वेगान् वेगान् वेगोंको, धारयतः रोकनारने रोकनेवाले
पुरुषमे, ये रोगाः वे रोगा जो रोग, भवन्ति थाथ छे
जंतें हैं, तान् ते उनको, चिकित्सार्थं चिकित्सा भाटे
चिकित्साके लिए, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् अलग अलग,
निगदतः कहेंता थेवा कहते हुए, मे भारी पासेथी
सुनेगे, शृणु सांभणो सुनो ॥ ५ ॥

5. Listen, as I describe one by
one, for the purpose of treatment,
the various diseases which are born
of the suppression of these urges.

यस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

विनामो वंक्षणाहाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

मूत्रनिग्रहे मूत्रना वेगने रोकवार्थी मूत्रके वेगको
रोकनेपर, यस्ति-मूत्राशय मूत्राशय, मेहनयोः अने मूत्रे-
निग्रहमां और मूत्रेन्द्रियमे, शूलम् शूल शूल, मूत्रकृच्छ्रम्
मूत्रकृच्छ्र कष्टमे मूत्रका आना, शिरोरुजां भाथाने दुधावे

५. एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये-यहां
सधारणादयेन व्याधयस्तु निबोध मे । (ग.)

.. तान्मे-तान्मे (ध. ङ.)

६. मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा-शिरोरुजकृच्छ्रमूत्रता (ग. घ. ङ.)

.. विनामो वंक्षणाहाहः-विमर्शो वंक्षणाहाहः (ङ.)

शिर्षद, विनाम. भेदः वशी ननु दर्दके कारण मुक्त जाना, वंक्षण- स थगना भूशभा और वंक्षण प्रदेशमें, जानाहः नकुडध गथा नेवी पीय आनद, एतत् अये, लिङ्गम् लक्षणो लक्षण, स्यात् थाय छे होते हैं ॥६॥

6. Pain in the region of the bladder and the genitals, dysuria, headache, flexure of the body and retention of urine causing distension of the lower abdomen, are the symptoms produced by suppression of the urge for urination.

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म च ॥७॥

मूत्रे मूत्रने मत्रकी, प्रतिहते आधात थतां रुकावटमें, स्वेद- स्वेदन स्वेद, अवगाहन- अवगाहन अवगाहन, अभ्यङ्गान् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सर्पिषः धृतने धृतका, अवपीडकम् च अवपीडनउपथी प्रयोग अवपीडन रूपमें प्रयोग, त्रिविधम् वस्तिकर्म च अने त्रिधु मन्त्रेण अस्तिकर्म और तीन प्रकारका वस्तिकर्म कुर्यात् मन्त्रेण अने अने करना चाहिए ॥ ७ ॥

7. Sudation, immersion-bath, inunction, oppressive dose of ghee and triple enema (two kinds of rectal enema and one urethral douche) are recommended in retention of urine.

पुरीषवेगविधाग्ने दोषास्तच्चिकित्सा च—

पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टानाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥८॥

पुरीषे भगना मलके, विधारिते वेगने रेडवाथी रोकनेपर, पक्वाशय- पक्वाशयनुं शूल पक्वाशयका शूल, शिरःशूलम् भाथानुं शूल शिगी वैदना, वातवर्च- अपाननी तथा भगनी मलवात तथा पुरीषका अप्रवर्तनम् अप्रवर्तित रुक जाना, पिण्डका- पिण्डका पिण्डकोद्वेष्टानाध्मानं, उद्वेष्टन- गेटडां थडां गेटन, आध्मानः

७. सर्पिषश्चावपीडकम्—सर्पिषश्चावपीडनम् (प.)

८. वातवर्चोऽप्रवर्तनम्—वातवर्चोनिरोधनम् (घ. झ. ड. द. प.)

११. ध्मानं—ध्माने (ग.)

अने आदरे और अकारा, स्यात् थाय छे होते हैं ॥ ८ ॥

8. Intestinal colic, headache, retention of flatus and feces, cramps in calf muscles and distension of abdomen result from the suppression of the urge for defecation.

स्वेदाभ्यङ्गावगाहान् यतयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्चस्यजपानं प्रमाथि च ॥९॥

वर्चसि भगने पुरीषकी, प्रतिहते रेड थतां रुकावट होनेपर, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, अवगाहान् च अवगाहन अवगाहन, यतयो वर्तिप्रयोग वर्तिप्रयोग, वस्तिकर्म च अस्तिकर्म वस्तिकर्म, प्रमाथि अजपानम् च अने विश्लेदी अजपान और विश्लेदी अजपान, हितम् हितकर छे हितकर हैं ॥ ९ ॥

9. Sudation, inunction, immersion-bath, suppositories, enemata and carminative eats and drinks are beneficial in retention of feces.

शुक्रं प्रतिहते दोषास्तच्चिकित्सा च—

मेदो वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुक्रे विषडं मूत्रमेव च ॥१०॥

शुक्रे वीर्यना वीर्यके, प्रतिहते वेगने रेडवाथी रुकनेपर, मेदो मेदो मेदो, वृषणयोः तथा वृषणोः तथा वृषणोः, शूलम् शूल शूल, अङ्गमर्दः अङ्गमर्द अङ्गोमें पीडा, हृदि हृदयभां हृदयमें, व्यथा पीडा पीडा, मूत्रम् एव च अने मूत्रने और मूत्रका मी, विषडम् रेड रोध, भवेत् थाय छे होता है ॥ १० ॥

10. Pain in the phallus and testes, body-ache, cardiac pain and retention of urine result from the suppression of the urge for seminal discharge.

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधाः ।

शालिः पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥११॥

११. वर्चस्यजपानं—वर्चस्यजपानं (घ.)

१०. मेदो वृषणयोः—मेदोवृषणयोः (घ.)

તત્ર તેભાં ઉસમેં, અભ્યક્ષઃ અભ્યંગ અભ્યક્ષ, અવગાહઃ
ચ અવગાહ અવગાહન, મદિરા મદિરા મદિરા, ચરણા-
નુષાઃ કુકુટાનું માંસ કુકુટકા માંસ, શાલિઃ શાળના
ચોખા શાલિચાવલ, પયઃ દૂધ દૂધ, નિરુહઃ ચ નિરુહ-
અસ્તિ નિરુહવસ્તિ, મૈથુનમ્ ઇવ ચ અને મૈથુન ઓર
મૈથુન, શાસ્ત્રમ્ હિતકર છે હિતકર હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. In this condition, inunction, immersion-bath, madira wine, flesh of cocks, sali rice, milk, evacuative enema and sexual intercourse are recommended.

અધોષાતનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ--

સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્લમઃ ।

જઠરે વાતજાધ્માન્યે રોગાઃ સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥૧૨॥

વાત-અપાન વાયુના મલવાતકો, નિગ્રહાત્ વેગને
રોકવાથી રોકનેસે, ચિટ્-મળ પુરીષ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર,
વાતાનામ્ અને વાયુનો ઓર વાયુકા, સક્ષઃ અવરોધ
અવરોધ, આધ્માનમ્ આધરો અફારા, વેદના વેદના દર્દ,
ક્લમઃ થાક શ્રમ, જઠરે ચ અને જઠરમાં ઓર પેટમાં, વાતજાઃ
જાન્યે વાતજાન્ય ખીબ વાતજન્ય દૂસરે, રોગાઃ રોગો
રોગ, સ્યુઃ થાય છે હો જાતે હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. Retention of feces, urine and of flatus, distension of abdomen, pain, exhaustion and other disorders in the abdomen caused by vata, result from suppression of the urge for flatus.

ઘ્રીતસ્વેદવિષિસ્તત્ર વર્તયો મોજનાનિ ચ ।

પાનાનિ વસ્તયઞ્ચૈવ શસ્તં વાતાનુલોમનમ્ ॥૧૩॥

તત્ર તેભાં ઉસમેં, સ્નેહ-સ્નેહન સ્નેહ, સ્વેદવિષિઃ
સ્વેદન સ્વેદન, વર્તયઃ વર્તિપ્રયોગ વર્તિપ્રયોગ, મોજનાનિ
ચ તેમજ ભોજન એવં મોજન, પાનાનિ પાન પાન,

૧૩. સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામ્-વાતમૂત્રપુર્ગાણામ્ (જ ઢ.)

‘, સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્લમઃ-વાતમૂત્રપુર્ગાણાં
સક્ષાધ્માનં ક્લમો રુજા (લ. વ. ક્ષ. ૧. ૫.)

‘, સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્લમઃ-વાતમૂત્રપુરી-
ષાણાં સક્ષાધ્માનં શિરોરુજા (૫.)

વસ્તયઃ ચ ઇવ અને અસ્તિઓ એ તથા ઓર વસ્તિ,
વાત-વાયુનું વાતકા, અનુલોમનમ્ અનુલોમન કરનારો
પદાર્થો અનુલોમન કરનેવાલે પદાર્થ, શાસ્ત્રમ્ પ્રશસ્ત છે
પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. The procedure of oleation and sudation, suppositories, carminative eats and drinks and enemata are recommended in this condition.

કર્દિનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ--

કણ્ઠકોઠારુચિવ્યક્ષોથપાણ્ડ્વામયજ્વરાઃ ।

કુષ્ઠહૃણાસવીસર્પાશ્ચર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥૧૪॥

કર્દિ-ઉલ્લીના વેગને વમન વેગકો, નિગ્રહજાઃ
રોકવાથી રોકનેસે, કણ્ઠ-કંઠ કણ્ઠ, કોઠ-કોઠ કોઠ,
અરુચિ-અરુચિ અરુચિ, વ્યક્ષ-વ્યંગ વ્યક્ષ, શોથ-શોથ
શોથ, પાણ્ડ્વા-આમય-પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, જ્વરાઃ જ્વર
જ્વર, કુષ્ઠ-કુષ્ઠ કુષ્ઠ, હૃણાસ-ભોળ જી મચલાના, વીસર્પાઃ
અને રતના ઓર વિસર્પ, ગદાઃ એ રોગો ઉત્પન્ન થાય
છે એ રોગ ઉત્પન્ન થોતે હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. Pruritus, wheals, anorexia, freckles, edema, anemia, fever, dermatosis, nausea and acute spreading affections result from suppression of the urge for vomiting.

મુક્ત્વા પ્રચ્છર્દનં ધૂમો લક્ષ્ણં રક્તમોક્ષણમ્ ।

રુક્ષાન્નપાનં વ્યાયામો વિરેકઞ્ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૫॥

અત્ર એભાં ઉસમેં, મુક્ત્વા ખાધા પછી મોજન કરાકે,
પ્રચ્છર્દનમ્ વમન કરાવતું વમન કરાના, ધૂમઃ ધૂમપાન
ધૂમપાન, લક્ષ્ણમ્ લક્ષન લંબન, રક્તમોક્ષણમ્ રક્તમોક્ષણ
રક્તમોક્ષણ, રુક્ષ-રુક્ષ રુક્ષ, અન્નપાનમ્ અન્નપાન આન-
પાન, વ્યાયામઃ વ્યાયામ વ્યાયામ, વિરેકઃ ચ તથા
વિરેચન તથા વિરેચન, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે હિતકર હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. In this condition, vomition after taking food, smoking, starvation, depletion of blood, dry eats and drinks, physical exercise and purgation are recommended.

૧૪. શોથ-શોક (ગ.)

क्षयधुविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताधर्विमेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षययोः स्याद्विधारणात् ॥१६॥

क्षययोः अङ्गना छीकके, विधारणात् वेगने रेडवाथी वेगको रोकनेसे, मन्यास्तम्भः भन्यास्तम्भ मन्यास्तम्भ, शिरःशूलम् शिरोवेदना शिरोवेदना, अर्दित-अर्दित अर्दित, अर्धाविमेदकौ आधाशीशी अर्धाविमेदक, इन्द्रियाणाम् च अने इन्द्रियोनी और इन्द्रियोकी, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, स्यात् थाय छे होती है ॥ १६ ॥

16. Stiffness of the neck, headache, facial paralysis, hemicrania and asthenia of the sense organs result from the suppression of the urge for sternutation.

तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।

हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥१७॥

तत्र तेभां इन रोगोमें, ऊर्ध्वजत्रुकं जत्रुसंधि उपरना भागभां जत्रुसंधिसे ऊपरके भागमें, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेदः स्वेद स्वेद, सनावनः नस्य धूमं सहित नस्यधूमके साथ, धूमः धूमपान धूमपान, वातघ्नम् वात-घ्न वातहर, माद्यम् च अन्न अन्नका भवन, चोत्तरभक्ति-कम् अने दोषान् पछी और भोजनानन्तर, घृतम् च घृतपान घृतपान, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १७ ॥

17. In this condition, inunction, sudation of the supra clavicular upper parts of the body, smoking, nasal medication, diet alleviative of vata and postprandial potion of ghee are recommended.

उद्गारनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्प्यो विबन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहास्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥१८॥

उद्गार-ओड्डारना उद्गारके, निग्रहात् वेगने रेडवाथी

वेगको रोकनेसे, हिक्का डेडकी हिक्की, श्वासः श्वास श्वास, अरुचिः अरुचि अरुचि, कम्पः कंप कम्प, हृदय-हृदय हृदय, उरसोः अने छातीनुं और छाती, विबन्धः जडवाथी जडवाथी थाय छे रुके हुएसे मात्तम होते हैं, तत्र तेभां इनमें, हिक्कायाः डेडकीना हिक्कारोगके, तुल्यम् जेनुं समान, औषधम् औषध औषधुं ओषधी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hiccup, dyspnea, anorexia, tremor and impediment to the functions of the heart and lungs result from the suppression of the urge for eructation. Remedial measures in this condition are the same as those of hiccup.

जृम्भानिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

विनामाक्षेपसंकोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जृम्भाया निग्रहास्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥१९॥

जृम्भायाः जग्रासाना जम्भाईके, निग्रहात् वेगने रेडवाथी वेगको रोकनेसे, विनाम-वेपना वणी जडवाथी शरीरका दुहेरा होना, आक्षेप-आक्षेप आक्षेप, संकोचाः संकोच सिकुडना, सुप्तिः स्पर्शना अज्ञान स्पर्शज्ञान न होना, कम्पः कंपवात कंपवात, प्रवेपनम् अने शरीरनुं कंपवुं थाय छे और कंपना होता है, तत्र तेभां इनमें, सर्वम् सर्व सब, वातघ्नम् वातनाशक वातनाशक, औषधम् औषध उरवां ओषधी औषधका प्रयोग करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. Flexures of the body, spasm contractions, numbness, tremor and shaking result from the suppression of the urge for pendiculation. In this condition, all such measures as are alleviative of vata are indicated.

छुद्रेगनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

कार्श्यदौर्बल्यवैषम्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।

निग्रहास्तत्र क्षिणोर्णं लघु भोजनम् ॥२०॥

१७ माद्यं-मद्य (ग.प.)

१८. श्वासो-कासो (घ.श.द.घ.)

१९. सर्वं वातघ्नमौषधम्-स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् (घ.)

श्रमनिःश्वासधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च-

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विधामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥२४॥

श्रम- श्रमजन्य थकावटसे उत्पन्न, निःश्वास- निःश्वासान्ना वेगने श्वासके वेगकां, धारणात् रोकवाथी रोकनेसे गुल्म- गुल्म गुल्म, हृद्रोग हृद्रोग हृद्रोग, संमोहा अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, जायन्ते थाय १७ उत्पन्न होजाते हैं, तत्र तेषां इनके निवारणके लिए, विधामः पूर्ण विश्राम पूर्ण विश्राम, वातघ्न्यः च अने वातनाशक और वातनाशक, क्रियाः चिकित्साओ चिकित्साएँ, हिताः हितकर हैं ॥२४॥

24. Gulma, cardiac disorder and stupefaction result from the suppression of the urge for deep breathing after exertion. In this condition rest and measures alleviative of vata are recommended.

पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः ---

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।

इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥२५॥

वेग- वेग वेगोंको, निग्रहजाः रोकवाथी यथा रोकनेसे उत्पन्न होनेवाले, ये एते वे आ जा ये, रोगाः रोग, परिकीर्तिताः गण्यन्ते १८ गिने गये हैं, तेषाम् तेषां उनकी, अनुत्पत्तिं उत्पत्ति न पाय उत्पत्ति न हो, इच्छन् अने प्रयत्नान् ऐसी इच्छा रखने-वालोंके लिए, एतान् आ इन, वेगान् वेगोंको, न नहि नहीं, धारयेत् रोकवा रोकना चाहिए ॥२५॥

25. So, one who wishes to avoid the above-mentioned diseases resulting from the suppression of natural urges should not suppress these urges.

येषां वेगाः सर्वथा धारणीयाः ---

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्यकर्मणाम् ॥२६॥

इह च आ न-भमां इस जन्ममें, प्रेत्य च अने न-भान्तरमां और जन्मान्तरमें, हितार्थी कल्याण आह-

नारे अपना कल्याण चाहनेवाले मनुष्यको, अशस्तानाम् अनिष्ट इत्यादी निषिद्ध, साहसानाम् साहसेना साहस, मनः- अने मन एवं मन, वाक्- वचन वचन, काय- अने कायानां और शरीरके, कर्मणाम् कर्मोंना कर्मोंके, इमां नीचे कहेवा निम्न कहे हुए, वेगान् वेगोंने वेगोंको, तु ते। तो, धारयेत् रोकवा ओधये रोकना चाहिए ॥२६॥

26. Those who are desirous of their welfare both in this and the next world should on the other hand, suppress the rash and evil impulses of the mind, speech and body.

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।

नेर्लज्जयेर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमात्रम् ॥२७॥

बुद्धिमात्र बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुषको, लोभ- लोभ लोभ, मोह- मोह शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान तथा अहंकारना तथा अहंकारके, रोगान् वेगोंने वेगोंको, नेर्लज्ज- अने निर्लज्जता निर्लज्जता, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, अतिरागाणाम् अतिभीति प्रतिभीति, अभिध्यायाः च तथा परध्वन्यनी २४६११ वेगोंने और पर द्रव्यकी स्पृहाके वेगोंको, विधारयेत् रोकवा ओधये रोकना चाहिए ॥२७॥

27. The wise man should control the impulses of greed, grief, fear, anger, vanity, impudence, jealousy, excessive attachment and malice.

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानुत्तस्य च ।

वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥२८॥

अतिमात्रस्य अत्यंत अत्यन्त, परुषस्य कठोर, सूचकस्य आडीयुगलीवाणा चुगली खानेवाले, अनुत्तस्य नुह। झूठे, अकालयुक्तस्य अने समय वगर कहेवा धारयेत् और समयको न देखकर कहे जानेवाले, वाक्यस्य वचनना वचनके, उत्थितम् उत्पन्न थयेवा उत्पन्न हुए, वेगान् वेगोंने वेगोंको, धारयेत् रोकवा ओधये रोकना चाहिए ॥२८॥

28. One should control the impulse for speech that is harsh, extravagant, insinuating, untrue and untimely.

२७. विधारयेत्-निधारयेत् (स.)

२६. हितार्थी-हितैषी (ग. घ. च. छ. द. ध.)

वेहमवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥२९॥

स्त्रीभोग-परस्त्रीसंभोग परस्त्रीसंभोग, स्तेय-थोरी चोरी, हिंसाद्या हिंसा वगैरे हिंसा आदिकी, या नो जो, काचिद् कहीं कोई, वेहमवृत्तिः शरीरनी अवृत्ति शरीरकी अवृत्ति, परपीडया पीडनी पीडा भाटे दूसरेकी पीडाके लिए, विद्यते हुआ हो तो, तस्याः तेना उसके, वेगान् वेगने वेगोंको, विधारयेत् रोकना चाहिए ॥ २९ ॥

29. One should control the impulses for all such activities of the body as are injurious to others, i. e. adultery, theft, inflicting pain etc.

साहसारीनां वेगधारणे गुणाः—

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥३०॥

मनो-मन मन, वाक्-वचन वचन, काय-अने कामाना और शरीरके, कर्मणाम् व्यापारेना कर्मोंका, विपापत्वाद् निष्पापपक्षुशी पापरहित होनेसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, पुण्यशब्दः पवित्र कीर्तिवाणो पवित्र कीर्तिवाला होता है, सुखी ते सुखी धर्म सुखी होकर, धर्म-धर्म धर्म, धर्म-अर्थ अर्थ, कामान् तथा कामने। एवं कामका, भुङ्क्ते उपभोग करे छे उपभोग करता है, चिनोति च अने ओओने। संथय करे छे और इनका समझ करता है ॥ ३० ॥

30. Being free from the sins relating to the activities of the mind,

२९. विषयते—वर्तते (ग. घ. च. झ. ष. प.)

३० पतञ्जलिकोशान्तरम्—

त्यागिज्जलकुटाकर्षाद् धनुराकर्षणादपि ।

व्यायामाद्बुधबालानां व्यायाम इति शब्दितः ।

गात्रेष्वाम्यमानेषु तेषु रक्तं विभावति ।

• तद्वाग्नेषु चित्तं हि मासीभवति मर्दनाच्च ॥

श्रोतः सुखो वायुर्बः स चापि प्रतिसार्यते ।

• मास्ते प्रगुणीभूते सुखं गात्रेषु भाषते ॥

कान्तवर्णस्वमङ्गानां सुविभक्तस्वमेव च ।

प्रसूदन्नासनिःश्वसचेष्टस्वमश्ने रुचिः ॥

स्त्वधिकः पाठः (ग. घ. प.) पुस्तकेषु

speech and body, the happy man of righteous nature enjoys and acquires spiritual merit, wealth and sense-pleasures.

व्यायामस्य लक्षणम्—

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥३१॥

देहव्यायाम-शारीरिक व्यायाम शारीरिक व्यायाम, संख्याता नाभनी नामकी, या च नो जो, इष्टा अलीष्ट असीष्ट, शरीर-शरीरनी शरीरकी, चेष्टा थोष्टा चेष्टा, स्थैर्यार्था शरीरनी स्थिरता भाटे शरीरकी स्थिरताके लिए हो, बलवर्धिनी तथा अश्र वधारवा भाटे होय तथा बल बढ़ानेके लिए हो, ताम् ते उसका, मात्रया प्रमात्रुसर मात्रापूर्वक, समाचरेत् करवी अच्छे सेवन करना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That activity of the body, which is meant to increase its firmness and strength is regarded as physical exercise; it should be practised in the right measure.

व्यायामस्य गुणाः—

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

लाघवम् शरीरभां श्रुता शरीरमें लघुता, कर्म-सामर्थ्यम् कार्य करवानी शक्ति कार्य करनेकी शक्ति, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, दुःखसहिष्णुता दुःख सहन करवानी शक्ति दुःखोंको सहन करनेकी शक्ति, दोषक्षयः दोषोंने क्षय दोषोंका क्षय, अग्निवृद्धिः च अने अग्निनी वृद्धि और अग्निकी वृद्धि, व्यायामात् व्यायामार्थी व्यायामसे, उपजायते थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ३२ ॥

३१. स्थैर्यार्था—स्थैर्यात्मा (प.)

३२. दुःखं—दुःखं (घ. च. झ. ष. द.)

• पतञ्जलिकोशान्तरम्—

क्रमवृद्धया सदारोषशरीरबलपुष्टिदः ।

आरोग्यवकपुष्टिनिः स एवाक्रमसेवितः ॥

स्त्वधिकः पाठः (घ. प.) पुस्तकेषु

32. Lightness, capacity for work, firmness, tolerance to hardship, subsidence of humoral discordance and stimulation of the gastric fire accrue from exercise.

अतिव्यायामे दोषाः—

श्रमः क्लमः क्षयस्त्वृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥

अति-अतिशय अतिशय, व्यायामतः व्यायामधी व्यायामते, श्रमः श्रम थकावट, क्लमः कंटाणो क्लम, क्षयः क्षयक्षय धातुओंका क्षय, तृष्णा तृप्ति तृष्णा, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, प्रतामकः प्रतमक श्वास प्रतमक श्वास, कासः भांसी कांसी, ज्वरः ताप ज्वर, छर्दिः च अने उल्टी और वमन, जायते आय छे होती है ॥ ३३ ॥

33. Fatigue, exhaustion, wasting, thirst, hemothermia, dyspnea (asthma), cough, fever and vomiting result from over-exercise.

३३. एनच्छलोकानन्तरम्—

अरोगो जीर्णभक्तश्च नरो व्यायाममाचरेत् ।

नातिपीडाकरो देहे बलवान् श्लेष्मके गदे ॥

व्यायामोष्णशरीरत्वाच्च स्वेदाच्च प्रविलासिते ।

श्लेष्मणि श्लेष्मका रोगा न भवन्ति गर्गरिणः ॥

अजीर्णिनस्त्वामरसो व्यायामेनाकुलीकृतः ।

देहे विसर्पजनयेत् रक्तपित्तमयान् गदान् ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु

एनच्छलोकानन्तरं च—

अतिव्यायामभाराद्धवर्कमभिश्चातिकर्षिताः ।

क्लोषशोकमयायासैः क्लान्ता ये चापि मानवाः ॥

बालवृद्धप्रवाताश्च येचोर्ध्वबहुभाषकाः ।

ते नर्भेयुर्बायामं तृपिनाः क्षुपिताश्च ये ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके

येऽतिव्यायामतो रोगा मानवानां भवन्ति हि ।

हृन्मांसरसशरीरवस्तिभिस्तानुपाचरेत् ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु

(स्वेदागमः श्वासबुद्धिर्गामाणां लाघवं तद्यत् ।

इदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

स्वेद- परसेवानुं पसीनेका, आगमः आयुं आना, श्वासबुद्धिः श्वासनुं वधुं श्वासका बटना, तथा गामाणां गामेनी शरीरका, लाघवं वधुता हलकापन, इदयादि- अने इदं वगेरेने और इदं अधिक, उपरोधः च उपरोध उपरोध, इति आ वे, व्यायाम- व्यायामनुं व्यायामके, लक्षणम् वधुता छे लक्षण है ॥ १ ॥

33-(1). The appearance of perspiration, increased respiration, lightness of limbs and a feeling of oppression in the cardiac region indicate the full measure of physical exercise.

अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत—

व्यायामहास्यभाष्याध्वमाध्यधर्मप्रजागरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, हास्य- हस्य हंसना, भाष्य- भाष्य भोषण अधिक बोलना, अध्व- पगे भुसादरी कर्त्तवी पदल मुसाफरी, माध्यधर्म- मैथुन मैथुन, प्रजागरान् तथा उभगरानो तथा रात्रिजागरणका, उचितान् अभ्यास होय अभ्यास होने पर, अपि तो पक्षु भी, बुद्धिमान् बुद्धिमान् भाष्यसे तेओनु बुद्धिमान् पुरुष उनका, अति- अतिशय अधिक, मात्रया प्रमात्रमा मात्रामें, न सेवेत सेवन न करवुं ओधिसे सेवन न करे ॥ ३४ ॥

34. The wise man should not indulge in an excess of physical exercise, laughter, speaking, walking, sex-act and waking at night, even if he is accustomed to such practices.

तेषामतिमात्रसेवने दोषाः—

एतानेवंविधांश्चाभ्यान् योऽतिमात्रं निवेद्यते ।

गजं सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥

(१) लाघवं तथा—चाति लाघवं (ग. व. प.)

,, इदयाद्युपरोधश्च—इदयाद्युपरोधश्च (ग.)

एताम् आ इन्धे, एवंविधान् अने जीवी अतनां और इह प्रकारके, जन्मान् च जीवन् कर्षीने अन्य कर्षीका, सः ने जो, अतिमात्रम् अतिमात्रमां अतिमात्रमं, शिवेवते सेवे छे सेवन करता है, सः ते वह, गजम् अथीने हाथीको, आकर्षन् जेअत्ता सींचते हुए, सिद्धा इव सिद्धी पेडे सिद्धी तरह, सहसा तस्मै तुरन्त, निनइवति नाश पावे छे नष्ट हो जाता है ॥३५॥

35. The person, who indulges in such and similar other activities to an excess, comes by a violent end, like a lion trying to drag the body of an elephant.

व्यायामानर्हाः—

(अतिव्यवायभाराध्वकर्ममिच्छातिकर्षिताः

क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥२॥

बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोर्ध्वैर्बहुभाषकाः ।

ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुब्धितास्तृप्तिताश्च ये ॥ २ ॥)

ये च अपि ने जो, मानवाः भाषुसे मनुष्य, अति-अति अति, व्यव-मैथुन मैथुन, भार-भारभरभु भार उठाना, जघ्न-अने पंथ करवे और पैदल चलना, कर्मभिः च ओ कर्मोथी इन कर्मोंसे, अतिकर्षिताः अत्यंत दृश अर्ध गयेला होय अधिक कृषा हो गये हों, (ये च अपि ने और जो, मानवाः भाषुसे मनुष्य,) क्रोध-क्रोध क्रोध, शोक-शोक शोक, भय-भय अने भय, आयासैः तथा श्रमथी तथा श्रमसे, क्रान्ताः पीडित थयेला होय पीडित हो गये हों, ये च अने ने और जो, बाल-बालक बाल, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, प्रवाताः च प्रवण वातयुक्त होय और जो प्रबल वातयुक्त हों, (ये च उर्ध्वैः अने नेओ) उर्ध्वे अथाने और जो उच्च स्तरसे, बहुभाषकाः धक्षुं क्षापक्षु करनारा होय बहुत भाषण करते हों, ये च अने नेओ और जो, क्षुब्धिताः भूभ्या भूले, तृप्तिताः च अने तस्मै होय और प्याससे पीडित हों, ते तेओओ उनको, व्यायामम् व्यायाम वर्जयेयुः छोडी देवे छोड़ देना चाहिए ॥ १-२ ॥

* 35-(1-2). Those who are emaciated by excessive indulgence in sex-act, load-carrying and way-faring, those

who are afflicted with anger, grief, fear and toil, those who are of tender age or advanced in age or of vata habitus and those who are given to loud and much talk as well as those afflicted with hunger and thirst should avoid physical exercise.

हिताहितसेवनवर्जनक्रमः—

उचितद्विहितासीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६

सीमान् शुद्धिमान् बुद्धिमान्, नरः भाषुसे पुरुषको चाहिए कि, उचितद्विहिता अशुद्धिमान्-अशुद्धिमान् सेवेथी अभ्यास कियेहुए, अहितद्विहिता अहितकरनेवाले आहार विहार आदिको, क्रमशः क्रमशः क्रमशः, विरमेन् परित्याग करवे छोड़ दे, हितम् च अने हितकारी वस्तु और हितकरनेवाले आहार विहार आदिका, क्रमेण क्रमशः क्रमपूर्वक, सेवेत सेवन करवुं सेवन करे, नर अर्थात् यहा, क्रमः क्रमो क्रमका, उपदिश्यते उपदेश करवाभां आवे छे उपदेश किया जाता है ॥ ३६ ॥

36. By degrees, the wise man should free himself from unwholesome habits; also, by degrees, he should develop wholesome habits. This process of gradual change will now be described.

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

ताभ्याम् हित तथा अहित पदार्थोंमेंथी हित और अहित पदार्थोंसे, प्रक्षेप-हितपदार्थना सेवनमां हित-पदार्थके सेवनमें, नर्षचये अने अहित पदार्थना त्यागमां और अहित पदार्थके त्यागमें, पादांशिकः अर्थात्शने। चतुर्थांशका, क्रमः क्रम क्रम, भवेत् विहित छे कहा गया ।, एकान्तरम् तेनी साथे ओक दिवसना अंतरने। क्रम उसके साथ एक दिनके अंतरका क्रम, ततः ऊर्ध्वम् च त्पार पछी उसके बाद, द्व्यन्तरम् दो दिवसना अंतरने। क्रम दो दिनके अंतरका क्रम, तथा अने त्पार पछी और उसके बाद, त्र्यन्तरम् त्रक्षु दिवसना अंतरने।

३६ तीव्र होने के अंतरका कम, (जैसे विरिह उ होता है) ॥३०॥

37. The acquisition of the new good habits and the giving-up of the old bad ones should be achieved by regular quarter-steps of decrease (as regards the bad habits) and increase (as regards the good habits) at orderly intervals of one, two and three days.

क्रमेण हितसेवनाहितस्यागे गुणाः—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो याम्यपुनर्भाविमप्रकम्या भवन्ति च ॥३८॥

दोषाः दोषो दोष, क्रमेण ३६थी क्रमपूर्वक, अपचिताः क्षीयु भीन, सन्तः भूता होते हुए, अपुनर्भाविम् यान्ति इरीथी उत्पन्न भूता नथी फिर उत्पन्न नहीं होते, गुणाः च अने गुणो और गुण, क्रमेण ३६सेवनथी क्रमसेवनेसे, उपचिताः वृद्धि पायेला बढे, (सन्तः भूता हुए), अप्रकम्याः स्थिर स्थिर, भवन्ति थाय्ये होते हैं ॥३८॥

38. By gradual withdrawal, addictions do not revert and wholesome habits gradually acquired become firmly implanted.

सदातुरा अनतुराश्च मानवाः—

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।
इक्ष्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥३९॥

केचित् डेटलाड कई, मानवाः भुङ्क्षु मनुष्य, गर्भादि गर्भावस्थाभांथीन गर्भावस्थासे ही, सम-पित्त-अनिल-कफाः समान वात, पित्त अने ३६ प्रकृतिवाणा समान वात, पित्त और कफ प्रकृतिवाले होते हैं, (केचित् डेटलाड कई), पित्तकाः पित्ताधिक पित्तबहुल, तथा तथा तथा, (केचित् डेटलाड कई), श्लेष्मकाः ३६धिक कफबहुल, इक्ष्यन्ते डेलाय्ये उ बीजाते हैं ॥ ३९ ॥

39. From the moment of conception some men are equilibrated as regards the three humors—vata, pitta and kapha; some have a predominance of vata, some of pitta and some of kapha.

देहप्रकृतेर्लक्षणम्—

तेषामनातुराः पूर्वे वातकायाः सदातुराः ।
दोषानुशयिता दोषा देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

तेषाम् तेओभांथी इनमें, पूर्वे प्रथम डेटेला प्रथम कहे गये, अनातुराः सर्वदा बीरुगी रहे उ सदा नीरोन रहते हैं, वातकायाः अने वातबहुलादि प्रकृतिवाणा इनमें वातबहुलादि प्रकृतिवाले, सदा सदा सदा, आतुराः बीरुगी रहे उ रोगी रहते हैं, हि डारखु डे क्योंकि, एषाम् तेओनु उनके, देहप्रकृतिः डेटनु स्वास्थ्य देहका स्वास्थ्य, दोष-वात वजेरेना वातादि दोषोंके, अनुशयिता संस्कार-वाणु संस्कारवाला, उच्यते डेटेलाय्ये उ कहा जाता है ॥४०॥

40. Of them the first alone enjoy perfect health while the rest are ever liable to disease. Their body-habitus is named according to the continual predominance of a particular humor in the body.

स्वस्थस्य समसर्वरसं सात्म्यं प्रशस्तम्—

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

तेषाम् ते वातादि प्रकृतिवाणा पुरुषोनी इन वातादि प्रकृतिवाले पुरुषोंके, स्वस्थवृत्तेः स्वस्थ प्रकृतिने भाटे स्वास्थ्यके लिए, विपरीत-विपरीत विपरीत, गुणः शुद्धवाणा गुणवाले, विधिः आहार विहारनु सेवन आहार विहारका सेवन, हितः हितकर उ हितकर है, समधातोः समदोष-वाणाने समान दोषवालोंके लिए, सम-सर्व-रसम् शुद्ध २सोने भाय्य प्रभाक्षुभा उपयोग सब रसोंका योग्य परिमाणमें उपयोग, सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, प्रशस्यते डेटेलाय्ये उ कहा जाता है ॥ ४१ ॥

41. Having regard to the rules of healthful living in the case of those who are characterised by the predominance of one humor, the use of things antagonistic in quality to that particular humor is beneficial; while in the case of persons with equibanced humors, the balanced use of the articles of all tastes is recommended as being homologous to them.

મલાયનાનિ—

દ્વે મધઃ સપ્ત શિરસિ જ્ઞાનિ સ્વેદમુજ્જાનિ ચ ।
મલાયનાનિ બાધ્યન્તે કુષ્ટૈર્માત્રાધિકૈર્મલૈઃ ॥ ૪૨ ॥

મધઃ નીચે નીચે, દ્વે બે દો, શિરસિ માથામાં શિરસે, સપ્ત સાત સાત, જ્ઞાનિ છિદ્રો છિદ્ર, સ્વેદમુજ્જાનિ ચ અને ઝુવાડાનાં છિદ્રો ઓર રોમકૂપ, મલાયનાનિ આ મલમાગોંયે મલસ્થાન, કુષ્ટૈઃ કુપિત દૂષિત, માત્રા-અને પ્રમાણમાં એવાં માત્રાએ, અધિકૈઃ વધેલા અધિક, મલૈઃ મળેલાથી મળેલે, બાધ્યન્તે પીડા પામે છે દૂષિત હોતે હે ॥ ૪૨ ॥

42. There are two excretory orifices in the lower part of the trunk; there are seven cavities in the head and innumerable openings of sweat-glands all over the body; the emunctories are impaired by morbid or excessive formation of excretory products.

મલાનાં ક્ષયવૃદ્ધયોર્લક્ષણમ્—

મલવૃદ્ધિ ગુરુતયા લાઘવાન્મલસંશયમ્ ।
મલાયનાનાં કુષ્પ્યેત સક્તોત્સર્ગાદિતીવ ચ ॥ ૪૩ ॥

મલાયનાનામ્ મલમાગોંયા મલમાગોંયે, ગુરુતયા ભારેપણથી ગુર્હ હોનેસે, મલવૃદ્ધિમ્ મલની વૃદ્ધિ મલ-વૃદ્ધિકો, લાઘવાત્ અને લઘુપણથી ઓર લઘુ હોનેસે, મલસંશયમ્ મલને ક્ષય મલક્ષયકો, કુષ્પ્યેત સમજવે જ્ઞાનના ચાહિયે, જતીવ તેમજ અતિ એવાં અતિ, સક્તો-

૪૨. સ્વેદમુજ્જાનિ—સ્વેદબાનિ (વ. ચ.)

૪૩. ગુરુતયા—ગુરુત્વેન (વ. ચ. જ્ઞ. ત.)

અમૃતપ્રતિથી મલની વૃદ્ધિ અમૃતપ્રતિ મલવૃદ્ધિ, ઉત્સર્ગાદિ ચ તથા અતિ ઉત્સર્ગથી મલને ક્ષય સમજવે ઓર મલને અતિ ઉત્સર્ગસે મલક્ષય જાનના ચાહિયે. ॥ ૪૩ ॥

43. The excessive or scanty formation of the excretory products is known by the enlargement or contraction of the emunctory concerned, as also by excessive discharge or suppression of the excrement.

તજ્ઞાનાં વ્યાધીના ક્રિયાક્રમ.—

તાન ત્રોપલિસ્ફૃગૈરાદિશ્ય વ્યાધીન્ સાધ્યાનુપાચરેત્ ।
વ્યાધિન્નુપ્રતિહૃન્દૈર્માત્રાકાલૌ વિચારયન્ ॥ ૪૪ ॥

તાન્ મલવૃદ્ધિ અને મલક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા તે મલવૃદ્ધિ ઓર મલક્ષયસે ઉત્પન્ન હુએ ઉન, વ્યાધીન્ રોગોને રોગોંયે, દોષલિસ્ફૃગૈઃ વાતાદિ લક્ષણોથી વાતાદિ લક્ષણોંયે, જાદિશ્ય ઓળખીને જાનકર, સાધ્યાન્ સાધ્ય રોગોંયે સાધ્ય રોગોંયે, માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલૌ અને કાળને ઓર કાલકા, વિચારયન્ વિચાર કરીને વિચાર કરકે, વ્યાધિ- વ્યાધિ વ્યાધિ, હેતુ- અને હેતુથી એવાં હેતુસે, પ્રતિહૃન્દૈઃ વિપરીત ક્ષય ભાવનારાં ઓળખીથી વિપરીત ફલ લાનેવાલી ઓળખિયોંયે, ઉપાચરેત્ ઉપચાર કરવે ચિકિત્સા કરે ॥ ૪૪ ॥

44. Diagnosing these disorders by their characteristic signs and morbidity, the physician should treat the curable diseases by remedies which are antagonistic to the diseases and their causative factors with due consideration of dose and time.

સ્વસ્થવૃત્તેભવે હેતુઃ—

વિષમસ્વસ્થવૃત્તાનામેતે રોગાસ્તથાડયરે ।
જાયન્તેડનાતુરસ્તસ્માત્ સ્વસ્થવૃત્તપરો ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

વિષમ-સ્વસ્થ-વૃત્તાનામ્ સ્વસ્થવૃત્તાના નિષ્ક્રમેને અનુ-સરી નહિ ચાલનારાઓને સ્વસ્થવૃત્તકે નિષ્ક્રમોંયે અનુસાર નહીં ચલનેવાળોંયે, એતે આ રોગોંયે રોગ, તથા જયરે તથા યીજ તથા અન્ન, રોગાઃ સ્થોભાદિ રોગો

સ્ત્રીનાદિ રોગ, જાણ્યે ઉપન્યાસ છે उत्पन्न होते हैं. તત્સાદ તેથી इस किए, जगत्पुनः रोग भया पदेक्षान् રોગ નોતેસે પૂર્વ હી, स्वस्थवृत्त-स्वस्थवृत्तयुं स्वस्थवृत्तका, चरः पावन કરવામાં નવર પાલન કરનેમં તત્પર, भवेत् થવું બેઠકે રહના चाहिए ॥ ૪૫ ॥

45. These and other diseases occur in those who do not observe the rules of healthful living. Hence the healthy man should be diligent in the observance of the rules of healthful living.

નિઝધિકારાણામનુત્પત્તૌ વિધિઃ—

માધવપ્રથમે માસિ નભસ્યપ્રથમે પુનઃ ।

સહસ્યપ્રથમે ચૈવ હારયેદોષસંચયમ્ ॥ ૪૬ ॥

માધવ- વૈશાખની વૈશાખકે, પ્રથમે પહેલાના પહેલે, માસિ ચૈત્ર માસમાં કદને ચૈત્ર માસમં કફકો, પુનઃ વળી ફિર, નભસ્ય- જાદરવાની પહેલાના માદ્રપદમે, પ્રથમે શ્રાવણ માસમાં વાયુને પદલે શ્રાવણ માસમં વાયુકો, સહસ્ય અને પોષની પહેલાના ઓર પૌષસે, પ્રથમે ચ પુષ માગશર માસમાં પિત્તને પહેલે માર્ગશીર્ષ માસમં પિત્તકો, દોષસંચયમ્ આવી રીતે દોષોના સંચયને इस तरह दोषसंचयको, हारयेत् इर કરવે બાહર કરના चाहिए ॥ ૪૬ ॥

46. One should eliminate the accumulated morbid matter in the months of Chaitra, Sravana and Margaseersha.

સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધશરીરાણામૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ નિત્યશઃ ।

ચસ્તિકર્મ તતઃ કુર્યાન્નસ્યકર્મ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૪૭॥

બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન વેદો બુદ્ધિમાન વૈદ્ય, નિત્યશઃ કાલાનુસાર કાલાનુસાર, સ્તિગ્ધ- સ્નેહન સ્નેહન, સ્તિગ્ધ- અને સ્વેદન પામેશ્વ ઓર સ્વેદન કિયે, શરીરાણામ્ શરીરવાળાઓને શરીરવાળાંકો, ऊर्ध्वम् વમન વમન, અથઃ વિરેચન વિરેચન, ચસ્તિકર્મ અસ્તિકર્મ ચસ્તિકર્મ,

૪૬. હારયેત્—હારવેત્ (ગ. ૧.)

૪૭. નિત્યશઃ—બુદ્ધિમાન્ (વ. ૩.)

,, નસ્યકર્મ—નસ્યકર્મ (ગ. ૪.)

સતઃ, ચ અને ત્યાગ્યમી ઓર ઉત્તરે, પ્રીતે, અસ્તિકર્મ નસ્યકર્મ નસ્યકર્મ, ઉર્ધ્વમ્, કર્મ, કર્મને ॥ ૪૭ ॥

47. The wise physician should, after preliminary preparation of the body with the oleation and sudation procedures, carry out the purificatory procedures of vomition, purgation, enema and errhines according to the season.

યથાક્રમં યથાયોગ્યમન ઊર્ધ્વં પ્રયોજયેત્ ।

રસાયનાનિ સિદ્ધાનિ વૃષ્યયોગાંશ્ચ કાલચિત્ ॥૪૮॥

અતઃ એ શોધનકે, ઊર્ધ્વમ્ પછી વીઠે, કાલચિત્ દેશ- કાલ બાહુનાર વૈદ્ય દેશ કાલાદિકો સમજનેવાલા વૈદ્ય, યથાક્રમમ્ ક્રમાનુસાર ક્રમાનુસાર, યથાયોગ્યમ્ અને યોગ્યતાનુસાર ઓર જેસે યોગ્યનો વૈસે, સિદ્ધાનિ સિદ્ધ સિદ્ધ, રસાયનાનિ રસાયનો રસાયનો, વૃષ્યયોગાંશ્ચ તથા વાશકરણ યોગોનો ઓર વાશીકરણ યોગોનો પ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરવે બેઠકે પ્રયોગ કરાવે ॥ ૪૮ ॥

48. Thereafter the physician skilled in the science of climatology should administer alterative and virilific remedies of tested efficacy systematically and as indicated.

રોગાસ્તથા ન જાયન્તે પ્રકૃતિસ્થેષુ ધાતુષુ ।

ધાતવશ્ચામિવર્ધન્તે જરા માન્ધ્યમુપૈતિ ચ ॥૪૯॥

તથા તે પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार करने पर, ધાતુષુ વાતાદિ ધાતુઓ ધાતુઓકે, પ્રકૃતિસ્થેષુ સામાન્ય- વસ્થામાં રહેવાથી પ્રકૃતિમં રહેનેસે, રોગાઃ રોગો રોગ, ન જાયન્તે થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુઓકે, અમિવર્ધન્તે વધે છે वृद्धि होती है, जरा च અને વૃદ્ધાવસ્થા ઓર વૃદ્ધાવસ્થા, માન્ધ્યમ્ મોટી દેરસે उपैति આવે છે आती है ॥ ૪૯ ॥

49. Thus the body-elements being restored to the normal state, suscep-

૪૮. યથાયોગ્યમતઃ—યથાયોગ્યમતઃ (ગ. ૧. ૪. ૩.)

૪૯. તથા—તત્ત્વ (ગ.)

,, માન્ધ્યમુપૈતિ ચ—વાન્તામુપૈતિ ચ (દ.)

tibility to disease disappears, the body-elements get aggrandised and the pace of age is slackened.

विचिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।

मिजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

मिजानाम् शरीरदोषजन्य, विकाराणाम् विकारोन्मी विकारोको, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न थाय ते भाटे उत्पन्न न होने देनेके लिए, एषः आ यह, विधिः विधि विधि, निदर्शितः अता-व्यां छे कह ही है, इतरेषाम् भीम् शरीरानी अनुत्पत्तिने। विधि अन्य रोगोंकी अनुत्पत्तिकी विधि, तु तो। तो, पृथक् पृथक् पृथक्, एव न ही, उपदेक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहेंगे ॥ ५० ॥

50. Such is the procedure laid down for the prevention of the endogenous diseases. As regards the prevention of other types of diseases, we shall instruct separately.

आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्—

ये भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।

नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५१ ॥

नृणाम् माधुसेने पुरुषोंमें, भूत- भूत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि- अग्नि अग्नि, संप्रहारादि-अने प्रहारे वजेरेथी और चोट आदि, संभवाः उत्पन्न भवेद्या उत्पन्न हुए, ये नो जो, आगन्तवः आगंतुक आगन्तुक, रोगाः शरीर रोग होते हैं, तेषु तेओभां उनमें, प्रज्ञा शुद्धिदोष न बुद्धिदोष ही, अपराध्यति डारखुभूत छे कारण होता है ॥ ५१ ॥

51. The exogenous diseases of human beings, proceeding from evil spirits, poison, air, fire, trauma and such other things, are due to "volitional transgression"

ईर्ष्याशोकमयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५२ ॥

५०. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (प. म.)

ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, शोक- शोक शोक, मय- मय मय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान- मान मान, द्वेष-द्वेषः च द्वेष वजेरे द्वेष आदि, ये नो जो, मनोविकाराः मानस विकारी मानसिक रोग, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, ते सर्वे ते सर्व वे सब, अपि पक्षु जी, प्रज्ञापराधजाः प्रज्ञापराधजन्य छे बुद्धिदोषसे ही होते हैं ॥ ५२ ॥

52. The psychic disorders, such as jealousy, grief, fear, anger, vanity, hatred and such others, are also said to be the result of "volitional transgression"

आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः—

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सद्बृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

प्रज्ञा- शुद्धि प्रज्ञाके, अपराधानाम् अपराधने। दोषका, त्यागः त्याग त्याग करना, इन्द्रिय- इन्द्रियोने। इन्द्रियोंका, उपशमः संथम उपशम (संयमन), स्मृतिः स्मृति स्मृति, देश- देश देश, काल- काल काल आत्म- अने आत्मानु और आत्माको, विज्ञानम् ज्ञान जानना, सद्बृत्तस्य सद्बृत्तानुं सद्बृत्तका, अनुवर्तनम् परिपालन पालन करना ॥ ५३ ॥

53. Avoidance of "volitional transgression", control of the senses, recollection, knowledge of clime, season and the self, and observance of the rules of good conduct—

आगन्तूनामनुत्पत्तावेव मार्गो निदर्शितः ।

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्वितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

एषः आ यह, आगन्तूनाम् आगंतुक व्याधिओनी आगन्तुज रोगकी, अनुत्पत्तौ अनुत्पत्तिने। उत्पन्न न होने देनेका, मार्गः मार्ग मार्ग, निदर्शितः उक्ता छे कहा गया है, प्राज्ञः शुद्धिमान माधुस बुद्धिमान मनुष्य, तत् नो जितको, आत्मनः ऐतानुं अपना, हितम् हित हित, विद्याद्य- बुद्धि जाने, तत् ते उद्यको, प्राक् एव शरीरानी उत्पत्तिथी पहेलां रोगोत्पत्तिसे पूर्व ही, कुर्यात् तेहे करे ॥ ५४ ॥

54. These are laid down as the course of prevention of exogenous diseases. The wise man should observe, much before the onset of disease (as a prophylactic measure) such things as he considers good for his well-being.

रोगानामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्—

आप्तोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्त्यावुत्पन्नानां च शान्तये ॥५५॥

विकाराणाम् व्याधिने रोगोंके, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न भवना देनामें उत्पन्न न होने देनेमें, उत्पन्नानाम् च अने उत्पन्न भवेला व्याधिओनी और उत्पन्न हुए रोगोंकी, शान्तये शांति भाटे शान्तिके लिए, आप्त-आप्तओनीना ऋषियोंसे दिये, उपदेश- उपदेशानु उपदेशको, प्रज्ञानम् ज्ञान जानना. प्रतिपत्तिः च अने तेनु अनुष्ठान और उसके अनुसार आचरण करना, कारणम् ये द्वारक्षु ये यह कारण है ॥ ५५ ॥

55. The knowledge of authoritative instruction and its right application are the two factors necessary for the prevention and cure of diseases.

के नरा वज्याः—

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥५६॥

परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।

निर्वृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥५७॥

पाप- पापयुक्त पापमय, वृत्त-आचरण आचरण, वचः- वाणी वाणी, सत्त्वाः अने मनवाला और मनवाले, सूचकाः आश्रित्य चुगलीखोर, कलहप्रियाः झगड़ालु, मर्मोपहासिनः भर्त्सनाक्ष उपहास करनेवाले, द्विषको देखकर उसपर हंसनेवाले, लुब्धाः छेदनी लालची, परवृद्धि- अन्यनी उत्ततिमा दूसरोंकी उन्नतिमें, द्विषः

५५. आप्तोपदेशप्रज्ञानं-आप्तोपदेशः प्रज्ञानं (प.)

५५. प्रज्ञानं-प्रज्ञानां (द. प.)

५६. परवृद्धिद्विषः-परवृद्धिद्विषः (प.)

५७. परापवादरतयः-परनारीप्रवेसिनः (ग. च. ह. प.)

द्वेष करनेवाले, शठाः शत्रु, वचः-वाणी दूसरोंकी, अपवाद- निंदामां निंदामें, रतयः तत्पर, चपलाः चपल, रिपु- शत्रुना दुश्मनने, सेविनः सेवक सेवक, निर्वृणाः निर्दय दवारहित, त्यक्तधर्माणः तथा धर्महीन तथा कर्महीन, नराधमाः नराधमोंने नीच पुरुषोंका, परिवर्ज्याः त्याग करनेवाले व्यर्थसे सहपाठ छोड़ देना चाहिए ॥ ५६-५७ ॥

56-57. Those who are sinful of conduct, speech and disposition, back-biters, quarrelsome, sarcastic and niggards; those who are envious of others' prosperity, and cheats; those who delight in scandal-mongering and are fickle-minded, those who have a foot in the enemy's camp, those who are without compunction, and apostates; all such, the scum of humanity, should be shunned.

के नराः सेव्याः—

बुद्धिविधायकःशीलधैर्यस्युतिसमाधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥५८॥

सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः

सेव्याः सन्मार्गवक्ताः पुण्यभयवर्जिताः ॥५९॥

बुद्धि- बुद्धि अने श्रेष्ठ बुद्धि प्रचुर व प्राप्त बुद्धि, विधा- विद्या विद्या, वयः- वय वय, शील- शील शील, धैर्य- धैर्य धैर्य, स्युति- रश्मि स्युति, समाधिभिः अने समाधिशी और समाधिसे, वृद्धाः युक्त युक्त, वृद्ध-उपसेविनः वृद्धोनी सेवा करनेवाले वृद्धोंकी सेवामें तत्पर, स्वभावज्ञाः सर्व प्राणीओना स्वभावने जाननेवाले, गतव्यथाः शोकहीन शान्त शोकदिने रहित, सुमुखाः प्रसन्न मुखवाला प्रसन्न मुखवाले, प्रशान्ता शांत चित्तवाला शान्तचित्त, शंसितव्रताः व्रतानु पावन करनेवाले व्रतका पालन करनेवाले, सर्व- सर्व सब, भूतानाम् प्राणीओने प्राणियोंके लिए, सन्मार्ग- सन्मार्गने सचे मार्गका, वक्ताः उपदेश करनेवाले, पुण्य- पवित्र पवित्र, भयवर्जिता भयहीन

५८. स्वभावज्ञा-जनावज्ञा (प.)

अवयव, दर्शनाः अने दर्शनवाला पुरुषों और दर्शन-
वाले पुरुषों, सेव्याः सेवका आदि के सेवन करना
चाहिए ॥ ५८-५९ ॥

58-59. While those who are old
(mature) in understanding, learning,
years, character, courage, memory and
one-mindedness; those who frequent
the company of such; those who are
endowed with insight into the nature
of things; those who are free from all
ailments; those who are well-disposed
towards all creatures; those who
are tranquil of heart; those who
are of commendable character; the
teachers of the right path; and those
who hear and see only that which is
meritorious are to be sought.

हितसेवने प्रयत्नितव्यम्—

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्विद्विमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

इह आ आदि में इह लोकमें, प्रेत्य च अने
परलोकाओं और परलोकमें, सुखार्थी सुखी भूतवाला
सुख चाहनेवाले, विद्विमान् बुद्धिमान् पुरुषों बुद्धिमान्
पुरुषों, आहार-आचार आहार-आचार-आचार,
चेष्टासु अने जीव क्रियाओं एवं दूसरी क्रियाओंमें,
हित-ने हितकर होय तेना जो हितकर हो उसके, सेवने
सेवनमें सेवनमें, परम् भूय अति, प्रयत्नम् प्रयत्न प्रयत्न,
आतिष्ठेत् करेना करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. The wise man who seeks
happiness both here and hereafter,
should exercise the highest care in
selecting what is wholesome in the
matter of food, conduct and behaviour.

दधिसेवने नियमाः—

न नक्तं दधि भुञ्जीत न आप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्रयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥

नक्तम् रात्रे रात्रिमें, दधि दही, न न नहीं,
भुञ्जीत आपुं खानी चाहिए, अमुद्रयूषम् भी आपुं
विना बी शर्करके बिना, अपि च न पशु न आपुं
भी नहीं खानी चाहिए, अक्षौद्रम् भूष विना भूष बिना
मृगके दूधके बिना, न न आपुं नहीं खानी चाहिए,
नोष्णं न भूष विना न आपुं शहदके बिना नहीं खानी
चाहिए, उष्णम् न गरम करीने न आपुं गरम करके
नहीं खानी चाहिए, नामलकैः तथा आभगां तथा
आंवलेके, विना न विना न आपुं बिना नहीं खानी
चाहिए ॥ ६१ ॥

61. Curds should not be taken at
night nor should they be taken with-
out ghee and sugar, nor without
green-gram soup, nor without honey,
nor hot, nor without emblic myro-
balans.

दधिसेवनविधीनामपालने दोषा --

ज्वरासृक्पित्तवीर्यकुष्ठपाण्डुवामयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात्कामलां चोष्णं विधिं हिन्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

विधिम् ने अनुष्ण विधिने। यदि मनुष्य विधिको,
द्वित्वा त्याग करी छोड़कर, दधिप्रियः दहीनुं सेवन करे
छे तो ते दहीका सेवन करता है तो वह, ज्वर-ज्वर
ज्वर, असृक्पित्त-अक्षित रक्तपित्त, वीर्य-वीर्य वीर्य,
कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, पाण्डु-वामय-पाण्डुरोग, भ्रमान्
भ्रम भ्रम, उष्णं कामलां च अने दारुण कुभलाने
और तीव्र कामलाको, प्राप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त
होता है न ॥ ६२ ॥

६१ मुद्रयूषम्-मुद्रयूषम् (ब.)

॥ दध्नलकैर्विना—

अलक्ष्मीदोषयुक्तान् नक्तं तु दधि वर्जितम् ।

कृष्णम् स्यात् सप्तपिण्डं दधिमालनसूदनम् ॥

न च सन्ध्यायेत् पित्तमाहारं च विपाचयेत् ।

शर्करासयुतं दद्यात्पित्तदाहनिवारणम् ॥

मुद्रयूषेन सयुक्तं दद्यात्कानिनापनम् ।

सुरस चाल्पदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेदपि ॥

उष्णं पित्तलक्ष्णान् पात्रायुक्तं तु निर्हरेत् ।

इत्यधिकः पाठः (स. व. च. ज. द. थ.) पुस्तकेषु ॥

62. The curds-lover who violates these rules would be affected with fever, hemothermia, acute spreading affections, dermatosis, anemia, giddiness and severe jaundice.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विचार्याश्च यदर्थं यद्विज्ञाहिणम् ॥ ६३ ॥

तत्र ते विषयमां उग्र विषयमे, श्लोकाः उपसर्गानां श्लोकाः ३ उपसर्गारके श्लोकों हैं कि, वेगाः वेग वेग, वेगसमुत्थाः च अने वेगरोधन-य और वेगको गेहनेसे उत्पन्न होते, रोगाः रोगो रोग, तेषां च भेषजम् अने तेओली चिकित्सा और इन रोगोंकी औषध, येषां च अने नेना जिनके, वेगाः वेगो वेगोंको, विचार्याः धारण करने को धारण करने चाहिए, यदर्थम् नेना भाटे जिसके लिए, यत् ने जो, हित-हितकर ऽ लाभकारी है, अहितम् अने अहितकर छे एवं अहितकारी है ॥ ६३ ॥

63. Here are the recapitulatory verses—

The natural urges, the diseases born of their suppression, their treatment, the urges that should be controlled, what is wholesome and what is unwholesome and for whom;

उचिते चाहिते वज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।

यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥

वज्ये त्यागना श्रेय्य छोडने योग्य, उचिते अभ्यस्त अभ्यस्त, अहिते च अहितने अहितका, सेव्ये अने सेवना श्रेय्य और सेवनीय, अनुचिते च अनभ्यस्त हितने अभ्यस्त हितका, क्रमः क्रम क्रम, यथाप्रकृतिं प्रकृति अनुसार, आहारः आहार आहार, मलायन-मलमार्ग मलमार्ग, गद-तथा तेना रोगोली तथा इनके रोगोंकी, औषधम् च चिकित्सा चिकित्सा ॥ ६४ ॥

64. the withdrawal from bad habits and the development of good habits, diet according to habitus; diseases of the emunctories and their medication;

अविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।

वज्याः सेव्याश्च पुष्ट्या भीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥ ६५ ॥

अविष्यताम् च अविष्यतां अनाश अविष्यते होनासे, रोगाणाम् रोगोने रोगोंको, अनुत्पत्तौ रोगोली, यत् ने जो, औषधम् औषध औषध, आत्मसुख-अने श्रेय्या सुखनी और अपने सुखकी, वज्याः प्रशान्त इच्छावाला, भीमता बुद्धिमान पुरुष बुद्धिमान पुरुषको, वज्याः त्यगना श्रेय्य छोडने योग्य, सेव्याः च अने सेवना श्रेय्य और सेवन करने योग्य, पुष्ट्याः पुष्ट्या मनुष्य ॥ ६५ ॥

65. prophylactic measures for the prevention of diseases; who are to be shunned and who are to be sought by the wise man who is keen on achieving his welfare;

विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तद्विजः ।

न वेगांश्चारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

वेग ने जो, विधिना विधिनी विधिते, यस्मात् च अने ने कारणनी और जिन कारणसे, दधि दही दही, सेव्यम् सेवना को छोडने सेवन करना चाहिए, तत् ते उस, सर्वम् एव सर्व विषयने सब विषयोंको, अविजः आत्रेय आत्रेय, मुनिः मुनिने मुनिने, न वेगांश्चारणे न वेगांश्चारणीय 'न वेगांश्चारणीय', अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, अवदत् कही दीधा छे कह दिया है, ॥ ६६ ॥

66. In what way curds should be taken and why so—all this the son of Atri has described in this chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed."

६५. आत्मसुखार्थिना—वे सुखार्थिना (ग. च.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
नवैगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે, આ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેદે રચેલા અગ્નિવેશકે વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર
ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત આ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, નવૈગાન્ધારણીયઃ ‘નવૈગાન્ધારણીય’
‘નવૈગાન્ધારણીય,’ નામ નામનેા નામકા, સપ્તમઃ સાતમેા
સાતમો, અધ્યાયઃ અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયેા
સમાપ્ત હુઆ ॥ ૭ ॥

7. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled “Natural Urges should not be suppressed” is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः—

આઠમેા અધ્યાય અધ્યાય આઠમો Chapter VIII

અચાત્ત ઇન્દ્રિયોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અચ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, ઇન્દ્રિયોપક્રમણીયમ્
‘ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય’ નામના ‘ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય’ નામકે,
‘અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન
કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

અગચાત્ત ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, ઇતિ હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ આ
વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The Regimentation of the senses”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चेन्द्रियादीनां परिगणनम्—

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि,
पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्योऽभवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इह खलु આ પ્રકરણમાં આ આયુર્વેદકે પ્રકરણમાં,
પચ્ચ પાંચ પાંચ, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પચ્ચ
પાંચ પાંચ, ઇન્દ્રિય-દ્રવ્યાણિ ઇન્દ્રિયનાં દ્રવ્યો ઇન્દ્રિયકે
દ્રવ્યો, પચ્ચ પાંચ પાંચ, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયનાં ઇન્દ્રિયોંકે,
અધિષ્ઠાનાનિ આશ્રયો આશ્રય, પચ્ચ પાંચ પાંચ, ઇન્દ્રિય-
ઇન્દ્રિયના ઇન્દ્રિયોંકે, અર્થાઃ વિષયો વિષય, પચ્ચ પાંચ
પાંચ, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયની ઇન્દ્રિયોંકી, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ
બુદ્ધિયાં, અવન્તિ છે હોતી હૈ, ઇતિ એમ એસા, ઇન્દ્રિય-
ઇન્દ્રિયના ઇન્દ્રિયકે, અધિકારે પ્રકરણમાં પ્રકરણમાં, ડકમ્
કહ્યું છે કહા હૈ ॥ ૩ ॥

3. According to this science there are five sense-faculties, five sense-materials five sense-organs, five sense-objects and five sense-perceptions. Thus it has been laid down on the subject of the senses.

मनसो लक्षणम्—

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, ‘चेतः’ इत्या-
दुरेके, तदर्थात्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

પુનઃ ૧૫ની ઔર, મનઃ મન મન, અતીન્દ્રિયમ્
ઇન્દ્રિયોનાં સૂક્ષ્મતર છે ઇન્દ્રિયોમાં સૂક્ષ્મતર હૈ, સત્ત્વસંજ્ઞકમ્
તેને સત્ત્વ કહે છે હવે સત્ત્વ કહતે હૈ, તત્ત્વ મનઃ તે
મનને હસી મનકો, એકે કેટલાક કિતને, ‘ચેતઃ’ ઇતિ
ચિત્ત એ નામથી પણ ‘ચિત્ત’ આ નામસે સી, આહુઃ
કહે છે કહતે હૈ, તત્ત્વ તે મન વહ મન, અર્થ-આત્મસંપદ-
આયત્ત-ચેષ્ટમ્ ચેષ્ટાના વિષય અને આત્માની શ્રેષ્ઠતાને
આધીન વ્યાપારવાળું છે અપને વિષય ઔર આત્મા
અનકી શ્રેષ્ઠતાકે અધીન વ્યાપારવાલા હૈ, ઇન્દ્રિયાણામ્
ઇન્દ્રિયોની ઔર ઇન્દ્રિયોંકી, ચેષ્ટા- ચેષ્ટાનું ચેષ્ટાઓંકા,
પ્રત્યયભૂતમ્ કારણભૂત છે કારણભૂત હૈ ॥ ૪ ॥

चेतः—चित्तम् (५.)

तदर्थात्मसंपद—उदधेयुसंपद (५.)

आत्मसंपद—आत्मगुणसंपद (५.)

4. The mind which is super-sensual is designated "Sattva", and some call it "Cetah" (consciousness). Its function is dependent on the presence of the mental object and the spirit. It is the cause of the activity of the sense-organs.

एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभासे कारणम्—

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चापानेकमेक-
स्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च; न
चानेकत्वं, नष्टोक्तं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते;
तस्माद्यैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

स्व-अर्थ-भनना चिन्त्यादि विषये मनके अपने
चिन्त्यादि विषय, इन्द्रिय-अर्थ-छन्द्रेणाना विषये
इन्द्रियोंके विषय, सङ्कल्प- अने संकल्पनी और अनेक
संकल्पके, व्यभिचरणात् च अनेकताथी बदलते रहनेसे,
रजः-तमः- रजोगुण-तमोगुण रज-तम, सत्त्वगुण-अने
सत्त्वगुण-तथा सत्त्वगुणके, योगात् च योग्यथी सम्ब-
न्धसे, एकस्मिन् ओक एक, पुरुषे पुरुषभा पुरुषमें,
सत्त्वम् भन मन, अनेकम् भजे अनेक प्रकारनुं भाय
छे जैसे कि अनेक प्रकारका होता है, अनेकत्वम् च न
परंतु भननुं अनेकपक्षुं परंतु मनका अनेकत्व, न नथी
नहीं है, हि कालके क्योंकि, एकम् हि ओकन भन एक
ही मन, एककाकम् ओकन सभये एकही समयमें, अनेकेषु
अनेक विषयेभा अनेक विषयोंमें, न प्रवर्तते प्रवृत्त भनुं
नथी प्रवृत्त नहीं हो सकता, तस्मात् तेथी इस लिए, सर्व-
इन्द्रिय- भधी छन्द्रेणानी सब इन्द्रियोंकी, प्रवृत्तिः
प्रवृत्तिये प्रवृत्ति, एककाका ओक सभये एक समयमें,
न भती नथी नहीं होती ॥ ५ ॥

5. On account of the multiplicity of mental objects, sense-objects and impulses, as also of the combinations of the qualities of Rajas, Tamas

and Sattva, the mind appears as multi-faceted in one and the same person. There is no multiplicity of minds, because a single mind cannot have contact with many sense-objects simultaneously. Hence all sense organs do not function at one and the same moment.

पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतुः—

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्स-
त्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुस्यानुशायात् ॥ ६ ॥

यद्गुणम् च ते शुद्ध्यात् जित गुणवाला, सत्त्वम्
भन मन, पुरुषम् पुरुषने पुरुषका, अभीक्ष्णम् बार-बार
बारबार, अनुवर्तते अनुवर्तन करे छे अनुसरण करता है,
तत् सत्त्वम् ते मनने उसी मनको, बाहुस्यानुशायात्
ते शुद्ध्या भजे संभंधथी उस गुणके अधिक संबंधसे,
मुनयः मुनिये ऋषिलोग, (तद्गुणम् ते शुद्ध्यात्
उसी गुणवाला), एव न ही, उपदिशन्ति छे छे
कहते हैं ॥ ६ ॥

6. Whatever trait manifests most frequently in a man's mental make-up, of that mentality he is said to be by the wise, on account of his predominant association with it.

मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्थग्रहणे सामर्थ्यम्—

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
भवन्ति ॥ ७ ॥

मनः- भनथी मनसे, पुरः-सराणि दोरवाभा आवली
अविच्छिन्न, इन्द्रियाणि छिद्रिये इन्द्रियां, अर्थ- योतयिताना
विषयेने अपने अपने विषयोंको, ग्रहण- भ्रक्षु करवाभा
ग्रहण करनेमें, समर्थानि सभर्थ समर्थ, भवन्ति भने छे
होती हैं ॥ ७ ॥

५. नष्टोक्त-अनेकम् (ब. प.)

,, ,, -नाप्यकम् (प. द. प.)

,, नष्टोक्तकालमनेकेषु प्रवर्तते-अनेकमेककालमनेकेषु प्रवर्तते
(प.) (प.)

६. मुनयो-ऋषयो (प. ड.)

,, बाहुस्यानुशायात्-गुणबाहुस्यानुशायात् (ब.)

,, ,, -गुणबाहुस्यात् (ड.)

7. The sense-organs when led by the mind, are capable of contacting the sense-objects.

પચેન્દ્રિયાણિ—

તત્ર ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ગ્રાણં રસનં સ્પર્શનમિતિ પચેન્દ્રિયાણિ ॥ ૮ ॥

તત્ર તેભાં દનમેં, ચક્ષુઃ ચક્ષુ આંખ, શ્રોત્રમ્ કાણું કાન, ગ્રાણમ્ નાસિકા નાસિકા, રસનમ્ રસના (શુભ) જિહ્વા, સ્પર્શનમ્ અને ચામડી ઓર ત્વચા, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાંચ, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિયાં છે જ્ઞાનેન્દ્રિયાં દે ॥ ૮ ॥

8. Sight, hearing, smell, taste and touch are the five sense-faculties.

પચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ—

પચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ-સ્થં વાયુર્જ્યોતિરાપો ભૂરિતિ ॥ ૯ ॥

સ્થમ્ આકાશ આકાશ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, જ્યોતિઃ અગ્નિ અગ્નિ, આપઃ જળ જલ, ભૂઃ અને પૃથ્વી ઓર પૃથ્વી, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાંચ, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિયાં દ્વિત્રિયોંકે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો છે દ્રવ્ય હૈ ॥ ૯ ॥

9. The five sense-materials are ether, air, light, water and earth.

પચેન્દ્રિયાધિષ્ઠાનાનિ—

પચેન્દ્રિયાધિષ્ઠાનાનિ-અક્ષિણી કર્ણો નાસિકે જિહ્વા ત્વક્ ચેતિ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષિણી ચક્ષુ (આંખ) દો ચક્ષુ, કર્ણો કાન દો કાન, નાસિકે નાસિકા (નાસિકા), જિહ્વા શુભ જિહ્વા, ત્વક્ ચ અને ચામડી ઓર ત્વચા, इति એ ये, પચ્ચ પાંચ પાંચ, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિયાં દ્વિત્રિયોંકે, અધિષ્ઠાનાનિ અધિષ્ઠાનો છે આશ્રયસ્થાન હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The five sense-organs are the eyes, the ears, the nose, the tongue and the skin.

પચેન્દ્રિયાર્થઃ—

પચેન્દ્રિયાર્થઃ-શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦. નાસિકે-નાસિકા (૧.)

શબ્દ-શબ્દ શબ્દ, સ્પર્શ-સ્પર્શ, રસ-રસ, રસ-રસ, ગન્ધાઃ અને ગન્ધ ઓર ગંધ, પચ્ચ આ પાંચ એ પાંચ, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિયાં દ્વિત્રિયોંકે, અર્થાઃ વિષયો છે વિષય હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. The five sense-objects are sound, touch, shape, taste and smell.

પચેન્દ્રિયબુદ્ધયઃ—

પચેન્દ્રિયબુદ્ધયઃ-ચક્ષુર્બુદ્ધ્યાદિકાઃ; તાઃ પુનરિન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થસસ્વાત્મસમિકર્ષણાઃ ક્ષણિકા, નિશ્ચયાત્મિકાશ્ચ, इत्येतत् પચ્ચ પચ્ચકમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચક્ષુર્બુદ્ધિ-આદિકાઃ ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, શ્રોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વગેરે ચક્ષુસે જ્ઞાન, શ્રોત્ર-જ્ઞાન વગેરે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિયાં દ્વિત્રિયોંકે, બુદ્ધયઃ જ્ઞાનો છે જ્ઞાનો હૈ, પુનઃ તાઃ વળી તે ઓર એ જ્ઞાન, દ્વિત્રિય-ઇન્દ્રિય દ્વિત્રિય, દ્વિત્રિયાર્થ-ઇન્દ્રિયાં વિષય દ્વિત્રિયોંકે વિષય, સસ્વ-મન મન, આત્મ-અને આત્માના ઓર આત્માના એક સાથ, સમિકર્ષણાઃ મેળવવાની ઉત્પન્ન થાય છે સંબંધ હોનેસે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, ક્ષણિકાઃ ક્ષણિક છે ક્ષણિક હૈ, નિશ્ચય-આત્મિકાઃ ચ તથા નિશ્ચયાત્મક છે ઓર નિશ્ચયાત્મક હૈ, इति આવી રીતે દસ પ્રકારસે, પચ્ચ આ એ, પચ્ચ પાંચ પાંચ, પચ્ચકમ્ પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો થાય છે પાંચ પાંચ પદાર્થોંકે સમૂહો હોતે હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. The five perceptions are the visual perception etc. These perceptions are the results of the coordination of the senses, the sense-objects, mind and soul; they are fleeting and are of the nature of decisions. These then, are the five pentads.

અધ્યાત્મદ્રવ્યગુણાનાં સંપ્રદઃ—

મનો મનોર્થો બુદ્ધિરાત્મા ચેત્યધ્યાત્મદ્રવ્યગુણ-સંપ્રદઃ શુભાશુભપ્રવૃત્તિમિવૃત્તિદેતુશ્ચ દ્રવ્યાગ્રિતં ચ કર્મ, યતુચ્યતે ક્રિયેતિ ॥ ૧૩ ॥

મનઃ મન મન, મનઃ-અર્થઃ મનનો વિષય મનના વિષય, બુદ્ધિઃ આત્મા ચ બુદ્ધિ અને આત્મા બુદ્ધિ ઓર

आत्मा, इति चे वह, जप्वात्म-अभ्यात्म जप्वात्म, प्रज्व-द्रव्य इव, गुण-संग्रहः अने गुणाने। संग्रह और गुणोंका संग्रह, प्रज्व-ज्वलितम् तथा द्रव्यमां रवेधुं तथा इवमें अभित, कर्म च कर्म कर्म, वत् ने जो, क्रिया इति क्रिया को नामथी कहैवाय छे 'क्रिया' इस नामसे कहलाती है वह, शुभ-अशुभ-ते शुभ अने अशुभ-नी शुभ एवं अशुभ, प्रवृत्ति-प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति-अने निवृत्ति-नी और निवृत्तिके, हेतुः कारणे छे कारणों हैं ॥१३॥

13. The mind, the mind-objects, the understanding and the spirit constitute the aggregate of spiritual elements and qualities. This aggregate is the source of good or bad activity or inactivity. Action which is also called therapeusis depends on the substances.

पायभौतिकानामपि चक्षुरादीनां तेजस्वादिष्यपदेशे हेतुः —

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, स्वं
श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो
विशेषेणोपपद्यते ।

तत्र अनुमान-अनुमानद्वारा अनुमानद्वारा, गम्यानाम्
अक्षुषा भोध्य जानने योग्य, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियो
इन्द्रियों, पञ्चमहाभूत-ओ के पञ्चमहाभूतों-ना पञ्चमहाभूतोंके,
विकार- विकारना विकारके, समुदाय समुदाय समुदायसे,
जात्मकानाम् अपि सताम् ३५७ छे तोपक्ष उत्पन्न हुई
है तो नी, चक्षुषि अक्षुषा आँखोंमें, तेजः अग्नि अग्नि,
श्रोत्रे कर्णोंमें, कानोंमें, रसम् आकाश आकाश, घ्राणे
शब्देन्द्रियोंमें नासिकामें, क्षितिः पृथ्वी पृथ्वी, रसने
निर्वह्यमां जिह्वामें, आपः जल, स्पर्शने अने
त्वचां और त्वचामें, त्वक्कः वायु वायु, विशेषेण
आप्त करीने विशेष रूपसे, उपपद्यते रहे छे रहती है ।

14. Although the senses which are recognised by means of inference, are in general, aggregates of all the five proto-elements, yet light in the eyes, ether in the ear, earth in the smell,

१४. उपपद्यते-उपपद्यते (ग. व. २.)

water in the taste, and air in the touch are found to predominate.

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तदात्मक-
मेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावादिमुत्पाद्य ॥ १४ ॥

तत्र तेमां इन इन्द्रियोंमें, वत् इन्द्रियम् ने इन्द्रिय
जो इन्द्रिय, विशेषात् अधिकताथी अधिकतासे, वत्-
जात्मकम् ने महाभूतद्रव्य होय छे जो महाभूतरूप होती है,
तत् ते इन्द्रिय वह इन्द्रिय, तत् स्वभावात् विषय समान
प्रकृतिवाणी होवाथी विषय समान स्वभाववाली होनेसे,
विमुत्पाद्य च तथा समान अतिवाणा विषयोने अक्षुष्य
करवाणी शक्तिवाणी होवाथी समानजातिवाले विषयोंका
ग्रहण करनेमें सामर्थ्यवाली होनेसे, तत्- जात्मकम् वत्
प्रधानभूतात्मक ७ प्रधानभूतात्मक ही, अर्थम् विषयने
विषयको, अनुगृह्णाति अक्षुष्य करे छे ग्रहण करती है ॥१४॥

14-1. From among these, each sense, predominant in one element in particular, contacts objects which have a similar predominance of that element, owing to innate affinity and ubiquity.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः—

तदर्थसित्योगायोगमिध्यायोगात् समनस्कमि-
न्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपपत्ताय
संपद्यते, सामर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं
यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

तत् ते वह, इन्द्रियम् इन्द्रिय इन्द्रिय, अर्थ- २५
वगेरे विषयोंना रूप आदि विषयोंके, अतियोग- अतियोग
अतियोग, अयोग- अयोग अयोग, मिध्या-योगात् अने
मिध्यायोगथी और मिध्यायोगसे, समनस्कम् मनश्चक्षित
मन सहित, विकृतिम् विकारने विकारको, आपद्य-
मानम् प्राप्त भुंने प्राप्त हो कर, यथास्वम् यथास्वताना
अपने अपने, बुद्धि- ज्ञानना ज्ञानके, उपपत्ताय- नाश
भाटे नाशके लिए, संपद्यते तैयार थाय छे उद्यत होती

१४. अनुगृह्णाति-अनुगृह्णाति (ग. व. व. छ. द.)

१५. बुद्ध्युपपत्ताय तपद्यते-बुद्ध्युपपत्ताय प्रवर्तते (छ.)

॥ सामर्थ्ययोगात्-समयोगात् (च. छ. द. व. प. २.)

॥ योगात्-योगेः (ग.)

॥ आपद्यमानम्-अनुवर्तमानम् (ग.)

है, सामान्य-बोगात् पुनः अने सभयोगथी और समयोगसे, प्रकृतिम् प्रकृतिभा स्वभावमें, आपद्यमानम् रहने रहकर, यथास्वम् यथातथाताना अपने अपने, बुद्धिम् ज्ञानने ज्ञानकी, जाण्वापयति वधारे छे इदि करती है ॥ १५ ॥

15. By over-contact, non-contact and mis-contact of the senses with their objects, the senses, together with the mind, getting vitiated, lead to the impairment of understanding in their own respective spheres. On the other hand, right contact, regaining the normal state, conduces to the enhancement of understanding in due manner.

मनसो ग्राह्यविषयाः —

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिध्यायोगाः प्रकृतिविकृति-हेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

चिन्त्यम् चिन्त्य सोचनाके योग्य, मनसः मनो मनका, कर्षः तु विषय छे विषय है, तत्र त्यां उसमें, ते एव ते व वेही, समान-मनना विषयना सभयोग मनके विषयके समानयोग, अति-अतियोग अतियोग, हीन-हीनयोग हीनयोग, मिध्या-योगाः अने मिध्यायोग और मिध्यायोग, मनसः मन मन, मनोबुद्धेः च तथा मनना ज्ञाननी व मनके ज्ञानकी, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, विकृति-हेतवः तथा विकृतिनां कारणा और विकृतिके कारणों, भवन्ति आद्य छे होते हैं ॥ १६ ॥

16. The object of the mind is that which is thinkable. The right, as well as excessive, deficient and erroneous perceptions are the causes respectively of the order and the disorder of the mind and understanding.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे स्थापने उपायाः —

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेहिहेतुभिः;

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, अनुपतप्तानाम् प्रकृतिस्व अपनी प्रकृतिमें स्थित, समनस्कानाम् मनसहित मनसहित, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोना इन्द्रियोंको, अनुपतापाय स्वास्थ्यानुवर्तन भाटे स्वस्थ तथा अपने स्वभावमें रखनेके लिए, प्रकृतिभावे विकृतिथी अथावना भाटे विकृतिसे बचानेके लिए, एभिः आ निम्न, हेतुभिः हेतुओंकी कारणों द्वारा, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करवा ओछे प्रयत्न करना चाहिए;

17-(1). For preserving the normality of the sense-organs and the mind, and protecting them from abnormality, effort should be made by the following means.

तद्यथा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यग-वेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति ।

तद् यथा जेभडे जैसे कि, सात्म्य-इन्द्रियार्थ-इन्द्रियो अने तेना विषयोना सभ इन्द्रियों और उसके विषयोंके सम, संयोगेन योगथी योगद्वारा, बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, अवेक्ष्य ओछे सोच, अवेक्ष्य ओछेने विचारकर, कर्मणाम् कर्मों कार्यको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रतिपादनेन करवाथी करनेसे, देश-काल-देश-काल देशकाल, आत्मगुण-अने आत्माना (मन तथा शरीरना) गुणथी, और आत्माके (मन व शरीरके) गुणोंसे, विपरीत-विपरीत गुणवीणा आहार वजरेना विपरीत गुणवाले आहार आदिके, उपासनेन च इति सेवनथी सेवनसे ।

17-(2). The wholesome contact of the sense organs and their objects, the proper performance of actions after intelligent and repeated scrutiny, and resorting to the habitual use of agents that counteract the prevailing traits of climate, season and one's own constitution.

१६. मनोबुद्धेः-बुद्धेः (६.)

॥ समानाति-समाति (५.)

१७. अनुपतप्तानाम्-उपतप्तानाम् (५.)

१७.(२) काकात्मगुण-काकात्मबोधप्रकृतिगुण (५. ५.)

॥ विपरीतोपासनेन-विपरीतोपसेवनेन (५.)

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वे सर्वदा
स्मृतिमास्थाय सद्बृत्तमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तस्मात् तेभी इत लिए, आत्महितम् पोतानु कम्पाक्ष
अपना कल्याणकी, चिकीर्षता करवान्नी हम्भावाण इच्छा
रखनेवाले, सर्वेण अथाओ सब मनुष्योंको, सर्वदा
हमेशा सदा, स्मृतिम् आस्थाय स्मरन् २४२५ २४३१ने स्मरण
रखकर सर्वम् सधण। सब, सद्बृत्तम् सदाश्चर्यनु
सदाचरणका, अनुष्ठेयम् पालन करवुं ओर्ध्वे पालन करना
चाहिए ॥ १७ ॥

17-(3). Therefore all those desirous
of their welfare should always remem-
ber and put into practice all the
rules of right conduct.

सद्बृत्तानुष्ठाने हेतुर्लाभः—

तद्व्यनुतिष्ठन् युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्य-
मिन्द्रियविजयं चैति;

हि तत् करवुं के तेनुं क्योंकि इस सद्बृत्तका, अनु-
तिष्ठन् सभम् पालन करना संपूर्ण रूपमें पालन करने-
वाला मनुष्य, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, इन्द्रियविजयं
च अने इन्द्रियविजय और इन्द्रियों पर जय, इति ओ
इन, अर्थद्वयम् अने लाभोने दोनों लाभोंको, युगपत्
ओडीसाथे एक ही साथ, संपादयति इति प्राप्त करे छे
प्राप्त करता है,

18-(1). By the observance of these
rules, one achieves at once both the
objects viz. health and the conquest
of the senses.

तत् सद्बृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश !

अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, तत् सद्बृत्तम्
ते सदाश्चर्यनु उत सदाचरणको, अखिलेन संपूर्ण रीति
संपूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्यामः उपदेश करवुं उपदेश करेंगे ।

18-2. O, Agnivesa ! we shall now
describe the entire code of right
conduct.

१८. तद्व्यनुतिष्ठन्-तद्व्यनुष्ठानम् (च. द. प.)

१८. °उपदेक्ष्यामोऽग्निवेश-°उपदेक्ष्यामः (च. प.)

अनुष्ठेयानि सद्बृत्तानि—

तद्यथा-देवगोब्राह्मणगुरुबृहत्सिद्धाचार्यानिर्भवेत्,
अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वी
कालावुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोः
वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशाश्मशुलोस-
नस्नानं संहारयेत्,

तद् यथा जेभके जेते कि, देव-गो-देव-आम देवता-
गाय, ब्राह्मण-गुरु-ब्राह्मण-गुरु ब्राह्मण-गुरु, बृह-सिद्ध-
वृह-सिद्ध बृह-सिद्ध, आचार्यान् अने आचार्यान् और
आचार्यका, अर्चयेत् पूजन करवुं पूजन करे, अग्निम्
अग्निनी अग्निकी, उपचरेत् सेवा करवी-होम करवे
सेवा करे-होम करे, प्रशस्ताः उत्तम उत्तम, ओषधीः
औषधियों औषधियोंको, धारयेत् धारवुं करवी धारण
करे, द्वी जे दोनों, कालौ वधत (सुबारे अने सांने)
समय (प्रातःकाल व सायंकालमें), उपस्पृशेत् संपर्शवुं
करवुं सन्भावन्वद करे, मलायनेषु सधण। मलमात्रोंनी
सब मलस्थानोंकी, पादयोः च तथा पजेनी पैरोंकी,
अभीक्ष्णम् बार-बार बारबार, वैमल्यम् स्वच्छता स्वच्छता,
आदध्यात् राखवी रखे, पक्षस्य पक्षमात्रमात्र पक्ष
दिनमें, त्रिः त्रय वधत तीन बार, केशाश्मशुलोस-
माथाना बाण-भूछ-होडी चिरके बाल-दाही-मूँछ, नस्नानं स्नान
नभ और नाखनोंको, संहारयेत् हटाववुं ओर्ध्वे फटवावे;

18-(3). It includes reverence for the
gods, cows, brahmanas preceptor,
elders, adepts and for teachers; the
tending of the (ceremonial) fire; the
wearing of the holy herbs; bathing
twice daily; repeated cleansing of the
excretory orifices and the feet; trimm-
ing the hair of the head and the beard
and the nails thrice a fortnight;

नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुमन्त्रिः स्यात्,
साधुवेशः, प्रसिद्धकेशः, मूर्धभोषाब्राह्मणपादतैल-
नित्यः, धूमपः पूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गन्ध-
पपसा, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथार्ता

१८. अग्निमुपचरेत्-अग्निमनुचरेत् (प.)

१८. प्रसिद्धकेशः-प्रसन्नचित्तकेशो (च. द. प. उ. द. द. प. र.)

નમસ્કર્તા, વહીનામુપહર્તા. અતિથીનાં પૂજકઃ, વિદુશ્ચઃ વિષ્ણુઃ, કાલે હિતમિતમધુરાર્થવાદી, વદ્યવાત્મા, ધર્માત્મા, હેતાવીર્યુઃ, ફલે નેર્યુઃ, નિશ્ચિન્તઃ, નિર્મીકઃ, હીમાન્, ધીમાન્, મહોત્સાહઃ, વક્ષઃ, ક્ષમાવાન્, ધાર્મિકઃ, આસ્તિકઃ, વિનયબુદ્ધિ-વિદ્યામિજનવયોગુલ્લસિદ્ધાચાર્યાણામુપાસિતા,

નિત્યમ્ હરેશાં નિત્ય, અનુવહત-૨૨૨૭ અને ૫૮૫૫ નિનાનાં સાક-વિના ફટે, વાસ્તાઃ વસ્ત્રો પહેરવાં વક્ષ ચારણ કરે, કુમનાઃ પ્રસન્ન મનવાળા રહેવું બેઠકોએ પ્રસન્નમન રહે, કુગમિષઃ સ્વાત્ સુગંધી પદાર્થો ખાંચુ કરવા બેઠકોએ સુગન્ધવાળે પદાર્થોનો ચારણ કરે, સાધુવેશઃ શિષ્ટ જનને થોડા પેપાક પહેરવે બેઠકોએ સૌમ્ય વેશનો ચારણ કરે, પ્રસિદ્ધકેશઃ વાળ એળેલા રાખવા બેઠકોએ વાળોનો સંચારકર રચ્ચે, મૂર્ધ-આથામાં શિરમેં, ઓઝ-કાનમાં કાનમેં, જાળ-નાકમાં નાકમેં, પાદ-અને પગે બૌર પેરોમેં, તૈલ-નિત્યઃ નિત્ય તેલ લગાવવું બેઠકોએ સદા તૈલ લગાવે, ધૂમપઃ ધૂમપાન કરવું બેઠકોએ ધૂમપાન કરે, પૂર્વ-અભિમાત્રી પ્રથમ સંભાષણશીલ થવું બેઠકોએ મિલનેપર પ્રથમ ક્ષેમકલાલ પૂછે, કુમુજઃ પ્રસન્ન મુખવાળા થવું બેઠકોએ પ્રસન્નમુખ રહે, કુર્ગેષુ સંકટ-અસ્તના વિપતિમેં ફંટે કુર્ગેશાં, અશ્વુપપત્તા રક્ષક થવું બેઠકોએ રક્ષક બને, હોતા હોમ કરનાર હોમ કરનેવાલા, વદ્યા યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞ કરનેવાલા, વાતા દાન કરનાર દાન દેનેવાલા, અતુલ્યવાનામ્ અતુલ્યપદ્મને ચોરાહોંપર, નમસ્કર્તા નમસ્કાર કરનાર નમસ્કાર કરનેવાલા, વહીનામ્ બહિ વહિ, ઉપહર્તા આપવાવાળો કરનેવાલા, અતિથિઓને અન્નચાતૌક, પૂજકઃ પૂજક પૂજન કરનેવાલા, વિદુશ્ચઃ પિતૃને પિતરોનો, વિષ્ણુઃ પિંડ આપનાર વિષ્ણુ દેનેવાલા, કાલે થોડાસમયે સમયપર, હિત-મિત-મધુર-હિતકર, આપસર અને મીઠું હિતકારી યોદ્ધા બૌર મધુર, વર્ચવાદી તથા અર્થવાળું થોડાનાર બૌર અર્થયુક્ત ચોલનેવાલા હોનાં હાથિય, વદ્ય-વાત્મા સંયમી ચિત્તેન્દ્રિય, ધર્માત્મા ધર્મોદ્ધા ધર્માત્મા, હેત્રી ર્શ્યુઃ કારણમાં ધર્મી

૧૮. વિદુશ્ચઃ-વિદુશ્ચ (ક. ૬.)

૨૦. નિત્યમનુવહતવાસાઃ-નિત્યમહતવાસાઃ (ચ. ૫. ૫.)

૨૧. કુમનાઃ-કુમનઃ (ચ. ૫.)

૨૨. કુલસિદ્ધાચાર્યાણામુપાસિતા-૧

(ચ. ૫.)

કરનાર કારણમેં ર્શ્યા કરનેવાલા, કાલે ન ર્શ્યુઃ પરંતુ ર્શ્યામાં ધર્મી નહિ કરનાર પરંતુ ફલમેં ર્શ્યા ન કરનેવાલા, નિશ્ચિન્તઃ નિશ્ચિન્ત ચિન્તારહિત, નિર્મીકઃ નિર્મીક મયરહિત, હીમાન્ લગ્નવાન કજાશીલ, ધીમાન્ શુદ્ધિ-માન બુદ્ધિમાન્, મહોત્સાહઃ બહુ ઉત્સાહી અતિ ઉત્સાહ-શીલ, વક્ષઃ અતુર ચતુર, ક્ષમાવાન્ ક્ષમાશીલ, ધાર્મિકઃ ધાર્મિક ધાર્મિક, આસ્તિકઃ આસ્તિક આસ્તિક, વિનય-બુદ્ધિ-અને વિનય-શુદ્ધિ વિનય-બુદ્ધિ, વિદ્યા-વિદ્યા વિદ્યા, અમિજન-કુળ કુલ, વયોવૃદ્ધ-અને ઉમરથી જોડો થોડા હોમ તેઓની બૌર આવુંમેં જો વહે હો ઉત્તરી, સિદ્ધ-તથા સિદ્ધ તથા સિદ્ધ પુરુષો, આચાર્યાનામ્ અને આચાર્યોની એવં આચાર્યોની, ઉપાસિતા સેવા કરનાર ઉપાસના કરનેવાલા હોનાં હાથિય;

18-(4.) The wearing of clean and untorn apparel; keeping a cheerful disposition and using of perfumes; being well dressed; keeping the hair well-toiletteed; the daily use of oil for the head, the ears, the nostrils and the feet; smoking; taking the initiative in conversation; being pleasant-faced; helping the distressed; making burnt-offerings; sacrificing; charitableness; saluting at public places; making peace offerings; hospitality to guests; offering of food-balls to the manes; wholesome, measured, palatable and timely speech; self control; piety; envy of merits and non-envy of the fruits of merits; freedom from anxiety; fearlessness; modesty; sagacity; high-spirits; dexterity; forgiveness; piety; faith; the service of those who are superior to oneself in modesty, intellect, learning, birth and in age, as also that of the adepts and preceptors;

छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदण्डि-
चरेत्,

छत्री, दण्डी, मौली छत्री, छाकडी અને પાધડી
પારણુ કરી છત્ર વ લકડીકો નેઝર ઓર પગડી બાંધકર,
સોપાનત્ક: તથા પગરખાં પહેરી તથા જુલે પહનકર,
યુગમાત્રદ્ધ ચાર હાથ આગળ બેઠાં જાપને આગે ચાર
હાથતક વેચકર, વિચરેત્ ચાલવું બેઠાંએ ચલનાં चाहिए,

18-(5) carrying an umbrella and a
staff; wearing a turban; the wearing
of shoes; looking ahead while walking
with heedfulness;

મજ્જલાચારશીલઃ, કુચેલાસ્થિકણ્ટકામેધ્ય-
કેશતુષોત્કરમસકપાલજ્ઞાનવલિભૂમીનાં પરિહર્તા,
પ્રાક્ ભમાદ્ વ્યાયામવર્જી સ્યાત્,

મજ્જલ-મંગલ માંગલિક, આચારશીલઃ આચારને
સેવનાર થવું બેઠાંએ ક્રિયાઓકા કરનેવાલા હોનાં चाहिए,
કુચેલ-અસ્થિ-શુદ્ધ વસ્ત્ર-હાડકાં જીર્ણ વસ્ત્ર-અસ્થિ, કણ્ટક-
જમેધ્ય-કાંટા-અપવિત્ર વસ્તુ કાટે-અપવિત્ર વસ્તુ, કેશ-તુષ-
વાળ તથા ફાતરનાં બાલ ઓર તુષોંકા, ઉત્કર-મસ-
કપાલ-રાખ કૂડાં-મસ, કપાલ-ડીકરાં ઠીંકરે, સ્નાન-વલિ-
તથા સ્નાન અને બલિ તથા જડાં પર સ્નાન ક્રિયા હો
ઓર વલિ હી ગઈ હો વૈસી, ભૂમીનામ્ ભૂમિ ભૂમિ,
પરિહર્તા એઓને ત્યાગ કરવેા इनका त्याग करे, भमात्
પ્રાક્ થાકતા પહેલાં યકાન હોનેસે પહિલે હી, વ્યાયામ-
વ્યાયામનેા વ્યાયામકો, વર્જી ત્યાગ કરનાર છોડનેવાલા,
સ્યાત્ થવું બેઠાંએ હોનાં चाहिए,

18-(6) auspicious behaviour; avoid-
ance of rags, bones, thorns, offal
hair, refuse, ashes, fragments of earthen
vessels and of places of bathing and
sacrifice offering; relaxing from work
before feeling the strain;

૧૮. મૌલી-મૌલિમાન્ (વ. ૫.)

,, ,, -મૌની (૫.)

,, યુગમાત્ર-નક્તમ્ યુગનાત્ર (વ. ૫.)

,, વિચરેત્-અનુચરેત્ (જ.)

૧૮. સ્નાનવલિભૂમીનામ્-સ્નાનભૂમીનામ્ (જ. ૬.)

સર્વપ્રાણિણુ બન્ધુભૂતઃ સ્યાત્, કુજ્ઞાનામનુનેતા,
મીતાનામાશ્વાસયિતા, દીનાનામભ્યુપપત્તા સત્ય-
સંધઃ, સામપ્રધાનઃ, પરપરુષવચનસહિષ્ણુઃ, અમર્ષઃ,
પ્રશમગુણવર્ધી, રાગદ્વેષહેતૂનાં હન્તા ચ ॥ ૧૮ ॥

સર્વ- પ્રાણિણુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વ પ્રાણિઓને,
બન્ધુભૂતઃ બંધુભાવ રાખવાવાળા બન્ધુમાત્ર રક્ષનેવાલા,
સ્યાત્ થવું બેઠાંએ હોનાં चाहिए, કુજ્ઞાનામ્ અસે
અથેલા પુરુષોને કોઈ પુરુષોંકો, અનુનેતા વિનયથી સમ-
બલનાર જાનત કરનેવાલા, મીતાનામ્ બીધેલાંઓને ડરે
હુઓકો, આશ્વાસયિતા આશ્વાસન આપનાર આશ્વાસન
દેનેવાલા, દીનાનામ્ ગરીબોને ગરીબોંકો, અભ્યુપપત્તા
શરણ આપનાર શરણ દેનેવાલા, સત્યસંધઃ સત્ય પ્રતિજ્ઞા-
વાળા ગત્ય પ્રાંતજ્ઞાવાલા, સામપ્રધાનઃ સાંત્વનપ્રધાન
જ્ઞાનિકો મુખ્ય માનનેવાલા, પર- બીબનાં દૂસરેકે, પરુષ-
કંઠાર કઠોર, વચન-વચન વચનકો, સહિષ્ણુઃ સહન કરનાર
સહન કરનેવાલા, અમર્ષઃ ક્ષમાવાન ક્ષમાશીલ, પ્રશમગુણ-
શાંતિને શુદ્ધરૂપે જ્ઞાનિકો ગુણરૂપે, વર્ધી બેનાર વેચકને
વાલા, રાગદ્વેષ- અને રાગ-દ્વેષના રાગદ્વેષકે, હેતૂનામ્
કારણોંકા, હન્તા નાશક થવું બેઠાંએ નાશ
કરનેવાલા હોનાં चाहिए ॥ ૧૮ ॥

18-(7) brotherhood to all creatures;
winning over the angry; consoling
the frightened; befriending the desti-
tute; truthfulness; peaceful disposition;
bearing with harsh words from others;
overcoming impatience; showing a
tranquil disposition; and removing the
causes of passion and aversion.

અનનુષ્ઠયાન્યસદ્વૃત્તાન—

નાનૃતં ધ્યાત્, નાન્યસ્વમાદદીત, નાન્યસ્થિય-
મમિલપેજ્ઞાન્યશ્રિયં, ન વૈરં રોષયેત્, ન કુર્યાત્
પાપં, ન પાપેડપિ પાપી સ્યાત્, નાન્યવોષાન્ ધ્યાત્;
નાન્યરહસ્યમાગમયેત્, નાધાર્મિકૈર્ન નરેન્દ્રદ્વિદૈઃ
સહાસીત નોન્મત્તર્ન પતિતૈર્ન ઝૂળહન્તુર્મિર્ન
શુદ્રૈર્ન દુષ્ટઃ,

૧૮. સામપ્રધાનઃ-શમપ્રધાનઃ (જ. ત. ૫.)

૧૯. પાપી-પાપઃ (વ. ૫.)

अनुत्तमं असत्यं स्रुतं, न ब्रूयात् न भेदयुं न बोधे,
अन्यस्वम् णीलभोजं धनं दूसरेका धनं, न आददीत
न देयुं न लेवे, अन्यस्त्रियम् परस्त्रीनी दूसरेकी लीकी,
अन्यस्त्रियम् तथा परधननी तथा दूसरेकी संगतिकी,
न अभिलषेत् धनं न करवी चाहना न करे, वैरम् नेर
वैर, न रोषयेत् न धृष्टयुं न करे, पापम् पाप पाप,
न कुर्वीत् न करयुं न करे, पापे अपि पापीना साधुं
पापी पुरुष पर सी, पापी न स्वात् पाप करनार न धयुं
पाप न करे, अन्यदोषान् णीलना दोष दूसरेके दोषोंको,
न ब्रूयात् न कुहेवा न कहे, अन्यरहस्यम् णीलनी
शुप्तं वाता दूसरोंकी गुप्त बातोंको, न आगमयेत्
भेदाश्रमां न धाववी प्रकाशमें न जाए, अधार्मिकैः
अधर्मी अधार्मिक पुरुषोंके, सह न आसीत् साथे नहि
भेसपुं साथ न बैठे, नरेन्द्रद्विष्टैः राजाभोजने अभिय
पुरुषेानी साथे राजा जिससे द्वेष रखता हो उन पुरुषोंके साथ,
न नहि नहीं, उन्मत्तैः उन्मत्त साथे पागलके साथ, न
नहि नहीं, पतितैः पतित साथे पतितोंके साथ, न नहि नहीं,
अणुहन्तृभिः गर्हाहत्या करनार साथे गर्भहत्या करने-
वालोंके साथ, न नहि नहीं, क्षुद्रैः नीच साथे नीच कर्म
करनेवालोंके साथ, न नहि नहीं, दुष्टैः अने दुष्टों साथे
और दुष्टोंके साथ, न नहि भेसपुं नहीं बैठे,

19-(1) The master said, "speak no untruth; take not away other's goods; covet not another's wife or another's wealth; delight not in vengeance; commit no sin; sin not even against a sinner; expose not another's shortcoming; pry not into others' secrets; keep not the company of those who are irreligious, disloyal to the king, arrogant, depraved, given to feticide, mean and wicked;

न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जानुसमं कठिन-
भासनमभ्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-

१९. न जानुसमम्-नाजानुसमम् (च.)

,, मस्तके-कण्ठे (ग.)

समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-
चरेत्, न प्रुममारोहेत्, न जलोप्रवेगमवगाहेत्,
न कूलच्छायामुपासीत्, नाभ्युत्पातमभितक्षरेत्,

दुष्ट-यानानि भराव वाहन दूषित सवारीपर, न
आरोहेत् उपर न भेसपुं सवार न हो, जानुसमम्
गोष्ठ्यु गेट्या ठीया बुटनोंको समान ऊंचे, कठिनम्
अने कठ्यु और कठिन, भासनम् आसन उपर भासन
पर, न अभ्यासीत् न भेसपुं न बैठे, अनास्तीर्णम् पाथथी
विनानी बिना बिछाये, अनुपहितम् ओशीका विनानी
सिरहानेके रहित, अविशालम् टूंडी संकुचित, असमम् वा
अथवा विषम ऊंचीनीची, शयनम् शय्या उपर शय्यापर,
न प्रपद्येत सपुं नहि न सोवे, गिरिविषम-पर्वतना
विषम पहाडोंके ऊंचेनीचे, मस्तकेषु शिखर उपर चोटीयों
पर, न अनुचरेत् करपुं नहि न चुरे, हुमम् अड उपर
वृक्ष पर, न आरोहेत् गेट्युं नहि न चढ़े, जलोप्रवेगम्
जलना उग्र प्रवाहमां पानीके तेज प्रवाहमें, न अवगाहेत्
नहापुं नहि ज्ञान न करे, कूलच्छायाम् नदीना डिनारा-
नी छायाभां नदीके किनारेकी छायामें, न उपासीत्
भेसपुं नहि नहीं बैठे, अभि-उत्पातम् आगना भस्का
अग्निकी झपटके, अभितः थोभेर आसपास, न चरेत्
करपुं नहि न फिरे,

19-(2) ride not a bad mount; sit not on a hard and knee-high seat; sleep not on an unspreard, uncovered, narrow and uneven bed; roam not on the jagged peaks of mountains; climb not trees; bathe not in rapidly flowing waters; rest not under the shade of a bank; move not in the vicinity of conflagrations;

नोद्यैर्हसेत्, न शब्दघ्नं मार्तं मुञ्चेत्,
नानावृतमुखो जुम्भा क्षयं हास्यं वा प्रवर्तयेत्,
न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्,
न नखान् दादयेत्, नास्थीन्यभिहन्त्यात्, न भूमिं

१९. न कूलच्छायामुपासीत्-कूलच्छाया मोपासीत् (च.)

,, नानावृत-नासंघृत (ग. च. घ.)

विलिखेत्, न छिन्द्याचुणं, न लोष्टं मृदनीयात्,
न विगुणमङ्गेष्वेते,

उच्चैः श्रुत्येथी कंचेये, न हसेत् न हसपुं न हसे,
सम्बन्धं शब्दयुक्तं शब्दके साथ, मासत्तम् अपान वायु
अपान वायुको, न मुञ्चेत् न छोडवे न छोडे, अनावृत-
मुखाः श्रोत्रं दांथा विना मुखको विना दांके, जृम्भाम्
जृम्भसुं जम्भाई, क्षवथुम् छेक छीक, वा हास्यम् के
हास्य अथवा हास्य, न प्रवर्तयेत् करपुं नहि न करे,
नासिकाम् नाकने नाकको, न कुष्णीयात् न भोतरपुं
न कुरेदे, दन्तात् दांत दांतोंको, न विषट्ठयेत् न कथ-
कथावथा न फिटफिटारे, मलान् नभोने नखोंको, न
बादयेत् अवाज न करवे न बजाये, अस्थीनि हाडों
अस्थियोंको, न अमिहन्त्यात् न अटकाववां न टकराये,
भूमिम् जमीनने भूमिको, न विलिखेत् न भोतरवी
न कुरेदे, कृणम् तथ्यभक्षाने तिनके, न छिन्द्यात् न तोड्यां
न तोडे, लोष्टम् माटीना टेक्षने मिट्टीके टेलेको, न मृदनीयात्
पगवडे न भांगपुं न फोडे, अङ्गैः अङ्गैथी अंगोंको,
विगुणं विगुण व्यर्थमें टेढामेडा, न चेष्येत चेष्या न
करवी न करे;

19-(3). laugh not loudly; indulge
not in audible release of wind; do
not yawn, sneeze or laugh without
covering the mouth; do not pick the
nose; do not gnash the teeth; do not
drum with the nails; do not strike
the bones one with another; scratch
not the ground; do not idly pick at
grass-blades or knead a clod of mud;
make not unseemly gestures;

ज्योतींष्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिबीक्षेत,
न हुंकुर्याच्छवं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छाया-
माक्रामेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरक्षनुष्यथो-
पवनश्मशानाघातनान्यासेवेत, नैकः शून्यगृहं न
चाटवीमनुप्रविशेत्,

१९. अमेध्यमशस्तं-अशस्तं च (ब.)
" न हुंकुर्याच्छवं-न हुंकुर्यात् शिवं (ब.)
" पूज्याशस्तं-पूज्याभिःशस्तं (ग.)
" न चाटवीमनुप्रविशेत्-नाटवीं चानुप्रविशेत् (ग.)

ज्योतींषि अति तेजस्वी तैजस पदार्थोंको, अभिष्टम्
अभिष्ट अग्रिय, अमेध्यम् च अपवित्र अपवित्र, अशस्तम्
अने अप्रशस्त और निन्दित वस्तुओंको, न नहि न,
अभिबीक्षेत भेवी देखें, क्षवम् शभने क्षवको देखकर,
हुं हुंकार हुंकार, न कुर्वात् न करवे न करे, चैत्यध्वज-
गामना प्रधानशक्ति-ध्वज चैत्य-गांवके प्रधानवृक्ष-पूजा,
गुरु-पूज्य-गुरु-पूज्य गुरु-पूज्य, अशस्त-अने निन्दित
पुरुषों और निन्दित पुरुषोंकी, छायाम् छाया छायाको, न
आक्रामेत् ओलांगवी नहि लाचना नहीं चाहिए, क्षपास्तु
रात्रिमां रात्रिमें, अमरसदन-देवालय देवालय, चैत्य-चैत्य
चैत्यमन्दिर, चत्वर-चौदो आंगन, चतुष्य-चार रस्ता
चौराहा, उपवन-उपवन बगीचा, श्मशान-श्मशान
श्मशान, आघातनानि अने वधस्थानां और वधस्थानमें,
न आसेवेत निवास न करवे नहीं रहना चाहिए, एकः
अकेला अकेला, शून्यगृहम् सुना घरमां शून्य घरमें,
आटवीम् च अने अङ्गक्षमां और अङ्गलमें, न अनुप्रविशेत्
प्रवेश न करवे प्रवेश न करे;

19-(4). gaze not at luminaries or at
undesirable, unclean and inauspicious
sights; despise not a dead body; cross
not the shadow of a tutelary tree,
flag, teacher, and of worshipful or
blameworthy object; do not repair
at night to a temple, totem tree,
public hall, square, public park, crema-
torium or scaffold; enter not alone
an uninhabited house or a forest;

न पापवृत्तान् क्षीमिन्नवृत्त्यान् भजेत, नोत्तमै-
र्विरुध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्मं रोचयेत्,
नानार्यमाधयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसाति-
स्वप्नप्रजागरकानपानाशनान्यासेवेत, नोर्ध्वजानु-
स्मिरं तिष्ठेत्,

पापवृत्तान् पापाचार्यी पापकी वृत्तिकाके, क्षी-क्षी
क्षी, मित्र-मित्र मित्र, वृत्त्यान् नोकरने नौकरको,
न भजेत शभवां नहि न रक्खे, उत्तमैः शिष्ट पुरुषों
साथे शिष्ट पुरुषोंके साथ, न विरुध्येत विरोध न करवे

विरोध न करे, अवरात् नीचनी नीच पुरुषोंकी, न उपासीत् सेवा न करे, निम्नम् दुष्टितामां कुटिलतामें, न रोचयेत् प्रीति न करे मन न करे, अनार्यम् अनार्यने। दुष्टका, न आश्रयेत् आश्रय न देवे। आश्रय न करे, भयम् भय भय, न उपादयेत् उपज न करे। उत्पन्न न करे, साहस-साहस साहस, अतिस्वप्न-अधिक निद्रा बहुत सोना, प्रजागर-अति उभगरे। बहुत जागना, स्नान-अतिस्नान बहुत स्नान, पान-अधु पान बहुत पीना, अशनानि अने अधु भोजन और बहुत खाना, न आसेवेत् न करे। नहीं करना चाहिए, ऊर्ध्वजानुः उभङ्ग घुटने उठाकर, चिरम् धांभे। बधत देर तक, निद्रम् न भेसपुं न बैठे:

19-(5). take not for wife, friend or servant persons of sinful conduct; contend not with your superiors; consort not with your inferiors; do not curry favour with the crooked; take not the shelter of a non-Arya(untrustworthy man) spread not panic; do not indulge in rash acts or excesses of sleep, waking, bathing, drinking or eating; sit not long on the haunches with the knees up;

न व्यालानुपसर्पेण दंष्ट्रिणो न विषाणिनः, पुरो-
वातातपायश्यायातिप्रवाताञ्छात्, कलिं नारमेत.

व्यालान् साप, बाध, आदि सांप-व्याघ्र आदि प्राणियों, दंष्ट्रिणः दंष्ट्रावाणां प्राणीओ दाढ़वाले प्राणियों, विषाणिनः तथा गाय, भैंस वजरे शींगवाणां पशुओनी और गाय भैंस इत्यादि शिंगवाले पशुके, न उपसर्पेण पासे न जपुं पास न जाए, पुरोवात-पूर्वने। पवन पूर्वकी वायु, आतप-तड्डे। धूप, अवश्वाव-अश्व ओस, अतिप्रवातान् अने अतिपवनन् और तेज वायुका, ज्झात् सेवन न करे। न करे, कलिम् दुष्टने। सगडेका, न नारमेत न आरम्भवे। आरम्भ न करे,

19-(6). go not near cruel, fanged or horned animals; avoid headwinds, severe sun, frost and storms; provoke not a quarrel;

नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टः, नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नम्र उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशेत्समाङ्गं, न केशाघ्राण्यमिहम्यात्, नोपस्पृश्य एव वाससी बिभृयात्,

नासुनिभृतः ओकात्र दित विना एकाम मनके विना, उच्छिष्टः अने उच्छिष्ट अवस्थाभां और उच्छिष्ट अवस्थामें, अग्निम् न उपासीत् अग्नि पासे भेसपुं नहि। अग्निके पास न बैठे, नाधःकृत्वा अग्निने नीचे राभीने अग्निनी नीचे रख कर, न प्रतापयेत् शेड न देवे। न सेके, नाविगत-क्लमः थाड उतर्थां विना थकान लिये विना, अनप्लुत-वदनः माथुं पलाय्या विना शिरको जलसे गीला किये विना, न नहि। नम्रः नम्र अवस्थाभां नंगा होकर, न उपस्पृशेत् स्नान न करे। न करे, स्नानशाठ्या नहावाना लुगडांथी नहानेकी धोतीसे, उत्त-माङ्गम् माथुं शिरको. न स्पृशेत् न लुछपु न पोंछे, केशाघ्राणि वाणना अश्लेष्माणे बालोंके अग्रभागको, न अमिहम्यात् न मूत्रकवा न मूत्रके, उपस्पृश्य नाहीने स्नान करके, ते एव ओज उन्ही, वाससी बनीनां कपडां गीले कपड़ोंको, न बिभृयात् न पहरेवां न पहने;

19-(7). tend not the sacrificial fire inattentively or in a state of pollution; do not warm yourself by keeping a fire underneath; bathe not while fatigued or without first washing the face or in a naked condition; dry not the head with a cloth worn while bathing; do not thrash the tresses with the hands; do not put on the same clothes after a bath;

नास्पृष्ट्वा रक्षाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽग्नि-
निष्कामेत्, न पूज्यमङ्गलाम्यपसव्यं गच्छेत्त-
राण्यनुवक्षिणम् ॥ १९ ॥

रत्न-रत्न रत्न, आज्य-धी बी, पूज्य-पूज्य पूज्य, मङ्गल अन्य भोगणकारी ६०थे। एवं मांगलिक वस्तुओंका,

१९. नासुनिभृतो-नानिभृतो (ग. च. द. व.)

,, नानाप्लुतवदनो-नानाप्लुत वदनं द्वेव (ग.)

सुमन्त्रः अने पुष्पने। तथा कूल आदिका, अस्तुपदवा २५६१ कथा विना विना स्पर्श किए, न अस्मिन्निष्ठायेत् धरतीं गृह्णन् न नीकेणुं चरते बाहिर न निकले, पूज्य-पूज्य पूज्य, मङ्गलानि अने भंगल पदार्थोंने और मांगलिक पदार्थोंको, अपसव्यम् गृही तर्ह २१७१ने वाम पार्श्वसे, न गच्छेत् गृधुं नहि न जाये, इतराणि अने अभंगल पदार्थोंने और अमंगल वस्तुओंके, अनुदक्षिणम् गृह्णी तर्ह २१७१ने दक्षिण पार्श्वसे रखकर, न गच्छेत् गृधुं नहि न जाये ॥ १९

19. step not out of doors without touching precious stones, sacrificial ghee, worshipful and auspicious objects and flowers; do not walk by keeping holy and auspicious objects on your left and things of a dissimilar nature on the right;

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादस्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाभितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्षाशिष्टाशुचिक्षुचित-परिचरौ न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादस्वाऽप्रमम्रये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनमिमन्त्रितं न कुत्सयन् कुत्सितं न प्रसि-कूलोपहितमजमाददीत, न पर्युषितमन्यत्र मांस-हरितकशुष्कशाकफलमक्ष्येभ्यः,

नारत्नपाणिः हाथमें रत्न धारण कथा विना रत्नोंको हाथमें लिये विना, न नहि नहीं, अस्नातः स्नान कथा विना स्नान किये विना, न नहि नहीं, उपहतवासाः हाटेला वस्त्र पहरेरीने फटे हुए वस्त्र पहिनकर, न नहि नहीं, अजपित्वा गृध कथा विना जप किये विना, न नहि नहीं, अहुत्वा ह्येन कथा विना हवन किये विना, न नहि नहीं, देवताभ्यः देवताओंने देवताओंके लिए, अनिरूप्य नैवेद्य कथा विना नैवेद्य दिये विना, न नहि नहीं, पितृभ्यः पितृओं पितरों, गुरुभ्यः गुरु गुरु, अतिथिभ्यः अतिथि अतिथियों, उपाभितेभ्यः अने आभितोने और आभितोंको, अदस्वा अपसव्य कथा विना दिये विना, न नहि नहीं, अपुण्यगन्धः

पुष्प भंगिनुं लेपन कथा विना पुष्प गन्ध धारण किये विना, न नहि नहीं, नामाली भाला पदेमा विना पुष्प-माला धारण किये विना, न नहि नहीं, अप्रक्षालित-पाणि-पाद-वदनः हाथ-पद अने भोहुं धामा विना हाथ पांव और मुख धोये विना, न नहि नहीं, अशुद्ध-मुखः शुभशुद्धि कथा विना मुखशुद्धि किये विना, न नहि नहीं, उदङ्मुखः उत्तर तर्ह भुभ करीने उत्तर तरफ मुख करके, न नहि नहीं, विमनाः धीन्य काममा मन व्यग्रादी दूसरे कार्यमें मन लगाकर, न नहि नहीं, नमज्ज-अभक्षत अभक्त, अशिष्ट-अशिष्ट अशिष्ट, अक्षुवि-अपवित्र अपवित्र, क्षुधित-तथा भूभ्या तथा भूये, परिचरः नोकरोंके लावेधुं नौकरोंसे लाया, न नहि नहीं, अमेध्यासु अपवित्र अपवित्र, पात्रीषु पात्रमा पात्रोंमें, न नहि नहीं, अदेशे अपवित्र स्थान अपवित्र स्थानमें, न नहि नहीं, अकाले तथा अकालमा असमयमें, न नहि नहीं, आकीर्णे धक्षु क्षोभोधी व्याप्त गृह्या उपर बहुत लोगोंसे व्याप्त स्थानमें, न नहि नहीं, अग्रये अग्रम् अग्निने प्रथम अग्निको प्रथम, अदस्वा आप्या विना दिये विना, न नहि नहीं, प्रोक्षणोदकैः प्रोक्षणेदुधैः प्रोक्षणोदक, अप्रोक्षितम् सिंथन कथा विना मंत्रोंसे प्रोक्षित किये विना, न नहि नहीं, मन्त्रैः मन्त्रो द्वारा वेदमंत्रोंसे, अनमिमन्त्रितम् अभिमन्त्रित कथा विना अभिमन्त्रित किये विना, न नहि नहीं, कुत्सयन् निन्द-करतां करतां निन्दा करते हुए, न नहि नहीं, कुत्सितम् तथा निन्दित निन्दित, न नहि नहीं, प्रसिकूल-अने प्रतिक्षुल भाखुसेला और प्रतिकूल मनुष्योंसे, उपहितम् लावेधुं लाया हुआ, अजम् अज अज, न नहि नहीं, आददीत भावुं खाना चाहिए, मांस-भांस मांस, हरितक-आहु बजेरे हरितक शाक, शुष्कशाक-सुकां शाक सूखे हुए शाक, फल-फल फल, अक्ष्येभ्यः अने लाहु बजेरे अक्ष्य और लहु आदि भक्ष्य पदार्थोंके, अन्यत्र सिन्धाय गीधुं सिन्धा दूसरी वस्तुओंको, पर्युषितम् वासी न भावुं वासी नहीं खाना चाहिए;

20-(1) Partake not of a meal without wearing a jewel on the hand; without having had a bath; clad in tattered clothes, without saying your prayers, without performing the homa, without offering to the household gods

and the manes, without first feeding the elders, guests and dependants; unscented; ungarlanded; without cleansing the hands, feet and face; with unclean mouth; with the face towards the north; listlessly; waited on by an undevoted, unmannerly, unclean or hungry attendant; in improper vessels; in an improper place; at an improper time; amidst a crowd; without first offering to Agni (sacrificial fire); without besprinkling the food with sanctified water and without saying scriptural chants over it; while reviling any one; of a vile description; served by ill-wishers; consisting of stale articles with the exception of flesh, greens, dry vegetables and fruits;

नाशेषमुक् स्यादन्यत्र दक्षिमधुलवणसक्तु-
सर्पिभ्यः न नक्तं दधि मुञ्जीत, न सकूनेकान-
क्षीयात् निशि न भुक्त्वा न बहून् द्विर्नोदकान्त-
रितात्, न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥ २० ॥

दक्षि-मधु- इहाँ, मध दही-शहद, कवण-सक्तु-भीड़-
साथवे। नमक-सत्, सर्पिभ्यः अने घी और घी, अन्यत्र
सिन्धुमना पीला पदार्थों इनको छोड़कर शेष पदार्थ,
नाशेषमुक् जमती वेणुओं संपूर्ण आनार संपूर्ण रूपमें
खानेवाला, न स्वात् न धुत् नहीं होना चाहिए, नक्तम्
रात्रे रातमें, दधि इहाँ दही, न मुञ्जीत न भावुं नहि
खाना चाहिए, एकान् ओड़वे। बिना अन्य किसी वस्तुके,
सक्तु साथवे सपुओंको, न क्षीयात् न भावे नहीं
खाना चाहिए, निशि रात्रे रातमें, न नहि नहीं, भुक्त्वा
बोहन करीने भोजन खाकर, न नहि नहीं, बहून्
अधिक मात्राओं अधिक मात्राओं, न नहि नहीं, द्विः
बार दो बार, न नहि नहीं, उदकान्तरितात् पथुओं
जलपान करीने बीचमें जल पीकर, न नहि नहीं, द्विजैः

२०. कवण-पलक (प.)

,, -सल्लि (प.)

अने दंतथी दांतसे, छित्त्वा तोड़ने चबाते हुए, न नहि
नहीं, भक्षयेत् भावे खाना चाहिए ॥ २० ॥

20. partake not of a meal without leaving remnants except of curds, honey, salt, roasted grain flour and ghee; eat not curds at night, eat not roasted grain flour by itself or at night or after a meal or in large quantities or at both meals, or interspersed with draughts of water; eat not by tearing with the teeth.

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्ठीविका(वात)वर्चोमूत्राण्युत्सृजेत्,

नानृजुः वांका वणीने टेडा होकर, न क्षुयात् छींक
न भावी न छींके, न नानात् वांका वणीने भावुं नहि
टेडा होकर न खाये, न शयीत अने वांका वणी स्रुत्
नहि और टेडा होकर न सोए, वेगितः वेग उपस्थित
थता मलमूत्र आदिका वेग उपस्थित होने पर, अन्यकार्यः
पीला डामवाला दूसरे कार्यको, न स्यात् न धुत् नहीं
होना चाहिए, वायु-वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, सलिल-
जल, सोम-अर्क-अ-सुध-चन्द्र-सूर्य, द्विज-ब्राह्मण
ब्राह्मण, गुरु अने गुरुनी और गुरु, प्रतिमुखम् तदक्ष
मुख करीने इनकी ओर मुख करके, निष्ठीविका-थूंकुं
नहि थूकना नहीं चाहिए, (वात) वर्चः-अने अपानवायु-
पुरीष और अपानवायु-मल, मूत्राणि तथा मूत्रने। मूत्रका, न
उत्सृजेत् त्याग न करवे। परित्याग नहीं करना चाहिए;

21.(1) Do not sneeze, eat or sleep in a crooked posture. While pressed by natural urges, do not attend to other work. Do not void spittle, wind, stools and urine, facing the wind, fire, water, moon, sun, a brahmana or an elder.

न पन्थाममवमूर्चयेन्न जनयति वाक्काळे, न
जपहोमाध्ययनवक्षिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मतिद्विजणकं
मुञ्चेत् ॥ २१ ॥

पन्थानम् भागं उपर रास्तेमें, न जबमूत्रयेत्
पेशाव न करये। पेशाव नहीं करना चाहिए, जनवति
धर्मा भाषुसेना निवासस्थानमा बहुत मनुष्योंके
रहनेके स्थानमें, जङ्गलके बेगन समये भोजनके समय,
न नहि नहीं, जप-होम-तेमज ७५ होम एवं जप-होम,
जपवन-अभ्यसन पठन, बलि-भक्ति बलिकार्य, मङ्गल-
क्रियासु तथा भीष्म भगवत् क्रियाओंमा पवित्र क्रियाओंके
समय, केष्म-भक्ष्य बलगम, सिङ्गणकम् अने बीट
और नाफकी मेलको, न मुखेत् डाढवां नहि नहीं निकालना
चाहिए ॥ ११ ॥

21. Do not make water on the road,
do not blow the nose amidst a crowd,
while eating and while engaged in
auspicious acts like japa (mumbling
of prayers), homa, study and bali
(offerings to gods).

न क्षियमवजानीत, नातिविध्वम्भयेत्, न
गुह्यमनुभावयेत्, नाधिकुर्यात् ।

क्षियम् भीनी स्त्रीका, न अवजानीत अवगलना
न करवी तिरस्कार न करे, न अति विध्वम्भयेत् तेने
अति विश्वास पक्षु न करये उसका अधिक विश्वास भी
न करे, गुह्यम् गुह्य बातें गुप्त बात, न अनुभावयेत्
तेने कही संभवाववी नहि उसको न सुनाये, न अवि-
कुर्वात् तथा अधिकार न देवे तथा अधिकार न देवे ।

22-(1) Do not contemn nor confide
in the woman overmuch, nor divulge a
secret to her, nor place her in power.

न राजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां
नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां
नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं
नायोनी न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनममशानाघात-
मसल्लिखौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्ना-
तिविधु नाशुचिर्नाजग्धमे जो नाप्रणीतसङ्कल्पो
नानुपस्थितप्रहर्षो नाशुक्लवाचात्यक्षितो न विष-
मस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न भ्रमव्यायामोप-
वासकुमामिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

२२. नातिविधु-नाति, न निषिद्ध सिन्धु. (५.)

राजस्वलाम् न राजस्वलां गमन नहि राजस्वलाय
सेवन नहीं, नातुराम् न शैविणीं गमन नहि शैविणी-
का सेवन नहीं, अनेध्याम् न अपवित्रं गमन नहि
अपवित्रका सेवन नहीं, अशस्ताम् न अशैव्यं गमन
नहि अप्रशस्तका सेवन नहीं, अनिष्टरूप-अप्रिय रूप,
अप्रिय रूप, आचार-आचार आचार, उपचाराम् न
अने स्वभाववाणीं गमन नहि और स्वभाववाणीका
सेवन नहीं, अदक्षाम् न अत्युत्तरं गमन नहि अदक्ष-
का सेवन नहीं, अदक्षिणाम् न प्रतिक्षणं गमन नहि
अपने प्रतिकूलका सेवन नहीं, अकामाम् न मैथुन-
कामना विनानीं गमन नहि मैथुनकी कामना रहितका
सेवन नहीं, अन्यकामाम् न अन्य पुरुषकी कामना
राशनारीं गमन नहि दूसरे पुरुषकी कामना रखनेवाली
का सेवन नहीं, अन्यस्त्रियम् न परस्त्रीं गमन नहि
दूसरेकी स्त्रीका सेवन नहीं, अन्ययोनिम् न असंख्य
स्त्रीं गमन नहि असंख्य स्त्रीका सेवन नहीं, अयोनी
न अने अशैविनीं गमन करवुं नहि और योनिको
छोकर अन्यमें गमन नहीं करना, चैत्य-चत्वर-चैत्य-चैत्य
चैत्य-मेदान, चतुष्पथ-उपवन-आर २२५, अशैव्य चौराहा
बाग, ममशान-आघातन ममशान, वधस्थल ममशान-वध-
भूमि, सल्लिख-ओषधि-पाणी-ओषधि पानी-ओषधि, द्विज-
गुरु आदीषु-गुरु ब्राह्मण-गुरु, सुरालयेषु न अने देवना
स्थानमां नहि और देवके स्थानमें नहीं, सन्ध्ययोः न
संध्योःकालमां नहि दोनों संध्याकालमें नहीं, अतिविधु
न निषिद्ध तिथिओंमां नहि निषिद्ध तिथिओंमें नहीं,
अशुचिः न अपवित्र अवस्थां नहि अपवित्र अवस्था-
में नहीं, अजग्धमेपजः न अशुद्धमेपजः ओषध सेवन कथां
विना नहि वाजीकरण ओषध खाये विना नहीं,
सङ्कल्पः न संकल्प विना नहि संकल्प किये विना नहीं,
अनुपस्थित-प्रहर्षः न प्रहर्ष उत्पन्न भया विना नहि
विश्रममें उत्तेजना हुए विना नहीं, अशुक्लवाक् न बेगन
कथां विना नहि काली पेट नहीं, अवि-अक्षिणः न
वधारे बेगन करीने नहि अधिक भोजन करके नहीं,
विषमस्थः न विषम स्थितिमां रहीने नहि विषम स्थितिमें
रह कर नहीं, मूत्रोच्चार-पीडितः न भ्रमभूतना वेगधी
युक्त नहि मूत्र और मलके वेगसे पीडित नहीं, भ्रम-
व्यायाम-भ्रम-व्यायाम भ्रम-व्यायाम, उपवास-कुम-
उपवास-अनिष्टी उपवास-म्लानिसे, अनिष्टः न पीडित
अर्धने नहि पीडित होकर नहीं, नारहसि तथा अशुद्धी

જન્મામાં ઔર કુલે સ્થાનમે, વ્યવાયમ્ મૈથુન મૈથુન,
ન ગળ્હેત્ કૃત્વં નરિ નહી કરના चाहिए ॥ ૨૨ ॥

22-(2). Do not indulge in the sex-act with a woman who is in her courses, diseased, unclean, unfit, of undesirable appearance, conduct and nature, unskilful, unresponsive or desirous of another, or with another's wife, or with a female of another species of animal, or in extra-genital organ, under a tutelary tree, in a public hall, at cross roads, in a public park, crematorium, executorium, aquarium, herbarium, or the house of a brahmana or of a teacher, or of God or during the twilights or forbidden days, in an unclean condition or without taking an aphrodisiac, without having made up your mind beforehand, without having achieved the necessary erotic urge, without having partaken of nourishment, in an over-eaten condition, in an awkward position, or hard pressed by urine and feces or in a state afflicted by fatigue, physical exercise, fasting and exhaustion or in a place that has no privacy.

न सतो न गुरुन् परिवदेत्, नाशुचिरमिचार-
कर्मचैत्यपूज्यपूजाभ्ययनममिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

સત્તઃ ન સતપુરુષોની નહિ સજન કી નહીં, ગુરુન્ અને ગુરુઓની ઔર ગુરુજનોંકી, ન પરિવદેત્ નિન્દા ન કરવી એઈએ નિન્દા ન કરે, અશુચિઃ તેમજ અપવિત્ર સ્થિતિમાં એવં અપવિત્ર સ્થિતિમાં, અમિચારકર્મ-આરણ્યમંત્રયુક્ત અનુષ્ઠાન પરિહાસાકા પ્રયોગ, ચૈત્ય-પૂજ્ય ચૈત્ય અને પૂજ્યોની ચૈત્ય ન પૂજ્યજનોંકી, પૂજા-અભ્યયનમ્ પૂજા તથા પદન પૂજા ઔર પદન, ન નહિ નહીં, અમિ-ચિર્વિરોધે કરવાં એઈએ કરના चाहिए ॥ ૨૩ ॥

23. Do not speak ill of good people and your elders; when you are in an unclean condition, do not practise necromancy nor worship the tutelary tree, temples and venerable things and persons, nor practise studies.

ન વિપુસ્થનાર્તવીષુ નામ્યુદિતાસુ વિષ્ણુ નામ્નિ-
સંપ્લવે ન ભૂમિકમ્પે ન મહોત્સવે નોત્કાપાતે ન
મહાપ્રહોપગમને ન નદ્યન્દ્રાયાં તિથૌ ન સન્ધ્યયો-
ર્નામુક્તાદ્ગુરોર્નાવપતિતં નાતિમાત્રં ન તાન્તં ન વિસ્થરં
નાનશ્ચસ્થિતપદં નાતિદ્રુતં ન વિલમ્બિતં નાતિહીનં
નાત્યુષ્ણં નાતિનીચૈઃ સ્વરૈરભ્યયનમભ્યસ્યેત્ ॥ ૨૪ ॥

જનાર્તવીષુ નમ્નુ વિનાની ઋતુકે વિના, વિપુસ્થુ વિનળી થતી હોય ત્યારે નહિ વિઝલીકે ચમકને પર નહીં, અમ્યુદિતાસુ પ્રભવલિત જલતી હુઈ, વિષ્ણુ ન દિશાઓ હોય ત્યારે નહિ દિશાઓમાં નહીં, અમ્નિ-સંપ્લવેન આસપાસ અમ્નિ લાગ્યા હોય ત્યારે નહિ પાસમાં અમ્નિ લગને પર નહીં, ભૂમિકમ્પે ન ભૂકંપને વખતે નહિ ભૂકમ્પ આનેપર નહીં, મહોત્સવે ન મહોત્સવના સમયમાં નહિ મહે ઉત્સવોમાં નહીં, ઉત્કાપાતે ન ઉત્કાપાત થાય ત્યારે નહિ ઉત્કાપાત હોને પર નહીં, મહાપ્રહોપગમને ન સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ હોય ત્યારે નહિ સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ હોને પર નહીં, નદ્યન્દ્રાયાં તિથૌ ન અમાવાસ્યાઓ નહિ અમાવાસ્યામાં નહીં, સન્ધ્યયોઃ ન એ સંધ્યાને સમયે નહિ દોનોં સન્ધ્યાકાલમાં નહીં, ગુરોઃ અમુક્તાદ્ ન ગુરુના ઉપદેશ વિના નહિ ગુરુમુલકે વિના પદે નહીં, અવપતિતમ્ ન ઓઝા વધુવાળું નહિ અક્ષરકો છોલતે હુઈ નહીં, અતિમાત્રમ્ ન અધિક વધુવાળું નહિ અધિક માત્રાસે નહીં, તાન્તમ્ ન રૂઝ સ્વરથી નહિ રૂઝ સ્વરસે નહીં, વિસ્થરમ્ ન વિદૂત સ્વરથી નહિ વિદૂત સ્વરસે નહીં, અનશ્ચસ્થિતપદમ્ ન પદોની વ્યવસ્થા વખતે નહિ પદોંકી વ્યવસ્થા વિના નહીં, અતિદ્રુતમ્ ન જલદી જલદી નહિ જલ્લી જલ્લી નહીં, વિલમ્બિતમ્ ન ધીરે ધીરે નહિ ધીરે ધીરે નહીં, અતિહીનમ્ ન મરેલા અવાજથી નહિ મરી હુઈ અવાજસે નહીં, અત્યુષ્ણઃ ન અત્યંત ઉંચા અવાજથી નહિ વહુત ઝંબી અવાજસે નહીં, અતિ નીચૈઃ અને અતિ નીચા વહુત નીચી, સ્વરૈઃ વરસથી

अनुशशी-स्नेही स्नेही, कृच्छ्र-विपत्तिमां विपत्तिमें, द्वितीय-सहायक मित्र, सहायक मित्र, गुह्यज्ञान् अने भानगी बात अखुनारेने और गुप्त बातको जाननेवालेका, न बहिष्कुर्यात् अहिंसा करवे। नहिं बहिष्कार नहीं करना चाहिए ॥२५॥

25. Divulge not secrets; do not condemn any one; be not self-conceited; be not inept; be not obstructive; be not carping; speak not ill of the Brahmanas; raise not your staff against a cow; defy not the elders, the teachers, the guilds and the kings; do not talk over much; break not off with relations, companions, helpers in adversity and those who know your secrets.

नापीरो नात्युच्छ्रितस्वः स्यात्, नाभूतभृत्यः, नाविभ्रमस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखशीलाचारोपचारः, न सर्वविभ्रम्भी, न सर्वाभिशाङ्गी, न सर्वकालविचारी ॥ २६ ॥

अपीरः न अधीरा नहिं भुवुं अपीर नहीं होना चाहिए, अनुच्छ्रित-स्वः उद्धत स्वभाववाला जल्दबाज, न स्यात् न भुवुं नहीं बनना चाहिए, अभूत-भृत्यः न भुत्त वज्रेनुं थावन पोषण नहिं करेना। न भुवुं नौकर बाकरोका बाकन पोषण न करनेवाला नहीं होना चाहिए, अविभ्रम-स्वजनः न स्वजनको अविश्वास करेना। न भुवुं स्वजनको अविश्वास करनेवाला न होना चाहिए, एकः सुखी न सुभनां कारखुभूत आंवां वज्रेनेना ऐक्याऐक्य उप-योग न करवे। सुखके कारणभूत आम्रफल आदिक उपभोग अकेला ही न करे, दुःख- दुःखकारक दुःखकारक, शीक-स्वभाव स्वभाव, आचार- आचार व्यवहार, उपचारः न तथा वेचना न भुवुं और वेचना नहीं होना चाहिए, सर्व-विभ्रम्भी न भुवुं विश्वास करेना। न भुवुं सबका विश्वास न करे, सर्व-भुवुं उपर सब पर, अभिशाङ्गी न शंकादृष्टिवाला न भुवुं अविश्वास भी न करे, सर्वकाल-अने सधना सधेना हर समय, विचारी विचार करे। शोचता-विचारता, न स्यात् न रहेवुं न रहे ॥२६॥

२६. सर्वकालविचारी-सर्वदा कालविचारी च (च.)

26. Be neither timid nor overbold; be not ungenerous to your dependants; be not distrustful of your kinsmen; take not your pleasures alone; let not the maintaining of character, scriptural enjoinders and social observances be a tax on you; do not trust every one; nor distrust every one; be not always deliberate.

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिविशेषेत्, नेन्द्रियवशागः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमावध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्,

कार्य-कालम् कार्य करवाने। सभय कार्यके समयको, न अतिपातयेत् व्यर्थ न गुभावने। व्यर्थमें न सोरे, अपरी-क्षितम् अथ विना विना जाने हुए, न अभिविशेषेत् कार्यको आरंभ न करे, इन्द्रियवशागः इन्द्रियोने वश इन्द्रियोंके वशमें, न स्यात् न भुवुं नहीं होना चाहिए, चञ्चलम् अथवा चंचल, मनः मनने मनको, न अनुभ्रामयेत् अभाववुं नहिं इधर उधर नहीं भटकाये, बुद्धि-इन्द्रियाणाम् गानेन्द्रियो उपर ज्ञानेन्द्रियोंके ऊपर, अतिभारम् अहुभां अधिक कार्यभार, न आवध्यात् न राभवे। न डाले, अति-दीर्घसूत्री च अने अहु दीर्घसूत्री और कार्यको बहुत लम्बे समयमें पूरा करने वाला भी, न स्यात् न भुवुं न बने,

27-(1) Do not let slip the right moment of action; do not undertake anything without deliberation; do not be a slave to your sense-appetites; do not pander to the fickle mind; do not over-burden the senses and the understanding; do not over-procrastinate;

न क्रोधहर्षावजुविषध्यात्, न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावुत्सेकं गच्छेत्तसिद्धौ वैम्यं, प्रकृतिम-

२७. अनुभ्रामयेत्-अनुभवयेत् (ग.)

मीर्यं स्मरेत्, हेतुप्रभावनिमित्तः स्यादेत्वारम्भ-
नित्यं, न कृतमित्याभ्यसेत्, न वीर्यं जहात्,
नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

कोच-हवीं कोष अने दुर्धनी. कोच और हवींके,
न अनुविद्वान् पाठन मे 'आर्ध' गुरु' नहि अवीन
होकर कार्य न करे, कोकम् शोकमे' शोकमें ही, न अनु-
बलेत् पश्या न रहेपु' दूषा न रहे, सिद्धौ सिद्धि भोगे
त्यागे सफलता मिलने पर, उत्सेकम् गर्व' गर्व, न गच्छेत्
न करे। न करे, असिद्धौ अने असिद्धिभा असफलतामें,
हेतुम् न दीनता शम्भी नहि उदास न बने, प्रकृतिय
प्रभृतिपु' उत्पत्तिकारणको, अजीक्यम् बार'बार पुनः पुनः,
स्मरेत् स्मरेत् शम्भु' स्मरण करे, हेतुप्रभाव-निमित्तः च
हेतुना प्रभावभा निश्चयवाणा भुं हेतुप्रभावमें निश्चय
रखनेवाण, हेतु-आरम्भ-नित्यः च शुभ हेतुवाणा कामने।
आरंभ करेवाभा तत्पर शुभ हेतुवाले कामके आरम्भ
करनेमें तत्पर, स्वात्. भुं होवे, कृतम् सिद्ध भर्ध गुरु'
बस यह हो गया, इति ओम् भानीने ऐसा समझकर, न
जाहसेत् भेदी न रहेपु' बैठा न रहे, वीर्यम् न जहात्
वीर्य'पात न करे वीर्यका त्याग न करे, अपवादम् नि-दाने
निन्दाको, न अनुस्मरेत् याद न करे। याद न करे ॥ २७ ॥

27. Do not give way to anger and
joy; do not nurse your sorrows; be
not arrogant in success and dejected
in defeat; remind yourself cons-
tantly of the vanity of things; be
decided as to causes and their effects
and (consequently) devoted to bene-
volent enterprises; do not grow com-
placent with your achievements; do
not lose heart; do not recall calumny.

आत्मनः शुभांशं सनप्रकारः—

नाशुचिदसमाज्यास्ततिलकुशसर्षपैरसि जुहु-
यावत्प्रमानमाशीर्भिराशासानः,

२७. सिद्धावुत्सेकम्—सिद्धावौत्सेकम् (५. ५.)

२८. तिल-कुश—कुशमूलिक (ग.)

॥ आशीर्भिराशासानः—आशीर्भिराशंसमानः (५.)

आत्मनः चेताने अपने किए, आशीर्भा-
नी आशीर्वादी, आशासानः आशा शम्भे। आशा संकेते
हुए, नाशुचिः अपवित्र अनशुभाभा अपवित्र अपश्रवणं,
उत्तम-आज्य-अक्षत-आयुं वी, अक्षत नौका भी अक्षत,
तिल-कुश- तिल- कुश, सर्षपः तिल अरुणवर्ण
तथा सरसोका, असिद्ध अग्निभा अग्निमें, न अनुवाद
होम न करे। होम न करे;

28. Pour not libations of holy ghee,
barley, til, small sacrificial grass and
rape seed in the sacrificial fire in
an unclean condition.

अग्निमें नापगच्छेच्छरीराद्यायुमें प्राणानादधानु
विष्णुमें बलमादधानु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां
प्रविशाम्स्वाप आपोहिष्टेत्यपः स्पृशेत्, द्विः परि-
मृज्योष्टौ पादौ चाम्युक्ष्य मूर्धनि क्षानि चोपस्पृ-
शेदङ्गिरात्मानं हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

अग्निः अग्नि अग्नि, मे शरीरात् भास शरीरशी
मेरे शरीरसे, न अपगच्छेत् इन्द्र न धाम बाहिर न जाए,
वायुः वायु वायु, मे प्राणान् भवे प्राणो मुझे प्राणोंको,
बादधानु आपो दे, विष्णुः विष्णु विष्णुः, मे बलम्
भवे अथ मुझे बल, इन्द्रः इन्द्र इन्द्र, मे वीर्यम् भवे
पराक्रम मुझे पराक्रम, बादधानु आपो दे, शिवाः आपः
उत्थाम्युक्ष्योत्तरक नक्षत्राणकारी जल, भाव भारभा
मेरेमें, प्रविशाम् प्रवेश करे प्रविष्ट होवें, आपो हिवा
'आपो हिवा' 'आपो हिवा', इति ओम् भन्धी हुए
मन्त्रसे, अपः नजने। जलका, स्पृशेत् स्पृशेत् करे।
स्पर्श करे, द्विः मे बार दो समय, ओष्टौ ओष्टौ ओष्टका,
परिमृज्य भाग्यं न करी मार्जन करके, पादौ च चाम्यु
पग उपर पांव पर, चाम्युक्ष्य अम्युक्ष्य करी अनुकुल
कर, मूर्धनि भाग्यं न शिरके, क्षानि च क्षानि च क्षानि
इन्द्रियोंका, आत्मानम् शरीरने। शरीरका, हृदयम् हृदयने।

२८. नापगच्छेत्—नापगच्छेत् (५. ५.)

॥ बलमादधानु—बलं दधानु (५.)

॥ आप-जोष (५.)

॥ ओष्टौ पादौ च—पादौ च (५.)

॥ मूर्धनि—मूर्धनम् (५.)

॥ मूर्धनि क्षानि च—मूर्धानं क्षानि च (५.)

હૃદયક, શિરઃ ચ અને માથાનેા જોર શિરકા, જન્નિઃ પાણીથી
; ઉપસ્થુતેષ્ઠ ઉપરપર્શ કરેા ઉપસ્થાનકરે ॥ ૨૮ ॥

28. Bathe to the incantation of the scriptural texts, beginning with the words, "May the Fire not leave me", "May the wind grant me life", "May Vishnu grant me strength", "May Indra grant me virility", "May the waters enter me auspiciously", "The Waters are indeed the source of happiness" etc. and having laved the lips twice and having besprinkled the feet, touch the body with water on the cavities of the head, on the heart and on the top of the head.

મહાચર્યાશિપરેષ મહિતમ્યમ્—

મહાચર્યાજ્ઞાનવાનમૈત્રીકારુણ્યહર્ષોપેક્ષામશમપરમ
સ્વાદિતિ ॥ ૨૯ ॥

મહાચર્ય-બ્રહ્મચર્ય મહાચર્ય, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, વાન-
દાન વાન, મૈત્રી-મૈત્રી મૈત્રી, કારુણ્ય-કરુણા દયા, હર્ષ-
હર્ષ હર્ષ, ઉપેક્ષા અને ઉપેક્ષા ઉપેક્ષાબુદ્ધિ. મશમપરઃ
તથા મશમમા પરામણ્યુ એવં શાન્ત ચિત્તવાલા, ચ સ્વાત્
કુલિ રહે વને ॥ ૨૯ ॥

29. Be devoted to brahmaçharya, knowledge, charity, friendliness, kindness, joy, impartiality and peace.

વાર્ષસંમતઃ—

તત્ત્વ શ્લોકાઃ—

પંચપચકમુદિદં મનો હેતુચતુષ્ટયમ્ ।

હમિત્રિયોપક્રમેઽધ્યાયે સદ્વૃત્તમસિલેન ચ ॥ ૩૦ ॥

તત્ત્વ શ્લોકાઃ તે વિષયમા ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે
તત્ત્વ વિષયને ઉપસંહારકે શ્લોક છે કે, હમિત્રિયોપક્રમે આ
હિન્દિશીપકમણીય હસ હમિત્રિયોપક્રમનીય, અધ્યાયે અધ્યાયમા
૨૯. મહાચર્યાજ્ઞાનવાનમૈત્રીકારુણ્યહર્ષોપેક્ષામશમ-મહાચર્યાજ્ઞાનવાન-
મૈત્રીમશમ (ગ.)

,, હર્ષોપેક્ષા-હર્ષહર્ષ: (ગ.)

અધ્યાયને, પચ- પાંચ પાંચ, પચકમ્ પાંચ પાંચ પદ્યોની
સમૂહો પાંચ પાંચ પદ્યોને સમૂહો, મનઃ મન મન, હેતુ-ચતુ-
ષ્ટયમ્ મન તથા શુદ્ધિની પ્રકૃતિ તથા ચિત્તની આર
હેતુ અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ અને મિથ્યા-
યોગ મન જોર બુદ્ધિની પ્રકૃતિ જોર ચિત્તિકે ચાર કારણ
અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ જોર મિથ્યાયોગ, અભિ-
લેન ચ અને સંપૂર્ણ જોર સંપૂર્ણ રૂપને, સદ્વૃત્તમ્
સદ્વૃત્તનેા સદ્વૃત્તકા, હમિત્રિય ઉપદેશ કરી છે ઉપદેશ
કર દિયા છે ॥ ૩૦ ॥

Here are the recapitulatory verses—

30. In this chapter entitled "The regimentation of the senses" are related the five pentads, the mind, the tetrad of causes, and the regimen of good conduct in detail.

સ્વસ્થવૃત્તં યથોદિદિં યઃ સમ્યગ્નુસિદ્ધિતિ ।

સ સમાઃ શતમવ્યાધિરાયુષા ન વિયુજ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યથોદિદિમ્ ઉપદેશોપેક્ષા ઉપેક્ષા કિયે દુર, સ્વસ્થવૃત્તમ્
આ સદ્વૃત્તમ્ હસ સદ્વૃત્તકો, યઃ જે જો, સમ્યક્
વિધિપૂર્વકે ઠીક રૂપને, અનુસિદ્ધિ પાલન કરે છે
વ્યવહારને લાતા છે, સઃ તે વહ, અવ્યાધિઃ નીરોગ અર્થ
નીરોગ રહકર, શતમ્ સો સૌ, સમાઃ વર્ષ સુધી વર્ષ તક,
આયુષા આયુષ્યથી આયુષે, ન વિયુજ્યતે વિયુજ્યત થતેા
નથી-અર્થાત્ જીવે છે વિયુજ્યત નહીં હોતા-અર્થાત્ જીતા છે ॥ ૩૧ ॥

31. He who rightly observes the rules of health laid down here will not be deprived of the full measure of the hundred years of diseaseless life.

શ્લોકમાપૂરયતે યશ્ચાસા સાધુસંમતઃ ।

ધર્માર્થાવેલિ ભૂતાનાં વન્નુતામુપગચ્છતિ ॥ ૩૨ ॥

સાધુ-સંમતઃ સાધુ પુરુષોથી પૂર્વનીય અર્થ સાધુઓ-
ને પૂજિત હોકર, યશ્ચાસા કીર્તિથી અપને યશ્ચે, શ્લોકમ્
મનુષ્યશ્લોકને મનુષ્યશ્લોકો, આપૂરયતે ભરી દે છે મર

૩૨. સંમતઃ—શર્મતઃ (ગ.)

,, ધર્માર્થાવેલિ—ધર્માર્થાવેલિ (ગ. ૧.)

देता है, धर्मार्थी धर्म' अने अर्थ'ने धर्म और अर्थको, दत्ति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, ब्रह्मज्ञान अने आधिभानु और आधिमात्रकी, 'बन्धुता' आधिपत्य' बन्धुताको, उपगच्छति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥३२॥

32. That man, respected of the saints, fills the world of mortals with his fame, attains both the ends of wealth and spiritual merit and becomes the friend of all creatures.

परान् शुक्रतिमो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्बुद्धमनुष्ठेयमिव सर्वेण सर्वदा ॥ ३३ ॥

पुण्यकर्मा ते पुण्यकर्मा पुण्यकर्मावाला वह मनुष्य, शुक्रतिमः पुण्यात्मान् पुण्यात्माके, परान् उत्तम उत्तम, कोणा' बेङ्कने लोकोंको, प्रपद्यते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, तस्मात् भाटे इस लिए, सर्वेण जगत्में मनुष्योंको, इदम् आ इस, बुद्धम् सद्वृत्तानुं सद्वृत्तका, सर्वदा हमेशां नित्य, अनुष्ठेयम् अनुष्ठान करे छे अनुष्ठान करना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. He of virtuous deeds attains the supreme world of the doers of good. Therefore this regimen should always be observed by all.

अनुक्तसद्वृत्तोपसंग्रहः—

यद्यान्यदपि किंचित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
कुतं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३४ ॥

इह आ आयुर्वेद'मा इस आयुर्वेदमें, अनुक्तम् नहि हटवाये' नहीं कहा गया, पूजितम् अने श्रीमद् शास्त्र' स'भत भये' और अन्य शास्त्रसे संमत, वद ने जो, अन्यत् अपि च श्री'नुं पक्ष दूसरा भी, किंचित् ह'र्ष कुछ, वृत्तम् सदाशर' हो' सदाचार हो, वद अपि च तेने पक्ष उसका भी, चात्रेयः भगवान् आत्रेय भगवान् आत्रेय, सर्वदा हमेशां सर्वदा, अभ्यनुमन्यते स'भति आपे छे अनुमोदन करता है ॥ ३४ ॥

34. Whatever other observances there may be that are not spoken of

here, provided they are good, are always to be welcomed, in the opinion of Atreya.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाहमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति स्वस्थचतुष्को द्वितीयः ॥ २ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २थेला अग्निवेशसे बनाए, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्र' और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने-अनुष्ठान विधे सूत्रस्थानमें, इन्द्रियोपक्रमणीयः 'इन्द्रियोपक्रमणीय' 'इन्द्रियोपक्रमणीय', नाम नामने। नामका, अहमः आहम। आहमों, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण भये। समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, द्वितीयः श्री'ले दूसरा, स्वस्थचतुष्कः स्वास्थ्यरूप विषयवाला आर अध्यायोंने। समूह संपूर्ण भये। स्वास्थ्यविषयक चार अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ २ ॥

8. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Regimentation of the Senses", is completed.

2. Thus the second tetrad of chapters concerning healthful living is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नववाँ Chapter IX

सुश्रुतसंहिताध्यायोपक्रमः—

अथानः सुश्रुतसंहिताध्यायोपक्रमः व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः इवे आसीथी अब आगे, सुश्रुत-चतुष्पादम् 'सुश्रुत-चतुष्पाद' नाम्ना 'सुश्रुत-चतुष्पाद,' नामके, 'अत्रापिम् अध्यायानु' अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह्य स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the minor chapter on "The Four Basic Factors of Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्—

मिषग्व्रव्याणुपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

मिषक् वैद्य वैद्य, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य, उपस्थाता परिचारक परिचारक, रोगी रोगी और रोगी, पाद-चतुष्टयम् आ आर पाद ये चार पाद, गुणवत् जे गुणवान् होय ते। यदि गुणवान् हों तो, विकार-रोगी रोगोंकी, व्युपशान्तये शान्तिने आटे शान्तिके लिए, कारणम् कारणम् कारण छे जेम् कारण होते हैं ऐसा, ज्ञेयम् ज्ञेयम् जानना चाहिए ॥ ३ ॥

3. The physician, the drugs, the attendant, and the patient constitute the four basic factors of treatment. Possessed of the required qualities, they lead to the earliest cure of disease.

१. व्युपशान्तये—व्युपशान्तये (ह.)

रोगारोग्यबोर्लक्षणम्—

विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिदृश्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

धातु- धातुओंकी धातुओंकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, विकारः रोग रोग, साम्यम् अने तेनी सभानता और इनकी समानता, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, दृश्यते कहेवाय छे कही जाती है, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, सुखसंज्ञकम् सुख कहेवाय छे सुख कहा जाता है, विकारो च एव अने विकार ही, दुःखम् दुःख कहेवाय छे दुःख कहा जाता है ॥ ४ ॥

4. The discordance of body-elements is called disease, and their concordance is said to be normal health. Being characterised by a sense of ease is the state of freedom from disease; while disease is always of the nature of pain.

चिकित्साया लक्षणम्—

चतुर्णां मिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

धातुवैकृते धातुवैषम्य धातु त्पारे धातुओंकी विषमता होने पर, शस्तानाम् शुश्रुवान् गुणवान्, मिषक्-वैद्य वैद्य, आदीनाम् वजरे आदि, चतुर्णाम् आर पादोंकी चारों पादोंकी, धातु-धातु धातुओंकी, साम्यार्था साम्य आटेनी समानताके लिए, प्रवृत्तिः जे प्रवृत्ति ते जो प्रवृत्ति होती है वह, चिकित्सा इति चिकित्सा चिकित्सा, अभिधीयते कहेवाय छे कही जाती है ॥ ५ ॥

5. Therapeutics is the name given to the combined operation of the four factors viz. the physician and the other three factors of commendable qualities, with the object of bringing about the concordance of body-elements when pathological changes have occurred in them.

वैद्यस्य गुणाः—

श्रुते पर्यवदातस्त्वं बहुशो वृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शीघ्रमिति श्रेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

अस्ते शास्त्रानुं शास्त्रका, पर्यवदातस्त्वं विशुद्धज्ञान
अच्छी प्रकारसे ज्ञान होना, बहुशः बहुत बार, वृष्टकर्मता
कृषीने जेवापछुं कर्मका देखा होना, दाक्ष्यं आत्तुं चतुराई,
शीघ्रम् अने पवित्रता और पवित्रता, इति जे ये, वैद्ये वैद्यमां वैद्यके,
गुणचतुष्टयम् आर गुण, वैद्यक अछुवा जानने चाहिए ॥ ६ ॥

8. Clear grasp of theoretical knowledge, wide practical experience, skill and purity (of body and mind)—these are to be known as the tetrad of desiderata in a physician.

द्रव्याणां गुणाः—

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
संपद्येति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

बहुता अहुपछुं पर्याप्त मात्रामें होना, तत्र-योग्यत्वम्
आधिने शैत्यपछुं व्याधिके योग्य होना, अनेकविध-
अनेक द्रव्यमांथी अनेक प्रकारनी एक ही द्रव्यसे नाना
प्रकारकी, कल्पना जनावटे कल्पना, संपद्य च अने
रसादिथी युक्तपछुं—संपत्ति और रसादिसे युक्त होना,
इति जेम् इति, जयम् जे यह, चतुष्कः आरने।
समूह चारका समूह, द्रव्याणाम् द्रव्याने। औषधियोंका,
गुणः शुद्ध गुण, उच्यते कहेवाय जे कहा जाता है ॥ ७ ॥

7. Abundance, applicability, usability in multifarious modes and richness of quality—these four are said to be the tetrad of desiderata in drugs.

परिचारकस्य गुणाः—

उपचारकता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।
शीघ्रं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारकता शैलीनी परिचरानुं ज्ञान सेवाकार्यको
जानना, दाक्ष्यम् पटुता चतुराई, भर्तरि भाक्षिकमां

७. चतुष्को—चतुर्थो (ग. क.)

८. चतुष्कोऽयं—चतुर्थोऽयं (क.)

स्वामीमें, अनुरागः प्रेमभाव, शीघ्रं च इति
अने पवित्रता और स्वच्छता, जयम् जे यह, चतुष्कः
आरने। समूह चारका समूह, परिचरे जने परिचरानुं
परिचारकमें, गुणः शुद्ध गुण, उच्यते ॥ ८ ॥

8. Knowledge of nursing, skill, affection for the master (patient) and cleanliness—these four are the tetrad of desiderata in the attending person.

आतुरस्य गुणाः—

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

स्मृतिः स्मरण, सब बातोंका याद रखना, निर्देश-
कारित्वम् वैद्यना कहेवा प्रभाषे करणुं वैद्यके आदेशियों
पालन करना, अभीरुत्वम् नीरता न करना, अथापि च अने
और, रोगाणाम् रोगानु रोगको—बिनायतोंको, ज्ञापकत्वं
च निवेदन करवाने शक्ति जे महीप्रकार बता सकता है,
आतुरस्य इरदीना रोगीमें, गुणाः शुद्ध गुण, स्मृताः
भा-या जे माने जाते हैं ॥ ९ ॥

9. Recollection, obedience to instructions, courage and ability to describe his ailments are considered the tetrad of desiderata in a patient.

पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे हेतुः—

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योका प्रधानं भिषगव तु ॥ १० ॥

षोडशगुणम् सोल गुरुवाला सोलह गुणोंसे युक्त, पाद-
चतुष्टयम् आर पाद चार पाद, सिद्धौ चिकित्सानी सिद्धिभी
चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणम् कारणम् जे कारण है, जन्तु पद
तेमां परंतु इनमें, विज्ञाता विज्ञाता जाननेवाला, शासिता
शासक, योका तथा शैत्य तथा शीघ्र, सिद्धि
वैद्य वैद्य, प्रधानम् प्रधान कारणम् जे प्रधान कारण है ॥ १० ॥

10. The four basic factors, endowed with the above-mentioned sixteen qualities (comprising the four tetrads of desiderata) are responsible for success

१०. विज्ञाता शासिता योका—योका प्रधानं शासिता च (क. क.)

in treatment. Of these four, the physician occupies the chief place, being at once the knower (of disease and drugs), the instructor (of the attendant and patient) and prescriber (of medicine and regimen).

पक्षी हि कारणं पक्षुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्थातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं मिषक् ॥ १२ ॥

यथा हि जेम जेरे, पक्षुः रसोयाने पकानेवाले पाचकके लिए, पात्र-इन्धन-वासु-अणतसु पात्र-इन्धन, अणतः अने अग्नि अग्नि, पक्षी रांधवाभां पाचनक्रियामें, कारणम् साधनरूप आय छे कारणरूप होते हैं, विजेतुः अने जेम विजेताने और जेरे विजेताके, भूमिः भूमि भूमि, चमूः सैन्य सेना, प्रहरणानि च तथा शत्रो तथा शत्रु, विजये विजयभां धारणरूप आय छे विजयमें कारणरूप होते हैं, तथा तेवी रीति वेसे ही, आतुराद्याः रोगी वजेरे रोगी आदि, पादाः पाद पाद, वैद्यस्य वैद्यने वैद्यकी, सिद्धौ शिक्ति-साधनी सिद्धिभां चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणसंज्ञिताः धारणरूप आय छे कारणरूप होते हैं, अतः भाटे इस लिए, चिकित्सायाम् शिक्ति-साधनी चिकित्सामें, मिषक् वैद्य वैद्य ही, प्रधानम् प्रधान प्रधान, कारणम् धारण छे कारण है ॥ ११-१२ ॥

11-12. As the utensils, fuel and fire are to a cook in cooking, or as the terrain, army and weapon are to a conqueror in obtaining victory, so are the other three factors in relation to the physician in accomplishing the cure. Hence is the physician the foremost factor in treatment.

सुदृग्धवक्त्राद्याः कुम्भकारादते यथा
जावहस्ति गुणं वैद्यादते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

यथा जेम जेरे, कुम्भकारात् कुम्भार कुम्भारके, जते

१३. सिद्धौ पादाः—पादाः सिद्धौ (ग. च.)

१३. जावहस्ति—न वहस्ति (च.)

बिना बिना, सुद-वक्त्र-भाटी, १५३ मिट्टी-वक्त्र, चमू-आडो चमू, सुवाद्याः अने दोरी वजेरे और सुत्र आदि, गुणम् सिद्धि सफलता, न जावहस्ति संपादन करी शकता नहीं दे सकते, तथा तेम उची प्रकार, वैद्यात् जते वैद्य बिना वैद्यके बिना, पादत्रयम् पादों-त्रय औषधादि त्रय पाद सफलता संपादन करी शकता नहीं औषधादि दोष तीन पाद सफलता नहीं दे सकते ॥ १३ ॥

13. As the clay, the rod, the string, the wheel, etc., are ineffective in the absence of the potter, so do the three other factors in the absence of the physician fail to accomplish the cure.

गन्धर्वपुरवक्त्राद्यं यद्विकाराः सुवादनाः ।

यान्ति यद्येतेरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥
सति पादत्रये क्वाचौ मिषजावत्र कारणम् ।

पादत्रये रोगी-परिचारक अने द्रव्य अने त्रय पाद रोगी-उपस्थाता और द्रव्य इन तीन पादोंके, सति दोषों अतां पक्षु उपस्थित रहते हुए भी, यत् जेम जो, उपाय-प्रतीक्षिणः उपाय-अपेक्षा राभनारा उपायकी अपेक्षा रखनेवाला, सुवादनाः अति दुरुक्षु अति दारुण, विकाराः रोग पक्षु रोग भी, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, पुरवक्त्र-पुरवक्त्र पुरवक्त्र पुरवक्त्र समान, जावु जावाम् तत्त नाना कीम नष्ट, यान्ति पादे छे हो जाते हैं, यत् च अने और जो, इतरे भीला उपाय-अपेक्षा राभनारा रोगी वक्त्रे उपायकी अपेक्षा रखनेवाले रोग, वृद्धिम् पुरवक्त्र वृद्धि पादे छे पुरवक्त्र वृद्धिको प्राप्त होते हैं, अत्र तेथं इनमें, क्वाचौ विद्वान् अने भूषं विद्वान् और मूर्ख, मिषचौ वैद्य वैद्य कारणम् धारण छे कारण होते हैं ॥ १४ ॥

14-14½. If the other three factors being given, serious diseases, demanding attention and treatment, are sometimes seen to vanish like "a city of illusion" and at other times to be aggravated, the cause is to be found in the physician who is wise in the first instance and ignorant in the second instance.

વરમાત્મા કુતોઽયેન ન ચિકિત્સા પ્રવર્તિતા ॥૧૫॥
પાણિચારાચયાઽચક્રુરજ્ઞાનાઙ્ગીતમીતવત્ ।
ઔર્મીકતવશેષાઙ્ગો મિષક્ ચરતિ કર્મસુ ॥૧૬॥

અયેન મૂર્ખ વૈદ્યથી મૂર્ખ વૈદ્યસે, કુતઃ જાત્મા
પ્રેતાના શરીરને અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે અને
શરીરમાં અગ્નિમાં હોમ કયા જાના, વરમ્ એ સારું છે
અચ્છા છે, પ્રવર્તિતા ચિકિત્સા પરંતુ તેનાથી ચિકિ-
ત્સાને હાથી આરંભ કરવામાં આવે પરંતુ મૂર્ખ
વૈદ્યસે ચિકિત્સા કરવાઈ જાયે, ન એ સારું નથી
વહ અચ્છા નહીં, યથા જેવી રીતે જિસ પ્રકાર, અચક્રુઃ
આંખોમાં માણસ અન્ધા મનુષ્ય, અજ્ઞાનાત્ અજ્ઞાનથી
અજ્ઞાનકે કારણ, મીત-મીતવત્ ખીતે ખીતે ડરતા હુઆ,
પાણિચારાત્ હસ્તપરામર્શથી હાથસે ટટોલ કર, ચરતિ
આલે છે ચલતા છે, હવ (યથા) અને જેમ ઓર જેસે,
માલતવસા પવનને આધીન થઇ વાયુકે અધીન હુઈ,
નોઃ નોકા આલે છે નોકા ચલતી છે, (યથા તેમ વૈસે),
અજ્ઞઃ મૂર્ખ મૂર્ખ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, કર્મસુ ચિકિત્સામાં
પ્રવૃત્તિ કરે છે ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્તિ કરતા છે ॥ ૧૫-૧૬ ॥

15-16. It is better for the quack
to offer himself up in the fire than
enforce his treatment on the patient.
Like a blind man groping about with
his hands in fearful uncertainty, or
like a (rudderless) canoe left to the
mercy of the winds, the ignorant
physician proceeds in his work full
of uncertainty and fear.

યદચ્છયા સમાપન્નમુત્તાર્ય નિયતાયુષમ્ ।
મિષક્ષાની નિહન્ત્યાશુ શતાન્વનિયતાયુષામ્ ॥૧૭॥

નિયતાયુષમ્ યોગ્યસ આયુષ્યવાળા જિસકી આયુ
નિશ્ચિત છે એસે, સમાપન્નમ્ કોઈ શરણાગત દરદીને કિસી
અજ્ઞાનગત રોગીકો, યદચ્છયા દૈવધેએ દૈવયોગસે, ઉત્તાર્ય
એલે કરદીને જવાકર, મિષક્ષાની પ્રેતાને વૈદ્ય માનનાર
મનુષ્ય વૈદ્યમાની મનુષ્ય, અનિયત-અનિશ્ચિત અનિયત,
આયુષામ્ આયુષ્યવાળા આયુષ્યવાલે, જાતાનિ સેંકડે

૧૫. કુતોઽયેન-કુતોઽયેન (વ.)

મનુષ્યને સૈકડો મનુષ્યોકો, જાણુ તરત જ મરણ,
નિહન્તિ મારી નાખે છે માર લેતા છે ॥ ૧૭ ॥

17. Emboldened by meeting with
providential success in his treatment
of a patient destined to survive (both
the disease and his ministrations), the
pretentious quack hastens to death
a hundred others whose tenure of
life is not so definite.

સદૈશ્ય લક્ષણમ્—

તસ્યાચ્છાત્કેઽર્થવિજ્ઞાને પ્રવૃત્તૌ કર્મદર્શને ।
મિષક્ ચતુષ્ટયે યુક્તઃ પ્રાણામિસર ડચ્ચતે ॥૧૮॥

તસ્માત્ તેથી ફસલિય, જાસ્ત્રે શાસ્ત્ર જાણમાં,
અર્થવિજ્ઞાને શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન જાણકે અર્થકે જ્ઞાનમાં,
પ્રવૃત્તૌ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, કર્મદર્શને તથા કર્મદર્શન તથા
કર્મદર્શન, ચતુષ્ટયે એ ચારે ગુણોથી જન ચાર ગુણોસે,
યુક્તઃ યુક્ત યુક્ત હુઆ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, પ્રાણામિસરઃ
પ્રાણામિસર પ્રાણામિસર, ડચ્ચતે કહેવાય છે કહાતા છે ॥ ૧૮ ॥

18. Hence the physician who pos-
sesses the fourfold accomplishment
consisting of theoretical knowledge,
clear interpretation, right application
and practical experience, is to be
regarded as the reclamer of life.

દેતૌ લિન્ને પ્રજામને રોગાણામપુનર્મયે ।

જ્ઞાન ચતુર્વિધં યસ્ય સ રાજાર્હો મિષક્ષમઃ ॥૧૯॥

રોગાણામ્ રોગોનું રોગોકે, દેતૌ હેતુ હેતુ, મિષક્ષી
લક્ષણ લક્ષણ, પ્રજામને પ્રજામને રોગોકી જાનિત, અનુકર્મયે
અને રોગોની પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી એ ચાર નિષધેઓ
રોગોકા પુનઃ ન ઉત્પન્ન હોના જન ચાર નિષધોમાં, વસ્ય
જેને જિસકો, ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનું ચાર પ્રકારનું,
જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન હોય જ્ઞાન હોતા છે, સઃ તે વહ, રાજાર્હોઃ
રાજાઓને યોગ્ય રાજાઓકે લિય, મિષક્ષમઃ ઉત્તમ વૈદ્ય છે
ઉત્તમ વૈદ્ય છે ॥ ૧૯ ॥

૧૮. શાસ્ત્ર-શાસ્ત્ર (વ.)

19. He who possesses the fourfold knowledge of etiology, symptomatology, therapeutics and prophylaxis of diseases is the best of physicians and deserves to be honoured by the king. (He is fit for being the royal physician).

शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रायेक्षीष्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥२०॥

जलम् शस्त्रं शास्त्रं, शास्त्राणि शास्त्रं शास्त्रं, सलिलम्
अने जल तथा जल, गुण- ओओ गुण ये गुण, दोष-
तथा दोषनी और दोषकी, प्रवृत्तये उत्पत्ति भाटे उत्पत्ति-
के किए, पात्र- पात्रनी पात्रकी, अपेक्षीणि अपेक्षा राणे छे
अभीत गुणवाला पात्रभां गुणवालां तथा दोषवाला
पात्रभां दोषवालां भाय छे अपेक्षा करते हैं अर्थात्
गुणवाले पात्रमें गुणवाले और दोषवाले पात्रमें दोषवाले
होते हैं, अतः तेथी अतः, चिकित्सार्थम् चिकित्सा भाटे
चिकित्साके लिए, प्रज्ञाम् बुद्धिने बुद्धिको, विशोधयेत्
निर्भण करनी ओछे निर्मल करना चाहिए ॥ २० ॥

20. Weapons, learning and water are wholly dependent for their merits and demerits on the holder. Hence it is the understanding that should first of all be rendered immaculate and worthy of holding the knowledge of medicine.

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ २१ ॥

विद्या वैद्यकशास्त्रं ज्ञानं वैद्यकशास्त्रका ज्ञान, वितर्कः
ओहापोह उहापोह, विज्ञानम् ज्ञान शास्त्रं ज्ञान
शास्त्रान्तरका ज्ञान, स्मृतिः स्मरणशक्ति स्मरणशक्ति,
तत्परता तत्परता तत्परता, क्रिया अने चार चार
चिकित्सा करनी और बार बार चिकित्सा करनी, एते
आ ये, षड् गुणाः छे गुण छे गुण, यस्य ज्ञानभां
होय वितर्कें हों, तस्य तेने उसके लिए, कुछ सी,
२०. शास्त्रं शास्त्राणि-शास्त्रं शास्त्रं च (च.)

साध्यम् साध्य साध्य, न अतिवर्तते असाध्य भुं नथी
असाध्य नहीं, हाता ॥ २१ ॥

21. Knowledge, imagination, comprehension, memory, promptness and action—for him who possesses these six qualities there is no curable disease that cannot be cured.

विद्या मतिः कर्मवहिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
यद्यशद्वाभिनिष्पत्ताबलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥

विद्या विद्या विद्या, मतिः सहज विद्युद् बुद्धि सहज
विद्युद् बुद्धि, कर्मवहिः कर्मवर्धन कर्मवर्धन, अभ्यासः
कर्मव्यास कर्मका अभ्यास, सिद्धिः सङ्गता सिद्धि,
आश्रयः अने सहयुक्ते आश्रय और सद्गुरुका आश्रय,
अतः ओभांथी इनमेंसे, एकैकम् ओछे ओछे गुण एक एक
गुण, अपि पक्ष सी, वैद्य- वैद्य वैद्य, जल- ओ संज्ञानी
इस शब्दको, अभिनिष्पत्तौ प्राप्ति भाटे परिताय करनेके
लिए, बलम् पूरते छे समर्थ है ॥ २२ ॥

22 Knowledge, intelligence, experience, practice, accomplishment and guidance: any single one out of these suffices to give its possessor the name of "physician".

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २३ ॥

यस्य तु परंतु ज्ञानभां जो, एते आ इन, विद्या-
दयः विद्या जगेरे विद्यादि, सर्वे सर्व सब, शुभाः शुभ
शुभ, गुणाः गुणो गुणोंसे, सन्ति होय संपन्न हो, सः ते
वही, सद्भूतम् भरेभरा यवार्थ, वैद्यशब्दम् 'वैद्य' को
ज्ञानभां 'वैद्य' इस शब्दका, अर्हन् पात्र भर्ष पात्र होकर,
प्राणि- प्राणीओने प्राणियोंको, सुखप्रदः सुख आनन्द
भाय छे सुख देनेवाला होता है ॥ २३ ॥

23. Hence one, who has all these

२२. एकैकमप्यतः—एकैकमप्यतः (ब.)

२३. यस्य त्वेते—यस्यैते षड् (ग.)

॥ सद्भूतमर्हन्—सद्भूतमर्हन् (च.ब.)

good qualities, i.e. knowledge etc., deserves the prefix of "good" before "physician" and he becomes a benefactor of humanity.

वैद्यस्य कर्तव्यम्—

ज्ञातं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यामिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सनापराध्यति ॥२४॥

ज्ञातम् शास्त्रेणा अभ्यासार्थं ध्येयं बुद्धिं ज्ञातके अभ्यासे उत्पन्न हुई बुद्धि, ज्योतिः अज्ञानना प्रकाशनी पेटे बाह्य प्रकाशकी तरह, प्रकाशार्थम् वस्तुओंनुं प्रकाश करवाना होता है, ज्ञातना करवा भाटे वे वस्तुओंको ग्रहण करनेकी योग्यता करनेमें समर्थ होती है, आत्मनः बुद्धिः अने पोतानी अक्षु निशुद्ध बुद्धि और अपनी सहज विशुद्ध बुद्धि, दर्शनम् अक्षु नेवी वे वस्तुके समान है, ताभ्याम् अने अने प्रकारनी बुद्धिओंना इन दोनों प्रकारकी बुद्धियोंका, सुयुक्ताभ्याम् सुयोग करके, चिकित्सन् चिकित्सा करते। चिकित्सा करता हुआ, इषक् वैद्य वैद्य, न अपराध्यति निष्फल अती नहीं निष्फल नहीं होता ॥ २४ ॥

24. Science is the light for elucidation; vision is one's own intellect. The physician well endowed with both, errs not in treatment.

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाभवाः ।
तस्मात् प्रयत्नमासिद्धेऽपि स्वगुणसंपदि ॥२५॥

यस्मात् नेवी क्योंकि, चिकित्सिते चिकित्साभां चिकित्सामें, त्रयः पादाः अक्षु पाद तीनों पाद, वैद्य-वैद्यने वैद्यके, व्यपाभवाः आधीन वे अधीन हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, इषक् वैद्य वैद्योंको, स्वगुण-पोताना गुणोंना अपने गुणोंको, संपदि उत्कर्ष भाटे बढ़ानेमें, प्रयत्नम् जातिच्छेत् प्रयत्न करने। अर्थको प्रयत्नवान रहना चाहिए ॥ २५ ॥

25. In as much as the other three factors in treatment are dependent on himself, the physician must ever strive to enrich his qualities.

भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः—

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरपेक्षकम् ।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥२६॥

मैत्री भावपूर्णता सावे मैत्री उनके साथ मैत्री, मार्तेषु शक्ये साध्य शक्यी जनोंपर, कारुण्यम् कृपण, कृपण साध्य शक्यी अर्थे साध्यव्याचिनुक पुण्यमें, प्रीतिः प्रीति प्रीति, प्रकृतिस्थेषु अने भूतों-भुक्त और मरणोन्मुख, भूतेषु भावपूर्णता तर्ह प्राणिमोपर, अपेक्षकम् अपेक्षक, उदासीनता, वैद्य-आ प्रभावे वैद्यनी इस तरह वैद्यकी, वृत्तिः प्रति वृत्ति, चतुर्विधा आर प्रकारनी वे चार प्रकारकी है ॥ २६ ॥

26. Friendship (towards all), compassion for the ailing, devotion to curable patients, and sense of resignation towards the dying—of such fourfold nature is the physician's profession.

अध्यायावसंज्ञः—

तत्र श्लोकी—

मिचरिजतं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
मिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥२७॥

तत्र श्लोकी ते विषयभां उस विषयमें उपसंहारना वे श्लोका वे वे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, मिषक्-चितम् चिकित्सा चिकित्सा, चतुष्पादम् आर पादवाली है, पादः पादः प्रत्येक पाद, चतुर्गुणः आर आर गुणोंवाली है चार चार गुणोंवाली है, पादेभ्यः अने आरे पादोंभां इन चारों पादोंमें, मिषक् वैद्यनी वैद्यकी, प्रधानम् प्रधानता है प्रजापता है, यस्मात् ने भाटे जिसके लिए, वैद्यः तु वैद्य अक्षु अर्थको वैद्य होना चाहिए, यद्गुणः अने ने गुणोंवाली अक्षु अर्थको और जो गुणवाली होना चाहिए ॥ २७ ॥

Here are a couple of recapitulatory verses—

27. The fourfold basic factors of treatment, each again fourfold in itself;

२६. शक्ये प्रीतिः—साध्य प्रीतिः (व.)

.. वैद्यवृत्तिः—वैद्यवृत्तिः (व. व.)

why the physician is the chief in the four factors; his qualities;

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च मिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुद्वाके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

मिषजाम् वैद्योनां वैद्योके, ज्ञानानि ज्ञानं ज्ञान, या
च आने ने और जो, मिषजाम् वैद्योनी वैद्योकी चतु-
र्विधा आर प्रकाशनी चार प्रकारकी, ब्राह्मी ब्राह्मी ब्राह्मी,
कुक्षिः शूलि कुक्षि, एतत् आ इन, सर्वम् सर्वं विषयेषु
सर्व विषयोंका, कुक्षिके पुष्पाङ्कुक्षिक, चतुष्पादे चतुष्पाद-
नामना अध्यायर्भा चतुष्पाद नामके अध्यायमें, संग्रहा-
नितम् प्रकाशन कथुं छे प्रकाशन किया है ॥ २८ ॥

28. his various learnings; his fourfold spiritual disposition in professional work—all this is dealt with in this minor chapter of "The Fourfold Basic Factors of Treatment".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे खरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 ऋषाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्वा अग्निवेशते बनाए, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरक्ष्थी प्रतिसंस्कार पाभेष्वा आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विधि-सूत्रस्थानमें, सुज्ञाक-चतुष्पादः 'पुष्पाद्य चतुष्पाद'
'सुज्ञाक चतुष्पाद', नाम नामने। नामका, नवमः नवमे
नवमो, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण ग्रंथे
समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth minor chapter entitled "The Fourfold Basic Factors of Treatment", is completed.

दशमोऽध्यायः ।

દશમોઃ અધ્યાયઃ અષ્ટમઃ Chapter X

महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः—

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

अथ जतः हवे अहोशी अथ आगे, महाचतुष्पादम्
'महाचतुष्पाद' नामना 'महाचतुष्पाद' नामके,
'अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यानस्यः व्याख्यान
करु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस
विषयमे निम्न प्रकारसे ही, जाह र्म् उद्धेयुं छे कहा है ॥१॥

1. We shall now expound the major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

चतुष्पादं भेषजमलमारोग्यायेत्यात्रेयकृता स्थापना—

चतुष्पादं षोडशकलं मेषजमिति मिषजो
भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशागुणमिति, तन्ने-
षजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्बहु-
रात्रेयः ॥ ३ ॥

મેષજન્મ ભેષજ મેષજ, ચતુષ્પાદન્મ ચાર પાદવાળું
 ચાર પાદ વાળા, ચોટણકલ્મ અને સોળ ગુણયુક્ત છે
 સોલ્હ ગુણ વાળા છે, હિતિ એમ એસા, સિષ્ણઃ વૈદ્યો
 વૈશ્વ લોગ, આપન્તે કહે છે કહતે હૈં, ત્વ નેને સિસકો,
 પૂર્વ- પૂર્વ પૂર્વ, અખ્યાયે અખ્યાયમાં અખ્યાયમેં, ચોટણ-
 ગુણન્મ હિતિ સોળ ગુણયુક્ત સોલ્હ ગુણવાળા, કલ્મ
 કલ્મ છે કહા છે, ત્વ તે ત્વ, યુક્તિયુક્ત યુક્તિપૂર્વક
 યોગ્યેયુક્ત યુક્તિપૂર્વક પ્રયુક્ત, મેષજન્મ ભેષજ મેષજ,
 જારોગ્યાય આરોગ્ય આપવા માટે જારોગ્ય લેનેકે કિપ,
 અન્મ સમર્થ થાય છે સમર્થ હોતા છે, હિતિ એમ એસા,
 મગવાન્ મગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેય આત્રેય,
 પુનર્વસુઃ પુનર્વસુઃ કલ્મ છે પુનર્વસુને કહા છે ॥ ૧ ॥

१. पूर्वोऽध्याये-पूर्वोऽध्याये (ग.)

3. "The physicians speak of therapeutics as being four pillared and sixteen-faceted; the same was spoken of in the previous chapter as having sixteen attributes. Now this therapeutics, used skilfully, is sufficient for the restoration of health". Thus said the worshipful Punarvasu, the son of Atri.

मैत्रेयकृता मेघजामेघजयोस्तुल्यत्वप्रतिपादने चेष्टा—

मेति मैत्रेयः, किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च मिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथा-युक्ताश्चापरे क्रियमाणाः, तस्मान्मेघजमकिंचित्करं भवति;

मैत्रेयः मैत्रेये मैत्रेये, उवाच कलुं कदा, न इति नहि नही, किम् कारणम् तेन उरक्षु शु? इसका क्या कारण? हि उरक्षु ओं ओं के कारण यह है कि, उपकरण-वन्तः च साधनसंपन्न साधनसंपन्न, परिचारकसंपन्नाः च परिचारकयुक्त परिचारकयुक्त, केचित् केशलाओक कई एक, आतुराः द्रष्टीओ रोगी, आत्मवन्तः च अने संयमी और संयमी, कुशलैः च कुशल कुशल, मिषग्भिः वैद्योथी वैद्योथी, अनुष्ठिताः चिकित्सा करवाभा आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमानाः आरोग्य प्राप्त करता सम्यक् आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देखाय ओ देखे जाते हैं, तथायुक्ताः तथा तेवी न स्थितिवाला तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे भीन दूसरे, क्रियमाणाः भरी नत्ता मरते हुए, दृश्यन्ते देखाय ओ देखे जाते हैं, तस्मात् भाटे अतः, मेघजम् चिकित्सा चिकित्सा, ककिंचित्करम् भवति कंई पक्ष उरती नही कुछ भी नहीं करती;

4-(1) "No", said Maitreya, "why? Because there are seen some patients possessed of means, having attendants, self-controlled, and treated by expert physicians, recovering and some others,

४. मिषग्भिरनुष्ठिताः—मिषग्भिरनुष्ठिताः (क.ग.च.छ.ज.घ.प.)

though enjoying similar amenities, dying, nevertheless. Thus treatment becomes a thing of no consequence.

तथा-भवे सरसि च प्रसिकमस्यमुवर्क, नद्यां वा स्यम्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति;

तद् यथा नैभके जैसेकि, जसे भाग्यभां गहरेमें, सरसि च के तलावभां वा सरोवरमें, प्रसिकम् नभेक्षुं शिष्य हुआ, जल्पम् थोड़ु थोड़ा, उवकम् पाक्षी पानी, स्यम्द-मानायां वा के वहेती और बहती, नद्यां नदीभां नदीमें, पांसुधाने वा के धूलना ढगलाभां वा बालके डेरमें, प्रकीर्णः ईंकेली डाली हुई, पांसु-धूलनी बालकी, मुष्टिः इति मुष्टी अर्थ ओ मुष्टी व्यर्थ है;

4-(2) It is comparable to a few drops of water sprinkled in a pit or lake, or to a handful of dust scattered on a flowing river or on a dust-heap.

तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चा-नात्मवन्तश्चाकुशलैश्च मिषग्भिरनुष्ठिताः समु-त्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता क्रियमाणाश्चापरे ।

तथा तथा तथा, अपरे भीन दूसरे, अनुपकरणाः साधन वगरना साधनसे विहीन, अपरिचारकाः च परिचारकरहित परिचारकरहित, अनात्मवन्तः च अने असंयमी और असंयमी, अनुष्ठिताः चिकित्सा करवाभा आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमानाः आरोग्य प्राप्त करता आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देखाय ओ देखे जाते हैं, तथायुक्ताः तथा तेवी न स्थितिवाला तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे भीन दूसरे, क्रियमाणाः भरी नत्ता मरते हुए, दृश्यन्ते देखाय ओ देखे जाते हैं;

4-(3) Conversely, we see others, devoid of means, with no attendants, no self-control and treated by unskilled physicians, regaining health and yet others, similarly circumstanced, dying all the same.

યથા હિ પતિતં પુરુષં સમર્થમુત્થાનાયોત્થા-
પયન્ પુરુષો વલ્લમસ્થોપાદધ્યાત્, સ ક્ષિપ્તતરમ-
પરિક્ષિત્ત્વં પચોત્થિષ્ટેત્, તદ્વત્ સંપૂર્ણમેષજોપલ-
ભ્યાદાતુરાઃ;

યથા હિ જેમ કેહે, પતિતન્ પડી ગયેલા નિરે દુર,
ઉત્થાનાય અને ઉડવામાં ઔર ઉઠનેમેં, સમર્થન્ સમર્થ
સમર્થ, પુરુષન્ પુરુષને પુરુષકો, ઉત્થાપયન્ ઉડાવનાર
ઉઠાવેનામ્, પુરુષઃ એ કાંઈ બીજો માણુસ યદિ કોઈ
દુસરા પુરુષ, અસ્થ તેને ઉસકો, વલ્લમ્ ટેકા સહારા,
ઉપાદધ્યાત્ આપે છે દેતા હે, સઃ તેા તે તો વહ,
અપરિક્ષિત્ત્વઃ કાંઈ પણ કષ્ટ વિના વિના કષ્ટકે, પચ ૦૪
હી, ક્ષિપ્તતરમ્ સત્વર આસાનીસે, પરિક્ષિત્ત્વં ઉભો થઈ
બધ છે ઉઠ જાતા હે, તદ્-વત્ તેવી રીતે હસી પ્રકાર,
આતુરાઃ રોગીઓ રોગી, સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, મેષજ-
અધિક્તિસ્થાન્ય ચિકિત્સાકે, ઉપલભ્યાત્ ઉપયોગથી ક્ષેશ
વિના સત્વર સાબ થાય છે ઉપયોગસે કહકે વિના આસાનીસે
સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાકો પ્રાપ્ત કરતે હેં;

5-(3) Just as a man by lifting
another who has fallen, although the
latter is able to rise by himself, gives
him support, in consequence of which
he rises sooner and without difficulty;
in like manner do patients receiving
the aid of a complete treatment (reco-
ver more easily and without difficulty).

યે આતુરાઃ કેવલાન્નેષજાદયિ ક્રિયન્તે, ન ચ
સર્વે યથ તે મેષજોપપન્નાઃ સમુત્થિષ્ટેરન્, નહિ
સર્વે વ્યાધયો મલ્લમ્સ્થુપાયસાધ્યાઃ, ન ચોપાય-
સાધ્યાનાં વ્યાધીનામનુપાયેન સિદ્ધિરસ્તિ, ન
ચાસાધ્યાનાં વ્યાધીનાં મેષજસમુદાયોડયમસ્તિ,
ન છલ્લં જ્ઞાનવાન્ મિષક્સમુર્મૂમાતુરમુત્થાપયિતું;

યે ચ અને જે ઔર જો, આતુરાઃ રોગીઓ રોગીઓ,
કેવલાન્ સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, મેષજાદ અધિ અધિક્તિસ્થ થવા

છતાં પણ ચિકિત્સા કરને પર ની, ક્રિયન્તે મરી બધ છે
મરતે હેં, તે ચ તે યે, સર્વે યથ સર્વે સથ, મેષજ-
અધિક્તિસ્થ ચિકિત્સાકે, ઉપપન્નાઃ મલ્લમ્સ્થી મિલ્લે પર ની,
ન સમુત્થિષ્ટેરન્ સાબ થતા નથી સસ્થ નહીં હોતેં, હિ
કારણકે ક્યોંકિ, સર્વે સર્વે સથ, વ્યાધયઃ વ્યાધિઓ
રોગ, ઉપાયસાધ્યાઃ ઉપાયસાધ્ય ઉપાયસાધ્ય, ન અપચિત્ત
હોતા નથી નહીં હોતેં, ઉપાય-નબી ઉપાયથી ઔર
ઉપાયસે, સાધ્યાનામ્ સાધ્ય સાધ્ય, વ્યાધીનામ્ વ્યાધિ-
ઓની રોગોંકી, અનુપાયેન ઉપાય વિના વિના ઉપાયકે,
સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ સિદ્ધિ, ન અસ્તિ થતી નથી નહીં હોતી,
અસાધ્યાનામ્ ચ અને અસાધ્ય ઔર અસાધ્ય, વ્યાધી-
નામ્ ચ વ્યાધિઓ માટે વ્યાધિઓંકે નિર્ણ, અપચન્ આ
યહ, મેષજસમુદાયઃ મેષજસમુદાય ઔપચસમુદાય, ન અસ્તિ
નથી નહીં હેં, હિ કારણકે ક્યોંકિ, જ્ઞાનવાન્ પૂર્ણ
જ્ઞાનવાળો જ્ઞાની, મિષક્ વેલ પણ વેલ ની, મુર્મૂમાતુર
મરણો-મુખ મરનેવાલે, આતુરન્ રોગીને રોગીકો, ઉત્થા-
પયિતુન્ સ્વસ્થ કરવા સ્વસ્થ કરનેમેં, ન અલ્લમ્ સમર્થ
નથી સમર્થ નહીં હોતા;

5-(4) As regards those patients
who die inspite of full treatment, not
all of them could be expected to re-
cover by the blessing of treatment.
For, not all diseases are amenable
to treatment and yet of those diseases
as are amenable to treatment, cure
cannot be accomplished except by
treatment. However, the whole phar-
macopoeia will fail in curing irreme-
diable diseases; and no physician,
however clever, is able to save a
dying patient.

પરીક્ષ્યકારિણો હિ કુશલા મલમ્તિ, યથા હિ
યોગજ્ઞોડમ્યાસનિત્ય દધ્વાસો યનુરાદાયેષુમલ્લમ્સ્થા-
તિવિપ્રક્રુદે મહતિ કાયે નાપરાધવાન્ મલમ્તિ,

૫. નાતિવિપ્રક્રુદે મહતિ કાયે-નાતિવિપ્રક્રુદે વાતિમહતિકાયે (ક.)

૫. નાપરાધવાન્-નાપરાધઃ (ક.)

(૫.)

૫. તે મેષજોપપન્નાઃ-સંપૂર્ણ મેષજોપપન્નાઃ (ગ.)

૫. મેષજસમુદાયોડયમસ્તિ-મેષજસમુદાયોડયિ (પ.)

૫. અપચિત્ત-અપચાતે (ગ.)

संपादयति चेदकार्यं, तथा मिषद् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मरत्नमानः साध्यरोग-
मनपराधः संपादयत्येवानुरमारोग्येण; तस्मान्न मेवजममेवजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

परीक्ष- निम्नरु डरीने देख भाल कर, कारिणः हि
कुत्र डरवावावा भनुष्ये कार्य करनेवाले मनुष्य, कुशकाः
कुशल कुशल, भवन्ति हेय छे होते हैं, यथा हि नेम
वैद्य, योग्यः धनुर्विद्या आधुना रे धनुर्विद्याको जाननेवाला,
अभ्यासमिषः तथा नित्य अभ्यासवाणी अभ्यासशील,
इत्यासः धनुर्धारी धनुर्धारी, धनुः धनुष्य धनुष्यको,
आदाय धर्मने लेकर, नातिविप्रकृष्टे अहु नष्टकना बहुत
दूर न हो ऐसे, महति अने भेदा बड़े, काये आकारवावा
आश्चर्या आकृतिवाले लक्ष्यपर, इषुम् आहु बाण, अस्त्रम्
हैंकते। कोठता हुआ, अपराधवान् निष्फल असफल, न नथी
नहीं, भवति भते। होता, इदकार्यम् च अने प्रयत्नार्थं
और अपने इह कार्यको, संपादयति संपादन डरी छे छे
संपादित करता है, तथा तेम वैसे ही, स्वगुणसंपन्नः
स्वगुणयुक्त अपने गुणोंसे सम्पन्न, उपकरणवान् अने
उपकरणवान् साधनयुक्त, वीक्ष्य अने निवारिने साध्या-
साध्यकी परीक्षा करके, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, नारम-
माणः डरते। करता हुआ, मिषद् वैद्य वैद्य, अनपराधः
हैंक पक्ष्य युक्त कर्मा वजर किसी भी प्रमादके बिना,
साध्यरोगम् साध्यरोगवावा साध्यरोगवाले, आतुरम्
रोगीने रोगीको, आरोग्येण आरोग्यशी स्वास्थ्यसे,
संपादयति एवं युक्त डरे न छे युक्त करता ही है,
तस्मात् तेथी इसलिए, मेवजम् चिकित्सा चिकित्सा,
अमेवजेन अचिकित्सा अचिकित्साके, अवशिष्टम्
अमान समान, न भवति नथी नहीं होती ॥ ५ ॥

5. Hence those alone that act after investigation are considered wise. As a bowman who is a good marksman and given to constant practice, taking up a bow and releasing an arrow does not fail in hitting a big target that is not too far off, and achieves his purpose, so does a physician of accomplishment and means

who starts treating a curable disease after full investigation, without fail bestow health on the patient. Hence it cannot be said that treatment is no better than no treatment.

चिकित्सासूत्रम्—

इदं च नः प्रत्यक्षं—यदनातुरेण मेवजेनातुरं
चिकित्सायामः, क्षाममक्षामेण, कुशं च दुर्बलमा-
प्याययामः, स्थूलं मेदस्विन्नमपतर्पयामः, शीते-
नोष्णामिभूतमुपचरामः, शीतामिभूतमुष्णेन, न्यू-
नान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् हासयामः,
व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ
स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं मेवजसमुदायः
काम्यतमो भवति ॥ ६ ॥

इदम् च अने आ यह, नः अभने हमें, प्रत्यक्षम्
प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, यत् के कि, आतुरम् रोगीनी
रोगीकी, अनातुरेण रोगीना शुद्धी विपरीत रोगीके
गुणसे विपरीत, मेवजेन औषधशी औषधसे, चिकित्सायामः
चिकित्सा डरीछे छीछे चिकित्सा करते हैं, क्षामम्
क्षीणनी क्षीणकी, अक्षामेण अंशु औषधशी चिकित्सा
डरीछे छीछे बृंहण औषधसे चिकित्सा करते हैं, कुशम्
कुश कुश, दुर्बलम् च अने दुर्बलनु और दुर्बलका,
आप्याययामः संपर्पण डरीछे छीछे तर्पण करते हैं,
स्थूलम् स्थूल स्थूल, मेदस्विन्नम् अने मेदस्वीनु और
मेदस्वीका, अपतर्पयामः अपतर्पण डरीछे छीछे अप-
तर्पण करते हैं, उष्ण-अभिभूतम् उरभीथी पीप्पता रोगीनी
गरमीसे पीडित रोगीकी, शीतेन शीत द्रव्यादे शीतल
क्रियासे, शीत-अभिभूतम् अने ठंडकी पीप्पता रोगीनी
और शीतसे पीडित रोगीकी, उष्णेन उष्ण द्रव्याथी उष्ण-
क्रियासे, उपचरामः चिकित्सा डरीछे छीछे चिकित्सा
करते हैं, न्यूनाम् न्यून कम हुई, धातून् धातुओंनु
धातुओंको, पूरयामः पूरण डरीछे छीछे पूर्ण करते हैं,

६. इदं च नः—इदं चेदं च नः (क.क.ज.स.प.)

„ च नः—पुनः (ग.)

„ चिकित्सायामः—उपचरामः (प.)

„ व्यतिरिक्तान्—व्यतिरिक्तान् (ग.)

„ सम्यक्—सम्यक् (क.)

અવિરિક્તાન્ વધિલા ધાતુઓના વધી હુઈ ધાતુઓનો હાસવામઃ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ વટાવે છે, વ્યાધીન્ રોગોને રોગોંકો, સમ્બન્ધ સારી રીતે અચ્છી तरह, મૂલ-હેતુથી હેતુએ, વિપર્યયેન વિપરીત વિપરીત, ઉપચરન્તઃ ચિકિત્સાથી નષ્ટ કરતા ચિકિત્સા દ્વારા નષ્ટ કરવે હુઈ, પ્રકૃતૌ સમતામ્ સમતામે, સ્થાપવામઃ મૂડીએ છીએ સ્થાપિત કરવે છે, તેવામ્ તેઓની રોગિયોંકી, તથા કુર્બતામ્ આવી રીતે ચિકિત્સા કરતાં. આ પ્રકાર ચિકિત્સા કરવે હુઈ, નઃ આપણુને હમારેકો, અવન્ આ. યદ, મેષજ-સમુદાય. લેપન્ સંગ્રહ મેષજસમુદાય, કાન્તતમઃ અત્મન્ત અભીષ્ટ અતિ ઇષ્ટ, મવતિ થાય છે હોતા છે ॥ ૬ ॥

6. This much is evident to us all, viz., we treat a disease-ridden man with disease-removing measures and the depleted man with impletion. We nourish the emaciated and the feeble; starve the corpulent and the fatty; treat the man afflicted by heat with cooling measures and with hot things him who is afflicted with cold. We replenish body-elements that have suffered decrease, and deplete those that have undergone increase. By treating disorders properly with what are antagonistic to their origin, we restore the patient to the normal condition. In our hands, administering in this manner, the pharmacopoeia shows itself to the best of its glory.

ચિકિત્સાયાં યશોભામે કારણમ્—

મવન્તિ જાત્ર—

સાધ્યાસાધ્યવિભાગઙ્ગો જ્ઞાનપૂર્વે ચિકિત્સકઃ ।

કાલે જારમતે કર્મ યત્તદ્ સાધયતિ ધ્રુવમ્ ॥૭॥

જન્ન જ આ વિષયમાં હવે વિષયમે, મવન્તિ શ્લોકો છે કે શ્લોક છે કે, સાધ્ય- સાધ્ય સાધ્ય, અસાધ્ય-તથા અસાધ્યના ઓર અસાધ્યકો, વિભાગઙ્ગઃ વિભાગને બાહ્યનાર પુષ્ક રૂપે જાનનેવાલા, ચિકિત્સકઃ વેદ વેદ, વદ્ કર્મ ને કર્મને વિષ કર્મકા, કાલે જ શ્લોક હાળે

યથા સમય, જ્ઞાનપૂર્વે જ્ઞાનપૂર્વે જ્ઞાનપૂર્વે, જારમતે આરંભ કરે છે આરંભ કરતા છે, તદ્ તેને સંસકો, ધ્રુવમ્ અવશ્ય અવશ્ય, સાધયતિ સિદ્ધ કરે છે સફળ કરતા છે ॥ ૭ ॥

Here are verses again—

7. The physician who knows the differential diagnosis between the curable and the incurable diseases and begins treatment with full knowledge of the case and in time, obtains success for his effort without fail.

અસાધ્યરોગચિકિત્સાયાં હાનિઃ—

અર્થવિધાયશોહાનિમુપક્રોશમસંગ્રહમ્ ।

પ્રામુખ્યાન્નિયતં વૈદ્યો યોઽસાધ્યં સમુપાચરેત્ ॥૮॥

વઃ વૈદ્યઃ ને વૈદ્ય જો વૈદ્ય, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય બાધિને અસાધ્ય રોગકી, સમુપાચરેત્ ઉપચાર કરે છે ચિકિત્સા કરતા છે, સઃ તે વહ, અર્થ-પેસો પ્રવ્ય, વિદ્યા-વિદ્યા વિદ્યા, યજ્ઞઃ- તથા યજ્ઞની વ યજ્ઞકી, હાનિમ્ હાનિ હાનિ, ઉપક્રોશમ્ નિન્દા નિન્દા, અસંગ્રહમ્ અને હોડો તરફથી પરિત્યાગને ઓર જનતાસે પરિત્યાગકો, નિયતમ્ અવશ્ય અવશ્ય, પ્રાપ્નુવાન્ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા છે ॥ ૮ ॥

8. But the physician who undertakes to treat incurable diseases will invariably suffer loss of income, tarnish his learning and fame, and earn for himself disrepute and unpopularity to boot.

રોગાણાં સાધ્યાસાધ્યત્વેઽપિ પુનર્વિભાગઃ—

સુલ્લસાધ્યં મતં સાધ્યં કુલ્લસાધ્યમથાપિ જ ।

દ્વિવિધં જાપ્યસાધ્યં સ્થાપાપ્યં યજ્ઞાનુપક્રમમ્ ॥૯॥

સુલ્લસાધ્યમ્ સુખસાધ્ય સુલ્લસાધ્ય, અથ અથ જ અને ઓર, કુલ્લસાધ્યમ્ કુલ્લસાધ્ય એમ કહસાધ્ય હવે તરફ, સાધ્યમ્ સાધ્યરોગ સાધ્યરોગ, મતમ્ એ પ્રકારનો માન્યો છે દો પ્રકારકા માના છે, જાપ્યમ્ જાપ્ય

૮. અર્થ-સ્વાર્થ (વ જ. વ.)

,, અસંગ્રહમ્-અસંગ્રહમ્ (વ.)

૯. યજ્ઞાનુપક્રમમ્-યજ્ઞાનુપક્રમમ્ (વ.)

वाप्यं, यत् च अने ने और जो, अनुपक्रमम् अनुपक्रम
प्रत्याख्येय, (यत् ते वह), असाध्यम् च अपि असाध्य
रोग पक्षु असाध्य रोग मी, द्विविधम् ये प्रभाषे ये
प्रकारे। इसी तरह दो प्रकारका, स्वात् छे है ॥ ९ ॥

9 The curable diseases are of two kinds: those that are easily cured and those that are cured with difficulty. The incurable diseases also fall into two categories: those that are palliable and those that are absolutely irremediable.

साध्यानां त्रिविधश्चात्यमध्यमोत्कृष्टां प्रति ।

विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥१०॥

अल्प-मध्यम-उत्कृष्टताम् अल्प उपायधी साध्यपक्षुं
-मध्यम उपायधी साध्यपक्षुं तथा उत्कृष्ट उपायधी
साध्यपक्षुं अन्य उपायसे साध्यता-मध्यम उपायसे साध्यता
तथा उत्कृष्ट उपायसे साध्यता, प्रति येओने उद्देशी
इनका उद्देश रखकर, साध्यानाम् साध्यरोगोने साध्यरोगोंका,
विकल्पः भेद भेद, त्रिविधः त्रिषु प्रकारे। थाय छे
तीन प्रकारका होता है, नियतानाम् असाध्यानाम् तु
परंतु निश्चित रूपवाला याप्यधी बिना असाध्यरोगोने।
परन्तु निश्चित रूपवाले याप्यसे बिना असाध्य रोगोंका,
विकल्पना भेद भेद, न थेतो नथी नहीं होता ॥१०॥

10. The curables are, again, classed in three fresh categories by reason of their requiring mild, moderate or strong treatment. The incurable ones, being inexorable, admit of no such classification.

सुखसाध्यस्य लक्षणम्—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यस्यानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥११॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥१२॥

दोषैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोपधक्षमः ।

चतुर्णादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥१३॥

: २. देशो-देशो (स.)

यस्य च ने रोगनां जिस रोगके, हेतवः कारण, पूर्वरूपाणि पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपाणि च अने रूप और रूप, अस्यानि येषां होय अत्य हो, दूष्यः च दूष्य दूष्य, तुल्यगुणः समान गुणवाला समान गुणवाला, न न होय न हो, दोषः दोष दोष, प्रकृतिः उत्कृष्ट रूपवाला उत्कृष्ट रूपवाला, न न न, नवेत् होय हो, कालगुणः च नेमां अनुना गुण क्रतुके गुण, तुल्यः न समान न होय समान न हो, देशः देश पक्षु देश मी, दुरुपक्रमः न चिकित्सा भाटे अथोऽय न होय चिकित्साके लिए अयोग्य न हो, गतिः गति गति, एका ऐक होय एक हो, रोगस्य च वशी रोगानु रोगका, नवत्वं नवीनपक्षु होय नयापन हो, उपद्रवः तेने। उपद्रव उसका उपद्रव, न न होय न हो, समुत्पत्तौ च तेनी उत्पत्तिमा उसकी उत्पत्तिमें, एकः ऐक न एक ही, दोषः दोष कारण हो, देहः रोगानु शरीर रोगीका शरीर, सर्वोपधक्ष- सर्व प्रकारनी औषधको सब प्रकारकी औषधको, क्षमः सहैवाभां समर्थ होय सहन कर सके ऐसा हो, चतुर्णाव-उपपत्तिः च अने चैव वजेरे चार पादोंकी संप्राप्ति हो, सुखसाध्यस्य आ सुखसाध्य रोगानु यह सुखसाध्य रोगका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥११-१३॥

11-13. The characteristics of an easily curable disease are: the causes, premonitory symptoms and symptoms are mild; the morbid factor is homologous neither to the affected body-element nor to the habitus of the patient, nor to the traits of the prevailing season; the place of disease is not inaccessible to treatment; the course of disease is localised in one system, is recent, has no complication and is born of the predominant morbidity of only a single humor; the body is in a condition to withstand all treatment and the fourfold requisites of treatment are at hand. These are the circumstances in which a disease is easily curable.

કુષ્ઠસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્—

મિમિસૃપૂર્વરૂપાનાં રૂપાનાં મધ્યમે વલે ।
કાલપ્રકૃતિવૃષ્ટ્યાનાં સામાન્યેઽમ્યતમસ્ય ચ ॥ ૧૪ ॥
ગર્ભિણીવૃદ્ધબાલાનાં નાત્યુપદ્રવપીઢિતમ્ ।
શ્વક્ષ્મારામ્નિકૃત્યાનામનર્થં કુષ્ઠદેશજમ્ ॥ ૧૫ ॥
વિચાલેકપથં રોગં નાતિપૂર્ણચતુષ્પદમ્ ।
દ્વિપથં નાતિકાલં વા કુષ્ઠસાધ્યં દ્વિદોષજમ્ ॥ ૧૬ ॥

મિમિસ- કારણ, પૂર્વરૂપાણામ્ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, રૂપાણામ્ અને રૂપાં ઓર રૂપકા, વલે ઊળ વલ, મધ્યમે મધ્યમ હોતાં મધ્યમ હોનેપર, કાલ- તેમજ કાલ એવં કાલ, પ્રકૃતિ- પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, વૃષ્ટ્યાણામ્ અને વૃષ્ટ્ય એએઆમાંથી ઓર વૃષ્ટ્ય હનમેલે, અમ્યતમસ્ય ચ કાઈ એકની કોઈ એકની, સામાન્યે દેખાતી સાથે સમાનતા હોતાં ઉત્પન્ન થયેલા રોગને દોષકે સાથ સમાનતા હોને પર ઉત્પન્ન હુએ રોગકો, ગર્ભિણી- ગર્ભિણી ગર્ભિણી, વૃદ્ધ- વૃદ્ધ વૃદ્ધ, બાલાનામ્ અને બાળકોને થયેલા રોગને ઓર બાલકોંકે રોગકો, ન-અતિ-ઉપદ્રવ-પીઢિતમ્ ઉપદ્રવેથી અત્યંત નહિ પીડાયેલા રોગને ઉપદ્રવોંકે અત્યંત પીઢિત નહીં હુએ રોગકો, શ્વક્ષ- શ્વક્ષ શ્વક્ષ, ક્ષાર- ક્ષાર ક્ષાર, અમિ- તથા અમિથી ઓર અમિલે, કૃત્યાનામ્ સાધ્યરોગોમાંના સાધ્યરોગોમેલે, અનર્થમ્ કાઈપણુ ઇર્ષ્ય રોગને કોઈ મી પુરાને રોગકો, કુષ્ઠદેશજમ્ મમોદિ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રોગને મમોદિ સ્થાનોમેં ઉત્પન્ન હુએ રોગકો, ન અતિપૂર્ણ- અપૂર્ણ અપૂર્ણ, ચતુષ્પદમ્ ચાર પાદવાળો ચાર પાદોંકે યુક્ત, એકપદમ્ એક માગંગત રોગને એક માર્ગગામી રોગકો, ન-અતિકાલમ્ અથવા બહુ ઇર્ષ્ય નહિ એવા બહુત પુરાના ન હો એલે, દ્વિપથમ્ રોગમ્ વા દ્વિમાર્ગી રોગને દ્વિમાર્ગગામી રોગકો, દ્વિદોષજમ્ તથા એ દેખથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગને તથા દો દોષોંકે ઉત્પન્ન હુએ રોગકો, કુષ્ઠસાધ્યમ્ કુષ્ઠસાધ્ય કષ્ટસાધ્ય, વિચાર બહુલે જાનના વાહિએ ॥ ૧૪-૧૬ ॥

14-16. The formidable diseases are—
those wherein the causes, the premo-
nitory symptoms and symptoms are

૧૫. ગર્ભિણી-ગર્ભિણી (જ.ક.ક.પ.વ.)

,, વૃદ્ધવાળા-વાળવાળા (ગ.)

,, કુષ્ઠદેશજમ્-કુષ્ઠરોગજમ્ (ક.)

૧૬. દ્વિપથ-દ્વિપથ (વ.)

of moderate strength when any one of the three—the season, the habitus and the susceptibility of body elements—is homologous with the morbid factor; the ailments of a gravida, the aged and children; those that are not much aggravated by complication; those requiring operative, caustic and can-
terizing procedures, those that have gone beyond the incipient stage; those that are located in a place difficult of access; those whose course is localized in one system; if the full complement of the fourfold medical equipment is not available; diseases which have spread through two systems but have not be-
come very chronic; and those due to the predominant morbidity of two humours.

યાપ્યસ્ય લક્ષણમ્, પ્રત્યાખ્યેયસ્ય લક્ષણમ્—

શેષત્વાદાયુષો યાપ્યમસાધ્યં પથ્યસેવયા ।
લઘ્યાપ્યસુક્ષ્મભ્યેન હેતુનાઽઽશુપ્રવર્તકમ્ ॥ ૧૭ ॥
ગમ્મીરં વહુધાતુસ્થં મર્મસન્ધિસમાશ્રિતમ્ ।
નિત્યાનુશાયિનં રોગં દીર્ઘકાલમવસ્થિતમ્ ॥ ૧૮ ॥
વિચાદ્દ્વિદોષજં, તદ્વત્ પ્રત્યાખ્યેયં ત્રિદોષજમ્ ।
ક્રિયાપથ્યમતિક્રાન્તં સર્વમાર્ગાનુસારિણમ્ ॥ ૧૯ ॥
આત્મુક્યારતિસમાહરમિન્દ્રિયનાશનમ્ ।
તુર્બલસ્ય સુસંવૃદ્ધં વ્યાધિં સારિષ્મેષ ચ ॥ ૨૦ ॥

પથ્ય- સેવયા પથ્યના સેવનથી પથ્યકે સેવનલે, લઘ્ય-અલ્પ-સુક્ષ્મ એમાં થોડું સુખ મળતું હોય એવા જિસમેં થોડા સુખ મિલતા હો એલે, અભ્યેન અલ્પ થોડેલે, હેતુના કારણકે, આશુ-પ્રવર્તકમ્ બહુતી પ્રવર્તનાર અત્યંત વઢ જાનેવાલે, ગમ્મીરમ્ ગમ્મીર ગમ્મીર, વહુધાતુ- સ્થમ્ બહુ ધાતુમાં રહેલો બહુતલી ધાતુઓમેં રિલે, મર્મ-સંધિ- મર્મ અને સંધિઓમાં મર્મે ઓર સંધિઓમેં,

૧૭. હેતુનાઽઽશુપ્રવર્તકમ્-હેતુના અશુપ્રવર્તકમ્ (વ.)

૨૦. તુર્બલસ્ય સુસંવૃદ્ધં-તુર્બલસ્વાતિસંવૃદ્ધમ્ (ગ.)

समाश्रितम् रक्षेत् आश्रित, सित्वायुसायिनम् सक्ष रक्षेत् ॥ १७ ॥
 सदा रक्षेत्वाका, दीर्घकालम् अथवा सभयथी दीर्घकालसे,
 अवस्थितम् स्थितिवाणा चला जाता हुआ, त्रिदोषजम्
 अने ये दोषोथी उत्पन्न भयेला और दो दोषोंसे उत्पन्न
 हुए, असाध्यम् असाध्य असाध्य, रोगम् रोगने रोगको,
 आयुषः आयुष्य आयुके, दोषत्वाद् दोष दोषोथी अव-
 स्थित होनेसे, याप्यम् याप्य याप्य, विद्यात् अक्षुधे जानना
 चाहिए, सद्यः गंभीरपक्ष्मा गंभीरे याप्यनां अक्षुधेवाणा
 गंभीरता आदि याप्यके लक्षणोंवाले, त्रिदोषजम् त्रिदोषोथी
 उत्पन्न भयेला त्रिदोषजन्य, क्रियापथम् चिकित्साक्रमने
 चिकित्साक्रमको, अतिक्रान्तम् ओषां गी गयेला उल्लंघन
 कर गया हो ऐसे, सर्व- यथा सब, मार्ग- भागोभां
 मार्गोंमें, अनुसारिणम् ईलायेला फैले हुए, औत्सुक्य-
 उत्सुकता उत्सुकता, अरति- अरति अरति, संमोह- तथा
 संमोह और संमोहको, करम् करनेवाले, इन्द्रिय-
 धन्विनी इन्द्रियोकी, नासनम् शक्तिने नष्ट करनेवाले
 क्षणिका नाश करनेवाले, दुर्बलस्य दुर्बल पुरुषभां दुर्बल
 पुरुषमें, सुसंयुजम् यथा उपद्रवेवाणा बहुत उपद्रवोंसे युक्त,
 सारिणम् पक्ष च अने अत्युत्सुक अक्षुधेवाणा और
 अरिहके लक्षणोंसे युक्त, व्याधिम् असाध्य रोगने असाध्य
 रोगको, प्रत्याख्येयम् प्रत्याप्येय प्रत्याख्येय, विद्यात्
 अक्षुधे जानना चाहिए ॥ १७-२० ॥

17-20. The diseases of the follow-
 ing description are to be regarded
 as incurable but palliable; viz. those
 in which the patient, being still spared
 with some life-span, needs to be kept
 going by means of strict regimen;
 those which admit of slight relief, but
 which also get readily aggravated
 from slight causes; those which are
 deep-seated; those which affect many
 body-elements; those which have
 lodged themselves in vital parts and
 joints; those which are constantly
 relapsing; those which are of long stand-
 ing and those which are born of the
 discordance of two humors,

The following diseases are both
 incurable and immitigable; those which
 are similar to the above (with the
 exception of the expectation of life
 still left and the possibility of some
 relief), which are born of the complete
 discordance of all the three humors,
 which have gone beyond the stage of
 treatment, which have spread to all
 the systems of the body, which give
 rise to (sudden and extreme) excite-
 ment, restlessness and stupefaction,
 which destroy the sense-faculties, which
 afflicting weakened constitutions get
 greatly aggravated, and which are
 accompanied with the fatal prognostic
 signs.

रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्—

भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।

पश्चात्कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु क्षीमता ॥ २१ ॥

क्षीमता बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषजा वैद्ये वैद्य,
 एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, प्राक् सोथी पहले
 सबसे प्रथम, विकाराणाम् व्याधिओनां व्याधिओंके,
 स्वलक्षणम् योतानां अक्षुधेनी अपने लक्षणोंकी, परीक्ष्य
 परीक्षा करीने परीक्षा करके, पश्चात् पछी पीछे, साध्येषु
 साध्य रोगोंमें, कर्म- चिकित्साने चिकि-
 त्साका, समारम्भः प्रारम्भ प्रारम्भ, कार्यः करने करे ॥ २१ ॥

21. A wise physician should first
 examine the signs and symptoms of
 the disease and only then commence
 treatment of curable diseases.

साध्यासाध्यविभागो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
 न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

२१. पश्चात्कर्मसमारम्भः—पश्चात्कर्मसमारम्भः (च. स. द.)

२२. प्रकल्पयेत्—निवर्तयेत् (च.)

वः ने जो, साध्य-असाध्य- साध्य अने असाध्यना साध्य व असाध्यके, विभागः भेदने अक्षुण्णर मेदको ज्ञाननेवाला, सम्यक् तथा सारी रीतना भेद प्रकारके, प्रतिपत्तिमान् ज्ञानथी युक्त होय ज्ञानसे युक्त हो, सः ते वह, मैत्रेय- मैत्रेय मैत्रेयके, तुल्यानाम् नेवा मनुष्ये समान मनुष्योंकी, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, बुद्धिम्बुद्धि बुद्धिको, व प्रतिकल्पयेत् करते। नहीं नहीं करता ॥ २२ ॥

22. One who knows the differential diagnosis between curable and incurable diseases, as also the right application, will not fall into such erroneous mode of thinking as Maitreya and others did (in this discourse).

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

इदौषधं पादगुणाः प्रभावो मेषजाभयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं मिषग्वितम् ॥ २४ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना के श्लोकां छे के उपसंहारके दो श्लोकों हैं कि, इह महाचतुष्पादे आ 'महाचतुष्पाद' नामना अध्यायमां इस 'महाचतुष्पाद' नामके अध्यायमें, औषधम् औषध औषध, पादगुणाः चार पादोंना गुण चतुष्पादके गुण, मेषजाभयः औषधमां रहेछे। औषधसम्बन्धी, प्रभावः प्रभाव प्रभाव, आत्रेय- आत्रेय आत्रेय, मैत्रेय- अने मैत्रेयना और मैत्रेयके, मती मत मत, मति- तथा मतना तथा मतके, द्वैविध्य- अने प्रकाशना दोनों प्रकारोंका, निश्चयः निश्चय, चतुर्विध-विकल्पाः चार प्रकारना विकल्प चार प्रकारके विकल्प, येषु अने नेछे। जिन पर, मिषग्वितम् चिकित्सा चिकित्सा, आयत्तम् आश्रित छे आश्रित है, स्वस्वलक्षणाः ते पौतपौतानां लक्षणोवाणा वे अपने अपने लक्षणोंवाले, व्याधयः रोगों रोगों, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं ॥ २४ ॥

Here is a couple of recapitulatory verses—

23-24. Here in this major chapter on the "Fourfold Basic Factors of Therapeutics", have been laid down treatment, its composition and character, the result proceeding from treatment, the difference of opinion between Atreya and Maitreya, the decision concerning this doctrinal difference, and the fourfold classification of curability and incurability of diseases, together with the characteristics of each class.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेल। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेछे। आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान निषे सूत्रस्थानमें, महाचतुष्पादः 'महाचतुष्पाद' 'महाचतुष्पाद', नाम नामने। नामका, दशमः दशम। दसवाँ, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण अथे समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics", is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમે અધ્યાય ગ્યારહવાં અધ્યાય

Chapter XI

તિલ્લેષણીયાધ્યાયોપક્રમઃ—

અપાતસ્તિલ્લેષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અવ જતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, તિલ્લેષણીયમ્ 'તિલ્લેષણીય' નામના 'તિલ્લેષણીય' નામકે, 'અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स्म कहेंगे छे कहा है ॥ २॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The three pursuits of men".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

તિલ્લેષણાઃ—

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरा क्रमेण हितमिह चासुप्तिंश्च लोके समनुपश्यता तिल्ल एष ताः पर्येष्ट्या भवन्ति—प्राणैषणा, धनैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इह खलु आ संसारमां यहां, इह आ लोक इह-लोक, असुप्तिश्च लोके अने परलोकमां एवं परलोकमें, हितम् हितने हित, समनुपश्यता धृष्टता चाहनेवाले, अनुपहत-सत्त्व-बुद्धि-पौरुष-पराक्रमेण मन-बुद्धि-शारीरिक भण अने श૫થી સંપન્ન મન-બુદ્ધિ-પૌરુષ ઔર શૌર્યસે સંપન્ન, પુરુષેણ પુરુષે પુરુષકો, તિલ્લઃ ત્રણ ત્રીન, ષણાઃ ઔપણ્ણા ષણાયે, પર્યેષ્ટ્યાઃ ભવન્તિ, કરવી બેઈએ કરની યાહિયે, તત્ યથા બેમકે જૈસેકિ, પ્રાણૈષણા પ્રાણૈષણા પ્રાણૈષણા, ધનૈષણા ધનૈષણા ધનૈષણા, પર-લોકૈષણા इति अने परलोकैषणा और परलोकैषणा ॥ ૩ ॥

3. Three indeed are the pursuits that should be followed by every man who is possessed of unimpaired

intelligence, understanding, energy and enterprise and who wishes to secure his good both in this world and hereafter. They are the pursuit of life, the pursuit of wealth, and the pursuit of the other world.

પ્રથમા પ્રાણૈષણા—

આસાં તુ સ્વલ્લેષણાનાં પ્રાણૈષણાં તાવત્ પૂર્વતર-માપયેત । કસ્માત્ ? પ્રાણપરિત્યાગે હિ સર્વત્યાગઃ ।

આસામ્ આ હન, ષણાનામ્ ઔપણ્ણાઓમાં ષણા-ઓમ્, તુ સ્વલ્લ પણ્ણ તો, પ્રાણૈષણામ્ તાવત્ પ્રાણૈષણા ખરેખર પ્રાણૈષણાકો હી, પૂર્વતરમ્ સૌથી પ્રથમ પહિલે, માપયેત કરવી બેઈએ કરની યાહિયે, કસ્માત્ શા માટે કિસ લિયે, પ્રાણ-પરિત્યાગે હિ પ્રાણને ત્યાગ થતાં પ્રાણેકે છોડનેપર અવશ્ય હી, સર્વત્યાગઃ સર્વને ત્યાગ થાય છે સબકો છોડના પડતા હૈ;

4-(1). From among these pursuits, the pursuit of life is to be given priority. Why? Because the giving up of life means the giving up of everything.

તસ્યાનુપાલનં—સ્વસ્થસ્ય સ્વસ્થવૃત્તાનુવૃત્તિઃ, આતુરસ્ય વિકારપ્રશમનેપ્રમાદઃ, તદુભયમેતજુક્તં વક્ષ્યતે ચ;

સ્વસ્થસ્ય સ્વસ્થનું સ્વસ્થકા, સ્વસ્થવૃત્તાનુવૃત્તિઃ સ્વસ્થ-વૃત્તિનું અનુવર્તન સ્વસ્થવૃત્તકા પાલન, આતુરસ્ય અને રોગીની ઔર રોગીકા, વિકાર-પ્રશમને આધિપ્રશમનમાં વિકારશમનમે, અપ્રમાદઃ સાવધાનતા એ પ્રમાદ ન કરનાં યહ, તસ્ય તે પ્રાણનુ ઉસ પ્રાણકા, અનુપાલનમ્ રક્ષણ છે રક્ષણ હૈ, તત્-પ્રતત્ તે આ યે, ઉભયમ્ બન્ને દોનીં, ઉક્તમ્ કહ્યાં છે પહલે કહ દિયે ગયે હૈં, વક્ષ્યતે ચ અને હવે પછી કહેવામાં આવશે ઔર આગે મી કહે જાયેંગે;

4-(2). The preservation of life is done (in two ways); by the healthy

૪. પ્રાણૈષણાં તાવત્-પ્રાણૈષણામ્ (પ.)

„ તસ્યાનુવૃત્તિઃ—સ્વસ્થવૃત્તિઃ (અ.)

observing the rules of health, and by the ailing being diligent in the alleviation of abnormal symptoms. These two aspects have been touched upon and will be dealt with hereafter.

तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥४॥

तत् ते उसका, यथोक्तम् शास्त्रमां कहेला नियमने विधिपूर्वक, अनुवर्तमानः अनुसरनार मनुष्य पालन करता हुआ मनुष्य, प्राणानुपालनात् प्राप्नुं संरक्षक्षु करवाभी प्राणोंकी रक्षासे, दीर्घम्-आयुः दीर्घ आयुष्य दीर्घ आयुको, अवाप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, इति आ प्रमाप्नुे इस प्रकार, प्रथमा प्रथम प्रथम, एषणा प्रामुख्य प्राणेषणा, व्याख्याता भवति कहेलाभां आवी छे कह सी गई है ॥ ४

4. By following what has here been laid down, one, husbanding his vital resources, attains long life. Thus the first pursuit has been dealt with.

द्वितीया धनैषणा—

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति; न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मानुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत ।

अथ प्रामुख्य प्राणी प्राणेषणाके पश्चात्, द्वितीयाम् भीष्म दूसरी, धनैषणाम् धनैषणा धनैषणा, आपद्येत करवी ओर्धो करनी चाहिए, हि करक्षुके क्योंकि, प्राणेभ्यः अनन्तरम् प्राप्नु पछी प्राणके बाद, धनम् एव धन न धन ही, पर्येष्टव्यम् धनैषणा येष्म स्पृहणीय, भवति थाय छे होता है, यत् करक्षुके क्योंकि, अनुपकरणस्य साधन (धन) थी रहित होई साधन (धनसे) रहित होकर, दीर्घम् आयुः दीर्घ आयुष्य भोगवपुं दीर्घ आयुवाला होना, अतः पापात् ओ दुःख थी इस दुःखसे, पापीयः वधारे दुःख बढ कर कोई दूसरा दुःख, नहि अस्ति नहीं

नहीं है, तस्मात् भाटे इस लिए, उपकरणानि साधने उपकरणोंको, पर्येष्टुम् प्राप्त करवा भाटे प्राप्त करनेके लिए, यतेत प्रयत्न करवे ओर्धो प्रयत्न करे;

5-(1). Next the pursuit of wealth should be taken up. For, after life, wealth is the end to be sought. Surely there is no wretchedness more wretched than that of the man possessed of long life but lacking the appurtenances that make life worth living. Therefore effort should be made to acquire these appurtenances.

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—कृषिपाशुपात्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सत्तामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यास्तान्यारमेत कर्तुः;

तत्र ते भाटे इस लिए, उपकरणोपायान् धननी प्राप्तिला उपपायेनु धनकी प्राप्तिके उपायोंका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करशु व्याख्यान करेंगे, तद्यथा ओम्मेके जैसे, कृषि-भेटी कृषि, पाशुपात्य- पशुपालन पशुपालन, वाणिज्य-वाणिज्य वाणिज्य, राजोपसेवा-आदीनि राजसेवा वजेरे राजसेवा आदि, सत्ताम् अने सत्पुष्टि थी और सत्पुष्टिसे, अविगर्हितानि अनिर्हित अनिर्हित, यानि च ओ जो, अन्यान्य-अपि भीष्म वणी दूसरे कोई, कर्माणि कर्मों, कर्म, वृत्तिपुष्टिकराणि आशुविका अने धनसंपत्ति करनारं आजीविका और धनसंपत्ति करनेवाके, विद्याम् नृक्षाय जाने, तानि ते उनको, कर्तुम् करवाने करना, आरमेत आरंभ करवे आरम्भ करे;

5-(2) We shall indicate the means of acquiring these necessities of life. They are agriculture, rearing of cattle, trade and service of the king, etc. In addition to these, one may resort to such other occupations as, to one's knowledge, are not disapproved of by

the righteous and provide both livelihood and opulence.

तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुत्रो भवति । इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥५॥

तथा तेभ्य उच्यते प्रकाशः, कुर्वन् ३२५२ करनेवाला, पुत्रः ५२५ मनुष्य, दीर्घजीवितम् दीर्घजीवन, जीवति ७५५ भोगता है, अनवमतः अने सम्मानित और सम्मानित, भवति ७५५ होता है, इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, द्वितीया ७५५ दूसरी, धनैषणा धनैषणा, व्याख्याता भवति व्याख्यात भवति ७५५ व्याख्यान हुआ है ॥ ५ ॥

5. Conducting himself in this manner, a man lives for long and with dignity. Thus the second—the pursuit of wealth—has been dealt with.

तृतीया परलोकैषणा—

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र, कथं? भविष्याम इत्युच्यते न वेति;

अथ धनैषणा पछी धनैषणाके पश्चात्, तृतीयाम् ७५५ तीसरी, परलोकैषणा—पश्चात् ५२५ परलोकैषणा, आपद्येत ३२५५ लेईये करनी चाहिए, अत्र च आ विषयम् इस विषयमें, संशयः संशय थाय ७५५ संशय होता है, कथम् ३२५ प्रकाशने संशय थाय ७५५ ? किस प्रकारका संशय होता है? इत्युच्यते आ लोकैषणा भरी गयी पछी यहांसे मर जानेके बाद, भविष्यामः न वा इति अभावे पुनर्जन्म भवे ३२५ ? हमारा पुनर्जन्म होगा या नहीं?

6-(1). Lastly, the third pursuit—that of the other world—should be taken up. This is beset with doubt. How? Thus, namely,—shall we continue to exist after we have slipped from this life or shall we not?

५. तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुत्रो भवति—तथाति-

कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुत्रो जीवति (५.)

७५५ द्वितीया धनैषणा—द्वितीया (५.)

कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति द्वौके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति, श्रुतिभेदाच्च—

‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।’

अतः संशयः—किं नु स्वस्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥६॥

कुतः पुनः संशयः इति आ संशय शा भाटे थाय ७५५ ? यह संशय किस लिए होता है? उच्यते ओने उच्यते आपदाभां आवे ७५५ उसके जवाबमें कहा जाता है कि, एके हि ३२५५ केई एक, प्रत्यक्षपराः प्रत्यक्षनेत्र प्रभाष्ये मानना प्रत्यक्षवादी, सन्ति ७५५ (वे ओने जो), पुनर्भवस्य पुनर्जन्म पुनर्जन्मके, परोक्षत्वात् परोक्षत्वात् परोक्ष होनेके कारण, नास्तिक्यम् नास्तिकताके नास्तिकताका, आश्रिताः आश्रय दे ७५५ आश्रय लेते हैं, (अपरे च अने ७५५ और दूसरे), सन्ति ७५५ (वे ओने जो), चागमप्रत्ययात् एव शास्त्रे प्रभाष्ये ७५५ शास्त्रके प्रमाणसे ही, पुनर्भवम् पुनर्जन्म पुनर्भवको, इच्छन्ति माने ७५५ मानते हैं, एके ३२५५ केई एक, मातरम् माता माता, पितरम् च अने पिताने और पिताको, जन्मकारणम् जन्मकारण ७५५ ३२५ जन्मका कारण, मन्यन्ते माने ७५५ मानते हैं, अपरे च जनाः अने ७५५ मनुष्ये तो दूसरे मनुष्यों तो, स्वभावम् स्वभावने स्वभावको, परनिर्माणम् परनिर्माण ७५५ सन्ति ७५५ ईश्वरके सृजनको, यदृच्छां च अने यदृच्छा ७५५ जन्मकारण माने ७५५ और यदृच्छाको जन्मका कारण मानते हैं, इति ओ प्रभाष्ये इस तरह, श्रुतिभेदाच्च च विन्न विन्न वचने सांख्यवादी ‘पुनर्जन्म नही’ ओय पक्ष ३२५५ केई एक माने ७५५ लोकमें सुनेके मित्रतासे ‘पुनर्जन्म नहीं होता’ ऐसा भी केई एक मानते हैं, अतः भाटे इस लिए, संशयः संशय थाय ७५५ ७५५ संशय होता है कि, किमुच्छां शुं कथों, पुनर्भवः पुनर्जन्म पुनर्जन्म, नास्ति नवाइति ७५५ ? है या नहीं? ॥६॥

१. सन्ति द्वौके—सन्ति आपरे (६.)

७५५ चागम—चागम (५.)

७५५ चैके—चाव्ये (५.)

6. But wherefore this misgiving?

We shall explain. There are some who, in their exclusive idolatry of direct evidence, reject the rebirth of the spirit because it is outside sense-observation. There are others who believe in the spirit's rebirth solely on the authority of scripture.

Tradition also differs on this matter. Thus some hold that the mother and father are the actual authors of one's birth; others that it is the law of Nature; some others that it is divine handiwork and still others that it is mere accident.

It is thus that doubt arises: Is there, of a truth, rebirth or is there not?

આત્મપરલોકાસ્તિત્વપ્રતિપાદનમ્—

તત્ર બુદ્ધિમાત્રાસ્તિક્વબુદ્ધિં જહ્યાદ્વિચિકિત્સાં
ચ। કસ્માત્? પ્રત્યક્ષં હ્યત્પમ્; અનત્પમપ્રત્યક્ષ-
મસ્તિ, યદ્વાગમાનુમાનયુક્તિભિરુપલબ્યતે; યૈરેવ
તાવદિન્દ્રિયૈઃ પ્રત્યક્ષમુપલબ્યતે, તાન્યેવ સન્તિ
આપ્રત્યક્ષાણિ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ફક્ત, બુદ્ધિમાત્ર બુદ્ધિમાન મનુષ્યે બુદ્ધિ-
માન પુરુષકો, નાસ્તિક્ય-બુદ્ધિમ્ નાસ્તિક્યબુદ્ધિ નાસ્તિક્ય-
બુદ્ધિકો, વિચિકિત્સામ્ ચ તથા શંકા તથા સંશયકો,
જહ્યાત્ ઊડી દેવાં ભેદો છોડ દેના ચાદિય, કસ્માત્
શા માટે ઊડી દેવાં ભેદો? કયો છાંડ દેના ચાદિય?
હિ કારણકે કયોંકિ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ તો પ્રત્યક્ષ તો,
અત્પમ્ એકું છે પાંચા છે, અપ્રત્યક્ષમ્ અને અપ્રત્યક્ષ
ઔર અપ્રત્યક્ષ, અનત્પમ અસ્તિ ધક્ષું છે અધિક છે, ચંદ્ર
ને જો, જાગમ-અનુમાન-યુક્તિમિઃ આગમ-અનુમાન અને
યુક્તિથી જાગમ-અનુમાન તથા યુક્તિદ્વારા, ઉપલબ્યતે-
અલ્પક્રમ કરાય છે જાના જાતા છે, ચૈઃ એવ સાબર વળી
ને ઔર મિત્ર, દ્વિત્રિયેઃ હિન્દ્રિયો દ્વિત્રિયો દ્વારા, પ્રત્ય-
ક્ષમ્ ઉપલબ્યતે પ્રત્યક્ષ કરાય છે પ્રત્યક્ષ જાના જાતા છે,
સામિ એવ ચ તેઓ જે સ્વયં હી, અપ્રત્યક્ષાણિ સામિ
અપ્રત્યક્ષાણિ અપ્રત્યક્ષાણિ છે. ॥ ૭ ॥

7. On this question, the wise man should give up the negative attitude and even scepticism. Why? Because the visible is limited; while there exists a vast unlimited world of which we know by the evidence of scripture, inference and reason. As a matter of fact even the very senses by whose agency direct observations are obtained are themselves outside the range of observation.

સત્તાં ચ રૂપાણામતિસન્નિકર્ષાદિતિવિપ્રકર્ષાદિ-
વરણાત્ કરણદૌર્બહ્યાન્મનોનવસ્થાનાત્ સમાના-
મિહારાદભિભવાદતિસૌહર્યાદ પ્રત્યક્ષાનુપલબ્ધિઃ,

અતિસન્નિકર્ષાત્ અતિ સામીપ્યથી અતિ નિકટ
હોને સે, અતિવિપ્રકર્ષાત્ અતિ દૂર હોવાથી અતિ દૂર
હોનેસે, જાવરણાત્ બીજા વગેરેના આવરણથી વિષાલ
આદિકા આવરણ હોનેસે, કરણદૌર્બહ્યાત્ હિન્દ્રિયોની બળ-
બાધથી દ્વિત્રિયોની દુર્બલતાસે, મનો-અનવસ્થાનાત્ મનનું
ધ્યાન ન હોવાથી મનકે અન્યત્ર ભગે હોનેસે, સમાના-
મિહારાત્ સરખા રૂપરંગવાળી વસ્તુઓના પરસ્પર
મળી જવાથી એક જૈસી વસ્તુઓંકે પરસ્પર મિલનેસે,
અભિભવાત્ સૂર્યના પ્રકાશ વગેરેથી પરાભવ પામવાથી
કર્ણકે તેજ આદિ દ્વારા અભિભૂત હોનેસે, અતિસૌહર્યાત્ ચ
અને અતિ સુદૃઢતાને લખને ઔર અત્યન્ત દુસ્ત્ર હોનેસે,
સત્તામ્ ચ રૂપાણામ્ રૂપો હોવા છતાં પણ સ્પર્શકે હાંસે
દુષ્ટ મી, પ્રત્યક્ષ-અનુપલબ્ધિઃ તેઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું
નથી તેનકા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહીં હોતા;

8-(1) Further even a perceivable object escapes observation under the following conditions—viz., when it is either too close or too remote from the observer, when it is obstructed by other objects, when there is some defect in the perceiving sense-organ, when the observer's attention is also

where, when the object is merged in the mass, when it is over-shadowed by something else, or, lastly, when it is microscopic.

તસ્માદપરીક્ષિતમેતદુચ્યતે-પ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ; જાન્યદસ્તીતિ ॥૮॥

તસ્માદ્ તેથી ફરકે, પ્રત્યક્ષમ્ એવું જણાયે છે. પ્રત્યક્ષ હોય પ્રમાણ છે, અન્યથા ન જણાયે અને બીજી કંઈ પ્રમાણ નથી. બીજી કોઈ નથી, હિત એ વાત, અપરીક્ષિતમ્ ઉચ્યતે એટલે વિચારે કહેવામાં આવે છે વિચાર કિયે વિના કહા જાતા છે ॥૮॥

8. Hence it is an unfounded statement to make that only the visible exists and nothing else.

શ્રુતયશ્ચૈતા ન કારણં, યુક્તિવિરોધાત્ ।

આત્મા માતુઃ પિતુર્વા યઃ સોઽપત્યં યદિ સંચરેત્ ।
દ્વિવિધં સંચરેદ્દાત્મા સર્વો વાઽવ્યયેન વા ॥૯॥

સર્વશ્ચૈત્ સંચરેન્માતુઃ પિતુર્વા મરણં ભવેત્ ।

નિરન્તરં, નાવ્યયઃ કશ્ચિત્સૂક્ષ્મસ્ય ચાત્મનઃ ॥૧૦॥

યુક્તિવિરોધાત્ યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે યુક્તિ કે વિરુદ્ધ હોને, એવાઃ શ્રુતયઃ એ સાંભળવામાં આવેલાં આ શિખ શિખ વચનો. પણ શ્રુતને આપે એ મિત્ર મિત્ર વચનો-મી, કારણમ્ ન પુનર્જન્મનો પ્રતિષેધ કરવામાં કારણરૂપ નથી પુનર્જન્મપ્રતિષેધ કરેને કારણ નથી, માતુઃ પિતુઃ વા માતા કે પિતાનો માતા અને પિતાની, યઃ આત્મા એ આત્મા છે જો આત્મા છે, સઃ જો તે એ વહ યત્તિ, અવ્યયમ્ બાળકમાં સંતાનમાં, સંચરેત્ બીજાં છે અવતરણ કરે, આત્મા તો તે આત્મા તો વહ આત્મા, સર્વઃ વા આત્મા-આત્મા અથવા સારે સારા અથવા, અવ્યયેન વા વિશદગણઃ વિમાણસે, દ્વિવિધમ્ સંચરેત્ એમ એ પ્રકારે બીજાં થકે દો પ્રકારે અવતરણ કર સક્તા છે, સર્વઃ આત્મા એ આત્મા સંપૂર્ણ રૂપે, સંચરેત્ એવું બીજાં તે અવતરણ કરે તો, માતુઃ પિતુઃ વા માતા અથવા પિતાનું માતા વા પિતાની, નિરન્તરમ્ તાત્કાલિક તત્કાલ, મરણમ્ અથવા મરણ થાય ચલ્યુ હોની વાહિય, સૂક્ષ્મસ્ય આત્મનઃ

૬. અવ્યયમ્ અવ્યયઃ (અ.)

અને સૂક્ષ્મ આત્માનો. અને સૂક્ષ્મ આત્માના, કશ્ચિત્ કંઈ કોઈ, અવ્યયઃ ન અવ્યય નથી તેથી માતા કે પિતાના આત્માનું સંતાનમાં અવતરણ ન થઈ શકે અવ્યય નથી, ફરકે કારણસે માતા અથવા પિતાની આત્માના સંતાનમાં અવતરણ ન હો સકે ॥ ૯-૧૦ ॥

9-10. The various traditional beliefs referred to earlier are to be set aside as they conflict with reason.

Thus, if the soul of either the father or the mother transmigrates into the offspring, it should do so in one of two ways, viz., either totally or in part. If the transmigration were total then it should mean the immediate death of either the father or the mother. As regards partial transmigration, this alternative is overruled on account of the soul being an indivisible substance.

બુદ્ધિર્મનશ્ચ નિર્ણીતે યયૈવાત્મા તથૈવ તે ।

યેષાં ચૈષા મતિસ્તેષાં યાનિર્નાસ્તિ ચતુર્વિધા ॥૧૧॥

બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, મનઃ એ તથા મનનો અને મનના, નિર્ણીતે નિર્ણય થઈ ગયો છે કે નિર્ણય હો ગયા છે કે, યથા એવું જાત્મા એવો આત્મા નિરવ્યય છે જૈવા હો આત્મા નિરવ્યય છે, તથા એવું તે તેવાં જ તેઓ છે તેથી માતા કે પિતાની બુદ્ધિ અથવા માતા કે પિતાનું મન સંતાનમાં બીજાં છે એમ પ્રશ્ન નહીં કહી શકાય કે હો હો હો ફરકે માતા અથવા પિતાની બુદ્ધિ વા માતા અથવા પિતાના મન સંતાનમાં અવતરણ કરતા છે વહ મી નથી કહા જા સક્તા, એવામ્ એવા મતિઃ 'માતા તથા પિતા જ સંતાનમાં ચૈતન્યનું કારણ છે' આ એવોનો મત છે 'માતા વ પિતા હો સંતાનમાં ચૈતન્યના કારણ છે' વહ જિનના મત છે, તેવામ્ તેઓના મતમાં તેને મતમાં, ચતુર્વિધા જરાયુજ-અણ્જ-સ્વેદજ અને ઉદ્ધિજ-જરાયુજ-અણ્જ-સ્વેદજ અને ઉદ્ધિજ, ચતુર્વિધા એ ચાર પ્રકારની ફરકે પ્રકારની, યોગિઃ યોગિ યોગિ, ન જણાયે એમ નહીં ફરકે અવ્યય-અવ્યય

अउर ओम के अकारनी न भये अरु के अउर
वजेरे स्वेदर तथा अणसिमा वजेरे अहमिअर नउ-
ओनी उत्पत्ति माता तथा पिताभी भरी नहीं
होगी, परंतु जराबुज व अणज इन दो प्रकारकी होगी,
क्योंकि अटमल आदि स्वेदर और गण्डूफ आदि उद्भिज
जन्तुओंकी उत्पत्ति माता व पितासे नहीं होती ॥११॥

11. Since the intellect and the mind are as indivisible as the soul, the same objection as that set out in the case of the soul's transmigration applies in their case also. Besides, according to the parental theory, there could be no possibility of the four-fold method of generation (which is an observed fact in Nature).

विद्यात् स्वाभाविकं वर्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

वर्णाध्यातूनाम् पञ्चमहाभूत अने आत्मा ओ
७ ये धातुओना पृथ्वी आदि पंचमहाभूत और आत्मा
इन छः धातुओके, यत् स्वलक्षणम् ओ धातूनां लक्षणो ओ
जो अपने लक्षण है, स्वाभाविकम् तेओने स्वाभाविक उहें
स्वाभाविक, विद्यात् अक्षुषां जानने चाहिए, तेषाम् तेओना
इन छः धातुओके, संयोगे च संयोगमा संयोगमें, वियोगे
च अने वियोगमा और वियोगमें, कर्म एव कर्म ओ कर्म
ही, कारणम् अरु ओ कारण है ॥१२॥

12. In reply to those who maintain that life is a natural phenomenon (needing no extraneous causation) we say that only that is natural which is innate, like the unique characteristics of the six elements. There can be no life unless these come together and in all operations of conjunction and

१२. विभागे-विभागे (च.)

१२. वृत्तकोकादन्तरम्—

संवेदयानि भूतानि इवन्ते हि सत्त्वतः ।

.. कुम्भिक विषय कोके भूतयोनिव्युत्पत्ति ॥ (व.)

disjunction, the sole factor is antecedent action (which is not accounted for in the Nature theory).

अनादेवेतनाधातोर्मेव्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेदेतुरिहोऽस्तु परनिर्मितिः ॥१३॥

अनादेः अनादि अनादि, वेतनाधातोः आत्मा-
आत्माकी, परनिर्मितिः अनाधी उत्पत्ति दूसरेसे उत्पत्ति,
न इव्यते अउ नहीं इह नहीं है, सः परः अत्मा ते अक्षर
वह ईश्वर, हेतुः अरुअक्षर कारणरूप, इहः वेद ओ मान्य
होय तो मान्य हो तो, परनिर्मितिः शरीरनी अक्षरनी
उत्पत्ति शरीरकी ईश्वरसे उत्पत्ति, अस्तु भवे भाय हमें
भी मान्य हैं ॥ १३ ॥

13. The element of consciousness (the soul) which is beginningless, cannot be the product of anything. If what is meant is that the soul itself is the ultimate cause of everything else, then we have no quarrel with the theory of "Divine Handiwork".

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥१४॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यद्वच्छोपहृतात्मनः ।
पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥१५॥

यद्वच्छा-उपहृत-आत्मनः यद्वच्छावाधी अक्षरनी
शुद्धिवाणी यद्वच्छासे मारी गई शुद्धिवाले, नास्तिकत्व
नास्तिकने तो नास्तिकके लिए परीक्षा न परीक्षा होती
नहीं परीक्षा नहीं होती, परीक्ष्यम् न परीक्षा ध्याय हेतु
नहीं परीक्षा करने योग्य नहीं होता, कर्ता न कर्म अक्षर
नहीं कोई कर्ता नहीं होता, देवाः न देवा नहीं देवों के हैं,
नर्षयः सिद्धाः न अपिओ अने सिद्धी नहीं सिद्धि एवं
सिद्धकोक नहीं हैं, कर्म कर्म कर्म, कर्मफलम् च अने
कर्मोत्तु इण और कर्मोंका फल, न नहीं नहीं होता, आत्मा न

१३. पर आत्मा-परमात्मा (व.)

.. अहोऽस्तु-अहोऽस्तु (व.)

.. -अहोऽस्ति (व.)

१४. न परीक्ष्यम्-नो परीक्ष्यम् (व.)

of spiritual endeavour and knowledge, whose understanding, embracing the past, present and future, is pure and at all times unclouded—it is these that are the authoritative, the learned, the enlightened; their word is unimpeachable and true. Why will such men, devoid as they are of passion and ignorance, give utterance to untruth?

પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

આત્મેન્દ્રિયમનોર્થાનાં સંજ્ઞિકર્તાત્ પ્રવર્તતે ।
વ્યક્તા તદાત્વે ચાં બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષં સા નિરુચ્યતે ॥૨૦॥

જ્ઞાનમાન્દ્રિય-મનઃ-જ્ઞાનાનાં આત્માન્દ્રિયો-મન અને નિષ્ક્રિયાના આત્માન્દ્રિયાં મન ઓર વિષયોંકે, સંજ્ઞિકર્તાત્ સંજ્ઞાથી સંબંધવે, તદાત્વે તે ક્ષણે તત્કાલમે, વ્યક્તા નિષ્ક્રિયાત્મક નિષ્ક્રિયાત્મક, ચા-બુદ્ધિઃ જે જ્ઞાન જો જ્ઞાન, પ્રવર્તતે પ્રવૃત્ત થાય છે પ્રવૃત્ત હોતા છે, સા તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, નિરુચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૨૦ ॥

20. Preception or observation is defined as the cognition, definite and immediate, arising from the conjunction of the soul, the senses, the mind and the sense objects.

અનુમાનસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રત્યક્ષપૂર્વે ત્રિવિધં ત્રિકાલં ચાનુમીયતે ।
વદ્ધિર્નિગૂઢો ધૂમેન મૈથુનં ગર્ભદર્શનાત્ ॥૨૧॥
एवं व्यवस्थान्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।
इद्वा बीजात् फलं ज्ञातमिहैव सदृशं बुधाः ॥२२॥

પ્રત્યક્ષપૂર્વે પ્રત્યક્ષપૂર્વકે ત્રિવિધમ્ ત્રણે પ્રકારનાં ત્રણ પ્રકારના, ત્રિકાલમ્ ચ અને ત્રણે કાળનાં ઓર ત્રણ કાલના, અનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન ક્રિયા જણા છે, ધૂમેન ધૂમાડના દર્શનથી વર્તમાન કાળના ધૂમકે દર્શનવે વર્તમાન કાલની, નિગૂઢઃ વદ્ધિઃ છુપાયેલા અગ્નિનું છીપી હુઈ અગ્નિકા, ગર્ભદર્શનાત્ અને ગર્ભદર્શનથી ઓર ગર્ભદર્શનવે, મૈથુનમ્ અતીત

મૈથુનમ્ અનુમાન કરાય છે અતીત મૈથુનમ્ અનુમાન કરતે છે, વદ્ધિમ્ એ પ્રમાણે જેવે, અતીતમ્ અતીત કાળનાં જ્ઞાન અતીત કાલના જ્ઞાન, વ્યવસ્થાપિત અનુમાન-થી પ્રાપ્ત કરે છે અનુમાનવે પ્રાપ્ત કરતે છે, બુધાઃ શુદ્ધિ-માન પુરુષો શુદ્ધિમાન પુરુષો, હૃદ્વા એવી જાણી, બીજાત્ પીળથી બીજવે, જ્ઞાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પન્ન હુઈ, ફલમ્ ફળને ફલકો, હૃદ્વા એવી જાણી, અનાગતમ્ અવિચ્છિન્ન થનારા માણી, ફલમ્ ફળને ફલકો, સદૃશમ્ એ એવેલા ફળ 'જેવું થશે' એવા નિષ્ક્રિય કરે છે 'વહ દેશે હુઈ ફલકો સદૃશ હોગ' એવા નિષ્ક્રિય કરતે છે ॥ ૨૧-૨૨ ॥

21-22. Inference is that which, having its basis in observation, enables one to conclude in three several ways and with reference to all the three sections of time. Thus we infer the unseen fire from the observed smoke as also (the past act of) mating from the (present) signs of pregnancy. In this manner the wise infer the past from the present, the unborn fruit from the seed, having observed the fact that fruit is like unto the seed.

યુક્તેલક્ષણમ્—

જલકર્ષણબીજતુસંયોગાત્ સસ્યસંભવઃ ।
યુક્તિઃ વદ્ધાતુસંયોગાદ્ગર્ભાનાં સંભવસ્તથા ॥૨૩॥
मध्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगादग्निसंभवः ।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसंपन्नाधिनिर्बहणी ॥૨૪॥

જલ-કર્ષણ-બીજ-તુ-સંયોગાત્ જે પ્રમાણે પ્રાણી-એકેથી જમીન-પીળ અને થોડા જાતના સંયોગથી જિસ પ્રકાર જલ-જોતી હુઈ ભૂમિ-બીજ ઓર જાતકે સંયોગવે, સસ્ય-સંભવઃ અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે અજ ઉત્પન્ન હોતા છે, તથા તે પ્રમાણે સસ્ય પ્રકાર, વદ્ધાતુ-સંયોગાત્ પૃથ્વી વગેરે ૭ ધાતુઓના સંયોગથી પૃથ્વી બાદિ જનકઃ ધાતુઓંકે સંયોગવે, ગર્ભાનામ્ ગર્ભોની ગર્ભોંકે, સંભવઃ ઉત્પત્તિ થાય છે ઉત્પત્તિ હોતી છે, યુક્તિઃ આ યુક્તિ કહેવાય છે યહ યુક્તિ કહાતી છે, મધ્ય-મન્થન-મન્થન-સંયોગાત્ જેમ મધ્ય-મન્થન અને મન્થનના સંયોગથી

वैद्ये मध्य-मन्थनं और मन्थानके संयोगसे, अग्नि-संभवः अग्नि उत्पन्न भव्य है अग्नि उत्पन्न होती है, युक्ति-युक्ता तेभ्यो युक्तिपूर्वकं योजनान्वली, योजनान्वय-संपत्ति विहितानां आर पादोनी संपत्ति विक्रि-स्ताके चारों पादोंकी संपत्ति, व्याधि-निवर्हणी रोगने शा-न्त करे है रोगको शान्त करती है ॥ २३-२४ ॥

23-24. That is the reason by which we form such judgements as the following:—From the conjoint operation of water, tillage, seed-sowing and season, the crop will spring up; from the coming together of the five proto-elements and the soul (the sixth element) the embryo will take its rise; from the operations of the fire-drill the fire will burst forth; from the excellent four basic factors of treatment, when these are rightly linked together, the cure of the disease will proceed.

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
बुद्धिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥२५॥

या बुद्धिः ने बुद्धि जो बुद्धि, बहुकारण-योगजान् बहु-कारण उपपत्ति-योगना योजनी अथवा भावना आवता बहुत उपपत्तिके योगसे जाननेमें आते, भावान् भावोना विष-योंका, पश्यति तत् करे ऊह करती है, यया अने ने बुद्धिबुद्धे जिस बुद्धिके द्वारा, त्रिवर्गः धर्म-अर्थ तथा काम धर्म-अर्थ और काम, साध्यते साधी शक्य है सिद्ध हो सकते हैं, सा ते उस, त्रिकाला त्रय कालना अनुमानना विषयने समझानेवाली बुद्धिको, बुद्धिः युक्ति युक्ति, ज्ञेया अथवा जाननी चाहिए ॥ २५ ॥

25. That faculty of the mind which assesses the contribution of the various factors at work in a given

case and which takes into account the past, the present and the future, is to be known as reason. It is by the exercise of reason that the three ends of man (virtue, wealth and happiness) are achieved.

प्रमाणप्रकरणोपसंहारः—

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

एषा आ प्रमाणे आर प्रमाणनी यही चार प्रकारकी, परीक्षा परीक्षा है, अन्त्या न अस्ति अथवा कोई परीक्षा नहीं है, यया नेथी जिससे, सर्वं सर्व च सत् तथा असत् एवम् ओम् ऐसे, सर्वं सर्व सत्, परीक्ष्यं परीक्षा करवा योज्य पदार्थनी परीक्षा करने योग्य पदार्थकी, परीक्ष्यते परीक्षा करवाभा आवे है परीक्षा करनेमें आती है, तथा च अने ते परीक्षाभी और इस परीक्षासे, पुनर्भवः पुनर्भव पुनर्जन्म, अस्ति सिद्ध भव्य है सिद्ध होता है ॥ २६ ॥

26. These four methods—and there is none other left—constitute the means of proof by which all things, whether true or false, are examined. Judged by them, rebirth does exist.

आप्तवाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

तत्राप्तागमस्तावदेवः, यश्चान्योऽपि कश्चिदेवा-
र्थविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो
लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽप्तगमः;

तत्र तेषां इनमें, आप्तगमः तावत् आप्त शास्त्र आप्त शास्त्र, वेदः वेद है वेद है, यः च अने ओ और जो, अन्यः अथवा त्वसरा, कश्चित् अपि कोई भी, शास्त्रवादः शास्त्रवाद शास्त्रवाद, वेदार्था वेदना अर्थार्थी वेदार्थसे, अविपरीतः विरुद्ध न होय विरुद्ध न हो, परीक्षकैः प्रणीतः परीक्षकोंके रच्येला होय परीक्षकों द्वारा

२६. यया सर्वं—यया सर्वं (ठ.)

२७. तत्राप्तगमः—आप्तगमः (व.)

रखा गया हो, किन्तु-अनुमतः शिष्ट पुरुषोऽपि अनुमोदन
आपेक्षे होय किन्तु पुरुषोऽपि अनुमोदित हुआ हो, कोका-
नुमह-प्रवृत्तः अने नो होके पर अनुमोदनी दृष्टि
रखा हो, और जो लोगों पर अनुमहकी दृष्टि बनाया
गया हो, सः च तेने पक्ष उसे जी, आत्मगतः आत्म-
भक्त आत्मगत जानना चाहिए;

27-(1). Now the dignity of authorita-
tive testimony belongs in the first
place to the Vedas. It has been en-
larged to include all such other
writings as are not against the trend
of the Vedas and have been compiled
by scientific investigators and are
for the good of the world and have
been accepted by men of good-will
everywhere. These, too, constitute
authoritative testimony.

आत्मगतमाहुपलभ्यते-दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-
ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

आत्मगतमाहुपलभ्यते-दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-
ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

27. From such authoritative testi-
mony we learn that charity, austerities,
sacrifices, truthfulness, practice of
non-violence and Brahmacharya are
the means of attaining exaltation
and final emancipation.

न चानतिवृत्तसर्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो
धर्मद्वारेण विद्यते ॥ २८ ॥

२७. दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याणि-दानं तपो यज्ञः

अदोषः च अने दोषरहित भवति-अदोषी और दोषरहित
महर्षियो, धर्मद्वारेण धर्मशास्त्रोर्मा धर्मशास्त्रोर्मा,
अनतिवृत्तसर्वदोषाणाम् नो पुरुषोऽपि मानस्य दोषोऽपि
शान्ति नहीं था तेनाओने भाटे जिन पुरुषोंके मान-
सिक दोषों शान्त न हुए हों वेसे पुरुषोंके लिए, अनु-
भवः भिक्षुने मोक्षका, न उपदिश्यते उपदेश करवाया
आवते। नहीं उपदेश नहीं किया जाता ॥ २८ ॥

28. Further, exemption from recur-
rent birth is not promised by the
blameless promulgators of the scrip-
tural texts to any but those that have
won release from spiritual failings etc.

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरसैः कर्मविद्विरनुपहतसर्वबुद्धिप्रचारैः
पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्मिदिव्यचक्षुर्भिर्देवोपदिष्टः
पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

धर्मद्वारावहितैः धर्मशास्त्रोर्मा तत्पर धर्म-
कायोंमें तत्पर, व्यपगत-भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह-मानैः
नोओना भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह अने मान दूर था।
तेना जिनके भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह और वेदामिमान नष्ट
हो गये हैं, ब्रह्मपरैः ब्रह्मवि-तनमा परायण्य अप्यात्म-
ज्ञानमें तत्पर, आसिः आस पुरुषोऽपि आत्मज्ञाने, कर्मविद्विः
अने कर्मोने अक्षुणा और कर्मके जाननेवाले, अनुपहत
सर्वबुद्धि-प्रचारैः तथा अभिहित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिना
प्रचारवाणा और अक्षुण्णित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिके प्रचारवाले
दिव्यचक्षुर्भिः दिव्य दृष्टिवाणा दिव्य चक्षुवाले, पूर्वैः
प्राचीन पूर्वकालके, पूर्वतरैः च अने तेथी पक्ष पूर्वना
और अधिक पूर्वकालके, महर्षिभिः महर्षिओने महर्षि-
ओंने, देवा अने अनुभव करी स्वयं अनुभव करके,
पुनर्भवः पुनर्जन्म पुनर्जन्म, उपदिष्टः कहे।
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एवम् आत्म ६२१ आत्म-
द्वारा, व्यवस्येद पुनर्जन्म अने ओम निष्कृति करके
पुनर्जन्म है ऐसा निश्चय आवे ॥ २९ ॥

29. Therefore the believers in
scriptural texts should consider re-
birth as established truth in confor-

misery to the teaching of the great sages of yore as well as of those that preceded them, all of whom were free from fear, desire, hate, greed, delusion and pride, devoted to spiritual knowledge, trustworthy, skilled in religious observances, unclouded of spirit and understanding, and possessed of divine insight.

પ્રત્યક્ષેણ પુનર્ભવસ્ય પ્રતિપાદનમ્—

પ્રત્યક્ષમપિ ચોપલભ્યતે—માતાપિત્રોર્વિસદૃશા-
મ્યપત્યાનિ, તુલ્યસંભવાનાં વર્ણસ્વરાકૃતિસત્ત્વબુદ્ધિ-
ભાગ્યવિશેષાઃ, પ્રવરાવરકુલજન્મ, વાસ્યૈશ્વર્ય,
જાતિભાગ્યમાયુઃ, આયુષો વૈષમ્યમ્, દહાકૃતસ્યા-
વાસિઃ, અશિક્ષિતાનાં ચ રુદિતસ્તનપાનહાસત્રાસા-
દીનાં પ્રવૃત્તિઃ, લક્ષણોત્પત્તિઃ, કર્મસાદૃશ્યે ફલ-
વિશેષઃ, મેઘા કચિત્ કચિત્ કર્મણ્યમેઘા, જાતિ-
સ્મરણમ્—દહાગમનમિત્યુત્તાનામિતિ, સમદર્શને
પ્રિયાપ્રિયત્વમ્ ॥ ૩૦ ॥

માતા-પિત્રોઃ માતાપિતાથી માતાપિતાસે, વિસદૃશાનિ
બુદ્ધિ બુદ્ધિ ૩૫ વગેરેનાં મિન્ન મિન્ન રૂપાદિ-
વાલી, અપત્યાનિ બાળકો સન્તાન, તુલ્યસંભવાનામ્
એકેજ માતાપિત્રો જન્મેલાઓનાં એક હી માતાપિતાસે
જન્મ પામે દુરંકે, વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-સત્ત્વ-બુદ્ધિ-ભાગ્યવિશેષાઃ
વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ અને ભાગ્યમાં ફેરફાર
વર્ણ-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ તથા ભાગ્યની મિન્નતા, પ્રવર-
અવર-કુલજન્મ બિંબાનીયા કુળમાં જન્મ ઉત્કૃષ્ટ ઓર નિકૃષ્ટ
કુલમેં જન્મ, વાસ્ય-એશ્વર્ય સંવકપણું અને ધનાદ્યપણું
દાસત્વ ઓર થનાભાવ, સુખ-અસુખમ્ સુખ અને દુઃખ
સુખ ઓર દુઃખ, આયુઃ જિંદગી જીવન, આયુષઃ-વૈષમ્યમ્
આયુષ્યની વિષમતા આયુષી વિષમતા, દહા જન્મસ્વ
આ જન્મમાં નહિ કરેલા કર્મના ફળની હસ જન્મમે
નહી કિયે કર્મકે ફલકા, અવાસિઃ પ્રાપ્તિ મોગના,
અશિક્ષિતાનામ્ ચ નહિ શીખવેલાં બાળકોનું નહીં સિદ્ધાંતે

૩૦. હતિ સમદર્શને-મૂનાના સમદર્શને (અ)

„ કર્મસાદૃશ્યે-કર્મસામાન્યે (ગ.)

„ દહાકૃતસ્યા-દહાકૃતસ્યાનાં જન્મસ્વરૂપાદિ (દ.)

બાલકોંકી, રુદિત-સ્તનપાન-હાસ-ત્રાસાદીનાં ૨૫, સ્તન-
પાન, હસવું અને ભય-વગેરેની રોના-સ્તનપાન-ફસા-
દરના આદિ કી, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, લક્ષણોત્પત્તિઃ
સામુદ્રિક લક્ષણોએ પ્રતિપાદન કરેલાં લક્ષણોની ઉત્પત્તિ
સામુદ્રિક લક્ષણોસે પ્રતિપાદિત લક્ષણોંકી ઉત્પત્તિ, કર્મ-
સાદૃશ્યે એક સરખું કર્મ કરવા છતાં એક હી પ્રકારકે
કર્મ કરને પર મી, ફલ-વિશેષઃ ફળમાં બિનમતા ફલમેં
મિજતા, કચિત્ મેઘા કોઈકર્મમાં સમજશક્તિ કિસી કર્મકા
સમજમેં આના, કચિત્ કર્મણિ અને કોઈક કર્મમાં ઓર
કિસી કર્મકા, અમેઘા સમજશક્તિનો અભાવ સમજમેં
નહી આના, હતઃ વ્યુત્તાનામ્ આ કુળમાંથી આંચે છું
હસ કુલસે આયા હું, દહા જાગમનમ્ અને આ કુળમાં
જન્મેલા છું ઓર હમ કુલમેં ઉત્પન્ન હુઆ હું, હતિ આ
પ્રકારેનું હસ પ્રકારકા, જાતિસ્મરણમ્ પૂર્વ જન્મનું
સ્મરણ થવું પૂર્વ જન્મકા સ્મરણ હોના, સમદર્શને અને
તુલ્ય આકારવાળા ઓર તુલ્ય આકારવાળે, પ્રિય-અપ્રિયત્વમ્
કોઈ પુરુષમાં પ્રિયપણું અને કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયપણું
કોઈ પુરુષમેં પ્રિયત્વ ઓર કોઈ પુરુષમેં અપ્રિયત્વ, પ્રત્યક્ષમ્
અપિ ચ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ ચહ પ્રત્યક્ષ અનુભવમેં
મી, ઉપલભ્યતે આવે છે આતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Observation also bears this out. Children are often dissimilar to their parents. Though coming into life under identical circumstances, children differ from one another in complexion, voice, appearance, disposition, intelligence and fortune. Some are born in high and some in low families. Some are condemned to servitude and some enjoy lordship. Some lead happy and some miserable lives. There is also disparity in the life-span of people. One reaps the rewards of deeds not done in this life. We find the infant performing such acts as crying, sucking the mother's breast, crowing and registering fear untutored. Dissimilar birth-marks (indicative of different fortunes) also manifest (in

different people). Even when the effort is similar, the reward is often dissimilar. There is aptitude for some type of work and inaptitude for others. People sometimes recall their past births saying, "We come here after passing through such and such existence". People who look alike evoke affection and aversion in an unlike manner.

अनुमानेन पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

अत एवानुमीयते—यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं देवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्; इतश्चान्यद्भविष्यतीति; फलाद्वीज-
मनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

अतः एव आ उपरधीन इतसे ही, अनुमीयते अनुमान करवाभां आवे छे ३ अनुमान किया जाता है कि, यत् ७ जो, स्वकृतम् पोतानी अते करेधुं अपने आप किया हुआ, अपरिहार्यम् त्यागी न शक्य ओषुं त्याग न हो सके ऐसा, अविनाशि उपभोग सिवाय नाश न पाये ओषुं उपभोगके बिना नाश नहीं पानेवाला, देव-संज्ञकम् "देव" ओषी संज्ञावाणुं देवनामक, पौर्वदेहिकम् पूर्वदेहभां आयेधुं पूर्वदेहमें किया हुआ, मानुबन्धिकम् अने अन्य जन्मों साथे संबंध धरावतुं और अन्य जन्मोंके साथ संबंध रखनेवाला, कर्म कर्म कर्म, तस्य तेनुं उसका, एतत् आ असमान प्रत्येति यवा वजेरे विसदृश सन्तानोंका होना आदि, फलम् इण छे फल है, इतः च आ जन्मभां करेला कर्मभी इस जन्ममें किये हुए कर्मसे, अन्यत् पीजे जन्म दूसरा जन्म, अविष्यति इति थये होगा, फलात् बिज बिज प्रकृतिनां सन्तानेनी प्राप्तिरूप इलथी भिन्न भिन्न प्रकृतिवाले सन्तानोंकी प्राप्तिरूप फलसे, बीजम् पूर्वजन्मभां करेलां कर्मादि धारणरूप पीजनुं पूर्वजन्ममें किये हुए कर्मादि कारणरूप बीजका, बीजात् च अने आ जन्मभां करेलां कर्मरूप पीजथी और इस जन्ममें किये हुए कर्मरूप बीजसे, फलम् आवे जन्मभां थनारा सुभः दुःख इणतुं आवि जन्ममें होनेवाला सुखदुःखरूप फलका, अनुमीयते अनुमान करवाभां आवे छे अनुमान किया जाता है ॥ ३१ ॥

31. From all this we infer the existence of an individual's action, incapable and indestructible, done in a previous birth, to which is given the name of destiny and which follows him, and the fruit whereof he is now seen to enjoy. Similarly, we infer that the action done in this life will bear its fruit in the next. The seed is inferred from the fruit and likewise the fruit from the seed.

युक्त्या पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

युक्तिष्वेषा—वद्धानुसमुदयाद्गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मणः फलं नास्तस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नाम्य-
स्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एषा च अने आ और यह, युक्तिः युक्ति छे ३ युक्ति है कि, वद्धानुसमुदयात् पांथ भक्ष्यत अने आत्माथी पञ्चमहाभूत और आत्मासे, गर्भजन्म गर्भ उत्पन्न थाय छे गर्भ होता है, कर्तृकरण-संयोगात् कर्ता अने करेधुना संयोगथी कर्ता और करण इनके संयोगसे, क्रिया क्रिया थाय छे क्रिया होती है, कृतस्य कर्मणः करेला कर्मनुं किये हुए कर्मका, फलम् इण होय छे फल मिलता है, अकृतस्य न नहि करेला कर्मनुं इण भणतुं नथी जो कर्म नहीं किया उसका फल नहीं मिलता, अबीजात् पीजना करतां गुदा पदार्थथी बीजसे भिन्न पदार्थसे, नाङ्कुरोत्पत्तिः न अङ्कुरनी उत्पत्ति थती नथी अङ्कुरकी उत्पत्ति नहीं होती, कर्म-सदृशम् कर्म प्रभाषेण कर्मके सदृश ही, फलम् इण थाय छे फल होता है, अन्यस्मात् पीजे अन्य, बीजात् पीजथी बीजसे, अन्यस्य पीजनी भिन्नकी, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न थती नथी नहीं होती, इति युक्तिः आ प्रभाषे युक्ति कहेवाभां आवी छे इस तरह युक्ति कही गई है ॥ ३२ ॥

३२ करणसंयोगात्—करण प्रायसंयोगात् (ग.)

॥ कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया—कर्तृकरणसंयोगात् क्रियायाः (ग)

॥ अ-वस्वोत्पत्तिः—अ-वस्वोत्पत्तिः (ड.)

32. Reason, too, argues to the same effect. Thus the birth of the embryo is from the coming together of the six elements. Action is the result of the conjunction of agent and instrument. The result springs from an act performed and not from an unperformed act. There is no seedling in the absence of the seed. The result is commensurate with the effort. One kind of fruit is not born from another kind of seed. Thus argues reason.

सिद्धे पुनर्मवे धर्मावरणमवश्यं कर्तव्यम्—

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्मवे धर्मद्वारेण-
वधीयेत; तद्यथा—गुरुशुभ्रायामध्ययने व्रतचर्यायां
दारक्रियायामपत्योत्पत्तौ धृत्यभरणेऽतिथिपूजायां
दानेऽनभिष्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे
कर्मण्यङ्गिष्ठं देहेन्द्रियमनोरथबुद्ध्यात्मपरीक्षायां
मनःसमाधाविति;

एवम् आ प्रमाणे, इस प्रकार, चतुर्भिः प्रमाणैः
आरे प्रमाणैश्चतुर्भिः चारों प्रमाणोंद्वारा, पुनर्मवे उपदिष्टे
पुनर्मवे सिद्धं यत् पुनर्जन्मके सिद्ध होने पर, धर्म-
द्वारेण धर्मना साधनेमां धर्मके साधनोंमें, अवधीयेत
तत्पर रहेतुं तत्पर रहे, तद् यथा नेमके जैसे कि, गुरु-
शुभ्रायाम् शुरुओनी सेवामां गुरुओंकी सेवामें,
अपत्यवने वेदोना अभ्यासनमां वेदोंके अध्ययनमें, व्रतचर्या-
याम् ब्रह्मचर्यव्रततुं पालन करवामां ब्रह्मचर्यव्रतके पाल-
नमें, दार-क्रियायाम् विवाह करवामां विवाह करनेमें,
अपत्य-उत्पादने सन्तानोने उत्पन्न करवामां सन्तानोंकी
उत्पत्तिमें, धृत्य-भरणे पोषण करवा योऽय मनुष्योऽनु
पोषण करवामां पोषण करने योग्य मनुष्योंके पोषणमें,
अतिथि-पूजायाम् अतिथिओना सत्कार करवामां अतिथि-
पूजनमें, दाने दान करवामां दान करनेमें, अनभिष्यायाम्
पश्चिम्यनी धृष्ट न करवामां परधनकी अनिच्छामें,
तपसि तपमां तपमें, अनसूयायाम् अहेमाधन करवामां

स्पर्श न करनेमें, अङ्गिष्ठे श्वेशरहित क्लेशरहित, देह-
वाङ्मानसे शरीरही, वाणीही अने मनही भूता काविक
वाचिक और मानसिक, कर्मणि कर्ममां कर्ममें, देह-इन्द्रिय-
मनोऽर्थ-बुद्धि-आत्मपरीक्षायाम् अने देह-इन्द्रियो-मनना
विषयो-बुद्धि अने आत्माणी परीक्षामां तथा देह-इन्द्रियां-
मनके विषय-बुद्धि एवं आत्माकी परीक्षामें, मनःसमाधौ
इति तथा मननी समाधिमां तत्पर रहेतुं और मनकी
समाधिमें तत्पर रहे;

33-(1). Since all the four methods of investigation bear out the existence of rebirth, it behoves one to be dii-
gent in the performance of the scrip-
tural observances, viz., in waiting
upon the teacher, in study, in the
observance of vows, in taking a wife,
in begetting children, in the mainten-
ance of one's dependants, in hospita-
lity to the guest, in charity, in non-
coveting, in the performance of
austerities, in refraining from envy,
in blameless activity of the body,
speech and mind, in self-introspec-
tion concerning one's body, senses,
mind, thoughts, understanding and
the soul, and lastly, in the concen-
tration of the mind.

यानि खान्याम्यप्येवंविधानि कर्माणि सताम-
विगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्या-
साम्यारमेत कर्तुः;

एवंविधानि आवा प्रकारनां इस प्रकारके, कर्माणि
अपि गीमां पक्ष इनके अतिरिक्त अन्य भी, यानि कर्माणि
ने कर्मों जो कर्म, सताम् सत्पुरुषोही सत्पुरुषोंसे,
अविगर्हितानि अनिन्दित अनिन्दित, स्वर्गाणि स्वर्ग
आपनारों स्वर्ग देनेवाले, वृत्ति-पुष्टि-कराणि च अने
धननी वृद्धि करनारों धनकी वृद्धि करनेवाले, विद्याम्
अध्यायमां आवे जाने जाय, यानि कर्तुम् ते कर्मों

११. देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्या-देहेन्द्रियमनो बुद्ध्या (इ.)

११. अनभिष्यायाम्-नभिष्यायाम् (न.)

११. एवंविधानि-एवं प्रकाराणि(न.)

કરવાનો હવે કર્મોનો કરવેલો, આરમેલ આરંભ કરવો બેઠકો આરંભ કરે;

33-(2). Whatever similar activities there are, which to one's knowledge, are approved of by the righteous, ennobling and capable of providing one with the means of sustenance and opulence, such too, should be undertaken.

તથા કુર્વન્નિહ ચૈવ યશો લભતે પ્રેત્ય ચ સ્વર્ગમ્ । ઇતિ તૃતીયા પરલોકૈષણા વ્યાખ્યાતા ભવતિ ॥ ૩૩ ॥

તથા કુર્વન્ ચ અને આ પ્રમાણે કરનાર પુરુષ ઔર હસ પ્રકાર કરનેવાલા પુરુષ, હહ દુષ આ લોકમાં જ હસ લોકમાં હી, યશઃ યશને યશકો, પ્રેત્ય ચ અને યત્યુ પછી ઔર પરલોકમાં, સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને સ્વર્ગકો, લભતે ભળવે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ઇતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, તૃતીયા ત્રીજી તીસરી, પરલોક-પ્રણા પરીક્ષાકેપણાનું પછી પરલોકૈષણાકા મી, વ્યાખ્યાતા વ્યાખ્યાન વ્યાખ્યાન, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. Thus striving, one attains good report in this world and, after death, heaven. In this manner, we have set forth the third pursuit relating to the other world.

છત્ત ત્રિકાણિ—

અથ કાલુ ત્રય ઉપસ્તમ્માઃ, ત્રિવિધં બલં, ત્રીણ્યાયતનાનિ, ત્રયો રોગાઃ, ત્રયો રોગમાર્ગાઃ, ત્રિવિધા મિષજઃ, ત્રિવિધમૌષધમિતિ ॥ ૩૪ ॥

અથ કાલુ હવે અથ, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, ઉપસ્તમ્માઃ ઉપસ્તમ્મા છે ઉપસ્તમ્મા હૈં, ત્રિવિધમ્ ચક્રમ્ ત્રણ પ્રકારનું બળ છે ત્રીન પ્રકારકા બલ હૈં, ત્રીણિ આવતનાનિ

ત્રણ રોગોનાં કારણો છે ત્રીન રોગોંકે કારણ હૈં, ત્રયઃ રોગાઃ ત્રણ રોગો છે ત્રીન રોગો હૈં, ત્રયઃ રોગમાર્ગાઃ ત્રણ રોગના માર્ગો છે ત્રીન રોગકે માર્ગ હૈં, ત્રિવિધાઃ ત્રિવિધઃ ત્રણ બતના વૈદ્યો છે ત્રીન પ્રકારકે ત્રિવિધક હૈં, ત્રિવિધમ્ ઔષધમ્ ઇતિ અને ત્રણ પ્રકારનું ઔષધ છે ઔર ત્રીન પ્રકારકી ઔષધ હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Now in the body there are three sub-supports; three-fold is the strength, three are the causative factors (of diseases), three the types of diseases, three systems for the occurrence of disease. Further there are three classes of physicians and three categories of medicine.

ત્રય ઉપસ્તમ્માઃ—

ત્રય ઉપસ્તમ્મા ઇતિ—આહારઃ, સ્વપ્નઃ, બ્રહ્મચર્યમિતિઃ ઇમિતિમિયુંકિયુકૈરુપસ્તમ્મનુપસ્તમ્મૈઃ શરીરં બલવર્ણોપચયોપચિતમનુવર્તતે યાચવાયુઃસંસ્કારાત્ સંસ્કારમહિતમનુપસેવમાનસ્ય, ય હૈવોપદેક્ષ્યતે ॥ ૩૫ ॥

ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, ઉપસ્તમ્માઃ ઇતિ ઉપસ્તમ્મા છે ઉપસ્તમ્મા હૈં, આહારઃ આહાર આહાર, સ્વપ્નઃ સ્વપ્ન સ્વપ્ન, બ્રહ્મચર્યમ્ ઇતિ અને બ્રહ્મચર્ય ઔર બ્રહ્મચર્ય, યઃ હહ દુષ જે આ પ્રકારમાં જ જો હસ પ્રકરણમાં હી, ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયગા, (તમ્ તે હસ), અહિતકર અહિતકર, સંસ્કારમ્ સંસ્કારને સંસ્કારકા, અનુપસેવમાનસ્ય ન સેવતા પુરુષનું સેવન ન કરનેવાલો પુરુષકા, યુક્તિયુકૈઃ યુક્તિપૂર્વક યોગેષા યુક્તિપૂર્વક યોગે હુપ, ઇમિઃ ત્રિમિઃ આ ત્રણે હન ત્રીનો, ઉપસ્તમ્માઃ ઉપસ્તમ્માથી ઉપસ્તમ્માંતે, ઉપસ્તમ્મમ્ ટકી રહેલું ટિકા હુઆ, શરીરમ્ શરીર શરીર, આયુઃસંસ્કારાત્-યાચવ આયુ-અને સંસ્કાર હોય ત્યાંસુધી જવ તક આયુ હો તથ તક, બલ-વર્ણ-ઉપચય-ઉપચિતમ્ બલ-વર્ણ અને પુષ્ટિથી યોગ્યથે

૩૫. ઇમિતિમિઃ—ઇમિતિમિયુંકિયુઃ (ગ.)

„ સંસ્કારમહિતમનુપસેવમાનસ્ય—સંસ્કારઃ સંસ્કારમનુપસેવમાનસ્ય (૫.)
„ —સંસ્કારઃસોક્ષિતમનુપસેવમાનસ્ય (૫.)
„ —અમિતિમનુપસેવમાનસ્ય (૫.)

૩૩. તથા કુર્વન્-તથા હિ કુર્વન્ દીર્ઘં ઝીવિતમનવમતઃ પુરુષો ઝીવતિ (ગ.)

૩૪. ઉપસ્તમ્માઃ—ઉપસ્તમ્માઃ (૫.)

અર્ધ વજન-વર્ગ-અર્ધ પુષ્ટિએ વધકર, અનુવર્તે સ્થિર રહે છે સ્થિર રહતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. First as regards the three sub-supports, they are food, sleep and continence. The body being sustained by the right use of these three sub-supports, grows in strength, complexion and development, and endures for the full pre-ordained span of life, provided that no indulgence in un-wholesome things, such as pointed out in this treatise, is practised.

ત્રિવિધં બલમ્—

ત્રિવિધં બલમિતિ—સહજં, કાલજં, યુક્તિકૃતં ચ । સહજં યચ્છરીરસત્ત્વયોઃ પ્રાકૃતં, કાલકૃત-મૃતુવિભાગજં વયઃકૃતં ચ, યુક્તિકૃતં પુનસ્તદ્વાદ્વારચેષ્ટાયોગજમ્ ॥ ૩૬ ॥

સહજમ્ સહજ સહજ, કાલજમ્ કાલજ કાલજ, યુક્તિકૃતમ્ ચ અને યુક્તિકૃત ઓર યુક્તિકૃત, હિતિ ઓ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, બલમ્ ત્રિવિધમ્ બળ ત્રણ પ્રકારનું છે બલ ત્રીન પ્રકારકા હૈ, શરીર-સત્ત્વયોઃ શરીર અને મનનું શરીર ઓર મનકા, યત્ પ્રાકૃતમ્ ને સ્વાભાવિક બળ છે ઓ સ્વાભાવિક બલ હૈ, (તત્ તે વહ), સહજમ્ સહજ કહેવાય છે વહ સહજ કહલાતા હૈ, મૃતુવિભાગજમ્ મૃતુઓના વિભાગથી થયેલું મૃતુઓકે વિભાગસે ઉત્પન્ન હુઆ, વયઃકૃતમ્ ચ અને અવસ્થાથી થયેલું બળ ઓર વૃદ્ધાવસ્થાદિ મેદસે ઉત્પન્ન હુઆ બલ, કાલકૃતમ્ કાલકૃત કહેવાય છે કાલકૃત કહલાતા હૈ, યત્ પુનઃ અને ને ઓર ઓ, આદ્યાર-ચેષ્ટા-યોગજમ્ આદ્યાર તથા ચેષ્ટાના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે આદ્યાર ઓર ચેષ્ટાકે સંયોગસે ઉત્પન્ન હુઆ હો, તત્ તે બળ વહ બલ, યુક્તિકૃતમ્ યુક્તિકૃત કહેવાય છે યુક્તિકૃત કહલાતા હૈ ॥ ૩૬ ॥

36. Regarding the three kinds of strength, they are natural, periodic and acquired.

૩૬. સહજમ્—તત્ સહજમ્ (ગ.)

Inherited strength of body and mind is called natural. Periodic strength is that which is dependent on the variations in season and age. Acquired strength is, again, that accruing from diet and exercise.

ત્રીપ્રયાયતનાનિ રોગસ્ય—

ત્રીપ્રયાયતનાનીતિ—અર્થાનાં કર્મણઃ કાલસ્ય ચાતિયોગાયોગમિથ્યાયોગાઃ ।

અર્થાનામ્ શબ્દાદિ વિષયોને શબ્દાદિ વિષયોકે, કર્મણઃ શારીરિક કર્મને શારીર કર્મકે, કાલસ્ય ચ અને કાળને ઓર કાલકે, અતિયોગ-અયોગ-મિથ્યાયોગાઃ અતિયોગ-અયોગ અને મિથ્યાયોગ અતિયોગ-અયોગ ઓર મિથ્યાયોગ, ત્રીણિ-આયતનાનિ હિતિ ઓ ત્રણ રોગનાં કારણો છે એ ત્રીન રોગકે કારણ હૈ,

37-(1). Regarding the three causative factors of diseases, they are over-use, disuse and misuse in relation to sense-objects, activity and season.

તત્રાતિપ્રમાણતાં દૃશ્યાનામતિમાત્રં દર્શનમતિ-યોગઃ, સર્વશોડશર્શનમયોગઃ, અતિશ્રિક્ષાતિવિ-પ્રકૃષ્ટરોગમૈરવાક્તુતદ્વિષ્ટવીમત્સનવિકૃતવિગ્રાસના-દિકરૂપદર્શનં મિથ્યાયોગઃ ।

તત્ર તેમાં હનમે, અતિ-પ્રમાણતામ્ અતિશય તેજસ્વી અત્યન્ત ચમકનેવાલે, દૃશ્યાનામ્ સૂર્ય વગેરે દર્શ્યો (દૃષ્ટિના વિષયો)ને સૂર્ય આદિ દર્શ્યોકો, અતિમાત્રમ્ દર્શનમ્ અધિક પ્રમાણમાં બેવા અતિમાત્રમેં દેખસે રહના, અતિયોગઃ ઓ રૂપને અતિયોગ કહેવાય છે યહ રૂપકા અતિયોગ કહાતા હૈ, 'સર્વશોડશર્શનમ્' અતિ પ્રમાણાળા દર્શ્ય પદાર્થોને સર્વથા ન બેવા અતિ પ્રમાણલે દર્શ્યોકો વિકૃતક ન દેખના, અયોગઃ ઓ રૂપને અયોગ કહેવાય છે યહ રૂપકા અયોગ કહાતા હૈ, અતિશ્રિક્ષા-બહુ નશ્ચક્રના અતિ નિકટકે, અતિવિપ્રકૃષ્ટ-અને બહુ દૂરના ઓર અતિ દૂરકે,

૩૭ મિથ્યાયોગાઃ-મિથ્યાયોગાઃ સમુપલબ્યન્તે (ક.)

.. અતિશ્રિક્ષાતિવિપ્રકૃષ્ટ-અતિસૂક્ષ્માતિવિપ્રકૃષ્ટ (ગ.)

.. વિકૃતવિગ્રાસનાદિ-વિકૃતાદિકરૂપદર્શનમ્ (ક.)

रौद्र- उग्र उग्र, भैरव- भयंकर भयानक, अद्भुत- निरभयंकर आश्चर्यजनक, विह- अभिष अभिष, वीमल- विलस तथा सुग उपलवनार कजा व जुगुप्सा उपजानेवाला, विकृत-वित्रासनादि-रूपवर्धनम् तथा विभूति पात्रेणां त्रास उपलवनार वगेरे इधेन दर्शन तथा विकृत त्रासवायक वगेरह रूपोको देखना, मिथ्यायोगः ओ इधेन मिथ्यायोग छे यह रूपका मिथ्यायोग है;

37-(2). Thus with reference to sight, it is overuse to gaze inordinately at excessively luminous objects; it is disuse not to look at anything at all; while it is misuse to gaze at objects that are either too close or too remote, awe-striking, terrible, prodigious, hateful, frightful, monstrous, alarming etc.

तथाऽतिमात्रस्तनितपट्टोत्कुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः;

तथा ते प्रभाषे वेदे, अतिमात्र-स्तनित- अत्यंत भेरद्वार मेधगर्जना अत्यंत ऊंचेसे होती मेघगर्जना, पट्ट-उत्कुष्टादीनाम् टोल तथा छिद्येथी २३वा वगेरेना टोल व ऊंचे राने आदिके, शब्दानाम् शब्दोने शब्दोंको, अतिमात्रम् श्रवणम् अति प्रभाषमां सांभगवा अत्यन्त सुनना, अतियोगः ओ शब्दोने अतियोग छे यह शब्दका अतियोग है, सर्वशः सर्वथा सर्वथा, अश्रवणम् अति भेरद्वार मेधगर्जना वगेरे शब्दो न सांभगवा अत्यन्त ऊंचेसे होती मेघगर्जना आदि शब्दोंको न सुनना, अयोगः ओ शब्दोने अयोग छे यह शब्दका अयोग है, परुष- उडोर कठोर, इष्ट-विनाश- छष्ट वस्तुओंना नाशना सूखे इष्ट वस्तुओंके विनाशके सूखक, उपघात- भ्रूयुसूयक मृत्युके सूखक, प्रधर्षण- तिरस्कारसूयक निरस्कारसूयक, भीषणादि- शब्द- अने भयानक वगेरे शब्दोने और डरानेवाले इत्यादि शब्दोंको, श्रवणम् सांभगवा सुनना, मिथ्यायोगः ओ शब्दोने मिथ्यायोग छे यह शब्दोंका मिथ्यायोग है;

37-(3). Similarly, with reference to hearing, it is over-use to listen inordinately to such sounds as loud thunder-claps, beating of kettle-drums, loud cries etc; it is disuse not to listen to any sound at all, while it is misuse to listen to sounds that are harsh, joy-killing, afflicting, humiliating, terrifying etc.

तथाऽतितीक्ष्णोप्राप्तिव्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामे- ध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः;

तथा ते प्रभाषे वेदे, अतितीक्ष्ण-उग्र-अतिव्यन्दिनाम् अत्यंत तीक्ष्ण, उग्र तथा अतिव्यन्दि ३२वा अतितीक्ष्ण, उग्र और अतिव्यन्दी, गन्धानाम् गंधोने गन्धोंको, अतिमात्रम् घ्राणम् अति प्रभाषमां सूंधवा अत्यन्त सूंधना, अतियोगः ओ गंधोने अतियोग छे यह गंधका अतियोग है, सर्वशः सर्वथा सर्वथा, अघ्राणम् अति- तीक्ष्ण वगेरे गंधोने न सूंधवा अति तीक्ष्ण आदि गंधोंको न सूंधना, अयोगः ओ गंधोने अयोग छे यह गंधका अयोग है, पूति-द्विष्ट-अमेध्य-क्लिन्न-विषपवन-कुणप-गन्धादि-घ्राणम् दुर्गन्धी-अभिष-अपवित्र तथा बेगवाला पंडादीदि-अदी पवननी अने मुडानी गंध वगेरे गंधोने सूंधवा दुर्गन्ध-अभिष-अपवित्र तथा मेजवाले पदार्थकी, जहरीले पवनकी और मुर्देकी गन्ध आदि गन्धोंको सूंधना, मिथ्या- योगः ओ गंधोने मिथ्यायोग उडेराम छे यह गन्धका मिथ्यायोग कहा जाता है;

37-(4). Similarly with reference to the sense of smell, it is overuse to smell inordinately keen, rank and deliquescent odours; it is disuse not to smell at all; while it is misuse to smell odours that are putrid, hateful, unclean, putrifying, poisonous, cadaverous etc.

३७. अतिमात्रं घ्राणम्-अतिमात्रोप्राणम् (ग.)

„ सर्वशोऽघ्राणम्-सर्वशब्दाघ्राणम् (ग.)

તથા રસાનામત્યાદાનમતિયોગઃ, સર્વશોડના-
દાનમયોગઃ, મિથ્યાયોગો રાશિવર્જ્યેષ્ઠાહારવિધિ-
વિશેષાયતનેષૂપદેક્ષ્યતે;

તથા તે પ્રગણ્યે વૈશે, રસાનામ્ ૭ યે રસોનેા છઃ
રસોંકા, અસ્વાદાનમ્ અત્યંત સ્વાદ લેવો અત્યંત સ્વાદ
લેના, અતિયોગઃ એ રસનેા અતિયોગ છે યહ રસકા
અતિયોગ હૈ, સર્વજ્ઞા સર્વથા સર્વથા, અનાદાનમ્ રસોનેા
સ્વાદ ન લેવો રસોંકા સ્વાદ ન લેના, અયોગઃ એ રસનેા
અયોગ છે યહ રસકા અયોગ હૈ, મિથ્યાયોગઃ રસોનેા
મિથ્યાયોગ રસોંકા મિથ્યાયોગ, રાશિ-વર્જ્યેષુ આહારના
પરિમાણરૂપ રાશિ સિવાથના આહારકે પરિમાણરૂપ રાશિકો
છોડકર, આહાર-વિધિ-વિશેષ-આયતનેષુ આહારવિધિના
બેદના કારણેના આહારવિધિકે મેદકે કારણોંમે, ઉપદેક્ષ્યતે
કહેવામાં આવશે કહા યાયગા;

37-(5). Similarly, with reference to
the sense of taste, it is overuse to
indulge the palate inordinately; it is
disuse to abstain altogether from all
tastes; as regards misuse, we shall
describe it in the section on the rules
dealing with diet, leaving aside the
question of quantum.

તથાડતિશીતોષ્ણાનાં સ્પૃશ્યાનાં સ્નાનાભ્યક્તો-
સ્વાદનાદીનાં ચાત્યુપસેવનમતિયોગઃ, સર્વશોડનુ-
પસેવનમયોગઃ, સ્નાનાદીનાં શીતોષ્ણાદીનાં ચ
સ્પૃશ્યાનામનાનુપૂર્વ્યોપસેવનં વિષમસ્થાનાભિઘાતા-
શુચિભૂતસંસ્પર્શાદયઃકેતિ મિથ્યાયોગઃ ॥ ૩૭ ॥

તથા તે પ્રગણ્યે વૈશે, અતિશીત-ઉષ્ણાનામ્
અત્યંત શીત તથા ગરમ અત્યંત શીતલ તથા અતિ
ગરમ, સ્પૃશ્યાનામ્ સ્પર્શથી બાધુવા ચોમ્ પદાર્થોનેા
સ્પર્શકે જાનેને યોગ્ય પદાર્થોંકા, સ્નાન-અભ્યક્ત-ઉત્સાદના-
દીનામ્ ચ સ્નાન અભ્યક્ત અને ઉત્સાદન વગેરેનું ઔર
સ્નાન અભ્યક્ત તથા ઉત્સાદન इत्यादिका, અત્યુપસેવનમ્
અતિશય સેવન કરવું અત્યંત સેવન કરના, અતિયોગઃ એ
સ્પર્શનેા અતિયોગ કહેવાય છે યહ સ્પર્શકા અતિયોગ
કહાતા હૈ, સર્વજ્ઞા સર્વથા સર્વથા, અનુપસેવનમ્ સ્પર્શો-

નું સેવન ન કરવું સ્પર્શોંકા સેવન નહીં કરના, અયોગઃ
એ સ્પર્શનેા અયોગ છે-યહ સ્પર્શકા અયોગ હૈ; સ્નાના-
દીનામ્ સ્નાન વગેરેનું સ્નાન इत्यादिका, શીતોષ્ણાદીનામ્
ચ અને શીત તથા ઉષ્ણ વગેરે ઔર શીત ઔર ગરમ
આદિ, સ્પૃશ્યાનામ્ સ્પર્શદ્વારા બાધુ શકાય એવાં દ્રવ્યોંનું
સ્પર્શદ્વારા જાને જાતે દ્રવ્યોંકા, અનાનુપૂર્વ્યા ક્રમને ઊંડીને
ક્રમકો છોડકર, ઉપસેવનમ્ સેવન કરવું સેવન કરના,
વિષમસ્થાન- ઊંચીનીચી જગાંએ બેસવું કંચીનીચી જગહ
પર બેઠના, અભિઘાત- ચોટ લાગવી ચોટ લગના, અશુચિ-
ભૂત-સંસ્પર્શાદયઃ ચ અને અપવિત્ર વસ્તુઓ તથા ભૂત
વગેરેનેા સ્પર્શ થવો વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ એવં ભૂતોંકા સ્પર્શ
હોના આદિ, इति मित्यायोगः એ સ્પર્શનેા મિથ્યાયોગ છે
યહ સ્પર્શકા મિથ્યાયોગ હૈ ॥ ૩૭ ॥

37. Similarly, with reference to
the sense of touch it is overuse to
expose oneself inordinately to extreme
cold and heat, as also to indulge
overmuch in baths, oil-massage, fric-
tion-massage etc; it is disuse to
refrain from all tactile stimuli; while
it is misuse to resort to baths etc.,
and to cold and hot applications
without reference to their right sequ-
ence; it is also a misuse of the tactile
sense to let the body suffer contact
with uneven surfaces, trauma, unclean
things and evil spirits.

असाम्येन्द्रियार्थसंयोगस्यैकरूपत्वे युक्तिः—

તત્રૈકં સ્પર્શનમિન્દ્રિયાણામિન્દ્રિયવ્યાપકં, ચેતઃ-
સમવાયિ, સ્પર્શનવ્યાપ્તેર્વ્યાપકમપિ ચ ચેતઃ;

તત્ર તે સર્વે ડન સર્વ, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોંમાં
ઇન્દ્રિયોંમે, एकम् સ્પર્શનમ્ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય એક સ્પર્શ-
ન્દ્રિય, इन्द्रिय-व्यापकम् સર્વે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોંમાં
વ્યાપક છે ચક્ષુ આદિ સર્વ इन्द्रियों व्यापक હૈ, चेतः-
સમવાયિ અને તેનેા મન સાથે સંબંધ છે ઔર इसका
મનકે સાથ સંબંધ હૈ, સ્પર્શન-વ્યાપ્તેઃ ચ અપિ સ્પર્શને

કરેલી જે ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ તે સ્પર્શન-વ્યાપ્તિ છે, તે સ્પર્શન-વ્યાપ્તિમાં પણ સ્પર્શનને કી હુઈ જો ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ વહ સ્પર્શન-વ્યાપ્તિ હૈ, उस स्पर्शनव्याप्तिमें भी, चेतः मन मन, व्यापकम् व्यापक છે વ્યાપક હૈ;

38-(1) From among the senses, the sense of touch pervades all the others and has the mind inherent in it; for the field of the mind is co-extensive with that of the tactile sense.

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणा व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविध-विकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः सात्त्व्यार्थोऽनुपशयायः ॥ ३८ ॥

तस्मात् તેથી હસ કારણસે, વ્યાપક-સ્પર્શ-કૃતઃ વ્યાપક સ્પર્શ કરેલો વ્યાપક સ્પર્શને કિયા હુઆ, सर्व-इन्द्रियाणाम् सर्व इन्द्रियोना सब इन्द्रियोंका, यः જે જો, भावविशेषः स्वभावविशेष છે स्वभाव વિશેષ હૈ, सः अयम् असात्म्य-इन्द्रिय-अर्थ-संयोगः તે आ એક ઇન્દ્રિય-વ્યાપક સ્પર્શનો એકરૂપવાળો અસાત્મ્યભૂત ઇન્દ્રિય તથા વિષયનો સંયોગ વહ યહ એક-ઇન્દ્રિય-વ્યાપક સ્પર્શકા એકરૂપવાળા અસાત્મ્યભૂત ઇન્દ્રિય વ વિષયકા સંયોગ, अनुपशयात् दुःख दुःखનાર હોવાથી दुःखकर्ता होनेसे, पञ्चविधः असात्म्यભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયોના તથા પાંચ વિષયોના પાંચ સંયોગોરૂપ અર્થ અસાત્મ્યભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયોને વ પાંચ વિષયોને પાંચ સંયોગોરૂપ હોકર, त्रिविध-विकल्पः દરી અયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે ફિર અયોગ, અતિયોગ ઓર મિથ્યાયોગસે ત્રીન પ્રકારકા હોતા હૈ, सात्व्य-अर्थः જે સાત્ત્વ્યનો અર્થ છે જો સાત્ત્વ્યકા અર્થ હૈ, उपशय-अर्थः હિ તે જ ઉપશયનો અર્થ છે વહી ઉપશયકા અર્થ હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. Accordingly, all sensory response, referable ultimately to the ubiquitous sense of touch, when it does not subserve the general ends of the organism, falls into the five-fold tripartite classification of non-homologatory combination of the senses with

their sense-objects. For, whatever subserves the purpose of the organism as a whole, is homologatory combination of the senses and their objects.

अयोगातियोगमिध्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्—

कर्म वाक्यनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाक्यनःशरीर-रातिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरययोगः,

वाक्-मनः-शरीर-प्रवृत्तिः वाणी-मन तथा शरीर-ની પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીર-ની પ્રવૃત્તિ, કર્મ એ કર્મ છે યહ કર્મ હૈ, તત્ર તેમાં ઉનમેં, वाक्-मनः-शरीर-अति-प्रवृत्तिः वाणी-मन અને શરીર-ની અતિ પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીર-ની અતિ પ્રવૃત્તિ, अतियोगः અતિયોગ છે અતિયોગ હૈ, सर्वशः सर्वशः इन्की सर्वशः, अप्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ ન થવી પ્રવૃત્તિ ન હોના, अयोगः એ અયોગ છે યહ અયોગ હૈ;

39-(1). Action comprises the activity of speech, mind and of the body. Now excessive action of any one of these is overuse (with reference to it) while their total lack of action is disuse.

वेगधारणोदीरणविषमस्खलनपतन-जगप्रणिधानाङ्गप्रवृत्त-प्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्षेप-शरीरो मिथ्यायोगः,

वेग-धारण-वेगेने ચેડવા વેગોનો રોકના, उदीरण-वेगेने બધાતકારે પ્રવૃત્ત કરવા વેગોનો જોરસે વહાના, विषम-स्खलन-पतन-जग-प्रणिधान-विषम-पक्षे अशान्त-पक्षी ७जुं અને અંગોની ચેડા કરવી વિષમતાસે અશ-બાના-ગિરના ઓર અપને અંગસે ચેષ્ટા કરના, अङ्गप्रवृत्त-अङ्गेने अत्यंत ७नेजवा वगेरेथी दूषित કરવાં અંગો-નો અત્યંત કંદૂચન આદિસે દૂષિત કરના, प्रहार-प्रहार थवे चोट लगना, मर्दन-येगाध ७जुं मर्दन होना, प्राणोपरोध-प्राणो ३उधन કરजुं निःश्वास-प्रवाह रोकना,

१९. स्खलनपतन-स्खलनगमनपतन (क. ड.)

,, प्रहारमर्दन-प्रहाउपमर्दन (ड.)

संकेतनादिः अने भक्ष तऽङ्का वगेरेथी शरीरने क्लेश देवे। वगेरे मद्य हर्षताप आदिसे शरीरको क्लेशित करना आदि, शरीरः मिथ्यायोगः ओ शारीरिक मिथ्यायोग उ यह शारीरिक मिथ्यायोग है;

39-(2). Misuse with reference to the body consists of forced suppression or forced excitation of natural urges; awkward stumbling, falling or posturing of limbs, abusing the body, injuring the body, violent kneading of the limbs, and forced holding of the breath and other kinds of self-mortification.

सूचकानृताकालकलहाप्रियावञ्जानुपचारपरुष-
वचनादिर्वाग्मिथ्यायोगः,

सूचक-अनृत-आडी आदी-असत्य भाषणु करवुं चुगली करना झूठ बोलना। अकाल-कलह-विना डारखे कलह करवे। बिना कारणके झगडना। अप्रिय-अवञ्ज-अनुपचार-परुष-वचनादिः अभिय-असंयद-प्रतिकूल अने कटोर वचने। वगेरे अप्रिय-असंबद्ध-प्रतिकूल और कर्कश वाक्य इत्यादि, वाक्-मिथ्यायोगः वाङ्मने। मिथ्यायोग उ वाणीका मिथ्यायोग है;

39-(3). Misuse with reference to speech is indulgence in language that is insinuating, untrue, untimely, quarrelsome, unpleasant, incoherent, unhelpful, harsh etc.

मयशाकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादि-
मानसो मिथ्यायोगः ॥ ३९ ॥

मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-मान-ईर्ष्या-मिथ्यादर्शनादिः मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहंकार-इर्ष्या अने मिथ्या-दर्शन वगेरे मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहंकार-ईर्ष्या और मिथ्याज्ञान आदि, मानसः मिथ्यायोगः ओ मानसिक मिथ्यायोग उ यह मानस मिथ्यायोग है ॥ ३९ ॥

39. Misuse with reference to the mind, consists of giving way to fear,

grief, anger, greed, infatuation, self-conceit, envy, deluded thinking etc.

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म बाह्यजः शरीर-
रजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विधात् ॥ ४० ॥

संग्रहेण च अने संक्षेपभां और संक्षेपसे, अतिबोग-अतियोग अतियोग, अयोगवर्जम् अने अयोगने तऽने ओर अयोगको छोडकर, वाक्-वाङ्मनी वाणी, मनः-मन मन, शरीरजम् अने शरीरथी करवाभां आचरुं और शरीरसे किया जानेवाला, अहितम् अहितकर अहितकर, अनुपदिष्टम् अने शास्त्रे नहि कहेलुं और अज्ञानविहित, यत् कर्म ओ कर्म जो कर्म, तत् च तेने वसे, मिथ्यायोगम् मिथ्यायोग मिथ्यायोग, विधात् अक्षुवे। जानना चाहिए ॥ ४० ॥

40. In brief, all activity of speech, mind and body, which, while not coming under overuse and disuse, is unwholesome, though it may not have been specifically mentioned here, should be known as misuse.

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध
इति व्यवस्थेत् ॥ ४१ ॥

इति आभ इस प्रकार, त्रिविध-त्रय अतः तीन प्रकारके, विकल्पम् भेदवाणुं भेदवाला, त्रिविधम् एव त्रये प्रकाशनुं तीन ही प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध उ प्रज्ञापराध है, इति ओभ ऐसा, व्यवस्थेत् निश्चित अक्षुपुं निश्चयसे जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. In this manner the threefold activity (that is pertaining either to speech, mind or body) falling under the three heads of overuse, disuse and misuse, should be regarded as volitional transgression.

युक्त्य कालस्य लक्षणम्—

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्ह्येवमस्तग्रीष्मवर्षाः
संवत्सरः, स कालः ।

शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण उष्ण, अने वर्षाथी वर्षा और वर्षा उष्णकाल, है।

हेमन्त हेमन्त, ग्रीष्म- ग्रीष्म, वर्षाः पुनः अने वर्षारूप और वर्षारूप, संवत्सरः संवत्सर और संवत्सर है, सः कालः अने ते काल कहेवाय ॐ और वह काल कहाता है;

42-(1) The year consists of the three periods of Winter, Summer and the Rains, characterised respectively by cold, heat and wetness. This constitutes time.

तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः) कालायोगः, यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

तत्र अतिमात्र-स्वलक्षणः पीतानां अधिक लक्षणे-वागे। अपने लक्षणोंसे अधिक लक्षणोंवाला, कालः ने काल जो काल, कालातियोगः ते कालने अतियोग छे वह कालका अतियोग है, हीनस्वलक्षणः (कालः) पीतानां न्यून लक्षणे-वागे। ने काल अपने लक्षणोंसे न्यून लक्षणोंवाला जो काल, कालायोगः छे कालने अयोग छे वह कालका अयोग है, यथास्वलक्षण-पीतानां लक्षणे-वागे। और अपने लक्षणोंसे, विपरीतलक्षणः तु विपरीत लक्षणे-वागे। ने विपरीत लक्षणोंवाला जो, कालः काल काल, काल-मिध्या-योगः छे कालने मिध्यायोग छे वह कालका मिध्यायोग है, कालः पुनः काल वणि काल फिर, परिणामः परिणाम पक्ष कहेवाय छे परिणाम भी कहा जाता है ॥ ४२ ॥

42. Now if a season is marked with an exaggeration of its characteristics, it is spoken of as "seasonal excess"; if it is marked with a deficiency of its traits, it is spoken of as "seasonal deficiency"; and if the season is marked with traits that are contrary to its true nature, then it is spoken of as "Seasonal abnormality".

Time is also spoken of as "Change".

४२. यथास्व-यथास्व (५.)

रोगायतनोपसंहारः—

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकारानां, समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगः असात्म्य-इन्द्रियार्थ-संयोग असात्म्य-इन्द्रियार्थ-संयोग, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, परिणामः च अने परिणाम और परिणाम, इति त्रयः छे त्रय वे तीन, त्रिविध-विकल्पाः त्रय प्रकारना कहेवाया अर्ध मिध्या-योग-अयोग तथा अतियोग इन तीन प्रकारके भेदवाले होकर, विकारानाम् रोगानां रोगोंके, हेतवः कारणे अने छे कारण होते हैं, समययोगयुक्ताः तु परंतु समययोगभा प्रयुक्त करवाथी परन्तु समान योगमें प्रयुक्त होने पर, प्रकृति-हेतवः छे त्रय आरोग्यनां कारण प्रकृतिके कारण, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ४३ ॥

43. Thus these three i. e. non-homologatory contact of senses and their objects, volitional transgression and change, each subdivided again into three, constitute the causes for disease. Right co-ordination, on the other hand, is the cause of well-being.

सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगाद्यपेक्षिणौ—

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नाम्दरेण योगा-योगातियोगमिध्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्व-युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

सर्वेषाम् एव अर्थात् संपूर्ण, भावानाम् वस्तुओंनां वस्तुओंके, भाव-अभावौ अस्तित्व अने अभाव होना और न होना, योग-योग योग, अयोग-अयोग अयोग, अतियोग-अतियोग अतियोग, मिध्यायोगान् अने मिध्यायोग और मिध्यायोगके, नाम्दरेण विना विना, न-समुपलभ्येते होता नहीं होते, भावाभावौ हि कारणके अत्येक वस्तुनी स्थिति अने विनाश क्योंकि प्रत्येक वस्तुकी स्थिति और विनाश, यथास्व-पीतपीतानां कारणना अपने अपने कारणके, युक्ति-अपेक्षिणौ योगनी अपेक्षा राजे छे योगकी अपेक्षा करते हैं ॥ ४४ ॥

४४. युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ-युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावः (५.)

44. The well-being or ill-being of anything is never independent of right co-ordination in the one case; and absent, excessive or wrong co-ordination in the other; for well-being and ill-being depend on the presence of their respective causative factors.

त्रयो रोगाः—

त्रयो रोगा इति—निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शारीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंघातादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभालाभानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

निज-आगन्तु-मानसाः निज- आग-तुक् अने भानस निज- आगन्तुक और मानस, इति ये प्रमाणे इस प्रकार, त्रयः त्रयः प्रकारके, रोगाः रोगो ये रोग हैं, तत्र- तेमां इनमें, निजः निज रोग निजरोग, शारीरदोष- शरीरना दोषेथी शरीरके दोषोंसे, समुत्थः उत्पन्न भयेदो होय छे उत्पन्न होता है, आगन्तुः आग-तुक् रोग आगन्तुक रोग, भूत-भुत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, संघातादि-समुत्थः अने अभिधात वजरेथी उत्पन्न भयेदो होय छे और चोट आदिसे उत्पन्न होता है, मानसः पुनः अने भानस रोग वणी और मानस रोग तो, इष्टस्य प्रिय वस्तुना प्रिय वस्तुके, लाभालाभाले, अनिष्टस्य च अने अप्रिय वस्तुना और अप्रिय वस्तुके, लाभालाभाले, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४५ ॥

45. Regarding the three types of disease, they are endogenous, exogenous and psychic. Among these the endogenous disease is that arising from the discordance of the bodily humors, and the exogenous from spirit-possession, poisonous winds, fire, injuries etc; while the psychic disorders arise from the gain or loss of undesirable or desirable things.

मानसव्याधेः प्रतिकारः—

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हितहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं, न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा;

तत्र येओमां इनमें, मानस-व्याधि- भानसिक् व्याधिथी मानसिक रोगसे, परीतेन अपि सता युक्त होय छे पक्ष पीडित होने पर भी, बुद्धिमता बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुष, बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, हित-अहितम् हित अने अहितने। हित और अहितका, अवेक्ष्य अवेक्ष्य बार-बार विचार करी अच्छी प्रकार विचार करके, धर्म-अर्थ-कामानाम् धर्म- अर्थ अने कामने धर्म-अर्थ और कामके, अहितानाम् अने अहितकर होय जो अहितकर हों, अनुपसेवने तेओना त्यागमां इनका सेवन न करनेमें, हितानाम् च तथा अने हितकर होय और जो हितकर हों, उपसेवने तेओना सेवनमां इनके सेवनमें, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करवे जोअने प्रयत्न करे, लोके दोउमां समारमें, एतत् त्रयम् आ त्रय इन तीनके, अन्तरेण विना विना, किञ्चित् कर्त्त पक्ष थोडासा भी, मानसम् भानसिक् मानसिक, सुखं वा दुःखं वा सुख के दुःख सुख या दुःख, न निष्पद्यते नीपण्तुं नथी नहीं होता;

46-(1) Now the intelligent man when he finds himself afflicted with even psychic diseases, should, with right understanding, examine over and over again as to what is wholesome and what is unwholesome. He should then endeavour to abstain from whatever is not conducive to virtue, wealth and pleasure, and devote himself to such action as is conducive to the use of these three objectives. For, outside these three objectives of life there is nothing in the world which is capable of giving pleasure or pain to the mind,

तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबलशक्तिक्राने यथावच्छेति ॥ ४६ ॥

तस्मात् च तेथी इस लिए, एतत् ओ प्रभाषे उस प्रकार, अनुष्ठेयम् यत्तुं ओष्ठ ओ बर्ताव करे, तद्विद्यानाम् च अने ते विषयोना जाताओनी उस विषयके जानने वालोंकी, उपसेवने सेवा करवाभां सेवामें, आत्म- तथा आत्मा और आत्मा, देश- देश देश, कुल- कुल कुल, काल- काल काल, बल- बल बल, शक्ति- तथा शक्ति तथा शक्तिका, ज्ञाने ज्ञान भेगववाभां ज्ञान प्राप्त करनेमें, यथावत् संपूर्ण रीति पूर्ण रूपसे, प्रयतितव्यम् इति प्रयत्न करवे ओष्ठ ओ प्रयत्न करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46. Hence one should conduct oneself in the above manner. One should strive to court the association of those learned in the knowledge of good and evil and also do one's best to acquire the knowledge about one's own self, country, family, age, vitality and ability.

भवति चात्र—

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४७ ॥

भत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक ओ ६ श्लोक है कि, त्रिवर्गस्य धर्म—अर्थ अने कामनु धर्म-अर्थ और कामको, अन्ववेक्षणम् विचारपूर्वक अनु- धान बार बार विचारना, तद्विद्यसेवा ते विद्या अल्लुना- राओनी सेवा करवी इस विद्याके जाननेवालोंकी सेवा करना, आत्मादीनाम् च अने आत्मा-देश-वगेरेनुं और आत्मा आदिका, सर्वशः संपूर्ण, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, मानसम् प्रति मानसरोग प्रत्येनुं मानस रोगोंकी, भैषज्यम् औषध ओ औषध है ॥ ४७ ॥

Here is a verse again:—

47. Contemplating the three objectives of life, service of those who are versed in the knowledge concerning these

४६. तद्विद्यानाम्—तद्विद्यविवक्षानाम् (क.)

three objectives, and the knowledge of one's own self etc. in all respects, constitute the remedy for psychic disorders.

त्रयो रोगमार्गाः—

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मस्थिसन्धयः, कोष्ठश्च ।

शाखाः शाखाओ शाखायें, मर्म- मर्म मर्म, अस्थि- सन्धयः अस्थिसन्धियों अस्थिसन्धियां, कोष्ठः च तथा डोढा और कोष्ठ, इति ओ ये, त्रयः त्रय तीन, रोगमार्गाः रोगना भागों ओ रोगोंके मार्ग हैं;

48-(1). Regarding the three systems for the occurrence of disease, they are—(1) The peripheral system, (2) the vital parts and the bone. joints and (3) the alimentary tract.

तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः

तत्र तेभां इनमें, रक्तादयः रक्त वगेरे रक्तादि, धातवः धातुओ धातु, त्वक् च अने त्वचा तथा त्वचा, शाखाः ओ शाखा ओ ये शाखायें हैं, सः ते वह, बाह्यः रोगमार्गः बाह्य रोगभाग ओ बाह्य रोगमार्ग है;

48-(2). Among these, the peripheral system consists of such body elements as the blood etc., and the skin. This is the external system for the occurrence of disease.

मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसंयु- योऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च आयुःकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः;

वस्ति- अस्ति वस्ति, हृदय- हृदय हृदय, मूर्धादीनि अने मूर्धा वगेरे तथा मूर्धा आदि, पुनः मर्माणि ओ मर्म ओ मर्म हैं, अस्थि-संयोगाः अस्थिओना संयोगे अस्थियोंके संयोग, तत्र अने तेभां और इनमें, उपनिबद्धाः

४८. कण्डराः—कण्डराः शिरादयश्च (ग.)

ભેદાદ્યેષુ પુનઃ કુપ, સ્નાયુકણ્ઠરાઃ ચ સ્નાયુકંડરો સ્નાયુ
બીર કણ્ઠરો, અસ્થિસન્ધયઃ એએ અસ્થિસંધિઓ છે
અસ્થિસંધિયાં છે, સઃ તે વહ, મધ્યમઃ રોગમાર્ગઃ
મધ્યમ રોગમાર્ગ છે મધ્યમ રોગમાર્ગ છે;

48-(3). The vital parts are again, the viscera contained in the abdomi-
no-pelvic, the thoracic and cranial
cavities etc., while the bone joints are
the articulations of bones and the
tendons and sinews covering these
parts. This represents the medial
system for the occurrence of disease.

કોષ્ઠઃ પુનઃચયતે મહાસ્રોતઃ શરીરમધ્યં મહા-
નિશ્વાસમામપકાશયશ્ચેતિ પર્યાયશબ્દેસ્તન્ત્રે, સ રોગ-
માર્ગ આભ્યન્તરઃ ॥ ૪૮ ॥

તન્ત્રે આ તન્ત્રમાં ફલ તન્ત્રમે, કોષ્ઠઃ પુનઃ કોષ્ઠો
તો કોષ્ઠ તો, મહાસ્રોતઃ મહાસ્રોત મહાસ્રોત, શરીર-
મધ્યમ શરીરનો મધ્ય ભાગ શરીરનો મધ્યભાગ, મહા-
નિશ્વાસ મહાનિશ્વાસ મહાનિશ્વાસ, આમપકાશયઃ ચ તથા
આમપકાશય બીર આમપકાશય, ફલ એ ફલ, પર્યાય-
શબ્દઃ પર્યાય શબ્દોથી પર્યાય શબ્દો, ઉચ્યતે કહેવાય
છે કહા ગયા છે, સઃ તે વહ, આભ્યન્તરઃ રોગમાર્ગઃ
આભ્યન્તર રોગમાર્ગ છે આભ્યન્તર રોગમાર્ગ છે ॥૪૮॥

48. As regards the central sys-
tem which is referred to in medical
parlance by such synonymous terms
as the great channel, the central part
of the body, the great cavity, and the
seat of digestion and assimilation, this
is the internal system for the occur-
rence of disease. .

તત્ર, ગણ્ઠપિષ્કાલગ્નપચીર્ચર્મકીલાધિમાંસ-
મષકકુટુમ્બાદયો વિકારા બહિર્માર્ગજાઞ્ચ વિસ-
ર્પશ્ચયુક્તમાર્ગોવિદ્રવ્યાદય શાસ્ત્રાનુસારિણો
ભવન્તિ રોગાઃ;

તત્ર તેમાં ફલને, ગણ્ઠ- ગંડ ગણ્ઠ, પિષ્કા પિષ્કા-

પિષ્કા, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી,
ચર્મકીલ- ચર્મકીલ ચર્મકીલ, અધિમાંસ- અધિમાંસ
અધિમાંસ, મષક- મષક મષક, કુટુ- કુટુ કુટુ, વ્યજાદયઃ
વિકારાઃ વ્યજા વ્યજે રોગો વ્યજા આદિ રોગ, બહિર્મા-
ર્ગજાઞ્ચ ચ અને આભ્યન્તરોષી ઉપજ થનાગ બીર ગણ્ઠ
માર્ગે હોનેવાળે, વિસર્પ વિસર્પ વિસર્પ, ચયુક્તઃ સોળે
શોથ, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, અર્શઃ અર્શઃ અર્શ, વિદ્રવ્યાદયઃ
અને વિદ્રવિ વ્યજેરે એવં વિદ્રવિ આદિ, શાસ્ત્રાનુસારિણઃ
શાસ્ત્રાનુસારી શાસ્ત્રાઓમાં ફેલનેવાળે, રોગાઃ રોગો રોગ,
ભવન્તિ થાય છે રોગે છે;

49-(1). Among these, tumours,
pimples, boils, scrofula, warts, granu-
loma, moles, dermic lesions, freckles
and similar lesions, as well as the
external types of acute spreading affe-
ctions, edema, gulma, piles, abscesses
and similar diseases are instances of
the diseases occurring in the peripheral
system of the body.

પક્ષવધગ્રહાપતાનકાર્દિતશોષરાજયક્ષ્માસ્થિ-
સન્ધિશૂલગુદ્બ્રંશાદયઃ શિરોહૃદ્વસ્તિરોગાદયઃ
મધ્યમમાર્ગાનુસારિણો ભવન્તિ રોગાઃ;

પક્ષવધ- પક્ષવધ પક્ષવધ, ગ્રહ- પક્ષગ્રહ પક્ષગ્રહ,
અપતાનક- અપતાનક અપતાનક, કાર્દિત- કાર્દિત કાર્દિત,
શોષ- પાતુશેષ શોષ, રાજયક્ષ્મા- રાજયક્ષ્મા રાજયક્ષ્મા,
અસ્થિ-સન્ધિશૂલ- અસ્થિ-સન્ધિશૂલ અસ્થિસન્ધિશૂલ, ગુદ-
બ્રંશાદયઃ ગુદબ્રંશ વ્યજેરે ગુદબ્રંશ આદિ, શિરઃ- શિરો-
રોગ શિરોરોગ, હૃદ્- હૃદ્રોગ હૃદ્રોગ, વસ્તિરોગાદયઃ ચ
અને અસ્થિરોગ વ્યજેરે બીર વસ્તિરોગ આદિ, મધ્યમ-
માર્ગાનુસારિણઃ મધ્યમમાર્ગાનુસારી મધ્યમ માર્ગમાં
ફેલનેવાળે, રોગાઃ ભવન્તિ રોગો થાય છે રોગ હોતે છે;

49-(2). Hemiplegia, tonic and chro-
nic convulsions, facial paralysis, wast-
ing, consumption, pain in bone-joints,
prolapse of rectum and similar condi-
tions, as well as the disease of the
viscera contained in the cranial, and

thoracic abdomino-pelvic cavities are the diseases that occur in the medial system.

ज्वरातीसारच्छर्द्यलसकविस्त्रिकाकासश्वास-
हिकानाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्च-
युगुम्माशौविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति
रोगाः ॥ ४९ ॥

ज्वर- ज्वर ज्वर, अतीसार- अतीसार अतीसार,
छर्दि- छर्दि छर्दि, अलसक- अलसक अलसक, विस्त्रिका-
विस्त्रिका विस्त्रिका, कास- कास कास, श्वास- श्वास
श्वास, हिका छिक्का हिका, आनाह आनाह आनाह,
उदर- उदर उदररोग, प्लीहादयः प्लीहा वजरे रोगे।
प्लीहा आदि रोग, अन्तर्मार्गजाः च तथा अन्तर्मार्गस्थी
उत्पन्न भन्ति तथा अन्तर्मार्गसे उत्पन्न होनेवाले, विसर्प-
विसर्प विसर्प, श्वयधु- श्वयधु श्वयधु, युगुम्मा- युगुम्मा युगुम्मा,
अशौः- अशौ अशौ, विद्रध्यादयः अने विद्रधि आदि
विद्रधि आदि, रोगाः रोगे। रोग, कोष्ठानुसारिणः कोष्ठानु-
सारी कोष्ठमें फैलनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ४९ ॥

49. Fever, diarrhoea, vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritations, cough, dyspnea, hiccup, constipation, abdominal affection, splenic disorders etc., as well as the internal types of acute spreading affections are instances of diseases that occur in the internal or central system of the body.

त्रिविधा मिषजः—

त्रिविधा मिषज इति—

मिषकछद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा मिषजो भुवि ॥ ५० ॥

त्रिविधाः त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, मिषजः इति
वैद्यो होय छे चिकित्सक होते हैं, एके डेट्वायेक कोई,
मिषकछद्मचराः मिषकछद्मचर मिषकछद्मचर, सन्ति होय
छे होते हैं, सिद्धसाधिताः सिद्ध साधित कोई
सिद्धसाधित, सन्ति होय छे होते हैं, वैद्यगुणैः अने

डेट्वायेक वैद्यना गुणैश्च और कोई वैद्यके गुणोंसे,
युक्ताः संपन्न युक्त, सन्ति होय छे होते हैं, भुवि आ
प्रभावे आ संप्रसारभा इस तरह इस संसारमें, त्रिविधाः
त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, मिषजः वैद्यो होय छे
चिकित्सक होते हैं ॥ ५० ॥

50 Regarding the three kinds of physicians, three kinds of medical practitioners are found in the world; firstly, the impostors in physician's robes, secondly, the vain-glorious pretenders and thirdly, those endowed with the true virtue of the healer.

वैद्यमाण्डौषधं पुस्तं पल्लवैरवलोकनैः ।

लभन्ते ये मिषकशब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५१ ॥

वैद्यमाण्ड- वैद्योनां पात्रे वैद्योंके पात्र, औषधैः
औषध औषध पुस्तैः वैद्यकग्रन्थे वैद्यग्रन्थों, पल्लवैः
पल्लव वारजाल, अवलोकनैः अने यत्पराधी तया-
सवाने डोण ओओथी और चतुराईसे परीक्षाका दिखावा
इन द्वारा, ये अज्ञाः न अज्ञानीओ जो मूढ़, मिषक-
शब्दम् वैद्यसंज्ञाने वैद्यसंज्ञाको, लभन्ते प्राप्त करे छे
पाते हैं, ते तेओ वे, प्रतिरूपकाः नकली वैद्यो छे
मिषकछद्मचर हैं ॥ ५१ ॥

51. Those who by parading their medical paraphernalia, books, models, smattering of medical texts and knowing looks acquire the title of physician, are the first kind, viz., the ignoramuses and impostors.

धीयशोक्तानसिद्धानां व्यपदेशावतद्धिधाः ।

वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५२ ॥

वे न मनुष्यो जो मनुष्यों, अवधिधाः अवधि, यश अने ज्ञानथी रहित होवा उता लक्ष्मी, यश ब-
ज्ञानसे रहित होने पर मी, श्री- लक्ष्मी लक्ष्मी, यशः-
यश यश, ज्ञान- अने ज्ञानथी तथा ज्ञानसे, सिद्धानाम्
प्रसिद्ध वैद्योना प्रसिद्ध वैद्योंके, व्यपदेशात् नामसे
वैद्य- शब्दम् 'वैद्य' ओ शब्दने 'वैद्य' ऐसी संज्ञाको,

कनन्ते भोजनी दे उ प्राप्त कर लेते हैं ते तेओ उनको, सिधसाधिताः सिद्धसाधित सिधसाधित, जेयाः अक्षुषा जानना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. Those who by laying claim to association with persons of established wealth, fame, knowledge and success, while they themselves have none of these things, arrogate to themselves the designation of physicians, are the vain-glorious pretenders.

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम्” इति ५३

(वे ने वैद्यो जो चिकित्सक), प्रयोग- औषधना प्रयोगमा औषधादि प्रयोगमें, ज्ञान- शास्त्रना ज्ञानमा शास्त्रज्ञानमें, विज्ञान- विज्ञानमा विज्ञानमें, सिद्धि- अने चिकित्सानी सङ्गतामा चिकित्साकी सफलतामें, सिद्धाः प्रसिद्ध होय प्रसिद्ध हों, सुखप्रदाः तथा आरोग्य आपनार होय और सुख देनेवाले हों, ते तेओज वे ही, जीविताभिसराः प्राक्षुषता प्राणोंके देनेवाले, स्युः थाय उ होते हैं, स्यु अने तेओमांज और उन्हीमें, वैद्यत्वम् वैद्यत्व, अवस्थितम् इति रहेलुं उ स्थित है ॥ ५३ ॥

53. Those who are accomplished in application, theory, knowledge of allied sciences, and success of treatment are the true healers. In them is the glory of the physician fully manifest.

त्रिविधमौषधम्—

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयम् ।

दैवव्यपाश्रयम् दैवव्यपाश्रय दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रयम् युक्तिव्यपाश्रय युक्तिव्यपाश्रय, सत्त्वावजयः च अने मनोनिग्रह और सत्त्वावजय, इति आ प्रभाषे । इस प्रकार, त्रिविधम् त्रयु प्रकारनु तीन प्रकारकी, औषधम् चिकित्सा उ चिकित्सा है;

54-(1). Regarding the three kinds of therapy, they are divine therapy, scientific therapy and mental control.

तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलपुष्पहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,

तत्र तेमां उनमें, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, औषधि- औषधि औषधि, मणि- मणिधारक्ष मणिधारण, मङ्गल- मङ्गलमङ्गल मांगलिक कर्म, बलि- उपहार- बलिदान बलिदान, होम- होम होम, नियम- नियम नियम, प्रायश्चित्त- प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास- उपवास उपवास, स्वस्त्ययन- स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-गमनादि पूज्येने प्रणाम अने तीर्थगमन वगेरे अपनेसे बड़ों और पूज्योंको नमस्कार व तीर्थगमनादि, दैव-व्यपाश्रयम् ओ दैवव्यपाश्रय औषध उ यह दैवव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(2). Amongst these, divine therapy consists of incantations, herbs, gems, propitiatory rites, oblations and offerings, sacrifice, vows, ceremonial penitence, fasting, auspicious rites, prostrations, pilgrimages and such other things.

युक्तिव्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना,

आहार- आहार आहार, औषध-द्रव्याणाम् तथा औषधद्रव्येनी तथा औषधद्रव्योंका, योजना पुनः यथावत् येनाने यथावत् प्रयोग करना यह, युक्तिव्यपाश्रयम् युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा उहे उ युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(3). Scientific therapy consists of the prescription of the line of dietetic regimen and medication.

सत्त्वावजयः—पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनो-निग्रहः ॥ ५४ ॥

अहितेभ्यः अहितकर अहितकर, अर्थेभ्यः निषेधाधी विषयोंसे, मनो-निग्रहः पुनः मनो निग्रह करनेवाले मनको रोकना यह, सत्त्वावजयः सत्त्वावजय चिकित्सा उहे उ सत्त्वावजय चिकित्सा है ॥ ५४ ॥

५४. मङ्गलपुष्पहारहोम—मङ्गलहोम (च.)

५४. आहारौषध—आहारविहारौषध (क.)

54. Mental control consists of restraining the mind from a desire for unwholesome objects.

शरीरदोषप्रकोपे कलु शरीरमेवाभित्य प्रायश-
स्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिः-
परिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति ।

शरीर-दोष-शारीरिक दोषों, प्रकोपे
कलु भेद ५५ भागे त्वारे प्रकृति होने पर, शरीरम् एव
शरीरने ७ शरीरका ही, आभित्य आश्रय करीने आश्रय
करके, प्रायशः प्रायः, अन्तःपरिमार्जनम् अन्तः-
परिमार्जनं अन्तःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनम् बहिःपरि-
मार्जनं बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानम् च अने शस्त्र-
प्रणिधान और शस्त्रप्रणिधान, इति येन इति प्रकार,
त्रिविधम् तलु भेद ५५ तीनों प्रकारकी, औषधम् चिकित्सा
चिकित्सा, इच्छन्ति करवा छे करना चाहते हैं ।

55-(1). When the humors in the body
have become morbid and provoked,
three kinds of therapeutic measures
are mainly recommended, namely,
internal purification, external purifi-
cation and operative treatment.

तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौ-
षधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि,

तत्र तेभां उनमें, यत् ७ जो, औषधम् औषध
औषध, अन्तःशरीरम् शरीरनी अन्तः शरीरके अन्दर,
अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट होकर, आहारजात-
आहारजी उत्पन्न भवेत् आहारसे उत्पन्न, व्याधीन्
रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे नष्ट करती है,
(यत् ते वह), अन्तःपरिमार्जनम् अन्तःपरिमार्जनं छे
अन्तःपरिमार्जन कहलाती है,

55-(2). Of them that procedure
wherein medicine taken internally
cures the disorders born of dietetic
faults, is internal purification.

यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाभित्य अन्तःस्वेदप्रवेष्टपरि-
वेकोन्मर्दनमाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्जनं,

यत् पुनः ७ औषध जो औषध, अन्तः-
अन्तः अन्तः, स्वेद- स्वेदः स्वेद, प्रवेष्ट- प्रवेष्ट, प्रवेष्ट,
परिवेक- परिवेक परिवेक, उन्मर्दनाद्यैः तथा उन्मर्दन
वजोरेथी और उन्मर्दन आदिसे, बहिःस्पर्शम् आहार-
ने। आहारस्पर्शको, आभित्य आश्रय करीने आभित्य होकर,
आमयान् रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे शान्त
करती है, यत् ते उसे, बहिःपरिमार्जनम् बहिःपरिमार्जनं
औषध छे बहिःपरिमार्जन औषध कहते हैं;

55-(3). And that procedure which
cures the disorders of the body, and
consists of inunction, sudation, appli-
cation, affusion, massage etc, applied
to the external surface of the body,
is external purification.

शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनमेदनव्यधनदारणलेख-
नोत्पादनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकसमेति ॥५५॥

छेदन- छेदन छेदन, मेदन- मेदन मेदन, व्यधन-
व्यधन व्यधन, दारण- दारण दारण, लेखन- लेखन
लेखन, उत्पादन- उत्पादन उत्पादन, प्रच्छन- प्रच्छन
प्रच्छन, सीवन- सीवन सीवन, एषण- एषण एषण,
क्षार- क्षारप्रयोग क्षारप्रयोग, जलौकसः च पुनः अने
जलौकप्रयोग और जलौकप्रयोग, इति ये वह,
शस्त्रप्रणिधानम् शस्त्रप्रणिधानं छे शस्त्रप्रणिधान है ॥५५॥

55. The procedures of excision,
incision, puncturing, rupturing, erosion,
eradication, plastic operation, suturing
and sounding as well as the applica-
tion of caustics and leeches constitute
operative treatment.

प्राज्ञाशरीरनिर्गोर्लक्षणम्—

भवन्ति चान्न—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमजेन वा ॥५६॥

५५. क्षार-क्षार (क. व.)

જન્ય ચ આ વિપયનાં હસ વિષયમે, મવન્તિ
શ્લોકે છે કે શ્લોકે કે, રોગે રોગે રોગ,
સમુપજ્ઞે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોનેપર, પ્રાણઃ ડાહ્યો
માણસ બુદ્ધિમાન પુરુષ, વાક્યેન બાહ્ય કર્મથી વાચ્ય કર્મસે,
આભ્યન્તરેણ વા અથવા આભ્યન્તર કર્મથી વા આભ્યન્તર
કર્મસે, જ્ઞાનોપદ્રવ્યમેણ વા અથવા શરીર પ્રાણુપ્રાનરૂપ વા
સાક્ષ્યપ્રતિધાનરૂપ, કર્મણા કર્મથી કર્મસે, શર્મ આરોગ્ય
આરોગ્ય, લભતે મેળવે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૫૬ ॥

Here are verses again—

56. On the appearance of disease, the intelligent man immediately obtains relief by recourse to external or internal medication or by means of operative measures.

ચાલસ્તુ ચલુ મોહાદ્યા પ્રમાદાદ્યા ન બુદ્ધયતે ।
ઉત્પદ્યમાનં પ્રથમં રોગં શત્રુમિવાબુધઃ ॥ ૫૭ ॥

ચાકઃ શુ ચલુ અજ્ઞ પુરુષ તો અજ્ઞ પુરુષ તો,
અબુધઃ મૂર્ખ પુરુષ મૂર્ખ, શત્રુમ્ હવ ઉત્પન્ન થતા શત્રુને
જેમ શત્રુની ભાંતિ, ઉત્પદ્યમાનમ્ તેમ ઉત્પન્ન થતા
ઉત્પન્ન હોતે હુણ, રોગમ્-રોગને રોગકો, મોહાત્ વા
મોહથી મોહસે, પ્રમાદાત્ વા અથવા પ્રમાદથી અથવા
પ્રમાદસે, પ્રથમમ્ પહેલાં પહિલે, ન બુદ્ધયતે બુદ્ધિયો નથી
નહી જાનતા ॥ ૫૭ ॥

57. But the ignorant man fails from stupidity or negligence to note the incipient state of a disease, just as a simpleton fails to recognize a potential enemy.

અબુદ્ધિં પ્રથમં મૂત્વા રોગઃ પશ્યાદિવર્ધતે ।
સ જાતમૂલો મુષ્ણાતિ ચલમાયુશ્ચ દુર્મતેઃ ॥ ૫૮ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, રોગઃ રોગ રોગ, પ્રથમમ્
પ્રથમ પ્રથમ, અબુઃ શેડો યોગસા, મૂત્વા થઈને હો કર,
પશ્યાત્ પાછળથી પીછેસે, વિવર્ધતે વૃદ્ધિ પામતો બધા છે
વધને લગતા હૈ, સઃ તે વદ, જાતમૂલઃ દહમૂળ થઈને
અપની જડકો પકડ કર, દુર્મતેઃ મૂર્ખ મનુષ્યનાં હસ દુર્મતિ
મનુષ્યકે, ચલમ્ બળ ચલકો, જાતુઃ જ અને આયુષ્યને
અર્થ જાતુકો, મુષ્ણાતિ હરી છે એ નહ કર દેતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58. Disease from atomic beginning assumes enormous proportions. Having become firm-rooted, it undermines the strength and life of the witless man.

ન મૂઢો લભતે સંજ્ઞાં તાવદ્યાવન્ન પીડ્યતે ।
પીડિતસ્તુ મર્તિ પશ્યાત્ કુરુતે વ્યાધિનિપ્રદે ॥ ૫૯ ॥

મૂઢઃ મૂર્ખ મનુષ્ય મૂઢ મનુષ્ય, યાવત્ ત્યાં સુધી
જબ તક, ન પીડ્યતે રોગથી પીડાતો નથી રોગોંસે
પીડિત નહીં હોતા, તાવત્ ત્યાં સુધી તબ તક, સંજ્ઞામ્
તેને ખબર પહુ ઉઠે હોશ, ન લભતે પડતી નથી
નહીં આતા, પીડિતઃ તુ અને પીડા થતાં પીડિત હોને
પર, વ્યાધિ-નિપ્રદે રોગને કાણુમાં લાવવા માટે રોગકો
રોકનેકી, પશ્યાત્ પાછળથી પીછેં, મર્તિમ્ વિચાર વિન્તા,
કુરુતે કરે છે કરતા હૈ ॥ ૫૯ ॥

59. The stupid man fails to recognize the seriousness of a disease till he is tormented by it; only after he is fairly in the grip of suffering, does he make up the mind to get the disease under control.

અથ પુત્રાંશ્ચ દારાંશ્ચ જ્ઞાતીંશ્ચાહુય ભાષતે ।
સર્વસ્વેનાપિ મે કશ્ચિન્નિષગાનીયતામિતિ ॥ ૬૦ ॥

અથ ત્યાર પછી પીછેસે, પુત્રાન્ ચ પુત્રોને
પુત્રોંકો, દારાન્ ચ તથા સ્ત્રીને તથા સ્ત્રીંકો,
જ્ઞાતીન્ ચ અને સગાં-સંબંધીઓને એવં સંબ-
ન્ધિયોંકો, આહુયં ઘેલાવીને બુલા કર, મે મારા મેરે,
સર્વસ્વેન સર્વસ્વથી સર્વસ્વસે, અપિ પહુ મી, કશ્ચિત્
કોઈ કિસી, નિષક્ વેદને ત્રિકિત્સકકો, જાનીયતામ્
લઈ આવો લે આઓ, હિતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર,
ભાષતે કહે છે કહતા હૈ ॥ ૬૦ ॥

60. Then calling his sons, wife and kinsmen, he cries, "Get a physician to treat me at any cost."

૫૯. ન મૂઢો-ન મર્ત્યો (દ.)

,, સંજ્ઞા-જ્ઞા (દ.)

तथाविचं च कः शको दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कुरां क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥६१॥

तथाविचम् तेना इस प्रकारके, दुर्बलम् दुर्बलं दुर्बल, व्याधिपीडितम् व्याधिपी पीडायेला रोगपीडित, कुरां पतले, क्षीणेन्द्रियम् क्षीणु ध्निशैवाणा क्षीणेन्द्रिय, दीनम् दीन दीन, गतायुषम् च अने आयुष्यहीन पुरुषने और आयुष्यहीन पुरुषको, परित्रातुम् अन्वाववाने बचानेमें, कः को, शकः शक्तिमान थाय ? शक्तिमान हो ? ॥ ६१ ॥

61. But where is the physician who can help a patient reduced to such a plight, grown weak, tormented by disease, emaciated with waning faculties, given to despair and all but dead.

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥

लाङ्गूलबद्धा दोरीबडे पूंछडे आधिबली रस्सीद्वारा पूंछ पर बंधी हुई, बलीयसा अणवान पुरुषथी बलवान पुरुषसे, आकृष्यमाणा भेत्ताती खिंची जाती हुई, गोधा हव धोनी पेडे गोहकी तरह, सः बालः ते भूर्ध भनुष्य वह मूर्ख मनुष्य, त्रातारम् रक्षाक्षु करनारने किसी रक्षकको, अनासाद्य न भेजवाथी न पाकर, जीवितम् जीवनने प्राणोंका, त्यजति त्याग करे अे परित्याग कर देता है ॥ ६२ ॥

62. Finding no saviour, the wretched man relinquishes his hold on life, like an iguana that is laid hold of by the tail and is relentlessly dragged out of its hiding by a stronger creature.

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
मेवजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥६३॥

तस्मात् तेथी इस लिए, वा ने जो, आत्मनः पीतानु अपने, सुखम् आशेभ्य आरोग्यकी, इच्छेत् ध्च्छेते होय आकाङ्क्षा रखता हो, (सः तेथे उसको), रोगेभ्यः प्राक् एव रोग उत्पन्न थाया पहले ही रोगोंसे पूर्व ही, रोगेषु अथवा रोगों अथवा रोगोंके, तरुणेषु वा

आत्मावरथाभां होय त्पारे बाल्यावस्थामें होने पर, मेवजैः औपधिथी औपधियोंसे, प्रतिकुर्वीत प्रतिकार करने के लिए प्रतिहार करना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. Therefore, before ever diseases show themselves or while yet they are in the incipient stage, one who cares for one's happiness should endeavour to have them treated with proper medications.

अभ्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोको—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमात्रयाः ।
तिलैषणीये मार्गाश्च मिषजो मेवजानि च ॥६४॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥६५॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकाः उपस्तम्भा-रना अे श्लोका अे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, भावेषु विषयभां विषयोंमें, असक्तेन आसक्तिरहित अनासक्त, धीमता अने बुद्धिमान और बुद्धिमान, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेये, तिलैषणीये आ 'तिलैषणीय' नामना अध्यायभां इस 'तिलैषणीय' नामके अध्यायमें, एषणाः ऐषणाये। एषणायें, समुपस्तम्भाः उपस्तम्भो उपस्तम्भ, बलम् अण बल, कारणम् कारण, मात्रयाः रोगो रोग, मार्गाः रोगमार्गो रोगमार्ग, मिषजः वैद्यो चिकित्सक, मेवजानि च अने औपधि और औपध, अष्टौ भावाः अे आठ विषयो ये आठ भाव, त्रित्वेन त्रय त्रय त्रयेभां तीन तीन त्रयेमें, समुद्दिष्टाः च्छिष्टा अे वर्णन किये हैं, येषु त्रयेभां जिन आठ भावोंमें ही, सर्वम् धर्म-अर्थ अने काम धर्म-अर्थ और काम, प्रतिष्ठितम् रक्षा अे प्रतिष्ठित हैं ॥ ६४-६५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

64-65. The pursuits (of man) together with the sub-supports, strength, cause

६४. समुपस्तम्भाः—समुपस्तम्भाः (५.)

६५. प्रतिष्ठितम्—व्यवस्थितम् (५.)

of disease, diseases, disease-systems, physicians and therapeutic measures—all these eight categories, each tripartite, have been laid down in this chapter on the "Three Pursuits" by the sage Krishna Atreya, unattached to categories wherein everything is established

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २३६। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अ२३६। प्रतिसंस्कृतर पायेला आ शास्त्रां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, तिस्रैषणीयः 'तिस्रैषणीय' 'तिस्रैषणीय',
नाम नाभने। नामका, एकादशः अग्निराग्ने ग्वारहवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled "The three pursuits of men" is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

आग्ने। अध्याय अध्याय बारहवाँ Chapter XII

वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

'अथ अतः हरे अर्थात् अब आगे, वातकलाकलीयम्
'वातकलाकलीय' नामना 'वातकलाकलीय' नामके,
अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या
करें ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह स्म ऽहेतुं उे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्नाः —

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योऽन्य—

वातकलाकला- वातना अंशंश स'अ'धी वातके
अंशंश संबन्धी, ज्ञानम् ज्ञानना ज्ञानके, अधिकृत्य
विषयमां विषयमें, परस्पर- ओष्ठणीभना एकदूसरेके,
मतानि मत'थे। मंतव्योको, जिज्ञासमानाः अक्षुवाने
धृष्टता जाननेकी इच्छावाले, महर्षयः महर्षि'ओ। महर्षियों,
समुपविश्य ओष्ठने थेसीने एकत्र बैठ कर, अन्योन्यम्
परस्पर परस्पर, पप्रच्छुः पूछना लाया प्रश्न पूछने लगे;

3-(1). Desirous of knowing one another's opinion concerning the science of salutary and unsalutary aspects of Vata, the great sages, having assembled together discussed among themselves thus—

किं गुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशम-
नानि वाऽस्य कानि, कथं येनमसङ्घातवन्तमन-
वस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति
प्रशमयन्ति वा, कानि वास्य कुपिताकुपितस्य
शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि
बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

वायुः वायु वायु, किम्-गुणः क्या गुणवाणे। उे ?
किन गुणवाला है ? अस्य ओना उसका, प्रकोपणम्
प्रकोपणे। हेतु प्रकोप होनेमें कारण, किम् क्या उे ?

३. परस्परमतानि—परस्परमेतानि (८.)

„ असङ्घातवन्तम्—असङ्घातम् ८.

„ „ —असङ्घातम् (९.)

क्या है? अस्य वा अथवा आ वायुना अथवा इसके, उपशमनानि शान्तिना उपार्थे शान्तिके उपाय, कानि शांते? कौन हैं? असङ्गतवन्तम् अभूतं अमूर्त, अनवस्थितम् च अने अथ रचनाववाणा और एक जगह पर नहीं रहनेवाले, एवम् आ वायुना इस वायुको, अनासांश्च प्राप्त कथां विना न पाकर, प्रकोपण-प्रक्षेप करनेवाले प्रोत्थे। प्रकोप करनेवाले, प्रशमनानि अथवा प्रशमन प्रोत्थे। या प्रशमन करनेवाले प्रव्य, कथम् देवी रीते किस प्रकार, प्रकोपयन्ति प्रकुपित करे? प्रकुपित करते हैं? प्रशमयन्ति वा अथवा शान्त करे? या शान्त करते हैं? शरीर-शरीरमां करनेवाले शरीरमें चलनेवाले, अशरीर-चरस्य तथा शरीरस्थी भिन्न स्थानमां करनेवाले तथा शरीरसे अतिरिक्त स्थानपर चलनेवाले, अस्य आ वायुना इस वायुके, कुपित-प्रकुपित प्रकुपित, अकुपितस्य च अथवा अप्रकुपित (शान्त) थर्ध अथवा अप्रकुपित (शान्त) होकर, शरीरेषु शरीरमां शरीरमें, शरीरेभ्यः बहिः वा अने शरीरन्ती अहार और शरीरसे बाहिर, चरतः गतिं कर्तुं गति करते हुए, कानि कथां कथां कौन कौन, कर्माणि इति कर्माणि? कर्माणि? ॥ ३ ॥

3. "Of what character is Vata? What is its provoking factor? What, again, are its allaying agents?" How do the exciting or allaying factors, unable as they are to come into contact with Vata which is incorporeal and unstable, succeed either in exciting or allaying it? What, again, are the doings of vata moving within bodies and outside bodies, both when excited and when quiescent, both within the body and when at large in the universe.

वायोर्गुणाः —

अत्रोवाच कुशः साङ्कृत्यायनः—कक्षलग्नुशीत-
दाहणक्षरविशदाः षड्विधा वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

अत्र आ विषयमां इस विषयमें, साङ्कृत्यायनः
साङ्कृत्यायन साङ्कृत्यायन, कुशः कुश कुशने, उवाच

शैत्या ३ कहा कि, कक्ष-रूक्ष कक्ष, कक्ष-रूक्ष, शीत-शीत शीत, दाहण-दाहण दाहण, क्षर-क्षर क्षर, विशदाः विशद विशद, इमे आ ये, षड्विधा, वात-
गुणाः वायुना गुणो वायुके गुण, भवन्ति ॥ ४ ॥

4. Then spoke Kusa, the son of Sankritya. The characteristics of Vata are six, viz. dryness, lightness, coldness, hardness, roughness and clearness.

वायोः प्रकोपणानि —

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा
भवन्ति,

एत ते इस, वाक्यम् वाक्य वचनको, श्रुत्वा
सांभलीने सुन कर, कुमारशिराः कुमारशिरा कुमारशिरा,
भरद्वाजः भरद्वाज भरद्वाजने, उवाच शैत्या ३ कहा कि,
यथा ७ प्रभाषे जैसा, भगवान् आप भगवान्, आह ३
७। कहते हैं, एवम् एतत् ते प्रभाषे ७ ७ जैसा ही यह
है, एते एव ७ गच्छाम्या ७ ते ७ जो गिनार्ये है वे ही,
वातगुणाः वायुना गुणो वायुके गुण, भवन्ति ॥ ४ ॥

5-(1). Hearing this statement, Bharadwaja, the Kumarasira said, "It is even as your honour has said; such, to be sure, are the characteristics of vata.

स त्वेवंगुणैरेवंप्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्ममिरम्य-
स्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणान्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

सः तु वशी ते वायु तो और वह वायु तो, एवम्-गुणैः
ओवा गुणोवाणां इस प्रकारके गुणवाले, एवम्-प्रव्यैः
ओवा प्रभावनां प्रोत्थेना ऐसे प्रव्योका, एवम्-प्रभावैः
अने ओवा प्रभावनां ऐसे प्रभाववाले, कर्मभिः च
कर्माणां कर्मोका, अभ्यस्यमानैः निरन्तर सेवनशी निर-
न्तर सेवन करनेसे, प्रकोपम् प्रोत्थे प्रकोपको, वापद्यते
पाये ७ प्राप्त होता है, समानगुणान्यासः हि ३ ३ ३
समान गुणवाणा आहारविहारानु निरन्तर सेवन क्योंकि
समान गुणवाले आहारविहारका निरन्तर सेवन, धातूनाम्

વાયુ વગેરે ખાતુઓની ખાતુઓંકી, દુદ્ધિ-વૃદ્ધિનું દુદ્ધિકા, કારણજ્ઞૃતિ કારણ છે કારણ છે ॥ ૫ ॥

5. It is by the repeated use of such like qualities, such like substances and actions of suchlike potencies that vata becomes excited. For, verily, the increasing factor of the body-elements is the repeated use of homologous things."

વાયોઃ પ્રશમનાનિ—

તત્ક્રુત્વા વાયુકં કાઢ્ઢાયનો બાહ્લીકમિષગુવાચ—
અવમેતચથા ભગવાનાહ, ઇતાન્યેવ વાતપ્રકોપણાનિ
ભવન્તિ;

તત્ તે ઉસ, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્યકો, શ્રુત્વા સાંભ-
ળીને સુન કર, વાહ્લીક-બાહ્લીક દેશના બાહ્લીક દેશકે,
મિષક્ વેદ્ય ચિકિત્સક, કાઢ્ઢાયન: કાઢ્ઢાયન કાંકાયનને,
ઉવાચ બોલ્યા કે કહા કિ, યથા જેમ જેમા, ભગવાન્
આપ ભગવાન, જાહ કહો છે કહતે હે, અવમ્ એમ જ
વૈસા હી, અત્ આ છે યહ હૈ, ઇતાનિ અવ આટલા જ
યે હી, વાતપ્રકોપણાનિ વાતપ્રકોપક હેતુઓ વાતપ્રકોપકે
હેતુ, ભવન્તિ છે હે;

6-(૧). Hearing this observation, Kankayana, the physician from Bahlika country, said, "It is even as your honour has observed. Such, indeed, are the exciting factors of Vata.

અતો વિપરીતાનિ વાતસ્ય પ્રશમનાનિ ભવન્તિ,
પ્રકોપણવિપર્યયો હિ વાતૂનાં પ્રશમકારણમિતિ ॥૬॥

અતઃ એઓથી જનસે, વિપરીતાનિ વિપરીત ગુણ-
વાળાં દ્રવ્યાદિ વિપરીત ગુણવાળે દ્રવ્યાદિ, વાતસ્ય વાયુના
વાયુકે, પ્રશમનાનિ પ્રશમનનાં કારણો પ્રશમનકે કારણ,
ભવન્તિ બને છે હોતે હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, પ્રકોપણ-
પ્રકોપણથી પ્રકોપણસે, વિપર્યયઃ વિપરીતતા વિપરીતતા,

૬. પ્રકોપણ—પ્રકોપ (ક.)

,, વાતસ્ય—વાતસ્ય (વ. વ.)

વાતૂનામ્ પ્રકોપ પામેશા વાતુઓનાપ્રકુપિત વાતુઓંકી, પ્રશમ-
પ્રશમનનું શાન્તિકા, કારણમ્ હિતિ કારણ છે કારણ છે ॥૬॥

6. The opposite of these are the allaying agents of vata. For, surely, the alleviative factors in relation to the body-elements are just the opposite of the exciting factors".

પ્રકોપણપ્રશમનાનિ કથં વાયું પ્રકોપયન્તિ પ્રશમયન્તિ ચ—

તત્ક્રુત્વા વાયુકં વૃદ્ધિશો ધામાર્ગવ ઉવાચ—
અવમેતચથા ભગવાનાહ, ઇતાન્યેવ વાતપ્રકોપણ-
મનાનિ ભવન્તિ ।

તત્ તે ઉસ, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્યકો, શ્રુત્વા
સાંભળીને સુન કર, ધામાર્ગવઃ ધામાર્ગવ ધામાર્ગવ,
વૃદ્ધિશઃ વૃદ્ધિશ વૃદ્ધિશને, ઉવાચ કહ્યું કે કહા કિ, યથા
જે પ્રમાણે જૈસા, ભગવાન્ આપ ભગવાન, જાહ કહો
છે કહતે હૈ, અવમ્ અત્ એમ જ આ છે વૈસા હી યહ
હૈ, ઇતાનિ અવ આ જ યે હી, વાતપ્રકોપ-વાતને પ્રકોપ
કરનાર વાયુકા પ્રકોપ કરનેવાળે, પ્રશમનાનિ તથા વાયુનું
શમન કરનારો ઓર વાયુકા શમન કરનેવાળે, ભવન્તિ છે હૈ;

7-(૧). Hearing this remark, Badisa Dhamargava said, "It is, indeed, as your honour has declared. Such, of a truth, are the exciting and allaying agents of Vata.

યથા જ્ઞેનમસજ્ઞાતમનવસ્થિતમનાસાઘ પ્રકો-
પણપ્રશમનાનિ પ્રકોપયન્તિ પ્રશમયન્તિ ચ,
તથાનુબ્યાખ્યાસ્વામઃ—

યથા હિ જે રીતે જિસ પ્રકાર, અસજ્ઞાતમ્ અમૂર્ત
અમૂર્ત, અનવસ્થિતમ્ તથા ચલ્લ ઓર ચલ, અનમ્ આ
વાયુને ઇસ વાયુકો, અનાસાઘ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન પાકર,
પ્રકોપણ-પ્રકોપ કરનાર પ્રકોપ કરનેવાળે, પ્રશમનાનિ
તથા પ્રશમન કરનારો દ્રવ્ય વગેરે ઓર પ્રશમન કરને-
વાળે દ્રવ્યાદિ, પ્રકોપયન્તિ પ્રકુપિત કરે છે પ્રકુપિત કરતે
હૈ, પ્રશમયન્તિ વા અથવા શાન્ત કરે છે અથવા શાન્ત
કરતે હૈ, તથા તે પ્રમાણે ઊંચી પ્રકાર, અનુબ્યાખ્યાસ્વામઃ
બ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે;

૭. વાતપ્રકોપ—વાતપ્રકોપ (વ. જ.)

7-(2). As regards how these provocative and sedative agents, while unable to come into contact with vata, which is incorporeal and unstable succeed in provoking or allaying it, we shall now explain.

વાતપ્રકોપનાનિ લલુ રૂક્ષલઘુશીતદારુણસ્થ-
વિશદશુષિરકરાણિ શરીરાણાં,

વાત- વાયુને વાયુકો, પ્રકોપનાનિ કુપિત કરનારાં
દ્રવ્ય- ગુણ-કર્મો કુપિત કરનેવાલે દ્રવ્ય-ગુણ ઓર કર્મ, લલુ
તેા સચમુચ, શરીરાણામ્ શરીરોને શરીરોંકો, રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ,
લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત, દારુણ- દારુણ દારુણ,
સ્થ- ખર સ્થ, વિશદ- વિશદ વિશદ, શુષિરકરાણિ અને
અદ્રમ્ય કરનારાં હોય છે ઓર અદ્રમ્ય કરનેવાલે હોતે હૈં;

7-(3). The exciting agents of vata in human bodies are, of course, those that induce dryness, lightness, coldness, hardness, roughness, and porousness.

તથાવિષેષુ શરીરેષુ વાયુરાશ્રયં ગત્વાઽઽપ્યા-
યમાનઃ પ્રકોપમાપદ્યતે;

તથાવિષેષુ તેવા એસે, શરીરેષુ શરીરોંમાં શરીરોંમેં,
વાયુઃ વાયુ વાયુ, આશ્રયમ્ આશ્રય આશ્રયકો, ગત્વા
મેળવીને પાકર, આપ્યાયમાનઃ પ્રદિ પામતેા બઢતા હુઆ,
પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યતે પામે છે હોતા હૈં;

7-(4). Vata having effected lodgement in bodies of such description and having gained strength, gets provoked.

વાતપ્રશમનાનિ પુનઃ સ્નિગ્ધગુરુક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણમૃદુ-
પિચ્છિલઘનકરાણિ શરીરાણાં,

વાત- વાયુને વાતકો, પ્રશમનાનિ શાંત કરનારાં
દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મો શાન્ત કરનેવાલે દ્રવ્ય-ગુણ ઓર કર્મ,

પુનઃ વળી તો, શરીરાણામ્ શરીરોંને શરીરોંકો, સ્નિગ્ધ-
સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, ડક્ષ્ણ- ડક્ષ્ણ ડક્ષ્ણ,
શ્લક્ષ્ણ- શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણ, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, પિચ્છિલ- પિચ્છિલ
પિચ્છિલ, ઘનકરાણિ અને ઘન કરનારાં હોય છે ઓર
ઘન કરનેવાલે હોતે હૈં;

7-(5). The sedative agents in bodies are conversely those that promote unctuousness, heaviness, heat, smoothness, softness, sliminess, and compactness.

તથાવિષેષુ શરીરેષુ વાયુરસજ્યમાનશ્ચરન્
પ્રશાન્તિમાપદ્યતે ॥ ૭ ॥

તથાવિષેષુ તેવા પ્રકારનાં વૈસે, શરીરેષુ શરીરોંમાં
શરીરોંમેં, ચરન્ સંચાર કરતેા સંચાર કરતા હુઆ, વાયુઃ
વાયુ વાયુ, સજ્યમાનઃ સ્થાન ન મેળવતાં આશ્રય ન
પાતા હુઆ, પ્રશાન્તિમ્ શાન્તિને શાન્તિકો, આપદ્યતે
પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. In bodies of such description, the vata, wandering about without obtaining lodgement, drifts into tranquility.

શરીરચરસ્યાકુપિતસ્ય વાયોઃ કર્માણિ—

તચ્છૃત્વા બહિઃશિવચનમવિતથમૃષિગૈરનુમત-
મુવાચ વાયોર્ધિદો રાજર્ષિઃ—एवमेतत् सर्वमन-
वादं यथा भगवानाह । यानि तु ललु वાયोः कुपि-
ताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः
कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणा-
मुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिबोद्धा, सर्वशरीर-

૮. પ્રત્યક્ષાનુમાનોપદેશૈઃ—પ્રત્યક્ષાનુમાનૈઃ (છ.)

૯. સાધયિત્વા—સિદ્ધાન્ (ગ.)

૧૦. ઉદ્યોજકઃ—પ્રયોજકઃ (ગ.)

૧૧. —ઉદ્યોગકરઃ (ઢ.)

ધાતુચ્યૂહકરઃ, સન્ધાનકરઃ શરીરસ્ય, પ્રવર્તકો વાચઃ, પ્રકૃતિઃ સ્પર્શશબ્દયોઃ, શ્વેતસ્પર્શનયોર્મૂલં, હર્ષોત્સાહયોર્યોનિઃ, સમીરણોઽગ્નેઃ, દોષસંશોષણઃ, ક્ષેપ્તા બહિર્મલનાં, સ્થૂલાણુક્ષોતસાં મેષ્તા, કર્તા ગર્ભાકૃતીનામ્, આયુષોઽનુવૃત્તિપ્રત્યયભૂતો ભવ-
ત્યકુપિતઃ ।

તત્ તે ઉસ, અભિતથમ્ સત્ય સત્ય, ઋષિગૃહૈઃ
અપિસંધથી ઋષિગણેસે, અનુમતમ્ સંમત અનુમોદિત,
બહિશ્વચનમ્ અડિશનું વચન બહિશકે વચનકો, શ્રુત્વા
સાંભળીને સુનકર, રાજર્ષિઃ રાજર્ષિ રાજર્ષિ, વાર્યોવિદઃ
વાર્યોવિદઃ વાર્યોવિદને, ઉવાચ ઓત્યા કહા, યથા ગ્રેમ
જિસ પ્રકાર, ભગવાન્ આપ ભગવાન, આહ કહે છે
કહતે હૈં, ઇવમ્ એ પ્રમાણેજે उसी प्रकार, एतत् सर्वम्
આ સર્વળું यह सब, अनपवादम् अपवादरहित છે
અપવાદરહિત હૈં; कुपित- कुपित प्रकुपित, अकुपितस्य
અને अकुपित और अकुपित, शरीर-शरीरमां शरीरमें,
अशरीरचरस्य અને शरीर अहार आलनार और शरीरसे
बाहिर चलनेवाले, वायोः वायुनां वायुके, शरीरेषु
शरीरमां शरीरमें, शरीरेभ्यः बहिः अथवा शरीर-नी
अहार और शरीरसे बाहिर, चरतः वा आलतां संचार
करने पर, यानि तु खलु ते जो, कर्माणि कर्मां कर्म, भवन्ति
थाय છે होते હૈં, तेषाम् तेઓના उनके, अवयवान्
विभागोने વિભાગોંકો, प्रत्यक्ष- प्रत्यक्ष- प्रमाथुथी प्रत्यक्ष
પ્રમાણસે, अनुमान- अनुमान प्रमाथुथी अनुमान
પ્રમાણસે, उपदेशः तथा आगम प्रमाथुथी और आतो-
पदेश પ્રમાણસે, साधयित्वा सिद्ध કરીને सिद्ध करके,
वाचये અને વાચુને શૌર વાયુકો, नमस्कृत्य નમસ્કાર
કરીને નમસ્કાર કરકે, यथाशक्ति यथाशक्ति यथाशक्ति,
प्रक्षयामः કહેશું કહેં, वायुः वायु वायु, अकुपितः
ને પ્રકાપ પામ્યો ન હોય તો यदि अकुपित हो तो,
तन्मन्त्रप्रचरः તે શરીર તથા સંધિઓને ધારણ કર-
નાર वह शरीर और सन्धियोंको धारण करनेवाला,
प्राण- प्रमाथु प्राण, उदान- उदान उदान, समान- समान
સમાન, व्यान- व्यान व्यान, अपान-आत्मा तथा अपान
સ્વરૂપ તથા अपान स्वरूप, उवाचानाम् ઉચીનીચી
કંચીનીચી, चेष्टानाम् ચેષ્ટાઓના ચેષ્ટાઓંકા, પ્રવર્તકઃ

પ્રવર્તક પ્રવર્તક, मनसः मनने। मनका, नियन्ता निभा-
भङ्ग नियामक, प्रणेता च અને नेता तथा नेता,
सर्वेन्द्रियाणाम् सर्वे इन्द्रियोने। सर्वे इन्द्रियोंका, उत्तो-
जकः प्रेरक प्रेरक, सर्वेन्द्रियार्थानाम् सर्वे इन्द्रियोना
विषयोने। सर्वे इन्द्रियोंके विषयोंका, अभिबोधा वाहक
वाहक, सर्वशरीरधातु- शरीरना सर्व धातुओनी शरीरकी
सर्व धातुओंकी, च्यूहकरः रचना करना करनेवाला,
शरीरस्य शरीरना अवयवोंनुं शरीरके अवयवोंको, सन्धा-
नकरः सन्धान करना जोड़नेवाला, वाचः वाणीने।
वाणीका, प्रवर्तकः प्रवर्तक प्रवर्तक, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श,
शब्दयोः तथा शब्दनुं और शब्दका, प्रकृतिः कारण,
श्वेत- श्वेतेन्द्रिय श्वेत, स्पर्शनयोः तथा स्पर्श-
नेन्द्रियनुं और स्पर्शनेन्द्रियका, मूलम् प्रधान कारण
कारण, हर्ष- हर्ष हर्ष, उत्साहयोः અને उत्साहनी और
उत्साहको, योनिः अभिव्यक्तिमां કારણ વ્યક્ત કરનેવાલા,
अग्नेઃ જઠરાગ્નિને। जठराग्निका, समीरणः प्रेरक प्रेरक,
दोष- दोषોने दोषોંકો, संशोषणः सूक्ष्मनाરે सुखानेवाला,
मलानाम् भणोने मलमूत्रादिकको, बहिः क्षेत्रा अहार
इंद्रनार बाहिर निकालनेवाला, स्थूल- स्थूल स्थूल, अणु-
तथा सूक्ष्म तथा सूक्ष्म, क्षोतसाम् ओतोने। क्षोतोंका,
मेष्ता वेदक मेदन करनेवाला, गर्भाकृतीनाम् गर्भनी
आकृतियोने। गर्भकी आकृतियोंकी, कर्ता रचना
करनेवाला, आयुषः आयुष्यना आयुकी, अनुवृत्तिः दीर्घ-
पक्षाना दीर्घताका, प्रत्ययभूतः કારણરૂપ कारणरूप, भवति
थाय છે होता है;

8-(1). Having heard this pronoun-
cement of Badisa, conforming to
truth and approved by the assembly
of the sages, the royal sage Varyovida
said, "It is all, as your honour has
propounded, unexceptionable. Now,
as regards the doings of vata
moving within bodies and outside
bodies, both when excited and not exci-
ted, both when confined in the human
body, and when at large in the uni-
verse, we shall, so far as we are able,
give a detailed exposition of them

૮. સ્પર્શશબ્દયોઃ-શબ્દસ્પર્શયોઃ (ગ.)

૧૧. દોષસંશોષણઃ-સંશોષણો દોષાણામ્ (છ.ખ.)

in the light of observation, inference and authoritative instruction, having made our obeisance to Vata.

The vata is the upholder of both, structure and function (in the body). It is the very self of the five forms of vata in the body viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana. It is the impeller of upward and downward movements; the controller and conductor of the mind; the inspirator of all the senses; the conveyer of all the sense-stimuli; the marshaller of the body-elements; the synthesizing principle in the body; the impeller of speech; the cause of feeling and audition; the source of the auditory and tactile senses; the origin of all excitement and animation; the stimulator of the gastric fire; the desiccator of the morbid humors; the eliminator of excrement and deobstruent of the gross and subtle body-channels; the modeller of the fetal form; the sustaining principle of life—all these are the functions of the normal vata in the body.

शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि—

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशोकमोहद्वैत्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणाञ्चोपरुणद्धि ।

८. उपघाताय—उपघाताय भवति (व.)

११. व्याहर्षयति—व्याहर्षयति (ग. ड. व. ख.)

शरीरे शरीरभां शरीरमें, कुपितः खलु तु ओ. वायु प्रकोप पाभ्यो होय तो यदि कुपित हुआ हो तो, नानाविधैः ते नाना प्रकारના वह नाना प्रकारके, विकारैः व्याधिओथी विकारोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, बल-बल बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यने और आयुष्यका, उपघाताय नाश भाटे नाशके लिए, उपतपति संतापे छे पीडित करता है, मनः मनने मनको, व्याहर्षयति दुःखी करे छे दुःखी करता है, सर्वेन्द्रियाणि तथा सर्व इन्द्रियोंने तथा सब इन्द्रियोंको, उपहन्ति उपधात करे छे नष्ट करता है, गर्भान् गर्भोंने गर्भोंको, विनिहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, विकृतिम् अथवा तेओने विकृत अथवा उसको विकृत, आपादयति जनावे छे करता है, अतिकालम् वा अथवा तो तेओने बांजा काण सुधी या अधिक काल तक, धारयति धारण करी राखे छे धारण कर रखता है, भय-भय भय, शोक-शोक शोक, मोह-मोह मोह, द्वैत्य-द्वैत्य द्वैतता, अतिप्रलापान् तथा अति प्रलापने और अति प्रलापको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, प्राणान् च अने प्राणोंने एवं प्राणोंका, उपरुणद्धि उपरोध करे छे उपरोध करता है;

8-(2). When however, the vata becomes abnormal in the body, it afflicts the organism with diverse kinds of disorders, tending to impair its strength, complexion, well-being and life; it depresses the mind; impairs all the senses; destroys the fetus in utero, produces deformity in it, or unduly prolongs the period of gestation; gives rise to fear, grief, stupefaction, depression of the spirits and delirium, and obstructs the vital functions.

प्रकृतिभूतस्य लोके चरतो वायोः कर्माणि—

प्रकृतिभूतस्य सत्त्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्ता-

८. लोके-लोके (व.)

नगतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चोद्भिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, बीजामिसंस्कारः, शस्यामिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति ।

प्रकृतिभूतस्य खलु पोतानी प्रकृतिभिः रक्षेत् अपनी प्रकृतिर्मे स्थित, अथवा आ वायुनां इस वायुके, लोके आ संसारभां इस संसारमें, चरतः विचरतां संचार करते हुए, इमानि आ ये, कर्माणि कर्मों कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैसे कि, धरणी- पृथ्वी- पृथ्वीको, धारणम् धारण् कर्तुं धारण करना, ज्वलन- अग्निने अभिको, उज्ज्वालनम् प्रज्वलित करने जलाना, जादित्व- सूर्य सूर्य, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, ग्रहगणानाम् अने ग्रहगणोंने और ग्रहगणोंको, सन्तान- निरन्तर निरन्तर, गतिविधानम् गतिमान राखना गतिमें रखना, मेघानाम् बादलोंनी बादलोंको, सृष्टिः च उत्पत्ति करने बनाना, अपाम् आकाशभांथी पाणीतुं जलकी, विसर्गः विसर्जन करने वर्षा करना, स्रोतसाम् प्रवाहेने स्रोतोंको, प्रवर्तनम् प्रवर्तववा प्रवृत्त करना, पुष्प- पुष्प फूल, फलानाम् च अने फलोंने और फलोंको, अभिनिर्वर्तनम् उत्पन्न करने उत्पन्न करना, औद्भिदानाम् वृक्ष आदि उद्भिदोंने वृक्ष आदि उद्भिदोंको, उद्भेदनम् च अंकुरित करने अंकुरित करना, ऋतूनाम् ऋतुओंनी ऋतुओंका, प्रविभागः विभाग करने विभाग करना, धातूनाम् विभागः धातुओंने विभाग धातुओंका विभाग, धातु-मान- धातुनां परिमाण धातुओंके परिमाण, संस्थानव्यक्तिः तथा आकृतिने व्यक्त करने तथा आकृतिको व्यक्त करना, बीज- पीजोभां बीजोंमें, अभिसंस्कारः गुणधाम करने गुणधान करना, शस्य- धान-शेनी शस्योंको, अभिवर्धनम् वृद्धि करने बढ़ाना, अविक्लेद- तेओने क्लेद- रहित करने उसको क्लेदरहित करना, उपशोषणे अने तेओने सूखववां और उसको सुखाना, अवैकारिक- तेभज् जेनी विकृति न थती होय तेना एवं विकार न पाने • बाढेके, विकाराः च इति विकार करने विकार कर देना;

8-(3). Of the vata, which is at large in the universe and is in its normal condition the following are the works—

setting the fire ablaze, the governance of the procession and orbits of the sun, the moon, the constellations and planetary systems; formation of the clouds, the release of the (atmospheric) water; the propulsion of the streams, the production of flowers and fruits, the germination of seeds, the distribution of seasons, the evolution into different elements, their differentiation in weight and shape, the fertilization of seeds, the growth of crops, and absorption and evaporation of moisture in plants, and all processes of evolution that are normal.

लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि—

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणी- मानि भवन्ति; तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोकहानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उद्धर्तनं सरसां, प्रतिसरणमापगणानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आधमनमम्बुदानां, नीहारनिर्हावपांशु- सिकतामत्स्यमेकोरगक्षारुचिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च वर्षणामृतूनां, शस्यानामसङ्गातः, भूतानां चोपसर्गः, भावानां चाभावकरणं चतु- र्युगान्तकराणां मेघसूर्यान्लानिलानां विसर्गः;

लोकेषु आ दोहभां इस लोकमें, प्रकुपितस्य प्रकु- पित भर्ष प्रकुपित होकर, चरतः संचार करने संचार करते हुए, अस्य आ वायुना इस वायुके, इमानि आ ये, कर्माणि कर्मों कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैसे कि, शिखरि- पर्वतोंनी पर्वतोंकी, शिखर- शृंगोंने चोटियोंको, अवमथनम् तोड़ी नाखवां तोड़ डालना, अनोकहानाम् वृक्षोंने वृक्षोंको, उन्मथनम्

८. शिखरावमथनम्—शिखरावपातनम् (ध. ग.)

उद्धर्तनम्—उद्धसनम् (ध.)

आधमनमम्बुदानाम्—अवधूननमम्बुदानाम् (ह. ध.)

असङ्गातः—अभिघातः (ग.)

७३भूगर्भी उभेदी नाभ्या उखाडना, सागराणाम् समुद्रोने समुद्रोको, उत्पीडनम् क्षुब्ध करवा क्षुब्ध करना, सरसाम् तथावेने सरोवरोंको, उद्धर्तनम् उठावना उछालना, आपगणाम् नदीओनु नदियोंको, प्रतिसरणम् अव्युत्थं गमन करवुं विपरीत दिशामें बहाना, भूमेः च भूमिने भूमिको, आकम्पनम् कम्पावली कम्पाना, अस्तुदानाम् मेघोनी मेघोंको, आधमनम् अत्यन्त गर्जना करवावली अति गर्जाना, नीहार- भरक बर्फ, निर्हाद- वाहणां विनान्ती गर्जना बादल रहित गर्जन, पांशु- धूण धूलि, सिकता- रेती बालू, मरस्य- भाजली मछली, मेक- डेडां मेडक, उरग- सर्प सांप, क्षार- क्षार क्षार, रुधिर- रुधिर रुधिर, अश्म- पथर पथर, अशनि- तथा वीजणीने और बीजलीको, विमर्गः आकाशभांथी पाउवां आकाशसे गिराना, षण्णाम् छ ये छः, ऋतूनाम् च ऋतु- ओनी ऋतुओंको, व्यापादनम् विपरीतता करवी बिगाड देना, शस्त्राणाम् धा-धने अनाजको, असङ्घातः उत्पन्न नहि करवुं उत्पन्न नहीं करना, भूतानाम् च प्राणुओभां प्राणियोंमें, उपसर्गः भारक रोगना ७३तुओने। उपद्रव करवा मृत्युत्पादक रोगके कीटाणुओंका उपद्रव करना, भावानाम् च पदार्थोने। पदार्थोंका, अभावकरणम् अभाव करवा नाश करना, चतुर्युगान्तकराणाम् तेभ्यः चार युगोने। अन्त करनार और चारों युगोंका प्रलय करने- वाले, मेघ- मेघ मेघ, सूर्य- सूर्य सूर्य, अनल- अग्नि अग्नि, अनिलानाम् तथा वायुने और वायुको, विसर्गः उत्पन्न करवा उत्पन्न करना;

8-(4). Of the vata moving about in the universe in a disturbed condition, the following are the works:—

The are:— the grinding down of the peaks of the mountains, the uprooting of trees, the churning up of the seas, the upsurging of the lakes, the reversing of the courses of the rivers, the quaking of the earth, the inflation of the rain-clouds, the releasing of snow, thunder, dust, sand, fish, frogs, snakes, alkaline substances, blood, stones and lightning, the un-

settlement of the six seasons, the retardation of the crops, the visitation of the pestilences, the destruction of all things create, the releasing of the wrath of the clouds, sun, fire and wind, which marks the end of a world-cycle of four ages.

वायोः प्रभावः—

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥८॥

स हि वणी ते फिर भी वह, भगवान् भगवान् वायु भगवान् वायु, प्रभवः च उत्पत्तिनु करवु उत्पत्तिका कारण, अव्ययः च अव्यय अक्षय, भूतानाम् प्राणुओनां प्राणियोंका, भावाभावकरः उत्पत्ति तथा नाश करनार उत्पादक तथा नाशक, सुख- सुख सुख, असुखयोः अने दुःखोने। अने दुःखका, विधाता विधाता विधाता, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, यमः यम यम, नियन्ता नियन्ता नियन्ता, प्रजापतिः प्रजापति प्रजापति, अदितिः अदिति (अहिंस्य) अदिति (अहिंस्य), विश्वकर्मा विश्वकर्मा विश्वकर्मा, विश्वरूपः विश्वरूप विश्वरूप, सर्वगः सर्वत्र गति करनार सर्वत्रगामी, सर्वतन्त्राणाम् तथा सर्व कर्मोने। तथा सब कर्मोंका, विधाता विधाता विधाता, भावानाम् पदार्थोभां सब पदार्थोंमें, अणुः अणुस्वरूप अणुरूप, विभुः समर्थ समर्थ, विष्णुः तथा सर्वव्यापक छे तथा सर्वव्यापक है, भगवान् वणी भगवान् और भगवान्, वायुः एव वायु ७३ वायु ही, लोकानाम् यौद होडा उपर चोदह कोनोंको, क्रान्ता आकम्पण करनार आक्रमण करनेवाला है ॥८॥

8. He (Vata) is God, the Author, and Everlasting One, the maker and unmaker of creatures, the dispenser of happiness and misery, death, the ruler of the underworld, the contro-

८. भावाभावकरः—भावानामभावकरणम् (इ.)

ller, the lord of creatures, the undivided one, the universal artificer, the omniform, the omnipervading, the disposer of all processes, the ultimate constituent of all existence, the omnipresent, the immanent, the outstripper of all the worlds; Vata alone is God."

अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः-

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच-यद्यप्येवमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति मिषग्विद्यायां; मिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

तत् ते उस, वार्योविद- वार्योविदं वार्योविदका, वचः वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर, मरीचिः मरीचिओ मरीचिने, उवाच उवाचुं कहा, यदि अपि ओ उ यद्यपि, एतत् ओ यह, एवम् ओम् ओ ही है, मिषग्विद्यायाम् आयुर्वेदम् आयुर्वेदमे, अस्य आ इस, अर्थस्य विषयने विषयको, वचने उहेवाभां कहनेमें, विज्ञाने वा अथवा ज्ञानेवाभां या जाननेमें, किम् शुं क्या, सामर्थ्यम् प्रयोगेन प्रयोजन, अस्ति ओ? है?, मिषग्विद्याम् वैद्यविद्याने आयुर्वेदको, अधिकृत्य अनुलक्षीने लक्ष्य रखकर, इयम् आ यह, कथा वात कथा, प्रवृत्ता इति शब्द उ प्रवृत्त हो रही है ॥ ९ ॥

9. After hearing this dissertation of Varyovida, Mareechi observed: "No doubt this is so; but what is the purpose of either retaining or acquiring such information in the course of a medical discussion; for it is in connection with the science of medicine that this discussion has arisen."

११ मरीचिः-मरीचिः (ब. ज. स. त.)

१२ अर्थस्यास्य-अस्यार्थस्य (ग.)

१३ सामर्थ्यमस्ति-सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् (ब.)

१४ प्रवृत्तेति-प्रवर्तते (ब.)

वार्योविदकृतं तत्र समाधानम्—

वार्योविद उवाच-मिषक् पवनमतिबलमति-परुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययमयात्;

वार्योविदः वार्योविद वार्योविदने, उवाच ओवा कहा, मिषक् वैद्य चिकित्सक, पवनम् वायुने वायुको, अतिबलम् प्रयत्न अतिबलयुक्त, अतिपरुषम् अति उद्वेग अतिकठोर, अतिशीघ्रकारिणम् अतिशीघ्रकारी अतिशीघ्रकारी, आत्ययिकम् अत्यय आत्ययिक, न अनुनिशम्येत् चेत् ओ न आशु ओ यदि न जाने तो, अत्ययभावाद् नाशने अत्यय उपस्थित था। बाधाये उत्पन्न होनेके भयसे, प्राक् पहलेसे, पहलेसे, एव ओ ही, अभिरक्षितुम् संरक्षवाने बचानेके लिए, अतिप्रयतः अतिप्रयत्नशील अर्ध अतिप्रयत्नशील हो कर, सहसा ओउद्वेग सहसा, प्रकुपितम् प्रकुपित अर्धेला कुपित हुए, एनम् ओ वायुने इस वायुको, अग्रे आगे उपर आगे, कथम् कैसी रीति कैसे, अभिधास्यति उही शब्द कह सकेगा;

10-(1). Said Varyovida: "If the physician is unable to predict the destructive vata, exceedingly strong, exceedingly fierce, and exceedingly swift-moving, how can he, withstanding all his vigilance forestall its sudden outburst, with a view to safeguarding (the people) from the threat of destruction?"

वार्योर्यथार्थां स्तुतिरपि भवत्यारोग्यात् बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

वार्योः वायुनी वायुकी, यथार्थां यथार्थं यथार्थ, स्तुतिः स्तुति स्तुति, अपि पक्षु मी, आरोग्याय आरोग्य, बल- बल बल, वर्ण- तथा वलुनी और वर्णकी, विवृद्धये वृद्धि वृद्धि, वर्चस्वित्वाय तेजस्विता तेजस्विता, उपचयाय पुष्टि पुष्टि, ज्ञान- ज्ञान ज्ञानकी, उपपत्तये प्राप्ति प्राप्ति, परम् तथा अर्थात् तथा अत्यन्त श्रेष्ठ

આયુઃ- આયુષ્મની આયુકી, પ્રકર્ષાવ ચ્ હતિ દીર્ઘતા માટે વીર્યતાકે લિપ્, મવતિ લેખ્ય છે હોવી છે ॥૧૦॥

10. Besides, a truthful panegyric of vata, in itself, tends to freedom from disease, to increase of strength and complexion, to body-lustre, to growth, to the attainment of knowledge and to the blessing of optimum longevity”.

શરીરાન્તર્ગતસ્ય કુપિતાકુપિતસ્ય પિત્તસ્ય શુભાશુભકરત્વમ્ —

મરીચિરુવાચ—અગ્નિરેવ શરીરે પિત્તાન્તર્ગતઃ કુપિતાકુપિતઃ શુભાશુભાનિ કરોતિ;

મરીચિઃ મરીચિ મરીચિને, ઉવાચ યોગ્યા કહા, શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, પિત્તાન્તર્ગતઃ પિતાશયની અંદર રહેલો પિતાશયને અન્તર્ગત, કુપિત- કુપિત કુપિત, અકુપિતઃ અને અકુપિત ઓર અકુપિત, અગ્નિઃ અગ્નિ અગ્નિ, એવ જ હી, શુભ- શુભ શુભ, અશુભાનિ તથા અશુભ કાર્યોને તથા અશુભ કાર્યોનો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ;

11-(1). Mareechi said: “It is Agni (Fire) alone that, located in the pitta, gives rise to good and evil consequences according as it is in a normal or abnormal condition.

તથા—પક્ષિમપત્તિં દર્શનમદર્શનં માત્રા-માત્રત્વમૂષ્મણઃ પ્રકૃતિવિકૃતિવર્ણો શૌર્યં મયં ક્રોધં હર્ષં મોહં પ્રસાદમિત્યેવમત્તીનિ ચાપરાણિ દુન્દ્વાનીતિ ॥ ૧૧ ॥

તત્થ વથા જેમ કે પક્ષિમ્ પચન કરવું અજ્ઞકો પચાના, અપક્ષિમ્ પચવા ન દેવું ન પચાના, દર્શનમ્ દર્શન દેખના, અદર્શનમ્ અદર્શન ન દેખના, ઝૂષ્મણઃ ઊષ્માનું શરીરની ઝૂષ્માકા, માત્રામાત્રત્વમ માત્રામાં હોવું અને ન હોવું માત્રામાં રહના ઓર ન રહના, પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિમય પ્રાકૃત, વિકૃતિ- તથા વિકૃતિમય ઓર વિકૃત, વર્ણો વર્ણ વર્ણ, શૌર્યં શૌર્ય શૌર્ય,

મરીચિ—મારીચિ (ગ. વ. જ. જ. ત.)

મયમ્ ભય મય, ક્રોધમ્ ક્રોધ ક્રોધ, હર્ષમ્ હર્ષ હર્ષ, મોહમ્ મોહ મોહ, પ્રસાદમ્ પ્રસાદ પ્રસન્નતા, હતિ એવમ્ આદીનિ આ અને એવાં એ ઓર હસ પ્રકારકે, અપરાણિ ચ બીજાં અન્ય સી, દુન્દ્વાનિ હતિ દુન્દ્વો દુન્દ્વ ॥ ૧૧ ॥

11. These consequences are digestion and indigestion; vision and loss of vision; the normality and abnormality of temperature; the healthy and diseased look; intrepidity and fear, anger and delight, confusion and lucidity, and such other pairs of opposite qualities.

શરીરાન્તર્ગતસ્ય કુપિતાકુપિતસ્ય શ્લેષ્મણઃ શુભાશુભકરત્વમ્—

તત્કુત્વા મરીચિવચઃ કાપ્ય ઉવાચ - સોમ એવ શરીરે શ્લેષ્માન્તર્ગતઃ કુપિતાકુપિતઃ શુભાશુભાનિ કરોતિ;

તત્ તે હમ, મરીચિવચઃ મરીચિનું વચન મરીચિકે વચનકો, કુત્વા સાંભળીને મનકર, કાપ્યઃ કાપ્ય કાપ્યને, ઉવાચ યોગ્યા કહા, શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, શ્લેષ્માન્તર્ગતઃ શ્લેષ્માશયમાં રહેલો કષ્ટકે આશયમાં રહા હુઆ, કુપિત- કુપિત કુપિત, અકુપિતઃ કે અકુપિત વા અકુપિત, સોમઃ સોમ સોમ, એવ જ હી, શુભ- શુભ શુભ, અશુભાનિ તથા અશુભ કાર્યોને તથા અશુભ કાર્યોનો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ;

12-(1). Hearing this statement of Mareechi, Kapya said, “It is Soma (the water-element) alone, located in the Kapha of the body, that gives rise to good and evil consequences, according as it is in normal or abnormal condition.

૧૨. મરીચિ—મારીચિ (વ. જ.)

,, કાપ્ય—કાદયપ (ક.)

,, સોમ એવ—વરુણદેવતા સોમ એવ (જ.)

તથા—દાર્ઘ્યં શૈથિલ્યમુપચયં કાર્શ્યમુત્સા-
દ્દમાલસ્યં વૃષતાં ક્લીષતાં જ્ઞાનમજ્ઞાનં બુદ્ધિ-
મોહમેઘમાદીનિ ચાપરાણિ દ્વન્દ્વાનીતિ ॥ ૧૨ ॥

તત્ તથા જેમકે જેસે કિ, દાર્ઘ્યમ્ શરીરની દૃઢતા
શરીરની દૃઢતા, શૈથિલ્યમ્ શિથિલતા શિથિલતા, ઉપચયમ્
પુષ્ટિ પુષ્ટિ, કાર્શ્યમ્ કૃશતા કૃશતા, ઉત્સાહમ્ ઉત્સાહ
ઉત્સાહ, આલસ્યમ્ આલસ્ય આલસ્ય, વૃષતામ્ પ્રભેત્પાદક
શક્તિ વૃષતા, ક્લીષતામ્ નપુંસકતા નપુંસકતા, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન જ્ઞાન, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાન, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિ બુદ્ધિ,
મોહમ્ મોહ મોહ, એવમાદીનિ આ અને એવાં એ ઓર
ઇવ પ્રકારકે, અપરાણિ ચ બીજાં અન્ય મી, દ્વન્દ્વાનિ
દ્વિ ૬-૬૦ દ્વન્દ્વો ॥ ૧૨ ॥

12. These are : compactness and
flabbiness, plumpness and emaciation,
zest and lassitude, virility and impo-
tence, knowledge and ignorance,
understanding and stupefaction, and
such other pairs of opposite qualities”.

સર્વેવામેવ વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં પ્રભુત્વમિતિ આત્રેયકૃતં સમાધાનમ્—

તત્ક્રુત્વા કાપ્યવચ્ચો ભગવાન્ પુનર્વસુરાત્રેય
ઉવાચ—સર્વે એવ ભવન્તઃ સમ્યગાહુરન્યત્રૈકાન્તિ-
કથચનાત્.

તત્ તે ઉસ, કાપ્યવચ્ચઃ કાપ્યવચ્ચ વચ્ચ કાપ્યવચ્ચન,
ક્રુત્વા સાંભળીને સુન કર, ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન,
આત્રેયઃ આત્રેય આત્રેય, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુ પુનર્વસુને,
ઉવાચ એવા કહા, એકાન્તિક- એકનિશ્ચયાત્મક એક-
નિશ્ચયાત્મક, વચનાત્ વચ્ચ વચ્ચનકો, અન્યત્ર સિવાય
જોડકર, સર્વે એવ આપ સર્વજ્ઞ આપ સર્વ હી, સમ્યક્ ઠીક
ઠીક, આહુઃ કહો એ કહતે હૈં;

13-(1). Hearing this statement of
Kapyā, the worshipful Punarvasu, the
son of Atri, said : “All of you have
spoken rightly except as to your
making exclusive claims.

૧૨. મોહમેઘમાદીનિ-મોહમિત્યેવમાદીનિ (છ.)

૧૩. કાપ્યવચ્ચઃ-કાશ્યવચ્ચો (દ.)

સર્વે એવ જલુ વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રકૃતિ-
ભૂતાઃ પુરુષમવ્યાપન્નેન્દ્રિયં બલવર્ણસુખોપપન્નમા-
યુષા મહતોપપાદયન્તિ સમ્યગેવાચરિતા ધર્માર્થ-
કામા ઇવ નિઃશ્રેયસેન મહતા પુરુષમિહ ચામુર્ગિમશ્ચ
લોકે;

સમ્યક્ એવ આરી રીતે સમ્યક્ રૂપસે હી, આચરિતાઃ
આચરેલા અનુષ્ઠિત કિયે હુએ, ધર્મ- ધર્મ ધર્મ, અર્થ-
અર્થ અર્થ, કામાઃ કામ કામ, ઇવ જેમ જેસે, પુરુષમ્
પુરુષને પુરુષકો, મહ આ દોકમાં હસ લોકમેં, અમુષ્મિન્
ચ અને પર ઓર પર, લોકે દોકમાં લોકમેં, મહતા
મહાન મહાન, નિઃશ્રેયસેન કલ્યાણયુક્ત કલ્યાણસે યુક્ત,
ઉપપાદયન્તિ કરે એ કર દેતે હૈં, (તથા તેમ વૈસે),
પ્રકૃતિભૂતાઃ પોતપોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા અપની
અપની પ્રકૃતિમેં રહે હુએ, સર્વે બધા સે સર્વ, એવ જલુ
જ હી, વાત- વાત વાત. પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણઃ તથા
તથા કફ, અવ્યાપન્ન- વિકાર નહિ પામેલી અવિકૃત,
ઇન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિયોવાળા ઇન્દ્રિયવાલે, બલ- તથા બલ
તથા બલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુખ- અને સુખથી ઓર
સુખસે, ઉપપન્નમ્ સંપન્ન યુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને પુરુષકો,
મહતા દીર્ઘ દીર્ઘ. આયુષા આયુષ્યથી આયુસે, ઉપપાદ-
યન્તિ યુક્ત કરે એ યુક્ત કરતે હૈં,

13-(2). To be correct, it is all the
three—vata, pitta and kapha, in their
normal condition that combine to
make a man whole of his senses, pos-
sessed of strength, good complexion,
and ease, and assured of great longev-
ity, even as the triad of Dharma,
Artha and Kama, when properly cheri-
shed, secure for him the highest good
both here and in the other world.

વિકૃતાસ્ત્વેનં મહતા વિપર્યયેનોપપાદયન્તિ
ઋતવશ્ચય ઇવ વિકૃતિમાપન્ના લોકમશુભેનોપ-
ઘાતકાલ ઇતિ ॥ ૧૩ ॥

વિકૃતિમ્ વિકૃત વિકૃતિકો, આપન્નાઃ થયેલી પ્રાપ્ત
હુઈ, ત્રયઃ ત્રણે ત્રીનો, ઋતવઃ ઋતુઓ ઋતુ, ઇવ જેમ

૧૩. સમ્યગેવ-સમ્યગિવ (છ.)

जैसे, कोकम् आ श्लोकने इस कोकको, उपपादयन्ति प्रथम समये प्रलयके समय, अशुभमेव अशुभथी अशुभसे, उपपादयन्ति युक्त करे छे युक्त करती है, (तथा तेभ वैते), विहृताः विहृत थयेला वात, पित्त तथा कफ विहृत हुए वात - पित्त और कफ, तु वणी तो, एनम् आ पुनपने इस पुरुषको, महता महान महान, विपयंयेण अरुप आयुष्य वगेरे अनर्थथी अल्प आयु आदि अनर्थसे, उपपादयन्ति इति युक्त करे छे युक्त करता है ॥ १३ ॥

13. (The same three) if rendered morbid, bring upon the man great tribulation, just as the three seasons, grown abnormal (afflict) the world with evil at the time of destruction.

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयना आत्रेयके, तत् ते उस, वचनम् वचनने वचनको, सर्वे अधा सब, एव न ही, ऋषयः ऋषिओओ ऋषिओने, अनुमेनिरे अनुमति आपी अनुमति दी, अभिननन्दुः च इति आने वभाएयुं और उसकी प्रशंसा की ॥ १४ ॥

14. All the sages approved and applauded the words of the worshipful Atreya.

भवति चात्र—

तदात्रेयवचनः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

जत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक छे के श्लोक है कि, सुराः देवताओ देवों, इन्द्र धन्द्रना इन्द्रके, वचनम् वचनने वचनको, तथा नेवी रीते स्वीकारे छे तथा वभाओ छे जिस तरह स्वीकार करते है और अभिनन्दन देते है, तथा तेवी रीते उसी तरह, सर्वे अधा सब, एव न ही, ऋषयः ऋषिओओ ऋषिओने, तत् ते उस, आत्रेय- आत्रेयनां आत्रेयके, वचनः वचनने वचनको, श्रुत्वा सांभली सुनकर, अनुमेनिरे स्वीकारा, अभिननन्दुः आने वभाएयुं और अभिनन्दन दिया ॥ १५ ॥

Here is a verse again —

15. Hearing the award of Atreya, all the sages received and applauded it, just as the gods (received and applaud) the words of Indra (the Chief of the gods).

अध्यागार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥

तत्र आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकौ छे श्लोक छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वायोः वायुना वायुके, षड् छ छः, गुणाः गुणो गुण, द्विविधः दो प्रकारके, दो प्रकारका, हेतुः हेतु हेतु, विविधम् विविध विविध, कर्म कर्म कर्म, पुनः आने वणी और, यत् ने जो, चतुर्विधम् चार प्रकारके चार प्रकारके, कर्म कर्म कर्म, कफपित्तयोः च आने कफ तथा पित्तनां और कफ और पित्तके, पृथक् भिन्न भिन्न भिन्न भिन्न, (कर्म कर्म कर्म) ॥ १६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

16. The six characteristics, the dual affecting factors, the multifarious activity and the four distinct functional variations of vata, individual actions of kapha and pitta;

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

महर्षीणाम् महर्षिओओ महर्षियोंका, या ने जो, मतिः मत मन, या च आने ने और जो, पुनर्वसु- पुनर्वसुने पुनर्वसुका, मतिः मत मत, तत् ते उस, सर्वम् सर्वन् सबको, वातस्य कलाकलीये आ 'वात' कलाकलीय' अध्यायमां इस 'वातकलाकलीय' अध्यायमें, संप्रकाशितम् सारी रीते प्रकाशन कर्युं छे अच्छी तरहसे प्रकाशित किया है ॥ १७ ॥

* 17. the opinion of the great sages and that of Punarvasu (concerning these matters); all this has been set forth in this chapter on "The salutary and unsalutary influences of Vata"

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥१२॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २थेला अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, वातकलाकलीयः 'वातकलाकलीय'
'वातकलाकलीय', नाम नामने नामका, द्वादशः बारमे
बारहवाँ, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण थये
समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, निर्देशचतुष्कः त्रीने
निर्देशरूप विषयवाला बार अध्यायाने समूह संपूर्ण
थये तीवरा निर्देशविषयक चार अध्यायोंका समूह
समाप्त हुआ ॥३॥

12. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata" is completed.

3. Thus the tetrad of special chapters is completed.

अयोदशोऽध्यायः ।

तेरमे अध्याय अध्याय तेरहवाँ Chapter XIII

स्नेहाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः स्नेहोऽथी अथ आगे, स्नेहाध्यायम्
'स्नेहाध्याय' नाममा अध्यायं 'स्नेहाध्याय' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेणुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "Oleation Procedure".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्नेहमधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नाः —

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्यात-संख्येयैः अलुवा थेअ आत्मादिनुं तत्त्व
नेओथे अलुदी दीधुं छे थेवा जानने योग्य पदार्थको
जिन्होंने जान लिया है वेसे, सांख्यैः सह ज्ञान्दीओनी
साथे तत्त्वज्ञानियोंके साथ, आसीनम् भेटेला बैठे हुए,
पुनर्वसुम् पुनर्वसुने भगवान् पुनर्वसुसे, वह्निवेशः अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, जगद्-जगतना जगतक, हितार्थम्
हितार्थे हितके लिए, स्वसंशयम् पोताने संशय अपने
संशयको, पप्रच्छ पूछथे पूछा ॥ ३ ॥

3. Unto, Punarvasu seated in the company of the masters of the numerical metaphysics (Sankhya), who had counted all the existing categories of truth, Agnivesa put his question having in his view the world's welfare.

कियोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥४॥

स्नेहाः स्नेहो स्नेहोकी, किम् - योनयः क्या आधा-
कारुवाणा छे? योनि (आधारकारणों) क्या है?, कति
स्नेह उहेला छे? स्नेह कितने हैं? पृथक् च अने पृथक्
पृथक् पृथक्, के स्नेह-गुणाः स्नेहना शा शुद्धा छे?
स्नेहके गुण क्या है? के काश्च-अनुपाने स्नेहपानना

८. काश्च विचारणाः—कास्य विचारणा (ग.)

१२. श्लोकस्थाने-सूत्रस्थाने (झ.)

काले अने अनुपान कथां छे? स्नेहपानके काल और अनुपान क्या है? कस्य कथा कथा स्नेहना किस किस स्नेहकी, कति डेटली डेटली कितनी कितनी, का: च अने कर्ष कर्ष और कौन कौन, विचारणा: विचारणा छे? विचारणा है? ॥ ४ ॥

4. What are the sources of unctuous substances? How many groups of unctuous substances are there? What are the properties of each group of unctuous substance? What is the season and what are the corrigents of each of them? How many and what are their preparations?

कति मात्रा: कथंमाना: का च केषूपदिश्यते ।

कस्य केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ५ ॥

कति मात्रा: स्नेहनी डेटली मात्रा छे स्नेहकी कितनी मात्राएं हैं, कथंमाना: डेटली परिमाणवाणी छे इनका क्या परिमाण है, का च अने कर्ष मात्रा कौन मात्रा, केषु कथा कथा रोगोभां किन किन रोगोंमें, उपदिश्यते कहेवाभां आवी छे कही जाती है, कः च स्नेह: अने कथे स्नेह कौनसा स्नेह, केभ्य: डेने किनके लिए, हित: हितकर छे? हितकर है? स्नेहने च स्नेहना स्नेहनेमें, कः शे। कस्य, प्रकर्ष: कालनी अवधि छे? कालकी अवधि है? ॥ ५ ॥

5. How many kinds are there of doses and how are they measured? Which dose is recommended in which case? Which group of unctuous substance is beneficial to whom? What is the maximum period of administration?

स्नेहा: के के न च क्षिप्वाक्षिग्धातिक्षिग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥ ६ ॥

६. क्षिप्वाक्षिग्धा-स्नेहाक्षिग्धा (व.)

॥ जीर्णे कि-कि जीर्णे (ग.)

के स्नेहा: स्नेहने शे। च डे। छे? कौन स्नेहके योग्य है?, के च न अने डे। नथी? और कौन नहीं?, स्निग्ध- स्निग्ध सम्यक् स्निग्ध, अस्निग्ध- अस्निग्ध अस्निग्ध, क्षतिस्निग्ध- अने अतिस्निग्धनां और अति- स्निग्धके, लक्षणम् किम् लक्षण शीं छे? लक्षण क्या है?, पानात् स्नेहपानथी स्नेहपानसे, प्रथमम् पहेलां पूर्व, पीते स्नेह पीधा पछी स्नेह पीनेपर, जीर्णे च तथा स्नेह पथी अथ त्पारे और स्नेहके जीर्ण होने पर, किम् शुं क्या, हित-अहितम् हितकर अने अहितकर छे? पथ्य और अपथ्य है? ॥ ६ ॥

6. Who are fit for oleation and who are not? What are the signs of successful oleation, under oleation and over oleation? What is wholesome or unwholesome before, after and on full digestion of the potion of unctuous substance?

के मृदुक्रकोष्ठा: का व्यापदः सिद्ध्यश्च का: ।

अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥

मृदु- मृदु मृदु, क्रकोष्ठा: अने क्रू डे। वा। और क्रू कोष्ठवाले, के डे। छे? कौन हैं?, व्यापदः स्नेहना उपद्रवे स्नेहके उपद्रव, का: कथा छे? कौनसे हैं? सिद्ध्य: च तेना निवारणुभां साधनभूत औषधि उनके निवारणमें साधनभूत औषधों, का: शीं छे कौनसी हैं, अच्छे संशमन संशमन, संशोधने च एव तथा संशोधनभां तथा संशोधनमें, स्नेहे स्नेहने। स्नेहका, का वृत्ति: कथे उपचार करवे कौनसा उपचार करना, इष्यते छे छे? इष्य है? ॥ ७ ॥

7. Who are soft-bowelled and who are hard-bowelled? What are the complications likely to arise and what are their remedies? What is the regimen to be observed in simple and purificatory oleation?

७. अच्छे संशोधने चैव-शोधने प्रशमे चैव (व.)

विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
 कोहस्यामितविज्ञानं ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥८॥

विचारणाः स्नेहनी विचारणा विचारणाएं, केषु कथां किमने, केन अने देवी और किस, विधिना रीते विधिते, योज्याः ३२वीं ओष्ठो बरतनी चाहिए, अमितविज्ञान अमित ज्ञानवाणा अगाधज्ञानी, प्रभो हे प्रभो हे प्रभो, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहके, तत् ते उस, ज्ञानम् ज्ञानने ज्ञानको, वेदितुम् अलुप्तानं जानना, इच्छामि दुं धृष्टुं धुं मैं चाहता हूं ॥ ८ ॥

8. Who should be given the preparations of unctuous substances? What is the method? O, Lord! possessed of immeasurable knowledge, I desire to know the full science of oleation.

कोहस्य द्विविधा योनिः —

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
 कोहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥९॥

अथ त्या२५छी उसके बाद, तत्संशयच्छेत्ता ते संशयना ७२७६६ उस संशयको नाश करनेवाले, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ भगवान पुनर्वसुने, प्रत्युवाच प्रत्युत्तर आये उत्तर दिया, सौम्य हे सौम्य हे सौम्य, स्थावर-स्थावर स्थावर, जङ्गमा अने जंगम और जंगम, स्नेहानाम् स्नेहोनी स्नेहोकी, द्विविधा ओ ओ प्रकारनी ये दो प्रकारकी, योनिः येनि ओ योनि है ॥ ९ ॥

9. Then Punarvasu, the dispeller of doubts replied, "O, gentle one! the sources of unctuous substances are two—vegetable and animal".

स्थावरस्नेहस्थाशयाः —

तिलः प्रियालाभिषुकौ बिभीतक-
 क्षिन्नाभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।

८. विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो—नरेषु केषु

विधिना केन योज्या विचारणा (ध.)

११. ज्ञानम्—ज्ञानम् (ध. ड.)

९. सौम्य—वासो (ध. व.)

कुसुम्भबिल्वारकमूलकातसी-

निकोचकाक्षोडकरज्जशिमुकाः ॥ १० ॥

तिलः तिल, प्रियाल-अभिषुकौ आशेणी-अभिषुक प्रियाल-अभिषुक, बिभीतकः गडो बहेडा, क्षिन्ना भती दन्ती, अभया ६२३ हरड, एरण्ड-ओरंडो एरंड, मधूक-मडुओ महुआ, सर्षपाः सरसव तरसों, कुसुम्भ-कुसुभो कुसुम्भ, बिल्व-पीली बेल, आरक-आरु जरदाख, मूक-भूयानां पीन मूलीके बीज, अतसी-अतसी अलसी, निकोचक-अक्षु लकुच, काक्षोड-अभरीट अक्षरोट, करज-करं करंज, शिमुकाः सरगवानां पीन सहजनके बीज ॥ १० ॥

10. Til, buehanan's mango, abhi-shuka, beleric myrobalan, red physic nut, chebulic myrobalan, castor seeds, mohwah, rape seeds, safflower, bael, peach, garden radish, linseed, pistachio, wal-nut, Indian beech and moringa.

जङ्गमस्नेहस्थाशयाः —

कोहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
 स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृतामिव वसा
 स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

स्थावरसंज्ञिताः आ 'स्थावर' नामनां ये 'स्थावर' नामक, स्नेहाशयाः स्नेहनां उत्पत्तिस्थानो ओ स्नेहके उत्पत्तिस्थान हैं, तथा सपक्षिणः तथा पक्षीओ सहित तथा पक्षियों सहित, मत्स्यमृगाः मत्स्य अने पशुओ मत्स्य और पशु, जङ्गमाः स्युः ओ 'जंगम' नामनां स्नेहनां उत्पत्तिस्थानो ओ ये 'जंगम' नामक स्नेहोके उत्पत्तिस्थान हैं, तेषाम् दधि-तेओनां दही इनके दही, क्षीर-दूध दूध, घृत-घी घी, आमिषम् मांस मांस, वसा वसा वसा, मज्जा च अने मज्जनो और मज्जा भी, स्नेहेषु स्नेहोमां स्नेहोमें, उपदिश्यते गलुयामा आवे ओ गिने जाते हैं ॥ ११ ॥

१०. निकोचकाक्षोड—निकोठकाक्षोड (ख. च. ड. व. द.)

११. बिल्वारक—बिल्वारक (ध.)

११. काक्षोड—काक्षोड (ध.)

त्रयोदशः]

11. All these oil-yielding substances belong to the vegetable group while the animal sources of unctuous substances are fishes, beasts and birds. Their milk and curds, ghee, flesh, fat and marrow are prescribed in oleation procedure.

तिलतैलस्य गुणाः—

सर्वेषां तैलजानानां तिलतैलं विशिष्यते ।

बलार्थं स्नेहने चाऽथमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

सर्वेषाम् तैलजातानाम् सर्वे प्रकारानां तैलोभां सब प्रकारके तैलोमें, बलार्थं अ॥ भाटे बलके लिए, स्नेहने च अने स्नेहन भाटे तथा स्नेहनके लिए, तिल-तैलम् तैलजुं तैल तिलतैल, विशिष्यते अ॥ छे अ॥ छे है, विरेचने तु विरेचनभां तो विरेचनमें तो, एरण्डम् ओरऽपि तैल एरण्डतैल, अग्र्यम् अ॥ छे अ॥ छे है ॥ १२ ॥

12. Of all the kinds of vegetable oils, the til oil is considered the best for imparting strength and for oleation purposes; the castor oil is the best of purgatives.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

(कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।

कषायस्वादुतिक्तं च योजितं पित्तहन्त्रपि ॥ १३ ॥)

(एरण्डम् ओरऽपि एरण्ड, तैलम् तैल तैल, कटू-ष्णम् कटु-उष्ण कटु-उष्ण, वात-श्लेष्म- वात अने कक्षने वात और कफका, हृस्वम् हरनार नाशक, गुरु तथा गुरु छे तथा गुरु है, कषाय- अने कषाय एवं कषाय, स्वादु-भक्षुर स्वादु, तिक्तः च अने तिक्त द्रव्ये साधे और तिक्त द्रव्योके साथ, योजितम् भेगवत्वात् मिलाने पर, पित्तहन्त्र पित्तहर पित्तहर, अपि यक्षु छे भी है ॥ १३ ॥)

१२. विशिष्यते—प्रशस्यते (घ.)

(१). कटूष्णम्—खिन्धोष्णम् (ख. ग. ज. ड. घ.)

„ गुरु—परम् (ग.)

„ पित्तहन्त्रपि—पित्तहर्षपि (घ.)

(1. The castor oil is pungent, hot, heavy and curative of vata and kapha. In combination with astringent, sweet and bitter substances it also cures pitta).

सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्पिः धी घी, तैलम् तैल तैल, वसा वसा वसा, मज्जा अने मज्जाने और मज्जा, सर्वस्नेह- सर्व स्नेहोभां सब प्रकारके स्नेहोंमें, उत्तमाः उत्तम उत्तम, मताः मान्यां छे माने हैं, एषु च एव अने आ स्नेहोभां और इन स्नेहोंमें, सर्पिः धी घी, संस्कारस्य अ॥ अ॥ द्रव्यना संस्कारार्थी आवेक्षा गुणाने दूसरे द्रव्यके संस्कारसे प्राप्त हुए गुणोंको, अनुवर्तनात् पालाना गुणाने छे अ॥ अ॥ अ॥ धारण करवाथी अपने गुणोंका त्याग नहीं कर धारण करनेसे, उत्तमम् सर्वथा उत्तम छे उत्तम है ॥ १३ ॥

13. Ghee, oil, fat and marrow are considered the best amongst all the unctuous substances; amongst these again, owing to peculiar adaptability in pharmaceutic preparations, ghee is the best.

घृतस्य गुणाः—

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥

घृतम् धी घी, पित्त-अनिल- पित्त तथा वायुने पित्त और वायुको, हरम् हरनारुं छे नष्ट करनेवाला है, रस-शुक्र-रस-वीर्य रस-शुक्र, ओजसाम् अने ओजसने आर ओजके लिए, हितम् हितकर छे हितकर है, निर्वापणम् दाहशामक छे दाहशामक है, मृदुकरम् शरीरन कोमल करनार छे शरीरका मृदु करनेवाला है, स्वर-वर्ण- अने स्वर तथा वायुने, एवं स्वर और वर्णको, प्रसादनम् निर्माण अनावनार छे निर्माण करनेवाला है ॥ १४ ॥

१३. एषु चैवोत्तमम्—पञ्चस्नेहोत्तमम् (ख. ग. ज.)

14. Ghee is curative of pitta and vata, is beneficial to nutrient body-fluid, semen and vital essence, is refrigerant, emollient and clarifies voice and complexion.

તૈલસ્ય ગુણા: —

મારુતપ્નં ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનં બલવર્ધનમ્ ।
સ્વચ્ચયમુષ્ણં સ્થિરકરં તૈલં યોનિવિશોધનમ્ ॥૧૫॥

તૈલમ્ તેલ તિલતૈલ, મારુતપ્નમ્ વાતહર છે વાત-
હર છે, ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનમ્ અને શ્લેષ્મવર્ધક નથી ઓર
કફકર્ધક નહીં છે, બલવર્ધનમ્ તે બલવર્ધક વહ બલ-
વર્ધક, સ્વચ્ચયમ્ ત્વચ્ચાને હિતકર ત્વચ્ચાકે લિષ્ઠ હિતકારી,
ઝળમ્ ઉષ્ણ ઝળ, સ્થિરકરમ્ સ્થિરતાકર સ્થિરતાકારક,
યોનિવિશોધનમ્ અને યોનિવિશોધક છે એવં યોનિ-વ-
શોધક છે ॥ ૧૫ ॥

15. Vegetable oil is curative of vata, does not increase kapha, improves strength, is a dermic tonic, hot, stabilizing, and a vaginal depurative.

વસાયા: ગુણા: —

વિદ્ધમગ્નાહતઞ્નપ્રયોનિકર્ણશિરોરુજિ ।
પૌરુષોપચયે સ્નેહે વ્યાયામે સ્નેહ્યતે વસા ॥૧૬॥

વિદ્ધ- વેધ વેધ, મગ્ન- ભંગ મંગ, મગ્નાહત- આઘાત
આઘાત, ઞ્ન- ભંગ મંગ, યોનિ-કર્ણ-શિર: યોનિ, કર્ણ
તથા માથાના યોનિ, કર્ણ તથા શિરકે, રુજિ રોગમાં રોગમે,
પૌરુષ-ઉપચયે પુરુષાતનની વૃદ્ધિમાં પૌરુષકી વૃદ્ધિમે, સ્નેહે
સ્નેહનમાં સ્નેહનમે, વ્યાયામે ચ અને વ્યાયામમાં તથા
વ્યાયામમે, વસા વસા વસા, હૃદ્યતે હૃદ્ય છે હૃદ્ય છે ॥ ૧૬ ॥

16. Animal fat is indicated in wounds, fractures, trauma, prolapse of uterus, ear-ache and head-ache, for increasing virility, as also in oleation procedures and after exercise.

૧૫. ન ચ-શ્લેષ્મિ (૫.)

,, સ્વચ્ચ-ચ્ચ (૫.)

મજાયા: ગુણા: —

બલશુક્રરસશ્લેષ્મમેદોમજાવિવર્ધન: ।

મજા વિશેષતોઽસ્ત્રાં ચ બલકૃત્ સ્નેહને હિત: ॥૧૭॥

મજા મજા મજા, બલ- બલ, શુક્ર- વીર્ય
વીર્ય, રસ- રસ રસ, શ્લેષ્મ- કફ, મેદ: - મેદ મેદ,
મજા- તથા મજાને એવં મજાકો, વિવર્ધન: વધારનાર છે
વઢાતી છે, વિશેષત: ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, અજ્ઞામ્
અસ્થિઓના અસ્થિઓકો, બલકૃત્ બળને કરનાર છે
બલ લેનેવાલી, સ્નેહને ચ અને સ્નેહનમાં તથા સ્નેહનમે,
હિત: હિતકર છે હિતકારી છે ॥ ૧૭ ॥

17. Marrow increases strength, semen, nutrient body-fluid, kapha, fat and marrow. It is especially good in increasing the strength of the bones and in oleation procedure.

સર્પિરાશીનાં પાનકાલા: —

સર્પિ: શરદિ પાતવ્યં વસા મજા ચ માધવે ।

તૈલં પ્રાવૃષિ નાત્યુષ્ણશીતે સ્નેહં પિબેન્નર: ॥૧૮॥

શરદિ શરદ ઋતુમાં શરદ ઋતુમે, સર્પિ: ધી વી,
પાતવ્યમ્ પીવું બેઈએ પીના ઢાહિષ, માધવે વસંત
ઋતુમાં વસન્ત ઋતુમે, વસા વસા વસા, મજા ચ તથા
મજા પીવાં બેઈએ તથા મજા પીની ઢાહિષ, પ્રાવૃષિ
તૈલમ્ તથા પ્રાવૃષમાં તેલ પીવું બેઈએ તથા પ્રાવૃષમે
તૈલ પીના ઢાહિષ, અત્યુષ્ણ- અત્યંત ઉષ્ણ અત્યન્ત ઝળ,
શીતે અને અત્યંત શીતકાલમાં વ અત્યન્ત શીતકાલમે,
નર: માણસે મનુષ્યકો, સ્નેહમ્ સ્નેહ સ્નેહ, ન પિબેન્
ન પીવે બેઈએ ન પીના ઢાહિષ ॥ ૧૮ ॥

18. Ghee should be quaffed in the autumn, fat and marrow in the spring and oil in the first rains. A man should not take oleation during the very hot and the very cold seasons.

૧૭. મેદોવિવર્ધન:—મજાવિવર્ધન: (ક.)

स्नेहपाने कालमेवोऽधिकारिमेदवः—

वातपित्ताधिको रात्राहुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेष्वाभलमास्करे ॥१९॥

वातपित्त- वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिकः च अधिकतावाला अधिकतावाला, नरः मनुष्ये पुरुष, उष्णे अपि उष्णकालमां पक्ष उष्णकालमें भी, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, पिबेत् स्नेह पीवे। स्नेहपान करे, श्लेष्माधिकः अने कफनी अधिकतावाला और कफकी अधिकता होने पर, शीते शीतकालमां शीतकालमें, अमल-भास्करे सूर्य निर्भण होय त्वारे सूर्यके निर्मल होने पर, दिवा दिवसे दिनके समय, पिबेत् स्नेह पीवे। स्नेह पीवे ॥१९॥

19. A man who has excess of vata and pitta may take the oleation dose at night even in very hot weather, and a man who has excess of kapha, may take it by day even during the cold season when the sun is clear and bright.

तन्नियमापालने दोषाः—

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।

मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥

अत्युष्णे वा शीष्म कालमां अत्यन्त उष्ण कालमें, वातपित्त- अथवा वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिकेन वा अधिकतावाला पुरुषे अधिकतावाले पुरुषने, दिवा वा दिवसे दिनके समय, पीतः पीधे। स्नेह पिया हुआ स्नेह, मूर्च्छाम् मूर्च्छां मूर्च्छां, पिपासाम् तृप्ति प्यास, उन्मादम् उन्माद उन्माद, कामलाम् वा अथवा कुभण। अथवा कमलाको, समीरयेत् पेदा करे छे पैदा करता है ॥ २० ॥

20. But if the oleation is taken in the day, either in the excessively hot season or the person suffering from excess of vata and pitta, it causes fainting, thirst, insanity or jaundice.

१९. श्लेष्माधिको-श्लेष्माधिके (क.)

२०. पिबेत्-पिबे वा (द.)

शीते रात्रौ पिबन् कोहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुरतां वा समृच्छति ॥२१॥

शीते शीत कालमां शीत कालमें, रात्रौ रात्रिमां रात्रिके समय, स्नेहम् स्नेहं स्नेहका, पिबन् पान करते। मनुष्य पान करता हुआ मनुष्य, अपि वा अथवा रात्रे अथवा रात्रिमें, स्नेहम् स्नेहं पान करते। स्नेहका पान करता हुआ, श्लेष्म- अधिकः कफनी अधिकतावाला। मालुस कफकी अधिकतावाला मनुष्य, आनाह आनाह, अरुचिम् अरुचि अरुचि, शूलम् शूल शूल, पाण्डुरताम् वा अथवा पाण्डुरतामे अथवा पाण्डुररोगको, समृच्छति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ २१ ॥

21. And if oleation is taken at night, either in the excessively cold season or by one suffering from excess of kapha, it causes obstipation, anorexia, colic or anemia.

स्नेहस्यानुपानम्—

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।

वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषुष्णमथाम्बु वा ॥२२॥

२१. पिबन्-पिबेत् (ग)

२२. वा समृच्छति-आसमृच्छति (घ.)

२२. एतच्छूलोकोनन्तरम्—

कट्यूकजंभापादास्थिवाते भोगितेपि च ।

पिबेत् प्राग्भोजनात् स्नेहं कट्यादीना बलावहम् ॥१॥

वातगुल्ममुदावर्तं प्लीहान परिकर्तिकाश्च ।

बोन्वशोवेदना चैव वातातीसारमेव च ॥ २ ॥

इन्ति वृष्यश्च वन्यश्च कायाश्लेष्म बलप्रदः ।

च्युतान् हरति दोषांश्च कृतः स्नेहावपीडकः ॥३॥

पिबेत् भोजनादूर्ध्वमूर्ध्वजगते गदे ।

बल तेनेन्द्रियाणां च वैमर्षं चोपजायते ॥ ४ ॥

कर्णमन्वाक्षिरःशुक्लमर्शित इनुसग्रहम् ।

प्रतिश्वाचं च कांसं च आसद्विक्लस्वरक्षणम् ॥ ५ ॥

नक्तान्धं तिमिरं चैव स्नेहो हन्तौर्ध्वजधिकः ।

बलीयस्तिक्तास्त्रिंसेष्यमानो निहन्ति च ॥ ६ ॥

रोगानेतान्तः पुंसो वैराग्यकारः परः ।

समसिन्धुन्दनो बृह्यो जीवो बृहस्पतिरा ॥ ७ ॥

श्लेष्मिकः पाठः (घ. घ.) दुस्तकयोः

घृते घी उपर घृतपानके पश्चात्, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी जल, अनुपेयम् पीवुं नैर्धये पीना चाहिए, तैले तेल उपर तेलपानके बाद, यूषः यूषं पान यूषका पान, शस्यते वभक्ष्यते प्रशस्त है, वसामज्जोः वसा तथा मज्जा उपर वसा और मज्जाके पीछे, तु तो तो, मण्डः स्यात् भंड पीवो नैर्धये मण्ड पीना चाहिए, अथवा सर्वेषु अथवा सर्व स्नेहो उपर अथवा सब स्नेहोंके ऊपर, उष्णम् अम्बु गरम पाणी पीवुं नैर्धये गरम जल पीना चाहिए ॥२२॥

22. Warm water should be drunk after the potion of ghee; soup is recommended after oil; rice water after fat and marrow; and warm water after all kinds of oleation doses.

स्नेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचारणाः—

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।

यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥२३॥

ओदनः च भात चावल, विलेपी विक्षेपी विन्नेपी, रसः भांसरस मांसरस, मांसम् भांस मांस, पयः दूध दूध, दधि दही दही, यवागूः यवागू यवागू, सूप-शाकौ च दाल-शाक दाल-शाक, यूषः यूष यूष, काम्बलिकः काम्बलिक, खडः च भंड खड ॥ २३ ॥

23. Cooked rice, thick gruel, meat juice, flesh, milk, curds, gruel, pulse-soup, vegetables, simple soup, curd-soup, curry-soup;

सक्तवस्तिपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।

भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥२४॥

सक्तवः सक्तु सत्तू, तिलपिष्टम् च तिलपिष्ट तिलपिष्ट, मद्यम् भक्ष्यं मद्य, तथा एव तथा तथा, लेहाः च लेह लेह, भक्ष्यम् भक्ष्य भक्ष्य, अभ्यञ्जनम् अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, वस्तिः अस्ति वस्ति, तथा तथा तथा, उत्तर-वस्तयः च उत्तरवस्ति उत्तरवस्ति ॥२४॥

24. roasted grain-flour, till-paste, wine, electuaries, eatables, inunction, enemata and vaginal douches;

गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तःकर्णाक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥२५॥

गण्डूषः गण्डूष गण्डूष, कर्णतैलम् च कर्णतैल कानोंमें तेल डालना; नस्तः- नस्त्युक्तम् नस्त्युक्तम्, कर्ण- डालनं तर्पणं कर्णतर्पण, अक्षितर्पणम् तथा आभनं तर्पणं और अक्षितर्पण, इति आभ इस तरह, एताः आ ये, स्नेहस्य स्नेहनी स्नेहनी, चतुर्विंशतिः चतुर्विंशतिः येत्वीस प्रकारनी चौबीस प्रविचारणाः उपपन्ना ये प्रविचारणायें हैं ॥ २५ ॥

25. gargles; ear-fill; nasal, aural and ocular medications—these twenty-four are the preparations used in oleation procedure.

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स मिषगृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥२६॥

यः ने जो, स्नेहः स्नेह स्नेह, तु तो तो, अच्छ-पेयः ओकरो २६२७ २६२४ भां पीवानो छे अकेला स्वच्छ रूपमें पिया जाता है, ताम तेने उसको, विचारणाम् विचारणा विचारणा, न आहुः कहेंता नहीं नहीं कहते, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहका, सः कल्पः ते उपपन्ने इस कल्पको, प्राथमकल्पिकः मुख्य प्रथमकल्प, मिषक वैद्यो छे चिकित्सकोंने, गृष्टः भा-थे छे माना है ॥२६॥

26. An unctuous substance taken purely by itself is not called a "preparation". It is the basis of all the preparations made of unctuous substances.

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिमिः ।

षड्मिश्रिषट्पिष्टा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥२७॥

एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

ओकर्तुंव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

२५.-नस्तः-नस्त्यं (ष त.)

„ कर्णाक्षि-कर्माक्षि (छ द.)

२६. मिषगृष्ट-मिषगृष्टिः (क. छ. घ.)

२७. संख्या-संख्याः (द.)

२८. पताः-पता (त.)

„ प्रविचारणा-प्रविचारणा. (घ.)

„ ओकर्तुं-सात्प्यर्तुं (झ. ड.)

समास-व्यास-भिहित अने पृथक् समस्त एवं व्यस्त, योनिभिः रूपभा भण्डेला रूपमें मिले हुए, षडभिः ७ छः, रसैः रसे। साथे रसोंसे, उपहितः शोभयेदो मिला हुआ, स्नेहः च स्नेह स्नेह, त्रिपष्टिषा त्रेसह त्रेमठ, संख्याम् संख्याने प्रकारको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, वेचलः च देवण अन्ध केवल अन्ध, एकः ओक प्रकारने। छे एक प्रकारका है, ओक-अभ्यास अभ्यास, ऋतु-ऋतु ऋतु, व्याधि-पुरुषान् व्याधि अने पुरुषने रोग और पुरुषोंको, जानता भणनारने देनार, स्नेहानाम् स्नेहोनी रनेहोंकी, एवम ओ रीतिर इम प्रकारसे, एताः आ ये, चतुःषष्टिः चोसह प्रकारनी चौमठ प्रकार की, प्रविचारणा कल्पना विचारणा प्रयोज्या प्रयोगे कर्त्तव्य शोभ्य प्रयोग योग्य, भवेन् छे है ॥ २७-२८ ॥

27-28. By a process of permutation and combination of the six categories of taste, oleation preparation makes sixty-three varieties while the sure draught of the unctuous substance added to it makes one more. Thus they make sixty-four preparations of oleation in all. They should be prescribed by the physician who is versed in recognising habitus, season, disease and vitality of the patient.

स्नेहस्य त्रिविधा मात्राः—

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥

प्रधाना प्रधान प्रधान, मध्यमा मध्यम मध्यम, ह्रस्वा अने ह्रस्व और ह्रस्व. स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा, जरां प्रति पथी ज्वामा पचनेमें, कृत्स्नम् संपूर्ण सम्पूर्ण, अहोरात्रम् दिवस अने रात्रि दिनरातकी, महः आषो दिवस दिनभरकी, अर्धाहम् च अने अर्धो दिवस और आधे दिनकी, प्रतीक्षते च छे छे प्रतीक्षा करती है ॥ २९ ॥

29. The maximum, moderate and minimum doses of oleation are the

quantities which take for their digestion twenty-four hours, twelve hours and six hours respectively.

इति तिष्ठः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां षण्णोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥

इति आभ इम तरह, स्नेहस्य स्नेहोनी स्नेहकी, तिष्ठः त्रिषु तीन, मात्राः मात्राओं मात्राएं, मानतः प्रमाण अनुसार परिमाणमेंदसे, समुद्दिष्टाः कही छे कह री है, पुरुषम् पुरुषम् प्रति प्रत्येक पुरुषने अनु-क्षणीने पथ्ये पुरुषको विचारसे तासाम् तेओना इन मात्राओंके, प्रयोगान् प्रयोगो प्रयोगोंको, वक्ष्यामि बवे कहीश कर्त्तव्य ॥ ३० ॥

30. Thus have been described the three kinds of doses according to the time they take in digestion. Now I shall relate to you the method of using them for various types of individuals.

उत्तमर्गेहमात्राईः पुरुषाः—

प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुन्निपामासहा नराः ।

पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥

गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पपहताश्च ये ।

उन्मत्ताः कृच्छ्रसूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥

पित्रेयुरुत्तमां मात्राम्

ये जे जो, नराः पुरुषो पुरुष, प्रभूत-स्नेह-नित्याः स्नेहने अधिक मात्राभां नित्य उपयोग करता होय अधिक स्नेहके नित्य अभ्यासी हैं, क्षुन्-पिपासा-भूय अने तरस भय और प्यामको, सहाः सहन करना होय, सहन करनेवाले हैं, येषाम् च जेओने। जिनकी, पावकः शरीरः शि जाडगमि, उत्तमबलः उत्तम बलवाणी होय अधिक बलवान है, ये च अने जेओ एवं जो, बले भणभां शरीरबलमें, उत्तमाः उत्तम होय श्रेष्ठ हैं, ये जे जो, गुल्मिनः गुल्म रोगीओ गुल्मरोगी, सर्पदष्टाः च सर्पशी करणथेला सर्पदष्ट, विसर्प-उपहताः च ३०. प्रयोगान्-प्रयोगम् (ग.)

વિશ્વપ્રી પીડાયેલા વિસર્પે પીડિત, ઉન્મત્તાઃ ઉન્મત્ત, કૃષ્ણમૂત્રાઃ ચ મૂત્રકૃચ્છ્રાણા મૂત્રકૃચ્છ્રી, ગાઢ-
વર્ણસઃ ચ એવ અને કાષ્ઠ મળવાળા હોય ઔર કઠિન
મલવાલે હો, (તે તેઓએ વે). ઉત્તમામ્ સ્નેહની ઉત્તમ
જેઢકી ઉત્તમ, માત્રામ્ માત્રા માત્રાકો, પિબેયુઃ પીવી
પીવે ॥ ૩૧-૩૨ ॥

31-32. Persons who are habituated to heavy oleation, or hardened to hunger and thirst, who have very strong digestive power, who are very vigorous, and who are suffering from gulma, snake-bite, acute spreading affections, insanity, dysuria and scybalous stools, should take the maximum dose of oleation.

ઉત્તમસ્નેહમાત્રાયા ગુણાઃ---

તસ્યાઃ પાને ગુણાઞ્છ્રુણુ ।

વિકારાઞ્છ્રમયત્યેષા શીઘ્રં સમ્યક્પ્રયોજિતા ॥૩૩॥
દોષાનુકર્ષિણી માત્રા સર્વમાર્ગાનુસારિણી ।
વલ્યા પુનર્નવકરી શરીરેન્દ્રિયચેતસામ ॥૩૪॥

તસ્યાઃ તેનુ ઉત્તમ, પાને પાન કરવાના પાનકે ગુણાનુ
ગુણો, ગુણોકો, શ્રુણુ સાંભળેા મુનો, સમ્યક્ સારી રીતે
મલી પ્રકાર, પ્રયોજિતા થેાબયેલી પ્રયુક્ત હુઈ. શીઘ્રમ્
તુરંત તુરંત, વિકારાનુ રોગોને રોગોકો, શમયતિ શાંત
કરે છે શાન્ત કરતી હૈ. સર્વમાર્ગ-સર્વમાર્ગમાં સર્વ માર્ગોમં,
અનુસારિણી પ્રસરનારી ફેલનેવાલી, ણ્યા માત્રા આ
ઉત્તમ માત્રા યહ પ્રધાન માત્રા, દોષ-દોષોને દોષોકો,
અનુકર્ષિણી હરનારી હરનેવાલી, વલ્યા અલ આપનારી
વલ લેનેવાલી, શરીર- તથા શરીર ઔર શરીર, ઇન્દ્રિય-
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય, ચેતસામ્ અને મનને તથા મનકો, પુન-
ર્નવકરી તાજગી આપનારી છે ફિરસે તાજા કરનેવાલી
હૈ ॥ ૩૩-૩૪ ॥

33-34. Now, listen to the benefits of the maximum dose. This dose if properly administered, soon quells the above-mentioned disorders. This maxi-

mum dose is able to pervade every part of the body and draw out all the morbid matter. It is invigorating and revitalizing to the body, senses and the mind.

મધ્યમસ્નેહમાત્રાહીઃ પુરુષાઃ---

અરુષ્કસ્ફોટપિડકાકણ્ડપામામિરર્દિતાઃ ।

કુષ્ઠિનશ્ચ પ્રમીદાશ્ચ વ્રાતશોણિતિકાશ્ચ યે ॥૩૫॥

નાતિવહ્નાશિનશ્ચ મૃદુકોષ્ઠાસ્તથૈવ ચ ।

પિબેયુર્મધ્યમાં માત્રાં મધ્યમાશ્ચાપિ યે બલે ॥૩૬॥

યે ચ અને જેઓ ઔર જો, અરુષ્ક- અરૂંપિડા
અરુષ્ક, સ્ફોટ- ફેડલા ફોડે, પિડકા- પિડકા પિડકા,
કણ્ડ- ખળવાળ કણ્ડ, પામામિઃ અને ખસથી ઔર
પામામે, અર્દિતાઃ પીડિત પીડિત, કુષ્ઠિનઃ કુષ્ઠવાળ કુષ્ઠી,
પ્રમીદાઃ ચ પ્રમેદવાળા પ્રમેહી, વ્રાતશોણિતિકાઃ ચ
વાતશ્ચતાના રોગીઓ વાતરકકે રોગી, ન-અતિબહુ-અશિનઃ
ચ એવ અહુ વધારે ભોજન ન કરતા હોય તેવા અત્યધિક
ખાનેવાલે નહીં, તથા એવ મૃદુકોષ્ઠાઃ ચ મૃદુ ફેડલાવાળા
મૃદુ કોષ્ઠવાલે, યે તથા જેઓ ઔર જો, બલે બળમાં
બલમં, મધ્યમાઃ ચ અપિ મધ્યમ હોય મધ્યમ હોં,
મધ્યમામ્ તેઓએ સ્નેહની મધ્યમ વે મધ્યમ, માત્રાશ્ચ
માત્રા માત્રાકો, પિબેયુઃ પીવી પીવે ॥ ૩૫-૩૬ ॥

35-36. The persons afflicted with boils, vesicles, pimples, pruritus, papules, and similar eruptions; as also persons suffering from dermatosis, anomalies of urinary secretion, rheumatic conditions and those who are not heavy eaters, who are soft-bowelled, and those possessing average vitality, should take the moderate dose.

મધ્યમસ્નેહમાત્રાયા ગુણાઃ---

માત્રૈષા મન્દવિઘ્નંશા ન ચાતિબલહારિણી ।

સુલ્હેન ચ સ્નેહયતિ શોષનાયૈ ચ યુજ્યતે ॥૩૭॥

૩૫. અરુષ્ક-અરુષ્કાઃ (અ.)

मन्दविभ्रंशा च अल्प व्यापतिवाणी अल्प व्यापति-
वाली, न च अतिबलहारिणी अने अलने अतिशय न
हर्नारी और बलको अतिशय न हरनेवाली, एषा आ
यह, मात्रा मात्रा मात्रा, सुखेन सुभथी सुखसे, स्नेहयति
स्नेहन करे, शोधन करती है, शोधनार्थं च अने
शोधन भाटे एवं शोधनके लिए, युज्यते योज्य है
प्रयुक्त होती है ॥ ३७ ॥

37. This dose is not attended with
severe complications. It does not
reduce the strength very much, con-
duces to oleation with ease, and is
prescribed for purification.

हस्वस्नेहमात्राः पुरुषाः

ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३८ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥ ३९ ॥

ये तु वृणी नेओ फिर जो, वृद्धाः च वृद्ध वृद्ध,
बालाः च आलक बालक, सुकुमाराः सुकुमार, सुकुमार,
सुखोचिताः च सुभाभासी होय है जो सुखके अभ्यासी
है, येषाम् नेओने जिनको, रिक्तकोष्ठत्वम् आली कोठे
कोठका खाली रहना, अहितम् अहितकर है पीडाकर
होता है, ये च नेओ जो, मन्दाग्नयः मन्दाग्निवाण होय
है मन्दाग्निवाले है, येषाम् च नेओने और जिन्हें, ज्वर-
ज्वर ज्वर, अतीसार-अतिसार अतीसार, कासाः अने
भांसी और खांसी, चिरसमुत्थिताः लांभा वभतथी
उपचय धीला होय है दीर्घकालसे हुई हो, ये च अने
नेओ और जो, बले अवराः अलभा नभण होय है
बलमें हीन हों, ते तेओओ वे, ह्रस्वाम् ह्रस्व ह्रस्व,
ह्रस्वाम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, पिबेयुः
पीवी पीवें ॥ ३८-३९ ॥

38-39. Those who are old, young,
delicate given to easeful life, to whom
the emptiness of bowels is unwhole-
some, whose digestive fire is low,
who suffer from chronic fever, dia-

rrhea or cough and are of low vita-
lity, should take the minimum dose.

हस्वस्नेहमात्राया गुणा —

परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।

वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

एषा च आ यह, मात्रा मात्रा मात्रा, परिहारे
परहेजमें, सुखा सुभय है सुगम है, स्नेहन-
स्नेहन स्नेहन, बृंहणी अने अल्लु और बृंहण करनेवाली
वृष्या वृष्य है वृष्य है, बल्या अल आपनारने
बलकारक है, निराबाधा उपद्रवहित है उपद्रवहित
है, चिरम् अने चिरकाल सुधी एवं दीर्घकाल तक, अपि
च पलु मी, अनुवर्तते उपयोगमें लभ शक्य है
बरती जा सकती है ॥ ४० ॥

40. This dose needs little after-care,
conduces to oleation, is roborant,
virilific, invigorating, harmless and
can be used for a long time.

घृतपानार्हाः—

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।

चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥

आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।

पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४२ ॥

दीप्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।

पित्रेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निमिः ॥ ४३ ॥

ये च नेओ जो, वातपित्त- वात अने पित्तनी
वात और पित्तकी, प्रकृतयः प्रकृतिवाण प्रकृतिवाले,
वातपित्त- वात तथा पित्तना वात तथा पित्तके, विकारि-
रिणः रोगवाण रोगी, चक्षुःकामाः नेत्रोने सारां राभवा
भ्रंशता चक्षुको अच्छी रखनेकी कामनावाले, क्षताः छेद-
क्षतवाण उर.क्षती, क्षीणाः क्षीण क्षीण, वृद्धाः वृद्ध
वृद्ध, बालाः आलक बालक, तथाऽबलाः दुर्बल दुर्बल,
आयुः- प्रकर्ष- दीर्घायुप्यनी दीर्घायुकी, कामाः भ्रंशवाण
इच्छावाले, बल-वर्ण- सारां अक्ष-वर्ण अच्छे बल-वर्ण,

४१. तथाऽबलाः—बहुप्रजाः (ग. प.)

४२. दीप्योजः—दीप्तोजः (त.)

સ્વરાર્થિનઃ અને સ્વરને ચાહનારાં ઔર સ્વરકો ચાહને-
વાલે, પુષ્ટિકામાઃ પુષ્ટિની ઇચ્છાવાળા પુષ્ટિકો ઇચ્છાવાલે,
પ્રજાકામાઃ પ્રજાની ઇચ્છાવાળા સંતાનકો ચાહવાલે,
સૌકુમાર્ય-સુકુમારતાની સુકુમારતાકો, અર્થિનઃ ચ ઇચ્છા-
વાળા ચાહનેવાલે, વૈસિ-કાન્તિ કાન્તિ, ઓજઃ-ઓજ
ઓજ, સ્મૃતિ-સ્મરણના બળની સ્મૃતિકે બલ, મેધા-
ધારણના બળની મેધાકે બલ, અક્ષિ-જ્ઞરાશિના બળની
અઠરામિકે બલ, બુદ્ધિ-બુદ્ધિના બળની બુદ્ધિકે બલ,
ઇન્દ્રિય-બલ-અને ઇન્દ્રિયોના બળની ઔર ઇન્દ્રિયબલકો,
અર્થિનઃ ઇચ્છાવાળા ઇચ્છાવાલે, દાહ-અને દાહ ઔર
દાહ, શક્ત-શક્ત શક્ત, વિપ-અપ્તિમિઃ વિપ અને અપ્તિમિઃ
વિપ તથા અપ્તિમિઃ, આર્તાઃ ચ પીડાયેલા હોય પીડિત
હો, (તે તે માણસોએ જે મનુષ્યો), સર્પિઃ ધી ધી, પિબેયુઃ
પીવુ પીવે ॥ ૪૧-૪૨ ॥

41-43. Those who are of vata and pitta habitus or suffering from vata and pitta disorders, those who are keen on preserving their eye-sight, those who are injured, wasted, old, young or weak, who are desirous of longevity, improvement in strength, complexion, voice, plumpness, progeny, youthfulness and increase of brightness, lustre, memory, talent, vital heat, understanding and power of the senses, those afflicted with heat and those that are injured by weapons, poison and fire should quaff ghee.

તૈલપાનાર્થીઃ—

પ્રવૃક્ષશ્લેષ્મમેદસ્કાશ્વલસ્થૂલગલોદરાઃ ।

વાતવ્યાધિમેરાવપ્તિ વાતપ્રકૃતયશ્ચ યે ॥ ૪૩ ॥

જે જે જો, પ્રવૃક્ષ-વધી ગયેલા વહે હુ, શ્લેષ્મ-
કફ, મેદસ્કાઃ અને મેદવાળા ઔર મેદવાલે, શ્લ-
શ્લેષ્મામન હિલતે હુ, સ્થૂલ-સ્થૂલ સ્થૂલ, ગલાદરાઃ ગળાં
અને પેટવાળા ગલા ઔર પેટવાલે, વાત-વાતના વાતકો,

૪૪. કેપ્પેરેલ્લાઃ-મેદઃકેપ્પેલ્લાઃ (જ. જ.)

વ્યાધિમિઃ રોગથી વ્યાધિસે, આવિદ્યાઃ પીડાયેલા પીડિત,
વાતપ્રકૃતયઃ ચ અને વાત પ્રકૃતિવાળા હોય ઔર વાત-
પ્રકૃતિવાલે હો ॥ ૪૪ ॥

44. Those who have kapha and fat in excess, who have pendulous and fatty neck and belly, who are overcome by vata disorders, who are of vata habitus;

બલં તનુત્વં લઘુતાં દૃઢતાં સ્થિરગાત્રતામ્ ।

ક્ષિગ્ધશ્લક્ષણતનુત્વક્તાં યે ચ કાઠ્ક્ષન્તિ દેહિનઃ ॥ ૪૫ ॥

ક્રૂરકોષ્ટાઃ ક્રૂરકોષ્ટાસ્તથા નાડીમિરર્દિતાઃ ।

પિબેયુઃ શીતલે કાલે તૈલં તૈલોચિતાશ્ચ યે ॥ ૪૬ ॥

યે ચ જે ઔર જો, દેહિનઃ મનુષ્યે મનુષ્ય, બલમ્
બળ બલ, તનુત્વમ્ કૃશતા પતલાપન, લઘુતામ્ લઘુતા
લઘુતા, દૃઢતામ્ દૃઢતા દૃઢતા, સ્થિરગાત્રતામ્ અને
ગાત્રોની સ્થિરતા ઔર અંગોની સ્થિરતા, ક્ષિગ્ધ-તથા
ક્ષિગ્ધ એવં ક્ષિગ્ધ, શ્લક્ષણ-સુવાળી શ્લક્ષણ, તનુ તથા
પાતળી એવં પતલી, સ્વક્ષામ્ ચામડીવાળાપણાને ત્વચા-
વાલાપનકો, કાઠ્ક્ષન્તિ ઇચ્છે છે ચાહતે હે, યે ચ અને જે
ઔર જો, ક્રૂરિકોષ્ઠાઃ ક્રૂરિકોષ્ઠા ક્રૂરિકોષ્ઠા ક્રૂરિકોષ્ઠા
ક્રૂરિકોષ્ઠા, ક્રૂરિકોષ્ઠાઃ ક્રૂર ક્રૂરિકોષ્ઠા ક્રૂર ક્રૂરિકોષ્ઠા, તથા
નાડીમિઃ નાડીમિઠી નાડીમિઠી, નર્દિતાઃ પીડાયેલા
હોય પીડિત હો, તૈલોચિતાઃ ચ અને તેલના અભ્યાસી
હોય ઔર તેલકે અભ્યાસી હો, (તે તેઓએ જે), શીતલે
શીત શીત, કાલે કાળમાં કાળમાં, તૈલમ્ તેલ તૈલ,
પિબેયુઃ પીવુ પીવે પીવે ॥ ૪૫-૪૬ ॥

45-46. who desire strength, leanness, lightness, firmness, stability of limbs, and elastic, smooth and thin skin, who are infected with intestinal worms, who are hard-bowelled, suffering from sinuses or fistulas and accustomed to oils, should quaff oil in the cold season.

૪૬. દૃઢતા સ્થિરગાત્રતામ્—સ્થિરતા સ્થિરગાત્રતામ્ (જ.)

„ શીતલે કાલે—શીતકાલે જે (જ.)

वसापानार्हाः—

वातातपसहा ये च रूक्षा माराध्वकश्चिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥४७॥
अस्थिसन्धिसिरास्त्रायुर्मर्मेकोष्ठमहारजः ।
बलवान्मारुतो येषां स्नानि चावृत्य सिष्ठति ॥४८॥
महश्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥४९॥

ये च जे जो, वात-मातप- वात तथा तड्डो वायु और धूपको, सहाः सदन करनार सदन करनेवाले, रूक्षाः रुक्ष, भार-अध्व- भार उठाववाली अथवा पंथ करवाली भार उठानेसे अथवा मार्ग पर अधिक चलनेसे, कश्चिताः कृश थथेला कृश बने हुए, संशुष्करेतः- सूक्ष्म-थेला शुष्क सुखे वीर्य, रुधिराः अने रुधिरवाण और खूनवाले, निष्पीत- क्षीण थथेला क्षीण, कफ- उक्ष कफ, मेदसः तथा मेदवाण होय और मेदवाले हों, अस्थि- ढाड्डां अस्थि, सन्धि- सांधा सन्धि, सिरा- सिरा सिरा, स्नायु- र्नायु स्नायु, मर्म- मर्मस्थान मर्म, कोष्ठ- अथवा डेढाभां कोष्ठमें, महारजः भारे पीडावाण होय बड़ी वेदना-वाले हों, येषाम् च अने जेथेनो और जिनमें, बलवान् भलवान् बलवान्, मारुतः वायु वायु, स्नानि स्नोताने स्नोतोंको, आवृत्य ढाँडीने आच्छादित करके, सिष्ठति रहते होय रहता हो, येषाम् च जेथेनो जिनका, अग्नि- बलम् अग्निभल अग्निबल, महत् महान् होय महान् हो, ये च तथा जे तथा जो, नराः मनुष्य मनुष्य, वसा- सात्म्याः वसाना सात्म्यावाण होय वसाके अभ्यासी हों, तेषाम् ते मनुष्येन उन मनुष्योंको, स्नेहयितव्यानाम् जे तेथे स्नेहन थोथ होय तो यदि वे स्नेहनके योग्य हों तो, वसापानम् वसा-पान वसाका पान, विधीयते- करवाय छे कराया जाता है ॥ ४७-४९ ॥

47-49. Those who are inured to severe wind and sun and who are dry, emaciated by load-carrying and way-faring, whose semen, blood, kapha and fat have decreased, who have severe pain in the bones, joints, vessels, muscles, vital parts and alimentary tract and in whom the highly

provoked vata, becoming localized, has obstructed the various orifices of the body; those whose digestive power is very great and to whom animal fat is homologatory—in all these cases where oleation is indicated animal fat is prescribed.

मज्जपानार्हाः—

दीप्ताग्रयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्ताः कूरकोष्ठाश्च स्नेहा मज्जानमामुयुः ॥५०॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्रयः प्रदीप्त अग्निवाण प्रदीप्त अग्निवाले, क्लेशसहाः क्लेश सदन करनार क्लेश सहनेवाले, घस्मराः अशु भानार बहु खानेवाले, स्नेहसेविनः स्नेहन सेवन करनार स्नेहसेवी, वातार्ताः वातरोगपीडित वातरोगी, कूरकोष्ठाः कूर डेढावाण कूर कोष्ठवाले, स्नेहाः च अने स्नेहनने थोथ मनुष्येथे और स्नेहनयोग्य मनुष्यों, मज्जानम् मज्जानुं मज्जाको, मामुयुः सेवन करवु पीवे, यः यः स्नेहः जे जे स्नेह जो जो स्नेह, येभ्यः येभ्यः जेने जेने जिनके जिनके लिए, हितः हितकर छे हित है, सः ते वह, परिकीर्तितः उछी देखाध्यो छे कहा गया है ॥ ५०-५० ॥

50-50. Those whose digestive fire is very active, who are inured to hardships, who are gluttonous, habitual takers of oleation, afflicted with vata, hard-bowelled and who need oleation, should use marrow for oleation. Thus has been described each group of oleation, as also which group is useful to which sort of patient.

स्नेहनस्य प्रकर्षः—

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

सप्त- सात सात, रात्र- रात्रि रात्रि, त्रि- अने त्रि और तीन, रात्रकौ रात्रि रात्रि, तु तो तो, स्नेहनस्य स्नेहनकी, प्रकर्षौ अवधि छे अवधि है ॥ ५१ ॥

51. There are two courses of oleation; one of seven days and the other of three days.

के स्नेह्याः—

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः श्लेष्माः स्युर्ये च चिन्तकाः॥५२॥

वे नेओ जो, स्वेष्टाः स्वेदनयोग्य स्वेदनयोग्य,
 शोषयितव्याः अंशोधनयोग्य संशोधनयोग्य, रुक्षाः
 रुक्ष रुक्ष, वातविकारिणः च वातरोगी व्याधाम-
 न्ने व्याधाम गौर व्याधाम, मद्य-मद्य मद्य, क्षी-अने
 मीनुं क्षीका, नित्याः नित्य सेवन करनारा नित्य सेवन
 करनेवाले, चिन्तकाः च तेभ्य चिंतनशील होय चिंतन
 करनेवाले हों, (ते तेओ वे), स्नेष्टाः स्नेहनयोग्य मेहनके
 योग्य, स्युः छे हैं ॥ ५२ ॥

52. Oleation is indicated in those who are to undergo sudation or purification procedures, those who are dehydrated, suffering from vata disorders, those who are addicted to exercise, wine and women, and those who are given to constant thinking.

के न स्नेह्याः --

संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥

तेषाम् ज्ञेयानुं जिनके, रक्षणम् रक्षेत् उरवानुं
विधान रक्षण करनेका विधान, संप्रबक्ष्यते आगण उपर
उहेवामा आवशे आगे कहा जायगा, उत्सन्न-कफ-
मेदसाम् ज्ञेयानुं उक् तथा मेद वृद्धि पाभ्या हेम
और जिनमें कफ तथा मेद बढ़े हुए हों, तेषाम् तेजानुं
उनका, संशोधनात् संधीधन संशोधनके, कृते विना
बिना, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन करना, शास्तम् न प्रशस्त
,नथी प्रशस्त नहीं ॥ ५३ ॥

53. Oleation is contra-indicated in those who have been advised

५३. संप्रवक्ष्यते—संप्रचक्ष्यते (ग.)

dehydration therapy without the purificatory procedure and for those in whom kapha and vata have increased.

अभिष्यणाननगुदा नित्यमन्दाग्रयश्च ये ।

तृष्णामर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥५४॥

ये नेमने जिनके, गर्भिण्यवर्ण-भानन-गुदाः पुण्यं चने
 गुह्यद्वारं भाव्यं भवेत् । हेम मुखं और गुदासे कफरूप
 द्रवका स्राव होता हो, नित्य-नेत्रो नित्य जो नित्य,
 मन्दाग्रयः च भेदं अग्निवाणा हेम मन्दाग्निवाले, तृणा-
 चने तृणु और तृणा, मूर्च्छा- तथा मूर्च्छां तथा
 मूर्च्छासे, परीताः च युक्त हेम तेओनुं पीडित हों उनका,
 गर्भिण्यः गर्भिणी स्त्रीओनुं गर्भिणी स्त्रियोंका, तालु-
 बोधिणः तेभ्यः तालुशोचनवाणा एवं तालुबोधी ॥५४॥

54. To them who have profuse mucus-discharge from the mouth or rectum, who have constantly low digestive fire, who are overcome by thirst and fainting, to a grávida, to those who have parched palate;

अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।

दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५५ ॥

न स्नेह्या वर्तमानेषु न नस्तोषस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥५६॥

अज्ञद्विषः अज्ञद्वेषी अज्ञसे द्वेषी, छद्मचन्तः छलटी कर-
नारा बमिसे पीडित, जठराम- उदररोग-आमदोष उदररोग-
आमदोष, गरादिताः अने कृत्रिम विषयी पीडावा होय
और गरसे पीडित, दुर्बलाः च दुर्बल दुर्बल, प्रतान्ताः
च कंठाधि गयेला क्लमयुक्त, स्नेहगलानाः स्नेहद्वेषी जेह-
द्वेषी, मदागुराः अने भक्ष्य पीडाता मनुष्यानुं और
मदसे पीडित मनुष्योंका, न स्नेह्याः स्नेहन करवुं न ओष्ठ्ये
स्नेहन नहीं करना चाहिए, नस्तः- नश्य नश्य, बस्ति- अने
अस्ति और बस्ति, कर्मसु कर्मो कर्मो, वर्तमानेषु आक्षतां
होय त्यारे होते रहने पर, न स्नेहन करवुं योग्य

५५ छर्दयन्तः—वमन्तश्च (ग. व.)

॥ जठरामनरारिंताः—ये चान्ये जठरारिंताः (प.)

” ” ” - दुर्बलातिप्रभीताश्च (प.)

नथी स्नेहन नहीं करना चाहिए, तथाच तेजोने इनको, स्नेहपात्रात् स्नेहयान्थी स्नेहपान करानेसे, सुदाहणाः अति दारुण, अति दारुण, रोगाः रोग, प्रजायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ५५-५६ ॥

55-56. who have repulsion for food, vomiting, to those who are afflicted with the diseases of the stomach, chyme disorders and chronic poisoning, to those who are weak and excessively attenuated, to those who have disgust for oleation. who are suffering from chronic alcoholism, and to those who are undergoing procedure of nasal medication or enema, oleation should not be given for otherwise the patient is liable to contract dreadful diseases.

अग्निगन्धस्य लक्षणम्—

पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता स्मरत्वं रौक्ष्यं च गात्रास्यास्तिगन्धलक्षणम् ॥५७॥

पुरीषम् भण मलकी, ग्रथितम् अंगुष्ठेदे। गांठोका होना, रुक्षम् तथा रुक्ष होवे। तथा मलका रुखा होना, वायुः वायु, वायुका, अग्रगुणः अनुज्ञाभ न होवे। अनुलो- मन न होता हो, पक्ता अग्नि जठराग्निका, मृदुः मंद होवे। मंद होना, गात्रस्य अंगुं शरीरका, स्मर- त्वम् अरपक्षुं स्मर, रौक्ष्यम् च अने रुक्षपक्षुं होवुं और रुखा होना, अग्निगन्ध- ओ अग्निगन्धना वे अग्नि- गन्धके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ ५७ ॥

57. Stools remaining scybalous and dry, the vata not becoming regulated, the digestive power remaining weak, roughness and dryness of limbs persi- sting—all these are the signs of under- oleation.

५७ वायुरप्रगुणो—वायुरप्रगुणो (ठ.)

स्तिगन्धस्य लक्षणम्—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्तिगन्धमसंहृतम् ।
मार्दवं स्तिगन्धता चाङ्गे स्तिगन्धानामुपजायते ॥५८॥

स्तिगन्धानाम् अनुलोम्ये स्नेहन करवाभा आवता मनुष्योके स्तिगन्ध होने पर, वात- वायुनी वातकी, वातानुलोम्यम् अनुलोमता अनुलोमता, अग्निः अग्नि जठराग्निका, दीप्तः प्रदीप्त थवे। दीप्त होना, वर्चः भण मलका, स्तिगन्धम् स्तिगन्ध स्तिगन्ध, असंहृतम् अने दीप्ता एवं दीप्ता होना, अङ्गो तथा शरीरभां शरीरका, मार्दवम् अभणता कोमल, स्तिगन्धता च तथा स्तिगन्धता तथा चिकना होना, उपजायते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥ ५८ ॥

58. The vata becoming regulated, the gastric fire becoming activated, the stools being unctuous and loose, the body becoming soft and smooth, these are the signs of successful oleation.

अतिस्तिगन्धस्य लक्षणम्—

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।

तन्द्रीरुचिरुच्छेदः स्यादतिस्तिगन्धलक्षणम् ॥५९॥

पाण्डुता पाण्डुता पाण्डुता, गौरवम् शरीरम् शरीर- पक्षुं शरीरका भारीपन, जाड्यम् अजता जडता, पुरीषस्य भणन्ती मलका, अविपक्वता अथाश कषापन, तन्द्रीः तन्द्रा तन्द्रा, अरुचिः अरुचि अरुचि, उच्छेदः भेग आवपी जी मचलाना, अतिस्तिगन्ध- ओ अतिस्तिगन्धनुं अतिस्तिगन्धका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, स्वात् छे हैं ॥ ५९ ॥

59. Pallor, heaviness, dullness, undigested condition of stools, torpor, anorexia and retching are the signs of over-oleation.

५८. असंहृतम्—असंहृतम् (झ.)

मार्दवं स्तिगन्धता चाङ्गे—मृदुत्वं देहकोष्ठानाम् (प.)

५९. गौरवं—सदनं (ब. ब.)

तन्द्रीरुचि—तन्द्रा सारुचि (ब.)

तन्द्रीरुचिरुच्छेदः—उच्छेदः स्तिगन्धिताम् (ब. प.)

स्नेहपाने पूर्वकम्—

द्रवोष्णमममिष्यन्दि भोज्यमक्षं प्रमाणतः ।

नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पालुमिच्छता ॥६०॥

श्वः भीमो द्विसे जिस दिन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, पालुम् पीवाने पीनेकी, इच्छता छच्छता मनुष्ये इच्छावाला मनुष्य, द्रवोष्णम् आगरे द्विसे प्रवाही-गरम उससे पहले दिन द्रव-गरम एवं, अनमिष्यन्दि तथा अभिष्यन्दि नहिं ऐवुं जो अमिष्यन्दि न हो, नातिस्निग्धम् अति स्निग्ध नहिं ऐवुं अतिस्निग्ध न हो, असंकीर्णम् अने भीमा आमा द्वयो बेयां न थयां होय ऐवुं और जिसमें बहुतसे द्रव्य न मिले हों ऐसे, अक्षम् अक्ष अक्षको, प्रमाणतः भोज्य प्रमायुर्मा मात्रामें, भोज्यम् आयुं खाये ॥ ६० ॥

60. A person desirous of taking oleation the next morning, should take in due measure, diet which is liquid, hot, not provocative of kapha, not very unctuous and not promiscuous.

संशोधनसंशमनस्नेहयोः पानकालः—

पिबेत् संशमनं स्नेहमक्षकाले प्रकांक्षितः ।

शुद्धयर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥६१॥

नरः भाक्षुसे मनुष्यको, संशमनम् संशमन संशमन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, अक्षकाले बोधन समये अक्षके समय,

६१. पतच्छलोकानन्तरम्—

केम्पणा स्नेहमिष्येण रुष्यने पवि मारुतः ।

तेनांगमदो हृच्छुं परिकर्तिष्य जायते ॥ १ ॥

सबाता, वणतोयस्य प्रागुण्य स्नेहनादपि ।

वात्पमिष्यन्दि स्नेहे कफे च प्रविलायिते ॥ २ ॥

केम्पवातानुलोम्बाश्च तुष्णान् स्नेहपाचनम् ।

स्नेहे तस्मादजीर्णोऽपि तोयमुष्णं न दुष्यति ॥ ३ ॥

स्वल्पस्नेहं दिलेप्या तु जीर्णे स्नेहे च भोजनम् ।

शुद्धं स्नेहतिष्ठेन कश्चितीतिरसेन वा ॥ ४ ॥

उद्गारसंप्रदुष्यर्थं स्वल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शोषस्ताम्बोऽजिह्वाना क्षेपनं कर्णयोरपि ॥ ५ ॥

दीनस्वरत्वं तुष्णा च प्रसेको वदनस्य च ।

अंबोऽक्षेष्टं सप्तो क्लानिस्तृणं पय च ।

जीर्णे स्यात् कृष्णं स्नेहे परीक्षेयं यथा परा ॥ ६ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु ।

प्रकांक्षितः भूय दाभी होय त्पारे भूय लगने पर, पिबेत् पीवे पीना चाहिए, शुद्धयर्थम् शुद्धिने भाटे संशोधनके लिए, पुनः वली फिर, नैशे रात्रिने रात्रिके, आहारे आहार आहारके, जीर्णे पथी अथ त्पारे जीर्ण होने पर, पिबेत् पीवे पान करना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The sedative dose of oleation may be taken at the usual time of meal if a person is hungry, while the purificatory dose should be taken after the night-meal has been completely digested.

स्नेहपीते हिताहितम्—

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

शक्नुमूत्रानिलोद्गारातुदीर्णाश्च न धारयेत् ॥६२॥

व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥६३॥

स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।

स्नेहमिथ्योपचारादि जायन्ते दादणा गदाः ॥६४॥

स्नेहम् स्नेह स्नेह, पीत्वा पीधा आदि पी कर, स्नेहम् ते न द्विसे पुनः स्नेहने उसी रोज पुनः स्नेहका, प्रतिभुञ्जानः च एव उपभोग करनेपर उपयोग करनेवाला, नरः भाक्षुसे मनुष्य, उष्णोदक- गरम पाणीपी गरम जलका, उपचारी व्यवहार करनेपर व्यवहार करनेवाला, ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य पाणनार ब्रह्मचारी, क्षपाशयः रात्रि- ऐव सुना रात्रिमें ही सोनेवाला, स्वात् थपुं ओष्ठो होना चाहिए, उदीर्णां उदीर्ण अथेवा उपस्थित, शक्नु- आडे मल, मूत्र- पेशाथ मूत्र, अनिल- वायु

६४ नरः—नरे (द.)

६४. पतच्छलोकानन्तरम्—

प्रकांक्षा कषुतांगाना वचोमूत्रानुजोमता ।

न क्रमो न च निष्यन्दो न म्लानिर्न च गौरवम् ॥ १ ॥

न स्नेहगन्ध उद्गारः स्नेहितस्योपजायते ।

जीर्णे स्यात्कृष्णं स्नेहे तत्परीक्षार्थमुपतः ॥ २ ॥

उद्गारसंप्रदुष्यर्थमल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शुद्धोद्गारविशुद्धिश्च नोद्गारो जायते पुनः ।

पतदेव शरीरस्य स्नेहमिष्यत्वं कृष्णम् ॥ ३ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. प.) पुस्तकेषु ।

अपान वायु, उद्गारान् च अने औड्कारने एवं उद्गारका, न न न, धारयेत् शैथिल्यं रोके, व्यायामम् व्यायाम व्यायाम, उच्चैः-वचनम् भेदेथी भेदेषु' ऊंचे बोलना, क्रोध-क्रोधी क्रोध-शैथिल्यं क्रोध-शोक, हिम-जातपौ ८१६ अने तड्डाने सरसी और धूपको, वर्जयेत् त्याग करवे। छोड़ देवे, अग्र-बातम् निर्वात स्थानभां निर्वात स्थानमें, ज्ञान-वासनम् च सेवेत् सुप्तुं तथा भेसुं सोना और बैठना चाहिए, हि ८१७ के क्योंकि, स्नेह-स्नेहना स्नेहके, मिथ्योपचारान् मिथ्याप्रयोगशी मिथ्या उपचारसे, दारुणाः दारुणः दारुण, गदाः शैथिल्य रोग, जायन्ते थाय छे होते ६२-६४

62-64. He should use only warm water, observe celibacy, sleep only at night, refrain from suppressing the urges of feces, urine, flatus and eructation, avoid physical exercise, loud speaking, anger, grief, severe cold and sunshine, and should sleep and sit in a place free from draughts. Such is the regimen to be observed after and during the oleation course. Severe disorders ensue from wrongful regimen during oleation procedures.

मृदुकोष्ठबोर्लक्षणम् -

मृदुकोष्ठक्षिरात्रेण क्षिप्रतच्छोपसेवया ।

क्षिप्रति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥

अच्छोपसेवया डेवल स्नेहपानशी केवल स्नेहपानसे, मृदुकोष्ठः मृदु डोष्टवाणे। मृदुकोष्ठ, मानवः पुरुष पुरुष, क्षिरात्रेण त्रयु रानिभां तीन रात्रिमें, क्षिप्रति स्निग्ध अने छे क्षिप्र होता है, क्रूरकोष्ठः अने क्रूर डोष्टवाणे। और क्रूर कोष्ठवाला पुरुष, तु ते। तो, सप्तरात्रेण सात रात्रिभां सात रात्रिमें, क्षिप्रति स्निग्ध अने छे स्निग्ध होता है ॥ ६५ ॥

65. A soft-bowelled person gets oleated in three days by using pure oleation-substances while a hard-bowelled person takes seven days to get oleated.

शुद्धमिधुरसं मस्तु क्षीरमुद्धोदितं दधि पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यत्रिकलारसम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।

मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥

गुडम् गोण गुड, इक्षुरसम् शेरडीने। रस इक्षुरस, मस्तु मस्तु मस्तु, क्षीरम् दूध दूध, उद्धोदितम् भक्षित मथा हुआ, दधि दही, पायसम् दूधपाक खीर, कृशराम कृशरा खिचड़ी, सर्पिः धी धी, काश्मर्य-शिव-लूनं इण गांभारीका फल, त्रिकला-अने त्रिकलाने। और त्रिकलाका, रसम् रस रस, दाक्षारसम् दाक्षारस दाक्षारस, पीलुरसम् पीलुरस पीलुका रस, अथ अपि वा अथवा अथवा, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी पानी, तरुणम् वा अथवा नपुं अथवा ताजा, मद्यम् मद्य मद्य, पीत्वा पीने पीनेसे, मृदुकोष्ठः मृदु डोष्टवाणाने मृदु कोष्ठवालेको, विरिच्यते रेथ धागे छे विरेचन होता है ॥ ६६-६७ ॥

66-67. Gur, sugar-cane juice, curds, water, milk, churned curds, pudding, kedgeree, ghee, juices of white teak and the three myrobalans, grape juice, juice of toothbrush tree, warm water or fresh wine—a soft-bowelled person is purged by a draught of any one of these.

विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यन्युत्पन्नानिला ॥ ६८ ॥

एतानि औ द्रव्यो ये द्रव्य, क्रूरकोष्ठम् क्रूर डोष्ट-वाणाने क्रूर कोष्ठवालेको, कदाचन कदी पक्ष कमी, न वि-रेचयन्ति रेथ धागाउतां नधी विरेचन नहीं लाते, क्रूर-कोष्ठस्य क्रूर डोष्टवाणानी क्रूरकोष्ठवालेकी, ग्रहणी ग्रहणी ग्रहणी, अर्युत्पन्न-अति प्रणय अति प्रबल, अनिला वात-युक्त वातप्रधान, भवति होय छे होती है ॥ ६८ ॥

68. These will however fail to purge the hard-bowelled person. The

६६. उद्धोदितं - उन्मथितं (प.)

॥ कृशरां - कृमरं (ब. ड. त.)

६८. ग्रहण्यन्युत्पन्ना-ग्रहणी उत्पन्ना (ग.)

assimilative organs of a hard-bowelled person are affected by excess of vata.

उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥६९॥

मृदुकोष्ठस्य मृदुकोष्ठवाणानी मृदुकोष्ठ पुरुषकी, ग्रहणी अक्षुणी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता प्रवृद्ध पित्तवाणी पित्त प्रबल, अल्पकफा अल्प कफवाणी और कफ अल्प, मन्दमारुता अने मन्द वातयुक्त होय छे एवं वायु मंद होती है, तस्मात् तेथी इस लिए, सः ते वह, नरः पुरुषने पुरुषको, सुविरेच्यः सहैलाभ्यर्थी रेच लागे तेने सुगमतासे विरेचन लगे बैसा, स्मृतः कह्यो छे कहा है ॥६९॥

69. The assimilative organs of a soft-bowelled person are affected by excess of pitta, a meagreness of kapha and mildness of vata; hence such a man is said to be easily purgeable.

स्नेहपाने तृष्णोपद्रवविक्रिस्ता --

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं न हत् ।

भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥७०॥

यस्य जेनी जिसकी, ग्रहणी अक्षुणी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता पित्त वधेयुं होय ओवी पित्त प्रबल हो, अग्निबलम् च अने जेनुं अग्निबल और जिसका अग्निबल, महत् महान होय महान हां, तस्य तेथे उस पुरुषने, पीतः पीधेले पिया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, अग्नितेजसा अग्निना तेजथी अग्निके तेजसे, आशु सत्वर शीघ्र, भस्मीभवति भस्मीभूत थाय छे भस्म हो जाता है ॥७०॥

70. The oleation draught quaffed by him whose assimilative region has an excess of pitta and whose digestive fire is very powerful is soon consumed to nothing by the heat of the digestive fire.

६९ स्मृतः—मतः (ग.)

७०. स्नेहः पीतो—पीतः स्नेहो ।

स जग्ध्वा कोहमात्रां ततोऽजः प्रक्षारयन् बली ।
कोहान्निरुक्तमां तृष्णं कोपसर्गमुदीरयेत् ॥७१॥

ताम् ते उस, स्नेहमात्राम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, जग्ध्वा आर्धने खाकर, बली भगवान् भयेले बलवान् हुई, सः ते वह, स्नेहान्नि स्नेहान्नि स्नेहान्नि, ओजः ओजसने ओजको, प्रक्षारयन् स्वरभानथी भ्रष्ट तथा क्षीय करीने स्थानसे भ्रष्ट और क्षीण करके, कोपसर्गम् उपद्रव सहित उपद्रवोंसे युक्त, उत्तमाम् तीव्र प्रबल, तृष्णाम् तृष्णने तृष्णाको, उदीरयेत् पेदा करे छे पैदा करती है ॥७१॥

71. The strong gastric fire fuelled by oleation having consumed the quantum of oleation and attenuating the vitality, creates acute thirst with many other complications.

नालं कोहसमृद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वपि ।

स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दृष्टते ।

यथैवाशीविषः कक्षमभ्यगः स्वविषाग्निना ॥७२॥

स्नेहसमृद्धस्य स्नेहथी बिहीन अग्निने स्नेहसे प्रशीत हुई इस अग्निको, सुगुर्वपि पेदा करे गुद, अन्नम् अग्नि ओजसने पक्षु भोजन मी, क्षमात्र शान्त करवाने शान्त करनेमें, न अन्नम् अन्नम् नथी समर्थ नहीं होता, यथा एव जेवी रीते जैसे, कक्षमभ्यगः अक्षु जग्ध्वाभां पूराध रहेले एक कमरेमें बन्ध हुआ, आशीविषः सर्प सर्प, स्वविषाग्निना पैताना विषाना अग्निथी अपने विषकी अग्निसे, (दृष्टते दाह पाये छे दाहको प्राप्त होता है), (तथा एव तेवी रीते जैसे), सः ओ तेने यदि उसको, सुशीतम् अत्यंत शीतल शीतल, सलिलम् पाणी जल, न न न, नासादयति चेत् भगे तो मिले तो, दृष्टते ते दाहथी पीजय छे वह दाहसे पीडित होता है ॥७२॥

72. Even a very heavy meal is not able to quench the digestive fire grown inordinate, with oleation draughts. If this person does not get his thirst quenched with very cooling water, he gets very much heated just

as a serpent gets afflicted by the heat of its own venom when it is caught up in a closed hole.

अजीर्णं यदि तु ज्वेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
जीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्मुल्लिखेत् ७३

यदि हु भे यदि, स्नेहे पीयेत् स्नेह पिये हुए स्नेहके, अजीर्णं नहि पयतां नहीं पचनेपर, तृष्णा तृष्णा, स्यात् जागे हो तो, भिषक् वैद्य वैद्य, छर्दयेत् तेने उखटी कराववी वमन करावे, पुनः अतां भे तृष्णा शांत न थाय तो यदि फिर सी तृष्णा शान्त न हो तो, जीतोदकम् शीतल जल, पीत्वा पीवरावीने पिलाकर, रुक्षान् रुक्ष अन्न खा, भुक्त्वा भुक्वरावीने खिलाकर, उल्लिखेत् उखटी कराववी पुनः वमन करावे ॥ ७३ ॥

73. A physician should make his patient vomit if the complication of thirst has arisen while the oleation draught is not digested. He may again drink cold water and take dry food and may try to vomit once more.

स्नेहविभ्रमजा दांषाः—

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वे ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥

पित्ते पित्तमां पित्तमें, केवलम् ओकेलुं अकेला, सर्पिः धी घी, न न नहीं, पेयम् पीवु पीना चाहिए, सामे आभयुक्त पित्तमां तो आमयुक्त पित्तमें तो, विशेषतः भास करीने न पीवुं विशेषकर नहीं पीना चाहिए, हि डारखुडे क्योकि, सर्वम् आभा सारे, देहम् शरीरने ते शरीरको वह, अनुरजेत् पित्तना जेवा रंगवाणुं करे छे रंग देता है, संज्ञाम् च अने संज्ञाने और संज्ञाका,

७३. छर्दयेद्भिषक्—छर्दयेद्वि सः (प.)

„ भिषक्—वि सः (न.)

७४. केनर्क—केनके (स. द. प.)

„ ह्यनुरजेद्—ह्यनुरजेत् (स. द. प. प.)

हत्वा नाश करीने नाश करके, मारयेत् मृत्यु करे छे मृत्युका कारण होता है ॥ ७४ ॥

74. Simple ghee should not be taken in conditions of pitta and especially when it is associated with chyme disorder. It will give icteric tinge to the entire body (jaundice) and destroying consciousness, may even kill the patient.

तन्म्रा ज्वेहेदा आनाहो ज्वरः स्तम्भां विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशांस्यरुचिस्तृषा ७५
जठरं ग्रहणीदांषाः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥

स्नेहविभ्रमज्ज स्नेहनी व्यापत्तिथी स्नेहकी व्यापत्तिसे, तन्म्रा तन्म्रा, ज्वेहेदा ज्वरः ७५२ ज्वर, स्तम्भः स्तम्भ जडता, विसंज्ञता भूत्वां बेहोशी, कुष्ठानि कुष्ठ कण्डू, कण्डूः कण्डू, पाण्डुत्वम् पाण्डुता पाण्डुता, शोफ-जर्शांसि शोथ-अश शोफ-जर्श, अरुचिः अरुचि अरुचि, तृषा तृषा तृषा, जठरम् ७४२ रोग उदर रोग, ग्रहणी-दोषाः अग्रहणी प्रहणी दोष, स्तैमित्यम् ७५३ स्तिमितता, वाक्य-वाक्यीनु वाणीका, निग्रहः अटकुं पकडा अना, शूलम् शूल शूल, आमप्रदोषाः च अने आमप्रदोष और आमदोष, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ७५-७६ ॥

75-76. Torpor, nausea, constipation, fever, stiffness, unconsciousness, dermatosis, pruritus, pallor, edema, piles, anorexia, thirst, stomach-disorders and assimilation disorders, stillness and suppression of speech, colic and chyme disorders are produced as the result of wrongful oleation procedure.

७५. शोफाशांसि—शोफाशांसि (च. प.)

„ „ —शोफाशांसि (प.)

तत्र चिकित्सा—

तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
प्रति प्रति व्याधिबलं बुद्ध्या संसनमेव च ॥७७॥
तत्कारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानाभ्रसेवनम् ।
मूत्राणां त्रिफलायाश्च क्षौद्रव्यापत्तिमेषजम् ॥७८॥

तत्र ते उपद्रवोभां इनमें, जपि पक्षु मी, प्रति प्रति भ्रूथेक प्रत्येक, व्याधिबलम् व्याधिनु यथा रोगके बलको, बुद्ध्या भेदने देखकर, उल्लेखनम् यमन वमन, स्वेदः स्वेदन स्वेद, काल- कालनी कालकी, प्रतीक्षणम् प्रतीक्षा प्रतीक्षा करना, संसनम् च एव अने विरेचन और विरेचन देना, शस्तम् शैथिल्य छे योग्य है, तत्कारिष्ट- तत्कारिष्टेना तत्कारिष्टका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, रूक्षपाना- नाक्ष- रूक्ष अन्नपानानु रूक्षे अन्नपानका, सेवनम् च सेवन सेवन, मूत्राणाम् मूत्रेणुं मूत्रोका, त्रिफलायाः च तथा त्रिफलां एवं त्रिफलाका, (सेवनम् सेवन सेवन), स्नेह-व्यापत्ति- स्नेहजन्य उपद्रवोभानु ये स्नेहसे उत्पन्न उपद्रवोकी, मेषजम् औषध छे औषध हैं ॥ ७७-७८

77-78. In these cases, vomiting, sudation and expectant treatment and laxatives are to be administered after ascertaining the degree of severity of each complication. A course of butter-milk, wine, use of dry eats and drinks, various urines and the three myrobalans are the medications for the complications arising from the wrongful procedure of oleation.

स्नेहव्यापत्तौ हेतवः—

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ॥७९॥

अकाले च अकाले पीधेद्ये अकालमें पिया हुआ, अहितः च एव अहित ३५भां पीधेद्ये अहित रूपमें

७८. तत्कारिष्ट-तत्कारिष्ट (श. प.)

७९. अतिसेवितः-निषेवितः (ग.)

पिया हुआ, मात्रया च मात्राभां मात्रासे, न योजितः नहि वापरेद्ये न उपयोग किया हुआ, मिथ्या उपचाराच्च च मिथ्या उपचाराधी येनद्ये मिथ्या उपचारासे प्रयुक्त, अतिसेवितः अने अतिशय सेवायेद्ये और अतिशय सेवन किया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, व्यापद्ये व्यापत्ति उत्पन्न कृते छे उपद्रव उत्पन्न करता है ॥ ७९ ॥

79. The oleation taken at the wrong time, in contra-indicated conditions, in wrong dose with wrong regimen or for too long a time, gives rise to complications.

संगोधने स्नेहे वृत्तिः—

क्षोहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
क्षौद्रवद्द्रवमुष्णं च द्रव्यं भुक्त्वा रसौदनम् ॥८०॥

स्नेहात् स्नेहपान पछी स्नेहपानके बाद. त्रिरात्र- त्रिषु रात्रि तीन रात्रितक, उपरतः जेष्ठे विराम दीधो छे येवा ठहरा हुआ, जन्तुः माधुसे पुरुष, द्रवम् आ त्रिषु दिवसोभां इन तीन दिनमें, स्नेहवत् स्निग्ध स्नेहमिश्रित, द्रवम् द्रव द्रव, उष्णम् च अने उष्ण और उष्ण, रसौदनम् मांसरसयुक्त भात मांसरसयुक्त चावल, भुक्त्वा भाष्ट खाकर, प्रस्कन्दम् विरेचन विरेचन, पिबेत् पीवु पीवे ॥ ८० ॥

80. After taking the oleation dose and resting for three nights and subsisting during these three days upon unctuous, liquid and hot meat-juice, together with rice, the patient should take the purgative dose.

संशमने स्नेहे वृत्तिः—

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

एकाहोपरतः ओक दिवस जेष्ठे विराम दीधो छे येवा भनुष्ये एक दिन जिसने आराम किया है ऐसा पुरुष, तद्वत् पूर्वे कहेदी रीति पहिलेकी भांति, भुक्त्वा भोजन करीने भोजन करके, प्रच्छर्दनम् यमन वमन, पिबेत् पीवु पीवे ॥ ८०-३ ॥

८०. स्नेहवत्-स्नेह च (द.)

81-(1). The emetic dose may be taken after resting for one day in this manner.

स्यास्वसंशोधनार्थीये वृत्तिः स्नेहे विरिक्त्वत् ॥८१॥

जसंशोधनार्थीये संशमन संशमन. स्नेहे स्नेहभां स्नेहमें, विरिक्त्वत् विरेचन आपेक्षानी पेठे विरेचन लिएके समान, वृत्तिः उपचार उपचार, स्वात् होवेनें होना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. The regimen in oleation which is not to be followed by purificatory procedure is the same as that laid down for the purificatory procedure.

स्नेहविचारणाया विषयाः—

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥८२॥

ये ७० जो, नराः भाष्यसे। मनुष्य, स्नेहद्विषः स्नेह-
द्वेषी स्नेहसे द्वेष रखता हों, स्नेहनित्याः स्नेहना अभ्यासी
नित्य स्नेहप्रयोग करनेवाले, मृदुकोष्ठाः मृदु क्लेशवाला
मृदुकोष्ठ, क्लेशासहाः क्लेश सहन न करी सकना। क्लेश
सहन न कर सके ऐसे, मद्यनित्याः च अने नित्य मद्यपान
करना। होय और नित्य मद्य पीते हों, तेषाम् तेओने
भाटे उनके लिए, विचारणा (नित्य विचारणा, इष्टा
उष्टे छे अमीष्ट है ॥ ८२ ॥

82. Oleation in the form of preparation should be given to those persons who have a disgust for oleation, who are addicted to unctuous articles, who are soft-bowelled, not inured to hardship and who are habitual drinkers.

स्नेहानां प्रविचारणाविधिः—

लावतैस्त्रिमास्यूरुहांसवाराहकौककुटाः ।
गन्धजौरभमास्वास्त रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥८३॥

लाव- लावाना बटेर, तैस्त्रि- तैस्त्रिना तीतर, मासूर-
मासूरना मोर, हांस- हांसना हंस, वाराह- वाराहना शूकर,
कौककुटाः कूकडाना मूर्गा, गन्ध- गन्धना गाव, लाव-
लवना बकरा, जौरभ- जेहांना मेवा, मास्वाः च
अने मत्स्यना मछली, रसाः भांसने। रस इनका मांस-
रस, स्नेहने स्नेहनना स्नेहनमें, हिताः हितकर हितकर,
स्युः छे है ॥ ८३ ॥

83. Meat-juices of common quail, partridge, peacock, swan, boar, cock, ox, goat, wild sheep and fish are wholesome for administering in the oleation procedure.

यवकोलकुलस्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥८४॥

यव- ७० जौ, कोल- कोल बेर, कुलस्थाः कुलथी
कुलथी, सगुडशर्कराः गोलू अने शर्करा युक्त गुड-शर्कर,
स्नेहाः स्नेह। स्नेह, दाडिमम् दाडिम अनारदाना, सव्यो-
षम् अने त्रिफल संहित त्रिफल, दधि च दही और
दही, रससंयोगसंग्रहः छे स्नेहार्थे वपराता भांसरसेभां
वापराता योज्य द्रव्योने। संग्रह छे ये मांसरसमें सस्का-
रार्थ मिलाये जानेवाले द्रव्योंका संग्रह है ॥ ८४ ॥

84. Barley, small jujube, horse gram, unctuous substances, gur, crystal sugar, pomegranate, curds and the three spices are the group of articles to be used with meat-juices.

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफणिताः ।
कशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥८५॥

पूर्वम् भोजनपूर्व मोजनसे पूर्व, जग्धाः जग्धा
जाये हुए, सस्नेहफणिताः स्नेह तथा क्षिप्त साथे
बहुत स्नेह और राबके साथ, तिलाः तिल तिल, तथा
तथा तथा, बहुस्नेहाः बहु स्नेहवाली बहुत स्नेहसे
युक्त, कशराः च कशरा खिचड़ी, तथा तिल-काम्बलिकाः
तथा तिलथी मिश्रित काम्बलिक तथा तिलमिश्रित काम्ब-
लिक, स्नेहयन्ति स्नेहन करे छे स्नेह करते हैं ॥ ८५ ॥

• 85. Til taken before meal together with unctuous articles and treacle will serve as oleation and similarly will sumptuously unctuated kedgerree and curd-soup act mixed with plenty of til.

फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ।
पिबेद्भक्षो भृतैर्मालैर्जीर्णैः स्त्रीयाश्च भोजनम् ॥८६॥

रुक्षः रूक्ष पुरुषे रुक्ष पुरुषको, सुरया भक्ष सुराके, सह साथे साथ, फाणितम् दक्षित फाणित, शृङ्गवेरम् सूँड सोंड, तैलम् च अने तैल और तैल, पिबेत् पीना पीना चाहिए, जीर्णं च अने ते पथी अथ त्पारे और इनके जीर्ण होने पर, भृतैः भक्षुं करेक्षां भूने हुए, मालैः माले साथे मालके साथ, भोजनम् भोजन भोजनको, भक्षिवात् भक्षुं खाना चाहिए ॥८६॥

86. The dehydrated man should take treacle, ginger and oil together with sura wine and on this being digested should take a meal along with spit-roasted flesh.

तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
पिबन् सफाणितं क्षीरं नरः क्षिद्यति वातिकः ॥८७॥

सुरायाः सुराना सुरा, मण्डेन भंडे साथे मंडके साथ, तैलम् तैल तैल, वसां वसा वसा, मज्जानम् एव वा अथवा भोजनने पीते। अथवा मज्जाको पीता हुआ, सफाणितम् अथवा दक्षित सहित अथवा रावको, क्षीरम् दूध दूधमें, पिबन् पीते। पीता हुआ, वातिकः वातिक वातिक, नरः माधुस्य पुरुष, क्षिद्यति स्निग्ध अथ छे स्निग्ध होता है ॥ ८७ ॥

87. The man of vata-habitus gets oleated by taking oil together with the skim of sura wine or animal fat or

८७. सुराया मण्डेन—मण्डेन वाक्ण्या (स.)

॥ पिबन् सफाणितम्—पिबेत् सफाणितम् (व.)

marrow, or milk mixed with treacle.

धारोष्णं क्षेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
नरः क्षिद्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥८८॥

स्नेहसंयुक्तम् स्नेहयुक्त स्नेह, सशर्कराम् अने साकरयुक्त एवं सांड मिलाकर, धारोष्णम् धारोष्ण तत्काल दुहा हुआ, पयः दूध दूध, पीत्वा पीने पीकर, सफाणितम् अथवा दक्षित साथे अथवा राव मिलाकर, दध्नः दहीनी दहीकी, सरम् तर मलाई, पीत्वा वा पीने पीकर, नरः मनुष्य मनुष्य, क्षिद्यति स्निग्ध अथ छे स्निग्ध होता है ॥ ८८ ॥

88. A man is oleated by taking udder-warm milk mixed with unctuous articles and crystal sugar, or by taking cream of curds with treacle.

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः क्षेहयेदधिराजरम् ॥८९॥

पाञ्च-प्रसृतिकी पांचप्रसृतिही नाम्नी पाञ्च प्रसृतिकी नामकी, पेया पेया पेया, बहुस्नेहः तथा अहु स्नेहयुक्त तथा बहुत स्नेहयुक्त, माषमिश्रकः आध-मिश्रित उदमिश्रित, क्षीरसिद्धः अने दूधमां सिद्ध करेक्षा और दूधमें बनाई, पायसः दूधपाक खीर, नरम् माधुस्यने मनुष्यको, अधिराज् तरत ७ क्षीघ्र ही, क्षेहयेत् स्नेहन करे छे स्निग्ध कर देती है ॥८९॥

89. The thin gruel of Panchaprasriti and milk-pudding containing black gram and generously mixed with unctuous articles will quickly oleate a man.

सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृङ्गता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया क्षेहनमिच्छता ॥९०॥

८८. सशर्करम्—सकवणम् (ग. व.)

॥ नरः क्षिद्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम्—क्षिद्यति सगुडं वापि पीत्वा दधितर नरः (ग.)

९०. मज्जा—मज्ज (च. ज.)

॥ पाञ्चप्रसृतिकी—पंचप्रासृतिकी (त.)

सर्पिः- धी ची, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्जा- मज्जा मज्जा, तण्डुल-प्रसृतैः अने तण्डुल अण्डे पक्ष अण्डे तथा चावल इनमें प्रत्येकका प्रसृत लेकर, ऋ (कृ) ता अनावेही यथाविधि सिद्ध की हुई, पाञ्च-प्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी, पेया पेया पेया, स्नेहवत् स्नेहनपी स्नेहनकी, इच्छता ८-अवाणा पुरुषे इच्छताले पुरुषको, पेया पीवी ओष्ठे पीनी चाहिए ॥९०॥

90. The thin gruel of Panchaprasuti articles prepared with eight tolas each of ghee, oil, fat, marrow and rice should be taken by a person desiring oleation.

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिलवणसंयुतः । पीतो द्विर्वासरे यत्नात् स्नेहयेद्विराजम् ॥ ११॥)

(सर्पिः-लवण- अथवा धी तथा लवण अथवा ची तथा लवणसे, संयुतः युक्त युक्त, स्निग्धः स्नेहपूर्ण स्निग्ध, शौकरः सुवर्णा शुकरके, रसः वा मांसने रस मांसका रस, वासरे द्विर्वासर्मा दिनमें, यत्नात् द्विः यत्न-पूर्वक से बार यत्नपूर्वक दो बार, पीतः पीवामां आवतां ते पीने पर वह, नरम् मनुष्यम् मनुष्यका, विराजम् तत्त शीघ्र, स्नेहयेत् स्नेहन करे से स्नेहन करता है ॥११॥

1. The pork-juice mixed with unctuous substances and combined with ghee and salt, taken twice a day diligently, oleates a man soon.)

कुष्ठपादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि—

ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् । कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥९१॥

कुष्ठी कुष्ठरोगी कुष्ठ, शोथी शोथरोगी शोथ, प्रमेही च अने भ्रमेहवाणाओ तथा प्रमेहके रोगीको, ग्राम्य-आम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप, औदकम् अने ९१. शोथी-शोथी (ग. च. प.)

औदक तथा औदक, मांसम् मांस मांस, गुडम् गुड गुड, दधि दही दही, पयः दूध दूध, तिलान् अने तिलनी और तिलका, स्नेहने स्नेहनमां स्नेहनमें, न प्रयोजयेत् प्रयोग करवे ओष्ठे नहि प्रयोग न करावे ॥ ९१ ॥

91. Persons suffering from dermatosis, edema and anomalies of urinary secretion, should not use for oleation the flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, gur, curds, milk and til.

कुष्ठपादीनां स्नेहने प्रकारः—

स्नेहैर्यथाहं तान् सिद्धैः स्नेहयेद्विकारिभिः । पिप्पलीमिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥९२॥

पिप्पलीभिः पीपरी पिप्पली, हरीतक्या हरितकी हरि, त्रिफलया त्रिफला त्रिफला अथवा त्रिफलासे, सिद्धैः सिद्ध करेवा सिद्ध, विकारिभिः अविकारी अविकारी, सिद्धैः सिद्ध सिद्ध, स्नेहैः स्नेहोपी स्नेहोसे, यथाहम् नूरियात प्रमाणे रोगानुसार, तान् तेओने इन रोगियोंको, स्नेहयेत् स्नेहन करावुं स्नेहन कराना चाहिए ॥ ९२ ॥

92. They should be oleated as indicated, with oleation preparation made of articles preventive of many complications, as for instance, preparations made with long pepper, chebulic myrobalan or the three myrobalans.

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् । व्योषगर्भे मिषक् स्नेहं पीत्वा क्षिप्रति तं नरः ॥९३॥

मिषक् वैद्य वैद्य, द्राक्षा-द्राक्षा द्राक्षा, आमलक-अने आमलकाना तथा आमलेके, यूषाभ्याम् क्वाथपी यूषसे, चाम्लेन दध्ना च तथा चाम्ले दहीपी तथा दही दहीसे;

९२. यथाहम्-यथास्वम् (क. च. छ. झ. द. प.)

॥ त्रिफलयाऽपि वा-त्रिफला सह (झ.)

બ્લોચગર્ભે ત્રિકટુવાળા ત્રિકટુ મિશ્રિત, સ્નેહસ્ ર્નેહ સ્નેહકો, સાધયેત્ સિદ્ધ કરવો સિદ્ધ કરના વાહિય, તમ્ તે ઉસકો, વીત્વા ધીને વી કર, ગરઃ મનુષ્ય પુરુષ, સ્ત્રિયતિ સ્ત્રિગ્ધ ધામ છે સ્ત્રિય હો જાતા હૈ ॥૧૩॥

93. The physician should prepare the oleation with the decoction of grapes and emblic myrobalan mixed with sour curds and the pulp of the three spices; by taking this potion, a man gets oleated.

યવકોલકુલત્થાનાં રસાઃ ક્ષારઃ સુરા દધિ ।
ક્ષીરસર્પિશ્ચ તત્સિદ્ધં સ્નેહનીયં ઘૃતોત્તમમ્ ॥૧૪॥

યવ- જવ જૌ, કોલ- ઘેર, વેર, કુલત્થાનામ્ અને કળ- થીના કુલથીકે, રસાઃ ક્વાથ કાયમેં, ક્ષારઃ જવખાર, યવક્ષાર, સુરા સુરા સુરા, દધિ દહીં દહીં, તત્- તેઓથી ઝળસે, સિદ્ધમ્ સિદ્ધ કરેલું સિદ્ધ કિયા ગયા, ક્ષીરસર્પિઃ ચ દૂધમાંથી કાઢેલું થી દૂધસે નિકાલા હુઆ થી, સ્નેહ- ઘીવમ્ સ્નેહન માટે વાપરવા થેાગ્ય સ્નેહનાર્થ ઉપયોગમેં કાનેકે યોગ્ય, ઘૃતોત્તમમ્ સર્વોત્તમ ધી છે સર્વોત્તમ થી હૈ ॥૧૪॥

94. Ghee extracted direct from milk prepared with the soup of barley, indian jujube and horse gram, alkali, sura wine and curds is the best of all ghees used in oleation.

તૈલમજ્જાવત્સાસર્પિશ્ચદ્રવિફલારસૈઃ ।
યોનિશુક્રપ્રદોષેષુ સાધયિત્વા પ્રયોજયેત્ ॥૧૫॥

તૈલ- તેલ, મજ્જ- મનુષ્ય મજ્જા, વત્સા- વસા વસા, સર્પિઃ તથા ધીને તથા ધીકો, વદર- ઘેર, વેર, ત્રિફલા- તથા ત્રિકટુનાં તથા ત્રિફલાકે, રસૈઃ ક્વાથથી કાયસે, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, યોનિ- થેાનિ

૧૪. રસાઃ ક્ષારઃ-રસઃ ક્ષીરમ્ (વ.)

,, ક્ષારઃ-ક્ષીરમ્ (વ. ક. ડ. ત. દ.)

,, ક્ષીર-ક્ષારઃ (વ. ત.)

યોનિ, શુક્ર- અને શુક્રના એવં શુક્રકે, પ્રદોષેષુ દોષમાં દોષોમેં, પ્રયોજયેત્ વાપરવાં બેઠકે પ્રયોગ કરના વાહિય ॥૧૫॥

95. Oil, marrow, animal fat and ghee prepared with the decoction of ziziphus and the three myrobalans should be prescribed in gynecic and seminal disorders.

અતિમાત્રયા ત્વરયા ચ ક્ષેત્રસેવને દોષાઃ —

ગૃહાત્યમ્બુ યથા વસ્ત્રં પ્રક્ષત્યધિકં યથા ।
યથાગ્નિઃ જીર્યતિ સ્નેહસ્તથા ક્ષયતિ ચાધિકઃ ॥૧૬॥

યથા જેવી રીતે જિસ પ્રકાર, વસ્ત્રમ્ વસ્ત્ર વસ્ત્ર, અમ્બુ પાણીને ઝલકો, ગૃહાતિ ઝલકુ કરે છે પ્રહણ કરતા હૈ, યથા અને જેમ ઓર જિસપ્રકાર, અધિકમ્ વધારાનું પાણી તેમાંથી અધિક ઝલ ઉસમેંસે, પ્રક્ષયતિ ટપકી બધ છે વૂ જાતા હૈ, તથા તેમ ઉસી પ્રકાર, સ્નેહઃ સ્નેહ સ્નેહ, યથાગ્નિ અગ્નિના બળ પ્રમાણે જઠરાગ્નિકે બલકે અનુસાર, જીર્યતિ પચી બધ છે પચ જાતા હૈ, અધિકઃ ચ અને વધારાનો સ્નેહ અધિક સ્નેહ, ક્ષયતિ ઓવી બધ છે બાહિર નિકલ જાતા હૈ ॥૧૬॥

96. Just as water saturates the cloth to its capacity and then drains off, so does the unctuous dose get digested according to the strength of the gastric fire and drain off when in excess.

યથા વાડ્ડક્ષેષ મૃત્પિન્ડમાસિકં ત્વરયા ઝલમ્ ।
ક્ષયતિ ક્ષંસતે ક્ષેત્રસ્તથા ત્વરિતસેવિતઃ ॥૧૭॥

યથા વા અથવા જેવી રીતે અથવા જિસ પ્રકાર, ત્વરયા ઉતાવળે ઘોગ્રતાસે, અધિકમ્ સ્ત્રી'થેલુ' ઝાલા

૧૬. પ્રક્ષત્યધિકમ્-ક્ષયત્યધિકમ્ (વ.)

,, અધિક-અધિકમ્ (વ. ક. દ.)

,, સ્નેહઃ-સ્નેહમ્ (વ. ક.)

,, અધિકઃ-અધિકમ્ (વ. દ. ક.)

૧૭. વાડ્ડક્ષેષ-વાકક્ષેષ (વ. ક. વ. ત.)

हुआ, जलम् पाणी पानी, सुत्पिण्डम् भाटीना पिंडाने मिट्टीके डेलेको, जाह्नेय ७२।३ ७ ७००वीने योडासा गिला करके, जलति अवी अथ छे बह जाता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार. स्वरित- उतावणे शीघ्रतासे, सेवितः सेवेष्टे। सेवन किया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, संसते सरी अथ छे निकर जाता है ॥९७॥

97. Or just as the water hurriedly poured over the lump of clay flows away without saturating it, so also does the hurriedly taken unctuous potion pass out without fully oleating the body.

लवणोपहितस्नेहगुणाः —

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यनिराधरम् तद्धर्मिष्यन्धरुक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥९८॥

लवण- लवणु लवणमे, उपहिताः युक्त युक्त, स्नेहाः स्नेहो स्नेह, नरम् भाषुसने पुरुषको, अनिराध सन्धर शीघ्र ही, स्नेहयन्ति स्निग्ध अनावे छे स्निग्ध कर देता है, हि ३।२।३ के क्योंकि, तत् ते लवणु लवण, अमिष्यन्दि अमिष्यन्दी अमिष्यन्ती है, अरुक्षम् च अरुक्ष रुक्ष नहीं, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म है, उष्णम् उष्ण उष्ण है, व्यवायि च अने व्यवायी छे और व्यवायी है ॥९८॥

98. The unctuous substance mixed with salt hastens the process of oleation, as salt has liquefacient, non-dry, subtle, hot and diffusive properties.

स्नेहस्वेदादीनां क्रमः —

स्नेहमग्रे प्रयुजीत ततः स्वेदमनन्तरम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ९९ ॥

अग्रे सो पहले। सबसे पूर्व, स्नेहम् स्नेहने। स्नेहका, ततः अने ते पछी और उसके पीछे, स्वेदम् स्वेदने। स्वेदका, प्रयुजीत प्रयोग करने के बाद। स्नेहोपपन्नस्य स्नेह-स्वेद-स्नेहने अने

स्नेहने स्नेह और स्वेद, उपपन्नस्य भवेत्तानुं युक्त पुरुषका, संशोधनम् संशोधन शोधन, अथ छे अथवा, इतरत् संशोधन संशोधन. (प्रयुजीत करने के बाद) ॥ ९९ ॥

99. Oleation should be done first; then sudation should be given and when oleation and sudation have been accomplished, the purificatory procedure or the sedative procedure should be given.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्तिरिति संमेषजा । यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥१००॥

तत्र श्लोकः ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, स्नेहाः स्नेहो स्नेह, स्नेहविधिः स्नेहविधि स्नेहविधान, संमेषजा औषधा सहित औषध सहित, कृत्स्न- आ सर्वना इन सबके, व्यापत्- सिद्धिः व्यापत्ती सिद्धि उपद्रवोकी सिद्धि, यथाप्रश्नम् प्रश्नानुसार प्रश्नानुसार, भगवता भगवान् भगवान्, चान्द्रभागिना चान्द्रभागिना पुने चन्द्रभागके पुत्र पुनर्वसुने, व्याहृतम् उद्घोषित छे कह दिया है ॥१००॥

100. Here is a recapitulatory verse—

Unctuous articles, the full procedure of oleation, the likely complications, their remedies together with drugs required—all these have been described by the worshipful son of Chandrabhaga in accordance with the questions asked.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति आ प्रभाषे. इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे स्वेदा अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते सन्त्रे
अने २२३थी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, स्नेहाध्यायः 'स्नेहाध्याय' 'स्नेहाध्याय',
नाम नाभने। नामका, त्रयोदशः तेरमे तेरवाँ
अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण अध्याय
समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

13. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the thirteenth chapter entitled "Oleation Procedure" is completed.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ચૌદમે અધ્યાય અધ્યાય ચૌદહવાં Chapter XIV

स्वेदाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, स्वेदाध्यायम्
'स्वेदाध्याय' नामना अध्यायम् 'स्वेदाध्याय' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान કરથું વ્યાખ્યાન
કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयभा नीये प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स्म कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "Sudation Procedure".

2. Thus declared the worshipful 'Ātreya.

स्वेदगुणः —

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

वैः नेने। जिनके, यथावत् यथावत् यथावत्,
प्रयोजितैः प्रयोग કરવાથી પ્રયોગ કરનેસે, સ્વેદસાધ્યાઃ
સ્વેદસાધ્ય સ્વેદસાધ્ય, વાતકફાત્મકાઃ વાત અને કફથી
ઉત્પન્ન થયેલા વાતકફજ, ગદાઃ રોગો રોગ, પ્રશામ્યન્તિ
શાંત થાય છે શાન્ત હોતે હેં, (તે તે વે,) સ્વેદાઃ
સ્વેદ સ્વેદ, અતઃ અર્હોથી અવ, પ્રવક્ષ્યન્તે કહેવામાં
આવશે કહે જાયેંગે ॥ ૩ ॥

3. Now we shall describe the (various) sudation procedures which if properly administered, alleviate such diseases of vata and kapha as are amenable to the sudation therapy.

ક્ષેદપૂર્વે પ્રયુક્તેન સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે ।

પુરીષમૂત્રરેતાંસિ ન સજ્જન્તિ કથંચન ॥ ૪ ॥

સ્નેહપૂર્વમ્ સ્નેહન આધ્યા પછી સ્નેહનપૂર્વક, પ્રયુક્તેન
કરવામાં આવેલ પ્રયુક્ત કિયે હુણ, સ્વેદેન સ્વેદનથી સ્વેદનસે,
અનિલે વાયુ વાયુકે, અવજિતે છતાં જીતે જાને પર, પુરીષ-
મૂત્ર-રેતાંસિ મળ-મૂત્ર તથા વીર્ય પુરીષ-મૂત્ર ઓર વીર્ય,
કથંચન કદી પણ કમી, ન સજ્જન્તિ રોકાઈ રહેતાં
નથી નહીં રુકે રહેતે ॥ ૪ ॥

4. If the morbid vata in a man is corrected by sudation procedure, preceded by oleation, his urine, semen and feces do not get inspissated.

શુષ્કાણ્યપિ हि काष्ठानि क्षेदસ્વેदोपपादनैः ।

નમયન્તિ યથાન્યાયં કિં પુનર્જીવતો નરાન્ ॥ ૫ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, યથા-ન્યાયમ્ યથાવિધિ
યથાવિધિ, સ્નેહ-સ્વેદ-સ્નેહન અને સ્વેદન સ્નેહન તથા
સ્વેદન, ઉપપાદનૈઃ કરવાથી પ્રયુક્ત કરનેસે, શુષ્કાણિ સૂકાં
સૂકે, કાષ્ઠાણિ લાકડાંને કાષ્ઠોંકો, અપિ પણ મી, નમયન્તિ
મનુષ્ય નમાવે છે મનુષ્ય નમા લેતે હેં, કિમ્ પુનઃ તેા પછી
તો ફિર, જીવતઃ છતાં જીતે હુણ, નરાન્ માણસોની
શી વાત કરવી ? પુરુષોંકી ક્યા વાત ? ॥ ૫ ॥

૪. સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે-સ્વેદેનાઽવજિતેઽનિલે (અ.)

,, કથંચન-કથાચન (અ.)

5. Even dry inanimate sticks, treated with oiling and sweating, become soft and elastic. The same principle applies with even greater force to animate human bodies.

स्वेदो यथा कार्यकरः—

रोगानुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशो स्वेदः कार्यकरो मतः ॥६॥

रोग- रोग रोग, ऋतु- ऋतु ऋतु, व्याधित-
तथा रोगीने तथा रोगीके, अपेक्षः अनुसार अनुसार,
न अति- नहि अहु अत्यंत, उष्णः गरम गरम, न च
के नहि न हो, अति- अहु अत्यंत, मृदुः मृदु मृदु,
द्रव्यवान् द्रव्यथी युक्त योग्यद्रव्ययुक्त, देशो अने थोअ
अंगमां और योग्य अङ्गमें, कल्पितः स्वेदः थोअथो
स्वेद किया गया स्वेद, कार्यकरः कार्यसाधक कार्यसाधक,
मतः भा-थो छे माना है ॥ ६ ॥

6. That sudation is considered efficacious, which is well-contrived, well-medicated and which is neither too hot, nor too mild and applied to the proper region with due consideration of the disease, season and vitality of the patient.

रोगाद्यपेक्षिणी स्वेदकल्पना—

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

व्याधौ व्याधि रोग, शीते ठंडी ऋतु शीत ऋतु,
शरीरे च अने शरीर और शरीर, महाबले अने महु
अबलाओं होय तो यदि महाबलवाले हों तो, महान् मोटो
महान्, दुर्बले दुर्बल होय तो दुर्बल हों तो, दुर्बलः मृदु
मृदु, मध्यमे अने मध्यम अबलाओं होय तो और
मध्यम बलवाले हों तो, मध्यमः मध्यम मध्यम, स्वेदः
स्वेद स्वेद, हितः हितकर छे हितकर होता है ॥ ७ ॥

१. कल्पितो-कल्पिते (द.)

7. Where the vitality of the patient and the condition of morbidity are very great and the season is very cold, the maximum dose of sudation should be administered. Where these conditions are mild, the dose should be minimum; where they are moderate, the dose should be moderate.

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥८॥

वात-श्लेष्मणि वात तथा कफा संसर्गथी उत्पन्न
थयेला वात और कफके संसर्गसे उत्पन्न हुए, वाते वा
केवल वातथी उत्पन्न थयेला केवल वातसे उत्पन्न हुए,
कफे वा अने केवल कफथी उत्पन्न थयेला रोगमां
कमशः और केवल कफसे उत्पन्न हुए रोगमें कमशः,
उपकल्पितः तैयार करेला तय्यार किया हुआ, स्निग्धरूक्षः
स्निग्धरूक्ष स्निग्धरूक्ष, तथा स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध,
रूक्षः च अने रूक्ष और रूक्ष, स्वेदः स्वेद स्वेद,
इष्यते छे इष्ट है ॥ ८ ॥

8. Sudation is indicated in disorders of vata-cum-kapha or of vata or kapha. It should be prescribed unctuous-cum-dry, unctuous, and dry respectively in the above conditions.

आमाशयगते वाते कफे पक्काशयाधिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

वाते अने वात वायु, आमाशयगते आमाशयगत
होय तो आमाशयगत हो तो, रूक्षपूर्वः पहेला रूक्ष अने
पछी स्निग्ध पूर्व रूक्ष और पश्चात् स्निग्ध, स्वेदः स्वेद
स्वेद, हितः हितकर छे हितकारक है, तथा एव अने
अने और जो, कफे कफ, पक्काशयाधिते पक्काशयधर्म
रक्षो होय तो पक्काशयगत हो तो, स्नेहपूर्वः पहेला

१. वाते-कफे (ग.)

,, पक्काशयाधिते-पक्काशयाधिते (घ.)

स्निग्ध^१ अने पक्षी रूक्ष स्वेद हितकर छे पूर्व स्निग्ध और पश्चात् रूक्ष स्वेद हितकारक है ॥९॥

9. When vata is localised in the stomach and kapha is accumulated in the colon, the procedure of sudation in the first case should begin with the dry type and in the last with the unctuous type.

वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वक्ष्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥१०॥

वृषणौ वृषणु अण्डकोष, हृदयम् हृदय, दृष्टी अने नेत्रोने और नेत्रोंको, मृदु मृदु मृदु, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, न एव वा अथवा तो न न आपवे अथवा नहीं करे, वक्ष्णौ वक्ष्णुने वक्ष्णोंको, मध्यमम् मध्यम, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, शेषम् अने आङ्गिना और शेष, अङ्गावयवम् शरीरना अवयवोंने शरीरके अवयवोंको, इष्टतः प्रमाणे प्रमाणे यथेच्छ, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे ॥१०॥

10. The testes, heart and eyes should be sweated mildly or not at all. The groins should be sweated moderately and the rest of the body-parts as required.

हृदयवक्ष्णणीनीं स्वेदे रक्षणविधिः —

सुशुद्धैर्नक्तैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥११॥

सुशुद्धैः सारी पेठे धोयेला अति शुद्ध, नक्तैः पद्मना दुकड़आधी वक्के दुकड़ोंसे, अथ अपि वा अथवा अथवा, गोधूमानाम्, धूँनां गेहूँके, पिण्ड्या अपि पिण्ड्या आटेकी पिण्डियोंसे, पद्मोत्पल-अथवा पद्म अने उत्पलनां अथवा पद्म और नीलोत्पलके, पलाशः वा पलाशआधी पत्तोंसे, चक्षुषी आंखोंने आंखोंको, संवृत्य

१०. नैव वा—वा न वा (च. द.)

११. —कृतः—वर्तितः (च.)

११. (च. द. व.)

११. —कृतः (च. व.)

ढाङ्गीने ढांपकर, स्वेद्यः स्वेद आपवे स्वेद देना चाहिए ॥ ११ ॥

11. A person while being sweated should have his eyes shielded with a clear piece of cloth or wheat-dough or with the leaves of the lotus plant or bengal kino.

मुक्तावलीमिः शीतामिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥१२॥

शीतामिः शीतल शीतल, मुक्तावलीमिः मोतीआली भाजाआधी मोतियोंकी मालाओंसे, शीतलैः शीतल शीतल, भाजनैः पात्रोंकी पात्रोंसे, जलाद्रैः अने जलद्रां और जलसे सीगे हुए, जलजैः कुम्भोंकी कमलों, हस्तैः अपि अने हाथोंकी और हस्तोंसे, स्विद्यतः जेनु स्वेदन थपुं होय तेना स्वेदन किये जाते रोगीके, हृदयम् हृदयने हृदयको, स्पृशेत् स्पर्श करे ॥ १२ ॥

12. Cool strings of pearls, cool vessels, wet lotuses or wet hands should be applied to the cardiac region of the person who is being sweated.

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्—

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥१३॥

शीत-शूल-शीत अने शूल शीत और शूलके, व्युपरमे शीत थाय त्पारे शान्त होने पर, स्तम्भ-गौरव-स्तम्भता अने भारेपण जकड़ाहुआपन और भारीपनको, निग्रहे दूर थतां हट जाने पर, मार्दवे तथै मृदुता एवं मृदुता, स्वेदे च अने पसीने और पसीना, संजाते उत्पन्न थतां उत्पन्न होने पर, स्वेदनात् स्वेदन कार्यकी स्वेदनसे, विरतिः अटकी जवाने रुक जानेको, मत्वा प्रशस्त मान्युं छे प्रशस्त माना है ॥१३॥

१३. मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता—मार्दव्युपानां विरतिः स्वेदनाद्विरतिः (च. व. व.)

13. The cessation of the sudation procedure is advised when cold and colicky pain have ceased, stiffness and heaviness of body have disappeared and softness and perspiration have set in.

अतिस्विन्नस्य लक्षणम्—

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वरान्नदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥१४॥

पित्तप्रकोपः पित्तप्रकोपः पित्तका प्रकोपः, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, शरीरसदनम् शरीरसदी शिथिलता शरीरकी शिथिलता, तृषा तृषा तृषा, दाहः दाहः दाहः, स्वर-प्रकोप-तेभ्यः स्वर तृषा अगनी एवं स्वर और अंगोंकी, दौर्ब-ल्यम् च दुर्बलता ये दुर्बलता ये, अतिस्विन्नस्य अति स्वेदन भयेद्यन्ता अनिस्विन्नके, लक्षणम् लक्षणम् लक्षणम् है ॥ १४ ॥

14. The symptoms of over-sudation are provocation of pitta, fainting, prostration of body, thirst, burning, weakness of voice and limbs.

अतिस्विन्नस्य चिकित्सा—

उक्तस्तस्याक्षितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः

सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः क्षिण्वशीतलः ॥१५॥

तस्याक्षितीये 'तस्याक्षितीये' अध्यायार्थ 'तस्या-क्षितीये' अध्यायार्थ, ग्रैष्मिकः ग्रीष्मकर्मार्थो ग्रीष्मकर्मार्थो, यः मधुरः ये मधुर जो मधुर, स्निग्ध-शीतलः स्निग्ध और शीतल, विधिः विधि विधि, उक्तः उक्तो उक्तो है, सः ते उसे, अतिस्विन्नस्य अतिस्विन्न पुत्रुपने अतिस्विन्न पुरुषको, सर्वशः सर्वशः सर्वशः रूपमें, कर्तव्यः कर्तव्यो कर्तव्यो करनी चाहिए ॥ १५ ॥

15. All the treatment advised in disorders due to excessive heat of summer, in the chapter on "Sea-

१४. शरीरसदनं-तृषा-ग्राससादस्तृषा क्लमः (ग.)

.. दाहः स्वरान्न-दाहः स्वेदाह (ख. ब. छ. ड. ङ. त. द. प. प.)

१५. मधुरः क्षिण्वशीतलः-विधिमधुरशीतलः (ब. प.)

sonal Dietary", is to be given in condition of over-sudation, viz., the sweet, the unctuous and the cooling medications.

अस्वेदाः—

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥१६॥

विदग्धभ्रष्टभ्रानां विषमद्यविकारिणाम् ।

भ्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥१७॥

तृष्यतां क्षुचितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामव्युदरिणां चैव क्षतानामात्मरोगिणाम् ॥१८॥

दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।

मिथक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवधारयेत् ॥१९॥

कषायमद्य-कषाय (तृ. २२) अने भद्रनुं कषाय और मद्यका, नित्यानाम् नित्य सेवन करनेवाला नित्यसेवी, गर्भिण्याः गर्भिणी गर्भिणी, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना रोगी रक्तपित्तरोगी, पित्तिनाम् पित्तरोगी पित्तरोगी, सातिसाराणाम् अतिसारी अतिसारी, रूक्षाणाम् रूक्ष रूक्ष, मधुमेहिनाम् मधुमेही मधुमेही, विदग्ध-पक्ष्म शुद्ध-वाणा पक्ष्म गुदावाले और, भ्रष्ट-भ्रान्तानाम् शुद्ध-शवाणा गुदभ्रष्टवाले, विषमद्य-विकारिणाम् विषम अने भद्रना विकारिणाम् विषम और मद्यके रोगी, भ्रान्तानाम् भ्रान्ताना यके हुए, नष्ट-संज्ञानाम् भेद्युद्ध भयेला बेहोश, स्थूलानाम् अतिस्थूल अतिस्थूल, पित्तमेहिनाम् पित्तमेही पित्तमेही, तृष्यताम् तृष्या तृष्या, क्षुचितानाम् भूय्या भूय्ये, क्रुद्धानाम् क्रोध पायेला क्रोधयुक्त, शोचताम् च

१६. गर्भिण्या-गर्भिणी (त.)

१७. भ्रान्तानाम्-भ्रान्तानाम् (ब.)

.. भ्रान्तानां-संतापान् (ब.)

.. .. -तान्ताना (ब.)

.. भ्रान्ताना नष्टसंज्ञानां-संतापान्नष्टतान्ताना (प.)

१८. क्षुचिताना-क्षुत्परीताना (ग. च. ब. प.)

.. आत्मरोगिणाम्-अक्षिरोगिणाम् (प.)

.. .. -आस्यरोगिणाम् (प.)

१९. अतिविशुष्काणाम्-अतिविशुष्कानाम् (द. प.)

अपि शैलागुर शोकप्रस्त, कामलि- कभक्षाना रेणु कमलाके रोगी, उदरिणाम् १६२ रेणु उदररोगी, क्षयानाम् क्षतरोगी, क्षतरोगी, नाभ्यरंगिणाम् च एव वातरक्तना रेणु वातरक्तके रोगी, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, अतिवि- शुष्काणाम् अति सूक्ष्मेषु अतिशुष्क, तथा उपक्षीण- भोजसाम् नेत्रं ओजस क्षीणं ययुं होय तेवा क्षीण भोजवाले, तैमिरिकाणाम् च तथा तिमिरना रेणुओने और तिमिरके रोगीयांको, मिषक् वैद्य वैद्य, स्वेदस्य स्वेद स्वेदन, न अवचारयेत् न करान्वये न देये ॥ १६-१९ ॥

16-19. The physician should not administer sudation to addicts to astringent wines, to gravida, to persons suffering from hemothermia, to persons of pitta habitus suffering from diarrhoea, to those whose body-fluid has been diminished, to those who suffer from glycosuria and to persons with sloughing or prolapsed rectum, to persons suffering from toxicosis or alcoholism, to persons who are fatigued or unconscious or are obese and who suffer from urinary anomalies due to pitta, from thirst, hunger, anger, grief and jaundice, and to those who suffer from abdominal diseases, helcosis, disorders due to Rakta-Vata, weakness, excessive dehydration, diminution of vitality or faintness.

स्वेदसाध्या विकाराः—

प्रतिश्याये च कासे च हिंकाश्वासेष्वलाघवे ।

कर्णमन्याशिरःशूले स्वरमेदे गलग्रहे ॥ २० ॥

अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।

कोष्ठानाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥

२१. मूत्राघातं—शुक्लाघातं (क. ख. ग. घ. च. छ. ज. ट. ठ. ड. त. थ. द. ध.)

पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।

मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥

पादजानूजङ्घातिसंग्रहे श्वयथावपि ।

खलीज्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥

संकोचायामश्लेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।

सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये च प्रतिश्याय प्रतिश्याय, कासे च अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके, कोष्ठ- कोष्ठका, आनाह- आनाह आनाह, विबन्धेषु अने मलबन्ध और मलबन्ध, मूत्राघाते मूत्राघात मूत्राघात, विजृम्भके विजृम्भक विजृम्भक, पार्श्व-पृष्ठ-पार्श्वपृष्ठ, पृष्ठपृष्ठ पार्श्वपृष्ठ पृष्ठपृष्ठ, कटी-कुक्षिसंग्रहे कटीकुक्षिसंग्रहे कटीकुक्षिसंग्रहे और कुक्षिसंग्रहे, गृध्रसीषु च गृध्रसी गृध्रसी मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे, मुष्कयोः अङ्गी अङ्गी, महत्त्वे च महत्त्वे महत्त्वे, अङ्गमर्दके अङ्गमर्द अङ्गमर्द, पाद-जानु-पाद-जानु पाद-जानु, ऊरु-जङ्घा-ऊरु अने अङ्गानी ऊरु और अङ्गानी ओकी, अर्ति-संग्रहे पीडा तथा अङ्गानी अङ्गानी पीडा या जकड़ा जाना, श्वयथौ अपि श्लेष्मोज्जन, खलीषु अश्ली खली, जामेषु आमदोष आमदोष, शीते च शीत शीत, वेपथौ दुग्धन कम्पन, वातकण्टके वातकण्टके वातकण्टके, संकोच-संकोच संकोच, आयाम-आयाम आयाम, शूलेषु शूल शूल, स्तम्भ-स्तम्भ स्तम्भ, गौरव-गौरव गौरव, सुप्तिषु आश्ली अश्ली सुप्त हो जाना, सर्वाङ्गेषु अने आयाम शरीरना और सर्वाङ्ग, विकारेषु व्याधिओमा रोगोंमें, स्वेदनस्य स्वेदन स्वेद, हितस्य हितकर हितकारक, उच्यते उच्यते उच्यते कहा है ॥ २०-२४ ॥

20-24. Sudation is considered beneficial in coryza, cough, hiccup, dyspnea, heaviness of body, aching pain in the

२१. पादजानूजङ्घा—पादोष्णजानूजङ्घा (क. च. छ.)

२४. सर्वाङ्गेषु—सर्वेषु (ग. च.)

ear, neck and head, cacophonia, throat-spasm, in facial paralysis, in paralysis of one limb or the entire body or hemiplegia, or in flexures of the body, in distension of the abdomen, constipation and suppression of urine, pendiculation, stiffness of the sides, body, back, waist and abdomen; in sciatica, dysuria, enlargement of scrotum, body-aches, pain and stiffness of feet, knee, thighs and calves, in edema, in neuralgia of upper and lower extremities, in disorders of chyme, in chills, tremors, ortho-arthritis, in contractions or extensions or colicky pain, in stiffness, heaviness, numbness and in diseases affecting the whole body.

पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि, प्रस्तरस्वेदस्य द्रव्याणि—

निलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृशरैर्मसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥२५॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकुन्निः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लेष्मिकान् स्वेदयेत्, पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥२७॥

तिल-माष- तक्ष, अ३६ तिल-उडद, कुलत्थ-अम्ल-
धृती, अ३६ द्र०थे। कुलथी, अम्ल द्रव्य, घृत-तैल- धी
तेक्ष वी तैल, आमिष मांस मांस, मोदनैः अने भात
ओओथी और चावल इनसे, पायसैः तथा दूधपाक
एवं पायस, कृशरैः कृशरा, मांसैः अने मांस
ओओथी और मांस इनमें, पिण्डस्वेदम् पि०स्वेद पिण्ड-
स्वेद, प्रयोजयेत् यो०वे। ओ०थे देना चाहिए, गो-खर-
आय, गर्दभ गौ, गदहा, उष्ट्र-वराह- उ०-सुनर कंठ सूअर,
अश्व-शकुन्निः अने अश्व ओओना भण्ठी और घोडा

इनके पुरीषोंसे, सतुषैः इतरां सहित तुष सहित, यवैः ७४
जौ, सिकता- रैती बाल, पांशु- धूण धूल, पाषाण- प०थ२
पत्थर, करीब- अ३५यां सूखा गोबर, जायस- पूटकैः अने
दो०थू० ओओनी पेट०थीओथी और मोहचूर्ण इनकी
पोटलियोंसे, श्लेष्मिकान् उ०वा०ओने श्लेष्मिक रोगियोंको,
स्वेदयेत् स्वेद आपवे। स्वेद देना चाहिए, पूर्वैः पूर्वोक्त
तक्ष आदि द्र०थे। पूर्वोक्त तिलादि द्रव्योंसे, वातिकान्
वातवा०ओने वातिक रोगियोंको, समुपाचरेत् स्वेद
आपवे। स्वेद देना चाहिए, प्रस्तरेषु अपि प्रस्तर स्वेदमां
पाशु प्रस्तर स्वेदमें भी, एतानि आ ये, द्रव्याणि द्र०थे।
द्रव्य, यथास्वम् दो० अनुसार यथादोष, शस्यन्ते प्रशस्त
छे प्रशस्त हैं ॥ २५-२७ ॥

25-27. The lumps for sudation should be made of til, black gram, horse gram, acid substances, ghee, oil, meat and cooked rice, milk pudding, kedgeree or flesh, or they may also be made of the excrements of cow, ass, camel, hog and horse or of unhusked barley, sand, earth, stone, dry dung and iron powder. The first group is used for persons of the vata habitus; while the second for those of kapha habitus. The same articles are recommended to be used as required in hot-bed-sudation too.

भूकृटीजेन्ताकस्वेदानां द्रव्याणि—

भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्मगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतलेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥२८॥

विधूम- निर्धूम निर्धूम, अङ्गार-तलेषु अंगाराओथी
तपेक्षां अंगारमें तप्त, भूगृहेषु च भो०थरां भूगृह, जेन्ता-
केषु जेन्ताके जेन्ताक, उष्ण- उ०थु गृह उष्णगृह, गर्म-
गृहेषु च अने गर्मगृहोमां और गर्मगृहोंमें, स्वभ्यक्तः
सादी पेठे अभ्यंग करेखा पुरुषनु अभ्यंग किया हुआ
पुरुष, सुखम् सु०पूर्वक सुखपूर्वक, स्विद्यते स्वेदन आय
छे स्विद्य हो जाता है ॥२८॥

२८. In the sudation-cellar, in Jentaka sudatorium, in warm enclosed central rooms, the person who is well anointed will sweat easily by the smokeless heat of live-coals.

नाडीस्वेदस्य द्रव्याणि—

ग्राम्यान्पौषकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्काथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागश्च युक्त्यपेक्षो मिषक्तमः ॥ ३० ॥

देश-काल-देश अने कालके, विभागश्चः विभागने अष्टानार विभागको जाननेवाला, युक्त्यपेक्षः अने युक्तिनी अपेक्षा राखना और युक्तिकी अपेक्षा करता हुआ, मिषक्तमः उत्तम वेले उत्तम वेद्य, ग्राम्य-जानूप-ग्राम्य-आनूप ग्राम्य-आनूप, औषकम् अने औषक पशु-पक्षीओनुं एवं औषक पशु-पक्षियोंके, मांसम् मांस मांस, पयः दूध दूध, तथा वस्तशिरः अङ्गुरां माथुं बकरेका सिर, वराह-सुवर्ना शरीरना सूअरके, मध्य-पित्त-मध्यभागनुं पित्त मध्यदेहका पित्त, असृक् अने स्नेहणी और रुधिर, स्नेहवत्-स्नेहयुक्त ५०थे स्नेहयुक्त द्रव्य, तिल-तण्डुलाः इति तिल अने तण्डुल तिल और चावल, एतानि आ अष्टाने इन सबका, समुत्काथ्य उड़ाणीने काब करके, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् उड़ाणीना करवी देवे ॥ २९-३० ॥

२९-३०. The flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, milk, the head of a goat, the trunk, bile and blood of a hog, unctuous articles, til and rice—these should the wise physician, who is conversant with the nature of clime and season, make use of in

the right manner after they are well decocted, in kettle sudation.

वाङ्गामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्वपैः ।

वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥

शोभाञ्जनकसैरेयमालतीसुरसार्जकैः ।

पत्रैरुत्काथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

वाङ्ग-वर्ण्डा वरणा, अमृतका-भूना गिलोय, एरण्ड-शिग्रु-औरु, अश्मन्तक-सहज, मूलक-भूना मूली, सर्वपैः सरसव सरसों, वासा-वंश-अरुण-वास वासा-वांस, करञ्ज-करंज करंज, अर्कपत्रैः अने आर्क ओओनां पान और आर्क इनके पत्तो, अश्मन्तकस्य च तेभ्यः अश्मन्तकना पान अश्मन्तकके पत्तोंसे, शोभाञ्जनक-तथा शोभाञ्जनकी एवं लाल सहज, सैरेय-सैरेय सिन्धी, मालती-मालती मालती, सुरसा-सुरसा सुरसा, अर्जक-अने अर्क ओओनां और अर्जक इनके, पत्रैः पत्रोंकी पत्तोंसे, सलिलम् पाणी जलको, उत्काथ्य उड़ाणीने पकाकर, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् उड़ाणीना करवी देना चाहिए ॥ ३१-३२ ॥

३१-३२. By decocting in water three leaved caper, guduch, castor oil plant, drumstick, garden radish, rape seeds, leaves of vasaka, bamboo, indian beech, leaves of mudar, heart-leaved fig, shobhanjanaka, common yellow nail dye, arabian jasmine, holy basil, shrubby basil, the kettle sudation should be carried out.

भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।

मूत्रैरम्लैश्च सखेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

भृतीक-भृतीक भृतीक, पञ्चमूलाभ्याम् पञ्चमूल पञ्चमूल, सुरया सुरा सुरा, दधिमस्तुना दहीने अर्जक दधिमन्त, सखेहैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, मूत्रैः मूत्रमर्ज

२९. वराहमध्य-वराहमेदः (ग. ध. ध.)

॥ तण्डुलाः-तण्डुलान् (त.)

३०. देशकालविभागश्च-देशकालविकारश्चः (ध.)

॥ ॥ -देशकालविकारश्चः (ध.)

३१. अश्मन्तकस्य च-अश्मन्तकस्य च (प)

३२. सैरेय-सैरीय (ध. ध.)

॥ ॥ -शरीय (ध. त. ध.)

३३. भृतीक-भृतीक (ध.)

मूलवर्ग, जलेः च तथा अम्ल द्रव्येण तथा अम्ल
वर्षे, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत्
शेणना ३२वी ओषधि कराना चाहिए ॥३३॥

33. Bishop's weed, penta radices,
whey, urines, sour gruel and unctuous
articles should be used in kettle
sudation.

अवगाहपरिवेकस्वेदयोः द्रव्याणि—

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठान्श्च कारयेत् ॥३४॥

एत एव आ ७ इन्हीं, निर्यूहाः इवाथे काथोको,
जलकोष्ठके ७६३४भा जलकोष्ठमें, प्रयोज्याः च वा ५२वा
ओषधि प्रयोग करे, स्वेदनार्थम् અને स्वेदन भाटे स्वेद-
नके लिए, घृत-क्षीर- धी-दध घृत-क्षीर, तैल-कोष्ठान्
तथा तैलना ३४भा तथा तैलके कोष्ठोंका, कारयेत्
३४वा ओषधि प्रयोग कराना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. These very decoctions (the
three mentioned above) may be used
in preparing the tub-bath sudation.
Ghee, milk or oil may also be used
in the tub for bath-sudation.

उपनाहस्वेदस्य द्रव्याणि—

गोधूमशकलैर्धूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सखेहकिण्वलघणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥३५॥

अम्लसंयुतैः अम्लयुक्त अम्लयुक्त, सखेह- स्नेहयुक्त
स्नेहयुक्त, किण्व-लघणैः किण्व અને लघुयुक्त किण्व
तथा नमकसे युक्त, गोधूमशकलैः धूर्णना दुग्धभा गेहुंके
दुग्ध, यवानाम् અને ७७वा और जवके, चूर्णैः धोटी
तेभा ३२व चूर्णसे किया हुआ, उपनाह. धोपरी उपनाह,
प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥३५॥

35. Broken wheat, barley flour mi-
xed with sour articles, oleous articles,
wine-ferment and salt are recommen-
ded in poultice sudation.

गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया उपनाहयेत् ॥३६॥

गन्धैः सुगन्धी द्रव्ये गन्धद्रव्य, सुरायाः सुराजुं
सुराका, किण्वेन धीन बीज, जीवन्त्या शुबन्ती जीवन्ती,
शतपुष्पया मवादाशु सोये, कुष्ठतैलाभ्याम् અને दुग्ध
तथा तैलथी तथा कूठ और तैल इनसे, युक्तया युक्त
युक्त, उमया च अणसीथी अलसीका, उपनाहयेत्
उपनाहन ३२वुं उपनाह करे ॥ ३६ ॥

36. Fragrant articles, wine-ferment,
cork swallow wort, dill seeds, linseed,
and costus combined with oil should
be used in poultice sudation.

उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि --

चर्ममिश्रोपनद्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलामे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥३७॥

सलोमभिः सलोमयुक्त लोमयुक्त, अपूतिभिः तथा
दुर्गन्ध रहित तथा दुर्गन्ध रहित, उष्णवीर्यैः उष्णवीर्य
उष्णवीर्य, चर्मभिः चर्मभिः चर्मभिः, उपनद्रव्यः धोपरी
आंधवी ओषधि उपनाह बांधना चाहिए, अलामे तु
पक्ष तेन भणे तो परन्तु इनके अभावमें, कौशेय- रेशमी
रेशमी, आविक के जिनना या ऊनी, शाटकैः वओषधी
आंधवी कपड़ोंसे उपनाह बांधे ॥ ३७ ॥

37. The poultice should be covered
with a hide containing hair and free
from bad smell and of hot potency. If
such is not available, silk or woollen
cloth may be used instead.

उपनाहस्वेदे बन्धनोक्षविधिः --

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥३८॥

विदाह- विदाह विदाह, परिहारार्थम् न तथा भाटे
न हो इसलिए, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, बद्धम् बांधो

३६. किण्वेन—किण्वेन (द. प.)

३७. उपनद्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः—उपनद्रव्य सलोमभिरपूतिभिः (न.)

पुलाकानाम् पुलाक धान्यना पुलाक धान्यकी, वेशवार-
अथवा वेशवार अथवा वेगवार, पायस-पायस पायस, कुशरा-
कुशरा कुशरा, उत्कारिका-उत्कारिका उत्कारिका. आदीनाम्
वा वज्रेथी अनानेला आदिकी, प्रस्तर पिठानामां
शय्या पर, स्वम्यक्त- सःरी पेठे तेथ येणेलां अच्छी तरह
अभ्यंग किये, सर्वगात्रस्थ सर्व गजोवाणा मब गात्रां
बाले, शयानस्थ सुतेला शेगीने मोते हुए रंगीको, उप-
स्वेदनम् स्वेदन करयुं स्वेदन करना, प्रस्तरस्वेदः ओ
प्रस्तर स्वेद यह प्रस्तरस्वेद है. इति ओम ऐमा,
विषात् अलुपु जाने ॥ १२ ॥

42. The bed should be spread either
with corn, pulse and pulaka grain or
vesavara, milk-pudding, kedgerees and
utkarika and covered with either
a silk or woollen cloth or leaves of
castor-oil plant or red castor-plant and
mudar. Sudation carried out in the
person well anointed over the whole
of his body and made to lie on such
a bed, is called the hot-bed sudation.

नाडीस्वेदस्य कल्पना—

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुक्लादीनां मृग-
शकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथार्हमल्लवणक्षेद्रोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्रमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या
शरेषीकावंशदलकरजार्कपत्रान्यतमकृतया गजाप्र-
हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाप्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्वित्रिर्वा विनामि-
तया वातहरसिद्धखेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत् ।
बाष्पो ह्यनुजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
ह्य सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

१३. शुक्लादीनां-शुंगवल्कादीनां (द.)

॥ स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां-स्नेहोपहतानां मूत्रक्षारादी-
नाम् (ग. ड.)

॥ विनामितया-विनामितया (द.)

॥ अनुजुगामी-अनुपूर्वगामी (ब. ड. त. द. व.)

बाष्पम् आर्द्र माप, अनुद्रमन्त्याम् अक्षर न डाली
नांभे ओवी बाहिर न निकाले ऐसी, कुम्भ्याम् ढाडीमां
हाडीमें, उत्कथितानाम् उठाणेला उचाले हुए, मूल-मूला
मूल, फल-फल फल, पत्र-पत्र पत्र, शुक्ल-शुंग शृंग,
आदीनाम् वज्रेथी आदिकी, उष्ण-स्वभावानाम् अथवा
उष्ण स्वभाववाणां अथवा उष्णप्रकृति, मृग-पशु पशु,
शकुन-पक्षीओनां पक्षियोंके पिशित गांस मांस, शिरस्पद-
माथुं सिर, आदीनाम् वा वज्रेथी आदिकी, यथार्हम्
अथवा यथायोग्य अथवा यथायोग्य, अलु-अलु अलु
अम्लद्रव्य, लवण-लवण लवण, स्नेह-अने स्नेहथी
और स्नेहसे, उपसंहितानाम् युक्त युक्त, मूत्र-मूत्र मूत्र,
क्षीर-दूध दूध, आदीनाम् वा वज्रेथी आदिकी, स्वेदन-
स्वेदन स्वेदन, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, शरेषीका-
शरेषीका शरेषीका, वंशदल-वंशदल वंशपत्र, करज-
करजपत्र करजपत्र, अर्क-अने आर्कना और आर्कके,
पत्र-पानमांथी पत्रोंमेंसे, अन्यतम-कृतया गजे त ओकेथी
अनानेला किसी एकसे बनाई गई, गजाप्रहस्त-हाथीनी
संदना अग्रभागना हाथीकी मूँके अग्रभागके, संस्थान-
या आकारनी आकारकी, व्यामदीर्घया व्याम दीर्घी
व्याम लम्बी, व्यामार्धदीर्घया वा अथवा अर्ध व्याम
दीर्घी या आधा व्याम लंबी, व्यामचतुर्भाग-अष्टभागमूल-
अष्ट-परिणाह-स्रोतया मूल अने अग्रभागना अनुक्रमे
वाहनना येयावाग तथा आरमा भाग गेटेली गेण-
धना छिद्रवाणी मूल और अग्रभागमें कमचः व्यामके
बांध और आठवें भागके प्रमाणकी गोलाईके छिद्रवाली,
सर्वतः सर्व ओलुओ सब ओर, वातहर-वात हरना
वातहर, पत्रसंवृत-पांढाओथी ढांडे पत्रोंसे ढके हुए,
छिद्रया छिद्रवाणी छिद्रवाली, द्विः द्विः वा दो ओलुओ दो
त्रयु ओलुओ दो या तीन जगह पर, विनामितया वांकी
वाणेली मुडी हुई, बाह्या नाणवडे नाळीसे, वातहर-
वातहर द्रव्योंथी वातहर द्रव्योंसे, सिद्ध-सिद्ध करेथ
सिद्ध किये हुए, खेहाभ्यक्त-स्नेह येपडेथ तैलसे अभ्यंग
किये हुए, गात्रः सर्वांगवाणां गात्रवाला, बाष्पम्
आर्द्र माप, उपहरेत् देवी देवे. हि डारलुके क्योंकि,
अनुजुगामी सीधी न अर्ध शकती सीधी न जाती हुई,
बाष्पः आर्द्र माप, विहत-चण्डवेगः प्रलय वेग अटकी
अवाधी तीव्र वेगके हज्जेके कारण, त्वचम् आभलीने

ત્વચાકો, અવિદહન્ દઝાડ્યા વગર ન જલાકર, સુસ્તમ્ સુખપૂર્વક સુસ્તર્પક, સ્વેદયતિ સ્વેદન કરે છે સ્વેદન કરતી હૈ, હિતિ આ પ્રમાણે યદ્ નાડીસ્વેદઃ નાડીસ્વેદ છે નાડી સ્વેદ હૈ ॥ ૪૨ ॥

43. Take the articles indicated in sudation viz., the root, fruit, leaves, buds etc., of the vegetable group or the carved flesh and the head of the birds and beasts of hot potency of the animal group and mixing them with sour, salt and unctuous articles as are necessary or with urine, milk and similar articles, decoct them in a pot closing the lid tightly so as not to allow the steam to escape. Make a tube of the shape of the elephant's trunk, with the leaves of either bamboo, or leaves of indian beech or mudar. Its length should be one vyama (6 feet) or half a vyama (3 feet). Its circumference at the proximal end should be a fourth part of vyama, while at the distal end, an eighth part of vyama; and throughout the entire length, it should be covered with leaves possessed of vata-curing properties. The tube should have two or three bends. The patient having anointed himself with the unction prepared of vata-curing articles, should inhale the steam from this apparatus. The steam passing through the bends in a tortuous course is deprived of its violence and without irritating the skin it sweats the patient with ease. This inhalation is called the steam kettle sudation.

પરિષેકસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતિકોત્તરવાતિકાનાં પુનર્મૂલાદીનામુત્કાથૈઃ સુલોષ્ણૈઃ કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ પ્રનાડીર્વા પૂરયિત્વા યથાદેનિચ્છન્નાહમ્યક્તમાત્ર વસ્ત્રાવચ્છન્ન પરિષેચયે-
દિતિ પરિષેકઃ ॥ ૪૪ ॥

વાતિક- કેવળ વાતને હરનારું કેવળ વાતકો હરને-
વાલે, ઉત્તરવાતિકાનામ્ વાતપ્રધાન કુમ્ભને હરનારું
વાતપ્રધાન કફકો હરનેવાલે, મૂલાદીનામ્ પુનઃ મૂળઆદિના
મૂળઆદિકે, સુલોષ્ણૈઃ સદન ધર્મ શકે તેવા ઉષ્ણ
સુલોષ્ણ, ઉત્કાથૈઃ ક્વાથોથી કાથોસે, કુમ્ભીઃ ગાગર
કુમ્ભી, વર્ષણિકાઃ નાના થડા છોટે ઘડે, પ્રનાડીઃ વા
કે ઝારી યા ઝારીકો, પૂરયિત્વા ભરી દઈને ભરકર, વથાદ-
વિધિ પ્રમાણે યથાવિધિ, સિદ્ધ-સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કિયે
હુણ, ભેદ-સ્નેહ સ્નેહસે, અમ્યક્-ગાત્રમ્ થોપડેલ સર્વ
અંગવાળા સર્વ ગાત્રોમાં અમ્યંગ કિયે હુણ, વસ્ત્રાવચ્છન્નમ્
અને વસ્ત્રથી ઢાંકેલ રોગીનું તથા વસ્ત્રસે આચ્છાદિત રોગીકા,
પરિષેચયેત્ પરિષેચન કરવું પરિષેચન કરે, હિતિ આ
યદ્, પરિષેકઃ પરિષેક સ્વેદ છે પરિષેક સ્વેદ હૈ ॥ ૪૪ ॥

44. The above-mentioned drugs, which are curative or vata and which are beneficial in conditions where vata is predominant, decocted to a degree of genial warmth, should be filled in and affused from a pot or from a shower or a douche-can over a person anointed with properly medicated unctuous substances and covered with a cloth. This is called the affusion sudation.

અવગાહસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતહરોત્કાથશ્ચીરૈતૈલધૃતપિશિતરસોષ્ણસલિ-
લકોષ્ઠકાવગાહસ્તુ યથોક્ત યથાવગાહઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૪. કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ—કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ (જ. વ. જ. ધ. વ.)

,, પરિષેક.—પરિષેકસ્વેદઃ (ગ.)

૪૫. અવગાહઃ—અવગાહો વિશેષઃ (ગ.)

वातहर- वात हरनात् वातहर, उष्ण- उष्ण- क्वाथ- क्वाथ- क्वाथ, क्षीर- दूध, तैल- तैल, घृत- घी, पिष्टितरस- मसूरस, मांसरस, उष्णसलिल- अने उष्ण पानी, शीत- शीत और गरम जलसे भरे हुए, कोष्ठक- कोष्ठक- कोष्ठक, अवगाहः- अवगाहन- अवगाहन, तु- तो, तो, चोक्तः- एव- एव- एव- लोकप्रसिद्ध ही, अवगाहः- अवगाहस्वेद- अवगाहनस्वेद- ॥४५॥

45. Immersion in the decoction of substances curative of vata, milk, oil, ghee, meat-juice and warm water is called the immersion or tub-bath sudation.

जेन्ताकस्वेदस्य कल्पना—

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत - तत्र पूर्व- स्थां दिश्युत्तरस्थां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपु- ष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरस्तीरपक्वमोदकात् प्राञ्जलमुदकं वाऽभि- मुखतीर्थे कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः परमरस्तीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्न- मनेकवातायनम्।

अथ हवे अब, जेन्ताकम् जेन्ताकं जेन्ताक, चिकीर्षुः- करवाणी- करवाणी- करवाणी, भूमि- भूमि- भूमि, परीक्षेत- परीक्षा- परीक्षा, भूमि- भूमि- भूमि, पूर्व- पूर्व- पूर्व, उष्ण- उष्ण- उष्ण, मधुर- मधुर- मधुर, मृत्तिके- मृत्तिके- मृत्तिके, सुवर्ण- सुवर्ण- सुवर्ण, मृत्तिके- मृत्तिके- मृत्तिके, अथवा- अथवा- अथवा, सुन- सुन- सुन, हली- हली- हली, गुणवति- गुणवति- गुणवति, प्रशस्ते- प्रशस्ते- प्रशस्ते, वभा- वभा- वभा

४६. भूमिभागे-भूमिभागे (ग.)

॥ कृष्णमधुरमृत्तिके-कृष्णमृत्तिके (ख. ब. ज. ठ. ड.)

॥ परीवाप-परीवाह (ग.)

॥ सूपतीर्थे-सूपतीर्थे (ग.)

॥ सुवर्णमृत्तिके-सुवर्णमृत्तिके (क. छ.)

॥ वाऽरस्तीरपक्वमोदकात्-वाऽरस्तीः सूपकमोदकम् (च. छ.)

आयुध- प्रशस्त. भूमिभागे भूमिभागे भूमिभागे, परीवाप- वाप- वाप, पुष्करिणी- तलाव- तलाव, जलाशय- जलाशय- जलाशय, आदि- आदि, जलाशयानाम- जलाशयानाम- जलाशयानाम, अन्यतमस्य- अन्यतमस्य- अन्यतमस्य, कोष्ठक- कोष्ठक- कोष्ठक, दक्षिणे- दक्षिणे- दक्षिणे, तत्- तत्- तत्, दक्षिण- दक्षिण- दक्षिण, ओरके- ओरके- ओरके, पश्चिमे- पश्चिमे- पश्चिमे, वा- वा- वा, पश्चिम- पश्चिम- पश्चिम, ओरके- ओरके- ओरके, सूपतीर्थे- सूपतीर्थे- सूपतीर्थे, सप्ताष्टौ- सप्ताष्टौ- सप्ताष्टौ, वा- वा- वा, समीप- समीप- समीप, उत्तम- उत्तम- उत्तम, घाटवाले- घाटवाले- घाटवाले, कूले- कूले- कूले, तीरे- तीरे- तीरे, तटपर- तटपर- तटपर, सम- सम- सम, सुविभक्त- सुविभक्त- सुविभक्त, सप्ताष्टौ- सप्ताष्टौ- सप्ताष्टौ, सुंदर- सुंदर- सुंदर, विभाजिता- विभाजिता- विभाजिता, समतल- समतल- समतल, तथा- तथा- तथा, अच्छी- अच्छी- अच्छी, प्रकारसे- प्रकारसे- प्रकारसे, विभक्त, भूमिभागे भूमिभागे भूमिभागे, भूमिके- भूमिके- भूमिके, हिस्से- हिस्से- हिस्से, पर- पर- पर, उदकात्- उदकात्- उदकात्, जलसे- जलसे- जलसे, सप्त- सप्त- सप्त, षोडश- षोडश- षोडश, वा- वा- वा, सात- सात- सात, या- या- या, आठ- आठ- आठ, अरस्तीः- अरस्तीः- अरस्तीः, अरस्ती- अरस्ती- अरस्ती, उपक्रम्य- उपक्रम्य- उपक्रम्य, दूर- दूर- दूर, जा- जा- जा, कर- कर- कर, अभिमुखतीर्थम्- अभिमुखतीर्थम्- अभिमुखतीर्थम्, धाटनी- धाटनी- धाटनी, सा- सा- सा, आवे- आवे- आवे, तेनी- तेनी- तेनी, धाटकी- धाटकी- धाटकी, ओर- ओर- ओर, द्वार- द्वार- द्वार, वाली- वाली- वाली, प्राञ्जलम्- प्राञ्जलम्- प्राञ्जलम्, उगम- उगम- उगम, भाटनी- भाटनी- भाटनी, पूर्वाभिमुख- पूर्वाभिमुख- पूर्वाभिमुख, उदक- उदक- उदक, वा- वा- वा, उत्तर- उत्तर- उत्तर, तत्- तत्- तत्, भाटनी- भाटनी- भाटनी, या- या- या, उत्तराभिमुख- उत्तराभिमुख- उत्तराभिमुख, उत्सेध- उत्सेध- उत्सेध, विस्तारतः- विस्तारतः- विस्तारतः, षोडश- षोडश- षोडश, और- और- और, विस्तारसे- विस्तारसे- विस्तारसे, परम्- परम्- परम्, पूरा- पूरा- पूरा, पूरी- पूरी- पूरी, षोडश- षोडश- षोडश, सोलह- सोलह- सोलह, अरस्तीः- अरस्तीः- अरस्तीः, षोडश- षोडश- षोडश, हाथ- हाथ- हाथ, समन्तात्- समन्तात्- समन्तात्, आ- आ- आ, वा- वा- वा, चारों- चारों- चारों, ओरसे- ओरसे- ओरसे, सुवृत्तम्- सुवृत्तम्- सुवृत्तम्, अरा- अरा- अरा, गोल- गोल- गोल, मृत्कर्म- मृत्कर्म- मृत्कर्म, भाटी- भाटी- भाटी, मिट्टीसे- मिट्टीसे- मिट्टीसे, संपन्नम्- संपन्नम्- संपन्नम्, स- स- स, पतिवाणी- पतिवाणी- पतिवाणी, लीपी- लीपी- लीपी, पोती- पोती- पोती, अनेकवातायनम्- अनेकवातायनम्- अनेकवातायनम्, अनेक- अनेक- अनेक, धाटनी- धाटनी- धाटनी, अनेक- अनेक- अनेक, झरोखेवाली- झरोखेवाली- झरोखेवाली, कूटागारम्- कूटागारम्- कूटागारम्, गोल- गोल- गोल, कुटी- कुटी- कुटी, वर्तुल- वर्तुल- वर्तुल, कुटी- कुटी- कुटी, कारयेत्- कारयेत्- कारयेत्, करावनी- करावनी- करावनी, करवावे;

46-(1). If one desires to administer the (hot-house) sudatorium-sudation, the place should be well selected, either on the eastern side or on the northern. A pleasant and fertile piece of land with black sweet earth or golden coloured soil should be selected. It must be on the bank of a pool, tank or reservoir of water having near to it a flight of steps on the southern or western side. A round chamber should be built on an even and well laid out plot, with the frontage on its eastern or northern side facing the water and about seven or eight cubits distant.

Its height should be sixteen cubits at the most and the diameter also the same. It should be circular in shape. The walls and roof should be of earth and should be well plastered, leaving a number of air-holes.

अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरन्नि-
विस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठक-
स्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिराणामा-
श्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्;

अस्य आ इस, कूटागारस्य गोल कुटीनी कुटीके,
अन्तः अंदर अन्दर, भित्तिम् भीतनी दिवारके,
समन्ततः साथेसाथ साथसाथ, आकपाटात् आरखुं सुधी
द्वारतक, अरतिन-ओक हाथ एक हाथभर, विस्तार-विस्तारनी
चौबी, उत्सेधाम् तथा ओक हाथनी छायाधनी एक
हाथभर ऊंची, पिण्डिकाम् ओटाही पिण्डिका, कारयेत्
करावनी बनवावे, अस्य आ इस, कूटागारस्य च गोल-
कुटीनी कूटागारके, मध्ये मध्यमा बीचमें, चतुष्किष्कु-
आर हाथ चार हाथ, मात्रम् विस्तारने विस्तृत,
पुरुषप्रमाणम् पुरुष नेटवो जियो और पुरुषप्रमाण ऊंचा,
मृन्मयम् माटीने मिट्टीसे, कन्दुसंस्थानम् कन्दुना आकारने
कन्दुके आकारका, बहुसूक्ष्म-धखुं सूक्ष्म बहुतसे सूक्ष्म,
छिद्रम् छिद्रवागे छिद्रोवाला, अङ्गारकोष्ठक-अगाराना
अङ्गारूप अंगारोंके कोष्ठरूप, स्तम्भम् स्तंभ स्तम्भको,
सपिधानम् ढांकलु सहित ढक्कनके साथ, कारयेत् करावने
बनवावे, तम् च अने तेने इस अंगार कोष्ठको, खादिराणाम्
गेर खैर, आश्वकर्णादीनाम् वा अथवा अश्वकर्ण वजैरेना या
अश्वकर्म आदि, काष्ठानाम् लाकड़ोंआथी इन्धनसे, पूरयित्वा
भरी धने भर कर, प्रदीपयेत् प्रदीप्त करवे आग लगा दे;

४६. चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणम्-चिक्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणम् (ग.)

„ कन्दुसंस्थानम्-कुन्दसंस्थानम् (प.)

„ कोष्ठकस्तम्भम्-कोष्ठकान्तम् (ङ.)

„ सपिधानम्-सपिधानम् (च.)

„ खादिराणाम्-खादिराणाम् (ग. ज.)

46-(2). Within this chamber, there must be built all around, excepting the entrance, a platform one cubit in height and in breadth. In this chamber must be constructed an oven of four spans' breadth and a man's height with earth with multiple small holes and a lid on its top. It should then be filled with the sticks of catechu, asvakarna sal and other similar kinds of wood and ignited.

ए यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं
स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं
वातहराभ्यक्तगात्रं बस्त्रावच्छिन्नं प्रवेशयेत्,

काष्ठानि लाकड़ों इन्धन, साधु दग्धानि भराभर भली
गयां छे अच्छी तरह जल गये हैं, गतधूमानि धूमां
आधे गये छे और धूआ नहीं देते, केवलम् आधुन
सपूर्ण, तत् अग्निगृहम् ते अग्निधर वह अग्निगृह, अग्निना
अग्निथी आगसे, अवतप्तम् च तपी गधुं छे गरम हो
गया है, स्वेदयोग्येन अने स्वेदयोग्य स्वेदयोग्य, ऊष्मणा
गरमीथी ऊष्मासे, युक्तम् च युक्त छे युक्त हो गया है,
इति अभि ऐसा. यदा अगरे जब, सः जानीयात् ते
अथे त्पारे समझे तब, तत्र तेभां इसमें, एनम् ओ उस,
पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, वातहराभ्यक्त-वातहर द्रव्यथी
सिद्ध करेले स्नेह थोपडेले वातहर स्नेहसे अभ्यक्त,
गात्रम् गात्रवागे गात्रयुक्त कर, बस्त्रावच्छिन्नम् अने
वस्त्रथी ढांकथेले करी और बस्त्रसे ढांप कर, प्रवेशयेत्
प्रवेश करावने प्रविष्ट करावे;

46-(3). When it is known that the wood is fully burnt away and the smoke is gone and the hot house has been heated to the degree of right temperature required for the sudation, then the

४६. गतधूमानि-विगतधूमानि (क. घ. छ.)

person anointed with vata-curative substances and covered with a cloth should be made to enter it.

प्रवेशयन्मैनमनुशिष्यात्-सौम्य ! प्रविश कस्या-
णारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनं पिण्डिकामधि-
रुह्य पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः; न च
त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा
विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः
पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छा-
परीततया सद्यः प्राणाञ्जहाः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथंचन मुञ्चेथाः;

एनम् अने इसको, प्रवेशयन् च प्रवेश कराने
प्रवेश करते समय, अनुशिष्यात् शीषाम् आपवी के
सूचना देदे कि, सौम्य हे सौम्य हे सौम्य, कस्याणाय
कस्याण, आरोग्याय च अने आरोग्य भाटे
और आरोग्यके लिए, प्रविश इति अंदर प्रवेश कर
प्रवेश करो, प्रविश्य च अने प्रवेश करीने और प्रवेश
करके, एनाम् आ इस, पिण्डिकाम् औटली डिपर
पिण्डिका पर, अधिरुह्य यडीने चढकर, यथासुखम् गीक
पडे तेम सुखपूर्वक, पार्श्व- ओक पडजे एक पार्श्वसे, अपर-
पार्श्वभ्याम् अथवा गीने पडजे और दूसरी पार्श्वसे, शयीथाः
भुगे लेट जाना, स्वेद- मूर्च्छा- वणी स्वेद तेमभू भूच्छांथी
और स्वेद एवं मूर्च्छासे, परीतेन वेराया व्याप्त, सता त्वया
छता पछु तारे होने पर भी तुम, आप्राणोच्छ्वासात्
भाछु तथा श्वास आलता होय त्यां सुधी प्राण और श्वास
रहने तक, एषा पिण्डिका आ औटली इस पिण्डिकाको, न च
विमोक्तव्या ओडवी नहि मत छोडना, हि कडखुके क्योंकि,
अतः आ इस, पिण्डिका-अवकाशात् औटलीना अव-
काशथी पिण्डिकाके अवकाशसे, भ्रश्यमानः भ्रष्ट भता
भ्रष्ट हुए तुम, स्वेदमूर्च्छा- स्वेद अने भूच्छांथी स्वेद
और मूर्च्छासे, परीततया वेराध गता व्याप्त होनेके कारण,
द्वारम् भारुं द्वारको, अनधिगच्छन् न भगवाथी न
पाकर, सद्यः तत शीघ्र, प्राणाञ्जहाः भाछु प्राण, जहाः
ओडीश त्याग करोगे, तस्मात् भाटे इस लिए, एनाम् आ

४६. पार्श्वपरपार्श्वभ्याम्-पार्श्वभ्याम् (ग. त.)

,, विमोक्तव्या-मोक्तव्या (ग.)

इस, पिण्डिकाम् औटलीने पिण्डिकाको, कथंचन भारुं
पछु रति किसी प्रकारसे, न मुञ्चेथाः ओडने नहि
नहीं छोडना;

46-(4). While he enters, he should be
told, 'Gentle one, enter for gaining
well-being and health. Having entered
and getting on to the platform, lie
down either on your right or the left
side as is comfortable to you. Though
overcome by sweating and fainting,
you must not leave the platform. You
must cling to it as long as life's breath
is in you. If once you let go your hold
of the platform, being overpowered
by perspiration and faintness you will
be unable to find the doorway and
immediately lose your life. So you sho-
uld on no account leave the platform.

त्वं यदा जानीयाः—विगतामिष्यन्दमात्मानं
सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभू-
तमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, तत-
स्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपचेथाः,

यदा स्वम् अन्तरे तुं जब तुम, आत्मानम् येताने
अपनेको, विगतामिष्यन्दम् अभिष्यंद रहित अमिष्यन्द
रहित, सम्यक्-अराधर अच्छी प्रकार, प्रसृत-स्वेद-पिच्छम्
स्वेदन्नी चिकीश नीकणी गथेल वह कर नीकली हुई
पसीनेकी चीकनाहटवाला, सर्वस्रोतोविमुक्तम् पुली गथेल
सर्व स्रोतवाला खुले हुए संपूर्ण स्रोतोवाला, लघू-
भूतम् हलके गथेल हलका बना हुआ, अपगत- अने
गता रहेल ओ और हट गये हैं, विबन्ध- विबन्ध
विबन्ध, स्तम्भ- अस्ता जकडाहट, सुप्ति- २५शान्त सुप्ति,
वेदना-वेदना वेदना, गौरवम् इति तथा भारेपछुं नेनु
ओवे तथा भारीपन जिसके ऐसा, जानीयाः अन्ते अनुमग्न
करो, ततः त्वारे तब, त्वाम् ते इस, पिण्डिकाम् औटलीने

४६. त्वं यदा जानीयाः—स यदा जानीयात् (ग. व.)

,, सुप्तिवेदनागौरवमिति—सुप्तिवेदनमिति (ख. घ. ङ.)

विष्णिक्रमे, अनुसरन् अनुसरति साथ साथ चलकर, द्वारम्
द्वारे द्वारपर, प्रपद्येथाः पहुँचि गये आ जाना,

46-(5). When you feel yourself cleansed of inspissated impurities, well drained of viscid perspiration, well and copiously sweated and your body channels have been well dilated and you have been rendered light, and you have known that all obstruction, stiffness, numbness, pain and heaviness have left you, then should you, following the platform reach the entrance.

निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं
शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहु-
र्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तो-
ऽग्नीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

निष्कम्य च अने गद्दर नीकणीने और बाहिर निकल
कर, चक्षुषोः आंखोने आंखोको, परिपालनार्थम् पुष्-
सान्नीयं आवाववा बचानेके लिए, शीतोदकम् शीतल
गलेने शीत जलका, सहसा ओकदम तुरन्त, न उप-
स्पृशेथाः स्पर्श करे नहि स्पर्श न करना, मुहुर्तात्
ओक मुहुर्त पछी कुछ देर ठहरकर, अपगत-सन्ताप-
क्लमः तु भरभी अने थोके दूर भर्ता ताप और थकान
दूर जाने पर, सुखोष्णेन नवश्रेष्ठ सुखोष्ण, वारिणा
पाणीय जलसे, यथान्यायम् विधिपूर्वकं विधिपूर्वक
परिषिक्तः स्नान करी स्नान करके, अग्नीयाः भोजन करे
भोजन करना, इति आ यह, जेन्ताकस्वेदः गेन्ताक
स्वेद छे जेन्ताक स्वेद है ॥ ४६ ॥

46. Having emerged, do not rush straight to touch cold water as it will harm your eyes. When you have got over the heat and fatigue, after the lapse of a muhurta (३/४ hour), you must have suitable affusion in genially warm water and then you may take your

४६. उपस्पृशेथाः-उपस्पृशे (ग. च. द.)

meal'. This is the procedure to be followed in the sudatorium-sudation.

अश्मघनस्वेदस्य कल्पना--

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाधिकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

शयानस्य सूतेक्षा अनुप्यना छेदे हुए पुरुषकी,
प्रमाणेन गेवडा भापवाणी लम्बाई एवं चौडाईके अनुसार,
घनाम् नक्कर दढ, अश्ममयीम् पथ्थरनी परथरकी,
शिलाम् शिलाने शिलाको, संप्रदीपितैः सलगवेक्षा जलाये
हुए, मारुतघ्नैः वातघ्न वातनाशक, दारुभिः दवाओंकी
इन्धनोंसे, तापयित्वा तपावी तपाकर, सर्वान् सर्व सब,
अङ्गारान् अंगारा अंगारोंको, व्यपोज्य दूर करी दटा
कर, उष्णवारिणा गरम पाणी गरम पानीसे, प्रोक्ष्य च
एक छंटी छिडक कर, अथ पछी पीछे, ताम् ते उस,
शिलाम् शिला उपर शिला पर, कौषेय-आधिक- रेशमी
के छानने रेशम या ऊनकी, संस्तराम् ओढाओ चादर,
कुर्वीत पाथरवे विछा दे ॥ ४७-४८ ॥

47-48. Heat well a thick stone-slab which is of the size of a bed with the fire of wood that is curative of vata. Then removing all the coals and cleaning the stone-slab with hot water, cover it with a silk or woollen cloth.

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः,

४७. शयानस्य-शयनस्य (ग.)

,, मारुतघ्नैः-अनिलघ्नैस्तु (घ.)

४८. व्यपोज्य-व्यपोष (क.)

,, ,, -व्यपोष (ङ.)

४९. कौरवाः-तौरवाः (द. घ.)

,, सुसंवृतः-सुखं वृतः (घ.)

स्वम्बक्त- आरी पेठे तेह थोलेस जिस पर अच्छे प्रकारसे तैलकी मालिश की गई है ऐसे, सर्वाङ्गः ना सधनां अंगोवाणो पुरुष सब अंगोवाला मनुष्य, तस्याम् तेना उपर उसपर, स्वपन् सुधने सोता हुआ, कौरव- सुतराई आहर सुतकी चहर, अजिन- भृगचर्म मृगचर्म, कौवेव- रेशमी आहर रेशमी चहर, प्रावाराद्यैः धाण्येन वगेरे कम्बलादि, सुसंयुतः सारी रीते ओढी अच्छी तरह ओढ कर, सुखम् सुभपूर्वकं सुखपूर्वक, स्विद्यति पसीनाथी रेणुमेण थाप छे स्विज होता है ॥ ४९ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, अश्मघन- अश्मघन अश्मघन, स्वेदः स्वेद स्वेद, उक्तः उक्ते छे कहा गया है ।

49. Then the person should be anointed over his entire body and covered with cotton cloth, deer-skin, silk-cloth or blanket and other kind of covering, should be made to lie on it. Then he will sweat happily. This is called the stone-bed sudation.

कर्पूस्वेदस्य कल्पना—

कर्पूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्पू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥

दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पू पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥

कर्पू- स्वेदः इवे कर्पूस्वेदः अथ कर्पूस्वेद, प्रवक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहा जागया, स्थानविभाग- स्थानना विभागने स्थानके विभागको, वित् अलुनार वैधे जान- नेवाला वैध, शयनस्य आटखानी खटियाके, अधः नीचे नीचे, कर्पूम् कर्पू (भाउ) कर्पू (गड्ढा), खानयेत् जोडावली खुदवावे, ततः त्पारपछी इसके बाद, ताम् ते इस, कर्पूम् कर्पूने गड्ढे हो, दीप्तैः प्रज्वलित धधकते, अधूमेः अने धूमाउ रहित धूम रहित, अङ्गारैः अङ्गाराथी अंगारोंसे, पूरयेत् भरि देवा भर देवे, तस्याम् ते इस, शय्यायाम् शय्या शय्याके, उपरि उपर ऊपर, स्वपन् सुतेवा सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुभेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदन पाभे छे स्विज होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. The trench-sudation is (now) described. The man who is well versed in the classification of land should get a trench dug under the bed-(stead) and fill it with smokeless live coal. The person lying over this bed gets happily sweated. This is called the Trench Sudation.

कुटीस्वेदस्य कल्पना—

अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।

घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥

अनति- उत्सेधविस्ताराम् अहु उँआध छे विस्तार वगरनी बहुत ऊचाई या विस्तार रहित, वृत्ताकारम् गोथ आडागनी वर्तुलाकार, अलोचनाम् आरी रहित खिडांकयोसे रहित, घनभित्तिम् अडी भीतवाणी मोटी दिवारवाली, कुटीम् कुटी कुटी, कृत्वा करीने बना कर, कुष्ठाद्यैः उह वगेरेथी कुष्ठादि द्रव्योंका, संप्रलेपयेत् हीपवी लेप करे ॥ ५२ ॥

52. Prepare a thick-walled hut which is not of very great dimensions, which is round in shape and without any holes or windows, and smear its inner walls with costus and other fragrant articles.

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णमुपकल्पयेत् ।

प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोणिकैः ॥ ५३ ॥

कुटीमध्ये कुटीनी वच्चे कुटीके बीचमें, प्रावार- प्रावार प्रावार, अजिन- भृगचर्म मृगचर्म, कौशेय- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, कुथ- पुट्टु चित्रकम्बल, कम्बल- धाण्येन कम्बल, गोणिकैः अने राखियांथी और सनके कपड़ोंसे, स्वास्तीर्णम् अिजावेध अली प्रकार बिछाई हुई

५३. उपकल्पयेत्—उपकल्पयेत् (ब.)

.. कुथ—कुथ (क. छ.)

.. गोणिकैः—गोणिकैः (द.)

.. ,, —गोणिकैः (ग.)

.. ,, —गोनिकैः (घ.)

જાણ્યામ્ શય્યા શય્યા, મિષક્ વૈષ્ણે વૈય, ઉપકરણયેત્
કરવાવી તથ્યાર કરવાવે ॥ ૫૩ ॥

53. In the middle of this hut, the physician should prepare a bed covered with cotton or silk sheet, deer-skin or woollen rug and sack-cloth.

હસન્તિકાભિરંગારપૂર્ણાભિસ્તાં ચ મર્વશઃ ।

પરિવાર્યાન્તરારોહેદમ્બ્યક્તઃ સ્વિચ્છતે સુખમ્ ॥ ૫૪ ॥

અંગાર- પૂર્ણાભિઃ અંગારાઓથી ભરેલી અંગારોસે મગી હુઈ, હસન્તિકામિઃ સગડીઓથી અંગાઠિયો, તામ્ ચ તેને ઉમ શય્યાકે, સર્વશઃ સર્વ બાબુએ ચારોં ઓર, પરિવાર્યં થેરી રાખીને રક્ષ કર, અમ્બ્યક્તઃ તેલ યોગેલ રોગીએ તૈલ માલિશ કરકે રોગી, અન્તઃ શય્યાની વચ્ચે શય્યાકે વીચમં, આરોહેત્ બેસવં વૈષ્ણે, સુખમ્ આવી રીતે સુખેથી હસ પ્રકાર સુખપૂર્વક. સ્વિચ્છતે સ્વેદન થાય છે સ્વેદન હોતા હૈ ॥ ૫૪ ॥

54. Then stoves full of lives and smokeless charcoal, should be placed all around the bed and the patient well anointed, should be subjected to sudation.

મૃત્વેદસ્ય કલ્પના—

ય ઇવાશ્મઘનસ્વેદવિધિર્મૃમૌ સ ઇવ તુ ।

પ્રશસ્તાયાં નિવાતાયાં સમાયામુપદિશ્યતે ॥ ૫૫ ॥

યઃ ઇવ ને જો, અશ્મઘન- અશ્મઘન અશ્મઘન, સ્વેદવિધિઃ સ્વેદની વિધિ છે સ્વેદકી વિધિ હૈ, સઃ ઇવ તુ તે ને ઉસકો હી, પ્રશસ્તાયામ્ પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, નિવાતાયામ્ વાયુરહિત નિર્વાત, સમાયામ્ અને સપાટ ઓર સમતલ, મૃમૌ મૃમિ ઉપર કરવાનો મૃમિ પર કરનેકા, ઉપદિશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૫૫ ॥

55. The ground-bed sudation also should be done in the manner prescri-

bed for the stone-bed sudation. The site, it is advised, should be clean, even and free from draught.

કુમ્મીસ્વેદસ્ય કલ્પના—

કુમ્મીં વાતહરકાથપૂર્ણાં ભૂમો નિશ્વાનયેત્ ।

અર્ધભાગં ત્રિભાગં વા શયનં તત્ર ચોપરિ ॥ ૫૬ ॥

સ્થાપયેદાસનં વાડપિ નાતિસાન્દ્રપરિચ્છદમ્ ।

વાતહર- વાતહર વાતહર, કાથપૂર્ણામ્ ક્વાથથી ભરેલી કાથોસે મરી હુઈ, કુમ્મીમ્ ગાગરને હળ્કીકા, અર્ધ- ભાગમ્ અર્ધાભાગ નેટલી આધા ભાગ યા, ત્રિભાગમ્ ત્રીભા ભાગ નેટલી ત્રીસરા ભાગ, ભૂમો ધરતીમાં ભૂમિમાં, નિશ્વાનયેત્ દાટવી ગાફના, તત્ર ચ અને તેની ઉમ, ઉપરિ ઉપર પર, નાતિસાન્દ્ર-પરિચ્છદમ્ બહુ બહુ પાથરણા વગરનો બહુત મોટે બિઠોને રહિત, શયનમ્ ખાટલો ચારપદે, આસનમ્ અપિ વા કે આસન પહુ યા આસનકો, સ્થાપયેત્ રાખુ સ્થાપન કરે ॥ ૫૬ ॥

56- $\frac{1}{2}$ Bury to one third or half part, a pitcher filled with decoction curative of vata, in the earth. A seat or bed not very thickly covered is to be placed over it.

અથ કુમ્મ્યાં સુસન્તપ્તાન્ પ્રક્ષિપેદયસો ગુહાન્ ॥ ૫૭ ॥

પાષાણાન્ ઘોષ્મણા તેન તત્સ્થઃ સ્વિચ્છતિ ના સુખમ્ ।

સુસંવૃતાક્ષઃ સ્વમ્બ્યક્તઃ ક્ષેઘૈરનિલનાશનૈઃ ॥ ૫૮ ॥

અથ પછી ફિર, કુમ્મ્યામ્ ગાગરમાં હળ્કીમાં, સુસન્ત- પ્તાન્ સારી પેઠે તપેલા અત્યંત તપાયે હુઈ, અયસઃ લોહના લોહકે, ગુહાન્ ગોળા ગોળોંકો, પાષાણાન્ વા કે પાષાણુ યા પથરોંકો, પ્રક્ષિપેત્ નાખવા ઢાલે, અનિલ- વાતનો વાતકા, નાશનૈઃ નાશ કરનારા નાશ કરનેવાલે, ક્ષેઘૈઃ સ્નેહોથી ક્ષેઘોંકી, સ્વમ્બ્યક્તઃ સારી પેઠે યોગેલ માલિશ કર, સુસંવૃતાક્ષઃ તથા સારી પેઠે ઢાકેલ અગ- વાળા તથા અંગોંકો અછ્છી તરફ ઢક કર, તત્સ્થઃ ના તે શય્યાપર સૂતેલા પુરુષને ઉસ શય્યાપર સોયા હુઆ મનુષ્ય,

૫૪. અન્તઃ-અક્તઃ (ગ.)

,, અમ્બ્યક્તઃ-તત્સ્થાં (ગ.)

૫૭. સુસંતપ્તાન્પ્રક્ષિપેત્-મિષન્ દયાત્ સંતપ્તાન્ (ગ.)

૫૮. સુસંવૃતાક્ષઃ સ્વમ્બ્યક્તઃ-સુસંવૃતાક્ષઃ સ્વમ્બ્યં (લ.)

तेन ऊष्मणा ते गरभीणी इम ऊष्मासे, सुखम् सुभूपूर्वकं सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदना थाय छे स्विद्य होता है ॥५७-५८॥

57-58. Then red hot balls of iron or stones must be put into the pot and by the heat emanating therefrom the person who is well anointed with unctuous substances curative of vata and well covered, sweats comfortably lying on this bed.

कूपस्वेदस्य कल्पना—

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।

देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥५९॥

निवाते वायु वगरना निवात, शस्ते च अने प्रशस्त एवं प्रशस्त, देशे प्रदेशमां जगह पर, शयन- विस्तारम् आटला जेटला विस्तारने। चारपाईके विस्तारके समान, वेधतः विस्तारशी विस्तारसे, द्विगुणम् अभिष्टो। छे। छे द्विगुण गहरा, अन्तः अने अंदर और मीतरसे, सुमार्जितम् साध करेले। साफ किया हुआ, कूपम् कुंवा कुआ, कुर्यात् करेले। खुदवावे ॥ ५९ ॥

59. A pit of the size of the bed and double thereof in depth should be made in a windless and pleasant place and the inside of it well cleansed.

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपुरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६०

हस्ति- आ कुवाभां हाथी इस कूपमें हाथी, अश्व- घोड़ा, गो- गाय गाय, खर- गर्दभ गदहा, उष्ट्राणाम् अने छोटनां और ऊटकी, करीषैः सूकां लाद अने छालू सूखी लीद वा गोबरको, दग्ध-पुरिते धरी सगगावरीने भरकर जलाकर, सुसंस्तीर्णे तेनी उपर सरभी रीते पाथरेले आटला उपर अच्छी तरहसे बिछाई हुई चारपाई पर, अभ्यक्तः तेल येणेल तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः

५९. कुर्यादन्तः सुमार्जितम्—सुखं (शुद्धं) कारयेत्ततः (ग.)

६०. स्ववच्छन्नः—स्नेहान्वक्तः (ग.)

,, अभ्यक्तः—स्वपन् (ग. ड.)

सारी रीते ढंकायेले मली प्रकार ओढ कर लेटा हुआ, ना पुरुष पुरुष, सुखम् सुभेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति स्विद्य थाय छे स्विद्य होता है ॥ ६० ॥

60. The dry dung of the elephant, horse, cow, ass and camel is to be burnt in it; and the patient well anointed and well covered, if subjected to this method of sudation, sweats happily.

होलाकस्वेदस्य कल्पना—

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥६१॥

सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

यथोक्तानाम् अगाडि कुआ प्रमाछेना उपर्युक्त, करीषाणाम् तु सूकां लाद छालूथो सूखे गोबरसे, शयन- अन्तः आटलांना अंदरना चारपाईके अन्दरके, प्रमाणेन भापनी प्रमाणसे, धीतीकाम् धीतीका धीतीकाको, कृत्वा अनावी तैयार करके, प्रदीपयेत् सगगावरी जलती हुई, सुदग्धायाम् सारी पेठे सगभी रहे अच्छी प्रकार दग्ध, विधूमायाम् अने धूमाये न रहे तयारे और निर्धूम हो जाने पर, तत्र च तेना उसके, उपरि उपर ऊपर, यथोक्तम् अगाडि कुआ प्रमाछेनी यथोक्त, शय्याम् शय्या शय्याको, उपकल्पयेत् राखवी बिछवावे ॥ ६१ ॥

61-Set fire to a heap of the dungs of the above-mentioned animals heaped to the size of the bed and place a bedstead over it after the heap is burnt and has become smokeless.

स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।

इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥६३॥

तत्र तेभा उस पर, अभ्यक्तः तेल येणेल तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः सारीपेठे ओढीने अच्छी प्रकार

६१. धीतीकां तु—धीतीकास्तु (ग.)

,, ,, —धीतीका तु (घ.)

,, तत्र च—ताड च (ग.)

,, सुदग्धाया विधूमायां—दग्धया विधूमायां (ग.)

ओढकर, स्वपन् भूते। सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुमेधा सुखपूर्वक, स्थिति स्थिति थाय छे स्थिति हो जाता है, इति आ प्रभाषे इसतरह, महर्षिणा भद्रर्षिणे महर्षिने, एषः आ यह, सुखः सुभक्तर सुखकर होलाक-स्वेदः होलाकस्वेद होलाकस्वेद, प्रोक्तः उद्धी देभाउथा छे बतला दिया है, इति आ इस प्रकार, अग्नि-गुण-संश्रयः अग्निना गुणवाणे। अग्निगुणके आश्रित, स्वेदः स्वेद स्वेद, त्रयोदश-विधः तेर अतने छे तेरह प्रकारके हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Then the person well anointed and well covered and made to lie on it sweats happily. It is called the happy "Holaka" or happy under-bed sudation, by the great sage. Thus the thirteen varieties of sudation by the thermal method have been described.

निरभिस्वेदो दशविधः—

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उष्णसदनम् गरम धर उष्णगृह, गुरुप्रावरणम् अङ्गु ओढवानुं भारी ओढना, क्षुधा भूभ भूख, बहुपानम् अङ्गु भक्षपान बहुत मद्यपान, भयक्रोधी भय-क्रोध भय-क्रोध, उपनाह- उपनाह उपनाह, आहव- युद्ध युद्ध, आतपाः आने तड्डे और आतप, एतानि ओ ये, दश दश दस, नरम् मनुष्यनु मनुष्यको, अग्निगुणात् अग्निगुण अग्निगुणसे, कृते सिवाय रहित, स्वेदयन्ति स्वेदन करे छे स्वेदन करते हैं ॥ ६४ ॥

64. Exercise, warm rooms, heavy clothing, hunger, "excessive drinking, fear, wrath, plasters, war and sun-shine, —these ten induce perspiration in a man without the agency of external heat.

६४. 'क्षुधा-क्षुधौ (क.)

,, बहुपानं-भूभानं (ब.)

प्रकारान्तरेण षड्विधः स्वेदः—

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धो रुक्षस्तथैव च ।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

इति आ प्रभाषे इसी प्रकार, द्विविधः छे अतने दो प्रकारका, स्वेदः स्वेद स्वेद, उक्तः उद्धी छे कह दिया है, अग्निगुणैः अग्निगुण अग्निगुण, संयुक्तः सहित युक्त, न च अने अग्निगुणरहित और अग्निगुणरहित, एकाङ्ग- ओङ्ग एकान्ग, सर्वाङ्ग-गतः अने सर्वाङ्ग-गत और सर्वाङ्गत, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, तथा एष तथा तथा, रुक्षः च रुक्ष रुक्ष, इति ऐभ एवम्, एतत् आ इन, त्रिविधम् त्रय अतनां तीन प्रकारके, द्वन्द्वम् ओङ्ग दो दो, स्वेदम् स्वेदने स्वेदको, उद्दिश्य उद्देशीने उद्देश करके, कीर्तितम् उद्धी देभाउथा छे कहा गया हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Thus have been described the two varieties of sudation, the one thermal and the other non-thermal. Sudation—local or general, moist or dry—and thus the three pairs of dyads have been fully expatiated upon.

स्विजेन यत् कार्यम्—

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

स्निग्धः स्नेहन पासेला मनुष्यनी स्निग्ध मनुष्यकी, स्वेदैः स्वेदने स्वेदद्वारा, उपक्रम्यः चिकित्सा करनी चाहिए, स्विन्नः स्वेदन पासेला ओ स्विन्न हो जाने पर, पथ्याशनः पथ्य भोजन करनेवाला, भवेत् भवुं होना चाहिए, स्विन्ना-गात्रः अने अने अङ्गानुं स्वेदन थयुं होय स्वेदन दिया हुआ, नरः तु पुरुषे वणी मनुष्य, तदहः ते दिवसे उस दिन, व्यायामम् व्यायाम व्यायामको, वर्जयेत् तड्डे देवे नोर्धे छोड दे ॥ ६७ ॥

६७. व्यायामं वर्जयेन्नरः—व्यायामं परिजनेवेत् (क.)

67. The person that has been subjected to sudation after preliminary oleation and who has sweated well must observe dietetic regimen. He that has undergone sudation must abstain from exercise that day.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।

यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥६८॥

तत्र ते विषयमां उभ विषयमें, श्लोकाः उपसं-
हारना श्लोकां छे ३ उपसहारके श्लोक हैं कि, स्वेदः
स्वेद स्वेद, यथा न्ने प्रभाण्डे जिस प्रकार, कार्यकरः
कार्यसाधक छे कार्यसाधक है, येभ्यः च न्नेभ्यो न्ने भाटे
जिनके लिए, यद्विधः न्ने भूतने स्वेद जिस प्रकारका स्वेद,
हितः हितकर छे हितकर है, यत्र देशं न्ने भागमां
जिस भागमें, यथा योग्यः न्ने स्वेद योग्य छे
जैसा स्वेद योग्य हैं, यः देशः न्ने भागनु जिस भागकी,
यथा रक्ष्यः न्ने प्रभाण्डे रक्ष्य करवु न्ने छे जैसे रक्षा
करनी चाहिए ॥ ६८ ॥

Here are the recapitulatory verses—

68. How sudation becomes efficacious, unto whom and in what way it is so, what parts to be protected and how,

स्विज्ञातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नभेषजम् ।

अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥६९॥

स्विन्न-स्वेदन पाभेक्षा स्विन्नके लक्षण, अति-स्विन्न-अने
भूय स्वेदन पाभेक्षानां और अति स्विन्नके, रूपाणि
लक्षण, तथा अति-स्विन्न-वधारे पडता स्वेदन
पाभेक्षानु अति स्विन्नकी, भेषजम् औषध औषध,
अस्वेद्याः स्वेदन न करवा योग्य स्वेद के लिए अयोग्य,
स्वेद-योग्याः च स्वेदनयोग्य पुरुषो स्वेदके योग्य पुरुषों,
स्वेद-द्रव्याणि स्वेदनां द्रव्यो स्वेदके द्रव्य, कल्पना तथा
तेभ्यो विधान और उनकी कल्पना ॥६९॥

69. the signs of successful sudation and over-sudation, medications for

over-sudation, those in whom sudation is not indicated, those in whom it is indicated, the drugs used in sudation and their combination,

त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।

संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥७०॥

त्रयोदश-विधः तेर प्रकारने अग्निना शुद्धाणो
तेरह प्रकारका अग्निके गुणसे युक्त, स्वेदः स्वेद स्वेद,
अग्निना अग्निना शुद्धाणि अग्निके गुणसे, विना रहित
रहित, दशविधः दश प्रकारने स्वेद दश प्रकारका स्वेद,
संग्रहेण अने संक्षिप्तमां और संक्षेपसे, षट् स्वेदाः
छ स्वेद छः प्रकारके स्वेद, स्वेदाध्याये आ 'स्वेदा-
ध्याय' मां इस स्वेदाध्यायमें, निदर्शिताः बताये गये हैं ॥ ७० ॥

70. the thirteen modes of thermal and the ten modes of non-thermal sudation and the six-fold grouping of sudation in brief have all been described in the chapter on sudation.

स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥७१॥

स्वेदाधिकारे स्वेदना प्रकारमां स्वेदाधिकारमें,
महर्षिणा महर्षिके महर्षिने, यत् वाच्यम् न्ने कहेवा
योग्य छे जो कहने योग्य है, एतत् ते सधनुं वह सब,
उक्तम् कही देखाउनु छे कह दिया है, शिष्यैः शिष्याके
शिष्यों, प्रतिपत्तव्यम् तेनुं सारी रीति अहणु करी हेवुं
उसको भली प्रकार समझ लें, पुनर्वसुः करवु ३ भगवान
पुनर्वसु क्योंकि भगवान पुनर्वसु, उपदेष्टा उपदेश
करना छे उपदेशक हैं ॥ ७१ ॥

71. All that has to be said in the matter of administering sudation has been declared by the great sage. It is worthy of practice by the disciples as the teacher is none other than Punarvasu.

७० स्वेदाः—भेदाः (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२श्लो अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कृतर पाभेला आ शास्त्रार्थ और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, स्वेदाध्यायः 'स्वेदाध्याय' 'स्वेदाध्याय',
नाम नामने। नामका, चतुर्दशः चौदहवाँ, चौदहवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथवा अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १४ ॥

14. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourteenth chapter entitled, "Sudation Procedure" is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पंद्रहवाँ अध्याय अध्याय पन्द्रहवाँ

Chapter XV

उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः ---

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हती अथ आगे, उपकल्पनीयम्
'उपकल्पनीय' नामने। 'उपकल्पनीय' नामके, अध्यायम्
अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विप्रयथा नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह रस उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Armamentarium of the Physician".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य प्रयोजनम् ---

इह खलु राजानं राजमात्रमस्य वा विपुल-
द्रव्यं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा
प्रागोद्यौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति
सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः, व्यापके
चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः।

इह खलु अर्हो यदा, राजानम् राजाने राजाको,
राजमात्रम् राजना नेवा वैभववाला राजाके
सदृश वैभववालेको, अन्यम् वा अथवा पीला
अथवा दूसरे, विपुलद्रव्यम् बहु धनवानने
बहुत धनाढ्यको, वमनम् वमन वमन, विरेचनम् वा
अथवा विरेचन या विरेचन, पाययितुकामेन
पावान् पीलावालाये पिलानेकी इच्छावाला, भिषजा
वैद्य वैद्य, औषधपानात् औषध पातां औषध पिलानेसे,
प्राक् एव पहलेसे पूर्व ही, औषधे हि औषध औषधके,
सम्यक् एव च गच्छति सद्गति यथा सफल होने पर,
प्रतिभोगार्थाः पथ्य भोगने वगेरे भाटे पथ्यमोजन आदि
के लिए, व्यापन्ने च अने औषध उपद्रवकारी यथा
औषधके व्यापन होनेपर, व्यापदः उपद्रवने उपद्रवको,
परिसंख्याय अर्थने जानकर, प्रतीकारार्था उपचार
भाटे प्रतीकारके लिए, संभाराः योग्य साधने।
योग्य साधनों, उपकल्पनीयाः तैभार राजना योग्य
तयार रखने योग्य, भवन्ति छे हैं;

3-(1). The physician who wishes to administer the procedure of emesis or purgation to a king or a person of kingly circumstance or a wealthy man, must keep ready before beginning his treatment, his full armamentarium. If the procedure proves quite successful, the equipment will be of use in after-treatment, and if the procedure goes wrong, it will serve to help diagnosis and emergency treatment of complications arising during the course of treatment.

३. वमन-संभारसंभार वगने (क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ड.)

न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाद्यु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

हि उभेके क्योंकि, आपदि व्यापति उपद्रवके, प्रादु-
र्भूतायाम् उत्पन्न यतां उत्पन्न होने पर, क्रयाक्रये
भरीद्वान्नी वस्तु अने धन खरीदनेकी वस्तु और
द्रव्य, सति अपि भोळूह्छतां पक्ष पाम रहने पर भी,
सन्निकृष्टे श्रेया योडे ही, काले समयमा समयमें,
जाद्यु न्यवदी शीघ्र, औषधानाम् औषधानो औषधानां,
यथावत् भेदये तेवे यथायोग्य, संभरणम् संभरण
करने' संग्रह करना, सुकरम् न इति सहेवे। नथी
सुगम नहीं होता ॥ ३ ॥

3. The equipment should be kept ready because it is not easy to obtain immediately, even if the means to buy them be available, the stock of remedies needed in the event of an emergency development of the disease.

एवंवादिनं भगवत् तमात्रेयमग्निवेश उवाच —
ननु भगवन्! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिवि-
धातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन,
सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा,
व्यापञ्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता;

एवं- ओ प्रभाषे ऐसा, वादिनम् उहेता कहते हुए,
भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे,
अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उहुं कहा, ननु
भरेभर सचमुच, भगवन् हे भगवान् हे भगवान्, ज्ञानवता
ज्ञानवान् वैद्ये ज्ञानवान् वैद्यको, जादौ एव प्रथमथीन
प्रथमही से, तथा तेवी रीते ऐसा, प्रतिविधातव्यम् करतुं
भेदये करना चाहिए, यथा तेवी रीते जिसके, प्रतिविहिते
करवाभां आवतां करने पर, औषधम् औषध औषध,
एकान्तेन अवश्य अचूक रूपसे, सिध्येत् एव सक्षु
नीवडेन सफल ही होए, हि उभेके क्योंकि, सम्यक्
भराभर योग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके, निमित्ता
कारण ही, सर्वकर्मणां सधनां कर्मोनी सब कर्मोंकी,

४. सिध्येदेव-सिध्यति (ग.)

इष्टा अभीष्ट इष्ट, सिद्धिः सिद्धि थाय ओ सिद्धि
होती है, व्यापत् च अने व्यापति और व्यापति,
जसम्यक्- अथेय्य अयोग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके,
निमित्ता कारण थाय ओ कारण होती है;

4-(1). Agnivesa said to the worshipful Atreya who had thus spoken—"O worshipful one! the wise physicians should administer the medicine in such a way from the very outset, that it succeeds invariably. The proper application of remedies is always attended with the desired results of treatment while the ill effects result from improper application.

अथ सम्यक्सम्यक् च समारब्धं कर्म सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

अथ दवे ओ अब यदि, सम्यक् श्रेय रीते योग्य
विधिसे, असम्यक् च अने अथेय्य रीते और अयोग्य
विधिसे, समारब्धम् आरंभेण आरम्भ किया, कर्म उभे
कर्म, अनियमेन नियमरहित नियमके बिना, सिध्यति
सक्षु यतुं होय सफल होता हो, व्यापद्यते वा अधवा
विक्षु यतुं होय तो या विफल होता हो तो, ज्ञानम्
ज्ञान ज्ञान, अज्ञानेन अज्ञाननी अज्ञानके, तुल्यम् समान
समान, भवति इति थाय होता है ॥ ४ ॥

4. Under these circumstances, if treatment, both well-administered and ill-administered, produce good or ill effects indeterminately then knowledge and ignorance are to be regarded as being alike".

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसन्निकृष्टैर्वाऽप्यग्निवेश! यथा प्रतिविहिते
सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं
यथावत्।

५. तच्च-तत्र (त.)

. भगवान् भगवान् भगवान्, आग्नेयः आग्नेये आग्नेयने, तम् तेने उससे, उवाच उक्षुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, अस्मानिः अमाराथी हमने, अस्मद्विषः वा अथवा अमारा नेवा पीनलोथी अथवा हम जैसे दूसरोंसे, अपि पक्षु मी, तथा तेवी रीते ऐसा, प्रतिविधातुम् प्रयोग करवा प्रयोग करना, शक्यम् शक्य छे के सम्भव है कि, यथा ने रीते जिससे, प्रतिविहिते प्रयोग करवाभां आवतां प्रयुक्त किये जाने पर, औषधम् औषध औषध, एकाम्तेन अवस्थ अवस्थ, सिध्येत् एव सङ्ग न थाय सफल ही होए, तत् च अने तेवी और वैसी, प्रयोग- प्रयोगनी प्रयोगकी, सौष्ठवम् श्रेष्ठाने श्रेष्ठताको, यथावत् योअ रीते ठीक रीतसे, उपदेष्टुम् उपदेश करवानु पक्ष शक्य छे उपदेश करना भी सम्भव है;

5-(1). The worshipful Atreya replied to him, "O Agnivesa, it is given only to us or (persons) like us to administer remedies so as to make them infallible, and give exact instruction regarding their effective administration.

नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुस्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा;

कश्चित् परंतु कोई परंतु कोई, नहि अस्ति ओवे नथी ऐसा नहीं है, यः ने जो, एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकारसे, उपदिष्टम् उद्देश्याभां आवेला कहे हुए, एतत् आने इसको, उपधारयितुम् धारण करवा धारण करनेमें, उपधार्य वा अथवा धारण करीने और धारण करके भी, तथा तेवी रीते उस प्रकार, प्रतिपत्तुम् अभ्यव्या समझनेमें, प्रयोक्तुं वा के प्रयोग करवा या प्रयोग करनेमें, उस्सहेत अभर्थ थाय समर्थ हो;

5-(2). But there is none who is able to grasp such instruction or having grasped it, is able to apply it or put it into practice.

सूक्ष्माणि हि दोषमेघजवेशकालबलशरीराहार-सात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-

चिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः;

हि उभके क्योंकि, दोष- दोष दोष, मेघज- ओषध औषध, देश- देश देश, काल- काल काल, बल- बल बल, शरीर- शरीर शरीर आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् अने उभरना ओर उभके, अवस्थान्तराणि अवस्थान्तेदा अवस्थामेद, सूक्ष्माणि सूक्ष्म छे सूक्ष्म हैं, यानि नेओ जो, अनुचिन्त्यमानानि विचार करवा विचार करने पर, विमल- निर्मल विमल, विपुल- तथा विशाल तथा विशाल, बुद्धेः बुद्धिवाणानी पक्ष बुद्धिवालेकी भी, बुद्धिम् बुद्धिने बुद्धिकी भी, आकुलीकुर्युः व्याकुल करे व्याकुल कर देत हैं, पुनः तो पछी तो फिर, अल्पबुद्धेः अल्प बुद्धिवाणानुं अल्प बुद्धिवाले के लिए, किम् उद्देश्यं न शुं ? कहना ही क्या?;

5-(3). The difference in the variations of humoral discordance, drug, place, time, strength, body, food, homologation, mind, constitution and age are so minute that they baffle the understanding of even those whose intellect is clear and broad. It is needless then to speak about those whose understanding is only limited.

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः-- सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूत्तरकालम् ॥ ५ ॥

तस्मात् ते भाटे इस लिए, औषधानाम् च औषधाने औषधियोंका, सम्यक् योअ योग, प्रयोगम् प्रयोग प्रयोग, व्यापन्नानाम् च अने व्यापत्तिकर नीवडेला औषधानां और व्यापत्तिकर बनी हुई औषधियोंके, व्यापत्- उपदेष्टेना उपदेष्टोके, साधनानि धलाए प्रतीकार, एतत् उभयम् ओ अनेने। इन दोनोंको, उत्तरकालम् ढवे पछी आगे, सिद्धिषु सिद्धिस्थानभां सिद्धिस्थानमें, यथावत् योअ रीते पूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्यामः उपदेश करशुं उपदेश करेंगे ॥५॥

5. Therefore both these viz. the correct application of drug and the means of emergency treatment, in case of complications arising, we shall explain in detail later on in the section on "Success in treatment."

उपकल्पनीयाः संभाराः --

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे-
नोपदेक्ष्यामः;

इदानीम् हवे अब, तावत् प्रथम प्रथम, विविधान्
विविध प्रकारणी विविध प्रकारकी, अपि ज्ञाते होने पर,
संभारान् साधन साधनीयेने साधन सामग्रियोंको,
समासेन संक्षेपभा संक्षेपसे, उपदेक्ष्यामः संक्षेपे कहेगे;

6-(1). Here, therefore, we shall in-
struct in brief concerning several
accessories.

तद्यथा—इदं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रवि-
चारमनुपत्यकं धूमानपजलरजसामनमिगमनीयम-
निष्ठानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोदपा-
नोदूखलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसं वास्तु-
विद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुप-
कल्पयेत् ॥ ६ ॥

तत् यथा जेभडे जेसेकि, इदम् भण्यत इह,
निवातम् अहु वायुरहित वायु रहित, प्रवातैक-
देशम् ऐक भागभां हवा आवे अथ तेजुं एक भागमें
हवादार, सुख-प्रविचारम् सुखेथी हरी हरी शक्य तेजु
सुखसे चल फिर सके ऐसा, अनुपत्यकम् ज्ञेयां धर- भूमि
आदिथी इर ऊंचे घर- भूमि आदिसे दूर, धूम- धूमाडे
धूनां, आतप- तड्डो धूप, जल- वरसाहुं पाणी वर्षाजल,
रजसाम् रज धूलि, अनिष्टानाम् च तथा अनिष्ट
तथा अनिष्ट, शब्द- शब्द शब्द, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श,
रस- रस रस, रूप- रूप रूप, गन्धानाम् तथा गन्ध

६. प्रवातैकदेशम्—प्रवातिकदेशम् (प)

,, उदूखल-उदूखल (ख)

,, महानसं—महानसोपेतं (ख.)

,, ,, —महानसं सर्वापकरणसमुदितं (ग).

तथा गन्ध, अनमिगमनीयम् न आवी शके . जेजुं
न पहुँच सके ऐसा, स-उदपा-उदूखल-मुसल-वर्चः
स्थान-स्नानभूमि-महानसम् जलपात्र, भाण्डुलीया,
सांभेजुं, भण्डु, नहावानी भूमि, अने रसोडुं जेजे
सहित जलपात्र, ऊखल, मूसल, पखाना, स्नानगृह और
रसोई-घर-वाला. प्रशस्तम् प्रशस्त प्रशस्त, गृहम् एव
धर भू मकान ही, तावत् वास्तुविद्या-कुशलः धर अना-
वानी विद्याभां निपुण पुरुषे गृहनिर्माणमें चतुर पुरुषको,
पूर्वम् सौथी पहले मवसे प्रथम, उपकल्पयेत् अनावपुं
जेभडे बनाना चाहिए ॥ ६ ॥

6. It is thus. The expert architect
should first design a good house
which is strong and is warding off
the wind except on one side, affording
comfortable moving space, not surro-
unded by high places, not penetrable
to smoke, heat, moisture, dust and to
undesirable noise, contact, taste, sights
and odour and is furnished with a
water-storage room, pharmacy room,
latrine, bath room and kitchen.

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्यो-
पपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान्
सूपौदनपाचकस्नानपाकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौष-
धपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान्,

ततः ते पछी उमके बाद, शील- शील शील, शौच-
पवित्रता पवित्रता, आचार- आचार आचार, अनुराग-
प्रीति प्रीति, दाक्ष्य दक्षता निपुणता, प्रादक्षिण्य- अने
अनुकूलताथी और अनुकूलताये, उपपन्नान् युक्त युक्त,
उपचारकुशलान् उपचारभां कुशल सेवामें कुशल, सर्व-
कर्मसु सर्व कर्मभां सर्व कर्ममें. पर्यवदातान् निर्भण
ज्ञानवाणी निर्मल ज्ञानवाले, सूप- दाल दाल, जोदन-
तथा भातने और भात, पाचक- रंधनार पकानेवाले,
स्नानपाक- स्नान करानेवाले स्नान करानेवाले, संवाहक-
आंग ध्यावनार अन्न दबानेवाले, उत्थापक- शय्याभांथी
उठावनार शय्यासे उठानेवाले, संवेशक- सुवाडनार सुलाने

वाले, औषध- दवा औषध, वैद्यकान् पीसनान् पीसनेवाले, सर्वकर्मसु च अने सर्व कुर्मीमाँ और सब कर्मोंमें, अप्रतिक्कान् अनुकूल अनुकूल, परिचारकान् परिचारकाने परिचारकोंको,

7-(1). Then (the following accessories should be kept ready), the attendants who have character, cleanliness, good conduct, affection, dexterity and sympathy, who are well-versed in nursing, who are circumspect in all work, who are skilled in the cooking of soups and rice, in giving baths and shampoo, in lifting or laying the patient in bed and in administering medicines, and who are not disinclined to any kind of work;

तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिके-
तिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देश-
कालावदः पारिषद्यान्,

तथा तथा तथा, गीत- गायन गायन, वाद्य- वाज्य-
वाद्य, उल्लापक- स्तोत्रो स्तोत्र, श्लोक- श्लोके श्लोक, गाथा-
कथा- कथा, आख्यायिका- आख्याने आख्यान,
इतिहास- इतिहास इतिहास, पुराण- तथा पुराणोमाँ
और पुराणोंमें, कुशलान् कुशल कुशल, अभिप्रायज्ञान्
अभिप्राय अख्यान आभिप्रायको समझनेवाले, अनुमतां च
संभत सम्मत, देश- अने देश और देश, काल- तथा
कालने तथा कालको, विदः अख्यान जाननेवाले,
पारिषद्यान् च सभ्य पुरुषाने सभ्य पुरुषोंको,

7-(2). those who are well-versed in singing, playing of musical instruments, panegyrics, verses, stories, legends, modern history, mythology, who are quick in understanding, who are of approved character, who are versed in the knowledge of climate and season and who are good members of society.

तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैकालपुच्छक-

मृगमातृकोरभान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनापुरां
जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां,

तथा लाव- तथा लावा बटेर, कपिञ्जल- सईदे तेतर
श्वेत तीतर, शश- ससईदां खरगोश, हरिण- हरिण, पुच्छ-
पुच्छ- ओषु एण, कालपुच्छक- कालपुच्छक, मृगमातृका-
मृगमातृका (भेदा पेटवाला ओक अतने
हरिण) मृगमातृका (बड़ा पेटवाला मृगविशेष), उरभान्
भेदा मेंढा, दोग्ध्रीम् दूध देनेवाली, शीलवतीम्
शांत स्वभाववाणी सुशील, अनातुराम् नीरोग नीरोग,
जीवद्वत्साम् श्रवता वाज्यवाणी जिसका बच्चा जीता
हो ऐसी, सुप्रतिविहित- सारी रीति करेखा छे अच्छा रक्खा,
तृण- घास घास, शरण- रहनेवाली जग्या रहनेका स्थान,
पानीयाम् तथा पाणीने प्रयुध जेने भाटे जेवी और
पानीका प्रबन्ध जिसके लिए ऐसी, गाम् गायने गायको,

7-(3). He should also be equipped with quail, grey partridge, hare, deer, black buck, black-tailed deer, nog deer and wild sheep, and a milchcow good-tempered and healthy, having a living calf, and a good arrangement of grass, byre and water.

पात्र्याचमनीयोदकोष्टमणिकघटपिठरपर्योगकु-
म्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदश्चनपरिपचनमन्था-
नचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च,

पात्री- जलपात्र जलपात्री, आचमनीय- आचमन
भाटेनी आचमनके लिए, उदकोष्ठ- पाणीनी डाही जल
भरनेकी कोठी, मणिक- गोणो मटका, घट- धोडा घड़ा,
पिठर- थाणी थाली, पर्योग- कुण्ड कढाई, कुम्भी- गायर
बड़ा घड़ा, कुम्भ- धोडा घड़ा, कुण्ड- कुण्ड, शराव-
शेकरुं शराव, दर्वी- कुण्ड कढाई, कट- साड़ी चटाई,
उदश्चन- शुभ्र कुंठकना, परिपचन- तेल पकाववानुं पात्र
तेल पकानेका पात्र, मन्थान- रवेथो मथनी, चर्म- आभुं
चमड़ा, चेल- वस्त्र कपड़ा, सूत्र- सूतर सूतके धागे,
कार्पास- कुपास रुई, ऊर्णादीनि च अने जिन वजेरेने और
ऊन आदिको;

७. पात्र्याचमनीयो-० बलपात्राचमनो० (ह.)

7-(4). a beaker, sipping spoon, water-tub, pot, cooking pot, pan, jug, pitcher, bowl, saucer, ladle, mat, cover-plate, frying pan, churning staff, skins, cloth yarn, cotton, wool etc.,

शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि
सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि सोपाश्रयाणि
संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रवेहपरिषेकानुलं-
पनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रो-
च्चारकर्मणामुपचारसुखानि,

सोपाश्रयाणि तडिया सहित तकिया सहित,
सुप्रयुक्त-सुव्यवस्थित सुव्यवस्थित, आस्तरण-भिछानां
विछौना, उत्तरप्रच्छद ओछाओ छोढना, उपधानानि
डशीकांवाणां सिराहना युक्त, उपन्यस्त-पासे
राभेडा पासमें रक्खे हुए, मृङ्गार-जलपात्र गंगामागर,
प्रतिग्रहाणि तथा थूंकनीवाणां और पिकदानवालं.
संवेचन-सूवाभां लेटनेमें, उपवेचन-भेसवाभां
बैठनेमें, स्नेह-स्नेहन स्नेहन स्नेह-स्नेहन स्वेदन,
अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, प्रदेह-प्रदेह प्रदेह, परियेक-
परियेक परियेक, अनुलेपन-अनुलेपन अनुलेपन, वमन-
वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-
आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,
शिरोविरेचन-शिरोविरेचन शिरोविरेचन, मूत्र-पेशाण
पेशाब, उच्चार-तथा भणत्याग और मलत्याग, कर्मणाम् अ
कर्मोन्नी इन कर्मोंकी, उपचार-परिचर्यामां परिचर्यामें,
सुखानि सगवःवाणां सुविधायुक्त, शवन-शयन शयन, आस-
नादीनि च अने आसन वगैरेने और आसन आदिकों,

7-(5). beds and seats with kettle and spittoon, well-spread bed-sheets, coverlets and cushions with pillows, convenience for inclining, reclining, for oleation, sudation, inunction, application, affusion, anointment, for emesis, purgation, for simple enema, corrective enema, errhines and for defecation,

सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णस्वरमध्यमा
द्वयः, शस्त्राणि चोपकरणार्थानि, धूमनेत्रं च,
यस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिकं च, कुशाहस्तकं च, तुलां
च, मानभाण्डं च,

मुद्रकालित- सारी रीते धोयेला अच्छी तरह धोये
हुए, उपधाना. च उ १२४८ लुवाणी सिलबट्टेवाली, मुम्हज्ज-
ण्म वीरीसी मुग्रयम, खरमध्यमाः तथा वयभां अर-
थ्यडी तथा वाचमें खुरदरी, दृषदः शिलाओ शिलाएं,
उपकरणार्थानि च अने उपकरण भाटे और उपकरणके
लिए, शस्त्राणि शस्त्री यन्त्र, धूमनेत्रम् च धूमनानी
नणी धूमनेत्र, बस्तियनेत्रम् च अस्तितनी नणी बस्तियनेत्र,
उत्तरवस्तिकम् च उत्तर अस्तितनु साधन उत्तर बस्तिका
उपकरण, कुशहस्तिकम् च सापरशूरी बुहारनी, तुलाम् च
कांटे तरजू, मानमाण्डम् च अने मापियुं औआने
और नापनेका पात्र इनको,

7-(6). well-washed roller-stone, well-polished, hard and medium sized grinding slabs, instruments and other accessories, smoking pipe, enema tube, tube for urethral or vaginal douche, broom, balances, measuring vessels,

घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदक-
मधुस्रीधुसुरासौवीरकतुषोदकमेरुरेयमेदकदधिदधि-
मण्डोदध्विज्ञान्याम्लमूत्राणि च,

ઘૂત- ઘી ઘી, તૈલ- તેલ તેલ, વસા- વસા વસા, મજા-
 મજા મજા, કૌઘ- મધ શહદ, ફાગિત- ફાગિત ફાગિત,
 લવણ- સિંધવ સેધાનમક, હન્ધન- અળાતલુ હન્ધન,
 ઉદક- જળ જલ, મધુ- મધુ મધુ, સીધુ- સીધુ સીધુ,
 સુરા- સુરા સુરા, સૌવીરક- સૌવીરક સૌવીરક, તુષોદક-
 તુષોદક તુષોદક, મરેય- મૈરેય મૈરેય, મેદક- મેદક મેદક,
 દહિ- દહી દહી, દહિમળ્લ- દહીનેા મંડ દહીકા મંડ,
 ઉદશિત્- દહીનેા ઘોળ દહીકા ઘોલ, ધાન્યામ્લ- ધાન્યામ્લ
 ધાન્યામ્લ, મૂત્રાણિ ન અને ગાય વઝેરેનાં મૂત્રોને ઔર
 ગાય આદિકે મૂત્રોનો,

7-(7). ghee, oil, animal fat, marrow, honey, treacle, salt, fuel, water, honey wine, sidhu wine and sura wine, sauveeraka wine, tushodaka, maireya and medaka wines, curds, whey, semi-diluted curds, sour gruel and urines;

तथा शालिषट्पिकमुद्रमाषयवतिलकुलत्थबदर
मृद्रीकाकाशमर्यपरूपकाभयामलकबिभीतकानि,

तथा शालि- शाण शालि, षट्पिक- साडी नाठी, मुद्र-
भण मूंग, माष- अउड उडद, वव- जव जौ, तिल- तल तिल.
कुलत्थ- कुण्ठी कुलथी. बदर- ओर बेर, मृद्रीका- द्राक्ष
मुनका, काशमर्य- सीनलनां इण गम्भारीके फल, परूपक-
द्राक्षसाल फालमा, अभय- हुडे हरड, आमलक- आमणां
आंवले, बिभीतकानि अने अहेडांने और बहेडाको;

7-(8). sali rice, shashtika rice, green gram, black gram, barley, til, horse gram, jujube, grapes, white teak, sweet falsah, chebulic myrobalan, fruit of white teak, embelic myrobalan and beleric myrobalan.

नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि,
तथैवाप्यधरातुलोमिकोभयभाजि, संप्रहणीयदी-
पनीयपाचनीयापशमनीयवातहरादसमाख्यातानि
चौषधानि;

नानाविधानि च लुहा लुहा प्रकाशनां भिन्न भिन्न
प्रकारके, स्नेह- स्नेह स्नेह स्वेद- स्वेदनां स्वेदके, उप-
करणानि साधनभूत उपकरणभूत, द्रव्याणि च द्रव्य
द्रव्य, तथा एव ऊर्ध्वहर- वमनभा उपयोगी वमनमें
उपयुक्त, जानुलोमिक- विरेचनभा उपयोगी विरेचनमें
उपयोगी, उभयभाजि वमन तथा विरेचन ये अनेभां
काभ आवे तेवा वमन और विरेचन इन दोनों काममें
आ सकें ऐसे, संप्रहणीय- संप्रहणीय संप्रहणीय, दीपनीय-
दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, उप-
शमनीय- उपशमनीय उपशमनीय, वातहरादि- अने

वातहर आदि और वातहर आदि, समाख्यातानि उहेडां
कही हुई, चौषधानि च औषधाने औषधियोंको;

7-(9). and necessary materials of various kinds required for oleation and sudation procedures, drugs for emesis, purgation and for combined action, astringents and digestive stimulants, digestives, sedatives, drugs curative of vata and other drugs described previously.

यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापदः, परिसंख्याय
प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं,
तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

व्यापदः उपद्रवोना उपद्रवोंका, परिसंख्याय विचार
उरी विचार करके, अन्यत् अपि अने पक्ष और मी,
यत् अने जो, किञ्चित् कुछ, प्रतीकारार्थम् चिकित्सा
भाटे चिकित्सा के लिए. यत् च तथा अने और जो,
प्रतिभोगार्थम् पथ्यसेवन वगेरे भाटे पथ्यसेवन आदि-
के लिए, उपकरणम् उपयोगी साधन उपयोगी साधन,
विद्यात् अने समझे, तत् तत् ते ते उन सबको, उप-
कल्पयेत् तैयार राखे तैयार रखे; ॥ ७ ॥

7. All the above accessories and others that may be considered useful for effecting remedies in emergency treatment should be kept ready as also things that are useful in after-treatment.

वमनस्य पूर्वकर्म—

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथा-
हमुपपादयेत्,

ततः ते पक्षी उसके बाद, तम् पुरुषम् ते पुरुषने
उस पुरुषको, यथोक्ताभ्याम् उहेडां प्रमाणेनां जैसे
कहे हैं वैसे, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदाभ्याम् स्वेदन
स्वेदन, यथाहम् अतः रीत्यात मुण्ण यथायोग्य,
उपपादयेत् करावे करावे,

8-(1). Thereafter, that person should be given, the aforesaid oleation and sudation procedures, as required.

तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चितीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत,

तम् तेने उमको, अस्मिन् अन्तरे आ अरस्मां इस बीचमें, कश्चित् कोई कोई, तीव्रतरः अतिशय तीव्र अति तीव्र, मानसः मानसिक मानसिक, शारीरः वा अथवा शारीरिक अथवा शारीरिक, व्याधिः रोग व्याधि, सहसा अकस्मात् सहसा, अभ्यागच्छेत् चेतुर्था आने तो होजाये तो, तावत् प्रथम प्रथम, अस्य अने इसकी, तम् एव ते रोगने ७ उस व्याधिको, उपावर्तयितुम् शभावयाने शमन करनेके लिए, यतेत यत्न करेवा यत्न करे:

8-(2) In the meanwhile, if any acute psychic or somatic complication suddenly assails him, the physician should concentrate on curing it first;

ततस्तमुपाधत्तं तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततः ते पछी उसके बाद, तम् तेने उसको, उपाधत्तं शांत करीने शांत करके, तावन्तम् एव तेद्वे ७ उतने ही, कालम् वधत्, अर्थात् अकस्मात् आवेला व्याधिने शभावतां ७ तेद्वे सभय थयो होय तेद्वे सभय सुधी समय, अर्थात् अकस्मात् आई हुई व्याधिके शमन करनेमें जितना समय व्यतीत हुआ है उतने समय तक, एवम् अने उसकी, तथाविधेन एव तेदी ७ अतना उसी प्रकारके, कर्मणा कर्म द्वारा, उपाचरेत् उपयथा करे उपचर्या करे ॥ ८ ॥

8. and having cured it, the procedure of treatment of emergency-

condition should be continued again for as much time and in the same manner.

वमनविधिः—

ततस्तं पुरुषं कोहसेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णमकं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताभिद्विजगुरुवृद्धवैद्यानचित्तवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीभिर्भिमन्त्रिता मधुमधुकसैन्धवकाणितोपहिता मदनफलकपायमात्रां पाययेत् ॥ ९ ॥

ततः ते पछी उसके बाद, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन, उपपन्नम् उरानायेला कराये गये हैं जिसको ऐसे, अनुपहतमनसम् असम चित्त प्रसन्न चित्तसे युक्त, सुखोषितम् सुखेथी रहेला सुखी, सुप्रजीर्णमकम् अने आधेयुं सारी रीते पची अंधुं छे अथवा जिसका ज्ञाया हुआ अन्न अच्छी तरह पच गया हो ऐसे, शिरःस्नातम् भस्म सहित सर्वा अंगे नाहेला जिसने शिरपर्यन्त स्नान किया हो ऐसे, अनुलिप्तगात्रम् अंग पर अनुलेपन करेला जिसने अङ्गमें अनुलेपन किया हो ऐसे, स्रग्विणम् भागाधारी मालाधारी, अनुपहत- नवां नये, वस्त्रसंवीतम् वस्त्र पहरेला वस्त्र पहने हुए, देवता-देवता देवता, अभि-अग्नि अभि, द्विज-ब्राह्मण ब्राह्मणों, गुरु-गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्धों, वैद्यान् अने वैद्योनी और वैद्योंकी, अचित्तवन्तम् पूजा करी छे ७ छे अथवा पूजा की है जिसने ऐसे, तं पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, अभिसमीक्ष्य ७ छे देखकरके, इष्टे शुभ शुभ, नक्षत्र-नक्षत्र नक्षत्र, तिथि-तिथि तिथि, करण-करण करण, मुहूर्ते अने मुहूर्तभां और मुहूर्तमें, ब्राह्मणान् ब्राह्मणों, पासे ब्राह्मणोंसे, स्वस्तिवाचनम् स्वस्तिवाचन स्वस्तिवाचन, कारयित्वा करावीने करवाके, प्रयुक्ताभिः आपेला द्विवे हुए, आशीभिः आशीर्वादेथी आशीर्वाचनोंसे, अभिमन्त्रिताम् अभिमन्त्रित, मधु-मधु मधु, मधुक- ७ छे मधु मुलेहठी, सैन्धव-सिंधालूख सैधानमक,

કાષિત- ક્ષીણિત કાષિત, ઉપહિતામ્ યુક્ત યુક્ત, મદનફલ-
મીઠાના મૈનફલકે, કષાય- ક્વાથની કાઢેલી, માત્રામ્
માત્રા માત્રા, પાયયેત્ પાવી પિલાવે ॥ ૯ ॥

9. After the person has taken the oleation and sudation procedures, and is of tranquil mind and has slept soundly, digested the food well, taken a full bath, anointed the body, worn a garland and untorn clothes, worshipped the deity, the fire, the brahman, the guru, the elders and the physicians, he should be administered a dose of the decoction of emetic-nut together with honey, liquorice, rock-salt and treacle sanctified by the benediction of the 'Svastivachana' chantings of the brahmins performed under an auspicious constellation, day, karana and muhurta (period of 48 minutes).

સંશોધન(વક્ત્ર)સ્ય માત્રા—

મદનફલકષાયમાત્રાપ્રમાણં તુ સ્વલ્પ સર્વસંશો-
ધનમાત્રાપ્રમાણાનિ ચ પ્રતિપુરુષમપેક્ષિતવ્યાનિ
ભવન્તિ;

મદનફલ- મીઠાના મૈનફલકે, કષાય- ક્વાથની
ક્વાથલી, માત્રા- માત્રાનું માત્રાકા, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ
પ્રમાણ, સર્વ-સંશોધન- અને એવી રીતે બધાં સંશોધનોની
ઔર હસ તરહ સબ સંશોધનોની, માત્રા- માત્રાનાં માત્રાઓકે,
પ્રમાણાનિ ચ પ્રમાણે પ્રમાણ, સ્વલ્પ ખરેખર સચમુજ,
પ્રતિપુરુષમ્ દરેક પુરુષ માટે પ્રત્યેક પુરુષકે લિખ, અપે-
ક્ષિતવ્યાનિ વિચારવા યોગ્ય વિચારણીય, ભવન્તિ છે હૈ;

10-(1). The dosage of the decoction of the emetic-nut and the dosage of all the purificatory medicines are dependent upon individual patients.

યાવદ્દિ યસ્ય સંશોધનં પીતં વૈકારિકદ્રોષ-
હરણાયોપપચ્ચતે ન ચાતિયોગાયોગાય, તાવદસ્ય
માત્રાપ્રમાણં વેદિતવ્યં ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

યાવદ્દિ હિ જેટલું જિતના, અસ્વ જેનું જિસકા,
પીતમ્ પીધેલું પિયા હુઆ, સંશોધનમ્ સંશોધન સંશોધન,
વૈકારિક- વિકારના વિકારકે, દોષ- દોષોને દોષોનો,
હરણાય હરવા માટે હરતેકે લિખ, ઉપપચ્ચતે સમર્થ
થાય છે સમર્થ હોતા હૈ, અતિયોગ- અને અતિયોગ ઔર
અતિયોગ, અયોગાય ચ તથા અયોગને માટે તથા
અયોગ કે લિખ, ન નથી થતું નહીં હોતા, તાવદ્ તેટલું
ઉતના, અસ્વ એની હસકી, માત્રા- માત્રાનું માત્રાકા,
પ્રમાણમ્ પ્રમાણ પ્રમાણ, વેદિતવ્યમ્ બાધુવાનું જાણને
યોગ્ય, ભવતિ છે હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. That should be known to be the dosage for a person which, when taken for purification, leads to the elimination of morbid humors and does not produce symptoms of over-dosage or under-dosage.

પીતે વનનૌષધે કર્તવ્યમ્—

પીતવન્તં તુ સ્વલ્પેનં મુહુર્તમનુકાંક્ષેત, તસ્ય
યદા જાનીયાત્ સ્વેદપ્રાદુર્ભાવેણ દોષં પ્રવિલયન
માપદ્યમાનં, લોમહર્ષેણ ચ સ્થાનેભ્યઃ પ્રચલિતં,
કુક્ષિસમાધ્માપનેન ચ કુક્ષિમનુગતં, હૃદ્ધાસાસ્ય-
જવણાભ્યામપિ ચોર્ધ્વમુચ્ચીભૂતમ્,

પીતવન્તમ્ ઔષધ પીધેલા ઔષધ પિયે હુખ, દનમ્ તુ
સ્વલ્પ એને હસકો, મુહુર્તમ્ એ થડી દો થડી પર્યંત,
અનુકાંક્ષેત નિહાળ્યા કરશે પ્રતીક્ષા કરે, યદા બ્યારે
જવ, સ્વેદ- પરશેલે પસીના, પ્રાદુર્ભાવેણ ઉપન થવાથી
ઉત્પન્ન હોને લગે તથા, તસ્ય તેના ઉસકે, દોષમ્ દોષને દોષકો,
પ્રવિલયનમ્ પ્રવિલયને દવ, આપદ્યમાનમ્ પ્રાપ્ત
થતે બના હુઆ, લોમહર્ષેણ ચ રેખાંશથી રોમહર્ષે,
સ્થાનેભ્યઃ સ્થાનોમાંથી સ્થાનોસે, પ્રચલિતમ્ ચલાયમાન
થયેલે ચલિત હુઆ, કુક્ષિ- કૂખના કુક્ષિકે, સમાધ્મા-
પનેન ચ પુલ્લવવાથી પુલ્લવેસે, કુક્ષિમ્ કુક્ષિમાં કુક્ષિમે,
અનુગતમ્ આવેલે આયા હુઆ, હૃદ્ધાસ- અને રેખા
ઔર હૃદ્ધાસ. આસ્યજવણાભ્યામ્ ચ અપિ તથા મુખઆવથી

અર્થે મુક્તાવશે, કર્ણમુખીભૂતમ્ ઉર્ધ્વાગમી થયેલો કર્ણગમી હુઆ, જાનીયાત્ બહે જાને;

11-(1). After a person has taken the decoction, he should be under observation for a muhurta (48 minutes); one should recognise the liquefaction of the morbid humor by the appearance of perspiration on the body, the dislodgement of morbid humors from their seats by horripilation, its reaching the stomach by the distension of the belly, its separation and upward course by retching and salivation.

અથાસ્મે જાનુસમમસંબાધં સુપ્રયુક્તાસ્તરણો-
ત્તરપ્રચ્છદ્યોપધાનં સોપાશ્રયમાસનમુપવેષ્ટું પ્રય-
ચ્છેત્, પ્રતિગ્રહાંશ્ચોપચારયેત્,

અથ એ વખતે ત્તર સમય, જાનુસમમ્ ગોઠણ બરાબર ઊંચું જાનુકે સમાન કંચા, અસંબાધમ્ અસંકુચિત અસંકુચિત, સુપ્રયુક્ત- સારી રીતે થોળેલાં સુપ્રયોજિત, આસ્તરણ- બિછોનાં, ઉત્તર- પ્રચ્છદ- ઓઢાડ ચદર, ઉપધાનમ્ ઓશીકાવાળું મિરહાના- યુક્ત, સોપાશ્રયમ્ તથા તકિયા સહિત તથા સહારે સહિત, આસનમ્ આસન આસન, ઉપવેષ્ટમ્ બેસવાને બેઠનેકે લિખે, પ્રયચ્છેત્ આપતું દેવે, પ્રતિગ્રહાન્ ચ અને થુંકદાનીઓ ઓર પીકદાન, ઉપચારયેત્ પાસે રાખી દે પાસમેં રક્ષ દે,

11-(2). Then a seat which is knee-high, not uncomfortable, furnished well with bed-spreads, coverlets, cushions and pillows, should be provided; spittoons should be laid nearby.

૧૧ મમાધ્માપનેન-સમાધ્માપનેન (ગ. ચ. જ.)

.. કુશિમનુગતમ્-કુશિમનુસુતમ્ (ગ. ચ. જ.)

.. ઉપચારયેત્-ઉપહારયેત્ (ગ.)

લલાટપ્રતિગ્રહે પાશ્વોપગ્રહણે નાભિમંપીઠને પૃષ્ઠોન્મર્દને જ્ઞાનપત્રપળીયાઃ સુહૃદોઽનુમતાઃ પ્રય-
તેરન્ ॥ ૧૧ ॥

લલાટ- કપાળ લલાટ, પ્રતિગ્રહે પકડવામાં પકડનેમેં, પાશ્વ- પડમાં પાશ્વોકો, ઉપગ્રહણે ઝાલવામાં પકડનેમેં, નાભિ- નાભિ નાભિ, મંપીઠને દબાવવામાં દબાવેમેં, પૃષ્ઠ- પીઠપર પીઠકો, ઉન્મર્દને મસળવામાં મલનેમેં, જ્ઞાનપત્ર- પળીયાઃ શરમાય નહિ એવા લજ્જારહિત, અનુમતાઃ અને સંમત ઓર અનુકૂલ, સુહૃદઃ મિત્રોએ મિત્ર, પ્રયતેરન્ લાગી જવું લગ જાયે ॥ ૧૧ ॥

11. Affectionate and sympathetic friends before whom the patient is free from shyness, should endeavour to hold his forehead, to support the sides, to press the navel and to massage the back.

અથૈનમનુશિષ્યાત્—વિવૃત્તોષ્ઠતાલુકણ્ઠો નાતિ-
મહતા વ્યાયામેન વેગાનુદીર્ણાનુદીરયન્ કિશ્ચિદ્વ-
નમ્ય ગ્રીવામૂર્ધ્વશરીરમુપવેગમપ્રવૃત્તાન્ પ્રવર્તયન્
સુપરિલિખિતનસામ્યામદ્યુલિખ્યામુત્પલકુમુદસૌ-
ગન્ધિકનાલૈર્વા કણ્ઠમમિસ્પૃશન્ સુક્ષ્મં પ્રવર્તય-
સ્વેતિ, સ તથાવિધં કુર્યાત્;

અથ એ સમયે હવે સમય, એનમ્ એને હવેકો, અનુશિષ્યાત્ સૂચના આપે સૂચના દેવે, વિવૃત્તોષ્ઠતાલુ- કણ્ઠઃ હોઠ-તાળવું અને ગળું ખુલ્લું રાખી ઓષ્ઠ-તાલુ ઓર ગલા સોલ કર, નાતિમહતા વ્યાયામેન બહુ ભેર લગાવ્યા વગર વિના બહુત જોર કિચે, ગ્રીવામ્ ગરદન, મૂર્ધ્વશરીરમ્ તથા ઉપરના શરીરને તથા ઉપ- રકે શરીરકો, કિશ્ચિદ્ કંઈ કુછ, જનનમ્ય નમાવીને છુકા કર, અદીર્ણાન્ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાપ્ત હુએ, વેગાન્ વેગોને વેગોકો, અદીરયન્ પ્રેરિત કરતે પ્રેરિત કરવા હુઆ, અપ્રવૃત્તાન્ અપ્રવૃત્ત વેગોને અપ્રવૃત્ત વેગોકો, પ્રવર્તયન્ પ્રવર્તિત કરતે પ્રવર્તિત કરતા હુઆ, કંપ- વેગમ્ વેગ સમીપ આવતાં વેગ સમીપ જાને વેર, સુપરિલિખિત- સારી રીતે કાપેલા અચ્છી પ્રકાર કંટ

૧૧. અનુમતાઃ—અનુકૂળાઃ (ગ. ચ.)

દુષ્ટ, નસામ્યામ્ નખવાળી નસવાલી, અક્કુલિમ્યામ્ એ આંગળીએ વડે એ અંગુલિયોંસે, ઉત્પલ- નીલકમળ નીલોફર, કુમુદ- પોમણું કુમુદ, સૌગન્ધિક- સૌગન્ધિકના સૌગન્ધિકે, નાલેઃ વા દાઝા વડે નાલસે, કણ્ઠમ્ ગળાને ગલેકો, અમિષ્ટુશન્ ૨૫૨^૧ કરતાં સ્પર્શ કરતા હુઆ, સુશમ્ સુખપૂર્વક સુરાપૂર્વક, પ્રવર્તયસ્વ હિતિ પ્રવર્તિત કર પ્રવર્તિત કર, સઃ તે વહ, તથાવિષમ્ તે પ્રમાણે उसी प्रकार, કુર્વાત્ કરે કરે;

12-(1). Then he should be instructed to vomit without straining excessively by aiding the activated urge (of vomition), by opening wide the lips, the palate and the throat, by slightly bending the upper part of the body, by exciting the dormant urge, by tickling the throat, with two well-manicured fingers or with stalks of blue lily, night lotus or white water lily; and the patient should follow the instructions given.

તતોઽસ્ય વેગાન્ પ્રતિગ્રહગતાનવેક્ષેતાવહિતઃ, વેગવિશેષદર્શનાદ્દિ કુશલો યોગાયોગાતિયોગવિશેષાનુપલમેત, વેગવિશેષદર્શી પુનઃ કૃત્યં યથાર્થમશ્વબુધ્યેત લક્ષણેન; તસ્માદ્વેગાનવેક્ષેતાવહિતઃ ॥૧૨॥

તતઃ તે પછી उसके बाद, प्रतिग्रहगतान् पीक-
दानीमां पडेवा पीकदानमें गिरे हुए, अस्य એના इसके, વેગાન્ વેગોને વેગોંકો, અવહિતઃ આનપૂર્વક ધ્યાનસે, અવેક્ષેત એવા દેલે, હિ કેમકે ક્યોંકિ, વેગ-વિશેષ- વેગ-
વિશેષને વેગવિશેષકો, દર્શનાત્ એવાથી દેખનેસે, કુશલઃ કુશલ વેલ કુશલ વૈય, યોગ- શેગ યોગ, અયોગ- અશેગ અયોગ, અતિયોગ- અને અતિશેગના ઓર અતિયોગકે, વિશેષાન્ બેદોને મેદોંકો, ઉપલમેત બહુી છે છે જાન લેતા હૈ, પુનઃ પછી ફિર, લક્ષણેન લક્ષણથી લક્ષણસે, વેગવિશેષદર્શી વેગના બેદોને એનારે વેગમેદોંકો દેખનેવાલા, યથાર્થમ્ યથાયોગ્ય યથાયોગ્ય, કૃત્યમ્ કૃત્યને કૃત્યકો, અશ્વબુધ્યેત બહુી છે જાનતા હૈ, તસ્માત્ તે માટે इस लिए, વેગાન્ વેગોને વેગોંકો, અવહિતઃ આનપૂર્વક ધ્યાનસે, અવેક્ષેત એવા બેદોંકે દેખના चाहिए ॥ ૧૨ ॥

12. Next the physician should carefully examine the vomited matter collected in the spittoon, because the expert finds out the particulars of the proper, improper or over administration by carefully examining the vomited matter. He who has examined the particulars of the vomited matter, knows from its nature the necessary after-treatment. Therefore the vomited matter should be carefully examined.

વમનસ્યાયોગસમ્યગ્યોગાતિયોગલક્ષણાનિ—

તન્નામૂન્યયોગયોગાતિયોગવિશેષજ્ઞાનાનિ ભવન્તિ;

તન્ન તેમાં उसमें, અયોગ- અશેગ અયોગ, યોગ- શેગ યોગ, અતિયોગ- તથા અતિશેગનાં તથા અતિયોગકે, વિશેષ- જ્ઞાનાનિ વિશેષ લક્ષણો વિશેષ લક્ષણ, અમૂનિ આ એ, ભવન્તિ છે હૈં;

13-(1). Here are the characteristics of under-administration, proper administration and over-administration.

તથા—અપ્રવૃત્તિઃ કુતચિત્ કેવલસ્ય વાઽપ્યૌ-
ષધસ્ય વિઘ્નંશો વિવન્ધો વેગાનામયોગલક્ષણાનિ ભવન્તિ;

તત્ યથા જેમકે जैसेकि, કુતચિત્ કેમકે કારણથી किसी कारणसे, અપ્રવૃત્તિઃ દોષની પ્રવૃત્તિ ન થવી અથવા એાછી થવી દોષકી પ્રવૃત્તિકા ન હોના અથવા ન્યૂન હોના, કેવલસ્ય વા અપિ અથવા સંપૂર્ણ ઔષધનું અથવા સંપૂર્ણ ઔષધકા, વિઘ્નંશઃ પ્રતિદોષમ્ જવું. અર્થાત્ વમન માટેના ઔષધનું નીચે જવું અને વિરેચન માટેના ઔષધનું ઉપર જવું પ્રતિલોમ ગમન, અર્થાત્ વમનાર્થ ઔષધકા નીચે જાના ઓર વિરેચનાર્થ ઔષધકા ઉપર જાના, વેગાનામ્ અને વેગોની ઓર વેગોંકા, વિવન્ધઃ રેકાર્ધ રેકાર્ધને પ્રવૃત્તિ રુક રુક કર પ્રવૃત્તિ હોના, અયોગ- એ અશેગનાં એ અયોગકે, લક્ષણાનિ લક્ષણો લક્ષણ, અવન્તિ છે હૈં,

13-(2). Complete inaction, throwing out the whole emetic draught, distorted action of the drug or the suppression of the urge are the indications of under-administration.

काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः:

काले सभये समय पर, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, अनतिमहती व्यथा अत्यन्त पीडा न थवी अत्यधिक पीडाका न होना, यथाक्रमम् क्रम मुगल क्रमसे, दोषहरणम् दोषानु नीकणवुं दोषोंका निकलना, स्वयम् अने पोतानी भेगे स्वयं, अवस्थानम् वेगानु रोकडा ७वुं वेगोंका रुक जाना, इति ऐ ये, योग-सम्यग्योगना सम्यग्योगके, लक्षणानि लक्षण लक्षण, भवन्ति ऐ हैं, योगेन तु योग-थीन योगसे ही, दोष-प्रमाण-विशेषेण रोगना प्रमाणनी भिन्नतावे दोषके प्रमाणकी भिन्नताद्वारा, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मृदु- मृदु मृदु, मध्य- तथा मध्य और मध्य, विभागः विभाग विभाग, ज्ञेयः लक्षणों जानना चाहिए;

13-(3). Timely action, lack of great pain, elimination of the morbid humors in the right manner and the natural and timely cessation of vomition are the indications of successful emesis by proper administration. According to the proportion of the vomit it is again classified as severe, moderate and mild.

योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमन-मित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ।

योगाधिक्येन अतियोगिणी अतियोगसे, तु तो तो, फेनिल- झिल्लुडत सागदार, रक्तचन्द्रिका- देहलीनां आं-

१३. यथाक्रमम्-यथास्वम् (२ न.)

ज्ञेयः-द्रव्यः (४.)

रक्तानु रक्तचन्द्रिकाओंका, उपगमनम् देहलीनां रीखना, इति ऐ ये, अतियोग- अतियोगिणी अतियोगसे, लक्षणानि लक्षण लक्षण, भवन्ति ऐ हैं;

13-(4). By over-administration there comes frothy vomit tinged with blood. These are the indications of over-administration.

वमनायोगातियोगजा उपद्रवाः—

गनिमित्तानिमातुपद्रवान् विद्यात्-आध्मानं परिकर्तिका परिक्षावो हृदयोप-सरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्रम-श्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

तत्र तेभां उसमें, अनियोग- अतियोग अतियोग, अयोग- तथा अयोगने और अयोगके, निमित्तान् लक्षण कारण, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवों उपद्रवोंको, विद्यात् लक्षण जानना चाहिए, आध्मानम् आध्मान आध्मान, परिकर्तिका परिकर्तिका परिकर्तिका, परिक्षावः परिक्षाव परिक्षाव, हृदयोपसरणम् हृदयोपसरणम् हृदयोपसरणम्, अङ्गग्रहः अङ्गानु ७कडवुं अङ्गोंका जकडा जाना, जीवा-दानम् जीवरक्तानु नीकणवुं जीवरक्तोंका निकलना, विभ्रंशः विभ्रंश विभ्रंश, स्तम्भः स्तंभ स्तम्भ, क्रमः च अने क्रम और क्रम, इति ऐ ये, उपद्रवाः उपद्रवों ऐ उपद्रव हैं ॥ १३ ॥

13. Know these to be the diseases resulting from over and under administration viz., distension of the abdomen, griping pain, ptyalism, palpitation, rigidity of the body, hematemesis, prolapse of the organs, stiffness and exhaustion.

वमनस्य योगे पश्चात्कर्म—

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तममिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वास्य, वैदिकै- रेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

१४. अमिसमीक्ष्य-अमिसमीक्ष्य (ग.)

. एनम् औने इसको, बोगेन तु खलु सम्भोग्यथी
सम्यग्योगते, उदितवन्तम् उलटी भयेत्सी वमन हुआ,
अभिसमीक्ष्य ओर्धने जान कर, सुप्रक्षालित- सारी रीते
धौधेला अच्छी तरह धोये हुए, पाणि- हाथ हाथ, पाद-
पग पैर, आस्यम् तथा भुजवाणा ते रोगीने तथा
मुखवाले उस रोगीको, मुहूर्तम् ये ५३ दो घड़ी, आश्रास्य-
आश्रासन ६४ आश्रामन दे कर, सैहिक- स्नैहिक स्नैहिक,
वैरेचनिक- वैरेचनिक वैरेचनिक, उपशमनीयानाम् तथा
उपशमनीय तथा उपशमनीय, भूमानाम् धूमेभाना
धूमोमैसे, अम्यतमम् ३६ और्धने किसी एकको, सामर्थ्यतः
भोग्यता अनुसार योग्यता अनुसार, पाययित्वा पिवरावी
पिलाकर, पुनः एव द्वीने फिरसे, उदकम् ७१ने जलका,
उपस्पर्शयेत् उपस्पर्श करवावे। उपस्पर्श करवाना
चाहिए ॥ १४ ॥

14. After he has vomited well as a
consequence of the proper admini-
stration of emesis, washed his hands,
feet and face and has rested for 48
minutes, he should be made to smoke
any one of the three kinds of smokes
—unctuous, errhine or sedative, such as
is suitable for him, and be made to
wash again.

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेक्ष्य
संवेक्ष्य चानुशिष्यात्—

उपस्पृष्टोदकम् च ७१ने उपस्पर्श करना जलसे
उपस्पर्श करनेवाले, एनम् औने इसको, निवातम् अङ्गु-
पवन वगैरना निवात, आगारम् धरमा रहमें, अनु-
प्रवेक्ष्य प्रवेश करानी प्रविष्ट कराके, संवेक्ष्य च तथा
सुवरावीने तथा लिटा कर, अनुशिष्यात् सूचना देवी
सूचना दे;

* 15-(1). After he has washed, he
must be conducted into a house
protected from wind and being laid
in bed, he should be instructed thus—

उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिधनमर्ण क्रोध-
शोकहिमातपावप्यायासिप्रवातान् यानयानं ग्राम्य-
धर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नं विरुद्धाजीर्णासा-
त्म्याकालप्रमितातिहीनशुरुविषमभोजनवेगसन्धा-
रणोदीरणमिति भावानेतान्मनसाऽप्यसेवमानः
सर्वमहो गमयस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥ १५ ॥

उच्चैः भाष्यम् और्ध्वे सादे भौलपुं ऊंचेसे बोलना,
अत्यशनम् अङ्गु भानुं अधिक खाना, अतिस्थानम् अङ्गु
और्ध्वं रहेपुं अधिक खड़ा रहना, अतिचक्रमणम् अङ्गु
दरपुं दरपुं अधिक टहलना, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक
शोक, हिम- टाढ ठंडी, आतप- तड्डा धूप, अवप्याव-
आवण ओस, अतिप्रवातान् अङ्गु पवन अधिक पवन,
यानयानम् वाहनधी ७१नुं सवारी करना, ग्राम्यधर्मम्
मैथुन मैथुन, निशि रात्रे रात्रिमें, अस्वपनम् अङ्गु
जागना, दिवा स्वप्नम् दिवसे और्ध्वं दिनमें सोना, विरुद्ध-
विरुद्ध विरुद्ध, अजीर्ण- अङ्गु अजीर्ण, असात्म्य-
असात्म्य असात्म्य, अकाल- अङ्गु अकालमें, प्रमित-
अङ्गु शोक बहुत थोडा, अतिहीन- अङ्गु तुच्छ अतितुच्छ,
गुरु भारे भारी, विषम- विषम विषम, भोजन- भोजन
भोजन, वेग- अने वेगाने और वेगोंको, सन्धारण- रोकना
रोकना, उदीरणम् अङ्गु पूर्वके प्रेरना जोरसे प्रेरना, इति औ-
प्रकारेना इस प्रकारके, एतान् आ इन, भावान् भावाने
भावोंको, मनसा मनशी मनसे, अपि पक्ष मी, असेव-
मानः नहि सेवतां न सेवन करता हुआ, सर्वम् सभगे।
सारा, अहः दिवस दिन, गमयस्व इति वितावणे
व्यतीत करना, सः तेष्ते उसको, तथा औ प्रभाष्ये,
बैसा, कुर्यात् करवुं करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. 'Spend the day without incli-
ning thy mind to these—loud speech,
excessive eating, standing long, walk-
ing much, anger, grief, cold, heat,
fog, strong winds, riding in vehicles,
sex-activity, night-vigil, day-sleep,
eating food that is antagonistic,
eating predigestion-meal, taking meal,

१५. सर्वमहो गमयस्व इति—सर्वमाहारमयादिति (ग. व. त. द. क)

,,

,,

—सर्वमाहारमयाः (व.)

that is unwholesome, untimely, too little in quantity, of low quality, heavy and uncongenial, and the suppression and excitation of the urges. He should act accordingly.

वमितस्वाजसंसर्जनक्रमः—

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववह्निनां मण्ड-पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य, एवं द्वितीये तृतीये चाज्जकाले,

अथ पछी उसके बाद, सायाह्ने सांजे सायंकालमें, परे वा अथवा पीने अथवा दूसरे, अह्नि द्विजे दिन, सुखोदक- नवशेकी पाछीथी सुहाते हुए गरम जलसे, परिषिक्तम् नाहेला नहाये हुए, एनम् ओने इसको, पुराणा-नाम् जूना पुराने, लोहित-शालि- राती शागना लाल शालिके, तण्डुलानाम् येआनी चावलोकी, स्ववह्निनाम् सारीपेठे गजेदी अच्छी तरहसे गली हुई, सुखोष्णाम् नवशेकी सुहाती हुई, मण्डपूर्वाम् पहले मंडयुक्त, यवागूम् यवागूने यवागूको, अग्निबलम् अग्निबल अग्निबलको, अभिसमीक्ष्य ओधने देखकर, पाययेत् पियरावरी पिलावे, एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, द्वितीयं पीन दूसरे, तृतीयं च अने त्रीन और तीसरे, अज्जकाले अज्जकालमें करवुं अज्जकालमें करना चाहिए;

16-(1). Then, in the evening or on the following day after he has bathed in genially warm water, he should be given first the tepid and thin gruel of well-cooked, old and red sali rice, the supernatant part being taken first, with due consideration of the strength of (his) digestive fire. The same course should be repeated at the second and third meal-time.

चतुर्थे त्वज्जकाले तथाविधानामेव शालितण्डु-लानामुत्सिन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामकोहलव-णामत्यकोहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चाज्जकाले,

चतुर्थे येआ चौथे, अज्जकाले अज्जकालमें, तु ते। तो, तथाविधानाम् एव तेवीन अतना उसी प्रकारके, शालितण्डुलानाम् शागना येआनी शालि चावलोकी, अस्नेहलवणाम् स्नेह-लवण-रहित, अल्प-स्नेह-लवणाम् वा अथवा थेआ स्नेह-लवणवाणी अथवा थोडा स्नेह- नमकवाली, उरिस्वन्नम् भूय पाडी गयेदी अच्छी तरहसे पकाई हुई, विलेपीम् विलेपीने विलेपीको, उष्णोदक-द्वितीयाम् गरम जल साथे गरम जलके साथ, भोजयेत् भोजन करावे भोजन करावे एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, पञ्चमे पांचमा पाचवें, षष्ठे च तथा छठे तथा छठे, अज्जकाले अज्जकालमें करवुं अज्जकालमें करना चाहिए,

16-(2). While at the fourth meal-time he should be given the well-cooked thick gruel of the same kind of sali rice mixed with or without a little of unctuous substance and salt in it, followed by a potion of warm water. The same course should be repeated at the fifth and the sixth meal-time.

सप्तमे त्वज्जकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुकोहलवणोपपन्नेन मुद्रयूषेण भोजयेत्, एवम-ष्टमे नवमे चाज्जकाले,

सप्तमे सातमा सातवें, अज्जकाले तु अज्जकालमें तो, तथाविधानामेव तेवीन अतना इसी प्रकारके, शालीनाम् शागना शालिके, द्विप्रसृतम् आर पल चार पल, सुखिन्नम् सारी रीते थडी भथेआ अच्छी तरह पके हुए, मोदनम् भातने भातको, तनुना पातना पतले, तनु- थेआ थोडा, स्नेह- स्नेह स्नेह, कवण- तथा लवण तथा लवण, उष्णोदकं शुद्ध युक्त, मुद्रयूषेण भुगना भूष साथे मूंगके दूधके साथ, उष्णोदक- गरम

आहार, साध्य- साध्य साध्य, सख- भन मन, प्रकृति- प्रकृति, वयसाम् अने वयस और वयके, अवस्थान्तराणि अवस्थावेदोने अवस्थामेदोको, विकारात् च विकारेने और विकारोको, प्रसमीक्ष्य ओधने देखकर, अक्षमात्रम् अक्षमात्र कर्षप्रमाण, त्रिबुलकम् नसे- तरना उदके निशोषके कल्कको, यथाह- योय योग्य, आलोडन- द्रवभा द्रवमें, प्रतिविनीतम् धोणीने धोलकर, पायवेत् पिबेत्पुं पिला देवे,

17-(1). Then he should be once more treated with oleation and sudation procedures. Afterwards finding him to be cheerful, to have slept well, to have fully digested his meal, to have performed Homa (sacrifice), Bali (oblation) and auspicious rites, repeated the holy names, practised penance, the brahmans should be brought to give "Swasti" benediction, on an auspicious day and time, and then he should be given a drink of the paste of turpeth of the dosage of an aksha (1 tola) mixed with some suitable liquid, with due consideration of the morbid humour, drug, clime, season, vitality, physique, diet, homologation, mind, habitus, age of the patient and stage of the disease.

सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेद्बलवर्णप्रकृतिलाभात्,

सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, विरिक्तम् च विरेचन पाभेक्ष विरेचन लगे हुए, एनम् ओने इसको, बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, प्रकृति- स्वास्थ स्वास्थ्य, कामात् आ भात् यत् सुधी प्राप्त हो तब तक, धूमवर्जेन धूमपान सिवायना धूमपानको छोड़कर, वमनोक्तेन

वमनभा उदके वमनमें कही हुई, विधिना विधिनी विधिसे, उपपादयेत् युक्त करे। युक्त करना चाहिए,

17-(2). When he has been well purged, he should be treated, until he has acquired vitality, complexion and normal condition, in accordance with the vomition procedure leaving out the 'smoking'.

बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृत्वां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, वलुथी और वर्णसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, अनुपहत- भस्म प्रसन्न, मनसम् मनवाणे। मनवाले, सुखोषितम् सुभेथी रहेला सुख- पूर्वक रहे हुए, सुप्रजीर्णभक्तम् आधेत् सारी रीते पथी गयेत् ओने ओवा खाया हुआ अच्छी प्रकारसे पच गया है जिसको ऐसे, एनम् ओने इसको, अभिसमीक्ष्य ओधने जानकर, शिरःस्नातम् भस्मसहित स्नान अगे नाहेला शिरःपर्यन्त स्नान किये हुए, अनुलिप्तगात्रम् अगे धेपन करेला गात्रमें चन्दन लगाये हुए, स्रग्विणम् भाणधारी मालाधारी, अनुपहत- नवा नये, वस्त्र- वस्त्रो वस्त्र, संवीतम् पहरेल पहिने हुए, अनुरूप- अने योय और योग्य, अलङ्कार- अलङ्कारेथी अलङ्कारसे, अलङ्कृतम् सुशोभित ओने विभूषित हुए इसको, सुहृदाम् सुहृदोने। सुहृदोने, दर्शयित्वा देखाओने दिखाकर, ज्ञातीनाम् ज्ञातियोने। ज्ञातियोको, दर्शयेत् देखाओ दिखलावे, अथ ते पथी उसके बाद, एनम् ओने इस पुरुषको, कामेषु यथेच्छ आहारविहारभां यथेच्छ आहार विहारोंमें, अवसृजेत् छूट आपनी छुटी दे ॥ १७ ॥

17. On finding that he has regained, his vitality, complexion and cheerfulness of mind, and after he has slept happily, digested his food well, taken a full bath, and painted the

body with sandal, has put on garlands and untorn clothes, and has adorned himself with befitting ornaments, he should be shown round to his kinsmen after being presented to his friends. Thenceforward, he should be left to resume his normal activities.

भवन्ति चात्र—

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥१८॥

अत्र च आ निपथभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोको हैं कि, राजा राजा, अथवा पुनः अथवा अथवा, राजमात्रः राजा नेवा वैभववालो राजाके समान वैभववाला, यस्य वा अथवा नेवा पासे अथवा जिसके पास, विपुलम् पुष्कल बहुत, द्रव्यम् द्रव्य हो, सः ते वह, अनेन विधिना आ विधिनी इस विधिके अनुसार, संशोधनम् संशोधनने संशोधनके, अर्हति योग्य छे योग्य है ॥१८॥

Here are verses again—

18. Only those who are kings or of kingly circumstance or men of abundant wealth can be given the purgation procedure, in this manner.

संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधनप्रकारः—

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।
पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥१९॥

दरिद्रः तु दरिद्र पक्षु गरीब मनुष्य भी, आपदम् आपत्तिने रोगको, प्राप्य प्राप्त भर्त्तिने पा कर, दुर्लभान् दुर्लभ, संभारान् साधनसाधनीने साधनसामग्रीको, असंभृत्य अपि अत्र कथां बिना पक्षु बिना एकत्र किये भी, प्राप्तकालम् समय आगे समय पर, विशोधनम् संशोधन संशोधन, कामम् धनअनुसार खुशीसे, पिबेत् पी शके छे पी सकता है ॥१९॥

19. When a poor man afflicted with an ailment has need of purification, he should take whatever drugs are within his reach leaving those that are beyond him.

न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छेदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥२०॥

हि केभके क्योंकि, सर्वमनुष्याणाम् अधा मनुष्ये पासे सब मनुष्योंके पास, सर्वे अधी सब, परिच्छेदाः साधन-साधनी साधनसामग्री, न सन्ति होती नहीं होती, दारुणाः च अने दारुण और दारुण, रोगाः रोग रोग, दरिद्रान् अपि गरीबोंने पक्षु गरीबोंको भी, न बाधन्ते नहीं पीडा नहीं पीडा करते, (इति) न (अथ) नहीं ऐसा नहीं ॥२०॥

20. All men do not command all the facilities and it is not as if severe ailments do not attack the poor.

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।
तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥२१॥

आपदि आपत्तिभां आपत्तिमें, मनुष्येण मनुष्ये मनुष्यसे, यत् यत् के के जो जो, औषधम् औषध औषध, कर्तुम् करवुं करनी, शक्यम् शक्य होय शक्य हो, तत् तत् ते ते औषध उस उस औषध, सेव्यम् सेवन करवुं सेवन करे, वसनानि वस्त्राणि वस्त्रोंका, यथाशक्ति शक्ति अनुसार २१ सेवन करवुं शक्ति अनुसार सेवन करे ॥२१॥

21. People should avail themselves of whatever is possible for them to obtain of medicine, clothes and food in a moment of distress.

संशोधनकरणे गुणाः—

मलापहं रोगहरं बलवर्धनप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥२२॥

२०. न बाधन्ते दरिद्रानपि न सेवन्ते दरिद्रमपि (छ. ध.)

२२. प्रसादनम्—बलवर्धनम् (प)

महापहम् ६५६२ दोषहर, रोगहरम् शोभनाशक रोग-
नाशक, बल-लघु बल, वर्ण-तथा कान्तिने और कान्तिको,
प्रसादनम् ५५२५२ बढानेवाले, संशोधनम् संशोधनने
संशोधनको, सम्यक् सारी रीति मली प्रकारसे, पीत्वा
पीने पी कर, चिरम् बाला वयस सुधी चिरकाल तक,
आयुषा, आयुष्यथी आयुसे, युज्यते युक्त थाय छे
युक्त होता है ॥ २२ ॥

22. One acquires long life by taking properly the purificatory treatment that cleanses one of impurities, dispels diseases and restores vitality and complexion.

अभ्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

तत्र ते विपद्यमां उस विषय में, श्लोकाः ७५६५२५२
श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोको हैं कि, ईश्वराणाम् शोभने
राजाओं, वसुमताम् तथा धनाढ्यो भाटे और धनाढ्योंके
लिए, सविरेचनम् विरेचन सहित विरेचन सहित, वमनम्
वमन वमन, यदर्थम् च अने नेने भाटे और जिसके
लिए, ये ने ने, संभाराः साधने भेड़छे साधन
चाहिए, समानीय तेओने ओकई करीने उनको
इकट्ठे कट्ठे, प्रयोजयेत् प्रयुक्त करवां भेड़छे प्रयुक्त
करना चाहिए ॥ २३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

23. The vomition and purgation procedures for kings and the wealthy, the appurtenances, and for what specific purposes these should be brought and administered.

यथा प्रयोज्या मात्रा या यदयोग्य लक्षणम् ।
योमासियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

या मात्रा ने मात्रा जो मात्रा, यथा ने रीति जिस
प्रकार, प्रयोज्या प्रयोग्यी भेड़छे प्रयोग करनी चाहिए,

अयोग्यस्व अयोग्य अयोग, योन- योम, अतिवीगयोः
च अने अतिशोभनां और अतिवीग के, यत् यत्
लक्षणम् ने ने लक्षण छे जो जो लक्षण हैं, ये च दोषाः
तथा ने ने दोषो छे तथा जो जो दोष हैं, यदि च
अने और, उपद्रवाः उपद्रवो छे उपद्रव हैं ॥ २४ ॥

24. The proper method of administration and the dosage, the symptoms of under-administration and those of right and over-administration as well as of morbid humours and of complications;

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।

तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

विशुद्धेन विशुद्ध भयेला अनुप्यने विशुद्ध हुए
मनुष्यके लिए, यत् ने जो, असेव्यम् असेव्य छे असेव्य
है, य च अने ने और जो, संसर्जनक्रमः संसर्जनक्रम
छे संसर्जनक्रम है, तत् सर्वम् ते सधुं वह सब, पुनर्वसुः
भगवान पुनर्वसुओ भगवान पुनर्वसुने, कल्पनाध्याये
आ '७५६५५५५' अध्यायमां इस 'उपकल्पनीय' अध्या-
यमें, व्याजहार छुं छे कहा है ॥ २५ ॥

25. What is not wholesome for the cleansed, the dietetic regimen for rehabilitation—all this has been laid down by Punarvasu in (this) chapter on "The Armamentarium of the Physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२७७ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, उपकल्पनीयः '७५६५५५५' 'उपकल्प-
नीय,' नाम नामने। नामका, पञ्चदशः ५६२७७ पञ्चदशों,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण भये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १५ ॥

२५. यदसेव्यम्-यदासेव्यम् (ग.)

.15. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled, " The Armamentarium of the Physician," is completed.

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

સોળમેા અધ્યાય અધ્યાય સોલહવાँ

Chapter XVI

ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીયાધ્યાયોપક્રમઃ —

અથાતશ્ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

જય જાતઃ હવે અહોરથી અથ આગે, ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીયમ્
'ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીય' નામના 'ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતીય' નામકે,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન
કરુંું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેશે
આત્રેયને, इति ह आ विपथभा नीये प्रभावे न इस
વિષયમેં નિમ્ન પ્રકારસે હી, જાહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The fully equipped physician".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિજ્ઞમિષકપ્રયુક્તે વિરેચને ગુણઃ —

ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતો ધીમાન્ શાસ્ત્રવાન્ કર્મતત્પરઃ ।
નરં વિરેચયતિ યં સ યોગાત્ સુસ્થમશ્નુતે ॥ ૩ ॥

ચિકિત્સાપ્રાશ્નૃતઃ ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીથી
યુક્ત ચિકિત્સાસાધનસમ્પન્ન, ધીમાન્ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન,

૩. ધીમાન્-વિદ્વાન્ (ધ. જ. ટ.)

શાસ્ત્રવાન્ શાસ્ત્ર બાણુનાર શાસ્ત્રજ્ઞ, કર્મ-કર્મમાં
ચિકિત્સામેં, તત્પરઃ તત્પરતાવાળેા વૈદ્ય પરાયણ વૈદ્ય
યમ્ જે જિસ, નરમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, વિરેચયતિ
વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે વમન અથવા વિરેચન
કરાતા હૈ, સઃ તે વહ પુરુષ, યોગાત્ સમ્યગ્થેાગને લીધે
સમ્યગ્થોગકે કારણ, સુસ્થમ્ આરોગ્ય સુસ્થ, અશ્નુતે
મેળવે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૩ ॥

3. When a fully equipped physician gifted, learned and skilled in practice administers the procedure of purification to a person, that person, obtaining the right treatment, acquires good health thereby.

અજ્ઞપ્રયુક્તે વિરેચને દોષઃ —

યં વૈદ્યમાની ત્વબુધો વિરેચયતિ માનવમ્ ।
સોઽતિયોગાદયોગાશ્ચ માનવો દુઃસ્થમશ્નુતે ॥ ૪ ॥

વૈદ્યમાની પોતાને વૈદ્ય માનનાર વૈદ્યમાની, અબુધઃ તુ
ભૂર્ધ મૂર્ખ, યમ્ જે જિસ, માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો,
વિરેચયતિ વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે વમન અથવા
વિરેચન કરાતા હૈ, સઃ તે વહ, માનવઃ મનુષ્ય મનુષ્ય,
અતિયોગાત્ અતિથેાગ અતિયોગ, અયોગાત્ ચ અને
અથેાગને લીધે ઔર અયોગસે, દુઃસ્થમ્ વિકાર દુઃસ્થ,
અશ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે મોગતા હૈ ॥ ૪ ॥

4. When a pretentious and ignorant physician administers the procedure of purification to a man, that man getting either under-treatment or over-treatment falls a victim to disease.

વિરેચનસ્ય સમ્યગ્થોગલક્ષણમ્ —

દૌર્બલ્યં લાઘવં ગ્લાનિર્વ્યાધીનામણુતા રુચિઃ ।
દુર્લર્ણશુદ્ધિઃ ક્ષુત્તૃષ્ણા કાલે વેગપ્રવર્તનમ્ ॥ ૫ ॥
દુસ્ત્રીન્નિયમનઃશુદ્ધિર્માદતસ્યાનુલોમતા ।
સમ્યગ્વિરિક્કલિજ્ઞાનિ કાયાન્નેધ્યાનુવર્તનમ્ ॥ ૬ ॥

૫. યોગાશ્ચ-યોગાદ્યા (ક.)

૬. અનુવર્તનમ્-અનુવર્ષનમ્ (ચ. ધ.)

દૌર્બલ્યમ્ નબળાઈ દુર્બલતા, કાષયમ્ હલકાપણ્
હલકાપન, ગ્લાનિઃ ગ્લાનિ, ગ્લાનીનામ્ ગ્લાનિની
રોગોક્ષ, અણુતા અદ્યતા કમ્ હોના, રુચિઃ રુચિ અન્નમે
રુચિ, હૃદ- હૃદયની હૃદયકી, વર્ણ- તથા વર્ણની એવં વર્ણકી,
શુદ્ધિઃ શુદ્ધિ વિશુદ્ધિ, ક્ષુદ્ર બૂખ મૂત્ર, તૃષ્ણા તરસ વ્યાસ,
કાલે થેઽમ્ સમયે ઉચિત સમય પર, વેગ- વેગોની
વેગોકી, પ્રવર્તનમ્ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, શુદ્ધિ- શુદ્ધિ શુદ્ધિ,
દ્વિદ્રવ્ય- દ્વિદ્રવ્ય દ્વિદ્રવ્ય, મનઃ- તથા મનની ઓર મનકી,
શુદ્ધિઃ શુદ્ધિ નિર્મલતા, મારુતસ્થ વાયુનું વાયુકા, અનુલો-
મતા અનુલોમ થયું અનુલોમ હોના, કાયાગ્નેઃ તથા કાયા-
ગ્નિનું તથા કાયામિકા, અનુવર્તનમ્ ચ સમ અવસ્થામાં
રહેવું સમ અવસ્થામાં રહના, સમ્યક્ ઓ સરખી રીતે યે
સમ્યક્ પ્રકારે, વિરિક્ત- વિરેચન પામેલાનાં વિરેચન હુએ
પુરુષકે, લિગ્નાનિ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈં ॥ ૫-૬ ॥

5-6. Weakness, lightness, depression, attenuation of the disease, promotion of taste, purification of the stomach and complexion, occurrence of hunger, thirst, regularity of natural urges, clearness of understanding, sense-organs and mind, regular peristalsis and restoration of body-temperature are the signs of successful purgation.

વિરેચનસ્યાયોગલક્ષણમ્-

ક્રીવનં હૃદયાશુદ્ધિરુત્ક્રમઃ શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ।

આધ્માનમકા રક્તર્ધિરદૌર્બલ્યમલાયવમ્ ॥ ૭ ॥

ક્રીવનમ્ થૂંક આવવું થૂંક આના, હૃદય- હૃદયની
હૃદયકી, અશુદ્ધિઃ અશુદ્ધિ અશુદ્ધિ, શ્લેષ્મપિત્તયોઃ કફ
અને પિત્તનો કફ ઓર પિત્તકા, ઉત્ક્રમઃ ઉઠાળો
ઉત્ક્રેષ, આધ્માનમ્ પેટ ચડવું આધ્માન, અરુચિઃ અરુચિ
અરુચિ, ર્ધિઃ ઉલટી કે, અદૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતાનો અભાવ
દુર્બલતાનો અભાવ, અકાષયમ્ ભારેપણ્ લજ્જતાકા ન
હોના ॥ ૭ ॥

7. Salivation, uncleanness of the stomach, precipitation of kapha and pitta, distension of the abdomen,

anorexia, vomiting, absence of weakness and lightness,

અજ્ઞોરસદનં તન્દ્રા સ્તૈમિત્યં પીનસાગમઃ ।

લક્ષણાન્યવિરિક્તાનાં મારુતસ્થ ચ નિગ્રહઃ ॥ ૮ ॥

અજ્ઞા- પિંડી જંઘા, કરુ- તથા સાથળની ઓર
કરુકી, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, તન્દ્રા તન્દ્રા તન્દ્રા,
સ્તૈમિત્યમ્ જડતા અવતા, પીનસાગમઃ પીનસ થયે
જુકામ હોના, મારુતસ્થ અને પવનનું ઓર વાયુકા,
નિગ્રહઃ ચ રુધન અવરોધ, અવિરિક્તાનામ્ ઓ પૂર્ણ
વિરેચન નહિ પામેલાનાં અથવા થોડું વિરેચન
પામેલાનાં અથવા સર્વથા વિરેચન નહિ પામેલાનાં
યે પૂર્ણ વિરેચન નહીં પામે હુએ અથવા અલ્પ વિરેચન
પામે હુએ અથવા સર્વથા વિરેચન નહીં પામે હુએ,
લક્ષણાનિ લક્ષણો છે લક્ષણ હૈં ॥ ૮ ॥

8. flabbiness of the calf-muscle and the thigh, torpor, stillness, onset of rhinitis and impediment to the function of vata are the signs of unsuccessful purgation.

વિરેચનસ્યાતિયોગલક્ષણમ્—

વિદપિત્તકફવાતાનામાગતાનાં યથાક્રમમ્ ।

પરં સ્રવતિ યદ્રક્તં મેદોમાંસોદકોપમમ્ ॥ ૯ ॥

નિઃશ્લેષ્મપિત્તમુદ્કં શોણિતં કૃષ્ણમેષ વા ।

તૃપ્યતો મારુતાતેસ્ય સ્વોડતિયોગઃ પ્રમુદ્ધાતઃ ॥ ૧૦ ॥

વિટ્- મળ મલ, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ,
વાતાનામ્ તથા વાત તથા વાયુકે, યથાક્રમમ્ ક્રમશઃ ક્રમશઃ
આગતાનામ્ આવી ગયા નિકલનેકે, પરમ્ પછી બાદ, મેદઃ-
મેદ મેદ, માંસ- અથવા માંસના અથવા માંસકે, ઉદક-
ધોણુ ધોવનકે, ઉપમમ્ જેવું સમાન, સ્વ જે જો, રક્તમ્
રેડી રક્ત, નિઃશ્લેષ્મપિત્તમ્ અને કફ તથા પિત્ત વગરનું
એવં કફ ઓર પિત્તસે રહિત, ઉદકમ્ પાણી પાણી, કૃષ્ણમ્
અથવા કાળા અથવા કાળા, શોણિતમ્ પવ વા રેડી
રુન, સ્રવતિ ઝરે છે નિકલતા હૈ, તૃપ્યતઃ અને તે ઉપરાંત

૧. વિટ્પિત્તકફ-વિષિનઃ કફ (વ.)

,, વિટ્પિત્તકફવાતાનામ્-વિટ્પિત્તશ્લેષ્મવાતાનામ્ (વ.)

સેઝીને જે અધિક તરસ લાગે છે હસે અતિરક્ત રોગીકો જો અધિક તૃષ્ણા લગતી હૈ, મારુવાર્તસ્થ વાયુથી પીડા થાય છે વાયુસે પીડા ઉત્પન્ન થોતી હૈ, પ્રમુદ્ધાતઃ અને મૂર્છા આવે છે ઓર મૂર્છા આતી હૈ, સઃ તે પશુ વહ મી, અસિયોગઃ અતિથોગનું લક્ષણ છે અતિયોગકા લક્ષણ હૈ ॥૧-૧૦॥

9-10. The signs of over-purgation are—after the discharge of feces, bile mucus and flatus successively, an excessive amount of blood of the appearance of fat and of flesh-washed water or fluid devoid of any mucus or bile, flows out, or dark blood comes out, or the person gets afflicted with vata or suffers from thirst and faints.

વમનસ્યાતિયોગલક્ષણાનિ —

વમનેઽતિક્રુતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ ।
ઊર્ધ્વગા વાતરોગાશ્ચ વાગ્મદ્વિશ્વાધિકો ભવેત્ ॥૧૧॥

વમને વમનના વમનકે, અતિક્રુતે અતિથોગમાં અતિ-યોગને, પ્તાનિ આ યે, એવ જ હી, લિઙ્ગાનિ લક્ષણા લક્ષણ, મહમ્તિ હિ થાય છે હોતે હૈ, ઊર્ધ્વગાઃ ચ તથા ઊર્ધ્વગામી ઊર્ધ્વગત, વાતરોગાઃ વાતરોગો થાય છે વાતરોગો હોતે હૈ, અધિકઃ અને અધિક ઓર અધિક, વાગ્મદ્વિઃ બ્રહ્મનું બ્રહ્મનું જિહ્વાગ્રહ, મહતિ થાય છે હોતા હૈ ॥૧૧॥

11. The very same symptoms appear in the case of over-emesis too. In addition there appear disorders of vata affecting the supra-collar upper parts of the body and impediment in speech.

૧૧. વમનેઽતિક્રુતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ—પ્તાન્યેવ ચ લિઙ્ગાનિ વમનેઽતિક્રુતે વદેત્ । (ગ બ)

ચિકિત્સાપ્રાપ્તં તસ્માદુપેયાચ્છરણં નરઃ ।

યુજ્યાદ્ ય યનમત્યન્તમાયુષા ચ સુલેન ચ ॥૧૨॥

તસ્માદ્ તેથી હસે, નરઃ મનુષ્યે મનુષ્યકો, યઃ જે, યનમ્ એને સે, આયુષા ચ આયુષ્ય આયુ, સુલેન ચ અને આરોગ્યથી ઓર આરોગ્યસે, અત્યન્તમ્ ખૂબ અત્યન્ત, યુજ્યાદ્ યુક્ત કરે યુક્ત કરે, ચિકિત્સાપ્રાપ્તમ્ તે ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીવાળા વેદને સસ ચિકિત્સા-સાધનસંપન્ન વૈદ્યકે, શરણમ્ શરણે શરણમે, ઉપેયાદ્ બધું બેધએ જાના વાહિય ॥૧૨॥

12. A man therefore should resort to the shelter of one who is a fully equipped physician. He will confer on his client long life and health.

સંશોધનયોગ્યાઃ પુરુષાઃ—

અવિપાકોઽરુચિઃ સ્થૌલ્યં પાણ્ડુતા ગૌરવં ક્લમઃ ।
પિટ્તકાકોટકજ્વરનાં સંભવોઽરતિરેવ ચ ॥૧૩॥

આલસ્યશ્મદૌર્બલ્યં દૌર્ગન્ધ્યમવસાદકઃ ।
શ્લેષ્મપિત્તસમુત્ક્રેશો નિદ્રાનાશોઽતિનિદ્રતા ॥૧૪॥

તન્દ્રા ક્લેબ્યમબુદ્ધિત્વમશસ્ત્રસ્વપ્નદર્શનમ્ ।
બલવર્ણપ્રણાશશ્ચ તૃપ્યતો વૃંહણૈરપિ ॥૧૫॥

વહુદોષસ્ય લિઙ્ગાનિ તસ્મૈ સંશોધનં હિતમ્ ।
ઊર્ધ્વં ચૈવાનુલોમં ચ યથાદોષં યથાબલમ્ ॥૧૬॥

અવિપાકઃ પાચન ન થવું પાચન ન હોના, અરુચિઃ અરુચિ અરુચિ, સ્થૌલ્યમ્ રથૂલતા સ્થૂલતા, પાણ્ડુતા પાંડુતા પાણ્ડુતા, ગૌરવમ્ બારેપશુ ગુરુતા, ક્લમઃ થાક ક્લમ, પિટ્તકા-કોટકીઓ કુન્તિચી, કોટ-ચક્રામાં કોટ, કજ્વરનામ્ અને બળવાળ ઓર જુવલીકી, સંભવઃ બધું આવવા ઉત્પત્તિ, અરતિઃ એવ ચ બેચેની વેચેની, આલસ્ય-આલસ્ય આલસ્ય, શ્મ-થાક શ્મ, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, દૌર્ગન્ધ્યમ્ દુર્ગન્ધ દુર્ગન્ધિતા, અવસાદકઃ શિથિલતા શિથિલતા, શ્લેષ્મ-કફ કફ, પિત્ત-તથા પિત્તમે તથા પિત્તકા, સમુત્ક્રેશઃ અચરકે ઉત્ક્રેશ, નિદ્રાનાશઃ

૧૫. તન્દ્રાક્લેબ્યમબુદ્ધિ-ક્રેબ્યં તન્દ્રિરશ્ચિ (શ)

૧૬. લિઙ્ગાનિ-રૂપાણિ (વ.)

,, ચૈવાનુલોમ-ચૈવાનુલોમમ્ (ક. વ. ક. ત.)

निद्रा नो नाश निद्रानाश, अतिनिद्रा अहु निद्रा आवती
अतिनिद्रा, तन्ना तन्ना तन्ना, कृष्णम् नपुंसकपक्षं नपुं-
सकता, अशुद्धिस्वम् शुद्धि न आश्वी शुद्धिका स्फुरित न
होना, अश्वस्त- अश्वी दूरे, स्वप्न- स्वप्न स्वप्नोका,
वर्णनम् देवनां देवना, वृहणैः अने वृहणैः द्रव्योथी
और वृहण द्रव्योथे, तृप्यतः तृप्यत अता अता तृप्य होने
पर, अपि पक्षु मी, बल- अण बल, वर्ण- तथा वर्णने
तथा वर्णका, प्रणाशः च नाश ओ नाश होना ये, बहु-
दोषस्य अहुशेषयुक्त पुरुषना बहुदोषयुक्त पुरुषके, लिङ्गानि
क्षक्षु ओ लक्षण हैं, तस्मै ते पुरुषने इस पुरुषको,
यथादोषम् दैव अनुसार दोषोंके अनुसार, यथाबलम्
तथा अण अनुसार तथा बलके अनुसार, ऊर्ध्वम् च एव
वमन वमन. अनुलोमम् च तथा विरेचनम् तथा
विरेचनरूप, संशोधनम् संशोधन संशोधन, हितम्
हितकर है ॥ १३-१६ ॥

13-16. Indigestion, loss of appe-
tite, corpulence, anemia, heaviness,
exhaustion, pimples, wheals, pruritus,
restlessness, indolence, fatigue, debility,
feter, flabbiness, precipitation of
kapha and pitta, insomnia, hyper-
somnia, torpor, impotency, dullness
of understanding, evil dreams, and
loss of vigour and color in spite of
being fully treated by roborant ther-
apy, are the signs of excessive mor-
bidity. In such conditions are indi-
cated the purificatory procedures of
emesis and purgation in accordance
with the morbidity of the humors and
vitality of the patient.

संशोधनस्य गुणाः—

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायामिरमिवर्धते ।

व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विशुद्ध- शुद्ध अथैव
विशुद्ध, कोष्ठस्व कोष्ठवाणाना कोष्ठवालेकी, कायामिः
शरीरना अग्निनी शरीरकी अग्नि, अमिवर्धते बढ़ि आम् ओ

बढती है, व्याधयः च व्याधियों रोग, उपशाम्यन्ति
शांत आम् ओ शांत होती है, प्रकृतिः अने प्रकृति और
स्वास्थ्य, अनुवर्तते ठकी रहे ओ बालु रहेता है ॥१७॥

17. When a person is thus purified
his body-heat increases, his disorders
disappear and his normal health returns.

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।

बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥

अस्य अने इसकी, इन्द्रियाणि इन्द्रियों इन्द्रियों, मनः-
मन मन. बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, वर्णः च अने वर्ण और वर्ण,
प्रसीदति विभक्त आम् ओ विभक्त होते हैं, अस्य तथा
तेने तथा उसको, बलम् अण बल, पुष्टिः पुष्टि पुष्टि,
अपत्यम् च संतान सन्तान, वृषता च अने पुरुषातन और
पुरुषत्व, जायते प्राप्त आम् ओ प्राप्त होता है ॥१८॥

18. His senses, mind, understand-
ing and complexion become clear
and he acquires vigor, plumpness,
offsprings and virility.

जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः

तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

जराम् ते वृद्धावस्थाने वह वृद्धावस्थाकी, कृच्छ्रेण शोथे
देरसे, लभते पाये ओ पाता है, अनामयः अने नीरोग
रही और नीरोग रह कर, चिरम् दांशे वभत दीर्घकाल,
जीवति अने ओ जीता है, तस्मात् तेथी इसलिए, नरः
माणसे मनुष्य, काले सभये समयपर, युक्तियुक्तम्
युक्तपूर्वक शोथे युक्तियुक्त, संशोधनम् संशोधन,
पिबेत् पीवु ओओ पीये ॥१९॥

19. He hardly gets aged and lives
a long life free of disease. Therefore
a person should take purificatory
procedures at the proper time and
skilfully administered.

संशमनापेक्षया संशोधनस्य ज्यायस्ये युक्तिः—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥

कृमि-क्षयन लङ्घन, पाचनैः अने पाचनधी और पाचनोसे, जिताः अती क्षीयन्ती जीते हुए, दोषाः दोष दोष, कदाचित् क्षारेक्ष किसी समय, कुप्यन्ति कुपित थाय छे कुपित हो जाते हैं, संशोधनैः पु ५२० संशोधनधी परंतु संशोधनोसे, वे ज्यो जो, जिताः अतोक्ष होय छे जीते गये हैं, तेषाम् तेजोनी उनकी, पुनः क्षीयती फिरसे, उद्भवः उत्पत्ति उत्पत्ति, न नधी भती नहीं होती ॥ २० ॥

20. The morbid humors subdued by lightening therapy and digestives may sometimes be again provoked; but in the case of those which are subdued by purificatory procedures, there is no possibility of such recurrence.

दोषाणां च क्षुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥२१॥

दोषाणाम् च दोषोक्तुं दोषोका, क्षुमाणाम् च अने उक्षोक्तु और वृक्षोका, मूले भूण मूल, अनुपहते सति न उदावाधी न छेदे जानेसे, गतानाम् गयेछा गये हुए, रोगाणाम् रोगोक्तुं रोगोका, प्रसवानाम् च तथा अंकु-
रेणुं तथा अंकुरोका, आगतिः आगमन पुनरागमन, ध्रुवा नक्षो छे अवश्य होता है ॥२१॥

21. When the root of the morbid humors like that of trees is not destroyed, there certainly occurs the reappearance of disease like that of the sprouts.

संशोधनानन्तरं पथ्यम्—

मेघजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव ग्रंथणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥२२॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥२३॥

२१. प्रसवानाम्—पसराणाम् (प.)

२२. वृषोपसंहितैः वृषोपसंहितैः (प.)

मेघज-ओषधधी ओषधसे, क्षपिते क्षीय भयेछा ने क्षीण हुए पुरुषका, घृत- ची घी, मांसरस- मांसरस मांसरस, क्षीर- दूध दूध, हृद्य- हृद्यने हितकारी हृद्यके लिए हितकर, यूष- यूषधी यूषसे, उपसंहितैः युक्त मिश्रित, आहारैः आहारोधी आहारोसे, एव ए ही, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनैः तथा उत्सादनधी तथा उबटनसे, स्नानैः स्नानधी स्नानसे, सानुवासनैः अने अनुवासन सहित और अनुवासन सहित, निरुहैः निरुहधी निरुह वस्तियोंसे, ग्रंथणम् ग्रंथण कर्तव्य पोषण करना, पथ्यम् पथ्य छे हितकर है, तथा ते प्रभाणो कर्वाधी इस प्रकार करनेसे, सः ते वह, शर्म आरोग्य आरोग्य, लभते भेगदे छे प्राप्त करता है, आयुषा च अने आयुष्यधी और आयुसे, चिरम् क्षीय वधत सुधी दीर्घ काल तक, युज्यते युक्त थाय छे युक्त होता है ॥२२-२३॥

22-23. To those weakened by purificatory medication, roboration is to be done by wholesome food, viz. by a diet including ghee, meat-juice, milk, palatable soups as well as by inunction, unctuous massage, bath, evacuative and unctuous enemata. In this way he gets endowed with happiness and long life.

संशोधनस्यातियोगायोगबोः प्रतिकारः—

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥२४॥

अतियोग- अतियोगधी अतियोगसे, अनुबद्धानाम् युक्त पुत्रोने युक्त पुरुषोको, सर्पिःपानम् घृतपान घृतपान, अथवा अथवा अथवा, मधुरकैः मधुर वर्गना द्रव्योधी मधुरवर्गकी औषधियोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेछा सिद्ध किये हुए, तैलम् तैलुं तैलका, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, अपि पक्षु मी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥२४॥

24. To those suffering from symptoms of overdone purificatory

procedure, a potion of ghee is recommended or unctuous enemeta with the oil prepared with drugs of the sweet group.

यस्य स्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥२५॥

જ્યેષ્ઠ તુ પરંતુ જેને પરંતુ જિવ પુરુષકો, જયોગઃ અયોગ થયો હોય અયોગ હુઆ હો, તમ્ તે સ, નરમ્ મનુષ્યનુ મનુષ્યકા, પૂર્વમ્ અગાઉના પૂર્વ, અનુક્રમમ્ ક્રિયાવિધાનની ન્યૂનતાનું ક્રિયાવિધાનની ન્યૂનતાકા, સ્મરન્ સ્મરણ કરીને સ્મરણ કરકે, માત્રા-માત્રા માત્રા, કાલ-કાલ કાલ, બલ-તથા બળ તથા બલકો, અપેક્ષી ધ્યાનમાં રાખી ધ્યાનમાં રાખકર, પુનઃ પાછું પુનઃ, સ્નિગ્ધમ્ તેનું સ્નેહન કરીને સ્નેહન કરકે, સંશોધયેત્ સંશોધન કરવું સંશોધન કરના ચાહિયે ॥૨૫॥

25. But one who is poorly purged should be oleated and purged again with due regard to dose, season and strength of the patient, and the defecencies of the previous procedure kept in view.

स्नेहादિકर्मस्वविधिना विहितेषु साधनम्—

स्नेહને સ્વેદને શુદ્ધે રોગાઃ સંસર્જને ચ યે ।
જાયન્તેડમાર્ગવિહિતે તેષાં સિદ્ધિષુ સાધનમ્ ॥૨૬॥

સ્નેહને સ્નેહન સ્નેહન, સ્વેદને સ્વેદન સ્વેદન, શુદ્ધો સંશોધન સંશોધન, સંસર્જને ચ અને સંસર્જનક્રમ ઓર સંસર્જનક્રમ, જમાર્ગવિહિતે યથાવિધિ ન કરવામાં આવતાં યથાવિધિ ન કરને પર, યે જે જો, રોગાઃ રોગો રોગ, જાયન્તે થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, તેષામ્ તેઓની ફનકી, સાધનમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, સિદ્ધિષુ સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે સિદ્ધિસ્થાનમાં કહી જાયગી ॥૨૬॥

૨૫ વક્ષા-ક્રમા (૫.)

.. વક્ષાપેક્ષી સ્મરણપૂર્વમનુક્રમમ્-ક્રમાપેક્ષી શાસ્ત્રા

પૂર્વમતિક્રમમ્ (૫.)

.. સ્મરણપૂર્વમનુક્રમમ્-શાસ્ત્રા પૂર્વમતિક્રમમ્ (૫.)

26. The treatment of the complications that arise from the wrong administration of oleation, sudation, purification and rehabilitation procedures will be described in the section on "Success in treatment."

भावानां स्वभावोपरमेऽपि चिकित्सायाः प्रयोजनम्—

જાયન્તે હેતુવૈષમ્યાદિવિષમા વેદહ્યાતવઃ ।
હેતુસામ્યાત્ સમાસ્તેષાં સ્વભાવોપરમઃ સદા ॥૨૭॥

હેતુ-હેતુઓની હેતુઓંકે, વૈષમ્યાત્ વિષમતાથી વૈષમ્યસે, વેદ-વેદના શરીરકી, હ્યાતવઃ હાતુઓ હાતુઓ, વિષમાઃ વિષમ વિષમ, હેતુ-અને હેતુઓની ઓર હેતુઓંકી, સામ્યાત્ સમતાથી સમતા હોનેસે, સમાઃ સમ સમાન, જાયન્તે થાય છે હોતી હૈ, તેષામ્ તે વિષમ તથા સમ હાતુઓનો ઓર વિષમ ઓર સમ હાતુઓંકા, સદા સદા સદા, સ્વભાવ-સ્વભાવથી સ્વભાવસે, ઉપરમઃ વિનાશ થાય છે નાશ હોતા હૈ ॥૨૭॥

27. The body elements become discordant as a result of the discordance of the causative factors. Conversely they become concordant following upon the concordance of the causative factors. Cessation of existence, however, is always in the course of nature.

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥२८॥

માવાનામ્ ભાવોની ભાવોંકી, પ્રવૃત્તિ-ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિમાં, હેતુઃ કારણ હોય છે કારણ હોતા હૈ, નિરોધે પરંતુ વિનાશમાં પરંતુ નાશમાં, કારણમ્ કારણ કારણ, ન અસ્તિ નથી હોતું નહીં હોતા, તત્ર તે ભાવોના વિનાશમાં ભાવોંકે વિનાશમાં, અપિ પણ મી, કેચિત્ કેટલાક આચાર્યો કહે આચાર્ય, હેતોઃ હેતુના હેતુકે, અવર્તનમ્

૨૭. હેતુસામ્યાત્-યે ટુ સામ્યાત્ (૫.)

.. ઉપરમઃ-ઉપરમિઃ (૫. ૫.)

૨૮. કેચિત્તત્રાપિ-કેચિત્તત્રાપિ (૫. ૫.)

अभावने अभावको, हेतुम् कारण, मन्वन्ते
माने छे मानते हैं ॥ २८ ॥

28. As regards their rise, things stand in need of a cause, but no cause is needed for their cessation. Even in the latter case some, however hold the very non-continuance of their causative factors as the cause of their cessation.

चिकित्सायाः प्रयोजनविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः—

एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राप्तस्य किम् ॥ २९ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, उक्तार्थम् ते
विषयने छेनाश उस विषयको कहनेवाले, आचार्यम्
आचार्यने आचार्यसे, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने,
अभ्यभाषत छहुं कहा, स्वभाव- स्वभावथी स्वभावसे,
उपरमे विनाश थते। छे।य ते। नाश होने पर, चिकित्सा-
प्राप्तस्य चिकित्सानां साधनोथी संपन्न वैद्यथी
चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्यसे, कर्म साध्य साध्य,
किम् शुं? क्या है? ॥ २९ ॥

29. The master having thus spoken, Agnivesa said— 'If cessation be in the very nature of things, what is there then to be done by the fully equipped physician ?

मेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते मिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन्! किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

भगवन् छे भगवान् हे भगवन्, मिषक् वैद्य वैद्य,
कान् क्या किन, विषमान् विषम विषम, धातून् धातु-
ओंने धातुओंको, मेषजैः ओषधीथी औषधोंसे। समी-
कुरुते सम करे छे? समान करता हैं? चिकित्सा
चिकित्सा चिकित्सा, का वा वणी शी छे? फिर क्या
है, किमर्थम् वा अने शा भाटे और किस लिए, प्रयु-
ज्यते प्रयोज्य छे? बरती जाती है? ॥ ३० ॥

30. What discordant body-elements does a physician harmonise by medicine? What is treatment and for what purpose is it given ?

आग्नेयकृतं तत्समाधानम्—

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।

अ्यतामत्र या सोम्य! युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥

तत् ते इस, शिष्य- शिष्यनुं शिष्यके, वचनम् वचन
वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, पुनर्वसुः पुनर्वसुने
पुनर्वसुने, व्याजहार छहुं कहा, सोम्य हे सौम्य हे
सोम्य, अत्र आ आगतमां इन विषयमें, महर्षिभिः
महर्षिओंने महर्षियोंने, या ने जो, युक्ति. युक्ति युक्ति,
दृष्टा छणी छे देखी है, (सा ते उसको), अ्यताम्
सांभली सुने ॥ ३१ ॥

31. Hearing these words, Punarvasu said— 'Hear, O, good one! what reason the great sages have seen in this respect.

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥

शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

नित्यगस्य नित्य वही जन्मर नित्य गमनशील,
कालस्य कालना कालके, अत्यय- नाशना नाशके, कारणम्
इव कारणकी तरह, नाश- नाशना नाशके,
कारण- कारणना कारणके, अभावान् अभावने छीधे
अभावसे, भावानाम् पदार्थोंना पदार्थोंके, नाश- नाशनुं
नाशका, कारणम् कारण कारण, न नथी नहीं, ज्ञायते
जाना जाता, भावः काल पक्ष पक्ष कोई भी
पदार्थ, यथा जेवै जैसा, भूतः उत्पन्न भाव छे उत्पन्न
होता है, तथा तेवोजैसा ही, शीघ्रगत्वाद् शीघ्रगामी
होनाथी शीघ्रगामी होनेसे, विपद्यते नाश पावे छे नष्ट
होता है ॥ ३२ ॥

३१. सोम्य-सौम्य (व क ठ त.)

३२. ज्ञायते जायते (ग.)

32. The cause of things ceasing to be is not known for the simple reason that no such cause exists, just as in the case of the passage of time. Being evanescent by nature, things cease to be even as they are born.

નિરોધે કારણં તસ્ય નાસ્તિ નૈવાન્યથાક્રિયા ॥૩૩॥

તસ્ય આ પ્રમાણે તેના હસ પ્રકાર અને, નિરોધે વિના-
શમાં વિનાશમે, કારણમ્ કોઈ કારણ, ન જાસ્તિ
નથી નહીં છે, અન્યથાક્રિયા અને તેમાં કોઈ સંસ્કાર
ઔર ઉસમે કોઈ સંસ્કારકા, ન એવ દાખલ કરી શકાતો
નથી આધાન નહીં ક્રિયા જા સકતા ॥ ૩૩ ॥

33. Thus there is no question of a cause for a thing ceasing to be, nor indeed of modifying this innate tendency (to extinction).

ચિકિત્સાયાઃ લક્ષણમ્—

યામિઃ ક્રિયામિર્જાયન્તે શરીરે ધાતવઃ સમાઃ ।
સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્વિષજાં સ્મૃતમ્ ૩૪

યામિઃ જે જિન, ક્રિયામિઃ ક્રિયાઓથી ક્રિયાઓએ,
શરીરે શરીરમાં શરીરકી, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએ, સમાઃ
સમાન સમાન, જાયન્તે થાય છે હોતી છે, સા તે વહ,
વિકારાણામ્ રોગોની રોગોંકી, ચિકિત્સા ચિકિત્સા છે
ચિકિત્સા છે, તત્ અને તે ધાતુઓનું સાધ્ય ઔર ઉન
ધાતુઓંકા સાધ્ય, મિષજામ્ વેદોનું વેદોંકા, કર્મ સાધ્ય
સાધ્ય, સ્મૃતમ્ માન્યું છે માના ગયા છે ॥૩૪॥

34. The treatment of disorders, therefore, consists of such operations as give rise to the concordance of body elements. This is regarded as the function of the physician.

ચિકિત્સાયાઃ પ્રયોજનમ્—

કથં શરીરે ધાતૂનાં વૈષમ્યં ન ભવેદિતિ ।
સમાનાં નાનુબન્ધઃ સ્યાદિત્યર્થે ક્રિયતે ક્રિયા ॥૩૫॥

૩૪. સ્મૃતમ્-મતમ્ (વ.)

શરીરે શરીરમાં રહેમે, ધાતુનામ્ ધાતુઓની
ધાતુઓંકી, વૈષમ્યમ્ વિષમતા વિષમતા, કથમ્ કેમ
કિસ પ્રકારે, ન ન ન, ભવેત્ થાય હો, સમાનામ્ જ
અને સમધાતુઓની ઔર સમાન ધાતુઓંકી, અનુબન્ધઃ
આલુ સમતા અવિચ્છિન્ન સમતા, સ્યાત્ રહે રહે. હવર્થમ્
એ માટે હસ લિએ, ક્રિયા ક્રિયા ક્રિયા, ક્રિયતે કરવામાં
આવે છે કી જાતી છે ॥ ૩૫ ॥

35. Treatment is given with the object of ensuring that no discordance arises in the various body-elements and that there is continued concordance.

ત્યાગાદિપ્રમહેતૂનાં સમાનાં ચોપસેવનાત્ ।
વિષમા નાનુબન્ધન્તિ જાયન્તે ધાતવઃ સમાઃ ॥૩૬॥

વિષમ- વિષમ વિષમ, હેતુનામ્ હેતુઓના હેતુઓંકે,
ત્યાગાત્ ત્યાગથી ત્યાગે, સમાનામ્ જ અને સમ-
કારણોના સમાન કારણોંકે, ઉપસેવનાત્ સેવનથી સેવનએ,
વિષમાઃ વિષમ વિષમ, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએ,
ન અનુબન્ધન્તિ આલુ રહેતા નથી બની નહીં રહતી;
સમાઃ અને સમ ઔર સમાન, જાયન્તે થાય છે
હોતી છે ॥૩૬॥

36. By avoiding things that give rise to discordance and practising those that help concordance, the discordant elements do not persist and the concordant elements are continually brought into existence.

ચિકિત્સાપ્રાપ્તસ્ય ગુણઃ—

સમૈસ્તુ હેતુમિર્યસ્માદ્યાન્ સંજનયેત્ સમાન્ ।
ચિકિત્સાપ્રાપ્તસ્તસ્માદ્યાતા વેદસુસાયુષામ્ ॥૩૭॥

ચિકિત્સાપ્રાપ્તઃ ચિકિત્સાનાં સાધનોથી સમ્પન્ન
વેદ ચિકિત્સાકે સાધનોએ સમ્પન્ન વેદ, યસ્માત્ જેથી
જિસે, સમૈઃ તુ સમ સમાન, હેતુમિઃ હેતુઓથી હેતુઓં-
દ્વારા, ધાતુ ધાતુઓને ધાતુઓંકી, સમાન્ સમ સમાન,
સંજનયેત્ બનાવે છે કરતા છે, તસ્માત્ તેથી

૩૭. હેતુમિઃ-નેપજેઃ (પ.)

इसलिए, देह- ते देहनां वह देहके, सुख- आरोग्य आरोग्य, आयुषाम् तथा आयुष्येना तथा आयुको, दाता देना२ छे देनेवाला है ॥ ३७ ॥

37. Because he effects the concordance of the body-elements by using the concordant means, the expert in treatment becomes the giver of bodily happiness and longevity.

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।
दाता संपद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥३८॥

देह- देहना देहके, सुख- आरोग्य आरोग्य, आयु- षाम् तथा आयुष्येना तथा आयुके, दानात् दानधी देनेसे, वैद्यः वैद्य वैद्य, धर्मस्य धर्म धर्म, अर्थस्य अर्थ अर्थ, कामस्य काम काम, उभयस्य नृलोकस्य च अने मनुष्येना आ देहा तथा परदेहा अनेने और मनु- ष्यके इह लोक तथा परलोक दोनोंका, दाता दाता देने- वाला, संपद्यते अने छे बनता है ॥ ३८ ॥

38. By the gift of bodily happiness and long life, the physician becomes the donor of righteousness, wealth and satisfaction of desires pertaining to both the worlds of man.

अध्यायार्थसंग्रहः —

नत्र श्लोकाः —

चिकित्साप्राप्तगुणो दोषो यश्चेतराभयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंभवम् ॥३९॥

नत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहरना श्लोका छे ३ उपसंहारके श्लोकों हैं कि, चिकित्साप्राप्त- चिकित्साणा साधनथो संपन्न वैद्यना चिकित्साके साधनसे सम्पन्न वैद्यके, गुणः शुद्ध गुण, यः च अने ने और जो, इतर- आभयः भय वैद्यमां रहेल मूल वैद्यमें रहे हुए, दोषः दोष दोष, शुद्धिसंभवम् शुद्धि- संधी शुद्धिसम्बन्धी, योग योग योग, अयोग-

३९. शुद्धिसंभवम्-सिद्धिसंभवम् (प.)

अयोग अयोग, अतिबोगानाम् तथा अतिशोगनां और अतियोगके, कक्षणम् अक्षय लक्षण ॥ ३९ ॥

Here are the recapitulatory verses—

39. The benefits that accrue from the fully equipped physician as against the harm done by the quack, the signs of properly done, under-done and over-done purificatory procedures,

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंभवम् ॥४०॥

बहुदोषस्य धत्ता दोषोथी युक्त पुपुपनां बहुदोषसे युक्त पुरुषके, लिङ्गानि अक्षय लक्षण, ये ने जो, संशोधन- संशोधनना संशोधनके, गुणाः शुद्ध गुण, सिद्धि- सिद्धि सिद्धि, व्यापत्ति- अने उपद्रवे और उपद्रवों, संभवम् संधी सम्बन्धी, चिकित्सा- चिकित्सा चिकित्साका, सूत्रमात्रम् च केवल सूत्र केवल सूत्र ॥४०॥

40. the signs of excessive morbidity, the advantages of purification, the general principles of treatment, basic principles of therapeutic procedures in a successful and complicated condition,

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राप्तगुणोऽध्याये तत् त्वैवमवदन्मुनिः ॥४१॥

चिकित्सायाम् चिकित्सायां चिकित्सामें, या च ने जो, युक्तिः युक्ति छे युक्ति है, भिषक् च अने वैद्य और वैद्य, यम् ने जो, अर्थम् प्रशेअनेने प्रयोजनको, कुरुते करे छे करता है, तत् ते इन, सर्वम् यधुं सबको, मुनिः मुनिने मुनिने, चिकित्साप्राप्तगुणो आ 'चिकित्सा- प्राप्त' इस 'चिकित्साप्राप्त', अध्याये नामना अध्यायमां नामके अध्यायमें, अवदत् उल्लं छे कहा है ॥४१॥

41. the rationale of therapeutics and the object with which a physician administers it—all this has been described

४०. लिङ्गानि-रूपाणि (ग. ब.)

by the sage in this chapter on
"the fully equipped physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थान-
चिकित्साप्राप्तृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २३६॥ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकश्री प्रतिसंस्कार पायेछा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्र-
स्थान विषे सूत्रस्थानमें, 'चिकित्साप्राप्तृतीयः' 'चिकित्सा-
प्राप्तृतीय' 'चिकित्साप्राप्तृतीय', नाम नामने। नामका,
षोडशः सोलहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १६ ॥

कल्पनाचतुष्कः येथे ३६५ना ३५ विषयवाणा २२
अध्यायेने। समूह चौथा कल्पनाविषयक चार अध्यायोंका
समूह, समाप्तः संपूर्ण थये। समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

16. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
sixteenth chapter entitled "The fully
equipped physician," is completed.

4. Thus the tetrad of chapters de-
aling with the pharmaceutical equip-
ment is completed.

सप्तदशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशे अध्याय अध्याय सत्तरहवाँ

Chapter XVII

कियन्तःशिरसीयाध्यायोपक्रमः —

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माहभगवानात्रेयः

अथ अतः हुवे अर्द्धश्री अब भागे, कियन्तः-
शिरसीयम् कियन्तःशिरसीय' नामना 'कियन्तः-

शिरसीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्याना करशु व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषेण इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्देशु' उ' कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chap-
ter entitled "How many are the
diseases of the head."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

शिरोरोगादिविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।
कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥
क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघा ! ।
गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ ४ ॥

अनघ हे निष्पाप हे निष्पाप, देहिनाम् देहधारी-
ओना देहधारियोंके, शिरसि भाषामां शिरमें, हृदि च
अने हृदयमां और हृदयमें, कियन्तः ३८६॥ कितने,
रोगाः रोग थाय उ? रोग होते हैं?, अनिलादीनाम्
वातादिना वातादिके, मानविकल्पजाः परिभाषाके
उत्पन्न थयेछा परिमाणमेदसे उत्पन्न हुए, कति रोगाः
३८६॥ रोगों कितने रोग, प्रोक्ताः उक्ता उ? कहे गये
हैं? क्षयाः क्षयो क्षय, कति ३८६॥ प्रकारना उक्ता उ?
कितने प्रकारके कहे हैं, पिडकाः च अने ३८६॥
और पिडकायें, कति ३८६॥ उ? कितनी हैं?, दोषसूदन हे
दोषने। नाश करना! हे दोषनाशक!, दोषाणाम् च अने
दोषेनी और दोषोंकी, गतिः गति गति, कतिविधा- ३८६॥
अतनी कितने प्रकारकी, उक्ता उ? कही है? ॥ ३-४ ॥

3-4. How many are said to be the
diseases of the head and of the heart
afflicting humanity and how many are
the disorders produced by the varied
combinations of discordant vata and

३ चापि-वाप (च.)

४ पिडकाः -पिडिका (ग)

५ कति चानघ-कतिचानघ (र.)

other humors? How many are the wasting diseases enumerated, and how many are the inflammatory swellings? O, holy one! and how many are said to be the courses of the humors O, dispeller of morbid humors!

आग्नेयस्य उत्तरम्—

हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।

पृष्टवानसि यत् सौम्य ! तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥५॥

हुताशवेशस्य अग्निवेशः अग्निवेशके, तत् ते उस, वचः वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, गुरुः गुरु गुरुने, अब्रवीत् कहुं कहा, सौम्य हे सौम्य ! हे सौम्य ! बत् ने जो, पृष्टवान् असि ते 'पृष्ठु' छे तुमने पूछा है, तत् ते उसे, मे भारी पासेशी मुझसे, सविस्तरम् सविस्तर विस्तरपूर्वक, शृणु सांभल सुनो ॥५॥

5. Having heard these words of Hutasavesa (Agnivesa), the master said, "O, gentle one! hear me describe in detail all that you have asked.

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां द्वाधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥६॥

शिरोरोगाः माथाना रोगे शिरके रोग, पञ्च पांच, हृदय-आमयाः तेभ्यः हृदयाना रोगे पञ्च एवं हृदयके रोगमी, पञ्च पांच पञ्च, दृष्टाः जेथेछा छे देखे गये हैं, दोषमान-दोषाना परिभाषुना दोषों के परिमाणके, विकल्पजा दोषेथी उत्पन्न थयेछा मेवसे उत्पन्न, व्याधीनाम् रोगे रोग, द्वाधिका षष्टिः आसठ छे बसठ हैं ॥६॥

6 Five types of diseases of the head are observed to exist and five of the heart; there are sixty-two dis-

orders classified according to minute pathological variations in the humors.

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥७॥

दश-अष्टौ च अष्टार अठारह, क्षयाः क्षय छे क्षय हैं, माधुमेहिकाः मधुमेहथी भती मधुमेहसे उत्पन्न होनेवाली, सप्त सात सात, पिडकाः डोडकीछा छे पीडकायें हैं, दोषाणाम् च अने दोषेथी और दोषोंकी, त्रिविधा त्रि प्रकारकी, गतिः गति गति, उक्ता उक्ती छे कही है, विस्तरतः तेने विस्तारपूर्वक उसे विस्तरसे, शृणु सांभल सुनो ॥७॥

7. There are eighteen varieties of wasting diseases, seven inflammatory swellings caused by diabetes, and three are the courses of the humors. Now hear them in detail.

शिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्च—

संधारणाद्विवास्वमाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।

उच्चैर्भाष्यादघश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥८॥

गन्धादसात्म्यादाब्राताद्रजोधूमहिमातपात् ।

गुर्वम्लहरितादानादति शीताम्बुसेवनात् ॥९॥

शिरोऽमिघाताद्दुष्टामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।

मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात् ॥१०॥

वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यक्षं च दुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधकल्पाः ॥११॥

७. माधुमेहिकाः—मधुमेहिकाः (म.)

१. गतिर्विस्तरतः शृणु—गतिर्विख्यासि विस्तरम् (च. ब.)

९. आब्रातात्—आघातात् (क. छ.)

१०. —दुःस्वेदात् (ग.)

१०. अमिघातात्—अमिगापात् (क. ब. ब.)

११. —अतिनापात् (च.)

११. शिरोऽमिघाताद्दुष्टामाद्रोदनाद्दुष्टामाच्छिरसो वातात् (ग.)

११. मेघागमान्मनस्तापात्—मेघागमान्मनस्तापात् (प.)

५. हुताशवेशस्य वचः—हुताशवेशगचनम् (ब.)

६. दृष्टा—दिष्टा (द.)

संभारणात् वेगेऽपि रोकवाथी वेगोक्ते रोकनेसे, विवा-
स्वप्नात् दिवसे निद्रा कर्त्तव्याथी दिनमें सोनेसे, रात्रौ रात्रे
रात्रिमें, जागरणात् उभयत्र कर्त्तव्याथी जागरण करनेसे,
मदात् मद्ये मद्यसे, उच्चैः भाष्यात् उच्चैः सादे भेष-
वाथी ऊंचे बोलनेसे, अवहवायात् वक्ष्यमाणवाथी ओससे,
प्राग्वातात् पूर्व दिशात् पवनवाथी पूर्व दिशाकी वायुसे,
अतिमैथुनात् अति मैथुनवाथी अति मैथुनसे, जात्रात्
संवेष्टा संचे हुए, असात्म्यात् असात्म्य असात्म्य,
गन्धात् गन्धवाथी गन्धसे, रजः-धूण रज, धूम-धुंवादे
धूम, हिम-जातपात् टाढा अने तडाकाथी जाड़ा और
धूपसे, अति अतिशय अतिशय, गुर्वम्बहरित-भावे भाटां
के हरित वर्णों में द्रव्यो गुह्य-अम्ल और हरित वर्णोंके,
द्रव्योके, आदानात् आदानाथी सेवनसे, अति शीताम्बु-अति
शीतल गणना अति शीताम्बुके, सेवनात् सेवनवाथी सेवनसे,
शिरोऽभिघातात् आघात आघात थावाथी शिरमें चोट
लगनेसे, दुष्टमात् दुष्ट आभवाथी दुष्ट आभवे, रोदनात्
रोदनाथी रोनेसे, बाष्प-निग्रहात् आंसु रोकवाथी अभु-
ओंको रोकनेसे, मेघागमात् मेघना आववाथी मेघोंके
आगमनसे, मनस्तापात् मनना संतापवाथी मनके सन्ताप-
से, देशकाष्ठ-देश अने कान्ती देश और काल के, विष-
र्षणात् विषरीतताथी विषरीत होनेसे, वातादयः वातादि
वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति प्रकुप पाये छे कुपित होते हैं,
शिरसि च अने आध्यामां और शिरमें, जलम् बोली
रक्त, दुष्यति दुषित थाय छे दूषित होता है, ततः तेथी
इससे, विविधकृष्णाः विविध लक्ष्णवाणा नाना रूप-
वाले, रोगाः रोगे रोग, शिरसि आध्यामां शिरमें,
जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ८-११ ॥

8-11. By suppression of the natu-
ral urges, by day-sleep, waking at
night, intoxication, talking too loud,
exposure to frost at night and facing
head-winds, excess of the sex-act, inha-
lation of unwholesome odours, by dust,
smoke, cold, heat, over-eating of heavy
and sour articles and greens, by the use
of very cold water, by trauma of
the head, morbid chyme, excessive

weeping, suppression of tears, onset of
rains, mental affliction and abnormal
clime and season, the vata and other
humors are provoked and the blood
in the head gets vitiated. Conse-
quently diseases with various symp-
toms afflict the head.

अङ्गेषु शिरसः प्राधान्यम्—

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

यत्र जेभां जिसमें, प्राणभृताम् प्राणीओना प्राणियोंके
प्राणाः प्राण प्राण, सर्वेन्द्रियाणि च अने सर्व छन्द्रेयो
और सब इन्द्रियों, श्रिता रडेछां छे आश्रित हैं, यत्र
तथा जे तथा जो, अङ्गानाम् अङ्गोभां अङ्गोंमें, उत्तमा-
ङ्गम् उत्तम अङ्ग छे उत्तम अङ्ग है, तत् ते वह, शिरः
भस्तक शिर, अभिधीयते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. That limb wherein are situated
the vital centres of living creatures,
which is the seat of all senses and
which is the best of all the limbs of
the body is named the Head.

शिरोरोगाणां नामानि—

अर्धावमेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥ १३ ॥

अर्धावमेदकः वा आधाशीशी आधासीसी, स्यात्
थाय छे होता है, सर्वम् वा अथवा आधुं अथवा
संपूर्ण, शिरः आधुं शिर, रुज्यते दुजे छे दुखता है
प्रतिश्या- तथा सणैभम एवं प्रतिश्याय, मुख- मुख
मुख, नासा- नाक नाक, अक्षि- आंभ आंभ, कर्णरोग-
अने कानना रोग और कानके रोग, शिरोभ्रमाः
शिरोभ्रम शिरोभ्रम ॥ १३ ॥

13. Hemicrania, aching of the
whole head, coryza, diseases of the
mouth, nose, eyes and ears, giddiness,

१३. कर्णरोग शिरोभ्रमाः - कर्णरोगाः शिरोभ्रमाः (च.)

अर्धितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।

विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥

अर्धितम् अर्धितं अर्धितं. शिरसः माथानो शिरका, कम्पः ३२५ कम्प, गल-गलग्रह, गलग्रह, मन्या-मन्याग्रह, हनुग्रहः हनुग्रह, हनुग्रह, अपरे च अने ग्रीवा पक्षु और दूसरे मी, वातादि-वातादिक्रीं उत्पन्न थयेला वातादिजन्य, क्रिमि-संभवाः अने क्रिमिथी उत्पन्न थयेला और क्रिमिजन्य, विविधाः विविध नाना प्रकारके, रोगाः रोग, ओओ शिरोरोग छे रोग होते हैं: ये शिरोरोग हैं ॥ १४ ॥

14. facial paralysis, head-tremor, spasm of throat, neck or jaws—these and various others are the diseases born of morbid vata and other humors and of parasitic infection.

वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणैः—

पृथग्विद्यास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।

शिरोगवांस्तादृङ्गुण मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥

संग्रहे रोगसंग्रहाध्याय (अष्टोदरीय अध्याय) भां रोगसंग्रहाध्यायमें, परमर्षिभिः महर्षिओओ महर्षियोंने, ये पञ्च तु ये पांच जो पांच शिरोरोग, पृथक् विद्याः लुद्धा गताध्या छे भिन्न निर्दिष्ट किये हैं, तात् ते उन, शिरोगदान् शिरोरोग शिरोरोगों को, यथास्वैः पोत पोतानां अपने अपने, हेतु-लक्षणैः ३१२ छे तथा लक्षणैः सहित कारण और लक्षणों सहित, मे भारी पासेथी मुक्तसे, कृणु साधन मुनो ॥ १५ ॥

15. Listen as I describe the five head-diseases with their particular causes and symptoms and which are described by the great sages separately in the chapter entitled "Enumeration of Diseases.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।

शीतमास्तसंस्पर्शाद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥

१५. विद्या - विद्या: (द. प.)

१६. तीक्ष्णपानात्-तीक्ष्णपानात् (च. प.)

उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ।

बाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥

शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।

ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥ १८ ॥

उच्चैर्भाष्य-उच्चैः साहे भाष्यवाथी ऊंचा बोलनेसे, अतिभाष्याभ्यां अत्यु भाष्यवाथी अधिक बोलनेसे, तीक्ष्ण-पानात् तीक्ष्ण पीछाथी तीक्ष्ण पानसे, प्रजागरात् उच्च-गराथी रात्रिजागरणसे, शीतमास्त-शीतल वायुना शीतल वायुके, संस्पर्शात् स्पर्शथी संस्पर्शसे, व्यववायात् वैयुन-थी वैयुनसे, वेगनिग्रहात् वेगना रुंधनथी वेगोंको रोकनेसे, उपवासात् उपवासथी उपवाससे, अभीघातात् अघाट लागवाथी चोट लगनेसे, विरेकात् अति विरेचनथी अति विरेचनसे, अतिवमनात् अति वमनथी अति वमनसे, बाष्प-आंसु पडवाथी अभ्रुगतसे, शोक-शोक, भय-भय भय, त्रासात् अने त्रासथी और त्राससे, भार-भार वहन करनेसे, भारके बहन करनेसे, मार्ग-मार्ग यात्रावाथी और बहुत चलनेसे, अतिकर्शनात् तथा अति दुर्बल भवाथी एवं अति कृश हो जानेसे, वृद्धः वृद्धि पाभेक्षो बड़ा हुआ, वायुः वायु वायु, शिरोगताः माथानी शिरकी, सिराः सिराओभां सिराओंमें, आविश्य प्रवेशीने प्रविष्ट हो कर, कुप्यति कुपित थाय छे कुपित होता है, ततः अथी इससे, तस्य तेने उस पुरुषको, वातात् वातने लीधे वायुके कारण, महत् बड़ा असह्य, शूलम् शूल शूल, समुपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ १८ ॥

16-18. By loud speech, excessive talk, strong drinks, waking at night, exposure to cold winds, excessive sex-act, suppression of natural urges, fasting, trauma, severe purgation and vomiting and by excessive weeping, grief, fear, terror, load-carrying, way-faring and severe emaciation, when the increased vata entering

१७. भयत्रासात्-भयक्रोधात् (प.)

१८. शिरोगता. सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति-शिरोगता वैयुन-नीर्वायुराविश्य कुप्यति (ग. व. द. प.)

the vessels of the head gets provoked; there occurs severe aching pain in the head due to morbid vata.

निस्तुद्येते भृशं शङ्खे घाटा संभिद्यते तथा ।
सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥१९॥
वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥२०॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तम्ब्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपगते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥२१॥

अनिलात्मके वायुजन्य वातात्मक, शिरोरोगे शिरो-
रोगे यथा शिरोरोग होने पर, शङ्खौ धमल्यु दोनों
शङ्खप्रदेशमें, भृशम् अत्यन्त, निस्तुद्येते पीडित
थाय छे तोड़ होता है, तथा तथा तथा, घाटा ओ-
गुद्दी, संभिद्यते फटे छे फटती है, सभ्रूमध्यम् अने
श्रमरना वयला भाग सहित दोनों भौहोके बीचका भाग,
ललाटम् च कपालम् तथा ललाट, अतिवेदनम्
अति वेदना सहित अति पीडायुक्त, तपति इव अग्नि
के तपे छे तपता हुआ प्रतीत होता है, श्रोत्रे कान कान,
वध्येते कपालम् पडे छे फटे पडते हैं, स्वनतः अने तेभा
अवाजने थाय छे और कानोंमें अवाज होती है,
अक्षिणी निष्कृष्येते इव अग्नि आँखों में आती
होय ओम् नल्यु छे आँखें बाहिर खींची हुईसी प्रतीत
होती है, सर्वम् आपुं समस्त, शिरः माथुं शिर,
घूर्णति इव अग्नि घूर्णी नय छे घुमता है ऐसा प्रतीत
होता है, संधिभ्यः अने सांध्यांशुओं और संधियोंसे,
मुच्यते इव अग्नि छूट् पडी अथ छे अलग होता है
ऐसा प्रतीत होता है, सिराजालम् शिराओंना समूह
सिराओंका समूह, अति अतिशय अत्यन्त, स्फुरति फटके
छे फटकता है, शिरोधरा च ऊँक गरदन, स्तम्ब्यते अङ्क
अने छे अङ्क जाती है, स्निग्धोष्णम् च अने स्निग्ध तथा
उष्ण आहार-औषध वगैरे और स्निग्ध-उष्ण उपचार

आदि, उपशेते सुषुप्त अने छे सुषुप्ती होता
है ॥१९-२१॥

19-21. There is intense pain in both the temples, splitting sensation in the nape, excessive heat and pain in the forehead and in the inter-superciliary region; there occur pain and noises in the ear, a feeling as of being extracted in the eyes, whirling in the head and a sense of separatedness in all the joints. The vessels throb excessively and the neck becomes stiffened; and unctuous and hot things become homologatory in the headache of the vata type.

पित्तजशिरोरोगस्य निदानलक्षणम्—

कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।

पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥२२॥

कटु- तीक्ष्ण कटु, अम्ल- आटा अम्ल, लवण- तथा
आटा पदार्थों तथा लवण पदार्थों, क्षार- क्षार क्षार, मद्य-
मद्य मद्य, क्रोध- क्रोध क्रोध, आतप- तपते धूप, अलैः
अने अग्निशी और अग्निसे, शिरसि माथाभां शिरमें,
संदुष्टम् दूषित यथेक्षुं दूषित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त,
शिरोरोगाय शिरोरोग अने शिरोरोगको, कल्पते उत्पन्न करे
छे उत्पन्न करता है ॥२२॥

22. The pitta lodged in the head, being much vitiated by the use of pungent and acid articles, salt, alkali, wine and by anger, heat and fire, causes disorders of the head.

दृष्ट्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषुप्यते ।

दृष्ट्येते चक्षुषी दृष्ट्या भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥२३॥

२३. रुज्यते-दुष्यते (स. द.)

„ शीतं सुषुप्यते-शीतेन सुषुप्यते (व)

„ दृष्ट्यते-दृष्ट्यापते (च. प.)

१९. सभ्रूमध्यम्-भ्रुवोर्मध्यम् (ग. व.)

२०. वध्येते-वध्येते (च. व. व.)

२१. स्तम्ब्यते-दुष्यते (स.)

„ उपशेते व-उपशेते (व.)

तेन तेनाथी इससे, शिरः भस्तकभां शिरमें, दहते दाह थाय छे दाह होता है, रुज्यते पीडा थाय छे पीडा होती है, शीतम् रेणु शीतल वस्तुनी रोगी शीतताको, सुषूयते धन्धा करे छे चाहता है, चक्षुषी आंखो आंखें, दहते भगे छे जलती हैं, तृष्णा अने तरस और प्यास, भ्रमः भ्रम भ्रम, स्वेदः च तथा परसेवे और पसीना, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २३ ॥

23. In this condition there is heat and pain in the head, a desire for cold things, burning sensation in the eyes, and there occur also thirst, giddiness and perspiration.

कफजशिरोगस्य निदानलक्षणे—

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुक्लिग्धातिभोजनैः
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥२४॥

आस्यासुखैः भेदादुपलब्ध सुभयी आरामके जीवनमें, स्वप्नसुखैः निद्राना सुभयी निद्राके सुखमें, गुरु भारे गुरु, क्लिग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, अति-भोजनैः अने अद्भुत पक्का भोजनथी और अति भोजनमें, शिरसि माथाभां शिरमें, संदुष्टः दूषित थयेदे दूषित हुआ, श्लेष्मा कफ, शिरोरोगाय शिरोरेण भाटे शिरोरोगके लिए, कल्पते भने छे होता है ॥ २४ ॥

24. As a consequence of indulgence in sedentary life and sleep and the intake of a heavy, unctuous and excessive diet, the kapha gets vitiated and provoked in the head and causes general diseases of the head.

शिरौ मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥२५॥

तेन तेनाथी इससे, शिरः माथुं शिर, मन्दरुजम् धीमी पीडावाणुं थोड़ी पीड़ायुक्त, सुप्तम् निद्राधीन ठेवुं

सोया हुआ सा, स्तिमित-भारिकम् निश्चल अने भारे निश्चल और भारी, भवति थाय छे हो जाता है, तथा तथा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, आलस्यम् आलस्य, अरोचकः अरुचि अरुचि, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥२५॥

25. In this condition there occur dull pain, numbness, stiffness, and heaviness in the head as also torpor, indolence and anorexia.

त्रिदोषजशिरोगस्य निदानलक्षणे—

वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्तादाहो मधस्त्वपा ।
कफाद् गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥२६॥

त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, शिरोरोगे शिरोरेणभां शिरोरोगमें, वातात् वातथी वायुसे, शूलम् थण शूल, भ्रमः भ्रम भ्रम, कम्पः अने कम्प और कम्प, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, दाहः दाह दाह, मधः मध मध, त्वपा तथा तरस तथा प्यास, कफाद् अने कफथी और कफसे, गुरुत्वं भारेपणुं गुरुता, तन्द्रा च अने तन्द्रा थाय छे और तन्द्रा होती है ॥ २६ ॥

26. In the diseases of the head caused by tridiscordance, aching pain, giddiness and tremors occur due to vata, burning sensation, intoxication and thirst due to pitta, and heaviness and torpor due to kapha.

क्लिमिजंशिरोगस्य निदानलक्षणे—

तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
क्लृदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥२७॥

तिल-तिल तिल, क्षीर-दूध दूध, गुड-अने जेण भावाथी और गुडके बानेसे, अजीर्ण-अशुभुं अपर भावाथी अजीर्णमें भोजन करनेसे, पूति-सडेधुं भावाथी सड़े हुए, सङ्कीर्ण-भोजनात् अने विरुद्ध वीर्यवाणां द्रव्य भेणां करी भावाथी और संकीर्ण भोजनसे, दोषलस्य

अहु दोषवागा पुशुधना बहुत दोषयुक्त शरीरवाले पुरुषमें, अस्फु- दोहरी रक्त, कफ- कफ, मांसानाम् तथा भांसभा और मांसमें क्लेदः क्लेद क्लेद, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाता है ॥ २७ ॥

27. By taking til, milk and gur, in excess, by taking predigestion-meal or eating putrified or promiscuous food, there occurs pathological softening of blood, kapha and flesh in the body of one whose humor is already morbid.

नतः शिरसि संक्लेदात् किमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥

पाप-कर्मण. पाप कर्म करेवाले, पुरुषके, शिरसि भाथाभां शिरमें, नतः ते उस संक्लेदात् क्लेदशी क्लेदके कारण, जाता. उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, किमयः किमियो कृमि, बीभत्स- भूगने उत्पन्न करनेवाले, लक्षणम् लक्षणोंवाले, शिरोरोगम् शिरोरोग, शिरोरोगके, जनयन्ति पैदा करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २८ ॥

28. Then the parasites born in the pabulum of the pathologically softened tissues in the head of this sinful man, give rise to diseases of the head, attended with dreadful symptoms.

व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
किमिरोगातुरं विद्यात् किमीणां वर्जनेन च ॥ २९ ॥

व्यध- वीधवा नेवी बीधनेके समान, छेद- तथा कापवा नेवी तथा काटनेके समान, रुजा- पीडा पीडा,

२८. जाना बीभत्स-जातबीभत्स (त. थ.)

२९. व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्-छेदव्यधनरुजाकण्डू-

शोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् (च. थ.)

॥ दौर्गन्ध्य-दौर्गन्ध्य (ति)

॥ दर्शनेन च-कृष्णेन च (ब. च. झ. ड. थ. प.)

कण्डू- भोजन खजली, शोफ- शेओ सूजन, दौर्गन्ध्य- अने दुर्गन्धी और दुर्गन्धीसे, दुःखितम् पुरुषने पीडा पाभते। नेवाथी पुरुषको व्यथित देखनेसे, किमीणां तथा किमियोना तथा किमियोंको, वर्जनेन च नेवाथी देखनेसे, किमिरोगातुरम् कृमि रोगशी भांछे किमिरोगसे पीवित, विद्यात् अक्षुषे जानना चाहिए ॥ २९ ॥

29. The patient with parasitic infection of the head is to be recognised by the piercing, cutting or aching pains, by itching, swelling and fetor and by the presence of parasites.

वातजहृद्भोगस्य निदानलक्षणे—

शोकोपवासव्यायामरुक्षशुष्काल्पमाजनाः
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥

शोक- शोक शोक, उपवास- उपवास उपवास, व्यायाम- अने व्यायामथी और व्यायामसे, रुक्ष- तथा क्षुधा तथा रुक्ष, शुष्क- सूखा शुष्क, अल्प- अने अल्प और अल्प, भोजनः भोजनथी भोजनसे, वायुः वायु वायु, हृदयम् हृदयभां हृदयमें, आविश्य पेसीने प्रविष्ट हो कर, उत्तमाम् अतः सभूत अत्यन्त, रुजम् पीडा पीडाको, जनयति पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३० ॥

30. Owing to grief, fasting and over-exercise, and un-unctuous, dry and scanty meals, the vata enters the heart and causes severe pain.

वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता वरः ।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥

हृदि हृदय हृदय, वातातुरे वातथी पीडातः वायुसे पीडित होने पर, रूपम् आ लक्षणों थाय छे ये लक्षण होते हैं, वेपथुः कंठ वेपन, वेष्टनम् वेष्टन उद्वेष्टन, स्तम्भः अस्ता स्तम्भ, प्रमोहः भूँठी मूर्छी,

३०. रुक्षशुष्काल्प-शीतरुक्षाल्प (ग. थ.)

३१. वरः-भ्रमः (द.)

॥ -रूपः (प.)

શૂન્યતા ચ-મતા શૂન્યતા, વરઃ દરદરિકા વરદરિકા, વીર્જે ચ અને ખાધેલું પચી ગતીં જોર સોરાક પચ જાને પર, અત્યર્થ-વેદના અતિશય વેદના અત્યંત વેદના ॥ ૩૧ ॥

31. Tremors, cardiac cramps, pauses in cardiac beats, stupor, sensation of voidness in the cardiac region, tachycardia and exceedingly severe pain at the completion of digestion are the symptoms of cardiac disease due to vata.

પિત્તજહ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

ઉષ્ણામ્લલવણક્ષારકટુકાજીર્ણભોજનૈઃ ।

મધક્રોધાતપૈશ્ચાશુ હૃદિ પિત્તં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

ઉષ્ણ- જીના ઉષ્ણ, અમ્લ- ખાટા અમ્લ, લવણ- ખારા લવણ, ક્ષાર- ક્ષારવાળા ક્ષાર, કટુક- અને તીખા પદાર્થોથી જોર કટુ પદાર્થોસે, અજીર્ણ- તથા અણર્જુ ઊપર એવં અજીર્ણમેં, ભોજનૈઃ ભોજન કરવાથી ભોજનસે, મધ- મધ ક્રોધ- ક્રોધ ક્રોધ, આતપૈઃ ચ અને તડકાથી જોર ધૂપસે, હૃદિ હૃદયમાં હૃદયમેં, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, આશુ તરત શીઘ્ર, પ્રકુપ્યતિ પ્રકોપ પામે છે કુપિત હોતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. The pitta is quickly provoked in the heart by the intake of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles of diet, by eating predigestion-meal, by alcohol, anger and exposure to the heat of the sun.

હૃદાહસ્તિકતા વક્ત્રે તિફામ્લોદ્ગિરણં ક્લમઃ ।

તૃષ્ણા મૂર્છા ઝ્રમઃ સ્વેદઃ પિત્તહ્રોગલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

હૃદ-વાહઃ હૃદયમાં હાહ હૃદયમેં વાહ, વક્ત્રે મોઢામાં મુઝમેં, તિફતા ડડવાશ તિફતા, તિફ- ડડવા તિફ, અમ્લ- તથા ખાટા તથા અમ્લ, ઉદ્ગિરણમ્ થચરકા ઉદ્ગાર,

૩૩. તિફામ્લો-પિત્તામ્લો (વ. વ.)

ક્લમઃ થાક ક્લમ, તૃષ્ણા તરસ પ્યામ, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, ઝ્રમઃ ઝ્રમ ઝ્રમ, સ્વેદઃ અને પસેવે ઝી ઝોર સ્વેદ વે, પિત્તહ્રોગ પિત્તજ-હ્રોગ હ્રોગરોગનાં પિત્તજન્ય હ્રોગકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૩૩ ॥

33 Heart-burn, bitter taste in the mouth, bitter and acid eructations, exhaustion, thirst, fainting, giddiness and perspiration are the symptoms of cardiac disease due to pitta.

કફજહ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

અત્યાવાનં ગુરુક્ષિગ્ધમચિન્તનમચેષ્ટનમ્ ।

નિદ્રાસુખં ચાભ્યધિકં કફહ્રોગકારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

અત્યાવાનમ્ બહુ ખાવું અતિ ભોજન, ગુરુ-ક્ષિગ્ધમ્ ભારે કે સ્તિગ્ધ ભોજન ગુરુ-સ્તિગ્ધ ભોજન, અચિન્તનમ્ ચિન્તન ન કરવું ચિન્તા ન કરના, અચેષ્ટનમ્ કામકામ ન કરવું ચેષ્ટા ન કરના, અભ્યધિકમ્ ચ અને બહુ જોર અત્યધિક, નિદ્રા-સુખમ્ નિદ્રાસુખ નિદ્રાસુખ, કફહ્રોગ- એ કફજન્ય હ્રોગનાં કફજન્ય હ્રોગકે, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Over-eating, heavy and fatty meals, care-free life, sedentary habits and over-indulgence in sleep are the causes of cardiac disease due to kapha.

હૃદયં કફહ્રોગે સુપ્તં સ્તિમિતભારિકમ્ ।

તન્દ્રારુચિપરીતલ્પ ભવત્યસ્માદૃતં યથા ॥ ૩૫ ॥

કફ-હ્રોગે કફજન્ય હ્રોગરોગનાં કફજન્ય હ્રોગમેં, તન્દ્રા-રુચિ-પરીતલ્પ તન્દ્રા અને અરુચિ-વાળાનું તન્દ્રા જોર અરુચિવાળેકા, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, સુપ્તમ્ સંપા વગરનું સંપાસે રહિત, સ્તિમિત-ભારિકમ્ નિશ્ચલ અને ભારે નિશ્ચલ તથા ભારી, યથા અસ્માદૃતમ્ અને પથ્થરથી આવરી લીધું હોય એવું પથ્થરસે આદૃતકી માંતિ, ભવતિ થઈ બધું છે હો જાતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. In cardiac affection due to kapha there occur numbness, stiffness,

heaviness, and a sensation of pressure on all sides of the cardiac region as if pressed by a stone, while the person is afflicted with torpor and anorexia.

सन्निपातजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
(हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)

हेतु-लक्षण- हेतु અને લક્ષણોના હેતુ ઓર લક્ષણોંકે, સંસર્ગાદ સંયોગથી સંયોગસે, સાન્નિપાતિકઃ હૃદ્રોગ સાન્નિપાતિક હૃદ્રોગ સાન્નિપાતિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, (મહર્ષિભિઃ મહર્ષિઓએ મહર્ષિયોંને, હૃદ્રોગઃ હૃદયરોગ હૃદ્રોગ, કષ્ટદઃ કષ્ટદાથી કષ્ટદાયી, કષ્ટસાધ્યઃ અને કષ્ટસાધ્ય ઓર કષ્ટસાધ્ય, ઉક્તઃ કહ્યો છે કહા હૈ) ॥ ૩૫૩ ॥

35½. Cardiac disease is said to be due to tridiscordance when there is a combination of the above causes and the symptoms. (This cardiac disease is said to be very troublesome and formidable by the great sages.)

ક્રિમિજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

ત્રિદોષજે તુ હૃદ્રોગે યો દુરાત્મા નિષેવતે ॥૩૬॥

તિલક્ષીરગુહાદીનિ પ્રન્થિસ્તસ્યોપજાયતે ।

મર્મૈકદેશે સંક્રેદં રસશ્ચાસ્યોપગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

ત્રિદોષજે ત્રિદોષજન્ય, હૃદ્રોગે હૃદયરોગમાં હૃદ્રોગમેં, તુ તેા તો, યઃ જે જો, દુરાત્મા દુરાત્મા દુરાત્મા, તિલક્ષીરગુહાદીનિ તલ, દુધ ગોળ બગેરેનું તિલ લ્હીર ગુહ આદિકો, નિષેવતે નિરંતર સેવન કરે છે નિરંતર સેવન કરતા હૈ, તસ્ય તેના ઉસકે, મર્મૈકદેશે હૃદયના ઓક ભાગમાં હૃદયકે એક દેશમેં પ્રન્થિઃ ગાંડ પ્રન્થિ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હતો હૈ, જસ્ય ચ અને તેના ઓર ઉસકા, રસઃ રસ

રસ, સંક્રેદમ્ ક્રેદ સંક્રેદકો, અપગચ્છતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ ॥ ૩૬-૩૭ ॥

36-37. If the unfortunate man lacking self-control and already affected by cardiac disease due to tridiscordance, uses til, milk, gur and similar articles in excess there arises an excrement growth in some region of his heart.

સંક્રેદાત્ ક્રિમયશ્ચાસ્ય મધન્સ્યુપહતાત્મનઃ ।

મર્મૈકદેશે તે જાતાઃ સર્પન્તો મશ્ચયન્તિ ચ ॥૩૮॥

સંક્રેદાત્ હૃદયની અશિના રસના ક્રેદથી હૃદય-પ્રન્થિકે રસકે ક્રેદસે, ઉપહતાત્મનઃ હતાત્મા આત્મચાતી, જસ્ય આ પુરુષને ઇસ પુરુષકે, ક્રિમયઃ કૃમિ કૃમિ, મધન્તિ પેદા થાય છે પેદા હો જાતે હૈ, તે તેઓ ચે કૃમિ, મર્મૈકદેશે ચ હૃદયના ઓક ભાગમાં હૃદયકે એક દેશમેં, જાતાઃ ઉત્પન્ન થઈ ઉત્પન્ન હોકર, સર્પન્તઃ બધી બાબુઓ વિચરણ કરતા ચારોં ઓર ફેલતે ફુપ, મશ્ચયન્તિ હૃદયનું ભક્ષણ કરે છે હૃદયકા ભક્ષણ કરતે હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. This becomes softened and from the softened tissue in this vital organ are formed worm-like things (emboli) which spread in the entire body of this suicidal man and consume him.

તુષમાનં સ હૃદયં સૂચીમિરિવ મન્યતે ।

છિદ્યમાનં યથા શલ્મૈર્જાતકણ્ઠું મહારુજમ્ ॥૩૯॥

સઃ તે પુરુષ યહ પુરુષ, જાતકણ્ઠમ્ ખુબલીવાળાં લુજલીયુક્, મહારુજમ્ ધણી પીડાવાળાં મહાન પીકાસે યુક્, હૃદયમ્ હૃદયને હૃદયકો, સૂચીમિઃ સોશીબડે સૂઈયોંસે, તુષમાનમ્ હવ વીધાતું હોય એવું તુષમા હુઆસા, શલ્મૈઃ તથા શલ્મોથી તથા શલ્મોંસે, છિદ્યમાનં યથા છેદાતું હોય એવું કટતા હુઆસા, મન્યતે માને છે માનતા હૈ ॥ ૩૯ ॥

૩૮ ને જાતાઃ—સજાતાઃ (ક. ધ ક.)

૩૯. જાત-દાહ (ગ.)

39. He feels as if the heart is pricked and pierced by needles or cut by weapons, and experiences great irritation and pain in the heart.

हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
स्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥४०॥

ક્રિમિજમ્ કૃમિથી ઉપગ્રસ્તા ક્રિમિજન્ય, સુદારુણમ્
આ મહાભયંકર અતિદારુણ, હૃદ્રોગમ્ નુ હૃદ્રોગને હૃદ્રોગ-
કો, દૃતેઃ આ હન, લિંગૈઃ લક્ષણોથી લક્ષણાંસે, બુદ્ધ્વા
બુદ્ધીને જાનકર, શીઘ્રકારિણમ્ શીઘ્રમારક શીઘ્ર
મારક, તમ્ વિકારમ્ તે રોગને હસ વિકારકો, જેતુમ્ જીતવાને
જીતનેકે લિણ, વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદ્યે વિદ્વાન વૈય, સ્વરેત
ઉતાવળ કરવી શીઘ્રતા કરે ॥ ૪૦ ॥

40. Diagnosing by the help of these symptoms the very serious cardiac affection caused by worm-like emboli, the wise physician should hasten to subdue this fulminating disease.

दोषमानविकल्पजा द्विषष्टिमेवाः --

द्वयुल्लवणैकोल्लवणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समसंज्ञको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥४१॥
संसर्गे नव षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्षृङ्गैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥४२॥

દ્વયુલ્લવણૈકોલ્લવણૈઃ ઝેની અધિકતાથી અને ઝેકની
અધિકતાથી દો દોષોંકી અધિક ઉલ્લવણતાંસં ઓર એક
દોષકી ઉલ્લવણતાસે, ષટ્ છ છઃ, હીનમધ્યાધિકૈઃ ઝેકની
હીન, ઝેકની મધ્યમ, અને ઝેકની અધિક વૃદ્ધિથી એક
હીન, એક મધ્યમ, ઓર એક દોષકી અધિક વૃદ્ધિસે, ષટ્
છ છઃ, સમૈઃ સ અને સમ રૂપે વધેલા ત્રણેથી ત્રીનો
-દોષોંકે સમ રૂપે બઢનેસે, એકઃ ઝેક એક, તે ઝે
વે, સન્નિપાતાઃ સન્નિપાત સન્નિપાત, વિકારાઃ વિકાર
વિકાર, ત્રયોદશ તેર તેરહ, સ્યુઃ થાય છે હોતે હૈં,

૪૨. સંસર્ગે નવ ષટ્ તેભ્યઃ-સંસર્ગેન નવેતે ષટ્ (૫.)

,,

-સંસર્ગે નવવદકસ્ય (૫.)

સંસર્ગે ઝે દોષના મળવાથી દો દોષોંકે સંસર્ગસે, નવ
નવ વિકારો થાય છે ની હોતે હૈં, તેભ્યઃ તે નવમાં
उन नौमें, एक-वृद्ध्या એક દોષની અધિક વૃદ્ધિથી
एवकी वृद्धिसे, षट् छ छः, समैः બ-નેની સમાન વૃદ્ધિથી
समान वृद्धिसे, त्रयः ત્રણ ત્રીન, पृथक् वृद्धैः તૈઃ બુદ્ધિ
બુદ્ધિ વધેલા તે દોષો વડે પૃથક્ વડે હુણ ત્રીન દોષોંકે,
त्रयः ત્રણ મળીને ત્રીન મિલકર, पञ्चविंशतिः ઝેમ કુલ
પચીસ પચીસ, व्याधयः વિકારો છે વિકાર હૈં ॥ ૪૧-૪૨ ॥

41-42. There are thirteen conditions of tri-discordance caused by the increase of morbid humors; there are three conditions where two humors are excessively increased; there are three conditions where one humor is excessively increased; there are six conditions where one humor is slightly, another moderately and the third excessively increased; and a condition where all the three humors are equally increased. There are nine conditions of bi-discordance with morbid increase of two humors; six conditions where one of the two humors is excessively increased, and three conditions where both are equally increased. There are three conditions of mono-discordance with morbid increase of one humor only; there are three conditions where only one humor is excessively increased. All these discordances with morbid increase of humors make twenty-five conditions in all.

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतभ्याम्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥४३॥

तथा जेवी रीति जेहे, वृद्धिः वधेया दोषो वडे वडे हुए दोषों से, तथा तेवी रीति वैसे ही, क्षीणः क्षीण भयेया क्षीण हुए, दोषः दोषो वडे दोषोंसेमी, पञ्चविकृतिः पञ्चसि विकृतिः पञ्चसि विकार, स्युः थाय छे होते हैं, वृद्धि-क्षय-कृतः वृद्धि अने क्षयथी भयेया वृद्धि और क्षयसे होनेवाला, अन्यः विकल्पः भीजे ओके बेदे अन्य विकल्प, च पञ्च मी, उपदेक्ष्यते हनयुं कडेवा मां आवे छे अब कहा जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as with morbid increase of humors, so with morbid decrease of humors, there will be again twenty-five conditions of discordances. Now we shall describe another class of discordant condition which is different from the former class where there was increase or decrease of one humor only.

वृद्धिरेकस्य समता चकस्यैकस्य संक्षयः ।

द्वन्द्ववृद्धिः क्षयैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

एकस्य ओकेनी एककी, वृद्धिः थुंछ वृद्धि, एकस्य ओकेनी एककी, समता समता समता, एकस्य च अने ओकेनी एकका, संक्षयः क्षय, ओ रीति छे बेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार छे भेदों होते हैं, द्वन्द्ववृद्धिः ओनी थुंछे दोकी वृद्धि, एकस्य क्षयः अने ओकेनी क्षय ओ रीति थुंछे बेदे थाय छे ओर एकका क्षय इस प्रकार तीन भेदों होते हैं, एक-वृद्धिः तथा ओकेनी थुंछे एवं एककी वृद्धि, द्वयोः च अने ओकेनी ओर दोका, क्षयः क्षय, ओ रीति थुंछे बेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार तीन भेदों होते हैं ॥ ४४ ॥

44. There are six conditions where one humor is increased, another is normal and the third is diminished; another group of three conditions where two humors are increased and the third is diminished and one more group of three where one humor is increased and two others are diminished.

(This group of mixed discordances makes twelve disorders. So twenty-five of increase, twenty-five of decrease and twelve of mixed discordances form sixty-two of them in all.)

दोषाणां वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि—

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मातुतः प्रलेष्मणः क्षये ।

स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४५ ॥

तदा मेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशो भवत्यस्य भ्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥

श्लेष्मणः कडेनी कफका, क्षये क्षय भता क्षय होने पर, प्रकृतिस्थम् प्रकृतिमां रहेया प्रकृतिमें स्थित, पित्तम् पित्तरे पित्तको, यदा न्यारे जत्र, मातुतः वायु वायु, स्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, आदाय धर्धने लेकर, गात्रेषु शरीरना अवयवोंमां शरीरके अवयवोंमें, यत्र यत्र न्यां न्यां जहा जहां, विसर्पति प्रसरे छे फैलता है, तदा त्वारे तब, अस्य ओ रेओनी इसके, गात्रदेशे शरीरना प्रदेशमां शरीर प्रदेशमें, तत्र तत्र त्मां त्मां वहा वहां, अनवस्थितः अस्थायी अस्थिर, मेदः च इत मेद, दाहः च अणतला दाह, भ्रमः थुंछ भ्रम, दौर्बल्यम् एव च तथा दुर्बलता तथा दुर्बलता, भवति थाय छे होती है ॥ ४५-४६ ॥

45-46. In a condition where pitta is normal, kapha is decreased and vata is increased, whenever the increased vata attracting the normal pitta from its seat, carries it and spreads it in the body, there will be unstable breaking pain and burning, exhaustion and weakness of the region which has been affected thus.

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत् कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४७ ॥

४५. यत्र यत्र-तत्र तत्र (ग.)

४७. प्रकृतिस्थम्-साम्ये स्थितम् (क. ख. ग. घ. ङ. च.)

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, પ્રકૃતિસ્થમ્ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમાં સ્થિત, કફમ્ કફને કફકો, બહી વાયુઃ બળવાન વાયુ બલવાન વાયુ, વદા ન્યારે જબ, કર્ણે જેથી છે છે સ્ત્રીંચ હેતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, સશૈલ્ય- શીતતા શીતતા, સ્તમ્ભ- ન્યસ્તા સ્તમ્ભ, ગૌરવમ્ અને ભારેપણા સહિત ઔર ગુરતાયુક, શૂલમ્ થળને શૂલકો, કુર્વાત ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૭ ॥

47. In a condition where kapha is normal, vata is increased and pitta is decreased, if the increased vata attracts kapha, it produces colicky pain, cold, stiffness and heaviness.

યદાઽનિલં પ્રકૃતિગં પિત્તં કફપરિક્ષયે ।

સંરુણદિ તદા વાહઃ શૂલં વાસ્યોપજાયતે ॥ ૪૮ ॥

કફપરિક્ષયે કફને ક્ષય થતાં કફક્ષય હોનેપર, પ્રકૃતિગમ્ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમાં સ્થિત, અનિલમ્ વાયુને વાયુકો, વદા ન્યારે જબ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, સંરુણદિ રોકે છે રોકતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, અસ્થ એ રોગી પુરુષને હસ રોગી પુરુષને, વાહઃ દાહ દાહ, શૂલમ્ ચ અને શૂળ ઔર શૂલ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. In a condition where vata is normal, pitta has increased, and kapha is decreased, if the increased pitta obstructs vata, it then produces burning and colicky pain.

શ્લેષ્માણં હિ સમં પિત્તં યદા વાતપરિક્ષયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્વાત્ સતન્દ્રાગૌરવં જ્વરમ્ ॥ ૪૯ ॥

વાતપરિક્ષયે વાયુને ક્ષય થતાં વાયુ કા ક્ષય હોને પર, સમમ્ સમાન રહેલા સમાન અવસ્થામાં સ્થિત, શ્લેષ્માણમ્ હિ કફને કફકો, વદા ન્યારે જબ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત,

૪૮. યદાઽનિલં પ્રકૃતિગમ્-પ્રકૃતિસ્થં યદા વાતમ્ (ગ.ચ.વ.ધ.દ.ખ)

૪૯. શ્લેષ્માણં હિ સમં-પ્રકૃતિસ્થકફમ્ (ચ.દ.ધ.)

,, સન્નિવન્ધ્યાત્-નિપીઢયેત્ (ક.ચ.ક.ચ.)

સન્નિવન્ધ્યાત્ રુધી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, સતન્દ્રાગૌરવમ્ તન્દ્રા અને ગુરુતા સહિત તન્દ્રા ઔર ગુરુતા સહિત, જ્વરમ્ જ્વરને જ્વરકો, કુર્વાત ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. In a condition where kapha is normal, pitta is increased and vata is decreased, if the increased pitta obstructs kapha, then it causes fever attended with torpor and heaviness.

પ્રવૃદ્ધો હિ યદા શ્લેષ્મા પિત્તે ક્ષીણે સમીરણમ્ ।

શ્લેષ્માત્તદા પ્રકુર્વીત શીતકં ગૌરવં રજમ્ ॥ ૫૦ ॥

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, વદા ન્યારે જબ, પ્રવૃદ્ધો હિ વધેલા વદા હુઆ, શ્લેષ્મા કફ, સમીરણમ્ વાયુને વાયુકો, શ્લેષ્માત્ રોકી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, શીતકમ્ શીતતા શીતતા, ગૌરવમ્ ગુરુતા ગુરુતા, રજમ્ અને પીડાને ઔર પીડાકો, પ્રકુર્વીત ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. In a condition where kapha is increased, pitta is decreased and vata is normal, if the increased kapha obstructs vata, then it causes chill, heaviness and pain.

સમીરણે પરિક્ષીણે કફઃ પિત્તં સમત્વગમ્ ।

કુર્વીત સન્નિવન્ધ્યાનો મૃદ્ધગ્નિસ્થ શિરોમ્દહમ્ ॥ ૫૧ ॥

નિદ્રાં તન્દ્રાં પ્રલાપં ચ હૃદ્રોગં ગાત્રગૌરવમ્ ।

નશ્વાદીનાં ચ પીતત્વં ઘ્રીવનં કફપિત્તયોઃ ॥ ૫૨ ॥

૫૦. અત્ર તુ અયં પાઠમેદઃ

પ્રકૃતિસ્થ યદા વાતં શ્લેષ્મા પિત્તપરિક્ષયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્વાત્ શીતકં ગૌરવં જ્વરમ્ ॥ (ચ.દ.ધ.)

૫૧. અત્ર તુ અયં પાઠમેદઃ

પ્રકૃતિસ્થં યદા પિત્તં શ્લેષ્મા માતૃતસંહયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્વાત્ મૃદ્ધગ્નિસ્થ શિરોમ્દહમ્ ॥ (ચ.ધ.દ.ધ.)

૫૨. પ્રલાપમ્-પ્રસેકમ્ (ધ.)

,, શ્વપ્-શ્વપ્ (ધ.)

समीरणे वायु वायुके, परिशीले श्लेष्म भता क्षीण होने पर, समत्वणम् भूतिभिः रहेष्ठा समान मात्रामें स्थित, पित्तम् पित्तने पित्तको, सखिकृष्णः रुंधते। रोक्ता हुआ, कफः कफ, सुहृत्तित्वम् भंडाग्नि अग्निकी मन्दता, शिरोग्रहम् शिरोग्रह शिरोग्रह, निद्राम् निद्रा निद्रा, तन्त्राम् तन्त्रा तन्त्रा, प्रकापम् अकृष्ण प्रकाप, हृद्रोगम् हृद्रोग हृद्रोग, गान्धगीरवम् च अग्निनु भारे भुजुं क्षीरमें भारीपन, नखादीनाम् तथा नभ वजेरेभां नख आदिमें, पीतत्वम् पीलापन पीलापन, कफचित्तयोः कफ अने पित्तने कफ और पित्तका, प्लीचनम् थूकवां थूकना, कुर्वीत ओंकोने उत्पन्न करे छे इनको उत्पन्न करता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In a condition where vata is decreased, pitta is normal and kapha is increased, if the increased kapha obstructs pitta it causes lowering of the gastric fire, stiffness of the head, excessive sleep, torpor, delirium, cardiac disorders, heaviness of limbs, icteric tinge of nails etc., and spitting of mucus and bile.

हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥
हृत्तासमास्वप्नश्च पाण्डुतां कृयनं मयम् ।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥

हीनवातस्य हीनवायुवाणाना हीनवायुवाले पुरुषका, तु तो तो. पित्तम् सहितः पित्त सहित पित्त सहित, चरन् बिचरते। बिचरण करता हुआ, श्लेष्मा कफ, अरोचक-अपाकौ अरुचि-अविपाक अरुचि-अविपाक, सदनम् शिथिलता शिथिलता, तथा गौरवम् भारेपणं गुरुता, हृत्तासम् उलका हृत्तास, आस्वप्नश्च आणने। अ. व मुकसाव, पाण्डुताम् पीडिता पाण्डुता, कृयनम् भुज, हेष, ताणवा वजेरेभां हेष भुज, ओष्ठ, ताण्ड आदिमें दाह,

५३ श्लेष्मा-कफः (३ अ न.)

५४. पाण्डुता कृयन-सदन पाण्डुतां (४.)

,, वैषम्यमनलस्य-वैषम्यमनलस्य (५.)

मयम् च भतता भतता, विरेकस्य भण्डिना आवृत्ताभां मलादिके आनेमें, वैषम्यम् विषमता विषमता, अनलस्य अने अग्निनी और अग्निनी, वैषम्यम् च विषमता विषमता, करोति करे छे करता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. In a condition where vata is decreased and pitta and kapha are increased, the increased pitta and kapha spreading together in the body, produce anorexia, indigestion, asthenia, heaviness, nausea, salivation, anemia, burning, intoxication, irregularity of bowels and irregularity of gastric fire.

हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं चजनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
गौरवं मृदुतामोर्मेकाभ्रजां प्रवेपनम् ।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५६ ॥

हीनपित्तस्य हीन पित्तवाणाने। हीन पित्तवाले पुरुषका, तु तो तो, श्लेष्मा कफ, मारुतेन वायुशी वायुके साथ, उपसंहितः युक्त भर्धने मिला हुआ, स्तम्भम् जड़ता जड़ता, शैत्यम् च शीतता शैत्य, अनवस्थितम् स्थान बदलती अस्थिर, तोदम् सोप ओंकावा नेवी पीडा सूचीव्यथ जेसी पीडा, गौरवम् भारेपणं गुरुता, अनेः अग्निनी अग्निनी, सुकुला भंडा मृदुता, मकाभ्रजाम् ओंवननी अग्निनी भोजनमें अनिच्छा, प्रवेपनम् च कप कप, नखादीनाम् तथा वजेरेनु नखादियोंकी, शुक्लत्वं च धाणपणं शुक्लता, गात्रपारुष्यम् एव च अने अग्निनी हठोरता और गात्राकी कठोरताको भी, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ५५-५६ ॥

55-56. In a condition where pitta is decreased and kapha and vata are increased, the increased kapha and vata combined together will produce stiffness, coldness, unstable pricking pain, heaviness, lowering of gastric fire

५६. प्रवेपनम्-च वेपनम् (६.)

disinclination for food, tremors, pallor of nails etc., and roughness of the limb.

मादतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।

करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥५७॥

कफे हीने कक्षीयुः यतां कफके क्षीण होने पर, मादतः तु वायु वायु, पित्तम् च अने पित और पित, द्वयम् अने दोनों, कुपितम् कुपित अर्धने कुपित हो कर, यानि लिङ्गानि ७ लक्षणों जिन लक्षणोंको, करोति उत्पन्न करे छे करता है, तानि ते उनको, समासतः दुःखों संक्षेपमें, शृणु सांभल सुनो ॥ ५७ ॥

57. Listen as I describe in brief, the symptoms produced by the provocation of vata and pitta in a condition where kapha is decreased and vata and pitta are increased.

भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।

अङ्गमर्दं परीशोषं वृथनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥

भ्रमम् भ्रम भ्रम, उद्वेष्टनम् भीडो लीला नेवी पीडा ऐडन, तोदम् सोय लोकाया नेवी पीडा सूची-व्यथ जैसी पीडा, दाहम् दाह दाह, स्फुटन वेपने छट, कंथ फटना-कंपन, अङ्गमर्दम् अंगोंनी टूट अङ्गों टूटना, परीशोषम् शरीरनु सड़ावु शरीरका सूखना, वृथनम् धुप होल ताणवा नजरेमां दाह मुख आदिमें जलन, तथा तथा, धूपनम् कंथों धूमाडो नीकणतो होय ओषुं बागपुं कंथों धूमां सा उठता प्रतीत होना ॥ ५८ ॥

58. They are—giddiness, cramps, pricking pain, burning pain, disruption, tremors, body-ache, dehydration, burning and steaming.

वातपित्तक्षये श्लेष्मा कोतांस्यपिदधद्भृशम् ।

वेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ५९ ॥

५८. स्फुटनवेपने—स्फोटनमुत्थमम् (ख. त.)

॥ अङ्गमर्द—साङ्गमर्द (ग. प.)

॥ वृथनं—वृद्धये (च.)

वात पित्त-क्षये हि वात-पित्त क्षीयुः यतां वात पित्तके क्षीण होनेपर, कोतांस्यपिदधद्भृशम् कोतोंको, भृशम् अत्यंत अभ्यन्त, अपिदधद् भारी देतो बन्द करता हुआ, श्लेष्मा कक्ष कफ, वेष्टाप्रणाशम् वेष्टानाश वेष्टानाश, मूर्च्छां च भूच्छा मूर्च्छा, वाक्सङ्गं च वाक्छीने शेष और वाणीका निरोध, करोति करे छे कर देता है ॥ ५९ ॥

59. In a condition where there is decrease of vata and pitta, and kapha is increased, the increased kapha filling and thus obstructing the channels greatly, produces complete loss of movement, fainting, as also loss of speech.

वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहीजः संसयच्छरेत् ।

ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ६० ॥

वातश्लेष्म-क्षये वायु अने कफने क्षय यतां वायु और कफका क्षय होने पर, देहीजः शरीरना ओजसने देहके ओजको, संसयच्छरेत् नाश करत नाश करता हुआ, पित्तम् पित पित, ग्लानिम् ग्लानि ग्लानि, इन्द्रिय-दौर्बल्यम् धीमिन्द्रियी दुर्बलता इन्द्रियोंकी दुर्बलता, तृष्णाम् तृष प्यास, मूर्च्छाम् भूच्छा मूर्च्छा, क्रियाक्षयम् अने क्रियानाशने और क्रियाके क्षयको, चरेत् करे छे करता है ॥ ६० ॥

60. In a condition where vata and kapha are decreased and pitta is increased, the increased pitta while pervading the whole body causes loss of vital essence and produces depression, asthenia of sense-organs, thirst, fainting and loss of movement.

पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।

प्रणाशयति संज्ञां च वेपथ्यथवा नरम् ॥ ६१ ॥

पित्त-श्लेष्म-क्षये पित्त अने कफने क्षय यतां पित्त-कफके क्षय होने पर, मर्माणि भर्मस्थानोंने मर्मस्थानोंको,

६० वातश्लेष्मक्षये—श्लेष्मवातक्षये (त.)

६१. वेपथ्यथवा नरम्—वेपथ्यथवा नाशयन् (ग. च. प.)

जतिनिषीद च अत्यंत पीडते। अति पीडित करता हुआ, वायुः वायु वात, संज्ञाम् संज्ञानो संज्ञाको, प्रणाशयति नाश करे छे नष्ट करता है, जघना च अथवा अथवा, नरम् पुरुषने पुरुषको, वेपयति कपावे छे कम्पित करता है ॥६१॥

61. In a condition where pitta and kapha are decreased, the increased vata compressing the vital centres, destroys consciousness or convulses the whole body.

दोषाणां वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि—

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् । क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥६२॥

प्रवृद्धा यदि पात्रेक्षा बढे हुए, दोषाः दोषो दोष, यथाबलम् अथ अनुसार बलानुसार, स्वं लिङ्गम् पोतानां लक्षणने अपने अपने लक्षणको, दर्शयन्ति प्रदर्शित करे छे दिखाते हैं, क्षीणाः क्षीण थयेला दोषो क्षीण हुए दोष, स्वं लिङ्गम् पोतानां लक्षणने अपने लक्षणको, जहति तने छे त्याग करते हैं, समाः अने सम अवस्थाभां रहेला दोषो और प्रकृतिस्व. दोष, स्वं कर्म पोतानु कर्म अपना कार्य, कुर्वन्ते करे छे करते हैं ॥ ६२ ॥

62. The humors when increased manifest their pathognomic symptoms in proportion to the intensity of their morbidity; when decreased they cease manifesting their characteristic qualities and when normal they perform the normal functions of the body.

अष्टादशक्षयाणां गगना—

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा । क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥६३॥

६३. संक्षीणलक्षणम्— च क्षीणलक्षणम् (च.)

” ” — च क्षयलक्षणम् (च.)

वातादीनाम् वातादिना वातादिके, रसादीनाम् रसादिना रसादिके, मलानाम् मलाना मलादिके, तथा तथा तथा, ओजसः ओजसना ओजसके, क्षयाः क्षयो क्षय छे क्षय होते हैं, तत्र तेभां इनमें, अजिह्वीनाम् वातादिना वातादिके, संक्षीण-लक्षणम् क्षयनुं क्षयनु क्षयका लक्षण, उक्तम् उक्तुं छे कहा गया है ॥६३॥

63. There are (eighteen) conditions of wasting viz., (three) of the humors, (seven) of body-elements, (seven) of body-excrements, and (one) of vital essence. Of these the conditions of decrease of vata and other humors and their symptoms have been already described.

रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि—

घटते सहते शब्दं नोर्ध्ववति शूल्यते ।

हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥

रसक्षये रसने क्षय धतां रसका क्षय होने पर, स्वल्पचेष्टस्य शोषुं पक्षु हलनचलन करनेपर पुरुषनुं अल्प भी चेष्टा करनेवाले पुरुषका, अपि पक्षु भी, हृदयम् हृदय हृदय, घटते ऊँचा छे मथा जाता है, उच्चैःशूल्यम् उच्चैः शूल्य शूल्य शब्द, न सहते सहन करने नहीं सही सहन नहीं कर सकता, व्रवति उतावणुं आगे छे जल्दी चलता है, शूल्यते शूल्युक्त थाप छे शूल्युक्त होता है, ताम्यति अने दांष्ट्री अल्प छे और थक जाता है ॥६४॥

64. The symptoms of loss of nutrient body-fluid are restlessness, intolerance to loud sounds, acceleration of flow, tachycardiac pain and distress even on the slightest exertion.

परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रस्ता रससंक्षये । मांसक्षये विशेषेण स्निग्धीबोद्धरशुष्कता ॥६५॥

६४. शूल्यते—शूल्यति (ग.)

” ” —हृदये (घ.)

” स्वल्पचेष्टस्यापि—स्वल्प चेष्टायां (ग.)

રક્ત-સંકલ્પે રક્તને ક્ષય થતાં રક્તકા ક્ષય होने पर, त्वक् त्वया त्वचा, पक्षा भरपक्षी कठोर, स्फुटिता हाटेही फटी हुई, म्काना करभायेही मुस्राई हुई, कक्षा तथा लक्ष्मी थाय छे और रक्क हो जाती है, मांस-क्षये अने भांसने। क्षय થતાં और માંસકા ક્ષય होने पर, સ્થિતિવેળ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, સ્થિક્-પ્રીવા નિતંબ-પ્રેક નિતંબ-પ્રીવા, उदर-शुष्कता અને ઉદર કૃશ થાય છે और उदर सूख जाते हैं ६५.

65. The symptoms of loss of blood are roughness, cracks, withering and dryness of skin; the symptoms of loss of flesh are thinning in general and specially on hips, neck and belly.

સન્ધીનાં સ્ફુટનં ગ્લાનિરક્ષ્ણોરાયાસ एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥६६॥

મેદસિ ક્ષીણે મેદ ક્ષીણ થતાં મેદકે ક્ષીણ होने पर, सन्धीनाम् सांधाओनु संधियोंका, स्फुटनम् हाटनुं टूटना, मक्ष्णोः आंधोनी आंखोंकी, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, आयासः एव च श्रम श्रम, उदरस्य च तथा ઉદરની उदरकी, तनुत्वम् कृशता कृशता, लक्षणम् आ लक्षणो थाय छे ये लक्षण होते हैं ॥६६॥

66. The symptoms of loss of fat are the cracking of the joints, lassitude in the eyes, exhaustion and thinning of the abdomen.

કેશલોમનસમધુદ્વિજપ્રપતનં શ્રમઃ ।
શ્રેયમસ્થિકાયે લિંગં સન્ધિશૈથિલ્યમેવ ચ ॥૬૭॥

અસ્થિ-ક્ષયે હાડકાને ક્ષય થતાં અસ્થિકા ક્ષય होने पर, केश-लोम-केश-लोम केश-लोम, मन्ध-धु-नभ-हाही नखमधु, द्विज- तथा हातनुं दांतका, आपसन्म भरि पातुं गिरना, श्रमः श्रम श्रम, सन्धि-शैथिल्यम् एव च तथा सांधाની શિથિલતા તથા

૬૬. તનુત્વં ચોદરસ્ય ચ-તનુત્વં લોદનં સ્વચઃ (બ. બ.)

૬૭. લિંગ-રૂપ (અ. બ. ક. જ. ડ. ત. દ.)

સન્ધિયોંકી શિથિલતા, લિંગ્મ એ લક્ષણે વે મક્ષણ, શ્રેયમ્ બાહ્યનાં જામને વાહિયે ॥ ૬૭ ॥

67. The symptoms of the atrophy of ostio-tissues are the falling of hair, nail and teeth, fatigue and looseness of joints.

શીર્ષન્તે इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥६८॥

વેહિનામ્ દેહધારીઓની વેદધારિયોંકી, મજ્જનિ મજ્જાકે, ક્ષીણે ક્ષીણ થતાં ક્ષીણ होने पर, चास्थीनि हाडका हाडका, शीर्षन्ते इव બાહ્યે ખવાધ જતાં બાહ્યે જે જર્જ-રિત होती प्रतीत होती है, दुर्बलानि च અને दुर्બળ दुर्बल, लघूनि હલકાં લઘુ, प्रततम् तथा सतत तथा નિરન્તર, वातरोगीणि वातरोगी थाय छे वातरोगसे पीडित रहती हैं ॥ ६८ ॥

68. The symptoms of the atrophy of the marrow are the atrophy of bone-tissue which becomes weak and light, and the patient is afflicted with chronic vata disorders.

दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
ह्रैव्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥६९॥

દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા दुर्बलता, मुखशोषः मुखशोष, पाण्डुत्वम् पांडुता पाण्डुता, सदनम् शिथिलता शिथिलता, श्रमः च श्रम श्रम, ह्रैव्यम् नाभरधारि नपुंस-कता, शुक्राविसर्गः च અને વીર્યનું સ્ખલિત ન થવું शुक्रका स्थलित न होना, क्षीण-शुक्रस्य એ ક્ષીણ થયેલા वीर्यवाणानां ક્ષીણ शुक्रवाले पुरुषके, लक्षणम् લક્ષણ છે લક્ષણ છે ॥६९॥

૬૮. પ્રતતં વાતરોગીણિ-પ્રતતં વાતરોગાશ્ચ (બ.)

,, ,, -પ્રતતં વાતરોગાણિ (ત. દ.)

,, ,, સિદ્ધાન્તિ ચ લક્ષ્યન્તે (બ. બ. વ.)

,, વેહિનામ્-નિર્વિકેદ (ચ.)

૬૯. શ્રમઃ-શ્રમઃ (વ.)

69. The symptoms of wasting of semen are debility, dryness of the mouth, pallor, asthenia, fatigue, impotency and mis-emission.

पुरीवादिमलानां क्षयलक्षणानि—

क्षीणे शक्ति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।

रुक्मस्त्वौषमयन् कुक्षि तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ॥७०॥

शक्ति क्षीणे च भोजने क्षयं यत्। मलके क्षीण होने पर, रुक्मस्त्व रूक्ष मनुष्यनां रुक्म मनुष्यके, चान्त्राणि आंतरेक्षाने आंतोंको, पीडयन् इव पीडिते होय तेम पीडा करती हुई, मारुतः वायु वायु, कुक्षि चेटने पेटको, उच्चमयन् ऊँचावते। ऊँचा उठती हुई, तिर्यक् तिर्यगे और तिरछ (पार्श्वकी ओर), ऊर्ध्वं च अने ऊँची एवं ऊपरकी ओर, गच्छति आक्षेपे गमन करती है ॥ ७० ॥

70. In a condition of deficient formation of feces (acoprosis) the vata, causing painful peristalsis in the intestines and distending the stomach, spreads upwards and obliquely in the dehydrated person.

मूत्रक्षये मूत्रकुच्छं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।

पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥७१॥

मूत्र-क्षये मूत्रने क्षयं यत्। मूत्रक्षय होने पर, मूत्रकुच्छं मूत्रकुच्छं मूत्रकुच्छं, मूत्रवैवर्ण्यम् एव च तथा मूत्रने रंजनक्षये आयं छे एवं मूत्रके रंगका बदलना होता है, चास्य च अने छे शरीरने और इस पुरुषको, पिपासा तृप्तसं प्यास, बाधते पीडे छे सताती है, मुखं च तथा तेनुं मुख और उसका मुख, परिशुष्यति शुष्कतां लक्ष्य छे सूखता जाता है ॥ ७१ ॥

71. The symptoms of deficient formation of urine (oliguria) are dysuria discoloration of urine, oppression of thirst and dryness of the entire mouth.

मलायनानि चान्त्राणि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥७२॥

यथास्वम् यैतयैताने। अपने अपने, मलसंक्षये भोजनीय यत्। मलके क्षीण होनेपर, चान्त्राणि पीडयन् अन्य, मलायनानि च भोजनार्थे मलमार्ग, शून्यानि च शून्य शून्य, लघूनि च लघुता हल्के, विशुष्काणि तथा शुष्कता और सूखे हुए, लक्ष्यन्ते लक्ष्य छे दिखाई देते हैं ॥ ७२ ॥

72. The symptoms of the deficient formation of the other excretions are emptiness, lightness and dryness of the receptacles of each of the excretions.

ओजःक्षयलक्षणम्—

विमेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं व्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

दुश्छायो दुर्मना रुक्मः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥७३॥

ओजसः क्षये ओजसने क्षयं यत्। ओजका क्षय होनेपर, विमेति शरीर पीडे छे रोगी डरता है, अभीक्ष्णम् बारबार, व्यायति ध्यानभ्रत अने छे ध्यानभ्रस्त होता है, दुर्बलः दुर्बल दुर्बल, व्यथितेन्द्रियः पीडायुक्त अस्वस्थता। पीडित इन्द्रियोवाला, दुश्छायाः प्रतिरक्षित विवर्ण, दुर्मनाः नभया भनवाणे। निर्बल मनवाला, रुक्मः रूक्ष रुक्म, क्षामः च अने दुर्लभ थाय छे और रुक्म हो जाता है ॥ ७३ ॥

73. The symptoms of loss of the vital essence are timidity, debility, constant worry, discomfort of the senses, loss of lustre, neurasthenia, dryness and emaciation.

ओजसो लक्षणम्—

हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।

ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशात्ता विनश्यति ॥७४॥

७४. यच्छुद्धं यच्छुद्धं (च.)

,, संख्यातं—गणनां (च.)

,, तन्नाशात्ता विनश्यति—तन्नाशात्ताशुच्छति (च.)

ईषत् रक्तम् कंठे रातुं कुछ रक्त वर्णका, सप्तोत्तमम् सहेन पीतुं कुछ पीला, यत् शुद्धम् ने श्वेत वक्षुं पीतुं जो श्वेत वर्णवाला, हृदि लक्ष्यमां हृदयमें, तिष्ठति रहे છે रहता है, (यत् तेने वह), शरीरे शरीरમાં શરીરमें, ओजः ओजस ओज, संख्यातम् કહેલું છે कहा जाता है, तन्नासात् तेनां नाशथी उसके नाशसे, ना मनुष्य मनुष्य, विनश्यति नाश પામે છે नष्ट हो जाता है ॥ ७४ ॥

74. The white and slightly red-yellowish fluid which is lodged in the heart is called the vital essence of the body. Owing to its loss, a man dies.

प्रथमं जायते ओजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् सर्पिर्बर्णे मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७५ ॥

શરીરિણામ્ દેહધારીઓના દેહધારિયોંકે, અસ્મિન્ આ હસ, શરીરે દેહમાં દેહમાં, ઓજઃ ઓજસ ઓજ, પ્રથમમ્ હિ પહેલું જ પ્રથમ હી, જાયતે બને છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, સર્પિર્બર્ણમ્ તે ધીના જેવા રંગનું વહ ઘીકે રંગકા, મધુરસમ્ મધના જેવા રસવાળું સ્વાદમાં શહદકે સવાન, લાજગન્ધિ અને લાભની ગંધવાળું ઔર લાજાકે ગન્ધવાલા, પ્રજાયતે હોય છે હોતા હૈ ॥ ૭૫ ॥

75. (Ojas) Vital essence is the first thing created in the body of all living beings; its color is like that of ghee, its taste is like that of honey, and its smell is like that of roasted paddy.

(अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु । तद्वदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम् ॥ ११ ॥)

(যথা নেવી રીતે જૈસે, અમરૈઃ ભમરાઓથી અમરો દ્વારા, ફલ-પુષ્પેભ્યઃ ફળો અને ફૂલોમાંથી ફલોં ઔર ફૂલોંસે, મધુ મધ મધુ, સંશ્રિયતે એકું કરાય છે ફકદ્દા

૭૫. પ્રથમ-પ્રથમે (ક. છ. ત.)

ક્રિયા જાતા હૈ, વહવ્ તેવી રીતે સ્ત્રી તરહ, ગુણૈઃ ગુણ-શીત આદિ ગુણોથી ગુણ-શીત આદિ ગુણો દ્વારા, સ્વકર્મભ્યઃ પોતાના કર્મમાંથી અપને કર્મસિ, નૃણામ્ મનુષ્યોનું મનુષ્યોંકા, ઓજઃ ઓજસ ઓજ, સંશ્રિયતે એકું કરાય છે ફકદ્દા ક્રિયા જાતા હૈ ॥ (૧) ॥

(75-1. As honey is collected by bees from various fruits and flowers, so is the vital essence collected by the inherent vital qualities of man from the various physiological processes which take place in the body.)

सामान्येन क्षयाणां हेतवः —

व्यायामोऽनशन चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् । वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
કફશોણિતશુક્રાણાં મલનાં ચાતિવર્તનમ્ । કાલોભૂતોપઘાતઃ જ્ઞાતવ્યાઃ ક્ષયહેતવઃ ॥ ૭૭ ॥

વ્યાયામઃ વ્યાયામ વ્યાયામ, અનશનમ્ ઉપવાસ ઉપવાસ, ચિન્તા ચિંતા ચિન્તા, રૂક્ષ-અલ્પ-રૂક્ષ-અલ્પ, પ્રમિત-અશનમ્ નિરંતર એક રસનું ભોજન નિરંતર એક રસકા મોજન, વાતાતપૌ વાયુ-તડકા વાયુ-ધૂપ, ભયમ્ ભય ભય, શોકઃ શોક શોક, રૂક્ષપાનમ્ રૂક્ષ પીણું રૂક્ષ પાન, પ્રજાગરઃ ભગરશુ રાત્રિમાં જાગરણ, કફ-શોણિત-કફ-રક્ત કફ-રક્ત, શુક્રાણામ્ વીર્ય વીર્ય, મલનામ્ મ અને મળોનું ઔર મલોંકા, અતિવર્તનમ્ અત્યંત નિર્ગમન અધિક નિકલ જાના, કાલઃ કાલ-વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિ કે આદિ વૃદ્ધિ કુટાણા યા આદાનકાલ, ભૂતોપ-ઘાતઃ ભૂત પિશાચ વગેરેની ઝપટ એને મૂત પિશાચાદિકા ઉપદ્રવ હનકો, ક્ષયહેતવઃ ઓજના ક્ષયના હેતુઓ ઓજકે ક્ષયકે કારણ, જ્ઞાતવ્યાઃ બહુવા જાનના, ચાહિય ॥ ૭૬-૭૭ ॥

76-77. Over-exercise, fasting, worries, taking dry, scanty and limited meals, exposure to wind and sun, fear,

૭૭. મલના ચાતિવર્તનમ્-અતિવર્તનમોહણમ્ (પ.)

૧૧. જ્ઞાતવ્યાઃ-ચિદેવાઃ (વ. ચ.)

grief, dry beverages, excessive waking, excessive discharges of mucus, blood, semen and excretion, season or age and possession by spirits are to be known as the causes of wasting which may also be termed loss or diminution or atrophy.

મધુમેહસ્ય નિદાનં સમપ્રાપ્તિઃ—

ગુરુક્ષિગ્ધામ્લલઘ્ણાન્યતિમાત્રં સમશ્વતામ્ ।

નવમશ્નં ચ પાનં ચ નિદ્રામાસ્યાસુશ્વાનિ ચ ॥૭૮॥

ત્યક્તવ્યાયામચિન્તાનાં સંશોધનમકુર્વતામ્ ।

શ્લેષ્મા પિત્તં ચ મેદશ્ચ માંસં ચાતિપ્રવર્ધતે ॥૭૯॥

ગુરુ-ક્ષિગ્ધ- ગુરુ-રિનગ્ધ ગુરુ-ક્ષિગ્ધ, અમ્લ-લઘ્ણાનિ ખાટાં અને ખારાં દ્રવ્યો અમ્લ ઓર લઘ્ણ દ્રવ્યો, નવમશ્નં નવા, અશ્નમ્ ચ અને અશ્ન, પાનમ્ ચ તથા નવું મધ્ય તથા નવા મધ્ય, નિદ્રામ્ નિદ્રા નિદ્રા, આસ્યા-સુશ્વાનિ ચ તથા એડાડુપણાનું સુખ એઓનું આરામ-તલવી ફનકા, અતિમાત્રમ્ અત્યંત અત્યંત, સમશ્વતામ્ સેવન કરનારને સેવન કરનેવાલોંકા, ત્યક્ત-વ્યાયામ-ચિન્તા નામ્ વ્યાયામ તથા ચિન્તા તથા દેનારનાં વ્યાયામ તથા ચિન્તા ન કરનેવાલોંકા, સંશોધનમ્ અને સંશોધન ઓર સંશોધન, અકુર્વતામ્ ન કરનારનાં ન કરનેવાલોંકા, શ્લેષ્મા કફ કફ, પિત્તમ્ ચ પિત્ત પિત્ત, મેદઃ ચ મેદ મેદ, માંસમ્ ચ તથા માંસ તથા માંસ, અતિપ્રવર્ધતે બહુ વધી બધ છે વહુત વહ જાતા હૈ ॥ ૭૮-૭૯ ॥

78-79. By taking in excess heavy, unctuous, acid and salt articles, by using fresh eats and drinks, by over-indulgence in sleep and sedentary habits, by avoidance of all exercise or thinking, by not doing seasonal purification, the kapha, pitta, fat and flesh increase excessively.

૭૮. અવજન્યભિયાનં સમશ્વતામ્-અવજનં અવજનમાવશઃ

(ક. અ. ઘ. બ. ઙ. ઙ.)

,, સમશ્વતામ્-નિવેશિતામ્ (ક. અ. ઘ. બ.)

તૈરાશ્રુતગતિર્વાયુરોજ આદાય ગચ્છતિ ।

યદા વસ્તિ તદા કૃષ્ણો મધુમેહઃ પ્રવર્તતે ॥૮૦॥

તૈઃ શ્રુતિ પામેલાં એનાં તેઓથી ફનકે વહેવે, આશ્રુતગતિઃ રોકાયેલી ગતિવાળો રક્ત દુધા, વાયુઃ વાયુ વાયુ, બોજઃ એજને બોજકો, આદાય મહત્ કરીને લે કર, યદા ન્યારે જવ, વસ્તિમ્ ગચ્છતિ-મૂત્રા શયમાં બધ છે મૂત્રાશયમાં જાતા હૈ, તદા ત્યારે તથ, કૃષ્ણઃ કષ્ટસાધ્ય કષ્ટસાધ્ય, મધુમેહઃ મધુમેહ. મધુમેહ, પ્રવર્તતે થઈ આવે છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૮૦ ॥

80. When the vata getting obstructed by them in its course, attracts the vital essence and carries it to the renal region then the formidable disorder of diabetes is born.

મધુમેહસ્ય લક્ષણમ્—

સ મારુતસ્ય પિત્તસ્ય કફસ્ય ચ મુહુર્મુહુઃ ।

દર્શયત્યાકૃતિં ગત્વા ક્ષયમાપ્યાયતં પુનઃ ॥૮૧॥

સઃ એ વહ, મુહુઃ મુહુઃ વારંવાર વારવાર, મારુ-તસ્ય વાયુ વાયુ, પિત્તસ્ય પિત્ત પિત્ત, કફસ્ય ચ અને કફનાં ઓર કફકે. આકૃતિમ્ લક્ષણને લક્ષણોંકો, દર્શયતિ દર્શાવે છે પ્રદર્શિત કરતા હૈ. ક્ષયમ્ ગત્વા વળી વચમાં ક્ષય પામીને તથા વીચમાં કમ હો કર, પુનઃ ફરી ફિર, આપ્યાયતે વધે છે વહતા હૈ ॥ ૮૧ ॥

81. There occurs frequent manifestation of symptoms of vata, pitta and kapha and the force of the disease becomes lessened for a time and becomes aggravated again.

મધુમેહસ્ય ઉપેક્ષણે પિટ્થકાનાં સમુદ્ભવઃ—

ઉપેક્ષયાઽસ્ય જાયન્તે પિટ્થકાઃ સત્ત દારુણાઃ ।

માંસલેષ્વવકાશેષુ મર્મસ્થપિ ચ સંચિયુ ॥૮૨॥

અસ્ય એની ઉસકી, ઉપેક્ષયા ઉપેક્ષા કરવાથી ઉપેક્ષાએ, માંસલેષુ માંસપૂર્ણ માંસવાળે, અવકાશેષુ

૮૦. તૈરાશ્રુતગતિર્વાયુરોજ આદાય ગચ્છતિ-તૈરાશ્રુતગતિસ્ત્રોતો

શુદ્ધીવાયુમાસઃ(વ.)

૮૨. ઉપેક્ષયાઽસ્ય જાયન્તે-અવજન્યભિયાનં તથા (વ. અ. ઘ. બ.)

સ્થાનેમાં સ્થાનોમેં, મર્મસુ મર્મસ્થાનેમાં મર્મસ્થાનોમેં, સંધિસુ ચ અને સાંખાઓમાં ઔર સન્ધિઓમેં, જવિ પશુ મી, સસ સાત સાત, દારુણાઃ દારુણુ દારુણ, પિડકાઃ પિડકાઓ પિડકાએં, જાવન્તે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતી હૈ ॥ ૮૨ ॥

82. If this diabetic condition is neglected, seven kinds of serious inflammatory swellings are produced in the fleshy spaces, vital organs and in the joints.

સતપિડકાનાં નામાનિ—

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની સર્ષપી તથા ।
અલજી વિનતાક્યા ચ વિદ્રધી ચેતિ સસમી ॥ ૮૩ ॥

શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, કચ્છપિકા કચ્છપિકા, જાલિની બાલિની જાલિની, તથા સર્ષપી સર્ષપી સર્ષપી, અલજી અલજી અલજી, વિનતાક્યા ચ વિનતા વિનતા, સસમી ચ અને સાતમી ઔર સાતવો, વિદ્રધી હિતિ વિદ્રધી એ પિડકાઓના નામે છે વિદ્રધી એ પિડકાઓનાં નામ હૈ ॥ ૮૩ ॥

83. Their names are Saravika, Kacchapika, Jalini, Sarshapi, Alaji, Vinata and the seventh Vidradhi.

શરાવિકાના લક્ષણ—

મન્તાવતા મધ્યાનિશ્વા ર્યાવા ક્ષેદરગન્વિતા ।
શરાવિકા સ્યાત્ પિડકા શરાવાક્રાન્તસંસ્થિતા ॥ ૮૪ ॥

મન્તાવતા ઊંચી કારેવાળી ઉચત કિનારેવાળી, મધ્યાનિશ્વા વચ્ચે ખાડાવાળી વીચમે ગહેવાળી, ર્યાવા સ્થાવ વર્ણની ર્યાવ વર્ણની, ક્ષેદર-ક્ષેદર અને પીડાથી દ્વેદ ઔર પીકાસે, અન્વિતા યુક્ત યુક્ત, શરાવા-ક્રાન્તિ-સંસ્થિતા શરાવ (શરારાના આકારના જેવા આકારવાળી, શરાવ (સકારેકે) આકારકે સમાન આકૃતિ વાળી, શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, સ્યાત્ કહેવાય છે કહેવાય હૈ ॥ ૮૪ ॥

૮૪. ક્ષેદરગન્વિતા-ક્ષેદરગન્વિતા (અ.)

84. Saravika (the crateriform ulcer) is that where the edges are raised, surface is depressed, color is dusky-red and which is accompanied with slough and pain; it is called Saravika because of its resemblance to a Sarava—earthen saucer in shape.

કચ્છપિકાના લક્ષણ—

અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા મહાવાસ્તુપરિમ્પ્રહા ।

સ્લક્ષ્ણા કચ્છપવૃષ્ટામા પિડકા કચ્છપી મતા ॥ ૮૫ ॥

અવગાઢ-ગંભીર ગમ્ભીર, આર્તિનિસ્તોદા વ્યથા અને તોદ યુક્ત વ્યથા ઔર તોદબહુલ, મહાવાસ્તુ-બહુ બળ્યામાં વહુત સ્થાનમેં, પરિમ્પ્રહા વ્યાપેલી વ્યાપ્ત, શ્લક્ષ્ણા ચળકતી શ્લક્ષ્ણ, કચ્છપ-કાચપાની કચ્છપી, વૃષ્ટામા પીડ જેવી પીડકે સમાન, પિડકા પિડકાને પિડકા, કચ્છપી કચ્છપી કચ્છપી, મતા માની છે માની ગઈ હૈ ॥ ૮૫ ॥

85. The Kacchapika (carbuncle) is that which is deeply infiltrated, painful, pricking and very extensive in size and shining; it is called Kacchapika because of its resemblance to a "Kacchapa" or a tortoise.

જાલિન્યા લક્ષણ—

સ્તબ્ધા સિરાજાલવતી જિગ્ધાક્ષાવા મહાશયા ।
રજાનિસ્તોદબંધુલા સૂક્ષ્મચ્છિદ્રા ચ જાલિવી ॥ ૮૬ ॥

સ્તબ્ધા જડતાવાળી સ્તબ્ધ, સિરાજાલવતી સિરાજાલવતી બળવાળી સિરાજાલવતી જાલુક, જિગ્ધાક્ષાવા સ્તબ્ધ-સ્તબ્ધવાળી સ્તબ્ધ જાલવાળી, મહાશયા બહુ બળ્યામાં વ્યાપેલી વિશાલ સ્થાન મેં વ્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ-બહુ પીડા, નિસ્તોદ-બહુકા અને સૂખાવાવાળી ઔર તોદ-બહુલ, સૂક્ષ્મચ્છિદ્રા ઔર સૂક્ષ્મ ચિદ્રેવાળી ઔર સૂક્ષ્મ ચિદ્રવાળી, જાલિવી પિડકા બાલિની કહેવાય છે પિડકા જાલિની કહેવાય હૈ ॥ ૮૬ ॥

૮૫. અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા-અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા (અ.)

86. Jalini (the cribriform condition of swelling) is that where the swelling is hard, is covered with a network of vessels, has thick discharge, is extensive, very painful and pricking containing minute openings over the surface. It is called Jalini because of its resemblance to a "Jala"—a net-work.

सर्वपा लक्षणम्—

पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महाकजा ।

सर्वपी सर्वपाभाभिः पिडकामिश्रिता भवेत् ॥८७॥

नातिमहती अहु भोटी नहि ओवी न बहुत बकी, क्षिप्रपाका जल्दी पाकी जल्दी पकनेवाली, महाकजा अहु दहाणी बहुत दर्दयुक्त, सर्वपाभाभिः अने सरसव जेवी और सरसों जैसी, पिडकाभिः इन्दी-ओथी पिडकाओंसे, मिता व्याप्त व्याप्त, पिडका पिडका पिडका, सर्वपी सर्पपी सर्वपी, भवेत् कहेवाय छे कहलाती है ॥८७॥

87. Sarshapi (boil) is that which is not very big, quickly suppurating, very painful and surrounded by secondary boils of the appearance of rape-seeds. It is called Sarshapi because it is surrounded by secondary boils of the appearance of Sarshapa—a rape-seed.

अलज्या लक्षणम्—

दहति त्वचमुत्थाने तुष्णामोहज्वरप्रदा ।

विसर्पत्यनिशं दुःखाद्दहस्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥

अलजी अलजी, उत्थाने उत्पन्न भती उत्पन्न होने पर, त्वचम् त्वचाभां त्वचामें, दहति दह छे पकने छे जलन करती है, तुष्णामोह-तरस-भूठां तुषामूठां, ज्वरप्रदा तथा ज्वर पैदा करे छे तथा ज्वर करती है, अलज्या सतत निरंतर, विसर्पति इवाती अय छे-कैली रहती है, दुःखाद् अने दुःखी और दुःखसे, अग्निः इव अग्निनी पैदा अग्निनी

मंति, दहति आगे छे जलाती है ॥८८॥

88. Alaji (a dry gangrene) is that which commences with burning of the skin and is accompanied with thirst and fever, and which steadily spreads in the body and causes burning. It is said to be Alaji because the word Alaji is derived from 'Laj' meaning to fry.

विनताया लक्षणम्—

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।

महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥८९॥

अवगाढ अंधीर गम्भीर, रुजा-क्लेदा पीडा अने क्लेशयुक्त पीडा और क्लेशयुक्त, पृष्ठे वा पीठ उपर पीठपर, उदरे अपि वा अथवा पेट उपर पक्षु यती अथवा पेट पर सी होनेवाली, महती भोटी बकी, विनता अने वन्धे आडावाणी और बीचमें गढेवाली, नीला नील वर्णनी नीलवर्णकी, पिडका पिडकाने पिडका, विनता विनता विनता, मता भानेही छे मानी गई है ॥८९॥

89. Vinata (or moist gangrene) is that which is deeply painful, softened, situated either on the back or on the abdomen, extensive, depressed and blue. It is said to be Vinata because it is Vi-nata which means 'depressed' or 'deep.'

वाङ्माभ्यन्तरमेवेन विद्विधिविधा—

विद्विधिं द्विविधामाहुर्वाङ्माभ्यन्तरीं तथा ।

वाङ्मा त्वक्कायुर्मांसोत्था कण्डराभा महाकजा ॥९०॥

विद्विधम् विद्विधेन विद्विधिको, वाङ्मा आङ्मा वाङ्मा, तथा तथा और, आभ्यन्तरीम् अन्तरी आभ्यन्तर, द्विविधाम् ओम् जे प्रकारनी इस तरह दो प्रकारकी, आहुः आयायो कहे छे आनायो कहते हैं, वाङ्मा अन्तरी विद्विधि बाहरकी विद्विधि, त्वक्-त्वचा त्वचा, कायु-रमायु

८९. नीला-वृण (९.)

स्त्र्यु. मोक्ष - उत्पन्न अने मांसमां उत्पन्न थयेदी और मांसमें उत्पन्न हुई. कण्डराभा ३५३२-२५६ स्नायु-नेवी कण्डरा जैसी, महारुजा तथा अण्डु ६२६वाणी होय छे और बहु दर्दयुक्त होती है ॥९०॥

90. Vidradhi (abscess) is described to be of two kinds—external abscess and internal abscess. The external one arises in the skin, muscle and flesh. It is of the appearance of (Kandara), a muscular swelling and is very painful.

विद्वध्या निदानम्, विद्वध्याः संप्राप्ति, विद्वध्याः स्थानानि—

जीतकाक्षविदाद्युष्णरुक्षशुष्कातिभोजनात् ।

विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ॥९१॥

व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्धेगमंधारणाच्छ्रमात् ।

जिह्वाव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥९२॥

अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ।

तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥९३॥

हृदये क्लोमि यकृति प्लोहि कुक्षौ च वृक्कयोः ।

नाभ्यां वंक्षणयोर्वाऽपि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥९४॥

जीतकाक्ष- वासी अन्न पर्युषित भोजन, विदाही- विदाही विदाही, उष्ण- गरम गरम. रुक्ष- लूणां रुक्ष, शुष्क- तथा सूका होअनथी तथा शुष्क भोजनसे. अति- भोजनात् अण्डु भावाथी अति भोजनसे, विरुद्ध- विरुद्ध वीर्यवाणां विरुद्ध, अजीर्ण- अशुष्क अजीर्ण, संक्लिष्ट- दोषवाणा दोषवाला, विषम- विषम विषम, असात्म्य- तेमज असात्म्य और असात्म्य, भोजनात् होअनथी भोजनसे, व्यापन्न- विकृत विकृत, बहु- अने अण्डु और बहुत, मद्यत्वात् मद्य पीवाथी मद्य पीनेसे, वेग-संधारणात् वेग रोकवाथी वेगोंको रोकनेसे, श्रमात् श्रमथी

९१. विदाद्युष्ण-विदाद्युष्ण (प.)

९२. विरुद्धाजीर्ण-विरुद्धाजीर्ण (त)

९३. आवशन्ति-प्रविशन्ति (च. छ. प.)

९४. वृक्कयोः वृक्कयोः (च. द.)

श्रमसे, जिह्वा- आडा अवण। विषम, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, शयनात् तेमज शयनथी और शयनसे, अति- भार- अति भार वदनथी अति भार उठानेसे, अध्व- अण्डु भार्ग आलवाथी मार्गकी बहुत मुसाफरीसे, मैथुनात् अने अति मैथुनथी और अति मैथुनसे, अन्तः- शरीरे शरीर-नी अंदर शरीरके अन्दर, यदा न्यारे जब, मला कुपित दोषो कुपित दोष, मांसासृक् मांस अने रक्तमां मांस तथा रक्तमें, आविशन्ति प्रवेश करे छे प्रविष्ट होते हैं, तदा न्यारे तब, हृदि हृदयमां हृदयमें, क्लोमि क्लोममां क्लोममें, यकृति यकृत्मां यकृतमें, प्लोहि प्लोहिमां प्लोहिमें, कुक्षौ कुक्षुमां कुक्षुमें, वृक्कयोः च गुर्वाभ्यां वृक्कौ, नाभ्याम् नाभिमां नाभिमें, वंक्षणयोः वा अपि वंक्षणोमां वंक्षणोंमें, बस्तौ वा अथवा भूराशयमां अथवा बस्तिमें, गम्भीरस्थः जिह्वा स्थानमां गयेदी गम्भीर स्थानमें रही हुई, सुदारुणः अण्डु अत्यन्त अति दारुण, तीव्रवेदनः अने तीव्र वेदनायुक्त और तीव्र वेदनायुक्त, ग्रन्थिः गां प्रन्थि, सजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होनी है ॥ ९१-९४ ॥

91-94. By excessive use of cold, irritant, hot, dry and dehydrated articles of diet, by antagonistic diet, by eating pre-digestion meals and by vitiated or irregular or unwholesome diet, by taking in excess strong wines, by suppression of natural urges, fatigue, distorted postures in exercise and bed, by carrying heavy loads, by excessive wayfaring and excessive sex-activity, when the vitiated humors enter the muscular tissue and the blood of the internal parts of the body, they give rise to serious swelling in the deep regions of the body and this circular painful inflammatory swelling may occur in the heart, pharynx, liver, spleen, stomach, kidney, navel, groin or bladder.

विद्रव्या निरुक्तिः -

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥९५॥

दुष्ट- दुष्ट दुष्ट, रक्त- रक्तनी रक्तकी, अतिमात्रत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, सः ओ गाँड वह, शीघ्रम् जल्दी शीघ्र, विदह्यते वै पाडी अथ छे विदाहको प्राप्त होती है, ततः ते उस, शीघ्र-विदाहित्वात् जल्दी पाडी जवाने लीधि शीघ्र विदरध होनेके कारण, विद्रधी ते विद्रधी वह विद्रधी, इति अभिधीयते ओ नाभथी कहेवाय छे ऐसे नामसे कहलाती है ॥ ९५ ॥

95. Owing to excess of vitiated blood, this swelling quickly softens and suppurates and hence owing to its quickly suppurating characteristics it is called Vidradhi.

वानजादिभेदेनान्तर्विद्रधिलक्षणानि

व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणः ।
वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥९६॥
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥९७॥

व्यध- वी धवा जेवी पीरा व्यधन, छेद- छेदवा जेवी पीरा छेदन, भ्रम- थकडर भ्रम, आनाह- आनाह आनाह, शब्द- अवाज शब्द, स्फुरण- इरडपुं स्पन्दन, सर्पणः अने इलावाथी और फलनेसे, वातिकीम् वातज विद्रधि वातज विद्रधि, तृष्णा- तरस प्यास, दाह- दाह दाह, मोह- भूत्ता मूच्छा, मद- मद मद, ज्वरैः अने तापथी और ज्वरसे, पैत्तिकीम् पित्तज विद्रधि पैत्तिकविद्रधि, जृम्भा- अने जगासाँ और जम्भाई, उत्क्लेश- उछाणा उत्क्लेश, अरुचि-

९५. विद्रधीत्यभिधीयते-विद्रधिः परिकीर्तयते (ग. घ.)

९७ सर्वासु च-सर्वस्वासु (घ.)

, सर्वसु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते-सर्वस्मिन्सु महच्छूलं विद्रधायुपजायते (ग. घ.)

अरुचि अरुचि, स्तम्भ- जडता जडता, शीतकैः तथै शीतताथी तथा शीततासे, श्लैष्मिकीम् कड्ढी-व्य विद्रधिने कफज विद्रधिको, विदुः वैदो अथे छे वैदो जानते हैं, सर्वासु च अने जधी अतनी और सब प्रकारकी, विद्रधीषु विद्रधिओभा विद्रधियोंमें, महत् तीव्र तीव्र, शूलम् थग शूल, उपजायते उत्पन्न थाय छे होता है ॥९६-९७॥

96-97. It should be known to be an abscess of vata type if there is piercing or cutting pain, giddiness, constipation, sound, throbbing or spreading tendency; to be of pitta type if there is thirst, burning pain, stupefaction, toximia and fever; and to be of kapha type if there is yawning, retching, anorexia, rigidity and chill; and in the abscesses of all types there is intense pain.

विदाहं ग्रामाया विद्रव्या लक्षणम्

शस्त्रास्त्रैर्मिद्यत इव चोत्सुकैरिव दह्यते ।

विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥९८॥

व्यम्लताम् पाक पर पाककां, याता आवेदी प्राप्त, विद्रधी विद्रधि विद्रधि, शस्त्रास्त्रैः शस्त्र तथा अस्त्रोथी शस्त्र तथा अस्त्रोंसे, मिद्यते इव अथे लेदवाभां आवती होय मानो भेदी जाती हो, उत्सुकैः छे आगिमांथा जलते हुए काष्ठोंसे, दह्यते इव अथे आगवाभां आवती होय मानो जला दी जाती हो, वृश्चिकैः अने वीछीओथो और बिच्छुओंसे, दह्यते इव अथे डर जाती होय अथे अनुभव थाय छे मानो कटी जाती हो ऐसा अनुभव होता है ॥९८॥

98. When the abscess is ripening, there occurs pain as if cut by a weapon, or as if burnt by a live coal or as if stung by a scorpion.

९८. शस्त्रास्त्रैर्मिद्यत इव चोत्सुकैरिव दह्यते-शस्त्रैः शस्त्रैश्च मध्ये-
तोत्सुकैरिव दह्यते (ख. घ. ज. घ. घ.)

२. मिद्यत इव-मध्यत इव (ग. ड.)

११ व्यम्लता-विच्छुता (घ.)

विद्रवीनां चावलक्षणम्—

तनु कक्षारुणं द्यावं केनिलं वातविद्रवी ।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रवी ॥ ९९ ॥
शैथिल्यं क्ववति श्वेतं पिच्छिलं बहुलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवेतद्भजते साक्षिपातिकी ॥ १०० ॥

वात-विद्रवी वातज विद्रविसे, तनु
धातुणा पतला, कृष्ण-वर्णम् रूपा-रूपा २'अना कृष्ण-वर्ण,
हवायम् ध'टीडी वक्षु'ना द्याव, केनिलम् अने झीझुवाणा
आवने और ज्ञागदार साव, पित्त-विद्रवी पित्तज विद्रवि
पित्तजन्य विद्रविसे, तिल- तल तिल, माष- अउड उदद,
कुलत्थ-उद-सन्निभम् अने कण्ठीना क्वाथ नेवा आवने
और कुलथीके काय सदश साव, शैथिल्यं अने कृष्ण
विद्रवि और कफजन्य विद्रविसे, श्वेतम् अईध श्वेत,
पिच्छिलम् त'पुडर पिच्छिल, बहुलम् धाटा गाढ, बहु
अने पुष्कल आवने तथा बहुत साव, क्ववति अवे छे
बहुता है, साक्षिपातिकी त्रिदोषजन्य विद्रवि सन्निपात-
जन्य विद्रविमें, एतत् आ इन, सर्वम् एव अवेध सब,
लक्षणम् अक्षु लक्षणों, भजते धारण करे छे होते है
॥ ९९-१०० ॥

99-100. The discharge in an abscess of vata type is thin, un-unctuous, dusky red and frothy. In an abscess of pitta type it is of the appearance of the decocted water of til, black-gram and horse-gram, and in that of kapha type it is whitish, slimy, thick and profuse, and in that of tri-discordance type all the above characteristics appear combined.

अन्तर्विद्रवीनां स्थानविशेषकृतं लक्षणम्—

अथासां विद्रवीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं
स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—

९९. द्यावन्-सावन् (व.)

१००. बहुलम्-बहुलम् (क्ष.)

१०१. अवासां-अवेयम् (ग. व.)

॥ स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—स्थानकृतो लिङ्गविशेष
उपदेक्ष्यते (ग. व.)

जय हवे अब, आसाम् आ इन, विद्रवीनाम्
विद्रविओना विद्रवियोंकी, साध्य- साध्यत्व साध्यता,
असाध्यत्व- अने असाध्यत्वना और असाध्यताके,
विशेष-ज्ञानार्थम् बेदने अक्षुवा भाटे विशेष ज्ञानके लिए,
स्थानकृतम् स्थानथी थाता स्थानकृत, लिङ्गविशेषम्
अक्षुबेदने लक्षणमेदको, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं
कहेंगे ।

101-(1). For the differential diagnosis of curability or incurability of these abscesses we shall describe characteristic symptoms according to the site of the abscess.

तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रव्यां हृद्ग्रन्थतमक-
प्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुक्ताशोष-
गलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, ग्रीहजायामुच्छ्वा-
सोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशलं,
वृक्कायां पृष्ठकटिग्रहः, नामिजायां हिक्का, वंक्ष-
णजायां सक्थिसादः, बस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्र-
वर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

तत्र तेभां इनमे, प्रधानमर्मजायाम् हृद्ग्रन्थभां उत्पन्न
अथेही हृदयमें उत्पन्न हुई, विद्रव्यां विद्रविभां विद्रविमें,
हृद्ग्रन्थ- हृद्ग्रन्थ ध'उडपु' हृदयका धक्कन, तमक- तमक
श्वास तमक, प्रमोह- भू'छा मूर्छा, कास- भांसी खांसी,
श्वासाः अने श्वास और श्वास होता है, क्लोमजायाम्

१०१. मर्मजायाम्-मर्मजे (ग.)

॥ विद्रव्याम्-विद्रवी (ग.)

॥ प्रमोहकासश्वासाः-प्रमोहकासाः (च. छ. द.)

॥ क्लोमजायाम्-क्लोमजे (ग.)

॥ ग्रीहजायाम्-ग्रीहजे (ग.)

॥ कुक्षिजायाम्-कुक्षिजे (ग.)

॥ वृक्कायाम्-वृक्कजे (ग.)

॥ पृष्ठकटिग्रहः-पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः (क. व. छ. व.)

॥ नामिजायाम्-नामिजे (ग.)

॥ वंक्षणजायाम्-वंक्षणजे (ग.)

॥ बस्तिजायाम्-बस्तिजे (ग.)

॥ कृच्छ्रपूतिवर्चस्त्वम्-कृच्छ्रमूत्रपूतिवर्चस्त्वम् (च. छ. व.)

अक्षोभभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा क्लोमं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, विपासा- तस्य प्यास, मुखसोष- भुभशेष मुखसोष, गलग्रहाः अने गलग्रह और गलग्रह होता है, वृक्कायाम् यदुतभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा यदुतमे उत्पन्न हुई विद्रधिमं, श्वासः श्वास थाय्ये श्वास होता है, स्त्रीहजायाम् प्लीहाभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा प्लीहामं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, उच्छ्वासोपरोधः उच्छ्वासने रोध थाय्ये उच्छ्वासका रोध होता है, कुक्षिजायाम् पेटभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा कुक्षिमं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, कुक्षि-पेट कुक्षि, पार्श्वान्तर- पक्षभा वन्त्ये पार्श्वोके बीचमें, अम- शूलम् तथा भक्षभा शूल और अंसमें शूल होता है, वृक्कायाम् शुरक्षभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा वृक्कमे उत्पन्न हुई विद्रधिमं, पृष्ठ-कटि-ग्रहः पीठ अने कटि अक्षोभय्ये पृष्ठ और कटिका ग्रह होता है, नाभिजायाम् तेभ्य नाभिभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा एवं नाभिमं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, हिक्का ह्येक्षी हिक्का, वंक्षणजायाम् वंक्षणभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा वंक्षणमं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, मन्थिसादः सन्थिप्रदेशनी शिथिलता सन्थिमाद, वस्ति- जायाम् अने भूत्राशयभा उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभा और वस्तिमं उत्पन्न हुई विद्रधिमं, कृच्छ्र- भुक्केलीथी कष्टसे, पृति- दुर्गंधयुक्त दुर्गन्धयुक्त, मूत्र- पेशाभ मूत्र वर्धस्त्वम् तथा अक्षो आवे छे तथा मल आता है ॥१०१॥

101-(2). In an abscess occurring in the principal vital organ, the heart, there will be cardiac flutter, dyspnea, stupefaction, cough and breathlessness. In the abscess occurring in the pharynx there will be thirst, dryness of mouth and throat-spasm. In an abscess of the liver, there will be dyspnea. In the abscess of the spleen there will be impediment to breathing. In the abscess of the stomach there will be pain referred to the region between the stomach and the side extending upto the shoulder. In the abscess occurring in the kidneys there will be rigidity of the back and waist. In the abscess

occurring in the umbilical region there will be hiccup. In the abscess occurring in the groins there will be weakness of the thigh. In the abscess occurring in the bladder there will be painful micturition and defecation, and putrid urine and feces.

पक्षप्रमिन्नासूर्ध्वजासु मुखात् स्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥१०२॥

ऊर्ध्वजासु नाभिनी उपरना भागभा भवेत्ती विद्रधिभा नाभिसे ऊपरकी विद्रधियां, पक्षप्रमिन्नासु पाक्षीने क्षाटतां पक्ष कर फटनेपर, मुखात् भुभभाथी मुखसे, स्रावः स्राव स्राव, स्रवति अरे छे बहता है, अधोजासु नाभिनी नीचेनी भागभा भवेत्ती विद्रधिभा पाक्षीने क्षाटतां नाभिसे नीचेकी विद्रधियां पक्ष कर फटने पर, गुदात् शुद्धभाथी गुदासे, नाभिजासु अने नाभिभा भवेत्ती विद्रधिभा पाक्षीने क्षाटतां और नाभिमें उत्पन्न हुई विद्रधियां पक्ष कर फटनेपर, उभयतः तु भ-ने भागेथी स्राव अरे छे दोनों मार्गसे स्राव बहता है ॥ १०२ ॥

102. When the abscesses situated in the upper part of the body are ripe and burst open, they discharge through the mouth. The abscesses occurring in the lower part do so through the anus, and those situated in the middle part may discharge through either of the channels.

अन्तर्विद्रधीनां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः क्रियाक्रमश्च—

आसां वृक्षाभिबस्तिजाः परिपकाः साक्षिपातिकी च मरणाय; शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति ।

१०२. पक्षप्रमिन्नासु-पक्षप्रमिन्नासु (४)

„ प्रमिन्नासु-प्रमिन्नेषु (ग.)

„ ऊर्ध्वजासु-ऊर्ध्वजेषु (ग.)

„ अधोजासु-अधोजेषु (ग.)

„ नाभिजासु-नाभिजेषु (ग.)

१०३. आसां-तेषां (ग.)

„ „ -तासां (घ.)

„ शेषाः पुनः-मवशिष्टाः पुनः (ग. घ. ङ.)

जांसां आ अधी विद्रधिभ्यां इन विद्रधियौं
हृद्- हृद्य हृदय, नाभि- नाभि नाभि, वस्तिजाः अने
अस्तिभ्यां भयेदी ये त्र्यु विद्रधिभ्यां और वस्तिजन्य
ये तीन विद्रधियां, परिपक्वाः ये पाडेदी होयते। तेभ्यो यदि
पक जाय तो वे, साक्षिपातिकी च तथा त्रिदोषजन्य विद्रधि
और साक्षिपातिक विद्रधि, मरणाय भरण्य भाटे थाय छे
मृत्युके लिए होती है, शेषाः आधीनी विद्रधिभ्यां शेष
विद्रधियों, पुनः कुशलम् कुशल कुशल, आशु-प्रति-
कारिणम् तथा शीघ्र उपचार कर्नात तथा शीघ्र उप-
चार करनेवाले, चिकित्सकम् वैद्यने चिकित्सकको, आसाद्य
प्राप्त करीने प्राप्न करके, उपशान्त्यन्ति शांत थाय छे
शांत होती हैं ।

103-(1). Out of these, the abscesses of the heart, umbilicus and the bladder and those born of tridiscordance, if they suppurate, prove fatal. The remaining ones, if treated immediately by an expert doctor, will be cured.

तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्नि-
तुल्यां स्नेहविरेचनैराश्वेषोपक्रमेत् सर्वशो गुल्म-
वञ्चेति ॥ १०३ ॥

तस्मात् तेथी इय लिए, अचिरोत्थिताम् तत्तत्तनी
भयेदी देखे न उत्पन्न हुई, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, सर्प-
सर्प सांप, विद्युत्- वीजणी विद्युत, अग्नि- अग्नि अग्नि
और अग्निके, तुल्याम् तुल्य समान, विद्रधीम् विद्रधीनी
विद्रधिकी, स्नेहविरेचनैः स्नेह तथा विरेचनोत्थी स्नेह एवं
विरेचनो द्वारा, गुल्मवन तेभ्यो गुल्मना रोग पैठे एवं
गुल्मकी भांति, सर्वशः सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, आशु
एव शीघ्रही शीघ्रही, उपक्रमेत् च इति उपचार करवे।
चिकित्सा करे ॥ १०३ ॥

103-(2). Therefore immediately on appearance, an abscess which is just like a weapon, serpent, lightning or fire in action, should be prepared instantaneously with oleation

१०३. अचिरोत्थितां-अचिरोत्थितं (ग.)

„ स्नेहविरेचनैः-स्नेहविरेचनैः (क. व. च.)

and sudation procedures and should be treated like Gulma in all respects.

प्रमेहं विनाऽपि पिडकानां संभवः —

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोक
छे ३ श्लोक हैं कि, दुष्टमेदसः दुष्ट मेदवाणाने दुष्ट
मेदवालेमें, प्रमेहम् प्रमेह प्रमेहके, विना सिवाय विना,
अपि पक्षु मी, एताः ये पिडकाभ्यां ये पिडकायें.
जायन्ते थाय छे होती है, यावत् परंतु जहां सुधी जब
तक, वास्तुपरिग्रहः ऐशो पोताना स्थानने पडती
नथी ये अपने स्थानको पकड़ नहीं लेती, तवत् तहांसुधी
तब तक, एताः ऐशो ये, न लक्ष्यन्ते अलुवाभां
आवती नथी मालूम नहीं होती ॥ १०४ ॥

Here are verses again—

104. Even without diabetes such abscesses may occur in a person owing to vitiation of his adipose tissue. These are not observable till they become extensive in size.

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।

जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

प्रभूत पुच्छण. बहुत, श्लेष्म कं कफ, मेदसः अने
मेदवाणाने और मेदवालोंको, दुःसहाः सह्येवी भुक्के
अतिशय पीडा देनेवाली, अतिबलाः तथा अति अणवान
तथा अति बलवान, ताः ते वे, शराविका शराविका
शराविका, कच्छपिका कुच्छपिका कच्छपिका, जालिनी च
अने जालिनी और जालिनी, इति ऐ नामनी पिड-
काभ्यां ये नामकी पिडकायें, जायन्ते हि उत्पन्न थाय छे
होती हैं ॥ १०५ ॥

105. The crateriform, tortoise-form and cribriform inflammatory swellings,

१०५. मेदसः-मेदसाद् (व. छ.)

develop very intensively in persons with excessive kapha and fat, and become unbearable.

पिडकानां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः—

सर्वपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।

साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः ॥१०६॥

सर्वपी सर्वपी सर्वपी, अलजी च एव अलजी अलजी, विनता विनता विनता, विद्रधी च अने विद्रधि और विद्रधि. याः जेथे जो, पित्तोल्बणाः पित्त-प्रधान पित्तप्रधान, साध्याः अने साध्य छे और साध्य हैं. ताः तु तेथे वे, अल्पमेदसः अल्प मेदवाशने अल्पमेदवालोंको, संभवन्ति थाय छे होती हैं ॥१०६॥

106. Boils, dry gangrene, moist gangrene and abscess occur in persons with meagre fat and are curable. They are caused by excess of pitta.

मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

यस्य जेना जिसको, मर्मसु मर्म स्थानोंमें मर्म-स्थानोंमें, अंसे अभा उपर अंसदेशमें, गुदे गुदामें गुदामें, पाण्योः हाथों पर हाथों पर, स्तने स्तन उपर स्तन पर, सन्धिषु सांधाओं उपर संधियोंमें, पादयोः पैरों पर पैरों पर, पिडिकाः पिडिकाओं पिडिकायें, जायन्ते थाय छे होती हैं, सः ते वह, प्रमेही प्रमेह रोगी प्रमेही, न जीवति जियेता नहीं जीवित नहीं रहता ॥१०७॥

107. A diabetic getting inflammatory swelling in vital parts, shoulder, rectum, hands, breast, joints and feet, does not survive.

१०६. साध्याः—साध्याः (ध.)

,, तास्तु—ता हि (क. घ)

,, मेदसः—मेदसाद् (ग. घ. ज.)

१०७. मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने—मर्मस्थानोंमें गुदे पाणी स्तने (ध. द. प.)

उकाभ्योऽन्याः पिडकाः—

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।

पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥

मृदाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।

मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥१०९॥

तथा तथा तथा, अन्याः पीछ दूसरी, रक्त-रक्त लाल, पीत-पीली पीली, असित-डाणी काली, अरुणाः अरुण अरुण. पाण्डुराः धूसर धूसर. पाण्डुवर्णाः पीछ वर्णी पाण्डु, भस्माभाः राखी २०० रंगनी भस्मके रंगकी, मेचकप्रभाः च अने थोड़ी ३०० रंगनी स्निग्ध-कृष्ण वर्णकी, पिडकाः पिडिकाओं पिडिकायें, सन्ति होय छे होती हैं, अन्याः पीछ डेटलीक अन्य कई पिडिकायें, मृदाः च मृदु मृदु, कठिना. कठिना कठिन, स्थूलाः स्थूल स्थूल, सूक्ष्माः अने सूक्ष्म होय छे और सूक्ष्म होती हैं, मन्दवेगाः डेटलीक म-दवेगवाणी कई मन्दवेगवाली, महावेगाः डेटलीक तीव्र वेगवाणी कई महावेगवाली, स्वल्पशूलाः डेटलीक थोड़ा दूर वाणी और कई थोड़ी पीड़ायुक्त, महारुजः अने डेटलीक तीव्र दूरवाणी होय छे और कई अत्यन्त पीड़ायुक्त होती हैं ॥१०८-१०९॥

108-109. There are also some other varieties of inflammatory swellings. They may be of red, yellow, dark, dusky-red, grey, yellowish, white, ash-colour and blackish in appearance. Some are soft and some are indurated. Some are very big and some are minute. Some are quickly developing and some are slowly developing. Some are attended with severe pain and some are attended with mild pain.

ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।

श्र्यादुपचरेष्वाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥११०॥

१०८. रक्तपीता-रक्तपीत (न.)

१०९. शूला-शूला (ग.)

११०. उपचरेत्-उपाचरेत् (च. छ.)

‘માદસાધીનામ્ વાતાદિ દોષોનાં વાતાદિ દોષોંકે, વચાસ્ત્વે: પેતપેતાનાં અને અને, હેતુલક્ષણે: કારણો અને લક્ષણો, તા: તે પિડકાઓને અને પિડકાઓંકો, કુદ્વા બાણીને જાન કર, મ્વાત્ કહેલી કહે, ઉપદ્રવ-ઉપદ્રવો ઉપદ્રવોંકો, વર્ણનાત્ ચ બેવામાં આવતાં દિશાઈ દેનેમે, પ્રાક્ પહેલાં પૂર્વે હી. જાણુ બહાદી શીઘ્ર, ઉપચરેત્ ઉપચાર કરવો ચિકિત્સા કરે ॥ ૧૧૦ ॥

110. Diagnosing these by their respective causative factors and characteristic symptoms of vata and other humors, one should declare their treatment and treat them instantaneously before the development of complications.

પિડકાનાં ઉપદ્રવા:—

તૃદ્ધ્વાસમાંસસંકોથમોહહિકામદ્જ્વરા: ।

વીસર્પમર્મસંરોધા: પિડકાનામુપદ્રવા: ॥૧૧૧॥

તૃદ્-તરસ તૃષા, શ્વાસ-શ્વાસ શ્વાસ, માંસ-માંસને માંસકી, સંકોથ-સડો સજાદ, મોહ-મૂઝા મૂઝા, હિકા-હેડકી હિકા, મદ-મતતા મદ, જ્વરા: જ્વર જ્વર, વીસર્પ-વિસર્પ વિસર્પ, મર્મસંરોધા: અને હ્રદયને રોધ જોર હ્રદયકા રક્તના, પિડકાનામ્ એ પિડકાઓના એ પિડકાઓંકે, ઉપદ્રવા: ઉપદ્રવો એ ઉપદ્રવ હૈં ॥ ૧૧૧ ॥

111. Thirst, dyspnea, sloughing of flesh, stupor, hiccup, toximia, fever, acute spreading affections and obstruction of the functions of vital organs are the complications of inflammatory swellings.

દોષાણાં ત્રિવિધા ગતિ:—

ક્ષય: સ્થાનં ચ વૃદ્ધિશ્ચ દોષાણાં ત્રિવિધા ગતિ: ।

ઠગ્ધર્થે વાધશ્ચ તિર્યક્ ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધાપરા ॥૧૧૨॥

૧૧૧. સંકોથ-સજાદ (વ.પ.)

ક્ષય: ક્ષય ક્ષય, સ્થાનમ્ ચ સમતા સમતા, વૃદ્ધિ: ચ અને વૃદ્ધિ ઓર વૃદ્ધિ, દોષાણામ્ એમ દોષોની હસ તરહ દોષોંકી, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ત્રીન પ્રકારકી, ગતિ: ગતિ છે ગતિ હૈ. ઠગ્ધર્થે ચ ઠગ્ધર્થી ઠગ્ધર્થ, વાધ: ચ નીચી નીચે, તિર્યક્ ચ અને ત્રાંસી ઓર તિરકી, અપરા એમ બીજી હસ તરહ દસરી, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ગતિ ત્રીન પ્રકારકી ગતિ, વિજ્ઞેયા બાણી જાનની ચાહિય ॥ ૧૧૨ ॥

112. Decrease, normality and increase are the three courses of the humors. Again upward, downward and transverse are to be regarded as the other three courses of the humors.

ત્રિવિધા આપરા કોષ્ટશાસ્ત્રામર્મસ્થિસન્ધિષુ ।
ઇત્યુક્તા વિધિમેદેન દોષાણાં ત્રિવિધા ગતિ: ॥૧૧૩॥

કોષ્ટ-કોઠો કોષ્ટ, શાસ્ત્રા-રક્તાદિ ધાતુ અને ત્વચા રક્તાદિ ધાતુઓં ઓર ત્વચા, મર્મ-મર્મ મર્મ, અસ્થિ-તથા અસ્થિઓની અસ્થિઓંકી, સંધિષુ સંધિઓમાં સન્ધિઓમેં, ત્રિવિધા એમ ત્રણ પ્રકારની હસ તરહ ત્રીન પ્રકારકી, અપરા ચ બીજી ગતિ છે દસરી ગતિ હૈ, ઇતિ એ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, વિધિમેદેન વિધિમેદર્થી વિધિમેદસે, દોષાણામ્ દોષોની દોષોંકી, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ત્રીન પ્રકારકી, ગતિ: ગતિ ગતિ, ઠક્કા કહેલી છે કહી હૈ ॥ ૧૧૩ ॥

113. There are three courses from another point of view. (Alimentary tract) Central, peripheral and the third the vital organs, bones and joints. Thus have been described the three-fold courses of the humors according to different modes of classification.

દોષાણાં ત્રયપ્રકોપપ્રશમકાલા: (કાલક્રતા ગતિ:)—

ત્રયપ્રકોપપ્રશમા: પિત્તાદીનાં ત્રયપ્રકમમ્ ।

મન્યન્ત્યેકશઃ પદ્મ કાલેષ્વજાગમાદિષુ ॥૧૧૪॥

गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।

अभागमाविषु वर्षां आदि वर्षाभादि, षट्सु ७ छः, कालेषु ऋतुभेदां ऋतुभेदे यथाक्रमम् क्रमानुसारं क्रमानुसारं, पित्तादीनाम् पिनादिनां पित्तादि, एकैकशः ऋतुः ऋतुः द्वैकशः प्रत्येक दोषका, चय-प्रकोप-प्रशमाः स चय, क्लृप्ता चयः शमन संचय, प्रकोप और शमन, भवन्ति थाय्यं छे होते हैं, एषा आ इय, चयाद्या चय्यं छे आदि छे ओवी चय जिसमें आदि है ऐसी, गतिः आ गति यह गति, पुनः वधी मी, कालकृता कालकृत कालकृत, उच्यते उच्यते छे कहाती है ॥११४३॥

114. Accumulation, provocation and sedation of pitta and other humors occur individually and respectively in the six seasons beginning with the rainy season. These courses of accumulation etc., are described to be seasonal.

दोषाणां प्राकृती वैकृती च गतिः -

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥

पित्तादेवोष्मणः पक्किर्नराणामुपजायते ।

तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बह्वन् ॥११६॥

प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।

स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ११७

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।

तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुच्यते ॥११८॥

प्राकृती ओक प्राकृती एक प्राकृती, या च वैकृती अने ओवी वैकृती और दूसरी वैकृती, गतिः च ओम गति इय तरह गति, द्विविधा छे प्रकृति दो प्रकारकी, दृष्टा नृणां छे देखी गई है, नराणाम् मनुष्यानां मनुष्योंका, पक्तिः आक्षेपः पाचन पाचन, उष्मणः अग्निरूप अभिरूप, पित्तात् एव पित्तधीन पित्तसे ही, उपजायते थाय्यं छे होता है. तत् पित्तम् च अने ते पित्त और

११४३. चयाद्या-वर्षाणां (च.प.)

११६. तच्च पित्त-पित्त चैव (ग.)

,, ,, -- वतः पित्तम् (च.)

,, कुपिते-मनवे (च.)

यह पित्त, प्रकुपितम् कुपित थर्ध कुपित हो कर, बह्वन् अहु बहुत, विकारान् विकारोने विकारोको, कुरुते करे छे करता है, प्राकृतः सभभावे रहेछे प्रकृतिस्थित, श्लेष्मा कफ, तु तो तो, बलम् अथ बल, विकृतः च अने विकृत थयेछे कफ और विकृत कफ, मलः भय मल, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है, सः च एव अने ते सभ कफ और वह सम कफ ही, काये शरीरमां शरीरमें, औजः ओज ओज, स्मृतः मा-थे छे कहा गया है, सः च अने ते विकृत कफ और वह विकृत कफ, पाप्मा रोगरूप, उपदिश्यते उच्यते छे कहा जाता है, सर्वा हि अधीन सब ही, चेष्टाः चेष्टाओ चेष्टायें, वातेन सभ वायुधीन थाय्यं छे सम वायुसे ही होती हैं, सः ते सभ वायुने और वह सम वायु, प्राणिनाम् प्राणी-ओने प्राणियोंका, प्राणः प्राण प्राण, स्मृतः मा-थे छे माना गया है, तेन एव तेनाधीन इससेही, रोगाः रोग, जायन्ते थाय्यं छे उत्पन्न होते हैं, तेन एव च अने तेनाधीन और इसीसे ही, उपरुच्यते भरपूर थाय्यं छे मृत्यु मी होती है ॥११५-११८॥

115-118. The courses are seen to be of two kinds—physiological and pathological. It is by the heat of pitta that digestion takes place in men, and when that very pitta is in a provoked condition, it causes various diseases. The normal kapha constitutes the body-strength while the morbidised kapha becomes a vitiated element. It is said to be the vital essence of the body when normal, while it is described to be the source of ailment when morbid. All the life-activities of the body are performed by the normal vata which is said to be the very life of living beings. Diseases are caused by that very vata when morbidised and even cessation of life is caused by such vata.

नित्यं सञ्चिहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्यवरम् ॥११९॥

अनित्यवरम् स्थिर अविनाशी, आयुः आयुष्य जीवन-
नकी, इच्छन् धृष्टता चाहता रखनेवाला, आत्मवान्
जितेन्द्रिय पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, आत्मानम् पोताने
अपनेको, नित्यम् नित्य नित्य, सञ्चिहितामित्रम् विकृत
वातादिभ्यः शत्रुनी सभीप रहैल शत्रुओंके समीप रहा
हुआ, समीक्ष्य जेष्ठने जानकर, नित्यम् हर्षेशां नित्य,
युक्तः ध्यानयुक्त यर्धने सावधान हो कर, परिचरेत् पोतानी
परिचर्या करवी जेष्ठने अपनी परिचर्या करे ॥११९॥

119. The self-controlled man desir-
ing to live the full span of life shou-
ld live with great caution knowing
himself to be constantly surrounded
by foes (to his health).

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

शिरोरोगाः सङ्क्रोमा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं मिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
जे श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रजानाम् च अन्तुं
प्रजाके, हितैषिणा हित आहनार हितको चाहनेवाले,
तत्त्वदर्शिना तत्त्वदर्शी मुनिजे तत्त्वदर्शी मुनिने, अस्मिन्
आ इस, कियन्तःशिरसीये 'कियन्तःशिरसीय' नामना
'कियन्तःशिरसीय' नामके, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें,
मिषजाम् वैद्योना वैद्योंके, ज्ञानार्थम् च एव ज्ञान माटे
ज्ञानके लिए, सङ्क्रोमाः ङ्कुरेग सङ्क्रित द्रव्यो सहित,
शिरोरोगाः शिरना रोगे शिरोरोग, मान-विकल्पजाः
दोषोना प्रमाद्यना जेष्ठनी उत्पन्न थयेला दोषोंके प्रमा-
नके विकल्पसे उत्पन्न हुए, रोगाः रोगे रोग, सपिडकाः
पिडकाओ सङ्क्रित पिडकाओंके साथ, क्षयाः रसादिना क्षय

११९. समीक्ष-परीक्ष (च. द.)

१२१. प्रजाना च-रोगिणा च (च.)

रसादिके क्षय, दोषाणाम् च एव अने दोषोनी दोषोंकी,
गतिः गति गति, उक्ताः उक्ते छे कही हैं ॥१२०-१२१॥

Here are the two recapitulatory
verses—

120-121. The diseases of the head,
the diseases of the heart, diseases
caused by minute pathological condi-
tions of humors, wasting, inflammatory
swellings and courses of the humors—
all these are described in this chapter
entitled "How many are the diseases
of the head", by the well-wisher of
mankind, the great sage, for the
enlightenment of the physicians.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिम रकार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, कियन्तःशिरसीयः 'कियन्तःशिरसीय'
'कियन्तःशिरसीय,' नाम नामने नामका, सप्तदशः सप्तदशे
सत्तरहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १७ ॥

17. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka,
the seventeenth chapter entitled, "How
many are the Diseases of the Head,"
is completed.

अष्टादशोऽध्यायः ।

अ०६।२भे। अध्याय अध्याय अद्वारहवाँ

Chapter XVIII

त्रिशोषीवाय्वायोपक्रमः —

अथातस्त्रिशोषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अर्द्धांशे अब आगे, 'त्रिशोषीयम्' 'त्रिशोषीय' नामना 'त्रिशोषीय' नामके. अध्यायम् अध्यायम् अध्यायकी, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु व्याख्यान करेण ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणेन इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह् स्म कहेंगे कि कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Three kinds of Edema".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शोषानां भेदाः —

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुमेदेन ॥ ३ ॥

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा उद्भूय तथा कफरूप, निमित्ताः कारखुथी उत्पन्न तथा कारणजन्य, त्रयः त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, शोषाः शोष, शोष, शोष, ते तेथो ये, पुनः पुनः फिर, निज- निज निज, जागन्तु- तथा आगन्तुन जागन्तुज, मेदेन ये मेदेथी ये मेदेसे, द्विविधाः ये प्रकारना ये दो प्रकारके हैं ॥ ३ ॥

3. There are three kinds of edema caused by vata, pitta and kapha respectively. They are again classified into two groups as those caused by endogenous and exogenous causes.

आगन्तोः शोथस्य निदानम्—

तत्रागन्तवश्चेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पण-
णप्रहारवधबन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा मल्ल-
तकपुष्पफलरसारमगुप्ताशूकक्रिमिशूकाहितपत्रल-
तागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा
विषिणां सविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनक्षमिपातैर्वा
सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः सप्त-
पजायन्ते ॥ ४ ॥

तत्र तेमां इनमें, आगन्तवः आगन्तुक से। आग-
न्तुज शोथ, छेदन- कापवा छेदनसे, मेदन- कापवा मेदनसे,
क्षणन- कथरवा हिंसनसे, भञ्जन- भांगवा तोड़नेसे, पिच्छन-
आत्मा पीडवा पिच्छनसे, उत्पेषण- पीसवा कुचलनेसे,
प्रहार- लाकड़ी वगेरेथी मार मारवा चोटसे, वध- अभि-
धात थावा अभिघात, बन्धन- बांधवा बांधनेसे, वेष्टन-
वीटवा लपेटनेसे, व्यधन- वींधवा बांधनेसे, पीडन-
आदिभि. वा के दबाववा वगेरेथी या दबाने आदिसे,
मल्लतक- अथवा बिलामानां अथवा सीलावेंके, पुष्प-
फल पुष्प, फल- फल फल, रस- रसथी रससे, आत्मगु-
प्ताशूक- कवचकणीना कांटाथी आत्मगुप्ताके रोवेंसे,
क्रिमिशूक- कृमिओना शूकाथी क्रिमियोंके शूकसे,
अहित- अहित करनेपर अहितकारी, पत्र- पांदां पत्ते,
लता- वेदीओ लता, गुल्म- के गुच्छेना या गुल्मके,
संस्पर्शनैः वा स्पर्शथी स्पर्श होने से, विषिणाम् अथवा
विषवाणां प्राणीना अथवा विषेले प्राणियोंके, स्वेदन-
परसेवाथी पसीनेसे, परिसर्पण इरीजवाथी चलनेसे, अव-
मूत्रणैः वा के मूत्ररी जवाथी या मूत्र कर देनेसे, सविष-
प्राणि- अथवा विषवाणां प्राणीओनी अथवा विषेले
जन्तुओंके, दंष्ट्रा- दाढ़ दंष्ट्रा, दन्त- दांत दात, विषाण-
शींगड़ां शींग, नख- के नखना या नखके, निपातैः वा
लागवाथी लग जानेसे, सागर- अथवा सागरना वायुना
सागरकी वायुका, विष- विष विषेली वात- वायुना वायुके,
हिम- हिमना हिमके, दहन- के अग्निना या अग्निके,
संस्पर्शनैः वा स्पर्शथी स्पर्श होनेसे, शोषाः शोष, शोष,

४ स्वेदन-स्वेद (क.)

,, विषिणा-सविषाणां (घ ज.)

,, सविष-सविषाविष (ब. ज.)

,, शोषाः-शोषाः (ग)

समुपजायन्ते उपन्न थाय छे उत्पन्न हो जाते हैं,
॥ ४ ॥

4. Of these the causes of exogenous edema are physical, such as injuries due to excision, incision, comminution, fracture, contusion, pounding, blow, concussion, binding, ligaturing, piercing, compression and similar injuries; chemical or toxic causes such as juice of flower and fruit of marking nut, bristles of cowage, bristles of prickly insect, poisonous plants, leaves and creepers; poisons such as sweat, urine or discharge and crawling of poisonous animals, bite and injury from fangs, teeth, horns and claws of venomous animals; climatic causes such as marine and other poisonous winds; thermal such as touch of frost or fire.

आगन्तुशोथस्य प्रतिकारः—

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः; बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥ ५ ॥

निज-निज शोथनां निज शोथके, व्यञ्जन-लक्षणोत्थी लक्षणोंसे, एकदेश-एक भागभां एक देशमें, विपरीतैः विपरीत विपरीत, यथास्वम् यथास्वम् पीतपोतानां अपने अपने, हेतु-कारणोंसे, व्यञ्जनैः उपन्न थानां लक्षणोत्थी उत्पन्न होनेवाले लक्षणोंद्वारा, ते तेऽथ वे, पुनः तो फिर, जादौ प्रथम प्रथम, उपलभ्यन्ते योग्यभावभां आवे छे पहिचाने जाते हैं, बन्ध-बन्ध बन्धन, मन्त्र-मन्त्रप्रयोग मन्त्र, अगद-औषध अगद, प्रलेप-लेप

५. हेतुव्यञ्जने-हेतुवैः व्यञ्जने (क व. छ.)

॥ बन्ध-बन्धन (द.)

॥ मन्त्रागद-मात्रागद (ब.)

॥ प्रताप-प्रवात (क. ड. त.)

प्रलेप, प्रताप-स्वेद स्वेद, निर्वापण आदिभिः च ६६१भ-नादि निर्वापण आदि, उपक्रमैः उपचारैः ६६२ उपचारोंसे, उपक्रम्यमाणाः सास्वत् कृतां चिकित्सा करने पर, प्रशान्तिम् शान्ति शान्त, आपद्यन्ते पाये छे हो जाते हैं ॥५॥

5. In the beginning they are known by the characteristic signs of injury differing from edema caused by endogenous factors as being localised in one region. They subside when treated with such remedies as bandaging, incantations, medicines, applications, heat, refrigeration and such other treatments.

निजस्य शोथस्य सामान्यनिदानम्—

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्चलसकविसूचिकाश्वासकासातिसारशोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दराशोविकारातिकर्शनैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथूद्गारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्वकर्षितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्ललवणपिष्टाक्षफलशाकरागदधिहरितकमधमन्दकविरूढनवशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाल्लवणातिभक्षणाद्गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥६॥

निजा निज शोथ निज शोथ, पुनः तो फिर, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेदन-स्वेदन स्वेदन, वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,

६. छर्चलसक-छर्चलसक (त)

॥ विकारातिकर्शनैर्वा-विकाराति रूपणैर्वा (ब)

॥ वेगधारणै-वेगविधारणै (क व. च)

॥ कर्मरोगो-कर्मरोगो (प्र)

॥ अध्वकर्षितस्य-अतिकर्षितस्य (न)

॥ भक्षणाद-भक्षणाद्वा (ब.)

॥ शोफाः-शोफाः (च.)

क्षिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनाना और क्षिरोविरेचनके, अथवा अस्मभ्यु मिथ्या, प्रयोगात् प्रयोगेथी प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा के मिथ्या संसर्जनथी या संसर्जनक्रमके ठीक विधिसे न करनेके कारण, कर्षि- अथवा उलटी अथवा वमन, अलसक- अलसक अलसक, बिस्विका-विषादिका विषुविका, श्वास- श्वास श्वास, कास- कास कास, अतिसार- अतिसार अतिसार, शोष- शोष शोष, पाण्डुरोग पाण्डुरोग पाण्डुरोग, उदर- उदर उदर उदर- उदर उदर- उदर उदर, प्रदर- प्रदर प्रदर, भगन्दर- भगन्दर भगन्दर, अर्शोविकार- अर्शोविकार अर्शोविकार, अतिकर्षणः वा के अति कृशता यतां या अति कृश हो जानेसे, कुष्ठ- अथवा कुष्ठ अथवा कुष्ठ, कण्डू- कण्डू कण्डू कण्डू, पिङ्गका-आदिभिः वा के पिङ्गका वज्रोरेथी या पिङ्गका आदिसे, कर्षि- अथवा उलटी अथवा वमन, क्षवधु- छी के छीक, उद्गार- उद्गार उद्गार, शुक्र- वीर्य शुक्र, वात- वायु वायु, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- वेगधारणः वा के भगना वेगेने रेडवाथी या मलके वेगोको रोकनेसे, कर्म- अथवा पञ्चकर्म अथवा पञ्चकर्म, रोग- रोग रोग, उपवास- उपवास उपवास, अथवा के भगनथी या मुसाफरीके कारण, कर्षितस्य वा कृश थवाथी कृश हो जानेसे, महसा ओकदम सहसा, अतिगुरु- अतिगुरु अतिगुरु, अम्ल- आटां अम्ल, लवण- आटां लवण, पिष्टाक्ष- पिष्टाक्ष पिष्टाक्ष, फल- फल फल, शाक- शाक शाक, राग- अथाक्षां यत्क्षी वज्रोरे अचार- चटनी आदि, दधि- दही दधि हरितक- हरितकवर्ग हरितकवर्ग, मद्य- मद्य मद्य, मन्दक- कायुं दही मन्दक, विरूढ- उगाडेल धान्य विरूढ धान्य, नव- नवां नूतन, शूक- शूकधान्य शूकधान्य, शमीधान्य- नवा शमीधान्य नूतन शमीधान्य, जानूप- तथा आनूप तथा आनूप, औदक- तेभन औदक एवं औदक, पिष्टित- भांसना मांसके, उपयोगात् अत्यंत उपयोगेथी अत्यधिक उपयोगसे, मृत्- माटी मिट्टी, पक्क- कादव किचड, छोट- तथा देहां तथा मिट्टीके ठेलेके, भक्षणात् भावाथी खानेसे, लक्षण- लक्षण नमकके, अतिभक्षणात् अति भावाथी अति खानेसे, गर्भसंपीडनात् गर्भना दयाक्षुथी गर्भके दब जानेसे, आमगर्भ- काये गर्भ आमगर्भके, प्रपतनात् पड- वाथी गिर जानेसे, प्रजातानात् सुवावडीओने थयेला प्रसूताको हुए, मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचाराथी मिथ्या-

आहारविहारसे, उदीर्णदोषत्वात् च कुपित थयेला दोषथी और दोषोंके कुपित होनेके कारण, शोकाः सौम्य शोक, प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न थाम् ये उत्पन्न हो जाते हैं, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सामान्यः सामान्य सामान्य, हेतुः हेतु हेतु, उक्तः उक्तो ये कहा है ॥ ६ ॥

6. The causes of endogenous edema are— Improper administration or wrongful use of oleation and sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, errhines, wrongful rehabilitation regimen, extreme emaciation caused by vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritation, dyspnea, cough, diarrhoea, consumption, anemia, abdominal diseases, fever, leucorrhoea, fistula-in-ano and piles, or dermatosis, pruritus, pimples, or the suppression of the urges for vomiting, sneezing, eructation, seminal ejaculation, flatus, urine and feces; or emaciation due to over-dose of purificatory procedures, disease, fasting, and excessive walking; or indiscriminate and excessive use of heavy and acid articles, salt, pastry, fruits, vegetables, Raga-preparation, curds, greens, wine, immature curds, sprouted and new corn and cereals and flesh of wet-land and aquatic animals, or eating clay, mud and sods, eating too much of common salt; pressure of gravid uterus, abortion, wrongful puerperal regimen, the precipitations of the morbid humors—these causes produce the various types of edema. Thus have been described the causes in general.

વાતવ્યશોષસ્વ નિવાનં લક્ષણં ચ—

અર્થ ત્વચ્ચ વિશેષઃ—શીતરુક્ષલઘુવિશદશ્મોપ-
વાસાતિકર્શનક્ષપણાદિર્વાયુઃ પ્રકુપિતસ્વચ્ચા-
સજોષિતાદીન્યમિભૂય શોષં જનયતિ; સ ક્ષિપ્રો-
ત્થાનપ્રશમો ભવતિ, તથા ક્ષ્યામારુણવર્ણઃ પ્રકૃતિ-
વર્ણો વા, ચ્છલઃ સ્પન્દનઃ સ્વરપરુષમિજ્જત્વપ્રોમા
છિદ્યત્ત્વચ્ચ મિદ્યત્ત્વચ્ચ પીઠ્યત્ત્વચ્ચ સૂચિમિરિચ
તુષ્ટતે પિપીલિકામિરિચ સંસ્પૃષ્યતે સર્વપક્લ્લાચલિસ
ત્ત્વચ્ચ વિમિષિમાયતે સંકુચ્યત્ત્વચ્ચ આયમ્યત્ત્વચ્ચ
વાતશોષઃ (૧);

જન એએઆમાં ફનમેં, જનમ્ તુ આ યદ્, વિશેષઃ
ભેદ છે મેદ છે, શીત- શીત શીત, રુક્ષ- રુક્ષ રુક્ષ,
લઘુ- લઘુ લઘુ, વિશદ- તથા વિશદ દ્રવ્યોના સેવનથી
તથા વિશદ દ્રવ્યોંકે સેવનમે, શ્મ- અને શ્રમ ઓર શ્રમ,
ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, અતિકર્શન- અતિકર્શતા
અતિકર્શતા, ક્ષપણ-આવિમિઃ ક્ષીણતા વગેરેથી ક્ષીણતા
આવિમે, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઈ, વાયુઃ
વાયુ વાયુ, ત્વચ્- ત્વચ્ચ ત્વચ્ચ, માંસ- માંસ માંસ,
જોષિત-આવીનિ રક્ત વગેરેને રક્ત આદિકા, અમિભૂય
પરાશ્વ પમાડીને પરાશ્વ કરકે, શોષમ્ સોએ શોષ,
જનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી છે, સઃ તે
વદ્, ક્ષિપ્ર- જલદી જલ્દી, ઉત્થાન- ઉપડવાવાળો કંચા ઊઠા-
નેવાળા, પ્રશમઃ તથા શમનવાળો તથા શમનવાળા,
અવતિ થાય છે હો જાતા છે, તથા તથા એવં, ક્ષ્યામ-
સ્થામ ક્ષ્યામ, અરુણ- અથવા અરુણ યા અરુણ, વર્ણઃ
રંગવાળો વર્ણવાળા, પ્રકૃતિ અથવા દેહસમાન યા દેહ-
સમાન, વર્ણઃ વા વર્ણવાળો પશુ થાય છે વર્ણવાળા
મી હોતા છે, ચ્છલઃ તે ચ્છલ સ્વભાવવાળો વદ્
ગતિશીલ, સ્પન્દનઃ ફરકવાવાળો સ્પન્દનયુક્ત, સ્વર-
પરુષચ્ચ કર્કશ, પરુષ- કઠોર કઠોર, મિજ્જ- ફટેલ ફટે

હુણ, ત્વચ્- આમડી ત્વચ્ચ, રોમા તથા ફવાડાવાળો
થાય છે તથા રોમવાળા હોતા છે, છિદ્યતે વળી તેમાં છેદન
થતું હોય પુનઃ उसमें छेदनकी, इव એવું માંતિ, મિદ્યતે
ભેદન થતું હોય મેદનકી, इव એવું માંતિ, પીઠ્યતે
ધબાવવામાં આવતું હોય દબાવેકી, इव એવું માંતિ,
સૂચીમિઃ સોયો સૂઈકે, તુષ્ટતે ભોંકવામાં આવતી હોય
ચૂમનેકે, इव એવું માંતિ, પિપીલિકામિઃ ધીડીએથી
વિઝંટિયોંકે, સંસ્પૃષ્યતે સળવળાટ થાય રંગનેકે, इव એવું
ભાસે છે સમાન પ્રતીત હોતા છે, સર્વપ- સરસવને
સરસોંકે, કલ્ક- કલ્ક કલ્કકે, અવલિપ્તઃ ચોપડેલો હોય
લેપકે, इव એવું સમાન, વિમિષિમાયતે અમચમ થાય
છે મનમનાહટ હોતા છે, સંકુચ્યતે સંકોચ થતો હોય
સકોચ હોનેકી, (इव એવું માંતિ), આયમ્યતે જેઆવું
હોય તનાવ હોનેકી, इव એવું થાય છે માંતિ હોતા છે,
હતિ આ પ્રમાણે હવ પ્રકાર, વાતશોષઃ વાતશોષ છે
વાતશોષ છે (૧);

7-(1). These are its distinctive characteristics. Vata, provoked by the use of cold, dry, light, and clear substances, or by fatigue, fasting, extreme emaciation and purgation etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It appears and disappears abruptly. It is of dusky red or normal skin colour. It is migratory and throbbing. The skin and hair become rough, harsh and broken. There is painful sensation as if the part is excised or incised, compressed or pricked by needles or crawled on by ants. There is tingling sensation as if painted with mustard paste or there is contraction or expansion. These are the symptoms of edema caused by vata.

વાતવ્યશોષસ્વ નિવાનં લક્ષણં ચ—

અષ્ટાધ્યાયકદુષ્કારલક્ષણાઝાધીર્નમોઝવેર-

૭(૧). અર્થોપવાસા—શ્મોપવીસા (૫)

,, અમિભૂય શોષ—અમિરૂપશોષ (૫.)

,, ચ્છલઃ—આતનઃ (૫.)

,, ત્વપ્રોમા—સ્વરપ્રોમા (છ.)

,, સર્વપક્લ્લા—સર્વપાદિકલ્લા (ક.ત.)

,, વાતશોષઃ—વાતશોષઃ (ગ.ક.ત.)

इयातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वच्छांसगोणिता-
मभिमूय शोथं जनयति, स क्षिप्रोत्थानप्रशमो
भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः
कपिलताम्रो रोमा उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते
स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुषूयत इति
पित्तशोथः (२);

उष्ण- उष्ण, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण, कटुक-
तीक्ष्ण, कटु, क्षार- क्षार, क्षार, कषण- कषण, लवण,
जम्बू- तेभ्य आता पक्ष्मि आवाथी एवं खट्टे पदार्थोके
जानेसे, अजीर्ण- अजीर्ण, अजीर्ण, भोजनैः आवाथी
जानेसे, अग्नि- अग्नि, अग्नि, आतप- अने तड्डाना और
धूपके, प्रतापं च तापथी तापसे, प्रकुपितम् कुपित
थयेत् कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, त्वक्- त्वक्
त्वचा, मांस- मांस मांस, गोणितानि तथा रक्तने तथा
रक्तका, अभिमूय पराभव पराभवीने पराभव करके,
शोथम् शोथे शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करता है, सः ते वह, क्षिप्र- जल्दी जल्दी,
उत्थान- उपवावागे। ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः तथा
शमनवागे। शमनवाला, भवति थाय छे होता है, कृष्ण-
तेभ्य कागे। एव काला, पीत- पीगे। पीला, नील-
नील नीला, ताम्र तथा ताम्र तथा ताम्र, अवभासः
देभातो दिखाववाला, उष्णः उष्ण, मृदुः प्येथे
कोमल, कपिल- अने कपिल और कपिल, ताम्र- तथा
ताम्र एवं ताम्र, रोमा इवांवागे। होय छे रोंबेवाला
होता है, उष्यते ओक भागमां दह थाय एक भागमें
बाह होता है, दूयते तपे छे तपता है, धूप्यते जले के
धुंधवाय छे धुंधां निकलना प्रतीत होता है, ऊष्मायते
जले के ऊष्माको निकालता है, स्विद्यते स्वेद्युक्त थाय
छे पसीना आता है, क्लिद्यते क्लेद्युक्त थाय छे क्लिप्त होता
है, स्पर्शम् स्पर्श स्पर्श, उष्णम् च अने गरमीने और
गरमीको, न सुषूयते सहन करते। नथी सहन नहीं
करता, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, पित्तशोथः पित्त-
शोथ छे पित्तशोथ है (२);

७ (१). शोथं-शोथं (ब.)

॥ कपिलताम्र-कपिलताम्र (ब. व.)

॥ उष्यते-स उष्यते (क.)

॥ सुषूयते-सहते (ब. व.)

पित्तशोथः-पित्तशोथः (ब. ड. व.)

7-(2). The pitta provoked by the
use of hot, acute, pungent and alkali-
line, salt and acid articles of diet,
predigestion meals, by the severe
heat of fire or sun, invades the skin,
blood and flesh and produces edema.
It appears and disappears abruptly. It
is of dark, yellowish, purple or copper-
ery tinge. It is warm and soft. Hairs
become tawny or of coppery colour.
There is sensation of heat, parching,
fuming or steaming. The part sweats
and is softened and does not tolerate
touch and heat.

कफजशोथस्य निदानं लक्षणं च—

गुरुमधुरशीतक्षिण्णैरतिस्वप्नाद्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वच्छांसगोणितादीन्मभिमूय
शोथं जनयतिः स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डु-
श्वेतावभासो गुरुः क्षिण्णः श्लेष्मः स्थिरः स्थायः
शुक्लाग्रो रोमा स्पर्शोष्णसह्येति श्लेष्मशोथः (३);

गुरु- गुरु, मधुर- मधुर, मधुर, शीत- शीत, शीत,
क्षिण्णैः तथा रिनग्ध द्रव्येना सेवनथी तथा स्निग्ध
द्रव्योंके सेवनसे, अतिस्वप्न- अतिनिद्राथी अतिनिद्रासे,
ज्यायाम-आदिभिः च अने व्यायाम न करना आदिसे, प्रकुपितः कुपित
थयेत् कुपित हुआ, श्लेष्मा कफ, त्वक्- त्वक् त्वचा,
मांस- मांस मांस, गोणित-आदीनि रक्त वजेरेना रक्त
आदिका, अभिमूय पराभव करीने पराभव करके, शोथम्
शोथे शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
सः ते वह, कृच्छ्र- धीमेधीमे धीरेधीरे, उत्थान- उपवावा-
वागे। ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः तथा शमनवागे।
शमनवाला, भवति थाय छे होता है, पाण्डु-तेभ्य
पांडु एवं पाण्डु, श्वेत- तथा श्वेत तथा श्वेत, अवभासः

७ (२). श्लेष्मैः-श्लेष्मैः (क. व. ड. व.)

॥ शोथं-शोथं (ड. व.)

॥ श्लेष्मशोथः-श्लेष्मशोथः (ड. व.)

होयानेो दिवाववाला, गुरुः भारे भारी, क्षिग्धः रिन्ध क्षिग्ध, श्लक्ष्णः शीघ्रो चिकना, स्थिरः स्थिर स्थिर, रस्थान धन घन, कुक्कु-धौगो श्वेत, अग्ररोमा इवाङ्गाना आगवा भागवागौ रोयेंका अग्र भागवाला, स्पर्श-उष्णसहः च अने स्पर्श तथा उष्णता सहन करनेर होय छे और स्पर्श और उष्णताको सहन करनेवाला होता है, इति आ प्रभाषे इम प्रकार, श्लेष्मशोथः श्लेष्मशोथ छे कफशोथ है (१).

7-(3). The kapha provoked by the use of heavy, sweet, cold and uctuous articles of diet, excessive sleep, and avoidance of exercise etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It is slow in onset and subsidence. It is of pale whitish tinge. It is thick, greasy, smooth, firm and dense. Hairs appear white at their edges, and it has tolerance to touch and heat. These are the signs of edema caused by kapha.

द्वन्द्वजसन्निपातजकोषाणां निदानं लक्षणं च —

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विदोषजास्तथा शोथा भवन्ति; यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः; एवं सप्तविधो मेदः ॥ ७ ॥

यथास्व-पोतपोतानां अपने अपने, कारण-कारण कारणों, जाकृति-अने अक्षय्यानां और लक्षणोंके, संसर्गात् मिश्रशुद्धी मिलनेसे, विदोषजाः ये दोषो उत्पन्न थयेआ दो दोषोंसे उत्पन्न हुए, त्रयः त्रय तीन, शोथाः शोथ शोथ, भवन्ति थाय छे होते ह, यथास्व-पोत-पोतानां अपने अपने, कारण-कारण कारणोंसे, जाकृति-अने अक्षय्यानां और लक्षणोंके, सन्निपातात् सान्निपात-तथा सन्निपातसे, सान्निपातिकः सान्निपातिक शोथ सान्निपातिक शोथ, एकः एक छे एक है, एवम् आ

प्रभाषे इस प्रकारसे, सप्तविधः सात अतना सात प्रकारके. मेदः मेद छे मेद है ॥ ७ ॥

7. There are three kinds of edema caused by bi-discordance due to admixture of causes and symptoms of the two humors concerned. Only one kind of edema is caused by the discordance due to symptosis of respective causes and symptoms of all the three humors. Thus they are of seven varieties.

शोथानां पृथक् पृथक् प्रकारेण मेदाः —

प्रकृतिभिस्तामिस्ताभिर्मिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते, पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

तामिः ते उन. तामिः ते उन, प्रकृतिभिः वेदनां कारणेथी मेदके कारणोंसे. मिद्यमानः वेद पाउवाभां आवतां मेद करने पर, द्विविधः ये अतनेो दो प्रकारका, त्रिविधः त्रय अतनेो तीन प्रकारका, चतुर्विधः चार अतनेो चार प्रकारका, सप्तविधः सात अतनेो सात प्रकारका, अष्टविधः च अने आठ अतनेो और आठ प्रकारका, शोथः शोथ शोथ, उपलभ्यते ओवाभा आवे छे देखनेमें आता है. पुन च वणी और फिर, उत्सेध-जिथा डोवान्नी ऊचा होनेकी, सामान्यात् सामान्यताथी समानतासे, एकः एक प्रकारनेो एक प्रकारका, एव न छे ही है ॥ ८ ॥

8. Being thus classified according to the difference in their causative factors, they become grouped as bipartite tripartite, quadrupartite, septapartite and octopartite. But they are all one, swelling being their common pathogenic symptom.

८. प्रकृतिभि-एव मेदप्रकृतिभि (ब. त. ब.)

शोथ-शोथ (ख.)

पुनश्चैक-त पुनश्चैक (ब.)

७. शोथ-शोथ (ब. त.)

॥ एवं सप्तविधो मेदः-एवं मेदः (ख.-ब.)

वानशालिशोषलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्—

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्मुञ्जमस्याशु वानशोथं तमादिशेत् ॥९॥

‘अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लो३।
छे ३ श्लोक है कि, यस्य नेनां जिसके, गात्राणि अंगों
अंग, शूयन्ते ५७ अथ सूजे हों, स्वपन्ति इव अथ ३
वेदनाहित थाय सोनेकी भांति हो जाते हों, रुजन्ति च
३ पीडायुक्त होय या पीडायुक्त होते हों, पीडितानि
दयाववाधी दवाने पर, आशु तुरंत शीघ्र, उन्नमन्ति ३।था
आवी अथ ऊपर आ जाते हों, तस् तेने उसको, वान-
शोथम् ‘तने वातशोथ थथा छे’ ‘तुम्हें वातशोथ हुआ है,’
आदिशेत् औम उहेतु ऐसा कहै ॥ ९ ॥

Here are verses again —

9. That edema is to be regarded as the one due to vata wherein the limbs are swollen and there is numbness and pain in the swelling and which when pressed with the finger and left, returns instantaneously to its normal level.

यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
क्षोदोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥१०॥

अपि च वण्णी और सी. अरुण- अरुण लाल, वर्ण-
वर्णने। वर्णके, आभः देभाते। देखावका, यः ने जो,
शोथः शोथ शोथ, नक्तम् रात्रे रात्रिमें, प्रणश्यति भेसी
अथ छे शान्त होता है, स्नेह- तथा स्नेह तथा स्नेह,
उष्ण- गरमी गरमी, मर्दनाभ्याम् च अने मर्दनशी
और मर्दने, प्रणश्येत् च शमी अथ छे नष्ट हो जाता
है, सः ते वह, वातिकः वातजन्य शोथ छे वातजन्य
शोथ है ॥ १० ॥

९. शूयन्ते-शूयन्ते (व.)

॥ स्वपन्तीव-स्वपन्तीव (ग. व.)

॥ स्वपन्तीव रुजन्ति -स्वपन्तीव रुजन्ति च (प.)

॥ उन्नमन्त्याशु-उन्नमन्तीव (प.)

१०. शोथो-शोथो (च. व.)

10. That which is light-red in appearance, which is lessened at night (due to rest) and disappears when massaged with unctuous and hot substances, is also an edema due to vata.

यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।

स्विद्यति क्षिद्यते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥११॥

पिपासा- तृप्त, ज्वर- तथा तापशी एवं ज्वर-
से, आर्तस्य पीडायेव अनुभवे। पीडित अनुभवा, यः
ने शोथ जो शोथ, दूयते अशतरा करे छे जलता है,
अथ विदह्यते तुरत पाडी अथ छे शीघ्र पक जाता है,
स्विद्यति परसेवाधी युक्त अने छे पसीनेसे युक्त होता
है, क्षिद्यते क्षेद पाये छे क्षिन्न होता है, गन्धी अने
गंध भारे छे और गन्धवाला होता है, सः ते उस,
श्वयथुः सोअने शोथको, पित्तः पित्तजन्य पित्तजन्य,
स्मृतः उक्ते छे कहा है ॥ ११ ॥

11. That edema is regarded as born of pitta wherein the patient is afflicted with thirst and fever, and there is pain and burning sensation in the swelling, as well as sweating, softening and smell.

यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।

तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥१२॥

यः ने सोअने जो शोथ, पीत- पीला पीले, नेत्र-
नेत्र नेत्र, वक्त्र- मुख मुख, त्वक् तथा आभडीवाणे। और
त्वचा वाला हो, पूर्वम् अने पहले। और पहले, मध्यात्
मध्य शरीरमां मध्य शरीरमें, प्रशूयते उपवन थाय
उत्पन्न हो, तनुत्वक् पातणी आभडीवाणे। होय पतली
त्वचावाला हो, चातिसारी च अने अतिसारवाणे।
होय और अतिसारवाला हो, सः ते वह, पित्तशोथः

११. स्विद्यति क्षिद्यते-क्षिद्यति स्विद्यते (क. व.)

१२. नेत्रवक्त्रत्वक्-मुखवर्णत्वक् (ग.)

॥ -मुखनेत्रत्वक् (च.)

॥ -नखनेत्रत्वक् (प.)

પિત્તજન્ય શોથ પિત્તજન્ય શોથ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. That again is said to be edema due to pitta wherein there is yellow coloration of the eyes, the face and the skin, wherein the edema begins in the abdomen, the skin is thin and the patient is suffering from diarrhoea.

શીતઃ સક્કગતિર્યસ્તુ કણ્ઠમાન્ પાણ્ડુરેષ્વ ચ ।
નિપીઢિતો નોજમતિ શ્વયથુઃ સ કફાત્મકઃ ॥૧૩॥

ચઃ તુ જે જો, શીતઃ શીત શીતલ, સક્કગતિઃ ફેલાય નહિ એવો ન ફેલેનેવાલો, કણ્ઠમાન્ ખરબચડો, સાજયુક, પાણ્ડુઃ દુબ ચ પાંડુ રંગનો પાણ્ડુવર્ણ, નિપીઢિતઃ તથા દાબવાથી તથા દબાને પર, ન ઉજ્જમતિ જોયો ઉપડી આવતો ન હોય ડંચા ન ડટે, સઃ તે વહ, શ્વયથુઃ શોથ શોથ, કફાત્મકઃ કફાત્મક છે કફજન્ય હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. That edema is due to kapha which is cold, fixed, itching, whitish and which on pressure pits and does not return to the normal level soon.

પથ્ય શક્ષકુશઙ્કિજ્ઞાચ્છોણિતં ન પ્રવર્તતે ।
કુષ્ઠેણ પિચ્છા સ્થવતિ સ ચાપિ કફસંભવઃ ॥૧૪॥

પથ્ય જેના જિસકે, શક્ષ-શક્ષથી શક્ષે, કુશ-કે કુશથી કુશેલા યા રમ્ભે, છિજ્ઞાત્ છેદમાંથી કાટને પર, શોષિતમ્ લોહી રફ, ન ન નહી, પ્રવર્તતે નીકળે

૧૪. શીતઃસક્કગતિર્યસ્તુ કણ્ઠમાન્ પાણ્ડુરેષ્વ ચ-ચઃ શીતલઃ

સક્કગતિઃ પાણ્ડુઃ કણ્ઠમાન્ડપિચ (ગ. વ. વ.)

,, શીતઃ સક્કગતિર્યસ્તુ-ચઃ શીતલઃ સક્કગતિ (ક. છ.)

,, સક્કગતિઃ-સક્કગતિઃ (વ.)

,, નિપીઢિતો-ચઃ પીઢિતો (વ.)

,, નિપીઢિતો નોજમતિ-પીઢિતો નોજમેન્મન્દ. (ગ. ચ. વ.)

૧૫. શક્ષકુશઙ્કિજ્ઞા-શક્ષકુશઙ્કેદા (ક. વ.)

,, પિચ્છા સ્થવતિ-પિચ્છાન્સ્થવતિ (છ.)

નિકલતા, કુષ્ઠેણ અને મુશ્કેલીએ ઓર કઠિનાઈસે, પિચ્છા થીકણો તથા ખાટો આવ ચિકના તથા ગાઠા જાવ, સ્થવતિ વહે વહે, સઃ તે સોભે વહ શોથ, ચ અપિ પણ મી. કફસંભવઃ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો છે કફજન્ય હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. That again is edema due to kapha from which no blood flows out when incised with an instrument or a blade of sacred grass but only slimy fluid oozes out with difficulty.

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાચ્છ્વયથુઃ 'સ્યાદ્દ્વિદોષજઃ ।
સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોયો વ્યામિશ્ચહેતુજઃ ॥૧૫॥

નિદાન- નિદાન નદાન, આકૃતિ- તથા લક્ષણોના એવં લક્ષણોના, સંસર્ગા સંસર્ગથી સંસર્ગ હોનેને, દ્વિદોષજઃ જે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો દો દોષજન્ય, શ્વયથુઃ સોભે શોથ, સ્યાત્ થાય છે હોતા હૈ, વ્યામિશ્ચ- તથા દોષોનાં મિશ્રિત ત્રીણ દોષકે મિશ્રિત, હેતુજઃ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો કારણોસે ઉત્પન્ન થુઆ, સર્વ- અને સર્વ ઓર સમ્પૂર્ણ, આકૃતિઃ લક્ષણોવાળો લક્ષણોવાળા, શોથઃ સોભે શોથ, સન્નિપાતાત્ સન્નિપાતજન્ય, સ્યાત્ થાય છે હોતા હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. That is edema due to bi-discordance wherein there is combination of causes and symptoms of two humors. That is an edema due to tri-discordance wherein all of the above symptoms appear owing to a combination of all the causative factors.

શોથાનાં સ્થાનવિશેષકૃતમસાધ્યત્વમ્—

યસ્તુ પાદાભિર્નિર્ગતઃ શોથઃ સર્વાંગગો ભવેત્ ।
જન્તોઃ સ ચ સુકષ્ઠઃ સ્યાત્ પ્રસૂતઃ સ્ત્રીપુલાક ચઃ ॥૧૬॥

૧૫. શોથો-શોથો (છ.)

૧૬. સ્ત્રી-સ્ત્રી (ચ. ત.)

,, સર્વાંગગો-પુર્વજગો (વ.)

,, પ્રસૂતઃ-પ્રસૂતઃ (વ.)

यः पुंशो नी और जिस, जन्तोः पुरुषने पुरुषके, पादामिनिर्मुक्तः पञ्चमी शः थयेले पैरोंसे आरम्भ होकर, शोथः सोले शोथ, सर्व- सर्व सब, अङ्गनाः अङ्गे प्रसरनासे अङ्गोंमें फैलता, भवेत् थाय हो, यः अने ने सोले और जो शोथ, स्त्रीमुखान् स्त्रीने मुखमी शः थर्मने स्त्रीके मुखसे शुरू होकर, प्रसृतः प्रसरे फैलता हो, सः च ते वह, जन्तोः पुरुषने तथा स्त्रीने पुरुष और स्त्रीको, सुकष्टः अनुक्रमे बहुत कष्ट-साध्य कमजोर कष्टसाध्य, स्वात् थाय छे होना है ॥१६॥

16. The swelling which first manifests itself in the feet and then spreads over the whole body of the person becomes formidable. So too is the edema in women which begins from the face and spreads all over.

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥१७॥

जपि च पणी और सी, यः ने सोले जो शोथ, स्त्रियाः वा स्त्रीने स्त्रीके, पुरुषस्य वा अथवा पुरुषने अथवा पुरुषके, गुह्यप्रभवः गुह्य भागमें थर्म आवे गुह्य-भागमें उत्पन्न हो जाय, यस्य च अने नेमाँ और जिसमें, उपद्रवाः उपद्रवे उपद्रव, स्युः थाय हो जाय, सः च ते सोले उस शोथको, कष्टतमः सोथी कष्टदायक अति-शय कष्टदायक, ज्ञेयः आखुवे जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The swelling which begins in the genitals in men or women should also be known as the most formidable condition if accompanied with complication.

शोथस्योपद्रवाः—

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सर्वैर्बन्धः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥१८॥

१८. ज्वरोऽतीसारः—ज्वरातीसारः (ग.)

„ शोफो—शोफो (ब. च.)

छर्दिः उल्टी बमन, श्वासः श्वास श्वास, अरुचिः अरुचि, तृष्णा तृष्णा प्यास, ज्वरः ताप ज्वर, सर्वैर्बन्धः च एव अने दुर्बलता सहित और दुर्बलता सहित, अतीसारः अतीसार अतीसार, एवम् आ वह, सप्तकः सातने सप्तक सातका समूह, शोफः सोलना शोथके, उपद्रवः उपद्रवोने उपद्रवोंका, संग्रहः संग्रह छे संक्षेप है ॥ १८ ॥

18. The complications of edema in short are vomiting, dyspnea, anorexia, thirst, fever, diarrhoea and seventhly debility.

उपजिह्विकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥१९॥

यस्य नेने जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेले कुपित हुआ, श्लेष्मा छे कफ, जिह्वा- श्लेष्मा जिह्वाके, मूले मूलमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, आशु अने तत्त और शीघ्र, शोथम् सोले शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, नस्य तेने उसको, उपजिह्विका उपजिह्विका उपजिह्विका, जायते थाय छे होती है ॥ १९ ॥

19. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the tongue, it causes immediately an acute swelling there and the person is affected with Upajihvika (acute Glossitis).

गलशुण्डिकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥२०॥

यस्य नेने जिसका, प्रकुपितः कुपित थयेले प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा छे कफ, काकले छे कफ

१९. संजनयेच्छोथं—संजनयेच्छोथं (ग. च.)

„ „ —संजनयेच्छोथं (ब.)

२०. संजनयेच्छोथं—संजनयेच्छोथं (ब.)

„ शोफं—शोथं (ब.)

काकलमें, जबबलिष्ठते स्थिर था। ये स्थिर होता है, आशु और तत्त और शीघ्र, शोफम् सोओ शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे ये उत्पन्न करता है, गल-
गण्डिकां तेने ते कइ गलशुडिका उसे वह कफ
गलशुडिकाको, करोति करे ये करता है ॥२०॥

20. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the palate, it causes immediately an acute swelling there which is called Galasundika (Quinsi.)

गलगण्डस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्योऽवतिष्ठते ।
शनैः संजनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥२१॥

यस्य नेने जिसका, प्रकुपित कुपित थयेले प्रकु-
पित हुआ, श्लेष्मा कइ कफ, गलबाह्ये गणाना अंदरना
भागमा गलेके बाहरके भागमें, जबबलिष्ठते रहे ये रहता
है, शनैः अने धीमे धीमे और धीमे धीमे, शोफम्
सोओ शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे ये उत्पन्न करता है,
जस्य तेने इसको, गलगण्डः गलगण्ड गलगण्ड, जायते
थाय ये होता है ॥२१॥

21. When the provoked kapha in the body gets localised outside the throat, it produces chronic swelling there and causes Galaganda (Derade noncus.)

गलगण्डस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलगण्डः ॥२२॥

यस्य नेने जिसका, प्रकुपित कुपित थयेले प्रकु-
पित हुआ, श्लेष्मा कइ कफ, अन्तर्गले गणाना अंदरना
भागमा गलेके अन्दरके भागमें, स्थिरः स्थिर स्थिर,

तिष्ठति थाय ये होता है, आशु अने गलदी और जल्दी,
शोफम् सोओ शोथ, संजनयेत् उत्पन्न करे ये उत्पन्न
करता है, जस्य तेने इसे, गलगण्डः गलगण्ड गलगण्ड,
जायते थाय ये होता है ॥२२॥

22. When the provoked kapha in the body becomes firmly established inside the throat, it produces immediately an acute swelling and causes Galagraha (throat-spasm.)

विसर्पस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरकं त्वचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥२३॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेले
कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, सरकम् बोली सहित
रक्तके साथ, त्वचि आभडीमा त्वचामें, सर्पति प्रसरे ये
फैलता है, सरागम् अने रताशवाणे और रक्तवर्ण,
शोफम् सोओ शोथको, जनयेत् उत्पन्न करे ये उत्पन्न करना
है, तस्य तेने उसको, विसर्पः विसर्प विसर्प, जायते थाय
ये होता है ॥२३॥

23. When the provoked pitta along with the vitiated blood in the body spreads in the skin it produces an acute red swelling and causes acute spreading affection.

पिडकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥२४॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थयेले
प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, त्वचि आभडीमा
त्वचामें, रक्ते अने बोलीमा और रक्तमें, जबबलिष्ठते

२१. संजनयेच्छोफं—संजनयेच्छोफं (घ.)

२२. स्थिरः—स्थितः (ख.)

२३. संजनयेच्छोफम्—संजनयेच्छोफम् (घ.)

२४. जायतेऽस्य गलगण्डः—करोति गलशुडिकां (ङ.)

२१. शोफं—शोथं (घ.)

२२. जनयेत्—जनयत् (घ.)

२३. शोथं—शोफं (ङ.)

२४. जनयेत्—जनयत् (च. घ.)

स्थिर थाय स्थिर होता है, सरागम् अने रताशवागे। और रक्तवर्णयुक्त, शोथम् से। शोथको, जनवेत् ७५-८८ ३२ ७ उत्पन्न करता है, तस्य तेने उसको, पिडका पिडका पिडका, जायते थाय ७ होती है ॥ २४ ॥

24. When the provoked pitta in the body becomes localised in the skin and the blood, it causes red swelling and the person is affected with pimples.

तिलकादीनां संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा नीलिका तस्य जायते ॥२५॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शोणितम् वे। छीमां रक्तमें, प्राप्य पहुँचीने पहुँचकर, शुष्यति स्रु। ७ अय ७ सूख जाता है, तस्य तेने उसको, तिलकाः तिलका। तिल, पिप्लवः [५५५ पिप्लु, व्यङ्गाः व्यंग व्यङ्ग, नीलिका अने नीलिका और नीलिका, जायते थाय ७ होती है ॥ २५ ॥

25. When the provoked pitta in the body reaching the blood dries up then the person develops moles, portwine marks, Vyanga or blue-black moles.

शङ्खकस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्चयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥२६॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शङ्खयोः अने लभ- ५५५ शङ्खप्रदेशोंमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय स्थिर हो- जाता है, तस्य तेने उसको, शङ्खकः शं५५ शंखक, नाम नामने। नाम, दारुणः अय५५५ दारुण, श्वयथुः से। शोथ, जायते थाय ७ होता है ॥२६॥

२५. पिप्लवो-पिप्लवा (क.)

,, व्यङ्गा-व्यङ्गो (ब. च)

26. When the provoked pitta in the body gets localised in the temples, the person is affected with an acute, serious swelling called Sankhaka (facial Erysipelas).

कर्णम् शोथस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥२७॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं प्रकु- पित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरान्ते ता। ५५५ अन्ते उवरके अन्तमें, कर्णमूले ५। ५५५ मूलां कर्णमूलमें, अव- तिष्ठते स्थिर थाय ७ स्थिर होता है, तस्य तेने उसको, दुर्जयः न भटे येने। कष्टसाध्य, शोथः शोथ शोथ, अन्ताय भरक्षु भाटे मृत्युके लिए, उपजायते थाय ७ उत्पन्न होता है ॥ २७ ॥

27. When the provoked pitta in the body gets localised at the root of the ear at the termination of fever, the person develops an incurable swelling leading to death.

प्लीहाभिवृद्धः संप्राप्तिः लक्षणं च—

वातः प्लीहानमुख्यं कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥२८॥

यस्य नेने। जिसका, कुपितः कुपित थथेक्षुं प्रकुपित हुआ, वातः वायु वात, प्लीहान् मुख् ५५५ प्लीहाको, उदूय जेसवीने खिसकाकर, तिष्ठति स्थित थाय ७ स्थिर होता है, तस्य तेने उसे, पार्श्वम् ५। ५५५ पार्श्वोंमें, वाम पार्श्वमें, शनैः धीमे धीमे धीमे धीमे, परितुदन् पी। ५५५ ५५५ करती हुई, प्लीहा प्लीहा प्लीहा, अभिवर्धते वधि ७ बढ़ती है ॥२८॥

28. When the provoked vata in the body becomes established in the spleen and excites it, there is slow

२८. शनैः-शुक्लैः (ग. ब.)

and chronic pricking pain in the left side of the body and the spleen gets enlarged.

ગુલ્મસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય વાયુઃ પ્રકુપિતો ગુલ્મસ્થાનેઽવતિષ્ઠતે ।

શોફં સશૂલં જનયન્ ગુલ્મસ્તસ્યોપજાયતે ॥૨૯॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ગુલ્મસ્થાને યુદ્ધસ્થાનમાં ગુલ્મ-સ્થાનમાં, અવતિષ્ઠતે રિથર થાય છે સ્થિર હોતી હૈ, તસ્ય તેને उसको, सशूलम् थल संहित शूलयुक्त, शोथम् सोओ शोथ, जनयन् उत्पन्न करते। उत्पन्न करता हुआ, गुल्मः युद्ध गुल्म, उपजायते थध आवे छे होता है ॥२९॥

29. When the provoked vata in the body gets localised in the abdominal region, it causes a swelling accompanied with colicky pain and afflicts the person with Gulma.

वृद्धेः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।

वक्षणाद्वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ૩૦ ॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, શોફ-શૂલ-સોએ અને થલ કરીને શોફ ઓર શૂલ કરકે, ચરન્ કરતો કરતો ફિરતી ફિરતી, વક્ષણાદ વંક્ષુમાંથી વંક્ષણમાં, વૃષણૌ વૃષણમાં વૃષણમાં, યાતિ બાય જાતી હૈ, તસ્ય તેને उसको, वृद्धिः वृद्धिरोगः, उपजायते थथ छे होता है ॥३०॥

30. If the provoked vata in the body producing swelling and pain moves gradually and migrates from the groin (inguinal region) to the

૨૯. વાયુ—વાતઃ (ગ. ચ.)

., શોફમ—શોથમ (ચ. ચ.)

૩૦. વૃદ્ધિઃ—વૃધ્ધ (સ. ધ.)

.. —વક્ષનઃ (ત. પ.)

scrotum the man gets enlargement of the scrotum.

उदरस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वब्धांसांस्तरमाश्रितः ।

शोथं संजनयेत् कुक्षानुदरं तस्य जायते ॥૩૧॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ત્વક્-આમલી ત્વચા, માંસ-અને માંસની ઓર માંસકે, અન્તરમ્ વચ્ચે બીચમાં, આશ્રિતઃ રહી રહકર, કુક્ષો ઉદરમાં ઉદરમાં, શોથમ્ શોથ શોથ, સંજનયેત્ ઉત્પન્ન કરે ઉત્પન્ન કરે, તસ્ય તેને उसको, उदरम् उदररोग उदररोग, जायते थथ छे होता है ॥ ૩૧ ॥

31. When the provoked vata in a person's body gets a hold between the skin and the flesh, it causes a swelling in the belly and the person suffers from abdominal affections.

आनाहस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।

नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥૩૨॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાતઃ વાયુ વાયુ, કુક્ષિમ્ ઉદરનેા ઉદરકા, આશ્રિત્ય આશ્રય કરી આશ્રય કરકે, તિષ્ઠતિ રહે છે રહતી હૈ, અધઃ ન નથી નીચે ન તો નીચે, ઉર્ધ્વમ્ અધિ ન અને નથી ઉપર પહો ઓર ન તો ઊપર હી, વ્રજતિ બતેા જાયતે થાય છે હોતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. When the provoked vata in the body becomes established in the region of a person's belly and moves neither upwards nor downwards, then he is afflicted with constipation.

૩૧. શોથ—શોફ (ગ. ત.)

૩૨ આશ્રિત્ય—આશ્રય (ગ. ધ. દ.)

अधिमांसार्बुदादीनामपि शोथेऽन्तर्भावः —

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः ।

विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देष्ट्याः शोथसंग्रहे ॥३३॥

अधिमांस- अधिमांस अधिमांस, अर्बुद-आदयः अर्बुदादि अर्बुद आदि, रोगाः रोगो रोगों, (यदि कपि ओ डे यद्यपि), नाम- नाम नाम, रूपाभ्याम् तथा रूपधी तथा रूपसे, विशिष्टाः परस्पर (अन्य के परस्परभिन्न हैं, (तथा कपि तो पक्षु तो भी), उत्सेध-सामान्यात् अत्रापक्षुनी समानताने एषि कंचापनकी समानतासे, शोथसंग्रहे सोमभोजना संग्रहमां शोथोंके संग्रहमें, निर्देष्ट्याः उद्देश्ये योज्ये के कहने योग्य है ॥३३॥

33. Fleshy, malignant and other tumours, though quite different in name and symptoms should be included in the group of swellings, owing to their having the common feature of swelling.

रोहिण्याः संप्राप्तिः —

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।

जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विद्वहन्तः समुच्छ्रिताः ॥३४॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।

तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥३५॥

यस्य जेना जिसके, युगपत् ओक साथे एक साथ, कुपिताः कुपित थयेला कुपित हुए, त्रयः त्रये तीनों, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफाः तथा कफ तथा कफ, समुच्छ्रिताः अहु वृद्धि पायी बहुत बढ़कर, विद्वहन्तः विद्वह उत्पन्न करते विदाह उत्पन्न करते हुए, जिह्वामूले जेह्वामूल भूषमां जिह्वामूलमें, अवतिष्ठन्ते स्थिर भाव्य के स्थिर होते हैं, (तस्य ते तेने तेनी उसे वे), भृशम् धष्टो अत्यन्त, शोथम् सोमो शोथ, पृथग्विधाः अने जुदी जुदी अलग-अलग और नाना प्रकारकी,

३३. विशिष्टा-विशिष्ट (ब.)

३४. शोथं-शोकं (ग.)

३५. रोगं-राम्ना (ब. ड. त.)

३५. रोहिणीति विनिर्दिशेत्-रोहिणीकति निर्दिशेत् (ग. ब.)

वेदनाः वेदनाओ। वेदनाओंको, जनयन्ति उत्पन्न करते हैं, तम् ते उस, शीघ्रकारिणम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, रोगम् रोगने रोगका, रोहिणी रोहिणी रोहिणी, इति ओम् ऐमा, विनिर्दिशेत् उद्देश्ये कहें ॥ ३४-३५ ॥

34-35. When all the three humors vata, pitta and kapha are excessively increased and provoked simultaneously in the body and get localised at the base of the tongue, they scorch locally and cause extensive swelling and pain of various kinds. This acutely spreading disease is called Rohini (Diphtheria).

रोहिण्याः साध्यस्वासाध्यत्वनिर्देशः —

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।

कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥३६॥

तस्य ते उम, जन्तोः प्राणीनी मनुष्यकी, जीवितम् निर्दोषी जिवगी, परमम् बहुमां बहु अधिकसे अधिक, त्रिरात्रम् त्रय रातनी तीन रातकी, भवति होय के होती है, कुशलेन तु परंतु कुशल वैभे परन्तु कुशल वैभेसे, क्षिप्रम् तत्तत् दुरन्त, अनुक्रान्तः अक्रान्ति करी होय तो निश्चितता करा लेने पर, सुखी नीरोग नीरोग, सम्पद्यते थाय के होता है ॥ ३६ ॥

36. Three nights and days are the longest period that the patient can survive but if treated soon by an expert, he may be restored to health.

कुच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम् —

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।

ये ह्यम्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥३७॥

३६. तत्त्व-वाक्य (ब.)

३६. क्रान्तः-प्राप्तः (ग. ब. ब.)

३७. ह्येवंविधाः-चैवंविधाः (ब.)

३७. मिथ्याचारेण-मिथ्याचारेण (क. ब. ब.)

‘પૂર્વવિધાઃ આવી ભતના હસ પ્રકારકે, દારુણ-સંમતાઃ દારુણ કહેવા દારુણ કહે ગયે, રોગાઃ યીભ રોગો પણ અન્ય રોગ મી, સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, સન્નિત હિ છે હૈં, એ ને જો, અનુવક્તાનાઃ ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે ચિકિત્સા ન કી જાય, મિધ્યાચારેણ વા પુનઃ અથવા સારી રીતે પરહેજ રાખવામાં ન આવે તો અથવા અલ્લી તરહસે પરહેજ ન રહ્યા જાય તો, હન્યુઃ હણે છે માર હેતે હૈં ॥ ૩૭ ॥

37. There are many such diseases which though acute and severe, are yet curable. They may kill the patient if they are either not treated at all or wrongfully treated.

સુક્ષ્માધ્યાસ્ય લક્ષણમ્—

સાધ્યાશ્વાપ્યપરે સન્નિત વ્યાધયો મૃદુસંમતાઃ ।
યજ્ઞાયજ્ઞકૃતં યેષુ કર્મ સિધ્યત્યસંશયમ્ ॥ ૩૮ ॥

અપિ ચ વળી ઓર, મૃદુ- કેમળ કામલ, સંમતાઃ માનેલા સમસે હુણ, અપરે યીભ પણ દૂસરે મી. વ્યાધયઃ રોગો રોગ, સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, સન્નિત છે હૈં. એષુ નેઓ પર જિનમેં, યત્ન- યત્નથી યત્નસં. અયત્ન- કે યત્ન વગર પણ યત્નકે વિના મી, કૃતમ્ કરેલી કી હુઈ, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, અસંશયમ્ થોડકસ વિના સંશયકે, સિધ્યતિ સિદ્ધ થાય છે સફલ હોતી હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. There are other diseases which are considered mild and curable. In these diseases full or even slight treatment certainly accomplishes cure.

યાપ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અસાધ્યાશ્વાપરે સન્નિત વ્યાધયો યાપ્યસંક્ષિતાઃ ।
સુસાધ્યપિ કૃતં યેષુ કર્મ યાત્રાકરં ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યાપ્યસંક્ષિતાઃ ચ અને યાપ્ય કહેવાતા ઓર યાપ્યસંક્ષિત, અપરે યીભ દૂસરે, વ્યાધયઃ રોગો રોગ,

અસાધ્યાઃ અસાધ્ય અસાધ્ય, સન્નિત છે હૈં, એષુ નેઓ પર જિનમેં, સુસાધ્ય બહુ સારી રીતે મહુત ઉત્તમતાસે, અપિ પણ મી. કૃતમ્ કરેલી કી હુઈ, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા યાત્રાકરમ્ ટકાવી રાખનારી બનાયે રહનેવાલી, ભવેત્ થાય છે હોતી હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. There are other incurable diseases which are called palliable. The best treatment given in such cases may help the patient to pull on with existence.

પ્રત્યાશ્વેયસ્ય લક્ષણમ્—

સન્નિત ચાપ્યપરે રોગા યેષુ કર્મ ન સિધ્યતિ ।
અપિ યજ્ઞકૃતં બાલૈર્ન તાન્ વિદ્વાનુપાચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

અપરે ચ અપિ વળી યીભ પણ ઓર દૂસરે મી, રોગાઃ રોગ રોગ, સન્નિત છે હૈં, એષુ નેઓ પર જિનમેં, બાલૈઃ અજ્ઞાનીઓએ અજ્ઞાનિયોં દ્વારા, યત્નકૃતમ્ યત્ન- પૂર્વક કરેલી યત્નપૂર્વક કી હુઈ, અપિ પણ મી, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, ન નથી નહીં, સિધ્યતિ સિદ્ધ થતી સિદ્ધ હોતી, વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદ્યે વિદ્વાન વૈદ્ય, તાન્ તેઓનાં ઝનકો, ન ઉપાચરેત્ ઉપચાર નહિ કરવા ચિકિત્સા ન કરે ॥ ૪૦ ॥

40. And there are also other diseases where no treatment succeeds, even if the inexperienced physician tries to cure them, but the wise and experienced physician will not undertake to treat them.

રોગાણાં સાધ્યાદિમેવાઃ—

સાધ્યાશ્વાપ્યસાધ્યાશ્ચ વ્યાધયોદ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।
મૃદુદારુણમેદેન તે ભવન્તિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૧ ॥

સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, અપિ ચ યજ્ઞ અને વળી ઓર મી, અસાધ્યાઃ ચ અસાધ્ય અસાધ્ય, વ્યાધયઃ યોમ રોગો એસે રોગ, દ્વિવિધાઃ યે પ્રકારનાં દો પ્રકારકે, સ્મૃતાઃ માનેલા છે કહે હૈં, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ,

૪૦. બાલૈ-વૈદ્યે (બ. વ.)

દારુણ- તથા દારુણ તથા દારુણ, મેદન એ બેદની વે મેદન, તે તેઓ વે, ચતુર્વિધાઃ ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકારકે, મનનિત થાય છે હોતે હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. Diseases are described to be of two kinds—curable and incurable; and classified according to mildness and severity they are of four kinds.

રુજાદિભેદાદિરોગાનામનેકત્વેઽપ્યત્ર યથાસ્થૂલં સંગ્રહઃ—

ત યવાપરિસંખ્યેયા મિદ્યમાના મનનિત હિ ।

રુજાવર્ણસમુત્થાનસ્થાનસંસ્થાનનામભિઃ ॥૪૨॥

રુજા- વેદના વેદના, વર્ણ- રંગ વર્ણ, સમુત્થાન- કારણ, સ્થાન- સ્થાન, સંસ્થાન- આકૃતિ આકૃતિ, નામભિઃ તથા નામથી તથા નામસે, મિદ્યમાનાઃ ભેદા પાડતાં મેદ કરને પર, તે તેઓ વે, યવ જ હી, અપરિસંખ્યેયાઃ અસંખ્ય અસંખ્ય, મનનિત થઈ અન્ય છે હો જાતે હૈ ॥ ૪૨ ॥

42. When classified according to cause, pain, colour, site, form and nomenclature, the number of these diseases becomes really countless.

વ્યવસ્થાકરણં તેષાં યથા સ્થૂલેષુ સંગ્રહઃ ।
તથા પ્રકૃતિસામાન્યં વિકારેષુપદિશ્યતે ॥૪૩॥

યથા જેવી રીતે જૈસે, સ્થૂલેષુ સ્થૂલ રોગોમાં સ્થૂલ રોગોમાં, સંગ્રહઃ સમાવેશ થાય તેવી રીતે સંગ્રહ હો સતરહ, તેષામ્ તે રોગોની સન રોગોની, વ્યવસ્થા- કરણમ્ સંખ્યાનુ કથન કરવામાં આવે છે સંખ્યાકા કથન ક્રિયા જાતા હૈ, તથા અને ઔર, વિકારેષુ નહિ કહેલા રોગોમાં ચિકિત્સાના અવકાર માટે અનુક

૪૨. રુજાવર્ણસમુત્થાનસ્થાનસંસ્થાનનામભિઃ—નિશાનવેદનાવર્ણસ્થા- નસંસ્થાનનામભિઃ(ક.વ ચ છ.ય ધ.)

૪૩. વ્યવસ્થાકરણમ્—વ્યવસ્થાકરણમ્ (ગ.બ)

, યથા સ્થૂલેષુ—યથા સ્થૂલેષુ (ધ.)

,, ,, —યથા સ્થાનેષુ (પ.)

,, વિકારેષુ—કારણેષુ (ય)

રોગોની ચિકિત્સાકા વ્યવહાર કરનેકે લિપ, પ્રકૃતિસામાન્યમ્ કારણની (વાત, પિત્ત તથા કફની) સમાનતાને કારણની (વાત, પિત્ત તથા કફની) સમાનતાકા, અપદિશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે અપદેશ ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. Just as a broad classification has been given in the brief description (in the chapter on “The eight kinds of Abdominal Disorders”), with a view to systematise them for purposes of treatment even so the common characteristics of the morbid humors in disorders will now be described.

કુપિતસ્યૈકસ્યૈવ દોષસ્ય વિવિધરોગકરત્વે રોગાનામપરિ- સંખ્યેયત્વે ચ તેષાં ચિકિત્સિતે સામાન્યોપદેશઃ—

વિકારનામાકુશલો ન જિહ્વીયાત્ કદાચન ।

ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતોઽસ્તિ ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥૪૪॥

વિકાર- વિકારનુ રોગોંકે, નામ- નામ નામ, અકુશલઃ ન બાલુનાર વેદે ન જાનનેવાલે વેદકો, કદાચન કદી પણ કમી મી, ન ન નહીં, જિહ્વીયાત્ શરમાવું બેઠીએ શરમાના જાહિપ, હિ કારણકે ક્યોંકે, સર્વવિકારાણામ્ સર્વ વિકારોની સવ રોગોંકે, નામતઃ નામથી નામોંકે, ધ્રુવા ચોક્કસ નિશ્ચિત, સ્થિતિઃ સ્થિતિ સ્થિતિ, ન અસ્તિ નથી નહીં હૈ ॥ ૪૪ ॥

44. A physician should never be ashamed if he is not able to name a disease, as there can be no definite standardisation of nomenclature of all diseases.

સ યવ કુપિતો દોષઃ સમુત્થાનવિશેષતઃ ।

સ્થાનાન્તરગતઃચૈવ જનયત્યામયાન્ બહૂન્ ॥૪૫॥

૪૪ ધ્રુવા સ્થિતિઃ—ધ્રુવા ગતિ. (ગ.બ)

૪૫. સ્થાનાન્તરગતઃચૈવ જનયત્યામયાન્ બહૂન્—સ્થાનાન્તરગતઃચાપિ વિકારાન્ કુરતે બહૂન્ (ગ.બ)

,, ચૈવ—ચાપિ (ચ)

कुपितः कुपितं यथेक्षे कुपितं हुआ, सः ते वह, एव न ही, दोषः दोष दोष, समुत्थान- हेतुभेदाणा कारणके, विशेषतः भेदधी मेदसे, स्थानान्तर- भुद्धां भुद्धा स्थानने भिन्न भिन्न स्थानको, गतः च एव प्राप्त भव प्राप्त हो कर, बहून् धृष्टा बहुते, नामवान् रोगिणे रोगोंको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥४५॥

45. The same provoked humour according to the diversity of causes and its localisation in different regions produces many varieties.

तत्साद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥४६॥

तत्सात् तथी वैद्ये इस लिए वैद्य, विकार- विकारिणी रोगकी, प्रकृतीः प्रकृति प्रकृति, अधिष्ठानान्तराणि च स्थानना भेद स्थानके भेद, समुत्थान- अने हेतुभेदाणा और कारणके, विशेषान् च भेद मेदको, बुद्ध्वा अधिष्ठाने जान कर, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, समाचरेत् करवी करे ॥४६॥

46. Therefore treatment should be initiated after diagnosing the nature of the disease, the different regions of localization, and the special causative factors.

यो ह्येतत् त्रितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथाम्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥४७॥

यः हि नै जो, भिषक् वैद्य वैद्य, एतत् आ इन, त्रितयम् त्रये भाष्यतने तीन बातोंको, ज्ञात्वा अधिष्ठाने जान कर, ज्ञानपूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, यथाम्यायम् यथायोग्य यथायोग्य, कर्माणि चिकित्सा चिकित्सा, आर-भते शरु करे छे आरम्भ करता है, सः ते वह, कर्मसु चिकित्साभि चिकित्सामें, न नथी नहीं, मुह्यति भ्रंजते। घबराता ॥ ४७ ॥

४७. त्रितयं-त्रिविधं (व. छ)

॥ यथाम्यायं-यथायोग्य (व. य.)

47. The physician who after ascertaining all these three things, begins treatment intelligently and systematically will not err in therapeutic procedure.

विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं ज्ञेयाः —

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफाण्यः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुस्तेत पण्डितः ॥४८॥

प्राणभृताम् प्राणीभेदाणा मनुष्योंके, देहे देहमां शरीरमें, विकृताः विकृत अवस्थाभां विकृत अवस्थामें, प्रकृतिस्थाः वा अथवा प्रकृतिभां रहेल अथवा प्रकृतिमें रहे हुए, त्रयः त्रये तीन, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफाः तथा कफ तथा कफ, नित्याः नित्य छे नित्य हैं, पण्डितः पण्डिते बुद्धिमान्, तान् तेभ्योने इनको, बुभुस्तेत अधिष्ठानकी प्रत्यक्ष राखवी भेदमें जाननेकी इच्छा करे ॥ ४८ ॥

48. Vata, pitta and kapha, reside either in their normal or pathological state in the bodies of all embodied creatures. Hence the learned physician should desire to recognise them.

प्रकृतिस्थानां वातादीनां कर्म—

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माधिकारजम् ॥४९॥

उत्साह- उत्साह उत्साह, उच्छ्वास- उच्छ्वास उच्छ्वास, निःश्वास- निःश्वास निःश्वास, चेष्टाः चेष्टा चेष्टा, समा सम अवस्थाभां समान रूपमें, धातुगतिः धातुभेदानु वदन धातुओंका बहन, गतिमताम् गमनशील वस्तुभेदानु गमनशील वस्तुओंको, समः सरणीरीते समान रूपमें, मोक्षः मोक्ष मोक्ष बाहर निकालना, (इति ये ये), अधिकारजम् अधिकृत अधिकृत, वायोः वायुनां वायुके, कर्म कर्म छे कर्म हैं ॥ ४९ ॥

49. Actions of the normal vata are animation, inspiration and expiration

४९. गतिमतां-गतिमत्तो (ग.)

(respiratory movement), body-movement, regular circulation of body elements and regular elimination of excretions.

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत्तृष्णा देहप्रार्थवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥५०॥

दर्शनम् दृष्टुं देखना, पक्तिः पचानुं पचाना, रूपमा गरभी गरमी, क्षुत् भूय भूख, तृष्णा तरस त्यास, देह- देहनी शरीरकी, प्रार्थवम् कोमलता, प्रभा कान्ति कान्ति, प्रसादः प्रसन्नता प्रसन्नता, मेधा च अने मेधा और मेधा, (इति ओ ये,) अविकारजम् अविकृत अविकृत, पित्तकर्मा पित्तनां कर्म छे पित्तके कर्म हैं ॥ ५० ॥

50. Actions of the normal pitta are the power of vision, digestive fire, body heat, hunger, thirst, softness of body, lustre, clearness of mind and intelligence.

क्षोहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥५१॥

क्षोहः स्निग्धता स्निग्धता, बन्धः अन्धन बन्धन, स्थिरत्वम् च स्थिरता स्थिरता, वृषता पुरुषात्न वृषता, बलम् अण बल, क्षमा क्षमा क्षमा, धृतिः धैर्य धैर्य, अलोभः च अने निर्लोभता और निर्लोभता, (इति ओ ये), अविकारजम् अविकृत अविकृत, कफ- कर्म कर्मां कर्म छे कफके कर्म हैं ॥ ५१ ॥

51. Actions of the normal kapha are viscousness, cohesion, firmness, heaviness, potency, strength, forgiveness, fortitude and greedlessness.

वातादीनां क्षयलक्षणम्—

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

५०. प्रभा-प्रभा (५.५.)

कर्मणः प्राकृताद्यानिर्बृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥५२॥

वाते वात वात, पित्ते पित पित, कफे च कफ अने कफे और कफके, क्षीणे क्षय धर्ता क्षय होते हुए, प्राकृताद् प्राकृत प्राकृत, कर्मणः कर्मनी कर्मकी, हानिः हानि हानि, विरोधिनाम् अपि वा अथवा तो विपरीत कर्मनी अथवा तो विपरीत कर्मकी, बृद्धिः वृद्धि वृद्धि, लक्षणम् आ लक्षणम् यह लक्षण, उच्यते उच्यते उच्यते आवे छे कहा जाता है ॥ ५२ ॥

52. Now the signs of decrease of vata pitta and kapha are described to be decrease of their respective actions. There may be the loss of their normal functions or even the increase of contrary ones.

वातादीनां वृद्धिलक्षणम्—

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्बृद्धिश्चैव परीक्ष्यते ॥५३॥

दोष- दोषोनी दोषोकी, प्रकृति- प्रकृतिमां प्रकृतिमें, वैशेष्यम् अधिकता आथ छे अधिकता होना यह, निश्चितम् योक्तस निश्चित, वृद्धि- दोषोनी वृद्धिं दोषोकी वृद्धिका, लक्षणम् लक्षणम् छे लक्षण है, एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, दोषाणाम् दोषोनी दोषोकी, प्रकृतिः समता समता, हानिः क्षीयता क्षीयता, वृद्धिः च तथा अधिकतानी तथा अधिकताकी, परीक्ष्यते परीक्षा करना आवे छे परीक्षा की जाती है ॥ ५३ ॥

53. Increase of natural actions is the position indicated in the increase of humors. The norm, the decrease and increase of humors are thus diagnosed.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

५२ क्षीणे-न्यूने (५.५.)

५१ विरोधिनाम्-विरोधिनी (५.)

५३ वैशेष्यम्-वैषम्यम् (५.)

५४ प्रकृतिर्हानिः-प्रकृतिहानिः (५.)

तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥५४॥

विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृत्तिषु ॥५५॥

वीतमोहरजादयलोभमानमदस्पृहः ।

व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥५६॥

તત્ત્વ તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
 श्लोकाः ७ ३ उपसंहारके श्लोक हैं कि, वीत- निःशेष
 भवेत् ७ निःशेष हुए, मोह- भोह मोह, रजोदोष-
 रजोगुणरूप दोष रजोगुणरूप दोष, लोभ- लोभ लोभ,
 मान- अक्षिमान अमिमान, मद- भद मद, स्पृहः अने
 स्पृहा नेनी એવા और स्पृहा जिसकी ऐसे, पुनर्वसुः
 भगवान पुनर्वसुओ भगवान पुनर्वसुने, त्रिषोधीये
 त्रिशोधीय त्रिषोधीय, रोगाध्याये रोगाध्यायमां
 रोगाध्यायमें, शोधानाम् शोधनी शोधकी, मंख्याम्
 संख्या संख्या, निमित्तम् કારણ कारण, रूपाणि
 लक्षण लक्षण, साध्यताम् સાધ્યતા સાધ્યતા, न च
 असाध्यता असाध्यता, तेषाम् તેषામ્ તે ते उन उन,
 विकाराणाम् વિકારોની રોગોંસે, पूर्वजान् पूर्वे यत्ता पूर्व
 उत्पन्न हुए, तान् तान् ते ते वे वे, शोषान् च शोथ शोथ,
 विकाराणाम् વિકારોના રોગોંકા, विधिमेदम् પ્રકારમેદ
 प्रकारमेद, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારને तीन प्रकारका,
 बोध्यसंग्रहम् બહુવા શોધ બાળતોને संग्रह जानने
 योग्य बातों संग्रह, दोषाणाम् દોષોનું રોગોંકા, प्राकृतम्
 પ્રાકૃત પ્રાકૃત, कर्म કર્મ કર્म, हानि- અને દોષોની
 હાનિ और दोषोंकी हानि, वृद्धिश्च तथा वृद्धिर्मा तथा
 वृद्धिमें, लक्षणम् લક્ષણ એઓનું લક્ષણ इनका,
 व्याख्यातवान् વ્યાખ્યાન કર્યું ७ व्याख्यान किया
 है ॥ ५४-५६ ॥

curability or otherwise, the regional swellings and their respective precedent pathological conditions. Modes of classification of diseases, brief description of the three essential factors of diagnosis, normal actions of humors and symptoms produced in conditions of their decrease and increase. All these are described in the chapter entitled "The three kinds of Edema" by Punarvasu who is free from all infatuation, ignorance, passion, greed, pride, vanity and attachment.

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रिगोथीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

इति आ प्रमाणे इति प्रकार, जग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्षा अग्निवेशते बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्ने
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेक्षा आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इति शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, त्रिशोधीयः 'त्रिशोधीय' 'त्रिशोधीय',
नाम नाभने। नामका, अष्टादशः अष्टादशे अष्टादशवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथि अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighteenth chapter entitled "The three kinds of Edema", is completed.

Here are the recapitulatory verses—

54-56. The number, causes, and signs and symptoms of edema, their

५४. शोधानां-शोफानां (ग.प.)

॥ विधिमेदं-तेषां तेषां (ध.)

११. त्रिविधं-त्रितयं (क.)

॥ बीतमोह-बीतराग (ब.)

॥ त्रिषोषीये-त्रिषोषीये (ब.)

ऊनविंशोऽध्यायः ।

ओगशीसमे अध्याय अध्याय उन्नीसवाँ

Chapter XIX

अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ढवे अर्द्धांशे अब आगे, अष्टोदरीयम् 'अष्टोदरीय' नामना 'अष्टोदरीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धृतं कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Abdominal Affections."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदराक्षिरोगाणां संख्यानां निर्देशः—

इह सप्तष्टाबुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः, षडतीसाराः, षड्बुधवर्ताः;

इह सप्त आ आधुर्वेदमां भरेभर इस आधुर्वेदमें निश्चित रूपमें, अष्टौ आठ आठ, उदराणि उदररोग, अष्टौ आठ आठ, मूत्राघाताः मूत्राघात मूत्राघात, अष्टौ आठ आठ, क्षीरदोषाः धावधुना दोषे स्तन्यके दोष, अष्टौ आठ आठ, रेतोदोषाः वीर्यदोष, सप्त सात सात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, सप्त सात सात, पिडकाः पिडका पिडका, सप्त सात सात, वीसर्पाः विषर्प विषर्प, षट् छ छः, अतीसाराः अतीसार अतीसार, षट् छ छः, उदावर्ताः उदावर्त उदावर्त;

3-(1). There are eight varieties of abdominal affections, eight of the dis-

orders of the urinary system, eight of galactic disorders, eight of seminal disorders, seven of dermatosis, seven of inflammatory swellings, seven of acute spreading affections, six of diarrhoea, six of misperistalsis;

पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिकाः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्थानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः;

पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्म गुल्म, पञ्च पांच पांच, प्लीह-दोषाः भरेणना दोषे प्लीहाके दोष, पञ्च पांच पांच, कासाः उधरस कास, पञ्च पांच पांच श्वासा श्वास श्वास, पञ्च पांच पांच, हिकाः डेडडी हिका, पञ्च पांच पांच, तृष्णाः तरस तृषा, पञ्च पांच पांच, छर्दयः छडटी वमन, पञ्च पांच पांच, भक्तस्थान भोजन भोजन, अनशन-स्थानानि न भोजनानां डारखे अर्थात् अरोचक न खानेके कारणों अर्थात् अरोचक, पञ्च पांच पांच, शिरोरोगा शिरोरोग शिरोरोग, पञ्च पांच पांच, हृद्रोगाः हृदयना रोग हृदयके रोग, पञ्च पांच पांच, पाण्डुरोगाः पाण्डुरोग पाण्डुरोग, पञ्च पांच पांच, उन्मादाः उन्माद उन्माद;

3-(2). five of gulma, five of splenic disorders, five of coughs, five of dyspnea, five of hiccup, five of thirst, five of vomiting, five of loss of appetite, five of the diseases of the head, five of cardiac disorders, five of anemia, five of insanity;

अत्वारोऽपस्माराः, अत्वारोऽक्षिरोगाः, अत्वारः कर्णरोगाः, अत्वारः प्रतिघ्यायाः, अत्वारो मुखरोगाः, अत्वारो ग्रहणीदोषाः, अत्वारो मदाः, अत्वारो मूर्च्छायाः, अत्वारः शोषाः, अत्वारि हृदयानि;

३. प्लीहदोषाः—प्लीहप्रदोषाः (अ.)

चत्वारः आर चार, अपस्माराः अपस्मार अपस्मार,
चत्वारः आर चार, अक्षिरोगाः आंभना रोगे आंभके
रोग, चत्वारः आर चार, कर्णरोगाः कानना रोगे कानके
रोग, चत्वारः आर चार, प्रतिश्यावाः सणेभम प्रति-
श्याव, चत्वारः आर चार, मुखरोगाः मुखरोग मुखरोग,
चत्वारः आर चार, ग्रहणीदोषाः ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष,
चत्वारः आर चार, मदाः मद मद, चत्वारः आर चार,
मूर्च्छायाः मूर्च्छा मूर्च्छा, चत्वारः आर चार,
शोषाः शोष शोष, चत्वारि आर चार, क्लेशानि
नपुंसकत्व क्लीबता;

3(3). four of epilepsy, four of
eye-diseases, four of ear-diseases,
four of coryza, four of assimilation
disorders, four of intoxication, four
of fainting, four of consumption, four
of impotency.

त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं
लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ,
द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं
वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि;

त्रयः त्रय तीन, शोफाः शोफ शोफ, त्रीणि त्रय
तीन, किलासानि किलास किलास, त्रिविधम् त्रय त्रिविध
तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त,
द्वौ ज्वरौ ज्वर ज्वर, द्वौ व्रणौ व्रण व्रण, द्वौ वायामौ
वायाम वायाम, द्वे गृध्रस्यौ गृध्रस्य गृध्रस्य, द्वे कामले
कामल कामल, द्विविधम् द्वे त्रिविध दो प्रकारका, आमम्
आम आम, द्विविधम् द्वे त्रिविध दो प्रकारके,
वातरक्तम् वातरक्त वातरक्त, द्विविधानि द्वे त्रिविध
दो प्रकारके, नर्शांसि अर्श अर्श;

3(4). three of edema, three of le-
prosy, three varieties of hemothermia,
two of fever, two of wounds, two of
convulsions, two of sciatica, two of

jaundice, two of chyme-disorders, two
of rheumatic condition, two of piles;

एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महा-
गदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः,
विंशतिर्योनिव्यापदः, इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधि-
करणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

एकः ओक एक, ऊरुस्तम्भः उरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ,
एकः ओक एक, संन्यासः संन्यास संन्यास, एकः ओक
एक, महागदः महागद महागद, विंशतिः वीस बीस,
क्रिमिजातयः क्रिमिजाती अत क्रमियोंके मेद, विंशतिः
वीस बीस, प्रमेहाः प्रमेह प्रमेह, विंशतिः अने वीस
और बीस, योनिव्यापदः योनिरोग योनिरोग, इति आ
प्रमाणे इस प्रकार, अस्मिन् आ इस, संग्रहे संग्रह
संग्रहमें, अष्टचत्वारिंशत् अष्टादशीस अष्टादशीस, रोगा-
धिकरणानि रोगना विषयो रोगके विषयों, समुद्दिष्टानि
उद्धी अताव्या छे कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. one of spastic paraplegia, one of
syncope, one of morbus magna, tw-
enty varieties of worms, twenty of
anomalies of urinary secretion, twenty
of gynecic disorders—thus in this enu-
meration are given forty-eight varieties
of diseases.

अष्टौ उद्द्यानि, अष्टौ मूत्राघाताः—

एतानि यथोद्देशमभिनिर्वक्ष्यामः—

अष्टावृद्धाणीति वातपित्तकफसन्निपातप्लीहब-
लच्छिद्रकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वात-
पित्तकफसन्निपाताश्मरीशकराशुक्रशोणितजाः,

एतानि ओओने इनको, यथोद्देशम् अनुक्रमे क्रमशः,
अभिनिर्वक्ष्यामः विस्तारथी उद्धी अतावत् विस्तारथे
कहेंगे, वात-वातोदर वातोदर, पित्त-पित्तोदर पित्तोदर,
कफ-कफोदर कफोदर, सन्निपात-सन्निपातोदर सन्निपातो-
दर, प्लीह-प्लीहोदर प्लीहोदर, बल-बलोदर बलोदर,

छिद्र- छिद्रोदर छिद्रोदर, वक्-उदराणि अने ७८६१६२ और जलोदर, इति ओ ये, अष्टौ आः आठ, उदराणि उदर- रोगो ओ उदररोग है, वात-पात० वातज, पित्तज-पित्त० पित्तज, कफ-कृ० कफज, सन्निपात-सन्निपात० सन्नि- पातज, अहमरी-पथरीथी उत्पन्न थना२ पथरीसे उत्पन्न होनेवाले, शर्करा-भूत्रभां शर्करा नामना रोगथी उत्पन्न थना२ भूत्रमें शर्करा नामक रोगसे उत्पन्न होनेवाले, शुक्र-शुक्र० शुक्रज, श्लोथितजाः अने रक्त० और रक्तज, इति ओ ये, अष्टौ आः आठ, मूत्राघाताः भूत्राघात ओ मूत्राघात हैं;

4-(1A). We shall explain them in the order of enumeration. The eight varieties of abdominal diseases are those caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) splenic disorder, (6) intestinal obstruction, (7) gastro-intestinal perforation and (8) ascites. The eight varieties of disorders of the urinary system are caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) formation of stone, (6) formation of sand, (7) seminal disorder and (8) vitiation of blood.

अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः —

अष्टौ क्षीरदोषा इति वैषण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिद्यं फेनसङ्गततो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्चेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१);

वैषण्यम् पशुं ७८६१६३ ७८६१६३ वर्णका बदल जाना, वैगन्ध्यम् स्वाभाविक गन्धथी शुद्ध गन्धनुं थवुं स्वा- भाविक गन्धसे भिन्न गन्धका होना, वैरस्यम् रसनुं ७८६१६३ ७८६१६३ रसका परिवर्तन हो जाना, पैच्छिद्यम्- वीकश विपचिपापन, फेनसङ्गतः धसुः हीसुनुं डेडु

बहुत मागका होना, रौक्ष्यम् रक्षता रक्षता, गौरवम् भारपशुं भारीपन, अतिस्नेहः च अने अतिशय स्नेह बहुत विकास, इति ओ ये, अष्टौ आः आठ, क्षीरदोषाः क्षीरदोषो ओ क्षीरके दोष हैं, तनु पात० पतला, शुष्कम् सूकुं सूखा, फेनिलम् हीसुवाणुं मागवार, अश्चेतम् श्वेत सिवायना पीला रंगनुं श्वेतके सिवा दूसरे रंगका, पूति दुर्गन्धवाणुं दुर्गन्धयुक्त, अतिपिच्छ- लम् पशु वीकश बहुत विपचिपा, अन्यधातु- अन्य धातुथी अन्य धातुसे, उपहितम् मिश्रित मिश्रित, अव- सादि च तथा गांवाणुं अने भुक्षेष्टीओ पक्षर न्नीकण्ठार तथा गांठदार और कठिनाईसे बाहर निकल- नेवाला, इति ओ ये, अष्टौ आः आठ, रेतोदोषाः वीर्यना दोषो ओ वीर्यके दोष हैं (१);

4-(1). The eight varieties of galactic disorders are— (1) discoloration, (2) stink, (3) distaste, (4) sliminess, (5) frothiness, (6) absence of unctuousness, (7) heaviness and (8) excessive unctuousness. The eight varieties of seminal disorders are— (1) thinness, (2) dryness, (3) frothiness, (4) lack of whiteness, (5) stink, (6) hyper-sliminess, (7) mixture with other elements and (8) loss of buoyancy.

सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त विसर्पाः-

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्व- पुण्डरीकसिध्मकाकणानि, सप्त पिडका इति शरा- विका कच्छपिका जालिनी सर्वव्यलजी विनता विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफासि- कर्मकप्रन्थिसन्निपाताख्याः (२);

कपाल- कपाल कपाल, उदुम्बर- उदुम्बर उदुम्बर, मण्डल- मण्डल मण्डल, ऋष्यजिह्व- ऋष्यजिह्व ऋष्यजिह्व, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, सिध्म- सिध्म सिध्म, काकणानि अने कडसु और काकण, इति ओ ये, सप्त

४-(१). पिच्छलम्-पिच्छलम् (क. व. च. उ. ज.)

„ अन्यधातुपहितम्-अन्यधातुपहितम् (प.)

४-(२). विद्रधी च-विद्रधिश्च (ग. व. च.)

„ कर्मक-कर्मक (क.)

सात सात, कुडालि कुण्डले कुण्डल हैं, शराविका शराविका, शराविका, कच्छपिका कुण्डलपिका कच्छपिका, जालिनी जालिनी, सर्पपी सर्पपी मर्षपी, मलजी अक्षुण्ण मलजी, शिवता विनता विनता, विद्रवी च अने विद्रवी और विद्रवि, इति ओ ये, सप्त सात सात, पिडकाः पिडका ओ पिडकायें हैं, वात- वातविसर्प वातविसर्प, पित्त- पित्तविसर्प पित्तविसर्प, कफ- कफविसर्प कफविसर्प, अग्नि- अग्निविसर्प अग्निविसर्प, कर्मक- कर्मक कर्मक, ग्रन्थि- ग्रन्थिविसर्प ग्रन्थिविसर्प, सन्निपात- अने सन्निपातविसर्प और सन्निपातविसर्प, आम्बाः नाभना नामक, इति ओ ये, सप्त सात सात, वीसर्पाः विसर्प ओ विसर्प हैं (२);

4-(2). The seven varieties of dermatosis are—(1) kapala, (2) udumbara (3) mandala, (4) rishyajihva, (5) pundarika, (6) sidhma and (7) kakana. The seven various inflammatory swellings are—(1) crateriform ulcer, (2) carbuncle, (3) cribriform swelling, (4) boils, (5) dry gangrene, (6) moist gangrene and (7) abscess. The seven varieties of acute spreading affections are—(1) vate type, (2) pitta type, (3) kapha type, (4) erysipelas, (5) spreading moist gangrene, (6) acute lymphadenitis and (7) tridiscordance type.

पञ्चदशाराः, पञ्चदशवर्ताः—

पञ्चदशारा इति वातपित्तकफसन्निपातभय- शोकजाः, पञ्चदशवर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्र- छर्दिक्षवयुजाः (३);

वात- वातज वातज, पित्त- पित्तज पित्तज, कफ- कफज, सन्निपात- सन्निपातज सन्निपातज, म- मज, शोकाः अने शोका और शोकज, इति ओ ये, षट् छः, पञ्चदशाराः अतीक्ष्ण ओ पञ्चदश

हैं. वात- वातज वातज, मूत्र- मूत्रज मूत्रज, पुरीष- पुरीषज पुरीषज, शुक्र- शुक्रज शुक्रज, छर्दि- छर्दिज, क्षवयुजा. अने छर्दि- छर्दिज छर्दिज और छर्दि- छर्दिज छर्दिज, इति ओ ये, षट् छः, पञ्चदशवर्ताः उदावर्ता ओ उदावर्त हैं (३).

4-(3). The six varieties of diarrhoea are those of (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) fear and (6) grief. The six varieties of misperistalsis are those of (1) flatus, (2) urine, (3) feces, (4) semen, (5) vomiting and (6) sternutation.

पञ्च गुल्माः—

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणि- तजाः, पञ्च ग्रीहदोषा इति गुल्मव्याख्याताः,

वात- वातज वातज, पित्त- पित्तज पित्तज, कफ- कफज, सन्निपात- सन्निपातज सन्निपातज, शोणि- तजाः अने रक्तज और रक्तज, इति ओ ये, पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्मा ओ गुल्म हैं. पञ्च पांच पांच, ग्रीहदोषाः अरेणना दोषा ओ ग्रीहके दोष हैं, इति ओओनुं इनका, गुल्मैः गुल्मैः गुल्मोंसे, व्याख्याताः व्याख्यानार्थ अर्थ ओ व्याख्यान हो जाता है,

4-(4A). The five varieties of gulma are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha (4) tridiscordance and (5) vitiated blood. The varieties of splenic disorders are the same as described in gulma.

पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः—

पञ्च कासा इति वातपित्तकफसतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकधुवाः, पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता धुवाऽञ्जजा च,

४-(४). शोणितजाः—रक्ताः (५. ७.)

„ धुवाऽञ्जजा—धुवा वाचना (५.)

वात-वातज वातज, पित्त-पित्तज पित्तज, कफ-
कफज, क्षत-क्षतज क्षतज, क्षयजाः अने क्षयज
और क्षयज, इति ओ ये, पञ्च पांथ पांच, कासाः उध-
रस्ये ओ कास हैं, महा-महाश्वास महाश्वास, ऊर्ध्व-
जिह्वा-श्वास ऊर्ध्वश्वास, छिन्न-छिन्नश्वास छिन्नश्वास,
तमक-तमकश्वास तमकश्वास, क्षुद्राः अने क्षुद्रश्वास
और क्षुद्रश्वास, इति ओ ये, पञ्च पांथ पांच, आसाः
श्वास्ये ओ आस हैं, महती महती महती, गम्भीरा
गम्भीरा गम्भीरा, व्यपेता व्यपेता व्यपेता, क्षुद्रा क्षुद्रा
क्षुद्रा, अन्नजा च अने अन्नज और अन्नज, इति ओ ये,
पञ्च पांथ पांच, हिक्का डेडडी ओ हिक्का हैं:

4-(4B). The five varieties of cough-
disorder are those due to (1) vata,
(2) pitta, (3) kapha, (4) ulcerations in
the respiratory tract and (5) wasting.
The five varieties of dyspnea are (1)
major, (2) respiratory, (3) chyme, (4) as-
thma and (5) minor. The five varieties
of hiccup are— (1) mahati (major),
(2) gambhira (the profound), vya-
peta (intermittent). (4) kshudra (minor)
and (5) the alimential.

पञ्च तृष्णाः पञ्च छर्दयः पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि (अरुचयः) —

पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः,
पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफ-
सन्निपातोद्रेकोत्थाञ्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थाना-
नीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः,

वात-वातिक वातिक, पित्त-पैतिक पैतिक, आस-
आमज आमज, क्षय-क्षयज क्षयज, उपसर्गात्मिकाः
अने उपसर्गज और उपसर्गज, इति ओ ये, पञ्च

४-(४). वातपित्तकफसन्निपातद्वेषा — वातपित्तकफद्वेषायासाः

(ग. ड. त. द.)

॥ द्विष्टार्थसंयोगजा-द्विष्टार्थसंयोग (ब).

॥ —द्विष्टार्थसंयोगे (ब. ड. त. द. प.)

॥ सन्निपातोद्रेकोत्थाञ्च-सन्निपातोद्रेकोत्थाञ्च (ब. ड. त. द. प.)

पांथ पांच, तृष्णाः तरस्ये ओ तृषा हैं, द्विष्ट-अक्षुभ्यता
न अच्छा लगनेवाले. अर्थ-विषयैना विषयके, संयोगजाः
संयोगजी भती संयोगजन्य, वात-तथा वात तथा वात,
पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ कफ, सन्निपात-अने
सन्निपातनी और सन्निपातकी, उद्रेक-अधिकतायी
अधिकतासे, उत्थाः च भती उत्पन्न, इति ओ ये,
पञ्च पांथ पांच, छर्दयः उधरी वमन हैं, वात-वात
वात, पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ कफ, सन्निपात-सन्नि-
पात सन्निपात, द्वेषाः अने द्वेष और द्वेष, इति ओ ये,
पञ्च पांथ पांच, भक्त्य भोजन भोजन, अनशन-न
आवाना न खानेके, स्थानानि डारखो ओ कारण हैं.

4-(4C). The five varieties of thirst
are those due to (1) vata, (2) pitta, (3)
chyme-disorder, (4) wasting and (5)
secondary complications. The Five
varieties of vomiting are those due to
(1) contact of repulsive articles, (2) ex-
cess of vata, (3) of pitta, (4) of kapha,
(5) and of tridiscordance. The five
varieties of disinclination for food are
those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha,
(4) tridiscordance and (5) repulsion.

पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः —

पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य
वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च हृद्रोगा
इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः,

पूर्वोद्देशम् पूर्वोक्त 'क्रियन्तः शिरसीय' नामना
अध्यायभां कहेला भाषाना रेजो पूर्वोक्त 'क्रियन्तः-
शिरसीय' नामके अध्यायमें उक्त मस्तकके रोगों, अभिसमस्य
संक्षेप करता संक्षेप करनेपर वात-वातज वातज, पित्त-
पित्तज पित्तज, कफ-कफज कफज, सन्निपात-सन्निपातज
सन्निपातज, क्रिमिजाः अने क्रिमिज और क्रिमिज, इति
ओ ये, पञ्च पांथ पांच, शिरोरोगाः शिरसीय ओ
शिरोरोग हैं, पञ्च पांथ पांच, हृद्रोगाः हृद्रोग
रेजो ओ हृदय के रोग हैं, इति ओनु इसका,
शिरोरोगैः पांथ शिरसीयजी पांच शिरोरोगोंसे,

વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન ધર્મ ભય છે વ્યાખ્યાન હો જાતા હૈ,

4-(4D). The five varieties of the diseases of the head, as previously described, are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) parasitic infection. The five varieties of cardiac disorders are the same as described in the chapter on "The diseases of the head."

પચ્ચ પાણ્ડુરોગાઃ, પચ્ચ ઉન્માદાઃ ---

પચ્ચ પાણ્ડુરોગા इति वातपित्तकफसन्निपात-
મુદ્ગક્ષણજાઃ, પચ્ચોન્માદા इति वातपित्तकफसन्नि-
पातागन्तुनिमित्ताः (४):

વાત- વાતજ વાતજ, પિત્ત- પિત્તજ પિત્તજ, કફ-
કફજ, સન્નિપાતજ- સન્નિપાતજ સન્નિપાતજ,
મુદ્ગક્ષણજાઃ અને માટી ખાવાથી થયેલ ઓર મિટ્ટી
જાનેસે ઉત્પન્ન, હિતિ એ ચે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, પાણ્ડુરોગાઃ
પાંડુરોગ છે પાણ્ડુરોગ હૈ, વાત- વાત વાત, પિત્ત-
પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ, સન્નિપાત- સન્નિપાત
સન્નિપાત, આગન્તુ- અને આગન્તુ ઓર આગન્તુ, નિમિત્તાઃ
એ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં હન કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ,
હિતિ એ ચે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, ઉન્માદાઃ ઉન્માદ છે
ઉન્માદ હૈ (૪).

4-(4). The five varieties of anemia are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) geophagism. The five varieties of insanity are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) exogenous causes.

ચત્વારોઽપસ્મારાઃ, ચત્વારોઽક્ષિરોગાઃ, ચત્વારઃ કર્ણરોગાઃ,
ચત્વારઃ પ્રતિશ્વાયાઃ, ચત્વારો મુક્તરોગાઃ ---

ચત્વારોઽપસ્મારા इति वातपित्तकफसन्निपात-

૪-(૪). મુદ્ગક્ષણજાઃ—મુદ્ગાઃ (૨.)

“ નિમિત્તાઃ—નિમિત્તજાઃ (૫ ૭ ૮)

નિમિત્તાઃ, ચત્વારોઽક્ષિરોગાઃચત્વારઃ કર્ણરોગાઃ-
ચત્વારઃ પ્રતિશ્વાયાઃચત્વારો મુક્તરોગાઃ

વાત- વાત વાત, પિત્ત પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ,
સન્નિપાત- અને સન્નિપાત ઓર સન્નિપાત, નિમિત્તાઃ
એ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં હન કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ,
હિતિ એ ચે, ચત્વારઃ ચાર ચાર, અપસ્મારાઃ અપસ્માર
અપસ્માર, ચત્વારઃ ચાર ચાર, અક્ષિરોગાઃ આંખના રોગો
આંખકે રોગ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, કર્ણરોગાઃ કાનના રોગો
કાનકે રોગ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, પ્રતિશ્વાયાઃ સળેખમ
પ્રતિશ્વાય, ચત્વારઃ ચાર ચાર, મુક્તરોગાઃ મુખરોગ
મુખકે રોગ,

4-(5A). The four varieties of epilepsy are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance. The four varieties of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza and four of mouth-diseases,

ચત્વારઃ પ્રહ્ણીદોષાઃ ચત્વારો મદાઃ ચત્વારો મૂર્છાયાઃ ---

ચત્વારો પ્રહ્ણીદોષાઃચત્વારો મૂર્છાયા ઇત્ય-
પસ્મારૈર્વ્યાખ્યાતાઃ,

ચત્વારઃ ચાર ચાર, પ્રહ્ણીદોષાઃ પ્રહ્ણીદોષ પ્રહ્ણી-
દોષ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, મદાઃ મદ મદ, ચત્વારઃ અને
ચાર ઓર ચાર, મૂર્છાયાઃ મૂર્છા મૂર્છા, હિતિ એ
બધાનું હન સવકા, અપસ્મારૈઃ અપસ્મારથી અપસ્મારસે,
વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન ધર્મ ભય છે વ્યાખ્યાન હો જાતા હૈ,

4-(5B). the four varieties of assimilation-disorders and the four of intoxication and the four of fainting are caused by the same factors as those inducing epilepsy.

ચત્વારઃ શોષાઃ, ચત્વારિ ક્લેબ્યાનિ—

ચત્વારઃ શોષા ઇતિ સાહસસંધારણશ્ચ-
વિષમાશનજાઃ, ચત્વારિ ક્લેબ્યાનીતિ વીજોપચાતા-
શ્વજમજ્જાજરાયાઃ શુક્રશ્યાવ (૫),

साहस- साहस्यथी साहसे, संचारण-वेग रेखावाथी वेगको रोकनेसे, क्षय- क्षयथी क्षयसे, विषम-अबानजाः अने विषम भोजनथी भता और विषम भोजनसे होने वाले, इति ओ ये, चत्वारः आर चार, शोषाः शोषरोग, बीजोपचातात् भीजने हानि थवाथी बीजको हानि पहुंचनेसे, ध्वजभङ्गात् ध्वजभङ्गथी ध्वजभंगसे, जरायाः वृद्धावस्थाथी वृद्धावस्थासे, शुक्रक्षयात् च अने वीर्यना क्षयथी वीर्यके क्षयसे, इति ओ ये, चत्वारि आर चार प्रकारकी, क्लृप्त्वानि नष्टसकृता छे क्लीबता है (५);

4-(5). The four varieties of consumption are due to (1) overstrain, (2) suppression of natural urges, (3) wasting and (4) irregularity of diet. The four varieties of impotency are due to (1) atonic, (2) organic, (3) senile and (4) oligospermatic conditions.

त्रयः शोधाः त्रीणि किलासानि त्रिविधं रक्तपित्तम्—

त्रयः शोधा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६);

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा कफ तथा कफ, निमित्ताः ओ कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति ओ ये, त्रयः त्रयु तीन, शोधाः शोधा छे शोध हैं, रक्त- रक्त रक्त, ताम्र- ताम्र ताम्र, शुक्लानि अने श्वेत और श्वेत. इति ओ ये, त्रीणि त्रयु तीन, किलासानि डिहस छे किलास हैं, ऊर्ध्वभागम् उपरके भागसे, अधोभागम् नीचके भागसे, उभयभागम् च अने अने भागसे और दोनों भागोंसे, इति ओवा ऐसा, त्रिविधम् त्रयु त्रयु तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्तपित्त छे रक्तपित्त है (६):

4-(6). The three varieties of edema are those due to (1) vata, (2) pitta and (3) kapha. The three varieties of

leprosy are those that are (1) red, (2) coppery and (3) white. The three varieties of hemothermia are (1) affecting the upper channels, (2) affecting the lower channels and (3) both the channels.

द्विविधः ज्वरः, द्विविधः व्रणः, द्विविध आयामः, द्विविधा गृध्रसी—

द्वौ ज्वराविति उष्णामिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीतामिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निज-आगन्तुजश्च, बाह्यायामाविति बाह्याभ्याम्यन्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति आताव्रातकफाश्च,

शीत-समुत्थः ओ शीतथी उत्पन्न थये। होय जो शीतसे उत्पन्न हुआ हो, उष्ण-जमिप्रायः च अने ज्वरों में शीत, उत्पन्न होने प्रचले। होय और जिसमें रोगी उष्णताको चाहता हो, उष्ण-समुत्थः तथा ओ उत्पन्न थये। होय तथा जो उष्णतासे उत्पन्न हुआ हो शीत-जमिप्रायः च अने ज्वरों में शीत शीतलता प्रचले। होय और जिसमें रोगी शीतलताको चाहता हो, इति ओ ये, द्वौ ओ दो, ज्वरों ताव छे ज्वर हैं, निजः च निज निज, आगन्तुजः च अने आगन्तुज और आगन्तुज, इति ओ ये, द्वौ ओ दो, व्रणौ त्रयु छे व्रण है, बाह्यः च अंदरने। बाहरका, आभ्यन्तरः च अने अंदरने। और अन्दरका, इति ओ ये, द्वौ ओ दो, आयामौ आयाम छे आयाम हैं, वातात् वातज वातज, वातकफात् च अने वातकफज और वातकफ-जन्य, इति ओ ये, द्वे ओ दो, गृध्रस्यौ गृध्रसी छे गृध्रसी है,

4-(7A). The two varieties of fever are those caused by (1) cold accompanied with a craving for hot things, (2) heat accompanied with a craving for cooling things. The two varieties of wounds are those due to (1) endogenous and (2) exogenous causes. The two varieties of tonic spasms are (1) external

opisthotonos and (2) internal emprosthotonos. The two varieties of sciatica are those due to (1) vata and (2) vata-cum-kapha.

द्विविधा कामला. द्विविधमामम्. द्विविधं वातरक्तम्, द्विविधोऽशोरोगः—

દ્ર કામલે इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधमाममिति अलसको विसूचिका च द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यशोसीति शुष्काप्यार्द्राणि च (७);

કોષ્ટાશ્રયા કેષ્ટાશ્રય, શાખાશ્રયા અને શાખાશ્રય और शाखाश्रय, इति એ ये, દ્ર એ દો, કામલે કામલા કામલા હૈં, અલસકઃ અલસક અલસક, વિસૂચિકા ચ અને વિસૂચિકા और विसूचिका, इति એ ये, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું' દો પ્રકારકે, જામમ્ આમ આમ હે, ગમ્ભીરમ્ ગંભીર ગમ્ભીર, ઉત્તાનમ્ ચ અને ઉત્તાન और उत्तान, इति એ ये, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું' દો પ્રકારકે, વાતરક્તમ્ વાતરક્ત એ વાતરક્ત હૈ, શુષ્કાણિ સૂકા શુષ્ક, આર્દ્રાણિ ચ અને દુઝતા और बहनेवाले, इति એ ये, દ્વિવિધાણિ એ પ્રકારના દો પ્રકારકે, અશોસિ અર્શ' એ અર્શ' હૈ (૭);

4-(7). The two varieties of jaundice are (1) central and (2) peripheral. The two varieties of chyme-disorders are (1) intestinal torpor and (2) intestinal irritation. The two varieties of rheumatic condition are (1) deep and (2) superficial. The two varieties of piles are (1) the bleeding one and (2) the non-bleeding one.

एक ऊदस्तम्भः एक संन्यासः एक महागदः—

एक ऊदस्तम्भः इत्यामत्रिदोषसमुत्थः, एक संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतस्त्वामिनिवेशः (८);

જામ-આમરસ આમરસ, ત્રિદોષ-અને ત્રિદોષથી और त्रिदोषसे, समुत्थः ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન हुआ, इति એ यह, एकः એક एक, ऊदस्तम्भः ઉદસ્તમ્ભ એ ऊदस्तम्भ है, त्रिदोषात्मक. त्रिदोषोऽत्रिदोषजन्य, मनः-शरीराधिष्ठानः तथा मन અને શરીરને। आश्रय કરી ઉત્પન્ન થનાર तथा मन और शरीरको आश्रय करके उत्पन्न होनेवाला, इति એ यह, एकः એક एक, संन्यासः સંન્યાસ એ संन्यास है, अतस्त्वामिनिवेशः ખરી આબતને નહિ સમજવી યથાર્થ વસ્તુકો નહીં સમજના, इति એ यह, एकः એક एक, महागदः મહાગદ એ महागद है (८):

4-(8). The spastic paraplegia of one kind is due to the disorder of chyme and tridiscordance. Similarly, syncope which is also of one kind is due to symptosis of all the three humors, and is of psycho-somatic nature. Magnus Morbus is due to mental and moral perversions.

विशति किमिजातय.—

વિશતિઃ ક્રમિજાતય इति यूकाः पिपीलिका-अति द्विविधा बहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः,

ક્રમિજાતયઃ કૃમિની ભતિઓ. કૃમિયોક્તી જાતિયા. विशतिः इति वीस ए वीस है. बहिर्मलजाः બહિર્મલજાઃ બહારના મલથી ઉત્પન્ન થતી बाह्य मलसे उत्पन्न होनेवाली, यूकाः યૂ જૂં, पिपीलिकाः અને લીખ और लीक, इति એ ये, द्विविधाः એ પ્રકારની કૃમિની ભતિઓ એ દો પ્રકારકી कृमिकी जातियां हैं. शोणितजा. શોણિતજા. બેહીથી ઉત્પન્ન થતી रक्तसे उत्पन्न होने वाली. केशादाः કેશાદ કેશાદ, लोमादाः લોમાદ લોમદ્વીપ, सौरसाः સૌરસ સૌરમ, औदुम्बराः ઔદુમ્બર ઔદુમ્બર, जन्तु-

मातरः च अने अन्तुमाता और जन्तुमाता, इति ओ ये, वद ७ कृमिनी अतिओ छे छ कृमिकी जातियां हैं.

4-(9A). The twenty varieties of worms are (1) lice and (2) mites residing in the body excretion; six varieties residing in the blood are (1) kesada, (2) lomada, (3) lomadwipa, (4) saurasa, (5) audumbara and (6) jantumatara.

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादाश्चरवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः,

कफजाः उर्ध्वी उत्पन्न भती कफसे उत्पन्न होनेवाली, अन्त्रादाः अन्त्राद अंत्राद, उदरावेष्टाः उदरावेष्टा उदरावेष्ट, हृदयादाः हृदयाद हृदयाद, चरवः चरु चुर्, दर्भपुष्पाः दर्भपुष्प दर्भपुष्प, सौगन्धिकाः सौगन्धिक सौगन्धिक, महागुदाः च अने महागुद और महागुद, इति ओ ये, सप्त सात कृमिनी अतिओ छे सात कृमिकी जातियां हैं;

4-(9B). Seven varieties residing in the mucus are (1) antrada, (2) udara-veshta, (3) hridayada, (4) curu, (5) darbhapushpa, (6) saugandhika and (7) mahaguda.

ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः;

पुरीषजाः भणथी उत्पन्न भती मलसे उत्पन्न होनेवाली, ककेरुकाः ककेरुड ककेरुक, मकेरुकाः मकेरुड मकेरुक, लेलिहाः लेलिह लेलिह, सशूलकाः सशूलक सशूलक, सौसुरादाः च अने सौसुराद और सौसुराद, इति ओ ये, पञ्च पांच कृमिनी अतिओ छे पांच कृमिकी जातियां हैं;

4-(9C). Five varieties residing in feces are (1) kakeruka, (2) makeruka, (3) leliha, (4) sasulaka and (5) sausurada.

४ (९. उदरावेष्टा-उदराया छे त.

विंशतिः प्रमेहाः—

विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चेक्षुबालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः,

प्रमेहाः प्रमेहो प्रमेह, विंशतिः इति बीस छे बीस हैं, उदकमेहः च उदकमेह उदकमेह, इक्षुबालिकारसमेहः च इक्षुबालिकारसमेह, सान्द्रमेहः च सान्द्रमेह, सान्द्रप्रसादमेहः च सान्द्रप्रसादमेह, शुक्लमेहः च शुक्लमेह शुक्लमेह, शुक्रमेहः च शुक्रमेह शुक्रमेह, शीतमेहः च शीतमेह शीतमेह, शनैर्मेहः च शनैर्मेह शनैर्मेह, सिकतामेहः च सिकतामेह सिकतामेह, लालामेहः च अने लालामेह और लालामेह, इति ओ ये, श्लेष्मनिमित्ताः उर्ध्व निमित्ते थनारा कफके कारण उत्पन्न होनेवाले, दश दश दम,

4-(9D). The twenty varieties of the anomalies of urinary secretion are (1) udakameha (hydruria), (2) ikshu-valikarasameha (glycosuria), (3) sandrameha, (lymphuria), (4) sandraprasadam-ehe (chyluria), (5) suklameha (bacteriuria), (6) sukrameha (spermaturia), (7) sitameha (phosphaturia), (8) sanairmeha (slow micturition), (9) sikatameha (lithuria) and (10) lalameha (pyuria) are the ten that are caused by kapha.

क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः,

क्षारमेहः च क्षारमेह क्षारमेह, कालमेहः च कालमेह कालमेह, नीलमेहः च नीलमेह नीलमेह, लोहितमेहः च लोहितमेह लोहितमेह, मज्जिष्ठामेहः च मज्जिष्ठामेह मज्जिष्ठामेह, हरिद्रामेहः च अने हरिद्रामेह और हरिद्रामेह, इति ओ ये, पित्तनिमित्ताः पित्तनिमित्ते थनारा पित्तके कारण होनेवाले, षट् छे,

4-(9E). (1) ksharameha (alkalinuria), (2) kalameha (melanuria), (3) nilameha

(indicanuria), (4) lohitameha (hematuria), (5) manjishthameha (hemoglobinuria), and (6) haridrameha (coluria) are the six caused by pitta.

वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो घातनिमित्ताः, इति विंशतिः प्रमेहाः;

वसामेहः च वसामेहः वसामेहः, मज्जामेहः च मज्जामेहः मज्जामेहः, हस्तिमेहः च हस्तिमेहः हस्तिमेहः, मधुमेहः च मधुमेहः मधुमेहः और मधुमेहः, इति ये ये, घातनिमित्ताः घातनिमित्ते भूनाः घातके कारण होनेवाले, चत्वारः आर चार, इति आर इस प्रकार, विंशतिः बीस बीस, प्रमेहाः प्रमेहोः ये प्रमेह हैं;

4-(9F). (1) vasameha (lipuria), (2) majjameha (myelopathic albuminuria), (3) hastimeha (incontinence of urine) and (4) madhumeha (diabetes) are the four caused by vata. These are the twenty varieties of the anomalies of urinary secretion.

विंशतियौनिव्यापदः—

विंशतियौनिव्यापद इति घातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी साक्षिपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः,

यौनिव्यापदः यौनिरोग योनिरोग, विंशतिः इति बीस ये बीस हैं, घातिकी घातिक, पैत्तिकी पैत्तिक, श्लैष्मिकी श्लैष्मिक, साक्षिपातिकी च आने साक्षिपातिक और साक्षिपातिक, इति ये ये, दोषजाः दोषधी उपन भूता दोषसे उत्पन्न होनेवाले, चत्वारः आर यौनिरोगोः ये चार योनिरोग हैं;

4-(9G). There are twenty varieties of gynecic diseases; of them four are born of the morbid humors i. e., (1) vata (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance.

दोषद्वयसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिकारजस्का वाचरणा

वातिचरणा च प्राक्चरणा उपप्लुता च परिप्लुता उदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च वण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतियौनिव्यापदो भवन्ति (९);

दोष- दोषना दोषके, दूष्य- दूष्य रक्तआदिनी आये दूष्य रक्तवाहिके साथ, संसर्गप्रकृति-निर्देशैः संसर्गना कथन द्वारा तथा स्वभावना कथन द्वारा संसर्गके कथन और स्वभावके कथनद्वारा, अवशिष्टाः बाकीना दोष, षोडश यौनिरोगोः सोलह योनिरोगोका, निर्दिश्यन्ते निर्देश करवाभा आये ये निर्देश किया जाता है, तद्यथा जेभके जैसेकि, रक्तयोनिः च रक्तयौनि रक्तयोनि, अरजस्का च अरजस्का अरजस्का, वाचरणा च वाचरणा अचरणा, अतिचरणा च अतिचरणा अतिचरणा, प्राक्चरणा च प्राक्चरणा प्राक्चरणा, उपप्लुता च उपप्लुता उपप्लुता, परिप्लुता च परिप्लुता परिप्लुता, उदावर्तिनी च उदावर्तिनी उदावर्तिनी, कर्णिनी च कर्णिनी कर्णिनी, पुत्रघ्नी च पुत्रघ्नी पुत्रघ्नी, अन्तर्मुखी च अन्तर्मुखी अन्तर्मुखी, सूचीमुखी च सूचीमुखी सूचीमुखी, शुष्का च शुष्का शुष्का, वामिनी च वामिनी वामिनी, वण्डयोनिः च वण्डयोनि वण्डयोनि, महायोनिः च मधुयौनि और महायोनि, इति ये ये, विंशतिः बीस बीस, यौनिव्यापदः यौनिरोग योनिरोग, भवन्ति ये हैं (९);

4-(9). The remaining sixteen are designated in the light of associated morbid humors and causative factors. They are (1) raktayoni (menorrhagia), (2) arajaska (amenorrhoea), (3) acarana (colpitis mycotica), (4) aticarana (chronic vaginitis), (5) prakcarana (deflorative vaginitis), (6) upapluta (leucorrhoea), (7) pariapluta (acute vaginitis), (8) udavartini (dysmenorrhoea), (9) karnini (endo-cervicitis), (10) putraghni (abortive tendency), (11) antarmukhi (inversion of uterus), (12) sucimukhi (colpo stenosis) (13) sushka

(colpo-xerosis), (14) vamini (profluvium seminis), (15) shandhayoni (pseudo uterus) and (16) mahayoni (prolapse of the uterus)—these are the twenty varieties of gynecic diseases.

केवलमायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति।४

अयम् च आ यह, केवलः सधुः सम्पूर्ण, उद्देशः रोगनां अधिकरणानु पक्षेन रोगोंके अधिकारोंका वर्णन, यथोद्देशम् कभने अनुसरी क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः कथुः कर दिया, भवति छे है ॥४॥

4. Thus has been the whole subject described according to the order of enumeration.

सर्वेषामेव विकाराणां वातादिवत्तन्निर्देशः—

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि—शकुनिः सर्वे दिवसमपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वघातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफाभ्रातिवर्तन्ते।

सर्वे एव अध्याय सब ही, निजाः निज निज, विकाराः विकारे विकार, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफेभ्यः अने कफ और कफके, अन्यत्र सिवाय बिना, न निर्वर्तन्ते उत्पन्न भत्ता नहीं उत्पन्न नहीं होते, यथाहि जेभके जैसे कि, शकुनिः पक्षी पक्षी, सर्वम् आगे सारे, दिवसम् द्विपक्ष दिनभर, परिपतन् उड़ता उड़ता उड़ने पर, अपि पक्षु मी, स्वाम् पोतानी अपनी, छायाम् छायां छायाको, न नातिवर्तते उत्पन्नी शकुनि नहीं लांघ नहीं सकता, तथा तेभ उसी प्रकार, स्वघातु- पोतानी घातुओंकी अपनी घातुओंकी, वैषम्य- विषमताथी विषमतासे, निमित्ताः उत्पन्न यथेष्टा उत्पन्न हुए, सर्वे सर्व सब, विकाराः विकारे रोग, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफान् अने कफने और

कफका, न नातिवर्तन्ते उत्पन्नी शकुनि नहीं उत्पन्न नहीं कर सकते:

5-(1). All endogenous diseases manifest the discordance of vata, pitta and kapha. Just as a bird though it may fly throughout the day cannot yet overtake its own shadow, similarly, all the disorders born of the vitiation of humors, cannot escape falling into the categories of vata, pitta and kapha.

वातपित्तकेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति- विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, केष्मणां अने कफनां और कफके, पुनः तो तो, स्थान- स्थान स्थान, संस्थान- लक्षण लक्षण, प्रकृति- तथा कारेण तथा कारणके, विशेषान् भेदने भेदोंको, अभिसमीक्ष्य भेदने देखकर, तदात्मकान् वातादिभ्यः होवा उता वातादिभ्यः होने पर, अपि च पक्षु मी, सर्वविकारान् सर्व विकारोंको, बुद्धिमन्तः बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान वैद्य, तान् ते ते नामथी उन उनके नामसे, एव ए ही, उपदिशन्ति उपदेश छे उपदेश करते हैं ॥ ५ ॥

5. Though they are only of the nature of the discordance of humors, after investigating carefully the characteristics of the seat of affection, symptoms and causes of these conditions, produced by morbidity of vata, pitta and kapha, the learned physician classifies all diseases in accordance with them.

५. वातपित्तकेष्मणा पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य— संस्थानस्थानसंस्थानवेदनावर्णनामप्रभावव्यक्तिसितप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य (५.)

॥ पुनःस्थान-पुनः पुनः संस्थानस्थान (५.)

४. निर्दिष्टो भवति—निर्दिष्ट इति (ब. व.)

५. सर्वे विकारा—सर्वविकारा (ब.)

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये
विकारसंघा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

अत्र च आ विषयभां इम विषयमें, मनतः छे श्लोका छे ३ दो श्लोक हैं कि, शरीरे शरीरनी अंदर शरीरके अन्दर, स्वधातु-धातुआनी अपनी धातुआंकी, बहव-विषमताइय विषमतारूप, निमित्तजाः कारणीय थी उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुए, ये ते जो, बहवः धातुः बहुतम, विकारसंघा. विकारसंघो छे गेसमूह है. ते ते वे, पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ, अनिलेभ्यः अने त्रायुथी और त्रायुगं, पृथक् न जुड़ा नथी पृथक् नहीं हैं, आगन्तवः आगन्तुज रोगो आगन्तुज रोग, नु एव ही, ततः तेथेथी इनसे, विशिष्टाः भिन्न होय छे भिन्न होते हैं ॥ ६ ॥

Here are two verses again—

6. There are many groups of the disorders affecting the body, that are caused by the discordance of body-elements; but they are none of them independent of (the three humors) pitta, kapha and vata; only the disorders produced by the exogenous causes are different.

निजगन्तवोः परस्परानुबन्धित्वम्—

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं

निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्

ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

आगन्तुः आगन्तुज रोग आगन्तुज रोग, निजम् निज निज, विकारम् रोगने रोगका, अन्वेति अनुसरे छे अनुसरण करता है, तथा तथा तथा, प्रवृद्धः अति-

शय वधेला अतिशय बड़ा हुआ, निजः निज विकार नेज विकार अपि पक्षु मी, आगन्तुम् आगन्तुज रोगने आगन्तुज रोगका ही. अन्वेति अनुसरे छे अनुसरण करता है, तत्र तेभां इसमें. अनुबन्धम् अप्रधान रोग अप्रधान रोग प्रकृतिम् च तथा प्रधान रोगने और प्रधान रोगको, सम्यक् अराध्य भली प्रकार, ज्ञात्वा अधीने जानकर, ततः पछी पीछे, कर्म शिक्तिरसा चिकित्सा, समारभेत शरु करवी ओझ्ये आरम्भ करनी चाहिए ॥ ७ ॥

7. Exogenous affections may be consequent upon endogenous disorders and similarly increased endogenous morbidity may combine with exogenous affections. Under such circumstances, the physician should carefully investigate the primary causes and secondary complications before he begins the treatment.

अध्यायायसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोकास्तयस्तयः ।

द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ, सप्तकास्तयः ।

अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥ ९ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना छे श्लोका छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अष्टोदरीये आ 'अष्टोदरीय' नामना इस 'अष्टोदरीय' नामके, रोगाध्याये रोगानु विवेचन करना आ अध्यायभां रोगोंका विवेचन करनेवाले अध्यायमें, रोगाणाम् रोगाना रोगोंके विंशकाः च वीस वीसना बीस बीसके, एककाः च एव ओक ओकना एक एकके, त्रिकाः च अने त्रय त्रयना और तीन तीनके, त्रयः त्रय त्रय त्रय तीन तीन, वर्गाः वर्गों वर्गों, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, द्विकाः च तथा अष्टोदरीया तथा दो दोके, अष्टौ आठ आठ, चतुष्काः च

१. बहवः शरीरे—बहवः प्रसिद्धाः (च.)

७. अति प्रवृद्धः—अतिप्रवृद्धः (च.)

१. रोगाध्याये—रोगानामध्याये (च. च.)

९. प्रकाशिताः—संप्रकाशिताः (च.)

genous factors, the other three by (2) vata, (3) pitta and (4) kapha. These four groups of diseases come under one heading viz., 'ailments', the condition of ailment being their common feature.

आगन्तुनि त्रिविभागाद् द्वैविध्यम्, द्विविधं रोगाणामधिष्ठानम्—

द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषाम्, आगन्तुनिजविभागात्; द्विविधं चैषामधिष्ठानं, मनःशरीर-विशेषात्;

आगन्तु-निज-विभागात् आग-तुज्ज और निज-विभाग प्रमाणे आगन्तुज और निजके मेदसे, एषाम् ओओने इनके, प्रकृतिः पुनः स्वभाव वशी स्वभाव फिर, द्विविधा ये प्रकारने छे दो प्रकारके हैं, मनःशरीर-विशेषात् अने मन तथा शरीरना ओओने छे अने और मन एवं शरीरके मेदसे, एषाम् च ओओने इनके, अधिष्ठानम् आश्रय आश्रय, द्विविधम् ये प्रकारने छे दो प्रकारका है;

3(2). They are again of twofold nature when classified as exogenous and endogenous. Their resorts again are two—mind and body.

रोगाणामपरिसंख्येयत्वम्—

विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः, प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृति-स्वभाव स्वभाव, अधिष्ठान-आश्रय आश्रय, लिङ्ग-लक्षण लक्षण, जायतन-हेतुओ हेतुओ, विकल्प-

१. मनःशरीरविशेषात्—मनःशरीरविशेषात् (च.)

२. पुनरपरिसंख्येयाः—पुनरेषामपरिसंख्येयाः (च.)

३. प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्प- } प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतन-
विशेषापरिसंख्येयत्वात् } वेदनाविकल्पानामपरिसं-

ख्येयत्वात् (च. च.)

४. विकारविशेषापरिसंख्येयत्वात् विकल्पविशेषास्तेषामपरिसंख्ये-
यत्वात् (च.)

विशेष-अने ओओना विकल्पेना ओओ और इनके विकल्पोंके मेद, अपरिसंख्येयत्वात् ओ असंख्य होनेसे, विकाराः पुनः रोगो वशी रोग भी, अपरिसंख्येयाः असंख्य छे असंख्य हैं ॥ ३ ॥

3. Their variety is innumerable owing to the countlessness of the combinations and permutations of their nature, site, symptom and causative factors.

आगन्तुविकारस्य कारणानि, निजविकारस्य कारणानि—

मुखानि तु क्वास्वागन्तोर्नैकदृशानपतनाभिचार-
भिरापाभिषङ्गाभिधातव्यधचन्धनवेहनपीडनर-
ज्जुबहनशक्काशनिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं
वातपित्तश्लेष्मणां वेषम्यम् ॥ ४ ॥

आगन्तोः क्खु आग-तुज्ज रोगनां आगन्तुज रोगके, मुखानि तु कारणे तो कारण तो, नक्क-नभ छागवेला नक्क लगना, दृशान-दृष्ट ओओवेला दातसे काटना, पतन-पडी ज्वु गिरना, अभिचार-भेदीविधाने प्रयोग अभिचार, अभिघात-शाप शाप, अभिषङ्ग-अभिषंग अभिषंग, अभिधात-धा छागवेला चोट लगना, ध्वज-वीधातु बीधा जाना, चन्धन-आंध्रुं बांधना, वेहन-वीटातुं लिपटना, पीडन-द्वेषुं पीडित होना, रज्जु-रट्टवाथी आंध्रुं रस्सीसे बांधना, बहन-अग्नि अग्नि, शक्क-शक्क वागुं शक्कका लगना, क्कानि-वीजणी बिजली, भूत-उपसर्गादीनि अने भूतने उपसर्ग वगेरे छे और भूतोंके उपद्रवआदि हैं, निजस्य अने निज रोगनुं और निज-रोगका, मुखम् तु कारणे तो कारण तो, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् वात-पित्त अने क्कणी वात-पित्त और क्कणी, वेषम्यम् विषमता छे विषमता है ॥ ४ ॥

4. The causes of exogenous diseases are injury caused by nail, bite, fall, black-magic, curse, possession of evil spirits, blow, piercing, binding,

४. व्यध-वध (न.)

५. दहनशक्काशनि-दहनमार्शादि (क. च.)

ligaturing, compression by cord, fire, weapon, lightning, seizure and similar other causes; and the causes of endogenous diseases are the discordances of vata, pitta and kapha.

अथैवामपि विकाराणां प्रेरणम् (प्रयोजकनिमित्तम्) —

द्वयोन्तु खट्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्स्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

आगन्तुनिजयो. आगन्तु अने निज आगन्तुज और निज, द्वयोः कलु ओ अनेनां इन दोनोंके, प्रेरणम् तु प्रेरक तो प्रेरक तो, असात्स्य- असात्स्य ३५ असात्स्यभूत, इन्द्रियार्थसंयोग इन्द्रिय अने विषयने। संयोग इन्द्रिय और विषयका संयोग, प्रज्ञापराधः प्रज्ञा-पराध प्रज्ञापराध, परिणामः च इति अने काल ओ और काल है ॥ ५ ॥

5. The predisposing causes of the exogenous and the endogenous diseases are unwholesome interaction between the senses and the sense-organs, volitional transgression and the effects of time.

मर्षे रोगाः परस्परमनुबन्धिनः —

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाभ्युत्थारो रोगाः परस्परमनुबन्धन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

एते आ ये, सर्वे अपि सधणा ये सब ही, चत्वारः आर चारों, रोगाः रोगे रोग, अभिप्रवृद्धाः कलु वृद्धि पाभी बढ कर, परस्परम् ओकणीअने एक दूसरेका, अनुबन्धित अनुसरे ओ अनुसरण करते हैं, अन्योन्येन च सह परंतु ओकणीअनी साथे मिश्र थवा उता पक्षु एक दूसरेके साथ मिश्र होने पर मी, सन्देहम् संदेहना विषय सन्देहके विषय, न आपद्यन्ते थता नहीं नहीं होते ॥ ६ ॥

6. All these four groups of diseases when fully developed follow one another, and though they get mixed with one another, they do not lead to a confusion as regards their respective diagnosis.

आगन्तुनिजयोर्लक्षणतो भेदः—

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापाद्यति;

आगन्तुः हि आगन्तु रोग आगन्तुज रोग, व्यथापूर्वम् प्रथम पीडापूर्वक प्रथम पीडापूर्वक, समुत्पन्नः उत्पन्न थम् उत्पन्न होकर, जघन्यम् पाछापी पीछे, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्मणाम् अने कुक्षी और कफकी, वैषम्यम् विषमता विषमता, आपाद्यन्ति करे ओ करते है;

7-(1). The exogenous one begins with pain and later on leads to the discordance of vata, pitta and kapha.

निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूव वषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

निजे तु अने निज रोगमां तो और निज रोगों तो. वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्माणः अने कुक्षी और कफ, पूर्वम् पहलेवां पहलेवां पहिले, वैषम्यम् विषमता विषमताको, आपद्यन्ते पाये ओ प्राप्त होते हैं, जघन्यम् अने पछी और पीछे, व्यथाम् पीडा, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे ओ उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. But in the endogenous one, discordance of vata, pitta and kapha occurs first and later on gives rise to pain.

७(१). व्यथापूर्वं समुत्पन्नः—व्यथापूर्वमुत्पन्नः (व.)

.. जघन्यं—जघन्यां (त. ख.)

८. खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाः—खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाः (घ)

શરીરે દોષાણાં સ્થાનવિભાગઃ --

તેષાં ત્રયાણામપિ દોષાણાં શરીરે સ્થાનવિભાગ ઉપદેક્ષ્યતે;

શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, તેષામ્ તે એ, ત્રયાણામ્ અપિ ત્રણેય ત્રિણો હી, દોષાણામ્ દોષોનાં દોષોંકે, સ્થાનવિભાગઃ સ્થાનોનાં વિભાગ સ્થાનોનાં વિભાગ, ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયગા;

8-(1). The primary seats of these three humors in the body will now be described.

તથા-વસ્તિઃ પુરીષાધાનં કટિઃ સન્ધિની પાદાવસ્થીનિ પક્વાશયશ્ચ વાતસ્થાનानि. તન્નાપિ પક્વાશયો વિશેષેણ વાતસ્થાનં;

તદ્ વથા જેમકે જૈસેકિ, વસ્તિઃ ખરિત વસ્તિ, પુરીષાધાનમ્ મલાશય મલાશય, કટિઃ કેડ કટિ, સન્ધિની સાથળ ઝૂક, પાદૌ પગ પગ, અસ્થીનિ હાડકાં અસ્થિયાં, પક્વાશયઃ ચ અને પક્વાશય ઓર પક્વાશય, વાતસ્થાનानિ એ વાતનાં સ્થાનો છે એ વાતકે સ્થાન છે. તન્નાપિ તેમાં પણ્ એનમેં મી, પક્વાશયઃ પક્વાશય પક્વાશય, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, વાતસ્થાનમ્ વાતનું સ્થાન છે વાતકા સ્થાન છે;

8-(2). The bladder, rectum, hips, thighs, feet, bones and colon are the seats of vata and then again the colon is the special seat of vata.

સ્વેદો રસો લસીકા રુધિરમામાશયશ્ચ પિત્ત-સ્થાનानि, તન્નાપ્યામાશયો વિશેષેણ પિત્તસ્થાનમ્;

સ્વેદ. પસેવે સ્વેદ, રસઃ રસ રસ, લસીકા લસીકા, રુધિરમ્ રોહી રક્ત, આમાશયઃ ચ અને આમાશય ઓર આમાશય, પિત્તસ્થાનानિ પિત્તનાં સ્થાનો છે એ પિત્તકે સ્થાન છે, તન્નાપિ તેમાં પણ્ એનમેં મી, આમાશયઃ આમાશય આમાશય, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, પિત્તસ્થાનમ્ પિત્તનું સ્થાન છે પિત્તકા સ્થાન છે;

૮. સ્થાનવિભાગ ઉપદેક્ષ્યતે - સ્થાનવિભાગમનુષ્ઠાસ્વાસ્વામઃ (ચ.૫.૫.)

8-(3). The sweat, nutrient body-fluid, lymph, blood and stomach (lower part) are the seats of pitta and there again the stomach (lower part) is the special seat of pitta.

ઊરઃ શિરો ગ્રીવા પર્વાણ્યામાશયો મેદસ્થ-સ્થાનानિ, તન્નાપ્યુરો વિશેષેણ મેદસ્થસ્થાનમ્ ॥૮॥

ઊરઃ ઊત્તી છાતી, શિરઃ માથું શિર, ગ્રીવા ગ્રીવા, પર્વાણિ હાડકાંના સાંધાઓ અસ્થિસંધિયાં, આમાશયઃ આમાશય આમાશય, મેદઃ ચ અને મેદઃ ઓર મેદઃ, મેદસ્થસ્થાનानિ એ કફનાં સ્થાનો છે એ કફકે સ્થાન છે, તન્નાપિ તેમાં પણ્ એનમેં મી, ઊરઃ ઊત્તી છાતી, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, મેદસ્થ-સ્થાનમ્ કફનું સ્થાન છે કફકા સ્થાન છે ॥ ૮ ॥

8. The chest, head, neck, joints, stomach (upper part) and adipose tissue are the seats of kapha; there again the chest is the special seat of kapha.

વાતપિત્તમેદ્ધનાં પ્રકૃતિભૂતાનાં વિકૃતાનાં ચ કર્મ—

સર્વશરીરચરાસ્તુ વાતપિત્તમેદ્ધમાણઃ સર્વસ્થિ-ચ્છરીરે કુપિતાકુપિતાઃ શુભાશુભાનિ કુર્વન્તિ—

સર્વ-શરીર-ચરાઃ તુ આખા શરીરમાં ફરનારા સમ્પૂર્ણ શરીરમાં ફરનેવાળે, વાત-પિત્ત-મેદ્ધમાણઃ વાત-પિત્ત અને કફ વાત-પિત્ત ઓર કફ, કુપિત-અકુપિતાઃ અકુપિત તથા કુપિત થઈ અકુપિત ઓર કુપિત હોઈ, સર્વસ્થિમ્ શરીરે આખા શરીરમાં સારે શરીરમાં, શુભ-અશુભાનિ અનુક્રમે શુભ તથા અશુભ શુભ તથા અશુભ, કુર્વન્તિ કરે છે કરતે છે—

9-(1). Vata, pitta and kapha moving in the whole body produce good and ill effects on the entire system, according as they are normal or provoked.

૮. મેદ્ધ-મેદ્ધમાણઃ (સ. ૫.)

૯. તન્નાપિ-અન્નાપિ (વ.)

प्रकृतिभूताः शुभाशुपचयबलवर्णप्रसादादीनि
अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥९॥

प्रकृतिभूताः तेभ्यो सभ अवस्थाभां रक्षी वे समान
अवस्थामें रह कर, उपचय- पुष्टि पुष्टि, बल- अथ बल,
वर्ण- वक्षु वर्ण, प्रसादादीनि प्रसन्नता वगेरे प्रसन्नता
आदि, शुभानि शुभ करे छे शुभ करते हैं, विकृतिषु
तथा विकृतिने एवं विकृतिको, आपन्नाः पुनः प्राप्त यथ
प्राप्त होकर, विकारसंज्ञकानि रोग नामना रोगसंज्ञक,
अशुभानि अशुभने अशुभ, (कुर्वन्ति करे छे करते
हैं ॥ ९ ॥

9. When normal, they produce
good effects, viz., plumpness, vitality,
complexion, cheerfulness etc. When
they become discordant, they produce
evil effects which are designated as
disorders.

सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः —

तत्र विकाराः सामान्यजा, नानात्मजाश्च ।
तत्र सामान्यजाः, पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः,
नानात्मजास्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः ।

तत्र विकाराः रोग, सामान्यजाः सामान्य
सामान्यज, नानात्मजाः च अने नानात्मज छे और
नानात्मज हैं, तत्र तेभां इनमें, सामान्यजाः सामान्य
रोगों, पूर्वम् पूर्व पहले, अष्टोदरीये
अष्टोदरीय अध्यायभां अष्टोदरीय अध्यायमें, व्याख्याताः
कहा छे कह दिये हैं, नानात्मजास्तु अने नानात्मज
रोगोंने तो और नानात्मज रोगोंको तो, इह अध्याये आ
अध्यायभां इह अध्यायमें, अनुव्याख्यास्यामः कहेछु कहेंगे;

10-(1). The disorders are again of
two kinds viz., general and specific.
Of these the general disorders have
been already described in the chapter
entitled " Eight Abdominal Diseases. "
We shall now expound in this
chapter the specific disorders (of
each humor).

तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत्
पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १०

तद् यथा जेभे जेते कि, अशीतिः कोरी असी,
वातविकाराः वातरोग छे वातरोग हैं, चत्वारिंशत्
पित्तविकाराः पित्तरोग छे पित्तरोग
हैं, विंशतिः अने बीस और बीस, श्लेष्मविकाराः क्ष-
रोग छे कफरोग है ॥ १० ॥

10. There are eighty specific
disorders of vata, forty specific dis-
orders of pitta, and twenty specific
disorders of kapha.

अशीतिर्वातविकाराणां गणना—

तत्रादौ वातविकाराननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा
नखमेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादभ्रं-
शश्च, पादसुप्ता च, वातखुब्धता च, गुल्फग्रहश्च,
पिण्डिकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुमेदश्च, जानु-
विश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसाधश्च, पादगुह्यं च,
गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणाक्षेपश्च, शोफस्त-
म्भश्च, वङ्गणानाहश्च, श्रोणिमेदश्च, विद्मेदश्च,
उदायर्तश्च, खञ्जत्वं च, कुम्भजत्वं च, वामनत्वं च,
त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पादूर्ध्वमर्दश्च, उदरापेक्षश्च,
हृन्मोहश्च, हृद्ग्रवश्च, वक्षउर्ध्वश्च, वक्षउपदोश्च,
वक्षस्तोदश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्या-
स्तम्भश्च, कण्ठोर्ध्वश्च, हनुमेदश्च, ओष्ठमेदश्च,
अक्षिमेदश्च, दन्तमेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं
च, वाक्खल्लश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च,

११. तत्रादौ तत्रादित एव (च.प.)

वातखुब्धता-सुप्तपादता (ज.स.)

गुल्फग्रहश्च-गुल्फग्रन्थिश्च (ठ.त.)

वृषणाक्षेपश्च-वृषणोक्षेपश्च (क.व.छ.ज.स.ठ.त.प.)

हृन्मोहश्च-उन्मादश्च (च.द.व.)

हृद्ग्रवश्च-हृद्ग्रावश्च (त.क.)

बाहुशोषश्च-बाहुविक्षेपश्च बाहुशोषश्च (ग.)

हनुमेदश्च-हनुस्तम्भश्च (क.व.छ.)

मूकत्वं च-मूकत्वं च, गदगदत्वं च (च.द.व.)

अस्वस्वता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अश-
ब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, वाधिर्यं च, वर्त्मस्त-
म्भश्च, वर्त्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च,
अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खमेदश्च, लला-
टमेदश्च, क्षिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च,
अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च,
आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च,
जुम्भा च, द्विका च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च,
रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च,
अस्वप्नश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च; इत्यशीतिर्वात-
विकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृत-
तमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

तत्र तेभ्यो इनमें, आदौ प्रथम प्रथम, वातविकारान्
वातविकारोने वातरोगोंको, अनुव्याख्यास्यामः कहेथुं
कहेंगे, तद् यथा नेभके जैसेकि, नखमेदः च नभलेद
नखमेद, विपादिका च पगेत्तुं ५८पुं पैरोंका फूटना,
पादशूलम् च पादशूल पादशूल. पादभ्रंशः च पादभ्रंश
पादभ्रंश, पादसुसता च पगे आली २३वी पैरोंका सो
जाना, वातसुसता च पगे आने पिंडीनी संधिमां
वायुनुं कुपित थपुं वातसुसता, गुल्फग्रहः च धूँटी
अर्धार्ध ७वी निवेका पकड़ा जाना, पिण्डकोद्वेष्टनम् च
पिंडीओनुं उभयपुं पिण्डलियोंका ऐठन, गृध्रसी च
तथा गृध्रसी और गृध्रसी, जानुमेदः च गोदधुनी
५८ घुटनोंका फटना, जानुविक्षेपः च गोदधुसंधिनी
शिथिलता घुटनेकी सन्धिकी शिथिलता, ऊरुस्तम्भः च
जिउरुस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, ऊरुसादः च साथगनी शिथिलता
ऊरुकी शिथिलता, पाङ्गुव्यम् च पांगुगोपधुं पङ्गुपन,
गुदभ्रंशः च गुदभ्रंश गुदभ्रंश, गुदार्तिः च गुदार्ति गुदाकी
पीड़ा, वृषणाक्षेपः च वृषणेतुं अर्धार्ध ७पुं वृषणका

११ अशब्दश्रवणं च अशब्दश्रवणं न (ठ)

.. उच्चैःश्रुतिश्च-उच्चैःश्रवणं च (च. ब.)

.. तमश्च-भ्रमश्च (ख. ब. छ. झ. ङ. त. द. ध.)

.. अतिप्रलापश्च-भ्रमश्च अशब्द भ्रमश्च प्रलापश्च (च. छ.)

.. -अतिप्रलापश्च उक्तानिश्च (क. ख. ग. ङ.)

.. घ्राणनाशश्च-अगन्धता च (ख.)

.. अनवस्थितचित्तत्वं-अनवस्थितस्वप्नं (ब. ङ. ङ. त.)

आक्षेप, श्लोकस्तम्भः च शिशुनी ७३ता मेहनकी जवता,
वङ्कणानाहः च वंक्षुने आनाह वङ्कणका
आनाह, ओणिमेदः च उभरनी ५८ कटिमें विदारणवत्
पीड़ा, विद्वमेदः च अग्रा थवा मलका अत्यन्त
निकलना, उदावर्तः च उदावर्त उदावर्त, सञ्जत्वम् च
अंगगोपधुं लंगापन, कुञ्जत्वम् च पूगोपधुं
कुवरापन, वामनत्वम् च वामनता ठिगना-
पन, त्रिक्रमहः च त्रिकुं अर्धार्ध ७पुं त्रिक्रमह,
पृष्ठमहः च पीः अर्धार्ध ७वी पृष्ठमह, पार्श्वमहः च
पडभांभां मर्दन ७वी पीडा पार्श्वोंका टूटना, उदरावेष्टः
च पेटनुं भरार्ध ७पुं उदरमें मरोड़ पडना, हन्मोहः
हृदयनुं अंध थपुं हन्मोह, हृद्वधः च हृदयनी उता-
वणी गति हृदयकी तेज गति, वक्षउद्वर्षः च छाती
धसाती होय ७वी पीडा छातीमें घर्षणवत् पीड़ा,
वक्षउपरोधः च वक्षउपरोध छातीका उपरोध,
वक्षस्तोदः च छातीमां सीय भोंकाया ७वी पीडा
छातीमें सूचीवेधवत् पीड़ा, बाहुशोषः च आङ्गुशोष
बाहुशोष, ग्रीवास्तम्भः च उक अर्धार्ध ७वी ग्रीवा-
स्तम्भ, मन्वास्तम्भः च मन्वातु अर्धार्ध ७पुं मन्वा-
स्तम्भ, कण्ठोद्वंसः स्वरमेद स्वरमेद, हनुमेदः
च हनुमेद हनुमेद, ओष्ठमेदः च ओष्ठमेद ओष्ठमेद,
अक्षिमेदः च अक्षिमेद अक्षिमेद, दन्तमेदः च दन्तमेद
दन्तमेद, दन्तशैथिल्यम् च दांतनी शिथिलता दांतोंकी
शिथिलता, मूकत्वम् च मूंगापधुं मूंगापन, वाक् सङ्गः
च वाष्पितुं रोकाध ७पुं वाणीका रुक जाना, कषावा-
स्यता च भुभनुं उसाथरसवागोपधुं मुखका कसैलापन,
मुखशोषः च भुभशोष मुखशोष, अरसज्ञता च रसनी
भभर न पडवी रसका ज्ञान न होना, घ्राणनाशः च
अंध धेवानी शक्ति आली ७वी गन्ध लेनेकी शक्ति
नाश, कर्णशूलम् च कर्णशूल कर्णशूल, अशब्दश्रवणम् च
अक्षुधारा वागवा शब्द न होते हुए भी शब्दका सुनना,
उच्चैःश्रुतिः च उच्चैःश्रुतिपधुं उंचा सुनना, वाधिर्यम् च
अहोरापधुं बहरापन, वर्त्मस्तम्भः च पांपधुनी ७३ता
पलकोंका न झपकना, वर्त्मसंकोचः च पांपधुने सङ्कोच
पलकोंका सिकुच जाना, तिमिरम् च तिमिर तिमिर,
अक्षिशूलम् च आंभनुं यथ आंभका शूल, भ्रूव्युदासः
च अभरनुं २३पुं भ्रूवुदीका ऊपर बढ़ जाना, शङ्खमेदः च

अथवा ११८५ संश्लेष्ट, कलादमेदः च ३५७ ११८५ मावेका कटना, शिरोरुक् च भाथानो दुष्पावे शिरमें दर्व, केसभूमिस्फुटनम् च ५७७ ७७५ ७७५ ११८५ बाल उगनेके स्थानका कटना, अर्धितम् च अर्धित अर्धित, एकाग्ररोगः च ओङ्गरेग एकाग्ररोग, सर्वाग्ररोगः च सर्वाग्ररेग सर्वाग्ररोग, पक्षवधः च पक्ष-
वध पक्षवध, आक्षेपकः च आक्षेपक आक्षेपक, दण्डकः च दंडक दण्डक, तमः च अंधारां आववां अंधेरा आना, अमः च अक्षर आववां चक्षर आना, वेपथुः च ३५ थवे कम्पन, जृम्भा च ७७५ ७७५ जम्भाई, हिका च ७७५ ७७५ हिचकी, विषादः च ७७५ ७७५ विषाद, अति-
प्रकायः च अति ७७५ ७७५ अति बकवाद, रौक्ष्यम् च ७७५ ७७५ रूक्षता, पादप्यम् च ७७५ ७७५ पादप्यता, कठोरता च ७७५ ७७५ कठोरता, द्यावा-
जावभासता च ७७५ ७७५ द्यावा जावभासता, रंगता च ७७५ ७७५ रंगता, अस्वप्नः च ७७५ ७७५ अस्वप्न, नींदका न आना, अनवस्थित-चित्तस्वम् च ७७५ ७७५ अनवस्थित-
चित्तस्वम्, और चित्तकी अस्थिरता, इति आ ७७५ ७७५ इस प्रकार, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य, वात-
विकारानाम् वातविकारेभ्यो वातरोगेभ्यो, आविष्कृततमाः सोधी २५४ सबसे स्पष्ट, अशीतिः अशी अस्सी, वातविकाराः वातविकारे वातरोग, व्याख्याताः ७७५ ७७५ कहे हैं ॥ ११ ॥

11. Of these, we shall begin with the exposition of vata disorders. They are 1. dystrophy of nails, 2. dermatophytosis, 3. pedialgia, 4. flat-foot, 5. paralysis of foot, 6. club-foot, 7. stiff-ankle, 8. cramps in the calf muscles, 9. sciatica, 10. genu varum (bowleg), 11. genu valgum (knock-knee), 12. spasticity of thigh, 13. atrophy of thigh, 14. paraplegia, 15. prolapse of rectum, 16. proctalgia, 17. cryptorchidism, 18. priapism, 19. bubonocoele, 20. coxa vara, 21. sheep-dung stools, 22. misperistalsis, 23. lameness, 24. scoliosis, 25. dwarfism,

26. stiff waist, 27. stiff back, 28. pleurodynia, 29. girdle pain, 30. cardiac irregularity (heart-block), 31. tachycardia, 32. emphysematous chest, 33. impairment of thoracic movement, 34. pectoralgia, 35. brachial atrophy, 36. stiffness of the neck, 37. torticollis, 38. hoarseness of voice, 39. dislocation of jaw, 40. hare-lip, 41. squint (exotropia), 42. odontoschim, 43. odontoseisis (looseness of teeth), 44. aphasia, 45. lalling speech, 46. astringent taste in the mouth, 47. dryness of the mouth, 48. ageusia, 49. anosmia, 50. otalgia, 51. acousma, 52. hypacusia, 53. deafness, 54. rigidity of eyelids, 55. retraction of eye lids, 56. amaurosis, 57. eye-ache, 58. ptosis of eye, 59. ptosis of eye-brow, 60. temporal headache, 61. frontal headache (metopodynia), 62. headache, 63. fissures in the scalp, 64. facial paralysis, 65. monoplegia, 66. polyplegia, (66A. hemiplegia), 67. chronic convulsion, 68. tonic convulsion, 69. faintness, 70. giddiness, 71. tremor, 72. pendiculation, 73. hiccup, 74. asthenia, 75. hyperphasia, 76. dryness, 77. harshness, 78. dusky-red appearance, 79. insomnia, 80. mental restlessness. These are the eighty vata disorders described as the most common of the innumerable vata-disorders.

वायोरात्मरूपस्वरूपकणकमाणि—

सर्वेष्वपि अस्वेतेषु वातविकारेषु केचन्येषु वातुकेषु वायोरात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च

स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु उद्देश्ये कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु कवि कहे सर्वेय सब मी, वातविकारेषु वातविकारोभां वातगोमों, अत्रुक्तेषु अने न उद्देश्ये न कहे हुए, कहेषु च गीम वातविकारोभां पक्षु दूसरे वातगोमों मी, बायोः वायुनुं वायुका, इदम् आ यह, आत्मरूपम् पीतानुं स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पीतानां कर्मणुं और अपने कर्मोंके, स्वलक्षणम् स्वरूप स्वरूप, अपरिणामि सदासिद्धि छे स्वाभाविक है, यत् जेने जिसे, तदवयवम् वा के ते वायुना अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य अधुने जानकर, विमुक्तसन्देहाः सन्देहरहित अनेका संवेहरहित होकर, कुशलाः कुशल वेद्यो कुशल वैद्य, वातविकारम् एव 'आ' वातविकारम् छे 'यह वातविकारही है'. अध्यवस्यन्ति जेने निश्चय करे छे ऐसा निश्चय करते हैं;

12-(1). In all vata-disorders mentioned above, and in those not mentioned, the experts will make an undoubted diagnosis of vata discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of vata or modified effects of action of vata on the body.

तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिर-मूर्तत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

तत् यथा जेभके जैसे कि, रौक्ष्यम् रूक्षता रूक्षता, शैत्यम् शीतता शीतता, लाघवम् अधुता लघुता, वैश-द्यम् विशदता विशदता, गतिः गति गति, अमूर्तत्वम् अदृश्यता अमूर्तता, अनवस्थितत्वम् च अने अस्थिरपक्षुं और स्थिर न होना, इति जे ये, बायोः वायुना वायुके,

आत्मरूपाणि पीतानां लक्षणं छे अपने लक्षण हैं, बायोः एवंविधत्वाच्च च वायु आमी अतने होनामी वायुका इस प्रकारके होनेसे, तत् तत् ते ते उस उस, शरीरा-वयवम् शरीरना अवयवमां शरीरके अवयवमें, आवि-शतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य जेना इसके, कर्मणः कर्मणुं कर्मका, इदम् आ यह, स्वलक्षणम् पीतानुं लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है;

12-(2). 1. dryness, 2. coldness, 3. lightness, 4. clearness, 5. motion, 6. invisibility and 7. instability are the innate qualities of vata. These being the innate qualities of vata these are the symptoms produced in the different organs of the body when affected by its innate quality.

तद्यथा—क्षंसं सव्याससङ्गमेदसाद्वर्षतर्ष-कम्पवर्तचालतोद्व्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुष-विशदसुषिरारुणवर्णकषायधिरंसमुक्तवशोपशूल-सुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनसञ्जतादीनि च वायोः कर्मणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

तत् यथा जेभके जैसे कि, क्षंस- स्रक्पुं सरकना, स्रंस- भ्रंश भ्रंश, व्यास- विस्तार विस्तार, सङ्ग- संग संग, मेद- भेद मेद, साद- शिथिलपक्षुं शिथिलता, हर्ष- हर्ष हर्ष, तर्ष- तृषा तर्ष, कम्प- कंप कम्प, वर्त- गोल- अनावपुं गोलाई करना, चाल- हलपुं हिलना, तोद- सोम भोकाया जेवी पीया सूई-वेधवत् पीसा, व्यथा- व्यथा व्यथा, चेष्टादीनि चेष्टा वजेरे चेष्टा आवि, तथा अने तथा, खर- भरता खरता, परुष- परुषता परुषता, विशद- विशदता विशदता, सुषिर- सुषिरता सुषिरता, अरुणवर्ण- अरुण रंगवाणापक्षुं अरुणवर्णता, कषाय-धिरंस-मुक्तव-

१२. क्षंसं सव्यास-क्षंसव्यास (ख.च.)

„ सङ्ग-भङ्ग (ग.)

„ कम्प-कम्पावमर्द (ब.)

„ चेष्टादीनि-चेष्टावाः (त.)

„ सुषिरारुण-सुषिरारुण (ब.)

१२ एवंविधत्वाच्च बायोः कर्मणः १ एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वा-ल-क्षणमिदमस्य भवति; २ अध्यवस्यन्ति भवति (ब.त.प.)

अने विरस्य भुजवाधपक्षं मुक्तकी कषायरसता और विरसता, क्षोष- शोष घोष, हल- थल हल, कुक्षि- भाक्षी अक्षी सो जाना, संकोचन- संकोचन संकोच, कम्पन- न्य ३२ पुं स्तम्भन, कक्षादीनि च क्षोषपक्षं वज्रे कंगापन वज्रह, बायोः वायुनां वायुके, कर्माणि कर्मो छे कर्म हैं, तैः अन्वितम् ते वायुनां पोतानां अक्षय्ये तथा कर्मोथी युक्त विकारने उन वायुके अपने लक्षणों और कर्मोंसे युक्त विकारको, वात विकारम् एव वातविकारम् वातविकार ही, अन्वयस्यैव अक्षय्ये निश्चयसे जाने ॥ १२ ॥

12. They are—subluxation, dislocation, dilatation, contraction, laxation depression, excitation, attraction, tremor, circular movement, motion, pricking pain, aching pain and movement; as also coarseness, harshness, clearness, porousness, dusky-redness, astringent taste, dysgeusia, dehydration, aching pains, numbness, contractions, rigidity, lameness, and others. These are the effects produced on the body by the actions of vata. The condition accompanied with any of these signs or symptoms should be diagnosed as a vata-disorder.

कृपितस्य वानोरुपक्रमः—

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, क्षो- हसदास्थापनानुवासननस्तः कर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सा- दनपरिवेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य।

मात्रां मात्रा मात्रा, कालम्- च अने कालने। और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णः अने उष्ण और उष्ण, उपक्रमैः उपचारोथी उपचारसे, वातहरैः तथा वातहर तथा वातहर, क्षोह र्नेह जेह, स्वेद स्वेद स्वेद, आस्था- पन आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनु- वासन, नस्तः कर्म- नस्तः कर्म नस्तः कर्म, भोजन- भोजन

भोजन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन उत्सादन, परिवेकादिभिः परिवेक वज्रेथी परिवेक आदिसे, तम् ते वातविकारने। उस वातरोगका, उपक्रमेण उपचार करवे। ओषधे उपचार करना चाहिए;

13-(1). It should be treated by sweet, acid, salt, unctuous and warm medications, by measures curative of vata, such as oleation, sudation, corrective and unctuous enemata, sternutation, diet, inunction, rub, affusion and other similar measures with due consideration to dose and time.

तत्रास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते मिषजः, तद्व्यादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति;

मिषजः वैद्यो वैद्य, तत्र वाते ते वात रोगभा। उस वात रोगमें, सर्वत्र सर्वत्र सर्वत्र, आस्थापनानुवा- सनम् तु आस्थापन अने अनुवासनने तो आस्था- पन और अनुवासनको, उपक्रमेभ्यः खलु अथा उपचा- रोभां सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् सधुथी मुख्य तम, मन्यन्ते गछे छे मानते हैं, हि तत् कारु के ते क्योंकि वह, व्यादितः एव शर्यातथी ७ सबसे प्रथम ही, पक्काशयम् पक्काशयभा पक्काशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, वैकारिकम् विकार उत्पन्न करने वाले, वातमूलम् वातना मूलने वातके मूलको, छिनत्ति छेदी नाछे छे नाश करता है;

13-(2). Amongst these a physician considers the corrective enemata and the unctuous enemata to be the best of all remedies for vata-disorders; as they, entering the colon, from the very beginning, destroy completely the very

सर्वत्रोपक्रमेभ्यः—सर्वोपक्रमेभ्यः (व च.)

तद्व्यादितः—तदादितः (व.)

root of morbid vata which is the originator of all vata-disorders.

तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गता वात-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले
छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां
नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

यथा जेवी रीते जेसे, वनस्पतेः वनस्पतिपुं
वनस्पतिके मूले भूण मूलके, छिन्ने कुपाम जतां कटजने
पर, स्कन्ध थड थड, शाखा शाखा शाखा प्ररोह
अंडुर अंडुर, कुसुम फूल फूल, पलाशादीनाम् पान
विजेरेने। और पते आदिवा, नियतः निश्चित निश्चित,
विनाशः विनाश थाप छे विनाश हो जाता है, तद्वत्
तेवी रीति उसी प्रकार, तत्र ते स्थलभां उस स्थानमें,
वाते वात वायुके, अवजिते अपि जताप जतां जीते
जानेसे, शरीर-अन्तर्गताः शरीरनी अंदर रहेवा शरीरके
अन्दर रहेनेवाले, वातविकारा वातविकारे वातरोग,
प्रशान्तिम् शा-त शान्त, आपद्यन्ते थर्ध अथ छे हो
जाते हैं ॥ १३ ॥

13. And thus vata being subdued
the vata-disorders located in the other
part of the body also become allay-
ed just as by the eradication of the
roots of a plant, the stem, branches,
sprouts, flowers, fruits, leaves etc.,
also perish.

चत्वारिंशतः पित्तविकाराणां गणना—

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-
स्यामः—ओषध्, प्लोषध्, दाहध्, ववथुध्, धूम-
कध्, अम्लकध्, विदाहध्, अन्तर्दाहध्, अंसदाहध्,
ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदध् (अङ्गस्वेदध्), अङ्ग-
गन्धध्, अङ्गाववरणं च, शोणितक्लेध्, मांसक्ले-
ध्, त्वग्दाहध्, (मांसदाहध्), त्वगववरणं च,

१३. शाखाप्ररोह—शाखाप्ररोह (ब.)

१४. व्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामः तद्यथा (क.)

,, पित्तविकारा—पित्तविकाराः—ओषध् (ख.)

चर्मदलनं च, रक्तकोष्ठध्, रक्तविस्फोटध्, रक्तपिचं
ध्, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हरिद्रत्वं च,
नीलिका च, कक्षा(क्ष्या)च, कामला च, तिकाश्याता
च, लोहितगन्धास्याता च, पूतिमुखता च, दुष्णा-
धिक्यं च, अतृप्तिध्, आस्यविपाकध्, गलपाकध्,
अक्षिपाकध्, गुदपाकध्, मेदूपाकध्, जीवादानं
च, तमःप्रवेशध्, हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं च;
इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणाम-
परिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

अतः हवे अर्धार्थी अब इसके, ऊर्ध्वम् आगल
आगे, चत्वारिंशतम् आदीस चालीस, पित्तविकारान्
पित्तना रोगे पित्तके रोगोंको, अनुव्याख्यास्यामः कही
जतावथुं कहेंगे, ओषः च गरभी गरमी, प्लोषः च
जलतरा जलन, दाहः च सर्व अंगेभां तीव्र संताप
सब अंगोंमें तीव्र संताप, ववथुः च चक्षु वजरे छद्दिशेभां
दाह चक्षु आदि इन्द्रियोंमें दाह, धूमकः शिर वजरेभां
धूमाडा जेपुं धपुं शिर आदिमें धूँआंसा उठना,
अम्लकः दाह अने हृदयना शूलयुक्त ओष्ठकार दाह तथा
हृदयशूलयुक्त डकार, विदाह च हृदय पग वजरेभां
विविध प्रकारने दाह दाह, पर आदिमें विविध प्रकारका
दाह, अन्तर्दाहः च शरीरनी अंदर जलतरा अन्तर्दाह,
अंसदाहः च भूषाने दाह अंसदाह, ऊष्माधिक्यम् च
तापंशनी अधिकता तापांशकी अधिकता, अति स्वेदः च
अति परसेवे अतिस्वेद, (अङ्गस्वेदः च अंगस्वेद
अंगस्वेद,) अङ्गगन्धः च अंगभांथी गंध आवनी
अंगगन्ध, अङ्गाववरणम् च अंगजुं शरीरुं अंगोंका फटना,
शोणितक्लेदः च रक्तकलेद रक्तक्लेद, मांसक्लेदः च
मांसकलेद मांसक्लेद, त्वग्दाहः च त्वगाने दाह

१४ पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमतऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः—पित्तवि-
काराश्चत्वारिंशतकूर्णं व्याख्यास्यामः (ग. ब.)

,, असदाहध्—अन्तर्दाहध् (ख. द. ब.)

,, त्वगववरणं—त्वग्मांसाववरण (ख.)

,, चर्मदलनम्—चर्मववरणं (ख. द. ब.)

,, रक्तविस्फोटध्—रक्तकोष्ठकाध् (ख.)

,, दुष्णाधिक्यं—दुष्णावाधिक्यं (त.)

,, आस्यविपाकध्—आस्यपाकध् (ब. क.)

त्वचाका दाह, (मांसदाहः च) भ्रांसदाह मांसदाह, त्वग-
वद्वरणम् च उपरन्ती आभक्षी दाहवी वाद्य त्वचाका
फटना, चर्मदहनम् च सधणी आभक्षीनुं दाहपुं सम्पूर्ण
त्वचाका फटना, रक्तकोष्ठः च रक्तकोष्ठः रक्तकोष्ठः
च रक्त विस्फोट रक्तविस्फोट, रक्तपित्तम् च रक्तपित्त
रक्तपित्त, रक्तमण्डलानि च रक्तमण्डले रक्तमण्डल,
हरितत्वम् च वीक्षाश हगपन, हारिद्रत्वम् च वृक्ष
नेपुं पीणुं यत्तु हन्तीके वर्णका होना, नीलिका च नीलिका
नीलिका, कक्षा कक्षा) च कृष्ण कक्षा. कामला च कृष्ण
कमला. तिक्तास्यता च भेदाभां कृष्णाश मुखमें तिक्ता,
लोहितगन्धास्यता च भेदाभां वेल्ली नेवी गन्ध मुखमें
रक्तकी गन्ध आना. पूतिमुखता भृगुभां दुर्गन्ध मुखसे
दुर्गन्ध आना, तृष्णाबिम्बम् च तृष्णा नी अधिकता तृष्णाकी
अधिकता, अतृप्तिः च अतृप्ति अतृप्ति. आस्यबिपाकः च भेदुं
पाकपुं मुखका पकना, गलपाकः च गलुं पाकपुं गलपाक,
अक्षिपाकः च आंभो पाकपी आंखका पकना, गुदपाकः
च गुद पाकपी गुदका पाक, मेदूपाकः च शिश्नपुं
पाकपुं मेहनका पाक, जीवादानम् च श्वरकतपुं
नीकपुं जीवरक्तका निकलना, तमःप्रवेशः च आंधा-
राभां प्रवेश कर्था नेपुं दागपुं अंधेरेमें प्रवेश करनेका
भास, हरित- हारिद्र- नेत्र- मूत्र- वर्चस्त्वम् च अने
व्रीक्षां के पीणां आंभ मूत्र तथा मण्डल होनां और
आंभ मूत्र- तथा मलका हरापीला होना, इति आ
प्रभाषे इस प्रकार, अपिरितिलेखेयानाम् अक्षय्य
असंख्य, पित्तविकाराणाम् पित्त विकारोभां पित्तोगोमें,
आविष्कृततमाः सौथी २५५८ सबसे स्पष्ट, चरचारिणात्
आक्षीस चार्नास, पित्तविकाराः पित्तना विकारो पित्त
रोग, स्वास्वाताः कृष्णी देभास्यां छे कह दिये हैं ॥ १४ ॥

14. Now we shall relate the forty disorders of Pitta. They are:-

1. Heating, 2. Scorching, 3. Burning,
4. Broiling, 5. Fuming, 6. Acid eructa-
tion, 7. Misdigestion, 8. Internal heat
(caumesthesia), 9. Local regional heat,
10. Hyperthermia, 11. Hyperidrosis,
12. Local sweating [Meridrosis] 13. Lo-
cal fetor, 14. Local bursting, 15. De-

liquescence of blood, 16. Softening of
flesh, 17. Dermothermia, 18. Sarcother-
mia, 19. Disquamation, 20. Excoriation,
21. Red wheals, 22. Red eruption, 23
Hemothermia, 24. Red circular spots,
25. Greenness, 26 yellowness, 27. Bluish
black marks, 28. Herpes, 29. Jaundice,
30. Bitter taste, 31. Metallic taste, 32.
Fetor Oris, 33. Polydypsia, 34. Akoria,
35. Stomatitis, 36. Pharyngitis, 37. Oph-
thalmitis, 38. Proctitis, 39. Urethritis
and phaslitis, 40. Hemorrhage, 41.
Faintness, 42. Greenish or yellowish
coloration of eyes, urine and feces.

Thus the forty most common pitta disorders out of innumerable ones have been enumerated.

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूकेष्वन्येषु
चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपपरिमाणि कर्मणश्च
खलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु कहेला कहे हुए, पतेषु आ इन, सर्वेषु अपि
खलु सर्वेय समी, पित्तविकारेषु पित्त विकारोभां
पित्तोगोमें, अनुक्तेषु अने न कहेला और न कहे हुए,
अन्येषु च जीव पित्त विकारोभां पल्लु दूसरे पित्त
रोगोमें भी, पित्तस्य पित्तपुं पित्तका, इदम् आ यह,
आत्मरूपम् पित्तपुं २५३५ अपना स्वरूप, कर्मणः च
अने पित्तपुं कर्मपुं और अपने कर्मोका, स्वक्षणम्
२५३५ स्वरूप, अपरिणामि सङ्ग सिद्ध छे स्वाभाविक
है, यत् नेने जिसे, तदवयवम्-वा के ते वायुना
अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य आक्षीने
जान कर, विमुक्तसंदेहाः संदेह रहित अनेला सन्देहरहित
होकर, कुशलाः कुशल वैद्य कुशल वैद्य, पित्तविकारम्
एव (आ पित्त विकार छे) (यह पित्त विकार
ही है,) अध्यवस्यन्ति अनेला निश्चय करे छे ऐसा
निश्चय करते हैं;

१५. पित्तविकारेषूकेषु-पित्तविकारेषु (च)

15-(1). In all the above-mentioned pitta-disorders and in those not mentioned too, the experts will make an undoubted diagnosis of pitta-discordance in a particular organ by observing all or some of the innate qualities of pitta or modified effects of the action of pitta on the body.

તથા—ઔણ્યં તૈક્ષ્ણ્યં દ્રવત્વમનતિસ્નેહો
વર્ણશ્ચ શુક્લારુણવર્જો ગન્ધશ્ચ વિશ્નો રસૌ ચ
કટુકામ્લૌ સરત્વં ચ પિત્તસ્યાત્મરૂપાણિ;

તત્-યથા જેમકે જૈસં કિ, ઔણ્યમ્ ઉષ્ણતા ઉજ્જતા, તૈક્ષ્ણ્યમ્ તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણતા, દ્રવત્વમ્ દ્રવપણું દ્રવતા, અનતિસ્નેહઃ ખડુ રિનગ્ધતા ન હોવી અતિ ભિન્ન ન હોના, શુક્લ-અરુણ-વર્જઃ અને શ્વેત તથા અરુણ સિવા-યનો શ્વેત ઔર અરુણ વર્ણકો છોડકર શેષ, વર્ણઃ ચ ખીએ રંગ દુસરા વર્ણ, વિશ્નઃ ગન્ધઃ ચ અને આમ જેવી ગન્ધ ઔર આમગન્ધ, કટુ-કામ્લૌ ચ તીખા અને ખાટા કટુ ઔર સદા, રસૌ રસો રસ, સરત્વમ્-ચ અને સરપણું ઔર સરત્વ, પિત્તસ્ય એ પિત્તનાં યે પિત્તકે, આત્મરૂપાણિ પોતાનાં લક્ષણો છે અને લક્ષણ હૈં;

15-(2). For example, heat, acuteness, fluidity, slight unctuousness, color other than white and red, fleshy smell, pungent and acid taste and mobility are the innate qualities of pitta.

एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिद-
मस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

પિત્તસ્ય એવં વિધત્વાન્-ચ પિત્ત આવી અતનું હોવાથી પિત્તકે ઇસ પ્રકારકે હોનેહે, તમ્ તમ્ તે તે ઉસ ઉસ, શરીરાવયવમ્ શરીરના અવયવમાં શરીરકે અવયવમે, આવિશતઃ પ્રવેશ કરતા પ્રવેશ કરતે હુદ, અસ્ય એના ઇસકે, કર્મણઃ કર્મણું કર્મકા, હવમ્ આ યહ, સ્વલક્ષણમ્ પોતાનું લક્ષણુ અપના લક્ષણ, ભવતિ થાય છે હોતા હૈં;

15-(3). And these being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by pitta.

તથા—દાહૌણ્યપાકસ્વેદક્ષેદકોથકણ્ઠસ્રાવ-
રાગા યથાસ્વં ચ ગન્ધવર્ણરસામિનિર્વર્તનં પિત્તસ્ય
કર્માણિ; તૈરન્વિતં પિત્તવિકારમેવાધ્યવસ્યેત્ ॥૧૫॥

તત્-યથા જેમકે જૈમેકિ, દાહ- દાહ દાહ, ઔણ્ય- ઉષ્ણતા ઉજ્જતા પાક- પાક પાક, સ્વેદ- સ્વેદ સ્વેદ, ક્ષેદ- ક્ષેદ ક્ષેદ, કોથ- સડો સડના, કણ્ઠ- ખંજવાળાં લુગલી, સ્રાવ આવ સ્રાવ, રાગાઃ અને લાલાશ ઔર લાલિમા, યથાસ્વમ્ નથા પોતાના જેવાં અને જૈસે, ગન્ધ ગન્ધ ગન્ધ, વર્ણ વર્ણ વર્ણ, રસામિર્વર્તનમ્ ચ અને રસને ઉત્પન્ન કરવાં ઔર રસકો ઉત્પન્ન કરના, પિત્તસ્ય એ પિત્તનાં યે પિત્તકે, કર્માણિ કર્મો છે કર્મ હૈં, તૈઃ તે લક્ષણોથી ઇન્ લક્ષણોસે, અન્વિતમ્ યુક્ત વિકારને યુક્ત રોગકો, પિત્તવિકારમ્-એ પિત્તવિકારજી પિત્તવિકારહી, અધ્યવસ્યેત્ નિશ્ચયથી અણુવે નિશ્ચયસે જાને ॥ ૧૫ ॥

15. Burning, heat, suppuration, perspiration, softening, sloughing, itching, discharge, redness, and the emanation of smell, color and taste according to the innate nature of pitta—these are the effects produced on the body by the action of pitta. Conditions accompanied with any of these

૧૫. તૈક્ષ્ણ્યમ્-તૈક્ષ્ણ્યં સરત્વં (ક. ક.)

.. દ્રવત્વમનતિસ્નેહો-દ્રવમનતિસ્નેહો (ચ)

.. " " -સ્રાવમનતિસ્નેહો (ક. ત. સ. ય.)

.. વર્જો-વર્જો (ત.)

.. ,,-પાણ્યુવર્જઃ (પ.)

.. સરત્વં ચ-સરત્વ (ચ.)

.. એવંવિધત્વાન્ પિત્તસ્ય કર્મણઃ સ્વલક્ષણમિદમસ્ય ભવતિ
એવંવિધત્વાન્ કર્મણઃ સ્વલક્ષણમિદમસ્ય ભવતિ (ક.ક.ત.)

symptoms should be diagnosed as a pitta-disorder.

कृपितस्य पित्तस्वोपक्रमः —

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेह-
विरेकप्रवेहपरिवेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं
च प्रमाणीकृत्य;

मात्रां मात्रा मात्रा, कालम्-च अने कालने। और
कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, मधुर
मधुर मधुर, तिक्त तिक्त तिक्त, कषाय कषाय कषाय,
शीतैः अने शीत और शीत, उपक्रमैः उपचारैथी
उपचारैथे, पित्तहरैः तथा पित्तहर तथा पित्तहर, स्नेह-
स्नेह स्नेह, विरेक-विरेकन विरेकन, प्रवेह-लेपन लेपन,
परिवेक-परिवेक परिवेक, अभ्यङ्गादिभिः अभ्यङ्ग वगेरैथी
अभ्यङ्गादिसे, तम् ते पित्तविकारने। उम पित्तविकारका,
उपक्रमेत उपचार करवे। ओपथे उपचार करना चाहिये;

16-(1). It should be treated by sweet, bitter, astringent and cooling remedies and by oleation, purgation, application, affusion, inunction and other similar measures curative of pitta, with due regard to dosage and time.

विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्योः पित्ते प्रधानतमं
मन्यन्ते मिषजः; तद्धृदि त एवामाशयमनुप्रविश्य
केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,

मिषजः वेद्यो वैद्य, पित्ते पित्तविकारभा पित्त-
विकारमें, विरेचनम् तु विरेचनने ते। विरेचनको तो,
सर्वोपक्रमेभ्यः सर्व उपचारैभा सब उपचारोंमें,
प्रधानतमम् सद्धुथी मुख्यतम, मन्यन्ते माने छे
मानते हैं, हि तत् कारण के ते क्योंकि वह, आवितः
एव शरीरतथीन आरम्भसे ही, आमाशयम् आमाशयभा
आमाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके,
केवलम् संपूर्ण, वैकारिकम् विकार उपपन्न
करना। विकार उत्पन्न करनेवाले, पित्तमूलम् पित्तना
मूलने पित्तके मूलको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करता है;

१९. स्नेहविरेक-स्नेहविरेचन (उ. व.)

16-(2). Amongst all these, the physicians consider purgation to be the best of all remedies in pitta, as entering the stomach, from the very beginning, it destroys the very root of morbid pitta which is the originator of all pitta-disorders.

तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

यथा अग्नी रीते जैसे, अग्नौ अग्नि अग्निके, व्य-
पोढे दूर करवाभा आवतां शान्त करनेपर, केवलम्
आग्नेय सम्पूर्ण, अग्निगृहम् अग्निगृहं अग्निगृह,
शीतीभवति ठंडा अथ अग्नि छे शीतल हो जाता है,
तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, तत्र ते स्थानभा उस
स्थानमें, पित्ते पित्त पित्तके, अवजिते अपि अतः अतः
जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गताः शरीर-अन्तर्गताः अन्तर्गता
शरीरके अन्दर रहनेवाले, पित्तविकाराः पित्तना विकार
पित्तके विकार, प्रशान्तिम् शान्त शान्त, आपद्यन्ते अप
अप छे हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16. The pitta being subdued, the pitta-disorders localized in the other parts of the body get allayed. Just as by (merely) removing the fire, the whole of the hot-house cools down.

विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना—

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्त्रा च, निद्राश्चिक्यं च;
स्तैमित्यं च, शुद्धगन्धता च, आलस्यं च, मुखमा-
धुर्यं च, मुखकावश्च, श्लेष्मोद्गिरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, बलासकश्च, अपकिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,

१६. व्यपोढे-व्यपगते (च)

१७. व्याख्यास्याम-च-अनुव्याख्यास्यामः (च).

१८. श्लेष्मोद्गिरणं-श्लेष्मोद्गारश्च (उ).

अतिस्थौल्यं च, शीताग्निता च, उदरद्वन्द्व, श्वेतावभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च; इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामा-
विष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

अतः ऊर्ध्वम् हवे अहीथी अब इसके आगे, विंश-
तिम् वीस बीस, श्लेष्म-विकारान् च कहेना रे।गे। कफके
रोगोंको, व्याख्यास्यामः कहेली अतावधुं कहेंगे, तत्-
वया नेमके जैसे कि, तृप्तिः च तृप्ति तृप्ति, तन्द्रा च
तन्द्रा तन्द्रा, निद्राधिक्यम् च निद्रानी अधिकता नींदकी
अधिकता, स्तैमित्यम् च जडता जडता, गुरुगात्रता च
अ।गे।नुं भारेपधुं अंगोंका भारीपन, आलस्यम् च
आलस आलस्य, मुखमाधुर्यम् च भुभभा मी।श
मुखकी मधुरता, मुखजावः च भुभथी क्षाणनुं अरपुं
मुखसे रालका बहना, श्लेष्मोन्निरणम् च कहेने थुंकेवे
कफका थूकना, मलस्य-आधिक्यम् च भणनी अधिकता
मलकी अधिकता, बलासकः च भणने। क्षय बलका क्षय,
अपक्तिः च अपथे। अपचान, हृदयोपलेपः च हृदयपर
कहेना छेपनुं अठपुं हृदयपर कफके लेपका चढना,
कण्ठोपलेपः च कंठपर कहेना छेपनुं अठपुं कण्ठ पर कफके
लेपका चढना, धमनी-प्रति (वि), चयः-च धमनीओ।नुं
कहेथी अति पुरा।ध जपुं धमनियोंका कफसे भर जाना,
गलगण्डः च गलगंड गलगण्ड, अतिस्थौल्यम् च अति
स्थूलता अतिस्थूलता, शीताग्निता च अग्निनी भेदता
अग्निकी मन्दता, उदरद्वन्द्वः च उदर उदर, श्वेतावभासता
च श्वेतवर्णता श्वेत वर्णता, श्वेत मूत्र-नेत्र-वर्चस्त्वम्
च भूत आ।भ अने भणनुं श्वेत वर्णनुं थपुं मूत्र-
नेत्र एवं मलका श्वेतवर्णका होना, इति आ प्रभाषे
इस प्रकारसे, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य,
श्लेष्म- विकाराणाम् कहे वि।कारे।भा। कफ विकारोंमें,
आविष्कृततमाः सीधी स्पष्ट सबसे स्पष्ट, विंशतिः वीस
बीस, श्लेष्म-विकाराः कहेवि।कारे। कफरोग, व्याख्याताः
कहेली व्याख्या कह दिये, भवन्ति छे हैं ॥ १७ ॥

17 Now we shall relate the twenty disorders of kapha:-

१७. मलस्याधिक्यं-मलाधिक्यं कण्ठोपलेपं (क).

॥ बलासकश्च-बलनाशश्च (ख).

1. Anorexia Nervosa, 2. Torpor 3. Hyper-
somnia 4. Stiffness, 5. Heaviness of
limbs, 6. Indolence, 7. Sweet taste in
the mouth, 8. Salivation 9. Mucus
expectoration, 10. Hyper-excretion,
11. Loss of strength, 12. Loss of diges-
tion, 13. Hyper-secretion of mucus in
stomach, 14. Increased secretion in the
throat, 15. Dilatation of vessels, 16.
Deradanoncus, 17. Excessive corpulen-
ce-(orchidoptosis), 18. Subnormal tem-
perature, 19. Urticaria, 20. Pallor, 21.
Whitish tinge of urine, eye and feces.

Thus have been enumerated twenty most common kapha-disorders out of the innumerable disorders of kapha.

श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषु केष्वन्येषु
चानुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः।

उक्तेषु कहेला कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि
खलु सर्वेथ सभी, कफविकारेषु कहेवि।कारे।भा। कफ-
रोगोंमें, अनुक्तेषु अने न कहेला न कहे हुए, अन्येषु
च भी।अ कहेवि।कारे।भा। पधु दूसरे कफ रोगोंमें भी,
श्लेष्मणः कहेनुं कफका, इदम् आ यह, आत्मरूपम्
पे।तानुं स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पे।तानां
कर्मनुं और अपने कर्मोंका, स्वलक्षणम् स्वरूप
अपरिणामि सहज सिद्ध छे स्वाभाविक है, यत् नेने
जिसे, तदवयवम् वा के ते कहेना अवयवने या उस कफके
एक भागको, उपलभ्य-।धु।ने। जान कर, विमुक्तसंदेहाः
संदेहरहित अनेला सन्देहरहित हुये, कुशलाः कुश-
दै। कुशल वैय, श्लेष्मविकारम् एव 'आ कहेवि।कारे।भा। छे'
'यह कफविकार ही है,' अध्यवस्यन्ति अने। नि।धु। कहे
छे ऐसा निबय करते हैं;

18-(1). In all the above-mentioned kapha-disorders and in those not mentioned, the experts will make an indubitable diagnosis of kapha-discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of kapha or modified effects of the action of kapha on the body.

तद्यथा—ज्वरशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्यस्यैर्यपै-
च्छिद्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि;

तत् यथा ज्वरे यथा, स्नेह स्नेह स्नेह, शैत्य शीतता शीतलता, शौक्ल्य श्वेतता श्वेतता, गौरव भारेपक्षुं भारीपन, माधुर्य मधुरता मधुरता, स्यैर्य स्थिरता स्थिरता, वैच्छिद्य पिच्छिलता पिच्छिलता, मात्स्न्यानि अने मत्स्यता ये, श्लेष्मणः उद्भूता कफके, आत्मरूपाणि पोतानां लक्षणं ये अपने लक्षण है,

18-(2). Unctuousness, coldness, whiteness, heaviness, sweetness, firmness, sliminess and viscosity are the innate qualities of kapha.

एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिद-
मस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

एवंविधत्वाच्च च उद्भू आनी भूतने होवाथी कफ इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् ते ते उस उस, शरीरावयवम् शरीरना अवयवमां शरीरके अवयव में, आविशतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य अने इसके, कर्मणः उद्भूतुं कर्मका, इदम् आ गह, स्व-
लक्षणम् पोतानुं लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है

18-(3). These being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by kapha.

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्यैर्यगौरवज्वरशुतिहृदो-
पदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि,
तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेयाध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तत् यथा ज्वरे जैसे कि, शैत्य- श्वेतता श्वेतता, शैत्य- शीतता शीतता, कण्डू- भणवाण कण्डू, स्यैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- भारेपक्षुं भारीपन, स्नेह- स्नेह स्नेह, सुप्ति स्पर्शानु अतान स्पर्शका अज्ञान, ज्वर- उद्भूत ज्वर, उपदेह- मधुरी क्षिप्तपक्षु मरुते लिप्तता, बन्ध भ-ध बन्ध, माधुर्य मधुरता मधुरता, चिरकारित्वानि अने रोगने चिरस्थाथी करने और रोगको चिरस्थाथी करना, श्लेष्मणः ये उद्भूता ये कफके, कर्माणि उद्भूता ये कर्म हैं, ते ते लक्षणोत्थी इन लक्षणोंसे, अन्वि-
तम् युक्त विकारने युक्त रोगको, श्लेष्मविकारम् एव उद्भविकारम् कफविकार ही, अध्यवस्येत् निश्चयथी अनुवे निश्चयसे जाने ॥ १८ ॥

18. Whiteness, coldness, itching, firmness, heaviness, unctuousness, numbness, humidity, excretory secretion, obstruction, sweetness, and chronicity are the effects produced in the body by the action of kapha, the condition accompanied with any of the above symptoms should be diagnosed as a kapha-disorder.

कृपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः—

त कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमरूपक-
मेत स्वेदवमनशिरोधिरचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम् च अने कालने और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, कटुक- उद्भूत कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- उपाय

- १८. श्वैत्य श्वेत-स्नेहशैत्य (च. व.)
- „ स्नेहशुति-स्नेहस्तस्य सुप्ति (उ. व. व.)
- १९. मात्रा काक-मात्राकाकं (व.)
- „ ज्वर-ज्वरन (व.)

१८. एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति—
एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षणमिदमस्य भवति (च.)

कषात्र, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण उष्ण, रुक्षः
अने रुक्ष और रुक्ष, उपक्रमे. उपचारोत्थी उपचारोत्से,
श्लेष्महरः तथा कृद्धर तथा कफहर, स्वेद स्वेद स्वेद,
वमन वमन वमन, क्षिरोविरेचन क्षिरोविरेचन क्षिरो-
विरेचन, स्वावासादिभिः व्यायाम वजरेथी व्यायाम आदिसे,
तत् ते कृद्ध विहारने। उन कफविकारोका, उपक्रमे-
उपचार करवे। ओषधे उपचार करना चाहिए;

19-(1). It should be treated with
pungent, bitter, astringent, acute, hot
and dry remedies, and by sudation,
errhines, exercise, and other similar
measures curative of kapha, with due
consideration to dose and time.

वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं
मन्यन्ते मिषजः, तद्वत्वादित एवामाशयमनुप्रविश्यो-
रोगतं केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्क्षिपति,

मिषजः वैद्यो वैद्य, श्लेष्मणि कृद्धां कफमें, वमनम्
तु वमनने तो वमनको तो, सर्वोपक्रमेभ्यः सर्व उप-
चारोत्थीं सब उपचारोत्से, प्रधानतमम् सद्धुथी मुख्य
मुख्यतम, मन्यन्ते भाने छे मानते हैं, हि तत् कारण्युके
ते क्योंकि वह, आवृत्तः एव शरीरात्तथीव आगमने ही,
आमाशयम् आमाशयम् आमाशयमें, अनुप्रविश्य
प्रवेश करीने प्रवेश करके, उरोगतम् छातीमां रहेछ
छातीमें रहे हुए, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, वैकारिकम्
विकार उपपन्न करनार विकार उत्पन्न करनेवाले, श्लेष्म-
मूलम् कृद्धा भूणने कफके मूलको, ऊर्ध्वम् उत्क्षिपति
थेथी थडार थडी नाछे छे खींच कर बाहर निकाल
देता है;

19-(2). Amongst these the physi-
cians consider emesis to be the best
of all remedies in all kapha-disorders,
as emesis, acting on the stomach
from the very beginning, destroys

the very root of morbid kapha which
is the originator of all kapha-disorders.

तत्रावजिते श्लेष्मण्यपिशरीरान्तर्गताः श्लेष्म-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा मिषे केदारसेतौ
शालियवषट्ठिकादीन्यनभिष्यन्धमानान्यम्भसा प्र-
शोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

यथा जेवी रीते जेसे, केदारसेतौ जेतरेना क्षारने।
थ ध खेतकी क्यारीके बन्धके, भिन्ने तूटी जतां टूट
जाने पर, अम्भसा पाष्ठीथी पानीसे, अनभिष्यन्धमानानि
भिष्यन् न पामतां सिंचन न पानेसे, शालि-यव-षट्ठि-
कादीनि शाण जव अने षष्टिक वजरे शालि औ सोंठी
आदि, प्रशोषम् आपद्यन्ते सुकृष्ट भय छे सूख जाते हैं,
तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, श्लेष्मणि कृद्ध कफ, अव-
जिते अपि छत्तर्ध जतां जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गताः
शरीरमां रहेछा शरीरके अन्दर रहनेवाले, श्लेष्म-विकाराः
कृद्धा विकार कफके विकार, प्रशान्तिमा शान्तिने शान्त,
आपद्यन्ते इति पाछे छे हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. This morbid kapha being
subjugated, the kapha-disorders loca-
lised in the other parts of the body
become also allayed, just as by break-
ing open the dam of a field, rice,
barley, (sastika) and other crops dry
up by being deprived of water.

विकृतिसायां रोगमेषजादिज्ञानस्योपयोगिता—

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म मिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥२०॥

अत्रः च आ विषयमां इस विषयमें, अवस्थित श्लेष्मा
छे के श्लोक हैं कि, मिषक् वैद्य वैद्यको, आदौ प्रथम
प्रथम, रोगम् रोगनी रोगकी, परीक्षेत परीक्षा करवी
ओषधे परीक्षा करनी चाहिए, ततः अनन्तरम् ते पछी
इसके पीछे, औषधम् औषधनी परीक्षा करवी ओषधे
औषधकी परीक्षा करना चाहिए, ततः पश्चात् अने ते
पछी और उसके पीछे, ज्ञान पूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञान

पूर्वक, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, समाचरेत् इति चेत्
करनी चाहिए ॥२०॥

20. Here are verses again —

The physician should first diagnose the disease and then should decide the line of treatment and begin the treatment in the light of his observations.

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥२१॥

यः तु ते जो, भिषक् वैद्य वैद्य, औषध-विधानज्ञः
जपि औषधना विधानने अक्षुतो होवा छत्ता पक्ष
औषधके विधानको जाननेवाला होने पर भी, रोगम्-
रोगोने रोगको, अविज्ञाय अविज्ञाय वगैर न जानकर,
कर्माणि चिकित्सा चिकित्सा, आरम्भते शुरु करे छे
आरम्भ करता है, तस्य तेनी उसकी, सिद्धिः सिद्धि
सफलता, यदृच्छया देवयोग्या थाय छे देवयोगसे
होती है ॥२१॥

21. If the physician begins the treatment without diagnosing the disease even though he may be the best therapist, his success depends purely on chance.

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥२२॥

यः तु पक्ष ते वैद्य किन्तु जो वैद्य, रोग-विशेषज्ञः
रोगना अनेने अक्षुनारे रोगके मेदोंका ज्ञानवाला,
सर्वमैषज्यकोविदः सर्व औषधभां निपुण सब औषधोंमें
निपुण, देश-काल-प्रमाणज्ञः अने देश-काल तथा मात्राको
अक्षुकर होय छे देश-काल तथा मात्राका जाननेवाला
होता है, तस्य तेने उसे, सिद्धिः सिद्धि सिद्धि, असंशयम्
निःसंदेह निःसंदेह, सिद्धिः क्षीरसिद्धि प्राप्त थाय
छे सफलता प्राप्त होती है ॥२२॥

२२. प्रमाण — : (ब. प. ग.)

22. But he who knows the differential diagnosis of diseases, who is skilled in all kinds of therapeutics and who is well versed in the knowledge of clime, season and dosage, achieves success with certainty.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

संग्रहः प्रकृतिर्वैद्यो विकारमुखमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥२३॥

तत्र ते विषयभां उस विषय में, श्लोकाः उपसंहार-
रना श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, रोगाणाम्
रोगोनां रोगके, संग्रहः संक्षेप संक्षेप, प्रकृतिः प्रकृति
प्रकृति, वैद्यः रोगोनां अधिष्ठान (मन अने शरीर)
रोगोंका अधिष्ठान (मन अने शरीर) विकारमुखम् आगतु
तथा निज रोगनां कारण आगतु तथा निज रोगोंके
कारण, ईरणम् रोगोनां प्रेरक रोगोंके प्रेरक, असन्देहः
संदेहरहितता संदेहरहितता, अनुबन्धः च तथा अनु-
बन्ध तथा अनुबन्ध. संप्रकाशितः प्रकाशित कथां छे
प्रकाशित किये हैं, ॥२३॥

23. Here are the recapitulatory verses—

The brief account of nature, seat, origin, predisposing causes and inducibility of diagnosis even in a combined state of diseases is given here.

दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥२४॥

दोषस्थानानि दोषोनां ते स्थान दोषोंके जो स्थान,
ये च रोगाणाम् रोगोनां रोगोंके, नानात्मजाः देवण

२३. विकारमुखमीरणम्—विकारमुखमीरणम् (ब.)

.. .. . —विकारो मुखमीरणम् (ब.)

२४. पृथक् च—पृथक्त्वाद् (ब. त.)

.. नानात्मजाश्च—नानाविधाश्च (ब.)

એક દ્વેષજન્ય કેવલ એક દોષજન્ય, એ જ એ જો, ગળાઃ ગ્રંથો સમૂહ, દોષાણામ્ ચ વત્ અને દ્વેષેતું ઔર દોષોક્તા, વત્ એ જો, અપરિણામિ સહજસિદ્ધ સ્વભાવસિદ્ધ, પૃથક્ બુદ્ધું બુદ્ધું પૃથક્ પૃથક્, રૂપમ્ રૂપ રૂપ, કર્મ- ચ અને કર્મ ઔર કર્મ ॥૨૪॥

24. The primary seats of humors, the lists of specific disorders, the different innate qualities of humors and the effects produced in the body by the action of morbid humors;

પૃથક્સ્ત્વેન ચ દોષાણાં નિર્વિદ્યાઃ સમુપક્રમાઃ ।
સમ્યક્જ્ઞાતિ રોગાનામધ્યાયે તત્ત્વદર્શિના ॥૨૫॥

દોષાણામ્ ચ તથા રોગોના તથા રોગોકે, પૃથક્સ્ત્વેન બુદ્ધ બુદ્ધ પૃથક્ પૃથક્, સમુપક્રમાઃ એ ઉપચારો તેઓ જો ઉપચાર એ, રોગાણામ્-મહતિ-અધ્યાયે આ મહારોગ અધ્યાયમાં હવે મહારોગ અધ્યાયમાં, તત્ત્વદર્શિના તત્ત્વ-દર્શી મુનિએ તત્ત્વદર્શી મુનિને, સમ્યક્ જ્ઞાતી રીતે મલી પ્રકાર, નિર્વિદ્યાઃ કહી બતાવ્યા છે કહી બતાવે છે ॥૨૫॥

25. and the remedies of disorders in their severality are fully described by the seer in this Major chapter on diseases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

સમાપ્તો રોગચતુષ્કઃ ॥ ૫ ॥

હવે આ પ્રમાણે હવે પ્રકાર, અગ્નિવેશક્રુતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્ક્રુતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હવે શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, 'મહારોગાધ્યાયઃ' 'મહારોગાધ્યાય' 'મહારોગાધ્યાય' નામ નામનો નામકા, વિંશઃ વીસમે વીસમાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૦ ॥

૨૫. અગ્નિકોક્તિસ્થાને 'હાનાર્થ મિષર્જાં ચૈવ પ્રજાનાં ચ ક્ષિતેષિણાં' તત્ત્વિકં પઢતે (ગ. ચ. વ.)

રોગચતુષ્કઃ પાંચમે રોગરૂપ વિષયવાળા આર અધ્યાયોનો સમૂહ પાંચમાં રોગવિષયક ચાર અધ્યાયોના સમૂહ, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયે સમાપ્ત હુઆ ॥ ૫ ॥

18. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled "The Major list of Diseases", is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।

એકવીસમે અધ્યાય અધ્યાય એકવીસમાં

Chapter XXI

अथातोऽष्टौनिन्दितं प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આને, 'અઠૌનિન્દિ-તીયમ્' 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામના 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામકે, અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ બગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, હવે હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ હવે વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હે ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Censured Persons."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः —

હવે જાણુ શરીરમચિકૃત્યાઠૌ પુરુષા નિન્દિતા મવન્તિ;

હવે જાણુ આ સંસારમાં હવે સંસારમાં, શરીરમ્ શરીરને શરીરકે, અચિકૃત્ય ઉદ્દેશીને ઉપસદ્યમે, અઠૌ આહ આઠ, પુરુષાઃ પુરુષે પુરુષ, નિન્દિતાઃ નિન્દિત નિન્દાયુક્ત, મવન્તિ છે હે;

3-(1). In respect of their bodily conditions eight persons become censured.

तद्यथा—अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलोमा च, अलोमा च, अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अतिस्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

तद् यथा जेभडे जैसे कि, अतिदीर्घः च अहु धांशे बहुत लंबा, अतिह्रस्वः च अहु नाने (हींगले) बहुत छोटा, अतिलोमा च अहु रुंवाडांवाणे बहुत लोमवाला, अलोमा च रुंवाडां वगरेना लोमसे रहित, अतिकृष्णः च अहु डांशे अत्यंत काला, अतिगौरः च अहु गौर अत्यंत मोरा, अतिस्थूलः च अहु लडे अत्यंत स्थूल, अतिकृशः च इति अने अहु पातणे और अत्यंत पतला ॥ ३ ॥

3. They are— The very tall and the very short, the very hairy and the hairless, the very dark and the very fair, the very corpulent and the very emaciated.

अतिस्थूलस्य दोषाः—

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो ज्वोपरोचः कृच्छ्रम्ववायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।

तत्र तेभां उनमें, अतिस्थूलकृशयोः अहु लडा अने अहु पातणा बहुत मोटेमें और बहुत पतलेमें, भूयः एव वणी पुनः, अपरे णीअ अन्व, निन्दित-विशेषाः विरूपता सिवायना दोषे विरूपताके अतिरिक्त दोष, भवन्ति हेय छे होते हैं, अतिस्थूलस्य तावत्-अति लडा आयुष्यना तो बहुत मोटे पुरुषके तो, आयुषः हासः आयुष्यने ढास आयुका हास होना, ज्वोपरोचः पुरतीने अभाव फुर्तीका न होना, कृच्छ्रम्ववायता भुखेबीछे मैथुन मैथुन करनेमें मुश्किली, दौर्बल्यम्

१. अलोमा च—वातिभेदवातिकृष्णश्च (च.)

नभणाई करीरमें निर्वकता, दौर्गन्धम् दुर्गन्धिता गात्रोमेंसे दुर्गन्धका उठना, स्वेदाबाधः पसीने अत्यंत भवे अत्यधिक पसीनेका होना, क्षुदतिमात्रम् क्षुद आकरी भूय अत्यधिक क्षुधाका होना, पिपासातियोगः च अने अतिशय तृषा धागवी और बहुत प्यासका लगना, इति छे ये, जहौ आठ, दोषाः दोषे दोष, भवन्ति थाय छे होते हैं,

4-(1). Of these again the very corpulent and the very emaciated suffer from specially censurable traits. Thus as regards the corpulent person, he is afflicted with the eight disabilities viz., diminution of life, lack of agility, difficulty in sex-act, debility, fetor, distressing sweats, excessive hunger and excessive thirst.

तदतिस्थौष्यमसिंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगद्रव्यायामादव्यवायादिवास्वमाद्वर्षनित्यत्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाद्योपजायते ।

तद् ते वह, अतिस्थौष्यम् अतिस्थूला बहुत-मोटापन, असिंपूरणात् अति भोजनशी प्रमाणसे अधिक भोजन करनेसे, गुरु गुंर पचनेमें भारी, मधुर मधुर मीठ, शीत शीत शीत, स्निग्ध अने स्निग्ध पदार्थोंना और स्निग्ध पदार्थोंके, उपयोगात् उपयोगी उपयोगसे, जव्यायामात् व्यायाम न करवाथी परिश्रम न करनेसे, अव्यवायाद् मैथुन न करवाथी मैथुन न करनेसे, दिवा स्वप्नात् दिवसे उठवाथी दिनमें सोनेसे, हर्षनिस्वत्वात् नित्य आनंदभां रहेवाथी नित्य आनंदमें रहनेसे, क्षिप्तनात् चिन्ता न करवाथी चिन्ता न करनेसे, बीजस्वभावात् च अने णीजना स्वभावशी और बीजके स्वभावसे, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाता है;

4-(2). Such excessive corpulence is caused by over-eating, by the use of articles that are heavy, sweet, cold and unctuous, by lack of exercise and

४. तदति-तद्विदमति (च.)

sex-act, by day-sleep and continual cheerfulness, by lack of the thinking habit and by inherited tendency.

तस्य अतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो ह्रासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो ज्वोपरोधः, शुक्रा-बहुत्वाच्चेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यायता, दीर्घव्यमसमत्वाच्चातृणां दीर्घव्यं मेदोदोषान्मे-दसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसं-गर्गिष्यन्दिद्वद्बहुत्वाद्गुरुत्वाच्चायामासदत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णान्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातिथोगच्चेति ॥ ४ ॥

अतिमात्रमेदस्विनः प्रमासु ३२तां अधिक मेदवाणा प्रमाणसे अति अधिक मेदवाले, तस्य हि ते पुरुषेन। उस पुरुषका, मेदः एव मेदः केवल मेद ही, उपचीयते संश्रित थाय छे इकट्ठा होता है, इतरे धातवः पीब धातुओ दूसरे धातु, तथा न ते प्रमासु संश्रित थता नथी उस प्रकार इकट्ठे नहीं होते, तस्मात् तेथी इस कारणसे, अस्व आ मेदवाणा पुरुषना इस मेदवाले पुरुषकी, जायुषः आयुष्यने आयुका, ह्रासः क्षीय थाय छे ह्रास होता है, मेदसः मेदनी मेदकी, शैथिल्यात् शिथिलता शिथिलता, सौकुमार्यात् केमलता कोमलता, गुरुत्वाच्च च अने गुरुता होवाथी और भारी-पन होनेसे, ज्व-उपरोधः पुरतीने उपरोध थाय छे कुर्ताका उपरोध होता है, शुक्र-बहुत्वाच्च वीर्य ओषुं होवाथी वीर्य कम होनेसे, मेदसा च अने मेदथी और मेदसे, जावृत्तमार्गत्वाच्च तेना मार्गो दंडाथेला होवाथी उसके मार्ग आच्छादित होनेसे, कृच्छ्रव्यायता मैथुन भुक्तेलीथी थर् शके छे मैथुन करनेमें मुदिकली होती है, धातुना च धातुओ सब धातु, असमत्वाच्च

४. मेदस्विनो—अतिमात्रं मेदस्विनो (ब.)

,, तस्मादस्यायुषो—तस्मादायुषो (ब.)

,, ज्वोपरोधः—ज्वोपरोधः (ख. न. ब.)

,, शुक्राबहुत्वाच्चेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च—शुक्रावृत्तमार्गत्वाच्चेदसावृत्तमार्गत्वाच्च (ब.)

,, सहेत्वाच्च—सहिष्णुत्वाच्च (ब.)

औषुं सरभा न होवाथी एकसमान न होनेसे, दीर्घव्यम् दुर्गन्धपक्षुं आवे छे दुबलापन आजाता है, मेदोदोषात् मेदना दोषथी मेदके दोषसे, मेदसः स्वभावात् मेदना स्वभावथी मेदके स्वभावसे, स्वेदनत्वाच्च च अने स्वे-दनपक्षुथी और स्वेदनगुण होनेसे, दीर्घव्यम् दुर्गन्ध पेदा थाय छे दुर्गन्ध पैदा होती है, मेदसः मेदनी मेदके, श्लेष्मसंसर्गात् छे साथे मिश्रितपक्षुं थवाथी कफसे मिश्रित होनेसे, विष्यन्दिद्वद्बहुत्वाद्दी शिराओना भूक्षमा रली स्वेदने गहर वहेवजावनारपक्षुं होवाथी स्वेदवाही शिराओंके मूलमें रहकर स्वेदको बाहिर बहानेवाला होनेसे, बहुत्वाच्च प्रमासुमां अधिकपक्षुं होवाथी प्रमाणसे ज्यादा होनेसे, गुरुत्वाच्च गुरुपक्षुं होवाथी भारीपनसे, व्यायाम-सहत्वाच्च च अने व्यायामने सहन न करी शकेनार-पक्षुं होवाथी परिश्रमको सहन न कर सकनेसे, स्वेदा-बाधः अत्यंत पसीने आवे छे अत्यधिक पसीना आता है, तीक्ष्ण-अन्नित्वाच्च तीक्ष्ण अग्नि होवाथी तीक्ष्ण जठराग्नि हो जानेसे, प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च अने डांडाने। वायु पुष्कल होवाथी कोष्ठगत वायु बढ़ जानेसे, अति-मात्रम् अति प्रमासुमां अधिक प्रमाणसे, क्षुद भूभ लागे छे क्षुधा लगती है, पिपासा-अतिथोगः च इति अने अतिशय तृषा उत्पन्न थाय छे और प्यास अधिक उत्पन्न होती है, ॥ ४ ॥

4-(3). In the very corpulent it is the fat alone that keeps increasing and not the other body-elements. Consequently there is shortening of the life-span. Owing to the flabbiness, tenderness and heaviness of the fat the corpulent man gets hampered in his movements. Owing to the pau- city of semen and the obstruction of genital passages by fat, the perform- ance of the sex-act becomes difficult. Owing to the disturbance of the body- elements, debility results. From the presence of the morbid fat, as also from the innate quality of the fat—

element and the excessive sweating, there results fetor of the body. On account of the admixture of fat with kapha, its fluidity, excess and heaviness and its inability to bear the strain of exercise, there results the distress caused by sweat. On account of the acuteness of the gastric fire and the excess of vata in the alimentary tract, there occur excessive hunger and excessive thirst.

तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकैः—

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संयुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
छे ३ श्लोक है कि मेदसा मेदशी मेदसे, आवृत-मार्गत्वात्
भागी ६३६३ नवाथी मार्गोंके आच्छादित हो जानेसे,
वायुः वायु वायु, विशेषतः भुञ्जते करीने खास करके,
कोष्ठे केष्ठमां कोठमें, चरन् इरते-इरते फिरता हुआ,
अग्निम् नवाग्निने जठराग्निकी शक्तिको, संयुक्षयति
भवन्ति करे छे बढा देता है, आहारम् अपि अने
आहारने पक्षु और आहारको मी, शोषयति शेपि छे छे
सुखा देता है, तस्मात् ते हेतुथी उस हेतुसे, सः ते मेदवागे।
पुत्रुय वह मेदवाला पुरुष, आहारम् आहारने आहारको,
शीघ्रम् नवादीथी जल्दीसे, जरयति पथावे छे पचा
देता है, चातिकाङ्क्षति च अने अधिक आहारनी
आकांक्षा रागे छे और अधिक आहारकी आकांक्षा
रक्ता है, काक-व्यतिक्रमात् च तथा वेनने। सभय
नवा डेता एवं भोजनकालके उल्लंघन हो जाने पर,
कांश्चित् केष्ठमांके कईएक, घोरान् भयंकर घोर,
विकारान् विकारोंने विकारोंको, अश्नुते प्राप्त करे छे
प्राप्त होता है ॥ ५-६ ॥

६. चातिकाङ्क्षति-चाधिकारक्षति (च.)

Here are verses again:—

5-6. In consequence of the passages being obstructed by fat, the vata moving mainly in the stomach, whips up the gastric fire and absorbs the food. The corpulent man digests his meals speedily and craves for food inordinately. By violating the rule concerning meal-times he gets dreadful diseases.

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमाहृतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदाघो वनं यथा ॥ ७ ॥

एतौ आ अने ये दोनों, अग्निमाहृतौ अग्नि अने
वायु अग्नि और वायु, विशेषात् आस करीने खास
करके, उपद्रवकरौ उपद्रव करनार अने छे उपद्रव करनेवाले
हो जाते हैं, हि करके क्योंकि, यथा वनदाघः नैम
दावानल जैसे दावानल, वनम् वनने भागे छे वनको
जला देता है, एतौ तेम आ वैसे ये, स्थूलम् स्थूल
भनुष्यने स्थूल मनुष्यको, दहतः भागी नागे छे
जला देते हैं ॥ ७ ॥

7. These two, the gastric fire and vata are the special workers of havoc. They burn up the corpulent man, as the forest fire burns up the forest.

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् वारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

मेदसि मेद मेद, अतीव अतिशय अत्यन्त, संवृद्धे
वधी नला बढ जाने पर, अग्निदाघः वायु आदि
वायु आदि, सहसा ऐकदम सहसा ही, वारुणात् भयंकर
भयंकर, विकारान् विकारोंने व्याधियोंको, कृत्वा करीने
उत्पन्न करके, जीवितम् नवाग्निने जीवनका, आशु नवादी
तुरन्त, नाशयन्ति नाश करे छे नाश करते हैं ॥ ८ ॥

8. The fat-element in the body having increased inordinately, the

vata and other humors, breaking out into sudden and fierce disorders rapidly destroy their victim's life.

अतिस्थूलस्य लक्षणम्—

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥९॥

इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्विद्धं,

मेदः मेद, मांस अने मांसनी और मांसकी, अतिवृद्धत्वात् अतिवृद्धि भई जवाभी अतिवृद्धि हो जाने से, चक-आलवाना सभयभां दुर्बला चलते समय हिलते, स्फिक्-उदर-स्तनः नितम्ब, उदर अने स्तनवाणो नितम्ब-उदर और स्तनवाला, अयथा-उपचय-उत्साहः अने पुष्टि अनुसार जेना शरीरनुं भल नहीं तेवो और जिसके शरीरका बल पुष्टि अनुसार नहीं ऐसा, नरः पुरुष पुरुष, अतिस्थूलः अतिस्थूल अतिस्थूल, उच्यते उच्यते उच्यते कहा जाता है, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, मेदस्विनः मेदवाणो पुरुषना मेदवाले पुरुषके, दोषाः दोषो दोष, हेतवः हेतुओ हेतु, रूपम् एव च अने लक्षण और लक्षण, निर्विद्धम् कही देखायां उ बतका दिवे हैं ॥ ९३ ॥

9. That man is spoken of as over-corpulent, who on account of the inordinate increase of fat and flesh, is disfigured with pendulous buttocks, belly and breasts and whose increased bulk is not matched by a corresponding increase in energy. Thus the evils of corpulency together with its causes and symptoms have been set out.

अतिकृशस्य निदानम्—

वक्ष्यते वाच्यमतिकृशस्यै त्वतः परम् ॥ १० ॥

नरः परम् तु हवे पथी ते। अब महासे तो, अतिकृशस्यै अतिकृशताभां अति कृश हो जानेमें, वाच्यम्

जे कृश उच्यते ते जो कृश कहनेका है, वक्ष्यते ते उच्यते ते उच्यते कहा जायगा ॥ १० ॥

10. Now we shall say what requires to be said concerning the very emaciated.

सेवा रूक्षाज्जपानानां लङ्घनं प्रमिताश्मम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥११॥

रूक्षस्योद्धर्तनं ज्ञानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥१२॥

रूक्ष-जम्नपानानाम् रूक्ष अन्न तथा पाननुं रूक्ष अन्न और पानका, सेवा सेवन सेवन, लङ्घनम् लङ्घन (उपवास) लङ्घन (उपवास), प्रमित-जम्ननम् अति अल्प भोजन अति अल्प प्रमाणमें भोजन, क्रिया-क्रियातियोग, अत्यंत परिश्रमवाणुं कार्य करवुं अत्यधिक परिश्रमका कार्य करना, शोकः शोक शोक, वेग-निद्रा-विनिग्रहः भल भूनादि वेगोना अने निद्रानो निद्रा मलमूत्रोंके और नींदके वेगको रूक्षना, रूक्षस्य उद्धर्तनम् शरीर रूक्ष होवा उतां पथु तेना पर उद्धर्तन करवुं रूक्ष होने पर भी शरीरपर उबटन मलना, ज्ञानस्य-अभ्यासः स्नान करवाना भलु टेव ज्ञान करनेकी बहुत आदत, प्रकृतिः देहने विरपन करनार भीर देहका उत्पादक बीज, जरा वृद्धा-वस्था बुढापा, विकार-अनुशयः रोगनुं आलु रहुवुं रोगका चरतक रहना, क्रोधः च अने क्रोध और क्रोध, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, अतिकृशम् अतिकृश अतिकृश, कुर्वन्ति करे उ बना देते हैं ॥ ११-१२ ॥

11-12. Indulgence in dry food and drink, starvation, under-eating, over-work, grief, suppression of the urges of nature and of sleep, dry massage, repeated baths, constitutional tendency, old age, the sequela of disease, and wrathful disposition render a man extremely emaciated.

अतिकृशस्य दोषाः—

१? वेगनिद्राविनिग्रहः—निद्रावेगविनिग्रहः (क.)

व्यायाममतिस्त्रौहित्यं क्षुत्पिपासामौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

कृशः दुर्भोजी भक्ष्यस्य दुर्बला मनुष्यः व्यायामम्
व्यायामने परिश्रमको, अतिस्त्रौहित्यम् अतिशुष्कतां पेट
भरके, खानेको, क्षुत्- भूभने क्षुधाको, पिपासा- तृप्तने
प्यासको, नामय- रोगने रोगको, औषधम् अने औषधने
और औषधको, तद्वत् तेभ्यः वैसे ही, अतिशीत अति-
शीत ठंडीने बहुत ठंडीको, उष्ण- अति गरमीने बहुत
गरमीको, मैथुनम् अने अति मैथुनने पक्षु और बहुत
जीसमागमको मी, न सहते सहन करी शकतो नथी
सहन नहीं कर सकता ॥ १३ ॥

13. The emaciated man cannot stand
the strain of exercise or of a full-meal
of hunger and of thirst, or of disease,
or of strong medication. Similarly, he
cannot bear great cold or heat and
the strain of the sex-act.

प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥

प्लीहा अरक्ष तिल्ली कासः उधरस खांसी, क्षयः
क्षय क्षय, श्वासः श्वास श्वास, गुल्मः गुल्म गुल्म,
अर्शसि अर्श अर्श, उदराणि च उदररोगे और उद-
रके रोग, ग्रहणीगताः च अने ग्रहणीने लगता और
ग्रहणीके साथ संबध रखनेवाले, रोगाः रोग रोग, प्रायः
पक्षु अर्श प्रायः करके, कृशम् कृश मनुष्यने कृश मनुष्य
पर, अभिधावन्ति लायु पडे छे आक्रमण करते हैं, ॥ १४ ॥

14. Splenic disorders, cough, was-
ting, dyspnea, gulma, piles, abdominal
affections, diseases or disorders of
assimilation generally assail the ema-
ciated man.

अतिकृशस्य लक्षणम्—

१३. 'मौषधम्'—मौषधम् (च.)

१४. अभिधावन्ति—अभिधावन्ते (च.)

शुष्कस्त्रिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

शुष्क- सुकृष्ण ग्रीवो सुखे हुए, स्त्रिगु- नितम्भ
नितम्भ, उदर उदर पेट, ग्रीवः अने उदराग्रे और
गर्दनवाला, धमनी- धमनी-धमनी- धमनीको, जालसन्ततः
जाल-जाली व्याप्त, त्वक्- अस्थि-शोषः
शोष- शोष अने लाडकी न लाडकी रक्षा होय
शोष- शोष और हड्डी ही जिसकी बाकी हो ऐसा,
स्थूलपर्वा तथा शोष- लाडकी सांधा स्थूल देखाता
होय शोष और जिसकी अस्थिसन्धिया स्थूल दिखाई दें
ऐसा, नरः पुत्र पुरुष, अतिकृशः अतिकृश अतिकृश,
मतः कहेवाय छे कहाता है ॥ १५ ॥

15. That man is said to be over-
emaciated who is lean of buttocks
belly and neck, who is covered with a
network of prominent vessels, who is
reduced to skin and bones and who
has prominent joints.

अतिस्थूलातिकृशबोधिक्किस्ताकमः—

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्शनेर्बृंहणैरपि ॥ १६ ॥

एतौ आ ये, अतिस्थूल अने अतिकृश अतिस्थूल
और अतिकृश, नरौ अने पुत्र दोनो मनुष्यो, सततम्
सदा निरन्तर, व्याधितौ रोगग्रस्त रहे छे रोगग्रस्त
रहेते हैं, कर्शनेः तेथी भेदनाया मनुष्यने कर्शन
प्रयोगेथी इस कारणसे मेदवाले मनुष्यका कर्शन प्रयोगसे,
बृंहणः च अपि अने कृश मनुष्यने बृंहण विधिथी
और कृश मनुष्यका बृंहण विधिसे, सततम् निरन्तर
निरन्तर, उपचर्यौ हि उपचार करवा लेछे उपचार
करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. These two, the very corpulent
and the very emaciated are perpetually
afflicted with diseases and are

१५. सन्ततः—संततः (च.)

१६. कर्शनेर्बृंहणैरपि—कर्शनेर्बृंहणैरपि (च.)

to be treated with constant slimming and nourishing remedies respectively.

સ્થૂલક્રશ્મયોઃ ક્રશ્નસ્ય પ્રાધાન્યે યુક્તિઃ—

સ્થૈવ્યકાર્કસ્યે વરં કાર્કસ્યે સમોપકરણૌ હિ તૌ ।

યયુભૌ વ્યાધિરાગચ્છેત્ સ્થૂલમેવાતિપીડયેત્ ॥૧૭॥

સ્થૈવ્યકાર્કસ્યે સ્થૂલતા અને કૃશતામાં સ્થૂલતા ઓર ક્રશ્નતામાં, કાર્કસ્ય કૃશતા ક્રશ્નતા, વરમ્ સારી છે અઢી છે, હિ કાર્કસ્ય કેફ્યોંકિ, તૌ તે બન્ને દુન દોનોં, સમોપકરણૌ ચિકિત્સાને થેઽય છે ચિકિત્સા કરાનેકે યોગ્ય છે, યદિ બે યદિ, ડબ્બૌ આ બન્નેને દુન દોનોંકો, વ્યાધિઃ રોગ વ્યાધિ, આગચ્છેત્ પ્રાપ્ત થાય તેા પ્રાપ્ત હો તો, સ્થૂલમ્ એવ સ્થૂલ મનુષ્યને જ સ્થૂલ પુરુષકો હી, અતિપીડયેત્ આતશય પીડા કરે છે અત્યંત પીડા કરતી છે ॥૧૭॥

17. Of the two conditions, emaciation is the lesser evil, though both alike require to be remedied. When both are overcome by disease it is the corpulent that suffers more.

સમમાસપ્રમાણસ્ય પ્રજાસ્તતા—

સમમાસપ્રમાણસ્તુ સમસંહનનો નરઃ ।

દહેન્દ્રિયો વિકારાણાં ન બલેનાભિભૂયતે ॥ ૧૮ ॥

સમમાસપ્રમાણઃ જેના માંસનુ પ્રમાણુ સમાન હોય જિસકે માંસકા પ્રમાણ સમ હો, સમસંહનનઃ જેનેા બાંધે સમાન હોય જિસમે માંસ આદિકા સંગઠન સમ હો, દહેન્દ્રિયઃ તથા જેની ઇન્દ્રિયેા દહ હોય ઓર જિસકો દન્દ્રિયાં દહ હાં, નરઃ તુ તે પુરુષ તેા વહ પુરુષ તો, વિકારાણામ્ રોગેના રોગોંકે, બલેન બળથી બલસે, ન અભિભૂયતે પરાબલ પામતો નથી અભિભૂત નહીં હોતા ॥ ૧૮ ॥

18. The man who is well proportioned in flesh, well-knit in figure, and firm of senses, is not overpowered by the violence of disease.

૧૮. દહેન્દ્રિયોવિકારાણામ્-દહેન્દ્રિયસ્વાદુ વ્યાધીનામ્ (ક.)

શ્રુત્પિપાસાતપસહઃ શીતવ્યાયામસંસહઃ ।

સમપક્ષા સમજરઃ સમમાસચયો મતઃ ॥૧૯॥

શ્રુત- બૂખને બૂજકો, પિપાસા- તરસને પ્યાસકો, આતપ- અને તડકાને ઓર ધૂપકો, સહઃ સહન કરનાર સહન કરને બાલા, શીત-શીતને ઠંઢીકો, વ્યાયામ-અને કસરતને ઓર વ્યાયામકો, સંસહઃ સહન કરનાર સહન કરને બાલા, સમપક્ષા સરખા જરખિવાળો સમાન જઠરાગિનવાળા, સમજરઃ અને સરખી પાચન ક્રિયાવાળા પુરુષને ઓર સમાન પાચનક્રિયાવાળો પુરુષકો, સમ માંસ-ચયઃ સમ પ્રમાણમાં માંસના સંચયવાળો સમાનતાસે માંસકા સંચયવાળા, મતઃ માન્ય છે માના છે ॥૧૯॥

19. He that is able to endure hunger and thirst, heat and cold, and the strain of exercise, and has normal digestive and assimilative powers, is regarded as being properly proportioned in flesh.

સ્થૂલક્રશ્મયોઃ કર્શનવુંહણે યથા કાર્યે—

ગુરુ ચાતર્પણં ચેષ્ઠં સ્થૂલાનાં કર્શનં પ્રતિ ।

ક્રશ્નાનાં વુંહણાર્યં ચ લઘુ સંતર્પણં ચ યત્ ॥૨૦॥

સ્થૂલાનામ્ અતિભેદવાળા પુરુષને અતિસ્થૂલ પુરુષકો, કર્શનમ્ પ્રતિ ચ કૃશ કરવા માટે ક્રશ્ન કરનેકે લિષ્ટ, ગુરુ જે ભારે હોય જો ભારી હો, અપતર્પણમ્ ચ અને બુંદણુ ન કરે તેવું હોય ઓર વુંહણ ન કરે વૈસા હો, હૃદય- તે ઇષ્ટ છે વહ હૃદય છે, ક્રશ્નાનામ્ ચ અને પાતળા પુરુષને ઓર ક્રશ્ન પુરુષકો, વુંહણાર્યમ્ પુષ્ટ કરવામાં પુષ્ટ કરનેકે લિષ્ટ, યત્ કણુ જે હૃદય હોય જો વચ્ચેમેં હલકા હો, સંતર્પણમ્ ચ અને તપ્તણુ કરનાર હોય તે ઇષ્ટ છે ઓર તાંત કરવેવાળા હો વહ હૃદય છે ॥૨૦॥

20. For reducing the corpulent, heavy but non-nourishing food should be given; while for building up the emaciated, light but nourishing food should be given.

अतिस्थौल्यस्योपक्रमः —

वातघ्नान्यन्नपानानि स्नेहमेदोहराणि च ।
रुक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णा रुक्षान्युद्धर्तनानि च ॥२१॥
गुडूचीमद्रमुस्तानां प्रयोगस्तैफलस्तथा ।
तत्कारिष्ठप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥२२॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥

वातघ्नानि वातनाशक वातको दूर करनेवाले, स्नेह-
मेदोहराणि च उद् और मेदने करनेवाले कफ और मेदको
हरनेवाले, नक्षपानानि अन्नपाने भक्षण, रुक्ष-उष्णाः
रुक्ष तथा उष्ण रुक्ष एवं उष्ण, तीक्ष्णाः तथा तीक्ष्ण
और तीक्ष्ण, वस्त्यः अस्ति अस्तियां, रुक्षानि च
रुक्ष रुक्ष, उद्धर्तनानि उद्धर्तने उद्धर्तन, गुडूची-मद्रमु-
स्तानाम् गूजे और अद्रभेद्यने गिलोय और मद्रमोषाका,
तथा त्रिफलः त्रिफलाने त्रिफलाका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग,
तत्कारिष्ठप्रयोगः च तत्कारिष्ठने प्रयोग तत्कारिष्ठा प्रयोग,
माक्षिकस्य च अने मधने और शहदका, प्रयोगः
प्रयोग प्रयोग, विडङ्गम् वायुविडङ्ग वायुविडङ्ग, नागरम्
सूँठ, क्षारः ७७७७७७ यवक्षार, काललोहरजः तीक्ष्ण
लोहनी अरुम तीक्ष्ण लोहकी भस्म, मधु मधु शहद,
यव ७७७७७ इन्द्रजौ, आमलक-चूर्णम् च अने आम-
णांतुं यक्षुं और भावलेका चूर्ण, प्रयोगः ओषोने
प्रयोग इनका प्रयोग, श्रेष्ठः कर्शन करवाभा श्रेष्ठकर्शन
करनेमें श्रेष्ठ, उच्यते उच्यते उच्यते कहलाता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. Eats and drinks that are
alleviative of vata, kapha and fat;
dry, warm and strong enemata; dry
massage; a course of guduch and
cultured hut-grass or of the three myro-
balans or of butter-milk wine or of
honey or of embelia, dry ginger, barley
alkali, iron powder, honey, the powder
of barley and emblic myrobalans—the
systematic use of these is considered
excellent.

२२. प्रयोगश्च-प्रयोगस्तु (छ.)

विस्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः सौम्यसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगश्च साप्तिमन्धरसः परः ॥ २४ ॥

सौम्यसंयुतः मधु सहित शहदके साथ, विस्वादि-
भिस्वादि विल्व इत्यादि, पञ्चमूलस्य पञ्चमूलने महत्
पञ्चमूलका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, साप्तिमन्धरसः अने
अरुणीना रस साथ और अरुणीके रसके साथ, शिला-
जतुप्रयोगः शिलाजतुने प्रयोग शिलाजीतका प्रयोग, परः
कर्शन करवाभा श्रेष्ठ उच्यते करनेमें श्रेष्ठ है ॥ २४ ॥

24. The course of penta-radices of
the "Bael group" mixed with honey,
or the course of mineral pitch along
with the decoction of windkiller is also
considered excellent.

प्रशातिका प्रियङ्गुश्च इयामाका यवका यवाः ।
जूर्णाकाः कोद्रवा मुद्राः कुलत्थाश्चक्रमुद्रकाः ॥२६॥
आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥२५॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥२७॥

प्रशातिका प्रशातिका प्रशातिका, प्रियङ्गुः प्रियङ्गुः
प्रियङ्गु, इयामाकाः साभे सावक, यवकाः यवक यवक,
यवाः यव यव, जूर्णाकाः जुवा ७७७ जुवार, कोद्रवाः
कोद्रवा कोद्रवा, मुद्राः मूंग मूंग, कुलत्थाः कुलत्था कुलत्था,
चक्रमुद्रकाः च अने चक्रमुद्रक और चक्रमुद्रक, पटोल-
परवण परवण, आमलकैः सह अने आमलकानी साथ
और भावलेके साथ, आढकीनाम् बीजानि च अने
पुवेरनी ७७७ ओषोने और अरहरकी दाक इनका,
भोजनार्थम् भोजनने भाटे भोजनके लिए, प्रयोज्यानि
प्रयोग करने ओषोने प्रयोग करना चाहिए, मधूदकम्
च अने मधुना शरबतने और शहदके
शरबतका, अनुपानम् अनुपान तरीके प्रयोग करने

२४. प्रयोगश्च-प्रयोगस्तु (छ.)

२६ चक्रमुद्रकाः-चक्रमुद्रकाः (छ. ६.)

२५. -समकुण्ठाकाः (च.)

२७. संविभज्य-प्रविभज्य (ग. च.)

द्रव्ये। तथा पुष्पभागाभ्यां सुगन्धवाके द्रव्य और पुष्प-
मालाजोका, निषेचनम् धारयु कर्त्तव्य धारण करना, शुक्लम्
वासः श्वेत वस्त्र श्वेत वस्त्र, वसाकाकम् समयानुसार
योग्य समय पर, दोषाणाम् दोषोने दोषोंका, अवसेचनम्
वसन विरेचनादिथी अहार काटना वसन विरेचनादि-
द्वारा बाहिर निकालना, रसायनानाम् तथा रसायनो और
रसायन, वृष्याणाम् तथा वृष्य तथा वृष्य, योगानाम् च
प्रयोगानु प्रयोगोंका, उपसेचनम् सेवन सेवन. अतिका-
इवम् अतिकृशताने अतिकृशताको, इत्या भटाडीने दूर
करके, नृणाम् पुरुषोने पुरुषोंको, परम् धृष्टी परम्,
उपचयम् पुष्टि पुष्टि, जायते आपे छे देते हैं ॥ २९-३३ ॥

29-33. Sleep, cheerfulness, soft
beds, peace and tranquility of mind;
freedom from worry, sex-act and exer-
cise; pleasant sights, fresh foods and
fresh wines; juices of domestic, wet-
land and aquatic creatures and well
prepared meats, curds, ghee and
milks, the various kinds of sugarcane,
sali rice, black-gram, wheat and the
products of gur; nutrient enemata of
sweet and unctuous articles, daily
inunction of the body; oil-massage;
bath and the use of the sandal-paste
and flower-garlands; wearing of white
raiment; the seasonal purification of
the morbid humors; the systematic
use of the restoratives and virilific
preparations:— these can cure even
extreme conditions of emaciation and
confer the measure of plumpness on men.

संक्षेपेण स्थौल्यकरा भावाः—

अधिस्तनाच्च कार्याणां भुवं संतर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्पति ॥ ३४ ॥

कार्याणाम् च काशीनी कार्योंकी, अधिस्तनाच्च-
विन्ता न कर्त्तव्यी विन्ता न करनेसे, संतर्पणेन च

संतर्पण प्रयोगशील करनेवाले प्रयोगसे, स्वप्नप्रसङ्गाच्च
अने नित्य अधिक निद्रा लेवाथी और नित्य अधिक
नींद लेनेसे, नरः मनुष्य पुरुष, भुवम् योद्धस् अवश्य ही,
वराहः इव वराहनी पेडे वराहकी तरह, पुष्पति पुष्प
आय छे पुष्प बन जाता है ॥ ३४ ॥

34. By not worrying over his
actions, by taking plenty of nourishing
victuals and by indulging in sleep, a
man does surely grow fat like a boar.

निद्रायाः कारणम्—

यदा तु मनसि ह्रान्ते कर्मात्मानः ह्रमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥

मनसि मन मन, ह्रान्ते थाडी गती तक जाने
पर, ह्रमान्विताः थाडी गयेली थकी हुई, कर्मात्मानः
कर्म-न्द्रिय कर्मेन्द्रियां, विषयेभ्यः विषयोंकी विषयोंसे,
यदा तु गन्तारे जब, निवर्तन्ते पाछी दूरे छे निवृत्त होती है,
तदा त्वारे तब, मानवः मनुष्य मनुष्य, स्वपिति छिंभी
आय छे नींदको पाता है ॥ ३५ ॥

35. When, the mind and the
senses being tired, retire from their
sense-objects, then the man falls in-
to sleep.

निद्रायाः फलम्—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
वृषता स्त्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥

सुखम् सुख सुख, दुःखम् दुःख दुःख, पुष्टिः पुष्टि
पुष्टि, कार्यम् कृशता कृशता, बल-बलम् बल अने
निर्बलता बल और दुर्बलता, वृषता पुरुषातन मैथुन-
शक्ति, स्त्रीवता नपुंसकता नपुंसकता, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान,
अज्ञानम् अज्ञान अज्ञान, जीवितम् जीवन जीवन, न च
अने भद्रम् और मृत्यु, निद्रायत्तम् निद्राने आधीन छे
निद्राके अधीन है, ॥ ३६ ॥

36. Happiness and sorrow, growth
and wasting, strength and weakness

३५. ह्रमान्विताः—ह्रमान्विताः (व.)

virility and impotence, knowledge and ignorance, as well as life and its cessation depend on sleep.

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषाः —

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥३७॥

अकाले समय वगर ढीपेढी प्रतिबिद्ध समयमें ली हुई, अतिप्रसङ्गाच्च अति प्रभाष्यमां ढीपेढी अत्यधिक ली हुई, न च निषेविता अने अलक्षुध नहि ढीपेढी और सर्वथा न ली हुई, निद्रा निद्रा नींद, अपरा कालरात्रिः इव अक्षे णीछ कालरात्रि होय तेम मानो दूसरी प्रलयरात्रि हो उसी तरह, सुखायुषी सुख अने आयुष्यने। सुख और आयुका, पराकुर्यात् नाश करे छे नाश करती है ॥ ३७ ॥

37. sleep, when indulged in out of time, over-much or not at all, will swallow up life and happiness like another night of destruction.

यथाविधि सेविताया निद्रायाः फलम्—

सैवा युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।

पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥३८॥

आगता उत्पन्न भयेद्यु उत्पन्न हुआ, सत्या बुद्धिः तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञान, योगिनम् योगी योगी, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, सिद्ध्या इव नेम सिद्धिथी युक्त करे छे तेम जैसे सिद्धिसे जोड़ देता है उसी तरह, सा एव तेन वही, निद्रा निद्रा निद्रा, युक्ता पुनः शैत्य प्रभाष्यमां देवायेढी होय तो योग्य प्रमाणमें ली जाय तो, देहम् देहने शरीरको, सुखायुषां सुख अने आयुष्यथी सुख और आयुसे, युक्ते युक्त करे छे जोड़ देती है ॥ ३८ ॥

38. That very sleep, when indulged in rightly, makes a man's life happy

३७. पराकुर्यात्-पराकुर्यात् (च. द.)

॥ रिवापरा-रिवागता (द. च.)

॥ कालरात्रिरिवापरा-काले सैवागतागताम् (ग.)

and long, even as the knowledge of truth, when it dawns, brings to the yogi his wondrous powers.

येषां दिवानिद्रा हिता—

गीताध्ययनमध्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।

अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९

तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।

पतितामिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥४०॥

क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।

सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥४१॥

गीत- गायन करवाथी गानेसे, अध्ययन- अध्यास करवाथी अध्ययन करनेसे, मध्य- मध्यपान करवाथी मध्य पान करनेसे, स्त्री- स्त्री समागमथी स्त्रीसमागमसे, कर्म- व्रमन आदि कर्म करवाथी व्रमन आदि कर्म करनेसे, भार- भार उद्भाववाथी बोझ उठानेसे, अध्वकर्षिताः अने रस्ते आधवाथी कृश भयेला और पैदल मुसाफरी करनेसे कृश हुए, अजीर्णिनः अलक्षुधवाणा अजीर्णवाले, क्षताः क्षतवाणा घाव लगे हुए, क्षीणाः क्षीण भयेला क्षीण हुए, वृद्धाः वृद्ध वृद्ध, बालाः बालक, तथा अबलाः निर्भण पुरुषे बलहीन पुरुष, तृष्णा- तृष्णा व्यास. अतीसार- अतीसार अतीसार, शूलार्ताः अने शूलथी पीडायेला और शूलसे व्यथा पानेवाले, श्वासिनः श्वासना रोगी और श्वासके रोगी, हिक्किनः देडकी वाणाओ हिक्कीके रोगी, कृशाः कृश कृश, पतिता पडी गयेला ऊंचेसे गिरे हुए, अमिहत हँड वगेरेना प्रहारवाणा दण्ड आदिसे अभिघातवाले, उन्मत्ताः गाँडा पागल, यान- प्रजागरैः मुसाफरी अने उलगाववाथी मुसाफरी और प्रजागरसे, क्लान्ताः थकी गयेला बके हुए, क्रोध शोक क्रोध, शोक शोक शोक, भय अने भयथी और भयसे, क्लान्ताः थकी गयेला बके हुए, ये च अने नेओ और जो, दिवास्वप्न दिवसे निद्रा करवाणी दिनमें सोनेकी, उचिताः ठेक वाणा होय आहत वाले हों, एते सर्वे आ सर्वेओ इन सब लोगोंको, सार्वकालिकम् सर्व ऋतुओमां सब ऋतु-

३९. क्षताः क्षीणाः-क्षतक्षीणाः (त.)

४०. क्लान्ताः-क्लान्ताः (ग.)

ओं, दिवास्वप्नश्च दिवसं नीद्रां दिवसं नीद्रां, सेवे-
रश्च सेवेनी मेधो सेवेनी चाहिए ॥३९-४१॥

39. Those who are wearied by the strain of singing, study, drink, society of women, toil, bearing heavy burdens or by way-faring, those who are dyspeptic, those who suffer from wounds or ulcers, those who are emaciated, those who are aged, tender of age or weak, those who suffer from thirst, diarrhoea, colic, dyspnea and hiccup, those who are wasted of body, those who have had a fall or who are injured and insane, those who are fatigued by travel and long vigils; those who are worn out by anger, grief and fear, and those who are habituated to day-sleep should take to sleeping in the day in all seasons alike.

धातुसाम्यं तथा शेषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्पाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥४२॥

तथा तेभ्यः कृत्वाथी वैसा करनेसे, पचाम् हि कोओने इनको, धातुसाम्यम् धातुओंकी समानता, बलम् अपि च अने अणु पक्षु और बल मी, उपजायते उत्पन्न थाप्ये उत्पन्न होता है, श्लेष्मा च अने कफ और कफ, अङ्गानि अङ्गोने अंगोको, पुष्पाति पुष्प करे अने पुष्पि करता है, आयुषः च अने आयु-
ष्मन्नी और आयुष्मन्नी, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, भवति थाप्ये होती है ॥ ४२ ॥

42. Thus they will secure the concord of the body-elements as also strength. The kapha (which by these measures is nourished) will nourish their limbs and stabilize their life-apan.

४२. पुष्पाति-पुष्पति (च)

ग्रीष्मे त्वादानकक्षाणां वर्धमाने च मास्ते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥४३॥

ग्रीष्मे तु ग्रीष्म ऋतुभां ग्रीष्म ऋतुमें, त्वादान-
कक्षाणां त्वादान काक्षने काक्षने ३३ शरीरवाणा
पुष्पाने। त्वादान कालके कारण कफ शरीरवाके मनुष्योंका,
मास्ते च शरीरने। वायु शरीरगत वायुके, वर्धमाने
वर्धनी वर्धनी बढ़ते हुए, रात्रीणां च अने रात्रिके।
और रात्रियां, चातिसंक्षेपात् अति दूँडी होता। अति-
संक्षिप्त होनेसे, दिवास्वप्नः दिवसं नीद्रां दिनमें सोना,
प्रशस्यते सारी अने प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. As the vata is increased by the dryness caused by the sun's heat in summer and as the nights are very short, day-sleep is commended in the summer.

ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः —

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥४४॥

ग्रीष्मवर्ज्येषु ग्रीष्म सिंघावन्नी ग्रीष्मकालसे अतिरिक्त,
कालेषु ऋतुओंभां ऋतुओंमें, दिवास्वप्नात् दिवसे
सुवाथी दिनमें सोनेसे, श्लेष्म-पित्ते कफ अने पित्त कफ
और पित्त, प्रकुप्यतः प्रकुप्यतः ५५ अने प्रकुपित होते हैं,
तस्मात् तेथी इसलिये, तेषु ते ऋतुओंभां उन ऋतुओंमें,
दिवास्वप्नः दिवसं नीद्रां दिनमें सोना, न शस्यते
प्रशस्त नहीं प्रशस्त नहीं होता ॥ ४४ ॥

44. In seasons other than the summer, day-sleep provokes the kapha and pitta. Day-sleep is therefore not commended then.

केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता?—

मेदस्विनः स्नेहानित्याः श्लेष्मकाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषातार्त्तं दिवा न शयीरश्च कदाचन ॥४५॥

४५. ग्रीष्मेत्वादान-कृष्मात्वादान (क.)

„ च मास्ते-च मास्ते (क.)

मेदस्थितः भेदवाणः पुत्रुषो मेदवाले, खेदस्थितः स्नेहं नित्यं सेवनं कर्तव्यं मेदका नित्यं सेवनं करनेवाले, स्नेहमकाः ३६ प्रधानं प्रकृतिवाणः कफ प्रधानं प्रकृतिवाले, स्नेहमरोगिनः ३७ रोगी कफके रोगी, दूषीविषार्ताः च आने दूषीविषधी पीडितं मनुष्येणै और दूषी विषसे पीडित पुरुषों, कदाचन कदी पक्षु कदापि, दिवा दिवसे दिनमें, न-नयीरन् स्रुं नहि निद्रा न ले ॥४५॥

45. Corpulent people, those that are habituated to unctuous articles, phlegmatics, those afflicted with kapha-disorders and those that suffer from chronic poisoning should under no circumstances sleep during the day.

अहितविषाग्निद्राया दोषाः --

हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुग्रात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥४६॥

शोफारोचकहृत्पासपीनसार्धावमेदकाः ।
कोठारःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥४७॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्ध)नम् ॥४८॥
भवेच्चृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्विषाहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

अहितस्य अहितकर, दिवास्वप्नस्य दिव-
सनी निद्राना दिनकी निद्राका, निषेवणात् सेवनं कर्तव्यं
सेवन करनेसे, चृणाम् मनुष्येणै पुरुषोंको, हलीमकः
हलीमक हलीमक, शिरःशूलम् माथानुं थल शिरमें शूल,
स्तैमित्यम् बीना ३५३थी अंगे वीटायां होय जेवुं
आजुं गीते कपड़ेसे अङ्गोंको लपेटा हो ऐसा लगना, गुरु-
ग्रात्रता अंगेजुं भारेपक्षुं अङ्गोंमें भारीपन, अङ्गमर्दः
अंगेजुं भरपक्षुं अङ्गोंकी मरोह, अग्निनाशः च अंगेजुं
मन्दाग्नि, हृदयस्य च हृदयजुं हृदयका, प्रलेपः ३६थी
लेपाध ७५जुं कफसे क्लिप्त होना, कोफ-सोमे अङ्गोंमें

४७. शोफ-शोफ (ब.)

., कोठारः-कोठारः (क. ख व द. न.)

४९. बुध-सम्य (ब.)

सूजन, मरोचक- अरुचि अरुचि, हृत्पास- भोग
जीका मचलाना, पीनस- अंगेजुं भुक्तम, अर्धावमेदकाः
आधासीसी और आधे शिरमें पीडा, कोठ-मरुः पिडकाः
आधा अङ्गुपिडा आने पिडाका चकते कोठे फुन्सियां,
पिडका कण्डूः ५२७ खुजली, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, कासः
उधरस खांसी, गलामयाः ३७३रोगी गलेके रोग, स्मृति-
बुद्धि-प्रमोहः च स्मृति तथा बुद्धिने अंश स्मृति
एवं बुद्धिका अंश, स्रोतसाम् ओतेने स्रोतोंका, संरोधः
निरोध निरोध, ज्वरः ताप ज्वर, इन्द्रियाणाम् अंश-
यानी इन्द्रियोंकी, असामर्थ्यम् अशक्ति असमर्थता विष
वेग प्रवर्तनम् आने विषना वेगनी प्रवृत्ति आ उपद्रव
और विषके वेगकी प्रवृत्ति ये उपद्रवों भवेत् भाय छे होते
हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, हित-अहितम् हितकर तथा
अहित ३८३ हितकर और अहितकर, निद्राम् निद्राने
निद्राको, बुद्ध्वा अधी समझकर, बुधः ३९३ भाव्य
बुद्धिमान् मनुष्य, सुखम् सुखेथी सुखसे, स्वप्यात् सुवे
सोवे ॥ ४६-४९॥

46-49. Jaundice, head-ache, stiff-
ness, heaviness of limbs, body-ache,
loss of gastric fire, excessive mucus
secretion in stomach, edema, anorexia,
nausea, rhinitis, hemicrania, wheals,
dandruff, pimples, pruritus, torpor,
cough, diseases of the throat, delusion
of memory and intellect, occlusion
of the body-channels, fever, asthenia
of senses and circulation of poison
result from unwholesome sleep in
the day. The wise man, therefore,
discriminating between the wholesome
and the unwholesome sleeps, should
resort to that sleep only which leads
to happiness.

रात्रिजागरणदिवास्वप्नासीनप्रचकाशिताना गुणाः --

रात्रौ जागरणं रुद्धं शिथिलं प्रस्वपनं दिवा ।
अरुक्षमनमिष्यन्ति त्वासीनप्रचकाशितम् ॥५०॥

रात्रौ रात्रे रात्रिर्न, जागरणम् उभयोरौ करवे।
जागना, रुक्म ३६५ छे रुक्म है, बिबा द्विसे और
दिनमें, प्रसवणम् सुषुं सोना, शिग्वम् रिग्व छे
शिग्व है, जालीन-प्रचकाशितम् तु परंतु भेदा भेदा
ओङ् वेदुं परन्तु बैठे बैठे झोका सोना, अरुक्म ३६५
नथी न तो रुक्म है, अनसिष्यगिद्व च तेभ्य अविष्यदी
पक्षु नथी और न तो अविष्यनन्दी है ॥ ५० ॥

50. Keeping awake in the night diminishes the viscosity of the body-fluids, while sleeping in the day increases it. But sleeping lightly in a sitting posture does not induce either of these conditions.

स्थौल्यकार्श्ययो स्वप्राहारहेतुत्वम्—

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्राहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥ ५१ ॥

देहवृत्तौ देहने टकाववा भाटे देहको टिकानेके लिए,
यथा जेवी रीते जैसे, आहारः आहार सुभकर मान्यो छे
आहार सुखकर माना है, तथा तेवीं रीते उसी ही
तरह, स्वप्नः निद्रा पक्षु निद्रा मी, सुखः सुभकर सुखकर,
मतः मानी छे मानी है, स्थौल्यकार्श्ये च स्थूलता तथा
कृशता स्थूलता तथा कृशता, विशेषतः भास करीने
साव करके, स्वप्न-आहार-समुत्थे निद्रा अने आहारथी
उत्पन्न थाय छे निद्रा और आहारके कारण उत्पन्न
होती हैं ॥ ५१ ॥

51. From the point of view of personal hygiene, the body is known to depend on sleep as much as on food for its happiness. Especially do corpulence and emaciation arise from food and sleep.

निद्रानाशे प्रतिकारः—

अभ्यक्तोत्सादनं ज्ञानं ग्राम्यान्पौदका रसाः ।

५१. तथा स्वप्नः सुखो मतः—तथा स्वप्नः समासतः (३.)

—, सुखो मतः—समो मतः (४.)

शाल्यजं सवधि क्षीरं खेहो मयं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेद्यं सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरात्तिष्ठ। प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

अभ्यक्तः अभ्यक्त अभ्यक्त, उत्सादनम् उत्सादनम्
उत्सादन, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, ग्राम्य-जानू-जौदकाः
ग्राम्य-जानू अने जलचर पशुपक्षियोंके, रसाः भाससे भाससे,
और जलचर पशुपक्षियोंके, रसाः भाससे भाससे,
सवधि इसीसहित वहीके साथ, शाल्यजम् शाल्यजम्
शाल्य शालिके चावलें, क्षीरम् दूध दूध, खेहः धी वजेरे
धी जादि, मयम् मय मय, मनःसुखम् मननी प्रसन्नता
मनकी प्रसन्नता, मनसः मनने मनके, अनुगुणाः गमता
अनुकूल, गन्धाः गंधा गन्धों, शब्दाः तथा शब्दों
और शब्दों, संवाहनानि च शरीरनी थपी अग्नोका
दबवाना, चक्षुषोः आंजोनु आंजोका, तर्पणम् तर्पणम्
तर्पण, शिरसः भाथा शिर, वदनस्य च अने भुभ उपर
तथा मुंह पर, लेपः अंन वजेरे शीत द्रव्योंको लेप
चन्दन आदि शीत द्रव्योंको लेप, स्वास्तीर्णम् सारी रीते
भिष्यवेधुं अच्छी तरहसे बिछा हुआ, शयनम् शयन
बिछोना, सुखम् आराम आपनारुं आराम देनेवाला,
वेद्यं धर घर, तथा अने और, उचितः ऐश्वर्यो
सुखाने। प्रतिदिन सोनेका, काकः समय समय, या जे
जो, निमित्ततः धर्ध डारलुथी किसी कारणसे, प्रनष्टा नष्ट
थर्ध होय नष्ट हुई हो, निद्राम् ते निद्राने उस नींदको,
अचिरात् तत्तर्भा तुरन्त ही, आनयन्ति धर्ध आवे छे
छे आते हैं ॥ ५२-५४ ॥

52-54. Inunction of the body, oil-massage, bath, the meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals; sali rice with curds; and milk, unctuous articles, wine, cheerfulness of mind, congenial perfumes, sounds and shampoos; soothing applications to

५२. 'नूपौदका-जौमौदका (५.)

५४. सुखं कालस्तथोचितः—सुखको वचोचितः (५.)

the eye, head and face; the use of comfortable beds and apartments, and the approach of the usual time bring quickly to one the sleep that was lost for some reason or other.

अतिनिद्रायां प्रतिकारः—

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥५५॥

उपवासोऽसुखा शय्या सखौदार्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥५६॥

कायस्य शरीरं शरीरका, शिरसः एव च अने भागानु और शिरस, विरेकः विरेचन विरेचन, छर्दनम् उल्टी के, भयम् डर भय, चिन्ता चिन्ता चिन्ता, क्रोधः क्रोध क्रोध, धूमः धूमपान धूमपान, व्यायामः कसरत कसरत, कषा रक्तमोक्षणम् इस जेलावली फसको खुलवा देना, उपवासः उपवास उपवास, असुखा शय्या, अनुक्षण न आवे तेवी शय्या सुख न देनेवाली शय्या, सखौदार्यम् सख गुणकी अधिकता सख गुणकी अधिकता, तमोजयः अने तमोजयने नय और तमो गुणका जय, समुत्थितम् उत्पन्न थयेही उत्पन्न हुई, अहितम् अहितकर अहितकर, निद्राप्रसङ्गम् अति निद्राने अतिनिद्राको, वारयन्ति रोकती है छे रुक देते हैं ॥ ५५-५६ ॥

55-56. The use of purgatives, emetics, and cathartics; fear, worry, wrath, smoking, exercise and depletion of blood; fasting and uncomfortable beds; abundance of satvic quality of the mind and the subjugation of the tamasic quality — these avert the unwholesome sleep that has well-nigh come upon one.

५५. क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो—क्रोधः कषा धूमो व्यायामो

(च. द. च.)

निद्रानाशस्य हेतुः—

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्ये कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥५७॥

एते एव च उपर उल्लेख उपवास वजेरेनु रक्तमोक्षणम् अति प्रसंगी सेवन करे तो जेजेने उपर्युक्त उपवास आदिका स्वस्थ मनुष्य भी अतिप्रसंगसे सेवन करे तो इनको, निद्रानाशस्य हितकर निद्राना पक्ष नाशना हितकर निद्राके भी नाशके, हेतवः कारणा कारण, विज्ञेयाः अज्ञेया समझना, कार्यम् जे उपरित अजु काम इनके अतिरिक्त बहुत कार्य, कालः वृद्धावस्था वृद्धावस्था, विकारः च रोग रोग, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, वायुः एव च अने वायु जेजेने पक्ष निद्राना नाशना कारणा अज्ञेया और वायु इनको भी निद्राके नाशके कारण समझना ॥ ५७ ॥

57. The following, too, are to be known as dispellers of sleep—absorption in work, old age, disease, habitus and vata.

निद्राया मेदाः—

तमोभवा स्नेहसमुज्जवा च

मनःशरीरभ्रमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्रा निद्रा नींद, तमोभवा तमोजयने उत्पन्न थाय छे तमोजयने उत्पन्न होती है, स्नेहसमुज्जवा च कर्षणी उत्पन्न थाय छे कफसे उत्पन्न होती है, मनः—शरीर-भ्रम-संभवा च मन अने शरीरना भ्रमभी उत्पन्न थाय छे मन और शरीरके भ्रमसे उत्पन्न होती है, आगन्तुकी आगन्तुक कारणा रीष्टरूप उत्पन्न थाय छे आगन्तुक कारणोंसे रीष्टरूप उत्पन्न होती है, व्याध्यनुवर्तिनी च रोगने हीछे उत्पन्न थाय छे व्याधिके कारण उत्पन्न होती है, रात्रिस्वभावप्रभवा च तथा रात्रिना स्वभावथी उत्पन्न थाय छे और रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न होती है ॥ ५८ ॥

58. There is a sleep born of tamas and a sleep born of kapha; there is

a sleep born of weariness of mind and body; there is a sleep which forebodes disease; there is also a sleep which comes in the wake of disease. There is, finally, the sleep which is born of the very nature of night.

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या

तां भूतघात्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामादुरघस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥५९॥

या जे निद्रा जो नींद, रात्रि-स्वभाव-प्रभवा रात्रिना स्वभावशी उप-न थयेली रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न हुई, मवा मानेही छे मानी है, ताम् तेने उसे, तज्ज्ञाः तेना अखुनाशओ उसके जाननेवाले, भूतघात्रीम् भूतघात्री भूतघात्री, प्रवदन्ति कहे छे कहते हैं, तमोभवाम् तमोगुणशी उप-न थयेली निद्राने तमोगुणसे उत्पन्न हुई नींदको, अघस्य पापनु पापका, मूलम् मूल मूल, जाहुः कहे छे कहते हैं, शेषाः अने आधीनी निद्राओने और शेष नींदको, पुनः ते। नो, व्याधिषु व्याधिओमा व्याधिओमें, निर्दिशन्ति गछे छे गिनते हैं ॥ ५९ ॥

59. Sleep that is known to be born of the nature of night is called by the knowers "The Omnibenevolent mother sleep—the nourisher of creatures". Sleep which is born of tamas, they call, the root of evil. The remaining are included in disease-conditions.

अध्याचार्यसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

निम्बिताः पुत्रास्तेषां यौ विशेषेण निम्बितौ ।

निम्बिते कारणं दोषास्तयोर्निम्बितमेवजम् ॥६०॥

५९. तज्ज्ञा—निद्रा (क. ख. ग. घ. ङ. ड. ड.)

॥ शेषाः—शेषम् (घ.)

तत्र ते विषयमां उच विषयमें, श्लोकाः उपसंहार-रत्ना श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, निम्बिताः निम्बित निम्बितके पात्र, पुत्राः पुत्रो पुत्र, तेषाम् तेषामां उचमें, यौ जे जे जो दो पुत्र, विशेषेण विशेषे करीने खास करके, निम्बितौ निम्बित छे निम्बित है, निम्बिते निम्बित होवामां निम्बित होनेमें, कारणम् कारण हेतु, तयोः ते जे-नेना इन दोनोंके, दोषाः दोषो दोष, निम्बित-मेवजम् निम्बित अवस्थायां आपवानु' औषध निम्बित अवस्थामें देने योग्य औषध ॥ ६० ॥

Here are the recapitulatory verses—

60. The censured persons and among them the specially censured twain, the etiology, pathology and the medications for those censured ones;

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।

अतिनिद्रायानिद्राय मेवजं यद्गवा च सा ॥६१॥

येभ्यः जेओने भाटे जिनके लिए, यदा जेयारे जब, निद्रा निद्रा लेवी नींद लेना, हिता हितकर छे हितकर है, येभ्यः च जपि जेओने भाटे जिनके लिए, यदा जेयारे जब, अहिता अहितकर छे अहितकर है, अतिनिद्राच अति निद्रावाणाने भाटे अतिनिद्रावालेके लिए, अनिद्राच च अने जेने निद्रा न आवरी है।य तेने भाटे और जिनको नींद न आती हो उसके लिए, मेवजम् औषध औषध, यद्गवा च सा जेमांशी ते उप-न थाय छे जिसमेंसे वह उत्पन्न होती है ॥ ६१ ॥

61. for whom sleep is wholesome and when; and for whom sleep is not wholesome and when; the remedy for persons suffering from hypersomnia and insomnia; and whence sleep is born;

६१, अतिनिद्रायानिद्राच—अतिनिद्राडनिद्रयोश्च (क. घ. च. ङ. ड. ण.)

॥ " " —अनिद्रायानिद्राय (ज.)

॥ " " —निद्रातिनिद्रयोर्वच (ग.)

या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमग्निजः ।

अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥६२॥

યા યા યથાપ્રભાવા ચ નિદ્રા તત્ સર્વમગ્નિજઃ ।
અષ્ટૌનિન્દિતસંખ્યાતે વ્યાજહાર પુનર્વસુઃ ॥૬૨॥
યા યા નિદ્રા અને જે જે નિદ્રા ઓર જો જો નિદ્રા,
વયાપ્રભાવા ચ જેવા જેવા પ્રભાવવાળી છે જેઠે-
જેઠે પ્રભાવવાળી છે, તત્ સર્વમ્ તે સર્વં વહ સર્વ, અષ્ટૌ-
નિન્દિતસંખ્યાતે 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામના અધ્યા-
યમાં 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામકે અધ્યાયમે, અગ્નિજઃ
આત્રેય આત્રેય, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુએ પુનર્વસુને, વ્યાજહાર
કહ્યું છે કહા છે ॥ ૬૨ ॥

62. and which sleep is of what nature and productive of what effects—all these, Atreya has expounded in this chapter entitled "The Eight Censured Persons."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टौनिन्दितयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને અરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર
ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમે, અષ્ટૌનિન્દિતીયઃ 'અષ્ટૌનિન્દિતીય'
'અષ્ટૌનિન્દિતીય,' નામ નામનેા નામકા, એકવિંશતિતમઃ
એકવીસમેા એકવીસમેા, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા
અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૧ ॥

21. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-first chapter entitled, "The Eight Censured Persons" is completed.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आवीसमेो अध्याय अध्याय वाईसवौ

Chapter XXII

लङ्घनवृंहणीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહોથી અથ આગે, 'લઙ્ઘનવૃંહણીયમ્'
'લંઘનવૃંહણીય' નામના અધ્યાયનુ 'લઙ્ઘનવૃંહણીય'
નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્વામઃ વ્યાખ્યાન કરશું
વ્યાખ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीत्ते प्रभाषे व इम
વિષયમે નિમ્ન પ્રકારસે હી, જાહ સ્મ કહેલું છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Lightening and Roborant Therapies".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

लङ्घनवृंहणादयः बहुपक्रमाः —

तपःस्वाध्यायनिरतामात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

चरुग्निवेशप्रमुखांनुકવાન્ परिचોदयन् ॥ ૩

આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, તપઃસ્વાધ્યાય- તપ અને
સ્વાધ્યાયમાં તપ ઓર સ્વાધ્યાયમે, નિરતાન્ પરાયણ
પરાયણ, ચરુગ્નિવેશપ્રમુખાન્ અગ્નિવેશ વગેરે અગ્નિવેશ
આદિ, વદ્ ૭ છઃ, શિષ્યસત્તમાન્ એકશિષ્યોને એક
શિષ્યોકો, પરિચોદયન્ યાન માટે પ્રેરતા જ્ઞાનમે પ્રેરણા
કરતે હુવ, કહવાન્ કહ્યું કહા ॥ ૩ ॥

3. Addressing himself to the six choicest of his disciples headed by Agnivesa, who were dedicated to study and meditation, the master Atreya declared as follows, with a view to stimulate inquiry.

लहानं ग्रहणं काले कक्षणं खेहनं तथा ।

स्वेदनं स्नाम्ननं चैव जानीते यः स वै मिषह् ॥४॥

यः ७० जो, काले स्रमयस्त्र समबानुसार, कङ्कनम्
 अंधन मंडन, वृद्धनम् अंधन वृद्धन, कृद्धनम् रूद्धन
 कृद्धन, तथा स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, स्नेदनम् स्नेदन
 स्नेदन, सम्मनम् च एव अने साधन और सम्मन,
 जानीते न्येछे जानवा है, सः वे ते ७४ वही, निषक्
 वेछे वेछे है ॥ ४ ॥

4. "He indeed is the physician who knows the timely administration of the lightening and roborant therapies, the desiccation and oleation therapies, and the sudation and astringent therapies."

कङ्कनादीन्यधिकृत्य अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

उक्तवन्तम् औम गेष्टे कथुं छि औवा इस प्रकार
जिसने कहा है, तम् ते उस, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रे-
यको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच कथुं
कहा ॥ ५ ॥

5. Atreya having thus spoken,
Agnivesa said to him.

भगवैल्लभं किञ्चिद्विनीयम् कीदृशः ।

बृंहणं बृंहणीयाश्च रुक्षणीयाश्च रुक्षणम् ॥ ६ ॥

के स्नेहाः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।

स्तम्भं स्तम्भनीयाश्च वक्त्रमर्हसि तद् गुरो ! ॥७॥

भगवान् भगवान् ! भगवान् !, कङ्कणम् धंधन लङ्घन,
 वृंहणम् भृंहण वृंहण, कङ्कणम् च अने रक्षण और
 कङ्कण, किंस्वित् शुं छे ? क्या है ? कङ्कणीयाः च धंध-
 नने भोम् लङ्घनके योग्य, वृंहणीयाः भृंहणने भोम्
 वृंहणके योग्य, कङ्कणीयाः च अने रक्षणने भोम् मनुष्यो

६. किंरिषत्-किं तंरु (प.)

॥ च कथणम्—विहङ्गस्य (ग.)

७. के स्नेहाः—स्नेहनं (कं. ख. ग. घ. ङ.)

और रुक्मणूके योग्य मनुष्य, कीदृशा: देना प्रहारना होय ?

निस प्रकारके होते हैं ! स्नेहः स्नेह, स्नेह, स्नेहमीमाः च
 अने स्नेहनने योअ मनुष्यो और स्नेहके योग्य
 मनुष्य, स्नेहाः स्नेह स्नेह, स्नेहाः च अने स्नेहने योअ
 मनुष्यो और स्नेहके योग्य मनुष्य, के डोख कौन, मवाः
 आनेवा छे माने गये हैं, स्तम्भनश्च तथा स्तम्भन एवं
 स्तम्भन, किम् शुं छे क्या है, स्तम्भनीमाः च अने
 स्तम्भनने योअ मनुष्यो डाने आनेवा छे और स्तम्भनके
 योग्य मनुष्य कौन माने गये हैं, गुरो हे गुरु ! हे गुरु !
 तत् वक्तुम् ते कहेवाने उते कहेनेके, अहसि आः
 योअ छे आप योग्य हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. O, thou our worshipful preceptor! it becomes thee to tell us about the lightening therapy and those for whom it is indicated, about the roborant therapy and those for whom it is indicated, about the desiccation therapy and those for whom it is indicated, about the various methods of oleation therapy and for whom they are indicated, and about the various methods of sudation therapy and for whom they are indicated, and about the methods of the astringent therapy and for whom they are indicated.

लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

कृत- करेख किये हुए, अकृत- न करेख न किये हुए, अवि-
वृत्तानाम् अने अनिशय करेख और अतिशय किये हुए,
एवम् आ इन, वण्णाम् च ७ छः, लङ्घनप्रभृतीनाम्
बन्धन वजरेनां लङ्घन आदिके, कक्षणम् वक्ष्यु मक्षण,
समाप्तवः संक्षेपभां संक्षेपमें, वक्तुम् अर्हसि आप
कृपा करी कहे। आप कृपा कर कहें ॥ ८ ॥

8. Tell us in short the symptoms of the right, the wrong and the

६. कृताकृतातिवृत्तानाम्-कृताकृतातिरिक्तानाम् (क. ख. ग. घ. ङ.)

excessive administration of these therapies viz., the lightening therapy and others”.

લઘ્નસ્ય લક્ષણમ્—

તદગ્નિવેશસ્ય વચો મિશમ્ય ગુરુભ્રવીત્ ।

યત્ કિચ્છિદ્ધાઘવકરં વેદે તલ્લઘ્નં સ્મૃતમ્ ॥૯॥

અગ્નિવેશસ્ય અગ્નિવેશનું અગ્નિવેશકે, તત્ તે ઉસ, વચઃ વચન વચનકો, નિશમ્ય સાંભળીને સુન કર, ગુરુઃ યુરુએ ગુરુને, ભ્રવીત્ કલ્પું કહા, વેદે દેહમાં શરીરમાં, યત્ કિચ્છિત્ જે કંઈ જો કુછ, ડાઘવકરમ્ લઘુતા કરે લઘુતા કરે, તત્ તે વહ, લઘ્નમ્ લંઘન લંઘન, સ્મૃતમ્ કહેવાય છે કહાતા હૈ ॥ ૯ ॥

9. Hearing these words of Agni-vesa, the Master said, “That which causes lightness of the body is known as the lightening therapy.

વૃંદનસ્ય લક્ષણમ્, રૂક્ષણસ્ય લક્ષણમ્—

વૃંદસ્વં યચ્છરીરસ્ય જનયેતચ્ચ વૃંદનમ્ ।

રૌક્ષ્યં સ્વરત્વં વૈશદ્યં યત્ કુર્યાત્સદ્ધિ રૂક્ષણમ્ ॥૧૦॥

યત્ ચ જે જો, શરીરસ્ય શરીરમાં શરીરમાં, વૃંદ-સ્વમ્ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, જનયેત્ પેદા કરે ઉત્પન્ન કરે, તત્ તે વહ, વૃંદનમ્ ખંડલુ કહેવાય છે વૃંદન કહાતા હૈ, યત્ અને જે ઓર જો, રૌક્ષ્યમ્ રૂક્ષતા રૂક્ષતા, સ્વરત્વમ્ ખરતા સ્વરતા, વૈશદ્યમ્ અને વિશદતા ઓર વિશદતા, કુર્યાત્ કરે કરે, તત્ તે વહ, રૂક્ષણમ્ હિ રૂક્ષલુ કહેવાય છે રૂક્ષણ કહાતા હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The treatment which increases the size of the body and makes it robust is called the roborant therapy, and that which produces dryness, roughness and clearness is called the desiccation therapy.

૯. તદગ્નિવેશસ્ય વચો-વચસ્તદગ્નિવેશસ્ય (જી. વ.)

૧૦. જનયેત્-કુર્યતે (વ.)

જેહનસ્ય લક્ષણમ્, સ્વેદનસ્ય લક્ષણમ્—

જેહનં જોહવિવ્યન્દમાર્દવજ્ઞેદકારકમ્ ।

સ્તમ્ભગૌરવશીતપ્રં સ્વેદનં સ્વેદકારકમ્ ॥૧૧॥

જેહ- જે રિનગધતા જો જિગધતા, વિવ્યન્દ- વિવ્યન્દ- વિવ્યન્દ, માર્દવ- મૃદુતા મૃદુતા, જ્ઞેદ- અને ક્ષેદ ઓર ક્ષેદ, કારકમ્ કરનાર હોય કરનેવાલા હો, જેહનમ્ તે સ્નેહન કહેવાય છે વહ જેહન કહાતા હૈ, સ્તમ્ભ- જે સ્તંભ જો સ્તમ્ભ, ગૌરવ- ભારેપણ ભારીપન, શીતપ્રમ્ તથા શીતનો નાશ કરનાર હોય એવં શીતકા નાશ કરનેવાલા, સ્વેદકારકમ્ અને પરસેવો કરનાર હોય ઓર પસીના માનેવાલા હો, સ્વેદનમ્ તે સ્વેદન કહેવાય છે વહ સ્વેદન કહાતા હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. That which increases viscosity, fluidity, softness and moistness in the body is known as the oleation therapy. That which causes perspiration and destroys stiffness, heaviness and cold is known as the sudation therapy.

સ્તમ્ભનસ્ય લક્ષણમ્, લઘ્નદ્રવ્યાણિ—

સ્તમ્ભનં સ્તમ્ભયતિ યદ્વતિમન્તં ચલં ધ્રુવમ્ ।

લઘુષ્ણતીક્ષ્ણવિશદં રૂક્ષં સૂક્ષ્મં સ્વરં સરમ્ ॥૧૨॥

કઠિનં ચૈવ યદ્ દ્રવ્યં પ્રાયસ્તલ્લઘ્નં સ્મૃતમ્ ।

યત્ જે જો, ગતિમન્તમ્ ગતિમાન ગતિશીલ, ચલમ્ અને ચલ પદાર્થને એવં ચલ પ્રચલકો, ધ્રુવમ્ ચોક્કસ નિશ્ચયે, સ્તમ્ભયતિ થંભાવે રોક લે, તત્ તે વહ, સ્તમ્ભનમ્ સ્તંભન કહેવાય છે સ્તંભન કહાતા હૈ, યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, લઘુ- લઘુ લઘુ, ડષ્ણ- ઉષ્ણ ડષ્ણ, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, વિશદમ્ વિશદ વિશદ, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, સૂક્ષ્મમ્ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, સ્વરમ્ ખર સ્વર, સરમ્ સર સર, કઠિનમ્ દૃઢ ચ અને કઠલુ હોય ઓર કઠિન હો, તત્ તે વહ, પ્રાયઃ ધ્રુવ કંઈને પ્રાયઃ, લઘ્નમ્ લંઘન લંઘન, સ્મૃતમ્ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

૧૧. માર્દવજ્ઞેદકારકમ્-માર્દવજ્ઞેદકારકમ્ (વ.)

૧૨. પ્રાયસ્તલ્લઘ્નં સ્મૃતમ્-સ્મૃતાર્થે વર્ણયે (વ.)

12-12½. That treatment which astringes what is flowing and stabilises what is unstable is called the astringent therapy. That substance is considered lightening which is mainly light, hot, acute, clear, dry, subtle, rough, flowing and hard.

बृंहणद्रव्याणि—

गुरु शीतं मृदु क्षिण्वं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥१३॥
प्रायो मन्दं स्थिरं रुक्षणं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ।

गुरु ७० द्रव्यं ३२ जो द्रव्यं गुरु, शीतम् शीत शीत, मृदु ३२ मृदु, क्षिण्वम् स्निग्ध क्षिण्व, बहलम् ५६ बहल, स्थूल-स्थूल स्थूल, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, मन्दम् मन्द मन्द, स्थिरम् स्थिर स्थिर, रुक्षणम् अने रुक्षण ६०५ और रुक्षण हो, द्रव्यम् ते द्रव्यं वह द्रव्य, प्रायः धक्षुं करीने प्रायशः, बृंहणम् ५६५ बृंहण, उच्यते ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १३३ ॥

13-13½. That substance is considered roborant which is mainly heavy, cooling, soft, unctuous, thick, gross, slimy, sluggish, stable and smooth.

रुक्षणद्रव्याणि—

रुक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥१४॥
प्रायशः कठिनं चैव यद् द्रव्यं तद्धि रुक्षणम् ।

रुक्ष ७० जो, द्रव्यम् द्रव्यं द्रव्य, रुक्षम् २५५ रुक्ष, लघु ६५ लघु, खरम् ५२ खर, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णम् ७५ उष्ण, स्थिरम् स्थिर स्थिर, अपिच्छिलम् निःश्लक्ष्ण अपिच्छिल, कठिनम् च एव अने ३६५ ६०५ और कठिन हो, तत् हि ते वह, प्रायशः धक्षुं करीने प्रायशः, रुक्षणम् २५५ ३६०५५ ७० रुक्षण कहा जाता है ॥ १४३ ॥

14-14½. That substance is considered desiccant which is mainly non-unctu-

ous, light, rough, acute, hot, stable, limpid and hard.

स्नेहनद्रव्याणि—

द्रवं सूक्ष्मं सरं क्षिण्वं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥१५॥

यत् ७० जो, द्रव्यम् द्रव्यं द्रव्य, द्रवम् ६५ द्रव, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, सरम् ५२ सर, क्षिण्वम् स्निग्ध क्षिण्व, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, गुरु ३२ गुरु, शीतलम् शीतल शीतल, मन्दम् मन्द मन्द, मृदु च अने मृदु ६०५ और मृदु हो, तत् ते वह, प्रायः धक्षुं करीने प्रायशः, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, मतम् ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १५॥

15. That substance is considered unctuous which is mainly fluid, subtle, flowing, viscid, slimy, heavy, cooling, sluggish and soft.

स्वेदनद्रव्याणि—

उष्णं तीक्ष्णं खरं क्षिण्वं रुक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥१६॥

यत् ७० जो, द्रव्यम् द्रव्यं द्रव्य, उष्णम् ७५ उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, खरम् ५२ खर, क्षिण्वम् स्निग्ध क्षिण्व, रुक्षम् २५५ रुक्ष, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, द्रवम् ६५ द्रव, स्थिरम् स्थिर स्थिर, गुरु च अने ३२ ६०५ और गुरु हो, तत् ते वह, प्रायः धक्षुं करीने प्रायशः, स्वेदनम् स्वेदन स्वेदन, उच्यते हि ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १६॥

16. That substance is considered sudorific which is mainly hot, acute, flowing, viscid, dry, subtle, fluid, stable and heavy.

स्तम्भनद्रव्याणि—

शीतं मन्दं मृदु रुक्षणं रुक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
यद् द्रव्यं लघु बोद्धि प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥१७॥

१५ सूक्ष्मम्-स्थूलम् (च)

१७ प्रायस्तत्-प्रायशः (ग.)

beginning, those who suffer from diseases of moderate intensity born of kapha and pitta, such as vomiting, diarrhoea, heart-diseases, acute intestinal irritation, intestinal torpor, fever, obstipation, heaviness, eructations, nausea, anorexia and similar conditions.

एत एव वयोहिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

येषाम् नेत्रोने जिनको, वयोहिष्टा: ७५२ उद्देश्य ऊपर कहे हुए, एते एव आ ७८ ये ही, गदाः रोग, मध्यबलाः अल्प अणवाणा होय अल्प बलवाले हों, नेषाम् तान् तेओना ते रोगोने उनके उन रोगोंको, पिपासानिग्रहैः तस्मिन् वेओना निग्रहार्थं प्यासके रोगोंको रोकनेसे, उपवासैः च तथा उपवासोर्था तथा उपवाससे, जवेत् अतएव ओर्ध्वे जीतना चाहिए ॥ २२ ॥

22. In cases where the above-mentioned diseases occur in mild intensity, their alleviation may be brought about by recourse to abstention from food and drink.

रोगाक्षयेन्मध्यबलान् व्यायामात्पमादतैः ।
बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

बलिनाम् अणवान् पुरुषोना बलवान् पुरुषोंके, मध्यबलान् मध्यम अणवाणा मध्य बलवाले, रोगान् रोगोने रोगोंको, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, आत्प- तस्मिन् भूप, मादतैः अने पचनार्थी और वायु द्वारा, जवेत् अतएव ओर्ध्वे शान्त करना चाहिए, येषाम् ते पक्षी तेओना ने तो फिर उनके जो, रोगाणाम् रोगोंको, अवरम् हीन हीन, बलम् अण होय तेओने बल हो उनके, किम् पुनः व्यायाम वजरेथी अतएव

२२. मध्यबलाः-मध्यबलाः (ग.)

२३. रोगान्-दोषान् (ब.)

„ रोगाणाम्-दोषाणाम् (ब.)

ओर्ध्वे ओर्ध्वे उद्देश्य ७८ शु! व्यायाम आदिसे शान्त करना चाहिए इसमें क्या कहना ! ॥ २३ ॥

23. The diseases, in strong persons, marked with moderate intensity may be subdued by recourse to exercise and exposure to sunshine and wind. What need then is there to say that these diseases when they are only of mild intensity can be subdued in the same manner!

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां क्षिण्वामिष्यन्विबृंहिणाम् ।
क्षिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

त्वग्दोषिणाम् दुष्वाणाओने कुष्ठियोंको, प्रमीढानाम् प्रमेहना रोगीओने प्रमेहके रोगियोंको, क्षिण्व- तथा अति स्निग्ध तथा अति स्निग्ध, अमिष्यन्वि- उद्देश्य होपायेला ओतवाणा अथवा अभिष्यन् नाभना नेत्र रोगवाला कफसे लिप्त ओतवाले अथवा अमिष्यन्वि नामक नेत्ररोगवाले, बृंहिणाम् स्थूल स्थूल, वातविकारिणाम् अने वातविकारवाणा मनुष्योंके और वातविकारवाले मनुष्योंको, अपि पक्ष्मी, क्षिशिरे शिशिरमां क्षिशिरसे, लङ्घनम् लंघन लंघन, शस्तम् प्रशस्त हो पथ्य है ॥ २४ ॥

24. Those who suffer from skin-diseases, urinary anomalies, and who are bulky with excess of unctuous and fluid matter in the body and also those who suffer from disorders of vata, should be administered the lightening therapy in winter.

बृंहणं मांसम्—

अविद्यविद्यमहिष्टं वयस्यं सास्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

२४. प्रमीढानाम्-प्रमेहानाम् (क. ख. ग.)

„ शस्तमपि वातविकारिणाम्-शस्तं वातविकारिणाम् (ब.)

२५. उच्यते-उच्यते (ब.)

• સાત્ત્વ- આત્મ્ય દેશમાં સાત્ત્વ્ય દેશમાં, ચારિણામ્ કુરનારાં વિચરનેવાલે, યુગ- પશુ પક્ષ, મત્સ્ય- માતૃકાં મછલી, વિદ્વાનામ્ અને પક્ષીઓનું જોર પક્ષિયોંકા, અધિરશ્ચિદ્મ્ એર ચોપડયા વગરના શસ્ત્રથી વીધેલું વિચારક શક્તિ નહીં વીધા હુઆ, અક્ષિદ્મ્ રોગ વગરનું રોગરહિત, વચઃસ્થમ્ યુવાન અવસ્થાનું જોર તરુણ અવસ્થાકા, માંસમ્ માંસ માંસ, વૃંહણમ્ યૃંહણ વૃંહણ, ડચ્ચતે કહેવાય છે કદા જાતા હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. That flesh is regarded as roborant which is not polluted by poisoned weapons, which is not diseased and is obtained from those animals, fish and birds that are in the prime of life and found roaming at will in their natural haunts.

વૃંહણીયાઃ, વૃંહણીયાનિ ચ—

ક્ષીણાઃ ક્ષતાઃ કૃશા વૃક્ષા વુર્બલા નિત્યમખ્વગાઃ ।
સ્ત્રીમધનિત્યા ગ્રીષ્મે ચ વૃંહણીયા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૬॥

• ક્ષીણાઃ ક્ષીણ ક્ષીણ, ક્ષતાઃ ક્ષતવાળા ક્ષત, કૃશાઃ કૃશ કૃશ, વૃક્ષાઃ વૃદ્ધ વૃદ્ધ, વુર્બલાઃ નબળા વુર્બલ, નિત્યમ્ નિત્ય જોર નિત્ય, અખ્વગાઃ બહુ ચાલનારા મુલાકારી કરનેવાલે, સ્ત્રીમધનિત્યાઃ સ્ત્રી અને મધનું નિત્ય સેવન કરનારા સ્ત્રી જોર મગમાં નિત્ય આસક્ત, નરાઃ પુરુષો મનુષ્ય, ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મ કાલમાં, વૃંહણીયાઃ યૃંહણ ચોખ વૃંહણ કરને યોગ્ય. સ્મૃતાઃ માન્યા છે કહે જાતે હૈ ॥ ૨૬ ॥

26. For persons that are wasted of body, consumptive, emaciated, aged, weak, given to constant way-faring, and addicted to wine and women, the roborant therapy is indicated in summer.

શોષાર્શોમહણીદૌર્બૃચ્ચિમિઃ કર્ષિતાશ્ચ યે ।
તેષાં કવ્યાદમાંસાનાં વૃંહણા લઘ્વો રસાઃ ॥૨૭॥

૨૬. સ્મૃતાઃ—મતાઃ (ન).

યે ચ ગ્લેઓ જો મનુષ્ય, શોષ- શોષ શોષ, અર્શઃ- અર્શ અર્શ, મહણીદૌર્બૃચ્ચિમિઃ-મહણીરોગ મહણીરોગ, વ્યાધિમિઃ અને અન્ય વ્યાધિઓથી તથા અન્ય વ્યાધિયોંસે કર્ષિતાઃ કૃશ થઈ ગયેલ હોય કૃશ હો ગયે હોં, તેષામ્ તેઓને उनके लिए, કવ્યાદ- માંસાહારી પશુપક્ષીનાં માંસ જાનેવાલે પ્રાણિયોંકે, માંસાનામ્ માંસના માંસકે, લઘ્વઃ પચવામાં હલકા પચનેમાં લઘુ, રસાઃ રસો માંસરસ, વૃંહણાઃ યૃંહણ કરનારા છે વૃંહણકારક હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The light juice of the flesh of carnivorous creatures is roborant to persons that have been emaciated by the diseases of consumption, piles and assimilation disorders.

જ્ઞાનમુત્સાદનં સ્વપ્નો મધુરાઃ સ્નેહસ્તયઃ ।

શર્કરાક્ષીરસર્પીષિ સર્વેષાં વિદિ વૃંહણમ્ ॥૨૮॥

જ્ઞાનમ્ સ્નાન સ્નાન, ઉત્સાદનમ્ ઉત્સાદન ઉચ્ચટન, સ્વપ્નઃ નિદ્રા નિદ્રા, મધુરાઃ મધુર સ્વપ્નોથી સિદ્ધ કરેલી મધુર, સ્નેહસ્તયઃ સ્નેહ-અરિતઓ સ્નેહસ્તયાં, શર્કરા સાકર શર્કરા, ક્ષીર દૂધ દૂધ, સર્પીષિ તથા ઘી સ્ત્રી વી, સર્વેષામ્ એઓને સૌ કોઈનું જનકો સબકે લિદ, વૃંહણમ્ યૃંહણ વૃંહણ, વિદિ બધું જાન ॥ ૨૮ ॥

28. Bath, oil-massage, sleep, unctuous enemata medicated with drugs of the sweet group, sugar, milk and ghee—know these to be of roborant nature for all persons.

રુક્ષણીયાઃ, રુક્ષણીયાનિ ચ -

કટુતિક્કષાયાણાં સેવનં સ્ત્રીષ્વસંયમઃ ।

સલિપિચ્ચાકતક્રાણાં મધ્વાદીનાં ચ રુક્ષણમ્ ॥૨૯॥

કટુ- તીખા કટુ, તિક્ક- હડવા તિક્ક, કષાયાણામ્ અને કષાય રસોનું જોર કષાયરસોંકા સેવન, સલિ- સ્ત્ર- સવનો ઝોળ સરસોંકી જાળ, પિચ્ચાક- તલનો ઝોળ તિલકો જાળ, તક્રાણામ્ અને હાશ તક, મધ્વાદીનામ્ ચ તથા મધ વગેરેનું જોર શરદ આધિ, સેવનમ્ સેવન સેવન, સ્ત્રીષુ અસંયમઃ અને અત્યંત પ્રેયુન જોર

अत्यधिकं मैथुनं, कृष्णजम् रूक्षम् (रूक्षता ३२५२) उ
रूक्षताकारकं हे ॥ २९ ॥

29. The habitual use of articles of pungent, bitter and astringent tastes, over-indulgence in women, the use of oil-cakes of rape seeds and til, butter-milk, honey and similar things tend to induce dryness.

अभिष्यन्ना महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रवृत्तयो रूक्षणीया निर्वर्णिताः ॥३०॥

अभिष्यन्नाः अभिष्यन्दवाणः अभिष्यन्दवाले,
महादोषाः महादोषवाणः बहुत दोषयुक्त, मर्मस्थाः
अने मर्मस्थानमां धेधेया तथा मर्ममें उत्पन्न हुए,
ऊरुस्तम्भ ३१२२५ ऊरुस्तम्भ, प्रवृत्तयः चोरे आदि,
ये च ७ जो, व्याधयः व्याधियो उ रोग हैं, रूक्षणीयाः
तेओने रूक्षयुधेया उबको रूक्षणीय, निर्वर्णिताः कृष्ण
उ कहा हैं ॥ ३० ॥

30. The desiccation therapy is indicated in diseases marked by excessive discharge and great morbidity of humors, in diseases of vital parts, spastic paraplegia and in similar conditions.

श्लेहाः श्लेहनीयाश्च, स्वेदाः स्वेदनीयाश्च—

श्लेहाः श्लेहपित्तव्याश्च स्वेदाः स्वेदाश्च ये नराः ।
श्लेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाक्ये च सविस्तरम् ॥३१॥

श्लेहाः स्नेह जितने प्रकारके स्नेह हैं, ये नराः अने ७
पुरुषों और जो पुरुष, श्लेहवित्तव्याः च स्नेहनने धेया
उ स्नेहनके योग्य हैं, स्वेदाः स्वेद जितने प्रकारके स्वेद
हैं, स्वेदाः च अने ७ पुरुषों स्वेदनने धेया उ और
जो पुरुष स्वेदनके योग्य हैं, ते मया तेओने मे' मे' मैंने,
श्लेहाध्याये स्नेहाध्यायमां श्लेहाध्यायमें, स्वेदाक्ये च तथा

३०. अभिष्यन्ना—अभिष्यन्दा (ख. ब. झ.)

३१. नराः—मताः (ख. ब.)

,, सविस्तरम्—सविस्तराः (ग.)

स्वेदाध्यायमां तथा स्वेदाध्यायमें, सविस्तरम् विस्तारपूर्वक
विस्तारसे, उक्ताः कही गताया उ कह दिये हैं ॥ ३१ ॥

31. As regards the questions of what constitute the oleous substances, who are the fit subjects for oleation, what the various kinds of sudation are and who are to be administered sudation—these have been elaborately explained by me in the chapters on oleation and sudation procedures.

स्तम्भनद्रव्याणि, स्तम्भनीयाश्च—

द्रवं तन्वस्तरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥३२॥

यावत् ७२५ जितनी, द्रवम् द्रव द्रव, तनु पातलां
पतली, अस्तरम् स्थिर स्थिर, शीतीकरणम् शीतलता
३२५२ शीतकारक, स्वादु भक्षुस् स्वादु, तिक्तम् कृष्ण
तिक्त, कषायम् च अने कषायरसवाणों और कषायरस-
वाली, औषधम् औषध उ औषध हैं, तत् सर्वम् एव
ते२५ सधणये उतनी सब ही, स्तम्भनम् स्तंभन उ
स्तम्भन हैं ॥ ३२ ॥

32. All things that are fluid, thin, consistent, refrigerent, sweet, bitter and astringent, act as astringents.

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वन्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निर्वर्णिताः ॥३३॥

ये ७ओ जो, पित्त- पित्त पित्त, क्षार- क्षार क्षार,
अग्नि-अने अग्निधी और अग्निसे, दग्धाः जलेया होय
दग्ध हों, वमि- उलटी वमन, अतीसार- तथा अतीसारधी
एवं अतीसारसे, पीडिताः पीडायेया होय पीडित हों,
विष- अने विषना और विष, स्वेद- तेमज स्वेदना एवं
स्वेदके, अतियोगार्ताः अतियोगधी दुःखित होय अति

३२. द्रवं तन्वस्तरम्—द्रवं तनु सरम् (ग.)

३३. वन्यतीसार—अतीसार (च.)

,, निर्वर्णिताः—स्नानविधाः (क. ख. ग. घ. ङ. ड.)

,, ,, —स्नापनाः (ख. ड.)

योगसे क्रिष्ट हों, स्तम्भनीया तेओने स्तम्भनने योग्य वे स्तम्भनके योग्य, निर्दिशिनाः कृष्ण छे कहे गये हैं ॥ ३३ ॥

33. The astringent therapy is indicated in those who are scorched by pitta, caustics and heat, those who are afflicted with vomiting and diarrhoea and those suffering from complications of poison and over-sudation.

लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

घातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेष्ट्यं निर्ब्र्यये चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

घात- अपानवायु मलघात, मूत्र- भूत्र मूत्र, पुरीषा-
णाम् तथा भणने। तथा मलका, विसर्गे त्याग यत्नां
त्याग होने पर, गात्रलाघवे शरीर ढलकुं यत्नां शरीरके
हलका हो जानेपर, हृदय- हृदय हृदय, उद्गार- ओऽऽकार
उद्गार, कण्ठ- कंठ कण्ठ, आस्य- अने भुभनी और
मुखनी, शुद्धौ शुद्धि यत्नां शुद्धि हो जाने पर, तन्द्राक्लमे
तन्द्रा अने थोडा तन्द्रा और थकावट, गते आत्मां गतां
हट जानेपर, स्वेदे परसेवे। पचीना, जाते आचतां आने-
पर, रुचौ च एव रुचि यत्नां रुचि होने पर, क्षुत्- भूभ
भूख, पिपासा- तथा तरस अने और प्यास दोनोंके,
सहोदये साथे उत्पन्न यत्नां युगपत् उदय होने पर,
अन्तरात्मनि च अने मन और अन्तर आत्माके, निर्-
ब्र्यये व्यथारहित अनतां व्यथारहित होने पर, लङ्घनम्
लंघन लंघन, कृतम् सङ्ग यत्नां छे सम्यक् प्रकारसे
हुआ है, आदेष्टव्यम् ओभ कहेयु ऐसा कहना चाहिए
॥ ३४-३५ ॥

34-35. The lightening therapy is to be regarded successful when the (normal) elimination of flatus, urine and feces is restored, the body feels

light, the stomach, eructations, throat and mouth become clear, torpor and exhaustion disappear, perspiration and taste reappear, acute hunger and thirst return, and the mind recovers its sense of ease.

पर्वमेवोऽङ्गमर्द्धश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं भोजनेत्रयोः ॥ ३६ ॥
मनसः संभ्रमोऽमीक्षणमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

लङ्घने लंघनने। लंघनका, अतिकृते अतियोग यत्नां
अतियोग होने पर, पर्वमेवः सांधाओऽन्दी तूट पर्वमेव,
अङ्गमर्द्धः च अंगेभां पीडा अंगोका टूटना, कासः उध-
रस खासी, मुखस्य च भुभने। मुखका, शोषः शैथ-
सूखना, क्षुत्प्रणाशः भूभने। नाश भूखका नाश, अरुचिः
अरुचि अरुचि, तृष्णा तथा प्यास, भोजनेत्रयोः कान
तथा आंभनी कान और नेत्रकी, दौर्बल्यम् नभणार्ध
निर्बलता, मनसः मननी मनकी, संभ्रमः अस्थिरता
अस्थिरता, अमीक्षणम् निरंतर बारबार, मूर्ध्ववातः
शरीरना उपरना भागभां आवेष्टा वायु-डेप्डी आस
वजेरे शरीरके ऊर्ध्व भागमें स्थित वायु-हिका-वास आदि,
हृदि हृदयभां हृदयमें, तमः ओह अन्धकार, देहाग्नि-
तथा देहना अने अग्निना एवं देह और अग्निके,
बलनाशः च भणने। नाश बलका नाश, भवेत् थाय छे
होते हैं ॥ ३६-३७ ॥

36-37. Pain in the joints, body-aches, cough, parching of the mouth, complete loss of hunger, anorexia, thirst, weakness of hearing and slight confusion of mind, frequent eructations, fainting, loss of body-temperature and strength—these are the consequences of overdone lightening therapy.

बृंहणस्य कृतातिकृतलक्षणम्, रूक्षणस्य कृतातिकृतलक्षणम् —
बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।
लक्षणं बृंहिते स्थीर्यमिति चात्यर्थबृंहिते ॥३८॥
कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते तद्धि रूक्षिते ।

बृंहिते अंशु सभ्ययोग्येति यत् । बृंहणके सम्य-
योगसे होने पर, बलम् अथ बल, पुष्टि-उपलम्भः
पुष्टिनी प्राप्ति पुष्टिकी प्राप्ति, कार्श्यदोष- अने कृश-
ताना दोषानुं और कृशताके दोषोंका, विवर्जनम् च
निवारण नाश, लक्षणम् अथ लक्षणम् थाय्य छे ये लक्षण
होते हैं, अत्यर्थबृंहिते च अने अंशु अतियोग्येति यत् ।
और बृंहणके अतियोगसे होने पर, अति अति अति,
स्थीर्यम् स्थूलता अथ लक्षणम् थाय्य छे स्थूलता यह लक्षण
होता है, लङ्घिते अंधनमां लङ्घनम्, अथ कृत-अतिकृत-
लिङ्गम् सभ्ययोग्यां तथा अतियोग्यां ये लक्षणम् थाय्य
छे सम्ययोग्यके और अतियोग्यके जो लक्षण होते हैं, तत्
हि तेन लक्षणम् वेही लक्षण, रूक्षिते रूक्षणम् अंशुः
सभ्ययोग्यां तथा अतियोग्यां थाय्य छे रूक्षणम् कमशः
सम्ययोग्यके और अतियोग्यके होते हैं ॥ ३८ ॥

38-38½. Accession of strength and
robustness, and freedom from the
evil of emaciation are the signs of
successful roborant therapy. Corpul-
ency is the sign of roborant therapy
overdone. The signs of desiccation
therapy, well-done or overdone, are
the same as those of the lightening
therapy similarly performed.

स्तम्भनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

स्तम्भितः स्याद्वले कब्धे यथोक्तैश्चामयेजितैः ॥३९॥
श्यावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो ह्यनुसंग्रहः ।
हृत्क्षौभिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥४०॥

यथोक्तेः पूर्वे कब्धः प्रभावेना यथोक्त, आमयैः शोभा
रोगोंके, जितैः च श्रुतात् शान्त होने पर, वले कब्धे
३८½. विवर्जनम्-विवर्जनम् (क. ड.)

.. कृतातिकृतलिङ्गं-कृतातिकृतलक्षणम् (क. ड. ड. ड. ड.)

.. .. कृतातिकृतलिङ्गम् (व. च.)

अधारे अथ प्राप्त थाय्य छे त्वारे जब बल प्राप्त होता
है तब, स्तम्भितः स्तम्भित (नेनुं स्तम्भन अर्थ गप्पुं छे
अथे मनुष्य) स्तम्भित (जिसका स्तम्भन हो गया है
ऐसा मनुष्य), स्यात् अथवा अथे जानना चाहिए,
श्यावता अथ पग वगेरेने छंटाडी रंग अथ हाथ
पैर आदिका श्यामवर्णका होना, स्तब्धगात्रत्वम् अथ
अथ गात्रकी स्तब्धता, उद्वेगः अथ वातने वेग
अथवातका वेग, ह्यनुसंग्रहः ह्यनुसंग्रह ह्यनुसंग्रह
हृत्क्षौभिग्रहः च तेभ्य उद्वेग अने अथानी अटकावत एवं
हृदयका पकवा जाना और मलका रुक जाना, अतिस्तम्भित-
अथे अधारे पगपुं स्तम्भन पामेक्षानां अतिस्तम्भितके,
लक्षणम् लक्षणम् लक्षण, स्यात् छे हैं ॥ ३९-४० ॥

39-40. When the disorders in which
the astringent therapy is indicated
have been subjugated, and the patient
has regained his strength, the admi-
nistration of the therapy should be con-
sidered successful. Duskiness, stiffness
of limbs, eructation, stiffness of jaw,
catch in the cardiac region and the sup-
pression of the urges of nature are the
signs of overdone astringent therapy.

लङ्घनादीनां षण्णामकृतानां लक्षणस्य समाखेनोपदेशः,
बहुपक्रमोपसंहारः—

लक्षणं चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।
तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥

इति पदं सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यामां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥४२॥

तदौषधानाम् ते ते औषधाथी साध्य उन उन
औषधोंसे साध्य, धातूनाम् दोषान्ती दोषोंका, अशमः
शान्ति न अथी शान्त न होना, वृद्धिः एव च अने
वृद्धि अथी और बढ़ जाना, अकृतानाम् अथे अयोग्य
पामेक्षे ये अयोग्यके प्राप्त हुए, एषाम् अथ इन, षण्णाम्
अथे छः, समासतः संक्षेपमां संक्षेपमें, लक्षणम् च
लक्षणम् लक्षण, स्यात् छे हैं, इति अथ प्रभावे इव

४१. धातूनामशमो-आधीनां अशमो (व.)

.. .. आधीनामशमो (व. च. ड.)

પ્રકારે, સાધ્વાનામ્ સાધ્ય સાધ્ય, સર્વરોગાનામ્ સર્વ રોગોને સર્વ રોગોંકે, સાધને મટાડવામાં પ્રતિકાર્યે, સિદ્ધાઃ સિદ્ધ થયેલા સફળ બની હુઈ, માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલ- તથા કાળને ઔર કાલકે, જનુરોધિનઃ અનુસરનારા અનુસરેવાલે, ષટ્ ૭ છઃ પ્રકારકી, ડપ- ક્રમાઃ ઉપચારો ચિકિત્સા, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્- રૂપે, પ્રોક્તાઃ કહી બતાવ્યા છે કહ લી છે ॥૪૧-૪૨॥

41-42. The common sign of all these six therapies when ill-performed is not merely the non-alleviation, but the actual aggravation of the diseases for which they are prescribed as remedies. Thus the six most useful therapies covering all diseases have been described. If administered with due consideration of time and dosage they are sure to accomplish the cure of all curable disorders.

અસંલ્પેયત્વેડ્યુપક્રમાણાં ષટ્ત્વે ચુક્તિઃ—

भवति चात्र—

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्ते ह्यુपક્રमाः ।

षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥૪૩॥

જાત્ર ચ આ વિષયમાં હસ વિષયમે, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, દોષાણામ્ દોષોના દોષોંકે, બહુસં- સર્ગાત્ બહુ પ્રકારના સંસર્ગ (મિશ્રણ)ને લીધે બહુત સંસર્ગ હોને, ડપક્રમાઃ ઉપચારો ઉપક્રમ, સંકીર્યન્તે હિ મિશ્ર થઈને અનેક પ્રકારના થાય છે મિલકર અનેક પ્રકારકે હોતે હૈ, જયા તેપણુ જેવી રીતે તોમી જિસ પ્રકાર, વાતાદયઃ વાતાદિક વાતાદિક, ત્રિત્વમ્ પૈતાના ત્રણપણાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અપને તીનપનકા ઝલ્લજન નહીં કરતે, ષટ્ત્વમ્ તુ તેમ તેઓ પૈતાના છપણાનું ડવી પ્રકાર લે અપને છઃપનકા, ન નતિવર્તન્તે ઉલ્લંઘન કરતા નથી ઝલ્લજન નહીં કરતે ॥૪૩॥

Here is a verse again—

43. As there are manifold com-

૪૩. ષટ્ત્વં તુ-તે ષટ્ત્વમ્ (ન.)

binations of ailments, there are also many combinations of therapies (to suit them); but even as the morbid humors of the body do not transcend the triad of vata etc., so the therapies too, do not transcend the hexad described above.

અધ્યાયાર્થસંપ્રદ —

तत्र श्लोकः—

इत्यस्मिँल्लङ्घनाध्याये व्याख्याताઃ ષુપક્રમાઃ ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैઃ प्रवर्तते ॥૪૪॥

તત્ર તે વિષયમાં ડસ વિષયમે, શ્લોકઃ ઉપસંહાર- રો શ્લોક છે કે ડપસંહારકે શ્લોક હૈ કિ, હિતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, લેઃ જેનાથી જિનકે દ્વારા, ચિકિત્સા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, પ્રવર્તતે થાય છે કી જાતી હૈ, ષટ્ તે છ ડન છઃ, ડપક્રમાઃ ઉપચારો ડપક્રમો, ભગવતા ભગવાન આત્રેયે ભગવાન આત્રેયસે, જસિન્ આ હસ, લઙ્ઘનાધ્યાયે લંઘનાધ્યાયમાં લંઘનાધ્યાયમે, યથાપ્રશ્નમ્ પ્રશ્ન અનુસાર પ્રશ્નકે અનુસાર, વ્યાખ્યાતાઃ કહી બતાવ્યા છે કહે ગયે હૈ ॥૪૪॥

Here is the recapitulatory verse—

44. Thus in the chapter entitled "Lightening Therapy" (all) the six therapies which comprise the entire field of therapeutics have been expounded by the teacher in accordance with the questions put.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घनचूडणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

હિતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ- વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન

૪૪. પ્રવર્તતે-પ્રવર્તિતા (જ)

,, ,, -પ્રકાશિતા (ઢ)

વિષે સુવ્રસ્થાનમે, લઙ્ગનવૃદ્ધીયઃ 'લઙ્ગનવૃદ્ધીય' 'લઙ્ગનવૃદ્ધીય', નામ નામનો નામનો, દ્વાવિંશઃ આવી-સપ્તમો વાઈસર્વો, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૨ ॥

22. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-second chapter entitled "The Lightning and Roborant Therapies", is completed.

ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ।

ત્રેવીસમો અધ્યાય અધ્યાય તેઈસર્વો

Chapter XXIII

અથાતઃ સંતર્પણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, 'સંતર્પણીયમ્' 'સંતર્પણીય' નામના 'સંતર્પણીય' નામને, અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ મગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इह विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलું છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Impletion therapy."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

સંતર્પણનિમિતાનિ, સંતર્પણજા રોગાઃ—

संतर्पयति यः क्षिण्वैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।

नषात्तैર્નवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ૩ ॥

ગોરસૈર્ગૌલિકૈશ્ચાષૈઃ પૈષ્ટિકૈશ્ચાતિમાત્રશઃ ।

ચેદાદેવી દિવાસ્વપ્નશય્યાસનસુષ્ણે રતઃ ॥ ૪ ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्ताः ।

प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ૫ ॥

કુષ્ઠામ્યામપ્રદોષાશ્ચ મૂત્રકૃષ્કમરોચકઃ ।

तन्द्रा क्लेश्यमतिस्थौढ्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ૬ ॥

इन्द्रियक्षોतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।

शोफाश्चैवंविधाश्चाम्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतઃ ॥ ૭ ॥

ચેદાદેવી વ્યાયામ પર અનુચિવાગે વ્યાયામ પર અરુચિવાલા, દિવાસ્વપ્ન- દિવસે નિદ્રા દિનમે સોને, શય્યા-સનસુષ્ણે તથા શય્યા અને આસનના સુખમાં તથા શયન ઓર આસનને સુષ્ણમે, રતઃ મઝ રહેનારે પ્રીતિ રક્ષને વાલા, યઃ ને મનુષ્ય પોતાનું જો મનુષ્ય અપના, સ્નિગ્ધઃ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરઃ મધુર મધુર, ગુરુ-પિચ્છિલઃ ગુરુ અને પિચ્છિલ ગુરુ તથા પિચ્છિલ, નવમદ્યઃ નર્વા અમ નયે અમ, નવમદ્યઃ ચ તેમજ નર્વા મલોથી એવં નવે મલસે, જાનૂપવારિજૈઃ આનૂપ અને જલચર પશુપક્ષી એનાં આનૂપ ઓર જલચર પશુપક્ષીયોકે, માંસૈઃ ચ માંસથી માંસસે, ગોરસૈઃ ગોરસથી ગોરસસે, ગૌલિકૈઃ ચ ગૌલની બનાવટથી ગુરુકે વિકારોસે, પૈષ્ટિકૈઃ અને વાટેલાં તથા પીઠીઆદિ, અષૈઃ ચ અબોથી અબોસે, અતિમાત્રશઃ અતિ પ્રમાણમાં અતિમાત્રમે, સંતર્પયતિ સંતર્પણ કરે છે સંતર્પણ કરતા છે, તત્ત્વ તેને ઉસકો, શીઘ્રમ્ બે જલદી યદિ વહ જલ્દી, અપ્રતિકુર્વતઃ ચિકિત્સા ન કરે તેા ચિકિત્સા ન કરે તો, સંતર્પણનિમિત્તાઃ સંતર્પણરૂપ કારણથી થતા સંતર્પણરૂપ કારણસે હોને વાલે, પ્રમેહ- પ્રમેહ પ્રમેહ, પિડકા- પિડકા પિડકા, કોઠ- કોઠ કોઠ, કણ્ઠ- ખજવાળ કણ્ઠ, પાણ્ડ્વામય- પાંડુરોગ પાંડુરોગ, જ્વરાઃ જ્વર જ્વર, કુષ્ઠાશ્ચ કુષ્ઠ કુષ્ઠ, આમપ્રદોષાઃ ચ વિસૂચિકા બગેરે આમપ્રદોષ વિસૂચિકા આદિ આમરોષ, મૂત્રકૃષ્કમ્ મૂત્ર-કૃષ્ક મૂત્રકૃષ્ક, મરોચકઃ અરોચક અરુચિ, તન્દ્રા તન્દ્રા, ક્લેશ્યમ્ નપુંસકતા નપુંસકતા, અતિસ્થૌલતા અતિસ્થૂલતા, અલસ્યમ્ આળસ આલસ્ય, ગુરુગાત્રતા અંગેનુ બારેપણું શરીરકા મારીપન, ઇન્દ્રિય-

૫. જ્વરાઃ—જ્વાન્યે (જ).

૭. લેપો—રોષો (જ દ)

,, શોફાઃ—શોષાઃ (જ. દ.)

धन्निहाना इन्द्रियोंके, क्षोत्तसाम् श्रोते। पर क्षोत्तोंका, लेपः कहेने। लेप कफसे भरा होना, दुर्बलः शुद्धिने। दुर्बला, मोहः भोह मोह, प्रमीककः निरंतर ध्यानभजनपक्षुं निरन्तर ध्यानमग्न रहना, शोफाः च शोह शोक, एवं-विधाः अने अेवी अतना और इसी प्रकारके, अन्ये भी। वृद्धि, रोगाः च रोगे पक्षु रोग भी, उपजायन्ते भाम् छे होते हैं ॥ ३-७ ॥

3-7. He that impletes himself in excess with unctuous, sweet, heavy and viscous substances, with fresh foods and wines, with the flesh of wetland and aquatic animals, with cow's milk and its products and the products of gur and with articles prepared of flour, or he that dislikes movement and is given to day-sleeping, to over-indulgence in lounging and lying in soft beds, gets afflicted with the following diseases arising from excessive impletion, unless he is promptly treated with counter-measures— anomalies of the urinary secretion, pimples, wheals, pruritus, anemia, fevers, dermatosis, chyme disorders, dysuria, anorexia, torpor, impotency, obesity, indolence, heaviness of limbs, excessive secretion in the channels of the sensory organs, delusion of intellect, sleepiness, edema and other similar disorders.

तत्र प्रतिकारः—

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥
सखौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुक्षाजसेवनम् ।

८. तत्र—तेषाम् (स.)

११ धूमाश्च—धूमश्च (ग)

चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ९ ॥

तत्र तेषां इनमें, उल्लेखनम् वमन वमन, विरेकः विरेचन विरेचन, रक्तमोक्षणम् अने रक्तमोक्षश्च और रक्तमोक्षण, काष्ठम् प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, व्यायामः च तेभ्य व्यायाम एवं व्यायाम, उपवासः च उपवास उपवास, धूमाः च धूमपान धूमपान, स्वेदनानि च अने स्वेदन पक्षु प्रशस्त छे स्वेदन भी प्रशस्त हैं, सखौद्रः भक्ष्यसहित मधुके साथ, अभयाप्राशः डरने। अनसेह हरकका अवलोह, प्रायः पक्षुं उरीने प्रायः, रुक्षाजसेवनम् च रूक्ष अन्नं सेवन रुक्ष अन्नका सेवन, कण्डूकोठ-अने अन्नवाण तेभ्य उहने। कण्डू एवं कोठके, विना-शनाः नाश करने। नाशक, ये च ते जो, चूर्णप्रदेहाः चूर्णना क्षेपो चूर्णके प्रदेह, उक्ताः उक्ता छे ते। प्रशस्त छे कहे हैं वे प्रशस्त हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. In such cases, emesis, purgation, depletion of blood, exercise, fasting, smoking and sudation are beneficial,; and likewise the use of the chebulic myrobalan with honey, a dietary consisting mostly of dry foods, and the use of powders and applications that are described as curative of pruritus and wheals are beneficial.

त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं समवनं बिम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥

त्रिफला त्रिफला त्रिफला, आरग्वधम् गरभाणे। कमलतास, पाठाम् पाठा पाठी, सवत्सकम् उल्लेखन इन्द्रजव, सप्तपर्णम् सातपक्षु सतवन, समवनम् भीदन मैनफल, मुस्तम् शोथ नागरमोथा, बिम्बम् तथा बीमभाणी छाल तथा नीमकी छाल, जलेन अेयेने पाष्टीभां इनको जलमें, उत्कथितम् उडालीने काय करके, पिबेत् पीना पीवे ॥ १० ॥

10. The decoction prepared by boiling in water the three myrobalans,

९. ये चोक्ता—वे प्रोक्ताः (च).

purging cassia, patha, dita bark, along with kurchi, nutgrass, emetic nut and neem, is to be drunk.

तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो भुषम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥

अभ्यस्यतः आनु निरंतर पान करवाभां आवत।
इसका नित्य पान करने पर, संतर्पण- संतर्पणने एीधि
संतर्पणके कारण, समुत्थिताः उपलब्ध थयेला उत्पन्न हुए,
मेहादयः प्रमेहादि रोगे प्रमेहादि रोग, मात्रा- मात्रा
मात्रा, काल- अने काल प्रभावे एवं कालके अनुसार,
प्रयुक्तेन प्रयोगेण उपयोगमें लिये गये, तेन तेथी उससे,
भुषम् नक्षी अवश्य, नाशम् नाश नाश, यान्ति पात्रे
छे पात्रे हैं ॥ ११ ॥

11. By taking a regular course of it at the proper time and in the proper dose, urinary anomalies and other disorders born of excessive impletion will certainly be eliminated.

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खद्विरो निम्यो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥ १२ ॥
रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

मुस्तम् भेद्य नागरमोषा, आरग्वधः गरभागे। अम-
लतास, पाठा पाठा पाठी, त्रिफला त्रिफला त्रिफला,
देवदारु च देवदारु देवदारु, श्वदंष्ट्रा गेभु गोखरु, खद्विः
जेर और, निम्यः एीभउ नीम, हरिद्रे मे अतनी डण्डर
हल्ली और दाबहल्ली, वत्सकात् अने डडानी और
कुवेकी, त्वक् च छाल छाल, एषाम् ओओओ। इनका,
रसम् क्वाथ क्वाथ, यथादोषम् दोष प्रभावे दोषोंके
अनुसार, प्रातः प्रातः रोज सवा रे प्रतिदिन प्रातः काल,
पिबन् पीना पीनेवाला, नरः पुरुष मनुष्य, संतर्पण-

११. अभ्यस्यतोः—अभ्यस्यतां (ग)।

१२. आरग्वधः—आरग्वधं (च)।

१३. हरिद्रे—हरिद्रा (द. प.)

१४. पिबन्नरः—पिबन्नरः (क. ग. ड. व. ङ. छ. च.)

१५. संप्रमुच्यते—सिमुच्यते (ङ.)

कृतैः संतर्पणकृतैः थयेला संतर्पणजन्य, सर्वैः अभा-
सव, व्याधिभिः व्याधिओथी रोगोंसे, संप्रमुच्यते भुष-
थाय छे मुक्त हो जाता है ॥ १२-१३ ॥

12-13. Nut grass, purging cassia, patha the three myrobalans, deodar, small caltrops catechu, neem, turmeric, indian berberry, the bark of kurchi—drinking the infusion of these drugs every morning according to the nature of the morbid condition, one is completely relieved of all disorders arising from excessive impletion.

एभिश्चोद्वर्तनोद्वर्धनानयोगोपयोजितैः ।

त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥

उद्वर्तन- उद्वर्तन उद्वर्तन, उद्वर्ध- उद्वर्ध उद्वर्धन,
आनयोग- अने रनानयोगना आनके, उपयोजितैः
उपयोगमा एीधिआ उपयोगमें लिये गये, तथा तथा
तथा, स्नेहोपसंहितैः स्नेह आधे सिद्ध करेला स्नेहोंके
साथ सिद्ध किये गये, एभिः च ओओओ। इनसे,
त्वग्दोषाः त्वग्दोषा दोषे त्वग्दोष, प्रशमं शान्तिने
शान्तिको, यान्ति पात्रे छे पात्रे हैं ॥ १४ ॥

14. Skin-lesions are cured by dry massage, friction massage and bath medicated with the above drugs or with the unctuous preparations made from the same drugs.

कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु कौञ्जास्थि त्र्युषणं वचा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराद्या चाश्ममेदकः ॥ १५ ॥

तत्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।

मूत्रकृच्छं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥

कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, गोमेदकः गोमेदक गोमेदक मणि,
हिङ्गु हिङ्गु हींग, कौञ्जास्थि कौञ्ज पक्षीनां छाल

१४. तथा—वचा (घ)।

१५. गोमेदको—गोमेदकं (ग)।

१६. खराद्या चाश्ममेदकः—खराद्या चाश्ममेदिकम् (ख. त. व.)

१७. प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति—प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति (ग)।

कौबकी अस्थि, शूषणम् त्रिफलं त्रिकटु, वचा १०४ वचा, वृषकैले अरुन्डी ओषधी वासा-इलायची, चंदन च ओषधु गोखर, खराह्वा ओषधी अजमेर अजमोद, जम्बमोदकः च अने पाषाणुमेद ओषधानु यूर्ध्व और पाषाणमेद इनके पूर्ण से, तत्रेण अश तक्र, दक्षिमण्डेन दहीना भंड दक्षिमण्ड, बदराम्बरसेन वा के ओरना भाटा रस साधे या खट्टे बेरके रसके साथ, पीतम् पीनाथी पीनेसे, एतत् ओ यह, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्रने मूत्रकृच्छ्र, प्रमेहश्च च अने प्रमेहने और प्रमेहको, व्यव-पोहति हर करे से नष्ट करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. Costus, onyx, assafetida, the bones of demoiselle crane bird, the three spices, sweet flag, kurchi, cardamom, small caltrops, celery seeds, Indian rockfoil—these if taken mixed with butter-milk or whey or with the acid juice of small jujube will cure dysuria and anomalies of urinary secretion.

तक्रामयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥१७॥

तक्र-जम्बवा- अश तथा हरउना तक्र तथा हरकके, प्रयोगैः च प्रयोगैश्च प्रयोगसे, तथा एव ते प्रयोगे उसी प्रकार, त्रिफलायाः च त्रिफलाना प्रयोगथी त्रिफलाके प्रयोगसे, अरिष्टानाम् अने अरिष्टीना और अरिष्टोंके, प्रयोगैः च प्रयोगैश्च प्रयोगसे, मेहादयः प्रमेहादि रोग प्रमेह आदि रोग, शमम् शान्तिने शान्तिको, यान्ति पावे से पाते हैं ॥ १७ ॥

17. The anomalies of urinary secretion and other similar diseases are also cured by the systematic course of butter-milk and chebulic myrobalans or of the three myrobalans or of the medicated wines (arishtas).

१७. शमम्-शमम् (ग. च. छ. ड.)

शूषणं त्रिफला क्षौद्रं किमिन्नमजमोदकः ।
मन्थोऽयं सक्तवस्तेलं हितो लोहोदकाप्लुतः ॥१८॥

शूषणम् त्रिफलं त्रिकटु, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, क्षौद्रम् मधु मधु, किमिन्नम् वायुविग्न वायुविग्न, अजमोदकः ओषधी अजमेर अजमोद, सक्तवः अने साधवे ओषधाने और सक्त इनको, तैलम् तेलथी युक्त करी तेलसे युक्त कर, लोह-उदक-आप्लुतः तथा अजुना उवाधमां भेगवी तैयार करेवे अजरके कवायमें मिलाकर तैयार किया हुआ, अथम् आ यह, मन्थः मन्थ मन्थ, हितः संतर्पणथी उत्पन्न तथा रोगेभां हित कर से संतर्पणसे उत्पन्न होनेवाले रोगोंमें हितकर है ॥ १८ ॥

18. The demulcent drink prepared from the three spices, the three myrobalans, honey, embelia, celery seeds, roasted corn-flour and oil soaked in eagle-wood-water is beneficial.

व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥१९॥
हिङ्गु केवुकमूलानि यवानीधाम्यविषकान् ।
सांवर्चलमजार्जी च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥२०॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तानां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥२१॥

व्योषम् त्रिफलं त्रिकटु, विडङ्गम् वायुविग्न वायुविग्न, शिग्रूणि सरगवाना भूगनी अश सोमांजनकी जडकी छाक, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, कटुरोहिणीम् कटु कटुकी, द्वे बृहत्यौ जिल्ली बोरीगल्ली अने जिल्ली बोरीगल्ली छोटी कटेरी और बड़ी कटेरी, द्वे हरिद्रे हण्डर अने दाडुहण्डर हल्दी तथा दाडुहल्दी, पाठाम् पाठा पाठी, अतिविषाम् अतिविषानी कण्ठी अतीस, स्थिराम् शाकपथ्य सरिवन, हिङ्गु हिङ्ग हींग, केवुकमूलानि केवुकनां मूल केवुकमूल, यवानी- अजमेर अजवायन, धाम्य- धाया धनिया,

१८. किमिन्नमजमोदकः—किमिन्नं सावमोदकः (क. व. ब.)

,, तैलं हितो—सर्पितो (व. छ. ड. त. द.)

१९. मतिविषाम्—सतिविषाम् (क. ख. व. ड.)

२०. विषकान्—विषकम् (व. ब.)

चित्रकाव् चित्रो चित्रक, सौवर्चकम् संचल संचल, जजजीम् च शुङ्गु जीरा, हृषुषाम् च अने ६७६२ और हाउवेर, इति औओने ओक सुरभा प्रभाषुभा ६४ इनको सम परिमाणमें लेकर, चूर्णयेत् यूर्ध्वं ४२वुं चूर्ण करे, चूर्ण-तैल-घृत-क्षौद्र-भागाः आ संपूर्ण यूर्ध्वं, तैल, घी तथा मध औओभांना तैल, घी तथा मध प्रत्ये-
कना जुडा जुडा भागे। इस संपूर्ण चूर्ण, तैल, घी तथा मध इनमेंसे तैल, घी तथा मध प्रत्येकके घृषक् घृषक् भागों, मानतः समा. यूर्ध्वना सम प्रभाषुभां देवा चूर्णके सम परिमाणमें लें, सक्तूनाम् औ संपर्धी साध-
वाने। इन सबसे सत्का. चोडनगुणः सोणगण्डो सोल-
हगुना. भागः भाग देवे। भाग लें, संतर्पणम् आ संतर्पणम् इस संतर्पणको, पिबेत् पीवुं पीवें ॥ १९-२१ ॥

19-21. The three spices, embelia, drumstick, the three myrobalans, kurroa, yellow-berried and indian night shades, turmeric and indian berberry, patha, atees, ticktrefoil, asa-fetida, the roots of kebuka, bishop's weed, corriander, white-flowered lead-wort, sanchal salt, cumin and juniper—these are to be taken in equal parts and powdered. This powder should be mixed with equal quantities of ghee, oil and honey and the whole mixed again with sixteen times its quantity of roasted corn flour; pre-paring a demulcent drink of this, it should be taken internally for re-lief of over-implosion.

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शसि कामलाः ॥२२॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः क्षोफो मूत्रकुष्ठमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥२३॥

२२. अस्व-तद्व (ख. घ.)

॥ वाताश्च-वाताश्च (घ. घ.)

क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैड्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥२४॥

अस आना इसके, प्रयोगात् प्रयोगधी प्रयोगसे, प्रमेहाः प्रमेह प्रमेह, मूढवाताः च मूढवात मूढवात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, अर्शसि अर्श अर्श, कामलाः कामला, प्लीहा प्लीहा प्लीहा, पाण्ड्वामयः पाण्डुरोग पाण्डुरोग, क्षोफः शोफ शोफ, मूत्रकुष्ठम् मूत्रकुष्ठ मूत्रकुष्ठ, अरोचकः अरोचक अरोचक, हृद्रोगः हृद्रोग हृद्रोग, राजयक्ष्मा च राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, कासः उधरस कास, श्वासः श्वास श्वास, गलग्रहः गलग्रह गलग्रह, क्रिमयः क्रिमि क्रिमि, ग्रहणीदोषाः ग्रहणीना दोषा ग्रहणीरोग, श्वैड्यम् श्वैत्ररोग श्वित्र, अतीव अने अति और अति, स्थौल्यम् च स्थूलता स्थूलता, संतर्पणोत्थिताः औ संतर्पणुधी थयेवा ये संतर्पणजन्य, रोगाः रोगा रोग, शाम्यन्ति शांत थाप छे नष्ट होते हैं, नराणाम् मनुष्याने। मनुष्योंकी, अग्निः च ज्वरान्नि जठरकी अग्नि, दीप्यते प्रदीप्त थाप छे दीप्त होती है, स्मृतिः अने स्मृति और स्मृति, बुद्धिः च तथा बुद्धि एवं बुद्धि, वर्धते वर्ध पाये छे बढ़ती है ॥ २२-२४ ॥

22-24. Diseases born of excessive impletion, urinary disorders, claudication of vata, dermatosis, piles, jaundice, splenic disorders, anemia, edema, dysuria, anorexia, cardiac disorders, consumption, cough, dyspnea, throat-spasm, helminthiasis, assimilation disorders, leucoderma and excessive corpulence—all these diseases are cured by the administration of the above-mentioned beverage. It enkindles the digestive fire of man and enhances his memory and intelligence.

व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
संतर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥२५॥

उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

२५. स्थौल्यम्-स्थौल्य (घ. घ.)

व्यायाम- निवृत्तः नित्य व्यायामं कर्तुं प्रतिदिनं व्यायामं करनेवाला, जीर्णशी ५२१ गथा ५२१ नभनार प्रथम भोजन जीर्ण होने पर भोजन करने वाला, यव- तथा २५ तथा यव, गोधूम- अने धडेनुं और गेहूंका, भोजनः भोजन कर्तुं मनुष्य भोजन करनेवाला मनुष्य, स्थूलत्वम् स्थूलताथी स्थूलतासे, सुप्तवा भुक्त धर्म कृतकर, संतर्पणकृतैः संतर्पणथी यथेष्टा संतर्पणजनित, दोषैः दोषोथी दोषोसे भी, विमुच्यते छूटी भव्य छे छूट जाता है, संतर्पणो- स्थानाम् संतर्पणथी उत्पन्न यथेष्टा रोगोनुं संतर्पणजन्य रोगोंकी, अपतर्पणम् अपतर्पण अपतर्पण, औषधम् औषध औषध, उक्तम् उक्तेवाध गधुं छे कही गई है ॥ २५३ ॥

25-25½. One given to daily exercise or eating only after the previous meal has been digested, or one who eats barley and wheat, is freed from excessive corpulence and gets cured of the diseases arising from excessive impletion. The diseases arising from excessive impletion, and the depletive remedies for them have thus been described.

अपतर्पणजाराः, तत्र प्रतिकारः -

वक्ष्यन्ते सौषधान् औषधमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥

देहाग्निबलवर्णजः शुक्रमांसपरिक्षयः ।

ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥

श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।

विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरत्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥

पर्वास्थिसन्धिमेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।

ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥

तेषां संतर्पणं तज्जैः पुनराख्यातमौषधम् ।

यस्तदास्वे समर्थं स्याद्भ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥

२७. परिक्षयः-विक्षयः (क. घ. छ. झ. ङ.)

२८. श्रोत्रदौर्बल्यम्- श्रोत्रोदौर्बल्यम् (घ.)

.. प्रलापः प्रतापः (ग.)

३०. तदिष्यते-वदिष्यते (घ. ङ.)

ऊर्ध्वम् आ ५२१ इसके पश्चात्, अपतर्पणजाः अप- तर्पणथी उत्पन्न यथेष्टा अपतर्पणजन्य, गदाः व्याधिओ रोगों, सौषधाः औषध सहित औषधोंके सहित, वक्ष- न्ते उक्तेवाध आवेशे कहे जायगे, देह- देह देह, अग्नि- अग्नि अग्नि, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, भोजः भोज भोज, शुक्र- वीर्य शुक्र, मांस- अने मांसनी और मांसका, परिक्षयः क्षीयता क्षय, कासानुबन्धः उधरसन्ध अनुबन्धवाणो जिसमें कासका अनुबन्ध रहता है ऐसा, ज्वरः च ताव ज्वर, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल शूल पार्श्वशूल, मरोचकः अरोचक अरुचि, श्रोत्रदौर्बल्यम् श्रोत्रनी नभ- णाग्नि श्रोत्रकी दुर्बलता, उन्मादः उन्मादः उन्माद, प्रलापः प्रलाप प्रलाप, हृदयव्यथा हृदयमा पीडा हृदयमें पीडा, विण्मूत्रसंग्रहः मूत्र अने मूत्र अटकी रहेवा मलमूत्रका रुकना, जङ्घा- पिंडी जंघा, ऊरु- साथण ऊरु, त्रिक- अने त्रिक और त्रिक, संश्रयम् प्रदेशमां भुक्त प्रदेशमें होता हुआ, शूलम् शूल शूल, पर्व- पर्व पर्व, अस्थि- तथा हाडकाओना तथा अस्थिके, सन्धि- संधिओमां सन्धि- योंका, मेदः च त्रैः दृष्टना, ये च अने ये और जो, अन्ये भी अन्य, ऊर्ध्ववातादयः ऊर्ध्ववातादिक ऊर्ध्व- वातादि, वातजाः वायुथी उत्पन्न यथेष्टा वातजन्य, गदाः रोगो छे रोग है, ते सर्वे ओ सर्व वे सब, अपतर्पणात् अपतर्पणथी अपतर्पणके कारण, जायन्ते उत्पन्न होते हैं, तज्जैः अपतर्पणनी चिकित्सा कर्तवामां कुशल वैद्योओ अपतर्पणकी चिकित्सा करनेमें कुशल वैद्योओ, पुनः ५२१ फिर, तेषाम् तेषांनु इनकी, संतर्पणम् संत- र्पण संतर्पण, औषधम् औषध औषध, आख्यातम् उक्तेवाध कही है, यत् अने जो, तदास्वे तदास्वे ५२१ तुरन्त ही, भ्यासे वा अथवा निरन्तर उपयोग कर्तवाथी संतर्पण कर्तवा अथवा निरन्तर उपयोग द्वारा संतर्पण करनेमें, समर्थम् समर्थ समर्थ, स्यात् थाप छे होता है, तत् इष्यते ते ५२१ मनाय छे वह इष्ट माना जाता है ॥ २६-३० ॥

26-30. Hereafter we shall describe the diseases arising from depletion along with their remedies. The diminution of the body-heat, strength, complexion, vital essence, semen and flesh, fever attended with cough, pleurodynia,

anorexia, weakness of hearing, insanity, delirium, cardiac pain, suppression of urine and feces, aches in the calf, thigh and waist, breaking pains in knuckles, bones and joints and other diseases born of vata and diseases due to disorders of upward movement of vata—all these ailments are born of the excess of depletion. Impletion is stated to be the treatment for this by specialists. It may act immediately or act after a long course of treatment.

सद्यःक्षीणस्य चिकित्साक्रमः, चिरदुर्बलस्य चिकित्साक्रमः—
सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्ते संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥

हि ३१३ क्योकि, सद्यः-क्षीणः तत्तत्तमां क्षीयु
थयेदो मनुष्य तुरन्त क्षीण हुआ मनुष्य, सद्यः तत्तत्तमा
तुरन्त दिये गये, तर्पणेन तर्पण्ण्थी संतर्पणसे, उपचीयते वै
पुष्ट आय छे पुष्ट होता है, चिरक्षीणः तु परंतु क्षीय
समयथी क्षीयु थयेदो मनुष्य परन्तु चिरक्षीण मनुष्य,
संतर्पण संतर्पण्ण्थी संतर्पणके, अभ्यासात् अभ्यास
अभ्यासके, ऋते वगैर बिना, न पुष्यति पुष्ट भोता नथी
पुष्ट नहीं होता ॥ ३१ ॥

31. It is only those that have rapidly lost weight that can as rapidly be restored by impletive measures. Cases of long standing emaciation cannot thus be rehabilitated except by continued administration of impletion-therapy

देहाग्निदोषमैवज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन मेवजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥

३१. हि सद्यो वै-नरः सद्यः (ग.)
३२. देहाग्निदोष-देहाग्निदोष (ग.)

चिरदुर्बले क्षीय वमतथी दुर्बला थयेदो रोगीनां
चिरदुर्बल रोगीके, देह- देह देह, अग्नि- अग्नि अग्नि, दोष-
दोष दोष, मैवज्य-मैवज्य औषध, मात्रा- मात्रा मात्रा,
काल- तथा कालने एवं कालके, अनुवर्तिना अनुसरती
अनुसार, अत्वरमाणेन उतावण नहि करता बिना जल्दी
किये, मेवजम् औषध औषध, कार्यम् करने के
करनी चाहिए ॥ ३२ ॥

32. The person that has long been weak must be administered the treatment unhurriedly with due consideration of the state of the body, the digestive fire, the morbidity of humors, the drug, the proper dosage and time.

हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
ज्ञानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥

तस्मै तेने भाटे उसके लिए, मांसरसाः मांसरस
मांसरस, पयांसि च दूध दूध, घृतानि च घी घी,
ज्ञानानि स्नान स्नान, वस्तयः अस्ति वस्ति, अभ्यङ्गाः
अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, ये च अने ने और जो, तर्पणाः
संतर्पण्ण्थी करनेपर संतर्पण करनेवाले, तर्पणाः च भं
वगेरे ते मन्थ आदि वे, हिताः हितकारि छे हितकारी
हैं ॥ ३३ ॥

33. For such a person are beneficial the meat-juices, the various kinds of milk and ghee, the different kinds of bath and enemata, inunctions and impletive demulcent beverages.

केचित्तर्पणयोगाः—

ज्वरकासप्रसक्तानां कुशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥

ज्वर- नेने ताप ज्वर, कास- अने उधरस और
काससे, प्रसक्तानाम् क्षीय पडेला होय पीवित, कुशानाम्

३३. स्नानानि-पानानि (ड.)

३४. वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः-हितं वक्ष्यामि तर्पणम्

(च. व. व. ड. ड. व.)

નેત્રી કૃશ થયેલા હોય દુર્બલ, મૂત્રકૃષ્ણાન્ન મૂત્ર-
કૃષ્ણના રોગી હોય મૂત્રકૃષ્ણકે રોગિયો, તુષ્ણતામ્ તૃષ્ણા-
રોગવાળા હોય પ્યાસસે પીવિત, કર્ણવાતાનામ્ અને
ઉર્ણવાતાવાળા હોય તેઓને એવં કર્ણવાતાકે રોગિયોકે
કિણ, હિતા: હિતકર હિતકારી, તર્પણા: તર્પણયોગો
તર્પણયોગો, વશ્યન્તે કહેવામાં આવશે કહે જાયેગે ॥૩૪॥

34. We shall now describe restoratives which are beneficial for persons afflicted with chronic fever, cough, emaciation, dysuria, excessive thirst and disorders of upward movement of vata.

શર્કરાપિપ્પલીતૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈઃ સમાંશકૈઃ ।

સક્તુદ્વિગુણિતો વૃષ્યસ્તેષાં મન્થઃ પ્રશસ્યતે ॥૩૫॥

સમાંશકૈઃ સમ ભાગે લીધેલાં સમાન ભાગમેં લિયે,
શર્કરા-સાકર શર્કરા, પિપ્પલી-પીપર પિપ્પલ, તૈલ-તેલ
તૈલ, ઘૃત-ઘી ઘી, ક્ષૌદ્રૈઃ અને મધથી બનાવેલાં ઔર
મધુસે બનાયા હુઆ. સક્તુ-દ્વિગુણિતઃ તથા એ સર્વથી
બમણા સાથવાવાળો તથા इन सबसे दूगुना सत्वाला,
वृष्य: વૃષ્ય વૃષ્ય, મન્થઃ મન્થ મન્થ, તેષામ્ તેઓને
ખાટે उनके लिए, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે ॥૩૫॥

35. Roasted corn flour of double the measure of the total quantity of sugar, long pepper, oil, ghee and honey taken in equal parts, is virilific. A demulcent beverage made of these is highly recommended.

સક્તવો મદિરા ક્ષૌદ્રં શર્કરા ચેતિ તર્પણમ્ ।
પિબેન્મારુતવિષ્મૂત્રકર્પિસ્તાનુલોમનમ્ ॥ ૩૬ ॥

મારુત-વાયુ વાયુ, વિદ્-મળ મલ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર,
કર્પ-કફ કફ, પિત્ત-અને પિત્તનું ઔર પિત્તકા, અનુ-

૩૫. તૈલ-મૂલ (અ. ડ. બ. ડ. ત.)

૧. ક્ષૌદ્રૈઃ સમાંશકૈઃ-શૌદ્રસમાંશકઃ (અ. બ.)

૨. સમાંશકૈઃ-સમાંશકૈઃ (અ.)

કોમનમ્ અનુલોમન કરનાર અનુલોમન કરનેવાલા,
સક્તવઃ સાકરો સત્, મદિરા મદિરા, ક્ષૌદ્રમ્
મધ શરદ, શર્કરા ચ અને સાકર ઔર શર્કરા, હિતિ
એઓથી બનાવેલું इनसे बनाया हुआ, તર્પણમ્ તર્પણ
મન્થ, પિબેત્ પીવું બેઈએ પીના વાહિણ ॥ ૩૬ ॥

36. Roasted corn flour, wine, honey and sugar make a nourishing beverage. This should be drunk for inducing and regulating (the downward) course of flatus, feces, urine, kapha and pitta.

ફાણિતં સક્તવઃ સર્પિર્દધિમળ્લડોઽમ્લકાઞ્ચિકમ્ ।
તર્પણં મૂત્રકૃષ્ણમુદાવર્તહરં પિબેત્ ॥ ૩૭ ॥

ફાણિતમ્ ફાણિત ફાણિત, સક્તવઃ સાકરો સત્,
સર્પિઃ ઘી ઘી, દધિમળ્લડઃ દધિમળ્લડ દધિમળ્લડ, અમ્લકા-
ઞ્ચિકમ્ અને ખાટી કાંજી એઓનું ઔર કઢી કાંજી
इनका, મૂત્રકૃષ્ણમ્ મૂત્રકૃષ્ણનો નાશ કરનાર મૂત્ર-
કૃષ્ણના નાશક, ઉદાવર્ત-હરમ્ અને ઉદાવર્ત મટાડનાર
ઔર उदावर्तनाशक, તર્પણમ્ તર્પણ તર્પણ, પિબેત્ પીવું
બેઈએ પીના વાહિણ ॥ ૩૭ ॥

37. Liquid gur, roasted corn flour, ghee, whey and sour conjee combined to form a nourishing drink should be taken for the alleviation of dysuria and the disorders of misperistalsis.

મન્થઃ સર્જૂરમૃદ્ધીકાવૃક્ષામ્લામ્લીકવાહિમૈઃ ।

પરુષકૈઃ સામલકૈર્યુક્તો મધવિકારનુત્ ॥ ૩૮ ॥

સામલકૈઃ આમળાં સહિત આવેલે સહિત, પરુષકૈઃ
શાકસાં ફાલસા, સર્જૂર- તથા ખજૂર તથા સર્જૂર, મૃદ્ધીકા-
શાક મુનકા, વૃક્ષામ્લક-કેકમ કોકમ, અમ્લીક-આમલી
इमली, વાહિમૈઃ અને દાડમના દાણા ઔર અનારવાના,
યુક્તઃ એઓથી યુક્ત इनसे युक्त, મન્થઃ મન્થ મન્થ,
મધવિકારનુત્ મધવિકારનો નાશ કરનાર છે मध-
विकारका नाशक છે ॥ ૩૮ ॥

38. Demulcent drink prepared from dates, grapes, kokam—butter, fruits, tamarind, pomegranates, sweet-falsa and emblic myrobalan is curative of disorders due to alcoholism.

स्वादुरम्लो जलकृतः सकोहो रुक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्यः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुः भक्षुर स्वादु, मन्थः भाटे एवं अम्ल
द्रव्योसे बना, सस्नेहः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, रुक्षः एव वा
अथवा स्नेह विनाशो अथवा स्नेहरहित, जलकृतः
जलमय अथवा जलमय बनाया, मन्यः मन्थ मन्य,
सद्यः तत्तत् तुरन्त, संतर्पणः संतर्पण कर्तार छे
संतर्पण करता है, स्थैर्य- तथा स्थिरता स्थिरता, वर्ण-
वर्ण वर्ण, बल- अने अण और बलको, प्रदः देना छे
बढ़ाता है ॥ ३९ ॥

39. Demulcent drink prepared from sweet or sour things in water, whether with or without unctuous articles, is an immediate impletive, promoting firmness, complexion and strength of the body.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥४०॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, ये रोग रोगाः
रोग रोग, संतर्पणोत्थाः संतर्पणोत्थ उत्पन्न भव्य छे
संतर्पणजन्य हैं, ये च अने रोग और जो, रोगाः रोगाः
रोग, अपतर्पणात् अपतर्पणोत्थ उत्पन्न भव्य छे अप-
तर्पणसे होते हैं, ते ते वे, सौषधाः औषध सहित औषध-
समेत, संतर्पणीये संतर्पणीय संतर्पणीय, अध्याये अध्या-
यमा अध्यायमें, परिकीर्तिताः उद्धृता आध्या छे कहे
गये हैं ॥ ४० ॥

Here is the recapitulatory verse—

40. The diseases born of excessive impletion and those born of depletion along with their remedies have been described in the chapter entitled “Impletion therapy”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोक अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने श्रुतप्रतीति संस्कार पायेला आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानमा
सूत्रस्थानमें, ‘संतर्पणीयः’ ‘संतर्पणीय’ ‘संतर्पणीय,’
नाम नामने नामका, त्रयोविंशः त्रयोविंश तेईसवाँ,
अध्यायः अध्याय संतर्पणीय अध्याय समाप्त हुआ ॥२३॥

23. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled, “Impletion therapy” is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशो अध्याय अध्याय चोवीसवाँ

Chapter XXIV

विचित्रोपनिषत्तयाध्यायोपक्रमः—

अथातो विचित्रोपनिषत्तयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे आरंभी अब आगे, ‘विचित्रोपनिष-
त्तय’ ‘विचित्रोपनिषत्तय’ नामना ‘विचित्रोपनिषत्तय’ नामके,
अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या
करेंगें व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषे ह इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह स्म उद्धृत छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

2. Thus declared the worahipful Atreya.

વિધિના જ્ઞાતં શોણિતં શુદ્ધં ભવતિ—

વિધિના શોણિતં જ્ઞાતં શુદ્ધં ભવતિ દેહિનામ્ ।
દેશકાલોક્સાત્મ્યાનાં વિધિર્યઃ સંપ્રકાશિતઃ ॥૧॥

દેશ- દેશસાત્મ્ય દેશ, કાલ- કાલસાત્મ્ય કાલ, ઓક- અને ઓક (અભ્યાસ) ઓક, સાત્મ્યાનામ્ સાત્મ્યવાળા સાત્મ્યવાળે, દેહિનામ્ દેહધારીઓને, પ્રાણિ- યોગી, યઃ જે જો, વિધિઃ આહારવિધિ વિધિ, સંપ્રકા- શિતઃ પ્રકાશિત કથો છે કહી દે, વિધિના તે વિધિથી ઉપ વિધિએ, જ્ઞાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલું ઉત્પન્ન હુઆ, શોણિતમ્ ઢોહી રક્ત, શુદ્ધમ્ શુદ્ધ શુદ્ધ, ભવતિ હોય છે હોતા હૈ ॥૧॥

3. The blood in the body derived through the observance of the systematic regimen which has been described, as related to the homolo- gation to clime, season and habitu- ation, is pure.

શુદ્ધસ્ય શોણિતસ્ય ફલમ્—

તદ્વિશુદ્ધં હિ રુધિરં ચલવર્ણસુક્ષ્માયુષા ।
યુનક્તિ પ્રાણિનં પ્રાણઃ શોણિતં હ્યનુવર્તતે ॥૪॥

તત્ તે મહ, વિશુદ્ધમ્ વિશુદ્ધ શુદ્ધ, રુધિરમ્ હિ ઢોહી રક્ત, પ્રાણિનામ્ પ્રાણીને પ્રાણીકો, ચલ- યજ ચલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુક્ષ્મ- સુખ સુક્ષ્મ, આયુષા અને આયુ- યથી ઓર આયુએ, યુનક્તિ યુક્ત- કરે છે યુક્ત કરતા હૈ, હિ કારણ કે કયોં કિ, પ્રાણઃ પ્રાણ પ્રાણ, શોણિતમ્ ઢોહીને રક્તકા, અનુવર્તતે આશ્રયે છે અનુવર્તન કરતા હૈ ॥૪॥

4. The pure blood so derived invests the person with strength,

૪. પ્રાણિનમ્-પ્રાણિનામ્ (ક ૭.૧.)

complexion, happiness and long life. Verily life subsists by blood.

શોણિતશુદ્ધિનિવાનમ્—

પ્રદુષ્ટવદ્વૃત્તીક્ષ્ણોષ્ઠૈર્મધૈરત્મૈશ્ચ તદ્વિધૈઃ ।

તથાઽતિલવણક્ષારૈરમ્લૈઃ કટુમિરેષ ચ ॥૫॥

કુલત્થમાષનિષ્પાવતિલતૈલનિવેશનૈઃ ।

પિષ્ઠાલુમૂલકાદીનાં હરિતાનાં ચ સર્વેશઃ ॥૬॥

જલજાનૂપૈલાનાં પ્રસહાનાં ચ સેવનાત્ ।

વધ્યમ્લમસ્તુસુક્ષ્માનાં સુરાસૌવીરકસ્ય ચ ॥૭॥

વિરુદ્ધાનામુપક્લિષ્ણપૂતીનાં મક્ષણેન ચ ।

મુક્ત્વા દિવા પ્રસ્વપતાં દ્રવક્ષિગ્નગ્નુકુણિ ચ ॥૮॥

અત્યાવાનં તથા ક્રોધં મજતાં જ્ઞાતપાનકૌ ।

હર્દિવેગપ્રતીઘાતાત્ કાલે જ્ઞાનવસેવનાત્ ॥૯॥

અમામિઘાતસંતાપૈરજીર્ણાધ્યશનૈસ્તથા ।

શરત્કાલસ્વભાવાશ્ચ શોણિતં સંપ્રવૃણ્યતિ ॥૧૦॥

પ્રદુષ્ટ-વિકૃત વિકૃત, વદુ- આઝ પ્રમાણમાં પીધેલાં વદુત માત્રામેં પિયે ગયે, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, ડળ્લેઃ તથા ગરમ તથા ડળ્લ, મધૈઃ મધોથી મધસે, તદ્વિધૈઃ અને તેવી અતનાં ઓર इसी प्रकारके, અન્યૈઃ ચ ધીન્ પાનોથી અન્ય પેયોસે, તથા તથા ઓર, અતિલવણ-ક્ષારૈઃ અતિશય લવણ ક્ષાર, અમ્લૈઃ અને ખાટાં, ઓર અમ્લ, કટુમિઃ એવ ચ તેમજ તીખાં દ્રવ્યોથી એવં કટુ પદાર્થોસે, કુલત્થ- કળથી કુલપી, માષ- અડદ, નિષ્પાવ- નિષ્પાવ નિષ્પાવ, તિલ-તૈલ અને તલના તેલનું ઓર તિલ-તૈલકે, નિવેશનૈઃ સેવન કરવાથી સેવનસે, પિષ્ઠાલુ- પિષ્ઠાલુ પિષ્ઠાલુ, મૂલક- મૂળા મૂલી, આદીનામ્ વગેરેના આલિકે સેવનસે, હરિતાનામ્ ચ

૬ નિવેશનૈઃ-નિવેશનાત્ (ગ. ચ. ૫.)

૭ વૈલાનાં-શૈલાના (સ. ઠ ૫)

૮ પ્રસહાના-પ્રરોહણા (૫.)

૯ પ્રસ્વપતા-સ્વપ્નપતા (૭.)

૧૦ જ્ઞાનવસેવનાત્-જ્ઞાનલક્ષેવનાત્ (ગ. ચ. ૫.)

૧૧ અમામિઘાતસંતાપૈરજીર્ણાધ્યશનૈસ્તથા-અમામિઘાતસંતાપાદઝીર્ણાધ્યશનાત્તથા (ચ)

૧૨ શરત્કાલસ્વભાવાશ્ચ-શરત્કાલે સ્વભાવાશ્ચ (૫.)

१४. वायुपानस्य-वायुपाकस्य (ग. ५.)

5-10. The blood gets vitiated from the following factors—The use of vitiated, very acute and hot wines or similar intoxicants, the excessive use of salts and alkalis, acid and pungent articles, the use of horse-gram; black-

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।

तन्मूत्रनिद्रातिशयोक्त्य तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूश्चक्षुःकोठपिडकाकुमुदचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणितान्ध्रयाः ॥ १६ ॥

ततः तेषां इत्येते, पृथक्विधाः शुद्धी शुद्धी भूतानां नाना प्रकारके, शोणितजाः श्लेष्मिणी उत्पन्न भवेत्वा रक्तजन्य, रोगाः रोगो रोग, प्रजायन्ते आत्मा छेदंते हैं, मुखपाकः मुखपाक मुखपाक, अक्षिरागः आभ्यन्त्री श्लेष्मिणी आंखोंकी लाली, एति-प्राण-आत्यगन्धिता च नाक तथा भुभ्रमाथी दुर्गन्धं आवतु नासा और मुखसे दुर्गन्ध आना, गुल्म-शुभ्र गुल्म, उपकुश-उपकुश उपकुश, वीसर्प-वीसर्प वीसर्प, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त, प्रमीलकाः प्रमीलक (सतत ध्यान) प्रमीलक, तद्वन्धी विद्विध विद्विध, रक्तमेहः च रक्तमेह रक्तमेह, प्रवरः प्रवर प्रवर, वातशोणितम् वातरक्त वातरक्त, वैषम्यम् विषम्यम् विषम्यता, अमिसादः च म-दग्नि मंदगिन, पिपासा तृषा प्यास, गुरुगात्रता अग्रेण भारेण शरीरका भारीपन, संतापः संताप संताप, अतिदौर्बल्यम् च अति दुर्बलता अति दुर्बलता, अरुचिः अरुचि अरुचि, शिरसः रुक् च आथानो दुर्भावे शिरसर्द, अन्नपानस्य अन्नपानो अन्नपानका, विदाहः च विदाह विदाह, तिक्त-कृष्ण कटुवे, जम्बू-भाटा जट्टे, उद्विग्न-णम् ओडकार उकारोका आना, क्लमः थक थकान, क्रोधप्रचुरता बारबार गुस्से भवु क्रोधकी अधिकता, बुद्धेः शुद्धिर्बुद्धिका, संमोहः भ्रम मोह, कृमिनाशता भ्रम भातुं थक भवु मुखका नमकीन रहना, स्वेदः परसेवे पसीना, क्षीर-शरीरभांथी शरीरकी, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्ध आवती दुर्गन्धता, मदः भ्रम मद, कम्पः कंप कम्प, स्वरक्षयः स्वरक्षय आवाजका बैठना, तन्मूत्र-तन्मूत्र तन्मूत्र, निद्रा-तथा निद्रा और नींदका, अतियोगः वधारे पशुं आवतुं अधिक आना, तमसः अंधकार अंधकारका, अतिदर्शनम् अतिदर्शन हेभवे अधिक आना, कण्डू-तथा भ्रमण एवं कण्डू, अरुः अरुचि फुत्सियां, कोठ-कोठ कोठ, पिडका-पिडका पिडका, कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, चर्मदल-चर्मदल चर्मदल, आदयः च वजरे आदि, एते सर्वे

१५. शरीरदौर्गन्ध्यं-शरीरदौर्बल्यम् (प.)

॥ मदः-मदः (म.)

आ भधा ये सब, विकाराः विकार रोग, शोणितान्ध्रयाः श्लेष्मिणी श्लेष्मिणी रक्तके विकारसे उत्पन्न, विज्ञेयाः अनुभव जानना चाहिए ॥ १५-१६ ॥

11-16. As the result, various kinds of blood-born diseases occur—Sores in the mouth, injected condition of the eyes, stink-nose, halitosis, gulma, mouth disease (upakusa), acute spreading affections, hemothermia, sleepiness, abscess, hematuria, menorrhagia, rheumatic condition, discoloration, asthenia of the digestive fire, excessive thirst, heaviness of limbs, burning, prostration, anorexia, headache, mis-digestion of food and drink, bitter and acid eructations, exhaustion, excessive irritability, delusion of understanding, saline taste in the mouth, excessive perspiration, fetor of the body, intoxication, tremors, aphonia, torpor, hypersomnia, frequent attacks of faintness, pruritus, boils, wheals, pimples, dermatosis, rash and others—all these diseases are to be known as dependent on (the condition) of the blood.

अनुक्तानां शोणितजानां रोगाणां संग्रहः—

शीतोष्णक्षिग्धरुक्षार्द्ररूपकान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥

शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण उष्ण, क्षिग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष-रुक्ष रुक्ष, आर्द्रः वजरे उपकारेण आदि क्रियाओंसे, सम्यक् सारी रीति मही प्रकार, उपक्रान्ताः च (चिकित्सा कर्मा अर्थां पक्षु चिकित्सा करने परमी, ये नो जो, साध्याः साध्य साध्य, गदाः रोग रोग, न नधी नही, सिध्यन्ति भटता शान्त होते, साधु तेभ्योने उनको, रक्तजां रक्तजी उत्पन्न भवेत्वा रक्तजन्य, विभावयेत् अनुभव जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Further all such curable diseases as do not get cured though treated by appropriate measures of cooling, heating, oleation, desiccation etc., are to be regarded as blood-born diseases.

शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः —

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमुपवासं च ज्ञावणं शोणितस्य च ॥१८॥

शोणितरोगेषु रक्तना रोगोभा रक्तजम् रोगोंमें, रक्तपित्तहरीम् रक्तपित्त हरनारी रक्तपित्तनाशक, क्रियाम् क्रिया क्रिया, विरेकम् विरेचन विरेचन, उपवासम् च उपवास उपवास, शोणितस्य च रक्तानुं और रक्तका, ज्ञावणम् च ज्ञावण मोक्षण, कुर्यात् करुणुं ओर्ध्वे करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. In such diseases born of vitiated blood, the treatment should consist of measures used for the alleviation of hemothermia as well as purgation, fasting and depletion of blood.

बलदोषप्रमाणाद्वा विदुष्या रुधिरस्य वा ।

रुधिरं ज्ञावयेज्जस्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

बलदोष- प्रमाणात् अणुं और दोषना प्रमाणात् अनु- सा २ बल एवं दोषके प्रमाणके अनुसार, वा अथवा अथवा, रुधिरस्य दोषहीनी रक्तही, विदुष्या विदुषिधी अर्थात् अर्थात् सुधी दोषही शुद्ध थाप त्वां सुधी विदुषिसे, अर्थात् रक्तही विदुषिसे अपेक्षासे, ज्ञावणम् दुष्ट रक्तानुं स्थान दूषित रक्तके स्थानको, प्रसमीक्ष्य अर्थात् ओर्ध्वे सङ्गम् प्रकारसे देख कर, जस्तोः प्राप्तीना मनुष्यके, रुधिरम् रक्तानुं रक्तका, ज्ञावणे ज्ञावण करुणुं मोक्षण करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. A patient must be bled according to his strength and the degree of the morbidity of humors, the required purification of blood and the seat of affection.

वाताविदुष्यशोणितस्य लक्षणम्—

अरुणामं भवेद्वाताद्विशदं केनिलं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्थायत्यौष्ण्याच्चिरेण च २०

ईषत्पाण्डु कफाद्बुधं पिच्छिलं तन्नुमज्जमम् ।

संघट्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ॥२१॥

वातात् वातधी वायुसे, रक्तम् रक्त रक्त, अरुणा- अम् अरुणवर्णं अरुणवर्णका, विशदम् विशद विशद, केनिलम् हीलुवाणुं सागदार, तनु तथा पातणुं तथा पतला, भवेत् होय उ होता है, पित्तात् पित्तधी पित्तसे, पीतासितम् पीणुं तेमणुं काणुं होय उ पीला एवं काला होता है, औष्ण्यात् तथा उष्णताने हीधे तथा उष्णताके कारण, चिरेण भीडुं देरसे, स्थायति अर्थात् उ जमता है, कफात् कधी कफसे, बुधम् बुध धधधुं दूषित रक्त, ईषत् ०२१३ बोधा, पाण्डु पाण्डु वधुं पाण्डुवर्ण, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्नुमज्ज तान्तुवाणुं रेतोदार, जमम् तथा धट्ट होय उ और घट्ट होता है, संसर्गात् अर्थात् दोषोधी दो दोषोंसे, संघट्ट- लिङ्गम् अर्थात् दोषोधी दो दोषके लक्षणवाला, साक्षिपातिकम् अर्थात् त्रिदोषधी और सक्षिपातसे, त्रिलिङ्गम् अर्थात् दोषोधी दोषोधी दोषोंके लक्षणवाला होता है ॥ २०-२१ ॥

20-21 When the blood is vitiated by vata, it becomes dusky-red, clear, frothy and thin. If vitiated by pitta, it becomes dark-yellow, and on account of the increased heat, it takes a long time to coagulate. If the blood is vitiated by kapha, it becomes slightly pale, slimy, fibrillated and solid. If affected by two of the humors, the blood evinces a syndrome characteristic of those two humors. When all the three humors combine to vitiate, there is a total concurrence of all symptoms.

विदुष्यशोणितस्य लक्षणम्—

तपनीयेन्द्रनोपामं पञ्चाङ्गकसञ्चिमम् ।

શુક્ત્વાકલસવર્ણ ચ વિશુદ્ધં વિદિ શોણિતમ્ ॥૨૨॥

સવર્ણ- સેના સુવર્ણ, હન્દ્રગોપામમ્ તથા ઈન્દ્રગોપના જેવી કાંતિવાળાં ઓર વીરવદુટીકે સમાન કાન્તિવાળે, પદ્મ-લાલકમળ, બલકક- તથા અળતાના તથા અલસેકે, સજ્જિમમ્ સમાન સમાન, શુક્ત્વાકલ-સવર્ણમ્ ચ અને અલ્પેાડી જેવા વર્ણવાળાં ઓર લાલ રત્તીકે સમાન રંગવાળે, શોણિતમ્ ઢોહીને રક્તકો, વિશુદ્ધમ્ વિશુદ્ધ શુદ્ધ, વિદિ અલ્પેા સમજો ॥૨૨॥

22. When the blood is of the color of heated gold or that of the insect called "Indragopa", (Tronbidium), or like the red lotus or like the alaktaka juice (lac dye) or like jequirity berry, then know that blood to be pure.

સુતરકસ્યાજપાનવિધિઃ—

નાત્યુષ્ણશીતં લઘુ દીપનીયં
રક્તેऽપનીતે દ્વિતમજપાનમ્ ।
તદા શરીરં જ્ઞાનવસ્થિતાસ્ત્-

ગન્ધિર્વિશેષેણ ચ રક્ષિતવ્યઃ ॥ ૨૩ ॥

રક્તે રક્ત રક્તકે, અપનીતે કાઢી લેતાં મોક્ષણ કરને પર, ન-જાતિ-ઉષ્ણ-શીતમ્ બહુ ઊનું નહિ કે બહુ ઠંડું નહિ એવું ન અતિ ઉષ્ણ ન અતિ શીતલ, લઘુ હલકું લઘુ, દીપનીયમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, જપાનમ્ અજપાન જાનપાન, દ્વિતમ્ દ્વિતકારક છે દ્વિતકારક હૈ, હિ કારક કે ક્યોંકિ, તદા ત્યારે उस समय, શરીરમ્ શરીર શરીર, જ્ઞાનવસ્થિતા-જ્ઞાનવસ્થિતા અસ્થિર રક્તવાળું હોય છે અસ્થિર રક્તવાળા હોતા હૈ, ગન્ધિઃ ચ અને અગ્નિ ઓર અગ્નિ, વિશેષેણ વિશેષ રૂપમાં વિશેષ રૂપમાં, રક્ષિત-વ્યઃ રક્ષિત થોડા હોય છે રક્ષણયોગ્ય હોતા હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. When the blood has been depleted, food that is neither very hot nor very cold but is light and stimulative of digestion, is indicated. Since during this time, the blood in the body is in a restless condition, the

gastric fire must be very carefully protected.

વિશુદ્ધરક્તસ્ય પુરુષસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિષ્ક્રાન્તમવ્યાહતપક્વવેગમ્ ।

સુકાન્ધિતં તુ(પુ)ષ્ટિબલોપપદ્મં

વિશુદ્ધરક્તં પુરુષં વદન્તિ ॥ ૨૪ ॥

પ્રસન્ન-વર્ણ-દ્વિન્દ્રિયમ્ નિર્મળ વર્ણ અને પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા પ્રસન્ન વર્ણ એવં નિર્મળ દ્વિન્દ્રિયોવાળે, દ્વિન્દ્રિયાર્થા ઇન્દ્રિયોના વિષયને દ્વિન્દ્રિયોકે વિષયકી, નિષ્ક્રાન્તમ્ ઇન્દ્રિયના કામના કરનેવાળે, અવ્યાહતપક્વવેગમ્ અતરાધરહિત અગ્નિ અને મલ આદિના વેગવાળા અવ્યાહત જઠરાગ્નિ ઓર મલ આદિકે વેગવાળે, સુકાન્ધિતમ્ આરોગ્યયુક્ત આરોગ્યયુક્ત, સુષ્ટિ-સંતોષ સુષ્ટિ, બલ- તથા બળથી એવં બલકે, ઉપપદ્મમ્ યુક્ત યુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને પુરુષકો, વિશુદ્ધરક્તમ્ વિશુદ્ધ રક્તવાળો, વિશુદ્ધ રક્તવાળા, વદન્તિ કહે છે કહેતે હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. He who has a clear complexion and senses, desires the sense pleasures, has the strength of the digestive fire unimpaired, and is happy, well-built and strong, is said to be pure of blood.

મદમૂર્છાચિન્ત્યાસાનાં સંપ્રાપ્તિઃ—

યદા તુ રક્તવાહીનિ રસસંઘાવહાનિ ચ ।

પૃથક્ પૃથક્ સમસ્તા વા સ્તોતાંસિ કુપિતા મહાઃ ॥ ૨૫ ॥

મલિનાહારશીલસ્ય રજોમોહાદુતાત્મનઃ ।

પ્રતિહત્યાવસિષ્ઠ્યન્તે જાયન્તે વ્યાધયસ્તદા ॥ ૨૬ ॥

મદમૂર્છાચિન્ત્યાસાસ્તેષાં વિચારિચક્ષણઃ ।

યથોક્તરં વલાચિક્યં હેતુલિજ્જોપશાન્તિશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

મલિન- મલિન' મલિન, આહાર- આહાર આહાર, શીલસ્ય સેવનારના સેવન કરનેવાળે, રજઃ- રજોમોહ રજ, મોહ- અને મોહથી ઓર મોહકે, વ્યાધયસ્તદા ઇન્દ્રિયોવાળા પુરુષના આહત વિષયકે-વ્યાધયકે, કુપિતાઃ

૨૪ પક્વવેગમ્-વિક્ષિપ્તવેગે વ. વ.)

दुषित भवेत् कृपित, मन्त्राः भण मल, दृक् दृक्
 लुप्त लुप्त दृक् दृक्, समन्ताः वा अभ्यास ओक्त
 यन्त्रिने वा समस्त रूपे, वदा तु न्याये जव, रक्तवाहीनि
 रक्तवाही रक्तवाही, रस-संज्ञावाहि च रसवाही तथा
 संज्ञावाही रसवाह और संज्ञावाह, जोवाहि ओतोने लोतोंको,
 प्रतिहरम् पुंभीने आवृत्त कर, अवलिङ्गते स्थिर थाय छे
 स्थिर हो जाता है, वदा त्पारे तव, मव- भव मव, मूर्च्छा-
 मूर्च्छा मूर्च्छा, संज्ञासाः अने संज्ञास और संज्ञास,
 व्याधयः आ व्याधियो यह रोग, जायन्ते द्विपन्
 थाय छे उत्पन्न होते हैं, हेतु- हेतु हेतु, लिङ्ग- लिङ्ग लक्षण,
 उपशान्तिषु तथा उपशमभा और उपशममें, सेवात्
 तेभ्योना उनके, वयोत्तरम् उत्तरेतर उत्तरोत्तर, बल-
 बाधिव्यम् अशनी अधिक्ता बलका अधिव्य, विद्या
 अक्षुणी जानना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. When in a person given to unclean diet and enveloped by passion and ignorance, the provoked humors, either individually or jointly moving in the channels of the blood, or of the nutrient fluid or of sensation, get obstructed and localised, as a consequence thereof various diseases are produced. They are intoxication, fainting and syncope. The wise physician must know that the gravity of these diseases, with respect to causes, symptoms and treatment, increases in the order of their enumeration.

पुत्रं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
 मनो विक्षोभयन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

वदा न्याये जव, वायुः वायु वायु, चेतसः चित्तना
 चित्तके, पुत्रं चेतसः पुत्रं चेतसः, स्थानम् स्थानम्
 स्थानका, प्रपद्यते पुत्रं छे आश्रय लेती है, वदा त्पारे
 तव, जन्तोः भनुप्यना मनुष्यके, मनः मनने मनको,
 विक्षोभयन् ओभा पमांही क्षुब्ध करे, संज्ञां संज्ञा

संज्ञाको, संमोहयेत् मोहयति छे मोहयुक्त करती
 है ॥ २८ ॥

28. When the vata finds entrance into the weakened centre of consciousness then distracting the mind of man, it confounds his wits.

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्नुजाम् ।
 संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषज्ञानं वक्ष्यते ॥ २९ ॥

एवम् ओ प्रभाषे इसीप्रकार, पित्तम् पित पित, एवम्
 तेभ्य एवं, कफः च छे पक्ष कफ भी, नृणाम् मनुष्यना
 मनुष्यके, मनः मनने चित्तको, विक्षोभयन् ओभा पमा-
 ५ता क्षुभित करा हुआ, संज्ञां संज्ञाने संज्ञाको, बाहु-
 कताम् नयति आहुति छे छे आकुल करते हैं, वक्ष्य
 आ विषयम् इस विषयमें, विशेषः च विशेष विशेष,
 वक्ष्यते छेवाम् आवेशे कहा जायगा ॥ २९ ॥

29. Similarly pitta or kapha, having thus distracted a man's mind induces agitation of his wits. Their special characteristics will now be explained.

वातजामेदेन मदस्य लक्षणम्—

सकानक्षुद्रताभावं चलस्खलितचेष्टितम् ।
 विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षस्यावावणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सक- अन्त्यात् रुक्ष रुक्ष कर, जनक्ष- अक्ष बहुत, मुस-
 नक्षरी जल्दी, जाभावम् ओभा नार बोलनेवाले, चल-
 अस्थिर अस्थिर, स्खलित- तथा क्षुब्धती एवं लक्षणाती,
 चेष्टितम् चेष्टावाणा चेष्टावावाले, रुक्ष- तथा रुक्ष एवं
 रुक्ष, द्याव- द्याव द्याव, अरुण- अने अशुभ और
 अरुण, आकृतिम् आकृतिवाणा मनुष्यने आकृतिवाले
 मनुष्यको, वातमदाविष्टम् वातमना आवेशवाणे वात-
 मदसे आविष्ट, विद्या अक्षुणी जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. The person whose speech is indistinct, copious and fast, who

२९. वक्ष्यते—वक्ष्यते (व.)

३०. रुक्षस्यावावणाकृतिम्—रुक्षीवावणाकृतिम् (व.)

makes unstable and inco-ordinated movement and whose appearance is dry, dusky or red should be known as suffering from intoxication of the vata type.

सक्रोध-क्रोधसहित क्रोधके साथ, परुष-आभायम् ।

विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥३१॥

सक्रोध- क्रोधसहित क्रोधके साथ, परुष-आभायम् ।
डोरे भोलनार डोर बोलनेवाले, संग्रह- भारभारी लड़ाई, कलि- तथा क्रियाभा एवं संग्रामें, प्रियम् प्रीतिवाला प्रीतिवाले, रक्त- राती लाल, पीत- पीली पीले, कसित- तथा डाली तथा कृष्ण, आकृतिम् आ-
तिवाला अनुपपने आकृतिवाले मनुष्यको, पित्तमद-आवि-
ष्टम् पित्तमदना आवेशवाले। पित्तमदसे आविष्ट, विद्यात्
अधुवे जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. The person whose speech is wrathful and harsh, who likes fighting and picking up quarrels and who is of red, yellow or of dark complexion, is to be regarded as affected by intoxication of the pitta type.

स्वप्नासंबद्धवचनं तन्मालस्यसमन्वितम् ।

विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥३२॥

सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

स्वप्न- अथवा ओषुं बोका, असंबद्ध- वचनम् अ'अ'ध
वग'नु' भोलनार असंबद्ध बोलनेवाला, तन्मा- तन्मा
तन्मा, आलस्य- अने आलस्यी और आलस्यसे, समन्वि-
तम् युक्त युक्त, पाण्डुम् पींडु वलु'ना पाण्डुवर्ण, प्रधा-
नतत्परम् तेमज विचारमज अनुपपने एवं विचार-

३१. सक्रोध-सक्रोध (घ)

३२. स्वप्नासंबद्ध-स्वप्नसम्बद्ध (ख. ग. ड. त. व.)

.. तन्मा-निद्रा (द. व.)

३३. रूपाणि-लक्षणानि (घ.)

मग्न मनुष्यको, कफमद-आविष्टम् क'म'दना आवेश-
वाले। कफमदसे आविष्ट, विद्यात् अधुवे जानना चाहिए,
सन्निपातकृते सन्निपातधी थयेला सन्निपातजन्य, मदे
मदभा मदमें, एतानि आ ये, सर्वाणि सर्व सभ,
रूपाणि लक्षणों थाय छे लक्षण होते हैं ॥ ३३ ॥

32-33. The person whose speech is scanty, incoherent or irrelevant, who is lethargic and indolent and who is pale of complexion and is preoccupied must be known to suffer from intoxication of the kapha type. All these symptoms appear together in the condition of intoxication caused by tri-discordance.

शोणितमद्यविषजानामपि मदानां वातादिजेष्वन्तर्भावः —

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥३३॥

यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।

सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥३४॥

मद्यमद-आकृतिः मद्यना मद नेवा २२३५ने मद्य-
जनित मदके समान लक्षणवाला, मदः मद मद, क्षिप्रम्
जल्दी, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है,
शाम्यति तथा शांत थाय छे तथा शान्त होता है,
यः य ने जो, मद्यकृतः मद्यधी थयेला मद्यजन्य, यः
य अने ने और जो, विषजः विषधी थयेला विषजन्य,
रौधिरः तथा दोहीधी थयेला एवं रक्तजन्य, प्रोक्तः
कही छे कहा गया है, एते आ ये, सर्वे सर्व सभ,
मदाः मद मद, वातपित्तकफत्रयात् वात, पित्त अने
क' अने त्रय वात, पित्त और कफ इन तीनके, करते
सिवाय बिना, न थता नथी नहीं होते ॥ ३३-३४ ॥

33-34. The characteristic of the intoxication is that it rises and abates quickly, and resembles the intoxication due to alcohol. The condition of

३३. क्षिप्रम्-त्वास्तु (क. व. ड. ज.)

.. मद्यकृतः-मद्यमदः (ख. व. ड. त.)

३४. 'कफत्रयात्'-कफमदात् (द. व.)

यथा दृष्टं वशी ते भवे, फिर वह जैसे, जाहेंन कीनी
गीछे, चमैना आभयथी चमदेसे, प्राकृतैः वीरैः होय
तेनां ठके हुए हो, गुरुभिः आरे वैसे भारी, अङ्गैः
अभ्यावागे। अंगवाला, समस्तैः आणवागे। लालासावयुक्त,
सङ्क्रासः तथा नेने भोग आवती होय ओवे थाय छे
तथा जिसका जी मचलाता हो ऐसा होता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. He whose fainting is
born of kapha falls into it, seeing
space as a cloud or as covered with
clouds of darkness, and awakens from
it after a long time with heavy
limbs as if they were wrapped in wet
leather, and with excessive salivation
and nausea.

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीमत्सचेष्टितैः ॥४१॥

सन्निपातात् सन्निपातने क्षीये सन्निपातसे, सर्व-
जाकृतिः सर्व अक्षयवागे। समस्तलक्षणयुक्त, सः ते भूछी
वह मूर्छा, आगतः आवीने आ कर, अपस्मारः ह्व
अपस्मारनी पीछे अपस्मारकी तरह, बीमत्स धुल्लुअनक
बीमत्स, चेष्टितैः चेष्टाओ। चेष्टाओंके, विना सिवाय
विना, जन्तुम् अनुप्यने मनुष्यको, आशु अक्षदी शीघ्र,
पातयति पाडी नाओ छे गिरा देती है ॥ ४१ ॥

41. The fainting fit, when proceed-
ing from tri-discordance, is marked
with all the symptoms, mentioned
above, manifesting in an epileptic fit;
it falls its victim suddenly, without,
however, presenting the symptoms of
fearful convulsions.

संन्यासान्मदमूर्च्छावयोर्भेदः —

दोषेषु मद्मूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥४२॥

४२. कृतवेगेषु—गलवेगेषु (द.)

“ “ —कृतवेगेषु (प प)

दोषेषु दोषो दोषोंके, कृतवेगेषु वेग करीने क्षीय
अक्षवागे। यतां वेग करके क्षीयलवाले होने पर, चेष्टि-
नाम् अनुप्यन्तां मनुष्योंकी, मद्- मद् मद्, मूर्च्छायाः अने
भूछी और मूर्छा, स्वयम् पेटान्नी भोगे स्वयं, एव न
ही, उपशाम्यन्ति शांत भई अय छे शान्त हो जाती है,
संन्यासः परंतु संन्यास परन्तु संन्यास, औषधैः औषध
औषधके, विना सिवाय विना, न शांत भते। नहीं
शान्त नहीं होता ॥ ४२ ॥

42. The disorders of intoxication
and fainting subside of their own
accord when the morbidity of the
causative humors has spent itself
out in the attack. The condition of
syncope, however does not subside
without treatment.

संन्यासस्य संप्राप्तिः—

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंभिताः ॥४३॥

प्राणायतन- प्राणस्थानने। प्राणायतनोंका, संभिताः
आश्रय करी रहेला आश्रय लेकर रहे हुए, अतिबलाः
अति अणवान अति बलवान, मलाः दोषो मल, वाक्-
वाक्छी वाणी, देह- देह देह, मनसां तथा मननी और
मनकी, चेष्टाम् चेष्टाने चेष्टाको, आक्षिप्य डरी अर्ध नष्ट
करके, अबलम् अणवीन निर्बल, जन्तुम् प्राणायने प्राणीको,
संन्यस्यन्ति निःसंज्ञा करे छे निःसंज्ञा करते हैं ॥ ४३ ॥

43. The highly provoked humors
lodged in the vital parts of man, by
paralysing the functions of speech,
body and mind, overthrow the debi-
litated victim.

संन्यासस्य लक्षणम्—

स ना संन्याससंन्यासः काहीमृतो-मृतोपमः ।

४३. प्राणायतनसंभिताः—प्राणायतनमाभिताः (ग. च.)

४४. काहीमृत—कृतमृतः (प.)

॥ वितन्-विताः (प.च.उ.ज.)

प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

तस्य तेना इसके, आस्ये भेदाभां मुखमें, प्रभूत-
पुष्कल बहुत, कटुयुक्तानि तीखां द्रव्योंसे, सन्मूर्च्छितानि मिश्रित करेखां मिश्रित, विविधानि विविध
प्रकारनां नाना प्रकारके, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मद्यानि
च मद्य मद्य, मुहुः बार-बार बार-बार, गालयेत् प्रयत्न
पूर्वक ३३वां प्रयत्नपूर्वक डालना चाहिए ॥ ४८ ॥

48. Various kinds of strong wines mixed copiously with pungent articles must be frequently poured into his mouth.

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौवर्चलं दद्यायुक्तं मध्याम्लकाञ्जिकैः ॥ ४९ ॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमज्ञैश्च लघुमिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

तद्वत् ते भ्रातृषु उसी प्रकार, संज्ञाप्रबोधनम् यावत्
शुद्धि आवे त्यां सुधी संज्ञा प्राप्त होने तक, महौषध-
संज्ञा सोंठसे, समायुतम् युक्त युक्त, मातुलुङ्ग- पीजे-
राने। विजौरके, रसम् रस रस, तद्वत् ओज रीति इसी
तद्वत्, मद्य- मद्य मद्य, म्लकाञ्जिकैः भाटी कांजीसे
मल्ल कांजीसे, युक्तम् युक्त युक्त, हिङ्गु- तेमल्ल हिङ्ग
एवं हींग, ऊषण- अने मरीची और मरीचसे, समायु-
क्तम् युक्त युक्त, सौवर्चलम् सौवर्चल सचल, दद्यात्
देवुं देवे, प्रबुद्धसंज्ञम् संज्ञाने प्राप्त थयेवा चेतनाको
प्राप्त हुए, तद् तेने उसको, लघुमिः लघु लघु, अज्ञैः
अज्ञेयी अज्ञसे, उपाचरेत् उपचार करेवा उपचार
करना चाहिए ॥ ४९-५० ॥

49-50. Similarly the juice of pome-
lo mixed with ginger, or sanchal
salt mixed with wine and sour
gruel together with asafetida and
black pepper must be poured into

the throat until consciousness returns.
When consciousness has been restored,
the patient must be given light
foods.

विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियधृतिमिरेव च ।
पटुमिर्गीतवादित्रशब्दैश्चिर्बैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
अंसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलप्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

प्रबुद्धसंज्ञम् शुद्धिभां आवेक्षा तेना शुद्धिमें आवे
हुए उनकी, विस्मापनैः आश्चर्यजनक वातांशी आश्चर्य-
जनक बातोंसे, स्मारणैः च गमती भागत याद देवांशी
हचिकर बातें याद देनेसे, प्रियधृतिभिः एव च प्रिय
लागे ऐषु संभगाववांशी प्रिय सुनानेसे, पटुभिः सुंदर
छंदर, गीत- गीत गीत, वादित्र- अने वाजिंत्रेना वाजोंके,
शब्दैः शब्दोंशी शब्दोंसे, चित्रैः चित्र विचित्र चित्र
विचित्र, दर्शनैः च दर्शने देखावांशी दर्शनोंके दिखानेसे,
अंसन- विरेचनशी विरेचनसे, उल्लेखनैः खननशी खननसे,
धूमैः धूमशी धूमसे, अञ्जनैः अञ्जनशी अञ्जनसे,
कवलप्रहैः कवलप्रहशी कवलप्रहसे, शोणितस्य
रक्तना रक्तके, अवसेकैः च भेदांशी भेदोंसे, तथा
तथा तथा, व्यायाम- व्यायामशी व्यायामसे, उद्धर्षणैः
तेमल्ल उद्धर्षणशी एवं उद्धर्षणसे, अनुबन्धम् संतत
निरन्तर, उपक्रमेत् उपचार करेवा चिकित्सा करे, हि
कारणके क्योंकि, तस्य तेना उसके, मनः मननुं मनको,
प्रलय- भेदना मोहके, हेतुतः कारणसे, संर-
क्षितव्यम् रक्षित करेवा ओष्ठोंसे बचाना चाहिए ॥ ५१-५३ ॥

51-53. The wise physician, in order
to protect the mind of the awakened

५१. विस्मापनैः-विस्मापनैः (ग.)

॥ स्मारणैश्च-संस्मरणैः (ग.)

॥ पटुभिः-मधुरैः (ग. ब.)

५२. उपक्रमेत्-उपाचरेत् (ग. ब.)

॥ तस्य संरक्षितव्यं हि मनःप्रलयहेतुतः-ततः संरक्षितव्यो
हि मनःप्रलयहेतुतः (ग.)

४८. प्रभूतकटुयुक्तानि-प्रभूतकटुयुक्तानि (ग. ब. प.)

४९. सौवर्चलम्-सौवीरकम् (ग. ब. ड. प.)

५०. तद्वत्-तद्वत् (ग.)

patient from the evil consequences (of syncope) and from relapsing again into insensibility, should treat him with measures that excite wonder, and awaken the memory with delightful discourses, with pleasant vocal and instrumental music, with wonderful sights, with laxatives and emetics, with various inhalations, eye-paints, gargles, blood-letting, and with exercise and friction massage of the body.

मदमूर्च्छाविषयकम्:—

स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छादिषु मर्षेषु च ॥५४॥

मूर्च्छादिषु मूर्च्छाभिः मूर्च्छाभिः, मर्षेषु च अने मर्षाभिः और मर्षाभिः, स्नेह-स्नेह-स्नेहन, स्वेद-स्वेद-स्वेदन तथा स्वेदन, उपपन्नानाम् यथादोषं यथाबलम् तेषां मर्षाभिः मर्षाभिः प्राप्त किये हुए मनुष्योंके, यथादोषम् यथाबलम् दोषानुसार दोषानुसार, यथाबलम् तेषां मर्षाभिः मर्षाभिः एवं बलानुसार, पञ्चकर्माणि पञ्चकर्माणि पञ्चकर्माणि, कुर्वीत कुर्वीत कुर्वीत करने चाहिए ॥५४॥

54. In all conditions of fainting and intoxication, the patients who have been prepared with the oleo-sudation procedure should, according to the measure both of their vitality and of morbidity, be administered the quinary purificatory treatment.

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिकस्य सर्पिः ।

प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥५५॥

अष्टाविंशति-अष्टाविंशति अष्टाविंशति, औषधस्य औषध-पात्राणि पात्राणि पात्राणि (पात्राणि पात्राणि) ने। औषधवाले पानीय कल्याण (कल्याण घृत) का, तिकस्य षट्पलस्य अथवा तिकस्य षट्पलस्य अथवा तिकस्य षट्पलस्य, सर्पिः ५४. स्नेहस्वेदोपपन्नानाम्-स्नेहस्वेदोपपन्नानाम् (क. ग. च. ड.)

धृतने। घृतका, तद्वन्महतः वा अथवा महातिक्त धृतने। अथवा महातिक्त घृतका, प्रयोगः प्रयोगः प्रयोगः, शस्यते शस्यते शस्यते ॥ ५५ ॥

55. Further in these conditions a course of the medicated ghee prepared with the group of the twenty-eight drugs (kalyana ghee) or of the medicated ghee called "the great bitter ghee" or that called "the bitter shat-pala ghee" is recommended.

त्रिकलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।

शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥५६॥

त्रिकलायाः त्रिकलायाः त्रिकलायाः, सघृत-क्षौद्र-क्षौद्र-क्षौद्र, शर्करः अने साक्षर सक्षित और शर्कराके साथ, प्रयोगः वा प्रयोगः प्रयोगः, शिलाजतुः अथवा शिलाजतुः अथवा शिलाजतुः, पयसः अथवा पयसः अथवा पयसः, अथवा अथवा अथवा ॥ ५६ ॥

56. Similarly a course of the three myrobalans with ghee, honey and sugar, or a course of mineral pitch, or a course of milk.

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।

रसायनानां कौम्मस्य सर्पिचो वा प्रशस्यते ॥५७॥

पिप्पलीनाम् पिप्पलीनाम् पिप्पलीनाम्, पयसा पयसा पयसा, चित्रकस्य चित्रकस्य चित्रकस्य, रसायनानाम् रसायनानाम् रसायनानाम्, अथवा रसायनानाम्, कौम्मस्य सर्पिचः वा अथवा कौम्मस्य सर्पिचः वा अथवा कौम्मस्य सर्पिचः, प्रयोगः प्रयोगः प्रयोगः, प्रशस्यते प्रशस्यते प्रशस्यते ॥ ५७ ॥

57. Or a course of long pepper or a course of white-flowered lead-wort

५७ पयसा चित्रकस्य-पयसचित्रकस्य (क. त.)

,, ,, -प्रयोगचित्रकस्य (च. झ. ड.)

with milk or a course of vitalising drugs, or a course of the potted ghee of ten years' standing is recommended.

रक्तावसकाच्छायाणां सतां सस्ववतामपि ।
सेवनाममदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥५८॥

रक्त- रक्तना रक्ते, अवसेकात् भेक्ष्युथी मोक्षणसे, शास्त्राणाम् शास्त्रोनां शास्त्रोके, सस्ववताम् तथा सस्वव-
त्तुवाणा और सस्वगुणवाले, सवाम् सत्पुरुषेणा सत्पुरुषोके,
सेवनात् सेवनथी सेवनसे, अपि यत् भी, शरीरिणाम्
मनुष्योनां मनुष्योके, मदमूर्च्छायाः मद और भूजं मद और
मूर्छा, प्रशाम्यन्ति शा-त अधिभय छे शान्त होते हैं ॥५८॥

58. The diseases of intoxication and fainting get alleviated by depletion of blood as also by devotion to scriptures and to good and righteous men.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र भ्रोकौ—

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु औषधम् ॥५९॥

तत्र भ्रोकौ ते विषयमा उपसंहारना ये श्लोका छे ३
उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विशुद्धम् च विशुद्ध
विशुद्ध, अविशुद्धम् च अने अविशुद्ध और अविशुद्ध,
शोणितम् रक्त रक्त, तस्य तेना इसके, हेतवः हेतुओं
कारण, रक्त- रक्तना रक्ते, प्रदोषजाः दोषथी उत्पन्न यत्ता
दोषसे उत्पन्न होते, रोगाः रोग रोग, तेषु ते इन, रोगेषु
रोगोंमा रोगमें, औषधम् च औषध औषध ॥ ५९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

59. The nature of the pure and of the impure blood, the causes thereof, the blood-born diseases and their remedies;

मदमूर्च्छायांसंन्यासहेतुलक्षणमेवजम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥६०॥

मद- मद मद, मूर्च्छाव- भूजं मूर्छा, संन्यास- तथा
सं-न्यासना एवं संन्यासके, हेतु- कारण, लक्षण-
लक्षण, मेवजम् अने औषध और औषध, एतत्
आ ये, सर्वम् सर्व सब, विधिशोणितके विधिशोणितके
विधिशोणितके, अध्याये अध्यायमा अध्यायमें, प्रकाशि-
तम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित किया है ॥ ६० ॥

60. and the etiology, symptoms and treatment, of intoxication, fainting and syncope have all been described in this chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विधिशोणिततीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनावतुष्कः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोका अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरक्षथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विधे सूत्रस्थानमें, विधिशोणिततीयः 'विधिशोणिततीय'
'विधिशोणिततीय', नाम नामने नामका, चतुर्विंशः चोवीसवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

योजनावतुष्कः छद्मे शोणनावतुष्क विषयवाणा आर
अध्यायोंने समूह छद्मा योजनाविषयक चार अध्यायोंका
समूह, समाप्तः 'संपूर्ण' अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

24. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fourth chapter entitled "The blood derived through systematic regimen" is completed.

6. Thus ends the tetrad of chapters dealing with therapeutic procedures.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चीसमे अध्याय अध्याय पञ्चीसर्वौ

Chapter XXV

यजःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो यजःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अर्द्धांशी अब आगे, यजःपुरुषीयम् 'यजःपुरुषीय' नामना 'यजःपुरुषीय' नामके, अध्यायम् अध्यायानु' अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा' नीये प्रभाषेण' इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेछुं' छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The origin of man (and disease)."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषमामयं चाधिकृत्य समेतानां महर्षीणां विवादाः —

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राक्षिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥४॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, प्रत्यक्षधर्माणम् नेछे धर्मने। साक्षात्कार कये। हते। ऐवा जिसने धर्मका साक्षात्कार किया था ऐसे, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुम् पुनर्वसुनी पासे पुनर्वसुके पास, समेतानाम् औकहा भयेवा इकट्ठे हुए, महर्षीणाम् महर्षी'ओ।मां महर्षियोंमें, आत्म आत्मा आत्मा, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, मनः- मन मन, अर्चानाम् अर्चानाम् और विषयो-

१. समेतानां—उपासतां (च. द. व.)

२. समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा—महर्षय उपासीनाः

प्रादुर्भासीनां कथाम् (ग. व. व.)

का, यः अथम् ने आ जो यह, पुरुषसंज्ञकः, पुरुष नामने। पुरुषनामक, राक्षिः संघात छे संघात है, अस्म औना उसके, आमयानाम् च अने शैलेनी और रोगोंकी, प्रागुत्पत्ति- प्रथम उत्पत्तिना करछुना प्रथम उत्पत्तिके कारणके, विनिश्चये निश्चयना संशयमा' निर्णयके सम्बन्धमें, इयम् कथा आ अथौ यह कथा, प्रादुरासीत् आसी हती हुई थी ॥ १-४ ॥

3-4. Long ago among the great sages gathered about the worshipful Atreya to whom all knowledge was a matter of direct perception, there arose first the following discussion as to determining the truth concerning the primal origin of man who is the aggregate of the spirit, senses, mind and sense-objects, as also concerning the diseases affecting him.

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् ।

व्याजहारिषिसमितिसुपसृत्यामिवाद्य च ॥५॥

तदन्तरम् ते सभये उस समयमें, अर्थवित् अर्थवेत्ता अर्थवेत्ता, काशिपतिः काशीराज काशीराज, वामकः वामके वामकने, ऋषिसमितिम् ऋषिमंडल ऋषियोंकी सभामें, उपसृत्य पासे नष्टने पहुंचकर, अमिवाद्य च अने प्रशुभ करीने और प्रणाम करके, व्याजहार कछु' कहा ॥ ५ ॥

5. On this occasion, king Vamaka of Kasi, who was learned in the sciences, having approached the assembly of the sages and having duly saluted them, made this observation.

५. तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित्—अथ काशिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा (क. व.)

॥ वाक्यमर्थवित्—वाक्यमर्थवित् (व. व.)

॥ वाक्य—वाक्य (त.)

॥ "सुपसृत्य—"ममिसृत्य (व.)

॥ —"ममिन्द्रिय (द.)

કિન્નુ મોઃ પુરુષો યજ્ઞસ્તજ્ઞાસ્તસ્યામયાઃ સ્મૃતાઃ ।
ન વૈત્યુકે નરેન્દ્રેણ પ્રોવાચર્ષીન્ પુનર્વસુઃ ॥૬॥

મોઃ હે ઋષિશ્રેષ્ઠા! હે ઋષભો, કિન્નુ શું કયા, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, યજ્ઞઃ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્રિસરે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તજ્ઞાઃ તસ્ય જામલાઃ તેનાથી તેના રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય છે તરીકે ત્રિસરે રોગ મી ઉત્પન્ન હોતે હૈ, સ્મૃતાઃ એમ માનવામાં આવે છે એમા માના જાતા હૈ, ન જા કે નહિ? યા નહીં?, હિતિ એ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, નરેન્દ્રેણ રાજાએ રાજાને, ત્રિસરે કહ્યું ત્યારે કહા તવ, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુએ પુનર્વસુને, ઋષીન્ ઋષિઓને ઋષિઓને, પ્રોવાચ કહ્યું કહા ॥ ૬ ॥

6. "What, O, Sirs, is the truth? Do the diseases afflicting man arise from the same source as he himself is derived from or is it otherwise?". When the king had thus spoken, Punarvasu addressing the sages, said—

સર્વે યથામિતજ્ઞાનવિજ્ઞાનચ્છિન્નસંશયાઃ ।

અવન્તદ્દેષુમર્હન્તિ કાશિરાજસ્ય સંશયમ્ ॥૭॥

અમિત- અગાધ અપરિમિત, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- તથા વિજ્ઞાનથી એવં વિજ્ઞાનસે, ચ્છિન્ન- નષ્ટ થયા છે નષ્ટ હુએ હૈ, સંશયાઃ સંશયો જેના એવા સંશય જિનકે એસે, અવન્તઃ આપ આપ, સર્વે એવ અથા જ સર્વ હી, કાશિરાજસ્ય કાશિરાજને, કાશિરાજકે, સંશયમ્ સંશય સંશયકો, દેષુમ્ હેનાને દૂર કરનેકે લિએ, મર્હન્તિ યેગ્ય છે યોગ્ય હૈ ॥ ૭ ॥

7. "It behoves you who have had all your doubts dispelled by your immeasurable sight into knowledge and science, to resolve the doubt raised by the king of Kasi."

પારીક્ષિસ્તપરીક્ષ્યાન્ને મૌઋક્યો વાક્યમબ્રવીત્ ।
આત્મજઃ પુરુષો રોગાઘ્યાત્મજાઃ કારણં હિ સઃ ॥૮॥

૧. કિન્નુ મોઃ-કિન્નુ ત્યાહ (ત. વ.)

૨. પ્રોવાચર્ષીન્-પ્રોવાચર્ષિઃ (જ. વ.)

૮. પરીક્ષ્યાન્-પરીક્ષાવે (જ.)

તવ તેને! તસકા, પરીક્ષ્ય વિચાર કરી વિચાર કરકે. મૌઋક્યઃ મૌઋક્ય ગોત્રના મૌઋક્ય ગોત્રકે, પારીક્ષિઃ પારીક્ષિ ઋષિકે પારીક્ષિ ઋષિને, અન્ને પહેલાં પ્રથમ, વાક્યમ્ વચન વચનકો, અબ્રવીત્ કહ્યું કહા, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, આત્મજઃ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે આત્માસે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, રોગાઘ્યાત્મજાઃ રોગો પણ ઘીર રોગ મી, આત્મજાઃ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે આત્માસે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, હિ કેમકે ક્યોમ્કિ, સઃ તે વહ, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ ॥ ૮ ॥

8. Parikshi Maudgalya having considered the question, was the first to formulate the answer. He said—
"Man is born of the spirit, likewise all the diseases are born of the spirit. For the spirit is the source of everything."

સ ચિનોત્યુપમુદ્ધકે ચ કર્મ કર્મફલાનિ ચ ।

નદ્યુતે ચેતનાધાતોઃ પ્રવૃત્તિઃ સુહૃદુઃસયોઃ ॥૯॥

સઃ તે વહ, કર્મ કર્મને! કર્મકા, ચિનોતિ સંચય કરે છે સંચય કરતા હૈ, કર્મફલાનિ ચ અને કર્મફલોને ઘીર કર્મફલોકો, ઉપમુદ્ધકે ભોગવે છે ભોગતા હૈ, હિ કેમકે ક્યોમ્કિ, ચેતનાધાતોઃ ચેતનાધાતુ આત્માકે, કર્તે સિવાય વિના, સુહૃદુઃસયોઃ સુહૃદુઃખની સુહૃદુઃસયો, પ્રવૃત્તિઃ ન પ્રવૃત્તિ થતી નથી પ્રવૃત્તિ નહીં હોતી ॥ ૯ ॥

9. It is the spirit that acquires and enjoys the merits of actions and their fruits respectively; for in the absence of the element of consciousness there is no activity either pleasurable or painful."

શરલોમા તુ નેત્યાહ ન જ્ઞાત્માઽસ્માન્માત્મના ।

યોજયેદ્યાધિમિદુઃસૈર્દુઃસદ્દેવી કવાચન ॥૧૦॥

૧. સ ચિનોતિ-સંચિનોતિ (વ.)

૨. નદ્યુતે-અદ્યુતે (વ.)

सरलोमा तु परंतु शरीरलोभाओ परन्तु शरीरलोभाने, न इति 'ओभ नथी' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, बाह कहुं कहा, हि डेभके क्योंकि, दुःखदेवी दुःखने। देष करन्तर दुःखोका देष करनेवाला, आत्मा आत्मा आत्मा, आत्मना ऐतान्नी जते अपने आप, आत्मानम् ऐतान्ने अपनेको, दुःखैः दुःखदायक दुःख देनेवाले, व्याधिभिः रोगोऽभावे रोगोंसे, कदाचन कही पक्षु कसी, न बोधयेत् युक्त न करे युक्त न करे ॥ १० ॥

10. But the sage Saraloma, (intervening at this stage in the debate) said—"No, (this is not so); for surely the spirit, seeing that it dislikes pain, would never yoke itself of its own accord to diseases which cause pain."

रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥११॥

रजः- रजेशु रजोगुण, तमोभ्याम् अने तमेशु तथा और तमोगुणसे, परीतम् डेरामधुं व्याप्त, सत्त्वसंज्ञकम् सत्त्वनामक सत्त्वसंज्ञावाला, मनः तु मन न मन ही, शरीरस्य शरीर शरीर, विकाराणाम् च अने रोगोऽन्नी और रोगोंकी, समुत्पत्तौ उत्पत्तिमा उत्पत्तिमें, कारणम् डारक्षुं ओ कारण है ॥ ११ ॥

11. The real cause of the origin, both of the body and its afflictions, is the mind, known as 'Sattva', when it is enveloped by passion and ignorance."

वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नर्ते शरीराच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥१२॥

वार्योविदः तु परंतु वार्योविदे परन्तु वार्योविदने, न इति 'ओभ नथी' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, बाह कहुं कहा, हि डेभके क्योंकि, एकम् ओकधुं

१२. नर्ते शरीराच्छरीर-नर्ते शरीराच्छरीरा (न.)

," शरीर"-शरीर" (ब. व. क.)

रोगा न-रोगाणां (ब.)

अकेजा, मनः मन मन, कारणम् न डारक्षुं नथी कारण नहीं है, शरीरात् ऋते शरीर शिवाय शरीरके बिना, शरीररोगाः शरीरना रोगो शरीरके रोग, न न धर्ष शके नहीं हो सकते, मनसः अने मनन्ती और मनकी, स्थितिः स्थिति पक्षु स्थिति मी, न न डेर्ष शके नहीं हो सकती ॥ १२ ॥

12. But now Varyovida, (intervening) said—"No. (this, too, is not right). For the mind by itself cannot be the cause (of anything). Thus without the body there cannot (of course) be any disease of the body, nor (for that matter) the mind's very existence."

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्गुणहेतवः ॥१३॥

भूतानि तु माक्षीओ पक्षु प्राणी मी, रसजानि रसज ओ रसज हैं, पृथग्विधाः जुदी जुदी भतना मित्र मित्र प्रकारके, व्याधयः च रोगो पक्षु रसथी उत्पन्न थाय ओ रोग मी रससे उत्पन्न होते हैं, आपः हि जल, रसवत्यः रसवाणुं ओ रसवाला है, ताः ते वह, निर्गुणि- व्याधि तथा पुत्रुपन्नी उत्पत्तिमा व्याधि और पुरुषकी उत्पत्तिमें, हेतवः डारक्षुं कारण, स्मृताः भानेधुं ओ माना गया है ॥ १३ ॥

13. All creatures are born out of the fluid (pertaining to the embryonic and fetal life); so also the various kinds of diseases. The proto-element water indeed is the basis of all fluids and it is described to be the cause of their manifestation."

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
जातीन्निग्रयं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

हिरण्याक्षः तु त्पारे हिरण्याक्षे तव हिरण्याक्षने, न इति 'ओभ नथी' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार,

कहा, हि केमके क्योंकि, कात्मा आत्मा
आत्मा, रसजः रसजः रससे उत्पन्न होनेवाला, न स्मृतः
मानेवा नहीं नहीं माना गया, जतीन्द्रियम् ने इंद्रियो-
ने निषेध नहीं औं जो इन्द्रियोंका विषय नहीं ऐसा,
मनः मन मन, न रसधी उत्पन्न भवति नही रससे उत्पन्न
नहीं होता, तथा रोगाः तथा रोगे तथा रोग, वाक्का-
विजाः शब्द वजरेथी पक्षु उत्पन्न भवति ये शब्द
आदिसे भी उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

14. (On hearing this, the sage) Hiranyaksha said—"No. For the spi-
rit is not said to be born of the fluids
nor even the mind which is super-
sensual. Besides, there are diseases
which spring from sound etc, (which
shows that not all diseases are born
of the fluids).

वद्वातुजस्तु पुरुषो रोगाः वद्वातुजास्तथा ।
राशिः वद्वातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥१५॥

पुरुषः तु पुरुष तो पुरुष तो, वद्वातुजः वद्वातु-
जो उत्पन्न भवति ये छः वातुजोंसे उत्पन्न होता है, तथा
तेषां रीते वैसे ही, रोगाः रोगे पक्षु रोग भी, वद्-
वातुजाः वद्वातुजो उत्पन्न भवति ये छः वातुजोंसे
उत्पन्न होते हैं, हि केमके क्योंकि, आद्यैः प्राचीन प्राचीन,
सांख्यैः तत्त्वज्ञानीओसे तत्त्ववेत्ताओंने, एवः राशिः आ-
राशिपुरुषने इस राशिपुरुषको, वद्वातुजः वद्वातुजो
उत्पन्न भवति ये छः वातुजोंसे उत्पन्न होनेवाला, प्रकीर्तितः
कहेवाले छे कहा है ॥ १५ ॥

15. Man, then, is the result of the
six elements. The diseases, too, arise
from six elements. Thus the indivi-
dual was declared by the numerical
physicians to be the aggregate resul-
ting from (the union of) the six ele-

१५. "ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः—सांख्यैराद्यैः संप्रकीर्तितः
(च. व. ड.)

॥ प्रकीर्तितः—परिचितः (ग. च. व. ड.)

ments (the five proto-elements and
consciousness)".

तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तथेति कौशिकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना वद्वातुजो भवेत् १६

तथा ओ प्रभाषे इस प्रकार, ब्रुवाणम् कहेता कहते
हुए, कुशिकम् हि रसधाक्षने हिरण्याक्षसे, कौशिकः कौशिके
कौशिकने, तत् ते वह, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाषे
'ऐसा नहीं' इस प्रकार, माह कहेता कहा, हि कहेता के
क्योंकि, मातापितृभ्याम् विना मातापिता सिवाय माता-
पिताके विना, वद्वातुजः वद्वातुजो उत्पन्न भवति ये
छः वातुजोंसे उत्पन्न होनेवाला, कस्मात् केवी रीते कैसे,
भवेत् भवति शके हो सकता है? ॥ १६ ॥

16. To Kusika (another name of
the sage Hiranyaksha) who was thus
propounding (his thesis), the sage
Saunaka said—"No. That is not so.
How can the individual spring from
the six elements without the agency
of the father and mother ?

पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोर्वाहश्च प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावन्न कारणम् ॥१७॥

पुरुषात् पुरुषधी पुरुषसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, गोः
गोधधी बैलसे, गौः गौ बैल, जन्मात् गोधाधी घोड़ेसे,
अश्वः घोड़ा घोड़ा, प्रजायते उत्पन्न भवति ये उत्पन्न
होता है, मेहादयः च अने मेहादि और मेहादि, रोगाः
रोगे रोग, पित्र्याः मातापिताधी उत्पन्न भवति ये
मातापितासे उत्पन्न होनेवाले, उक्ताः कहेता छे कहे हैं,

१६ तथा ब्रुवाणं—तदुक्तवन्तं (ज.)

॥ कौशिक—शौनकः (क. व. छ. ड. ड.)

॥ —शौनकः (च.)

१७. पुरुषः पुरुषाद् गौर्गोर्वाहश्च प्रजायते—पुरुषः पुरुषं गौर्गाम-
श्वोऽश्वं तु प्रजायते (प.)

॥ पित्र्या—पैत्र्या (क. व.)

॥ —पित्रो (च. व.)

॥ पित्र्या मेहादयश्चोक्ता—मातापितृभ्याम् उक्ता (च. व. ड.)

औ आथी ते भी इसलिए ये दोनों, जन्म आ पुरुषकी उत्पत्तिमें, कारणम् उरक्षुं के कारण हैं ॥ १७ ॥

17. Thus man is born of man, bull of bull, horse of horse, (and so forth). Thus diseases such as the urinary one and others have been said to be hereditary. Therefore, the parents are the origin (both of the individual and his disease)".

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नष्टान्धोऽन्धात् प्रज्जयते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥

भद्रकाप्यः तु परंतु अदृष्टाये परन्तु भद्रकाप्यने, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाषे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह उल्लुं कहा, हि डेमके क्योंकि, जन्मात् आध्याथी अन्येसे, जन्मः आध्याः अन्धा, न उपजायते उत्पन्न भेता नथी उत्पन्न नहीं होता, जयि च वणी और, ते तारा भतभा तेरे मतमें, मातापित्रोः माता-पितानी मातापिताकी, प्राक् सृष्टिथी पहेला सृष्टिसे पहिले, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न युज्यते अर्ध शकती नथी नहीं हो सकती ॥ १८ ॥

18. But Bhadrakapya said— "No. For the blind are not born of the blind. Nor can you account (on your thesis) for the origin of the first parents.

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नष्टृते कर्मजो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

जन्तुः तु प्राणी तो प्राणी तो, कर्मजः कर्मजन्य कर्मजन्य, मतः मानेला के माना गया है, तस्य च अने तेना और उसके, आमयाः रोग रोग, कर्मजाः कर्मजन्य मानेला के कर्मज माने गये हैं, हि डेमके क्योंकि, कर्मजः ऋते कर्म सिवाय कर्मके बिना, पुरुषस्य पुरुषकी पुरुषकी, रोगाणाम् वा अथवा रोगानी वा रोगोंकी, जन्म उत्पत्ति उत्पत्ति, न भती नथी नहीं होती ॥ १९ ॥

19. Therefore a creature is said to be born of the merits of action

and from merits of action also arise the diseases afflicting him. In the absence of action, there is no rise either of man or of disease".

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मजः ।
इदं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

भरद्वाजः तु त्वारे अरद्वाजे तव भरद्वाजने, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाषे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह उल्लुं कहा, हि डेमके क्योंकि, कर्मजः कर्मजो कर्मका, पूर्वम् पहेला पहिले, कर्ता कर्ता होवे। ओम ओ कर्ता होना चाहिए, कर्म च अने कर्म और कर्म, जन्मस्य न उरक्षुं होय ओवुं न किया हो ऐसा, न इदम् इदंभाभा नथी आभ्यु नहीं देखा गया, यस्य जेनुं जिसका, फलम् फल परिणाम, पुरुषः पुरुष होय पुरुष होवे ॥ २० ॥

20. To this the sage Bharadwaja said— "No. For the doer always precedes the deed. Nor have we any valid knowledge of action that has not been performed, whereof it may be said that an individual is the result.

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
स्वरूपवच्छोण्णत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

व्याधीनां व्याधीनां रीते जिस प्रकार, तेजोन्तानाम् पृथ्वी आदिथी तेज सुधीनां द्रव्येना पृथ्वी आदिसे तेज पर्यन्त द्रव्योंका, कार- अरत्न कारत्व, द्रव- द्रवत्व द्रवत्व, चक्र- अक्षत्व चलत्व, उष्णत्वम् उष्णत्व उष्णत्व, स्वभावः एव स्वभाव न के स्वभाव ही है, व्याधीनाम् तेवीन रीते रोगानी वेसे ही रोगोंकी, पुरुषस्य च अने पुरुषकी और पुरुषकी, भावहेतुः तु उत्पत्तिने हेतु पक्ष उत्पत्तिहेतु ही, स्वभावः स्वभाव न के स्वभाव ही है ॥ २१ ॥

21. Nature alone is the cause, then, of both man and his diseases just as roughness, fluidity, mobility and heat are respectively the nature of earth, water, air and fire".

કાઠ્યાયનસ્તુ નેત્યાહ ન હ્યારમ્મફલં ભવેત્ ।
ભવેત્ સ્વભાવાદ્વાચાનામસિદ્ધિઃ સિદ્ધિરેવ વા ॥૨૨॥

કાઠ્યાયનઃ તુ ત્યારે કાઠ્યાયને તબ કાઠ્યાયનને, ન
હતિ 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'એસા નહીં' હસ પ્રકાર,
આદ કહ્યું કહા, હિ કેમકે ક્યોંકિ, આવાનામ પદ્ધતીની
પદ્ધતી, અસિદ્ધિઃ અસિદ્ધિ, સિદ્ધિઃ વા કે સિદ્ધિ
વા સિદ્ધિ, સ્વભાવાદ્ એવ કેવળ સ્વભાવથી કેવલ
સ્વભાવે, ભવેત્ થાન હોયે, આરમ્મફલમ્ તે। કેમનું ફળ
તો કર્મકા ફલ, ન ભવેત્ ન સંભવે નહીં હો સકતા ॥૨૨॥

22. To this (the physician) Kan-
kayana said— "No. For, then, effort
would be fruitless; and things would
either be accomplished or not accom-
plished simply by the course of nature.

કથા ત્વમિતસદ્ગુણો બ્રહ્માપત્યં પ્રજાપતિઃ ।

ચેતનાચેતનવ્યાસ્ય જગતઃ સુખદુઃખયોઃ ॥૨૩॥

અમિતસદ્ગુણઃ તુ અપરિમિત સંકલ્પવાળો અપ-
રિમિત સંકલ્પવાળા, બ્રહ્માપત્યમ્ બ્રહ્માના પુત્ર બ્રહ્માકે પુત્ર,
પ્રજાપતિઃ તુ પ્રજાપતિ જ પ્રજાપતિ હી, ચેતન- ચેતન
ચેતન, અચેતનસ્ય અને અચેતન ઓર અચેતન, અસ્ય
જગતઃ આ જગતને। હસ જગતકા, સુખ-દુઃખયોઃ જ
અને સુખ દુઃખને। ઓર સુખ-દુઃખકા, કથા સર્જનાર
છે સર્જન કરનેવાળા હે ॥૨૩॥

23. So it is the lord of creatures,
the son of Brahma, possessed of
infinite imagination, that is the
creator of the universe, both ani-
mate and inanimate, and of both plea-
sure and pain."

તથેતિ મિથુરાત્રેયો ન હ્યપત્યં પ્રજાપતિઃ ।

પ્રજાહિતૈવી સતતં દુઃખૈર્યુગ્યાદસાધુષત્ ॥૨૪॥

મિથુઃ આત્રેયઃ મિથુ આત્રેયે મિથુ આત્રેયને, તદ્
ન હતિ 'એમ નથી' એ પ્રમાણે કહ્યું 'એસા નહીં'

૨૩. ચેતનાચેતનવ્યાસ્ય-ચેતનાચેતનવ્યાસ્ય (વ.)

,, જગતઃ-જગત (વ. ૨.)

હમ પ્રકાર કહા, હિ કેમકે ક્યોંકિ, પ્રજાહિતૈવી પ્રજા-
હિત ૪૨૪નાર પ્રજાકા હિત વાહનેવાળા, પ્રજાપતિઃ પ્રજા-
પતિ પ્રજાપતિ, અસાધુષત્ ૬૪ મનુષ્યની પેઠે સુખ પુરુષ
કી તરહ, અપત્યમ્ પ્રજાને પ્રજાકો, સતતમ્ નિરંતર
નિરંતર, દુઃખૈઃ દુઃખોથી દુઃખોએ, ન સાધુષત્ એકે નહિ
સંયોજિત ન કરે ॥૨૪॥

24. To this the mendicant Atreya,
objecting, said— "No. That is not so.
For surely the lord of creatures
would never consign his children,
whose welfare he always seeks, to
suffering like a malevolent person.

કાલજસ્ત્વેષ પુરુષઃ કાલજાસ્તસ્ય ચામયાઃ ।

અગત્ કાલવશં સર્વે કાલઃ સર્વત્ર કારણમ્ ॥૨૫॥

પુરુષઃ તુ પુરુષ તે। પુરુષ તો, કાલજઃ એવ કેવળ
કાળથીજ ઉત્પન્ન થાય છે કેવલ કાલજે ઉત્પન્ન હોતા હે,
તસ્ય જ અને તેના ઓર ઉત્પન્ન, આમયાઃ શેઝો રોગ,
કાલજાઃ કાળજન્ય છે કાલજન્ય હે, સર્વમ્ અગત્ સમુદ્યું
જગત્ સારા જગત્, કાલ-વશમ્ કાળને આધીન છે કાલકે
આધીન હે, કાલઃ કાળ કાલ, સર્વત્ર સમુદ્યે સમુદ્યે સર્વ
સ્થલમેં, કારણમ્ કારણ છે કારણ હે ॥૨૫॥

25. Therefore man is an evolute
of time, and man's ailments likewise
are born of time. The whole world
is under the suzerainty of time and
time is the evolvent everywhere."

તત્ર પુનર્વસ્તુતં સમાધાનમ્—

તથર્ષીણાં વિવદતામુવાચેવં પુનર્વસ્તુઃ ।

મેવં વોચત તરવં હિ દુઃખાપં પદ્મસંભયાત્ ॥૨૬॥

તથા તે પ્રમાણે, ઉત્ત પ્રકાર, વિવદતામ્ વિવાદ
કરતા વિવાદ કરતે હુણ, અર્ષીણામ્ ઋષિઓને ઋષિઓનો,
પુનર્વસ્તુઃ ભગવાન પુનર્વસ્તુએ ભગવાન પુનર્વસ્તુને, હવમ્
આ મહ, ડવાચ કહ્યું કહા, એવમ્ આ પ્રમાણે, હસ
પ્રકાર, મા વોચત વિવાદ ન કરો વિવાદ ન કરો, હિ
૨૬. દુઃખાપદ-પ્રોવાચીય (વ. ૨.)

डेभके क्यौकि, पक्षसंभयात् पक्षने वणभी रहेवाथी पक्षमें लगे रहनेसे, तत्त्वम् तत्त्व तत्त्व, दुष्प्रापम् दुर्लभ होने से दुर्लभ हो जाता है ॥ २६ ॥

26. Addressing the sages who were thus disputing, (the worshipful) Punarvasu gave utterance thus— "Do not dispute in this wise. Truth is hard to find by taking sides (in a debate).

वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥२७॥

हि डेभके क्यौकि, तिल-पीडकवत् जेभ धाणुपीर भेठेबा मनुष्य जैसे कोल्हूपर बैठे हुआ मनुष्य, गतौ गमन होवा छतां पक्ष गम्य प्रदेश नहि मण-वाथी गमनना अतनं पाभते। नथी गमनके होने पर भी गम्य प्रदेशके नहीं मिलनेसे गमनके अन्तको नहीं पाता, सप्रतिवादान् तेभ प्रतिवादेनी साथे वैसे प्रति-वादोंके साथ, वादान् वादेने वादोंको, निश्चितान् इस निश्चितनी पेठे निश्चितकी तरह, वदन्तः कहेता प्रति-वादी तथा वादीओ कहते हुए वादीयों और प्रतिवादीयों, पक्षान्तम् पक्षना अंतने पक्षके अन्तको, न एव गच्छन्ति पाभता न नथी पाते ही नहीं ॥ २७ ॥

27. Those who advance arguments and counter-arguments as if they were finalities, never in fact arrive at any conclusion, going round and round like the man who sits on the oil press.

मुक्त्वैवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥२८॥

एवम् आ प्रभाषेना इस प्रकारके, वादसंघट्टम् वादसंघर्षने वादसंघर्षको, मुक्त्वा छोड़ने छोड़ कर, अध्यात्मम् अध्यात्मतत्त्वने। अध्यात्मतत्त्वका, अनुचिन्त्यताम् विचार करे विचार करो, तमःस्कन्धे अज्ञान-सम्बन्धने अज्ञानसम्बन्धको, अविधूते दूर कर्था सिवाय दूर किये बिना, ज्ञेये ज्ञेय विषयभां ज्ञेय विषयमें, ज्ञानम् ज्ञान

ज्ञान, न प्रवर्तते प्रवर्तनुं नथी प्रवृत्त नहीं होता ॥२८॥

28. Therefore letting go this wordy warfare, apply your minds to the essential truth; but without dispersing the obscuring cloud (of passion) there can be no proper appreciation of the object that is to be known.

येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्याधीनिविध्यान्समुदीरयेत् ॥२९॥

येषाम् एव जे जिन, भावानाम् भावोनी भावोंकी, संपत् संपत्ति संपत्ति, नरम् पुरुषने पुरुषको, संजनयेत् उत्पन्न करे से उत्पन्न करती है, तेषाम् एव ते न भावोनी उन्हीं भावोंकी, विपत् विपत्ति विकृति, विधिधान् नाना प्रकारना नाना प्रकारके, व्याधीन् रोगोने रोगोंको, समु-दीरयेत् उत्पन्न करे से उत्पन्न करती है ॥ २९ ॥

29. (Now let me put before you the true cause). It is the very elements whose wholesome combination gives rise to the well-being of man that bring about, in their unwholesome combination, various kinds of diseases".

हिनाहिताहारजातस्य लक्षणम्—

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेय—भग-वन्! संप्रतिमित्तजस्य पुरुषस्य विपक्षिमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

अथ पछी उसके बाद, भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयनुं आत्रेयका, वचनम् वचन वचन, अनुनिशम्य सांभली सुनकर, पुनः एव इसीबां फिर भी, काशिपतिः काशिपति काशिपति, वामकः वामके वामकने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रे-

१०. "मित्तजस्व—मित्तजस्व (ग. ड.)

११. रोगाणाम्—व्याधीनां (च.)

१२. "कारणमिति—कारणं भवतीति (च.)

२८. नाविधूते तमःस्कन्धे—नाविधूततमःस्कन्धे (च.)

११. ज्ञेये ज्ञान—वेदज्ञानम् (च.)

यसे, उवाच उद्धुं कदा, भगवन् भगवान् भगवन्, संप्रतिमित्तजस्य भावेऽनी संप्रतिथी उत्पन्न भवती भावोऽनी संप्रतिके कारण उत्पन्न होनेवाले, पुरुषस्य पुत्रपुत्री पुरुषकी, विप्रसृतिमित्तजानाम् च अने विकृतिने कारणे उत्पन्न भवती और विकृतिके कारण उत्पन्न होनेवाले, रोगाणाम् रोगाणी रोगोऽनी, अभिवृद्धि-अभिवृद्धिं अभिवृद्धिका, कारणम् कारणम् कारण, किम् इति शुं छे ? क्या है ? ॥ ३० ॥

30. On hearing this deliverance of the worshipful Atreya, Vamaka the king of Kasi, once again questioned—“Sir, what is the factor that promotes the growth both of man who is born of wholesome combination and of diseases that are born of unwholesome combination ?”

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ॥ ३१ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने उससे, उवाच उद्धुं कदा, हित- हितकर हितकर, आहार- आहारने आहारका, उपयोग उपयोग उपयोग, एकः एव ओऽहेऽन अकेला ही, पुरुष-पुरुषनी पुरुषकी, वृद्धिकरः वृद्धि करनेवाले वृद्धिकरनेवाला, भवति छे है, अहित- अने अहित और अहित, आहार- आहारने आहारका, उपयोगः पुनः उपयोग उपयोग, व्याधि- निमित्तम् इति रोगाणाम् कारणम् छे कारणम् है ॥ ३१ ॥

31. To him replied the worshipful Atreya—“The use of a wholesome diet is the only factor that promotes the healthy growth of man; and the

factor that makes for disease is the indulgence in unwholesome diet”.

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन्! हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमपवाद्यमभिजानीमहे;

एवम् ओ आत्रेये इत प्रकार, वादिनम् उद्धेत्ता कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उद्धुं कदा, भगवन् भगवान् भगवान्, इह अही यहा, हिताहितानाम् हित अने अहित हित और अहित, आहारजातानाम् आहार समूहोऽनु आहारसमुदायोका, अपवाद्यम् अपवादरहित अपवादरहित, लक्षणम् लक्षणम् लक्षण, कथम् कवी रीति किस तरह, अभिजानीमहे अशी शरीरे जान सकें;

32-(1). Unto the worshipful Atreya, who was thus declaring, Agnivesa put the question—“How, Sir, shall we know unerringly the characteristics of both, the wholesome and the unwholesome varieties of diet?”

हितसमाख्यातानामाहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्राकालक्रियाभूमिवेददोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ ३२ ॥

हितसमाख्यातानाम् हितकर उद्धेत्ता हितकर कहे हुए, अहितसमाख्यातानाम् च तथा अहितकर उद्धेत्ता और अहितकर कहे हुए, आहारजातानाम् आहारसमूहोऽनु आहारसमूहोका, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- काल काल, क्रिया- क्रिया क्रिया, भूमि- भूमि भूमि, वेद- वेद वेद, दोष- दोष दोष, पुरुष- तथा पुरुषनी एवं पुरुषकी, अवस्थान्तरेषु विपरीत- विपरीत अवस्थाओंमें विपरीत, कारित्वम् विपरीत गुणोंने करनेवाले, उपलभामहे इति आपछे ओछेओ छीओ हम देखते हैं ॥ ३२ ॥

३२ अभिजानीमहे-अभिजानीमः (ग.)

“ “ -अभिजानीयां (घ.)

“ “ -अभिजानीयां (ङ. च.)

३१ हिताहारोपयोग एव एक-हिताहारोपयोग एव (घ.)

“ “ -पुरुषवृद्धिकरो-पुरुषवृद्धिकरो (ग.)

“ “ -पुरुषवृद्धिकरो (क. ग. ङ.)

“ “ -व्याधिनिमित्तमिति-व्याधीनां निमित्तमिति (घ.)

“ “ -व्याधीनामिति (ग. ग. ङ.)

32. It is because we find that the articles of diet that are described to be wholesome, as also those that are described to be unwholesome tend to produce opposite results by variation in the condition of quantity, season, mode of preparation, habitat, constitution, the predominant humor, and person ”.

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ - યદાહારજાતમગ્નિવેશ ! સમાંશ્ચ શરીરધાતુન્ પ્રકૃતૌ સ્થાપયતિ વિષમાંશ્ચ સમીકરોતીત્યેતદ્વિત્તં વિદ્ધિ, વિપરીતં ત્વહિતમિતિ : હિત્યેતદ્વિતાહિતલક્ષણમનપવાદ્ ભવતિ ॥ ૩૩ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેય-ને, તમ્ તેને उससे, उवाच કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ હે અગ્નિ-વેશ ! હે અગ્નિવેશ !, યદ્ ગે જો, આહારજાતમ્ આહારસમૂહ આહારસમૂહ, સમાન્ સમાન અવસ્થામાં રહેલા સમ અવસ્થામાં રહી હુઈ, શરીર- શરીરના શરીરકો, ધાતુન્ ધાતુઓને ધાતુઓકો, પ્રકૃતૌ પ્રકૃતિમાં પ્રકૃતિમાં, સ્થાપ-યતિ સ્થાપિત કરે છે સ્થાપિત કરતા હૈ, વિષમાન્ ન અને વિષમ ધાતુઓને જોર વિષમ ધાતુઓકો, સમી-કરોતિ સમાન કરે છે સમાન કરતા હૈ, હિતિ પરત્વ એને उसको, હિતમ્ હિતકર હિતકારક, વિદ્ધિ બહુ જાનો, વિપરીતમ્ તુ અને વિપરીતને જોર વિપરીતકો, અહિતમ્ હિતિ અહિત બહુ અહિત જાનો, હિતિ એ પ્રમાણે દ-ન પ્રકાર, પરત્વ આ યદ્. હિત-અહિતલક્ષણમ્ હિત અને અહિતનું લક્ષણ હિત જોર અહિતકે લક્ષણ, અનપવાદમ્ અપવાદરહિત અપવાદરહિત, ભવતિ છે હે ॥ ૩૩ ॥

33. Unto him the worshipful Atreya said— “O, Agnivesa, know that that class of foods which helps the harmonized body-elements to retain their state of equilibrium and the discordant body-elements to gain equilibrium, as the wholesome one, and the unwholesome one to be that which acts in

the opposite manner. This definition of the wholesome and the unwholesome will be found to be infallible.”

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— भगवन्! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकस्याः सर्वमिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

एवम्- ओ प्रभाषे इस प्रकार, वादिनम् કહેતા કહેતે હુએ, ભગવન્તમ્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયકો, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ કહ્યું કહા, ભગવન્ ભગવન્ ભગવન, એવમ્ આ પ્રમાણે इस प्रकार, उपदिष्टम् કહેલા કહે હુએ, परत एने उसको, तु ते तो, भूयिष्ठकस्याः ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ઉત્તમ, મધ્યમ જોર કનિષ્ઠ, सर्वमिषजः બધા વૈશો સર્વ વૈશ, न विज्ञास्यन्ति નહિ સમજી શકે નહીં સમજી શકે ॥ ૩૪ ॥

34. Once again to the worshipful Atreya who was thus propounding, Agnivesa said— “Sir, instruction which is thus given out (that is, so laconically) is not capable of being understood by the generality of physicians ”.

आहारविधिविशेषाणां लक्षणोऽवयवतश्च व्याख्यानम् —

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ-યેષાં હિ વિદિતમાહાર-તત્ત્વમગ્નિવેશ ! ગુણતો દ્રવ્યતઃ કર્મતઃ સર્વાવિ-વશાશ્ચ માત્રાદયો ભાવાઃ, ત પરત્વેવમુપદિષ્ટ વિજ્ઞાતુમુત્સહન્તે !

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, તમ્ તેને उससे, उवाच કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ હે અગ્નિવેશ !, હે અગ્નિવેશ !, ગુણતઃ ગુણથી ગુણસે, દ્રવ્યતઃ દ્રવ્યથી દ્રવ્યસે, કર્મતઃ અને કર્મથી જોર કર્મસે, આહારતત્ત્વમ્ આહાર-તત્ત્વ આહારતત્ત્વ, યેષામ્ જેઓનું જિનકો, વિદિતમ્

૩૪. सर्वमिषजो-सर्वेऽपि सिषजो (ग.)

૩૫. कर्मतः - कर्मनः सामान्यतः (ग.)

, उत्सहन्ते-उत्सहेरन् (च)

अधेयुं होय छे जाना हुआ है, सर्वावयवतः च अने अने सर्व अवयवोत्थी और सब अवयवोंसे, मात्रादयः भावाः मात्रादि पदार्थों अधेयुं होय छे मात्रादि भाव जाने हुए हैं, ते तेओ वे, एवम् ओ प्रभाधे इस प्रकार, उपदिष्टम् उद्देयुं नहे हुए, एतद् ओने इसको, विज्ञातुम् अधेयुं जानेको, उत्सहन्ते समर्थ थाय छे :मर्थ होते हैं:

35-(1). To him the worshipful Atreya replied— “O, Agnivesa! those to whom the science of dietetics is known in respect of components, actions and in respect of every detail, as well as the proper measure etc., would prefer to learn from instruction imparted in this manner.

यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूविष्टकल्पाः सर्व-
भिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन्
भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा
भवन्ति ।

यथा तु खलु ने रीते जिस प्रकार, उपदिष्टम् उद्देयुं कहा हुआ, एतद् आ यह, भूविष्टकल्पाः उत्तम, मध्यम अने कनिष्ठ उत्तम मध्यम और कनिष्ठ, सर्वभिषजः सधणा वैद्यो सब वैद्य, विज्ञास्यन्ति समस्त शिके समस्त सकें, तथा तेवी रीते उस प्रकार, मात्रादीन् मात्रा आदि मात्रा आदि, भावान् पदार्थोंने भावोंको, अनुदाहरन्तः उद्देश्य सिधाय बिना कहे, एतद् आने इसको, उपदेक्ष्यामः उद्देश्य कहेंगे, हि केभके क्योंकि, तेषाम् तेओना उनके, बहुविध- धर्मी अतना बहुत प्रकारके, विकल्पाः भेदे भेद, भवन्ति थाय छे होते हैं;

35-(2). But in order that the generality of physicians may understand this teaching, we shall give our

instruction without illustration of the measure etc. These, to be sure, are of various gradations.

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

आहारविधि- आहारविधिना आहारविधिके, विशेषान् भेदेन भेदोंका, तु खलु तो तो लक्षणतः च लक्षणोत्थी लक्षणोंसे, अवयवतः च अने अवयवोत्थी और अवयवोंसे, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ ३५ ॥

35. As regards the variations in the rule concerning diet, we shall explain them with reference both to the general and to the particular.

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थमिवात्;
स पुनर्द्वियोनिः, स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्; द्विविध-
प्रभावः, हिताहितोदकविशेषात्; चतुर्विधोपयोगः,
पानाशनभक्ष्यलेखोपयोगात्; षड्भासादः, रसमे-
दतः षड्विधत्वात्;

तत् यथा नेभके जैसेकि अर्थमिवात् भावाने येअ-
प्यारूप अर्थमा भेद न होवाथी खानेके योग्य होना-
रूप अर्थमें भेद न होनेसे, आहारस्य आहारानी आहारकी,
आहारस्य आहारता आहारता, एकविधम् ओक प्रकारनी
छे एक प्रकारकी है, सः ते वह, पुनः वणी फिर,
स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् स्थावर-जंगमभेदे स्थावरजङ्गम-
रूपसे, द्वियोनिः ये उत्पत्तिस्थानवागे छे दो उत्पत्ति-
स्थानवाका है, हिताहित- हित अने अहित हित और
अहित, उदकविशेषात् परिष्कारभेदोत्थी परिणामभेदसे,
द्विविधप्रभावः ये प्रकारना प्रभाववागे छे दो प्रकारके
प्रभाववाला है, पान- पेय पेय, अशन- भोग्य भोज्य,
भक्ष्य- भक्ष्य भक्ष्य, लेख- तथा लेखरूपे और लेखरूप,
उपयोगात् उपयोगोत्थी उपयोगसे, चतुर्विध- चार प्रकारना
चार प्रकारके, उपयोगः उपयोगवागे छे उपयोगवाला है,
रसभेदतः रसभेदोत्थी रसभेदसे, षड्विधत्वात् छे षड्विधवाला है,
होवाथी छः प्रकारका होनेसे, षड्भासादः छे स्वादवागे
छे छः स्वादवाला है;

३५. भूविष्टकल्पाः — भूविष्टविकल्पाः (ब.)

„ सर्वभिषजो—सर्वेऽपि भिषजो (ग.)

„ भावाननु—सर्वाननु (च. द.)

„ भावाननुदाहरन्तः—भावानुदाहरन्तः (ख. त.)

„ „ —भावानुदाहरन्तु (द.)

३६. तद्यथा—तत्र (ग.)

36-(1). They (the dietetic rules) are as follows— Food is all of one kind, eatability being the common feature. But it is of two kinds as regards its source, one kind being inanimate and the other animate; it is also two-fold in respect of its action, consequent on its being either wholesome or unwholesome in effect. It is fourfold in respect of mode of taking, viz, being used as drink, eatable, masticable and lickable. It is six-fold in respect of taste, because there are six categories of tastes.

विंशतिगुणः, गुरुलघुगीतोष्णक्षिग्धरूक्षमन्द-
तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलभ्रूक्षणख-
रसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमात्; अपरिसंख्येयवि-
कल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

गुरु-गुरु, कषु-कषु लघु, शीत-शीत शीत,
उष्ण-उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष-रूक्ष
रूक्ष, मन्द-मन्द मन्द, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, स्थिर-
स्थिर स्थिर, सर-सर सर, मृदु-मृदु मृदु. कठिन-कठिन
कठिन, विषाद-विषाद विषाद, पिच्छिल-पिच्छिल पिच्छिल,
श्लक्ष्ण-श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, खर-खर खर, सूक्ष्म-सूक्ष्म सूक्ष्म,
स्थूल-स्थूल स्थूल, सान्द्र-सान्द्र सान्द्र, द्रव-द्रव द्रव
और द्रव, अनुगमात् गुणयुक्त होवाथी गुणयुक्त
होनेसे, विजातिगुणः वीर्य गुणवाणो। छे बीर्य गुणवाला
है, द्रव्य-आहारानां द्रव्ये आहारके द्रव्यों, संयोग-
संयोग इनके संयोग, करण-अने संस्कारनी और
संस्कारके, बाहुल्यात् अहुलताथी बाहुल्यसे, अपरिसंख्येय-
अगणित असंख्य, विकल्पः भेदवाणो। छे भेदवाला है। ॥२६॥

36. It is twenty-fold in respect of properties, viz., heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, slow, acute, stable, fluid, soft, hard, clear, viscid, refined,

१६. द्रव्यसंयोग-नानाविधद्रव्यसंयोग (ग. ब.)

smooth, rough, subtle, gross, dense and liquid. It is of countless variety by reason of the diversity of ingredients, their combinations and methods of preparations.

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते,
भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्वा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

તત્ત્વ સ્થલુ તેના ઉમકે, યે યે જે જે જો જો, વિકારાવયવાઃ વિકારના અવયવો વિકારકે અવયવો મૂચિષ્મ ધણે ભાગે બહુત કરકે, ઉપયુજ્યન્તે વપરાય છે ઉપયોગમેં લિયે જાતે હૈં, મૂચિષ્કલ્પાનામ્ અને મોટા ભાગના બહુતમે, મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોને મનુષ્યોંકો, પ્રકૃત્યા એવ પ્રકૃતિથી જે પ્રકૃતિસે હી, હિતતમાઃ અત્યંત હિતકારક અત્યંત હિતકર, અહિતતમાઃ જ તથા અત્યંત અહિતકારક છે એવં અત્યન્ત હાનિકારક હૈં, તાન્ તાન્ તેને તેને उन उनको, ચથાવત્ બરાબર ચથાર્થ રૂપમેં, ઉપદેશ્યામઃ કહેથું કહેંયો ॥ ૩૭ ॥

37. Nevertheless we shall enumerate in due order such and such particular classes of articles as are most commonly used and tend by nature to be the most beneficial or the most baneful to the majority of human beings.

प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः—

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पध्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुद्गकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, ऐणेयं मृगमांसानां, लाघः पक्षि-
णां, गोधा बिलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं

३७ तस्य-यस्य (ठ ।

॥ उपयुज्यन्ते-उपकल्पन्ते (प.)

॥ उपदेक्ष्यामः—अनुव्याख्यास्यामः (ब. ठ)

सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावर-
जातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां,
चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्करशकुनिवसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गघ्नं कन्दानां, मृद्धीका
फलानां, शर्करेश्चुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव
हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तद् यथा जेम के जैसे कि, शूकपान्यानाम् शूक-
धान्येभां शूकधान्योंमें, कोहितशाक्यः खाल खेभा
लाल शालि, शमीधान्यानाम् शमीधान्येभां शमीधा-
न्योंमें, मुद्गाः भग मृग, उदकानाम् जलोभां जलोंमें,
जान्तरिक्षम् वर्षाजल आकाशसे गिरा हुआ जल, लव-
णानाम् लवणेषुभां लवणोंमें, सैन्धवम् सिन्धव सैधानमक,
शाकानाम् शाकैर्भां शाकोंमें, जीवन्तीशाकम् शेडीजुं
शाक डोडीका शाक, मृगमांसानाम् पशुभांसेभां पशु-
ओंके मांसोंमें, पेण्यम् ऐलुभृगु भांस एणमृगका मांस,
पक्षिणाम् पक्षीऐभां पक्षियोंमें, छावः छावजुं भांस
जावमांस, बिलेक्षयानाम् बिलेशयेभां बिलेशयोंमें, गोधा
घेनुं भांस गोहका मांस, मत्स्यानाम् माछलीऐभां
मछलियोंमें, रोहितः रोहितजुं भांस रोहितका मांस,
सर्पिणाम् धृतेभां धृतोंमें, गव्यम् सर्पिः गायजुं बी
गायका बी, क्षीराणाम् दध्नेभां दध्नोंमें, गोक्षीरम् गायजुं
दध गौका दध, स्थावरजातानाम् स्थावर पक्षधेभांथी
नीकणता स्थावर पदार्थोंसे निकाले जाते, स्नेहानाम्
स्नेहैर्भां स्नेहोंमें, तिलतैलम् तिलजुं तेल तिलका तैल,
जानूपमृगवसानाम् आनूप पशुऐनी अरणीऐभां
आनूप पशुओंकी वसाओंमें, वराहवसा वराहनी वसा
वराहकी वसा, मत्स्यवसानाम् माछलीनी वसाऐभां
मछलियोंकी वसाओंमें, चुलुकीवसा चुलुकी माछलीनी
वसा चुलुकीमत्स्यकी वसा, जलचर-विहङ्गवसानाम् जल-
चर पक्षीऐनी वसाऐभां जलचर पक्षियोंकी वसाओंमें,
पाकहंसवसा पाकहंसनी वसा पाकहंसकी वसा, विष्किर-
शकुनि-वसानाम् विष्किर पक्षीऐनी वसाऐभां विष्किर
पक्षियोंकी वसाओंमें, कुक्कुटवसा कुक्कुटीनी वसा मुर्गेकी
३८ स्थावरजातानां स्नेहानाम्—स्थावरस्नेहानाम् (ग. च.)

., अजमेदः — अजमेदः (अ.)

वसा, शाखादमेदसाम् शाखादमेद भाषुमीना मेदभां
शाखाभक्षी प्राणियोंके मेदोंमें, अजमेदः अजरमेद मेद
बकरोका मेद, कन्दानाम् डंढेभां कन्दोंमें, शृङ्गघ्नम्
आहु अदरक, फलानाम् फलैर्भां फलोंमें, मृद्धीका फल
मुनका, इक्षु-विकाराणाम् अने शेरडीनी अनावटोभां
और गन्नेकी बनावटोंमें, शर्करा साकर मिसरी, पच्यतमस्ये
अति पच्यपक्षुभां अति हितकरत्वमें, श्रेष्ठतमाः श्रेष्ठ-
तम श्रेष्ठतम, भवन्ति छे हैं, इति आ प्रभाषे इस
प्रकार, प्रकृत्या एव स्वभावसे ही, हितत-
मानाम् परम हितकारी परम हितकारक, आहारविकाराणाम्
अन्नपानेनां अन्नपानोंके, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य. प्राधा-
न्यतः प्रधानपक्षे प्रधानरूपसे, व्याख्यातानि कहेलां कहे
गये, भवन्ति छे हैं ॥ ३८ ॥

38. Thus the most wholesome as
diet are—red sali rice among grains
that are furnished with awns (mono-
cotyledons); green gram among pul-
ses (dicotyledons); rain water (collec-
ted directly) among waters; rocksalt
among salts; cork-swallow wort among
potherbs; venison (flesh of Indian
antelope) among animal fleshs; the
common quail among birds; the iguana
among terriculous creatures; the rohitā
fish among fishes; cow's ghee among
ghees; cow's milk among milks; the
til-oil among vegetable oils; the lard
(hog's fat) among the fats of wet-
land animals; the fat of the susu (gan-
getic dolphin) among fish fats; the
fat of the white swan among the
aquatic birds; the fat of the hen
among gallinaceous birds; the fat of
goat among the fats of herbivorous
animals; ginger among bulbs; grape
among fruits; sugar among the pro-
ducts of the sugar cane. In this

manner those varieties of foods which are by nature the most wholesome (of their class) have in the main been enumerated.

પ્રકૃત્યેવાહિતતમાનામાહરદ્રવ્યાણાં નિર્દેશ:—

અહિતતમાનપ્યુપદેક્ષ્યામઃ—યવકાઃ શુક્રધાન્યાનામપથ્યતમત્વેન પ્રકુદ્ધતમા ભવન્તિ, માષાઃ શમીધાન્યાનાં, વર્ષાનાદેયમુદકાનામ્, ઝવરં લવણાનાં, સર્પપશાકં શાકાનાં, ગોમ્માંસં મૃગમ્માંસાનાં, કાળકપોતઃ પક્ષિણાં, મેકો વિલેશયાનાં, ચિલિચિમો મત્સ્યાનામ્, આવિકં સર્પિઃ સર્પિણામ્, અવિક્ષીરં ક્ષીરાણાં, કુસુમ્મજ્જેદઃ સ્થાવરજ્જેદાનાં, મહિષવત્મા આનૂપમ્મગવસાનાં, કુસ્મીરવસા મત્સ્યવસાનાં, કાકમદ્ગુવત્મા જલચરવિહંગવસાનાં, ચટકવસા વિષ્કિરશકુનિવસાનાં, હસ્તિમેદઃ શાસ્ત્રાદમેદસાં, નિકુચં ફલાનામ્, આલુકં કન્દાનાં, ફાણિતમિશ્કુવિકારાણામ્,

અહિતતમાન અત્યંત હાનિકારક દ્રવ્યોને અત્યંત હાનિકર દ્રવ્યોનો, અપિ પૃથ્વી મી, ઉપદેક્ષ્યામઃ કહેશું કહેશે, શુક્રધાન્યાનામ્ શુક્રધાન્યોનાં શુક્રધાન્યોને. યવકાઃ યવક યવક, શમીધાન્યાનામ્ શમીધાન્યોનાં શમીધાન્યોને, માષાઃ અડદ ઉડદ, ઉડદાનામ્ ઝાડાનાં જાડાને, વર્ષાનાદેયમ્ વર્ષાનું નદીજળ વર્ષાના નદીજલ, લવણનામ્ લવણનાં લવણને, ઝવરં ઝીવર ઝવર, શાકાનામ્ શાકાનાં શાકોને, સર્પપશાકમ્ સરપવનું શાક સરસોના શાક, મૃગમ્માંસાનામ્ પશુમ્માંસોનાં પશુઓને માંસોને, ગોમ્માંસાનામ્ ગાયનું માંસ ગાયના માંસ, પક્ષિણામ્ પક્ષીઓનાં પક્ષિઓને, કાળકપોતઃ હોહો કાળકપોત, વિલેશયાનામ્ બિલેશયોનાં વિલેશયોને, મેકઃ દેડકો મેંચક, મત્સ્યાનામ્ માછલીઓનાં મછલિયોને, ચિલિચિમઃ ચિલિચિમ મત્સ્ય ચિલિચિમ મત્સ્ય, સર્પિણામ્ ઘીની બતોનાં વીંકી જાતોને, આવિકમ્ સર્પિઃ ઘેંટીનું ઘી મેંચક વી, ક્ષીરાણામ્ દુધમાં દૂધોને, અવિક્ષીરમ્ ઘેંટીનું દૂધ મેંચક દૂધ, સ્થાવરજ્જેદાનામ્ સ્થાવર સ્નેહોનાં સ્થાવર સ્નેહોને, કુસુમ્મજ્જેદઃ કુસુંબનું તેલ કુસુંબના તૈલ, આનૂપમ્મગવસાનામ્ આનૂપ પશુઓની વસાઓનાં આનૂપ પશુઓની વસાઓને, મહિષવસા પાડાની ચરખી મેંચેકી વસા, મત્સ્યવસાનામ્ માછલીની વસાઓનાં મછલિયોની વસાઓને, કુસ્મીરવસા કુંભીરની વસા કુસ્મીરની વસા, જલચરવિહંગવસાનામ્ જળચર પક્ષીઓની વસાઓનાં જલચર પક્ષિઓની વસાઓને, કાકમદ્ગુવસા જળકાગડાની વસા જલકૌણી વસા, વિષ્કિરશકુનિવસાનામ્ વિષ્કિર પક્ષીઓની વસાઓનાં વિષ્કિર પક્ષિઓની વસાઓને, ચટકવસા ચટકાની વસા ચટકાની વસા, શાસ્ત્રાદમેદસામ્ શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓના મેદોનાં શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓને મેદોને, હસ્તિમેદઃ હાથીના મેદ હાથીના મેદ, ફલાનામ્ ફળોનાં ફળોને, નિકુચમ્ બુટચ વઘર, કન્દાનામ્ કંદોનાં કન્દોને, આલુકમ્ આલૂ આલૂ, મિશ્કુવિકારાણામ્ અને શેરડીની બનાવટોનાં જૌર ગમ્બેકી બનાવટોને, ફાણિતમ્ ફાણિત ફાણિત, અપથ્યતમત્વેન બહુ અપથ્યપથ્યથી અતિ અપથ્યત્વે, પ્રકુદ્ધતમાઃ સૌથી અધિક સવસે અધિક, ભવન્તિ હે હે;

૧૧, અહિતતમાનપ્યુ—અતઃ કથમ્ અહિતતમાનપ્યુ (ક. વ. ઇ. ડ.)

,, ,, —અહિતતમાનપ્યુ (વ.)

,, ,, —અહિતતમાનપ્યુ (ઠ.)

,, અપથ્યતમત્વેન—અપથ્યત્વે (ગ. વ.)

,, પ્રકુદ્ધતમા—મેદતમા (વ.)

,, ,, —નિકુદ્ધતમા (સ.)

,, ઝવર—ઝીવર (ગ. વ.)

,, કુસ્મીરવસા—કુંભીરવસા (જ.)

,, ચટકવસા—ચટકાવસા (ચ. ગ. ડ.)

સમ્ ગાયનું માંસ ગાયના માંસ, પક્ષિણામ્ પક્ષીઓનાં પક્ષિઓને, કાળકપોતઃ હોહો કાળકપોત, વિલેશયાનામ્ બિલેશયોનાં વિલેશયોને, મેકઃ દેડકો મેંચક, મત્સ્યાનામ્ માછલીઓનાં મછલિયોને, ચિલિચિમઃ ચિલિચિમ મત્સ્ય ચિલિચિમ મત્સ્ય, સર્પિણામ્ ઘીની બતોનાં વીંકી જાતોને, આવિકમ્ સર્પિઃ ઘેંટીનું ઘી મેંચક વી, ક્ષીરાણામ્ દુધમાં દૂધોને, અવિક્ષીરમ્ ઘેંટીનું દૂધ મેંચક દૂધ, સ્થાવરજ્જેદાનામ્ સ્થાવર સ્નેહોનાં સ્થાવર સ્નેહોને, કુસુમ્મજ્જેદઃ કુસુંબનું તેલ કુસુંબના તૈલ, આનૂપમ્મગવસાનામ્ આનૂપ પશુઓની વસાઓનાં આનૂપ પશુઓની વસાઓને, મહિષવસા પાડાની ચરખી મેંચેકી વસા, મત્સ્યવસાનામ્ માછલીની વસાઓનાં મછલિયોની વસાઓને, કુસ્મીરવસા કુંભીરની વસા કુસ્મીરની વસા, જલચરવિહંગવસાનામ્ જળચર પક્ષીઓની વસાઓનાં જલચર પક્ષિઓની વસાઓને, કાકમદ્ગુવસા જળકાગડાની વસા જલકૌણી વસા, વિષ્કિરશકુનિવસાનામ્ વિષ્કિર પક્ષીઓની વસાઓનાં વિષ્કિર પક્ષિઓની વસાઓને, ચટકવસા ચટકાની વસા ચટકાની વસા, શાસ્ત્રાદમેદસામ્ શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓના મેદોનાં શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓને મેદોને, હસ્તિમેદઃ હાથીના મેદ હાથીના મેદ, ફલાનામ્ ફળોનાં ફળોને, નિકુચમ્ બુટચ વઘર, કન્દાનામ્ કંદોનાં કન્દોને, આલુકમ્ આલૂ આલૂ, મિશ્કુવિકારાણામ્ અને શેરડીની બનાવટોનાં જૌર ગમ્બેકી બનાવટોને, ફાણિતમ્ ફાણિત ફાણિત, અપથ્યતમત્વેન બહુ અપથ્યપથ્યથી અતિ અપથ્યત્વે, પ્રકુદ્ધતમાઃ સૌથી અધિક સવસે અધિક, ભવન્તિ હે હે;

39-(1). Now we shall enumerate those articles of diet too, that are the most unwholesome. Thus the most unwholesome as diet are—wild barley among grains furnished with awns (mono-cotyledons); blackgram among pulses (dicotyledons); river-water in the rainy season among waters; the saline-soil salt among salts; the rape-seed plant among potherbs, beef among animal-fleashes; the young-dove among the birds;

the frog among terriculous creatures; the chilichima fish among the fishes; the ghee of sheep's milk among ghees; sheep's milk among milks; the safflower-oil among vegetable oils; the fat of the buffalo among the fats of wetland animals; the gangetic garial among the fats of fishes; the fat of the water-foul among the fats of aquatic birds; the fat of the sparrow among fats of gallinaceous birds; the fat of the elephant among the fats of herbivorous animals; the wild jack-fruit among fruits; The aluka among the bulbs; treacle among all the products of the sugar-cane;

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्तिः (इति) हिताहितावयवो व्याख्यान आहारनिका-राणाम् ॥३९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, प्रकृत्या एव रचना-वर्ती स्वभावसे ही, अहिततमानाम् अत्यंत अहितकारी अत्यन्त हानिकारक, आहारविकाराणाम् अन्नपानोभां अन्नपानोंमें, प्रकृष्टतमानि अत्यंत प्रधान अत्यन्त प्रधान, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, व्याख्यातानि उद्देश्य कहे गये, भवन्ति ये हैं; (इति आ प्रभाषे इस प्रकार), आहारविकाराणाम् अन्नपानना अन्नपानके, हिताहित-हित-कर और अहितकर और अहितकर, अवयवः विभागानुं विभागका, व्याख्यातः व्याख्यान करना भां आभ्युं ये व्याख्यान किया गया है ॥ ३९ ॥

39. Thus have been enumerated those varieties of foods, each of which is by nature the most unwholesome of its class. Thus ends the elucidation of the wholesome and the unwholesome among various kinds of foods."

अध्यायः संप्रहः —

अतो भूयः कर्मोपधानां च प्राधान्यतः साधु-बन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां भेषजम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरा भ्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं वृंहणी-यानां, रसस्तर्पणीयानां, लघणमक्षद्रव्यरुचिकरा-णाम्, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्र-रेतो वृथ्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पि-र्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, ब-स्तिर्वातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, व्यायामः शैर्यकराणां, धारः पुंस्त्वोपधातिनां, (तिन्दुकमन-जद्रव्यरुचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ठयानाम्, आविकं सर्पिर्हृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसा-त्परकसांप्राहिकरकपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, म-न्दकंदध्यमिष्यन्दकराणां, गवेषुकाशं कर्शनीयाना-म्, उद्दालकाशं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शङ्कुव्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्ल-पित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां,

अतः भूयः द्वे पक्षौ अब यहासे, प्राधान्यतः च प्रधानपक्षौ प्रधानतासे, औपधानाम् औपधानुं औष-धोंका, कर्म कर्म कर्म, साधुबन्धानि अने इणसहित और फलसहित, द्रव्याणि द्रव्येने द्रव्योंको, अनुव्याख्या-स्यामः उद्देश्य कहेंगे, तद् यथा नेमके जैसेकि, वृत्तिकराणाम् जीवननिर्वाह करनेवालोंमें, अन्नम् अन्न अन्न, भेषजम् भेषज ये भेषज है, आश्वासकराणाम् सान्त्वन करनेवालोंमें, सान्त्वन देनेवालोंमें, उदकम् जल, (भ्रमहराणाम् भ्रम करनेवालोंमें, भ्रम हटने-वालोंमें, सुरा सुरा सुरा), जीवनीयानाम् जीवन देनेवालोंमें, क्षीरम् दूध दूध वृंहणीयानाम्

४०. उदकमाश्वासकराणां—उदकमाप्यायनकराणां (ग च. ४)
 ,, श्लेष्मपित्तप्रशमनानां—श्लेष्मपित्तहराणां (ग)
 ,, भ्रमहराणां—भ्रमप्रशमनानां (ज. ४.)
 ,, श्लेष्मपित्तजननानां—श्लेष्मपित्तोपचयकराणां (म. ४. ज. त. ५)
 ,, इक्षुर्मूत्रजननानां—इक्षु मूत्रजननानां (५)

ગુંદણ કરનારાંઓમાં ગુંદણ કરનેવાલોં, માંસ માંસ, તર્પણીયાનામ્ તર્પણ કરનારાંઓમાં તર્પણ કરનેવાલોં, રસ રસ, જનકદ્રવ્યરુચિકરાણામ્ આહાર-દ્રવ્યોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં આહાર-દ્રવ્યોં રુચિ ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, કવણમ્ કવણ નમક, હૃદયાનામ્ હૃદયને પ્રિય લાગનારાંઓમાં હૃદયકો પ્રિય લગનેવાલોં, જનકમ્ ખાટો રસ કદા રસ, વહવાનામ્ બળ આપનારાંઓમાં બલ લેનેવાલોં, કુકકુટઃ કુકુટો મુર્ગ, વૃષ્યાણામ્ વૃષ્યોમાં વૃષ્યોં, નકરેતઃ નકવીર્ત્ત નકવીર્ત્ત, શ્લેષ્મપિત્તપ્રજનનાનામ્ કફ તથા પિત્તને શાંત કરનારાંઓમાં કફ તથા પિત્તકો શાંત કરનેવાલોં, મધુ મધ શઢદ, વાતપિત્તપ્રજનનાનામ્ વાત તથા પિત્તને શાંત કરનારાંઓમાં વાત તથા પિત્તકો શાન્ત કરનેવાલોં, સર્પિઃ શી વી, વાતશ્લેષ્મપ્રજનનાનામ્ વાત તથા કફને શાંત કરનારાંઓમાં વાત તથા કફકો શાન્ત કરનેવાલોં, તૈલમ્ તેલ, શ્લેષ્મહરાણામ્ કફ કરનારાંઓમાં કફ હરનેવાલોં, વમનમ્ વમન વમન, પિત્તહરાણામ્ પિત્ત કરનારાંઓમાં પિત્ત હરનેવાલોં, વિરેચનમ્ વિરેચન વિરેચન, વાતહરાણામ્ વાત કરનારાંઓમાં વાત હરનેવાલોં, વસ્તિઃ યતિ વસ્તિ, માર્દવકરાણામ્ યદુતા કરનારાંઓમાં મૃતુતા કરનેવાલોં, સ્વેદઃ સ્વેદ સ્વેદ, સ્થૈર્યકરાણામ્ સ્થિરતા કરનારાંઓમાં સ્થિરતા કરનેવાલોં, જ્વાલામઃ બ્યાયામ બ્યાયામ, પુંસ્લેષ્મપ્રજાતિનામ્ પુરુષ-ત્વનો નાશ કરનારાંઓમાં પુરુષત્વકો નશ કરનેવાલોં, ક્ષારઃ ક્ષાર ક્ષાર, (જનકદ્રવ્યરુચિકરાણામ્ અજ સિવા-યનાં દ્રવ્યોમાં રુચિ કરનારાંઓમાં અજ સિવાયકે વસારે દ્રવ્યોં રુચિ કરનેવાલોં, તિન્દુકમ્ તિન્દુક તિન્દુક), જનકજ્વાનામ્ કંઠનું કિત નહિ કરનારાંઓમાં કઠકા કિત નહીં કરનેવાલોં, જામમ્ કપિચમ્ કાચુ કાચુ, કષા કષ, જહવાનામ્ હૃદયને પ્રિય નહિ લાગનારાંઓમાં હૃદયકો પ્રિય નહીં લગનેવાલોં, આધિકમ્ સર્પિઃ ઘેટીનું શી મેઢકા વી, શોષણ-ક્ષયનો નાશ કરનારાંઓમાં શોષકો નશ કરનેવાલોં, સ્તન્ય-ધાવણુને વધારનારાં સ્તન્યકો વઢાનેવાલોં, ક્ષાત્ક-સાત્ક સાત્ક, રુક્ષાંઘ્રાદિક-લોહીને રોકનારાં રક્તકો રોકનેવાલોં, રુચિપ્રજનનાનામ્ અને રક્તપિત્તનું શમન કરનારાં દ્રવ્યોમાં ઔર રુચિ-પિત્તકો શમન કરનેવાલોં દ્રવ્યોં, જાલીરુચિ ઝકરીનું દૂધ વક્ત્રીઘા, દૂધ, શ્લેષ્મપિત્તજનનાનામ્ કફ તથા પિત્તને

ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં કફ તથા પિત્તકો ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, અધિલીરુચિ ઘેટીનું દૂધ મેઢકા વૃષ, સ્વપ્નજનનાનામ્ નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં નિદ્રાકો ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, અધિલીલીરુચિ મેંસનું દૂધ મેંસકા વૃષ, અધિવ્યન્નકરાણામ્ અધિવ્યન્ન કરનારાંઓમાં અધિવ્યન્ન કરનેવાલોં, મન્દકમ્ દુષિ મન્દગત દહીં મન્દગત દહીં, કર્ણવીયાનામ્ કૃશતા કરનારાંઓમાં કૃશતા કરનેવાલોં, ગવેધુકાનામ્ થેળી ગવેધુક, વિરુદ્ધાણીયાનામ્ રૂક્ષતા કરનારાંઓમાં રૂક્ષતા કરનેવાલોં, ઉદાકકાનામ્ જગલી ડાદરાનું બોળન વનકોદોંકા મોજન, મૂળજનનાનામ્ મૂળને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં મૂળકે ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, હ્રુઃ શેરડી રૂંક, પુરીષજનનાનામ્ મળને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં મલકો ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, યવાઃ જૈ, વાતજનનાનામ્ વાતને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં વાતકો ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, જામ્બકમ્ અંબુ જામૂનકા ફલ, શ્લેષ્મપિત્તજનનાનામ્ કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં કફ તથા પિત્તકો ઉત્પન્ન કરનેવાલોં, જનકુચઃ શંખુલી શંખુલી, અમ્લપિત્તજનનાનામ્ અમ્લપિત્ત કરનારાંઓમાં અમ્લપિત્ત કરનેવાલોં, કુલથાઃ કુલથી કુલથી, શ્લેષ્મ-પિત્તજનનાનામ્ અને કફ તથા પિત્ત કરનારાંઓમાં કફ તથા પિત્ત કરનેવાલોં, માષાઃ અડ સર્પથી શ્રેષ્ઠ છે તથા સર્પે શ્રેષ્ઠ છે;

40-(1). Again we shall describe the main actions of drugs and the substances producing those effects predominantly. They are:— Food is the foremost among those that sustain life; water among those that are refreshing agents; (wine among acopics); milk among vitalizers; flesh among roborants; flesh-juice among demulcents; salt among appetizers; acid juices (fruit etc.) among cordials; the flesh of the cock (or hen) among promoters of strength; the semen of the alligator among virilifics; honey among those that are curative of

kapha and pitta; ghee among those that allay vata and pitta; the oil of til among those that allay vata and kapha; the procedure of emesis is the best among those that allay kapha; purgation among those that allay pitta; enema among those that allay vata; sudation among those that soften (the body); exercise among those that make for firmness (of the body); alkali among those that impair manhood; (the false mangosteen among appetizers); the unripe wood-apple among those that are injurious to the throat; the ghee of sheep's milk among those that are non-cordials; the milk of the she-goat among those that are curative of consumption, galactagogue, homologatory, hemostatic and curative of hemothermia; sheep's milk among those that provoke kapha and pitta; buffalo's milk among those that induce sleep; immature curds among viscidifying agents; food made up of boiled job's tears among depleters; food made up of boiled uddalaka grain among those that reduce the unctuous element in the body; the juice of the sugar-cane among those that increase the quantity of urine; barley among those that increase the quantity of feces; the jambul fruit among those that provoke vata; sashkuli (coils) among those that provoke kapha and pitta; the horse-gram among those that cause acid dyspepsia; the black gram among those that cause the increase of kapha and pitta.

मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, क्षुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं किमिमानां, शिरीषो विषमनां, खदिरः कुष्ठमनां, राज्ञा वातहराणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्याणाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाम्प्रशमनानां, शिब्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोषार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिकाश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांघ्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्धतीसारहराणां, कद्वङ्गं सांघ्राहिकपाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांघ्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविषमप्रशमनानां, विस्वं सांघ्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसांघ्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुमुदपद्मकिञ्चुकः सांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तासियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांघ्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांघ्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला सांघ्राहिकवृष्यवातहराणां,

वमन- वमन वमन, जास्थापन- रूक्ष अस्ति रुक्ष वस्ति, अनुवासन- तथा स्निग्ध अस्तिभां तथा स्निग्ध वस्तिके, उपयोगिनाम् उपयोगी द्रव्योभौ उपयोगी द्रव्योभौ, मदन- फलम् भीटण मेनफल, सुखविरेचनानाम् सुखेथी विरेचन द्वापनारौभौ सुखे विरेचन कानेवालोभौ, त्रिवृत् नसौतर निशेष, मृदुविरेचनानाम् मृदु विरेचन कानेवालोभौ चतुरङ्गुलः अरभाणौ

४०. प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (ग. व. च.)

„ गुदशोषार्शःशूलहराणां-गुदशूलशोषहराणां (क्ष.)

„ शोषार्शःशूलहराणां-शोषार्शोहराणां (व. छ.)

„ पाचनीयानाम्-संशमनीयानाम् (प.)

„ निर्वापण-निर्वापणीय (व.)

„ विदारिगन्धा वृष्यं-विदारिगन्धा सांघ्राहिकवृष्यं (प.)

अमलतास, सीरुविरिचनानाम् तीक्ष्ण विरेचनेभ्यो तीक्ष्ण विरेचनेभ्यः, स्तुक्पचः शेरुनुं दूध घृहका दूध, शिरो- विरेचनानाम् शिरैर्विरेचनेभ्यो शिरोविरेचनेभ्यः, प्रत्यक्- पुष्पा अथैवे अपामार्ग, किमिचनानाम् कुमिनाशकेभ्यो कुमिनाशकेभ्यः, विडङ्गम् वावडिंअ वायविडंग, विषचना- नाम् विषनाशकेभ्यो विषनाशकेभ्यः, शिरीषः शिरीष शिरीष, कुष्ठनानाम् कुष्ठनाशकेभ्यो कुष्ठनाशकेभ्यः, खदिरः खेर खेर, वातहराणाम् वात हरनाशकेभ्यो वात हरने- वालोभ्यः, रास्ना रास्ना रास्ना, वयःस्थापनानाम् वयः- स्थापन हरनाशकेभ्यो वयको स्थापन करनेवालोभ्यः, आमलकम् आमला आवला, पञ्चानाम् पञ्च द्रव्येभ्यो पञ्च द्रव्योभ्यः, हरीतकी हरते हरक, वृष्यवातहराणाम् वृष्य अने वातहर द्रव्येभ्यो वृष्य और वातहर द्रव्योभ्यः, परण्डमूलम् ऐरंडानुं भूण एरंडका मूल, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय पाचनीय पाचनीय, आनाह- प्रशमनानाम् अने आनाह-प्रशमनेभ्यो और आनाह- प्रशमनेभ्यः, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाच- नीय, गुदशोध- तथा शुद्धाने सोाने एवं गुदाकी सूजन, जर्जः- हरस बवासीर, शूल- अने शूल और शूल, हरा- णाम् हरनाशकेभ्यो हरनेवालोभ्यः, चित्रकमूलम् चित्रक- भूण चित्रकमूल, हिक्का डेउडी हिक्का, कास- श्वास श्वास, कास- भर्त्सी कासी, पार्श्वशूल- अने पार्श्वशूल और पार्श्वशूल, हराणाम् हरनाशकेभ्यो हरनेवालोभ्यः, पुष्कर- मूलम् पुष्करभूण पोहकरमूल, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीयानाम् अने पाचनीयेभ्यो और पाचनीयोभ्यः, सुस्तम् शोथ मोथा, निर्वाण- निर्वाण निर्वाण, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, उर्वि- तथा उर्वि एवं कै, अतिसार- अने आस और दस्त, हराणाम् हरनाशकेभ्यो हरनेवालोभ्यः, उदीच्यम् सुगंधी वाणैः कस, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, दीप- नीयानाम् तथा दीपनीयेभ्यो और दीपनीयोभ्यः, कट्वङ्गम् शैथान्य अरु, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, रक्तपित्त- तथा रक्तपित्तने और रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शांत करनेवालोभ्यः, अनन्ता अनन्तभूण अनन्तमूल, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, वातहर- वात-

हर वातहर, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, क्लेष्म- क्लेष्म कफ, शोणित- रक्त रक्त, विषम्व- तथा विषम्वं और विष- म्वको, प्रशमनानाम् शमन करनाशकेभ्यो शमन करने- वालोभ्यः, अमृता भणैः गिलोय, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, वात- तथा वात एवं वात, कफ- अने कफनुं और कफको, प्रशमनानाम् प्रशमन करनाशकेभ्यो शमन करनेवालोभ्यः, विषम्वं विषम्वं, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, सर्वदोषहराणाम् तथा सर्वदोष हरनाशकेभ्यो एवं सर्वदोष हरनेवालोभ्यः, अतिविषा अतिविष अतीस, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, रक्तपित्त- तथा रक्तपित्तने एवं रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शांत करनाशकेभ्यो शान्त करनेवालोभ्यः, उत्पल- उत्पल उत्पल, कुमुद- कुमुद कुमुद, पच- तथा कभणना एवं कमलके, किञ्चुकः केशर केशर, पित्त- पित्त पित्त, कफ- तथा कफने एवं कफको, प्रशमनानाम् शांत करनाशकेभ्यो शांत करनेवालोभ्यः, कुरालभा जन्वासे जवासा, शोणितपित्त- रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, अतियोग- अतियोगनुं अतियोगका, प्रशमनानाम् प्रशमन करना- शकेभ्यो प्रशमन करनेवालोभ्यः, गन्धप्रियङ्गुः गन्धप्रियङ्गु गन्धप्रियङ्गु, क्लेष्म- क्लेष्म कफ, पित्त- पित्त पित्त, रक्त- तथा रक्तने तथा रक्तको, सांघ्राहिक- रक्तनाशकेभ्यो संघ्रा- हक, उपशोषणानाम् अने शोषणुं शोषणुं करनाश- केभ्यो और इनका शोषण करनेवालोभ्यः, कुटजवृक्ष- कुटज- जाल कुवेकी छाल, रक्तसांघ्राहिक- रक्तसंघ्राहिक रक्त- संघ्राहक, रक्तपित्त- अने रक्तपित्त और रक्तपित्तको, प्रशमनानाम् शमन करनाशकेभ्यो शमन करनेवालोभ्यः, काशमर्बकम् गंधारीनुं इण गम्भारीका फल, सांघ्रा- हिक- संघ्राहिक संघ्राहक, वातहर- वातहर वातहर, दीप- नीय- दीपनीय दीपनीय, वृष्याणाम् अने वृष्येभ्यो और वृष्योभ्यः, प्रक्षिपणीं प्रक्षिपणीं प्रक्षिपणीं, वृष्य- वृष्य वृष्य, सर्वदोषहराणाम् तथा सर्वदोष हर- नाशकेभ्यो और सर्वदोष हरनेवालोभ्यः, विदारिणव्या शाखपल्लीं शालपर्णी, सांघ्राहिक- संघ्राहिक संघ्राहक, वयः- वयने वधारनाशकेभ्यो वल बढानेवालो, वातहराणाम् अने वात हरनाशकेभ्यो और वातहरनेवालोभ्यः, यथा सर्वथी भूष छे कला सबछे भेष्ट है,

40-(2). The emetic nut among those used in emesis and corrective and unctuous enemata; the turpeth among those that are easeful purgatives; the purging cassia among those that are mild purgatives; the milk of the thorny milk-hedge plant among those that are strong purgatives; the rough chaff among all those that are errhines; the embelia among all anthelmintics; the sirisha among antidotes; the catechu among dermic remedies; indian groundsel among those that are curative of vata; the emblic myrobalan among all those that are rejuvenators; the chebulic myrobalan among wholesome articles; the root of the castor-oil plant among those that promote virility and alleviate vata; the root of long pepper among digestive stimulants that are digestive and curative of constipation; the root of white-flowered lead-wort among digestive stimulants, digestives and curatives of appetite and digestion, and curatives of proctitis, piles and colic; orris root among those that are curative of hiccup, dyspnea and pleurodynea; the nut-grass among those that are astringent and digestive stimulants and digestives; fragrant sticky mallow among those that are refrigerant, digestive-stimulants, digestives and curatives of vomiting and diarrhoea; tree of heaven among those that are astringent, digestive-stimulants and digestives. Indian sarsa-

parilla among those that are astringent and curative of hemothermia; guduch among those that are astringent, curative of vata, digestive-stimulants and curative of inspissation of kapha and blood; the bael among those that are astringent, digestive-stimulants, and curative of vata and kapha; the atees among those that are digestive stimulants, digestives, astringents and curatives of all disorders; the pollen of the blue and the white water lilies among those that are astringent and curative of hemothermia; the cretan prickly clover among those that are curative of pitta and kapha; the perfumed cherry among those that alleviate the plethoric condition of blood and pitta; the kurchi bark among astringents and desiccants of kapha, pitta and the blood; the fruit of the white teak among hemostatics and curatives of hemothermia; the painted-leaved uraria among those that are astringents, sedatives of vata, digestive-stimulants and aphrodisiacs; the tick-trefoil among aphrodisiacs and curatives of all disorders; the heart-leaved sida among astringents, promoters of strength and curatives of vata.

गोधुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यास-
श्लेदनीयदीपनीयातुलोमिकवातकफप्रशमनानाम्,
अम्लवेतसो मेदनीयदीपनीयातुलोमिकवातश्लेष्म-
हराणां, यावश्चकः संसनीयपाचनीयार्शोम्रानां,

४०. गोधुरको मूत्रकृच्छ्रं—गोधुरको मल्लमूत्रकृच्छ्रं (ब. क.)

, दीपनीयातुलोमिक—दीपनीयमेदनीयातुलोमिकं (ब. द.)

तत्काभ्यासो ब्रह्मीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशम-
नानां, कम्पाभ्यामांसरसाभ्यासो ब्रह्मीदोषशोफा-
र्शोभ्रानां, क्षीरघृताभ्यासो रसस्यनानां, समघृत-
सकुम्भाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डू-
काभ्यासो दन्तबलवृत्तिकराणां, चम्पनं दुर्गन्ध-
हृत्वाहनिर्वाणलेपनामां, रास्नागुल्मी शीतापन-
यनप्रलेपनामां, कामजकोशीरं दाहहृत्वाहनिर्वाण-
पत्तनप्रलेपनामां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोप-
योगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकैश्यकपठ्यवर्ष्यविर-
जनीवरोपणीयानां, वायुः प्रणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्,
अक्षिरामस्तम्भरीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां, जलं
स्तम्भनीयानां, मृदुघृत्लोष्टनिर्वाणितमुक्कं तृष्णा-
च्छर्बतियोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राद्यानमाम्प्र-
दोषहेतूनां, यथाश्वस्यवहारोऽभिसम्बुक्षणानां,
यथासात्म्यं श्वेदाभ्यवहारौ सेव्यानां, कालभोजन-
मारोप्यकराणां, तृप्तिप्रहारगुणानां,

मूत्रकृच्छ्र- भूतकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र, अनिकहराणाम् तथा
वायुमे ६२५१२०।१। तथा वायुको हरेनेवाल्लोमें, गोक्षुरकः
३०।१३ गोक्षुर, छेवनीय- दोषानुं छेदन ६२५१२०।१। दोषो-
को छेदन करनेवाल्लो, क्षीपनीय- दीपन ६२५१२०।१। क्षीपन
करनेवाल्लो, जानुलोमिक- अनुलोमन ६२५१२०।१। अनु-
लोमन करनेवाल्लो, वात-कफ- तथा वात तेमन् ६३५१२०।१।
वात एवं कफको, प्रशमनानाम् प्रशमन ६२५१२०।१। प्र-
शमन करनेवाल्लोमें, शिङ्गुनिर्वाणः शिङ्गु हींग, सेवनीय-
छेदन ६२५१२०।१। छेदन करनेवाल्लो, क्षीपनीय- दीपन
६२५१२०।१। क्षीपन करनेवाल्लो, जानुलोमिक- अनुलोमन
६२५१२०।१। अनुलोमन करनेवाल्लो, वात-म्लेष्म- तथा वात
तेमन् ६३५१२०।१। वात एवं कफको, हराणाम् ६२५१२०।१।

४०. ब्रह्मीदोषशोफार्शो- ब्रह्मीदोषार्शो ° (ब त.)

.. चन्दनं दुर्गन्धहरं-चन्दनोक्षुब्धरे दुर्गन्धहरं ° (छ)

.. रास्नागुल्मी-कुष्णागुल (प.)

.. वर्ण्यं-वर्ष्यवर्ण्य ° (ब छ.)

.. अक्षिरामं-अक्षिरातं ° (ब प.)

.. शूलोद्वेगं-शूलोद्वेगं ° (ग.)

.. वृद्धघृत्लोष्टनिर्वाणितमुक्कं-वृद्धघृत्लोष्टपसादः ° (च.)

.. श्वेदाभ्यवहारौ सेव्यानां-श्वेदाभ्यवहारौ उपसेव्यानां (झ.)

.. कालभोजनम्-काले भोजनम् (ग)

हरेनेवाल्लोमें, अम्बवेतसः अम्बवेतसः अम्बवेत, छं
अं सन संसन, पाचनीय- पाचन पाचन, अर्शोभ्रानाम्
तथा ६२५१२०।१। तथा अर्शोभ्रानां नाश
करनेवाल्लोमें, वायुशूलः ७५५१२०।१। वायुशूल, ब्रह्मीदोष-
अहृत्वाहनिर्वाण ६२५१२०।१। ब्रह्मीदोष, शोफ- शोफे सूजन, अर्शो- ६२५१२०।१।
अर्शोभ्रानां, घृतव्यापत्- तथा घृतव्यापत्तुं तथा घृतव्या-
पत्को, प्रशमनानाम् शमन ६२५१२०।१। प्रशमन करने-
वाल्लोमें, तत्काभ्यासः तत्कने अभास तत्कफा निरन्तर सेवन,
ब्रह्मीदोष- अहृत्वाहनिर्वाण ६२५१२०।१। ब्रह्मीदोष, शोफ- शोफे सूजन, अर्शो-
भ्रानाम् तथा ६२५१२०।१। और अर्शोभ्रानां नाशकोमें,
कम्पाभ्यामांसरसाभ्यासः ६२५१२०।१। मांसरसोने अभास
कम्पाद प्राणियोंके मांसरसोंका सेवन, रसावनामाम् रसाव-
नामां रसायनोंमें, क्षीरघृताभ्यासः दूध अने घीने अभास
दूध और घीका सेवन, वृष्य- वृष्य वृष्य, उदावर्तहरा-
णाम् अने उदावर्त ६२५१२०।१। और उदावर्त हरेने-
वाल्लोमें, समघृत- समान घीनी साधे समान घीके साथ,
सक्तुप्रास- साथवे आवाने सक्तु जालेकी, अम्बासः
अम्बास आदत, दन्तबल- दन्तिनुं जल दन्तोंका बल,
वृत्तिकराणाम् तथा रुचि ६२५१२०।१। और रुचि उत्पन्न
करनेवाल्लोमें, तैलगण्डू- तैलना ७५५१२०।१। तैलके गण्डू-
वोकी, अम्बासः अम्बास आदत, दुर्गन्धहर- दुर्गन्ध-
नाशक दुर्गन्धनाशक, दाहनिर्वाण- अने दाहनाशक और
दाहनाशक, लेपनानाम् लेपनामां लेपोंमें, चम्पनम् अ-
चन्दन, क्षीतापनयन- छड़ी ६२५१२०।१। क्षीतको दूर करने-
वाले, प्रलेपनानाम् प्रलेपनामां प्रलेपनोंमें, रास्नागुल्मी
२५१२०।१। अने अक्षर रास्ना और अगुल, दाह- दाह दाह,
त्वग्दोष- त्वग्दोषा दाह त्वचाके दोष, स्वेदावकाश-
अने भरसेवे ६२५१२०।१। और पसीनेको दूर करनेवाले,
प्रलेपनानाम् प्रलेपनामां प्रलेपनोंमें, कामजकोशीरम्
५१०।१। कामजे ने वीरज वागे। कामजक और शूल, वातहर-
वातहर तत्तहर, अम्बज- अम्बज अम्बज, उपवाह- तथा
उपवाहमां तथा उपवाहके, उपयोगिनाम् उपयोगी
५१०।१। उपयोगी द्रव्योंमें, कुष्ठम् ६३५१२०।१। कुष्ठ, चक्षुष्य-
चक्षुष्य चक्षुष्य, वर्ण्य- वर्ण्य वर्ण्य, कैश्य- कैश्य कैश्य,
कण्ठ्य- कण्ठ्य कण्ठ्य, वर्ण्य- वर्ण्य वर्ण्य, विरजनीय- विर-
जनीय विरजनीय, रोपणीयानाम् अने रोपणीय ५१०।१।
और रोपणीय द्रव्योंमें, मधुकम् ५१०।१। मधुकी, प्राम-

भाक्षु प्राण, संज्ञाप्रदान- अने संज्ञा देनाही और संज्ञा देनेवाले, हेतूनाम् हेतुओंमें हेतुओंमें, वायुः वायु वायु, आम- आम आम, स्तम्भ- स्तम्भ जड़ता, शीत- शीत शीत, शूल- शूल शूल, उद्वेगन- तथा क'पना और कम्पको, प्रक्षमनानाम् प्रशाभकेमां शमन करनेवालोंमें, अग्निः अग्नि अग्नि, स्तम्भनीयानाम् स्तम्भन द्रव्योंमें, जलम् जल जल, तृष्णा- तृष्णापास, छर्दि- अने छर्दिना और वमनका, अतियोग अतियोगने अतियोगको, प्रक्षमनानाम् शमन करनाओंमें शमन करनेवालोंमें, सुवृद्धकोष्ठ- तथावेधा भादीना देक्षने तथाये हुए मिट्टीके ठेकेसे, निर्वापितम् उदकम् ने जलमां हाथुं होय ते जल पुसाया गया जल, आमप्रदोष- आमदोषना आमदोषके, हेतूनाम् हेतुओंमां हेतुओंमें, अहिमात्राजनम् अधिक प्रभाक्षुमां भावुं अधिक मात्रामें खाना, अग्नि- सन्बुध्नानाम् अग्नि प्रदीप्त करनाओंमां अग्नि प्रदीप्त करनेवालोंमें, यथाग्नि- अग्नि प्रभाक्षु अग्नि अनुसार, अम्बव्यवहारः भावुं खाना, सेव्यानाम् सेवन योग्य पदार्थोंमां सेवनयोग्य वस्तुओंमें, यथासात्म्यम् सात्म्य अनुसार सात्म्य अनुसार, चेष्टाभ्यवहारौ विहार आहार विहार आहार, आरोग्यकराणाम् आरोग्य करनाओंमां आरोग्य करनेवालोंमें, काकभोजनम् समभक्षर भोजन यथाकाल भोजन, आहातुणानाम् अने आहारना श्रेष्ठोंमां और आहारके गुणोंमें, तृप्तिः तृप्ति सर्वथी श्रेष्ठ ये तृप्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(3). the small caltrops among those that are curative of dysuria and vata; the asafetida among those that split up the morbid humors, that are digestive stimulants and correctives of peristalsis and are alleviatives of vata and kapha. The amlavetasa among those that are laxatives, digestive stimulants, correctives of peristalsis and curatives of vata and kapha; the barley-ash among those that are laxatives, digestives and curatives of piles; the habitual use of buttermilk

among those that are curative of the assimilation disorder, edema and piles and complications due to wrongful use of ghee; the habitual use of the meat-juice of carnivorous animals among those curative of the assimilation-disorders, consumption and piles; the habitual use of milk and ghee among those that are vitalizers; the habitual use of a diet consisting of equal parts of ghee and roasted corn-flour among those that are seminiferous and curative of misperistalsis; the habitual gargling with til-oil among those that increase the taste and the strength of the teeth; the paste of sandal among applications that remove fetor and are alleviative of burning; the indian groundsel and eagle-wood among applications that dispel the coldness of the body; geranium grass and cus-cus among applications that alleviate burning, skin-affections and sweating; the costus among those that are curative of vata and useful in inunctions and poultices; the liquorice among those that are beneficial for the eyes, virility, the hair, the throat, the complexion, pigmentation and promotive of healing; the air among those that restore animation and consciousness; heat among those that are curative of chyme-disorders, stiffness, chill, colic and shivering; water among astringents; the water in which a heated clod of earth has been

quenched is the foremost among those that are alleviative of excessive thirst and excessive vomiting; over-eating among those that are inducive of chyme-disorders; eating according to one's digestive capacity among those that are stimulative of gastric fire; eating and working in conformity to one's constitution among good practices; timely eating among those that promote health; the giving of satisfaction among the properties of food;

वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्य-जननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरु-भोजनं दुर्विपाककराणाम्, एकाशनभोजनं सुक्ष-परिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पराघातनमन्ना-भ्रष्टाजननानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणी-दूषणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरुद्ध-वीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां,

अनारोग्यकराणाम् आरोग्यं भगवन्नाशनेभ्योऽपि आरोग्यको विगादनेवाल्लोमें, वेगसन्धारणम् वेगेने रेडवा वेगोको रोकना, सौमनस्यजननानाम् चित्त प्रसन्न करेवाल्लोमें, मद्यम् भव क्षराव, धी- धृति- स्मृति- धेयं धैर्यं, स्मृतिहराणाम् अने स्मृति हरनाशनेभ्योऽपि और स्मृति हरनेवाल्लोमें, मद्याक्षेपः

४०. दुर्विपाककराणाम्-दुर्विपाकानाम् (ग. घ.)

, एकाशनभोजनं-एककाशभोजनं (क.)

, शोषकराणां-शोषहराणां (घ. ङ.)

, पराघातनं-पराघातनं (व.)

, अनशनमायुषो ह्रासकराणां-अनशनमनायुष्कराणां (च.)

, अजीर्णाध्यशनं-अजीर्णाशनं (च.)

, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां-मिथ्यायोगो व्याधिसुखानां (घ. घ.)

क. ङ. ङ. ङ.)

भवजनित भक्तता मद्यजनित मत्तता, दुर्विपाककरा-णाम् भुङ्क्तेष्वीथी पचनानांभ्योऽपि कठिनाईसे पचनेवाल्लोमें, गुरुभोजनम् भारे भोजन भारी भोजन, सुक्षपरिणामकरा-णाम् सुषथी पथी जनानांभ्योऽपि सुक्षसे पचनेवाल्लोमें, एकाशनभोजनम् ऐकवार भोजन एक समय भोजन, शोषकराणाम् शोष उत्पन्न करनानांभ्योऽपि शोष करने-वाल्लोमें, स्त्रीष्व अतिप्रसङ्गः स्त्रीभ्यो विषे अतिप्रसङ्ग स्त्रियोंमें अतिप्रसङ्ग, पाण्ड्यकराणाम् नपुंसकता कर-नानांभ्योऽपि नपुंसकता करनेवाल्लोमें, शुक्रवेगनिग्रहः शुक्रना वेगेने निग्रह शुक्रवेगका रोकना, भ्रष्टाभ्रष्टाजननानाम् भ्रष्टाभ्यो अश्रद्धा उत्पन्न करनानांभ्योऽपि भ्रष्टाभ्यो अश्रद्धा उत्पन्न करनेवाल्लोमें, पराघातनम् पथस्थान वधस्थान, आघातः आयुषो आयुषा, ह्रासकराणाम् ह्रास करनानांभ्योऽपि ह्रास करनेवाल्लोमें, अनशनम् अन्नभोजन अन्न-भोजन, कर्शनीयानाम् कृशता उत्पन्न करनानांभ्योऽपि कृशता उत्पन्न करनेवाल्लोमें, प्रमिताशनम् अपथ्य भोजन अल्प भोजन, ग्रहणीदूषणानाम् ग्रहणी दूषित करनानांभ्योऽपि ग्रहणीको दूषित करनेवाल्लोमें, अजीर्णाध्यशनम् अजीर्ण उत्पन्न करनानांभ्योऽपि अजीर्ण होनेपर भोजन, अग्निवै-षम्यकराणाम् अग्निनी विषमता करनानांभ्योऽपि अग्निनी विषमता करनेवाल्लोमें, विषमाशनम् विषम भोजन विषम भोजन, निन्दितव्याधिकराणाम् निन्दित व्याधि करनानांभ्योऽपि निन्दित व्याधि करनेवाल्लोमें, विरुद्धवीर्या-शनम् विरुद्ध वीर्यावाला पदार्थोंनुं भोजन विरुद्ध वीर्यावाले पदार्थोंका भोजन, पथ्यानाम् हितकर पदार्थोंभ्योऽपि हितकर पदार्थोंमें, प्रशमः परम शान्ति परम शान्ति, सर्वापथ्यानाम् सर्व अपथ्योंमें, आयासः आयास बहुत परिश्रम, व्याधिकराणाम् अने व्याधि करनानांभ्योऽपि व्याधि करनेवाल्लोमें, मिथ्यायोगः मिथ्या-योग सर्वथी अर्थ में मिथ्यायोग सबसे भ्रष्ट है;

40-(4). the suppression of natural urges among those that are causative of ill-health; wine among those that cause exhilaration; intemperate indulgence in wine among those that impair understanding, resolution and memory; heavy eating among those

that give rise to mis-digestion; eating one meal in the day among those that conduce to easy digestion and assimilation; excessive indulgence in sex among those that cause consumption; the constant suppression of seminal ejaculation among those that cause emasculation; the sight of a slaughtering place among those that destroy the inclination for food; abstinence from food among those that tend to curtail life; under-eating among those that tend to reduce a person; predigestion meal among those that induce the assimilation disorders; irregular eating among those that cause irregularity of gastric fire; the eating of foods of antagonistic potency among those that lead to censurable diseases; self-restraint among those that are wholesome; straining oneself among those that are unwholesome; wrong indulgence among those that are generative of diseases;

રજસ્વલામિગમનમલક્ષ્મીમુક્તાનાં, બ્રહ્મચર્યમયુષ્યાણાં, પરદારામિગમનમનાયુષ્યાણાં, સક્રુષ્પો વૃષ્યાણાં, દૌર્મેનસ્યમવૃષ્યાણામ્, અયથાબલમારમ્ભઃ પ્રાણોપરોધિનાં, વિપાદો રોગવર્ધનાનાં, જ્ઞાનં શ્રમહરાણાં, હર્ષઃ પ્રીતિનાનાં, શોકઃ શોષણાનાં, નિવૃત્તિઃ પુષ્ટિકારાણાં, પુષ્ટિઃ સ્વપ્નકારાણામ્, અતિસ્વપ્નસ્તન્દ્રાકારાણાં, સર્વેરસામ્યાસો વલકારાણામ્, એકરસામ્યાસો દૌર્બલ્યકારાણાં,

બલક્ષ્મીમુક્તાનામ્ દારિદ્ર્યનાં ઉત્પાદકોમાં દારિદ્ર્યકે ઉત્પાદકોમે, રજસ્વલામિગમનમ્ રજસ્વલાગમન રજસ્વલા-

૪૦. પરદારામિગમનમ્-પરદારમનમ્ (ક.).

૪૧. અતિસ્વપ્નઃ-સ્વપ્ન. (કે. ૬. ૬૩)

ગમન, બ્રાહ્મચર્યાણામ્ આયુષ્ય વધારનારાંઓમાં અસુ થવાનેવાલોમે. બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મચર્ય તથા ચર્ય, અનાયુષ્યાણામ્ આયુષ્યનો નાશ કરનારાંઓમાં આયુકે નાશકોમે, પરદારામિગમનમ્ પરદારાગમન પરદારાગમન, વૃષ્યાણામ્ વૃષ્યોમાં વૃષ્યોમે સંકલ્પઃ સંકલ્પ સંકલ્પ, અવૃષ્યાણામ્ અવૃષ્યોમાં અવૃષ્યોમે, દૌર્મેનસ્યમ્ મનની ઉદ્દિગ્નતા મનની ઉદ્દિગ્નતા, પ્રાણોપરોધિનામ્ પ્રાણુધાતકોમાં પ્રાણવાશકોમે, અયથાબલમ્-આરમ્ભઃ ગભ ઉપરાંતનું કાર્ય શક્તિસે જ્યાંદા કાર્યકા આરમ્ભ, રોગવર્ધનાનામ્ રોગ વધારનારાંઓમાં રોગ વધાનેવાલોમે, વિપાદો બિનતા સિન્નતા, શ્રમહરાણામ્ શ્રમ કરનારાંઓમાં શ્રમ હરનેવાલોમે, જ્ઞાનમ્ રનાન જ્ઞાન. પ્રીતિનાનામ્ પ્રસન્નતા કરનારાંઓમાં પ્રસન્નતા કરનેવાલોમે, હર્ષઃ હર્ષ હર્ષ, શોષણાનામ્ શોષણ કરનારાંઓમાં શોષણ કરનેવાલોમે, શોકઃ શોક શોક, પુષ્ટિકારાણામ્ પુષ્ટિકારકોમાં પુષ્ટિકારકોમે, નિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ, સ્વપ્નકારાણામ્ નિદ્રા બાવનારાંઓમાં નિદ્રા કરનેવાલોમે, પુષ્ટિઃ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, તન્દ્રાકારાણામ્ તન્દ્રા કરનારાંઓમાં તન્દ્રા કરનેવાલોમે, અતિસ્વપ્નઃ અતિ નિદ્રા અતિ નિદ્રા, વલકારાણામ્ બળકારકોમાં વલકારકોમે, સર્વેરસામ્યાસ. સર્વ રસોનો અભ્યાસ સર્વરસોકા સેવન, દૌર્બલ્યકારાણામ્ અને દુર્બળતા કરનારાંઓમાં ઔર દુર્બળતા કરનેવાલોમે, એકરસ- એકરસનો એકરસકા, અમ્યાસઃ અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે સેવન સર્વે શ્રેષ્ઠ છે;

40-(5). co-habitation with a woman in her menses among those that are inauspicious; continence among those that promote longevity; adultery among those that lead to the shortening of life; determination among virilifics; disgust among anti-virilifics; enterprises that are beyond one's capacity among those that are harmful to one's life; grief among those that promote disease; bathing among those that remove fatigue; joy among those that give delight; grief

among those that cause wasting; inactivity among those that tend to promote corpulence; corpulence among those that induce sleep; excessive sleep among those that give rise to torpor; the habitual use of food containing all the tastes among those that promote strength; the habitual indulgence in only one taste among those that cause weakness;

गर्भशय्यमाहार्याणाम्, अजीर्णमुद्गार्याणां, बालो मृदुमेषजीयानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्याध्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठं दीर्घ-रोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुष-क्लिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, वस्तिस्तन्त्राणां,

आहार्याणाम् जेथी डाढया येऽय वस्तुओभां खीचने योग्य वस्तुओमें, गर्भगत्यम् गर्भरूप शय्य गर्भ-रूपशय्य, उद्गार्याणाम् दूर प्रवा येऽय वस्तुओभां दूर करने योग्य वस्तुओमें, अजीर्णम् अशुर् अजीर्ण, मृदुमेषजीयानाम् मृदु औषधने येऽय मनुष्योभां मृदु औषधके योग्य मनुष्योमें, बालः पालक बालक, याप्यानाम् याप्योभां याप्योमें, वृद्धः वृद्ध, तीक्ष्णौषध-तीक्ष्ण औषध तीक्ष्ण औषध, व्याधय-मैथुन मैथुन, व्यायाम-अने कसरत और व्यायाम, वर्जनीयानाम् तत्त्ववला येऽयोभां परित्याग करने योग्योमें, गर्भिणी गर्भिणी अर्थात् गर्भवती, गर्भधारणानाम् गर्भनुं धारण करानेवा हेतुओभां गर्भधारक हेतुओमें, सौमनस्यम् चित्तनी प्रसन्नता चित्तकी प्रसन्नता, दुश्चिकित्स्यानाम् दुश्चिकित्स्व रोगोभां दुश्चिकित्स्व रोगोमें, सन्निपातः सन्निपात सन्निपात, विषमचिकित्स्यानाम् विषम चिकित्स्व

रोगोभां विषम चिकित्स्व रोगोमें, आमः आम आम, रोगा-णाम् रोगोभां रोगोमें, ज्वरः ज्वर ज्वर, दीर्घरोगाणाम् दीर्घ रोगोभां दीर्घरोगोमें कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ रोगसमूहानाम् रोगसमूहोभां रोगसमूहोमें, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राज-यक्ष्मा, अनुषक्लिणाम् इरी उप-न धनारा रोगोभां पुनः हो जानेवाले रोगोमें, प्रमेहः प्रमेह प्रमेह, अनुशस्त्राणाम् अनुशस्त्रोभां अनुशस्त्रोमें, जलौकसः जलो जोक. तन्त्रा-णाम् अने साधनोभां और साधनोमें, वस्तिः वस्ति सर्वाथी अष्ट छे वस्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(6). a dead fetus among those that require to be extracted; a waning digestion among those that require to be stimulated; an infant among those that require mild medicatives; an old man among those who require palliative treatment; a pregnant woman among those that should be spared strong medication, sex-act and exercise; cheerful spirits among those that help to retain conception (in women); the simultaneous provocation of all the three humors among those that are difficult of treatment; the chyme tox-emia among those that are irremediable; the fever among diseases; dermatosis among chronic diseases; consumption among the syndromes of diseases; anomalies of the urinary secretion among relapsing diseases; leeches among those that are auxiliaries to surgical instruments; enemata among those requiring practical technique;

हिमवानौषधिभूमीनां, सोम औषधीनां, मरु-भूमिरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारिन्वमातुरगुणानां, मेषक् चिकित्सा-ज्ञानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौह्यं क्लेशकराणाम्, ४०. नास्तिको वर्ज्यानां-नास्तिकोऽर्याणां (ग. १)

- ४०. गर्भशय्यमाहार्याणाम्-गर्भशय्यमाहार्याणाम् (अ. ४. ५)
- „ गर्भधारणानां-गर्भधारकाणां (अ.)
- „ जलौकसोऽनुशस्त्राणां-जलौकः शस्त्राणां (ग. ५.)
- „ तन्त्राणां-संस्तनानां (५)
- „ „ -वन्धना (५.)

અનિર્દેશકારિત્વમરિષ્ટાનાં, અનિર્વેદો વાર્તલક્ષણાનાં, વચસમૂહો નિઃસંશયકરાણાં, યોગો વચગુણાનાં, વિજ્ઞાનમૌષધીનાં, શાસ્ત્રસહિતસ્તર્કઃ સાધનાનાં, સંપ્રતિપત્તિઃ કાલજ્ઞાનપ્રયોજનાનામ્, અવ્યવસાયઃ કાલાતિપત્તિહેતૂનાં, દૃષ્ટકર્મતા નિઃસંશયકરાણામ્, અસમર્થતા મયકરાણાં, તદ્વિચસંભાષા બુદ્ધિવર્ધનાનામ્, આચાર્યઃ શાસ્ત્રાધિગમહેતૂનામ્, આયુર્વેદોઽમૃતાનાં, સદ્વચનમનુષ્ટેયાનામ્, અસદ્ગ્રહણં સર્વાહિતાનાં, અર્થરુચ્યામ્ સુજ્ઞાનામાતિ ॥૪૦॥

ઔષધિભૂમીનાં ઔષધીઓની ભૂમિઓમાં ઔષધિયોંકી ભૂમિયોંમે, હિમવાન્ દિમાધ્ય હિમાલય, ઔષધીનામ્ ઔષધિઓમાં ઔષધિયોંમે, મામ સોમ સોમ, આરોગ્યદેશનામ્ આરોગ્યકર દેશોમાં આરોગ્યકર દેશોંમે, મરુભૂમિઃ મરુભૂમિ મરુભૂમિ અહિતદેશનામ્ અહિત દેશોંમે અહિત દેશોંમે, જન્ય મનુષ્યદેશ અનુદેશ, આનુરગુણાનામ્ આનુરગુણા ગુણોમાં રોગીકે ગુણોંમે, નિર્દેશકારિત્વમ્ અજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન આજ્ઞાનુસાર વર્તન, ચિકિત્સાજ્ઞાનામ્ ચિકિત્સાનાં અંગોમાં ચિકિત્સાકં અંગોંમે, મિષક્ વૈષ વૈષ, વચ્યાનામ્ વચ્યાનીઓમાં વચ્યાનોંમે, નાસ્તિક નાસ્તિક નાસ્તિક, ક્લેશકરાણામ્ ક્લેશ કરનાંઓમાં ક્લેશકાર્કોંમે, લોભ્યમ્ લોભ્યપત્તા લોભ્યતા, અરિષ્ટાનામ્ અરિષ્ટોંમે અરિષ્ટોંમે, અનિર્દેશકારિત્વમ્ અજ્ઞા પ્રમાણે ન યાવત્ આજ્ઞા અનુસાર ન ચલના, વાર્તલક્ષણાનામ્ શ્લેષકુશળનાં લક્ષણોંમે શ્લેષકુશલકે લક્ષણોંમે, અનિર્વેદઃ ઉત્સાહ ઉત્સાહ, નિઃસંશયકરાણામ્ સંશય દૂર કરનાંઓમાં સંશય દૂર કરનેવાલોંમે વૈષસમૂહઃ વૈદ્યોને સમૂહ વૈદ્યોંકા સમૂહ,

૪૦. વાર્ત આર્ત શ્રદ્ધ

, કલજ્ઞાનપ્રયોજનાનામ્-કલજ્ઞાનપ્રયોજનાનામ્ (૪)

, અવ્યવસાય કાલાતિપત્તિહેતુના - અવ્યવસાય કાલાતિપત્તિ-
હેતુના (૪)

, વ્યવસાય કલપ્રાપ્તિહેતુના
(૫.)

, અનુદેશોંમે વ્યવસાયકાલા-
તિપત્તિહેતુનાં (૬.)

, અસદ્ગ્રહણં-અસવદ્ગ્રહણમસદ્ગ્રહણં (૭ છ.)

, અગદ્ગ્રહણમસંવદ્ગ્રહણં (૮.)

વૈષગુણાનામ્ વૈદ્યોના ગુણોમાં વૈદ્યકે ગુણોંમે, યોગઃ કર્મમાં કુશળતા કર્મમે કુશલતા, ઔષધીનામ્ ઔષધીઓમાં ઔષધિયોંમે, વિજ્ઞાનમ્ વિશેષજ્ઞાન વિશેષજ્ઞાન, સાધનાનામ્ સાધનોમાં સાધનોંમે, શાસ્ત્રસહિતઃ તર્કઃ શાસ્ત્રયુક્ત તર્ક શાસ્ત્રયુક્ત તર્ક, કાલજ્ઞાન-કાળજ્ઞાનના કાલજ્ઞાનકે પ્રયોજનાનામ્ ઇષ્ટોમાં ફલોંમે, સંપ્રતિપત્તિઃ યથાકર્તવ્યતાનુ અનુપાન યથાકર્તવ્યતાકા અનુપાન, કાલાતિપત્તિહેતુનામ્ સમય યુગાવવાના હેતુઓમાં સમય યુગાવવાને હેતુઓંમે, અવ્યવસાયઃ અનુદેશ અનુદેશ, નિઃસંશયકરાણામ્ નિઃસંશય કરાવનારોંમે નિઃસંશય કરાવનારોંમે, દૃષ્ટકર્મતા પ્રત્યક્ષકર્મતા પ્રત્યક્ષકર્મતા, મયકરાણામ્ મય ઉત્પન્ન કરનારોંમે મય પૈવા કાનેવાલોંમે, અસમર્થતા અસામર્થ અસામર્થ, બુદ્ધિવર્ધનાનામ્ બુદ્ધિ વધારનાંઓમાં બુદ્ધિ વધારનાંઓંમે, તદ્વિચસંભાષા તદ્વિચો સાથે ચર્ચા તદ્વિચોંકે સાથમે ચર્ચા, શાસ્ત્રાધિગમ-શાસ્ત્રજ્ઞાનના શાસ્ત્રજ્ઞાનકે, હેતૂનામ્ હેતુઓમાં હેતુઓંમે, આચાર્ય આચાર્ય આચાર્ય, અમૃતાનામ્ અમૃતામાં અમૃતોંમે, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, અનુષ્ટેયાનામ્ પાલન કરના યોગ્યમાં પાલન કરને યોગ્યોંમે, સદ્વચનમ્ અપુરુષોંમે નયન મદ્વચન, સર્વાહિતાનામ્ સર્વ અહિતોમાં સર્વ અહિતોંમે અસદ્ગ્રહણમ્ અસત્તુ મદ્ગ્રહણ અસત્કા મદ્ગ્રહણ, સુજ્ઞાનામ્ અને સુષોમાં ઔર સુષોંમે, સર્વસંન્યાસઃ इति સર્વ સંન્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે સર્વસંન્યાસ મહત્તે શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૪૦ ॥

40. the Himalayas among the habitats of medicinal herbs; soma among herbs; an arid country among sanatoria; a wet country among insalubrious regions; obedience to physician's direction among the virtues of a patient; the physician among the factors of therapeutics; the disbeliever among those who are to be avoided; yielding to temptation among those that cause mortification; the disobedience of the patient among fatal prognostic symptoms; zest for

life among attributes of health; an assemblage of physicians among those that help to resolve doubts; practical skill among the qualities of a physician; applied scientific knowledge in pharmacology; reason supported by scripture among the means of knowledge; a sense of propriety among the results accruing from a knowledge of time; indolence among the causes of procrastination; practical work and observation among those that dispell doubts; incompetence among the causes of fear; clinical discussions among those that help to broaden one's understanding; the teacher among those who help one in the acquisition of learning; the science of life among elixirs; good precepts among those that deserve to be practised; a misunderstanding among those that are injurious; and the renunciation of all things among those that give happiness.

तेषां चिकित्सायामुपयोगः —

भवन्ति चात्र—

अऽयाणां शतमुद्दिष्टं यद्विषञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥४१॥

अत्र च आः विषयमां इम विषयमें, भवन्ति श्लोको
उं के श्लोक हैं कि, अऽयाणाम् श्रेष्ठ भावोऽयुः श्रेष्ठ भावोका,
यत् ते जो द्विरञ्चाशत् भावनं छे बावन है, उत्तरम्
अधिक जेमां ओपुं अधिक जगमें ऐसा, शतम्
शत जन, उद्दिष्टम् कथुं छे अर्थात् ओकसो भावन
श्रेष्ठ भावो कथुं छे कहा है अर्थात् एकसो बावन श्रेष्ठ
भावों रहे हैं, एतत् ओ वे, विकाराणाम् विघातेना
विकारोके, विघाताय नाश भाटे नाशके लिए, अकम्

पूरता छे पर्याप्त हैं, उपदिश्यते ओम् कहेवाभां आवे छे
ऐसा कहा जाता है ॥ ४१ ॥

Here are verses again—

41. The foremost of their kind, numbering a hundred and fifty-two which have been enumerated above, are pronounced to be sufficient for curing all disorders.

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥४२॥

ये अर्थाः जे भावो जो भाव, समानकारिणः तुल्य
कर्म करनेवाले छे गमान कर्म करनेवाले हैं, नेषाम् तेओ-
भांनो उनमेंसे, श्रेष्ठस्य श्रेष्ठम् श्रेष्ठका, लक्षणम् लक्षण
लक्षण कार्यकारित्वे कार्य करनेवाला कार्य करनेमें, ज्याय-
स्त्वम् अधिकपक्ष आध्यात्म, वरत्त्वमपि च अने श्रेष्ठ-
पक्ष पक्ष और श्रेष्ठता भी, उदाहृतम् कथुं छे कह
री है ॥ ४२ ॥

42. With regard to things that produce the same or similar results, the characteristics of the best among drugs having similar action as well as that which is the worst, and the main actions of drugs and the best of drugs productive of those effects have also been illustrated.

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्याधिहरमुत्तमम् ॥४३॥

वातपित्तकफानाम् वायु, पित्त ने कथना वायु पित्त
और कफके, प्रशमने प्रशमनमां प्रशमन करनेमें, यत्
यत् च जे जे जो जो, हितम् हितकर छे हितकर है,

४२. गेडर्बा — यदपि (ग. य.)

„ कार्यकर्तृत्वे वरत्त्वम्-कार्यकारित्वेऽवरत्वं (व. य.)

„ कार्यकर्तृत्वे कार्यकारित्वे (क. च. छ. ज.)

„ — कार्यकर्तृत्वं (ग.)

४३. कफाना-कफेभ्यः (व. स. त. य.)

યત્ ચ અને ને ઔર જો. ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, વ્યાધિહ-
રમ્ વ્યાધિહર છે રોગહર છે, પ્રાધાન્યતઃ તે પ્રધાનપણે
વહ પ્રધાનતાએ, નિર્દિષ્ટમ્ અભિપ્રાય છે દિક્ષાલાભ છે ॥૪૩॥

43. Whatever is most efficacious
in allaying the discordance of vata,
pitta and kapha has been laid down;
likewise, whatever is best as a remedy
in disease-conditions has also been
laid down in the main.

પત્રિશમ્ય નિપુણં ચિકિત્સાં સંપ્રયોજયેત્ ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥૪૪॥

જનન આ યદ્, નિપુણમ્ કુશલતાથી નાવધાનીએ,
નિશમ્ય સાંભળીને મુનક, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સાને
ચિકિત્સાકા, સંપ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરેલા બેઈએ પ્રયોગ
કરના ચાહિય, યત્ એ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, કુર્વન્ કર-
નાર કરનેવાલ, સદા વૈદ્ય વૈદ્ય, સદા દર્શનાં સદા,
ધર્મકામૌ ધર્મ અને કામને ધર્મ ઔર લામકો, સમશ્નુતે
પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા છે ॥૪૪॥

44. Having paid heed to these
instructions, the skilful man should
prescribe treatment. Acting thus, the
physician enjoys constantly both the
merits of virtue as well as worldly
desires.

પથ્યાપથ્યયોર્લક્ષણમ્—

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यद्योक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥૪૫॥

યત્ ને જો, પથઃ શરીરરૂપ ભાગનેા શરીરરૂપ
માર્ગકા, અનપેતમ્ અપકાર નથી કરતું અપકાર નહીં
કરતા, યત્ ચ અને ને ઔર જો, મનસઃ મનને મનકો,
પ્રિયમ્ પ્રિય છે પ્રિય છે, અપથ્યમ્ તે પથ્ય છે વહ પથ્ય
છે, યત્ ચ તેમજ ને એવં જો, અપથ્યમ્ શરીરરૂપ

ભાગનેા અપકાર કરે છે શરીરરૂપ ભાગકા અપકાર કરતા
છે, અપ્રિયમ્ ચ અને મનને અપ્રિય છે ઔર મનકો અપ્રિય
છે, ઉત્તમ તેને અપથ્ય કહ્યું છે ઉત્તમ અપથ્ય કહા છે, યત્
તે આબતને ઉત્તમ, નિયતમ્ નિશ્ચિતપણે નિશ્ચિતરૂપે ન
લક્ષયેત્ નહિ બાણવી બેઈએ નહીં સમજના ચાહિય ॥૪૫॥

45. That is the wholesome regi-
men which does not impair the body
system and which is pleasing to the
mind. That which is not pleasing is
the unwholesome regimen. This should
not be regarded as an invariable rule.

દ્રવ્યાણાં માત્રાવિજ્ઞાનસ્ય પ્રયોજનમ્—

માત્રાકાલક્રિયાભૂમિદેહદોષગુણાન્તરમ્ ।
પ્રાપ્ય તત્તદ્દિદ્દયન્તે તે તે ભાવાસ્તથા તથા ॥૪૬॥

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, તત્ તત્ તે ને ઉમ ઉમ,
માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલ- કાળ કાલ, ક્રિયા- ક્રિયા
ક્રિયા, ભૂમિ- ભૂમિ ભૂમિ, દેહ- દેહ દેહ, દોષ- દોષ દોષ,
ગુણાન્તરમ્ અને ગુણભેદોને ઔર ગુણભેદોકો, પ્રાપ્ય
પામીને પા કર, તે તે તે તે વે વે ભાવાઃ ભાવો ભાવ,
તથા તથા તેવા તેવા અર્થોત્ પથ્ય કે અપથ્ય અને
પ્રિય કે અપ્રિય વૈસે વૈસે અર્થત્ પથ્ય અથવા અપથ્ય
ઔર પ્રિય અથવા અપ્રિય, દિદ્દયન્તે દેખવામાં આવે છે
દેખે જાતે છે ॥૪૬॥

46. This or that factor, by reason
of variation in effects due to measure,
time, mode of preparation, habitat of
the drug, bodily constitution, and
morbid humor, shows itself, either as
wholesome or unwholesome condition.

તસ્માત્ સ્વભાવો નિર્દિષ્ટસ્તથા માત્રાદિરાશ્રયઃ ।
તદ્દોષોભયં કર્મ પ્રયોજ્યં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥૪૭॥

તસ્માત્ તેથી ફસલિય, સ્વભાવઃ સ્વભાવ, સ્વભાવ,
તથા તથા તથા, માત્રાદિઃ માત્રા આદિ માત્રા આદિ,
આશ્રયઃ આશ્રય આશ્રય, નિર્દિષ્ટઃ બતાવ્યા છે ક્તલાયે

૪૪. નિપુણ-નિપુણઃ (ચ.ક.)

૪૫. લક્ષયેત્-લક્ષયતે (ક.ગ.ચ.ક.ધ.)

૪૭. પ્રયોજ્યં સિદ્ધિ-લોચનં સંસિદ્ધિ (ગ.ધ.)

હે, સિદ્ધિ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, રૂચકતા ઇચ્છતા ઇચ્છતા વૈદ્યે
ચાહેવાલો વૈદ્યકો, તત્ તે એ, કમલમ્ બનેને, લોનો-
કા, જ્યેષ્ઠ વિચાર કરી વિચાર કરકે, કર્મ કર્મને
કર્મકા, પ્રયોજ્યમ્ પ્રયોગ કરવો બોધીએ પ્રયોગ કરના
ચાહિયે ॥ ૪૭ ॥

47. Hence it is that we have descri-
bed the innate nature of substances and
their dependence (for their wholesome
effect etc.) on measure and the rest.
Accordingly one who desires success
should devise treatment with due
consideration of both these factors.

ધાન્યાદયો નવ આસવયોનયઃ —

તત્ત્રાયેયસ્ય ભગવતો વચ્ચનમનુનિશમ્ય પુનરપિ
ભગવન્તમાત્રેયમગ્નિવેશ ઉવાચ—યથોદ્દેશમભિનિ-
ર્દિષ્ટઃ કેવલોડયમર્થો ભગવતા શ્રુતશ્ચાસ્મામિઃ ।

ભગવતઃ ભગવાન મમવાન, આત્રેયસ્ય આત્રેયનું
આત્રેયકે, તત્ તે એ, વચ્ચનમ્ વચ્ચન વચ્ચનકો, જનુ-
નિશમ્ય સાંભળી સુનકર, પુનઃ અપિ ફરીને પણ ફિર
મી, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ભગવન્તમ ભગવાન
ભગવાન, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયસે, ઉવાચ કહ્યું કહા,
ભગવતા આપે આપને, જયમ્ આ યદ, કેવલઃ બધે
સારા, અર્થઃ વિષય વિષય, યથોદ્દેશમ્ ઉદ્દેશ અનુસાર
ઉદ્દેશકે અનુસાર, અભિનિર્દિષ્ટઃ કહી દેખાડે છે કહ
દિયા હે, અસ્મામિઃ અને અમે ઔર હમ લોગોને, શ્રુતઃ
જ સાંભળે છે સુના હે;

48-(1). Having listened to this sta-
tement of the worshipful Atreya,
Agnivesa asked the worshipful teacher
once again. “This subject has been
dealt with exhaustively as purposed,
by your worship, and we too, have
followed it (diligently).

આસવદ્રવ્યાનામિદાનીમનપવાદં લક્ષણમનતિ-
સંક્ષેપેણોપદિશ્યમાનં શુશ્ર્વામહ ઇતિ ॥ ૪૮ ॥

૪૮. અનુનિશમ્ય-નિશમ્ય (જ.)

હવાનીમ્ હવે અવ, આસવદ્રવ્યાનામ્ આસવ દ્રવ્યોનાં
આસવદ્રવ્યોનાં, મનતિસંક્ષેપેણ બહુ સંક્ષેપ વગર વહુત
સંક્ષેપસે રહિત, ઉપદિશ્યમાનમ્ ઉદેશમાં આવતા કહે
જાતે, મનપવાદમ્ અપવાદ વગરના અપવાદ રહિત,
લક્ષણમ્ લક્ષણને લક્ષણકો, શુશ્ર્વામહ ઇતિ સાંભળવા
ઇચ્છીએ છીએ સુના ચાહેતે હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. Now we desire to listen
to an unexceptionable description
of sprituous beverages given (by
your reverence) in not too brief
a manner.’

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ—ધાન્યફલમૂલસાર-
પુષ્પકાણ્ડપત્રત્વચો ભવન્ત્યાસવયોનયોઽગ્નિવેશ !
સંપ્રદેષાઘૈ શર્કરાનવમીકાઃ ।

તત્ તેને એસે, ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ
આત્રેયે આત્રેયને, ઉવાચ કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ અગ્નિવેશ !
હે અગ્નિવેશ !, ધાન્ય-ધાન્ય ધાન્ય, ફલ-ફળ ફલ, મૂલ-
મૂળ મૂલ, સાર-સાર સાર, પુષ્પ-પુષ્પ પુષ્પ, કાણ્ડ-
કાંડ કાણ્ડ, પત્ર-પત્ર પત્ર, ત્વચઃ બાલ છાલ, શર્કરા-
નવમીકાઃ અને નવમી સાકર સાથે નવમી શર્કરા
સહિત, સંપ્રદેષ સંક્ષેપમાં સંક્ષેપમે, જઘૈ આઠ ઘાઠ,
આસવયોનયઃ આસવને ઉત્પન્ન કરનારો દ્રવ્યો આસવકે
કારણ દ્રવ્ય, મલગિલ છે હૈ;

49-(1). To him replied the worship-
ful Atreya—“O! Agnivesa, eight in
brief are the sources of sprituous liquors
viz., grains, fruits, roots, pith, flowers,
stalks, leaves and barks and the ninth
is sugar.

પથ્યતમાનામાસવાનાં ચતુરશીતિર્નિર્દેશઃ —

તાસ્યેવ દ્રવ્યસંયોગકરણતોઽપરિસંખ્યેયાસુ
યથાપથ્યતમાનામાસવાનાં ચતુરશીતિ નિર્દેશ ।

૪૯. શર્કરાનવમીકા — શર્કરા નવમી (ક. જ. ગ.)

,, ,, — શર્કરાનવમ્યઃ (જ)

,, પથ્યતમાનામાસવાનામ્—પથ્યતમાસવાનામ્ (જ.)

*द्रव्य- ६०थीना द्रव्योक्ति, संयोग- संयोग संयोग, करणतः अने संस्कारधी और संस्कारसे, अपरिसंख्येयासु असंख्य होती असंख्य बनती हुई। तासु एव तेओ- भांज उन्हीमें, यथापच्यतमानाम् भुज्य भुज्य पच्यतम मुख्य मुख्य पच्यतम, आसवानाम् आसवोनी आसवोकी, चतुरशीतिम् चौरासीनी संख्याने चौरासीकी संख्याको, निबोध भक्षो जान लो;

49-(2). Now listen to the enumeration of the 84 varieties of Asavas which are considered the most wholesome out of the innumerable varieties resulting from different combinations of the above-mentioned ingredients.

तद्यथा—सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति.

तद् यथा जेवाके जेसे कि, सुरा सुरा सुरा, सौवीर-सौवीर सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, धान्याम्लाः अने धान्याम्ल और धान्याम्ल, षड् ओ ७ ये छः, धान्यासवाः धान्यासव धान्यासव, भवन्ति ओ हैं;

49-(3). Sura, Sauveera, Tushodaka, Maireya, Medaka, and Dhanyamla are made from corn.

मृद्धीकाखर्जूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरुषकाभयामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपित्त्यकुव - लवदरकर्मन्धुपीलुप्रियालपनसम्यग्रोधाश्वत्थपूक्षकपीतनादुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति,

मृद्धीका- ६१क्ष द्राक्ष, खर्जूर- ५७७२ खर्जूर, काश्मर्य- ११११ गम्भारीके फल, धन्वन- ५१११ धन्वन, राजादन- २१११ स्त्रीनी, तृणशून्य- ३१११ केनकी, परुषक-

४९. सौवीर-सौवीरक (च)

॥ धान्याम्लाः - धान्याम्लुष्टा. (ख ५ ठ.)

॥ आमलक-आमलकविमीनक (ग)

॥ जाम्बव-जम्बीर (द. प.)

६१क्ष सा कालसा, जाम्बव- ६२३ हरद, आमलक- आमलक आंवाला, मृगलिण्डिका- ३२५८ घोगर, जाम्बव- ७११ जाम्बव, कपित्थ- ३१६ कैय, कुवक- भोटा भोटा बड़े बड़े बदर- भोटा बड़े, कर्मन्धु- २६१११२ स्रववर, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- थारोणी चिरौजी, पनस- ६१११ कटहल, न्यग्रोध- १३ बरगद, जाम्बव- ५१५१ पीपल, पूक्ष- ५१५१ पिलखन, कपीतन- ५१२५५१११ पारसपीपल, उदुम्बर- ७१११ गूलर, जजमोद- ७१११११ जजमोद, शृङ्गाटक शोभाई सिंघारे, शङ्खिनी- आंभूटाभक्षी शंखिनी, फलासवाः ओ ६१११११ आसवो इन फलोंके आसव, षड्विंशतिः ७११११ छवीय, भवन्ति ७११११ होते हैं;

49-(4). Grapes, date, fruits of white teak, common Indian linder, Indian ape flower, screw pine, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, goose berry, jambul, wood apple, jujube, small jujube, wild jujube, tooth brush tree, buchanan's mango, Indian jack, banyan, holy fig, yellow-barked fig, flowering peepul, gular fig, celery seeds, Indian water-chestnut, and ctenolepis—these are the six and twenty fruits from which fruit-wines are manufactured.

विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृहन्तीद्रवन्तीविष्वोरुबूकचित्रकमूलैरेकादशमूलासवा भवन्ति,

विदारिगन्धा- ११११११ शालपर्णी अश्वगन्धा- आसन असगन्ध, कृष्णगन्धा- २२२२११ ७१११ सहजजनके बीज, शतावरी- ११११११ शतावरी, श्यामा- ३१११ नसीतर काली निशोध, त्रिवृत्- नसीतर निशोध, दन्ती- ६१११ दन्ती, द्रवन्ती- २१११११ मुगलई एरण्ड, विष्व- ७११११ बेलगिरी, उरुबूक- ७११११ एरण्ड, चित्रकमूलैः अने चित्रक ओ ६११११ ७११११ और चित्रक इनके मूलोंसे, एकादश अगिमार ग्यारह, मूलासवाः ७१११११ मूलासव, भवन्ति ७११११ होते हैं;

49-(5). Ticktr-foil, winter cherry, drumstick, climbing asparagus, black turpeth, red physic-nut, physic-nut, bael, red-flowered castor-oil plant and white-flowered leadwort are the eleven plants from whose roots, root-wines are manufactured.

शालप्रियकाभ्यकर्णचन्दनम्यन्दनखदिरकदर - सप्तपर्णार्जुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुक्ति - शिशपाशिरीषवज्जलधन्वनमधूकैः सारासवा वि- शति भवन्ति,

शाल- शाल साक, प्रियक- असन खरक, अश्वकर्ण- अश्वकर्ण साक, चन्दन- चन्दन चन्दन स्यन्दन- तल्लु तनिश, खदिर- भेर खर, कदर- सईध भेर सफेद खर, सप्तपर्ण- सातवन सतवन, अर्जुन अर्जुन अर्जुन, असन- भीओ विजयसार, अरिमेद- दरभो भावण रेवां, तिन्दुक- टीभरवे तैद, किणिही- डेखिडी नफेद शिरीष, शमी- भीगडी शमी, शुक्ति- भेर वेर, शिशपा- सीसम शीशम, शिरीष- सरसडे शिरीष, वज्जल- वाणु वज्जल, धन्वन- धामलु धावन, मधूकैः अने महुडाथी और महुरेसे, विवतिः वीस वीस, सारासवाः सासव सारासव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(6). Sal, priyaka, small sal, sandalwood, oojain black wood, catechu, gum arabic tree, dita bark, arjun, spinous kino, white babool, false mangosteen, white sirisha, thamee, small jujube, sisoo sirisha, country-willow, common Indian lindem, mohwah—these are trees from whose pith, pith-wines are manufactured.

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकरात- पत्रमधूकप्रियङ्गुघातपुष्पैर्दश पुष्पासवा भव- न्ति,

४९. मधूकैः सारासवा-मधूकरावादनसारासवा (प.)

„ „ -मधूकसारासवा (ध. च.)

पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- नील कमल नीलोत्पल, नलिन- नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक- सौगन्धिक-सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र- शतपत्र शतपत्र, मधूक महुडा महुवेके फूल, प्रियङ्गु- धडैला फूलप्रयंगु, घातकीपुष्पैः अने धावडीनां धूलाथी और धावके पुष्पसे, दश दश दश, पुष्पासवाः पुष्पासवे पुष्प.सव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49 (7). Red lotus, blue water-lily, indigo lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centipetal lotus, mohwah, perfumed cherry, and fulsee flowers—these are the ten flowers from which flower-wines are manufactured.

इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डा- सवा भवन्ति,

इक्षु- शेरडी बडी इक्ष. काण्डेक्षु- डापेक्षु ऊख, इक्षु- वालिका- इक्षुवालिका इक्षुवालिका, पुण्ड्रकचतुर्थाः तथा योथी धोणी शेरडी और चौथा पौडा, काण्डासवाः ओओना डांओथी-सांओथी आर डांओसवे इनके काण्डसे चार काण्डासव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(8). Sugar-cane, big sugar-cane ikshu-valika and white sugar-cane are the four plants from whose stems, stem-wines are manufactured.

टोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः,

पटोल- परवण परवल, ताडक- तथा ताड ओओनां पानथी और ताड इनके पत्रोंसे, द्वौ भे दो, पत्रासवौ पत्रासव पत्रासव, भवतः थाय छे होते हैं;

49-(9). Wild snake gourd and palmyra palm are the two plants from whose leaves leaf-wines are manufactured.

४९. पटोलताडक-पटोलताडकौ (ध)

„ „ -पटोलताडक (प.)

• तिस्रकलोध्रैलवालुकक्रमुकचतुर्थास्त्रिगासवा
भवन्ति, शर्करासव एक एवेति ।

तित्वक- तित्वक तित्वक. लोभ्र दोधर लोभ्र. पल-
 बालुक ओधुवा बालुवाल, क्रमुकचतुर्था. अने येथे
 पडाळी दोधर लौर चौथा पठानी लोध, त्वगासवाः
 ओओनी ओधुथी इनकी छालसे, त्वगासवाः थार तगा-
 सव चार त्वगासव, भवन्ति थाय ओ होते हैं, शर्करासवः
 शर्करासव शर्करासव, एकः एव इति ओक न ओ
 एक ही है;

49-(10). Tilvaka, lodh, cherry, and pathani lodh are the four plants from whose barks, bark-wines are manufactured. Sugar is the only thing from which sugar-wine is manufactured.

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासं-
सृष्टानामासवद्भ्याणामुपनिर्दिष्टा भवन्ति ।

एवम् आ प्रमाणे इत प्रकार, परस्परणे ५२२५२
परस्पर, असंख्यानानाम् न भणोती न मिथे हुए, आसव-
द्रव्याणाम् आसवद्रव्येणा आसव द्रव्योके, एवाम् आ
इन, आसवानाम् आसवेऽन्ती आसवोकी, चतुरश्रैतिः
चौराश्रीन्ती संप्रदा चौराश्रीकी संख्या, उपनिर्दिष्टा भवति
इति कही छे कही है;

49-(11). The eighty-four varieties here mentioned are all produced severally from the different fermentable ingredients unmixed with each other.

आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च, आसवशब्दस्य निरुक्तिः—

एषामासवानामास्तुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयो-
गविभागविस्तारस्त्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च ।

જાસુતવાન આસુત થયેલા હોવાથી આસુત होनेકે
 कारण, एवाम् आ इन, जासवानाम् आसवेऽपि आस-
 वोकी, जासवसंज्ञा आसवसंज्ञा छे आसवसंज्ञा है, एवाम्

४९. उपनिर्दिष्टा—उपदिष्टा

॥ विभागविस्तारः — विभागः (घ.)

११ बहुविधविकल्पः — बहुविधविकल्पाः (ग. उ.)

ऐनना इनके, द्रव्यसंयोग- द्रव्योना संयोगे द्रव्यके संयोग, विभागविस्तारः तथा विभागो विस्तार तथा विभागका विस्तार, संस्कारश्च अने संस्कार और संस्कार. बहुविधकल्पः धर्मा प्रकारवाणा अ बहुत प्रकारके हैं;

49-(12). All these fermented wines are so called because they are obtained by fermentation. Unlimited are the combinations and permutations of which these ingredients are capable and likewise they admit of diverse methods of preparation.

यथास्वं सयोगसस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्-

यथाम्बं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं
कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च
भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते
तत्तत्कार्यमभिसमीध्येति ॥ ४९ ॥

बयास्वम् पोतपोताना अपने अपने, संयोग- संयोग
संयोग, संस्कार- અને સંસ્કારો નડે ઓર સંસ્કારોસે,
સંસ્કૃતા: સંસ્કૃત થયેલા સંસ્કૃત હુણ, આસવા- આસવા
આમવ, સ્વમ્ પોતાનુ अपना, કર્મ કાર્ય- કાર્ય, કુર્વન્તિ
કરે છે કરતે हैं, तत् तत् ते ते उस उस, कार्यम्
कार्यने कार्यको, अभिसमीक्ष्य नेछि विचारी लक्ष्य करके,
तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, आसवानाम् आसवाना
आसवोंके, ते ते ते ते वे वे, संयोग- संयोग संयोग,
संस्कार- संस्कार संस्कार, देश- देश देश, काल- काल
काल, मात्रादयः च અને માત્રા આદિ ઓર માત્રા
આદિ, भावाः भावा भाव, समुपदिश्यन्ते हाति कहेवाभा
आवे ॐ कह जाते हैं ॥ ४९ ॥

49. Agreeably to their nature and by virtue of the modification resulting from combination and preparation,

४९ यथास्वं-यथास्वयोनि (ष.)

॥ एवं कर्म-स्वं स्वं कर्म (छ.)

,, ,, -स्वकर्म (ब. ठ.)

॥ देशकाल-देशकालस्थापना (ब. व.)

the wines manifest specific properties; and combination, preparation, time place, and mode of preservation, dose etc., are prescribed in relation to particular wines in view of particular desired results.

आसवानां साधारणगुणाः—

भवति चात्र—

मनःशरीराग्निबलप्रदाना-

मत्स्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुरस्रैषा ॥ ५० ॥

अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३ श्लोक है कि, मनः- मन मन, शरीर- शरीर शरीर, अग्नि- अग्नि अग्नि और अग्नि, बलप्रदानाम् अण देना। बलको देनेवाले, मत्स्वप्न- अनिद्रा अनिद्रा, शोका- शोका शोका, अरुचि- तथा अरुचिने। तथा अरुचिको, नाशना- नाम् नाश करना। नष्ट करनेवाले, संहर्षणानाम् अने मनने प्रयुक्त करना और मनको प्रफुल्ल करनेवाले, प्रवर- उत्तम उत्तम, आसवानाम् आसवानों की आसवानों की, एषा आ यह, चतुरस्र आ ४ छे अधिक अने अने चार हैं अधिक जिसमें ऐसी, मशीतिः अस्तीति संख्या अस्ती की संख्या, रुक्ता रुक्ता छे कही है ॥ ५० ॥

Here is a verse again—

50. Thus have been enumerated the 84 kinds of the best wines, which promote strength of mind, body and digestive fire, dispel insomnia, depression and anorexia and induce exhilaration.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि

तत्त्वेन आहारविनिश्चयं च ।

५१. विनिश्चयं च-विनिश्चयो चः (च.च.)

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन्

मुनिस्तथाऽध्यायिं वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

तत्र ते विषयम्। उव विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिः मुनि आने। मुनि आनेने, अस्मिन् आ इस, यज्जःपुरुषादिके यज्जःपुरुषीय अध्यायम्। यज्जःपुरुषीय अध्यायमें, शरीर- शरीर शरीर, रोग- अने रोगना और रोगके, प्रकृतौ कर्तव्यम्। कारणोंमें, मतानि अधिष्ठाना मत अधिष्ठानोंके मत, तत्त्वेन तत्त्वपूर्वकं तत्त्वपूर्वक, आहार- विनिश्चयम् च आहारने। निश्चय आहारका निर्णय, तथा अध्यायि अध्यायि अध्यायि, वरासवांश्च च अने उत्तम आसवानों और उत्तम आसव, उवाच उवाच छे कही है ॥ ५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The origin of man", the sage has described the source of body and disease, and the different schools of thought thereon, the rules concerning diet and lastly the most excellent among the wines.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २५ अध्याय अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकणी प्रतिसंस्कार पाठे आ शास्त्रम् और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, यज्जःपुरुषीयः 'यज्जःपुरुषीय' नाम नामने। नामका, पञ्चविंशः पञ्ची-समे पञ्चीसवाँ, अध्यायः अध्याय संख्या अध्याय समाप्त हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled "The origin of man" is completed.

षड्विंशोऽध्यायः ।

છન્વીસમેા અધ્યાય અઘ્યાય છન્વીસવાં

Chapter XXVI

आत्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः —

अथात आत्रेयभद्रकाप्पीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्होऽपि अथ आगे, 'आत्रेयमत्र-
काप्यीवम्' 'आत्रेयमत्रकाप्यीय' नामना 'आत्रेयमत्रका-
प्यीय' नामके, अत्रेयम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्या-
स्वामः व्याख्यानं कर्तुं व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

मगवान् भगवान् भगवान्, आग्नेयः आग्नेये
 आग्नेयने, इति ह आ विषयमा न्निये प्रभाषे ॥ इस
 विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह रूम डहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

महर्षीणां ममितौ रसाहारविनिश्चये कथा—

मात्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स ज्ञानघः ।
भीमान् वार्योविद्वद्भ्यैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो बह्मिशाश्च महामतिः ।
काङ्क्षायनश्च बाह्मीको बाह्मीकमिषजां वरः ॥ ५ ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररये रम्ये समीर्युर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥

आग्नेयः आग्नेय आग्नेय, भद्रकाप्यः च भद्रकाप्य
भद्रकाप्य, तथा एव तेभ्यः और, शाकुन्तेयः च शाकु-
न्तेय शाकुन्तेय, मौद्गल्यः मौद्गल्य मौद्गल्य, पूर्णाक्षः

१. शाङ्गलेख-शाकुनेय (ग.)

५. वेदामतिः—महाशुनिः (ग. च. ब.)

ચ દ્વય પૂર્ણાક્ષ પૂર્ણાક્ષ, કૌશિકઃ કૌશિકઃ ઓશિક ઓત્રનો
 કૌશિક, હિરણ્યાક્ષઃ ચ હિરણ્યાક્ષ હિરણ્યાક્ષ, વઃ ને જો,
 કુમારશિરાઃ કુમારશિરા કુમારશિરા, નામ નામન્ય
 નામકા, જનકઃ પાપરહિત પાપરહિત, મરદ્વાજઃ ભરદ્વાજ
 મરદ્વાજ, સઃ ચ તે વહ, મતિમતાન્ શુધ્ધિમાન પુરુષોભા
 બુદ્ધિમાનોમૈ, વરઃ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, શ્રીમાન્ શ્રીમાન શ્રીમાન,
 રાજા રાભ રાજા, વાર્વૌવિદઃ ચ દ્વય વાર્વૌવિદ વાર્વૌવિદ,
 વૈવેદઃ વિવેદનો વિવેદકા, રાજા રાભ રાજા, નિમિઃ ચ
 નિમિ નિમિ, મહામતિઃ મહામતિ મહામતિ, વહિકઃ ચ
 અદિશ વહિશ, વાહીકમિષજાન્ બાહ્લીક વૈદોભા
 વાહીક વૈદોમૈ, વરઃ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, વાહીકઃ બાહ્લીક
 દેશના વાહીક દેશકા, કાઙ્કાયનઃ ચ કાંકાયન કાઙ્કાયન,
 પુતે એ જો, સુત-વયો-વૃદ્ધાઃ જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ
 વિદ્યાવૃદ્ધ ઓર વયોવૃદ્ધ, જિતાત્માનઃ જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય,
 વિજિહ્વીર્વયઃ અને વિહાર કરવાની ઇચ્છાવાળા ઓર
 વિહાર કરનેકી ઇચ્છાવાલે, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ મહર્ષિ,
 રમ્બે રમણીય રમ્ય, ચૈત્રરથે ચૈત્રરથ ચૈત્રરથ, વને
 વનમાં વનમૈ, સમીયુઃ એકઠા થયા એકત્રિત હુણ ॥૨-૬॥

3-6. Atreya, Bhadrakapya, Sakunt-
ya, Maudgalya, Purnaksha and Kausika
Hiranyaksha, the sinless Bharadwaja
known as Kumarasira, the auspicious
Varyovida—king and best among men
of intelligence, king Nimi of Videha,
and Badisa the highly enlightened,
Kankayana of the Bahlika country
and foremost of the Bahlika physi-
cians—all these, who were advanced
in learning and age, disciplined souls
and sages, while on a ramble, met in
the pleasant wood called Chaitraratha.

तेषां तत्रोपविष्टानां यमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यग्रसाधारविनिश्चये ॥ ७ ॥

उक्त त्वां वहां, उपविष्टानाम् भेदेन बैठे हुए, जय-
विदाम् अर्धभाक्षुनाः अर्धवेता, तोषाम् तेजोऽग्नी उमकी,
सम्बक यथार्थ यथार्थ, रस- २५६।११ रसद्वारा, आहार-

८. अपरिसंख्येयत्वात्—अपरिमेयत्वात् (उ. व. ख. प)

स्वाद्गन्धस्वादुता भक्तिः, हिताहितौ प्रभावौ, पञ्चमहा-
भूतविकारास्वाभयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेश-
कालवशाः, तेष्वभयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरु-
कषुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः,

उदकम् ७७ जल, तेषाम् ते इन, वण्णाम् ७
छः, रसानाम् २२ रसोंका, बोनिः आधारकारणं छे
आधारकारण है, उदक- शोधन शोधन, उपसमने अने
उपशमन और उपसमन, द्वे द्वे दो, कर्मणी कर्म छे
कर्म हैं, तयोः तेषां इनके, मिश्रीभावात् मिश्रित
धवाधी मिश्रित होनेसे, साधारणत्वम् साधारणता थाय
छे साधारणता होती है, स्वादु-अस्वादुता स्वादुता अने
अस्वादुता स्वादुता और अस्वादुता, भक्तिः रुचि छे
रुचि है, हित- हित हित, अहितौ अने अहित और
अहित, प्रभावौ प्रभाव छे प्रभाव है, प्रकृति- प्रकृति
प्रकृति, विकृति- विकृति विकृति, विचार- विचार विचार,
देश- देश देश, काल- अने कालने और कालके, वशाः
वश अवीन, पञ्चमहाभूत- पञ्चमहाभूत पञ्चमहाभूतोंके,
विकाराः विकारो विकार, तु ते तो, आभयाः आश्रय
छे आभय हैं, द्रव्यसंज्ञकेषु द्रव्य कहेवाला द्रव्यसंज्ञक,
तेषु ते इन, आभयेषु आश्रयोंमें आश्रयोंमें, गुरु- गुरु
गुरु, कषु- कषु लघु, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण
उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रूक्ष-रूक्षाद्याः रूक्ष वज्रे
रूक्ष आदि, गुणाः गुणो छे गुण हैं;

9-(2). For all these six tastes, water
is the source. Depletion and impletion
are their two functions. From the
coalescence of these two functions
arises the third, the intermediate one.
Palatability and unpalatability are but
a matter of subjective predelection.
Wholesomeness and unwholesomeness
are the effects. Manifestation of the
five proto-elements are merely the
substrata, conditioned by the factors
of nature, modification, combination,

clime and season. There manifest in
the substrata of the substances the
qualities of heaviness, lightness, cold-
ness, heat, unctuousness, dryness etc.

क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकर-
ससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रि-
यार्थसमन्वितं करणामिनिर्गुणम्;

क्षरणात् क्षारं क्षरणी क्षरण करनेसे, क्षारः क्षार
कहेवाय छे क्षार कहाता है, नासौ आ यह, रसः रस
रस, न नथी नहीं है, अनेकरस- अनेक रसवाला द्रव्यो
मांथी अनेक रसवाले द्रव्योंसे, ससमुत्पन्नम् उत्पन्न भयेषु
उत्पन्न हुआ, अनेकरसम् अनेक रसवाला अनेक रस-
वाला, कटुक- कटु कटु, लवण- अनेक लवण रसनी और
लवण रसकी, भूयिष्ठम् प्रधानतावाला प्रधानतावाला,
अनेक- अनेक अनेक, इन्द्रिय-अर्थ इन्द्रियोंवाला विषयोधी
अथोत् रूपादिधी इन्द्रियोंके विषयों अर्थात् रूपादिसे,
समन्वितम् युक्त युक्त, करण- अनेक अस्मपरिज्ञाव-
त्त्वादि क्रियाधी और अस्मपरिज्ञावणादि क्रियासे, अमिनि-
र्गुणम् तैयार भयेषु होवाधी बनाया जानेके कारण,
तत् ते यह, द्रव्यम् द्रव्य छे द्रव्य है;

9-(3). Alkali is so named because
it alkalizes. It is not a taste but a sub-
stance derived from articles of various
tastes. It possesses various tastes—
the pungent and the salt tastes being
only the most predominant; it has,
besides, attributes which can be appre-
hended by more than one sense and
is a manufactured product.

अव्यक्तीभावस्तु कलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनु-
रसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये;

रसानाम् २२ रसोंकी, अव्यक्तीभावः अस्पष्टता
अस्पष्टता, तु ते तो, कलु अरेपर सचमुच, प्रकृतौ

९. भक्तिः—भक्तिहीन (क. न. व. छ. प.)

॥ तेष्वभयेषु—तेष्वभयेषु (च.)

९. कटुक—कटु (व. च.)

॥ अव्यक्तीभावस्तु—अव्यक्तीभावस्तु (च. प.)

अथवा अन्नमें, अनुरस अन्नमें, अनुरसमें, अनुरस-
अथवा अनुरसकी अथवा अनुरससे, समन्विते वा युक्त
युक्त, द्रव्ये द्रव्यमां द्रव्यमें, भवति होय छे रहती है;

१-(4). As regards the imperceptible taste it is found in their source which is water or in what is known as the after-taste or in things possessing such after-taste.

अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तैषामाभयादीनां भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वाच्च युक्तम्, एकैकोऽपि होषामाभयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषापरिसंख्येयत्वात्, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते;

आश्रय-आदीनाम् आश्रयादिक आश्रय आदि, भावानाम् भावेना भावोंके, विशेष-भेदेना भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् असंख्यपक्षाने अर्ध अपरिसंख्येय होनेसे, तेषाम् तेषां इना, पुनः १०१ फिर, अपरिसंख्येयत्वम् असंख्यपक्षं असंख्येय होना, युक्तम् यथा युक्तिसंगत, न नहीं नहीं है, हि ३२४के क्योंकि, एवम् आ ७ रसोभांकी इन छः रसोंसे, एक-एकः एक-एक अपि पक्ष मी, आश्रय-आदीनाम् आश्रयादिक आश्रय आदि, भावानाम् भावेना भावोंके, विशेषान् भेदेना भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् तेषां असंख्यपक्षाने अर्ध अपरिसंख्येय होनेके कारण, आश्रयते आश्रय करे छे आश्रय करता है, तस्मात् तेषां इससे, अन्यत्वम् रसोनी शिन्ता रसोंकी भिन्नता, न च उपपद्यते भती नहीं नहीं बन जाती;

१-(5). These tastes cannot be said to be innumerable because of the innumerable variety of the substances in which those inhere. Even singly any of these tastes may be found in an innumerable variety of substances. Thereby, the taste does not increase in number like the substances.

परस्परसंख्येयवर्धिष्ठत्वाच्च तेषामभिनिर्भूतेष्वप्यप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्माच्च संख्येयानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ।

परस्पर- ५२२५२ एक दूसरेमें, संख्येयवर्धिष्ठत्वाच्च अधिक प्रमाणां भवेत्ता होवाली अधिकतासे मिले होनेके कारण, एवम् ऐऐनी के के अधिक रसनामां द्रव्यमां इनकी, अभिनिर्भूतेः च उत्पत्ति भवाती उत्पत्ति होनेसे, गुण- गुण गुण, प्रकृतीनाम् तथा प्रकृतिनी और प्रकृतिमें, अपरिसंख्येयत्वम् असंख्यता असंख्यत्व, न नहीं नहीं, भवति भती होता, तस्मात् तेषां इस-लिए, बुद्धिमन्तः बुद्धिमान पुत्रो बुद्धिमान पुरुषों, संख्येयानाम् भिन्नता मिलित, रसानाम् रसोनां रसोंके, कर्म उभेना कर्मोंका, न उपदिशन्ति उपदेश आपता नहीं उपदेश नहीं करते;

१-(6). As these tastes are generally found in combination with one another, the qualities and actions which they display are not innumerable. It is therefore, that the wise do not describe the actions of the tastes in their combinations.

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्वरेणासंख्येयानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥९॥

तत् च एव ते ७ इसी, कारणम् ३२४नी कारणकी, अपेक्षमाणाः अपेक्षा करता अपेक्षा करते हुए, परस्पर ५२२५२ एक दूसरेसे, असंख्येयानाम् न भवेत्ता न मिले, षण्णाम् ७ छः, रसानाम् रसोनां रसोंके, लक्षणपृथक्त्वम् अक्षानु शिन्ताने पृथक् पृथक् लक्षणोंका, उपदेक्ष्यामः उपदेश आपद्युं उपदेश करेंगे ॥ ९ ॥

9. Owing to that reason, we shall describe the special characteristics of each of these six tastes severally.

९. तच्चैव कारणम्-तच्चैवं कारणम् (ग. च.)

,, "मपेक्षमाणाः- "मपेक्षमाणाः (क. च. छ.)

સર્વદ્રવ્યં પાંચભૌતિકમ્—

અમે તુ તાવદ્વદ્રવ્યમેદમમિમેત્ય કિંચિદમિધાસ્થામ :

જ્યે તુ તાવદ્ પ્રથમ તો પ્રથમ તો, દ્રવ્યમેદમ્ દ્રવ્ય-
ભેદને દ્રવ્યમેદકો, અમિમેત્ય ઉદ્દેશીને લેકર, કિંચિદ્
કંઈક કહ્યું, અમિધાસ્થામ: કહેશું કહેંગે;

10-(1). First of all we shall make
a few observations with reference to
the classification of substances.

તથેતનાવદચેતનં ચેતિ દ્વિવિધમ્, દ્રવ્યાણાં ગુણાઃ કર્મચ—

સર્વે દ્રવ્યં પાંચભૌતિકમસ્મિન્નર્થે, તથેતના-
વદચેતનં ચ, તસ્ય ગુણાઃ શબ્દાદયો ગુર્વાદયઃ
દ્રવાન્તાઃ, કર્મ પંચવિધમુક્તં વમનાદિ ॥ ૧૦ ॥

અસ્મિન્ આ હમ, જ્યે પ્રકરણમાં પ્રકરણમે, સર્વમ્
સર્વં સર્વ, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, પાંચભૌતિકમ્ પાંચ
ભૂતોથી અને છે પાંચભૌતિક છે, તત્ તે યદ્, ચેતના-
વદ ચેતનાવાળું ચેતન, અચેતનમ્ ચ અને ચેતના
વમરનું છે બૌર અચેતન છે, શબ્દાદયઃ શબ્દાદિ અર્થોત્
શબ્દ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધ શબ્દાદિ અર્થોત્ શબ્દ-
સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધ, ગુર્વાદયઃ ચ અને ગુરુથી
માંડી બૌર ગુરુ લેકર, દ્રવાન્તાઃ દ્રવ સુધીના દ્રવ પર્યન્ત,
તસ્ય તેના હલકે, ગુણાઃ ગુણો છે ગુણો છે, વમનાદિ
વમનાદિક વમનાદિ, પંચવિધમ્ પાંચ પ્રકારનું પાંચ
પ્રકારક, કર્મ કંઈ કર્મ, ઉક્તમ્ કહેવાઈ ગયું છે કહા
ગયા છે ॥ ૧૦ ॥

10. For the purpose of this
science, all substances are products
of the five proto-elements; substances
are of two kinds—animate and inani-
mate. Their qualities are the five,
beginning with heaviness and ending
with fluidity. As regards their
actions, we have already described
their five-fold variety, comprising
omesis etc.

પાર્થિવાભિમેદેન દ્રવ્યાણાં ભક્ષણં ગુણાચ—

તત્ત્વ દ્રવ્યાણિ ગુરુશ્ચરકઠિનમન્દસ્થિરવિશદ-
સાન્દ્રસ્થૂલગન્ધગુણવદુક્તાનિ પાર્થિવાનિ, તામ્યુ-
પચયસક્ષાતગૌરવસ્થૈર્યકરાણિ;

તત્ત્વ તેમાં જ્યે ગુરુ- ગુરુ, શ્ચર- ખર શ્ચર,
કઠિન- કઠિન કઠિન, મન્દ- મન્દ મન્દ, સ્થિર- સ્થિર
સ્થિર, વિશદ- વિશદ વિશદ, સાન્દ્ર- સાન્દ્ર સાન્દ્ર, સ્થૂલ-
સ્થૂલ સ્થૂલ, ગન્ધ- તથા ગન્ધ તથા ગન્ધ, ગુણ- એ
ગુણની જ્યે ગુણની, વદુક્તાનિ પ્રધાનતાવાળાં પ્રધાનતા-
વાળે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, પાર્થિવાનિ પાર્થિવ છે પાર્થિવ
છે, તાનિ તેઓ એ, ઉપચય- પુષ્ટિ પુષ્ટિ. સક્ષાત- કઠિનતા
સંચાત, ગૌરવ- બારેપણુ ગુરુતા, સ્થૈર્ય- અને સ્થિરતા
બૌર સ્થિરતા, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(1). Among these substances that
are heavy, rough, hard, slow, stable,
clear, dense and gross and aboun-
ding in the quality of odor pertain
to the proto-element earth. They pro-
mote plumpness, compactness, heaviness
and stability.

દ્રવક્ષિગ્ધશીતમન્દમૃદુપિષ્ઠિચ્છલરસગુણવદુક્તા-
ન્યાપ્યાનિ, તામ્યુપક્લેદકોદ્દાહવન્ધવિષ્ણન્દમાર્દવપ્રહ્લા-
દકરાણિ;

દ્રવ- દ્રવ દ્રવ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીત- શીત
શીત, મન્દ- મન્દ મન્દ, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, પિષ્ઠિચ્છ- પિષ્ઠિચ્છ
પિષ્ઠિચ્છ, રસ- તથા રસ તથા રસ, ગુણ- એ ગુણની જ્યે
ગુણની, વદુક્તાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્ય પ્રધાનતાવાળે
દ્રવ્ય, ન્યાપ્યાનિ આપ્ય છે જલીય છે, તાનિ તેઓ એ,
ઉપક્લેદ- બીનાશ ઉપક્લેદ, કોદ્દાહ- સ્નિગ્ધતા સ્નેહન, વન્ધ-
બન્ધન વન્ધન, વિષ્ણન્દ- વિષ્ણન્દ વિષ્ણન્દ, માર્દવ-
ક્રામળતા મૃદુતા, પ્રહ્લાદ- અને પ્રસન્નતા બૌર પ્રસન્નતા,
કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(2). Substances that are fluid,
unctuous, cold, slow, soft and slimy
and abounding in the quality of taste

pertain to the proto-element water. They produce moisture, unctuousness, union, liquefaction, softness and delight.

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूपगुणबहुला-
म्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि;

ઉષ્ણ- ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, લઘુ- લઘુ, રુક્ષ- રૂક્ષ, વિશદ- વિશદ, નિશદ, રૂપ- અને રૂપ, ગુણ- એ ગુણની, હન ગુણકી, વહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આગ્નેયાનિ આગ્નેય છે આગ્નેય છે, તાનિ તેઓ, યે, દાહ- દાહ, પાક- પાક, પ્રભા- પ્રભા, પ્રકાશ- પ્રકાશ, પ્રવર્ણ- વર્ણ- અને વર્ણ, વર્ણકો, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(3). Substances that are hot, acute, subtle, light, dry and clear and abounding in the quality of form, pertain to the proto-element fire. They produce burning, digestion, radiance, lustre and color.

लघुशीतरुक्षविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि
वायव्यानि, तानि तौक्ष्ण्यलानिविचारवैशद्यलाघव-
कराणि;

લઘુ- લઘુ, શીત- શીત, રુક્ષ- રૂક્ષ, રુક્ષ- રૂક્ષ, રુક્ષ- રૂક્ષ, વિશદ- વિશદ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, સ્પર્શ- અને સ્પર્શ, ગુણ- એ ગુણની, હન ગુણકી, વહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, વાયવ્યાનિ વાયવ્ય છે વાયવ્ય છે, તાનિ તેઓ, યે, તૌક્ષ્ણ્ય- તૌક્ષ્ણ્ય, રુક્ષતા, રુક્ષતા- આનિ રુક્ષતા, વિચાર- અતિ ગતિ, વૈશદ્ય- વિશદતા, લાઘવ- અને લાઘવ, વર્ણ- વર્ણ, વર્ણકો, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(4). Substances that are light, cold, dry, rough, clear and subtle and abounding in the quality of touch,

૧૧. પાકપ્રભા-પાકપ્રભા (ગ. પ.)

,, વાયવ્યાનિ-વાયવીયાનિ (ગ.)

pertain to the proto-element air. They produce dryness, depression, morbidity, clearness and lightness.

मृदुलघुसूक्ष्मरુक्षणशब्दगुणबहुलाम्याकाशा-
त्मकानि, तानि मार्दवसौमिर्यलाघवकराणि ॥११॥

મૃદુ- મૃદુ, મૃદુ, લઘુ- લઘુ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, રુક્ષ- રૂક્ષ, શબ્દ- શબ્દ, અને શબ્દ, ગુણ- એ ગુણની, હન ગુણકી, વહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આકાશ-આત્મકાનિ આકાશીય છે આકાશીય છે, તાનિ તેઓ, યે, માર્દવ- મૃદુતા, મૃદુતા, સૌમિર્ય- સૌમિર્ય, રુક્ષતા, લાઘવ- અને લાઘવ, વર્ણ- વર્ણ, વર્ણકો, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે ॥ ૧૧ ॥

11. Substances that are soft, light, subtle and smooth and abounding in the quality of sound, pertain to the proto-element ether. They produce softness, porousness and lightness.

सर्वेषामेव द्रव्याणामौषधत्वे युक्तिः —

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्य-
मुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥१२॥

અનેન આ હસ, ઉપદેશેન નિરૂપણથી ઉપદેશ, તામ્ તામ્ તે તે હસ હસ, યુક્તિમ્ યુક્તિને યુક્તિકો, ચમ્ તમ્ અને તે તે હસ હસ, જર્થમ્ ચ પ્રથો- જનને પ્રયોજનકો, અભિપ્રેત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય કરકે, જગતિ જગતમાં જગતમાં, જગત્ત્વમ્ ઔષધરૂપ ન હોય એવું ઔષધરૂપ ન હોય, કિન્ચિદ્ કોઈ પદ્ધતિ કોઈ મી, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય, ન ઉપલબ્ધતે મળતું નથી નથી મિલતા ॥ ૧૨ ॥

12. In the light of this knowledge, there is in the world no substance that may not be used as medicine in this or that manner for this or that purpose.

૧૨. નાનૌષધિભૂત-નાનૌષધિભૂત (ક. ગ. વ. ચ.)

द्रव्यकर्मवीर्वाचिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्—

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति;

द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, तु वशी फिर, केवलम् केवल केवल, गुण-शुद्धता गुणके, प्रभावात् प्रभावशी प्रभावसे, एवं न ही, कार्मुकाणि कर्म करवाभां शक्तिमान कर्म करनेमें समर्थ, न भवन्ति यत्तां नहीं होते;

13-(1). It is not exclusively by virtue of their qualities that substances are active.

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावात् गुणप्रभावात् द्रव्यगुण-प्रभावाच्च तस्मिन् तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमा-साद्य तां तां च युक्तिप्रर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; केन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं; यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, च उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

हि केमके कर्माणि, द्रव्यप्रभावात् द्रव्यगुण (पिताना) प्रभावशी द्रव्यके (अर्पण) प्रभावसे, गुणप्रभावात् शुद्धता प्रभावशी गुणके प्रभावसे, द्रव्य- तथा द्रव्य तथा द्रव्य, गुण- अने शुद्ध जके- और गुण दोनोंके, प्रभावात् च प्रभावशी प्रभावसे, तस्मिन् तस्मिन् ते ते उस उस, काले काले कालमें, तत् तत् ते ते उस उस, अधिकर-णम् स्थान अधिकरणको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, ताम् ताम् च ते ते उस उस, युक्तिम् युक्तिने युक्तिको, तम् तम् च अने ते ते और उस उस, कर्मम् प्रयोगनने प्रयोजनके, अभिप्रेत्य अनुसरी अनुसार, द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, एवं ने जो, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, कर्म कर्म कर्म, केन नेना वडे जिसके द्वारा, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, वीर्यम् वीर्यं वीर्य, यत्र ने स्थाने जहां पर, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, अधिकरणम्

१३. द्रव्याणि कार्मुकाणि-कार्मुकाणि (च.)

,, भवन्ति-सु: (च.)

,, तत्तदधिकरणं-तत्तदधिकरणं (च. अ. त.)

अधिकरण अधिकरण, यदा काले जब, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सः ते वह, कालः काल काल, यथा ने प्रभावे जिस प्रकार, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सः ते वह, उपायः उपाय उपाय, एवं अने ने और जो, साधयन्ति सिद्ध करे छे सिद्ध करते हैं, तत् ते वह, फलम् फल छे फल है ॥ १३ ॥

13. Whatever, therefore, substances do, whether by virtue of their nature as substances, or by virtue of their qualities, or by virtue of both their substantive and qualitative natures, in any given time, at any given place, having been administered in a given mode, with a given result in view—all that is their action. Whereby they act is the potency. Wherein they act is the place. When they act is the time. How they act is the mode. What they achieve is the result.

द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिविधविधो भेदः—

भेदद्वारां त्रिविधविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-प्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

एवम् च ज्योतिना इनका, भेद. भेद भेद, द्रव्य द्रव्यगुण द्रव्यके, देश- देशना देशके, काल- अने कालना और कालके, प्रभावात् प्रभावने अर्थ प्रभावसे, त्रिविध- त्रिविध तरेसठ, विध- प्रकारना प्रकारके, विकल्पः विकल्पः विकल्पयुक्त, भवति थाय छे होता है, तम् तेने। इसका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करशु उपदेश करगे ॥ १४ ॥

14. The variation in tastes, giving rise to their sixty-three-fold classification, proceeds from the varying influence of substance, place and of time. This we shall now describe.

स्वादुरस्वादुमिष्योऽनं शेषैरस्वादुः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशौतानि द्रव्याणि द्विरस्तानि तु ॥ १५ ॥

સ્વાદુઃ મધુરરસ મધુરરસ, શેષૈઃ પેતાનાથી ભિન્ન બાકીના અપનેમ્ મિષ્ણ અવશિષ્ટ, અમ્લાદિભિઃ અમ્લ આદિ રસોની સાથે અમ્લ આદિ રસોંકે સાથ, અમ્લાદયઃ અને અમ્લ વગેરે રસો પેતાનાથી ભિન્ન બાકીના રસોની સાથે ઓર અમ્લ આદિ રસ અપનેસે મિષ્ણ અવશિષ્ટ રસોંકે સાથ, પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, યોગમ્ સંયોગને સંયોગનો, યાન્તિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતે હૈ, પૃતાનિ આવી રીતે આ કસ તરહ ચે, ત્રિરસાનિ એ રસનાનાં દો રસનાને, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, તુ તેા તો, પચ્ચદશ પંદર થાય છે પંદર રોતે હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. Sweet mixed with sour and other tastes, and sour and other tastes combined with the rest of them in their order make fifteen substances or abodes of the twin tastes.

પૃથગમ્લાદિયુક્તસ્ય યોગઃ શેષૈઃ પૃથગ્ભવેત્ ।
મધુરસ્ય તથામ્લસ્ય લવણસ્ય કટોસ્તથા ॥૧૬॥
ત્રિરસાનિ યથાસંઘ્યં દ્રવ્યાણ્યુક્તાનિ વિંશતિઃ ।

પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, અમ્લાદિ- અમ્લ વગેરે રસોથી અમ્લાદિમે, યુક્તમ્ય યુક્ત યુક્ત, મધુરસ્ય મધુર રસનો મધુરરસના શેષૈઃ બાકીના ઇવણુ વગેરે ચાર રસોની સાથે અવશિષ્ટ લવણ આદિ ચાર રસોંકે સાથ, પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, યોગઃ યોગ યોગ, ભવેત્ થાય છે હોતા હૈ, તથા તે જ પ્રમાણે ડસી તરહ, અમ્લસ્ય ઇવણુથી યુક્ત અમ્લ રસનો બાકીના કટુ વગેરે ત્રણ રસોની સાથે ભુદા ભુદા યોગ થાય છે લવણસે યુક્ત અમ્લરસના અવશિષ્ટ કટુ આદિ ત્રીન રસોંકે સાથ પૃથક્ પૃથક્ યોગ હોતા હૈ, લવણસ્ય કટુથી યુક્ત ઇવણુ રસનો બાકીના એ રસોની સાથે ભુદા ભુદા યોગ થાય છે કટુમ્ યુક્ત લવણ રસના અવશિષ્ટ દો રસોંકે સાથ પૃથક્ પૃથક્ યોગ હોતા હૈ, તથા કટોઃ અને તિક્તથી યુક્ત કટુ રસનો બાકીના એક રસની સાથે યોગ થાય છે ઓર તિક્તસે યુક્ત કટુ રસના અવશિષ્ટ એક રસને સાથ યોગ હોતા હૈ, યથાસંઘ્યમ્ આ પ્રમાણે ગણતરી અનુસાર કસ તરહ સંઘ્યાકે અનુસાર, ત્રિરસાનિ ત્રણ રસનાનાં ત્રીન રસોવાલે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, વિંશતિઃ વીસ વીમ, ડક્તાનિ ડક્તા છે કહે હૈ ॥ ૧૬ ॥

16-16½. The sweet combining separately with each of the remaining five tastes of sour etc., forms five binary tastes. Similarly, the other tastes too, beginning with sour, combine with each other to form ten fresh binary groups of tastes. There are thus altogether fifteen separate binary groups and tastes. The sweet, sour, salt and the pungent tastes, which have combined separately with each of the tastes beginning with the sour, combine again severally with one of the remaining tastes in the given order to yield twenty distinct groups of trinary tastes.

વધ્યન્તે તુ ચતુષ્કેણ દ્રવ્યાણિ દશ પચ્ચ ચ ॥૧૭॥
સ્વાદુમ્લૌ સહિતૌ યોગં લવણાદૈઃ પૃથગ્ગતૌ ।

યોગં શેષૈઃ પૃથગ્યાતચ્ચતુષ્કરસસંઘ્યયા ॥૧૮॥

ચતુષ્કેણ ચાર રસના સમૂહથી ચાર રસોંકે સમૂહસે, તુ વળી ફિર, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, પચ્ચદશ ચ પંદર પંદર, વધ્યન્તે કહેવામાં આવશે કહે જાયેંગે, સ્વાદુ- મધુરરસ મધુરરસ, અમ્લૌ તથા બાટો રસ તથા અમ્લ- રસ, સહિતૌ બેળા મળી સાથ હો કર, લવણાદૈઃ ઇવણુ વગેરે ચાર રસોની સાથે લવણાદિ ચાર રસોંકે સાથ, પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, યોગમ્ યોગને યોગકો, ગતૌ પામે પ્રાપ્ત હોકર, શેષૈઃ બાકીના તિક્ત, કષાય અને કટુરસની સાથે અવશિષ્ટ તિક્ત, કષાય ઓર કટુરસકે સાથ, પૃથક્ ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, યોગમ્ યોગને યોગકો, ચતુષ્ક-રસ-સંઘ્યા ચાર રસના સમૂહની ગણતરીથી ચાર રસકે સમૂહકી ગણનાસે, ચાતઃ પામે છે પ્રાપ્ત કરસે હૈ ॥ ૧૭-૧૮ ॥

17-18. The quaternary groups of tastes are stated to be fifteen. They

૧૭. યોગં-યુક્તૌ (ક. જ.)

૧૮ પૃથગ્ગતૌ-પૃથગ્ગતૈઃ (ક. ચ. જ.)

are formed thus. The binary group of sweet and sour tastes, combines in six different ways with any two of the remaining tastes beginning with 'salt'. They thus form quaternary groups of tastes.

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादुलवणौ तथा ॥१९॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यानः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट्वा तथा ॥२०॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

तद्वत् ये भ्रमाद्ये इसी प्रकार, स्वादुलवणौ स्वादु
अने लवणु स्वादु और लवण, सहितौ भेगा भणी
साथ मिलकर, कटु-जादिभिः कटु रगेरे त्रय रसोनी
साथे कटु आदि तीन रसोंके साथ, पृथक् भुदा भुदा
पृथक् पृथक्, युक्तौ भोगने पाभी योगको प्राप्त हो कर,
शेषैः भाडीना तिक्त अने कषायरसनी साथे अवशिष्ट
तिक्त और कषायरस के साथ, पृथक् भुदा भुदा पृथक्
पृथक्, योगम् भोगने योगको, यातः पाभे छे प्राप्त
करते हैं, तथा तेवी रीते उसी तरह, स्वादु-ऊषणौ
स्वादु अने कटुरस भाडीना तिक्त अने कषायरसनी
साथे भोग पाभे छे स्वादु और कटुरस अवशिष्ट तिक्त
और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, अम्ललवणौ
अम्ल अने लवणरस अम्ल और लवणरस, सहितौ
भेगा भणी साथ मिलकर, कटु-जाद्यैः कटु, तिक्त अने
कषायनी साथे कटु, तिक्त और कषायके साथ, पृथक्
भुदा भुदा पृथक् पृथक्, संयुक्तौ भोगने पाभी योगको
प्राप्त हो कर, शेषैः भाडीना तिक्त, कषाय अने कटुरस-
नी साथे अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके साथ,
पृथक् भुदा भुदा पृथक् पृथक्, योगम् भोगने योगको,
यातः पाभे छे प्राप्त करते हैं, तथा तेवी रीते उसी
तरह, अम्लकटु अम्ल अने कटुरस अम्ल और कटुरस,
शेषैः भाडीना तिक्त अने कषायरसनी साथे भोग
पाभे छे अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको
प्राप्त करते हैं, लवण ऊषणौ लवणु अने कटुरस साथे
भणी लवण और कटुरस साथ मिलकर, सतिक्तौ तिक्त-
रसनी साथे भोग पाभी तिक्तारसके साथ योगको प्राप्त

कर, कषायेण कषायरसनी साथे कषायरसके साथ, युज्येते
भोगने पाभे छे योगको प्राप्त करते हैं ॥ १९-२०॥

19-20. Thereafter, the binary group of sweet and salt combining consecutively with pungent, bitter and astringent, forms with the addition of sour, astringent and pungent respectively, three separate quaternary groups of tastes. Thereafter, the binary group of sweet and pungent combining with the residuary binary group of bitter and astringent tastes, forms the quaternary group of tastes. Thus with the sweet taste as a constant factor, there are ten distinct groups of quaternary taste. Now dropping the sweet taste, the binary group of sour and salt combining consecutively with pungent, sour and astringent tastes, forms with the addition, respectively, of bitter, astringent and pungent tastes, three separate groups of quaternary taste. (1) Sour-salt-pungent-bitter, (2) Sour-salt-bitter-astringent, (3) Sour-salt-astringent-pungent. Now, dropping the salt taste, the binary group of sour and salt combine with the residuary dyad of bitter and astringent to form one fresh quaternary group of tastes. Finally, dropping both sweet and sour tastes, salt and pungent combine with astringent and bitter to form the fifteenth and last quaternary group of tastes.

यद् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥२१॥
यद् चैकैकरसानि स्युरेकं पदसमेव तु ।

एकैकस्व ओष्ठ ओष्ठ रसने एक एक रसको, जप-वर्जनात् तु ओष्ठो देवाथी ओष्ठ करके, पञ्चरसामि पाँच रसवालां द्रव्यो पाँच रसवाले द्रव्य, षट् छ छ छः हैं, षड्वरसामि ष ओष्ठ ७ रसवालां द्रव्य एक ही रसवाले द्रव्य, षट् छ छः, एव ७ ही, स्युः ओ हैं, षट्-रसम् आने छ रसवालां द्रव्य और छः रसवाला द्रव्य, तु ते। तो, षड्व एव ओष्ठ ७ छे एक ही है, आहुः ओम् आवाथी छे छे इस प्रकार आचार्य कहते हैं ॥ २१३ ॥

21-21½. By dropping from the total complex of tastes, one taste at a time, there are formed six groups of quinary taste. There now remain the six groups of single tastes and the single group of six tastes.

रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां भेदोऽसंख्येयः —

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥२२॥
त्रिषष्टिः स्यात्संख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥२३॥

इति आ ५भाष्ये इस प्रकार, रस-संख्यया रसनी संख्याथी रसकी संख्यासे, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, त्रिषष्टिः त्रेसठ्नी संख्या तरेसठकी संख्या, निर्दिष्टा कही छे कही है, रस- रसनी रसकी, अनुरस- आने अनु- रसनी और अनुरसकी, कल्पनात् कल्पनाथी कल्पनासे, त्रिषष्टिः त्रेसठ्नी संख्या तरेसठकी संख्या, तु वथी पुनः, असंख्येया असंख्य असंख्य, स्वात् थाय छे होती है, हि कारखुके क्योंकि, रसाः रसे। रस, तरतमाभ्याम् न्यूनताथी आने अधिकताथी न्यूनता और अधिकतासे, ताव् ते उस, संख्याम् संख्यानुं संख्याका, अतिपतन्ति उल्लंघन करे छे अतिक्रमण करते हैं ॥ २२-२३ ॥

22-23. In this manner are the substances divided into 63 groups according to the distribution of tastes. This number of sixty-three swells into an incomputable figure if the

after-tastes are taken into count; likewise if the comparative and superlative degrees of tastes are taken into consideration, the sum goes beyond computation.

रसभेदासंख्येयत्वेऽपि चिकित्सा चिकित्सिदकल्पना ---

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिषा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कक्षिता रसचिन्तकैः ॥२४॥

संयोगाः रसे।ना संयोगे। रसोंके संयोग, सप्तप- पञ्चाशत् सत्तावन छे सत्तावन है, रसचिन्तकैः तु ५२तु रसने। विचार करनेवालाओओ परन्तु रसका विचार करने- वालोंने, तत्र स्वस्थ आने आतुरनी चिकित्सान् प्रयोगे- ओभां स्वस्थ और आतुरकी चिकित्साके प्रयोगोंमें, योग्य- त्वात् हितकारी होवाथी हितकारी होनेसे, रसानाम् रसे।नी रसोंकी, कल्पना कल्पना कल्पना, त्रिषष्टिषा त्रेसठ प्रकांसे तरेसठ प्रकारसे, कक्षिता कक्षी छे की है ॥ २४ ॥

24. In view of the above, the experts conversant with the science of tastes, have in view limited the practical requirements of medicine, to 57 groups of combined tastes and 63 groups of all tastes, single and combined.

रसचिकित्सायोगे बुद्धिः —

कचिदेको रसः कक्ष्यः संयुक्ताश्च रसाः कक्षित् ।
दोषौषधादीन् संख्येयस्य त्रिषष्टिः सिद्धिमिच्छता ॥२५॥

सिद्धिम् सिद्धि सफलता, इच्छता इच्छना चाहने- वाले, त्रिषष्टिषा वेछे वैचको, दोष- दोष दोष, औषध- औषध औषध, आदीन् वजेरेने। आदिका, संख्येय- विचार करी विचार करके, कक्षित् कक्षित् कक्षी, एकः ओष्ठ एक, रसः रसनी रसकी, कक्ष्यः कक्ष्यः कक्ष्यः ओष्ठ ओष्ठ ओष्ठ कल्पना करनी चाहिए, कक्षित् च आने कक्षित्

और कहीं, संयुक्तः संयुक्त संयुक्त, रसाः रसोन्नी
कल्पना कल्पना के रसोन्नी कल्पना कल्पना चाहिए
॥ २५॥

25. The physician desirous of success, considering well the nature of the disease, and the action of the remedy, must prescribe either a single taste or a combination of tastes as required.

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
रसानैकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥२६॥

बुधाः विद्वान् वैद्यो विद्वान् वैद्य, गदान् रोगो
रोगोंके, प्रति प्रत्ये प्रति, द्विरसादीनि ये त्रय वज्रे
रसवाणी दो तीन आदि रसवाले, द्रव्याणि द्रव्योंकी
द्रव्योंकी, संयुक्तान् संयुक्त संयुक्त, रसान् च रसवाणी
द्रव्योंकी रसवाले द्रव्योंकी, एकैकशः वा अपि अथवा
औक्य औक्य अथवा एक एक, रसान् रसवाणी द्रव्योंकी
रसवाले द्रव्योंकी, कल्पयन्ति कल्पना करे छे कल्पना
करते हैं ॥ २६ ॥

26. According to the disease, substances of two or more tastes or of combination of multiple tastes or of one only, are used by wise physicians.

रसविकल्पयोगे युक्तिः—

यः स्याद्रसविकल्पकः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुञ्चेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥२७॥

यः ने जो, रस-विकल्पकः रसना भेदने भक्षुना रस
रसके विकल्पको जाननेवाला, दोषविकल्पवित् च अने
दोषना विकल्पने भक्षुना रस और दोषों के विकल्प को
जाननेवाला, स्याच्च हेतु छे होता है, सः ते वह, विक-
राणां विकाराणां रोगोंके, हेतु हेतु कारण, लिङ्ग-
लक्षण, उपशान्तिषु अने विकारोंके और विकारोंके,
न मुञ्चेत् भूतोंकी नहीं मोहको प्राप्त नहीं होता ॥२७॥

27. He who is well aware of the classification of tastes as well as the classification of morbid humors, will not fall into error regarding the etiology, symptoms and remedial measures.

रसानुरसयोर्लक्षणम्—

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥२८॥

शुष्कस्य च शुष्क अने आर्द्र सूखे हुए और आर्द्र,
द्रव्यस्य द्रव्येना द्रव्यका, आदौ च प्रथम शब्दानी आदि
संयुक्त अथवा स्वाद लीला पक्षी जिह्वाके साव
प्रथम संबन्ध होने पर अथवा आस्वाद क्षेत्रके बाद, रसः
ने रस जो रस, लक्ष्यते स्पष्टताथी भक्षुना आदि
स्पष्टतासे प्रतीत हो, व्यक्तः ते व्यक्त छे वह व्यक्त है,
विपर्ययेण अने द्रव्यं शुष्कपक्ष, द्रव्यं लीलापक्ष,
द्रव्येना स्वादने प्रारंभ, अने द्रव्येना स्वादने अंत
औ कहेवां आदिगी आर अवस्थाओंके ने रस
स्पष्टताथी भक्षुना आदिगी नथी एवं द्रव्यका स्वा-
पन, द्रव्यकी आर्द्रता, द्रव्यके आस्वादका प्रारम्भ और
द्रव्यके आस्वादका अन्त इन उक्त चार अवस्थाओंमें जो
रस स्पष्टतासे प्रतीत न हो, अनुरसः ते अनुरस छे
वह अनुरस है, सप्तमः आर्द्र अत्यंत नामने आर्द्र
इस लिए अव्यक्त नामका सातवों, रसः रस रस,
न अस्ति हि छे न नदि नहीं ही है ॥२८॥

28. That savour which becomes patent on the first contact of a dry substance with the tongue is declared to be its taste. What is otherwise apprehended is its latent or after-taste.

परादीनां गुणानां निर्देशः—

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥२९॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्धबुधायाम्भित्तिस्तथा लक्षणैस्तान् प्रकाशयते ॥३०॥

पर-अपरत्वे परत्व अने अपरत्व परत्व-अपरत्व,
युक्तिः च युक्ति युक्ति, संख्या संख्या संख्या, संयोगः

एव च संयोग संयोग, विभागः च विभाग विभाग, पृथक्त्वम् च पृथक्त्व पृथक्त्व, अथ अपि परिमाणम् च અને વળી પરિમાણુ ઔર फिर परिमाण, संस्कारः संस्कार संस्कार, अभ्यासः तथा अभ्यास तथा अभ्यास, इति आ भ्रमाद्ये इसी तरह, एते आ ये, परादयः परादिक परादि, गुणाः गुणो गुण, चिकित्सायाः चिकित्सा चिकित्साकी, सिद्धि- सिद्धिना सिद्धिके, उपायाः उपायो उपाय, ज्ञेया ग्राह्यवा जानने चाहिए, तान् तेओने उसको, लक्षणः लक्षणो लक्षणो, प्रवर्तते प्रवर्तते कहते हैं ॥ २९-३० ॥

29-30. Priority, non-priority, application, number, synthesis, analysis, particularity, measure, preparation and practice—these ten constitute the complex of qualities beginning with priority. They are the means of success in treatment. We shall describe their characteristics.

પરાદિગુણાનાં લક્ષણમ્—

देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।

પરાપરત્વે, યુક્તિઞ્ચ યોજના યા તુ યુજ્યતે ॥૩૧॥

સંખ્યા સ્યાદ્ગણિતં, યોગઃ સહ સંયોગ ઉચ્યતે ।

દ્રવ્યાણાં દ્વન્દ્વસર્વેકકર્મજોનિત્ય એવ ચ ॥ ૩૨ ॥

વિભાગસ્તુ વિભક્તિઃ સ્યાદ્વિયોગો ભાગશ્ચો પ્રહઃ ।

પૃથક્ત્વં સ્યાદસંયોગો વૈલક્ષણ્યમનેકતા ॥૩૩॥

પરિમાણં પુનર્માનં, સંસ્કારઃ કરણં મતમ્ ।

ભાવાભ્યસનમભ્યાસઃ શીલનં સતતક્રિયા ॥૩૪॥

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।

ચિકિત્સા યૌરવિદિતૈર્ન યથાવત્ પ્રવર્તતે ॥ ૩૫ ॥

देश- देश देश, काल- કાલ કાલ, वयः- વય વય, मान- પરિમાણુ માન, पाक- પાક પાક, वीर्य- વીર્ય વીર્ય, रस- રસ રસ, आदिषु વજેરેમા આદિમે. पर-અપરત્વે પરત્વ અને અપરત્વ છે પરત્વ ઔર અપરત્વ હૈ, या तु

૩૧. પરાપરત્વે—વરાવરત્વે (ગ.)

„ યુક્તિઞ્ચ—યુક્તિસુ (વ.)

ये जो, योंज्या ४६५ना कल्पना, जुज्यते ७५५वी थी थाय છે उपલેની હોતી હૈ, युक्तिः તે યુક્તિ છે વહ યુક્તિ હૈ, गणितम् ગણિત ઔ ગણિત વહ, संख्या સંખ્યા સંખ્યા, स्वात् છે હૈ, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોના, सह योगः સાથે ઔડાવું ઔ આપસમેં મિલના યહ, संयोगः સંયોગ સંયોગ, उच्यते કહેવાય છે કહાતા હૈ, द्वन्द्व-सर्व-एक-कर्मजः તે દ્વન્દ્વ-સર્વ-એક-કર્મજ તથા ઔકકર્મજ વહ દ્વન્દ્વકર્મ-જન્ય, सर्वकर्मजन्य तथा एककर्मजन्य, अनित्यः એવ ચ અને અનિત્ય હોય છે ઔર અનિત્ય હોતા હૈ, विभागः વિભાગ ઔ વિભાગ યહ તુ તેા તો, विभक्तिः ભુક્તિ પડવું પૃથક્ હોના, रयात् છે હૈ, वियोगः વિભક્તિ ઔ વિયોગ (સંયોગનું જવું) છે વિભક્તિ યહ વિયોગ (સંયોગના અલગ હોના) હૈ, भागश्चः પ્રહઃ અને વિયોગ ઔ ભાવરૂપ વિભાગ-ગુણથી યુક્ત છે ઔર વિયોગ વહ ભાવરૂપ વિભાગગુણસે યુક્ત હૈ, पृथक्त्वम् पृथक्त्व ઔ પૃથક્ત્વ યહ, असंयोगः અસંયોગ અયોગ, वैलक्षण्यम् વિલક્ષણ્યતા વિલક્ષણતા. अनेकता અને અનેકતા ઔર અનેકતા, रयात् છે હૈ, परिमाणम् पुनः વળી પરિમાણુ ઔ फिर परिमाण યહ, मानम् भाप माप, संस्कारः અને संस्कार ઔ ઔર સંસ્કાર યહ, करणम् કરણ કરણ, मतम् मानेत् છે માના ગયા હૈ, भाव-अभ्यसनम् वस्तु तथा क्रियाને ફરી ફરી કરવી ઔ વસ્તુ તથા ક્રિયાકા પુનઃ પુનઃ કરના યહ, अभ्यासः અભ્યાસ અભ્યાસ, शीलनम् शीलन ક્ષીલન, सततक्रिया અને सततक्रिया કહેવાય છે ઔર સતતક્રિયા કહાતી હૈ, इति आ भ्रमाद्ये इस प्रकार, सर्वे यथा सब, पर-आदयः पर वजेरे पर आदि, गुणाः गुणो गुणोको, स्वलक्षणः पौतपौतानां લક્ષણુ અનુસાર અનેક અનેક લક્ષણંકે અનુસાર, उक्ताः કહ્યા છે કહ દિયા હૈ, वैः જેઓને જિનકો, जविदितः ભવ્યા વગર જાને વિના, चिकित्सा चिकित्सा ચિકિત્સા, यथावत् ओधे तेवी यथावत् न प्रवर्तते यती नथी નહીં હોતી ॥ ૩૧-૩૫ ॥

31-35. Priority and non-priority are determined with reference to place, time, age, dosage, digestion, potency, taste and other factors; that is application which effects the most favourable conjunction of these factors.

Number is computation. Synthesis is the term for the coming together of various substances; such synthesis may be due to the action of both, all or of one of the constituents, and is in every case temporary. Analysis is resolution i. e., taking things piecemeal or in parts. Particularity rests on disjunction, difference or plurality. Measure is meting out. Preparation is modification. Practice is repeated use, i. e. forming a habit or constant performance. We have thus set out the whole gamut of qualities beginning with priority by defining their characteristics, without a knowledge of which treatment cannot proceed rightly.

द्रव्यगुणानां रसेषूपनारः - -

गुणा गुणाश्च नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् मिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥३६॥

गुणाः गुणैः गुण, गुण-भाषयाः गुणने आश्रित गुणके आश्रित, न नथी नहीं, उक्ताः उक्ता कहे हैं, तस्मात् तैथी इस लिए, मिषक् वैद्ये वैद्य, रसगुणान् रसेना गुणने रसके गुणोंको, द्रव्यगुणान् द्रव्येना गुणने द्रव्यके गुण, विद्यान् अलुना समझे, कर्तुः तन्त्रकृतीना तन्त्रकर्ताके, अभिप्रायाः अभिप्राय अभिप्राय, पृथग्विधाः अने अने प्रकारके, प्रकृतिना होय छे मित्र भिन्न प्रकारके होते हैं ॥ ३६ ॥

36. It has been stated that qualities cannot be their own substrata. Accordingly when we say that such are the qualities of tastes which are themselves qualities, the physicians understand that we really have in mind the substances which are the the substrata of these tastes.

३६. गुणकमवा नोक्ताः—गुणाजवेणोक्ताः (ग. व.)

प्रकृणादिकं बुद्ध्वाऽर्थमादिशेत्—

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

अतः च तैथी इस लिए प्रकृतम् प्रकृतम् प्रकरण, देश देशना देश, काल- तथा कालना एवं कालके, अन्तराणि च अन्तर मेद. तन्त्रकर्तुः तन्त्रकृतीना प्रत्यकर्ताके, अभिप्रायान् अभिप्राय अभिप्राय, उपायान् च अने उपायो और उपायोंको, बुद्ध्वा अलुने जानकर, अर्थम् अर्थ अर्थको, आदिशेत् उद्देशे कहना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Many are the ways in which an author expresses his ideas. Hence it is after due appreciation of the context of the particular place and time in question, the intention of the author and the technicalities of the science that the meaning of the text should be determined.

रसाना पचभूतप्रभवत्वम्—

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।
षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥३८॥

पञ्चभूतप्रभवाः पञ्चभूतार्थी उत्पन्न भवेत्ता पचमहाभूतोसे उत्पन्न, रसा. रसे रस, यथा ज्ञेया जैसे, षट् च छः, संख्याताः गण्येता छे गिने हैं, रसानाम् तेषां रसेना वैसे रसोंके, षट् छः, विभक्ती. विभागेने विभागोंको, अतः अतः यहाँसे, उत्तरम् आगे, प्रवक्ष्यामि उद्देशे कहूंगा ॥ ३८ ॥

38. Hereafter, we shall explain the six divisions of tastes and how they are born of the five protoelements.

सौम्याः स्वस्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीला
लज्ज्यश्चाव्यकरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भवन्त्या

३८ षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम्—परञ्चातः प्रवक्ष्यामि
रसाना षड्विभक्ता (ग.)

३९. तास्तु—यास्तु (ग. व. त. व. य.)

અદ્યાક્ષ પદ્મમહાભૂતગુણસમન્વિતા જલ્પમસ્થાવરાણાં
મૂતાનાં મૂર્તિરભિમીળયન્તિ, તાસુ મૂર્તિષુ ષડ્ભિ
મૂર્ષકૃન્તિ રસાઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્તરિક્ષપ્રવચ્ચ: અન્તરિક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલું અન્ત-
રિક્ષમાં ઉત્પન્ન હુઆ, જાપ: સહુ જળ ખરેખર જલ
સમગુણ, સૌમ્યા: સૌમ્યશુભધાન સૌમ્ય, પ્રકૃતિ- સ્વભા-
વથી સ્વભાવે, શીતા: શીતળ શીતલ, લઘ્વ: લઘુ
લઘુ, અવ્યક્ત- અને અવ્યક્ત ઓર અવ્યક્ત, રસા: ૫
રસવાળું હેાય છે રસનાકા છે, અન્તરિક્ષાત્ અન્તરિક્ષથી
અન્તરિક્ષે, પ્રદક્ષમાન્ત: નીચે પડતું ગિરતા હુઆ, પ્રદ્યા:
૫ અને નીચે પડેલું ગિરા હુઆ, તા: તુ તે જળ તેા
વહ જલ તેા, પદ્મમહાભૂત- પદ્મમહાભૂતના પદ્મમહાભૂતકે,
ગુણ- ગુણથી ગુણે, સમન્વિતા: યુક્ત થઈ યુક્ત હો કર,
જલ્પ- જંગમ જંગમ, સ્થાવરાણામ્ અને સ્થાવર ઓર
સ્થાવર, મૂતાનામ્ મૂર્તિઓનાં પ્રાણીઓને, મૂર્તિ: શરીરને
શરીરકો, અભિમીલયન્તિ તુમ કરે છે તુમ કરતા છે,
તાસુ તે રસ, મૂર્તિષુ શરીરોમાં શરીરોમાં, ષડ્ ૭ છઃ,
રસા: રસે રસ, અભિમૂર્ષકૃન્તિ વ્યક્ત થાય છે વ્યક્ત
હોતે છે ॥ ૩૯ ॥

39. Water represents the aqueous
element. During its suspension in
the sky, it is cold by nature, light,
and is devoid of any preceptible taste.
Subsequent to its precipitation from
the sky, it becomes associated with
the qualities of the five proto-elements.
It sustains all bodies of animal and
plant life. It is in these bodies that
it develops into the six categories
of taste.

ચતુર્ભૂતગુણાતિરેકાદ્યસ્ય રસસ્ય નિષ્પત્તિસ્તર્જિવેશ: —

તેષાં ષણ્ણાં રસાનાં સોમગુણાતિરેકામ્મધુરો

૩૯. પદ્મમહાભૂતગુણસમન્વિતા: — પદ્મમહાભૂતવિકારગુણસમન્વિતા:

(ચ. ચ. ૭)

૪૦. ષણ્ણામ્ રસાનામ્ — રસાનામ્ (ચ.)

,, સોમગુણાતિરેકાદ્ય-સુક્ષ્મસોમગુણાતિરેકાદ્ય (મ. ચ. ૪.)

રસઃ, પૃથિવ્યગ્નિભૂમિદૃષ્ટવાદમ્લઃ, સલિલાગ્નિભૂમિ-
દૃષ્ટવાદ્લઘ્વણઃ, વાય્વગ્નિભૂમિદૃષ્ટવાદ્ કટુકઃ, વાય્વા-
કાશાતિરેકસ્વાસિકઃ, પવનપૃથિવીવ્યતિરેકાત્
કષાય इति ।

તેષામ્ તે રસ. ષણ્ણામ્ ૭ છ, રસાનામ્ રસેભા
રસોમે, સોમગુણ- સૌમ્યશુભની સોમગુણકે, અતિરેકાદ્ય
અધિકતાથી અધિકતાસે, મધુરઃ મધુર મધુર, રસઃ રસ
રસ, પૃથિવી- પૃથ્વી પૃથ્વી, અગ્નિ- અને અગ્નિની ઓર
અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાદ્ અધિકતાથી અધિકતાસે, અમ્લઃ
અમ્લરસ અમ્લરસ, સલિલ- જળ જલ, અગ્નિ- અને
અગ્નિની ઓર અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાદ્ અધિકતાથી અધિ-
કતાસે, લઘ્વણ લઘ્વણરસ લઘ્વણરસ, વાયુ- વાયુ વાયુ, અગ્નિ-
અને અગ્નિની ઓર અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાદ્ અધિકતાથી
અધિકતાસે, કટુકઃ કટુરસ કટુરસ, વાયુ- વાયુ વાયુ,
વાય્વાકાશ- અને વાય્વાકાશની ઓર વાય્વાકાશકી, અતિરેકવાદ્
અધિકતાથી અધિકતાસે, તિક્તઃ તિક્તરસ તિક્તરસ,
પવન- તથા પવન તથા વાયુ, પૃથિવી- અને પૃથ્વીની
ઓર પૃથિવીકી, વ્યતિરેકાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે,
કષાય: इति કષાયરસ થાય છે કષાયરસ હોતા છે;

40-(1). Of these six tastes, the sweet
taste is born of the preponderance of
the water element, the sour taste is
born of the preponderance of the
earth and the fire elements; the salt
taste is born of the preponderance
of the water and the fire elements;
the pungent taste is born of the pre-
ponderance of the air and the fire
elements; the bitter taste is born of
the preponderance of the air and the
ether elements; and the astringent
taste is born of the preponderance of
the air and the earth elements.

૪૦. પૃથિવ્યગ્નિ-ભૂમિદૃષ્ટિ (ક. ચ.)

,, સલિલાગ્નિ-તોવાદિ (ચ.)

,, વાય્વાકાશાતિરેકવાદ-વાય્વાકાશાતિરેકાદ્ય (૫. ચ.)

પદ્મસેવાં રસાનાં પદ્મસુપપન્ન ન્યૂનાતિરેક-
વિશેષાન્મહાભૂતાનાં ભૂતાનામિષ સ્થાવરજન્મમાનાં
નાનાવર્ણકૃતિવિશેષાં;

પદ્મ આ પ્રમાણે હવે પ્રકાર, મહાભૂતાનામ્ મહા-
ભૂતાના મહાભૂતોંકો, ન્યૂન-અતિરેક- ન્યૂનતા અને અધિ-
કતાના ન્યૂનતા ઓર અધિકતાકે, વિશેષાદ્ બેદથી મેલે,
સ્થાવર- સ્થાવર સ્થાવર, જન્મમાનામ્ જન્મ જન્મ,
ભૂતાનામ્ પ્રાણીઓના પ્રાણીઓંકે, નાના- વિવિધ પ્રકાર-
ના નાનાપ્રકારકે, વર્ણ-બાકૃતિ- વર્ણ તથા આકૃતિના
વર્ણ તથા આકૃતિકે, વિશેષાઃ હવે બેદોની પેઠે મેલોંકી
તરફ, પદ્મા આ હવે, રસાનામ્ રસોંતુ રસોંકા, પદ્મસ
૭૫૬ છઃ મેદ, સુપપન્નમ્ થેામ્ છે વન ગયે છે;

40-(2). In this manner by virtue
of the preponderance or paucity of
the one or the other of the five proto-
elements, the six categories of tastes
emerge in the same way as the diver-
sity of color and shape of the animal
and vegetable forms emerge.

પદ્મગુણસ્થાવર કાલસ્યોપપન્નો મહાભૂતાનાં
ન્યૂનાતિરેકવિશેષઃ ॥ ૪૦ ॥

કાલસ્ય કાળ કાલકી, પદ્મગુણસ્થાવર ૭ મહાભૂતાનાં
હેવાથી છઃ મહાભૂતાનામ્ મહાભૂતાના
મહાભૂતોંકો, ન્યૂનાતિરેકવિશેષઃ ન્યૂનતા તથા અધિકતા-
ના બેદ ન્યૂનતા તથા અધિકતાકા મેદ, સુપપન્નઃ થેામ્
છે હુવા છે ॥ ૪૦ ॥

40. The varying gradation of
preponderance or paucity of the proto-
elements is, in turn, due to the six
aspects of time as represented in the
six seasons.

ભૂતવિશેષકૃતો રસાનાં ગુણવિશેષઃ —

તત્રાગ્નિમારુતાત્મકા રસાઃ પ્રાયેષોર્જ્વમાજઃ,
લાઘવાદુસ્પ્લવનત્વાદ્ વાયોર્જ્વજ્વલનત્વાદ્ વહેઃ;

૪૧. જ્વલનત્વાદ્-સ્પ્લવનત્વાદ્ (વ.)

,, વહેઃ-વહેઃ (વ)

તત્ર ઓઝોમાં હવે, અગ્નિ-મારુત-આત્મકાઃ અગ્નિ
તથા વાયુની અધિકતાવાળા અગ્નિ ઓર વાયુની અધિ-
કતાવાળે, રસાઃ રસો રસ, વાયોઃ વાયુના વાયુકે,
લાઘવાદ્ લઘુપણથી લઘુ હોનેં, જ્વલનત્વાદ્ વ
તથા જ્વલિ મતિ હોવાને જ્વલિ તથા જ્વલિગામી હોનેં,
વહેઃ તેમજ અગ્નિનુ એવં અગ્નિકા, સ્પ્લવનત્વાદ્ વ
અગ્નિ ઉપરની તરફ હોવાથી સ્પ્લવન ઉપરની ઓર
હોનેં, પ્રાયેષ વધુ કરીને પ્રાયઃ, જ્વર્જમાજઃ વર્જન-
કારક હોય છે વર્જનકારક હોતે છે;

41-(1). Among these, the tastes
which are of the nature of fire and
air have for the most part a tendency
to go upwards by virtue of the light
and soaring quality of air and the
propensity of fire to flame upwards.

સલિલપૃથિવ્યાત્મકાસ્તુ પ્રાયેષાધોમાજઃ,
પૃથિવ્યા ગુરુત્વાગ્નિગત્વાધોદકસ્ય;

સલિલ-પૃથિવી-આત્મકાઃ જળ તથા પૃથ્વીની અધિ-
કતાવાળા રસો જલ તથા પૃથ્વીની અધિકતાવાળે રસ,
તુ તેા તો, પૃથિવ્યાઃ પૃથ્વીના પૃથ્વીકે, ગુરુત્વાદ્ ભાર
પણથી ભારી હોનેં, સ્પ્લવન અને જળના ઓર
જલકે, નિમ્નગત્વાદ્ વ નીચે વહેવાના સ્પ્લવનથી
અધોગામી હોનેં, પ્રાયેષ વધુ કરીને પ્રાયઃ અધોમાજઃ
વિરેચનકારક હોય છે વિરેચનકારક હોતે છે;

41-(2). Whereas tastes which are of
the nature of water and earth have for
the most part a tendency to go down-
wards in virtue of the heavy nature
of earth and the propensity of water
to flow downwards.

વ્યામિશ્રાત્મકાઃ પુનઃકમયતોમાજઃ ॥ ૪૧ ॥

વ્યામિશ્ર-આત્મકાઃ મિશ્ર ભૂતાવાળા રસો મિશ્રિત-
ભૂતવાળે રસ, પુનઃ તેા ફિર, કમયતો-માજઃ વર્જન
તથા વિરેચન કરનારા હોય છે વર્જન ઓર વિરેચન
કરનાર હોતે છે ॥ ૪૧ ॥

૪૧. અધોમાજઃ-અધોગામીમાજઃ (ક.)

41. The tastes of a mixed nature
evince both these tendencies.

વળ્લાં રસાનામેકૈકસ્ય ગુણકર્મવ્યાખ્યાનપ્રતિજ્ઞા—

તેવાં વળ્લાં રસાનામેકૈકસ્ય યથાવ્રવ્યં ગુણ-
કર્માણ્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૪૨ ॥

તેવામ્ તે દન, વળ્લામ્ ૭ છઃ, રસાનામ્ રસોભાંના
રસોમેષે, વક-વકસ્ય પ્રત્યેકનાં એક એકે, વ્યાખ્યાસ્યમ્
દ્વભ્ય અનુસાર દ્વ્યાનુસાર, ગુણ- ગુણુ ગુણ, કર્માણિ તથા
કર્મો એવં કર્મોકો, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેથું કહેશે ॥ ૪૨ ॥

42. We shall expound the attribu-
tes and actions of each of these six
tastes with reference to the substance
in which it inheres.

મધુરરસસ્ય ગુણકર્માણિ તસ્માતિયોગે શોષાથ—

તત્ર, મધુરો રસઃ શરીરસાભ્યાપ્રસરુચિર-
માંસમેદોસ્થિમજ્જીજઃશુક્રામિષવર્ધનં આયુષ્યઃ વચ્ચિ-
ન્દ્રિયપ્રસાદનો વલવર્ધનકરઃ પિત્તવિષમારુતમ્ન-
સ્તુષ્ણાવાહપ્રશમનસ્થવ્યઃ કેદયઃ કણ્ઠયો વદ્યઃ
પ્રીણનો જીવનસ્તર્પણો વૃંહણઃ સ્થૈર્યકરઃ ક્ષીણક્ષત-
સન્ધાનકરો ધ્રાણમુલકકળ્ઠીઘ્રિજિહ્વાપ્રહ્લાદનો વાહ-
મૂર્છાપ્રશમનઃ વદ્વપિપીલિકાનામિદ્રુતમઃ
સ્થિન્ધઃ શીતો ગુરુશ્ચ ।

તત્ર તેમાં દનમેં, મધુરઃ મધુર મધુર, રસઃ રસ
રસ, શરીર- શરીરને શરીરકે, સાભ્યાપ્ર સાભ્ય હેવાથી
સાભ્ય હોનેશે, રસ- રસ રસ, રુચિર- રુચિ રસ, માંસ-
માંસ માંસ, મેદઃ- મેદ મેદ, અસ્થિ- હાડકાં અસ્થિ, મજ્જા-
મજ્જા મજ્જા, શુક્રઃ- શોષસ ઓજ, શુક્ર- તથા વીર્યને
તથા શુક્રકો, અમિષવર્ધનઃ વધારનાર વધાવેવાલા, આયુષ્યઃ
આયુષ્યવર્ધક આયુષ્યકો વધાવેવાલા, વચ્ચિન્દ્રિય- ૭ ધન્દ્રિ-
યોને છઃ દન્દ્રિયોકો, પ્રસાદના પ્રસન્ન કરનાર
વાલા, વલ- બળ વલ, વર્ધ- તથા વધુ વર્ધકો, કરઃ કરનાર
કરવેવાલા, પિત્ત- પિત પિત, વિષ- વિષ વિષ, માલસઙ્ગઃ

૪૨. અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—અનુવ્યાખ્યાસ્યન્તે (વ.)

૪૨-(૧). તુષ્ણાવાહપ્રશમનઃ—તુષ્ણાપ્રશમનઃ (ક. ચ. વ. દ.)

,, જિહ્વાપ્રહ્લાદનો—જિહ્વાપ્રસાદનો (વ. વ.)

,, વાહમૂર્છાપ્રશમનઃ—મૂર્છાપ્રશમનઃ (વ.)

અને પવનનો નાસ કરનાર ઓર વાયુના નાસક, તુષ્ણા-
તુષ્ણા તુષ્ણા, વાહ- તથા હાલ તથા વાહના, પ્રશમનઃ શાંત
કરનાર શામક, સ્થવ્યઃ સ્થવ્યોને હિતકર સ્થવાકે લિપ્ત-
કારી, કેદયઃ કેદયોને હિતકર કેદાકે લિપ્ત-કારી, કણ્ઠયઃ
કંઠોને હિતકર કંઠકે લિપ્ત-કારી, વદ્યઃ બળવર્ધક
વલવર્ધક, પ્રીણનઃ આનન્દકારક આનન્દકારક, ક્ષીણનઃ
શુભન દેનાર જીવન દેવેવાલા, સર્વણઃ તર્પણુ તર્પણ,
વૃંહણઃ વૃંહણુ વૃંહણ, સ્થૈર્યકરઃ સ્થિરતા કરનાર સ્થિરતા
દેવેવાલા, ક્ષીણક્ષત- ઉરઃક્ષતમાં સરઃક્ષતમેં, સન્ધાનકરઃ
અન્ધાન કરનાર સન્ધાનકારક, ધ્રાણ- નાક ધ્રાણ, મુલક-
મુખ મુલક, કળ્ઠ- કંઠ કળ્ઠ, બોષ્ટ- હોઠ બોષ્ટ, જિહ્વા-
તથા શુભને તથા જિહ્વાકો, પ્રહ્લાદનઃ આનન્દકારક
આહ્વાદ દેવેવાલા, વાહ- હાલ વાહ, મૂર્છા- તથા મૂર્છાને
મૂર્છાકા, પ્રશમનઃ શાંત કરનાર શામક, વદ્વપ- બમર
બમર, વિપીલિકાનામ્ તથા ડીડીઓને તથા ચિંકંદિયોકા,
દ્રવ્યમઃ પ્રિયતમ પ્રિયતમ, સ્થિન્ધઃ સ્થિન્ધ, સ્થિન્ધ,
શીતઃ શીત શીત, ગુરુઃ ચ અને ભારે છે ઓર ગુરુ હૈ;

43-(1). Of them, the sweet taste
being homologous with the body, in-
creases the body-nutrient fluid, blood,
flesh, fat, bone, marrow, vital essence
and semen, prolongs life, clarifies the
sense-organs; imparts vigor and com-
plexion; alleviates pitta, toxicosis
and vata; and allays thirst and bur-
ning sensation. It has a beneficial
influence on the skin, hair, voice and
strength. It promotes cheerfulness,
vitality and satisfaction. It renders
the body roborant and firm. It acts
as a synthesizer in pectoral lesions.
It enlivens the functions of the nose,
mouth, throat, lips and the tongue,
and allays internal burning sen-
sation and fainting. It is extremely
liked by the bees and the ants, and is
unctuous, cold and heavy.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः
स्थौल्यं मार्दवमाकस्यमस्तिस्त्रयं गौरवमनन्नाभि-
लाषमग्नेर्दौर्बल्यमाकस्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं श्वास-
कासमस्तिश्वासाकसशीतज्वरानाहास्यमाधुर्य-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाक्षीपद्गल-
शोफवस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामथामिष्यन्धानि -
त्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१);

सः ते वह, एवंगुणः आ भ्रमाद्येना शुद्ध्यागौ
इन गुणवाला, जपि छता होने पर भी, एकः एव ते
ओष्ठाने न उस एकही रसका, अत्यर्थम् वधारे अति,
उपयुज्यमानः उपयोगेभा देवाधी उपयोग करनेसे वह,
स्थौल्यम् रथूलता स्थूलता, मार्दवम् डोभणता मृदुता,
आकस्यम् आणस आलस्य, अतिस्वप्नम् अतिनिद्रा
अतिनिद्रा, गौरवम् भारेपक्षु मारीपन, अनन्नाभिलाषम्
अनन्नी अनिच्छा अन्नमें अरुचि, अग्नेः दौर्बल्यम् अग्निनी
भेदता अग्निमांश, आस्य- भुभ मुख, कण्ठयोः तथा कंठना
गलेमें, मांसाभिवृद्धिम् मांसनी अतिवृद्धि मांसकी अति
वृद्धि, श्वास- श्वास श्वास, कास- कास कास, प्रतिश्याव-
सणेभम प्रतिश्याव, अकसक- अकसक अकसक, शीतज्वर-
शीतज्वर शीतज्वर, आनाह- आनाह आनाह, आस्य-
भुभनी मुखका, माधुर्यं मधुरता माधुर्य, वमथु- वमथु
वमन, संज्ञा- संज्ञानो संज्ञाका, स्वर- तथा स्वरने तथा
स्वरका, प्रणाशः नाश नाश, गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड,
गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, क्षीपद्- क्षीपद् क्षीपद्,
गलशोफ- गलशोफ गलशोफ, वस्ति- वस्ति
वस्तिमें, धमनी- धमनी धमनीमें, गल- तथा गलाभा
गलेमें, उपलेप- उपलेप उपलेप, अक्ष्यामथ- नेत्ररोग
अक्षिरोग, अमिष्यन्धान् अमिष्यन्ध अमिष्यन्ध, इति एवं-
प्रभृतीन् प्रत्यादि इत्यादि, कफजान् कफजान् कफजन्य,
विकारान् विकाराने विकारोको, उपजनयति उत्पन्न करे
उत्पन्न करता है (१);

४३-(१). कण्ठयोर्मांसा-कण्ठमांसा (व. न.)

„ अकसक-अकसकविकारिका (ग. छ. द.)

„ गलोपलेपा-गुदोपलेपा (ग. त. प.)

„ „ -गण्डोपलेपा (व.)

„ विकारानुपजनयति-स्वापीनापादयति (क. च. छ.)

43-(2). Though possessed of these
qualities, if it is used exclusively or
over-much, it produces corpulence,
softness, lethargy, hypersomnia, heaviness,
inappetence, weakness of the
gastric fire, hypertrophy of the tissues
in the mouth and throat, dyspnea,
cough, coryza, intestinal torpor, algid
fever preceded by cold, constipation,
sweet taste in the mouth, vomiting,
loss of consciousness and voice, deradenoncus,
chain of deradenoncuses, elephantiasis,
swelling of the throat, increase of mucus,
discharge from bladder, vessels and throat, and eye-
diseases with increased mucus, and
similar other diseases born of kapha.

अम्लरसस्य गुणकर्माणि तत्स्वातिबोगे दोषाश्च —

अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति,
देहं वृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि
दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति,
हृदयं तर्पयति, आस्यमाक्षाययति, भुक्तमपकर्ष-
यति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुदण्डः
क्षिप्रश्च ।

अम्लः अम्ल अम्ल, रसः रस रस, भक्तम् अन्नमा
भोजनमें, रोचयति रुचि करावे छे रुचि उत्पन्न करता है,
अग्निम् अग्निने अग्निको, दीपयति प्रदीप्त करे छे
दीप्त करता है, देहम् देहने देहको, वृंहयति पुष्ट करे छे
पुष्ट करता है, ऊर्जयति उत्साह आये छे उत्साहपुष्ट
करता है, मनः मनने मनको, बोधयति अभूत करे छे
जागृत करता है, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, दृढी-
करोति दृढ भनावे छे दृढ करता है, बलम् बलने बलको,
वर्धयति वधारे छे बढ़ाता है, वातम् वायुं वायुका,
अनुलोमयति अनुलोमन करे छे अनुलोमन करता है,

४३-(२). भुक्तम्-भक्तम् (व.)

„ अपकर्षयति-सपकर्षयति (व.)

હૃદયચ્ચ હૃદયને હૃદયકો, તર્પયતિ તર્પય કહે છે તૃપ્ત કરતા હૈ, આસ્થમ્ અખને મુત્રકો, આસ્થાયતિ આપયુક્ત કરે છે સાવયુક્ત કરતા હૈ, મુક્તમ્ ભોજનને મોજનકો, અપર્કયતિ નીચે જેથી નમ્ છે નીચે પહુંચાતા હૈ, ક્લેદયતિ ક્લેદયુક્ત કરે છે ક્લેદયુક્ત કરતા હૈ, જરવતિ પચાને છે પાચન કરતા હૈ, પ્રીણયતિ પ્રસન્ન કરે છે પ્રસન્ન કરતા હૈ, કષુઃ તથા શ્વ તથા લઘુ, ડળ્ળઃ ઉપ્લુ ડળ્ળ, સિરઘઃ ચ અને સિન્ધ ઓ જોર સિન્ધ હૈ;

43-(3). The acid taste adds relish to the dish, stimulates the digestive fire, builds up the body and invigorates it, enlightens the mind, stabilises the sense functions, promotes the strength and regulates the peristaltic movement of vata. It invigorates the heart, causes salivation, conducts the food downwards, moistens, digests and gives pleasure and is light, hot and unctuous.

સ એવંગુણો ડળ્ળેક એવાસ્થર્થમુપયુજ્યમાનો વસ્તાન્ હર્ષયતિ, તર્પયતિ, સંમીલયત્યક્ષિણી, સંવેજયતિ લોમાનિ, કફં વિલાપયતિ, પિત્તમભિવર્ધયતિ, રક્તં દૂષયતિ, માંસં વિદહતિ, કાયં શિથિલીકરોતિ, ક્ષીણક્ષતકશાદુર્બલાનાં શ્વયથુમાપાદયતિ,

સઃ તે વહ, એવંગુણઃ આ પ્રમાણેના યુલ્લાખો. ફન-ગુણવાકા, અપિ ઓત્તી પલ્લુ હોને પરમી, પકઃ પચ તે ઓકલાને જ એસ એકઠી રમકા, અસ્થર્થમ્ વધારે અતિ, ઉપયુજ્યમાનઃ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેછે વહ, વસ્તાન્ હર્ષયતિ હૃદયાર્પ કરે છે વસ્તાર્પ કરતા હૈ, તર્પયતિ તૃપ્ત ઉત્પન્ન કરે છે પ્યાસ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, અક્ષિણી આંખો આંસે, સંમીલયતિ મિશ્રાવી દે છે વન્દ કર દેતા હૈ, લોમાનિ સંવેજયતિ રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે

૪૩-(૨). સંવેજયતિ-સંવીજયતિ (ક.)

„ લોમાનિ-રોમાનિ (વ.)

„ વિલાપયતિ-વિલાપયતિ (ક.)

„ ક્ષીણવક્ત્ર-ક્ષીણવક્ત્રમાક (વ.)

રોમાચ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, કફમ્ કફને કફકો, વિલાપ-પતિ પિંગાળે છે વિલપાતા હૈ, વિષમ્ પિત્તને પિત્તકો, અભિવર્ધયતિ વધારે છે વઢાતા હૈ, રક્તમ્ રક્તને રક્તકો, દૂષયતિ દુષિત કરે છે દુષિત કરતા હૈ, માંસમ્ માંસમાં માંસને, વિદહતિ વિદહ કરે છે વિદાહ કરતા હૈ, કાયમ્ શરીરને શરીરકો, શિથિલીકરોતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હૈ, ક્ષીણ- અને ક્ષીલ્ણ ઓર ક્ષીણ, ક્ષત- ક્ષતયુક્ત, ક્ષતયુક્ત, ક્ષત- ક્ષત ક્ષત, દુર્બલાનામ્ તથા નબળાંને, તથા દુર્બલોકો, શ્વયથુમ્ સોભે શોષ, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ;

43-(4). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it sets the teeth on edge, provokes thirst, causes flinching of the eyes, horripilation, dissolves kapha, increases pitta, vitiates the blood, causes the sloughing of the flesh, renders the body flabby and causes edema in those that are wasted, cachectic, emaciated or debilitated.

અપિ ચ ક્ષતામિહતદદૃશ્યમન્નશૂનમ્પ્રચુતાવ-મૂત્રિતપરિસર્પિતમર્દિતચ્છિન્નમિજ્જિન્નશ્ચોદ્વિજ્જો - ત્પિદાદીનિ પાચયત્યાગ્નેયસ્વભાવાત્, પરિદહતિ કણ્ઠમુરો હૃદયં ચ (૨);

અપિ ચ અને વળી તે ઓર મી વહ, આગ્નેયસ્વ-ભાવાત્ આગ્નેય સ્વભાવને ક્ષર્ધ આગ્નેય સ્વભાવ હોનેછે, ક્ષત- ક્ષત ક્ષત, અમિહત- અભિહત ચોટલગે, વદ- દદૃશ્ય દદૃશ્ય- દદૃશ્ય દદૃશ્ય, મન્ન- ભન્ન મન્ન, પ્રચુ- ચુત્ત શોષયુક્ત, મ્પ્રચુત- મ્પ્રચુત ગિરે દુપ્, અવમૂત્રિત- અવમૂત્રિત અવમૂત્રિત, પરિસર્પિત- પરિસર્પિત પરિસર્પિત, મર્દિત- મર્દિત મર્દિત, ચ્છિન્ન- ઓન્ન ચ્છિન્ન, મિન્ન- ભિન્ન મિન્ન, ચ્છિન્ન- ચ્છિન્ન ચ્છિન્ન, ઉદ્વિજ્જ- ઉદ્વિજ્જ ઉદ્વિજ્જ, ઉત્પિદ- ઉત્પિદ ઉત્પિદ, આદીનિ વગેરેને આદિકો, પાચયતિ પચાવી દે છે પકા દેતા હૈ, કણ્ઠમ્ કંઠ કણ્ઠ, ડરઃ ડર

૪૩-(૨). શૂન-શૂન (ક. ત.)

„ પ્રચુત-ચુત (ક. વ.)

छाती, हृदयम् च अने हृदयभा और हृदयको, परिदहति
हृदये करे छे जलाता है (२);

43-(5). On account of its fiery quality it leads to the suppuration of the inflammations induced by various kinds of trauma, such as wounds, contagious bites, burns, fractures, swellings, dislocation, toxic urine or contact of venomous creatures, bruise, excision, incision, separation, puncture, crushing and similar injuries. It causes an allround sensation of burning in the throat, chest and heart.

लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्छे-
दनो मेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः संस्यवकाश-
करो वातहरः स्तम्भबन्धसङ्घातविधमनः सर्वरस-
प्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्राययति, कफं विष्यन्द-
यति, मार्गान् विशोचयति, सर्वशरीरावयवान्
मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी,
नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

लवणः क्षुब्ध लवण, रसः रस रस, पाचनः पाचन
पाचन, क्लेदनः क्लेदन क्लेदन, दीपनः दीपन दीपन,
आवनः आवन आवन, छेदनः छेदन छेदन, मेदनः
मेदन मेदन, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, सरः सर सर,
विकासी विकासी विकासी, धः संसी विध्य-दी विष्यन्दी,
अवकाशकरः अवकाश करनीर खोखला करनेवाला, वात-
हरः वातहर वातहर, स्तम्भ- नष्टाने। जड़ताको, बन्ध-
न-धने। बन्धको, सङ्घात- तथा संघातने। तथा संघातको,
विधमनः नाश करने। तोड़नेवाला, सर्वरस- सर्वरसे।
सब रसोंका, प्रत्यनीकभूतः विशेषी विशेषी, आस्यम्
भुझने मुखासे, आस्त्राययति आवृणोति करे छे लालाको
बहाता है, कफम् कर्ने कफको, विष्यन्दयति वहावे छे
मिडालता है, मार्गान् मार्गान् मार्गोंको, विशोचयति

४३-(२). अवकाशी-अवकाशी (व.)

“ रोचयति-पाचयति (व.)

शोधन करे छे शुद्ध करता है, सर्व- सर्व सब, शरीर-
शरीरना शरीरके, अवयवान् अवयवोंने अवयवोंको,
मृदूकरोति कमजोर बनावे छे कोमल करता है, आहारम्
आहारमा आहारमें, रोचयति रुचि उत्पन्न करे छे
रुचि उत्पन्न करता है, आहारयोगी आहारमा योग्य छे
आहारमें बरता जाता है, अत्यर्थम् तथा अधिक तथा बहुत,
गुरुः न भारे नहीं गुरु नहीं है, स्निग्धः स्निग्ध छे
स्निग्ध है, उष्णः च अने उष्ण छे और उष्ण है;

43-(6). The salt taste is digestive; it is liquefacient, digestive, inductive of defluxion, depletive and disruptive, acute, fluid, diffusive, laxative, deobstruent, curative of vata, stiffness, obstruction and accumulations; overpowers the rest of tastes and is in-
creasive of secretion of the mouth. It liquefies the mucus-secretion, clarifies the passages, softens all the limbs of the body, gives relish to food, is always used in food, is neither very heavy nor very unctuous and is hot.

स एवंगुणोऽन्येक एवात्यर्थमुपपुज्यमानः पित्तं
कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्षयति, मूर्च्छयति,
तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति
कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति,
दन्ताभयावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युप-
रुणञ्चि, वलिपक्षितकालित्यमापादयति,

सः ते वह, एवंगुणः आ प्रभावेना शुद्धभावे।
इन गुणवाला, अपि छे। पक्ष होने पर मी, एकः एक
ते ऐक्याने। उस एक ही रसका, अत्यर्थम् अत्यर्थ

४३-(३). वर्धयति-दूषयति (क. क.)

“ “ -वर्धयति (व.)

“ मूर्च्छयति-मोहयति (व.)

“ “ -मूर्च्छयति मोहयति (व. द.)

“ तापयति-तापयति शोषयति (ग.)

“ विषं वर्धयति-विषं दूषयति (ग.)

“ आवनयति-आवनयति (व.)

મતિ; ઉપજુજ્વમાઘઃ ઉપશૈભર્મા શ્વેવાશી તે ઉપજોગ કરનેસે વહ, વિષમ્ પિત્તને પિત્તકો, કોષયતિ ક્ષપાવે છે કુપિત કરતા હૈ, રક્તમ્ રક્તનુ રક્તકા, વર્ધયતિ દબાણુ કરે છે જ્વાબ કરતા હૈ, તર્ધયતિ તૃપ્ત વધારે છે પ્યાસ વઢાતા હૈ, મૂર્ચ્ચયતિ મૂર્ચ્ચા કરે છે મૂર્ચ્ચા કરતા હૈ, ઘાપયતિ તૃપ્તવે છે સન્તાપ વઢાતા હૈ, દારયતિ ક્ષીરે છે કાઢતા હૈ, માંસાનિ મંસિને માંસકો, કુણ્ણાસિ ક્ષારે છે કુરેદ લેતા હૈ, કુઢાનિ કુષ્ઠને કુષ્ઠોંકો, પ્રગાઢયતિ ગાળી નાખે છે ગઢાતા હૈ, વિષમ્ વિષને વિષકો, વર્ધયતિ વધારે છે વઢાતા હૈ, શોષાન્ શ્લેષ્મને શોથકો, સ્ફોટયતિ ફેડી નાખે છે વિદીર્ણ કરતા હૈ, દન્તાન્ દંતિને દાંતોંકો, ખ્યાવયતિ પાડી નાખે છે ગિરાતા હૈ, પુંસ્ત્વમ્ પુરુષાતનને પુરુષત્વકા, ઉપહમ્નિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ, હિમ્નિચાનિ હિન્દ્રિયોને હિન્દ્રિયોંકો, ઉપકળ્ણિ અશક્ત કરે છે અશક્ત કરતા હૈ, વક્તિ-તથા વલ્લિ તથા વલ્લિ, પલ્લિત-પલ્લિત પલ્લિત, ક્ષાકિત્વમ્ અને ટાલ ઓર ગંજાપનકો, જાપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ;

43-(7). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it provokes the pitta, increases the blood, provokes thirst, causes fainting and great heat, disruption, corrosion of the flesh, is discutient of the dermic lesions, aggravates the symptoms of toxicosis, breaks open swellings, dislodges the teeth, destroys manhood, impairs the functions of the sense-organs, induces premature wrinkles, grey hair and baldness.

અપિ ચ કોહિતપિત્તામ્લપિત્તવીસર્પવાતરક્ત-વિષર્થિકેન્દ્રલુપ્તપ્રજ્વતીન્નિકારાનુપજનયતિ (૩):

અપિ ચ અને વળી તે ઓર મી વહ, કોહિતપિત્ત-રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત-અમ્લપિત્ત અમ્લપિત્ત,

વીસર્પ-વીસર્પ વીસર્પ, વાતરક્ત-વાતરક્ત વાતરક્ત, વિષર્થિકા-વિષર્થિકા વિષર્થિકા, દન્દ્રલુપ્ત-દન્દ્રલુપ્ત, પ્રજ્વતીન્ વજેરે આદિ, નિકારાન્ શ્વેષ્મને રોગોંકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ (૩);

43-(8). Also it predisposes one to hemothermia, acid dyspepsia, acute spreading affections, rheumatic conditions, bulbous eruptions and alopecia and similar other conditions.

કટુરસસ્ય ગુણકર્માણિ તસ્યાતિભોગે લોષાશ્ચ—

કટુકો રસો વક્ત્રં શોષયતિ, અગ્નિ દીપયતિ, મુક્ત શોષયાતે, જ્વાળમાસ્ત્રાવયાતે, ચક્ષુર્વિરેષયતિ, સ્ફુટીકરોતીન્દ્રિયાણિ, અલસકશ્ચયથૂપજ્વયોર્વર્ધ-મિષ્યન્દ્રકોહસ્વેદક્રેદમલાનુપહમ્નિ, રોચયત્યજ્ઞનં, કણ્ઠ્ઠર્થિનાશયતિ, જ્વાળાવસાદયતિ, કિમીન્ હિન-સ્તિ, માંસં વિહિલયતિ, શોણિતસજ્ઞાતં મિનસિ, વન્ધાંશિહનસિ, માર્ગાન્ વિવૃણોતિ, ત્રેષ્માર્ણં શમયતિ, લઘુરુષ્ણો રુક્ષશ્ચ ।

કટુકઃ કટુ કટુ, રસઃ રક્ત રસ, વક્ત્રમ્ મુખ મુલકા. શોષયતિ શુષ્ક કરે છે શોષન કરતા હૈ, અગ્નિમ્ અગ્નિ અગ્નિકો, દીપયતિ પ્રદીપ્ત કરે છે દીપ્ત કરતા હૈ, મુક્તમ્ જોરાકને મોજનકા, શોષયતિ મુકાવે છે શોષન કરતા હૈ, જ્વાળમ્ નાક નાસિકાસાવ, જ્વાળાવયતિ વહેવશવે છે વઢાતા હૈ, ચક્ષુઃ આંખોંમાંશી માંશોંસે, વિરેષયતિ પાણી કાઢે છે પાની વઢાતા હૈ, હિમ્નિચાનિ હિન્દ્રિયોને હિન્દ્રિયોંકો, સ્ફુટીકરોતિ ઉત્તેજિત કરે છે વિકસિત કરતા હૈ, અલસક-અલસક અલસક, શયથુ-શ્લેષ્મ શોથ, ઉપજ્વ-સ્થૂલતા સ્થૂલતા, ઉર્ધ્વ-ઉર્ધ્વ ઉર્ધ્વ, અમિષ્યન્દ્ર-અમિષ્યન્દ્ર અમિષ્યન્દ્ર, સ્નેહ-સ્નેહ સ્નેહ, સ્વેદ-સ્વેદ સ્વેદ, ક્રેદ-ક્રેદ ક્રેદ, મલાન્ તથા મળોંને તથા મલોંકા, ઉપહમ્નિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ, અજનમ્ જોભનર્મા અજને, રોચયતિ રુચિ કરાવે છે રુચિ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, કણ્ઠઃ ખળવાળને કણ્ઠકો, વિનાશયતિ નાશ કરે છે નષ્ટ કરતા હૈ, જ્વાળાન્ ત્રેષ્માને ત્રણોંકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હૈ, કિમીન્ ક્રિમિઓંને કિમિયોંકો,

हिनस्ति भारी नाभे छे गारता है, मांसम् भांसुं मांसका, विक्षिपति क्षेपन करे छे छेदन करता है, क्षीणित-रक्तना रक्के, सङ्घातम् सभङ्गे संवातको, मिमसि भेदे छे तोवता है, यन्त्रात् ज-धौने बन्धोंको, क्षिणति छेदी नाभे छे काटता है, मार्गात् म-ज्जेने मार्गोंको, विवृणोति प्रुथ्वा करे छे खोलता है, क्षेप्मानम् उक्षेपु कफका, क्षमयति क्षमन करे छे शमन करता है, लघुः तथा लघु तथा लघु, उष्णः उष्ण, कृष्णः क अने रूक्ष छे और कृष्ण है;

43-(9). The pungent taste purifies the mouth, stimulates the gastric fire, desiccates the food, causes the nose to run and the eyes to water, sharpens the sense-organs, is curative of intestinal torpor, edema, obesity, urticaria, excessive fluidity, unctuousness, perspiration, softening, and eliminative of excretory matter; gives relish to food, cures pruritus, allays the excessive growth of granulations; is anthelmintic, lacerates the flesh, splits open accumulations of blood, removes obstructions, dilates the passages, and allays kapha; it is light, hot and dry.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावा-न्मोहयति, ग्लापयति, सावयति, कर्शयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति,

सः ते वह, एवंगुणः आ प्रभावेना गुणुवाणे। इन गुणोंवाला, जयि छता पक्ष होने पर सी, एकः एव ते ओक्षशनेन उस एकही रसके, अत्यर्थम् वधारे अति,

४३-(९). ग्लापयति-ग्लपयति (क ग. व. च. छ. त)

॥ तमयति-तमयति शोषयति (ग.)

॥ नमयति-उपवनयति (घ.)

उपयुज्यमानः उपयोगमां क्षेत्राधी ते उपयोग करनेसे वह, विपाक-पैताना कटु विपाकना अपने कटुविपाकके, प्रभावात् प्रभावने क्षर्ष प्रभावके कारण, पुंस्त्वम् पुपुषा-तनने। पुषत्वका, उपहन्ति नाश करे छे नाश करता है, रस- रस रस, वीर्य- तथा उष्ण वीर्यना तथा उष्ण वीर्यके, प्रभावात् प्रभावधी प्रभावसे, मोहयति मोह उत्पन्न करे छे मोह उत्पन्न करता है, ग्लापयति ग्लानि उत्पन्न करे छे ग्लानि उत्पन्न करता है, सावयति शिथिलता उत्पन्न करे छे शिथिलता उत्पन्न करता है, कर्शयति कृशता उत्पन्न करे छे कृशता उत्पन्न करता है, मूर्च्छयति मूर्च्छा उत्पन्न करे छे मूर्च्छा उत्पन्न करता है, नमयति नभावी दे छे झुकाना है, तमयति जेजेन करे छे बेचैन करता है, भ्रमयति अक्षर उत्पन्न करे छे चकर जाता है, कण्ठम् कंठमां गलेको, परिदहति दह करे छे जलाता है, शरीरतापम् शरीरमां ताप शरीरमें ताप, उपजनयति पैदा करे छे उत्पन्न करता है, बलम् बलको, क्षिणोति ओषु करे छे कम करता है, तृष्णाम् अने तृषाने और प्यासको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

43-(10). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it destroys manhood on account of its post-digestive effects, and on account of its taste and potency it induces stupefaction, gives rise to weariness, asthenia, emaciation, fainting, flexion, choking, giddiness and all-round burning sensation in the throat; produces great heat in the body; diminishes strength and produces thirst.

अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कामदवयुकम्प-तोवमेदैश्वर्यभुजयार्थपृष्ठप्रवृत्तिषु मारुतजान् त्वकापानुपजनयति (४)।

४३. प्रमदवर्द्ध-प्रमदवर्द्ध (छ द.)

॥ पुषत्वम्-पुषत्वम् (क. व.)

. जपि च अने वणी ते और भी वह, वायु- वायु वायु, अग्नि- तथा अग्निना और अग्निके गुण- शुष्क- गुणकी. बाहुस्वाह प्रधानताने अर्ध अधिकता होनेसे, जल- भ्रम भ्रम, हृद्य- दाह दाह, कम्प- कम्प कम्प, जोष- तोष तोष, जेदः अने जेद अने अक्षुब्ध और मेद इन लक्षणोंसे, चरण- पग परे, भुज- हाथ हाथ, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पृष्ठ- पीठ पीठ, प्रवृत्तिषु वज्रेभ्यां आदिमें, माद्वज्जाय वायुज्ज्य, विकारान् विकाराने विकारोंको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है (४);

43-(11). Also on account of its having the qualities of air and fire in preponderance, it generates various kinds of vata disorders in the legs, arms, sides and back, attended with giddiness, burning, tremors, pricking and stabbing pains.

तिक्तस्य गुणकर्माणि तत्स्वातिबोगे दोषाश्च—

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकमो विषयः किमिमो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वग्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः सन्त्यशोधनो लेखनः क्लेशमेदोवसतमज्जलीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषापित्तश्लेष्मापशोषणो रुक्शः शीतो लघुश्च ।

तिक्तः तिक्त तिक्त, रसः रस रस, स्वयम् पाते स्वय, अरोचिष्णुः अक्षुब्धमते। अरुचिकारक, जपि दाह्यतां पक्षु होने पर भी, अरोचकघ्नः अक्षुब्धना नाश करने-वाले अरुचिनाशक, विषयः विषय विषयनाशक, किमिमः किमिनाशक इमिनाशक, मूर्च्छा- भूयान् मूर्च्छा, दाह- दाह दाह, कण्डू- भ्रमवायु कण्डू, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, तृष्णा- तथा तृष्णा तथा तृष्णा, प्रशमनः शांत करने-वाले शामक, त्वक्- त्वक् त्वक्, मांसयोः तेभ्यो मांसने एवं मांसको, स्थिरीकरणः स्थिर करने-वाले स्थिर करने-वाला, ज्वरघ्नः ज्वरघ्न ज्वरनाशक, दीपनः दीपन दीपक, पाचनः पाचन पाचन, सन्त्यशोधनः पावयु शुद्ध करने-वाले सन्त्यशोधक, लेखनः लेखन लेखन, जेद- जेद जेद, मेद- मेद मेद, रुक्श- रुक्श रुक्श, शीत- शीत शीत, लघु- लघु लघु,

लसीका- लसीका लसीका, एव- एव एव, स्वेद- स्वेद स्वेद, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मूत्र पुरीष, पित्त- पित्त पित्त, क्लेष्म- तथा क्लेष्मने तथा कफको, उपकोषणः शोषी नाभनाशक सुखानेवाला, रुक्शः अने रुक्श और रुक्श, शीतः शीत शीत, लघुः च तेभ्यो लघु छे एवं लघु है;

43-(12). The bitter taste, though inappetitive in taste, is yet appetizing in action. It is antidotal to poison, vermicidal, curative of fainting, burning itching, dermatosis and thirst. It imparts firmness to the skin and flesh; it is febrifuge, digestive-stimulant, digestive, purificatory of breast-milk, depletive, and desiccant of moisture, fat, flesh-marrow, bone-marrow, lymph, pus, sweat, urine, feces, bile and mucus. It is dry, cold and light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्स्वरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदो-स्थिमज्जशुक्राण्युच्छोषयति, स्रोतसां क्षरत्वमुपपादयति, बलमादत्त, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५);

सः ते वह, एवंगुणः आ प्रभावेना शुद्धवाणे। इन गुणवाला, जपि अतां पक्षु होने पर भी, एकः एक ते जेदवानेभ्यो उस एक ही रस का, अत्यर्थम् वधाते अति, उपयुज्यमानः उपयोगमां लेवाधी ते उपयोग करनेसे वह, रौक्ष्यात् रूक्षताने अर्ध रुक्श होनेके कारण, क्षर- तथा भर तथा क्षर, विशद- तेभ्यो विशद एवं विषय, स्वभावात् च स्वभाववाणे। दाहवाधी स्वभाववाला होनेसे, रस- रस रस, रुधिर- रुधिर रक्त, मांस- मांस मांस, मेदः- मेद मेद, अस्थि- दाहवा अस्थि, मज्जा- भ्रमवा मज्जा, शुक्राणि तथा शुक्रने तथा शुक्रको, उच्छोषयति शोषी नाशे छे शुष्क करता है, स्रोतसाम् स्रोतमां

४३-(५). उपपादयति-आपादयति (न.)

„ ग्लपयति-ग्लपयति (न.)

સોતોમેં, જરત્તજ્ ખરતા કર્કસતા, ડપપાદવતિ ઉત્પન્ન
 કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વક્ષન્ બળ વક્ષો, આદતે હરી
 લે છે કમ કરતા હૈ, ક્ષણવતિ કૃશતા કરે છે કૃષ કરતા
 હૈ, ગ્લપવતિ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરતા
 હૈ, મોહવતિ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે મોહ ઉત્પન્ન કરતા હૈ,
 બ્રમવતિ બ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે બ્રમ ઉત્પન્ન કરતા હૈ,
 વદનન્ મોહને મુક્ષો, ડપક્ષોવતિ મુક્ષાલે છે મુક્ષાતા
 હૈ, અપરાન્ અ અને બીજા ઔર અન્ય, વાતવિકારાન્
 વાતજન્ય વિકારોને વાતજન્ય વિકારોનો, ડપજનવતિ
 ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ (૫);

43-(13). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, on account of its dry, rough and clear nature, it dries the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow and semen. It renders the channels rough and deprives one of strength. It induces emaciation, weariness, fainting, giddiness and it dries up the mouth and generates many other vata disorders.

कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाः—

**कषायो रसः संशमनः संप्राप्ती सम्बानकरः
पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः स्नेह्यरूपितप्र-
शमनः शरीरहृदस्थोपयोक्ता कक्षः शीतोऽलघुश्च ।**

कषायः कृष्णम् कषाय, रसः रसे रस, संज्ञमनः
संज्ञमन करुणा संज्ञामक, संग्राही संग्राही संग्राही,
सन्धानकरः सन्धान करुणा सन्धानकारक, पीडनः
प्रक्षुब्ध निवेद्यना प्रणको दवानेवाला, रोपणः रूपा-
ना रोपक, क्षोषणः श्लेषक क्षोषक, स्तम्भनः स्तम्भ-
स्तम्भक, स्नेह- तथा उद् तथा कफ, रक्तपित्त- तेज-
रक्तपित्तने एवं रक्तपित्तको, प्रशमनः शांत करुणा शान्त
करनेवाला, सरीर- शरीरेना सरीरके, ह्रस्व ह्रस्वे ह्रस्वको,

४३. सन्धानकरः—सन्धानः (ग.)

“ ” -सन्धारणः (प.)

अकट्टः-गुरुः (ग. व. य. उं. श. व. द.)

उपबोका थूक्षी बेनार चूस सेनेवाला, कदा: नक्ष कक्ष,
शीत: शीत शीत, जलधु: च अने शुभ छे और गुरु है;

43-(14). The astringent taste is sedative, astringent in action, synthesizing, compressive, henotic, desiccant, styptic and sedative of kapha, blood and pitta. It consumes the body-fluid and is dry and cold and it is not light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान
आस्यं शोषयति, इदं पीडयति, उदरमाभ्मा-
पयति, बाधं निवृह्णाति, ओतांस्यवध्नाति, श्याव-
त्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टम्य जरां
गच्छति, वानमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्शयति,
ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, जरविशदरुक्ष-
त्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्षितप्रभृतींश्च वात-
विकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

સ: તે વહ, પવંગુણ: આ મમાણેના ગુણુવાળો. ફન
ગુણોવાળા, અપિ હોવા છતાં પણ હોને પર મી, દુક: દુઃખ
તે એકલાને જ ઉસ દુક હી રસકો, અત્યર્યમ્ વધારે અતિ,
ઉપયુજ્યમાન: ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેહે
વહ, આત્મમ્ મુખને મુઝકો, જોષવતિ મુકાવે છે મુઝાતા
હે, હૃદયમ્ હૃદયમાં હૃદયકો, પીઠવતિ પીઠ કરે છે
દશાતા હૈ, ઉદરમ્ ઉદરમાં ઉદરમેં, આધ્માપવતિ
આધ્માન કરે છે આધ્માન કરતા હૈ, વાચમ્ વાણીને
વાણીકો, નિગૂઢાવતિ નિગૂઢ કરે છે વન્દ કરતા હૈ,
જ્ઞોતાંસિ જ્ઞોતેને જ્ઞોતોંકો, અવવધ્માવિ અવધ કરે છે
વન્દ કરતા હૈ, શ્વાવત્ત્વમ્ શરીરમાં ઇંટિદી રંમ
શરીરમેં શ્યામતાકો, અપાદવતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન
કરતા હૈ, પુંસ્ત્ત્વમ્ પુરુષાતનન્તી પુલ્લત્ત્વકી, ઉપહન્તિ
હાનિ કરે છે હાનિ કરતા હૈ, વિષ્ટમ્ રોકાઈને રક કર,
જરામ્ પાકને જીર્ણ, ગચ્છતિ પામે છે હોતા હૈ,
વાત- વાત વાત, મૂત્ર- મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ- મળ મળ, રેવાંસિ
તથા વીર્યને તથા વીર્યકો, અવગૂઢાવિ રોકી રાને છે
રોકતા હૈ, કસૌવતિ કુશતા ઉત્પન્ન કરે છે કુશતા ઉત્પન્ન
કરતા હૈ, ગ્લપવતિ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન

કરતા હૈ, સર્વવચ્ચિ તૃપ્તા ઉત્પન્ન કરે છે તૃપ્તાનો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્તમ્ભવચ્ચિ જડતા ઉત્પન્ન કરે છે જડતાનો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્વર અને ખરે સ્વર, વિશ્વવિશ્વવિશ્વવ, સ્વસ્વાત્ તથા રૂક્ષતાને બદલે તથા રૂક્ષ હોમેષે, પક્ષવચ્ચ-પક્ષવચ્ચ પક્ષવચ્ચ, પ્રદ- પ્રદ પ્રદ, અપત્તાનક-અપત્તાનક અપત્તાનક, અર્ધિત-અર્ધિત અર્ધિત, પ્રત્યુત્તર વચ્ચે આદિ, વાતવિકારાન્ વાતજન્ય વિકારોને વાતજન્ય વિકારોનો, ઉપજનવચ્ચિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it dries up the mouth, afflicts the heart, distends the stomach, impedes the speech, constricts the body-channels, causes cyanosis, impairs manhood and, being retarded, it gets slowly digested. It inhibits flatus, urine, feces and semen. It induces emaciation, weariness, thirst, stiffness and, being of a rough, clear and dry nature, it engenders various vata disorders, such as hemiplegia, spasm, convulsions and facial paralysis.

રસાનાં માત્રામાત્રાભ્યામુપયુજ્યમાનાનાં ગુણદોષો—

... રસ્યેષમેતે જડ્ઝસાઃ પૃથક્સ્વેનૈકત્વેન વા માત્રશઃ સમ્યગુપયુજ્યમાના ઉપકારાય અવસ્થા-ધ્યાત્મકોક્ષ્ય, અપકારકરાઃ પુનરતોડમ્યથા અવસ્થાપયુજ્યમાનાઃ,

હવિ વચ્ચ આ પ્રમાણે, હવે પ્રકાર, વચ્ચે આ વે, વટ ૭ ૭, રસાઃ રસો રસ, પૃથક્સ્વેન જુદા જુદા પૃથક્ પૃથક્, વચ્ચેન વા અથવા એકત્ર કરીને અથવા એક સાથે, માત્રશઃ માત્રાસર માત્રામેં, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે, ઉપયુજ્યમાનાઃ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમેં કિયે જાને પર, અવસ્થા-કોક્ષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ પ્રાણીઓં, ઉપકારાય ઉપકાર કરવા માટે ઉપકારકે લિયે, અવસ્થા થાય છે હોતે હૈ, અવસ્થા

આથી હવે, અવસ્થા વિપરીતપદ્ધિ અર્થાત્ માત્રા વચ્ચે વિપરીત રૂપે અર્થાત્ માત્રાકે વિના, ઉપયુજ્યમાનાઃ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમેં કિયે જાને પર, પુનઃ તેા તેા, અપકારકરાઃ અપકાર કરવાના અવસ્થા-કારક, અવસ્થા થાય છે હોતે હૈ;

44-(1). These six tastes become beneficial to living creatures by being properly administered in this manner either separately or in combination and in the proper dose. If used otherwise they become injurious to life.

તાન્ વિદ્વાનુપકારાર્થમેવ માત્રશઃ સમ્યગુપયોજયેદિતિ ॥ ૪૪ ॥

વિદ્વાન્ વિદ્વાન વેદે વિદ્વાન વેદ, તાન્ તેઓને હવે, ઉપકારાર્થમે ઉપકારને માટે ઉપકારકે લિયે, વચ્ચે હી, માત્રશઃ માત્રામાં માત્રામેં, સમ્યક્ જરાજરા મલી પ્રકાર, ઉપયોગવેદ હવિ ઉપયોગમાં લેવા એકત્ર પ્રયોગ કરે ॥ ૪૪ ॥

44. Accordingly, the wise physician should make use of the tastes in the right measure and manner so that they are invariably beneficial.

રસદારેણ દ્રવ્યાણાં વીર્યોપદેશઃ—

અવસ્થા સ્થાન—

શીતં વીર્યેણ ચ વૃદ્ધ્યં મધુરં રસપાકયોઃ ।

તયોરમ્લં ચતુર્ણાં ચ ચ વૃદ્ધ્યં કટુકં તયોઃ ॥ ૪૫ ॥

જન્ન ચ અવસ્થા આ વિષયમાં શ્લોક છે કે હવે વિષયમેં શ્લોક હૈ કિ, વચ્ચે જે જો, દ્રવ્યં દ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસપાકયોઃ રસ અને વિષાકમાં રસ જોર વિષાકમેં, મધુરં મધુર છે મધુર હૈ, વીર્યેણ તે વીર્યમાં વહ વીર્યમેં, શીતં શીત છે શીત હૈ, વચ્ચે જે જો, દ્રવ્યં દ્રવ્ય દ્રવ્ય, તયોઃ રસ અને વિષાક બન્નેમાં રસ જોર વિષાક

૪૫. વદ દ્રવ્યં— વચ્ચે (વ. દ.)

,, ,, — વચ્ચે (ક.)

दोनोंमें, जम्बू अम्ल है अम्ल है, जब च अने ने और जो, तबोः रस अने विपाक जनेभा रस और विपाक दोनोंमें, कटुकम् कटु है, कटु है, उष्णम् ते वीर्यम् उष्ण है वह वीर्यमें उष्ण है ॥ ४५ ॥

Here are verses again —

45. That substance which is sweet in taste and post-digestion is cold in potency. That which is acid in taste and post-digestion is hot in potency. Similarly that which is pungent in taste and post-digestion is hot in potency.

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।
वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतज्जोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

वीर्यतः वीर्यं वीर्यसे, पाकतः च अने विपाक-
भी और विपाकसे, अविपरीतानाम् अविपरीत द्रव्योंका
अविपरीत द्रव्योंके, गुणसंग्रहः गुणोंका संग्रह गुणों का
संग्रह, तेषाम् तेषां उनके, रस-उपदेशेन रसमात्रना
कथनशी ७ रसमात्रके कथनसे ही. निर्देश्यः कहेवा
लेखके कहना चाहिए, उपदेक्ष्यते वीर्यं अने विपा-
कभी विपरीत द्रव्योंका गुणोंका संग्रह कहेवाभा आवेशे
वीर्यसे और विपाकसे विपरीत द्रव्योंके गुणोंका संग्रह कहा
जायगा ॥ ४६ ॥

46. Their qualities are so to be judged by their tastes. But those that are contrary in action and assimilation to their tastes are explained hereafter.

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चक्षुषिजको ।
एवमादीनि क्षाम्यानि निर्दिशेद्रसतो मिषक् ॥ ४७ ॥

यथा जेम जैसे, पयः दूध दूध, यथा तथा जेम
तथा जैसे, सर्पिः शीत है वी रसमें तथा विपाकमें मधुर अने
वीर्यं शीत है वी रसमें तथा विपाकमें मधुर और
वीर्यसे शीत है, यथा वा अने जेम और जैसे, चक्षु-
षिजको अम्ल तथा मित्रक रस तथा विपाकभा कटु

तथा वीर्यं वीर्यं है चक्षु एवं मित्रक रस तथा
विपाकमें कटु और वीर्यसे उष्ण है, दूध जादीनि रस
जोवा जैसे वही प्रकारके, क्षाम्यानि च क्षाम्य द्रव्योंका
गुणोंका संग्रह द्रव्योंके गुणोंका, रसतः तेषां रसना
कथनशी ७ उनके रसके कथनसे ही, मिषक् जैसे जैसाके,
निर्दिशे निर्देश करे निर्देश करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. As regards substances which do not behave contrarily to the general rule concerning potency and post-digestive changes, their actions should be determined according to the indications of taste. As instances we may give—milk, ghee, chabba pepper and white-flowered leadwort. In the same manner, the physician should determine the actions of other drugs, too, by taste.

रसोपदेशेन सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्यावैकिकत्वम्—

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽञ्जानूपमामिषम् ॥ ४८ ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कगुरुगुग्गुलीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

किञ्चित् कौर्ष कोर्ष, मधुरम् मधुर रसवाणुं द्रव्य
मधुर रसवाला द्रव्य, उष्णम् वीर्यं वीर्यसे उष्ण,
स्यात् होय है होता है, यथा जेम जैसे, जम्बू-
जम्बूतर भास्वीनुं जलचर प्राणीका, जानूपम् अने आनूप
देशना भास्वीनुं भास्व जानूप देशके प्राणीका जांच,
कषायम् तथा कौर्ष कषाय तथा कोर्ष कषाय, तिक्तम्
दूध च अने कौर्ष तिक्त रसवाणुं द्रव्य वीर्यं वीर्यसे
होय है और कोर्ष तिक्त रसवाला द्रव्य वीर्यसे उष्ण होता
है, यथा जेम जैसे, महत् पञ्चमूलम् महापञ्चमूल
बृहत् पञ्चमूल, सैन्धवम् सैन्धव सैन्धव, कषायम् कषाय
लवण, तथा अने और, जम्बू अम्ल रसवाणुं जम्बू-
रसवाला, आमलकम् आमलुं जांचना, उष्णम् वीर्यं

४८. यथाञ्जानूप—यथाञ्जानूप (य. द.)

४९. उच्यते—उच्यते (य.)

ઉષ્ણ વીર્યસે ડબ્બ, ન નથી નહીં હોતે, ચિકાનાચ તિકત રસવાળાં તિક રસવાળે, કર્ક-આક્રમ્ આક્ર, અગુર-અશુરુ અગુર, ગુદુચીનાચ તથા ગળેાતું વીર્ય તથા ચિકાનાચ વીર્ય, ડબ્બચ ઉષ્ણ ડબ્બચ, ડબ્બચે કહેવાય છે કહાતે હૈ ॥ ૪૮-૪૯ ॥

48-49. (The following are examples of substances which do not conform to the general rule of potency and post-digestion). Substances may be sweet in taste and yet hot in potency. Again, substances may be astringent and bitter in taste but hot in potency. An instance of the first is the flesh of the aquatic and wet-land animals, and that of the second is major penta-radices. Rock-salt though of salt taste is not hot in potency. Similarly the emblic myrobalan, though of acid taste, is not hot in potency. Substances like muddar, eagle-wood and guduch, though of bitter taste, are hot in potency.

કિંચિદ્મ્લં હિ સંપ્રાહિ કિંચિદ્મ્લં મિનસિ ચ ।
યથા કપિત્થં સંપ્રાહિ મેદિ ચામલકં તથા ॥૫૦॥

કિપિત્ કોઈ, અમ્લચ અમ્લ દ્રવ્ય અમ્લ દ્રવ્ય, સંપ્રાહિ હિ સંપ્રાહી સંપ્રાહી, કિપિત્ કોઈ ઓર કોઈ, અમ્લચ અમ્લ દ્રવ્ય અમ્લ દ્રવ્ય, મિનસિ ભેદક હેવા છે મેદક હોતા હૈ, ચથા જેમકે જૈસે, કપિત્થચ કોઈ કેચ, સંપ્રાહિ સંપ્રાહી છે સંપ્રાહી હૈ, તથા અને ઓર, ચામલકચ આમળું આવલા, મેદિ ભેદક છે વિરેચક હૈ ॥૫૦॥

50. Similarly, some substances of acid taste are astringent in action, while others of the same taste are laxative; as for example, wood apple is astringent and the emblic myrobalan is laxative.

૫૦. તથા-ચથા (૭)

પિપ્પલી નાગરં કૃષ્ણં કટુ ચાકૃષ્ણકુચયતે ।

કષાયઃ સ્તમ્ભનઃ શીતઃ સોઽમચાયામતોઽમ્યથા ૫૧

કટુ ચ કટુ દ્રવ્ય કટુ દ્રવ્ય, અકૃષ્ણચ અકૃષ્ણ, ડબ્બચે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, પિપ્પલી ૫૨૦ પીપર પરન્તુ પિપ્પલી, નાગરચ અને સુંઠ ઓર સોંઠ, કૃષ્ણચ કૃષ્ણ છે કૃષ્ણ હૈ, કષાયઃ કષાય રસ, સ્તમ્ભનઃ સ્તમ્ભન સ્તમ્ભક, શીતઃ અને શીત છે ઓર શીત હૈ, અમચાયાચ ૫૨૦ હરડેમાં પરન્તુ હરડે, સઃ તે વહ, અતઃ એ યથેાથી દન ગુણેસે, અમ્યથા ઉલ્લેા છે વિપરીત હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. Though substances of pungent taste are regarded as anaphrodisiac, long pepper and dry ginger act as aphrodisiacs. Substances of astringent taste are generally considered astringent and cold in action but chebulic myrobalan acts contrarily to this rule.

તસ્યાદ્રસોપદેશો ન સર્વે દ્રવ્યમાદિશેત્ ।

દૃષ્ટં તુલ્યરસેઽપ્યેવં દ્રવ્યે દ્રવ્યે ગુણાન્તરમ્ ॥૫૨॥

તસ્યાચ તેથી રસ લિણ, રસ-રસના રસકે, ડપદેશો કથનથી કથનસે, સર્વચ સર્વ સર્વ, દ્રવ્યચ દ્રવ્યના યથેા દ્રવ્યકે ગુણોકો, ન નહિ નહીં, આદિશેત્ કહેવા કહના ચાહિણ, યથચ આ પ્રમાણે રસી પ્રકાર, તુલ્યરસે સમાન રસવાળા સમાન રસવાળે, અપિ ૫૩૦ મી, દ્રવ્યે દ્રવ્યે દરેક દ્રવ્યમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યમેં, ગુણાન્તરચ યથુનેા ભેદ ગુણમેદ, દૃષ્ટચ દેખાયેા છે દેખા જાતા હૈ ॥ ૫૨ ॥

52. Not all substances should therefore be judged solely by the criterion of taste; for, as shown above, substances may possess the same taste and yet differ from each other in action.

રસાનાં વીર્યેણાલ્પમપ્યવરત્નપ્રદર્શનમ્—

રૌક્યાચ કષાયો રક્ષાણામુચમો મધ્યમઃ કટુઃ ।

તિકોઽવરસાયોગ્જાનામુખ્ણત્વાલ્લવચઃ પરઃ ॥૫૩॥

मध्योऽम्कः कटुकश्चास्यः क्षिण्वानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्को लवणश्चास्यो रसः स्नेहाक्षिरुच्यते ॥५४॥

कषायाम् रूक्षद्रव्योभां रुक्षद्रव्योभे, कषायः कषाय-
रस कषायरस, रौक्ष्यात् रूक्षतां दृष्टिं रूक्षताकी
दृष्टिसे, उत्तमः श्रेष्ठ (अध्वानतम) छे श्रेष्ठ है, कटुः कटु-
रस कटुरस, मध्यमः मध्यम छे मध्यम है, तिक्तः अने
तिक्ततरस और तिक्तरस, ज्वरः ज्वररती डाटिने छे
हीन है, तथा ते प्रभावे इसी प्रकार, उष्णानाम् उष्ण-
द्रव्योभां उष्णद्रव्योभे, लवणः लवणरस लवणरस, उष्ण-
त्वात् उष्णतां दृष्टिं उष्णताकी दृष्टिसे, परः श्रेष्ठ छे
श्रेष्ठ है, अम्कः अम्करस अम्करस, मध्यः मध्यम छे
मध्यम है, कटुकः कटु अने कटुरस और कटुरस, अन्वयः
ज्वररती डाटिने छे हीन है, क्षिण्वानाम् क्षिण्वानां द्रव्योभां
स्निग्धद्रव्योभे, मधुरः मधुर मधुर, रसः रस रस,
स्नेहात् स्निग्धतां दृष्टिं स्निग्धताकी दृष्टिसे, परः
श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, अम्कः अम्करस अम्करस, मध्यः
मध्यम छे मध्यम है, लवणः कटु अने लवणरस और
लवणरस, अन्वयः ज्वररती डाटिने हीन, निरुच्यते उदे-
वाय छे कहा जाता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. As regards the quality of dry-
ness, the astringent taste possesses it
in the highest degree, the pungent
in the moderate degree and the bitter
in the minimum degree. Similarly, as
regards the hot quality, salt possesses
it in the greatest degree, the acid
taste in the moderate, and the pungent
in the lowest degree. As regards the
unctuous quality, the sweet taste
possesses it in the highest, the acid
taste in the moderate, and the salt in
the lowest degree.

मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः ।
स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

५५. मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः—तिक्तात्
कषायाम्मधुराक्षीताक्षीतवरोऽवरः (ग. व. च. झ. द.)

शैत्यात् शीततां दृष्टिं शीतताकी दृष्टिसे,
कषाय- कषायरस कषायरस, स्वादु- मधुररस मधुररस,
तिक्तकाः तथा तिक्ततरस तथा तिक्तरस, मध्य- अनुक्रमे
मध्यम क्रमः मध्यम, उत्कृष्ट- श्रेष्ठ श्रेष्ठ, ज्वरः अने
ज्वररती डाटिने छे और हीन है, गुल्फात् गुल्फाभां
मारीपनने, स्वादुः मधुररस मधुररस, कषायत् कषाय-
रस कटुतां कषायरससे, अधिकः अधिकता श्रेष्ठ, लवणः
अने लवणरस और लवणरस, ज्वरः ज्वररती डाटिने
छे हीन है ॥ ५५ ॥

55. As regards the cold quality,
the sweet taste possesses it the most,
the astringent taste moderately and
the bitter taste the least. Regarding
the heavy quality, the sweet taste
possesses it in the highest degree, the
astringent in the moderate degree,
and the salt in the lowest degree.

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वाद्भुत्तमोत्तमः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥
गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तुभयोरपि ।

कटुत्वात् कटुतां दृष्टिं कटुताकी दृष्टिसे, अम्लात्
अम्लीय अम्लसे, कटुः कटु कटु, ततः अने तेनाधी
और उसकी अपेक्षा, तिक्तः तिक्त तिक्त, उत्तमोत्तमः
उत्कृष्ट छे उत्कृष्ट है, केचित् केटकाके कोई, लवणम्
लवण लवण, रसम् रसने रसको, लघूनाम् लघुद्रव्योभां
लघुद्रव्योभे, ज्वरम् ज्वररती डाटिने हीन, इच्छन्ति
मानते हैं, एवं गौरवे आ प्रभावे शुभता
इस तरह गुरुता, लाघवे कटु अने लघुता और लघुता,
उभयोः अनेभां दोनोंमें, अपि पक्ष मी, सः ते वह,
तु ते तो, ज्वरः ज्वररती डाटिने छे हीन है ॥ ५६ ॥

56-56½. With reference to the light
quality the bitter possesses it in the
highest measure, the pungent taste
in the moderate measure and the
acid in the lowest measure. Another

५६½. चैव-चैव (च. व.)

school is of opinion that salt possesses the light quality in the lowest degree. Thus in both schools of thought, salt occupies the lowest place in the scale—whether with regard to heaviness or lightness.

रसानां विपाकनिर्देशः—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥५७॥

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥५८॥

अतः च अह्नीं यदापि, परम् आगम आगे, विपाकानाम् विपाकं विपाकोंके, कक्षणम् अक्षु लक्षणको, संप्रवक्ष्यते उद्देवाभा आवशे कहेंगे, प्रायशः अक्षु-करी प्रायः, कटु-कटु कटु, तिक्त-तिक्त तिक्त, कषाया-नाम् तथा कषाय रसने तथा कषायरसका, कटुः कटु कटु, विपाकः विपाकं थायं विपाक होता है, अम्लः अने अम्लरसने अम्लरसका, अम्लम् अम्ल अम्ल, स्वादुः तेभ्य मधुर रसने एवं मधुर रसका, तथा तथा और, लवणः लवण रसने लवण रसका, मधुरम् मधुर मधुर, पच्यते विपाकं थायं विपाक होता है ॥५७-५८॥

57-58. Hereafter we shall give a description of the post-digestive changes affecting tastes. Substances of the pungent, bitter and astringent tastes are, on post-digestion, generally converted into pungent tastes. The acid taste becomes on digestion acid, and the sweet becomes sweet, so also the salt taste becomes sweet.

मधुरादीनां विपाकानां कार्यम्—

मधुरो लवणाम्लौ च क्षिण्वभावात् त्रयो रसाः
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥५९॥

मधुरः मधुर मधुर, लवण- लवण, अम्लौ च तथा अम्ल तथा अम्ल, त्रयः त्रयो ये तीन, रसाः

रसो रस, क्षिण्वभावात् क्षिण्व होवाधी क्षिण्व होनेसे, त्रयः अक्षु करीने त्रयः, वात- वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषाणाम् तथा मधुना तथा मलके, मोक्षे निश्च-र्नभा त्यागमें, सुखाः सुखदयक, मताः मान्यां छे माने गये हैं ॥ ५९ ॥

59. The sweet, the salt and the acid tastes, on account of their unctuous quality, are generally considered helpful in the elimination of flatus, urine and feces.

कटुतिक्तकषायास्तु कक्षभावात् त्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥६०॥

कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाः अने कषाय और कषाय, त्रयः त्रयो ये तीन, रसाः रसो रस, पु तो तो, कक्षभावात् रक्ष होवाधी रक्ष होनेसे, वात- वात वायु, विद्- मल मल, मूत्र- मूत्र मूत्र, रेत-साम् तथा वीर्यना तथा वीर्यके, मोक्षे निश्चर्नभा त्यागमें, दुःखाय दुःखदायक दुःखदायक, दृश्यन्ते अक्षुय छे देखे जाते हैं ॥ ६० ॥

60. The pungent, bitter and astringent tastes, on account of their dry quality, are found to render the elimination of flatus, urine and feces difficult.

शुक्रहा वद्विण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सुष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥६१॥

कटुः कटु कटु, विपाकः विपाकं विपाक, शुक्रहा वीर्यनाशक वीर्यनाशक, वद्विण्मूत्रः मलमूत्रने रक्षनार मलमूत्रको रोकनेवाला, वातलः तथा वातवर्धकं थायं छे तथा वातवर्धक होता है, मधुरः अने मधुर और मधुर, विपाकः विपाकं विपाक, सुष्टविण्मूत्रः मलमूत्रनु निश्चर्न करीने मलमूत्रका विसर्जन करनेवाला, कफशुक्रलः तेभ्य कफ तथा वीर्यने वधारनार थायं छे एवं कफ तथा वीर्यका वर्धक होता है ॥ ६१ ॥

61. The pungent taste formed on post-digestion promotes vata and

causes diminution of seminal secretion and the suppression of feces and urine; while the sweet taste formed on post-digestion is promotive of kapha and causative of increase of semen and elimination of feces and urine.

पित्तकृत् सुहृदिमूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽप्यथा ॥६२॥

अम्लः अम्ल, पाकः विपाक विपाक, पित्त-
कृत् पित्त करनेपर पित्तकारक, सुहृदिमूत्रः मूत्रमूत्र
विश्रम करनेपर मलमूत्रको लानेवाला, शुक्रनाशनः
अने वीर्यनाशक है, तेषां तेषां-
भांभी इनमेंसे, मधुरः मधुर विपाक मधुर विपाक, गुरुः
थुल्य गुरु, स्वार है, कटुक- अने कटु और कटु,
अम्लो तेमन् अम्ल विपाक एवं अम्ल विपाक, अतः
अथी इससे, अम्लवा विपरीत अर्थात् अम्ल है विपरीत
अर्थात् कटु है ॥ ६२ ॥

62. The acid taste formed on post-digestion promotes pitta, diminishes the semen and promotes the elimination of feces and semen. Of these three tastes formed on post-digestion, the sweet is heavy, while the pungent and the acid are otherwise.

द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमभ्यभूयस्त्वप्रदर्शनम्—

विपाककक्षणस्याल्पमभ्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

प्रति गुणं गुणं मित्र मित्र, द्रव्याणाम् द्रव्येना
द्रव्योके, गुणवैशेष्यात् गुणनी भिन्नताभी गुणोंकी विधि-
ष्टतासे, विपाक-विपाकना विपाकके, कक्षणस्य कक्षणनी
लक्षणकी, अल्प- अल्पताने अल्पताको, मध्य- मध्यताने
मध्यताको, अधिकताम् तथा अधिकताने तथा अधिक-
ताको, तत्र तत्रां वहां, तत्र तत्रां वहां, उपलक्षयेत् अथी
अधिके देखना चाहिए ॥ ६३ ॥

६३. द्रव्यगुणं प्रति-द्रव्यत्वमेव च (ग. व. व.)

63. The minimum, moderate, 'or maximum degrees of the characteristics of post-digestive tastes should be determined according to the degree of the characteristics of that particular substance.

वीर्यस्य मेधाः लक्षणं च—

सुदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विधमास्थिताः ॥६४॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नारीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥६५॥

केचित् केवलके आचार्यो कोई आचार्यो, सुदु- सुदु-
सुदु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, गुरु- थुल्य गुरु, लघु- लघु
लघु, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, उष्ण- उष्ण
उष्ण, शीतलम् अने शीतल और शीतल, अष्टविधम्
अष्ट आठ प्रकारके इसी तरह आठ प्रकारका, केचित् तथा
केवलके आचार्यो तथा कोई आचार्यो, शीत- शीत शीत,
उष्णम् अने उष्ण और उष्ण, इति अष्ट इसी तरह,
द्विविधम् ये प्रकारका, वीर्यम् वीर्य वीर्य,
आस्थिताः भाने है मानते हैं, येन तु येना वर्ये जिससे,
या ने जो, क्रिया क्रिया क्रिया, क्रियते करनेवाला आदे है
की जाती है, वीर्यम् ते वीर्य है वह वीर्य है, अवीर्यम्
वीर्यरहित वीर्यरहित, किंचित् कुछ कुछ, न कुरुते करने
नहीं करता, सर्वा सर्व सब, क्रिया क्रिया क्रियाये,
वीर्यकृता वीर्यकृता करनेवाला आदे है वीर्यसे की जाती
है ॥६४-६५॥

64-65. Potency of a substance is thought to be of eight kinds by some; viz., soft, acute, heavy, light, unctuous, dry, hot and cold. Others think it to be of two kinds only, viz., hot and cold potencies. Potency is the power by which an action takes place. Nothing can be done in the absence of potency. Every action is the result of potency.

६४. सुदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम्-वीर्यं कथं सुदु
स्निग्धं कथं गुरु शीतलम् (ग. व. व.)

રસવીર્યવિપાકાનામેકસ્મિન્ દ્રવ્યે સહ વસતાં મેવેન જ્ઞાનાર્થ
લક્ષણમ્—

રસો નિપાતે દ્વિવ્યાપાં, વિપાકઃ કર્મનિષ્ઠયા ।
વીર્યં યાવદધીવાસાન્નિપાતાદ્દોષલભ્યતે ॥ ૬૬ ॥

દ્વિવ્યાપામ્ ૬૦ થો નો દ્રવ્યોકા, રસઃ ૨૨ રસ, નિપાતે
૭૭ ૭૫૨ ૫૩૮ ૪ જિહ્વાકે સાથ સંયોગ હોને પર, વિપાકઃ
વિપાક વિપાક, કર્મનિષ્ઠયા ક્રમની સમાપ્તિથી કર્મની
સમાપ્તિ, વીર્યમ્ ૪ અં. વીર્યં ઓર વીર્ય. નિપાતાત્
૭૭ની સાથે સંયોગ થવાથી આરંભી જિહ્વાકે સાથ
સંયોગ હોનેસે સે કદ, અધીવાસાત્ યાવત્ શરીરમાં રહે
ત્યાં સુધી શરીરમાં રહેને તક, કપલભ્યતે બહુવામાં આવે
છે જ્ઞાત હોતા છે ॥ ૬૬ ॥

66. The taste of a substance is felt at the commencement only, i. e. when the substance comes in contact with the tongue, and the post-digestive changes are felt only when the final effects of digestion are produced; while potency is observed throughout its stay in the body beginning from its first entrance.

પ્રભાવસ્ય લક્ષણમ્—

રસવીર્યવિપાકાનાં સામાન્યં યત્ર લક્ષ્યતે ।
વિશેષઃ કર્મણાં ચૈવ પ્રભાવસ્તસ્ય સ સ્મૃતઃ ॥ ૬૭ ॥

યત્ર ૭ે દ્રવ્યમાં જિસ દ્રવ્યમાં, રસ- ૨૨ રસ, વીર્ય- વીર્ય
વીર્ય, વિપાકાનામ્ તથા વિપાકની તથા વિપાકની, સામા-
ન્યમ્ સમાનતા સમાનતા, લક્ષ્યતે બેવામાં આવે દિશાઈ
દે, કર્મણામ્ ૪ પૃષ્ઠ અને તે ઉપરાંત ક્રમોમાં ઓર હસકે
અતિરિક્ત કર્મોમાં, વિશેષઃ વિશેષ બેવામાં આવેતો મેવ
નદિ દિશાઈ દે તો, સઃ તે વહ, તસ્ય તેનેા સ્વકા, પ્રભાવઃ
પ્રભાવ પ્રભાવ, સ્મૃતઃ કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૬૭ ॥

67. Where there exists a similarity in taste, potency and post-diges-

tive changes, and yet a difference in action is observed, such special difference in action is called the specific action of the substance.

પ્રભાવસ્ય ઉદાહરણાનિ—

કટુકઃ કટુકઃ પાકે વીર્યોષ્ણચિત્રકો મતઃ ।
તદ્વદન્તી પ્રભાવાસુ વિરેચયતિ માનવમ્ ॥ ૬૮ ॥

કટુકઃ કટુરસવાળો કટુરસવાળા, ચિત્રકઃ ચિત્રક
ચિત્રક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, કટુકઃ કટુ કટુ,
વીર્ય- તથા વીર્યમાં તથા વીર્યમાં, કણઃ ઉષ્ણ ઉષ્ણ,
મતઃ માન્યો છે માના છે, વન્તી દંતી વન્તી, તદ્વત્
તે ૪ પ્રમાણે હોવા છતાં ફીસી તરફ હોને પર, તુ પશુ
મી, પ્રભાવાત્ પ્રભાવને લઈ પ્રભાવસે, માનવમ્ મનુષ્યને
મનુષ્યકો, વિરેચયતિ વિરેચન કરાવે છે વિરેચન કરાવી
છે ॥ ૬૮ ॥

68. For example, white-flowered leadwort is pungent in taste and in post-digestive effects and hot in potency. Red physic nut is similar in all these respects and yet, by reason of its specific action, it acts as a purgative when administered to a man.

વિષં વિષમ્નુકં યત્ પ્રભાવસ્તત્ર કારણમ્ ।
ઋષ્વાનુલોમિકં યત્ તત્ પ્રભાવપ્રભાવિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

વિષમ્ એરને વિષકો, વિષમ્નુકં એરનું નાશક વિષનાશક,
યત્ ૭ે જો, ઋષ્મં કહ્યું છે કહા છે, તત્ર તેમાં ફસમાં,
પ્રભાવઃ પોતાની શક્તિ અપની શક્તિ, કારણમ્ કારણ
છે કારણ છે, યત્ ૪ અને ૭ે દ્રવ્ય ઓર જો દ્રવ્ય, ઋષ્-
વાનુલોમિકમ્ ઊર્ધ્વ ભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે
અને અધોભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે ઋષ્ ભાગમાં
સ્થિત દોષોકો હરનેવાલા ઓર અધોભાગમાં સ્થિત દોષોકો
હરનેવાલા છે, તત્ તે વહ, પ્રભાવ- પોતાની શક્તિથી
અપની શક્તિ, પ્રભાવિતમ્ થયેલું હોય છે કુલા છે ॥ ૬૯ ॥

૬૭. યત્ર-યત્ર (ય.)

,, તસ્ય ન સ્મૃતઃ-તસ્ય સંસ્મૃતઃ (ય.)

૬૮. માનવમ્-સા નરમ્ (ન. ધ. ધ.)

૬૯. તત્ર-તસ્ય (ય.)

69. Poison is stated to counteract the effects of poison. Here, too, the specific action is the deciding factor. The action of stimulating the peristaltic movement upward or downward is also dependent on specific action.

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।
तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽस्मिन्त्य उच्यते ॥७०॥
सम्यग्बिपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

धारणीयानाम् धारણ કરવા થોડા ધારણ કરને
 યોગ્ય, ઝળીનામ્ મણિઓના મણિયોંકા, ચત્ ૭ જો,
 વિવિધારમકમ્ વિવિધ પ્રકારનું નાના પ્રકારકા, કર્મ
 કર્મ કર્મ, તત્ તે વહ, તેષામ્ તેઓનાં इनके, પ્રભાવ-
 કૃતમ્ પ્રભાવથી થયેલું છે પ્રભાવસે જન્ય છે, પ્રભાવઃ
 પ્રભાવ પ્રભાવ, અચિન્ત્યઃ અચિન્ત્ય અચિન્ત્ય, ડહ્યતે
 કહેવાય છે કહા જાતા છે, વિપાક આ પ્રમાણે વિપાક
 इस तरह વિપાક, વીર્યાણિ વીર્ય વીર્ય, પ્રભાવઃ ચ અપિ
 तथा પ્રભાવને તથા પ્રભાવકા, સમ્યક્ સારી રીતે
 મલી પ્રકાર, ઉદાહરણઃ સમબંધ્યાં છે વ્યાખ્યાન કર
 दिया है ॥ ૭૦-૩ ॥

70-70½. The manifold virtues accruing from wearing precious stones and drugs on the body are also due to specific action. Specific action is considered inexplicable. Thus we have duly explained the post-digestive effects, potency and also specific action.

किञ्चिद्भसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥७१॥
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ।

किंचित् कदाचिद्, द्रव्यम् इत्यत्र द्रव्य, रसेन रसश्च।
रससे, अपरम् च पीब्युं कदाचिद् दूधम् कदाचिद्, वीर्येण
वीर्यश्च वीर्यसे, किञ्चन कदाचिद् कदाचिद्, गुणेन गुणश्च। गुणसे,
पाकेन कदाचिद् विपाकश्च। विपाकसे, प्रभाषणे अने
कदाचिद् प्रभावश्च। प्रभावे कदाचिद् प्रभावसे, कर्म कदाचिद् कर्म,
कृत्यसे कृत्ये कृत्यता है ॥ ७१३ ॥

71-71½. Some substances act in accordance with their tastes, others in accordance with their potency, and yet others in accordance with their qualities or post-digestive effects or specific action.

रसं विषाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥७२॥
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

विपाकः विपाक इवाक, रसम् रसने रसकां, वीर्यम् वीर्यं वीर्यं, सौ ते अ-नेने उन दोनोंको, प्रभाव. प्रभाव प्रभाव, तान् तेओने उन सबको, अपोहृति परात् ३ डरे छे पराम्त कम्ता है, इति आ प्रभाषे इसी तरह रसादीनाम् रसादिङना रसादिका, बल- अशनी बलकी, मान्ने समानतामां समानतामें, नैसर्गिकम् कुदरती स्वाभाविक, बलम् अज छे बल है ॥ ७२३ ॥

72-72½. When taste and the rest are evenly balanced in their strength, the following is the normal order of their relative influence. Post-digestive effects are stronger and more powerful than those of tastes, the influence of potency is more powerful than the preceding two, while specific action is the most powerful of all.

षण्णां रसानां विज्ञानम्--

षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥७३॥
ओहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवेल्लिम्पतीष च ॥७४॥

अथः अहोर्था यद्वासे परम् आगण भागे, वषणात्
 छ छः, रसानाम् रसना रसोके, विज्ञानम् विज्ञानने।
 विज्ञानका, उपदेक्ष्यामि उपदेश कुरीश उपदेश करंगा,
 मुख्यः भुभभां रहेदा मुख्यमें रदा हुआ, मधुरः मधुर
 रस मधुररस, स्नेहन-रिन्धना स्नेहन, म्रीणन-छद्विथेनी
 प्रसन्नता इन्द्रियोकी पमन्नता, आह्लाद-थान्द आनन्द,
 ७२३ वक्षसाभ्ये गुणसाभ्ये च. द.)

માર્દવૈ: તથા મૃદુતાથી તથા મૃદુતાએ, ઉપકમ્બતે અણુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ, માસ્યમ્ અને મુખમાં ઓર મુખમાં, વ્યાપ્તુચન્ વ્યાપ્ત ધર્મ વ્યાપ્ત હોં કર, કિમ્પતિ લીંથી દેતો હોય લેવ કરતા હો, હવ ચ એમ પ્રતીત થાય છે એસા પ્રતીત હોતા હૈ ॥ ૭૩-૭૪ ॥

73-74. Hereafter we shall describe the specific characteristics of each of the six tastes. The sweet taste is recognised in the mouth by its effects of unctuousness, satisfaction, pleasure and softness. Spreading all over the mouth, it induces a feeling as if the mouth were besmeared with sweetness.

દન્તહર્ષાન્મુક્તાન્નાવાત્ સ્વેદનાન્મુક્તબોધનાત્ ।
વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્ય પ્રાશ્નૈવામ્લં રસં વદેત્ ॥૭૫॥

પ્રાશ્ન યવ ખાવામાં આવતાં જ જાને પર હી, દન્તહર્ષાત્ દંતહર્ષથી દન્તોંકે હર્ષે, મુક્તાન્નાવાત્ મુખના આવથી મુખમાં લાલાલાવસે, સ્વેદનાત્ પરસેવો આવ-વાથી પસીના આવેસે, મુક્તબોધનાત્ મુખનું શોષન કરી યીઅ રસોના સ્વાદને અગૃત કરવાથી મુક્તકા શોષન કર અન્ય રસોંકે સ્વાદકો જાગૃત કરનેસે, માસ્ય- અને મુખના ઓર મુખકે, કણ્ઠસ્ય તથા કંઠના તથા કંઠકે, વિદાહાત્ ચ વિદાહથી વિદાહસે, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, રસમ્ રસ રસ, વદેત્ કહેવો કહે ॥ ૭૫ ॥

75. That should be called the acid taste which causes the setting of teeth on edge, salivation, sweating, stimulation of the sense of taste, and burning in the mouth and throat immediately on contact with these parts.

પ્રલીયન્ ક્લેદવિષ્વન્દમાર્દવં કુરતે મુખે ।

યઃ શીઘ્રં લવણો ક્ષેયઃ સ વિદાહાન્મુક્તસ્ય ચ ॥૭૬॥

૭૫. વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્ય પ્રાશ્નૈવામ્લં રસં વદેત્-પ્રાશ્નૈવામ્લં રસ વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્યઃ (ગ. ચ. ૭)

૭૬. પ્રલીયન્-પ્રીણયન્ (દ.)

ચઃ જે રસ જો રસ, શીઘ્રમ્ અલ્લી શીઘ્ર, પ્રલીયન્ ઓગળી જતાં ફુલતા હુઆ, મુખે મોઢામાં મુખમાં, ક્લેદ-ક્લેદ ક્લેદ, વિષ્વન્દ-વિષ્વન્દ વિષ્વન્દ, માર્દવમ્ તથા મૃદુતા તથા મૃદુતાકો, કુરતે કરે છે કરતા હૈ, સઃ તેને તે કારણથી સેસે સસ કારણસે, મુક્તસ્ય ચ અને મુખના ઓર મુખકે, વિદાહાત્ વિદાહથી વિદાહસે, કવણઃ કવણ-રસ જવણરસ, ક્ષેયઃ અણુવો જાને ॥ ૭૬ ॥

76. That should be known as the salt taste which, owing to the burning sensation it induces in the mouth, gives rise on being dissolved to conditions of moistness, deliquescence and softness in the mouth.

સંવેજયેયો રસનાં નિપાતે તુવતીચ ચ ।

વિદહન્મુક્તાનાસાક્ષિ સંજ્ઞાવી સ કટુઃ સ્મૃતઃ ॥૭૭॥

ચઃ જે જો, નિપાતે રપશં થતાં સ્પર્શ હોને પર, રસનામ્ જીભને જિહ્વાકો, સંવેજયેત્ ઉદ્દેગ આવે ઉદ્દિગ કરે, તુવતિ હવ સોથો ભોંક્યા જેવી પીડા કરે સુઈયોંકે જીભનેકે સમાન પીડા કરે, મુક્ત- અને મુખમાં ઓર મુખમાં, માસા-નાકમાં નાકમાં, જક્ષિ ચ તથા આંખમાં તથા આંખમાં, વિદહન્ વિદાહ કરતો જલન કરતા હુઆ, સંજ્ઞાવી આવ ઉત્પન્ન કરે પાની વહાયે, સઃ તેને વહ, કટુઃ કટુરસ કટુરસ, સ્મૃતઃ મા-થો છે માના ગયા હૈ ॥ ૭૭ ॥

77. That is known as the pungent taste which on contact with the tongue causes irritation and pricking sensation and, giving rise to burning of the mouth, nose and eyes, induces flow of water from them.

પ્રતિહન્તિ નિપાતે યો રસનં સ્વદતે ન ચ ।

સ તિક્તો મુક્તવૈશયશોષપ્રહ્લાદકારકઃ ॥૭૮॥

નિપાતે રપશં થતાં સ્પર્શ હોને પર, ચઃ જે જો, રસનામ્ જીભને જિહ્વાકો, પ્રતિહન્તિ બડ કરી દે છે જવ કર લેતા હૈ, ન ચ નથી નહીં, સ્વદતે સુથતો અચ્છા

૭૮. વૈશય-વૈશ્ય (દ.)

લગતા, કુલ્લ- તથા મુખનાં મુલ્લમે, વૈશલ્ય- વિસદતા વિશદતા, શોષ- શોષ, પ્રકાશ- અને પ્રસન્નતા ઔર પ્રસન્નતા, કારકઃ કરનાર છે કરનેવાલા છે, સઃ તે વહ, તિષ્ઠઃ તિષ્ઠારસ છે તિષ્ઠરસ છે ॥ ૭૮ ॥

78. That should be known as the bitter taste which on coming in contact with the tongue causes loss of the sensation of taste, is not pleasant to the tongue, and induces cleanness, dryness and keenness in the mouth.

વૈશલ્યસ્તમ્બજાઢયૈર્યો રસનં યોજયેદ્રસઃ ।

વધ્નાતીવ ચ યઃ કણ્ઠં કષાયઃ સ વિકાસ્યપિ ॥૭૯॥

ચઃ જે જો, રસઃ રસ રસ, વૈશલ્ય- વિસદતાથી વિશદતાસે, સ્તમ્બ- રતમ્બથી સ્તમ્બસે, જાઢયૈઃ તથા જઢતાથી તથા જઢતાસે, રસવમ્ શુભને જિહ્વાકો, યોજયેત્ યુક્ત કરે યુક્ત કરે, કણ્ઠમ્ કંઠને કણ્ઠકો, વધ્નાતિ દ્વ બલે કે રુંધી નાખતે। હેાય માનો રોક્તા હો, વિકાસી ચ અપિ અને વિકાસી હેાય વિકાસી હો, સઃ તે વહ કષાયઃ કષાયરસ છે કષાયરસ છે ॥ ૭૯ ॥

79. That is the astringent taste which produces clear, astringent and dulling effects on the tongue and a sense of constriction in the throat and is also antispasmodic in action.

વૈરોધિકાનામાહારવિકારાણાં સંક્ષેપેન લક્ષણમ્—

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन्! भुतमेतद्वितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो
यथावद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं स्वाहारवि-
काराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदि-
श्यमानं शुद्ध्यमह इति ॥ ८० ॥

एवम् आ प्रभाषे इति प्रकार, उक्तवन्तम् કહી ચૂકેલા કહતે હુએ, મગવન્તમ્ ભગવાન મગવાન, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયકો, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે

૮૦. એવમુક્તવન્તં—એવંવાદિનં (ક. ગ.)

,, વૈરોધિકાનાં—વૈરોધિકાનિમિદાનાં (પ.)

અગ્નિવેશને, ઉવાચ કહ્યું કહા, મગવન્ હે ભગવાન! હે મગવન્!, દ્રવ્ય- દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ગુણ- શુદ્ધ ગુણ, કર્મ- તથા કર્મના તથા કર્મકે, અધિકારે વિષયમાં પ્રસંગમે, મગવસઃ આપનું આપકા, અર્થ- અર્થની અર્થકી, સમ્પત્- સંપત્તિથી સમ્પત્તિસે, કુલ્લમ્ યુક્ત યુક્ત, અવિતથમ્ સત્ય સત્ય, एतत् આ વહ, વચઃ વચન વચન, વધાવદ્ બરાબર સમ્યક્ પ્રકારસે, ક્રુતમ્ સાંભળ્યું સુના, પરન્તુ પરન્તુ વૈરોધિકાનામ્ વિરોધી વિરોધી, આહારવિકારાણામ્ આહારવિકારોનાં આહારવિકારોનાં લક્ષણમ્ લક્ષણો લક્ષણોકો, અનતિસંક્ષેપેન જરા વિરતારથી વોચેસે વિસ્તારસે, ઉપદિશ્યમાનમ્ કહેવાતાં કહે જાતે, શુદ્ધ્યમહે હિતિ સાંભળવાને ધમ્બીએ છીએ સુનનાં વાહતે છે ॥ ૮૦ ॥

80. The worshipful Atreya having spoken thus, Agniveśa said to him, “O worshipful one, we have duly listened to your words, true and rich in meaning, on the subject of the qualities and actions of substances. Now we should like to listen to your observations given out in not too concise a manner on the subject of incompatibility of dietary articles”.

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यनीक-
भूतानि द्रव्याणि देहधातुमिर्विरोधमापद्यन्ते;

મગવાન્ ભગવાન મગવાન. આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રે-
યને, તમ્ તેને ઉસે. ઉવાચ કહ્યું કહા, દેહ- દેહના શરીરકે, ધાતુ- ધાતુઓથી ધાતુજોસે, પ્રત્યનીકભૂતાનિ વિપરીત શુદ્ધવાળાં પ્રતિકૂલ ગુણવાલે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, દેહધાતુમિઃ દેહના ધાતુઓ સાથે દેહકી ધાતુઓસે, વિરોધમ્ વિરોધ વિરુદ્ધ આપદ્યન્તે પામે છે હોતે છે;

81-(1). The worshipful Atreya answered him, “Articles of diet that are inimical to the body-elements tend to disagree with the system.

૮૧. દેહગણુભિઃ વિરોધમ્—દેહધાતુવિરોધમ્ (વ.)

પરસ્પરગુણવિરુદ્ધાનિ કાનિચિત્, કાનિચિત્ સંયોગાત્, સંસ્કારાદપરાણિ, દેશકાલમાત્રાદિ-મિશ્રાપરાણિ, તથા સ્વભાવાદપગાણિ ॥ ૮૧ ॥

કાનિચિત્ કેટલાંક દ્રવ્યો કોઈ દ્રવ્ય, પરસ્પર- પરસ્પર- ગુણ- ગુણમાં ગુણોમાં, વિરુદ્ધાનિ વિરુદ્ધ હોય છે વિરુદ્ધ હોતે હૈં, કાનિચિત્ કેટલાંક કોઈ, સંયોગાત્ સંયો- મથી સંયોગસે, અપરાણિ બીજાં દૂમરે, સંસ્કારાત્ સંસ્કારથી સંસ્કારસે, અપરાણિ બીજાં દૂમરે, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાલ કાલ, માત્રા- માત્રા માત્રા, આદિમિ- ચ વગેરેથી આદિસે, તથા તથા ધૌર. અપરાણિ બીજાં દૂમરે, સ્વભાવાત્ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હોય છે સ્વભાવસે વિરુદ્ધ હોતે હૈં ॥ ૮૧ ॥

81. This incompatibility is of several kinds. Some articles are mutually incompatible on account of their qualities; some articles become so when combined; some by the mode of preparation; and some by the conditioning factors of place, time, dose, etc; and some by very nature.

કેવાંચિદ્વેરોધિકાનામાહારવિકારાણામુપદેશઃ સયુક્તિકઃ —

તત્ર યાન્યાહારમધિકૃત્ય ભૂયિષ્ઠમુપયુજ્યન્તે તેષામેકદેશં વૈરોધિકમધિકૃત્યોપદેશ્યામઃ —

તત્ર તેમાં ફનમાં, યાનિ બે દ્રવ્યો જો દ્રવ્ય, આહાર- રમ્ આહારને આહારકો. અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય કરકે, ભૂયિષ્ઠમ્ બૂધ્ન વહુત, ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગમાં લેવાય છે વરસે જાતે હૈં, તેષામ્ તેઓનાં અનેક, વૈરોધિકમ્ વિરો- ધવાળા પ્રતિકૂલ, એકદેશમ્ એક ભાગને એક માગકો. અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્યમાં રક્ષ કર, ઉપદેશ્યામઃ ઉપદેશ કરશું ઉપદેશ કરેંગે; -

82-(1). Now with reference to those articles of diet which are most commonly used, we shall make some observations, restricting ourselves to a particular incompatibility in each case.

ન મત્સ્યાન્ પયસા સહાભ્યવહરેત્, ડમયં હોતન્મધુરં મધુરવિપાકં મહામિષ્યન્દિ શીતોષ્ણ- ત્વાદ્વિરુદ્ધવીર્યં વિરુદ્ધવીર્યત્વાચ્છોણિતપ્રદૂષણાય મહામિષ્યન્દિત્વાન્માર્ગોપરોધાય ચ ॥ ૮૨ ॥

મત્સ્યાન્ માછલાં મછલિયોકો, પયસા દૂધ દૂધકે, સહ સાથે સાથ, ન ન નહીં, અભ્યવહરેત્ ખાવાં બોધીએ જાયે, હિ કારણકે વુંકિ, ઇતત્ એ જે, ડમયમ્ બન્ને દોનો, મધુરમ્ મધુર છે મધુર હૈં, મહા-મિષ્યન્દિ બહુ અભિષ્યન્દી છે મહા અમિષ્યન્દી હૈં, શીત-ઉષ્ણત્વાત્ શીત અને ઉષ્ણ હોવાથી શીત ઝીર ઉષ્ણ હોનેસે, વિરુદ્ધવીર્યમ્ વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં છે વિરુદ્ધવીર્ય હૈં, વિરુદ્ધવીર્યત્વાત્ વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં હોવાથી વિરુદ્ધવીર્ય હોનેસે, ઝોણિતપ્રદૂષણાય રક્તને દુષિત કરવા માટે છે રક્તકો દુષિત કરતે હૈં. મહા-મિષ્યન્દિત્વાત્ તથા બહુ અભિષ્યન્દી હોવાથી તથા મહા અમિષ્યન્દી હોનેસે, માર્ગ- ઉપરોધાય ચ માર્ગને નિરોધ કરવા માટે છે માર્ગકો રોકતે હૈં ॥ ૮૨ ॥

82. Thus fish should not be eaten in conjunction with milk. While both alike are sweet in taste, sweet in post-digestive effects and hyper-liquefacient, they are yet incompatible in the matter of potency, one being cold and the other hot. Being thus incompatible in potency, they tend to vitiate the blood and by reason of their hyper-liquefacient character, they tend to cause obstruction of the channels".

તન્નિશમ્યાગ્રેયવચનમનુ મદ્રકાવ્યોઽભિવેશસુ- વાચ--સર્વાનિવ મત્સ્યાન્ પયસા સહાભ્યવહરે- વન્યત્રૈકસ્માચિલિચિમાત્,

તત્ તે ડસ, આગ્રેય- આગ્રેયનું આગ્રેયકે, વચનમ્ વચન વચનકો, અનુનિશમ્ય સાંભળીને સુનકર, મદ્ર-

૮૩. તન્નિશમ્યાગ્રેયવચનમનુ--વચનન્ટરમાગ્રેયમનુમાન્થ (ગ.)

,, ,, --તચનન્ટરમાગ્રેયવચનમનુનિશમ્ય (બ.)

काप्यः ७५३।५ भद्रकाप्ये, अग्निवेशम् अग्निवेशने
अग्निवेशको, उवाच ३४३ कदा, एकस्मात् औं अकेली,
चिलिचिमात् चिलिचिमा भा०७। चिलिचिम मछलीको,
अभ्यवहरेत् आवां खावे, सर्वान् एव अधाय सब ही,
मत्स्यान् भा०७। मछलियोंको, पयसा दूध दूधके, सह
साथे साथ, अभ्यवहरेत् आवां खावे;

83-(1). On hearing these words of
Atreya, Bhadrakapya said to Agni-
vesa: "With the sole exception of
the variety of fish called 'chilichima',
all the rest may be eaten with milk.

स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहि-
तराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति, तं चेत
पयसा सहाभ्यवहरेत्सिःसंशयं शोणितजानां
विवन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणं
प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

शकली भा०३।५। छिलकेवाजी, लोहित-नयनः
७।७ नेत्रवाणुं लाल आँखोंवाली, सर्वतः आरे ३।२
चारों ओर, लोहितराजिः ७।७ रेखाओवाणु लाल
रेखावाली, रोहित-आकारः रोहित मत्स्याना आकारनुं
रोहितमत्स्यके आकारकी, सः ते भा०७। यह मछली,
पुनः ५।१। फिर, प्रायः धक्षुं ३।१। प्रायः करके, भूमौ
पृथ्वी ७।५। भूमि पर, चरति ३।२। चले विचरती है, तम् तेने
इसको, पयसा दूध दूधके, सह साथे साथ, अभ्यवहरेत्
चेत् ओ आवां तो। यदि मनुष्य खाता है तो, निःसंश-
यम् न३।१। अवश्य, शोणितजानाम् रक्तधी ७।५। न यनाग
रक्तसे उत्पन्न होनेवाले, विवन्धजानाम् च तथा ओतोना
भागो रे०३।१। ७।५। ७।५। न यनाग और ओतोने
भागोंके रक्त जानेसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् रे०३।
भा०। रोगोंमेंसे, अन्यतमम् ३।१। औं ३।१। किसी एक रोगको,
अथवा अथवा अथवा, मरणम् मत्स्याने मृत्युको, प्राप्नु-
यात् इति भा० ३।२। करे छे प्राप्त करता है ॥ ८३ ॥

८३. लोहितराजः-लोहितराजी (प)

॥ रोहिताकारः-लोहितप्रकारः (ग)

॥ , , -लोहितप्रकारः (प.)

॥ विवन्धजानाम्-विवन्धजानाम् (प)

83. But the chilichima which is
scaly, red-eyed and red-striped,
and resembles the rohita fish, is am-
phibious, living for the most part on
land. If this creature were eaten with
milk it would doubtless result in one
or the other of the diseases arising
from vitiation of blood, or obstipa-
tion of the body channels, or even
in death."

नेति भगवानात्रेयः- सर्वानिव मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
उवाच ३४३ कदा, इति न औं नहि ऐसा नहीं,
सर्वान् अधाय सब, एव ७ ही, मत्स्यान् मत्स्याने मछ-
लियोंको, पयसा सह दूध साथे दूधके साथ, न न नहीं,
अभ्यवहरेत् आवां ओं ओं खाना चाहिए, चिलिचिमम्
चिलिचिमने चिलिचिमको, तु तो तो, विशेषतः भा०
३।१। विशेष करान आवां ओं ओं नहीं खाना चाहिए;

84-(1). "No!" replied the worshipful
Atreya. "No fish of any kind ought
to be eaten with milk, this interd-
iction applying but more strongly in
the case of chilichima.

न हि महामिष्यन्वित्वात् स्थूललक्षणतराने-
तान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ।

हि ३।२। ३।२। क्योंकि, सः ते वह, महामिष्यन्वित्वात्
अतिशय अभिष्यन्दी होवाने ७।५। महा अभिष्यन्दी
होनेसे, स्थूललक्षणतरान् अति २।५। लक्षणवाणा अति-
स्पष्ट लक्षणोंवाले, एतान् आ इन, व्याधीन् रे०३।
रोगोंको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है,
आमविषम् च तथा आमविषने तथा आमविषको, उदीर-
यति ७।५। छे बढ़ाती है,

८४. पयसा सहाभ्यवहरेत्-पयसाभ्यवहरेत् (प)

॥ स्थूललक्षणतरान्-स्थूललक्षणभवान् (प.)

84-(2). Having an exceedingly liquefacient action, the chilichima gives rise to the diseases mentioned, in a specially aggravated form; in addition, it produces intestinal toxemia.

ग्राम्यान्पौष्टिकपिशितानि च मधुतिलगुडपयो-
माषमूलकविसैर्विरुद्धधान्यैर्वा नैकभ्यमद्यात्,

ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, जानूप- आनूप आनूप, औदक-
तथा जलज पशुपक्षीभ्यानां तथा जलज पशुपक्षियोंके,
पिशितानि च भांसेने मांसको, मधु- मधु शहद, तिल-
तिल, गुड- गोण गुड, पयः- दूध दूध, माष- अउद
ऊद, मूलक- भूला मूली, विसै तथा कुमलनाल साधे
तथा भिषके साथ, विरुद्धधान्यैः वा अथवा अंकुरित
अनाज साधे अथवा अद्वुरित धान्योंके साथ, ऐकभ्यम्
ऐकत्र करीने मिला कर, न अद्यात् भावां नहि नही
खाना चाहिए;

84-(3). The flesh of domesticated, wet-land or of aquatic creatures should not be eaten in conjunction with honey, til, gur, milk, black-gram, garden radish, lotus stalks or sprouted grains.

तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपथुजातकलमूक-
तामग्निमण्यमथवा मरणमाप्नोति

हि कारुण्ये क्योकि, तन्मूलम् तेने कर्षने (मनुष्य)
इनसे (मनुष्य), बाधिर्य- अहोरात्रिषु बधिरता, जाल्प्य-
आध्यापण्य अन्धत्व, वेपथु- कप कम्पन, जाड्य- जडता
जडता, कलमूकता अस्पष्ट वाणी, अस्पष्ट वाणी, मैग्निमण्यम्
नाकभ्यांथी ओष्ठवापण्य अनुनासिक वाणी, अथवा अथवा
अथवा, मरणम् भरतु मृत्यु, आप्नोति पाप्मे छे पाता है:

८४. बाधिर्यान्ध्यवेपथुजातकलमूकतामग्निमण्यम्-बाधिर्यान्ध्यजातक

वैकल्यमूकतामग्निमण्यम् (ब.)

॥ जातकलमूकता-जातकविकलमूकता (ब.)

॥ -कलमूकता (प.)

॥ मैग्निमण्य-मैग्निमण्य (ब.)

84-(4). It is on account of such mixed diet that one develops deafness, blindness, tremors, idiocy, indistinctness of speech, nasal articulation, or comes by one's death.

न पौष्करं रोहिणीकं शाकं कपोतान् वा
सर्षपतैलभृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्,

पौष्करम् पुष्कर पुष्करका, रोहिणीकम् अथवा
रोहिणीना अथवा रोहिणीके, शाकम् शाकने शाकको,
सर्षपतैल-अथवा सरसिया तेलभां अथवा सरसोंके
तेलमें, भृष्टान् तण्डुला मज्जित, कपोतान् वा कपोतरना
भांने कबूतरके मांसको, मधु- मधु शहद, पयोभ्याम्
तथा दूधनी तथा दूधके, सह साधे साथ, न अभ्यवहरेत्
भावां नहि न खाए;

84-(5). The leaves of gelmeniris, kurroa or the flesh of pigeon fried in rape-seed oil must not be eaten together with honey and milk.

तन्मूलं हि शोणितामिष्यन्धमनीप्रवि(ति)ष-
यापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नो-
त्यथवा मरणमिति ।

हि कारुण्ये क्योकि, तन्मूलम् तेने कारुण्ये इसके कारण,
शोणितामिष्यन्ध- रक्तश्लेष्मिन् रक्तामिष्यन्ध, धमनी-
धमनीभ्यां धमनीका, प्रविचय- प्रविचय विस्तृत होना,
अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, शङ्खक- शङ्खक
गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, रोहिणीनाम् अने रोहिणी
भेदाभांथी और रोहिणी इनमेंसे, अन्यतमम् कर्षणैः
रोगने किसी एक रोगको, अथवा अथवा अथवा, मरणम्
भरतुने मृत्युको, प्राप्नोति इति पाप्मे छे प्राप्त करता है;

84-(6). It is from such mixed diet that one falls a victim to one or the other of the diseases such as increased liquidity of the blood, dilatation of the vessels, epilepsy, sankhaka,

८४. रोहिणीनाम्-रोहिणीकावा (ब.)

**deradenoncus, rohini or to death
itself.**

न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि
महापित्ता पयः सेव्यं, कुष्ठाबाधभयात् ।

मूक- भूषा मूली, कडुन- बसुलहसन, कृष्णगन्धा-
 सरभवे। सहिजन, अर्जक-अर्जक अर्जक, सुमुखा- सुमुखा
 सुमुखा, सुरसा- सुरसा। सुरसा, आदीनि वजेरे आदि,
 मङ्गलित्वा भाष्टने खा कर, कुष्ठ-जावाच-भयात् पुष्टनी
 पीडा भवान्ना भयशी कुष्ठ रोग होनेका भय रहनेसे, पयः
 दूध दूधका, न सेव्यम् सेव्यु नहि सेवन नहीं करना
 चाहिए;

84-(7). One must not drink milk having eaten garden radish, garlic, moringa, large basil, holy basil, surasa, for fear of developing dermatosis.

न जातुकशाकं न निकुचं पकं मधुपयोभ्यां
सहोपयोज्यम्,

जातुकशाकम् अतुक्शाकने। जातुकशाकका, मधु- मधु
साहद, पयोम्याम् अने दुध और दूधके, सह साथे
साब, न उपयोज्यम् उपयोग करवे। नहि उपयोग नहीं
करना चाहिए, पकम् तेम पाकेला पके हुए, निकुषम्
अकुथने। पक्षु बबहलका मी, न तेओनी साथे उप-
योग करवे। नहि उनके साथ उपयोग नहीं करना चाहिए;

84-(8). Jatuka-shaka and ripe lakoocha must not be eaten with honey or milk.

एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरो-
धायालक्ष्म्याधये वाण्ड्याय वेति ।

હિ ઠારણુકે તૂંકે, પતલ ઓ યહ, મરણાય મરણુને
માટે મૃત્યુકે લિખે, અથવા અથવા અથવા, વહઃ બળ
વહઃ, વર્ગ-વહુ વર્ગ, તેજઃ-તેજ તેજ, વીર્ય-તથા વીર્યની
તથા વીર્યની, ઉપરોક્તાય કાનિ માટે દાનિકે લિખે,

जलजुग्मावधे भेदा व्याधि माटे महा व्याधिके लिए,
वाणज्वाय च इति अने नपुंसकता माटे बाध छे
और नपुंसकताके लिए होता है।

84-(9). For, such practice brings about death or the loss of strength, complexion, radiance and virility or some other major disease or impotency.

तदेव निकृष्टं पक्वं न माषसूपगुडसर्पिभिः
सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् ।

तत् एव तेन उसी प्रकार, पक्षम् पाठेना पक्षे दुप,
निकृषम् अङ्गुलने बहल्लो, वैरोधिकत्वात् निरोधी होवाधी
विरोधी होनेसे, माष- अङ्गुली उपदकी, सूप- दान दाल,
गुड- गेण गुड, सर्पिभिः तथा धीनी तथा चीके, सह
साथे साथ, न उपयोज्यम् आहु नहि नहीं खाना चाहिए;

84-(10). Ripe lakoocha should not be used with black-gram soup or with gur and ghee as such combination is incompatible.

तथाऽऽघ्रातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्बमोक्ष-
वन्तशठबदरकोशाघ्नभयजाम्बवकपित्थतिन्तिडी-
कपारावताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमलकाम्येवं-
प्रकाराणि चाम्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं
च पयसा सह विदधम् ।

તથા અને ઓર, જાગ્ર- આંધ્રા આમ, જાગ્રાતક-
અબાડા અમ્બાલા, માતુલુજ- બિએડુ' વિજૌરા, મિફુચ-
હુયુ ચહલ, કરમર્દ- કરમર્દ કરોલા, મોષ- ફેના કેલા,
વન્તકાઠ- દંતશઠ ગલગલ, વદ્દર- બેર વેર, કોલાલ-
કુદામ કુદામ, અવ્ય- હાવ્ય કમરલ, જામ્બવ- બંશુ
જામુન, કપિલ્થ- કોઠ કેથ, તિગિતહીક- તિતિહી વિવાલિલ,
પારાવત પારાવત પારાવત, અબોદ- અબોદ અબોદ,
પનસ- પનસ કટહલ, નાલિકેર- નાળિયેર નારિયલ,
દાહિમ- દાહિમ દાહિમ, જામલકામિ આમળાં જાંબલે,

८४. जातुकशाकम्-जातुशाकम् (ब.)

” ” - वास्तुशास्त्र (ड.)

८४. निकुचम्—ककुचम् (च. छ.)

८४. तथाऽऽज्ञाज्ञातक—तथाग्न्याज्ञातक (च.)

પુર્વપ્રકારાણિ ચ અને એવા પ્રકારનાં ઔર હસ પ્રકારકે
 જન્મ્યાણિ ળીજાં અન્ય, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યે દ્રવ્ય, દ્રવ્યમ્
 તેમજ પ્રવાહી એવં દ્રવ, અદ્રવ્યમ્ ચ તથા અપ્રવાહી
 તથા અદ્રવ, સર્વમ્ બધાં સર્વ, જન્મ્યમ્ ખાટાં દ્રવ્યે
 જાદે પવાય, પવસા સમ દૃષ્ટની સાથે દૂધકે સાથ, વિરુદ્ધમ્
 વિરોધી છે વિરોધી હું;

84-(11). Similarly, mango, Indian hog-plum, pomelo, lakoocha, Bengal currant, plantain, lemon, small jujube, Ceylon oak, showy dellenia, jambul, wood apple, tamarind, paravata, walnut, jack-fruit, coconut, pomegranate, emblic myrobalan and such other substances, and all sour things, either liquid or otherwise, are incompatible with milk.

तथा कङ्कुवनकमकुष्ठकफुलत्थमाशनिष्पावाः
पयसा सह विद्व्याः ।

तथा ते भ्रात्रे, इसी प्रकार, कङ्कु- कुङ्कु कंगनी,
बबक- वनङ्क बबक, मकुहक- भः मोठ, कुलरथ- कुलथी
कुलरथी, माव- अङ्क ऊदद, निष्पावाः तथा वाव तथा
सेम, पयसा सह दूधनी साथे दूधके साथ, विरुद्धाः
विरोधी छे विरोधी हैं;

84-(12). Similarly, Italian millet, wild common millet, moth-gram, horse-gram, black-gram, and lablab are equally incompatible with milk.

पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च
सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ।

पञ्चोत्तरिकाशास्त्रकम् कुम्भशास्त्रं कुम्भशास्त्रं, शार्ङ्गः
साधनं भद्रं शार्ङ्गशास्त्रं मय, मैत्रेयः मैत्रेय भद्र मैत्रेय मय,
मधु अने भद्र और शहद. सह साथे साथमें, उपयुक्तम्
उपयोगमां देवमां आवतां उपयोगमें लिये जाने पर,
विकल्पम् विशेषी ॐ विशेषी है, बातम् च तथा वायुने

तथा वायुको, अतिकोपयति अतिशय कुपित कुरे छे अति
कुपित करता है;

84-(13). The pot-herb, safflower, sugar-wine, maireya, and honey, if taken together, become incompatible and provoke vata inordinately.

हारिद्रकः सर्पपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं
चातिकोपयति ।

सर्वपतेल- सरसीया तेलभा सगमोंके तैलमें, भृष्टः तलेल भूना हुआ, हारिद्रकः हारिद्रक हारिद्रक, बिस्मयः बिरोधी छे बिरोधी है, पित्तम् च तथा पिराने तथा पित्तको, अतिकोपयति अतिशय कुपित करे छे अति कुपित करता है;

84-(14). The flesh of parakeet bird, if fried in rape-seed oil, becomes incompatible and provokes pitta inordinately.

पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं
चातिफोपयति ।

मन्थानुपानः मन्थना अनुपानवाणे। मन्थके अनु-
पानवाला, पायसः दूधपाक पायस, विरुद्ध. विरोधी छे
विरोधी छे, श्लेष्माणम् च अने कइने और कफको.
जतिकोपयति अति कुपित करे छे अति कुपित करता है;

84-(15). Milk-pudding is incompatible with a beverage of mantha and provokes kapha inordinately if so used.

उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य ।

तिल- तिलना तिलके, कक्क- कुक्क साथे कल्कसे,
सिद्धा सिद्ध करेख सिद्ध की, उपोदिका पोथी उपोदिका,
जनीसारस्य अतिसारनं अतीसारका, हेतुः कारख छे
कारण है:

84-(16). Indian spinach prepared with til paste causes diarrhoea.

બલાકા વારુણ્યા સહ કુલ્માષૈરપિ ચિકિત્સા,
સૈવ શૂકરવસાપરિમૃષ્ટા સઘો વ્યાપાદયતિ ।

બલાકા બળલાનું માંસ બલાકાકા માંસ, વારુણ્યા વારુણી
મદિરા વારુણી, કુલ્માષૈઃ તથા કુલ્માષની તથા કુલ્માષકે,
સહ અગ્નિ સાથે પશુ સાથ મી, ચિકિત્સા વિરોધી છે વિરોધી
દે, શૂકરવસા- સુવરની વસામાં સુવરની વસામે, પરિમૃષ્ટા
તળેલું મૂના હુઆ, સા પુષ તે જ વહી, સઘ: તરત જ
શીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ પ્રાણ હરે છે પ્રાણનાશક છે;

84-(17). Crane's flesh is incompat-
ible with varuni wine or kulmasha
pulse. If it is cooked in lard and
eaten, it causes sudden death.

મયૂરમાંસમેરણ્ડસીસકાવસક્તમેરણ્ડાગ્નિપ્લુષ્ટ-
મેરણ્ડતૈલયુક્તં સઘો વ્યાપાદયતિ ।

પરણ્ડસીસકાવસક્તમ્ એરંડાની લાકડીમાં પરાંવી
પરણ્ડકી લકડીમેં પિરો કર, પરણ્ડાગ્નિ- એરંડાની લાકડાંના
અગ્નિમાં પરણ્ડકી લકડીકી અગ્નિમેં, પ્લુષ્ટમ્ બૂળેલું
મૂના હુઆ, મેરણ્ડતૈલ- અને એરંડિયા તેલથી ઓર
પરણ્ડકે તેલસે, યુક્તમ્ યુક્ત યુક્ત, મયૂરમાંસમ્ મોરનું
માંસ મોરકા માંસ, સઘ: તરત શીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ
મરણું નિપબદે છે મારતા છે;

84-(18). Peacock's flesh roasted on
a spit made of the castor plant wood,
or cooked over a fire of castor plant
twigs, or prepared in castor oil, if
eaten, will cause immediate death.

હારિદ્રકમાંસં હારિદ્રસીસકાવસક્તં હારિદ્રા-
ગ્નિપ્લુષ્ટં સઘો વ્યાપાદયતિ;

હારિદ્રસીસક- હળદરવાની લાકડીમાં હલ્દુકી લકડીમેં,
અવસક્તમ્ પરાંવેલું પિરો કર, હારિદ્રાગ્નિ- હળદરવાના
અગ્નિમાં હલ્દુકી અગ્નિસે, પ્લુષ્ટમ્ બૂળેલું મૂના હુઆ,
હારિદ્રક- હારિદ્રકનું હારિદ્રકકા, માંસમ્ માંસ માંસ, સઘ:
તરત શીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ મૃત્યુ કરે છે મારતા છે;

૮૪. હારિદ્રકમાંસ-હારિદ્રકમાંસ (વ.)

84-(19). The flesh of the parakeet
bird, if eaten, having roasted it on a
spit made of the turmeric plant wood
or having cooked it over a fire of
turmeric wood twigs, will cause imme-
diate death.

તદેવ મસ્મપાંશુપરિધ્વસ્તં સક્ષૌદ્રં સઘો
મરણાય ।

મસ્મ- રાખ મસ્મ, પાંશુ- તથા ધૂળથી તથા પાંડુલે,
પરિધ્વસ્તમ્ મલિન થયેલું મલિન હુઆ, તત્ પુષ તે જ
વહી, સઘ: તરત શીઘ્ર, મરણાય મૃત્યુ કરનાર થાય છે
મૃત્યુ કરનારના હોતા છે;

84-(20). If the flesh of the parakeet,
which is strewn with ashes and dust
mixed with honey, is eaten, it causes
immediate death.

મત્સ્યનિસ્તાલનસિદ્ધાઃ પિપ્પલ્યસ્તથા કાક-
માત્મી મધુ ચ મરણાય ।

મત્સ્ય- માછલાંની મછલીકી, નિસ્તાલન- વસામાં
વસામે, સિદ્ધાઃ સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કી હૈ, પિપ્પલ્યઃ
પીપર પિપ્પલી, તથા તથા ઓર, કાકમાત્મી પીલુડી
મકોચ, મરણાય મરણું માટે થાય છે મરણકે લિપ્તે હોતી છે,
મધુ ચ તથા પીલુડી અને મધનું સાથે મેવન પશુ મરણું
માટે થાય છે એવં કાકમાત્મી ઓર શહદકા શહદકા સેવન મી
મરણકે લિપ્તે હોતા છે;

84-(21). Long pepper, prepared in
fish-oil, causes immediate death, and
so does black-night shade in conjunc-
tion with honey.

મધુ ષોષ્ણમુષ્ણાર્તસ્ય ચ મધુ મરણાય ।

ઊષ્ણમ્ ચ ઊનું કરેલું ગરમ કિયા હુઆ, મધુ મધ
મધુ, મરણાય મરણું માટે થાય છે મરણકે લિપ્તે હોતા
છે, ઊષ્ણાર્તસ્ય અને ગરમીથી પીડાયેલાને ઓર ગરમીસે

૮૪ નિસ્તાલન-નિસ્તલન (વ)

पीतिका, मधु मधु भरलु भाटे थाय छे मधु गृथुके लिए होता है;

84-(22). The taking of honey which is heated, or of any honey by one who is afflicted with heat, results in death.

मधुसर्पिषी समधृते, मधु वारि चान्तरिक्षं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भस्मातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कम्पिलकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूद्रयो भासश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ८४ ॥

समधृतं समान भागमां दीधित्वा समान भागमें लिये गये, मधु- मधु मधु, सर्पिषी अने धी और धी, समधृतन् समान भागमां दीधित्वा समान भागमें लिये गये, मधु मधु मधु, चान्तरिक्षम् अने अन्तरिक्षम् और अन्तरिक्षका, वारि जल, मधु मधु मधु, पुष्करबीजम् अने कुम्भलपीज अने परपर भेगववां और कमलबीज इनका परस्पर मिलाना, मधु मधु मधु, पीत्वा थाटी चाट कर, उष्ण- उष्ण उष्ण ऊपरसे गरम, उदकम् पाणी पीनु पानी पीना, भस्मातक- बिस्माता मिलावा, उष्णोदकम् अने गरम पाणीनु ओकडुं सेवन और गरम पानीका इकट्ठा सेवन, तक्रसिद्धः छाशमां सिद्ध करेले छालमें सिद्ध किया हुआ, कम्पिलकः कपीला कमीला पर्युषिता वासी राखेदी वासी रखी हुई, काकमाची पीलुडी मकोय, अङ्गारशूद्रयो तथा अङ्गारा पर शूद्राथी शेकेले अङ्गारोंमें गुलसे भूना हुआ, भासः च इति भास पक्षीनु भांस भास पक्षीका भांस, विरुद्धानि विरुद्ध छे विरुद्ध हैं, इति एतत् आ प्रमाणे आ इसी तरह यह, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, अभिनिर्दिष्टम् कही अतावेखुं कहा गया, भवति इति छे है ॥ ८४ ॥

84. Honey and ghee in equal quantity; honey and rain-water in equal quantity; honey and the seeds of the East Indian lotus; honey followed by a drink of hot water; the

marking nut and hot water; kamala cooked in butter-milk; stale black-night shade, and the flesh of bearded vulture (Bhasa) roasted on a spit—all these are instances of dietetic incompatibility. Thus everything has been explained in accordance with the questions.

अहितस्याहारस्य लक्षणम् —

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

यत् किञ्चिदोषमात्राव्य न निर्हरति कायतः ।

आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकाः श्लोक, भवन्ति छे के हैं कि, यत् ने जो, किञ्चिद् कोई, आहारजातम् आहारने। समूह आहारसमूह, दोषम् दोषनु दोषका, मात्राव्य मात्राव्य उरी मात्राव्य गरके, कायतः शरीरमांथी शरीरमेंसे, न निर्हरति अहार न डाढे बाहिर नहीं निकालता, तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, अहिताय अहित करवा भाटे अहित करनेके लिए, उपपद्यते थाय छे होता है ॥ ८५ ॥

Here are some verses again—

85. Whatever articles of food, having dislodged the morbid humors, do not eliminate them from the body, are to be regarded as unwholesome.

यथापि देशकालाग्निमात्रासात्म्यानिलादिभिः ।

संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ ८६ ॥

परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।

विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्विधिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥

अपि च वणी फिर भी, यत् ने जो, देश- देश देश, काल- प्राण काल, अग्नि- अग्नि अग्नि, मात्रा- मात्रा मात्रा, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, अनिलादिभिः

८५. मात्राव्य-उत्पिद्यते (त ३ ५.)

८६. मात्रासात्म्या-सात्म्यासात्म्या (च ।

८७. विरुद्धं तच्च-विरुद्धत्वाच्च (न ;

वायु वगेरे हेय वायु आदि दोष, संस्कारतः संस्कार संस्कार, बीर्यतः वीर्यं वीर्यं, कोष्ठ-कोष्ठ कोष्ठ, अवस्था-अवस्था अवस्था, क्रमैः अपि क्रम क्रम, परिहार-त्याग त्याग, उपचाराभ्याम् उपचार उपचार, पाकात् पाके पाक, संयोगतः च अपि संयोग संयोग, हृत्-हृत् हृत्, संपत्-संपत् (शुभशुभ) संपत् शुभशुभ, विधिभिः च अने विधि औद्योगी और विधि इनसे, यत् नो जो, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है, तत् च ते वह हितम् न हितकर न थी हितकारी नहीं होता ॥ ८६-८७ ॥

86-87 That substance is unwholesome which is incompatible from the point of view of country, season, gastric fire, measure, homologation, vata and other body humors, preparation, potency, bowel-tendency, state of the patient, rules of eating, things to be avoided or observed, cookery, combination, palatability, richness of quality, and rules of eating.

विरुद्धं देशतस्तावद्रक्षतीक्ष्णादि घन्वनि ।

आनूपे स्निग्धशीतादि मेषजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥

घन्वनि मरुदेशमा मरुभूमिमें रक्षतीक्ष्णादि रक्ष तीक्ष्ण वगेरे रक्ष तीक्ष्ण आदि, आनूपे अने आनूप देशमा और आनूप देशमें, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, शीतादि शीत वगेरे शीत आदि, मेषजम् औषधम् औषधका, यत् नो जो, निषेव्यते सेवन करवाभा आवे ते सेवन किया जाता है वह, देशतः तावत् देशथी देशसे, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है ॥ ८८ ॥

88. The use of dry and acute drugs in an arid country and the use of unctuous and cold things in a wet country are examples of incompatibility of diet with reference to climate.

कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरक्ष्यादिसेवनम् ।

शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

८८. निषेव्यते-निषेवते (घ.)

शीते शीत शीत, काले कालमा कालमें, यत् नो जो, शीत-शीत शीत, रक्ष-रक्ष रक्ष, आदि-वगेरेनु आदिका सेवनम् सेवन सेवन, तथा अने और, उष्णे च उष्णकालमा उष्णकालमें, कटु-कटु कटु, उष्ण-उष्ण उष्ण, आदि-वगेरेनु आदिका, सेवनम् सेवन ते सेवन वह, कालतः अपि कालथी कालसे, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है ॥ ८९ ॥

89. The use of cold, dry and similar things in winter and the use of pungent, hot and similar things in summer are examples of incompatibility of diet with reference to season.

विरुद्धमनले तद्वन्नपानं चतुर्विधे ।

मधुसर्पिः समभृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥

तद्वत् ते प्रभाषे उसी प्रकार, चतुर्विधे शृङ्ग, मधु, तीक्ष्ण तथा विषम ओ था प्रभारना चार प्रकारकी, अनले अग्निमा अग्निमें, विरुद्धम् तेनाथी विरुद्ध उससे विरुद्ध, अन्नपानम् अन्नपान ने अन्नथी विरुद्ध छे जो अन्नपान वह आग्ने विरुद्ध है, समभृतम् सभ प्रभाषुमा दीधेनु समान मात्रामें लिया हुआ, मधुसर्पिः नो मधु अने धी जो मधु और घृत, तत् ते वह, मात्रया मात्राथी मात्रासे, विरुध्यते विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९० ॥

90. Food not taken in accordance with the given type of any of the four types of the gastric fire constitutes the incompatibility of diet with reference to the gastric fire The combination of ghee and honey in equal quantities is an example of the incompatibility of diet with reference to measure.

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।

यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥

या समानगुणाभ्यासविरुद्धाऔषधक्रिया ।

९०. मात्रया तत्-मात्रयाऽपि (घ.)

९१. 'सात्म्यस्य-सात्म्याय' (व.)

• कटुक- कटु, कटु, उष्ण- उष्ण, आदि- वज्रे
आदि, सात्वत्य नैने सात्व्य होय तेने जिसे सात्व्य
हो उसे, वत् नै जो, स्वादु- मधुर स्वादु, शीत- शीत
शीत, आदि- वज्रेनुं आदिका, सेवनम् सेवन सेवन,
तत् ते वह, तु ते। तो, सात्व्यविरुद्धम् सात्व्यविरुद्ध छे
सात्व्यविरुद्ध है, समानगुणा होयना समान गुणवाणी
होवके समान गुणवाली, अभ्यासविरुद्धा अने अभ्यासथी
विरुद्ध और अभ्याससे विरुद्ध, वा नै जो, अज- अज
अज, औषध- औषध औषध, क्रिया नु तथा क्रियानु
निरंतर सेवन ते ते। तथा क्रियाका निरन्तर सेवन वह तो,
अनिकादिभिः वायु वज्रेथी वान आदिसे, विरुद्धम्
विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९१३ ॥

91-91½. The taking of sweet and cold things by a person to whom only pungent and hot substances are homologous is an example of incompatibility of diet with reference to homologation. The use of articles of diet, drugs and procedures which are similar in quality to that of the susceptible body-humors constitutes humoral incompatibility.

संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषवद्भवेत् ॥ ९२ ॥
एरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं यथैव हि ।

यथा एव नैम जैसे, एरण्ड-सीसक- और रानी
वाकडीमां एरण्डकी लकड़ीमें, कासक्तम् परेवी शेटुं
पिरो कर भूना हुआ, शिखिमांसम् हि भोरनु मांस विष
नेवुं धर्ष भय छे तेम मोरका मांस विषके समान हो
जाता है वैसे, वत् नै जो, भोज्यम् भोज्य पदार्थ
अरुंधती भोज्य पदार्थ संस्कारसे, विषवत् विष नेवुं विषके
समान, भवेत् धर्ष भय हो जाये, तत् ते वह, संस्कारतः
अरुंधती संस्कारसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९२ ॥

92-92½. The incompatibility of preparation is that where food is converted into poison during the course of

preparation, as, for example, in the case of the peacock's flesh roasted on a spit made of a stick of the castor plant.

विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९३ ॥
तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।

वीर्यतः वीर्यथी वीर्यसे, शीतलात्मकम् शीतल
द्रव्यने शीत द्रव्यको, उष्णवीर्येण उष्ण वीर्यवाणी
उष्णवीर्य, द्रव्येण सह द्रव्य साथे द्रव्यके साथ, संबोज्य
थोष्ठने मिला कर, सेव्यते सेवनामा आवे सेवन क्रिया
जाये, तत् तेने उसे, वीर्यतः वीर्यथी वीर्यसे, विरुद्धम्
विरुद्ध विरुद्ध, ज्ञेयम् भवतु जानना चाहिए ॥ ९३ ॥

93-93½. The use of substances of cold potency in combination with substances of hot potency is to be known as incompatibility of potency.

कूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यममेदनम् ॥ ९४ ॥
मृदुकोष्ठस्य गुरु च मेदनीयं तथा बहु ।
एतत् कोष्ठविरुद्धं तु,

कूरकोष्ठस्य कूर कोष्ठवाणी पुरुषने कूरकोष्ठ पुरुषको,
अत्यल्पम् अति अल्प बहुत थोड़ा, मन्दवीर्यम् मन्द
वीर्यवाणी मन्दवीर्य, अमेदनम् च तथा भेदन न करे
नेवुं अज देवुं तथा मेदन न करनेवाला अज देना,
तथा मृदुकोष्ठस्य अने मृदु कोष्ठवाणी पुरुषने और
मृदुकोष्ठ पुरुषको, गुरु भारे गुरु, मेदनीयम् भेदन कर-
नारं मेदन करनेवाला, बहु च तथा अज मात्राभां अज
देवुं तथा बहुत मात्रामें अज देना, एतत् तु आ तो। यह
तो, कोष्ठविरुद्धम् कोष्ठविरुद्ध छे कोष्ठविरुद्ध है ॥ ९४ ॥

94-94½. That is known as incompatibility of bowel-tendency where a hard bowelled person is administered a drug, small in dose, weak in potency, and poor in laxative quality; or where a soft-bowelled person is given a drug heavy, cathartic and in large dose.

विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥

अमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।

निद्राकसस्यालसस्य भोजनं स्नेहकोपनम् ॥ ९६ ॥

अम- अम श्रम, व्यव- मैथुन मैथुन, व्यायाम- तथा व्यायामम्। तथा व्यायाममें, सक्तस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषको, अनिलकोपनम् वायुकोपक वात- प्रकोपक, निद्राकसस्य तेम न अधिक निद्रा करनेवाले अधिक निद्रा करनेवाले, कसस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषको, स्नेहकोपनम् कृमिकोपक कफप्रकोपक, भोजनम् भोजनम् आपनुं अ भोजन देना यह, अवस्थया अवस्थाधी अवस्थासे, विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, स्यात् छे है ॥ ९५-९६ ॥

95-96. That is incompatibility with reference to the state of the patient, where a vata-provoking meal is given to one who is exhausted on account of fatigue, sexual act or physical strain. Similarly, if a kapha-provoking meal is given to one subject to the lethargy of sleep or indolence, it also constitutes this incompatibility.

यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुङ्क्ते यश्चाबुमुक्षितः ।

तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यथातिशुद्धशानुगः ॥ ९७ ॥

यत् च ने जो, विण्मूत्रम् मूत्र और मूत्रका, अनुत्सृज्य त्याग करी वगैरे त्याग किये बिना, यः च तथा ने तथा जो, अशुमुक्षितः भूय आया वगैरे बिना भूख लगे, भुङ्क्ते भाग्य छे खाता है, यत् च अने ने और जो, अतिशुद्धशानुगः अति भूखने वश थया छतां पक्षु भातो नथी अति भूखके वश होने पर भी नहीं खाना, तत् च ते वह, क्रमविरुद्धम् क्रमधी विरुद्ध क्रमसे विरुद्ध, स्यात् छे है ॥ ९७ ॥

97. That is incompatibility of rules of eating when a person takes his meal without relieving himself of feces and urine or eats without

the feeling of hunger or does not eat in spite of severe hunger.

परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेध्य यत् ।

सेवेतोष्णं घृतादीन् पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९८ ॥

यत् ने जो, तु वली फिर, वराहादीन् वराह वगेरेना भांसनुं वराह आदिके मांसका, निषेध्य सेवन करी सेवन करके, उष्णम् उष्ण पदार्थोंका, सेवेत सेवन करे छे ते सेवन करना है वह, परिहार-विरुद्धम् परिहारधी विरुद्ध छे परिहारसे विरुद्ध है, घृतादीन् च अने घी वगेरेने और घी आदिको, पीत्वा पीने पी कर, शीतम् शीत पदार्थोंका, निषेवते सेवन करे छे ते उपचारधी विरुद्ध छे सेवन करना वह उपचारसे विरुद्ध है ॥ ९८ ॥

98. That is incompatibility of the rules of prohibition and injunction where a person takes hot substances after a meal of the flesh of a boar and similar animals, or eats cooling things after taking ghee and similar articles.

विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दानुसाधितम् ।

अपकतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यन्नवेत् ।

यत् च ने जो, दुष्ट- दूषित दूषित, दुर्दानु- अने भराण आदिके और बराह लकड़ीसे, साधितम् सिद्ध करेछुं सिद्ध किया हुआ, अपक- अपक्व कच्चा, तण्डुल- योभा वगेरे अन्न चावल आदि अन्न, अत्यर्थपक्व- अतिशय पाकेछुं योभा वगेरे अन्न अतिपक्व चावल आदि अन्न, दग्धम् च तथा दग्ध गयेछे योभा वगेरे अन्न तथा जला हुआ चावल आदि अन्न, अवेत् छेय होता है, तत्

एनचक्रकोशान- ११८-

पक्षो निषेवने यच्च वनगादि निषेध्य वा ।

रन्ध्रानभिर्धौ वापि कुर्वन् नानुपाकनम् ।

उपचारविरुद्धक्रममादीन्युपशुज्य वा ॥

इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके

अपि ते पक्षु वह्नी, पाकतः पाकधी पाकसे, विरुद्धम् विरुद्धं छे विरुद्धं हे;

99-(1). That is culinary incompatibility where food is prepared with bad and rotten fuel, or is undercooked or overcooked or burnt.

संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ॥९९॥
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।

यथा ने जो, अम्लम् अम्लाने खटाईको पयसा सह दूधनी साथे भेजवली दूधके साथ मिला देना, तत् ते वह, संयोगतः संयोगथी संयोगसे, विरुद्धम् विरुद्धं छे विरुद्ध है, यत् च अने ने और जो, अमनोरुचितम् मनने अरुचिता द्रव्यम् सेवन मनके लिये अरुचिकारक द्रव्यका सेवन, तत् ते वह, हृद्विरुद्धम् हृदयथी विरुद्ध हृदयसे विरुद्ध, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है ॥९९॥

99-99½. That is incompatibility of combination where sour things are taken with milk. That is incombility of palatability where an article of food is unpleasant of taste.

संप्रविष्टं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥१००॥
अतिक्रान्तरसं चाऽपि विपश्चरसमेव वा ।

यत् तु ने जो, असंजातरसम् रसनी उत्पत्तिथी रहित होय रसकी उत्पत्तिसे रहित हो, अतिक्रान्तरसम् वा अपि अथवा नेने रस उत्पन्न थई नष्ट थई भई होय अथवा जिमका रस उत्पन्न हो कर नष्ट हो गया हो, विपश्चरसम् एव वा अथवा नेने रस भगडी भई होय अथवा जिसका रस बिनब गया हो, तत् तेने उसे, सम्प्रविष्टम् संप्रपथी विरुद्ध सम्पत्तसे विरुद्ध, विद्यात् अक्षुप्तुं जानना चाहिए ॥१००॥

100-100½. That is incompatibility with reference to richness of quality where the juice is taken of unripe, over-ripe or putrified substances.

१००. अमनोरुचितम्-अन्नं नो रुचितम् (ग. घ.)

ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते मिथुते न यत् ।

तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यत् तु ने जो, विभूते अक्षुप्तुं नही भोजन नहीं किया जाता, तत् तेने उसे, विधिविरुद्धम् विधिथी विरुद्ध विधिले विरुद्ध, ज्ञेयम् अक्षुप्तुं जानना चाहिए, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, उपयोजितम् उपयोगभां देनाभां आवेक्षुं उपयोग किया हुआ, तत् ते वह, अन्नम् अन्न अन्न, विरुद्धम् अक्षुप्तुं अहितकर, स्यात् थाय छे होता है ॥ १०१ ॥

101. That is incompatibility of the rules of eating where food is not taken in a solitary place. Food taken in any of the above-mentioned ways constitutes dietetic incompatibility.

विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः—

षाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां

विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।

मूर्च्छामदाभ्मानगलग्रहाणां

पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥

किलासकुष्ठग्रहणीगदानां

शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-

र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

विरुद्धम् विरुद्धं विरुद्ध, अन्नम् अन्नने अन्नको, षाण्ड्य- नपुंसकेता नपुंसकता, आन्ध्य- अंधापे अन्धत्व, वीसर्प- वीसर्प- वीमर्ष, दकोदराणाम् अणोदर जलोदर, विस्फोटक- विस्फोटक- विस्फोटक, उन्माद- उन्माद उन्माद, भगन्दराणाम् भग-दर भगन्दर, मूर्च्छा- भूर्छा मूर्च्छा, मदा- मद, आभ्मान- आभ्मान आभ्मान, गलग्रहाणाम् गलग्रह गलग्रह, पाण्ड्वामयस्य पाण्डुरोग पाण्डुरोग, आमविषस्य च एव आमविष आमविष, किलास- किलास किलास, कुष्ठ- कुष्ठ कृष्ठ. ग्रहणीगदानाम् ग्रहणीगदानाम्

१०२ "लग्रहाणाम्-गलामाणाम् (ग. घ.)

१०३ शोथ शोथ (ग. घ.)

„ शोथाम्ल-शोथाम्ल (ग. घ.)

ग्रहणीरोग, जोध-शोथ रोग, अम्लपित्त-अम्लपित्त
अम्लपित्त, ज्वर-ज्वर ज्वर, पीनसानाम् पीनस पीनस,
सन्तानदोषस्य सन्तानदोष सन्तानदोष, तथा एव अने
और, मृत्योः मृत्युः मृत्युः हेतुम् कारण, प्रवृत्ति
इहे छे कहते हैं ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. Impotency, blindness, acute spreading affections, abdominal affections, eruptions, insanity, fistula, fainting, intoxication, tympanitis, trismus, anemia, chyme, toxemia, leprosy, dermatosis, assimilation disorders, edema, acid dyspepsia, fever, rhinitis, fetal diseases and death—these are said to result from the incompatibility of diet.

विरुद्धाशनजानां व्याधीनां प्रतिकारः—

एषां स्वस्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति ।

वैरोधिक-निमित्तानाम् विरुद्ध भोजनार्थी उपपन्न
थयेत्वा विरोधी भोजनसे उत्पन्न हुए, एषाम् आ इन,
अपरेषाम् च स्वस्व अने पीनस और अन्य, व्याधीनाम्
रोगोना रोगोंके, इमे आ ये, भावाः भावाः भाव,
प्रतिकाराः प्रतिकार प्रतिकार, भवन्ति था छे होते हैं;

104-(1). The following are the counter-measures for these and other diseases caused by an incompatible dietary.

तथा—वमनं विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ १०४ ॥

तत् यथा जेभके जैसे कि, वमनम् संशोधनने
भाटे वमन संशोधनके लिए वमन, विरेचनम् च तथा

१०४. व्याधीनाम्-द्रव्याणाम् (प.)

अपरेषाम्-परेषाम् (त.)

प्रतिकाराः-प्रतीवातकाराः (च.)

विरेचन तथा विरेचन, संशमनार्थम् संशमनने भाटे
मशमनके लिए, तद्विरोधिनाम् नपुंसकता वगेरेने हर-
नारों नपुंसकता आदिको हरनेवाले, द्रव्याणाम् च द्रव्योना
द्रव्योंवा, उपयोगः उपयोग उपयोग तथाविधैः अने
तेवी अतना उसी प्रकारके, द्रव्यं च द्रव्योधी द्रव्योंसे,
शरीरस्य शरीरने शरीरको, पूर्वम् पहलेथी व प्रथमसे ही,
अभिसंस्कारः इति ६६ अनावपु हट बनाना ॥ १०४ ॥

104. They are—vomition, purgation, the administration of sedatives that counteract the diseases mentioned, as also the prophylactic measures due to dietetic incompatibility.

भवतश्चात्र --

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं च पूर्व वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥

अत्र च भवतः आ विषयमां मे श्लोक छे छे इस
विषयमें दो श्लोक हैं कि, विरेचनम् विरेचन विरेचन,
वमनम् वमन वमन, शमनम् च एव संशमन संशमन,
पूर्वम् वा तथा पहलेथी तथा प्रथमसे ही, हितसेवनम्
हितकर आहारविहारसेवन हितकारी आहारविहारका
सेवन विरुद्ध-विरुद्ध विरुद्ध, अशनजान् भोजनार्थी उपपन्न
थयेत्वा भोजनसे उत्पन्न हुए रोगान् रोगोने रोगोंको,
प्रतिहन्ति हथे छे नष्ट करते हैं ॥ १०५ ॥

Here are two verses again—

105. Purgation, vomition, sedation and prophylactic measures counteract the disorders born of the incompatibility of diet.

कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वं कारणम्—

सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्निग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १०६ ॥

सात्म्यत सात्म्य होवाथी सात्म्य होनेसे, अल्पतया
अल्प मात्रामां होवाथी अल्प मात्रामें होनेसे, अपि वा
१०६. स्निग्धव्यायामवलिनाम्-स्नेहव्यायामवलिनां (च.)

अथर्वा अथवा, दीप्ताग्नेः प्रदीप्त अग्निवाणाने प्रदीप्त अभिषालोमें, तद्वत्त्वं च युवानने युवानमें, स्निग्ध- अने स्निग्ध और स्निग्ध पुरुषमें, व्यायाम- व्यायाम करनेवाले, बलिनाम् तथा अग्निवान मनुष्यने तथा बलवान मनुष्यमें, विरुद्धम् विरुद्ध अन्नपान विरुद्ध अन्नपान, वितथम् निष्प्रण व्यर्थ, भवेत् थाय छे होता है ॥ १०६ ॥

106. Dietetic incompatibility becomes neutralised under the following circumstances: if the incompatibility is homologous to the person concerned, if it is slight, if the person concerned is of strong digestive power, if he is young, or if he has an abundance of the unctuous element in his body, and if he is strong from exercise.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाभ्या ॥ १०७ ॥

तत्र ते विषयभा उक्त विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोका छे ३ उपसंहारके श्लोक हैं कि, रस- रसना रसके, विनिश्चये निश्चयभा निश्चयमें, महर्षीणाम् महर्षीणां महर्षियोंके, या ने जो, या ने जो, मतिः मान्यता मत, जासीए हती ये, गुणकर्मभ्याम् गुण अने कर्म साधे गुण और कर्मके साथ, द्रव्याणि द्रव्ये, द्रव्य, रस-जाभ्या रसने आश्रये रहेली रसाभित, द्रव्य-द्रव्योंके, संख्या संख्या संख्या ॥ १०७ ॥

Here are the recapitulatory verses—

107. Whatever were the views of the great sages in the determination of tastes, substances with their attributes and actions, the numerality of substances and tastes;

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।

परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥

रस- रसनी रसकी, संख्यायाः संख्यानु संख्याका, कारणम् कारण, रस- रस रस, अनुरस- तथा अनुरसनु तथा अनुरसका, लक्षणम् लक्षण, पर- आदीनाम् पर आदि, गुणानाम् च गुणानां गुणोंके, पृथक् पृथक् अर्था अर्था पृथक् पृथक्, लक्षणानि लक्षण ॥ १०८ ॥

108. The reason behind the enumeration, tastes, latent or after-tastes, the characteristics of each of the ten qualities beginning with priority etc;

पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।

ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणतिशयाद्भसाः ॥ १०९ ॥

पञ्चात्मकानाम् पञ्चमहाभूतार्थी उत्पन्न भवेत्ता पञ्चमहाभूतोंसे उत्पन्न, रसानाम् च रसानां रसोंका, येन ने जिस, हेतुना कारणसे, षट्त्वं षट्त्वं छः होना, यद्गुण-गुणतिशयात् ने गुणनी अधिकताथी जिन गुणोंकी अधिकतासे, रसाः च रसा रस, ऊर्ध्व-ऊर्ध्वानुलोमभाजः ऊर्ध्वगामी अने अधोगामी थाय छे ऊर्ध्वगामी और अधोगामी होते हैं ॥ १०९ ॥

109. How the tastes of the five proto-elements become divided into six categories, and the preponderance of this or that quality by which they develop the tendency of going upwards or downwards;

षण्णां रसानां षट्त्वे च सविभक्ता विभक्तयः ।

उद्देशभापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥

षण्णाम् छः, रसानाम् रसानां रसोंका, षट्त्वे च षट्त्वाभां छःपनमें, सविभक्ताः विभागो सहित विभागोंके साथ, विभक्तयः वेद मेद, द्रव्याणाम् द्रव्योंके, गुण- गुण गुण, कर्मणि तथा कर्मभा तथा कर्ममें, ११०. सविभक्ता-सातिबुद्ध (च. छ. व.)

उदेलः च उदेल उदेल, अपवादः च तथा अपवाद
अपवाद ॥ ११० ॥

110. The various combinations and permutations of the tastes that are six in number, the recognition of attributes and actions through tastes and of the exceptions laid down to the rule;

પ્રવારાવરમધ્યત્વં રસાનાં ગૌરવાદિષુ ।

પાકપ્રમાણયોર્લિંગં વીર્યસંખ્યાવિનિશ્ચયઃ ॥૧૧૧॥

ગૌરવ-આદિષુ ગૌરવ વગેરેમાં ગૌરવ આદિમેં, રસાનામ્ રસોની રસોંકી, પ્રવાર-અવર-મધ્યત્વમ્ અધિકતા, હીનતા તથા મધ્યમતા શ્રેષ્ઠતા, ન્યૂનતા તથા મધ્યતા, પાક-વિપાક વિપાક, પ્રમાણયોઃ તથા પ્રમાણનુ તથા પ્રમાણકા, લિંગમ્ લક્ષણુ લક્ષણ, વીર્યસંખ્યા-વીર્યની સંખ્યાનો વીર્યકી સંખ્યાકા, વિનિશ્ચયઃ નિશ્ચય નિશ્ચય ॥૧૧૧॥

111. The maximum, moderate and minimum degrees of particular qualities like heaviness etc, in each taste; post-digestive effects or specific actions; determination of the actions of potency;

वण्णामासाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।

यद्यद्विरूप्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११२ ॥

જાણાણમાનાનામ્ આખવામાં આવતા આસાદ લિયે જાતે, વણ્ણામ્ ૭ છઃ, રસાનામ્ રસોનાં રસોંકે, ચત્ ને જો, સ્વલક્ષણમ્ પેતપેતાનાં લક્ષણુ અપને અપને લક્ષણ, ચત્ ચત્ ને ને દ્રવ્ય જો જો દ્રવ્ય, એન ને ને કારણથી જિસ જિસ કારણસે, યસ્માદ નેથી નેથી જિસ જિસસે, ચિરુપ્યતે વિરુદ્ધ થાય છે વિરોધી હોતા હૈં, ચત્ ચ પૃથ અને ને વિરોધી દ્રવ્ય જો જો વિરોધી દ્રવ્ય, ચત્-કારિ ને ને કાર્ણ રોગને કરે છે જો જો રોગ કરતા હૈં ॥ ૧૧૨ ॥

112. The specific characteristics of the six tastes on coming in contact with

the organ of taste; What liquids are incompatible with what liquids and for what causes and what diseases are produced by what incompatible substances;

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११३ ॥

વૈરોધિક-નિમિત્તાનામ્ વિરોધી દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થનારા વિરોધી દ્રવ્યોસે ઉત્પન્ન હોનેવાસે, વ્યાધીનામ્ ચ વ્યાધિઓનુ રોગોંકી, ચત્ ને જો, ઔષધમ્ ઔષધ છે ઔષધ હૈં, તત્ તે ઉપ, સર્વમ્ સધળું સર્વકો, મુનિઃ આત્રેય મુનિએ આત્રેય મુનિને આત્રેય ભદ્રકાપ્યીયે આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાયમાં આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાયમેં, અવદત્ કહી દીધું છે કહ દિયા હૈં ॥૧૧૩॥

113. And the diseases caused by such incompatibilities and their remedial measures— all these has the sage declared in the chapter entitled 'The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

હતિ આ પ્રમાણે, આ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હમ શાસ્ત્રકે શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમે, આત્રેયભદ્રકાપ્યીય. આત્રેયભદ્રકાપ્યીય 'આત્રેયભદ્રકાપ્યીય', નામ નામનો નામકા, ષડ્વિંશઃ ૭૦વીસમે ૭૦વીસમાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૬ ॥

26. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others" is completed.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सत्तावीसमे अध्याय अध्याय सताईसवाँ

Chapter XXVII

अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः —

अथातोऽन्नपानविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अर्द्धे श्री अब आगे, 'अन्नपानविधिम्' 'अन्नपानविधि' नामना 'अन्नपानविधि' नामके, अन्वयायम् अध्यायानुं अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेण व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय आत्रेयने, इति ह आ १५५५मा नीचे प्रभाष्ये न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहु छ कहा हे ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Diet and Dietetics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिना प्राणत्वम् —

इहवर्षगन्धरसस्पर्शं विधिंविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्;

इह- मनगमता प्रिय, वर्ण- पक्षु वर्ण, गन्ध- गन्ध गन्ध, रस- रस रस, स्पर्शम् अने रस वाण एव स्पष्टवाक्, विधिंविहितम् विधि प्रभाष्ये अनावृत्ति विधिपूर्वक किय, अन्नपानम् अन्नपानन ज्ञानपानकां, कुशलाः कुशल मनुष्ये विद्वान लोग, प्रत्यक्षफल- प्रत्यक्ष इणना प्रत्यक्ष फलक, दर्शनात् दर्शनया दर्शनसे, प्राणिसंज्ञकानाम् प्राण्युं कहनावा अथात् न गम प्राणि नामक अथात् जंगम, प्राणिनाम् प्राण्युंअना प्राणियोंक, प्राणम् प्राण्यु प्राण, आचक्षते कह छ कहते है;

3-(1). The experts hold that the articles of food and drink which are of pleasing color, smell, taste and

touch, taken systematically, constitute 'the life' of living beings known also as creatures. This view is the result of practical observation.

तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥३॥

हि ५१२५ के क्योंकि, अन्तरग्नेः अन्तरग्ने अग्निनी अन्तराग्निनी, स्थितिः स्थिति, तदिन्धना ते अण- तक्षुने आधीन छ इस इन्धनके अधीन है, तत् सत्त्वम् ते मने यह सत्त्वको, ऊर्जयति प्रलय करे छ उत्ताजित करता है, यथोक्तम् उक्त प्रभाष्येना विधिं सत्यक प्रकारसे, उपसेव्यमानम् सेवन करावुं सेवन किया हुआ, तत् ते वह, शरीरधातुव्यूह- शरीरना धातुओंना सधात शरीरके सम्पूर्ण धातुओंक समूह, बल- बल बल, वर्ण- पक्षु वर्ण, इन्द्रिय- अने इन्द्रियोंना और इन्द्रियोंको, प्रसादकरम् प्रसन्नता करना छ निर्मलताका करता है, विपरीतम् तथा विधिं विपरीत सेवन करावुं ते तथा विधिसे विपरीत सेवन किया हुआ वह, अहिताय अहित करना अहितकर, संपद्यते अने छ हाता है ॥३॥

3. That is the fuel for the maintenance of the gastric fire. It invigorates the mind. If used as directed, it promotes the proper distribution of body-elements, vitality, complexion and the acuity of the sense-organs. The contrary conduct would lead to unwholesome results.

तत्रादकादीनां कषाचद्वय्याणां स्वाभाविकगुणकर्मणम्—

तस्माद्वेताहिताद्यबोधनार्थमन्नपानविधिमाखिलनापदेक्ष्यामोऽतिशेषः ।

तस्मात् तेना इस लिए, अतिशेषः है अतिशेष ! हे आमवेश ! हितादि- हितकर अने अहितकर हित और अहितको, अन्नबोधनार्थम् नक्षुपणा भाटे बतानेके लिए, ३. विपरीतम्—विधिविपरीतम् (३.)

अन्नपानविधिम् अन्नपाननी विधिने। अन्नपानविधिको,
अक्षिलेन संप्लुपद्ये सम्पूर्णरूपेण, उपदेश्यामः उपदेश
प्रश्न उपदेश करेंगे:

4-(1). O Agnivesa, we shall, therefore, describe in full the science of diet and dietetics for the sake of the knowledge of the wholesome and the unwholesome.

तत् स्वभावाबुद्धकं हृदयति, लवणं विष्य-
न्वयति, क्षारः पाचयति, मधु संदघाति, सर्पिः
क्लेहयति, क्षीरं जीबयति. मांसं वृंहयति, रसः
प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधुरवधमति,
द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि
शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति,

तत् ७भ६६ जैसेकि, उदकम् ७६ जल, स्वभावात्
 २५भावाथी स्वभावसे ही. क्लेदयति ६३६६ कुरे ६ क्लिप्तताको
 उत्पन्न करता है, छवण १ ६५६ लवण, विष्यन्दयति
 विष्य-६ कुरे ६ विष्यन्दकारक है, क्षारः क्षार क्षार,
 पाचयति पाचन कुरे ६ पचानेवाला है, मधु ७६ मधु
 संदधाति संधान कुरे ६ संधानकारक है, सर्पिः घी
 घृत, स्नेहयति स्नेहन कुरे ६ स्नेहनकारक है, क्षीरम् दूध
 दूध, जीवयति ७५६ दे ६ जीवनदायक है, मांसम् मांस
 मांस, बृहयति ७६६ कुरे ६ बृहणकारक है, रसः मांस-
 रस मांसरस, प्रीणयति प्रीणन कुरे ६ पुष्टि देता है,
 सुरा मुरा मुरा, जर्जरिकतोति ७७७रित कुरे ६ जर्जरित
 करती है, शीघ्रः शीघ्र शीघ्र, नवधमति कृशता कुरे ६
 कृशताको उत्पन्न करता है, द्राक्षासवः द्राक्षासव द्राक्षासव,
 दीपयति दीपन कुरे ६ जामिको रीस करता है, फाणितम्
 क्षाणित फाणित, नाचिनोति दोषान्ने ओकुर कुरे ६ दोषोंको
 एकत्रित करता है, दधि दही दही, शोफम् शोफ शोफको,
 जनयति ७८५-५ कुरे ६ उत्पन्न करती है, पिण्याकषाकम्

४. रसः प्रीणयति -रसाः प्रीणयन्ति (प.)

॥ शीघ्रवधमति-सीघ्रवधमति (क)

—शीधुरवधमवति (ब. ठ. त)

“ “ —सीधुरवधमसि (च.)

॥ पिण्याक शाकं गृह्णयति—पिण्याको गृह्णयति (प.)

पिण्डमात्र शाक पिण्याक शाक, ग्लपयति आनि करे ॥
हर्षका क्षय करता है;

4-(2). By its very nature, water moistens, salt liquefies, alkali digests, honey synthesises, ghee causes unctuousness, milk gives life, flesh causes roborance, flesh-juice nourishes, wine causes senile degeneration, seedhu wine causes emaciation, grape-wine stimulates digestion, liquid gur causes accumulation of morbid humors, curds cause edema, green pinyaka causes depression.

प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्लः क्षारः,
 प्रायः पित्तलमलमन्यत्र दाहिमामलकात्, प्रायः
 ऋग्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाश्च शालि-
 षष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तिकं वातलमवृण्यं

४. वाह्यशुक्रः क्षारः इत्यनन्तरम्—

उदकेन प्लुतं शीघ्रमथ समचचार्यते । तेनाह्नु जीवते तस्मादुःकं
 छेदनं स्मृतम् ॥ स्नेहादींष्वाद् व्यवायित्वाद्भिन्निदत्वाच्च
 मार्दवम् । जनयेद्धवणं तस्माद्भिन्निददति सेवितम् ॥ अठोः
 समानबोनिस्वात्स वर्षवति सेवितः । कावाधि धीमता तस्मा-
 त्स्थारः प्रोक्षोऽन्नपाचनः ॥ कथं कथायं मधुर विशदं
 चाविदाहि च । वस्माष्वाकेष्मकं तस्मात्संदधाति क्षुतं
 मधु ॥ मधुर शुर्वमिष्यन्दि वृष्य चाप्यमिराहि च । पिता-
 निकहर तस्मादेहं स्नेहयते हृतम् ॥ मधुर वृंहणं वष्यं जिह्वं
 पौहचवर्धनम् । रक्तपित्तानिगूढ च तस्माज्जीवयते पवः ॥
 सस्नेहं मधुरं स्वादु निर्मासं वलवर्धनम् । तस्माद् वृंहयते
 मांसं सेव्यमानममीक्षणशः ॥ व्यववाभावात्सीक्ष्णत्वाच्च हृषत्वा-
 क्षोपसेवितः । सर्वेन्द्रबाणि मर्त्यानां तस्मात्स्मीणयते रक्तः ॥
 पर्ववन्वास्वसुहृत्मांसमौष्ण्यात्सीक्ष्णत्वाच्च येतिनः । व्यववायित्वाच्च
 तस्माद्यु जर्जरीकृयते दुरा ॥ औष्ण्यात्सीक्ष्णत्वाच्च रौक्ष्णत्वाच्च
 मेदो मांसं वकं तथा । अन्तोरवषमत्वाद्दु तस्मात्सीधुः ।
 प्रशस्थते ॥ इत्यधिकः पाठः (ग. घ. प.) पुस्तकेषु ।
 शालिग्रहि-शालि (ख. घ. व. ड.)
 प्रावस्तिक-प्रावः सर्वं तिष्ठं (प.)

આન્યથા વેત્રાપ્રામૃતાપટોલપત્રાત્, પ્રાયઃ કટુકં
વાતલમ્બુધ્યં આન્યથા પિપ્પલીવિશ્વમેષજાત્ ॥૪॥

માષ્ટપઃ અડદની રંધેલી દાળા ડહાદહી દાલ,
પ્રમૂતાન્તર્મલઃ પુષ્કળા અંદરનો મળા કરે છે પ્રચુર
અન્દરકે મલકો ઉત્પન્ન કરતી છે, ક્ષારઃ ક્ષા. ક્ષાર,
દહિશુક્રનઃ દહિ અને વીરનો નાશ કરનાર છે દહિ પ્રો.
શુક્રના નાશક છે, શાકિમામલકાત્ દાડમ અને આમળાં
દાદિમ ઓર અંબલેકો અન્યથા સિવાય છોકર, અમ્લમ્
અધી ખાટી ચીજો સર્વ અમ્લ, પ્રાયઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ
કરકે, પિત્તલમ્ પિત્ત કરનાર છે પિત્તકારક છે, મધુન. મધ
શાહદ, પુરાણાત્ અને જૂના ઓર પુરાને, કાલિષ્ટિક-
શાકિ ચેખા, સાંઠી ચેખા હેમન્ત ચાવલ ઓર સાંઠી,
શવગોધૂમાત્ ચ જવ અને ધણું જો એવં ગેહંકો, અન્યથા
સિવાય છોકર, મધુરમ્ સધળાં મધુર દ્રવ્યો સર્વ
મધુર દ્રવ્ય, પ્રાયઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ કરકે, શ્લેષ્મલમ્
કઠુ કરનાર છે કફવર્ધક છે, વેત્રાપ્ર- નેતરનાં અગ્ર
વેત્રકે અધિમ ભાગ, અમૃતા- ગળો નિલોચ, પટોલપત્રાત્
ચ અને પરવળનાં પાન પરવલકે પત્તોકો, અન્યથા
સિવાય છોકર, તિક્તમ્ સધળાં તિક્ત દ્રવ્યો સર્વ તિક્ત
દ્રવ્ય, પ્રાયઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ કરકે, વાતલમ્ વાત
કરનાર વાતકારક, અવૃષ્યમ્ ચ અને અવૃષ્ય છે એવં
અવૃષ્ય છે, પિપ્પલી- પીપર પિપ્પલી, વિશ્વમેષજાત્ ચ
તથા શૂંઠ ઓર સોંઠકો, અન્યથા સિવાય છોકર, કટુ-
કમ્ સધળાં કટુ દ્રવ્ય સર્વ કટુ દ્રવ્ય, પ્રાયઃ ધણું
કરીને પ્રાયઃ કરકે, વાતલમ્ વાતકારક વાતકારક,
અવૃષ્યમ્ ચ અને અવૃષ્ય છે ઓર અવૃષ્ય છે ॥ ૪ ॥

4. The soup of black-gram in-
creases fecal matter. The alkalis are
injurious to vision and semen. All
substances of acid taste except pome-
granate and the emblic myrobalan
are mostly pitta promoters. All sub-
stances of sweet taste, except honey, old

૪. પટોલપત્રાત્-પટોલાત્ (ક. જ. ડ.)

પ્રાયઃ કટુકં વાતલમ્બુધ્યં આન્યથા પિપ્પલીવિશ્વમેષજાત્-પ્રાયઃ
કટુકં વાતલમ્બુધ્યં સ્તંભનં હીતં આન્યથા હરીતકવાઃ પ્રાચો
કવનં કેષ્મલમ્બુધ્યં આન્યથા સેન્ધવાત્ (ક. ડ.)

sali rice, shashtika-rice, barley and
wheat are generally kapha-promoters.
All substances of bitter taste, except
the sprouts of country-willow, guduch
and the wild snake-gourd, are mostly
vata-stimulants and anaphrodisiacs.
All substances with pungent taste,
except long pepper and ginger, are
vata-stimulants and anaphrodisiacs.

વર્ગસંગ્રહેણ દ્રવ્યાણા તદ્ગુણાનાં ચોપદેશે પ્રતિજ્ઞા—

પરમતો વર્ગસંગ્રહેણાહારદ્રવ્યાણ્યનુવ્યાખ્યા-
સ્થામઃ ॥ ૫ ॥

અતઃ પરમ્ હવે અહીંથી આગળ इसके आगे,
वर्गसंग्रहेण वर्गानां संग्रहं કરીને वर्गोंके संग्रहद्वारा,
आहारद्रव्याणि आहारानां द्रव्याणुं आहारद्रव्यों का,
अनुव्याख्यास्थामः व्याख्यानं કરશું व्याख्यान કરોगे ॥ ૫ ॥

5. We shall now expound the
different classifications of the articles
of diet.

વર્ગાનાં સંક્ષેપેણ નિર્દેશઃ—

શૂકધાન્યશમીધાન્યમાંસશાકફલાશ્ચયાન્ ।
વર્ગાન્ હરિતમધ્યામ્બુગોરસેષ્ઠુવિકારિકાન્ ॥ ૬ ॥
દશ દ્વૌ ચાપરૌ વર્ગૌ કૃતાન્નાહારયોગિનામ્ ।
રસવીર્યવિપાકૈશ્ચ પ્રમાવૈશ્ચ પ્રચક્ષ્મહે ॥ ૭ ॥

શૂકધાન્ય- શુકધાન્યવર્ગ શૂકધાન્યવર્ગ, શમીધાન્ય-
શમીધાન્યવર્ગ શમીધાન્યવર્ગ, માંસશાક- માંસ વર્ગ,
શાકવર્ગ માંસવર્ગ, શાકવર્ગ, ફલાશ્ચયાન્ ફલવર્ગ
ફલવર્ગ, હરિતમધ્યામ્બુ- હરિતવર્ગ- મધ્યવર્ગ- અમ્બુવર્ગ
હરિતવર્ગ- મધ્યવર્ગ- અમ્બુવર્ગ, ગોરસ- ગોરસવર્ગ ગોરસ-
વર્ગ, ફલ- વિકારિકાન્ અને ઇષ્ટુવિકારવર્ગ ઓર ફલ-
વિકારવર્ગ, દશ વર્ગાન્ આ દશ વર્ગે इन दस वर्गोंको,
કૃતાન્ તથા કૃતાન્નવર્ગ તથા કૃતાન્નવર્ગ, આહારયોગિનામ્
તેમ જ આહારયોગિવર્ગ એવં આહારયોગિવર્ગ, દ્વૌ ચ અપરૌ

૧. વર્ગસંગ્રહેણ-વર્ગસંગ્રહેણ (વ.)

૭. પ્રચક્ષ્મહે-અપદેશવતે (વ. ત.)

आ मे पीम इन दो अन्य, वगैरे वगैरे, रस-
वीर्य- रस वीर्य रस वीर्य, विपाके च विपाके विपाके,
प्रभावे च अने प्रभावे अनुसार और प्रभाव द्वारा, प्रच-
रमहे कहेथुं कहेगें ॥७॥

6-7. Corn, pulse, meat, vegetable,
fruits, greens, wines, water. milk and
its products, sugarcane and its products
—these ten and two more, viz, cooked
food and the adjuvants of foods: of
these we shall now explain the taste,
potency, post digestive qualities and
specific properties.

अथ शूकधान्यवर्गः—

शालीनां सामान्यगुणाः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥८॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥९॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमाकृताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥१०॥

अथ शूकधान्यवर्गः शूकधान्य वर्गने प्रारंभ
करनाभा आवे छे शूकधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता
है, रक्तशालिः लाल शैला लाल शालि, महाशालिः
महाशालि महाशालि, कलमः कलम कलम, शकुनाहतः
शकुनाहत शकुनाहत, तूर्णकः तूर्णक तूर्णक, दीर्घशूकः
दीर्घशूक दीर्घशूक, गौरः गौर गौर, पाण्डुक-लाङ्गुलौ च
पाण्डुक लाङ्गुल पाण्डुक लाङ्गुल, सुगन्धकः सुगन्धक

८. शकुनाहतः—शकुनाहतः (प)

,, तूर्णको—तूर्णको (द. प)

,, पाण्डुकलाङ्गुलौ—पाण्डुकलाङ्गुलौ (प.)

९. सुगन्धको—सुगन्धिका (व.)

,, लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः—लोहवालाः सारिवाख्याः
प्रमोदकाः (ग.)

,, प्रमोदकः—प्रमोदकाः (प.)

१०. मधुराश्चाल्पमाकृताः—मधुराः स्वल्पमाकृताः

सुगन्धक, लोहवालः लोहवाल, सारिवाख्यः
सारिवा नामने सारिवानामक, प्रमोदकः प्रमोदक प्रमोदक,
पतङ्गः पतंग पतंग, तपनीयः च तपनीय तपनीय,
ये च अन्ये अने ७ पी७ तथा जो अन्य, शुभाः
शालयः शुभ शाल उत्तम चावल हैं, शीताः ते शीतल
वे शीत, रसे विपाके च रस तथा विपाकेभा रस और
विपाकेभा मधुराः मधुर मधुर, अल्पमाकृताः थोडा वायु
करनार वायुके अल्प प्रकोपक, बद्धाल्पवर्चसः बद्ध अने
अल्प मधु करनार मलको बद्ध तथा अल्प करनेवाले,
स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, बृंहणाः बृंहण बृंहण, शुक्र-
मूत्रलाः तथा शुक्रकारक अने मूत्रवर्धक छे तथा शुक्र
एवं मूत्र केवर्धक हैं ॥ ८-१० ॥

8-10. The classification of the corn
group (mono-cotyledons).

The varieties of rice known as the
red rice, the big rice (Maha sali). The
kalama (kashmir), the sakunahrta,
(grown in sravanti), the turnaka,
the deerghasuka, (long-awned) the
gaur, (white) the panduka, the angula,
the sugandhaka, the lohavala, the
sarivakhya, the pramodaka, the patanga,
the tapaniya and other good varieties
of rice are cooling, sweet in taste and
post digestion, slightly vata-stimulant
and form condensed and scanty stools.
They are unctuous, roborant, semini-
ferous and diuretic.

रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः—

रक्तशालिर्वस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥११॥

तृष्णाघ्नः तृष्णानाश करनार तृष्णाघ्नक, त्रिम-
लापहः अने तृष्णे दोषोने शीत करनार और त्रिदोष-
नाशक, रक्तशालिः लाल शैला लाल चावल, तेषाम्
तेषांभा इनमें, वरः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, तस्य अनु तेनाथी

११. तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः—तृष्णाघ्नश्च मलापहः (व.)

હીન ગ્રંથુવાળો। इससे हीनगुण, महान् महाशक्ति छे महाशक्ति है, तस्य अपि अनु अने तेनाथी हीन ग्रा-
वाणो। और इससे मी कम गुणवाला, कलमः कलम छे कलम है, ततः परे तथा ते पछीनी पछीन मधी शाण
तेनाथी कलम छे और इसके आगे अन्य सब शालि
इससे कम गुणवाले हैं ॥ ११ ॥

11. The red rice is the best of them. It is adipsous and curative of tri-discordance. The next best is the big rice and next to it is the kalama and so on (in the order they are mentioned).

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥१२॥

यवकाः यवક, હાયનાઃ હાથન હાયન, પાંસુ-
પાંસુ, વાપ્ય- વાપ્ય વાપ્ય, નૈષધકાદયઃ નૈષધક
વગેરે નૈષધક આદિ, શાલયઃ શાળો શાલિ, ગુણાગુણઃ
ગુણ અને દોષમાં ગુણ और अगुणकी दृष्टिसे, શાલીનામ્
ઉપયુક્ત શાળોનું ઉપયુક્ત શાલિયોંકા, અનુકારમ્ અનુકરણ
અનુકરણ, કર્વન્તિ કરે છે કરતે હે ॥ ૧૨ ॥

12. The yavaka, hayana, the pansa-vapya, (deep-water paddy), naishadhaka and other kinds of rice are similar to the (above-mentioned) rices with regard to both their good and bad qualities.

वष्टिकस्य गुणाः —

शीतः क्षिग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
वष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥१३॥

૧૨. યવકાઃ — યાવકા (ગ.)

„ પાંસુવાપ્ય-પાંસુવાપ્યા (ક.)

„ „ —પાંસુવાપ્યા (ક.)

„ પાંસુવાપ્ય-પાંસુવાપ્ય (ચ, વ.)

૧૩. અગુરુઃ — લઘુઃ (ગ, વ)

वष्टिकः पष्टिक वष्टिकवाग्व, शीतः शीत शीतं,
स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, अगुरुः लघु लघु, स्वादुः मधुर
मधुर, त्रिदोषघ्नः त्रिदोषनाशक त्रिदोषनाशक, स्थिरा-
त्मकः अने स्थिर छे और दृढताकारक है, गौरः तेमां
गौर इनमें श्वेतवर्ण, वष्टिकः पष्टिक वष्टिक, प्रवरः श्रेष्ठ
छे उत्तम है, कृष्णगौरः च अने कृष्णगौर पष्टिक और
कृष्णगौरवर्ण वष्टिक, ततः अनु तेनाथी उतरते। छे
इससे हीनगुण है ॥ १३ ॥

13. Shashtika rice is cooling, unctu-
ous, not heavy, sweet, curative of tri-
discordance and stabilising. The white
variety is the best of shashtika rices and
the dark-white comes next in order.

वरकोदालक - चीन - शारदोज्ज्वल - दर्दुर - गन्धना - कुरुविन्दा
गुणाः—

वरकोदालकौ चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च वष्टिकाद्वयान्तरा गुणैः ॥१४॥

વરક- વરક, ઉદાલકો ઉદાલક ઉદાલક, ચીન-
ચીન, શારદ- શારદ શારદ, ડજ્જલ- ઉગ્ગલ
ડજ્જલ, દર્દુરાઃ દર્દુર દર્દુર, ગન્ધનાઃ ગન્ધના ગન્ધના,
કુરુવિન્દાઃ ચ અને કુરુવિન્દા और कुरुविन्द शालि, गुणैः
ગુણમાં ગુણોંમે, વષ્ટિકાદ્વયાન્તરાઃ પષ્ટિકથી શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ
ગુણવાળા છે વષ્ટિકસે કુલ્લ કમ ગુણવાલે હે ॥ ૧૪ ॥

14. Varaka, uddalaka, china, sa-
rada, ujjvala, dardura, the fragrant
rice and kuruvinda are slightly diffe-
rent in quality from the shashtika rice.

व्रीहेर्गुणाः, पाटलस्य गुणाः —

मधुरश्चांम्लपाकश्च व्रीहिः पिचकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्तृण पाटलः ॥१५॥

૧૪ વરકોદાલકો-વરકોદાલકો (પ.)

„ ડજ્જલ-ડજ્જલ (વ.)

„ ગન્ધના - ગન્ધનાઃ (ક, ઘ, ષ.)

„ „ — ગન્ધમાઃ (પ.)

„ કુરુવિન્દાશ્ચ-કુરુવિન્દાશ્ચ (વ.)

व्रीहिः त्रीहि व्रीहिधान्य, मधुरः च मधुर मधुर, कफपाकः अभ्रविपाकवाणे। अम्लपिपाकी, पित्तकरः पित्त करनेपर पित्तकारक, गुरुः च अने शुद्ध छे और गुरु है। पाटलः तु अने पाटल तो और पाटलवान्य तो, बहु- बहु अत्यन्त, सूत्र- भूत सूत्र, पुरीषोष्मा भण तथा उष्णता उत्पन्न करनेपर मल तथा उष्णताका उत्पादक, त्रिदोषः दूष अने त्रिदोष करनेपर छे और त्रिदोष-कारक है ॥१५॥

15. The vrihi rice is sweet in taste and acid on post-digestion, stimulative of pitta and heavy. The patala grain causes excessive urine and feces, heat and also tri-discordance.

कोरवृष्यामाकादितुणधान्याना गुणाः

सकोरवृषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संप्राहिशोषणः ॥१६॥

सकोरवृषः केदर संहित कोदा महित, श्यामाकः साभे सांवक, कषायमधुर. रसभा उपायमधुर रसमें कषायमधुर, लघुः लघु लघु, वातलः वायु करनेपर वातकारक, कफपित्तघ्नः कफ तथा पित्तने नाश करनेपर कफ-पित्तनाशक, शीतः शीत शीतवीर्य, संप्राहिशोषणः संप्राही अने शोषण करनेपर छे संप्राहक और शोषक है ॥ १६ ॥

16. Sanwa millet along with common millet is astringent and sweet in taste, light, vata-stimulant, diminishes kapha and pitta, is cooling, astringent and desiccant in action.

हस्तिश्यामाकनीवारतायपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशान्तिकाम्भःश्यामाकलोहित्याणुमिषङ्गवः ॥१७॥

१६ कफपित्तघ्नः — कफपित्तानः (त.)

॥ संप्राहिशोषणः — संप्राहिशोषणः (प.)

१७. तोषपर्णी—तोषपर्णी, पृषपर्णी (प.)

॥ प्रशान्तिका—प्रशान्तिका (प. च.)

॥ लोहित्याणुमिषङ्गवः — लोहित्याम्भःमिषङ्गवः (प.)

हस्तिश्यामाकः भोटो साभे मोटा सांवक, नीवार-नीमार येभा तिनीका चावल, तोषपर्णी- तोषपर्णी, तोषपर्णी, गवेधुकाः कसई कसई, प्रशान्तिका- प्रशान्तिका प्रशान्तिका, कम्भःश्यामाक ७७श्यामाक जलश्यामाक, लोहित्य- लोहित्य लोहित्य, अणु अणु अणु, मिषङ्गवः मिषङ्गव प्रियंगु ॥ १७ ॥

17. Hasti-syamaka, nivara, toyaparni, job's tears, prasantika, ambhasya-maka, lauhitya, anu, Italian millet,

मुकुन्दो क्षिण्टिगर्मूटी वरुका वरुकास्तथा ।
शिविरोत्कटजूर्णाङ्काः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥१८॥

मुकुन्दः मुकुन्द मुकुन्द, क्षिण्टिगर्मूटी अंटीगर्मूटी क्षिण्टिगर्मूटी, वरुकाः १२३ वरुका, वरुकाः १२३ चीना, शिविर- शिविर शिविर, उत्कट- उत्कट उत्कट, जूर्णाङ्काः अने जूर्णाङ्क और ज्वार, गुणैः ये गुणभा गुणोंसे, श्यामा-कसदृशाः श्यामाक जेवां छे श्यामाकके समान हैं ॥१८॥

18. Mukunda, jhintigarmuti, varuka, varaka, sibir, utkata and great millet resemble syamaka in their qualities.

यवस्य गुणाः —

रुक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत् सकषायश्च बन्धः स्नेहविकारनुत् ॥१९॥

यवः १२५ जौ, रुक्षः रुक्ष रुक्ष, शीतः शीत शीत, अगुरुः लघु लघु, स्वादुः मधुर मधुर, बहुवातशकृत् पुष्कल वायु अने भण करनेपर वायु और मलको बढानेवाला, स्थैर्यकृत् स्थिरता करनेपर स्थिरताकारक, सकषायः शोष उपाय रसवाणे थोडा कषायरस, बन्धः बन्ध बलकारक, स्नेहविकारनुत् च अने कृन्ना विडा-रने दूर करनेपर छे और कफाकारनाशक है ॥ १९ ॥

१८ क्षिण्टिगर्मूटी—क्षिण्टिगर्मूटी (द. भ.)

॥ —क्षिण्टिकागुटी (प.)

॥ वरुका—वरुका (च. व. उ. त.)

॥ शिविरोत्कट—शिविरोत्कट (ग. च.)

१९. च—च (प.)

॥ स्नेहविकारनुत्—स्नेहविकारनिवृत्ति (ग. च.)

19. The barley is dry, cooling, not heavy, sweet in taste, increases excessively vata and feces, stabilizes, is astringent in action, promotive of strength and curative of the disorders of kapha.

વેણુયવસ્ય ગુણાઃ —

રૂક્ષઃ કષાયાનુરસો મધુરઃ કફપિત્તહા ।
મેદઃક્રિમિવિષગ્નઃ શ્વેતો વેણુયવો મતઃ ॥૨૦॥

વેણુયવઃ વાંસનું બીજ વાંસકા વીજ, રૂક્ષઃ રૂક્ષ રૂક્ષ, કષાયાનુરસઃ કષાયરૂપ અનુરસવાળું અપારરૂપ અનુરસવાળા, મધુરઃ મધુર મધુર, કફપિત્તહા કફ અને પિત્તને નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, મેદઃ- મેદ મેદ, ક્રિમિ- ક્રિમિ ક્રિમિ, વિષગ્નઃ તથા વિષને નાશ કરનાર તથા વિષકા નાશક, શ્વેતઃ શ્વેત અને શ્વેત્ય એવં બલકારક, મતઃ માનેશ છે માના ગયા છે ॥ ૨૦ ॥

20. The bamboo seeds are considered to be dry, astringent in after-taste, sweet, curative of kapha and pitta; they remove fat, worms and effects of poison and are strengthening.

ગોધૂમસ્ય ગુણાઃ —

સન્ધાનકુદ્ધાતહરો ગોધૂમઃ સ્વાદુશીતલઃ ।
જીવનો વૃંદ્ધનો વૃષ્યઃ સ્નિગ્ધઃ સ્થૈર્યકરો ગુરુઃ ॥૨૧॥

ગોધૂમઃ બઉં ગેહું, સન્ધાનકુદ્ધાત- સન્ધાનકાડક સંધાન- કારક, ક્વાતહરઃ ક્વાતહર ક્વાતનાશક, સ્વાદુ-મધુર મધુર, શીતલઃ શીતલીપી શીતલીપી, જીવનઃ જીવનદાતા જીવન- દાયક, વૃંદ્ધનો વૃંદ્ધ, વૃષ્યઃ વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નિગ્ધઃ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, સ્થૈર્યકરઃ સ્થિરતા કરનાર સ્થિરતાકારક, ગુરુઃ અને ગુરુ છે ગ્રીર ગુરુ છે ॥ ૨૧ ॥

21. Wheat is synthesizing, curative of vata, sweet, cooling, vitalising, robust, aphrodisiac, unctuous, stabilizing and heavy.

નાન્દીમુલીમધૂલી ગુણાઃ

નાન્દીમુલી મધૂલી ચ મધુરસ્નિગ્ધશીતલે ।
હૃત્યયં શૂકધાન્યાનાં પૂર્વો વર્ગઃ સમાપ્યતે ॥૨૨॥

નાન્દીમુલી નાન્દીમુલી નાન્દીમુલી, મધૂલી ચ અને મધૂલી આંર મધૂલી, મધુર- મધુર મધુર, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીતલે તથા શીતલીપી છે તથા શીતલીપી છે, હૃતિ આ પ્રમાણે, હૃત પ્રકાર, શૂકધાન્યાનામ્ શૂક- ધા-ધાનેા શૂકધાન્યોના, અયમ્ આ યદ્, પૂર્વઃ પ્રથમ પ્રથમ, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્યતે સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે સંપૂર્ણ ક્રિયા જાતા છે ॥ ૨૨ ॥

22. Nandimukhi and madhuli corn are sweet, unctuous and cooling. Thus ends the first section on corns (mono-cotyledons).

અથ શમીધાન્યવર્ગઃ —

મુદ્રસ્ય ગુણાઃ —

કષાયમધુરો રૂક્ષઃ શીતઃ પાકે કટુલઘુઃ
વિશદઃ શ્લેષ્મપિત્તગ્નો મુદ્રઃ સૂપ્યોત્તમો મતઃ ॥૨૩॥

અથ શમીધાન્યવર્ગઃ શમીધાન્ય વર્ગને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે શમીધાન્યવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા છે. મુદ્રઃ મગ સૂગ, કષાયમધુરઃ રસમાં કષાયમધુર રસમાં કષાયમધુર, રૂક્ષઃ રૂક્ષ રૂક્ષ, શીતઃ શીતલીપી શીતલીપી, પાકે કટુઃ વિપાકમાં કટુ વિપાકમાં કટુ, લઘુઃ લઘુ લઘુ, વિશદઃ વિશદ વિશદ, શ્લેષ્મપિત્તગ્નઃ કફ અને પિત્તને નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, સૂપ્યોત્તમઃ તથા ઉત્તમ ઉત્તમ અને સર્વ દાલોમાં શ્રેષ્ઠ, મતઃ માન્યા છે માને છે ॥ ૨૩ ॥

23. Now begins the sections on pulses (dicotyledons). The green gram is considered the best of pulses. It is astringent-sweet in taste, dry, cooling, pungent on post-digestion, light, limpid and curative of kapha and pitta.

૨૨. નાન્દીમુલી-મધૂલી (ગ. વ. પ.)

,, શીતલે-શીતલઃ (ગ.)

૨૩. વિશદઃ શ્લેષ્મપિત્તગ્નો-શ્લેષ્મપિત્તગ્નનો (ગ. વ. દ. પ.)

માષસ્ય ગુણાઃ—

વૃષ્યઃ પરં વાતહરઃ સ્નિગ્ધોષ્ણો મધુરો ગુરુઃ ।
વસ્થો बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥૨૩॥

માષઃ અડદ ઝડદ, પરમ્ વૃષ્યઃ ૫૨મ વૃષ્ય અતિ
વૃષ્ય, વાતહરઃ વાતહર, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ, ઓષ્ણ-
ઓષ્ણ, ઉષ્ણ, મધુરઃ મધુર મધુર, ગુરુઃ યુરુ ગુરુ,
વસ્થઃ બલ આપનાર બલકારક, बहुमलः તેમજ બહુ
મળ કરનાર છે એવં बहुत मल उत्पन्न करनेवाला है,
शीघ्रम् અને જલદીથી તથા शीघ्र, पुंस्त्वम् પુરુષાત્ન
પુરુષસ્વ, દદાતિ ચ આપે છે દેતા હૈ ॥૨૪॥

24. The black-gram is an excellent aphrodisiac, curative of vata, unctuous, hot, sweet, heavy, strengthening; it increases fecal matter and quickly imparts virility.

રાજમાષસ્ય ગુણાઃ—

રાજમાષઃ સરો રુચ્યઃ કફશુક્રામ્લપિત્તનુત્ ।
તત્સ્વાદુર્વાતલો રુક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ॥૨૫॥

રાજમાષઃ રાજમાષ રાજમાષ, સરઃ સારક સારક,
રુચ્યઃ રુચિ કરનાર રુચિકારક, કફ- કફ, શુક્ર- વીર્ય
શુક્ર, અમ્લપિત્ત- તથા અમ્લપિત્તને તથા અમ્લપિત્તકા,
નુત્ દૂર કરનાર નાશક, તત્સ્વાદુઃ અડદના જેવા મધુર
ઝડદકે સમાન મધુર, વાતલઃ વાયુ કરનાર વાતકારક,
રુક્ષઃ રૂક્ષ રુક્ષ, કષાયઃ કષાય કષાય, વિશદઃ વિશદ
વિશદ, ગુરુઃ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. The black eye pea is laxative, relish-giving, corrective of kapha,

૨૪. बहुमलः—बहुवलः (ग.)

„ ददाति—दधाति (ग.)

૨૫. રાજમાષઃ સરો રુચ્યઃ કફશુક્રામ્લપિત્તનુત્ । તત્સ્વાદુ-
ર્વાતલો રુક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ॥ — રુક્ષઃ કષાયશ્ચ
વાતલઃ કેમ્લપિત્તહા । વિષ્ટમ્મી વાપ્યવૃદ્ધશ્ચ રાજમાષઃ
પ્રકીર્તિતઃ ॥ (ગ. ૪. ૫.)

„ पित्तनुत-पित्तहृत् (घ. ५.)

„ „ —पित्तहृत् (ब.)

semen and acid-dyspepsia. It is sweet in taste like black-gram, vata-stimulant, dry, astringent in action, limpid and heavy.

કુલત્થસ્ય ગુણાઃ—

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुकानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासाह्वाक्षासार्घासां हिताः २६

કુલત્થાઃ કળથી કુલત્થી, ઓષ્ણાઃ ઓષ્ણ ગરમ,
કષાયાઃ કષાય કષાય, પાકે અમ્લાઃ વિપાકમાં અમ્લ
વિપાકમાં અમ્લ, કફ- કફ, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, અનિલ-
તથા વાયુનો ઓર વાયુકા, અપહાઃ નાશ કરનાર નાશક,
ગ્રાહિણઃ ગ્રાહી સંગ્રાહી, કાસ- ઉધરસ કાસ, હિત્તા- હેઝી
હિકા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, અર્ઘસામ્ અને અર્ઘમાં ઓર
અર્ઘમાં, હિતાઃ હિતકર છે હિતકારી હૈ ॥૨૬॥

26. Horse-gram is hot, astringent in taste, acid on post-digestion and corrective of kapha, semen and vata, astringent in action and beneficial in cough, hiccup, dyspepsia and piles.

મકુષ્ઠસ્ય ગુણાઃ—

मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥

મકુષ્ઠકાઃ મઃ મોઠ, મધુરાઃ મધુર મધુર, પાકે
મધુરાઃ વિપાકમાં મધુર વિપાકમાં મધુર, ગ્રાહિણઃ ગ્રાહી
સંગ્રાહી, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ, શીતલાઃ તથા શીતલીર્ગ છે
તથા શીતલીર્ગ હૈ, રક્તપિત્ત- અને રક્તપિત્ત ઓર રક્તપિત્ત,
જ્વરાદિષુ જ્વર વગેરેમાં જ્વર આદિમાં, પ્રશસ્યન્તે પ્રશસ્યન્તે
માન્યા છે શ્રેષ્ઠ માને ગયે હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The moth-gram is sweet both in taste and on post-digestion, astringent in action, dry and cooling. It is recommended in hemothermia, in fevers and in similar conditions.

૨૭. मकुष्ठकाः—मुकुष्ठकाः (ब.)

ચળક-મસૂર-અણિકા- હરેણનાં સામાન્યગુણાઃ—

ચળકાશ્ચ મસૂરાશ્ચ અણિકાઃ સહરેણયઃ ।

લઘવઃ શીતમધુરાઃ સકષાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥૨૮॥

ચળકાઃ ચણુ ચને, મસૂરાઃ ચ મસૂર મસૂર, સહરેણયઃ તથા વટાણુ સહિત તથા મટર સહિત, અણિકાઃ ચ અણિકા અણિકા, લઘવઃ લઘુ લઘુ, શીત- શીતવીર્ય શીતવીર્ય, મધુરાઃ મધુર રસવાળાં મધુરરસ, સકષાયાઃ કષાય રસવાળાં કષાયરસ, વિરૂક્ષણાઃ અને વિરૂક્ષણુ છે ઓર રુક્ષતાકારક હૈં ॥૨૮॥

28. Chick-pea, lentils, vetchling and common peas are light, cooling, sweet, astringent in taste and strongly dehydrating.

તત્ર મસૂરકલાયયોર્વિશેષગુણાઃ—

પિત્તશ્લેષ્મણિ શસ્યન્તે સ્પેષ્વાલેપનેષુ ચ ।

તેષાં મસૂરઃ સંપ્રાહી કલાયો વાતલઃ પરમ્ ॥૨૯॥

પિત્તશ્લેષ્મણિ તેઓ પિત્ત તથા કફના રોગમાં યે પિત્ત તથા કફને રોગોંમેં, સ્પેષુ દાળમાં દાલોંમેં, આલેપનેષુ ચ તથા આલેપનમાં ઓર લેપનમેં, શસ્યન્તે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈં, તેષામ્ તેઓમાંં ઇનમેં, મસૂરઃ મસૂર મસૂર, સંપ્રાહી સંપ્રાહી છે સંપ્રાહી હૈ, કલાયઃ અને લાંગ ઓર મટર, પરમ્ અત્યંત અત્યન્ત, વાતલઃ વાતકારક છે વાત-કારક હૈં ॥૨૯॥

29. They are recommended in pitta and kapha conditions and are esteemed as soups and ointments. Amongst them the lentil is astringent in action and chickling vetch is a great stimulant of vata.

તિલગુણા. ---

ક્ષિગ્ધોષ્ણો મધુરસ્તિક્તઃ કષાયઃ કટુકસ્તિલઃ ।

સ્વચ્ચઃ કેશ્યશ્ચ વલ્યશ્ચ વાતઘ્નઃ કફપિત્તકૃત્ ॥૩૦॥

૨૯. પરમ-પરઃ (વ.)

૩૦. તિક્તઃ—તીક્ષ્ણઃ (સ.)

તિલઃ તલ તિલ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, ઢળ્લઃ ઢળ્લ ઢળ્લ, મધુરઃ મધુર મધુર, તિક્તઃ તિક્ત તિક્ત, કષાયઃ કષાય કષાય, કટુકઃ કટુ કટુ, સ્વચ્ચઃ સ્વચ્ચને માટે દિતકર સ્વચ્ચને લિષ્ હિતકર, કેશ્યઃ ચ કેશ્યને માટે દિતકર કેશ્યોંકે લિષ્ હિતકારી, વલ્યઃ બલ્યામક બલકારક, વાતઘ્નઃ વાતઘ્ન વાતનાશક, કફ- કફ, કફ, પિત્તકૃત્ ચ અને પિત્તને કરનાર છે ઓર પિત્તકો કરનેવાલા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Til is unctuous, hot, sweet, bitter, and astringent. It is a skin-tonic and hair-tonic, strength-giving and curative of vata and causative of kapha and pitta.

શિમ્વીજાતીનાં ગુણાઃ—

મધુરાઃ શીતલા ગુર્યોં બલઘ્ન્યો રુક્ષણાત્મિકાઃ ।
સન્નેહા બલિમિર્મોજ્યા વિવિધાઃ શિમ્વીજાતયઃ ॥૩૧॥

વિવિધાઃ વિવિધ પ્રકારનાં સઘ પ્રકારકી, શિમ્વી-જાતયઃ શીંગબાતીનાં ધાન્ધે સેમે, મધુરાઃ મધુર મધુર, શીતલાઃ શીતવીર્ય શીતવીર્ય, ગુર્યઃ ગુરુ ગુરુ, બલઘ્ન્યઃ બલનાશક બલનાશક, રુક્ષણાત્મિકાઃ અને રૂક્ષણુ કરનાર છે ઓર રુક્ષતાજનક હૈં, બલિમિઃ બળવાન મનુષ્યોંએ બલવાન પુરુષોં, સન્નેહાઃ સ્નેહસહિત સ્નેહકે સાથ, ઓજ્યાઃ તે ખાવાં બેઠોંએ ઇનકો સાથે ॥૩૧॥

31. All varieties of legumes are sweet, cooling, heavy, destructive of strength and dehydrating. They should be taken only by strong persons in conjunction with unctuous articles.

શિમ્વી રુક્ષા કષાયા ચ કોષ્ઠે વાતમકોપિની ।

ન ચ વૃષ્યા ન ચક્ષુષ્યા વિદ્યમ્ય ચ વિપચ્યતે ॥૩૨॥

શિમ્વી શિમ્વી શિમ્વી, રુક્ષા રૂક્ષ છે રુક્ષ હૈ, કષાયા કષાય છે કષાય હૈ, કોષ્ઠે અને કોષ્ઠમાં ઓર

૩૧. મધુરાઃ શીતલા ગુર્યોં-ગુર્યોંસઘ મધુરાડશીતા (વ.)

, બલિમિર્મોજ્યા-બલિમિર્મોજ્યા (વ.)

૩૨. કોષ્ઠે વાતમકોપિની-કોષ્ઠવાતમકોપિની (ક. વ.)

, , -કોષ્ઠવાતમકોપિની (વ.)

કોષ્ટમે, વાતપ્રકોપિની ચ વાતને। પ્રકોપ કરનાર છે વાયુકા પ્રકોપ કરતી છે, વૃષ્ણા ન તે વૃષ્ણ નથી, યદ ન તો વૃષ્ણ છે, ચક્ષુષ્યા ચ ન તેમ જ ચક્ષુષ્ય નથી એવં ન તો ચક્ષુષ્ય છે, વિદ્યમ્ય ચ અને વિષ્ટંભ કરીને ઓર વિષ્ટંભ કાઢે, વિપચ્ચતે પચે છે પચતી છે ॥ ૩૨ ॥

32. The shimbi variety of legume is dry, astringent in taste and provokes vata in the abdomen and is not aphrodisiac, not good for the eye and causes slow and irregular digestion.

આઢકયા ગુણાઃ, અવલ્ગુજૈઢગજનિષ્પાવાના ગુણાઃ—

આઢકી કફપિત્તગ્ની વાતલ્લ, કફવાતનુત્ ।

અવલ્ગુજઃ સૈઢગજો, નિષ્પાવા વાતપિત્તલાઃ ॥ ૩૩ ॥

આઢકી ટુવેર અરહર, કફપિત્તગ્ની કફ અને પિત્તને। નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, વાતલા તથા વાતગ્નક છે વાયુકારક છે, સૈઢગજઃ ટુવાડિયા સહિત પનવાઢ સહિત, અવલ્ગુજઃ બાવચી, કફવાતનુત્ કફ અને વાત ઢરનારી છે કફવાતનાશક છે, નિષ્પાવાઃ અને વાઢ સેમ, વાતપિત્તલાઃ વાત અને પિત્ત કરનાર છે વાતપિત્તકારક છે ॥ ૩૩ ॥

33. Pigeon pea is curative of kapha and pitta and stimulative of vata. Babchi seeds and seeds of wild senna are curative of kapha and vata. The lablab is stimulative of vata and pitta.

કાકાળ્હોલાત્મગુત્તયોઃ ગુણાઃ—

કાકાળ્હોમા(લા)ત્મગુત્તાનાં માષવત્ ફલમાદિશેત્ ।
દ્વિતીયોઢ્યં શમીધાન્યવર્ગઃ પ્રોક્તો મહર્ષિણા ॥ ૩૪ ॥

કાકાળ્હ- તરવારડી સફેદ કવચ, ડમા- અળસી અલસી, આત્મગુતાનામ્ તથા કોંચાના તથા કવચકે, ફલમ્ ફળને ફલકો, માષવત્ અડદના જેવું ડદકે સમાન, આદિશેત્ કહેવું કહના ચાહિયે, અવચ્ચ આ યદ,

૩૩. વાતલા કફવાતનુત્-ત્વચ્ચમાષવત્તર્વસા (જ. બ.)

દ્વિતીયઃ બીજો દુસરા, શમીધાન્યવર્ગઃ શમીધાન્યવર્ગ, શમીધાન્યવર્ગ, મહર્ષિણા મહર્ષિએ મહર્ષિને, પ્રોક્તઃ કહ્યો છે કહા છે ॥ ૩૪ ॥

34. Sword bean, linseed and cowage must be considered similar in effect to black-gram. This is the second group of pulses (dicotyledons) expounded by the learned sage.

અથ માંસવર્ગઃ—

પ્રસહાનાં નિર્દેશઃ—

ગોચરાશ્વતરોપ્દ્રાશ્વદ્વીપિસિંહર્શવાનરાઃ ।

વૃકો વ્યાઘ્રસ્તરક્ષુષ્ચ વધ્રુમાર્જારમૂષિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

લોપાકો જમ્બુકઃ ડ્યેનો વાન્તાદધ્યાવધાયસૌ ।

શશાન્ની મધુહા માસો ગૃધ્રોલૂકકુલિજ્જકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ધૂમિકા કુરરશ્ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ।

અથ માંસવર્ગઃ માંસવર્ગને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે માંસવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા છે, ગો- ગાય ગાય, શ્વ- ગર્દભ ગધા, અશ્વતર- અશ્વતર સ્વત્તર, ઉપ્દ્ર- ઉંટ ડંટ, દ્વીપ- અશ્વ ઘોડા, ડીપિ- ચિત્તો ચીતા, સિંહ- સિંહ સિંહ, રક્ષ રીંછ રીંછ, વાનરાઃ વાનર બન્દર, વૃકઃ વૃ- મેઢિયા, વ્યાઘ્રઃ વાઢ વાઢ, તરક્ષુઃ તરક્ષુ ચરક્ષ, વધ્રુ- બધ્રુ વધ્રુ, માર્જાર- મીંદાં મિંદાં, મૂષિકાઃ ચ ઉંદર ચૂંદર, લોપાકઃ લોપકડી લોમચી, જમ્બુકઃ શિયાળ ગીવદ, ડ્યેનઃ શકરો ડ્યેન, વાન્તાદઃ ડુતરો વૃતા, ડ્યાવ- ડ્યાવ ડ્યાવ, વાયસૌ ડાગડો કૌઆ, શશાન્ની શશાન્ની શશાન્ની, મધુહા મધુહા મધુહા, માસઃ બાસ માસ, ગૃધ્ર- ગ્રીધ્ર ગીધ્ર, ડલૂક- ધુલડ ડલ્લ, કુલિજ્જકાઃ કુલિંગક કુલિજ્જક, ધૂમિકા ધૂમિકા ધૂમિકા, કુરરઃ ચ અને કુરર કૌર કુરર, શ્ચેતિ એ ચે, પ્રસહા પ્રસહ બતિનાં પ્રસહ, મૃગ- પક્ષિણઃ પશુપક્ષીઓ છે પશુપક્ષી છે ॥ ૩૫-૩૬ ॥

35-36. Now begins the group of fleshies:—the cow, the ass, the mule,

૩૫. વૃકો વ્યાઘ્રઃ—વૃકવ્યાઘ્રો (ચ.)

૩૬. કુલિજ્જકાઃ—કલિજ્જકાઃ (પ.)

૩૬. ધૂમિકા—ધૂમિકા (બ.)

,, ,, —ધૂમિકા (પ.)

the camel, the horse, the panther, the lion, the bear, the monkey, the wolf, the tiger, the hyena, the large brown mongoose, the cat, the mouse, the fox, the jackal, the hawk, the dog, the blue jay, the crow, the golden eagle, the honey buzzard, the bearded vulture, the vulture, the owl, the sparrow hawk, the owl, and the fish-eagle are the beasts and birds of the tearer group of creatures.

ભૂમિશયનાં નિર્દેશ: —

શ્વેતઃ દયામશ્ચિત્રપૃષ્ઠઃ કાલકઃ કાકુલીમૃગઃ ॥૩૭॥

કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો મેકો ગોધા શલ્લકગણ્ડકૌ ।

કદલી નકુલઃ શ્વાયિદિતિ ભૂમિશયાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૮॥

શ્વેતઃ ધાળો શ્વેત, દયામઃ સ્વામ દયામ, ચિત્રપૃષ્ઠઃ ચિત્રવિચિત્ર પીઠવાળો ચિત્રકબરી પીઠવાળા, કાલકઃ તથા કાળો તથા કાળા, કાકુલીમૃગઃ એ ચાર પ્રકારનો કાકુલી-મૃગ (એક બતને સપ) જે ચાર પ્રકારના કાકુલીમૃગ (સર્પવિશેષ), કૃષ્ણિકા કૃષ્ણિકા, ચિલ્લટઃ ચિલ્લટ, મેકઃ દેડકું મેક, ગોધા ઘો ગોદ, શલ્લક-શલ્લક શલ્લક, ગણ્ડકૌ ગંડક ગણ્ડક, કદલી કદલી કદલી, નકુલઃ નાળીઓ નેવલા, શ્વાયિત અને શ્વાયિત બોર શ્વાયિત, હિતિ એ જે, ભૂમિશયાઃ દરમાં રહેનારા ભૂમિમાં રહેનારો, સ્મૃતાઃ માનેલ છે કહે છે ॥૩૭-૩૮॥

37-38. The white, the dark-brown, the reticulated and the black are the four varieties of pythons; and the hedgehog, musk shrew, frog, iguana, pangolin, gecko, marmet, mongoose and porcupine are the burrowing creatures.

૩૭. કાલકઃ—કાલકઃ (સ. જ. ઠ.)

,, કાકુલીમૃગઃ—કાકુલીમૃગઃ (દ.)

૩૮. કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો—કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો (પ.)

,, શલ્લકગણ્ડકૌ—શલ્લકગણ્ડકૌ (પ. ૫.)

મૃગાનાં નિર્દેશ:—

સુમરમ્મરઃ સ્વર્ગો મહિષો ગવયો ગજઃ ।

મ્યક્કુર્ધરાહ્મ્યાનૂપા મૃગાઃ સર્વે રુરુસ્તથા ॥૩૯॥

સુમરઃ સુમર સેમર, મરઃ ચમર ચમર, સ્વર્ગઃ ગેવા, મહિષઃ ધાડો મહિષ, ગવયઃ ગવય ગવય, ગજઃ હાથી હાથી, મ્યક્કુઃ ન્યંકુ ન્યંકુ, વરાહઃ વ વરાહ સુમર, તથા રુરુઃ તથા રુરુ તથા રુરુ, સર્વે એ સર્વે જે સર્વ, આનૂપાઃ આનૂપ દેશનાં અનૂપદેશીય, મૃગાઃ પશુઓ છે પશુ છે ॥ ૩૯ ॥

39. The wild boar, the yak, the rhinoceros, the buffalo, the gayal cow, the elephant, the antelope, the hog and the deer are the wetland animals.

વારિશયનાં નિર્દેશ:—

કૂર્મઃ કર્કટકો મત્સ્યઃ શિશુમારસ્તિમિઙ્ગિલઃ ।

શુક્ષિશ્ચોદ્રકુમ્ભીરચુલુકીમકરાવયઃ ॥ ૪૦ ॥

હિતિ વારિશયાઃ પ્રોક્તા

કૂર્મઃ કાચીઓ કહુઆ, કર્કટકઃ કરચીઓ કેકડા, મત્સ્યઃ મત્સ્ય મછલી, શિશુમારઃ શિશુમાર શિશુમાર, તિમિઙ્ગિલઃ તિમિંગલ તિમિંગલ, શુક્ષિ-શુક્ષિ શુક્ષિ, શ્ચોદ્ર-શંખ શંખ, ઉદ્ર-ઉદ્ર ઉદ્ર, કુમ્ભીર-કુમ્ભીર કુમ્ભીર, ચુલુકી-ચુલુકી ચુલુકી, મકરાવયઃ અને મગર મગર બોરે બોરે બોરે મકર આદિ, હિતિ એ જે, વારિશયાઃ જલમાં રહેનારા જલમાં રહેનારો, પ્રોક્તાઃ કહ્યા છે કહે ગયે છે ॥૪૦૩॥

40-40½. The tortoise, the crab, the fish, the estuarine crocodile, the whale, the pearl oyster, the conch snail, the cat-fish, the gangetic garial, the susu (gangetic dolphin) and the magar (the great Indian crocodile)—these are the aquatic animals.

૪૦. શુક્ષિશ્ચોદ્રકુમ્ભીર-શુક્ષિઃ શ્ચોદ્રકુમ્ભીર (પ.)

,, ચુલુકી-ચુલુકી (પ. ૫.)

,, ,, -ચુલુકી (પ.)

वारिचारिणां निर्देशः

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥४१॥

शरारिः पुष्कराहश्च केशरी मणितुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥४२॥

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुण्डी ।

आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥४३॥

रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।

चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

वारिचारिणः एवे ७५भां इरनारां भ्राष्ट्रीभ्यो
वारिचर, वक्ष्यन्ते उद्देवाभां आवशे कहे जाते हैं, हंसः
हंस हंस, क्रौञ्चः क्रौञ्च क्रौञ्च, बलाका भगवान्नी ओङ्
भत बलाका, बकः भङ्क बगुला, कारण्डवः डारुण
कारुण्डव, प्लवः च प्लव प्लव, शरारिः शरारि शरारि,
पुष्कराहः पुष्कराह पुष्कराह, केशरी केशरी केशरी,
मणितुण्डकः च मणितुण्डक मणितुण्डक, मृणालकण्ठः
मृणालकण्ठ मृणालकण्ठ, मद्गुः मद्गु मद्गु, कादम्बः
कादम्ब कादम्ब, काकतुण्डकः च काकतुण्डक काकतुण्ड,
उत्क्रोशः उत्क्रोश उत्क्रोश, पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकाक्ष
पुण्डरीकाक्ष, मेघरावः मेघराव मेघराव, अम्बुकुण्डी
अम्बुकुण्डी अम्बुकुण्डी, आरा आरा आरा, नन्दीमुखी
नन्दीमुखी नन्दीमुखी, वाटी वाटी वाटी, सुमुखाः सुमुखा

४२. शरारिः—शरारी (क.)

„ पुष्कराहश्च—पुष्करारी च (प.)

„ मणितुण्डकः—मानतुण्डकः (ब. ज. त. ब.)

„ „ —मानतुण्डकः (ड.)

„ „ —माणतुण्डकः (प.)

„ काकतुण्डकः—मानतुण्डकः (ठ.)

४३. मेघरावो—मेघरावो (ग.)

„ „ —मेघरावो (प.)

„ नन्दीमुखी—नन्दीमुखा (ग.)

„ वाटी—वाटी (ब.)

४४. कामकाली—कशिकानी (ख. ज. त.)

„ „ —कशिकानी (ब.)

„ „ —काशिकानी (प.)

„ तथाऽन्ये—तथा चान्ये (च.)

सुमुखा, सहचारिणः सहचारी सहचारी, रोहिणी रोहिणी
रोहिणी, कामकाली च कामकाली कामकाली, सारसः
सारस सारस, रक्तशीर्षकः रक्तशीर्षक रक्तशीर्षक, चक्रवाकः
चक्रवाक चक्रवाक, तथा तथा तथा, अन्ये च ७५भां दूसरे,
खगाः पक्षीभ्यो पक्षी, अम्बुचारिणः ७५भां जलचर,
सन्ति छे हैं ॥ ४१-४४ ॥

41-44. We shall now enumerate the aquatic birds:— the swan, the demoiselle crane, the snow wreath crane, the common crane, the goose, the pelican, the skimmer or scissor-bill, the lily trotter, the comb duck, the red wattled lap-wing, the snake-bird, the little cormorant, the whistling teal, the common river tern, the trumpeter, the white-eyed pochard, the screamer, the water hen, the cobbler's owl bird (avocet), the flamingo, the grebe (moor-hen), the laughing gull, the petrel, the tropic bird, the frigate bird, the saras crane or the rakta-sirshaka, the ruddy sheldrake and other similar birds are the aquatic birds.

जाह्नलानां निर्देशः—

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।

शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥४५॥

चारुपको हरिणैर्णौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।

ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाह्नला मृगाः ॥४६॥

पृषतः पृषत पृषत, शरभः शरभ शरभ, रामः

राम राम, श्वदंष्ट्रः श्वदंष्ट्र श्वदंष्ट्र, मृगमातृका मृग-

४५. श्वदंष्ट्रा—श्वदंष्ट्रा (ध.)

„ मृगमातृका—मृगमातृका (प.)

„ कोट्टकारकः—कोट्टकारकः (ज.)

„ „ —कुट्टकारकः (प.)

४६. ऋष्यश्च वरपोतश्च—ऋष्यश्च वरपोतश्च (प.)

„ वरपोतः—वरपोतः (ड.)

भातुर्को मृगमातृका, शश-ससधुं शरगोश, उरणौ उरधु
उरण, कुरङ्गः कुरंग, गोकर्णः गोर्धुर्गोर्धु, गोर्धुर्गोर्धु
कोटकारकः च कोटकारक, चारुः चारु, चारुः चारु
चारु, हरिणः हरिण, एणौ एणु हरिण काला
हरिण, शम्बरः साभर शम्बर, कालपुच्छकः च काल-
पुच्छक कालपुच्छ, शम्बरः च शम्बर शम्बर, वरपोतः च
अने वरपोत और वरपोत, जाङ्गलाः ये जाङ्गल ये
जाङ्गल, मृगाः मृग, विशेषाः अष्टुवा जानने चाहिएँ
॥ ४५-४६ ॥

45-46. The chital (spotted deer), the
elk or wapiti, the hangal or Kashmir
deer, the mouse deer, the hog deer,
the hare, the oorial (wild sheep), the
roe deer, the mule deer, the Indian
muntjak (barking deer), the gazelle,
the red deer, the black buck (Indian
antelope), the Indian sambhar, the
black-tailed deer, the musk deer and
the deerlet are the jangala animals.

विष्किराणां निर्देशः—

लावो वर्तीरकश्चैव वर्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्मकः ॥ ४७ ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वैते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बह्वी तित्तिरिक्कुटौ ॥ ४८ ॥
कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तकाः ।
ककरोऽवकरश्चैव वारडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

४७. वर्तीरकश्चैव-वर्तीरकश्चैव (ख.)

„ वर्तीकः-वर्तीकः, वान्तीकः (प.)

„ कुक्कुभः-कुक्कुभः (ग.)

„ „-ककभी (प.)

„ रक्तवर्त्मकः-रक्तवर्त्मकः (ख. व. ड. ठ.)

„ „-रक्तवर्त्मकः (व. प.)

„ „-रक्तवर्त्मकः (द.)

४८. तित्तिरिक्कुटौ-कुक्कुभकुक्कुटौ (ठ.)

४९. अवकरश्चैव-वृकरश्चैव (ख.)

„ वारडश्चेति-वारडश्चेति (व. व.)

„ वारडश्चैव-वारडश्चैव (द.)

लावः लाव बटेर, वर्तीरकः वर्तीरक बतारिक, क-
कपिञ्जलः कपिञ्जल सहित कपिञ्जल, वर्तीकः च वर्त-
वर्तीक वर्तीक, चकोरः च चकोर चकोर, उपचक्रः उपचक्र
उपचक्र, कुक्कुभः कुक्कुभ कुक्कुभ, रक्तवर्त्मकः च रक्तवर्त्मक
रक्तवर्त्मक, एते तु ये ये, लावाद्याः लावाद्या शर भत्ता
लावादि, विष्किराः विष्किर पक्षीओ छे विष्किर है,
वर्तकादयः एते वर्तकादिक वर्तक आदिको, वक्ष्यन्ते
कहेवाभा आवे छे कहते हैं, वर्तकः वर्तक वर्तक,
वर्तिका वर्तिका वर्तिका, बह्वी भेर मोर, तित्तिरि- तेतर
तीतर, कुक्कुटौ च एव कुक्कुट कुक्कुट, कङ्क- कङ्क कङ्क,
शारपद- शारपद शारपद, इन्द्राभ- इन्द्राभ इन्द्राभ,
गोनर्द- गोनर्द गोनर्द, गिरिवर्तकाः गिरिवर्तक गिरिवर्तक,
ककरोः ककरो ककरो, अवकरः च एव अवकर अवकर,
वारडः च अने वारड और वारड, इति ये ये, विष्किराः
विष्किर पक्षीओ छे विष्किर पक्षियों हैं ॥ ४७-४९ ॥

47-49. The sommon quail, the rain
quail, the jungle bush quail, the grey
partridge, the chukor, the sushi chukor,
the red jungle fowl — these beginning
with the quail are the gallinaceous
birds. We shall now enumerate the
list of birds beginning with the male
bustard or button quail, the female
bustard or button quail, the peacock,
the partridge, the cock, the heron,
the stork, the adjutant, the hill par-
tridge, the ibis, the cattle egret and
the spoon bill—these are the gallina-
ceous birds.

प्रतुदानां निर्देशः—

शतपञ्चो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽस्त्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥ ५० ॥
लट्टा लट्ट(ट्ट)वको बभ्रुर्वट्टहा विष्किमानकः ।

५०. गोपापुत्रः-गोपापुत्रः (क. व.)

५१. लट्टा-लट्टा (ख. व. व. ड.)

„ विष्किमानकः-विष्किमानक (ग.)

जटी दुन्दुभिपाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
कपोतशुकसारङ्गाभिरटीकङ्कुयष्टिकाः ।
सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥
पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्रः शतपत्र, शतपत्र, भृङ्गराजः भृङ्गराज, भृङ्गराज, कोयटिः कोयटि, जीवजीवकः जीवजीवक, जीवजीवक, कैरातः कैरात, कैरात, कोकिलः कोकिल, कलविङ्कः कलविङ्क, अत्यूहः अत्यूह, गोपापुत्रः गोपापुत्र, गोपापुत्र, प्रियात्मजः प्रियात्मज, प्रियात्मज, लह्या लह्या, लह्या, लह्या(द्व)वकः लह्या(द्व)वक, वधुः वधु, वधु, वटहा वटहा, वटहा, विण्डिमानकः विण्डिमानक, विण्डिमानक, जटी जटी, जटी, दुन्दुभि- दुन्दुभि, दुन्दुभि, पाकार- पाकार, पाकार, लोहपृष्ठ- लोहपृष्ठ, लोहपृष्ठ, कुलिङ्गकाः कुलिङ्गक, कुलिङ्गक, कपोत- कपोत, कपोत, शुक- शुक, शुक, सारङ्गाः सारङ्ग, सारङ्ग, चिरटी चिरटी, चिरटी, कङ्कु- कङ्कु, कङ्कु, यष्टिकाः यष्टिका, यष्टिका, सारिका सारिका, सारिका, कलविङ्कः कलविङ्क, कलविङ्क, चटकः चटक, चटक, अङ्गारचूडकः अङ्गारचूडक, अङ्गारचूडक, पारावतः पारावत, पारावत, पाण्ड(न)- पाण्ड(न), पाण्ड(न), विकः विक, विक, इति ये ये, प्रतुदाः प्रतुद, प्रतुद, द्विजाः पक्षीयो पक्षी, उक्ताः उक्ता, उक्ता ॥ ५०-५२ ॥

50-52. The wood pecker, the king bird of paradise, the coucal, the common mynah, the butcher's bird, the koel, the bulbul, the cow bird, the babbler, the scarlet minivet, the minivet, the Bengal tree pie, the tree pie, the toucan, the hoopoe, the horn bill, the green barbet, the king fisher, the baya or weaver bird, the dove, the green parakeet, the large Indian

parakeet, the window bird, the blossom headed parakeet, the sun bird or honey-sucker, the shama thrush, the house sparrow, the tree sparrow, the fire-crested wren, the pigeon and the white pigeon.

प्रसहादिसंज्ञानां निरुक्तिः—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

५४. विलवासित्वादानूपानूपसंभवात्—विलशासित्वादानूपोऽनूप-
संभवात् (च. व.)

५५. जलेचर्यात्—जलचर्याः (ग.)

५५. जाङ्गलचारिणः—जाङ्गलचारिणः (च.)

५५. चेति—चैव (च. व.)

५१. जटी-कुटी (च.)

५१. दुन्दुभिपाकार-दुन्दुभिपाकार (च. व.)

५१. पाकार-पाकार (च. व.)

५१. अङ्गारचूडकः—अङ्गारचूडकः (च.)

ચોટ ભગા કર જાનેવાલે પક્ષિયોંકો, પ્રતુદાઃ ચ પ્રતુદ પ્રતુદ, હૃદિ એમ્ હસ પ્રકાર, સ્મૃતાઃ કહેવાય છે કહે જાતે હૈં, માંસાનામ્ કુ માંસોંનુ માંસોંકા, ણ્વા આ યહ, યોનિઃ ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્પત્તિસ્થાન, અદ્વિધા આઠ પ્રકારનું આઠ પ્રકારકા, પરિકીર્તિતા કહ્યું છે કહા હૈ ॥૫૩-૫૫૩॥

53-55. The creatures that eat their food after tearing it from its place are known as tearers or of the tearer group of creatures. Owing to making their lodgement in holes in the earth, such creatures are called burrowing creatures. Those that dwell in wetland are known as wetland creatures. Owing to their living in water, some creatures are known as aquatic creatures or water dwellers. Those that move about in water are known as water-roamers or amphibious creatures. Those that dwell and roam on the jangala type of land are known as jangala creatures. Those that scatter the food with their claws and pick it up are known as gallinaceous birds and those that seek and pick up their food are called peckers. These are the eight varieties of the sources of flesh.

પ્રસહ-મૂશવન્નુ-વારિચ-વારિચરાણાં સાધારણગુણાઃ -

પ્રસહા મૂશયાનૂપવારિજા વારિચારિણઃ ॥ ૫૬ ॥

ગુરુણ્ણિગ્ધમધુરા લ્હોપચયવર્ધનાઃ ।

કૃષ્ણાઃ પરં વાતહરાઃ કફપિત્તવિવર્ધનાઃ ॥ ૫૭ ॥

હિતા વ્યાયામચિત્તેભ્યો નરા દીપ્તાગ્નયઃ ચે ।

પ્રસહાઃ પ્રસહ પ્રસહ, મૂશય- મૂશય મૂશય, જાનૂપ- જાનૂપ જાનૂપ, વારિજાઃ જલજ વારિજ, વારિચારિણઃ અને જલચર પશુપક્ષીઓં ઓર વારિચર પશુપક્ષી,

૫૭. કફપિત્તવિવર્ધકઃ-કફપિત્તવિવર્ધનાઃ (વ.)

ગુરુ ભારે ગુરુ, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરાઃ મધુર મધુર, લ્હ- બળ લ્હ, ઉપચય- અને પુષ્ટિ પુષ્ટિ, વર્ધનાઃ વધારનાર વર્ધક, કૃષ્ણાઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ, પરમ્ પરમ અતિશય, વાતહરાઃ વાતહર વાતનાશક, કફ-પિત્ત- વિવર્ધનાઃ તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે એવં કફ- પિત્તવર્ધક હૈં, વ્યાયામ- નિત્યેભ્યઃ અને જેઓં નિત્ય વ્યાયામ કરનાર હોય છે ઓર જો નિત્ય વ્યાયામ કરતે હૈં, ચે ચ તથા જે તથા જો, નરાઃ મનુષ્યોં મનુષ્ય, દીપ્તાગ્નયઃ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે પ્રદીપ્ત અગ્નિ- વાલે હોતે હૈં, હિતાઃ તેઓંને હિતકર છે અને લિષ્ટ હિતકર હૈં ॥ ૫૬-૫૭૩ ॥

56-57. The tearer, the burrower, the land, the aquatic and the amphibious creatures—these five groups are heavy, hot, unctuous, sweet and promotive of strength and plumpness. They are aphrodisiac and highly curative of vata and great provokers of kapha and pitta. They are wholesome to the persons who take daily exercise and whose digestive fire is strong.

પ્રસહાનાં વિશેષગુણાઃ -

પ્રસહાનાં વિશેષેણ માંસં માંસાક્ષિનાં મિષક્ ॥ ૫૮ ॥

જીર્ણાર્શોઽપ્રહણીદોષક્ષોષાર્તાનાં પ્રયોજયેત્ ।

મિષક્ બૈલે વૈલ, માંસાક્ષિનામ્ માંસાહારી માંસ જાને- વાલે, પ્રસહાનામ્ પ્રસહ પશુપક્ષીઓંનાં પ્રસહ પશુપક્ષીઓંકા, માંસમ્ માંસને માંસકા, વિશેષેણ ખસ કરીને વિશેષ કરકે, જીર્ણ- જૂના અર્શ ઝેલ પુરાતન, અર્શઃ- અર્શ અર્શ, પ્રહણી- દોષ- ગ્રહણીદોષ પ્રહણીરોગ, ક્ષોષ- અને શોષ રોગથી ઓર શોષસે, અર્શનામ્ પીડાતા રોગીઓં માટે પીક્ત મનુષ્યોંકે લિષ્ટ, પ્રયોજયેત્ પ્રયોજવું પ્રયોગ કરે, ॥ ૫૮૩ ॥

58-58. The physician should prescribe the flesh of the tearer group of carnivorous animals to patients suffering from chronic piles, assimilation disorders and consumption.

लावादि-विष्किर-प्रतुद-जाङ्गलानां साधारणगुणाः, वर्तकादि-विष्किरानां साधारणगुणाः—

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥५९॥

कृषवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥६०॥
विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहास्यान्तरा गुणैः ।

कावायः लावादि लावादि, वैष्किरः वैष्किर वैष्किर, वर्गः वर्गानां पक्षी वर्गके पक्षी, प्रतुदाः प्रतुद पक्षी प्रतुद पक्षी, जाङ्गलाः तथा जंगल जाङ्गल, मृगाः पशुओ पशु, कृषवः कृषु लघु, शीत-शीतवीर्य शीतवीर्य, मधुराः मधुर मधुर, सकषायाः जरा कषाय ईषट्कषाय, पित्तोत्तरे अने पित्तनी प्रधानतावाणां और पित्तकी प्रधानतावाले, वातमध्ये वायुनी मध्यमतावाणां वातकी मध्यमतावाले, कफानुगे तथा कृन्नी ह्रीनतावाणां तथा कफकी ह्रीनतावाले, सन्निपाते सन्निपातभां सन्निपातमें, नृणाम् मनुष्योंने मनुष्योंके लिए, हिताः हितकर छे हितकारी हैं, वर्तकाद्याः वर्तक आदि वर्तकादि, विष्किराः छे विष्किर पक्षीओ तो विष्किर वर्गके पक्षी, गुणैः गुणभां गुणमें, प्रसह-प्रसह अतनां पक्षीओधी प्रसह जातिके पक्षियोंकी अपेक्षा, ब्रह्मन्तराः थोड़ी विभक्तावाणां छे अल्प विभक्तावाले हैं ॥ ५९-६० ॥

59-60 $\frac{1}{2}$. The flesh of the common quail group of the gallinaceous birds, the pecker group of birds and jungle animals is light, cooling, sweet, and slightly astringent in taste and is beneficial to those who suffer from the tridiscordance in which pitta is predominant, vata is moderate and kapha is a sequella. The flesh of the gallinaceous birds of the bustard group differ slightly in action from that of the flesh of the tearer group.

६० $\frac{1}{2}$. प्रसहास्यान्तरा गुणैः इत्यन्तरम्—

तेषां तु कुण्डलो मेढी सिन्धिरिर्माषिदीपनः ॥

इत्यधिकः पाठः (ब. ब.) पुस्तकयोः ।

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषकम् ॥६१॥
शरीरधातुसामान्यादन्नमिष्यन्दि बृंहणम् ।

आजम् अजरानु बकरेका, मांसम् मांस मांस, नाति-अति बहुत, शीत-शीत शीतल, गुरु-गुरु गुरु, स्निग्धम् न अने स्निग्ध नहीं एवं स्निग्ध नहीं है, मदोषकम् दोषाने वधार्तुं नहीं दोषोंको नहीं बढाता, शरीरधातु शरीरना मांसनी शरीरके मांसके, सामान्यात् समान गुणवाणुं होवाधी समान गुणवाला होनेसे, अन्नमिष्यन्दि अभिष्यन्दी नहीं अन्नमिष्यन्दि, बृंहणम् अने बृंहणुं छे और बृंहणकारक है ॥ ६१ ॥

61-61 $\frac{1}{2}$. The flesh of the goat is not very cooling, nor heavy, nor unctuous. It is a non-disturbant of the body-humors and being homologous to the human body-elements, acts as a roborant without being deliquescent in effect.

आधिकमासस्य साधारणगुणाः—

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाधिकम् ॥६२॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

आधिकम् थेटानुं मेढका, मांसम् मांस मांस, मधुर-शीतत्वाद् मधुर अने शीत होवाधी मधुर और शीतल होनेसे, गुरु गुरु गुरु, बृंहणम् अने बृंहणुं छे और बृंहण-कारक है, अजाविके अजरानुं अने थेटां बकरें और मेढके, मिश्रगोचरत्वाद् अने देशभां देशातीं होवाधी जाङ्गल और आनूप दोनों देशमें पाये जानेसे, योनौ उत्पत्ति-स्थानना संवधभां उत्पत्तिस्थानके बारेमें, अनिश्चिते तेओने निश्चय अर्थ शकते नहीं उनका निश्चय नहीं हो सकता ॥ ६२ ॥

62-62 $\frac{1}{2}$. Mutton (flesh of sheep) is heavy due to its cooling and sweet properties and is roborant. The sheep

६२ $\frac{1}{2}$. योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते—योनावजावीया-मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते (ब. ब.)

and the goat are found both in wet and 'jangala' countries. Hence their class cannot be defined.

સામાન્યેનોપદિષ્ટાનાં માંસાનાં સ્વગુણેઃ પૃથક્ ॥૬૩॥
કૈર્વાચિદ્ગુણવૈશેષ્યાદિશેષ ઉપદેશ્યતે ।

સામાન્યેન સામાન્યપણે સામાન્ય રૂપમે, સ્વગુણેઃ પેાતપેતાના ગુણ અનુસાર જપને અપને ગુણોદારા, ઉપદિષ્ટાનામ ઉપદેશેલાં કહે હુએ. માંસાનામ મંસોમંસી માંસોમેસે, કેર્વાચિન્ કેટલાંકના કુછ એકે, ગુણ-ગુણોની ગુણોક્તી, વૈશેષ્યાન્ અધિકતા હોવાથી અધિકતા હોનેસે, વિશેષઃ તે અધિકતા વહ અધિકતા, પૃથક્ બુદ્ધી પૃથક્, ઉપદેશ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયેગી ॥ ૬૩૩ ॥

63-63½. The general properties of flesh having been stated, now we shall describe the specific qualities of flesh of some of these animals as they have special qualities.

વર્ધિમાંસસ્ય સાધારણગુણા. -

દર્શનશ્રોત્રમેધાગ્નિવયોર્વર્ણસ્વરાયુષામ્ ॥ ૬૪ ॥
વર્ધીં હિતતમો વ્યયો યાતમ્નો માંસશુક્લઃ ।

વર્ધીં મેરનુ મંસ મોરકા માંસ, દર્શન- આંખ વજ્ર, શ્રોત્ર- કાન શ્રોત્ર, મેધા- બુદ્ધિ મેધા, અગ્નિ-અગ્નિ અગ્નિ, વયઃ- વય વય, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સ્વર- સ્વર સ્વર, આયુષામ્ અને આયુષ્યને ઓર આયુકે લિએ, હિતતમઃ અત્યંત હિતકર અતિશય હિતકારી, વ્યયઃ બલપ્રદ બલકારક, યાતમ્નોઃ વાતનાશક વાતનાશક, માંસશુક્લઃ મંસ તથા વીર્ધ્યંતુ વર્ધક છે એવં માંસ ઓર શુક્લ વર્ધક છે ॥ ૬૪૩ ॥

64-64½. The flesh of the peacock is most conducive to sight, hearing, intelligence, body-heat, youth, complexion, voice and life; it is strengthening, curative of vata and promotive of flesh and semen.

૬૪૩. ઉપદેશ્યતે-ઉપદેશ્યતે (ત.)

હંસમાંસસ્ય ગુણાઃ—

ગુરુક્ષ્ણક્લિન્ધમધુરાઃ સ્વરવર્ણબલપ્રદાઃ ॥ ૬૫ ॥
વૃંદણાઃ શુક્લાશ્વોકા હંસા માસતનાશનાઃ ।

હંસાઃ હંસોનું મંસ હંસકા માંસ, ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, ઉક્ષ્ણ- ઉક્ષ્ણ ઉક્ષ્ણ, ક્લિન્ધ- ક્લિન્ધ ક્લિન્ધ, મધુરાઃ મધુર મધુર, સ્વર- સ્વર સ્વર, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, બલ- તથા બલ તથા બલ, પ્રદાઃ દેનાર દેનેવાલા, વૃંદણાઃ યંદણ વૃંદણ કરનેવાલા, શુક્લાઃ વીર્ધ્યંતુ શુક્લવર્ધક, માસ- નાશનાઃ જ અને વાતનાશક ઓર વાતનાશક, ઉક્ષ્ણાઃ કહેલ છે કહા છે ॥ ૬૫૩ ॥

65-65½. The flesh of the swan is heavy, hot, unctuous, sweet and bestows voice, complexion and strength, and is roborant, seminiferous and curative of vata.

કુકુટમાંસસ્ય ગુણા. —

ક્લિન્ધાશ્વોષ્ણાશ્ચ વૃષ્યાશ્ચ વૃંદણાઃ સ્વરવોધનાઃ ॥ ૬૬ ॥
વ્યયાઃ પરં વાતહરાઃ સ્વેદનાશ્ચરણાયુષાઃ ।

ચરણાયુષાઃ કુકુટનું મંસ કુકુટકા માંસ, ક્લિન્ધાઃ જ ક્લિન્ધ ક્લિન્ધ, ઉક્ષ્ણાઃ જ ઉક્ષ્ણ ઓર ઉક્ષ્ણ, વૃષ્યાઃ જ વૃષ્ય વૃષ્ય, વૃંદણાઃ યંદણ વૃંદણ, સ્વરવોધનાઃ સ્વરને ઉંચે કરનાર સ્વરકો સ્પષ્ટ કરનેવાલા, વ્યયાઃ બલપ્રદ, પરમ્ પરમ અતિ, વાતહરાઃ વાતહર વાતહર, સ્વેદનાઃ અને સ્વેદ કરનાર છે ઓર સ્વેદ કાનેવાલા છે ॥ ૬૬૩ ॥

66-66½. The flesh of the cock is unctuous, hot, aphrodisiac, roborant, strengthening to the voice, tonic, highly curative of vata and sudorific.

તિત્તિરિમાંસસ્ય ગુણાઃ—

ગુરુક્ષ્ણો મધુરો નાસિયન્માનુષ્યમિવેવળાન્ ॥ ૬૭ ॥
તિત્તિરિઃ સંજયેન્દ્રીર્ન ધીન્ દોષાનનિકોસ્થનાન્ ।

૬૫૩. માસતનાશનાઃ—વચકનાશનાઃ (ત.)

૬૭૩. સંજયેન્દ્રીર્ન—જુ કયેન્દ્રીર્ન (ત. જ.)

विचित्रः तेतर्जुं मांस तीतरका मांस, शुक्- शुक्लं
शुक्लं है, कृष्णः शुक्लं है सज्ज है, मधुरः मधुरं है मधुरं है,
नासिकान्धान्ध-निषेवणात् तथा अति अंगुष्ठं अने
अति अल्पं देशं सेवन न करवाये तथा अति मरुदेश
और अति अल्प देशका सेवन न करनेसे, अनिकोस्वणान्
माधुप्रधान वातप्रधान, क्रीड् त्रिषु तीनों, दोषान् दोषोने
अथोत्तं सनिपातने दोषोको अर्थात् संनिपातको, शीघ्रम्
जल्दी शीघ्र, संजयेत् श्रुते है शान्त करता है ॥ ६७३ ॥

67-67½. The flesh of the partridge is heavy, hot, sweet and being neither limited to wet nor jangala country, it rapidly controls the tridiscordance with vata in preponderance.

कफिकलमांसस्य गुणाः —

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिजलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलघवात् ।

कपिजलाः घाणा तेतर्जुं मांस श्वेत तीतरका मांस,
शैत्य- शीत शीतल, माधुर्य- मधुर मधुर, लघवात् अने
लघु होवाये और लघु होनेसे, सरक्तेषु रक्तसहित
रक्तयुक्त, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा कृष्ण तथा
कफके, विकारेषु विकारेषु रोगोंमें, मन्दवातेषु अने
मंद वातवाला रोगोंमें मन्द वातवाले रोगोंमें, शस्यन्ते
प्रशस्त है उत्तम है ॥ ६८ ॥

68-68½. The flesh of the grey partridge being cooling, sweet and light is recommended in the disorders of pitta, kapha, blood and mild vata.

कावमांसस्य गुणाः —

कावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।

कावाः कावजं मांस बटेरका मांस, कषायमधुराः
रसमां कषाय-मधुर रसमें कषाय-मधुर, लघवः लघु लघु,
अग्निविवर्धनाः अग्नि वधाकर शक्तिवर्धक, सन्निपात-

सन्निपात सन्निपातका, प्रशमनाः शांत करनेवाले, कषाय,
विपाकतः अने विपाकमां और विपाकमें, कटु
कटु है कटु है ॥ ६९ ॥

69-69½. The flesh of the common quail is astringent, sweet in taste, light, highly promotive of the digestive fire, alleviative of tridiscordance and pungent on post-digestion.

गोधामांसस्य गुणाः —

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७० ॥
घातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्धनी ।

गोधा घातुं मांस गोदका मांस, विपाके विपाकमां
विपाकमें, मधुरा मधुर मधुर, रसे रसमां रसमें, कषाय-
कषाय कषाय, कटुका अने कटु और कटु, घात- वात
वात, पित्त- तथा पित्तने तथा पित्तका, प्रशमनी शांत
करनेवाले शमक, वृंहणी वृंहण करनेवाला, बलवर्धनी
तथा बलवर्धक है और बलवर्धक है ॥ ७० ॥

70-70½. The flesh of the iguana is sweet on post-digestion, astringent, pungent in taste, alleviative of vata and pitta and is roborant and strengthening.

शालकमांसस्य गुणाः —

शालको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।

शालकः शालकजं मांस शालकका मांस, मधुराम्लः
रसमां मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, विपाके च विपाकमां
विपाकमें, कटुकः कटु कटु, वात- वात वात, पित्त- पित्त
पित्त, कफघ्नः च तेभ्यः कृष्णे नाश करनेवाले एवं
कफका नाशक, तथा अने और, कास- उधरसे कास,
श्वास- तथा श्वासने एवं श्वासको, हरः करनेवाला माना है ॥ ७१ ॥

71-71½. The flesh of the pangolin is sweet and acid in taste and is said to be pungent in post-digestion It is

curative of vata, pitta and kapha as also of cough and dyspepsia.

ગૃહકપોતમાંસસ્ય ગુણાઃ—

કષાયવિશદાઃ શીતા રક્તપિત્તનિવર્હણાઃ ॥૭૨॥
વિપાકે મધુરાશ્ચૈવ કપોતા ગૃહવા

ગૃહવાસિનઃ ધરમાં રહેનાર ઘરમાં રહેનેવાલે, કપોતાઃ કપૂતરનું માંસ કવૂતરકા માંસ, કષાય- કષાય કષાય, વિશદાઃ વિશદ વિશદ, શીતાઃ શીત શીતલ, રક્તપિત્ત- તથા રક્તપિત્તનો તથા રક્તપિત્તકા, નિવર્હણાઃ નાશ કરનાર નાશક, વિપાકે તથા વિપાકમાં ઓર વિપાકમાં, મધુરાઃ મધુર છે મધુર છે ॥ ૭૨૩ ॥

72-72½. The flesh of the domestic pigeon is astringent in taste, tender, cooling, curative of hemothermia and sweet in post-digestion.

વનકપોતમાંસસ્ય ગુણાઃ—

તેભ્યો લઘુતરાઃ કિંચિત્ કપોતા વનવાસિનઃ ॥૭૩॥
શીતાઃ સંપ્રાહિણશ્ચૈવ સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે ।

વનવાસિનઃ વનવાસી વનવાસી, કપોતાઃ કપૂતરનું માંસ કવૂતરકા માંસ, તેભ્યઃ તે ગૃહવાસી કપૂતરોના માંસમાં અને ગૃહવાસી કવૂતરોને માંસમાં, કિંચિત્ કાંઈક કુલ, લઘુતરાઃ અધિક થાય અધિક લઘુ, શીતાઃ શીત શીતલ, સંપ્રાહિણઃ જ એવ અને સંપ્રાહી છે ઓર સંપ્રાહી છે, તે અને તેઓનું માંસ ઓર તેના માંસ, સ્વસ્પૃશ્નકરાઃ જ ઓછું મૂત્ર કરનાર છે મૂત્રકો કમ કરતા છે ॥ ૭૩૩ ॥

73-73½. The flesh of the wild pigeon is slightly lighter than the above, cooling, astringent and diminishes the secretion of urine.

૭૨. વિશદાઃ—મધુરાઃ (વ. ઘ. ડ.)

૭૩. વનવાસિનઃ—ગૃહવાસિનઃ (ઘ.)

૭૩½. સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે—સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે મતાઃ (ઢ.)

„ સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ—સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ (વ.)

„ „ —સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ (વ.)

શુકમાંસસ્ય ગુણાઃ—

શુકમાંસં કષાયામ્લં વિપાકે કટુ શીતલમ્ ॥૭૪॥
શોષકાસક્ષયહિતં સંપ્રાહિ લઘુ લીપનમ્ ।

શુકમાંસમ્ પેપટનું માંસ તેવેકા માંસ, કષાયામ્લમ્ કષાય-અમ્લ કષાયઅમ્લ, વિપાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, કટુ કટુ કટુ, શીતલમ્ શીતલ છે શીતલ, શોષ- શોષ શોષ, કાસ- ઉધરસ કાસ, ક્ષય- અને ક્ષયમાં ઓર ક્ષયમાં, હિતમ્ દિતકર હિતકારી, સંપ્રાહિ સંપ્રાહી સંપ્રાહી, લઘુ લઘુ લઘુ, લીપનમ્ અને અગ્નિદીપક છે ઓર અગ્નિદીપક છે ॥ ૭૪૩ ॥

74-74½. The flesh of the green parakeet is astringent and acid in taste, pungent on post-digestion and is cooling and beneficial in consumption, cough and wasting. It is astringent, light and digestive stimulant.

ચટકમાંસસ્ય ગુણાઃ—

ચટકા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા બલશુકવિવર્ધનાઃ ॥૭૫॥
સન્નિપાતપ્રશમનાઃ શમના મારુતસ્ય ચ ।

ચટકાઃ ચટકનું માંસ ચટકકા માંસ, મધુરાઃ મધુર મધુર, સ્નિગ્ધાઃ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, બલ- બલ બલ, શુક- અને વીર્ય એવ શુકકા, વિવર્ધનાઃ વધારનાર વર્ધક, સન્નિપાત- તથા સન્નિપાતનું સન્નિપાતકા, પ્રશમનાઃ શમન કરનાર છે નાશક છે, મારુતસ્ય ચ તેમજ વાતને ઓર વાયુકો, શમનાઃ શાંત કરે છે શાંત કરતા છે ॥ ૭૫૩ ॥

75-75½. The flesh of the sparrow is sweet, unctuous, highly promotive of strength and semen and alleviative of tridiscordance and vata.

શશમાંસસ્ય ગુણાઃ—

કષાયો વિશદો રુક્ષઃ શીતઃ પાકે કટુર્લઘુઃ ॥૭૬॥

૭૫. બલશુક-કફશુક (વ.)

„ બલશુકવિવર્ધનાઃ—કફશુકવિવર્ધનાઃ (વ.)

૭૫½. અસ્માદનન્તરમ્—

બલવીર્યકરાશ્ચૈતે બલીવસ્તુવદ્યતે ।

સ્વપિકઃ પાઠઃ (ઢ.) પુસ્તકે ।

शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलावरे ।

शशः सस्रधानुं भांस खरगोशका मांस, कषायः क्षाम कषाय, विषादः विशद विषाद, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, शीतः शीत शीत, पाके विपाकभां विपाकमें, कटुः कटु कटु, लघुः लघु लघु, स्वादुः मधुर मधुर, अनिलावरे तथा वायुना अल्प अणवाणा एवं हीनवात, संनिपाते संनिपात-भां संनिपातमें, प्रशस्तः च प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥७६३॥

76-76½. The flesh of the hare is astringent in taste, limpid, dry, cooling, pungent in post-digestion, light and sweet. It is recommended in tridiscordance where vata is relatively mild.

एणमांसस्य गुणाः —

मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥७७॥
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैषाः प्रकीर्तिताः ।

एणा. ओषुनुं भांस एणका मांस, मधुराः मधुर मधुर, पाके विपाकभां विपाकमें, मधुराः मधुर मधुर, त्रिदोषशमनाः त्रिदोष शमनां त्रिदोषशमक, शिवाः उत्थापुकारक वर्याणकारक, लघवः लघु लघु, बद्ध-विण्मूत्राः भणभूतने भांधनां मलमूत्रको बांधनेवां, शीताः च अने शीत और शीतल, प्रकीर्तिताः कुहेछ छे कहा है ॥ ७७३ ॥

77-77½. The flesh of the black-buck is said to be sweet in taste and in post-digestion, alleviative of tridiscordance, generally wholesome, light, obstipative of the feces and urine, and cooling.

वराहमांसस्य गुणाः —

स्नेहनं बृंहणं कृष्यं भ्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७८ ॥
वराहपिशितं बद्धं रोचनं स्वेदनं गुरु ।

वराहपिशितम् वराहनुं भांस खरका मांस, स्नेह-नम् स्नेहन स्नेहन, बृंहणम् बृंहणुं बृंहण, कृष्यम् कृष्य कृष्य, भ्रमघ्नम् भ्रमनाशक यकानका नाशक, अनिला-
७७. मधुराः पाके-कटुकाः पाके (ब)

पहम् वातहर वायुनाशक, कष्यम् कष्यप्रद बलकारक, रोचनम् रुचिकर रुचिकारक, स्वेदनम् स्वेद करानर स्वेदकारक, गुरु अने भारे छे एवं गुरु है ॥ ७८३ ॥

78-78½. The flesh of the hog is promotive of unctuousness, is roborant, aphrodisiac, acopic, curative of vata, strengthening, appetising, sudorific and heavy.

गोमांसस्य गुणाः —

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥

शुष्ककासश्चमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ।

गव्यम् गोभांस गोमांस, केवल- केवल केवल, वातेषु वातरेगोभां वातरोगोंमें, पीनसे सजेभ्रमभां पीनसमें, विषमज्वरे तथा विषमज्वरभां हितकारी छे तथा विष-मज्वरमें हितकर है. तत् वशी ते फिर वद, शुष्ककास-सुक्षी उधरस शुष्ककास, भ्रम- भ्रम भ्रम, अत्यग्नि-अतिशय अग्नि तीक्ष्णाग्नि, मांसक्षय- अने भांसना क्षयभां पक्षु और मामक्षयमें भी, हितम् च हितकर छे हितकारी है ॥ ७९३ ॥

79-79½. The flesh of the cow is beneficial in disorders due exclusively to vata, rhinitis, irregular fever, dry cough, fatigue, excessive gastric fire and atrophy of flesh.

माहिषमांसस्य गुणाः —

स्निग्धोष्णं मधुरं कृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥ ८० ॥
दाढ्यं बृहत्त्वमुन्माहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।

माहिषम् ओंसनुं भांस भैंसका मांस, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, मधुरम् मधुर मधुर, कृष्यम् कृष्य कृष्य, गुरु गुरु गुरु, तर्पणम् अने तर्पणुं छे और मन्तर्पणकारक है, दाढ्यम् वशी ते दहता एवं वद शरीरमें दहता, बृहत्त्वम् पुष्टता पुष्टि, उन्माहम् उन्माद उन्माह, स्वप्नम् च अपि तथा निद्राने पक्षु तथा नींदको सी, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ८०३ ॥

७९½. शुष्ककास-वासकास (प.)

८०. तर्पणम्-बृंहणम् (ब. श.)

80-80½. The flesh of the buffalo is unctuous, hot, sweet, aphrodisiac, heavy and nourishing. It also promotes firmness and corpulence, and gives energy and sleep.

मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः --

गुरूष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥८१॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

मत्स्याः माछांनु मांस मछलियोंका मांस, गुरूष्णाः शुभु-उष्ण, गुरु-उष्ण, मधुराः मधुर मधुर बल्याः अल्प-भक्ष्य बलकारक, बृंहणाः अल्प-भक्ष्य बृंहण, पवनापहाः वात-नाशक वायुनाशक, स्निग्धाः च स्निग्ध स्निग्ध, वृष्याः वृष्य, बहुदोषाः च अने अल्प दोषयुक्त और अत्यन्त दोषकारक, प्रकीर्तिताः कुलुं छे कहा है ॥ ८१ ॥

81-81½. The flesh of fish (in general) is heavy, hot, sweet, strengthening, roborant, curative of vata, unctuous, aphrodisiac and is said to be highly conducive to health.

रोहितमांसस्य गुणाः --

शैवालशण्पभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥८२॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

शैवाल- शैवाल काई, शण्प- अने के।भण घास और कोमल घासको, भोजित्वात् आवासी जानेसे, स्वप्नस्य तथा निद्राना एवं नींदके, विवर्जनात् च त्यागने दीपि त्यागके कारण, रोहितः रोहित मत्स्यनु मांस रोहित-मत्स्यका मांस, दीपनीयः अग्निदीपक अग्निवर्धक, लघु-पाकः पचवाभां उल्लुं पचनेमें लघु, महाबलः च अने अल्प अणुभक्ष्य छे और महाबलदायक है ॥ ८२ ॥

82-82½. The flesh of the rohit fish owing to its living on moss and its habit of not sleeping is digestive-stimulant, light and promotive of great strength.

८२. शैवालशण्पभोजित्वात्-शैवालाहारभोजित्वात् (ख.)

„ शण्प-वात (ग)

कूर्ममांसस्य गुणाः --

वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥८३॥
मेघास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।

कूर्मः- कालाभानु मांस कर्कशवेका मांस, वर्ण्यः वर्णने हितकर वर्णकारक, वातहरः वातहर वातहर, वृष्यः वृष्य, चक्षुष्यः आंभुनु तेज वधारनार चक्षुष्य, बल-वर्धनः अणुवर्धक बलवर्धक, मेघास्मृतिकरः शेषा अभि स्मृति आपनार मेघा एवं स्मृतिकारक, पथ्यः पथ्य पथ्य, शोषघ्नः तथा शोषनाशक और शोषनाशक उच्यते उडवाय छे कहा जाता है ॥ ८३ ॥

83-83½. The flesh of the tortoise is said to be promotive of complexion, curative of vata, aphrodisiac, beneficial to sight, promotive of strength, intelligence and of memory, wholesome and curative of consumption.

खड्गमांसस्य गुणाः --

खड्गमांसमभिष्यन्दि बलकृन्मधुरं स्मृतम् ॥८४॥
क्षेहनं बृंहणं वर्ण्यं भ्रमघ्नमनिलापहम् ।

खड्गमांसम् गेंगानु मांस गेंडेका मांस, अभिष्यन्दि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी, बलकृत् अल्प-भक्ष्य बलकारक, मधुरम् मधुर मधुर, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहनकारक, बृंहणम् अल्प-भक्ष्य बृंहण, वर्ण्यम् वर्णने हितकर वर्णकारक, भ्रमघ्नम् भ्रमघ्न यकानका नाशक, अनिलापहम् अने वात-नाशक और वायुनाशक, स्मृतम् मानेले छे माना है ॥ ८४ ॥

84-84½. The flesh of the rhinoceros is said to be deliquescent, promotive of strength, sweet, unctuous, roborant, promotive of complexion, acopic and curative of vata.

हंसादीनामण्डानां गुणाः --

धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षणां शिखिनामपि ॥८५॥

८३. वर्ण्यो-वर्ण्यो (त द.)

८३½. शोषघ्नः-शोषघ्नः (प.)

८४. खड्गमांसं-खड्गमांसं (क.)

८५. चकोराणां-कुलिङ्गानां (प.)

चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।
क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥
मधुराण्यविद्राहीनि सद्योबलकराणि च ।

चार्नराष्ट्र- दंस हंस, चकोराणाम् यक्षोर चकोर,
वक्षणाश्च कुक्षीं युगी, शिखिनाम् भोर मोर, चटकानाम्
च जपि अने यक्षणां और चिदियोंके, बानि च जे जो,
जण्डानि छीं जण्डे, स्युः क्षीय छे होते हैं, क्षीणरेतःसु
तेओ क्षीणवीर्य पुरुषो भाटे वे क्षीणवीर्य पुरुषोंके लिए,
कासेषु तथा उधरस तथा कासमें, हृद्रोगेषु हृद्रोग
हृदयरोगमें, क्षतेषु च अने क्षतमां और उरःक्षतमें,
हितानि च हितकर छे हितकारी हैं, मधुराणि मधुर छे
मधुर हैं, अविद्राहीनि विद्राह करनार नहीं विद्राह करने-
वाले नहीं हैं, सद्योबलकराणि च तथा तत्तत् अण देनारां
छे और तुरंत बलकारक होते हैं ॥ ८५-८६ ॥

85-86½. The eggs of the swan, the
chakor, the cock, the peacock and of
the sparrow are beneficial in oligos-
permia, cough, cardiac-disorder
and pulmonary lesions. They are
sweet, nonirritant and immediately
strengthening.

शरीरवृद्धये मांसस्य प्राधान्यम्—

शरीरवृद्धये नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

शरीरवृद्धये शरीरस्य वृद्धि करवाभां शरीरकी
वृद्धिके लिए, मांसस्य भांस करवां मांससे बढ कर,
नान्यत् खाद्यं पक्षु ग्रीष्मे अन्य कोई दूसरा, खाद्यम्
भावाणे पक्षु खाद्य पदार्थ, न विशिष्यते अही जेतो
नहीं श्रेष्ठ नहीं है, इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार,
मांसानाम् भांसोने मांसका, अयम् आ यह, तृतीयः

८६. हितानि च-हितानि च (प.)

„ क्षीणरेतःसु-रेतःक्षीणेषु (ब.)

„ क्षतेषु-क्षतेषु (ग.)

८७. अविद्राहीनि-अविषाकीनि (ख. ग.)

„ „ -अवषाकीनि (घ. प.)

„ नान्यत् खाद्यं-नान्यदाद्यं (ब.)

त्रींशे तृतीय, वर्गः वर्ग, परिकीर्तितः कही गता-ग्या
छे कहा गया है ॥ ८७ ॥

87-87½. No other food excels flesh
in its roborant action. Thus the third
group of meats is described.

पाठा-शुषा-शटी-वास्तुक-सुनिषण्णकानां गुणाः—

अथ शाकवर्गः—

पाठाशुषाशटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ॥ ८८ ॥
विद्याह्रादि त्रिदोषघ्नं मिश्रवर्चस्तु वास्तुकम् ।

अथ शाकवर्गः शाकवर्गने प्रारंभ करवाभां
आवे छे शाकवर्गका प्रारंभ किया जाता है, पाठा-
पाठा, शुषा-क्षीर कलौदी, शटी- पट्टक्यूरानुं कचूरका,
शाकम् शाक शाक, वास्तुकम् वास्तुक बघुवा, सुनिष-
ण्णकम् अने जलकपासियाने और सुनिषण्णको, प्राहि
आही संग्राही, त्रिदोषघ्नम् अने त्रिदोषनाशक एवं त्रिदोष-
नाशक, विद्याद् अलुपां जानने चाहिए, वास्तुकम् तु
वास्तुक तो और बघुवा, मिश्रवर्चः भणकेक छे मलको
पतला करता है ॥ ८८ ॥

88-88½. Now begins the class of
vegetables. Patha, negro coffee, long
zedoary, teak, white goose foot,
marsilea, and sunishannaka are to be
regarded as astringent and curative
of tridiscordance. White goose foot is
however laxative.

काकमाच्या गुणाः—

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ ८९ ॥
नात्युष्णशीतवीर्या च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।

८८. मिश्रवर्चः-बर्चोमेदि (ग.)

८९. शीतवीर्या च-शीता स्वर्वा च (प.)

„ कुष्ठनाशिनी-कुष्ठनाशनी (ब.)

„ अस्मादनन्तरम्—

चुम्बुः कषाकमधुरः पिच्छकः केमवर्चनः ।

रक्तपित्तप्रशमनः संग्राही शीतकः स्तुतः ॥

इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

કાકમાલી પીધુલી મકોય, ત્રિદોષશામની ત્રિદોષ-શામક ત્રિદોષશામક, કુખ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, રસાયની તથા રસાયન છે તથા રસાયન છે, નાતિ-ઉષ્ણ-શીતલીર્યા અતિ ઉષ્ણ તેમજ અતિ શીતલીર્યા નથી નાનુંતર ઉષ્ણ ઓર નાનુંતર શીતલીર્યા છે, મેદિની મળ બાવનાર છે મલ લાનેવાલી છે, કુઠનાશિની જ અને કુઠની નાશક છે ઓર કુઠનાશક છે ॥ ૮૯૩ ॥

89-89½. The black night shade is alleviative of tridiscordance, aphrodisiac, rejuvenating, neither very hot nor cooling in potency, laxative and curative of skin lesions.

રાજક્ષવકસ્ય ગુણાઃ —

રાજક્ષવકશાકં તુ ત્રિદોષશામનં લઘુ ॥ ૯૦ ॥
પ્રાહિ શસ્તં વિશેષેણ પ્રહૃણ્યશોવિકારિણામ્ ।

રાજક્ષવકશાકમ્ નાગલા દુધેલીનું શાક રાજક્ષવક-કા શાક, તુ તેા તેા, ત્રિદોષશામનમ્ ત્રિદોષશામક ત્રિદોષશામક, લઘુ લઘુ લઘુ, પ્રાહિ પ્રાહી પ્રાહી, પ્રહૃણી- અને પ્રહૃણી ઓર પ્રહૃણી, અર્થઃ- તેમજ અર્થઃ એવં અર્થઃ, વિકારિણામ્ રોગોવાળાને ખાટે રોગિયોંકે લિષ્ટ, વિશેષેણ ખાસ વિશેષ કર, શસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે ॥ ૯૦૩ ॥

90-90½. The asthma weed is curative of tridiscordance, light, astringent and specially recommended for patients suffering from assimilation disorders and piles.

કાલશાકસ્ય ગુણાઃ, કલાયશાકસ્ય ગુણાઃ —

કાલશાકં તુ કટુકં દીપનં ગરશોકજિત્ ॥ ૯૧ ॥
લઘૂણં વાતલં ક્ષ્ણં કાલાયં શાકમુચ્યતે ।

૯૧. કાલશાકં તુ—કાલાયશાકં શાકં (વ.)

„ ગરશોક—વાતશોક (ગ. વ.)

„ ગરશોકજિત્—ગરશોકજિત્ (ઠ. વ.)

૯૧½. કાલાયં—કાલીયં (વ.)

„ „ —કાલશાક (ક. જ. ઠ. ત. વ.)

„ „ —કાલાય (ઠ.)

કાલશાકમ્ કૂંઝનું શાક જેવકા શાક, તુ તેા તેા, કટુકમ્ કટુ કટુરસ, દીપનમ્ દીપન અગ્નિદીપક, ગરશોકજિત્ તથા વિષ અને શોકને મટાડનાર છે તથા ગરદોષ ઓર શોકનો નાશ કરતા છે, કાલાયમ્ કાલાયનું મટરકા, શાકમ્ શાક શાક, લઘૂણમ્ લઘુ-ઉષ્ણ લઘુ-ઉષ્ણ, વાતલમ્ વાતલવર્ધક વાતકારક, ક્ષ્ણમ્ અને રૂક્ષ ઓર રૂક્ષ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૯૧૩ ॥

91-91½. The jute plant is said to be pungent, digestive stimulant, cures the effect of poison and edema. The chickling vetch is said to be light, hot, promotive of vata and dry.

અમ્લચાક્ષેર્યા ગુણાઃ —

દીપની ચોષ્ણવીર્યા ચ પ્રાહિણી કફમારુતે ॥ ૯૨ ॥
પ્રશસ્યતેઽમ્લચાક્ષેરી પ્રહૃણ્યશોહિતા જ સા ।

અમ્લચાક્ષેરી ખાટી આંગેરી તિપતિયા જટી, દીપની અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્યા ઉષ્ણવીર્યા ઉષ્ણવીર્યા, પ્રાહિણી જ પ્રાહી પ્રાહી, કફમારુતે તથા કફ તેમજ વાતમાં તથા કફ એવં વાયુમાં, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, સા વળી તે ફિર વધ, પ્રહૃણ્યશોહિતા જ પ્રહૃણી તથા અર્થમાં હિતકર છે પ્રહૃણી ઓર અર્થકે લિષ્ટ હિતકર છે ॥ ૯૨૩ ॥

92-92½. The yellow wood-sorrel is digestive stimulant, hot in potency and astringent. It is recommended in kapha and vata disorders. It is also beneficial in assimilation disorders and piles.

ઉપોદિકાયા ગુણાઃ —

મધુરા મધુરા પાકે મેદિની સ્તેષ્મવર્ધની ॥ ૯૩ ॥

વૃષ્યા સ્નિગ્ધા જ શીતા જ મદમ્ની ચાપ્યુપોદિકા ।

ઉપોદિકા પેાઈ પોઈ, મધુરા મધુર મધુરસ, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, મધુરા મધુર મધુર, મેદિની બેદક મેદક, સ્તેષ્મવર્ધની કફવર્ધક કફવર્ધક, વૃષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નિગ્ધા જ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીતા જ શીત શીત, મદમ્ની જ અગ્નિ અને મદનાશક છે ઓર મદનાશક છે ॥ ૯૩૩ ॥

૯૩. સ્તેષ્મવર્ધની—સ્તેષ્મવર્ધિની (વ.)

93-93½. The Indian spinach is sweet in taste and in post-digestion, laxative, promotive of kapha, aphrodisiac, unctuous, cooling and curative of intoxication.

તણ્ડુલીયકસ્ય ગુણાઃ —

રૂક્ષો મદવિષગ્નઃ પ્રશસ્તો રક્તપિત્તિનામ્ ॥૯૪॥
મધુરો મધુરઃ પાકે શીતલસ્તણ્ડુલીયકઃ ।

તણ્ડુલીયકઃ તાંદળાએ ચોલાઈ, રૂક્ષઃ રૂક્ષ, મદવિષગ્નઃ ચ મદ અને વિષને નાશ કરનાર મદ ઓર વિષનાશક, રક્તપિત્તિનામ્ રક્તપિત્તવાળાઓ માટે રક્તપિત્તકે રોગિયોંકે લિષ્ટ, પ્રશસ્તઃ પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, મધુરઃ મધુર રસવાળો, મધુરરસ, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, મધુરઃ મધુર મધુર, શીતલઃ અને શીતલ છે ઓર શીતલ છે ॥ ૯૪½ ॥

94-94½. The prickly amaranth is dry, nullifies the effects of intoxication and poison and, is beneficial in hemothermia. It is sweet in taste and in post-digestion, and is cooling.

મળ્હકપર્ણી-વેત્રામ્ર-કુચેલા-વનતિકક-કર્કોટકાવલ્ગુજ-પટોલ - શકુલાદની-વૃષપુષ્પ-શાજેંદ્રા-કેમ્બૂક-કઠિલક-નાદી-કલાય-ગોજિહ્વા-વાર્તાક-તિલપર્ણિકા-કુલક-કર્કશ-નિમ્બ-પર્પટકશાકાનાં સામાન્યગુણાઃ —

મળ્હકપર્ણી વેત્રામ્ર કુચેલા વનતિકકમ્ ॥૯૫॥
કર્કોટકાવલ્ગુજકૌ પટોલં શકુલાદની ।

મળ્હકપર્ણી ખડખડી સવજાક્ષી, વેત્રામ્રમ્ વાળું-જનેા અગ્રભાગ વેતકા અગ્રમાગ, કુચેલા પાટા પાટા, વનતિકકમ્ વનતિકક વનતિકક, કર્કોટક-કર્કોટકાં કર્કોટકા, અવલ્ગુજકૌ આવચી વાવચી, પટોલમ્ પરવળ પરવલ, શકુલાદની કડુ કુટકી ॥ ૯૫½ ॥

95-95½. Indian pennywort, country willow, patha, vanatiktaka, sponge gourd, babchi seeds, wild snake-gourd and kurroa;

વૃષપુષ્પાણિ શાજેંદ્રા કેમ્બૂકં સકઠિલકમ્ ॥૯૬॥
નાદી કલાયં ગોજિહ્વા વાર્તાકં તિલપર્ણિકા ।

વૃષપુષ્પાણિ અરુણીનાં ફૂલ અરુણાકે ફૂલ, શાજેંદ્રા પીંડુડી મકોય, સકઠિલકમ્ લાલ સાટોડી સહિત ભાત પુનર્નવા સહિત, કેમ્બૂકમ્ કેમ્બૂક કેમ્બૂક, નાદી નાદીની ભાજી નાદીની માજી, કલાયમ્ લાંગ મટર, ગોજિહ્વા ગળગળી ગાજવાં, વાર્તાકમ્ રીંગલાં વેંગન, તિલપર્ણિકા તલવણી ફુલફુલ ॥ ૯૬½ ॥

96-96½. Flowers of vasaka, black night shade, kembuka, hog's weed, wild pot-herb, chickling vetch, elephant's foot, brinjal and sambo;

કૌલકં કાર્કશં નૈમ્બં શાકં પાર્પટકં ચ યત્ ॥૯૭॥
કફપિત્તહરં તિક્તં શીતં કટુ ત્રિપચ્ચતે ।

કૌલકમ્ કારેલાંનું કરેલાં, કાર્કશમ્ નાના કંઠા-ડાંનું છોટે કંકોડેકા, નૈમ્બમ્ લીમડાનાં પાનનું નીમકે પત્તોંકા, પાર્પટકમ્ ચ અને પિત્તપાપડાનું ઓર પિત્ત-પાપડેકા, યત્ ને જો, શાકમ્ શાક છે શાક છે, કફ-તે કફ વે કફ, પિત્ત- તથા પિત્તને તથા પિત્તકા, હરમ્ નાશ કરનાર છે નાશક છે, તિક્તમ્ અને તે કડુનું ઓર વે તિક્ત, શીતમ્ શીત શીતવીર્ય, કટુ અને કટુ ઓર કટુ, વિપચ્ચતે વિપાકવાળું છે વિપાકવાળું છે ॥ ૯૭½ ॥

97-97½. Carilla, karkas, neem leaves and trailing rungia—these are regulators of kapha and pitta, bitter in taste, cooling and pungent in post-digestion.

સપ્તશાક-ફજી-ચિહ્વી-કુતુમ્બકાલુક-કટિજર-શળ-શાસ્ત્રીપુષ્પ-કર્કુદાર-સુવર્ષલા-નિષ્પાવ-કોવિદાર-પત્તર-ચન્દ્રપર્ણિકા-કુમારજીવ-લોટાક-પાલકા-મારીષ-કલમ્બી-નાલિકાડડુરી-કુમુદમ-વૃકધૂમક-લક્ષ્મણ-પ્રપુષ્પાડ-નલિની-કુટેરક-લોનિકા-યવશાક-કૂષ્માણ્ડાવલ્ગુજ-જાનુક-શાલકલ્યાણી-ત્રિપર્ણી-પીલ્લપર્ણિકા-શાકાનાં સામાન્ય ગુણાઃ —

૯૬½. વાર્તાકમ્-વાર્તાકી (ચ. દ.)

૯૭. કૌલકં કાર્કશં નૈમ્બં-કુલકં કાર્કશં નિમ્બં (ચ.)

સર્વાણિ સૂપ્યશાકાનિ ફક્તી ચિલી કુતુમ્બકઃ ॥૯૮॥

આલુકાનિ ચ સર્વાણિ સપત્રાણિ કુટિજરમ્ ।

શણશાસ્ત્રમલિપુષ્પાણિ કર્બુદારઃ સુવર્ચલા ॥૯૯॥

નિષ્પાવઃ કોવિદારશ્ચ પત્તુરશ્ચુપર્ણિકા ।

કુમારજીવો લોટાકઃ પાલક્યા મારિષસ્તથા ॥૧૦૦॥

કલમ્બનાલિકાસૂર્યઃ કુસુમ્બશ્ચકધૂમકૌ ।

લક્ષ્મણા ચ પ્રપુષ્પાહો નલિનીકા કુટેરકઃ ॥૧૦૧॥

લોણિકા યવશાકં ચ કુમારજીવમવલ્ગુજમ્ ।

યાતુકઃ શાલકલ્યાણી ત્રિપર્ણી પીલુપર્ણિકા ॥૧૦૨॥

શાકં ગુરુ ચ રુક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ણુર્જીવ્યતિ ।

મધુરં શીતવીર્યં ચ પુરીષસ્ય ચ મેઘનમ્ ॥૧૦૩॥

સ્વિષ્ણુઃ નિષ્પીઠિતરસં સ્નેહાશ્ચ તત્ પ્રશસ્યતે ।

સર્વાણિ બધાં સર્વ, સૂપ્યશાકાનિ સૂપ્ય શાકા (મગ
અડધ વગેરેનાં પત્ર શાક) સૂપ્ય શાક, ફક્તી ફાંગ ફક્તી,
ચિલી ચીલની બાહુ વડા વથુવા, કુતુમ્બકઃ કુબે

૯૮. કુતુમ્બક-કુતુમ્બકઃ, કુરુમ્બકઃ (પ)

૯૯. કુટિજર-કુટિજરઃ (ક. ચ. છ. દ. ષ.)

,, ,, -કુટિજરમ્ (ષ)

,, ,, -કુટિજરઃ (ટ.)

૧૦૦. નિષ્પાવ-નિષ્પાવઃ (પ)

૧૦૦. ચુપ્તુપર્ણિકા-ચુપ્તુપર્ણિકા (ક. ષ. ચ. છ. દ. ષ.)

,, ,, -આશુપર્ણિકા (જ.)

,, ,, -આશુપર્ણિકા (ઙ.)

,, ,, -ચુપ્તુપર્ણિકા (ત.)

,, લોટાક-લોટક (પ)

,, મારિષસ્તથા-મારિષસ્તથા (પ.)

૧૦૧. કલમ્બ-કલમ્બી (ચ. પ.)

,, ,, -કલમ્બુ (દ.)

,, સૂર્યઃ-સ્પર્શ્યુ (ઙ.)

,, કુમ્બ-કુમ્બ (ગ.)

,, લક્ષ્મણા-લક્ષ્મણ (ગ.)

,, પ્રપુષ્પાહો-પ્રપુષ્પાહો (ક. ચ. જ.)

૧૦૨. અવલ્ગુજ-અવલ્ગુજઃ (ઘ.)

,, યાતુકઃ-યાતુકઃ (ગ. ચ. જ.)

,, શાલકલ્યાણી-શાલકલ્યાણી (પ.)

,, ત્રિપર્ણી-ત્રિપર્ણી (ઙ.)

દ્રોણપુષ્પી, સપત્રાણિ પાન સહિત પત્તે સહિત, સર્વાણિ
સર્વ. સર્વ પ્રકારકે, આલુકાનિ ચ કંદ કન્દ, કુટિજરમ્,
કુટિજર કુટિજર, શણ-શણનાં શણકે, શાસ્ત્રમલિ-તથા.
શેમળાનાં સિમ્બલકે, પુષ્પાણિ ફૂલ ફૂલ, કર્બુદારઃ શ્વેત
કાંચનાર શ્વેત કચનાર, સુવર્ચલા ચ સૂર્યમુખી સૂર્ય-
મુખી. નિષ્પાવઃ વાલ સેમ, કોવિદારઃ કાંચનાર કાલ
કચનાર, પત્તુરઃ લેંપડી સીરીયાલી, ચુપ્તુપર્ણિકા ચ
મેાટી ડુંગ્ર વડી વેંચ, કુમારજીવઃ પુત્રાંશુ જીવાપોત,
લોટાકઃ લુકાટ લુકાટ, પાલકલ્યાણી પાલક, તથા મારિષ.
આડબાઉ ગંભીર મર્તા, કલમ્બ-નામની બાહુ નાલીકા શાક,
નાલિકા-નાલિકા નાલિકા, નાસુર્ચઃ રાઈ રાઈ, કુસુમ્બ-કુસુમ, કુકધૂમકૌ વૃક્ષ
ધૂમક વૃક્ષધૂમક, લક્ષ્મણા લક્ષ્મણા, પ્રપુષ્પાહઃ
કુંવાડિયો પનવાડ, નલિનીકા નલિનીકા નલિનીકા,
કુટેરકઃ ચ કુટેરક કુટેરક, લોણિકા લોણી નોનિવા,
યવશાકમ્ ચ યવનું શાક જૌકા શાક, કુમારજીવમ્
કોળું કુમ્હા, અવલ્ગુજમ્ બાવચી, યાતુકઃ
યાતુક યાતુક, શાલકલ્યાણી શાલકલ્યાણી શાલકલ્યાણી,
ત્રિપર્ણી હંસરાજ હંસરાજ, પીલુપર્ણિકા મોરવેલ મોરવેલ,
શાકમ્ એએનાં શાક ફનેકે શાક, ગુરુ ચ ગુરુ છે ગુરુ
હૈં, રુક્ષમ્ ચ રુક્ષ છે રુક્ષ હૈં, પ્રાયઃ પ્રાયઃ કરીને પ્રાયઃ
કરકે, વિષ્ણુર્જીવ્યતિ કરી કર કર, જીવ્યતિ પચે છે જીવ્ય
હોતે હૈં, મધુરમ્ મધુર રસવાળાં છે મધુરમ્ હૈં, શીત-
વીર્યમ્ શીતવીર્ય છે શીતવીર્ય હૈં, પુરીષસ્ય ચ અને
મળને ઓર મલકો, મેઘનમ્ પાતળો કરનાર છે મળ-
વાલો હૈં, સ્વિષ્ણુઃ બાફીને ઉઘાલ કર, નિષ્પીઠિતરસમ્
રસ નીચોવી રસ નિચોફ કર, સ્નેહાશ્ચ સ્નેહથી ભરપૂર
કરેલાં સ્નેહમેં તર કિયે હુણ, તત્ તે શાકાં એન શાકોંકા,
પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે. જ્ઞાના ઉત્તમ હૈં ॥ ૯૮-૧૦૩ ॥

98-103. All pot-herbs, bind weed, white
goose foot, white dead nettle shrub,
all tubers of aluka variety with their
leaves, kutinjara, Bengal hemp plant,
flowers of silk cotton, white mountain
ebony, heliotrope, lablab, variegated
mountain ebony, coxcomb, nalta jute,
putranjiva, japan medlar, spinach,

amaranth, wild pot-herb, nalika, mustard, safflower, young siris, mandragora, fetid cassia, lotus stalk, shrubby basil, common Indian parselane, barley leaves, white gourd, babchi seeds, yatuka, jal kalyani, maiden hair, trilobed virgin's bower—these are heavy, dry, delayed in digestion, sweet, cooling in potency and loosen the feces. After being boiled and drained of the juice, and mixed with plenty of unctuous substances, they are good for eating.

शण-शात्मली-कोविदार-कर्बुदाराणां पुष्पशाकगुणाः—

शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शात्मलेः ॥१०४॥
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।

शणस्य शष्प सन, कोविदारस्य डाँथानार लाल कचनार, कर्बुदारस्य सडेडाँथानार श्वेत कचनार, शात्मलेः अने शैभणानां और सिम्बलके, पुष्पम् फूल, ग्राहि आह्मी होय छे संग्राही होते हैं, रक्तपित्त अने रक्तपित्तमां और रक्तपित्तमें, विशेषतः भास डरीने विशेष कर, प्रशस्तम् च हितकर थाय छे हितकर होते हैं ॥ १०४ ॥

104-104½. The flowers of Bengal hemp, variegated mountain ebony, white mountain ebony and silk cotton are astringent and specially recommended in hemothermia.

न्यग्रोभोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्यादिपल्लवाना गुणाः—

न्यग्रोभोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्यादिपल्लवाः ॥१०५॥
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।

न्यग्रोभ- वड बरगद, उदुम्बर- डीभरे, गूलर, अश्वत्थ- पीपल, प्लक्ष- पीपल पिल्लन, पद्यादि- तथा १०५ ॥ पित्तातिसारिणाम्—पित्तातिसारिणे (ग)

पद्म वजरेनां और कमल आदिके, पल्लवाः पल्लवों पत्ते, कषायाः कषाय कषायरस, स्तम्भनाः स्तम्भक, शीता तथा शीत छे तथा शीतल हैं, पित्तातिसारिणाम् अने पित्तातिसारवाण १०५ओने और पित्तातिसारवाले रोगियोंके लिए, हिताः हितकर छे हितकारी १०५ ॥

105-105½. The tender leaves of the banyan, gular, fig, holy fig, yellow barked fig and of lotus etc, are astringent in taste, styptic, cooling and specially useful in diarrhoea of the pitta type.

वत्सादनीगुणाः, गण्डीरचित्रकयोर्गुणाः, श्रेयसी-विश्वपर्णी-विश्वपत्राणा गुणाः—

वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥१०६॥
श्रेयसी विश्वपर्णी च विश्वपत्रं तु वातनुत् ।

वत्सादनी गंगा गिलोय, वायुम् वायुने वायुका, हन्यात् हल्ले छे नाश करती है, गण्डीरचित्रकौ गंड़ीर तथा चित्रे गण्डीर एवं चित्रक, कफम् कफने हल्ले छे कफको नष्ट करते हैं, श्रेयसी गन्धीपत्र गजपिप्पली, विश्वपर्णी भिस्वपल्लुर्षि विश्वपर्णी, विश्वपत्रम् च अने गन्धीपत्र और विश्वपत्र, तु तो तो, वातनुत् वातहर् छे वातनाशक हैं ॥ १०६ ॥

106-106½. The guduch cures vata while gandira and white flowered leadwort cure kapha; elephant pepper, bilvaparni and bael-leaves cure vata.

भण्डी-शतावरी बला जीवन्ती पर्वणी-पर्वपुष्पीणां गुणाः—

भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥१०७॥
पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।

भण्डी नसोतरं शाक निशोबका शाक, शतावरी-शाकम् शतावरीनुं शाक शतावरीशाक, बला भल-

१०६. गण्डीर—कण्डीर (ग. प.)

१०७. जीवन्तिक—जीवतिजं (ग.)

१०७ ॥ पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च—पर्वणी पर्वपुष्पी च (ब.)

111½. The bottle-gourd is laxative (loosener of feces), dry, cooling and heavy.

चिर्मटैर्वाहकयोर्गुणाः, कूष्माण्डस्य गुणाः -

चिर्मटैर्वाहके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥११२॥

सक्षारं पक्कूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

तद्वत् ते भ्रातृभ्यो उसी प्रकार, ते ते वे, चिर्मट-शीतलुं चिर्मट, एर्वाहके अने मोटी डाकडी और ककड़ी, तु ते। तो, वर्चोभेदहिते भण बेधवाभां हितकर छे मलभेदमें हितकारी है, पक्कूष्माण्डम् पाकुं डेलुं पका हुआ कूष्माण्ड, सक्षारम् सहेज क्षारवाणुं ईषत्क्षारयुक्त, मधुराम्लम् रसभां मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, तथा लघु लघु लघु, सृष्टमूत्रपुरीषम् मूत्र अने मूत्र व्यापनार मलमूत्रको प्रवृत्त करनेवाला, सर्वदोष- तथा सर्व दोषने। और सब दोषोंका, निवर्हणम् च नाश करने। छे नाश करता है ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Sweet melon and phut cucumber are similar to the bottle-gourd except that they are wholesome in loose motions. The ripe white gourd is slightly alkaline, acid-sweet, light, eliminative of urine and feces, and curative of all kinds of disorders.

११२. चिर्मटैर्वाहके-चिर्मटैर्वाहके (व.)

११३. सक्षारं पक्कूष्माण्डं-कूष्माण्डयुक्त सक्षारं (व. त.)

„ „ -कूष्माण्ड पक्वं सक्षारं (व.)

„ „ -कूष्माण्डयुक्त सक्षारं (प.)

‘सक्षारं.....लघु’ इत्यस्मादनन्तरम्—

कूष्माण्डं बृहण शीतं गुरु पितास्र-तजित् ।

बाल पितापहं तच्च मध्वमं कफकारकम् ।

पक्वं नाति क्षिप्तं स्वादु सक्षारं दीपन लघु ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके।

केलूट-कदम्ब-नदीमाषकैन्दुकानां गुणाः -

केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।

विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि बोध्यते ॥११४॥

केलूटम् च केलूट केलूट, कदम्बम् कदम्ब कदम्ब, नदीमाषकम् नदीमाषक नदीमाषक, ऐन्दुकम् च अने आसोतरे। और आपटा, विशदम् निश्चिद विशद, गुरु गुरु शीतम् च शीत शीतल. समभिष्यन्दि च तथा अभिष्यन्दी और अभिष्यन्दी, उच्यते कहेनाम छे कहे जाते हैं ॥ ११४ ॥

114. The keluta, cadamba, nadi-mashaka and common mountain ebony are limpid, heavy, cooling and are said to be powerful humidifics.

उत्पलस्य गुणा, तालप्रलम्बस्य गुणाः -

उत्पलानि कषायाणि रक्तपित्तहराणि च ।

नथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥

उत्पलानि उत्पले उत्पल, कषायाणि कषाय कषायरस, रक्तपित्तहराणि च अने रक्तपित्त करने। छे और रक्तपित्त-नाशक है। तथा अने और तालप्रलम्बम् तालप्रलम्बम् अर्धुरः तावके अर्धुर, उरःक्षतरुजा- उरःक्षतरुजा व्याधिने उरःक्षतरु रोगके, अपहम् भटाउनार छे नाशक हैं ॥ ११५ ॥

115. The blue water lily is astringent and curative of hemothermia. Similarly the sprouts of palmyra palm are curative of pulmonary lesions.

खर्जूरतालसस्ययोर्गुणाः, तिरुट-विस-शालूक-कौश्यादन-करोदक-शृङ्गाटकाङ्गलोडयानां गुणाः -

खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।

तरुटविसशालूककौश्यादनकरोदकम् ॥ ११६ ॥

११४. केलूटं-केलूट (ज.)

„ नदीमाषकमैन्दुकम्-नदीमाषनिवर्हकम् (व.)

„ कैन्दुकम्-निवर्हिकाव (ग.)

११५ रक्तपित्तहराणि-पित्तरक्तहराणि (व.)

११६. रक्तपित्तक्षयापहम्-रक्तपित्तक्षयापहम् (प.)

शृङ्गाटककङ्कलोत्थं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

सर्जूरम् भञ्जूर सजूर, तालशस्यम् च अने ताडनी
येथनी भञ्ज और तालमञ्जा, रक्तपित्तक्षयापहम्
रक्तपित्त अने क्षयनो नाश करनार छे रक्तपित्त एव
क्षयने नाशक है, तरुट-तरुट तरुट, विस-कमल-उना तंगु
मिस, कालूक-शालूक शालूक, कौञ्जादन-धीतेला कमल-
गद्दा, कशेरुकम् कसेला कसेर, शृङ्गाटक शींगोडा सिंघाडा,
कङ्कलोत्थम् च अने नाना कभजनो कंठ भसिन्हा,
गुरु गुडु गुरु, विष्टम्भि विष्टम्भ करनार विष्टमी, शीत-
कम् तथा शीतल छे और शीतल है ॥ ११६३ ॥

116-116½. Dates and kernel of
palmyra palm are curative of hemo-
thermia and wasting. The taruta, lotus
filaments, lotus bulbs and fruits, rush
nut, Indian water chest-nut and small
tuber of lily are heavy, delayed in
intestines and cooling.

सपुष्पककुमुदोत्पलनालानां गुणाः—

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ११७
शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ।

सपुष्पाः पूष पुष्प, सफलाः अने इण सहित
और फल सहित, कुमुद-कुमुद कुमुद, उत्पलनालाः
तथा उत्पलनी नागो एवं कमलकी डंडियां, तु ती तो,
शीताः शीत शीतल, स्वादुकषायाः रसमां मधुरकषाय
रसमें मधुरकषाय, कफ-अने कंठ और कफ, मारुत-
तथा वायु तथा वायुकी, कोपनाः तु कोपावनार प्रकोपक,
स्मृताः मानेछ छे कही है ॥ ११७३ ॥

117-117½. The rhizomes of night-
flowering lotus and blue water lily to-
gether with the flowers and fruits are
said to be cooling, sweet, astringent
and provocative of kapha and vata.

११६३. शृङ्गाटककङ्कलोत्थं—शृङ्गाटककङ्कलोत्थम् (ब)

” ”—शृङ्गाटकं गङ्गोत्थं च (प.)

” ”—कङ्कलोत्थं च—मङ्गलोत्थं च (त.)

११७. सफलाः—सफलाः (ग.)

पुष्करणीजस्य गुणाः—

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥११८॥

पौष्करं तु भवेद्दीर्घं मधुरं रसपाकयोः ।

पौष्करम् बीजम् तु कभण्डाकडी कमलगद्दा, ईषत्
थोडी थोडा, कषायम् कषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टम्भ
करनार विष्टमी, भवेत् छे है, रक्तपित्तहरम् अने
रक्तपित्त करनार और रक्तपित्तनाशक, रसपाकयोः
तथा रस तेभञ्ज विपाकमां तथा रस एवं विपाकमें,
मधुरम् मधुर मधुर, स्मृतम् मानेछु छे माना है ॥ ११८३ ॥

118-118½. The seeds of blue lotus
are said to be slightly astringent,
delayed in the intestines, curative of
hemothermia and are sweet in taste
and post-digestion.

मुञ्जातकस्य गुणाः—

बन्धः शीतो गुरुः क्षिग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ॥११९॥

वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ।

मुञ्जातकः दाहोरी सालभ जाहोरी सालम, बन्धः
अक्षप्र-बलकारक, शीतः शीत शीतल, गुरुः गुडु गुरु,
स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, तर्पणः तर्पण तर्पण, बृंहणात्मकः
भृंहण करनार बृंहण करनेवाला, वातपित्तहरः वात
तथा पित्त करनार वातपित्तनाशक, स्वादुः मधुर
स्वादु, परम् अने परम् और अति, वृष्यः वृष्य छे
वृष्य है ॥ ११९३ ॥

119-119½. The salep is said to be
strengthening, cooling, heavy, unctuous,
nourishing, roborant, curative of
vata and pitta, sweet and highly
aphrodisiac.

विदारिकन्दस्य गुणाः—

जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥

विदारिकन्दो वृष्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।

विदारिकन्दः विदारीक-विदारिकन्द, जीवनः जीवन-
दायक, बृंहणः भृंहण भृंहण करनेवाला, वृष्यः वृष्य

११९३. परम्—स्मृतः (ब. ज.)

इष्य, कण्ठ्यः कंठने हितकर गलेके लिए हितकारी, रसायने रसायनभा रसायनमें, वास्तः प्रशस्त प्रशस्त, बलवः बलभेद बलकारक, मूत्रकः मूत्रक मूत्रक, स्वादुशीतलः च भक्षुर अने शीतल छे स्वादु तथा शीतल है ॥ १२०३ ॥

120-120½. The white yam is vitalising, roborant, aphrodisiac, voice-tonic, recommended in rejuvenation, strengthening, diuretic, sweet and cooling.

अम्लीकाकन्दस्य गुणः —

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघुः १२१ नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।

अम्लिकायाः आंम्लिषे अम्लीका, कन्दः कन्द कन्द, ग्रहण्यर्शोहितः ग्रहणी अने अर्शने हितकर ग्रहणी और अर्शरोगमें हितकारी, लघुः तथा लघु और लघु, स्मृतः कभी छे कहा है, नात्युष्णः वण्णी ते अहु गरम नहीं यह अति उष्ण नहीं है, कफवातघ्नः कफ अने वातने छड़ानार छे कफवातनाशक है, ग्राही ग्राही छे ग्राही है, मदात्यये तेमज मदात्ययभा एवं मदात्ययमें, वास्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १२१३ ॥

121-121½. The betel yam is regarded as beneficial in assimilation disorders and piles, and is light, not very hot, curative of cough and vata, astringent, and is recommended in chronic alcoholism.

सार्वपशाकस्य गुणः, पिण्डालुकस्य गुणः —

त्रिवोषं बद्धविण्मूत्रं सार्वपं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥
(तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य क्लृप्तमम्लं विशेषतः)
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुक्तप्रियम् ।

सार्वपम् सरपजुं सरसोंका, शाकम् शाक शाक, त्रिवोषम् त्रिवोषकर त्रिवोषकारक, बद्धविण्मूत्रम् भणभूत्र शैकनार मलमूत्रका अवरोधक, उच्यते उहेवाय छे कहा

१२१. अम्लिकायाः—अम्लीकायाः (क. घ. छ.)

१२१½. नात्युष्णः—अत्युष्णः (घ.)

जाता है, (तद्वत् तेवी रीति इसी प्रकार, रक्तनालस्य अंम्लीनुं शाक पटवाका शाक, क्लृप्तमम्लं क्लृप्त, विषो- बतः तथा भास करीने तथा विशेष कर. अम्लम् अम्ल छे अम्ल है), तद्वत् तेना जेनुं उसीके समान, पिण्डालु- कम् पिण्डालुक पिण्डालुका शाक, विद्यात् अध्युं जाने, कन्दत्वाच्च च अने ते कंद होवाशी कन्द होवे, मुक्तप्रियम् मुक्तिकर छे यह जानेमें प्रिय है ॥ १२१३ ॥

122-122½. The vegetable of rape leaves causes tri-discordance and is suppressive of urine and feces; (similar are the properties of roselle which is in addition dry and acid). Similar too are the properties of common yam. But being a bulb it is palatable.

छत्रकजातीनां गुणः —

सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बद्धयोऽप्याश्छत्रजातयः १२३ शीताः पीनसकर्यश्च मधुरा गुर्ण एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकम्बुफलाभयः ॥ १२४ ॥

सर्पच्छत्रकवर्ज्याः सर्पच्छत्रक सिवायनी सर्पच्छत्रकको छोड़ कर, बद्धा भीछ अन्य, बद्धयः बद्धी बहुत, छत्रजातयः छत्रकनी अम्लियोनां शाको छत्रक जातिके शाक, तु तो तो, शीतः शीत शीतल, पीनसकर्यः च अने सजेमम करनार और पीनसरोगके उत्पादक, मधुराः मधुर मधुर, गुर्णः च एव अने भारे छे एवं गुण है, भयम् आ यह, पत्र- पत्र पत्र, कम्बु- कन्द कम्बु, फलाभयः तथा हजसंयन्धी फलसंयन्धी, चतुर्थः चतुर्थ शाकवर्गः शाकवर्ग संपूर्ण भयो शाकवर्ग संपूर्ण हुआ ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. The sarpa mushroom is forbidden. The other varieties of edible mushrooms are cooling, cause rhinitis, are sweet and heavy. Thus ends the fourth section on vegetables including leaves, bulbs and fruits.

मथ फलवर्गः—

मृद्वीकाया गुणाः—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

वातपित्तमुदावर्तं स्वरमेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

तिक्तास्वतामास्वशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।

मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १२६ ॥

मथ फलवर्गः इत्युक्तं नो भ्रातॄन् ३२५ भां आवे
छे फलवर्गका आरम्भ किया जाता है, मृद्वीका द्रक्ष
मुनका, तृष्णा-तृष्णा, दाह-दाह, ज्वर-ज्वर
ज्वर, श्वास-श्वास, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त,
क्षत-क्षत, उद-उद, क्षयान् क्षय क्षय, वातपित्तम्
वातपित्त वातपित्त, उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, स्वर-
मेदम् स्वरमेद स्वरमेद, मदात्ययम् मदात्यय मदात्यय,
तिक्तास्वताम् भुभुभु ३३५११ मुखकी कटुता, मास्वशोषम्
भुभुभु ३३५११ मुखकोष, कासम् च अने उधरसने और
कासरोगको, ज्वर १२१ शीघ्र, व्यपोहति दूर करे छे नष्ट
करती है, बृंहणी वृंहणी ते भृंहणी फिर वह बृंहण करनेवाली,
वृष्या वृष्या वृष्या, मधुरा मधुरा मधुरा, स्निग्धशीतला
च स्निग्ध अने शीतल छे स्निग्ध एवं शीतल है ॥ १२५-१२६ ॥

125-126. Now begins the section on fruits. The grapes quickly cure thirst, burning, fever, dyspnea, hemothermia, pectoral lesions, wasting disorders of vata and pitta, misperistalsis, cacophonía, chronic alcoholism, bitter taste in the mouth and cough. They are roborant, aphrodisiac, sweet, unctuous and cooling.

कर्जूरस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं वृष्यं कर्जूरं गुरु शीतलम् ।

क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तक्षितम् ॥ १२७ ॥

कर्जूरम् भभूर कर्जूर, मधुरम् मधुरमधुना ॥
मधुरम्, बृंहणम् भृंहणी बृंहणकारक, वृष्यम् वृष्य वृष्य,
गुरु गुरु, शीतलम् तथा शीतल छे तथा शीतलीये

है, तत् ते वह, क्षये क्षय क्षयमें, अभिघाते भ्रष्ट
क्षयतां चोट लगने पर, दाहे च अने दाहमां और
दाहमें, वातपित्ते च तथा वात तेभ्य पित्तमां तथा
वात एवं पित्तमें, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १२७ ॥

127. The dates are sweet, roborant, aphrodisiac, heavy and cooling. They are beneficial in wasting, trauma, burning, and disorders of vata and pitta.

फलोः गुणाः, परूषकमधूकयोः गुणाः—

तर्पणं बृंहणं फल्यु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥

फलम् अंशु अंजीर, तर्पणम् तर्पण तर्पणकारक,
बृंहणम् भृंहणी बृंहण, गुरु गुरु गुरु, विष्टम्भि विष्टम्भि
विष्टमी, शीतलम् अने शीतल छे और शीतल है,
परूषकम् अने दाहसां और कालसा, मधूकम् च तेभ्य
भृंहणी तथा मधुना, वातपित्ते च वातपित्तमां वातपित्तमें
शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १२८ ॥

128. Common fig is nourishing, roborant, heavy, delayed in digestion and cooling. The sweet falsah and mohwah are recommended in disorders of vata and pitta.

आम्रातकस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।

सस्नेहं स्नेहमलं शीतं वृष्यं विष्टम्भ्य जीर्यति ॥ १२९ ॥

आम्रातम् अंभाडां अंभाडा, मधुरम् मधुर मधुर,
बृंहणम् भृंहणी बृंहण, बल्यम् बल्यम् बल्य, तर्पणम्
तर्पण तर्पणकारक, गुरु गुरु गुरु, सस्नेहम् स्नेहयुक्त
स्निग्ध, स्नेहमलम् ३३३३३ कफकारक, शीतम् शीतल
शीतल, वृष्यम् तथा वृष्य छे एवं वृष्य है, विष्टम्भ्य अने
विष्टम्भ्य ३३३३३ विष्टम्भ्य होकर, जीर्यति पचे छे पचता
है ॥ १२९ ॥

129. The Indian hog plum is sweet, roborant, strengthening, nourishing,

heavy, slightly unctuous, increases kapha, is cooling, aphrodisiac and delayed in digestion.

पकतालस्य-नारिकेलफलयोगुणाः—

तालद्राव्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।

वृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥१३०॥

सिद्धानि पाकेलां पके हुए, तालद्राव्यानि ताड़ियां ताड़फल, नारिकेलफलानि च तथा नारियेलके फल, वृंहण-भृङ्गु वृंहणकारक, स्निग्ध-स्निग्ध, स्निग्ध, शीतानि शीतल शीतल, बल्यानि भक्ष्य बलकारक, मधुराणि च अने मधुर छे एवं मधुर हैं ॥ १३० ॥

130. The ripe fruits of palmyra and cocoanut are roborant, unctuous, cooling, strengthening and sweet.

भक्ष्यस्य गुणाः—

मधुराम्लकपायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।

पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रशोभनम् ॥१३१॥

भक्ष्यम् कुर्यात् कमरक, मधुर-मधुर मधुर, कम्ल-अम्ल अम्ल, कषायम् च कषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टम्भी विष्टम्भी, गुरु गुरु गुरु, शीतलम् शीतल शीतल, पित्तश्लेष्मकरम् पित्त अने कड़ कड़ना पित्त-और कफकारक, ग्राहि ग्राही ग्राही, वक्त्रशोभनम् अने मुख साह कड़ना छे और मुखशोभक है ॥ १३१ ॥

131. The showy dillenia fruit is sweet, acid, astringent in taste, delayed in digestion, heavy and cooling. It increases pitta and kapha and is astringent and a mouth-cleanser.

अम्लपरुषक-द्राक्षा-वदरारुच-कर्कन्धु लकुचानां गुणाः—

अम्लं परुषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।

१३२. पित्तश्लेष्मकर-कम्पितहरं (प.)

,, कम्पितकर-कम्पितहरं (स. ड.)

,, ग्राहि-रुच्य (प.)

पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥१३२॥

अम्लम् आटा खट्टे, परुषकम् द्राक्षां फालसे, द्राक्षा द्राक्षा द्राक्षा, बदराणि धोतर बेर, आरुकाणि च आरु आरुखारे, कर्कन्धु यक्षुधोतर झाड़ीके बेर, निकुचानि अने नानु इक्षुस और बदरल, अपि पक्षु भी, पित्त-श्लेष्म-पित्त अने कड़ने पित्त तथा कफके, प्रकोपीणि प्रकोपी कड़ना छे प्रकोपक हैं ॥ १३२ ॥

132. The sour falsah, grape, small jujube, the peach, wild jujube, and small jack are provocative of pitta and kapha.

आरुकस्य गुणाः—

मात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।

वृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥१३३॥

संपकम् पाकेलुं पका हुआ, आरुकम् आरु आरु-खुखारा, मात्युष्णम् अम्ल उष्ण नथी अति उष्ण नथी है, गुरु गुरु छे गुरु है, स्वादुप्रायम् मधुरसंप्रधान छे मधुरसंप्रधान है, मुखप्रियम् रुचिकर छे रुचिकर है, वृंहणम् भृङ्गु छे वृंहणकारक है, क्षिप्रम् अट जल्दी, जीर्यति पचती अथ छे पचता है, नातिदोषलम् अने अम्ल दोष-पाणुं नथी और बहुत दोषोंको नहीं करता ॥ १३३ ॥

133. Fully ripe peach is not very hot; it is heavy, sweetish, palatable, roborant, quickly digested and not very unwholesome.

पारावतस्य गुणाः—

द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं खाम्लमेव च ।

गुरु पारावतं श्रेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥१३४॥

मधुरम् च मधुर मधुर, अम्लम् च अम्ल अने अम्ल तथा अम्ल, द्विविधम् आ धे अतनुं इव दो प्रकारका, पारावतम् अमरुद, शीतम् अनुकृष्टे

१३२. कर्कन्धुनिकुचान्यपि-कर्कन्धुकुचानि च (च.)

१३३. वृंहणं जीर्यति क्षिप्रम्-संवृंहणं शीघ्रतरम् (ग. च.)

१३४. पारावतम्-पालेवतम् (ग.)

શીત. કમલઃ શીત, ઢળમ્ તથા ઉષ્ણ છે તથા ઉષ્ણ છે, ગુરુ વળી તેને ગુરુ ફિર ઝમે ગુરુ, અરુચિ-અરુચિ અરુચિ, અત્યગ્નિ- તથા અતિશય જ્વરાગ્નિનેાં એવં અત્ય- ગ્નિકા, નાશનમ્ નાશ કરનાર નાશકારક, શેષમ્ બાક્યું જાને ॥ ૧૩૪ ॥

134. Of the two varieties of para- vata fruits, one is sweet and cooling, and the other is sour and hot. It must be known to be heavy and curative of anorexia and excess of digestive fire.

કાશ્મર્યફલસ્ય ગુણાઃ, તૂદસ્ય ગુણાઃ —

અધ્યાદશ્વાન્તરગુણં કાશ્મર્યફલમુચ્યતે ।
તથૈવાદશ્વાન્તરગુણં તૂદમમ્લં પરુષકાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

કાશ્મર્યફલમ્ શીખર્યુ ક્ષી ગમ્મારીકા ફલ, મલ્લાત્ કર્બુચી કમરકસે, અલ્પાન્તરગુણમ્ થેડા હીન ગુણવાળું થોડા હીનગુણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હે, તથા યથા તે જ પ્રમાણે હસી પ્રકાર, અમ્લમ્ ખાટું સડા, તૂદમ્ શેતુર શહતૂત, પરુષકાત્ ક્ષાલસાંથી ફાલસેસે, અલ્પાન્તરગુણમ્ થેડા હીન ગુણ- વાળું છે થોડા હીનગુણ હૈ ॥ ૧૩૫ ॥

135. The fruit of white teak is said to be slightly differing in quality from showy dillenia. Similarly, sour mulberry differs in quality slightly from falsah.

ટકસ્ય ગુણાઃ, કપિથ્થસ્ય ગુણાઃ —

કષાયમધુરં ટકં વાતલં ગુરુ શીતલમ્ ।
કપિથ્થમામં કણ્ઠઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ટકમ્ નાસપાતી નાસપાતી, કષાય- કષાય કષાય, મધુરમ્ મધુર મધુર, વાતલમ્ વાતવર્ધક વાતકારક,

૧૩૬ કષાયમધુર ટક—કષાય મધુરં શુષ્કં (૫.)

,, કપિથ્થમામં કણ્ઠઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્—કપિથ્થવિષ- કણ્ઠઘ્નમામં સગ્રાહિ વાતલમ્ (જ. ઘ. ઠ. ત.)

,, વાતલમ્—શીતલમ્ (ક. જ. ઘ. પ.)

ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શીતલમ્ તથા શીતલ છે એવં શીતલ હૈ, જામમ્ કાચું કલા, કપિથ્થમ્ કૌઃ કૈવ, કણ્ઠમ્ સ્વરનાશક સ્વરનાશક, વિષઘ્નમ્ વિષઘ્ન વિષનાશક, ગ્રાહિ ગ્રાહી સંગ્રાહી, વાતલમ્ અને વાતવર્ધક છે ઔર વાતકારક હૈ ॥ ૧૩૬ ॥

136. The pear fruit is astringent and sweet in taste, increases vata, is heavy and cooling. The raw wood- apple is harmful to the voice, counter acts poison, is astringent and increases vata.

મધુરામ્લકષાયસ્વાત્ સૌગન્ધ્યાષ્ઠ રુચિપ્રદમ્ ।
પરિપકં ચ દોષઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ ગુર્વપિ ॥ ૧૩૭ ॥

પરિપકમ્ ચ અને પરિપકવ કૌઃ ઔર પકા કુબા કૈવ, મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ-અમ્લ અમ્લ, કષાયસ્વાત્ અને કષાય હોવાથી કષાય હોનેસે, સૌગન્ધ્યાત્ ચ તથા સુગંધી હોવાથી એવં સુગન્ધી હોનેસે, રુચિપ્રદમ્ રુચિ કરનાર રુચિકારક, દોષઘ્નમ્ દોષઘ્ન દોષનાશક, વિષઘ્નમ્ વિષનાશક વિષનાશક, ગ્રાહિ ગ્રાહી સંગ્રાહી, ગુરુ જામ અને ગુરુ છે ઔર ગુરુ હૈ ॥ ૧૩૭ ॥

137. The ripe fruit, being sweet, sour, astringent and fragrant, is relish- giving, curative of discordance, acts as an antidote to poison and is astringent and heavy.

વિલ્વસ્ય ગુણાઃ .

વિલ્વં તુ તુર્જરં પકં દોષલં પૂતિમમ્લમ્ ।
શિઘ્નોષ્ણતીક્ષ્ણં તદ્વાલં દીપનં કફકાતજિય્ઃ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૭. પરિપકં ચ—તદેવ પક્વં (ક. જ. ઘ.)

,, ,, —તદેવ સિદ્ધં (જ. ત. દ. ઘ.)

,, ચ દોષઘ્નં—ત્રિદોષઘ્નં (ગ.)

,, ગુર્વપિ—તુર્જરમ્ (ચ.)

૧૩૮. પક્વં—સિદ્ધં (ઘ.)

,, ,, —તુર્જ (પ.)

पक्वम् पाडेयुं पका हुआ, बिम्बम् तु पीयूषं ते।
बेल तो, दुर्जरम् भुशुङ्कीपी पये ओतुं दुर्जर, दोषलम्
दोषः ३२५२ रोगकारक, पित्तमारुहम् तथा दुर्गन्धी वायु
३२५२ छे तथा दुर्गन्धी वायुका उत्पत्तिक है, बाळम्
तत् अने डायुं ते और कच्चा बिम्ब, स्निग्धोष्ण-
स्निग्ध-उष्ण स्निग्ध-उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, दीप-
नम् अग्निदीपक अग्निदीपक, कफघातजित् तथा ३३
तेभ्यः वातने शतनार छे और कफ एवं वायुको जीतने
वाला है ॥ १३८ ॥

138. The ripe bael fruit is difficult
of digestion, causative of humoral mor-
bidity and foul-flatus. The immature
bael-fruit is unctuous, hot, acute,
digestive-stimulant and curative of
kapha and vata.

आमस्य गुणाः—

रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।

पक्वमासं जयेद्वायुं मांसशुक्लबलप्रदम् ॥ १३९ ॥

बाळम् डायुं अपूर्ण कच्चा, आम्रम् आंशुं आम,
रक्तपित्तकरम् रक्तपित्त ३२५२ छे रक्तपित्तकारक है,
आपूर्णम् ओष्ठदीवाणुं गुठलीयुक्त आम, पित्तवर्धनम् पित्त-
वर्धक छे पित्तवर्धक है, पक्वम् अने पाकुं और पका हुआ,
ज.स्यम् आंशुं आम, वायुम् वायुने वायुका, जयेत् शते
छे नाश करता है, मांस- तथा मांस तथा मांस, शुक्-
वीर्यं शुक्, बलप्रदम् अने बल देने छे और बलको
बढानेवाला है ॥ १३९ ॥

139. The baby mango causes hemo-
thermia but unripe mango increases
pitta; while the fully ripe mango sub-
dues vata and increases flesh, semen
and strength.

जम्बूफलस्य गुणाः—

कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥

१३९. रक्तपित्तकरं—वातपित्तकरं (ब. उ. ड.)

जाम्बवम् आंशुं जाम्बुन, कषायमधुरप्रायम् कषाय-
मधुररसनी प्रधानतावाणुं मुख्यतः कषायमधुररस, गुरु
गुरु, विष्टम्भि विष्टम्भी विष्टम्भी, शीतलम् शीतल
शीतल, कफपित्तघ्नम् ३३ तथा पित्तने। नाश ३२५२
कफपित्तनाशक, ग्राहि ग्राही संग्राही, परम् तथा परम्
और अतिशय, वातकरम् वात ३२५२ छे वातकारक
है ॥ १४० ॥

140. The jambul fruit is generally
astringent and sweet in taste, heavy,
delayed in digestion and cooling. It
is curative of kapha and pitta, astrin-
gent and greatly increases vata.

वदरस्य गुणाः—

वदरं मधुरं स्निग्धं मेदनं वातपित्तजित् ।

तच्छुष्कं कफघातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥

वदरम् धीर वेर, मधुरम् मधुर मधुर, स्निग्धम्
स्निग्ध स्निग्ध, मेदनम् मेदक मेदक, वातपित्तजित् अने
वात तथा पित्तने शतनार छे और वातपित्तनाशक है,
शुष्कम् सुकां गथेल शुष्क, तत् ते धीर वही वेर,
कफघातघ्नम् ३३वातने। नाश ३२५२ छे कफघातनाशक
है, पित्ते च अने पित्तमां और पित्तमें, न विरुध्यते
विरुद्ध थपुं नहीं विरुद्ध नहीं होता ॥ १४१ ॥

141. The small jujube is sweet,
unctuous, laxative and curative of
vata and pitta. The dried small juju-
be is curative of kapha and vata and
is not contra-indicated in pitta.

सिञ्चितिकाया गुणाः, गात्रेरुकी-करीर-बिम्बी-तोदन-धन्वनानां
गुणाः, संपकपनस-मोच-राजादनफलानां गुणाः—

कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि (जि) तिकाफलम् ।

गात्रेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥

मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।

संपकं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥

स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ।

१४२. गात्रेरुकी-गात्रेरुकी (ब. उ.)

. सिम्बि(सि)तिकाफलम् सङ्ग्रहण सेव, कषायमधुरम् कषायमधुर कषायमधुर, शीतम् शीत शीत, आहि अने आही छे और संपाही है, गाङ्गेरुकी गङ्गेटीनुं इध गंगेरन, करीरम् डेरडां करीर, बिम्बी च धीक्षोडी कंदरी, तोदनधन्वनम् तोदन तथा धाम्बु तोदन और धामनी, मधुरम् मधुर मधुर, मकषायम् कंभिक कषाय ईषत् कषाय, शीतम् शीत शीतल, पित्तकफापहम् च अने पित्त तथा कंभेन नाश करनार छे और पित्तकफनाशक है, संपकम् सारी पेठे पाडेध पका हुआ, पनमम् कंभुस कटरन, मोचम् केडां केला राजादनफलानि च तथा शम्भु और खिरनी, स्वादूनि मधुर मधुर, मकषायानि कंभिक कषाय ईषत्कषाय, स्निग्ध- रिनग्ध स्निग्ध, शीत- शीत शीतल, गुरुणि च अने गुरु छे और गुरु है ॥ १४२-१४३ ॥

142-143. The apple fruit is astringent, sweet in taste, cooling and astringent in action. The gingo fruit, caper, scarlet-fruited gourd, todan and fruits of common Indian linden are sweet, slightly astringent in taste, cooling and curative of pitta and kapha. The fully ripe Indian jack fruit, banana and fruits of Indian ape flower trees are sweet, slightly astringent, unctuous, cooling and heavy.

लवलीफलस्य गुणाः —

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥१४४॥
अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।

लवलीफलम् डेरडेरुडीनुं इध दरफारेवडीका फल, कषायविशदत्वात् च कषाय तथा विशद होवाथी कषाय तथा विशद होनेसे, सौगन्ध्यात् च अने सुगन्धी होवाथी और सुगन्धी होनेसे, रुचिप्रदम् रुचि करनार रुचिकारक, अवदंशक्षमम् भावाथी थील पदार्थभां रुचि छेपल करनार खानेसे दूमेरे पदार्थमें रुचिओ उत्पन्न १४४. हृद्यं-रुच्य (क. ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. ट. ठ. ड. त.)

॥ -वर्ण्यं (प.)

करनेवाला हृद्यम् हृद्य हृद्यके लिए प्रिय, वातलम् अने वातलम् छे और वातकारक है ॥ १४४ ॥

144-144. The star gooseberry fruit being astringent, limpid and fragrant, is appetiser, savoury, cordial and increases vata.

नीप-शताहक-पीलु तृणशून्य-विककृत-प्राचीनामलकानां गुणाः—

नीपं शताहकं पीलु तृणशून्यं विककृतम् ॥१४५॥
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।

नीपम् कदंभ कदम्ब, शताहकम् सुवा सोया, पीलु पीलु पीलु तृणशून्यम् केवडा केवडा, विककृतम् वीकडो कटाई. प्राचीनामलकम् च एव अने गलआमला और पनियाला, दोषघ्नम् दोषनाशक दोषनाशक, गरहारि च तथा निषदर छे एवं विपहर है ॥ १४५ ॥

145-145. Cadamba, dill, tooth brush tree, screw pine, thorny staff tree and Indian plum are indeed dispellers of discordance and curatives of the effects of poison.

इङ्गुदीफलस्य गुणाः, तिन्दुकस्य गुणाः, आमलकस्य गुणाः—

ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफघातजित् ॥१४६॥
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।
विद्यादामलके सर्वान् रसांलुवणवर्जितान् ॥१४७॥

१४५. शताहकम्—समार्गकं (प. च. छ. ड. ङ.)

॥ -शताक्षकं (प.)

॥ -शताम्रकं (प.)

॥ तृणशून्यं—तृणशू (प.)

॥ -तृणसू (प.)

॥ -तृणशून्यं (प.)

१४५. गरहारि—गरवाति (ग.)

१४६. ऐङ्गुदम्—इङ्गुदम् (ग.)

१४७. अम्लाम्लान्तरम्—

स्वेदमेहकफोदपित्तरोगविनाशनम् ।

हृद्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

ऐङ्गुलम् धीमिश्रितं द्विगोत्रका फलं, विक्रमधुरम् तिक्तमधुरं तिक्तमधुरं, स्निग्ध-उष्णम् स्निग्ध-उष्णम् स्निग्ध-उष्णम्, कफवातजित् तथा कृष्णं अने वातने श्रुतनारं छे तथा कफ एवं वातको हन्ता है, तिन्दुकम् टीअरवे। तेंदु, कफपित्तघ्नम् कृष्णं अने पित्तने नाश करने वाला कफपित्तनाशक, कषायम् कषाय कषाय, मधुरम् मधुर मधुर, लघु अने लघु छे एवं लघु है, आमलके आमलक आमलक, कषणवर्जितान् लघु २५ सिवायना २५ २५ २५ कर, सर्वान् अधा गन्ध, रसान् अने अने गोको विद्यान् अधुना जानना चाहिए ॥ १४६-१४७ ॥

146-147. The fruit of zachum oil plant is bitter-sweet in taste, unctuous, hot and curative of kapha and vata. The false mangosteen fruit is curative of kapha and pitta, astringent, sweet and light. The emblic myrobalan is regarded as possessing all the tastes except the salt.

बिभीतकस्य गुणाः—

रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।

रसारुद्धांसमेदोजान्दोषान् हन्ति तिक्तकम् ॥१४८॥

बिभीतकम् अहेतुं बहेवा. रूक्षम् रूक्ष रूक्ष, स्वादु मधुर मधुर, कषाय- कषाय कषाय, अम्लम् अम्ल अम्ल, परम् अत्यन्त अतिशय. कफपित्तहरम् कृष्णं तथा पित्तने हननारं छे कफपित्तनाशक है, रस- वाते रस और रस असृक्- रक्त रक्त, मांस- मांस नाम मेदोजान् तथा मेदोत्पन्न थयेला तथा मेदोपन्न, दोषान् दोषने दोषोंको, हन्ति दक्षिणे छे नष्ट करना है ॥ १४८ ॥

148. The beleric myrobalan is dry, sweet, astringent, acid and an excellent curative of kapha and pitta and dispels the disorders of body-fluid, blood, flesh and fat.

दाडिमस्य गुणाः—

स्वरमेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।

अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥१४९॥

१४९. स्वरमेद-स्वरमेदः (ब. च. छ. द.)

स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्ताविलकोपनम् १५०
मधुरं पित्तनुत्सेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ।

दाडिमम् दाडिम अनार, स्वरमेद- स्वरमेद स्वरमेद, कफोत्क्लेद कृष्णं उष्णमभय कफका उत्क्लेद, पित्तरोग- अने पित्तरोगने। और पित्तरोगोंको, विनाशनम् नाश करने- नार छे दूर करना है, अम्लम् अम्ल अम्ल, कषायमधुरम् तथा कषायमधुर दाडिम तथा कषायमधुर अनार, वातघ्नम् वातन शक वातनाशक, ग्राहि ग्राही संग्राही, दीपनम् तथा दीपन छे एवं अग्निदीपक है, स्निग्धोष्णम् स्निग्ध तथा उष्ण दाडिम स्निग्ध तथा उष्ण अनार, हृद्यम् हृद्यम् प्रिय क्षात्रे श्रेयं हृदयके लिए प्रिय, कफपित्त- अविरोधि च तथा कृष्णं अने पित्तथी विरुद्ध नष्टि श्रेयं छे और कफपित्तका विरोधी नहीं है, यत्तु तु गे जा, रूक्ष-अम्लम् रूक्ष अने अम्ल रूक्ष और अम्ल, दाडिम दाडिम छे अनार है, तत् ते वह, पित्त-अविल- कोपनम् पित्त अने वायुने कोपावनार छे पित्त और वायुको हानि करता है, तेषाम् तेषाम् इनमें, मधुरम् मधुर दाडिम मधुर अनार, पित्तनुत् पित्तशामक छे पित्तनार है, पूर्वं आधी प्रथम कहेलुं इस लिए प्रथम कहा हुआ, दाडिमम् दाडिम अनार, उत्तमम् उत्तम छे श्रेष्ठ है ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The pomegranate is curative of cacophonia, hyper-secretion of mucus and disorders of pitta. It is sweet, astringent and acid in taste, is curative of vata, astringent, digestive-stimulant, unctuous, hot, cordial and not antagonistic to kapha and pitta. The pomegranate which is dry and acid is provocative of pitta and vata. The sweet one is curative of pitta. So the best pomegranate is the first described.

१५०. कफपित्ताविरोधि च-कफपित्तविरोधि च (प.)

१५०. पूर्व दाडिमम्-तद्धि दाडिमम् (क. ब.)

શુક્રાન્તસ્ય ગુણાઃ, અમ્લિકાફલસ્ય ગુણાઃ, અમ્લવેતસફલ-
સ્ય ગુણાઃ—

શુક્રાન્તમ્લં પ્રાપ્તિ રક્ષોષ્ણં વાતશ્લેષ્મણિ શાસ્યતે ૧૫૧

અમ્લિકાવાઃ ફલં પકં તસ્માદસ્વાન્તરં ગુણૈઃ ।

શુક્રવૈદ્યૈરેવ સંયુક્તં મેદનં સ્વમ્લવેતસમ્ ॥૧૫૨॥

શુક્રાન્તમ્લ કોકમ, પ્રાપ્તિ ગ્રાહી પ્રાહી, રક્ષ-અન્તમ્
રક્ષ તથા શ્લેષ્મણે રક્ષ તથા અન્તમ્લ છે, વાતશ્લેષ્મણિ અને
વાત તથા કફમાં વાત તથા કફમાં, પ્રજાસ્યતે
અશ્વરત છે પ્રજાસ્યતે. અમ્લિકાવાઃ આમલીનો. ફળમ્લીકા,
ફલમ્ પાકેલો પક, ફલમ્ કાતરો ફલ, તસ્માદ તેનાથી
અન્તર, ગુણૈઃ ગુણમાં ગુણોમાં, અસ્વાન્તરમ્ શે. ૩૦૩ ક્ષીન છે
કુલ હીન છે, અમ્લવેતસમ્ અમ્લવેતસ અમ્લવેતસ, તુ
તે. તો, તે. એવ તે. જ. અન્તર, ગુણૈઃ શુદ્ધિથી ગુણોમાં,
સંયુક્તમ્ યુક્ત છે યુક્ત છે, મેદનમ્ અને બેદન છે બોર
મેદન છે ॥ ૧૫૧-૧૫૨ ॥

152-152. The kokum butter fruit is astringent, dry and hot and is good for vata and kapha disorders. The ripe tamarind fruit is slightly different in qualities. The amlavetas also possesses the same qualities and is laxative.

માતુલુકસ્ય ગુણાઃ—

શુક્રોડરુચી વિવન્ધે ચ મન્દેઽગ્નૌ મધવિપ્લવે ।

દિક્ષાશ્વાસે ચ કાસે ચ વર્ષ્યા વર્ષોગ્નિવેષુ ચ ॥૧૫૩॥

વાતશ્લેષ્મણિ સુત્થેષુ સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે ।

કેસરં મન્તુલુકસ્ય લઘુ'શેષમતોઽમ્બયા ॥૧૫૪॥

માતુલુકસ્ય ચક્રોતરં ચક્રોતરેકા, કેસરમ્ કેસર
કેસર, શુભે શ્લેષ્મણે, અરુચી અરુચિ અરુચિ, વિવન્ધે

૧૫૨ પકવં-શુદ્ધ (૫.)

૧૫૩. મધવિપ્લવે-મધવિપ્લવે (૫.)

૧૫૪. સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે-સર્વેષ્વેવેષુ વિશ્યતે (૫. ૬.)

„ કેસરં-કેસરં (ક.)

„ અસ્વાદનન્તરમ્—

શુદ્ધી સ્વગત્ય કટુકા માતુલુકસ્ય ચ નાગલી ।

સ્વપિકઃ પાકઃ (ક. ૫. ૭.) પુસ્તકેષુ ।

વિવન્ધ-વિવન્ધ, મન્દે અગ્નૌ મન્દ અગ્નિ મન્દ અગ્નિ,
મધવિપ્લવે ચ મધાત્મ્ય મધાત્મ્ય, દિક્ષા-શ્વાસે ચ હેઠી-
શ્વાસ દિક્ષાશ્વાસ, કાસે ચ ઉધરસ કાસ, વર્ષ્યામ્
ઉધટી વર્ષિ, વર્ષોગ્નિવેષુ મળરોગો મળકે રોગો, વાત-
તથા વાત તથા વાત, શ્લેષ્મ- તેમજ કફથી એવં કફથી,
સુત્થેષુ શ્લેષ્મા ઉત્પન્ન, સર્વેષુ ચ એવ સર્વે રોગોમાં
સર્વ વિકારોમાં, ઉપદિશ્યતે આપવાનું કહેવામાં આવે છે
દેનેકે લેણ કહા જાતા છે, લઘુ તે લઘુ છે વધ લઘુ
છે, શેષમ્ કેસર સિવાયનો બાકીનો ભાગ કેસરનો
છોડ કર શેષ ભાગ, અતઃ એથી હસે, અમ્બયા
વિપરીત અર્થાત્ બારે છે વિપરીત અર્થાત્ શુદ્ધ છે
॥ ૧૫૩-૧૫૪ ॥

153-154. The filament of the pom-
mello flower is indicated in intesti-
nal colic, anorexia, constipation, weak
digestive fire, chronic alcoholism,
hiccup, dyspnea, cough, vomiting,
disorders of stools and in all diseases
born of vata and kapha. The filament
fruit of the pommello is light but the
rest of the parts are heavy.

કર્કૂરસ્ય ગુણાઃ—

રોચનો દીપનો હૃષ્યઃ સુગન્ધિસ્ત્વગ્નિવર્જિતઃ ।

કર્કૂરઃ કફવાતઘ્નઃ શ્વાસદિક્ષાર્શસાં હિતઃ ॥૧૫૫॥

સ્ત્વગ્નિવર્જિતઃ હૃદય વગરનો હિલકારહિત, કર્કૂરઃ

કર્કૂરો કર્કૂર, રોચનઃ રુચિકર રોચન, દીપનઃ અગ્નિ-

દીપક અગ્નિદીપક, હૃષ્યઃ હૃદય હૃદય, સુગન્ધિઃ સુગન્ધી

સુગન્ધી, કફવાતઘ્નઃ કફ અને વાતનો નાશકરનાર કફ-

વાતનાશક, શ્વાસ- તથા શ્વાસ તથા શ્વાસ, દિક્ષા- હેઠી

દિક્ષા, અર્શસામ્ અને અર્શરોગવાળાઓને બોર અર્શ-

સેગિયોંકે લેણ, હિતઃ હિતકર છે હિતકરક છે ॥ ૧૫૫ ॥

155. The long zedoary fruit with-
out the rind is palatable, digestive-
stimulant, cordial, fragrant and is
curative of kapha and vata, and bene-
ficial in dyspnea, hiccup and piles.

નાગરજ્જ્વલસ્ય ગુણ: —

૧૫૬. કિંચિદમ્લં ચ હૃદ્યં મલ્કપ્રરોચનમ્ ।

વાતશામકં નાગરજ્જ્વલં ગુરુ ॥ ૧૫૬ ॥

નાગરજ્જ્વલસ્ય નારંગી, મધુરમ્ મધુર મધુર, કિંચિદ્ કંઠક યોગી, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, હૃદ્યમ્ હૃદ્ય હૃદ્ય, મલ્કપ્રરોચનમ્ ખાવામાં રુચિ કરનાર મોત્રનમે રુચિ-કર, મુર્જરમ્ મુર્જરેલીથી પથે એવી મુર્જર, વાતશામનમ્ વાતશામક વાતશામક, ગુરુ ચ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ છે ॥ ૧૫૬ ॥

156. The common orange fruit is sweet, slightly sour, cordial, promotive of the relish for food, difficult to digest, curative of vata and heavy.

વાતામામિષુકાક્ષોદ-મુકુલ-નિકોચોરમાણાનાં ગુણ: , પ્રિયાલ-સ્ય ગુણ: —

વાતામામિષુકાક્ષોદ-મુકુલ-નિકોચકા: ।

ગુરુજ્જ્વલિન્ધમધુરા: સોરમાણ્ય બલપ્રદા: ॥ ૧૫૭ ॥

વાતગ્ના મૂંહળા વૃષ્યા: કફપિત્તામિવર્ધન: ।

પ્રિયાલમેષાં સદૃશં વિદ્યાદૌષ્ણ્યં વિના ગુણૈ: ॥ ૧૫૮ ॥

સોરમાણ: ખીરમાંથી સહિત ખુર્માની સહિત, વાતામ-બલમ્ બલમ, અમિષુક-અમિષુક અમિષુક, અક્ષોદ-અખરોટ અખરોટ, મુકુલક-ચિલગોળા ચિલગોળા, નિકોચકા: પિસ્તાં પિસ્તા, ગુરુ-યુરુ ગુરુ, ર્જ્વલ-ઉષ્ણ ર્જ્વલ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરા: મધુર મધુર, બલપ્રદા: બલપ્રદ બલપ્રદ, વાતગ્ના: વાતનાશકે જ્વા-નાશક, મૂંહળા: બૂંદણુ મૂંહળ, વૃષ્યા: વૃષ્ય વૃષ્ય, કફ-વિત્-અમિષુકવા: તેમજ કફ તથા પિત્ત વધારનારાં છે

૧૫૯. મધુરં કિંચિદમ્લં ચ હૃદ્યં મલ્કપ્રરોચનમ્-હૃદ્યમ્ મધુરં
સામ્લં વિશદં મલ્કપ્રરોચનમ્ (બ. ૬)

„ નાગરજ્જ્વલં-નાગરજ્જ્વલ કલમ્ (ગ પ.)

„ મધુરં...ગુરુ-હૃદ્યમ્ મધુરં સામ્લં વિશદં મલ્કપ્રરોચનમ્ ।
ગુરુ વાતપ્રશમનં વિદ્યાદારિજ્જ્વલં ફલમ્ ॥ (ગ.)

૧૫૭. મુકુલક-મુકુલક (બ. ગ. ડ.)

„ બલપ્રદા:-બલપ્રદા: (પ.)

૧૫૮. પ્રિયાલ-પ્રિયાલ (બ.)

અમ્લમ્ અમ્લમ્, ઉષ્ણતાકો, વિના સિવાય જોર કર, ગુણ: યુરુમાં શેષ ગુણોમે, દવામ્ એએના અને, સદૃશમ્ એવી સમાન, વિદ્યાદ્ બહુવી જાનને વાહિવે ॥ ૧૫૭-૧૫૮ ॥

157.-158. The almond, abhishuka, walnut, edible pine, lakoocha and urumana, are heavy, hot, unctuous, sweet, strengthening, curative of vata, roborant, aphrodisiac and increase kapha and pitta. Buchanan's mango should be considered similar in action to the above except in the quality of being hot.

સ્થેષ્માતકસ્ય ગુણ:, અક્ષોદસ્ય ગુણ: —

સ્થેષ્માલં મધુરં શીતં સ્થેષ્માતકફલં ગુરુ ।

સ્થેષ્માલં ગુરુ વિદ્યમ્નિ વાક્ષોદફલમગ્નિજિદ્ ॥ ૧૫૯ ॥

સ્થેષ્માતકફલમ્ મુંદાનું હૃદ્ય લઘુદેકા ફલ, સ્થેષ્માલમ્ કફકારક, મધુરમ્ મધુર મધુર, શીતમ્ શીત શીત, ગુરુ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ છે, અક્ષોદફલમ્ અક્ષોદફલ હૃદ્ય અંકોલકા ફલ, સ્થેષ્માલમ્ કફકારક, ગુરુ યુરુ ગુરુ, વિદ્યમ્નિ વિદ્યમ્નિ વિદ્યમ્નિ, અગ્નિજિદ્ ચ અને અગ્નિને મંદ કરનાર છે ઓર અગ્નિ-નાશક છે ॥ ૧૫૯ ॥

159. The Assyrian plum increases kapha, is sweet, cooling and heavy. The alangy increases kapha, is heavy, delayed in the intestines, and curative of excessive heat.

શમીફલસ્ય ગુણ:, કરજ્જ્વલસ્ય ગુણ: —

ગુરુજ્જ્વલં મધુરં રુચ્યં કૌશલ્યં ચ શમીફલમ્ ।

વિદ્યમ્નિયતિ કારણં વાતસ્થેષ્માવિરોધિ ચ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૫૯. શીતં-રુચ્યં (બ.)

„ સ્થેષ્માતકફલં-સ્થેષ્માન્તકફલં (પ.)

„ વિદ્યમ્નિ વાક્ષોદફલમ્-વિદ્યમ્નિ વાક્ષોદફલમ્-કંકોલ-ફલમ્ (ગ.)

૧૬૦. રુચ્યં-શીતં (બ.)

શમીફલમ્ બ્રીન્જીની શીંગ શમીકી ફલી, ગુરુ-
ઝણમ્ ગુરુ-ઉષ્ણ મુરુ-ઝણ, મધુરમ્ મધુર મધુર, રુક્ષમ્
રુક્ષ, કેશમ્ ચ અને કેશનાશક છે और કેશ-
નાશક છે, કારણમ્ કર્ણનું ફલ કર્ણકા ફલ, વિદુષ્યયતિ
વિદુષ્ય કરે છે વિદુષ્ય કરતા છે, વાત-અને વાત और
વાયુ, શ્લેષ્મ-તથા કફ- તથા કફકા; અવિરોધિ ચ
વિરુદ્ધ નથી વિરોધી નથી છે ॥ ૧૬૦ ॥

160. The same fruit is heavy, hot,
sweet, dry and depilatory; and the fruit
of Indian beech is detained in intes-
tines and is not antagonistic to vata
and kapha.

આમ્નાતક-દન્તશઠ-કરમદૈરાવતકાનાં ગુણાઃ —

આમ્નાતકં દન્તશઠમ્લં સકરમર્દકમ્ ।
રક્તપિત્તકરં વિદ્યાદૈરાવતકમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

આમ્નાતકમ્ અંબાડો અગાડો, સકરમર્દકમ્ કર્ણમર્દક
ફોડા સહિત, દન્તશઠમ્ મોટાં બીંધુ જમીરી નિમ્બુ,
દૈરાવતકમ્ દૈરાવત તથા નારંગીને और નારંગીમાં, અમ્લ-
અમ્લ અમ્લ, રક્તપિત્તકરમ્ તથા રક્તપિત્ત કરનાર और
રક્તપિત્ત કરનાર, વિદ્યાદ્ અમ્લવાં જાનના ચ ॥ ૧૬૧ ॥

161. The Indian hog plum, lemon,
Bengal currant and common orange
are acid and cause hemothermia.

વાર્તાકફલસ્ય ગુણાઃ, પર્યટકીફલસ્ય ગુણાઃ —

વાતમ્નં દીપ્યનં ચૈવ વાર્તાકં કટુ તિક્તકમ્ ।
વાતલં કફપિત્તમ્નં વિદ્યાદ્ પર્યટકીફલમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વાર્તાકમ્ રીંગલું બેંગન, વાતમ્નમ્ વાતકર વાત-
નાશક, દીપ્યનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, કટુ કટુ કટુ,
તિક્તકમ્ દૈરાવત તથા તિપરિચા, વાતલમ્ વાતજનક વાતકારક,
કફપિત્તમ્નમ્ તેમજ કફપિત્તનો નાશ કરનાર છે एवं
કફપિત્તનાશક છે, વિદ્યાદ્ એમ અમ્લવું એસા જાનના
વાદિ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨. રક્તપિત્તકર-રક્તપિત્તકર (ક. ક.)

,, દૈરાવતકમેવ -દૈરાવતકમેવ ચ (પ.)

162. The brinjal is curative of vata,
digestive stimulant, pungent and bit-
ter. The physalis berry fruit should
be considered as promotive of vata
and curative of kapha and pitta.

આક્ષિકીફલસ્ય ગુણાઃ, અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષન્યપ્રોધફલાનાં ગુણાઃ —
પિત્તશ્લેષ્મમ્નમ્લં ચ વાતલં આક્ષિકીફલમ્ ।

મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષન્યપ્રોધાનાં ફલાની ચ ।

કષાયમધુરામ્લાની વાતલાની ગુરુણિ ચ ॥ ૧૬૪ ॥

આક્ષિકીફલમ્ આક્ષિકીનું ફલ આક્ષિકીફલ, પિત્ત-
શ્લેષ્મમ્નમ્ પિત્તકરનો નાશ કરનાર પિત્તકફનાશક,
અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, વાતલમ્ ચ અને વાતજનક
છે और વાતજનક છે, અશ્વત્થ- પીપળો પીપળ, ડુમ્બર-
ઉમરો ગુલ્મ, પ્લક્ષ- પીપળ ફિલ્લન, મ્યપ્રોધાનામ્
અને વડનાં और વરગદકે, ફલાની ચ ફળ ફળ, મધુ-
રાણિ મધુર મધુર અમ્લ-પાકીની અમ્લ વિપાકવાળાં
અમ્લ વિપાકવાળે પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ અને પિત્ત તથા
કફને કરનાર और પિત્તકફહર, કષાય- કષાય કષાય,
મધુર- મધુર મધુર, અમ્લાની અમ્લ અમ્લ, વાતલાની
વાતજનક વાતજનક, ગુરુણિ ચ તથા ગુરુ છે એ ગુરુ
છે ॥ ૧૬૩-૧૬૪ ॥

163 164. The akshiki fruit is cu-
rative of pitta and kapha, sour in
taste and increases vata. The fruits
of the holy fig, gular fig, yellow barked
fig and banyan are sweet, sour in
post-digestion, curative of pitta and
kapha, astringent, sweet and sour in
taste, promotive of vata and heavy.

૧૬૩. આક્ષિકીફલમ્-આક્ષિકીફલમ્ (પ.)

,, મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-મધુરાણ્યનુપાકીની
વાતપિત્તહરાણિ ચ (ગ. બ. જ.)

,, અમ્લપાકીની-અનુપાકીની (ક. ઠ.)

,, —અમ્લપાકીની (ક.)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ-વાતપિત્તહરાણિ (ક. ઠ. ત.)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-વાતપિત્તહરાણિ ચ (ક.)

મહાતકસ્ય ગુણા: —

મહાતકાસ્થ્યમિસમં તન્માંસં સ્વાદુ શીતલમ્ ।
પચ્ચમઃ ફલવર્ગોઽયમુક્તઃ પ્રાયોપયોગિકઃ ॥૧૬૫॥

મહાતકાસ્થિ બિલાખા મિલાવા, અમિસમમ્ અગ્નિ સમાન અમિકે સમાન છે, તન્માંસમ્ તેના ગરબાં ફલકી મજા, સ્વાદુ મધુર મધુર, શીતલમ્ તથા શીતળ છે તથા શીતલ છે, પ્રાયોપયોગિકઃ ધણુ ઉપયોગમાં આવતો. વહુત ઉપયોગમાં આવેલા, અયમ્ આ યહ, પચ્ચમઃ પાચ્યમાં પાંચવીં, ફલવર્ગઃ ફલવર્ગ, ઉક્તઃ કહ્યો છે કહા છે ॥ ૧૬૫ ॥

165. The marking nut is caustic like fire but the pulp of the fruit is sweet and cooling. Thus is described the fifth section about fruits generally in use.

અથ હરિતવર્ગઃ —

આર્કસ્ય ગુણા: —

રોચનં દીપનં વૃષ્યમાર્દ્રકં વિશ્વમેષજમ્ ।
વાતશ્લેષ્મવિબન્ધેષુ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ॥૧૬૬॥

અથ હરિતવર્ગઃ હરિતવર્ગના પ્રારંભ કરવામાં આવે છે હરિતવર્ગના પ્રારંભ કિયા જાતા છે, આર્દ્રકમ્ લીલી હરી, વિશ્વમેષજમ્ સૂઠ (આદુ) સોંઠ (અદરક), રોચનમ્ રુચિકર રુચિકારક, દીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, વૃષ્યમ્ અને વૃષ્ય છે ઓર વૃષ્ય છે, વાત- વાત વાત, શ્લેષ્મ- તથા કફના તથા કફકે, વિબન્ધેષુ વિબન્ધમાં વિબન્ધમાં, તસ્ય તેના ઉસકે, રસઃ રસનો રસકા, ઉપદિશ્યતે પ્રયોગ કરવાનું કહેવામાં આવે છે પ્રયોગ કરવાને લીધે કહા જાતા છે ॥ ૧૬૬ ॥

166. Now begins the section on greens. The green ginger is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac and its juice is prescribed in cases of obstruction due to vata and kapha.

૧૬૫. તન્માંસં-સ્વાદુમાંસં (સ. ગ. જ.)

જમ્બીરસ્ય ગુણા: —

રોચનો દીપનસ્તીક્ષ્ણઃ સુગન્ધિર્મુક્ષશોધનઃ ।
જમ્બીરઃ કફવાતઘ્નઃ ક્ષિમિત્તો ભક્તપાચનઃ ॥૧૬૭॥

જમ્બીરઃ જમ્બીર જમ્બીર, રોચનઃ રુચિકર રુચિકારક, દીપનઃ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણઃ તીક્ષ્ણ, સુગન્ધિઃ સુગંધી સુગંધી, મુક્ષશોધનઃ મુખ સાફ કરનાર મુક્ષશુદ્ધિકર, કફવાતઘ્નઃ કફવાતનો નાશ કરનાર કફવાતનાશક, ક્ષિમિત્તઃ ક્ષિમિનાશક ક્ષમિહર, ભક્તપાચનઃ અને આધેષુ પચાવનાર છે ઓર ભોજનનો પચાવનાર છે ॥ ૧૬૭ ॥

167. The jambira is appetiser, digestive-stimulant, acute, fragrant, mouth-cleanser, curative of kapha and vata, vermicide and helps the digestion of food.

મૂલકસ્ય ગુણા: —

બાલં દોષહરં, વૃદ્ધં ત્રિદોષં, મારુતાપહમ્ ।
ક્ષિગ્ધસિદ્ધં, વિશુષ્કં તુ મૂલકં કફવાતઘ્નિ ॥૧૬૮॥

બાલમ્ કાચો કચ્ચી, મૂલકમ્ મૂળો મૂલી, દોષહરમ્ ત્રિદોષહર છે ત્રિદોષઘ્ન છે, વૃદ્ધમ્ પાકી ગયેલો મૂળો પક્કી હુઈ મૂલી, ત્રિદોષમ્ ત્રિદોષ કરનાર છે ત્રિદોષકારક છે, ક્ષિગ્ધસિદ્ધમ્ રસેહમાં સિદ્ધ કરેલ મૂળો રસેહસે સિદ્ધ કી હુઈ મૂલી, મારુતાપહમ્ વાયુનાશક છે વાયુનાશક છે, વિશુષ્કમ્ તુ અને સૂકો મૂળો તો તથા સૂલી મૂલી, કફવાતઘ્નિ કફવાતનો ઘતનાર છે કફવાતનાશક છે ॥ ૧૬૮ ॥

168. The garden radish when tender allays humoral discordance,

૧૬૭. મુક્ષશોધનઃ-મુક્ષશોધનઃ (ગ. ચ. જ. પ.)

,, ,, -મુક્ષરોચનઃ (પ.)

,, ક્ષિમિત્તો-ક્ષિમિત્ત (ગ. ચ. જ.)

,, ભક્તપાચનઃ-ભક્તપાચનઃ (ક. જ. જ. જ.)

૧૬૮. ક્ષિગ્ધસિદ્ધ-ક્ષિગ્ધસિદ્ધ (ગ.)

,, -ક્ષિગ્ધસ્તિવન્ધ (દ.)

વિશુષ્કમ્-વિશુષ્ક (ગ.)

when, overgrown, causes tri-humoral discordance, when prepared with unctuous substances cures vata and when dried cures kapha and vata.

सुरस्य गुणाः—

हिकाकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।

पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥१६९॥

सुरसः तुलसी, तुलसी, हिका- डेडी हिका, कास- उभरस कास, विष- विष विष, श्वास- श्वास श्वास, पार्श्वशूल- अने पार्श्वशूल शूलने। पार्श्वशूलकी, विनाशनः नाश करने। नाशक, पित्तकृत् पित्त करने। पित्तकारक, कफवातघ्नः तथा कफ तेमल वायु भटाने। कफवातनाशक है, पूतिगन्धहा अने दुर्गन्ध भटाने। और दुर्गन्धको नष्ट करती है ॥ १६९ ॥

169. The holy basil is curative of hiccup, cough, poison, dyspnea and plurodynea, promotive of pitta and curative of kapha and vata, and eliminative of fetor.

यवान्यर्जक-शिमुशालेय-मृष्टकानां गुणाः—

यवानी चार्जकश्चैव शिमुशालेयमृष्टकम् ।

इयान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्रेशयन्ति च ॥१७०॥

यवानी अजवायन, अर्जकः शनतुलसी दवना, शिमु- सहरा सहरा, शालेय- वरियाणी सौफ, मृष्टकम् च एव अने राई और राई, इयानि इयाने हितकारी इयाने लिए हितकर, आस्वादनीयानि तथा स्वाद करनेवाले हैं, पित्तम् अने पित्तने और पित्तको, उत्क्रेशयन्ति च वधारे छे बढ़ाते हैं ॥ १७० ॥

१६९. पूतिगन्धहा-पूतिगन्धजित् (च.)

„ गन्धहा-गन्धनुत् (ग.)

१७०. यवानी-यवानी (ख. द.)

„ पित्तमुत्क्रेशयन्ति च-पित्तमुत्क्रेशयन्ति च (प.)

170. Bishop's weed, shrubby basil, drumstick, fennel and black mustard are cordial, palatable and agitate the pitta.

गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बक-शृङ्गवेरिकाणां गुणाः—

गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बकः शृङ्गवेरिका ।

तीक्ष्णोष्णकटुकक्षानि कफवातहराणि च ॥१७१॥

गण्डीरः गण्डीर गण्डीर, जलपिप्पली- जलपिप्पली, तुम्बकः तेजबल, शृङ्गवेरिका आदुना भोमरा आर्द्रककी बाल, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण- उष्ण उष्ण, कटु- कटु कटु, क्षानि ३क्ष ३क्ष, कफवातहराणि च अने कफ तथा वात हरने। और कफवातनाशक है ॥ १७१ ॥

171. The gandira, the fog fruit, Indian toothache and sprouts of ginger are acute, hot, pungent, dry and curative of kapha and vata.

भूस्तृणस्य गुणाः, खराहाया गुणाः—

पुंस्त्वघ्नः कटुकक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः ।

खराहा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥

भूस्तृणः रेहिय धास रुपावास, पुंस्त्वघ्नः पुंस्त्वघ्नने उष्णने। पुंस्त्वघ्ननाशक, कटु- कटु कटु, ३क्ष- ३क्ष ३क्ष, उष्णः उष्ण उष्ण, वक्त्रशोधनः अने मुख साफ करने। और मुखका शोधक है, खराहा भेडी अजवायन अजवायन, कफवातघ्नी कफवातने। नाश करने। कफवातनाशक, बस्तिरोगरुजा अने बस्तिरोग रोगने। तथा पीडने बस्तिरोग तथा वेदनाका, अपहा नष्ट करने। और नाशक है ॥ १७२ ॥

172. The ginger grass is aphrodisiac, pungent, dry, hot, and mouth-

१७१. गण्डीरो-गण्डीरो (प.)

„ तुम्बकः-तुम्बकः (च.)

„ शृङ्गवेरिका-शृङ्गवेरिका (ज.)

१७२. वक्त्रशोधनः-रक्तशोधनः (प.)

„ खराहा-खराहा (घ. ज. द. द.)

cleanser, and celery seeds are curative of kapha and vata and of painful urinary disorders.

ધાન્યકાઞ્જગન્ધાસુમુક્ખાનાં ગુણાઃ—

ધાન્યકં જાઞ્જગન્ધા ચ સુમુક્ખએતિ રોચનાઃ ।
સુગન્ધા નાતિકટુકા દોષાનુશ્લેશયન્તિ ચ ॥૧૭૩॥

ધાન્યકમ્ ચ ધાણા ધનિયા, ઞ્જગન્ધા ચ બાધ્વી
ફુફુ, સુમુક્ખઃ ચ અને સુમુખ (તુલસીનો એક ભેદ)
બીર સુમુખ (તુલસીવિશેષ), इति રોચનાઃ એ રુચિકર
છે એ રુચિકારક છે, સુગન્ધાઃ સુગંધી આધનાર છે
સુગન્ધી કેનેવાશે છે, નાતિકટુકાઃ બહુ કટુ નથી અતિ
કટુ નથી છે, દોષાન્ તથા દોષોને બીર દોષોંકો, ઉશ્લે-
શયન્તિ ચ બધારે છે વધારે છે ॥ ૧૭૩ ॥

173. Coriander, wild carrot and sumukha are appetisers, fragrant, not very pungent and rouse the morbid humors.

ગૃજનસ્ય ગુણાઃ—

ગ્રાહી ગૃજનકસ્તીક્ષ્ણો વાતશ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ।
સ્વેદનેઽમ્યવહારે ચ યોજયેત્તમપિત્તિનામ્ ॥૧૭૪॥

ગૃજનકઃ ગાજર, ગ્રાહી ગ્રાહી સંગ્રાહી,
સ્તીક્ષ્ણઃ વીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, વાતશ્લેષ્માર્શસાં તથા વાત, કફ
અને અર્શ રોગવાચકો તથા વાત, કફ બીર અર્શકે
રોગિયોંકે કિણ, હિતઃ હિતકર છે હિતકર છે, અપિત્તિનામ્
પિત્તરોગ બખરના માણુઓના હીનપિત્તવાલોંકે, સ્વેદને
સ્વેદનમાં સ્વેદનમાં, અમ્યવહારે ચ અને ભોજનમાં
બીર ભોજનમાં, તમ્ યોજયેત્ તેની યોજના કરવી
એકઠીંકે ઉત્તમો પ્રયુક્ત કરના યોજના ॥ ૧૭૪ ॥

174. The turnip is astringent, acute and beneficial in vata and kapha disorders and in piles. This should be used in sudation therapy and as

an article of diet by those who are not suffering from pitta discordance.

પલાન્હોર્મુળાઃ—

શ્લેષ્મલો માદતપ્તઃ પલાન્હુર્ન ચ પિત્તજુત્ ।
આહારયોગી વ્યવસ્થા મુદર્વ્યુધોઽથ રોચનઃ ॥૧૭૫॥

પલાન્હુઃ કુંબળી પ્યાજ, શ્લેષ્મલઃ કફકારક છે, માદતપ્તઃ ચ વાયુનાશક છે વાયુનાશક છે,
પિત્તજુત્ ચ અને પિત્તહર બીર પિત્તનાશક, ન નથી
નથી છે, આહારયોગી બળી તે આહારમાં ઉપયોગી
થનાર બીર વધ આહારમાં ઉપયોગી હોનેવાલા, વ્યવસ્થા
બલપ્રદ, ગુરુઃ ગુરુ ગુરુ, વૃષ્ણઃ વૃષ્ણ વૃષ્ણ, અથ
અને બીર, રોચનઃ રુચિ વધારનાર છે રુચિકારક છે
॥ ૧૭૫ ॥

175. The onion is promotive of kapha, curative of vata but not of pitta; it is a good adjuvant for food and is strengthening, heavy, aphrodisiac and appetising.

લશુનસ્ય ગુણાઃ—

ક્રિમિકુષ્ઠકિલાસઘ્નો વાતઘ્નો ગુલ્મનાશનઃ ।
ક્ષિન્ધશ્ચોષ્ણશ્ચ વૃષ્યશ્ચ લશુનઃ કટુકો ગુરુઃ ॥૧૭૬॥

લશુનઃ લસણુ લહસન, ક્રિમિકુષ્ઠકિલાસઘ્નઃ ક્રિમિ,
કુષ્ઠ તથા કિલાસનો નાશ કરનાર છે ક્રિમિ, કુષ્ઠ બીર
કિલાસના નાશક છે, વાતઘ્નઃ વાતહર છે વાતહર છે,
ગુલ્મનાશનઃ ગુલ્મ મટાડનાર છે ગુલ્મનાશક છે, ક્ષિન્ધઃ ચ
તથા રિન્ધ તથા સ્નિગ્ધ, વૃષ્યઃ ચ ઉષ્ણુ વૃષ્ય, વૃષ્યઃ
વૃષ્ય વૃષ્ય, કટુકો કટુ કટુ, ગુરુઃ ચ અને ગુરુ છે
બીર ગુરુ છે ॥ ૧૭૬ ॥

176. The garlic is curative of worms, dermatosis, leprosy, vata-disorders and gulma. It is unctuous, hot, aphrodisiac, pungent and heavy.

૧૭૩. સુમુક્ખએતિ—સુમુક્ખએતિ (ક.)

૧૭૪. સ્વેદનેઽમ્યવહારે—સ્વેદનેઽમ્યવહારે (બ.)

૧૭૫. પિત્તજુત્—પિત્તજુત્ (ચ. ડ. બ.)

૧૭૬. ગુરુ—રસઃ (દ.)

શુષ્કાણિ કફવાતગ્નાન્યેતાન્યેષાં ફલાણિ ચ ।

હરિતાનામયં ચૈવ વૃષ્ટો વર્ગઃ સમાપ્યતે ॥૧૭૭॥

શુષ્કાણિ સૂકાર્થ ગથેલ સૂચે હુણ, ફલાણિ આ દ્રવ્યો થે દ્રવ્ય, ઇષામ્ અને એનાં ઔર इनके, फलानि च इणी फल, कफवातग्नानि कफ-वातानो नाश करनार। छे कफवातनाशक हैं, अयम् एषः आ प्रभाषे आ इस प्रकारसे यह, हरितानाम् हरित द्रव्योने। हरित द्रव्योंका, वृष्टः छष्टे छट्टा, वर्गः च वर्ग वर्ग, समाप्यते संपूर्ण करवाभा आवे छे संपूर्ण किया जाता है ॥ १७७ ॥

177. These in their dried condition and their fruits are curative of kapha and vata. Thus ends the sixth class of greens.

अथ मद्यवर्गः—

मद्यानां सामान्यगुणाः—

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।

सर्वे सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥

अथ मद्यवर्गः भद्रवर्गने। प्रारम्भ करवाभा आवे छे मद्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, सामान्यतः सामान्यपक्षे साधारण रूपमें, सर्वम् यथां सब, मद्यम् भद्र मद्य, प्रकृत्या स्वभावથી स्वभावसे, अम्ल-उष्णम् अम्ल અને ઉષ્ણ છે અમ્લ ઔર उष्ण हैं, विपाकतः तथा विपाकभां तथा विपाकमें, अम्लम् च अम्ल अम्ल, उष्णम् કહેલ છે કહે છે, तस्य तेना उनके, विशेषः भेदोने। भेद, उपदेक्ष्यते હમણાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે અથ કહે જાતે છે ॥ ૧૭૮ ॥

178. Now begins the section on wines. Wine is naturally acid and hot in taste and is said to be acid in post-digestion. This is its general property. Its specific characteristic will now be described.

૧૭૭. ચૈવ-ચૈવામ્ (ગ. ન.)

,, પત્તપ્લોકાનન્તરમ્—

प्रसन्ना मदनी हावा परिशुद्धावणा तथा ।

मेता पिष्टोद्भवा चैव सुरापर्वावाचकाः ॥

हृत्पत्रिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

સુરાયાઃ ગુણઃ—

કુશાનાં સક્તમૂત્રાણાં પ્રહૃણ્યશોષિકારિણામ્ ।

સુરા પ્રશસ્તા વાતઘ્ની સ્તન્યરત્નક્ષયેષુ ચ ॥૧૭૯॥

કુશાનામ્ કૃશ પુરુષો કૃશ પુરુષો, સક્તમૂત્રાણામ્ તથા અટકેલ મૂત્રવાળા પુરુષો તથા મૂત્રાવરોધવાલો પુરુષો, પ્રહણી- અને અદણી ઔર પ્રહણી, અર્શઃ- તથા અર્શના ઔર અર્શવાલે, વિકારિણામ્ રોગવાળાઓ માટે રોગિયોકે લિણ, સ્તન્ય- તેમજ ધાવણુની एवं स्तन्यकी, रक्त- તથા રક્તની તથા રક્તકી, ક્ષયેષુ ચ ક્ષીણતામાં ક્ષીણતામાં. સુરા સુરા ૮ ૧, પ્રશસ્તા પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, વાતઘ્ની વળી તે વાતહર પણ છે ફિર વહ વાતનાશક સી છે ॥ ૧૭૯ ॥

179. The sura wine is recommended in emaciation, suppression of urine, assimilation disorders, piles, deficiency of milk and of blood and is curative of vata.

मदिरायाः गुणाः—

हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।

वम्यानाहविबन्धेषु वातघ્ની मदिरा हिता ॥૧૮૦॥

હિક્કા- હેડકી હિક્કા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય- સર્ગેખમ પ્રતિશ્યાય, કાસ- ઉધરસ કાસ, વર્ચોગ્રહ- મળ અટકવે। મલાવરોધ, અરુચો અરુચિ અરુચિ, વમિ- ઉલટી વમિ, આનાહ- આનાહ આનાહ, વિબન્ધેષુ અને વિબન્ધમાં ઔર વિબંધમાં, मदिरा मदिरा मदिरा, हिता हित- કર છે હિતકર છે, वातघ्नी वणी તે वातहर પણ છે यह वातनाशक सी है ॥ १८० ॥

180. The Madira wine is beneficial in hiccup, dyspnea, coryza, cough, scybalous stools, anorexia, vomiting, constipation and obstipation, and is curative of vata.

૧૮૦. કાસવર્ચોગ્રહ-વાતવર્ચોગ્રહ (ગ.)

,, વમ્યા-ઉર્ચા (ક. ગ. ચ. જ.)

,, मदिरा-मधुरा (प.)

जगलस्य गुणाः—

शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोफघ्नो भक्षपाचनः ॥१८१॥

जगलः जगल जगल, शूल- शूल शूल, प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, आटोप-आटोप आटोप, कफ-वात- कफवात कफवात, अर्शसाम् अर्शे रोगवाताओने भाटे एवं अर्शरोगियोंके लिए, हितः हितकर छे हितकारी है, ग्राहि- तथा ग्राही और ग्राही, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, उष्णः उष्ण उष्ण, शोफघ्नः शोफनाशक शोफनाशक, भक्षपाचनः अर्शे भाधेयुं पचावना छे और खायेको पचा देता है ॥ १८१ ॥

181. The jagala wine is beneficial in colic, dysentery, autometeorism, kapha, vata and piles. It is astringent, dry, hot and curative of edema and is a digestive of food.

अरिष्टस्य गुणाः—

शोषार्शोग्राहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान्नोचनदीपनः ॥१८२॥

अरिष्टः अरिष्ट अरिष्ट, शोष- शोष शोष, अर्शः- अर्शे अर्शे, ग्राहणीदोष- ग्राहणीरोग ग्राहणीरोग, पाण्डु- रोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, अरुचि- अरुचि अरुचि, ज्वरान् अर्शे अर्शे और ज्वरको, कफकृतान् तथा कुक्षी धयेत् एवं कफज्वर, रोगान् रोगोने रोगोंको, हन्ति हन्ति छे नष्ट करता है, राचनदीपनः वृणी ते रुचिकर अर्शे अग्निने प्रदीप्त करना छे फिर यह रोचक और अग्निदीपन करनेवाला है ॥ १८२ ॥

182. The arishta wine is curative of consumption, piles, assimilation

१८१. शोफघ्नः-शोफघ्नः । प .

१८२. शोषा-शोषा (च.)

शोषार्शो-शोफार्शो (क. ग. घ. ङ. श. ठ.)

,, -गोकार्शो (प)

रोगारुचिज्वरान्-रोगविरज्वरान् (प)

रोचनदीपनः-दीपनपाचनः (च. द. घ. प.)

disorders, anemia, anorexia, fever and other diseases when these arise from kapha. It is an appetiser and digestive-stimulant.

शार्करस्य गुणाः—

मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।

जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥१८३॥

शार्करः शार्कर आसव शार्कर आसव, मुखप्रियः मुखने गमे येवा मुखको प्रिय लगे ऐसा, सुखमदः सुखकरक मदवाला, सुगन्धिः सुगन्धी सुगन्धसे युक्त, वस्तिरोगनुत् वस्तिरोगोने दूर करनेवाला वस्तिरोगोंका नाशक, जरणीयः पचावना अन्न आदिको पचानेवाला, परिणतः पथी गया पथी और पचने पर, हृद्यः हृद्यने हितकर हृदयके लिए हितकारक, वर्ण्यः च अर्शे वर्ण्यने हितकर छे और वर्णके लिए हितकारक है ॥ १८३ ॥

183. The sugar wine is palatable and a light intoxicant. It is fragrant, curative of painful urinary disorders, promotive of digestion, cardiac-tonic, and promotive of complexion on assimilation.

पकरस्य गुणाः—

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषार्शोफार्शसां हितः ।

स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पकरसो मतः ॥१८४॥

पकरसः पकरसने पकरस, रोचनः रुचिकर रुचिकारक, दीपनः अग्निदीपक अग्निदीपक, हृद्यः हृद्यने हितकारी हृदयका हित करनेवाला, शोष- शोष शोष, शोफ- शोफ शोफ, अर्शसाम् अर्शे रोगवाताओने भाटे और अर्शरोगियोंके लिए, हितः हितकर हितकारी, स्नेहश्लेष्म- स्नेह अर्शे कुक्षी स्नेह एवं कफके,

१८३. वस्तिरोगनुत्-वस्तिदोषघ्ना (च.)

,, रोगनुत्-दोषनुत् (ग. घ.)

,, वर्ण्यः-वर्ण्य (द.)

१८४. वर्ण्यः-वर्ण्य (प. त.)

ચિકારક: વિકારોને નાશ કરનાર રોગોના નાશક, વર્ણ: તથા વર્ણને દિતકર ઓર વર્ણકે લિષ્ઠિતકારક, મત: માન્ય છે માના ગયા છે ॥ ૧૮૪ ॥

184. The pakvarasa wine is appetiser, digestive-stimulant, cordial, beneficial in consumption, edema and piles and is considered curative of kapha disorders and disorders born of the overuse of unctuous articles. It promotes complexion.

શીતરસિકસ્ય ગુણ:

જરણીયો વિચન્ધઘ્ન: સ્વચ્છર્ણવિશોધન: ।

લેહન: શીતરસિકો દિત: શોફોદ્રાર્શસામ્ ॥૧૮૫॥

શીતરસિક: શીતરસિક શીતરસિક જરણીય: પાચન કરનાર પાચક, વિચન્ધઘ્ન: વિચન્ધને નાશ કરનાર વિચન્ધનાશક, સ્વચ્છર્ણ- સ્વચ્છ અને વર્ણની સ્વચ્છ ઓર વર્ણકો, વિશોધન: શુદ્ધિ કરનાર નિર્મલ કરનેવાલા, લેહન: લેહન કરનાર લેહન કરનેવાલા, શોફ- તથા શોફ ગોફ, ઉદર- ઉદરરોગ ઉદરરોગ, અર્શમામ્ અને અર્શરોગ-વાળાને ઓર અર્શરોગીયોંકે લિષ્ઠિત, દિત: દિતકર છે દિતકારી છે ॥ ૧૮૫ ॥

185. The soetarasika wine is promotive of digestion, curative of obstipation and clarifies the voice and complexion. It is a revulsant and is beneficial in edema, abdominal affections and piles.

ગૌહસ્ય ગુણ:, આશ્લિષ્ઠિયા ગુણ:—

સૂષ્પમિશ્રશકુદ્ધાતો ગૌહસ્તર્પણદીપન: ।

પાણ્ડુરોગવ્રણહિતા દીપની ચાક્ષિકી મતા ॥૧૮૬॥

ગૌહ: ગોળનું મધ ગુદસે બના મધ, સૂષ્પમિશ્રશકુદ્ધાત મળ અને વાયુને બહાર કાઢનાર તથા બેદનાર મલ

૧૮૫. લેહન:—કર્શન: (ક.)

,, ,, —શીતલ: (ક પ)

ઓર વાયુકો વાહિર નિકાલને તથા મેદ કરનેવાલા, સ્વચ્છર્ણ- સ્વચ્છર્ણ: સ્વચ્છર્ણ અને દીપન છે એવં સ્તર્પણકારક ઓર અમિષીપક છે, ચાક્ષિકી બહેડાનું મધ વહેડેના મધ, પાણ્ડુરોગ- પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, વ્રણહિતા અને વ્રણમાં દિતકારી ઓર વ્રણમાં દિતકારી, દીપની તથા અગ્નિ- દીપક એવં અમિષીપક, મતા માન્ય છે માના ગયા છે ॥ ૧૮૬ ॥

186 The gur wine loosens and evacuates feces and flatus. It is nourishing and digestive-stimulant. The beheda wine is considered beneficial in anemia and wounds. It is considered a digestive-stimulant.

સુરાસવસ્ય ગુણ:, મધૂકપુષ્પાસવસ્ય ગુણ:, મૈરેયસ્ય ગુણ:—

સુરાસવસ્તીવ્રમદો વાતઘ્નો વદનપ્રિય: ।

છેદી મધ્વાસવસ્તીક્ષ્ણો મૈરેયો મધુરો ગુરુ: ॥૧૮૭॥

સુરાસવ: સુરાસવ સુરાસવ, તીવ્રમદ: તીવ્રમદ કરનાર તીવ્રમદકારક, વાતઘ્ન: વાતનાશક વાતનાશક, વદનપ્રિય: અને મુખને મધે એવો છે ઓર પીનેમં પ્રિય છે, મધ્વાસવ. મધુકપુષ્પાનું ફૂલને આસવ મધૂકપુષ્પાસવ, છેદી છેદન કરનાર છેદન કરનેવાલા, તીક્ષ્ણ: અને તીક્ષ્ણ છે ઓર તીક્ષ્ણ છે, મૈરેય: મૈરેય મૈરેય, મધુર: મધુર મધુર. ગુરુ: અને ગુરુ છે ઓર ગુરુ છે ॥ ૧૮૭ ॥

187. The sura wine is acutely intoxicating, curative of vata and palatable. The madhvasava is depletive and acute and the maireya wine is sweet and heavy.

ધાતકીપુષ્પકૃતાસવસ્ય ગુણ:, મૃદીકેશુરસાસવસ્ય ગુણ:—

ધાતક્યામિષુતો હૃષ્ણો રક્ષો રોચનદીપન: ।

માધ્વીકવજ્ર ચાપ્ત્યુષ્ણો મૃદીકેશુરસાસવ: ॥૧૮૮॥

૧૮૮. ધાતક્યા—ધાતક્ય (ક. જ. ઇ)

,, અમિષુત—અમિષ: (ગ.)

,, હૃષ્ણો—હૃષ્ણો (ચ. જ.)

,, માધ્વીકવજ્ર—માધ્વીકવજ્ર (જ.)

काष्ठक्या धान्डीनां द्वेभ्यो धातुके, फूलोरे, कमिष्ठः पनावेष्टो आसव बनाया हुआ आसव, हृद्यः हृद्यने हितकर हृद्य, रुक्षः रुक्ष, रोचन-दीपनः रुचिकर तथा अग्निदीपक छे रोचक और अग्निदीपक है, सृष्टीकेष्टु-द्रव्यं अने शैरडीना सृष्टीका और गमेके, रसासवः रसने। आसव रससे बनाया हुआ आसव, माध्वीकवत् माध्वीक आसव जेना छे माध्वीक आसवके समान है, न च अत्युष्णः परंतु अल्प उष्ण नथी परन्तु अति उष्ण नहीं है ॥ १८८ ॥

188. Fulsee flower wine is cordial, dry, appetising and digestive. The grape and sugarcane wine is like madhvika wine but is not very hot.

मध्वीकवत् गुणः—

रोचनं दीपनं हृद्यं वक्ष्यं पित्ताविरोधि च ।
विक्लवघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥१८९॥

मधु मधु (मध) नी प्रधानतयाजे। आसव मधु-प्रधान आसव, रोचनम् रुचिकर रोचक, दीपनम् अग्नि-दीपक अग्निदीपक, हृद्यम् हृद्यने हितकर हृद्यके लिए हितकर, वक्ष्यम् अल्प रुक्षको देनेवाला, पित्ताविरोधि च पित्तथी निरुद्ध नहि जेथा पित्तका अविरोधी, विक्लवघ्नम् विक्लवघने नाश करने। विक्लवघातक, कफघ्नम् उद-नाशक कफनाशक, लघु अल्प लघु, अल्पमारुतम् तथा थोड़े वायु उत्पन्न करने। छे और वायुका थोडा प्रको-पक है ॥ १८९ ॥

189. The madhu wine is appetising, digestive-stimulant, cordial, strengthening, not antagonistic to pitta, curative of constipation and kapha. It is light and slightly increases vata.

वक्लवघ्नस्य गुणः, मधूलिकासुरस्याः गुणः—

सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।

१८९. हृद्यं वत्वं-हृद्यं वष्यम् (प.)

गुर्वी जीर्यति विष्टम्य स्तेष्मला तु मधूलिका ॥१९०॥

यवानाम् यवनी जैसे बनाई, समण्डा मधुयुक्त मण्डसहित, सुरा सुरा सुरा, रुक्षोष्णा रुक्ष-उष्ण, वातपित्तला वातपित्त करने। वातपित्तकारक, गुर्वी तथा गुरु छे और गुरु है, विष्टम्य अने विष्टं कड़ीने और विष्टं करके, जीर्यति पथे छे जीर्ण होती है, मधूलिका तु तथा मधूलिका एवं मधूलिका, स्तेष्मला उद-कर छे कफवर्धक है ॥ १९० ॥

190. The sura wine along with its scum made out of barley is dry, hot, increases vata and pitta, is heavy, and delayed in digestion; and madhulika wine increases kapha.

सौवीरकतुषोदकयोः गुणः—

दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यशोद्धितं मेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥१९१॥

सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदकम् अने तुषोदक एवं तुषोदक, दीपनम् अग्निदीपक अग्निदीपक, जरणीयम् पाचन करने। पाचन करनेवाले, हृत्- हृद्दे। हृदयरोग, पाण्डु- पांडुरोग पाण्डुरोग, किमि-रोगनुत् अने किमि रोगने मटाउने। तथा किमिरोगनाशक, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, अर्क्ष- अने अर्क्षों और अर्क्षरोगमें, हिवम् हितकर हितकारी, मेदि च तथा मद्युं मेदि करने। छे और मद्युं मेदिनेवाले हैं ॥ १९१ ॥

191. The sauveeraka and tushodaka wines are digestive-stimulant, promotive of digestion, curative of cardiac disorders, anemia and of worms, beneficial in assimilation disorders and piles and are laxative.

१९०. स्तेष्मला तु मधूलिका-स्तेष्मलस्तु मधूलिकाः (च. त.)

„ मधूलिका-मधूलिकाः (स.)

१९१. किमिरोगनुत्-किमिरोगनुत् (प.)

„ „ -किमिदोषनुत् (प.)

„ मेदि-मेदि (प.)

અમ્લકાંજિકસ્ય ગુણાઃ —

દાહજ્વરાપહં સ્પર્શાત્ પાનાદ્વાતકફાપહમ્ ।
વિબન્ધપ્તમવક્ષંસિ દીપનં ચામ્લકાંજિકમ્ ॥૧૯૨॥

અમ્લકાંજિકમ્ અમ્લકાંજીક સટ્ટી કાંજી, સ્પર્શાત્ શરીરે યોપડવાથી શરીરપર લગાનેસે, દાહજ્વરાપહમ્ દાહ તથા જ્વરને નાશ કરનાર છે દાહ એવં જ્વરકા નાશક હૈ, પાનાત્ અને પીવાથી ઓર પીનેસે, વાતકફાપહમ્ વાત-કફને નાશ કરનાર વાતકફનાશક, વિબન્ધપ્તમ્ વિબન્ધ મટાડનાર વિબન્ધનાશક, અવક્ષંસિ મળસારક અવક્ષંસિ, દીપનમ્ ચ તથા અગ્નિદીપક છે તથા અગ્નિદીપક હૈ ॥ ૧૯૨ ॥

192. Amlakanjika wine is curative of burning and fever in the form of application; in the form of potion, it is curative of vata, kapha and constipation, and is a laxative and digestive-stimulant.

અમિનવમયસ્ય ગુણાઃ, જીર્ણમયસ્ય ગુણાઃ, વિધિના પીતસ્ય મયસ્ય ગુણાઃ —

પ્રાયશોઽમિનવં મધ્યં ગુરુ દોષસમીરણમ્ ।
સ્રોતસાં શોષણં જીર્ણં દીપનં લઘુ રોચનમ્ ॥૧૯૩॥
હર્ષણં પ્રીણનં મધ્યં મયશોકમમાપહમ્ ।
પ્રાગભ્યવીર્યપ્રતિભાતુષ્ટિપુષ્ટિબલપ્રદમ્ ॥૧૯૪॥
સાત્ત્વિકૈર્વિધિવ્યુત્કયા પીતં સ્યાદમૃતં યથા ।
વર્ગોઽયં સપ્તમો મધ્યમચિકૃત્વ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૯૫॥

અમિનવમ્ તાબુ તાજા, મધ્યમ્ મધ મય, પ્રાયશઃ ધક્ષુખરુ પ્રાયઃ કરકે, ગુરુ ગુરુ ભારી, દોષ-સમીરણમ્ અને દોષોને કાપવાનાર હોય છે ઓર દોષોનો વધારી હૈ, જીર્ણમ્ જીર્ણ મધ પુરાતન મય, સ્રોતસામ્ સ્રોતોને સ્રોતોંકા, શોષણમ્ શુદ્ધ કરનાર શોષણકાર નેવાલી, દીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, લઘુ હલુ લઘુ, રોચનમ્ તથા રુચિકર છે તથા રુચિકારક હૈ, મધ્યમ્ મધ મય, હર્ષણમ્ હર્ષકારક, પ્રીણમ્ આનંદ ઉપાવનાર

૧૯૨. વિબન્ધપ્તમવક્ષંસિ—વિબન્ધપ્તમવક્ષંસિ (વ. જ. ત.)

૧૯૪. મધ્યં—મધ્ય (વ. દ.)

આનદદાયક, મય- મધ મય, શોક- શોક શોક, શ્રમ- તેમજ શ્રમને એવં શ્રમકા, અપહમ્ દૂર કરનાર નાશક, પ્રાગભ્ય- તથા પ્રગલ્ભતા પ્રગલ્ભતા, વીર્ય- વીર્ય વીર્ય, પ્રતિભા- પ્રતિભા પ્રતિભા, તુષ્ટિ- સંતોષ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ- પુષ્ટિ પુષ્ટિ, બલ- અને બલને ઓર બલકો, પ્રદમ્ દેનાર છે દેતા હૈ, સાત્ત્વિકૈઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોથી સાત્ત્વિક પુરુષોસે, વિધિવ્યુત્કયા વિધિપુરઃસર વિધિપૂર્વક, વ્યુત્કયા યુક્તિ અનુસાર તથા યુક્તિપૂર્વક, પીતમ્ પીવામાં આવેલું આ પિયા ગયા મય. અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, યથા જેવું સમાન, સ્વાત્ થાય છે હોતા હૈ, મધ્યમ્ મધને મધકે, અચિકૃત્વ ઉદ્દેશીને સંબન્ધમે, અયમ્ આ યહ, સપ્તમઃ સાતમો સાતમો, વર્ગ- વર્ગ વર્ગ, પ્રકીર્તિતઃ કહી દેખાડ્યો છે કહ દિખા હૈ ॥ ૧૯૩-૧૯૫ ॥

193-195. Fresh wine is generally heavy and provocative of the humors, and old wine is purificative of body-channels, digestive-stimulant, light and appetising. Wine is exhilarating, pleasant, strengthening and relieves fear, grief and fatigue. It gives courage, virility, mental exaltation, satisfaction, plumpness and vitality. If it is taken by virtuous men in proper manner and systematically, it acts like nectar. Thus the seventh group concerning wines has been described.

અથ જલવર્ગઃ —

જલસ્યૈકવિધત્વેઽપિ ગુણમેદે હેતુઃ —

જલમેકવિધં સર્વં પતત્યૈન્દ્રં નમસ્તલાત્ ।
તત્ પતત્ પતિતં ચૈવ દેશકાલાવપેક્ષતે ॥૧૯૬॥

અથ જલવર્ગઃ જલવર્ગને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે જલવર્ગકા પ્રારંભ કિયા જાતા હૈ, નમસ્તલાત્ આકાશ-માંથી આકાશસે, એન્દ્રમ્ એન્દ્ર મેધસે, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, જલમ્ જળ જલ, એકવિધમ્ એક પ્રકારનું જલ એકસા હી, પતતિ પડે છે ગિરતા હૈ, પતત્ પડતું પડતું પરન્તુ ગિરતા હુઆ, પતિતમ્ ચ એવં અને પડેલું ઓર ગિરા હુઆ, તત્ તે વહ જલ, દેશકાલો દેશ અને કાળની દેશ

और कालकी, अपेक्षते अपेक्षा राखे छे अपेक्षा रखते हैं ॥ १९६ ॥

196. Now begins the section on waters. All water is of one kind and falls from the heavens ordained by Indra. While it is falling and after it has fallen, it is affected by changes of place and time.

आत् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्तिमिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

आत् आकाशकी आकाशसे, पतत् पड़तुं ओतुं ते गिरता हुआ वह जल, कालानुवर्तिमिः कालने वश रही आकाश कालके वशमें रह कर चलते हुए, सोमवाय्वकैः अर्ध, वायु अने अर्धकी चन्द्रमा, वायु और सूर्यसे, स्पृष्टम् स्पर्श पायी स्पर्शको प्राप्त हो कर, यथा-आसन्नम् कालानुसार, शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रूक्षाद्यैः रूक्ष वगैरे रूक्ष आदि, महीगुणैः पृथ्वीना गुणैः थी युक्त थाय छे पृथ्वीके गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७ ॥

197. While falling from the sky it is influenced by the effects of the seasonal courses of the Moon, the Wind and the Sun. When it has fallen on the earth, it is affected by the qualities of the earth on which it falls viz., cold, heat, viscosity, dryness etc.

दिव्यजलस्य गुणाः—

शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघुं षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

१९७३- शीतमित्वादिषोडशार्धनन्तरम्—

मृष्टं हेमन्तिकबलं स्निग्धं वृष्यं हिमं शुभं ।
किञ्चित्तो लघुतरं शैशिरं कफवातजिह्वं ॥
कषायं मधुरं रूक्षं विषादासन्तिकं जलम् ।
अम्भिकं त्वनभिष्यन्दि वार्षिकं पित्तकृञ्जलम् ॥
बलकृद् शुभं च स्निग्धं जलं शरदि शस्वते ।
आग्नेयी चैव सौम्या च षड्सा पृथिवी मता ॥
तस्यां रसाः संभवन्ति आरिमुलाः पृथग्वशाः ।
सा प्रशस्ता प्रवेहेषु शोफज्वरविषेषु च ॥

१९७३- निष्पिष्टेषु च गात्रेषु शोभितम् ॥ च ।
महापकर्षणी हृषा त्वन्दोषोद्वलनी हितम् ॥
रक्षोघ्नी च पवित्रा च तस्माद् ब्रह्मा बहुन्धरा ।
भेदे कषाया पाण्डौ च लवणः सितवासुके ॥
स्यादेते कपिले क्षारो लोहिते कटुको भवेत् ।
इत्यम्भसो रसान्धरस्तु भजते पृथिवी गतः ॥
तस्याः षड्संयोगित्वादोषधीनां रसस्य च ।
नानादेशविकारित्वादायुः षड्सता ब्रजेत् ॥
तस्य वायोः प्रवक्ष्यामि षड्सत्वं पृथक् पृथक् ।
येन येन हि वागेन वारि मुञ्चति वामवः ॥
तेन तेन हि दोषेण स्पृश्यते तद्गुणेन च ।
लवणो रमतो पूर्वो मारुतो मधुरान्ववः ॥
गुरुर्विदाही स्निग्धश्च विदितस्तत्त्वदर्शिभिः ।
तस्मात्स्वेदं जनयति वातिकानां प्रशस्यते ॥
अहितं श्लेष्मिकाणां च पित्तमानां च देहिनाम् ।
दहानां दिग्धविद्वानां प्राणिनां च विशेषतः ॥
शोफिनां चैव मर्षेण ये च रक्तेन पीडिताः ।
दक्षिणो मधुरः शीतः सकपायश्च मारुतः ॥
चक्षुष्यः पित्तशमनो वातश्लेष्मविषन्धनुत् ।
कपायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्ग्राही विदहते ॥
श्लेष्मपित्तहरस्तरमाहृतसंकोपनः स्मृतः ।
उत्तरः प्रकृतिस्थानां सर्वथातुप्रसादनः ॥
अविशाली वासितश्च लघुस्निग्धश्च माततः ।
षड्विधश्च रसरतस्मिन् भूविष्टमुपलभ्यते ॥
मास्म्यत्वाच्च प्राणिनामेव सर्वेषामेव शस्यते ।
पेशानः षडुरुष्णस्त्वान्नेयश्चैव माततः ॥
अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यरितक्त उच्यते ।
एवं षड्स इत्युक्तो दिशाविदिशजोऽनिलः ॥
रूक्षस्तनुरवश्वायः शीतस्तुष्णानिवर्तकः ।
रक्तपित्तप्रशमनः कफघ्नो वातलो लघुः ॥
ग्रीष्मे हितो जङ्गमाना सदा वै प्राणिनां तथा ।
करुस्तम्भप्रगृहानां मेहिनामप्यकुडिनाम् ॥
सर्पशार्दुपयोगाच्च सगदेऽप्यगदंकरः ।
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सप्तमेव च ॥
कफं न दूषयत्येतत् न पित्तं न च मारुतम् ।
तथादमवर्षप्रालेभो हिमादभ्यान्तरौ गुणैः ॥
चराचराणामहितं तुषारं वह्निनाशनम् ।
धराच्युतं प्रसन्नं च नभोऽग्राद्यं पयः शुभम् ॥
बलपूतं हितं मेध्यमारोग्यं धातुवर्धनम् ।
शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघुं षड्गुणम् ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं—प्रकृत्याकाशमुदकं (प.)

. दिव्यम् आकाशानुं आकाशम्, उदकम् ७७१ जल, प्रकृत्या स्वभावशी ७ प्रकृतिसे ही, शीतम् ६३ शीतल, शुषि पवित्र पवित्र, शिवम् ३५१ शुद्ध ३५१ कल्याणकारक, सूक्ष्म ७७१ जीमको प्रिय, विमलम् निर्मल शुद्ध, लघु ६६३ लघु बह्गुणम् आ ७ शुष्कवाणुं ७ इन छः गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७३ ॥

197³. The natural properties of the celestial waters are coldness, purity, wholesomeness, palatableness, clearness and lightness—these are the six qualities.

पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः—

अष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

श्वेते कपायं भवति पाण्डुरे स्यात् तिक्तकम् ।
कपिले क्षारसंसृष्टमूषरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
एतत् वाहगुण्यमाख्यानं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
तथाऽव्यकरणं विद्यादेन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥ २०० ॥

अष्टम् પડેલું ૭૭ ગિરા હુઆ જલ, પાત્રમ્ પાત્રની પાત્રતી, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા હૈ, શ્વેતે શ્વેત ભૂમિમાં શ્વેત ભૂમિમાં, કપાયમ્ કપાય રસવાળું કપાય રસવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, પાણ્ડરે તુ અને શ્વેતપીત ભૂમિમાં પાણ્ડુ ભૂમિમાં, તિક્તકમ્ કટુ વાશવાળું તિક્ત, સ્યાત્ થાય છે હોતા હૈ, કપિલે પિંગળા પ્રદેશમાં કપિલ ભૂમિમાં, ક્ષારસંસ્રુષ્ટમ્ ક્ષાર-યુક્ત થાય છે ક્ષારયુક્ત હોત્ત્વ હૈ, ઊષરે ઊષરમાં ઊષર ભૂમિમાં, લવણાન્વિતમ્ લવણયુક્તવાળું થાય છે નમકીન હોતા હૈ, પર્વતવિસ્તારે પર્વતોના વિસ્તારમાં પર્વતોંકે વિસ્તારોમાં, કટુ તીખાશવાળું થાય છે કટુ હોતા હૈ, કૃષ્ણમૃત્તિકે અને કાળી માટીમાં ઊષર કૃષ્ણ-

૧૯૯. પાણ્ડરે-પાણ્ડુરે (વ. જ)

,, પાણ્ડરે સ્વાત્-પાણ્ડુરે ચૈવ (સ. છ.)

,, કપિલે ક્ષારસંસ્રુષ્ટ-કપિલે કટુક તોય (હ.)

૨૦૦ પર્વતવિસ્તારે-પર્વતવિસ્તારે (ચ. છ. દ. ધ.)

મિટ્ટીમાં, મધુરમ્ મધુર થાય છે મધુર હોતા હૈ, મહીસ્થસ્ય આમ પૃથ્વીપરના આ પ્રકાર ભૂમિસ્થ, જલસ્ય હિ ૭૭૧ જલકા, યત્ આ આ, વાહગુણ્યમ્ ૭ શુષ્ક વાળાપણું છઃ ગુણોવાળા હોના, માલ્યાતમ્ કટુ છે કટુ હૈ, તથા તે પ્રમાણે હસી પ્રકાર, એન્દ્રમ્ ૧૨૫૬ વર્ષાજલ, કારમ્ કટાનું બોલેલાં, હિમમ્ ચ અને બરફનું ઊષર બર્ફકા, ચત્ ૭૭૭ છે તે બો જલ હૈ વહ, અવ્યકરસમ્ અસ્પૃશ્ય રસવાળું છે અવ્યક્ત રસવાળા હૈ, વિષાત્ એમ બધુંવું એસા જાનવા વાહિય ॥ ૧૯૮-૨૦૦ ॥

198-200. After the waters have fallen, these properties are modified by the receptacle. When it falls on white earth it acquires astringent taste, on yellowish-white earth it becomes bitter, on tawny earth it becomes alkaline, on brine earth it becomes saltish; a water flowing from mountains becomes pungent and when it falls on black earth it becomes sweet. These are the six qualities acquired by contact with the earth. Celestial water, hailstone and snow have indistinct taste.

विष्योदकाकामे उपदेवस्य कस्य लक्षणम्—

यदन्तरीक्षमात् पततिन्द्रसृष्टं

सोकैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽन्मः ।

तदैन्द्रमित्वेव यदन्ति घीरा

नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥

इन्द्रसृष्टम् ५-६ ઉપરથી ઊડેલું ઇન્દ્રદેવસે ઊપરસે છોકા હુઆ, યદ્ અન્મઃ ૭૭૭ જો જલ, અન્તરીક્ષાત્ અંતરીક્ષમાંથી આકાશસે, પતતિ પડે છે ગિરતા હૈ, ડકૈઃ અને શાસ્ત્રોક્ત સ્વચ્છ ઊષરોક સ્વચ્છ, પાત્રૈઃ ચ પાત્રોવડે પાત્રોમાં, પરિગૃહ્યતે ગ્રીધી લેવામાં આવે છે એકત્રિત કિયા જાતા હૈ, તત્ તે સસ, નરેન્દ્ર- ૨૦૧. સલિલં પ્રધાનમ્-સલિલપ્રધાનમ્ (વ.)

वेद्यं राजाजीने श्रीना क्षाम् राजाजीने के पीने योग्य,
प्रधानम् भुज्य प्रधान, सखिलम् नक्षत्रे जलको, बीराः
बुद्धिमान् पुत्रेषु बुद्धिमान् लोग, वेद्यम् इति एव 'अ-द'
'वेद्य', वदन्ति उहे ये कहते हैं ॥ २०१ ॥

201. The wise men call it celestial
water which falls from the sky being
released by Indra and is caught in
prescribed receptacles. This is the best
kind of water and is fit to be drunk
by royal personages.

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विज्ञप्तं लघु ।

अरुक्षमममिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥

सर्वम् सर्वप्रभृत्सुं सब प्रकारका, पानीयम् ये पाणी
जल, ईषत् नरक्ष बोझा, कषायमधुरम् कषाय और
मधुर कषाय और मधुरसवाला, सुसूक्ष्मम् सूक्ष्म और
पातुं अतिसूक्ष्म, विज्ञप्तं विशद विशद, लघु हलकुं
लघु, अरुक्षम् रुक्षता नक्षत्रं रुक्षताये रहित, अमिष्यन्दि
तेमन् अभिष्यन्दीपत्ता नक्षत्रं होय छे और अमिष्यन्दि
करनेवाला नहीं होता, उत्तमम् तेने उत्तम अलघुं
उसको उत्तम जानन चाहिए ॥ २०२ ॥

202. All water which is slightly
astringent and sweet, subtle, clear,
light, neither unctuous nor deliquescent
is considered excellent.

ऋतुमेधेन जलस्य गुणः —

गुर्वमिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।

तनु लघ्वनमिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्धति ॥ २०३ ॥

वार्षिकम् नवम् वर्षाऋतुं ननु वर्षाऋतुका नवीन,
पानीयम् नक्ष जल, गुरु क्षारे भारी, अमिष्यन्दि
अभिष्यन्दी अमिष्यन्दी, मधुरम् तथा मधुर होय छे
और मधुर होता है, शरदि शरद ऋतुमां शरद ऋतुमें,
वर्ध वर्धति ये नक्ष वरसे छे जो जल बरसता है, प्रायः
ते धलुं करीने वह प्रायः करके, तनु पातुं पक्का, लघु
हलकुं लघु, अमिष्यन्दि और अभिष्यन्दि नक्षत्रं होय
छे और अमिष्यन्दि करनेवाला नहीं होता ॥ २०३ ॥

२०३. वर्धति-शरदि (ग.)

203. The water of the rainy season,
freshly fallen, is heavy, viscid and
sweet. The autumnal rain-water is
mainly thin, light and not viscid.

तनु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥ २०४ ॥

ये तु नक्षेत्रा जो लोग, सुकुमाराः कामण सुकुमार,
स्निग्ध-भूयिष्ठ- तथा धलुं करीने स्निग्ध प्रायः करके
स्निग्ध, भोजनाः भोजन करनेवाला होय छे भोजन
करनेवाले होते हैं, वेद्यम् तेओनां उनके, भोज्ये च
भोजन भोजन, भक्ष्ये च भक्ष्य भक्ष्य, लेह्ये लेह्य लेह्य,
पेये च अने पेयमां और पेयमें, तनु ते नक्ष वह जल,
शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ २०४ ॥

204. It is recommended for use in
masticable foods, soft food, electuaries
and drinks for those who are delicate
and habituated to very unctuous food.

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं दृष्यं बलहिनं गुरु ।

किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफयामजित् ॥ २०५ ॥

हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्त ऋतुमें, सलिलम्
वरसेलुं पाणी करता हुआ जल, स्निग्धम् स्निग्ध
स्निग्ध, दृष्यम् दृष्य दृष्य, बलहितम् अलक्ष बलवर्धक,
गुरु अने क्षारे होय छे और गुरु होता है, शिशिरे
शिशिर ऋतुमां वरसेलुं पाणी शिशिर ऋतुमें बरसा
हुआ जल, तनु ते हेमन्तना पाणीथी उस हेमन्तके
जलकी अपेक्षा, किञ्चिद् धलुं कुछ, लघुतरम् नक्षारे
हलकुं अधिक लघु, कफवातजित् अने कक्ष तथा वातने
शतनार होय छे एव कफ तथा वातका नाशक होता
है ॥ २०५ ॥

205. The late-autumnal water is
unctuous, aphrodisiac, conducive to
strength and heavy. The winter water
is slightly lighter and is curative of
kapha and vata.

२०५. हेमन्ते.....गुरु-इहं हैमन्तिकनकं स्निग्धं दृष्यं क्षितं

गुरु (ग. च.)

कषायमधुरं रुक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
 प्रैषिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 ऋतावृताविहाय्याताः सर्वे एवाम्भसो गुणाः ॥२०६॥

वासन्तिकम् वसन्त ऋतुं वसन्त ऋतुका, जलम्
 ७६ जल, कषाय- ३५५ कषाय, मधुरम् ७६२ मधुर,
 रुक्षम् ७६३ रुक्ष और रुक्ष, विद्यात् ७६४ जानना
 चाहिए, प्रैषिकम् ७६५ प्रीष्य ऋतुका, जलम्
 ७६६ जल, तु ते। तो, अनभिष्यन्दि अभिष्यन्दि न ३२-
 ना ३०६ ७६७ अभिष्यन्दि करनेवाला नहीं होता, इति ७६८
 प्रभाषेने। इस प्रकारका, एव ७६९ ही, निश्चयः निश्चय ७७०
 सिद्धान्त है, ऋतौ ऋतौ ऋतु ऋतुना ऋतु ऋतुके,
 एवम्भसः ७७१ जलके, सर्वे एव सध्याये सब ही,
 गुणाः ७७२ गुण, इह ७७३ यहां, आख्याताः ७७४
 बताव्या ७७५ कहे दिये हैं ॥ २०६ ॥

206. The spring water is to be considered astringent, sweet and dry, and the summer water is not deliquescent. This is the determination. Thus is the determination. Thus the properties of water according to each and every season have been described here.

अकालवृष्टजलस्य गुणाः —

विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥२०७॥

विभ्रान्तेषु कालेषु अथैव समये विपरीत ऋतुओंमें,
 तु ते। तो, तोयदाः ७७६ बादल, यत् ७७७ जो,
 सलिलम् ७७८ जल, प्रयच्छन्ति ७७९ आपे ७८० बरसाते हैं,
 यत् तु ते ७८१ वह जल, दोषाय ७८२ दोषप्रकोपके लिए,
 भाटे ७८३ युज्यते ७८४ थाप ७८५ होता है, अत्र
 ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८००
 नहीं है ॥ २०७ ॥

207. The rain-water which the clouds pour down in unseasonal times

brings about humoral discordance. There is no doubt regarding this.

शरदजलस्य प्रशंसा—

राजमी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरदापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥२०८॥

राजमिः २०८ राजाओंको, राजमात्रैः २०९ च २१०
 २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२०
 वैभवशाली मनुष्योंको, सुकुमारैः २२१ तथा २२२ और सुकुमार,
 मानवैः २२३ च २२४ मनुष्योंको, शरदि २२५ शरदऋतुमां शरद
 ऋतुमें, सुगृहीताः २२६ २२७ जमा किया हुआ, आपः
 २२८ पाणी जल, विशेषतः २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४०
 कव्याः २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६०

208. Kings, persons of kingly circumstances and others who are of delicate upbringing should collect autumnal waters and use them mainly.

विभिन्नपर्वतप्रभवाणां नदीनां जलगुणाः —

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविश्रुग्धामिहतोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥२०९॥

नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥२१०॥

पाषाण- २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२०
 २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४०
 २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६०
 २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८०
 २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३००
 ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२०
 ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४०
 ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६०
 ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८०
 ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४००
 ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२०
 ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४०
 ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६०
 ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८०
 ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५००
 ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२०
 ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४०
 ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६०
 ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८०
 ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६००
 ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२०
 ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४०
 ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६०
 ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८०
 ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७००
 ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२०
 ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४०
 ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६०
 ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८०
 ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८००
 ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२०
 ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४०
 ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६०
 ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८०
 ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९००
 ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२०
 ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४०
 ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६०
 ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८०
 ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

२०८. सुगृहीताः—गृहीताः तु (च. व.)

२०९. विश्रुग्धामिहतोदकाः—विश्रुग्धामिहतोदकाः (च. व. व.)

—विश्रुग्धामिहतोदकाः (च. व.)

२०९. जलमित्येव—रूपमित्येव (च.)

॥ जलमित्येव निश्चयः—वार्तिकं सर्वमुत्तमम् (च.)

॥ एवाम्भसो—एवाम्भसां (च.)

बहनेवाली, विमल- तथा निर्मल तथा निर्मल, उदकाः
जलवाणी जलवाली, याः च ते जो, नद्यः नदीओ
नदियां, मलय- मलय पर्वतमांथी मलयाचलसे,
प्रमथाः नीकगेली होय छे उत्पन्न होती हैं, तासु तेओनुं
इनका, जलम् जल, अमृतोपमम् अमृत जेनुं होय
छे अमृतके समान होता है ॥ २०९-२१० ॥

209-210. The water of the rivers
which originate from the Himalayas and
whose flow is broken up and agitated
and obstructed by rocks and on whose
banks dwell Gods and Rishis, is whole-
some and holy. The water of the
rivers originating from the Malaya
mountains which carry stones and
sand in their course is pure and is
like nectar.

पश्चिमामिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥

याः च ते नदीओ जो नदियां, पश्चिम- पश्चिम
तरङ्ग पश्चिमकी ओर, अमिमुखाः मुखावाणी छे बहती हैं,
ताः तेओ वे, पथ्याः पथ्य पथ्य, निर्मल- तथा निर्मल
तथा निर्मल, उदकाः जलवाणी होय छे जलवाली होती
हैं, याः च अने ते नदीओ और जो नदियां, पूर्वसमुद्रगाः
पूर्व समुद्र तरङ्ग बहनेवाली छे पूर्वाय समुद्रमें जाती
हैं, प्रायः तेओ धळुं डरी वे प्रायः करके, मृदुवहाः
धीमे धीमे बहनेवाली मन्द प्रवाहवाली, गुर्व्यः च तथा
भारे होय छे तथा गुरु होती हैं ॥ २११ ॥

211. The water of the rivers flow-
ing towards the west is wholesome
and pure; that of the slow-flowing
ones towards the eastern seas is gene-
rally heavy.

पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीषदस्य च ॥ २१२ ॥

याः ते जो, पारियात्र- पारियात्र पर्वतमांथी
पारियात्र पर्वतमेंसे, भवाः नीकगेली छे उत्पन्न हुई हैं,

याः च तथा ते तथा जो, विन्ध्य-सह्य-भवाः विन्ध्या-
यक्षमांथी अने सह्याद्रिमांथी नीकगेली छे विन्ध्याचल
और सह्याद्रिसे उत्पन्न हुई हैं, ताः ते नदीओ वे नदियां
शिरः- शिरोरोग शिरोरोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, कुष्ठा-
नाम् कुष्ठ कुष्ठ, स्त्रीषदस्य च तथा स्त्रीषद नामक रोगका, हेतुः कारण होती हैं ॥ २१२ ॥

212. The waters of rivers originating
from the Pariyatra, Vindhya or Sahya
mountains cause diseases of head and
heart, dermatosis and elephantiasis.

वर्षाजलवहानां नदीनां जलगुणाः —

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥

वर्षाजल- वर्षाकालमें पाणी बरसाती जलको, बहाः
बहनेवाली, नद्यः नदीओ नदियां, वसुधाकीट-
अणसियां केंचुआ, सर्प- सर्पों गर्प, आसु- उदर चूहे,
मल- अने मलथी और मल आदिसे, संदूषितोदकाः
दूषित जलवाणी होय छे दूषित जलवाली होती हैं,
सर्व- आथी तेओ सर्व अतः वे सब, दोष- दोषोंने
दोषोंको, समीरणाः प्रभाववाली छे प्रदूषित करती
हैं ॥ २१३ ॥

213. The waters of the rivers which
flow during the rainy season and are
polluted by earth-worms, serpents, mice
and excrement, are provocative of all
the humors

वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुणदोषाः —

वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ।

आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥

वापी- १।१ वापी. कूप- कुवा कूप, तडाग- तलाव
तडाग, उत्स- जमीनमांथी छूटी नीकगता पाणीना
अः। उत्स, सर- सरोवर सर, प्रस्रवणादिषु अर्थात् वज्रेमां
२१३. वसुधा-वसुधा (घ. च. द.)
२१४. आनूपशैलधन्वानां-आनूपधन्वशैलेषु (च.)

प्रसवण आदिमें, जानूप-आनूप अक्षय, चैक-पर्वत पर्वत, चन्वानाम् अने अंगल प्रदेशना और चन्वदेशके अनुसार, गुणदोषैः शुद्धोपे। गुणदोषोक्तो, विभावयेत् समञ्जस समझना चाहिए ॥ २१४ ॥

214. The qualities of the waters of tanks, wells, ponds, springs, lakes and cascades should be classified according to their locations in wet land, mountainous land and arid land.

अद्विषाणि जलानि, सामुद्रजलस्य गुणः —

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिष्टं पर्णशैवालकर्मैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हि स्तिलम् ॥ २१५ ॥
विक्षं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वक्ष्याकल्पम् ।
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमग्रमः सुचिनिश्चितः ॥ २१६ ॥

पिच्छिलम् अक्षिशैवाणुं पिच्छिल, क्रिमिलम् क्रिमि-
युक्त कृमियुक्त, पर्ण- पाँदा पत्ते, शैवाल- शैवाण कड़े,
कर्मैः अने कर्मवशी या कीचकै, क्लिष्टम् अगदी
गथेयुं सदा हुआ, विवर्णम् विकृत वर्णवाणुं विवर्ण,
विरसम् विकृत स्वादवाणुं रसहीन, सान्द्रम् गाढं घट्ट,
दुर्गन्धम् अने दुर्गन्धवाणुं और दुर्गन्धयुक्त, स्तिलम्
जल, न हितम् हितकर नहीं हितकर नहीं है,
वक्ष्याकल्पम् समुद्रजं समुद्रज, यत् ने पाएँगे जो पानी
है, विक्षम् ते आमोक्षणी वह विक्ष, अक्षेयम् त्रिदोष-
जनक त्रिदोषकारक, सान्द्रम् अने गाढं है और नम-
कीन होता है, इति आ प्रभाषे इत्यप्रकार, सुचिनिश्चितः
सारी पेटे नकडी करेगे। सब जलके गुणोंको बतावेवाला
अयम् आ यह, अष्टा. आठवां, अम्बुवर्ग
जलवर्ग अम्बुवर्ग, प्रोक्त. कही जातायेगा है कह दिया
है ॥ २१५-२१६ ॥

215-216. The water which is slimy, insect-laden and putrified by leaves, moss and slush, discoloured, distasteful, dense and stinking is unwholesome to drink. The sea-water has the smell

२१५. दुर्गन्धं-दुर्गन्धि (व. ज.)

२१६. यद्वक्ष्याकल्पम्-यद्वक्ष्याकल्पम् (म.)

of raw flesh, is causative of tridishcordance and saltish in taste. Thus the eighth section, well-determined, pertaining to water has been laid down.

अथ गोरसवर्गः—

गन्धबुधस्य गुणा —

खादु शीतं मृदु क्षिप्तं बहुलं भक्ष्यपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च मध्यं दशगुणं वयः ॥ २१७ ॥

अथ गोरसवर्गः गोरसवर्गना गोरस करवाभां
आवे है गोरसवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, गन्ध
गायत्री गायत्री, वयः दूध दूध, खादु मृदु खादु,
शीत शीत शीतल, मृदु मृदु मृदु, क्षिप्त क्षिप्त रिक्त
स्निग्ध, बहुलम् अट घट्ट भक्षण- भक्षण, पिच्छ-
कम् पिच्छिल पिच्छिल, गुरु भारे गुरु, मन्दम् मंद
मन्द, प्रसन्नम् च तथा स्निग्ध और प्रसन्न, दशगुणम्
अने दश गुणवाणुं है इन दश गुणवाला है ॥ २१७ ॥

217. Now begins the section on cow's milk and its products. Cow's milk has ten properties : sweet, cooling, soft, unctuous, thick, glossy (viscid), heavy, slow and clear.

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यान्मिश्रयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥

तत् ते दूध वह दूध, एवंगुणम् एव कोणा
शुद्धवाणा ऐसे ही गुणवाले, औजः ओजसने ओजको,
सामान्यान् ओजना जेवा शुद्धवाणुं होवने क्षीमे
ओजके समान गुणवाला होनेसे, अमिश्रयेत् मिलाये
उपेक्षा है, क्षीरम् दूधने दूध, जीवनीयानाम् अमनीय
द्रव्योंमें जीवनीय द्रव्योंमें, प्रवरम् अष्ट उत्तम, रसायनम्
रसायन रसायन उत्तम् कहे है कहा गया है ॥ २१८ ॥

218. Possessing these qualities which are common with those of the vital essence, it is promotive of vital essence. Milk is said to be foremost among the vitalisers and rejuvenators.

माहिषदुग्धस्य गुणाः—

माहिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहान्मूत्रमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१९ ॥

माहिषीणाम् बेसे।नुं भैंसका, पयः दूध दूध, गव्यात् गायना दूधथी गायके दूधसे, गुरुतरम् वधारे भारे अधिक भारी, शीततरम् वधारे शीतत्वं अधिक ठंडा, स्नेहान्मूत्रम् अने वधारे स्निग्ध होय छे और अधिक स्निग्ध होला है, तत् ते वह, अनिद्राय निद्रारहित निद्रारहित, अत्यग्नये च तथा प्रमल अग्निवाला अनुपाने अत्यग्निकाले अनुपानोंके लिए, हितम् हितकर छे हितकारी है ॥ २१९ ॥

219. The buffalo's milk is heavier and is more cooling and unctuous than the cow's milk, and is beneficial in insomnia and excess of gastric fire.

उद्धोदुग्धस्य गुणः—

रुद्धोष्णं क्षीरमुद्धोष्णमीशसलवणं लघु ।

शस्त्रं वातकफाज्वरकिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २२० ॥

उद्धोणाम् छिंदीछोनुं ऊंटनीका, क्षीरम् दूध दूध, ईषत् क'छि थोकासा, रुद्ध- रूद्ध, उष्णम् उष्ण, ईषत् क'छि थोकासा, सलवणम् लवण, रसवाणं रसकीन, लघु तथा हलकुं छे तथा लघु है, वात- वात वात, कफ- कफ, ज्वर- ज्वर, किमि- किमि, शोफ- शोफ, उदर- उदर रोग उदर- रोग, अर्शसाम् अने अश'रोगभां और अर्शरोगमें, शस्त्रम् प्रशस्त छे हितकारी है ॥ २२० ॥

220. The camel's milk is slightly dry, hot, saltish, light and is recommended in vata and kapha disorders, constipation, helminthiasis, edema, abdominal affections and piles.

एकशफदुग्धस्य गुणाः—

बल्यं स्यैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।

साम्लं सलवणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥

२१९. अनिद्राय हितमत्यग्नये-अनिद्राणामत्यग्नयो हितं (द.)

२२१. स्यैर्यकरं-स्वरकर (प)

एकशफम् छेक भरीवाणा एक दुधवाले, सर्वम् सर्व

भ्राष्टीनुं सब प्राणियोंका, पयः दूध दूध, बल्यम् लवण, बलदायक, स्यैर्यकरम् स्थिरता करनेवाला स्थिरताकारक, उष्णम् उष्ण, साम्लम् क'छि भटाशवाणं थोकासा अम्ल, सलवणम् क'छि भ्राष्टुं थोकासा लवण, रुक्षम् रूक्ष, शाखा- शाखा तथा पगना बाहू और टांगोंके, वात- वातने वायुका, हरम् करनेवाला नाशक, लघु अने हलकुं छे और लघु है ॥ २२१ ॥

221. The milk of the animals of uncloven hoof is strengthening, stabilising, hot, slightly sour and saltish, dry, curative of vata affections of the extremities, and light.

छागदुग्धस्य गुणः—

छागं कषयजधुरं शीतं प्राहि पयो लघु ।

रक्तपित्तसितसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २२२ ॥

छागम् भट्टीनुं बकरीका, पयः दूध दूध, कषाय- कषाय कषाय, जधुरम् जधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, प्राहि भ्राष्टी प्रसूती, लघु हलकुं लघु, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त, अतिसारघ्नम् तथा अतिसारने नाश करनेवाला छे तथा अतिसारका नाश करनेवाला है, क्षय- तेमल क्षय एवं क्षय, कास- छिप'रुखा खांसी, ज्वर- तथा ज्वरने तथा ज्वरका, ज्वरघ्नम् करनेवाला छे नाश करता है ॥ २२२ ॥

222. The goat's milk is astringent, sweet, cooling, astringent in action, light and curative of hemothermia, diarrhoea, wasting, cough and fever.

अधिकदुग्धस्य गुणाः, हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः—

हिकाध्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाधिकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु रथैर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥

माविकम् तु बेटीनुं दूध भैंसका दूध, हिका- हिका हिका, ध्वास- तथा ध्वास तथा ध्वासको, करम् करनेवाला, उष्णम् उष्ण, पित्त-श्लेष्मकम् तेमल पित्त तथा क'छि करनेवाला छे एवं पित्त तथा कफको बढ़ाने-

२२३. तूष्णं-रूखं (प.)

વાલા હે, હસ્તિનીનામ્ હાથણીઓનું હથનીકા, પયઃ દૂધ વૃષ્ણ, વક્ષ્યમ્ બલકારક, ગુરુ ભારે મારી, પરમ્ અને પરમ્ ગૌર અતિ, સ્વયંકરમ્ સ્થિરતા કરનાર છે સ્થિરતાકારક હે ॥ ૨૨૩ ॥

223. The sheep's milk is causative of hiccup, dyspnea, is hot and increases pitta and kapha. The elephant's milk is strengthening, heavy and an excellent stabiliser of the body.

માનુષ્યગૃહ્ય ગુણાઃ—

જીવનં વૃંહણં સાત્મ્યં ક્ષોહનં માનુષં પયઃ ।
નાવનં રક્તપિત્તં ચ તર્પણં ચાક્ષિશૂલિનામ્ ॥૨૨૪॥

માનુષ્યમ્ મેલીનુ ક્રીકા, પયઃ દૂધ દૂધ, જીવનમ્ જીવન જીવનદાયક, વૃંહણમ્ બૃંહણ વૃંહણ, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્ય સાત્મ્ય, સ્નેહનમ્ તથા સ્નિગ્ધતા કરનારું છે તથા સ્નિગ્ધતા કરનેવાળું છે, રક્તપિત્તં ચ વળી તે રક્તપિત્તમાં વહ રક્તપિત્તમાં, નાવનમ્ નર્યોપયોગી નર્યોપયોગી, ચાક્ષિશૂલિનામ્ ચ અને આંખના દર્દવાળાઓને મારે આંસુદર્દવાળાં લે, તર્પણમ્ તર્પણ છે તર્પણ હે ॥૨૨૪॥

224. The human milk is vitalising, roborant and homologous, increases unctuousness, is useful as nasal medicament in hemothermia and as a salve in ophthalmalgia.

દક્ષઃ સાધારણગુણાઃ, રોગમેદે દક્ષઃ પ્રજ્ઞસ્તતા—

રોચનં દીપનં વૃષ્યં ક્ષોહનં બલવર્ધનમ્ ।
પાકેઽમ્લમુષ્ણં વાતમ્નં મજ્જસ્યં વૃંહણં વધિ ॥૨૨૫॥
પીનસે આતિસારે ચ શીતકે વિષમજ્વરે ।
અરુચી મૂત્રકૃષ્ણે ચ કાર્દયે ચ વધિ શસ્યતે ॥૨૨૬॥

વધિ દહીં વહી, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિદીપન અગ્નિદીપન, વૃષ્યમ્ વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નેહનમ્ સ્નિગ્ધતા કરનાર સ્નિગ્ધતા કરનેવાળા, બલવર્ધનમ્ બલ વધારનાર બલવર્ધક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, અમ્લમ્

૨૨૪. ચાક્ષિશૂલિનામ્-ચક્ષિશૂલિનામ્ (વ.)

૨૨૫. મજ્જસ્યં-મજ્જા (વ. ત.)

અમ્લ અમ્લ, ડબ્બમ્ ડબ્બ ડબ્બ, વાતમ્નમ્ વાતમ્ન વાતનાશક, મજ્જસ્યમ્ મજ્જા કરનાર મંગલકારી, વૃંહણમ્ અને બૃંહણ છે એવં વૃંહણ છે, વધિ વળી દહીં વહી. પીનસે ચ સળેખમ્ પીનસ, અતિસારે ચ અતિસાર અતિસાર, શીતકે શીતક જ્વર, વિષમજ્વરે વિષમ જ્વર, અરુચી અરુચિ અરુચિ, મૂત્રકૃષ્ણે ચ મૂત્રકૃષ્ણ મૂત્રકૃષ્ણ, કાર્દયે અને કૃશતામાં ઓર કૃશતામાં, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે ઉત્તમ હે ॥ ૨૨૫-૨૨૬ ॥

225-226. Curd is an appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, increases unctuousness and strength, is sour in post-digestion, hot and curative of vata and is auspicious and roborant. It is recommended in rhinitis, diarrhoea, algid and irregular fevers, anorexia, dysuria and emaciation.

ઋતુમેદે રોગમેદે ચ દધ્નોઽહિતત્વમ્—

શરદ્ગ્રીષ્મવસન્તેષુ પ્રાયશો વધિ ગર્હિતમ્ ।
રક્તપિત્તકફોત્થેષુ વિકારેષ્વહિતં ચ તત્ ॥૨૨૭॥

પ્રાયશઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ કરકે, શરદ્-શરદ્ શરદ, ગ્રીષ્મ-ગ્રીષ્મ ગ્રીષ્મ, વસન્તેષુ અને વસન્ત ઋતુમાં ઓર વસન્ત ઋતુમાં, વધિ દહીં વહી, ગર્હિતમ્ નિન્દિત છે નિન્દિત છે, તત્ ચ અને તે ઓર વહ, રક્તપિત્તકફ-રક્તપિત્ત તથા કફથી રક્તપિત્ત ઓર કફ, ઉત્થેષુ થયેલા ઉત્પન્ન, વિકારેષુ વિકારોમાં વિકારોમાં, અહિતમ્ અહિતકર છે અહિત હે ॥ ૨૨૭ ॥

227. Generally curd is prohibited in autumn, summer and spring and it is also unwholesome in hemothermia and disorders of kapha.

મન્દક-વધિસર-વધિમસ્તૂનાં ગુણાઃ—

ત્રિદોષં મન્દકં, જાતં વાતમ્નં વધિ, શુકલઃ ।
સરઃ, સ્ત્રેષ્માનિલમ્લસ્તુ મળઃ ક્ષોતોવિજ્ઞોધનઃ ॥૨૨૮॥
૨૨૮. શુકલઃ-શુકલમ્ (વ.)
,, સરઃ-સરઃ (ત.)
,, મળઃ-મસ્તુ (વ. દ.)

मन्दकम् धातुं पूर्ण रूपसे न जमी हुई, दधि दही, त्रिदोषम् त्रिदोष ३२ना२ त्रिदोषकारक है, जातम् अभेद्युं दही ठीक प्रकारसे जमी हुई दही, वातघ्नम् वातघ्न वातनाशक, सरः उपक्षी १२ दहीकी मलाई, शुक्लः वीर्यवर्धक शुक्लवर्धक, मण्डः तु अने दहीतुं पाण्डी और दहीका पानी, स्नेहमानिलघ्नः ३६ अने वातनो नाश ३२ना२ कफवातनाशक, स्रोतोविशोधनः तथा स्रोताने साध ३२ना२ छे और स्रोतोंका शोधक है ॥ २२८ ॥

228. The immature curd is causative of tridiscordance and the matured curd is curative of vata. The cream of curds is seminiferous and the whey is curative of kapha and vata and cleans channels.

तक्रस्य गुणाः —

शोफाशोप्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥ २२९ ॥

शोफ- शोफ, शोफ, अर्शः- अर्श, अर्श, ग्रहणीदोष- ग्रहणीदोष ग्रहणीरोग, मूत्रग्रह- मूत्रनिरोध मूत्रावरोध, उदर- उदररोग उदररोग, अरुचौ अरुचि अरुचि, स्नेहव्यापदि स्नेहशी यथेष्ट विकार स्नेहसे उत्पन्न होनेवाले विकार, पाण्डुत्वे पाण्डुरोग पाण्डुरोग, गरेषु च अने अयोग्य निषर्मा एवं गरविषमं, तक्रम् तक्र तक्र, दद्यात् देवी देनी चाहिए ॥ २२९ ॥

229. The butter milk is to be administered in edema, piles, assimilation disorders, suppression of urine, abdominal affections, anorexia and complications arising from the oleation therapy and in anemia and toxicosis.

नवनीतस्य गुणाः —

संप्राप्ति दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

२२९. शोफा-शोफा (च.)

॥ मूत्रग्रहो-मूत्रकण्ठो (ग. घ. छ. ड. ध.)

॥ अरुचौ-अरुचि (झ.)

दद्याद्गरेषु च-नवागरेषु च (प.)

प्रहृण्यशोविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥

नवोद्धृतम् तत्रतर्मा तत्रवेधुं ताजा निकाला, नवनीतम् भाग्य मक्खन, संप्राप्ति संप्राप्ति संप्राप्ति, दीपनम् दीपन दीपक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, ग्रहणी- अने ग्रहणी और ग्रहणी, अशोविकारघ्नम् तथा अशोना विकारोने नाश ३२ना२ तथा अशोनाशक, अर्दित- तेभ्य अर्दित एवं अर्दित, अरुचि- अने अरुचिने और अरुचिका, नाशनम् नाश ३२ना२ छे नाशक है ॥ २३० ॥

230. The fresh-made butter is astringent, digestive stimulant, cordial and curative of assimilation disorders, piles, trauma and anorexia.

घृतस्य गुणाः —

स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २३१ ॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २३२ ॥

मदापस्मारमूर्च्छाशोषोन्मादगरज्वरान् ।

योनिर्कर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥

सर्पीभ्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।

घृतम् घी घी, स्मृति- स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, अग्नि- अग्नि अग्नि, शुक्र- वीर्य शुक्र, औजः- औजः औज, कफ- ३६ कफ, मेदः- अने मेद और मेदको, विवर्धनम् वधार्ना२ बढ़ानेवाला, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, विष- विष विष, उन्माद- उन्माद उन्माद, शोष- शोष शोष, अलक्ष्मी- अलक्ष्मी अलक्ष्मी, ज्वर- अने ज्वरने और ज्वरका, अपहम् नाश ३२ना२ नाशक, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्व स्नेहोत्तमं श्रेष्ठ सब स्नेहोत्तम, शीतम् शीत शीतल, रसपाकयोः अने रस

२३१. अगपहम्-विषापहम् (छ.प.)

२३२. विधिभिर्घृतम्-विधिवदघृतम् (ग. घ.)

२३३. गरज्वरान्- गरज्वरान् (प.)

२३३. क्षीरवत् स्वानि-क्षीरवत्त्वानि (घ.)

॥ स्वानि-स्वादु (द.)

અથા વિપાકમાં ઓર રસ તથા વિપાકમાં, મધુરમ્ મધુર
 છે મધુર છે, વિધિમિ: વળી તે સંસ્કારોથી ફિર વહ
 સંસ્કારોં, સહજવીર્ભમ્ હબરો વીર્યવાળું થાય છે સહજો
 પ્રકારથી શક્તિવાળા હોતા છે, કર્મસહજકૃત્ તથા હબરો
 કામ સિદ્ધ કરનાર થાય છે તથા હજારોં કાર્યોં કરતા છે,
 જીર્ણમ્ જૂનું પુરાતન, ઘૃતમ્ ઘી ઘૃત, મદ- મદ મદ,
 અપસ્માર- અપસ્માર અપસ્માર, મૂર્ચ્છાવ- મૂર્ચ્છા મૂર્ચ્છા, શોષ-
 શોષ શોષ, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, ગર- વિષ ગરવિષ,
 ઉચ્ચર- ઉચ્ચર ઉચ્ચર, યોનિ- યોનિશૂળ યોનિશૂળ, કર્ણ-
 કર્ણશૂળ કર્ણશૂળ, શિર:શૂળ અને શિર:શૂળને ઓર
 શિર:શૂળનો, વ્યપોહતિ મટાડે છે નષ્ટ કરતા છે, સર્પીષિ
 બકરી થેંટી ભેંસ વગેરેનાં ઘીને બકરી મેષ મેંસ
 બાદિકે ઘીનો, બજા- અવિ- મધિષી- સ્તીરવત્ સ્વામિ
 બકરી થેંટી ભેંસ વગેરેનાં પોતપોતાનાં દૂધ સમાન
 ગુણવાળાં બકરી મેષ મેંસ બાદિકે અપને અપને દૂધને
 સમાન ગુણવાળે, નિર્વિશેષ કહેવાં કહનાં ચાહિય
 ॥ ૨૩૧-૨૩૩ ॥

231-233. Ghee is promotive of memory, intelligence, vital fire, semen, vital essence, kapha and fat. It is curative of vata, pitta, toxicosis, insanity, consumption, inauspicious looks and fever. It is the best of the unctuous substances, cooling, sweet in taste and in post-digestion and when prepared according to proper pharmaceutical methods, its potency is increased thousandfold and is efficacious in a thousand ways. Preserved ghee is curative of intoxication, epilepsy, fainting, consumption, insanity, toxicosis, fever and pain in the vagina, ear and head. The ghees made of milks of goat, sheep and buffalo are to be considered as having qualities of the respective milks.

પીયૂષ-મોરટ-કિલાટાનાં ગુણ: —

પીયૂષો મોરટં ચૈવ કિલાટા વિવિધાશ્ચ ચે ॥ ૨૩૪ ॥

દીપ્તાગ્નીનામનિદ્રાણાં સર્વે एव सुखप्रदाः ।

ગુરવસ્તર્પણા વૃષ્યા વૃંહણા: પવનાપહ્વા: ॥ ૨૩૫ ॥

પીયૂષ: પીયૂષ પીયૂષ, મોરટમ્ ચ એવ મોરટ મોરટ,
 વિવિધા: અને વિવિધ પ્રકારના ઓર નાના પ્રકારને,
 ચે ને જો, કિલાટા: કિલાટો કિલાટ, સર્વે એવ તે
 સુખળાથે ચે સબ હી, દીપ્તાગ્નીનામ્ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા-
 ઓને માટે સ્ત્રી અગ્નિવાળોંકે લિયે, નિદ્રાણામ્ તથા
 અનિદ્રાના રોગીઓને માટે એવં જિનકો નીંદ નહીં બાતી
 અનેકે લિયે, સુખપ્રદા: સુખદાયક છે સુખદાયક છે, ગુરવ:
 વળી તેઓ બારે ફિર ચે ગુર, તર્પણા: તર્પણકારક
 સંતર્પણકારક, વૃષ્યા: વૃષ્ય વૃષ્ય, વૃંહણા: વૃંહણ
 પવનાપહ્વા: અને વાયુનાશક છે ઓર વાયુનાશક
 છે ॥ ૨૩૪-૨૩૫ ॥

234-235. The early and late colostrums and various kinds of cream-cheese are beneficial to persons having strong digestive fire or who suffer from insomnia. They are heavy, nourishing, aphrodisiac, roborant and curative of vata.

તકપિન્ડકાનાં ગુણ: —

વિશદા ગુરવો રુક્ષા પ્રાહિણસ્તકપિન્ડકા: ।

ગોરસાનામયં વર્ગો નવમ: પરિકીર્તિત: ॥ ૨૩૬ ॥

તકપિન્ડકા: તકપિન્ડ તકપિન્ડ, વિશદા: વિશદ
 વિશદ, ગુરવ: ગુરુ ગુરુ, રુક્ષા: રુક્ષ રુક્ષ, પ્રાહિણ:
 અને પ્રાહી છે ઓર સંપ્રાહી છે, ગોરસાનામ્ ગોરસોના
 ગોરસોંકા, જયમ્ આ યહ, નવમ: નવમો નવમો, વર્ગ:
 વર્ગ વર્ગ, પરિકીર્તિત: કહી બતાવે છે કહ દિવા
 છે ॥ ૨૩૬ ॥

236. The solid portion of butter-milk is limpid, heavy, dry and

૨૩૪. મોરટમ્-મોરટ: (ગ.)

૨૩૫. સર્વે એવ-સર્વે થતે (બ.)

astrigent. Thus has been described the ninth section on cow's milk and its products.

अथेक्षुवर्गः—

भक्षितस्यैकोर्गुणाः, यान्त्रिकस्वेक्षुरसस्य गुणाः, वंशकात् पौण्ड्रकस्यैकोः श्रेष्ठत्वे हेतुः—

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
रसेष्मलो भक्षितस्यैकोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥२३७॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशकोऽवरः ।

अथ इक्षुवर्गः पक्षुवर्गो प्रारम्भ करवाभा आवे छे अब इक्षुवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, भक्षितस्व यूसेली चूसे हुए, इक्षोः शेरडीने ईक्षुका, रसः रस रस, वृष्यः वृष्य वृष्य, शीतः शीत शीतल, सरः सारक सर, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, बृंहणः बृंहणः बृंहण, मधुरः मधुर मधुर, स्नेहमलः तथा कृकडारक छे एवं कफवर्धक है, यान्त्रिकः तु अने वंशकी डाढेदो रस और कोल्हसे निकाला हुआ रस, विदह्यते विदह्य छे विदह्य है, शैत्यात् शीतल-ताथी शीतल, प्रसादात् निर्मलताथी निर्मल, माधुर्यात् मधुरताथी और मधुर होनेसे, पौण्ड्रकात् पौण्ड्रक श्रेष्ठ छे अने तेनाथी पौण्ड्रक श्रेष्ठ है और इसके पश्चात्, वंशकः वंशक वंशक, अवरः उत्तरतो छे हीन है ॥ २३७३ ॥

237. Now begins the class of sugar-cane (and its products). The juice of the sugar-cane obtained by chewing and sucking is aphrodisiac, cooling, laxative, unctuous, roborant, sweet, and increases kapha. The machine-pressed juice is irritating. The van-saka variety is inferior to the white variety in the matter of coolness, clearness and sweetness.

गुणानां गुणाः—

प्रभूतकिमिमज्जासूक्ष्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः ।

२३७. सरः-स्निग्धः (प. स. ड.)

रसो गुर्यथापूर्वं धीतः स्वल्पमलो गुडः ॥२३९॥

गुडः गोण गुड, प्रभूत- पुण्ड्र अति, किमि- किमि कृमि, मज्जा- मज्जा मज्जा, अस्व- रक्त रक्त, मेदः- मेद मेद, मांस- अने मांस और मांसको, करः करना छे बढ़ानेवाला है, चतुर्भाग-त्रिभाग- अर्ध-अवशेषितः रसः अत्रिथी भागतां योथा भागनो भाकी रहेदो शेरडीने रस, त्रीण भागनो भाकी रहेदो शेरडीने रस अने अरधा भागनो भाकी रहेदो शेरडीने रस अत्रिथी सुखाने पर चौथे भागका अवशिष्ट ईक्षुका रस, तीसरे भागका अवशिष्ट ईक्षुका रस और आधे भागका अवशिष्ट ईक्षुका रस, क्षुद्रः क्षुद्र क्षुद्र, गुडः गोण छे गुड है, यथापूर्वम् योयोभां पछी पछीना करतां पहेला पहेलानो पदार्थ इनमें पीछले पीछले पदार्थसे पहिले पहिलेका पदार्थ, गुडः पधारे भारे छे अधिक भारी है, स्वल्पमलः शुद्ध करतां पण्ड्र योया मेदवाणो शुद्ध करने पर अति अल्प मलवाला, गुडः गोण गुड, धीतः धीतगुड कहेवाय छे धीतगुड कहाता है ॥ २३८-२३९ ॥

238-239. Gur is a great increaser of worms, marrow, blood, fat and flesh. The juice of the sugar cane boiled down to one fourth, one third or one half its original quantity is said to be crude gur or immature gur. It is heavier in the reverse order of statement (that is the greater the condensation, the heavier the gur); the purified gur is that wherein there is very little impurity.

मत्स्यण्डिकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणाः—

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथेषां वैमह्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥२४०॥

ततः तेनाथी उससे, मत्स्यण्डिका- मत्स्यण्डिका मत्स्य- ण्डिका, खण्ड- भांड खण्ड, शर्करा- अने साकर शर्करा, परम् उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, विमलाः निर्मल छे अधिक निर्मल हैं, यथा यथा जेम जेम जैसे जैसे, यथा

२३९. रसः-सरः (ग. प.)

એએની ફનકી, વૈમલ્યમ્ નિર્મલતા થતી બધા છે નિર્મલતા બનતી જાતી છે, તથા તથા તેમ તેમ વેસે વેસે, સ્વેદમ્ એએની શીતતા ફનકી શીતલતા, મલેત્ થતી બધા છે વધતી જાતી છે ॥ ૨૪૦ ॥

240. If still further purified, it turns into crude sugar; sugar-candy and crystal-sugar are extremely pure. According to its degree of purity its cooling quality is increased.

ગુરુશર્કરાયા ગુણા, યામશર્કરાયા ગુણા: —

શુષ્કા ક્ષીણક્ષતહિતા સચ્ચેદની ગુરુશર્કરા ।
કષાયમધુરા શીતા સત્તિકા યાસશર્કરા ॥૨૪૧॥

ગુરુશર્કરા ગોળની સાકર ગુરુશર્કરા, શુષ્કા શુષ્ક વ્યવ, ક્ષીણક્ષતહિતા ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને હિતકર ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને લિષ્ટ હિતકારી, સચ્ચેદની અને કંઠકિ સ્નિગ્ધ છે ઓર કુછ ક્ષિગ્ધ હોતી છે, યાસશર્કરા યાસ-શર્કરા યાસશર્કરા, કષાયમધુરા કષાય-મધુર, શીતા ઠંડી શીતલ, સત્તિકા અને કંઠકિ તિક્ત છે ઓર કુછ તિક્ત છે ॥ ૨૪૧ ॥

241. The sugar from gur is aphrodisiac, slightly unctuous and beneficial to those who are emaciated and suffering from pectoral lesions. The sugar prepared from yasa or alhazi maprurum (camel thorn) is astringent, sweet, cooling, and slightly bitter.

મધુશર્કરાયા ગુણા, શર્કરાયા: સાધારણગુણા: —

કક્ષા વ્યતિસારમ્ની ઉદ્દેદની મધુશર્કરા ।
શુષ્કાસ્તુષ્પિત્તવાદેષુ પ્રશસ્તા: સર્વશર્કરા: ॥૨૪૨॥

મધુશર્કરા મધુશર્કરા, કક્ષા કક્ષા કક્ષા, વ્યતિસારમ્ની ઉદ્દેદની અને અતિસારને નાશ કરનાર ઉર્ધ્વ ઓર વ્યતિસારના નાશક, ઉદ્દેદની તથા ઉદ્દેદ કરનારી છે ઓર ઉદ્દેક હોતી છે, સર્વશર્કરા: સર્વ પ્રકારની ૨૪૨. વ્યતિ-ઉર્ધ્વ (ગ. જ. બ.)

સાકર સઘ પ્રકારકી શર્કરાયે, શુષ્કા-શુષ્ક શુષ્ક, અસ્તુષ્પિત્ત-સ્તુષ્પિત્ત રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, વાદેષુ અને ક્ષાત્ત ઓર શાસ્ત્રે, પ્રશસ્તા: પ્રશસ્ત છે ઉગ્રમ છે ॥ ૨૪૨ ॥

242. The honey-sugar is dry, curative of vomiting and diarrhoea, and depletive. All sugars are beneficial in thirst, hemothermia and burning.

મધુનો જાતિમેદા: —

માક્ષિકં આમરં ક્ષૌદ્રં પૌષ્તિકં મધુજાતયઃ ।

માક્ષિકં પ્રવરં તેષાં વિશેષાન્નામરં ગુરુ ॥૨૪૩॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, આમરમ્ આમર આમર, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર ક્ષૌદ્ર, પૌષ્તિકમ્ અને પૌષ્તિક ઓર પૌષ્તિક, મધુજાતયઃ એ મધની બતે છે એ મધુકી જાતિયાં છે, તેષામ્ તેઓમાં ફનકે, માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, પ્રવરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે સઘ શ્રેષ્ઠ છે, આમરમ્ અને આમર ઓર આમર, વિશેષાન્ આસ કરીને વિશેષ કરકે, ગુરુ બારે છે ગુરુ છે ॥ ૨૪૩ ॥

243. Honey is of four kinds viz., bee-honey, wasp-honey, insect-honey and large-bee-honey. Bee-honey is the best of them and wasp-honey is specially heavy.

માક્ષિકં તૈલવર્ણં સ્યાદ્ ઘૃતવર્ણં તુ પૌષ્તિકમ્ ।
ક્ષૌદ્રં કપિલવર્ણં સ્યાદ્ધૃતવર્ણં આમરમુચ્યતે ॥૨૪૪॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક મધ માક્ષિક મધુ, તૈલવર્ણમ્ તૈલવર્ણ જેવા રંગનું તૈલવર્ણ, પૌષ્તિકમ્ તુ તથા પૌષ્તિક મધ તથા પૌષ્તિક મધુ, ઘૃતવર્ણમ્ ઘીના જેવા રંગનું ઘૃતવર્ણ, સ્વાદ હોય છે હોતા છે, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર મધ ક્ષૌદ્ર મધુ, કપિલવર્ણમ્ કપિલ રંગનું કપિલવર્ણ, સ્વાદ હોય છે હોતા છે, આમરમ્ અને આમર મધ તથા આમર

૨૪૪. માક્ષિકં.....આમરમુચ્યતે ॥—

માક્ષિકં તૈલવર્ણં સ્વાદ્ધૃતવર્ણં આમરમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં તુ કપિલં વિશાદ્ ઘૃતવર્ણં તુ પૌષ્તિકમ્ ॥ (વ.)

,, ક્ષૌદ્રં કપિલવર્ણં સ્વાદ-ક્ષૌદ્રં તુ કપિલં વિશાદ (વ. વ.)

मधु, श्वेतम् श्वेत रंगं श्वेतवर्णं, उष्णते कहेनाय छे
कहाता है ॥ २४४ ॥

244. Bee-honey is of the colour of oil and large-bee honey is said to be of the colour of ghee. Insect-honey is tawny and wasp-honey is stated to be white.

मधुनः साधारणगुणाः—

वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।

सन्धातु च्छेदनं रुक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥

मधु मध मधु, वातलम् वातजन्य वातकारक, गुरु-
गुरु गुरु, शीतम् शीत शीतल, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्त-
पित्त, कफ- अने कहेना और कफका, अपहम् नाश
करना नष्ट करनेवाला, सन्धातु संधाना गन्धानकारक,
छेदनम् छेदन करना छेदक, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, कषायम्
कषाय, मधुरम् मधु अने मधुर छे एवं मधुर
है ॥ २४५ ॥

245. Honey is provocative of vata, heavy, cooling, curative of hemothermia and kapha disorders and is synthesizing, dry, astringent and sweet.

उष्णेन सार्धं मधुनो विरोधकथनम्—

हृन्मामधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुरुक्षकषायत्वाच्छैत्याद्यान्यं हितं मधु ॥ २४६ ॥

उष्णम् उष्णुं करेण गरम किया हुआ, मधु मध मध,
हृन्मात् भारे छे मारक होता है, अथवा अथवा अथवा,
सविषान्वयात् विषयुक्त उत्पत्तिस्थानवाणुं होवाणी
विषयुक्त उत्पत्तिस्थानवाला होनेसे, मधु गरम नदि
करेण पशु मध गरम न किया हुआ भी मधु उष्णार्तम्
गरमीथी पीडाथेला मनुष्यने भारे छे उष्णतासे संतप्त
मनुष्यका मारक होता है, गुरु- गुरु गुरु, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष,
कषायत्वात् तथा कषायपशुथी तथा कषाय, शैत्यात्

२४५. सन्धातु-संधानम् (च. छ.)

१. सन्धातुच्छेदनं-संधातुच्छेदनं, संधानं छेदनं (घ.)

च तेमन् शीतपशुथी एवं शीतल होनेसे, मधु मध
मधु, अथम् अथ प्रभाषुर्मा कोने परिमाणमें, हितम्
हितकर छे हितकारी है ॥ २४६ ॥

246. Warmed honey causes death; (unwarmed also) it kills patients suffering from thermal affections as it is admixed with poisonous matter (during the process of accumulation). Being heavy, dry, astringent and cooling, it is wholesome in small doses.

मध्वामस्य कष्टमत्वे हेतुः—

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामाच्छि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हृन्माद्यथा विषम् ॥ २४७ ॥

अतः ओ कारखुने बीधे इस हेतुसे, मधु-नामात्
मधुथी मधेला आभरोगथी मधुजन्य आमरोगसे,
किञ्चित् केचित् दृगरा कोई, कष्टतमम् मधारे कष्टसाध्य
रोग बढ़ कर कष्टसाध्य रोग, न हि नहीं नहीं है, उपक्रम-
विहित्तान्नी चिकित्साके, विरोधित्वात् विरुद्धताने लक्ष
विरोधी होनेसे, तत् ते वह, मानवम् माधुसने मनुष्यको,
विषम् अरनी विषकी, यथा येते तरह, सद्यः तुरत शीघ्र,
हृन्मात् हृन्ने छे मार देता है ॥ २४७ ॥

247. There is no disease more difficult of treatment than the condition caused by the chyme disorder induced by honey. Due to antagonism of treatment, it kills a patient as instantly as poison.

आमे खोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हृन्माद्यथा विषम् २४८

आमे आभरोगमां आमरोगमें, खोष्णा उष्णता-
युक्त उष्ण, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करनी
करनी चाहिए, सा ते किया वह किया, मधु-
नामे मधुथी मधेला आभरोगमां मधुजन्य आममें, विरु-
ध्यते विरुद्ध अने छे विरोधी है, तस्मात् तेथी इस लिए,
२४८. आमे खोष्णा-आमे मधु ।

દારુણમ્ ભયંકર દારુણ, મધુ-આમમ્ મધથી થયેલો આમરોગ મધુજન્ય આમરોગ, વિષમ્ એરની વિષકી, વચા પેટે તરહ, સઘઃ તુરત શીઘ્ર, હન્યાત્ મૃત્યુ કરે છે માર લેતા હૈ ॥ ૨૪૮ ॥

248. In chyme disorders, hot treatment is indicated but hot things are contra-indicated in the chyme disorder induced by honey. Hence the chyme disorder of honey is a serious condition causing death as immediately as poison.

મધુનો યોગવાહિત્વમ્—

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાદ્ યોગવાહિ પરં મધુ ।
હૃતીશ્ચુવિકૃતિપ્રાયો વર્ગોઽયં દશમો મતઃ ॥૨૪૯॥

મધુ મધ મધુ, નાના- બુદ્ધિ બુદ્ધિ નાના, દ્રવ્યાત્મ- કત્વાત્ ૪ ૬૦ થોભાંથી અનેતુ' હોવાથી દ્રવ્યોસે ઉત્પન્ન હોનેકે કારણ, પરમ્ ૪૨મ અતિશય, યોગવાહિ યોગવાહી છે યોગવાહી હૈ, હૃતિ આ પ્રમાણે આ પ્રકાર, હૃતિ- ચિકૃતિપ્રાયઃ થયો ખરો શેરડીની બનાવેલો મુલ્યતઃ હૃતિચિકૃતિયોવાલા, અયમ્ આ યહ, દશમઃ દશમો દસવો, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, મતઃ માન્યો છે માના હૈ ॥ ૨૪૯ ॥

249. As honey is composed of various substances, it is the best of vehicles. Thus ends this tenth section mainly consisting of sugar-cane products.

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ--

પેયાયા ગુણઃ—

હુતૃષ્ણાગ્લાનિદૌર્બલ્યકુક્ષિરોગન્ધરાપહા ।
સ્વેદાગ્નિજનની પેયા વાતવર્ધનુલોમની ॥૨૫૦॥

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ કૃતાન્નવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે કૃતાન્નવર્ગના પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, પેયા

૨૪૯. પરં-હિમમ્ (હ.)

૨૫૦. અરાપહા-બિનાશિની (જ. ક. ઠ.)

પેયા પેયા, હુતૃ- બુધ મુદ્ધ, શ્ણા- તૃષ્ણા પ્યાસ, ગ્લાનિ- ગ્લાનિ, દૌર્બલ્ય- દુર્બલતા દુર્બલતા, કુક્ષિરોગ- કુક્ષિરોગ કુક્ષિરોગ, જ્વર- અને અવરનો એવં જ્વરકા, અપહા નાશ કરનાર નાશ કરનેવાલી, સ્વેદ-અગ્નિ-જનની સ્વેદ અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્વેદ ઓર જઠરાગ્નિકો ઉત્પન્ન કરનેવાલી, વાત- તથા વાત તથા વાયુ, વર્ધન- અને મળનું એવં મલકા, અનુલોમની અનુલોમન કરનાર છે અનુલોમન કરનેવાલી હૈ ॥ ૨૫૦ ॥

250. Now begins the section on cooked foods. Thin gruel removes hunger, thirst, weariness, weakness, stomach-disorder and fever. It causes perspiration, stimulates gastric fire and regulates the course of flatus and feces.

વિલેપ્યા ગુણઃ, મણ્ડસ્ય ગુણઃ—

તર્પણી પ્રાહિણી લઘ્વી હૃદ્યા ચાપિ વિલેપિકા ।
મણ્ડસ્તુ દીપયત્યગ્નિ વાતં ચાપ્યનુલોમયેત્ ॥૨૫૧॥
મૃદુકરોતિ સ્રોતાંસિ સ્વેદં સંજનયત્યપિ ।
લઘ્વિતાનાં વિરિક્તાનાં જીર્ણં કંદે ચ વૃષ્યતામ્ ૨૫૨
દીપનત્વાલ્લુપ્તવાદ્ મણ્ડઃ સ્યાત્ પ્રાણધારણઃ ।

વિલેપિકા વિલેપિકા વિલેપી, તર્પણી તર્પણ કરનાર સંતર્પણકારક, પ્રાહિણી પ્રાહી પ્રાહી, લઘ્વી લઘુ હૃદ્ય, હૃદ્યા ૪ અપિ અને હૃદ્યને હિતકર છે એવં હૃદ્યકે લિપિ હિતકારી હૈ, મણ્ડઃ તુ મંડ મણ્ડ, અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, દીપયતિ પ્રદીપ્ત કરે છે પ્રદીપ્ત કરતા હૈ, વાતમ્ ૪ વાતનું વાયુકા, અનુલોમયેત્ અનુલોમન કરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, સ્રોતાંસિ સ્રોતાંને સ્રોતોંકો,

૨૫૧. ઇત્યુલ્લોકાનન્તરમ્—

યુક્તો દાહિમલજ્જાલુપિપ્પત્તિનાગરેઃ સ્મૃતઃ ।

મન્દશક્તિવિવમાલીના વાલ્ક્યવિરલોપિતામ્ ।

દેવરતથા કુમારાણાં શુદ્ધાના વમનાદિભિઃ ॥

હૃત્યધિકઃ પાઠઃ (ગ.) પુસ્તકે ।

૨, પ્રાહિણી-હૃદ્ય (પ.)

૨, હૃદ્યા-હૃદ્યા (પ.)

सुहृदोति भ्रमण करे छे कोमल करता है, स्वेदम् कपि
अने पश्चेवे और बलीना, संजमयति धावे छे लाता है,
मण्डः भंड मण्ड, वीपनरवात् दीपक वीपन, कघुत्वात् च
अने क्षु होवाथी और लघु होनेसे, लक्षितानाम्
च नेओओे क्षमन क्युं होय जिन्होंने लंघन किया हो,
विरिक्तानाम् नेओओे विरेचन पूरी रीति लागी गयुं
होय जिनको भली प्रकारसे विरेचन हुआ हो, स्नेहे
अने स्नेह और स्नेहके, जीर्णे पथी जता पच जाने पर,
तृणवात् च नेओओे तरस लागती होय जिनको
प्यास लगती हो, प्राणधारणः तेओेना भ्रातुं धारण
करे छे उनमें प्राणोंका धारण करता है ॥ २५१-२५२ ॥

251-252. Thick gruel is nourishing,
astringent, light and cordial; gruel-
water kindles the gastric fire and
regulates the downward course of
vata. It softens the channels and
causes perspiration. It sustains life on
account of its quality of stimulating
the gastric fire and of lightness in
those that have undergone the lightening
therapy, purificatory procedure,
and those who have developed
thirst after the unctuous dose has
been digested.

लाजपेयालाजमण्डबोर्गुणाः —

लाजपेया भ्रमणी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥२५३॥

लाजपेया तु लाजपी पेया लाजपेया, क्षामकण्ठस्य
क्षील्य स्वरवाण् क्षीण स्वरवाले, देहिनः प्राणीना
पुरुषके लिए, भ्रमणी भ्रमने करनारी होय छे भ्रम-
नायक है ॥ २५३ ॥

253. The thin gruel of fried corn
is acopic, particularly to persons of
weakened voice.

लाजमण्डस्य गुणाः —

तृणसीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽग्निजमनो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥२५४॥

मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।

देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥२५५॥

लाजमण्डः लाजपी भंड लाजमण्ड, तृणा- तृष्णा
तृष्णा, अतीसार- तथा अतिसारने तथा अतिसारका,
शमनः शांत करनार नाशक, धातु-साम्य-करः धातुनुं
साम्य करनार धातुको समान करनेवाला, शिवः क्षमाक्षु-
कारक मंगलकारक, अग्निजमनः अग्नि करनार
अग्निवर्धक, दाह- अने दाह एवं दाह, मूर्च्छा- तथा भूर्छा-
तथा मूर्च्छाका, निवारणः दूर करनार छे निवारक है, सुसं-
स्कृतः सारी रीति संस्कारवाण् सुसंस्कृत, लाजमण्डः
लाजभंड लाजमण्ड, मन्दाग्नि- मन्दाग्निवाण्ओओे
मन्दाग्निवालोको, विषमाग्नीनाम् विषम अग्निवाण्ओओे
विषमाग्निवालोको, बाल- भालक बालक, स्थविर- वृद्ध वृद्ध,
योषिताम् स्त्रीओे स्त्रियों सुकुमाराणाम् च तथा भ्रमण
भ्रमणेओे और नाशक प्रकृतिवालोको देयः आपवे
नेओओे देना चाहिए ॥ २५४-२५५ ॥

254-255. The gruel water of fried
corn flour is alleviative of thirst and
diarrhea, promotive of concordance
of body-elements, generally beneficial,
stimulative of the gastric fire and
curative of thirst and swooning. The
gruel water of fried corn, well seasoned,
must be given to persons of weak
and irregular gastric fire, to children,
the aged, women and to persons of
delicate health.

लाजसकोर्गुणाः —

तेपसासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

२५४. दाहमूर्च्छानिवारणः—प्राही दोषविपाचनः (ग. व.)

” ” —शोषदोषविपाचकः (प.)

२५५. देवक्ष-देयः स्वात् (च.)

२५६. क्षुत्पिपासापहः—क्षुत्पिपासापहः (च.)

શ્રુતઃ પિપ્પલિશુષ્કીમ્યાં યુક્તો લાજામ્લવાહિમૈઃ ૨૫૬
કષાયમધુરાઃ શીતા લઘ્વો લાજસક્તઃ ।

પિપ્પલિશુષ્કીમ્યામ્ સુંડ અને પીપરથી પિપ્પલી एवं સોંઠે, યુક્તઃ યુક્ત યુક્ત, લાજામ્લવાહિમૈઃ લાભ અને ખાટા દાડમ સક્તિ લાજા ઓર સ્ટ્રે અનારસે, શ્રુતઃ પકાવેલા મુંડ પકાયા હુઆ મળ્ડ, કુરિપપાનાપદઃ ભૂખ તથા તરસને મટાડનાર મૂલ તથા પ્યાસકો શાન્ત કરનેવાલા, પચ્ચઃ પથ્ય પથ્ય, કુદ્ધાનામ્ અને સ્થા શીધન પામેલ પુરુષોના ઓર વમન વિરેચનસે ગુદ્ધ પુરુષોંકે, મલાપદ્ધઃ મળને દૂર કરનાર છે મલકો નિકાલનેવાલા છે, લાજ-સક્તઃ લાભના સ્થાવા લાજજતૂ, કષાયમધુરાઃ કષાય-મધુર કષાયમધુર, શ્રીતાઃ શીત શીત લઘ્વઃ અને લઘુ છે ઓર લઘુ છે ॥ ૨૫૬૩ ॥

256-256 If it be mixed with long pepper and dry ginger boiled with corn and sour pomegranates, it allays hunger and thirst, and is wholesome and removes the residual morbidity in those who have undergone purificatory procedure. The roasted corn flour is astringent, sweet in taste, cooling and light.

ઓદનસ્ય ગુણઃ -

સુષૌતઃ પ્રસુતઃ સ્વિન્નઃ સંતતસ્યોદનો લઘુઃ ॥ ૨૫૭ ॥

મૃદ્ધતપ્તુલમિચ્છન્તિ ગરસ્તેષ્મામયેષ્વપિ ।

અધૌતોડપ્રસુતોડસ્વિન્નઃ શીતશ્યાપ્યોદનો ગુરુઃ ૨૫૮

સુષૌતઃ સાદી પેઠે ધાયેલા મલી પ્રકાર ધોયા, પ્રસુતઃ ઓસાવેલ માંડ નિકાલા, સ્વિન્નઃ ગળી ગથેલ

૨૫૭. યુક્તો લાજામ્લવાહિમૈઃ-લાજમળ્ડોડમ્લવાહિમૈઃ (ક.ચ.ક.વ.)

,, અસ્માદનન્તર-અજપેવા મમમ્મી સ્વાત ક્ષામકળ્ડાસ્યવેદિનામ્
સ્વપિઃ પાઠઃ (વ.) પુસ્તકે ।

૨૫૬૩. કષાય.....સક્તઃ । — મળ્ડઃ સન્ધીપક્ષ્યત્તિ વાતં
ચાપ્યનુકોમયેવ । (ત.)

૨૫૮. ગર-ગદ્ધ (ગ.)

,, અધૌતોડપ્રસુતોડસ્વિન્નઃ-અધૌતઃ પ્રસુતઃ સ્વિન્નઃ (ત.)

ગલા હુઆ, સંતપ્તઃ ચ અને ઊના ઓર ગરમ, ઓદનઃ ભાત માત, લઘુઃ લઘ્વઃ છે લઘુ હોતા છે, મૃદ્ધતપ્તુલમ્ શેકેલા ચોખાના ભાતને ઉપયોગ મૂને હુઆ વાવલોસે બનાયા માત, ગરસ્તેષ્મામયેષુ સંયોગથી ઉપચલ થયેલા વિષ અને કફના રોગોમાં કરવાનું સંયોગવિષ एवं કફરોગમે કરના, મૃદ્ધતપ્તુલમ્ વૈધો ધન છે છે વેષ દેના ચાહતે છે. અધૌતઃ ધોયા વગરના વિના ધોયા, અપ્રસુતઃ ઓસાવેલા વિનાના વિના મળ્ડ નિકાલા, સ્વિન્નઃ ગળી વગરના ન ગલા, શીતઃ ચ જાપિ અને વળી દંડા ઓર ઠંડા, ઓદનઃ ભાત માત, ગુરુઃ ભારે છે ગુરુ હોતા છે ॥ ૨૫૭-૨૫૮ ॥

257-258. The rice that is well cleansed, squeezed out, steam-softened and warm makes light food. In toxico-sis and kapha disorders fried rice is indicated. Cooked rice uncleansed, with the boiled water not pressed out, not properly softened and eaten cold is heavy.

માંપાદિવિશિષ્ટદ્રવ્યસંયોગમાધિતાનાત્પોદનાનાં ગુણાઃ —

માંસશાકવસાતૈલઘૃતમજ્જાફલૌદનાઃ ।

વહ્ન્યાઃ સંતર્પણા દૃષ્ટા ગુરવો બુંદ્યન્તિ ચ ॥ ૨૫૯ ॥

તદ્વન્માષતિલક્ષીરમુદ્ગસંયોગસાધિતાઃ ।

માંસ- માંસ માસ, શાક- શાક શાક, વસા- વસા વસા, તેલ- તેલ તેલ, ઘૃત- ઘી ઘૃત, મજ્જા- મજ્જા મજ્જા, ફલ- અને ફળોની સાથે પકવેલા ઓર ફલ અને ફળ સાથે પકાયા હુઆ, ઓદનાઃ ભાત માત, વહ્ન્યાઃ બલ-કારક. સંતર્પણાઃ સંતર્પણ કરનાર સંતર્પણકારક, દૃષ્ટાઃ હૃદય દૃષ્ટકે પ્રિય, ગુરવઃ ગુરુ ગુરુ, બુંદ્યન્તિ ચ અને બુંદ્ય છે ઓર બુંદ્ય હોતા છે, માષ- અડદ ઉલ્લ, તિલ- તલ તિલ, ક્ષીર- દૂધ દૂધ, મુદ્ગ- અને મગ ઓર મૂંગકે, સંયોગ- સાધિતાઃ ભેળવીને સિદ્ધ કરેલા ભાત સાથે બનાયા માત, તદ્વન્ તેવા પ્રકારના ગુણવાળા છે જવી પ્રકારકે ગુણોવાળા છે ॥ ૨૫૯૩ ॥

૨૫૯૩. અસ્માદનન્તર-તુળાદાહસ્વરચ્છદિરકપિત્તકષાયઃ ।

સ્વપિઃ પાઠઃ (વ.) પુસ્તકે ।

259-259½. Rice prepared with flesh, vegetables, fat, oil, ghee, marrow and fruit is strengthening, nourishing, cordial, heavy and roborant. Likewise is rice cooked together with blackgram, til, milk and green gram.

कुल्माषादीनां गुणाः—

कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला मिश्रवर्चसः ॥२६०॥

कुल्माषाः कुल्माष कुल्माष, गुरवः गुरु गुरु, रुक्षाः ३क्ष रुक्ष, वातलाः वातकर वातकारक, मिश्रवर्चसः अने भोज्येक्ष्ये छे और मलको पतला करते हैं ॥ २६० ॥

260. Kulmasha is heavy, dry, vata-provoking and loosens stools.

स्विन्नमभ्यास्तु ये केचित् सौव्यगौधूमयाविकाः ।

मिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥२६१॥

सौव्य- सूय्य मूंग आदि दालें, गोधूम- धुं गेहूं, याविकाः अने ज्व रांधीने और जौ आदिको उबाल कर, ये जे जो, केचित् तु केटकां कहे, स्विन्न- गाणी नाभेलां गले हुए, मभ्याः भक्ष्यो भनायवाभां आवे छे भक्ष्य बनावे जाते हैं, तेषाम् तेओनुं इनके, गुरुलाघवम् भारेपक्षुं अने हलकापक्षुं गुरुलाघवको, मिषक् वैद्य वैद्य, यथाद्रव्यम् द्रव्य अनुसार द्रव्योंके अनुसार, आदि- शेष कहेवुं कहे ॥ २६१ ॥

261. As regards the edibles prepared by steam-boiling out of pulses, wheat and barley, the physician should determine their qualities of heaviness and lightness in accordance with the substances used.

यूष-रस-सृणानां संस्कारविशेषेण लाघवगौरवे—

अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लं च गुहं विद्याद्यथोत्तरम् ॥२६२॥

२६१. याविकाः—याविकाः (क. घ. छ. ज.)

अकृतम् अकृत (स्नेह तथा मसाला पत्रने) यूष अकृत (स्नेह और मसाले रहित) यूष, कृतयूषम् च कृत (स्नेह तथा मसालावाले) यूष कृत (स्नेह और मसाले युक्त) यूष, तनुम् पातनी भांसरस पतला मांसरस, सांस्कारिकम् भांसनी अधिक मात्राथी सापेक्षे धाये भांसरस मांसकी अधिक मात्राथे सिद्ध किया हुआ घन मांसरस, अम्लम् भाटी हाण अम्ल दाल, अनम्लम् सूपम् च अने भटाश विनानी हाण और अनम्ल दाल, यथोत्तरम् ओओने उत्तरोत्तर इनको उत्तरोत्तर, गुहम् भारे म ती, विद्या अखुवां समझना चाहिए ॥ २६१ ॥

262. Unseasoned soup and well-seasoned soup, thin and thick juices of flesh, sour and unsour broths—of these each should be regarded heavier than the other in order of statement,

यवसक्तोः गुणाः—

सक्तवो वातला रुक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥२६३॥

सक्तवः सक्तुओ सक्त, वातलाः वातजनक वातकारक, रुक्षाः ३क्ष रुक्ष, बहुवर्चः- बहु भण करनार बहुत मल पैदा करनेवाले, अनुलोमिनः अने अनुलोमन करनार छे एवं अनुलोमक हैं, ते तेओ वे, पीताः पीवाथी पीनेले, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, सद्यः तत्त जल्दी तर्पयन्ति तृप्ति करे छे सन्तुष्ट करते हैं, सद्यः-बलाः च अने तत्त भण दे छे और दुरन्त बल देते हैं ॥ २६३ ॥

263. The roasted corn flour is provocative of vata, dry, increases the fecal matter and regulates peristalsis. When drunk, it immediately nourishes the man and strengthens him at once.

२६३. सक्तवो—शक्तवो (घ.)

,, सद्यः—शीघ्रम् (च. छ.)

શાલિસંભવાઃ—

મધુરા લઘવઃ શીતાઃ સત્ત્વઃ શાલિસંભવાઃ ।
પ્રાદિણો રક્ષપિત્તગ્નાસ્તૃણાચ્છર્દિજ્વરાપહાઃ ॥૨૬૪॥

શાલિસંભવાઃ શાળના શાલિધાન્યકે, સત્ત્વઃ સ્પૃગ્ભૂતો
સત્, મધુરાઃ મધુર મધુર, લઘવઃ લઘુ લઘુ, શીતાઃ
શીત શીતલ, પ્રાદિણઃ ગ્રાહી ગ્રાહી, રક્ષપિત્તગ્નાઃ રક્ત-
પિત્તને નાશ કરનાર રક્ષપિત્તનાશક, તૃણા- તથા તૃષ્ણા
તૃષ્ણા, છર્દિ- ઉશ્કટી વમન, જ્વર- અને જ્વરને તથા
જ્વરકો, અપહાઃ દૂર કરનાર છે હરતેવાળે છે ॥ ૨૬૪ ॥

264. The flour of roasted sali rice
is sweet, light, cooling, astringent,
curative of hemothermia, thirst,
vomiting and fever.

યવાપૂપ-યાવક-વાટયાનાં ગુણાઃ—

હન્યાઘ્યાધીન્ યવાપૂપો યાવકો વાટ્ય યવ ચ ।
ઉદાવર્તપ્રતિશ્વાયકાસમેહગલગ્રહાન્ ॥ ૨૬૫ ॥

યવ-અપૂપઃ જવના પૂડા જોકે પુરે, યાવકઃ તથા
જવનેાં ઓર જીકા, વાટ્યઃ જ્વર ચ વાટ્ય
વાટ્ય, ઉદાવર્ત- ઉદાવર્ત ઉદાવર્ત, પ્રતિશ્વાય- સર્જેખમ
પ્રતિશ્વાય, કાસ- ઉષ્મરસ કાસ, મેહ- પ્રમેહ પ્રમેહ, ગલ-
ગ્રહાન્ તથા ગલગ્રહ ઓર ગલગ્રહ, ઘ્યાધીન્ એ
આધિએને इन रोगोंको, हन्यात् हने છે નાશ કરતે
છે ॥ ૨૬૫ ॥

265. The apupa of barley is cura-
tive of following diseases and fried
barley also acts likewise: misperistal-
sis, coryza, cough, urinary disorders
and throat spasm.

ધાનાનાં ગુણાઃ—

ધાનાસંજ્ઞાસ્તુ યે મક્ષ્યાઃ પ્રાપ્તસ્તે લેહનાત્મકાઃ ।
શુષ્કત્વાચ્ચર્પણાચ્ચૈવ વિષ્ટમ્ભિત્ત્વાચ્ચ વુર્જરાઃ ॥૨૬૬॥

ધાનાસંજ્ઞાઃ તુ ધાણી નામનું જીલ નામકે, યે ને-
જો, મક્ષ્યાઃ ભક્ષ્ય છે મક્ષ્ય છે, તે તે વે, પ્રાપ્તઃ ધણું

૨૬૪. તૃણા-તૃષ્ણા (ક. ધ. છ.)

૨૬૬. તર્પણાચ્ચ-તર્પણાચ્ચ (ક. ચ. ધ. જ. ઠ. ત. દ.)

ખડું પ્રાપ્તઃ કરકે, લેહનાત્મકાઃ લેહન કરનાર છે
લેહનકારક છે, શુષ્કત્વાચ્ચ શુષ્ક હોવાથી શુષ્ક હોનેછે,
તર્પણાઃ ચ યવ તર્પણ કરનાર છે તૃપ્તિકારક છે, વિષ્ટમ્ભિ-
ત્ત્વાચ્ચ ચ અને વિષ્ટમ્ભી હોવાથી એવં વિષ્ટમ્ભી હોનેછે,
વુર્જરાઃ મુરકેલીથી પચનાર છે કઠસે પચતેવાળે છે ॥ ૨૬૬ ॥

266. The preparation known as
dhana is generally revulsant. It is
nourishing because of its dryness, and
difficult to digest owing to its
delaying tendency in the intestines.

વિરુદ્ધધાના-શશ્કુલી-મધુક્રોડ-પિન્ડક-પૂપ-પૂપલિકાનાં ગુણાઃ—

વિરુદ્ધધાનાઃ શશ્કુલ્યો મધુક્રોડાઃ સપિન્ડકાઃ ।
પૂપાઃ પૂપલિકાઘાઘ ગુરવઃ પૈષ્ટિકાઃ પરમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

વિરુદ્ધધાનાઃ અંકુરિત અનાજ અંકુરિત ધાન્ય,
શશ્કુલ્યઃ શશ્કુલી શશ્કુલી, સપિન્ડકાઃ પિન્ડક સહિત
પિન્ડક સહિત, મધુક્રોડાઃ મધુક્રોડ મધુક્રોડ, પૂપાઃ પૂપ
પૂપ, પૂપલિકાઘાઘઃ ચ અને પૂપલિકા બગેરે ઓર પૂપ-
લિકાદિ, પૈષ્ટિકાઃ હોટની બનાવેલી પિષ્ટિસે બને હુણ મક્ષ્ય,
પરમ્ અતિશય અતિશય, ગુરવઃ ભારે છે भारी છે ॥ ૨૬૭ ॥

267. Virudha dhana, shashkuli, madhu
krodas with pindakas, pupa and pu-
palika and other preparations of flour
are extremely heavy.

ફલમાંષાદિભિઃ સંસ્કૃતાનાં મક્ષ્યાણાં ગુણાઃ—

ફલમાંસવસાશાકપલ્લવજૌત્રસંસ્કૃતાઃ ।

મક્ષ્યા કુખ્યાઘ્ચ વસ્યાઘ્ચ ગુરવો વૃંહણાત્મકાઃ ॥૨૬૮॥

ફલ- ફલ ફલ, માંસ- માંસ માંસ, વસા- વસા વસા,
જાક- શાક શાક, પલ્લવ- તલવટ પલ્લવ, જૌત્ર- અને
મધના ઓર મધસે, સંસ્કૃતાઃ બનાવેલા બનાવે હુણ,
મક્ષ્યાઃ ભક્ષ્ય પદાર્થો મક્ષ્ય પદાર્થ, કુખ્યાઃ ચ કૃખ્ય
કૃખ્ય, વસ્યાઃ બલપ્રદ બલકારક, ગુરવઃ યુગુ ગુરુ, વૃંહ-
ણાત્મકાઃ ચ અને ધૃંહણ કરનાર છે ઓર વૃંહણકારક
છે ॥ ૨૬૮ ॥

૨૬૭. પૂપાઃ-પૂપાઃ (સ. ધ.)

„ પૈષ્ટિકાઃ-પૈષ્ટિકાઃ (ચ.)

૨૬૮. કુખ્યાઘ્ચ-કુખ્યાઘ્ચ (ચ. ધ.)

268. Eatables prepared with fruits, flesh, fat, vegetables, til-paste and honey are aphrodisiac, strengthening, heavy and roborant.

वैशवारस्य गुणाः, क्षीरेक्षुरसपूषाणां गुणाः —

वैशवारो गुरुः स्निग्धो बलपचयवर्धनः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूषकाः ॥२६९॥

वैशवारः वैशवार वैशवार, गुरुः शुभ्र गुरु, स्निग्धः स्निग्ध, बल- भल बल, उपचय-अने पुष्टि एवं पुष्टिको, वर्धनः वधार्थना २ अर्थो वे बढ़ाता है, क्षीर- दूध दूध, इक्षुरस- अने शेरडीना २ अर्थो अनावेला और गन्नेके रससे बनाये हुए, पूषकाः पूष पूष, गुरुवः भारे गुरु, तर्पणाः तर्पणकारक, वृष्याः अने वृष्य वे और वृष्य हैं ॥ २६९ ॥

269. The vesavara is heavy, unctuous and increases strength and plumpness. Apupa preparations made of milk and sugarcane juice are heavy, nourishing and aphrodisiac.

भक्ष्याणां गुडादिभिः संस्काराद् गुरुत्वम्—

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च वक्ष्याश्च परं तु गुरुवः स्मृताः ॥२७०॥

सगुडाः गुणवानां गुडवाले, सतिलाः तिलवालां तिलवाले, सक्षीर- अने दूध और दूध, क्षौद्र- भक्ष मधु, शर्कराः च एवं तथा साकरवालां और शर्करासे बनये हुए, भक्ष्याः भक्ष्यो भक्ष्य, वृष्याः च वृष्य वृष्य, वक्ष्याः भक्ष्य भक्ष्यकारक, परम् तु अने अतिशय और अतिशय, गुरुवः च भारे गुरु, स्मृताः मानेध वे माने हैं ॥ २७० ॥

२६९. पूषकाः—पूषकाः (ब.)

२७०. भक्ष्या वृष्याश्च वक्ष्याश्च परं तु—वृष्या वक्ष्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं (ब. ब.)

„ वृष्याश्च—वृष्याश्च (ब. प.)

270. Preparation mixed with 'gur or with til or with milk, honey and sugar are considered aphrodisiac, strengthening and very heavy.

गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः —

सन्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्या इत्या गौधूमिका मताः ॥२७१॥

सन्नेहाः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, स्नेहसिद्धाः च अने स्नेहभां सिद्ध करेध और स्नेहसे सिद्ध किये, विविध-लक्षणाः विविध प्रकारनां नानाप्रकारके, गौधूमिकाः गौधूनां गेहूंसे बनाये, भक्ष्याः भक्ष्यो भक्ष्य, गुरुवः शुभ्र गुह, तर्पणाः तर्पण तर्पणकारक, वृष्याः वृष्य वृष्य, इत्याः अने इध और इध, मताः मानेध वे माने गये हैं ॥ २७१ ॥

271. The many kinds of preparations of wheat mixed with unctuous substances or prepared in them are heavy, nourishing, aphrodisiac and cordial.

संस्काराद् गौधूमपैष्टिकाणां लघुत्वम्—

संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्यटपूषाद्यास्तान् बुद्ध्या निर्दिशेत्तया ॥२७२॥

धाना- धाना कील, पर्यट- पर्यट पर्यट, पूष- पूष पूष, जायाः जायेरे आदि, गोधूम- गौधूनां गेहूंकी, पैष्टिकाः पैष्टिके बनाये, भक्ष्याः भक्ष्यो भक्ष्य, संस्काराद् संस्कारार्थी संस्कारसे, लघवः लघुतां लघु, सन्ति अने वे हो जाते हैं, तान् तेजोने इनको, बुद्ध्या बुद्धी बुद्धीने समझ कर, तथा ते प्रमाद्ये उस प्रकार, निर्दिशेत् तेजोने कहेनां उनका निर्देश करना चाहिए ॥ २७२ ॥

272. The preparations of wheat flour such as dhana, parpata, apupa etc, become light by being seasoned. So knowing, one should prescribe them.

पृथुकाणां गुणाः, यावन्निपिटकानां गुणाः —

पृथुका गुरुवो भृशान् भक्षयेदल्पसस्तु तान् ।

२७३. भृशान्—भक्ष्या (ब. ब.)

યાવાં વિદમ્યઃ જીર્વન્તિ સરસા મિશ્રવર્ષસઃ ॥૨૭૩॥

દુધુકાઃ પૌઆ ચિતુરે, ગુરવઃ ભારે છે મારી હોતે
હૈ, જુદાજુદા તાજુ તુ પછુ તે તળેલા હોય તે। ચદિ ચે
મૂને હોં તો, જલ્પજઃ થોડા પ્રમાણમાં થોડે, મક્ષવેત્
ખાના બેઝીએ જાને જાહિયે, યાવાઃ ચિપટા કરેલા જલ્પ
જોકે વને ચિતુરે, વિદમ્ય વિષ્ટભ કરીને વિષ્ટમિત
હોકર, જીર્વન્તિ પચે છે પચતે હૈ, સરસાઃ તથા રસ-
અક્ષિત ન મૂને ચિતુરે, મિશ્રવર્ષસઃ મક્ષબેદક છે મલકો
પતળા કરતે હૈ ॥ ૨૭૩ ॥

273. Flattened rice is heavy. It must be eaten in small quantities after being fried. Fried barley is slow in digestion; while unfried barley causes loose stools.

સૂચ્યાજવિકૃતાનાં મક્ષ્યાણાં ગુણાઃ —

સૂચ્યાજવિકૃતા મક્ષ્યા વાતલા રુક્ષશીતલાઃ ।
સંકટુકોદહલવણાનસ્પશો મક્ષયેતુ તાન્ ॥ ૨૭૪ ॥

સૂચ્ય-જલ્પ-વિકૃતાઃ કઠોળ ધાન્યનાં બનાવેલાં મૂંગકી
દાલ જાદિસે બનાયે, મક્ષ્યાઃ ભક્ષ્યેા મક્ષ્ય, વાતલાઃ
વાતકર વાતકારક, રુક્ષ-શીતલાઃ રુક્ષ અને શીતળ
હોય છે રુક્ષ ઓર શીતળ હોતે હૈ, તાન્ તુ તેઓને ફન્દે,
સંકટુ-કટુ દ્રવ્ય કટુ દ્રવ્યો, સ્નેહ-સ્નેહ સ્નેહ, લવણાન્
અને લવણથી યુક્ત કરીને તથા નમકસે યુક્ત કર,
જલ્પજઃ અલ્પ પ્રમાણમાં અલ્પ માત્રામે, મક્ષવેત્
ખાના બેઝીએ જાના જાહિયે ॥ ૨૭૪ ॥

274. Preparations of pulses are provocative of vata, dry and cooling. They must be taken in small quantities with pungent, unctuous and sal-
tish substances.

ઉષ્ણાનુષ્ણમક્ષ્યાણાં ગુણસંગ્રહઃ —

મૃદુપાકાશ્ચ ચે મક્ષ્યાઃ સ્થૂલાશ્ચ કઠિનાશ્ચ ચે ।
ગુરવસ્તે વ્યતિક્રાન્તપાકાઃ પુષ્ટિબલપ્રદાઃ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૫. સરસા-સપ્તમા (જ. ત. ધ.)

૨૭૪. લવણાનસ્પશો મક્ષયેતુ તાન્-લવણાન્ મક્ષયેદસ્પશસ્તુ તાન્ (ક.)

ચે ચ અને જે ઓર જો, મૃદુપાકાઃ મૃદુ અગ્નિથી
પાકેલાં મન્દ અગ્નિસે પકે જુદ, ચે ચ અને જે ઓર
જો, સ્થૂલાઃ જ રથૂલ સ્થૂલ, કઠિનાઃ જ તથા કઠણુ
અર્થ કઠિન, મક્ષ્યાઃ ભક્ષ્યેા છે મક્ષ્ય હૈ, ચે તેઓ ચે,
ગુરવઃ ભારે ગુરુ, વ્યતિક્રાન્તપાકાઃ લાંબી વખતે પચ-
નાર દેરમે પચનેવાલે, પુષ્ટિબલપ્રદાઃ અને પુષ્ટિ તથા
બલ દેનાર છે તથા પુષ્ટિ અર્થ બલ દેનેવાલે હૈ ॥ ૨૭૫ ॥

275. Preparations that require to be cooked over a low fire for a long time and that are thick and hard are heavy, get slowly digested and impart plumpness and strength.

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં દ્રવ્યમાનં પૃથક્ તથા ।
મક્ષ્યાણામાદિશેદુદ્ધવા યથાસ્ત્વં ગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

મક્ષ્યાણામ્ ભક્ષ્યપદાર્થોના મક્ષ્ય પદાર્થોમે, દ્રવ્ય-
સંયોગ- દ્રવ્યના સંયોગ દ્રવ્યકે સંયોગ, સંસ્કારમ્
સંસ્કાર સંસ્કાર, તથા તથા તથા, પૃથક્ બુદ્ધ બુદ્ધ
પૃથક્ પૃથક્, દ્રવ્યમાનમ્ દ્રવ્યમાની માત્રા દ્રવ્યોકી
માત્રાકો, શુદ્ધવા બાણી લઈને જાન કર, યથાસ્ત્વં તે તે
ભક્ષ્યની ઉસ ઉસ મક્ષ્યકી, ગુરુલાઘવમ્ ગુરુતા અને
લાઘુતા ગુરુતા ઓર લઘુતા, આદિશેદ કહેવી કહની
જાહિયે ॥ ૨૭૬ ॥

276. The heaviness and lightness of preparations must be determined according to the combination of the substances, the nature of preparation and the measure of each substance.

વિમર્દકસ્ય ગુણાઃ —

(નાનાદ્રવ્યેઃ સમાયુકઃ પકામક્ષિજમર્જિતૈઃ ।

૨૭૬. મક્ષ્યાણામાદિશેદ-દ્રવ્યાણામાદિશેદ (ક.)

,, દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં..... ગુરુલાઘવમ્ ॥—

શુદ્ધવા સંયોગસંસ્કારાન્ દ્રવ્યમાનં પૃથક્ તથા ।

ગુણકર્મણિ લેહનાં તેષાં તેષાં તથા વચ્ચે ॥ (ક.)

૨૭૭. નાના.... મર્જિતૈઃ—નાનાદ્રવ્યસમાયુકઃ

પક્તવા વહિતુ મર્જિતઃ (ચ. ક. ધ.)

,, પકામક્ષિજમર્જિતૈઃ—પક્તવાવહિતુ મર્જિતઃ (ક. દ. ધ. પ.)

विमर्दको गुरुर्ह्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥२७७॥)

पक्व-पाकं पके हुए, जाम-कायां कबे, क्षिप्त-
क्षिप्त लेवयुक्त, अमिश्रितः अने शेकसां और अमिश्रित भूते,
नानाद्रव्यैः विविध प्रकारनां द्रव्यैश्च विविध द्रव्योंसे,
समायुक्तः युक्त युक्त, विमर्दकः विमर्दक विमर्दक, गुरुः
शुभु भारी, हृद्यः हृद्य हृद्य, वृष्यः वृष्य वृष्य, बलवताम्
अने अलवतान् अनुष्ये भाटे और बलवानोंके लिए,
हितः हितकर है हितकारी है ॥ २७७ ॥

277. Vimardaka prepared with
ripe, unripe, softened and roasted
substances is heavy, cordial, aphro-
disiac and well-suited to strong men.

रसालाया गुणाः, सगुडस्य दध्नो गुणाः—

रसाला बृंहणी वृष्या क्षिग्धा बद्ध्या रुचिप्रदा ।
क्षेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥२७८॥

रसाला रसाला रसाला, बृंहणी बृंहणी करनार पुष्टि-
कारक, वृष्या वृष्य वृष्य, क्षिग्धा स्निग्ध क्षिग्ध, बद्ध्या
अलवतान् बलदायक, रुचिप्रदा अने रुचि करनार है एवं
रुचिकर है, सगुडम् गोशुभु गुडयुक्त, दधि दही दही,
स्नेहनम् स्निग्धता करनार क्षिग्धाकारक, तर्पणम् तर्पण
करनार तर्पणकारक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, वातघ्नम् अने
वातनाशक है और वातनाशक है ॥ २७८ ॥

278. The preparation called rasa-
la is roborant, aphrodisiac, unctuous,
strengthening and appetiser. Curds
taken with gur increases the unctuous
element, is nourishing, cordial and
curative of vata.

पानकस्य गुणाः—

द्राक्षाकर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परुषकाणां क्षौद्रस्य यक्ष्णविकृतिं प्रति ॥२७९॥

२७७. विमर्दको-विमर्दको (ख.)

” ” -विमर्दको (घ.)

२७८. तर्पणं हृद्यं-बृंहणं वृष्यं (ग. घ. ङ.)

द्राक्षा- द्राक्षा द्राक्षा, कर्जूर- कर्जूर कर्जूर, कोलांवाल्
कोलार वेर, परुषकाणाम् द्राक्षां फालसा, क्षौद्रस्य तथा
अधनां पानक तथा राहदसे बना पानक, यत् च अने ने
और जो, यक्ष्णविकृतिम् प्रति शेरडीनी गोश, पांशु, साकर
आदि केहि पक्षु अनावटनु ईशकी गुड, कांड, मिशरी
आदि कोई भी विकृतिका, पानकम् पानक ते पानक वह,
गुरु शुभु भारी, विष्टम्भि अने विष्टम्भि है तथा
विष्टम्भि है ॥ २७९ ॥

279. The potion made of grapes,
dates and Indian jujube is heavy and
delayed in the intestines. So is the
potion made of parushaka, honey and
the products of sugarcane.

तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्मणि चादिशेत् ॥२८०॥

तेषाम् ते उन, पानकानाम् पानकाना पानकोंके,
कटु- कटु कटु, अम्ल- अने अम्ल द्रव्यना तथा अम्ल
द्रव्योंके, संयोगान् संयोगान् संयोगोंको, द्रव्यम् अने
पानकानां भण्डानां द्रव्ये और पानकोंमें मिले हुए
द्रव्य, मानम् च तथा तेओनां प्रमाणने तथा उनके
परिमाणको, पृथक् पृथक् शुद्ध शुद्ध पृथक् पृथक्, विज्ञाय
अनुषीने जानकर, गुणकर्मणि च तेओनां शुद्ध अने
कर्मों उनके गुणों और कर्मोंका, आदिशेत् कहेवा निर्देश
करना चाहिए ॥ २८० ॥

280. The qualities and actions of
these beverages should be determined
by knowing the individual nature of
the substances, the quantity used and
the combinations of pungent and acid
tastes.

रागषाडवानां गुणाः—

कट्वम्लसातुल्यवणा लघवो रागषाडवाः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥२८१॥

२८०. कट्वम्लसंयोगान्-कट्वम्लसंयोगान् (च. ङ.)

” द्रव्यं मानं च-द्रव्यमानं च (घ.)

आदिशेत्-निर्दिशेत् (क. ग. घ. ङ.)

रागवाहवाः रागः अने पाउव राग और वाहव,
कटु- कटु कटु, अम्ल-अम्ल अम्ल, स्वादु- मधुर मधुर,
कषणाः क्षयक्षु रसवाणा नमकीन, कषयः क्षु लक्षु,
मुक्षमिषाः च स्वादिष्ठ मुखके लिये प्रिय, हृषाः हृष हृष,
दीपनाः अग्निदीपन अग्निदीपक, अक्षरोचनाः च अने
आवाभा रुचि करनार छे तथा भोजनमें रुचि पैदा
करनेवाले होखे हैं ॥ २८१ ॥

281. The preparations called raga and shadava are pungent, sour, sweet, salt and light. They are pleasant to taste, cordial, digestive-stimulant and appetisers.

आम्रामलकलेहानां गुणाः —

आम्रामलकलेहाम्बुहृषा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥२८२॥

स्नेह- स्निग्धता लिग्ध, माधुर्य- मधुरता मधुर,
गौरवात् अने शुभ्रताने वीधि और गुरु होनेसे, आम्र-
आमलक- आभा अने आम्रानां आम्र और आवलेके,
लेहाः च आटछे आवलेह, बृंहणाः बृंहण करनार बृंहण,
बलवर्धनाः बलवर्धक बलवर्धक, रोचनाः रुचिकर
रुचिकारक, तर्पणाः च तथा तर्पण करनार और
तर्पणकारक, उक्ताः कहे छे कहे गये हैं ॥ २८२ ॥

282. The electuaries of mango and embelic myrobalan, on account of their being unctuous, sweet and heavy, are said to be roborant, strengthening, appetising and nourishing.

शुकानुक्लेहानां द्रव्यमानाद्यपेक्षिणो गुणाः —

शुद्धा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छिद्रतम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥२८३॥

२८२. बलवर्धनाः—शुक्वर्धनाः (ग. ब.)

॥ गौरवात्—आवात् (प.)

२८३. संयोगसंस्कारम्—संयोगसंस्कारम् (घ.)

संयोगसंस्कारम् अवलेहानां उपादान करधुर्ध
द्रव्यमाना संयोग तथा संस्कार अवलेहोंके उपादान
कारणरूप द्रव्योंके संयोग तथा संस्कार, तच्छिद्रतम् अने
तेने वीधि थाता और उनके कारण होनेवाले, द्रव्यमानम्
च द्रव्यमाना प्रमाद्यने द्रव्यके परिमाणको, शुद्धा अक्षुने
जानकर, तथा तेथीने अनुसरी उनके अनुसार, तेषाम्
तेषाम् ते ते उन उन, लेहानाम् आटछे आवलेहोंके,
गुणकर्माणि शुद्ध अने कर्म गुणकर्मोंको, वदेत् कहेना
कहे ॥ २८३ ॥

283. Considering the admixture, preparation and measure of things used in these electuaries, the characteristics and action of each of them should be determined.

शुकस्य गुणाः, शुकसंघितकन्ददीनां गुणाः —

रक्तपित्तकफोत्फेदि शुकं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदास्तुतम् ॥२८४॥

शुकम् शुक्त शुक, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त,
कफ- अने कफनी एवं कफको, उत्फेदि उद्वि करनार
बढ़ानेवाला, वात- तथा वातानु और वायुका, अनुलोमनम्
अनुलोमन करनार छे अनुलोमन करनेवाला है,
तदास्तुतम् तेषां आयेला इसी शुकमें सन्धित किये हुए,
कन्द- कन्द कन्द, मूल- मूल मूल, फल- फल फल,
आद्यम् च आदि पक्ष आदि सी, तद्वत् तेषां
शुक्वानां उसीके समान गुणवाले, विद्यात् अक्षुना
जानने चाहिए ॥ २८४ ॥

284. The shukta beverage is provocative of hemothermia and kapha, and regulative of vata. One should know the properties of the bulbs, roots and fruits etc., fermented in this beverage to have the same qualities.

२८४. शुकं—शुक्तं (प.)

कालाम्लस्य सिण्डाकीप्रसूतेर्गुणाः—

सिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याद्वर्गं कृताञ्जानामेकादशतमं मिषक् ॥२८५॥

सिण्डाकी शिंङ्गी सिण्डाकी, जम्बूत आने जीले और दूसरा, चासुतम् च आशेदे ५६थं सन्धित परार्थ, कालाम्लम् च ७० लांशो वभत ५३थी २६वाथी आये ३६ अथ जो अधिक समय पड़े रहेनेसे खट्टा हो जाने, रोचनम् ते दुग्धिकर वह बन्धिकर, लघु आने लघु होय छे और हल्का होता है, मिषक् बैल वैद्य, कृताञ्जानम् कृताञ्जोने कृताञ्जोके, एकादशतमम् आ अगियारथो इस ग्यारहवें, वर्गम् वर्ग वर्गको, विद्यात् अष्टुथो जाने ॥ २८५ ॥

285. Sindaki and other fermented articles which have become sour owing to long preservation are appetising and light. The physician should know this section on cooked foods to be eleventh in order.

आहारबोगिवर्गः

तैलस्य सामान्यगुणाः—

कषावातुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवधि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिर्वर्धनम् ॥२८६॥
वातमेघसूतं बद्धं त्वच्यं मेधाप्रिवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगाणहं मतम् ॥२८७॥

तैलम् तैलं तैल तिलतैल, कषावातुरसम् कषाय अनुरसवात् कषाय अनुरसवाला, स्वादु मधुर मधुर, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, उष्णम् उष्ण उष्ण, व्यवधि व्यवधि, पित्तलम् पित्तजनक पित्तकारक, बद्धविण्मूत्रम् च आने मणभूतने अटकावन्तर छे आर मलमूत्ररोधक है, श्लेष्माभिर्वर्धनम् च न तथा कक्षने वधार्त्त नथी तथा कफको नहीं बढ़ाता, वातमेघ वशी

२८५. सिण्डाकी—शाण्डाकी (ब. ग. अ. प.)

” ” —पिण्डाकी (अ.)

” कालाम्लं—कोलात्म (प.)

” एकादशतमम्—एकादशमिष (क. च. ड.)

” ” —एकादशमितम् (ग.)

वातहर दग्धोभा ते फिर वातनाशक दग्धोमें वह, कष-
मम् मेघ उत्तम, बद्धम् बद्ध बलकारक, त्वच्यम्
त्वच्याने हितकर त्वच्यके लिए हितकर, मेधाप्रिवर्धनम्
मेधा आने अग्निने वधार्त्तना २ मेधाप्रिवर्धक और अग्नि-
वर्धक, संयोग-संस्कारात् तथा संयोग आने संस्कारथी
एवं संयोग और संस्कारसे, सर्वरोगाणहम् सर्व रोग
भट्टाञ्जाना २ सर्वरोगहर, मतम् मानेले छे माना गया
है H २८६-२८७ H

286-287. Oil is astringent in after-
taste, sweet, subtle, hot, diffusive,
causative of pitta and leads to the
occlusion of urine and feces. It does
not increase kapha. It is the best
among the causatives of vata, stren-
gthening, good for the skin and
increases intelligence and gastric fire
and is considered curative of all dis-
eases when it undergoes admixture
and preparation.

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितभमाः ।

आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥२८८॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, दैत्याधिपतयः दैत्याना
राज्यो दैत्योके राजा, तैलप्रयोगात् तैलना प्रयोगथी
तैलके प्रयोगसे, अजराः १६५२था वगर्तना बुद्धावस्थारहित,
निर्विकाराः रोगरहित रागरहित, जितभमाः अभने
जितना २ अभको जीतनेवाले, संख्ये आने युद्धभा और
युद्धमें, अतिबलाः अति बलवान् अतिबलवान्, आसन्न
थमा छता हुए ये ॥ २८८ ॥

288. By the use of oil in olden
days, the kings of Daityas became
unaging, free from disease and fatigue,
and endowed with great strength
in battle.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिर्वर्धनम् ।

२८८. जितभमाः—जितेन्द्रियाः (ब.)

વાતાશ્વગ્નુલ્મહદ્રોગજીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

પેરણ્ડતૈલમ્ એરડિયું તેલ્ એરણ્ડેલ, મધુરમ્ મધુર મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ તથા કફ વધારનાર છે એવં કફવર્ધક છે, પરમ્ વાતાશ્વ- અને વાત-રક્ત ઓર વાતરક, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, હ્રદ્રોગ- હ્રદ્રોગ હ્રદયરોગ, જીર્ણજ્વર- તથા શ્વેતજ્વરને તથા જીર્ણજ્વરકા, હરમ્ અત્યંત મટાડનાર છે અત્યંત નાશક છે ॥ ૨૮૯ ॥

289. The castor oil is sweet, heavy and increases kapha and is highly curative of vata, rakta-gulma, heart-disease and chronic fever.

સર્પતૈલસ્ય ગુણા:—

કટુષ્ણં સાર્ષપં તૈલં રક્તપિત્તપ્રદૂષણમ્ ।

કફશુકાનિલહરં કણ્ઠકોટવિનાશનમ્ ॥ ૨૯૦ ॥

સાર્ષપમ્ સરસપનું સરસૌકા, તૈલમ્ તેલ્ તૈલ, કટુ કટુ, ઝણ્ણમ્ ઉષ્ણુ ઝણ્ણ, રક્તપિત્ત- રક્ત અને પિત્તને રક્ત એવં પિત્તકો, પ્રદૂષણમ્ ક્રોધાવનાર ક્રુપિત કરનેવાલા, કફ- કફ કફ, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, જનિક-તેમજ વાયુને એવં વાયુકા, હરમ્ હરનાર નાશ કરનેવાલા, કણ્ઠ- અને ખળખળ ઓર કણ્ઠ, કોટ તથા કોઠને। એવં કોટકા, વિનાશનમ્ નાશ કરનાર છે નાશ કરનેવાલા છે ॥ ૨૯૦ ॥

290. The white mustard oil is pungent, hot, vitiative of blood and pitta, destructive of kapha and semen, and curative of vata-disorders, pruritus and wheals.

ત્રિશલતૈલસ્ય ગુણા:—

ત્રિશલતૈલં મધુરં ગુરુ શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ ।

હિતમિષ્કમ્ભિ નાત્યૌષ્ણ્યાત્સંયોગે વાતપિત્તયો: ૨૯૧

ત્રિશલતૈલમ્ આરેળીનું તેલ્ ત્રિરોલીકા તૈલ, મધુરમ્ મધુર મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ અને કફવર્ધક છે ઓર કફવર્ધક છે, નાત્યૌષ્ણ્યાત્ વળી

૨૯૦. શુક્રાં-શુક્રાં (ત.)

,, કણ્ઠકોટવિનાશનમ્-કણ્ઠકોટનિવારણમ્ (ચ. બ.)

,, કોટ-કુટ (દ.)

બહુ ઉષ્ણુ ન હોવાથી ફિર અતિ ઝણ્ણ ન હોનેથી, વાત-પિત્તયો: વાત અને પિત્તના વાત-પિત્તકે, સંયોગે સંયોગમાં સંયોગમે, હિતમ્ તે હિતકર છે હિતકર છે, હિષ્કમ્ભિ એમ આશ્ચર્યો માને છે એવા આશ્ચર્ય માનતે છે ॥ ૨૯૧ ॥

291. The oil of Buchanan's mango is sweet, heavy and increases kapha. It is beneficial in cases where vata and pitta are found combined as it is not very hot.

અતસીતૈલસ્ય ગુણા:—

આતસ્યં મધુરામ્લં તુ વિપાકે કટુકં તથા ।

ઝણ્ણવીર્યં હિતં વાતે રક્તપિત્તપ્રકોપણમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

આતસ્યમ્ તુ અળસીનું તેલ્ અલસીકા તૈલ, મધુ-રામ્લમ્ મધુરઅમ્લ મધુરઅમ્લ, તથા તથા તથા, વિપાકે વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્ કટુ કટુ, ઝણ્ણવીર્યમ્ ઉષ્ણુવીર્ય ઝણ્ણવીર્ય, વાતે વાતમાં વાયુમે, હિતમ્ હિત-કર હિતકારી, રક્તપિત્તપ્રકોપણમ્ તથા રક્તપિત્તને। પ્રકોપ કરનાર છે ઓર રક્તપિત્તકો પ્રક્રુપિત કરનેવાલા છે ॥ ૨૯૨ ॥

292. The linseed oil is sweet, sour and pungent in post-digestion, hot in potency, beneficial in vata and is provocative of hemothermia.

કુસુમ્ભતૈલસ્ય ગુણા:—

કુસુમ્ભતૈલમુષ્ણં ચ વિપાકે કટુકં ગુરુ ।

વિદાહિ ચ વિશેષેણ સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ॥ ૨૯૩ ॥

કુસુમ્ભતૈલમ્ કુસુંબનું તેલ્ કુસુમ્ભકા તૈલ, ઝણ્ણમ્ ઉષ્ણુ ગરમ, વિપાકે ચ વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્ કટુ કટુ, ગુરુ ભારે મારી, વિદાહિ વિદાહી વિદાહી, વિશેષેણ અને વિશેષે કરીને ઓર વિશેષ કર, સર્વદોષ-સર્વ દોષોને સર્વ દોષોનો, પ્રકોપણમ્ ચ ક્રોધાવનાર છે ક્રુપિત કરતા છે ॥ ૨૯૩ ॥

૨૯૩. સર્વદોષપ્રકોપણમ્-સર્વદોષપ્રકોપણમ્ (ચ. બ.)

293. The safflower oil is hot, pungent in post-digestion and heavy. It is excessively irritant and provokes all body-humors.

अनुकूलगुणसंग्रहः —

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥२९३॥

फलानाम् इण्डोना फलोंके, यानि च जे जो, चान्यानि भीम अन्य, तैलानि तेले। तैल, आहारसंविधौ आहारनी जनाये। आहारविधिमें, युज्यन्ते प्रयोग्ये छे करते जाते हैं, तानि तेथे।ने उनको, गुणकर्मभ्याम् गुण्युं अने कर्मथी गुण और कर्मोंसे, यथाफलम् ते ते इण्डोने अनुसारनार। उन उन फलोंके अनुसार, ब्रूयात् कहेवा कहना चाहिए ॥ २९४ ॥

294. The qualities of other oils which are used in food and which are derived from fruits (not mentioned here) are to be known according to the qualities of the fruits themselves.

वसामज्जोर्गुणाः —

मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथास्वत्वं तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्धिनिर्दिशेत् ॥२९५॥

मज्जा मज्जा मज्जा, मधुरः मधुर मधुर, बृंहणः बृंहण बृंहण, वृष्यः वृष्य वृष्य, बल्यः अने जलप्रद छे और बलकारक है, वसा वसा वसा, तथा मज्जा मज्जा छे मज्जाके समान है, वसामज्जोः वसा अने मज्जा नी वसा और मज्जाकी, शैत्योष्णे शीतता अने उष्णता शीतलता और उष्णता, तु ते। तो, यथास्वत्वं ते ते प्राणी अनुसार उस उस प्राणीके अनुसार, निर्दिशेत् कहेवा कहनी चाहिए ॥ २९५ ॥

295. The marrow and animal fat are sweet, roborant, aphrodisiac, strengthening and according to the nature of the animal, their nature is to be determined as cooling or hot.

विश्वमेघजस्य गुणाः —

सखेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम्
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेघजम् ॥२९६॥

विश्वमेघजम् खूंठ सोठ, सस्नेहम् कर्पक रिनज्ज इषत् स्निग्ध, दीपनम् दीपन दीपक, वृष्यम् वृष्य वृष्य, उष्णम् उष्ण उष्ण, वातकफापहम् वात अने कफो नाश करन। वात एवं कफके नाशक, विपाके विपाकमें विपाकमें, मधुरम् मधुर मधुर, हृद्यम् हृद्य हृद्य, रोचनम् अने रुचिकारक छे और रोचक है ॥ २९६ ॥

296. Ginger is slightly unctuous, digestive-stimulant, aphrodisiac, hot and curative of vata and kapha, sweet in post-digestion, cordial and appetising.

पिप्पल्या गुणाः —

स्लेष्मला मधुरा चाद्रां गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटुष्णा वृष्यसंमता ॥२९७॥

आद्रां लीली हरी पिप्पली पीपल पीपल, स्लेष्मला उश्मल कफवर्धक, मधुरा च मधुर मधुर, गुर्वी शुभ्र गुरु, स्निग्धा च अने रिनज्ज छे एवं स्निग्ध है, शुष्का सा सुका गधेली ते शुष्क पीपल, कफवातघ्नी कफ अने वातना नाश करन। कफ एवं वातका नाश करनेवाली, कटु-कटु कटु, उष्णा उष्ण उष्ण, वृष्यसंमता अने वृष्य मानेली छे और वृष्य मानी गई है ॥ २९७ ॥

297. Green long pepper increases kapha, is sweet, heavy and unctuous. When dried, it is dispeller of kapha and vata, pungent and hot and is considered aphrodisiac.

मरिचस्य गुणाः —

नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदिन्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥२९८॥

२९६. सस्नेह दीपन-स्नेहन बृंहणम् (प.)

२९७. कफवातघ्नी-कफपित्तघ्नी (ग. प.)

॥ कटुष्णा-कटुका (ब.)

કરિષમ્ મરી કાલી મિર્ચ, અત્યર્ચમ્ અત્યંત અત્યન્ત, ડચ્છમ્ ન ઉષ્ણ નથી ડચ્છ નહીં હૈ, અત્યર્ચમ્ વૃધ્ધ નથી વૃધ્ધ નહીં હૈ, લઘુ લઘુ છે લઘુ હૈ, રોચનમ્ રુચિ-કર છે રોચક હૈ, હેતિસ્વાત્ અને હેદન કરનાર હોવાથી ઔર હેદન કરનેવાલી હોનેસે, શોષણસ્વાત્ ચ તથા શોષણ કરનાર હોવાથી એવં શોષણ કરનેવાલી હોનેસે, વીપનમ્ અગ્નિદીપક અમિરીપક, કફવાતજિત્ તથા કફ અને વાયુને છતનાર છે તથા કફ એવં વાતકા નાશ કરતી હૈ ॥ ૨૯૮ ॥

298. Black pepper is not very hot, is an aphrodisiac, light, appetiser and being depletive and desiccant, it is a digestive-stimulant and cures kapha and vata.

હિન્નુ ગુણા: —

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધનં કટૂણં દીપનં લઘુ ।

હિન્નુ શૂલપ્રશમનં વિચાત્ પાચનરોચનમ્ ॥૨૯૯॥

હિન્નુ હિંગ હીંગ, વાત- વાત વાયુ, શ્લેષ્મ- કફ, વિબન્ધનમ્ તથા વિબંધને નાશ કરનાર એવં વિબન્ધકા નાશ કરનેવાલી, કટુ કટુ કટુ, ડચ્છમ્ ઉષ્ણ ડચ્છ, વીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, લઘુ લઘુ લઘુ, શૂલ- પ્રશમનમ્ શૂલ શાંત કરનાર શૂલશામક, પાચન- પાચક પાચક, રોચનમ્ અને રુચિકર ઔર રુચિકારક, વિચાત્ બહુવી જાનની ચાહિય ॥ ૨૯૯ ॥

299. Asafetida is to be regarded as curative of vata, kapha and obstipation. It is pungent, hot, digestive-stimulant, light, alleviative of colicky pain, digestive and appetiser.

સૈન્ધવસ્ય ગુણા: —

રોચનં દીપનં વૃષ્યં ચશ્ચુષ્યમવિદાહિ ચ ।

ત્રિદોષપ્રં સમધુરં સૈન્ધવં લવણોત્તમમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

૨૯૯. વિબન્ધન-વિકારણ (પ.)

,, કટૂણ-કટુકં (શ. ડ.)

૩૦૦. વૃષ્ય-હવ (શ.)

સૈન્ધવમ્ સૈન્ધવ સૈન્ધવ, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, વીપનમ્ અગ્નિદીપક વીપક, વૃષ્યમ્ વૃધ્ધ વૃષ્ય, ચશ્ચુ-ષ્યમ્ આંખને હિતકારી ચશ્ચુષ્ય, અવિદાહિ વિદાહ ન કરનાર અવિદાહિ, ત્રિદોષપ્રનમ્ ત્રિદોષશામક ત્રિદોષ- નાશક, સમધુરમ્ ૦૨૧ મધુર ચોષા મધુર, લવણોત્તમમ્ ચ અને લવણોત્તમ શ્રેષ્ઠ છે ઔર સ્વ લવણોત્તમ શ્રેષ્ઠ હૈ ॥ ૩૦૦ ॥

300. Rock salt is the best of salts; it is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, improves eye-sight and is non-irritant. It is curative of tridyscordance and slightly sweet.

સૌવર્ચલસ્ય ગુણા: —

સૌકમ્યાદૌણ્યાલ્લઘુત્વાચ્ચ સૌગન્ધ્યાચ્ચ રુચિપ્રદમ્ ।
સૌવર્ચલં વિબન્ધનં દુષ્પ્રમુદ્ગારશોધિ ચ ॥૩૦૧॥

સૌવર્ચલમ્ સંચળ સૌવર્ચલ, સૌકમ્યાત્ સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ, ઔણ્યાત્ ઉષ્ણતા ડચ્છ, લઘુત્વાત્ ચ લઘુતા લઘુ, સૌગન્ધ્યાત્ ચ તથા સુગન્ધીપણાને શીધે એવં સુગન્ધીયુક્ત હોનેસે, રુચિપ્રદમ્ રુચિ કરનાર રુચિકારક, વિબન્ધનમ્ કબજિયાત મટાડનાર મલબન્ધનાશક, દુષ્પ્રમુદ્ગારશોધિ ચ અને ઔડકારનુ શોધન કરનાર છે ઔર ઉદ્ગારશોધક હૈ ॥ ૩૦૧ ॥

301. The sanchal salt being subtle, hot, light, fragrant and relish-giving, is deobstruent, cordial and purifies the eructations.

વિઢસ્ય ગુણા: —

તૈક્ષ્ણ્યાદૌણ્યાદ્યવાયિત્વાદીપનં શૂલનાશનમ્ ।

ઋર્ષ્વં ચાષ્વશ્ચ વાતાનામાનુલોમ્યકરં વિઢમ્ ॥૩૦૨॥

વિઢમ્ બિડલવણ, તૈક્ષ્ણ્યાત્ તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણ, ઔણ્યાત્ ઉષ્ણતા ડચ્છ, વ્યવાયિત્વાત્ અને વ્યવાયીપણાને શીધે ઔર વ્યવાયી હોનેસે, વીપનમ્ અગ્નિદીપક વીપક, શૂલનાશનમ્ શૂલને નાશ કરનાર

૩૦૨. ઋ-સૌન્ધ્યાત્ (ગ.)

હલનાશક, ઝડબે ચ તથા ઉપર તથા ડાબ, અધઃ ચ અને નીચે ઓર નીચેની ઓર, વાતાનામ્ વાતાનું વાયુકા, જાણુલોમ્યકરમ્ અનુલોમન કરનાર છે અનુલોમન કરતા હૈ ॥ ૩૦૨ ॥

302. The bid-salt being sharp, hot and diffusive is a digestive-stimulant, cures colicky pain and regulates the upward and downward courses of vata.

ઔદ્ગિદલવણસ્ય ગુણાઃ, કાલલવણસ્ય ગુણાઃ —

સત્તિકકટુ સક્ષારં તીક્ષ્ણમુત્કેદિ ચૌદ્ગિદમ્ ।
ન કાલલવણે ગન્ધઃ સૌવર્ચલગુણાશ્ચ તે ॥૩૦૩॥

ઔદ્ગિદમ્ ઔદ્ગિદ લવણુ ઔદ્ગિદ લવણ, સત્તિક- ૦૨૧૩ તિક્ત ઈષત્ તિક્ત, કટુ કટુ કટુ, સક્ષારમ્ ક્ષાર- યુક્ત ક્ષારયુક્ત, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, ઉત્કેદિ ચ અને શરીરમાં બીનાશ કરનાર છે ઓર શરીરમાં ગીલાપન ઉત્પન્ન કરનેવાળા હૈ, કાલલવણે કાલલવણમાં કાલલવણમાં, ગન્ધઃ ન કેવળ ગન્ધ હોતી નથી કેવલ ગન્ધ નહીં હોતી, તે પરતુ ઉપર કહેલા પરન્તુ પર્વોક્ત, સૌવર્ચલ- ગુણાઃ સૌવર્ચલના સધળા ગુણો તેમાં હોય છે સૌવર્ચલ નમકકે સર્વ ગુણ ઉપર હોતે હૈ ॥ ૩૦૩ ॥

303. The efflorescence salt is slightly bitter, pungent, slightly alkaline, sharp and liquefacient. Kalabag rock-salt has no smell. Its qualities are those of sanchal-salt.

સામુદ્રલવણસ્ય ગુણાઃ, પાંશુજલવણસ્ય ગુણાઃ, લવણાનાં સામાન્યગુણાઃ —

સામુદ્રકં સમધુરં, સત્તિકં કટુ પાંશુજમ્ ।
રોચનં લવણં સર્વં પાકિં ક્ષંચનિલાપહમ્ ॥૩૦૪॥

સામુદ્રકમ્ સામુદ્ર લવણુ સામુદ્ર લવણ, સમધુરમ્ ૦૨૧૩ મધુર ઈષત્ મધુર, પાંશુજમ્ પાંશુજ લવણુ પાંશુજ નમક, સત્તિક ૦૨૧૩ કટુ ઈષત્ તિક્ત, કટુ અને તીક્ષ્ણ હોય છે ઓર કટુ હોતા હૈ, સર્વમ્ સર્વ પ્રકારનાં સર્વ, લવણમ્ લવણુ લવણ, રોચનમ્ રુચિકર

રુચિકારક, પાકિ પાચન કરનાર પાચક, ક્ષંચિ શારક સારક, ક્ષંચિલાપહમ્ અને વાયુનાશક હોય છે ઓર વાયુનાશક હોતે હૈ ॥ ૩૦૪ ॥

304. The sea-salt is slightly sweet; the earth-salt is slightly bitter and pungent. All salts are appetising, digestive, laxative and curative of vata.

યવક્ષારસ્ય ગુણાઃ —

હૃત્પાણ્ડુગ્રહણીરોગપ્લીહાનાહગલગ્રહાન્ ।

કાસં કફજમર્શોસિ યાવશૂકો વ્યપોહતિ ॥૩૦૫॥

યાવશૂકઃ ૦૨૫૧૨ યવક્ષાર, હૃત્- હૃદય દુરોગ, પાણ્ડુ- પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, ગ્રહણીરોગ-ગ્રહણીરોગ ગ્રહણી- રોગ, પ્લીહ- પ્લીહ પ્લીહ, આનાહ- આનાહ આનાહ, ગલગ્રહાન્ ગલગ્રહ ગલગ્રહ, કફજમ્ કફજ કફજમ્, કાસમ ઉધરસ કાસ, મર્શોસિ અને મર્શોસિ ઓર અર્શકો, વ્યપોહતિ નાશ કરે છે નષ્ટ કરતા હૈ ॥૩૦૫॥

305. The barley alkali cures diseases of heart, anemia, assimilation disorders, splenic disorders, constipation, throat spasm, cough of the kapha type and piles.

સર્જિકાદિક્ષારાણાં ગુણાઃ —

તીક્ષ્ણોષ્ણો લઘુરુક્ષઃ ક્ષેદી પક્તા વિદારણઃ ।
દાહનો દીપનશ્લેષ્તા સર્વઃ ક્ષારોઽગ્નિસન્નિમઃ ૩૦૬

સર્વઃ સર્વ પ્રકારના સર્વ પ્રકારકે, ક્ષારઃ ક્ષાર ક્ષાર, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, ઊષ્ણઃ ઉષ્ણ ઊષ્ણ, લઘુ- લઘુ લઘુ, રુક્ષઃ રુક્ષ રુક્ષ, ક્ષેદી ક્ષેદકારક ક્ષેદી, પક્તા પાચન કરનાર વર્ણોકો પકાનેવાળે, વિદારણઃ તથા ક્ષી નાખનાર એવં પાકાનેવાળે, દાહનઃ દાહ કરનાર જ્વાળાનેવાળે,

૩૦૬. પક્ષા-પાકી (ગ. ધ.)

,, દાહનો-દહનો (ક. ધ. જ. ધ.)

,, સર્વઃ ક્ષારો-સ્વર્ગી ક્ષારો (ગ. ધ. જ. ધ. ધ.)

,, દાહનો... .. ક્ષારોઽગ્નિસન્નિમઃ-દીપનો દહનઃ ક્ષેષ્તા સર્જિકાદિક્ષારાણાં (ધ.)

દીપનઃ અગ્નિદીપન અમિરીપન, હેતા છેદન કરનાર છેદન કરનેવાલે, અગ્નિસક્તિમઃ ચ અને અગ્નિ જેવા હોય છે ઔર અગ્નિ તુલ્ય હોતે હૈ ॥ ૩૦૬ ॥

306. All alkalis are like fire, acute, hot, light, dry, liquefacient, digestive, corrosive, caustic, digestive-stimulant and destructive of tissues.

કારવી-કુઝિકાજાજી-ચવાની ધાન્યતુલ્યુરુણા ગુણાઃ —

કારવી કુઝિકાજાજી ચવાની ધાન્યતુલ્યુરુ ॥

રોચનં દીપનં વાતકફદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ॥૩૦૭॥

કારવી કાળીશરી કાલાજીગ, કુઝિકા કર્કાશુરુ કલૌજી, અજાજી શુરુ જીરા, ચવાની અજમે અજવાયન, ધાન્ય-ધાણા ધનિયા, તુલ્યુરુ અને નેપાલી ધાણા ઔર નેપાલી ધનિયા, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિ-દીપન દીપન, વાત-તથા વાત તથા વાત, કફ-કફ કફ, દૌર્ગન્ધ-તથા દુર્ગન્ધીને ઔર દુર્ગન્ધકા, નાશનમ્ નાશ કરનાર છે નાશક હૈ ॥ ૩૦૭ ॥

307. Celery seeds, black cumin, cumin, bishop's weed, corriander and Indian toothache are appetising, digestive-stimulants and dispellers of vata, kapha and fetor.

આહારયોગિનાં મક્તિનિશ્ચયો ન તુ વિચયતે ॥

સમાપ્તો દ્વાદશધ્યાયં વર્ગ આહારયોગિનામ્ ॥૩૦૮॥

આહારયોગિનામ્ આહારયોગી દ્રવ્યોના આહારકે ઉપયોગી દ્રવ્યોકે, તુ તો તો, મક્તિનિશ્ચયઃ વિભાગને નિશ્ચય વિભાગકા કોઈ નિશ્ચય, ન વિચયતે નથી નહીં હૈ, અથમ્ ચ આ યદ, આહારયોગિનામ્ આહારયોગી-ઓના આહારકે ઉપયોગી દ્રવ્યોકા, દ્વાદશઃ આરમે બારદશો, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયો છે સંપૂર્ણ હુઆ હૈ ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૭. કારવી-કારવ્યઃ (વ.)

„ ચવાની-કારવીઃ (સ)

„ „ -કવરી (ક)

„ „ -ચવાની (દ.)

૩૦૮. સમાપ્તો-પૂર્ણતે (ક. ગ. ચ. છ. જ.)

308. Dietary adjuvants do not, however, admit of a rigid classification. Thus ends the twelfth section on the articles used in cooked foods.

દ્વાદશર્ષોષુક્તાના હેયોપાયેયતાનિર્દેશઃ —

શૂકધાન્યં શમીધાન્યં સમાતીતં પ્રશસ્યતે ॥

પુરાણં પ્રાયશો રુક્ષં પ્રાયેનામિનવં ગુરુ ॥૩૦૯॥

શૂકધાન્યમ્ શૂકધાન્ય શૂકધાન્ય, શમીધાન્યમ્ અને શમીધાન્ય ઔર શમીધાન્ય, સમાતીતમ્ એક વર્ષનાં બૂનાં એક વર્ષકે પુરાણે, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત માને જાતે હૈ પુરાણમ્ એક વર્ષથી વધારે બૂનાં એક વર્ષકે અવિઠ પુરાણે ધાન્ય, પ્રાયશઃ ધણુ કરીને પ્રાયઃ કરકે, રુક્ષમ્ રક્ષ હોય છે રુક્ષ હોતે હૈ, અમિનવમ્ અને નવાં ઔર નવે, પ્રાયેણ ધણુ કરીને પ્રાયઃ કરકે, ગુરુ ભારે હોય છે ગુરુ હોતે હૈ ॥ ૩૦૯ ॥

309. Corn and pulses that are one year old are recommended. The old grain is generally dry and the new generally heavy.

યદ્યદાગચ્છતિ ક્ષિપ્રં તત્તલ્લઘુતરં સ્મૃતમ્ ॥

નિસ્તુપં યુક્તિમૃદ્ધં ચ સૂપ્યં લઘુ વિપચ્યતે ॥૩૧૦॥

યદ્ યદ્ જે જે ધાન્ય વાવતાં જો જો ધાન્ય બોને પર, ક્ષિપ્રમ્ તરત જલ્દી, આગચ્છતિ ઊગે છે ઊગતે હૈ, તત્ તત્ તે તે વે વે, લઘુતરમ્ બહુ હલકાં અધિક લઘુ, સ્મૃતમ્ માનેલ છે માને હૈ, નિસ્તુપમ્ ફાતરનાં વગરનાં તુપરહિત, યુક્તિમૃદ્ધમ્ ચ તથા યુક્તિપૂર્વક શેકેલાં એવં યુક્તિપૂર્વક મૂને, સૂપ્યમ્ ઘાળનાં ધાન્ય સૂપ્ય ધાન્ય, લઘુ તરત જલ્દી, વિપચ્યતે પચે છે પચ જાતે હૈ ॥ ૩૧૦ ॥

310. That grain which grows quicker is considered lighter than the others. The decorticated and slightly roasted pulse is digested easily.

૩૧૦. યદ્યદાગચ્છતિ ક્ષિપ્રમ્-ચઝરાં યાતિ શીઘ્રં હુ (ચ.)

મૃતં કૃશં જાતિમેઘં વૃદ્ધં વાલં વિષૈર્હતમ્ ।
અગોચરભૂતં વ્યાલસૂદિતં માંસમુત્સૃજેત્ ॥૩૧૧॥
અતોઽન્યથા હિતં માંસં વૃંહણં વલવર્ધનમ્

મૃતમ્ મરેણ સ્વયં મૃત, કૃશમ્ દુબળા દુર્બલ, અતિમેઘમ્ બહુ મેઘવાળા અતિ મેદયુક, વૃદ્ધમ્ ૭૬ વૃદ્ધ, વાલમ્ બાળક બાલક, વિષૈઃ ઝેરથી લેપેલ શસ્ત્રથી નિષેડે લિપ્ત બક્ષમે, હતમ્ મારેણ મારે, અગોચરભૂતમ્ અસાત્મ્ય દેશમાં ઉછરેલ અસાત્મ્ય દેશમાં પુષ્ટ, વ્યાલ-સૂદિતમ્ જ અને વાઘ વગેરેએ મારેલ પ્રાણીનું ઔ વ્યાઘ્ર આદિને મારે પ્રાણીકા, માંસમ્ માંસ માંસ, ઉત્સ-જેત્ તથા દેવે એઈએ ત્યાજ્ય છે, જનઃ એથી હમમ, અન્યથા બુદ્ધ પ્રકારનું વિપરીત, માંસમ્ માંસ માંસ, હિતમ્ હિતકર હિતકારાં, વૃંહણમ્ બૃંહણ કરનાર વૃંહણ, વલવર્ધનમ્ અને બલ વધારનાર છે જોઈ વલવર્ધક છે ॥ ૩૧૧૩ ॥

311-311½. The flesh of the animal which is dead, emaciated, very fat, old, too young, killed by poisoning, reared in unnatural habitat or killed by a tiger or snake, should be discarded. Flesh which is not of this description is wholesome, roborant and promotive of strength.

માંસરસઃ ગુણા: --

પ્રીણનઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયો માંસરસઃ પરમ્ ॥૩૧૨॥
શુભ્યતાં વ્યાધિમુક્તાનાં કૃશાનાં ક્ષીણેતસામ્ ।
વલવર્ણર્થિનાં ચૈવ રસં વિગાઘશ્ચામૃતમ્ ॥૩૧૩॥

માંસરસઃ માંસરસ માંસમ્, સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ પ્રાણીઓ, પ્રીણનઃ પ્રસન્ન કરનાર પ્રસન્ન કરનેવાલા, પરમ્ અને પરમ્ ઔર પરમ્, હૃદયઃ હૃદય છે હૃદય છે, શુભ્યતામ્ શ્રોત્રશ્રોત્રી મુખને દુગ્ધ, વ્યાધિમુક્તાનામ્ તરતમાં સાબ થયેલ અમી રોગને મુક્ત

૩૧૧. વ્યાલસૂદિતમ્--વ્યાલસૂદિતમ્ ચ.

૩૧૨ સર્વભૂતાનામ્--સર્વભૂતાનામ્ (ક ગ. વ. છ. ડ.)

૩૧૩. વ્યાધિમુક્તાનામ્--વ્યાધિમુક્તાનામ્ (ક ડ.)

દુગ્ધ, કૃશાનામ્ કૃશ કૃશ, ક્ષીણેતસામ્ ક્ષીણવીર્યાવાળા ક્ષીણવીર્ય, વલ-વર્ણ- અને બલ તથા વર્ણની તથા વલ એવં વર્ણકો, અર્થિનામ્ જ દુગ્ધ ઇન્દ્રિયાવાળા પુરુષોને વાદનેનાલોકે લિપ્ત રસમ્ માંસરસ માંસરસકો, અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, ચથા જેવો સમાન, વિગાઘ અશુભો જાને ॥ ૩૧૨-૩૧૩ ॥

312-313. For all creatures the flesh-juice is most nourishing (pleasant) and cordial; and for those that are wasted, convalescing, emaciated, deficient in semen and desirous of enhanced strength and complexion, meat-juice is to be regarded as nectar itself.

સર્વરોગપ્રશાનં યથાસ્વં વિહિતં રસમ્ ।
વિગાઘ સ્વયં વલકરં વયોવૃદ્ધિન્દ્રિયાશુષામ્ ॥૩૧૪॥

યથાસ્વનં વ્યાધિને અનુસરી રોગાનુસાર, વિહિતમ્ કુદેવામાં વ્યાધિને કહે દુગ્ધ, રસમ્ માંસના રસને માંસના રો સર્વરોગ-ધણા રોગોને વહુતરો રોગોનો, પ્રશા-મનમ્ શાંત કરનાર શાન્ત કરનેવાલા, સ્વયમ્ સ્વયંવર્ધક સ્વયંવર્ધક, વયઃ વૃદ્ધિ- તથા વય-વૃદ્ધિ વય-વૃદ્ધિ, દ્રિય-વૃદ્ધિ- વૃદ્ધિ- વૃદ્ધિ, આયુષામ્ અને આયુષ્યના એવં આયુકે, વલકરમ્ બલને વધારનાર બલકો વધારેવાલા, વિગાઘ અશુભો જાને ॥ ૩૧૪ ॥

314. Meat-juice administered as indicated is curative of most diseases. It should be regarded as promotive of voice and of youth, intelligence and sense faculties and longevity.

વ્યાયાગનિત્યાઃ ક્ષીણિત્યાઃ મદ્યનિત્યાઃ ચે નરાઃ ।
નિત્યં માંસરસાહારા નાતુરાઃ સ્યુર્નં વૃંહલાઃ ॥૩૧૫॥

ચે જે જો નરાઃ પુરુષો પુરુષ, વ્યાયાગનિત્યાઃ નિત્ય વ્યાયામ કરનાર નિત્ય વ્યાયામ કરનેવાલે, ક્ષી-નિત્યા. નિત્ય અમી સેવન કરનાર નિત્ય ક્ષીકા સેવન કરનેવાલે, મદ્યનિત્યાઃ જ અને નિત્ય મદ્ય સેવનારા છે ઔર નિત્ય મદ્યપાન કરનેવાલે છે, નિત્યમ્ તેઓ નિત્ય

वे प्रतिदिन, मांसरसाहाराः मांसरसने आहार करता
मांसरसका आहार करने पर, आतुराः भोजन रोगी, न
पडाती नहीं नहीं होते, दुर्बलाः अने दुर्बल और निर्बल,
न मृदुः भोजन नहीं होते ॥ ३१५ ॥

315. If those given to constant
exercise and indulgence in women
and wine take meat-juice daily, they
will never fall ill or become weak.

वर्जनीयशाकानां निर्देशः --

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यश्चापरिस्तुतम् ॥ ३१६ ॥

क्रिमि- शुष्कं कृमि, वात- वात वायु, आतप- अने
तडाती और धूपसे, हतम् हीनवीर्यं हीनवीर्य, शुष्कम्
सूक्ष्मं गेयं शुष्क, जीर्णम् अन्न जीर्ण, अनार्तवम्
अन्न वगैरं बिना ऋतुके उत्पन्न, निःस्नेहसिद्धम् च
स्नेह वगैरं सिद्ध करेहुं स्नेहके बिना सिद्ध किया, यत् च
अने जेभांती तथा जिसमेंसे, अपरिस्तुतम् आशुना पाली
काढी नापवाभा आलु न होय थेपुं उबालनेका जल
निचोड़ा न गया हो ऐसा, शाकम् शाक शाक, वर्ज्यम्
तज्जवा शेज्य छे त्याज्य है ॥ ३१६ ॥

316. Vegetables spoilt by maggots,
wind or sun, or dried or decayed or
grown out of season or cooked without
unctuous substances, or with the boiled
water not drained off, should be avoided.

वर्जनीयफलानां निर्देशः --

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिब्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१७ ॥

पुराणम् अन्न पुराना, आमम् कायुं कषा, क्रिमि-
शुष्कं कृमि, ब्याल- सर्प, हिम- टाढ बर्फ, आतपैः
अने तडाती और धूपसे, संक्लिष्टम् दूषित थयेहु नष्ट,
अदेशकालजम् अथेज्य देशभां अने अथेज्य कागभां
उत्पन्न थयेहुं स्वाभाविक देशके सिवा अन्यत्र उत्पन्न
तथा बिना ऋतुके उत्पन्न, क्लिष्टम् तथा क्लेशयुक्त और
गंदा हुआ, यत् जे जो, फलम् फल फल, स्यात् होय

होता है, तत् ते वह, असाधु साधु नहीं उत्तम नहीं
है ॥ ३१७ ॥

317. Fruits which are old or unripe
or damaged by insects, snakes, frost
or sunheat, and which are of improper
season and place and putrified are
to be regarded as not good for use.

वर्जनीयहरितानां निर्देशः, वर्जनीयमद्याम्बुगोरसादीनां निर्देशः --

हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

यथाशाकम् जे प्रभाषे शाकना संघर्षभां त्या-
ज्यतां निर्देश करवाभां आये छे, ते प्रभाषे ज
जिम तरह शाकके संबन्धमें त्याज्यताका निर्देश किया
गया है उसी तरह, साधनात् पकवानी विधि पकानेकी
विधिके, करने सिवाय अतिरिक्त, हरितानाम् हरितवर्गकी
त्याज्यतां हरितवर्गकी त्याज्यताका निर्देश निर्देश
है, मद्य- मद्य मद्य, अम्बु- जल, गोरसादीनाम् अने
गोरस वगैरने और दूध आदिका, विनिश्चयः निश्चय
निश्चय, स्वे स्वे पोतपोताना अपने अपने वर्गे वर्गभां
करवाभां आये छे वर्गमें किया गया है ॥ ३१८ ॥

318. The rules regarding greens
are the same as vegetables, except
in the mode of preparation. As regards
wine, water and milk etc, these have
been described in their respective
sections.

कीदृशमन्नानुपानं युक्तम् --

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं घातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१९ ॥

यत् जे जो, पानम् पीछुं अनुपान, आहारगुणैः
आहारना गुणैः आहारके गुणोंके, विपरीतम् विपरीत
होय विपरीत हो, तत् ते वह, इष्यते छे इष्ट है,
यत् च अने जे और जो, अन्न-अनुपानम् अन्न अनुपान

३१८. मद्याम्बु मद्याम्बु (प.)

અમકા અનુપાન, ખાત્તાનામ્ ધાતુઓથી ધાતુઓંકે, વિરોધિ વિરુદ્ધ વિરોધી, ન ન હોય ન હો, હદમ્ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એવું સ્વીકાર ક્રિયા ગયા છે ॥૩૧૧॥

319. That drink which is opposite in quality to that of the food taken is the proper corrigent. Whatever drink is not deleterious to the body-elements is to be considered the right post-prandial drink.

આસવાનાં સમુદિદામશીતિં ચતુરુત્તરામ્ ।
જલં પેયમપેયં ચ પરીક્ષ્યાનુપિચેદિતમ્ ॥૩૨૦॥

સમુદિદામ પહેલાં કહેવામાં આવેલા પ્રથમ કહે હુદ, આસવાનામ્ ચતુરુત્તરામ્ જડીતિમ્ ચોરાસી પ્રકારના આસવાની ચોરાસી પ્રકારકે આસવાંકી, પેયમ તથા પહેલાં કહેવામાં આવેલાં પીવા શેઝ પીને યોગ્ય, અપેયમ્ ચ તેમજ પીવાને અયોગ્ય એવં પીનેમં અયોગ્ય, જલમ્ જલોની ત્રલોંકી, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હિતમ્ હિતકર હિતકારી, અનુપિચેદ અનુપાન કરતુ અનુપાન ચરતના ચાહિષ ॥ ૩૨૦ ॥

320. One should take as his post-prandial drink that which is wholesome, having examined the eighty-four kinds of wines described previously and which water is fit to be drunk and which not.

જાતાદિપ્રકોપેષુ યુક્તમનુપાનમ્, ક્ષયે માંસરસ્યાનુપાનત્વમ્—
ક્ષિગ્ધોષ્ણં મારુતે શસ્તં પિત્તે મધુરશીતલમ્ ।
કફેડનુપાનં રુક્ષોષ્ણં ક્ષયે માંસરસઃ પરમ્ ॥૩૨૧॥

મારુતે વાયુમાં વાયુમેં, ક્ષિગ્ધોષ્ણમ્ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ એવં ઉષ્ણ, પિત્તે પિત્તમાં પિત્તમેં, મધુર-શીતલમ્ મધુર અને શીતલ મધુર એવં શીતલ, કફે તથા કફમાં તથા કફમેં, રુક્ષોષ્ણમ્ રુક્ષ અને ઉષ્ણ

૩૨૦. સમુદિદામશીતિં ચતુરુત્તરામ્—સમુદિદા અશીતિચતુરુત્તરા (ગ. વ.)

,, ચતુરુત્તરામ્—ચ ગુણોત્તરામ્ (પ.)

રુક્ષ એવં ઉષ્ણ, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, ક્ષયમ્ ક્ષય છે ઉત્તમ છે, ક્ષયે તથા ક્ષયમાં ક્ષયમેં, માંસરસઃ માંસરસનું અનુપાન માંસરસકા અનુપાન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ છે ઉત્તમ છે ॥ ૩૨૧ ॥

321. Unctuous and hot drinks in conditions of vata, sweet and cooling ones in those of pitta, dry and hot ones in kapha, and meat-juices in wasting are considered the best.

ઉપવાસાદિષુ પયસોડનુપાનત્વમ્—

ઉપવાસાશ્વભાષ્યસ્ત્રીમારુતાનપર્કમ્મિઃ ।
ક્ષાન્તાનામનુપાનાર્થે પયઃ પથ્યં યથાડમૃતમ્ ॥૩૨૨॥

ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, અશ્વ- બહુ આશ્વનું મુસાફરી, આશ્વ- બહુ બેઠાણું અધિક ચોલન, સ્ત્રી- સ્ત્રીસેવન સ્ત્રીસેવન, મારુત- તથા પવન વાયુ આસપ- તડકો ધૂપ, કર્મમિઃ અને કામથી કાર્યસે, ક્ષાન્તા- નામ્ થાકી ગયેલા મનુષ્યને યકે હુદ મનુષ્યોંકે, અનુ- પાનાર્થમ્ અનુપાન માટે અનુપાનકે લિષ, પયઃ દૂધ દૂધ, અમૃતમ યથા અમૃત જેવું અમૃતકે સમાન, પથ્યમ્ પથ્ય છે પથ્ય છે ॥ ૩૨૨ ॥

322. For those fatigued by fasting, travel, lecturing, society of women, wind, sun and exertion, milk as a post-prandial drink is as wholesome as nectar.

કૃશાનાં સુરાનુપાનમ્, સ્થૂલવેદાનાં મધૂદકમનુપાનમ્—

સુરા કૃશાનાં પુષ્પર્ષમનુપાનં વિધીયતે ।
કાર્ણ્યર્થે સ્થૂલવેદાનામનુ શસ્તં મધૂદકમ્ ॥૩૨૩॥

કૃશાનામ્ કૃશ મનુષ્યોની કૃશ મનુષ્યોંકી, પુષ્પર્ષમ્ પુષ્પ માટે પુષ્પકે લિષ, સુરા સુરાના સુરાકે, અનુપાનમ્ અનુપાનનું અનુપાનકા, વિધીયતે વિધાન કરવામાં

૩૨૨ અશ્વમાષ્ણસ્ત્રી-અશ્વમાષ્ણસ્ત્રી (વ.)

૩૨૩ વિધીયતે—પ્રશસ્તવે (ક. ગ. વ. ઙ. ઙ. ત. વ.)

,, સ્થૂલવેદાનામ્—અતિનિદ્રાનામ્ (વ. પ.)

,, અનુશસ્તં મધૂદકમ્—અનુપાનં મધૂદકમ્ (ક.)

આવે છે વિધાન કિયા જાતા છે, સ્થૂલબેદાનામ્ સ્થૂલ શરીરનાઓને સ્થૂલ શરીરવાલોંકો, કાર્શ્યાયમ્ કૃશ કરના માટે કૃશ કરનેકે લિખ મધૂદકમ મધુદકનુ મધૂદકકા, જનુ અનુપાન અનુપાન, જસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે સત્તમ છે ॥ ૩૨૩ ॥

323. Sura wine is to be prescribed as a post-prandial drink for building up the maciated. Hydromel (honey-water) is recommended as a post-prandial drink for reducing the corpulent.

મથાનુપાનસ્યાધિકારિણઃ—

અસ્વામીનામનિદ્રાણાં તન્દ્રાશોકભયક્લમૈઃ ।
મથમાંસોષિતાનાં ચ મથમેવાનુશસ્યતે ॥ ૩૨૪ ॥

તન્દ્રા- તન્દ્રા તન્દ્રા, શોક- શોક શોક, ભય- ભય મથ, ક્લમૈઃ તથા ક્લમૈઃ એવં ક્લમસે, અસ્વામીનામ્ જેઓ મંદાગ્નિ હોય જિનકો મંદાગ્નિ હો, અનિદ્રાણામ્ જેઓને નિદ્રા આવતી ન હોય જિનકો નિદ્રા ન આતી હો, મથમાંસોષિતાનામ્ ચ અને જેઓ મથ તથા માંસના અભ્યાસીઓ હોય ઓર જિનકો મથ તથા માંસ સાત્ત્વ્ય હો અનેકે લિખ, મથમ્ મથનુ મથકા, એવ જ હી, અનુશસ્યતે અનુપાન પ્રશસ્ત છે અનુપાન સત્તમ છે ॥ ૩૨૪ ॥

324. For those suffering from weak gastric fire and insomnia as the result of torpor, grief, fear and fatigue and for those accustomed to wine and meat, wine is prescribed as a post-prandial drink.

અનુપાનસ્વ ગુણાઃ—

અથાનુપાનકર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-અનુપાન તર્પયતિ, પ્રીણયતિ, ઊર્જયતિ, બુંદયતિ, પર્યાસિ-

૩૨૫. અથાનુપાનકર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-અથાનુપાનકર્મે પ્રવક્ષ્યામિ (જ.)

„ કર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-ગુણકર્મે વક્ષ્યામિ (ગ.)

મમિનિર્વર્તયતિ, મુક્તમવસાદયતિ, અજસજ્ઞાતં મિનન્તિ, માર્દવમાપાદયતિ, ક્લેદયતિ, જરયતિ, સુખપરિણામેતામાશુવ્યવાયિતાં ચાહારસ્યોપજનયતીતિ ॥ ૩૨૫ ॥

અથ હવે કમકે આગે, અનુપાનકર્મે-અનુપાનનાં કર્મ અનુપાનકે કર્મે, ગુણાન્ અને ગુણો ઓર ગુણકો, પ્રવક્ષ્યામઃ કહેશું કહુંગે. અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, તર્પયતિ તર્પણ કરે છે સંતર્પણ કરતા છે, પ્રીણયતિ પ્રસન્નતા કરે છે પ્રસન્નતા કરતા છે, ઊર્જયતિ ઉત્સાહ આપે છે ઉત્સાહ દેતા છે, બુંદયતિ બુંદણ કરે છે બુંદણ કરતા છે, પર્યાસિમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિ, અમિનિર્વર્તયતિ કરે છે કરતા છે, મુક્તમ્ મુક્તિ અજનને સાથે અજકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા છે, અજસજ્ઞાતમ્ અજના સમૂહને અજકે સમૂહકો, મિનન્તિ તોડે છે તોડતા છે, માર્દવમ્ મૃદુતા કોમલતા, આપાદયતિ દાવે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, ક્લેદયતિ ક્લેદ કરે છે ક્લિજ કરતા છે, જરયતિ પચાવે છે પચાતા છે, આહારસ્ય અને આહારને એવં આહારકા, સુખ- સુખપૂર્વક સુખસં, પરિણામિતામ્ પચનારો પચ જાના, આશુવ્યવાયિતામ્ ચ અને શરીરમાં ગુરત વ્યાપ્ત થનારો શાષ્ટ્ર શરીરમે વ્યાપ્ત હો જાના, ઉપજનયતિ ક્ષતિ કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે ॥ ૩૨૫ ॥

325. Now we shall speak of the qualities and actions of post-prandial drink. Post-prandial drink gives nourishment, pleasure, energy, roborance, sense of satisfaction, settles down the food eaten, breaks up the mass of food, imparts softness, liquefies, digests and brings about quick assimilation and diffusion in the body.

भवति चात्र—

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।

सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥ ३२६ ॥

૩૨૫. મુક્તમવસાદયતિ-અવસાદયતિ (અ.)

„ ઉપજનયતિ-અજનયતિ (અ.)

અન્ન ચ આ વિષયમ્ । હસ વિષયમે, જનનિ શ્લેષ ઉ કે કોક હૈ કિ, સુક્ત પ્રયોજ્ય પ્રયુક્ત કિયા હુઆ, હિતમ્ હિતકર હિતકારી, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, આહુ બલદી શીઘ્ર, સર્વથા તૃપ્ત કરે છે તુમ કરતા હૈ, આહારમ્ ચ તથા આહારને एवं આહારકો, આયુષે ચ આયુષ આયુ, વક્ત્રાચ ચ અને બળની પ્રાપ્તિ માટે एवं બલકી પ્રાપ્તિકે કિયે, સુક્તમ્ સુષેથી સુક્તપૂર્વક, પચતિ પચાવે છે પચાતા હૈ ॥ ૩૨૬ ॥

Here is a verse again :—

326. Post-prandial drink that is rightly administered satisfies the man immediately and digests the food happily and gives life and strength.

યેષાં જલાનુપાનં પ્રતિષિદ્ધય—

નોર્ષ્વાક્ષમારુતાત્રિષ્ટા ન હિકાશ્વાસકાસિનઃ ।
ન ગીતમાધ્યાધ્યયનપ્રસક્તા નોરસિ ક્ષતાઃ ॥૩૨૭॥
પિબેયુરુદકં મુક્ત્વા તદ્દિ કળ્ઠારસિ સ્થિતમ્ ।
જોહમાહારજં હૃત્વા મૂયો દોષાય કલ્પતે ॥૩૨૮॥

મુક્ત્વા બમીને મોજન કરકે, રુદકમ્ પાણી જલ, રુદ્ધ્વાક્ષ- ઉપલા અંગેમાં ઉપરકે અંગોમે, મારુત-વાયુના વાયુકા, આશિષ્ઠા પ્રકોપવાળાઓએ પ્રકોપ હોને પર, ન ન નહીં, હિકા-હેડી હિકા, શ્વાસ-શ્વાસ શ્વાસ, કાસિનઃ અને ઉધરસવાળાઓએ ઓર કાસમે, ન ન નહીં, ગીત-ગીત ગીત, માધ્ય-માધ્ય માધ્ય, અધ્યયન-અને બલુતરમાં તથા અધ્યયનમે, પ્રસક્તાઃ લાગેલાઓએ લગે રહનેવાલોકો, ન ન નહીં, રસિ ક્ષતાઃ અને ઉરઃક્ષત-વાળાઓએ ઓર ઉરઃક્ષતવાલોકો, ન ન નહીં, પિબેયુઃ પીવું બેઠે પીવા ચાહિયે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, તત્ તે પાણી વહ પાની, કળ્ઠ-રસિ કંઠ અને બાતીમાં કંઠ ઓર રમે, સ્થિતમ્ રહેલા સ્થિત, આહારજમ્ આહાર-બન્ધ આહારજન્ય, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકા, દૃત્વા નાશ કરી નાશ કરકે, મૂયઃ બહુ અધિક, દોષાય દોષ દોષકો, કલ્પતે કરવા સમર્થ થાય છે કરનેમે સમર્થ હોતા હૈ ॥ ૩૨૭-૩૨૮ ॥

૩૨૮. હરવા-ગત્વા (ચ. વ.)

327-328. Neither those in whom the vata is provoked in the upper parts of the body nor those that suffer from hiccup, dyspnea or cough, nor those that are engaged in singing, lecturing or studying, nor those that are suffering from pectoral lesions should drink water after eating; for it takes away from the throat and chest the unctuous quality of the meal eaten and leads to great morbidity.

દ્રવ્યાણા કાર્ત્સ્વ્યેન નામનિર્દેશસ્યાશક્યત્વાદેકદેશેન કથનમ્—

અન્નપાનૈકદેશોઽયમુક્તઃ પ્રાયોપયોગિકઃ ।

દ્રવ્યાણિ ન હિ નિર્દેષું શક્યં કાર્ત્સ્વ્યેન નામમિઃ ૩૨૯

અયમ્ આ યદ, અન્નપાનૈકદેશઃ અન્નપાનને ઓક ભાગ અન્નપાનકા એક ભાગ, પ્રાયોપયોગિકઃ બે ધણુ'અરુ' ઉપયોગમાં આવે છે જો પાય.કરકે ઉપયોગમે લિયા જાતા હૈ, ઉક્તઃ તે કહી બતાવ્યો છે વહ કહ દિયા હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યોને દ્રવ્યોંકા, કાર્ત્સ્વ્યેન સંપૂર્ણપણે સંપૂર્ણતાસે, નામમિઃ નામ ભર્ષ ભર્ષને પૃથક્ પૃથક્ નામદ્વારા, નિર્દેષુ નિર્દેશ કરવો નિર્દેશ કરના, ન શક્યમ્ શક્ય નથી શક્ય નહીં હૈ ॥ ૩૨૯ ॥

329. The foods and drinks that are generally in use are described; for it is not possible to indicate the totality of substances by their names.

અનુકાનાં દ્રવ્યાણાં ગુણકર્માદીનાં જ્ઞાને ઉપાયાઃ—

યથા નાનૌષધં કિંચિદેશજાનાં વચ્ચો યથા ।

દ્રવ્યં તત્તત્થા વાચ્યમનુકમિહ યદ્ભવેત્ ॥૩૩૦॥

યથા બેથી ક્યોંકી, કિંચિદેશજાનાં વચ્ચો યથા ।
દ્રવ્ય, અનૌષધમ્ ઓષધ ન હોય એવું ઔષધ ન હો એવી

૩૨૯. અન્નપાનૈક—અનુપાનૈક (મ. દ. પ.)

,, દ્રવ્યાણિ ન હિ—દ્રવ્યં હુ ન હિ (ક. ધ. વ. દ.)

वात, न नहीं है, वह तेथी जेने जेने ततः जो जो, इह अह्मीं यहाँ, अनुक्तम् भवेत् न कथं होय न कहा गया हो, तत् ते ते द्रव्येने उस उस द्रव्यको, यथा तेना संश्लेषमां जेनुं उसके संबंधमें जैसा, देशजानाम् ते ते देशना लोकानुं उस उस देशके मनुष्योंका, वचः कथन होय कथन हो, तथा ते प्रभाषे न वैसा ही, वाच्यम् तेने कहेनुं उसे कहना चाहिए ॥ ३३० ॥

330. Since there is no substance which may not be used as a medicine, the substances not spoken of here are to be assessed with reference to their qualities according to the opinion of the people in whose country they are found.

चरः शरीरावयवाः स्वभावो घातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१

अस्मिन् आ अन्नपानना विषयमां इस अन्नपानके विषयमें, चरः देश अने भक्ष्य देश और भक्ष्य, शरीरावयवाः शरीरना अवयवो शरीरके अवयव, स्वभावः स्वभाव स्वभाव, घातवः धातुओ धातुएँ, क्रिया क्रिया क्रिया, लिङ्गम् स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, संस्कारः संस्कार संस्कार, मात्रा च अने मात्रानी और मात्राकी, परीक्ष्यते परीक्षा करवाभां आवे छे परीक्षा की जाती है ॥ ३३१ ॥

331. An animal's food and habitat, body-parts, constitution, body elements, activity, sex, size, mode of preparation and measure are herein explained.

प्राणिनां देश-भक्ष्य-विशेषेण गुरुलाघवम्—

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाम्रैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥
गुदभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३३३ ॥

३३२. चारिणम्—चार (च.)

३३३. सर्वे—प्रायः (ग.)

अनूप- आनूप आनूप, जल- जल जल, आकाश- आकाश आकाश, धन्व- अने धन्व और धन्व, आद्यः अजेरे देश आदि देश, भक्ष्यसंविधिः तथा भक्ष्य तथा भक्ष्य, चरः जो चर छे वह चर है, ये सत्त्वाः जे प्राणीओ जो प्राणि, जलज- जलमां जल-मेलां जलज, जानूपजाः च एव अने आनूप देशमां जल-मेलां और आनूपजन्य, जलानूपचराः च तेभज जलचर अने आनूपचर छे एवं जलचर तथा आनूपचर हैं, ये च अने जे प्राणीओ और जो प्राणियों, गुदभक्ष्याः भारे भारे भारे भारे छे गुरु पदार्थ खाते हैं, ते सर्वे ते सर्वे वे सब, गुरवः पथवाभां भारे गुरु, स्मृताः कहेनाम छे कहे गये हैं, धन्वजाः अने धन्वदेशमां धन्व-न धन्व-न धन्व-न और धन्वदेशमें उत्पन्न हुए, धन्वचारिणः तेभज धन्वदेशमां धन्व-न और धन्वदेशमें विचरनेवाले, लघुभक्ष्याः लघु अने लघु भारे भारे भारे भारे छे लघु पदार्थको खानेवाले प्राणि, लघवः पथवाभां लघु-न लघु-न लघु-न छे पथवेमें लघु कहे गये हैं ॥ ३३२-३३३ ॥

332-333. Wet-land, water, sky, arid-land and the feed constitute an animal's habitat and food. Animals which are native to water and wet-land or eat heavy things, are all to be regarded as heavy. The light feeders are light, such as those native to arid-land and moving in arid-land.

शरीरावयवेषु गुरुलाघवम्—

शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धावयवस्तथा ।
सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४
वृषणौ चर्म मेढ्रं च भ्रूणी वृक्षौ यकृद्वृक्षम् ।
मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

३३४. सक्थि... शिरः—सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोड-
शिरस्सदात् (ग. च. व.)

,, ततः शिरः—शिरस्सदात् (द.)

३३५. चर्म मेढ्रं—वस्तिमेढ्रं (प.)

,, भ्रूणी वृक्षौ—भ्रूणिभ्रूणी (व.)

कृष्ण तथा तथा, सक्थि- अक्षि सक्थि, शिरः- भस्तक शिर, स्कन्ध- २४'५ स्कन्ध, आदयः वज्रे आदि, शरीरावयवाः शरीर-ना अवयवो छे शरीरके अवयव हैं, सक्थिमांसात् अक्षि-ना मांसथी सक्थिके मांससे, स्कन्धः २४'५ स्कन्ध, गुरुः भारे छे भारी होता है, ततः तेनाथी स्कन्धसे, क्रोडः डोड क्रोड, ततः अने तेनाथी गौर क्रोडसे, शिरः भस्तक भारे छे शिर भारी है, यथास्वम् पीतपीताना शरीरने अनुसरी जेता अपने अपने शरीरके अनुसार, मांसात् मांसथी मांसकी अपेक्षा, वृषणी वृषण दोनों वृषण, चर्म यर्म चर्म, मेदुम् शिम्न मेदु, ओष्ठी श्रोष्ठी श्रोणी, वृक्षौ जेड वृक्ष दोनों वृक्ष, वक्रत् यक्षत् यक्षत्, गुदम् च गुद गुदा, मध्यम् मध्य देह मध्य देह, अस्थि च अने ह्यङ्गल और अस्थि, गुस्तवम् वधारे भारे अधिक भारी, विद्यात् अक्षुना जाने ॥ ३३४-३३५ ॥

334-335. The body-limbs are the thigh-bone, head, shoulder and others. The shoulder is heavier than the flesh of the thigh-bone. The chest is heavier than the shoulder and the head is heavier than the chest. The testes, skin, phallus, hips, kidneys, liver, rectum, trunk and bone-marrow are to be regarded as heavier than the flesh in the body of an animal.

स्वभाद् गुरुलाघवम्—

स्वभावाल्लघवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद्गुरुवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३६ ॥

मुद्राः भग मृग, तथा तथा तथा, लावकपिञ्जलाः धानां अने कृषिंल लाव और कपिञ्जल, स्वभावाद् स्वभावथी स्वभावे ही, कचवः हलङ्गल छे लड्डु हैं, माषाः अड्ड उड्ड, तथा तथा तथा, वराहमहिषाः भूवर अने पाडा सूजर और भैंस, स्वभावाद् स्वभावथी स्वभावे ही, गुरुः भारे छे गुरु हैं ॥ ३३६ ॥

336. By nature green-gram is light; so, too, are quail and grey-

partridge. Black-gram is by nature heavy and the flesh of hog and buffalo too are likewise.

धातूनां गुरुलाघवम्—

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ ३३७ ॥

शोणितादीनाम् रक्त वज्रे रकादि, धातूनाम् धातु-ओमा धातुओमें, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर धातुने उत्तरोत्तर धातुको, गुरुम् वधारे भारे अधिक गुरु, विद्यात् अक्षुना जानना चाहिए, ये जे जो, बहुक्रियाः अहु काम करनार अधिक क्रियाशील, प्राणिनः प्राणीओ होय छे होते हैं, अलसेभ्यः तेओ आलसु प्राणीओथी वे आलसी प्राणि-योकी, विशिष्यन्ते हलङ्गलपक्षुमां यदी नम छे अपेक्षा लड्डु होते हैं ॥ ३३७ ॥

337. The blood and the other body-elements should be regarded as increasingly heavy in their due order. Creatures that are given to much activity are lighter than those that are lethargic.

श्रीपुंसभेदेन गुरुलाघवम्—

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरुवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३८ ॥

लिङ्गसामान्ये ओङ्ग अतनां प्राणीओमां एक ही जातिके प्राणियोंमें, पुंसाम् नरनुं नरका, गौरवम् भारे-पक्षुं छे भारीपन है, स्त्रीणाम् तु अने स्त्रीनुं गौर स्त्रीका, लाघवम् हलङ्गलपक्षुं छे हलकापन है, स्वजातौ पीतानी अतमां अपनी जातिमें, महाप्रमाणाः पीटा प्रमाणाणां प्राणीओ बड़े शरीरवाले प्राणि, गुरुवः गुरु छे गुरु हैं, अन्यथा अने नाना शरीरवाणां प्राणीओ और छोटे शरीरवाले प्राणि, कचवः हलु होय छे लड्डु होते हैं ॥ ३३८ ॥

338. Heaviness is the characteristic of the males in general, while lightness is the characteristic of females.

Those that are huge of size in each class are heavy and those that are otherwise are light.

संस्कारापेक्षं गुरुलाघवम्—

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
व्रीहिर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

संस्कारात् संस्कारार्थी संस्कारसे, गुरुणाम् गुरु पदार्थीनुं गुरु पदार्थोंका, लाघवम् हलकापण, सविपर्ययम् विद्यात् तथा हलका पदार्थीनुं भारेपणुं अलघु तथा हलके पदार्थोंका भारीपण जानना चाहिए, यथा च जेमके जैसे कि, व्रीहेः भारे व्रीहिधान्यभाथी भासी व्रीहिधान्यसे, लाजाः संस्कारार्थी अनावेदी लाज संस्कारद्वारा बनाई हुई लाजा, स्युः व्रीहिधान्यभाथी हलकी भाय छे व्रीहिधान्यसे हलकी होती है, सक्तूनाम् अने हलका सायवाभाथी और हलके सक्तूनोंसे, सिद्धपिण्डिकाः संस्कारार्थी अनावेदी पिण्डियां सायवाभाथी भारे भाय छे संस्कार द्वारा बनाई हुई पिण्डिकायें सक्तूनोंसे भारी होती हैं ॥ ३३९ ॥

339. The heavy articles, it should be known, become light by preparation and the light ones become heavy just as rice becomes light when roasted and roasted corn flour becomes heavy when prepared into balls and cooked.

गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम्—

अव्यादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणाम् गुरु पदार्थीने गुरु पदार्थोंके, अल्प-आदाने अल्प आवाभां थोडा खानेमें, लघूनाम् च तेभ्यः अलघु पदार्थीने एवं लघु पदार्थोंके, अति-सेवने अधिक आवाभां अधिक खानेमें, द्रव्याणाम् द्रव्येणुं द्रव्यका, गुरु-लाघवे जे गुरुपणुं के अलघुपणुं भाय छे तेभां जो गुरुत्व वा ३३९. सिद्धपिण्डिकाः—सिद्धपिण्डिकाः (व.)

लघुत्व होता है उसमें, मात्रा मात्रा ने मात्राको ही, कारणम् कारण, उद्दिष्टम् उद्दिष्ट छे कहा है ॥ ३४० ॥

340. The proper measure of heavy and light articles of diet has been described as intake of heavy articles in small measure and of light ones in a large measure.

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां वृत्तिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

गुरुणाम् गुरु पदार्थीने गुरु पदार्थोंका, अल्पम् अल्प आवाभां थोडा, आदेयम् आवा सेवन करना चाहिए, लघूनाम् अने अलघु पदार्थीने लघु द्रव्योंका, वृत्तिः वृत्ति-पर्यंत वृत्तिपर्यंत, इष्यते आवा कोछी सेवन करना चाहिए. द्रव्याणि द्रव्येण द्रव्य, मात्राम् मात्रा नी मात्राकी, अपेक्षन्ते अपेक्षा राजे छे अपेक्षा करते हैं, मात्रा च अने मात्रा और मात्रा, अग्निम् अग्नि नी अग्निकी, अपेक्षते अपेक्षा राजे छे अपेक्षा करती है ॥ ३४१ ॥

341. Hence heavy articles should be taken in small measure and light ones to full satisfaction. Articles of diet should be taken in proper measure and the proper measure should be in accordance with the strength of gastric fire.

मात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्—

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।

अन्नपानेन्धनं चाग्निर्ज्वलति व्येति चान्यथा ॥ ३४२ ॥

बलम् अण बल, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, आयुः च आयुश्च आयु, प्राणाः च अने प्राण और प्राण, अग्नौ अग्निने ये अग्निके, प्रतिष्ठिताः आग्नौ रक्षेता छे आश्रित हैं, अग्निः च अने अग्नि और अग्नि, अन्नपान-इन्धनैः अन्नपान इण अणतलुथी अन्नपानरूप

३४१. मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते—मात्रामपेक्षन्ते द्रव्यम् (च व.)

३४२. ज्वलति व्येति चान्यथा—दीप्यते साम्प्रतस्त्वया

(क ग. व. च. व. व.)

इन्धनसे, जबकि प्रदीप्त रहे थे जलती रहती है, जन्मया च अने न भणवाथी और इसके न मिलनेसे, त्वेति क्षीय याय छे पुन जाती है ॥ ३४२ ॥

342. Strength, health, longevity and the vital breath are dependent on the state of the gastric fire, and the gastric fire burns, fed by the fuel of food and drink, or dwindles when deprived of them.

गुरुलाघवचिन्ता यैः कार्या यैश्च न कार्या—

गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ३४३

प्रायेण धलुं करीने प्रायः करके, जल्पबलान् अल्प भणवाथी अल्प बलवाले, मन्दक्रियान् धीभुं काम करनार मन्दक्रियाशील, अनारोग्यान् भारोत्तरहित रोगी, सुकुमारान् कामगतावाथी सुकुमार, सुखोचितान् प्रति अने सुभना अभ्यासीओ भाटे तथा आरामशी जिन्दगी बितानेवालोंके लिए, इयम् आ इस. गुरुलाघव-शुभु अने धुनेो गुरु और लघुका, चिन्ता विचार छे विचार है ॥ ३४३ ॥

343. This consideration of heavy and light articles is with reference to those that are generally weak, indolent, unhealthy, delicate of health and given to luxury.

दीप्ताग्नेयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावद्यं गुरुलाघवम् ॥३४४॥

ये ७ जिन. नराः भुण्थे। मनुष्योंकी, दीप्ताग्नेयः प्रदीप्त अजिवाथी अग्नि दीप्त हैं, खर-बाहाराः कठोर पदार्थ भानार जो कठिन भोजन करनेवाले हैं, कर्म-नित्याः नित्य काम करनार परिश्रमी हैं, महोदराः अने भोटे पेटवाथी छे और विशाल उदरवाले हैं, तान् तेओनदी

३४३. प्रायेणाल्पबलान्-प्रायेणाल्पबलान् (प.)

„ मन्दक्रियाननारोग्यान्-मन्दक्रियाननारोग्यान् (क.)

„ —मन्दकर्मानारोग्यान् (ग. च.)

उनके, प्रति आभतभा विषयमें, गुरुलाघवम् शुभुता अने धुता गुरुलघुका भाव, जवइयम् अवश्य अवश्य, न चिन्तयन् विचार करवा योग्य नहीं विचारणीय नहीं है ॥ ३४४ ॥

344. With reference to those whose digestive fire is inflamed, who are accustomed to hard articles of diet, who are given to constant labour and have huge capacity for the consumption of food, the consideration of heavy and light qualities of things is not necessary.

हितप्रज्ञपानसेवायाः फलम्—

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥३४५॥

ना पुशे गुरुलघु, मात्राकालौ मात्रा अने कालने। मात्रा एवं कालका, विचारयन् विचार करी विचार करते हुए, समाहितः सावधान धर्ध सावधान होकर, अन्तरग्निम् अन्तरग्निभां अन्तरग्निमें, हिताभिः हितकर हितकर, अन्नपान-अन्नपानश्च अन्नपानरूप, समिद्धिः अभिधवडे समिधाओंसे, नित्यम् नित्य नित्य, जुहुयात् होम करवे। अभिओ हवन करना चाहिए ॥ ३४५ ॥

345. The self-controlled man should always feed his gastric fire with the fuel of wholesome food and drink, mindful of the consideration of measure and time.

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्निं जुहोति यः ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ वदति च ॥३४६॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सान्द्रप्रश्नं पानभोजने ।
भजन्ते नामयाः केचिद्भ्राष्ट्रिनोऽप्यन्तरादते ॥३४७॥

आहिताग्निः सात्त्विकी अग्निने व्यवस्थित टकावी राभनार सात्त्विके व्यवस्थायुक्त अग्निवाला, यः ७ भुण्थ जो भुण्थ, अन्तरग्निं अन्तरग्निभां अन्तरग्निमें, सदा वदति सदा, पथ्यानि पथ्य पदार्थों पथ्य वस्तुओंसे,

३४६. जपति-बजति (ग.)

હુહોસિ હેમે છે હવન કરતા હૈ, વિવસે વિવસે રોન્ રોન્
પ્રતિથિન, ગ્રહ ઓકાર આદિમંત્રને ઓકાર આદિ મંત્રના,
જપતિ ૧૫ કૃતે છે જપ કરતા હૈ, જય વદાતિ ચ અને
દાન દેહે ઓર દાન કરતા હૈ, નિઃશ્વેચસે તે કલ્યાણ માટે
કલ્યાણકે કિણ, યુક્તમ્ ક્ષાગેક્ષા લગે, પાનમોજને અને
પીના તથા ખાવામાં ઓર જ્ઞાનપાનમેં, સાત્ત્વજ્ઞમ્
સાત્ત્વજ્ઞને બાલુનાર સાત્ત્વકો સમજનેવાલે, નર પુરુષને
સમ મનુષ્યકો, અન્તરાત્ ખાસ કારણ વિશેષ કારણકે, જ્ઞતે
વગર વિના, માણિનઃ ભવિષ્યમાં થનારા ભવિષ્યમેં હોને-
વાલે, કેષિત્ કોઈ કોઈ, અપિ પશુ મી, જામયાઃ રોગ
રોગ, ન મજન્તે થતા નથી નહીં હોતે ॥ ૩૪૬-૩૪૭ ॥

346-347. The man whose gastric fire is well tended, who feeds it duly with wholesome diet, who is given to daily meditation, charity and the pursuit of spiritual salvation, and who takes food and drinks that are homologatory to him, will not fall victim to diseases even in his succeeding birth except for special reasons.

વર્ત્તિશતં સદ્ગુણાણિ રાત્રીનાં હિતમોજનઃ ।

જીવત્યનાતુરો જન્તુર્જિતાત્મા સંમતઃ સતામ્ ॥૩૪૮॥

હિતમોજનઃ હિતકર બોજન કરનાર હિતમોજન
કરનાલા, જિતાત્મા જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય, જન્તુઃ પુરુષ
પુરુષ, સતામ્ સતપુરુષેના સાધુ જનોંહે, સંમતઃ સંમાન
પામી પૂજિત, જનાતુરઃ તેમજ નીરોગી બનીને જ
નીરોગી હોકર, રાત્રીનામ્ વર્ત્તિશતમ્ છત્રીસ હજાર
રાત્રિઓ અર્થાત્ સો વર્ષ સુધી છત્રીસ હજાર રાત્રિયોં
અર્થાત્ સો વર્ષતક, જીવતિ જીવે છે જીતા હૈ ॥ ૩૪૮ ॥

348. The disciplined man that practises wholesome diet lives for a period of 36000 nights (hundred years), blessed by good men and free from disease.

૩૪૮. વર્ત્તિશતં-વર્ત્તિશત (ગ. ચ.)

અન્નપ્રશંસા—

પ્રાણાઃ પ્રાણમૃતામન્નમ્ભં લોકોઽમિષાવતિ ।

વર્ણઃ પ્રસાદઃ સૌસ્વર્યં જીવિતં પ્રતિમા કુલમ્ ॥૩૪૯॥

તુષ્ટિઃ પુષ્ટિર્બલં મેધા સર્વમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

અન્નમ્ અન્ન અન્ન, પ્રાણમૃતામ્ પ્રાણમૃતામીના
પ્રાણધારિયોંકે કિણ, પ્રાણાઃ પ્રાણ છે પ્રાણરૂપ હૈ, અન્નમ્
અન્ન તરફ અન્નકે પીછે, લોકઃ લોક સંસાર, અમિષા-
વતિ દોડે છે દોડતા હૈ, વર્ણઃ વર્ણ વર્ણ, પ્રસાદઃ
પ્રસન્નતા પ્રસન્નતા, સૌસ્વર્યમ્ સુધર સ્વર ઉત્તમ સ્વર,
જીવિતમ્ જીવિત જીવન, પ્રતિમા પ્રતિમા પ્રતિમા, કુલમ્
સુખ સુખ, તુષ્ટિઃ સંતોષ તુષ્ટિ, પુષ્ટિઃ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, બલમ્
બલ બલ, મેધા અને મેધા ઓર મેધા, સર્વમ્ ઓ સર્વ
યે સર્વ, અન્ને અન્નમાં અન્નમેં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલ છે
આશ્રિત હૈ ॥ ૩૪૯ ॥

349-349. The life of all living things is food and all the world seeks food. Complexion, clarity, good voice, long life, understanding, happiness, satisfaction, growth, strength and intelligence are all established in food.

લૌકિકં કર્મ યદ્વતૌ સ્વર્ગતૌ યદ્વ વૈદિકમ્ ॥૩૫૦॥

કર્માપવર્ગે યદ્વોક્તં તદ્વાપ્યક્ષે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

દૃતૌ વૃત્તિ માટે જીવનનિર્વાહકે કિણ, યદ્ ને જો,
લૌકિકમ્ બ્યાવહારિક કર્મ લૌકિક કર્મ, સ્વર્ગતૌ સ્વર્ગની
પ્રાપ્તિ માટે સ્વર્ગકી પ્રાપ્તિકે કિણ, યદ્ ને જો, વૈદિ-
કમ્ વૈદિક કર્મ વૈદિક કર્મ, અપવર્ગે અને મોક્ષને માટે
ઓર મોક્ષકે કિણ, યદ્ ને જો, કર્મ કર્મ કર્મ,
ઉક્તમ્ ઉક્ત છે કહા હૈ, તદ્ ને અપિ તે અધું વે સર્વ,
અક્ષે અન્ન ઉપર અન્નમેં હી, પ્રતિષ્ઠિતમ્ આધાર રાજે
છે આશ્રિત હૈ ॥ ૩૫૦ ॥

350. Whatever is beneficial for worldly happiness, whatever pertains to the vedic sacrifices leading to heaven and whatever action leads to

૩૪૯. સૌસ્વર્ય-સૌસ્વર્ય (ગ.)

૩૫૦. સ્વર્ગતૌ-સ્વર્ગ (દ.)

spiritual salvation is said to be established in food.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥३५१॥

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥३५२॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः ३५१-३५२ने। श्लोक ३५१ के उपसंहारका श्लोक है कि, अन्नपानगुणाः अन्नपाननां गुणैः अन्नपानके गुण, निश्चिताः अने नकड़ी करेला और निश्चित, साध्याः प्रधान ६०थे। वाणा प्रधान इव्योवाले, द्वादश आर बारह, वर्गाः वर्ग वर्ग, सगुणानि गुणसहित गुणोंके साथ, अनुपानानि अनुपाने। अनुपान, गुरु-लाघव उरुता अने लघुताने। गुरु और लघुको, संग्रहः संग्रह संग्रह, विशेषतः आस करीने विधिद्वारा, परीक्ष्यम् परीक्षा करवाभां आवेक्षा गुणैः परीक्षाके विषयभूत गुण, तत् ते सधुं वे सत्र, अन्नपानविधौ आ 'अन्नपानविधि' अध्यायमां इस 'अन्नपान-विधि' अध्यायमें, उक्तम् उक्ती देभा। युं छे कहे गये हैं ॥ ३५१-३५२ ॥

Here is the recapitulatory verse.

351-352. The characteristics of eats and drinks, the twelve classifications of articles of diet together with the foremost of them, the post-prandial drinks with their characteristics and the statement in brief regarding heaviness and lightness of the articles of diet, have all been described in this chapter on diet and dietetics. This subject is worthy of special study.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-

३५१. निश्चिताः-निश्चिताः (च.)

३५२. तत् परीक्ष्यम्-तत्परीक्ष्य (च. ष.)

स्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-देशे २७श्लो अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विधे सूत्रस्थानमें, अन्नपानविधिः 'अन्नपानविधि' 'अन्न-पानविधि', नाम नामने। नामका, सप्तविंशः सत्तावीसश्लो सताईसवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled "The Regimen of Diet and Dietetics" is completed.

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अष्टावीसश्लो अध्याय अध्याय अट्ठाईसवां

Chapter XXVIII

विविधाशितपीतीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धश्री अथ आगे, विविधाशितपीतीयम् 'विविधाशितपीतीय' नामना 'विविधाशितपीतीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्देश्यं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The various kinds of foods and drinks".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. अशितपीतीयम्-अशितपानीयम् (ग.)

અગ્નિપીતાવીનાં ફલમ્, ધાતવ એવ ધાતુસામાહાર: —

વિવિધમશિતં પીતં લીઢં સ્નાદિતં જન્તોર્હિત-
મન્તરગ્નિસન્ધુક્ષિતબલેન યથાસ્થેનોષ્ણના સમ્ય-
ગ્વિપચયમાનં કાલઘટનવસ્થિતસર્વધાતુપાકમનુ-
પહતસર્વધાતુમમારુતસ્રોતઃ કેવલં શરીરમુપચય-
બલવર્ણસુહ્રુવાયુષા યોજયતિ શરીરધાતુનુર્જયતિ
ચ । ધાતવો હિ ધાત્વાહારાઃ પ્રકૃતિમનુવર્તન્તે ॥૩॥

જન્તોઃ પ્રાણીને મનુષ્યકે, હિતમ્ રિતકર હિતકારી,
વિવિધમ્ વિવિધપ્રકારનું નાના પ્રકારકા, અશિતમ્ આપેલું
ભોજ્ય નાવલાદિ ભોજ્ય, પીતમ્ પીધેલું પેય દુગધાદિ,
લીઢમ્ આટેલું ચટનીઆદિ લેહ, સ્નાદિતમ્ જમેલું અને
મધ્યમ્ ઓર લઙ્ગાદિ મધ્ય, અન્તરગ્નિ- અંતરના અગ્નિથી
જઠરાગ્નિસે, સંધુક્ષિત- પ્રદીપ્ત ગદીમ, બલેન બળવાળી
બલશાલી, યથાસ્થેન પોતપોતાની અપની અપની, ઋક્મણા
ગરમીથી ગરમીસે, સમ્યક્ સરખી રીતે અચ્છી પ્રકાર,
વિપચયમાનમ્ વિપાક પામતાં પકતા હુઆ, કાલઘટ
કાળની પેઠે કાલકે સમાન, અનવસ્થિત- અવિચ્છાંતપણે
અવિશ્રાન્ત ગતિસે, સર્વધાતુપાકમ્ સર્વધાતુઓને પાક
જેમાં થયા કરે છે એવા મધ્ય ધાતુઓના પાક જિવસે
હોતા રહતા હે, અનુપહત- હાનિરહિત છે હાનિરાહત હૈ,
સર્વધાતુમ્- સર્વ ધાતુઓની ગરમી સર્વ ધાતુઓની
ગરમી, મારુતસ્રોતઃ તથા વાયુ અને સ્રોતો જેમાં
એવા એવં વાયુ ઓર સ્રોતવાલે, કેવલમ્ આખા સર્પૂર્ણ,
શરીરમ્ શરીરને શરીરમેં, ઉપચય- પુષ્ટે વૃદ્ધિ, બલ- બલ
બલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુખ- સુખ સુખ, યાયુષા અને
આયુષ્યથી ઓર આયુસે, યોજયતિ યુક્ત કરે છે યુક્ત કરતા
હૈ, શરીરધાતુ અને શરીરના ધાતુઓને એવં શરીરકી
ધાતુઓના, ઋજયતિ ચ પોષે છે પોષણ કરતા હૈ, હિ
કરણકે કર્ણોકે, ધાત્વાહારાઃ ધાતુઓને આહાર કરીને
ધાતુઓના આહાર કરતી હુઈ, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએં,
પ્રકૃતિમ્ સમ અવસ્થામાં અપની પ્રકૃતિમેં, અનુવર્તન્તે
રહે છે બની રહતી હૈ ॥ ૩ ॥

3. The various kinds of wholesome
nourishment taken by man viz., eat-
ables, drinks, electuaries and mastica-

૩. શરીરધાતુનુર્જયતિ-શરીરધાતુનુર્જયતિ અપિ ધૂષયતિ (૫.)

bles, on being well-digested by the
heat of the particular body-element
concerned, whose strength is kept
active by the (inner) gastric fire, imbue
the entire body wherein the meta-
bolic processes of all the body-elements
are constantly going on like the pro-
cess of time and wherein the circula-
tion of the body-elements and the
body-channels is unimpeded—with
growth, strength, complexion, happiness
and life as well as replenish the body-
elements It is by being nourished
with corresponding elements that the
body-elements are able to maintain
the body in the normal condition.

આહારસ્ય પરિણામઃ —

તત્રાહારપ્રસાદાશ્ચ રસઃ કિદ્વં ચ મલાશ્ચ-
મમિનિર્વર્તન્તે । કિદ્વાત્ સ્વેદમૂત્રપુરીષવાતપિત્ત-
શ્લેષ્માણઃ કર્ણાક્ષિનાસિકાસ્યલોમકૂપપ્રજનનમલાઃ
કેશશ્મશ્ચુલોમનસ્વાદ્યશ્ચાવયવાઃ પુષ્યન્તિ ।

તત્ર તેમાં इनमें, આહારપ્રસાદાશ્ચ આહારને પ્રસાદ
કહેવાતો આહારસે પ્રસાદભાગરૂપ, રસઃ રસ રસ, મલા-
શ્ચ અને મલ કહેવાતો ઓર મલરૂપ, કિદ્વં ચ કિદ્
કિદ્, અમિનિર્વર્તન્તે અને છે બનતા હૈ, કિદ્વાત્ કિદ્થી
કિદ્સે, સ્વેદ-મૂત્ર- પરસેવો-મૂત્ર સ્વેદ-મૂત્ર, પુરીષ- મળ
મલ, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણઃ કફ
કફ, કર્ણ- કાન- કાન, અક્ષિ- આંખ આંખ, નાસિકા-
નાક નાસિકા, આશ્ચ મુખ મુખ, લોમકૂપ- રોમકૂપ
લોમકૂપ, પ્રજનનમલાઃ તથા જનનેન્દ્રિયના મળ તથા
જનનેન્દ્રિયકે મલ, કેશ- અને વાળ એવં કેશ, શ્મશ્ચ-
દાદીમૂત્ર રમ્યુ, લોમ- રુવાડાં લોમ, નશ્ચ- નષ્ચ નશ્ચ,
આદ્યઃ વગેરે આદિ, અવયવાઃ ચ અવયવો અવયવ,
પુષ્યન્તિ પોષણ પામે છે પુષ્ટ હોતે હૈ;

૪. તત્રા... નિર્વર્તન્તે । —તત્રાહારઃ પ્રસાદાશ્ચ રસં
કિદ્વં ચ મલાશ્ચમમિનિર્વર્તન્તિ ।

૫. નાસિકાશ્ચ-નાનાશ્ચ (૫.)

4-(1). From the food ingested, there are formed assimilable nutrition-fluid called the essential fluid and the excretory matter called the waste product. From this waste part are produced and fed sweat, urine, feces, the three excretory humors vata, pitta and kapha, the excretions of the ear, eye, nose, mouth, hair-follicles and generative organs as well as the hairs of the head and beard, hairs of the body, nails etc.

आहाररसस्य कार्यम्—

पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुचिरमांसमेदोस्थि-
मज्जशुकौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसाद-
संज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धपिच्छादयश्चावयवाः ।

आहार-रसात् आहारना रसमांशी आहाररससे, तु
वर्णी तो, रस- रस रस, रुचिर- रक्त रक्त, मांस- मांस
मांस, मेदः- मेद मेद, अस्थि- हड्डां अस्थि, मज्ज- मज्ज
मज्जा, शुक्र- वीर्यं शुक्र, कौजांसि अने ओजस ओज,
धातुप्रसाद- धातु तथा प्रसाद एवं धातुप्रसाद, संज्ञकानि
उल्लेखिता संज्ञक, पञ्च पांथे य पांचो, इन्द्रियद्रव्याणि
धन्द्रियोनां द्रव्ये अर्थात् पांथ महाभूत इन्द्रियोके द्रव्य
अर्थात् पञ्च महाभूत, शरीर-सन्धि- शरीरना सांधा तथा
शरीरकी सन्धियां, बन्ध- अंधन अर्थात् उंउरा रनायु वगेरे
अर्थात् कण्ठरा स्नायु आदि बन्धन, पिच्छा- तथा पिच्छा
और पिच्छा, आवयः च वगेरे आदि, अवयवा अवयवो
अवयव, पुष्यन्ति पोष्य पांथे छे पुष्ट होते हैं;

4-(2). But from the essential fluid of food are produced and fed the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and the vital essence, the material of the five sensory organs known as the essence of the body-elements, as also such parts as body-joints, ligaments, mucin etc.

ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याः
रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथा-
वयःशरीरम् ।

मलाख्याः मल नामना मल नामके, प्रसादाख्याः च
अने प्रसाद नामना और प्रसाद नामके, ते ते वे, सर्व
एव सर्वेय मल, धातवः धातुओ धातु, रसमलाभ्यां
रस अने मण्ठी रस और मलसे, पुष्यन्तः पोष्य
पाभर्ता निरंतर पुष्ट होते हुए, यथावयःशरीरम् यथा
अने शरीर अनुसार वय और शरीरके अनुसार, स्वम्
मानम् ये ताना प्रमाणोने अपने प्रमाणका, अनुवर्तन्ते
स्थिर राखे छे अनुसरण करते हैं;

4-(3). All these body elements, both those known as effete products and those known as essential products being formed by the effete and the essential parts of body-juices according to the size and age of the body, maintain their normal proportions.

रसमलयोः कार्यम्—

एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाभ्यस्य
समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतः ।

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकारसे, स्वप्रमाण- पोताना
प्रमाणोनां अपने प्रमाणमें, अवस्थितो रहेला रहते हुए,
रसमलौ रस अने मल रस और मल, समधातोः
स्वस्थ अनुप्यना स्वस्थ मनुष्यके, आश्रयस्य शरीरनुं
शरीरके, धातुसाम्यम् धातुसाम्य धातुसाम्यको, अनुवर्त-
यतः टकावी राखे छे बनाये रखते हैं;

4-(4). In this way the essential and the waste fluids retaining their proper proportions keep up the balance of the elements in the normally constituted body which is their resort.

निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां
धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः
साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किं च मलानामेवमेव ।

४. अनुवर्तयतः—अविसर्गवर्तयतः (प.)

॥ क्षीणवृद्धानां—क्षीणवृद्धानां (प.)

૧૯૨૨ આહારસ, આહારમૂલાધ્યાય
આદ્ય છે મૂળ એનાં એવાં આહારમૂલક, વૃદ્ધિજનક-
ધ્યાય ત્રિદિ અને ક્ષયજનક વૃદ્ધિ એવં ક્ષયદ્વાગ, નિમિત્તતઃ
તુ કે.ઈ કારણને લખીને કિસી કારણને ક્ષીણવૃદ્ધાધ્યાય
ધ.૨-૧૬ થયેલા ક્ષીણ યા વૃદ્ધી દર્શ. પ્રસાદ- પ્રમાદ પ્રમાદ,
જાણવાના નામની સંસ્કૃત, ધાતુના ધાતુઓના ધાતુ-
ઓંકી, સામ્યમ્ સામ્યને સમાનતાનો, જારોગ્યાય આરોગ્ય
આપવા માટે આરોગ્યતાકે લિપ્ત ઉત્પાદ્યતિ ઉત્પન્ન
કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે. કિદમ્, જ કિદ પલ્ કિદ મી,
મહાનામ્ સ્વેદ વગેરે મળેલી સ્વેદ આદિ મલોંકી,
દ્વમ્ દ્વ એ જ પ્રમાણે સમાનતા કરે છે ઇતી પ્રકાર
સમાનતા કરતા છે;

4-(5). When for some reason the body-elements belonging to the essential category have suffered decrease or increase, then the essential nutrient fluid by undergoing the required increase or decrease as the result of the food ingested, restores the balance of this group of elements, thus making for health. The waste-fluid operates in the same manner on the body-elements belonging to the "waste" category.

સ્વમાનાતિરિક્તઃ પુનઃસ્વર્ગિણઃ શીતોષ્ણપર્યા-
વગુણ્શ્ચોપચર્યમાણા મલાઃ શરીરધાતુસામ્યકરાઃ
સમુપલબ્યન્તે ॥ ૪ ॥

સ્વમાન- પેતાના પ્રમાણથી જપને પ્રમાણસે,
અતિરિક્તઃ વધી ગયેલા વધે હુપ, પુનઃ વળી ફિર,
ઉત્સર્ગિણઃ બહાર નીકળનારા બહાર નિકળને યોગ્ય, મલાઃ
મળે, શીતોષ્ણ- શીત ઉષ્ણ વગેરેથી શીત ઉષ્ણાદિ,
પર્યાવગુણઃ જ વિપરીત ગુણોથી વિપરીત ગુણોસે,
ઉપચર્યમાણાઃ ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં ચિકિત્સા
કરતે, શરીરધાતુ- શરીરના ધાતુઓનાં શરીરની
ખાતરીથી. સામ્યકરણ- સામ્ય કરનારા સમાન કરને તાકે,
સમુપલબ્યન્તે વળીય છે લેલે જાતે છે ॥ ૪ ॥

૪. પર્વાવ પ (ક ષ છ. જ.)

4. When the waste-elements in the body have exceeded their normal proportions and require to be depleted, then being treated by the opposite qualities of cold or heat etc., they are found to return to normal, thus restoring the body balance.

શરીરસ્ય વ્યાધીનાં ચ અશિતલીહાદિપ્રમવચ્ચમ્—

તેનાં તુ મલપ્રસાદાધ્યાયનાં ધાતુનાં જોતાંસ્ય-
યનમુલ્લાનિ । તાનિ તથાવિભાગેન તથાસ્વં ધાતુ-
નાપૂરયન્તિ ।

તેનાં તે જન, મલ- મલ મલ, પ્રસાદ- અને પ્રમાદ
એવં પ્રસાદ, જાણવાના નામની નામકી, ધાતુના
ધાતુઓના ધાતુઓંકે, જનમુલ્લાનિ જનના માગે
અનેકે માર્ગ, તુ તે તાં, જોતાંસિ જોત છે જોત છે,
તાનિ તેઓ યે. તથાવિભાગેન વિભાગ અનુસાર
વિભાગકે અનુસાર, તથાસ્વં પેતપેતાના અપની અપની,
ધાતુ ધાતુઓને ધાતુઓંકા, નાપૂરયન્તિ પૂર્ણ કરી
કરે છે પોષણ કરતે છે ।

5-(1). Of these body-elements known as essential and waste products the body-channels constitute the means of passage. These channels feed the various body-elements in the requisite measure and with the appropriate constituents.

પરમિદં શરીરમશિતપીતલીહાદિપ્રમવચ્ચમ્ ।
અશિતપીતલીહાદિપ્રમવચ્ચાસ્મિન્ શરીરે વ્યા-
ધયો ભવન્તિ । હિતાહિતોપયોગવિશેષાસ્ત્વજ
શુભાશુભવિશેષકરા ભવન્તીતિ ॥ ૫ ॥

પરમિદં આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, હવમ્ આ વહ, શરીરમ્
શરીર શરીર, અશિત- ખાધેલ અશિત, પીત- પીધેલ
પીત, લીહ- આટેલ લીહ, હાદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી
ઔર હાદિત મધ્યોસે, પ્રમવચ્ચ ઉત્પન્ન થયું છે વના દે,
અશિત- ખાધેલ અશિત, પીત- પીધેલ પીત, લીહ- આટેલ
લીહ, હાદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી ઔર હાદિત

अवर्षते, प्रवर्षाः उप-न भवेत्ता उत्पन्न हुए, व्याधयः व्याधिरौ। रोगो, अस्मिन् आ इस, शरीरे शरीरमां शरीरमें, अवर्षित था। छे पैदा होते हैं, अन्न अर्थात् इस लिए यहां, हिताहित-हितकर अने अहितकर आहारना हितकर और अहितकर आहारके, उपयोगविशेषः उपयोगना भेदो उपयोगके भेद, तु ते। तो, शुभाशुभ- शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, विशेषकरा भेद करना। भेदजनक, अवर्षित था। छे होते हैं ॥ ५ ॥

5. In this manner, this body is the result of nourishment ingested in the four-fold manner—eaten, drunk, licked-up and masticated, and similarly the diseases that afflict this body are equally the result of food that is eaten, drunk, licked up and masticated. It is the distinction between the use of wholesome diet and that of unwholesome diet that is responsible for the distinction between health and disease in the body.

अत्राभिवेशस्य प्रश्नः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच—
हृदयन्ते हि भगवन् ! हितसमाख्यातमप्याहारमुप-
युजाना व्याधिमन्तभागदाश्च, तथैवाहितसमा-
ख्यातम् ;

एवंवादिनम् ओ प्रभाषे कहेंता इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवन्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अभिवेशः अभिवेशे अभिवेशने, उवाच कहें कहा, भगवन् भगवान् भगवन्, हितसमाख्यातम् हितकर कहेंवाता हितकर कहे जानेवाले, अपि पक्ष भी आहारम् आहारने। आहारका, उपयुजानाः उपयोग करना। अनुषे। उपयोग करते हुए मनुष्य, व्याधिमन्तः च रोगी, भगवाः च अने नीरोग और नीरोग, हृदयन्ते भेदाभां आवे छे देखे जाते हैं, तथा एव ते प्रभाषे। व उसी प्रकार ही, अहितसमाख्यातम् अहित कहेंवाता आहारने। उपयोग करना। रोगी अने

नीरोग भेदाभां आवे छे अहित कहे जानेवाले आहारका उपयोग करते हुए भी रोगी और नीरोग देखे जाते हैं;

6-(1). The worshipful Atreya having thus observed, Agnivesa said to him, 'But O Worshipful One, we see that among those who make use of what is called the wholesome diet, there are the diseased and the healthy alike; so also among those who make use of what is called the unwholesome diet.

एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मक शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ६ ॥

एवम् दृष्टे आत्रेय भेदाभां आवतां ऐसा देखे जाने पर हिताहित- हितकर अने अहितकर आहारना हितकर और अहितकर आहारके, उपयोग- विशेषात्मकम् उप-योगना भेदाभां। उपयोगकी भिन्नताका, शुभाशुभ-विशेषम् शुभ अने अशुभने। भेद शुभ और अशुभका भेद, कथम् देखी रीति किस प्रकारसे, उपलभामहे इति अशुभीने जानें ॥ ६ ॥

6. Such being our observation how can we conclude that the difference of health and disease proceeds from the difference of wholesome and unwholesome dietary observance ?

अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमन्ते हेतुः—

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामभिवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिमयमति-
क्रान्तं भवति. सन्ति ह्युतऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाभासात्म्या इति ।

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने अभिवेशको, उवाच कहें कहा, अभिवेश ७. वाचन—हि जानेव (ग. च.)

हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, हिताहार- हितकर आहार हित आहारको, उपयोगिनाम् करनाशौचने सेवन करने-वालोंमें, तन्निमित्ताः ते कारण्युत्थी हित आहारके उपयोगसे, व्याधयः रोगो रोग, न जायन्ते यथा नथी उत्पन्न नहीं होते, केवलम् केवल केवल, हिताहार- हितकर आहारना हितकर आहारके, उपयोगात् एव उपयोग्युत्थी न उपयोगसे ही, सर्वव्याधिभयम् सर्व रोगोना भय सब व्याधियोंका भय, अतिक्रान्तम् टाण्णी शक्यते दूर, न भवति नथी नहीं होता, हि कारण्युत्थे क्योंकि, अहिताहार- अहितकर आहारना अहित आहारके, उपयोगात् उपयोग्य उपयोगके, ऋते सिवाय सिवा, अपि पक्षु मी, अन्यः ग्रीष्म अन्य मी, रोगप्रकृतयः रोगनां कारण्युत्थी रोगके कारण, सन्ति ये हैं, तत् यथा जेभके जैसे कि, कालविपर्ययः कागनी विपरीतता कालविपर्यय, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, असाध्याः अने असाध्य अमात्म्य, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः च इति शब्द-स्पर्श-रूप-रस अने गंध शब्द-स्पर्श-रूप-रस और गन्ध;

7-(1). The worshipful Atreya answered, " O Agnivesa, among those who observe a wholesome diet no diseases arise which may be ascribed to such observance; but at the same time by the use of wholesome diet alone, all fear of diseases is not obviated since there are disease-inducing factors other than the use of the unwholesome diet. These are—seasonal abnormality, volitional transgression and the non-homologatory contact of sound, touch, sight, taste and smell.

ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुज्जानमपि पुरुषमज्जुमेनोपपादयन्ति; तस्माद्विनाहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः ।

७. ताश्च—तस्वेताः (ग.)

„ अज्जुमेनो—अज्जुमेन व्याधिनो (क. छ. द.)

ताः च ते ये, रोग-प्रकृतयः रोगनां कारण्युत्थी रोगके कारण, रसान् रसेना रसोंका, सम्यक् स्रग्भी रीते सम्यक्, उपयुज्जानम् उपयोग करना उपयोग करते हुए, अपि पुरुषम् पुरुषमां पक्षु पुरुषमें मी, अज्जुमेन व्याधि रोग, उपपादयन्ति करे छे उत्पन्न कर देते हैं, तस्मात् तेथी दम लिए, हिताहार- हितकर आहारना हित आहारके, उपयोगिनः उपयोग करना उपयोग करनेवाले, अपि पक्षु मी, व्याधिमन्तः रोगी रोगी, दृश्यन्ते देखाये छे देखे जाते हैं;

7-(2). These three pathogenic factors serve to bring down disease even on a person who avails himself of nutrition in the right manner. Hence is it that even among the ranks of wholesome eaters there are persons afflicted with disease.

अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्यदर्शने हेतुः —

अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते ।

अहिताहार- अहितकर आहारना अहित आहारका, उपयोगिनाम् उपयोग करनाशौचने सेवन करने वालोंमें, पुनः वशी फिर, अपचारः अपचार अपथ्य, कारणतः कारण्युत्थे वशी कारणसे, सद्यः तत्तत् तुरंत, दोषवान् रोगने उत्पन्न करना रोगोत्पादक, न भवति यते। नथी नहीं होता, हि कारण्युत्थे क्योंकि, सर्वाणि सर्व सब, अपथ्यानि अपथ्ये अपथ्य, तुल्यदोषाणि समान दोषवाणां तुल्य दोषवाले, न होता नथी नहीं होते, सर्वे च अने सर्व और सब, दोषाः दोषे दोष, तुल्यबलाः समान बलवाणां तुल्य बलवाले, न होता नथी नहीं होते, सर्वाणि अने सर्व और सब, शरीराणि च शरीरे शरीर, व्याधिक्षमत्वे

७. कारणतः—कारणविशेषतः (घ. च. घ.)

„ व्याधिक्षमत्वे—व्याधिक्षमित्वे (च. घ.)

વ્યાધિને સહન કરનારપણામાં રોગોંકો સહનેમેં, સમર્થાનિ સમર્થ સમર્થ, ન મરગિત હોતાં નથી નહીં હોતે, હિત્ત્વ પુષ્ક કારણ કે તે જ સ્થિતિ યહી, અપધ્યમ્ અપધ્ય અપધ્ય, લેશ-લેશ લેશ, કાલ-કાળ કાલ, સંયોગ-સંયોગ સંયોગ, લીલ-લીલ લીલ પ્રમાણ-તથા પ્રમાણનાં ઓર માત્રાકે, અતિયોગાત્ અતિયોગથી અતિયોગે, મૂલસ્તરમ્ અતિ અધિક અત્યધિક, અપધ્યમ્ અપધ્ય અપધ્ય, સંપચતે બની બધા છે બન જાતા હૈ;

7-(3). Similarly if among the unwholesome eaters the dietetic offences do not produce immediate ill-consequences, it is on account of certain other factors. For not all dietetic errors are equally generative of morbidity, nor is all morbidity of equal intensity, nor yet again, are all constitutions (equally) capable of resisting disease. Thus for instance, the same dietetic indiscretion when linked to aggravating factors of clime, season, combination, potency and dosage, becomes a much more serious offence.

જ એવ લોષ: સંસ્કૃત્યોનિર્વિરુદ્ધોપક્રમો ગમ્ભીરાનુગતચિરસ્થિતઃ પ્રાણાયતનસમુત્થો મર્મોપઘાતી કઠ્ઠતમઃ ક્ષિપ્રકારિતમશ્ચ સંપચતે ।

જ એવ લોષ: તે જ દોષ યહી લોષ, સંસ્કૃત્યોનિ: ખણા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો. બહુતરે કારણોસે ઉત્પન્ન, વિરુદ્ધોપક્રમઃ (વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળો. વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળા, ગમ્ભીરાનુગતઃ ગંભીર ધાતુઓમાં પહોંચી ગયેલો. ગંભીર ધાતુઓમેં પ્રવિષ્ટ, ચિરસ્થિતઃ લાંબા કાળથી રિશ્ત થયેલો. ચિરસ્થાયી, પ્રાણાયતન-શંખ વગેરે પ્રાણાયતનમાં સંજ્ઞાધિ પ્રાણાયતનોમેં, સમુત્થ: ઉત્પન્ન થયેલો. ઉત્પન્ન, મર્મોપઘાતી અને મર્મસ્થાનને હાનિ કરનાર દોષ તે। ઓર મર્મકો હાનિ પહુંચાનેવાળા હો તો, કઠ્ઠતમઃ અતિશય કઠ્ઠસાખ્ય કઠ્ઠતમ, ક્ષિપ્રકારિતમઃ જ અને

શીઘ્ર મૃત્યુકારક ઓર અવગણ્ય લીલપચતે, સંપચતે બને છે હો જાતા હૈ;

7-(4). Similarly, the same morbidity if arising from a multiplicity of factors, if entailing mutually contradictory processes, if deep-seated, if long-standing, if sprung from one of the (ten) resorts of life, or if affecting a vital part, becomes the more formidable or the more fulminating.

અવ્યાધિસહશરીરસ્ય લક્ષણમ્, વ્યાધિસહશરીરસ્ય લક્ષણમ્—

શરીરાણિ ચાતિસ્થૂલાન્યતિકૃશાન્યનિવિદ્-માંસશોણિતાસ્થીનિ દુર્બલાન્યસાત્મ્યાહારોપચિતાન્યરૂપાહારાણ્યરૂપસત્ત્વાનિ ચ મરુત્યવ્યાધિસહાનિ, વિપરીતાનિ પુનર્યાધિસહાનિ ।

અતિસ્થૂલાનિ અતિસ્થૂલ, અતિકૃશાનિ અતિકૃશ, અનિવિદ્-શિથિલ શિથિલ, માંસ-શોણિત-અસ્થીનિ માંસ-રક્ત-લાક્ષણિકાં માંસ-શોણિત ઓર અસ્થિવાલે, દુર્બલાનિ દુર્બળ દુર્બલ, અસાત્મ્ય-અસાત્મ્ય અસાત્મ્ય, આહાર-આહારથી આહારસે, અપ-ચિતાનિ પોપાયેલાં પુષ્ટ, અરૂપાહારાણિ અરૂપ આહાર-વાળાં અન્ય આહાર કરનેવાલે, અરૂપસત્ત્વાનિ જ અને અરૂપ સત્ત્વવાળાં ઓર અરૂપ સત્ત્વવાલે, શરીરાણિ શરીર શરીર, અવ્યાધિસહાનિ જ વ્યાધિને સહન નહિ કરનારાં વ્યાધિકો સહન નહીં કરનેવાલે, મરુત્ય થાય છે હોતે હૈ, વિપરીતાનિ એથી વિપરીત લક્ષણોવાળાં શરીર ફરસે વિપરીત લક્ષણોવાળે શરીર, પુનઃ વળી ફિર, વ્યાધિ-સહાનિ વ્યાધિને સહન કરનારાં થાય છે રોગોંકો સહન કરનેવાલે હોતે હૈ;

7-(5). Constitutions that are very corpulent or very emaciated or composed of ill-formed flesh, blood and bone or debilitated, or nourished on unwholesome diet, or of persons given to spare diet, or of feeble-minded

persons, are incapable of resisting disease. Constitutions of a contrary description are conversely capable of resisting disease.

व्याधीनां मृदुदाहणत्वादौ हेतुः —

एम्ब्र्योवापध्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृद्वो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थावविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्वग्निवेशः । ७

एम्ब्र्यः आ इम, अपध्य-अपध्य अपध्य, आहार-आहार आहार, दोष-दोष दोष, शरीरविशेषेभ्यः च एव अने शरीरना बेदेथी और शरीरकी भिन्नतामे मृद्वः मृदु, दारुणाः लक्ष्मर दारुण, क्षिप्रसमुत्थाः तत्त उत्पन्न थनार शीघ्र उत्पन्न होनेवाले, चिरकारिणः अने क्षणे वधते विकारने उत्पन्न करनेवाले और वेगमें विकारको उत्पन्न करनेवाले, व्याधयः रोगो रोग, भवन्ति आथ छे होते हैं, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, स्थानविशेषे भिन्न भिन्न स्थाने भिन्न भिन्न स्थानमें, प्रकुपिताः प्रकुप पाभेला प्रकोपको प्राप्त हुए, ते एव ओर वे ही, वातपित्तश्लेष्माणः वात, पित्त तथा कफ, व्याधिविशेषान् शुद्ध शुद्ध रोगोने भिन्न भिन्न व्याधियोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. It is from these diverse and varied factors of unwholesome diet and the nature of humoral morbidity and constitution that the diverse kinds of disease—mild, severe, of rapid or slow incubation—take their rise. It is again, O Agnivesa, in consequence of these etiological factors that the morbid humors vata, pitta and kapha getting provoked in different sites of the body give rise to different kinds of disease.

रसप्रदोषजा रोगाः —

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान् यथाददनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र ते इन, रसादिषु रसादि स्थानेषु स्थानानां स्थानोंमें, दोषाणाम् दोषो दोष, प्रकुपितानाम् प्रकुपित थनां प्रकुपित होने पर, यस्मिन् जे जिस, स्थाने स्थानमें, ये ये जे जे जो जो, व्याधयः व्याधियों रोग, संभवन्ति उत्पन्न आथ छे उत्पन्न होते हैं, तान् तान् तेओ तेओनुं उन उनका, यथावत् क्रमानुसार क्रमानुसार, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे, ॥ ८ ॥

8. Now we shall delineate precisely in what particular sites what particular diseases arise as the result of the three humors getting vitiated in the different systems each as that of nutrient fluid etc ;

अथश्चा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।

हृत्तासो गौरवं तन्द्रा साक्कमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैवं सादः कृशाङ्गता ।

नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥ १० ॥

रसप्रदोषजा रोगा,

अथश्चा च अन्न आवाणी पचने आभाव भोजनमें अनिच्छा, अरुचिः च अन्नने आशुगमे अरुचि, नास्व-वैरस्यम् भुजनी विरसता मुखकी विरसता, अरसज्ञता रसनी भयर न पडवी रसकी अपतीति, हृत्तासः भोग जीमचलाना, गौरवम् भारेपङ्क भारीपन, तन्द्रा तन्द्रा, साक्कमर्दः अंगभर्दसहित अंगोंके टूटनेके साथ, ज्वरः ज्वर ज्वर, तमः अधारा अधेरी आना, पाण्डु-त्वम् पाण्डुता पाण्डुता, स्रोतसाम् स्रोतानु स्रोतोंका, रोधः रुधन अवरोध, क्लैवं नष्टता क्लिबता, सादः शिथिलता क्षिथिलता, कृशाङ्गता कुशता अग्नोमें कुशता,

९. अरसज्ञता—अवसादता (प.)

१०. हृत्तासो ... .. ज्वरस्तमः—अन्नमर्दो ज्वरस्तन्द्रा हृत्तासो गौरवं तमः (प. च. प.)

जग्ने. अग्निने। भूषका, नाशः नाश नाश, अयवा-
कालम् अष्टागे असमयमें, वक्ष्यः ५२५६। सुनियां,
पलितानि च अने पणियां और बालोंका मफेद होना,
इति ये ये, रक्तप्रदोषजाः रक्तना दोषथी उत्पन्न थयेला
रक्तदोषसे उत्पन्न होनेवाले, रोगाः रोग छे रोग हे
॥ ९-१०३ ॥

9-10३. Disinclination for food, ano-
rexia, disguesia, aguesia, nausea, heaviness, torpor, fever with body-ache, faintness, pallor, obstruction of the channels, impotency, asthenia, wasting of the body, loss of the gastric fire and premature formation of wrinkles and greying of hair—these are the diseases arising from the morbidity of the body-nutrient fluid.

रक्तदोषजा रोगाः —

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥ ११ ॥

गुदमेद्रास्यपाकश्च स्त्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः ।

नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्पुवस्तिरलकालकाः ॥ १२ ॥

दक्षर्मदलं श्वित्रं पामा कोटाक्षमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तदोषजाः ६वे रक्तना दोषथी उत्पन्न थयेला
रोगे। रक्तदोषजन्य रोगोंको, वक्ष्यन्ते ५६५६। आवशे
कहेंगे, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, पिडकाः
पिडका पिडका, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, मसृग्दरः
रक्तमर रक्तप्रदर, गुद- गुद गुदका पकना, मेद- ११२
मेदना पकना, नास्यपाकः च तथा भुषने। पाक तथा
मुखपाक, स्त्रीहा स्त्रीहा स्त्रीहा, गुल्मः गुल्म गुल्म,
अथ विद्रधिः विद्रधि विद्रधि, नीलिका नीलिका
नीलिका, कामला ५६५६। कामला, व्यङ्गः व्यङ्ग व्यङ्ग,
पिप्पुवः पिप्पुवो पिप्पुवो, तिलकाकालकाः तिलकाकालका
तिलकाकालका, वक्ष्यः ६६६२ दक्ष. चर्मदलम् चर्मदल चर्मदल,
श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, पामा पामा पामा, कोठ- कोठ कोठ,
१३ प्रदोषात्-प्रदोषात् प ।

अक्षमण्डलम् अने रक्तमण्डल और रक्तमण्डल, इति
ये ये रोग, रक्तप्रदोषात् रक्तना दोषथी रक्तदोषसे,
जायन्ते उत्पन्न थाथ छे उत्पन्न होते हैं ॥ ११-१२३ ॥

11-12३. Now will be described di-
seases arising from morbidity in the
blood. Dermatosiis, acute spreading
affections, pimples, hemothermia,
menorrhagia, inflammation of the
rectum, phallus and the mouth, sple-
nic disorders, gulma, abscesses, bluish
black moles, jaundice, freckles, port-
wine marks, moles, ring-worm, abrasion
of skin, leucoderma, papules, wheals,
and red circular patches—these arise
from the morbidity in the blood.

मांसप्रदोषजा रोगाः

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसार्जुवं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥

विद्यान्मांसाश्रयान्,

मांसप्रदोषजान् ६वे मांसना दोषथी उत्पन्न थयेला
रोगे। मांसप्रदोषजन्य रोगोंको, शृणु सांभले। सुनो,
अधिमांसार्जुवं अधिमांस अर्जुवं अधिमांस अर्जुवं,
कीलम् अर्श अर्श, गलशालूक- गलशालूक गलशालूक,
शुण्डिकं गलशुण्डिका गलशुण्डिका, पूतिमांस- पूतिमांस
पूतिमांस, अलजी- अलजी अलजी, गण्ड- गण्ड गण्ड
रोग, गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, उपजिह्विकाः
उपजिह्विका और उपजिह्विका, मांसाश्रयान् ओओने
मांसाश्रित इनका मांसाश्रित, विद्यात् अध्युवा जानना
चाहिए ॥ १३-१४३ ॥

13-14३. Now listen to an enumera-
tion of the diseases which arise from
the morbidity in the flesh; granuloma,

१३ मांसप्रदोषजान्-मांसप्रदोषजान् (ग. च.)

१४ कीलं गलशालूकशुण्डिके-कीलं गलशालूकशुण्डिकाः (ग. च.)

malignant tumor, piles, warts, sloughing of the flesh, dry gangrene, adenocarcinoma, deradenocarcinoma—these are the diseases arising from the flesh.

मेदःसंश्रया रोगाः --

मेदःसंश्रयास्तु प्रचक्ष्महे ।

निम्बितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥१५॥

प्रमेहाणाम् प्रमेहोनां प्रमेहोके, यानि च ७ जो, पूर्वरूपाणि केशनी जटिलता आदि पूर्वशेषोनी केशकी जटिलता आदि पूर्वरूपोंकी, निम्बितानि निदान स्थानना योथा अभ्यायमा निंदा कुर्यात्मा आवशे निदानस्थानके चौथे अध्यायमें निन्दा की जायगी, मेदः-संश्रयान् तु तेजोने मेदशी भयेला रोगो उनको मेदसे उत्पन्न हुए रोगों, प्रचक्ष्महे अमे छुडीये छीये हम कहते हैं ॥१५॥

15. We shall now describe the diseases arising from the morbidity in the fat. Their number is limited to the censurable ones out of the premonitory signs of the anomalies of the urinary secretion.

अस्थिप्रदोषजा रोगाः --

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिमेदशूलं विवर्णता ।

लोभः श्चुदोषाश्चास्थिप्रदोषः ॥१६॥

अध्यस्थिदन्तौ अध्यस्थि-अधिदन्त अध्यस्थि-अधिदन्त, दन्त- दन्तलेद दन्तमेद अस्थिमेद- अस्थिमेद अस्थिमेद, शूलम् शूल, विवर्णता विवर्णता विवर्णता, केश-लोम- केश- शेषोनी केश-लोम, नख-श्मश्रु- नख तथा दाढी मूत्रना नख और श्मश्रुके, दोषाः च रोगो रोग अस्थि-प्रदोषजाः ये लक्षणाना दोषोथी भयेला रोगो छे ये अस्थिदोष-जन्य रोगों हैं ॥१६॥

१५ 'संश्रयान्'-संश्रयान् (ग.)

१५ 'पूर्व'-पूर्व (ग.)

१६, प्रदोषजाः-प्रदोषजाः (ख. ब. छ. त.)

16. Hypertrophy of the bones and teeth, atrophy and pain in the teeth and bones, discoloration and pathological conditions of the hairs of the head, body and face and nails are the diseases arising from the morbidity in the bones.

मज्जाप्रदोषजा रोगाः --

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वणानां च दर्शनम् ॥१७॥
मज्जाप्रदोषात्,

पर्वणाम् पर्वोभा पर्वोमें, रुक् वेदना दर्द, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा भ्रमो मूर्च्छा, तथा तमस. अधारान् अंध-कारका, दर्शनम् देखावुं दर्शन, पर्वणानाम् च अने पर्व ५२ थयेला और पर्वोमें उत्पन्न, स्थूलमूलानाम् स्थूल मूल-वाणां मोटी जड़वाले, अरुषाम् मूत्रोत्पन्न मूत्रोंका, दर्शनम् देखावुं ये होना वह, मज्जाप्रदोषात् मज्जाप्रदोषात् दोषोथी थ. य छे मज्जाजन्य रोग हैं ॥१७॥

17. Pain in the joints, giddiness, fainting, faintness, and development of deep-seated wounds in the joints—these are from the morbidity in the marrow.

शुक्रदोषजा रोगाः --

शुक्रस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगि वा क्लीबमस्यायुर्विकरुपं वा प्रजायते ॥१८॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रकृत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदां बाधते नरम् ॥१९॥

शुक्रस्य वीर्यना शुक्रके, दोषात् दोषोथी दोषसे, क्लेश्यम् नपुंसकता क्लीबता, महर्षणम् शिश्नान् उत्तेजित न भुपुं शिशुका उत्तेजित न होना, रोगि वा बाधते

१७. तमसस्तथा-तमसोऽततः (घ.)

१७. तथा-मताः (ख. त.)

१९. न चास्य जायते-न वा संजायते (घ.)

रोगी बालक रोगी, स्त्रीष्व वा नपुंसके नपुंसक, बन्ध्यायुः औषा आयुष्यवाणुं अल्पायु विरूपम् के भेडाण या विरूप, प्रजायते न-मे छे उत्पन्न होता है, अल्प च औषाधी इनसे, गर्भः गर्भा गर्भ, न जायते उत्पन्न भोती नथी उत्पन्न नहीं होता, पतति पडी अय छे गिर जातू है, प्रसूयति अपि के अवी अय छे या बह जाता है, हि केभके क्योकि, दुष्टम् दुषित थयेलु दुषित, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, सापत्यम् संतानसहित बालक, सदारम् तेभन असहित एवं स्त्री सहित, नरम् पुरुषने पुरुषको, बाधते आधक अने छे पीडित करता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. From the morbidity affecting the seminal secretion a man becomes sterile or impotent or else he begets diseased, impotent, short-lived or deformed offspring. There is no likelihood of conception, or if conception takes place it is soon aborted or miscarried. The vitiated condition of semen not only affects the man but extends to the woman and offspring.

इन्द्रियगतदोषजा रोगाः—

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥२०॥

इन्द्रियाणि इन्द्रियोने। चक्षु आदि इन्द्रियोका, समाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय लेकर, यदा न्यारे जन, मलाः भणो। वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति भेडाण पाभे छे प्रकुपित होवे है, ते न्यारे तेओ तब ये दोष, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोको, उपघात- नाश विनाश, उपसपाभ्याम् अने विकणताधी और विकलतासे, योजयन्ति युक्त करेछे युक्त करते हैं ॥ २० ॥

20. When the humors get provoked in the seats of the sense-organs they cause either the impairment or the irritation of the senses concerned.

२०. उपघातोपतापाभ्याम्-उपघात-उपघाताभ्याम् (ग. च.)

स्नाय्वादिवगतदोषजा रोगाः - -

स्नायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिभन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुतिभिः ॥२१॥

स्नायौ स्नायु स्नायु, सिराकण्डराभ्यः सिरा अने कंडराओभां सिरा एवं कंडराओमें, दुष्टाः भेडाण पाभेला वातादि दोषो प्रकुपित हुए वातादि दोष, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, संकोच- संकोच संकोच, खल्लीभिः तथा अस्त्रीधी तथा खल्लीमे, ग्रन्थि-स्फुरण- तेभन गांठ, स्फुरण एवं ग्रन्थि, स्फुरण, सुतिभिः अने स्पर्श न अस्त्री शकवाना रोगधी और स्पर्शके अज्ञानसे, मानवम् मनुष्यने मनुष्यको, क्लिभन्ति पीडे छे पीडित करते हैं ॥ २१ ॥

21. The humors when they become provoked in the muscles, vessels, and tendons, afflict the man with stiffness, contraction, trachicrural neuralgia, tumours, tremors or numbness.

मलाश्रितदोषजा रोगाः—

मलानाश्रित्य कुपिता मेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतिव च ॥२२॥

मलान् भणोने। मलोंका, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, कुपिताः कुपित थयेला कुपित हुए, दोषाः वातादि दोषो वातादि दोष, मलानाम् मलानां मलोंके, मेद- शोष- भेद-शोष मेद-शोष, प्रदूषणम् पुर्व वलुं वजेरेने। नाश प्राकृत वर्णादिका उपघात, अतीव तथा अतिशय तथा आतसय, सङ्कोत्सर्गां च अप्रवृत्ति अने प्रवृत्ति अप्रवृत्ति और प्रवृत्ति, कुर्वन्ति करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २२ ॥

22. When the humors get provoked in the excretory matter, they cause disruption, desiccation, vitiation as well as excessive retention or excessive discharge.

हिताशितादीनां गुणाः—

विविधादशितात् पीतादहिताल्लीढखादितात् ।

२१. सिराकण्डराभ्यो-सिराकण्डरायोः (ग. घ. च. छ. ष. ष.)

મવસ્ત્યેતે મનુષ્યાણાં વિકારા ચ ઉદાહૃતાઃ ॥૨૩॥

ये विकारा ये विकारे जो विकार, उदाहृताः कथा
 છે કહે છે, एते ये वे, विविधात् विविध प्रकारના
 माना प्रकारके, अहिनात् अहितकर अहित, अशितात्
 ખાન અશિત, પીતાત્ પાન પીત, ક્રીડ-खादितात् આટણ
 અને ભેજનથી તીકઠ ઓર લાલિત મર્યોસે, મનુષ્યાણામ્
 મનુષ્યોને મનુષ્યોંકો, મવસ્તિ ધામ છે હોતે છે ॥ ૨૩ ॥

23. It is from the unwholesome
 nourishment imbibed variously whether
 by eating, drinking, licking or masti-
 cating, the above-mentioned dis-
 eases arise in man.

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।

હિતાભ્યેવાશિતાદીનિ ન સ્યુસ્તજ્ઞાસ્તથાડમવાઃ ૨૪

तेषाम् तेष्वा इन रोगोंकी, अनुत्पत्तिम् उत्पन्न न
 ધામ એમ ઉત્પત્તિકો ન, इच्छन् ઇચ્છનાર વાહનેલા,ા,
 मतिमान् શુદ્ધિમાન માણસે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય, सदा સદા
 સદા, हितानि હિતકર હિતકારી, एव જ હી, अशिता-
 दीनि ખાનપાન વગેરે અશિતાદે આહારકા, सेवेत સેવવાં
 એઈએ સેવન કરે, तथा તે પ્રમાણે કરવાથી જિસણે કિ,
 तजाः અહિત આહારથી ઉત્પન્ન થતા અહિત આહારણે
 उत्पन्न હોનેવાલે, नामवाः રોગો રોગ, न स्युः ન ધામ
 ન હોં ॥ ૨૪ ॥

24. Accordingly in order to ensure
 the non-emergence of these diseases,
 the intelligent man should adhere to
 a strictly wholesome diet. Thus there
 will be no diseases that are due to
 dietetic error.

रसजविकाराणां चिकित्सा, रक्तविकाराणां चिकित्सा —

રસજાનાં વિકારાણાં સર્વ લઘ્નમૌષધમ્ ।

વિધિશોણિતિકેડધ્યાયે રક્તજાનાં મિષગ્નિતમ્ ૨૫

सर्वम् सध्नां मव, लघ्नम् लघ्न लघ्न, रसजानाम्
 રસજન્ય રસજન્ય, विकाराणाम् વિકારોનાં રોગોંકી,
 औषधम् औषध છે औषध છે, रक्तजानाम् રક્તજાનામ્ ૨૫૦૪૦૪

વિકારોનું રક્તજન્ય રોગોંકી, મિષગ્નિતમ્ ઔષધ ચિકિત્સા,
 વિધિશોણિતિકે વિધિશોણિતીય વિધિશોણિતીય, અધ્યાયે
 અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમેં કહી છે ॥૨૫॥

25. For diseases due to morbidity
 in the nutrient fluid, the lightening
 therapy in all its forms constitutes
 the remedy. As regards those diseases
 which are due to morbidity in the
 blood the cure has been set forth in
 the chapter on the blood-born diseases.

માંસજવિકારાણાં ચિકિત્સા, મેદોજવિકારાણાં ચિકિત્સા—

માંસજાનાં તુ સંશુદ્ધિઃ શક્ષકારાગ્નિકર્મ ચ ।

અષ્ટૌનિન્દિતિકેડધ્યાયે મેદોજાનાં ચિકિત્સિતમ્ ૨૬

માંસજાનામ્ તુ માંસજન્ય વિકારોની માંસજન્ય
 રોગોંકી, સંશુદ્ધિઃ વ્રતન આદિ સંશોધન વ્રતન આદિ
 સંશોધન, શક્ષ-ક્ષાર-અગ્નિ- કર્મ ચ શક્ષકર્મ, ક્ષારકર્મ
 અને અગ્નિકર્મ ચિકિત્સા છે શક્ષકર્મ, ક્ષારકર્મ ઓર અગ્નિકર્મ
 ચિકિત્સા છે, મેદોજાનામ્ તથા મેદથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોની
 મેદસે ઉત્પન્ન હોનેવાલે રોગોંકી, ચિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા
 ચિકિત્સા, અષ્ટૌનિન્દિતિકે, અષ્ટૌનિન્દિતીય અષ્ટૌનિન્દિ-
 તીય, અધ્યાયે અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમેં કહી છે ॥૨૬॥

26. With reference to diseases
 arising from morbidity in the flesh,
 the treatment consists of purification,
 operative measures and cauterization
 by caustic and fire. As regards the
 treatment of diseases due to morbi-
 dity in the fat, the treatment has been
 laid down in the chapter on "The
 Eight Censured Persons".

અસ્થિજાનાં વ્યાધીનાં ચિકિત્સા—

અસ્થ્યાશ્રયાણાં વ્યાધીનાં પશ્ચકર્માણિ મેષજમ્ ।

વસ્તયઃ ક્ષીરસર્પીણિ તિકકોપહિતાનિ ચ ॥૨૭॥

૨૬. અષ્ટૌનિન્દિતિકેડધ્યાયે—અષ્ટૌનિન્દિતસંસ્થાને (ગ. ધ. ચ. ધ.)

अस्थ्यादिजानाम् अस्थिओमां यथेष्टा अस्थिर्योमं
आश्रित, व्याधीनां व्याधियोऽनु रोगोंके लिए, पञ्चकर्माणि
पञ्चकर्म, वस्तवः अस्थिओ वस्तियां. तिक-
कोपहिवानि तथा तिष्ठत इत्येथी शिष्ट करेता तथा तिक-
द्रव्यसाधित, क्षीरसर्पीषि च दूध अने धी क्षीर एवं घृत,
मेघजम् औषध छे औषध है ॥ २७ ॥

27. For diseases arising from mor-
bidity located in the bones, the treat-
ment comprises the quinary purifica-
tory procedure and enemata, milks
and ghees medicated with bitter drugs.

मज्जशुक्रसमुत्थानां व्याधीनां चिकित्सा—

मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।

अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥२८॥

मज्ज- मज्ज मज्जा, शुक्र- अने वीर्येथी और शुक्रसे,
समुत्थानाम् उत्पन्न यथेष्टा व्याधियोऽनु उत्पन्न हुए
रोगोंकी, स्वादुतिक्तकम् मधुर अने तिष्ठत स्वादु और
तिक्त, अन्नम् अन्न भोजन, व्यवाय-व्यायामौ मैथुन
तथा व्यायाम मैथुन तथा व्यायाम, काले अने येथ्य
कालमां और योग्य कालमें, मात्रया तथा येथ्य मात्रा
प्रमाणा एवं योग्य मात्राके अनुसार, शुद्धिः संशोधन
संशोधन, औषधम् छे औषध छे यह औषध है ॥ २८ ॥

28. For diseases due to morbidity
in bone-marrow and semen, the treat-
ment consists of diet which is predo-
minantly sweet and bitter in taste,
sexual congress, exercise and purga-
tion in season and according to dosage.

इन्द्रियजानां व्याधीनां चिकित्सा, आत्मादिजानां व्याधीनां
चिकित्सा—

शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।

आत्मादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥२९॥

इन्द्रियजानाम् इन्द्रियजन्य रोगोंतुं इन्द्रियजन्य
रोगोंकी, शान्तिः तु शमन शान्ति, त्रिमर्मीये त्रिमर्मीय

२९. प्रवक्ष्यते-प्रवक्ष्यते (ग.)

अध्यायमां त्रिमर्मीय अध्यायमें, प्रवक्ष्यते कहेवाभां
आवशे कहेंगे, आत्मादिजानाम् रक्षाधु वजेरेना रोगोंतुं
आत्मा आदिमें उत्पन्न होनेवाले रोगोंकी, प्रशमः शमन
शान्ति वातरोगिके वातरोगनी शिष्टित्सांना अध्यायमां
वातरोगकी चिकित्साके अध्यायमें, वक्ष्यते कहेवाभां
आवशे कहेंगे ॥ २९ ॥

29. The curative measures for
diseases due to morbidity in the sense-
organs will be laid down in the chap-
ter on "The Vital Centres"; while
the treatment for diseases due to
morbidity in the tendons etc., will
be set out in the chapter on "Diseases
of Vata".

मलजानां व्याधीनां चिकित्सा —

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।

मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कश्चित्कश्चित् ३०

मलजानाम् मलजन्य मलजन्य, विकाराणाम्
विकारोंनी रोगोंकी, नवेगान्धारणे नवेगा-धारणीय
नवेगान्धारणीय, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, चिकित्सा-
संग्रहः शिष्टित्सांना संग्रह चिकित्साका संग्रह, कृतः
करवाभां आओ छे किया गया है, कश्चित् अने छीने
रखणें पल्लु क्पांक और अन्य स्थलमें भी कहीं, कश्चित् च
क्पांक कहीं, सिद्धिः तेओनी शिष्टित्सा इनकी चिकित्सा,
उक्ता कहेवाभां आवी छे कहां है ॥ ३० ॥

30. In the chapter on the non-
suppression of natural urges, a brief
compendium of all therapeutic mea-
sures for diseases due to morbidity in
the waste substances of the body
has been set forth. Treatment for the
same diseases has also been indicated
here and there.

कोष्ठाश्रयाणां दोषाणां शाखागमने हेतुः —

व्यायामादुष्मणस्तैक्ष्ण्यादितस्यानवधारणात् ।

३१. अनवधारणा-अनवधारणात् (ग.)

कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति दृत्तन्वान्मारुतस्य च ३१

व्यायामात् व्यायामाधी व्यायामसे, ऊष्मणः ७१२१मिनी जठराग्निवी, वैष्णवात् तीक्ष्णताधी तीक्ष्णतासे, दितस्य दित आहार-विहारानुं हित आहारविहारवा, अनवचारणात् सेवन न करवाधी सेवन न वरनेसे, मारुतस्य च अने वायुनी और वायुके, दृत्तत्वात् शीघ्र गति होवाधी शीघ्रगामी होनेसे, मलाः भगौ मल, कोष्ठान् देहाभाधी कोष्ठसे, शाखाः शाखाओमां शाखाओमें, यान्ति अथ छे चले जाते हैं ॥ ३१ ॥

31. By the use of physical exercise and by the acuteness of gastric fire or by failing to observe healthy regimen, morbid elements spread from the alimentary tract to the peripheral region by the force of vata.

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नावेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३२ ॥

तत्रस्थाः च त्यां रही वहीं पर स्थित हो कर, न समीरिताः प्रेरणा न पाभतां प्रेरणा न मिलने पर, कदाचित् तेओ क्यारेक वे कभी, विलम्बन्ते विलम्ब करे छे इक जातं हैं, भूयोः केमके पीछे अधिक भलवान् क्योंकि दूसरे अधिक बलवान्, हेतु- प्रतीक्षिणः कारण-प्रतीक्षा करनेवाले तेओ हेतुकी प्रतीक्षा करनेवाले वे, नावेशकाले अनुकूल देश तथा काल वगैरे विना स्थान और समयके, न कुप्यन्ति कुपित थता नहीं कुपित नहीं होते ॥ ३२ ॥

32. They lie there quiescent as long as they are not actuated. As they are awaiting exciting causes, they do not manifest their morbid effects till they find the right place and time.

शाखाश्रयाणां दोषाणां कोष्ठगमने हेतुः—

बुद्ध्या विष्यन्द्वात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।

३१. शाखा-शाखात् (च.)

३१. बुद्ध्या विष्यन्द्वात् बुद्ध्याविष्यन्द्वात् (ख. ल.)

शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ३३

बुद्ध्या दोषो श्रद्धि पाभवाधी दोषोंके बढ़ जानेसे, विष्यन्द्वात् पीयूषवाधी बढ़नेके स्वभाववाले होनेसे, पाकात् तथा पाकी ७१२१वाधी तथा पक जानेसे, स्रोतोमुख स्रोतानां मुखनां स्रोतोंके मुखके, विशोधनात् शोधनधी शोधनसे, वायोः अने वायुना और वायुके, निग्रहात् प्रतिहारधी प्रतिहारसे, मलाः भगौ मल, शाखाः शाखाओने शाखाओंको, मुक्त्वा छोड़ी छोड़ने छोड़ कर, कोष्ठम् देहाभां कोष्ठमें यान्ति अथ छे आ जाते हैं ॥ ३३ ॥

33. By increase, by liquefaction, suppuration, by the opening up of the entrances of the circulatory channels, and by retardation of vata, the morbid elements leaving the peripheral region settle down in the central region.

स्वस्थानुराहतो विधिः—

अज्ञातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३४ ॥

अज्ञातानाम् उत्पन्न न थयेला न उत्पन्न हुए, रोगाणाम् रोगोंने रोगोंको, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न थवा देवा भाटे उत्पन्न न होने देनेके लिए, जातानाम् तथा उत्पन्न थयेला रोगोंने तथा उत्पन्न हुए रोगोंकी, विनिवृत्तये मटाववा भाटे शान्तिके लिए, यः विधिः ने विधि जो विधि, दृष्टः कष्टो छे कही है, तम् ते उसका, सुखार्थी सुख धरनेवाले अनुरूपे सुखकी कामना करनेवाला मनुष्य, समाचरेत् आचरेवे ओछेओ पालन करे ॥ ३४ ॥

34. With the double objective of the prevention of unborn diseases and the cure of those which have already arisen, the man desirous of happiness should observe the rules relating to the disease (and its manifestation).

३४. निगिर्दृष्टः-विधिर्दृष्टः (घ)

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषास्तु मार्गामगप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

सर्वभूतानाम् सर्व प्राणीओनी सब प्राणियोंकी, सर्वाः सर्व सब, प्रवृत्तयः प्रवृत्तियों। प्रवृत्तियां, सुखार्थाः सुखने भाटे सुखके लिए, मताः मानवाभां आवे छे मानी जाती हैं, मार्ग-साथे भाजे सुमार्ग, अमार्ग- तथा ओटे भाजे के तथा कुमार्गमें जो, प्रवृत्तयः प्रवृत्ति ते प्रवृत्तियां वे, तु ते। तो, ज्ञान-अज्ञान-ज्ञान अने अज्ञानना ज्ञान और अज्ञानकी, विशेषात् बेधो थाय छे भिन्नतासे होती हैं ॥ ३५ ॥

35. It is towards the goal of happiness that the entire activity of every creature is held to be directed. On account, however, of the divergent conditions of knowledge and ignorance, there is seen divergence of the right and the wrong approaches (to the goal of happiness).

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः —

हितमेवानुदृश्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।

रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥

परीक्षकाः परीक्षक पुरुषो परीक्षक लोग, प्रपरीक्ष्य जीखुपट भरी परीक्ष करीने अच्छी प्रकार परीक्षा करके, हितम् एव हितने के हितकारी वस्तुओंकी ही, अनुदृश्यन्ते अनुसर छे कामना करते हैं, रजः- अने रजोशुलु और रज, मोह- तथा मोहथी तथा मोहसे, आवृत- घेरायेल आवृत, आत्मानः चित्तवाण। चित्तवाले, लौकिकाः तु सामान्य लोक। लौकिक लोग तो, प्रियम् एव गमती वस्तुने के अनुसर छे अपने प्रियको ही चाहते हैं ॥ ३६ ॥

36. The discerning after full investigation seek only what is wholesome, while the worldlings, their vision obscured by passion and ignorance, run after anything that is pleasing.

श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्विद्वन् वृत्तिर्हितनिवेष्टनम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥

श्रुतम् शास्त्रान् शास्त्रज्ञान, बुद्धिः शुद्धि बुद्धि, स्मृतिः स्मृति स्मृति, वाक्यम् दक्षता दक्षता, वृत्तिः संतोष संतोष, हितनिवेष्टनम् हितसेवन हितका सेवन, वाग्वि- बुद्धिः वाणीनी विशुद्धि वाणीकी शुद्धि, शमः शान्ति शान्ति, धैर्यम् धैर्य धैर्य, परीक्षकम् आ शुद्धो परीक्षा करने पर पुरुषने ये गुण परीक्षकमें, आश्रयन्ति आश्रय करे छे होते हैं ॥ ३७ ॥

37. To the discerning cleave learning, understanding, memory, skill, resolution, wholesome living, purity of speech, tranquility and courage.

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।

तन्मूला बहवो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

मोह-रजः-श्रितम् मोह अने रजोशुलुथी युक्त मोह और रजसे आवृत, लौकिकम् लौकिक भनुष्यने लौकिक मनुष्यमें, एते आ ये, गुणाः शुद्धो गुण, न आश्रयन्ति आश्रय करता नहीं होते, तन्मूलाः ते मोह तथा रजोशुलुथी अता इन मोह और रजोगुणसे होनेवाले, बहवः थलु बहुतसे, शारीरमानसाः शारीरिक अने मानसिक शारीरिक और मानसिक, रोगाः रोग रोग, यन्ति तेने लाय पडे छे उनको होते हैं ॥ ३८ ॥

38. These qualities do not abide in the worldling, obscured of soul as he is with passion and ignorance. In consequence many are the diseases both somatic and psychic that afflict such a man.

प्रज्ञापराधाद्व्यहितानर्थान् पञ्च निवेष्टते ।

संचारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥ ३९ ॥

३७. वाक्यं-वाक्यम् (बं. त.)

३८. 'रजः'-रजः (ग. व. श. घ. ष.)

,, बहवो यन्ति-बहुलायैव (ब.)

,, ,, -बहवश्चैव (व. त. घ.)

तदात्वेष्टुसंज्ञेषु भावेष्टुः अनुसृत्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने क्षमलीकृते ॥ ४० ॥

हि ४१ श्लोके क्योंकि, अज्ञः अज्ञान मनुष्य मूल्य मनुष्य, प्रज्ञापराधात् प्रज्ञापराधने अर्ध बुद्धिके अपराधसे, पञ्च पांच धन्वियोना चक्षु आदि पांच इन्द्रियोंके, अद्विषात् अद्विषते अद्विषकारी, अर्थात् अर्थोनु विषयों-का, विवेचते सेवन करे छे सेवन करता है, वेगान् च वेगाने वेगोंको, संधारयति रोकती रखे छे रोकता है, साहसामि च अने साहसोनु और साहसिक कर्म, सेवते सेवन करे छे करता है, तदात्व- तात्कालिक तात्कालिक, सुखसंज्ञेषु सुखपर देखाता सुखदायक, भावेष्टु भावेष्टु विषयोंमें, अनुसृत्यते आसक्त थाय छे आसक्ति रखता है, विज्ञाता तु पक्ष परीक्षक मनुष्य परन्तु परीक्षक मनुष्य, विज्ञाने विज्ञान ज्ञानके, क्षमलीकृते विभल यत् निर्मल होनेपर, न रज्यते हि आसक्त यत् नही आसक्ति नहीं करता ॥ ३९-४० ॥

39-40. By reason of his defective judgement he is prone to indulge in unwholesome gratification of the five senses, to suppress the natural urges of the body and to commit rash acts. The ignorant man is attached to things that are pleasurable for the time being. The wise man being unobscured in his understanding takes no delight in such things.

न रागाद्याव्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो आहारसंभवः ॥ ४१ ॥

रागात् आसक्तिथी आसक्तिके कारण, अवि ३ अथवा, अविज्ञानात् अज्ञानथी अज्ञानके कारण, आहारान् आहारने भोजनका, न उपयोजयेत् उपयोग न करे। अर्थको उपयोग नहीं करना चाहिए, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, हितम् हितकर होय ते न हितकारी आहार ही, अस्त्रीयात् भावे। अर्थको खाना चाहिए, हि ४१ श्लोके क्योंकि, देहः देह देह, आहारसंभवः आहारथी अने छे आहारसे बनता है ॥ ४१ ॥

41. Neither out of greed nor out of ignorance should one resort to dietary. Only after careful investigation should one eat what is wholesome; for the body is verily the product of the food one eats.

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

आहारस्य आहारनी आहारकी, विधौ विधिमा विधिमें, शुभ- शुभ शुभ, अशुभ- अने अशुभ और अशुभ, समुत्पत्तौ परिष्ठाभ धान्यमा परिणाम लानेमें, हेतु-संज्ञकाः हेतु नाभना हेतुसंज्ञक, अष्टौ आठ आठ, विशेषाः विशेषे छे विशेष हैं, तान् तेओनी उनकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, प्रयोजयेत् आहारने। उपयोग करे। अर्थको प्रयोग करना चाहिए ॥ ४२ ॥

42. In the matter of diet there are eight factors which are regarded as being responsible for the healthy or diseased condition of the body. After carefully assessing these factors one should partake of food.

अपच्यपरिहारे फलम्—

परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्तरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥

परिहार्याणि तन्वा धान्यके छोड़ने योग्य, अपथ्यानि अपथ्य वस्तुओने अपथ्योंका, सदा सदा सदा, परिहरन् त्याग करे। त्याग करता हुआ, पण्डितः बुद्धिमान बुद्धिमान, नरः पुरुष पुरुष, इह आ धे। इह इस लोकमें, साधूनाम् साधु पुरुषोना साधुओंके, अनृणताम् प्राप्तः करनमाथी भुक्त ऋणसे मुक्त, भवति अने छे होता है ॥ ४३ ॥

43. The wise man, by constantly avoiding all avoidable causes of diseases in the matter of diet, escapes blame at the hands of good people.

यसु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोषितव्यं मनीषिभिः ॥४४॥

इह अहाँ यहां, वरुं ने जो, रोगसमुत्थानम् तु रोगानु कारण, केनचित् केहिथी पक्षु किसी प्रकार भी, परिहर्तुम् दूर करवानु छोड़ा, अशक्यम् शक्य न होय नहीं जा सकता, तत् तेने उसके, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त होनेपर, मनीषिभिः बुद्धिमान भाषु-सेओ बुद्धिमान पुरुषोंको, न शोषितव्यम् शोष न करवो ओछेओ शोक नहीं करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. As regards those pathogenic factors which it is not possible for any one to avoid, it behoves the wise man not to lament on falling a victim to them.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रागाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥४५॥

तत्र ते विषयभां उम विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोके छे के उपसंहारके श्लोक है कि, आहारसंभवम् आहारथी उत्पन्न यत् आहारमे उत्पन्न हुआ, वस्तु शरीर शरीर, आहारसंभवाः आहारथी उत्पन्न यत् आहारजन्य, रोगा च रोगे रोग, हित-अहित-हित अने अहितना हित और अहितके, विशेषाच्च च वेदथी भेदसे, सुखदुःखयोः सुख अने दुःखने। सुख और दुःखा, विशेषः वेद भेद ॥ ४५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

45. The body as the product of food, the disease born of food, the distinction of happiness and sorrow resulting from the distinction of wholesome and unwholesome diet;

४४. मनीषिभिः—मनीषिणा (क. ख. ग. घ.)

४५. आहारसंभवं आहारप्रभवं (ग. च.)

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसंस्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्गाच्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥४६॥

दुःखानाम् दुःखे। दुःखोंके, सहत्वे च सहन करवाभा मन्ने, असहत्वे च तथा सहन न करवाभा और न सहनेमें, देहसंस्वयो शरीर अने मननी शरीर और मनकी, विशेषः विशेषता विशेषता, धातुजाः च धातु-जन्य धातुओंसे उत्पन्न होनेवाले, ये ने जो, पृथक् पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, रोगसङ्गाः रोगना सम्बन्धी रोगोंके समूह ॥ ४६ ॥

46. the disparity in somatic and psychic resistance and want of resistance to diseases; the various groups of diseases classified according to the morbidity in the various body-elements;

तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छास्त्रा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकृप्यन्ति शास्त्राभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥४७॥

तेषाम् एव च तेओनी उनकी, प्रशमनम् शान्ति शान्ति, दोषाः च दोषे दोष, कोष्ठाच्छास्त्रा कोष्ठसे, शास्त्राः शास्त्राओभां शास्त्रामें, उपेत्य उर्ध्वने जा कर, शास्त्राभ्यः च अने शास्त्राओभांथी और शास्त्राओंसे, कोष्ठम् कोष्ठमें, इत्य उर्ध्वने जा कर, यथा ने प्रभाषे जिस प्रकार, प्रकृप्यन्ति प्रकृप पात्रे छे प्रकृषित होते हैं ॥ ४७ ॥

47. the remedial means for these diseases; how the morbid humors get provoked, spreading from the central to the peripheral region or vice versa;

प्राज्ञाशयोर्विशेषश्च स्वस्थातुर्वहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीयै तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥४८॥

प्राज्ञाशयोः परीक्षक अने अज्ञानीने। बुद्धिमान और मूर्खमें, विशेषः वेद भेद, यत् च अने ने और जो, स्वस्थ-आतुर-हितम् नीरोग अने रोगीने हित-कर स्वस्थ और रोगीके लिए हितकर, तत् ते वह, सर्वम् सर्व मव, विविधाशितपीतीयै विविधाशितपीतीय अध्यायभां विविधाशितपीतीय अध्यायमें, संप्रकाशितम् प्रकाशित उर्ध्व छे प्रकाशित कर दिया है ॥ ४८ ॥

४७. कोष्ठमेत्य—कोष्ठमेव (ब.)

48. the difference between the wise and the ignorant man; what is wholesome for both the healthy and the ailing – all this has been set forth in this chapter on “The various kinds of foods and drinks”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે, આ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશસં બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર
ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત આ શાસ્ત્રને. શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમાં. વિવિધાશિતપીતીય ‘વિવિધાશિત-
પીતીય’ ‘વિવિધાશિતપીતીય’, નામ નામનો નામના,
અષ્ટાવિંશઃ અષ્ટાવીસમે અષ્ટાવીસમાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય
સંપૂર્ણ થયે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૮ ॥

इति आ प्रमाणे, इस प्रकार, अन्नपानचतुष्कः
सातमे अन्नपानस्य विषयवाजा आर अध्यायेनो
समूह समाप्त भयो सातवां अन्नपानविषयक चार
अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

28. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled “The Various Kinds of Foods and Drinks” is completed.

7. Thus the quartet of chapters dealing with Diet and Dietetics is completed.

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

योगाशुनीसमे अध्याय अध्याय उन्तीसवां
Chapter XXIX

दशप्राणायतनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ દશે અહીંથી અથ આને, દશપ્રાણાયતનીયમ્
‘દશપ્રાણાયતનીય’ નામના ‘દશપ્રાણાયતનીય’ નામને,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયનુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेय
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह हम कहेंगे ७ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The Ten Resorts of Life”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

दश प्राणायतनानि—

दशैवावतनान्वाहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥

યેષુ જેઓમાં જિનમાં, પ્રાણાઃ પ્રાણુ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠિતા.
રહેલા છે આશ્રિત છે, દશ એવા દશ ૭ એસે દગ હો,
આવતનાં સ્થાન સ્થાન, આહુઃ કહ્યાં છે કહે છે, શંખૌ
એ શંખ દોનો શંખ, મર્મત્રયમ્ ૩૬૫, અસ્તિ અને શિર
એ ત્રણ મર્મ ત્રીન મર્મ, કણ્ઠઃ કંઠ કણ્ઠ, રક્તમ્ રક્ત
રક્ત, શુક્રૌજસી વીર્ય, ઓજસ શુક્ર, ઓજ, ગુદમ તથા
મુદા ઔર ગુદા ॥ ૩ ॥

3. They say that ten are the resorts in the body wherein life is mainly centred. They are— the two temples, the three vital parts (viz., the abdomen, the heart and the head),

the throat, the blood, the semen, the vital essence and the rectum.

તાનીન્દ્રિયાણિ વિજ્ઞાનં ચેતનાદેતુમામ્યાન્ ।

જાનીતે યઃ સ વૈ વિદ્વાન્ પ્રાણામિસર ઉચ્યતે ॥૪॥

તાણિ તેએાને इनको. इन्द्रियाणि इन्द्रियों-
को, विज्ञानम् विज्ञानने विज्ञानको चेतनाहेतुम् आत्माने
आत्माको, जामयान् અને રોગોને તથા રોગોંકો, યઃ જો
જો, જાનીતે બધું છે જાનતા હે, સઃ વૈ તે વદ. વિદ્વાન્
વિદ્વાન વિદ્વાન, પ્રાણામિસરઃ પ્રાણામિસર પ્રાણામિસર,
ઉચ્યતે કહેવાય છે કહાતા હે ॥ ૪ ॥

4. He who understands these ten resorts, the sense organs, the intellect, the spirit and the diseases (in all their aspects)—that learned man alone is said to be the saviour of life.

દ્વિવિધમિષજઃ—

દ્વિવિધાસ્તુ સ્વતુ મિષજો ભવન્ત્યગ્નિવેશ !
પ્રાણનામેકેઽમિસરા હન્તારો રોગાણાં, રોગાણા-
મેકેઽમિસરા હન્તારઃ પ્રાણનામિતિ ॥ ૫ ॥

અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !, મિષજઃ તુ
સ્વતુ વૈધો તેા વૈધ તો, દ્વિવિધાઃ એ બેતના દો
પ્રકારકે, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, એકે કેટલાએક વૈધો
કઈ એક વૈધ, પ્રાણનામ્ પ્રાણોને પ્રાણોંકો, અમિસરાઃ
લાવનારા લાનેવાલે, રોગાણામ્ અને રોગોંકો, હન્તારઃ
હાવનારા હોય છે નાશ કરનેવાલે હોતે હૈ, એકે અને કેટલાએક
ઔર કઈ એક, રોગાણામ્ રોગોંકો, અમિસરાઃ લાવનારા
લાનેવાલે, પ્રાણનામ્ અ અને પ્રાણોંકો, હન્તારઃ હિતિ
હાવનારા હોય છે નાશ કરનેવાલે હોતે હૈ ॥ ૫ ॥

5. Of two kinds, O Agnivesa, are physicians. Saviours of life and destroyers of diseases are the one kind. The other kind are the votaries of diseases and destroyers of life."

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् आ आग्नेये कहेता इस प्रकार कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने उवाच कहुं
कहा. भगवन् भगवन् ! हे भगवन् ! ते तेओने इनको,
अस्माभिः अभि हम लोग, कथम् કેવી રીતે किस प्रकारसे,
वेदितव्याः भवेयुः इति બહી શકીએ જાને ॥ ૬ ॥

6. Unto the worshipful Atreya thus discoursing, Agnivesa said,—"O worshipful one, how are they to be recognised by us?"

પ્રાણામિસરમિષજાં લક્ષણમ્

મગવાનુવાચ—ય હમે કુલીનાઃ પર્યવદાતશ્રુતાઃ
પરિદષ્ટકર્માણો દક્ષાઃ શુચયો જિતહસ્તા જિતા-
ત્માનઃ સર્વોપકરણવન્તઃ સર્વેન્દ્રિયોપપન્નાઃ પ્રકૃ-
તિજ્ઞાઃ પ્રતિપત્તિજ્ઞાઃ તે જ્ઞેયાઃ પ્રાણાનામમિસરા
હન્તારો રોગાણાંઃ

મગવાન્ ભગવાને મગવાન આત્રેયને. ઉવાચ કહું
કહા, યે હમે જે વૈધો જો વૈધ, કુલીનાઃ કુલીન કુલીન,
પર્યવદાત-શ્રુતાઃ વિશુદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા વિશુદ્ધ શાસ્-
ત્રજ્ઞાનવાલે, પરિદષ્ટકર્માણઃ ચિકિત્સા કર્મને સારી રીતે
જોનારા ચિકિત્સા કર્મકો અઢી તરહસે ડેસનેવાલે, વક્ષાઃ
ચતુર ચતુર, શુચયઃ પવિત્ર પવિત્ર, જિતહસ્તાઃ શસ્-
ત્રિયામાં સ્થિર હાથવાળા શસ્ત્રક્રિયામે સ્થિર હાથવાલે,
જિતાત્માનઃ જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય, સર્વોપકરણવન્તઃ સર્વ
સાધનવાળા સંપૂર્ણસાધનસમ્પન્ન, સર્વેન્દ્રિયોપપન્નાઃ સર્વ
ઇન્દ્રિયોર્થી યુક્ત સર્વ ઇન્દ્રિયોંસે યુક્ત, પ્રકૃતિજ્ઞાઃ પ્રકૃતિ
બહુનારા પ્રકૃતિકો સમજનેવાલે, પ્રતિપત્તિજ્ઞાઃ અ અને
તાત્કાલિક ઉપચાર બહુનારા હોય છે ઔર તાત્કાલિક
ઉપચારકે જાનનેવાલે હોતે હૈ, તે તેએાને उनको, પ્રાણાનામ્
પ્રાણોંકો, અમિસરાઃ લાવનારા લાનેવાલે, રોગા-
ણામ્ અને રોગોંકો, હન્તારઃ હાવનારા નાશ કરનેવાલે, જ્ઞેયાઃ
બહુના જાનના ચાહિય;

7-(1). The worshipful one answered, "They are well-born, of wide learning, of wide practical experience, skilful, pure, practised of hand, self-controlled, fully equipped with all the appurtenances (of healing), in full possession of their faculties, conversant with the normal course of nature, able to take prompt and appropriate decisions—these are to be known as the saviours of life and destroyers of diseases.

तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीरामि-
निर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः,
सुखसाध्य-कृच्छ्रसाध्य-प्राप्य-प्रत्याख्येयानां च रोगा-
णां समुत्थानपूर्व-रूप-लक्षण-वेदनोपशयविशेषज्ञाने
व्यपगतसंदेहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रह-
व्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः,

हि ऊपरलुके क्योंकि, तथाविधाः तेनी मतना
वेद्यो इस प्रकारके वैद्य, केवले संपूर्ण संपूर्ण, शरीरज्ञाने
शरीरज्ञानभां शरीरविज्ञानमें, शरीर-अभिनिर्वृत्तिज्ञाने
शरीरनी रचनाना ज्ञानभां शरीररचनाविज्ञानमें, प्रकृति-
विचारज्ञाने च तथा प्रकृति अने तेना विचारना
ज्ञानभां तथा प्रकृति और विकारके ज्ञानमें, निःसंशयाः
संशयरहित होय छे सन्देहरहित होते हैं, सुखसाध्य-
कृच्छ्रसाध्य सुखसाध्य, कृच्छ्रसाध्य- कृच्छ्रसाध्य कृच्छ्र-
माध्य, प्राप्य- माध्य प्राप्य, प्रत्याख्येयानाम् अने
प्रत्याख्येय तथा प्रत्याख्येय, रोगाणाम् च रोगोना रोगोंके,
समुत्थान- निदान कारण, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्व-रूप, लक्षण-
लक्षण, वेदना- वेदना वेदना, उपशय- अने उप-
शयना और उपशयके, विशेषज्ञाने विशेष ज्ञानभां विशेष
ज्ञानमें, व्यपगतसन्देहाः संदेहरहित होय छे सन्देह-

७. शरीरामिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च-शरीरनिर्वृत्तिज्ञाने
प्रकृतिविकारविज्ञाने च (क. च. छ.)

११. प्रकृतिविकारज्ञाने-प्रकृतिविकारविज्ञाने (क. च. छ.)

११. विशेषज्ञाने-विशेषविज्ञाने (अ.)

रहित होते हैं, ससंग्रह-व्याकरणस्य संग्रह अने विस्तार-
युक्त संग्रह और विस्तारसे युक्त, सत्रिविध-औषध-
ग्रामस्य तथा त्रय प्रभारना औषधसमूहकी युक्त
तथा तीन प्रकारके औषधसमूहसे युक्त, त्रिविधस्य त्रय
प्रभारना तीन प्रकारके, आयुर्वेदसूत्रस्य आयुर्वेदना सूत्रो
पर आयुर्वेदके सूत्रों पर, प्रवक्तारः प्रवचन करनेवाला होय
छे प्रवचन करनेवाले होते हैं;

7-(2). Indeed it is persons of such
description that are never at fault
with regard to their understanding
of the entire body (anatomy), the
growth and function of its parts
(physiology) and its condition in
health and disease (pathology) It is
these again that are never perplexed
in their understanding of the distin-
ctions in etiological factors, premo-
nitory symptoms, actual signs and
symptoms, descriptions of pain and
the homologatory signs (i. e. full cli-
nical picture of the disease) in rela-
tion to the different classes of dis-
eases easily curable, formidable, palli-
able and irremediable (i. e. prognosis).
It is these that are the exponents of
the three departments of the science
of life (viz. etiology, symptomatology
and therapeutics) both in brief and
in extenso, as well as of the three
categories of drugs (animal, vegetable
and mineral).

पञ्चविंशतो मूलफलानां चतुर्णां च खेदानां
पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च
क्षीराणां क्षीरत्वग्दृक्षाणां च वर्णानां क्षीरोन्निरे-
चनादेव पञ्चकर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टविंशतेऽथ

७. स्वेदानां-गहास्वेदानां (घ. च. छ. झ.)

ચવાગૂનાં દ્વાર્ત્રિશતચૂર્ણપ્રદેહાનાં વૃણાં ચ વિરે-
ક્ષનશતાનાં પચ્ચાનાં ચ કષાયશતાનાં પ્રયોક્તારઃ,

પચ્ચશિષાતઃ ચ પાંત્રીસ પૈતૈસ પ્રકારકે, મૂલફલા-
નામ્ મૂલ તથા ફળોના મૂલ એવં ફળોંકા, ચતુર્ણામ્ ચ
ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકારકે, સ્નેહાનામ્ સ્નેહોના સ્નેહો-
ંકા, પચ્ચાનામ્ ચ પાંચ પ્રકારના પાંચ પ્રકારકે, ક્ષવણા-
નામ્ ક્ષવણોના સવર્ણોંકા, જઘાનામ્ ચ આઠ પ્રકારનાં
ઘાઠ પ્રકારકે, મૂષાનામ્ મૂષોના મૂષોંકા, જઘાનામ્ ચ
આઠ પ્રકારનાં ઘાઠ પ્રકારકે, ક્ષીરાણામ્ દૂધના દૂધકા,
વૃણામ્ ચ અને ૭ બતના ઓર છઃ, ક્ષીરસ્વગૃહાણામ્
દૂધવાળાં અને બાલની પ્રધાનતાવાળાં વૃક્ષોના ક્ષીર-
વાલે ઓર સ્વાપ્રધાન વૃક્ષોંકા, ત્રિરોવિરેચનાદે. ચ
શિરોવિરેચનાદિક કર્મના ચિરોવિરેચનાદિ કર્મકા, પચ્ચ-
કર્મીજ્યેસ્ય ચ પંચકર્મના આધારરૂપ પચ્ચકર્મકે ઉપ-
યોગી, ઔષધગણસ્ય ઔષધસમૂહના ઔષધસમૂહકા,
જઘાશિષતેઃ ચ તથા અકુલીસ ઓર અટ્ટાઈસ પ્રકારકી.
ચવાગૂનામ્ ચવાગૂઓના ચવાગૂઓંકા, દ્વાર્ત્રિશત ચ
અત્રીસ વર્તૈસ પ્રકારકે, ચૂર્ણપ્રદેહાનામ્ ચૂર્ણપ્રદેહોના
ચૂર્ણપ્રદેહોંકા, વૃણામ્ ચ વિરેચનશતાનામ્ ૭સો
વિરેચનોના છઃ સો વિરેચનોંકા, પચ્ચાનામ્ ચ કષાય-
શતાનામ્ અને પાંચસો કષાયોના ઓર પાંચસો કષા-
યોંકા, પ્રયોક્તારઃ પ્રયોગ કરવાવાળા પ્રયોગ કરનેવાલે;

7-(3). It is these, moreover, that
are conversant with the therapeutic
use of the thirty-five rooters and frui-
ters, the four groups of the unctuous
substances, the five kinds of common
salts, the eight kinds of urines, the
eight kinds of milk, the milks and the
barks of the six plants, the group of
drugs used in the five purificatory
procedures, viz., the errhines, the
twenty-eight kinds of medicated gruels,
the thirty-two varieties of powders and

applications, the six hundred purgatives
and the five hundred decoctives.

સ્વસ્થવૃત્તવિહિતમોજનપાનનિયમસ્થાનચર્ચકન-
ગચ્ચનાસનમાત્રાદ્રવ્યાજનધૂમનાવનામ્યંજનપરિ-
માર્જનવેગાવિધારણવિધારણવ્યાયામસાંસ્ક્રમ્યન્દ્રિય-
પરીક્ષોપક્રમગણસદ્વૃત્તકુશલાઃ,

સ્વસ્થવૃત્ત-વિહિત- સ્વસ્થવૃત્તમાં કહેલ સ્વસ્થ-
વૃત્તમેં કહે, મોજન- ભોજન મોજન, પાન- પાન પાન,
નિયમ- નિયમ નિયમ, સ્થાન- સ્થાન સ્થાન, ચર્ચકમળ-
હરતુ હરતુ ભ્રમણ, જાવન- શયન જાવન, જાસન- આસન
બેઠના, માત્રા- માત્રા માત્રા, દ્રવ્ય- દ્રવ્ય દ્રવ્ય, અંજન-
અંજન અંજન, ધૂમ ધૂમપાન ધૂમપાન, નાવન- નરસ્ય
નાવન, અમ્યંજન- અમ્યંગ અમ્યંગ, પરિમાર્જન- પરિ-
માર્જન પરિમાર્જન, વેગાવિધારણ- વેગો ધારણ ન કરવા
વેગોંકે ન રોકને, વિધારણ- અને ધારણ કરવા ઓર રોકને,
વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, સાંસ્ક્ર- સાંસ્ક્ર સાંસ્ક્ર,
દ્વિન્દ્રિયપરીક્ષા ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા દ્વિન્દ્રિયોંકી પરીક્ષા,
ઉપક્રમણ- ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન દ્વિન્દ્રિયોંકે જ્ઞાન, સદ્વૃત્ત-
કુશલાઃ તથા સદ્વૃત્તમાં કુશળ તથા સદ્વૃત્તમેં કુશલ;

7-(4). It is these, moreover, that
are proficient in the science of personal
hygiene as it relates to the rules of
diet and drink, station, movement,
lying down, posture, measure, articles
of diet, eye-salves, smokes, nasal medi-
cation, inunction, cleansing, the non-
suppression of natural urges and the
suppression of evil impulses, physical
exercise, the discrimination of what
is agreeable to one's system and sense-
faculties, and walking according to
such discrimination in the path of
right conduct.

૭. દ્વાર્ત્રિશતચૂર્ણ-દ્વાર્ત્રિશતચૂર્ણ (દ.)

,, પચ્ચાનાં ચ કષાયશતાનાં-પચ્ચાનામ્ કષાયશતાનાં (દ.)

૭. સ્વસ્થવૃત્તવિહિત-સ્વસ્થવૃત્તવિધિ ચ (ક. વ. છ. ૫)

,, ધૂમન-ધૂમપાન (ગ. ચ.)

ચતુષ્પાદોપગૃહીતે ચ મેષજે ષોડશકલે સવિ-
નિશ્ચયે સત્રિપર્યેષણે સઘાતકલાકલજ્ઞાને વ્યપ-
ગતસન્દેહાઃ,

સત્રિપર્યેષણે ત્રણ ઔષધાઓસહિત ત્રીન પ્રકારકી
પ્રણાઓકે સાથ, સઘાતકલાકલજ્ઞાને વાતના અંશ
તથા અશાંશના જ્ઞાનમાં વાતકે અંશ તથા અશાંશકે
જ્ઞાનમેં, ચતુષ્પાદ-ડાગૃહીતે ચિકિત્સાના ચારે પાદોદ્ધાર
અહણુ કરેલ ચિકિત્સાકે ચારે અંગેસે યુક્ત સવિનિશ્ચયે
નિશ્ચયયુક્ત સન્દેહરહિત, ષોડશકલે અને સોળ ગુણવાળા
ઔર સોલઠ ગુણયુક્ત, મેષજે ચ ઔષધમાં ઔષધમેં, વ્યપ-
ગતસન્દેહા સન્દેહરહિત સન્દેહરહિત;

7-(5). It is these, moreover, that are
unbewildered in their understanding of
the four basic factors of therapeutics,
the sixteen qualities of these four fac-
tors, the differential diagnosis of dis-
eases, as also of the three pursuits of
man and the salutary and unsalutary
aspects of Vayu.

ચતુર્વિધસ્ય ચ જ્ઞેહમ્ય ચતુર્વિંશત્યુપનયમ્યો-
પકલ્પનીયસ્ય ચતુઃષ્ટિપર્યન્તસ્ય ચ વ્યવસ્થા-
પયિતારઃ,

ચતુર્વિંશતિ-ઉપનયસ્ય ચ ચૌવીસ વિચારણાવાળા
ચૌવીસ વિચારણાવાલે ચતુઃષ્ટિપર્યન્તસ્ય ચ તથા
ચૌસઠની સંખ્યા પર્યંત રસની ઔર ચૌસઠ સંખ્યા
પર્યન્ત રસકી, ઉપકલ્પનીયસ્ય પ્રવિચારણાવાળા પ્રવિ-
ચારણાવાલે, ચતુર્વિધસ્ય ચ સ્નેહસ્ય ચાર પ્રકારના
સ્નેહની ચાર પ્રકારકે સ્નેહોકી, વ્યવસ્થાપયિતારઃ વ્યવસ્થા
કરનારા વ્યવસ્થા કરનેવાલે;

7-(6). It is these, moreover, that
are expert contrivers of the four kinds
of oleation in conjunction with their
twenty-four preparations and the sixty-
four fold classification according to
categories of taste.

બહુવિધવિધાનયુક્તાનાં ચ જ્ઞેહસ્તેષ્વવ્યવિરે-
વ્યવિધિધૌષધોપચારાણાં ચ કુશલાઃ,

બહુવિધ-અહુ પ્રકારના બહુત પ્રકારકે, વિધાનયુક્ત-
નામ્ ચ વિધાનોથી યુક્ત વિધાનોંતે યુક્ત, સ્નેહ-સ્નેહન
કરવાને જ્ઞેહન કરનેકે, સ્વેદ-સ્વેદન કરવાને સ્વેદન કર-
નેકે વચ્ચ-વચ્ચન આપવાને વચ્ચનદેનેકે, વિરેચ-અને
વિરેચન આપવાને યોગ્ય પુરુષોના ઔર વિરેચન દેનેકે
યોગ્ય પુરુષોંકે, વિવિધ-વિવિધ નાના પ્રકારકે, ઔષધ-
ઉપચારાણામ્ ચ ઔષધોના ઉપચારોમાં ઔષધોપચારોંમેં,
કુશલાઃ કુશળ કુશલ;

7-(7). It is these, again, that are
skilled in the application in various
modes and methods of the drugs and
processes connected with the procedure
of oleation, sudation, vomition and
purgation.

શિરોરોમાવેર્દોષાંશવિકલ્પજસ્ય ચ વ્યાધિ-
સંપ્રદસ્ય સક્ષર્યાપિઢકાવિદ્રધેભયાણાં ચ શોફાનાં
બહુવિધશોફાનુબંધાનામયુક્તવારિંશતસ્ય રોગા-
ધિકરણાનાં ચત્વારિંશદુત્તરસ્ય ચ નાનાત્મજસ્ય
વ્યાધિશતસ્ય તથા વિગર્હિતાતિસ્થૂલાતિકુક્ષાનાં
સહેતુલક્ષણોપક્રમાણાં સ્વપ્રસ્ય ચ હિતાહિતસ્યા-
સ્વપ્રાતિસ્વપ્રસ્ય ચ સહેતુપ્રક્રમસ્વ વર્ણાં ચ
લઙ્કનાદીનામુપક્રમાણાં સંતર્પણાપતર્પણજાનાં ચ
રોગાણાં સરૂપપ્રશમનાનાં શોષિતજાનાં ચ વ્યા-
ધીનાં મદમૂર્છાઈસંન્યાસાનાં ચ સકારણરૂપો-
ષધોપચારાણાં કુશલાઃ, કુશલાશ્ચાહારવિધિવિનિ-
શ્ચયસ્ય,

૭. બહુવિધવિધાનયુક્તાના-બહુવિધાનયુક્તાનાં (જ.)
- „ વિરેચવિવિધૌષધોપચારાણા-વિરેચૌષધોપચારાણાં (ક.જ.)
- „ વિવિધૌષધોપચારાણાં-ઔષધોપચારાણાં (છ. જ.)
૭. રોગાધિકરણાના-રોગાધિકારાણા (જ.)
- „ નાનાત્મજસ્ય-નાનાત્મજસ્ય (પ.)
- „ અતિસ્થૂલાતિકુક્ષાનાં-અતિસ્થૂલકુક્ષાનાં (ગ.)
- „ પિઢકા-પિઢકા (ઘ.)
- „ રૂપૌષધોપચારાણાં-રૂપૌષધોપચારાણાં (ઘ.)

शिरोरोगादेः तथा शिरोरोग वज्रेना और शिरा-
रोग आदिके, सक्षय- पिक्का- विद्रव्येः च क्षय. पिक्का
अने विद्रव्यसहित क्षय, पिक्का और विद्रव्यसमेत,
दोषाश्च-विकल्पजस्य दोषेना अंशनी ३६५नाथी उत्पन्न
थनार दोषोंके अंशकी कल्पनासे उत्पन्न, व्याधिसंग्रहस्य
व्याधियेना संग्रहना रोगसमूहके, बहुविध- शोफा-
बुबन्धानाम् च अङ्ग प्रकारना शोफना अनुग्रन्धना
बहुत प्रकारके शोफके अनुग्रन्धनाले, प्रयाणाम् शोफानाम्
त्रय प्रकारना शोफयेना तीन प्रकारके शोफोंकी, अष्ट-
चत्वारिंशतः च अने अष्टादसीस और अष्टतालीस,
रोगाधिकरणानाम् रोगाधिकरणाना रोगोंके अधिकरणोंकी,
नानात्मजस्य च अने विविध प्रकारे उत्पन्न थयेला
और नाना प्रकारसे उत्पन्न, चत्वारिंशदुत्तरस्य व्याधि-
क्षतस्य ऐक्ये यादसीस व्याधियेना एकसौ चालीस
रोगोंकी, तथा तथा तथा, विगर्हित- निन्दित निन्दित,
अतिस्थूल- अतिस्थूल अतिस्थूल, अतिकृशानाम् अने
अतिकृश पुरुषेना और अतिकृश पुरुषोंकी, स-हेतु-लक्षण-
उपक्रमाणाम् हेतुलक्षणपूर्वक उपचारमां हेतुलक्षण-
पूर्वक चिकित्सां, हिताहितस्य हितकर अने अहितकर
ऐसी, स्वप्नस्य निद्राना निद्राकी, अस्वप्न-अतिस्वप्नस्य च अनिद्रना अने अति-
निद्राना नींदके न आनेकी और नींदके अधिक आनेकी,
सहेतुपक्रमस्य हेतुपूर्वक उपचारमां हेतुपूर्वक चिकित्सां,
कृशनादीनाम् अक्षय वज्रे लंघन आदि, वण्णाम् च ७
छः, उपक्रमाणाम् उपचारमां उपक्रमोंमें, संतर्पण-
संतर्पण संतर्पण, अपतर्पणानाम् अने अपतर्पणथी
उत्पन्न थनार एवं अपतर्पणजन्य, रोगाणाम् रोगाना रोगोंकी,
सरूपग्रहणानाम् च अक्षयना ज्ञानसहित उपचारमां
लक्षणसहित ज्ञानपूर्वक चिकित्सां, शोणितजानाम् च
तथा रक्तजन्य और रक्तजन्य, व्याधीनाम् व्याधियेना
रोगोंके, मद- तथा मद तथा मद, मूर्च्छा- मूर्च्छा
मूर्च्छा, संन्यासानाम् अने संन्यासना और संन्यासके,
सकारण-रूप-बोध-उपचाराणाम् ३२३ तथा अक्षय
सहित औषधोपचारमां कारण और लक्षणसहित
औषधोपचारमें, कुशलाः कुशल कुशल, आहारविधि-विनि-
श्चयस्य च तथा आहारविधिना निर्णयमां और
आहारविधिके निश्चयमें, कुशलाः कुशल कुशल;

7-(8). It is these, again, that are con-
versant with the diseases of the head,
the sum-total of the morbid conditions
resulting from the various permu-
tations and commutations of the three
humors, together with the various
kinds of wasting, inflammatory swelling
and abscesses, three kinds of edema,
with diverse kinds of swelling that
occur as sequelae, with the forty-eight
groups of diseases, with the sum of
diseases numbering one hundred and
forty arising from the discordance of
one specific humor; similarly with the
censured conditions of excessive corpu-
lence and excessive emaciation, inclu-
ding their causation, symptoms and
treatment, with wholesome and un-
wholesome sleep, sleeplessness and
excessive sleep, including their causa-
tion and treatment, with the six thera-
peutic measures of lightening etc.,
with the disorders arising from reple-
tion and depletion and alleviation,
with the disorders arising from (viti-
ated) blood, with intoxication, fainting
and syncope including their causation,
description and remedial measures.
Skilled likewise are these in the deter-
mination both of the rules of diet,

प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणामभ्यस-
नस्य रसानुरससंभयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य
द्वादशवर्गाभ्यस्य चाश्वपानस्य सगुणप्रभावस्य

७. आहारविकाराणां—आहारविहाराणां (च.)

” द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य—द्रव्यगुणविनिश्चयस्य (क. च.)

” गुणकर्मविनिश्चयस्य—गुणविनिश्चयस्य (च.)

” ”—द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य (च.)

सांनुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेष्व
हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशे-
षस्य चास्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां
दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्यर्थेदंश-
महामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य
तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञा-
नप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः,

प्रकृत्या स्वभावधी स्वभावसे, हिताहितानाम्
हितकर और अहितकर हितकारी और अहितकारी,
आहारविकाराणाम् आहारनी भनावटोना आहारकी
अनेकविध रचनाओंके, अन्न-संग्रहस्य प्रधान द्रव्योंना
संग्रहना श्रेष्ठ द्रव्योंके संग्रहके, चतुरशीतेः च योर्थांसी
चौरासी प्रकारके, आसवानाम् आसवोना आसवोंके,
रस-अनुरस-संश्रवस्य रस और अनुरसना आश्रये
रहेला रस और अनुरसमें आश्रित, द्रव्य-गुण-कर्म-
विनिश्चयस्य द्रव्य-गुण और कर्मना निश्चयना द्रव्यगुण
और कर्मके निश्चयके, सविकल्प-वैरोधिकस्य विकल्प-
सहित विरोधी आहारना विकल्पसहित विरोधी आहारके,
द्वादशवर्ग-आर वर्गोंमें बारह वर्गोंमें, आश्रयस्य च
गत्यावेला कहे हुए, सगुणप्रभावस्य गुण और प्रभाव-
सहित गुण एवं प्रभाववाले, अन्नपानस्य अन्नपानना अन्न-
पानके, सांनुपानगुणस्य च और अनुपानना गुणों सहित
और अनुपानके गुणसमेत, नवविधस्य नव प्रकारना नौ
प्रकारके, अर्थसंग्रहस्य परीक्ष्य विषयोंना समूहना परीक्ष्य
विषयोंके समूहके, आहारगतेः च आहारगतिना आहार-
गतिके, हित-अहित-हित और अहितना हित और
अहितके, उपयोग-विशेषात्मकस्य उपयोगधी उपयोग
धी विशेष स्वरूपसे युक्त, शुभ-अशुभ-विशेषस्य च शुभ
तथा अशुभ परिणामना शुभ तथा अशुभ परिणामके,
सौषधसंग्रहाणाम् और औषधना संग्रहसहित औषधके
संग्रहसहित, आश्रयाश्रयाणाम् भातुओंमें रहेना
भातुओंमें रहनेवाले, रोगाणाम् च रोगोंना रोगोंके,

दशानाम् च अने दश और दश, प्राणायतनानाम्
प्राणायतनोना प्राणायतनोंके ज्ञानमें, अर्थसंग्रह-
महामूलीये 'अर्थसंग्रहमहामूलीय' नामना 'अर्थसंग्रह-
महामूलीय' नामके, त्रिंशत्तमाध्याये च त्रिंशत्तमाध्या-
यमें तीसवें अध्यायमें, यम् च जेने जिनका, वक्ष्यामि
कहूँशी वर्णन किया जायेगा, तत्र च तेजोभां उनमें,
कृत्स्नस्य सधना संपूर्ण, तन्त्र-उद्देश-लक्षणस्य तन्त्रना
उद्देश तथा लक्षण तन्त्रके उद्देश और लक्षण, तन्त्रस्य च
तेभ्यः शास्त्रेणां शास्त्रके, ग्रहण-अक्षु ग्रहण, धारण-
धारण, धारण, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, प्रयोग-प्रयोग
प्रयोग, कर्म-चिकित्सानां कर्म चिकित्साके कर्म, कर्तृ-
धातुनी समता धातुकी समता, काल-काल काल, कर्तृ-
कर्ता कर्ता, करण-अने करण ओंओंमें और करण
इनमें, कुशलाः कुशल कुशल;

7-(9). and what food-stuffs are by
nature most wholesome and unwhole-
some, what are foremost of their class,
and of the eighty-four important kinds
of wines; similarly in the determination
of substances, properties and actions
based on primary and secondary tastes
of the several varieties of incompatible
food-stuffs; in the matter of foods and
drinks coming under the twelve catego-
ries, including their properties and
actions as also the properties of corri-
gent drinks and their modifications due
to nine factors; in the metabolic process
as affected by the wholesome and un-
wholesome use of food, resulting in good
and ill effects; in diseases resulting from
the morbid condition of body-elements
including their remedies, and in the ten
resorts of life. Skilled likewise are they
in what I shall declare in the thirtieth
chapter entitled "The ten great-
rooted arteries in the heart", as also

७. नवविधस्य-विषयस्य (प.)

१. महामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये-महामूलीयत्रिंशत्तमाध्यायं (क.)

२. ग्रहणधारणं-अन्नग्रहणधारणं (छ.)

३. ग्रहणधारणविज्ञानं-अन्नग्रहणविज्ञानं (च. ध.)

४. धारणविज्ञानं-धारणवचनविज्ञानं (म.)

in the purpose and nature of the whole science and with regard to grasp, retention, understanding, application, endeavour, aim, time, agent and instruments as these bear upon the science of medicine.

कुशलताश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलमुच्चैरविसंवादेन च संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृबन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यभिवेशः! प्राणानामभिसरा इन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

स्मृति- अने स्मृति और स्मृति, मति- भति मति, शास्त्रयुक्ति- शास्त्रयुक्ति शास्त्रयुक्ति, ज्ञानस्य तथा ज्ञान-नी एवं ज्ञानकी, आत्मनः पितृता-नी अपने, शीलगुणः शील अने गुणोनी साथे शील तथा गुणोंके साथ, अविसंवादेन जोड़ता डरी एकता कर, सर्वप्राणिषु सर्व प्राणीओभां सब प्राणियोंमें, माता-पितृ-भ्रातृ-बन्धुवत् माता पिता भाई तथा भ्रातृ-नी ऐसे माता पिता भाई और बन्धुके समान, मैत्रस्य मित्रभाववाणुं मित्रतापूर्ण, चेतसः चित्त मन, संपादनेन च करवायी सम्पादन करनेमें कुशलताः च कुशल थयेला कुशलताको प्राप्त किये हुए, एवंयुक्ताः आ भ्रष्टारना गुणोनी युक्त वेदो इम प्रकारके गुणोंसे युक्त वैद्य, अभिवेशः! हे अभिवेश! हे अभिवेश! प्राणानाम् प्राणीने प्राणोंको, अभिसराः आवनारा लानेवाले, रोगाणाम् अने रोगोना और रोगोंका, इन्तारः ढलुनारा नाश करनेवाले, अवगति इति थाप्य छे होते हैं ॥ ७ ॥

7. Skilled, too, are they in imbuing themselves by the cultivation of memory, intelligence, theoretical and practical knowledge, with virtue and ability, and in cultivating good will for all creatures by behaving as their mother, father, brother and friend. It is such persons, O Agnivesa, that

are the saviours of life and destroyers of diseases.

रोगाभिसरभिवशां लक्षणम् --

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा इन्तारः प्राणानां, भिवक्छप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिकूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

अतः ऐओथी इनसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, रोगाणाम् रोगोने रोगोंको, अभिसराः आवनारा लानेवाले, प्राणानाम् तथा प्राणीने और प्राणोंका, इन्तारः ढलुनारा नाश करनेवाले, भिवक्छ-प्रति-च्छन्ना. वेदना वेपभां छूपायेला वेद्यवेपमें छिपे हुए, लोकस्य लोकोने भाटे लोगोंके लिए, कण्टकभूता कटक-३५ कण्टकरूप, प्रतिकूपकसधर्माणः अने प्रत्यक्षारी वज्रेना वेपथी इरनारा और प्रत्यक्षारी आदिका वेप धारण करनेवाले, राज्ञाम् राजाओनी राजाओंकी, प्रमादाच्च ओडरकारीथी असावधानताके कारण, राष्ट्राणि राष्ट्रोंभां राष्ट्रोंमें, चरन्ति इरे छे विचरते हैं ॥ ८ ॥

8. Opposed to these are the votaries of diseases and the destroyers of life. These charlatans in the robes of doctors, thorns in the flesh of the whole world, with talents similar to those of mimes and mountebanks, move about in the land through the want of vigilance in the rulers.

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्य-वेशेन श्लाघमाना विशिष्टान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-भात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुसंधेयवन्ति, यस्यास्य

८ विपरीता-विपर्ययेण (ब. त.)

११ भिवक्छप्रतिच्छन्नाः-भिवक्छप्रच्छन्नाः (च.)

१२ प्रतिकूपकसधर्माणो प्रतिकूपकसधर्माणो (ब.)

१३ --प्रतिकूपक-सधर्माणो (ब.)

१४ विशिष्टान्तरं-रण्यान्तरं (द.)

७. सर्वप्राणिषु चेतसः-सर्वप्राणिषु च (ब.)

११ एवंयुक्ता-एवंयुक्ता (ब.)

वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्बुद्धा-
हरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादि-
भिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः ख्याप-
यन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्बलोकयन्ति दाक्ष्ये-
णाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः,

तेषाम् तेओनी इनकी, हृदम् आ यह, विशेष-
विज्ञानम् विशेष ओगाथ विशेष पचिचान, भवति होय
छे होनी है, वैद्यवेगेन वैद्यना वैद्यभां वैद्यवेषको धारण
करके, अवयवम् अतिशय अत्यंत, छाद्यमानाः पोताना
पभाषु करता अपनी प्रशंसा करते हुए, कर्मलोभात्
कर्मकाय भेगवना दोषकी कर्मके लोभसे, विज्ञिज्ञान्त-
रम् ओछ शरीरभाथी भीछ शरीरभां एक गलीसे दूसरी
गलीमें, अनुचरन्ति कभी करे छे फिरा करते हैं कस्यचित्
च अने कोहनी ओर किसीकी, आतुर्यम् भीमारीने
बीमारीको, भ्रुत्वा सांभलीने सुनकर, अभितः तेना पर
आरे आलीथी उस पर चारों ओरसे, परिपतन्ति दूरी पडे
छे दूट पडते हैं, अस्य च ओ रोगीना इस रोगी,
संश्रवणे सांभलवाभां आवे तेभ मुन सके इस प्रकार,
आत्मनः पोताना अपनेमें, वैद्यगुणान् वैद्य तरीकेना
गुणने वैद्यके गुणोंको, उच्चैः ओये सादे जोरसे, वदन्ति
कही जनावे छे कह बताते हैं, यः च ओ जो वैद्यः
वैद्य वैद्य, अस्य ओ रोगीनी इस रोगीमें, प्रतिकर्म
चिकित्सा चिकित्साकर्म, करोति करता होय छे करता
है, तस्य च तेना दोषो उसके दोषोंको, मुहुः मुहुः
बारबार बारबार, उदाहरन्ति कही जनावे छे दोहराते
हैं, आतुरमित्राणि च रोगीना मित्रने रोगीके मित्रोंको,
प्रहर्षण- हृषावी हृषावी हंसाकर, उपजाप- डान भंभेरी
जुगली, उपसेवन-आदिभिः प्रशामत वजेरे करीने
खुशामद आदिसे, आत्मीकर्तुम् पोताना जनावी देवा
भाटे अपने करनेके लिए, इच्छन्ति भूछे छे चाहते हैं
आत्मनः च पोतानुं अपने, स्वल्पेच्छुताम् अति अल्प-
थी पछु स तोधीपछु अति अल्पसे सी संतोषको,
ख्यापयन्ति कही जनावे छे कह बताते हैं, कर्म च अने
रोगीना चिकित्साकर्मने ओर चिकित्साका काम, आसाद्य
भेगवीने झल जाने पर, आत्मनः पोतानुं अपनी,
अज्ञानम् अज्ञान अज्ञानताको, प्रच्छादयितुकामाः छुपा-

१. उपजाप-उपवस्य (२.)

पचानी भूछे करता तेओ छिपानेकी इच्छा रखनेवाले
वे दाक्ष्येण चतुर्धाथी चतुराईसे. मुहुः मुहुः बारबार
बारबार. अवलोकयन्ति अही तरी अवलोकन कभी करे
छे इधर उधर देखा करते हैं.

9-(1). Here is a detailed account
of their character. Tricking themsel-
ves out in the height of medical fash-
ion, they walk the streets with a view
to picking up practice. Immediately
on hearing that somebody is ill, they
swoop down on him from all quarters,
and in his hearing speak loudly of
their medical attainments. If a doctor
is already in attendance on him, they
make repeated mention of his failings.
They try to ingratiate themselves with
the friends of the patient by suave
manners, knowing whispers and offici-
ousness. They make it known that
they expect little (by way of remunera-
tion). On being entrusted with a
case they look about on all sides repea-
tedly, trying to cloak their ignorance.

व्याधिं चापावर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवा-
नुपकरणमपरिचारकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अ-
न्तगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेश-
मात्मनः कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः
कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपव-
दन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य)
प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहन्ति दूरात्,
यज्ञेषां कश्चित् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते
प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमि-
च्छन्त्यनुयोजुं वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते,

१. अपावर्तयितुम्-अपवर्तयितुम् (छ. ब. न.)

२. अपरिचारकम्-अपचारिकम् (घ)

३. उपदिशन्ति-उद्दिशन्ति (ङ)

न चैवामाचार्यः शिष्यः सत्रह्यचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायत इति ॥ ९ ॥

व्याधिम् च व्याधिने रोगको, अपावर्तयितुम् भटा-
ज्जाने हटानेमें, ज्ञानकुवन्तः शक्तिमान न भवतां तेऽपि
असमर्थ होने पर वे, व्याधितम् एव रोगीने रोगीको ही,
अनुपकरणम् साधन विनाने। साधनरहित, अपरिचा-
रकम् परिचारक विनाने। सेवकरहित, अनात्मवन्तम्
अने संयम वगैरने। असंयमी, उपदिशन्ति कुशा-
कुरे छे कहने लगते हैं, एनम् च अने आ रोगीने
और इस रोगीको, जन्तगतम् भरवाणी अष्टी उपर
आवेष्टे। मरता हुआ अभिसमीक्ष्य ओर्धने देख कर,
जात्मनः पोतानु अपना, अपदेशम् कृत्वा नाम वगैरे
जलद्वी नाम आदि बदलकर, अन्यम् देशम् गीला
देशमा दूसरे देशमे, आश्रयन्ति जता रहे छे चले जाते
हैं, प्राकृतजन-सन्निपाते च अने साधारण मनुष्येना
सम्बन्धमा और साधारण लोगोंके समूहमें, जात्मनः
पोतानी अपनी, कौशलम् कुशलताने कुशलताको,
अकुशलवत् अकुशल पुरुषेनी पेठे अकुशल पुरुषोंकी
तरह, वर्णयन्ति वस्तुंते छे वर्णन करते हैं, अधीरवत् च
अने अधीर पुरुषेनी पेठे अधीर पुरुषोंकी
तरह, चौराणाम् धैर्यवाणा पुरुषेना धीर पुरुषोंके,
धैर्यम् धैर्यनी धैर्यकी, अपवदन्ति निन्दा कुरे छे निन्दा
करते हैं, जघनाः मुसाइरे मुसाफिर, प्रतिभयम्
भयंकर जिस प्रकार भयकर, कात्मारम् इव अरुणने जेम
दूरीज तल दे छे तेम जंगलको दूरसे ही छोक देते हैं
उसी प्रकार, विद्वज्जन-सन्निपातम् विद्वान् मनुष्येना
सम्बन्धने विद्वान् पुरुषोंके समूहको, च अभिसमीक्ष्य
ओर्धने देख कर), दूरात् दूरीज दूरसे ही, परिहरन्ति तल
दे छे छोक देते हैं, यः च कश्चित् अने जे कोई और
जो कोई, सूत्रावयवः शास्त्रेना सूत्रेना अंश शास्त्रके
सूत्रका अंश, उपयुक्तः उपयोगी उपयोगी, भवति होय छे
होता है, तम् ते सूत्रेना अंशने उस सूत्रांशको, अप्रकृते
प्रसंग विनाना स्थल पर प्रसंगके रहित स्थल पर, प्रकृता-
न्तरे वा अथवा अन्य प्रसंगमा या दूसरे प्रसंगमें,
सकलम् निरंतर निरंतर, उदाहरन्ति जेही देखाउ छे
बुहराते रहते हैं, अनुयोगम् कोई प्रसंग कुरे तेने कोई

इनसे पूछे उसको, अनुयोगम् च वा अथवा तो अन्यने
पूछवा भाटे पछु अथवा तो अन्यसे पूछनेके लिए भी,
च इच्छन्ति पोते छच्छता नथी स्वयं नहीं चाहते हैं,
अनुयोगात् कोईना प्रसंगी प्रश्नोंके पूछे जानेसे, सूत्रोः
इव मृत्युथी जेम पाये तेम मृत्युकी भांति, उद्विग्नसे उद्विग्न
पाये छे उद्विग्नको प्राप्त होते हैं, एवम् च अने जेजोने।
और इनका, कश्चित् कोई कोई, आचार्यः आचार्य
आचार्य, शिष्यः शिष्य शिष्य, सत्रह्यचारी सहाध्यायी
सहाध्यायी, वैवादिकः वा अथवा विवाद करनेवाला वा
तो विवाद करनेवाला, न प्रज्ञायते इति अलुपामा
आवते। नथी नहीं जाना जाता ॥ ९ ॥

9. Finding themselves unable to check the course of the disease, they give it out that it is the patient himself who is wanting in the necessary appurtenances, in attendants and in self-control. When they realise that the patient is at death's door, they make themselves scarce and seek another neighbourhood. In the presence of uncultured people, they brag about their adroitness in the most unadroit manner, and like the ignoramuses that they are, they run down the learning of the savants. But if they sight a company of the learned, they slink away from a distance, like a roadster at (the sight of) a dark wood. If by any chance they happen to have conned a stray maxim, they constantly quote it in season and out of season. They can brook neither being questioned nor questioning others. They dread all questions, as if they were the very devil. People such as these reckon not for either teacher, disciple, co-student or disputant.

बहिष्कृताः-वर्गःस्थिताः (य.)

तत्र आ विषयमां इव विषयमे, श्लोकः ७५३५६२ने।
श्लोक ७६ उपसंहारका श्लोक है कि, दशप्राणायतनीय
आ दशप्राणायतनीय अध्यायमां दशप्राणायतनीय
अध्यायमे, श्लोकस्थान- सूत्रस्थानना सूत्रस्थानके,
अर्थसंग्रहः विषयाने। सं३६ विषयोंका संग्रह, द्विविधाः
मे प्रकटाना दो प्रकारके, निषणः च वेद्यो वैद्य, उक्ता।
उहेवाभां आन्मा ७६ कह दिये हैं, प्राणस्य आने प्राणना
और प्राणोंके, जायतनामि च स्थाने। पक्षु उहेवाभां
आन्मा ७६ स्थान नी कह दिये हैं ॥ १४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

14. In this chapter on "The ten resorts of life", there have been set forth a summary of the contents of the section on general principles, the two kinds of physicians and the resorts of life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचये। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
आने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाये। आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमे, दशप्राणायतनीयः 'दशप्राणायतनीय'
दशप्राणायतनीय', नाम नामने। नामका, कर्त्तृशिक्षः
योगधुनीसमे। उनतीसवाँ, अध्यायः अध्याय सं३६
अर्थे अध्याय समाप्त हुआ ॥ २९ ॥

29. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-ninth chapter entitled "The Ten Resorts of Life" is completed.

त्रिंशोऽध्यायः ।

तीसमे। अध्याय अध्याय तीसवाँ

Chapter XXX

अर्धेदशमहामूलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽर्धेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६६ अर्द्धांशी अब आगे, 'अर्धेदशमहा-
मूलीयम्' 'अर्धेदशमहामूलीय' नामना 'अर्धेदशमहा-
मूलीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने। इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाष्ये ७६ इस
विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेधुं ७६ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries in the Heart".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हृदयपर्यायाः—

अर्धे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।

महत्कार्ष्ण्य हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

अर्धे ६६मां हृदयमे, महामूलाः ६६रूप मूल-
वाणी हृदयरूप मूलवाली, महाफलाः आने ६६रूप
फलवाणी और हृदयरूप फलवाली, दश दश शिराणी
दम धमनियां, समासक्ताः दागेदी ७६ लगी हुई हैं,
बुधैः विद्वान् पुरुषोद्दी पंडित लोगोंसे, महत् महत्
महत्, अर्थः च अर्थ अर्थ, हृदयम् च आने ६६
और हृदय, पर्यायैः ७६ पर्यायोंसे इन पर्यायोंसे, उच्यते
७६ ७६ अर्थ उहेवाय ७६ एक ही अर्थ कहा जाता है ॥ ३ ॥

3. In the heart the ten great-rooted arteries bearing great fruits are well-embedded. The great (Mahat) and the Cardia (Artha) are the two

१. समासक्ताः—सिताः सक्ताः (च. छ. द. व. प.)

equivalent terms by which the heart is spoken of by the learned.

हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः—

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

षडङ्गम् ७ अंगोवाणुं छ. अङ्गोवाला, अङ्गम् शरीर शरीर, विज्ञानम् बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि इन्द्रिया, अर्थपञ्चकम् पांच विषयानां समूह पांच विषयोंका समूह, सगुणः च आत्मा सगुण आत्मा सगुण आत्मा, चेतः मन मन, चिन्त्यम् च अने मनने विषय और मनका विषय, हृदि ओ सर्व हृदयमां ये सब हृदयमें, संश्रितम् रહેलां छे आश्रित हैं ॥ ४ ॥

4. The body with its six limbs, the understanding, the senses, the five sense-objects, the spirit with its attributes, the mind and the mental concepts, are all dependent on the heart.

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥

गोपानसीनाम् वणीओना आश्रय भाटे सहतीरोंके आश्रयके लिए, आगारकर्णिका हृदय ओम् आउसर छे तेम जिस प्रकार आगारकर्णिका होती है उस प्रकार, अर्थचिन्तकैः हृदय विषे विचार करनाओथी हृदयके विषयमें विचारक लोगोंसे, एषाम् भावानाम् आ भावोना इन भावोंके, प्रतिष्ठार्थम् आश्रय भाटे आश्रयके लिए, हृदयम् हृदयने हृदय, इष्यते हि मानवाभां आवे छे माना जाता है ॥ ५ ॥

5. The heart is regarded by the cardiologists as the support of all these (above-mentioned) factors, even as the central pole is of the thatch-work of a wigwam.

४. संश्रितम्—संश्रितम् (प.)

५. आगार—आगारे (ग.)

तस्योपघातान्मूर्च्छायं मेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं चारि तच्च संश्रितम् ॥ ६ ॥

तस्य ते हृदयने इस हृदय पर, उपघातात् आघात आघात होनेसे, मूर्च्छायम् मनुष्य मूर्च्छा मनुष्य मूर्च्छा, मेदात् अने तेनु मेदन यवाथी और उसका मेदन होनेसे, मरणम् मरण मृत्युको, मृच्छति पावे छे पाता है, यद्धि ऊपरछे ने क्योंकि जो, स्पर्शविज्ञानम् स्पर्शने अङ्गुनार छे स्पर्शका ज्ञानवाला है, चारि अने ने शरीरने धारी राखनार छे और जो शरीरको जीता रखनेवाला है, तत् ते शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व तथा आत्मानो संयोग वह शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व और आत्माका संयोग, तच्च ते हृदय पर उठी हृदय पर, संश्रितम् आधार राखे छे आश्रित है ॥ ६ ॥

6. If it is but slightly injured, one falls into a swoon; if seriously injured, death follows. This is so because sensation, which is otherwise called animation is based on it.

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

तत् ते हृदय यही हृदय, परस्य ओम् उत्तम, ओजसः ओजसनुं ओजका, स्थानम् स्थान छे स्थान है, चैतन्यसंग्रहः अने चैतन्यने संग्रह चेतनाका संग्रह, तत्र तेभां छे वहां है, तस्मात् तेथी इसी लिए, चिकित्सकैः चिकित्सकोंके चिकित्सकोंने, हृदयम् हृदयने हृदयको, महत् महत्, महत्, अर्थः च अने अर्थ और अर्थ, उक्तम् ओ शब्दोथी उक्तुं छे इन शब्दोंसे कहा है ॥ ७ ॥

7. Further it is the seat of the supreme vital essence; in it, too, is the seat of the consciousness. Therefore is the heart called the Mahat and Artha by the physicians.

दश महामूला धमन्यः—

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

१. चारि तच्च संश्रितम्—चारि यत् तच्च संश्रितम् (प.)

७. चिकित्सकैः—चिकित्सके (क. ग. च. छ. द. व.)

subsist, being nourished; that in whose absence the life of all beings would cease to be; that which is the primary essence of the embryo, that which is the quintessence of the fetal life, that which first enters the (embryonic) heart as it begins to develop; that on whose destruction the destruction (of the organism) ensues; that which is the support stationed in the heart; that which is the unctuous element of the body-fluid and that wherein the life-breaths are established. Or, it may be, the arterics are so styled, because they fruition in a great many ways. They are called (dhama-nyah) arteries, because they pulsate, (srotansi) channels, because they convey (the essential juices); and (sirah) vessels because they conduct (the blood etc.) from one place to another.

महदादीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तस्योपदेशः —

तन्महत् ता महामूलास्तज्जोः परिरक्षता ।
परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥

तत् ते उस, महत् छद्म हृदय, ताः महामूलाः
अने छद्मश्च भूषणाणी ते सिराओ और महामूलवाली
सिराओं, तत् च अने ते और उस, जोः ओजसुं
ओजकी, परिरक्षता रक्षयुं करनार भुषणै रक्षा करनेवाले
पुरुषको, विशेषेण भास करीने विशेषतः, मनसः मनने
मनको, दुःखहेतवः दुःख उपभवानारा हेतुओने। दुःखी
करनेवाले कारणोंका, परिहार्याः त्याग करवे। भेष्टओ
परित्याग करना चाहिए ॥ १३ ॥

13. He who wishes to protect from harm that great organ (the heart), those great-rooted ones (the

channels) and the vital essence, should scrupulously avoid all that causes affliction to the mind.

इहं यत् स्याद्यद्विजस्यं श्रोतसां यत् प्रसादनम् ।
तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

यत् भाटे ने इसलिए जो आहारविहार, इहम्
छद्मने हितकर होय हृदयके लिए हितकर हो, यत् ने
जो, औजस्यम् ओजसने हितकर होय ओजको बढ़ाने-
वाला हो, यत् अने ने और जो, श्रोतसां श्रोतीनुं
श्रोतोंको, प्रसादनम् स्यात् तर्पयुं करनारुं होय तर्पण
करनेवाला हो, तत् तत् तेने तेने उस उद्यमको, प्रशमः
अने शान्ति और शान्ति, ज्ञानम् च एव तथा ज्ञानने
पक्ष तथा ज्ञानका भी, प्रयत्नेन प्रयत्नपूर्वक प्रयत्नपूर्वक,
सेव्यम् सेवनां भेष्टओ सेवन करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. Moreover, he should have diligent recourse to whatever is good for the heart, good for the vital essence, and is purificatory of the vessels. Similarly, he should have recourse to quiet and wisdom.

प्राणवर्धनाक्षिणामेकैकस्व उत्कृष्टतमस्वम्—

अथ सख्येकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं बल-
वर्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणा-
नामेकमयनानामिति ।

अथ सख्ये प्राणवर्धनानाम् एकम् भाष्य वधार-
नाराओभां ओः प्राण बढ़ानेवालोंमें एक, बलवर्धनानाम्
एकम् अथ वधारनाराओभां ओः बलवर्धनोंमें एक,
बृंहणानाम् एकम् अंछयुं करनाराओभां ओः बृंहण
करनेवालोंमें एक, नन्दनानाम् एकम् आनंद देनाराओभां
ओः आनंद देनेवालोंमें एक, हर्षणानाम् एकम् हर्ष
आपनाराओभां ओः प्रसन्नता पैदा करनेवालोंमें एक,
अयनानाम् एकम् इति अने मोक्षमार्गोंमें ओः
मोक्षमार्गोंमें एक, उत्कृष्टतमम् सर्वथी ओः छे सबसे
श्रेष्ठ है;

१५. अयनानाम्—आयनानाम् (ग.)

,, ,, —निबभानाम् (घ.)

१३. तन्महत् ताः—तन्महत्ताय (ग.)

15. Among these, non-violence is the foremost among those that promote the life of creatures; virility (is the foremost) amongst strength-givers, knowledge among roborants, the conquest of the senses among joy-givers,

16. The question arises— how is the system and the rest expounded verbatim, or with comment or with detailed elucidation ?

तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशोऽपि —

अत्रोच्यते—तन्त्रमार्थं कात्स्न्येन यथाज्ञाव-
मुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

जत्र आ आभतमां इस विषयमें, उच्यते कहेवाभां आवे छे के कहा जाता है कि, आर्यम् ऋषिभ्योऽये रयेषु ऋषिप्रणीत, तन्त्रम् शास्त्रं तन्त्र, कात्स्न्येन स पूरुषं संपूर्णरूपसे, यथाज्ञावम् पाठना क्रमअनुसार पाठके क्रमके अनुसार, उच्यमानम् कहेवाभां आवतां कहे जाने पर, वाक्यशः वाक्यपुरःसर वाक्यशः, उक्तम् भवति कहेवां छे कहा हुआ कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. To this the answer is—when a system promulgated by a seer is recited in its entirety and in the order of its (original) enunciation, then it is said to be delivered verbatim.

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविष्ट्यार्थतत्त्वं वाग्मिर्व्यास-
मासप्रतिज्ञाहेतुवाहरणोपनयनिगमनयुक्तमिति -
विधिशिष्यबुद्धिगम्यामिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, सम्यक् भरभर भली प्रकार, अनुप्रविष्ट्य सभञ्ज अधिने ज्ञान कर, व्यास- (वस्ता-
विस्तार, समास- संक्षेप संक्षेप, प्रतिज्ञा- प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा,
हेतु- हेतु हेतु, उदाहरण- उदाहरण उदाहरण, उपनय-
उपनय उपनय, निगमन- अने निगमनथी और निगम-
नसे, युक्तमिः युक्त युक्त, त्रिविध- तथा त्रय प्रकारना
और तीनों प्रकारके, सिष्यबुद्धिगम्यामिः शिष्योऽनी बुद्धि-
थी सभञ्ज शक्य ओवी शिष्योंकी बुद्धिसे समझा जाये
ऐसा, वाग्मिः वाक्प्रीथी वाणीद्वारा, उच्यमानम् कहेवाभां
आवतुं कहा जाता, अर्थतत्त्वं अर्थनु तत्त्वं अर्थका

१७. यथाज्ञावम्-यथास्थानम् (ख.)

१८. शिष्यबुद्धिगम्यामिः—पुरुषबुद्धिगम्यामिः (ग. घ.)

“ “ “—पुरुषबुद्धेरवगम्यामिः (घ.)

तत्त्वं, वाक्यार्थशः वाक्यार्थथी वाक्यार्थद्वारा, उक्तम्
कहेषु कदा हुआ, भवति था छे होता है ॥ १८ ॥

18. When, having penetrated into the truth of its meaning by means of the understanding, (a system) is propounded in words that are elaborate or succinct (as the occasion may demand) by the method of proposition, reason, analogy, application and conclusion, and in manner that is intelligible and appealing to the three types of student-mind, then it constitutes an exposition (of the system) with comment.

तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तम-
र्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

तन्त्रनियतानाम् शास्त्रभां आवेष्टा तन्त्रमें कहे गये,
अर्थदुर्गाणाम् दुर्गोप अर्थोनु दुर्बोध अर्थोंका, पुनः द्वी
फिर, विभावनैः व्याख्यानपूर्वक व्याख्यानपूर्वक,
उक्तम् कहेषु छे कहना वह, अर्थावयवशः अर्थना
अवयवद्वारा अर्थावयवद्वारा, उक्तम् कहेषु कहे हुआ,
भवति कहेवाभां आवे छे कहा जाता है ॥ १९ ॥

19. When the difficult passages occurring in the treatise are elucidated by further glosses, then the exposition is called a detailed elucidation.

आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः —

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामृक्सामय-
जुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?,
किमायुः?, कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?,
शाश्वतोऽशाश्वतो वा?, कति कानि चास्याङ्गानि?,
कैश्चायमध्येतव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

१९. तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां—तन्त्रनियतार्थानां (घ)

“ “ “—तन्त्रनियतार्थद्वन्द्वानाम् (घ)

२०. किमर्थमायुर्वेदः—किमर्थमायुर्वेदः किं चायुर्वेदः (क.)

“ “ “—किं चायुर्वेदः (ख. घ. झ.)

તત્ર ચેત્ ત્વાં એ યદાં યદિ પ્રશ્નરઃ સ્યુઃ કેઽર્ધ પૂછે કે કોઈ પૂછે કિ, ઋક્- સામ યજુઃ- અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અને અથર્વવેદ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ ઓર અથર્વવેદ, ચતુર્ણામ્ એ ચારમાંથી इन चारोंमेंसे, કમ્ વેદમ્ કયા વેદનો કિસ વેદકા, જાયુર્વેદશ્વિઃ આયુર્વેદને બાહુનારાઓ આયુર્વેદકે જાને-વાલે, ઉપદિશન્તિ ઉપદેશ કરે છે? ઉપદેશ કરતે હૈં?, જાયુઃ આયુષ આયુ, કિમ્ શું છે? કયા હૈં?, જાયુર્વેદઃ આયુર્વેદ જાયુર્વેદ, કસ્યા શાથી કહેવાય છે? કિસ કારણસે કહા જાતા હૈં?, જાયુર્વેદઃ આયુર્વેદ જાયુર્વેદ, કિમર્થમ્ શા માટે છે? કિસ લિે હૈં?, જ્ઞાશ્વતઃ આયુર્વેદ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, અજાશ્વતઃ વા કે અનિત્ય છે? યા અનિત્ય હૈ?, કતિ કાલિ ચ કેટલાં અને કયાં કિતને ઓર કૌનસે, જસ્ય આ આયુર્વેદનાં હિસ જાયુર્વેદકે, જગ્નસિ અંગે છે? અજ્ઞ હૈં?, કૈ. ચ જયમ્ કેણે આ આયુર્વેદ કિન્હે હિસ જાયુર્વેદકો, અધ્યેતવ્યઃ બાહુવે બેઠે એ? પઢના ચાહિે?, કિમર્થમ્ ચ હિતિ અને શા માટે બાહુવે બેઠે એ? ઓર કિસ લિે પઢના ચાહિે? ॥ ૨૦ ॥

20. If inquirers happen to be present, they may ask the following questions:— Of the four vedas Rig, Yajur, Saman and Atharvan, which is the Veda that the knowers of the Science of Life teach? What is meant by Life? Wherefore is (this system named) the Science of Life? What is the purpose of the Science of Life? Is it eternal or transitory? How many and what are its branches? By whom should this (science) be studied, and with what objective?

જાયુર્વેદસ્થાપર્થવેદેન્તર્ભાવઃ —

તત્ર મિષજા પૃષ્ઠેનૈવં ચતુર્ણામૃક્સામયજુરથર્વવેદાનામાત્મનોઽથર્વવેદે મકિરાદેશ્યા, વેદો જ્ઞાપર્થનો દાનસ્વસ્થયનબલિમક્કલહોમનિયમ-

૨૧. દાનસ્વસ્થયન-સ્વસ્થયન (જ.)

પ્રાયશ્ચિત્તોપવાસમન્ત્રાદિપરિગ્રહાશ્ચિકિત્સાં • પ્રાહઃ ચિકિત્સા જાયુષો હિતાયોપદિશ્યતે ॥ ૨૧ ॥

તત્ર તે વિષયમાં તેમ વિષયમેં, એવમ્ આ પ્રમાણે હિસ તરહ પૃષ્ઠેન પૃષ્ઠાયેલા પૂછે ગયે, મિષજા વૈશે વૈશકો, ઋક્-સામ-યજુઃ- અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ ઋક્-સામ-યજુ ઓર અથર્વ, ચતુર્ણામ્ એ ચાર વેદોમાંથી इन चार वेदोंमेंसे, અથર્વવેદે અથર્વવેદમાં અથર્વવેદમે, જ્ઞાત્મનઃ પોતાની અપની, મક્તિ રુચિ રુચિ, આદેશ્યા બાહુવાવી ચતાની ચાહિે, હિ કારણકે ક્યોંકિ. જ્ઞાપર્થનઃ વેદઃ અથર્વવેદ અથર્વવેદ, દાન-દાન દાન, સ્વસ્થયન-સ્વસ્થિવાચન સ્વસ્થિવાચન, બલિ-બલિદાન બલિદાન, મક્કલ-મંગલ મંગલ, હોમ-હોમ હોમ નિયમ-નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ-ઉપવાસ ઉપવાસ, મન્ત્રાદિ-અને મન્ત્ર વગેરેના ઓર મન્ત્ર આદિકે, પરિગ્રહાત્ સ્વીકારથી અર્થાત્ અનુષ્ઠાનથી પરિગ્રહસે અર્થાત્ અનુષ્ઠાનસે, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સા કરવાનું ચિકિત્સા કરનેકે લિે, પ્રાહ કહે છે કહતા હૈ, ચિકિત્સા ચ અને ચિકિત્સા ઓર ચિકિત્સાકા, જાયુષઃ આયુષ્મના આયુકે, હિતાય હેતને માટે હિતકે લિે, ઉપ-દિશ્યતે ઉપદેશવામાં આવે છે ઉપદેશ કિયા જાતા હૈ ॥ ૨૧ ॥

21. Having been thus questioned, the physician should declare his allegiance to the Atharvaveda from among the four—Rig, Saman, Yajur and Atharvan, because the Veda of the Atharvans stands for medical treatment by advocating (such measures as) alms-giving, propitiatory rites, oblations, auspicious observances, sacrifices, regimen, penances, fasts and incantations; and treatment, of course, is always laid down with a view to benefiting life.

૨૧. મન્ત્રાદિ-પ્રાયશ્ચિત્તમન્ત્રાદિ (ગ. ત. ધ.)

આયુઃશબ્દસ્ય પર્વાયાઃ —

वेदं चोपदिश्यायुर्वच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

वेदम् च અને वेદને। और वेदका, उपदिश्य
उपदेश કરીને उपदेश करके, आयुः आयुषन् आयुका,
वाच्यम् निश्चय કરતું બોધ એ નિરૂપણ કરના चाहिए,
तत्र તેમાં इसमें, आयुः आयुष आयु. चेतनानुवृत्तिः
ચેતનાનુવૃત્તિ ચેતનાનુવૃત્તિ, जीवितम् જીવિત જીવિત,
अनुबन्धः અનુબંધ અનુબન્ધ, धारि च तथा धारि
और धारि, इति एकः कर्म्यः એઓ એકાર્થવાચક છે એ
एकार्थवाचक हैं ॥ २२ ॥

22. "Science" having been thus explained, "Life" now comes up for definition. Here (all such terms as) "Life", "The flow of consciousness," "Animation", and "Support" have the same connotation.

આયુર્વેદસ્ય નિરુક્તિઃ —

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः; कथमिति चेत् ?
उच्यते-स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याप्यनायुष्याणि च
द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ।

તત્ તે ઉપરુંક્ત વહ ઉપરુંક્ત, આયુઃ આયુષ્યને।
आयुका, वेदयति એ બોધ કરે છે એ જ્ઞાન કરાતા है, इति
आयुर्वेदः એ आयुर्वેદ છે यह आयुर्वेद कहलाता है, कथम्
इति चेत् ? ते आयुर्वेद आयुष्यने। બોધ કરી રીતે કરાવે
છે એમ બે પૂછતા હો તે। वह आयुर्वेद किस प्रकार
ज्ञान करता है ऐसा प्रश्न किया जाये तो, उच्यते કહેવામાં
आवे છે कहा जाता है, स्वलक्षणतः પોતાનાં લક્ષણોથી
अपने लक्षणोंसे, सुख, असुखतः सुખ અને असुખથી सुख

और असुखसे, हित- अहिततः हित અને અહિતથી
हित और अहितसे, प्रमाण- अप्रमाणतः च तथा प्रमाण
अने અપ્રમાણથી और प्रमाण एवं अप्रमाणसे, यतः च
अने जेथी और जिससे, आयुष्याणि आयुष्यने भाटे
हितकर आयुके लिए हितकर, अनायुष्याणि च અને
आयुष्यने भाटे अहितकर और आयुके लिए अहितकर,
द्रव्य- गुण- कर्माणि द्रव्य, गुण तथा કર્મોને।
द्रव्य, गुण एवं कर्मोंको, वेदयति बोध કરે છે बताता है,
यतः यपि आ हेतुથી પણ इस लिए भी, आयुर्वेदः आ
आयुर्वेद કહેવાય છે यह आयुर्वेद कहलाता है;

23-(1). Now "The Science of Life" is that which makes life understood. How does it do this? It throws light on the following questions:— What is life as such? What is the happy life and what is not such? What constitutes the measure of life and what a departure from it? The science is so called because in addition it imparts knowledge with regard to what substances, properties and actions are promotive of life and what are not so.

તત્રાયુષ્યાપ્યનાયુષ્યાણિ ચ દ્રવ્યગુણકર્માણિ
કેવલેનોપદેશ્યન્તે તન્ત્રેણ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર આયુષ્યાણિ આયુષ્યને હિતકર આયુકે लिए हित-
कर, अनायुष्याणि च અને આયુષ્યને અહિતકર और
आयुके लिए अहितकर, द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्य, गुण અને
કર્મોને। द्रव्य, गुण और कर्मोंको, केवलेन संपूर्ण सम्पूर्ण,
तन्त्रेण शास्त्रથી શાસ્ત્રદ્વારા, उपदेक्ष्यन्ते उपदेश કરવામાં
आवશે उपदेश किया जायगा ॥ २३ ॥

23. As regards these substances, properties and actions, some of which are promotive of life and some not, the instruction is given throughout the entire treatise.

૨૨. वेदं चोपदिश्य-तदेवोपदिश्या । प ।

.. चोपदिश्य-आदिश्य (च)

.. -आदिश्य (ध.)

૨૩. तत्रायुर्वेदयति-तत्रायुर्वेदयति (च)

सुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्रायुषकं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वा-
ध्याये च ।

तत्र इह एव अर्द्धे च यहां पर ही, पूर्वाध्याये
तथा प्रथम अध्यायमां तथा प्रथम अध्यायमें, आयुः
आयुष्यने आयुको, स्वलक्षणतः पौर्वात्नां लक्षणयुधी अपने
लक्षणसे, यथावत् पूरी रीते मली प्रकारसे, उक्तम् कर्तुं
छे कहा है;

24-(1). We have duly explained both
here and in the first chapter as to
what life is, judged by its character-
istics.

सुखस्यायुषो लक्षणम्, असुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनमिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवत्सः समर्थानुगतबलवीर्ययशः-
पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमु-
दये वर्तमानस्य परमस्त्रिरुचिरविविधोपभोगस्य
समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुष-
च्यते; असुखमतो विपर्ययेण;

तत्र शारीरमानसाभ्याम् शारीर अने मानस
शारीर और मानस, रोगाभ्याम् रोगोत्थी रोगोंसे, अन-
मिद्रुतस्य पराक्रम न. पाभेक्षा पीकित नहीं हुए.
विशेषेण विशेषे करीने विशेषतः. यौवनवत्सः युवा-
वस्थावाला यौवनवाले, समर्थ- उत्साहयुधी संपन्न
उत्साहसे संपन्न, अनुगत- बल- अने जल और बल,
वीर्य-वीर्य वीर्य, यशः- यश यश, पौरुष- पौरुष पौरुष,
पराक्रमस्य तथा पराक्रमवाला एवं पराक्रमसे युक्त, ज्ञान-
ज्ञान ज्ञान, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, इन्द्रिय- इन्द्रिये
इन्द्रिय, इन्द्रिय- अर्थ- इन्द्रियेना विषये इन्द्रियोंके
विषय, बलसमुदये अने अलना समुदाययुधी और बलके
समुदायसे, वर्तमानस्य युक्त युक्त, परम- अद्भि- परम

२३. तत्र-यच्च सुखादि तत्र (ध.)

„ समर्थानुगतबल-समन्वानुगतबल (च.)

„ समर्थानुगत-समन्वानुगत (च.)

„ समृद्धवे-समृद्धावे (ध.)

समृद्धिधी परम समृद्धिसे, रुचिर- सुंदर सुन्दर, विविध-
उपभोगस्य विविध उपभोगवाला विविध प्रकारके उप-
भोगवाले, समृद्ध-सर्वारम्भस्य सर्व कर्मनां इष्टनी
संपत्तिवाला सब कर्मोंके फलनी संपत्तिवाले, यथेष्ट-
विचारिणः अने अच्छा प्रभावे विचरनार अर्थात्
स्वतंत्र पुरुषकी, आयुः आयुष्य आयु, सुखम् सुखमय
सुखमय, उच्यते उद्देवाय छे कही जाती है, अतः
अनाधी इससे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत, असुखम्
दुःखमय आयुष्य उद्देवाय छे आयु दुःखमय कही
जाती है;

24-(2). Now the life of such a man
is called happy as is not afflicted
with either bodily or mental ailments,
as is, in particular, endowed with
youth, strength, virility, reputation,
enterprise and boldness befitting his
abilities, is actuated (in his deeds)
by the combined urge of knowledge,
science, the senses and the sense-
objects, is possessed of multifarious
and delightful amenities accruing from
great wealth, all whose efforts are
prosperous and who can plan as he
likes. A life that is contrary to this
is deemed unhappy.

हितस्यायुषो लक्षणम्, अहितस्यायुषो लक्षणम्—

हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वाद्युपरतस्य सत्य-
यादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽग्रमत्तस्य
त्रिवर्ग परस्पररेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसं-
पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः
सुनिवृत्तरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
प्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविद्वत्त-

२४. शमपरस्य-शमपरस्य (द. ध.)

„ ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य-ज्ञानोपशमशीलस्य (द.)

„ रागरोषेर्ष्या-रागेर्ष्या (क.)

„ "नित्यस्याध्यात्म-"नित्यसाध्यात्म" (व.)

त्परस्य लोकमिमं चामुं चावेक्षमाणस्य स्मृतिमति-
मतो हितमायुरुच्यते; अहितमतो विपर्ययेण ॥२४॥

भूतानाम् पुनः वशी प्राप्नुमन्तु एवं प्राणियोके,
हितेषिणः हित भुञ्जन्तः हितको चाहनेवाले, परस्वात्
परधननी परधनकी, उपरतस्य आङ्क्षा न राभन्तः
कामना न करनेवाले, मत्स्यवादिनः सत्य भोक्षन्तः सत्यवादी,
क्षमपरस्य शान्तियुक्त शान्तिपरायण, परीक्ष्यकारिणः
परीक्षा करीने काम करनेवाले सोच विचार कर करनेवाले,
अप्रमत्तस्य प्रभादरहित अप्रमत्त, परस्वरेण ऐक्य भोज्य
साथे परस्पर, अनुपहतम् भाध कृपा' वगैरे अबाधित
रूपमें, त्रिवर्गम् धर्म, अर्थ' अने कामने धर्म- अर्थ
और कामको, उपसेवमानस्य सेवन्तः सेवन करनेवाले,
पूजार्ह- पूज्येने पूजा करने योग्य पुरुषोंकी, संपूजकस्य
पूजन्तः पूजा करनेवाले, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-
विज्ञान विज्ञान, उपशमशीलस्य अने शांतिश्च
शीलवानां और शान्तिपरायण, वृद्ध- उपसेविनः वृद्धोंनी
सेवा करनेवाले वृद्धसेवी, सुनियत- राग- रोष- ईर्ष्या- मद-
मातृवेगस्य रागना, रोषना, ईर्ष्याना, मदना अने
मानना वेगने सारी येडे नियमभा राभन्तः राग, रोष,
ईर्ष्या, मद और मानके वेगोंको जीतनेवाले, सततम् निरन्तर
निरन्तर, विविध- प्रदान- परस्य विविध प्रकारना दानभा
तत्पर विविध प्रकारके दान देनेवाले, तपः- ज्ञान- प्रशम-
नित्यस्य तप, ज्ञान अने प्रशमभा तत्पर तप, ज्ञान और
शान्ति परायण, अध्यात्मविदः अध्यात्म ज्ञानवानां
अध्यात्मज्ञानी, तत्परस्य अध्यात्मविद्याभा परायण
अध्यात्मविद्यामें परायण, इमम् च आ लोकेषु इह
लोकका, अमुम् च लोकम् अने परलोकेषु और पर लोकका,
अवेक्षमाणस्य ध्यान राभन्तः ध्यान रखनेवाले, स्मृति-
मतिमतः तथा स्मृति अने भूतिवाणा पुरुषानुं तथा स्मृति
और बुद्धिवाले मनुष्यकी, आयुः आयुष्य आयु, हितम्
हितकर हितकारक, उच्यते उछेवाय छे कही जाती है,
अतः आनाथी इससे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत आयु,
अहितम् अहितकर आयुष्य छे अहितकर है ॥ २४ ॥

24. The life of that man is said

to be good . who is a well-wisher
of all creatures, who does not covet
other peoples' goods; who is a teller of
truth; who is peace-loving; who acts
with deliberation, is not negligent, is
devoted to the three ends (viz. virtue,
wealth and enjoyment) without letting
any one end come into conflict with the
other two; who is reverential to those
who are worthy of reverence; of a
scholarly, scientific and retiring dispo-
sition; partial to the company of elders
of well curbed passions of desire,
anger, envy, pride and conceit; cons-
tantly given to charitable acts; devo-
ted always to austerity, knowledge
and quietude; endowed with spiritual
insight, one-minded, contemplative
of the good in this world and the next
and endowed with memory and un-
derstanding. That life which is of
the opposite nature is said to be
"not good".

प्रमाणमायुषः—

प्रमाणमायुषस्त्वर्येन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां
विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः,

अर्थ- विषय विषय, इन्द्रिय- इन्द्रियो इन्द्रियां, मनः-
मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, लादीनाम्
वगैरेनां आविके, अनिमित्तैः आकस्मिक आकस्मिक,
विकृतिलक्षणैः विकारश्च लक्षणैः विकृतिरूप लक्षणों द्वारा,
आयुषः आयुषं आयुका, प्रमाणम् तु प्रमाणं ते।
प्रमाण तो, उपलभ्यते लक्षणाभा आवे छे जाना
जाता है;

२४. लोकम्-लौकिकम् (ग.)

,, चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो-चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतो
(च. ब.)

25-(1). The (approaching) end of
a man's life is presaged by the in-
explicable and abnormal changes in

his sensual pursuits, sense-faculties, mind, understanding and (general) behaviour.

अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसात् त्रिपञ्चसप्त-
दशाहात् पक्षान्मासात् वर्षमासात् सवत्सराद्वा
स्वभावमापत्स्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो
मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुषः
प्रमाणम्;

जन्म आ प्राप्ती यह प्राणी, अस्मात् क्षणात् आ
क्षुभां इस क्षणमें, मुहूर्तात् आ मुहूर्तां इस मुहूर्तमें,
दिवसात् आ दिवसे इस दिनमें, त्रि-पञ्च-सप्त-दश-द्वादश-
जहात् त्रि-पांच-सात-दश के आर दिवसे तीन-पांच-सात-
दस अथवा बारह दिनमें, पक्षात् पञ्चवाडीये पक्षमें,
मासात् ओक भासे मासमें, वर्षमासात् ७ महीने छः
मासमें, सवत्सरात् वा अथवा तो ओक वर्षे या एक वर्षमें,
स्वभावम् भरखुने मरणको, आपत्स्यते इति प्राप्त थसे प्राप्त
होगा, तत्र त्वां यहां, स्वभावः स्वभाव, प्रवृत्तेः
उपरमः प्रवृत्तिने निराम प्रवृत्तिकी शान्ति, मरणम्
भरखु मरण, अनित्यता अनित्यता, अनित्यता, निरोधः
अने निरोध और निरोध, इति ओ शब्दो ये शब्द,
एकः अर्थः औकार्थवाचकं छे एकार्थवाचक हैं, इति
आ यह, आयुषः आयुष्यन् आयुष्यका, प्रमाणम् प्रमाण
छे प्रमाण है;

25-(2). From these it can be pre-
dicted that he will revert to the ori-
ginal condition of the elements during
that moment or that hour, or that
day, or the next three or five, seven,
ten or twelve days or the fortnight
or the month or six months or the
year (as the case may be). Here in
the original condition of elements, the
cessation of activity, death, transience
and stoppage are all equivalent terms.
Thus has been shown the measure
of life.

आयुषोऽप्रमाणम् —

अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; वेह-
प्रकृतिलक्षणमधिकृत्य अपदिष्टमायुषः प्रमाण-
मायुर्वेदे ॥ २५ ॥

अतः आधी इससे, विपरीतम् विपरीतने विपरीतको,
अरिष्टाधिकारे अरिष्टाधिकारभां अरिष्ट अधिकारमें, अप-
माणम् अप्रमाण् डहेल छे अप्रमाण कहा है, वेह-
प्रकृति-लक्षणम् देह, प्रकृति अने लक्षणने वेह, प्रकृति
और लक्षणको, अपदिष्टम् च उद्देशीने उद्दिष्ट करके,
आयुषः आयुष्यन् आयुष्यका, प्रमाणम् प्रमाण् प्रमाण,
आयुर्वेदे आयुर्वेदभां आयुर्वेदमें, अपदिष्टम् डहेल छे
कहा है ॥ २५ ॥

25. Where no such abnormal changes
are present, the span of life, so far as
the subject of prognosis is concerned,
is indeterminable. In the science of
life in general, however, instruction
is given concerning the expectancy
of life on the basis of the body, the
humoral habitus and special signs.

आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्—

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातु-
रस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

अस्य च आ आयुर्वेदन् इस आयुर्वेदका, प्रयोजनम्
प्रयोजन आ छे के प्रयोजन यह है कि, स्वस्थस्व न्नीशेअ
पुरुषना स्वस्थ पुरुषके, स्वास्थ्य-रक्षणम् आरोग्यन् रक्षण
करतु स्वास्थ्यकी रक्षा करना, आतुरस्य च अने रोगीना
और रोगीके, विकार-प्रशमनम् विकारानुं प्रशमन करतुं
विकारोकी शान्ति करना ॥ २६ ॥

26. The utility of this science con-
sists in the maintenance of health
in the healthy and the quieting of
disorders in the ailing.

२५. अधिकारे—अध्याये (ग.)

॥ प्रमाणमायुर्वेदे—प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे (ग.)

આયુર્વેદસ્ય શાશ્વતત્વે પ્રમાણમ્—

સોડ્યમાયુર્વેદઃ શાશ્વતો નિર્વિદ્યતે, અનાદિ-
ત્વાત્, સ્વભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્, ભાવસ્વભાવ-
નિત્યત્વાત્ ।

અનાદિત્વાત્ અનાદિ હોવાથી અનાદિ હોનેસે, સ્વ-
ભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્ સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણવાળો હોવાથી
સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણવાળા હોનેસે, ભાવ-સ્વભાવ-નિત્યત્વાત્
અ તથા પદાર્થોના સ્વભાવની નિત્યતા હોવાથી તથા
પદાર્થોને સ્વભાવની નિત્યતા હોનેસે, સઃ અર્થમ્ તે આ
યદ્, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, શાશ્વતઃ નિત્ય
નિત્ય, નિર્વિદ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ;

27-(1). This science of life is de-
clared to be eternal, because it has
had no beginning, because it deals
with tendencies that proceed innately
from nature and because the nature
of matter is eternal.

ન હિ નાભૂત્ કદાચિદાયુષઃ સન્તાનો બુદ્ધિ-
સન્તાનો વા, શાશ્વતમ્માયુષો વેદિતા, અનાદિ ચ
સુખદુઃખં સદ્રવ્યહેતુલક્ષણમપરાપરયોગાત્ । एष
ચાર્યસંપ્રદહો વિભાવ્યતે આયુર્વેદલક્ષણમિતિ ।

આયુષઃ આયુષ્યનેા આયુષા, સન્તાનઃ પ્રવાહ પ્રવાહ,
બુદ્ધિસન્તાનઃ વા અથવા બુદ્ધિનેા પ્રવાહ યા બુદ્ધિકા
પ્રવાહ, કદાચિદ્ ક્યારેય કમી સી, ન હિ અભૂત હતો
નહિ નહીં રહા હો, ઇતિ ન એમ નથી એસા નહીં કુઆ,
આયુષઃ અ અને આયુષ્યનેા ઓર આયુષો, વેદિતા બાહ્ય-
નાર જાનેવાલા, શાશ્વતઃ શાશ્વત છે નિત્ય હૈ, અપરા-
પરયોગાત્ પદાર્થોની પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોવાથી પદાર્થોની
પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોનેકે કારણ, સદ્રવ્ય-હેતુ-
લક્ષણમ્ દ્રવ્ય, હેતુ અને લક્ષણ સહિત દ્રવ્ય, હેતુ ઓર
લક્ષણ સહિત, સુખદુઃખમ્ અ સુખ અને દુઃખ પણ
સુખ દુઃખ સી, અનાદિ અનાદિ છે અનાદિ હૈ, एषઃ અ

૨૭. સંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્—સંસિદ્ધઃ સ્વલક્ષણત્વાત્ (ગ.)

, ન હિ નાભૂત્—ન હિ નૈવાભૂત (ચ. બ.)

, અનાદિ ચ—અનાદિમત્ (ચ.)

અર્થસંપ્રદઃ—આત્મસંપ્રદઃ (પ.)

આ યદ્, અર્થસંપ્રદઃ અર્થસંપ્રદઃ અર્થસંપ્રદ, આયુર્વેદ-
લક્ષણમ્ આયુર્વેદનું લક્ષણ છે આયુર્વેદના લક્ષણ હૈ,
ઇતિ વિભાવ્યતે એમ બાહ્યવામાં આવે છે એસા જાના
જાતા હૈ;

27-(2). For at no time was there
a break either in the continuity of
life or the continuity of intelligence.
The experience of life is perennial;
and pleasure and pain along with
their respective causative factors are
beginningless on account of their
inter-dependent connection. This
forms the group of subjects dealt with
by the science of life.

ગુરુલગ્નુશીતોષ્ણચ્છિન્નચ્છિન્નરુક્ષાદીનાં દ્રવ્યાણાં
સામાન્યવિશેષાભ્યાં વૃદ્ધિહાસૌ, ચયોક્ત્—ગુરુ-
મિરમ્યસ્યમાનૈર્ગુરુણામુપચયો ભવત્યપચયો લઘુ-
નામ્, एवमेवेतरेषामिति, एष ભાવસ્વભાવો નિત્યઃ,
સ્વલક્ષણં ચ દ્રવ્યાણાં પૃથિવ્યાદીનાં; સન્તિ તુ
દ્રવ્યાણિ ગુણાશ્ચ નિત્યાનિત્યાઃ ।

ગુરુ યુરુ ગુરુ, લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત,
ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, ચ્છિન્ન- ચ્છિન્ન ચ્છિન્ન, રુક્ષ-રુક્ષનામ્
રુક્ષ વગેરે રુક્ષ આદિ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોને,
સામાન્ય-વિશેષાભ્યામ્ સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોથી
સામાન્ય ઓર વિશેષ ગુણોસે, વૃદ્ધિહાસૌ વૃદ્ધિ અને હાસ
આય છે વૃદ્ધિ ઓર હાસ હોતા હૈ, ચયા-અપચય એમ
કહેવું છે કે જૈસે કહા હૈ કિ, ગુરુમિઃ યુરુ દ્રવ્યોનું ગુરુ
દ્રવ્યોના, અમ્યસ્યમાનૈઃ સતત સેવન કરવાથી નિરન્તર
સેવન કરનેસે, ગુરુણામ્ યુરુ ધાતુઓની ગુરુ ધાતુઓની,
અપચયઃ વૃદ્ધિ આય છે વૃદ્ધિ હોતી હૈ, લઘુનામ્ અને

૨૭ ગુરુલગ્નુ—તત્ત્વ ગુરુલગ્નુ (ગ)

,, , —અપચયગુરુલગ્નુ (ચ. બ.)

,, લઘુનામ્—લઘુનામિત્યેવમાદિ (ચ. બ. જ.)

,, સ્વલક્ષણં—સ્વસ્વલક્ષણં (ક. બ. છ.)

,, દ્રવ્યાણાં—દ્રવ્યાણાં (ચ. બ. બ. દ.)

,, દ્રવ્યાણિ—સર્વદા (ત.)

लघु धातुओंकी और लघु द्रव्योंका, अपचयः क्षीयता
 हास, भवति भाव्य छे होता है, एवम् एव इति छे
 प्रभाषेण इसी प्रकार ही. इतरेषाम् णीभ्योऽनुं पक्ष
 सभन्वुं दूसरोंका भी समझना चाहिए, एषः आ यह,
 भावस्वभावः भावोने स्वभाव पदार्थोंका स्वभाव,
 नित्यः नित्य छे नित्य है, पृथिवी-आदीनाम् अने
 पृथ्वी वगेरे और पृथ्वी आदि, द्रव्याणाम् द्रव्योंका
 द्रव्योंका, स्वलक्षणम् च योतयोतानुं लक्ष्य पक्ष नित्य
 छे अपना अपना लक्षण भी नित्य है, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य,
 गुणाः च तु अने गुणो और गुण, नित्यानित्याः नित्य
 तथा अनित्य नित्य और अनित्य, समित छे हैं;

27-(3). Substances that are heavy or light, cold or hot, unctuous or dry etc. are increased and decreased by the use of like and unlike factors. Thus it has been stated that the heavy things are increased and the light decreased by the repeated use of heavy things and *vice versa*. This nature of things is eternal; so also is the innate property of substances like earth etc. (eternal). There are however, substances and properties of both kinds—eternal as well as non-eternal.

न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते, अन्य-
त्रावबोधोपदेशाभ्याम् ; एतद्वै द्वयमधिकृत्योत्पत्ति-
मुपदिशन्त्येके ।

जबबोध- उपदेशाभ्याम् ज्ञान अने उपदेश ज्ञान और उपदेशको, जन्मत्र सिवाय छोड़ कर, आयुर्वेदस्य आयुर्वेदनी आयुर्वेदकी, अमृता न होधने न होकर, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न हि उपलब्धते अणुवाभा नथी नहीं देखी जाती, एतद् द्वयम् वै आ-नेने न इन दोनोंका ही, अधिकृत्य उद्देशी उद्देश रक् कर, एतेः केटवायेक कुछ लोग, उत्पत्तिम् आयुर्वेदनी उत्पत्तिने आयुर्वेदकी उत्पत्तिको, उपदिशन्ति उहे छे कहते हैं;

27-(4). For at no time can it be said that the science of life sprang into existence, having been non-existent before, unless the dissemination of knowledge by means of receiving and imparting instruction be considered as creation of such knowledge. It is, indeed, in view of such dissemination by the channel of instruction, that some authorities have spoken of the rise of the Science of Life (at this or that time).

स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमि-
हाद्येऽध्याये च; यथा-अग्नेरौष्ण्यम्, अपां द्रवत्वम् ।

यत् ते जो, इह अहं यहाँ, जाये च, अने प्रथम और प्रथम, अध्याये अध्यायमा अध्यायमे, नस्य आ. आयुर्वेदं इय आयुर्वेदका, स्वाभाविकम् च स्वभावसिद्ध स्वभावसिद्ध, लक्षणम् लक्षणं लक्षण, उक्तम् कथं ये कहा है, अकृतकम् ते कोष्ठे करेण नथी उसको किसीने नहीं किया है, यथा गेभके जैतेकि, अग्नेः अग्निनी अग्निकी, औष्ण्यम् उष्णता उष्णता, अपाम् तथा पाणीनी और जलकी, द्रवत्वम् द्रवता स्वभावसिद्ध ये द्रवता स्वभावसिद्ध है।

27-(5). As a matter of fact, however, the function of this science is innate in nature and owes nothing to artifice, as has been set out here and in the first chapter, being like heat in the fire or fluidity in the water.

भाषस्वभाषमित्यस्वमपि चास्य, यथोक्तं— गुरु-
भिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघू-
नामिति ॥ २७ ॥

अन्य च अने आ आयुर्वेदना और इस आयुर्वेदके, मावस्वभाव-नित्यत्वम् अपि ज्ञानेना स्वभावनं नित्य-पक्षं पक्ष अकृतक छे भावोंकी स्वभावसे नित्यता भी अकृतक है, यथा उक्तम् अभेदं कर्तुं छे क जैसे कहा है कि, गुरुभिः शुद्धं द्रव्येण गुरु द्रव्योंके, अन्यस्वभावेः अतएव

શેવન કરવાથી અખ્યાસરે, ગુરુનામ્ યુરુ ખાતુઓની ગુરુ ખાતુઓની, ઉપચયઃ વૃદ્ધિ રુદ્ધિ, કઘૂનામ્ અને ક્ષુ ખાતુઓની ઓર લઘુ ખાતુઓના, અપચયઃ ક્ષીણતા હાસ, અવસિ હિતિ થાય છે હોતા હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. It is also eternal by reason of the eternality of its laws, as for instance, the law that heavy things increase and light things decrease by the repeated use of heavy things.

✧ આયુર્વેદસ્યાષ્ટાંગજ્ઞાનિ—

તસ્યાયુર્વેદસ્યાજ્ઞાન્યષ્ટૌઃ તથા-કાયચિકિત્સા, શાલાકયં, શસ્ત્રાપહર્તુકં, વિષગરવૈરોધિકપ્રશમનં, ભૂતવિદ્યા, કૌમારધૃત્યકં, રસાયનં, વાજીકરણમિતિ ॥ ૨૮ ॥

તલ્લ તે હસ, આયુર્વેદસ્ય આયુર્વેદનાં આયુર્વેદકે, જહો જજ્ઞાનિ આઠ અંગે છે આઠ અંગ હૈ. તલ્લ યથા નેશકે જેસે કિ, કાયચિકિત્સા કાયચિકિત્સા કાયચિકિત્સા, શાલાકયમ્ શાલાકય શાલાકય, શસ્ત્રાપહર્તુકમ્ શસ્ત્રાપહર્તુક શસ્ત્રાપહર્તુક, વિષગરવૈરોધિકપ્રશમનમ્ વિષગરવૈરોધિકપ્રશમન (અગદતન્ત્ર) વિષગરવૈરોધિકપ્રશમન (અગદતન્ત્ર), ભૂતવિદ્યા ભૂતવિદ્યા ભૂતવિદ્યા, કૌમારધૃત્યકમ્ કૌમારધૃત્યક કૌમારધૃત્યક, રસાયનમ્ રસાયન રસાયન, વાજીકરણમ્ હિતિ અને વાજીકરણ ઓર વાજીકરણ ॥ ૨૮ ॥

28. The branches of this science are eight. They are:— (1) Medicine, (2) The science of the special diseases of the supra-clavicular parts of the body (viz. eye, ear, nose, mouth, throat etc.), (3) Surgery, (4) Toxicology, (5) Psychology, (6) Pediatrics, (7) Rejuvenation and (8) Virilification.

૨૮. રસાયન-રસાયનાનિ (વ. છ.)

,, શસ્ત્રાપહર્તુક-શસ્ત્રાપહર્તુક (વ.)

આયુર્વેદાધ્યયનેઽધિકારિણઃ —

સ સાધ્યેતવ્યો બ્રાહ્મણરાજન્યવૈદ્યૈઃ । તન્નાનુ-
પ્રહાર્થં પ્રાણિનાં બ્રાહ્મણૈઃ, આરક્ષાર્થં રાજન્યૈઃ,
વૃત્ત્યર્થં વૈદ્યૈઃ; સામાન્યતો વા ધર્માર્થકામપરિ-
પ્રહાર્થં સર્વૈઃ ।

સઃ ચ અને તે આયુર્વેદ હસ આયુર્વેદકો, બ્રાહ્મણ-
રાજન્ય-વૈદ્યૈઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈદ્યોએ બ્રાહ્મણ-
ક્ષત્રિય ઓર વૈદ્યકો, અધ્યેતવ્યઃ બલુવો બેઠીએ પઢના
વાહિરે તન્ન પ્રાણિનામ્ પ્રાણીઓ પર પ્રાણિયો પર, નાનુ-
પ્રહાર્થમ્ અનુગ્રહ કરવા માટે અનુગ્રહ કરનેકે લિરે,
બ્રાહ્મણેઃ બ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણોકો, આરક્ષાર્થમ્ પ્રબળ
પરિપાલન માટે પ્રજાકો રક્ષાકે લિરે, રાજન્યૈઃ ક્ષત્રિયોએ
ક્ષત્રિયોકો, વૃત્ત્યર્થમ્ આશ્રિવિકા માટે આજીવિકાકે લિરે,
વૈદ્યૈઃ વૈદ્યોએ વૈદ્યોકો, સામાન્યતઃ વા અથવા
સામાન્ય રીતે યા સામાન્યતઃ, ધર્મ-કર્મ-કામ-પરિપ્રહાર્થમ્
ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ, અર્થ ઓર
કામજી પ્રાપ્તિકે લિરે, સર્વૈઃ સર્વેએ તે બલુવો બેઠીએ
સબકો પઢના વાહિરે;

29-(1). This science is to be studied by the Brahmanas, the Kshatriyas and the Vaisyas. By the Brahmanas with a view to benefiting all creatures, by the Kshatriyas as subserving their role of protectors and by the Vaisyas as a means of livelihood, and, in general, by all, with the object of attaining virtue, wealth and pleasure.

આયુર્વેદસ્ય ત્રિવિધપુરુષાર્થસાધનત્વમ્—

તન્ન યદધ્યાત્મવિદ્યાં ધર્મપથસ્થાનાં ધર્મપ્ર-
કાશકાનાં વા માતૃપિતૃભાતૃબન્ધુગુરુજનસ્ય વા

૨૯ આરક્ષાર્થ-આરક્ષાર્થ (ક. ગ. છ. જ. ન. દ. વ.)

,, ધર્મપથસ્થાના-ધર્મપથસ્થાપકાનાં (ક. ઘ. ન.)

,, ,, -ધર્મતત્ત્વસ્થાનાં (વ.)

विकारप्रक्षमने प्रयत्नवान् भवति, यथायुर्वेदोक्त-
मध्यात्ममनुष्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा,
सोऽस्य परो धर्मः;

तत्र यत् ने जो, अध्यात्मविदाम् अध्यात्मविद्या-
याणां अध्यात्मज्ञानियोंके, धर्मपथस्थानाम् धर्मभार्जो
प्रवर्तनारा धर्ममार्ग पर चलनेवालोंके, धर्मप्रकाशकानाम्
वा अथवा धर्मो ७५देश करनेवाले धर्मके उपदेशकोंके,
मातृ-पितृ-भ्रातृ-बन्धु-गुरुजनस्य वा अथवा माता, पिता,
भ्रातृ, बन्धु, अने गुरुजनना या माता, पिता, भाई, बन्धु
और गुरुजनोंके, विकारप्रक्षमने रोगोंने शांत करनेवालों
रोगोंकी शान्तिमें, प्रयत्नवान् प्रयत्नशील प्रयत्नशील,
भवति अने छे होता है, यत् च अने ने और जो,
आयुर्वेदोक्तम् आयुर्वेदभां ७६छे आयुर्वेदमें कहे, अध्या-
त्मम् अध्यात्मज्ञाननु अध्यात्मज्ञानका, अनुष्यायति
चित्तन करे छे चिन्तन करता है, वेदयति ज्ञान करने
छे उपदेश करता है, अनुविधीयते वा अथवा तो
आचरन्ते करे छे या उसके अनुसार बरतता है, सः
ते वह, अस्य आ पुरुषो इस पुरुषका, पर धर्म
अथ धर्म छे परम धर्म है;

29-(2). Now whatever endeavour a
practitioner of this science makes to-
wards the relief of the ailments affect-
ing those who walk in the path of
righteousness, or those who propagate
righteousness, or of such persons as
his mother, father, brothers, relations
and seniors, or in whatever measure
he meditates on, expounds, or practi-
ses the spiritual truths enshrined in
this science of life—all that constitu-
tes the higher virtue of his life.

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात्
सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थावाप्तिरारक्षणं च, या च

२९. आयुर्वेदोक्तम्—आयुर्वेदोक्तमर्थम् (ग.)

१०. अध्यात्मम्—अध्यात्मम् (प.)

२९. आरक्षणं च—आत्मरक्षणं च (ग.)

स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः;

या पुन. ७७नी ने और जो, ईश्वराणाम् २१७ओ
राजाओं, वसुमताम् वा अथवा धनवाने या श्रीमन्तोंके,
सकाशात् पासेथी पाससे, सुख-उपहार-निमित्ता
आरोग्य भाटे बेट तरीके आरोग्यके बदले उपहाररूपमें,
अर्थावाप्ति धननी प्राप्ति धनकी प्राप्ति, आरक्षणम् च
अने पोतानुं रक्षन्ते पक्षु और अपना रक्षण मी, भवति
थाय छे होता है, या च अने ने और जो, स्वपरिगृही-
तानाम् पोताने आश्रये रहेला अपने अधीन नौकर
आदि, प्राणिनाम् प्राणीओनुं प्राणियोंकी, आतुर्यात् २१८-
पक्षुथी रोगोंसे, आरक्षा रक्षन्ते थाय छे रक्षा होती है,
सः ते वह, अस्य आ पुरुषो इस पुरुषका, अर्थ.
अर्थ छे अर्थ है;

29-(3). Again whatever store of
wealth or patronage he is able to
secure from his association with kings
and merchant-princes with a view to
ensuring for himself an easy and
comfortable life, or whatever relief
from distress he himself is able to
extend to those who have sought his
protection—all this constitutes the
wealth of his life.

यत् पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यशः शरण्यत्वं च, या च
संमानशुश्रूषा, यच्छेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते
सोऽस्य कामः । इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥२९॥

यत् पुन. ७७नी ने और जो, अस्य आ आयुर्वेद-
वेदानो इसका, विद्वद्ब्रह्मण्यशः विद्वानो तत्त्वथी आ २२-
३५ यश विद्वानोंके आदररूप यश, शरण्यत्वम् च अने
बोडो शरण्य आवे तेवी स्थिति और लोग अपने शरणमें
आवे ऐसी स्थिति, या च संमानशुश्रूषा तथा बोडो तत्त्वथी
ने संमान अने सेवा थाय छे तथा लोगसे जो मान और

२९ सोऽस्य—सोऽस्य (ब.)

१०. विद्वद्ब्रह्मण्यशः—विद्वद्ब्रह्मण्यशः (ब.)

१०. यच्छेष्टानां—यच्छेष्टानां (ग.)

१०. विषयाणां—वस्तुनाम् (झ.)

લેવા होती है, वह च अपने ने और जो, इष्टानाम् विषया-
नाम् ऐतानां छष्ट श्री वगेरे विषयेषु इष्ट विषयेषु,
आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, जायसे भेजवी आपे छे
जात करता है, सः ते वह अस्य आ आयुर्वेदज्ञाने। इस
आयुर्वेदज्ञान, काम काम छे काम है, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, अहोवेण
निःशेष संपूर्ण, उक्तम् कथं छे कह दिया है ॥ २९ ॥

29. Once again, whatever renown
comes his way, acclaiming him as a
sage, or as a saviour, or whatever
honours and services he commands,
or whatever measure of health he is
able to confer on those whom he loves—
all this constitutes the satisfaction of
a medical man's life. Thus we have
dealt with all the points raised with-
out omitting anything.

तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः —

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं
भवति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्,
अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थान् इति;
पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थ-
शोऽर्थावयवशश्चेति ॥ ३० ॥

अथ भिषजा वैद्य वैद्य, भिषक् वैद्यने वैद्यसे, आवितः
एव प्रथमं १/ प्रथम ही, अष्टविधम् आठ प्रकारનું
જાઠ પ્રકારકે, પ્રદશ્યઃ બવતિ પૂછવું બેઠીએ પ્રશ્ન
પૂછે, તન્ત્રમ્ નેમકે ત-ત્ર જેસેકિ તન્ત્ર, તન્ત્રાર્થાન્
ત-ત્રના વિષયો તન્ત્રકે વિષય, સ્થાનમ્ સ્થાન સ્થાન,

૩૦. તન્ત્ર ... પ્રશ્નાર્થાન્—તન્ત્ર, તન્ત્રાર્થ, સ્થાનાનિ, સ્થા-
નાર્થાન્, અધ્યાયાન્, અધ્યાયાર્થાન્,
પ્રશ્નાન્, પ્રશ્નાર્થાન્ (ક.)

.. તન્ત્રાર્થાન્—તન્ત્રાર્થ (ક.)

.. તન્ત્રાર્થાન્, સ્થાનં—તન્ત્રાર્થસ્થાનાનિ (ક.)

.. સ્થાનં—સ્થાનાનિ (ક. ગ. વ. છ.)

.. અધ્યાયમ્—અધ્યાયાન્ (ક. જ.)

.. પ્રશ્ન-પ્રશ્નાન્ (ક.)

स्थानार्थान् स्थानना विषये। स्थानके विषय,
अध्याय अध्याय, अध्यायार्थान् अध्यायना विषये।
अध्यायके विषय, प्रश्नम् प्रश्न प्रश्न, प्रश्नार्थान् च इति
अने प्रश्नना विषये। और प्रश्नोंके विषय, पृष्टेन च
अने पूछायेला वैद्य और जिससे पूछा गया है उस वैद्यको,
एतन् ये अधुं पूछेधुं यह सब, वाक्यशः वाक्यार्थ
वाक्य द्वारा, वाक्यार्थशः वाक्यना अर्थार्थ वाक्यार्थ
द्वारा, अर्थावयवश च अने अर्थार्थ अर्थार्थ और
अर्थके अवयव द्वारा, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार,
अहोवेण अशेषपक्षे सम्पूर्ण रूपसे, वक्तव्यम् कहेवुं
बेठीએ કહેના चाहिए ॥ ३० ॥

30. Now a physician should be
examined by another physician on
eight topics viz. the system and its
interpretation, the main sections of the
system and their interpretation, the
chapters (in each section) and their
interpretation, and the questions and
their explanations; and thus being
examined, he should give his answers,
leaving out nothing, by verbatim quo-
tations, by explanations of the quota-
tions and by further elucidations of
difficult parts of the explanations.

तन्त्रस्य पर्यायाः —

तन्त्रायुर्वेदः शास्त्रा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं
लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

તન્ત્ર ત્યાં યહાં, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, શાસ્ત્રા
શાસ્ત્રા શાસ્ત્રા, વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા, સૂત્રમ્ સૂત્ર સૂત્ર,
જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર, લક્ષણમ્
લક્ષણ લક્ષણ, તન્ત્રમ્ અને ત-ત્ર. ઓર તન્ત્ર, ઇતિ
આ સર્વે યે સબ, અનર્થાન્તરમ્ કોકાર્થવાચક છે
एकार्थवाची हैं ॥ ३१ ॥

31. Now the words "Science of
Life", "The Medical Branch," "The
Lore," "The Aphorisms," "The

Knowledge," " The Scripture," " The Semeiology " and " The System " are all connotative of the same meaning.

तन्त्रार्थाः —

तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतु-व्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दश-प्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तन्त्रार्थः तन्त्रेण विषय तन्त्रका विषय, पुनः तो, स्वलक्षणैः हित तथा अहित आयुषः ३५ पोतानां लक्षणैः हित और अहित आयुष्य अपने लक्षणोंसे, उपदिष्टः उद्देशार्थं गृहे उ कह दिया गया है, सः च अर्थः अने ते तन्त्रार्थेन और वर तन्त्रार्थ, प्रकरणैः प्रकृत्योः द्वादश प्रकरणोंसे, विभाव्यमान विचार करवाभा आवतां विचार करने पर, भूयः एव क्षरीरं पक्षे फिर भी, शरीर-शरीर क्षरीर, वृत्ति-वृत्ति वृत्ति, हेतु-हेतु हेतु, व्याधि-व्याधि व्याधि, कर्म-कर्म कर्म, कार्य-कार्य कार्य, काल-काल कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण-करण करण, विधिविनिश्चयात् अने विधिना निश्चयार्थी और विधिके निर्णयसे, दशप्रकरण-दश प्रकृत्योःवाणी उ दश प्रकरणवाला है, तानि च अने ते और इन, प्रकरणानि प्रकृत्योः प्रकरणोंका, केवलेन संपूर्ण सम्पूर्ण, तन्त्रेण तन्त्रेण तन्त्रेसे, उपदेक्ष्यन्ते उपदेश करवाभा आवशे उपदेश किया जायगा ॥ ३२ ॥

32. The scope of the system has been explained by definitions of it, already. This scope being divided with reference to topics, is distributed under ten different heads, viz., (1) Anatomy, (2) Physiology, (3) Etiology, (4) pathology, (5) Therapeutics, (6) Objectives (7) Climatology, (8) Physicians, (9) Pharmacology and (10) Procedures. These topics are dealt with in the course of the entire treatise.

तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि —

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि, तथा—श्लोकनि-दानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्था-नानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टा-ष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वाद-शकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

अथ आ इन, तन्त्रस्य तन्त्रेण तन्त्रके अष्टौ आठ आठ, स्थानानि स्थाने। उ स्थान है, तद् यथा न्येभके जैसेकि, श्लोक-श्लोकस्थान श्लोकस्थान, निदान-निदान-स्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमान-स्थान, शारीर-शारीरस्थान शारीरस्थान, इन्द्रिय-इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, चिकित्सित-चिकित्सा-स्थान चिकित्सास्थान, कल्प-कल्पस्थान कल्पस्थान, सिद्धि-स्थानानि अने सिद्धिस्थान और सिद्धिस्थान, तत्र तेभां इनमें, श्लोकस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, त्रिंशत्-अध्यायकम् त्रीस अध्यायनु उ तीस अध्यायका है, निदान-निदानस्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमानस्थान, शारीरस्थानानि अने शारीरस्थान और शारीरस्थान, अष्ट-अष्ट-अध्याय-कानि आठ आठ अध्यायनां उ आठ आठ अध्यायके हैं, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, द्वादशकम् बार अध्यायनु उ बारह अध्यायका है, चिकित्सितानाम् चिकित्सास्थान चिकित्सास्थान, त्रिंशकम् त्रीस अध्यायनु उ तीस अध्यायका है, कल्प-सिद्धि-स्थाने अने कल्पस्थान तथा सिद्धिस्थान एवं कल्पस्थान और सिद्धिस्थान, द्वादशके भवतः बार बार अध्या-यनां उ बारह बारह अध्यायके हैं ॥ ३३ ॥

33. This system has eight sections. They are the sections of (1) General principles, (2) Pathology, (3) Specific determination, (4) Human embodiment, (5) Sensorial prognosis (6) Therapeutics, (7) Pharmaceutics and (8) Success in treatment.

३३. तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि—तन्त्रमष्टौ स्थानानि (ग. प.)
,, भवतः—भवतः इति (प.)

स्वास्थ्यवृत्तिकाः—स्वस्थवृत्तिकाः (५.)

तत्र तन्त्रं (ग.)

નામના છે અધ્યાયો લઙ્ગનવૃંદણીય ઓર સન્તર્પણીય નામકે દો અધ્યાય, વિધિશોણિકઃ ચ એવ અને વિધિ-શોણિતીય નામને। અધ્યાય ઓર વિધિશોણિતીય નામકા અધ્યાય, તત્ર એ ચારમાં ઇન ચારોમેં, યોજનાઃ યોજનાઓનું ગોજનાઓંકા, ઘ્યાચ્યાતાઃ ધ્યાધ્યાન કથું છે ઘ્યાધ્યાન કિયા ગયા હે ॥ ૪૧ ॥

41. Then come the chapters entitled—(21) The eight censured persons. (22) The lightening and roborant therapies. (23) Impletion and (24) The blood derived through systematic regimen. This tetrad deals with therapeutic application.

યજ્ઞઃપુરુષસંખ્યાતો ભદ્રકાપ્યાજ્ઞપાનિકૌ ।

વિવિધાશિતપીતીયશ્ચત્વારોઽજ્ઞવિનિશ્ચયાઃ ॥ ૪૨ ॥

યજ્ઞઃપુરુષસંખ્યાતઃ યજ્ઞપુરુષીય નામને। અધ્યાય યજ્ઞઃપુરુષીય નામકા અધ્યાય, ભદ્રકાપ્ય-જ્ઞપાનિકૌ આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અને અજપાનવિધિ નામના છે અધ્યાયો આત્રેયમદ્રકાપ્યીય ઓર અજપાનવિધિ નામકે દો અધ્યાય, વિવિધાશિતપીતીયઃ તેમજ વિવિધાશિત-પીતીય નામને। અધ્યાય એવં વિવિધાશિતપીતીય નામકા અધ્યાય, ચત્વારઃ આ ચાર યે ચાર, અજ્ઞવિનિશ્ચયાઃ અજને। નિશ્ચય કરનારા છે અજને નિર્ણય કરનેવાલે હે ॥ ૪૨ ॥

42. Then come the chapters entitled—(25) The origin of man and disease. (26) The discussion between Atreya, Bhadrakapya and others. (27) Diet and dietetics and (28) The various kinds of foods and drinks. This tetrad deals with diet and dietetics.

દશપ્રાણાયતનિકસ્તથાઽર્થેદશમૂલિકઃ ।

દ્વાવેતૌ પ્રાણદેહાર્થૌ પ્રોક્તૌ વૈદ્યગુણાશ્રયૌ ॥ ૪૩ ॥

૪૨. અજ્ઞવિનિશ્ચયાઃ—અજ્ઞવિનિશ્ચયે (જ ગ. વ.)

„ પીતીયઃ—પીતશ્ચ (ગ.)

૪૩. પ્રોક્તૌ ક્ષોતૌ

દશપ્રાણાયતનિકઃ દશપ્રાણાયતનીય દશપ્રાણાયતનીય, તથા અને ઓર, અર્થેદશમૂલિકઃ અર્થેદશમહામૂલીય અર્થેદશમહામૂલીય, एतौ द्वौ આ છે અધ્યાયો યે દો અધ્યાય, પ્રાણદેહાર્થૌ પ્રાણ અને દેહના સંબંધમાં પ્રાણ એવં દેહકે સંબંધમેં, વૈદ્યગુણાશ્રયૌ તથા વૈદ્યોના ગુણના સંબંધમાં ઓર વૈદ્યકે ગુણોંકે સંબંધમેં, પ્રોક્તૌ કહેલા છે કહે ગયે હે ॥ ૪૩ ॥

43. Lastly come the chapters entitled—(29) The ten resorts of life and (30) The ten great-rooted arteries in the heart. This dyad deals with the life-centres in the body and the qualifications of a physician.

ઔષધસ્વસ્થનિર્દેશકલ્પનારોગયોજનાઃ ।

ચતુષ્કાઃ ષડ્ ક્રમેણોક્તાઃ સત્તમઃશ્ચાજ્ઞપાનિકઃ ॥ ૪૪ ॥

ઔષધ-ઔષધ ઔષધ, સ્વસ્થ-સ્વસ્થ સ્વસ્થ, નિર્દેશ-નિર્દેશ નિર્દેશ, કલ્પના-કલ્પના કલ્પના, રોગ-રોગ રોગ, યોજનાઃ અને યોજનાઃ ઓર યોજના, ષડ્ ચતુષ્કાઃ આ છ સંખ્યામાં ચાર ચાર અધ્યાયના સમૂહ ઇન છઃ સંખ્યામેં ચાર ચાર અધ્યાયકે સમૂહ, ક્રમેણ ક્રમથી ક્રમે, ડક્તાઃ કહેલા છે કહે ગયે હે. સત્તમઃ ચ અને સાતમે ઓર સાતવોં, આજ્ઞપાનિકઃ અજપાન નામને। ચાર અધ્યાયોને। સમૂહ કલ્પો છે અજપાન નામકા ચાર અધ્યાયોંકા સમૂહ કહા હે ॥ ૪૪ ॥

44. The drugs, healthful living, specific instructions, procedures, nosology and therapeutic applications—these six tetrads have each been treated in four consecutive lessons. The seventh topic is that which relates to food and drink. This has been treated in the next tetrad of lessons.

દ્વૌ ચાન્વૌ સંગ્રહાધ્યાયાવિતિ ત્રિશકમર્યથત્ ।

શ્લોકસ્થાનં સમુદ્દિષ્ટં તન્નસ્યાસ્ય શિરઃ શુભમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વૌ દ્વૌ ચ અને છેલા છે અધ્યાયો ઓર અન્તિમ દો અધ્યાય, સંગ્રહાધ્યાયૌ સંગ્રહાધ્યાય છે

संग्रहाध्याय है, इति आ भभाषे इस प्रकार, अर्थवत् अर्थयुक्त अर्थयुक्त, त्रिजकम् त्रीस अध्यायवाला तीस अध्यायसमेत, श्लोकस्थानम् आ सूत्रस्थानने यह सूत्र-स्थान, जस्य तन्त्रस्य आ तन्त्रना इस तन्त्रका, शुभम् शिरः शुभ शिरः शुभ शिररूप, समुद्दिष्टम् कथुं छे कहा है ॥ ४५ ॥

45. The last dyad of synoptical chapters complete the tale of thirty chapters full of significance. This auspicious division forms as it were the very head of the compilation.

ॐ
श्लोकस्थाननिर्दिष्टः —

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥४६॥

जन्मिन् स्थाने आ स्थानमां उस स्थानमें महार्थ-नाम् भदान अर्थवालां महान अर्थवाले, चतुष्काणाम् चतुष्कोनां चतुष्कोनां, संग्रह संग्रह संग्रह, कृत. कहेला छे किया है, श्लोकार्थः च अने ते श्लोकोनां अर्थ छे ते ज जो श्लोकका अर्थ है वही संग्रहार्थः संग्रहने। अर्थ छे संग्रहका अर्थ है, अत एवा इम लिए, श्लोकस्थानम् आ स्थानने श्लोकस्थान इस स्थानको श्लोकस्थान, स्मृतम् कथुं छे कहा है ॥ ४६ ॥

46. In this division has been collected together groups of tetrads, each of weightly import. This division has been called sloka-sthana in consequence of its contents having been generally presented in slokas or verses.

ॐ
निदानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

उवराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणां च यत् ॥४७॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।

४६. संग्रहार्थः-संचयार्थश्च ग.

४७. अध्यायाष्टकम्-अष्टाध्यायकम् (ग.)

उवराणाम् उवरेना उवरका, रक्तपित्तस्य रक्त-पित्तना रक्तपित्तका, गुल्मानाम् गुल्मेना गुल्मोका, मेह-कुष्ठयोः मेहोना अने कुष्ठोना पमेहका और कुष्ठका, शोष-उन्माद-निदाने च शोषना तेभज उन्मादना. निदानमां शोष और उन्मादके निदानमें, अपस्मारिणाम् च अने अपस्मारवालाओना निदानमां और अप-स्मार वालोके निदानमें, इति एव इस प्रकार, यत् ते जो, इदम् आ यह, अध्यायाष्टकम् आऽ अध्यायने। सप्त आठ अध्यायोका समूह, स्यात् छे है, (सत् ते वह, निदानस्थानम् निदानस्थान निदानस्थान, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है ॥ ४७ ॥

47-47½. The Section on Pathology consists of an octad of chapters. They are the chapters entitled—(1) The Pathology of Fever. (2) The Pathology of Hemothermia. (3) The Pathology of Gulma. (4) The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion. (5) The Pathology of Dermatoses. (6) The Pathology of Consumption. (7) The Pathology of Insanity. (8) The Pathology of Epilepsy.

विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥४८॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्त्रोतःस्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥४९॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।

रसेषु रसना विषयमा रसके विषयमें, त्रिविधे कुक्षौ त्रिविधकुक्षिना विषयमा त्रिविधकुक्षिके विषयमें, जन-पदस्य ध्वंसे च जनपदना ध्वंसे रसना विषयमा जनपद-ध्वंसके विषयमें, त्रिविधे रोगविज्ञाने त्रिविधरोगविज्ञानके विषयमें, स्त्रोतःस्वपि वर्तने च अपि अने स्त्रोतोनी स्थितिना विष-यमा और स्त्रोतोकी स्थितिके विषयमें, रोगानीके रोगानीक-ना विषयमा रोगानीके विषयमें, व्याधिरूपे व्याधिरूपे-इयना विषयमा व्याधिरूपके विषयमें, रोगाणाम्

विषग्जिते च अने रोगोना विपग्जितना विषयमां
और रोगोंके विपग्जितके विषयमें, महर्षिणा भद्रर्षि
आत्रेये महर्षि आत्रेयने, मानार्थानि शान्तरूप प्रयोगन-
वाणा ज्ञानरूप प्रयोजनवाले, अष्टौ विमानानि आठ
विमानना अध्याये। आठ विमानके अध्याय, उक्तानि
उक्ता छे कहे हैं ॥ ४८-४९ ॥

48-49. In the Section on Specific Determination the great Rishi has spoken of eight specific determinations of different kinds. They are the chapters entitled—(1) The specific determination of taste. (2) The specific determination of the stomach-capacity. (3) The specific determination of depopulation through pestilence. (4) The specific determination of the special knowledge of the three methods of diagnosis. (5) The specific determination of the system of circulation. (6) The specific determination of nosology. (7) The specific determination of the disease from the appearance of the patient. (8) The specific determination of the science of healing.

शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ५० ॥

खुडिका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।

पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥

शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते ।

इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ५२ ॥

कतिधापुरुषीयम् च कतिधापुरुषीय कतिधा-
पुरुषीय, गोत्रेण अनुसृजम् च एव अतुल्यगोत्रीय अतुल्य-
गोत्रीय, खुडिका खुडिका नामनी खुडिकानामक, महती
च एव अने महती नामनी पक्षु और महतीनामक
भी, गर्भावक्रान्तिः गर्भावक्रान्ति गर्भावक्रान्ति, उच्यते

५१. उच्यते—एव च (न.)

उद्देवाभां आवे छे कही जाती है, पुरुषस्य शरीरस्य
पुरुषना अने शरीरना पुरुषके और शरीरके, द्वौ विचर्यौ
छे विचर्यने दो विचर्यका, विनिश्चितौ निश्चित करवाभां
आये छे निश्चित किया गया है, शरीरसंख्या शरीर-
संख्या शरीरसंख्या, अष्टमम् च अने आठमं और
आठवौं, जातेः सूत्रम् अतिशुद्धीय नामनं शरीर
जातिसूत्रीय नामका शरीर, उच्यते उद्देवाभां आवे छे
कहा जाता है, इति आ प्रभाछे इस तरह, मुनिना
अत्रिसूनुना भद्रर्षि आत्रेये महर्षि आत्रेयने, शारीराणि
शरीर अध्याये। शरीर अध्याय, उद्दिष्टानि उक्ता छे
कहे हैं ॥ ५०-५२ ॥

50-52. The following are the eight sub-divisions of lessons of the Section on the Embodiment of Man or Anatomy as indicated by the sage, the son of Atri. They are the chapters entitled—(1) Into how many categories is man divided. (2) The exogamous union. (3) The formation of the fetus. (4) The major chapter on the formation of the fetus. (5) The analysis of man. (6) The analysis of the body. (7) The enumeration of the parts of the body. (8) The continuation of one's lineage.

इन्द्रियस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्शनः ।

चतुर्थ इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥

कतमानिशरीरीयः पञ्जरूपोऽप्यवाकिशराः ।

यस्यइयावनिमित्तं सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥

अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।

द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५

५३. चतुर्थ... ...पूर्वरूपिकः—तथा चैवेन्द्रियानीकः पूर्वरूपिक
एव च (ख. ग. घ. ङ. त. द.)

” चतुर्थ इन्द्रियानीकः—तत्रैव चैवेन्द्रियानीकः (छ.)

५५. गोमय—गोमूत्रं (प.)

” इति स्मृतम्—प्रकीर्तितम् (क. घ. ङ. त. द.)

वर्णस्वरीयः पञ्चस्वरीयः वर्णस्वरीयः, पुष्पाख्यः पुष्पितकः पुष्पितकः, तृतीयः त्रीन् तीसरा, परिमर्शनः परिमर्शनीयः परिमर्शनीयः, चतुर्थः चोथो चौथा, इन्द्रियानीकः इन्द्रियानीकः इन्द्रियानीकः, पञ्चमः पञ्चमे पांचमो पांचमो, पूर्वरूपिकः पूर्वरूपीयः पूर्वरूपीयः, कतमानि-
शरीरीयः कतमानिशरीरीयः कतमानिशरीरीयः, पञ्चरूपः पञ्चरूपीयः पञ्चरूपीयः, अवाक्शिराः अपि अवाक्-
शिरसीयः अवाक्शिरसीयः, यस्यइयावनिमित्तः च यस्य-
इयावनिमितीयः यस्यइयावनिमितीयः, सद्योमरणः एव च
सद्योमरणसीयः सद्योमरणीयः, अणुज्योतिः अणुज्योतीयः
अणुज्योतीयः, इति ख्यातः ऐ नाम्नी प्रसिद्धः इस नामसे
प्रसिद्धः, तथा तथा एवं, गोमयचूर्णवान् गोमयचूर्णीयः
गोमयचूर्णीयः, इति आ प्रमाद्ये इस प्रकार, इन्द्रि-
यानाम् स्थानम् इन्द्रियस्थानम् इन्द्रियस्थानम्, द्वादशाध्याय-
कम् आर अध्यायवाण् बारह अध्यायवाला, स्मृतम्
उद्धृतम् छे कहा है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The division called the sec-
tion on sensorial prognosis, as ex-
pounded consists of twelve lessons.
They are the chapters entitled—(1)
Sensorial prognosis by indications of
complexion and voice. (2) Sensorial
prognosis by observing the blooming
of symptoms. (3) Sensorial prognosis
by examination by palpation. (4)
Sensorial prognosis by examination
of the functions of all the senses.
(5) Sensorial prognosis by examination
of premonitory symptoms. (6) Senso-
rial prognosis with reference to certain
types of patients. (7) Sensorial prognos-
is by the observation of the loss of
the reflected image in the eye. (8)
Sensorial prognosis by the observation
of the inverted position of the refle-
ction. (9) Sensorial prognosis by the
observation of the dark-blue colour

of the eye of a man. (10) Sensorial
prognosis by the observation of the
symptoms of imminent death. (11)
Sensorial prognosis by the observation
of the loss of vital heat. (12) Senso-
rial prognosis by the observation of the
powder resembling the cowdung ashes.

चिकित्सास्थानस्याध्यायसंग्रहः —

अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥

संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरकं तथा ।

माषपर्णभृतीयं च पुमाज्जातबलादिकम् ॥ ५७ ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥

अभयामलकीयम् च अभयामलकीयः अभयामलकीयः,
प्राणकामीयम् एव च प्राणकामीयः प्राणकामीयः, करप्रचि-
तकम् करप्रचितीयः करप्रचितीयः, वेदसमुत्थानम् अने
आयुर्वेदसमुत्थानीयः और आयुर्वेदसमुत्थानीयः, रसायनम्
आ आर रसायनपाद छे ये चार रसायनपाद हैं,
संयोगशरमूलीयम् संयोगशरमूलीयः संयोगशरमूलीयः,
तथा तथा एवं, आसिकक्षीरकम् आसिकक्षीरीयः
आसिकक्षीरीयः, माषपर्णभृतीयम् माषपर्णभृतीयः माषपर्ण-
भृतीयः, पुमाज्जातबलादिकम् च अने पुमाज्जातबलादिकः
आ आर वाञ्छितरूपपाद छे और पुमाज्जातबलादिक ये
चार वाजीकरणपाद हैं, एतत् चतुष्कद्वयम् अपि आ जे
चतुष्कः पञ्च ये दो चतुष्क भी, अध्यायद्वयम् जे अध्याय
दो अध्याय, उच्यते उद्धृतम् छे कहे जाते हैं, रसायनम्
इति तेभा ओउने रसायन अध्याय इनमें प्रथमको
रसायनाध्याय, वाजीकरणम् एव च अने भीअने वाञ्छ-
कद्वय अध्याय और दूसरेको वाजीकरण अध्याय, ज्ञेयम्
अज्ञेय जानना चाहिए ॥ ५६-५८ ॥

56-58. The division called the sec-
tion on therapeutics consists of thirty
lessons. They are—(1) The procedure
of vitalisation: (a) Chebulic and emblic

५७. आसिक-आसिक (व.)

myrobalans. (b) The desire for longevity. (c) Culled with the hand and (d) The advent of the science of life. (2) The procedure of virilification: (a) The preparation of the roots of penreed grass. (b) Milk-saturated rice. (c) Fed on the leaves of blackgram and (d) The man of enhanced virility. These two tetrads of sections comprise two chapters known as the chapters on Vitalization and Virilification.

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादेऽप्यपसारे क्षतशोथोदरार्शसाम् ॥५९॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
छर्दिवीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥६०॥
द्विघ्नीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
वातरोगे वातरके योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥६१॥
त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।

ज्वराणाम् ५९२ ज्वर, रक्तपित्तस्य रक्तपित्त
रक्तपित्त, गुल्मानाम् शुद्ध गुल्म, मेहकुष्ठयोः प्रमेहः अने
कुष्ठनी प्रमेह और कुष्ठकी, शोषोन्मादे शोष अने
उन्मादनी शोष और उन्मादकी, अपसारे अपि
अपसरानी अपसारकी, क्षत-क्षतक्षीण क्षतक्षीण,
शोथ-शोथ शोथ, उदर-उदर उदर, अर्शसाम् अने
अर्शनी और अर्शकी, ग्रहणी-ग्रहणी ग्रहणी, पाण्डुरो-
गाणाम् तथा पाण्डुरोगनी तथा पाण्डुरोगकी, श्वास-
कास-अतिसारिणाम् श्वास-कास अने अतिसार
वाणानी श्वास-कास और अतिसारवालेकी, छर्दि-
वीसर्प-तृष्णानाम् छर्दि-वीसर्प अने तृष्णानी छर्दि-

५९ शोषोन्मादेऽप्यपसारे क्षतशोथोदरार्शसाम्-शोषोदरार्शसाम्-
सारे वीसर्प च मदास्थ्ये (ड.)

॥ क्षतशोथ-क्षत शोथो (क. छ)

६०. ग्रहणी.....विकारयोः-हिक्काया श्वासकामे च ग्रहणीपाण्डु-
रोगयोः । छर्दिवीसर्पतृष्णाना
विषमद्यविकारिणाम् (ख.)

६१. ऊरुस्तम्भिकम् ऊरुस्तम्भिकम् (ग.)

६२. अतः कल्पान् प्रचक्ष्महे-अतः कल्पान् पर-मृणु (घ.)

वीसर्प और तृष्णाकी, विष-मद्य-विकारयोः विषविहारी
अने भक्षविहारी विषविकार और मद्यविकारकी,
द्विघ्नीयम् द्विघ्नीय (ये मृणुनी) द्विघ्नीय (ये मृणुनी),
त्रिमर्मीयम् त्रिमर्मीय (त्रिषु मर्मीनी) त्रिमर्मीय (तीन
मर्मीकी), ऊरुस्तम्भिकम् एव च उरुस्तम्भानी ऊरु-
स्तम्भकी, वातरोगे वातरोग वातरोग, वातरके वातरके
वातरक, योनिव्यापत्सु च एव अने योनिव्यापत्नी
और योनिव्यापत् की, चत् ने जो, त्रिंशत् त्रीस तीस,
चिकित्सितानि चिकित्साये चिकित्सायें, कल्पानि कहेली
छे, अर्थात् ५९२६१३ चिकित्साया त्रीस अध्याये
कथा छे कही गई हैं अर्थात् ज्वरादिकी चिकित्साके तीस
अध्यायों कहे हैं, अतः ये पछी इसके आगे, कल्पान्
कल्पस्थान कल्पस्थानको, प्रचक्ष्महे कहेली छे छे कहते
हैं ॥ ५९-६१३ ॥

59-613. (3) The therapeutics of
Fever. (4) The therapeutics of
Hemothermia. (5) The therapeutics
of Gulma. (6) The therapeutics
of Anomalies of the urinary secretion.
(7) The therapeutics of Dermatosiis.
(8) The therapeutics of Consumption.
(9) The therapeutics of Insanity. (10)
The therapeutics of Epilepsy. (11) The
therapeutics of Pectoral lesions. (12)
The therapeutics of Edema. (13) The
therapeutics of Abdominal affections.
(14) The therapeutics of Piles. (15) The
therapeutics of Assimilation disorders.
(16) The therapeutics of Anemia.
(17) The therapeutics of Hiccup and
dyspnea. (18) The therapeutics of
Cough. (19) The therapeutics of Diar-
rhoea. (20) The therapeutics of
Vomiting. (21) The therapeutics of
acute Spreading Affections. (22) The
therapeutics of Dipsosis. (23) The
therapeutics of Toxicosis. (24) The

therapeutics of Alcoholism. (25) The therapeutics of two varieties of Wounds. (26) The therapeutics of diseases affecting the Three vital regions. (27) The therapeutics of Spastic paraplegia. (28) The therapeutics of Vata diseases. (29) The therapeutics of Rheumatic conditions and (30) The therapeutics of Gynecic disorders. Thus the tale of thirty chapters dealing with therapeutics is complete. We shall now enumerate the chapters dealing with pharmaceutics.

कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

फलजीमूतकेश्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥६२॥
पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
इयामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरकुले ॥ ६३ ॥
तिन्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥६४॥

फल- भदनकुल मदनफल, जीमूतक- शुभ्रतुलसी जीमूतक, इक्ष्वाकु- कल्पः अने छक्ष्वाकुना ३६५ और इक्ष्वाकुके कल्प, धामार्गवस्य धामार्गवने। धामार्गवका कल्प, पञ्चमः पांचमो पांचवौ, वत्सकस्य वत्सकने। वत्सकका, षष्ठः च अने छष्टे और छट्ठा, कृतवेधने कृतवेधनने। ३६५ कृतवेधनका कल्प, उक्तः उल्लेखे छे कहा गया है, इयामात्रिवृतयोः इयामा अने त्रिवृतने। इयामा और त्रिवृतका, कल्पः ३६५ कल्प, तथा एव तेभ्य एव, चतुरकुले चतुरकुल चतुरकुल, तिन्वकस्य तिन्वक तिन्वक, सुधायाः च अने सुधाना ३६५ सुधाके कल्प, सप्तला-शङ्किनीषु च सप्तला तथा शङ्किनीने। ३६५ सप्तला और शङ्किनीका कल्प, द्वादशः अने बारहमे और बारहवौ, दन्ती-द्रवन्त्योः च दन्ती तथा द्रवन्तीने। दन्ती तथा द्रवन्तीका, कल्पः ३६५ कल्प, अथम् आ प्रभाषे आ ३६५स्थान इस प्रकार यह कल्पस्थान, समाप्यते समाप्त था। छे समाप्त होता है ॥ ६२-६४ ॥

६४. सप्तलाशङ्किनीषु च-शङ्किनीसप्तलाकल्पयोः (ग.)

62-64. The division called the section on Pharmaceutics consists of twelve different kinds of pharmaceutical preparations each treated in one lesson. They are the chapters entitled—
(1) The preparations of the emetic nut.
(2) The preparations of bitter luffa.
(3) The preparations of the bottle gourd.
(4) The preparations of smooth luffa.
(5) The preparations of kurchi.
(6) The preparations of bristly luffa.
(7) The preparations of black turpeth.
(8) The preparations of the purging cassia.
(9) The preparations of lodh (tilwaka).
(10) The preparations of the thorny milk-hedge.
(11) The preparations of the soapnut and clenolenis and
(12) The preparations of red physic nut and physic nut.

सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिस्त्री तथैव च ।
ज्वेदव्यापदिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
सिद्धिः शोधनयोश्चैव बस्तिस्तिष्ठतिस्तथैव च ।
प्रासूती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याध्याय च या ॥ ६६ ॥
फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवेतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥ ६७ ॥

कल्पना ३६५ना कल्पना, पञ्चकर्माख्या पांचकुर्माख्या पञ्चकर्माया, तथा एव च तेभ्य एव, बस्तिस्त्री अस्ति-स्त्रीया बस्तिस्त्रीया, ज्वेदव्यापदिकी र्नेदव्यापदिकी ज्वेदव्यापदिकी, तथा तथा तथा, नेत्रव्यापदिकी नेत्र-अस्ति-व्यापदिकी नेत्रबस्तिव्यापदिकी, सिद्धिः सिद्धिः सिद्धि, शोधनयोः च एव सिद्धिः वमनविरचन-व्यापत्सिद्धि वमनविरचनव्यापत्सिद्धि, तथा एव च तेभ्य एव, बस्तिस्तिष्ठिः अस्तिव्यापत्सिद्धि बस्तिव्यापत्सिद्धि,

६५. पञ्चकर्माख्या-पञ्चमूलाख्या (ग.)

„ बस्तिस्त्री-बस्तिस्त्री (ब. ब.)

६७. चासु-चात्र (ब.)

પ્રાચીની પ્રાચીનયોગિકા પ્રાચીનયોગિકા, મર્મસંસ્થાના ત્રિમર્મીયા ત્રિમર્મીયા, યા ચ અને જે ઔર જો, વસ્ત્ર-અથા સિદ્ધિઃ ઔરિસિદ્ધિઃ વસ્ત્રિસિદ્ધિઃ, તથા તથા તથા, કલમાત્રા સિદ્ધિઃ કલમાત્રાસિદ્ધિઃ ફલમાત્રાસિદ્ધિઃ, ઉત્તરસંસ્થિતિ સિદ્ધિઃ ચ અને ઉત્તરઔરિસિદ્ધિઃ ઔર ઉત્તરવસ્ત્રિસિદ્ધિઃ, યતાઃ આ યે, દ્વાદશ એવ ઔરજ સિદ્ધિઓ છે બારહ સિદ્ધિયાં હૈ, જાસુ ચ અને આ ઔર સિદ્ધિઓ પૂરી થતાં ઔર ઇન બારહ સિદ્ધિકી સમાપ્તિ હોને પર, તન્ત્રમ્ આ તન્ત્રમ્ યદ તન્ત્રમ્, સમાપ્યતે સમાપ્તિ યામ છે સમાપ્તિ હોતા હૈ ॥ ૬૫-૬૭ ॥

65-67. The division called the section on Success in treatment consists of twelve kinds of Siddhis each treated in one lesson. They are the chapters entitled—(1) Successful application of preparations. (2) Successful application of purificatory procedures. (3) Successful application of enema. (4) The complications caused by unctuous enema. (5) The complications caused by emesis and purgation. (6) The complications of enema. (7) The enemata of the measure of 8 tolas". (9) The diseases of the vital regions. (10) Enema. (11) Enema of the emetic nut and (12) The urethral and the vaginal douches.

સ્થે સ્થે સ્થાને તથાધ્યાયે ચાધ્યાયાર્થઃ પ્રવક્ષ્યતે ।
તં વ્ર્યાત્ સર્વતઃ સર્વં યથાસ્વં અર્થસંગ્રહાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ્થે સ્થે સ્થાને પોતપોતાના સ્થાનમાં અપને અપને સ્થાનમાં, તથા અને ઔર, અધ્યાયે ચ પોતપોતાના અધ્યાયમાં અપને અપને અધ્યાયમાં, (સ્થાનાર્થઃ સ્થાનને વિષય સ્થાનના વિષય), અધ્યાયાર્થઃ ચ અને અધ્યાયને વિષય ઔર અધ્યાયના વિષય, પ્રવક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયેગા, તમ્ સર્વમ્ તે સર્વને ઇન સર્વકો,

૬૮. પ્રવક્ષ્યતે-નિગદ્યતે (ગ.)

,, વચાસ્વં અર્થસંગ્રહાત્-વચાર્થાદ્યનુસંગ્રહાત્ (ચ. ૫.)

અર્થસંગ્રહાત્ વિષયોના સંગ્રેપ કરીને વિષયોના સંગ્રેપ કરકે, યથાસ્વમ્ સ્થાનાનુસાર અને અધ્યાયાનુસાર સ્થાનાનુસાર ઔર અધ્યાયાનુસાર, સર્વતઃ સંપૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણ રૂપે, વ્ર્યાત્ હિ કહેવો એકાદે કહના ચાહિયે ॥ ૬૮ ॥

68. In the respective sections, as also in the respective chapters, the topics of each chapter will be described. All topics, in their entirety will be spoken of, in their respective places, together with a summary (at the end of each chapter).

તન્ત્રાદીનાં નિરુક્તિઃ—

પૃષ્ઠા તન્ત્રાદ્યથાસ્ત્રાયં વિધિના પ્રશ્ન ઉચ્યતે ।
પ્રશ્નાર્થો યુક્તિમાંસ્તસ્ય તન્ત્રેણૈવાર્થનિશ્ચયઃ ॥ ૬૯ ॥
નિરુક્તં તન્ત્રણાત્તન્ત્રં, સ્થાનમર્થપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
અધિકૃત્યર્થમધ્યાયનામસંજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૭૦ ॥
ઇતિ સર્વં યથાપ્રશ્નમ્પ્રકં સંપ્રકાશિતમ્ ।
કાત્કર્યેન ચોક્તસ્તન્ત્રસ્ય સંગ્રહઃ સુવિનિશ્ચિતઃ ॥ ૭૧ ॥

તન્ત્રાદ શાસ્ત્રમાંથી તન્ત્રમંત્રે, યથાસ્ત્રાયમ્ ક્રમ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર, વિધિના વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, પૃષ્ઠા પૂર્ણ પૂર્ણકો, પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન પ્રશ્ન, ઉચ્યતે કહેવામાં છે કહેતે હૈ, તસ્ય અને તેના ઇષ પ્રશ્નકા, તન્ત્રેણ એવ શાસ્ત્રદ્વારા તન્ત્રસે હી, યુક્તિમાન્ યુક્તિઓવાળો યુક્તિપૂર્વક, અર્થનિશ્ચયઃ અર્થને નિશ્ચય અર્થના નિશ્ચય, પ્રશ્નાર્થઃ એ પ્રશ્નાર્થ છે યદ પ્રશ્નાર્થ હૈ, તન્ત્રણાદ આયુર્વેદનું પાઠન કરવાથી આયુર્વેદના પાલન કરનેસે, તન્ત્રમ્ તન્ત્રની તન્ત્રકી, નિરુક્તમ્ નિરુક્તિ યામ છે નિરુક્તિ હોતી હૈ, અર્થપ્રતિષ્ઠિત વિષયોની સ્થિતિ યવાથી વિષયોની પ્રતિષ્ઠિતે, સ્થાનમ્ સ્થાન કહ્યું છે સ્થાન કહા હૈ, અર્થમ્ અર્થને અર્થકો, અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લે કર, અધ્યાયનામસંજ્ઞા અધ્યાયોનાં નામ અધ્યાયોને નામ, પ્રતિષ્ઠિતા રાખવામાં આવ્યાં છે રક્ષે ગયે હૈ, ઇતિ આ પ્રમાણે

૬૯. યુક્તિમાંસ્તસ્ય-યુક્તિમાંસ્ત્ર (વ.)

,, નિશ્ચયઃ - નિર્ણયઃ (ચ.)

૭૦. અધિકૃત્યર્થમધ્યાયનામ-અધિકૃત્યર્થમધ્યાય (ગ.)

,, નિરુક્તં-નિરુક્તં (દ. ૫.)

,, પ્રતિષ્ઠિતા-પ્રકીર્તિતા (ચ.)

इस प्रकार, यथाशक्तम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, सर्वम् सधुणी संपूर्ण, अष्टकम् आठ वस्तुओंने आठ पदार्थ, संप्रकाशितम् प्रकाशित करी छे प्रकाशित कर दिये हैं, तन्त्रस्य अने आ तन्त्रेना और इस तन्त्रका, संग्रहः च स्रंभ ५५ संग्रह भी, कास्म्येन संपूर्ण ५५ संपूर्ण रूपमें, सुविनिश्चितः सारी रीति निश्चय करीने मली प्रकार निश्चय करके, उक्तः कहेवाभा आये छे कहा गया है ॥६९-७१॥

69-71. A query which is taken verbatim from the treatise and is put in the conventional manner is called a formal question. To propound such a question by adducing reason and citation from the text is called the exposition of the question. A system (tantra) is so called because it systematises, a section (sthana) because therein a particular thesis is established, chapter because it deals predominantly with a given subject. Thus is the nomenclature derived. The octad (of system, subject matter of the system, thesis, subject matter of thesis, discourse, subject matter of the discourse, question and the exposition of the question) has been set out in entirety, agreeably to the question put. Likewise a complete and well-reasoned summary of this science has been given out here.

परावरवेद्यपरीक्षा—

सन्ति पाह्यविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥७२॥

पाह्यविक-उत्पाताः ऐकदेशीय ज्ञानवाणाओंना वाह्यीना आडंभर वजेरे उत्पाते। एकदेशीय ज्ञानवालोंमें वाणीके जाडंबर आदि उत्पात, सन्ति होय छे होते हैं,

७२. पाह्यविकोत्पाताः - पह्यविकोपेताः (ब.)

ये जेओ जो, अविभाविताः अधुधामी होईने असंभावित हो कर, वर्तकानाम् वर्तक पक्षीओंना बटेर पक्षीके, उत्पाताः हव उडवाणी पेठे उडनेकी तरह, सहसा एव अकस्मात् सहसा ही, संक्षोभम् क्षोभने क्षोभको, जनयन्ति उत्पात करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७२ ॥

72. The verbal fights of Sciolists create commotion like the sudden and alarmist flights of quails.

तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥७३॥

तस्मात् ते भाटे इग लिए, परावर-परीक्षार्थम् उक्तम्- अधुधानी परीक्षा करवा भाटे जेष्ठ- अजेष्ठकी परीक्षाके लिए. सर्वत्र सर्व स्थाने सब स्थानों पर, पूर्व-संजल्पे वादनी शस्त्रातमां वादके प्रारम्भमें, तान् ते अल्पज्ञोंने उन अल्पज्ञोंको, अष्टकम् उपर जल्पवेद्या आड प्रणे ऊपर कहे आठ प्रश्नोंको, आदिशेत् पूछवा जेष्ठो पूछना चाहिए, तत्र तेना ज्ञानभा इनके ज्ञानमें, शास्त्रविदाम् शास्त्र ज्ञानवालाओंना ज्ञानज्ञानवालोंका ही, बलम् जग होय छे बल होता है ॥ ७३ ॥

73. Accordingly, before settling down to a discussion with them, they should be confronted with the eight-pointed questionnaire in order to gauge the extent of their learning; for therein is the forte of the learned.

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
अमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥७४॥

वर्तकाः वर्तक पक्षीओ बटेर पक्षी, ज्याशब्देन हव जेम धनुषनी डोरीना टंकारथी थककर भाई जय छे तेम जैसे धनुषकी डोरीकी टंकारसे चकरा जाते हैं वेसे, तन्त्रे शास्त्रभां शास्त्रमें, अल्पबलाः अल्प जगवाणाओ अल्प बलवाले, केवलस्य सधुणा शास्त्रना संपूर्ण शास्त्रके, ऐकदेशिकाः ऐकदेशना ज्ञानवाणा पुरुषो केवल एक-

७३. तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे-तस्मात् पूर्वकं जल्पे (ब.)

७४. ज्याशब्देनेव-ज्ञानत्वेनेव (द.)

દેશકે જ્ઞાનવાલે પુરુષો, તન્નસ્ય શાસ્ત્રના શાસ્ત્રકે, શબ્દ-
માત્રેણ કેવલ શબ્દમાત્રથી શબ્દમાત્રસે હી, અમન્તિ
ભ્રમર્મા પડી બધા છે બ્રમમેં પડ જાતે હૈ ॥ ૭૪ ॥

74. The men of little learning—
the weaklings—are put into a flutter
by the very sounds of the medical
scriptures, like a bevy of quails at
the mere sound of the bow-string.

પશુઃ પશૂનાં દૌર્બલ્યાત્ કશ્ચિન્મધ્યે વૃકાયતે ।
સ સત્યં વૃકમાસાદ્ય પ્રકૃતિં ભજતે પશુઃ ॥૭૫॥

પશૂનામ્ પશુઓના પશુઓંકી, દૌર્બલ્યાત્ દૌર્બલ્યને
શીધે દુર્બલતાકે કારણ, કશ્ચિત્ પશુઃ કોઈએક પશુ કોઈ
પશુ, મધ્યે તે પશુઓની વચ્ચે એન પશુઓંકે વીચમેં,
વૃકાયતે વરુ જેવું બની બધા છે મેદિયેતી માતિ ધૂમતા
રહતા હૈ, સઃ પશુઃ પશુ તે પશુ પરન્તુ વદ પશુ, સત્યમ્
સાચા સચે, વૃકમ્ વરુને મેદિયેકો, આસાદ્ય પામીને
પા કર, પ્રકૃતિમ્ પોતાના સ્વભાવને અપને સ્વભાવકો,
ભજતે પામી બધા છે પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ ॥ ૭૫ ॥

75. Sometimes an animal (which
is not a wolf) taking advantage of
the weakness of others of its kind,
plays the wolf; meeting, however,
with a real wolf, the creature reverts
to its true nature.

તદ્વદ્વજોઽજ્ઞમધ્યસ્થઃ કશ્ચિન્મૌર્ખ્યસાધનઃ ।
સ્થાપયત્યાસમાત્માનમાસં ત્વાસાદ્ય મિચતે ॥૭૬॥

તદ્વત્ તેવી રીતે હસી પ્રકાર, અજ્ઞમધ્યસ્થઃ
અજ્ઞાનીઓની વચ્ચે રહેલો મૂર્ખોંકે વીચમેં રહા હુઆ, કશ્ચિત્
કોઈએક, મૌર્ખ્યસાધનઃ વાચાલતારૂપ સાધનવાળો
અપની વાચાલતાકે કારણ, અજ્ઞઃ અજ્ઞાની મૂર્ખ, આસ્મા-
નમ્ પોતાને અપનેકો, આસમ્ આસ તરીકે આસ પુરુષકી
તરહ, સ્થાપયતિ સ્થાપિત કરે છે સ્થાપિત કરતા હૈ,
આસમ્ હુ પશુ આસને પરન્તુ સચે આસકો, આસાદ્ય
પામીને પાકર, મિચતે ખસી બધા છે સ્થિત જાતા
॥ ૭૬ ॥

76. In the same manner an igno-
ramus given to blatant displays, esta-
blishes himself as an exponent in the
midst of others who are equally igno-
rant; meeting, however, with a true
exponent, he is non-plussed.

વશ્નુર્મૂઢ હવોર્ણાભિરબુદ્ધિરબહુશ્રુતઃ ।

કિં વૈ વક્ષ્યતિ સંજલ્પે કુણ્ડમેદી જહો યથા ॥૭૭॥

ઝર્ણાભિઃ ઊનર્મા ચારોં ઓર ઝનમેં, ગૂઢઃ ધૂપાયેલા
ઢંપે હુણ, વશ્નુઃ હવ વૃદ્ધ નોળીઆની પેઠે વૂઢે નેવલેકે
સમાન, અબુદ્ધિઃ બુદ્ધિ વગરનો બુદ્ધિરહિત, અબહુશ્રુતઃ
અને શાસ્ત્રોના બહુ જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ અધિક લિસ્ટા
પદા ન હો એમા પુરુષ, સંજલ્પે જ્ઞાની સાથે વાદવિવાદમાં
જ્ઞાનીકે સાથ વિવાદ હોને પર, કુણ્ડમેદી હલકા કુલમાં
જનમેલા નીચ કુલમેં પંદા હુણ, જહઃ યથા જહાની
પેંડ જહ પુરુષ કી તરહ, કિમ્ વૈ શું કયા, વક્ષ્યતિ
કહી શકે કહ સકતા હૈ ? ॥ ૭૭ ॥

77. The ignoramus possessed of
little learning (but full of pretensions)
is like a pole-cat hidden in its own
bristles; what can such a one, compa-
rable to a low-born idiot, say in
debate ?

સદ્વૃત્તૈર્ન વિગૃહ્ણીયાન્નિષગવપશ્રુતૈરપિ ।

હન્યાત્ પ્રશ્નાષ્ટકેનાદાવિતરાંસ્વાસમાનિનઃ ॥૭૮॥

નિષક વેંધે વેંધકો ચાહિણ કિ, અવપશ્રુતૈઃ અપિ
શાસ્ત્રના અરૂપ જ્ઞાનવાળા પશુ શાસ્ત્રકે થોકે જ્ઞાનવાલે
મી, સદ્વૃત્તૈઃ સદાચારી મનુષ્યો સાથે સદાચારી લોગોંસે,
ન વિગૃહ્ણીયાત્ વિગ્રહ ન કરવો જોઈએ વિવાદ ન કરે,
આસમાનિનઃ હત્તરાન્ પોતાને આસ માનનાર બીજા-
ઓને અપનેકો આસ માનનેવાલે દૂસરોંકો, હુ તેા તો,
આદો શરઆતમાં જ પ્રારમ્ભમેં હી, પ્રશ્નાષ્ટકેન આઠ
પ્રશ્નોથી આઠ પ્રશ્નોંસે, હન્યાત્ હાલી દેવા દટા દેવે ॥૭૮॥

૭૭. વશ્નુર્મૂઢ-વશ્નુર્મૂઢ (વ.)

૭૮. સ્વાસમાનિનઃ-એ પ્રમાદિનઃ (દ. થ.)

78. The physician should not engage in dispute with godly men, though they be of little learning, with a view to discomfit them; but one should not scruple to demolish by means of the eight-membered questionnaire, the others, who pose as experts.

दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।

प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्तरूपभाषिणः ॥७८॥

अज्ञाः हि कारुण्ये अज्ञानीओ। क्योंकि अज्ञानी पुरुष, प्रायः धृष्टुं करीने प्रायः करके, दम्भिनः दंभी। दम्भी, मुखराः वायाल वाचाल, प्रभूत-अबद्धभाषिणः तथा पुष्कल तेभ्यः संन्यध वगैरुं ओलनारा होय छे एवं बहुत तथा अबद्ध बोलनेवाले होते हैं। सन्तः परंतु सत्पुरुषो किन्तु सत्पुरुष, प्रायेण धृष्टुं करीने प्रायःकरके, सुमुखाः मधुरभाषी मधुरभाषी, युक्त-अल्पभाषिणः तथा युक्तियुक्त अने अल्प ओलनारा होय छे एवं युक्ति-युक्त और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं ॥७९॥

79. The pretentious and obstreperous wiseacres are generally given to much and loose talk. The godly are generally fair-spoken and are circumspect and of few words.

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।

स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेन्न विवादिनः ॥८०॥

अहङ्कारम् अनाश्रितः अहंकाररहित भनुष्ये अहं-कारका आश्रय नहीं लेनेवाला मनुष्य, तत्त्वज्ञान-प्रकाशार्थम् तत्त्वज्ञानने प्रकाशार्थ लाववा भाटे अपने तत्त्वज्ञान को प्रकाशमें लानेके लिए, स्वल्पाधार-अल्पश्रुत थोड़े ज्ञानवाले, अज्ञ-मुखरान् अज्ञानी अने वायाल अज्ञानी एवं वाचाल, विवादिनः विवादीओने विवाद करनेवालोंको, न मर्षयेत् सांभी देवा न ओईओ सहन न करे ॥८०॥

80. One should not suffer disputants who are of little learning, foolish

and blatant, not because of considerations of oneself, but with a view to keeping the light of knowledge unobscured.

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।

येषां तेषामसद्वादिनिग्रहे निरता मतिः ॥८१॥

येषाम् ओओने जिनका, भूतेषु प्राप्तीओ उपर प्राणियोंपर, परः परम श्रेष्ठ, अनुक्रोशः अनुग्रह छे अनुग्रह है, तत्त्वज्ञान- (ने) अने तत्त्वज्ञान आपवाभा तत्त्वज्ञान देनेमें, परा दया उत्तम दया छे श्रेष्ठ दया है, तेषाम् तेओनी उनकी, मतिः बुद्धि बुद्धि, असद्वादिनिग्रहे मिथ्यावाद रोकवाभा असद्वादको रोकनेमें, निरता तत्पर होय छे तत्पर होती है ॥८१॥

81. Those whose compassion to all creatures is great and who are devoted to truth are ever zealous in putting down false doctrines.

असत्पक्षाक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ।

भवन्त्यनासाः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पकाः ॥८२॥

स्वे तन्त्रे पोताना तंत्रभा अपने शास्त्रमें, अनासाः आसपक्षाधी रहित पुरुषो आसतासे रहित पुरुष, असत्पक्ष-शास्त्रविरोध पक्ष असत्पक्ष, अक्षणित्व-समय नहीं ओतुं कहेतुं समय नहीं है ऐसा कहना, अर्ति-भाधा वगैरेना दुष्भावानु भटानु शिर आदिमें दर्दका बहाना, दम्भ-दंभ दम्भ, पारुष्यसाधनाः अने कठोर वचन ओ साधनोपाणा और कठोर वचन इन साधनोंसे युक्त, प्रायः अने धृष्टुं करीने और बहुत करके, परविकल्पकाः पारकाना दीप कालनारा दूसरोंकी निन्दाकरने वाले, अवधि होय छे होते हैं ॥८२॥

82. Those who are adherents of false dogmas, in debate take recourse to such shifts as the inadequacy of time at their disposal, sudden

८२. परविकल्पकाः—परविकल्पनाः (द.)

.. .. -परविकल्पनाः (ग. च.)

indisposition, parading (of books and medical paraphernalia) and (in the last resort) to abusive speech; failing to gain credibility for their statements they tend generally to run down the opponent.

તાન્ કાલપાશસદશાન્ વર્જયેચ્છાસ્તદૂષકાન્ ।
પ્રશમજ્ઞાનવિજ્ઞાનપૂર્ણાઃ સેવ્યા મિષક્તમાઃ ॥૮૩॥

કાલપાશસદશાન્ કાલપાશ જેવા મૃત્યુપાશકે સમાન, જ્ઞાનદૂષકાન્ અને શાસ્ત્રને દૂષિત કરનારા એવા ઔર શાસ્ત્રનિન્દક એસે, તાન્ તેઓનેાં ઉનકો, વર્જયેત્ ત્યાગ કરવો બેધએ છોડ દેનાં યાહિય, પ્રશમ-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-પૂર્ણાઃ અને શાન્તિ, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી પૂર્ણ ઔર શાન્તિ, જ્ઞાન એવં વિજ્ઞાનસે પૂર્ણ, મિષક્તમાઃ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોને ઉત્તમ વૈદ્યોકા, સેવ્યાઃ સેવવા બેધએ સેવન કરનાં યાહિય ॥ ૮૩ ॥

83. One should shun such revilers of the (true) scriptures as if they were the very snare of Time, the destroyer. On the other hand one should sedulously resort to the best of physicians who are full of tranquility, understanding and scientific lore.

શાસ્ત્રસ્ય જ્ઞાનાજ્ઞાને ગુણદોષૌ —

સમગ્રં દુઃસ્વમાયત્તમવિજ્ઞાને દ્વયાશ્રયમ્ ।
સુસ્ત્વં સમગ્રં વિજ્ઞાને વિમલે ચ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૮૪॥

દ્વયાશ્રયમ્ શરીર અને મન બન્નેને આશ્રયે રહેલું મન ઔર શરીરમેં આશ્રિત, સમગ્રમ્ સમગ્ર સર્વ, દુઃસ્ત્વં દુઃખ દુઃસ્વ, અવિજ્ઞાને અવિજ્ઞાનને અવિજ્ઞાનકે, જ્ઞાનયત્તમ્ આધીન છે અધીન છે, સમગ્રમ્ ચ અને સમગ્ર ઔર સંપૂર્ણ, સુસ્ત્વં સુખ સુસ્ત્વ, વિમલે નિર્મલ વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાને વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનમેં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહ્યું છે આશ્રિત છે ॥ ૮૪ ॥

84. The whole of suffering which cleaves to mind and body has igno-

rance for its basis and (conversely) all happiness is founded in clear scientific knowledge.

इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणयानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ८५ ॥

દૃષ્ટિપ્રણયનામ્ જેઓની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે તેઓને જિનકી દૃષ્ટિ નષ્ટ હો ગઈ છે ઉનકે લિય, યથા એવ જે પ્રમાણે જિસ પ્રકાર, જાદિત્વમણ્ડલમ્ સૂર્યનું મંડળ પ્રકાશક થતું નથી સૂર્યકા મણ્ડલ પ્રકાશક નહીં હોતા, એવમ્ એ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ઉદારાર્થમ્ ઉદાર અર્થ-વાળું ઉદાર અર્થશુદ્ધ, ઇદમ્ આ યદ, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્ર જ્ઞાન, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાનીઓને અજ્ઞાનિયોંકે લિય, ન પ્રકાશકમ્ પ્રકાશક થતું નથી પ્રકાશક નહીં હોતા ॥ ૮૫ ॥

85. However, this very knowledge of mighty import is no illumination to those who are devoid of understanding, as is the orb of the sun to those who have lost their eye-sight.

तत्र श्लोकाः—

अध्यायार्थसंग्रहः —

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षडध्यायश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥

તત્ર શ્લોકાઃ તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે ઉસ વિષયમેં ઉપસહારકે શ્લોક છે કે, અર્થે હૃદયમાં હૃદયમેં, દશ-મહામૂલાઃ દશ મહામૂલ ધમનીઓ દશ મહામૂલ ધમનિયાં, યથા ચ અને જે પ્રમાણે ઔર જિસ પ્રકાર, જાસામ્ આ ધમનીઓની ઇન ધમનિયોંકી, સંજ્ઞા સંજ્ઞા સંજ્ઞા, કૃતા કરવામાં આવી છે કી ગઈ છે, અયનાન્તાઃ ચ અને અયન શુધીની ઔર અયન તક, ષડ્ અધ્યાયઃ ૭ મુખ્ય વસ્તુઓ છઃ પ્રધાન વસ્તુયેં, વેદ-વિદામ્ ચ અને આયુર્વેદ બાહુનારાઓનું ઔર આયુ-ર્વેદકે જ્ઞાતાઓંકા, ચત્ રૂપમ્ જે લક્ષણુ જો લક્ષણ ॥ ૮૬ ॥

૮૫. અજ્ઞાનાં ન પ્રકાશકમ્—અજ્ઞાતાર્થપ્રકાશકમ્ (વ.જ.)

„ દૃષ્ટિપ્રણયનાં—પ્રવૃત્તિદૃષ્ટીનાં (વ.)

૮૬. જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન (મ.દ.)

Here are the recapitulatory verses—

86. The ten great-rooted vessels in the heart; wherefore they are so designated; the six fore-most of their kind, ending with the path of salvation; the description of those who are learned in the science of medicine;

सप्तकक्षाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सनिर्णयाः ।

यथा वाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥८७॥

सनिर्णयाः निर्णय साधने निर्णयके साथ, सप्तकः च सात सात, अष्टकः च एव तथा आठ एवं आठ, परिप्रश्नाः प्रश्नो प्रश्न, यथा ते प्रभाषे जिस प्रकार, यदर्थम् च अने ने भाटे और जिस लिए, वाच्यम् वेदवुं वेदके कहे चाहिये, षड्विधाः च अने छ प्रकारना और छ प्रकारके, ऐकदेशिकाः ओकेदेशीय ज्ञानवाला पुत्रो एक देशीयज्ञानवाले पुरुषो ॥ ८७ ॥

87. the seven-membered and the eight-membered catechisms together with their answers; how they are to be made use of and for what purpose; and the six kinds of pretenders.

अर्थेदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।

संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥८८॥

एतत् सर्वम् आ सर्व यह सब, अर्थेदशमहामूले आ अर्थेदशमहामूलीय नामना अध्यायमां इस अर्थेदशमहामूलीय नामके अध्यायमें, संग्रहाशितम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित कर दिया है, अयम् च अध्यायः अने आ अध्याय और यह अध्याय, अस्य तन्त्रस्य एव आ संग्रह शास्त्रेना न इस सम्पूर्ण तन्त्रका ही, केवलः संग्रहः संपूर्ण संग्रह छे सम्पूर्ण संग्रह है ॥ ८८ ॥

८७. परिप्रश्नाः—परिप्रश्नः (७.)

„ सनिर्णयाः—सनिर्णयः (७.)

„ यदर्थं च षड्विधाः—यथार्थं च यद्विधाः (११)

„ षड्विधाश्चैकदेशिकाः—षड्विधाश्चैकदेशिकाः (५.५.)

88. All this has been set forth in this chapter entitled “The Ten Great-rooted vessels.” This chapter is in the nature of a brief compendium of the whole of this treatise.

यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।

संग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥८९॥

यथा ते प्रभाषे जिस प्रकार, सुमनसाम् पुष्पेना पुष्पोंके, संग्रहार्थम् संग्रह भाटे संग्रहके लिए, सूत्रम् सूत्रने। सूत्रका, विधीयते उपयोग करवाभां आवे छे उपयोग किया जाता है, तथा ते प्रभाषे उसी प्रकार, अर्थानाम् विषयेना विषयोंके, संग्रहार्थम् संग्रह भाटे संग्रहके लिए, ऋषिणा ऋषिणे ऋषिने, संग्रहः आ संग्रह यह संग्रह, कृतः कथुं छे किया है ॥ ८९ ॥

89 Just as a thread is used to string flowers together, so this abstract has been compiled by the sage for stringing together the various topics.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिमंस्कृते ।

इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥९०॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशे रथे हुए, चरकप्रतिमंस्कृते अने चरकप्रतिमंस्कृत पात्रेला और चरकसे प्रतिमंस्कृत, तन्त्रे आ शास्त्रेमां इस तन्त्रमें, इयता अवधिना आटला अध्यायेथी इतने अध्यायोंसे, सर्वम् संपूर्ण समग्र, सूत्रस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, समाप्यते समाप्त करवाभां आवे छे समाप्त किया जाता है ॥ ९० ॥

90. In the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, at this point ends the whole of the Section on General Principles.

९०. इयता.....समाप्यते—सूत्रस्थानमादं चित्रं यथावत् समाप्यते (११.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽर्थेदशमहामूलीयो नाम त्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति आ. प्रभाषे. इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશમે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર
ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત હવે સાક્ષ્યે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
ત્રિંશે મૂલસ્થાનમે, અર્થેદશમહામૂલીયઃ 'અર્થેદશમહા-

મૂલીય' 'અર્થેદશમહામૂલીય', નામ નામને. નામના, ત્રિંશઃ
ત્રીસમે. ત્રીસવો, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયે
અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૩૦ ॥

30. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirtieth chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries" is completed.

□	.....	.....	□
□	સૂત્રસ્થાનં	સમાપ્તમ્ ।	□
□	.....	.....	□

श्रीः चरकसंहिता निदानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

The
Carakasamhita
NIDANASTHANA
(The Section on
Pathology*)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेले। अध्याय अध्याय प्रथम Chapter I

ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्हती अथ आगे, ज्वरनिदानम्
'ज्वरनिदान' नामना अध्यायानुं 'ज्वरनिदान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह हम कहेंगे ॥२॥

1. We shall now expound "The Pathology of Fever".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

निदानपदपर्यायाः, निदानत्रैविध्यं च—

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्ता कारणं
प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्
त्रिविधम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः,
परिणामश्चेति ॥ ३ ॥

इह खलु अर्हती यहां, हेतुः हेतु, निमित्तम्
निमित्त निमित्त, आयतनम् आयतन आयतन, कर्ता
कर्ता कर्ता, कारणम् कारण कारण, प्रत्ययः प्रत्यय
प्रत्यय, समुत्थानम् समुत्थान समुत्थान, निदानम् अने
निदान निदान, इति ये ये, अनर्थान्तरम् अर्थान्तर
शब्देले छे एकार्थवाचक शब्द हैं, तत् त्रिविधम् ते निदान
त्रय प्रकारानुं छे यह निदान तीन प्रकारका है, असात्म्य-

* The word pathology here signifies the Science treating of diseases, their nature, causes, progress, manifestations and results. It is broadly divided into Nosology, Etiology, Morbid anatomy, Symptomatology and therapeutics. (Webster's International Dictionary).

દ્વિન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ અસાત્થેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ અસાત્થ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ, પ્રજ્ઞાપરાધઃ પ્રજ્ઞાપરાધઃ પ્રજ્ઞાપરાધઃ, પરિણામઃ ચ હિતિ તથા પરિણામઃ ઓર પરિણામ ॥ ૩ ॥

3. In this science the terms Hetu (cause), Nimitta (instrumental cause), Ayatana (source), Karta (agent), Karana (cause), Pratyaya (factor), Samutthana (origin) and Nidana (primary cause), are used as synonyms. That (Nidana or the cause) is of three kinds viz. (1) unwholesome inter-action between the senses and sense-objects, (2) volitional transgression and (3) time-effect.

વ્યાધેર્મેદાઃ—

અતસ્ત્રિવિધા વ્યાધયઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ-આગ્નેયાઃ, સૌમ્યાઃ, વાયવ્યાશ્ચ; દ્વિવિધાશ્ચાપરે-રાજસાઃ, તામસાશ્ચ ॥ ૪ ॥

અતઃ એથી ઇસે, ત્રિવિધાઃ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારની, વ્યાધયઃ રોગો વ્યાધિયાં, પ્રાદુર્ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થાય છે, આગ્નેયાઃ આગ્નેય આગ્નેય, સૌમ્યાઃ સૌમ્ય સૌમ્ય, વાયવ્યાઃ ચ અને વાયવ્ય ઓર વાયવ્ય, અપરે ચ અને ખીભ ઓર દૂસરી, દ્વિવિધાઃ એ પ્રકારના રોગો થાય છે દો પ્રકારની વ્યાધિયાં છે, રાજસાઃ રાજસ રાજસ, તામસાઃ ચ અને તામસ ઓર તામસ ॥ ૪ ॥

4. From these (three causes) three kinds of somatic diseases arise: of the pitta type, the kapha type and of the vata type. There are the (Psychic) diseases which are of two of kinds—those caused by Rajas (passion) and those by Tamas (ignorance).

૪. અતસ્ત્રિવિધા વ્યાધયઃ—અતસ્ત્રિવિધવિકલ્પા વ્યાધયઃ (ક.)

,, ,, —ત્રિવિધવિકલ્પાઃ (ક. છ. બ.)

વ્યાધેઃ પર્યાયાઃ—

તત્ર વ્યાધિરામયો ગદ આતન્કો યક્ષ્મા જ્વરો વિકારો રોગ इत्यनर्थान्तरम् ॥ ૫ ॥

તત્ર ત્યાં યદાં, વ્યાધિઃ વ્યાધિ વ્યાધિ, આમયઃ આમય આમય, ગદઃ ગદ ગદ, આતન્કઃ આતન્ક આતન્ક, યક્ષ્મા યક્ષ્મા યક્ષ્મા, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, વિકારઃ વિકાર વિકાર, રોગઃ અને રોગ ઓર રોગ, હિતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૫ ॥

5. Now the words Vyadhi (affliction), Amaya (Sickness), Gada (illness), Atanka (Malady), Yakshma (Syndrome), Jwara (Fever), Vikara (morbidness) and Roga (ailment) are all synonymous.

રોગાણાં જ્ઞાનોપાયાઃ—

તસ્યોપલબ્ધિર્નિદાનપૂર્વરૂપલિંગોપશયસંપ્રાપ્તિઃ ૬

નિદાન- નિદાન નિદાન, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિંગ- લિંગ લિંગ, ઉપશય- ઉપશય ઉપશય, સંપ્રાપ્તિઃ અને સંપ્રાપ્તિથી ઓર સંપ્રાપ્તિ, તસ્ય તેનું ઉપલબ્ધિઃ જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન થાય છે ॥ ૬ ॥

6. The knowledge of disease is obtained by the study of (1) etiology, (2) premonitory symptoms, (3) signs and symptoms, (4) homologatory signs and (5) pathogenesis.

નિદાનસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર નિદાનં કારણમિત્યુક્તમગ્રે ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ઇનમેં, નિદાનમ્ નિદાન એ નિદાન યદ, કારણમ્ કારણ છે કારણ છે, હિતિ એમ એસા, અગ્રે અગાઉ પહિલે, ઉક્તમ્ કહી દીધું છે કહ દિયા છે ॥ ૭ ॥

7. Among these, etiology has already been defined as the causative factor (of disease).

પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્—

પૂર્વરૂપં પ્રાગુત્પત્તિલક્ષણં વ્યાધેઃ ॥ ૮ ॥

વ્યાધેઃ રોગની રોગક્રી, પ્રાગુત્પત્તિ-ઉત્પત્તિ પહેલાંનું ઉત્પત્તિસે પૂર્વકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, પૂર્વરૂપમ્ એ પૂર્વરૂપ છે એ પૂર્વરૂપ છે ॥ ૮ ॥

8. The premonitory symptoms are those that precede the actual manifestation of disease.

રૂપસ્ય લક્ષણં પર્યાયાશ્વ-

પ્રાદુર્ભૂતલક્ષણં પુનર્લિન્ગમ્ । તત્ત્વ લિન્ગમાકૃતિ-લક્ષણં ચિહ્નં સંસ્થાનં વ્યજ્ઞનં રૂપમિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાદુર્ભૂત-ઉત્પત્તિ થયેલા રોગનું ઉત્પત્તિ હુઈ વ્યાધિકા, લક્ષણમ્ એ લક્ષણ જો લક્ષણ છે, પુનર્લિન્ગમ્ તે લિન્ગ કહેવાય છે એ લિન્ગ છે, તત્ત્વ ત્યાં યદાં, લિન્ગમ્ લિન્ગ લિન્ગ, આકૃતિઃ આકૃતિ આકૃતિ, ચિહ્નમ્ ચિહ્ન ચિહ્ન, સંસ્થાનમ્ સંસ્થાન સંસ્થાન, વ્યજ્ઞનમ્ વ્યજ્ઞન વ્યજ્ઞન, રૂપમ્ અને રૂપ, હૃતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૯ ॥

9. The symptoms are characteristic manifestations which develop during the course of the disease. Here Linga (signs), Akriti (form), Lakshana (characteristics), Chihna (indication), Samsthana (shape), Vyanjana (manifestation), and Rupa (signs and symptoms) are synonymous.

ઉપશયસ્ય લક્ષણમ્—

ઉપશયઃ પુનર્હેતુવ્યાધિવિપરીતાનાં વિપરીતાર્થકારિણાં ચૌષધાહારવિહારાણામુપયોગઃ સુખાનુ-વન્ધઃ ॥ ૧૦ ॥

હેતુ-વ્યાધિ-વિપરીતાનામ્ હેતુવિપરીત, વ્યાધિ-વિપરીત તથા હેતુવ્યાધિવિપરીત હેતુવિપરીત, વ્યાધિવિપરીત તથા હેતુવ્યાધિવિપરીત, વિપરીતાર્થકારિણામ્ એ અને હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તથા હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તથા હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી એવં હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી,

ચૌષધ- ચૌષધ ચૌષધ, આહાર- આહાર આહાર, વિહારાણામ્ અને વિહારોનાં ઔર વિહારોનાં, સુખાનુવન્ધઃ સુખરૂપ પરિણામવાળો સુખ પશુંવાનેવાળો, ઉપયોગઃ ઉપયોગ ઉપયોગનો, પુનઃ તે તો, ઉપશયઃ ઉપશય કહેવાય છે ઉપશય કહેતે છે ॥ ૧૦ ॥

10. The homologatory signs are those which indicate what kinds of medicine, food and behaviour are antagonistic directly or in effect to disease and its causative factor, and what are agreeable to the patient's system.

સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિરિત્યનર્થાન્તરં વ્યાધેઃ—

સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિરિત્યનર્થાન્તરં વ્યાધેઃ ॥ ૧૧ ॥

વ્યાધેઃ રોગની રોગક્રી, સંપ્રાપ્તિઃ સંપ્રાપ્તિ સંપ્રાપ્તિ, જાતિઃ જાતિ જાતિ, આગતિઃ અને આગતિ ઔર આગતિ, હૃતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૧૧ ॥

11. Pathogenesis is known as the origination or the progress of diseases.

તેષાં વૃથરલક્ષણાનિ—

સા સંખ્યાપ્રાધાન્યવિધિવિકલ્પબલકાલવિશેષેર્ભિચતે ॥ (૧) ॥

સા તે સંપ્રાપ્તિ યદ સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા- સંખ્યા સંખ્યા, પ્રાધાન્ય- પ્રાધાન્ય પ્રાધાન્ય, વિધિ- વિધિ વિધિ, વિકલ્પ- વિકલ્પ વિકલ્પ, બલ- બલ બલ, કાલ- અને કાલના ઔર કાલકે, વિશેષેઃ બેદર્શી મેદોષે, ભિચતે ભિન્ન ભિન્ન થાય છે ભિન્ન ભિન્ન હોતી છે ॥ (૧) ॥

12-(1). Pathogenesis is again classified according to number, predominant morbid humor, mode of classification, minutia and period of exacerbation.

સંખ્યા તાવચયા—અઘ્રૌ જ્વરાઃ, પચ્ચ ગુસ્માઃ, સપ્ત કુષ્ઠાન્યેવમાદિઃ ॥ (૨) ॥

‘संख्या संख्या संख्या, तावत् यथा जेभके जैसे कि, जटौ आठ आठ, ज्वराः ज्वर ज्वर, पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्म गुल्म, सप्त सात सात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, एवमादिः वगेरे इत्यादि ॥ (२) ॥

12-(2). Now “number” is as follows:—Eight kinds of fever, five kinds of gulma, seven varieties of dermatosis and so on.

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते ।
तत्र द्वयोस्तरः, त्रिषु तम इति ॥ (३) ॥

दोषाणाम् दोषोनी दोषोकी, प्राधान्यम् प्रधानता प्रधानता, पुनः वणी फिर, तरतमाभ्याम् ‘तर’ अने ‘तम’ थी ‘तर’ और ‘तम’ से, उपलभ्यते अक्षी शक्य छे उपलब्ध होती है, तत्र त्यां यद्वा, द्वयोः जेभां प्रधानता अतावत्ता भाटे दोमें प्रधानता बतानेके लिए, तरः ‘तर’ जे शब्द ‘तर’ यह शब्द, त्रिषु अने त्रयुभां प्रधानता अतावत्ता भाटे और तीनमें प्रधानता बतानेके लिए, तमः इति ‘तम’ जे शब्द छे ‘तम’ यह शब्द है ॥ (३) ॥

12-(3). The predominance of morbid humors is described in terms of the comparative and superlative degrees. The comparative is used with reference to two and with reference to all the three the superlative is used.

विधिर्नाम—द्विविधा व्याधयो निजागन्तुमेदेन,
त्रिविधास्त्रिदोषमेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्य-
मृदुदारुणमेदेन ॥ (४) ॥

विधिः विधि विधि, नाम जेभके जैसे कि, निज-
जागन्तु- निज अने आगन्तु निज और आगन्तुक,
मेदेन बेदथी मेदसे, व्याधयः व्याधियो व्याधियां,

१२-(३). तरतमाभ्यामुपलभ्यते—तरतमयोगेनोपलभ्यते (छ. प.)

“ “ —तरतमाभ्यां योगेनानूपलभ्यते (ब.)

“ “ —तरतमाभ्यां योगेनोपलभ्यते (ड.)

द्विविधाः जे प्रकारना छे दो प्रकारकी हैं, त्रिदोष-
त्रिदोषना त्रिदोषके, मेदेन बेदथी मेदसे, त्रिविधाः त्रयु-
प्रकारना छे तीन प्रकारकी हैं, साध्य-असाध्य- साध्य-
असाध्य साध्य-असाध्य, मृदु-दारुण-मृदु अने दारुणना
मृदु और दारुणके, मेदेन बेदथी मेदसे, चतुर्विधाः चार
प्रकारना छे चार प्रकारकी हैं ॥ (४) ॥

12-(4). Mode of classification means classification of diseases into two groups viz, endogenous and exogenous; in three groups according to discordant humors and into four groups when classified as curable, incurable, mild and acute.

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो
विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (५) ॥

समवेतानाम् औक भीअ साथे भजेअ परस्पर मिलित,
दोषाणाम् दोषोनी दोषोके, पुनः वणी फिर, अंशांश-
अंश अंशना अंश अंशके, बल-विकल्पः अलना बेदने
बलके विकल्पो, अस्मिन् आ इस, अर्थे प्रकारलुभां
प्रकरणमें, विकल्पः विकल्प उहे छे विकल्प कहते हैं ॥ (५) ॥

12-(5). “Minutia” in the context is used to signify precise minute pathological changes of each of the morbid humors.

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्यहोरात्राहार-
कालविधिविनियतो भवति ॥ १२ ॥

व्याधीनाम् व्याधियोना व्याधियोंके, बल-काल-
अल तथा कालना बल तथा कालका, विशेषः बेद मेद,
पुनः वणी फिर, ऋतु- ऋतु ऋतु, अहोरात्र- दिवस-
रात्रि दिनरात्रि, आहारकाल- तथा भोजनकालना एवं
आहारकालके, विधि- प्रकार ५२ प्रकार पर, विनियतः
भवति आध्या २१ जे छे निर्भर है ॥ १२ ॥

१२-(५). समवेताना-पृथक् समवेताना च (च. छ. ड.)

“ “ —पृथक् पृथक् समवेतानां (ड.)

१२. “विधिविनियतो—”विधिविनियतो (प.)

12. The period of exacerbation of a disease is again determined by the nature of season, day, night, food and time-effect.

निदानपञ्चकवर्णनोपसंहारः —

तस्माद्वाधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादि-
भिर्भावैर्यथावदनुबुद्धयेत् ॥ १३ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, अनुपहत- स्वस्थ स्वत्व,
सत्त्वबुद्धिः मन अने बुद्धिवाला मन एवं बुद्धिवाला,
भिषक् वैद्य वैद्य, हेत्वादिसिः हेतु वजेरे हेतु आदि,
भावैः भावोत्थी भावो द्वारा, व्याधीन् व्याधियोने
रोगोंको, यथावत् अथ १३५भा यथावत्, अनुबुद्धयेत्
अनुबुद्धि ओष्ठिओ जाने ॥ १३ ॥

13. Therefore the physician who is of sound mind and understanding should know accurately the diseases from the view-points of etiology, symptomatology etc.

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति ।
तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्या-
स्यामः ॥ १४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, निदानस्थानस्य निदान-
स्थानने। निदानस्थानका, अर्थसंग्रहः संक्षिप्त अर्थ यह
संक्षिप्त अर्थ, उद्दिष्टो भवति उद्दिष्टो छे कह दिया है, तम्
तेने। इसके, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारमें, उपदिशन्तः
उपदेश करता कहते हुए, अवः आना करता इससे,
भूयस्तरम् भूय विस्तारथी फिर विस्तारसे, अनुव्याख्या-
स्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. Thus a summary of the ob-
ject of the section on Pathology has

१४. निदानस्थानस्योद्दिष्टो-निदानस्थानस्योपदिष्टो (प.)

„ उद्दिष्टो भवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो-उद्दिष्टः तं विस्तरेण(ब.)

„ विस्तरेणोपदिशन्तः-विस्तरेण (ब. क.)

„ भूयस्तरमतः-पुस्तभूयस्तरमतः (प.)

been stated. We shall now once aga-
in expound the same subject in detail.

अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः —

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यौलोभामिद्रोहकोप-
प्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण व्याख्या-
स्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः ।
चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननु-
व्याख्यास्यामः ॥ १५ ॥

तत्र त्यां यहां, प्रथमतः पहले प्रथम, एव न ही,
तावत् तो तो, लोभ- लोभ, लोभ, अमिद्रोह हिंसा-
अमिद्रोह, कोप- तथा ३५थी क्रोधसे, प्रभवान् उत्पन्न
थयेला उत्पन्न हुए, आद्यान् मुख्य मुख्य, अष्टौ आठ
आठ, व्याधीन् व्याधियोनी रोगोंकी, निदानपूर्वेण
निदान आधीने निदानपूर्वक, क्रमेण क्रमसे क्रमसे,
व्याख्यास्यामः व्याख्या करुं व्याख्या करेंगे, तथा
तथा इसी भांति, चिकित्सायाः चिकित्सायां चिकित्साके,
सूत्रसंग्रहमात्रम् सूत्रे संग्रहमात्र उद्दिष्टं सूत्रोंको
संक्षेपमें कहेंगे, यथोपचित- शोध-अर्थ वजेरे उपपन्नथी
उत्पन्न थयेला शोध-अर्थ आदि उपचयजनित, विकारान्
च व्याधियोनु रोगोंका, उत्तरकालम् आगल उपर
चिकित्सास्थानमें, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १५ ॥

15. At the very outset, we shall
expound in due order the pathology
of the eight diseases born primarily
of greed, intense malice and anger,
and only a brief account of therapeu-
tics shall here be given. Later on in

१५. निदानपूर्वेण क्रमेण-निदानपूर्वकं क्रमेण (ग.)

„ व्याख्यास्यामः-अनुव्याख्यास्यामः (च. ब.)

„ चिकित्सितेषु....विकारान्-चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं
विकाराणाम् (च. ब.)

„ यथोपचित-यथाचितं, यथाचितं, यथोद्दिष्टं (ब.)

„ „ -यथोद्दिष्टम् (ब.)

„ विकारान्-विकाराः (ग.)

„ अनुव्याख्यास्यामः-व्याख्यास्यामः (ग.)

the section on therapeutics we shall describe all the diseases in their fully developed form.

આદૌ જ્વરનિર્દેશે કારણમ્ —

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते,
तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ १६ ॥

इह खलु अर्था यदां पर, शारीराणाम् शारीरिक रोगाणां शारीरिक रोगोंमें, तत् ते (ताव) वह (ज्वर), प्रथमत्वात् प्रथम होवाली सबसे प्रथम होनेसे, विकाराणाम् विकारोंमें, आदौ प्रथम पहिले, ज्वरः एव अत्रने ७ ज्वरका ही, उपदिश्यते उपदेश आपवाમાં आवे छे उपदेश करेंगे ॥ १६ ॥

16. From among all disorders, fever deserves to be described first, it being the foremost of all somatic diseases.

ज्वरस्याष्टौ कारणानि—

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वात-पित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वात-पित्तकफेभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

अथ खलु भरेभर निश्चित रूपसे, मनुष्याणाम् मनुष्योंमें, ज्वरः अत्र ज्वर, अष्टाभ्यः आठ आठ, कारणेभ्यः કારણોં, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન होता है, तत् यथा जेभके जैसे कि, वातात् वातली वातसे, पित्तात् पित्तली पित्तसे, कफात् कफली कफसे, वातपित्ताभ्याम् वातपित्तली वातपित्तसे, वातकफाभ्याम् वातकफली वातकफसे, पित्तकफाभ्याम् पित्तकफली पित्तकफसे, वातपित्तकफेभ्यः वातपित्तकफली वातपित्तकफसे, अष्टमात् અને આઠમાં और आठवें, कारणात् કારણ, આગન્તોઃ આગન્તુથી આગન્તુसे ॥ १७ ॥

17. Now indeed fever appears in the human body owing to eight causes.

૧૬. इह खलु—तत्र तावत् (प.)

૧૭. वातपित्तकफेभ्यः—वातपित्तकफेभ्यः (क.)

They are: vata, pitta, kapha, vata-cum-pitta, vata-cum-kapha, pitta-cum-kapha, and vata, pitta and kapha combined and the exogenous one being the eighth cause.

वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः, लक्षणानि च—

तस्य निदानपूर्वकपल्लिगोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्य ते ૧૮માં इस ज्वरके, निदान- निदान, निदान, पूर्वक- पूर्व ૨૫ पूर्वक, लिङ्ग- लिङ्ग लिङ्ग, उपशय- અને ઉપશયના और उपशयके, विशेषान् બેદોંની મેદोंकी, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યા કરશું વ્યાख्या करेंगे ॥ १८ ॥

18. We shall expound the characteristics of etiology, premonitory symptoms, homologatory signs and pathogenesis.

रूक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगव्यायामवेगसंधारणानशनामिघातव्यवा-योद्वेगशोकशोणिततिषेकजागरणविषमशरीरन्या-सेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ, લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત, વમન- વમન વમન, વિરેચન- વિરેચન વિરેચન, આસ્થા- પન- આસ્થાપન આસ્થાપન, શિરોવિરેચન- અને શિરો- વિરેચનના और शिरोविरेचनके, अतिबोग अतिबोगથી

૧૮. તસ્ય નિદાનપૂર્વકપલ્લિગોપશયવિશેષાન્—નિદાનપૂર્વકપલ્લિગો- પશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાન્ (ચ. ૫.)

„ °લિંગોપશય—લિંગવેદનોપશયસંપ્રાપ્તિ° (ગ.)

„ ઉપશયવિશેષાન્—ઉપશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાન્ (છ. ૫.)

„ ઉપશયવિશેષાનનુવ્યાખ્યાસ્વામઃ—ઉપશયસંપ્રાપ્તિવિશેષાનુપ- દેશ્યામઃ (ઘ.)

૧૯. °શીતવમન—°શીતવ્યાયામવમન (ઙ. ત. ૫.)

„ °વમનવિરેચન—°વ્યાયામવિરેચન (ઙ.)

„ °શિરોવિરેચનાતિબોગ—°શિરોવિરેચનાતિસંબોગ (ઙ.)

અતિયોગસે, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, વેગસંધારણ- વેગને નિરોધ વેગોંકા રોકના, અનશન- અનશન ઉપવાસ, અભિધાત- પ્રહાર ચોટ, વ્યવાય- મૈથુન મૈથુન, હઢેગ- ઉઢેગ ઉઢેગ, શોક- શોક શોક, શોષિતાતિવેક- બહુ ઢોહીનું નીકળવું રક્તમોક્ષણ, જાગરણ- જાગરણ જાગરણ, વિષમ- શરીરન્યાસેભ્યઃ અને શરીરનાં વિષમ ઊઠવા- બેસવા- સુવા વગેરેનું ઔર શરીરનો વિષમ રક્ષના, અતિસેવિતેભ્યઃ અતિ સેવન કરવાથી इनके अति सेवन करनेसे, वायुः वायु वायु, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચતે પામે છે હોતા હૈ ॥ ૧૯ ॥

19. The vata becomes provoked by excessive indulgence in dry, light and cold articles, by overuse of emesis, purgation, enemata and errhines and by excessive exercise, by suppression of natural urges, fasting, trauma, sexual indulgence, anxiety, grief, depletion of blood, waking and faulty posturing.

સ યદા પ્રકુપિતઃ પ્રવિશ્યામાશયમૂષ્મણા સહ મિશ્રીભૂયાદ્યમાહારપરિણામઘાતું રસનામાનમન્વ- વેત્ય રસસ્વેદવહાનિ સ્તોતાંસિ પિધાયાત્રિમુપહત્ય પક્તિસ્થાનાદૂષ્માણં બહિર્નિરસ્ય કેવલં શરીરમનુ- પ્રપચતે, તદા જ્વરમભિનિર્વર્તયતિ ॥ ૨૦ ॥

પ્રકુપિતઃ પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત, સ યદા તે વાયુ ત્યારે યહ વાયુ જબ, આમાશયમ્ આમાશયમાં આમાશયમે, પ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરી પ્રવિષ્ટ હો કર, ઝૂષ્મણા ગરમી ઝૂષ્માકે, સહ સાથે સાથ, મિશ્રીભૂય મિશ્રિત બની મિલ કર, રસનામાનમ્ રસ નામના રસનામક, જાદ્યમ્ પ્રથમ પ્રથમ, જાદ્યાર- આહારના આહારકે, પરિણામઘાતુમ્ પરિણામરૂપ ધાતુની પરિણામરૂપ ધાતુકા, અન્વવેત્ય પાછળ બધને અનુસરણ કાકે, રસસ્વેદવહાનિ રસ અને પરસેવાને વહન કરનાર રસવહ

૨૦. આમાશયમૂષ્મણા-આમાશયમૂષ્મણઃ સ્થાનં (છ.)

,, મિશ્રીભૂયાદ્ય-મિશ્રીભૂત (ગ. ડ.)

,, બહિર્નિરસ્ય-બહિર્વાસં નિરસ્ય (ગ.)

તથા સ્વેદવહ, સ્તોતાંસિ સ્તોતાંસિ સ્તોતોંકો, પિધાય. પૂરી ઈંદ્ર બંદ કરકે, અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉપહત્ય મંદ કરી મન્દ કરકે, પક્તિસ્થાનાત્ પાચનસ્થાનમાંથી પક્તિસ્થાનસે, ઝૂષ્માણમ્ ગરમીને અગ્નિકો, બહિઃ બહાર, નિરસ્ય કાઢી નિકાલ કર, કેવલમ્ આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમે, અનુપ્રપચતે દેહાદિ અથ છે ફેલ જાતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, જ્વરમ્ તાપને જ્વરકો, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૨૦ ॥

20. When the vata is provoked, it enters the stomach and mixing with the gastric heat follows the course of the nutrient fluid—the final product of the food ingested, and constricts the channels carrying the nutrient fluid and sweat, and impairing the gastric fire, and expelling it outwards from the seat of digestion, carries it all over the body; then there occurs the manifestation of pyrexia, i. e. the rise of temperature.

તસ્યેમાનિ લિક્ષ્ણાનિ ભવન્તિ; તદયથા—વિષમા- રમ્ભવિસર્ગિત્વમ્, ઝૂષ્મણો વૈષમ્યં, તીવ્રતનુભાવાન- વસ્થાનાનિ જ્વરસ્ય, જરણાન્તે દિવસાન્તે નિશાન્તે ધર્માન્તે વા જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા, વિશે- શેણ પરુષારુણવર્ણત્વં નલ્લનયનવદનમૂત્રપુરીષ- ત્વચામત્યર્થ કૃત્સીભાવશ્ચ; અનેકવિધોપમાશ્ચલા- ચલાશ્ચ વેદનાસ્તેષાં તેષામજ્ઞાવયવાનાં;

તસ્ય તેનાં હસ જ્વરકે, હમાસિ આ નિમ્ન, લિક્ષ્ણાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, તત્ યથા- બેમકે જૈસે, વિષમ- જારંભ- વિસર્ગિત્વમ્ આરંભકાળ તથા ત્યાગકાળની વિષમતાવાળાપણું આરમ્ભકાલ તથા ત્યાગકાલમે વિષમતા હોના, ઝૂષ્મણઃ ગરમીની

૨૧. અનવસ્થાનાનિ-અવસ્થાનં (ત.)

,, ધર્માન્તે વા જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા-ધર્માન્તે જ્વરાભ્યા- ગમનમભિવૃદ્ધિર્વા જ્વરસ્ય (છ.)

ऊष्माकी, वैषम्यम् विपश्मता विषमता, ज्वरस्य ७२२नु ज्वरका, तीव्रतनुभाव- क्यारेक तीव्र अने क्यारेक ६६कुं ६७गुं तेज या मंद होना, अनवस्थानानि अने ओक स्थितिने। अथाव और एक स्थितिका अभाव, जरणान्ते पथी गथा पथी भोजनके जीर्ण होनेके अन्तमें, विवसान्ते दिवसने अन्ते दिनके अन्तमें, निशान्ते रातने अन्ते रात्रिके अन्तमें, वर्मान्ते वा के वर्षाभा अथवा वर्षा ऋतुमें, ज्वरस्य ७२२नु ज्वरकी, अभ्यागमनम् आवपुं उत्पत्ति, अभिवृद्धिर्वा के वृद्धि पाभुं या ज्वरका बढ़ना, नख- नभ नख, नयन- आभ आंख, वदन- भुभ मुख, मूत्र- भूत्र मूत्र, पुरीष- भण मल, त्वचाम् अने याभडी और त्वचामें, विशेषेण विशेष करीने विशेष कर, परुष- कठोर परुष, जरुण- अने अरुषु और अरुण, वर्णत्वम् वर्णना वर्णका, अत्यर्थम् अत्यंत थर्वा अत्यन्त होना, क्लृप्तीभावः च भण भूत्र पुष्पासेथी न आववा मलमूत्रका खुल कर न आना, तेषाम् तेषाम् तथा ते ते एवं भिन्न भिन्न, अङ्गाव- यवानाम् शरीरना अवयवोभां शरीरावयवोमें, अनेकविध- अनेक प्रकारकी, नाना प्रकारकी, उपमाः च उपमा आपी शक्य तेवी उपमा दी जाये ऐसी, चलाचलाः च चल अने अचल स्थिर और अस्थिर, वेदनाः वेदनाओ भाध छे वेदनायें होती हैं;

21-(1). Then the following symptoms appear viz. the irregular onset and decline of fever; uneven pyrexia; varyingly acute or mild conditions of the fever; onset or exacerbation of fever at the end of digestion, day, night and summer season; mostly rough and dusky-red appearance of nails, eyes, urine, feces and skin, and excessive retention of feces and urine; fixed and flying pains of various kinds, occurring in different parts of the body, assume various forms.

तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं, जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विस्फेणम्, ऊर्वोः

सावः कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भग्नरुग्ण- मृदितमथितचटितावपाटितावनुन्नत्वमिध, हन्वो- ध्वाप्रसिद्धिः, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यता आस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कछर्दिः, शुष्ककासः, क्षवथूद्गारविनिग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचका- विपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुभ्रमभ्रमप्रलाप- प्रजागररोमहर्षदन्तहर्षाः, उष्णामिप्रायता, निदा- नोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वर- स्य लिङ्गानि भवन्ति ॥ २१ ॥

तत् यथा नेमके जैसे, पादयोः पगनु पैरोंमें, सुप्तता २५शीतान सङ्गानाश, पिण्डिकयोः पिंडीओभां पिंटांलियोंमें, उद्वेष्टनम् पीडा ऐठन, जानुनोः गेडांलु जानु, केवलानाम् च अने सर्व और सब, सन्धीनाम् संधि- ओनुं सन्धियोंमें, विस्फेणम् अष्टे के छूटं पडवुं अलग होनेकी वेदना, ऊर्वोः साधणोभां ऊरुमें, सावः शिथि- लता क्षिथिलता, कटीपार्श्व- केड- पडभां कटी- पार्श्व, पृष्ठ- पीठ पीठ, स्कन्ध- रड-ध स्कन्ध, बाहु- भाडु बाहु, अंत- भभा कन्धे, उरसाम् च अने छातीभां और छातीमें, भग्न- अतुडमे भांगवा नेवी क्रमशः टूटने जैसी, रुग्ण- रोग नेवी रोग जैसी, मृदित- भसणवा नेवी मलने जैसी, मथित- मथन नेवी मथने जैसी, चटित- छूटं पडवा नेवी चटकने जैसी, अवपाटित- उछेडवा नेवी उखाड़ने जैसी, अनुन्नत्वम् हव केड धकेलता होय नेवी पीडाओ कोई धकेलता हो ऐसी वेदनायें, हन्वोः च ७३भां हनुसन्धिका, अप्रसिद्धिः पोतानुं काम करी न शके न हिलना, कर्णयोः च कानोभां कानोंमें, स्वनः अवाज शब्दका होना, शङ्खयोः शंभ देशभां शंखोंमें, निस्तोदः सौय भाया नेवी वेदना चुभने जैसी वेदना,

२१. भग्नरुग्णमृदित-भग्नमृदित (ठ.)

„ अवपाटित-अवपीडित (छ. ज. ठ. त.)

„ अवपाटितावनुन्नत्वम्-अवपीडितावनुन्नत्वम् (ग. च. ष.)

„ विषादजृम्भा-विषादविजृम्भा (घ.)

„ प्रलाप-प्रलन (त.)

„ प्रजागर-प्रजागरण (च.)

„ वातज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति-वातज्वरलिङ्गानि स्युः (क. ष.)

„ भवन्ति-संभवन्ति (ड.)

कषायास्यता भुभुनुं कषाय भुं मुखमें कषायपन, आस्य-
वेरस्वम् वा के भुभुनुं निरस भुं अथवा मुखमें पीकापन,
मुखतालुकण्ठशोषः भुभ, ताणवा अने कंठमा
शेष मुख, ताण और कण्ठका सूख जाना, पिपासा तरस
प्यास, हृदयग्रहः हृदयनुं अक्षयुं हृदयका जकड़ा जाना,
शुष्ककासः सूखी उदटी सूखा वमन, शुष्ककासः सूखी
उधरस शुष्ककास, क्षवधूदगार- छींके अने ओड्डाकरनुं
छींके और बकारका, विनिग्रहः रेशाधरहेपुं बन्द होजाना,
ज्वरसखेदः अजरस तरस अलुगमे सब रसोंमें
अनिच्छा, प्रसेक- लाण पडे लालासाव, अरोचक- अरुचि
थाय अरुचि, अविपाकाः कंठ पथे नहि भोजनका न
पचना, विषाद- भिजता खिजता, जृम्भा- भगासा जम्माई,
बिनाम- भेवडा वणी नपुं मुबना, वेपथु- धृजरी कम्पन,
श्रम- श्रम थकान, भ्रम- भ्रम चकर आना, प्रलाप- भय-
डाट प्रलाप, प्रजागर- निद्रा न आववी नींदका न आना,
रोमहर्ष- इवाडां ओभां थवा रोमहर्ष, दन्तहर्षाः
तथा दांत अंभाधर जवा एवं दंतहर्षका होना, उष्णा-
भिप्रायता उष्ण द्रव्योंकी घट्टा उष्ण द्रव्योंकी चाटना,
निदानोकानाम् निदानमां कडेला भावे निदानमें कहे
भावोंका, अनुपशयः अनुकूल न थवा अनुकूल न आना,
विपरीत- अने विपरीत भावे और विपरीत भावोंका,
उपशयः च अनुकूल थवा अनुकूल आना, इति ये ये,
वातज्वरस्य वातज्वरनां वातज्वरके, लिङ्गानि लक्षण
लक्षण, भवन्ति छे हैं ॥ २१ ॥

21. They are.— numbness in the feet, cramps in the calf-muscles, breaking of the entire knee-joints; aching of the thigh; breaking, boring, grinding, griping, crepitating, constricting and bursting pains in the waist, sides, back, shoulders, arms, shoulder blades and the chest. Difficulty of the movement of jaws; noises in the ears; piercing pain in the temples; astringent taste in the mouth; dysguesia; dryness of mouth, palate and throat; thirst; cardiac spasm; dry vomit; dry cough; suppression of

sneezing and eructations; aversion for all tastes and salivation; inappetence and indigestion; depression, yawning, flexion of the body, tremors, exhaustion, giddiness, delirium, insomnia, horripilation and setting the teeth on edge; craving for hot things; non-homologation to the causative factors of disease and homologation to what is antagonistic to the etiological factors. These are the symptoms of fever due to vata.

पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽति-
सेवितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपाग्निस्तपश्चमक्रोधविष-
माहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

अतिसेवितेभ्यः अतिशय सेवन करायेला अति
सेवन किये हुए, उष्ण- उष्ण उष्ण, अम्ल- अम्ल अम्ल,
लवण- क्षार- लवण, क्षार लवण, क्षार, कटुक- अने कटु
द्रव्यों और कटु द्रव्यों, अजीर्ण- तथा अजीर्ण पर
किये, भोजनेभ्यः भोजनथी भोजनोंसे, तथा अने एवं,
तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, आतप- तापना धूपके, अग्नि- तथा
अग्निना अग्निके, संताप- तापथी तापसे, श्रम- तेभ्य
श्रम एवं श्रम, क्रोध- हाथ क्रोध. विषम- अने विषम
और विषम, आहारेभ्यः भोजनथी आहारसे, पित्तम्
पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाये छे
हो जाता है ॥ २२ ॥

22. The pitta becomes provoked by the excessive indulgence in hot, acid, salt, alkaline and pungent articles and in predigestion-meal as also by exposure to severe sun, heat of fire or by overwork, anger or promiscuous diet.

तद्यदा प्रकुपितमामाशयादुष्माणमुपसृज्याच-
२३. आमाशयादुष्माणमुपसृज्य—आमाशयं प्रविशदेवोष्मणाऽप-
सृज्य (च.प.)
,, उपसृज्या—उपसृज्या (क.)

માહારપરિણામધાતું રસનામાનમન્વચેત્ય રસસ્વેદ-
વહાનિ સ્નોતાંસિ પિધાય દ્રવત્વાદગ્નિમુપહત્ય
પક્તિસ્થાનાદુષ્માણં વહિર્નિરસ્ય પ્રપીડયત્ કેવલં
શરીરમનુપ્રપચતે, તદા જ્વરમભિનિર્વર્તયતિ ॥૨૩॥

પ્રકુપિતમ્ પ્રક્રીપ પામેલું પ્રકુપિત હુઆ, તત્ તે
પિત્તં વહ પિત્ત, યદા જ્યારે જબ, આમાશયાત્
આમાશયની આમાશયકી, ડુષ્માણમ્ ગરમીની સાથે
ડુષ્માકે સાથ, ઉપસૃજ્ય મળીને મિલ કર, રસનામાનમ્
રસ નામના રસનામક, આગમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આહાર-
આહારના આહારકે, પરિણામધાતુમ્ પરિણામરૂપ
ધાતુની પરિણામરૂપ ધાતુકા, અન્વચેત્ય પાછળ જઈને
અનુસરણ કરકે, રસસ્વેદવહાનિ રસ અને સ્વેદને વહન
કરનાર સ્વેદવહાનિ સ્નોતાંસિ સ્નોતાંને સ્નોતોંકો,
પિધાય પૂરી દબાવવા કરકે, દ્રવત્વાત્ દ્રવતાથી દ્રવહોનેસે,
અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉપહત્ય મંદ બનાવી મંદ
કરકે, પક્તિસ્થાનાત્ પાચન સ્થાનમાંથી પાચન સ્થાનમાંસે,
ડુષ્માણમ્ ગરમીને ડુષ્માકો, વહિઃ બહાર બાહર,
નિરસ્ય કાઢી નિકાલ કર, પ્રપીડયત્ અતિ પીડા કરતાં
કરતાં પીડિત કરતે હુએ, કેવલમ્ આખા સમ્પૂર્ણ,
શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમાં, અનુપ્રપચતે પ્રસરી બધે છે
ફેલા જાતા હે, તદા ત્યારે તબ, જ્વરમ્ તાવને જ્વરકો,
અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે ॥ ૨૩ ॥

23. When the provoked pitta, liberating the heat from the stomach, enters the circulation by following the course of the nutrient fluid (the final product of the food ingested), obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat, impairs the gastric fire by its fluidity, and expelling the heat out of the thermogenic seat in the body and squeezing it, carries it with itself all over the body, there is the manifestation of pyrexia

૨૩. પિધાય-અપિધાય (ત.)

,, વહિર્નિરસ્ય-વહિર્નિરસ્ય (વ.)

(the rise of body-temperature) under the condition.

તસ્યેમાનિ લિંગાનિ ભવન્તિ; તથા—યુગપદેવ
કેવલે શરીરે જ્વરસ્યાભ્યાગમનમિવૃદ્ધિર્વા મુક્ત-
સ્ય વિદાહકાલે મધ્યન્દિનેઽર્ધરાત્રે શરદિ વા
વિશેષેણ, કટુકાસ્યતા, ગ્રાણમુલ્લકઙ્ઠૌષ્ઠતાલુપાકઃ,
તૃષ્ણા, મદો, ભ્રમો, મૂર્છા, પિત્તચ્છર્દનમ્, અતી-
સારઃ, અજઞ્ઞેષઃ, સ્વદનં, સ્વેદઃ, પ્રલાપઃ, રક્તકોઠા-
ભિનિર્વૃત્તિઃ શરીરે, હરિતહારિદ્રત્વં નક્ષત્રનયનવદન-
મૂત્રપુરીષત્વચામ્, અત્યર્થમૂષ્મણસ્ત્રિભાષઃ, અતિ-
માત્રં દાહઃ, શીતાભિપ્રાયતા, નિદાનોકાનુપશયો
વિપરીતોપશયશ્ચેતિ પિત્તજ્વરલિંગાનિ ભવન્તિ ॥૨૪॥

તત્સ તેનાં હસ પિત્તજ્વરકે, હમાનિ આ ચે,
લિંગાનિ લક્ષણે લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્
યથા જેમકે જેસે કિ, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કર,
મુક્તસ્ય ખાધેલું જાયે હુએ મોજનકે, વિદાહકાલે પચવા
વખતે વિદાહકાલમાં, મધ્યન્દિને મધ્યાહને મધ્યાહનમાં,
અર્ધરાત્રે મધરાતે આઘી રાતમાં, શરદિ વા કે શરદ
ઋતુમાં યા શરદમાં, યુગપદ્ એક સાથે એક સાથ, એવ
જે હી, કેવલે આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરે શરીરમાં શરીરમાં,
જ્વરસ્ય તાવ જ્વરકા, અભ્યાગમનમ્ આવેલાં આના,
અમિવૃદ્ધિઃ વા કે વધી જવે અથવા વધના, કટુકાસ્યતા
મુખનું તીવ્ર થવું મુલ્લમાં કટુતા, ગ્રાણ- નાક નાસિકા,
મુલ્લ- મુખ મુલ્લ, કઙ્ઠ- કંઠ કઙ્ઠ, બોલ- બોલ બોલ,
તાલુપાકઃ અને તાળબાને પાકે ઓર તાલુકા પકના,
તૃષ્ણા તૃષ્ણા તૃષ્ણા, મદઃ મદ મદ, ભ્રમઃ ભ્રમ ભ્રમ,
મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, પિત્તચ્છર્દનમ્ પિત્તની ઉલટી પિત્તકા
વમન, અતીસારઃ અતિસાર અતિસાર, અજઞ્ઞેષઃ અજઞ્ઞેષ
અજઞ્ઞેષ, સ્વદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, સ્વેદઃ ખેદ ખેદ,
પ્રલાપઃ બબાટ પ્રલાપ, શરીરે શરીરે શરીરમાં, રક્તકોઠ-
લાલ રંગનાં ચકામાં લાલ ચકાતોંકા, અભિનિર્વૃત્તિઃ

૨૪. કઙ્ઠૌષ્ઠ-કઙ્ઠૌષ્ઠ (વ.)

,, મદઃ-મોહઃ (ત.)

,, સ્વેદઃ-સ્વેદઃ (ત.વ.)

,, સ્વેદઃ-સંસ્વેદઃ (ક.)

,, નિદાનોકાનુપશયઃ-નિદાનોકાનાં આવનામુપશયઃ (વ.)

उपजा उत्पन्न होना, नख- नख नख, नयन- आंख
आंख, वदन- मुख मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मल
मल, त्वचाम् अने आभसीमां और त्वचाका, हरित-
लीलाश हरा, हरिद्रत्वम् के पीलाश पीला होना,
ऊष्मणः उष्णतानी उष्णताका, अत्यर्थम् अतिशय
अत्यन्त, तीव्रभावः तीव्रता तीव्र होना, अनिमात्रम् अहु
प्रमात्रमां अति, दाहः दाह दाह, शीताभिप्रायता शीत
द्रव्ये गमनां शीतकी चाह, निदानोक्त- अने निदानमां
उहेला भावे। निदानमें कहे हुए भावोंका, अनुपशयः
अनुपशय न थावा अनुकूल न आना, विपरीत- अने विप-
रीत और विपरीत भावोंका, उपशयः च अनुपशय थावा
अनुकूल आना, इति औ ये, पित्तज्वर- पित्तज्वरनां
पित्तज्वरके, लिङ्गानि लक्षणैः लक्षण, भवन्ति छे
हैं ॥२४॥

24. These are its symptoms, viz. onset and increase of temperature in the entire body at the same time; the fever specially rises during the period of digestion, the middle of the day, or midnight or in autumn; pungent taste in the throat, lips and the palate; thirst; intoxication; giddiness; fainting; bilious vomiting; diarrhoea; aversion to food; asthenia; depression of spirits; delirium and eruptions of red spots on the body; green or yellow tinge of nails, eyes, face, urine, feces and skin; acute hyper-pyrexia; excessive burning; craving for cold things; the non-homologation to causative factors and homologation to things antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of fever of the pitta type.

क्षेमज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवा-

स्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः स्नेष्मा प्रकोप-
मापद्यते ॥ २५ ॥

अतिसेवितेभ्यः अतिशय सेवन करेलां अति सेवन
किये हुए, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- गुरु गुरु, मधुर-
मधुर मधुर, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल, शीत- शीत
शीत, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- अने लवण द्रव्ये
लवण द्रव्योंसे, शिवास्वप्न- शिवास्वप्न निद्रा दिनमें सोना,
हर्ष- हर्ष हर्ष, व्यायामेभ्यः तथा व्यायाम न करेला
ओथी और व्यायाम बिल्कुल न करना इनसे, स्नेष्मा उद्भू
कफ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाभे छे हो
जाता है ॥ २५ ॥

25. Kapha becomes provoked by excessive indulgence in unctuous, heavy, sweet, viscous, cold, acid and salt things, day-sleeping and merri-
ment and by lack of exercise.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह
मिथ्रीभूयाद्यमाहारपरिणामघातुं रसनामानमन्व-
वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाम्निमुप-
हत्य पक्विस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयन्
केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्त-
यति ॥ २६ ॥

प्रकुपित- प्रकोप पाभेला इस प्रकारसे प्रकुपित, सः यदा
ते उद्भूत- उद्भूत वह कफ जब, आमाशयम् आमाशयमां
आमाशयमां, प्रविश्य प्रवेश करी गविष्ट हो कर, ऊष्मणा
गरभी ऊष्माके, सह साथे साथ, मिथ्रीभूय मिथ्रित
अनी मिल कर, रसनामानम् रस नाभना रसनामक,
आद्यम् प्रथम प्रथम, आहार- आहारना आहारके,
परिणामघातुम् परिणामरूप घातुनी परिणामरूप घातुका,
अन्ववेत्य पाछण अर्ध अनुमरण करके, रसस्वेदवहानि
रस अने स्वेदने वदन करना रसतह और स्वेदवह,
स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोको, पिधाय पूरी द्रव्य बन्द करके,
अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य भेद अनावी मन्द
करके, पक्विस्थानात् पाचनस्थानमांथी पक्विस्थानसे,

२५. हर्षाव्यायामेभ्यो-अहर्षाव्यायामेभ्यो (ब.)

२६. पिधाय-अपिधाय (त.)

ઝમ્માણમ્ ગરમીને ઝમ્માકો, બહિઃ બહાર બાહર, નિરસ્થ કાઢી લા કર, પ્રવીહ્યન્ અતિ પીડા કરતાં કરતાં પીડિત કરતા હુઆ, કેવલમ્ આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમાં, અનુપપચ્ચતે પ્રસરી અથ છે ફેલ જાતા છે, તદા ત્યારે તથા, જ્વરમ તાવને જ્વરકો, અગ્નિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે ॥ ૨૬ ॥

26. When this provoked kapha entering the stomach and becoming mixed with the gastric heat, enters the circulation by following the course of fluid called the nutrient fluid (the final product of the food ingested), it then obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat; then impairing and expelling the heat from the thermogenic seat and squeezing it, spreads it in the entire body. There then occurs the manifestation of pyrexia.

તસ્યેમાનિ લિઙ્ગાનિ ભવન્તિ; તદ્યથા—યુગપદેવ કેવલે શરીરે જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા મુક્તમાત્રે પૂર્વાહ્ને પૂર્વરાત્રે વસન્તકાલે વા વિશેષેણ, ગુરુગાત્રત્વમ્, અનન્નામિલાષઃ, શ્લેષ્મપ્રસેકઃ, મુક્ષ-માધુર્યં, દુલ્લાસઃ, હૃદયોપલેપઃ, સ્તિમિતત્વં, છર્દિઃ, મૃદ્વગ્નિતા, નિદ્રાધિક્યં, સ્તમ્ભઃ, તન્દ્રા, કાસઃ, શ્વાસઃ, પ્રતિશ્વાસઃ, શૈત્યં, શ્વેત્યં ચ નચ્ચનયનવદનમૂત્રપુરીપત્વચામ્, અત્યર્થં ચ શીતપિડકા મૃશમન્નેભ્ય ઉત્તિષ્ઠન્તિ, ઉષ્ણાભિપ્રાયતા, નિદાનોક્તાનુપશયો વિપરીતોપશયશ્ચ; इति (શ્લેષ્મજ્વરલિઙ્ગાનિ ભવન્તિ) ॥ ૨૭ ॥

તસ્ય તેના હસકે, હમાનિ આ એ, લિઙ્ગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્થ યથા જેમકે જેકે કિ, મુક્તમાત્રે બોળન કરવામાં આવતાં જ મોજન કરતે

૨૭. યુગપદેવ કેવલે શરીરે—યુગપદેવ શરીરે (સ)

„ મુક્ષમાધુર્યમ્—મુક્ષસ્થ ચ માધુર્યમ્ (વ.)

„ મૃશમન્નેભ્ય ઉત્તિષ્ઠન્તિ—અન્ને મૃશમુત્તિષ્ઠન્તિ (ચ વ.)

હી, પૂર્વાહ્ને દિવસના પહેલા ભાગમાં પૂર્વાહ્ને, પૂર્વરાત્રે આગલી રાત્ર રાત્રિકે પૂર્વભાગમાં, વસન્તકાલે વા કે વસન્ત-ઋતુમાં અથવા વસન્ત કાલમાં, યુગપત્ એવ એક સાથે જ એક હી સાથ, કેવલે આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરે શરીરે શરીરમાં, જ્વરસ્ય તાવનું જ્વરકા, અભ્યાગમનમ્ આવવું હોના, અભિવૃદ્ધિઃ વા કે વધી જવું યા વડના, ગુરુગા-ત્રત્વમ્ અંગે ભારે થવાં શરીરકા भारीपन, અનન્નામિ-લાષઃ અન્નની અનિચ્છા અણકી અનિચ્છા, શ્લેષ્મપ્રસેકઃ કફનું મુખમાંથી આવવું શ્લેષ્મકા મુખસે છાવ, મુક્ષ-માધુ-ર્યમ્ મેદામાં મીઠાશ મુખમાં મધુરતા, દુલ્લાસઃ મેળ જીમચળના, હૃદયોપલેપઃ હૃદયનું કફથી લેપાવું હૃદયકા કફસે લિપ્ત હોના, સ્તિમિતત્વમ્ આર્દ્ર વસ્ત્રથી અણે ઢંકાર્મ જવું ગીલે વસ્ત્રે માનો ઢક જાના, છર્દિઃ તિથી વમન, મૃદ્વગ્નિતા મંદાગ્નિ અગ્નિમાન્વ, નિદ્રાધિક્યં નિદ્રાની અધિકતા નિદ્રાકી અધિકતા, સ્તમ્ભઃ જડતા, તન્દ્રા તન્દ્રા તન્દ્રા, કાસઃ કાસ, શ્વાસઃ શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્વાસઃ સળેખમ પ્રતિશ્વાસ, શૈત્યમ્ શીતતા શીતલતા, નચ્ચ-નચ્ચ નચ્ચ, નચ્ચન-આખ આંચ, વદન-મુખ મુખ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ-મળ મલ, ત્વચામ્ ચ અને આમડીની ઓર ત્વચાકા, શ્વેત્યમ્ શ્વેતતા મફેદ હો જાના, અત્યર્થમ્ ચ મોટી વધી, શીતપિડકા શીતપિડકાઓનું શીત પિડકાઓંકા, અન્નેભ્યઃ અંગેમાંથી અંગોં પર, મૃશમ્ અતિ અધિક, ઉત્તિષ્ઠન્તિ ઉપડી આવવું ઉત્પન્ન હોના, ઉષ્ણાભિપ્રાયતા ઉષ્ણ દ્રવ્યો ગમવાં ઉષ્ણ દ્રવ્યોંકીં ચાહ, નિદાનોક્ત-નિદાનમાં કહેલા ભાવો નિદાનમાં કહે ભાવોંકા, અનુપશયઃ અનુકૂળ ન થવા અનુકૂલ ન આના, વિપરીત-તથા વિપરીત ભાવો ઓર વિપરીત ભાવોંકા, ઉપશયઃ ચ અનુકૂળ થવા અનુ-કૂલ આના, હિત એ એ, શ્લેષ્મ-જ્વર-કફ-ઋતુના કફ-જ્વરકે, લિઙ્ગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ છે હૈં ॥ ૨૭ ॥

27. These are its symptoms viz. the onset and increase of temperature in the whole body at the same time; occurrence of fever specially just after meals, in the forenoon, in the early part of the night and in the spring; heaviness of the limbs, anorexia,

increase of mucus, secretion, sweet taste in the mouth, nausea, excessive mucus, secretion in the stomach, stillness, vomiting, weakness of the digestive fire, hypersomnia, rigidity, torpor, cough, dyspnea, coryza, coldness and pallor of the nails, eyes, face, urine, feces and skin; frequent appearance of a multiplicity of cold pimples over the body, craving for hot things and non-homologation to causative factors and homologation to what is antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of the fever of the kapha type.

द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

विषमाशनादनशानादन्नपरिवर्ताद्विदुव्यापत्तेर-
सात्सम्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयो-
गाद्वरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरे-
चनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्र-
योगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा कृीणां च विषमप्रज-
ननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां
च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः
सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते
प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥२८॥

विषमाशनात् विषम भोजनं विषमाशनसे, अन-
शानात् अनशनं न खानेसे, अन्नपरिवर्तात् आहारना-
परिवर्तनं अन्नके परिवर्तनसे, अनुव्यापत्तेः ऋतुनी-
व्यापत्तिथी ऋतुके विकारसे, असात्म्य-असात्म्य असात्म्य,
गन्ध-गन्ध गन्धके, उपघ्राणात् सूक्ष्माथी सूक्ष्मसे,
विषोपहतस्य च विषदूषित विषदूषित, उदकस्य
जलके, उपयोगात् उपयोगाथी पानसे, गरेभ्यः

२८. अन्न-ऋतु (त.)

,, अन्नपरिवर्तद्विदुव्यापत्तेः—ऋतुपरिवर्ताद्विदुव्यापत्तेः (प.)

,, मिथ्योपचाराद्—मिथ्योपयोगात् (ख.ब.ड.व.)

कृत्रिम अरथी गर-विषसे, गिरीणाम् च अने पर्वतानी
और पर्वतोंके, उपश्लेषात् नश्च २६५॥१॥ समीपमें रहनेसे,
स्नेह-तथा स्नेहन और स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन,
वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-
आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,
शिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनने। और शिरोविरे-
चनके, अयथावत् अयोग्यपद्धते असम्बन्ध, प्रयोगात् प्रयोग
थवाथी प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा ३ तेनी ७५२
अनुचित संसर्जनंथी अथवा अनुचित संसर्जनसे, कृीणां
च कृीणानां कृीयोंके, विषमप्रजननात् विषम प्रजननंथी
विषम प्रजनसे, प्रजातानाम् च सुवापुः ५७१ प्रसवके पीछे,
मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचाराथी मिथ्या उपचारसे,
यथोक्तानाम् अने उक्ता प्रमाणानां और पूर्वोक्त, हेतूनाम्
हेतुना कारणोंके, मिश्रीभावात् मिश्रित थवाथी मिश्रित
होनेसे, यथानिदानम् निदान प्रमाणे निदानानुसार,
द्वन्द्वानाम् अने दोषमांथी द्वन्द्वोंमेंसे, अन्यतमः ७६
कोई एक दो दोष, सर्वे वा अथवा सधना अथवा सब,
त्रयः त्रयेय तीनों, दोषाः दोषा दोष, युगपत् ७६ साथे
एक साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते पाये ७ हो
जाते हैं, प्रकुपिताः प्रकोप पाये ७ प्रकुपित हुए, ते तेथी
वे दोष, तथा एव ते ७ उसी, आनुपूर्व्या क्रमे क्रमसे,
ज्वरम् ७५२ने ज्वरको, अभिनिर्वर्तयन्ति ७५२ ३२ ७
उत्पन्न करते हैं ॥२८॥

28. By promiscuous diet, fasting, sudden change in diet, abnormal variations in the season, inhalation of unwholesome odors, the use of water which has been contaminated by toxins, by the use of poison, by habitation at the foot of mountains, by the abuse of the procedures of oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata and errhines, by wrongful regimen in rehabilitation-process, abnormal delivery, by faulty puerperal treatment of the accouchee or by the concurrence

according to the circumstances of the etiological factors described above, any two or all of the three humors become provoked at one and the same time. Having thus become provoked, these humors acting in the manner already described, bring about pyrexia.

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमभ्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विधात् ॥ २९ ॥

तत्र तेभ्यो इनमें, तथोक्तानाम् कृत्वा तेषां पूर्वोक्त, ज्वरलिङ्गानाम् ज्वरनां लक्षणानां ज्वरके लक्षणोंके, मिश्री-भाव-मिश्रपक्षानां मिश्र होनेके, विशेष-प्रकारने प्रकारको, दर्शनात् ओष्ठ देख कर, द्वान्द्विकम् ये दोषवाणो द्वन्द्वज, अन्यतमम् केष्ठ ओष्ठ किसी एक, ज्वरम् ज्वर ज्वर, सान्निपातिकम् वा के त्रिषु दोषवाणो ज्वर अथवा सान्निपातिक ज्वर, विधात् अल्लुवे जाने ॥ २९ ॥

29. Now by noting the distinctions in the several concurrent manifestations of the symptoms described above, the physician should be able to tell whether a given fever is due to this or that double-discordance or to tri-discordance.

आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं कारणभेदेन दोषानुबन्धश्च—

अभिघाताभिषक्ताभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते ।

२९. अस्मादनन्तरम्—तत्र सान्निपातिके त्वयं विशेषः—तद्यथा मरुः मूर्च्छा भ्रमः तुष्णा । निद्रानाशोत्पत्तनप्रयतानि । रक्तस्यावमलिननेत्रोदन्ततालुता । हृदयस्तम्भः अतिमात्रं च दाहः । इत्यधिकः पाठः (ग.प.) पुस्तकयोः ।

३०. पश्चाद्दोषैः—पश्चात्तदोषैः (च.)

„ अनुबध्यते—उपनिबध्यते (त.)

अभिघात- अभिघात अभिघात, अभिषक्त- क्षाम शोऽथ वेगेरेना संसर्गं काम शोक आदिके संसर्गं, अभिचार- अभिचार अभिचार, अभिशापेभ्यः अने अभिशापेभ्यो और अभिशापके कारण, व्यथापूर्वः प्रथम व्यथावाणो प्रथम व्यथावाला, अष्टमः आठमो आठवाँ, आगन्तुः आगन्तु आगन्तुज, हि ज ही, ज्वरः ज्वर ज्वर, भवति थाय छे होता है, सः ते वह ज्वर, किञ्चित् केवल कुछ, कालम् काल समय, केवलः केवल केवल, आगन्तुः आगन्तु आगन्तुज, भूत्वा रहने रह कर, पश्चात् पछी पीछे, दोषैः दोषोनी साथे दोषोंसे, अनुबध्यते अनुबध्य पाये छे संयुक्त हो जाता है;

30-(1). Resulting from trauma or the influence of evil spirits, witchcraft or imprecations, here is the eighth variety of fever which is considered exogenous and which is characterised by the precedence of pain. This exogenous fever continues for some time with the manifestation of pyrexia only, and then becomes associated with the morbid humors.

तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषक्जः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजौ तु सान्निपातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

तत्र तेभ्यो इनमें, अभिघातजः अभिघातजन्य ज्वर, दुष्टशोणित- दुष्ट शक्तने। दूषित रक्तमें, अधिष्ठानेन आश्रय करनेवाला आश्रित, वायुना वायुथी वायुसे, अभिषक्जः पुनः अभिषागजन्य अभिषागजन्य, वात- पित्ताभ्याम् वात तथा पित्तथी वात तथा पित्तसे, अभिचार- अने अभिचाराजन्य और अभिचारजन्य, अभिशापजौ तेभ्यो अभिशापजन्य एवं अभिशापजन्य, तु ते तो, सान्निपातेन सान्निपातथी सान्निपातसे, अनुबध्यते अनुबध्य पाये छे संयुक्त होते हैं ॥ ३० ॥

30-(2). Thus the fever resulting from trauma is associated with morbid

.. चादुभिषत्ता-या जगुभिषजो (५.)

કુલત્વમ્, અશ્વાગમનં, નિદ્રાધિક્યમ્, અરતિઃ, જૃમ્ભા, વિનામઃ, વેપથુઃ, શ્રમશ્રમપ્રલાપજાગરણરો-મહર્પદન્તહર્ષાઃ, શબ્દશીતવાતાતપસહત્વાસહત્વમ્, અરોચકાવિપાકૌ, દૌર્બલ્યમ્, અક્લમર્દઃ, સદનમ્, અષ્પપ્રાણતા, દીર્ઘસૂત્રતા, આલસ્યમ્, ઉચિતસ્ય કર્મણો હામિઃ, પ્રતીપતા સ્વકાર્યેષુ, ગુરુણાં વાક્યે-ષ્વભ્યસૂયા, બાલેભ્યઃ પ્રદ્વેષઃ, સ્વધર્મેષ્વચિન્તા, માલ્યાનુલેપનમ્, ભોજનપરિક્લેશનં, મધુરેભ્યઃ મક્ષે-ભ્યઃ પ્રદ્વેષઃ, અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા ચ, इति ज्वरस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि चैनं संतापार्तमनुवर्धन्ति ॥ ३३ ॥

તથા તેનાં ફરકે. હમાનિ આ ચે, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વ-૩૫ પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્ યથા જ્યેષ્ઠે જેસે કિ, મુખવંરસ્યમ્ મુખની વિરસતા મુલકી વિરસતા, ગુરુગાત્રત્વમ્ અંગેનુ ભારેપણું શરીરમેં મારીપન, જન-જામિલાપઃ અન્નની અનિચ્છા અન્નકી અનિચ્છા, ચક્ષુષોઃ આંખોની આંખોમેં, આકુલત્વમ્ આકુળતા આકુલતા, અશ્વાગમનમ્ આંસુ આવવાં આંસુ આના. નિદ્રાધિક્યમ્ નિદ્રાની અધિકતા નિદ્રાકી અધિકતા, અરતિઃ બેચેની બેચેની, જૃમ્ભા બગાસાં જમ્માઈ, વિનામઃ બેવડ વખતું જુકના, વેપથુઃ ધૂબરી કમ્પન, શ્રમ-શ્રમ થકાવટ, શ્રમ-શ્રમ ચક્કર આપા, પ્રલાપ-બબડાટ પ્રલાપ. જાગરણ-જાગરણ નીંદ ન આના, રોમહર્ષ-રોમહર્ષ રોમહર્ષ, વન્તહર્ષાઃ દન્તહર્ષાઃ વન્તહર્ષ, શબ્દ-શબ્દ શબ્દ, શીત-શીત શીત, વાત-વાત વાયુ, જાતપ-અને તડકો ઓર ધૂપકો, સહત્વ-સહન થવાં સહન હોના, અસહત્વમ્ તેમજ સહન ન થવાં એવં સહન ન હોના, અરોચક-અરોચક અરોચિ, અવિપાકૌ અપચો અવિપાક, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, અક્લમર્દઃ

૩૩. અશ્વાગમન-અસાગમન (ન.)

„ „ -અશ્વાગમનં (સ્વ.છ.)

„ શબ્દ-શબ્દસ્પર્શ (ગ.પ.)

„ શીત-શીત (ત.)

„ વાતપસહત્વાસહત્વમ્-વાતાતપાસહત્વમ્ (ક.)

„ સહત્વાસહત્વમ્-અસહત્વમ્ (છ.)

„ ભોજનપરિક્લેશન-ભોજનપરિક્લેશન (ગ.)

„ અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા-અમ્લામ્લલવણકટુકપ્રિયતા (ઢ.)

અંગમર્દ અંગોકા દૂટના, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, અષ્પપ્રાણતા અષ્પપ્રાણતા ઉચ્છ્વાસ, દીર્ઘસૂત્રતા દીર્ઘસૂત્રીપણું દેરમેં કાર્યકા કરના, આલસ્યમ્ આલસ આલસ્ય, ઉચિતસ્ય અભ્યસ્ત અભ્યસ્ત, કર્મણઃ કર્મણો કાર્યકી, હાનિઃ ત્યાગ હાનિ, સ્વકાર્યેષુ પોતાના કામમાં અપને કાર્યોમેં, પ્રતીપતા પ્રતિકૂલતા વિરોધ, ગુરુણામ્ ગુરુઓનાં ગુરુઓંકે, વાક્યેષુ વાક્યોમાં વાક્યોમેં, અભ્યસૂયા દોષ શોધવા દોષ લેલના, બાલેભ્યઃ બાળકો તરફ બાલકોંકે પ્રતિ, પ્રદ્વેષઃ દ્વેષ વિદ્વેષ, સ્વધર્મેષુ પોતાના ધર્મમાં અપને ધર્મકી, અચિન્તા ઉપેક્ષાચિન્તા અચિન્તા, માલ્ય-માળાના ધારણ માલ્યધારણ, અનુલેપન-લેપન ચન્દનાદિલેપન, ભોજન-અને ભોજનમાં ભોજનમેં, પરિક્લેશનમ્ કલેશ કષ્ટકા અનુભવ હોના, મધુરેભ્યઃ ચ મધુર મધુર, મક્ષેભ્યઃ ભક્ષ્યો તરફ મક્ષ્ય દ્રવ્યોંસે, પ્રદ્વેષઃ અણુગમે દ્વેષ, અમ્લ-અમ્લ અમ્લ, લવણ-લવણ લવણ, કટુક-અને કટુ પદાર્થો કટુ દ્રવ્યોંકા, પ્રિયતા ચ પ્રિય લાગવા પ્રિય લગના, इति એ ચે, સંતાપાત્ સંતાપ-ની સન્તાપસે, પ્રાક્ પહેલાં પૂર્વ, જ્વરસ્ય જ્વરનાં જ્વરકે, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વ૩૫ પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે ઉપરિચત હોતે હૈં, અપિ ચ અને વળી ઓર, સંતાપાર્તમ્ સંતાપથી પીડિત થતાં પણુ સન્તાપયુક્ત હોને પર મી, અનુવર્ધન્તિ એઓ આધુ રહે છે ચે લક્ષણ બને રહતે હૈં ॥ ૩૩ ॥

33. The following are the premonitory symptoms of fever, viz. dysgeusia, heaviness of limbs, inappetence, agitation of the eyes, lachrymation, hyper-somnia, seediness, yawning, flexion, tremors, fatigue, giddiness, talking at random, insomnia, horripilation and having the teeth set on edge, transient like and dislike for sounds, cold, wind and the sun; anorexia and indigestion, debility, body-aches, asthenia, low spirits, procrastination, indolence, avoidance of the usual course of routine, opposition to one's own

interests, disregard of the advice of elders, dislike for children, indifference to one's duty, the feeling of infliction in wearing flower-garland, anointing oneself with unguents and in eating; repugnance for sweetmeats, fondness for sour, salt and pungent things—these are the premonitory symptoms of fever preceding rise of temperature. They may continue during the entire course of fever.

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एतानि आ इन, ज्वरलिङ्गानि ज्वरनां लक्षणोंमें, एकैकशः एकैक शरीरने एक एककी, विस्तर- विस्तरपूर्वक विस्तर, समासाभ्याम् अने संक्षेपशी और संक्षेपसे, व्याख्यातानि भवन्ति कही गयीं हैं ॥ ३४ ॥

34. Thus the symptoms of fever have been individually described in brief and in extenso.

ज्वरस्यावृत्तिः प्रभावश्च —

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः, ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् ।

महेश्वरकोप- महादेवना श्रेष्ठी महादेवके कोपसे, प्रभवः उत्पन्न भयेवे। उत्पन्न हुआ, ज्वरः तु खलु ज्वर, सर्वप्राणभृताम् सर्व प्राणीओंना सब प्राण- ३५. सर्वप्राणभृता-सर्वप्राणिना। (च. ठ.)

॥ प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः — प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साह-

सादनः (च. छ. ५.)

॥ हास-सादनार्ति° (त.)

धारिणीका, प्राणहरः प्राण हरनार प्राणनाशक, देह- इन्द्रिय- मनस् देह, इन्द्रिय अने मनने देह, इन्द्रिय और मनमें, तापकरः ताप करनेवाला, प्रज्ञा- प्रज्ञा, बल-बल बल, वर्ण वर्ण वर्ण, हर्ष- हर्ष प्रसन्नता, उत्साह- अने उत्साहने और उत्साहको, हास- ओल्लाह, क्लम, क्लमः क्लम करनेवाला, श्रम- तथा श्रम थकान, क्लम- क्लम क्लम, मोह- मोह मोह, आहारोपरोध- तेज- आहारने प्रतिषेध एवं आहारमें रुकावटको, संजननः उत्पन्न करनेवाला है, शरीराणि शरीरोंको, ज्वरयति ताप आपे है तापयुक्त करता है, इति तेथी इससे, ज्वरः ज्वर उद्भव है ज्वर कहा जाता है, यथा ज्वरे जैसा, अयम् आ ज्वर है यह ज्वर है, तथा तेथी वैसी, अन्ये व्याधयः ॥ ३५ ॥ व्याधियों अन्य व्याधियां, दारुणा- भयंकर भयानक, बहूपद्रवाः अने उच्छिष्टाश्च और दुश्चिकित्स्याः न नथी नहीं हैं;

35-(1). Fever is born of the Great God (Maheswara). It is the destroyer of life of all living beings, it heats up the body, senses and the mind. It is the diminisher of intelligence, strength, body-lustre, liveliness and enthusiasm, the inducer of fatigue, exhaustion, delusion and impairment of alimentation. Fever is so called because it causes the body to be fevered. There are no other diseases which are as fierce and as prolific of complications and as difficult of treatment as this one.

स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधः शब्दरभिधीयते। सर्वे प्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महा-मोहः, तेनाभिभूताः प्राग्देहिकं देहिनाः कर्म

३५. महामोहः — महामूलः (ठ.)

॥ किंचिदपि-किञ्चन (त.)

॥ देहिनाः कर्म-देहिनाः (द.)

किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर
एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

सः ते बह, सर्वरोगाधिपतिः अर्वा रोगोऽने अधिपति
छे सब रोगोंका अधिपति है, नाना- अने लुप्त लुप्त
प्रकारना और नाना प्रकारके, तिर्यग्योनिषु पशुपक्षीओभा
पशुपक्षियोंमें, बहुविधैः लुप्त प्रकारना बहुत प्रकारके,
कवचैः शब्दोऽथी शब्दोंसे, अभिषीयने छेपाया छे कहा
जाता है, सर्वे सर्व सब, प्राणभृतः प्राणीओ प्राणि,
सज्वराः तावत्सदित उपायुक्त, एव न ही, जायन्ते
न-मे छे उत्पन्न होते हैं, सज्वराः च अने तावत्सदित
और ज्वरयुक्त, एव न ही, जायन्ते- भृत्य पात्रे छे
मरते हैं, सः ते यह, महामोहः महाभ्रमोऽप्ये छे महा-
मोहरूप है, तेन तेनाथी इससे, अभिभूता पराभव
पात्रेणां पराजित, देहिन् प्राणीओ प्राणियों, प्राग्देहिकम्
पूर्वदेहज पूर्वशरीरकृत, किञ्चित् अपि कर्म पशु योऽपि गी,
कर्म कर्म कर्म, न स्मरन्ति याद करतीं नथी स्मरण
नहीं करते, सर्वप्राणभृताम् च अने सर्व प्राणीओना
और सब प्राणियोंके, अन्ते अन्त समये अन्त समयमें,
ज्वरः न्वर ज्वर, एव न ही, प्राणान् प्राणान् प्राणोंको,
आदत्ते हरे छे हरता है ॥ ३५ ॥

35. The fever is the king of diseases. It is known by various appellations according to its manifestation in the body of the lower order of creatures. All living beings come into the world with fever on them and likewise with fever on them they die. It is the great delusion; enveloped by it, creatures do not recall any action done in their previous life. It is fever alone that in the end takes away the life-breaths of all living beings.

ज्वरचिकित्सासूत्रम्--

तत्र पूर्वकूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशन-
मपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः

कषायपानाभ्यङ्गोहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमन-
नविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूप-
धूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या
प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

तत्र ज्वरस्य न्वर ज्वर, आमाशय- आमाशयभांथी
आमाशयसे, समुत्थत्वात् उत्पन्न थयेदो होवाथी
उत्पन्न होता है इस लिए, पूर्वकूप- दर्शने पूर्व-
रूपे देहातां पूर्वरूप दिखाई देनेपर, ज्वरादौ वा के
न्वरनी शर्यातां न अथवा ज्वरके प्रारम्भमें ही,
लघ्वशनम् लघु भोजन, अपतर्पणम् वा के
अपतर्पण अथवा अपतर्पण, हितम् हितकर छे हितकर है,
ततः त्पार पछी इसके पीछे, कषायपान- कषायपान
कषायपान, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्नेह- स्नेह स्नेह,
स्वेद- स्वेद स्वेद, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, परिषेक- परिषेक
परिषेक, अनुलेपन- अनुलेपन अनुलेपन, वमन- वमन
वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन
आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, उपशमन-
उपशमन उपशमन, नस्तःकर्म- नस्तः कर्म नस्तः कर्म, धूप-
धूप धूप, धूमपान- धूमपान धूमपान, अञ्जन- अञ्जन
अञ्जन, क्षीरभोजनविधानम् च अने क्षीरभोजनने विधि
ओओने और क्षीरभोजनविधि इनकी, यथास्वम् यथा-
यथास्वम् न्वरियात अनुसार अपनी अपनी आवश्यकताके
अनुसार, युक्त्या युक्तिथी युक्तिसे, प्रयोज्यम् प्रयोज्यम्
योजना करनी चाहिए ॥ ३६ ॥

36. On the appearance of the premonitory symptoms or in the initial stage of fever either light diet or starvation is indicated, seeing that the fever originates from the seat of digestion. Thereafter (digestive and sedative) decoctions, inunctions, oleation, sudation, applications, affusions, unguents, emetics, purgatives, curative

३६. अभ्यङ्गरनेहस्वेद°-अभ्यङ्गस्नेहप्रदेह° (ब.)

„ अनुवासन-शिरोविरेचन (छ.)

„ अनुवासनोपशमननस्तः° - अनुवासनशिरोविरेचनोपशम-
नस्तः° (ब.)

and unctuous enemata, sedatives, ster-
nutatives, fumigations, inhalation,
eyesalves and milk-diet should be
availed of according to the nature of
the fever and as reason dictates.

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते
यथास्वीषधसिद्धस्यः सर्पिर्हि स्नेहाद्यातं शमयति,
संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्मा-
जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाम्निप्लुष्टेषु
द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

सर्वेषु एव सर्वेषु सब प्रकारके, जीर्णज्वरेषु अर्ध-
नरैर्भाः जीर्ण ज्वरमें, तु तो तो, यथास्व- पोत
पोतानां अपने अपने, औषधसिद्धस्य दोषहर औषधधी
सिद्ध करे दोषहर औषधियांसे संस्कार किये हुए, सर्पिषः
धीनु घृतका, पानम् पान पीना, प्रशस्यते प्रशस्त छे
प्रशस्त है, हि कारणके धी क्योंकि धी, स्नेहान्
स्नेहने लीधे स्निग्ध होनेसे, वातम् वातनुं वातको,
संस्कारात् संस्कारधी संस्कार दो जानेसे, कफम् कफनुं
कफको, शैत्यात् च अने शीतलगतने लीधे और शीतल
होनेसे, पित्तम् पित्तनुं पित्तको, उष्माणम् अने गरमीनुं
और उष्णताको, शमयति शमन करे छे शान्त करता है,
तस्मात् तेथी इसलिये, अग्निप्लुष्टेषु अग्निधी अग्निलो
आगसे जले हुए, द्रव्येषु द्रव्यैर्भा पदार्थोंमें, उदकम् हव
पाणीनी पेडे जलकी भांति, सर्वेषु एव सर्वेषु सब ही,
जीर्णज्वरेषु अर्ध- नरैर्भा जीर्णज्वरमें, सर्पिः धी धी,
हितम् इति हितकर छे हितकारी है ॥ ३७ ॥

37. In all kinds of chronic fevers
the potion of ghee which has been
prepared with suitable drugs is re-
commended. Being unctuous in its
nature, ghee subdues vata (which is
dry). Being properly prepared, it sub-
dues kapha; and being cooling, it
subdues both pitta and heat. There-
fore in all chronic fevers, ghee is

beneficial as water is beneficial in
the case of articles that have caught
fire.

भवन्ति चात्र—

यथा प्रज्वलितं वेदम् परिषिञ्चन्ति वारिणा ।

नराः शान्तिमभिप्रैय तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवन्ति शब्दो
छे छे श्लोक है कि, यथा ज्वेभ जिस प्रकार, नराः
मनुष्यो मनुष्य, शान्तिम् शान्तिने शान्ति, अग्निप्रेरय
अनुदक्षीने करनेके लिए, प्रज्वलितम् जलता जलते
हुए, वेदम् धर्मने घरका, वारिणा पाणीनी पानीसे, परि-
षिञ्चन्ति सींचे छे सिंचन करते हैं, तथा तेभ वैसे,
जीर्णज्वरे तेथो अर्ध- नरैर्भा वे जीर्णज्वरमें, घृतम्
धीना प्रयोग करे छे धीका प्रयोग करते हैं ॥ ३८ ॥

Here are verses again—

38. Just as men pour water over a
burning house with a view to quench
the fire, so do they use ghee for
quieting chronic fever.

स्नेहाद्यातं शमयति, शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥ ३९ ॥

कृत्वा धी धी, स्नेहान् स्नेहने लीधे स्निग्ध होनेसे,
वातम् वातने वायुको, शमयति शांत करे छे शान्त
करना है, शैत्यात् शीतलगतने लीधे शीत होनेसे, पित्तम्
पित्तने पित्तको, नियच्छति क्षुभ्भां छे छे अभिभूत
गरता है, संस्कारात् तु अने संस्कारने लीधे और
संस्कारके कारण, तुल्यगुणम् समान गुणवाला अपने
समान गुणवाले, कफम् कफरूप कफरूप, दोषम् दोषने
दोषको, जयेत् छे छे जीतता है ॥ ३९ ॥

39. By its unctuous property, it
subdues vata, by its cooling property
it subdues pitta and ghee, inspite
of its being possessed of qualities

३८. प्रज्वलितं—प्रोज्ज्वलितं (ख.)

॥ वारिणा—वारिभिः (ग.)

similar to those of kapha, subdues it when prepared with proper drugs.

नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥४०॥

यथा जेपुं जैमा, सर्पिः धी धी, संस्कारम् अंरुकांनुं संस्कारका, अनुवर्तते अनुसरणं करे छे अनुसरण करता है, तथा तेपुं वैसा, अन्यः धीजे अन्य, कश्चित् काष्ठपल्लु कोईसी, स्नेहः न स्नेह अंरुकांनुं अनुसरणं करतो नहीं स्नेह संस्कारका अनुसरण नहीं करता, अतः ऐधी इमं लिए, सर्पिः धी धी, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्व स्नेहोभां वित्तम् सब स्नेहोमें उत्तम, मतम् माने छे माना है ॥ ४० ॥

40. There is no other unctuous article which imbibes the quality of drugs to the extent that ghee does. Hence ghee is regarded as the best of all unctuous articles.

गद्योक्तविषयस्य पद्यैः पुनः कञ्चने न द्विरुक्तिः—

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गह्यते ॥४१॥

गद्योक्तः गद्यभां कहेछे। गद्यमें वर्णित, यः अर्थः जे विषय जो अर्थ, श्लोकैः श्लोकांथी श्लोकोंछे, पुनः धरी फिर, समनुगीयते कहेवाभां आवे छे कहा जाता है, तत् ते वह, व्यक्ति-स्पष्टता स्पष्टता, व्यवसायार्थम् करवा भाटे छे करनेके लिए है, द्विरुक्तम् तत् आथी जे बार कहेवाभां आवेछुं ते इस लिए दो बार कहा हुआ वह, न गह्यते निन्दित नहीं निन्दित नहीं है ॥४१॥

41. If a thing has been said already in prose and is again told in verse, it is for the sake of clarity and emphasis. Such repetition is not censurable.

४१. गद्योक्तो-पूर्वोक्तो (द.)

„ श्लोकैः - पद्यैः (ठ.)

„ श्लोकैरर्थः - पद्यैरर्थः (ख. द.)

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥४२॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च मेघजं संग्रहेण च ॥४३॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥४४॥

तत्र श्लोकाः ते विषयभां उपसंहारना श्लोको छे जे उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, विगतज्वरः संतप्त-रहित ज्वररहित, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः पुनर्वसुंछे पुनर्वसुने, प्रणताय नमन करता विनीत, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, श्लोके प्रथम प्रथम, ज्वरस्य निदाने ज्वरनिदानभां ज्वरनिदानमें, नामपर्यायैः नामपर्यायैः श्लोके नामपर्यायोंके साथ, त्रिविधम् हेतुम् त्रय प्रकारना हेतु तीन प्रकारके हेतु, पञ्चविधम् पांथ प्रकारना पांच प्रकारके, गदम् रोग, गदलक्षण- रोगनां लक्षणो रोगके लक्षण, पर्यायान् ऐशोना पर्यायों उमके पर्याय, व्याधेः व्याधिने रोगको, पञ्चविधम् पांथ प्रकारथी पांच प्रकारके, ग्रहम् ओषध-भवाना उपाय जाननेके उपाय, अष्टविधम् आठ प्रकारना आठ प्रकारका, ज्वरम् ज्वर ज्वर, तस्य तेनां उमके, प्रकृष्ट-द्वरनां विप्रकृष्ट, आसन्न-अने नज्जकनां और सन्निकृष्ट, कारणम् कारणां कारण, पूर्वरूपम् च पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपम् च रूप रूप, संग्रहेण अने संक्षेपेभां और संक्षेपमें, मेघजम् च औषध ऐ संधुं औषध यह सब, व्याजहार कहे छे कहा है ॥ ४२-४४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42-44. The three varieties, etiological factors and their synonyms, the five-fold nature of disease; the synonyms of disease and of symptoms of disease, the five factors leading to the

४२. मेघजं संग्रहेण-संग्रहं मेघजस्य (ग.)

४४. व्याजहार-व्याख्यातवान् (ग. घ.)

full knowledge of disease, the eight varieties of fever, its remote and immediate causes, premonitory symptoms; signs and symptoms and treatment in brief—all this has, the teacher Punarvasu Atreya, free from all ills, declared to the suppliant Agnivesa in the first chapter on “The Pathology of Fever”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે સ્વ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં
ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત સ્વ શાસ્ત્રકે, નિદાનસ્થાને
નિદાનસ્થાન વિષે નિદાનસ્થાનમે, જ્વરનિદાનમ્ ‘જ્વર-
નિદાન’ ‘જ્વરનિદાન’, નામ નામનેા નામકા, પ્રથમઃ
પ્રથમ પ્રથમ, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય
સમપ્ત હુઆ ॥ ૧ ॥

1. Thus in the section on ‘Pathology’ in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled “The Pathology of Fever” is completed.

—
ત્રયોઽધ્યાયઃ ।

ત્રીજો અધ્યાય અધ્યાય દ્વિતી Chapter II

રક્તપિત્તનિદાનાધ્યાયોપક્રમઃ —

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આગે, ‘રક્તપિત્તનિદા-
નમ્’ ‘રક્તપિત્તનિદાન’ નામના અધ્યાયનુ ‘રક્તપિત્તનિદાન’
નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું
વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

मगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयमे. इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणेन इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह का उद्देश्य है कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound “The chapter on the Pathology of Hemothermia.”

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्ति. —

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

યથા- જે રીતે જિમ પ્રકાર, ભૂતમ્ વિકૃત થયેલું
વિકૃત હુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, લોહિતપિત્તમ્ રક્તપિત્ત
રક્તપિત્ત, હિતિ એવી સ્વ, સંજ્ઞામ્ સંજ્ઞાને સંજ્ઞાકો,
લભતે પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, તદ્ તે ઉસકો,
વ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેશું કહેંગે ॥ ૩ ॥

3. We shall explain the condition where pitta (thermia) acquires the appellation of Hemothermia.

यदा जन्तुर्वयकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यभानि
भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदभजातं निष्पा-
वमापकुलत्थसूपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोद-
श्चित्कद्वुराम्लकाज्जिक्नेपसेकं वा, घाराहमाहिषा-
विकमात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्क-
शाकोपहितं, मूलकसर्पपलशुनकरञ्जिशुमधुशिशु-
(खड्यूष)भूस्तृणसुमुलसुरसकुठेरकगण्डीरकाल-
मालकपर्णासक्षवकफणिग्धकोपदंशं, सुरासौ-
वीरतृणोदकमैरेयमेवकममूलकशुक्तकुचलवदराम्ल-

૩. તદ્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ — તથા અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ (ક. વ. જ. ષ.)

૪. ક્ષારોપસંહિતં—ક્ષારોપહિત (ક.)

,, કાજિકોપસેકં—કાજિકોપહિતં (ચ. ષ.)

,, પિण्याક—પિण्याકશાક (ગ.)

,, (ખડ્યૂષ)—સુરપુષ્પા (ત. ષ.)

,, કાલમાલક—કાલશાક (ત.)

प्रायानुपानं वा, पिष्टान्नोत्तरभूमिष्ठम्; उष्णामितसो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समभ्राति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्वपतैल-क्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्कुचपक्वैः शौ-क्षिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णामितसः; तस्यैवमा-चरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाण-मतिवर्तते ।

यदा न्याये जव, जन्तुः प्राणी प्राणी, यवक- यवक यवक, उद्दालक- वनकोदा वनकोदा, कोरदूष- अने कोदांनी कोदा, प्रायाणि प्रधानतावाणां प्रधान, अन्नानि अन्नोने अन्नको, निष्पाव- अथवा वाध अथवा सेम, माव- अउद उदद, कुलत्थ- तथा कुलथीना तथा कुलथी- के, सूप- सूप सूप, क्षार- अने क्षार और क्षार, उप- संक्षितम् युक्त युक्त, दधि- दही दही, दधिमण्ड- दहीने मंड दहीका मंड, उदक्षित- उदक्षित उदक्षित, कट्टर- भाटी भाटी खट्टा मट्टा, अम्लकाजिका- अने भाटी कुं और खट्टी कांजी, उपसेकम् भेजवेध मिलाये हुए, कृष्ण- अत्यंत अत्यन्त, उष्ण- गरम गरम, तीक्ष्णम् तथा तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, अम्यत् अपि भीष्मं पक्षु दूधरे भी, अन्नजातम् वा अन्नसमूहने अन्नसमूहको, मूलक- अथवा मूला अथवा मूली, सर्वप- सरसव सरसों, लघुन- लघु लघुन, करज- करंज करंज, शिमु- अरगवे। मधुशिम- भीड़ा अरगवे। मीठी सहजन, (खट- यूव- अयूष खट्यूष), भूस्मृण- भूस्मृण भूस्मृण, सुमुख- सुमुख सुमुख, सुरस- तुलसी तुलसी, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, गण्डीर- अरुडीर गण्डीर, कालमालक- कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक- क्षवक क्षवक, फणिज्जक- अने इक्षुज्जकनी और फणिज्जककी, उपदंशम् अट्टीयुक्त चटनीसहित, सुरा- सुरा सुरा, सौवीर- सौवीर सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मेरेय- मेरेय मेरेय, मेदक- मेदक मेदक, मधूलक मधूलक मधूलक, शुक्र-

४. प्रायानुपानं-प्रायमन्नपान (प.)

„ अतिवेकं वाऽऽमं पयः-अतिवेकं पयः (व.)

„ रौहिणीकं-रौहिणीशाकं (व. ७. ५.)

„ शौक्षिकैर्वा-शौक्षिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा (द.)

„ क्षीरं पिबत्युष्णामितसः-क्षीरमात्रमतिमात्रमथवा पिबति (व. ५.)

„ स्वप्रमाणमतिवर्तते-चाण्ड प्रमाणमतिवर्तते (च. ५.)

शुक्र शुक्र, कुवल्- भेटां भैर बड़े बेर, बदर- भैर वजरे बेर आदि, अम्लप्राय भटाईप्रधान प्रायः सड़े, अनुपानम् अनुपानसहित अनुपानके साथ, पिण्याक- पिण्याक पिण्याक, पिण्डालु- पिण्डालु पिण्डालु, शुष्कनाक- अने सूडां शाके और सूखे शाक, उपहितम् युक्त युक्त, वाराह- सूरनं सूरका, माहिष- पाडानुं मैलेका, नाविक- भेटांनु मेइका, मारस्व- भाछलीनुं मछलीका, गन्ध- अने गन्धनुं और गायका, विक्षितम् वा भांस मांस, पिष्टान्नोत्तर- भूमिष्ठम् उपरथी भेटे भाजे पिष्टान्न- सहित ऊपरसे बहुधा पिष्टान्नसहित, मुक्के भाय छे खाता है, उष्णामितप्तः वा अथवा तापे तपेष्टो अथवा धूपसे तप्त हुआ, अतिमात्रम् अधिक मात्राभां अधिक मात्रामें, अतिवेकम् अहुवार बहुत बार, नामम् कायुं कच्चा, पयः दूध दूध, पिबति पीछे छे पीता है, रौहिणीकम् अथवा रौहिणीनुं शाक अथवा रौहिणीका शाक, पयसा वा दूध साथे दूधके साथ, सर्वपतैल- अथवा सरसियातेल अथवा सरसोंकातेल, क्षारसिद्धम् अने क्षारसिद्ध और क्षारसिद्ध, काणकपोतम् वा काणकपोतने काणकपोतको, समभ्राति भाय छे खाता है, (उष्णामितप्तः अथवा तापे तपेष्टो अथवा धूपसे तप्त हुआ), कुलत्थ- कुलथी कुलथी, पिण्याक- पिण्याक पिण्याक, जाम्बव- जाम्बव जाम्बवके फल, लकुच- अने लकुचकी और लकुचसे, पक्वैः पक्वान्नां पकाया हुआ, शौक्षिकैः वा भैर साथे बेरके साथ, क्षीरम् दूध दूध, पिबति पीछे छे पीता है, एवम् त्वाये अने प्रभाण्ये तब इस प्रकार, आचरतः आचरता आचरण करते हुए, तस्य तेनुं उसका, पित्तम् पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते पाये छे प्राप्त होता है, लोहितम् च अने दोही और रक्त, स्वप्रमाणम् पोताना प्रभाण्यथी अपने प्रमाणसे, अतिवर्तते वधी अथ छे बढ़ जाता है;

4-(1). If a person takes the diet mainly of barley, uddalaka or koradu-sha corn and excessively hot and acute food mixed with nishpava, black-gram, horse-gram, pigeon pea or alkali, or with curds, whey, diluted whey, sour butter-milk, sour conjee or the flesh

of hog, buffalo, sheep, fish and cow, or til paste or pindalu, dried vegetables, or radish, white mustard, garlic, indian beech, drumstick, sweet drumstick, bhustrina, the varieties of basil called sumukha, surasa, kutheraka, gandira, kalamalaka and parnasa, kshavaka and phanijjhaka as chutneys, or wines called sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madhulaka and vinegars or other sour post-prandial potions made of jujube small and big or pasted articles of diet at the end of the meal; or if a person being afflicted with heat drinks raw milk in excess or too frequently or eats rohini vegetable along with milk, or the flesh of kana pigeon cooked in white-mustard oil and alkali or if a man being afflicted with heat drinks milk along with horsegram, til paste, ripe jamboo, lakucha or jujube. The pitta of such a person gets provoked and the blood exceeds its normal proportion causing plethora.

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पितं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीहाप्रभवाणां लोहितवहानां
च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य
प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

तस्मिन् ते उसके, प्रमाणातिवृत्ते प्रमाणात्थी वधी
जतां प्रमाणसे अधिक हो जाने पर, प्रकुपितम् प्रकुपित
थेले प्रकुपित हुआ, यत् एव जे जो, पित्तम् पित्त
पित्त, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुसर्पत् इलातुं
फैलता हुआ, यकृत्-यकृत् यकृत्, प्लीहा-प्लीहा-

४. प्रमाणातिवृत्ते-प्रमाणातिवृत्ते (क.)

॥ बदेव-यदेव (च. ५.)

॥ प्रतिरुन्ध्यात्-प्रतिपद्यते (क. च. छ. ५.)

॥ तदेव-तदैव (च. ५.)

मांथी और झीहासे, प्रभवाणाम् उत्पद्यन् भवाणाम् उत्पन्न
होनेवाले लोहितवहानाम् रक्त वाहकानां रक्तको वहाने-
वाले, स्रोतसाम् स्रोतानां स्रोतोंके, लोहित-लोहिनी
रक्तके, अभिष्यन्द-अभिष्यन्द-अभिष्यन्दसे, गुरुणि-
भारे थयेवां भारी हुए, मुखानि मुखोंके, आसाद्य
प्राप्त करीने प्राप्त करके, प्रतिरुन्ध्यात् रोकड़ी दे छे रोक
देता है, यत् एव तेन पित्त वही पित्त, लोहितम् रक्तने
रक्तको, दूषयति दूषित करे छे दूषित करता है ॥ ४ ॥

4. When under this condition of hyperemia, the provoked pitta, while circulating in the body reaches the orifices of the splenic and hepatic blood-carrying vessels which have become dilated, and gets obstructed, then indeed it causes vitiation of blood.

पित्तस्य रक्तपित्तमिति संज्ञायाम् हेतुः—

संसर्गाहोहितप्रदूषणाहोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पित्तम् पित्तने पित्तको, संसर्गात् संसर्गने दीपे
संसर्गके कारण, लोहित-लोहिनी रक्तको, प्रदूषणात् दूषित
करतुं होनाथी दूषित करनेवाला होनेसे, लोहित-रक्तना
रक्तके साथ, गन्ध-गन्ध गन्ध, वर्ण-वर्ण-वर्ण और
वर्णका, अनुविधानात् प्राप्त करवाथी धारण करनेसे,
लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, हानि से प्रभावे ऐसा,
आचक्षते कहें छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Owing to its contact with the blood and its contaminating the blood and acquiring the smell and the tint of the blood, that pitta is called hemo-thermia (lohita pitta).

रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अन-
न्नाभिलाषः, भुक्तस्य विदग्धः, शुक्लाम्लगन्धरस
उद्गारः, उर्वेरर्भाक्षणागमन, उर्ध्वतस्य वाभस्तता,

५. संसर्गाहोहित-तलोहितसंसर्गाहोहित (क. ग. च. छ. ५.)

स्वरमेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहः, सुखाद्भागम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमिव चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशङ्खन्मूत्रस्वेदलास्निग्धानाकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानाम्, अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितपित्त-पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उमके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वरूपो पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा जेनां छे जैस कि, अनन्नाभिलाषः बोझननी छत्रा न होवी भोजनकी इच्छाका न होना, भुक्तस्य आधेयाने खाये हुएका, विदाहः विदाह विदाह, शुक्ताम्ल-आटा शुक्त जैसा खट्टी शुक्त जैसी, गन्ध-गन्ध गन्ध, रसः अने रसवागो और रसवाला, उद्गारः ओउडार उद्गार, छर्दः उडरीनु वमनका, अभीक्ष्णम् वारवार बारबार, आगमनम् आवनु आना, छर्दितस्य उडरीनु वमनका, बीभत्सता धृष्टाजनक होनु घृणाजनक होना, स्वरमेदः स्वरमेद स्वरभेद, गात्राणाम् अंगोनी अंगोंकी, सदनम् शिथिलता शिथिलता, परिदाहः परिदाह परिदाह, सुखात् भुभभांथी सुहमे, भूमागमः इव भूमाग जेनु नीकणुं धूँआसा निकलना, आस्यस्य भुभनु सुहका, लोह-लोहा लोहा, लोहित-लोही रक्त, मत्स्य-माछलां मछली, आमगन्ध-त्वमिव अने आमना जेवी गंधवाणुं होनु और आम जैसी गन्धका होना, अङ्ग-शरीर शरीर, अवयव-अवयवो अवयव, शङ्खन्-पुरीष पुरीष, मूत्र-भूत्र मूत्र, स्वेद-परसेवे पसीना, लाला-लाण लाला, सिङ्घाणक-लीट नाकका मैल, आस्य-भुभ मुख, कर्णमल-तथा डानना भेथ कानकी मैल, पिडकोलिका-आंभना थीपडा आंखकी गीद, पिडकानाम् अने डीडडीओनुं और पिडकाओंका, रक्त-लाल रक्त, हरित-लीला हरा, हारिद्रत्वम् अने हणहरिया रंगनुं होनुं और हल्कीके रंगका होना, अङ्गवेदना अंगोभां वेदना अंगोंमें वेदना, स्वप्ने च अने स्वप्नभां और स्वप्ने, लोहित-रक्त रक्त, नील-नीला नीले, पीत-पीला पीले, श्यावानाम् श्यावार्थना श्याव-वर्णके, अर्चिष्मताम् अने तेजस्वी और तेजोमय, रूपाणाम्

रूपानां रूपोंके, दर्शनम् दर्शन थावा दर्शन होना, इति अथ प्रकारे इस प्रकारके, (लोहितपित्त-रक्तपित्तनां रक्तपित्तके, पूर्वरूपाणि-पूर्वरूपो पूर्वरूप, भवन्ति छे हैं) ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms:—viz. inappetence; misdigestion of food eaten; eructations of sour taste and of bad smell like that of vinegar; frequent urge for vomiting; offensive-ness of vomited matter; cacophonia; asthenia of limbs; burning all over the body; steaming emanations from the mouth; mouth smelling of metal, blood, fish or raw flesh; red, green or yellow colour of body-limbs, feces, urine, sweat, saliva and discharges of the nose, mouth, ear and eye, and of pimples on the body; body-aches and frequent visions of red, blue, yellow, brown and shining forms in dreams.

रक्तपित्तस्योपद्रवाः—

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरमेदश्च ॥ ७ ॥

उपद्रवाः तु खलु उपद्रवो तो उपद्रव तो, दौर्बल्य-दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक-अरुचि अरुचि, अविपाक-अविपाक अविपाक, श्वास-श्वास श्वास, कास-आंसी खासी, ज्वर-ताप ज्वर, अतीसार-आडा अतीसार, शोफ-सोआ सूजन, शोष-शोष शोष, पाण्डुरोगाः अने पांडुरोग और पाण्डुरोग, स्वरमेदः च तेभ्यः स्वरमेद छे एवं स्वरमेद हैं ॥ ७ ॥

7. The complications in this condition are debility, anorexia, indigestion, dyspnea, cough, fever, diarrhoea, edema, emaciation, anemia and cacophonia.

दोषमेवेन रक्तपित्तस्य मार्गमेदः—

मार्गौ पुनरस्य द्वौ-ऊर्ध्वं, चाधश्च । तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते,

अस्य पुनः अने अने और इसके, द्वौ मार्गौ थे भागौ थे दो भाग हैं, ऊर्ध्वम् च उपर उपरका, अधः च अने नीचे और नीचेका, बहु-श्लेष्मणि अहु ऊर्ध्वाणा बहुत कफवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, श्लेष्मसंसर्गान् ऊर्ध्वा संसर्गशी कफके संसर्गसे, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, प्रतिपद्यमानम् गतुं जाता हुआ, तत् ते वह, कर्ण- कान, नासिका- नाक, नेत्र- आंख आंख, आस्येभ्यः अने मुखद्वारा मुँहके रास्तेसे, प्रच्यवते नीकणे छे निकलता है;

8-(1). There are two directions, (in which hemothermia spreads) upwards and downwards. When there is great predominance of kapha in the body, the vitiated blood being carried upwards by combination with kapha flows out of the body through the ears, nose, mouth and eyes.

बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते,

बहुवाते तु अने अहु वायुवाणा और बहुत वायुवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, वातसंसर्गात् वायुना संसर्गशी वायुके संसर्गसे, अधः नीचे नीचेकी ओर, प्रतिपद्यमानम् गतुं जाता हुआ, मूत्र- मूत्र, पुरीष- अने मलना और मलके, मार्गाभ्यां भागौथी मार्गसे, प्रच्यवते अधर नीकणे छे बाहिर निकलता है;

8-(2). In a body where vata is greatly predominant, the vitiated blood is carried downwards by its combination with vata and flows out of the body through the urinary or fecal passages.

बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्वापि मार्गौ प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रसिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥८॥

बहुश्लेष्मवाते तु अने अहु ऊर्ध्वा तथा वायुवाणा और बहुत कफ तथा वायुवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, श्लेष्मवात- ऊर्ध्वा अने वायुना कफ और वायुके, संसर्गात् संसर्गशी संसर्गसे, द्वौ अपि अनेथ दोनों, मार्गौ भागौथी मार्गमें, प्रतिपद्यते पहुँचते छे पहुँचता है, तौ मार्गौ ते अने भागौ उन दोनों मार्गमें, प्रतिपद्यमानम् पहुँचतुं ते पहुँचता हुआ वह, शरीरस्य शरीरभां शरीरके, यथोक्तेभ्यः ऊर्ध्वा कहे हुए, सर्वेभ्यः एव सर्वभां मनी, श्लेभ्यः छिद्रौथी छिद्रोंसे, प्रच्यवते अधर नीकणे छे बाहिर निकलता है ॥ ८ ॥

8. In a case where kapha and vata are both predominant the vitiated blood flows in both the directions by its combination with kapha and vata. Thus, being carried in both the directions, it flows out of all the orifices of the body above mentioned.

रक्तपित्तस्य साध्यासाध्यविनिश्चयः—

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बद्धौषधत्वाच्च; यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥९॥

तत्र तेभां उनमें, यत् ते जो, ऊर्ध्वभागम् उपरना भागनु होय छे ऊपरके भागका है, तत् ते वह, विरेचन- विरेचनशी विरेचनद्वारा, उपक्रमणीयत्वात् उपचारने योग्य होवाथी उपचारके योग्य होनेसे, बद्धौषधत्वात् च अने तेने भाटे अहु औषध होवाथी और उसके लिए बहुत औषध होनेसे, साध्यम् साध्य छे साध्य है, यत् ते जो, अधोभागम् नीचेना भागनु छे नीचेके भागका है, तत् ते वह, वमनोपक्रमणीयत्वात् वमनना उपचार भाटे योग्य होवाथी वमनोपचारके योग्य होनेसे, अल्पौषधत्वात् च अने ते भाटे औषध अल्प होवाथी और

उसके लिए औषध अल्प होनेसे, तत् ते वह, याप्यम् बाध्यं ये याप्यं है, यत् ते जो, उभयभागम् अने भागवाणुं ये दोनों मार्गवाला है, तत् ते वह, वमन-विरेचन-वमन तथा विरेचन भाटे वमन तथा विरेचनके लिए, अयोगित्वात् अयुक्त होवाथी अयोग्य होनेसे, अनौषधत्वात् च अने तेने भाटे औषध न होवाथी और उसके लिए औषध न होनेसे, असाध्यम् असाध्यं ये असाध्य है ॥ ९ ॥

9. The condition which affects the upper part is curable because it admits of treatment by purgation and by a multiplicity of medications. That which affects the lower parts is palliable due to the necessity of limiting the treatment to emesis only and due to the paucity of medications. That condition which affects both the parts is incurable because of its not admitting the use of either emesis or purgation and the absence of suitable medications.

रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्तिः—

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्धंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभवज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्त- रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, प्रकोपः तु प्रकोप तो। प्रकोप तो, पुरा पूर्वे पूर्वकालमें, दक्ष-यज्ञ-उद्धंसे दक्षना यज्ञना नाशने समये दक्षके यज्ञके नाश होने पर, रुद्रकोप- रुद्रना कोपथी युक्त रुद्रके कोपसे युक्त, अमर्षाग्निना अभिनिवेशरूप अग्निपदे अभिनिवेशरूप अग्निसे, परिगत- संतप्त थथैल संतप्त हुए, शरीरप्राणानाम् शरीर अने प्राणवाणों शरीर और प्राणवाले, प्राणिनाम् प्राणीओभा प्राणियोंमें, ज्वरमनु ज्वर पछी ज्वरके बाद, अभवत् थथैल हुआ ॥ १० ॥

१०. रुद्रकोपामर्षाग्निना—रुद्रकोपाग्निना (च. ध.)

११. —रुद्रकोपप्रभवाग्निना (घ.)

10. The disorder of hemothermia followed upon the fever afflicting the body of creatures whose life-breaths were heated up by the fire which poured from the anger of Rudra at the destruction of Daksha's sacrifice of old.

रक्तपित्तस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्यधिक-स्याशु प्रशान्त्यै प्रयत्नित्वं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिर-तिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिवेकावगाहसंस्पर्शैर्नैर्मनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

दावाग्नेः इव दावाग्नि पेटे दावाग्निके समान, आपतितस्य आवी पड़ेला अकस्मान् प्राप्त हुए, आशु-कारिणः शीघ्रकारी शीघ्रकारी। आत्यधिकस्य अने विनाशक ऐवा और विनाशक ऐसे, तस्य तेनी उसकी, आशु जल्दी शीघ्र। प्रशान्त्यै शान्ति भाटे शान्तिके लिए, तत्र तेमां उसमें, अवहितेन सावधान थर्ध वैद्य सावधान हो कर वैद्यको, मात्राम् मात्रा मात्रा, देशम् देश देश, कालम् च अने कालने और कालको, अभिसमीक्ष्य परापर ओर्धने अच्छी तरह देख करके, संतर्पणेन संतर्पण संतर्पण, अपतर्पणेन वा के अपतर्पण द्वारा, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, शिशिर- शिशिर शिशिर, तिक्त- कड़वां तिक्त, कषायैः तथा कषाय तथा कषाय, अभ्यवहार्यैः भाव पहाथों द्वारा भोज्यों द्वारा, प्रदेह- देव प्रदेह, परिवेक- परिषेक परिवेक, अवगाह- अवगाहन अवगाहन, संस्पर्शैः तेभ्य संस्पर्शनें द्वारा एवं संस्पर्शनों द्वारा, वमनाद्यैः च अने वमन वगेरे क्रमों द्वारा और वमनआदि क्रमों द्वारा, प्रयत्नित्वम् इति प्रयत्न करनेवा ओर्धये प्रयत्न करना चाहिए ॥ ११ ॥

11. One should immediately try to alleviate this very acute and fulminating disorder which spreads like the forest-fire, with due consideration to

११. देशं कालं—देशकाली (ग).

dosage, clime and season, by means of repletion or depletion procedures, by mild, sweet, cooling, bitter or astringent diet and by unguents, affusions, baths, applications and emesis etc. The treatment should be carried out with great care.

भवन्ति चात्र—

ऊर्ध्वगर्कापित्तस्य साध्यत्वे हेतुः —

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते
विरेचनस्य योगित्वाद्वहुत्वाद्भेषजस्य च ॥१२॥

अत्र च आ विषयमां इम विषयों, भवन्ति श्लेष्मा
छे ३ श्लोक हैं कि, यत् ते जो, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको,
प्रतिपद्यते अथ छे प्राप्त होता है, तत् ते वह लोहित-
पित्तम् रक्तपित्त रक्तापत्त, विरेचनस्य विरेचनने निर्ग-
चनके, योगित्वात् योग्य हेतुवाची योग्य होनेसे, भेषजस्य
च अने औषधनी और औषधकी, बहुत्वान् अधि-
तात् अधिकतासे, साध्यम् साध्य छे गाय्य हे ॥१२॥

Here are verses again—

12. Hemothermia which spreads upwards is curable, owing to its admitt-
ing of treatment by purgation and by
a multiplicity of medications.

विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।

यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चान्वयः स्मृतम् ॥१३॥

भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।

तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥१४॥

पित्तस्य पित्तने पित्तको, जयार्थं श्रुत्वा भाटे जीतने
के लिए, विरेचनम् तु विरेचन विरेचन, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ,
औषधम् औषध छे औषध है, यः च अने ते और
जो, तत्र तेमां उसमें, अन्वयः अनुगत अनुगत, श्लेष्मा
३६ छे कफ है, तस्य च तेने भाटे उसके लिए, अन्-

१३. तत्रान्वयः—तत्रानुगः (च. घ.)

१४. मधुरं चैव भेषजम्—कषायं तिक्तमेव च (च. द. घ.)

धमम् मध्यम मध्यम, स्मृतम् स्मृतं छे कहा हुआ है,
यत् ते जो, रक्तम् रक्त रक्त, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको,
प्रतिपद्यते गाय्य छे जाता है. तत्र तेमां इसमें, मधुरम् मधु
मधुर मधुर, भेषजम् औषध औषध, योगावहम् उपयोगी
उपयोगी, अन्वयः अन्वय छे होती है, तस्मात् तेशी इससे,
साध्यम् साध्य साध्य, मतम् मानेधुं छे माना गया
है ॥१३-१४॥

13-14. Purgation is the sovereign
remedy in the subjugation of pitta
and is not an inferior remedy for con-
trolling kapha which is its concomi-
tant Medications of the sweet category
really make good vehicles. Hence
hemothermia which spreads upwards
is considered curable.

अधोगतपित्तस्य नायत्वे हेतुः --

रक्तं तु यदधोभागं तत्राप्ययमिति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पान्वयः स्मृतम् च ॥१५॥

यत् रक्तम् तु अने ते रक्तपित्त और जो रक्तपित्त,
अधोभागः नीचे गतराहुं छे नायका जाता है, तत्
ते वह, वमनस्य वमननी वमनकी, अल्पयोगित्वात्
अल्पयोगिताने लीधे अल्पयोगिताके कारण, भेषजस्य
च अने औषधनी और औषधकी, अल्पत्वात् अल्पताने
लीधे अल्पतासे, नाय्यम् नाय्य छे नाय्य है, इति
निश्चितम् अने निश्चित छे यह निश्चित है ॥१५॥

15. Hemothermia that spreads down-
wards is only palliable owing to the
necessity of limiting the treatment to
emesis and due to the paucity of
medications available.

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥१६॥

१५. निश्चितम्—निश्चयः (क. घ. च. छ.)

१६. हरणे श्रेष्ठमुच्यते—जयार्थं परमौषधम् (च. घ.)

,, तत्रान्वयो—तत्रानुगः (घ. छ. घ.)

स्मृतम्—मतम् (क. घ. छ. द.)

तत्सायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यातं बहुकमबुलीमवम् ॥१७॥

हि हेमके क्योंकि, वमनम् वमनं वमन, पिचस्व पित्तने पित्तको, हरणे हरणम् हरणेने, अष्टम् अष्टं अष्ट, न उद्वहते उद्वहणं नष्टं नहीं कहा जाता, तत्र च अने तेभां और उममें, अन्वयः अनुगत अनुगामी, यः वायुः ने वायुं ये जो वायु है, तत्- शान्तौ तेनी शान्तिभां उसके शमनमें, अवरम् अधम निकृष्ट, स्मृतम् मानेहुं छे माना गया है, तत्र तेथी तेभां इस लिए उसमें, तत् च ते वद, कषायम् अने कषाय और कषाय, तिक्तकानि च तथा निक्त पक्ष तथा तिक्त मी, अयोगा-वहम् अनुपयोगी छे अनुपयोगी हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, यत् ने रक्तपित्त जो रक्तपित्त, अतुलोमगम् नीचे जनाहुं छे तेने नीचे को जाता है वद, याप्यम् याप्य याप्य, समाख्यातम् उद्वहणं छे कहा गया है ॥ १६-१७ ॥

16-17. Emesis, however, is not considered the best remedy in the dispelling of pitta. It is considered an inferior remedy in the alleviation of vata which is its concomitant; and astringent and bitter articles are not suitable vehicles. Hence hemothermia which spreads downwards is said to be only palliable.

उभयगरक्तपित्तस्यासाध्यत्वे हेतुः —

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥१८॥

यत् तु अने ने और जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, द्वौ अपि अने दोनो, मार्गौ मार्गोने मार्गोको, प्रतिपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तत् तेने उसे, पूर्वोक्तात् पूर्वे उद्वहणं प्रथम वहे हुए, कारणात् एव उद्वहणं ने कारणसे ही, असाध्यम् असाध्य छे

१७ तत्सायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च-स्याव्य योगावहं तत्र

मधुरं च वैषम्यम् (च. ५.)

१८ बहुकम्-बहुकम् (क. ग घ च छ त. ५.)

१८. पूर्वोक्तादेव-पूर्वोक्तादपि (५.)

असाध्य है, इति अथ ऐसा, हेतुम् अतुल्यं अतुल्ये जानना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hemothermia which spreads in both the directions should be considered to be irremediable owing to reasons stated above.

नहि संशोधनं किंचिदस्यस्य प्रतिमार्गम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

रक्तपित्ते रक्तपित्तम् रक्तपित्तम्, प्रतिमार्गम् विरुद्ध मार्गोर्था विरुद्ध मार्गसे, हरणम् उद्वहणं दोषहरणका, विधीयते विधान करणम् आने छे विधान किया जाता है, अस्य पक्ष आने भाटे परन्तु इसके लिए, प्रतिमार्गम् प्रति-मार्गोर्था प्रतिमार्गगामी, किंचित् कश्चित् कोई, संशोधनम् संशोधनं संशोधनं, नहि अस्ति छे न नहि नहीं है ॥ १९ ॥

19. For hemothermia there is no method of purification which acts in both the opposite directions and the removal of morbidity in each channel is laid down as necessary in the treatment of hemothermia.

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।

संस्पृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

एवम् एव तेन प्रभाण्डे उसी प्रकार, अस्य अतुल्य इसका, उपशमनम् उपशमनं पक्ष उपशमन मी, सर्वशः सर्वशः प्रभाण्डे किसी प्रकारसे, न विद्यते नहीं होता, संस्पृष्टेषु उद्वहणं संस्पृष्ट क्योंकि संस्पृष्ट, दोषेषु दोषोभां दोषोंमें, सर्वजित् सर्व दोषोने शतानां सब दोषोंको जीतनेवाले, शमनम् शमनने शमनको, मतम् छे मानेहुं छे इष्ट माना है, इति आ प्रभाण्डे इस प्रकार, मार्गविशेषतः मार्गोर्था मार्गसे, त्रिविध-त्रिविध प्रभाण्डे तीन प्रकारके, उदकम् परिष्ठाभवाणं परिष्ठाभवाला, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, उदकम् उदकं छे कहा है ॥ २० ॥

२०. मतम्-हितम् (५.)

२०-२०½. Thus there is no method of its sedation. When the morbid humors are combined, sedation is considered the best treatment. Thus has been described the three kinds of effect of hemothermia with special reference to the direction of its spreading.

रोगानामसाध्यतापत्तिकारणानि —

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति ॥ २१ ॥

प्रेक्षोपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २२ ॥

एभ्यः खलु नीचे जलानुवेला निम्न कहे हुए, हेतुभ्यः दारुणाथी कारणोंसे, किञ्चित् केहि कोई, साध्यम् साध्य रोग साध्य रोग, न सिध्यति असाध्य भनी अथ छे असाध्य हो जाता है, प्रेक्ष्य-परित्याग परिचारक, उपकरण-तेमज साधनना एवं उपकरणोंके, अभावात् अक्षावथी अभावसे, दौरात्म्यान् रोगीना धैर्यरहितपक्षाथी रोगीके धैर्यरहित होनेसे, वैद्यदोषतः वैद्यना दोषाथी वैद्यके दोषसे, अकर्मतः अने सारी रीते चिकित्सा न भवाथी और सम्यक् प्रकारसे चिकित्सा न होनेके कारण, कश्चित् केहि कोई, रोगः रोग रोग, साध्यत्वम् साध्यपक्षाने साध्यताको, अतिवर्तते अतिवर्ती अथ छे लांघ जाता है ॥ २१-२२ ॥

२१-२२. Here are the causes whereby some curable diseases do not get cured. Owing to the absence of an attendant and other accessories or the patient's folly or the fault of the physician, or the absence of treatment, the curable stage of the disease gets past.

रक्तपित्तस्यासाध्यतालक्षणानि —

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्यवाप्यपरिक्रमात् ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥

२३. दौरात्म्याद्-देवात् स्याद् (प.)

२३. तस्कोपदिश्यते-तस्कोपदिश्यते (क. ब.)

यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।

रक्तपित्तप्रसाध्यं तद्वाप्तसो रक्षणं च यत् ॥ २४ ॥

तत्र त्थां यहां. साध्य-साध्यरोग साध्यरोग, वाप्य-अने वाप्यरोग और वाप्यरोग, परिक्रमात् अनुक्रमे वाप्य तथा असाध्य अर्धं अर्धवाथी क्रमशः वाप्य एवं असाध्य हो जानेके कारण, एकम् असाध्यत्वम् केवल असाध्यपक्ष असाध्यता ही, स्यात् अथ छे होती है, तस्य रक्तपित्तस्य रक्तपित्तपित्तं इत् रक्तपित्तका, इदम् आ यह, विज्ञानम् विज्ञान विज्ञान, उपदिश्यते उद्घोषाभां आवे छे कहा जाता है, यत् ने जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, कृष्णम् कृष्णं काला, अथवा नीलम् के नील या नीला, यद् वा अथवा ने अथवा जो, शक्रधनुष्प्रभम् शक्रधनुष्प्रभं नेत्रु अनेक रंगानुं होय छे इन्द्रधनुषके समान नाना वर्णका होता है, यद् च अने ने और जो, वाप्तसः उपशाने कपडेको, रक्षणम् रंजी देनानुं होय छे रंग देने वाला होता है, तत् ते वह, असाध्यम् असाध्य ने असाध्य है ॥ २३-२४ ॥

23-24. There remains only the incurable stage of disease, the curable and the palliable stages having gone by. The specific clinical knowledge of hemothermia is described here. The blood which is black or blue or of the color of the rainbow and which imparts color to the cloth is the hemothermia of the incurable type.

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

वलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥

यत् ने जो, भृशम् अत्यन्त अत्यन्त, पूति दुर्गन्धवाणं बदबूवाका, अतिमात्रम् च प्रभालुभां अधिक प्रमाणमें अधिक, सर्वोपद्रववच्च च तथा सर्व उपद्रववाणं होय एवं सर्व उपद्रवोंसे युक्त हो, यद् च अने ने और जो, वलमांसक्षये अण अने मांसने क्षय भतां अथ बल और मांसके क्षीण होने पर होवे, तद् ते वह, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, असिद्धिमत् असाध्य छे असाध्य है ॥ २५ ॥

२४. तद्वाप्तसो-स्वादासो (च.)

25. That hemothermia is considered impossible of cure where stinking blood flows out in excessive quantity and which is associated with all complications and where there is complete loss of strength and flesh.

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्बुद्ध्यं वियद्यापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥२६॥

येन च अने ने और जिह्म, रक्तपित्तेन रक्तपित्तधी
रक्तपित्तसे, उपहतः उपधात पाभेदे। पीकित, मानवः
भुप्य भुप्य, दृश्यम् दृश्य वस्तु दृश्य वस्तु, वियत्
च अपि तेभ्य आकाशने पक्षु और आकाशको भी,
रक्तम् लाल लाल, पश्येत् बुद्धे देखे, तत् च ते पक्षु
वह भी, असाध्यम् असाध्य छे असाध्य है, न संशयः
अभां संशय नहीं इसमें संशय नहीं है ॥ २६ ॥

26. That hemothermia is undoubtedly irremediable where the patient afflicted with hemothermia sees red visions and red sky.

असाध्ययाप्यसाध्येषु मिषत्रः कर्तव्यम् —

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्मेघजैः साधयेद्भिषक् ॥२७॥

तत्र तेभां उनमें, मिषक् देखे वैद्यको, अवहितः
सावधान भर्ष सावधान हो कर, असाध्यम् असाध्यने
असाध्यको, परित्याज्यम् छोड़ी देवुं भेधजे छोड़ देना
चाहिए, याप्यम् यापने याप्यका, यत्नेन यत्नधी यत्नेसे,
यापयेत् यापन करवुं भेधजे यापन करना चाहिए,
साध्यम् च अने साध्यनी और साध्यकी, सिद्धैः सिद्ध
थेथेदां सिद्ध, मेघजैः ओषधीवडे औषधोंसे, साधयेत्
चिकित्सा करनी भेधजे चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. It is this kind of incurable hemothermia which should be abandoned and the palliable one to be

२६. न संशयः—असाध्यम् (च. न.)

palliated by some efforts and the conscientious physician should cure the curable type of hemothermia by specific remedies.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाद्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥२८॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहरना
छे श्लोका छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, रक्तपित्तस्य
निदाने आ 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायभां इस 'रक्त-
पित्तनिदान' अध्यायमें, वीत- टणी गयां छे नष्ट हुए हैं,
मोह- मोह, रजोदोष- रजोगुणरूप दोष रजो-
गुणरूप दोष, लोभ- लोभ, मान- मान मान, मद-
मद मद, स्पृहः तथा स्पृहा नेनां ओवा तथा स्पृहा
जिमके ऐसे, पुनर्वसु, भगवान पुनर्वसुओ भगवान पुनर्वसुने,
कारणम् कारण, नाम- नामनी नामकी, निर्वृत्तिम्
उत्पत्ति उत्पत्ति, पूर्वरूपाणि पूर्वरूप पूर्वरूप, उपद्रवान्
उपद्रवो उपद्रव, मार्गौ मार्गो मार्ग, दोषानुबन्धम् दोषाने
अनुबन्ध दोषोंका अनुबन्ध, हेतुमत् च अने हेतु-
सहित और हेतुओंके समेत, साध्यत्वम् साध्यता साध्यता,
न च अने असाध्यताने और असाध्यताको, व्याजहार
कहां छे कहा है ॥ २८-२९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

28-29. The cause, derivation of name and the premonitory symptoms, complications, the two directions in which the disease spreads according to association of morbid humors, curability and otherwiseness along with their reasons—all these, Punarvasu who is free from delusion, passion, greed,

pride, intoxication and attachment, has here declared.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

गुल्मसंख्या—

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—वात-गुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेष्वा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुद्धी प्रतिसंस्कार पायेष्वा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा प्रति संस्कृत इन शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, रक्तपित्तनिदानम् 'रक्त-पित्तनिदान' 'रक्तपित्तनिदान', नाम नामने। नामका, द्वितीयः पीछे दूसरा, अध्यायः अध्याय स पृष्ठा थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

इह खलु अर्था यहाँ, पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्म गुल्म, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेभडे जैसे कि, वात-गुल्मः वातगुल्म वातगुल्म, पित्तगुल्मः पित्तगुल्म पित्तगुल्म, श्लेष्मगुल्मः ३३गुल्म कफगुल्म, निचयगुल्मः सनिपातगुल्म सन्निपातगुल्म, शोणितगुल्मः इति अने शोणितगुल्म और शोणितगुल्म ॥ ३ ॥

2. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Pathology of Hemothermia" is completed.

3. There are five kinds of gulma viz, Vata-gulma; Pitta-gulma; kapha-gulma; gulma due to tridiscordance and Gulma due to the vitiated condition of the blood.

निदानादिविशेषेभ्यो गुल्मस्यान्येषां च रोगा विज्ञेयविज्ञानम्—

तृतीयोऽध्यायः ।

तीजे अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजा-
नीमहे; नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि सिपक्
प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान्मात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे-अर्द्धाथी अब आगे, 'गुल्मनिदान-
नम्' 'गुल्मनिदान' नामना अध्यायनुं 'गुल्मनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, मात्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उद्धेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

एवं-वादिनम् आ प्रभाषे उद्धेता इस प्रकार कहने
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उद्धेतुं
कहा, भगवन् हे भगवान् ! हे भगवन्, इह अर्द्धा यहा,
पञ्चानाम् पांचे इन पांच, गुल्मानाम् गुल्मना गुल्मोकी,
विशेषम् बेदने विशेषताओंको, कथम् कथी रीति किस
प्रकारसे, अभिजानीमहे अने असुलीये ? जानें, हि केभडे
क्योंकि, औषधवित् औषध जालुनार होना अतः
औषधको जानें हुए, अपि पांचु मी, रोगाणाम् रोगोना
रोगोंकी, अविशेषवित् बेदने न जालुनार विशेषताओंको

1. We shall now expound "The Pathology of Gulma."

१. पञ्चानां गुल्मानां—पञ्चानां प्रति (४ पृ.)

२. अभिजानीमहे—अभिजानीयाम् .ब.त.)

न समझनेवाला, भिषक् वंघ वंघ, प्रशमन- रोगोने
शांत करवा रोगोंकी शान्ति करनेमें, समर्थः समर्थ
समर्थ, न भवति यथे। नर्था नहीं होता ॥ ४ ॥

4. Agnivesa said to the worshipful Atreya who had spoken thus, "How, O, worshipful one ! are we to know the special characteristics of these five kinds of gulma ? A physician, though versed in the science of medicine, will not be able to alleviate diseases without the knowledge of their special characteristics".

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्ग-
वेद्मनोपशयविशेषेभ्यो विज्ञेयविज्ञानं गुल्मानां भव-
त्यन्येषां च रोगाणामभिवेक्ष ! तत्तु खलु गुल्मेपू-
र्यमाणं निबोध ॥ ५ ॥

મગવાપ્ ભગવાન મગ્ધાન, આત્રેયઃ આત્રેશે આત્રેય-
ને, તન્ તેને અગ્નિવેશકે પ્રાતિ, ઇવાચ કલ્પું કહ્યા, અગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !, સમુત્થાન- નિદાન
નિદાન, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિઙ્ગ- રૂપ રૂપ, વેદના-
વેદના વેદના, ઉપહત્ય- અને ઉપશયના ઉપશયકી, વિશે-
વેધ્યઃ ભેદથી ભિન્નતાએ, ગુહ્યનામા ગુહ્યોના ગુહ્યોની,
અવેધ્યામ્ ચ અને પીબ્યઃ કૌત્ર દૂયરે, રોગાનામ્ રોગોના
રોગોની, વિદ્યેષ- વિશેષ્યન્ ભિન્નતાના, વિજ્ઞાનમ્ જ્ઞાન
જ્ઞાન, અવર્તિ થાય છે હોતા હૈ, ગુહ્યેષુ સ્વલ્પ ગુહ્યની
બાબતમાં ગુહ્યોમાં, ઉચ્યમાનમ્ કહેવાતું કહે જાતે, તત્
સુ તે જ્ઞાન હસ જ્ઞાનનો, નિબોધ સાંભળો મુનો ॥ ૫ ॥

5. The worshipful Atreya said to him:- By means of a knowledge of the etiology, premonitory symptoms, characteristics, nature of the pains and homologatory signs, a special knowledge of gulma is obtained, as also of other diseases. O, Agnivesa!

୫. ଶିଳ୍ପ ବିକାଶ-ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗ୍ରନ୍ଥ (୫.୫)

listen to the description of the special characteristics of Gulma.

वातगुल्मस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरघमनविरे-
चनातीसाराणामन्यतमेन कर्त्रा नेम कर्त्तितो वात-
लमाहारप्राहरति, शीतं वा विशेषेणातिमात्रम्,
अक्षेहपूर्वं वा घमनविरेचने पिबति, अनुदीर्णं वा
छर्दिमुदीरयति, उदीर्णान् कृतमूत्रपुरीषविणाग्निरु-
णद्धि, अत्यक्षितो वा पिबति नमोदक्षयतिमात्रम्,
अतिसंक्षोभिणा वा यानेष्ट याति, अतिव्यथायव्या-
यामगद्यशोकरुचिर्वा, अभिघातसृच्छति वा, विष-
मासमशयनस्थान्श्चक्रमण्डोर्मेष्ठी वा भवति अन्यद्वा
किंचिदधंधिधं विषममतिमात्रं व्यव्यामज्जातमारभते,
तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કર, જ્વર- જ્વર- જ્વર-
 વમન- વમન વમન, વિરેચન- વિરેચન વિરેચન, જાતિસા-
 નામ્ અને અતિસારમાંના ઔર અત્તીવારમાં, અન્યતમને
 કોઈએક કિસી એક, કઠનેક કૃશ કરનારા હેતુથી
 કૃષા કળેવાલે હેતુએ, કર્મિતઃ કૃશ થયેલા કૃષા હુઆ,
 વાતલઃ વાતાલ વાતલ, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, વક્ત્ર- વક્ત્ર
 જ્વ, વાતલમ્ વાતાલ વક્ત્રકાલ, વિશેષેણ અથ્વા ખોસ
 કરીને અથવા વિશેષ કર, અતિમાત્રમ્ અતિ પ્રમાણમાં
 અસિ માત્રામેં, ત્રીતમ્ વા શીતાલ સ્થિતલ, આહારમ્
 ખોરાક આહારકમેં, આહરતિ ખાય છે સ્વાતા છે, અન્નેહ-
 પૂર્વે વા અથવા પ્રથમ રહેદન કર્યા વગર અથવા ભ્રેહન
 ક્રિયે ક્ષિત્તા, વમન- વમન વમન, વિરેચને તથા વિરેચન
 ઔષધ ઔર વિરેચન ઔષધ, મિથતિ પીએ છે પીતા છે,
 અપુર્ણમ્ વા અથવા પ્રવૃત્ત નહિ થયેલી અથવા પ્રવૃત્ત
 નહીં હુએ, અર્કિમ્ ઉલટીને વમનકો, ત્વીરચતિ પ્રવૃત્ત
 કરે છે પ્રવૃત્ત કરતા છે, ત્વીર્ણમ્ ઉત્પલ થયેલ વેગવાળા

६ इति वा-अज्ञातं वा (प)

॥ अक्षेइपूर्वे-खेदपूर्वे (द. प.)

॥ अयश्चिनः - तृप्तिः (ग.)

५ अति सक्षोमिण्य-अतिमात्रसक्षोमिणा (व.)

५. विषमायनक्षत्रस्थानं—विषमाशतक्षयनासनस्थानं (५.)

॥ तद्व्यापचारः - तस्य तद्व्यापाराद्व्यापः (च. घ.)

ઉપસ્થિત વેગવાલે, વાત- વાત વાત, મૂત્ર- મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ- તથા મળના તથા મલ્કે, વેગાન્ વેગને વેગોંકો, નિરુ- જલ્દિ- શેકે છે રોકવા હૈ, અત્યશિતઃ વા અથવા ખૂબ ખાઈને વા વહુત જા કર, અતિમાત્રમ્ અતિ માત્રામાં અતિ માધામૈ, નવોક્કમ્ નવું પાણી નવે જલકો પિવતિ પીએ છે પીતા હૈ, અતિસંજોમિણા વા અથવા અતિ હડોલાવાળા વા અત્યંત ક્રોમક, યાનેન વાહનમાં સવારી પર, વાસિ ખુસાફરી કરે છે યાત્રા કરતા હૈ, અતિ- અથવા અતિશય વા અતિ, વ્યવાય- મૈથુન મૈથુમ, વ્યા- વામ- વ્યાવામ વ્યાવામ, મચ-શોક-હસિઃ વા મચ અને શોકમાં મચ રહે છે મચ ઓર શોકકા સેવન કરતા હૈ, અભિઘાત્મ વા અથવા પ્રહાર વા ચોટ, ઋક્ષતિ પામે છે જા જાતા હૈ, વિષમ- અથવા વિષમ અથવા વિષમ રૂપે, જાસન- આસન આરાન વેઠના, શયન- શયન સોના, જ્યામ- ઉભા રહેવા મ્યાન, ચક્ષ્મણસેવી વા અને હરવા ફરવા સેવન કરનાર એવં ચલનેના સેવન કરને- વાલા, જવત્રિ થાય છે હોતા હૈ, અન્યત્ વા અથવા બીજું વા અન્ય, કિન્નિત્ કંઈ કિસી, પંચવિધમ્ એવી જાતના ફેરે પ્રકારકે, વિષમમ્ વિષમ વિષમ, પ્રતિમાત્રમ્ તથા પ્રમાણમાં અધિક તથા માત્રામાં અધિક, વ્યાયામ- જાતમ્ અનેક વ્યાયામ અનેક વ્યાયામકા, આરમ્ભે કરે છે આરમ્ભ કરતા હૈ, તસ્ય તેનો ડમકા, વાતઃ વાત વાયુ, અવચારાન્ અપચારને લીધે અવચારકે કારણ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચતે પામે છે હો જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. When a person of vata habitus, being emaciated by any of the emaciating conditions viz, fever, vomiting, purgation and diarrhoea, takes vata-provoking food or excessively cold things in abundance, or takes emesis and purgation without previously taking oleation, or tries to vomit forcibly without inclination for vomiting, or suppresses the generated urges for flatus, urine and feces, or drinks fresh water in excess after a surfeited-meal,

or travels in extremely jolting carriages, or is given to excessive indulgence in sex-act, exercise, wine or grief, or suffers injury or is given to an unhealthy degree of sitting, lying, standing and walking, or if he undergoes any other kind of strain born of irregular or excessive physical exercise, as a consequence of such acts, the vata gets into a provoked condition.

સ પ્રકુપિતો વાયુર્મહાસ્તોઽનુપવિશ્ય રૌક્ષ્યાન્ કઠિનીભૂતમાપ્નુત્ય પિષ્કિતોઽવસ્થાનં કરોતિ હ્રિવિ વસ્તૌ પાર્શ્વયોર્નાભ્યાં વાઃ સ શૂલમુપજનયતિ પ્રત્યીધ્યાનેકવિધાન્, પિષ્કિતશ્ચાધતિપ્રતે, સ પિષ્કિતત્વાદ્ 'ગુલ્મ' હત્યભિધીયતે; સ મુદુરાધ- મતિ, મુદુરત્વપ્તમાવધતેઃ અનિશતવિપુલાણુવેદનશ્ચ ભવતિ ચલત્વાદ્વાયોઃ, મુદુઃ પિપીલિકાસંપ્રચાર દ્વાદ્ગુ, તોદમેદસ્ફુગ્નાયામસક્લોચતુતિર્દર્પપ્રલ- યોદગચકુલઃ;

પ્રકુપિત. પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત. ય. વાયુઃ તે વાયુ યદ વાયુ, રૌક્ષ્યાન્ કઠિનાથી રક્ષનાકે કારણ, કઠિનીભૂતમ્ કઠણુ થઈ ખચેલા વઢોર દુષ્ટ, મહાસ્તોતઃ મહાસ્તોતમાં મહાસ્તોતમે, અનુપવિશ્ય પ્રવેશ કરીને ઘુમ કર, આક્રુત્ય તેમાં વ્યાપીને ફેલ કર, પિષ્કિતઃ ગોગો બની પિંડકે આકારમે, હ્રિદિ હ્રિદય હ્રદય, વસ્તૌ અતિ વસ્ત્રિન, પાર્શ્વયો પડખાં બેનોં પાર્શ્વ, વાઃવામ્ વા કે નાભિમાં વા નાભિમે, અવસ્થાનમ્ રિથતિ સ્થિતિ, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, મઃ તે મહ, શૂલમ્ શય શૂલ, અનેકવિધાન્ અને અનેક પ્રકારની ઓર અનેક પ્રકાર- રી, પ્રત્યીન્ ચ ગોઠો ગોઠે, ઉપજનયતિ ઉપજ કરે છે

૭. કઠિનીભૂતમાપ્નુત્ય કઠિનીભૂત માપ્નુત્ય (ખ.)

, અભિધીયો-ઉચ્ચો (જ. જ.)

, અભિધીયતે-ઉપવિશ્યતે (ગ.)

, મુદુરાધમતિ-અનુપવિશ્ય (ધ.)

, અપચત્-અણુત્વમ (ચ.)

, મુદુઃ પિપીલિકા-મુદુમુદુઃ પિપીલિકા (ક.)

ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વિચ્છિન્ન: ચ તથા ગોળો અર્ધ તથા પિષ્ઠાકારણે, અવતિહને રહે છે સ્થિત હોતા હૈ, સ: તે વદ, વિચ્છિન્નત્વાદ ગોળો હોવાથી પિષ્ઠાકાર હોનેસે, ગુલ્મ: યુલ્મ ગુલ્મ, ઇતિ એમ એવા, અભિચીયતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, વાયો: વાયુની વાયુકે, ચલત્વાત્ ચલ-તાને લીધે ચંચલ હોનેસે, સ: તે વદ, મુહુ: વારંવાર બાર બાર, આધમતિ કૂલે છે વદતા હૈ, મુહુ: વારંવાર બાર બાર, અપ્પત્વમ્ આપણતે અધ્ય થાય છે કમ હો જાતા હૈ, અનિયત- ધડી ધડીમાં કમી કમી, વિપુલ- બહુ, અણુ- અને ધડીકમાં થોડી ઓર કમી કમી થોડી, વેદન: ચ વેદનાવાળો વેદનાવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, અન્નેપ અંગોમાં અગોમેં, મુહુ: વારંવાર બાર બાર, પિપીલિકામ્- ડીડીઓ ચિઝંટીકે, સંપ્રચાર: આલટી હોય ચલનેકી, હવ તેનું લાગે છે પ્રતીતિ હોતી હૈ, તોદ-મેદ તોદ- મેદ તોદ- મેદ, સ્ફુરણ- સ્ફુરણ સ્ફુરણ, આયામ-વિસ્તાર વિસ્તાર સજ્જોચ- સંકોચ સંકોચ, સુષિ-રપશીતાન સુષિ, હર્ષ- રોમહર્ષ રોમહર્ષ, પ્રલય- સ્ફુરણ વગેરેનો નાશ સ્ફુરણ આદિકા નાશ, ઉદય અને સ્ફુરણ વગેરેનો ઉદય ઓર સ્ફુરણ આદિકા ઉદય, બહુલ: બહુ થાય છે બહુત હોતે હૈ;

7-1. Then the provoked vata entering into the gastro-intestinal tract and spreading there all over, gets hardened and forms into a rounded shape owing to its dryness and gets localised either in the epigastric region or hypogastric region or in the lumbar and iliac regions or the umbilical region. There it creates colicky pain and various other kinds of swellings and gets localised as a rounded swelling. As it is a rounded swelling, it is called "Gulma". It gets now inflated and again deflated. It is accompanied often with indeterminate, severe or slight pain due to the flightly characteristic of vata and also with formication in

the limbs, with piercing, breaking and throbbing pain; extension and contraction, anesthesia and hyperesthesia; with disappearance and reappearance.

તદાતુર: સૂચ્યેવ શક્તુનેવ ચામિસંવિદ્યમાત્માનં મન્યતે, અપિ ચ દિવસાન્તે જ્વર્યતે, શુષ્યતિ ચાસ્યા-સ્યમ્, ઉચ્છ્વાસઃપરુષ્ઠ્યતે, હૃપ્યન્તિ ચાસ્ય રોમાણિ વેદનાયા: પ્રાદુર્ભાવે; પ્લીહાટોપાન્ત્રકૂજનાવિપાકો-દાવર્તક્લમર્દમન્યાશિર:શક્લશૂલબ્રધ્નરોગાશ્ચૈનમુપ-દ્રવન્તિ; કૃષ્ણારુણપરુષ્ઠવડ્નસનયનવદનમૂત્ર-પુરીષશ્ચ ભવતિ, મિદાનોક્તાનિ ચાસ્ય નોપશેરતે, વિપરીતામિ ચોપશેરત ઇતિ વાતગુલ્મ: ॥ ૭ ॥

તદા ત્યારે તબ, વેદનાયા: વેદના વેદનાકે, પ્રાદુ-ર્ભાવે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોને પર, આતુર: રોગી, આત્માનમ્ પોતે અપનેકો, સૂચ્યા હવ અણે સોધથી જેસે સૂઈમ, શક્તુના હવ ચ અને અણે ખીલાથી ઓર જેસે કીન્સે, અમિસંવિદ્યમ્ વીધાયો હોય એમ વીધે હુએકે સમાન, મન્યતે માને છે માનતા હૈ, અપિ ચ અને વળી ફિર ઓર, દિવસાન્તે સાંજે દિનકે અન્તમેં, જ્વર્યતે એને તાવ ચડે છે ઇસકો જ્વર આતા હૈ, અસ્થ ચ અને એનું તથા ઇસકા, આસ્યમ્ મોઢું મુલ, શુષ્યતિ સૂકાય છે સૂકતા હૈ, ઉચ્છ્વાસ: ચ અને ઉચ્છ્વાસ ઓર ઉચ્છ્વાસ, ઉપરુષ્ઠ્યતે રૂંધાય છે રૂકતા હૈ, અસ્થ ચ અને એનાં તથા ઇમકે, રોમાણિ રુંવાડાં રોમ, હૃપ્યન્તિ ઊભાં અધ અધ છે હટ્ટ હોતે હૈ, પ્લીહ- પ્લીહા પ્લીહા, આટોપ- આટોપ આટોપ, અન્ત્રકૂજન- અન્ત્રકૂજન આંતોમેં ગુદ- ગુદાહટ, અવિપાક- અપયો અવિપાક, ઉદાવર્ત- ઉદાવર્ત ઉદાવર્ત, અક્લમર્દ- અંગમર્દ અંગોકા ટૂટના, મન્યા- મન્યા મન્યા, શિર:- શિર શિર, શક્લશૂલ- તથા શંખમાં શક્લ ઓર શંખમેં શૂર, બ્રધ્નરોગ: ચ અને બ્રધ્નરોગ ઓર બ્રધ્નરોગ

૭. ચામિસંવિદ્યમાત્માનં—નાતિવિદ્યમાત્માન (બ.)

,, ,, —ચાતિસંવિદ્યમાત્માન (બ.)

,, જ્વર્યંતે—જીર્ણતે (બ. ધ.)

,, ,, —જીર્ણતે (ઠ. દ. પ)

,, શૂલબ્રધ્નરોગ:—શૂલરોગ: (પ.)

,, બ્રધ્ન—વધ્ન (ગ.)

मी, एवम् औदे इनके, उपद्रव्यजित् उपद्रवना ३५भा
थाय छे उपद्रवरूपमें हो जाते हैं, कृष्ण-ते काणौ नद
काले, अरुण-अरुण वस्त्रां लाल, परुष-अने कठोर
कठोर, त्वक्-आमडी त्वचा, नख-नख नख, नयव
आंभ, नयन, वक्ष-भुज मुख, मूत्र-भूत मूत्र, पुरीषः
च अने भयनाणौ और मलवाला, अवति थाय छे हो
जाता है, अरु च अने ओने वषा इमको, निदानो-
क्तानि निदानभां कहेला आदि-विहार निदानोक्त अहार-
विहार, न उपशेरते अनुकृण आचत्त नथी अनुकृ
नहीं जाते, क्षिपरीतानि च अने विपरीत और विपरीत,
उपशेरते अनुकृण आवे छे अनुकृक आते हैं, इति
वातगुल्मः अथ वातगुल्म छे नद वातगुल्म है ॥ ७ ॥

7. Then the patient feels pain, as though pricked by needles or pierced with spear. His temperature rises at the end of the day. His mouth gets parched up, his respiration gets oppressed and when the pains begin his hairs stand on end. Splenic disorders, meteorism, intestinal gurgling, misdigestion, misperistalsis, body-aches, pains in the sides of the neck, in the head and temples and inguinal swelling appear as complications. The patient's skin, nails, eyes, face, urine and feces become harsh and dark-red. He has no homology to etiological factors but has homology to things antagonistic to etiological factors. This is the Gulma of vata type.

वायुनासहपित्तप्रकोपे हेतुः —

तैरेव तु कर्शनैः कश्चित्स्याम्ललवणकटुकक्ष-
रोष्णतीक्ष्णशुकव्यापन्नमद्यर्हातकफलाम्लानां चि-
दाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगादजीर्णा-

८. शुक्लं शुक्लं (ग)

„ शाकधान्यमांसादीनाम्-शाकधान्यमांसादीनाम् (ग)

„ शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद्-शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद् (घ.)

अथमाहौष्पानुगते चामाकले वनवमन्तिवेकं
संधारणं वातातवी चातिसेवमाचस्य पित्तं सह
मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तैः एव तेन उन्हीं. कर्शनैः कृश करनेवाले हेतु-
ओर्था कृश करनेवाले हेतुओंसे, तु तो तो, कश्चित्क
कृश थैसागे कृश होवे पर, अरु-अरु अरु, लवण-
लवण लवण, कटुक-कटुक कटुक, क्षार-क्षार क्षार, उष्ण-
उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, शुक्ल-शुक्ल शुक्ल,
व्यापन्न-मद्य विकृत भव दूषित मद्य, हरितक हरि-
तक हरितक, फलाम्लानाम् तथा भाटां इणोना तथा खट्टे
फल, विदाहिनाम् अने विदाही और विदाही, शाक-
शाक शाक, धान्य-धान्य धान्य, मांसादीनाम् च तथा
मांस वज्रेनां मांस आदिके, उपयोगात् उपयोगार्थी
उपयोगमे, अजीर्ण-अजीर्ण अजीर्णमे, अथयस्यत् च
वेगान् कर्मा द्विपु द्वी वेगान् कर्वाणी तथा अभ्यसनवे
आमाशये आमाशय आमाशय, रौक्ष्यानुगते रूक्ष अर्ध
जतां दृशनाको प्राप्ते होने पर, अतिसेव च अने ध्या
पथत सूरी वक्ष्य सप्रथक, वमनम् वमन द्वेवाधी
वमन औषधके वमनसे, संधारणम् वेगे भारी राधवाधी
वेगको रोकनेसे, वातातवी तथा वात अने तडकाना
तथा वायु और धृक्के अतिसेवमानम् अति सेवनधी
अति सेवनमे, पित्तम् पित्त पित्त, मारुतेन वायु वारुके,
सह साथे साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते
पावे छे हो जाना है ॥ ८ ॥

8. If a person emaciated by the afore-mentioned emaciating conditions, takes articles of diet that are acid, salt, pungent, alkaline, hot and acute, or takes vinegar, deteriorated wine, greens and acid fruits, or irritating vegetables, grain or flesh, or frequent predigestion-meals or too frequent meals or takes emesis on dehydrated stomach, or is given to long suppression of generated urges or excessive exposure to the wind and the sun—

८. वमनगर्हावेक-वमनविरेचनमन्तिवेक (घ. ठ. ङ.)

these provoke the pitta along with the vata.

પિત્તગુપ્તસ્વ સંપ્રાપ્તિર્ઘ્નજાતી ચ—

તત્ પ્રકુપિતં માસત આમાશયૈકમ્બો સંવત્યં તાનેષ વેદનાશકારાનુપજન્નવતિ, ચ ઉચ્ચ વાત-ગુપ્તમે; પિત્તં ત્વેનં વિદહતિ કુદ્દૌ હૃદયરસિ કપ્ઠે ચઃ

માસત આમાશય, પ્રકુપિતમ્ પ્રક્રોધ પામેલા પ્રકુપિત હુણ. તત્ તેને ગામને, આમાશય-આમાશયના આમાશયકે, શકદેશે એક શાળનાં એક આગને, સંવત્યં ફેરવીને વેળ-કર, એ જે તો, તાતગુપ્તને વાતગુપ્તમાં કાનગુપ્તમાં, ઉચ્ચ કહ્યા છે કહે છે, તાત્ત્વ એ સેજ ઉઠી, વેદના-પ્રકારના વેદનાના પ્રકારે મિષ મિષ વેદનાઓનો, ઉપ-જન્નવતિ નિપજ કરે છે ઉપજન્ન કરતા છે, પિત્તમ્ અને પિત્ત ઓર પિત્ત, તુ તે તો, પુનશ્ચ એને ગામો. કુદ્દૌ ઉદરમાં કહ્ય, હૃદિ હૃદયમાં હૃદય, હૃદય આત્મીમાં કહ્યો, કપ્ઠે ચ અને કપ્ઠમાં ઓર કપ્ઠને, વિદહતિ વિદહ કરે છે વિદહ કરતા છે;

9-(1). The vata thus provoked getting accumulated in the upper part of the alimentary tract begets those peculiar pains which are mentioned in regard to the gulma born of vata. Pitta causes burning in the stomach, epigastric region, chest and throat.

સ વિદહમાનઃ સધૂમસિવોદ્ધારમુદ્ધિરત્યમ્લા-ન્વિતં, મુક્ષાવકાશશ્ચાસ્ય દહ્યન્ને દૂયન્ને ધૂપ્યતે ઝપ્માયતે સ્વિદ્યતિ ક્લિદ્યતિ શિથિલ ઇવ સ્પર્શા-સહોદરોમાશ્ચ મયતિ.

વિદહમાનઃ વિદહ્યુક્ત થતાં વિદાદ્યુક્ત હોને પર, મઃ તે રોગી વટ રોગી, સધૂમમ્ ઇવ આગે ધૂમાડવાળા

૧. મારય-સમૂચ્ચર્થ (ધ. છ. ૪ પ)

.. ધૂપ્યતે-ધૂમાયતે (ધ.)

.. -ઘૂમ્યતે (ગ.)

.. ઝપ્માયતે-ઝપ્માયતે (જ)

.. શિથિલ-મૃદુ શિથિલ (ગ. ધ.)

૧. અલ્પરોમાશ્ચ-અલ્પરોમા ચ (ધ.)

હોય એવા ધૂમવાળેકે સમાન પ્રતીત હોતે, અમ્લાન્વિતમ્ ખટાશવાળા અમ્લરસયુક્ત, ઉદ્ગમ્ય એકાદર ઉદ્ગાર, ઉદ્ધિરતિ ખાય છે નિકાલતા છે, મદ્ય ચ અને એનું તથા ઇગરા, ગુલમાવકાશઃ ગુલ્મનું સ્થાન ગુપ્તમાં સ્થાન, દહ્યન્ને બળે છે જલતા છે, દૂયન્ને દૂયે છે પીચિત હોતા છે, ધૂપ્યતે ધૂધને છે શુષ્ક, ઝપ્માયતે તેમજ મરમ થાય છે એવં ઝપ્માયતે યુક્ત હોતા છે, સ્વિદ્યતિ સ્વેદયુક્ત અને છે પમીના આતા છે, ક્લિદ્યતિ ક્લેદયુક્ત થાય છે ક્લિદ દોના છે. શિથિલઃ શિથિલ શિથિલ, ઇવ જેવો બને છે જેમા હોતા છે, સ્પર્શાસહ. સ્પર્શી સ્પર્શન કરી શકતો નથી સ્પર્શનો મદ્ય નહીં વ્ય મરમ, અલ્પરોમાશ્ચઃ ચ અને થોડા રોમાંચકળો ઓર અલ્પ રોમાંચવાળા, મયતિ થાય છે હોતા છે;

9-(2). Afflicted thus with burning sensation the patient suffers from acid and fuming eructations. In the region of the gulma, it causes burning sensation, pain, fumes, heat, sweat, softening, looseness, tenderness to touch and slight horripilation.

ઝર-અમ દવથુપિપાશામહતાકુમુદ્યુગ્ધપ્રમોહ-વિ-મેદાશ્ચૈનમુપદ્રવન્તિઃ દરિતહારિદ્રવક્ષણનય-નવદનમૂષ્ણપુરીપશ્ચ મયતિ. નિદાનોકામિ ચાસ્ય નોપગરતે, વિપરીતાન્યુપગરત્ત ઇતિ પિત્તગુપ્તઃ ૧૧૫

ઝર-અમ દવથુપિપાશામહતાકુમુદ્યુગ્ધપ્રમોહ-વિ-મેદાશ્ચૈનમુપદ્રવન્તિઃ દરિતહારિદ્રવક્ષણનય-નવદનમૂષ્ણપુરીપશ્ચ મયતિ. નિદાનોકામિ ચાસ્ય નોપગરતે, વિપરીતાન્યુપગરત્ત ઇતિ પિત્તગુપ્તઃ ૧૧૫

૧. મલતાકુમુદ્યુગ્ધ-મલતાકુમુદ્યુગ્ધ (ગ. ધ.)

.. પ્રમોહ-પ્રમેદ (ધ.)

.. પુરીપશ્ચ-પુરીપશ્ચ પુરીપ (ગ.)

अस्य च अने तेने और इसके, निदान- निदानभां निदानमें, उक्तानि कहेला आहारविहार कहे गये आहार- विहार, न उपशेते अनुकूल आवता नथी अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि तथा ओओथी विपरीत तथा उनसे विपरीत, उपशेते अनुकूल आवे छे अनुकूल आते हैं, इति आ. यह, पित्त पिण्डगुण छे पित्तगुण छे ॥ ९ ॥

9-(3). It causes the complications of fever, giddiness, burning, thirst, parching of the throat, palate and mouth, stupefaction and loose stools. The skin, nails, eyes, face, urine and faeces become green or yellow. There is non-homologation to the etiological factors and is homologation to things antagonistic to etiological factors. This is Gukma of Pitta type.

मरुतेन सह श्लेष्मश्लेष्मे हेतुः —

हैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यास्यशनादतिस्निग्ध- गुरुमधुरशीताश्नानात् पिष्टेभुक्षीरतिलमापगुडविह- तिलसेवनान्मन्दकमध्यातिपानाद्हरितकातिप्रणयना- दान्नूचैदकप्राम्यमांसातिभक्षणात् संधारणादनु- भुक्षस्य चान्तिप्रगल्भमुदपानात् संशोभणाद्वा शरी- रस्य श्लेष्मा सह मरुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तैः एव तेन पूर्वोक्त ऊर्ही, कर्शनैः तु शरीर- नरु। हेतुओथी कृम करनेवाले हेतुओंसे, कर्शितस्य शरीर थयेला कृम होने पर, अत्यशनात् अनिशय ओराक भावाथी अति खाकेन, अति- स्निग्ध- अति- स्निग्ध अति स्निग्ध, गुरु अरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर, शीत- अने शीत दोधे शीत पदार्थोंके, अशनात् भावाथी खानेसे, मिष्ट होता पिष्टी, इच्छु शेरी ईख,

१०. °माषगुडविकृतिसेवनान्मन्दकमध्यातिपानात्—°माषविकृतिसेवना- न्मध्यातिपानात् (ध.)

„ मन्दकमध्यातिपानात्—मन्दकमध्यातिपानात् (ध.)

„ अन्नभुक्षस्य—अति भुक्षितस्य (ग. व. छ. ज. त. ध.)

„ —अतिभुक्षस्य (ख.)

„ संशोभणाद्वा—संशोभणाद्वा (ध.)

क्षीर- दूध दूध, तिल- तिल तिल, माष- अरु माष, गुड- अने गोखनी गुडके, विकृति- अनापटीना विकारके, सेवनात् सेवनथी सेवबसे, मन्दक- मन्दक मन्दक, मध- अने मध और मधके, अतिपानात् अरु पीवाथी अति पानसे, हरितक- हरितक वर्गनां दोधे हरितक वर्गके, अतिप्रणयनात् अरु देवाथी अतियोगसे, अन्नचूचक आनूप ओरक अनूप जलज, गाम्य अने आभ्य पशु पक्षीओनां ओर प्राम्य पशुपक्षियोंके, मांस भूस भावके, अतिभक्षणात् अति भावाथी अति भक्षणसे, संधारणात् दोधे शीतवाथी नेपको रोकनेसे, अनुभुक्षस्य च तृप्त होई नृम होने पर, अतिप्रगल्भ पुष्कल बहुत अधिक, उदपानात् पाणी पीवाथी पानी पीनेसे, क्षी- रस्य वा अथवा शरीरने अथवा शरीरके, संशोभणात् दंडोला लागवाथी विक्षोभित होनेसे, श्लेष्मा छे कफ, मरुतेन वायु वायुके, सह अति साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाये छे हो जाता है ॥ १० ॥

10. In one emaciated by the above mentioned factors, gormandizing, the eating of very unctuous, heavy, sweet, cold foods, of food made of pastes, sugarcane, milk, til, black-gram and preparations made of gur, taking in excess immature curds or whey, the excessive use of the flesh of wetland, aquatic and domestic animals, the suppression of natural urges, the excessive drinking of water after a surfeit-meal, and rude shaking of the body—these cause the provocation of kapha along with vata.

श्लेष्मिकगुणमस्य संप्राप्तिर्लक्षणमपि च—

तं प्रकुपितं मरुतं आमाश्वैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वक्त- गुणैः श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोमकविपाकक-

११. संवर्त्य-समूचय (ध. छ. त. ध.)

„ संवर्त्य तानेव वेदना—समूचय तानेव गतिवेदना (ध.)

मर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरो-
भितापानुपजनयति,

मारुतः वायु वायु, प्रकुपितम् प्रकुप पाभेला प्रकुपित
हुए, तम् तेने उस कफको, आमाशय- आमाशयना
आमाशयके, एकदेशे ओक भागभां एक भागमें. संवत्यं
इरेवीने फेरकर, वातगुल्मे वातगुल्मभां वातगुल्ममें, ये
उक्ताः ७० उक्ता छे जो कहे हैं, ताए एव तेअ उन्हीं,
वेदना- प्रकारान् वेदनाना प्रकारे भिन्नभिन्न वेदनाओको,
उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य आने
इसको, श्लेष्मा तु कइ तो कफ तो, शीतज्वर- शीतज्वर
शीतज्वर, अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाक- अपचो
अविपाक, अङ्गमर्द- अङ्गमर्द अङ्गमर्द, हर्ष- रोमहर्ष रोम-
हर्ष, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, छर्दि- उलटी वमन, निद्रा-
निद्रा निद्रा, आलस्य- आलस्य आलस्य, स्तैमित्य- स्तैमि-
तता स्तैमित्यता, गौरव- भारेपणु भारीपच, शिरः-
भितापान् अने शिरोरोग शिरःशूलको, उपजनयति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

11-(1). The vata thus provoked, accumulating in some part of the upper region of the alimentary tract, generates the various kinds of pains which are described in the case of Gulma due to vata. The kapha of course gives birth to algid fever, anorexia, mis-digestion, body-ache, horripilation, cardiac disorder, vomiting, somnolence, indolence, rigidity, heaviness and excessive heat of the head, and also the fixity, heaviness, hardness and deep anaesthesia.

अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढ
सुप्तताः, तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं
चातिप्रवृद्धः, श्वेत्यं त्वष्ट्रस्रक्त्वचवदनमूत्रपुरीषे-
षूपजनयति, निद्राचोक्तानि चास्य नोपशेरते,
विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥११॥

अपि च अने वण्डी और, गुल्मस्य गुल्मन्दी गुल्ममें,
श्वेत्यः श्वेत्यः श्वेत्यः, गौरव- गुरुत्व भारीपच, काठिन्य-

उद्दिनता कठोरता, अवगाढ- अद्दिनता अवगाढता, सुप्तताः
अने सुप्तता सुप्तताको सी, तथा तथा और, चातिप्रवृद्धः
अधिक वृद्धि कइ बड़ा हुआ कफ, कास-श्वास- कास-श्वास
कास-श्वास, प्रतिश्यायान् सण्णभ प्रतिश्याय, राजय-
क्ष्माणम् राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, त्वक्- त्वक् अने आभडी और
त्वचा, नख-नख नख, वदन- आंभ आंभ, वदन- भुभ
मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषेषु- तेभ्य भणभां एवं
मलमें, श्वेत्यम् च श्वेत्यता श्वेत्यताको, उपजनयति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करता है, अस्य च अने उसको, निदान-
निदानभां निदानमें, उक्तानि उक्तेला आहारविहार कहे
हुए आहारविहार, न उपशेरते अनुकूल आवता नथी
अनुकूल नहीं आते, विपरीतानि च अने विपरीत और
विपरीत, उपशेरते अनुकूल आवे छे अनुकूल आते हैं, इति
आ यह, श्लेष्मगुल्मः श्लेष्मगुल्म छे कफगुल्म है ॥११॥

11-(2). Similarly it, having increased causes the cough, dyspnea, coryza and consumption, and the pallor of skin, nails, face, urine, and feces. It has non-homologation to the etiological factors, and homologation to things which are antagonistic to the etiological factors. This is the Gulma of kapha type.

सांनिपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च—

त्रिदोषहेतुलिङ्गसंज्ञिपाते तु सांनिपातिकं
गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रम-
त्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

कुशलाः कुशल वैद्यो विद्वान् वैद्य, त्रिदोष- त्रय
दोषनां तीनों दोषोंके, हेतु-लिङ्ग हेतु तथा लक्षण
हेतु और लक्षणके, संज्ञिपाते तु मिश्रण अति मिश्रित
होने पर, सांनिपातिकम् सांनिपातिक सांनिपातिक, गुल्मम्
गुल्म गुल्म, उपदिशन्ति उक्ते छे कहते हैं, सः ते वह,
निचयगुल्मः सांनिपातिक गुल्म सांनिपातिक गुल्म,
विप्रतिषिद्ध- वातादिकनी परस्पर विरुद्ध वातादिकनी

१२. "संज्ञिपाते—"संज्ञिपातात् (क. ख.)

॥ विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्—विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् (घ.) ॥

પરસ્પર વિરુદ્ધ, ઉપક્રમસ્વાત્ ચિકિત્સાવાળાપણુને લીધે ચિકિત્સા હોનેસે, અસાધ્યઃ અસાધ્ય છે અસાધ્ય હે ॥ ૧૨ ॥

12. Where there is a combination of etiological factors and manifestation of the symptoms of the discordance of all the three humors, the wise declare it to be the Gulma of tri-discordance type. Being characterised by contrariety in treatment, the gulma of the tri-discordance type is considered irremediable.

શોણિતગુલ્મસ્ય સ્ત્રિયા એવ સંભવે હેતુઃ—

શોણિતગુલ્મસ્તુ સ્ત્રી સ્ત્રિયા એવ ભવતિ ન પુરુષસ્ય, ગર્ભકોષ્ટાર્તવાગમનવૈશેષ્યાત્ ।

શોણિતગુલ્મઃ તુ શોષિતગુલ્મ તો રક્તગુલ્મ નો, ગર્ભકોષ્ટ- ગર્ભાશયમાં ગર્ભાશયમે, આર્તવ ન્નુ આર્તવકે, આગમન- આવવાના આવેકે, વૈશેષ્યાત્ વિશેષથી વિશેષસે, સ્ત્રિયાઃ એવ સ્ત્રીને જ સ્ત્રીકો હી, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, પુરુષસ્ય ન પુરુષને નહિ પુરુષકો નહીં;

13-(1). The Gulma born of vitiated blood occurs only in women, and not in men, because of their peculiar feature of menstrual discharge from the uterus.

પારતન્ન્યાદવૈશારદ્યાત્ સતતમુપચારાનુરોધાદ્વા વેગાનુદીર્ણાનુપરુદ્ધત્યા આમગર્ભે વાડપ્ય-ચિરપતિતેડથવાડપ્યચિરપ્રજાતાયા ક્રતૌ વા વાત-પ્રકોપણાન્યાસેવમાનાયાઃ ક્ષિપ્રં વાતઃ પ્રકોપમા-પચતે ॥ ૧૩ ॥

પારતન્ન્યાત્ પરાધીનતાથી પરતન્ત્રતાકે કારણ, અવૈશારદ્યાત્ અજ્ઞાનતાથી અશિક્ષિત હોનેકે કારણ, સતતમ્ કે નિત્ય અથવા નિરંતર, ઉપચાર- પતિસેવામાં અથવા થરના પતિસેવા વા ગૃહકાર્યમે, અનુરોધાત્ વા તત્પર રહેવાથી ભગી રહેનેસે, રૂઢીનાં ઉદીર્ણુ ઉપસ્થિત, વેગાન્

વેગોને વેગોકો, ઉપરુદ્ધત્યાઃ રોકતી રોકતી હુઈ, અપિ વા કે અથવા, આમગર્ભે કાચો ગર્ભા આમ ગર્ભકે, અચિર-પતિતે તરતમાં પડી ગયો હોય ત્યારે તુરન્તમે છાવ હોનેસે, અથવા અથવા અથવા, અચિર-પ્રજાતાયાઃ સુવાવડ આવાને બહુ વખત ન થયો હોય ત્યારે પ્રસવકે તુરન્ત પીછ, ક્રતૌ વા અથવા ન્નુકાલમાં અથવા ન્નુકાલમે, વાતપ્રકોપણાનિ વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોકા, આસેવમાનાયાઃ સેવન કરતી સ્ત્રીને સેવન કરતી હુઈ સ્ત્રીકા, વાતઃ વાયુ વાયુ, ક્ષિપ્રમ્ તરત શીઘ્ર, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચતે પામે છે હો જાતા હે ॥ ૧૩ ॥

13 Owing to her position of dependence, ignorance, and continual occupation in service and duty, she restrains the natural urges of the body. Either just after abortion or miscarriage, or just after delivery or during the menstrual period, if a woman takes vata-provoking foods, her vata gets quickly provoked.

રક્તગુલ્મસ્ય નિદાન સંપાત્તિ-લક્ષણાનિ—

સ પ્રકુપિતો યોનિમુલ્લમનુપ્રવિશ્યાર્તવમુપરુ-ણદ્ધિ, માસિ માસિ તદાર્તવમુપરુદ્ધમાનં કુક્ષિમ-ભિવર્ધયતિ

પ્રકુપિતઃ પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત, સ. તે વહ વાયુ, યોનિમુલ્લમ્ યોનિના મુખમાં યોનિકે મુલ્લમે, અનુપ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરીને પ્રવિષ્ટ હો કર, આર્તવમ્ આર્તવને આર્તવકો, ઉપરુદ્ધિ રોકી રાખે છે રોક દેતા હૈ, માસિ માસિ અને મહીને મહીને પ્રત્યેક માસમે, ઉપરુદ્ધમાનમ્ રોકાઈ જતું રકતા હુઆ, તત્ તે વહ, આર્તવમ્ આર્તવ આર્તવ, કુક્ષિમ્ ઉદરને કુક્ષિકો, અભિવર્ધયતિ વધારતું બધું છે વધા દેતા હૈ ।

14-(1). In that provoked condition the vata entering the orifice of the uterus obstructs the flow of the mens-

૧૪. યોનિમુલ્લમ્-યોન્યા મુલ્લમ્ (૨.)

trial blood. Month by month the obstructed menses distends the uterine cavity.

તત્ત્વાઃ શૂલકાસાત્પ્રસારચ્છર્ષરોચકાવિપાક-
ક્ષમર્દનિદ્રાસ્યસ્તંમિત્યકફપ્રસેકાઃ સ્તમુપજાયન્તે,
સ્તનયોશ્ચ સ્તન્યમ્, ઓષ્ઠયોઃ સ્તનમણ્ડલયોશ્ચ
કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થં ગ્લાનિશ્ચક્ષુષોઃ, મૂર્છા, હ્રાસઃ,
દોહદઃ, શ્વયધુશ્ચ પાદયોઃ, ઈષ્ઠ્યોદ્રમો રોમરાજ્યાઃ,
યોન્યાધ્વાટાલ્પત્વમ્. અપિ ચ ચોન્યા દૌર્ગન્ધમા-
સ્રાવશ્ચોપજાયતે, કેવલશ્ચાસ્યા ગુલ્મઃ પિષ્ઠિત
પચ સ્પન્દતે, તામણર્મા ગર્ભિણીતિત્યાદુર્મૂઢાઃ ॥૧૪॥

તત્ત્વાઃ તેને ઉસકો, શૂલ- શૂળ ઝૂલ, કાસ- ઉધરસ
કાસ, જમીમાર- અતીશાર મતીસાર, હર્દિ- ધવટી વમન,
અરોચક- અરુચિ અરોચક, જવિપાક- અપચેશ વિપાક,
જક્ષમર્દ- અંગમર્દ અંગમર્દ, નિદ્રા- નિદ્રા નિદ્રા, આલસ્ય-
આલસ્ય આલસ્ય, સ્તેમિત્વ રિતમિતતા સ્તમિતતા, કફ-
પ્રસેકાઃ અને કફપ્રસેક ઓર કફપ્રસેક, સમુપજાયન્તે
થાય છે ઉત્પન્ન હો જાતે છે, સ્તનયોઃ ચ સ્તનોમાં સ્તનોમેં,
સ્તન્યમ્ ધાવણ દૂધ, ઓષ્ઠયોઃ હોઠ ઓષ્ઠ, સ્તનમણ્ડ-
લયોઃ ચ અને સ્તનમંડળ પર ઓર સ્તન મણ્ડલોમેં
કાષ્ઠ્યમ્ કાળાશ કાલાપન, ચક્ષુષોઃ આંખોમાં આંખોમેં,
અત્યર્થમ્ અતિશય અત્યન્ત, ગ્લાનિઃ ગ્લાનિઃ ગ્લાનિ,
મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, હ્રાસઃ મોળ જી મચલાના, દોહદઃ
દોહદ ગર્ભાવસ્થાકી વૃષ્ણા, પાદયોઃ ચ પગે પૈસેં, શ્વયધુઃ
સોબે શોષ, રોમરાજ્યાઃ ચ રુનાડાંતું રોમરાજીકા, ઈષ્ઠ-
બરસ કિષ્કિન્ ડહનમઃ ઊભાં થયું આર્ભિર્ભવ, ચોન્યાઃ
ચોનિન્દી ચોનિકા, ચાદ્વાલ્પત્વમ્ વિસ્તૃતતા વિસ્તાર, અપિ
ચ અને વળી ઓર, ચોન્યાઃ ચોનિન્દી ચોનિકી, દૌર્ગ-
ન્ધમ્ દુર્ગંધ દુર્ગન્ધ, આસ્રાવઃ ચ તથા તેને આસ્રાવ
ઓર ઉસકા ત્રાસ, ઉપજાયતે થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
જસ્યાઃ ચ અને તેને ઓર જસ્યો. કેવલઃ આખો.

૧૪. નિદ્રાલસ્યસ્તંમિત્યકફપ્રસેકાઃ-નિદ્રાલસ્યકફપ્રસેકાઃ (ક.)

,, કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થગ્લાનિશ્ચક્ષુષોઃ-કાષ્ઠ્યમ્, ગ્લાનિ-
શ્ચક્ષુષોઃ (ચ.)

,, ઈષ્ઠ્યોદ્રમો રોમરાજ્યાઃ-ઈષ્ઠ્યોદ્રમરાજ્યાઃ (ક.)

,, ગુલ્મઃ પિષ્ઠિત પચ સ્પન્દતે-ગુલ્મઃ સ્પન્દતે (ક.)

મમ્પૂર્ણ રૂપમેં, ગુલ્મઃ શુદ્ધ ગુલ્મ, પિષ્ઠિતઃ ગોળો
બનીને પિષ્ઠાકાર, પચ અ હી, સ્પન્દતે ફરકે છે સ્પન્દન
કરતા હૈ, મૂઢાઃ મૂઢા હોડો મૂર્છા મોળ, તામ તે ઉષ,
અગર્ભાન્ ગર્ભરહિત સ્ત્રીને અગર્ભવતી સ્ત્રીકો, ગર્ભિણીન્
ગર્ભવાળી છે ગર્ભવતી હૈ, હતિ એમ એસા, આહુઃ કહે છે
કહતે હૈ;

14. The patient is subject to colicky pain, cough, diarrhoea, vomit-
ing, anorexia, misdigestion, body-aches, somnolence, indolence, rigidity and excessive mucus-secretion. There appear milk in the breasts, dark shade on the breasts and the lips, excessive weariness in the eyes, fainting, nausea, longings, edema of the feet, slight horripilation of the abdominal hair, dilatation of the uterine channel and also emanation of bad odor and discharge from the uterine channel. The gulma pulsates as one whole rounded mass. Such a woman, who has not conceived at all, the ignorant declare to be a pregnant woman.

ગુલ્માનાં પૂર્વરૂપાણિ—

एषां तु खलु पञ्चाणां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्ते-
रिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति;

एषां तु आ इम, पञ्चानाम् पञ्चमे पांचों,
गुल्मानाम् गुल्माना गुल्मोंके, अभिनिर्वृत्तेः निष्पन्न थया
होनेसे, प्राक् पહેલા पूर्व, इमानि खलु आ ये, पूर्वरूपाणि
पूर्वसे पूर्वरूप, भवन्ति थाव છે होते હૈ;

15-(1). Here are the premonitory symptoms of the five kinds of gulma appearing before their actual manifestation.

૧૫. પૂર્વરૂપાણિ-રૂપાણિ (ત.)

,, ,, -ગુલ્મપૂર્વરૂપાણિ (ક.)

तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले वायुक्त्या छर्द्यद्भारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा वातशूलाटो-
पान्त्रकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौहित्यस्य चासहत्वमिति ॥ १५ ॥

तत् यथा जेभे जेभे, अनन्नाभिलषणम् अनन्नी
अनिच्छा भोजनमें अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरोचक,
अविपाकौ अपथे। अविपाक, अग्निवैषम्यम् अग्निनी
विषमता अग्नि की विषमता, भुक्तस्य आधेदा भोजनमें।
खायेहुए भोजनमें, विदाहः विदाह विदाह, पाककाले च
अने पाथन सभवे तथा भोजनके जीर्ण होनेके समय,
अयुक्त्या अक्षरतु विना कारणके, छर्दि- उल्टी वमन,
उद्गारौ ओडडार और उद्गार, वात- वात वायु, मूत्र-
मूत्र मूत्र, पुरीष- अने भजना और मलके, वेगानाम् च
वेगानुं वेगोंका, अप्रादुर्भावः उत्पन्न न यत् उत्पन्न न
होना, प्रादुर्भूतानाम् च अने उत्पन्न भवेत् वेगानुं तथा
उत्पन्न हुए वेगोंका, अप्रवृत्तिः अक्षर न आवयु बाहिर
न आना, ईषत् अथवा ते। अरुचि या भोजन, आगमनम्
वा आवयुं आना, बाधक- वातशूल वायुशूल, आटोप-
आटोप आटोप, पान्त्रकूजना- अनन्नाभिलषण आनोमें गुट-
गुडाहट, परिहर्षण- रोमांच ओमहर्ष, अतिवृत्त- पुरीषताः
तथा उदावर्त एवं उदावर्त, अमृता भूय न लागवै
भूय न लगना, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, सौहित्यस्य
च अने तृप्तिपूर्वके भोजनम् और भेट भरके खानेका,
असहत्वम् इति सहन न यत् सहन न होना ॥ १५ ॥

15. They are:— inappetence, ano-
rexia, misdigestion, irregular gastric
fire, burning sensation after meals,

१५. पाककाले—विपाककाले (ज.)

„ प्रादुर्भूतानां चा प्रवृत्तिरीषदागमनं वा—प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिः
सह ईषदागमनं वा (ड.)

„ वातशूलाटोपा- शूलाटोपा (घ. ३)

„ अबुभुक्षा-बुभुक्षा (घ.)

„ सौहित्यस्य चासहत्वमिति—सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्म-
पूर्वकाणि प्रवृत्ति (ख.)

vomiting and eructations separately during the process of digestion with-
out external causes, lack of urge for
the discharge of flatus, urine and
feces, or if the urge is generated,
there is fruitless effort at discharge
or meagre discharge, colicky pain due
to vata, distension of abdomen, intes-
tinal gurglings, horripilation, very
round and scybulous stools, inappe-
tence, debility and intolerance to full
meal.

संयु गुल्मेषु वान्त्रकूजनाभिलषणम्—

सर्धेष्वपि सन्धेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वाताद्वे
संभवति मुलमः ।

कृतेषु आ इन, संधेषु अपि अथाय संधी, गुल्मेषु
खलु शुभेभां शुल्मों, कथित भर्ध पणु कोर्, गुल्मः
शुल्म शुल्म वातात वायु वायुके, करने यमर विना, न
नहीं, संभवति संभवति उत्पन्न होना ।

16-1. Of all these varieties of
gulma not one is born without the
provocation of vata.

गुल्मस्य चिकित्सात्तम्—

तेषां सान्निपातिकसाम्राज्यं ज्ञात्वा नेचोपक्रमेत,
एकदोषजे तु यथासमारम्भं प्रणयेत्, संसृष्टांस्तु
साधारणेन कर्मचोपचरेत् ।

तेषाम् तेजोभक्ती उक्तं, सान्निपातिकम् सान्निपा-
तिक संधेने सान्निपातिकम् गुल्मको, असाध्यम् असाध्य
असाध्य, ज्ञात्वा अक्षरीने समझ कर, न एव उपक्रमेत
तेने विषया १५ न १६ उक्तो उसकी चिकित्सा न करे, एक-
दोषजे तु औक्तोपक्रमेण शुल्मभां ते। एकदोषजन्यमें
तो, यथासम्भवं दोष अनुभार दोषके अनुसार, आरम्भम्
चिकित्सा चिकित्साका, प्रणयेत् उक्तो औक्तो प्रारम्भ
करे, संसृष्टांस्तु अने ते दोषधी उत्पन्न भवेत् शुल्मानी
१६. सान्निपातिकम्—सान्निपातिकम् (क.)

संघट्टोषजस्य गुल्मोक्ती, साधारणेन साधारण, साधारण, कर्मणा कुर्मथी कर्मसे, उपचरेत् चिकित्सा कर्त्तव्य चिकित्सा करे;

16-(2). Of them, knowing the gulma born of tri-discordance to be incurable, one should not undertake to treat it. The gulma born of one morbid humor must be treated from the very beginning according to the requirements of that morbid humor. That of the double discordance must be treated on the usual line of treatment indicated.

यद्यान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरुमुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेज्जघन्यमितरान् ।

यत् च ते जो, अन्यन् भीष्मं कुं अन्य कुल, अपि वणी भी, अविरुद्धम् मन्येत विरुद्ध न भवत्युच्यते अविरुद्धी समक्षे, तत् अपि ते पक्षे उभे भी, उपद्रवाणाम् उपद्रवोऽपि, गुरुलाघवम् गुरुता अने लघुताभे, गुरुता एवं लघुताका, विभज्य विभाग करके, अवचारयेत् प्रयोगं करे, गुरुन् भेदा भारी, उपद्रवान् उपद्रवोऽपि उपद्रवोऽपि, स्वरमाणः जलदी शीघ्रतासे, चिकित्सेत् चिकित्सा कर्त्तव्य चिकित्सा करे, इतरान् अने भीष्मोऽपि और दूसरों, जघन्यम् चिकित्सा पक्षी कर्त्तव्य चिकित्सा पीछे करे ।

16-(3). One may use any other remedies which are not considered antagonistic, and classifying the conditions into serious and mild, one should remedy the serious conditions first and then undertake the treatment of mild ones.

१६. बन्ध-बद्धा (ख.)

,, तदप्यवचारयेत्-तदवचारयेत् (ख.)

,, विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां-गुरुलाघवमुपद्रवाणां

समीक्ष्य (ख.)

त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेह-स्वेदौ वातहरी स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं वस्तीक्ष्णः अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् ।

स्वरमाणः तु उतावणे चिकित्सा कर्त्तव्य शीघ्रता करते हुए, गुल्मेषु गुल्मोऽपि गुल्मोऽपि, विशेषम् वेदः भेदका, अनुपलभमानः भवति न शक्यं तो ज्ञान न हो तो, आत्ययिकं तात्कालिक जरूरी, कर्मणि कार्यभां कार्यसे, वातचिकित्सितम् वातचिकित्सा वातचिकित्सा, प्रणयेत् कर्त्तव्य करे, वातहरी वातहरी वातहरी, स्नेहस्वेदौ स्नेहन तथा स्वेदन स्नेहन तथा स्वेदन, स्नेहोपसंहितम् स्नेहयुक्त स्नेहसे मिश्रित, मृदु मृदु मृदु, विरेचनम् च विरेचन विरेचन, वस्तीक्ष्णं च वस्तीक्ष्ण वस्तीक्ष्ण, अम्ल-तेजः अम्ल एवं अम्ल, लवण-लवण लवण, मधुरान् च अने मधुर और मधुर, रसान् रसोऽपि रसोऽपि, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिसे, अवचारयेत् प्रयोग कर्त्तव्य प्रयोग करे ।

16-(4). In cases of emergency when the specific nature of the gulma cannot be recognised, the physician should give the treatment for vata-gulma. Oleation and sudation are curative of vata. Then mild and unctuous purgation and enemata, and acid, salt and sweet tastes are to be skilfully administered.

माहते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १६ ॥

हि कर्त्तव्ये कर्त्तव्ये, माहते वायु वायुके, उपशान्ते शान्त यत् शान्त होने पर, गुल्मेषु गुल्मोऽपि गुल्मोऽपि, अन्यः अपि भीष्म पक्ष दूसरा भी, दोषः दोष दोष, स्वल्पेन अपि थोड़ा अ थोड़ेसे भी, प्रयत्नेन प्रयत्ने प्रयत्ने, नियन्तुं शक्यः इति कर्त्तव्य शक्य छे रोक जा सकता है ॥ १६ ॥

१६. अनुपलभमानो-अनुपलभ्य (ब.)

,, युक्त्या-युक्तिः (क. ग. च. घ.)

,, गुल्मेष्विति-गुल्मेष्वपि (ग.)

16. When vata is once controlled the other accompanying disorders admit of being controlled, with very little effort.

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः

सर्वशो विधिबद्धाचरितव्या ।

मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १७ ॥

अत्र च भवति आ विषयमां श्लोक ७३ इम विषयमे श्लोक है कि, उपायैः उपायामे, गुल्मिनाम् शुद्धि रोगिणोना बुद्धि रोगियोंमें, अनिलशान्तिः वायुनी शान्ति वायुकी शान्ति, सर्वशः संपूर्ण संपूर्ण, विधिबद्ध विधिपुरस्सर विधिके अनुसार, आचरितव्या करनी चाहिए, हि कारण के क्योंकि, मारुते वायु वायुको, अवजिते अतर्क अती मीन केनेपर, अन्यम् भी अन्य, उदीर्णम् दोषम् वेगवान अनेका दोषने बद्ध हुए दोषको, अल्पम् अल्प छोटासा, अपि कर्म कर्म पक्ष कर्म भी, निहन्यात् नष्ट करे के दूर करता है ॥ १७ ॥

Here is a verse again—

17. The alleviation of vata is to be systematically tried by all possible means in case of gulma. If morbid vata is subdued, though the other morbid humors are provoked, they become easily amenable to cure.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारके श्लोक ७३ के उपसंहारका श्लोक है कि, गुल्मानाम् निदाने

१८. दिष्टं—दिष्टं (द.)

१. एकदेशश्च—एकदेशश्च (अ.)

शुद्धिनिदानमां शुद्धिनिदानमें, संख्या संख्या, रूपाणि रूपाणि ३५ रूप, अथ अपि च अने वणी और, पूर्वरूपम् पूर्व ३५ पूर्वरूप, कर्मणाम् अने चिकित्साने चिकित्साका, एकदेशः च ओके भाग एक भाग, दिष्टम् अतीत्ये के बताया गया है ॥ १८ ॥

Here is the recapitulatory verse:—

18. The number, cause, characteristics and premonitory symptoms and an aspect of the treatment, have all been shown in the pathology of gulma.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे २२३ अग्निवेशके बताया, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पात्रेका आ आनेमां और चरकके द्वारा संस्कृत इम शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, गुल्मनिदानम् 'शुद्धिनिदान' 'गुल्मनिदान' नाम नामने नामका, तृतीय तीसरे तीसरा, अध्यायः अध्याय स पृष्ठा अथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3 Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-vesa and revised by Caraka, the third chapter entitled, "The Pathology of Gulma" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथोऽध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः -

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

अथ अतः अबे अहोथी अथ भागे, 'प्रमेहनिदानम्' 'प्रमेहनिदान' नामना अध्यायानु 'प्रमेहनिदान' नामके

અપ્પાવકાં, વ્યાખ્યાસ્વાચ. વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેને ॥ ૧ ॥

અગવાન્ અગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રયને, હિતિ હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જુદા પ્રકારે નિમ્ન પ્રકારે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound "The Pathology of the Anomalies of Urinary Secretion".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

પ્રમેહસંસ્થા—

ત્રિદોષકોષનિમિત્તા વિવિધાઃ પ્રમેહા ભવન્તિ વિકારાધ્યાયરેડપરિસંખ્યેયાઃ । તત્ર યથા ત્રિદોષ-પ્રકોષઃ પ્રમેહામભિનિર્વર્તયતિ તથાડનુષ્યાસ્યા-સ્વામઃ ।

ત્રિદોષ-કોષ-નિમિત્તાઃ- ત્રણે દોષોના કોષને લીધે ત્રીનો દોષોંકે કોષકે કારણ, વિક્રિતિઃ વીસ વીસ, પ્રમેહાઃ પ્રમેહો પ્રમેહ, અપરે ચ અને ધીમ્ન ઓર દુસરે, અભિનિર્વર્તયેવાઃ અગધિન અસંચય, વિકારાઃ રોગો વિકાર, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્ર ત્રિદોષ-પ્રકોષઃ ત્રણે દોષોના પ્રકાર ત્રીનો દોષોંકા પ્રકોષ, પ્રમેહાન્ પ્રમેહોને પ્રમેહોંકો, યથા ને પ્રકારે કિસ પ્રકારે, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, યથા તે રીતે તસ પ્રકારે, અનુષ્યાસ્યાસ્વામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેને ॥ ૩ ॥

3. Classified according to the provocation of the three humors, there are twenty disorders of the urinary secretion; while there are innumerable conditions where urine is affected secondarily. we shall now expound ordinary disorders resulting from the provocation of the three humors.

નિદાન-દોષ-દૂષ્યવિશેષો વિકારવિષાતભાવાભાવપ્રતિવિશેષાઃ -

હહ કહુ નિદાનદોષદૂષ્યવિશેષો વિકાર-

વિષાતભાવાભાવપ્રતિવિશેષા ભવન્તિ ।

હહ કહુ આ શરીરમાં હહ શરીરમાં, નિદાન-નિદાન નિદાન, દોષ-દોષ દોષ, દૂષ્ય-અને દૂષ્યના ઓર દૂષ્યકે, વિશેષેભ્યઃ બેદોથી મેદોંસ, વિકાર-વિષાત-ભાવ રોગોની અનુત્પત્તિ રોગોંકી અનુત્પત્તિ, અભાવ-અને રોગોની ઉત્પત્તિના ઓર રોગોંકી ઉત્પત્તિકી, પ્રતિ-વિશેષાઃ બિન બિન્ન વિશેષતાઓ મિશ્ર મિશ્ર વિશેષ-તાયેં, ભવન્તિ થાય છે હોતી હૈં;

4-1. Here we shall describe the suppression or the incidence of the disease which occurs as a result of the variations in the etiological factors, intensity of morbid humors and susceptibility of the body-elements.

યદા હોતે ત્રયો નિદાનપ્રતિવિશેષાઃ ચરસ્પરં નાનુવધન્યથવા કાલપ્રકર્ષદિવલીપાંસોડયવાડનુ-વધન્તિ ન તદા વિકારામિનિર્વૃત્તિઃ, ચિરાદ્વાડપ્ય-મિનિર્વર્તન્તે, તદ્વચો વા ભવન્ત્યવધોક્સર્વકિન્ના વા; વિપર્યયે વિપરીતાઃ; હિતિ સર્વવિકારવિષય-ભાવાભાવપ્રતિવિશેષામિનિર્વૃત્તિદેતુર્ધર્ષત્યુક્તઃ ॥ ૪ ॥

યદા હિ ન્યારે અવ, છલે ઓ યે, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, નિદાનાદિ-નિદાન આદિ નિદાન આદિ, વિશેષાઃ બેદો મેદ, પરસ્પરમ્ પરસ્પર પરસ્પર, ન અનુવધન્તિ અનુ-સરતા નથી નહીં અનુસરણ કરતે, અથવા અથવા અથવા, કાલપ્રકર્ષાત્ લાંબે કાળે દીર્ઘ કાલમાં, અથવા અવલીપાંસઃ બળહીન થએલા અથવા બલહીન હુણ, અનુવધન્તિ અથવા પરસ્પર અનુસરણ કરે છે પરસ્પર અનુસરણ કરતે હૈં, તદા ન્યારે તવ, ન વિકારામિનિર્વૃત્તિઃ નિકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી રોગકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી, ચિરાદ્વા અપિ અથવા તો લાંબે કાળે અથવા તો લેરતેં, અભિનિર્વર્તન્તે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે રોગ ઉત્પન્ન હોતે હૈં, તત્ત્વઃ વા અથવા દુર્બળ અથવા દુર્બલ, અવધોક્સર્વકિન્નાઃ વા અથવા કહેલાં સર્વ લક્ષણો રહિત અથવા કહે હુણ સર્વ લક્ષણોંસે રહિત, અવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈં,

૪. વિકારવિષાત°-વિકારાણાં વિષાત° (અ.)

„ વિપર્યયે-વિપર્યયે

विपर्यये विपरीत कालतर्भा विपरीत स्थितिमें, विपरीताः विपरीत थाय छे विपरीत होते हैं, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सर्वविकारविघातभाव- सर्व रोगोनी अनु-त्पत्ति सब रोगोंकी अनुत्पत्ति, बभाव- सर्व रोगोनी उत्पत्तिने और सब रोगोंकी उत्पत्तिकी, प्रतिविशेष- भिन्न भिन्न विशेषताओंकी, अभिनिवृत्तिः उत्पत्तिने उत्पत्तिका, हेतु हेतु हेतु, उक्त उक्त कला, भवन्ति छे है म ४ न

4. If these three factors mainly the etiological factors etc. do not mutually associate or support, or if they do so after a long lapse of time, or in a very mild form, either there occurs no manifestation of the disease at all or the disease takes a long period to evolve, or appears in an ambulatory or abortive form. Under the contrary conditions, there occur contrary results. Thus are laid down the different causes of the modes of incidence or suppression of all diseases.

कफप्रमेहस्य निदानम् —

तत्रमे प्रयो चिदावादिविशेषाः शृङ्गमनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिवृत्तिकरा भवन्ति;

तत्र हमे आ ये, त्रयः त्रये तीनों, निदानादि-निदान चगेरे निदान आदि, विशेषाः केदो भेद. श्रेष्म-निमित्तानाम् कफजन्य, प्रमेहाणाम् प्रमेहोनी प्रमेहोंकी, आशु नदी शीघ्र, अभिनिवृत्तिकराः उत्पत्ति करनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं;

5-(1). These three special pathological conditions cause the rapid manifestation of the anomalies of urinary secretion born of kapha.

तद्यथा—हायनकयवकचीनकोदालकनैषधेत्कट-मुकुन्दकमहाम्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानाम-तिवेलमस्तिप्रमाणेन चोपयोगः;

तद् यथा नैभके जैसे कि, नवानाम् नयां नये, हायनक- हायनके हायनक, यवक यवके यवक, चीनक- चीनके चीनक, उदालक- उदालके उदालक, नैषध- नैषधे नैषध, इत्कट- इत्कट इत्कट, मुकुन्दक- मुकुन्दके मुकुन्दक, महाम्रीहि- महाम्रीहि महाम्रीहि, प्रमोदक- प्रमोदके प्रमोदक, सुगन्धकानाम् अने सुगन्धकेने और सुगन्ध-कोंका, अतिवेल्म बार बार बारबार, अतिप्रमाणेन च अति प्रभाषां अधिक मात्रामें, उपयोग उपयोग उपयोग,

5-(2). They are the frequent and excessive use of new rice (Hayanka), Yavaka, Cinaka, Uddalaka, Naisadha, Itkata, Mukundaka, Mahavrihin, Pramodaka, and Sugandhaka grains.

तथ सर्पिष्मतां नवहरेणुनाषण्प्यानां, ब्राह्म-नूपैदकानां च मांसानां, शाकतिलपलपिष्टाश्च-पायमकृशराविलेपीभ्रुविकाराणां, क्षीरनवमद्यम-न्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणां चोपयोगः,

तथा तथा तथा, सर्पिष्मताम् भी धलुथी युक्त पुनश्चकल, नव- नया नये, हरेणु- पटाणा मटर, नाष- अण्डा चगेरे उषद वगेरह, सूष्याणाम् दानोनी अतोने। दालोंकी जातियोंका, ब्राह्म- ब्राह्म ब्राह्म, जानूप- आनूप आनूप, औदकानाम् अने नानातरुणा और जलचरोंके, मांसानाम् मांसोने। मांसोका, शाक- शाक शाक, तिल- पलल- तिलके तिलका कल्क, पिष्टाश्च- पिष्टान् पिष्टाश्च, नाषण- दूधपाक खीर, कृशरा- कृशरा कृशरा, विलेपी विलेपी विलेपी, इक्षु- शेरुडीनी गन्नेसे, विकारा-णाम् अनावरोने। बनी हुई चीजोंका, क्षीर- दूध दूध, नवमद्य- नवुं मद्य नवा मद्य, मन्दकदधि- पुरं नदि अमेधुं दही मन्दजात दधि, द्रव- प्रवाही तरल, मधुर- मधुर मधुर, तरुणप्रायाणाम् च अने प्रायः नयां द्रव्योंका और पायः नये द्रव्योंका, उपयोगः उपयोग उपयोग,

5-(3). Similarly the use of new peas black-grass and other pulses along with ghee, of the flesh of domestic, wild and aquatic

animals; of vegetables, til, til-paste, flour, milk-pudding, kedgerree, thick-gruel and the preparations of sugar-cane juice, or the frequent use of milk, fresh wine, unformed curds, or liquid, sweet and unripe articles.

मृजाव्यायामवर्जनं, स्वप्रशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोभूत्रसंजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

मृजा- उद्वेगन उद्वेगन, व्यायाम- अने व्यायामने। और व्यायामका, वर्जणम् त्याग त्याग, स्वप्न- निद्रा निद्रा, जयव- शयन, आसन- बैठक, आमगका, प्रसङ्ग- निरंतर सेवन निरंतर सेवन, अन्यः-अपि भीजे पशु और मी, चः-कश्चित् जे कोई जो कोई, श्लेष्म- कफ, मेदः- मेद मेद, मूत्र- अने भूतने। और मूत्रका, संजननः उत्पादक उत्पादक, विधिः- विधि होय विधि हो, सः- ते वह, सर्वः- अपि सब, निदानविशेषः- निदान विशेष छे निदानविशेष है ॥ ५ ॥

5. Avoidance of cleanliness and exercise, indulgence in sleeping, lying and sedentary habits, and whatever other factors are likely to increase kapha, fat and urine—these are all special etiological factors.

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः- अहु पातलो बहुत पतला, श्लेष्मा- कफ, दोषविशेषः- दोषविशेष छे दोषविशेष है ॥ ६ ॥

6. The special morbid factor of the humor is excessive fluidity of kapha (body-colloid).

कफप्रमेहस्य दूष्याः—

बहुबलं मेदोमांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं

७. बहुबलं-बहुबलं (च. व.)

८. ओजःसंख्यात-ओजःसंख्या (च.)

वसा मज्जा लसीका रसभोजःसंख्यात इति दूष्य-विशेषाः ॥ ७ ॥

बहु- अहु, बहुत, अवदम् शिथिल, दीला, मेदः- मेद मेद, मांसम् मांस मांस, शरीरजक्लेदः- शरीरज-य- क्लेदः शरीरजन्य क्लेद, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, शोणितम् रक्त रक्त, वसा- वसा वसा, मज्जा- मज्जा मज्जा, लसीका- लसीका लसीका, ओजःसंख्यातः- अने ओज- नामने। और ओजनामक, रसः- रस रस, इति- ये ये, दूष्यविशेषाः- दूष्यविशेष छे दूष्यविशेष हैं ॥ ७ ॥

7. The special features of susceptible body-elements are these—excessiveness and diminished viscousness of the adipose tissue, muscular tissue, body fluid, semen, blood, fat, marrow, lymph and the fluid which is called the vital essence.

कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः—

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमपद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुटि लभते, शरीरशैथिल्यात्; स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादितो मिथीभावं गच्छति, मेदसश्चैव बहुबलत्त्वान्मेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिथी-भवन् दूषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्;

एषाम् आ- इन, त्रयाणाम्- त्रये तीनों, निदानादि- निदान आदिना निदान आदिके, विशेषाणाम्- भेदोने। मेदोका, सन्निपाते- सन्निपात थत। सन्निपात होने पर, प्राक्- प्रथम प्रथम, अतिभूयस्त्वात्- अहु-वधारे होवाशी बहुत अधिक होनेसे, श्लेष्मा- कफ, क्षिप्रम्- जल्दी क्षीघ्र, प्रकोपम्- प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते- पामे छे प्राप्त होता है, प्रकुपितः- प्रकुपित थओवे। प्रकुपित हुआ,

८. मिथीभवन्-मिथीभाव गच्छन् (क. व. छ. त.)

९. दूषयति-संदूषयति (च.)

१०. मेदसोपहितः-मेदसोपहितः (प.)

सः ते वह, शरीरगैयिष्यात् शरीरनी शिथिलताने
 एषि देहकी शिथिलताके कारण, शरीरे शरीरभां शरीरमें,
 क्षिप्रम् एव तत्तत् तुरन्त ही, विसृष्टिम् कथते प्रसार
 पात्रे छे फैल जाता है, मेदसः च एव अने मेद और
 मेदके, बहु-जबदत्त्वात् अहु अने ढीझा होवाथी अधिक
 और शिथिल होनेके कारण, मेदसः च अने मेदना और
 मेदके, गुणे. शुद्ध गुणोंसे, समानगुण-भूयिष्ठत्वात् जेवा
 अहु शुद्धावाणी होवाथी अधिक समान गुणोंवाता होनेसे,
 शरीरे शरीरभां शरीरमें, विसर्पन् फैलाईने फैल कर,
 सः ते वह, मेदसा एव मेदनी साथे ज मेदके साथ ही,
 आवितः प्रथमथी प्रथम, मिश्रीभावम् मिश्रीभावने
 मिश्रीभावको, गच्छति पात्रे छे प्राप्त होता है, मेदसा
 मेद साथे मेदके साथ, मिश्रीभवन् मिश्री भवने मिल-
 कर, सः ते वह, विकृतत्वात् विकृतपक्षुने एषि विकृ-
 तताके कारण, एतत् अने इसको, दूषयति दूषित करे छे
 दूषित करता है, विकृतः विकृत थयेझा विकृत हुआ,
 सः ते वह, क्लेदमांसयोः क्लेद अने मांसना क्लेद और
 मांसके, अतिप्रमाण- अतिप्रमाणां अतिप्रमाणमें, अभि-
 वृद्धत्वात् वधवाथी बढ़ जानेसे, दुष्टेन मेदसा दुष्ट मेद
 साथे दुष्ट मेदके साथ, उपहितः भूणीने मिल कर, शरीर-
 शरीरना शरीरके, क्लेदमांसाभ्याम् क्लेद अने मांस
 साथे क्लेद और मांसके साथ, संसर्ग संसर्गने संम-
 र्गको, गच्छति पात्रे छे प्राप्त होता है;

8-(1.) When these three special pathological conditions occur simulta-
 neously in the body, the kapha becomes
 suddenly provoked. It is the first to
 be provoked because it is already in
 excessive quantity. It being provoked
 quickly, spreads in the body owing to
 the flabbiness of the body. While cir-
 culating in the body, it first gets
 mixed with the adipose tissue, owing
 to pathological changes in the adipose
 tissue, viz. excessiveness and dimini-
 shed viscousness, and also owing to
 the great similarity of quality between

the kapha and the adipose tissue. Com-
 bining with the adipose tissue, the
 kapha vitiates it because the kapha is
 already vitiating. The vitiating kapha by
 coupling with vitiating adipose tissue
 now comes in contact with body-fluid
 and muscular tissue owing to excessive
 increase of both of these in the body.

स मांसे मांसप्रदोषात् पृतिमांसपिडकाः
 शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयति, अप्रकृतिभूत-
 त्वात् शरीरक्लेदं पुनर्वृषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति,
 मूत्रवहानां च स्रोतसां वङ्गणवस्तिप्रभवाणां
 मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि मुखान्यासाद्य प्रति-
 रुध्यते; ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा
 जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वान् ॥ ८ ॥

सः ते वह, अप्रकृतिभूतत्वान् विकृत होवाथी विकृत
 होनेसे, मांसे मांसभा मांसमें, मांसप्रदोषात् मांसदोषथी
 मांसदोषसे, शराविका- शराविका शराविका, कच्छपिकाद्याः
 कच्छपिका वगेरे कच्छपिका आदि, पृतिमांसपिडकाः
 सडेझा मांसवाणी पिडकाओंने सबे हुए मांसवाली
 पिडकाओंको, संजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
 शरीरक्लेदम् शरीरना क्लेदने शरीरके क्लेदको, पुनः
 इरीने फिरसे, दूषयन् दूषित करीने दूषित करके, मूत्र-
 त्वेन मूत्ररूपभां मूत्र रूपमें, परिणमयति परिणत करे छे
 बदल देता है, वङ्गण- वंक्षु वंक्षण, वस्ति- तथा अस्ति-
 मांथी तथा बस्तिसे, प्रभवाणाम् उत्पन्न थयेझा उत्पन्न
 हुए, मूत्रवहानाम् मूत्रवाही मूत्रवह, स्रोतसाम् च
 स्रोतोंनां स्रोतोंके, मेदः- मेद मेद, क्लेद- अने क्लेदथी
 ओं क्लेदसे, उपहितानि भरेझा भरे हुए, गुरुणि भारे
 भारी, मुखानि मुखोंने मुखोंको, आसाद्य प्राप्त करीने
 प्राप्त करके, प्रतिरुध्यते रोकछाई अथ छे रुक जाता है,
 ततः ते पछी उसके बाद, प्रकृति- विकृति- भूतत्वान्
 प्रकृतिविकृतिरूप होवाथी प्रकृतिविकृतिरूप होनेसे,
 प्रमेहान् प्रमेहोंने प्रमेहोंको, तेषाम् तेषाम् तेओनी एवं
 उनकी, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, असाध्यताया वा

અથવા અસાધ્યતાને અથવા અસાધ્યતાકો, જનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૮ ॥

8. Owing to the vitiation of the muscular tissue, it causes putrefying and sloughing inflammatory swellings like (Saravika) crateriform ulcer or carbuncle and such others occurring in this tissues on account of its morbid condition. Then further vitiating the body-fluid, it changes it into urine. Then reaching the orifices of the urinary channels from the kidneys and bladder which are dilated by the morbid fat and body-fluid, it then becomes localised there; and thus gives birth to the anomalies of urinary secretion; it gets firmly established within the system and may become incurable owing to occurrence of such pathological changes in the body.

શરીરક્ષેદસ્તુ શ્લેષ્મમેદોમિશ્રઃ પ્રવિશન્ મૂત્રાશયં મૂત્રત્વમાપદમાનઃ શ્લેષ્મિકૈરેભિર્દશભિર્ગુણૈરુપસૃજ્યતે વૈષમ્યયુક્તૈઃ;

શ્લેષ્મ મેદઃ-મિશ્રઃ કફ અને મેદામિશ્રિત કફ ઓર મેદામિશ્રિત, શરીરક્ષેદઃ શરીરને કલેદ શરીરકા ક્ષેદ, હુ તેા તો, મૂત્રાશયમ્ મૂત્રાશયમાં મૂત્રાશયમાં, પ્રવિશન્ પ્રવેશ કરી પહોંચકર, મૂત્રત્વમ્ મૂત્રરૂપને મૂત્રરૂપકો, આપદમાનઃ પ્રાપ્ત થઈ પ્રાપ્ત હોઈકર, વૈષમ્યયુક્તઃ વિષમતા-યુક્ત વિષમ બને હુઈ, શ્લેષ્મિકૈઃ કફના કફકે, ઇમિઃ આ હન, દશગુણઃ દશ ગુણોથી દસ ગુણોં, ઉપસૃજ્યતે યુક્ત થાય છે યુક્ત હોતા હૈ;

9-(1). The body-fluid combined with the kapha and the adipose tissue while being converted into urine on its entrance into the kidneys, acquires the following ten pathological characteristics of kapha.

તદ્યથા—શ્વેતશીતમૂર્તપિચ્છિલાચ્છજિઘ્ઘગુરુ-મધુરસાન્દ્રપ્રસાદમન્દૈઃ, તત્ર યેન ગુણેનૈકેનાનૈકેન વા મૂયસ્તરમુપસૃજ્યતે તત્સમાસ્યં ગૌણં નામવિશેષં પ્રાપ્નોતિ ॥ ૯ ॥

તદ્ યથા જેમકે જેસે ક્ષિ, શ્વેત-શ્વેત શ્વેત, શીત-શીત શીત, મૂર્ત-મૂર્ત મૂર્ત, પિચ્છિલ-પિચ્છિલ પિચ્છિલ, અચ્છ-અચ્છ અચ્છ, જિઘ્ઘ-જિઘ્ઘ જિઘ્ઘ, ગુરુ-ગુરુ ગુરુ, મધુર-મધુર મધુર, સાન્દ્રપ્રસાદ-સાન્દ્રપ્રસાદ સાન્દ્ર-પ્રસાદ, મન્દૈઃ અને મન્દે ઓર મન્દ, તત્ર તેઓમાંથી હનમેં, જેન જે જે જો જો, ઇકેન ઓકે એક, અનેકેન વા અથવા અનેક અથવા અનેક, ગુણેન ગુણુ આથે ગુણોં, મૂયસ્તરમ્ અતિ વધારે અત્યધિક, ઉપસૃજ્યતે મળી અથ હે મિલ જાતા હૈ, તત્સમાસ્યમ્ તે ગુણુ જેવા નામને ડહી ગુણકે સમાન નામકો, ગૌણમ્ અથવા ગુણુ સંબંધી અથવા ગુણસમ્બન્ધી, નામવિશેષમ્ નામવિશેષને નામવિશેષકો, પ્રાપ્નોતિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૯ ॥

9. They are—whiteness, coldness, hardness, viscosousness, transparency, unctuousness, heaviness, sweetness, denseness, clearness and slowness. Then it acquires a special name accompanied with the qualities of one or more of the other conditions by which it has been mainly modified.

અપચન્નજ્વાપ્રમેહનામાનિ—

તે સુ સ્ત્રિયમે દશ પ્રમેહા નામવિશેષેણ ભવન્તિઃ તદ્યથા—ઉદકમેહશ્ચ, શુક્રવાલિકારસમેહશ્ચ, સાન્દ્રમેહશ્ચ, સાન્દ્રપ્રસાદમેહશ્ચ, શુક્લમેહશ્ચ, શુક્રમેહશ્ચ, શીતમેહશ્ચ, સિકતામેહશ્ચ, શનૈર્મેહશ્ચ, આલ્પમેહશ્ચેતિ ॥ ૧૦ ॥

નામવિશેષેણ નામવેદથી નામવેદસં, તે તેઓ વે, હમે આ વે, ઉદક દશ રક્ત, પ્રમેહાઃ પ્રમેહો પ્રમેહ, અવન્તિ થાય છે હાંતે હૈ, તદ્ યથા જેમકે જેસે ક્ષિ,

૧ મૂયસ્તરમુપસૃજ્યતે—મૂયસા સમુપસૃજ્યતે (૪.)

૧૦. શુક્રવાલિકારસમેહઃ—શુક્રમેહઃ (૬.)

,, આલ્પમેહઃ—આલ્પમેહઃ (૬.)

उदकमेहः च उदकमेहः उदकमेहः, इक्षुवालिकारमेहः च
इक्षुवालिकारमेहः, सान्द्रमेहः च
सान्द्रमेहः, सान्द्रमेहः, सान्द्रप्रसादमेहः च सान्द्रप्रसादमेहः
सान्द्रप्रसादमेहः, शुक्रमेहः च शुक्रमेहः शुक्रमेहः, शुक्रमेहः च
शुक्रमेहः शुक्रमेहः, शीतमेहः च शीतमेहः शीतमेहः, सिकता-
मेहः च सिकतामेहः सिकतामेहः, शनैर्मेहः च शनैर्मेहः
शनैर्मेहः, आलालमेहः च इति अने आलालमेहः और
आलालमेहः ॥ १० ॥

10. Thus we have ten varieties of urinary disorders in accordance with their special designations. They are— (Udakameha) Hydruria, (Ikshuvalikarasameha) Glycosuria, (Sandrameha) Chyluria, (Sandraprasadameha) Belluria, (Suklameha) Bacteriuria, (Sukrameha) Spermaturia, (Sitameha) Phosphaturia, (Sikatameha) Graveluria, (Sanairmeha) Slow micturition, and (Alalameha) Pyuria.

तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः—

ते दश प्रमेहाः साध्याः, समानगुणमेदःस्थानक-
त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥११॥

समानगुण-समान गुणवाला समान गुणवाले, मेदः-
स्थानकत्वात् मेदः आश्रय होवाली मेदके आश्रय होनेसे,
कफस्य प्राधान्यात् उदकी प्रधानताथी कफकी प्रधान-
तासे, समक्रियत्वात् च अने समान चिकित्सावाला
होवाली और समान चिकित्सावाला होनेसे, ते ये वे,
दश दश दश, प्रमेहाः प्रमेहो प्रमेहः, साध्याः साध्य
छे साध्य हैं ॥ ११ ॥

11. These ten urinary disorders are curable due to their being seated in the adipose tissue which is of similar quality and also due to the predominance of kapha and to the similarity in treatment.

दशविधश्लेष्मप्रमेहणामक्षणानि—

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था
भवन्ति—॥ १२ ॥

तत्र अली' यहां, श्लेष्मप्रमेह- उदकी प्रमेहोना कफ
प्रमेहोके, विशेषविज्ञानार्थाः वेदः आश्रय भाटे मेद जाननेके
लिए, श्लोकाः श्लोका श्लोक, भवन्ति छे के हैं कि ॥१२॥

12. Here are the following verses regarding the special characteristics of urinary disorders of kapha type.

अच्छं बहु रितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपाक्षरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उदकी कफके कोपसे, उदमेही
उदकमेही उदकमेही, नरः मनुष्य मनुष्य, अच्छम् रसच्छ
स्वच्छ, बहु अल्प बहुत, रितम् श्वेत श्वेत, शीतम्
शीतल, निर्गन्धम् मन्धरहित गन्धरहित, उद-
कोपमम् अने अल्प अल्प और अत्यंत समान, मूत्रम्
प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है ॥ १३ ॥

13. That person who passes urine that is clear, excessive in quantity, whitish, cool, odourless and watery, owing to the provocation of kapha suffers from Hydruria.

अत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेशुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उदकी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ-
अत्यन्त, मधुरम् अधुर मधुर, शीतम् शीत
शीतल, ईषत् पिच्छिलम् उदकी अल्प बोरा विपचिपा,
आविलम् उदकी गदला, काण्डेशुरस- अने उदकी
रस और काण्डेशुरके रसके, सङ्काशम् अल्प समान, प्रमे-
हति पेशाव करे छे पेशाव करता है ॥ १४ ॥

14. That person who passes urine which is exceedingly sweet, cool, slightly viscid, turbid and resembling the juice of sugarcane, owing to the

provocation of kapha suffers from Glycosuria.

यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥

भाजने पात्रभां पात्रमें, पर्युषितम् वासी राधेश्वरी राखी रक्खा हुआ, यस्य नेनुं जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, सान्द्रीभवति धातुं थप होय छे सान्द्र हो जाता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, सान्द्रमेहिनम् सान्द्रमेही, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १५ ॥

15. The person, whose urine gets thickened if kept overnight in a vessel, owing to the provocation of kapha, suffers from Chyluria.

यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥

यस्य नेनुं जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र श्लेष्म-कोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, किञ्चित् उधुड कुछ, संहन्यते थट अनी होय छे घट्ट हो जाता है किञ्चित् अने थोडुं और थोडा, प्रसीदति निर्भाण होय छे निर्मल होता है, तम् तेने उसको, सान्द्रप्रसादमेही सान्द्रप्रसाद-मेही सान्द्रप्रसादमेही, इति ऐम ऐसा, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १६ ॥

16. The person whose urine, if kept overnight in a vessel, becomes partly dense and partly clear, owing to the provocation of kapha is said to be suffering from Belluria.

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७ ॥

यः ने जो, कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके कोपसे, पिष्टनिभम् थोपाना थोट नेवे चावलके आटेके सदृश, शुक्लम् मूत्रम् सफेद पेशाब सफेद मूत्र, अभीक्ष्णम्

१७. पुरुषं-पुरुषः (ब.)

वारंवार बार बार, प्रमेहति डरे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्लमेहिनम् शुक्लमेही शुक्लमेही, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १७ ॥

17. The person whose urine is white and appears as if mixed with flour and who suffers from frequent micturition is said to be suffering from Bacteriuria.

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥

यः ने जो, नरः मनुष्य मनुष्य, श्लेष्मकोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, शुक्राभम् शुक्र नेनुं शुक्र जैसा, शुक्रमिश्रम् वा अथवा शुक्रमिश्रित अथवा शुक्रमिश्रित, मुहुः वारंवार बारबार, मेहति पेशाब डरे छे पेशाब करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्रमेहिनम् शुक्रमेही शुक्रमेही, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १८ ॥

18. That person is said to be suffering from Spermaturia, born of the provocation of kapha, who frequently passes urine which is either semen-like in appearance or is mixed with semen.

अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।

शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥

यः ने जो, श्लेष्मकोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ- अत्यन्त अत्यन्त, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, मूत्रम् पेशाब मूत्र, भृशम् बहुत, मेहति डरे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शीतमेहिनम् शीतमेही शीतमेही, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १९ ॥

19. That person is said to be suffering from Phosphaturia born of the provocation of kapha who passes

१९. मेहति-धरति (स. ब.)

a large quantity of urine which is exceedingly sweet and cold.

मूर्तान्मूत्रगतान् दोषानण्महेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपनः ॥ २० ॥

यः नरः ७ भाष्ये जो मनुष्य, श्लेष्मकोपनः उक्तं प्रकृत्या कफके प्रकोपसे, मूत्रगतान् मूत्रगत मूत्रगत, दोषान् दोषानो दोषोको, अणून् नाना नाना छोटे छोटे, मूर्तान् बड़े ३५ भां घन रूपमें, मेहति पेशाव करे छे मूत्र-द्वारा बाहिर निकालता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, सिकतामेहिनम् सिकतामेही सिकतामेही, विद्यात् आखुवे जानना चाहिए ॥ २० ॥

20. That person is to be known to suffer from Graveluria born of provoked kapha, who passes along with urine, hard and small particles produced by the pathological condition of the urine.

मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्महेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपनः ॥ २१ ॥

यः ७ जो, श्लेष्मकोपनः उक्तं प्रकृत्या कफके प्रकोपसे, मन्दम् मन्दम् थोड़ा थोड़ा थोड़ा थोड़ा, अवे-गम् वेगरहित वेगरहित, कृच्छ्रम् अने मुश्किली थी और कठिनाईसे, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, मूत्रयेत् पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शनैर्महेहिनम् शनैर्मही शनैर्मही, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ २१ ॥

21. That person is said to be suffering from Slow-micturition, born of provoked kapha, who passes urine little by little without any force, with difficulty and very slowly.

तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपनः ॥ २२ ॥

यः ७ जो, श्लेष्म-कोपनः उक्तं प्रकृत्या कफके प्रकोपसे, तन्तुबद्धम् इव तंतुधात्री बंधायेला ७वे तन्तु-

ओंसे बन्धाहुआमा, आलालम् आलालयुक्त आलालयुक्त, पिच्छ-लम् तथा थोड़ा थोड़ा तथा विपचिपा, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, आलालमेहिनम् आलालमेही आलालमेही, विद्यात् आखुवे जानना चाहिए ॥ २२ ॥

22. That person is said to be suffering from Pyuria born of provoked kapha, whose urine appears to be full of mucus threads and is slimy and viscid.

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ २३ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, श्लेष्म-प्रकोप-निमित्ताः उक्तं प्रकृत्या अथा कफके प्रकोपसे होने वाले, एते आ ये, दश दस दस, प्रमेहाः प्रमेहोका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करवाभा आखु छे व्याख्यान किया गया है ॥ २३ ॥

23. Thus, the ten anomalies of urinary secretion caused by the provocation of kapha, have been described.

पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिम् —

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-स्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निस्तापश्चक्रोद्यविषमाहारो-पसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-मापद्यते, तच्च प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानि-मान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्वर्तयति ॥ २४ ॥

उष्ण- उष्ण उष्ण, अम्ल- आटां खट्टे, लवण- भारी नमकीन, क्षार- क्षार क्षार, कटुक- तीखा चरपरे, अजीर्ण- अजिर्ण अजीर्ण, भोजन- भोजन भोजनका, उपसेविनः सेवन करनेवाले, तथा तथा तथा, अति- तीक्ष्ण- अत्यन्त तीक्ष्ण, आतप- ताप धूप, अग्निस्ताप- अग्निना ताप अग्निके ताप, अम- अम अम, क्रोध- क्रोध क्रोध, विषमाहार- तेभ्य विषम २४. तथाविध-तथात्मक (क. घ. छ. ठ.) , क्षिप्रं पित्त-पित्तमाहु (घ.)

लोहितमेहं एवं विषम भोजनका, उपसेविषः च शैवन
 ३२नाश सेवन करनेवाले, तथाविषमरीरक्य अने शैवी
 भतना (३६प्रमेहमां अतावेदा) शरीरनाशानु और
 उसी प्रकारके (कफप्रमेहमें बताये गये) शरीरवालेका,
 पित्तम् पित्त पित्त, क्षिप्रम् जलदी शीघ्र, प्रकोपम् प्रको-
 पने प्रकोपको, आपद्यते पामे से प्राप्त होता है, प्रकु-
 पित्तम् तु अने प्रकुपित अक्षुं और प्रकुपित हुआ,
 तद् ते वद, तथा एव ते न उसी, जानुपूर्वार्वा ३६-
 प्रमेहमां अतावेदा अथी कफप्रमेहमें बताये गये क्रमसे,
 इमान् आ दन, षट् छः, प्रमेहान् प्रमेहेने प्रमेहोंको,
 क्षिप्रतरम् अक्षु जलदीथी अति शीघ्रतासे, अग्निनिर्वर्तयति
 ३२पन ३२ से उत्पन्न करता है ॥ २४ ॥

24. In a man afflicted already with the above mentioned condition, the habitual use of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles, predigestion-meal, and similarly exposure to severe sunshine and fire, anxiety, over-work, anger and promiscuous diet cause immediate provocation of pitta. This provoked pitta, very soon, brings about the manifestation of the following six kinds of the urinary anomalies by the same process as described above.

पित्तप्रमेहनामानि—

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नाम-
 विज्ञोषा भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च,
 नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माज्जिप्रमेहश्च, हारिद्र-
 मेहश्चेति ॥ २५ ॥

पित्तगुण- पित्तना गुणान्नी पित्तके गुणोंकी, विशेषेण
 एव भिन्नताथी न भिन्नतासे ही, तेषाम् अपि तेषानां
 पञ्च उनके ली, नामविज्ञोषाः गुणं गुणं नाम भिन्न भिन्न
 नाम, भवन्ति आय से होते हैं, तद् यथा नभके जैसे
 कि, क्षारमेहः च क्षारमेह क्षारमेह, कालमेहः च कालमेह
 कालमेह, नीलमेहः च नीलमेह नीलमेह, लोहितमेहः च
 २५. माज्जिमेहश्च—माज्जिमेहश्च (च)

लोहितमेह लोहितमेह, माज्जिमेहः च माज्जिमेह,
 माज्जिप्रमेह, हारिद्रमेहः च हारिद्र अने हारिद्रमेह और
 हारिद्रमेह ॥ २५ ॥

25. These again acquire special designation according to the particular qualities of pitta. They are— Kshara-meha, Kalameha, Nilameha, Lohita-meha, Manjishthameha and Haridra-meha.

ते षड्विरेव क्षाराम्ललवणकटुकचिकित्शोऽपि
 पित्तगुणः पूर्ववद्युक्ता भवन्ति ॥ २६ ॥

ते तेथो वे, पूर्ववत् ३६प्रमेहनी पेठे यदि अने
 ६५३५ यंप्रभावाणा कफप्रमेहकी भांति वृद्धि और क्षयरूप
 नैपम्यगते, क्षार-क्षार क्षार, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवण-
 लवण लवण, कटुक-कटुक कटुक, चिकित्-चिकित् चिकित्, उष्णः
 तथा उष्ण तथा उष्ण. षड्विः एव से छ वे इन छः ही,
 पित्तगुणः पित्तना गुणोंकी पित्तके गुणोंसे, युक्ताः युक्त
 युक्त, भवन्ति आय से होते हैं ॥ २६ ॥

26. They combine with the six qualities of pitta as described above viz. alkaline quality, acidity, saltishness, pungency, smell of raw meat and heat.

तेषां वाप्यत्वे हेतुः—

सर्व एव ते याण्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वा-
 द्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २७ ॥

संसृष्ट-दोष-मेदःस्थानत्वात् आगे भगेदा ३६ अने
 पित्तना मेद आश्रय होनाथी मिलित कफ और पित्तका
 मेद आश्रय होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च अने ऊँठनी
 चिकित्सा पीलने माटे विरुद्ध चिकित्सा होनाथी और
 एककी चिकित्सा दूसरेके लिए विरुद्ध चिकित्सा होनेसे,
 ते ते ये, सर्वे एव अथा न सभी, वाप्याः इति वाप्य
 से याप्य हैं ॥ २७ ॥

२६. युक्ता—समन्विता (च. ब. क.)

„ षड्विरेव—षड्विरेतैः (क. ब.)

27. They are all only palliable owing to the proximity of the seat of the discordant humors, and that of the adipose tissue, and owing to the incompatibility involved in the treatment.

पित्तप्रमेहानां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—॥ २८ ॥

तत्र अधीं यहा, पित्तप्रमेह- पित्तप्रमेहेना पित्त- प्रमेहोंके, विशेष- केद मेद, विज्ञानार्था. अथुवा भाटे ज्ञानमेके लिए, श्लोकाः श्लोको श्लोक, भवन्ति थे हैं ॥ २८ ॥

28. Here are the following verses regarding the special characteristics of the urinary disorders of pitta type.

गन्धवर्णरसस्पर्शयथा क्षारस्तथाविधम् ।
पित्तकोपाज्जरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

पित्तकोपात् पित्तना प्रकोपशी पित्तके प्रकोपसे, क्षारमेही क्षारमेही क्षारमेही, नरः मनुष्य मनुष्य, गन्ध- गन्ध गन्ध, वर्ण- वर्ण वर्ण, रस- रस रस, स्पर्शः अने स्पर्शमां और स्पर्शमे, यथा अथुवा जमा, क्षारः क्षार होय थे क्षार होता है, तथाविधम् तेवी अतनो न उसी प्रकारका ही, प्रमेहति पेशाव करे थे पेशाव करता है ॥ २९ ॥

29. That person is said to be suffering from (Ksharanieha) Alkalinuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine resembling alkali in smell, color, taste and touch.

मत्सीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ ३० ॥

२९. तथाविधम्—तथास्मकम् व ।

३०. मत्सीवर्णम्—मत्सीवर्णम् (क. व. ड.)

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपशी प्रकोपसे, यः नरः जो, मत्सीवर्णम् वारं वार बार बार, मत्सीवर्णम् मत्सीवर्णम् २ गने। मत्सीके समान कृष्ण वर्णका, उष्णम् उष्णम् गरम, मूत्रम् पेशाव पेशाव, प्रमेहति करे थे करता है, तम् तेने उसको, कालमेहिनम् कालमेही कालमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. That person is said to be suffering from (Kalameha) Melanuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes soot-black and warm urine constantly.

चापपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् नीलमेहिनम् ॥ ३१ ॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपशी प्रकोपसे, यः नरः जो मनुष्य जो मनुष्य, चापपक्षनिभम् आपनी पांथ अथुवा नील चापके पक्ष समान नील, अम्लम् अम्लम् अम्ल और अम्ल, मूत्रम् पेशाव पेशाव, मेहति करे थे करता है, तम् तेने उसको, नीलमेहिनम् नीलमेही नीलमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That person is said to be suffering from (Nilameha) Indigouria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine of the color of the wings of (Casha) blue Jay bird and which is acid.

विस्त्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् रक्तमेहिनम् ॥ ३२ ॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपशी प्रकोपसे, यः नरः जो मनुष्य जो मनुष्य, विस्त्रम् विस्त्रम् विस्त्र, लवणम् लवणम् लवण, उष्णम् उष्णम् उष्ण, रक्तम् रक्तम् अम्ल और रक्त वर्णका, मेहति पेशाव करे थे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, रक्तमेहिनम् रक्तमेही रक्तमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३२ ॥

32. That person is said to be suffering from (Raktameha) Hematuria,

born of the excessive provocation of pitta, whose urine smells like raw meat and which is salt, warm and red.

मज्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं यिस्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्मज्जिष्ठमेहिनम् ॥३३॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रकोपधी प्रकोपसे, (यः ने मनुष्य जो मनुष्य), मज्जिष्ठोदक- मज्जिष्ठोदक पाण्डु मंजीठके जलके, संकाशम् नेपुं समान, भृशम् धधु बहुत, यिस्रम् अने यिस्र और यिस्र, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, मज्जिष्ठमेहिनम् मंजिष्ठमेहो मज्जिष्ठमेही, विद्यान् अथुवे जानना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. That man is said to be suffering from (Manjishtameha) Hemoglobinuria born of the provocation of pitta, who passes urine of the color of indian madder water, which is increased in quantity, and which smells like raw meat.

हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥३४॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रकोपधी प्रकोपसे, यः ने मनुष्य जो मनुष्य, हरिद्रोदक- हरिद्रोदक पाण्डु हल्दीके पानीके, संकाशम् नेपुं समान, कटुकम् कटु कटु, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, हरिद्रमेहिनम् हरिद्रमेही, विद्यान् अथुवे जानना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. That person is said to be suffering from (Haridrameha) Urobilinuria born of the provocation of pitta, whose urine is of the color of turmeric-water, and is pungent.

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता मवन्ति ॥ ३५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, पित्तप्रकोप- पित्तना प्रकोपने पित्तके प्रकोपके, निमित्ताः ऊपर छे, तथा कारण होनेवाले, एते आ इन, षट् छे छः, प्रमेहाः प्रमेहानुं प्रमेहोका, व्याख्याताः मवन्ति व्याख्यान करवाभा आधुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ ३५ ॥

35. Thus have been described the six anomalies of urinary secretion caused by the excessive provocation of pitta.

वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च—

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यायव्यायामवमन-
नविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणा-
नशनामिघातातपोद्वेगशोकशोणिततिवेकजागर-
णविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरी-
रस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

कषाय- कषाय कषाय, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त
तिक्त, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, लघु- लघु लघु, शीत- शीतल
शीतल, व्याय- व्याय व्यायाम- व्यायाम
व्यायाम, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन,
आस्थापन- निरुद्ध निरुद्ध, शिरोविरेचन- अने शिरोविरे-
चनना और शिरोविरेचनके, अतियोग- अतियोग अतियोग,
संधारण- वेगोने शोकको रोकना, अनशन- उप-
वास उपवास, अमिघात- थोड़ा चोट, आतप- तपसा धूप,
उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, शोक- शोक शोक, शोणित- धोलीना
रूक्षका, अतिवेक- अतिआव अतिआव, जागरण- अगस्त्य
जागरण, विषम- अने विषम और विषम, शरीरन्यासान्
शरीरनी स्थितिआनुं देहन्यासोको, उपसेवमानस्य सेवन
करना सेवन करनेवाले, तथाविधशरीरस्य तेवी अतना
(धधु तथा शिथिल मेहथी युक्त अतना) शरीर-
वाथानो उसी प्रकारके (बहुत तथा शिथिल मेहयुक्त
आदि) शरीरवालेका, वातः वायु वायु, क्षिप्रम् एव

३६. आस्थापन-आस्थापनानुवासन (प.)

, संधारण-वेगसंधारण (छ)

, आतप-व्यायाम (प.)

, तथाविध-तथारूपक (ब.)

, वातः-वायुः (ब.)

ततश्च शीघ्र ही, प्रकोपम् प्रक्रेप प्रकोपको, आपद्यते
पात्रे छे प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

36. In a man afflicted with the above mentioned condition, the habitual use of astringent, pungent, bitter, dry, light and cold articles, and over-indulgence in sex-act, exercise, emesis, purgation, enemata and errhines, suppression of natural urges, fasting, trauma, sun-heat, worry, grief, depletion of blood, waking and unwholesome postures of the body cause immediate provocation of vata.

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति;

प्रकुपितः सः प्रकुपित थयेले ते प्रकुपित हुआ वह, तथाविधे तेवी अतना उसी प्रकारके, शरीरे शरीरभा शरीरमें, विसर्पन् झुलता फैलता हुआ, यदा त्यारे जब, वसाम् वसाने वसाको, आदाय धर्धने ले कर, मूत्रवहानि मूत्रवाही मूत्रवाही, स्रोतांसि स्रोतोभा स्रोतोमें, प्रतिपद्यते पहुँचते छे पहुँचता है, तदा त्यारे तब, वसामेहम् वसामेहने वसामेहको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा पुनः अने त्यारे और जब, मज्जानम् मज्जानने मज्जाका, मूत्रवस्तो मूत्र-वस्तोभा मूत्रवस्तिमें, आकर्षति ओं थी लावे छे खींच लाता है, तदा त्यारे तब, मज्जमेहम् मज्जमेहने मज्जमेहको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

37-(1). When the provoked vata while circulating in such body, carrying fat with it, goes to the urinary channels, there occurs the condition of (Vasameha) Lipuria. When it carries marrow to the urinary organs

there occurs the condition of (Majja-meha) Myelo-uria.

यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजन्त्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते;

यदा तु अने त्यारे और जब, लसीकाम् लसीकांने लसीकाको, मूत्राशये मूत्राशयभा मूत्राशयमें, अभिवहन् धर्धने ले जा कर, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अनुबन्धम् अगातार लगातार, च्योतयति थुलार डाढे छे निकालता रहता है, लसीका- अने लसीका और लसीकाके, अति-बहुत्वात् अत्यन्त वधु होवाने क्षीधे अस्यन्त अधिक होनेसे, वायो तथा पोताना एवं अपने, विक्षेपणाच्च व (विक्षेपण गुण्थी विक्षेपण गुणसे, अस्य अने उसे, अतिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गम् अत्यन्त मूत्रनी प्रवृत्ति तथा अवरोध अत्यन्त मूत्रकी प्रवृत्ति और अवरोधको, करोति करे छे करता है, तदा त्यारे तब, सः ते वह, मत्तः मत्त मत्त, गजः इव क्षीधे पेड़ हाथीकी भांति, अवेगम् वेगरहित वेगरहित, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, क्षरति वहावे छे बहाता है, तम् तेने उसको, हस्तिमेहिनम् हस्तिमेही हस्तिमेही, आचक्षते उछे छे कहते हैं;

37-(2). When it carries the lymph to the urinary organs and causes the continual flow of urine, then owing to excessiveness of lymph and the expelling quality of vata, there occurs markedly frequent urge for micturition, and retention of the residual urine. In such a condition the man continuously discharges urine without any force like a mad elephant; this condition is called Hastimeha.

ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

ओजः ओज ओज, पुनः तो, मधुरस्वभावम् मधुर स्वभाववाणुं छे मधुर स्वभाववाला है, तद् तेने उसको, यदा त्पारे जब, वायुः वायु वायु, रौक्ष्यात् रूक्षताने क्षीप्ति रूक्षताके कारण, कषायत्वेन कषाभिसंसृज्य कषायरसयुक्त करीने कषायरसयुक्त करके, मूत्राशये मूत्राशयभां मूत्राशयमें, अभिवहति धर्षि जय छे ले जाता है, तदा त्पारे तब, मधुमेहम् मधुमेहने मधुमेहको, करोति करे छे करता है ॥ ३७ ॥

37. If vata by its dry quality changes the vital essence which is naturally of sweet taste into one of astringent taste and carries it to the urinary organs, then it causes the condition called (Madhumeha) Diabetes.

वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः—

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजान्साध्यानाद्यक्षते मिषजः, महात्ययिकत्वाद्भिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ३८ ॥

महात्ययिकत्वात् महाविनाशकारी होवाथी महा-विनाशकारक होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च अने दोष तथा दृष्यन्ती परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाला होवाथी और दोष तथा दृष्यकी परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाले होनेसे, मिषजः वैद्यो वैद्य लोग, इमान् चतुर. आ और इन चार, वातजान् वातज वातज, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, असाध्यान् असाध्य असाध्य, आचक्षते छे छे कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. Physicians consider these four urinary disorders caused by vata as incurable owing to their great urgency and the antagonism involved in the treatment.

वातमेहानामानि—

तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तेषाम् अपि तेओना पक्ष उनके मी, पूर्ववत् प्रथमनी पे प्रथमकी भाति, गुणविशेषेण गुणविशेषी गुण-भेदसे, नामविशेषाः नामभेद नामभेद, भवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा वसामेहं जसे कि, वसामेहः च वसामेह वसामेह. मज्जमेह च मज्जमेह मज्जमेह, हस्तिमेहः च हस्तिमेह हस्तिमेह, मधुमेहः च इति अने मधुमेह और मधुमेह ॥ ३९ ॥

39. They too again as before obtain special appellation according to the respective qualities of vata. They are Lipuria, Myclo-uria, Hastimela and Diabetes.

तेषां लक्षणानि—

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— ॥ ४० ॥

तत्र अही यद्वा, वातप्रमेह- वातप्रमेहोना वात-प्रमेहोके विशेषविज्ञानार्थाः तेषां लक्षणानि भाटे मेह जाननेके लिए, श्लोकाः श्लोको श्लोक, भवन्ति छे हैं ॥ ४० ॥

40. Here are the following verses describing the special characteristics of the various urinary disorders of the vata type.

वसामिश्रं वसामं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

वसामेहेन सप्तहस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥

वातकोपत. वायुना प्रकोपणी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो. नरः मनुष्य मनुष्य वसामिश्रम् वसामिश्र वसामिश्र, वसामम वा के वसाम जेवा अथवा वसाके समान, मुहुः

३९. पूर्ववद्गुणं—वातगुणं (च. छ.)

४१. वसामं वा—वसां वापि (ग. घ.)

बारं बार बारबार, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, वसामेहिनम् वसामेहीने वसामेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥४१॥

41. That person is said to be suffering from incurable (Vasameha) Lipuria owing to the provoked vata, who frequently passes urine mixed with fat or having the appearance of fat.

मज्जानं सह मूत्रेण सुदुर्मेहनि यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥४२॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, नरः मनुष्य मनुष्य, मूत्रेण सह मूत्रनी साथे मूत्रके साथ, मज्जानं मज्जानं मज्जानं, सुदुर्मेहनि बार-बार बारबार, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मज्जमेहिनम् मज्जमेहीने मज्जमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥४२॥

42. That person is said to be suffering from incurable (Majjameha) Myelo-uria born of the provoked vata who passes frequently urine mixed with marrow.

हस्ती मत्त इवाज्जलं मूत्रं क्षणति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥४३॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, मत्तः मत्त मत्त, हस्ती इव हाथीनी पेड़े हाथीकी भांति, भृशम् धृशुं बहुत, मूत्रम् मूत्र मूत्र, अज्जलम् निरन्तर निरन्तर, क्षणति कुरे छे करता है, तम् हस्तिमेहिनम् ते हस्तिमेहीने उस हस्तिमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥४३॥

43. That person is said to be suffering from incurable Hastimeha

४३. भृशम्-नरः (द)

born of the provoked vata, who continuously dribbles excessive amount of urine like a mad elephant.

कषायमधुं पाण्डु रक्तं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥४४॥

वातकोपात् वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, नरः मनुष्य मनुष्य, कषायमधुरम् कषायमधुर कषायमधुर, पाण्डु पाण्डु पाण्डु, रक्तम् तथा रक्त तथा रक्त, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मधुमेहिनम् मधुमेहीने मधुमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, प्रतीयान् आधुने जानना चाहिए ॥४४॥

44. That person is said to be suffering from incurable (Madhumeha) Diabetes born of the provoked vata, who passes urine which is astringent and sweet in taste, yellowish-white in color and which is unctuous.

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता
व्याख्याता भवन्ति ॥४५॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, वातप्रकोपनिमित्ताः वायुना प्रकोपथी यथा वायुके प्रकोपके कारण होनेवाले, एते आ ये, चत्वारः चार चार, प्रमेहाः प्रमेहोनु प्रमेहोका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करनेवाले आधुं छे व्याख्यान किया गया है ॥४५॥

45. Thus have been described the four anomalies of urinary secretion caused by the provocation of vata.

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा
व्याख्याता भवन्ति ॥४६॥

एवम् ऐ प्रभाषे इस प्रकार, त्रिदोष-त्रिदोषना त्रिदोषके, प्रकोप-प्रकोपथी प्रकोपके, निमित्ताः यथा कारण होनेवाले, विंशतिः बीस बीस, प्रमेहाः प्रमेहोनु प्रमेहोका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करनेवाले आधुं छे व्याख्यान किया गया है ॥४६॥

४६. एव-त एव (क)

46. Thus the twenty anomalies of urinary secretion caused by the provocation of the three humors have been described.

प्रमेहानां पूर्वरूपाणि—

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभि-
निर्वर्तयिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति:

प्रकुपिताः प्रकुपित यथैषा प्रकुपित हुए, त्रयः दोषाः
त्रय दोष तीनों दोष, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, अभि-
निर्वर्तयिष्यन्तः उत्पन्न करता उत्पन्न करते हुए, इमानि
आ इन, पूर्वरूपाणि पूर्वस्थाने पूर्वस्थानोंको दर्शयन्ति
दर्शावे छे दिखाते हैं;

47-(1). These three provoked mor-
bid humors during the course of the
development of the urinary disorders
manifest the following premonitory
symptoms.

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य,
करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपा-
साम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं,
परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च
शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विस्त्रं
शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥४७॥

तद् यथा जेभडे जैसे कि, केशेषु जटिलीभावम्
केशानुं ओके जीभ साथे भण्णी जटानी पैठे थनुं
केशोंका आपसमें मिल कर जटाकी तरह होना, आस्यस्य
भुभनी मुखकी, माधुर्यम् मधुरता मधुरता, करपादयोः
हाथपगर्भा हाथपैरमें, सुप्तता- स्पर्शनुं अमान स्पर्शका
अज्ञान, दाहौ अने जलन और दाह, मुख- भुभ मुख,
तालु- तालुवा तालु, कण्ठ- अने गण्ठाने और गलेका,
शोषम् शोष, पिपासाम् तृप्त प्यास, आलस्यम्
आलस आलस्य, काये देहमां देहमें, मलम् मलनी
अधिकता मलकी अधिकता, कायच्छिद्रेषु शरीरनां छिद्रोंमां
शरीरके छिद्रोंमें, उपदेहम् मलथी उपलेप मलसे उपलेप,

४७. माधुर्यमास्यस्य—माधुर्यमास्ये (क. ग. घ. ङ. ड.)

अङ्गेषु अङ्गोमां अङ्गोंमें, परिदाहम् परिदाह परिदाह,
सुप्तताम् च तथा सुप्तता एवं सुप्तता, षट्पद- भागो
मखियों, पिपीलिकाभिः च अने कीड़ीओनुं और चिउटि-
योका, शरीर- शरीर शरीर, मूत्र- अने मूत्र उपर और मूत्र
पर, अभिसरणम् आवनुं आना, मूत्रे च मूत्रमां मूत्रमें,
मूत्रदोषान् मूत्रना दोषो मूत्रके दोष, विस्त्रम् विस्त्र विस्त्र,
शरीरगन्धम् शरीरनी गंध थनी, शरीरकी गंधका होना,
सर्वकालम् अने अधो वभत और सदा, निद्राम् निद्रा
नींद, तन्द्राम् च इति अने तन्द्रा और तन्द्रा ॥४७॥

47. They are the matting of hair,
sweet taste in the mouth, numbness
and burning of hands and feet, dryness
in the mouth, palate and throat, thirst,
indolence, increased excrement in the
body, increased discharge in the
orifices of the body, thermalgia and
numbness in the body, attraction
of insects and ants to the body
and urine, abnormalities in urine, smell
like raw meat in the body, sleep and
continuous torpor.

प्रमेहानामुपद्रवाः—

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वर-
दाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकाल-
जीविद्रव्यादयश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥४८॥

प्रमेहिणाम् प्रमेहीओने प्रमेहियोंको, तृष्णा- तृष्णु।
तृष्णा, अतीसार- अतिसार अतीसार, ज्वर- ज्वर ज्वर,
दाह- दाह दाह, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक-
अरुचि अरुचि, अविपाकाः अपथ्ये। अन्नका न पचना,
पूतिमांस- दुर्गन्धी मांसवाणी दुर्गन्धी मांसवाली, पिडका-
पिडकाओ पिडकावें, अलजी- अलजी अलजी, विद्रव्या-
दयः च विद्रधि आदि रोगो विद्रधि आदि रोगों, तद्
प्रसङ्गात् प्रमेहोना लागा समय सुधी भरी रहेवाथो
प्रमेहके देरतक रहेनेसे, उपद्रवाः तु उपद्रवश्चे उपद्रव-
रूपमें, भवन्ति थर्ध भय छे हो जाते हैं ॥४८॥

48. The complications of the urinary disorders are:—thirst, diarrhea, fever, burning, debility, anorexia, indigestion, putrefaction, sloughing, and inflammatory swelling such as dry gangrene, abscesses etc, due to the prolonged existence of the condition.

प्रमेहचिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्र तेभां उनमें, साध्यान् साध्य साध्य, प्रमेहान् प्रमेहोना प्रमेहोकी, संशोधन- संशोधन संशोधन, उप- शमनैः अने संशमनोत्थी और संशमनो द्वारा, यथार्हम् यथायोग्य यथायोग्य, उपपादयन् उपपादय करी उपचार करके, चिकित्सेत् इति चिकित्सा करवी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४९ ॥

49. The physician should treat these curable urinary anomalies by carrying out purificatory and sedative measures as required.

केषां प्रमेहः सहसा भवति ? —

भवन्ति चात्र—

गृध्रमभ्यवहार्येषु ज्ञानचक्रमणद्विषम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममिवाण्डजः ॥ ५० ॥

जत्र च आ विषयभां डम विषयमें, भवन्ति श्लोके छे ३ श्लोक हैं कि: अण्डज- जेवी रीते पक्षी जिस प्रकार पक्षी, नीडद्रुमम् हव पोताना भाणावाणा आउ- पर आवे छे अपने घोंसलेवाले वृक्ष पर आता है, प्रमेहः तेवी रीते प्रमेह उसी प्रकार प्रमेह, अभ्यवहार्येषु भाष्य पक्षीभां आहारोंमें, गृध्रम् बाह्य राभनारा लोभ रखनेवाले, ज्ञान- तेभज स्नान एवं ज्ञान, चक्रमण- तथा हरषाहरवाना तथा भ्रमणके, द्विषम् द्वेषी अर्थात् नहिं हरता हरता पुरुषने द्वेषी अर्थात् भ्रमण नहीं

करनेवाले पुरुषको, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, अभ्येति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥ ५० ॥

Here are verses again—

50. Urinary disease soon nestles into him who is a gormandizer and averse to cleanliness and exertion even as birds nestle into their nidal tree.

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।

मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥

मन्दोत्साहम् मन्द उत्साहवाणा मन्द उत्साहवाले, अतिस्थूलम् अतिस्थूल अत्यन्तस्थूल, अतिस्निग्धम् अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, महाशनम् अने बहुत खानेवाले और बहुत खानेवालेको, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, प्रमेहरूपेण प्रमेहरूपे प्रमेहरूपसे, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, आदाय लई ले कर, गच्छति अथ छे जाती है ॥ ५१ ॥

51. The death in the garb of urinary disease catching hold of the person who is low-spirited, very corpulent, hyper-unctuous and gluttonous, carries him away.

केषां प्रमेहो न भवति ? —

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाश्चाग्न्याश्चैष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

यः नरः जे मनुष्य जो मनुष्य, शरीरस्य शरीरना शरीरके, धातुसाम्यकरम् धातुओंने समान करना धातुओंको समान करनेवाला, आहारम् आहार आहार, विविधाः च अने विविध और नाना प्रकारकी, अग्न्याः भीष्म अन्य, चैष्टाः चैष्टाओंने चैष्टाओंका, सेवते सेवे छे सेवन करता है, सः ते वह, सुखम् आशोअने आरोग्यको, अश्नुते भोगवे छे भोगता है ॥ ५२ ॥

52. The person who takes only the food which is homologatory to the

५२. आहारं—आहारान् (ग.)

,, धातुसाम्यकरं—धातुसाम्यकरान् (ग.)

body-elements as also practises all other wholesome activities of life, enjoys happy life.

અધ્યાયોક્તવિષયઃ -

તત્ર શ્લોકાઃ—

हेतुर्व्याधिर्विशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५३ ॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉસ વિષયમેં, શ્લોકઃ ઉપસંહારના શ્લોક છે કે ઉપસહારકે શ્લોક હૈં કિ, વ્યાધિવિશેષાણામ્ બુદ્ધ બુદ્ધ રોગોનાં મિત્ર મિત્ર રોગોકે, હેતુઃ કારણુ કારણ, દોષધાતુ- દોષ અને ધાતુઓનેા દોષ ઓર ધાતુઓકા, સમાયોગઃ સંયોગ મંયોગ. વિવિધ્ ચ એવ અને વિવિધ ઓ. ગનાત્કારકે, રૂપમ એવ ॥ ૫૩ ॥

Here are the recapitulatory verses -

53. Etiology of the special pathological factors in the evolution of the urinary disorders, the combination of the morbid humors and body elements, the various forms,

दश श्लेष्मकृता यस्मान् प्रमेहाः षट् च पित्तजा ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते वर्गी ॥ ५४ ॥

બસાલ ને કારણથી જિસ કારણસે, શ્લેષ્મકૃતાઃ કફજન્ય કફજન્ય, દશ દશ દસ, પ્રમેહાઃ પ્રમેહેા થાય છે પ્રમેહ હોતે હૈં, પિત્તજાઃ ચ અને પિત્તજ ઓર પિત્તજ, ષટ્ ૭ થાય છે છઃ હોતે હૈં, બલી વાયુઃ ચ અને બળવાન વાયુ ઓર બલવાન વાયુ ચતુરઃ ચાર ચાર, પ્રમેહાન્ પ્રમેહોને પ્રમેહોનો, યથા ને પ્રકારે જિસ પ્રકારસે, કુસ્તે કરે છે કરતા હૈં ॥ ૫૪ ॥

54. the ten urinary disorders of kapha type, the six of pitta type and the four types caused by the powerful vata;

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ ५५ ॥

સાધ્ય- સાધ્ય સાધ્ય, અસાધ્ય- તથા અસાધ્યના તથા અસાધ્યકે, વિશેષાઃ ભેદો મેદ, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, ઉપદ્રવાઃ ઉપદ્રવો ઉપદ્રવ ક્રિયાસૂત્રં ચ અને સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા ઓર સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા, અસ્મિન્ આ ડસ, પ્રમેહાણામ્ નિદાને 'પ્રમેહનિદાન' અધ્યાયમાં 'પ્રમેહનિદાન' અધ્યાયમેં, ભાષિતમ કહ્યા છે કહે છે ॥ ૫૫ ॥

5. the classification of the curable and incurable, the premonitory symptoms, complications and the line of treatment—all these have been described in this chapter on the Pathology of the anomalies of urinary secretion.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रति संस्कृते निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

હિતિ આ પ્રમાણે ડસ પત્રક, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિવેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત ડસ ગાથકે, નિદાનસ્થાને નિદાનસ્થાન વિધે નિદાનસ્થાનમેં, પ્રમેહનિદાનન્ 'પ્રમેહનિદાન' 'પ્રમેહનિદાન', નામ નામનેા નામકા, ચતુર્થઃ ચોથો, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૪ ॥

4. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Charaka, the fourth chapter entitled, "The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांयमे। अध्याय अष्ट्याय पांचवाँ

Chapter V

कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशी अब आगे. 'कुष्ठनिदानम्' 'कुष्ठनिदान' नामना अध्यायानुं 'कुष्ठनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः अध्यायान् ३२श्च व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
 आत्रेयेने, इति ह आ विद्यमां नीये प्रभाषे ५४ इम
 विषयमे निम्न प्रकारं ही, आह स्म कर्तुं १९ कदा ॥ २ ॥

I. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Dermatitis."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

कुष्ठानां दोषदूष्यसंग्रहः —

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि
भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः
प्रकोपणविकृताः; दूष्याश्च शरीरघातवस्त्वङ्मांस-
शोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति ।

विकृतिम् विकृति विकृतिको, आपन्नानि पाभेला
प्राप्त हुए. सप्त सात सात, द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य,
कुष्ठानाम् कुष्ठानां कुष्ठोके, प्रकृतिः कारणरूप कारणरूप,
भवन्ति थाय छे तांते हैं. तत् यथा ज्ञेयम् जैसे कि,
प्रकोपण-प्रकोपके कारणांश्री प्रवोपक कारणसे विकृताः

५. प्रकृति-कृत-पञ्चांग-यज्ञ-पन्नानि (क. ख. घ. ङ.)

—प्रकृतविकृतमापन्नानि (च. ध.)

प्रकोपणविकृताः - क्लृप्ताः (ठ.)

- प्रकोपविकृताः (प.)

‘अस्तीत्याद्यनुपूर्वा-’अस्तीत्याद्यनुपूर्वा (फ.)

विभूत भयेष्टा विकृत हुए, वात-वात वात, पित्त-पित्त पित्त, क्लेशमाण तथा ऊँ तथा कफ, त्रयः ये त्रयः ये तीन, दोषा- दोष दोष, दोष- तेभ्यः दोषना एवं दोषोक्तं, उपघात- संसर्गशी संसर्गसे, विकृताः विभूत भयेष्टा विकृत हुई, दृष्ट्याः दृश्यरूप दृश्यरूप स्वक्- आभडी त्वक्, मांस- भांस मांस, शोणित- रक्त रक्त, लसीकाः तथा लसीका तथा लसीका. चतुर्धा इति ये चार प्रकारना ये चार प्रकारकी, शरीर- शरीरना शरीरकी, धातवः धातुकी। धातुएं:

3-(2). Seven are the causative factors of dermatosis. They are:— the three humors of vata, pitta and kapha rendered morbid by provocation and the four susceptible body-elements viz., skin, flesh, blood and lymph that are vitiated by morbid humors.

एतत् सत्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं
कुष्ठानाम्, अतःप्रभवाम्ण्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं
शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, गतम् यथेष्टा होता हुआ, एतत् आ यह, मन्तव्यानुकम् सात धातुओं ने। समूह सात धातुओं का समूह, सप्तानाम् सात सात, कुष्ठानाम् कुष्ठों ने। कुष्ठोका, जाजननम् उत्पन्न करना। थाय ५ उत्पादक होता है, जन्मप्रभवाणि आ ऊपरस्थी उत्पन्न यथेष्टा इस कारणसे उत्पन्न हुए, जमिनिर्वर्तमानानि आने सर्व आनुष्ये प्रसरता कुष्ठों और सब ओर फैलते हुए कुष्ठ, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण शरीरम् शरीर में शरीरको, उपतपन्ति हेरान् करे छे पीड़ित करते हैं ॥३॥

3. These seven body-elements are the source of many varieties of dermatosis. These, having been thus brought about, manifest local signs, and afflict the entire body.

२. प्रथमं पण्यमिनिर्धनमानानि प्रथमनादमिनिर्वर्तमानानि (क. न. ७.)

॥ प्रमवाणि-० मावाणि : (त)

॥ शरीरम्-शरीरसुष्पणम् (ग.)

समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषाणां विकल्पविभिर्बेदनाविशेषाः-

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषाणां शशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभाषनामचिकित्सितविशेषः ।

एक- ओ३ एक, दोष- दो५ना दोषके, प्रकोप- प्र३५ना प्रकोपके, निमित्तम् ३१२५वा१० कारणबाला, किञ्चित् ३६३ पक्ष कोई सी, कुष्ठम् ३५४ कुष्ठ, न च अस्ति नथी नहीं है, समान- ३६मान समान, प्रकृतीनाम् प्रकृतिवाणा प्रकृतिवाले, अपि पक्ष सी, कुष्ठानाम् ३५४ना कुष्ठोंके, तु खलु तो तो, दोष- दो५ना दोषोंके, अंश- अंश- २१११ अंशान्, विकल्प- ३६३थी मेदसे, अनुबन्ध- अनु- ३५४थी अनुबन्धसे, स्थान- तथा स्थानना तथा स्थानके, विभागेन विभागथी विभागसे, वेदना- वेदना वेदना, वर्ण- वर्ण वर्ण, संस्थान- संस्थान संस्थान, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, नाम- नाम नाम, चिकित्सित- अने चिकित्साभा और चिकित्सामें, विशेषः ३६३ मेद, अस्ति यथैव ३६३ हो जाता है;

4-(1). Dermatosis is never born as a result of the provocation of one single humor only. Though the causative morbid humors are the same in all the dermatoses, yet they are differentiated by the minutia of provocation, the sequela and site, which produce the differences in their characteristic pain, color, shape, effects, name and treatment.

कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्तर्भावं कुरोत्येवः —

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्, अन्यत्रासाध्यभावात् ।

४. विकल्पानुबन्ध-विकल्पस्थान (ब. ड.)

॥ विकल्पनेः- रूपणेः (ग.)

, अन्यत्रासाध्यभावात्-संस्थानसाध्यभावात् (ड.)

तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

सः ते वह, सप्तविधः सात प्रकारने। सात प्रकारका, अष्टादशविधः अठार प्रकारने। अठारह प्रकारका, अपरि- संख्येयविधः वा अथवा असंख्य प्रकारने। अथवा असंख्य प्रकारका, भवति थाय छे होता है, हि ३१२५के क्योंकि, विकल्पनैः ३६३थी मेदोंसे, विकल्प्यमानाः विभागित् ३१११ विभक्त किये जाते, दोषाः दो५ना दोष, असाध्यभावात् असाध्यभावात् असाध्यभावके, अनुबन्ध- सिवाय बिना, विकारान् विकारोना विकारोंके, विकल्प- यन्ति ३६३ पा३ छे मेद कर देते हैं, तेषाम् ते५ना उनके, विकल्प- ३६३ प्रभाषे मेदके अनुसार, विकार- विकारो विकारोंको, संख्याने ३५४वा१० गिननेमें, अतिप्रसङ्गम् ३५४ विस्तार अत्यधिक विस्तार, अभिसमीक्ष्य ३६३ने देख कर, सप्तविधम् सातप्रकारने। सात प्रकारके, कुष्ठवि- शेषम् ३५४के३ने। कुष्ठमेदोंका, उपदेक्ष्यामः उपदेश ३१२५ उपदेश करेंगे ॥ ४ ॥

4. They may be classified into seven kinds or eighteen kinds or innumerable varieties. When the morbidised humors are classified according to the various combinations, diseases too, fall into similar classifications except in the case of irremediable disorders. As the list of the varieties of disorders is too long to narrate, we shall content ourselves here with describing only seven main varieties of dermatoses.

दोषाधिक्यविशेषेण सप्तविधः कुष्ठविशेषः —

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादीभ्यस्तुरः प्रवृष्यतस्तु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते, पित्ते त्वौमुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयो- र्ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारु-

५. कपालकुष्ठम्-कपालकुष्ठम् (ड.)

तयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ काकणकम-
भिनिर्वर्तते;

इह अर्था यहाँ, प्रकुपितेषु प्रकुपित थयेला प्रकुपित
हुए, त्रिषु त्रयेषु तीनों, वातादिषु वातादिक दोषो वात
आदि दोष, स्वक्- आदीन् त्वया आदि स्वचा आदि,
चतुरः चारने चारोंको, प्रदूषयत्सु दूषित करने में दूषित
करते हुए, वाते वात वातके, अधिकतरे अ-अनी
अपेक्षाथी अधिक थाय त्पारे अन्यकी अपेक्षासे
अधिक होने पर, कपालकुष्ठम् कपालकुष्ठ कपालकुष्ठ,
अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, पित्ते
पित्त अधिक थाय त्पारे पित्तके अधिक होने पर. तु ते
तो, औदुम्बरम् औदुम्बर औदुम्बर, श्लेष्मणि कश् अधिक
थाय त्पारे कफके अधिक होने पर, मण्डलकुष्ठम् मण्डल
कुष्ठ मण्डलकुष्ठ, वातपित्तयोः वात तथा पित्त अधिक
थाय त्पारे वात और पित्त अधिक होने पर, ऋष्यजिह्वम्
ऋष्यजिह्व ऋष्यजिह्व, पित्तश्लेष्मणोः पित्त तथा कश् अधिक
थाय त्पारे पित्त और कफ अधिक होने पर, पुण्डरीकम्
पुण्डरीक पुण्डरीक, श्लेष्ममारुतयोः कश् तथा वात अधिक
थाय त्पारे कफ और वात अधिक होने पर, सिध्मकुष्ठम्
सिध्मकुष्ठ सिध्मकुष्ठ, सर्वदोष- अने अधा दोषानी ओर सब
दोषोंकी, अभिवृद्धौ अभिवृद्धि थाय त्पारे अभिवृद्धि
होने पर, काकणकम् काकणक काकणक, अभिनिर्वर्तते
उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है;

5-(1). When vata and other humors
get provoked and vitiate the four
body-elements such as skin etc, if
vata is predominant, there results
Kapala dermatosis and if kapha
is predominant Mandala dermatosis
is the result. When both vata and
pitta are predominant, the Rishya-
jihva type of dermatosis is the result.
When pitta and kapha predominate
the Pundarika dermatosis results;
when kapha and vata predominate
Siddhma dermatosis and when all the

५. सिध्मकुष्ठं-सिध्म (व. ज. द.)

three humors equally predominate the
Kakanaka type of dermatosis is the
result.

एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स चैष
भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं
विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, एषः आ यह, सप्त-
विधः सातप्रकारने। सात प्रकारका, कुष्ठविशेषः कुष्ठविशेष
कुष्ठभेद, भवति थाय छे होता है. सः च अने ते और
वह, एषः आ यह, भूयः वणी और मी, तर-तरतः
अंशशथी अंशशद्वारा, प्रकृतौ प्रकृतिना प्रकृतिके,
विकल्प्यमानायाम् भेद पक्षां विकल्प करनेपर, भूयसीम्
अधिक अधिक, विकार- विकारना विकारके, विकल्प-
वेदोनी भेदोकी, संख्याम् संख्याने संख्याको, आपद्यते
प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

5: Thus these are the seven main
types of dermatosis. When these
combine in varying degrees, they
cause various types of the disease.

ममामेन सर्वकुष्ठनिदानम्—

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—
शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्योपसेवमानस्य तथा
संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं, मधुफाणितम-
त्स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णे
च समश्नतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवक-
चीनकोदालककोरदूपप्रायाणि चाभानि क्षीरदधित-
क्रकोलकुलत्थमापातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवा-
निमात्रं सुहितस्य च व्यवायद्यायामसंतापानत्यु-
पसेवमानस्य, भयश्रपसंतापोपहतस्य च सहसा
शीतोदकनवनरतः, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य

५ म चेष-न एन (व.)

१. भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां-भूयोतः प्रकृति-
विकल्पनाया (क.)

६. कुसुम्भस्नेहान्ति कुसुम्भारूपस्नेहान्ति क. व. न.)

७. नयश्रम-श्रमकुष्ठं (ग.)

८. आहारजातम्-आहारम् (घ.).

विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चा-
तिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते;
त्वगाद्यश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु
दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्ता-
नेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥६॥

तत्र अर्द्धी यहाँ, इदम् आ यह, सर्व- सर्व सब,
कुष्ठ- कुष्ठोक्त कुष्ठोक्ता, निदानम् निदान निदान, समासेन
संक्षेपमां संक्षेपमें, उपदेक्ष्यामः उपदेशुं कहेंगे, शीत-
शीतना शीतके, उष्ण- अने उष्णना और उष्णके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, तथा अने और,
संतर्पणं- संतर्पण संतर्पण, अपतर्पण- अपतर्पण अपतर्पण,
अभ्यवहार्य- तथा बोध्य पदार्थोंना एवं भोज्यपदार्थके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, अनानुपूर्व्यां कृभ
सिवाय क्रमके बिना, उपसेवमानस्य सेवनारना सेवन
करनेवालेके, मधु- मधु मधु, फणित- क्षणित फणित,
मत्स्य- मत्स्य मत्स्य, लकुच- लकुच बड़हल, मूलक भूणा
मूरी, काकमाचीः तथा काकमाचीने तथा मकोयकां,
सततम् सतत निरन्तर, अतिमात्रम् अतिमात्रमां
अधिक मात्रामें, अजीर्णं च अने अजीर्णमां और अजीर्णमें,
समभ्रतः बोधन करनारना खानेवालेके, पयसा च
दूधनी साथे दूधके साथ, चिलिचिम् चिलिचिम
आनारना चिलिचिमका खानेवालेके, क्षीर- दूध दूध, दधि-
दही दही, तक- भास तक, कोल- ओर बेर, कुलत्थ-
कण्ठी कुलत्थ, माष- अउद माष, अतसी- अणसी अलसी,
कुसुम्भ- कुसुम्भ कुसुम्भ, स्नेहवन्ति तथा स्नेहयुक्त और
स्नेहयुक्त, हायनक- हायनक हायनक, यवक- यवक यवक,
चीनक- चीनक चीनक, उद्दालक- उद्दालक उद्दालक, कोर-
वृष- तेभ्यः कोरवृष एवं कोरवृष, प्रायाणि नेमां मुख्य छे
ऐसां जिनमें मुख्य हैं ऐसे, जन्तानि च अत्रानु बोधन
करनारना अन्नोका भोजन करनेवालेके, एतैः ऐशोथी इन
पदार्थोंसे, एव ए ही, अतिमात्रम् अतिप्रमाणां अति-
प्रमाणमें, सुहितस्य तृप्तयेक्षाना तृप्त होनेवालेके, व्यायाम-
मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, संतापान्
तथा संतापानुं तथा धूपका, अति- उपसेवमानस्य अति-
शय सेवन करनारना अति सेवनकरनेवालेके, भय- भय
भय, श्रम- श्रम श्रम, संताप- तथा संतापथी तथा

६. अभ्यवहरतः — अभ्यवहारः (ग.)

संतापसे, उपहतस्य पीडा पाभतां पाभतां पीडित हुए
हुए, सहसा ऐकदम सहसा, शीत- शीतल, उदकम्
पाणीमां जलमें, अवतरतः च उतरनारना उतरनेवालेके,
विदग्धम् विदग्ध विदग्ध, आहारजातम् आहारसमूहानु
आहारसमूहका, अनुल्लिख्य वमन कथां सिवाय वमन
क्रिये बिना, विदाहीनि विदाही द्रव्यैः विदाही द्रव्यका,
अभ्यवहरतः च आनारना भोजन करनेवालेका, छर्दिम्
उक्षटीना वेगने वमनके वेगको, प्रतिघ्नतः रोकनारना
रोकनेवालेके, स्नेहान् च अने स्नेहोने और स्नेहोका,
अतिचरतः अति उपयोध करनारना अति सेवनकरने-
वालेके, त्रयः त्रये तीनों, दोषाः दोषो दोष, युगपत्
ऐकसाथे एकसाथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते
पाभे छे हो जाते हैं, त्वक्- त्वक् तथा त्वया आदि
तथा त्वचा आदि, चत्वारः चार चारों, शैथिल्यम्
शिथिलता शिथिलताको, आपद्यन्ते पाभे छे प्राप्त करते
हैं, तेषु तेओ उनके, शिथिलेषु शिथिल यथा शिथिल
होनेपर, प्रकुपिताः प्रकोप पाभेक्षा प्रकुपित हुए, दोषाः
दोषो दोष, स्थानम् स्थान स्थान, अधिगम्य पाभीने
पा कर, संतिष्ठमानाः रहेतां रहते हुए, तान् एव ते ए
उन ही, त्वगादीन् त्वया नेगेरेने त्वचा आदिको, दूषयन्तः
दूषित करता करता दूषित करते हुए हुए, कुष्ठानि कुष्ठ
कुष्ठोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते
हैं ॥ ६ ॥

6. Here we explain in short the pathology of all types of dermatosis. Sudden changes from cold to heat without observing the rules of gradual change and similarly sudden change from fasting and diet without observing the rules of gradual change, and taking constantly and excessively honey, treacle, fish, lakucha, radish, kakamachi, taking predigestion-meals; also eating the chilichima fish with milk and taking food made mainly of hayauaka, wild barley, cheenaka, uddalaka and common-millet grains

along with milk, curds, butter-milk, indian jujube, horse-gram, black-gram, linseed, safflower and unctuous articles. If having indulged excessively in these, a person is addicted to excessive sexual intercourse, exercise or grief, plunges suddenly into cold water or if he eats irritant food without vomiting out the mis-digested food or suppresses the urge for vomiting or indulges in excessive oleation, all the three humors get simultaneously provoked. The four body-elements such as skin, etc, become flabby. The provoked humors settling themselves in these vitiated body-elements and getting localised then vitiate them further and generate skin lesions.

कुष्ठानां पूर्वरूपाणि -

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीर्यपागमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदष्टभक्षनोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वरूपानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

तेषाम् तेषानां इनके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वेषो पूर्वरूप, भवन्ति आ ये होते हैं, तत् यथा जेमडे जैसे कि, अस्वेदनम् परसेवे न आवेवे पसीना न आना, अतिस्वेदनम् परसेवे बहुत आवेवे पसीना बहुत आना, पारुष्यम् डठेरता कर्कशता, अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता, वैवर्ण्यम् विवर्ण्यता विवर्णता, कण्डूः अजवाण कण्डू, निस्तोदः सोई बोझा जेवी पीडा सई चूमनेसी दर्द. सुप्तता अशीशान सुप्तता,

७. 'दष्टभग्नक्षत'—दष्टक्षत । क. ग ।

११. चेति—अस्मान्नन्तरम्—

'कुष्ठानां पूर्वरूपाणि भवन्ति' इत्यधिकः पाठः । ख. घ. पुस्तकयोः ।

परिदाहः अतिदाह अतिदाह, परिहर्षः अशुअशुभी अशोभे हनन होना, लोमहर्षः रोमांच रोमांच, खरत्वम् भरता खरत्व, ऊष्मायणम् गरमी जेतुं नीकणतुं गरमीसी निकलना, गौरवम् भारेपणुं भारीपन, श्वयथुः सोओ शोथ, अभीक्ष्णम् बारंबार बारबार, वीर्यप- आगमनम् च वीर्यपनुं यत्न विमर्षका होना, काये शरीरमां शरीरमें कायच्छिद्रेषु तथा शरीरनां छिद्रोमां तथा शरीरके छिद्रोंमें, उपदेह- डिपदेप उपदेप, पक्व- पाक यत्ना पाकने- पर, दग्ध- भण्णी जतां जलने पर, दष्ट- दंश यत्ना काटने पर, भग्न- बांगी जतां तटने पर, क्षत- क्षत यत्ना क्षत होने पर, उपस्खलितेषु ठेंस लागतां गिर पडनेपर, अतिमात्रम् अतिशय अत्यन्त, वेदना वेदना वेदना, स्वरूपानाम् स्वरूप छोटेछे, अपि पणु भी, व्रणानाम् च व्रणोनुं व्रणोंका, दुष्टि दुष्टित यत्न दुष्टि होना, असंरोहणम् च हति अने ३५ न आवेवी ओर रोहण न होना ॥ ७ ॥

7. These are the premonitory symptoms of these dermatoses viz., anhidrosis, hyperhidrosis, hardness, extreme smoothness, discoloration, pruritus, pricking pain, anesthesia, all-round burning, hyperesthesia, horripilation, roughness, releasing of heat, thickening, edema and acute spreading affection frequently on the body, discharge in the various orifices of the body, excessive pain in case of suppurations, burns, bites, fractures, wounds and stumbling, and the putrefaction and non-healing of even slight wounds.

कालकुप्स्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिमितिर्वर्तन्ते, तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविस्तृतानि खर-

८-१. ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिमितिर्वर्तन्ते—तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठानि

जायन्ते (ठ. त)

पर्यन्तानि तनून्मुद्वृत्तवह्निस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि
हृषितलोमाचितानि निस्तोदवहुलान्यल्पकण्डूदा-
हपूयलसीकान्याशुगतिनमुत्थानान्याशुमेदीनि ज-
न्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुप्रा-
नीति यिद्यात् (१):

ततः अनन्तरम् ते पृथ्वी उसके बाद, कुष्ठानि कुष्ठो
कुष्ठ, जमिनिर्वर्तमाने उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं,
तेषाम् तेभ्योनां इनके, इदम् आ यह, वेदना-वेदना
वेदना, वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-संस्थान संस्थान, प्रभाव-
प्रभाव प्रभाव, नाम-अने नामना और नामके, विशेष
वेदनु विशेषका, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, भवति थाय छे
होता है, तत् यथा जेभडे जैसे कि, रूक्ष-रूक्ष रूक्ष,
अरुण-अरुण अरुण, परुषाणि कुक्षर परुष, विषम-
विषमपक्षे विषम रूपमें, विस्तृतानि इलायेला फैले हुए,
खरपर्यन्तानि अरुणयडी किनारवाणां किनारों पर खर,
तनूनि पातला पतले, उदवृत्त-उत्थे आवेला ऊंचे ऊठे
हुए, बहिस्तनूनि अक्षरना भागवाणां बाहिरके भागवाले,
सुसवत् सुसनी पेडे सोये हुएकी तरह, सुप्तानि स्पर्श-
मानरहित स्पर्शज्ञानरहित, हृषित-लोमाचितानि रोमांच-
युक्त रोमांचयुक्त, निस्तोदबहुलानि मोटे भागे सोई
भोंकाया जेवी पीडावाणां अधिक तोदयुक्त, अल्प-अल्प
अल्प, कण्डू-कुंठू कण्डू, दाह-दाह दाह, पूय-पुंय पूय,
कसीकानि तथा क्षरीकावाणां और लसीकावाले, आशु-
तरत शीघ्र, गति-इलावावाणां फैलनेवाले, समुत्थानानि
तथा उत्पत्तिवाणां तथा उत्पन्न होनेवाले, आशुमेदीनि
जलदी शीघ्रतरा शीघ्र फटनेवाले, जन्तुमन्त्रि जन्तुयुक्त
कीटयुक्त, कृष्ण-काणां कृष्ण, अरुण-अरुण अरुण,
कपाल-अने ठीकरा जेवां और कपाल जैसे, वर्णानि-
रंगवाणां कुष्ठो वर्णवाले कुष्ठ, कपालकुष्ठानि कपालकुष्ठ
छे कपालकुष्ठ हैं, इति अथ एषा, विद्यात् आखुवुं
जानना चाहिए (१);

8-(1). After this the dermic lesions make their appearance. These are the special characteristics regarding the

८-(१). तन्नुद्युत्तवहिरननि-तन्नि (ध.)

॥ सुप्तवत्सुप्तानि-सुप्तसुप्तानि (च त. द ष)

nature of the pains, colors, shapes, effects and names. They are dry, reddish and hard, unevenly spread, have rough edges, are thin, slightly elevated externally, numbed as if paralysed, covered with bristling hair, afflicted with extreme piercing pain, lighting, itching and burning and have scanty purulent or serus discharge, are quickly ulcerating and infected with parasites and are dark-red in color like a piece of broken earthen-pot—such are to be known as Kapala dermatoses (erythema group).

उदुम्बरकृष्टस्य लक्षणम्—

ताम्राणि ताम्रखररोमरार्जाभिरवनद्धानि बह-
लानि पद्मबलपूररक्तलमीकानि कण्डूक्लेदकोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिस्मृत्यानभेदीनि ससंताप-
क्रिमीणि पकोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति
विद्यात् (२);

ताम्राणि ताम्रवर्षु ताम्रवर्ण, ताम्र-ताम्र नैवा
रंगनां ताम्र, खर-भरभयडां खर, रोमराजीभिः श्वा-
डानां समूहस्थी रोमराजीसे, जवनन्दानि युक्त युक्त,
बहलानि धाटी घन, बहु-अधिक बहुत, बहल-धाटी
गाढे, पूय-पुय, रक्त-रक्त रक्त, लसीकानि तथा
लसीकावाणां तथा लसीकासे युक्त, कण्डू-भजवाण
कण्डू, छेद-छेद क्लेद, कोय-शुडो कोय, दाह-दाह
दाह, पाकवन्ति अने पाकयुक्त और पाकयुक्त, आङ्गु-जलदी
जलदी, गति-शेखानार फैलनेवाले, समुत्थान-उत्पन्न यनार
उत्पन्न होनेवाले, मेदीनि तेभज श्वाटनार एवं फूटनेवाले,
ससन्तापक्रिमीणि संताप तथा कृमि युक्त सन्ताप एवं
कृमिसे युक्त, पक्क-अने पाकेवा और पके हुए, उदुम्बर-
फल-उंभराना इण नैवा गूलरके फलके समान,
वर्णानि वर्षवाणां कुण्डो वर्णयुक्त कुष्ठ, औदुम्बरकुष्ठाणि

८-(२). ताम्रखररोमराजीभिः - ताम्ररोमराजीभिः (क.)

“ ” - ताभ्रगौरराजीमिः (क.)

औदुम्बर कुष्ठं च औदुम्बर कुष्ठं है, इति ओम् ऐसा, विद्यात् अक्षुप्तं जानना चाहिए (२);

8-(2). Those that are copper colored, covered with copper colored rough rows of hair, dense, have plenty of thick discharge of pus, blood and lymph accompanied with itching moisture, sloughing, burning and suppuration, those that spread, appear and ulcerate quickly and are infected with afflicting parasites and are of the color of ripe gular fig-fruit, are to be known as Audumbara dermatoses (acute inflammatory group).

मण्डलकुष्ठस्य लक्षणम्—

क्षिग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीत-
पर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लगेमराजीसन्तानानि बहुबहुलशुक्लपिच्छिलस्रावीणि बहुक्लेदकण्डू-
किमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३):

क्षिग्धानि मन्त्रश्च क्षिग्ध, गुरुणि शुभु गुरु, उत्सेधवन्ति उत्थाधवाणां ऊचे श्लक्ष्ण- श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, स्थिर- स्थिर स्थिर, पीतपर्यन्तानि तथा पीली किनार-
वाणां और पीले किनारोवाले, शुक्ल- धोणां शुक्ल, रक्त-
तथा रक्त और लाल, अवभासानि देखाववाणां दिखाव-
वाले, शुक्ल- श्वेत सफेद, रोमराजी- रोमराजी रोम-
राजियोंके, सन्तानानि विस्तारवाणां विस्तारवाले, बहु-
धक्षुं बहुत, बहुल- धृष्ट घट्ट, शुक्ल- श्वेत शुक्ल, पिच्छिल-
तथा थोड़ा तथा चिचिपे, स्रावीणि स्राववाणां स्राव-
से युक्त, बहु- धक्षुं बहुत, क्लेद- क्लेद क्लेद, कण्डू- डंरू
कण्डू, किमीणि तथा किमीवाणां एवं कृमियुक्त, सक्त-

८-(३). पीतपर्यन्तानि-पीतपर्यन्तानि (घ श. ठ त. द. ध.)

„ शुक्लरोमराजी-शुक्लराजी (च.)

„ बहुबहुल-बहुलबहुल (ख. त.)

„ शुक्लपिच्छिलस्रावीणि-शुक्लपिच्छिलस्रावीणि (च. ध.)

„ मण्डलकुष्ठानि विद्यात्-परिमण्डलकुष्ठानि विद्यात् (ब. ठ.)

अने धाँधे वज्जते और देखें, गति- देखानार फैलनेवाले, समुत्थान- उत्पन्न बनार उत्पन्न होनेवाले, भेदीनि अने क्षटनार और फूटनेवाले, परिमण्डलानि तथा गोल कुष्ठे तथा मण्डलाकार कुष्ठ, मण्डलकुष्ठानि मंडलकुष्ठं च मण्डल कुष्ठ हैं, इति ओम् ऐसा, विद्यात् अक्षुप्तं जानना चाहिए (३);

९ (३). Those that are glossy, large, raised, smooth, stable and have swollen edges of whitish red shade covered with white rows of hair, are with excessive thick white discharge, very moist, itchy and affected with parasites, are sluggish in spreading appearance and ulceration and which are round in shape are to be known as Mandala dermatoses (urticaria group).

ऋष्यजिह्वा लक्षणम्—

परुषाण्यरुणवर्णानि वदिरन्तःश्यावानि नील-
पीतनाम्रावभासान्याशुगतिस्तनुत्थानान्यल्पकण्डू-
क्लेदकिमीणि दाहभेदनिस्तोद (पाक) बहुलानि शूलोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्यृष्यजिह्वा-
कृतीनि ऋष्यजिह्वानीनि विद्यात् (४):

परुषाणि कुंभर कठोर, अरुणवर्णाणि अरुणवर्णां अरुणवर्ण, बहि. अहार बाहिर, अन्तः तथा अंदर एवं अंदर, श्यावानि धुंरेडी रंगनां श्याववर्ण, नील-
नील नील, पीत- पीला पीत, ताम्र- तथा ताँभा जेवा तथा ताम्र जैसे, अवभासानि देखाववाणां दिखाववाले, नाशु- अशुदी क्षीघ्र, गति- देखानार फैलनेवाले, समुत्थानानि उत्पन्न बनार उत्पन्न होनेवाले, अल्प- अल्प अल्प, कण्डू- अल्पवाण कण्डू, क्लेद- क्लेद क्लेद, किमीणि-
तथा कृमिवाणां तथा कृमिवाले, दाह- दाह दाह, भेद-
भेद भेद, निस्तोद- निस्तोद तोद, पाक- तथा पाक तथा पाक, बहुलानि जेमां वधारे च जेमां बहुल, शूल- उपहत- उपम- वेदनानि शूलोपहत क्षत जेवी

८-(४). ताम्रावभासानि-ताम्रावभासानि (ग.)

વેદનાવાળાં શુક્રજન્ય છત્રની માતિ વેદનાયુક્ત, ઉત્સજ મધ્યાનિ ઊંચા મધ્યભાગવાળાં વીચમેં ઉન્નત, તન્નુપર્યન્તાનિ પાતળી ડિનારવાળાં કિનારોં પતલે, કર્કશ-કર્કશ કર્કશ, પિઙ્કાચિતાનિ પિઙ્કાભાવાળાં પિવ્કાઓં મેરે, લીર્ધ- લીર્ધ લમ્બે, પરિવળલ્લાનિ ગેળા આકારનાં ગોલ, ક્રણ્યજિહ્વ- અને ઋણ્ય દરિણની જીભ જેવાં ઋણ્યજિહ્વાકે સમાન, આકૃતીનિ આકારનાં કુપ્પેા આકૃતિવાલે કુપ્પ, ક્રણ્યજિહ્વાનિ ઋણ્યજિહ્વા જે ક્રણ્યજિહ્વે, હિતિ એમ એનાં વિદ્યાત્ આશુચુ જાનનાં ચાહિય (૪);

8-(4). 'Those that are rough, reddish-colored, dark brown at the edges and in the centre, have shades of blue, yellow and copper color, that are quick in spreading and appearance, attended with slight itching, moisture, parasitic infection, much burning, ulceration, pricking pain, (suppuration), pain as if pierced by thorns and are raised in the middle with thin edges, and are surrounded with rough pimples of oval shape like that of the deer's tongue, are known as Rishyajihva dermatoses.

પુણ્ડરીકકુપ્પસ્ય લક્ષણમ્ -

શુક્લરક્તાવભાસાનિ રક્તપર્યન્તાનિ રક્તરાજી-સિરાસન્તતાન્યુન્મેધવન્તિ વહુવહુલરક્તપૂયલસી-કાનિ કણ્ઢુક્રિમિદાહપાકવન્ત્યઃશુગતિસમુત્થાન-મેદીનિ પુણ્ડરીકપલાશસંકાશાનિ પુણ્ડરીકાણીતિ વિદ્યાત્ (૫);

શુક્લ-શ્વેત શુર્પલ, રક્ત- અને રક્ત-ઊર તાલ, અવભાસાનિ દેખાવનાં દિશાવવાલે, રક્તપર્યન્તાનિ લાલ ડિનારવાળાં કિનારોં પર લાલ, રક્ત-લાલ તાલ, રાજી-રેખાઓ રેખાઓં, સિરા- અને સિરાઓથીં ઊર સિરા-ઓં, સન્તતાનિ વ્યાપ્ત વ્યાપ્ત, ઉત્સેધવન્તિ ઊંચાઈ-

૮-(૫). રક્તરાજીસિરામન્તનામિ-રક્તરાજીવન્તનામિ (૪)

વાળાં ઊપરકો ઊંઠે, વહુ-ધણાં વહુત, વહુલ-ધાટાં વહુ, રક્ત-રક્ત રક્ત, પૂય-પૂય પૂય, લસીકાનિ તથા લસીકાવાળાં તથા લસીકાસે યુક્ત, કણ્ઢુ-ખળવાળ કણ્ઢુ, ક્રિમિ-કૃમિ કૃમિ, દાહ-દાહ દાહ, પાકવન્તિ તથા પાકવાળાં ઊર પાકસે યુક્ત, આશુ-જલદી શીઘ્ર, ગતિ-દેશાનાર ફેલનેવાલે, સમુત્થાન-ઉત્પન્ન થનાર ઉત્પન્નવાલે, મેદીનિ તથા ફાટનાર એવં વિલીર્ણ હોનેવાલે, પુણ્ડરીક-અને પુંડરીકનીં ઊર પુણ્ડરીકની, પલાશ-પાંખડી પંખડીકે, સંકાશાનિ જેવાં કુપ્પેા સમાન કુપ્પ, પુણ્ડરીકાણિ પુંડરીક કુપ્પે જે પુણ્ડરીક કુપ્પે, હિતિ એમ ગેળા વિદ્યાત્ જાનનાં ચાહિય (૫);

8-(5). 'Those that are of white and reddish shades, of red edges, are covered with red row of hair and veins, are elevated, have profuse and dense, sanguinous, purulent and serous discharge, are attended with itching parasitic infection, burning and suppuration and which are quickly spreading, appearing and ulcerating and of the color of the petal of the pink lotus (padma palasa) are to be known as Pundarika dermatoses

સિધ્ધકુપ્પસ્ય લક્ષણમ્ -

પરુષારુણાનિ વિશીર્ણંબહિસ્તનૂન્યન્તઃસિન્ધ્યાનિ શુક્લરક્તાવભાસાનિ વહુન્યન્તવેદનામ્યલ્પકણ્ઢુ-દાહપૂયલસીકાનિ લઘુસમુત્થાનાન્યલ્પમેદક્રિમી-પ્થલાનુપુપ્પસંકાશાનિ સિધ્ધકુપ્પાનીતિ વિદ્યાત્ (૬);

પરુષ-કડોર પરુષ, અરુણાનિ અરુણ અરુણ, વિશીર્ણ-બહિસ્તનૂનિ વિખરાયેલા બહારના ભાગવાળાં બિસ્તરે દુષ્ણ બાહિરકે ભાગવાલે, અન્તઃસિન્ધ્યાનિ અંદરના ભાગમાં રિન્ગમ અંદરસે સ્તિગ્ધ, શુક્લ-શ્વેત શ્વેત, રક્ત-તથા લાલ તથા લાલ, અવભાસાનિ દેખાવનાં દિશાવવાલે, વહુનિ ધણાં વહુત, અલ્પ-અલ્પ અલ્પ, વેદનાનિ

૮-(૬). પરુષારુણાનિ વિશીર્ણંબહિસ્તનૂનિ-પરુષારુણવિશીર્ણાનિ બહિ-સ્તનૂનિ (અ. ધ. વ. ધ.)

वेदनावाणां वेदनावाले, अल्प- अल्प, कण्डू-
भणवाण कण्डू, दाह- दाह, पूय- पूय, लसी-
कानि तथा लसीकावाणा एवं लसीकासे युक्त, लघु-
समुत्थानानि नाना कारणां उत्पन्न भवन्ति कारणसे
उत्पन्न होनेवाले, अल्प- अल्प, मेद- मेदवावाणां
फटनेवाले, क्रिमीणि तथा कृमिवाणां एवं कृमिसे युक्त,
अलाबु-पुष्पसंकाशानि अने अलाबुनां कृमिसे युक्त
अलाबु-पुष्पके समान कुष्ठ, सिध्मकुष्ठानि सिध्मकुष्ठ
से सिध्मकुष्ठ है, इति એમ એસા, વિચાર બાલ્યુ
જાનના વાહિય (૬):

8-(6). Those that are rough and
reddish, those whose external margins
are fissured and glossy at the centre,
having red and white shades which
are multiple, and attended with slight
pain, itching and burning, and purulent
and serous discharge, those that have
small beginning and slight tendency to
ulceration or parasitic infection, and are
of yellow color like the bitter gourd
flower are to be known as Sidhma
dermatoses (Psoriasis group).

काकणककुष्ठस्य लक्षणम्—

काकणन्तिकावर्णान्याद्यौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्विनानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-
र्णानि काकणानि विद्यात् । तान्यसाध्यानि,
साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

आर्द्रा प्रथम प्रारम्भमें, काकणन्तिका- अक्षुब्धना
रत्तीके, वर्णानि वर्णना वर्णके, पश्चात् अने पछी और
पीछेसे, तु ते। तो, सर्व- सर्व सम्पूर्ण, कुष्ठ- कुष्ठनां
कुष्ठोंके, लिङ्ग- लक्षणोंसे, समन्विनानि युक्त युक्त,
पापीयसा अने दुष्ट और दुष्ट, सर्व- सर्व सम्पूर्ण,
कुष्ठ- कुष्ठनां कुष्ठके, लिङ्ग- लक्षण लक्षण, सम्भवेन

८. पापीयसा सर्वकुष्ठसम्भवेन-पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गम-
सम्भवेन (क. च. छ. घ.)

उत्पन्न भवन्ति उत्पन्न होनेसे, अनेकवर्णानि अनेक वर्ण-
वाणां कुष्ठो अनेक वर्णवाले कुष्ठ, काकणानि काकण-
कुष्ठ से काकणककुष्ठ है, इति એમ એસા, વિચાર
બાલ્યુ જાનના વાહિય. તાનિ તેઓ વે, અસાધ્યાનિ
અસાધ્ય છે અસાધ્ય હૈ, इतराणि अने બીજાં और शेष,
पुनः वली तो, साध्यानि साध्य છે સાધ્ય હૈ ॥ ८ ॥

8. Those that are of the color of
the grain of Kakauantika (Jequirity
seeds) in the beginning, and later,
acquiring the sinful characteristics of
all the above kinds of dermatoses,
acquire the various colors of the varied
kinds of dermatoses are to be known
as Kakana dermatoses (Malignant le-
sions). These are incurable while all
the rest are curable.

तेषा माध्यामाभ्यत्वम्—

तत्र यद्माध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं
पुनः किञ्चित् साध्यतांतिवर्तते कदाचिदपचारात् ।
साध्यानि हि पद काकणकवर्ज्यान्वचिकित्स्यमाना-
न्यपचारतो वा दोषैर्निवृत्त्यन्वमानान्यसाध्यतामु-
पयान्ति ॥ ९ ॥

तत्र तेमां इनमें, यत् ते जो, असाध्यम् असाध्य
छे असाध्य है, तत् ते वह, असाध्यताम् असाध्यताने
असाध्यताका, न अतिवर्तते उत्तरेषु नती अति-
क्रमण नहीं करता, किञ्चित् कोई, साध्यम् साध्य
साध्य, पुनः पछी भी, कदाचित् क्यारेक कमी, अपचा-
रात् अपचारने लक्ष अपचारके कारण, साध्यताम् साध्य-
ताने साध्यताका, अतिवर्तते उत्तरेषु अत्यन्त अतिक्रमण
कर जाता है, हि कारणां क्योंकि, काकणक-वर्ज्यानि
काकणक सिवायनां काकणकको छोड़कर, पद ७ छः,
साध्यानि साध्य छे साध्य है, अचिकित्स्यमानानि चिकि-
त्सा न करवायां आवे तो चिकित्सा न करनेसे, अप-
चारतः वा अथवा अपचारती अथवा अपचारसे, दोषैः
दोषोंसे, अभिव्यन्तमानानि लक्षणां नती परिपूर्ण
होनेके कारण, असाध्यताम् असाध्यताने असाध्यताको,
उपयान्ति पाये छे प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. Of them the incurable ones can never change their nature of incurability. But those that are curable, pass beyond the stage of curability owing to faulty regimen. The curables are the six varieties leaving aside the Kakanaka variety. Either due to neglect of treatment or due to faulty regimen, being saturated with morbidity, they become incurable.

साध्यकुष्ठेऽवध्युपेक्षमाणेषु कृमिभ्यः —

साध्यानामपि ह्युपेक्षमाणानां त्वङ्मांसशोणित-
लसीकाकोथक्लृदग्रंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूच्छन्तिः
ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्त इमानु-
पद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति --

साध्यत्वान् साध्य कुष्ठेऽपि साध्य कुष्ठोर्का, अपि हि
पक्षु मी, उपेक्षमाणानाम् उपेक्षा कर्त्तव्या आने ते।
उपेक्षा करनेसे, त्वक्- त्वचा त्वचा, मांस- मांस माम,
शोणित- रक्त रक्त, लसीका- तथा लसीकाना तथा लसी-
काके, कोथ- स्रावणी कोथसे, क्लृद- क्लृदस्थी क्लृदसे, संस्वेदजाः
अने परस्वेदाथी उत्पन्न थयेद्या एवं पसीनेसे उत्पन्न,
क्रिमयः कृमिओ कृमि, अभिमूच्छन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न
होजते हैं, ते तेओ वे, त्वक्-जादीन् त्वचा वगेरेने
त्वचा आदिको, भक्षयन्तः आतां भक्षण करते हुए, दोषाः
पुनः अने दोषो वणी और दोष फिर, दूषयन्तः ओओने
दूषित कर्त्ता इनको दूषित करते हुए, पृथक् लुधा पृथक्,
पृथक् लुधा पृथक्, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवोने
उपद्रवोंको, उत्पादयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं;

10-(1). Owing to neglect of even the curable condition of dermatoses, parasites born of the skin, flesh and blood, lymph, slough, softened tissue and sweat grow strong. They eat away the skin and other elements, and

१०. उपेक्षमाणानाम्-उपेक्षमाणानामेषाम् (ख. छ. ब. त.)

॥ दोषाः-दोषान् (छ. ५.)

further vitiating the already morbidised humors, generate the following complications corresponding to individual humors.

तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्य-
शूलशोषतोदवेपथुर्हर्षसङ्कोचाश्रयास्तम्भसुप्तिमेद-
भङ्गान्, पित्तं दाहस्वेदक्लृदकोथस्त्रावपाकरागान्,
श्लेष्मा त्वस्य श्वेतशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधोप-
स्नेहोपलेपान्, क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः सिराः
स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणान्याददते ॥ १० ॥

तत्र तेओमां इनमें, वातः वात वायु, श्याव- धंशडी
श्याव, अरुण- तेभञ्ज अरुण एवं अरुण, वर्णम् वर्ण
वर्ण, परुषताम् कठोरता परुषता, रौक्ष्य- रक्षता रक्षता,
शूल- शूल शूल, शोष- शोष शोष, तोद- तोद तोद,
वेपथु- कंठ कम्प, हर्ष- रोमांश्च रोमांच, संकोच- सङ्कोच
संकोच, आयास- आयास आयास, स्तम्भ- भङ्गता स्तम्भ,
सुप्ति- स्पर्शमान सुप्ति, मेद- श्लेष्मा मेद, भङ्गान् च अपि
अने भङ्गने और भङ्गको, पित्तम् पित्त पित्त, दाह-
दाह दाह, स्वेद- स्वेद स्वेद, क्लृद- क्लृद क्लृद, कोथ- स्राव
कोथ, स्त्राव- स्त्राव स्त्राव, पाक- पाक पाक, रागान् अने
रङ्गने और लालिमाको, श्लेष्मा तथा क्लृद तथा कफ, तु
तो तो, अस्य आ कुष्ठमां इस कुष्ठमें, श्वेत- श्वेतता
श्वेतिमा, शैत्य- शीतता शैत्य, कण्डू- भङ्गवाण कण्डू,
स्थैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- भारेपक्षु गौरव, उत्सेध-
उत्सेध उंचाई, उपस्नेह- उपस्नेह उपस्नेह, उपलेपान्
अने उपलेपने उत्पन्न करे छे और उपलेपको उत्पन्न
करता है, क्रिमयः अने कृमिओ और कृमि, तु तो तो,
त्वक् जादीन् त्वचा आदि त्वचा आदि, चतुरः चार
धातुओ चार धातुएं, सिराः सिराओ सिरा, स्नायूः च
स्नायु स्नायु, तरुणानि अने कौमल्य और कोमल, अस्थीनि
च अपि हड्डिओने पक्षु अस्थियोंको भी, आददते आर्ध
आर्ध छे भक्षण कर लेते हैं ॥ १० ॥

१०. "शूलशोषतोदवेपथुः"-शूलमादव्यथ (ख.)

॥ स्नायूश्चास्थीनि-स्नायूस्नायूस्तान्वास्थीनि (ख.)

॥ तरुणान्याददते-तरुणानि आददति (ख. च. छ. श. द. ब.)

10-(2). The vata causes dusky-red color, roughness, dryness, pain, dehydration, pricking sensation, tremor, bristles, contraction, fatigue, rigidity, numbness, ulceration and fissures. The pitta causes burning, sweat, softening, putrefaction, discharge, suppuration and redness. The kapha causes whiteness, coldness, itching, instability, thickness, elevation, increase of secretion and excretion, and parasites which eat away the skin, flesh, blood, lymph, vessels, tendons and cartilage.

કૃમિકર્તૃકકુષ્ઠોપદ્રવા: —

અસ્યાં ચૈવાવસ્થાયામુપદ્રવાઃ કુષ્ઠિનં સ્પૃશન્તિ; તદ્યથા—પ્રસ્ત્રવણમક્લમેદઃ પતનાન્યક્લાવયવાનાં તૃણાજ્વરાતીસારદાહદૌર્બલ્યારોચકાવિપાકાશ્ચ, તથાવિધમસાધ્યં વિદ્યાદિતિ ॥ ૧૧ ॥

અસ્યામ્ આ. હસ, એવ જ હી, અવસ્થાયામ્ ચ અવસ્થામાં અવસ્થામાં, ઉપદ્રવાઃ ઉપદ્રવો ઉપદ્રવ, કુષ્ઠિનમ્ કુષ્ઠરોગીને કુષ્ઠરોગીનો, સ્પૃશન્તિ સ્પર્શ કરે છે સ્પર્શ કર લેતે હૈ, તત્થથા જેમકે જૈમ કિ, પ્રસ્ત્રવણમ્ આવ સાવ, મક્લમેદઃ અંગમેદ અંગોના દૂરના, મક્લ-શરીરના અક્લમે, અવયવાનામ્ અવયવોનું અવયવોના, પતનાનિ ખરી પડતું ગિરના, તૃણા- તૃણા પ્યાસ, જ્વર-જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, દાહ- દાહ દાહ, દૌર્બલ્ય- દુર્બળતા દુર્બળતા, અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાકઃ ચ અને અવિપાક ઓર અવિપાક, તથાવિધમ્ એવી બીજાના કુષ્ઠને હસ પ્રકારકે કુષ્ઠનો, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય અસાધ્ય, વિદ્યાત્ બાણવો જાનના ચાહિય ॥ ૧૧ ॥

11. It is in this condition that complications afflict the patient; such as—excessive discharge, ulceration of

the part, sequestration of the body-parts, thirst, fever, diarrhea, burning, debility, anorexia and misdigestion. Such a condition is to be regarded incurable.

પ્રારમ્ભ એવ રોગોડનુપેક્ષ્યઃ—

ભવન્તિ ચાત્ર—

સાધ્યોડયમિતિ યઃ પૂર્વે નરો રોગમુપેક્ષતે।
સ કિંચિત્કાલમાસાદ્ય મૃત એવાવબુદ્ધયતે ॥ ૧૨ ॥

અત્ર ચ ભવન્તિ આ વિષયમાં થોડો છે કે હસ વિષયમાં ઓક દે કિ, યઃ જે જો, નરઃ માણસ મનુષ્ય, અયમ્ આ યહ, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હિતિ એમ એસા, પૂર્વમ્ પહેલાં પહેલે, રોગમ્ રોગની રોગની, ઉપેક્ષતે ઉપેક્ષા કરે છે ઉપેક્ષા કરના હૈ, સઃ તે વહ, કિંચિત્ થોડો થોડે, કાલમ્ વખત કાલનો, આસાદ્ય રહીને રહ કર, મૃતઃ એવ મરી જ ગયો છે એમ મરા હી, અવબુદ્ધયતે બાણવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. The patient that thinks “it is easily curable” and neglects the disease in its early stages, will be found after a while to be as good as dead.

રોગાણા તરુણાવસ્થાયાં સુખસાધ્યત્વમ્—

યન્તુ પ્રાગેવ રોગેભ્યો રોગેષુ તરુણેષુ વા
મેપજં કુરુતે સમ્યક્ સ ચિરં સુખમશ્રુતે ॥ ૧૩ ॥

યઃ જે જો, તુ વળી ફિર, રોગેભ્યઃ રોગથી રોગથી, પ્રાગ્ પહેલાં પહેલે, એવ જ હી, રોગેષુ તરુણેષુ વા અથવા રોગોની નવીન અવસ્થામાં જ અથવા રોગોની નવીનાવસ્થામાં હી, સમ્યક્ સારી રીતે અચ્છી તરહથે, મેપજમ્ એસડ ઓષધ, કુરુતે કરે છે કરતા હૈ, સઃ તે વહ, ચિરમ્ લાંબા વખત સુધી દેર તક, સુખમ્ આરોગ્ય સુખ, અશ્રુતે બોગવે છે મોગતા હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. But he who treats well the disease from the very beginning or

in its' early stage attains happiness for long.

रोगाणामतिप्रवृद्धानामसाध्यतागमनम्—

यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तदः ।

स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १४ ॥

एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।

विबुद्धः साध्यते कृच्छ्राद्वासाध्यो वाऽपि जायते ॥ १५ ॥

यथा हि जेवी रीते जिस प्रकार, तरुणः नानु छोटा, तरुः आउ वृक्ष, अल्पेन अल्प योत्ने, यत्नेन यत्नेन परिश्रमसे, छिद्यते कापी शक्य छे काटा जाता है, अतिप्रवृद्धः अति वृद्धा पछी बड़ा हुआ, तु वृणी फिर, सः एव ते न वही, अतिप्रयत्नतः अति प्रयत्ने अति प्रयत्नसे, छिद्यते कापी शक्य छे काटा जाता है, एवम् एव तेवी न रीते इसी प्रकार, तरुणः नवे नया, विकारः विकार रोग, अपि पक्षु मी, सुखम् सुखेयी सुखपूर्वक, साध्यते भटाडी शक्य छे साध्य होता है, विबुद्धः वृद्धी गया पछी बड़ा हुआ, कृच्छ्राद् भुङ्क्ते दीथी कठिनाईसे, साध्यते भटाडी शक्य छे साध्य होता है, असाध्यः वा अथवा असाध्य अथवा असाध्य, अपि पक्षु मी, जायते यद्यपि अथ छे हो जाता है ॥ १४-१५ ॥

14-15. Just as a plant when tender is easily cut down but demands great efforts in cutting when grown big, even so a disease when in its early stage is easily cured, but when advanced is cured with great difficulty or even becomes incurable.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।

रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १६ ॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोक श्लोक छे ३ श्लोक है कि, कुष्ठानाम् कुष्ठानां कुष्ठके, संख्या संख्या

१६. छिद्योऽतिप्रयत्नतः — न तु छेद्यतमो भवेत् (स. थ.)

संख्या, द्रव्याणि द्रव्य, दोषाः दोष, हेतवः निदान निदान, पूर्वलक्षणम् पूर्व ३५ पूर्व रूप, रूपाणि च लक्षण लक्षण, उपद्रवाः च अभी उपद्रव और उपद्रव, पृथक् पृथक् पृथक् रूपमें, कौष्ठिके आ 'कुष्ठनिदान' अध्यायभा इस 'कुष्ठनिदान' अध्यायमें, उक्ताः उक्ताभा आख्या छे कहे हैं ॥ १६ ॥

Here is the recapitulatory verse —

16. 'The number, substances, mor-
bific humors, causative factors, premo-
nitory symptoms, signs and symptoms
and complications of dermatosis have
been described severally in this chapter
on "Dermatosis".'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अने प्रति संस्कार पायेला आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, कुष्ठनिदानम् 'कुष्ठनिदान' 'कुष्ठनिदान', नाम नामने नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवीं, अध्यायः अध्याय संपूर्व यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Patho-
logy, in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the
fifth chapter entitled, "The Pathol-
ogy of the Dermatitis" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठ्ठा

Chapter VI

शोषनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशे अब आगे, शोषनिदानम् 'शोषनिदान' नामना अध्यायानुं 'शोषनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Consumption."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारि शोषस्यायतनानि—

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; तद्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३

इह खलु आ आयुर्वेदमा इस आयुर्वेदमें, शोषस्थ शोषनां शोषके, चत्वारि आर चार, आयतनानि कारण, भवन्ति छे हैं, तत् यथा ७भके जैसे कि, साहसम् साहस साहस, संधारणम् संधारण संधारण, क्षय. क्षय क्षय, विषमाशनम् इति अने विषम भोजन और विषमाशन ॥ ३ ॥

3. There are four causes of consumption. They are -- Overstrain, suppression of natural urges, wasting and promiscuous diet.

साहसाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा
व्यायच्छति, अल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा
भारमुद्वहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्साद-
नपदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवते अतिप्रकृष्टं
वाऽध्वानं द्रुतमभिपतति, अमिहम्यते वा, अन्यद्वा

४. व्यायच्छति—व्यायच्छते (ग.)

५. अतिप्रकृष्टं—अतिविप्रकृष्टं (क.)

किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते। तस्योरः
क्षतमुपप्लवते वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुरः-
स्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यूर्ध्वमधस्ति-
र्यक् च। तस्य योऽशः शरीरसन्धीनाविशति तेना-
स्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते यस्त्वामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धंसते स्वरश्चावसीदति,
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रति-
श्यायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते; ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतिं त्वाच्च वायोः
कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रखण्डादुरसि क्षते शोणितं धीवति,
शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते;

तत्र तेभां इनमें, साहसम् साहस माहस, शोषस्थ
शोषानुं शोषका, आयतनम् इति कारण छे ओभ कारण
है यह. यत् उक्तम् ७ कहेणुं छे जो कहा है, तत् तेनुं
उमका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान

४. आभते—आभते (घ.)

५. श्लेष्माणसुरःस्थमुपसंगृह्य—श्लेष्माणमुपसंगृह्य (ठ.)

६. उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरति—उपसृज्य शोषविश्व
विहरति (प.)

७. उपसंगृह्य उपसंगृह्य (ग.)

८. उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् उपसंगृह्य शोषयन् (घ. ठ. न. द. प.)

९. तेनास्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोप- } तेनास्य वचो अभिने, यस्तु
जायते, यस्त्वामाशयमभ्युपैति } हृदयमाविशति, तेन रोगा
तेन रोगा भवन्ति उरस्या } भवन्त्युरस्याः यो रसान्
अरोचकश्च. } तेनास्यारोचकश्च
(घ. च. ज. न. द. प.)

१०. जृम्भा—जृम्भा (क.)

११. अभिप्रपद्यते—प्रपद्यते घ;

१२. स्रोतांस्यन्वेति—स्रोतांस्यवबध्नाति (प.)

१३. शोणितं धीवति—स शोणितं निधीवति (च.)

१४. शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते—शोणितगमनाच्चास्य
दौर्बल्यमुपजायते ठ. त.)

१५. दौर्बल्यम्—दौर्बल्यम् (ख. ग. घ. प.)

કરેંગે, જ્યાં હિ જ્યારે જવ, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, દુર્બલઃ સન્ દુર્બળ હોવા છતાં દુર્બલ હોનેપર સ્ત્રી, બલવતા સહ બળવાનની સાથે બલવાન પુરુષકે સાથ, વિગૃહ્ણતિ લેડે છે લક્ષતા હૈ, અતિમહતા અથવા અતિ મોટા અથવા વધે, અનુષા વા ધનુષને ધનુષકો, વ્યાયચ્છતિ ખેંચે છે સ્ત્રીચંતા હૈ, અતિમાત્રમ્ અપિ વા અથવા તેા અતિ પ્રમાણમાં અથવા વધુત અધિક, જલ્પતિ બોલે છે બોલતા હૈ, અતિમાત્રમ્ ભારમ્ વા અથવા તેા ૬૬ ઉપરાંત ભારને અથવા વધુત અધિક ભારકા, ઉદ્વહતિ ઉપાડે છે વહન કરતા હૈ, અસ્મુ ચ અથવા પાણીમાં અથવા પાનીમાં, અતિદૂરમ્ વા ધણે લાંબે સુધી વહુત દૂર તક, પ્લવતે તરે છે તૈરતા હૈ, ઉત્સાદન-પદાઘાતને વા અથવા ઉત્સાદન તેમજ ચરણના આઘાતનું અથવા ઉત્સાદન एवं પાદકે આઘાતનો, અતિપ્રગાઢમ્ અતિશય અત્યધિક, આસેવને સેવન કરે છે સેવન કરતા હૈ, અતિપ્રકૃષ્ટમ્ અથવા ધણા લાંબા અથવા વહુત ભરવે, અધ્વાનમ્ વા માર્ગને માર્ગકો, દુતમ્ અભિ-પતતિ ઉતાવળે દોડી કાપે છે જન્વીસે દોડતે હુએ તય કરતા હૈ, અભિહન્યતે વા અથવા પ્રહાર પામે છે અથવા ચોટ ખાજાતા હૈ, અન્યન વા કિંચિત્ અથવા ખીખ કાઈ અથવા ઓર કોઈ, ઇવંવિધમ્ એવી બતના હસી પ્રકારકે, વિષમમ્ વિપમ વિષમ, અતિમાત્રમ્ વા અથવા ૬૬ ઉપરાંતના યા માત્રામેં અધિક, વ્યાયામજાતમ્ અનેક વ્યાયામ અનેક વ્યાયામ, આરભતે કરે છે કરતા હૈ, તસ્ય તેનું ડમકા, ડરઃ ડર ડરઃસ્થલ, અતિમાત્રેણ ૬૬ ઉપરાંતના અતિમાત્ર, કર્મણા કર્મથી કર્મસે, ક્ષણ્યતે વિદીર્ણ થાય છે ફટ જાતા હૈ, તસ્ય તેના ડમકે, ક્ષતમ્ ડરઃ વિદીર્ણ ડરને વિદીર્ણ વક્ષઃસ્થલમં, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ઉપપ્લવતે વ્યામ કરે છે મર જાતા હૈ, તત્ર ત્યાં વહો, અવશ્યિતઃ રહેલો મરા હુઆ, સઃ તે વહ વાયુ, ડરઃસ્થમ્ બાતીમાં, રહેલા ગર્ભે મ્યિત, શ્લેષ્માણમ્ કંકને કફકો, ઉપસંગૃહ્ય લાઈને સાથમેં લે કર, પિત્તમ્ ચ તથા પિત્તને તથા પિત્તકો, દૂષયન્ દૂષિત કરીને દૂષિત કરતા હુઆ, કર્ષ્યમ્ ઊંચો ઉપર, અધઃ નીચો નીચે, તિર્વક્ ચ અને ત્રાંસો તથા તીરછા, વિહરતિ ફરવા લાગે છે ફેલને લગતા હૈ, તસ્ય તેના ડમકા, યઃ અંશઃ જે અંશ જો માગ, શરીર-સન્ધીન્ શરીરના સાંધાઓમાં

શરીરકી સન્ધિયોમેં, આવિશતિ પેસે છે જાતા હૈ, તેન તેનાથી ડમકે, અસ્ય એને ડમકો, જૃમ્મા બગાસાં જમ્માઈ, અક્લમર્દઃ અગમર્દ અક્લોંકા દૂટના, ડવરઃ ચ અને જવર ઓર ડવર, ઉપજાયતે થાય છે હોતા હૈ, યઃ તુ જે ભાગ જો માગ, જામાશયમ્ આમાશયમાં આમા-શયમેં, અન્યુપેતિ પહોંચે છે પહુંચતા હૈ, તેન તેનાથી ડમકે, ડરઃસ્થાઃ બાતીના છાતીકે, રોગાઃ રોગો રોગ, અરોચકઃ ચ અને અરુચિ તથા અરોચક, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, યઃ જે ભાગ જો માગ, કણ્ઠમ્ કંઠમાં કણ્ઠમેં, અભિપ્રપચતે પહોંચે છે જાતા હૈ, તેન તેનાથી ડમકે, કણ્ઠઃ કંઠની કણ્ઠ, ડબ્બંસતે મરાખી થાય છે વિકૃત હો જાતા હૈ, સ્વરઃ ચ અને સાદ ઓર સ્વર, અવસીદતિ બેસી બચ છે બેઠ જાતા હૈ, યઃ જે ભાગ જો માગ, પ્રાણવહાનિ પ્રાણ વહન કરનાર પ્રાણવહ, સ્ત્રોતાંસિ સ્ત્રોતામાં સ્ત્રોતોમેં, અન્વેતિ બચ છે પહુંચતા હૈ, તેન તેનાથી ડમકે, શ્વાસઃ શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્વાયઃ ચ અને સર્જેખમ ઓર પ્રતિશ્વાય, જાયતે થાય છે હો જાતા હૈ, યઃ અને જે ભાગ ઓર જો માગ, શિરસિ માથામાં શિરમેં, અવતિષ્ઠતે રહે છે જા ઠહરતા હૈ, તેન તેનાથી ડમકે, શિરઃ માથાને શિર, ઉપહન્યતે નુકસાન થાય છે બિગડ જાતા હૈ, તતઃ ચ ત્યાર પછી ડમકે બાદ, ડરસઃ ડરની ડરકે, ક્ષણનાત્ ચ એવ વિદીર્ણતાને લીધે વિદીર્ણ હોનેસે, વાયોઃ વાયુની ઓર વાયુકી, વિષ-મગતિત્વાન્ ચ વિષમ ગતિને લીધે વિષમ ગતિ હોનેસે, કણ્ઠસ્ય તથા કંઠની તથા કણ્ઠકે, ડબ્બંસનાત્ ચ મરાખીને લીધે વિકૃત હો જાનેસે, અસ્ય તેને ડમકે, કાસઃ ઉધરસ ઘાંસી, સતતમ્ નિરંતર હમેશા, સંજાયતે થાય છે આને લગતી હૈ, સઃ તે વહ, કાસપ્રસંગાત્ ઉધરસ સતત આવવાથી સતત કાસકે કારણ, ડરસિ બાતીમાં છાતીમેં, ક્ષતે ક્ષત થતાં ક્ષત હો જાનેસે, શોણિતમ્ લોહીને રક્ત, ઈષતિ થંક્યા કરે છે થૂંકતા હૈ, શોણિત-જાગમનાત્ ચ અને લોહી પડવાથી ઓર રક્તકે આનેસે, અસ્ય આ પુરુષને ડમકો, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા દુર્બલતા, ઉપજાયતે આવે છે આ જાતી હૈ;

૪-(૧). We shall now further explain our observation that overstrain is the cause of consumption. When a man

who is weak, engages in a trial of strength with a strong man, or exercises with a mighty bow, or talks excessively or carries very heavy weights, or swims very long distances in water or resorts excessively to hard massage or striking with feet, or running over a very long course at full speed, or gets injured or carries out any other form of exercise of a similar description, either in a faulty or extravagant manner, then by the inordinate character of such activity his chest gets injured. The vata spreads all over the injured area of the chest. Getting localized there, it gathers the kapha which is in that region and vitiates the pitta and then over-runs the whole system upward, downward and sideways. That part of the morbid vata which spreads in the body-joints produces in the patient yawning, body-aches and fever; that part which has penetrated the upper part of the digestive tract, produces cardiac disorders and anorexia; that part which has reached the throat afflicts it and causes weakness of voice; that part which has spread to the channels that conduct the life-breaths (respiratory passages) causes dyspnea and coryza; and that part which has become localized in the head, afflicts the head. Thereafter in consequence of the injuries to the chest, the abnormal movement of vata and lesions in the throat, the patient is afflicted with a continuous cough. As a result of con-

stant coughing the lungs being injured, the patient expectorates blood; and from the loss of blood thus occasioned, there results increasing debility.

एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपानि कर्माण्यारमेत कर्तुः बलसमाधानं हि शरीरं, शरीरमूलञ्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकारसे, एते आ उपर गल्लवेला ये, साहसप्रभवा साहसिणी उपद्रव येथेला साहसने उत्पन्न हुए, उपद्रवाः उपद्रवो उपद्रव, साहसिकम् साहसिक पुरुषने साहसिक पुरुषमें, स्पृशन्ति लागु पडे छे हो जाने हे ततः त्याउ आद इगके बाद, उपशोषणः शोषण करना उपशोषक, एतैः उपद्रवैः आ उपद्रवैरुप-इन उपद्रवोंमें, उपद्रुतः सः पीडायेला ते अनुप्य पीडित वह पुरुष. शनैः शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, उपशुष्यति सूखता अथ छे सूख जाना हे. तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, पुरुषः भाष्यसे पुरुष, आत्मनः पातनां अपने, बलम् अणना बलको, समीक्ष्य विचार करीने देख कर, तदनुरूपानि तेने थेअ उसके अनुरूप, कर्माणि कर्म कार्योंमें. कर्तुम् करवाने करना, आरमेत आरंभ करवे जोरिछे आरम्भ करे, हि डाखडे क्योंकि, शरीरम् शरीर शरीर, बल-समाधानम् अथवा धारण करी शक्य अथ छे बलके द्वारा ही सम्यक् रूपसे धारण किया जाता है, पुरुष. च अने पुरुष और पुरुष, शरीर-मूलः इति शरीरश्च मूलवाला छे शरीरके आधार पर रहता है ॥ ४ ॥

4. Thus these disorders, arising out of overstrain, afflict the man who has over-strained himself. Thereafter being persecuted by these afflictions which waste him away, he becomes

१. स उपशोषणैः—सोऽप्युपशोषणैः घ ज

, कर्माणि—पर्वकर्मणि (च. ब.)

gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man, having correctly estimated his own strength, should engage in such undertakings as are commensurate with it, since strength is the support of the body and the body is the basis of man.

साहसकर्मत्यागोपदेशः—

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षणीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्वष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥५॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लो० ५ के श्लोक है कि, आत्मनः पोताना अपने, जीवितम् श्रवणनी जीवनकी, रक्षन् रक्षा करना २ पुरुषे रक्षा करने-वाला पुरुष, साहसम् कर्म साहस कर्मने साहसिक कार्यको, वर्जयेत् त्याग करवे ओझ ओ छोड़ देवे, हि ५ के श्लोक के क्योंकि, जीवन् श्रवते जीता हुआ, पुरुषः तु पुरुष तो, पुरुष तो, कर्मणः कर्मनु कर्मके, इष्टम् फलम् छष्ट ५ वांछित फलको, अश्नुते भोगवे छ भोगता है ॥५॥

Here is a verse again --

5. One should avoid all violent activity, carefully husbanding one's vitality. For, it is while living that a man may enjoy the desired results of his action.

वेगसंधारणाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्जनम्—

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभमन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैर्वाऽप्युच्चावचैरभि-

५. रक्षन्-रक्षयम् (ग.)

६. संधारण-अथ संधारणं (अ.)

७. द्यूतसभमन्य-द्यूतसभा (प.)

८. वा समनुप्रविश्य-वाऽनुप्रविश्य (घ. च.)

यान् भयात् प्रसङ्गाद्धीमत्स्वाद्धृणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्मानौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांश-विशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पाश्वे चास्तिरुजति, अंसाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरमेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति;

संधारणम् वेगानु धारण ५२३ वेगोका धारण करना, शोषस्य शोषणं शोषका, आयतनम् ५२४ छे कारण है, इति यत् ऐभ ने यह जो, उक्तम् ५२५ छे कहा है. तत् तेन उसका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान ५२६ व्याख्यान करेंगे, यदा न्यारे जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, राजसमीपे राजनी नज्द राजाके समीप, भर्तुः समीपे वा अथवा रानीनी नज्द अथवा स्वामीके समीप, गुरोः वा अथवा गुरुना अथवा गुरुके, पादमूले ५२७ पासे चरणोंके पास, द्यूतसभम् द्यूत- सभाभां जुगतिर्योकी सभामें, अन्यम् वा अथवा अन्य या अन्य, सताम् सत्पुरुषाना सत्पुरुषोंके, समाजम् सभाभां समाजमें, स्त्रीमध्यम् वा ५ स्त्रीओंनी मध्ये अथवा द्विषोंके बीचमें, समनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, उच्चावचैः वा अथवा उंचा नीचा अथवा ऊंचे नीचे, यानैः वाहनेथी वाहनोंसे, अपि पणु भी, अभियान् अतां जाता हुआ, भयात् भयथी भयसे, प्रसङ्गात् प्रसंगथी प्रसंगसे, हीमत्स्वात् शरीरभागपक्षुथी लज्जासे, वृणित्वात् वा अथवा धृष्टुथी या घृणासे, आगतान् आवेला उपस्थित हुए, वात- मूत्र- पुरीष- वेगान् वात-

६. अभियान्-अभिगच्छन् (च. घ.)

७. गच्छन् (ग.)

८. निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान्-निरुणद्ध्यागतानि वात-मूत्रपुरीषाणि (क. ख. घ.)

९. तदा-ततः (च. घ.)

१०. शूलमुपजनयति-शूलं जनयति (क. घ.)

११. अंसाववमृद्नाति-असौ चावमृद्नाति (घ. प.)

१२. -असौ गृह्यत्सौ (ङ)

મૂત્ર અને મળના વેગને વાયુ-મૂત્ર ઓર મલકે વેગોંકો, મિશ્રણદિ રોડી રાખે છે રોકતા હૈ, તદ્વા ત્યારે તત્ત્વ તેના ઉસકે, સંચારણાત્ સંધારણુથી રોકનેકે કારણ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપ-ચતે પામે છે હો જાતા હૈ, પ્રકુપિતઃ સઃ પ્રકોપ પામેલો તે પ્રકુપિત વહ વાયુ, પિત્તક્ષેપ્માળો પિત્ત અને કુદને પિત્ત ઓર કફકો, સમુદીર્ઘ પ્રેરીને ઉદીર્ણ કરકે, ઊર્ધ્વમ્ ઊંચો ઊપર, અધઃ નીચો નીચે, તિર્યક્ ચ તથા ત્રિસે તથા તિરછા, વિહરતિ ફરવા લાગે છે વિચરને લગતા હૈ, તતઃ ચ અને ત્યાર પછી ઓર ઉસકે વાદ, અંશવિશેષેણ અંશભેદથી અંશમેદસે, પૂર્વવત્ અગાઉની પેટે પૂર્વકી માંતિ, શરીર- જવયવ- વિશેષમ્ શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવમાં શરીરકે ભિન્ન ભિન્ન અવયવમેં. પ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરીને પ્રવિષ્ટ હો કર, શૂલમ્ શૂળને શૂલકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, પુરીષમ્ મળને મલકો, મિનન્તિ ભેદે છે મેદન કરતી હૈ, ઉચ્છોષયતિ વા અથવા શોષી લે છે અથવા સુષ્કા લેતા હૈ, પાર્શ્વે ચ પડખામાં પાર્શ્વમેં, જતિરુજતિ અતિ પીડા કરે છે બહુત પીડા કરતા હૈ, અંસો ખલાઓને સ્કન્ધોંકો, જવમૃદ્વાતિ મર્દન જેવી વ્યથા કરે છે પીડિત કરતા હૈ, કળ્થમ્ કંઠને કળ્થકો, ઊરઃ ચ અને ઉરને ઓર ઊરકો, જવધમતિ પીડે છે દવાતા હૈ, શિરઃ ચ તથા માથામાં તથા શિરકો, ઉપહન્તિ દુખાવો કરે છે પીડિત કરતા હૈ, કાસમ્ તથા કાસ કામ, શ્વાસમ્ શ્વાસ શ્વાસ, જ્વરમ્ જ્વર જ્વર, સ્વરમેદમ્ સ્વરભેદ સ્વરમેદ, પ્રતિ-હ્વાયમ્ ચ અને સ્નેહોખમને ઓર પ્રતિશ્વાયકો, ઉપ-જનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ;

6-(1). We shall now expatiate on our statement that the suppression of natural urges is the cause of consumption. When a man, having entered the presence of a king or that of the master or while sitting at the feet of the preceptor or in the company of gamblers, or, else, in the society of gentle-folk or in the midst of women or travelling in all sorts of

carriages—high and low, on account of fear, pre-occupation, modesty or repugnance, represses the urges for voiding flatus, urine or feces, then by such suppression the vata in him becomes provoked. Then, having become thus irritated, it breaks loose, wandering up, down and sideways, driving forward pitta and kapha in its course. Thereafter having distributed itself in the manner described previously, in the entire system, gives rise to acute pains, either loosens the fecal matter or dries it up, afflicts the sides exceedingly, grinds down the shoulders, causes increased respiratory movement in the throat and chest, afflicts the head and induces cough, dyspnea, fever, hoarseness and coryza.

તતઃ સ ઉપશોષણેરેતૈરુપદ્રવૈરુપદ્રુતઃ જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈરુપશુષ્યતિ । તસ્માત્ પુરુષો મતિમાનાત્મનઃ શારીરેષ્વેવ યોગક્ષેમકરેષુ પ્રયતેત વિશેષેણ; શારીરં શ્વસ્ય મૂલં, શરીરમૂલમ્ પુરુષો ભવતિ ॥ ૬ ॥

તતઃ ત્યારપછી ઉસકે વાદ, ઉપશોષણેઃ શોષણ કરનાર શોષક, પૈતૈઃ ઉપદ્રવૈઃ આ ઉપદ્રવોથી જન ઉપદ્રવોમે, ઉપદ્રુતઃ સઃ પીડાયેલો તે મનુષ્ય પીડિત હુઆ વહ મનુષ્ય, જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ ધીમે ધીમે ધીરે ધીરે, ઉપ-શુષ્યતિ સુકાવા લાગે છે સુકને લગતા હૈ, તસ્માત્ તેથી જસ લિષ, મતિમાન્ પુરુષઃ શુદ્ધિમાન માણસે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય, આત્મચઃ પોતાનાં અપને, યોગ-ક્ષેમ-કરેષુ શોભ-ક્ષેમને કરનારા યોગક્ષેમકે ઉત્પાદક, શારીરેષુ ઇવ શરીરના ભાવોમાં જ શરીરકે ભાવોમેં હી, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, પ્રયતેત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પ્રયત્ન કરે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, શરીરમ્ શરીર શરીર, જ્વસ્ય આ પુરુષનું જસ પુરુષકા, મૂલમ્ મળ છે મૂલ હૈ, પુરુષઃ ચ

૬. સ ઉપશોષણેઃ—સોડ્યુપશોષણેઃ ૬.)

„ શારીરે-શરીરે (મ.)

અને પુરુષ ઔર પુરુષ, શરીરમૂલ: શરીરના મૂલત્વવાળો। અર્થાત્ શરીરનું મૂળ શરીરના મૂલત્વવાળા અર્થાત્ શરીરના મૂળ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thereafter that man assailed by these debilitating afflictions, gets gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man should specially devote himself to those endeavours which assure the well-being of the body. Verily the body is the support of the man's well being, since the man is established in the body.

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥७॥

જાત્ર ચ આ નિપત્તમાં આ વિષયમાં, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક છે કે, અન્યત્ સર્વમ્ પીભં બધાંને અન્ય સર્વકો, પરિત્યજ્ય ત્યાગ કરીને છોડ કર, શરીરમ્ શરીરનું શરીરના, અનુપાલયેત્ પાલન કરવું બેઠીએ પાલન કરે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, તદભાવે તે શરીર ન હોતાં તે શરીરકે ન રહેતે, શરીરિણામ્ અનુપાલન મનુષ્યોંકે, ભાવાનામ્ સર્વ ભાવોને અર્થાત્ પુરુષાથોને સર્વ ભાવોંકા અર્થાત્ પુરુષાથોંકા, સર્વાભાવ: સર્વથા અભાવ થઈ બધા છે સર્વથા અભાવ હો જાતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. Leaving everything else, one should take care of the body; for in the absence of the body, there is the total extinction of all that characterises embodied beings.

धातुक्षयावया शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

क्षयः शोषस्यायतनमिति यद्वक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यद्वा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा

समाविश्यते, कृशो वा सन् रुक्षाक्षपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

ક્ષય: ક્ષય ક્ષય, શોષસ્ય શોષનું શોષકા, આયતનમ્ કારણ છે કારણ હૈ, હિતિ ચત્ એમ જે દેસા જો, ઉત્ક્રમ્ કહ્યું છે કહા હૈ, તત્ તેનું તેના, અનુવ્યાખ્યાસ્વામ: વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેને, ચદા ન્યારે જબ, પુરુષ: પુરુષ પુરુષ, અતિમાત્રમ્ હદ બહાર અતિમાત્રામે, શોક-ચિન્તા-પરિગત-હૃદય: શોક અને ચિન્તાથી પરિપૂર્ણ હૃદયવાળો શોક ઔર ચિન્તાસે વ્યાપ્ત હૃદયવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, ઈર્ષ્યા- ઉત્કણ્ઠા-ભય-ક્રોધ-આદિભિ: વા અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય અને ક્રોધ વગેરેથી અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય ઔર ક્રોધ આદિસે, સમાવિશ્યતે આવિષ્ટ થાય છે ઘિરા રહતા હૈ, કૃશ: વા સન્ અથવા કૃશ હોવા છતાં અથવા દુર્બલ હો કર મી, રુક્ષ- અક્ષપાન- સેવી રક્ષા અન્નપાનનું સેવન કરનારો રક્ષા સ્નાનપાનકા સેવન કરનેવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, દુર્બલપ્રકૃતિ: નબળી પ્રકૃતિને હોવા છતાં અથવા દુર્બલપ્રકૃતિ હોતે મી, અનાહાર: આહાર વિનાનો આહાર નહીં કરનેવાળા, અલ્પાહાર: વા અથવા અલ્પાહારી અથવા અલ્પ આહાર કરનેવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, તસ્ય તેના આ પુરુષકે, હૃદયસ્થાયી હૃદયમાં રહેલો હૃદયમાં સ્થિત, રસ: રસ રસ, ક્ષયમ્ ક્ષય ક્ષયકો, ઉપૈતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સ: તે વહ, તસ્ય તેના આ રસકે, ઉપક્ષયાત્ ક્ષયથી ક્ષયસે, શોષમ્ શોષને શોષકો, પ્રાપ્નોતિ પામે છે પાતા હૈ, અપ્રતીકારાત્ ચ અને ચિકિત્સા ન કરવાથી ઔર ચિકિત્સા ન કરને પર, ચદા ઉપદેક્ષ્યમાણરૂપેણ આગળ કહેવામાં આવતા લક્ષણવાળા આગે કહે જાનેવાલે લક્ષણોવાળે, યક્ષ્મણ યક્ષ્મા રોગથી યક્ષ્માસે, અનુબધ્યતે યુક્ત થાય છે યુક્ત હોતા હૈ (૧);

૮-(૧). "સેવી-સેનાવાન (ગ.)

,, અલ્પાહારો વા ભવતિ-અલ્પાહારો વાસ્તે (સ. ધ.)

,, તસ્યોપક્ષયાચ્છોષ-તસ્યોપક્ષયાચ્છોષ: સન્નોષ (વ. જ. ઠ.) ..

૮-(૧). પરિગત-પરીત (ક. ધ. જ. ઠ. ત.)

8-(1). We shall elaborate the statement already made that wasting brings about consumption. When a man has his heart afflicted excessively with grief and anxiety or is taken possession of by envy, longing, fear or anger, or being lean is given to dry eats and drinks, or being of weak constitution abstains from food altogether or eats sparingly, then under such circumstances, the vital essence abiding in the heart becomes diminished; and from its diminution the patient begins to waste away and, if proper counter measures are not taken, he develops consumption whose characteristics will hereafter be described,

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्भेदः क्षयमेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छ-

८. यदा वा पुरुषोऽतिहर्षात्-पुरुषोऽतिहर्षणात् (ठ.)
१. अतिहर्षात्-अतिप्रसक्तभाव-अतिप्रसङ्गात् प्रसक्तभावः (ख)
२. अतिहर्षात्-अतिमात्रप्रसङ्गात् (ग)
३. अतिप्रसङ्गम्-आनप्रसङ्गम् (द.)
४. अतिमात्रप्रसङ्गाद्भेदः-अतिप्रसङ्गाद्भेदः (ब. न.)
५. क्षयमेति-क्षयमुपैति (ठ.)
६. एति-उपगच्छति (ग.)
७. निवर्तते-निवर्तते प्रवर्तते एव (ग. छ.)
८. निवर्तते-निवर्तते अतिप्रवर्तते एव (क. घ. ज. र)
९. न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्-न न शुक्रं प्रवर्तते अतिमानोपक्षीणरेतस्त्वात् (ब.)
१०. क्षीणरेतस्त्वात्-क्षीणरेतः (घ.)
११. तथास्य-अथास्य (ज.)

मानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनी-स्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृत-लिङ्गम् ।

यदा वा अथवा न्याये अथवा जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, अतिहर्षात् आते हर्षात् अति हर्षके कारण, अतिप्रसक्तभाव अधिक आसक्त भव अधिक आसक्त हुआ, स्त्रीषु अतिप्रसङ्गम् अत्यंत स्त्रीसंग अत्यन्त स्त्रीसंग, आरभते करे छे करता है, तस्य तेना उसका, अतिमात्रप्रसङ्गात् अतिशय मैथुनार्थी अतिशय मैथुनके कारण, रेतः वीर्यं वीर्य, क्षयम् एति क्षीण् भव छे क्षीण हो जाता है, रेतसि च अने वीर्य और वीर्य, क्षयम् क्षय क्षयको, उपगच्छति अपि पाभतां छतां पक्ष प्राप्त होजानेपर भी, यदि अथ यदि, अस्य मनः आ पुरुषानु मन इसका मन, स्त्रीभ्यः स्त्रीभ्यां स्त्रीदोसे, न एव निवर्तते नित्यं नथी नहीं हटता, अति-प्रणीत-संकल्पस्य तो अति प्रभावां मैथुन करवाना संकल्पवाला तो अति प्रमाणमें मैथुनके संकल्पवाले, मैथुनम् आरब्धमानस्य अने मैथुन करता और मैथुन करते हुए, तस्य च ते पुरुषानु वह पुरुषका, अतिमात्र-उपक्षीणरेतस्त्वात् अति प्रभावां वीर्य क्षीण् भवाथी अति मात्रामें वीर्य क्षीण हो जानेके कारण, शुक्रम् वीर्य वीर्य, न प्रवर्तते अक्षर आवृत्ति नथी नहीं निकलता, तथा तथा तथा, वायुः वायु वायु, व्यायच्छमानशरीरस्य मैथुन करता शरीरवाला मैथुनमें प्रवृत्त शरीरवाल, अस्य आ पुरुषानु इस पुरुषकी, शोणितवाहिनीः रक्तवाहिनी रक्तवाहिनी, धमनीः एव धमनीभ्यां धमनियोंमें ही, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने पाँवष्ट हो कर, ताभ्यः तेभ्यो उनसे, शोणितम् रक्ताने रक्तको, प्रच्यावयति अक्षर आवे छे बाहिर लाती है, तत्-शुक्रक्षयात् ते शुक्रक्षयने एति उम शुक्रक्षयके कारण, वात-अनुसृतलिङ्गम् वायुना लक्षणां वायुके लक्षणों-वाला, शोणितम् रक्त रक्त, अस्य पुनः आ पुरुषानु इसके, शुक्रमार्गेण वीर्यमार्गार्थी वीर्यमार्गसे, प्रवर्तते अक्षर आवे छे निकलता है:

८. धमनीः-शुक्रवाहिनी (ग)
९. क्षयस्य पुनः शुक्रमार्गेण-क्षयच्छुक्रमार्गेण (घ)

8-(2). or, when a man, being excessively libidinous as a result of over-eroticism, indulges in sex-act inordinately, then by reason of such excessive indulgence, his seminal secretion becomes depleted. If even after such seminal depletion, his mind does not turn away from women, then, during the sexual act which he achieves by the sheer extravagance of his desire, there is no flow of semen, his body having been totally drained of this vital fluid. Under such circumstances, the vata, forcing its entrance into the arteries of the man who is going through the movements of the sex-act, ejaculates blood. Since there is no seminal fluid left in him, the blood, driven along willy-nilly by the vata, flows out of the seminal ducts.

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वक्षिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्यं श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संव्रजति पार्श्वे, अवमृद्नात्यंसौ, कण्ठमुद्धंसते, शिरः श्लेष्माणमुपप्लव्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धीश्च

८. रौक्ष्यमुपजायते—रौक्ष्यमस्योपजायते (च.)
 ,, दौर्बल्यमाविशति—दौर्बल्यमाविशतीति (च.ध.)
 ,, वक्षिकं—अरमिक (च.)
 ,, शरीरमनुसर्पन्नुदीर्यं श्लेष्मपित्ते परिशोषयति—शरीरमनुसर्पन् पांशु-
 गोषयति (च.)
 ,, अनुसर्पन्नुदीर्यं श्लेष्मपित्ते—अनुसर्पन् (च.)
 ,, अवमृद्नात्यंसौ—अवमृद्नात्यंसौ (च.ध.)
 ,, कण्ठमुद्धंसते—कण्ठमुद्धंसति (च.)
 ,, श्लेष्माणमुपप्लव्य—श्लेष्माणमुपप्लव्य (क.)

प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्त-
 श्लेष्मोत्कृष्टात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं
 श्वासं स्वरमेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स कास-
 प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृणति, शोणितगमना-
 चास्य दौर्बल्यमुपजायते,

अथ त्मा२ भा६ इसके अनन्तर, शुक्रक्षयात् वीर्यना-
 क्षयशी वीर्यके क्षयके कारण, शोणितप्रवर्तनात् च तथा
 रक्तानी प्रवृत्ति तथाशी और रक्तके निकलनेसे, अस्य आ-
 पुपुपना इसकी, सन्धयः सांधाओ सन्धियां, शिथिली-
 भवन्ति शिथिल थई भय छे शिथिल हो जाती हैं,
 रौक्ष्यम् रूक्षता कृक्षता, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न
 होती है, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, भूयः वणी पुनः,
 दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, आविशति आवे छे आती
 है, वायुः अने वायु और वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकु-
 पित, आपद्यते पाये छे होता है, प्रकुपितः सः प्रकोप
 पायेछे ते वायु प्रकुपित हुआ वह वायु, वक्षिकम् शरीरम्
 शुक्र अने शोणितशी रक्षित शरीरमां शुक्र और
 शोणितसे रहित शरीरमें, अनुसर्पन् प्रसरते। प्रसरते।
 विचरण करता हुआ, श्लेष्म- पित्ते कृक्ष अने पित्तने कफ
 और पित्तको, उदीर्यं उदीर्यं कृरीने उत्तेजित करके,
 मांसशोणिते मांस अने रक्तने मांस और रक्तको, परि-
 शोषयति सूखवी नाये छे सूखा देता है, श्लेष्म- पित्ते
 कृक्ष अने पित्तने कफ और पित्तको, प्रच्यावयति भसेछे
 छे च्युत करता है, पार्श्वे पशुभाभां पार्श्वोंमें, संव्रजति
 पीडा करे छे पीडा करता है, अंसौ भक्षाने स्कन्धोंको,
 अवमृद्नाति पीडा छे पीडित करता है, कण्ठम् कंठने
 कण्ठको, उद्धंसते विद्धत भनाने छे विद्धत करता है,
 श्लेष्माणम् कृक्षने कफको, उपप्लव्य प्रकुपित कृरीने प्रकुपित
 करके, श्लेष्मणा कृक्षी कफसे, शिरः माथाने शिरको,
 प्रतिपूरयति भरती दे छे भर देता है, सन्धीन् च अने
 सांधाओने और सन्धियोंको, प्रपीडयन् पीडा करता पीडित
 करता हुआ, अङ्गमर्दम् अङ्गानुं अङ्गों अङ्गोंका दृटना,
 अरोचक- अविपाकौ च तथा अरुचि अने अविपाकने
 अरोचक और अविपाकको, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न
 करता है, पित्तश्लेष्म-उत्कृष्टात् पित्त अने कृक्षने।
 उत्कृष्टेश तथाशी पित्त और कफके उत्कृष्टित होनेसे,
 प्रतिलोमगत्वात् च अने प्रतिलोम गति होनाथी तथा
 प्रतिलोम गति होनेके कारण, वायुः वायु वायु, ज्वरम्

अथरने ज्वरको, कासम् डासने कासको, श्वासम् श्वाभने श्वासको, स्वरमेदम् स्वरमेदने स्वरमेदको, प्रतिश्यायम् च अने प्रतिश्यायने और प्रतिश्यायको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, सः ते पुत्रुष वह पुरुष, कास-प्रसङ्गात् डास आधु रहेवाथी कासके सतत रहनेके कारण, उरस्ति छातीभा उरमें, क्षते क्षत थवाथी क्षत होनेसे, शोणितम् रक्तने रक्तको, ष्ठीवति थूँके छे थूकता है, शोणितगमनात् च अने रक्तना नीकणवाथी और रक्तके निकलनेसे, अस्य आ पुत्रुषने इसको, दौर्बल्यम् नभ्याध दुर्बलता, उपजायते उत्पन्न थाय छे आ जाती है;

8-(3). In consequence of the depletion of the semen, and the discharge of the blood, the joints become loosened, dryness is induced and the body is further weakened and the vata becomes provoked. Being thus exacerbated, it (the vata) sweeps through the vacuous body, and arousing the pitta and kapha it dries up the flesh and blood, causes the flow of kapha and pitta, afflicts the sides, grinds down the shoulders, muffles the voice; precipitating the kapha, it fills the head with kapha; afflicting the joints, it causes body-aches, as also anorexia and indigestion; and by reason of the precipitation of pitta and kapha and of the perverse course of vata, it gives rise to fever, cough, dyspnea, loss of voice and coryza. In consequence of the persistent cough, the lungs having become injured, the patient spits blood; and from the loss of blood thus occasioned, he becomes weak.

ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः

शरीरमनुरक्षञ्छुक्रमनुरक्षेत् । परा घोषां फल-निर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ८ ॥

ततः सः त्पार पछी ते पुत्रुष उसके बाद वह पुरुष, उपशोषणः शोषण करनेवाले, एतैः उप-द्रवैः आ उपद्रवोथी इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः पीडापेक्षी थध मीड़ित हुआ, शनैः शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, उपशुष्यति झुकाता नभ्य छे सूखने लगता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, पुरुषः पुत्रुषे पुरुषको आरमनः पोताना अपने, शरीरम् शरी-रनुं शरीरका, अनुरक्षन् रक्षण करतीं रक्षण करते हुए, शुक्रम वीर्यनी शुक्रनी, अमुरक्षेत् रक्षा करवी रक्षा करना चाहिए, हि डारणुके क्यों कि, एषा आ यह, आहा-रस्य आहारनी आहारकी, परा सर्वोत्तम सर्वोत्तम, फलनिर्वृत्तिः इति कथसंपत्ति छे फलसम्पत्ति है ॥ ८ ॥

8. Thereafter, racked thus with these wasting disorders, the patient becomes gradually emaciated. Therefore, the intelligent man seeking to preserve the health of his body, should husband the semen. For, verily, the semen is the highest product of food.

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥९॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवति श्लो३ छे ३ श्लोक है कि, शुक्रम वीर्य वीर्य, आहारस्य आहारने आहारका, परम् उत्कृष्ट उत्तम, धाम सार छे सार है, आरमनः पोताना अपने, तत् ते वीर्यनु उस वीर्यका, रक्ष्यम् रक्षण करतुं ओधओ रक्षण करना चाहिए, हि डारणुके क्यों कि, अस्य आ वीर्यने क्षय इस वीर्यका क्षय, बहून् रोगान् धन्य रोगाने बहुतसे रोगोंको, मरणम् वा अथवा मृत्युने अथवा मृत्युको, नियच्छति आपे छे देता है ॥ ९ ॥

९. क्षयो-क्षये (घ त)

,, क्षयो ह्यस्य-क्षयादस्य (च ष.)

,, वा नियच्छति-नाशयिच्छति (च.घ.)

Here is a verse again—

9. The highest stage to which food attains is the semen. Hence one should conserve one's semen. Its dissipation results in either manifold disorders or death.

शोषस्य राजयक्ष्मेति संज्ञायां हेतुः —

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्यो-
पयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोग-
संस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वात-
पित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते; ते विषमाः शरीर-
मनुसृत्य यदा स्रोतसामयनमुखानि प्रतिवार्याव-
तिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्त-
दस्य मूत्रपुरीषमेधोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा
शरीरधातुः; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्मा-
च्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथाऽन्येषा-
मतिकृशशुर्बलानां; तस्यानाप्यायमानस्य विषमा-
शनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युजन्तो भूयः
शरीरमुपशोषयन्ति ।

विषमाशनम् विषमाशनं विषमाशनं, शोषस्य शोष-
शोषका, आयतनम् ऊपर्यु छे कारण है, इति यत् ओभ
ने यह जो, उक्तम् ऊर्ध्वं छे कहा है, तत् तेनं उसका,
अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान ऊरुं व्याख्यान करेंगे,
यदा न्यारे जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, प्रकृति- प्रकृति
प्रकृति, करण- ऊरु करण, संयोग- संयोग संयोग,

१०. विषमानासेवते-विषमानुपमेवते (च.)

,, तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो-तस्य वातपित्तश्लेष्माणो (व.)

,, शरीरमनुसृत्य-शरीरमनुसृत्य (ख.)

,, अनुसृत्य-उपमपन्तः (ग.)

,, स्रोतसामयनमुखानि-स्रोतसामयनमुखानि (च.प.)

,, ,, -स्रोतस्यायतिमुखानि (फ.)

,, ,, -स्रोतसामयनमुखानि (प.)

,, मूत्रपुरीषमेधोपजायते-मूत्रपुरीषमेधोपजायते (ख.ठ.)

,, अन्येषामतिकृशशुर्बलानां-सर्वेषामत्यर्कशुर्बलानां

(व.उ.ज.त.)

राशि- राशि राशि, देश- काल- देश-काल देश-काल,
उपयोग- संस्था- उपयोगो नियम उपयोगका नियम,
उपशय- अने उपशयथी और उपशयसे, विषमान् विपरीत
विपरीत, पान- पान पान, अशन- अशन अशन, भक्ष्य-
भक्ष्य भक्ष्य, लेह्य-उपयोगान् अने लेह्य पदार्थोने।
उपयोग और लेह्य पदार्थोंका उपयोग, आसेवते ऊरे छे
करता है, तदा न्यारे तब, तेभ्यः तेओथी उनसे, तस्य
तेना उसके, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात, पित्त अने कफ
वात, पित्त और कफ, वैषम्यम् विषमपक्षुने विषम,
आपद्यन्ते पासे छे बन जाते हैं, विषमाः ते विषम
थेला तेओ विषम हुए वे, शरीरम् शरीरमां शरीरमें,
अनुसृत्य प्रसरी ने फैल कर, यदा न्यारे जब,
स्रोतसाम् स्रोतोना स्रोतोंके, अयनमुखानि भागोंनां
भुजोने मार्गोंके मुखोंको, प्रतिवार्य आपत करीने आहत
करके, अवतिष्ठन्ते रहे छे ठहर जाते हैं, तदा न्यारे तब,
जन्तुः मनुष्य मनुष्य उन यत् ने ने जो जो, आहा-
रजातम् अनेक आहार अनेक आहार, आहरति ले छे
करता है, तत् तत् ते ते वे वे, भूयिष्ठम् अति अधिक
प्रमाणम् अत्यधिक प्रमाणमें, अस्य आ पुरुषां इसके,
मूत्रपुरीषम् मलमूत्र मू मलमूत्र ही, उपजायते भली
अथ छे बन जाते हैं, अन्यः भीने ऊर्ध्व अन्य कोई,
शरीरधातुः शरीरने धातु शरीरकी धातु, तथा न भन्ते।
नथी नहीं बनती, सः ते वह, पुरीष- उपष्टम्भात् मलना
उपष्टम्भाथी मलके उपष्टम्भसे, वर्तयति अवते। रहे छे
जीवित रहता है, तस्मात् ते भाटे इस लिए, शुष्यतः शोष-
शोषीना शोषरोगीके, तथा तथा एवं, अन्येषाम् अ-
न्य, अतिकृश- अत्य पातला अतिकृश, शुर्बलानाम्
अने नभ्या भाग्योना और शुर्बल मनुष्योंके, पुरीषम्
मलनी मलकी, विशेषेण आस करीने विशेष रूपसे,
अनुरक्ष्यम् रक्षा ऊरवी ने रक्षा करनी चाहिए, तस्य
अनाप्यायमानस्य शरीरमां पोषण न पाभता अथवा
तेना शरीरका पोषण न होनेसे उसके, विषमाशनोपचिताः
विषमाशनथी वधेला विषमाशनसे बढे हुए, दोषाः
दोष दोष, पृथक् पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्,
उपद्रवः उपद्रवथी उपद्रवसे, युजन्तः युक्त करता युक्त
करते हुए, भूयः वशी पाछा और मी, शरीरम् शरीरनं
शरीरको, उपशोषयन्ति शोषण ऊरे छे सुखा देते हैं;

१०-(१). We shall now take up for detailed comment what we said concerning promiscuous diet being one of the causes of consumption. When a man indulges in drinks and foods which are ingested in various ways - swallowing, chewing, eating or licking and which are promiscuous as regards their nature, mode of preparation, combination, quantum, clime, season, rules of eating and homologation, then as a consequence of this, his vata, pitta and kapha suffer derangement. Being deranged, they spread through the body and take up their positions obstructing the orifices of the body-channels. Under such conditions, whatever morsel of food a man takes, is for the most part turned into urine and feces, and no other body-element is formed in any measure. The victim of such a disorder lives on, however, sustained by the fecal matter. Accordingly the fecal matter in the body of a man who is wasting away as also of men who are extremely thin and weak is to be carefully maintained. In such a man deprived of proper nourishment, the morbid humors, drawing strength from malnutrition and each giving rise to its own peculiar maladies, further emaciate the body.

तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसं-
रजनमंसावमर्दं स्वरमेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति;

१० तत्र वातः-तत्र वातोऽस्य (च)

पित्तं स्वरमतीसारमन्तर्दाहं च; श्लेष्मा तु प्रति-
श्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च, स कास-
प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगम-
नाब्बास्य दौर्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनो-
पचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति।

तत्र तेओभां उनमे, वातः वायु वायु, शूलम् शूल
शूल, अङ्गमर्दम् अङ्गोत्तुं भांगयुं अङ्गोका दूटना, कण्ठो-
द्धंसनम् उद्धंसुं अशरण शत्रु गण्टका खराब होना, पार्श्व-
संरजनम् पार्श्वभां पीडा गार्श्वमं पीडा, अंसावमर्दम्
अभाभां पीडा स्पर्शमं पीडा, स्वरमेदम् स्वरमेद
स्वरभेद, प्रतिश्यायम् च अने प्रतिश्यायने और प्रति-
श्यायको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, अतीसारम्
अतिसारने अतीमारको, अन्तर्दाहम् च अने अन्तर्दाहने
उत्पन्न करे छे और अन्तर्दाहको उत्पन्न करता है, श्लेष्मा
तु अने उद्धं तो और वक्त तो, प्रतिश्यायम् प्रतिश्याय
प्रतिश्याय, शिरसः गुरुत्वम् भाथाना भारेपणाने शिरका
भारीपन, अरोचकम् अरुचने अरोच, कफासम् च अने
कासने उत्पन्न करे छे और कासको उत्पन्न करता है, सः ते
वह, कासप्रसङ्गात् कासना प्रसङ्गशी कासका अति सम्बन्ध
होनेके कारण, उरसि छातीभां छातीमें, क्षतं क्षत थई
ज्वराशी क्षत हो जानेसे, शोणितम् रक्तने रक्तको, निष्ठीवति
थुके छे थुक्ता है, शोणितगमनान् च अने रक्तना नीकण-
वाशी रक्तके जानेछे, अस्य आ पुरुषने इस पुरुषको,
दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, उपजायते भाय छे आ
जाती है, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विषमाशन-
उपचिताः विषमाशनशी वधेक्षा विषमाशनसे बड़े हुए, एते
आ ये, त्रयः दोषाः त्रये दोषो तीनों दोष, राजयक्ष्मा-
णम् राजयक्ष्माणे राजयक्ष्माको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करते हैं;

१० पित्तं पित्त पुनः य व.

१. 'वार' - पु. व. र. म.)

२. अरोचकं कासं - कामग्राचकं (व.)

३. शोणितं शोणितं य.)

४. निष्ठीवति - धीवति ख.

५. उपचितास्त्रयो दोषा - उपचिता दोषा (व.)

६. अभिनिर्वर्तयन्ति - उपजनयन्ति (ठ.)

10-(2). Thus the vata brings in its wake colicky pain, body-aches, impairment of the throat, pain in the sides, crunching pains in the shoulders, loss of voice and coryza; the pitta brings fever, diarrhea and internal burning; and the kapha brings coryza, heaviness of the head, anorexia and cough. Owing to the persistent cough the lungs having become damaged, the victim spits blood and in consequence of this loss of blood, he becomes debilitated. In this manner the three morbid humors getting augmented as the result of unbalanced diet, induce consumption, the king of diseases.

स नैरुपशोषणैरुपद्रवरूपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषममाहारमाहरेत् ॥ १० ॥

सः ते पुरुष वह बुद्धयः, तैः उपशोषणैः ते शोषणं करेनास्ति। उन शोषणं करनेवाले, उपद्रवैः उपद्रवैः पीडा पीडित हुआ, शनैः शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, शुष्यति सूखता। अथ छे सूख जाता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, पुरुषः पुरुषे पुरुष, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, करण-करण संयोग-संयोग संयोग, राशि-राशि राशि, देश-देश-देश-देश-देश-देश-देश-देश, उपयोगसंस्था-उपयोगसंस्था उपयोगसंस्था, उपशयात् अने उपशयने और उपशयके, अविषमम् अनुकूल अनुकूल, आहारम् आहारम् आहारका, आहरेत् उपयोग करे ॥ १० ॥

10. The sufferer afflicted with these emaciating conditions gradually wastes away. Therefore the intelligent man should take regular diet

१०. शुष्यति-उपशुष्यति (घ.)

paying heed to constitution, mode of preparation, combination, climate, season, rules of eating and homologation.

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः। पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात् ॥ ११ ॥

जत्र च आ विषयमा श्लोक छे ३ इस विषयमें श्लोक है कि, विषमाशनात् विषमाशनने ३२७७ उत्पन्न यत्ता विषमाशनके कारण उत्पन्न होते, बहून् कष्टान् बहुत, कष्टान् कष्टान् कष्टदायक, रोगान् रोगाने रोगोंको, पश्यन् अने देखते हुए, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् मनुष्य, हिताशी हितशोऽथ हितभोजी, स्वात् यत्तु बने, मिताशी तेभ्य भिनभोऽथ एवं मितभोजी, कालभोजी कालभोजी, जितेन्द्रियः अने जितेन्द्रिय और जितेन्द्रिय, स्यात् यत्तु बने ॥ ११ ॥

Here is a verse again—

11. The intelligent man, observing the manifold formidable maladies arising from unbalanced diet, should be a wholesome eater, a moderate eater, a timely eater and a master of the appetites.

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वार्तपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते मिषजः। यस्माद्वा पूर्वमासीद्भवतः सोमस्योद्वाराजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

उपसेवितैः सेवनामां आवेक्षां सेवन किये गये, इतैः आ इन, चतुर्भिः चार चार, शोषस्य शोषणां शोषके, आयतनैः ३२७७११ कारणोंसे, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात-

१२ उपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति-विशारेः शरीरमुपशोषयन्ति (ग.)

॥ कष्टतमत्वात्-कष्टतमं मत्वा (घ.)

॥ उद्वाराजस्य-उद्वाराजस्य (ग.)

पित्त अने कफ वात-पित्त और कफ, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकुपित, आपचन्ते पात्रे छे हो जाते हैं, प्रकुपिताः प्रकोप पात्रेष्वा प्रकुपित हुए, ते ते त्रिषु वे तीन, नानाविधैः विविध प्रकोपना नाना प्रकारके, उपद्रवैः उपद्रवैश्चो उपद्रवोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, उप-शोषयन्ति स्रक्ने छे सुखाते हैं, भिषजः वैद्यो वैद्य, तम् तेने उसे, सर्वरोगाणाम् सर्व रोगोंमां सब रोगोंमें, कष्टमत्वात् अतिशय कष्टदायक होवाने कारणात् अतिशय कष्टदायक होनेके कारण, राज्यक्षमाणम् राज्यक्षमा राज्यक्षमा, जाचक्षते कडे छे कहते हैं, यस्मात् वा अने नेथी और जिमसे, उद्धराजस्व नक्षत्रेणा राजनक्षत्रोंके राजा, भगवतः सोमस्य भगवान् यद्रामेने भगवान् चन्द्रमाको, पूर्वम् सौथी पहले सबसे प्रथम, आसीत् ते अथै हते। वह हुआ था, तस्मात् तेथी इस लिए. राज्यक्षमा इति ते 'राज्यक्षमा' अने नामथी कडेवाय छे वह 'राज्यक्षमा' इस नामसे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. Wrought upon by these four causes of consumption, the three morbid humors, vata, pitta and kapha, flare up. Thus roused, they waste the body by diverse kinds of afflictions. On account of its being the most formidable of all diseases, consumption is spoken of by physicians as the King of diseases; or it may have been called the 'king disease' because it was first seen in the celestial Moon—the king of the stars.

शोषस्य पूर्वरूपाणि--

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति-
श्यायः, क्षयधुरमीक्षणं, स्नेहप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्,
अनन्नामिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनम-
दोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकाग्रसपापूषो-
पदंशपरिवेशकेषु, भुक्त्वतश्चास्य हृत्तासः, तथो-

ल्लेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च
शोफः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभा-
सता चातिमात्रं, बाह्वोश्च प्रमाणजिह्वासा, स्त्रीका-
मता, निर्घृणत्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने
चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां
च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्धभग्नानां
च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूका-
दिभिः संस्पर्जनमधिरोहणं यानं वा श्वोष्णर-
वराहैः केशास्थिभस्मनुषाङ्गारराशीनां चाधिरोह-
णमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

तस्य ते शैप्यानां उस शोषके, इमानि आ ये,
पूर्वरूपाणि पूर्वेषु पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते
हैं तत् तथा नेभे जैमेकि, प्रतिश्यायः प्रतिस्याय
प्रतिश्याय, अमीक्षणम् बारं बार बारबार, क्षयधुः छींके।
आवपी छीकें आना, स्नेहप्रसेकः लाण टपकपी लाला-
साव, मुख- माधुर्यम् भुभुं भुभुं भुभुं मुखमें मधुरता,
अनन्नामिलाषः अन्ननी पचन न थपी भोजनकी
अनिच्छा, अन्नकाले च अने भोजन वधते और भोज-
नके समय, आयासः थाड लागवे यकान, दोषेषु
दोष विनानां दोषरहित, अल्पदोषेषु वा अथवा थोडा
दोषवाला या अल्पदोषवाले, पात्र- वासेषु पात्र. उदक-
पाणी जल, अन्न- अन्न अन्न, सूप- दाल, जपूष-
अपूप अपूप, उपदंश- अटणी चटनी, परिवेशकेषु पीर-
सनार वगेरे परोसनेवाले आदि, भावेषु भावेषु भावोंमें,
दोषदर्शनम् दोष देखावे दोषदर्शन, भुक्त्वतः च भाष
लीधा पछी और खानेके बाद, अस्व येने इसका, हृत्तासः
उभडा आववा जी मचलाना, तथा तथा तथा, आहारस्व
अन्तरा अन्तरा भोजननी वन्थे वन्थे भोजनके बीच
बीचमें, उल्लेखनम् अपि उल्लेखनी पक्षु थपुं वमनका सी
आना, मुखस्य मोटा मुख, पादयोः च अने पग पर

१३ शोफः - शोषः (१. ८. इ त द थ प.)

॥ शोकाग्रता-शोकाग्रता (द.)

॥ -शोकाग्रता तथोन्मादो (प.)

॥ निर्घृणत्वम्-अतिघृणित्वम् (२. ४. त.)

॥ दग्धभग्नानां-दग्धावभग्नानां (४.)

॥ संस्पर्शनम्-स्पर्शनम् (च.)

॥ श्वोष्णरवराहैः - वराहोष्णरैः (४.)

११. वा भावेषु-वा (४.)

॥ भुक्त्वतश्चास्य हृत्तासः-भुक्त्वतो हृत्तासः (४.)

और पाँवोंमें, शोकः भोज्ये शोक, पाण्योः च दाह्ये हाथोंको, अत्यर्थम् पारंपार्ये बारबार, अवक्षेपणम् भोज्ये देखना, अक्षयोः च आंशो आंशोमें, अनि-
मात्रम् धृष्टीर्न बहुत अधिक, श्वेतावभासता सङ्घे भोज्ये सफेदी आना, बाह्योः च अने भुज्योना और भुजाओंके, प्रमाणजिज्ञासा प्रमाणने भोज्योनी प्रमाणा प्रमाणको जाननेकी इच्छा, स्त्रीकामता स्त्रीसेवननी प्रमाणा स्त्रीकी चाह, निर्गुणत्वम् निर्गुणता निर्लेजता, अस्व भोज्ये इसके, काये च शरीरमें शरीरमें, बीभत्स-
स्य उपभवनार जुगुप्सामयक, दर्शनता श्रेयो भोज्योना आवुं रूपोंका दिखाई देना, स्वप्ने च स्वप्नमें स्वप्नोंमें, अनुदकानाम् नद्य विनानां जलरहित, उदकस्थानानाम् नद्यशयेनां जलाशयोंका, शून्यानाम् भाषी खाली, ग्राम- गात्र ग्राम, नगर- नगर नगर, निगम- निगम निगम, जनपदानाम् च तथा जनपदों एवं जनपदोंको, शुष्क- अने सूखी और शुष्क, दग्ध- भोज्योना जले, भ्रमणानाम् भोज्योना दूटे, वनानाम् च वनोनां बनोंको, अमीक्षणम् पारंपार्ये बारबार, दर्शनम् नजरे आवुं देखना, कृकलास- कांथिडा गिरगिट, मयूर- मोर मोर, वानर- वाँदरा बन्दर, शुक- पोपट तोता, सर्प- साप सर्प, काक- कागडा कौआ, उल्लू- ध्रुव उल्लू, आदिभिः परोरेथी आदिसे, संस्पर्शनम् स्पर्श थये छुआ जाना, च- कुतरी कुत्ते, उष्ट्र- छोट ऊँट, खर- गधेडां गधे, वराहः तथा खर तथा खर, अधिरोहणम् उपर अटुं पर चढ़ना, यानम् वा अथवा यहीने नपुं या चढ़ कर जाना, कंक्ष- अने वाण और केश, अस्थि- दाडकां अस्थि, भस्म- राख भस्म, तुष- झोतरां तुष, अंगार- तथा अंगाराना तथा अंगारके, राश्ट्रीनाम् दमदाओ देरों, अधिरोहणम् च इति उपर अटुं पर चढ़ना, (शोष- आ शोषना ये शोषके, पूर्वरूपाणि पूर्वश्रेया पूर्वरूप, भवन्ति भाव्ये होते हैं) ॥ १३ ॥

13. These are its premonitory symptoms:—coryza, frequent sneezing, increased mucus-discharge, sweet taste in the mouth, inappetence, weariness at meal-times, constant fault-finding even where there are no faults

or negligible faults especially in the matter of dinner service, water, food, soup, cakes, savouries and the caterers; nausea immediately after meals; vomiting fits during the progress of the meal, puffiness of the face and feet, anxious scrutiny of one's hand; extreme pallor of the eyes; over anxiety to know the proportion of one's arms; concupiscence; general disgust for things; frightful appearance of the body; the repeated seeing in dreams of empty reservoirs and deserted villages, townships, cities and country-side or withered, burnt, denuded forests, or of oneself coming in contact with chameleons, peacocks, monkeys, parrots, serpents, crows, owls etc, or riding or being drawn by dogs, camels, donkeys, and pigs, and climbing mounds of hair, bones, ashes, chaff and embers. Such are the premonitory symptoms of consumption

शोषस्यैकादश रूपाणि—

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा --शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, स्वरमेदः, श्लेष्मणश्छर्दनं, शोणितघ्नीवनं, पार्श्वसंरोजनम्, अंसाद्यमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥ १४ ॥

अतः ऊर्ध्वम् आ पृथी इसके पीछे, तस्य ते शोषनां उस शोषके, एकादश अंगियार ग्यारह, रूपाणि दृश्ये लक्षण, भवन्ति भाव्ये होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, शिरसः भाषानुं शिरका, परिपूर्णत्वम् आरे दागनुं मरा होना, कासः कास कास, श्वासः श्वास श्वास,

१४. परिपूर्णतां-प्रतिपूरणं (क. व. छ. ठ.)

,, ,, -परिपूरणं (ग.)

,, अरोचकश्चेति-तत्तारोचक इति (ख.)

स्वरमेदः स्वरमेदः स्वरमेदः, श्लेष्मणः उन्मी कफका, छर्जनम् उन्मी वमन, शोणित- दोषीन् रक्तका, छीवनम् थूकपुं थूकना, पार्श्व- पार्श्वोभां पार्श्वोभे, संरोजनम् पीडा पीडा, अंसावमर्दः अंसा दूषा कन्धोका दूषना, ज्वरः ज्वर ज्वर, अतीसारः अतीसार अतीसार, अरोचकः च इति अने अरुचि और अरोचक ॥ १४ ॥

14. Thereafter appear the eleven pathognomic symptoms of the disease. They are— fulness of the head, cough, dyspnea, loss of voice, vomiting of mucus, expectoration of blood, pain in the sides, kneading pains in the shoulders, fever, diarrhea and anorexia.

शोषस्य साध्यासाध्यलक्षणानि—

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः। बलवानुपचितो हि सहत्वाद्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

तत्र तेओभां इनमें, अपरिक्षीण- नथी क्षीण थयां क्षीण नहीं हुए, बल- भण बल, मांस- भास मास, शोणित- अने रक्त नेनां ओवे तथा रक्त जिसके ऐसे, बलवान् भणवान बलवान, अजातारिष्टः अने नथी उत्पन्न थयां अरिष्ट नेने ओवे रोगी अरिष्ट जिसको उत्पन्न न हुए हों ऐसे रोगीको, सर्वै. अपि सधजांय सम्पूर्ण, शोष- लिङ्गैः शोषणां लक्षणोथी शोषके लक्षणोंसे, उपद्रुतः युक्त होवा छतां संयुक्त होने पर भी, साध्यः साध्य साध्य, ज्ञेयः ज्ञेयः समझना चाहिए, हि केभके क्योंकि, बलवान् भणवान बलवान, उपचितः तथा उपचित रोगी तथा मांसदिसे संवृद्ध रोगी, व्याधि- व्याधि व्याधि, औषध- तथा औषधनां औषधके, बलस्य भणने बलको, सहत्वात् सहन करी शके छे तेथी सहन कर

१५. अपरिक्षीणबलमांस-अपरिक्षीणमांस (क. घ. च.)

॥ बलवानुपचितो-बलवर्णोपचयोपचितो (ख.)

॥ -बलवर्णोपचितो (घ. त.)

॥ सहत्वात्-सहिष्णुत्वात् (त.)

सकता है इससे, कामम् भले चाहे, सुबहुलिङ्गः बहू लक्षणवाणी होय बहुत लक्षणोंवाला हो, अपि ते पक्ष तो भी. अल्पलिङ्गः थोडा लक्षणवाणी अल्प लक्षणोंवाला, मन्तव्यः मानवे ओधे मानना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Now a patient who has not suffered a general loss of strength, flesh and blood, who is strong and in whom the fatal symptoms have not appeared even if he presents all the rest of the symptoms of consumption, is to be considered curable. A strong man, well nourished, and able to tolerate the strength both of disease and medicine, is to be regarded as a mild case although affected with all kinds of symptoms.

दुबलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असहत्वाद्याध्यौषधबलस्य तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

अतिक्षीण- अतिक्षीण अतिक्षीण, बल- भण बल, मांस- भास मास, शोणितम् अने रक्तवाणा रक्तवाले, अल्पलिङ्गम् थोडा लक्षणवाणी थोड़े लक्षणवाले, अजातारिष्टम् अरिष्ट लक्षणो पेदा न थयां होय अरिष्ट लक्षणोंके न उत्पन्न होने पर, अपि ते पक्ष भी, दुर्बलम् दुर्बल भावसे दुर्बल मनुष्यको, तु ते तो, व्याधि- रोग, औषध- तथा औषधनां और औषधके, बलस्य भणने बलको, असहत्वात् नहि सहन करनारपक्षाने दीधे सहन नहीं करसनेवाला होनेसे, बहुलिङ्गम् बहु लक्षणवाणी बहुत लक्षणोंवाला, जातारिष्टम् च अरिष्ट लक्षणो उत्पन्न थयां होय ओवे उत्पन्न अरिष्टोंवाला, विद्यात् ज्ञेयः जानना चाहिए, तम् तेनी इसको, परिवर्जयेत् चिह्नित न करवी चिह्नित न करे, हि

१६ क्षणेनैव हि-क्षणेन हि (ख. घ.)

॥ अनिमित्त-अनर्वाणिमित्तः (त.)

कारणं क्योकि, क्षणेन एव क्षुब्धमा क्षणभरमे, जरिष्ठानि अरिष्टे लक्ष्ये। अरिष्ट, प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न भव्ये उत्पन्न हो जाते हैं, जरिष्ट- अने अरिष्ट-नी और अरिष्टकी, प्रादुर्भावः च उत्पत्ति उत्पत्ति, अनिमित्तः इति कारणा विना न च विना कारणके ही है ॥ १६ ॥

16. But the patient who is weak and is greatly reduced in strength, flesh and blood, even if he presents but mild symptoms and no fatal prognosis, is to be considered as a case of severe type and a fatal prognosis, because he is unable to tolerate the force of disease and medication. Such a patient should be considered incurable, for in no time he will develop the fatal symptoms; and the fatal symptoms develop abruptly.

अध्यायोक्त्यर्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।
पूर्वरूपं च तत्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकः ते विषयमा उपसंहारने। श्लोक छे के उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, यः ने वैद्य जो वैद्य, शोषस्य शोषनां शोषके, समुत्थानम् च कारणा कारण, लिङ्गम् च लक्षण, पूर्वरूपम् च अने पूर्वरूपने और पूर्वरूपको, तत्वेन यथार्थ रीते पूर्णरूपसे, अवबुध्यते बूझे छे जानता है, स. ते न वही, राज्ञः राजान्नी राजाकी, कर्तुम् चिकित्सा करनेके लिए अर्हति योग्य छे योग्य है ॥ १७ ॥

Here is the recapitulatory verse—

17. He who knows correctly the etiology, the symptoms and the premonitory symptoms of consumption, is worthy of treating the king.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २थेला अग्निवेशमे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने २रकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, शोषनिदानम् 'शोष-निदान' 'शोषनिदान', नाम नामने। नामका, षष्ठः छठे छट्टा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-vesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Pathology of Consumption" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातमो अध्याय अध्याय सातवाँ

Chapter VII

उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे आदीथी अब आगे, उन्मादनिदानम् 'उन्मादनिदान' नामना अध्यायानु 'उन्मादनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेयुं व्याख्यान करेयुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेय-ने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषेन इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहें छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the Pathology of Insanity.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उन्मादसंख्या—

इह कलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—वात-
पित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह कलु आशाश्रमा इमं शास्त्रम्, पञ्च पांच
प्रकारना पांच प्रकारके, उन्मादाः उन्माद उन्माद,
भवन्ति ये हैं, तत् यथा जेभके जैसेकि, वात-
वातजन्य, पित्त- पित्तजन्य पित्तजन्य
कफ- कफजन्य, सन्निपात- सन्निपातजन्य
सन्निपातजन्य, आगन्तु- निमित्ताः तथा आगन्तु-
कारणजन्य तथा आगन्तुकारणजन्य ॥ ३ ॥

3. There are five kinds of insanity. They are due respectively to vata, pitta, kapha, to all the three humors combined and to extraneous causes.

उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः—

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां
क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते: तद्यथा—भीरुणामुपक्लिष्टस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनापयु-
ज्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां
व्याधिवेगसमुद्भूतमितानामुपहतमनसां वा काम-
क्रोधलोमहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदय-
मुपसृज्य मनोबहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्यु-
न्मादम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषां इनमें, दोषनिमित्ताः दोषधी उत्पन्न यत्ना
दोषजन्य. चत्वारः चार प्रकारके

४ व्याधिवेगसमुद्भूतमितानामुपहतमनसाम्—व्याधिवेगसमुद्भूतमितानामुपहतमनसाम् (च.)

.. कामक्रोधलोम—कामरागक्रोधलोम (च. ज.)

.. अभ्युदीर्णा दोषाः—अभ्युदीर्णत्वाद्दोषाः (च.)

.. .. - अभ्युदीर्णत्वाद्दोषाः ग. घ.)

उन्माद, एवंविधानाम् आवा प्रकारना निम्न प्रकारके,
पुरुषाणाम् पुरुषोंमें, क्षिप्रम् ओझ्झ क्षीप्र,
अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाते हैं, तत्
यथा जेभके जैसे कि, भीरुणाम् डरपोक डरपोक, उप-
क्लिष्ट- रोगेयुक्त तथा तमोगुणधी उपधात पाभेक्षा रजो-
गुण और तमोगुणसे आक्रान्त, सत्त्वानाम् भनवाणा मन-
वाले, उत्सन्नदोषाणाम् वधिष्ठा दोषवाणा बदेहुए दोषवाले,
समल- मलिन मलिन, विकृत- विकृत विकृत, उपहितानि
दूषित दूषित, अनुचिदानि तथा अनुचित तथा अनुचित,
आहारजातानि अनेक आहारांनु अनेक आहारोंको,
वैषम्ययुक्तेन प्रतिकूल प्रतिकूल, उपयोग- उपयोगना उप-
योगके, विधिना- विधिधी विधिसे, उपयुज्जानानाम् भोगे
करनांनु खानेवाले, तन्त्रप्रयोगम् तन्त्रप्रयोगे तन्त्र-
प्रयोगोंको, अपि पक्षु मी, विषमम् विषम रीते प्रतिकूल
विधिसे, आचरताम् करनांनु सेवन करनेवाले, अन्याः च
अने भीष्ठा और अन्य, विषमाः विषम प्रकारनी विषम
प्रकारकी, शरीरचेष्टाः शरीरनी चेष्टाओ शरीरचेष्टाओंको,
समाचरताम् करनांनु करनेवाले, अत्युपक्षीण- अतिक्षीण
अतिक्षीण, देहानाम् शरीरवाणा शरीरवाले, व्याधि-वेग-
रोगेना वेगधी रोगके बलसे, समुद्भूतमितानाम् अस्वस्थ
रहेनास्वस्थ प्रकृतिवाले, काम- अथवा काम अथवा
काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ- लोभ लोभ, हर्ष- हर्ष
हर्ष, भय- भय भय, मोह- मोह मोह, आयास- श्रम
आयास, शोक- शोक शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता,
उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, आदिभिः वगेरेधी आदिसे, भूयः
बारंवार बारंवार, उपहत-मनसाम् वा निधात पाभेक्ष
भनवाणा विकृत मनवाले, अभिघात-अभ्याहतानाम् वा
अथवा धा धागेला अनुभ्येनुं और चोटोंसे घायल हुए
मनुष्योंका, मनसि मन मनके, उपहते उपहत यथाधी
पीड़ित हो जानेसे, बुद्धौ च अने बुद्धि और बुद्धिके,
प्रचलितायाम् चलानेमान यत्ना विचलित होनेसे, अभ्यु-
दीर्णाः उदीर्ण थयेल उदीर्ण, दोषाः दोषो दोष, प्रकु-
पिताः प्रकुपित थर्धने प्रकुपित हो कर, हृदयम् हृदयमा
हृदयमें, उपसृज्य पक्षेयी नर्ध पहुंच कर, मनोबहानि
भनेवाले मनोबह, स्रोतांसि स्रोतीने स्रोतोंको, आवृत्य
आवृत करीने आवृत करके, उन्मादम् उन्मादने उन्मा-
दको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ४ ॥

4. Of these five, the four which arise from the morbidity of humors, develop most readily in men of the following description viz., the faint-hearted, those suffering from mental shock, the humor-ridden, those who make use, in a manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living, as also those resorting to other kinds of wrongful bodily activity; those who are exceedingly wasted in body; those who are crazed with the severity of disease, or those whose minds have been impaired by the attacks of lust, anger, greed, excitement, fear, infatuation, fatigue, grief, anxiety, regret and the like, and also those that are injured by trauma. In such persons the mind, having been impaired and the understanding unsettled, the exacerbated humor getting further provoked reaching the heart (the brain) and blocking the channels of sensory communication, brings about insanity.

उन्मादस्य प्रत्यात्मलक्षणम्—

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशील-
चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

मनः- मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, संज्ञा- संज्ञा संज्ञा, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, स्मृति- स्मृति स्मृति, भक्ति- भक्ति भक्ति, इच्छा- इच्छा इच्छा, शील- शील शील, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, आचार- आचार आचार और आचारके, विभ्रमम् विभ्रम विभ्रम, विद्याने विद्यानेको, पुनः उन्मादम् उन्माद उन्माद, विद्यात् विद्यात् जानना चाहिए ॥ ५ ॥

५. चेष्टाचारविभ्रमं-चेष्टाचारविभ्रमं (च. च. व.)

5. Insanity is to be known as the unsettled condition of the mind, understanding, consciousness, perception, memory, inclination, character, behaviour and conduct.

उन्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि; तद्यथा—शिरसः शून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनः कर्णयोः, उच्छ्वास-स्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्, अनन्नाभिलाषा-रोचकाविपाकाः, हृद्ग्रहः, ध्यानायाससंमोहोद्वेगा-श्चास्थाने, सततं लोमहर्षः, ज्वरश्चाभीक्षणम्, उन्मत्तचित्तत्वम्, उद्दिग्द्वम्, अर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्षणं दर्शनं भ्रान्तचलितान-वस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडक-चक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निम-ज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं चक्षुषोश्चापसर्प-णमिति (दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेनां टाके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वरूपाणि पूर्वका हैं तत बन्ना जेमे जेसेकि, शिरसः शिरसी शिरसी, शून्यता शून्यता शून्यता, चक्षुषोः आंभोनी आंभोनी, आकुलता आकुलता आकुलता, कर्णयोः कानमां कानोमें, स्वनः आवाज शब्द, उच्छ्वासस्य उच्छ्वासनी उच्छ्वाससकी, आधिक्यम् अधिकता, आस्य मोटाभांथी मुखसे, संस्त्रवणम् छागनु अरु लालासाव, अनन्नाभिलाष-लोभननी भुञ्जान न थी भोजनकी अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाकाः अविपाक अविपाक, हृद्ग्रहः हृदयनु जकड़ान जकड़ाना, अस्थाने अस्थाने बिना स्थानके, ध्यान-

६. चक्षुषोराकुलता-चक्षुषोरद्वयस्थता (प.)

॥ उच्छ्वासस्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्-उच्छ्वासस्य अधिक्यम् अवणम् (प.)

॥ ज्वरश्चाभीक्षणम्-ज्वरश्चाभीक्षणमभीक्षणम् (क.)

॥ उद्दिग्द्वम्, अर्दिताकृतिकरणम्-अर्दिताकृतिकरणमुन्मथित-रम् (व.)

ध्यान ध्यान, आयास-शक्ति यकान, संमोह-भूतार्थ
 मूर्च्छा, उद्वेगाः च अने उद्वेग और उद्वेग, सततम्
 निरंतर निरंतर, लोमहर्षः ३५३३ ७३३३ ७३३३ ७३३३
 खडा होना, असीक्षणम् वारंवार बारबार, उवरः ताव
 उवर, उन्मत्त-चित्तत्वम् चित्तनु भ्रमण चित्तका भ्रमण,
 उद्विग्नत्वम् उद्विग्नतापणम् उद्विग्नसे युक्त होना, व्याधेः
 रोगनां रोगके, अर्दित-अर्दित जेवां अर्दितरोग जेसे,
 आकृति-लक्षणी चिह्नोका, करणम् धारण ३२३३
 धारण करना, स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, आन्त-
 लभता आन्त, चलित-चंचल चंचल, अनवस्थितानाम्
 अस्थिर अस्थिर, अप्रशस्तानाम् च तथा अयोग्य तथा
 निन्दित, रूपाणाम् दृश्यो दृश्योको, असीक्षणम् वारंवार
 बारबार, दर्शनम् च देहनां देहना, तिल-पीडक-चक्र-
 धारणी कोन्हा, अभिरोगणम् पर शत्रुं पर सनारी
 करना, वात-कुण्डालकाधिः पातशत्रुं पातकुण्डालकासे,
 उन्मथनम् च उन्मथित शत्रुं मथित होना, कलुषाणाम्
 ३०३३ मलिन, अम्भसाय पाणीनी जलके, आवर्ते
 लभरीओभां भ्रमणमें, गिरजजनम् च गीरी गीरी इवना,
 चक्षुषोः अने आंशो प्रौं आंशोका, सप्तसर्पणम्
 इति त्रांसी धर्म जेवी देहा होना, दोष-निमित्तानाम्
 दोषजनित दोषजन्य, उन्मादानाम् उन्मादोनां उन्मादोके,
 पूर्वरूपाणि आ पूर्वशेषो ये पूर्वम्, भवन्ति याव
 छे होते हैं ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms— viz., feeling of voidness in the head, restlessness of the eyes, noises in the ears, hurried respiration, dribbling of the mouth, inappetence, anorexia, misdigestion, cardiac spasm, misplaced mental absorption, fatigue, infatuation and anxiety, constant horripilation, frequent pyrexia, intoxicated condition of the mind; pain in the upper half of the body; the appearance of the features presented in facial paralysis, and the frequent seeing in dreams of roving, moving,

unstable and inauspicious forms, or of oneself sitting mounted on the wheel of the oil-press, or being churned as it were by whirl-winds, or the sinking of oneself in whirl-pools of tinged waters and the retraction of the eye-balls. These are the premonitory symptoms of the insanity induced by the provocation of the morbid humors.

वातोन्मादस्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं प्रेवमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—परिसरणमजस्रम्, अक्षिप्रुधौषांसहन्वप्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकक्षात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, फेनागमनमास्थान्, अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्यगीतवादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दानुकरणमसाम्रा, यानमयानैः, अलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्येष्वलब्धेषु, लब्धेषु चावमनस्तीव्रमात्सर्यं च, काश्यं, पारुष्यम्, उत्पिण्डतारुणाक्षता, वातोपशयविपर्यासादनुपशयता चः इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति(१);

ततः अनन्तरम् एवम् ते पक्षी आ प्रभाषु उसके पीछे उग नन्द, उन्मादः उन्मादनी उन्मादकी, अभिवि-
वृत्तिः एव उत्पत्तिः ७ थाय छे उत्पत्ति ही होती है, तत्र
त्या गद्गो, उन्मादविशेष- उन्मादना वात आदि दोहनुं
उन्मादके वात आदि मेदका, इदम् आ यह, विज्ञानम्
लक्ष्ण लक्षण, भवति छे हैं, तत् यथा गेभके जैसे कि,
भजजम् सर्वदा निरन्तर, परिसरणम् इथा करवुं घूमना,
अकस्मात् अकस्मात् बिना कारणके अक्षिभव- आभ,

७- ' अक्षिभ्रवं न भङ्गं ग्रहणं तान्त्रिकीयेषामकरमात् - अस-
ह्यं ग्रहणं पादाङ्गाक्षिभ्रविजेषाकरमात् (च. ध.)

॥ पेनाशमनम्—पेनागभः (ग.)

लब्धेषु चावगानरतीव्रमास्त्यं- लब्धं, चायमानः, तीव्रत्वम्,
मास्त्यं (न. ध.)

॥ उत्पिण्डितारुणाक्षः-उत्पिण्डितारुणाक्षित्वम् (ग.)

અમર આંધ્ર-મૂ, જોષ- હોઠ ઓષ, ઝંસ- ખશા સ્કન્ધ, હનુ- હાલી હનુ, અમ્રહસ- હાથના અમ્રભાગ હાથકે અમ્રભાગ, પાદ- પગ પેર, અન્ન- તથા બીજાં અંગોને તથા દૂસરે અંગોનો, વિદ્યેષણમ્ ફેંકવાં ચલાના, સત્તમ્ સતત નિરન્તર, અનિચતાનામ્ સંબંધ બગરની અસંવદ્ધ, ગિરામ્ ચ ડસ્તર્ગઃ વાણી બોલવી બોલના, જાસ્યાત્ મોક્ષમ્થી મુક્તિ, કેન- શીશુનું માગકા, જાગમનમ્ આવવું આના, અસ્થાને ચ અસ્થાને વિના સ્થાનકે, અસીક્ષણમ્ વારંવાર વારવાર, સ્મિત- સ્મિત કરવું મુસકરાના, હસિત- હસવું હંસના, નૃત્ય- નાચવું નાચના, ગીત- ગાવું ગાના, વાદિત્ર- વાદિત્રો વાજા, સંપ્રયોગઃ વગાડવાં વજાના, અસામ્ના- ઊંચેથી કંચેસે, વીણા- વીણા વીણા, વંશ- વાંસળી વંસી, શંખ- શંખ શંખ, શમ્યા- જમણા હાથથી વગાડવાના દાહિને હાથસે વજાનેકે, તાલ- તથા ડાબા હાથથી વગાડવાના ઓર વાંચે હાથસે વજાનેકે, શબ્દ- શબ્દોનું શબ્દોંકા, અનુકરણમ્ અનુકરણ કરવું અનુકરણ કરના, અયાનૈઃ જેના પર સવારી ન થતી હોય તેના પર વિના સવારીની વસ્તુઓંપર, યાનમ્ સવારી કરવી સવારી કરના, અનલક્ષારિકૈઃ અલંકાર માટે અનુપયોગી અલંકારકે અયોગ્ય, દ્રવ્યઃ ચીજોથી દ્રવ્યોંસે, અલક્ષરણમ્ શલુગાર કરવે અલક્ષર કરના, અલક્ષણેષુ નહિ મળેલા અપ્રાપ્ત, અમ્યવહાર્યેષુ આહારમાં આહારમેં, લોભઃ ચ અત્યંત ધન્ય અધિક લાલસા, લક્ષણેષુ અને મળેલી આહારની વસ્તુઓંમાં ઓર પ્રાપ્ત આહારની વસ્તુઓંમેં, અવમાનઃ ચ તિરસ્કાર તિરસ્કાર, તીવ્રમાત્સર્યમ્ ચ તથા તીવ્ર માત્સર્ય ઓર તીવ્રમત્સર, કાર્શ્વમ્ કૃશતા કૃશતા, પારુષ્યમ્ કઠોરતા કઠોરતા, ટિપ્પિન્દ્રિત-અરુણાક્ષતા આંખો ફૂલી જવી અને લાલ થવી આંખોંકા ફૂલા હોના ઓર ઇંટસા લાલ હોના, વાત-ઉપજાય- તથા વાતને શીત કરનારાં દ્રવ્યોંથી તથા વાતનો જ્ઞાન્ત કરનેવાલે દ્રવ્યોંસે, વિપર્યાસાન્ વિપરીત દ્રવ્યોંનું પ્રતિકૂલ દ્રવ્યોંકા, અનુપશયતા ચ માફક ન આવવું અનુકૂલ ન આના, હૃતિ એ યે, વાત-ઉન્માદ- વાતજનિત ઉન્માદનાં વાતજનિત ઉન્માદકે, લિંગાનિ લક્ષણોં લક્ષણ, અવન્તિ છે હૈં (૧);

7-(1). Immediately after these indications insanity manifests itself. The signs and symptoms of the different

types of insanity are as follows:—They are— constant rambling, meaningless jerking of the eyes, eye-brows, lips, shoulders, jaws, foreparts of the arms and feet and other body-parts; talking interminably and incoherently; the flowing of froth from the mouth, continuous and inopportune smiling, laughing, dancing, singing and playing on instruments; giving loud imitations of the sounds of the lute, flute, conch and cymbals of the left and the right hand, trying to ride on mounts not in vogue, adorning oneself with queer and un-ornamental objects; hankering after unobtainable viands, and actual contempt or extreme niggardliness for those in actual possession, emaciation and roughness of the body and swelling and redness of the eyes; non-homologation to the things that are antagonistic to the things that are alleviative of vata—these are the symptoms of insanity of the vata type.

પિત્તોન્માદસ્ય લક્ષણમ્—

અમર્ષઃ, ક્રોધઃ, સંરમ્ભાસ્થાને, શસ્ત્રલોપ્દ્રુક- શાકાષ્ટમુષ્ટિભિરમિહનનં સ્વેષાં પરેષાં વા, અમિદ્ર- વર્ણ, પ્રચ્છાયશીતોદકાન્નામિલાષઃ, સંતાપશ્ચાતિ- વેલં, તામ્રહરિતહારિદ્રસંરમ્ભાક્ષતા, પિત્તોપશય- વિપર્યાસાદનુપશયતા ચ; હૃતિ પિત્તોન્માદલિંગાનિ અવન્તિ (૨);

અમર્ષઃ અસહિષ્ણુતા સહન ન કરના, ક્રોધઃ ક્રોધ, અસ્થાને ચ અસ્થાને વિના સ્થાનકે, સંરમ્ભઃ જુરસો જોશ, શસ્ત્ર- શસ્ત્ર શસ્ત્ર, લોપ્દ્રુ માટીનું ઢેંકું
૭-(૨). 'શાકાષ્ટમુષ્ટિભિરમિહનનં'—'કાષ્ટમુષ્ટિભિરમિદ્રવળમ્ (જ.ક.વ.)
,, 'સંરમ્ભાક્ષતા'—'સંરમ્ભાક્ષિત્વમ્ (વ.)

मिह्रीका देहा, कृता- आशुक् चानुक, काष्ठ- धातुडी लकरी, मुष्टिभिः भूरी वज्रेथी मुक्के आदिषे, स्वेषाम् पोतानां अपने, परेषाम् वा अथवा पारङ्गोने या परायणो, अभिहननम् भार्युं मारना, अभिद्रवणम् द्रोपुं दौवना, प्रच्छाव- भ्राम्य छाया, शीत- तथा शीतल तथा शीतल, उदक- नल जल, जङ्ग- तेभ्य अ-नन्दी और अजकी, अभिलाषः अभिलाषा चाह, जतिवेकम् च धात्रा वभत सुधी बहून देर तक, संतापः संताप सन्ताप, तात्र- धात्र लाल, हरित- लीली हरा, हरित्र- पीली पीला, संरब्ध- तथा द्रोपयुक्त एवं कूट, जङ्गता- आंभोवाणापक्षुं आंखोका होना, पित्त- अने पित्तने पित्तको, उपशय- शीत करनेवाले द्रव्योसे, विपर्ययात् विपरीत द्रव्योनुं विपरीत द्रव्योका, अनुपशयता च भाङ्क न आवुं अनुकूल न आना, इति ऐ ये, पित्त-उन्माद- पित्तजनित उन्मादनां पिनोन्मादके, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति छे हैं (२);

7-(2). Irritability, anger and excitement in the wrong place; striking oneself or others with weapons, brick-bats, whips, sticks and with fists; running about; craving for shade, cold water and food; prolonged attacks of anguish; coppery, green, yellow and furious look of the eyes; and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of pitta—these are the symptoms of the pitta type of insanity.

श्लेष्मोन्मादस्य लक्षणम्—

स्थानमेकदेशे, तूर्णीभावः, अस्पृशश्चक्रमणं, लालाशिक्वाणकस्रवणम्, अनन्नाभिलाषः, रहस्का-मता, बीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्ननिवृत्ता, श्वयथु-रानने, शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं, श्लेष्मोपश-यविपर्ययादनुपशयता च, इति श्लेष्मोन्मादलि-ङ्गानि भवन्ति (३);

७. एकदेशे-एकवक्त्रे (ग.)

एकदेशे औष्ठ्य ठेकाछे एक स्थान पर, स्थानम् पडी रहेपुं बैठ रहना, तूर्णीभावः थूप रहेपुं चूप रहना, अस्पृशः थोडुं थोडा, चक्रमणम् ३२पुं चलना फिरना, लाला- धात्र लाला, शिक्वाणक- तथा लीटुं एवं नाककी मैकका, स्रवणम् ३२पुं बहना, अनन्नाभिलाषः अ-नन्दी भ्राम्य न भवी भोजनकी अनिच्छा, रहस्कामता औङ्कान्तिप्रियता एकान्तप्रियता, बीभत्सत्वं स्रग् उन्मवनापक्षुं जुगुप्साजनकता, शौचद्वेषः थोडुं भाधने द्वेष पवित्रतासे द्वेष, स्वप्ननिवृत्ता उन्माद ३२पुं नित्य सोना, आनने मोह ३२ मुखपर, श्वयथुः सोने शोथ, शुक्ल- सईद सफेद, स्तिमित- निश्चिण घट्ट, मल- भणथी मलसे, उपविग्ध- जङ्गलवृक्षे दीपाथि आंभोवाणापक्षुं आंखोका भरा होना, श्लेष्म- ३३ने कफको, उपशय- शीत करनेवाले द्रव्योसे, विपर्ययात् विपरीत द्रव्योनुं विपरीत द्रव्योका, अनुपशयता च भाङ्क न आवुं अनुकूल न आना, इति ऐ ये, श्लेष्म-उन्माद- ३३नित उन्मादनां कफोन्मादके, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति छे हैं (३);

7-(3). Being rooted to one spot, silence, little disposition for movement, dribbling of saliva or nasal discharge, disinclination for food, love of solitude, offensiveness, aversion to cleanliness, constant somnolence, edema of the face; whiteness, fixity and covering of mucus-discharge of the eyes and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of kapha—these are the symptoms of the kapha type of insanity.

साक्षिपातिकोन्मादस्य लक्षणम्—

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु साक्षिपातिकं विद्यात्, तमसाभ्यमाचक्षते कुशलाः ॥ ७ ॥

त्रिदोष- त्रये दोषनां तीनों दोषोका, लिङ्ग- लक्षणो लक्षण, सन्निपाते तु मिश्रित यतां एक साथ होने पर, ७. माचक्षते कुशलाः—जीवन्ति (च.)

साक्षिपातिकम् सांनिपातिक ६-भा६ सक्षिपातजन्य
उन्माद, विद्यात् गणितो समझना चाहिए, कुशलाः
कुशल वैद्यो विद्वान वैद्य, तम् तेने इसे, असाध्यम्
असाध्य असाध्य, आचक्षते कहे थे कहते हैं ॥ ७ ॥

7. That form of the insanity which manifests the symptoms of all the three morbid humors is to be known as the insanity of the tri-discordance type. The specialists declare that such insanity is incurable.

साध्याना चिकित्सितम्--

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि त्रेहस्येद-
वप्रनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तःकर्मधू-
मधूपनाञ्जनावपीडप्रथगताभ्यङ्गप्रदेहपरिवेकानुले-
पनवधबन्धनागरोधनचित्रासनविस्मरणविस्मर-
णापतर्पणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च
यथास्वं युक्तम्, यश्चान्यदपि किञ्चिद्विदामनिपतीत-
मौषधं कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ८ ॥

साध्यानाम् साध्य, ब्रह्माणाम् तु ब्रह्म वि-भा-
 दान्ती तीन उन्मादोक्ते, साधनानि श्रित्किंसा उपाय, ज्वेह-
 स्नेहन स्नेहन, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, वमन- वमन वमन,
 विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन
 आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, उपशमन-
 उपशमन उपशमन, नस्त-कर्म- नस्तकर्म नस्तकर्म, धूम-
 धूमपान धूम, धूपन- धूपन धूपन, अञ्जन- अञ्जन
 अञ्जन, अवपीडन- अवपीडन अवपीडन, प्रधमन- प्रधमन
 प्रधमन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह
 प्रदेह, परिषेक- परिषेक परिषेक, अनुलेपन- अनुलेपन
 अनुलेपन, वच- वच वच, मृतपुं मृतपुं मृतपुं, वन्दन- वन्दन
 वन्दन, अवरोधन- अवरोधन अवरोधन, वन्दन- वन्दन
 वन्दन, देवुं अन्वेरे कमरे आदिमें बन्द कर देना, विज्ञासन-
 विज्ञासन विज्ञासन, विज्ञासन- विज्ञासन विज्ञासन

૯. અનુવાસનોપશમન-અનુવાસન (૫)

॥ भूमधूपन-भूपधूमपान (क)

॥ नमः-म्यम (सू.)

॥ अर्थोपम-अत्रबोधन (पं)

चक्रिण करना, बिस्मारण-भूलावी हेतुं भुलाना, अपतर्पण-
अपतर्पणेषु अपतर्पण, भिराव्यधनानि भिरावेध सिरावेध,
यथास्वम् ते ते द्वापने अनुसरी प्रत्येक दोषके अनुसार,
युक्त्वा मात्रा आदिना विचारथी मात्रा आदिके विचारसे,
भोजनविधानम् च भोजन कुरावपुं भोजन खिलाना,
यत् च अने जे और जो, जन्वत् भीष्णुं अन्य, अपि
किंचित् डांर्ध पक्षु जो कुछ भी, निदान- विपरीतम्
निदानथी विपरीत निदानसे विपरीत, औषधम् औषध
दोय औषध हो, तत् अपि तेना पक्षु उसे भी,
कार्यम् स्यात् इति प्रयोग कुरवो ओर्धओ करना
चाहिए ॥ ८ ॥

8. Of the other three which are curable, the following constitute the therapeutic measures:—Oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, sudation, errhines, smoking, fumigation, eye-salves, nasal medications, insufflations, inunctions, applications, affusions, besmearing, shock-therapy by intimidating the patient with threat of death, chaining and confinement, frightening, inducing astonishment and forgetfulness, depletion and venesection, skilful regimen of diet according to indication and other suitable medications antagonistic to the nature of etiological factors.

भवति चात्र—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक
 छे छे श्लोक है कि, उत्तमः श्रेष्ठः भिषक् वैद्य वैद्य,
 यत् प्रकीर्तितम् ते उपर कहेवाभां आयुं जो ऊपर
 कहा गया, जनेन ये इस, विधियुक्तेन विधिपूर्वक
 विधिसहित, कर्मणा कर्मथी कर्मसे, दोषजान् दोषजन्य

१. साम्बान्-सम्यक् (एव च.)

१५ दोषजन्य तीन, साध्यान् साध्य साध्य, उन्मादान्
उन्मादोन्मी उन्मादोन्मी, साधयेत् चिकित्सा करवी
चिकित्सा करे ॥ ९ ॥

Here is a verse—

9. The expert physician should treat the curable types of insanity, which are born of morbid humors, by the therapeutic methods herein described.

आगन्तुन्मादनिदानम्—

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः स मुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्यु-
न्मादस्तमागन्तुकमाचक्षते। केचित पुनः पूर्वकृतं
कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम्। तस्य च
हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः।
प्रज्ञापराधाद्वयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशा-
चगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति,
अन्यद्वा किञ्चिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते; तमा-
त्मना हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥१०॥

यः उन्मादः ७ उन्माद जो उन्माद, तु तो तो,
दोषनिमित्तेभ्यः दोषजन्य, उन्मादेभ्यः उन्मादोन्मी
उन्मादसे, सनुत्थान-कारण, पूर्वरूप-पूर्वश्च
पूर्वरूप, लिङ्ग-रूप रूप, वेदना-वेदना वेदना, उपशय-
अने उपशयन्ती और उपशयकी, विशेष-भिन्नता मिश्रता,
समन्वितः वाणी वाला, भवति होय छे होता है, तम्
तेने उस उन्मादको, आगन्तुकम् आगन्तु आगन्तु,
आचक्षते कहे छे कहते हैं, केचित् केवल कोई, पुनः
वर्णी तो, पूर्वकृतम् पूर्वजन्म-पूर्वजन्मकृत, अप्रशस्तम्
अप्रशस्त निन्दित, कर्म-कर्मने कर्मको, तस्य तेनुं
उसका, निमित्तम् कारण, इच्छन्ति भाने छे मानते
हैं, प्रज्ञापराधः भगवान् प्रज्ञापराध, एव न ही,
तस्य च तेनुं उसका, हेतुः इति कारण छे ऐम कारण
है ऐसा, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय

१०. लिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो—लिङ्गविशेषसमन्वितो (च.)

,, तस्य-तस्य (छ. च.)

,, हतमुपपन्नतो—उपहतमुपपन्नतो (च. ज.)

आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसु कहे छे पुनर्वसु कहते हैं,
अयम् आ भगवन् यह भगवन्, प्रज्ञापराधात् हि भगवा-
नपराधीन प्रज्ञापराधके कारण ही, देव ऋषि-देव-ऋषि
देव-ऋषि, पितृ-पितृपिता पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व,
यक्ष-यक्ष यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षस, पिशाच-पिशाच
पिशाच, गुरु-गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध
सिद्ध, आचार्य-आचार्य आचार्य, पूज्यान् तथा पूज्या-
न्मी और पूज्योंका, अवमत्या अवगल्यना करीने तिरस्कार
करके, अहितानि अहित अहित, आचरन्ति आचरन्ति
करे छे आचरण करता है, अन्यत् वा अथवा भीलुं
अथवा अन्य, किञ्चित् कोई एवंविधम् ऐवुं
इसी प्रकारके, अप्रशस्तम् निन्दित निन्दित, कर्म-कर्म
कर्मका, आरभते आरंभे छे आरम्भ करता है, देवादयः
देव आदि देवाद. आत्मना पितृपिता अपने कार्यसे,
हतम् हल्यथे हत बने, तस्य ते पुरुषमां उस पुरुषमें,
उपपन्नतः प्रवेश करता तेने आविष्ट होकर उसे,
उन्मत्तम्- उन्मत्त (गोप) उन्मत्त, कुर्वन्ति भाने छे
कर देते हैं ॥ १० ॥

10. That form of insanity, however, which presents causes, premonitory symptoms, symptoms, suffering and homologation, other than those which arise from endogenous humoral discordance is said to be exogenous. Some would have it that such insanity owes its origin to reprehensible actions done in the former existence. The teacher Atreya Punarvasu, however, is of the opinion that in this case, too, the etiological factor is volitional transgression that a man, by disregarding the gods, seers, manes, gandharvas, yakshas, demons, goblins, seniors, elders, adepts, preceptors and worthies, perpetrates undesirable acts or begins similar reprehensible undertakings. Assailing such a man who is mainly

his own assailant, the gods and others render him insane.

आगन्तुमादस्य पूर्वरूपाणि—

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देव-गोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशं-सामिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषा-मुपतप्तिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति, ततोऽनन्तरमुन्मादामिनिर्वृत्तिः ॥ ११ ॥

तत्र ओम् इन्में, देवादि- देवो वज्रेना देवादिके, प्रकोपनिमित्तन प्रकोपणी उपन अथेव प्रकोपके कारण, आगन्तुक- आगन्तु आगन्तु, उन्मादेन उन्माद वे उन्मादसे, पुरस्कृतस्य अभिशप्त पुत्रुपनां अभिशप्त पुरुषके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वर्ष पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं. तत् यथा ओम् के जैसे कि, देव-गो- ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण, तपस्विनाम् तथा तपस्वीओन्दी तथा तपस्वीकी, हिंसा-रुचित्वं हिंसा करनेवाली भुञ्जहि हिंसा करनेकी रुचि, कोपनत्वम् गुस्से थुं क्रोध करना, नृशंस- परापकार करनेवाली परापकारकी, अभिप्रायता भुञ्जहि कामना, अरतिः कोपि कायंभां मन न लागुं वेचनी, ओजः-ओज ओज, वर्ण-वर्ण वर्ण, छाया-कान्ति छाया, बल-बल बल, वपुषाम् तथा शरीरने शरीरका, उपतप्तिः उपताप उपताप, स्वप्ने च स्वप्नभां स्वप्नमें, देवादिभिः देव आदिथी देवता आदिसे, अभिभर्त्सनम् तिरस्कार पाभवे तिरस्कारकी प्राप्ति, प्रवर्तनम् च इति अने प्रेरणा थवी और प्रेरणाका मिलना, ततः अनन्तरम् त्वात्ता इस्के पीछे, उन्माद- उन्माद उन्माद, अभिनिर्वृत्तिः प्रकट थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ११ ॥

11. The following are the premonitory symptoms seen in a man who is heading towards the exogenous type of insanity, which comes of the dis-

११. आगन्तुकोन्मादेन-आगन्तुमादेन (३)

१, ओजः-ओजः (ज)

pleasure of the gods, etc; viz, a liking for causing hurt to the gods, cows, Brahmanas, and the ascetics, irascibility, mischief-mongering, apathy, the impairment of the vital-essence, complexion, lustre, strength and body, and in dreams being despised by the gods and others and being incited. Thereafter there is the appearance of insanity.

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादविष्यतामारम्भविशेषः—

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादविष्यता-मारम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिप्रायन्तः, पितरो दर्शयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाप्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरावृत्त्या बाहयन्तः ॥ १२ ॥

तत्र तेभां उसमें, उन्मादकराणाम् उन्मादने उपन करनेवाले, भूतानाम् भूताने भूतोंको, उन्मादविष्यताम् उन्माद करनेकी इच्छा होने पर, अथ च तेओने आ उनका यह, प्रारम्भ-विशेषः विशेष प्रकारने आरंभ विविष्ट प्रारम्भ, भवति थाय छे होता है, तत् यथा ओम् के जैसे कि, देवाः देवो देवता, अवलोकयन्तः इक्षु दृष्टिपात करनेवाले केवल दृष्टि करते हुए, गुरु-वृद्ध-गुरु वृद्ध गुरु वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध सिद्ध, महर्षयः तथा महर्षिओ तथा महर्षि, अभिप्रायन्तः शाप देता शाप देते हुए, पितरः पितृओ पितर, दर्शयन्तः पितृनां स्पर्श पितृनां अपनेको दिखाते हुए, गन्धर्वाः गन्धर्वो गन्धर्व, स्पृशन्तः स्पर्श करनेवाले स्पर्श करते हुए, यक्षाः यक्षो

१२. पितरो दर्शयन्तः—पितरो दर्शयन्तः (च. ब. प.)

१, समाविशन्तो—प्रविशन्तो (च.)

१, आत्मगन्ध-आत्मगन्ध (त. प.)

१, आप्रापयन्तः—आप्रापयन्तः (प.)

१, आवृत्त्या-अवृत्त्या (क. क.)

यक्ष, समाधिबन्धः प्रवेश करते। शरीरमें प्रविष्ट होते हुए, राक्षसाः व राक्षसों राक्षस, आत्मगन्धर्व पीतानी भेदने अपनी गन्धर्व, आत्मापबन्धः सुभाषता सुभावे हुए, पिशाचाः पुनः अने पिशाचों और पिशाच, आरक्ष ७५२ मैत्री सवारी करके, बाह्यन्तः श्लाघता चलते हुए, उन्मादम् उन्मादने उन्माद, जनवर्गित उत्पन्न करे ७ उत्पन्न करते हैं ॥ १२ ॥

12. The following is the manner in which the madness-inducing agencies, when wishing to afflict any one with madness, operate. Thus the gods send down madness by a look, the teachers, elders, adepts and the great sages by a curse, the manes by revealing themselves, the gandharvas by a touch, the yakshas by taking possession, the rakshas as by letting their body-odours be sniffed, and lastly, the goblins by mounting their victims and riding them.

भूतोन्मादस्य रूपाणि—

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्म-
बलवीर्यपौरुषपराक्रमप्रद्वृणधारणस्मरणज्ञानवच-
नविज्ञानानि, अनियतभ्रोम्मादकालः ॥ १३ ॥

तस्य तेना उसके, हमानि आ वे, कृपाणि ३५।
 रूप, अवच्छिन्न आद्य ओ होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे
 कि, अत्मारम- पैताना भ्रमाद्युत्थी अधिक अपने प्रमा-
 नसे अधिक, बल- जल बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष-
 पौरुष पौरुष, पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, ग्रहण- ग्रहण
 ग्रहण, धारण- धारण धारण, स्मरण- स्मरण
 ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, वचन- वचन वचन, विज्ञानानि अने
 विज्ञान आद्य ओ और विज्ञान होते हैं, उन्मादकालः च
 अने उन्मादने ठाव एवं उन्मादका समय, अनिश्चितः
 अनिश्चित होद्य ओ अनिश्चित होता है ॥ १३ ॥

१३. अत्थात्मबलं—अमर्त्यबलं (क. च. छ. ५.)

13. These are the symptoms of the exogenous type of insanity, viz, superhuman strength, energy, capacity, prowess, grasp, retention, memory, understanding, speech and knowledge. The time of manifestation of this type of insanity is indeterminate.

भागन्तून्मादस्याघातकालाः —

उन्मादयिष्यतामपि क्षलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-
राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्व-
भिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य
कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-
काले, एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने
वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा
मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्य-
यनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा,
महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाप्रहोपग-
मने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशु-
चिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्त्रावे, अशुचेर-
प्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधु-
तिलगुडमधोच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नग-
रनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमे वा,
द्विजगुरुसुरयतिपूज्यामिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्य-
तिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे,
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

उन्मादयिष्यताम् उन्माद इत्यादि पुत्रावाणा
उन्माद करनेकी इच्छावाले, देव-ऋषि- देव-ऋषि देव-ऋषि,

पृथ्वीः तरेऽङ्गिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति-पृथ्वीतरेषु गमनीयः
पुरुषः (ख.)

परिणामकाले-परिपाककाले (च.)

पर्वसन्धिषु-पक्षसन्धिषु (च.)

विविधभूताशुभाशुचि° - विविधभूताशुचि° (ख.)

०रुधिरस्रावे, अशुचेः-०रुधिरस्रावाशुचेः (फ.)

°इमशानाभातनाभिगमने-°इमशानाभिगमने (ख)

द्विजगुरुसुरवतिग्न्यां—द्विजगुरुसुरपूग्यां (क.)

पितृ-पितृ पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, यक्ष यक्ष
यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षस, पिशाचानाम् अने पिशाचो-
ने और पिशाचोंको गुरु-के गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध,
सिद्धानाम् वा अपि अने सिद्धोने पक्ष और सिद्धोंके
भी, पशु आ इन, अन्तरेषु खलु समयमां समयोमें,
पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अभिगमनीया प्रवेत्ता करवा
थोऽथ आक्रमणके योग्य, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत्
यथा जेभके जैसे कि, पापस्य पाप पाप, कर्मणः कर्मणा
कर्मके, समारम्भे आरम्भमां प्रारम्भमें, पूर्वकृतस्य अथवा
पूर्वजन्ममां करेला अथवा पूर्वजन्मकृत, कर्मणः कर्मणा
कर्मके, परिणामकाले वा विपादने समये फलके समय,
एकस्य वा अथवा ओकले अथवा अकेले ही, शून्य-
गृहवासे भूना धरमां रहते होय त्यारे शून्यगृहमें
रहने पर, चतुष्पथ-अथवा आर रस्ताओ अथवा
चौराहों, अविष्टाने वा साथे बेगोना थवाने स्थाने एकत्र
मिलने पर, सन्ध्यावेलायाम् अथवा संध्याने समये
अथवा सन्ध्यासमयमें, अग्रयतभावे वा अथवा अशुद्ध
अवस्थामां अथवा अशुद्ध अवस्थामें, पर्वसन्धिषु वा
अथवा पूर्णिमा अने अमावास्याने दिवसे अथवा
पूर्णिमा और अमावास्यामें, मिथुनीभावे मैथुन करते।
होय त्यारे सम्भोग करते हुए, रजस्वला-रजस्वला श्री
साथे अथवा रजस्वलाके साथ, अभिगमने वा संयोग
करते। होय त्यारे संभोगके समय, अभ्यसन-अथवा
अभ्यसन अथवा पढ़ना, बलि-अभिधान बलि, मङ्गल-
भंगलभंग मंगल, होम अने होमने होमका, प्रयोगे
प्रयोग प्रयोग, विगुणे वा विधिपूर्वक नहिं करतां
विधिपूर्वक नहीं करने पर, नियम-नियम नियम, व्रत
व्रत व्रत, ब्रह्मचर्य-भङ्गे वा अने ब्रह्मचर्यने भंग
करवाधी और ब्रह्मचर्यका भंग होने पर, महाहवे वा
अथवा महायुद्धना समयमां अथवा महायुद्धके कालमें,
देवा-अथवा देश अथवा देश, कुल-कुल कुल,
पुर-अने नगरना और नगरके, विनाशे वा विनाशने
समये विनाशके समय, महाग्रह अथवा ग्रहके स्थान
अथवा महाग्रहके, उपगमने वा अक्षय्य वधते ग्रहण-
कालमें, क्षिप्वाः अथवा क्षीणानां अथवा क्षियोंके,
प्रजनन-काले वा प्रसवने समये प्रजननकालमें, विविध-
मृत-अथवा लुप्त लुप्त प्राणीओ अथवा नाना प्रकारके

प्राणियों, अशुभ-तेभञ् अशुभ एवं अशुभ, अशुचि-
तथा अपवित्र वस्तुओने अपवित्र वस्तुओंको, स्पर्शने
वा स्पर्श करवा वधते छूनेके समय, वसन-अथवा
वसन अथवा वसन, विरेचन-विरेचन विरेचन, रुधिर-
स्त्रावे के रुधिर आवने समये या रक्तमोक्षणके समय,
अशुचे अथवा अपवित्र अथवा अपवित्र, अग्रयतस्य वा
के संयम रहित रहते या संयमरहित रहते हुए, चैत्य-
यज्ञभूमि यज्ञभूमि, देवायतन-अने देवालयमां और देव-
मंदिरमें, अभिगमने वा जातां जाने पर, मांस-मधु-तिल-
गुड-अथवा मांस-मधु-तिल-जोण अथवा मांस-मधु-
तिल-गुड, मद्य मद्य या मद्यके, उच्छिष्टे वा छाड़ी भूकतां
उच्छिष्ट छोड़ने पर, दिग्वाससि वा अथवा नग्न भूतां
अथवा नग्न होने पर, निशि-अथवा रात्रिने समये
अथवा रात्रिके समय, नगर-नगर नगर, निगम-पुरी
पुरी, चतुष्पथ चौटा चौराह, उपवन उपवन बगीचा,
इमशान-इमशान इमशान, आवातन-तथा वधस्थानमां
वधस्थानमें, अभिगमने जातां जाने पर, द्विज-अथवा द्विज
अथवा द्विज, गुरु-गुरु गुरु, सुर-देव देवता, यति-
यति संन्यासी, पूज्य-तथा पूज्योने और पूज्योंके,
अभिषर्षणे वा तिरस्कार करतां तिरस्कार करने पर,
धर्माख्यान-अथवा धर्मोपदेशनुं अथवा धर्मोपदेशका,
अतिक्रमे वा उल्लंघन करतां उल्लंघन करने पर,
अन्यस्य अथवा अग्नौ अथवा अन्य, अग्रशस्तस्य
अथवा अग्रशस्त, कर्मणः कर्म कार्य, आरम्भे वा
करतां करने पर, इति ऐभ इति प्रकारसे, अभिघात-
अभिघातना आक्रमणके, कालाः काला समय,
व्याख्याताः भवन्ति उद्धा छे कहे गये हैं ॥ १४ ॥

14. The following are the junctures when men become liable to the malign influence of the gods, sages, manes, gandharvas, yakshas, demons and goblins or of the preceptors, elders, and adepts, desirous of inducing madness; They are—the commencement of any evil act, or at the time of fructification of former misdeeds, while residing alone in a deserted house, or at the

crossing of four roads, when failing to practise self-control during the twilights, during sexual congress on the full and new-moon days, while cohabiting with a menstruating woman; during any impropriety in the observance of scriptural recitation, offerings, auspicious rites, and sacrifice; on lapsing from discipline, vows and Brahmacharya, on the field of battle; at the destruction of country, community or city; during eclipse; at the time of delivery for a woman; at the contact of various kinds of inauspicious and unclean objects; while vomiting purging or bleeding; while visiting holy places and temples in an unclean or improper state; while in an uncleaned condition after eating flesh, honey, til, gur or wine; while in a state of rudeness; while traversing at night through a town, city, cross roads, park, cremation ground, or a place of slaughter; while engaged in insulting the twice-born, the preceptors the gods, the ascetics, and the venerable; while mispropounding scriptures; or during the performance of any other blame-worthy action; thus we have enumerated the specific times at which the seizure begins.

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने त्रिविधं प्रयोजनम्, आगन्तु-
कोन्मादानां साध्यासाध्यविभागश्च —

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं
चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मादसाधारविशेष-

लक्षणैर्विधात् । तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानोऽग्निं
प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छुभ्रे वा पतति,
शस्त्रकशाकाष्टलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानम्, अन्यच्च
प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विधात्;
साध्यो पुनर्द्वाधितरौ ॥ १५ ॥

उन्मादकराणाम् उन्माद करानां उन्मादकारक,
भूतानाम् खलु भूतानां भूतोंके, उन्मादने उन्माद उन्माद
करवानां उन्माद उत्पन्न करनेमें, तु तो तो, त्रिविधम्
त्रय प्रकरन्तु तीन प्रकारका, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयो-
जन, भवति होय છે है, तत् यथा જેમકે जैसे कि,
हिंसा- हिंसा हिंसा, रतिः प्रेम रति, अभ्यर्चनम् च
इति अने पूजा और पूजा, उन्माद- उन्माद पुरुषनी
उन्माद पुरुषके, आचारविशेषलक्षणैः शुद्धी शुद्धी येशो-
नां लक्षणैः उपर्युक्ता आचारके भिन्न भिन्न लक्षणोंसे,
तेषाम् तेषानां इनके, तम् ते उस प्रयोजन- प्रयोजन-
नने। प्रयोजनकी, विशेषम् वेद भिन्नताको, विधात्
अष्टौ श्रेया जाने, तत्र तेषां इनमें, हिंसार्थिना- हिंसा-
र्थीये हिंसाकी इच्छावालेमें, उन्माद्यमानः उन्माद कर-
वानां आवती अनुप्य उन्माद किया हुआ पुरुष, अग्निम्
अग्निमां अग्निमें, प्रविशति प्रवेश करे છે प्रवेश करता
है, अप्सु जलमां पानीमें, निमज्जति डूबे છે डूबता है,
स्थलाच्छुभ्रे वा अथवा तो जमीन पर्युक्ता आचारमां
या जमीनसे गड्ढेमें, पतति- पड़े છે गिरता है, शस्त्र-
शस्त्र शस्त्र-आयुध चाबुक, काष्ठ- लाकड़ी लकड़ी,
लोष्ट- टैला टैले, मुष्टिभिः अने मुष्टीयुक्ता तथा मुक्तेसे,
आत्मानम् योतानी अतने अपनेको, हन्ति मारे છે
मारता है, प्राणवधार्थम् च अने प्राणु हलवाने मारे
और प्राणनाशके लिए, अन्यत् भीष्म पक्ष अन्य भी,
किञ्चित् कर्त्तुं कर्म चेष्टा, आरभते करे છે करता है,
तम् तेने इसको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विधात्
अष्टौ समझना चाहिए, पुनः इतरौ अने आधीना और
शेष, दूरे दो, साध्यो साध्य છે साध्य हैं ॥ १५ ॥

१५ तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानः— हिंसा-सार्थमुन्माद्यमानः ठ. त.

॥ अप्सु निमज्जति—अप्सु या मज्जति (च.)

॥ स्थलाच्छुभ्रे वा पतति—स्थानात् शुभ्रे निपतति (ठ.)

॥ प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्—प्राणवधार्थमारभते (ठ.)

15. As regards the motive in the insanity-causing agents for inducing insanity, it is threefold, viz, cruelty, lust, and the extortion of worship. The incentive in each case is to be inferred from the difference in the behaviour of the victim. Thus, for instance, the man who is afflicted with madness by the gods, etc, out of cruelty, will enter the fire, or dive into the waters, or fall from his position into a pit, or strike himself with weapons, whips, or resort to some other means for taking his life. Such insanity should be regarded as incurable. The other two, where the incentive of the maddening agents is lust or the desire for worship, are curable

आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रम्—

तयोः साधनानि—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि ॥ १६ ॥

तयोः ते भेदी उन दोके, साधनानि नीचेनी चिह्नित्वा ये निम्न उपाय हैं, मन्त्र-भक्त मंत्र, औषधि-औषधि औषधि, मणि-भक्षु मणि, मङ्गल-भङ्गल मङ्गल, वस्तुपहार-वस्तुपहार उपहार, होम-होम होम, नियम-नियम नियम, व्रत-व्रत व्रत, प्रायश्चित्त-प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उपवास, स्वस्त्ययन-स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-प्रणिपात प्रणाम, गमनादीनि तीर्थादिगमन वजरे तीर्थादिमें जाना आदि ॥ १६ ॥

16. In the case of these two, the therapeutic measures consist of the following charms, herbs, magical stones, auspicious rites, oblations, offerings, sacrifices, ritual discipline (niyama),

vows, expiatory rites, fasts, blessings, obeisance to the gods and pilgrimages.

एषमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥१७॥

एषम् आ रीते इस प्रकारसे, एते आ इन, पञ्च-पांच पांचों, उन्मादाः उन्मादाः उन्मादोंका, व्याख्याताः व्याख्यान करने वाले व्याख्यान किया है ॥ १७ ॥

17 Thus we have dealt with the five kinds of insanity.

आगन्तुनिजौपरस्परमनुबन्धीतः, तयोर्हेतुसंसर्गात्संसृष्टपूर्वरूप-लिङ्गानि—

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्य-विशेषेण च प्रविमज्जमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तौ च परस्परमनुबन्धीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव च लिङ्गम् । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात्, साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १८ ॥

ते तु खलु ये उन्माद, पञ्च सन्तः पांच होते। पांच प्रकारके होते हुए, निज-जागन्तु-विशेषेण निज और आगन्तु और भेदी निज और आगन्तुके भेदसे, साध्य-असाध्य-विशेषेण च और साध्य तथा असाध्य और भेदी तथा साध्य और असाध्यके भेदसे, प्रविमज्जमानाः विभक्त भती विभक्त होने पर, द्वा एव ये प्रकारके ही, भवतः भाव्य ये होते हैं, तौ च ते ये दोनों, यथोक्त-आगन्तु उन्मादोंके पूर्वोक्त, हेतुसंसर्गात् कारणोंना संसर्गात् ही हेतुओंके मिलनेसे, कदाचित् कदाचित् वधते कभी कभी, परस्परम् परस्पर परस्पर, अनुबन्धीतः अनुबन्धीत-वाण भाव्य ये अनुबन्धवाले होते हैं, तयोः तेषाम् इनमें, पूर्वरूपम् पूर्वरूप पूर्वरूप, संसृष्टम् एव मिश्रित-मिश्रित ही, भवति भाव्य ये होता है, लिङ्गम् च तथा लक्षण पक्ष तथा लक्षण भी, संसृष्टम् एव मिश्रित-मिश्रित भाव्य ये मिश्रित ही होता है, तत्र तेषाम्

१८. तयोः—उभयोः (ब. ठ)

इनमें, असाध्य- संयोगम् भेद असाध्यना संयोगने दोनों ही असाध्योंके संयोगको, साध्य- असाध्य- संयोगम् न होने की संस्था तथा भी असाध्यना संयोगने और एक साध्य तथा दूसरे असाध्यके संयोगको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विद्यात् अक्षुण्ण जाने, साध्य- संयोगम् तु नहीं भेद साध्यना संयोगने तो दोनों ही साध्योंके संयोगको तो, साध्यम् साध्य अक्षुण्ण साध्य जाने, साधन- संयोगम् दृढ पूर्वोक्त चिकित्साना भिन्नानुने न पूर्वोक्त चिकित्साके मिश्रणको ही, तस्य तेन ही इसकी, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, विद्यात् अक्षुण्ण जाने ॥ १८ ॥

18. These five varieties, however, viewed either as endogenous and exogenous or as curable and incurable, reduce themselves into two groups. Occasionally these two overlap, in consequence of the etiological factors of both types. In such cases, the premonitory symptoms are of a hybrid character and hybrid, too, are the actual symptoms. If the caloesence is between two incurable ones, then the malady is to be regarded as incurable. That only is curable where both types are curable. The treatment for this last mentioned group consists in a combination of remedial measures suitable for both.

भूतोन्मादेऽपि कर्मैव कारणम्—

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चाप्ये स्वयमक्रियुपक्रियन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

जत्र च आ विषयमां इव विषयमें, मन्त्रि श्लोको उ के श्लोक हैं कि, स्वयम् नेके पेटे स्वयं, चक्रिणम् अशुभ कामं अशुं नहीं तेना हेतित न हुए, मानवम् अनुभवे पुरुषको, न दृढ न तो न तो, देवाः देवता

देव, न गन्धर्वाः न तो गन्धर्वा नतो गन्धर्वा, न पिशाचाः न तो पिशाच नतो पिशाच, न राक्षसाः न तो राक्षस नतो राक्षस, न च जगन्ने अने न तो भी अक्षुण्ण नतो अन्य कोई, उपक्रियन्ति पीडे उ हेतित करते हैं ॥ १९ ॥

Here are verses again.

19. Neither gods, nor the gandharvas; neither the goblins nor the demons, nor aught else, torment the man who is not tormented of himself.

ये त्वेनमनुवर्तन्ते ह्यिदममानं स्वकर्मणा ।

न स तदेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २० ॥

स्वकर्मणा पेटानां न कर्मथी अपने ही प्राक्तन कर्मोंके, ह्यिदममानम् पीडाता हेतित, एनम् तु आ पुरुषमां इस पुरुषमें, ये ने जो, अनुवर्तन्ते देव नेजरे आवेश करे उ देवादि आवेश करते हैं, सः ते नह, क्लेशः अवेश क्लेश, तदेतुकः न देव नेजरेथी उत्पन्न भवेत् नथी उन देवादिके उत्पन्न हुआ नहीं है, हि कारकके क्योंकि, कृतकृत्यता ने भवेत् उ तेमां कर्म करवानुं किने हुए कर्ममें कुछ करनेका शेष, न जस्ति- रहेतुं नहीं नहीं रहता ॥ २० ॥

20. Those who pursue their suffering victim by the compulsion of his misdeeds are not the authors of his sufferings; for they are not the authors of his actions.

भूतोन्मादे देवपितृराक्षसादीनामिच्छंसेत्—

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नामिच्छंसेदुष्यो देवाज पितृजापि राक्षसान् ॥ २१ ॥

प्रज्ञापराधात् प्रज्ञापराध भवाने कारके प्रज्ञापराधके कारण, आत्मनः पेटानां अपने, कर्मज करेवा कर्मथी

२०. न स तदेतुकः क्लेशो—न तन्मिच्छः क्लेशोऽसौ (घ.)

., न ह्यस्ति कृतकृत्यता—न स्वयंकृतकृत्यता (घ.)

., , , —न स्वयंकृतकृत्यता (घ. क.)

२१. संभूते—संघाते (अ. ठ. ग.)

નિતિ કર્મસે જન્ય, સ્વાધી રોગ રોગકે, સંમૂતે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોનેસે, બુધઃ બુદ્ધિમાન પુરુષે ત્રિદાન પુરુષકો, દેવાન્ ન દેવતાઓને નહિ દેવતાઓનો નહીં, પિતૃન્ ન પિતૃઓને નહિ પિતરોનો નહીં, રાક્ષસાન્ અપિ તથા રાક્ષસોને પણ ઔર રાક્ષસોનો મી, ન અમિતસેવ ઉપાશ્ન નહિ દેવો બેધએ ઉપાશ્ન નહીં દેના જાહિય ॥ ૨૧ ॥

21. The wise man when afflicted with disease, which arises from volitional transgression and is the result of one's own action, should not rail against the gods, the manes, or the demons.

આત્માનમેવ સુખદુઃખયોઃ કર્તારં મત્વા બ્રેયસ્કરં માર્ગે પ્રપચેત—

આત્માનમેવ મન્યેત કર્તારં સુખદુઃખયોઃ ।
તસ્માદ્બ્રેયસ્કરં માર્ગે પ્રતિપચેત નો ત્રસેત ॥ ૨૨ ॥

સુખદુઃખયોઃ સુખ અને દુઃખનો સુખ તથા દુઃખકા, કર્તારં કર્તા કર્તા, આત્માનમ્ પોતાને અપનેકો, એવ ન હી, મન્યેત-બુધેવા માનના જાહિય, તસ્માદ્ તેથી હસ લિય, બ્રેયસ્કરમ્ કલ્યાણકારક કલ્યાણકારી, માર્ગમ્ માર્ગે માર્ગકો, પ્રતિપચેત ચાહું સ્વીકારે, નો ત્રસેત ૨૨ રાખવો નહિ ઢરે નહીં ॥ ૨૨ ॥

22. But he should regard his very self as the author of his pain and pleasure. Accordingly he should search out what is good for himself and not allow himself to be fear-stricken.

દેવાદીનામપચિતિર્હિતાનાં ચોપસેવનમ્ ।
તે ચ તેમ્યો વિરોધસ્ય સર્વમાયત્તમાત્મનિ ॥ ૨૩ ॥

દેવાદીનામ્ દેવ વગેરેની દેવતા હયાદિયોંકી, અપ-ચિતિઃ પૂજા પૂજા, હિતાનામ્ ચ અને હિતકર આહાર-વિહારનું ઔર હિતકર વસ્તુઓંકા, અપસેવનમ્ સેવન

૨૨. નો ત્રસેત—નોત્રસેત (દ.)

૨૩. તે ચ—તથા (ચ.)

,, ,, —ન ચ (અ. ધ. ક.)

સેવન, તે ચ તે એ એ દોનો, તેમ્યઃ તેમજ તેઓની સાથે એવં દેવતા હયાદિયોંસે, વિરોધઃ ચ વિરોધ ને અશુભ કમંથી થાય છે તે વિરોધ જો અશુભ કર્મસે હોતા હૈ વહ, સર્વમ્ અધુ સર્વ, આત્મનિ પોતાને અપને, આયત્તમ્ આધીન છે અધીન હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. Reverence for the gods, the use of wholesome things, as well as what is opposed to both these, are in the control of oneself.

અધ્યાયોપાસંપ્રહઃ—

તત્ર શ્લોકઃ—

સંખ્યા નિમિત્તં પ્રાગ્નૂપં લક્ષણં સાધ્યતા ન ચ ।
ઉન્માદાનાં નિદાનેઽસ્મિન્ ક્રિયાસૂત્રં ચ માધિતમ્ ૨૪

તત્ર શ્લોકઃ આ વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે હસ વિષયમે ઉપસંહારકા શ્લોક હૈ કિ, અસ્મિન્ આ હસ, 'ઉન્માદાનામ્ નિદાને' 'ઉન્માદનિદાન' અધ્યાયમાં 'ઉન્માદનિદાન' અધ્યાયમે, સંખ્યા ઉન્માદોની સંખ્યા સંખ્યા, નિમિત્તમ્ કારણ નિદાન, પ્રાગ્નૂપમ્ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, સાધ્યતા સાધ્યતા, ન ચ અસાધ્યતા અસાધ્યતા, ક્રિયાસૂત્રમ્ ચ અને ચિકિત્સાસૂત્ર ઔર ચિકિત્સાસૂત્ર, માધિતમ્ કહું છે કહ દિયા હૈ ॥ ૨૪ ॥

Here is the recapitulatory verse.

૨૪. The enumeration, the etiology, the premonitory symptoms, the actual symptoms, the curability and incurability and the methods of treatment are set out in this pathology of the various forms of insanity.

હયાગ્નિવેશકૃતે તન્મે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે નિદાનસ્થાને
ઉન્માદનિદાનં નામ સત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

હયા આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રમેશ અગ્નિવેશકૃતે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્મે

૨૪. પ્રાગ્નૂપં—પ્રિયવિષય (અ. ધ. ક. ધ. ક.)

अने अरुंधी प्रतिसंस्कार पःभेदा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, 'उन्मादनिदानम्'
'उन्मादनिदान' 'उन्मादनिदान', नाम नामने। नामका,
सहस्रः आतमे। सातवीं, अध्यायः अध्याय संयुक्तुं अथे।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Patho-
logy in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the seventh
chapter entitled the pathology of
insanity is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठवें अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

अपस्मारनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अब अतः ६वे अर्द्धांशे अब अने 'अपस्मारनिदा-
नम्' 'अपस्मारनिदान' नामने। अध्यायः 'अपस्मारनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणः ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स उहेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the pa-
thology of Epilepsy.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

अपस्माराणां संख्या—

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्त-
कफसन्निपातनिमिक्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु अर्द्धा आयुर्वेदमें, वात- वायु वायु, कफ-
उक्ष कफ, पित्त पित्त पित्त, सन्निपातनिमिक्ताः अने
सन्निपातने ६१३ औः सन्निपातके कारण, चत्वारः
चार चार, अपस्माराः अपस्मारा अपस्मार, भवन्ति
थाय छे होते हैं ॥ ३ ॥

3. There are four kinds of epilepsy,
the vata type, the pitta type, the
kapha type and the tridiscordance
type.

अपस्मारस्य निदानपूर्विका संज्ञाणिः—

त एवंविधानां प्रणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते;
तद्यथा—रजसामोभ्यानुपहतचेतसामुन्मादविषम-
बहुदोषाणां समस्तविकृतोपाहितान्यनुचोम्यभ्यवहा-
रजातानि वैषम्ययुक्तानोपयोगविधिनापयुञ्जानानां
तन्त्रप्रयोगमपि च विना मानरतामन्याश्च शरीर-
चेष्टा विपनाः सताञ्जरातमन्युपक्षयाद्वा दोषाः
प्ररूपिता रजसामोभ्यानुपहतचेतसामन्तरात्मनः
श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृत्योपनि तिष्ठन्ते, तथे-
न्द्रियायतनानि च ।

ने ओ ये, एवंविधानाम् आ प्रकारना इस प्रकारके,
प्रणभृताम् प्राणभृते। प्राणियोके, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र,
अभिनिर्वर्तन्ते यर्ध आ छे हो जाते हैं, तत् यथा
जैसेकि, रजस्तमोभ्याम् रज अने तमथी रज
और तमसे, उपहन- परास्त अथेक्षा परास्त हुए,
चेतसाम् चित्तगता चित्तगले, उन्माद- येन येताना
भागीथी अलित अथेक्षा उन्मर्गगामी, विषम- विषम

• उन्माद- उन्माद (प.)

• अनुचोम्यभ्यवहारानि अनुचोम्यभ्यवहारानि (प.)

• "अत्युपक्षयाद् वा नात्युपक्षयिणेऽङ्गानाम् (क. ख. व. च. ञ. झ. ट. त. द. ध.)

• उपक्षयाद्-उपक्षयिणे (प.)

• हृदयमुपसृत्योपनि तिष्ठन्ते हृदयमुपसृत्य पर्यपतिष्ठन्ते (प. व. झ. ध.)

• "हृदयमुपसृत्योपनि तिष्ठन्ते (प.)

• "परि तिष्ठन्ते (ध.)

• "हृदयमुपसृत्योपनि तिष्ठन्ते (प.)

વિષમ, અધિક, વધુત, દોષાણામ્ દોષોવાળા દોષવાળે, સમઘ્ન-મલિન મલિન, વિકૃત-અને વિકૃત, વિકૃત, અપહિતાનિ દ્રવ્યોવાળા દ્રવ્યોએ યુક્ત, અશુભીનિ તથા અપવિત્ર એવં અપવિત્ર, અમ્યવહાર-જાતાનિ અનેક ખાદ્ય પદાર્થોને અનેક સ્વાદપદાર્થોનો, વૈષમ્યયુક્તેન વિષમતાવાળા વિષમતાયુક્ત, અપયોગવિધિ-ના ઉપયોગવિધિથી અપયોગવિધિએ, અપયુજાનાનામ્ સેવન કરતા સેવન કરતે હુએ, તન્નપ્રયોગમ્ ચ અને તન્નપ્રયોગને ઔર તન્નપ્રયોગનો, અપિ પશુ મી, વિષમમ્ અધોગ્ય રીતે અતુચિત રૂપે, આચરતામ્ આચરતા કરતે હુએ, અન્યાઃ ચ તથા બીજી ઔર અન્ય, વિષમાઃ વિષમ વિષમ, શરીરચેષ્ટાઃ શરીરની ચેષ્ટાઓ શરીરની ચેષ્ટાઓનો, સમાચરતામ્ આચરતા પુરુષોના કરતે હુએ પુરુષોને, અસ્યુપશ્યાત્ વા અથવા અતિ-ક્ષીણ થવાથી અથવા અતિક્ષીણ હોનેએ, પ્રકુપિતાઃ પ્રકુપિત થયેલા પ્રકુપિત હુએ, દોષાઃ દોષો દોષ, રજસ્તમોભ્યામ્ રજ અને તમો રજ ઔર તમોએ, અપહતચેતસામ્ અભિભૂત થયેલા મનવાળા તેઓના અભિભૂત મનવાળે હોનેએ, અન્તરાત્માનઃ અન્તરાત્માના અન્તરાત્માને, શ્રેષ્ઠતમમ્ શ્રેષ્ઠતમ, આયતનમ્ સ્થાનરૂપ સ્થાનરૂપ, હૃદયમ્ હૃદયમાં હૃદયને, તથા તથા તથા, હિન્દ્રિય-હિન્દ્રિયોનાં હિન્દ્રિયોને, આયતનાનિ સ્થાનોમાં સ્થાનોને, અપસૃણ્ય વ્યાપ્ત થઈને વ્યાપ્ત હો કર, અપરિ હૃદય ઉપર હૃદય પર, સિદ્ધન્તે રહે છે અવસ્થિત હોતે હૈં;

4-(1). These four kinds of epilepsy develop rapidly in subjects of the following description:— Those whose minds are obscured by passion and ignorance; those in whom the humors have deviated from their courses, or are in an unbalanced or in a plethoric condition; those who make use of, in the manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living; as also those resorting

to other kinds of wrongful bodily activity; those in whom the morbid humors have become exacerbated as the result of extreme emaciation, and those whose minds have become obscured by passion and ignorance,— in such the morbid humors lie in wait above the heart, which is the seat par excellence of the indwelling spirit, and around the sense organs.

તત્ર ચાવસ્થિતાઃ સન્તો યદા હૃદયમિન્દ્રિયા-યતનાનિ ચેરિતાઃ કામક્રોધમયલોભમોહહર્ષશોક-ચિન્તોદ્વેગાદિભિઃ સહસામિપૂરયન્તિ, તદા જન્તુ-રપસ્મરતિ ॥ ૪ ॥

તત્ર ચ અને ત્યાં ઔર વહાં, અવસ્થિતાઃ સન્તઃ અવસ્થિત રહીને અવસ્થિત હો કર, યદા જ્યારે જબ, કામ-ક્રોધ કામ, ક્રોધ-ક્રોધ ક્રોધ, મય-ભય મય, લોભ-લોભ લોભ, મોહ-મોહ મોહ, હર્ષ-હર્ષ હર્ષ, શોક-શોક શોક, ચિન્તા-ચિન્તા ચિન્તા, ઉદ્વેગ-ઉદ્વેગ ઉદ્વેગ, આદિભિઃ વગેરેથી આદિએ, ઈરિતાઃ પ્રકુપિત થઈને પ્રકુપિત હો કર, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, હિન્દ્રિયાયતનાનિ ચ અને હિન્દ્રિયોનાં સ્થાનોને ઔર હિન્દ્રિયોને સ્થાનોનો, સહસા એકદમ સહસા, અમિપૂરયન્તિ પૂર્ણ કરી દે છે મર દેતે હૈં, તદા ત્યારે તબ, જન્તુઃ પ્રાણીને પ્રાણીનો, અપસ્મરતિ અપસ્માર થાય છે અપસ્માર હોતા હૈં ॥ ૪ ॥

4. When these humors thus lying dormant are roused by a sudden accession of desire, anger, fear, greed, infatuation, excitement, grief, worry or anxiety, they occlude the channels of the heart and the sense organs, and then the man falls into an epileptic fit.

અપસ્મારસ્ય પ્રત્યાત્મિક લક્ષણમ્—

અપસ્મારં પુનઃ સ્મૃતિબુદ્ધિસત્ત્વસંપ્લવાદ્દીભત્સ-

૪. ઉદ્વેગાદિભિઃ—ઉદ્વેગાદિભિર્મૂલઃ (૧.)

चेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

स्मृति स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, सस्व- अने मनना और मनके, संज्ञवात् विभ्रमथी विभ्रमसे, बीम- त्सचेष्टम् पीभत्स चेष्टावाणा बीभत्स चेष्टायुक्त, आवस्थिकम् केर्ध वभते थनारा कदाचित् होने वाले, तमः- प्रवेशम् अंधकारप्रवेशने अंधकारप्रवेशको, अपस्मार अपस्मार अपस्मार, आचक्षते उड़े छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Epilepsy is defined as a paroxysmal loss of consciousness due to disturbance of memory and understanding of mind attended with convulsive seizures.

अपस्मारस्य पूर्वरूपाणि--

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—भ्रूयु- दासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिक्का- प्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदय- ग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्यमस्थिमेदोऽङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्षणं स्वप्ने च मदनर्तनव्यथनव्यथनवेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्व- रूपे पूर्वरूप, भवन्ति छे हैं, तद्यथा जेभडे जैसे कि, सततम् निरंतर निरन्तर, भ्रूयुदासः भभरोनु उंचुं थहुं भौहोंका ऊंचा उठना, अक्ष्णोः वैकृतम् आंभोनुं विकृत थुं आंखोंका विकृत होना, अशब्द- श्रवणम् विना शब्द शब्द सांभणवे विना शब्दके शब्द धुनना, लाला- सिक्का लाला, सिक्का- अने लाला और नासिकाकी मेलका, प्रस्रवणम्- प्रस्राव बहना, अनन्नाभिलषणम् अनन्नी अनिच्छा भोजनकी अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकौ अविपाक अविपाक, हृदयग्रहः हृदयनु पड्डांनुं हृदयका जकड़ा जाना, कुक्षेः आटोपः पेटमां वायु भराने कुक्षिका वायुसे पूर्ण होना, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, अस्थिमेदः हड्डि टूटवां अस्थिमेद, अङ्गमर्दः अंगोनु टूटुं अङ्गमर्द, मोहः भौह मोह, तमसः दर्शनम् अंधाई देभांनुं अंधेरा धीखना, अभीक्षणम् बारबार बारबार, मूर्च्छा भूँधी मूर्च्छा, भ्रमः च भ्रम भ्रम, स्वप्ने च अने

स्वप्नमां और स्वप्ने, मद्- भड मद्, नर्तन- नाचनुं नाचना, व्यथन- वीधांनुं व्यथन, व्यथन- पीडांनुं पीडन, वेपन- डांपनुं कम्पन, पतनादीनि इति पडनुं पड़े गिरना आदि ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms. They are spasmodic movements of the muscles of the eye-brow. constant disorderly movement of the eye, acousma, dribbling of saliva and nasal discharge, inappetence, anorexia, mis-digestion, cardiac spasm, distension of the abdomen, debility, bone-fracture. body-ache, delusion, faintness, fainting, giddiness frequent appearance in dreams of scenes of intoxication, dancing, piercing, affliction, trembling and falling, etc.

ततोऽनन्तरमपसाराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥

तत अनन्तरम् त्ना- पछी इसके पीछे, अपस्मार- अपस्मारनी अगमारकी, अभिनिर्वृत्ति- एव उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है ॥ ७ ॥

7. Thereafter there is the onset of epilepsy.

वातापस्मारस्य लक्षणम्—

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा— अभीक्षणमपस्मरन्धं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाक्षा विलपन्तम्, उद्धमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कं, विषमविनताकुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरुणपरुषयावनखनयनवदनत्वचम्, अनवस्थितच-

८-(१) क्षणेन--क्षणे क्षणे व. च. छ. त. थ.)

.. अपस्मरन्धम्-अपस्मारितम् (क. स्व. च. छ. द. थ.)

.. असाक्षा विलपन्तम्-अज्ञानं विलपन्तम्

.. -असाक्षा विवृणन्तम्

.. - , विरमन्तम्

(५.)

पलपदषट्क्षरूपदर्शिनं, वानलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च वातेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत्र तेभां इसमें, इदम् आ यद्. अपस्मार- अप-
स्मारन्तुं अपस्मारका. विशेष- विशेष विशेष, विज्ञानम्
विज्ञान विज्ञान, भवति छे, तद् यथा नेभे जेसे
कि, अमीक्षणम् बार-बार बारबार, अपस्मरन्तम् भूछी
पाभता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणम्, संज्ञाम्
संज्ञा चेतनाको, प्रतिलभमानम् भास करता प्राप्त होने-
वाले, उपपिण्डताक्षम् अक्षर नीचणी आवेदी आभ-
वाणा बाहिर निकल हुई आसोवाले, अमात्रा छेये
ऊँचेसे, विलपन्तम् विलाप करता विलाप करते हुए,
केनम् हीछुनी जागता. उद्वमन्तम् उवटी करता वमन
करते हुए, अनीव-अत्यन्त बल, आध्मात-दूरेली फूली
हुई, पीबम् ओवावाणा पीचावाले, आविद्ध- वांका टेढ़े,
शिरस्कम् भायावाणा जिह्वाले, विषम-विषम विषम,
विनत-अने वगेली और मुड़ी हुई, अङ्गुलिम् आंग-
णीओवाणा अङ्गुलियोंवाले, अतवस्थित-अस्थिर अस्थिर,
पाणिपादम् हाथपगवाणा हाथपगवाले, अरुण दाब
लाल, परुष- कठोर कठोर, दण्ड- दण्ड दण्ड, दण्ड-
वर्णके, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन- मुँह
मुँह, त्वचम् अने आभरीवाणा और त्वचावाले, अन-
वस्थित-तेभ्यो अस्थिर एव अस्थिर, चपल-थपण
चपल, परुष- कठोर कठोर, दण्ड- तथा इभां तथा रूपे,
रूप- रूपा रूपोंको, दर्शिनम् देखनेवाले, वातल-
वायुकारक द्रव्य, अनुपशयम् अनुपशय
न होय ओवा अनुकूल न हो ऐसे, विपरीत-अने
वायुशी विपरीत द्रव्य और वायुसे विपरीत द्रव्य, उप-
क्षयम् अनुपशय होय ओवा भाषुसने अनुकूल हों ऐसे
मनुष्यको, वातेन वातज वातजन्य, अपस्मरन्तम् अप-
स्मारवाला अपस्मारवाला, विद्यत आखुवे जानना
चाहिए (१);

8-(1). These are the special chara-
cteristics of epilepsy, viz, frequent
attacks of transient unconsciousness and
immediate regaining of consciousness,
bulging of the eyes, incoherent speech,
issue of frothy saliva from the mouth,

great distension of the neck due to
impeded respiration, head drawn
to one side, irregular clenching of
fingers, restlessness of hands and
feet; dusky, red and harsh nails,
eyes, face and skin; visual aura of
jerky, fickle, harsh and dry objects;
non-homologation to vata causing fac-
tors and homologation to those that
are antagonistic to vata: the person
suffering from these symptoms should
be known as suffering from epilepsy
of the vata type.

पित्तापस्मास्य लक्षणम्—

अर्भ क्षणपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, अतकृजन्तम्. आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहा-
रिद्रुताम्न रक्खनयनयदनत्वचं, रुधिराक्षितोभ्रैरवा-
दीप्तमपितरूपदर्शिनं. पित्तलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

अमीक्षणम् बार-बार बारबार, अपस्मरन्तम् भूछी
थता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणम्, संज्ञाम्
संज्ञा चेतनाको, प्रतिलभमानम् भेगवता प्राप्त करते हुए,
अतकृजन्तम् गथाभांशी शब्द करता गलेमेंसे शब्द
निकालते हुए, भूमिम् बोध उपर भूमि पर,
आस्फालयन्तम् पछाट करता पछाट करते हुए, हरित- हरी
हरे, हरिद्र- हरीहरियां हरीके रंगके, ताम्न- ताँत्र वधुनां
ताम्रवर्णके, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन-
मुँह, त्वचम् तथा आभरीवाणा तथा त्वचावाले,
रुधिराक्षित- रूखी छांटेलां रक्त छिन्के हुए, उद्व- उद्व
उद्व, अरव- अरव अरव, आदीप्त प्रज्वलित
प्रज्वलित, रुषित- तथा कुद्ध तथा कुद्ध, रूप रूपा
रूपोंको, दर्शिनम् देखनेवाले, पित्तल- नेने
पित्तकारक द्रव्य, जिराको पिनकर द्रव्य, अनुपशयम्

८-२. अर्भ-भ्रम क्षण न. च प.

,, अदीप्त-प्रदीप्त (व. त.)

,, अपस्मरन्तम्-अपस्मारितम् (व. च. द. व.)

अनुकूल न होय ओवा अनुकूल न हों ऐसे, विपरीत-
अने विपरीत पदार्थ और विपरीत द्रव्य, उपशम्यम्
अनुकूल होय ओवा अनुकूलने अनुकूल हों ऐसे
मनुष्यको, पित्तेन पितृशी पित्तसे, अपस्मरन्तम्
अपस्मारवाला, विद्यात् आशुवे। जानना चाहिए (२);

8-(2). Frequent attacks of transient unconsciousness and immediate regaining of consciousness, stertorous breathing, tossing on the ground, green, yellow or coppery coloration of nails, eyes, face and skin, visual aura of blood-smearred, fierce, terrifying, blazing and angry-looking forms, non-homologation to pitta causing factors, and homologation to those which are antagonistic to pitta. The persons suffering from these symptoms should be known as suffering from epilepsy of the pitta type.

श्लेष्मापस्मारस्य लक्षणम्—

चिरादपस्मरन्तं, चिराद्य संज्ञां प्रतिलभमानं,
पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्गमन्तं, शुक्ल-
नखनयनवदनत्वचं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं, श्ले-
ष्मलानुपशयं, विपरीतापशयं च श्लेष्मणाऽपस्म-
रन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

चिरात् क्षीणे क्षीणे देहमें, अपस्मरन्तम् भूछित
थता मूर्च्छित होते हुए, चिरात् च अने क्षीणे क्षीणे
और देहसे, संज्ञाम संज्ञाने संज्ञाको, प्रतिलभमानम्
प्राप्त करता प्राप्त करते हुए, पतन्तम् पड़ी गिर
पड़ते हुए, अनतिविकृत चेष्टम् अति विकृत चेष्टाओ न
करता बहुत विकृत चेष्टाओंका न करनेवाले, लालाम्
क्षीणने लालाको, उद्गमन्तम् वमन करता वमन करते

८-(३). रूपदर्शिनं-रूपदर्शन (प.)

,, अपस्मरन्तं-अपस्मारितं (प.)

हुए, शुक्ल-सङ्केत, नख-नख नख, नयन-नेत्र नेत्र,
वदन-मुख मुँह त्वचम् अने त्वआवाण। और त्वचा-
वाले, शुक्ल-सङ्केत, गुरु-भारी बोझदार, स्निग्ध-तथा
स्निग्ध तथा चिकने, रूप दर्शने रूपोंको, दर्शिनम्
देखनाना देखनेवाले, श्लेष्मल-नेत्रे कङ्कालरङ्ग द्रव्य। कफ-
कारक द्रव्य, अनुपशम्यम् अनुकूल न होय ओवा अनु-
कूल न हा ऐन, विपरीत अने विपरीत द्रव्य। और
विपरीत द्रव्य, उपशम्यम् अनुकूल होय ओवा अनुकूलने
अनुकूल हों ऐसे मनुष्यको, श्लेष्मणा कङ्काली कफसे,
अपस्मरन्तम् अपस्मारवाला, विद्यात् आशुवे। जानना चाहिए (३);

8-(3). Slowly becoming unconscious and slowly regaining consciousness, falling on the ground, not accompanied with very strong convulsive movement, dribbling of saliva from the mouth, pallor of nails, eyes, face and skin, visual aura of white, heavy and glossy shapes, non-homologation to kapha causing factors and homologation to those antagonistic to kapha; a person suffering from these symptoms should be known as one suffering from epilepsy of the kapha type.

सन्निपातापस्मारस्य लक्षणम्—

समं तस्यैलेकग्रहपसारं सान्निपातिकं विद्यात्,
तमसाऽऽत्मानशरते ॥ (४) ॥

समन्त-अपक्षीः अपक्षी एकत्रित हुए, सर्वलिङ्गम्
सधर्मां लक्षणोंवाला सब लक्षणोंवाले, अपसारम् अप-
सारने अपसारको, सान्निपातिकम् सान्निपातजन्य
सान्निपातजन्य, विद्यात् आशुवे। जानना चाहिए, तम्
तेने उसे, तमसाऽऽत्मा तमसाऽऽत्मा असाध्य, आच्छाते कहे
छे करते हैं (४);

8-(4). That should be known the epileptic condition due to tri-discordance of humors when all the sym-

ptoms manifest in a combined form; This is said to be incurable.

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

इति आ भ्राष्ट्रे इय प्रकार, चत्वारः चार चार, अपस्माराः अपस्मारा अपस्मार, व्याख्याताः उद्घा उद्घा कहे गये हैं ॥ ८ ॥

8-5. Thus are described the four kinds of epilepsy.

अपस्मारेष्वागन्तुबन्धनिर्देशः—

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः। तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

तेषाम् तेओभा उनमें, आगन्तुः भूतज अपस्मारका, अनुबन्धः संभन्ध संबंध, कदाचित् कोध वधत किसी समय, थाय छे होता है, तम् तेने उसको, उत्तरकालम् ढने पछी इसके बाद, उपदेक्ष्यामः उद्घेष्टुं कहेंगे, यथोक्त- उद्घेष्टां कहे हुए, लिङ्गैः लक्षणैः लक्षणोंसे, किञ्चित् उद्घेष्ट और कुछ, लिङ्गाधिक्यम् अधिक लक्षणैः होना अधिक लक्षणोंका होना, अदोष- लिङ्गानुरूपम् अने ते अधिक लक्षणैः होना अधिक लक्षणोंके समान न होना वह, तस्य तेनुं उसका, विशेष विज्ञानम् विशेष विज्ञान छे विशेष विज्ञान है ॥ ९ ॥

9. These epileptic types are sometimes associated with the type due to exogenous causes. This will be described later in the section on therapeutics. Its differential characteristic is the presence of additional symptoms which are not in accordance with the endogenous morbid humors.

अपस्मारस्य चिकित्सासूत्रम्—

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-

मनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

अपस्मारिभ्यः अपस्मारना रेजीओ भाटे अपस्मारके रोगियोंके लिए, यथास्वं दोषानुसार दोषानुसार, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनानि संशोधने संशोधनों, उपशमनानि च अने संशमने और संशमनो, हितानि हितकर छे हितकर हैं, आगन्तुसंयोगे अने भूतज अपस्मारना संभन्धों और भूतज अपस्मारके संबंधमें, मन्त्रादीनि च मन्त्रादि पक्ष हितकर छे मन्त्र वगैरह भी हितकर हैं ॥ १० ॥

10. Only strong purificatory or sedative measures applied as indicated are beneficial to the epileptics; (Mantra) incantation and similar measures are used when endogenous type is associated with the exogenous one.

निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुत्पत्तिः—

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवताममिद्रवणतरणधावनप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्माशात् प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरन्मादानां, विविधभूताशुचिसंस्पशोदपस्माराणां, ज्वरस्तु क्लृप्तमहेश्वरललाटप्रभवः, तत्संतापाद्रकपित्तम्, अतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

पुरा पूर्वकाणे पूर्वकालमें, तस्मिन् हि ते उस, दक्षाध्वर- दक्षना भ्रमना दक्षके यज्ञके, ध्वसे नाश वधते नाशके समयमें, नानादिक्षु जुदी जुदी दिशाओ- भां भिन्न भिन्न दिशाओंमें, विद्रवताम् द्रवतां दोड़ते हुए, देहिनाम् प्राणीओनां प्राणियोंके, अमिद्रवण- नाश भाग दौड़धूप, तरण तरण तैरना, धावन द्रवण दौड़ना, प्लवन- डूबण कूदना, लङ्घन लङ्घण लांघना, आसौ- वगेरे आदि, देह-विक्षोभणैः शरीरने क्षोभ आपनानां

११. अमिद्रवण-अतिसरण (ध. क.)

„ महेश्वरललाटप्रभवः— महेश्वरललाटप्रभवति (ध.)

„ विविधभूत-नानाविधभूत (क. च.)

„ त्रास-उपवास (झ.)

કારણોથી વેદનો ક્ષુભિત કરનેવાલે કારણોસે, ગુલ્મોત્પત્તિઃ
ગ્રેહાણી ઉત્પત્તિ ધર્મ ગુલ્મકી ઉત્પત્તિ હુઈ દ્વિવિપ્રાશ્નાત્
તથા ઘી ખાવાથી તથા ઘીકે જાનેસે પ્રમેહકુહાનામ્
પ્રમેહ અને કુહોની પ્રમેહ ઓર કુહોંકી, મય-ત્રાસ-
શોકૈઃ ભય ત્રાસ અને શોકથી મય ત્રાસ ઓર શોકસે,
ઉન્માદાનામ્ ઉન્માદોની ઉન્માદોંકી, વિવિધભૂત-તેમજ
બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભૂતોના એવં મિત્ર મિત્ર ભૂતોંકે, અગ્નિ-
અપવિત્ર અપવિત્ર, સંસ્પર્શાન્ સ્પર્શથી સ્પર્શસે,
અપસ્મારાનામ્ અપસ્મારોની ઉત્પત્તિ ધર્મ અપસ્મારોંકી
ઉત્પત્તિ હુઈ, જ્વરઃ નુ જ્વર- જ્વર તેા જ્વર તેા,
મહેશ્વર- મહેશ્વરના મહેશ્વરકે. કલાટ- કલાટમાંથી
લલાટસે. પ્રમથઃ ઉત્પન્ન થયો છે ઉત્પન્ન હુઆ હૈ,
તત્સંતાપાત્ તેના સંતાપથી ઉત્પન્ન સંતાપમે, રક્તપિત્તમ્
રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન થયું છે રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન હુઆ હૈ,
નક્ષત્રરાજસ્ય પુનઃ અને નક્ષત્રોના રાજ ચંદ્રના ઓર
નક્ષત્રોંકે રાજા ચંદ્રકે, અતિવ્યવાયાત્ અતિ મૈથુનથી
અતિ મૈથુનસે, રાજયક્ષ્મા હિતિ રાજયક્ષ્મા ઉત્પન્ન થયો
છે રાજયક્ષ્મા ઉત્પન્ન હુઆ હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. It was during the destruction of the sacrifice of Daksha that gulma first arose in the past as the result of the agitated bodily movements gone through by the assembled persons who in their panic ran helter-skelter in all directions, running, swimming, racing, flying, jumping etc. Also at this time, the urinary and dermic disorders took their rise as the result of the libations that were eaten; the insanities as the result of fear, alarm and grief; the epilepsies as the result of the pollution by various kinds of unclean beings. As regards the fever we have already described how it arose from the forehead of great God Siva. From the heat induced by fever arose the disease hemo-

thermia. As for consumption it took its rise from the excessive sex indulgence of the Lord of the constellations, i. e. the Moon.

ગયોકાર્થસ્ય શ્લોકેન કથનમ્—

भवन्ति चात्र—

अपस्मारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १२ ॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ફસ વિષયમે, અવન્તિ શ્લોકો
છે કે શ્લોક હૈં કિ, અપસ્મારઃ હિ અપસ્માર અપસ્માર,
વાતેન વાયુથી વાયુસે, પિત્તેન ચ પિત્તથી પિત્તસે, કફેન
કફથી કફસે ચતુર્થઃ ચ અને ચોથો ઓર ચોથા, સન્નિ-
પાતેન સન્નિપાતથી થાય છે સન્નિપાતસે હોતા હૈ, તથા-
વિધઃ તેવી જાતનો અર્થાત્ સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો
ઉસ પ્રકારકા અર્થાત્ સન્નિપાતજન્ય, પ્રત્યાખ્યેયઃ અસાધ્ય
છે અસાધ્ય હૈ ॥ ૧૨ ॥

Here are verses again.

12. The occurrence of epilepsy is due to vata, pitta and kapha and fourthly due to tridiscordance, and the last one is incurable.

साध्यांस्तु मिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १३ ॥

પ્રાજ્ઞાઃ શુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, મિષજઃ વેલો વેલ,
સમાહિતાઃ સાવધાન ધર્મ સાવધાન હો કર, સાધ્યાન્
તુ સાધ્ય અપસ્મારોની તેા સાધ્ય અપસ્મારોંકી તેા,
યથાસ્વમ્ દોષાનુસાર દોષાનુસાર, તીક્ષ્ણૈઃ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ,
સંશોધનૈઃ સંશોધનેા સંશોધનો, શમનૈઃ ચ યથ જપિ
અને સંશમનેા વડે પશુ ઓર સંશમનોંસે મી, સાધયન્તિ
ચિકિત્સા કરે છે ચિકિત્સા કરતે હૈં ॥ ૧૩ ॥

13. The intelligent and conscious physicians accomplish the cure of

૧૨. અપસ્મારો હિ-અપસ્વરતિ (વ. ચ.)

., તથાવિધઃ - તથાત્મકઃ (વ.)

૧૩. અસાધ્ય શમનૈઃ - તથા સંશમનૈઃ (ગ.)

remediable types of disease by strong, purificatory and sedative medications as indicated.

યદા દોષનિમિત્તસ્ય ભવત્યાપાન્તુરન્વયઃ ।

તદા સાધારણં કર્મ પ્રવદન્તિ મિષગ્વિદઃ ॥૧૪॥

યદા ત્યારે જવ, દોષનિમિત્તસ્ય દોષજન્ય અપ-
રમારને દોષજન્ય અપસ્મારસે, આગન્તુઃ ભૂતજન્ય અપ-
રમારને ભૂતજન્ય અપસ્મારકા, અન્વયઃ સંબંધ સંબંધ,
અવતિ થાય છે હોતા હૈ, તદા ત્યારે તથ, મિષગ્વિદઃ
વિદ્વાન વૈદ્યો વિદ્વાન વૈદ્યો, સાધારણમ્ દૈવજન્યપાશ્રય અને
યુક્તિભ્યાપાશ્રય દૈવજન્યપાશ્રય ઓર યુક્તિભ્યાપાશ્રય, કર્મ-
ચિકિત્સા કરવાનું ચિકિત્સા કરનેકો, પ્રવદન્તિ કહે છે
કહતે હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. If the condition due to morbid humors is associated with that of exogenous origin, then the best of the physicians advise the general measures meant for both.

નિદાનસ્થાનોક્તરોગજ્ઞાનફલમ્—

સર્વરોગવિશેષજ્ઞઃ સર્વૌષધવિશારદઃ ।

મિષક્ સર્વામયાન્ હન્તિ ન ચ મોહં નિગચ્છતિ ॥૧૫॥

સર્વરોગ-સધળા રોગોના સર્વ રોગોકે, વિશેષજ્ઞઃ
ભેદોને બાણનાર ભેદોકો જાનનાલા, મર્વૌષધ અને
સર્વ પ્રકારના ઔષધોમાં ઓર સર્વ પ્રકારકી ઔષધોમાં,
વિશારદઃ કુશળ કુશળ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, સર્વામયાન્
સધળા રોગોને સર્વ રોગોકો, હન્તિ નષ્ટ કરે છે નષ્ટ
કરતા હૈ, મોહમ્ ચ અને મોહને ઓર મોહકો, ન
નિગચ્છતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા ॥ ૧૫ ॥

15. The physician who is expert in the differential diagnosis of all diseases and possesses the thorough pharmacological knowledge cures all diseases and is never confused.

રોગોઽપિ રોગાન્તરાણાં નિદાનાર્થકરો ભવતિ—

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥

इति आ प्रभाषे इय प्रकार, एतत् आ यह,
उत्तमम् उत्तम उत्तम, निदानस्थानम् निदानस्थान
निदानस्थान, अखिलेन संपूर्णतां संपूर्णतां, उक्तम्
उक्तं છે કહ્યા હૈ, રોગઃ એક રોગ એક રોગ, રોગસ્ય
અપિ બીજા રોગની પણ દૂસરે રોગકીમી, નિદાનાર્થકરઃ
ઉત્પત્તિ કરનારો ઉત્પત્તિ કરનેવાલા, ઉપલભ્યતે મળી
આવે છે પાયા જાતા હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. Thus is described in toto the excellent section on pathology. There are seen diseases which act as causative factors of other diseases.

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

તદ્ યથા જ્વરસંતાપસે જૈસે કિ, જ્વર-
સન્તાપાદ્ સન્તાપથી સન્તાપસે, રક્તપિત્તમ્ રક્તપિત્ત
રક્તપિત્ત, ઉદીર્યતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, રક્ત-
પિત્તાદ્ રક્તપિત્તથી રક્તપિત્તસે, જ્વરઃ જ્વર ઉત્પન્ન
થાય છે જ્વર ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તાભ્યાન્ અને તે બન્નેથી
ઓરે ઉન દોનોસે, શોષઃ અપિ ચ શોષ પણ શોષ મી,
ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૧૭ ॥

17. For example, hemothermia may be produced as the result of the heat of the fever and fever as the result of hemothermia and from both these, consumption may be produced.

प्रीहाभिवृद्धया जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥

૧૭. શોષ-શાસ્ત (ચ. ધ. ૫)

૧૮. શોષઃ-શોષકઃ (વ.)

,, જઠરં-જઠરં (ગ. ધ.)

૧૪. મિષગ્વિદઃ-મિષગ્વિદા. (ત. ધ.)

૧૫. વિશારદઃ-વિશેષવિદ (ગ. ધ. ત.)

,, નિગચ્છતિ-નિગચ્છતી (વ. ધ. ત. ધ.)

झीह- अरोगनी तिलीके, नमिबुद्धया वृद्धिं बढनेसे, जठरम् उदररोग, जठरात् अने उदररोगी और उदररोगसे, शोथः च एव सेओ थाय छे सूजन होती है, ज्वरोभ्यः हरसथी बवासीरसे, जठरम् दुःखम् उदररोग उदररोग, गुल्मः च अपि अने गुल्म और गुल्म, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥१८॥

18. Abdominal affections may result from the enlargement of the spleen, and edema may result from the abdominal affections, and from piles there may result painful abdominal swelling as well as gulma.

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥१९॥

प्रतिश्यायात् प्रतिश्यायथी प्रतिश्यायसे, कासः उधरस खासी, भवेत् थाय छे होती है, कासात् उधरसथी खासीस, क्षयः क्षय क्षय, संजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, क्षयः अने क्षय और क्षय, शोषस्य रोगस्य शोषरोगना शोषरोगके, हेतुत्वे कारणरूपसे, उपलभ्यते भण्णी आवे छे प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

19. Cough may result from coryza and from cough wasting may result, and wasting acting as a causative factor may lead to consumption.

ते पूर्वे केवला रोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्यकारिणः ॥ २० ॥

ते ते नवर वगेरे वे ज्वरादि, पूर्वम् रोगनी उत्पत्तिथी पहलेवा रोगोत्पत्तिसे पूर्व, केवलाः ओकला होअ अकेले हो कर, रोगाः रोगरूप अर्थात् पीडा करना होय छे रोगरूप ही अर्थात् पीडा करनेवाले होते हैं, पश्चात् पाछाथी पीछेसे, हेत्वर्थकारिणः तेओ भीअ रोगनी कारणरूप अने छे वे दूसरे रोगके कारणरूप हो

१९. उपलभ्यते—उपजायते (छ त थ.)

२०. तथैवैकार्यकारिणः—तथैवैकार्यकारिणः (ग. च. ब.)

जाते हैं, एकार्यकारिणः आ प्रभाषे नवर वगेरे ओक प्रयोगन (पीडा) ने करना इस तरह जागति एक प्रयोजन (पीडा) करनेवाले, तथैव तेभ्य एव, उभयार्थकराः अने प्रयोगन (पीडा तथा भीअ रोग)द्वारा दोनों प्रयोजन (पीडा और दूसरे रोगों) को करनेवाले, दृष्टाः ओवाभा आया छे देखे गये हैं ॥ २० ॥

20. There are diseases which exist first as such alone and later on lead to causative factors of other diseases. Some diseases embody both these conditions, while some embody one condition only.

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थो भवतिऽपि च ॥२१॥

कश्चित् कोई, रोग. हि रोग रोग, रोगस्य रोगने रोगका, हेतु हेतु कारणरूप भूत्वा अनीने हो कर, प्रशाम्यति शांत होकर स्वयं छे शांत जाता है, अन्य अने वणी भीअ और पुनः रोग, हेत्वर्थो कुरुने च अपि भीअ कोई रोगन प्रशाम्य अने छे अन्य कोई रोगका हेतुरूप बनता है न प्रशाम्यति च अपि तथा शांत पण् थतो नथी एव शान्त भी नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Sometimes the disease, after being the cause of another disease itself subsides; there are other diseases which produce yet other diseases without themselves subsiding.

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥२२॥

एवम् ओ प्रभाषे इस प्रकार, नृणाम् मनुष्योंनां मनुष्योंके, व्याधिसङ्कराः रोगोंनां मिश्रण रोगोंके मिश्रण,

२१. प्रशाम्यति—विनश्यति व

हेतुत्वे—हेतुत्वे (ग. च.)

२२. अन्योन्यसंभवात्—अन्योन्यसंभवात् (ग.)

॥ ॥ —अन्योन्यसंभवात् (ग.)

પ્રયોગ-જવરિશુદ્ધતાત્ ચિકિત્સાનું શુદ્ધપણું નહિ હોવાથી ચિકિત્સાકે શુદ્ધ ન હોનેકે કારણ, તથા તથા તથા, જ્યોત્સ્વસંમવાત્ એક બીજને ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી એક દુસરેકે ઉત્પાદક હોનેકે, કૃષ્ણમાઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય અત્યંત કષ્ટસાધ્ય, દૃશ્યન્તે જોવામાં આવે છે દેખે જાતે હૈં ॥ ૨૨ ॥

22. Such admixtures of diseases in human beings become most formidable for treatment, owing to the complexity of the line of treatment, and serve as causative factors of each other.

અશુદ્ધાશુદ્ધ ચિકિત્સાપ્રયોગલક્ષણમ્--

પ્રયોગઃ શમયેદ્યાધિં યોડન્યમન્યમુદીરયેત્ ।

નાસૌ વિશુદ્ધઃ, શુદ્ધસ્તુ શમયેદ્યો ન કોપયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ચઃ પ્રયોગઃ જે પ્રયોગ જો પ્રયોગ, વ્યાધિમ્ એક રોગને એક રોગકો, શમયેત્ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતા હૈ, અન્યમ્ અન્યમ્ પરંતુ બીજા બીજા રોગને કિન્તુ અન્ય અન્ય રોગ કો, ઉદીરયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, જાસૌ તે વહ, વિશુદ્ધઃ ન વિશુદ્ધ નથી વિશુદ્ધ નહીં હૈ, ચઃ તુ પરંતુ જે કિન્તુ જાં, શમયેત્ એક રોગને શાન્ત કરે છે એક રોગકા શમન કરતા હૈ, ન કોપયેત્ અને બીજાને કુપિત કરતો નથી ઓર દુસરેકો કુપિત નહીં કરતા, શુદ્ધઃ તે શુદ્ધ છે વહ શુદ્ધ હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. The course of treatment which cures the original disease but produces some other kind of complication is not the correct line of treatment; the correct one is that which cures but does not provoke.

વ્યાધીનાં હેતુસાંકર્યનિર્દેશઃ —

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।

व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २४ ॥

૨૪. વહવોડપિ ચ-વહવસ્તથા (ન)

अनेकस्य व्याधेः अनेक रोगानां अनेक रोगोंका, हेतु. हेतु हेतु, एकः એક હોય છે એક હોતા હૈ, તથા તથા તથા, एकस्य એક રોગને હેતુ એક રોગકા હેતુ, एकः एव हि એકજ હોય છે એક હી હોતા હૈ, एकस्य व्याधेः च એક રોગના હેતુ એક રોગકે હેતુ, अनेकः अनेक હોય છે અનેક હોતે હૈં, बहूनाम् च તેમજ धाया रोगानां हेतु बहुतेसे रोगोंके हेतु, बहवः अपि अद् बहु होंय छ बहुत भी होते हैं ॥ २४ ॥

24. One and the same causative factor may lead to many disease-conditions. Again a single causative factor may lead to a single disease. Many causative factors may bring only one disease. Again many causative factors may lead to many diseases.

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।

रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥

ज्वरः- ज्वर ज्वर, भ्रम- भ्रम भ्रम, प्रलाप- प्रलाप प्रलाप, आद्याः वगैरे वगैरह, रूक्षहेतुजाः रूक्ष हेतु-ओथी ઉત્પન્ન થતા રૂક્ષ હેતુઓસે ઉત્પન્ન હોતે હુપ, દૃશ્યન્તે જોવામાં આવે છે વેલે જાતે હૈં, અપિ ચ તેમજ ઝાં, એકેન રૂક્ષેણ એક રૂક્ષ હેતુથી એક રૂક્ષ હેતુસે, एकः एव એકજ એક હી, ज्वरः ज्वर ज्वर, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ २५ ॥

25. Fever, giddiness, delirium and such other diseases seem to be produced by one cause viz., dryness, and also from the same cause dryness, fever alone is produced.

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।

रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २६ ॥

રૂક્ષાદિભિઃ રૂક્ષાદિ રૂક્ષાદિ, बहुभिः धाया बहुत, हेतुभिः हेतुओथी हेतુઓસે, एकः એકજ એક હી, ज्वरः ज्वर ज्वर, भवेत् થાય છે હોતા હૈ, रूक्षादिभिः रूक्ष

૨૫. જાવને-લગ્નતે (ધ.)

वगेरे धष्ठा हेतुओथी रुक्षादि बहुतसे हेतुओंसे, ज्वराद्याः
७५२ वगेरे ज्वर आदि, व्याधयः धष्ठा रोगो बहुतसे
रोग, संभवन्ति हि थाय छे होने हैं ॥ २६ ॥

26. Fever is produced by dryness
and many similar causative factors,
and fever and many other diseases
are produced by dryness and many
similar causative factors.

व्याधीनां लिङ्गमात्रम्--

लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

बहुन्येकस्य च व्याधेर्यद्द्वानां स्युर्वह्नि च ॥ २७ ॥

अनेकस्य अनेक, तथा तथा तथा, एकस्य
ओक रोगान् एक रोगका, लिङ्गम् लक्षणम् लक्षण, एकम्
एव ओकम् एक ही लक्ष्यते ओकम् आवे छे देखा
जाता है, एकस्य व्याधिः च ओक रोगानां एक रोगके,
बहुनि अहु लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं,
बहुनाम् च अने धष्ठा रोगानां अने बहुत रोगोंके
बहुनि धष्ठा लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं ॥ २७ ॥

27. There is one symptom common
to many diseases and there may be
one symptom pathognomic of one dis-
ease alone, there may be many sym-
ptoms of one disease and there may
be many symptoms of one disease and
there may be many symptoms common
to many diseases.

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २८ ॥

विषमारम्भमूलानां विषम आरंभ छे हेतु ओना
ओवा रोगान् विषम आरंभ है हेतु जिनके ऐसे रोगका,
ज्वरः ७५२ ज्वर, एकम् लिङ्गम् ओक लक्षण एक लक्षण,

२७ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
२८ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
२९ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

मतः मानेछ छे माना गया है, एकस्य ओक एक, ज्वरस्य
७५२ ज्वरका, एकः ओक एक, संतापः संताप ७
सताप ही, लिङ्गम् लक्षणम् लक्षण, उच्यते उहेवाय छे कहा
जाता है ॥ २८ ॥

28. One symptom, i. e. fever, is
considered the common symptom for
many diseases which have an irregular
onset, and general heating is consid-
ered the pathognomic symptom of one
disease - fever.

विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।

लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासद्विकाद्याः सन्ति आमयाः ॥ २९ ॥

विषमारम्भमूलैः विषम आरंभ आदि कारणाधी
विषमारम्भादि कारणोंसे, एकः ओक एक, ज्वरः ७५२
ज्वर, निरुच्यते ओकवाभा आवे छे जाना जाता है, ज्वर-
श्वास-द्विकाद्याः अने ७५२ श्वास द्विका वगेरे और ज्वर
श्वास द्विका आदि, आमयाः च रोगो रोग, एतैः लिङ्गैः
आ लक्षणोथी युक्त इन लक्षणोंसे युक्त, सन्ति होय छे
होने हैं ॥ २९ ॥

29. Irregular onset and similar
other symptoms appear as the signs
of the disease, fever, while similar
symptoms also occur in severe dyspnea,
hiccup and other similar diseases.

व्याधीनां चिकित्मासूत्रनिर्देशः—

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

व्याधेरैकस्य चानेका वह्नां बह्वय एव च ॥ ३० ॥

अनेकस्य अनेक रोगान् अनेक रोगोंकी, तथा एव
तेमन् वैसे ही, एकस्य व्याधे ओक रोगान् एक रोगकी,
शान्तिः शिथिलता चिकित्सा, एका एव ओकम् एक ही,
लक्ष्यते ओकवाभा आवे छे देखी जाती है, एकस्य च
ओक रोगान् एक रोगकी, अनेका अनेक अनेक, बहुनाम् च
अने धष्ठा रोगान् और बहुत रोगोंकी, बह्वयः एव च

३०. तथैवैकस्य—तथैवैकस्य (५)

ધણી ચિકિત્સાએ પણ જોવામાં આવે છે વહુન ચિકિત્સાએ સી દેહી જાતી છે ॥ ૩૦ ॥

૩૦. A single remedy may alleviate many diseases or there may be only one remedy for one particular disease. There may be many remedies for one disease, and many remedies for many diseases.

શાન્તિરાગાશયોશ્વાતાં વ્યાધીનાં લઘ્વનક્રિયા ।
જ્વરસ્થંકસ્ય ચાપ્યેકા શાન્તિર્લઘ્વનમુચ્યતે ॥૩૧॥

આમાશયોશ્વાતાન્ આમાશયથી ઉત્પન્ન થતા આમાશયને ડાઘાજ દોનેવાળા, વ્યાધીનામ્ રોગોની રોગોફી, લઘ્વનક્રિયા લાંબા ડગથી ને લંબન કળા મદ, એકા શાન્તિઃ એક શાન્ત એકાન્ત કળા, ઉચ્ચતે કહેવામાં આવે છે કહી જાતી છે, એકસ્ય ચ જ્વરસ્ય અપિ અને એક જ ની પણ ધોર જ્વરકો સી, લઘ્વનમ્ લાંબા ડગ લંબન, એકા શાન્તિઃ એક ચિકિત્સા એક ચિકિત્સા, ઉચ્ચતે કહેવામાં આવે છે કહી જાતી છે ॥ ૩૧ ॥

૩૧. The lightening therapy may alleviate many gastrogenous diseases, while again, the lightening therapy is considered the only remedy for fever.

તથા લઘ્વશનાદ્યાશ્ચ જ્વરસ્થંકસ્ય શાન્તયઃ ।
પતાશ્ચૈવ જ્વરશ્વાસતિક્કાદીનાં પ્રશાન્તયઃ ॥ ૩૨ ॥

તથા તથા તથા લઘ્વશનાદ્યાઃ લઘુ લોજન આદિ લઘુ ભોજન આદિ, એકસ્ય એક એક, જ્વરસ્ય જ્વરની જ્વરકો, શાન્તયઃ ચિકિત્સાઓ ને ચિકિત્સાએ છે. પતાઃ ચૈવ અને એજ ધોર યેહી, જ્વરશ્વાસતિક્કાદીનામ્ જ્વર શ્વાસ તિક્કા આદિની જ્વર શ્વાસ તિક્કા આદિયોફી, પ્રશાન્તયઃ ચિકિત્સાઓ છે ચિકિત્સાએ છે ॥ ૩૨ ॥

૩૨. Also lightening and other therapeutic measures are used for the alleviation of the disease -- fever, and all these measures may be used for the

alleviation of a number of diseases like fever, dyspnea, hiccup and similar conditions.

વ્યાધીનાં મુલ્લસાધ્યન્વાદિવિષયમ્—

મુલ્લસાધ્યઃ મુલ્લોપાયઃ કાલેનાલ્પેન સાધ્યતે ।
સાધ્યતે કૃચ્છ્રમાધ્યસ્તુ યત્નેન મહતા ચિરાત્ ॥૩૩॥

મુલ્લસાધ્યઃ મુલ્લસાધ્ય મુલ્લસાધ્ય મુલ્લોપાય મુલ્લોપાય મળતા ઉપાયવાળો હોતા મુલ્લ ઉપાયવાળો હો કર, અલ્પેન કાલેન થોડા સમયમાં થોડે સમયમાં સાધ્યતે સાધ્ય થાય છે સાધ્ય હોતા છે, કૃચ્છ્રમાધ્યઃ તુ અને કૃચ્છ્રમાધ્ય તો ધોર કૃચ્છ્રમાધ્ય તો, મહતા યત્નેન મહાન યત્નેન વહે યત્નેન, ચિરાત્ અને લાંબે કાળે ધોર દેરસે, સાધ્યતે સાધ્ય થાય છે સાધ્ય હોતા છે ॥ ૩૩ ॥

૩૩. An easily curable disease is cured by easy measures and in a short period; while formidable diseases are cured only by great efforts and after a long period.

યાતિ નાશોષતાં વ્યાધિરસાધ્યો યાપ્યસંજિતઃ ।
પરાસાધ્યઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ પ્રત્યાખ્યેયોઽતિવર્તતે ૩૪

યાપ્યસંજિતઃ 'યાપ્ય' નામની યાપ્ય' નામકી, અસાધ્યઃ અસાધ્ય અસાધ્ય, વ્યાધિઃ વ્યાધિ વ્યાધિ, અશોષતામ્ નિઃશેષતાનં નિઃશેષતાકો, ન યાતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં થોતી, પરઃ ધીશ્ દૂરથી, અસાધ્યઃ અસાધ્ય વ્યાધિ અસાધ્ય વ્યાધિ, પ્રત્યાખ્યેયઃ અચિકિત્સ્ય અર્ધ અચિકિત્સ્ય હો કર, સર્વાઃ ક્રિયાઃ અધી ક્રિયાઓને સર્વ ક્રિયાઓના, અતિવર્તતે અતિક્રમણ કરી અથ છે અતિક્રમણ કર જાતી છે ॥ ૩૪ ॥

૩૪. The disease, which does not completely disappear on treatment, belong to the palliable class of incurable disease, while the other class of incurable diseases where no treatment is of any avail, is called irremediable.

૩૪. સાધ્યતે સિદ્ધયતિ (ગ)

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्वाद्वा याति भावान्तरं गदाः ॥३५॥

असाध्यः असाध्य रोगः असाध्यताम् साध्यताम् साध्यताने साध्यताको, न याति प्राप्तं भवेत् । नथी प्राप्त नहीं होता, साध्यः तु परंतु साध्य रोगः परन्तु साध्य रोग, असाध्यताम् असाध्यताने असाध्यताको, याति प्राप्तं भवेत् प्राप्त हो जाता है, पादापचारात् चिकित्सानां चार पादोंमें किसी एकके अपचारसे, दैवात् वा अथवा दैवतः अथवा दैवमे, गदाः रोगः भावान्तरम् अन्य भावने अन्य भावको, याति प्राप्तं भवेत् प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

३५. Incurable diseases never become curable while curable diseases may pass into the stage of incurability on account of the short-comings in any of the four basic therapeutic factors, or as the result of destiny.

व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफलम्—

वृद्धिस्थानक्षयावस्थां रोगाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहान्निबलचेतसाम् ॥३६॥

प्राज्ञः बुद्धिमान् वैद्यः बुद्धिमान् वैद्यको, रोगाणाम् रोगाणी रोगोंकी, देहान्निबलचेतसाम् च अने देह, अग्नि, भूयः अने शिरानी और देह, अग्नि, बल और चित्तकी, सुसूक्ष्माम् अपि सूक्ष्मम् सूक्ष्मं पणं सूक्ष्मसे सूक्ष्म भी, वृद्धि-स्थान-क्षय-वृद्धि, स्थान, अने क्षयनी वृद्धि-स्थान और क्षयकी, अवस्थाम् अवस्थाने अवस्थाको, उपलक्षयेत् अनुवृत्तिं जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

३६. The wise physician should carefully investigate even the minutest changes in the hypertrophy, normality and the atrophy of the morbid element as well as the strength of the body, gastric fire, vitality and mind.

३६. रोगाणाम्—रोगाणाम् (क. घ. च छ. झ. ण. ड. ध.)

व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानं हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

विचक्षणः बुद्धिमान् वैद्यः बुद्धिमान् वैद्यः, व्याध्यवस्था रोगाणी अवस्थाना रोगोंकी अवस्थाओंके, विशेषज्ञानं ज्ञेयने ज्ञेयको, ज्ञात्वा ज्ञात्वा अनुवृत्तिं अनुवृत्तिं जान जान कर, तस्याम् तस्याम् ते ते उस उस, अवस्थायाम् अवस्थाओंमें, चतुःश्रेयः चार प्रकारना उत्थापने चार प्रकारके कल्याणको, प्रपद्यते प्राप्तं भवेत् प्राप्त होता है ॥ ३७ ॥

३७. The circumspect physician, constantly observing the variations in the stages of the diseases, should prescribe such treatment as is helpful in attaining the fourfold blessing of therapeutics.

तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्—

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहान्निबलचित् क्रियाम् ॥३८॥

प्रायः धीरुः धीरुने बहुत करके, तिर्यक् आऽ भागे देहे मार्गमें, गताः गयेला गये हुए, दोषाः दोषो दोष, आतुरान् रोगीणाम् रोगियोंको, चिरम् दीर्घा वधत सुधी देर तक, क्लेशयन्ति क्लेश आपे छे क्लेश देते हैं, देहान्निबलचित् देह अने अग्निना भूयने अनुवृत्तिं देह और अग्निके बलको जाननेवाला वैद्य, तेषु ओ रोगियोंमें, त्वरया जल्दीही जल्दीसे, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, न कुर्यात् डरवी नहीं न करे ॥ ३८ ॥

३८. Generally the morbid humors which have spread sideways, afflict the patient for a long time; in this condition the physician cognisant of the nature of the body, gastric fire and vitality should not be in a hurry to counteract the morbid elements.

३७. चतुःश्रेयः—तत्तच्छ्रेयः (घ. न छ. ण. ड. ध.)

३८. देहान्निबलचित् क्रियाम्—देहान्निबलचित् क्रियाम् (घ.)

પ્રયોગેઃ ક્ષપયેદ્વા તાન્ સુખં વા કોષ્ટમાનયેત્ ।
જ્ઞાત્વા કોષ્ટપ્રપન્નાંસ્તાન્ યથાસન્નં હરેદ્બુધઃ ॥૩૯॥

તાન્ તેઓને इनको, પ્રયોગેઃ પ્રયોગેથી પ્રયોગોંએ.
ક્ષપયેત્ વા ક્ષીણ કરવા ક્ષીણ કરે. સુખમ્ વા અથવા
સુખપૂર્વક અથવા સરલતાસે, કોષ્ટમ્ કોષ્ટમાં કોષ્ટમે,
જ્ઞાનયેત્ જ્ઞાનવા લે આવે, બુધઃ પડિત વેદે જ્ઞાની વેદ,
તાન્ તેઓને उनको, કોષ્ટપ્રપન્નાન્ કોષ્ટપ્રપન્નાં આવેલા
કોષ્ટમે આવે હુણ, જ્ઞાત્વા જ્ઞાત્વાને જ્ઞાન કર, યથાસન્નમ્
પાસેના માર્ગેથી સમીપ માર્ગસે, હરેત્ બહાર કાઢવા
બહિર નિકાલે ॥ ૩૯ ॥

39. These morbid humors should be eliminated by a slow course of treatment or drawn painlessly into the alimentary tract; and when they have returned to the alimentary tract, the wise physician should eliminate them through the nearest passage of exit.

લિઙ્ગસ્વેનોક્તાનાં વ્યાધીનાં પૃથગ્વ્યાખિત્વમપિ સંભવતિ -

જ્ઞાનાર્થં યાનિ ચોક્તાનિ વ્યાખિલિઙ્ગાનિ સંગ્રહે ।
વ્યાધયસ્તે તદાત્વે તુ લિઙ્ગાનીષ્ટાનિ જાગયાઃ ॥૪૦॥

સંગ્રહે આ નિદાનસંગ્રહમાં इन निदान संग्रहमें,
જ્ઞાનાર્થમ્ જ્ઞાન માટે જ્ઞાનકે લિંગ, યાનિ જે જા, વ્યાખિ-
લિઙ્ગાનિ અરુચિ વગેરે રોગનાં લક્ષણો. અર્થાત્ આદિ
રોગકે લક્ષણ, ઉક્તાનિ કહ્યા છે વહેંદ, તે વ્યાધયઃ
તેઓ એ સ્વતંત્ર હોય તે રોગો જ છે જે સ્વતંત્ર
હો તો રોગ હી છે, તદાત્વે તુ પરંતુ ત્યારે જ્યારે વગેરે
રોગોને પરંતુ અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને
પરંતુ જ્યારે જ્વર આદિ રોગોંકે અધીન હો કર ઉત્પન્ન થોતે
હૈં તથા उनको, લિઙ્ગાનિ લક્ષણ જ લક્ષણ હી, ઇષ્ટાનિ
માનવાં એઈએ માનના ચાહિય, જામયાઃ ન રોગો
નહિ રોગ નહીં ॥ ૪૦ ॥

40. In this epitome of description of the diseases, some of those that have been mentioned as the symptoms of

૩૯. વ્યાપન્ન-વ્યાપન્ન ન (ક. જ. ત. ધ.)

diseases appear as independent diseases; as long as they exist secondarily, they are called symptoms and not diseases.

વિકારપ્રકૃત્યોઃ સ્વહેતુવશગત્વમ્—

વિકારઃ પ્રકૃતિઐવ દ્વયં સર્વં સમાસતઃ ।

તદ્દેતુવશગં હેતોરભાવાન્નાનુવર્તતે ॥ ૪૧ ॥

સર્વમ્ બધું સમી, સમાસતઃ સંક્ષેપમાં સંક્ષેપમે,
વિકારઃ વિકાર વિકાર, પ્રકૃતિઃ અને પ્રકૃતિ ઓર પ્રકૃતિ,
દ્વયમ્ એવ એ બે જ છે એ દો હી હૈં, તત્ત્વે તે બે બે
દોનોં, હેતુવશગમ્ હેતુને વશવર્તી છે હેતુકે વશવર્તી હૈં,
હેતો. હેતુના હેતુકે, અભાવાત્ અભાવથી અભાવસે, ન
અનુવર્તતે પ્રવૃત્ત થતાં નથી પ્રવૃત્ત નહીં થોતે ॥ ૪૧ ॥

41. In short, everything in the world has only two conditions, abnormal and normal; both of them are dependent upon a cause. Nothing can happen in the absence of a cause.

નિદાનસ્થાનોક્ત્યર્થસંગ્રહઃ—

તત્ર શ્લોકાઃ—

હેતવઃ પૂર્વરૂપાણિ રૂપાણ્યુપશયસ્તથા ।

સંપ્રાપ્તિઃ પૂર્વમુત્પત્તિઃ સૂત્રમાત્રં ચિકિત્સિતાત્ ॥૪૨॥

તત્ર તે વિષયમાં उस विषयमें, શ્લોકાઃ શ્લોક
છે કે શ્લોક હૈં કિ, હેતવઃ અપરમારનાં નિદાન અપસ્મારકે
નિદાન, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, રૂપાણિ રૂપ રૂપ,
ઉપશયઃ ઉપશય ઉપશય, તથા તથા તથા, સંપ્રાપ્તિઃ
સંપ્રાપ્તિ સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વમ્ ઉત્પત્તિઃ તેમ જ જ્યારે વગેરે
રોગોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ એવં જ્વર આદિ રોગોંકી પ્રથમ
ઉત્પત્તિ, ચિકિત્સિતાત્ અને ચિકિત્સાનું ઓર ચિકિત્સાકા,
સૂત્રમાત્રમ્ સૂત્રમાત્ર આ અધ્યાયમાં કહેલ છે इस
अध्यायमें कहा है ॥ ૪૨ ॥

42. Here are the recapitulatory verses: -
Causative factors, premonitory symp-

૪૧ વિકારઃ—વિકારઃ (ક.)

.. નાનુવર્તતે—ન પ્રવર્તતે (ક. ધ. જ. ત.)

૪૨. ચિકિત્સિતાત્—ચિકિત્સિતાત્ (ક. ધ. જ. ત.)

toms, symptoms, homologation, course of the disease, primogenensis, were aphoristic mention of treatment.

જ્વરાદીનાં વિકારાણામઘાનાં સાધ્યતા ન ચ ।
પૃથગેકેકશ્ચોક્તા હેતુલિજ્જોપશાન્તયઃ ॥ ૪૩ ॥

જ્વરાદીનામ્ આ નિદાન સ્થાનમાં જ્વર આદિ
ઇમ નિદાન સ્થાનમાં જ્વરાદિ, જઘાનામ્ આઠ આઠ,
વિકારાણામ્ રોગોની રોગોની સાધ્યતા સાધ્યતા સાધ્યતા,
ન ચ અને અસાધ્યતા ઓર અસાધ્યતા, હેતુ- નિદાન
નિદાન, લિજ્જ- લક્ષણો લક્ષણ, ઉપશાન્તય. અને ચિકિત્સા
ઔર ચિકિત્સા, પૃથક્ બુદી બુદી મિજ મિજ, દૈકેકશઃ
ચ કમથી કમસે, ઉક્તાઃ કહેલ છે કહેવી છે ॥ ૪૩ ॥

43. curability or otherwise of the eight diseases, viz, fever and others, separate description of the causes, symptoms and treatment of each of these diseases;

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

હેતુપર્યાયનામાનિ નિદાનનાં પર્યાયવાચક નામે
નિદાનને પર્યાયવાચક નામ, વ્યાધીનામ્ રોગોનાં પર્યાય-
વાચક નામે રોગોંકે પર્યાયવાચક નામ, લક્ષણસ્ય ચ
અને લક્ષણનાં પર્યાયવાચક નામે ઔર લક્ષણકે પર્યાય-
વાચક નામ, એતાવત્ આટલાં ઇતને, નિદાનસ્થાનમ્
(નિદાનસ્થાનને) નિદાનસ્થાનના, સંગ્રહેણ સંક્ષેપમાં સંગ્ર-

પમે, ઉપદિશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ
રિયા ગયા છે ॥ ૪૪ ॥

44 synonyms of etiological factors, diseases and symptoms:—these are thus concisely described in the section on Pathology.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

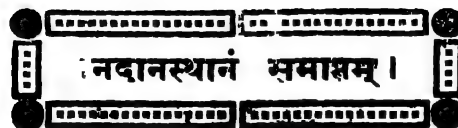
નિદાનસ્થાનં સમાપ્તમ્ ।

इति आ प्रभाषे इय प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे येला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने यन्त्रे प्रतिसंस्कृत पाभेला आ शास्त्रों
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, 'अपस्मारनिदानम्'
'अपस्मारनिदान' 'अपस्मारनिदान', नाम नामने नामका,
अष्टमः आठमो आठवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये
अ गाय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

નિદાનસ્થાનમ્ નિદાનસ્થાન નિદાનસ્થાન, સમાપ્તમ્
સંપૂર્ણ થયું સમાપ્ત હુઆ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the eighth
chapter entitled "The Pathology of
Epilepsy" is completed.

Thus ends the Section on Pathology.

श्रीः
चरकसंहिता
विमानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

The
Carakasamhita
VIMANASTHANA
(The Section on specific
determination of measure.)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहिलो अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

रसविमानाध्यायोपक्रमः - -

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशी अब आगे, रसविमानम्
'रसविमान' नामना अध्यायानुं 'रसविमान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान
करेण ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, जाह स उहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The specific deter-
mination of the measure of tastes",

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानोपदेशः —

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशय-
संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषानुप्र-
विष्ट्यानन्तरं दोषमेषजदेशकालबलशरीरसारा-
हारसात्म्यमत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा
यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानाय-
त्तन्वात् क्रियायाः ।

इह खलु अर्द्धां यहा, व्याधीनाम् व्याधिनां रोगोंके,
निमित्त- कारण, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्वरूप, रूप-
रूप रूप, उपशय- उपशय उपशय, संख्या- संख्या
संख्या, प्राधान्य- प्राधान्य प्राधान्य, विधि- विधि विधि,
विकल्प- विकल्प मेद, बल- बल बल, काल- अने कालना
और कालके, मेदान् बेदोने मेदोंको, अनुप्रविष्टय अशुनीने
जानकर, अनन्तरम् पछी पीछे, क्रियायाः चिकित्साने।
चिकित्साके, दोषादि- दोष आदिकेना दोष आदिके, मान-
प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञान- ज्ञान उपर ज्ञानके, आयत्तत्वात्

२. अनुप्रविष्टयानन्तरम् अभिनिविष्टयान्तरम्,

१. दोषमेषजदेशकालबल-रसद्वयदोषविकारमेषजदेशकालबल

(क. घ. न. ड. ध.)

११. दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात्-रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् (ध.प.)

आधार रहेगा। होवाथी अचीन होनेसे, मिषजा वैद्यने वैद्यको, अचहितमनसा सावधान चित्तथी एकाग्र चित्तसे, दोष- दोष दोष, मेघज- औषध मेघज, देश- देश देश, काक- काण काल, बल- अण बल, क्षीर- शरीर शरीर, सार- सार सार, आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्व- सत्व सत्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वय- वय तथा वयना तथा वयके, मानम् प्रभाषा मान, वषावत् भरा स्वप्नभा यथावत्, होयम् अक्षुषा शैत्य जानने योग्य, भवति थाय छे होते हैं;

3 (1). After studying the characteristics of etiology, premonitory symptoms, signs and symptoms, homology, number, predominant morbidity, mode of classification, pathological combination, intensity and periodicity of the diseases, the physician should strive to acquire by means of studious application the accurate knowledge of the measure of humors, medications, climate, season, strength, constitution, vitality, diet, homologation, psychic make-up, habit and age, as treatment depends on the accurate recognition of the measure of humors and the other factors.

न ह्यमानसो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिग्रह-समर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमान-स्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३ ॥

हि ३१२७ के क्योंकि, दोष- दोष दोष, आदीनाम् अग्नेरना आदिके, अमानसः प्रभाषुने न अक्षुषा मानको न जाननेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, व्याधि- रोगोना रोगोंके, निग्रह- निग्रहभा निग्रहमें, समर्थः समर्थ समर्थ, न भवति थोता नहीं नहीं होता, तस्मात् तैथी इस-

३. दोषादीनाम्-रसदोषादीनाम् व.)

,, ,, -रसादीनाम् (व. २. ४. ५.)

,, दोषादिमानज्ञानार्थम्-रसादिमानज्ञानार्थम् (व. २. ४. ५.)

लिए, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, दोष- दोष दोष, आदि- आदिना आदिके, मान- प्रभाषुना प्रमाणके, ज्ञान- ज्ञानम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, विमानस्थानम् विमानस्थानने विमानस्थानका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. The physician ignorant of this science of specific measure of tastes, humors etc, cannot subdue diseases. Therefore, O, Agnivesa ! we shall expound the section on specific determination with a view to elucidate the knowledge of the measure of tastes, humors etc.

सम्यगुपयुज्यमानानां घण्णा रसानां शरीरयापकत्वम्, तैषामेव मिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वम्—

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत् षट्-मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

तत्र अदौ यहां, आदौ प्रथम प्रथम, रस- रसाना रसके, द्रव्य- द्रव्यना द्रव्यके, दोष- दोषना दोषके, विकार- तथा विकारना तथा विकारके, प्रभावान् प्रभावने प्रभावको, वक्ष्यामः कहेथुं कहेंगे, रसाः रसा रस, तावत् तो तो, षट् छ छे छः हैं, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाः अने कषाय और कषाय, ते तेथो वे, सम्यक् सारी रीते भली प्रकारसे, उपयुज्यमानाः उप- योगभा आवतां उपयुक्त होते हुए, शरीरम् शरीरने शरीरको, यापयन्ति टिकावी राखे छे टिकाये रखते हैं, मिथ्या अने जोटी रीते और मिथ्या प्रकारसे, उपयुज्यमानाः उपयोगभा आवतां उपयुक्त होते हुए, तु तो तो, दोषप्रकोपाय खलु दोषना प्रकोप भाटे दोषके प्रकोपके लिए, उपकल्पन्ते समर्थ थाय छे समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

4. Now, first of all we shall discourse on the action of tastes, substa-

४. प्रकोपायोपकल्पन्ते-प्रकोपायोपकल्पन्ति (त.)

nces, humors and disorders. The tastes are six—sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent. These properly used sustain the body in health; ill-used, they bring about the provocation of the humors

પ્રકૃતિભૂતાના દોષાણા શરીરોપકારકત્વમ્, વિકૃતિમાપન્નાના તેષાં શરીરોપશાતકત્વમ્—

દોષાઃ પુનઃસ્ત્રયો વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ । તે પ્રકૃતિ-
ભૂતાઃ શરીરોપકારકા ભવન્તિ, વિકૃતિમાપન્નાસ્તુ
શ્ચ લુ નાનાર્વિધર્વિકારૈઃ શરીરમુપતાપયન્તિ ॥૫॥

દોષાઃ દોષો દોષ, પુનઃ ૫ળી તો, ત્રયઃ ત્રણ છે
ત્રીન હૈ, વાત- વાત વત, પિત્ત- પિત્ત પત્ત, શ્લેષ્માણઃ
તથા કફ ઓર કફ, તે તેઓ વે, પ્રકૃતિભૂતાઃ, પ્રકૃતિમાં
રહી પ્રકૃતિમાં રહ કર, શરીર- શરીરને શરીરકો, ઉપકારકાઃ
ઉપકારક ઉપકારક, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, વિકૃ-
તિમ્ અને વિકૃતિને ઓર વિકૃતિનો, આપન્ના શ્ચ
પામી પ્રાપ્ત હો કર, તુ તે તો, નાનાર્વિધઃ બુદ્ધી બુદ્ધી
બતના નાના પ્રકારકો, વિકારૈઃ વિકારોથી વિકારોસે,
શરીરમ્ શરીરને શરીરકો, ઉપતાપયન્તિ સંતાપે છે
પીડિત કરતે હૈ ॥ ૫ ॥

5. And the humors are three: -
Vata, Pitta and Kapha. When normal
they cause the proper functioning of
the body; when they have become
abnormal they certainly afflict the body
by causing disorders of various types.

ત્રયસ્ત્રયો રસા દોષમેકૈકં જનયન્તિ, ત્રયસ્ત્રયશ્ચોપશમયન્તિ,
તેષાં વિવરણમ્—

તત્ર દોષમેકૈકં ત્રયસ્ત્રયો રસા જનયન્તિ,
ત્રયસ્ત્રયશ્ચોપશમયન્તિ ।

તત્ર તેમાં દનમે, ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રણ ત્રણ ત્રીન ત્રીન,
રસાઃ રસો રસ, એકેકમ્ એક એક એક એક, દોષમ્
દોષને દોષકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ,

૧. શરીરોપકારકાઃ—શરીરોપકારકો. (૫. ૫)

ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રણ ત્રણ રસો ઓર ત્રીન ત્રીન
રસો, ઉપશમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હૈ ।

૫. ૫. Each of these three humors
is provoked by three tastes and is
allayed by the other three tastes.

તદ્યથા—કટુતિક્તકષાયા વાતં જનયન્તિ,
મધુરામ્લલવણાસ્ત્વેનં શમયન્તિ; કટુમ્લલવણાઃ
પિત્તં જનયન્તિ, મધુરતિક્તકષાયાસ્ત્વેનં ચ્છમયન્તિ;
મધુરામ્લલવણાઃ શ્લેષ્માણં જનયન્તિ, કટુતિક્ત-
કષાયાસ્ત્વેનં શમયન્તિ ॥ ૬ ॥

તત્થ યથા જેમકે જેમકે, કટુ- કટુ કટુ, તિક્ત-
તિક્ત તિક્ત, કષાયા તથા કષાય તથા કષાય, વાતમ્
વાતને વાતકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે
હૈ; મધુર- અને મધુર ઓર મધુર, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ,
લવણાઃ તથા લવણ તથા લવણ, તુ તે તો, પુનમ્
એને ઇસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હૈ,
કટુ- કટુ કટુ, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, લવણાઃ તથા લવણ
તથા લવણ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન
કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ, મધુર- અને મધુર ઓર મધુર,
તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયાઃ તથા કષાય તથા કષાય,
તુ તે તો, પુનમ્ એને ઇસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે
છે શાન્ત કરતે હૈ, મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ- અમ્લ
લવણાઃ તથા લવણ તથા લવણ, શ્લેષ્માણમ્ કફને
કફકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ,
કટુ- અને કટુ ઓર કટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયાઃ
તથા કષાય તથા કષાય, તુ તે તો, પુનમ્ એને
ઇસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thus the pungent, bitter and as-
tringent tastes provoke vata; the sweet,
acid and salt tastes allay it; the
pungent, acid and salt tastes provoke
pitta; the sweet, bitter and astringent
tastes ally it; the sweet, acid and salt
tastes provoke the Kapha; the pungent,
bitter and astringent tastes allay it.

૬. તુ પુનશ્ચમયન્તિ—પુનરેનશ્ચમયન્તિ (ચ.)

રસદોષસન્નિપાને વ્યવસ્થા—

રસદોષસન્નિપાતે તુ ચે રસા ચૈર્દોષૈઃ સમાન-
ગુણાઃ સમાનગુણભૂયિષ્ઠા વા ભવન્તિ તે તાનભિવ-
ર્ધયન્તિ, વિપરીતગુણા વિપરીતગુણભૂયિષ્ઠા વા શમ-
યન્ત્યભ્યસ્યમાના इति । एतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्व-
मुपदिश्यते रसानां परस्पररेणासंसृष्टानां, त्रित्वं
च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

રસ- રસ રમ, દોષ- તથા દોષના તથા દોષકે,
સન્નિપાતે મિશ્રણમાં સમ્મિશ્રણમાં, તુ તે તો, ચે જે
જો, રસાઃ રસો રમ, ચૈઃ જે જિન, દોષૈઃ દોષો સાથે
દોષોંકે સાથ, સમાનગુણાઃ સમાન ગુણવાળા સમાન
ગુણવાળે, સમાનગુણભૂયિષ્ઠાઃ વા અથવા મોટે ભાગે
સમાન ગુણવાળા અથવા અધિક માત્રામાં સમાન ગુણવાળે,
ભવન્તિ હોય છે હોતે છે, તે તેઓ જે, તાન્ તેઓને
उनको, अभिवर्धयन्ति વધારે છે વધાતે છે, विपरीतगुणा.
अने विपरीत गुणवाणा और विपरीत गुणवाले.
विपरीतगुणभूयिष्ठाः वा अथवा रोटे बागे विपरीत
गुणवाणा अथवा अधिकतः विपरीत गुणवाले, अभ्यस्यमानाः
सेववाभा आवृत्ता उपयोगमें तेने पर. शमयन्ति इति
शાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે છે, एतत् आ उप, व्यवस्था-
हेतोः व्यवस्था भाटे व्यवस्थाके लिए, परस्परेण परस्पर
પરસ્પર, असंसृष्टानाम् ન મળેલા ન મિલે હુણ, रसानाम्
રસોનો રસોંકે, षट्त्वम् છપણનો ષટ્ત્વકા, दोषाणाम्
ચ અને દોષોના ઓર દોષોંકે, त्रित्वम् ત્રણપણનો
ત્રિત્વકા, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ
ક્રિયા જાતા હ ॥ ૭ ॥

7. As regards the interaction of tastes and humors, the use of tastes which are homologous are mostly homogeneous in quality to a particular humor, augment that humor, where as the use of the tastes which are antagonistic in quality to a particular humor, will allay that humor. It is in order to enable the understanding of this mode of operation that the hexaplicity of tastes and the triplicity of

humors, considered individually, that is, uncombined with each other, has been taught.

રસદોષસર્ગરૂપમાનમિમાને હેતુઃ - -

સંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરો હ્યપામપરિસંખ્યેયો ભવતિ,
વિકલ્પમેદાપરિસંખ્યેયત્વાત્ ॥ ૮ ॥

વિકલ્પ- વિકલ્પના વિકલ્પકે, મેદ- મેદનું મેદકે,
અપરિસંખ્યેયત્વાત્ અસંખ્યપણું હોવાથી અસંખ્યેયત્વ
હોને, અપામ એઓના ઉનકે, સંસર્ગ- સ સર્ગના સંસ-
ર્ગકે, વિકલ્પ- લેદને મેદના વિસ્તરઃ હિ વિસ્તાર વિસ્તાર,
અપરિસંખ્યેયઃ અગણિત અસંખ્ય, ભવતિ થાય છે
હોના હે ॥ ૮ ॥

8. The extent of their combinations and permutations is innumerable on account of the innumerable of the varying degrees of their possible combinations and permutations.

અનેકરસેષુ દ્રવ્યેષ્વનેકદોષાત્મકવિકારેષુ ચ દ્રવ્યવિકારપ્રભાવ-
તત્ત્વં કથમવ્યવસ્થેતિ કથનમ્—

તત્રસ્ત્રસ્ત્રનેકરસેષુ દ્રવ્યેષ્વનેકદોષાત્મકેષુ ચ
વિકારેષુ રસ દોષપ્રભાવમેકૈકશ્યેનાભિસમીક્ષ્ય તતો
દ્રવ્યવિકારયોઃ પ્રભાવતત્ત્વં વ્યવસ્થેત્ ॥ ૯ ॥

તત્ર સ્ત્રસ્ત્ર આદીં યહાં, અનેકરસેષુ અનેક રસવાળાં
અનેક રસવાળે, દ્રવ્યેષુ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યોમાં, અનેકદોષ-
આત્મકેષુ અને અનેક દોષવાળા ઓર અનેક દોષવાળે,
વિકારેષુ ચ વિકારોમાં રોગોમાં, રસ- રસના રસકે, દોષ-
તથા દોષના તથા દોષકે, પ્રભાવમ્ પ્રભાવને પ્રભાવકો,
એકકશ્યેન એક એકપણથી એક એકતાસે, અસમીક્ષ્ય
તપાસીને દેખ કર, તતઃ પછી પીછેસે, દ્રવ્યવિકારયોઃ
દ્રવ્ય અને વિકારના દ્રવ્ય ઓર રોગકે, પ્રભાવતત્ત્વમ્
પ્રભાવના તત્ત્વનો પ્રભાવકે તત્ત્વકા, વ્યવસ્થેત્ નિશ્ચય
કરવો નિશ્ચય કરે ॥ ૯ ॥

૧. તત્રસ્ત્રસ્ત્રનેકરસેષુ-તત્રસ્ત્રસ્ત્રનેકરસેષુ (ધ.)

૨. એકકશ્યેન એકકશ્યેન (ધ.)

9. Now from among the substances evincing various tastes and from among the disorders evincing morbidity of various humors examining the actions of each of the tastes and humors individually, one should thereafter determine the action of the given substance and of the given disorder. But this does not hold good everywhere.

न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसम-
वेतानां नानात्मकानां परस्परं चोपहतानामन्ये-
विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव स-
मुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसानुं शक्यम् ॥ १० ॥

सर्वत्र तु परंतु सर्व स्थाने परन्तु सब स्थानों पर,
एवम् खलु ये प्रभावे इस प्रकार, न होतुं नहीं नहीं
होता, हि ऊपरके क्यों कि, विकृति-विषम-समवेतानाम्
विकृतिभां भगैला तथा विषम रीति भगैला विकृतिमें
मिले हुए तथा विषम रीतिसे मिले हुए, नानात्मकानाम्
लुहा लुहा प्रकारना नानाप्रकारके, परस्परं च परस्परं
परस्पर, उपहतानाम् उपहत थयेला उपघातको प्राप्त हुए,
अन्येः च अने अन्य और अन्य, विकल्पनैः विकल्पनी
विकल्पनासे, विकल्पितानाम् मिल थयेला रसोना भिन्न
हुए रसोंके, अवयव-अवयवना अवयवके, प्रभाव-प्रभा-
वना प्रभावके, अनुमानेन-अनुमाननी अनुमानसे, एव
न ही, समुदाय-समुदायना समुदायके, प्रभावतत्त्वम्
प्रभावना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वका, अध्यवसानुं निश्चय
करवानुं निश्चय करना, न शक्यम् शक्य नहीं शक्य
नहीं है ॥ १० ॥

10. It not possible to infer the action of a compound substance from the action of the constituents, as in a compound the properties of various forms and properties and methods one

with the other get changed, when thus variously combined.

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्व-
मेवमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्य-
वस्येत् ॥ ११ ॥

तथायुक्तं हि ते रीति भगैला इस प्रकार मिश्रित,
समुदाये समुदायभां समुदायमे समुदाय-समुदायना
समुदायके, प्रभावतत्त्वम् प्रभावना तत्त्वने प्रभावके
तत्त्वको, एवम् एव ऐवीन रीति इसी प्रकार, उपलभ्य
भगैला धर्मने जान कर, ततः पक्षी पीछेसे, द्रव्य-द्रव्यना
द्रव्यके विकार-विकारना विकारके, प्रभावतत्त्वम् प्रभा-
वना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वका, व्यवस्येत् नक्षी करवुं
भेदभे निश्चय करे ॥ ११ ॥

11. In such complex cases, there-
fore. One should, having ascertained the action of the compound substance as a whole, determine the action of that compound substance on the par-
ticular combination of humors.

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभा-
वतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, रसप्रभावतः च रसना
प्रभावथी रसप्रभावसे, द्रव्यप्रभावतः च द्रव्यप्रभा-
वथी द्रव्यप्रभावसे, दोषप्रभावतः च दोषप्रभावथी
दोषप्रभावसे, विकारप्रभावतः च अने विकारप्रभावथी
और विकारप्रभावसे, तत्त्वम् रसादिना प्रभावना तत्त्वने
रसादिके प्रभावके तत्त्वको, उपदेक्ष्यामः उपदेश करवुं
उपदेष्ट करेंगे ॥ १२ ॥

12. Hence we shall expound the principles of action with reference to tastes, substances, humors and disorders.

११. समुदाये समुदाये (च. घ. झ. त.),

„ समुदायप्रभावतत्त्वम्-समुदायप्रभावत (ड.)

„ द्रव्यविकार-रसद्रव्यविकार (घ. ड. त.)

१०. चोपहतानाम्-चोपहतप्रकृतिकानाम् (द. घ.)

તૈલસ્ય વાતશ્ચમકત્વં સોપપતિકમ્—

તત્રૈવ રસપ્રભાવ ઉપદિષ્ટો ભવતિ । દ્રવ્યપ્રભાવં
પુનરુપદેશ્યામઃ । તૈલસર્પિર્મધૂનિ વાતપિત્તશ્લેષ્મ-
પ્રશમનાર્થાનિ દ્રવ્યાણિ ભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥

તત્ર અહીં યહાં, ઇષઃ આ યદ્, રસપ્રભાવઃ રસ-
પ્રભાવ રસપ્રભાવ, ઉપદિષ્ટઃ મવતિ કહેવામાં આવેલો
છે કહ દિયા છે, દ્રવ્યપ્રભાવમ્ દ્રવ્યપ્રભાવને દ્રવ્યપ્રભાવનો,
પુનઃ ફરી ફિર, ઉપદેશ્યામઃ કહેશું કહેશે, તૈલ- તેલ
તૈલ, સર્પિઃ- શી વી, મધૂનિ અને મધ એ ઓર મધ એ,
વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્મ- તથા કફને
કફનો, પ્રશમનાર્થાનિ શાન્ત કરવા માટેનાં શમન કર-
નેકે લિષ્ટ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, મવન્તિ છે હૈં ॥ ૧૩ ॥

13. The actions of tastes have been enunciated. Now we shall expound the actions of substances; oil, ghee and honey are the allaying agents in vata, pitta and kapha respectively.

તત્ર તૈલં શ્લેષ્મણ્યગૌરવોપપન્નત્વાદ્વાતં જયતિ
સતતમભ્યસ્યમાનં; વાતો હિ રૌક્ષ્યશૈત્યલાઘવોપ-
પન્નો વિરુદ્ધગુણો ભવતિ, વિરુદ્ધગુણસન્નિપાતૈ હિ
ભૂયસાડ્વપમવનીયતે, તસ્માત્તૈલં વાતં જયતિ
સતતમભ્યસ્યમાનમ્ ।

તત્ર તેઓમાં ડનમેં, તૈલમ્ તેલ તૈલ, શ્લેષ્- સ્નેહ
સ્નેહ, જૌણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, ગૌરવ- તથા ગુરુતાથી
તથા ગુરુતાસે, ઉપપન્નત્વાદ્ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે,
સતતમ્ સતત નિરન્તર, અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં
ઉપયોગમે લેને પર, વાતમ્ વાયુને વાયુનો, જયતિ જીતે
છે જીતતા છે, હિ કારણ કે ક્યોંકિ, વાતઃ વાયુ વાયુ,
રૌક્ષ્ય- રૂક્ષતા રૂક્ષતા, શૈત્ય- શીતતા શીતતા, લાઘવ-
લઘુતાથી લઘુતાસે, ઉપપન્નઃ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે,
વિરુદ્ધગુણઃ તેલથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો તૈલસે વિરુદ્ધ
ગુણવાળો, મવતિ છે છે, વિરુદ્ધગુણ-સન્નિપાતે વિરુદ્ધ

ગુણવાળો દ્રવ્યોનો અર્થો અર્થ વિરુદ્ધ ગુણવાળે દ્રવ્યો-
નો સંબોગ હોને પર, મૂલસા અધિકથી અધિકમે, અભ્યસ્ય
અભ્ય અભ્ય, અભ્યસ્યતે હિ અભ્ય છે જીતા વાતા છે,
તસ્માત્ તેથી હિસ લિષ્ટ. તેલમ્ તેલ તૈલ, સતતમ્ સતત
નિરન્તર. અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપયોગમે
લેનેસે, વાતમ્ વાયુને વાયુનો, જયતિ જીતે છે જીતતા છે;

13-13. Among these the regular use of oil subdues vata on account of its possessing unctuous, hot, and heavy qualities; for vata possessing as it does the qualities of dryness, coldness and lightness is of the opposite nature. When there is interaction between qualities of the opposite type, it is the stronger that subdues the weaker. Hence the systematic use of oil subdues vata.

મર્ષિષઃ પિત્તશ્ચમકત્વમ્—

સર્પિઃ શ્લેષ્વેવમેવ પિત્તં જયતિ, માધુર્યાન્નૈ-
ત્યાન્મન્દત્વાદ્; પિત્તં હ્યમધુરમુષ્ણં તીક્ષ્ણં ચ ।

અવમ્ અવ એવ પ્રમાણે ઇચ્છી પ્રકાર, સર્પિઃ શ્લેષ્
શી વી, માધુર્યાન્ મધુરતાથી માધુર્યસે, શ્લેષ્વાદ્ શીતતાથી
શીતતાસે. મન્દત્વાદ્ તથા મન્દતાથી એવં મન્દ હોનેસે,
પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તનો, જયતિ જીતે છે જીતતા છે,
હિ કારણ કે ક્યોંકિ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, અમધુરમ્
અમધુર અમધુર, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ ચ તથા
તીક્ષ્ણ છે તથા તીક્ષ્ણ છે;

14-(2). Similarly ghee subdues pitta owing to its sweet, cooling and slow qualities; for pitta is anti-sweet, hot and acute in quality.

મધુનઃ શ્લેષ્મશ્ચમકત્વમ્—

મધુ ચ શ્લેષ્માણં જયતિ, રૌક્ષ્યાસૈશ્વ્યાત્
કષાયત્વાદ્; શ્લેષ્મા હિ સિન્ધ્યો મમ્બો મધુરમ્ ।

૧૪. મન્દત્વાદ્-મન્દવીર્યત્વાદ્ (ક. ચ. ત. દ. વ. પ.)

,, મધુરમ્-મધુરસે વિપરીતગુણઃ

૧૩. રસપ્રભાવ-રસપ્રભાવવિકારપ્રભાવ (ધ ઇ જ.)

,, પ્રશમનાર્થાનિ-પ્રશમનાનિ (ચ. વ.)

૧૪. જયતિ-જયતિ (વ.)

मधु च मधु मध, रौक्ष्णात् रक्षताभी रक्षतासे, तैक्ष्णात् तीक्ष्णताभी तीक्ष्णतासे, कषायत्वात् च तथा कषायताभी तथा कषायतासे, स्नेहमात्रम् कृत्वा कफको, जयति अन्ते छे जीतता है, हि कान्त्युक्ते क्यौकि, स्नेहमा कृ कफ, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, मन्दः मन्द मन्द, मधुरः च अने मधुर छे और मधुर है।

14-(3). And honey subdues kapha on account of its dry, acute and astringent qualities as kapha is unctuous, deuse and sweet.

वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं ताप्रयति—

यथान्यदपि किञ्चिद् द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैताज्जयत्यभ्यस्यमानम् ॥१४॥

बत् च जे जो, अन्यत् पीलुं दूसरा, अपि पलु भी, किञ्चित् डोई कोई, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, वात- वातभी वातसे, पित्त- पित्तभी पित्तसे, कफेभ्यः तथा कृत्वा तथा कफसे, गुणतः गुणमां गुणोंमें, विपरीतम् विपरीत विपरीत, स्यात् होय हो, तत् च ते वह, अभ्यस्यमानम् उपयोगमां सेवातां उपयोगमें देने पर, एतान् अनेओने इनको, जयति अन्ते छे जीतता है ॥ १४ ॥

14. In this manner, the use of other substances too which are antagonistic in quality to vata, pitta and kapha will subdue these humors when used regularly.

पिप्पली-क्षार-लवणानामतिमात्रसेवननिषेधः—

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक- मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लवणमिति ॥१५॥

अथ खलु अन्येभ्यः पीलुं अन्य, द्रव्येभ्यः द्रव्यो कर्ता द्रव्योंकी अपेक्षा, त्रीणि त्रय्य तीन, द्रव्याणि

द्रव्योने द्रव्योंका, अधिकम् अधिक, न उपयुजीत उपयोग करने न ओईओ उपयोग नहीं करना चाहिए, तत् यथा जेभके जैसे कि, पिप्पली पीपर पिप्पली, क्षारः क्षार क्षार, लवणम् इति तथा लवण तथा लवण ॥ १५ ॥

15. Now there are three substances whose excessive use is more strictly forbidden than that of other substances. They are long pepper, alkali and common salt.

पिप्पल्या गुणाः, तस्या अतिमात्रसेवने दोषाश्च—

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं क्षिण्योष्णाः प्रक्लेदिन्यो मेषजामिमताश्च ताः सद्यः, शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति; आपात- भद्राः, प्रयोगसमसाद्गुण्यात्; दोषसञ्चयानुबन्धाः;

पिप्पल्यः हि लीडीपीपर पिप्पली, कटुकाः कटु कटु, सत्यः सत्य होती हुई, मधुरविपाकाः मधुर विपाकवाली मधुर विपाकवाली, गुर्व्यः तथा गुर्नु छे गुरु हैं, न-अत्यर्थम् क्षिण्य-उष्णाः अत्यंत स्निग्ध तथा उष्ण नहीं होती, प्रक्लेदिन्यः अने क्लेदिनक और क्लेदजनक हैं, ताः तेओने उनका, सद्यः शोडी वारना प्रयोगभी अल्प समयके प्रयोगसे, मेषज- जमिमताः च औषध तरीके स्वीकार- रवाभी आवे छे औषधार्थ स्वीकार किया जाता है, शुभ-अशुभ-कारिण्य भवन्ति तेओ शोडी वारना प्रयोगभी शुभ करनेपर थाय छे अने अशुभ वारना प्रयोगभी अशुभ करनेपर थाय छे वे अल्प कालके प्रयोगसे शुभ करनेवाली होती हैं एवं बहुत कालके प्रयोगसे अशुभ करनेवाली होती हैं, प्रयोगसम-साद्गुण्यात् शोडीवारना तथा अल्पमात्राना प्रयोगभी भारो लाभ आपवाने लीधि तेओ अल्प कालके एवं अल्प मात्राके प्रयोगसे अच्छा लाभ देनेके कारण वे, आपात-भद्राः तत्कालीन कल्याणकारक छे तत्काल ही कल्याणकारक हैं, दोष-

१४. गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैताज्जयत्यभ्यस्यमानम्—

गुणतो विपरीतं विपरीत, तच्चैताज्जयत्यभ्यस्यमानम् (च.)

१६. सत्यः—सद्यः (ड. प.)

गुर्व्यः—गुर्व्योऽपि (प.)

सञ्चय-अनुबन्धाः तेऽथेना अति उपयोग परिष्णामभा
द्वेऽथेना सञ्चय करनेवाले छे उनका अति उपयोग परिष्ण-
ममें दोषोंका संचय करनेवाला है;

16-(1). Long pepper, pungent though in taste is, sweet in post-digestion, heavy, neither overmuch unctuous nor over-much hot, is deliquescent and esteemed as medicine. It is at once productive of beneficial and baneful effects. If administered in the proper time and measure, its action is at once beneficial.

सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृतिवाचल्लम्भा-
णमुत्क्रेशयन्ति, आप्न्यात् पित्तं, न च वातप्रश-
मनायोपकल्पन्तेऽस्पृक्षेहोष्णभावात्; योगवाहिन्य-
स्तु खलु भवन्ति: तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयु-
जीत ॥ १६ ॥

हि कारणके तेऽथे क्योकि वे, सततम् निरन्तर
निरन्तर, उपयुज्यमानाः उपयोगभां देवातां उपयोगमें
लिये जाने पर, गुरु- शुभ्र देवाथी गुरु होनेसे, प्रकृतिवात्
तथा अस्पृक्षेहोष्णभावात् तथा योगवाहिन्य-
स्तु खलु भवन्ति: तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयु-
जीत ॥ १६ ॥

हि कारणके तेऽथे क्योकि वे, सततम् निरन्तर
निरन्तर, उपयुज्यमानाः उपयोगभां देवातां उपयोगमें
लिये जाने पर, गुरु- शुभ्र देवाथी गुरु होनेसे, प्रकृतिवात्
तथा अस्पृक्षेहोष्णभावात् तथा योगवाहिन्य-
स्तु खलु भवन्ति: तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयु-
जीत ॥ १६ ॥

16. But if continued for ever a long period, it results in morbid cumulative effect; as due to its heavy and deliquescent qualities, it arouses

kapha. It aggravates pitta on account of its hot property and is not able to allay vata because of its meagreness of unctuous and hot qualities. Nevertheless it makes a good vehicle. In view of these considerations long pepper should not be used in excess.

क्षारस्य गुणः, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च—

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदय-
त्यादौ पश्चाद्विशोषयति, स पचनदहनभेदनार्थ-
मुपयुज्यते; सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिद्वयपु-
स्त्वोपघातकरः संपद्यते ।

औष्ण्य- उष्णताथी उष्णतासे, तैक्ष्ण्य- तीक्ष्णताथी
तीक्ष्णतासे, लाघव- तथा लघुताथी तथा लघुतासे,
उपपन्नः युक्त युक्त, क्षारः पुनः क्षार क्षार, आदौ पहले
प्रथम, क्लेदयति क्षेद उत्पन्न करे छे क्लेद उत्पन्न करता
है, पश्चात् तेभ्यः पक्षी एवं पीछेसे, विशोषयति शोषी
क्षे छे सुखाता है, सः ते वह, पचन- पचन भाटे
पचनके लिए, दहन- आगवा भाटे जलानेके लिए,
भेदनार्थम् अने भेदन भाटे और भेदनके लिए, उपयुज्यते
उपयोगभां देवाथ छे उपयोगमें लिया जाता है, सः
ते वह, अतिप्रयुज्यमानः अति उपयोगभां देवातां
अति उपयोगमें लेने पर, केश- बाल, अक्षि आंख
आख, द्वय- द्वय हृदय, पुंस्त्व तथा पुंस्पातनने तथा
पुरुषत्वके लिए उपघातकरः हानिकारक हानिकारक,
संपद्यते अने हो जाता है;

17-(1). Alkali is possessed of hot, acute and light qualities; it first acts as a deliquescent and later as a desiccant. It is used as a digestive, caustic and disruptive agent. If used in excess, it results in harmful effects to hair, eyes, heart and manhood.

१७ औष्ण्य रौऽय १५)

„ पश्चाद्विशोषयति—पश्चाद्विशोषयति इति पचति मिनसि
संघातम् (च. ४)

„ विशोषयति—विशोषयति (च. ५.)

ये क्षेत्रं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयु-
ज्यते त आण्ड्यवाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो हृद-
यावकतिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याञ्चीनाश्च;
तस्मात् क्षारं नात्युपयुजीत ॥१७॥

ये हि जेओ जो, ग्राम- ग्राम- ग्राम- ग्राम- ग्राम-
ग्राम, नगर- नगर नगर, निगम- पुरी पुरी, जनपदाः तथा
जनपदभां रदेनार देओ जनपदके लोग, सततम् निर-
न्तर निरन्तर, उपयुज्यते उपयोग करे छे उपयोग करते
हैं, तेओ वे, आण्ड्य आंध्या दृष्टिकी क्षीणता, वाण्ड्य-
नपुंसकता नपुंसकत्व, खालित्य- टाख गंज, पालित्यभाजः
तेभज वणिधानाणा एवं पलितवाले, हृदय- तथा
हृदयभां तथा हृदयमें, अपकर्तिनः च वेरवा जेवी वे-
रवाणा कर्तनके समान वेदनावाले, भवन्ति थाय छे
होते हैं, तत् यथा जेभके जेसेकि, प्राच्याः पूर्वना देओ
पूर्वके लोग, चीनाः च अने चीनाओ और चीनके लोग,
तस्मात् तेथी इस लिए, क्षारम् क्षारने क्षारको, न अत्यु-
पयुजीत अति उपयोगभां न देवे जेभओ अति उप-
योगमें नहीं लेना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Those communities, whether
rural, urban or itenerant, which make
constant use of alkali, develop blind-
ness, impotency, baldness and grey-
ness of hair, and constricting pain in
the cardiac region. Instances of such
communities are—the people of Eas-
tern countries and the Chinese. In
view of these considerations, one should
not use alkali in excess.

लवणस्य गुणाः, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च—

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नम्, अनतिगुरु,
अनतिक्षिण्णम्, उपक्लेदि, विस्त्रंसनसमर्थम्, अक्ष-
द्रव्यरुचिकरम्, आपातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्यात्,
दोषसंचयानुबन्धं, तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्त्रंस-
नार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशै-

१८. प्रयोगसमसाद्गुण्यात्—प्रयोगातिरेकात् (क्ष.)

विल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति ।
ये क्षेत्रं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्यते,
ते भूयिष्ठं ग्लास्त्वः शिथिलमांसशोणिता अपरि-
क्लेशसहाश्च भवन्ति ।

लवणम् पुनः क्षवक्षु लवण, औष्ण्य- उष्णताथी
उष्णतासे, तैक्ष्ण्य- अने तीक्ष्णताथी और तीक्ष्णतासे,
उपक्लम् युक्त युक्त, अनतिगुरु अहु नादे भारे न बहुत
भारी, अनतिस्निग्धम् नदि अहु रिन्ध न बहुत स्निग्ध
उपक्लेदि क्लेदकारक, विस्त्रंसन- स्त्रंसन करवाभां
वसन करनेमें, समर्थम् शक्तिमान शक्तिशाली, अक्ष-
न्न- अन्नना अन्नके, द्रव्य- द्रव्यभां द्रव्यमें, रुचिकरम् रुचि
करवानार रुचिकारक, प्रयोगसमसाद्गुण्यात् थोड़ी वारना
तथा अल्प मात्राया प्रयोगथी सारे लाव आपवाने
थी अल्प कालके एव अल्प मात्रा के प्रयोगसे अच्छा
लाभ देनेके कारण, आपातभद्रम् तत्काले न कल्याणकारक
तत्कालही कल्याणकारक, दोष-संचय- अनुबन्धम् तथा अति
उपयोगथी परिष्ठाभभां दोषानो संचय करनार छे तथा
अति उपयोगमें परिणाममें दोषोंका संचय करनेवाला है, तत्
तेने वह, रोचन- रोचन रोचन, पाचन- पाचन पाचन,
उपक्लेदन- क्लेदन क्लेदन, विस्त्रंसन-अर्थम् तथा विस्त्रंसन
भाटे तथा विस्त्रंसनके लिए, उपयुज्यते उपयोग करवाभां
आवे छे बरना जाता है, तत् ते वह, अत्यर्थम् अति
प्रमाणां अधिक, उपयुज्यमानम् उपयोगभां देवातां
उपयोगमें लेने पर, शरीरस्य शरीरभां शरीरमें, ग्लानि-
ग्लानि ग्लानि, शिथिल- शिथिलता शिथिलता, दौर्बल्य-
तेभज दुर्बलता एवं दुर्बलता, अभिनिर्वृत्तिकरम् उत्पन्न
करनार उत्पन्न करनेवाला, भवति थाय छे होता है,
ये हि जेओ जो, ग्राम- ग्राम- ग्राम- ग्राम- ग्राम-
ग्राम, नगर- नगर नगर, निगम- पुरी पुरी, जनपदाः अने जनपदभां रदेनार
और जनपदके निवासी, एतत् जेने इसको, सततम्
निरन्तर निरन्तर, उपयुज्यते उपयोगभां दे छे उपयो-
गमें लेते हैं, ते तेओ वे, भूयिष्ठम् अहु भारे अधिक-
तासे, ग्लास्त्वः ग्लानिवाणा ग्लानियुक्त, शिथिल- शिथिल
शिथिल, अपरि- भां सवाणा मांसवाले, शोणिताः तथा
देओवाणा तथा रक्तवाले, अपरिक्लेशसहाः च अने
क्लेश सहन न करी शकनार और क्लेश न सहनेवाले
भवन्ति थाय छे होते हैं ।

18-(1). Common salt is possessed of hot and acute qualities, is not very heavy, unctuous, is deliquescent, acts as a laxative, gives a relish to food stuffs; given in proper course and combination, it has immediate beneficial action, but continued over a long period results in morbid cumulative effect. It is prescribed as an appetizer, digestive, deliquescent and laxative. Used in excess, it causes depression, flabbiness and debility in the body. Those communities which are given to use of salt, whether they are country-people, city-dwellers or itinerants, become languid, flabby and anemic and are unable to bear hardships.

तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः; ते हि पयसाऽपि सह लवणमश्नन्ति । येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वपधिर्वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् । तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत । ये ह्यति-लवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि बल्यश्चाकाले भवन्ति ॥१८॥

तत् यथा जेभडे जैसक, बाह्लीक- आह्लीक देशना बोडे। बाह्लीक देशके लोग, सौराष्ट्रिक- सौराष्ट्र देशना बोडे। सौराष्ट्रके लोग, सैन्धव- सिन्धु प्रदेशना बोडे। सिन्धु प्रदेशके लोग, सौवीरकाः अने सौवीर देशना बोडे। और सौवीर देशके लोग, ते हि तेओ वं, पयसा अपि सह दुधनी साथे पशु दूधकं साथ मी, लवणम् अवशु लवणको, अभवित थाय छे खाते है, ये अपि वणी जे और जो, इह आ बोडमां इस लोकमे, भूमेः पृथ्वीना पृथ्वीके, अत्यूषराः अति उपर अति ऊपर, देवाः देशे छे देश है, तेषु तेओमां उनमें, लवण-

अवशुभी लवणसे, उपहतत्वात् उपहत यथेवा होवाभी उपघातको प्राप्त होनेके कारण, जोषवि- ओषधि जोषवि, वीरु- वीरुत् वीरुत्, वनस्पति- वनस्पति (इक्षवाणां वृक्षादि) वनस्पति (फलवाले वृक्षादि), वानस्पत्याः वान-स्पत्य (इक्षुपुष्पवाणां वृक्षादि) वानस्पत्य (फलपुष्पवाले वृक्षादि), न जायन्ते उत्पन्न यतां नथो उत्पन्न नहीं होते, अल्पतेजसः वा अथवा अल्प वीर्यवाणां अथवा अल्प वीर्यवाले, अभवित थाय छे होते है, तस्मात् तेषी इम लिए, लवणम् अवशुने लवणको, न अत्युपयुञ्जीत अति उपयोगमां नही देवु जोधओ अति उपयोगमें नही लेना चाहिए, ये हि जे जो, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अतिलवणसात्म्याः अति अवशुना सात्म्यवाणा होय छे अति लवणके सात्म्यवाले होते हैं, तेषाम् तेओने उनमें, अपि पशु मी, अकाले अडाणे अकालमें, खालित्य-टाव गंजपन, पालित्यानि पालियां पालतना, बल्यः च अने करवलीओ और झुरिया, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥ १८ ॥

18. They are the people of Bahlika, Saurashtra (Kathiawar), Sind, and Sauvceera. They always habitually take salt even in their milk; also wherever there are saltish regions of land, their herbs, creepers, trees and vegetation either do not grow at all or are of poor quality, on account of the inhibiting effect of salt on their growth. Hence salt should not be used in excess. Even those people who have become tolerant to excessive use of salt get premature baldness, greyness and wrinkles.

तेषा तत्सारम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः—

तस्मात्तेषां तत्सारम्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥१९॥

તત્સાત્મ્યે તેથી ફસલિષ, તત્સાત્મ્યતઃ તે સાત્મ્યથી ઉસ સાત્મ્યસે, તેષામ્ તેઓનું ડનકા. ક્રમેણ ક્રમે ક્રમે ધીરે ધીરે, અપગમનમ્ દૂર થવું દટના, શ્રેયઃ શ્રેયસ્કર છે શ્રેયસ્કર હૈ, હિ કારણુ કે ક્યોકિ, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્ય સાત્મ્ય, અપિ પણુ મી ક્રમેણ ક્રમે ક્રમે ધીરે ધીરે, ઉપનિશર્વમાનમ્ ઊડવામાં આવતાં છોડને પ્ત, અદોષમ્ દોષરહિત દોષરહિત, અલ્પદોષમ્ અથવા અલ્પ દોષવાળું અથવા અલ્પ દોષવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥૧૧॥

19. Even in the case of such people, therefore, it is advisable to effect a gradual withdrawal from the habit formed. A gradual withdrawal as previously laid down from a habit will be attended with no severe reaction or with very mild reaction.

સાત્મ્યસ્ય લક્ષણં મેદાશ્ચ—

સાત્મ્યં નામ તદ્ યદાત્મન્યુપશંતેઃ સાત્મ્યાર્થો હ્યુપશયાર્થઃ ।

યદ્ જો, આત્મનિ પોતાને અપનેકો, ઉપશંતે સુખકર થાય છે સુખકર હોતા હૈ, તત્ તે વદઃ. સાત્મ્યમ્ નામ ઓકસાત્મ્ય છે ઓકસાત્મ્ય હૈ, ઉપશયાર્થઃ ઉપશયનો અર્થ ઉપશયકા અર્થ, હિ જ હી, સાત્મ્યાર્થઃ સાત્મ્યનો અર્થ છે સાત્મ્યકા અર્થ હૈઃ

20-(1). Habituation is that which agrees with one's system. Thus habituation has the same connotation as homologation.

તત્ ત્રિવિધં પ્રવરાવરમધ્યવિભાગેન; સસવિધં તુ રસૈકેકત્વેન સર્વરસોપયોગાદ્ । તત્ત સર્વરસં પ્રવરમ્, અવરમેકરસં, મધ્યં તુ પ્રવરાવરમધ્યસ્થમ્ । તત્પ્રાવરમધ્યામ્યાં સાત્મ્યામ્યાં ક્રમેજૈવ પ્રવરમુપ-પાદ્યેત્ સાત્મ્યમ્ । સર્વરસમપિ ચ સાત્મ્યમુપપન્નઃ

૨૦. મધ્ય તુ—મધ્યમન્તુ (ત.)

„ સાત્મ્યમુપપન્નઃ—દ્રવ્યસાત્મ્યમુપપન્ન (વ ન ન)

„ „ —સાત્મ્યમુપપન્ન સર્વાન્ગાહારવિધિવિશેષા-
સાત્મ્યશિલમીક્ષ્ય (વ.)

પ્રકૃત્યાદ્યુપયોક્ત્રષ્ટમાનિ સર્વાણ્યાહારવિધિવિશેષા-
યતનાન્યમિસમીક્ષ્ય હિતમેવાનુરુધ્યેત ॥ ૨૦ ॥

તત્ તે ઓકસાત્મ્ય વદ ઓકસાત્મ્ય, પ્રવર- પ્રવર પ્રવર, અવર- અવર અવર, મધ્ય- તથા મધ્ય તથા મધ્ય, વિભાગેન એ વિભાગથી ફન વિભાગસે, ત્રિવિધમ્ ત્રણુ પ્રકારનું છે ત્રીન પ્રકારકા હૈ, રસ-રસૈકત્વેન ઓક ઓક રસના ઉપયોગથી ફક ફક રસકે ઉપયોગસે, સર્વરસ- તથા સર્વ રસના તથા સબ રસોકે, ઉપયોગાત્ ચ ઉપયોગથી ઉપયોગસે, તુ તેા તેા, સસવિધમ્ સસવિ પ્રકારનું છે સાત પ્રકારકા હૈ, તત્ત તેમાં ફનમેં, સર્વરસમ્ સર્વરસવાળુ સબ રસવાળા, પ્રવરમ્ પ્રવર (શ્રેયઃ) છે પ્રવર હૈ, ફકરસમ્ ઓક રસવાળું ફક રસવાળા, અવરમ્ અવર (કનિષ્ઠ) છે અવર હૈ, પ્રવર- પ્રવર પ્રવર, અવર- અને અવરની ઓર અવરકે, મધ્યસ્થમ્ વચ્ચેનું મીચકા, તુ તેા તેા, મધ્યમ્ મધ્ય (મધ્યમ છે) મધ્ય હૈ, તત્ત ત્યાં ફનમેં, અવર- અવર અવર, મધ્યામ્યામ્ તથા મધ્ય તથા મધ્ય, સાત્મ્યામ્યામ્ સાત્મ્યથી સાત્મ્યોસે, ક્રમેણ ફવ ક્રમે ક્રમે ધીરે ધીરે, પ્રવરમ્ પ્રવર પ્રવર, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્ય સાત્મ્યકો, ઉપપાદ્યેત્ પ્રાપ્ત કરવું ઁધ્ધિએ પ્રાપ્ત કરના ચાહિષ, સર્વરસમ્ ચ અપિ સર્વ રસવાળા સબ રસવાળે, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્યને સાત્મ્યકો, ઉપપન્નઃ પ્રાપ્ત થયેલાએ પાયે ફુફકો, પ્રકૃત્યાદિ- પ્રકૃતિથી શરૂ કરી પ્રકૃતિસે લેકર, ઉપયોક્ત્રષ્ટમાનિ ઉપયોક્તિા જેમાં આઠમેા છે ઓવા ઉપયોક્તા જિનમેં આઠવાં હૈ ફેસે, સર્વાણિ અધા સબ, આહાર- આહાર આહાર, વિધિ- વિધિ વિધિ, વિશેષ- વિશેષના વિશેષકે, આચતનાનિ કારણુને કારણકો, અમિસમીક્ષ્ય ઁધ્ધિને લેકકર, હિતમ્ હિત હિતકા, ફવ જ હી, અનુરુધ્યેત સેવવું ઁધ્ધિએ મેગન કરે ॥ ૨૦ ॥

20. Now homologation is of three kinds—best, poor, and medium. It is again of seven kinds—agreeability to each or one of the six tastes and the seventh is agreeability to all of them combined. Among these, the agreeability to all the tastes is the best type of homologation; the poorest

type is the agreeability only to a single taste; while the medium type of agreeability is the mean between the best and the poorest. So from the poorest and the medium agreeabilities one should develop the homologation of the best type, that is, agreeability to all the tastes. After acquiring homologation to all the tastes, one should resort to what is wholesome, having considered well the special factors concerning diet and dietetics described in the octalogue beginning with natural qualities.

અણવાહારવિધિવિશેષાવતનાનિ—

તત્ર સ્વભિમાન્યષ્ટાવાહારવિધિવિશેષાયતન્માનિ ભવન્તિ; તથા—પ્રકૃતિકરણસયોગરાશિદેશકાલોપયોગસંસ્થોપચોક્રપ્રમાણિ (ભવન્તિ) ॥૨૧॥

તત્ર સત્ત્વ તેમાં ઉમરે, હમાનિ આ એ, અઢી આઠ આઠ, આહાર- આહાર આહર, વિધિ-વિધિ વિધિ, વિશેષ- વિશેષનાં વિશેષકે, આયતનાનિ આયતન આયતન, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે, તત્ર વચ્ચા જેમકે જેમકે, પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, કરણ- કરણ કરણ, સંયોગ- સંયોગ સંયોગ, રાશિ- રાશિ રાશિ, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાલ કાલ, ઉપયોગસંસ્થા- ઉપયોગસંસ્થા ઉપયોગસંસ્થા, ઉપચોક્ર- અને ઉપચોક્રના છે ઓર ઉપચોક્રા છે, અષ્ટમાનિ આઠમા જેમાં એવાં આઠમાં જિનમેં તેસે, (ભવન્તિ થાય છે હોતે છે) ॥ ૨૧ ॥

21. The following are the eight factors of diet and dietetics. These are:— Natural qualities, Karana (preparation), Samyoga (combination), Rasi (quantum), Desa (habitat) Kala (stage of disease), rules of Upayoga (use) and

૨૧. ઉપચોક્રપ્રમાણિ—ઉપચોક્રારોષ્ટમાનિ ૫.

Upayokta (user)—this makes the octalogue of diet and dietetics.

પ્રકૃતે: વિવરણમ્—

તત્ર પ્રકૃતિરુચ્યતે સ્વભાવો યઃ, સ પુનરાહ્વા- નૌપધદ્રવ્યાણાં સ્વાભાવિકો ગુર્વાદિગુણયોગઃ; તથા—માષમુદ્ગયોઃ, શૂકરૈણયોઃ ॥ (૧) ॥

તત્ર તેમાં ઉમરે, યઃ જે જો, સ્વભાવઃ સ્વભાવ છે સ્વભાવ છે, સઃ તે વહ, પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, રુચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી છે, સઃ પુનઃ અને તે ઓર વહ, આહાર- આહાર આહાર, નૌપધ- અને નૌપધનાં ઓર નૌપધકે, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોનાં, સ્વાભાવિકઃ સ્વાભાવિક સ્વાભાવિક, ગુર્વાદિગુણયોગઃ ગુરુ આદિ ગુણો સાથેનાં ગુણો છે ગુરુ આદિ ગુણોસે સમ્બન્ધ છે, તત્ર યથા જેમકે જેમકે, માષમુદ્ગયોઃ અડદ અને મગનો ઉદદ ઓર મગકા, શૂકરૈણયોઃ ચ તથા વરાહ અને એણનો તથા વરાહ ઓર એણકા ॥ (૧) ॥

22-(1). Among these, natural qualities are the innate properties of substances. The presence of qualities like heaviness etc., is the natural property of substances used as diet or drug. Thus, heaviness is the nature of black-gram and pork, and lightness that of green-gram and venison.

કરણસ્ય વિવરણમ્—

કરણં પુનઃ સ્વાભાવિકાનાં દ્રવ્યાણામભિસંસ્કારઃ। સંસ્કારો હિ ગુણાન્તરાધાનમુચ્યતે।

સ્વાભાવિકાનાં પુનઃ સ્વાભાવિક સ્વાભાવિક, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોનાં, અભિસંસ્કારઃ અભિસંસ્કાર, કરણમ્ કરણ છે કરણ છે, ગુણાન્તરાધાનમ્ અન્ય ગુણોનાં સ્થાપન અન્ય ગુણોનાં સ્થાપન, સંસ્કારઃ સંસ્કાર સંસ્કાર, રુચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતા છે।

22-(1 a). Preparation is the process performed to modify the natural properties of substances. That process

again is that which modifies radically the properties of substances.

તે ગુણસ્તોગાગ્નિસન્નિકર્ષશૌચમન્યનદેશકાલ-
વાસનભાવનાદિમિઃ કાલપ્રકર્ષમાજનાદિમિઃ
ધીયન્તે ॥ (૨) ॥

નોંધ- જળ, અગ્નિસન્નિકર્ષ- અને અગ્નિને
સંયોગે જોર અગ્નિકા સંયોગ, શૌચ- શુદ્ધિ શુદ્ધિ, મન્યન-
મથન મથના, દેશ-દેશ દેશ, કાલ- કાળ કાળ, વાસન-
વાસ દેવી સુગંધ દેના, માવના- ભાવના દેવી ભાવના
દેના, આદિમિઃ ચ વગેરે દ્વારા વગેરે, કાલપ્રકર્ષ-
અને કાળના પ્રકર્ષ જોર કાળકે પ્રકર્ષ, માજનાદિમિઃ ચ
તથા પાત્રના ભેદ વગેરે દ્વારા તથા પાત્રકે ભેદ વગેરે, તે ગુણઃ એ શુદ્ધિનું અને ગુણોકા, આધીયન્તે સ્થાપન
કરવામાં આવે છે સ્થાપન ક્રિયા જાતા છે ॥ (૨) ॥

22-(2). This modification is brought about by dilution, application of heat (vaporization, distillation and sublimation), clarification, emulsification, storing, maturing, flavouring, impregnation, preservation and the material of receptacle.

સંયોગસ્ય વિવરણમ્—

સંયોગઃ પુનર્ઘયોર્ઘનાં વા દ્રવ્યાણાં સંહતી-
ભાવઃ, સ વિશેષમારમતે, યં પુનર્નૈકૈકશો દ્રવ્યા-
ણ્યારમન્તે; તદ્યથા—મધુસર્પિષોઃ, મધુમત્સ્યપય-
સાં ચ સંયોગઃ ॥ (૩) ॥

દ્વયોઃ એ દો, બહુનામ્ વા અથવા ધણી અથવા
બહુત, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોકા, સંહતીભાવઃ પુનઃ
મિશ્રણ મિશ્રણ, સંયોગઃ સંયોગ કહેવાય છે સંયોગ
કહા જાતા છે, સઃ એ વહ, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષકો,
જારમતે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, યમ્ એને જિલે,
૨૨-૧૨. દેશકાલવાસનભાવનાદિમિઃ—દેશકાલવશેન ભાવનાદિમિઃ

(ચ. ઇ ત ટ ધ)

—દેશકાલવાસનભાવનાદિમિઃ (પ.)

૨૨-(૧). પુનઃ—પુ (વ.)

,, ચં પુનર્નૈકૈકશો—યજ્ઞેકશો (વ.)

દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, એકેકનાઃ એક એક રહીને એક
એક રહ કર, ન જારમન્તે ઉત્પન્ન કરતાં નથી ઉત્પન્ન
નહી કરતે, તત્ યથા જેમકે જૈસે કિ, મધુસર્પિષોઃ મધ
અને ધીનો શહદ ઓર ઘીકા, મધુમત્સ્યપયસાઃ ચ
તથા મધ, માછલી અને દૂધનો તથા શહદ, મઠ્ઠી
ઓર દૂધકા, સંયોગઃ સંયોગ સંયોગ ॥ (૩) ॥

22-(3). Combination is the combining together of two or more substances. This chemical combination exhibits special properties which none of the constituents ever possessed. Examples --the combination of honey and ghee; (honey or ghee taken alone is wholesome to the body but combined together, they become toxic.) Similarly, the combination of honey, fish and milk has a toxic effect.

ગણેઃ વિવરણમ્—

રાશિસ્તુ સર્વગ્રહપરિગ્રહો માત્રામાત્રફલવિનિ-
શ્ચયાર્થઃ । તન્ન સર્વસ્યાહારસ્ય પ્રમાણગ્રહણમે-
કપિન્ડેન સર્વગ્રહઃ, પરિગ્રહઃ પુનઃ પ્રમાણગ્રહણમે-
કૈકશ્યેનાહારદ્રવ્યાણામ્ । સર્વસ્ય હિ ગ્રહઃ સર્વ-
ગ્રહઃ, સર્વતશ્ચ ગ્રહઃ પરિગ્રહ ઉચ્યતે ॥ (૪) ॥

સર્વગ્રહપરિગ્રહો તુ સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ સર્વગ્રહ
ઓર પરિગ્રહ, રાશિઃ રાશિ કહેવાય છે રાશિ કહા જાતા
છે, માત્રામાત્ર- અને તે માત્રાવાળા તેમજ હીન તથા
અધિક માત્રાવાળા આહાર કે ઔષધનાં ઓર વહ
માત્રાવાળે એવં હીન તથા અધિક માત્રાવાળે આહાર
યા ઔષધકે, ફલવિનિશ્ચયાર્થઃ શુભ તથા અશુભ ફલને
નિશ્ચય કરવા માટે છે શુભ તથા અશુભ ફલકા નિશ્ચય
કરનેકે લિખે છે, તન્ન તેમાં ફળને, સર્વસ્ય સંપૂર્ણ
સંપૂર્ણ, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, એકપિન્ડેન એક
પિન્ડથી એકપિન્ડકે, પ્રમાણગ્રહણમ્ પ્રમાણગ્રહણ પ્રમાણ-
ગ્રહણ, સર્વગ્રહઃ સર્વગ્રહ છે સર્વગ્રહ છે, આહારદ્રવ્યાણામ્

૨૨-(૪). માત્રામાત્રફલ—માત્રામાત્રાફલ (વ.)

,, વિનિશ્ચયાર્થઃ—વિનિશ્ચયાર્થઃ પ્રકૃતઃ (વ.)

,, એકેકશ્યેન—એકેકશ્યેન (વ. ચ. જ. ત.)

પુનઃ આહારદ્રવ્યોનુ આહારદ્રવ્યોકા, एकैकद्वयेन औक्त औक्त કરીને એક એક કરકે, પ્રમાણગ્રહણમ્ પ્રમાણ-ગ્રહણ પ્રમાણગ્રહણ, પરિગ્રહઃ પરિગ્રહ છે પરિગ્રહ છે, સર્વસ્ય હિ બધાનું જ સમીકા, ગ્રહણમ્ ગ્રહણ ગ્રહણ, સર્વ-ગ્રહઃ સર્વગ્રહ સર્વગ્રહ, સર્વતઃ ચ અને દરેકનું ઔર પ્રત્યેકકા, ગ્રહઃ અલગ અલગ ગ્રહણ મિજ મિજ ગ્રહણ, પરિગ્રહઃ પરિગ્રહ પરિગ્રહ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥૪)॥

22-(4). The Rasi (quantum) is the measure of the total mass and of each constituent in order to determine the effects of the right and wrong doses. The measure of the entire meal as a whole is the total measurement. The measuring of each article of diet is detailed measurement. Measuring all together is total measurement; measuring the parts separately is detailed measurement.

દેશસ્ય વિવરણમ્—

દેશઃ પુનઃ સ્થાનં; સ દ્રવ્યાણામુત્પત્તિપ્રચારૌ દેશસાત્મ્યં ચાચ્છે ॥ (૫) ॥

સ્થાનમ્ પુનઃ સ્થાન સ્થાન, દેશઃ દેશ કહેવાય છે દેશ કહા જાતા છે, સઃ તે વહ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોકે, ઉત્પત્તિપ્રચારૌ ઉત્પત્તિપ્રચાર ઉત્પત્તિપ્રચાર, દેશસાત્મ્યમ્ ચ અને દેશસાત્મ્યને ઔર દેશસાત્મ્યકો, આચ્છે કહે છે કહતા છે ॥ (૫) ॥

22-(5). Habitat is a geographic region. It indicates variations in qualities of substances due to difference in soil, use and climate.

કાલસ્ય વિવરણમ્—

કાલો હિ નિત્યગભાવસ્થિકશ્ચ; તન્નાવસ્થિકો વિકારમપેક્ષતે, નિત્યગસ્તુ ક્રતુસાત્મ્યાપેક્ષઃ ॥ (૬) ॥

૨૨-(૫). સ્થાનં; સ દ્રવ્યાણામુત્પત્તિપ્રચારૌ દેશસાત્મ્યં ચાચ્છે— અધિષ્ઠાનદ્રવ્યોત્પત્તિપ્રચારાદિસ્થાનં બ્યાચ્છે (૫.)

કાલઃ હિ કાળ કાલ, નિત્યગઃ નિત્યમ નિત્યમ, નાવસ્થિકઃ ચ અને આવસ્થિક છે ઔર નાવસ્થિક છે, તન્નાવસ્થિકાં નાવસ્થિકાં, નાવસ્થિકઃ નાવસ્થિક નાવસ્થિક, વિકારમ્ વિકારની વિકારકી, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા છે, નિત્યગઃ તુ અને નિત્યમ ઔર નિત્યમ, ક્રતુસાત્મ્ય-ક્રતુસાત્મ્યની ક્રતુસાત્મ્યકી, અપેક્ષઃ અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા છે ॥ (૬) ॥

22-(6). 'Time' is used in two senses - time in the general sense and time in the sense of a stage. Now 'Stage' is used in relation to disease, and 'Time' in the general sense is used in relation to seasonal wholesomeness.

उपयोगमंस्थाया विवरणम्—

उपयोगसंस्था नृपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणापेक्षः ॥ (७) ॥

उपयोगसंस्था तु उपयोग संस्था ये उपयोगसंस्था यह, उपयोगनियमः उपयोग भाटेने। नियम છે उप-યોગકે લિપ નિયમ છે, સઃ તે વહ, જીર્ણલક્ષણઃ પચી ગયેલા આહારના લક્ષણોની પચે હુપ આહારકે લક્ષ-જોકી, અપેક્ષઃ અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા કરતા છે ॥ (૭) ॥

22-(7). The procedure in diet constitutes the dietetic rules. They are determined by the strength of digestion.

उपयोक्तु. विवरणम्—

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुक्ते, यदायत्त-मोक्तसात्म्यम्। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २२ ॥

उपयोक्ता उपयोक्ता उपयोक्ता, यः पुनः ये जो, तम् आहारम् ते आहारने। उस आहारको, उपयुक्ते उपयोग કરે છે उपयोग કરતા છે, उपयोક્ता તે ઉપ-યોક્તા કહેવાય છે વહ ઉપયોક્તા કહાતા છે, યદાયત્તમ-મોક્તસાત્મ્યમ્

૨૨. વ્યાખ્યાતાનિ ભવન્તિ-ભવન્તિ (૮.)

જેમે આંધીન જિલ્લે અધીન, બોકસાત્મ્ય આકસાત્મ્ય
 છે બોકસાત્મ્ય છે, હિતિ આ પ્રમાણે રૂપ તરફ, અહીં
 આઠ માઠ, આહારવિધિ- આહારવિધિના આહારવિધિકે,
 વિશેષ- બેઠનાં મેદકે, આયતનાનિ કારણોનાં
 વ્યાખ્યાનાનિ મવન્તિ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે
 વ્યાખ્યાન ક્રિયા ગયા છે ॥ ૨૨ ॥

22. The user is he who makes use of food; habituation depends upon him. Thus we have explained the eight special factors in the science of diet and dietetics.

आहारविधिविशेषायतनज्ञानफलम्—

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्पररोपकार-
का भवन्ति; तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्वा च हितेऽसुरेषु
स्यात्; न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखो-
र्वर्कमपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २३ ॥

एषाम् ओम्ना इन्के, विशेषाः भेदः मेदः शुभाशुभ-
शुभः अने अशुभः शुभः और अशुभः फलाः इणवाणा
फलवाले, परस्पर- अने ओम्ना पलीभना और एक दूसरेके
उपकारकाः उपकारक उपकारक, भवन्ति थाय छे होंते हैं,
ताम् तेओने उनको, शुभसेव अशुभवाणी भुञ्ज राभवी
ओम्ना जाननेकी इच्छा करनी चाहिए, बुद्धा च अने
अशुभने और जान कर, हितेप्सुः इव हितकर वस्तुनी
भुञ्जवाणा च हितकर वस्तुकी इच्छावाला ही, स्यात् थपुं
ओम्ना होना चाहिए, मोहात् मोहात् मोहसे, प्रमादात्
वा इ प्रमादसे, प्रियम् प्रिय प्रिय छतां प्रिय
होने पर, अहितम् अहितकर अपथ्य, असुखोर्वकम्
परिष्ठाये असुखकर परिणाममें असुखकारक, आहार-
जन्तम् आहारसमूहको, जन्तु वा अभवा
पलीभ अथवा दूसरे, किञ्चित् केम् ओषध विद्वा
वजेरेनुं कोई औषध निहारादिका, न च उपसेव्यम् सेवन
नहि करपुं ओम्ना सेवन नहीं करना चाहिए ॥ २३ ॥

23. These different factors give rise to good and evil effects and are help-

ful to one another. The physician should try to know them and having known them he should make use of the wholesome only. Either out of ignorance or negligence he should not make use of any article or diet or any other thing which is pleasant but unwholesome and fraught with unhappy consequences.

हिततमाहारविधिविधाननिरूपणम्—

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां
नापि केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जा-
नानां भवति-

तत्र अहो यहाँ, हृदम् आ यह, जाहारविधि-
आहारविधिनुं आहारविधिका, विधानम् विधान विधान,
काले समय पर, प्रकृत्या एव स्वभावथी स्वभा-
वसे ही, हिततमम् हिततम हिततम, भुजानाम्
भोजन करना भोजन करनेवाले, अरोगानाम् नीरो-
गीओ भाटे नीरोगियों के लिए, केषचित् च अने कट्टाओक
और कई, जातुराणाम् अपि रोगीओ भाटे पछु
रोगियों के लिये भी, अबसि छे है-

24-(1). These are the dietetic rules and procedure for those who are healthy as well as for certain types of patients, concerning the taking of food that is most wholesome.

उष्णं, क्षिग्धं, मात्रावत्, जीर्णं, कीर्याविरु-
द्धम्, इष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं, नातिद्रुतं, नाति-
विलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुञ्जीत,
आग्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २४ ॥

आरमानम् पोताने। अपना, कमिसमीक्ष विचार
 करीने विचार करके, डण्णम् जिनु गरम, क्षिणम्
 स्निग्ध क्षिण, मात्रावत् मात्राश्च मात्रावै, जीर्णं पथी

२४. हिततमं-हिताहिततमं (त.)

अवस्यन्, अवसन्, तन्मना—न वस्यन्न हसंस्तन्मना (घ.)

२३. शुभाशुभकलाः—शुभाशुभकलप्रज्ञाः (ष. त.)

जया पछी मीर्ण होनेपर, वीर्य-अविरुद्धम् वीर्यभां
अविरोधी वीर्यके अविरुद्ध, इष्टे ४४ इष्ट, देशे देशभां
देशमें, इष्टसर्वोपकरणम् मनभमतां सर्वसाधन सहित
वाञ्छित सब साधनों सहित, न अतिद्रुतम् अहु उतावणे
नहि न बहुत जल्दी, न अतिविरुद्धितम् अहु विरुद्ध
करीने नहि न बहुत धीरे, अजल्पन् न बोधतां न
बोलते हुए, अहसन् तेभ्य न हसतां एवं न हंसते
हुए, तन्मनाः शोभनभां मनने अगादी भोजनमें मनको
लगाकर, सम्यक् सारी रीते मली प्रकार, भुजीत शोभन
करुं भेधके भोजन करे ॥ २४ ॥

24. One should eat food which is hot, unctuous and non-antagonistic in potency and in due measure, after full digestion of the previous meal, in a congenial place, provided with all the accessories, neither too hurriedly, nor too leisurely, without talking or laughing, with full concentration and having proper regard to oneself.

उष्णभोजनगुणाः—

तस्य सादुष्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमग्नीयात्;
उष्णं हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तं चाग्निमौदर्य-
मुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति,
श्लेष्माणं च परिहासयति; तस्मादुष्णमग्नीयात्
॥ (१) ॥

तस्य तेना इसके, सादुष्यम् श्रेष्ठ गुणवाणा-
पक्षुने श्रेष्ठ गुणकारक होनेका, उपदेक्ष्यामः उपदेश
करुं उपदेश करने, उष्णम् उष्ण उष्ण, अग्नीयात्
आवु भेधके खाना चाहिए, हि केभके क्योंकि, उष्णम्
उष्ण उष्ण, भुज्यमानम् आवाभां आवतां खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वादे आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने भाधा पछी और खा लेने पर, औदर्यम् उदरना

२५-(१). अग्निमौदर्यमुदीरयति—अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प.)

॥ —अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प.)

॥ परिहासयति—परिशोषयति (न. ल. ड. व.)

॥ —शोषयति (ड.)

उदरकी, अग्निम् अग्निने अग्निको, उदीरयति उत्तेजित
करे छे प्रदीप्त करता है, जराम् पाउने पाकको, क्षिप्रम्
जल्दी जल्दी, गच्छति पावे छे पाता है, वातम्
वातनुं वातका, अनुलोमयति अनुलोमन करे छे
अनुलोमन करता है, श्लेष्माणम् च तथा कइने तथा
कफको, परिहासयति शिथिल करे छे शिथिल करता है,
तस्मात् तेथी इस लिए, उष्णम् उष्ण उष्ण, अग्नीयात्
आवु भेधके खाना चाहिए ॥ (१) ॥

25-(1). We shall indicate the benefits accruing from each of these conditions.

One should eat hot. It is the food eaten hot, that is relished and which on being consumed excites the gastric fire, which is soon digested and stimulates the peristaltic movement, and breaks up the mucus in gastric secretion. Therefore one should eat food that is hot.

क्षिप्रभोजनगुणाः—

क्षिप्रमग्नीयात्; क्षिप्रं हि भुज्यमानं
स्वदत्ते, भुक्तं चानुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां
गच्छति, वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति,
दृढीकरोतीन्द्रियाणि. बलाभिष्टुब्धिमपजयति,
वर्णप्रसादं चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् क्षिप्रमग्नी-
यात् ॥ (२) ॥

क्षिप्रम् शिघ्र क्षिप्र, अग्नीयात् आवु भेधके
खाना चाहिए, हि केभके क्योंकि, क्षिप्रम् शिघ्र
क्षिप्र, भुज्यमानम् आवाभां आवतां खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वादे आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने भाधा पछी और खा लेने पर, अनुदीर्णम्
प्रेरित न अयेला प्रेरित न हुवे, अग्निम् अग्निने अग्निको,

२५-(२). भुक्तानुदीर्णमग्निमुदीरयति—भुक्तमौदर्यमग्निमुदीरयति

(च. व. त. व.)

॥ दृढीकरोतीन्द्रियाणि—दृढीकरोति शरीरमेवम् (च. व. त. व.)

॥ उपजयति—अभिजयति (च.)

ઢવીરયતિ પ્રેરિત ક્રેરે છે પ્રેરિત કરતા હૈ, જરામ્ પાકને પાકકો, ક્ષિપ્રમ્ જલ્દી જલ્દી, ગચ્છતિ પામે છે પાતા હૈ, વાતમ્ વાતનું વાતકા, અનુલોમયતિ અનુલોમન ક્રેરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, શરીરમ્ શરીરને શરીરકો, ઉપચિ-નોતિ પુષ્ટ ક્રેરે છે પુષ્ટ કરતા હૈ, હિન્દ્રિયાણિ હિન્દ્રિયોને હિન્દ્રિયોકો, દઢીકરોતિ દઢ ક્રેરે છે દઢ કરતા હૈ, બલ-બળની બલકી, અભિવૃદ્ધિમ્ વૃદ્ધિ વૃદ્ધિ, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન ક્રેરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વર્ણ-વર્ણની વર્ણકી, પ્રસાદમ્ નિર્મળતા સ્વચ્છતાકો, અભિનિર્વૃત્તયતિ ઉત્પન્ન ક્રેરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, તસ્માત્ તેથી હસ લિષ, સ્નિગ્ધમ્ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, અશ્મીવાત્ ખાતુ બેધએ જ્ઞાના ચાહિષ ॥ (૨) ॥

25-(2). Eat unctuous. The unctuous food, being eaten, gives relish and on being consumed, excites the inactive gastric fire, is rapidly digested, stimulates the peristaltic movement, makes the body plump, strengthens the sense-organs, increases the vigor and brightens the complexion. Therefore one should eat unctuous food.

માત્રાવતો ભોજનસ્ય ગુણઃ—

માત્રાવદશ્મીયાત્ ; માત્રાવદિ ભુક્તં વાતપિત્ત-કફાનપીઠ્યવાયુરેષ વિવર્ધયતિ કેવલં, સુખં ગુદમનુપર્યેતિ, ન ચોષ્માણમુપહન્તિ, અવ્યયં ચ પરિપાકમેતિ, તસ્માન્માત્રાવદશ્મીયાત્ ॥ (૩) ॥

માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, અશ્મીવાત્ ખાતુ બેધએ જ્ઞાના ચાહિષ, હિ કારણ કે ક્યોકિ, મત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, સુક્તમ્ ખાધેલુ જ્ઞાયા હુઆ, વાત-વાત વાત, પિત્ત-પિત્ત પિત્ત, કફામ્ કફને કફકો, અપીઠ્યત્ પીડિત ક્રોધાં વિના પીડિત ક્રિયે વિના, વાયુઃ આયુષ્યને આયુકો, એવ જ હી, કેવલમ્ સમપૂર્ણપણે સમ્પૂર્ણતાયે, વિવર્ધ-કરિ વધારે છે વર્ધતા હૈ, ગુદમ્ ગુદા સુધી ગુદા તક, સુખમ્ સુખપૂર્વક સુખપૂર્વક, અનુપર્યેતિ પહોંચી બધ છે પહુંચ જાતા હૈ, ચોષ્માણમ્ ચ અશ્નિને અશ્નિકો, ન ઉપહન્તિ

હાનિ કરતું નથી હાનિ નહીં કરતા. અવ્યયમ ચ અને કષ્ટ વગર વિના કષ્ટકે, પરિપાકમ્ પાકને પાકકો, ઇતિ પામે છે પાતા હૈ, તસ્માત્ તેથી હસ લિષ, માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, અશ્મીવાત્ ખાતુ બેધએ જ્ઞાના ચાહિષ ॥ (૩) ॥

25-(3). Eat in measure. The food eaten in measure, does not disturb the balance of vata, pitta and kapha, but exclusively promotes life, is easily passed down to the rectum, does not disturb the gastric fire and is easily assimilated. Therefore one must eat in measure.

જીર્ણે ભુક્તવતો ગુણઃ—

જીર્ણેશ્મીયાત્ ; અજીર્ણે દિ ભુજ્ઞાનસ્યામ્યવ-હતમાહારજાતં પૂર્વસ્યાહારસ્ય રસમપરિણતમુષ્-રેણાહારરસેનોપસૃજત્ સર્વાન્ વોષાન્ પ્રકોપય-ત્યાશુ, જીર્ણે તુ ભુજ્ઞાનસ્ય સ્વસ્થાનસ્થેષુ વોષેષ્વશ્મો-ચોદીર્ણં જાતાયાં ચ બુભુક્ષાયાં વિવૃત્તેષુ ચ સ્નો-તસાં મુલ્હેષુ વિશુદ્ધં ચોદ્ગારે હૃદય વિશુદ્ધં વાતા-નુલોમ્યે વિસૃષ્ટેષુ ચ વાતમૂત્રપુરીષવેગેષ્વમ્યવહ-તમાહારજાતં સર્વશરીરઘાતૂનપ્રદૂષ્યવાયુરેવાભિ-વર્ધયતિ કેવલં; તસ્માજીર્ણેશ્મીયાત્ ॥ (૪) ॥

જીર્ણે પચી ગયા પછી જીર્ણે હો જાને પર, અશ્મીવાત્ ખાતુ બેધએ જ્ઞાના ચાહિષ, હિ કારણ કે ક્યોકિ, અજીર્ણે અશ્નુર્ પર અજીર્ણમે, ભુજ્ઞાનસ્ય ખાનારનેા ભોજન કરનેવાલેકા, અમ્યવહતમ્ ખાધેલો જ્ઞાયા હુઆ, આહારજાતમ્ આહારનેા સમૂહ આહારસમૂહ, પૂર્વસ્ય પૂર્વ પૂર્વ, આહારસ્ય આહારનેા આહારકં, અપરિણતમ્ અપકવ અપક, રસમ્ રસને રસકો, ઉત્તરેણ પાછળના પિછલે, આહારરસેન આહારનેા રસની સાથે આહારકં રસકે સાથ, ઉપસૃજત્ મિશ્રિત કરતાં મિશ્રિત કરતા હુઆ, સર્વાન્ બધા સબ, વોષાન્ ઢોષોને વોષોકો, આશુ જલ્દી જલ્દી, પ્રકોપયતિ પ્રકુપિત ક્રેરે છે પ્રકુપિત કરતા હૈ, જીર્ણે પચી ગયા પછી જીર્ણે હોને પર, તુ તેા તો, ભુજ્ઞાનસ્ય ખાનારના જ્ઞાતે હુણકે, વોષેષુ ઢોષો વોષ, સ્વસ્થાનસ્થેષુ પોતાના સ્થાન પર ઢોતાં જવને સ્થાનમેં

होने पर, अग्नौ च अग्नि अग्नि, उदीर्णं प्रदीप्तं यत्। प्रवीत होने पर, अनुशायाम् च आशान्नी धृष्टं खानेकी इच्छा, जातयाम् उत्पन्नं यत्। उत्पन्न होने पर, स्रोतसाम् ओतोनां स्रोतोंके, मुखेषु च भुज मुख, विवृतेषु खुल्ले। यत्। खुल जाने पर, उद्गारे च ओऽऽकार उद्गारके, विशुद्धे विशुद्धं यत्। विशुद्ध होने पर, हृदये हृदय, विशुद्धे विशुद्धं यत्। विशुद्ध होने पर, वातानुलोम्ये वातानु अनुलोमनं यत्। वातके अनुलोमन होने पर, वात-अने वात और वात, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीष-तथा मगना तथा मलके, वेगेषु वेगोनां वेगोंका, विस्पृष्टेषु च त्याग कर्ता त्याग करने पर, अभ्यवहृतम् आधेले खाया हुआ, आहारजातम् आहारने समुदाय आहारसमूह, सर्व-सर्व सब, शरीर-शरीरना शरीरकी, धातून् धातुओंने धातु-ओंको, अप्रवृष्यत् दूषित न कर्ता बिना दूषित किये, आयुः आयुष्यने आयुको एव न ही, केवलम् सम्पूर्ण-पक्षे सम्पूर्णतासे, अभिवर्धयति वधारे से बढ़ाता है, तस्मात् तैथी इस लिए, जीर्णे पथी गया पथी जीर्ण होने पर, अश्वीयात् आपुं भेष्टे खाना चाहिए ॥ (४) ॥

25-(4). Eat after the digestion of the previous meal. The food that is eaten while the previous meal is lying undigested in the stomach, getting mixed with the semi-digested chyme of the previous meal, immediately provokes all the humors. The food taken when the previous meal has been fully digested, the humors have returned to their normal places, the gastric fire is kindled, hunger is born the channels are clear and open. the eructation from the mouth is healthy, the stomach is clear, the peristaltic movement is normal and when the urges for evacuation of flatus, urine and feces are well attended to—that food, not vitiating any of the body-elements, serves the sole purpose of

promoting life. Therefore one should eat on empty stomach after the digestion of the previous meal.

वीर्याविरुद्धं भुक्तवतो गुणः—

वीर्याविरुद्धमश्वीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्वीयात् हि विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्वीयात् ॥ (५) ॥

वीर्य-अविरुद्धं वीर्यभां विरुद्ध न होय अश्वीयात् वीर्यभां रोधी, अश्वीयात् आपुं भेष्टे भोजन करे, हि उद्गारे क्योकि, अविरुद्धवीर्यम् विरुद्ध वीर्यभां न होय अश्वीयात् अविरोधि, अश्वीयात् भोजन कर्ते। भुक्तवतो भोजन करता हुआ, विरुद्धवीर्य-विरुद्ध वीर्यभां विरुद्ध वीर्यवाले, आहारजैः आहारतः उत्पन्न भवेत् आहारसे उत्पन्न हुए, विकारैः विकारैः विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त यत्। नहीं युक्त नहीं होता, तस्मात् तैथी इस लिए, वीर्य-अविरुद्धं वीर्यभां अविरुद्ध वीर्यभां अविरोधि, अश्वीयात् आपुं भेष्टे भोजन करे ॥ (५) ॥

25-(5). That what is not antagonistic in potency. Eating the food that is not antagonistic in potency, one is not afflicted with disorders born of incompatible dietary. Therefore one should eat what is not antagonistic in potency.

इष्टे देशे भुक्तवतो गुणः—

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्वीयात्; इष्टे हि देशे भुक्तानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टेः सर्वोपकरणैः; तस्माद्विष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्वीयात् ॥ (६) ॥

इष्टे देशे इष्ट, देशे स्थानभां स्थानमें, इष्टसर्वोपकरणम् च अने भुक्तवतो सर्व साधनो सहित वाञ्छित सब साधनोंके साथ, अश्वीयात् आपुं भेष्टे २५ (६). इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणम् चाश्वीयात्—इष्टे देशे अश्वीयात् (६. ५.)

જ્ઞાના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, હૃદે ૬૪૨ હૃદ, દેશે સ્થાનમાં સ્થાનમાં, તથા એવ તે જ પ્રમાણે રૂપી પ્રકાર, હૃદે: ગમતાં વાચ્છિત, સર્વ-સર્વ સર્વ, ઉપકરણે: સાધનેથી ઉપકરણે, મુજ્જાન: ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, અનિદ્દેશજે: અનિદ્દે સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં અનિદ્દે સ્થાનસે ઉત્પન્ન હુએ, મનોવિષાત્કરે: તથા મનને ખરાબ કરનારા તથા મનનો ચારાબ કરેવાલે, માલે: ભાવેથી માલે, મનો-વિષાત્કર મનના વિકારને મનને વિકારનો, ન પ્રાપ્નોતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી રૂપી, હૃદે ૬૪૨ હૃદ, દેશે દેશમાં દેશમાં, તથા તથા તથા હૃદસર્વોપકરણમ્ ચ મનમમતાં સર્વ સાધને સહિત વાચ્છિત સર્વ સાધનોંકે સાથ, અશ્વીયાત્ ખાવું બેઈએ મોજન કરના વાદિય ॥ (૬) ॥

25-(6). Eat in a congenial place provided with all the necessary appurtenances. One eating in a congenial place does not get depressed in the mind by the depressing emotions produced in unpleasant environment. Similarly with the appurtenances. Therefore, one should eat in a congenial place and circumstance.

નાતિદ્રુતં મુજ્જતો ગુણા: —

નાતિદ્રુતમશ્રીયાત્; અતિદ્રુતં હિ મુજ્જાનસ્યો-ત્સ્નેહનમવસાદનં મોજનસ્યાપ્રતિષ્ઠાનં ચ, મોજ્ય-દોષસાદ્રુણ્યોપલક્ષિણં ન નિયતા; તસ્માન્નાતિ-દ્રુતમશ્રીયાત્ ॥ (૭) ॥

અતિદ્રુતમ્ બહુ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, ન નહિ નહીં, અશ્વીયાત્ ભોજન કરવું બેઈએ મોજન કરના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, મુજ્જાનસ્ય ભોજન કરતા મનુષ્યને મોજન કરતે હુએ મનુષ્યનો, હસ્નેહનમ્ અતિરાશ જવું મોજનકા રહે રાસ્ટે પર જાના, અવસાદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, મોજનસ્ય તથા ભોજનનું તથા મોજનકા, અપ્રતિષ્ઠાનમ્ [કોઈ ન બેસવું] ખાધ છે સ્થાન પર સ્થિર ન હોવા હોતા હે,

મોજ્ય-ભોજનના મોજનકે, દોષ-દોષની દોષકા, સાદ્-ગુણ્ય-તથા પ્રશસ્ત ગુણવાળાપણુની તથા પ્રશસ્ત ગુણોંકે હોનેકા, ઉપલક્ષિ: ચ બહુ જ્ઞાન, ન નિયતા ચેલક્ષ થતી નથી નિશ્ચિત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી રૂપી, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, ન અશ્વીયાત્ ભોજન કરવું બેઈએ નહિ મોજન નહીં કરના વાદિય ॥ (૭) ॥

25 (7). Do not eat hurriedly. By eating hurriedly the food is liable to go the wrong way, or injure the health or it is not properly placed: and there is no appreciation of either the good or bad qualities of the food taken. Therefore one should not eat hurriedly.

નાતિવિલમ્બિતં મુજ્જતો ગુણા: —

નાતિવિલમ્બિતમશ્રીયાત્; અતિવિલમ્બિતં હિ મુજ્જાનો ન ત્વમિમધિગચ્છતિ, બહુ મુજ્જ, શીતી-મવત્યાહારજાતં, વિષમં ચ પચ્યતે: તસ્માન્નાતિવિ-લમ્બિતમશ્રીયાત્ ॥ (૮) ॥

અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલંબથી બહુત ધીરે, ન અશ્વીયાત્ ભોજન ન કરવું બેઈએ મોજન નહીં કરના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિવિલમ્બિતમ્ અતિ વિલંબથી બહુત ધીરે, મુજ્જાન: ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, ત્વમિમ્ ત્વમિત્તો, ન અધિગચ્છતિ પ્રાપ્તો નથી પ્રાપ્ત નહીં કરતા, બહુ બહુ બહુ, મુજ્જે ખાધ છે જાતા હૈ, આહારજાતમ્ આહાર-રને સમૂહ આહારસમૂહ, શીતીમવતિ ઠંડી ભાષ છે ઠંડા હો જાતા હૈ, વિષમમ્ ચ અને વિષમ પછે, બીર વિષમતાસે, પચ્યતે પચે છે પચતા હૈ, તસ્માત્ તેથી રૂપી, અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલંબથી બહુત ધીરે, ન અશ્વીયાત્ ખાવું બેઈએ નહિ નહીં જ્ઞાના વાદિય ॥ (૮) ॥

25-(8). Do not eat too leisurely. One eating too leisurely, is not satisfied even if he eats much. The food

૨૫-(૮). વિષમં ચ પચ્યતે-વિષમપાકં ચ મવતિ (વ. ચ. ત.)

,, ,, —વિષમપાકં ચ મવતિ (વ.)

gets cold and is digested irregularly. Therefore one should not eat too leisurely.

अजल्पतोऽहसतस्तन्मनमश्न भुक्त्वतो गुणाः —

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः; तस्मादजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ (९) ॥

अजल्पन् भुञ्जते न शैलतां मनुष्य न बोलते हुए,
अहसन् न हसतां न हंसते हुए, तन्मनाः तेभ्यो भोज-
नभां भन दगाडी एवं भोजनमें मन लगा कर, भुञ्जीत
भुञ्जते भेधे खाने, हि कुर्यात् के क्योंकि, ये एव ने
जो, अतिद्रुतम् भुञ्जते बहुत जल्दी, अश्नतः
भानारने खानेवालेके, दोषाः दोषा थाय छे दोष होते
हैं, ते तेभ्यो वे, एव न ही, जल्पतः शैलशैल
करतां बोलते हुए, हसतः हसतां हंसते हुए, अन्यमनसः
वा अथवा भीछ तरङ्ग भन दगाडी अथवा दूसरी ओर
मन लगाकर, भुञ्जानस्य भानारने खानेवालेको, भवन्ति
थाय छे होते हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, अजल्पन्
न शैलतां न बोलते हुए, अहसन् न हसतां न हंसते
हुए, तन्मनाः तेभ्यो भोजनभां भन दगाडी एवं
भोजनमें मन लगा कर, भुञ्जीत भुञ्जते भेधे खाना
चाहिए ॥ (९) ॥

25-(9). Do not talk or laugh while eating. One who talks and laughs and is preoccupied while eating, is liable to suffer the same disorders as the one who eats too hastily. Therefore, one should not talk or laugh while eating but should eat with due attention to oneself.

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुक्त्वतो गुणाः —

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्; इदं
ममोपशेते इदं नोपशेत् इत्येवं विदितं ह्यस्या-
त्मन आत्मसात्स्थं भवति; तस्मादात्मानमभि-

समीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २५ ॥

आत्मानम् पेटात्नी अतने अपने आत्माको, सम्बद्ध
सरणी रीते मली प्रकार, अभिसमीक्ष्य विचारिने
विचार करके, भुञ्जीत भोजन करुं भेधे खाना
चाहिए, इदम् आ यह, मम भने मुझे, उपशेते अनु-
कूल आवे छे अनुकूल है, इदम् आ यह, न उपशेते
अनुकूल आवतुं नहीं अनुकूल नहीं है, इति एवम् हि
छे प्रमाणे इस प्रकारसे, आत्म- पेटात्नी अतनुं अपने
आत्माका, सात्स्थम् सात्स्थ सात्स्थ, अस्व आत्मनः
अने पेटाने अपने आत्मासे, विदितम् विदित विदित,
भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए,
आत्मानम् पेटात्नी अतने अपने आत्माको, सम्बद्ध
सरणी रीते मली प्रकार, अभिसमीक्ष्य विचारिने देख
कर, भुञ्जीत इति भावुं भेधे खाना चाहिए ॥ २५ ॥

25. Eat rightly, considering your constitution. 'This food will agree with me, this food will not agree with me', this knowledge makes for the determination of what is wholesome for each individual. Therefore, one should eat rightly, considering one's individual constitution.

रसादिज्ञातुर्भिषजः प्रशंसा—

भवति चात्र—

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥ २६ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक
छे के श्लोक है कि, यः ये जो, रसान् रसने रसको,
द्रव्याणि द्रव्यने द्रव्यको, दोषान् च दोषने दोषको,
विकारान् च विकारने विकारोंको, देश- देश देश, कालौ
च तथा कालने तथा कालको, शरीरम् च अने शरीरने
और शरीरको, प्रभावतः प्रभावथी प्रभावसे, वेद भवे
छे जानता है, सः ते वह, नः अभारे भाव्य हमको
मान्य, भिषक् वेद छे वेद है ॥ २६ ॥

२६. स नो भिषक्-स ना भिषक् (च. द. ५.)

मगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेये,
इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इति विषयमे
निम्न प्रकारसे ही, जाह स उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the stomach-capacity",

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कुक्षौ त्रिविधावकाशांशविभागः—

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्या-
हारमुपयुञ्जानः; तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्ता-
नामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं
पुनर्वीतपित्तश्लेष्मणाम्; एतावतीं ह्याहारमात्रा-
मुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

आहारम् आहारने भोजनका, उपयुञ्जानः उपयेग
करनारे उपयोग करनेवाला, कुक्षौ उदरमां उदरमें,
आहारस्य आहारने भाटे आहारके लिए, अवकाशांशम्
भाटी नभ्याने खाली जगहको, त्रिविधम् त्रय प्रकारे
तीन प्रकार, स्थापयेत् राखी लेधिये रखे, तत् यथा
नेभके जैसे कि, मूर्तानाम् धन ठोस, आहार- विकाराणाम्
आहारनी वानीओ भाटे भोजनके पदार्थोंके लिए,
एकम् अवकाशांशम् ओके भाटी भाग एक रिक्त भागको,
द्रवाणाम् प्रवाही भाटे द्रवोंके लिए, एकम् पीले भाटी
भाग दूसरे रिक्त भागको, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् तेभन
वात-पित्त अने कफ भाटे एवं वात-पित्त और कफके
लिए, पुनः एकम् पीले भाटी भाग राखी लेधिये
तीसरे रिक्त भागको रखे, एतावतीम् हि आहार प्रमाणमा
इतनी, आहार- मात्राम् आहारनी मात्राने आहार-
मात्राका, उपयुञ्जानः उपयेग करना अनुपयने उपयोग करते
हुए अनुपयको, अमात्राहारजम् मात्रारहित आहारथी
उपयन भुत् आहारकी अमात्राके सेवनसे उत्पन्न, किञ्चित्
कंठ पक्ष कुछ भी, अशुभम् अशुभ अशुभ, न प्राप्नोति
प्राप्त भुत् नहीं प्राप्त नहीं होता ॥ ३ ॥

३. स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः—स्थापयेदवकाशं

सदाहारमुपयुञ्जानः (५.)

3. One about to eat a meal ought to dispose the stomach capacity in three parts. Thus he should use one third of his gastric capacity for solid food, one third for liquids and the remaining one third for the full play of the three humors—vata, pitta and kapha. Eating in conformity to this rule, one is not liable to any one of the ill effects resulting from eating without measure.

आहारराशिमधिकृत्य मात्राऽमात्रावत्स्वविचारः—

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्वा मा-
हारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टाना-
माहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

प्रकृत्यादीनाम् प्रकृति वगेरे प्रकृति जाति, जटानाम्
आह आठ, आहारविधि- विशेष- आहारनी उपनानी
विधिताना आहारविधिमेदके, आयतनानाम् हेतुओंमां
हेतुओंमे, प्रविभक्तफलत्वात् इति वहेथियेले होवाने
लीधे फटके वटे जानेके कारण, आहारस्य आहारनी
आहारकी, केवलम् केवल केवल, मात्रावत्त्वात् एव मात्रा-
पुरस्सरताने लभने न मात्राको लेके ही, कृत्स्नम् संपूर्ण
संपूर्ण, आहारफल- आहारना इहानी आहारफलकी,
सौष्ठवम् श्रेष्ठता उत्तमताको, अवाप्तुम् भेगवनी प्राप्त
करना, न च शक्यम् शक्य नहीं शक्य नहीं है ॥ ४ ॥

4. However, it is not possible to obtain the full benefit accruing from diet by merely conforming to the rule of measure, since all the eight factors beginning with the nature of the food constituents have each a share in the final result.

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफ-
लविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिभि-
धिविकल्पो यावन्मात्रावत्स्वमात्रावत्स्वं च ॥ ५ ॥

५. अमात्रावत्स्व-अमात्रावत् (५.)

તત્ર સાત્ત્વ ત્યારે તેમાં યહાં પર, આહારરાશિન્ આહારરાશિને, અધિકૃત્વ અનુલક્ષીને ઉદ્દેશ કરકે, જ્યન્ આ યદ, માત્રા-અમાત્રા-માત્રા અને અમાત્રાનાં માત્રા તથા અમાત્રાકે, ફલ-ફલના ફલકે, વિનિશ્ચયાર્થઃ નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજનકા, પ્રકૃતઃ પ્રસ્તુત છે પ્રસંગ હૈ, યાવત્ જે કાંઈ જો કુછ, માત્રાવસ્ત્વમ્ માત્રાસરપક્ષું છે માત્રાયુક્તા, અમાત્રાત્વમ્ જ અને માત્રાસરપક્ષું નથી ઔર અમાત્રા-યુક્તા, યતાવાન્ એવ હિ આ જે પ્રકારના જ યહી દો પ્રકારકે, આહારરાશિ-આહારરાશિની આહારરાશિકે, વિધિ-વિધિને વિધિકા, વિકલ્પઃ બેદ છે મેદ હૈ ॥ ૫ ॥

5. Here, however, we are concerned with determining the results of the quantity of food in measure or out of measure. The whole of the dietetic mode as regards quantity resolves itself into food taken in measure and food taken out of measure.

માત્રાવતો મોજનસ્ય ગુણઃ —

તત્ર માત્રાવસ્ત્વં પૂર્વમુદ્દિષ્ટં કુક્ષ્યંશવિભાગેન, તત્ મૂયો વિસ્તરેણાનુગ્યાક્યાસ્યામઃ ।

તત્ર તેમાં હસમેં, કુક્ષ્યંશ- વિભાગેન ઉદરના અંશ-વિભાગદ્વારા કુક્ષિકે વિભાગોદ્વારા, માત્રાવસ્ત્વમ્ માત્રાપુરઃ-સરતા માત્રાપરિમાણ, પૂર્વમ્ પ્રથમ જો પહિલે, ઉદ્દિષ્ટમ્ બતાવી છે કહા હૈ, તત્ મૂયઃ તે ફરીને ડસીકો ફિર, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારકે, અનુગ્યાક્યાસ્યામઃ કહેથું કહેંગે ।

6-(1). Now measure has already been touched upon in relation to the disposition of the gastric capacity. We shall explain the same thing once again at greater length.

તથા—કુક્ષેરપ્રવીઢનમાહારેણ, હૃદયસ્થાન-વરોધઃ, પાર્શ્વયોરવિપાટનમ્, અનતિગૌરવમુદરસ્ય, પ્રીણનમિન્દ્રિયાણાં, શ્લુષ્પિપાસોપરમઃ, સ્થાનાસ-

નશયનગમનોચ્છ્વાસપ્રશ્વાસહાસ્યસંકયાસુ સુખા-નુવૃત્તિઃ, સાયં પ્રાતઃ સુખેન પરિણમનં, બલ-વર્ણોપચયકરત્વં જ, इति માત્રાવતો લક્ષણમા-હારસ્ય ભવતિ ॥ ૬ ॥

તત્ યથા જેમકે જૈસેકિ, આહારેણ આહારથી મોજનકે, કુક્ષેઃ પેટ ઉદરકા, અપ્રવીઢનમ્ સ્થાન નહિ પીઘિત ન હોના, હૃદયસ્ય હૃદય હૃદયકા, અનવરોધઃ રુધાય નહિ અવરોધ ન હોના, પાર્શ્વયોઃ પડખાં પાર્શ્વોકા, અવિપાટનમ્ ફાટે નહિ ન ફટના, ઉદરસ્ય પેટ ઉદરમેં, અનતિગૌરવમ્ બહુ ભારે લાગે નહિ બહુત મારીપન ન હોના, इन्द्रियाणाम् મિન્દ્રિયાનીં મિન્દ્રિયોંકી, પ્રીણનમ્ પ્રસન્નતા તૃપ્તિ, શ્લુષ્પિપાસોપરમઃ બૂખ અને તરસની શાંતિ મૂલ તથા પ્યાસકી શાન્તિ, સ્થાન- ઊભા રહેવું સ્થિતિ, આસન- બેસવું બેઠને, જાયન- સુવું સોને, ગમન- જવું ચલને, ઉચ્છ્વાસ- શ્વાસ કાઢવે શ્વાસ, પ્રશ્વાસ- શ્વાસ લેવે નિશ્વાસ, હાસ્યસંકયાસુ હસવું તથા વાત- થીતમાં હાસ્ય એવં વાતચીતમેં, સુખાનુવૃત્તિઃ આરામનું રહેવું આરામ રહના, સાયં પ્રાતઃ જ સાંજ અને સવાર સાયં ઔર પ્રાતઃ, સુખેન સુખેથી સુખપૂર્વક, પરિણમનમ્ પચી જવું જીર્ણ હો જાના, બલ-વર્ણ- બળ તથા વર્ણનીં બલ ઔર વર્ણકી, ઉપચયકરત્વમ્ પુષ્ટિ કરવી વૃદ્ધિ કરના, इति એ જે, માત્રાવતઃ માત્રાસર લીધેલ માત્રા-પૂર્વક, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thus, the following are the signs of food eaten in measure; freedom from distress in the stomach as the result of the quantity taken; absence of any cardiac discomfort; the non-distension of the sides; freedom from excessive heaviness of the stomach; gratification of the senses; subsidence of hunger and thirst; sense of ease in standing, sitting, lying down, walking, exhalation and inhalation, repartee

૬. હાસ્યસંકયાસુ-હાસસંકયાસુ (જ.)

,, પરિણમનં-પરિણામગમન (જ.)

and conversation; easeful digestion and assimilation of food in the evening and morning; the imparting of strength, complexion and plumpness.

हीनमात्रस्य भोजनस्य दोषाः—

अमात्रावरवं पुनर्द्विविधमाचक्षते— हीनम्, अधिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमवृत्तिकरमुदावर्तकरमनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतिश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते, अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।

अमात्रावरवम् मात्रद्वितया अमात्रा, पुनः ७११ पुनः, द्विविधम् ये प्रकाशनी दो प्रकारकी, आचक्षते छे छे कहते हैं, हीनम् हीन हीन, अधिकम् च अने अधिक और अधिक, तत्र तेभां इनमें, हीनमात्रम् हीनमात्रा-वाणा हीनमात्रामें, आहारराशिम् आहारसमूहको, बल-बल, वर्ण-वर्ण, उपचय-तथा पुष्टिने वृद्धिको, क्षयकरम् क्षय करनेवाला, अवृत्तिकरम् अवृत्ति करनेवाला, उदावर्तकरम् उदावर्त करनेवाला, अनायुष्यम् आयुधने भाटे अहितकर आयुके लिए अहितकर, अवृष्यम् वीर्यने क्षय करनेवाला, अनौजस्यम् औजस्यने न वधारना ओजकी वृद्धि नहीं करनेवाला, शरीर-मन-बुद्धि-इन्द्रिय-शरीर-मन-बुद्धि अने इन्द्रियने शरीर-मन-बुद्धि और इन्द्रियोंके, उपघातकरम् हानि करनेवाला नाशका कारण, अलक्ष्म्यावहम् हारिष्यने क्षावना गरीबी पैदा करनेवाला, अशीतिः अने अशीति और अस्सी, वातविकाराणाम् वातविकारोक्तं वातरोगोका, आयतनम् च कारण कारण, आचक्षते छे छे कहते हैं, कुशलाः कुशल वेहो चतुर वैद्यों, अतिमात्रम् अधिक मात्रावाणा आहारने मात्रासे अधिक आहारको, पुनः ७११ फिर, सर्वदोष-सर्व दोषने सब दोषोंका, प्रकोपणम् प्रकोप करनेवाला प्रकोपक, इच्छन्ति माने छे मानते हैं ।

7-(1). Now the absence of measure is laid down as coming under two heads—the deficient and the excessive. The diet which is deficient in measure is seen to result in the impairment of strength, complexion and plumpness, in want of satisfaction, in misperistalsis and the impairment of the functions of life, virility and vitality, body, mind, understanding and senses, in the vitiation of the eight body-elements, in inducing inauspicious conditions and in the incidence of the eighty kinds of vata disorders. The learned aver that the diet which is excessive in measure is provocative of the morbidity of all the three humors.

अतिमात्रस्य भोजनस्य दोषाः—

यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा ब्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाभिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽप्युत्तराचराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानमिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः ।

यः हि जे जो, मूर्तानाम् धन ठोस, आहारजातानाम् आहारने समुदाय भोज्य पदार्थोंको, सौहित्यम् पेट भरने तृप्तिपूर्वक, गत्वा आर्ध खा कर, भूयः हरीथी ऊपरसे, ब्रवैः ५५ पक्षेशीथी ब्रवोंको, तृप्तिम् तृप्ति तृप्तिपूर्वक, आपद्यते करे छे पी लेता है, तस्य तेना उस पुरुषके, अतिमात्रेण अधिक मात्राभां क्षीधेना मात्रासे

७-(१). अलक्ष्म्यावहम्—अलक्षणत्वम् (ब.)

,, वातविकाराणाम्—वातानाम् (ब.)

७-(२). आहारजातानां—आहारविकाराणाम् (ब. ज.)

,, कुक्ष्येकदेशमन्नाभिता—कुक्ष्येकदेशमाभिता (ब. ब.)

અધિક, અધ્યવહારેણ યોરાકથી જાણે હુણ મોજન દ્વારા, અતિપ્રવીણમાનાઃ અતિ દબાણ પામતા અતિપીડિત હો કર, આમાશયગતાઃ આમાશયમાં રહેલા આમાશયમે સ્થિત, સર્વે સર્વે સર્વ, વાત- પિત્ત- શ્લેષ્માણઃ વાત, પિત્ત અને કફ વાત, પિત્ત ઓર કફ, યુગપત્ એક સાથે એક સાથ, પ્રકોપત્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, જાપચન્તે પામે છે હો જાતે હૈ, પ્રકુપિતાઃ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુણ, તે તેઓ યે રોષ, કુક્ષ્યેકદેશમ્ ઉદરના એક ભાગમાં ઉદરકે એક ભાગમે, અધિચ પ્રવેશ કરીને આશ્રય લેકર, અજ્ઞાશ્રિતાઃ અજ્ઞા આશ્રય કરીને આહારાશિમે ઘુસકર, અપરિણતમ્ અપકવ અપરિપક, તમ્ એવ તે જ ઉસી, આહારાશિમ્ આહારના સમૂહને આહારાશિકો, વિદ્ય-મ્બન્તઃ વિદ્ય બ કરી રોકતે હુણ, સહસા વા અથવા ઓથિતા સહસા, ઉત્તરાધરામ્યામ્ ઉપલા અને નીચલા ઉપર એવં નીચેકે, માર્ગામ્યામ્ માર્ગોથી માર્ગોસે, અપિ પશુ મી, પ્રચ્વાવચન્તઃ તેને બહાર કાઢનાં ઉસકો નિકાલતે હુણ, અતિમાત્રમોકતુઃ અધિક માત્રામાં ખાનારને અતિ માત્રામે જાનેવાલે પુરુષમે, પૃથક્ જુદા મિત્ર, પૃથક્ જુદા મિત્ર, હમાન્ આ નિમ્ન, વિકારાન્ વિકારો રોગોંકો, અભિભિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ;

7-(2). He who eats solid foods to repletion and in addition drinks his fill of beverages, will have all the three humors—vata, pitta and kapha abiding in the stomach, provoked simultaneously, as they get compressed greatly by the excessive quantity of the food taken. These humors, being thus irritated, lay hold of the undigested food-mass and getting localised in one part of the stomach of the man who has overeaten and making their resort in the food-mass either obstruct or dispose of the stomach-contents violently through the upper or the lower channels of the alimentary tract,

giving rise, severally, to the following kinds of disorders.

તત્ર વાતઃ શૂલાનાહાક્કમર્દમુલ્લશોષમૂર્છા-અમાશિવૈષમ્યપાર્શ્વપૃષ્ઠકટિપ્રહસિરાકુચ્ચનસ્તમ્ભ-નાનિ કરોતિ, પિત્તં પુનર્જ્વરાતીસારાન્તર્દાહતુષ્ણા-મદ્ભ્રમપ્રલપનાનિ, શ્લેષ્મા તુ છર્ધરોચકાવિપાક-શીતજ્વરાલસ્યગાત્રગૌરવાણિ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ઉનમે, વાતઃ વાત વાયુ, શૂલ- થલ શૂલ, આનાહ- આનાહ આનાહ અક્કમર્દ- અંગેમર્દ અંગેકા દૂટના, મુલ્લશોષ- મુખશોષ મુલ્લશોષ, મૂર્છા- મૂર્છા મૂર્છા, ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, અગ્નિવૈષમ્ય- અગ્નિની વિષમતા અગ્નિકી વિષમતા, પાર્શ્વ- પૃષ્ઠ- કટિપ્રહ- પડખાં, પીઠ અને કેડનું અર્ધાં જુવું પાર્શ્વપ્રહ, પૃષ્ઠપ્રહ, કટિપ્રહ, સિરાકુચ્ચન- સિરા-ઓને સંકેત મિરાસંકોચ, સ્તંભનાનિ તથા સ્તંભન કરે છે ઓર જડતા કરતી હૈ. પિત્તમ્ પુનઃ વળી પિત્ત ઓર પિત્ત, જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, અન્તર્દાહ- અન્તર્દાહ અન્તર્દાહ તુષ્ણા- તુષ્ણા પ્યાસ, મદ- મદ મદ. ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રલપનાનિ અને અબજાટ કરે છે ઓર પ્રલાપ કરતા હૈ, શ્લેષ્મા તુ અને કફ ઓર કફ, છર્દિ- ઉલટી વમન, અરોચક- અરોચક અરુચિ, અવિપાક- અવિપાક અવિપાક, શીતજ્વર- શીતજ્વર શીતજ્વર, આલસ્ય- આલસ્ય આલસ્ય, ગાત્રગૌરવાણિ અને શરીરનું બારેપણ શરીરકા મારીપન, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. The vata causes colic, constipation, bodyache, parching of the mouth, fainting, giddiness, irregularity of the gastric fire, rigidity of the sides, back and waist, and the contraction and the hardening of the vessels. The pitta causes fever, diarrhea, internal burning, thirst, intoxication, giddiness and delirium. The kapha causes vomiting, anorexia, indigestion, algid fevers, torpor and heaviness of the limbs.

૭. ગૌરવાણિ-ગૌરવાણિનિર્લેપિકરઃ સમ્પન્નતે (ક.વ.ક.ક.વ.)

अनिमात्रभोजनादन्येऽप्यामप्रकोपस्य हेतवः—

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमा-
मप्रदोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरुक्षशीत-
शुष्कद्विष्टविष्टम्भविदाहशुचिविरुद्धानामकाले चा-
अपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याहीनो-
कमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयु-
ज्यते, तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

केवलम् केवल, अतिमात्रम् अतिमात्राभां
लीधेले। अतिमात्रामे खाई हुई, आहारजातम् आहार-
सम्बद्ध आहारराशि ही, न च खलु नहि नही, अपि तु
खलु पक्षु किन्तु, गुरु- शुभु गुरु, रुक्ष- रूक्ष रुक्ष, शीत-
शीत शीत, शुष्क- शुष्क शुष्क, द्विष्ट- द्विष्ट अप्रिय,
विष्टम्भ- विष्टम्भी विष्टम्भी, विदाहि- विदाही विदाही,
अशुचि- अशुच्य अपवित्र, विरुद्धानाम् च अने विरुद्ध
एवं विरोधी, अन्नपानानाम् अन्नपानानुं खानपानका,
अकाले अकाले अकालमें, उपसेवनम् सेवन पक्षु सेवन
भी, आमप्रदोषकरम् आमप्रदोष कराना छे आम-
दोषके उत्पन्न करता है, इच्छन्ति ऐभ माने छे ऐसा
मानते हैं, काम- क्रोध- लोभ- मोह- अथवा काम-
क्रोध- लोभ- मोह अथवा काम- क्रोध- लोभ- मोह,
ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, ही- ह्रीं लज्जा, क्रोक- शोक शोक,
मान- मान मान, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, भय- अने भयभी
और भयसे, उपतप्तमनसा वा सन्ताप पायेला भने
मन आकांत होने पर, यत् ते जो, अन्नपानम् अन्न-
पानने। खानपान, उपयुज्यते उपयोग करवाभां आवे छे
सेवन किया जाता है, तत् अपि ते पक्षु वह भी, आमम्
एव आभने न आमको ही, प्रदूषयति दूषित करे छे
दूषित करता है ॥ ८ ॥

8. It is not the excessive intake
of food alone that is responsible for
setting up the ills of chyme-disorder.
The following factors too induce the
chyme-disorder, namely, the untimely
indulgence in foods and drinks that
are heavy, dry, cold, dehydrated, dis-

agreeable, retardent, irritant, unclean,
or incompatible, or eating and drinking
while the mind is afflicted with desire,
anger, greed, infatuation, envy, shame,
grief, indignation, anxiety and fear.

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३
श्लोक है कि, मात्रया मात्राभां मात्रामें, अपि पक्षु भी,
अभ्यवहृतम् लीधेनुं खाया हुआ, पथ्यम् च पथ्य हित-
कारी, अन्नम् अन्न अन्न, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, शोक-
शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, दुःख-
दुःख दुःख, शय्या- सत्ता रहनुं सोते रहने, प्रजागरैः
अने अगस्त्यी और रात्रिके जागरणके कारण, न
जीर्यति पथ्यं नथी जीर्ण नहीं होता ॥ ९ ॥

Here is a verse again—

9. The food eaten by one who is
given to anxiety, grief, fear, anger,
pain, sedentary habits or, to keeping
awake at night, though it be the pre-
scribed diet and is eaten with strict
regard to measure, will fail to be dige-
sted properly.

आमप्रदोषमेदौ—

तं द्विविधस्यामप्रदोषमाचक्षते भिषजः— विसृ-
चिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

भिषजः वैद्य, तम् ते उस, आमप्रदोषम्
आमप्रदोषने आमदोषको, विसृचिकाम् विसृचिका
विसृचिका, अलसकम् च अने अलसक और अलसक,
द्विविधम् ऐभ छे प्रकारने ऐसे दो प्रकारका, आचक्षते
कहे छे कहते हैं ॥ १० ॥

10. The physicians divide the
chyme-disorders into two classes viz.,

acute alimentary irritation and intestinal torpor.

વિસૂચિકાયા લક્ષણમ્—

તત્ર વિસૂચિકામૂર્ધ્વં વાઘચ પ્રવૃત્તામદોષાં
યથોક્તરૂપાં વિદ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

તત્ર તેમાં ઉપર, ઊર્ધ્વં એ ઉપરના ઋપ, અધઃ એ તથા નીચેના માર્ગે ઔર નીચે દોનોં માર્ગો દ્વાગ. પ્રવૃત્ત-પ્રવૃત્ત થયેલ વત્ત આમત્રોપાત્ આમદોષનાળી આમ-દોષવાલી, યથોક્તરૂપામ્ અને ત તાદિકનાં કયા પ્રમાણેનાં લક્ષણનાળી જે કોય તેને રચ્યુક્ત વાતાદિકે રક્ષણાંશે યુક્ત જો હો ઉસે, વિસૂચિકાદ વિસૂચિકા વિસૂચિકા, વિદ્યાત્ બાણવી જાનના વાહિત્ ॥ ૧૧ ॥

11. Of these the expulsion of undigested food either through the upper or lower channels of the alimentary canal with the symptoms already mentioned should be known as acute alimentary irritation.

અલસકસ્ય લક્ષણમ્—

અલસકમુપદેશ્યામઃ—દુર્બલસ્યાત્પાન્નેર્બહુસ્તેષ્મ-
નો વાતમૂત્રપુરીષવેગવિધારિણઃ સ્થિરગુરુબહુરુક્ષ-
શીતશુષ્કાન્નસેવિનસ્તદન્નપાનમનિલપ્રપીડિતં સ્તે-
ષ્મણા ચ વિવ્રજ્જમાર્ગમતિમાત્રપ્રલીનમલસત્વાન્ન
બહિર્મુસીભવતિ, તતશ્છર્ચતીસારવર્જ્યાન્યામપ્રદોષ-
લિઙ્ગાન્યમિદર્શયત્યતિમાત્રાણિ ।

અલસકમ્ અલસકને! અલસકકો, ઉપદેશ્યામઃ ઉપદેશ
કરથુ કહેને, દુર્બલસ્ય દૂબળા દુર્બલ, અરૂપાન્નેઃ અદ્ય
અગ્નિવાળા અન્નાગ્રવાલે, બહુસ્તેષ્મણઃ બહુ કષ્ટવાળા
બહુત કફવાલે, વાત- મૂત્ર- પુરીષ- વાત, મૂત્ર અને
મળના વાયુ. મૂત્ર તથા મલકે, વેગવિધારિણઃ વેગને રોક-

૧૨. આમપ્રદોષલિઙ્ગાન્યમિદર્શયતિ-લિઙ્ગાનિ ચત્તોક્તાન્યમિદર્શ-
યતિ (ચ)

—આમપ્રદોષરૂપાણિ યથોક્તા-
ન્યમિદર્શયતિ (ક.)

નાર વેગકો રોકનેવાલે, સ્થિર-‘ગુરુ- બહુ- રુક્ષ- શીત-
શુષ્ક- સ્થિર- ગુરુ- બહુ રુક્ષ- શીત અને શુષ્ક સ્થિર-
ગુરુ- બહુત- રુક્ષ- શીત- ઔર શુષ્ક, અન્નસેવિનઃ અન્ન
સેવનારને અન્નકા સેવન કરનેવાલે પુરુષકા. તન્ તે વદ,
અન્નપાનમ્ અન્નપાન અન્નપાન. અનિલપ્રપીડિતમ્ વાયુથી
દબાઈને વાયુસે પીડિત હો કર. સ્તેષ્મણા ચ તથા કષ્ટથી
કફદ્વારા, વિવ્રજ્જમાર્ગમ્ માર્ગે રૂંધાઈ જતાં માર્ગોંકે
અવરુદ્ધ હોનેસે, અતિમાત્ર- પ્રલીનમ્ અંદરના ભાગમાં
અતિશય રોકાઈ જતાં અતિમાત્રામે લીન હોનેકે કારણ,
અલસત્વાત્ આગમુપજ્ઞાને લીધે આલસી થન જાનેસે,
બહિર્મુસી ન ભવતિ બહાર નીકળતું નથી બાહિર નહી
આતા હૈ, તતઃ અને પછી રૂંધે પીછે, છર્દિ- અતીવાર-
ઉદરી તથા અતીસાર વમન ઔર અતીસારકાં, વર્જ્યાનિ
સિવાયનાં છોડ કર, અતિમાત્રાણિ ઘણુ. પ્રમાણમાં
અતિમાત્રમે, આમપ્રદોષ- આમદોષનાં આમદોષકે,
લિઙ્ગાનિ લક્ષણે લક્ષણ, સમિદર્શયતિ બતાવે છે
દિશના હૈ ।

12-(1). We shall now describe the disorder of intestinal torpor. Let us take a man who is frail, of weak digestion, of kapha habitus, habitually given to suppressing the urges of flatus, urine and feces, and who is given to eating food which is compact, heavy, large in quantity, dry, cold and dehydrated. Such food and drink consumed by such a one, though painfully urged on by peristalsis cannot find an outlet, as it gets inert owing to the passages being obstructed by the accumulated kapha and the food masses being jammed inside. In consequence of this condition, the symptoms of general indigestion, excepting the two—vomiting and purging, manifest themselves in a very aggravated form.

अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गा-
स्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं
दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं
ब्रुवते ।

अतिमात्र- अति प्रमाद्युभां अति मात्राम्, प्रदुष्टाः
च दूषित यथेष्टा दूषित हुए, दोषाः दोषा दोष, प्रदुष्ट-
आम- दूषित यथेष्टा आभयो दूषित आमद्वारा,
बद्धमार्गाः मार्गो रूपाधर्ता मार्गके अवरुद्ध होनेके
कारण, तिर्यक् त्रांसा (शाखाओभा) तिरछे (शाखामें),
गच्छन्त आलतां जाते हुए, कदाचित् एव उपारेक
कमी, अस्य ओना इस पुरुषके, केवलम् आभा
सम्पूर्ण, शरीरम् शरीरने शरीरको, दण्डवत् दंडनी पेड़
दण्डके समान, स्तम्भयन्ति गुरु अनावी दे छे जकड़
देते हैं, ततः तम् त्पारे तेने तब उसे, असाध्यम्
असाध्य असाध्य, दण्डालसकम् दंडालसक दण्डालमक,
ब्रुवते छे छे कहते हैं ।

12-(2). This brings about extreme
vitiation of the humors which, finding
the alimentary canal blocked at both
ends by the vitiated mass of undiges-
ted food, tend to spread sideways and
in that process, not infrequently
cause the body to become rigid like
a staff. This condition which is spoken
of as "Dandalasaka", "Staff-like
rigidity" is considered to be incurable.

आमविषस्य लक्षणम् —

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदो-
षमामावषमित्याचक्षते मिषजः. विषसदृशलिङ्ग-
त्वान्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्विरुद्धो-
पक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

१२. ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं — अतस्तमलसकमसाध्य

(४ त. द. प.)

„ पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते—पुनरेवं दोषमामविषमिता-
चक्षते (प.)

„ —आमप्रदोषविषमाचक्षते (प.)

विरुद्धाध्यशन-विपुद्ध आनाः, आभा उपरं आनाः
विरुद्ध भोजन करनेवाले-अध्यशन (खाये पर खाना)
करनेवाले, अजीर्णाशन-शीलिनः पुनः तथा अजिर्ण पर
आनाः तथा अजीर्णमें भोजन करनेवाले पुरुषके,
आमदोषम् आभदोषने आमदोषको, विषसदृश-विष जेवा
विषके समान, लिङ्गत्वात् लक्षणो होवाथी लक्षणों होनेसे,
मिषज. वंछो वैद्य, आमविषम् इति आभविष आम-
विष, आचक्षते छे छे कहते हैं, आशुकारित्वात् तुरत
भारनाः तुरन्त मारक, विरुद्ध-उपक्रमत्वात् च अने
विपुद्ध चिकित्सावाणे। होवाथी और विरुद्ध चिकित्सा-
वाला होनेसे, तत् परम् ते परम् वह अस्यन्त,
असाध्यम् इति असाध्य छे असाध्य है ॥ १२ ॥

12. The chyme-disorder which
results from incompatible foods, or
from eating predigestion-meals, is
named by the physicians as intestinal
toxemia because it evinces symptoms
similar to those of toxemia. Such a
disorder is indeed absolutely irreme-
diable because of its fulminating cha-
racter and also because of the antago-
nism in the lines of treatment indi-
cated

अलमकाविसूचिकामदोषेषु चिकित्साक्रमः —

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ
पाययित्वा सलवणमुष्णं चारि, ततः स्वेदनवर्ति-
प्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।

तत्र तेभा इनमें. प्रदुष्टम् दूषित यथेष्ट दूषित,
अलसीभूतम् रूपाधेय रूके हुए, साध्यम् अने साध्य
और साध्य, आमम् आभनुं आमदोषको, आदौ प्रथम
प्रथम, सलवणम् उष्णम् लवणसहित अने उनुं नमकके
साथ और उष्ण, चारि पाणी पानी, पाययित्वा पिपरावीने
पिला कर, उल्लेखयेत् वमन करावुं वमन करावे, ततः ते
पछी पीछे, स्वेदन-स्वेदन स्वेदन, वर्तिप्रणिधानाभ्याम्
अने वर्ति असाधना दार और वर्तिप्रणिधान द्वारा, एनम्

११. स्वेदन-स्वेदन (द. प.)

એને ફસફી, ઉપચરેત્ ઉપચાર કરવો ચિકિત્સા કરે, ઉપવાસયેત્ ચ અને ઉપવાસ કરાવવો ઉપવામ કરાવે;

13-(1) Now the remediable variety of chyme-disorder in which the intaken food is vitiated and becomes stagnant, should be treated thus:—To begin with, the patient should be made to vomit by the administration of an emetic consisting of warm saline water; thereafter he should be treated with sudation and suppositories and made to fast.

વિસૂચિકાયાં તુ લઙ્ઘનમેવાગ્ર વિરિક્તવચ્ચા-
નુપૂર્વી ।

વિસૂચિકાયામ્ વિસૂચિકામાં વિસૂચિકામૈ, તુ અગ્રે
વળી પ્રથમ પ્રથમ, લઙ્ઘનમ્ એવ લંઘન જ કરાવવું
લંઘન હી કરાવે, વિરિક્તવત્ અને પછી વિરેચન કરાવેલ
પુરુષની પેટે ઓર પીંડે વિરેચન કરાયે ગયે પુરુષકે સમાન,
આનુપૂર્વી સંસર્જન કમ પ્રમાણે ઉપચાર કરાવવો
સંસર્જન અનુસાર ઉપચાર કરાવે;

13-(2). In cases of acute alimentary irritation, the patient should first be subjected to lightening therapy and the after-treatment should be the same as that in purification therapy.

આમપ્રદોષેષુ ત્વન્નકાલે જીર્ણહારં પુનર્દોષાવ-
લિસામાશયં સ્તિમિતગુરુકોષ્ઠમનન્નાભિલાષિણમ-
મિસમીદ્ય પાયયેદ્દોષદોષપાચનાર્થમૌષધમગ્નિસંધુ-
ક્ષણાર્થં ચ, નત્વેવાજીર્ણાશનમ્; આમપ્રદોષદુર્બલો
શગ્નિર્ન યુગપદોષમૌષધમાહારજાતં ચ શક્તઃ
પક્તુમ્ ।

આમપ્રદોષેષુ તુ આમદોષમાં આમદોષમૈ, જીર્ણહારમ્
પથી ગયેલા આગલા આહારવાળા પુરુષને પહેલે
આહારકે પચ જાને પર પુરુષકો, પુનઃ વળી ફિર, દોષા-

૧૩. આનુપૂર્વી—આનુપૂર્વી (૫)

„ „ —આનુપૂર્વી ક્રિયા (૫)

વલિપ્ત- દોષથી લિપ્ત દોષોસે મરે, આમાશયમ્
આમાશય હોવાથી આમાશયકે હોને પર, સ્તિમિત- ગુરુ-
તેમજ નિશ્ચલ અને ભારે એવ નિશ્ચલ ઓર ભારી,
કોષ્ટમ્ કોઠો હોવાથી કોષ્ટ હોને પર, અનન્નાભિલાષિણમ્
અન્નને નહિ ધર્યોતો મોજનકી રુચ્છા ન કરતે હુણ,
અમિસમીદ્ય એમને દેશ્વકર, દોષદોષ- બાકીના દોષો
અવિશિષ્ટ દાંપાંકો, પાચનાર્થમ્ પચાવવા માટે પચાનેકે
લિણ, અગ્નિ- સંધુક્ષણાર્થમ્ ચ તથા અગ્નિને પ્રવલિત
કરવા માટે તથા અગ્નિકો પ્રવીત કરનેકે લિણ, ઔષધમ્
ઔષધ ઔષધ, અન્નકાલે જમવા વખતે મોજનકે સમય,
પાયયેત્ પાવું પિલાની ચાહિણ, અજીર્ણાશનમ્ તુ પછી
ખાધેતુ પચ્યું ન હોય તો મોજનકે પચે વિના, ન એવ
એગ ન કરવું એસા ન કરે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, આમ-
પ્રદોષ- આમદોષથી આમદોષસે, દુર્બલઃ નબળો
થયેલો દુર્બલ, અગ્નિઃ અગ્નિ અગ્નિ, દોષમ્ દોષ દોષ,
ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, આહારજાતમ્ ચ અને આહારના
સમુદાયે ઓર આહારસમુદાયકો, યુગપત્ એકસાથે એકસાથ,
પક્તુમ્ પચાવવા પચા, ન શક્તઃ શક્તિમાન થતો નથી
નહીં મકતી;

13-(3). In chyme-disorder, when dealing with a patient who has digested his last meal but whose stomach is still smeared with morbid humors and is inactive and heavy and who is averse to food, medicine should be administered at the meal-time with a view to helping the digestion of the remaining morbid matter in the stomach and the stimulation of the digestive fire. But if the patient has not digested his last meal, this procedure is not to be followed. For, the digestive fire that has been enfeebled by the chyme-disorder is unable to digest, at one and the same time, the vitiated humor, the medicine and the intaken food-mass.

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वा-
दुपरतकायाग्निं सहस्रैवानुरमबलमतिपातयेत् ।

अपि च अने वणी और मी, आमप्रदोष- आम-
दोष आमदोष, आहार- आहार आहार, औषध-
तथा औषधने तथा औषधके, विभ्रमः उत्पात उत्पातके,
अतिबलत्वात् अति बलवान् होवाथी अति बलवान्
होनेके कारण, उपरत- नाश पायेक्ष शान्त हुए, काया-
ग्निम् अक्षयवान् शरीराग्निवाले, अबलम् निर्बल
निर्बल, आनुरम् शरीरने रोगीको, सहसा एव ओषधम् अ
सहसा ही, अतिपातयेत् भारे छे मार देती है;

13-(4). Since the untoward effect
cumulatively of the chyme-disorder,
the medicine and the food is too great,
it will perforce hasten to death the
enfeebled patient in whom the thermal
processes have become inactive.

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवो-
परमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां
व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमा-
तङ्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वम् ।

आमप्रदोषजानाम् आमदोषधी उत्पात अतः
आमदोषजन्य, पुनः विकाराणाम् विकारेणी रोगीको,
अपतर्पणेन अपतर्पणं अतर्पणसे, एव न ही,
उपरमः शान्ति शान्ति, भवति थाय छे होनी है, अनु-
बन्धे रोगीने अनुबन्ध रोगीका अनुबन्ध, तु सति थाय
तो होने पर, कृत- अपतर्पणानाम् अपतर्पणं कृतवेक्षा
अपतर्पण करने पर भी, व्याधीनाम् व्याधीना
रोगीको, निग्रहे निग्रहमां शान्त करनेके लिए, निमित्त-
हेतु कारण, विपरीतम् विपरीत विरुद्ध, औषधम्
औषधनी औषध, अपास्य त्याग करी न देकर, आतङ्क-
व्याधि रोग, विपरीतम् विपरीत औषध विपरीत
औषध, एव न ही, यथास्वम् यथाशक्य दोषानुसार,
अवचारयेत् आपनुं ओषधी देनी चाहिए;

१३-(४) अतिबलत्वादुपरतकायाग्नि-अतिबलत्वादुपरतकायाग्निम्
(च. व.)

13-(5). The ailments resulting from
chyme-disorder are to be quieted only
through the depletion therapy. If,
however, the effect of disease persists
even after the depletory treatment,
then for the subjugation of the disease,
the physician should give up treating
the disease with reference to the caus-
ative factors and begin treating the
actual morbid conditions.

सर्वविकाराणानपि च निग्रहे हेतुव्याधिविप-
रीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा ।

कुशलाः दुःख वैद्यो बुद्धिमान् वैद्य, सर्वविकाराणाम्
सर्वे विकारेणा सब रोगीको, निग्रहे निग्रहमां शान्त
करनेके लिए, अपि च पक्ष मी, हेतुव्याधि-विपरीतम्
हेतुविपरीत अने व्याधिविपरीत हेतुविपरीत और
व्याधिविपरीत, तदर्थकारि वा अथवा व्याधिविपरीत
अथवा व्याधिविपरीत, औषधम् औषध देवानी औषध
देना, इच्छन्ति इच्छा राखे छे पसंद करते हैं;

13-(6). In the conquest of all dis-
orders the learned physicians give
the first place to those drugs that
are antagonistic to both the morbid
and the morbid factors or other thera-
peutic agents which serve the same
purpose.

विमुक्तमामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते
चाग्नावभ्यङ्गास्थानानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं
च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषमेवजदेशदाल-
बलशरीराहारानान्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान-
राणि विकारांश्च राम्यमिति ॥ १३ ॥

विमुक्तमामप्रदोषस्य आमदोषधी भुक्त यथेक्षाने
आमदोषसे मुक्त हो जाने पर, परिपक्वदोषस्य दोष परि-
पक्व अतः दोषके परिपक्व होने पर, पुनः वणी और
१३. विमुक्तमामप्रदोषस्य-अनुविमुक्तमामप्रदोषस्य (द. व. प.)

जग्नौ च अग्निं अग्निके, दीप्ते प्रदीप्ता यता। पवीम हुने
पर, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध भेषज, देश-
देश देश, काल- काल काल, बल- बल बल, शरीर-
शरीर शरीर, आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य
सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति,
वयसाम् अने वयनी और आयुषी, अवस्था- अवस्थाना
अवस्थाके, अन्तराणि विशेषे। भेदोंको, विकारान् च
अने विकारोने तथा विकारोंको, सम्यक् सारी रीते
भली प्रकार, प्रसमीक्ष्य ओष्ठने देखकर, अभ्यंग- अभ्यंग
अभ्यंग, आस्थापन- आस्थापन आरथपन, अनुवासनम्
अनुवासन अनुवासन, स्नेहपानम् च तथा स्नेहपानने।
तथा स्नेहपानका, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, प्रयो-
ज्यम् प्रयोग करवै। ओष्ठने प्रयोग करना चाहिए॥१३॥

13. After he has been relieved of the chyme-disorder and after all the morbid matter has been fully digested and the gastric fire has been re-activated, the patient should be administered systematically and with skill, inunction, corrective and unctuous enemata and the oleation therapy, having considered well the morbid factor, the drug indicated, the place, the season, the patient's vitality, his physical condition, his diet, his habitation, his psychic make-up, his constitution, his age, as well as the disorders that have to be treated.

भवति चात्र—

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजेत त्वं च ॥ १४ ॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवति श्लो३
'छे' के श्लोक है कि, आहारविधि- आहारविधिविशेषना
आहारविधिविशेषके, आवश्यकानि च हेतुमैत्री आयत-

नकी, सम्यक् भराभर मर्ली प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, आत्महितम् माधुसे पोतानु हित अपने लिए जो हितकर हो उसे, विदध्यात् करवुं जेधकी करे, हितोपयोगेषु अने हितना उपयोग माटे हितके उपयोगके लिए, यः अन्यः च गे पलीजे जो अन्य, कश्चिन् मार्गः ऊर्ध्व भागः कोई मार्ग, हृद् अस्ति तम् आ दोऊभां होय तेनु इस लोकमें हो उसका, च पशु मी, मजेत सेवन करवुं जेधकी सेवन करे ॥ १४ ॥

Here is a verse again—

14. Having examined well the eight rules concerning diet, one should secure one's own well-being; in addition whatever else is indicated here as a means in the pursuit of wholesome things one should have recourse to all such.

भोजनपरिपाकस्थानम्

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।

एतत्त्वां धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥१५॥

चीर ! तू धीर हं चीर, बुद्धिमन् हे बुद्धिमान
 गुरु ! हे बुद्धिमान गुरु ! अशितम् आधेयुं अशित,
 खादितम् अभेयु खादित. पीतम् पीधेयु पीत, लीढम्
 च अने याटेयु लांढ, क उधे स्थाने कदा. विपच्यते
 पथे छ पचना है, एतत् त्वाम् ओ आपने यह आपसे,
 पृच्छामः अथे पूछीओ छीओ हम पूछते हैं, तत् नः
 ते अमेने नह हमें, आचक्ष्व उओ कहिए ॥ १५ ॥

15. Where is the food digested, the food that is eaten, that is masticated, that is drunk, and that is licked up? O, wise one! this we would know of thee. Declare it to us, O, enlightened one!

इत्यग्निवेशप्रमुखं: शिष्यैः पृष्ठः पुनर्वसुः ।

आचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥१६॥

इति आ. प्रभाष्ये इस प्रकार, अग्निवेश- प्रमुखैः
अग्निवेशादि अग्निवेशादि, शिष्यैः शिष्याये शिष्याने,

पृष्ठः पूर्यते पृष्ठे पर, पुनर्वसुः पुनर्वसुं पुनर्वसुने,
ततः त्याग्यते उसके पीछे, तेभ्यः तेभ्योऽने उच शिष्योको,
यत्र ते स्थाने जहां, आहारः आहार आहार, विपच्यते
पथे छे पचना है, तत् ते वह, आचक्षते छड़ी देखाइयुं
कहा ॥ १६ ॥

16. Having been questioned thus
by the assembly of disciples headed
by Agnivesa, Punarvasu enlightened
them as to where food is digested.

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥१७॥

जन्तोः पाण्डूना प्राणियोंके, नाभिस्तन- नाभि अने
स्तनानी नाभि और स्तनोंके, अन्तरम् अन्तरे अन्तरम्
स्थानमें, आमाशयः आमाशय के आमाशय है, इति
येभ तेमा स्मृतः कहे छे कहा है, अत्र आ स्थाने
यहां पर, अशितम् खाया विना पायेछुं अशित, खादि-
तम् खावीने पायेछुं खावित, पीतम् पीयेछुं पीत,
लीढम् च अने खायेछुं और लीढ, विपच्यते पथे छे
पचना है ॥ १७ ॥

17. That part of the human body
which lies between the navel and the
nipple-line is called the seat of diges-
tion. It is here that all that is eaten,
masticated, drunk and licked up is
digested.

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

आमाशयगतः आमाशयमां गयेछो आमाशयमें
जा कर, आहारः आहार आहार, केवलम् संपूर्ण
सम्पूर्ण रूपमें, पाकम् पथी पचा, प्राप्य गन्ने हुआ,
पक्वः पक्व अनी परिपक्व बन कर, पश्चात् पछी पीछे,
धमनीभिः धमनीयो द्वारा धमनियों द्वारा, सर्वाश्रयम्
सर्व शरीरमा सब शरीरमें, प्रपद्यते पहुँचाया अथ छे
पहुँच जाता है ॥ १८ ॥

18. The food that has reached the
seat of digestion, being fully digested,
is, in its changed form, circulated to
the entire body by means of the
vessels.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥१९॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, मात्रावतः मात्रावाला
मात्रावाले, तस्य ते आहारनां उस आहारके, लिङ्गम्
लक्षण, फलम् च अने फल और फल, यथायथम्
यथाय रीते ठीक ठीक, उक्तम् उक्ता छे कह दिये हैं,
तथा ते ग प्रभाषे तथा, अमात्रस्य मात्रावत आहा-
रनां अमात्रावाले आहारके, लिङ्गम् लक्षण, फलम्
च अने फल और फल, विभागशः विभाग पाडीने
पृथक् पृथक्, उक्तम् उक्ता छे कह दिये हैं ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The signs and results of food
eaten in measure, as well as those of
food eaten out of measure, have been
accurately described separately in
this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अर्थकी प्रतिसंस्कार पायेछा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस नामके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, त्रिविधकुक्षीयविमानम्
'त्रिविधकुक्षीयविमान' 'त्रिविधकुक्षीयविमान', नाम
नामना नामका, द्वितीयः जीजे दूसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण अथ अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

१९. तस्य-तत्र (च.)

2. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Stomach-capacity" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रींशे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

जनपदोद्ध्वंसनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो जमपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः द्वे अर्द्धांशे अब आगे, 'जनपदोद्ध्वंसनीयम् विमानम्' 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामना अध्यायं 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामके अध्यायः, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें नित्र प्रकारसे ही, आह स कहेंगे' के कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रागेव जनपदोद्ध्वंसनाद्देवजोद्ध्वणोपदेशः —

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रं द्विजातिवराध्युषिते काम्पित् राजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्ते-
चः शिगणपन्थितः पश्चिमे घर्मेभासे गङ्गातीरे वन-
विचारमनुचिचरच्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

३. द्विजातिवराध्युषिते—द्विजातिवराध्युषितायाम् (क.व.त.)

द्विजातिवर- जयां श्रेष्ठ द्विजे श्रेष्ठ द्विज जातियोसे, अध्युषिते वसता हुता ओवा अधिष्ठित, पञ्चालक्षेत्रे पञ्चालक्षेत्र नामना पंचालक्षेत्रनामके, जनपदमण्डले जनपदमण्डलमां जनपदमण्डलमें, काम्पित्य- काम्पित्य नामकी, राजधान्याम् राजधानीनी अन्तरे राजधानीमें, अन्तेवासिगण- शिष्य गच्छन्ती शिष्योसे, परिवृतः वीटाशेला घिरे हुए, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः पुनर्वसुये पुनर्वसु, पश्चिमे पाछला पिछले, घर्मेभासे उन्माणाना भईनामां प्रीष्म मासमें, गङ्गातीरे गंगाने तीरे गंगाके किनारे, वनविचारम् वनमां विचार वनमें विहार, अनुविचरन् उतरता करते हुए, शिष्यम् पोताना शिष्य अपने शिष्य, अग्निवेशम् अग्निवेशने अग्निवेशको, अब्रवीत् कहेंगे कहा ॥ ३ ॥

3. The worshipful Punarvasu Atreya while on a peripatetic tour during the latter month of the hot season, attended by his entourage of disciples, through the wood-lands skirting the Ganges near the capital city of Kam-pilya in the populous zone of the country of Panchala, wherein resided the elite of the twice-born communities, thus observed, addressing the disciple Agnivesa.

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य! नक्षत्रग्रहगणचन्द्र-
सूर्यानि ललानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवै-
कारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथाव-
द्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति,
तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता ।

सौम्य! हे सौम्य! हे सौम्य!, अप्रकृति- अस्वाभाव-
विषय स्थितिमां अस्वाभाविक स्थितिमें, भूतानाम् रहेला
स्थित, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, ग्रह- गण- अदसभूद ग्रह-
समूह, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, सूर्य- सूर्य सूर्य, अनिल- वायु

४ नक्षत्रग्रहगणचन्द्र—नक्षत्रग्रहचन्द्र (ब.)

५ चाप्रकृतिभूतानाम्—च प्रकृतिभूतानाम् (च प.प.)

वायु, अनलानाम् अग्नि अग्नि, दिक्काम् च अने दिशा-
ओना और दिशाओंके, ऋतुवैकारिकाः ऋतुविकार कर-
नाः ऋतुविकारजनक, भावाः भावो भाव, दृश्यन्ते
हि खलु परेपर ओवाभां आवे ये सचमुच दिखाई
देते हैं। इतः हवेथी आगे, भू. अपि पृथ्वी पक्ष पृथ्वी
भी, अचिरात् च शे.३५ वषट्मां ग्रीष्म ही, ओषधीनाम्
ओषधियोंओना ओषधियोंके, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य
वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभावम् अने प्रभाव
और प्रभावको, यथावत् ओषधौ तेवां ठीक प्रकारम्.
न नहि नहीं, प्रतिविधास्यति उत्पन्न करशे उत्पन्न
करेगी, तद्वियोगान् च ओषधियोंओना रस- वीर्य- वजो-
ना विरोगथी ओषधियोंके रस आदिके अभावसे,
आनङ्ग- प्रायता अधिष्ठ रोगआगे, अधिक रोगका होना,
नियता नष्टी थवानो ये अवश्यभावी है;

4-(1). O, gentle one! behold the
stars, the planets, the moon, the sun,
the wind, the temperature and the
quarters are presenting their abnormal
aspect, thus portending abnormal
seasonal fluctuations. As the result of
this abnormality the earth will fail to
produce the herbs having the right
qualities of taste, potency, post-diges-
tive effects and specific action. In con-
sequence of this failure there will
ensue of necessity a marked prevalence
of disease.

तस्मात् प्रागुद्धंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावा-
दुद्धरध्वं सौम्य! भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्य-
विपाकप्रभावाणि भवन्ति ।

तस्मात् तेथी इसलिए, सौम्य! हे सौम्य! हे
सौम्य!, उद्धंसात् विनाश थया विनाश होनेसे, प्राक्
पहले पूर्वं, भूमेः अने भूमि और भूमिके, विरसीभावात्
विरस थया रसहीन होनेसे, प्राक् च पहले पूर्वं, यावत्
ज्यां सुधीमां जब तक, उपहत- हीन नष्ट, रस- रस रस.

वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभावानि
अने प्रभाववाणां और प्रभाववाली, न भवन्ति न थाय
नहीं होती, (तावत् त्यां सुधीमां तब तक,) भैषज्यानि
ओषधियों ओषधियोंको, उद्धरध्वम् उधेरी हो
उखाड़ लो;

4-(2). Therefore, well before such
calamities occur and well before the
earth has lost her savour O, gentle
one! collect the medicinal herbs while
yet their taste, potency, post-digestive
effects and specific actions remain un-
vitiated.

वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः ।

ये च अने जेओ और जो, अस्मान् आपक्षुने
हमको, अनुकाङ्क्षन्ति याहे छे चाहते हैं. याश्च तथा
जेने और जिनको, वयम् आपक्षे हम, अनुकाङ्क्षामः
याहीछे छीछे चाहते हैं. (तेषु तेओमां उनमें,) वयम् च
आपक्षे हम, एषाम् ओओनां इनके, रस-
रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाक विपाक,
प्रभावान् अने प्रभावने और प्रभावका, उपयोक्ष्यामहे
उपयोग करुं उपयोग करेंगे;

4-(3). We shall thus, when the
occasion arises, make use of the taste,
potency, post-digestive effects and the
specific action of these herbs for the
benefit of those who desire us and
also those whom we desire.

न हि सम्यगुद्धतेषु सौम्य! भैषज्येषु सम्य-
ग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्धंसक-
राणां विकाराणां किञ्चित् प्रतिकारगौरवं भवति ॥४॥

४. सम्यक् चावचारितेषु-सम्यग्विचारितेषु (क.)
,, अवचारितेषु-विचारितेषु (ग.)
,, प्रतिकारगौरवं-प्रतिकारमेवं (घ.)

સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય !, મૈષજ્યેષુ ઔષધિ-
ઓને ઔષધિયોંકે, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે,
ઝડૂતેપુ ઉખેડી બધું ઝલાઈ લે કર, સમ્યક્ સારી રીતે
સમ્યક્ પ્રકારે, વિહિતેપુ ઔષધો બનાવવામાં આવતાં
ઔષધ બના લિયે જાને પર, સમ્યક્ અને સારી રીતે
ઔર સમ્યક્ પ્રકારે, અવચારિતેપુ ચ પ્રયોજવામાં
આવતાં કામમેં લાને પર, જનપદ- દેશનેા જનપદકે, ઝડૂંસ-
કારાણમ્ વિનાશ કરનાર વિનાશકારક, વિકારાણમ્
વિકારોનેા રોગોંકે, પ્રતીકાર- પ્રતિકાર કરવામાં પ્રતિકારમેં,
કિંચિત્ જરા પણ કુછમી, ગૌરવમ્ કષ્ટ કઠિનાઈ, ન હિ
ભવતિ ૫૩૭ નથી નહીં હોતી ॥ ૪ ॥

4. Nor indeed, O, gentle one! are counter-measures to epidemics that destroy populations a difficult matter, provided the medicinal herbs are properly culled, properly prepared and properly administered.

અસમાનપ્રકૃત્યાવીનાં જનાના કથં યુગપત્તેકેન વ્યાધિનોદ્ધૂન-
નમિત્યમિવેશસ્ય પ્રશ્નઃ—

एषंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
उद्धृतानि खलु भगवन्! भैषज्यानि, सम्यग्वि-
हितानि, सम्यगवचारितानि च;

एषंवादिनम् आ प्रभाषे उद्धृता इति प्रकार कहुते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उद्धुं
कहा, भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् !, भैषज्यानि
औषधिओ औषधियाँ, उद्धृतानि खलु उखेडी खीपी छे
उखाइ ली गई हैं, सम्यक् सारी रीति सम्यक् प्रकारसे,
विहितानि तैयार करेखी छे बना ली गई हैं, सम्यक् च
अने सारी रीति और सम्यक् प्रकारसे, अवचारितानि
प्रयोजेखी छे प्रयुक्त भी की गई हैं ।

5-(1). Unto the worshipful Atreya thus exhorting, Agnivesa submitted, 'O, worshipful one! the medicinal plants

shall be properly culled, well-prepared and well administered according to your instructions.

अपि तु खलु जनपदोद्धूंसनमेकैर्नैव व्याधिना
युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां
मनुष्याणां कस्मान्नवतीति ॥ ५ ॥

अपि तु खलु ५४ किन्तु, असमान- असमान भिन्न
भिन्न, प्रकृति- प्रभृति प्रकृति, आहार- आहार आहार,
देह- देह देह, बल- अथ बल, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य,
सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, वयसाम् अने वयसाणां एवं वयवाळे,
मनुष्याणाम् मनुष्यो હોવા છતાં ૫૪ મનુષ્યમેં હોતે હુ
મી, એકેન એવ એક જ એક હી, વ્યાધિના વ્યાધિથી
વ્યાધિસે જનપદ- દેશનેા જનપદકા, ઝડૂંસનમ્ વિનાશ
વિનાશ. યુગપત્ એકસાથે એકસાથ, કસ્માત્ શા કારણે
કેમ કારણસે, ભવતિ હિતિ થાય છે ? હોતા હૈ ? ॥ ૫ ॥

5. But, how does the simultaneous destruction of communities, consisting as they do of individuals who differ from one another in constitution, diet, physique, vitality, habits, psychic makeup and age, take place by the incidence of one single disease?'

तत्रात्रेयकृतं समाधानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यवताम-
प्येभिरग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भविर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समा-
नलिङ्गाश्च व्याधयोऽमिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्धूंस-
यन्ति ।

મગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને
તમ્ તેને અમિવેશકો, ઉવાચ ઉદ્ધું કહા, અમિવેશ હે
અગ્નિવેશ ! હે અમિવેશ !, એવમ્ એ પ્રભાષે હિસ પકાર,
અનિઃ એ જન, પ્રકૃત્યાદિમિઃ પ્રકૃતિ વગેરે પ્રકૃત્યાદિ,
માવેઃ ભાવોથી માવોંસે, અસામાન્યવતામ્ અસમાનતા-

वाणी असमानतावाले, अथि होवा उता पक्ष होने पर भी, मनुष्याणां मनुष्येने मनुष्योंके, ये अन्ये ने भी जो अन्य, भावाः भावे भाव, सामान्याः सामान्य छे सामान्य हैं, तद्वैगुण्यात् तेओनी विगुणताने छे उनके विगुण होनेके कारण. समानकालाः समान काल-वाणी एक ही समयवाली, समानलिङ्गाः च अने समान लक्षणवाणी और समान लक्षणोंवाली, व्याघ्रयः व्याधिओ व्याधियां, अभिनिर्वर्तमानाः उत्पन्न भवने उत्पन्न होती हुई, जनपदम् देशेने जनपदका, उद्ध्वंसयन्ति विनाश करे छे नाश करती हैं ।

6-(1). Unto him replied the wor-
shipful Atreya, 'O, Agnivesa ! though
a community may be heterogeneous in
respect of the constitution etc., of its
individual members, there are other
common factors which being adver-
sely affected, will cause simultaneous
outbreak of diseases having similar
symptoms. It is these that devastate
whole populations

ने तु खल्विमे भावाः सामान्याः जनपदेषु
भवन्ति. तद्यथा—यानुः, उदकं, देशः, काल इति॥६॥

ने तु खलु अने ते वे, हमे आ ये, भावाः भावे
भाव, जनपदेषु देशेभां जनपदोंमें, सामान्याः सामान्य
सामान्य, भवन्ति होथ छे होने हैं, तत् यथा नेभंके
जैसे कि, वायुः वायु वायु, उदकम् जल जल, देशः
देश देश, कालः इति अने काल और काल ॥ ६ ॥

6. The factors that affect a
people in common are— the winds,
the waters, the country and the
seasons.

अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा
—यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमति-

७-१). अतिचलम्—अतिचलम् (प)

शीतमत्युष्णमतिकृक्षमत्यमिष्यन्दिनमतिमैरंधारा-
वमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्य-
गन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति (१);

तत्र तेभां वहां, एवंविधम् आ प्रकारना इस
प्रकारके, वातम् वायुने वायुको, अनारोग्यकरम् अना-
रोग्य करनेवाले अस्वास्थ्यकारक, विद्यात् आनुवे जानना
चाहिए तब यथा नेभंके जैसेकि. यथर्तुविषमम् यथ-
व्यपरीत ऋतुके पतिकूल, अनिस्तिमितम् अति निश्चि-
अति निश्चल, अतिचलम् अति वेगवान अति वेगवान,
अतिपरुषम् अति कठोर अति कठोर, अतिशीतम् अति
शीतम् अति शीत, अत्युष्णम् अति उष्ण अति उष्ण,
अनिरुक्षम् अति रुक्ष अति रुक्ष, अत्यमिष्यन्दिनम्
अति अभिष्यन्दी अति अभिष्यन्दी, अतिमैरंधारावम्
अति भय कर अवाज करनेवाले अति भयानक शब्दयुक्त,
अतिप्रतिहतपरस्परगतिम् परस्पर अत्यंत अथवाती
गतिवाले परस्पर अत्यधिक टकराती गतिवाला, अतिकुण्ड-
लिनम् अति कुंडलां करते अति घुमेइवाला, असात्म्य-
असात्म्य असात्म्य, गन्ध- गन्ध गन्ध, बाष्प- आ-
बाष्प, सिकता- रेत, पांशु- धूल धूल, धूम- अने
धूमाग्राथी और धुंसे, उपहतम् इति दूषित यथेवे
दूषित हुआ (१);

7-(1). Of these, the wind, if of the
following description, is to be known
as disease-inducing—viz., unseasonal,
totally becalmed, violently blowing,
exceedingly rough, intensely cold,
intensely hot, excessively dry, exces-
sively humid, fearfully clamorous,
blowing from contrary directions and
clashing with itself, extremely rotatory
(whirlwind), and charged with unwho-
lesome odors, moisture, sand, dust
and smoke.

अनारोग्यकरस्य उदकस्य लक्षणम्—

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्श

७-(१). अत्यमिष्यन्दिनम्—अनमिष्यन्दिनम् (प.)

ક્લેદબહુલમપકાન્તજલચરવિદુક્તમુપક્ષીજલેશય-
મપ્રીતિકરમપગતગુણં વિદ્યાત્ (૨):

અર્થવિકૃત- આંતરશય વિકૃત અતિ દર્પિત, ગન્ધ-
ગન્ધ ગન્ધ, વર્ણ- વર્ણ, રસ- રસ રસ. સ્પર્શમ્
અને સ્પર્શવાળુ તથા સ્પર્શમેયુક્ત, ક્લેદબહુલમ્ બહુ ક્લેદ-
વાળું અતિ ક્રેદયુક્ત, અપકાન્ત- જલચર- વિદુક્તમ્ જેમાંથી
જલચર પક્ષીઓ જતાં રહ્યા હોય એવા જિંસે છોડે તર
જલચર પક્ષી નર ગયે તેં એમે, ઉપક્ષીજલેશયમ્ જેમાં
જલચર માણીઓ ક્ષીણ થયેલ છે એવાં જિંમમેં જલ-
ચર પાણીયો છોળે હુએ હોં એમે, અપ્રીતિકરમ્ અને અપ્રીતિ
કરનાર અને અપ્રીતિકારક, સ્થલુ ઉદકમ્ તુ જગને તે
જલકો તો, અપગત- ગુણમ્ ગુણુ વગરનું નષ્ટ ગુણોવાળા,
વિદ્યાત્ બહુ જાનનાં ચાહિએ (૨):

7-(2). The water of the following
description is to be known as bereft
of virtue. having an extremely aber-
rant smell, color, taste and touch;
abounding with putrescent matter:
deserted by aquatic birds: in which
the aquatic creatures are atrophied
and which is unpleasant

અનારોગ્યકરસ્ય દેશસ્ય લક્ષણમ્—

દેશં પુનઃ પ્રકૃતિવિકૃતવર્ણગન્ધરસસ્પર્શ ક્લેદ-
બહુલમુપસ્ટં સરીસૃપવ્યાલમશકશલભમશ્ચિકામૂ-
ષકોલૂકશ્ચમાશાનિકશકુનિજમ્બૂકાદિભિસ્તૃણોલ-
પોપવનવન્તં પ્રતાનાદિબહુલમપૂર્વવદવપતિતશુષ્ક-
નપ્રશસ્યં ધૂમ્રપવનં પ્રધ્માતપતત્રિગણમુત્કુષ્ઠશ્વગ-
ણમુદ્ધાન્તવ્યથિતવિવિધમૃગપક્ષિસજ્જમુત્સૃષ્ટનપ્રધ-
ર્મસત્યલજ્જાચારશીલગુણજનપદં શશ્વશ્ચુભિતોદી-
ર્ણસલિલાશયં પ્રતતોલ્કાપાતનિર્ધાતભૂમિકમ્પમતિ-
ભયારાવરૂપં રુક્ષતામ્નારુણસિતાભ્રજાલસંવૃતાર્ક-

૭-(૨). ઉપક્ષીજલેશયમ્—ઉપક્ષીજલેશયમ્ (ચ.પ.)

૭-(૩). પ્રકૃતિવિકૃતવર્ણ—વિકૃતવર્ણ (ક.ચ.વ.)

„ તૃણોલૂપોપવનવન્તં—તૃણોલૂપોપવનવન્તપ્રતાનાદિબહુલમ્ (ક.)

„ પ્રતાનાદિ—લતાપ્રતાનાદિ (ચ. છ. જ. ન.)

„ લજ્જાચારશીલગુણજનપદં—લજ્જાગુણજનપદં (છ.)

„ શશ્વશ્ચુભિતોદીર્ણસલિલાશયં—સસવનશ્ચુભિતોદીર્ણસલિલાશયમ્

(ચ.)

ચન્દ્રતારકમમીક્ષણં સસંભ્રમોદ્વેગમિવ સત્રાસરુ-
દિતમિવ સતમસ્કમિવ ગુહ્યકાચરિતમિથાકન્દિત-
શબ્દબહુલં ચાહિતં વિદ્યાત્ (૩):

પ્રકૃતિવિકૃત- જેનાં વિકૃત થયાં છે સ્વાભાવિક
જિમકે વિકૃત હુએ હોં સ્વાભાવિક વર્ણ- વર્ણ, ગન્ધ-
ગન્ધ ગન્ધ, રસ- રસ રસ. સ્પર્શમ્ અને સ્પર્શ એવા
ઔર સ્પર્શ એમે, ક્લેદબહુલમ્ બહુ ક્લેદયુક્ત બહુત ક્રેદ-
યુક્ત, સરીસૃપ- સર્પ માપ, વ્યાલ- વિદુક્ત પશુઓ દિસક
પશુ. મશક- મસલાં મસક, શલ- ટીડાં પતંગ, શ્ચિકા
માખી મકલી, મૂષક- ઉંદર ચૂંદા, કોલુક- ધુવડાં કોલુક,
શ્ચમાશાનિકશકુનિ- ઝીંધ ગીધ, જમ્બૂકાદિભિઃ શિયાળા
વગેરેથી શીતક આદિસે, ઉપસ્ટમ્ વ્યાલ વ્યાલ, તૃણ-
ધ મ પામ, ઉલૂપ- અને ઉલૂપ (ધાસની એ. બત) નાં
પર ફૂગસે, ઉપવનવન્તમ્ ઉપવનોવાળા મરે ઉપવનવાલે,
પ્રતાનાદિ- વિસ્તૃત વેલા વગેરે જહા વિસ્તૃત લતા આદિ,
બહુલમ્ બહુ હોય એવા બહુત હાં એમે, અપૂર્વવત અપૂર્વ
ક્રોધતા: જિના પહિલે કમી નરાં હુવા વૈમે, અવપતિત- પડી
ગયેલાં તરે હુએ, શુષ્ક- સકાઈ ગયેલાં સુકે હુએ, નષ્ટ-
અને નષ્ટ થયેલાં ઔર નષ્ટ હુએ. શમ્યમ્ અનાજવાળા શમ્ય-
વાલે, ધૂમ્રપવનમ્ ધૂમ્રાડા જેવા પવનવાળા ધૂમ્યુક્ત વાયુ-
વાલે, પ્રધ્માત- નિરંતર અવાજ કરતા નિરંતર શબ્દ કરતે,
પતત્રિગણમ્ પક્ષીઓના સમૂહવાળા પક્ષયોકે સમૂહવાળે,
ઉત્કુષ્ટ ઉચેથી રોતાં જોરસે ગાંતે, શ્વગણમ્ કૃતરાઓના
સમૂહવાળા કુમેંકે સમૂહવાળે, ઉદ્ધાન્ત ગલરઈ દોડતા
કરતા ધવરા કર દોડતે ફરતે, વ્યથિત- અને દુઃખી થતા
ઔર દુઃખી દોડતે. વિવિધ- અનેક પ્રકારનાં નાના પ્રકારકે,
મૃગપક્ષિ- પશુ અને પક્ષીઓના પશુ ઔર પક્ષિયોંકે,
સજ્જમ્ સમૂહવાળા સમૂહવાળે. ઉત્સૃષ્ટ- તજેલ છોડ દિયે,
નષ્ટ- અને નાશ પામેલ છે ઔર નષ્ટ હો ગયે હોં, ધર્મ-
ધર્મ ધર્મ. સત્ય- સત્ય મત્ય, લજ્જા- લજ્જા લજ્જા,
આચાર- આચાર આચાર, શીલ- શીલ શીલ, ગુણ- અને
ગુણો ઔર ગુણ. જનપદમ્ જેમાં એવાં શહેરોવાળા
જિનમેં એમે શહેરોવાલે, શશ્વન્ નિરંતર નિરંતર, શ્ચુભિત-
ક્ષોભ પામેલાં ચંચલ, ઉદીર્ણ- અને મોટાં મોટાંવાળાં
એવાં જહાં પર જહાંશય હોં એમે, પ્રતત- નિરંતર નિરંતર,
ઉલ્કાપાત- ઉલ્કાપાત ઉલ્કાપાત, નિર્ધાત- બંધપાત બંધા-

दिका गिरना, भूमिकम्पम् अने धरतीकंप नया थाय
छे ओवा एवं भूकम्प आदि जहां पर होते हों ऐसे, अति-
भय- अति लयभङ्ग अति भयानक, आरावरूपम् शब्द
अने देभाववाणा शब्द तथा दर्शनवाले, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष,
ताम्र- ताम्ररंगी ताम्र, अरुण- लाथ रक्त, मित- अने धीमा
धेत, अन्नजालमंत्रित- वादणैली ठंडाईया बादलके नमूडोसे
आच्छादित, अर्क- सूर्य सूर्य, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, तारकम्
अने ताराओवाणा और तारेवाले, भस्मीक्ष्णम् बार बार
बारबार, ससंभ्रमोद्वेगम् इव अक्षे संभ्रम अने उद्वेग-
वाणे। होय ओवा जहा घबराहट और बेचैनी फैली हुई हो
ऐसे, मन्त्रासहृदितम् इव अक्षे त्रास अने दुःख सदित
होय ओवा त्रास या रोदन युक्त हो गये, मतमस्कम्
इव अक्षे अधकारयुक्त होय ओवा अन्धकारयुक्त हो
गये, गुह्यकाचरितम् इव नया अक्षे यक्षो इरता
होय ओवा यक्ष आदि देवयानियोंसे आक्रान्त हो गये,
आक्रान्त- अने आक्रान्त। और रोजेका शब्दबहुलम् च
अनु अवागवाणा शब्द अना अधिक हो गये, देशम
पुनः देशने देशको, अहितम् अहित अस्वस्थकारक,
विद्यान् अक्षे। जानना चाहिए (३);

7-(3). The country of the following
description is to be known as unwho-
lesome; having color, odor, taste
and touch that are unnatural; exces-
sively damp; abounding in serpents,
beasts of prey, mosquitoes, locusts,
flies, mice, owls, birds and animals
such as the jackal and abounding in
woods of weeds and Ulupa grass;
abounding in creepers where crops
have either fallen, withered or been
destroyed in an unprecedented manner;
where the winds are smoky; where
the sound of birds is unceasing; where
the baying of dogs always assails the
ears; where herds of animals and flocks
of birds of various kinds are always
in a state of alarm and pain; where

amidst the people, morality, truth,
modesty, custom, character and virtue
have either declined or been given up;
where the waters are always agitated
and upheaving; which is frequently
subjected to the incidence, of meteorites,
thunderbolts and earthquakes; where
nature is full of menacing sounds and
sights; where the sun, the moon and
the stars are frequently covered by
dry, coppery, ruddy and grey clouds
and which lastly, is as if full of con-
stant alarm and lamentation, crying,
fright, and darkness as if visited by
gnomes, and as if abounding in sounds
of lamentation.

चतुर्गुणस्य कालस्य लक्षणम्—

कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमर्तिलिङ्गं
हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (४):

यथर्तुलिङ्गात् ऋतुनां लक्षणोऽर्थः ऋतुके लक्षणोऽर्थः,
विपरीतलिङ्गम् विपरीत लक्षणवाणा विपरीत लक्षणोऽर्थः,
हीनलिङ्गम् च अने ओवा लक्षणोऽर्थः और कम लक्षणो-
वाले कालम डालने से, तु खलु तो तो, अहितम्
अहित अस्वस्थकारक, व्यवस्येत् मानवे। जानना
चाहिए (४)।

7-(4). A season which is of the
following description is to be known
as unwholesome, evincing characteri-
stics that are opposite to normal; or
evincing its characteristics in an exce-
ssive or deficient degree.

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावाज्जनपदोद्धंस-
करान् वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतास्तु
हितानाचक्षते ॥ ७ ॥

कुशलाः कुशल वेष्टा बुद्धिमान वैद्य, एवं-दोष-युक्तान्
आ प्रभाषेना होयवाणा इन दोषोंसे युक्त, इमान् आ

दोषोंके, प्रतीकारस्व भतीकरनी प्रतिकारकी, सौकर्ये सुगमताथी सुगमतासे, लाघवलक्षणम् अधुतानु अक्षय्य लघुताका लक्षण, विषाद अक्षय्य जाने ॥११॥

11. The specialist should know that the above-mentioned aberrations of wind and the other factors are progressively easy of treatment in the order mentioned.

जनपदोदंसे साधारणी चिकित्सा—

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
मेपजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १२ ॥

कालान्तेषु काणसुधीना कालपर्यन्त, चतुर्षु अपि त्पारे पक्ष चारोंके भी, दुष्टेषु दूषित यतां दूषित होने पर, यदा त्पारे जब, नराः पुरुषोंने मनुष्योंकी, मेप-जेन औषधथी औषधसे, उपपाद्यन्ते उपचार करवाभा आवे छे चिकित्सा की जाती है, तदा त्पारे तब, आतुराः न भवन्ति तेओ रोगी न्हेता नथी वे रोगी नहीं रहते ॥ १२ ॥

12. Even if all the four factors including Time, become vitiated, as long as men are sustained by medicines, so long will they remain free of disease.

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविधं तेषां मेषजं परमुच्यते ॥ १३ ॥

येषाम् जेओभां जिनमें मृत्युसामान्यम् मृत्युजनक देवनी सभानता मृत्युजनक दैवकी समानता, न नथी होती नहीं होती, कर्मणाम् च अने मृत्युजनक कर्मोंनी और मृत्युजनक कर्मोंकी, सामान्यम् सभानता समानता, न नथी होती नहीं होती, तेषाम् तेओने भाटे उनके लिए, पञ्चविधम् पांच प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, परम परम श्रेष्ठ, मेषजम् औषध औषध, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥१३॥

13. In case of such members of the community as are neither destined to die at the same time, nor have the

compulsion of common action, the quinary purification-procedure (consisting of emetics, purgatives, dry and unctuous enemata and errhines), is said to be the best of medicaments.

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च मेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १४ ॥

रसायनानाम् रसायनोंने रसायनोंका, विधिवद् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, उपयोगः च उपयोग भी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, पूर्वम् पूर्व प्रथम, उद्धृतैः संहर्षेला संगृहीत, मेषजैः औषधोथी औषधोंसे, देहवृत्तिः च देहवृत्ति पालन पक्ष देहका पोषण करना भी, शस्यते प्रशस्त छे श्रेष्ठ है ॥१४॥

14. For them, moreover, the rightful use of vitalising medications is recommended; the maintenance of the body by means of the medicinal herbs culled beforehand is also commended.

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
सद्भुतस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १५ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥
संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ १७ ॥

इत्येतद्भेदजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १८ ॥

सत्यम् सत्य सत्य, भूते दया दया प्राणीओ पर दया प्राणियों पर दया, दानम् दान दान, बलयः अलिखन बलि, देवतार्चनम् देवताओनु पूजन देवताओंकी पूजा, सद्-भुतस्य सहाय्यरथुनु सद्भुतका, अनुवृत्तिः च पालन अनुष्ठान, प्रशमः प्रशम विषयोसे शान्ति, आत्मनः पैतानु अपनी, गुप्तिः च रक्षाय रक्षा, शिवानाम् कल्याणकारी, जनपदानाम् च देशीनु देशोंका, हितम् हितकारी हित-

१८. येषामनियतो-येषां न नियता (स.)

कर, उपसेवनम् सेवन सेवन, ब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचर्यम्
ब्रह्मचर्यका, तथा एव तेभ्य एव, ब्रह्मचारिणाम् ब्रह्म-
चारीभ्योऽपि ब्रह्मचारिणोऽपि, सेवनम् सेवा सेवन, धर्म-
शास्त्राणाम् धर्मशास्त्राणां धर्मशास्त्रांकी, जितारम्भनाम्
तथा जितेन्द्रिय जितेन्द्रिय, महर्षीणाम् महर्षीभ्योऽपि
महर्षिभ्योऽपि, संकथाः कथाभ्यो कथा करना, वृद्धसंमतेः
वृद्ध पुरुषोभ्यो भान्य करेल वृद्ध जनोसे समत, धार्मिकैः
धार्मिकैः धार्मिक, सात्त्विकैः सह अने सात्त्विक जनेभ्योऽपि
साथे सात्त्विक पुरुषोके साथ, नित्यम् नित्य नित्य, आस्था
भेदक बठना, इति ये प्रभाषे इम प्रकार, एतत् आ
यह सब, तस्मिन् ते उस, सुदारुणं अति भयंकर
अति कठिन, काले समये समयमें, येषाम् जेभ्योऽपि
जिनकी, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, अनियत. अनिश्चित छे
अनिश्चित है, (तेषाम् तेभ्योऽपि उनके), आयुषः आयुष्य-
नु आयुकी, परिपालनम् परिपालन करना रक्षा करनेवाली,
मेघजम् आ ओषध मेघज, प्रोक्तम् कथ्यु छे कही गई
है ॥१५-१८॥

15-18. 'Truthfulness, compassion for creatures, charity, sacrifices, worship of the gods, the observance of right conduct, tranquility, (prophylactic) protection of oneself and seeking one's own good, residing in a wholesome country, the keeping of continence and the company of the continent, consulting the scriptures and the great self-restrained sages, constant association with the righteous, the well-dispositioned and those who are approved of by the elders—all this with a view to preserving life, has been indicated as "medicine" to those who are not destined to die in that terrible time'.

वाय्वादीनां वयुजोत्पत्तौ हेतुः—

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनरपि
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—अथ खलु भग-

वन्! कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते?
येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ १९ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, जनपद-देशना देशके,
उद्ध्वंसने विनाश विधेनां विनाशके, कारणानि कारणां
कारणको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, अग्निवेशः अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम्
आत्रेयने आत्रेयको, पुनः अपि द्वितीये पक्षे फिर भी,
उवाच कथ्यु कहा, अथ खलु भगवन् ऐ भगवान्! हे
भगवन्. एषाम् ये इन, वाय्वादीनाम् वायु वजोरेनुं
वायुआदिकी, वैगुण्यम् (विकृतपक्षुं) विकृतता, कुतोमूलम्
कथा कारणे किस कारणसे. उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे
उत्पन्न होती है, येन जेनाथी जिसमें, उपपन्नाः (विकृत
यद् तेभ्यो विकृत हो करके, जनपदम् देशने। जनपदका,
उद्ध्वंसयन्ति इति विनाश करे छे नाश करते हैं ॥ १९ ॥

19. On being thus apprised of the causes that bring about mass-destruction of communities, Agnivesa questioned the worshipful Atreya once again— "Now tell us, O, Lord! what makes the wind etc., to become inclement, through which inclemency they tend to destroy populations".

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश!
वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं; तयोर्व्योमिः प्रज्ञापराध
एव !

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने तम तेने उसे, उवाच कथ्यु कहा, अग्निवेश!
हे अग्निवेश! हे अग्निवेश! सर्वेषाम् अपि सर्वेय सभी,
वाय्वादीनाम् वायु वजोरेनी वायु आदिकी, यद् जे जो,
वैगुण्यम् (विशुद्धता विगुणता, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे
उत्पन्न होती है, तस्य तेनुं उसका, मूलम् भूण मूल,
अधर्मः अधर्म छे अधर्म है, तन्मूलम् वा अने तेनुं
भूण और उसका मूल, पूर्वकृतम् पूर्वं करेलु पूर्व जन्ममें
२०-(१). वाऽसत्कर्म—चासत्कर्म (च. ५.)

किया हुआ, असत् कर्म असत् कर्म' छे असत् कर्म है, तयोः तेओ-नी उन दोनोंका, योनिः उत्पत्ति-यां कारण उत्पत्तिकारण, प्रज्ञापराधः एव प्रज्ञापराध न छे प्रज्ञा-पराध ही है;

20-(1). The worshipful Atreya answered him— ' O Agnivesa ! the deterioration affecting the wind, etc., has its origin in transgression, or, in the alternative, in unrighteous deeds performed in a former existence; of both, the source is volitional transgression alone.

तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना
धर्ममुन्क्रम्याभ्यर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपा-
श्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपर्जविनश्च तमधर्म-
मभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते,
ततश्चेन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते;

तब यथा वेगवेग के जैसी, यदा वै व्यारे जब
देश- देश देश, नगर- नगर नगर, निगम- पुरी नगरी
जनपद- शरी शरीर और जनपदके, प्रधाना. मु-
पुरी। मुखाया. धर्मम् धर्मन् धर्मका, उत्क्रम्य उत्क्रम्य
उरी अनिक्रमण के, अधर्मेण अधर्मेण अधर्मपूर्वक,
प्रजाम् प्रजाम् प्रजामे, वर्तयन्ति वर्तयन्ति यथावे
वर्तयन्ति कते हैं. तदा त्वारे तब, आश्रित- तेओना
आश्रित तब उनके आश्रित, उपाश्रिता. और उपाश्रित
और उपाश्रित. पौर- जनपदा: नगर- ग्रामवासीओ
नगर- ग्रामवासी लोग, व्यवहार- तथा वेपार पर तथा
व्यापार करके, उपजीविनः च उपजीविनः जीवननिर्वाह
करनेवाले, तम् ते उस, अधर्मम् अधर्मम् अधर्मको.
निवर्तयन्ति यदारे छे बढाते हैं, तत. ते कारण्युः
इस लिए, सः ते वह, अधर्मः अधर्म अधर्म, धर्मम्
धर्मने धर्मको, प्रसभन् ६६थी बलपूर्वक, अन्तर्घन्ते अन्तर्घन्ते
करे छे लुप्त कर देता है, ततः त्वारे उसके बाद, अन्त-
हित- दोष पायेवा लुप्त, धर्माणः धर्माणः धर्मवाले,

२०-२: वर्तयन्ति-प्रवतयन्ति (च.)

पाँदमनपदा-पाँदजानपदा (अ.)

ते तेभ्यो वे, देवताभिः देवताभ्योऽथी देवताभ्योऽसे, नपि
पक्ष्मी, त्यज्यन्ते तन्मयं छे छोड़ दिये जाते हैं;

20-(2). Thus when the ruling authorities of the country, cities, trade-guilds etc., govern the people irresponsibly by transgressing the law, then their subordinates and under-subordinates, the towns-folk and the village-folk, as well as those who earn a living by practising professions, tend to promote the growth of lawlessness. In the result, disorder, perforce swallows up all order. Thereafter these people, from whom the law has become a fugitive, are given up even by the gods.

तेषां तथाऽन्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामप-
क्रान्तदेयतानास्मृतयो व्यापद्यन्तेः तेन नापो यथा-
कालं देवो वर्षति न वा वर्षति विहृतं वा वर्षति,
वाता न सम्यग्भिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सल-
लान्गुपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते
विहृतान्तेः तत उद्धंसन्ते जज्ञपदाः स्पृश्याभ्यवहार्य
दोषात् ॥ २० ॥

तथा ते प्रभाणे ऽसी प्रकाशः, अन्तर्हित-लेख
परिचितः नृपः भस्मिणां धर्मवशात्, धर्मवशे, अर्धम
अपमर्शनी अर्धांशो, प्रधानानाम् एव न भवति। जवन्तित-
वाले, अपकान्त-देवतानाम् देवतायोगे, त्याग कर्त्तारो
देवताओका त्याग करनेवाले, तेषाम् अं देशोन्नी उन
देशोको, कृतवः ऋतुओः कृतुणं, व्यापचन्ते विभूत थाय
छे विभूत हो जाती हैं, तेन तेशी उससे, देवः छन्द
इन्द्रदेव, यथाकालम् योऽयं सभये कालानुसार, अपः न
वर्षति वरसाद वरसावतो नथी जल नदी वरसाते, न वा
वर्षति अथवा तद्वत् वरसतो नथी अथवा सर्वथा नहीं

२०. तेन नापो-तेनापां (द.)

॥ विकृत वा वर्पति—विकृता वा गति (श्रुति) ॥

स्पृष्ट्याभ्ययहायदोषात्-सर्जःभ्ययहायदोषात् ॥ ५.१७

बरसाते, विकृतम् वा के विकृत अथवा विकृत, वर्षति
वृष्टि करे छे बरसाते हैं, वाताः पवन वायु, सम्यक्
सादी रीति अच्छे प्रकारसे, न अभिवाप्ति पाता नहीं
नहीं बहते, क्षितिः पृथ्वी भूमि, व्यापद्यते विकृत यध
अथ छे विकृत हो जाती हैं, सलिलानि जल, जल,
उपश्रुज्यन्ति सूक्ष्म अथ छे सूख जाते हैं, ओषधयः
ओषधियो ओषधिया, स्वभावम् पोतानो स्वभाव
अपने स्वभावको, परिहाय छोड़ीने छोड़ कर, विकृतिम्
विकृति विकृत, आपद्यन्ते पाभे छे बन जाती हैं, ततः
ते कारुण्यी उस लिए, स्पृश्य-स्पर्श करवाना पदार्थो
स्पृश्य पदार्थो, अमयवहार्य-अने आवाना पदार्थोना और
ओज्य पदार्थोके, दोषार् द्रोपथी दोषसे, जनपदाः जन-
पदा जनपद, उद्ध्वंसन्ते नाश पाभे छे नष्ट हो जाते
हैं ॥२०॥

20. It is then that the seasons
change adversely for these people,
from whom the law has receded,
whose actions have become unlawful
and who are forsaken of the gods. On
account of this, the heavens rain, not
in season, or never at all, or abnor-
mally; the winds do not blow rightly,
the earth is afflicted, the waters dry
up, the herbs lose their true proper-
ties and suffer deterioration. In con-
sequence, the people perish as the
result of infectious contact or ingestion.

शस्त्रादिप्रभवस्य जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुः—

तथा शस्त्रप्रभवस्याप जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म
एव हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते
दुर्बलान्नमस्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण पर-

२१. 'प्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति—'प्रभव-
स्यापि अधर्म एव हेतुर्भवति (ख.)

२० क्रोध-रोष (घ. ब.)

२० क्रोधमोहमानास्ते—क्रोधमानास्ते (घ.)

स्परमभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परै-
र्वाऽभिक्राम्यन्ते ॥ २१ ॥

तथा ते न प्रभाषे उसी प्रकार, शस्त्रप्रभवस्य शस्त्रो
यत्ता शस्त्रमे उत्पन्न, जनपद-देशना जनपदके, उद्ध्वंसस्य
विनाशनु विनाशका, अपि पक्ष भी, अधर्मः अधर्म
अधर्म, एव ही, हेतुः कारण, भवति छे
हैं, ये न्येओ जो, अतिप्रवृद्ध-अतिशय अधिक अति
बढ़े हुए, लोभ-दोष लोभ, क्रोध-दोष क्रोध, मोह-
मोह मोह, मानाः अने अभिमानवाला होय छे एवं
अभिमानवाले हैं, ने तेओ वे, दुर्बलान् नयथाओनी
निर्बल पुरुषोंका, अवमत्य अवज्ञा करी तिरस्कार करके,
आत्म-पोताना अपने, स्वजन स्वजनों स्वजन, पर-
अने भीओओना और दूसरोंके, उपघाताय नाश भाटे
नाशके लिए, शस्त्रेण शस्त्रो शस्त्रद्वारा, परस्परम् पर-
स्पर आपसमें, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे आक्रमण
करते हैं, परान् वा अथवा शत्रुओ उपर अथवा शत्रुओं
पर, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे चढ़ाई करते हैं,
परैः वा अथवा शत्रुओथी अथवा शत्रुओंसे, अभि-
क्राम्यन्ते आक्रमण पाभे छे आक्रान्त होते हैं ॥ २१ ॥

21. In the same manner, it is un-
righteousness alone that is the cause
of the destruction of peoples by arma-
ments. Those who are moved by extra-
vagant greed, anger, folly, or arrogance
despising the weak for the destruction
of themselves, their people and the
enemy, come into armed conflict either
among themselves or with others or
they themselves are attacked by others.

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाऽप्यपचारास्तरुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २२ ॥

२२. अस्मादनन्तरम्—

निक्षिप्योपि हि शत्रुः स्वायेवा भावी स नश्यति ।

हृत्प्रेमीभिः पूर्वोक्तैरभाविनि तु का कथा ॥

हृत्प्रेमिकः पाठः (घ. प.) पुस्तकयोः ।

તત્ત્વ તે ઉપ, અધર્મમ્ અધર્મ અધર્મ, અન્યત્ વા અથવા બીજે કોઈ યા અન્ય કિસી, અપચારાન્તરમ્ અપચાર અપચારકો, ઉપલમ્બ્ય પ્રાપ્ત કરીને પાકર, રક્ષોગણાદિભિઃ રાક્ષસોના ગણુ વગેરેથી રાક્ષસ આદિસે, વિવિધૈઃ અથવા વિવિધ અથવા નાના પ્રકારકે, ભૂતસઙ્ઘઃ વા ભૂતસમુદાયથી ભૂતસમૂહોસે, અભિહન્યન્તે તેઓ હણાય છે વે મારે જાતે હૈ ॥ ૨૨ ॥

22. Again it is on account of unrighteousness or some other transgression that the various kinds of diabolic powers, such as the order of the Rakshasas, assail and destroy a people.

અભિશાપમવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુઃ—

તથાઽભિશાપમવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુર્ભવતિ ।
યે લુપ્તધર્માણો ધર્માદિપેતાસ્તે ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધર્ષિપૂજ્યા-
નવમત્યાહિતાન્યાચરન્તિ;

તથા તે જ પ્રમાણે હવ પ્રકાર, અભિશાપ અભિ-
શાપથી અભિશાપસે, પ્રમવસ્ય ઉત્પન્ન થયેલા દેશવિનાશનું
ઉત્પન્ન હુણ દેશકે ઉદ્ઘ્વસકા, અપિ પણ મી, અધર્મઃ અધર્મ
અધર્મ, એવ જ હી, હેતુઃ કારણુ કારણ, ભવતિ હેાય છે
હોતા હૈ, યે વેઓ જા, લુપ્તધર્માણઃ યુત્ત ધર્મવાળા
લુપ્ત ધર્મવાળે, ધર્માત્ ધર્મથી ધર્મસે, અપેતાઃ હીન છે
હટ ગયે હૈ, તે તેઓ વે, ગુરુ-યુગુ ગુરુ, વૃદ્ધ-૨૬
વૃદ્ધ, સિદ્ધ-સિદ્ધ સિદ્ધ, ઋષિ-ઋષિ ઋષિ, પૂજ્યાન્
અને પૂજ્યોની ગૌર પૂજ્યોંકા, અવમત્ય અવમા કરીને
તિરસ્કાર કરકે, અહિતાનિ અહિત અહિત કર્મ, આચર-
ન્તિ આચરણુ કરે છે કરતે હૈ:

23-(1). Likewise the destruction that springs from a curse has unrighteousness for its motive-force. It is those who are guilty of dereliction of duty that by disrespecting the preceptors, elders, adepts, seers and the worshipful ones, act injuriously to themselves.

તતસ્તાઃ પ્રજા ગુર્વાદિમિરભિશાપા મસ્મતા-
મુપયાન્તિ પ્રાગેવાનેકપુરુષકુલવિનાશાય,

તતઃ તેથી ઉસસે, અનેકપુરુષ-અનેક પુરુષોના
અનેક પુરુષોંકે, કુલ-કુળના કુલકે, વિનાશાય નાશને
માટેને વિનાશકે લિપ, ગુર્વાદિભિઃ યુગુ વગેરેના ગુરુ
આદિ દ્વારા, અભિશાપાઃ શાપ પામી શાપ કિયે જાનેપર,
તાઃ તે વે, પ્રજાઃ પ્રજા લોગ, પ્રાક્ એવ તરત શીગ્ર હી,
મસ્મતામ્ ભસ્મ નહ, ઉપયાન્તિ ધર્મભય છે હો જાતે હૈ,

23-(2). Being cursed by these preceptors and others to perish in company with their kith and kin, they are soon reduced to ashes.

નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે ॥ ૨૩ ॥

અપરે ચ અને બીજા થોડાસ પુરુષો ગૌર દૂસરે
વિશેષ પુરુષ, નિયત-પ્રત્યયકને પ્રત્યયકો, પ્રત્યય-શાપની
શાપકી, ઉપલમ્બાત્ પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્તિસે, અનિયતાઃ છૂટા
છૂટા વૃથક્ વૃથક્, (મસ્મતામ્ નાશ નાશકો, ઉપયાન્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાપ્ત હોતે હૈ) ॥ ૨૩ ॥

23. It follows that others that survive must be of indeterminate life-span from the perception of the cause of such predetermination of the life-span.

કૃતત્રેતાદ્વાપરકલિષુ કમેણ ધર્મસ્ય મનુષ્યાણમાયુષશ્ચ જ્ઞાસઃ—

પ્રાગપિ ચાધર્માદિતે નાશુભોત્પત્તિરન્યતોઽભૂત ।

પ્રાક્ અપિ પૂર્વે પણ પહિલે કાલમેં મી, અધર્માત્
અધર્મ અધર્મકે, ઋતે સિવાય વિના, અશુભોત્પત્તિઃ
અશુભની ઉત્પત્તિ અશુભકી ઉત્પત્તિ, અન્યતઃ બીજા
કોઈ કારણથી અન્ય કિસી કારણસે, ન અભૂત ધર્મ ન
હતી નહીં હૈ;

24-(1). Even in ancient times, calamities never resulted from any factor other than unrighteousness.

૨૩. નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે-નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદ-
નિયતાશ્ચાપરે (૧. ક. ૧.)

આદિકાલે દ્યૌતિસુતસમૌજસોઽતિવિમલવિપુ-
લપ્રભાત્રાઃ પ્રત્યક્ષદેવદેર્વધર્મયજ્ઞવિધિવિધાનાઃ
શૈલસારસંહતસ્થિરશરીરાઃ પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયાઃ પવ-
નસમન્નલજ્વપરાક્રમાશ્ચારુસ્ફિચોઽભિરૂપપ્રમાણ-
કૃતિપ્રસાદોપચયવન્તઃ સત્યાર્જવાનુશંસ્યદાનદમ-
નિયમતપઉપવાસગ્રહચર્યવ્રતપરા વ્યપગતભયગમ-
દ્વેષમોહલોભક્રોધશોકમાનરોગનિદ્રાતન્દ્રાશ્રમક્ર-
માલસ્યપરિગ્રહાથ પુરુષા પમ્ભૂવુરમિતાયુષઃ। તેવા-
મુદારસ્ત્વગુણકર્મણામચિન્ત્યરસવીર્યવિપાકપ્રમા-
ણગુણસમુદિતાનિ પ્રાદુર્બમ્ભુઃ શસ્યાનિ સર્વગુણસ-
મુદિતત્વાન્ પૃથિવ્યાદીનાં છતયુગસ્યાદૌ ।

દિ કારણે કે વર્ણોંકિ, આદિકાલે આદિ કાળમાં
આદિકાલમે, પુરુષાઃ પુરુષો પુરુષ, અદિતિસુત-અદિતિના
પુત્રો દેવતાઓંકે, સમ- સમાન સમાન, ઓજસઃ ઓજસ-
વાળા ઓજવાળે, અતિવિમલ- અતિ વિમલ અતિ નિર્મલ,
વિપુલ- તથા વિપુલ તથા વિપુલ, પ્રભાવાઃ- પ્રભાવવાળા
પ્રભાવવાળે, પ્રત્યક્ષ- પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈં, દેવ- દેવ દેવ,
દેર્વદેર્વ દેર્વદેર્વ, ધર્મ- ધર્મ ધર્મ, ચન્ન-ચન્ન ચન્ન,
ચિન્નિ-ચિન્નિ વિધિ, વિધાનાઃ અને અનુષ્ઠાન જેઓને
એવા તથા અનુષ્ઠાન જિન્દે જેમે, શૈલસાર- પર્વત જેના
સારવાળા પર્વતકે સદશ સારયુક્ત, સંહત-સારા આધાના
સુષ્ટિત, સ્થિર-સ્થિર સ્થિર, શરીરાઃ- શરીરવાળા શરીર-
વાળે, પ્રસન્ન- નિર્મળ નિર્મલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, હિન્દ્રિયા-
અને હિન્દ્રિયોવાળા ઓર હિન્દ્રિયોસે યુક્ત, પવનસમ- પવનના
સમાન વાયુકે સમાન, બલ- બલ બલ, જવ- વેગ વેગ,
પરાક્રમાઃ અને પરાક્રમવાળા ઓર પરાક્રમવાળે, ચારુસ્ફિચઃ
સુંદર નિત બવાળા સુંદર નિતમ્બવાળે, અભિરૂપ- મનોહર
મનોહર, પ્રમાણ- પ્રમાણ પ્રમાણ, આકૃતિ- આકૃતિ આકૃતિ,
પ્રસાદ- પ્રસાદ પ્રસન્નતા, ઉપચયવન્તઃ અને પુષ્ટિવાળા
પુષ્ટિવાળે, સત્ય- સત્ય સત્ય, આર્જવ- સરલતા સરલતા,
આનુશંસ્ય- અકૂરતા અકૂરતા, દાન- દાન દાન, દમ- દમ દમ,

૨૪. અતિવિમલવિપુલ-અતિવૃક્ષ (ફ.)

„ શૈલસાર-શૈલેન્દ્રસાર (વ. જ)

„ સમન્નલજ્વ-સમન્નલ (ચ.)

„ તેષામુદારસ્ત્વગુણકર્મણામચિન્ત્યરસ-ઉદારસ્ત્વગુણઃ કર્મણાં
અર્માણા વાચિન્ત્યસ્વાદસ (ચ. વ.)

નિયમ- નિયમ નિયમ, તપઃ- તપ તપ, ઉપવાસ- ઉપવાસ
ઉપવાસ, ગ્રહચર્ય- ગ્રહચર્ય ગ્રહચર્ય, વ્રત- અને વ્રતમાં
ઓર વ્રતમે, પરાઃ પરાયણ પરાયણ, વ્યપગત- જતાં રહ્યા છે
દૂર હુણ હૈં, ભય- ભય ભય, રાગ- રાગ રાગ, દ્વેષ- દ્વેષ
દ્વેષ, મોહ- મોહ મોહ, લોભ- લોભ લોભ, ક્રોધ- ક્રોધ
ક્રોધ, શોક- શોક શોક, માન- અભિમાન અભિમાન,
રોગ- રોગ રોગ, નિદ્રા-નિદ્રા નિદ્રા, તન્દ્રા- તન્દ્રા તન્દ્રા,
શ્રમ- શ્રમ શ્રમ, ક્રમ- ક્રમ ક્રમ, જાલસ્ય- આજસ
આલસ્ય, પરિગ્રહાઃ અને મમતા જેઓનાં એવા ઓર મમતા
જિન્દે જેમે, અમિતાયુષઃ ચ અને અમાપ આયુષ્યવાળા
ઓર અપરિમિત આયુવાળે, બમ્ભુઃ હતા થે, છતયુગસ્ય
સત્ય યુગની સત્યયુગકે, આદૌ શરૂઆતમાં પારમ્ભમે,
પૃથિવ્યાદીનામ્ પૃથ્વી વગેરેના પૃથિવી આદિકે, સર્વગુણ-
સર્વગુણોથી સર્વ ગુણોસે, સમુદિતસ્વાદ યુક્ત હોવાથી
યુક્ત હોનેકે કારણ, ઉદાર- ઉદાર ઉદાર, સત્ત્વ- મન
મન, ગુણ- ગુણ ગુણ, કર્મણામ્ અને કર્મવાળા ઓર
કર્મવાળે, તેષામ્ તેઓને માટે ડન પુરુષોંકે લિણ,
અચિન્ત્ય- અચિન્ત્ય અચિન્ત્ય, રસ- રસ રસ, વીર્ય- વીર્ય
વીર્ય, વિપાક- વિપાક વિપાક, પ્રમાણ- પ્રમાણ પ્રમાણ,
ગુણ- અને ગુણથી ઓર ગુણોસે, સમુદિતાનિ યુક્ત યુક્ત,
શસ્યાનિ અનાએ શસ્ય, પ્રાદુર્બમ્ભુઃ ઉત્પન્ન થયાં હતાં
ઉત્પન્ન હુણ થે.

24-(2). In the primal age men were endowed with vitality equal to that of the sons of Aditi, exceedingly blameless and unhampered in their powers, had direct knowledge of the gods, the god-like sages, the divine law, the sacrifices, the sacrificial injunctions and the ritual, possessed bodies that were compact and firm like adamant, clear senses and complexions, speed, strength and prowess like those of the wind; they were callipygian and their stature, lineaments, carriage and build accorded with their forms; they were devoted to truth, rectitude,

compassion, charity, self-restraint, moral discipline, spiritual endeavour, fasting, continence and religious vows; they were free from fear, desire, aversion, infatuation, greed, anger, despondency, pride, disease, sleep, indolence, fatigue, langour, sloth and the spirit of acquisition; and lastly they were endued with unlimited longevity. For the benefit of these people of heroic minds, qualities and deeds, the crops were replete with wonderful taste, potency, post-digestive effect, specific action and virtue; for the earth during the dawn of the golden age was charged to the full with all excellent qualities.

अथयति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीर-गौरवाच्छ्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाद्धोमः प्रादुरासीत् कृते।

कृतयुगे तु सत्ययुगने। ३२६। ३३७ सत्ययुगके कुछ कालके, अथयति व्यतीत यथा व्यतीत होने पर, कृते सत्ययुगना आधीना आगमां सत्ययुगके जेवमें, केषांचित् ३२६। ३३७ कई, सांपन्निकानाम् सांपत्तियुक्त ऐश्वर्यशाली, सत्त्वानाम् पुत्रुषेने पुरुषोंके, अत्यादानात् अतिशय लोभनथी अधिक भोजनसे, शरीरगौरवम् तेजोनां शरीरनुं आरेपणुं उनके शरीरमें भारीपन, आसीत् थर्ग्युं आ गया, शरीरगौरवात् शरीरना आरेपणुथी शरीरके भारीपनसे, श्रमः श्रम श्रम, श्रमात् श्रमथी श्रमसे, आलस्यम् आलस आलस्य, आलस्यात् आलस-थी आलस्यसे, संचयः संचय संचय, संचयात् संचय-

२४. सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवम्-सांपन्निकानां शरीर-गौरवम् (ख.)

„ शरीरगौरवात्-सत्त्वानां गौरवात् (द.)

„ प्रादुरासीत् कृते-प्रादुरासीत् (क.)

„ —प्रादुर्भूतः (घ. ब.)

थी संचयसे, परिग्रहः भभता ममता, परिग्रहात् अने भभताथी और मनतासे, लोमः दोष लोम, प्रादुरासीत् उत्पन्न थथी उत्पन्न हुआ;

24-(3). As the first age wore on, those who were better circumstanced became heavy of body by over-indulgence; this heaviness of body bred lassitude; lassitude gave rise to indolence; indolence created the need for accumulation of goods; accumulation necessitated acquisition; the spirit of acquisition engendered greed. All this came to pass long ago in the First Age.

नतस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृत्व-वचनम्. अनृत्ववचनात् कामक्रोधमानद्वेषपाद-भिघानमयनापशोकचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः। नत-स्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्। नतस्थान्तर्धानात् युगवर्चप्रमाणस्य पादहासः, पृथिव्यादेश्च गुणपा-दप्रणाशाऽभूत्। तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्मृ-वेमल्यराजनीयविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः। नत-स्तानि प्रजाशरीराणि हीयमानगुणपादैराहासविहा-रयथापूर्वमुपपद्यमानान्यस्त्रिभारुतपरीतानि प्रा-ग्व्यात्रिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि। अतः प्राणिनो हासमवा- पुरायुषः क्रमश इति ॥ २४

ततः त्पार पछी उसके पीछे, त्रेतायाम् त्रेतायुगमां त्रेतामें, लोभात् लोभथी लोभसे, अभिद्रोहः अभिद्रोह अभिद्रोह, अभिद्रोहात् अभिद्रोहथी अभिद्रोहसे, अनृत्व-वचनम् असत्य वचन असत्य बोलना, अनृत्ववचनात् अने असत्य वचनथी और असत्य बोलनेसे, काम- क्रोध-मान-क्रोध-क्रोध, क्रोध-मान-अभिमान अभिमान, द्वेष-द्वेष द्वेष, पारुष्य-कठोरता कठोरता, अभिघान-प्रहास

२४ पृथिव्यादेश्च पृथिव्यादीनां च (क. ख. घ.)

हीयमानगुणपादः-हीयमानगुणपादहीयमानगुण (ख. ग.)

हीयमानगुणपादः...मास्तपरागानि-हीयमानानि हीयमान-गुणपादहीय गुणपादहीय शरीरयथापूर्वमुपपद्यमानानि-मास्तपरी

चोट, जग- ७८५ मय, धाप- ताप ताप, भोक- शैथिल्य
 शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, उद्वेगादयः तथा उद्वेग
 वगेरे एवं उद्वेग आदि. प्रवृत्ताः आलु तथा प्रवृत्त
 हुए, ततः ते क्षीयन्ती उस कारणसे, त्रेतायाम् त्रेता-
 भां त्रेतामे, धर्मपादः धर्मोऽनेनैक पाद धर्मका एक
 पाद, अन्तर्धानम् अदृश्य लुप्त, अगमत् भयो हो गया,
 तन्म तेना उसके, अन्तर्धानात् अदृश्य भवाथी लुप्त
 होनेसे, युगवर्ष- युगना वर्षना युगवर्षके, प्रमाणस्य
 प्रमाणोऽनेन प्रमाणका, पादहासः अतुर्थांश ओछा भयो
 चतुर्थांश कम हो गया, पृथिव्यादेः च अने पृथ्वी
 वगेरेना और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपाद- गुणोऽने
 अतुर्थांश गुणोंका चतुर्थांश, प्रणशः नाश कम,
 अभूत् पाभ्यो हो गया, तत्प्रणशकृतः च अने ते
 नाशने क्षीयि और उस कमीके कारण, शस्त्रानाम्
 अनाजना शस्त्रोंके, स्नेह- स्नेह स्नेह, वैमल्य- निर्मलता
 स्वच्छता, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक-
 विपाक विपाक, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, गुणपाद-
 अने गुणोऽने ओछा भाग और गुणका चतुर्थांश,
 अंशः ओछा थां कम हो गया, ततः त्यागपछी इसके
 पीछे, तानि ते वे, हीयमान- ओछा भया कम हुए,
 गुणपादैः अतुर्थांश गुणवाणा चतुर्थांश गुणवाले,
 आहारविहारैः आहारविहारोऽथो आहारविहारों द्वारा,
 अयथापूर्वम् अगाधनी पड़े न पूर्वकी भांति न, उपष्टम्भ-
 भानानि रक्षातां प्रतिपालित होते हुए, अग्नि- अग्नि अग्नि,
 मासक- तथा पचनथी और वायुसे, परीतानि घेरायेलां
 आक्रान्त हुए, प्रजाशरीराणि प्रजानां शरीरोऽपर प्रजाके
 शरीर, प्राग् प्रथम प्रथम, ज्वरादिभिः ज्वर वगेरे
 ज्वरादि, व्याधिभिः व्याधियोंसे रोगोंसे, आक्रान्तानि
 आक्रान्त हुए, अतः अथो इस लिए, प्राणिनः प्राणी.
 क्रमशः क्रमे क्रमे क्रमशः, आयुषः आयुषोऽने आयुके,
 हासम् हास हासको, जवापुः इति पात्र्यां प्राप्त हुए ॥ २४ ॥

24. 'Thereafter' the bodies of human beings, failing to receive sustenance as before from the progressively deteriorating quality of food and exercise and afflicted by heat and

wind, soon succumbed to the attacks of fevers and other diseases. Thus there was a gradual decline in the life-span enjoyed by successive generations. Thereafter in the second or Silver Age greed brought malice in its wake; malice led to falsehood; falsehood let loose lust, anger, vanity, hatred, cruelty, aggression, fear, affliction, grief, anxiety, distress and the like. Consequently in the second age, virtue found it self deprived of a quarter of its plenitude. From this quarterly loss in virtue, there followed a similar deterioration in the duration of the succeeding age and in the beneficent power of the Earth and the other elements. It is in consequence of this deterioration that there took place a corresponding deterioration in the sap, purity, taste, potency, post-digestive effects, specific action and quality of herbs.

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवत. ये
 श्लोके ७ ३ दो श्लोक हैं कि, युगे युगे युगे युगे
 प्रत्येक युगमें, धर्मपादः धर्मोऽने ओछा भाग धर्मका
 चतुर्थांश, भूतानाम् अने पात्र्य भदा भूताना और
 पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपादः च गुणोऽने पक्ष ओछा
 भाग गुणोंकासी चतुर्थांश, अनेन आ इम, क्रमेण क्रमे
 क्रमसे, हीयते ओछा भया कम हो जाता है,
 एवम् आवी रीते इस प्रकार, लोकः श्लोकने संसारका,
 प्रलीयते प्रलय थाय भे प्रलय होता है ॥ २५ ॥

Here are two verses again—

25. In this manner righteousness

dwindles in each succeeding age by one quarter and the proto-elements too suffer similar deterioration, till eventually the world comes to dissolution.

સંવત્સરશતે પૂર્ણે યાતિ સંવત્સરઃ ક્ષયમ્ ।
દેહિનામાયુષઃ કાલે યન્નિમાનમિષ્યતે ॥૨૬॥

જન કાલે જે કાળે જિસ સમયમેં, દેહિનામ્ દેહ-
ધારીઓનાં મનુષ્યોંકી, આયુષઃ યત્ આયુષ્યનું જે આયુષ્કા
જો, માનમ્ માપ માન, ઇષ્યતે માનવામાં આવે છે
કહા દે. (તજ તેમાં તસ કાલમેં,) સંવત્સરશતે સોમા
ભાગનાં વર્ષ સંવત્સરોમેં સૌવે ભાગકે, પૂર્ણે પૂરાં થતાં
પૂર્ણ હોને પર; સંવત્સરઃ એક વર્ષ આયુમેં એક વર્ષકી,
ક્ષયમ્ ઓછું કર્મી, યાતિ થાય છે હો જાતી હૈ ॥ ૨૬ ॥

26. When a hundredth part of the length of an age is past then the life-span of creatures gets less by one year. This is said with reference to the normal determination of life-span in a given age.

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकारसे, विकाराणाम्
विकારोन्ની રોગોંકી, પ્રાગુત્પત્તિ- પૂર્વોત્પત્તિનું પૂર્વે ઉત્પત્તિ-
કા, હેતુઃ કારણ હેતુ, ઉક્તઃ ભવતિ કહેવાયું છે કહા
હૈ ॥૨૭॥

27. 'Thus we have narrated the history of the primogenesis of diseases'.

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किञ्च खलु
भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वे न वेति ॥ २८ ॥

એવંવાદિનમ્ આ પ્રમાણે કહેતા હસ પ્રકાર કહતે
હુએ, ભગવન્તમ્ ભગવાન આત્રેયને ભગવાન આત્રેયકો,
અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ પૂછ્યું કહા,
ભગવન્ હે ભગવાન! હે ભગવન્!, કિમ્ તુ કલુ થું કયા,
સર્વમ્ સર્વ સર્વ, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, નિયત- નિશ્ચિત

૨૮. ભગવન્તમ્-ભગવન્તમાગ્નિવેશ (ક.)

નિશ્ચિત, કાલપ્રમાણમ્ કાલના પ્રમાણવાળું કાલકે
પ્રમાણવાલી, ન વાદ્યતિ છે કે નહિ! હૈ યા નહીં! ॥ ૨૮ ॥

28. Unto the worshipful Atreya, discoursing thus, Agniveśa addressed the following question, 'What, indeed, is the true position as regards the period of life? Is it in every case predetermined, or is it not so?'

આયુષઃ નિયતસ્વે અનિયતસ્વે ચ યુક્તિઃ

તં ભગવાનુવાચ—

इहाम्निवेश! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ २९ ॥

તમ્ તેને તસવે, ભગવાન્ ભગવાને ભગવાને,
ઉવાચ કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ!,
હહ અહીં યહોં, ભૂતાનામ્ પ્રાણીઓનાં પ્રાણીઓંકી,
આયુઃ આયુષ્ય આયુ, યુક્તિમ્ દેવ અને પુરુષાર્થના
યોગની દેવ ઓર પુરુષાર્થકે યોગકી, અપેક્ષતે અપેક્ષા
રાખે છે અપેક્ષા રાખતી હૈ, હિ કેમકે ક્યોંનિ, અસ્થ
એનું હસકા, બલાબલમ્ બળાબળ બલાબલ, વૈવે દેવ દેવ,
પુરુષકારે ચ અને પુરુષાર્થમાં ઓર પુરુષાર્થમેં, સ્થિતમ્
રહેલું છે સ્થિત હૈ ॥૨૯॥

Unto him the master replied—

29. 'This matter of the life-span of creatures depends on the consideration of the following factors— life, as regards both its strength and weakness, is determined by destiny as well as human effort.

वैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्णदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिनापरम् ॥ २९ ॥

વૈવમાત્મકૃતં વિદ્યાત્ કર્મ યત્ પૌર્ણદૈહિકમ્ ।
કરેલું સ્વયં ક્રિયા હુઆ, કર જે જો, કર્મ કર્મ છે
કર્મ હૈ, (તજ તેને તસકો), દૈવમ્ દેવ દેવ, વિદ્યાત્

૨૯. તં ભગવાનુવાચ-ભગવાનુવાચ (વ.)

और दूसरा, यत् ते जो, इह आत्मन्मा इस जन्ममें, क्रियते કરવામાં આવે છે ક્રિયા જાતા હૈ, તત્ તેને उसको, पुरुषकारः पुरुषार्थं पुरुषार्थ, स्मृतः मान्यो છે માના હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. 'Destiny' is to be known as one's own actions done in the former life, while by 'effort' is meant one's activity in this life.

बलावलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।

दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ૩૧ ॥

તયોઃ અપિ ચ તે બેઉ ન હોઈ, કર્મણોઃ કર્મોનાં કર્મોનાં. બલાબલ-બળાબળને. બલાબલકા, વિશેષઃ બેદ મેદ, અસ્તિ છે દૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, હીનમ્ હીન હીન, મધ્યમમ્ મધ્યમ મધ્યમ ઉત્તમમ્ અને ઉત્તમ ઔર ઉત્તમ, કર્મ એમ કર્મ્મ હિત્તમ્મ કર્મ. ત્રિવિધમ્ ત્રણે કારણુ ત્રીન પ્રકારના, દૃષ્ટમ્ દેખાતા આવે છે દેખા ગયા હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. Concerning these two kinds of activity, there are various degrees of strength and weakness; for we see that action is of three kinds--mild, moderate and strong.

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ।

નિયતસ્યાયુષો દેતુર્વિપરીતસ્ય ચેતરા ॥ ૩૨ ॥

મધ્યમા મધ્યમસ્યેષ્ટા કારણં શૃણુ ચત્પરમ્ ।

ઉદારયોઃ ઉત્તમ ઉત્તમ, તયોઃ તે બે પ્રકારનાં કર્મોનાં ન હોઈ, પ્રકારકે કર્મોનાં, યુક્તિઃ યોગ યોગ, દીર્ઘસ્ય દીર્ઘ લીર્ઘ, સુખસ્ય સુખનુ સુખકા, નિયતસ્ય ચ અને નિયત ઔર નિયત, આયુષઃ આયુનુ આયુકા, હેતુઃ કારણુ છે કારણ હૈ, હતરા ચ અને એથી વિપરીત યોગ ઔર હસે વિપરીત યોગ, વિપરીતસ્ય વિપરીત આયુનુ કારણુ છે વિપરીત આયુકા કારણ હૈ, મધ્યમા મધ્યમ યોગને મધ્ય યોગકો, મધ્યમસ્ય મધ્યમ આયુનુ કારણુ મધ્યમ આયુકા કારણ, હૃષ્ટા કર્મ કર્મ, કચિત્ કાલે કે.ઈ સમયે નિસી સમયમે.

માનેલ છે માના હૈ, અપરમ્ બીજું દુસરા, કારણમ્ કારણ પછુ કારણ સી, શૃણુ સાંભળો સુનો ॥ ૩૨ ૩૩ ॥

32-32½. When both types of action (destiny and effort) are of the best character, then they make for long, happy and certain life; the reverse is the case when both types of action are of the reverse character; when they are moderate, then the life too is moderate. Now listen to a further consideration.

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ૩૩ ॥

दैवेन चेतस्त् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ૩૪ ॥

પુરુષકારેણ પ્રબળ પુરુષાર્થથી પ્રબલ પુરુષાર્થસે, દુર્બલમ્ દુર્બલ દુર્બલ, દૈવમ્ દૈવ દૈવ. ઉપહન્યતે પરાબલ પામે છે પરાભૂત હોતા હૈ, વિશિષ્ટેન દૈવન ચ અને પ્રબળ દૈવથી ઔર પ્રબલ દૈવસે, હતરત્ કર્મ દુર્બલ પુરુષાર્થ દુર્બલ પુરુષાર્થ, ઉપહન્યતે પરાબલ પામે છે પરાભૂત હોતા હૈ, યત્ ન હો જિરાકો, દૃષ્ટા બેઠેરો દેશ કર, જુકે કેટલાક કુછ લોગ, આયુષઃ આયુનુ આયુકા, માનમ્ પ્રમાણુ પમાણ, નિયતમ્ નિયત દૈવથી નિયત દૈવસે નિયત, મન્યન્તે માને છે માનતે હૈ ॥ ૩૩-૩૪ ॥

33-34. Thus if destiny is weak, it admits of being overcome by effort; conversely, destiny that is powerful will render weak effort nugatory. Some people, observing only this last, rush to the conclusion that all life is predetermined.

कर्म किंचित् कचित् काले विपाके नियतं महत् ।
किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययः प्रतिबोध्यते ॥ ૩૫ ॥

કિંચિત્ કેાઈક કોઈ, મહત્ પ્રબળ પ્રબલ, કર્મ કર્મ કર્મ, કચિત્ કાલે કે.ઈ સમયે નિસી સમયમે.

विपाके विपाकभां विपाकम्, नियतम् निश्चितं होय छे निश्चित होता है, अकाल- नियतम् अनिश्चित विपाक-कालवाणुं अनिश्चित विपाककालवाला, किञ्चित् काल-कर्म कोई कर्म, तु तो तो, प्रत्ययैः कारणैश्चैः कारणोंसे, प्रतिबोध्यते इव आपवाभां तत्परं करवाभां आवे छे कलन्मुख किया जाता है ॥ ३५ ॥

35. There are some powerful actions whose fructification takes place at a predetermined time; but there is another kind of action, whose fructification is not predetermined and lies latent till roused to activity by suitable conditions.

आयुषोऽनियतस्वसाधनम् -

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु। निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकाल-प्रमाणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्ट-यश्च प्रयुज्येरन्; नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्णर-तुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविपमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्र-मत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नापेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति; एवमादयो हि भावा नाभाव-कराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्। न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालम-रणभयमागच्छेत् प्रणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयो-गबुद्धयः स्युर्भर्हर्षिणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुष शत्रुं वज्रेणागिहन्यात्, नाश्विनावार्ते मेपजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्स्युः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरूपदिशेयुराचरेयुर्वा।

३६. मेपजेनोपपादयेतां—मेपजेनोपचरेताम् (च. ५.)

३७. ससुरेशाः सम्यक्—ससुरेशा रसायनदीनि सम्यक् (म. ३.)

तस्मात् तैथी इस लिए, उभयदृष्टत्वात् अन्ने प्रकारनां दृष्टांत देभातां होनाथी दोनों प्रकारके दृष्टान्त मिलनेसे, एकान्त-ओक पक्षने। न एक पक्षका ही, ग्रहणम् स्वीकार करने। ग्रहण करना, असाधु ठीक नहीं, अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, निदर्शनम् उदाहरण दृष्टान्त, अपि पक्ष भी, उदाहरिष्यामः आपीओ छीओ देते हैं, यदि ओ यदि, सर्वम् सर्व सब, आयुः आयुष्य आयु, नियत- निश्चित निश्चित, कालप्रमाणम् कालना प्रमाणवाणुं कालके प्रमाणवाली, हि स्यात् होय हो, तदा तो तो, आयुष्कामाणाम् आयुष्यनी कामनावाणाओ भाट आयुकी कामना रखनेवालोंके लिए, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, ओषधि-ओषधि ओषधि, मणि-मणि मणि, मङ्गल-मङ्गल मङ्गल, बलि-बलिदान बलिदान, उपहार-उपहार उपहार, होम-होम होम, नियम-नियम नियम, प्रायश्चित्त-प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उपवास, स्वस्त्ययन-स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-प्रणिपात प्रणाम, गमनाद्याः तीर्थगमन वगैरे तीर्थगमन आदि, क्रियाः क्रियाओ क्रियायें, इष्टयः च अने धृष्ट्यो और इष्टियां न प्रयुज्येरन् न करनेवां आवे न की जायें, उद्भ्रान्त-गलराटथी आभ तेभ दोस्ता पचराये हुए, चण्ड-चण्ड चण्ड, चपल-चपल चपल, गो-गाय गाय, गज-दाथी हाथी, उष्ट्र-उष्ट्र ऊँट, खर-गधेडा गधे, तुरग घोडा, महिषादयः भैंस वगैरे भैंस आदि, दुष्टाः तथा दुष्ट दूषित, पवनादयः च पवन वगैरे वायु आदिसे, न परिहार्याः स्युः तज्जवा लायक न रहे नहीं बचा जाय, प्रपात-जलधो जलप्रपात, गिरि-पर्वतना पर्वतके, विपम-विपम विपम, दुर्ग-दुर्गम भागी दुर्गम मागां, अम्बु-वेगाः अने जलना वेग और जलके वेगों, न न नहीं, तथा तथा तथा, प्रमत्त-प्रमादयुक्त प्रमादयुक्त, उन्मत्त-उन्माद-युक्त उन्मत्त, उद्भ्रान्त-अस्थिर उद्भ्रान्त, चण्ड-चण्ड चण्ड, चपल-चपल अस्थिर, मोह-मोह मोह, लोभ-तथा दोषथी तथा लोभसे, आकुलमतयः आकुल भतिवाणा आकुल दुःखवाले, न न नहीं, अरयः शत्रुओ शत्रु, न न नहीं, प्रवृद्धः वधी गयेला बड़ी हुई, अग्निः अग्नि अग्नि, न न नहीं, विविध-विविध प्रकारनां नाना प्रकारके, विष-अरेना विषोंके, आश्रया आश्रयस्थ आश्रयरूप, सरीसृप-सरीसृप गतिवाणा रीनेवाले, उरगमहयः सर्प वगैरे/सांप आदि, च न न नहीं, साहसम् साहस

સાહસ, ન ન નહીં, અવેશકાલચર્યા અયોગ્ય દેશ અને કાલમાં આચરણુ અયોગ્ય દેશ તથા કાલમાં આચરણ, ન ન નહીં, નરેન્દ્રપ્રકોપઃ ન હિતિ તેમજ રાત્રિનો યુરસો તજવા લાયક ન રહે એવું રાજાકા કોપ ત્યાજ્ય ન હોવા, દુઃસ્વ- એ દગ, માદ્યરઃ પ્રકારના પ્રકારકે, માવા. હિ ભાવે માવ, સર્વસ્ય સર્વનું સર્વકી, આયુષઃ આયુષ્ય આયુષે, નિયત-નિશ્ચિત નિશ્ચિત, કાલપ્રમાણવાન્ કાળના પ્રમાણવાળું હેવાથી કાલપ્રમાણવાલી દોનેસે, અમાવ-કરઃ મૃત્યુ કરનાર મૃત્યુકારક, ન મૃત્યુઃ બને નહિ ન હો, અનમ્બસ્ત- અકાલમરણ- મય- નિવારકાણામ્ જેઓએ અકાલ મરણના બચનું નિવારણ કરનારા ઉપાયોના અભ્યાસ કર્યો ન હોય એવાં જિન્હોને અકાલ મરણકે મયકે નિવારણ કરનારે ઉપાયોના અભ્યાસ નહીં કર્યા હો તે, પ્રાણિનામ્ ચ પ્રાણીઓને પ્રાણિઓના, અકાલ-મરણ-અકાળ મરણનો અકાલ મરણકા, મયમ્ બય મય, ન આગચ્છેત્ આવે નહિ ન આવે, રસાયન- તથા રસાયન તથા રસાયન, અધિકારે અધિકારમાં અધિકારમાં, મહર્ષીનામ્ મહર્ષિઓના મહર્ષિઓ, અરુચ-કર્મ કર્મ, કથા- ઉપદેશ ઉપદેશ, પ્રયોગ-પ્રયોગ પ્રયોગ, કુન્દયઃ અને શાન ઔર બુદ્ધિ, વ્યર્થઃ વ્યર્થ વ્યર્થ, મૃત્યુઃ બને હો જાયે, દુઃસ્વઃ અપિ ધન્વ પશુ દન્વ મી, નિયતાયુષમ્ નિશ્ચિત આયુષ્યવાળા નિશ્ચિત આયુષ્યવાળે, શત્રુમ્ શત્રુને શત્રુકો, વજ્રેણ વજ્રથી વજ્રસે, ન અમિહમ્વાત્ મારી ન શકે માર નહીં સકે, અશ્વિનો અશ્વિનીકુમારે પશુ અશ્વિની-કુમાર મી, આર્તમ્ રોગીને રોગીકી, મેષજેન ઔષધો-પચાર ઔષધસે ચિકિત્સા, ન ન ન, ઉપવાદ્વેતામ્ કરી શકે કર સકે, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ મહર્ષિ, યથેદમ્ ધન્વાનુસાર યથેચ્છ, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, તપસા તપથી તપસે, ન પ્રામુયુઃ ન મેળવે પ્રાપ્ત ન કરે, વિદિત-બલ્યું છે જ્ઞાન લિયા છે, વેદિતવ્યાઃ ચ સર્વ બલ્યુવા શોભ્ય જેઓએ એવા સર્વ જ્ઞેય જિન્હોને એસે, સસુરેણઃ ધન્વસહિત દન્વકે સમેત, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ મહર્ષિઓ, ન સમ્યક્ પચેયુઃ ખરી રીતે બુદ્ધિ નહિ મર્ત્ત પ્રકારસે ન લેસે, ઉપદિશોયુઃ ઉપદેશ કરે નહિ ન ઉપદેશ કરે, જાચરેયુઃ જાકે આચરણુ કરે નહિ ઔર ન આચરણ કરે;

36-(1). Since, thus, we see that life is of both kinds (predetermined

and unpredetermined) it is not right to cleave to either side exclusively. On this point, we wish to advance the following illustrations. If the life-period in every case were predetermined, then none would be found to seek longevity by means of such acts as incantations, medicinal herbs, magical stones, propitiations, sacrifices, offerings, oblations, regimen, penances, fastings, auspicious rites, genuflexions, pilgrimages, and sacrificial rites. nor would there be any need to avoid rogue, fierce and capricious bulls, elephants, camels, donkeys, horses, buffaloes and the like, and abnoxious winds: as also cataracts, and rapid precipitous and unfordable currents of water in the mountains, men that are drunk, insane, vagrant, fierce, capricious and of excited minds owing to infatuation and greed, enemies, raging conflagrations, various kinds of venomous reptiles and serpents, rash acts, conduct that is out of season and out of place, and the displeasure of the king. For these and such like would hold no threat of destruction, all life being of predetermined duration. Again fear of premature death would not assail those who have not made use of prophylactic measures which ward off the threat of premature death. The introductory claims, the stories, the recipes and the theories as propounded by the sages, concerning the subject of

revitalisation and longevity become meaningless. Not even Indra can slay with his thunderbolt an enemy possessed of a predetermined span of life; nor can the Aswins heal the ailing with the aid of medicine; nor can the great sages attain by means of spiritual endeavour such a period of life as they desire; nor can the great sages, including the chief of the gods himself, all of whom know all that is to be known, can be said to perceive, teach and practise what is right.

अपि च सर्वेचक्षुषामेतत् परं यद्वैन्द्रं चक्षुः, इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाह्वं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्टं, तथा जातमात्राणामप्रतीकाराद् प्रतीकाराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टमेव, न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां; तस्माद्वितोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्ययान्मृत्युः ।

अपि च अने १७१ और मी, यन् ने जां, ऐन्द्रम् चक्षुः ज्ञानयक्षु छे ज्ञानचक्षु है, एतत् ते वह, सर्वेचक्षुषाम् सर्वं यक्षुओभां सब चक्षुषोंमें, परम् अंष्ट्र छे अंष्ट्र है, तेन च अने तेनाथी और इससे. इदम् च अपि आ अष्टुं पक्षु यह सब मी, अस्माकम् अभने हमें, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, यथा नेमके जैसे कि, उत्थाय उड़ी उठ, उत्थाय उड़ीने उठकर, आहवम् युद्ध युद्ध. कुर्वताम् करता करते हुए, अकुर्वताम् च अने न करता और न करते हुए, पुरुषसहस्राणाम् हजारों पुरुषोंकी, हजारां पुर्वोक्ती, अतुल्यायुष्टम् आयुष्य समान होतुं नहीं आयु समान नहीं होती, तथा ते भ्रात्रे न वैम ही. जातमात्राणाम् जन्मतां न उत्पन्न होते ही,

१६. वद्वैन्द्रं—वद्विष्यं (ब.)

१७. आहवम्—आहारं (ब.)

अप्रतीकाराद् रोगने। प्रतीकार न करताथी रोगकी चिकित्सा न करनेसे, प्रतीकाराद् च अने चिकित्सा करताथी और चिकित्सा करनेसे, अविष-विष-प्राशिनाम् च अपि विष नहीं आना तथा विष आनातुं पक्षु विष नहीं खानेवालेकी तथा विष खानेवालेकी मी, अतुल्यायुष्टम् एव आयुष्य समान होतुं न नहीं आयु समान नहीं होती, उत्सीदताम् नाश पाभता नष्ट होते हुए, उदपान-पाणी पीवाना पानी पीनेके, घटानाम् धडा घड़े, चित्रघटानाम् च अने चित्ररेखा धडातु और चित्रित घड़ेका, तुल्यः समान समान, योगक्षेमः योगक्षेम योगक्षेम, न होतुं नहीं नहीं होता, तस्मात् भाटे इस लिए, जीवितम् अवन्यु जीवन्ता. हितोपचार-हितकर विपर्यय हितसेवन, मूलम् मूल छे मूल है, अतो अथी इससे, विपर्ययाद् विपरीत यथाथी विपरीत होनेसे, मृत्युः मरत्यु थाय छे मृत्यु होती है;

36-(2). Now of all types of evidence, this that we observe with the eye is the best, and the following is founded on visual observation. Thus surveying thousands of cases, we find that the length of life enjoyed by those who repeatedly engage in fighting and those who keep away is not the same. Similarly with regard to those whose disorders are rectified as soon as they manifest themselves and those whose disorders are not so treated, the length of life enjoyed is not the same; similarly with those who take poison, and those who do not. For instance, the assurance of safety enjoyed by a water pot which is subjected to wear and tear, and an ornamental vase is not the same. Thus length of life is a matter of care and husbandry; the opposite conditions lead to death.

अपि च वैशंकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणा-
माहारविकाराणां च क्रमोपयोगः सम्यक्, त्यागः
सर्वस्य चातियोगायोगमिध्यायोगानां, सर्वाति-
योगसंधारणम्, असंधारणमुदीर्णानां च गलि-
मतां, साहसानां च वर्जनम्, आरोग्यानुवृत्तौ
हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्या-
मश्नेति ॥ ३६ ॥

अपि च अने वणी और मी, देश- देश देश, काल-
काल, आत्मगुण- अने पोताना शुद्धी तथा अपने
गुणोंसे, विपरीतानाम् विपरीत विपरीत, कर्मणाम्
कर्मोना कर्मोका, आहार- अने आहारनी और आहारकी,
विकारानाम् च जनावटोना बनावटका, क्रमोपयोगः क्रमे
क्रमे उपयोग करवे। क्रमसे उपयोग करना, सम्यक् सारे
छे अच्छा है, सर्वस्व सर्वना सबके, अतियोग- अति-
योग अतियोग, अयोग- अयोग अयोग, मिथ्यायोगानाम्
च अने मिथ्यायोगोना और मिथ्यायोगका, त्यागः त्याग
परित्याग, सर्वातियोग- सर्व अतियोगने सर्व प्रकारके
अतियोगको, संधारणम् रोकना रोकना, उदीर्णानाम् उदीर्ण
सर्वाण, गतिमत्ताम् च अने गतिमान वेगोने एवं
गतिशील वेगोको, असंधारणम् न रोकना न रोकना,
साहसानाम् अने साहसेना और साहसोंके, वर्जनम् च
त्यागने त्यागको, आरोग्य- आरोग्यना आरोग्यकी,
जुहुवृत्तौ परिपालनम् रक्षाने, हेतुम् हेतु कारण, उप-
कामाहं भक्षीये क्षीये जानते हैं, सम्यक् सारी रीते
सम्यक्, उपदिशामः यीज्योने उपदेश करीये क्षीये
दूतरोको उपदेश करते हैं, सम्यक् च अने सारी रीते
और सम्यक् प्रकारसे, पश्यामः इति ज्ञेयं क्षीये
देखते हैं ॥ ३६ ॥

36. Moreover the right and gradual habituation to behaviour and dietetic articles which are antagonistic to the prevailing climate, season and one's own constitution; avoidance of

३६. क्रमोपबोधः—क्रियोपयोगः (छ. ब्र. ५. ५.)

१. चातिबोगाबोगमिधबाबोगानां—बाबोगमिधबाबोगातिबोगानां (प.)

१०. सर्वाधिभोगसन्धारणम्—सन्धारणमद्भुदीर्घाभात् (व.)

all that savours of excess, abstinence and abuse; the checking of all extravagant tendencies, the non-suppression of generated excretory urges, and the giving up of rash acts—all this we find to be conducive to healthful living; this is what we teach, and this is also what we observe.

कालमृत्योः अकालमृत्योश्च विवरणम्—

अतः परमप्रवेश उवाच-एवं सत्यनियतकाल-
प्रमाणायुषां भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्यु-
र्वा भवतीति ॥ ३७ ॥

अतः ओ इसके, परम् पछी आगे, अग्निवेशः अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, उवाच कथं कथा, भगवन् हे भगवान् !
हे भगवन् !, एवम् औभ इस प्रकार, सति होतां होने पर,
अनियत-अनिश्चित अनिश्चित, काल-प्रमाण-क्षण-
प्रमाण-वाणी कालके प्रमाणसे युक्त, आयुषाम् आयुष्य-
वाणीओनुं आयुवालोंकी, कालमृत्युः कालमृत्यु कालमृत्यु,
अकालमृत्युः वा के अकाल मृत्यु या अकालमृत्यु,
कथम् केवी रीते कैसे, भवति इति थाय छे होती है
॥ ३७ ॥

37. On hearing this, Agnivesa said, ' If thus, O, Lord ! the lives of men are of un-predetermined duration, what makes for death in due time and death before time (prematurely) ? '

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामग्निवेश !
यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स
च सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाण-
क्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं
बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षया-
देवावसानं गच्छति; स मृत्युः काले ।

મગવાન્ ભગવાન મગવાન, જાત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને,
તન્ તેને ડસકો, ડવાય ડહું કહા, જમિવેશ ! હેઅગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ !, મૂવવાન્ મૂશળેા મુનો, યથા નેવી

रीते जिस प्रकार, बानसमायुक्तः गाड़ीभां योनेसे बानमें लगी हुई, अक्षः धरो धुरी, प्रकृत्या स्वभावधी स्वभावसे, एव न ही, अक्षगुणैः धराना गुलुथी अक्षके गुणोंसे। उपेतः युक्त छे युक्त है, सर्वगुण-अने सर्व गुलुथी और सब गुणोंसे, उपपन्नः युक्त होवा छतां युक्त होने पर भी, सः च ते वह, बाह्यमानः योऽयं भारं वहन करतां करतां योग्य भारका वहन करते करते, स्वप्रमाण-पोताना प्रमाणना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयधी क्षयसे, एव न ही, यथाकालम् काले डरीने यथासमय, अवसानम् नाश नष्ट, गच्छेत् पारमे छे होती है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, प्रकृत्या प्रकृतिधी स्वभावसे, बलवत् अक्षवान बलवान, क्षीरोपगतम् शरीर साथे ओषधेक्षुं क्षीरसे संबंध रखनेवाली, आयुः आयुष्य आयु, यथावत् योऽयं रीते मली प्रकार, उपचर्यमाणम् उपचार पाभतुं परिपालित होती हुई, स्वप्रमाण-पोताना प्रमाणना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयधी क्षयसे, एव न ही, अवसानम् नाश नष्ट, गच्छति पारमे छे होती है, सः मृत्युः ते मृत्यु वह मृत्यु, काले उचित कालभां छे उचित कालमें है;

38-(1). The worshipful Atreya said unto him, 'Listen, O, Agnivesa! Let us take for instance, the axle of a carriage, so fashioned as to subserve the ends of an axle. Now that axle, which is endowed with all the needed efficiency, being drawn along, will cease to function only when in the fullness of time, it is entirely worn out. In the same manner, the life-force, abiding in the body, being endowed with full vitality by nature and maintained in the right manner, will come to an end only with the complete wearing out of itself. This is spoken of as death in due time.

यथा च स दवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्बिषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाहकदोषादग्निमोक्षानुपाकात् पर्यसनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भाद्यथाभ्यवहरणाद्विषमाम्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहाद्विधार्थवेगाविधारणाभूतविषवाय्वह्युपतापादामघातादाहारप्रतीकारविचर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकाले; तथा ज्वरादीनप्यातङ्गाः श्लेष्मोपचरितानकालमृत्युं पश्याम इति ॥ ३८ ॥

यथा च अने नेवी रीत और जैसे, सः एव ते न वही, अक्षः धरो धुरी, अतिभार-भलु भार अनिभारके, अधिष्ठितत्वात् भां नाल्पां कालधी बनेनेसे, विषमपथात् विषममार्गधी विषममार्गसे, अपथात् दुर्मार्गधी कुमार्गसे, अक्षचक्रभङ्गात् धरः अक्ष भां डरी नाल्पां धुरीके चक्रके टूटनेसे, बाह्यबाहक-घोषा अने सारथिना अथ और सारथिके, दोषात् दोषधी दोषसे, अग्निमोक्षात् भीक्षो नीकुणी नाल्पां काल निकल जानेसे, अनुपाकात् तेल न छिंधवाधी तेल न देनेसे, पर्यसनात् च अने छलटी नाल्पां और उलट जानेसे, अन्तरा वचमाल वीचमें ही, अवसानम् नाश टूट, आपद्यते पारमे छे जाती है, तथा तेवी न रीते उसी प्रकार, आयुः अपि आयुष्य पक्ष आयु भी, यथावत् अथ उपरंत बलसे अधिक, आरम्भात् काम करवाधी कार्य करनेसे, अवस्था-अग्नि-अग्नि उपरंत अग्निसे ज्यादा, अभ्यवहरणात् भावाधी आहार करनेसे, विषम-विषम विषम, अभ्यवहरणात् ओषधधी भोजनसे, विषम-विषम विषम, क्षीरन्यासात् शरीरनी क्षीरधी क्षीरकी स्थितिसे, अतिमैथुनात् अति मैथुनधी अति मैथुनसे, असत्संश्रयात् अक्षप्रभुधेना आश्रयधी दुष्ट पुरुषोंके संगसे, उदीर्णवेग-उदीर्ण वेगसे उपस्थित वेगको, विनिग्रहात् रोकवाधी रोकनेसे, विधार्थवेग-धरक्षु डरना बायक वेगसे रोकनेके योग्य वेगको, विधारणात् न धारक्षु डरवाधी न रोकनेसे, भूत-भूत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि-

३८. अन्तराऽवसानमापद्यते-बाह्य-अन्तरा अवसानमापद्यते (५. क.)

॥ अवसान-अभ्यवहरणादिविषम-अभ्यवहरणात्-अनुपाकात्-अनुपाका-

रादिष्वर्थात्विधारणात् (५.)

અને અગ્નિના ઓર અગ્નિકે, ઉપતાપાદ સંતાપથી ઉપતાપે, અભિષાતાદ પ્રહારથી ચોટ લગનેસે, આહાર-તથા આહાર આહાર, પ્રતીકાર-અને પ્રતીકારનેા ઓર વિક્રિસાકા, વિવર્જનાદ ચ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગ કરનેસે, અન્તરા વચ્ચે જ લીચમેં હી, અવસાનમ્ નાશ નષ્ટ, આપણતે પામે છે હોજાતી હૈ, સઃ મૃત્યુઃ તે મૃત્યુ વહ મૃત્યુ, અકાલે અકાળે છે અકાલમેં હૈ, તથા તે જ પ્રમાણે સસી પ્રકાર, મિથ્યા-મિથ્યા રીતે મિથ્યા, ઉપ-ચરિતાન્ ઉપચાર કરાયેલ ઉપચાર ક્રિયે ગણ, જ્વરાદીન્ જ્વર વગેરે જ્વર આદિ. આવક્કાન્ રોગોને રોગોંકો, અપિ પશુ સી, અકાલમૃત્યૂન્ અકાળ મૃત્યુ અકાલ મૃત્યુ, પદ્યમઃ હતિ માનીએ છીએ જાનતે હૈ ॥૩૮॥

38. However, the self-same axle, if made to support too heavy a load, or if the road over which it moves is very uneven, or, indeed, if there is no road at all where it goes, or if the axle or wheels break, or if the draught animal or the rider is clumsy, or if the pins fall off, or if it is not properly oiled or is jerked about then the axle will break down before its time. In the same manner by the undertaking of tasks beyond one's capacity, by eating beyond one's power of digestion, by promiscuous eating, by wrong movement of the body, by over-indulgence in sex-act, by the society of the wicked, by the checking of the (generated) excretory impulses, by the non-checking of those impulses which require to be checked, by being afflicted by evil spirits, poison, winds and fire, by receiving injuries, by abstaining from food and treatment when needed, the life of a man is cut short. **Death, supervening in such cir-**

cumstances, is premature death. Further we observe premature deaths occurring as the result of wrong treatment of such maladies as fever.'

જ્વરિતેભ્યઃ ડહ્મપાનીયદાને હેતુઃ —

અથાગ્નિવેશઃ પપ્રચ્છ—કિન્નુ ક્ષલુ ભગવન્! જ્વરિતેભ્યઃ પાનીયમુષ્ણં પ્રયચ્છન્તિ મિષજો મૂયિષ્ઠં ન તથા શીતમ્, અસ્તિ ચ શીતસાધ્યોઽપિ ધાતુર્જ્વરકર ઇતિ ॥ ૩૯ ॥

અથ તે પછી ઉલકે બાદ, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, પપ્રચ્છ પૂછ્યું પૂછા, ભગવન્! હે ભગવાન્! હે ભગવન્!, કિમ્ નુ શા માટે કિસ લિણ, મિષજઃ પશુ વૈદો વૈદ્ય, જ્વરિતેભ્યઃ તાવવાળાઓને જ્વરવાલોંકો, મૂયિષ્ઠમ્ ધણુ'મરું પ્રાયઃ કરકે, ડહ્મમ્ ઊતું ગરમ, પાની-યમ્ પાણી પાની, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હૈ, તથા તે પ્રમાણે વૈસે, શીતમ્ ઠંડું ઠંડા, ન આપતા નથી? નહીં દેતે?, જ્વરકરઃ જ્વર કરનાર જ્વરકો ઉત્પન્ન કરનેવાલા, ધાતુઃ ધાતુ ધાતુ, ચ અપિ તેા તો, શીતસાધ્યઃ શીત-સાધ્ય શીતસાધ્ય. અસ્તિ ઇતિ છે હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. Agnivesa then questioned, 'How is it, O, Lord! that generally the physicians give hot beverages to the fever-stricken in preference to cold ones, although one would imagine that the humor which causes the fevers is best allayed by refrigerant agents?

તમુવાચ ભગવાનાત્રયઃ—જ્વરિતસ્ય કાયસમુ-
ત્થાનદેશકાલાનમિસમીક્ષ્ય પાચનાર્થં પાનીયમુષ્ણં
પ્રયચ્છન્તિ મિષજઃ। જ્વરો હ્યામાશયસમુત્થઃ,
પ્રાયો મેષજાનિ ચામાશયસમુત્થાનાં વિકારાણાં
પાચનવમનાપતર્પણસમર્થાનિ ભવન્તિ; પાચનાર્થં
૪૦. પાચનવમનાપતર્પણસમર્થાનિ—ચિરેવનવમનાપતર્પણસંશમ-
નાન્યેષ (૫.)

„ તર્પણસમર્થાનિ—તર્પણાનિ શમનાનિ (૬.)

„ સમર્થાનિ—સંશમનાન્યેષ (૭.)

च पानीयमुष्णं, तस्मात्तज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छान्त मिषजो भूयिष्ठम् ।

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने उसे, उवाच धृष्टुं कहा, ज्वरितस्य ताववाणाम् ज्वररोगीके, काय-शरीर शरीर, समुत्थान- निदान निदान, देश- देश देश, कालान् अने काल कालको, अभिसमीक्ष्य भेधने देखकर, मिषजः वैद्यो वैद्य, पाचनार्थम् पाचन भाटे पाचनके लिए, उष्णम् उष्ण उष्ण, पानीयम् नल जल, प्रयच्छन्ति आपे छे देते हैं, ज्वरः हि कारुण्य के ज्वर क्यो कि ज्वर, आमाशय- आमाशयमांथी आमाशयसे, समुत्थः उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, भेषजानि च औषध औषध, प्रायः धातुं भुं प्रायः करके, आमाशय- आमाशय- मांथी आमाशयसे, समुत्थानाम् उत्पन्न थानार उत्पन्न होने- वाले, विकाराणाम् विकारानां रोगोंके, पाचन-पाचन पाचन, वमन- वमन वमन, अपतर्पण- अने अपतर्पण तथा अप- तर्पण, समर्थानि करवाभां समर्थ करनेमें समर्थ, भवन्ति होम छे होती हैं, पाचनार्थम् च अने पाचनने भाटे और पाचनके लिए, उष्णम् उष्ण गरम, पानीयम् पानी छे जल है, तस्मात् तेथी इग लिए, मिषजः वैद्यो वैद्य, ज्वरितेभ्यः ताववाणाम् अने ज्वरके रोगियोंको, एतत् ये इसे, भूयिष्ठम् अधिकताथी अधिकतः, प्रयच्छन्ति आपे छे देते हैं;

40-(1). Unto him the worshipful Atreya made answer. The physicians having regard to the factors of the bodily constitution, etiology, clime and season, in so far as these have a bearing, give hot beverages to the fevered with a view to helping the patient's digestion. For, the fever arises from the stomach and the remedies generally used for disorders arising from the stomach own their virtue to their digestive, emetic and depletive action. Hot beverages promote digestion; that is why the physicians generally prescribe them to the fever-patients.

तस्मिन्नेषां पीतं वातमनुलोमयति, अग्निं चोद-

यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, स्नेह्माणं परि- शोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तुष्णाप्रशमनायोप- कल्पते;

पीतम् तस्मिन् हि कारुण्ये ते पानाभां आवतां वह पिया हुआ, तेषाम् तेभ्योना उन्के. वातम् वातनुं वायुका. अनुलोमयति अनुलोम. अग्नें अग्नें अनुलोमन करता है, उदीरयति उदीरना जठरकी, अग्निम् च अग्निने अग्निको, उदीरयति उतेजित करे छे प्रदीप्त करता है, क्षिप्रम् नलदी जल्दी, जराम् गच्छति पथी भय छे जीर्ण होता है, स्नेह्माणम् अने उद्दने और कफको, परिशोषयति सुकरी नाथे छे सुखाता है, स्वल्पम् थोड़ा थोड़ा. अपि पीतम् च पीतम् तेन तेन पीने पर भी, तुष्णा- तुष्णी प्यासको, प्रशमनाय शांत कराना कम करनेवाला, उपकल्पते अने छे होता है;

40-(2). On being drunk, they regulate the peristaltic movement of vata, rouse the digestive fire, get soon absorbed, dry up the mucus and tend even in small quantities to allay thirst.

तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थास्तन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति ॥ ४० ॥

तथायुक्तम् अथवा युक्तवाणुं होवा अनां इन गुण- वाला होने पर, च अपि पक्ष भी, एतत् ये वह, अत्यर्थ- अतिशय अत्यन्त, उत्सन्नपित्ते वधेशा पित्तवाणा उन्वण पित्तवाले, सदाह-भ्रम-प्रलाप-अतिसारे वा अथवा दाह, भ्रम, प्रलाप अने अतिसारवाणा अथवा दाह, भ्रम, प्रलाप और अतिसारसे युक्त, ज्वरे ज्वरमां ज्वरमें, न प्रदेयम् आपवुं भेधने नहि नहीं देना चाहिए, हि कारुण्य के क्योकि, उष्णेन उष्ण नलथी उष्ण जलसे, दाह- दाह दाह, भ्रम- भ्रम भ्रम, प्रलाप- प्रलाप- प्रलाप, अतिसाराः अने अतिसार और अतिसार, भूयः अभि- वर्धन्ते अत्यन्त वधे छे और भी बढ़ते हैं, शीतेन च अने शीतथी और शीते, उपशाम्यन्ति इति शांत थाय छे शान्त होते हैं ॥ ४० ॥

४०. उपकल्पते-उपपद्यते (क.)

40. Nevertheless, hot drinks are interdicted in fevers arising from the exacerbation of pitta attended by excessive burning, giddiness, delirium and diarrhea, seeming that these disorders are greatly aggravated by hot measures, but quieted by cold measures.

सर्वेषा व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं कार्यम्—

भवति चात्र—

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिषग्विदः ।
ये नु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥४१॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लो३
छे ३ श्लोक है कि, भिषग्विदः विद्वान् वैद्यो विद्वान्
वैद्य, शीतेन शीत उपचारसे, उष्णकृतान्
उष्णकृतान् उद्देष्टा उष्णकृतान् उत्पन्न, रोगान् रोगान् रोगोंको,
छमयन्ति शांत करे छे अन्त करने हैं, ये नु अगे ने
और जो, शीतकृताः शीतकृतान् उद्देष्टा शीतसे उत्पन्न,
रोगाः रोगाः छे रोग हैं, तेषाम् तेषाम् उनकी, भिष-
ग्विजितम् औषध औषध, तेषाम् तेषाम् उनकी ॥४१॥

Here is a verse again—

41. The intelligent physicians allay the disorders born of heat by cold measures; and for those disorders that are born of cold, hot measures constitute the proper treatment.

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं
मेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्या-
धीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरण-
निमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण अपतर्पणम् ॥४२॥

एवम् छे प्रमाणे इस प्रकार, इतरेषाम् भी
अन्य, व्याधीनाम् व्याधीनाम् रोगोंकी, अपि पक्ष भी,
निदानविपरीतम् निदानविपरीत निदानविपरीत, मेषजम्
औषध औषध, भवति थाय छे होनी है, यथा नेमके

पूरणनिमित्तानां व्याधीनां पूरणनिमित्तानां (ब.)

जैसे, अपतर्पण-अपतर्पण अपतर्पणसे, निमित्तानाम्
थथेला उत्पन्न, व्याधीनाम् व्याधीनाम् रोगोंकी,
पूरणम् अपतर्पण अपतर्पण, नान्तरेण शिवाय बिना,
शान्तिः शान्ति शान्ति, न अस्ति नहीं होती, तथा
तेन प्रमाणे इसी प्रकार, पूरण-अपतर्पण अपतर्पणसे,
निमित्तानाम् थथेला उत्पन्न, व्याधीनाम् व्याधीनाम्
रोगोंकी, अपतर्पणम् अपतर्पण अपतर्पणके, नान्तरेण
शिवाय बिना, न शान्ति नहीं शान्ति नहीं होती ॥ ४२ ॥

42. Similarly, with regard to the other ailments, too, treatment that allays, partakes of the opposite nature to that of etiology. Thus for disorders born of depletion there is no cure excepting impletion; conversely for disorders of repletion, there is no remedy save depletion.

अपतर्पणभेदाः, तेषां पयोगावस्था च—

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लङ्घनं, लङ्घनपाचनं,
दोषावसेचनं चेति ॥४३॥

अपतर्पणम् अपतर्पण अपतर्पण, च अपि पक्ष भी,
त्रिविधम् त्रिविध अपतर्पण छे तीन प्रकारका है, लङ्घनम्
लङ्घन लङ्घन, लङ्घनपाचनम् लङ्घनपाचन लङ्घन-
पाचन, दोषावसेचनम् च इति अने दोषावसेचन और
दोषावसेचन ॥४३॥

43 Now depletion is of three kinds viz., starvation, starvation and activation of digestion, and elimination of morbid matter.

तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमा-
रुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवारूपमुदकमल्पो दोषः
प्रशोषमापद्यते;

तत्र तेषां उनमें, अल्प-बल-अल्प-बल-अल्प
बलवाले, दोषाणाम् दोषां भाटे दोषके लिए, लङ्घनम्
४४. अल्पबलदोषाणाम्-अल्पदोषाणाम् (ब.)

क्षंधन छे लंघन है, हि कारखुके क्योंकि, वात- जेवी रीते पवन जैसे वायु, जातप-अने तडाकी और धूपसे, परीतम् घेरायेछुं ग्याप्त, जल्पम् अल्प अल्प, उदकम् हब जल सूकाई अथ छे पानी सूख जाता है, लङ्घनेन तेवी रीते क्षंधनथी वैसे लंघनसे, अग्नि-अग्नि अग्नि, मास्त-अने पवननी और वायुकी, वृद्धया वृद्धिथी वृद्धि होनेसे, जल्पः दोषः अल्प दोष अल्प दोष, प्रशोषम् सूकाई शुष्क, आपघते अथ छे हो जाता है;

44-(1). Now starvation is indicated in disorders of slight morbidity. Thereby the digestive fire and vata being stimulated, the slight morbidity is blotted out like a small quantity of water exposed to the sun and wind.

लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यसंतापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबहुदकं मध्यबलो दोषः प्रशोषमापघते;

मध्य-बल- मध्यम अक्षवाणा मध्यम बलवाले, दोषाणाम् दोषो भाटे दोषोंके लिए, तु तो तो, लङ्घन-पाचने क्षंधन तथा पाचन छे लङ्घन तथा पाचन है, हि कारखु के क्योंकि, सूर्यसंताप- जेवी रीते सूर्यना तडाके जैसे सूर्यके सन्ताप, मारुताभ्याम् अने पवनथी और वायुद्वारा, पांशु-तथा धूल और धूल, भस्मावकिरणैः तेभज् शय नाभवाथी एवं राख डालनेसे, अनतिबहु-दकम् हब अहु अहु न होय कीवुं पाछी सूकाई अथ छे मध्यम परिमाणका जल सूख जाता है, लङ्घनपाचना-भ्याम् तेवी रीते क्षंधन अने पाचनथी वैसे लङ्घन और पाचनसे, मध्यबलः मध्यम अक्षवाणा मध्यम बलवाला, दोषः दोष दोष, प्रशोषम् सूकाई शुष्क, आपघते अथ छे हो जाता है;

42-(2). Starvation and stimulation of digestion are indicated for disorders of moderate morbidity. For by the starvation and the activation of digestion,

४४. लङ्घनपाचने-लङ्घनपाचनम् (ब)

the disorders of moderate morbidity are dried up like a sink that is acted upon by the sun and wind on the one hand and on the other is silted up by the falling dust and ashes.

बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वदोषावसेचनम् ॥ ४४ ॥

बहुदोषाणाम् अहु दोषो भाटे बहुत दोषोंके लिए, पुनः तो तो, दोषावसेचनम् एव कार्यम् दोषावसेचन-ज् करवुं ओछी दोषोंको बाहिर निकालना ही चाहिए, हि कारखुके क्योंकि, केदारसेतौ अभिन्ने नथी सुधी भेतरनी पाण तोडवाभा न आवे बिना खेतके बंध तोड़े, पल्वलाप्रसेकः न अस्ति त्यां सुधी नानुं तलाव सूकाई नथी छोटा तालाव झुखाया नहीं जा सकता, तद्वत् तेज् प्रभाषे उसी प्रकार, दोषावसेचनम् स'शोक्षनथी दोषोने अहार काढवानुं समज्जु संशोधनसे दोषोंको बाहिर निकालनेके बारेमें समझना चाहिए ॥४४॥

44. As regards, however, disorders of severe morbidity, there is only one recourse, the elimination of the morbid matter. For without making a breach in its dam, a reservoir cannot be drained of its water. Similar is the need for drainage in cases of excessive morbidity.

स्वभावतः प्रतिकारानर्हाः—

दोषावसेचनमन्यद्वा मेपजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवविधस्य कुर्यात् । तद्यथा—अनपवाप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिबन्ध-

४४ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति-पल्वलाप्रसेकोऽस्ति (ज. त.)

४५. अनपवाप्रतीकारस्य अनपवाप्रतीकारस्य (र. ब. प.)

,, अनपवाप्रतीकारस्य (ब)

,, अपरिचारकस्य-अपपरिचारकस्य (क.)

स्यासूयकस्य तीव्राधर्मावचेरतिक्षीणबलमासद्यो-
गितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य
चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीय-
साऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५ ॥

दोषावसेचनम् दोषावसेचनं दोषावसेचनं, अन्यत्
वा के पीछुं वा अन्य, मेवजम् औषध औषध, प्राप्त-
काकम् सभय आवी पहेला होय तो समय आने
पर, जपि पछु मी, एवंविधस्य आवी अतना निम्न
प्रकारके, जातुरस्य शेजीनुं रोगीकी, न कुर्यात् करवुं
नहि नहीं करनी चाहिए, तत् यथा नेभके जैसेकि,
जनपवाद- प्रतीकारस्य निन्दानो प्रतीकार न करना
निन्दाका प्रतीकार न करनेवाले, जघनस्य धनखीन निर्धन,
क्लृपतिचारकस्य परिथारकरहित सेवकरहित, वैद्य-
मानिनः पैताने वैद्य माननार अपनेको वैद्य गननेवाले,
चण्डस्य कोधी कोवी, असूयकस्य शुल्भां दोषदृष्टि-
वाणा गुणमें दोषदृष्टिवाले, तीव्राधर्मावचेः अधर्माभां
तीव्र रुचिवाणा अधर्ममें तीव्र रुचिवाले, अतिक्षीण-
अतिक्षीण अतिक्षीण, बल- अक्ष बल, मांस- भांस मांस,
होणितस्य अने रक्तवाणा और रक्तवाले, असाध्यरोग-
असाध्य रोगवाणी असाध्य रोगसे, उपहतस्य रीयाता पीकित,
मुमूर्षु- अने भूभुपुंनं और मृत्युसूचक, लिङ्ग- अन्वितस्य
च इति लक्षणवाणानुं लक्षणयुक्तकी, हि कारण के
क्योंकि, एवंविधम् आवी अतना इस प्रकारके,
जातुरम् शेजीनो रोगीकी, उपचरन् उपचार करना
चिकित्सा करता हुआ, भिषक् वैद्य वैद्य, पापीयसा
पापजनक अतिघोर, जवशसा अपयशशी निन्दासे,
बोगम् श्रृङ्खलित युक्त अने छे युक्त होता है ॥ ४५ ॥

45. However, neither the therapy
of elimination of morbid matter nor
any other kind of medication should
be administered, even when indicated,
to the following kinds of patients:--
one who has not justified his honor
when questioned, one who is without
wealth or attendants, one who fancies
himself to be a doctor, one who is
fierce-tempered, one who is envious,

one who takes keen pleasure in vic-
ious acts, one who has lost his stren-
gth, flesh or blood to an inordinate
extent, one who is afflicted of an in-
curable disease, and one who presents
the fatal prognostic signs. By treating
such a patient, the physician incurs
opprobrious odium.

अशुभफलं कर्म न कर्तव्यम्—

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतदुद्धिमतां मतम् ॥ ४६ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक
छे के श्लोक है कि, तदात्वे च तत्कारण तत्कालमें, अनु-
बन्धे वा के पाछाणी या पीछे, यस्य ने जिस, कर्मणा
कर्मणुं कर्मका, अशुभम् अशुभ अशुभ, फलम् इण फल,
स्यात् थाय हो, तत् ते कर्म वह कर्म, न कर्तव्यम्
करवुं न ओपछे नहीं करना चाहिए, एतत् आ यह,
उद्धिमताम् बुद्धिमान पुरुषोंने बुद्धिमानोंका, मतम् मत
छे सिद्धांत है ॥ ४६ ॥

Here is a verse again—

46. One ought not to engage in
an action which either in the doing
or in the consequence, gives rise to
evil. Such is the view of the wise.

जात्रलादिदेशलक्षणम्—

(अस्योदकद्रुमो यस्तु प्रघातः प्रचुरातपः ।

श्लेयः स जात्रलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ४७ ॥

यः देशः तु ने देश जहां पर, अस्योदकद्रुमः अक्ष
अक्ष अने वृक्षवाणो पानी और वृक्ष कम हो, प्रघातः
भूध पवनवाणो जिसमें वायु खूब चलती हो, प्रचुरातपः
पुष्कल तापवाणो धूप बहुत हो, स्वल्प-रोगतमः अपि
च अने धात्रा न ओछा रोगवाणो होय और रोग
बहुत कम हो, सः तेने उसे, जात्रकः अंगल देश जात्रल
देश, श्लेयः अक्षुधे जानना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. That is to be known as Jangala country which has scanty rainfall and vegetation and is swept by high winds and enjoys abundant sunshine and which is least unhealthy.

પ્રચુરોદકવૃક્ષો યો નિવાતો દુર્લભાતપઃ ।

અનૂપો बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥૪૮॥)

ચઃ જે જહાં પર, પ્રચુરોદકવૃક્ષઃ પુષ્કળ જલ અને વૃક્ષવાળો પાની ઓર વૃક્ષ बहुत હો, નિવાતઃ વાતના સંચાર વિનાનો વાત સંચારસે રહિત હો, દુર્લભાતપઃ દુર્લભ તડકાવાળો ધૂપ કઠિનાઈસે પ્રાપ્ત હો, बहुदोषः ચ અને બહુ દોષવાળો ઓર दोषोंकी अधिकता હો, (સઃ તે વહ.) અનૂપઃ અનૂપ દેશ છે અનૂપ દેશ હૈ, समः અને સમ દેશને ઓર સમાન દેશકો, साधारणः સાધારણ સાધારણ દેશ, मतः મા-યો છે કહતે હૈ ॥૪૮॥

48. That country which has abundant rainfall and luxuriant vegetation, few high winds and little sunshine, which gives rise to many bodily disorders is known as (Anoopa) wetland. Where these two extremes are balanced that country is known as normal.

અપ્યાયોકવિષયાઃ—

તત્ર શ્લોકાઃ—

पूर्वकृपाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः ।

देशोद्भूतस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥૪૯॥

प्राणिकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षયક્રમઃ ।

मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥૫૦॥

यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भैषजम् ।

सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥૫૧॥

तदाग्नेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।

देशोद्भूतनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमઃ ॥૫૨॥

૪૮. અનૂપો—અરૂપો (૪.)

૪૯. હેતુનામ્—સ્થાવીનામ્ (૫.)

તત્ર શ્લોકાઃ તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, पूर्वकृपाणि जनपदोद्भूतानां पूर्वस्य जनपदोद्भूतके पूर्वरूप, सखलक्षणाः पौतपौतानां लक्षणौ सहित अपने अपने लक्षणोंवाले, सामान्याः सामान्य सामान्य, हेतवः हेतुओं कारण, देशो सस्य देशोद्भूतानुं जनपदोद्भूतकी, भैषज्यम् औषध चिकित्सा, हेतूनाम् हेतुओं कारणोंका, मूलम् च एव भूण मूल, प्राणिकार- निडाशेनी आल रोगोंकी प्रारम्भिक, समुत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, आयुषः आयुष्यना आयुके, क्षयक्रमः च क्षयने। क्रम क्षयका क्रम, भूतानाम् प्राणीओंना प्राणियोंकी, मरणम् मरणा मृत्युके, प्रति आगतमां सम्बन्धमें, काल- अकाल- काल અને અકાલનો કાલ ઓર અકાલકા, વિનિશ્ચયઃ નિશ્ચય નિશ્ચય, यथा च જે પ્રમાણે जिस प्रकार, अकालमरणम् અકાળ મરણ થાય છે અકાલ મૃત્યુ હોતી હૈ, यथायुक्तम् જે પ્રમાણે યોગ્ય જેણે जिस प्रकार प्रयुक्त, भैषजम् च औषध औषध, सिद्धिम् सिद्धि સફલ, वाति पात्रे છે હોતી હૈ, येषाम् અને જેઓનું ઓર જિનકી, येन જે जिस, हेतुना કારણસે, औषधम् औषध औषध, न कुर्यात् न કરવું બેઈએ નહીં કરની યાદિય, तत् सर्वम् તે સર્વ વહ સર્વ, देशोद्भूतनिमित्तीये અને।पदोद्भूतनीय जनपदोद्भूतनीय, विमाने विमानमां विमानमें, मुनिसत्तमः मुनिश्रेष्ठ मुनिश्रेष्ठ, आग्नेये आग्नेये अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, निखिलम् संपूर्ण સમ્પૂર્ણ કપમેં, उक्तवान् કહ્યું છે કહા હૈ ॥૪૯-૫૨॥

Here are the recapitulatory verses—

49-52. The portents that precede great destruction of peoples, the general causes from which such destruction proceeds together with their individual characteristics, the counter-measures, the source of the destructive causes, the primo-genesis of disease, the order of gradual diminution in the life-span of creatures, the determination of timely and untimely death, the manner of the occurrence of

premature death, how administered a treatment achieves success, the patients that are not to be treated and for what reason—all this has been expounded by Atreya, the best of the seers to Agnivesa, in this chapter on the Specific Determination of the Measure of wholesale destruction of populations.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्धंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં જોર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત છે શાસ્ત્રકે, વિમાનસ્થાને વિમાનસ્થાન વિષે વિમાનસ્થાનમાં, જનપદોદ્ધંસનીયવિમાનમ્ 'જનપદોદ્ધંસનીયવિમાન' જનપદોદ્ધંસનીયવિમાન', નામ નામનો નામકા, તૃતીયઃ ત્રીજો તૈસરા, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૩ ॥

3. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચૌથો અધ્યાય અધ્યાય ચૌથા

Chapter IV

त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, 'ત્રિવિધરોગ-વિશેષવિજ્ઞાનીયમ્ વિમાનમ્' 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાની-યવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય-વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाष्ये न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्—

त्रिविधं સ્વલ્પ રોગવિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ; તદ્વથા— આત્મોપદેશઃ, પ્રત્યક્ષમ્, અનુમાનં ચેતિ ॥ ૩ ॥

રોગવિશેષ-રોગોના ભેદનું રોગોંકે મેદોંકા, વિજ્ઞાનમ્ સ્વલ્પ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારે ત્રીન પ્રકારસે, ભવતિ થાય છે હોતા છે, તદ્ વથા જેમકે જૈસે, આત્મોપદેશઃ આત્મોપદેશ આત્મોપદેશ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ હિતિ અને અનુમાન જોર અનુમાન ॥ ૩ ॥

3. Three indeed are the modes of ascertaining the nature of disease. They are— authoritative instruction, direct observation and inference.

आत्मोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां लक्षणम्—

તત્રાત્મોપદેશો નામાત્મવચનમ્ । આત્મા દ્વાવિ-તર્કસ્મૃતિવિભાગવિદો નિષ્પ્રીત્યુપતાપદર્શિનઃ । તેષામેવંગુણયોગાદ્યદ્વચનં તત્ પ્રમાણમ્ । અપ્રમાણં

૧. આત્મોપદેશઃ—વપદેશઃ (દ.)

૪. આત્મોપદેશઃ—વપદેશઃ (દ.)

पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति;

तत्र तेभां उनमें, आतोपदेशः आतोपदेश आतोप-
देश, नाम ओट्टे अर्थात्, आसवचनम् आस पुत्रोऽनुं
वचन आस पुरुषोका वचन, हि ३।२४ के क्योंकि,
आताः आस पुत्रोऽनुं आसपुरुष, अवितर्क-स्मृति-
विभाग- विदः निश्चययुक्त-अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण
ज्ञानवाणी निश्चययुक्त- अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण ज्ञानवाले,
निष्पीत्युपताप-दर्शिनः च अने रागद्वेषरहित
दृष्टिवाणी होय छे और रागद्वेषरहित दृष्टिवाले होते हैं.
एवंगुण-ओवा गुणोऽनुं ऐसे गुणोंके, योगात् संप्रत्यक्ष
योगसे, तेषाम् तेओऽनुं उनका, यत् वचनम् ने वचन
जो वचन, तत् प्रमाणम् ते प्रमाण मनाय छे वह
प्रमाण माना जाता है, मत्त- भदभत्त मदमत्त, उन्मत्त-
गां पागल, मूर्ख- भूर्भ मूर्ख, रक्त- आसक्त पक्षपाती,
दुष्ट- अने धूर्तानुं और धूर्तका, अदुष्ट-वचनम् पुनः
अदुष्ट वचन पक्ष अदुष्ट वचन भी, अप्रमाणम् अप्रमाण
छे अप्रमाण है;

4-(1). Now expert instruction means the teaching imparted by the experts. Experts again are those who possess unequivocal knowledge, memory, the science of classification, and whose observations are not affected by favour or malice. Their testimony, by reason of their being endowed with these qualities, is authoritative; while that coming from inebriated, insane, stupid and interested persons or those given to half-truths is unauthoritative

प्रत्यक्षं तु खलु तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा
चोपलभ्यते ।

४ मूर्खरक्त-मूर्खवक्तृ क. न च छ

१. दुष्टादुष्ट-दुष्टादुष्ट (घ. च. प.)

२. " -दुष्टान्तःकरण (क्ष.)

३. मनसा-आत्मना (च. घ.)

स्वयम् आत्मा आत्मा, इन्द्रियैः इन्द्रियो इन्द्रियों,
मनसा च अने मनवडे और मनने, यत् ने जो, उप-
लभ्यते लभ्याय छे प्रतीत होता है, तत् तु खलु ते
वह, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है;

4. 2). That is direct observation which is apprehended by one's own senses and the mind.

अनुमानं खलु तर्का युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

युक्ति युक्तानी युक्तिनी, अपेक्षः खलु अपेक्षावाणी
अपेक्षावाणी, तर्कः तर्क तर्क, अनुमानम् अनुमान छे
अनुमान है ॥ ४ ॥

4. Inference is reason working on given premises

आतोपदेशादिभिः भवैः रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः—

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वमथोत्तरकालमध्यवसानमदोषं
भवति न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्प-
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमातोपदे-
शाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष-
माणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां
प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ५ ॥

त्रिविधेन त्रय प्रकाशना तीन प्रकारके, अनेन आ
इस, ज्ञानसमुदायेन खलु ज्ञानना समुदायनी ज्ञानके
समुदायद्वारा, सर्वम् रोगम् दरेक रोगने प्रत्येक रोगको,
पूर्वम् पहिला प्रथम, सर्वथा सर्व प्रकाशने सब प्रकारसे,
परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अथ उत्तरकालम्
त्यार पछी करेवे। इसके पीछे किया हुआ, सर्वम् दरेक
प्रत्येक, अध्यवसानम् निश्चय निर्णय, अदोषम् दोषरहित
दोषरहित, भवति होय छे होता है, हि केभके क्योंकि,
ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओक अवयवनी ज्ञानके एक अवयवसे,
कृत्स्ने संपूर्ण, ज्ञेये ज्ञेयनु ज्ञेयमें, ज्ञानम् ज्ञान
ज्ञान, न उत्पद्यते उत्पन्न थतु नहीं उत्पन्न नहीं होता,

५. किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं-किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं (च. घ.)

६. सर्वमथोत्तरकालम्-सर्वमथोत्तरकालम् (घ. च. घ.)

ત્રિવિધે શુ ત્રણે પ્રકારના ત્રીનો પ્રકારકે, અસ્મિન્ જ્ઞાન-સમુદયે આ જ્ઞાનસમુદાયમાંથી હવે જ્ઞાનસમુદાયમેસે, પૂર્વે પ્રથમ પ્રથમ, આતોપદેશાત્ આતોપદેશથી આતો-દેશમે, જ્ઞાન જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન હોતા હૈ. તત્ત્વ: તે પછી ઉસકે વાદ, પ્રત્યક્ષ- પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાનથી ઓર અનુમાનમે, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, ઉપપચયે થાય છે હોતી હૈ, હિ કેમકે ક્યોકિ, પૂર્વે પહેલાં પ્રથમ, વત્ જો, અનુપવિષ્ટમ્ કહેવામાં આબુ નથી નહીં કહા ગયા, તત્ તેને ઉસે, પ્રત્યક્ષ- પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાન દ્વારા ઓર અનુમાન દ્વારા, પરીક્ષમાણ: પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષા કરતે હુવ, કિં શુ કયા, વિષ્ણાત્ બધી શકે? જ્ઞાન સકેગા?, તસ્માત્ તેથી હવે હિવ, જ્ઞાનવત્તમ્ બુદ્ધિમાનોની જ્ઞાનિ-યોકી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, ત્રિવિધા ઐ પ્રકારની છે દો પ્રકારકી હૈ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ વ અને અનુમાન ઓર અનુમાન, ઉપદેશોન સહ વા અથવા ઉપદેશ સાથે અથવા ઉપદેશકે સાથ, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે ત્રીન પ્રકારકી હોતી હૈ ॥૫॥

5. It is only after examining a disease completely and from all aspects by means of the tripartite method of acquiring knowledge that a correct decision as regards diagnosis is arrived at. The understanding of the total nature of a thing does not arise from a fragmentary knowledge of it. Out of this group of the three sources of knowledge, (theoretical) knowledge derived from authoritative instruction comes first; thereafter investigation proceeds by means of observation and inference. In the absence of previous information concerning a thing, how can a man proceed to verify it by means of observation or inference? Therefore investigation is conducted in two ways by those who possess

knowledge—direct observation and inference; or in three ways, if instruction is included.

આતોપદેશાજ્ઞાતવ્યા વિષયા:—

તન્નેદમુપદિશન્તિ બુદ્ધિમન્ત:—રોગમેકૈકમેવં-પ્રકોપણમેવંયોનિમેધમુત્થાનમવમાત્માનમેવમધિષ્ઠા-નમેવંવેદનમેવંસંસ્થાનમેવંશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધમે-ધમુપદ્રવમેવંબુદ્ધિસ્થાનક્ષયસમન્વિતમેવમુદર્કમેવ-નામાનમેવંયોગં વિદ્યાત્; તસ્મિન્નિયં પ્રતીકારાર્થા પ્રવૃત્તિરથવા નિવૃત્તિરિત્યુપદેશાજ્ઞાયતે ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ તે વિષયમાં ઉસ વિષયમે, બુદ્ધિમન્ત: બુદ્ધિમાન પુરુષો બુદ્ધિમાન લોગ, હવમ્ આ યહ, ઉપદિશન્તિ કહે છે કહતે હૈ, એકૈકમ્ પ્રત્યેક પ્રત્યેક, રોગમ્ રોગને રોગકો, એવંપ્રકોપણમ્ આવાં પ્રકોપણવાળો. એસે પ્રકોપણોવાલા, એવંયોનિમ્ આવી પ્રકૃતિવાળો. એસી પ્રકૃતિવાલા, એવમુત્થાનમ્ આવાં કારણવાળો. એસે કારણોવાલા, એવમાત્માનમ્ આવા સ્વરૂપવાળો. એસે સ્વરૂપવાલા, એવમધિષ્ઠાનમ્ આવા અધિષ્ઠાનવાળો. એસે અધિષ્ઠાનવાલા, એવંવેદનમ્ આવી વેદનાવાળો. એસી વેદનાવાલા, એવંસંસ્થાનમ્ આવાં લક્ષણવાળો. એસે લક્ષણોવાલા, એવં-શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસગન્ધમ્ આવા શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધવાળો. એસે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ ઓર ગન્ધવાલા, એવમુપદ્રવમ્ આવા ઉપદ્રવો-વાળો. એસે ઉપદ્રવોવાલા, એવં-બુદ્ધિ-સ્થાન-ક્ષયસમન્વિતમ્ આવાં વૃદ્ધિ, સ્થાન અને ક્ષયવાળો. એસે વૃદ્ધિ, સ્થિતિ ઓર ક્ષયવાલા, એવમુદર્કમ્ આવા પરિણામવાળો. એસે પરિણામવાલા, એવંનામાનમ્ આવા નામવાળો. એસે નામવાલા, એવંયોગમ્ અને આવા યોગ (ઓષધ) વાળો. ઓર એસે યોગવાલા હૈ, વિદ્યાત્ એમ બધુવે બેઠેએ હવે પ્રકારસે જાનના ચાહિવ, તસ્મિન્ તેમાં ઉસમે, પ્રતીકારાર્થા પ્રતીકાર માટે પ્રતીકારકે હિવ, હવમ્ આ યહ, પ્રવૃત્તિ: પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, અથવા અથવા અથવા, નિવૃત્તિ: નિવૃત્તિ છે નિવૃત્તિ હૈ, હવિ એ યહ, ઉપદેશાત્ ઉપદેશથી ઉપદેશમે, જ્ઞાયતે બધુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. The learned physicians impart instruction in the following way:—each and every disease is to be known as having such exciting factors, such and such source, such and such onset, such and such location, such and such type of pain, such and such symptoms, such and such sound, touch, color, taste and odor, such and such complications, such and such stages of aggravation, steady continuance, and abatement, such and such result, such and such name, such and such concomitants. In view of these the prescriptions and prohibitions in the treatment of disease, one learns from instruction.

प्रत्यक्षतः पञ्चैन्द्रियैर्ज्ञेया विषयाः —

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्नकूजनं, सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताड्योन्नेज्ज परीक्षेत;

प्रत्यक्षतः खलु प्रत्यक्ष प्रमाद्युथी प्रत्यक्ष प्रमाणसे, रोगतत्त्वम् रोगिना तत्त्वने रोगके तत्त्वको, बुभुत्सुः भक्षु-वान्नी धन्वावाजाये जाननेकी इच्छावालेको, तु ते। तो, सर्वैः इन्द्रियैः अधी धिन्द्रियेनवे समी इन्द्रियोसे रसज्ञानात् अन्यत्र रसज्ञान सिवाय रसज्ञानके बिना, आतुरशरीरगतान् रोगिना शरीरमां रहेला रोगीके शरीरके, सर्वान् सर्व समी, इन्द्रियार्थान् धिन्द्रियेना विषयेनी इन्द्रियोंके विषयोंकी, परीक्षेत परीक्षा करनी ओधेओ परीक्षा करनी चाहिए, तत् यथा नेभके जैसेकि, अन्नकूजनम् आतुरगना अवाव आंतोमें शब्द, सन्धिस्फुटनम् सन्धिओनु हुटवुं सन्धियोंका फूटना, अङ्गुलीपर्वणां च अने अङ्गुलीओना वेडानु हुटवुं और अङ्गुलियोंके मोरोका चटकना, स्वरविशेषान् च स्वरभेदे।

स्वरभेद, ये च अने ने और जो, जन्ने जयि थीअ पक्ष अन्य भी, केचित् डार्ड कोई, शरीरोपगताः शरीरमां थनारा शरीरमें होनेवाले, शब्दाः शब्द शब्द, स्युः छे हों, तान् तेओनी उनकी, ओन्नेज्ज डानधी कानोंद्वारा, परीक्षेत परीक्षा करनी ओधेओ परीक्षा करनी चाहिए;

7-(1). Seeking to know the nature of a disease by direct observation, the physician should explore by means of his sense-organs, with the exception of the tongue, the entire field of sensible data presented by the patient's body. Thus he should examine with the ear (auscultation) the intestinal sounds, the sounds of the joints and the finger knuckles, variations in the patient's voice or any other sounds that may be observed in any part of the body.

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा परीक्षेत;

वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-आकृति आकृति, प्रमाण-प्रमाद्यु प्रमाण, छायाः डान्ति कान्ति, शरीर-देहनां देहकी, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, विकारौ अने विकार और विकार, अनुक्तानि अने नहि डहेला और न कहे हुए, चक्षु-आभना आखके, वैषयिकाणि विषयइय विषयस्व, यानि ने जो, जन्थानि च थीअ हे।य दूसरे हों, तानि तेओनी उनकी, चक्षुषा आभनवे आंख द्वारा, परीक्षेत परीक्षा करनी ओधेओ परीक्षा करनी चाहिए;

7-(2). He should examine with the eye the color, the shape, proportions and the lustre, the healthy or diseased look of the body and whatever else though not mentioned here admits of visual inspection.

રસં તુ જ્ઞાતુરશરીરગતમિન્દ્રિયવૈષયિક-
મપ્યનુમાનાદવગચ્છેત, ન જ્ઞાત્ય પ્રત્યક્ષેણ પ્રહણમુ-
પપચતે, તસ્માદાતુરપરિપ્રશ્નેનંથાતુરમુખ્યસ્વં વિદ્યા-
ત્, ચૂકાપસર્પણેન જ્ઞાત્ય શરીરવૈષય્યં, મશ્કિકોપ-
સર્પણેન શરીરમાધુર્યં, લોહિતપિત્તસંદેહે તુ કિં
ધારિલોહિતં લોહિતગિતં વેતિ શ્વકાકમક્ષણા
જ્ઞારિલોહિતમમક્ષણાલ્લોહિતપિત્તમિત્યનુમાતવ્યમ્ ,
પશ્વમન્યાનપ્યાતુરશરીરગતાન્ રસાનનુમિમીત;

જાતુર- શરીરગતમ્ રોગીના દેહમાં રહેલા રંગીકે
શરીરમાં રહે હુએ, રસમ્ તુ જ્ઞાતુ રસને તો રસકો તો,
ઈન્દ્રિયવૈષયિકમ્ અપિ ઇન્દ્રિયનેા વિષય હોવા છતાં પણ
ઈન્દ્રિયકા વિષય હોને પર મી અનુમાનાત્ અનુમાનથી
અનુમાનસે, અવગચ્છેત્ અજ્ઞાતે બેઠીએ જાનના યાહિએ,
હિ કેમકે ક્યોંકિ, જ્ઞાત્ય એનું ઇસકા, પ્રત્યક્ષેણ પ્રત્યક્ષથી
પ્રત્યક્ષસે, પ્રહણમ્ પ્રહણ કરતું પ્રહણ કરના, ન ઉપપચતે
શોઅ નથી યુક્ત નહીં હે, તસ્માત્ તેથી ઇમલિએ, જાતુર-
રોગીના રોગીકે, મુક્તરસમ્ મુખના રસને મુઠકે રસકો,
જાતુર- રોગીને રોગીસે, પરિપ્રશ્નેન પ્રશ્ને પૂછીને પ્રશ્ન
પૂછ કર, એવ જ હી, વિદ્યાત્ અજ્ઞાતે બેઠીએ જાનના
યાહિએ, જ્ઞાત્ય એના ઇસકે, શરીર- શરીરના શરીરકી,
વૈરસ્યમ્ તુ વિરસતાને તો વિરસતાકો તો, ચૂકા-
જૂઓના જૂંકે, અપસર્પણેન દૂર જવાથી દૂર ઇટનેસે,
શરીરમાધુર્યમ્ શરીરની મધુરતાને શરીરકી મધુરતાકો,
મશ્કિકા-માખીઓના મક્ષિચ્યોંકે, ઉપસર્પણેન પાસે
આવવાથી પાસમેં આનેસે, કિમ્ શું કયા, ધારિલોહિતમ્
આ ઇવરક્ત છે યહ જીવરક્ત હે, લોહિતપિત્તમ્ વા કે
રક્તપિત્ત છે અથવા રક્તપિત્ત હે, ઇતિ એ પ્રકારનેા ઇસ
પ્રકારકા, લોહિતપિત્ત- રક્તપિત્તમાં રક્તપિત્તમેં, સંદેહે તુ
સંદેહ થતાં સંદેહ હોને પર, જ- કાક- કુતરા અને કાગડા-
એ કુસે ઔર કોઈકે, મક્ષણાત્ ખાવાથી જાનેસે, ધારિ-
લોહિતમ્ ઇવરક્ત છે જીવરક્ત હે, અમક્ષણાત્ અને ન
ખાવાથી ઔર ન જાનેસે, લોહિતપિત્તમ્ રક્તપિત્ત છે
રક્તપિત્ત હે, ઇતિ આ યહ, અનુમાતવ્યમ્ અનુમાન
કરતુ બેઠીએ અનુમાન કરના યાહિએ, એવમ્ આ પ્રમાણે
ઇસ પ્રકાર, જાતુર- રોગીના રોગીકે, શરીરગતાન્ શરી-
રમાં રહેલા શરીરગત, અન્યાન્ અપિ યીઅ પણ અન્યની,

રસાન્ રસોનું રસોંકા, અનુમિમીત અનુમાન કરતુ
બેઠીએ અનુમાન કરના યાહિએ;

7-(3). The examination of the pa-
tient's body by the sense of taste,
though falling under direct observa-
tion, is prohibited and should be done
indirectly by inference. Thus it is by
the method of interrogation that the
physician should ascertain the exist-
ing taste in the patient's mouth. In-
sipidity of his body-secretions by the
lice etc. deserting his body and the
excessive sweetness of the body-secre-
tions by the accumulation of flies on
his body. If the disorder of hemother-
mia is suspected, then in order to
determine whether the patient's blood
is healthy or vitiated by bile, the
physician should conclude that the
blood is healthy if a sample of it is
eaten by a dog, crow etc., but if it is
not eaten then it is a case of hemothe-
rmia. In this manner the physician
should make his inferences concerning
the state of the rest of the patient's
body-fluids.

ગન્ધાંસ્તુ જ્ઞાતુ સર્વશરીરગતાનાતુરસ્ય પ્રકૃતિ-
વૈકારિકાન્ પ્રાણેન પરીક્ષેત;

જાતુરસ્ય રોગીના રોગીકે, સર્વ- આખા સારે, શરીર-
ગતાન્ શરીરમાં વ્યાપેલા શરીરમેં વ્યાપ હુએ, પ્રકૃતિ-
વૈકારિકાન્ પ્રાકૃત અને વૈકૃત પ્રાકૃત ઔર વૈકૃત, ગન્ધાન્
તુ જ્ઞાતુ ગન્ધોની ગન્ધોકી, પ્રાણેન પ્રાણે દ્વારા પ્રાણસે,
પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેઠીએ પરીક્ષા કરની યાહિએ;

7 (4). As regards the smells in the
entire body of the patient whether
they are normal or abnormal, the

physician should examine them by the sense of smell.

स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तम् ।

प्रकृति- अने प्रकृति और प्रकृति, विकृतियुक्तम् तथा विकृतियुक्त और विकृतियुक्त, स्पर्शम् च स्पर्शनी स्पर्शकी, पाणिना हाथ वडे परीक्षा करनी चाहिए; द्वारा परीक्षा करनी चाहिए;

7-(१). He should examine the normal or abnormal feel of the patient's body by his hand. (That is palpation.)

इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्षण-मुक्तम् ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षी प्रत्यक्षमे, अनुमानाद् अनुमानधी अनुमानसे, उपदेशतः च अने आसना उपदेशधी और आसके उपदेशमे, परीक्षणम् परीक्षा परीक्षा, उक्तम् उक्ती छे कही गई है ॥ ७ ॥

7. Thus we have laid down the various methods of examination by means of direct observation, inference and instruction.

अनुमानहेया विषयाः—

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेन, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण, अस्त्रामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, हियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,

८. खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया—खल्वन्यतया ये भूयश्चानुमानज्ञेया (च. व.)

११ सङ्गेन-संबन्धेन (प.)

११ उत्थादेन-उत्साहेन (क. व. च. ड. त. व. प.)

ब्रह्मं प्रतिषेधेन, उपधिमुपबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपपन्न्याभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्रदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयः वणी और, इमे आ ये, अन्ये अपि जीन पक्षु अन्य भी, भावाः तु बलु भावे भाव, एवम् एव आ व प्रमाणे इसी प्रकार, अनुमानज्ञेयाः अनुमानधी आसना येऽनु अनुमानने जानने योग्य, भवन्ति छे हैं, तत् यथा ग्रेम क जैसे कि, अग्निम् अग्निनी अग्निकी, जरणशक्त्या पाथनशक्तिधी पाचनशक्तिसे, बलम् अग्नी बलकी, व्यायामशक्त्या व्यायाम करवाणी शक्तिधी व्यायामकी शक्तिसे, श्रोत्रादीनि श्रोत्र आदि छिद्रियोनी श्रोत्र आदि इन्द्रियोंकी, शब्दादि- शब्द आदि शब्द आदि, अर्थग्रहणेन विषयोना ग्रहणधी विषयोंके ग्रहणसे, मनः मननी मनकी, अर्थ- विषयना विषयके, अव्यभिचरणेन यथायेऽनु ग्रहणधी ठीक प्रकार ग्रहणसे, विज्ञानम् विज्ञाननी विज्ञानकी, व्यवसायेन निश्चयात्मक ज्ञानधी निश्चयात्मक ज्ञानसे, रजः रजोगुणकी, सङ्गेन आसक्तिधी आसक्तिसे, मोहम् मोहनी मोहकी, अविज्ञानेन अविज्ञानधी अविज्ञानसे, क्रोधम् क्रोधनी क्रोधकी, अभिद्रोहेण आभद्रोहधी अभिद्रोहसे, शोकम् शोकनी शोककी, दैन्येन दीनताधी दीनतासे, हर्षम् हर्षनी हर्षकी, आमोदेन आनन्दधी प्रसन्नतासे, प्रीतिम् प्रीतिनी प्रीतिकी, तोषेण संतोषधी संतोषसे, भयम् भयनी भयकी, विषादेन विषादधी

८. प्रतिषेधेन—प्रतिषातिपातेन (प.)

११ उपधिम्—उपाधिम् (ड. व. प.)

११ अनुबन्धेन—अनुबन्धनेन (त.)

११ —अनुबन्धनेन (प.)

११ अपचारविशेषेण—उपचारविशेषेण (प.)

११ द्विष्टेष्टसुखदुःखानि—द्विष्टेष्टसुखदुःखानि (च.)

११ — द्विष्टेष्टसुखदुःखानि (प.)

of the provocative factors; the imminence of death by the severity of the fatal prognostic signs; the expectation of recovery from wholesome inclinations; the clarity of mind from the absence of disorder. As regards the hard-bowelled condition or soft-bowelled condition, the dreams seen, the cravings, the likes and dislikes, pleasure and pain—these are to be known by interrogating the patient.

आप्तोपदेशादिभिः सर्वैरध्यवसानममोहकरं भवति—

भवन्ति चात्र—

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥९॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवन्ति श्लो३।
छे ३ श्लोक हैं कि, विचक्षणः बुद्धिमान वैद्ये बुद्धिमान
वैद्यको, आहतः उपदेशेन च आसीना उपदेशशी आत्तोंके
उपदेशसे, प्रत्यक्षकरणेन च प्रत्यक्ष ईद्रियशी प्रत्यक्ष
इन्द्रियसे, अनुमानेन च अने अनुमानशी और अनुमानसे,
व्याधीन् रोगाने रोगोंको, सम्यक् सारी रीते भली
प्रकार, विद्यात् भखवा नेर्धये जानना चाहिए ॥ ९ ॥

Here are some verses again—

9. The discerning physician should correctly diagnose diseases by the aid of theoretical knowledge, by all means of direct observation and inference.

सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।

अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥१०॥

अर्थवित् निधान वैद्य विद्वान वैद्यको, सर्वम् अध्यानी
प्रत्येक वस्तुकी, यथासंभवम् संभव अनुसार यथासंभव,
सर्वथा सर्व प्रकृते सब प्रकारसे, समालोच्य समाधेयना
करीने समालोचना करके, तबे च तत्त्वभा तत्त्वमें,
जब तदनन्तरम् अने त्पार पक्षी और उसके बाद,
कार्ये च कामभा कार्यमें, जन्मवस्थेत् निश्चय करवे।
बोधये निश्चय करना चाहिए ॥ १० ॥

10. Having considered all factors and from all points of view, as far as is possible, the learned physician should, thereafter, formulate his opinion first as regards the nature of the disease and next as regards the line of treatment.

कार्यतत्त्वविशेषः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।

अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ ११ ॥

કાર્યતત્ત્વ- કાર્ય અને તત્ત્વના કાર્ય और तत्त्वके, विशेषज्ञः वेदने अजुनारो पुपुष मेदको जाननेवाला पुरुष, प्रतिपत्तौ कर्तव्यमां कर्तव्यमें, न मुञ्चति भूञ्जते। नथी मोहित नहीं होता, अमूढः અને મોહરહિત પુપુષ और मोहरहित पुरुष, अमोह-निमित्तजम् मोहना अभाव- ३५ निमित्तथी अन्य मोहके अभावरूप निमित्तसे होने- वाला, यत् फलम् ये इष्ट छे जो फल है, (तत् तेने उपको,) आप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ११ ॥

11. The man who knows the nature of the disease and its line of treatment, is never at a loss concerning the appropriate application. Being unconfused he reaps the reward which comes of clear understanding.

ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।

आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥१२॥

यः ७८ जो, तत्त्ववित् तत्त्वज्ञ वैद्य तत्त्ववेत्ता वैद्य,
ज्ञानबुद्धि-प्रदीपेन शास्त्रे करेल बुद्धिश्च दीपायी शास्त्रसे
उत्पन्न बुद्धिरूप दीपकसे, आतुरस्य रोगीना रोगीके,
अन्तरात्मानम् अन्तरात्माभां अन्तरात्मानें, न आविष्कति
प्रवेश करते। नथी प्रवेश नहीं करता, सः ते वह,
रोगान् रोगोन्नी रोगोंकी, न चिकित्सति चिकित्सा करी
शकते। नथी चिकित्सा नहीं कर सकता ॥ १२ ॥

12. The learned physician who is unable to win his way into the patient's

१२. तत्त्वविद्-योगविद् (च. ब. द. ध.)

heart by the light of his scientific understanding is not entitled to treat disease.

અધ્યાયોક્તવિષયાઃ

તત્ર શ્લોકૌ—

સર્વરોગવિશેષાણાં ત્રિવિધં જ્ઞાનસંગ્રહમ્ ।

યથા શ્વોપનિશન્યાસાઃ પ્રત્યક્ષં ગૃહ્યતે યથા ॥૧૩॥

તત્ર તે ત્રિપથમાં ઉપ વિષયમેં, શ્લોકૌ જે શ્લોક છે તે શ્લોક હેં, સર્વરોગ- અર્થા રોગોના સર્વ રોગોકે, વિશેષાણામ લેદોનેા મેદોંકા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનેા ત્રીન પ્રકારકા, જ્ઞાનસંગ્રહમ્ જ્ઞાનસંગ્રહ જ્ઞાનમંપ્રદ, યથા જ અને જે પ્રમાણે ઓર જિમ પ્રકાર, આસાઃ આસો આપ લોગ, ઉપનિશન્તિ ઉપદેશ કરે છે ઉપદેશ કરતે હે, યથા જે પ્રકારે જિસ પ્રકાર, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, ગૃહ્યતે પ્રહણ થાય છે પ્રહણ હોતા હે; ॥૧૩॥

Here are the two recapitulatory verses—

13. The three-fold means of knowledge, the diagnosis of the characteristics of all diseases, what things are taught by way of instruction by the sages, what by direct observation;

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्नुदारधीः ।
भावांश्चिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥१४॥

યથા જ અને જે પ્રકારે ઓર જિસ પ્રકારસે, જે જે જો, અનુમાનેન અનુમાનદ્વારા અનુમાનસે, જ્ઞેયાઃ બહુવા યોગ્ય છે જાનને યોગ્ય હેં, તાન્ ભાવાન્ જપિ તે ભાવોને પણ તે ભાવોંકો મી, ઉદારધીઃ મુનિઃ ઉદાર શુદ્ધિવાળા મુનિએ ઉદાર શુદ્ધિવાળે મુનિને, ત્રિરોગ-વિજ્ઞાને ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય, વિમાને વિમાનમાં વિમાનમેં, ઉક્તવાન્ કહ્યા છે કહ દિયા હે ॥ ૧૪ ॥

14. and what by the method of inference—all this has the high souled

sage given out in this chapter on the Specific Determination of the Three Methods of Diagnosis.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશસં બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, વિમાનસ્થાને વિમાનસ્થાન વિષે વિમાનસ્થાનમેં, ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીયમ્ વિમાનમ્ 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય વિમાન' 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય વિમાન', નામ નામનેા નામકા, ચતુર્થઃ ચોથો ચોથા, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૪ ॥

4. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis" is completed.

પञ्चમોऽध्यायः ।

પાંચમેા અધ્યાય અધ્યાય પાંચવ્વાં

Chapter V

સ્રોતોવિમાનાધ્યાયોપક્રમઃ —

અથાતઃ સ્રોતસાં વિમાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હતિ હ સ્માહ ભગવાનાગ્રેયઃ ॥ ૨ ॥

જય જતઃ હવે અહીંથી ભવ આગે, સ્રોતસાન્ વિમાનમ્ 'સ્રોતોવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'સ્રોતો-

૧. સ્રોતસાં વિમાનમ્—સ્રોતોવિમાનમ્ (વ. જ.)

विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं ३२शु' व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेये, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation."

.. Thus declared the worshipful Atreya.

स्रोतसां सामान्यवर्णनम्--

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्वे हि भावा पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं वाऽप्यभिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३ ॥

पुरुषे पुरुषाणी अंदर पुरुषमें, यावन्तः तेऽथा जितने प्रकारके, मूर्तिमन्तः भूर्तिमान् मूर्तिवाले, भावविशेषाः भावविशेष छे पदार्थविशेष हैं। तावन्तः तेऽथा उतने, एव ७ ही, अस्मिन् ऐमा इसमें, स्रोतसाम् स्रोतीना स्रोतोंके, प्रकारविशेषाः प्रकारभेद छे प्रकारभेद हैं, पुरुषे पुरुषाणी अंदर पुरुषमें, सर्वे हि सर्वे सब, भावाः भावे भाव, स्रोतांसि स्रोती स्रोतोंके, अन्तरेण विना विना, न अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न यत्ता नहीं उत्पन्न नहीं होते, क्षयम् वा अपि के नाश अथवा क्षीण, (न) अभिगच्छन्ति प्राप्तता नहीं नहीं होते, स्रोतांसि खलु उरलु के स्रोती क्योंकि स्रोत, परिणामम् आपद्यमानानाम् परिणाम प्राप्तता परिणत हुई, धातूनाम् धातुओंके, भवन्त्ययनार्थेन भिन्न प्रदेशों में लक्ष ७वा ६१।

१. सर्वे हि भावाः—सर्वभावा हि (ब.)

२. स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते—स्रोतांस्यभिवर्तन्ते (च.)

३. क्षयं वाऽप्यभिगच्छन्ति—क्षयं वा न गच्छन्ति (ख.)

४. भवन्त्ययनार्थेन—भवन्त्यपरार्थेन (प.)

५. " " —भवन्त्ययनार्थत्वेन (फ.)

६. भवन्त्ययनार्थेन—भवन्त्ययनार्थेन (त.)

अन्य स्थानमें ले जानेके लिए, अभिवाहीनि वहन उरनार वहन करनेवाले, भवन्ति ७ने छे होते हैं ॥३॥

3. There is as much functional diversity in the systems of circulation in the human body as there is elemental diversity in the structural composition of the body. None of the elements in the body can flourish or decay independently of the channels of circulation. It is indeed these channels that by conveying the body-elements, which are undergoing metabolic processes, subserve the purpose of circulation.

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानाम् । न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि, यच्च वहन्ति, यच्चावहन्ति, यत्र चावस्थितानि, सर्वे तदन्यत्तेभ्यः ॥ ४ ॥

अपि च वणी और, एके उरलाक महर्षिओ कई महर्षि लोग, सर्वगतत्वात् आभा शरीरमा आवेला होवाथी सब जगह गये होनेसे, दोष- ७ने दोषनो दोषोंके, प्रकोपण- प्रकोप उरनार अपथ्य पदार्थों प्रकोपक अपथ्य पदार्थों, प्रशमनानाम् ७ने दोषनुं प्रशमन उरनार पथ्य पदार्थों और दोषके प्रशमक पथ्य पदार्थों, सर्वसरत्वात् च संप्लुं शरीरमा गति उरनार होवाथी संपूर्ण शरीरमें गति करनेके कारण, स्रोतसाम् स्रोतीना स्रोतोंके, समुदयम् एव समुदायने ७ समुदायको ही, पुरुषम् पुरुष पुरुष, इच्छन्ति भाने छे कहते हैं, एतत् तु पलुं ओ किन्तु यह, एवम् ऐम ऐसा, न नहीं है, यस्य हि उरलु के नेथी क्योंकि जिससे, स्रोतांसि स्रोती ७नेला छे स्रोत बने हैं, यत् च ने वस्तुने जिसे, वहन्ति तेओ वही ७थ छे वे ले जाते हैं, यत् च नेने जिसका, आवहन्ति पोये

४. अपि चैके स्रोतसामेव—अपिचैके महर्षयः स्रोतसामेव (ब. द.)

५. समुदयम्—समुदायम् (च.)

६. यच्चावहन्ति—यथा वहन्ति (घ.)

છે પોષણ કરતે હૈં, યન્ન ચ ને સ્થાને જહાં, અવસ્થિ-
તાનિ તેઓ રહેલા છે સ્થિત હૈં. તત્ત્વ સર્વમ્ તે સર્વ
વદ સન, તેમ્યઃ તેઓથી उन સ્રોતોંસે, અન્યત્ બિન્ન છે
મિશ્ર હૈ ॥ ૪ ॥

4. There are some who go to the extent of saying that man is nothing but a mass of circulatory channels since they pervade the whole body and also since they are the carriers of what excites and what allays the humors. But this is without doubt an over-statement; for, obviously, there are other things in the body than the channels alone; thus, there are the elements of which the channels are made, the elements which they carry, and the tissues to which they serve as carriers and the regions they cover; all this is something apart from channels.

અતિબહુત્વાત્ ક્ષણુ કેચિદપરિસંકલ્પયેયાન્યાચક્ષતે
સ્રોતાંસિ, પરિસંકલ્પેયાનિ પુનરન્યે ॥ ૫ ॥

કેચિત્ ક્ષણુ કેટલાએક કહે, સ્રોતાંસિ સ્રોતોંને
સ્રોતોંકો, અતિબહુત્વાત્ અતિ ઘણા હોવાથી અત્યધિક
હોનેસે, અપરિસંકલ્પયેયાનિ અસંખ્ય અનગિનત, બાચક્ષતે
કહે છે માનતે હૈં અન્યે પુનઃ ત્યારે બીજા વળી દુસરે
उनકો, પરિસંકલ્પેયાનિ ગણી શકાય એવા કહે છે
ગણનાકે યોગ્ય કહતે હૈં ॥ ૫ ॥

5. Because of their multitudinousness, some are inclined to believe that they are innumerable; others again think that they are definitely numerable.

સ્રોતસા મેદાઃ—

તેષાં તુ ક્ષણુ સ્રોતસાં યથાસ્થૂલં કતિચિત્પ્ર-

૬. યથાસ્થૂલં-યથાસ્થૂલં (શ. ૬.)

કારામ્મૂલતઃ પ્રકોપવિજ્ઞાનતઃ આનુવ્યાસ્યાસ્યામઃ;
યે ભવિષ્યન્ત્યલમનુકાર્યજ્ઞાનાય જ્ઞાનવતાં, વિજ્ઞાનાય
ચાજ્ઞાનવતામ્ ।

તેષાં તુ તે જન, સ્રોતસામ્ ક્ષણુ સ્રોતોંના સ્રોતોંકે,
કતિચિત્ કેટલાક કહે, યથાસ્થૂલમ્ મોટા મોટા
મોટે મોટે, પ્રકારાન્ પ્રકારો મેદોંકો, મૂલતઃ ચ મૂલદ્વારા
મૂલદ્વારા, પ્રકોપ- વિજ્ઞાનતઃ ચ અને પ્રકોપલક્ષણદ્વારા
ઔર પ્રકોપલક્ષણોંદ્વારા, અનુવ્યાસ્યાસ્યામઃ કહી બતાવશું
વ્યાસ્યાન કરેંગે, યે નેઓ જો, જ્ઞાનવતામ્ જ્ઞાનવાળાને
બુદ્ધિમાનોંકે લિખે, અનુકાર્ય- ન કહેલી બાબતના ન કહે
વિષયકે, જ્ઞાનાય જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનકે લિખે, અજ્ઞાનવતામ્
ચ અને જ્ઞાનરહિતને ઔર અજ્ઞાનીકે લિખે, વિજ્ઞાનાય
વિશેષ જ્ઞાન માટે વિશેષ જ્ઞાનકે લિખે, અલમ્ પૂરતા
પર્યાપ્ત, ભવિષ્યન્તિ થશે હોંગે ।

6-(1). From among these channels of circulation we shall single out some that are the most prominent and describe them with reference to their extension and pathological characteristics. This will serve as guidance to the intelligent physician for inferring what is left unmentioned and will be quite sufficient for the ordinary practitioner.

તથા—પ્રાણોદ્કાષ્ઠરસરુધિરમાંસમેદોસ્થિ-
મજ્જશુક્રમૂત્રપુરીષસ્વેદવહાનીતિ; વાતપિત્તરુષ્ણ-
ણાં પુનઃ સર્વશરીરચરાણાં સર્વાણિ સ્રોતાંસ્યયન-
ભૂતાનિ, તદ્વદતીન્દ્રિયાણાં પુનઃ સત્ત્વાદીનાં કેવલં
ચેતનાવચ્છરીરમયનભૂતમધિષ્ઠાનભૂતં ચ ।

તત્ યથા નેમકે જૈસે કિ, પ્રાણ- પ્રાણુવહ પ્રાણવહ,
ઉદક- ઉદકવહ ઉદકવહ, અજ્ઞ- અજ્ઞવહ અજ્ઞવહ, રસ-
રસવહ રસવહ, રુધિર- રુધિરવહ રુધિરવહ, માંસ- માંસ-
વહ માંસવહ, મેદ- મેદોવહ મેદોવહ, અસ્થિ- અસ્થિવહ
અસ્થિવહ, મજ્જ- મજ્જવહ મજ્જવહ, શુક્ર- શુક્રવહ શુક્રવહ,
મૂત્ર- મૂત્રવહ મૂત્રવહ, પુરીષ- પુરીષવહ પુરીષવહ, સ્વેદ-
વહાનિ ઇતિ અને સ્વેદવહ ઔર સ્વેદવહ, સર્વાણિ

સર્વ સ્થા, સ્નોતાંસિ સ્નોતેા સ્નોત, પુનઃ વળી ફિર, સર્વશરીર- આખા શરીરમાં સંપૂર્ણ શરીરમાં, ચરાણામ્ સંચરનારા વિચરનેવાલે, વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મણામ્ વાત-પિત્ત અને કફના વાત-પિત્ત ઓર કફકે, અચનભૂતાંસિ માર્ગ- ૩૫ છે માર્ગ હૈં, તદ્વત્ તે જ પ્રમાણે ડસી પ્રકાર, કેવલમ્ સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, ચેતનાવત્ ચેતનાવાળું ચેતના-યુક્ત, શરીરમ્ શરીર શરીર, અતીન્દ્રિયાણામ્ ધન્દ્રિયાથી અગ્રાણ અતીન્દ્રિય, સત્વાદીનામ્ મન વગેરેનું મન આદિકા, પુનઃ વળી ફિર, અચનભૂતમ્ માર્ગ-૩૫ માર્ગ, અધિગ્ઠાનભૂતમ્ ચ તથા આશ્રય૩૫ છે તથા આશ્રયરૂપ હૈં;

6-(2). It is in this way. These, then, are the prominent channels, carrying severally the currents of life-breaths, water, food, nutritional juice, blood, flesh, fat, bone-forming element, marrow, semen, urine, feces and sweat. As regards the three humors, vata, pitta and kapha which traverse the whole body, they move through all these systems of circulation; while with regard to intellection etc., which unlike the humors are not perceivable by the senses, the whole of the sentient body is both the vehicle and the field of operation.

તદેત્વ સ્નોતસાં પ્રકૃતિભૂતત્વાન્ન વિકારૈરુપ-સુજ્યતે શરીરમ્ ॥ ૬ ॥

તત્ પત્ત્ તે આ યહ, શરીરમ્ શરીર શરીર, સ્નોતસામ્ સ્નોતેા સ્નોતોંકે, પ્રકૃતિ-ભૂતત્વાત્ સ્વાભાવિક અવસ્થામાં હેતાં પ્રકૃતિમાં રહને પર, વિકારૈઃ વિકારોથી વિકારોસે, ન ડપસુજ્યતે યુક્ત થતું નથી યુક્ત નહીં હોતા ॥ ૬ ॥

6. As long as these channels are in a condition of health, so long the whole body is free from disorders.

પ્રાણવહસ્નોતસાં મૂલં, તદુષ્ણિલક્ષણમ્—

તન્ન પ્રાણવહાનાં સ્નોતસાં હૃદયં મૂલં મહા-સ્નોતશ્ચ, પ્રદુષ્ટાનાં તુ સત્ત્વેષામિદં વિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ; તદ્યથા—અતિસુષ્ટમતિબદ્ધં કુપિતમત્પા-લ્પમભીક્ષ્ણં વા સશબ્દશૂલમુચ્છ્વસન્તં દૃષ્ટ્વા પ્રાણ-વહાન્યસ્ય સ્નોતાંસિ પ્રદુષ્ટાનીતિ વિદ્યાત્ ॥ ૭ ॥

તન્ન તેમાં ઇનમ્, પ્રાણવહાનામ્ પ્રાણવહ, સ્નોતસામ્ સ્નોતેા સ્નોતોંકા, મૂલમ્ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, મહાસ્નોતઃ ચ અને મહાસ્નોત છે ઓર મહાસ્નોત (કોષ્ટ) હૈં, પ્રદુષ્ટાનામ્ દૂષિત થતાં દૂષિત હોને પર, પ્ષામ્ તુ સ્વલુ ઓઓનાં ઇનકે, હૃદયમ્ આ યે, વિશેષવિજ્ઞાનમ્ વિશેષ લક્ષણો વિશેષ લક્ષણ, ભવતિ યાથ છે હોતે હૈં, તત્ યથા જેમકે જેલેકે, અતિસુષ્ટમ્ બહુ લાભેા અતિ લઘ્વે, અતિબદ્ધમ્ બહુ બંધાયેલેા અતિ વધે, કુપિતમ્ બહુ વધેલેા કુપિત, અત્પાલ્પમ્ શેાડે શેાડે યોગે યોગે, અભીક્ષ્ણમ્ વા અથવા વારંવાર અથવા બારબાર, સશબ્દશૂલમ્ શબ્દ અને શ્વાસહિન શબ્દ ઓર શૂલ સમેત, ઉચ્છ્વસન્તમ્ ઉચ્છ્વાસ હેતા મનુષ્યને બાહ્ય શ્વાસવાલે મનુષ્યકો, દૃષ્ટ્વા ભેદને દેલ્લ કર, અસ્ય ઓ મનુષ્યના ઇસ મનુષ્યકે, પ્રાણવહાનિ પ્રાણવહ, પ્રાણવહ, સ્નોતાંસિ સ્નોતેા સ્નોત, પ્રદુષ્ટાનિ દૂષિત થયા છે દૂષિત હુપ હૈં, ઇતિ એમ એંસા, વિદ્યાત્ બહુવુ જાને ॥ ૭ ॥

7. Among the prominent channels, the region enclosing the heart and the central cavity is the zone of the channels that carry the life-breaths. When diseased, these passages evince the following characteristic symptoms. Thus if the respiration is too long, restricted, agitated or becomes shallow or short, or is frequently stertorous and painful, it should be concluded that the respiratory passages have undergone pathological changes.

૭. કુપિતમ્-કુપિતમ્ (ચ.)

उदकवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वातात्त्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

उदकवहानां ७६३५६ उदकवह, स्रोतसाम् स्रोतेषु स्रोतोका, मूलम् भूष मूल, तालु तालुषु तालु, क्लोम च अने क्लोम छे और क्लोम है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित यत्। इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैसकि, जिह्वा- ७५५ जिह्वा, तालु- तालुषु तालु, ओष्ठ- ७६३ ओष्ठ, कण्ठ- ३५६ कण्ठ, क्लोम- अने क्लोमने। और क्लोमके, ओष्ठम् शेष शोषको, अतिप्रवृद्धाम् तथा अति वषेदी और अत्यंत प्रवृद्ध, पिपासाम् च तृपाने प्यासको, दृष्ट्वा जेध देख कर, अस्य छे मनुष्यना इस मनुष्यके, उदक-वहानि ७६३५६ उदकवह, स्रोतांसि स्रोते। स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित यथा छे दूषित हुए हैं, इति छेभ ऐसा, विद्यात् अल्लुपुं जाने ।

8-(1).² Of the channels that carry the aqueous element, the zone is the region extending from palate to the Kroman; when affected with morbidity they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing the dryness of the tongue, palate, lips, the throat and the Kroman and the inordinate nature of the thirst, it should be concluded that the water-carrying channels have undergone pathological changes.

अन्नवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं

८ दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य-दृष्ट्वा मेषु उदकवहान्यस्य (ख. द.)

भवति; तद्यथा—अन्नमिलवर्णमरोचकाविपाकौ छर्दि च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

अन्नवहानाम् अन्नवह, स्रोतसाम् स्रोतेषु स्रोतोका, मूलम् भूष मूल, आमाशयः आमाशय आमाशय, वामम् पार्श्वम् च अने ऽल्लुपुं ५५५ छे और वाम पार्श्व है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित यत्। इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैस कि, अन्नमिलवर्णम् अन्नमिल अन्नमिल, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकौ अपये। अविपाक, छर्दिम् च अने ७६३ और वमनको, दृष्ट्वा जेध देख कर, अस्य छे मनुष्यना इस मनुष्यके, अन्नवहानि अन्नवह, स्रोतांसि स्रोते। स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित यथा छे दूषित हुए हैं, इति छेभ ऐसा, विद्यात् अल्लुपुं जाने:

8 (2). Of the channels that carry the ingested food, the zone is the region comprising the gastrum and the left side. When affected with morbidity, they present the following characteristic symptoms. Thus on observing disinclination for food, inappetence and misdigestion and a tendency to vomit, it should be concluded that the channels carrying ingested food have undergone pathological changes.

रस-शोणित-मांस-मेदोऽस्थि-मज्ज-शुक्रवहस्रोतसां मूलं तद्विष्टलक्षणं च, मूत्रवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः। शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं श्लिहा च। मांसवहानां च स्रोतसां कायुर्मूलं त्वक् च।

८. इदं विशेषविज्ञानं भवति—इदं विज्ञानं भवति (ख. व.)

११. दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य—दृष्ट्वाऽन्नवहानि (व.)

मेदोवहानां स्रोतसां वृक्षौ मूलं वपावहनं च ।
अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च ।
मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च ।
शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शोफश्च । प्रदु-
ष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्यु-
क्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां
प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातु-
स्रोतसाम् । मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्गणौ
च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति;
तद्यथा—अनिसृष्टमतिवद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं
वा बहुल नशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य
स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

रसवहानाम् रसवद् रसवह, स्रोतसाम् स्रोतीन्
स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, हृदयम् हृदय हृदय, दश
अने दश और दस, धमन्यः च धमनीयो छे धमनिया
है, शोणितवहानाम् रक्तवद् रक्तवह स्रोतसाम्
स्रोतीन् स्रोतोका मूलम् भृण मूल, यकृत यकृत यकृत,
प्लीहा च अने प्लीहा छे और प्लीहा है, मांसवहानाम्
मांसवद् मांसवह, स्रोतसाम् च स्रोतीन् स्रोतोका,
मूलम् भृण मूल, स्नायुः स्नायु स्नायु, त्वक् च अने
चाँदी छे और त्वक् है, मेदोवहानाम् मेदोवद् मेदोवह,
स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, वृक्षौ
अने युद्धौ दोनों वृक्ष, वपावहनम् च अने वपावहन
छे और वपावहन है, अस्थिवहानाम् अस्थिवद् अस्थिवह,
स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, मेदः
मेद मेद, जघनस च अने जघन छे और जघन है,
मज्जवहानाम् मज्जवद् मज्जवह, स्रोतसाम् स्रोतीन्
स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, अस्थीनि हड्डां अस्थि,
सन्धयः च अने संधा छे और सन्धियां है, शुक्रवहा-
नाम् शुक्रवद् शुक्रवह, स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका,
मूलम् भृण मूल, वृषणौ अने अर्द्धौ दोनों वृषण, शोफः

८-३. वृक्षौ-वृक्षौ (च. द. ष.)

,, सधयः - जघन (द.)

,, विविधाशितपीतीये-विविधाशितपीतीयेऽप्यत्र (ब. छ. त.)

,, यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्-यथास्वं धातुस्रोतसाम्
(ब.)

,, वङ्गणौ-वृक्षौ च (ब.)

च अने शिश्र छे और शिश्र है, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु
खलु दूषित थयेला छे दूषित हुए इन, रसादिवह- रसादि
वहन करनेवाले रसादिवह, स्रोतसाम् स्रोतीनां स्रोतोके,
विज्ञानानि विशेष लक्षणो विशेष लक्षणोंको, विविधा-
शितपीतीये विविधाशितपीतीय अध्यायमां विविधा-
शितपीतीय अध्यायमें, उक्तानि कथां छे कह दिया है, धातु-
नाम् धातुओनां धातुओके, यानि एव हि ते जो, प्रदोष-
विज्ञानानि दूषित थवानां लक्षणो छे दूषित होनेके लक्षण
हैं, तानि एव ते ते वही, प्रदुष्टानाम् दूषित थयेला दूषित,
धातुस्रोतसाम् धातुस्रोतानां धातुस्रोतोके, यथास्वम्
पातपातानां लक्षणो छे अपने अपने लक्षण हैं, मूत्र-
वहानाम् मूत्रवद् मूत्रवह, स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका,
मूलम् भृण मूल, बस्तिः पुरत बस्ति, वङ्गणौ च अने
अने पंक्षाय छे और दोनों वंक्षण हैं, प्रदुष्टानाम् एषाम्
तु खलु दूषित थयेला अयोनां दूषित हुए उनके,
इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष
लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेमके
जैसेकि, अतिसृष्टम् अतु बहुत, अतिवद्धम् अति रेकातुं
अति अवरुद्ध, प्रकुपितम् प्रकुपित प्रकुपित, अल्पाल्पम्
थोडुं थोडुं थोडा थोडा, अभीक्ष्णम् अने वारंवार
और बारबार, वा बहुलम् अथवा धातुं अथवा घट,
नशूलम् तेभ्यः शुद्धसहित एवं शूलके साथ, मूत्रयन्तम्
मूत्र करता मनुष्यने मूत्रप्रवाहण करते हुए मनुष्यको, दृष्ट्वा
अर्धं देखकर, अस्य केना इसके, मूत्रवहानि मूत्रवद्
मूत्रवह, स्रोतांसि स्रोती स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थया छे
दूषित हुए हैं, इति विद्यात् ऐम अलखतु ऐसा जाने;

8-13. Of the channels that carry the nutrient body-fluid, the heart and the ten arteries comprise the zone. Of the channels that convey the blood, the liver and the spleen comprise the zone. Of the channels that carry the flesh-forming element, the muscles and the skin comprise the zone. Of the channels that carry the fat-forming element, the kidneys and the vasa-vahana comprise the zone. Of the channels

that carry the bone-forming element, the adipose tissues and buttocks comprise the zone. Of the channels that carry the marrow, the bones and the joints comprise the zone. Of the channels that carry the semen, the testes and the phallus comprise the zone. As regards the characteristic symptoms produced when the channels carrying the body-nutrient fluid etc, are affected with morbidity, they have been described in the chapter on the various kinds of foods and drinks (chapter XXV Sutrasthana); for whatever characteristic symptoms are laid down with reference to morbidity of the body-elements are also observed in the morbid condition of the corresponding body-channels. Of the urinary passages, the bladder and the kidneys comprise the zone. When affected with morbidity, they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing a man passing excessive or obstructed, provoked, scanty, constantly dribbling or thick urine, or micturiting painfully, one should conclude that the urinary passages have undergone pathological changes.

પુરીષવહનોત્સાં મૂલમ્, તદ્દષ્ટિલક્ષણં ચ—

પુરીષવહનાં સ્ત્રોતસાં પક્વાશયો મૂલં સ્થૂલ-ગુદં ચ, પ્રદુષ્ટાનાં તુ સ્થૂલગુદમિદં વિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ, તથા—કૃચ્છ્રેનાત્પાત્પં સશબ્દશૂલમતિ-દ્રવમતિપ્રચિતમતિબહુ ચોપવિશન્તં દૃષ્ટ્વા પુરીષ-વહાન્યસ્ય સ્ત્રોતાંસિ પ્રદુષ્ટાનીતિ વિદ્યાત્ ।

૮. પક્વાશયો શૂલ સ્થૂલગુદં ચ—સ્થૂલાન્નં ગુદં ચ (પ. ક.)

૧. સશબ્દશૂલમતિદ્રવમ્—સશૂલમતિદ્રવમ્ (ક.)

પુરીષવહાનામ્ પુરીષવહ, સ્ત્રોતસામ્ સ્ત્રોતોનું સ્ત્રોતોંકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, પક્વાશયઃ પક્વાશય પક્વાશય, સ્થૂલગુદમ્ ચ અને સ્થૂલ ગુદા છે ઓર સ્થૂલ ગુદા હૈ, પ્રદુષ્ટાનામ્ પૃષામ્ તુ સ્થૂલ દૂષિત થયેલા એઓનાં દૂષિત હુએ इनके, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय છે હોતે હૈ. તલ યથા જેમકે જૈસેકે, कृच्छ्रेण भुक्षेत्લીथી कठिनाईसे, अल्पाल्पम् થે।।। થોડા થોડા, सशब्द-शूलम् शूल અને શૂલ સહિત શબ્દ ઓર શૂલકે સાથ, अतिद्रवम् અતિ પાતળા અતિ પતલે, अतिप्रचितम् અતિ ગદાયેલા અતિ ગાઠોવાલે, अतिबहु च तथा अति अल्प एवं मात्रामें बहुत, उपविशन्तम् મહનો આગ કરતા પુરુષને મલકા ત્યાગ કરતે હુએ પુરુષકો, दृष्ट्वा भेदने देख कर, अस्य ऐनां इसके, पुरीषवहानि पुरीष-वह पुरीषवह, स्त्रोतांसि स्त्रोता स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थाय છે દૂષિત હુએ હૈ, इति विद्यात् એમ અભ્યુપ-

8-(4). Of the channels carrying the fecal matter, the colon and the rectum comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing the patient passing scanty stools with difficulty or stools accompanied with sound and pain or stools that are very watery or scybalous or copious, one should conclude that the channels carrying the fecal matter have undergone pathological changes.

સ્વેદવહનોત્સાં મૂલમ્, તદ્દષ્ટિલક્ષણં ચ—

સ્વેદવહાનાં સ્ત્રોતસાં મેદો મૂલં લોમકૃપાશ્ચ, પ્રદુષ્ટાનાં તુ સ્થૂલગુદમિદં વિશેષવિજ્ઞાનં ભવતિ, તથા—અસ્વેદનમતિસ્વેદનં પારુષ્યમતિશૂલ-તામકસ્ય પરિદાહં લોમહર્ષં ચ દૃષ્ટ્વા સ્વેદવહા-ન્યસ્ય સ્ત્રોતાંસિ પ્રદુષ્ટાનીતિ વિદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

સ્વેદવહાનામ્ સ્વેદવહ, સ્ત્રોતસામ્

ઓતોનાં સ્રોતોંકે, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, મેદઃ મેદ મેદ, લોમકૂપાઃ ચ અને લોમકૂપ છે ઓર લોમકૂપ હૈં. પ્રદુષ્ટાનામ્ ઇષામ્ તુ ચન્તુ દૂષિત થયેલા ઓતોનાં દૂષિત હુએ અને, હદમ્ આ યે, વિશેષવિજ્ઞાનમ્ વિશેષ લક્ષણુ વિશેષ લક્ષણ, મવનિ થાય છે હોને હૈં, તત્ત્વ યથા જેમકે જેસે કિ, જલ્લેદનમ્ પરસેવો ન આવવો પસીનેકા ન આના, જલ્લેદનમ્ બહુ પરસેવો આવવો પસીના બહુત આના, જલ્લેદનમ્ શરીરની અંગોંકી, પાદમ્બર કઠોરતા કઠોરતા, જલ્લેદનમ્ અતિલક્ષણતા અતિ ચિકિત્સાપન, પરિદાહમ્ દાહ જલન, લોમહર્ષમ્ ચ અને રોમહર્ષ ઓર રોમહર્ષ, હદ્વા ઓર્ધ્વે વેક્ષ કર, અસ્ય ઓના અને, સ્વેદવહાનિ સ્વેદવહ સ્વેદવહ, સ્રોતાંસિ સ્રોતો સ્રોત, પ્રદુષ્ટાનિ દૂષિત થયા છે દૂષિત હુએ હૈં, હિતિ ઓમ એસા, વિદ્યાત્ બલ્યુપું જાને ॥ ૮ ॥

8. Of the channels carrying perspiration, the adipose tissue and the hair-follicles comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing anhydrosis, hyper-hydrosis, roughness or excessive smoothness of the body, general burning sensation and horripilation, one should conclude the sudatory channels to have undergone pathological changes.

સ્રોતસઃ પર્યાયાઃ --

સ્રોતાંસિ, સિરાઃ, ધમન્યઃ, રસાયન્યઃ, રસવાહિન્યઃ, નાડ્યઃ, પન્થાનઃ, માર્ગાઃ, શરીરચ્છિદ્રાણિ, સંવૃતાસંવૃતાનિ, સ્થાનાનિ, આશયાઃ, નિકેતાઃ એતિ શરીરધાત્વવકાશાનાં લક્ષ્યાલક્ષ્યાણાં નામાનિ ભવન્તિ ।

૧. ધમન્યઃ, રસાયન્યઃ, રસવાહિન્યઃ, નાડ્યઃ—ધમન્યો રસવાહિન્યો નાડ્યઃ (ક.)

,, આશયાઃ નિકેતાઃ એતિ—આશયાઃ શ્રયાઃ નિકેતાઃ એતિ (ક. જ. ન.)

,, નિકેતાઃ—આલયાઃ (ક.)

સ્રોતાંસિ સ્રોત સ્રોત, સિરાઃ સિરા સિરા, ધમન્યઃ ધમની ધમની, રસાયન્યઃ રસાયની રસાયની, રસવાહિન્યઃ રસવાહિની રસવાહિની, નાડ્યઃ નાડી નાડી, પન્થાનઃ પન્થ પન્થ, માર્ગાઃ માર્ગ માર્ગ, શરીરચ્છિદ્રાણિ શરીરચ્છિદ્ર શરીરચ્છિદ્ર, સંવૃતાસંવૃતાનિ સંવૃતાસંવૃતા (મૂળમાં બાધ અને અગ્ર ભાગમાં ખુલ્લી) સંવૃતાસંવૃતા (મૂળમાં બંદ ઓર અગ્ર ભાગમાં खुले), સ્થાનાનિ સ્થાન સ્થાન, આશયાઃ આશય આશય, નિકેતાઃ ચ અને નિકેત ઓર નિકેત, હિતિ ઓ યે, લક્ષ્ય-દેખાતા હદ્ય, અલક્ષ્યાણામ્ અને ન દેખાતા ઓર અલક્ષ્ય, શરીરધાતુ-શરીરના ધાતુઓના શરીરકી ધાતુઓંકે, અવકાશાનાં સ્રોતોનાં અવકાશોંકે, નામાનિ નામ નામ, મવન્તિ છે

9-(1). (1) Channels; (2) Veins; (3) Arteries; (4) Ducts; (5) Capillaries; (6) Tubes; (7) Passages; (8) Tracts; (9) Lacunae; (10) Glands (open or closed); (11) Bladders; (12) Repertories; (13) Resorts. Such are the names of which the visible and invisible spaces recurring in the body-elements are known.

પ્રદુષ્ટસ્રોતસાં ધાતુદૂષકત્વમ્, સર્વેષાં પ્રદુષ્ટા વાતપિત્તશ્લેષ્માણો દૂષયિતારઃ —

તેષાં પ્રકોપાત્ સ્થાનસ્થાનૈવ માર્ગગાઢ્ય શરીરધાતવઃ પ્રકોપમાપદ્યન્તે, હિતરેષાં પ્રકોપાદિતરાણિ ચ । સ્રોતાંસિ સ્રોતાંસ્યેવ, ધાતવશ્ચ ધાતુ-નેષ પ્રદૂષયન્તિ પ્રદુષ્ટાઃ । તેષાં સર્વેશામેવ વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રદુષ્ટા દૂષયિતારો ભવન્તિ, દોષ-સ્વભાવાદિતિ ॥ ૯ ॥

તેષામ્ તેઓના અને, પ્રકોપાત્ પ્રકોપથી પ્રકુપિત હોનેસે, સ્થાનસ્થાઃ ચ એવ પોતાને સ્થાને રહેલા અને સ્થાનમાં સ્થિત, માર્ગગાઢ્યઃ ચ અને માર્ગે આસ્થા જતા ઓર માર્ગગામી, શરીર-ધાતવઃ શરીરના ધાતુઓ શરીરકી ધાતુઓ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યન્તે પામે છે હો જાતી હૈં, હિતરેષામ્ અને બીજા સ્રોત તથા ધાતુ--

ઓનાં ઓર દુસરે સ્રોત એવં ધાતુઓંકે, પ્રકોપાત્ પ્રક્રીયા-થી પ્રકુપિત હોનેપર, હૃતરાણિ ચ ધીમા સ્રોત અને ધાતુઓ પ્રક્રીયા પામે છે દુસરે સ્રોત એવં ધાતુ પ્રકુપિત હોતે હૈં, (પ્રદુષ્ટાણિ દૂષિત થયેલા દૂષિત હુણે), સ્રોતાંમિ સ્રોતો સ્રોત, સ્રોતાંમિ એવ સ્રોતોને જ સ્રોતોંકો હી, પ્રદુષ્ટાઃ અને દૂષિત થયેલા ઓર દૂષિત હૈં, ધાતવઃ ચ ધાતુઓ ધાતુ, ધાતુન એવ ધાતુઓને જ ધાતુઓંકો હી, પ્રદૂષયન્તિ દૂષિત કરે છે દૂષિત કરતી હૈં, પ્રદુષ્ટાઃ દૂષિત થયેલા દૂષિત, વાત-પિત્ત-શ્લેષ્માણઃ વાત-પિત્ત અને કફ વાત-પિત્ત ઓર કફ, વાતસ્વભાવાત્ દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ દૂષિત કરનેકે સ્વભાવવાલે હોનેસે, તેષામ્ તે ઇન, સર્વેષામ્ એવ સર્વેને સબકો, દૂષયિતારઃ દૂષિત કરનાના દૂષિત કરનેવાલે, મવન્તિ હૃતિ યને છે હોતે હૈં ॥૧૦॥

૭-૨). In the event of their vitiation, both the stationary and mobile elements of the body get vitiated, the vitiation spreading from the one to the other. The vitiated body-channels spread the corruption to other body-channels alone and the vitiated body-elements to other body-elements whereas the three humors— vata, pitta and kapha if vitiated pollute the entire organism, being, as they are of a vitiating nature.

પ્રાણાદિવહસ્રોતસા દુષ્ટિહૃતવઃ—

મવન્તિ ચાત્ર—

ક્ષયાત્ સંધારણાદ્રૌક્ષ્યાદ્યાયામાત્ ક્ષુધિતસ્ય ચ ।
પ્રાણવાહીનિ દુષ્યન્તિ સ્રોતાંસ્યન્યૈશ્ચ દારુણૈઃ ॥૧૦॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ઇસ વિષયમેં, મવન્તિ શ્લોકે છે કે શ્લોક હૈં કિ, ક્ષયાત્ ક્ષયને લઈ ક્ષયસે, સંધાર-ણાત્ વેગ રોકવાથી વેગોંકે રોકનેસે, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાથી રક્ષતાસે, ક્ષુધિતસ્ય અને ભૂખ્યા રહી ઓર ખૂલે હોને પર, વ્યાયામાત્ ચ વ્યાયામ કરવાથી વ્યાયામ કરનેસે, અન્યૈઃ તેમજ ધીમાં એવં અન્ય, દારુણૈઃ ચ ભયંકર ૧૦. ક્ષયાત્-કુપ્પાત્ (૫.)

કારણોથી દારુણ કારણોસે, પ્રાણવાહીનિ પ્રાણવાહી પ્રાણવહ, સ્રોતાંસિ સ્રોતો સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૦ ॥

Here are verses again—

૧૦. The channels carrying the life-breaths get vitiated as the result of wasting, suppression of the body-urges, dehydration, exercise while hungry, starvation and other violations of the laws of health.

ઔષ્ણ્યાદામાન્ન્યાત્ પાનાદતિશુષ્કાન્નસેવનાત્ ।
અમ્બુવાહીનિ દુષ્યન્તિ તૃણાયાશ્ચાતિપીડનાત્ ॥૧૧॥

ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતાથી ઉષ્ણિમાસે, આમાત્ આમથી આમસે, મયાન્ ભયથી ભયમેં, પાનાત્ પાનથી પાનપાનમે, અતિશુષ્ક-અતિ સૂકા અતિશુષ્ક, અન્નસેવનાત્ અન્નના સેવનથી અન્નકે સેવનસે, તૃણાયાઃ અને તૃપાને ઓર પ્યામકો, અતિપીડનાત્ ચ અતિ રોકવાથી વહુત રોકનેસે, અમ્બુવાહીનિ જલવાહી સ્રોતો ઉદકવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૧ ॥

૧૧. The channels carrying the aqueous element get vitiated as a result of heat, indigestion, fright, excessive drinking, eating of very dry foods and excessive thirst.

અતિમાત્રસ્ય ચાકાલે ચાહિતસ્ય ચ ભોજનાત્ ।
અન્નવાહીનિ દુષ્યન્તિ વૈગુણ્યાત્ પાવકસ્ય ચ ॥૧૨॥

અકાલે ચ અકાલે બિના સમય, અતિમાત્રસ્ય ચ હદબહાર અતિમાત્રમેં, અહિતસ્ય ચ અને અહિતકર વસ્તુનું ઓર અહિતકર વસ્તુકા, ભોજનાત્ ભોજન કરવાથી ભોજન કરનેસે, પાવકસ્ય ચ તથા જલરાગિની તથા અગ્નિકે, વૈગુણ્યાત્ વિગુણ્યતાથી વિષમ હોનેસે, અન્નવાહીનિ અન્નવાહી સ્રોતો અન્નવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૨ ॥

૧૨. The alimentary canal gets vitiated as the result of over-eating,

eating untimely or unwholesome meals and from impairment of the digestive fire.

गुरुजीतमत्तिस्निग्धमतिमात्रं समभ्रताम्।

रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्॥१३॥

गुरु- गुरु, जीतम् शीत शीत, अतिस्निग्धम् अने अति स्नेहवाणं और अतिस्निग्ध, अतिमात्रम् ६६ अक्षर अति मात्रामें, समभ्रताम् आवाधी भोजन करनेमें, चिन्त्यानाम् च तथा विचार करना वायक आभतेने। और चिन्त्य विषयोंकी, अतिचिन्तनात् अति विचार करनाथी अति चिन्ता करनेसे, रसवाहीनि रसवाही सोते। रसवह सोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १३ ॥

13. The channels of assimilation (nutritional juice) get vitiated in consequence of eating heavy, cold and very unctuous substances in immoderate quantities and by worrying overmuch.

विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥१४॥

विदाहीनि विदाही विदाही, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, उष्णानि उष्ण उष्ण, द्रवाणि च तथा द्रव और द्रव, नक्षपानानि अन्नपानानुं ज्ञानपानके, चातपानलौ च तथा तड्डा अने अग्निनुं और धूप एवं अमिका, भजताम् सेवन करनारना सेवन करनेवालोंके, रक्तवाहीनि रक्तवाही सोते। रक्तवह सोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १४ ॥

14. The channels carrying the blood get vitiated as the result of indulgence in foods and drinks that are irritant, unctuous, hot and liquid, and of excessive exposure to sun and fire-heat.

१३. समभ्रताम्-निषेवणात् (ब.)

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ॥
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥१५॥

अभिष्यन्दीनि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी, स्थूलानि च स्थूल स्थूल, गुरुणि च तथा गुरु और गुरु, भोज्यानि भोज्य पदार्थानुं सेवन करनारना भोज्य पदार्थोंका सेवन करनेवालोंके, भुक्त्वा तथा भाधने एवं भोजन करके, दिवा दिवसे दिनमें, स्वपताम् च निद्रा करनारना सोनेवालोंके, मांसवाहीनि मांसवाही सोते। मांसवह सोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १५ ॥

15. The channels conveying the flesh-forming element get vitiated in consequence of taking deliquescent, large and heavy articles of diet and by sleeping in the day after taking meals.

अव्यायामादिवास्वमान्मेद्यानां चातिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥१६॥

अव्यायामात् व्यायाम न करनाथी व्यायाम न करनेसे, दिवास्वमान् दिवसे निद्रा करनाथी दिनमें सोनेसे, मेद्यानाम् अने मेदोवर्धक वस्तुओं और मेदुर्ग वस्तुओंके, अतिभक्षणात् बहु पडती आवाधी अति खानेमें, वारुण्याः च तथा मदिरानु तथा मदिराके, अतिसेवनात् च अति सेवन करनाथी अति सेवनसे, मेदोवाहीनि मेदोवाही सोते। मेदोवह सोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १६ ॥

16. The channels conveying the fat-forming elements get vitiated in consequence of lack of exercise, sleeping in the day, the excessive consumption of fats and over-indulgence in Varuni wine.

व्यायामादितिसंक्षोभादस्थामतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥१७॥

व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, अतिसंक्षोभात् अति क्षोभथी अनिविक्षोभसे, अस्थनाम् ६१३३।

१६. वारुण्याश्चातिसेवनात्-वातलानां च सेवनात् (प.)

१७. अतिविघट्टनात्-अति च भक्षणात् (ब.)

अस्थियोंके, अतिविचट्टनात् अति अथवाशी अति टकरानेसे, वातकानाम् अने वातजनक वस्तुओंना और वातकारक वस्तुओंके, सेवनात् च सेवनथी सेवनसे, अस्थि-वाहीनि अस्थिवाही ओते। अस्थिवाही छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १० ॥

17. The channels conveying the bone-forming elements get vitiated as the result of over-exercise, concussion and violent flexions and from indulgence in vata-promoting factors.

उत्पेसादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥१८॥

उत्पेसात् कथार्थं नवाथी कुचले जानेसे, अति अभि-ष्यन्दात् अभिष्यन्दथी अभिष्यन्दसे, अभिघातात् प्रपीडनात् चोट लगनेसे, प्रपीडनात् दण्डार्थं नवाथी दबावसे, विरुद्धानाम् तथा विरुद्ध आहारानुं तथा विरुद्ध भोजनके, सेवनात् च सेवन करवाथी सेवन करनेसे, मज्जवाहीनि मज्जवाही ओते। मज्जवाह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १८ ॥

18. The channels carrying the marrow-forming element get vitiated in consequence of crushing of bones, liquefaction, injuries and compression and from indulgence in incompatible things.

अकालयोनिगमनाग्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षारान्निमिस्तथा ॥१९॥

अकाल-योनि-अक्राणे तथा अशोनिभा अकालमें तथा अयोनिमें, गमनात् मैथुन करवाथी मैथुन करनेसे, निग्रहात् वीर्यने। वेग रोडवाथी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अतिमैथुनात् अति मैथुनथी अति मैथुनसे, तथा अने तथा, शस्त्र-क्षार-अग्निभिः शस्त्र-क्षार तेमज्ज अग्निथी शस्त्र-क्षार तथा अग्निसे, शुक्रवाहीनि शुक्र-वाही ओते। शुक्रवाह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. The channels conveying the semen get vitiated as the result of untimely coitus or unnatural sex-acts, suppression of the sexual urge, excessive indulgence in the sex-act and from the effects of surgical instruments, alkali and heat.

मूत्रतोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यामिक्षतस्य च ॥२०॥

मूत्रित-पेशाण् लाग्ने होय त्पारे मूत्रवेग उपस्थित होने पर, उदक-जल पानी, भक्ष्य-भोजन भक्ष्य वस्तु, स्त्री-के स्त्रीनुं या स्त्रीके, सेवनात् सेवन करवाथी सेवनसे, मूत्रनिग्रहात् अने मूत्रने रोडवाथी और मूत्रके वेगको रोकनेसे, क्षीणस्य च तथा क्षीण तथा क्षीण, अमिक्षतस्य च अने जेने था लाग्ने होय ते पुपुषना और जिसको चोट लगी हो उस पुरुषके, मूत्रवाहीनि मूत्रवाही ओते। मूत्रवाह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ २० ॥

20. The channels conveying the urine get vitiated from drinking water and indulging in eatables and women while one is under the urge to urinate, from retention of urine and also of one who is emaciated or injured in the urinary passages.

संधारणादत्यशनादजीर्णान्धशानात्तथा ।
वर्चवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥२१॥

२०. "मक्ष्यस्त्रीसेवनात्"—स्त्रीसेवनात् (घ.)

„ क्षीणस्यामिक्षतस्यच—क्षीणस्यामिक्षतस्य च (च. अ.)

„ „ „ —क्षीणस्यामिक्षतस्य च (घ. ड.)

„ अमिक्षतस्य—अमिक्षतस्य (द. घ.)

२१. संधारणात्—विचारणात् (घ. त.)

„ अजीर्णा—अहिता (घ.)

„ संधारणादत्यशनादजीर्णान्धशानात्तथा—विचारणादत्यशनाद-
हितादत्यशनात्तथा (घ.)

संभारणात् वेगे। रोकवाभी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अत्यशनात् अति भावाथी अधिक खानेसे, अजीर्णाच्च-
शानात् तथा अशुभं तेभ्यो अभ्यशनथी अजीर्णसे एवं
अध्यशनसे, दुर्बलाग्नेः तथा भेद अग्निवाया तथा
मंदामिवाले, कृशस्य च अने कृश मनुष्यना एवं कृश
मनुष्यके, वचोवाहीनि पुरीषवाही ओते। मलवह स्रोत,
दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥२१॥

21. The channels conveying the
feces get vitiated by suppression of
the urge for defecation, by eating in
excess and eating pre-digestion meals
and in one whose digestive power is
weak or who is emaciated.

व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥२२॥

व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, अतिसंतापात्
अति संतापथी अति सतापसे, शीत-उष्ण- शीत
अने उष्णनु शीत और उष्णके, क्रम- क्रम विना
क्रमरहित, सेवनात् सेवन करवाथी सेवन करनेसे, तथा
तथा तथा, क्रोध-शोक-भयः क्रोध-शोक अने भयथी
क्रोध-शोक और भयसे, स्वेदवाहीनि स्वेदवाही ओते।
स्वेदवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं
॥ २२ ॥

22. The channels conveying the
sweat get vitiated by over-exercise,
by excessive exposure to heat, by
indiscriminate indulgence in cold and
heat, and from anger, grief and fear.

सर्वस्रोतसां साधारणं प्रकोपकारणम्—

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुमिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥२३॥

यः जे जो, आहारः च आहार आहार, विहारः च
अने विहार और विहार, दोषगुणैः दोषोणा गुणोनी

२२. व्यायामादतिसंतापात्—व्यायामादतिसंशोभात् (च. ब.)

२३. धातुभिः—धातुभिः (द.)

दोषोंके गुणोंके, समः समान होय समान हों, धातुभिः
अने धातुओंने और धातुओंको, विगुणः च अपि वि-
गुण करवाना स्वभाववाणा विगुण करनेके स्वभाववाले,
स्यात् होय होते हैं, सः ते वे, स्रोतसाम् ओते।ने
स्रोतोंको, प्रदूषकः दूषित करे छे दूषित करते हैं ॥२३॥

23. In general all food and activity
that are promotive of the morbid
tendencies of the humors and dele-
terious to the body-elements are viti-
ative of the body-channels.

स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणम्—

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥२४॥

अतिप्रवृत्तिः धातुओनुं बहु नीकणुं धातुओंका बहुत
निकलना, सङ्को वा छे रोकालि जवुं अथवा रुक जाना,
सिराणाम् सिराओभा सिराओमें, ग्रन्थयः गांठे थवी
गांठे हो जाना, अपि वा अथवा अथवा, विमार्गगमनम्
च अपि धातुओनुं विपरीत मार्गे जवुं धातुओंका
विमार्गमें जाना, स्रोतसाम् ओ ओते। ये स्रोतोंके, दुष्टि-
लक्षणम् दूषित थायाना सामान्य लक्षण छे दूषित होनेके
सामान्य लक्षण हैं ॥ २४ ॥

24. The characteristics of the mor-
bidity of the body-channels are the
increased or decreased flow of their con-
tents, knotted condition of the passages,
or flow of their contents in abnormal
channels.

स्रोतसां स्वरूपम्—

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यनूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥२५॥

स्रोतांसि ओते। स्रोत, स्वधातु- पोताना धातुना
अपने वाह्यपातुके, समवर्णानि जेवाज वस्तुवाला समान
रंगवाले, वृत्तस्थूलानि गोला- स्थूल गोला- स्थूल, अनूनि
च भारीके सूक्ष्म, दीर्घाणि लांबा लम्बे, आकृत्या अने

२४. चापि—चापि (ब.)

आकृतिर्भा और आकारमें, प्रतान- सरणानि च वेधना विस्तार जेवा होय छे लताके विस्तारके समान होते हैं ॥२५॥

25. The body-channels when normal are in every case the color of the element they carry, tubular, either large or minute, elongated or reticulated in appearance.

पदुष्टगोतमां चिकित्सासूत्रम्—

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥

दुष्टानाम् दूषित थयेवा दुष्ट. प्राण-उदक-अन्नवाहानाम् प्राणवह, उदकवह, अन्नवह सोतोकी, श्वासिकी श्वासने लगती श्वासरोगकी, तृष्णोपशमनी तृषान् शमन करनारी तृष्णनाशक, तथा एव तथा तथा, आमप्रदोषिकी आमप्रदोषने लगती आमप्रदोषकी, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २६ ॥

26. In the vitiated condition of the channels that carry the life-breaths, water and food, the line of treatment is in due order, that indicated for diseases of the respiratory organs, disorders of thirst and chyme-disorders.

त्रिविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिस्त्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥

त्रिविधाशितपीतीये त्रिविधाशितपीतीय अध्यायमां त्रिविधाशितपीतीय अध्यायमें. रसादीनान् रसादिउप-
क्रमिकी, यत् जे जो, औषधम् औषध कह्युं छे औषध कही हे, तत् ते जे वह, रसादि-रसवह वगेरे रसादि आदि, स्त्रोतसाम् स्त्रोतानी स्त्रोतोंकी, यथास्वम् यथा यतानां लक्षणेने अनुसार अपने अपने लक्षणके अनुसार, उपक्रमम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. In the vitiated condition of the channels that carry the other body-elements, the line of treatment is that laid down in the section on dietetics with reference to the body-elements themselves.

मूत्रचिदस्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

मूत्र-विट्-स्वेदवाहानां मूत्रवह, पुरीषवह, अने स्वेदवह सोतोनी मूत्रवह, मलवह और स्वेदवह सोतोंकी, मौत्रकृच्छ्रिकी अनुक्रमे मूत्रकृच्छ्रणी चिकित्सा प्रभाषे क्रमशः मूत्रकृच्छ्ररोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा आति-
सारिकी अतिसारनी चिकित्सा प्रभाषे अतिसार रोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा अने और, ज्वरचिकित्सिकी ज्वरनी चिकित्सा प्रभाषे ज्वररोगकी चिकित्साके अनु-
सार, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २८ ॥

28. As regards the vitiated condition of the channels that convey the urine, feces and sweat, the line of treatment is, in due order, that indicated for dysuria, diarrhea and fever.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

त्रयोदशानां मूलानि स्त्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोका उपसंहारना श्लोका छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, त्रयोदशानाम् तेर तेरह, स्त्रोतसाम् स्त्रोतानां स्त्रोतोंके, मूलानि मूल मूल, दुष्टिलक्षणम् तेओनां दूषित थवानां लक्षण इनके दूषित होनेके लक्षण, सामान्यम् सामान्य लक्षण नामपर्यायाः नामपर्याय नामपर्याय, परस्परम् परस्पर एक दूसरेको, कोपनानि दुषित करनार कुपित करनेवाले ॥ २९ ॥

२८. 'चिकित्सिकी'—'चिकित्सिका' (प.)

Here are the recapitulatory verses—

29. The zones of the thirteen main channels of the body; the general indication of their vitiation; their synonyms in the medical science, the manner in which the body-channels and body-elements vitiate each other on contact.

दोषहेतुः पृथक्त्वेन मेषजोद्देश एव च ।

स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥३०॥

पृथक्त्वेन ण्युं ण्युं पृथक् पृथक्, दोष- हेतुः दोषणुं कारण्युं दोषहेतु, मेषजोद्देशः एव च तथा ण्युं ण्युं औषधने निर्देश और पृथक् पृथक् औषधका निर्देश, तथा तथा तथा, आदौ अध्यायनी शब्दात्तमा अध्यायके प्रारम्भमें, विनिश्चयः च 'पुरुष स्रोतोभय छे' अवे। निश्चय 'पुरुष स्रोतोभय है' ऐसे निश्चयको, स्रोतोविमाने स्रोतोविमानमा स्रोतोविमान अध्यायमें, निर्दिष्टः कला छे कह दिया है ॥ ३० ॥

30. The causes of vitiation in each case; the line of treatment in brief as also at the outset the truth concerning man as a conglomeration of channels— all this is laid down in this Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation.

केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।

शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मु ति ॥३१॥

यस्य जेने जो, केवलम् आभा संपूर्ण, शरीरम् शरीरनुं शरीरको, सर्वभावतः सर्व प्रकारे संपूर्ण रूपमें, विदितम् ज्ञान छे जानता है, शारीराः अने जेने शरीरना जिसे शरीरगत, सर्वरोगाः च सर्व रोगो सब रोग, (विदिताः विदित छे विदित हैं), सः ते पुरुष वह, कर्मसु 'चिकित्साभा चिकित्सा करनेमें, न मुक्ति भूअतो नथी मोहित नहीं होता ॥३१॥

31. He who understands the entire body in all its aspects and all the bodily disorders is never confused in the matter of treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २येला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, स्रोतोविमानम् 'स्रोतो-विमान' 'स्रोतोविमान', नाम नामना नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठा

Chapter VI

रोगानीकविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्हथी अब आगे, 'रोगानीकम् विमानम्' 'रोगानीकविमान' नामना अध्यायनुं 'रोगानीकविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगें ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाष्ये न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह का उद्धृत छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

प्रभाषादिभेदेन रोगानीकभेदाः—

हे रोगानीके भवतः प्रभावमेदेन-साध्यम्.
असाध्यं च; हे रोगानीके बलमेदेन-मृदु, दारुणं
च; हे रोगानीके अधिष्ठानमेदेन-मनोऽधिष्ठानं,
शरीराधिष्ठानं च; हे रोगानीके निमित्तमेदेन-
स्वघातवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; हे
रोगानीके आशयमेदेन-आमाशयसमुत्थं, पक्का-
शयसमुत्थं चेति ।

प्रभाव- प्रभावना प्रभावके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह रोगसमूह, अक्षतः छे है, साध्यम् साध्य साध्य, असाध्यम् च अने असाध्य और असाध्य, बल- भगना बलके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, मृदु मृदु मृदु, दारुणम् च अने दारुण और दारुण, अविष्टान- आश्रयना आश्रयके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह है, मनोऽविष्टानम् मनमां आश्रित मनमें आश्रित, शरीराविष्टानम् च अने शरीरमां आश्रित और शरीरमें आश्रित, निमित्त- निमित्तना निमित्तके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह है, स्व- पोताना शरीरना अपने शरीरकी, धातु- धातुनी धातुओंकी, वषट्क- विषमताने विषमताके, निमित्तम् कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, आगन्तु- अने आगन्तुने और आगन्तु, निमित्तम् च कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, आशय- मेदेन आशयना बेदथी आशयके मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसमूह छे रोगसमूह हैं, आमाशय- आमाशयथी आमाशयसे, समुत्थम् उत्पन्न थयेल उत्पन्न हुआ, पक्वाशय- अने पक्वाशयथी और

आगन्तुनिमित्त-अप्पधातुनिमित्त च (प.)

पकाशयसे, समुत्थम् च इति उत्पन्न भवेत् उत्पन्न हुआ ।

5-(1). Diseases are divided into two groups on the score of their effects—the curable or the incurable. Diseases are again divided into two groups on the score of their intensity—i. e. mild or severe. Two again, are the groups of diseases divided according to their seat of affection viz., the mind or the body. Two, likewise, are the groups of diseases divided according to their cause—those resulting from the discordance of one's humors (endogenous) or the exogenous. Two, also, are the groups of diseases, classified according to their seats of origin—gastrogenous or enterogenous.

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयमेदा-
 दूधं सङ्ग्रेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि
 सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा ।

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रभाव-प्रभाव प्रमाण,
बल- अथ बल, अभिष्टान- अभिष्टान अभिष्टान, निमित्त-
निमित्त निमित्त, आशय- अने आशयना और आशयके,
मेदाय बेदधी मेदसे, एतत् आ शेषसमूह यह रोग-
समूह, द्वैधम् थे प्रकारना दो प्रकारका, सत् अर्थ होता
हुआ, मेद- बेदनां मेदके, प्रकृत्यन्तरेण पीडां कारुण्य
अन्य कारणसे, मिथ्यमानम् बेद पाडवाभां आवतां
मेद करने परं, जयवा अपि अथवा तो अबवा तो,
सन्धीयमानम् ओकत्र करवाभां आवतां तेनुं एकत्र करने
पर उसका, एकत्वम् ओकपक्षं एकत्व, बहुत्वम् वा अथवा
अथवा बहुत्व, स्यात् थाय थे होता है;

3-(2). While such is the binary classification of diseases in respect of effect, intensity, seat of affection, cause and seat of origin, this dichotomy,

३. निमित्ताशयभेदाद्वैध-निमित्ताशयवैधं (प.)

when in respect of other considerations further divided or unified, becomes one or many as the case may be.

एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात् बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावमेदादिना भवन्ति; बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा ।

દુઃખસામાન્યાત્ દુઃખની સમાનતા હોવાને લીધે દુઃખની સમાનતાએ, રોગાનીકમ્ રોગસમૂહ રોગસમૂહ, તાવત્ તેા તો, એકમ્ એવ એક જ છે એક હી હૈ, (હતિ એ યહ,) એકત્વમ્ એકત્વ છે એકત્વ હૈ, પ્રભાવમેદાદિના પ્રભાવભેદ વગેરેથી પ્રભાવમેદ આદિસે, રોગાનીકાનિ રોગોના સમૂહ રોગસમૂહ, દશ દશ છે દસ હૈ, (હતિ એ યહ), છુ તેા તો, બહુત્વમ્ બહુત્વ છે બહુત્વ હૈ, બહુત્વમ્ બહુત્વ, અપિ પશુ મી, સંખ્યેયમ્ ગણી શકાય એવું ગિનને યોગ્ય, અસંખ્યેયમ્ વા અથવા અગણિત અથવા અનગિનત, સ્યાત્ છે હૈ:

3-(3). The unity of diseases consists in the very nature of diseases -- pain which is common to the whole multitude of diseases. The plurality of disease consists in the ten groups of diseases described above, being classified according to their effect etc. The plurality of disease is either numerable or innumerable.

तत्र संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टोदરીये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥३॥

તત્ર તેમાં ફનમેં, સંખ્યેયમ્ તાવત્ પરિમિત રોગ-સમૂહ તેા પરિમિત રોગસમૂહ તો, અષ્ટોદરીયે અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં અષ્ટોદરીય અધ્યાયમેં, યથા જેવો જૈસા, ઠક્મ્ કશો છે કહા હૈ, તથા તેવો છે વૈસા હૈ, અપરિસંખ્યેયમ્ અગણિત રોગસમૂહ અપરિસંખ્યેય રોગસમૂહ,

पुनः तेा फिर, यथा जेवा जैसा, महारोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वाये, (ठक्म कशो छे कहा है,) तथा तेवा छे वैसा है, रुक्-कारणके वेदना क्योकि वेदना, वर्ण-वर्ण, समुत्थान-निदान निदान, जादीनाम वगेरेनु आदिका, असंख्येयत्वात् असंख्येय छे असंख्यत्व है ॥ ३ ॥

3. The numerable aspect of diseases has been dealt with in the chapter on 'The Eight Abdominal Affections' (9th chapter, Sutrasthana). The innumerable aspect of diseases arises from the considerations set out in the chapter entitled 'The Major List of Diseases' (10th chapter Sutrasthana) viz., the countless varieties of pain, discoloration, origin, etc.

રોગાનીકસ્ય સંખ્યેયત્વે અસંખ્યેયત્વે ચ યુક્તઃ—

न च संख्येयाग्नेषु मेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती ।

મેદ-ભેદનાં મેદકે, પ્રકૃત્યન્તરીયેષુ બીજાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વરે કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ, સંખ્યેય-સંખ્યેય રોગનાં સંખ્યેય રોગકે, અગ્રેષુ પરિમાણમાં પરિમાણમેં, વિગીતિઃ બે કાર્ત્ત વિરુદ્ધ કથન થાય તેા જદિ કુછ વિરુદ્ધ કથન હો તો, હતિ અતઃ આ કારણથી હસ કારણસે, અત્ર આ વિષયમાં હસ વિષયમેં, કાચિત્ કાર્ત્ત કોઈ, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા, દોષવતી દોષયુક્ત દોષ-યુક્ત, ન ચ સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી, અવિગીતિઃ ચ અને બે કાર્ત્ત વિરુદ્ધ કથન ન થાય તેા જોર જદિ કુછ વિરુદ્ધ કથન ન હો તો, હતિ અતઃ એ કારણથી હસ કારણસે, અદોષવતી અદોષયુક્ત અદોષયુક્ત, ન સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી;

4-(1). This statement (viz. that disease is both one and many) is not open to the charge of self-contradiction, because there is really no contradiction in a set of numerical operators

૧. દુઃખસામાન્યાત્-રુક્સામાન્યાત્ (વ, દ ષ)

,, પ્રભાવમેદાદિના-પ્રભાવમેદાદિની (વ.)

,, અસંખ્યેયત્વાત્-અપરિસંખ્યેયત્વાત્ (ક.)

admitting of various groupings. Since there is thus no contradiction, the statement made above is not faulty.

મેત્તા હિ મેદમન્યથા મિનત્તિ. અન્યથા પુરસ્તાઙ્ગિજ્ઞં મેદપ્રકૃત્યન્તરેણ મિન્દન્ મેદસંખ્યા-વિશેષમાપાદયત્યનેકથા, ન ચ પૂર્વે મેદાપ્રમુપ-હમ્તિ ।

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, મેત્તા ભેદ પાડનાર મેદ કરનેલા, મેદમ્ ભેદ વસ્તુનેા મેદ વસ્તુકા, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્યપ્રકારસે, મિનત્તિ ભેદ પાડે છે મેદ કરતા હૈ, પુરસ્તાત્ પ્રથમ પ્રથમ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્ય પ્રકારસે, મિન્દન્ ભેદ કરેલાનેા વિભજ્જકા, મેદ-ભેદના મેદકે, પ્રકૃતિ-અન્તરેણ બીજા કારણને લઈને અન્ય કારણસે, મિન્દન્ ભેદ કરતો મેદ કરતા હુઆ, અનેકથા અનેક પ્રકારના અનેક પ્રકારકી, મેદ-ભેદની મેદકી, સંખ્યા-સંખ્યાના સંખ્યાકે, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષોંકો, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, પૂર્વમ્ અને પ્રથમના ઔર પ્રથમ ક્રિયે હુઅ, મેદ-ભેદના મેદકે, અમ્ ન ચ પરિભાષુને પરિમાણકો, ન ઉપહમ્તિ હાનિ કરતો નથી હાનિ નહીં કરતા;

4-(2). A classifier may classify a subject admitting of classification in one particular way. Re-classifying his subject over and over again with reference to other differentiating factors, he is able to achieve a fresh classification each time. A subsequent classification does not repudiate the validity of the previous one.

સમાનાયામપિ જ્ઞાતુ મેદપ્રકૃતૌ પ્રકૃતાનુપ્રયોગાન્તરમપેક્ષ્યમ્ ।

મેદપ્રકૃતૌ ભેદની પ્રકૃતિ મેદકે કારણકે, સમાનાયામ્ અપિ જ્ઞાતુ સમાન હોવા છતાં પણ સમાન હોને પર મી, પ્રકૃત-પ્રકૃતના પ્રકૃતકે, અનુપ્રયોગાન્તરમ્ ભેદ પાડ-

નાર બીજા પ્રયોગ પર દૂસરે પ્રયોગ પર, અપેક્ષ્યમ્ લક્ષ આપવું ભેદને લક્ષ દેના જાહિય;

4-(3). Although the classifications may appear similar as regards number, yet in the light of the nature of other differentiating factors, they are, in fact, different.

સન્તિ સ્થાનિંતરાણિ સમાનશબ્દાભિહિતાનિ, સન્તિ ચાનર્થાન્તરાણિ પર્યાયશબ્દાભિહિતાનિ । સમાનો હિ રોગશબ્દો દોષેષુ ચ વ્યાધિષુ ચ; દોષા જ્ઞાપિ રોગશબ્દમાતક્રશબ્દં યક્ષ્મશબ્દં દોષ-પ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે, વ્યાધયશ્ચ રોગશબ્દમાતક્રશબ્દં યક્ષ્મશબ્દં દોષપ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે । તન્ન દોષેષુ ચૈવ વ્યાધિષુ ચ રોગશબ્દઃ સમાનઃ, દોષેષુ તુ વિશેષવાન્ ॥૪॥

સમાન એક એક, શબ્દ-શબ્દથી શબ્દસે, અભિ-હિતાનિ હિ કહેલા કહે ગયે, અર્થ-અન્તરાણિ બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થો મિજ મિજ અર્થ, સમિતિ હિ હોય છે હોતે હૈ, પર્યાય-અને પર્યાય ઔર પર્યાય, શબ્દ-શબ્દથી શબ્દસે, અભિહિતાનિ ચ કહેલા કહે ગયે, અનર્થાન્તરાણિ એકજ ભાતના અર્થો એક હી પ્રકારકા અર્થ, સન્તિ હોય છે હોતે હૈ, રોગશબ્દઃ હિ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, દોષેષુ ચ દોષેષાં દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમાં ઔર વ્યાધિમે, સમાનઃ સમાન છે સમાન હૈ, દોષાઃ દોષો દોષ, હિ અપિ પણ મી, રોગશબ્દમ્ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, આતક્રશબ્દમ્ આતક્ર-શબ્દ આતક્રશબ્દ, યક્ષ્મશબ્દમ્ યક્ષ્મશબ્દ યક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિશબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકાર-શબ્દમ્ ચ તથા વિકારશબ્દને તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતે હૈ, વ્યાધયઃ ચ અને વ્યાધિઓ પણ ઔર વ્યાધિયાં મી, રોગશબ્દમ્ રોગ-શબ્દ રોગશબ્દ, આતક્રશબ્દમ્ આતક્રશબ્દ આતક્ર-શબ્દ, યક્ષ્મશબ્દમ્ યક્ષ્મશબ્દ યક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિ-શબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકારશબ્દમ્ તથા વિકારશબ્દને તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતી હૈ, તન્ન તેમાં હનમે, દોષેષુ ચ દોષ દોષમાં દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમાં ઔર

व्याधिर्मे, रोगज्ञानः रोगज्ञानं रोगज्ञानं, समानः समान
 ॐ समान है, दोषेषु व्याधीनामां दोषमें, तु ते। तो,
 विशेषवान् विशेषवाचक ॐ विशेषवाचक है;

4. Different things are denoted by the same term and conversely the same thing is denoted by various synonymous terms. Thus the term morbidity is applied to the disordered humors as well as to diseases. The disordered humors are given the names of morbidity, disease or ailment, vitiated nature and disorder; and similarly the diseases, too, are spoken of as disease, ailment, vitiated nature and disorder. Among these appellations, the one of "Morbidity" is the generic term common alike to morbid humors and diseases. The differentiating factors may be different.

व्याधीनामपरिसंख्येयत्वम्, दोषाणां परिसंख्येयत्वं च—

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहु-
 त्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अन-
 तिबहुत्वात् । तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणा-
 र्थम्, अनवशेषेण च दोषान् व्याख्यास्यामः ।

तत्र तेमां इनमें, अतिबहुत्वात् अति बहुत होवाने
 अर्ध अत्यधिक होनेसे, व्याधयः व्याधियो व्याधियों,
 अपरिसंख्येयाः असंख्य असंख्य, भवन्ति थाय ॐ
 होती हैं, अनतिबहुत्वात् अने अति बहुत न होवाथी
 और बहुत न होनेसे, दोषाः तु खलु दोषो ते। दोषों तो,
 परिसंख्येयाः गणनी शक्य तेदृश गिननेमें आने योग्य,
 भवन्ति ॐ हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, उदाहरणार्थम्
 उदाहरण भाटे उदाहरणके लिए, विकारान् विकारानु
 विकारोंको, यथाचित्रम् पूर्वाचार्योना कहेवा प्रमाणे
 पूर्वाचार्योंके कथनके अनुसार, दोषान् च अने दोषानुं

५. यथाचित्रम्—यथोचितम् (क).

॥ दोषान् व्याख्यास्यामः—दोषान् बनावदुव्याख्यास्यामः (क.क.)

और दोषका, अनवशेषेण संपूर्ण रूपमें,
 व्याख्यास्यामः व्याख्याना करुं व्याख्यान करेंगे ।

5-(1). Now the diseases are innumerable, there being an unlimited number of them. The morbidic humors, on the contrary, are strictly numerable there being a limited number of them. Accordingly we shall now enter on a complete exposition of the morbidic factors instancing some of the main disorders induced by them.

मानसदोषौ, तज्जा विकाराश्च—

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ । तयोर्विकाराः
 कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचित्तोद्वेग-
 गमयहर्षादयः ।

रजः रमेयुषु रजोगुण, तमः च अने तमेयुषु और
 तमोगुण, मानसौ मानस मानसिक, दोषौ दोषो ॐ दोष
 हैं, तयोः तेथीना इनके, विकाराः विकार विकार, काम-
 काम काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ-लोभ लोभ, मोह-
 मोह मोह, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, मान- मान मान, मद-
 मद मद, शोक- शोक शोक, चित्तोद्वेग- चित्तो उद्वेग
 चित्तका उद्वेग, (चिन्ता चिन्ता चिन्ता), भय- भय भय,
 हर्ष- हर्ष हर्ष, आदयः वगैरे ॐ आदि हैं;

5-(2). Rajas (passion) and Tamas (ignorance) are the morbidic factors affecting the mind. Among the disorders brought about by these two are—desire, anger, greed, infatuation, envy, conceit, arrogance, anxiety, remorse, fear, exhilaration etc.

शारीरदोषाः, तज्जा विकाराश्च—

वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः ।
 तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोफशोषश्वा-

५. शोक-शोष (व. च.)

સમેહકુષ્ઠાદયઃ । इति दोषाः केवला व्याख्याता
विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, ક્ષેષ્માળઃ તુ
અને કફ જૌર કફ, શરીરના શારીરિક, દોષાઃ
જલ્દુ દોષો છે દોષ હૈ, તેવાજ્ અને તેઓના ઔર इनके,
ज्वर- જ્વર જ્વર, अतीसार- અતીસાર અતીસાર, शोफ-
શેફ શોફ, शोष- શોષ શોષ, श्वास- શ્વાસ શ્વાસ, मेह-
મેહ પ્રમેહ પ્રમેહ, कुष्ठादयः च अपि અને કુષ્ઠ વગેરે ઔર कुष्ठ
આદિ, विकाराः विकारे છે વિકાર હૈ, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, दोषाः दोषानु दोषोंका, केवलाः सम्पूर्ण-
પણે સમ્પૂર્ણ રૂપમે, विकार-एक- देवः च અને વિકારોનું
એક ભાગથી ઔર विकारका एक भागसे, व्याख्याताः
व्याख्यान कथुं છે વ્યાખ્યાન કિયા હૈ ॥૫॥

5. Vata, pitta and kapha are the morbid factors affecting the body. Among the disorders engendered by these three morbid humors are fever, diarrhea, edema, consumption, dyspnea, urinary anomalies and dermatosis etc.

तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणम्—

तत्र कस्त्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं
प्रकोपणं, तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञा-
पराधः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

તજ તેમાં इनमें, एषाम् जलु आ इन, द्वयानाम्
ये प्रकारના दोनों प्रकारके, अपि पलु सी, दोषाणाम्
दोषोंका त्रिविधम् तलु प्रकारना तीन प्रकारके,
प्रकोपणम् प्रकारानुषंगे છે પ્રકોપક કારણ હૈ, तत्
यथा नेभके जैसेकि, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः असात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोग असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग, प्रज्ञापराधः प्रज्ञा-
पराध प्रज्ञापराध, परिणामः च इति અને પરિણામ
ઔર परिणाम ॥ ૬ ॥

6. Of both kind of morbid factors (psychic and somatic) the exciting factors are three. They are—non-

homologatory contact of the senses with their sense-objects, volitional transgression and time-effect.

दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः—

प्रकुपितास्तु जलु ते प्रकोपणविशेषाद्
दृश्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरि-
संख्येयान् ॥ ७ ॥

પ્રકુપિતાઃ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુએ, તે તુ જલુ
તેઓ વે, પ્રકોપણ- પ્રકોપક હેતુઓના પ્રકોપક હેતુઓંકે,
विशेषाद् भेदने लधने भेदसे, दृश्यविशेषाद् च तथा
દૃષ્યના ભેદને લધને ઔર दृश्यके भेदसे, अपरिसंख्येयान्
અસંખ્ય અસંખ્ય, विकारविशेषान् विकारभेदने विकार-
ભેદોંકો, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न કરે છે उत्पन्न करते हैं॥૭॥

7. These morbid factors when excited, generate by virtue of the diversity of exciting factors and the diversity of susceptible factors, innumerable varieties of disorders.

रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वम्—

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचि-
दनुबद्ध्यन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

તે ચ તે વે, कामादयः काम વગેરે काम આદિ,
ज्वरादयः च અને જ્વરાદિ ઔર ज्वरादि, विकाराः
विकारे विकार, परस्परम् परस्पर परस्पर, अनुवर्तमानाः
अनुवर्तन કરતા अनुवर्तन करते हुए, कदाचित् ક્યારેક
कभी, अनुबद्ध्यन्ति એકાએકા રહે છે साथમેં मिल जाते हैं॥૮॥

8. These disorders both psychic such as desire etc., and somatic such as fever etc., following one another, occasionally occur together.

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न
हारजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

૭. દૃષ્યવિશેષાદ-દૃષ્યવિશેષાદ (૬.)

૯. પ્રવર્તે-પ્રાપ્ત (૭.)

સ્વ:- રમેયુષ્ઠ રજોગુણ, તમસોઃ અને તમેયુષ્ઠને।
 ઔર તમોગુણકા, પરસ્પરમ્ ૫૨૨૫૨ પરસ્પર, અનુબન્ધઃ
 અનુબન્ધ અનુબન્ધ, તુ તે। તો, નિચતઃ નિશ્ચિત છે
 નિચિત છે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અરજસ્કમ્ રમેયુષ્ઠ
 વિના વિના રજોગુણકે, તમઃ તમેયુષ્ઠ તમોગુણ, ન પ્રવ-
 ર્તે પ્રવર્તતે નથી પ્રવર્ત નહીં હોતા ॥૧॥

9. The natural concurrence between
 passion and ignorance is invariable.
 For ignorance cannot act in the
 absence of passion.

શારીરદોષાણાં પરસ્પરાનુબન્ધકત્વમ્—

(પ્રાયઃ) શારીરદોષાણામેકાધિષ્ઠાનીયાનાં સન્નિ-
 પાતઃ સંસર્ગો વા સમાનગુણત્વાત્; દોષા હિ
 દૂષણેઃ સમાનાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાયઃ ધક્ષુ'મરુ' પ્રાયઃ, એક-અધિષ્ઠાનીયાનામ્ એક
 સ્થાનમાં રહેનાર એક હી સ્થાન પર રહેવાલે, શારીર-
 શારીરિક શારીરિક, દોષાણામ્ દોષેના દોષકે, સમાન-
 સમાન સમાન, ગુણત્વાત્ યુષ્ઠવાળાપણથી ગુણોંકી સમ-
 તાસે, સન્નિપાતઃ સન્નિપાત સન્નિપાત, સંસર્ગઃ વા અથવા
 સંસર્ગ થાય છે યા સંસર્ગ હોતા છે, હિ કારણકે
 ક્યોંકિ, દોષાઃ દોષે દોષ, દૂષણેઃ દૂષણેના દૂષ્યોંકે,
 સમાનાઃ સમાન હોય છે સમાન હોતે છે ॥૧૦॥

10. Of the morbid factors which
 have the same habitat, the discordance
 that occurs may extend to all the
 three humors or to any two of them
 by reason of their common morbid
 tendency. The morbid conditions are
 of the nature of the morbid factors.

અનુબન્ધ્યાનુબન્ધમેદકૃતો દોષમેદઃ—

તન્નાનુબન્ધ્યાનુબન્ધકૃતો વિશેષઃ—સ્વતન્ત્રો વ્ય-
 કલિજ્ઞો યથોક્તસમુત્થાનપ્રશમો ભવત્યનુબન્ધઃ,
 તદ્વિપરીતલક્ષણસ્વનુબન્ધઃ ।

તન્ન તેમાં ફનમેં, અનુબન્ધ-અનુબન્ધ અનુબન્ધ,
 અનુબન્ધકૃતઃ તથા અનુબન્ધથી ઉત્પન્ન તથા અનુબન્ધકે
 ઉત્પન્ન, વિશેષઃ એક આ છે મેદ યદ છે, અનુબન્ધઃ
 અનુબન્ધ અનુબન્ધ, સ્વતન્ત્રઃ સ્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર, વ્યક-
 લિજ્ઞઃ ૨૫૪૮ લક્ષણવાળો સ્પષ્ટ લક્ષણવાળો, યથોક્ત- કલા
 પ્રમાણેના કહે હુણ, સમુત્થાન- હેતુ હેતુ, પ્રશમઃ તથા
 શમનવાળો તથા શમનવાળો, મવતિ હોય છે હોતા છે,
 અનુબન્ધઃ તુ અને અનુબન્ધ ઔર અનુબન્ધ, તત્- તેનાથી
 ફસે, વિપરીત- વિપરીત વિપરીત, લક્ષણઃ લક્ષણવાળો
 હોય છે લક્ષણવાળો હોતા છે;

11-(1). The differential characteri-
 stics of primary and secondary affec-
 tions are as follows: The primary
 condition is that which is independent,
 manifests definite symptoms and has
 an onset and subsistence as laid down.
 The secondary affection is that which
 is contrary to this description.

અનુબન્ધ્યલક્ષણસમન્વિતાસ્તન્ન યદિ દોષા
 ભવન્તિ તત્ત્રિકં સન્નિપાતમાચક્ષતે, દ્વયં વા
 સંસર્ગમ્ ।

તન્ન તેમાં ફનમેં, યદિ એ યદિ, દોષાઃ વાત, પિત્ત
 તથા કફ વાત, પિત્ત ઔર કફ, અનુબન્ધ- અનુબન્ધનાં
 અનુબન્ધ્યકે, લક્ષણ- લક્ષણથી લક્ષણકે, સમન્વિતાઃ યુક્ત
 યુક્ત, મવન્તિ થાય તે। હોં તો, તત્- તે ઉપ, ત્રિકમ્
 ત્રણના સમૂહને ત્રીનકે સમૂહકો, સન્નિપાતમ્ સન્નિપાત
 સન્નિપાત, દ્વયમ્ વા અથવા બેના સમૂહને અથવા દોકે
 સમૂહકો, સંસર્ગમ્ સંસર્ગ સંસર્ગ, આચક્ષતે કહે છે કહેતે છે;

11-(2). If all the three provoked
 humors are accompanied by signs of
 secondary affections, it is called 'tridis-
 cordance'; if only two of the humors
 are affected, the condition is called
 'bidiscordance'.

૧૧. અનુબન્ધ્યલક્ષણસમન્વિતાઃ—અનુબન્ધ્યાનુબન્ધ્યલક્ષણાન્વિતાઃ

(૧.)

„ અનુબન્ધ્યલક્ષણ—અનુબન્ધ્યાનુબન્ધ્યલક્ષણ (ક. વ. દ. વ.)

૧૧. અનુબન્ધકૃતો વિશેષઃ—અનુબન્ધવિશેષઃ (૧.)

अनुबन्धानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोष-
मेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्या-
चिपु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

अनुबन्ध- अनुबन्ध- अनुबन्ध, अनुबन्ध- तथा
अनुबन्ध- तथा अनुबन्धके, विशेषकृतः भेदधी उत्पन्न
थयेदो मेदसे उत्पन्न, दोषमेदः दोषमेद दोषमेद, तु तो
तो, बहुविधः अङ्ग प्रकृतिने। छे बहुत प्रकारका है, एवम्
आ प्रमाणे इस प्रकार, दोषेषु दोषभा दोषमें, व्याचि-
पु च अने व्याधिभा और व्याधिमें, एवः आ यह,
गाना- लुप्तलुप्त नाना, प्रकृति- कृतिने। कारणके,
विशेष- भेदधी थयेदो मेदसे उत्पन्न, व्यूहः व्याधिने।
तथा दोषाने समूह व्याधिभा और दोषोंका समूह,
भिषजाम् वेदोनी वेदोंकी, संज्ञा- संज्ञाद्वारा संज्ञाद्वारा,
प्रकृतः कृतभा आवेद छे किया गया है ॥११॥

11. From this distinction of
primary and secondary affections there
proceed the various groupings of
morbid humors. Thus come about
the classifications of the various cau-
sative factors as set out in the nomen-
clature of physicians with reference
to morbid humors and disease-condi-
tions.

जाठरामेचतुर्विधो मेदः—

अग्निपु तु शारीरेषु चतुर्विधो विदोषो बल-
मेदेन भवति ।

शारीरेषु शारीरिक शरीरोंमें, अग्निपु अग्निभा अग्नि,
बलमेदेन अणुभेदधी बलमेदसे, चतुर्विधः चार प्रकृतिने।
चारप्रकारके, विशेषः भेद भेदवाली, भवति थाय छे
होती है ।

12-(1). The thermal element in the
bodies is differentiated into four types
according to its intensity.

१. दोषमेदः-मेदः (५.)

तद्यथा-तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषमश्चेति ।
तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरीतल-
क्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमा-
पद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते, समलक्षण-
विपरीतलक्षणस्तु विषम इति ।

तत् यथा ज्येष्ठे जैसेकि, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
मन्दः मन्द मन्द, समः सम सम, विषमः च इति
अने विषम और विषम, तत्र तेभा इनमें, तीक्ष्णः तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, अग्निः अग्नि अग्नि, सर्व- सर्व सब, अपचारसहः
अपचारने सहन करना छे अपचारको सहन करनेवाली
है, तत्- तेनाथी इससे, विपरीत- विपरीत विपरीत,
लक्षणः लक्षणवाणी लक्षणवाली, तु तो तो, मन्दः मन्द
छे मन्द है, समः तु सम तो सम तो, अपचारतः खलु
अपचारथी अपचारसे, विकृतिम् विकृति विकृति, आप-
द्यते पाये छे प्राप्त करती है, अनपचारतः तु अपचार
न करनाथी अपचार न होनेसे, प्रकृतौ प्रकृतिभा प्रकृति-
में, अवतिष्ठते स्थित थाय छे रहती है, सम- समना
समके, लक्षण- लक्षणथी लक्षणसे, विपरीत- विपरीत विप-
रीत, लक्षणः लक्षणवाणी लक्षणवाली, तु तो तो,
विषमः इति विषम छे विषम है;

12-(2). Thus it is found to be acute,
mild, regular and irregular. Among
these the acute type is capable of
coping with all kinds of indiscretions;
of a contrary nature to this is the
mild type. The regular type is that
which becomes impaired by indiscre-
tions, but in the absence of indiscre-
tions, maintains its normal condition;
the irregular is that which is of the
opposite characteristics to the last.

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव
पुरुषाणाम् ।

एते आ ये, चतुर्विधाः चार प्रकृतिने। चार प्रकारके,
अग्नयः अग्नि अग्नि, चतुर्विधानाम् चार प्रकृतिने। चार
प्रकारके, एव च ही, पुरुषाणाम् पुरुषोंकी,
भवन्ति होय छे होती हैं ।

12-(3). These four types of thermal elements are seen in the four types of men.

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

तत्र तेभ्यो इन्में, प्रकृतिस्थानाम् प्रकृतिस्थित अग्नये प्रकृतिस्थित अर्थात्, समवातपित्तश्लेष्मणाम् समान वात, पित्त तथा कृत्वाणां समवातपित्तकफवालोंकी, अग्नयः अग्नि अग्नियों, समाः सम सम, भवन्ति होय छे होती हैं, वातलानाम् तु वातप्रधान मनुष्यां तु वातल पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, वात- वातशी वातसे, अभिभूते पराभव पाभता आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निश्लेष्म अग्नियों, विषमाः विषम विषम, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं, पित्तलानाम् तु पित्तप्रधान मनुष्यां तु पित्तप्रधान मनुष्योंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, पित्त-अभिभूते हि पित्तशी पराभव पाभता पित्तसे आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निश्लेष्म अग्नियों, तीक्ष्णाः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं श्लेष्मलानाम् तु कृत्वाणां मनुष्यां तु कफप्रधान पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, श्लेष्म- कृत्वा कफसे, अभिभूते पराभव पाभता आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निश्लेष्म अग्नियों, मन्दाः मन्द मन्द, भवन्ति थाय छे हो जाती हैं ॥ १२ ॥

12. In persons with equipoised vata-pitta-kapha habitus, when in their normal condition, the thermal processes are of the normal type. In persons with vata habitus, if the preponderant vata has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of irregular type. In persons

of the pitta habitus, if the preponderant pitta has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the acute type. In persons of kapha habitus, if the preponderant kapha has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the mild type.

वातादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः—

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति, विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति ।

तत्र तेभ्यो इन्में, केचित् कृत्वा कहे, आहुः कहे छे कहे हैं कि, मनुष्याणाम् मनुष्यां मनुष्योंके, विषम- विषम विषम, आहार- आहारोपयोगिता, उप- योगित्वात् उपयोग करता होवायी उपयोग करनेसे, जन्तवः प्राणी, समवातपित्तश्लेष्माणः सम प्रमाणवां वात-पित्त-कृत्वाणां समान वात-पित्त-कफ-वाले, न सन्ति होतां नहीं हैं, तस्माच्च तेभी इस लिए, केचित् कृत्वा कहे, वातप्रकृतयः वातप्रकृति-वाणा वातप्रकृतिवाले, केचित् कृत्वा कहे, पित्तप्रकृतयः पित्तप्रकृतिवाणा पित्तप्रकृतिवाले, केचित् पुनः अने कृत्वा और कहे, श्लेष्मप्रकृतयः कृत्वा कहे, कफ-प्रकृतिवाले, भवन्ति इति थाय छे होने हैं;

13-(1). Some object here that there are no human beings with the equipoised condition of vata-pitta-kapha, as men are given to a dietary made up of miscellaneous articles. In consequence of this, some persons tend to be of the vata habitus, some of the pitta habitus and some of the kapha habitus.

१३. समवातपित्तश्लेष्माणः—समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतयः (३)

તથાનુપપન્નં, કસ્માત્ કારણાત્? સમવાત-
પિત્તશ્લેષ્માણં દ્યારોગમિચ્છન્તિ મિશ્રજઃ, યતઃ પ્રકૃ-
તિધારોગ્યમ્, આરોગ્યાર્થા ચ મેષજપ્રવૃત્તિઃ, સા
વેદરૂપા, તસ્માત્ સન્તિ સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ,
ન ક્ષલુ સન્તિ વાતપ્રકૃતયઃ પિત્તપ્રકૃતયઃ શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતયો વા ।

તત્ ચ અને તે ઓર વહ, અનુપપન્નમ્ થેઽમ્ય નથી
યોગ્ય નહીં હૈ, કસ્માત્ કારણાત્ એનુ કારણુ યુ? હસકા
કારણ કયા હૈ? હિ કારણુ આ છે કે કારણ યહ હૈ કિ,
મિશ્રજઃ વૈદો વૈદ્ય, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણમ્ સમપ્રમાણુભાં
વાત, પિત્ત તથા કફવાળાને સમાન વાત, પિત્ત તથા
કફવાલેકો, જરોગમ્ નીરોગ નીરોગ, હ્ચ્છન્તિ માને છે
માનતે હૈ, યતઃ કારણુકે ક્યોકિ, પ્રકૃતિઃ ચ પ્રકૃતિને
અર્થ પ્રકૃતિકા અર્થ, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય છે આરોગ્ય હૈ,
આરોગ્ય-અર્થા ચ આરોગ્ય માટે જ આરોગ્યકે લિષ્ટી,
મેષજ-ઓપધન્વી ઔષધકી, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ છે પ્રવૃત્તિ
હૈ, સા ચ અને તે ઓર યહી, હ્દરૂપા ધૃષ્ટ છે હ્દ્ર હૈ,
તસ્માત્ તેથી હસ લિષ્ટ, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ સમ
પ્રમાણુભાં વાત, પિત્ત અને કફવાળા મનુષ્યે સમાન
વાત, પિત્ત તથા કફવાલે મનુષ્ય, સન્તિ હોય છે હોતે
હૈ, વાતપ્રકૃતયઃ વાતપ્રકૃતિવાળા વાતપ્રકૃતિવાલે,
પિત્તપ્રકૃતયઃ પિત્તપ્રકૃતિવાળા પિત્તપ્રકૃતિવાલે, શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતયઃ વા અથવા કફપ્રકૃતિવાળા અથવા કફ-
પ્રકૃતિવાલે, ન ક્ષલુ સન્તિ હોતા નથી નહીં હોતે ।

13-(2). This position, however, is
not tenable. Why is it not tenable?
Because of the following consideration.
It is the men in whom the three
humors—vata, pitta and kapha are
equally balanced that the physicians
describe as being healthy. Since bala-
nce or concordance of humors is
health, and since it is for the sake of
health that medicine is used, and since

the use of medicine is resorted to as a
desideratum, therefore, it follows from
all this that there are men with the
equipoised habitus of vata, pitta, kapha
and there is no such thing as a vata
norm, a pitta norm or a kapha norm.

તસ્ય તસ્ય કિલ દોષસ્યાધિક્યાત્ સા સા
દોષપ્રકૃતિરુચ્યતે મનુષ્યાણાં, ન ચ વિકૃતેષુ
દોષેષુ પ્રકૃતિસ્થત્વમુપપચતે, તસ્માન્નૈતાઃ પ્રકૃતયઃ
સન્તિ; સન્તિ તુ ક્ષલુ વાતલાઃ પિત્તલાઃ શ્લેષ્મ-
લાઃ, અપ્રકૃતિસ્થાસ્તુ તે જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય તસ્ય કિલ તે તે ઉસ ઉસ, દોષસ્ય દોષની
દોષકી, આધિક્યાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે, મનુષ્યાણામ્
મનુષ્યોની મનુષ્યોની, સા સા તે તે વહ વહ, દોષપ્રકૃતિઃ
દોષપ્રકૃતિ દોષપ્રકૃતિ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી
હૈ, વિકૃતેષુ વિકૃત અથવા વિકૃત હુષ, દોષેષુ દોષોમાં
દોષોમાં, પ્રકૃતિસ્થત્વમ્ પ્રકૃતિસ્થપણું પ્રકૃતિસ્થત્વ, ન ચ
ઉપપચતે ધટ્તું નથી ઉપપન્ન નહીં હોતા. તસ્માત્ તેથી
હસ લિષ્ટ, પૃતાઃ એ યે, પ્રકૃતયઃ પ્રકૃતિઓ પ્રકૃતિયાં,
ન સન્તિ નથી નહીં હૈ, વાતલાઃ વાતલ વાતલ, પિત્તલાઃ
પિત્તલ પિત્તલ, શ્લેષ્મલાઃ ચ તુ અને શ્લેષ્મલ ઓર
શ્લેષ્મલ, સન્તિ ક્ષલુ હોય છે હોતે હૈ, તે તુ પરંતુ
તેઓને પરંતુ ડનકો, અપ્રકૃતિસ્થાઃ અપ્રકૃતિસ્થ
અપ્રકૃતિસ્થ, જ્ઞેયાઃ જાણવા બેઠીએ જાનના ચાહિષ ॥ ૧૩ ॥

13. On account of the prepon-
derance of this or that humor in a
man, he is spoken of (for convenience)
as belonging to this or that humo-
ral habitus but there is no question
of such a type, which is definitely an
abnormal condition, the humors being
aggravated. Therefore, these different

૧૩. કિલ-હિ (વ.)

,, આધિક્યાત્-અધિકસ્વભાવાત્ (વ.)

,, -અધિકભાવાત્ (વ. જ.)

,, દોષપ્રકૃતિઃ-દોષવિકૃતિઃ પ્રકૃતિરેવ (વ.)

૧૧. કસ્માત્-કસ્માત્ (વ.)

,, સન્તિ-અવન્તિ (વ. જ.)

habitués cannot be said to exist as representing the normal condition of health. There are, to be sure, persons with a preponderance of vata, pitta or kapha humor but these are to be known as departures from the normal condition.

वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनुप्रणिधानानि—

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति ।

तेषाम् खलु ते उन, चतुर्विधानाम् चार प्रकृतीनां चारप्रकारके, पुरुषाणाम् पुरुषेणे पुरुषोको, तु ते तो, चत्वारि चार, अनुप्रणिधानानि अनुपानादिना प्रयोगे अनुपानादिके प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति छे हें ।

14-(1). For these four classes of men there are four different kinds of regimen which are beneficial.

तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्, अधिक-दोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनु(प्र)णिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावद्भेः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्; एवं चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे । तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥१४॥

तत्र तेषां इनमें, सम-समान समान, सर्व-सर्व सब, धातूनाम् धातुवालाओंने धातुवालोंको, सर्व-सर्व सब, आकार-रीति रीतिसे, समम् समान प्रयोग समान प्रयोग, अधिक-अने अधिक और अधिक, दोषाणाम् दोषवाला दोषवाले, त्रयाणाम् त्रयेने तीनोंको, तु ते तो, यथास्वम् यथायथा तान् अक्षय्य अनुसार अपने अपने लक्षणोंके अनुसार, दोषाधिक्यम् दोषादी अधिकता दोषकी अधिकताको, अभिसमीक्ष्य ओझने देख कर, भेः अग्नि भग्नि, समीभावात् यावत् जय-जय-

१४. चत्वार्यनुप्रणिधानानि—चत्वार्यनुप्रणिधानानि (ब. प.)

„ श्रेयस्कराणि भवन्ति—श्रेयस्कराणि (ब.)

„ तान्—तानि (ब.)

सुधी सम आय त्यासुधी समान होने तक, दोष-दोषधी दोषसे, प्रतिकूलयोगीनि विपरीत शुद्धवाला विरुद्ध गुणवाले, त्रीणि त्रये तीन, अनुप्रणिधानानि प्रयोग प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति आय छे होते हैं, समे तु सम होय त्यारे सम होनेपर, समम् समान प्रयोग समान प्रयोग, एव ज ही, कार्यम् करवा ओझने करना चाहिये, एवम् च आ प्रभावे इसी प्रकार, अपरे पीछे दूसरी, भेषज-औषधना औषधके, प्रयोगाः च प्रयोगे प्रयोग, इष्टाः छे छे इष्ट हैं, तान् तेओतुं इनका, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारसे, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. For those who evince the balanced condition of the three humors, the regimen too, is of the balanced type. As regards the remaining three who suffer from the preponderance of one or the other of the humors, three distinct regimens that are antagonistic to the preponderant humors are devised for their benefit, keeping in view the particular humoral excess which has to be corrected. These regimens are to be observed till the thermal processes have returned to the normal. Once they have become normal, the normal regimen of moderation should be followed. Whatever else by way of medicine contributes to this end all that is the desideratum, we shall now explain at length.

वातलादीनामातुरत्वम्—

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा—वातलः, पित्तलः, श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविज्ञानं—वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च भवन्ति ॥१५॥

ત્રયઃ ત્રણ પ્રકારના ત્રીણ પ્રકારકે, તુ વળી ફિર, પુરુષાઃ પુરુષો પુરુષ, જાતુરાઃ રોગી રોગી, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તે તેઓ વે, તુ તે તો, તન્ત્રાન્તરીયાણમ્ બીબ્બ તન્ત્રવાળા અન્ય તન્ત્રવાલે, મિષજામ્ વૈદ્યોના મતથી વૈદ્યોકે મતસે, અનાતુરાઃ નીરોગ છે નીરોગ હૈં. તત્થ યથા જેમકે જેસેકિં, વાતલઃ વાતલ્લ વાતલ, પિત્તલઃ પિત્તલ્લ પિત્તલ, શ્લેષ્મલઃ શ્લેષ્મલ્લ શ્લેષ્મલ, તેષામ્ તેઓનાં અનેક, હૃદમ્ આ યે, વિશેષ-વિજ્ઞાનમ્ વિશેષ લક્ષણ છે વિશેષ લક્ષણ હૈં, વાતલસ્ય વાતલને વાતલકો, વાતનિમિત્તાઃ વાતજન્ય વાતજન્ય, પિત્તલસ્ય પિત્તલને પિત્તલકો, પિત્તનિમિત્તાઃ પિત્તજન્ય પિત્તજન્ય, શ્લેષ્મલસ્ય અને શ્લેષ્મલને ઔર શ્લેષ્મલકો, શ્લેષ્મનિમિત્તાઃ શ્લેષ્મજન્ય શ્લેષ્મજન્ય, વ્યાધયઃ વ્યાધિઓ વ્યાધિયાં, પ્રાયેણ ધક્ષુખ્યુ પ્રાયઃ, વલ્લવન્તઃ બળવાન વલ્લવાન, અવન્તિ થાય છે હોતી હૈં ॥૧૫॥

15. All the three following types of men are to be regarded as diseased, although in the opinion of the physicians belonging to another school of thought, they are not to be so regarded. They are:—persons of the vata type, the pitta type and the kapha type. The special characteristics of these three types are as follows:—The vata disorders in the case of the vata type, the pitta disorders in the case of the pitta type and the kapha disorders in the case of the kapha type are more liable to occur and in greater severity.

વાતલસ્ય વાતપ્રકોપે કારણમ્—

તત્ર વાતલસ્ય વાતપ્રકોપણાભ્યાસેવમાનસ્ય ક્ષિપ્રં વાતઃ પ્રકોપમાપચતે, ન તથેતરૌ દોષૌ; સ તસ્ય પ્રકોપમાપન્નો યયોર્કેર્ધિકારૈઃ શરીરમુપત-પતિ વલ્લવર્ણસુઆયુષામુપઘાતાય ।

૧૬. વાતપ્રકોપણાનિ-વાતપ્રકોપણોક્તાનિ (વ. ૧.).

તત્ર તેમાં અને, વાતપ્રકોપણાનિ વાતપ્રકોપણા ૬૦થેનું વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોકા, આસેવમાનસ્ય સેવન કરનાર સેવનકરતે હુએ, વાતલસ્ય વાતપ્રધાન મનુષ્યનો વાતપ્રધાન મનુષ્યકા, વાતઃ વાયુ વાત, ક્ષિપ્રમ્ જલ્દી જલ્દી, પ્રકોપમ્ આપચતે પ્રકોપ પામે છે પ્રકુપિત હો જાતા હૈ, હૃતરૌ બીબ્બ હૃદયે, દોષૌ દોષ દોષ. તત્થ તેટલા ઉતને, ન પ્રકોપ પામતા નથી પ્રકુપિત નહીં હોતે, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકોપકો, આપચઃ પામેલો પ્રાપ્ત હુઆ, સઃ તે વાયુ વહ વાયુ, વલ્લ-બલ્લ વલ્લ, વર્ણ-વાર્ણ વર્ણ, સુખ-સુખ સુખ, આયુષામ્ તથા આયુષના તથા આયુકે, ઉપઘાતાય નાશને માટે નાશકે લિએ, યયોર્કૈઃ કલા પ્રમાણેના કહે હુએ. વિકારૈઃ વિકારોથી વિકારોસે, તસ્ય તેના હસકે, શરીરમ્ શરીરને શરીરકો, ઉપતપતિ સંતાપે છે પીકિત કરતા હૈ ।

16-(1). If a person of the vata habitus who is given to indulgence in vata-provoking things, the vata is really aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the vata afflicts its victim's body with the disorders mentioned and impairs his strength, complexion, ease and span of life.

તસ્યાવજયનમ્—

તસ્યાવજયન—એહસ્વેદૌ વિધિયુક્તૌ, મૃદ્નિ ચ સંશોધનાનિ . એહોષ્ણમધુરામ્લલવણયુક્તાનિ, તદ્વદમ્યવહાર્યાણિ, અમ્યક્ષોપનાહનોદ્દેહનોમ્મર્વન-પરિષ્કાષગાહનસવાહનાવપીડનવિત્રાસનવિસ્મા-પનવિસ્મારણાનિ, સુરાસવવિધાનં, એહાશ્વાનેકયો-નયો દીપનીયપાચનીયવાતહરચિરેચનીયોપહિતા-સ્તથા શતપાકાઃ સહસ્રપાકાઃ સર્વશઙ્ગ પ્રયોગા-ર્થાઃ, વસ્તયાઃ, વસ્તિનિયમઃ સુખશીલતા ચેતિ ॥૧૬॥

૧૬. અમ્યક્ષોપનાહન-ઉપનાહન (વ.)

,, અમ્યક્ષ-અમ્યક્ષાનિ (ક.)

,, એહોષ્ણ-ઉપવેદન (ચ. જ.)

सत्य तेनैव इसकी, जवजवनम् शान्तिना साधन
आ छे शान्तिके साधन ये है, विधियुक्तौ विधिपूर्वक
योग्येष्टा विधिपूर्वक प्रयुक्त, स्नेह-स्नेह स्नेह, स्वेदौ
स्वेद स्वेद, स्नेह-स्नेह स्नेह, उष्ण-उष्ण २५२ उष्ण
स्पर्श, मधुर-मधुरस्पर्श मधुरस्पर्श, अम्ल-अम्लस्पर्श अम्लस्पर्श,
कषण-अने अम्लस्पर्श और लवणस्पर्श, युक्तानि युक्त
युक्त, मृदूनि मृदु मृदु, संशोधनानि च संशोधन
संशोधन, तद्वत् तेन ७८ इनके सदृश, अम्लवहार्थानि क्षौद्रम्
पक्षांशौ भोजन, अम्ल-अम्ल अम्ल, उपनाहन-
उपनाह उपनाह, उद्देह्य उद्देह्य लपेटना, उन्मर्दन-
उन्मर्दन दवाना, परिषेक-परिषेक परिषेक, अवगाहन-
अवगाहन अवगाहन, संवाहन-अपी चापी करना,
जवपीडन-द्वयवपुं भोजना, विनाशन-उपवपुं कराना,
विस्मरण-आश्चर्य उत्पन्न ३२वुं आश्चर्य उत्पन्न करना,
विस्मरणानि लुब्धवपुं भुजाना, सुरा-भुरां सुराका,
वासव-तथा आसवपुं और आसवका, विधानम् विधि-
पूर्वक सेवन ३२वपुं विधिपूर्वक सेवन कराना, दीपनीय-
दीपनीय दीपनीय, पाचनीय-पाचनीय पाचनीय, वातहर-
वातहर वातहर, विरेचनीय-तथा विरेचनीय द्रव्योत्थी
और विरेचनीय द्रव्योत्थे, उपहिताः युक्त युक्त, अनेक-
योनयः च अने अनेक द्रव्योत्थी उत्पन्न ध्येष्टा और अनेक
द्रव्योत्थे उत्पन्न, स्नेहाः स्नेह स्नेह, तथा तथा तथा,
शतपाकाः शतपाक स्नेह शतपाक स्नेह, सहस्रपाकाः
अने सहस्रपाक स्नेह और सहस्रपाक स्नेहका, सर्वज्ञः
सर्वे इति सब तरहसे, प्रयोगार्थाः प्रयोग ३२वो भेदो
प्रयोग करना चाहिए, वस्तयः अस्तिः वस्तियां, वस्ति-
नियमः अस्तिना नियम वस्तिके नियम, सुखशीलता च
इति अने सतत आरामना सेवनने। पक्ष प्रयोग
३२वो भेदो और सतत आरामके सेवनका मी प्रयोग करना
चाहिए ॥१६॥

16. The following measures are indicated to counteract and subdue the condition. Oleation and sudation in the prescribed manner; mild purifications with unctuous, hot, sweet, sour, and salt medications; dietary articles of a similar character; inunction,

poultices, bandages, friction, affusions, immersion-baths, hand-massage, kneading, shock-therapy, surprise-therapy, de-memorising therapy, prescriptions of wines and spirits, unctuous substances derived from various sources and medicated with digestive stimulants, digestives, correctives of vata, and purgatives and which have been prepared a hundred times or a thousand times and rendered worthy of use in every way; enemata, the regimen that goes with enemata, and habituation to the comforts of life.

पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणम्—

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुप-
तपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

पित्तप्रकोपणानि पित्तप्रकोपक द्रव्योन्तुं पित्तप्रकोपक द्रव्योक्तो, आसेवमानस्य सेवन ३२वार सेवन करते हुए, पित्तलस्य पित्तप्रधान मनुष्यन्तुं पित्तप्रधान मनुष्यका, अपि पक्ष मी, पित्तम् पित्त पित्त, क्षिप्रम् जल्दी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पाये छे प्रकुपित हो जाता है, तथा ते प्रभाषे उस तरह, इतरौ भीष्म दूसरे, दोषौ दोषो दोष, तथा तेऽक्षा उतने, न प्रकोप पाभता नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपन्नम् पाभेधुं प्राप्त हुआ, तत् ते पित्त वह पित्त, बल-अक्ष बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् अने आयुषना और आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तैः कला प्रभाषेना कहे हुए, विकारैः विकारोत्थी विकारोंसे, अस्य अना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति सतापे छे पीड़ित करता है ।

17-(1). Similarly in the pitta patient, who is given to the indulgence of pitta-provoking things, the pitta is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the pitta afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and his span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—सर्पिष्पानं, सर्पिषा च स्नेह-
नम्, अधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकषायशीतानां
चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभि-
शीतद्रव्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारा-
वलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारण-
मुरसा, क्षणे क्षणेऽभ्यचन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणा-
लशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिक-
पद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुम-
धुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं
चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः, संयोगश्चेष्टभिः
स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्नग्धारिणीभिः, निशाक-
रांशुशीतलप्रवातहर्म्यवासः, शैलान्तरपुलिनशि-
शिरसदनवसनव्यजनपवनसेवनं, रम्याणां चोप-
वनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपहितानामुपसेव-
नं, सेवनं च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपु-
ण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावा-
नामिति ॥१७॥

तस्य तेनैव इसकी, अवजयनम् शान्तिना साधने।
आ छे शान्तिके साधन ये हैं, सर्पिष्पानम् धृतपान
धृतपान, सर्पिषा धीथी धृतसे, स्नेहनम् च स्नेहन स्नेहन,

१७. अधश्च—कर्षवमश्च (प.)

॥ अश्वचन्दन—स्रक्चन्दन (व. त. द. प.)

॥ संयोगः—योगः (ख.)

॥ स्नग्धारिणीभिः—स्नग्धारिणीभिः (क. द.)

॥ उपहितानाम्—उपवातानाम् (ड.)

॥ शतपत्रहस्तानां—शतपत्रहस्तानां (ध.)

अधः नीचेने भाजे अधोमार्गसे, दोषहरणम् च दोषनु
हरणुं करुं दोषोंको निकालना, मधुर- मधुर मधुर, तिक्त-
तिक्त तिक्त, कषाय- कषाय कषाय, शीतानाम् तथा
शीत तथा शीत, औषध- औषध औषध, अभ्यवहार्याणाम्
च तेभ्यः अन्वपानेन एवं अन्वपानका, उपयोगः उप-
योग उपयोग, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, सुरभि-
सुगन्धी सुगन्धी, शीत- शीत शीतल, द्रव्यानाम् तथा
द्रव्य एवं द्रव्य, गन्धानाम् च गन्धानु गन्धोंका, उपसेवा
सेवन सेवन, परम- अतिशय अति, शिशिर- ठंडा शीतल,
वारि- पाणीभां जलमें, संस्थितानाम् राशेक्ष स्थित,
मुक्ता- मोती मोती, मणि- तथा भस्मिन्मोती एवं मणियोंकी,
हारावलीनाम् च भागाभ्याने मालाओंको, उरसा छातीमें
छाती पर, धारणम् धारणुं करनी पहनना, अश्वचन्दन-
श्चेत अश्वचन्दन चेत चन्दन, प्रियङ्गु- प्रियङ्गु प्रियङ्गु कालीय-
कालीयक कालीयक, मृणाल- मृणाल मृणाल, शीत- शीत
शीत, वात- वायु वायु, वारिभिः तथा जलमें तथा
जलसे, उरपल- उत्पल उत्पल, कुमुद- कुमुद कुमुद,
कोकनद- कोकनद कोकनद, सौगन्धिक- सौगन्धिक सौग-
न्धिक, पद्म- तथा पद्मभी एवं पद्मसे, अनुगतैः च युक्त
युक्त, वारिभिः जलमें, क्षणे क्षणे बार-बार
बारबार, अभिप्रोक्षणम् छान्छुं छिक्कना, श्रुतिसुख-
क्षुप्रिय कर्णप्रिय, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर,
मनोनुगानाम् मनोनुगतां मनके प्रिय, गीत- गीतनु
गीतका, वादित्राणाम् तथा वादित्रेणु तथा वादित्रोंका,
श्रवणम् च सांभलपुं सुनना, अभ्युदयानाम् उन्नतिनी
वाते उन्नतिदायक बातोंको, श्रवणम् सांभलपुं सुनना,
सुहृद्भिः मित्रेणैव साथे मित्रोंके साथ, संयोगः भेगाप
मिलना, शीत- शीत द्रव्योंकी शीत द्रव्योंसे, उपहित- युक्त
युक्त, अशुक- वस्त्र वस्त्र, स्नग्- तेभ्यः भागा एवं माला,
धारिणीभिः धारणुं करनारी धारण करनेवाली, द्रव्याभिः
द्रव्य द्रव्य, स्त्रीभिः स्त्रीभिः साथे स्त्रियोंके साथ,
संयोगः च स'योग संयोग, निशाकर- अश्वमां
चंद्रमाकी, अशु- अशुकी किरणोंसे, शीतल- शीतल
शीतल, प्रवात- तथा पूष पवनवाणी एवं बहुत पवन-
वाली, हर्म्य- हवेदीयोंभां हवेदियोंमें, वासः निवास
रहना, शैलान्तर- पर्वतनी युक्ता पर्वतकी युक्ता, पुलिन-
नदीनां डेढ़ा नदीतट, शिशिर- ठंडा शीतल, सदन- धर

गृह, वसन- वस्त्र वस्त्र, व्यवसन- तथा प'भाना एवं पंखेकी, पवन- पवनानु वायुका, सेवनम् सेवन सेवन, सुख- सुखकर सुखदायक, विशिर- शीतल शीतल, सुरभि- तथा सुगंधी एवं सुगन्धी, माहत- पवनथी पवनसे, उपहितानाम् युक्त युक्त, रम्याणाम् च रमणीय सुन्दर, उपवनानाम् उपवनानु उपवनोका, सेवनम् सेवन सेवन, पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- उत्पल उत्पल, नलिन- नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक- सौगन्धिक सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र- तथा शतपत्रना एवं शतपत्रके, हस्तानाम् च सभूषोक्तुं समूहोका, सौम्यानाम् च अने सौम्य और सौम्य, सर्वमावानाम् सर्व भावोक्तुं सब भावोका, सेवनम् इति सेवन सेवन ॥ १७ ॥

17. To counteract and subdue such a condition the following measures should be taken:—potions of ghee, oleation procedure with ghee; purgation; use of medicines and food-stuffs that are sweet, bitter, astringent and refrigerant; use of scents which are mild, sweet, fragrant, cooling and cordial; wearing on the chest of necklaces of pearls and gems which have been kept in ice-cold water; frequent sprinkling water mixed with white sandal, Roxburg's five-leaved tree of beauty (priyangu), yellow sandal wood, lotus stalks and cooled by wind, and sprinkling of water from drenched blue lotuses, night lotuses, sacred lotuses, and fragrant lotuses; listening to songs and the playing of musical instruments, which are pleasing to the ears, mild, sweet and agreeable; listening to edifying talk; keeping the company of well-wishers; keeping also the company of agreeable women,

wearing cool garments and garlands; residence in palacial mansions cooled by the rays of the moon and exposed to breezes blowing from every direction; camping in the interior of mountains, or river banks or staying in cooled rooms, the use of cool raiment and of cool breezes from fans; resorting to delightful pleasure gardens through which blow pleasant, cool and fragrant breezes; the use of nosegays of lotuses, blue lotuses, dark lotuses, moon lotuses, fragrant lotuses, the white lotuses, the king lotuses, and the use in general of all soothing things.

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणम्—

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषोः स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

श्लेष्मप्रकोपणानि उद्भेदकेषु ६०येन कफप्रकोपक द्रव्योका, आसेवमानस्य सेवन करनार सेवन करते हुए, श्लेष्मलस्य उद्भेदकान् मनुष्येन कफप्रधान मनुष्यका, अपि पक्षु मी, श्लेष्मा उद्भेदक, क्षिप्रम् ज्वरदी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पात्रे ये प्रकुपित हो जाता है, इतरो पीला दूधरे, दोषो दोष दोष, तथा तेजसा उतने, न प्रकोप पात्रना नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपन्नः पात्रेण प्राप्त हुआ, सः ते उद्भेदक कफ, बल- जल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख- सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यना और आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तैः उक्त प्रमाद्येना कहे हुए, विकारैः विकारोक्ती विकारोसे, तस्य तेना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति सुतापे ये पीकित करता है ।

१८. श्लेष्मप्रकोपणानि—श्लेष्मप्रकोपणोक्तानि (५.)

18-(1). Similarly in the person of kapha habitus given to indulgence in kapha-provoking things, kapha is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the kapha afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रुक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुक-कतिककषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणानियुद्धव्यायव्यायामोन्मदन-ज्ञानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकाल-स्थितानां च मद्यानामुपयोगः, सधूमपानः सर्व-शश्चोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

तस्य तेन इनी, अवजयनम् शांतिना साधनम् आ छे शान्तिके साधन ये हैं, विधियुक्तानि विधि-पूर्वकं योग्येष्वां विधिपूर्वकं युक्त, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णानि उष्ण, संशोधनानि संशोधन संशोधन, रुक्षप्रायाणि मोटे भागे रुक्ष प्रायः रुक्ष, कटुक- कटुक, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- तथा कषाय द्रव्योष्ठी एवं कषाय द्रव्योष्ठी, उपहितानि युक्त युक्त, अभ्य-वहार्याणि च अभ्यपान अभ्यपान, तथा एव तेभ्य तथा, धावन- दोषपुं दोषना, लङ्घन- उद्वेगधन कृत्तुं लाघना, प्लवन- कूटपुं कूटना, परिसरण- कूटपुं कूटपुं गोलाईमे घूमना, जागरण- अगस्त्य जागरण, नियुद्ध- कृत्तुं कुम्भी, व्यायव- मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उन्मर्दन- उन्मर्दन उन्मर्दन, स्नान- स्नान स्नान, उत्सादनानि अने उत्सादन और उत्सादन, विशेषतः विशेष कृतीने विशेष करके, तीक्ष्णानाम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, दीर्घ- अने दीर्घ और दीर्घ, काल- काल

१८. संशोधनानि—संशोधनजननानि (च.)

१. निष्ठुर-दुष्ट (च.)

कालसे, स्थितानाम् राभी भूकेला रखे हुए, मद्यानाम् च भक्षोने मद्योका, उपयोगः उपयोग उपयोग, सधूम-पानः धूमपानसहित धूमपानके साथ, सर्वशः सर्व-संपूर्ण, उपवासः च उपवास उपवास, तथा तथा तथा, उष्णम् गरम गरम, वासः वस्त्र वस्त्र, सुखार्थम् आरोग्यने भाटे आरोग्यके लिए, एव ए ही, सुख-सुखने। सुखका, प्रतिषेधः इति त्याग त्याग ॥१८॥

18. To counteract and subdue such a condition the following therapeutic measures are indicated: namely, the systematic use of purificatory procedures with acute and hot things, the use of dietary articles which are for the most part of a dry nature, and have been treated with pungent, bitter and astringent ingredients; also running, jumping, leaping, whirling, about, waking, wrestling, sexual congress, exercise, massage, baths and oily massage; in particular, the drinking of strong wines of long vintage, lightening therapy of all kinds, in conjunction with the use of smoking; the wearing of warm apparel, and the giving up of the comforts of life with a view to eventual happiness.

राजाईवैद्यलक्षणम्—

भवति चात्र—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषनिम् ।

सर्वमेपजलत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेदिति ॥१९॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक छे के श्लोक है कि, सर्व- सर्व सब, रोग- रोगना रोगके, विशेषज्ञः ज्ञेने अल्लुनार मेदोको समझनेवाला, सर्व- सर्व सब, कार्य- कार्यना कार्यके विशेषविद् ज्ञेने अल्लुनार मेदोको समझनेवाला, सर्व- सर्व सब, भेषज- औषधना औषधके, तरङ्गः तरङ्गने अल्लुनार वैद्य

तत्त्वको जाननेवाला वैद्य, राज्ञः राज्ञे। राजाका, प्राण-
पतिः प्राणरक्षकः प्राणरक्षक, भवेत् इति धाम्य छे होता
हे ॥ १९ ॥

Here is a verse again—

19. The man who is acquainted
with the characteristics of all diseases,
versed in all therapeutic measures and
conversant with the true properties
of all drugs, is worthy of being made
the custodian of the king's life.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

प्रकृत्यन्तरमेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्परविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २० ॥
दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् ।
जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणां च ॥ २१ ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारना श्लोके
छे के उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रकृत्यन्तर-
कारणान्तरके, मेदेन लेदधी मेदसे, रोगानीक-
रोगसमूहके, विकल्पनम् लेद मेद, परस्पर-
अविरोध, रोग- रोग, दोषयोः अने दोषोन्नी और
दोषकी, सामान्यम् च समानता समानता, दोषसंख्या
दोषोन्नी संख्या दोषोंकी संख्या, विकाराणाम् विकारोन्नी
विकारोंका, एकदेशः एक भाग एक भाग, प्रकोपणम्
दोषोन्नी प्रकोपनां कारण दोषोंके प्रकोपके हेतु, जरणम्
प्रति अग्निना विषयमां अग्निके विषयमें, चिन्ता च
विचार विचार, कायाग्नेः कायाग्निने कायाग्निको, धुक्षणां
च प्रदीप्त करनेवाले प्रयोगों, वातलादीनाम् अने वातप्रधान पजेरे और वातप्रधान
आदि, नराणाम् मनुष्योंके, प्रकृति-

स्थापनानि च प्रकृतिमां आवनार औषधो प्रकृतिमें लाने-
वाली औषधियोंको, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, अस्मिन्
आ इस, रोगानीके विमाने रोगानीके विमानमां
रोगानीक विमानमें, व्याहृतानि कहे छे कहा है ॥ २०-२२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

20-22. The classification of disease-
groups arising from the difference in
their nature, etc; the reconciliation of
the seeming contradiction involved in
classifying disease variously; the homo-
geneity of disease and the humoral-
fault, the enumeration of the morbi-
fic factors (psychic-somatic); partial
enumeration of the morbid conditions;
the manner in which the humors get
aggravated; exposition of the thermal
element; the method of maintaining
the thermal processes; the therapeutic
measures for restoring those suffering
from the excess of a particular humor to
the norm; all this has been set out by
the great sage in the Specific Determin-
ation of the Measure of disease-groups.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २थेला अग्निवेशाम बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने २२कथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, रोगानीकविमानम्
'रोगानीकविमान' 'रोगानीकविमान', नाम नामने
नामका, षष्ठः छठे छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Specific
Determination of Measure in the treatise
compiled by Agnivesa and revised

२१. एकदेशः—एकदोषः (च. झ. ड. त. द.)

, कायाग्नेर्धुक्षणां—देहाग्ने रक्षणां (च. व.)

by Caraka, the sixth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

સાતમો અધ્યાય અધ્યાય સાતવો

Chapter VII

વ્યાધિતરૂપીય વેમાનાધ્યાયોપક્રમઃ

અથાતો વ્યાધિતરૂપીયં વિમાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ ૬વે અર્ધીથી અથ આગે, વ્યાધિતરૂપીયમ્ 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे च इस विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

દ્વૌ વ્યાધિતરૂપૌ—

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरु-व्याधितः, लघुव्याधितश्च ।

इह खलु अर्धे यहां, द्वौ पुरुषौ मे पुरुषो दो पुरुष, व्याधितरूपौ रोगी जेवा रोगीके सदृश, भवतः होय छे होते हैं, गुरुव्याधितः गुरुव्याधित गुरुव्याधित, लघुव्याधितः च अने लघुव्याधित और लघुव्याधित ।

૧. વ્યાધિતરૂપૌ—વ્યાધિરૂપૌ (૫.)

,, ગુરુવ્યાધિતઃ—ગુરુવ્યાધિઃ (૫.)

,, લઘુવ્યાધિતઃ—લઘુવ્યાધિઃ (૫.)

3-(1). There are two forms seen in the afflicted person—(1) afflicted with major diseases, and (2) afflicted with minor maladies.

તત્ર-ગુરુવ્યાધિત એકઃ સત્ત્વ-બલ-શરીર-સંપદુપે-તત્વાલ્લુ-લઘુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે, લઘુવ્યાધિતોઽપરઃ સત્ત્વાદીનામધમત્વાદ્રુ-લઘુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે ।

તત્ર તેમાં इनमें, एकः એક एक, ગુરુવ્યાધિતઃ ભારે વ્યાધિવાળો, મારી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વ-બલ-ક્રિયાશીલ-વગેરે મનોગુણ, બળ-ઉત્તમાદિ આદિ મનોગુણ, બલ-શરીર-સંપન્ન અને શરીર-સંપત્તિથી और શરીર-સંપત્તિસે, રૂપેતત્વાત્ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે, લઘુવ્યાધિતઃ ઇવ ભણે હલકી વ્યાધિવાળો હોય એવો હલકી વ્યાધિસે યુક્તકી તરફ, દૃશ્યતે એવામાં આવે છે દિશાઈ દેના હૈ, અપર. બીજે દ્વારા લઘુવ્યાધિતઃ હલકી વ્યાધિવાળો, હલકી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વાદીનામ્ મનોગુણ-વગેરેની મનોગુણ આદિકી, અધમત્વાત્ નિર્ભગતાને લીધે નિર્વલ-તાંસ. ગુરુવ્યાધિતઃ ઇવ ભણે ભારી વ્યાધિવાળો હોય એવો મારી વ્યાધિસે યુક્તકી તરફ, દૃશ્યતે એવામાં આવે છે દિશાઈ દેના હૈ;

3-(2). Of these one though afflicted with a major disease being endowed with the richness of spirit, vitality and body, appears as if suffering from a minor malady, while the other though afflicted with a minor malady, due to poverty of spirit, vitality and body, appears as if afflicted with a major disease.

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्य-वस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते ॥३॥

અકુશલાઃ અકુશળ વૈદો અકુશલ વૈદ, કેવલમ્ કેવળ કેવલ, ચક્ષુષા एव ચક્ષુથી જ આંખસે હી, તयोः

૧. અધમત્વાત્—અધમત્વાત્ (અ. અ.)

,, અધવસ્વન્તઃ—અધવસ્વન્તઃ (અ. અ.)

ते अनेनां उन दोनोंके, रूपम् ३५ रूपको, दृष्ट्वा भेदने देख कर, अध्यवस्यन्तः निश्चय करता निश्चय करते हुए, व्याधिगुरुत्वाद्यवे रोगानीं युक्तानि अने लघुतानीं आभूतमां गीकी गुरुता और लघुताके विषयमें, विप्रतिपद्यन्ते भूय आय छे धोखा खा जाते हैं ॥ ३ ॥

3. Inexperienced physicians diagnosing such cases by investigating merely with the eye the external appearances of those patients, are misled in the differentiation of the major from the minor condition of the disease.

व्याधेर्गुरुत्वाद्यवज्ञाने विप्रतिपन्नाश्चित्सायामपि विप्रतिपद्यन्ते—

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।

ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओके अवयवथी ज्ञानके एक अवयवसे, कृत्स्ने ज्ञेये संपूर्ण ज्ञेयमां सपूर्ण ज्ञेयमें, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, नहि उत्पद्यते उत्पन्न थपुं नथी उत्पन्न नहीं होना ।

4-(1). A full conception of the science will never be attained by the knowledge of only a part of it.

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तत्प्रत्यक्षं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति ।

रोगज्ञाने रोगज्ञानमां रोगज्ञानमें, विप्रतिपन्नाः तु खलु भूलेला भूले हुए. उपक्रम-चिकित्सांती चिकित्साकी, युक्तिज्ञाने योग्यताना ज्ञानमां योजनाके ज्ञानमें च अपि पक्ष मी. विप्रतिपद्यन्ते भूय आय छे धोखा खाते हैं, यदा त्वारे जब, ते तेओ वे, गुरुव्याधितम् गुरु व्याधितने बड़े रोगवालेको, लघुव्याधितरूपम् लघुव्याधित जेवे लघुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा त्वारे तब, तम् तेने उसे, अल्प-दोषम् अल्प दोषवाणै। अल्प दोषवाला, मत्वा भागीने मानकर, संशोधनकाले संशोधनकाणै संशोधनके समझ,

जस्मै ओने इसको, मृदु मृदु मृदु, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्तः देतां देते हुए, अस्य ओना इसके, दोषान् दोषाने दोषोंको, भूयः एव इरी विशेष और अधिक, उदीरयन्ति कुपित करे छे कुपित करते हैं ।

4-(2). Those who are really mistaken in the diagnosis of the disease will also be misled in deciding the line of treatment. When the inexperienced physicians diagnose a patient suffering from a major disease as suffering from a minor one, they, considering the morbidity to be slight, give mild purificatory treatment to the patient at the time of purification and thus they provoke the morbid humors the more.

यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिहंत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति ।

यदा तु अने त्वारे और जब, लघुव्याधितम् लघुव्याधितने लघुव्याधितको, गुरुव्याधितरूपम् गुरुव्याधित जेवे गुरुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा त्वारे तब, तम् तेने उसे, महादोषम् बहु दोषवाणै। बहुत दोषवाला, मत्वा भागीने मानकर, संशोधनकाले संशोधन समझे संशोधनके समझ, जस्मै ओने इसको, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्तः आपतां देते हुए दोषान् दोषाने दोषोंको अतिनिहंत्य बहु डाढ़ीने अधिक प्रमाणमें निकाल कर, अस्य ओना इसके, शरीरम् शरीरम् शरीरको, क्षिण्वन्ति क्षीण करे छे क्षीण करते हैं;

4-(3). Or when they diagnose a patient suffering from a minor malady as suffering from a major disease, then the physicians, considering the morbidity to be intensive give strong

purificatory medication at the time of purification, then they eliminate forcibly even the normal humors and emaciate the body of the patient.

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्वा ज्ञेये ज्ञानममिमन्यमानाः परिस्खलन्ति ।

एवम् ओवी रीते इस प्रकार, ज्ञानस्य ज्ञानना ज्ञानके, अवयवेन अवयवथी अवयवसे, कृत्वा ज्ञेये ज्ञानम् ज्ञानना ज्ञानके, अमिमन्यमानाः अभिमान करनारा अभिमानी, परिस्खलन्ति भूल आय छे धोखा खाते है;

4-(4). Thus, believing to have a perfect approach to the whole subject by the knowledge of one branch only, the physicians blunder.

विदितवेदितव्यास्तु मिषजः सर्वं सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्य परीक्ष्याभ्यवस्यन्तो न कचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ॥४॥

विदितवेदितव्याः ज्ञेयना संपूर्ण ज्ञानी ज्ञेयके संपूर्ण ज्ञानी, मिषजः वैद्य वैद्य, तु तो तो, सर्वम् अधा समग्र, परीक्ष्यम् परीक्षा करवा शैज्य विषयने परीक्षा करने योग्य विषयको, यथासंभवम् यथासंभव यथासंभव, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अभ्यवस्यन्तः निश्चय करता निश्चय करते हुए, क्वचित् अपि कटी पक्षु कमी, न विप्रतिपद्यन्ते भूल जाता नथी धोखा नहीं खाते, यथेष्टम् च अने छष्ट और इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको, अभिनिर्वर्तयन्ति इति पृष्ठु करे छे पूरा करते हैं ॥ ४ ॥

4. The physicians, knowing all that is to be known examining every thing in every respect possible and diagnosing after full investigation, will

४. ज्ञानमभि—ज्ञानमिति (ख. व. न. त.)

„ परिस्खलन्ति—स्खलन्ति (ख.)

never be mistaken and will be able to achieve the desired result.

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥ ५ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोक हैं कि, बालाः अल्परा वैद्य अल्पज्ञ वैद्य, सत्त्वादीनाम् सत्त्वादिना सत्त्वादिके, विकल्पेन बेदथी भेदसे, आतुरे रोगीभां रोगीमें, व्याधिरूपम् व्याधिना रूपने व्याधिके रूपको, दृष्ट्वा ज्ञेयने देख कर, अथ पछी तदनन्तर, व्याधिबलाबले व्याधिना अजाअजभां व्याधिके बलाबलमें, विप्रतिपद्यन्ते भूल आय छे धोखा खाते हैं ॥ ५ ॥

Here are verses again—

5. The inept physicians who make their diagnosis by merely looking at the patient are mistaken in diagnosing the severity or slightness of the disease, because they diagnose without reference to the condition of his mind etc

ते मेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥

अज्ञानमोहिताः अज्ञानथी मोहित थयेला अज्ञानसे मोहित हुए, ते तेजो वे, व्याधितानाम् रोगीजीना रोगियोंके, विनाशाय विनाश भाटे विनाशके लिए, अपि वा अथवा तो अथवा तो, महते धष्टा बहुत, क्लेशाय क्लेशने भाटे क्लेशके लिए, अयोगेन अयोगथी अयोगसे, मेषजम् औषध औषध, कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ ६ ॥

6. Being deluded by a misconception of the nature of the disease, they administer wrongful medication, which either kills the patient or brings down upon him great affliction.

५. व्याधिरूपमथातुरे—व्याधीनां रूपमातुरे (क. व. व.)

प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।

न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥७॥

प्राज्ञाः तु बुद्धिमान् वैद्यो तो। बुद्धिमान् वैद्य तो, इह आ विषयमा। इस विषयमें, सर्वम् परीक्ष्यम् संपूर्ण स्नेयने संपूर्ण स्नेयको, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, आज्ञाय आशीने जान कर, भेषजानाम् प्रयोगेषु औषधाना प्रयोगेमा। औषधोंके प्रयोगमें, कदाचन कही पक्ष कमी, न स्खलन्ति भूय कर्ता नहीं गलती नहीं करते ॥ ७ ॥

7. But the wise ascertaining in every way, everything that is to be examined will never blunder in the proper line of treatment.

पुरुषसंश्रयकृमिविशेषेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्रसंभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य, भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वक्रीमीणां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

इति ये प्रमाणे इस प्रकार, व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपना अधिकारमा। व्याधितरूपके विषयमें, व्याधितरूप- व्याधितरूपनी व्याधितरूपकी, संख्याप्रसंख्याना परिमाणुनी संख्याके परिमाणकी, संभवम् शक्यता शक्यता, व्याधितरूप- व्याधितरूपमा। व्याधितरूपमें, हेतु- हेतुने हीधे यथेहा हेतुमे उत्पन्न हुए, विप्रतिपत्तौ विपरीत ज्ञानमा। विपरीत ज्ञानमें, सापवादम् अपवादसहित अपवादसहित, कारणम् कारण कारण, अनपवादम् च अने दोषरहित और दोषरहित, संप्रतिपत्तिकारणम् निश्चित ज्ञाननु कारण निश्चित ज्ञानके कारणको, निशम्य सा। अशीने श्रवण करके, अतः परम् ये पछी इसके बाद, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयके, पादौ अरुणे चरणोंमें, उपसंगृह्य प्रमाण कर्तीने प्रमाण करके, पुरुषसंश्रयानाम् पुरुषमा। आश्रित पुरुषमें आश्रित, सर्व-

८. चानपवादं निशम्य-श्रुत्वा चानपवादम् (४.)

क्रीमीणाम् सधना कृमिणोऽनु सब कृमियोंके, समुत्थान-कारण कारण, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-आकृति विह, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, चिकित्सित-अने चिकित्साना और चिकित्नाके, विशेषान् बेदोने भेदोंको, पप्रच्छ पूछया पूछा ॥ ८ ॥

8. Thus having listened to the exposition of the determination of disease from the external appearance of the patient, two types of the external appearance of the patients, their cause, their leading to mistaken diagnosis, the cause and evil results of the mistaken diagnosis, the correct diagnosis, its cause and good result, Agni-vesa, touching the feet of the worshipful Atreya, here, asked concerning the characteristics of all kinds of parasites infecting the human body, their cause, habitat, form, color, name, effects and treatment.

क्रीमीणा मेदाः—

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्निवेश! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागोऽन्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिमिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः, श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥९॥

अथ त्पारे तब, भगवान् भगवान् भगवान्, मात्रेयः आत्रेये आत्रेयने, अस्मै अने इससे, प्रोवाच उल्लुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, इह खलु अहो यहां, सहजेभ्यः सहज कृमिओ सहज कृमियोंके, अन्यत्र सिवाय सिवाय, पूर्वम् पहलेवा प्रथम, नानाविधेन अने विभागोंसे, विंशतिविधाः बीस प्रकारना बीस प्रकारके, क्रिमयः कृमिओ कृमि, उद्दिष्टाः अताया छे बतलाये हैं,

९. पूर्वमुद्दिष्टा-पूर्वमुक्ता (४.)

११. विभज्यमानाः-विभमानाः (क. घ. ङ.)

પ્રકૃતિભિઃ કારણેભિઃ વિમજ્જમાનાઃ ભેદ
પાત્તા વિમાગ કરને પર, તે પુનઃ વર્ણી તેઓ ફિર વે,
ચતુર્વિધાઃ ચાર અતના ચાર પ્રકારકે, મવન્તિ છે હૈ,
તત્થ યથા બેલા કે જેસે િ, પુરીષજાઃ મળજ પુરીષજ,
સ્ત્રેષ્મજાઃ ક્ષ્મજ કફજ, શોણિતજાઃ રક્તજ રક્તજ,
મલજાઃ ચ હિતિ અને મલજ ઓર મલજ ॥ ૯ ॥

9. The worshipful Atreya replied to him, 'O, Agniveha, twenty varieties of pathogenic parasites in addition to normal ones in the body have been described by classifying them into different groups in a previous chapter (1. 19). They again when classified according to their source are of four kinds. They are born of feces, born of kapha, born of blood, and born of body-excretion.

મલજાનાં કૃમીનાં સમુત્થાનાદિ—

તત્ર મલો બાહ્યશ્ચાભ્યન્તરશ્ચ । તત્ર બાહ્યમલ-
જાતાન્ મલજાન્ સંચક્ષ્મહે । તેષાં સમુત્થાનં-મૃજા-
વર્જનં; સ્થાનં-કેશશ્મશ્વલોમપક્ષ્મવાસાંસિ; સં-
સ્થાનમ્-અણવસ્તિલાકૃતયો વહુપાદાશ્ચ; વર્ણ-
કૃષ્ણઃ, શુક્લશ્ચ; નામગ્નિ-યુક્તાઃ, પિપીલિકાશ્ચ;
પ્રભાથઃ-કણ્ઠજનનં, કોટપિડકામિનિર્વર્તનં ચ;
નિકિત્સિતં તુ ચલ્લેષામપકર્ષણં, મલોપધાનં;
મલકરણાં ચ ભાવાનાનુપસેવનમ્ ॥ ૧૦ ॥

તત્ર મલઃ મળ મલ, બાહ્યઃ ચ બાહ્ય બાહ્ય, આભ્ય-
ન્તરઃ ચ અને આભ્યન્તર છે ઓર આભ્યન્તર હૈ, તત્ર
તેષાં ઇનમેં, બાહ્યમલ- જાતાન્ બાહ્યમળમાં ઉત્પન્ન
યથેલાઃ કૃમીઓને બાહ્યમલજન્ય કૃમિયોકો, મલજાન્
મળજ મલજ, સંચક્ષ્મહે ક્ષીઓ છીઓ કહતે હૈ.
તેષામ્ તેઓનું ડનકા, 'સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન,
મૃજાવર્જનમ્ શુદ્ધિને અભાવ છે સ્વચ્છતાકા અભાવ હૈ,
સ્થાનમ્ તેઓનું સ્થાન ડનકા સ્થાન, કેશ- કેશ કેશ,

૧૦. બાહ્યમલજાતાન્-બાહ્યે મલે જાતાન્ (ક.)

,, સંચક્ષ્મહે-ચાચક્ષ્મહે (વ.)

શ્મશ્વ- દાદી-મૃગ દાદી-મૃગ, લોમ- રંવાડાં લોમ, પક્ષ્મ-
પાંપણા પક્ષ્મ, વાસાંસિ અને વાસો છે ઓર વજ હૈ,
સંસ્થાનમ્ તેઓની આકૃતિ આ છે ડનકો આકૃતિ યહ
હૈ, અણવઃ તેઓ સક્ષ્મ વે સક્ષ્મ, તિલાકૃતયઃ તલના
આકારના તિલકે આકારકે, વહુપાદાઃ ચ અને બહુ
પગવાળા હોય છે ઓર બહુ પેરોવાલે હોતે હૈ, વર્ણઃ
તેઓનો રંગ ડનકા વર્ણ, કૃષ્ણઃ કાળો કાળા, શુક્લઃ ચ
અને સફેદ છે ઓર શ્વેત હૈ, નામગ્નિ તેઓનાં નામો
ડનકે નામ, યુક્તાઃ બૂં જૂં, પિપીલિકાઃ ચ અને લીંબો
છે ઓર લીંબે હૈ, પ્રભાથઃ તેઓનો પ્રભાવ ડનકા
પ્રભાવ, કણ્ઠજનનમ્ ખુબલી ઉત્પન્ન કરવી ખુબલીકો
ઉત્પન્ન કરના, કોટ- તથા કોઠ તથા કોઠ, પિડકા-
તેમજ પિડકાઓની એવં કુન્તિયોંકી, અમિનિર્વર્તનમ્
ઉત્પન્ન કરવી ઓ છે ઉત્પન્ન કરના ય, હૈ. એષામ્
એઓની ઇનકી, નિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા,
અપકર્ષણમ્ પકડીને બહાર કાઢવા પકડ કર બાહર નિકાલ
દેના, મલોપધાનઃ મલનો નાશ મલકા નાશ. મલકરણામ્
અને મળ ઉત્પન્ન કરનારા મલજનક, ભાવાનામ્ ભાવોનું
ભાવોંકા, અનુપસેવનમ્ હિતિ સેવન ન કરવું ઓ છે સેવન
ન કરના યહ હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The excretion is external and internal. Those which are produced in external excretion are said to be born of excretion. Their cause is lack of cleanliness. Their habitat is hair on the head, face and body and eye-lashes and clothes. Their form is minute, til-shaped and multicolored. Their color is black or white. Their names are lice and nits. Their effect is the causing of itching and production of wheals and pimples on the body. Their treatment consists in their removal together with the removal of the dirt on the body and avoidance of conditions leading to the formation of excretion

શોણિતજાનાં કૃમીનાં સમુત્થાનાદિ—

શોણિતજાનાં તુ ક્ષણ કુષ્ઠૈઃ સમાનં સમુ-
ત્થાનં; સ્થાનં-રક્તવાહિન્યો ધમન્યઃ; સંસ્થાનમ્-
અણવો વૃત્તાશ્ચાપાદાશ્ચ, સૂક્ષ્મત્વાચ્ચૈકે ભવન્ત્ય-
દશ્યાઃ; વર્ણઃ-તામ્રઃ; નામાનિ-કેશાદા, લોમાદા,
લોમદ્વીપાઃ, સૌરસા, ઔદુમ્બરા, જન્તુમાનરશ્ચેતિ;
પ્રભાવઃ-કેશશ્મશ્રુનલોમપક્ષ્માપધ્વંસઃ, વ્રણગ-
તાનાં ચ હર્ષકણ્ઠૂતોદસંસર્પણાનિ, અતિવૃદ્ધાનાં
ચ ત્વક્સિરાસ્નાયુનાંસતરુણાસ્થિભક્ષણમિતિ;
ચિકિત્સિતમપ્યેષાં કુષ્ઠૈઃ સમાનં, તદુત્તરકાલ-
મુપદેશ્યામઃ ॥ ૧૧ ॥

શોણિતજાનામ્ રક્તજ કૃમિઓનું રક્તજ કૃમિઓંકા,
સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન, કુષ્ઠૈઃ સમાનમ્ કુષ્ઠની
સમાન છે કુષ્ઠૈઃ સમાન દ, સ્થાનમ્ તેઓનું સ્થાન
અનકા સ્થાન, રક્તવાહિન્યઃ રક્તવાહિની રક્તવાહિની,
ધમન્ય ધમનીઓ છે ધમનિયા ડે. સંસ્થાનમ્ તેઓની
આકૃતિ આ છે અનકી આકૃતિ યદ્દે, અણવઃ તેઓ
અણુ વે અણુ, વૃત્તાઃ ગોળ ગોળ, અપાદાઃ ચ તથા
પગ વગરના હોય છે તથા પૈરગદિત હોતે દે, સૂક્ષ્મત્વા
ચ અને સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે ઔર સૂક્ષ્મતાકે કારણ,
એં કેટલાક કોદે, અદશ્યાઃ અદશ્ય અદશ્ય, ભવન્તિ
હોય છે હોતે દે, વર્ણઃ તેઓને રંગ અનકા વર્ણ, તામ્રઃ
લાલ છે તામ્ર દે, નામાનિ તેઓનાં નામે અનકે નામ,
કેશાદાઃ કેશાદ કેશાદ, લોમાદાઃ લોમાદ લોમાદ, લોમ-
દ્વીપાઃ લોમદ્વીપ લોમદ્વીપ, સૌરસાઃ સૌરસ સૌરસ,
ઔદુમ્બરાઃ ઔદુમ્બર ઔદુમ્બર, જન્તુમાતરઃ ચ અને
જન્તુમાતર છે ઔર જન્તુમાતર દે, પ્રભાવઃ તેઓને
પ્રભાવ અનકા પ્રભાવ, કેશ- કેશ કેશ, શ્મશ્રુ- શ્મશ્રુ
દાઢીમૂંઠ, નલ- નળ નલ, લોમ- લોમ લોમ, પક્ષ્મ- અને
પાંપણુને ઔર પક્ષ્મકા, અપધ્વંસઃ નાશ કરવે ઔ છે નાશ
કરના યદ્દે, વ્રણગતાનામ્ પ્રણુમાં રહેલા કૃમિઓને
પ્રભાવ વ્રણોમેં સ્થિત કૃમિઓંકા પ્રભાવ, હર્ષ- રોમાંચ
રોમાંચ, કણ્ઠૂ- ખુબલી કણ્ઠૂ, તોદ- તોદ તોદ, સંસર્પણાનિ
ચ અને સળવસાટ ઔ છે રંગના યદ્દે, અતિવૃદ્ધાનામ્
અત્યંત વધેલા કૃમિઓને અત્યંત વધે હુણ કૃમિઓંકા,

૧૧. ઔદુમ્બરા-ઔદુમ્બરા (ક. વ. ટ.)

ત્વક્- ત્વચા ત્વચા, સિરા- સિરા સિરા, સ્નાયુ- સ્નાયુ
સ્નાયુ, માંસ- માંસ માંસ, તરુણાસ્થિ- અને કોમળ હાડકાંનું
ઔર તરુણાસ્થિઓંકા. ભક્ષણમ્ ચ દિતિ ભક્ષણ ઔ પ્રભાવ
છે ભક્ષણ યદ્દે પ્રભાવ દે, અણવ ઔઓની અનકી, ચિકિ-
ત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, અપિ પણુ મી, કુષ્ઠૈઃ
કુષ્ઠોની કુષ્ઠોંકે, સમાનમ્ સમાન છે સમાન દે, તદ્
તેને અસે, અત્તરકાલમ્ હવે પછી અંકે બાદ, અપદેશ્યામઃ
કહેથું કહેમે ॥ ૧૧ ॥

11. The cause of the blood-born parasites indeed is similar to that causing dermatosis. Their habitat is blood-carrying vessels. Their form is minute, round, having no pedicle, some being too minute to be visible to the naked eye. Their color is coppery red. Their names are Kesada, Lomada, Lomadwipa, Saurasa, Audumbara and Jantumatara. Their effects are the destruction of the hair on the head, face and body, nails and eye-lashes, and when infesting the wound they cause hyperesthesia, itching, pricking pain, creepy sensation, and when extensively developed they eat up the skin, vessels, muscles, flesh and cartilages. Their treatment is similar to that of dermatosis which will be expounded in the subsequent chapters.

શ્લેષ્મજાના કૃમીના સમુત્થાનાદિ—

શ્લેષ્મજાઃ ક્ષીરગુડતિલમત્સ્યાનૂપમાંસપિષ્ઠાન્ન-
પરમાન્નકુસુમ્ભસ્ત્રહાજીર્ણપૂતિક્લિન્નસંકીર્ણવિરુદ્ધા-
સાત્મ્યભોજનસમુત્થાનાઃ; તેષામામાશયઃ સ્થાનં, તે
પ્રવર્ધમાનાસ્તૂર્ધ્વમધો વા વિસર્પન્ત્યુભયતો વા;

૧૨. હૃદયચરાઃ-હૃદયાદાઃ (ખ.)

શ્લેષ્મજાઃ કૃમિ કફજ કૃમિ, ક્ષીર- દૂધ દૂધ, ગુચ- ગોળ ગુચ, તિલ-તેલ તિલ, મસ્ત- માછલી મછલી, આનૂપમાસ- આનૂપમાસ આનૂપમાસ, પિષ્તા- પિષ્તા પિષ્તા છે બના હુઆ મોજન, પરમાન- દૂધપાક દૂધપાક, કુસુમસ્નેહ- કુસુમ તેલ કુસુમતેલ, અજીર્ણ- અજીર્ણ અજીર્ણ, પુત્રિ- સડેલું દુર્ગન્ધી, ક્ષિત્ત- ક્ષેદ્યુક્ત ક્ષિત્ત, સંકીર્ણ-મિશ્રિત મિશ્રિત, ચિરુ- વિરુદ્ધ ચિરુદ્ધ, અસાત્મ્ય- અને અસાત્મ્ય ઓર અસાત્મ્ય, મોજન- મોજનમોજન મોજન-રૂપ, સમુત્થાનાઃ નિદાનવાળા છે નિદાનવાળે છે, તેવામ્ તેઓનું उनका, સ્થાનમ્ સ્થાન સ્થાન, આમાશયઃ આમાશય છે આમાશય છે, પ્રવર્ધમાનાઃ વધતા વધતા વધતે હુએ, તે તેઓ વે, ઊર્ધ્વમ્ ઉપર ઉપર, અધઃ વા અધવા નીચે અથવા નીચે, હમયતઃ વા અધવા તે। બને તેમ અથવા તેો દોનો ઓગ, ચિત્તર્પિત્ત ઇશાય છે ફેલતે છે;

12-(1). Those born of kapha are caused by milk, gur, til, fishes, flesh of wetland animals, pasted articles of diet, milk pudding, oil of safflower (kusumbha), eating pre-digestion meals, taking putrid and softened, mixed, antagonistic and unwholesome diet. Their habitat is the stomach. Their effects are that when fully grown they migrate upwards or downwards or bothways.

સંસ્થાનવર્ણવિશેષાસ્તુ—શ્વેતાઃ પૃથુબ્રહ્મસં- સ્થાનાઃ કેચિદ્, કેચિદ્ વૃત્તપરિણાહા ગળ્દપદા- કૃતયઃ શ્વેતાસ્તામ્નાવભાસાઃ, કેચિદ્ગવો દીર્ઘા- સ્તન્વાકૃતયઃ શ્વેતાઃ; તેપાં ત્રિવિધાનાં શ્લેષ્મ- નિમિત્તાનાં ક્રિસીનાં નામાનિ-અન્ત્રાદાઃ, ઉદરાદાઃ, હૃદયચરાઃ, ચુરવઃ, દર્ભપુષ્પાઃ, સૌગન્ધિકાઃ, મહાગુદાશ્વેતિ; પ્રભાવો-હૃદાસઃ, આસ્યસંસ્ત્રવણમ્, અરોચકાવિપાકૌ, જ્વરઃ, મૂર્છા, જૃમ્ભા, ક્ષવથુઃ, આનાહઃ, અન્નમર્દઃ, છર્દિઃ, કાર્શ્ય, પારુણ્ય, ચેતિ॥૧૨॥

સંસ્થાન- આકૃતિ આકૃતિ, વર્ણ- અને વર્ણના ઓર વર્ણકે, વિશેષાઃ તુ બેદો તે। આ છે બેદ તોયે છે, કેચિદ્ કેટલાકે કહે, શ્વેતાઃ સહેદ શ્વેત, પૃથુ- અને પહોળી ઓર

વિશાલ, બ્રહ્મ- વાધરીના ચમડેકે ફીતેકે, સસ્થાનાઃ આકારના હોય છે આકારકે હોતે છે, કેચિદ્ કેટલાકે કહે, વૃત્તપરિણાહાઃ ગોળ ઘેરાવાવાળા ગોળ પરિધિયુક્ત, ગળ્દપદાકૃતયઃ ગળ્દપદાના આકારના કેચુએ આકારકે, શ્વેતાઃ સહેદ શ્વેત, તામ્રાવભાસાઃ ચ અને લાલ રંગના હોય છે ઓર તામ્ર વર્ણકે હોતે છે, કેચિદ્ તથા કેટલાકે તથા કહે, અળઃ સૂક્ષ્મ, દીર્ઘાઃ લાંબા દીર્ઘ, સન્વાકૃતયઃ દોરીના આકારના તન્તુઓકે આકારકે, શ્વેતાઃ અને સહેદ હોય છે ઓર શ્વેત હોતે છે, તેવામ્ એ इन, ત્રિવિધાનાં ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, શ્લેષ્મનિમિત્તાનામ્ કૃમિ કફજ, ક્રિસીનામ્ કૃમિઓના કૃમિઓકે, નામાનિ નામ નામ, અન્ત્રાદાઃ અન્ત્રાદ, ઉદરાદાઃ ઉદરાદ, હૃદયચરાઃ હૃદયચર, ચુરવઃ ચુરુ, દર્ભપુષ્પાઃ દર્ભપુષ્પ, સૌગન્ધિકાઃ સૌગન્ધિક સૌગન્ધિક, મહાગુદાઃ ચ હિતિ અને મહાગુદ છે ઓર મહાગુદ છે, પ્રભાવઃ તેઓનો પ્રભાવ उनका પ્રભાવ, હૃદાસઃ હૃદાસ જી મચલાના, આસ્યસંસ્ત્રવણમ્ મુખનું સ્તવનું મુલકા સાવ, અરોચક- અરુચિ અરુચિ, અવિપાકૌ અને અવિપાક ઓર અવિપાક, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, જૃમ્ભા બગાસાં જંમડાં, ક્ષવથુઃ છીંક છીંક, આનાહઃ આનાહ આનાહ, અન્નમર્દઃ અન્નમર્દ અન્નમર્દ, છર્દિઃ ઉલટી વમન, કાર્શ્યમ્ કૃશતા કૃશતા, પારુણ્યમ્ ચ હિતિ અને પરુષતા છે ઓર કઠોરતા છે ॥ ૧૨ ॥

12. Their varieties according to their shape and color are as follows: some are whitish and in shape flat and big; and others are cylindrical and of the shape of earth-worm (round worm) and of a white and coppery tinge; and some are minute, long and thread-like and white (thread-worm). The names of these three kinds of kapha-born worms are Antrada, Udarada, Hridayachara, Churu, Darbhpushpa, Saugandhika and Mahaguda. Their effects are nausea, ptyalism, anorexia, indigestion, fever,

fainting, yawning, sneezing, constipation, body-ache, vomiting, emaciation and roughness of the body.

पुरीषजानां कृमीणां समुत्थानादि—

पुरीषजास्तुस्यसमुत्थानाः स्त्रेष्मजैः; तेषां स्थानं पक्षाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयामिमुखाः स्युर्यदन्तरं तदन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः।

पुरीषजाः पुरीषज कृमि, स्त्रेष्मजैः ३६० कृमि, कफज कृमियोके, तुस्यसमुत्थानाः सभान निदानवाणां छे समान निदानवाले हैं, तेषाम् तेओनु उनका, स्थानम् स्थान स्थान, पक्षाशयः पक्ष्वा-शय छे पक्षाशय हैं, प्रवर्धमानाः वधता वधता बढ़ते हुए, ते तु तेओ तो वे तो, अधः नीचे नीचेकी ओर, विसर्पन्ति इक्ष्वा छे फैलते हैं, यदन्तरम् पुनः अने ने सभये और जिस समय, यस्य ने पुपुषना जिस पुरुषके आमाशयामिमुखाः कृमि आमाशय तरङ्ग कृमि आमा-शयकी ओर, स्युः गन्ध छे जाते हैं, तदन्तरम् ते सभये उस समय, तस्व तेना उसके, उद्गार-उद्गार उद्गार, निःश्वासाः अने निःश्वास और निःश्वास, पुरीषगन्धिनः पुरी-षनी गन्धवाणा पुरीषकी गन्धवाले, स्युः होय छे होते हैं;

13-(1). The worms born of feces have the same causation as those born of kapha. Their habitat is colon. When they are fully grown, they migrate downwards, and if they then migrate towards the stomach, eructation and breath of the man give out the fecal smell.

संस्थानवर्णविशेषास्तु—सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णाशुसंकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककेरुकाः, मकेरुकाः, लेलिहाः;

११. आमाशयामिमुखाः—आमाशयकोमुखाः (क.)

,, दीर्घा ऊर्णाशुसंकाशाः—दीर्घाशुसंकाशाः (घ.)

सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति;

संस्थान- आकृति आकृति, वर्ण- अने वर्णना और वर्णके, विशेषाः तु भेद आं छे भेद ये हैं, केचित् डेटलाओक कई, सूक्ष्म- सूक्ष्म सूक्ष्म, वृत्तपरि- जाहाः गोण घेरावावाणा गोल परिधिवाले, श्वेताः श्वेत श्वेत, दीर्घाः दीर्घ लम्बे, ऊर्णाशु- गिनना तांगु उनके तन्तुके, संकाशाः नेवा होय छे समान होते हैं, केचित् पुनः अने डेटलाओक और कई, स्थूल-स्थूल मोटे, वृत्तपरिजाहाः अने गोण घेरावावाणा और गोल परि-धिवाले, श्याव-श्याव श्याव, नील-नील नील, हरित-हरी, पीताः अने पीणा होय छे और पीले होते हैं, तेषाम् तेओनां उनके, नामानि नाम नाम, ककेरुकाः ककेरुक ककेरुक, मकेरुकाः मकेरुक मकेरुक, लेलिहाः लेलिह लेलिह, सशूलकाः सशूलक सशूलक, सौसुरादाः च इति अने सौसुराद छे और सौसुराद हैं;

13-(2). Their characteristics, form and color are: some are minute, cylindrical and whitish, long like a fibre of wool in appearance. Some are large, cylindrical, dusky, blue, green or yellow. Their names are Kakeruka, Makeruka, Leliha, Sasulaka, Sausurada.

प्रभावः—पुरीषमेदः, काश्ये, पाक्यं, लोम-हर्षामिनिर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितु-दन्तः कण्डूं चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिबलं कुर्वन्ति, इत्येव स्त्रेष्मजानां पुरीषजानां च किमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

प्रभावः तेओने सभय उनका प्रभाव, पुरीषमेदः पुरीषमेद पुरीषमेद, काश्ये कश्यता कश्यता, पाक्यम् पक्ष्वा परवता, लोमहर्ष- अने रोमांशकी, अमिनिर्वर्तनम् च उपपत्ति छे उत्पत्ति है, वे एव अने तेओ और वे, तस्व येनी उसकी, गुदमुखम् गुदना भुजभा गुदाके मुखमें, परितुदन्तः तोड उपन करेता तोड उत्पन्न करते हुए, कण्डू च अने भुजशीने और बुजशीने, उपजनयन्तः उपजनयता उत्पन्न करते हुए,

ગુલમુલમ્ ગુદાના મુખમાં ગુદાકે મુખમાં, પર્યાસને રહે છે રહતે હૈ, જાતહર્ષાઃ જ્યારે ૮૫ યુક્ત થાય છે ત્યારે જય હર્ષયુક્ત હોતે હૈ નવ, તે પૂવ તેઓ જ વેહી, જતિ-વેલમ્ વારંવાર વારવાર, ગુદનિષ્ક્રમણમ્ કુર્વન્તિ ગુદાથી બહાર નીકળે છે ગુદાને બાહર નિકળતે હૈ, હતિ એ પ્રમાણે એ પ્રકાર, ણ્વ આ યદ, શ્લેષ્મજાનામ્ કફજ, પુરીષજાનામ્ ચ અને પુરીષજ ઓર પુરીષજ, ક્રિમીનામ્ કૃમિઓને કૃમિયોકે, સમુથાનાદિ- નિદાન વગેરેને નિદાન આદિકા, વિશેષઃ ભેદ છે મેદ હૈ ॥૧૩॥

13. Their effects are looseness of stools, emaciation, roughness and the manifestation of horripilation. They inhabit the anal region, and causing constant irritation in the anal orifice give rise to pruritus and when hyperactive they often come out of the rectum. These are the characteristic causes of worms born of kapha and feces.

કૃમિજરોગાણાં સંક્ષેપેણ ચિકિત્સા—

ચિકિત્સિતં તુ સ્વસ્થેષાં સમાસેનોપદિશ્ય પશ્ચાદ્વિસ્તરેણોપદેશ્યામઃ। તત્ર સર્વક્રિમીણામપ-કર્ષણમેવાદિતઃ કાર્યં, તતઃ પ્રકૃતિવિદ્યાતઃ, અન-તરં નિદાનોક્તાનાં ભાવાનામનુપસેવનમિતિ ॥૧૪॥

પ્રથમ એઓની ઉનકી, ચિકિત્સિતમ્ તુ સ્વસ્થ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, સમાસેન ટૂંકામાં સંક્ષેપે, ઉપદિશ્ય કહીને કહ કર, પશ્ચાત્ પછી ફિર. વિસ્તરેણ વિસ્તારથી વિસ્તારશે, ઉપદેશ્યામઃ કહેશું કહેંગે, તત્ર અહીં યહાં, બાદેતઃ પ્રથમ પ્રથમ, સર્વક્રિમીણામ્ બધા કૃમિઓને સર્વ કૃમિયોકો, અપકર્ષણમ્ એવ કાર્યમ્ બહાર કાઢવા જ બેઠીએ બાહર નિકાલના હીં ચાહિય, તતઃ તે પછી ઉસકે બાદ, પ્રકૃતિવિદ્યાતઃ કારણોને નાશ કરવો બેઠીએ વાગેના નાશ કરના ચાહિય, અનન્તરમ્ અને તે પછી ઓર ઉસકે બાદ, નિદાનોક્તાનામ્ નિદાનમાં કહેલા નિદાનમાં કહે હુય, ભાવાનામ્ પદાર્થોનું ભાવોના, અનુ-

પસેવનમ્ હતિ સેવન ન કરવું બેઠીએ સેવન નહીં કરના ચાહિય ॥ ૧૪ ॥

14. We shall now expound briefly their treatment and later expound it in full detail. Here extraction of all worms is to be done first, then the removal of the cause and then the avoidance of etiological factors.

કૃમીણામપકર્ષણમ્—

તત્રાપકર્ષણં-હસ્તેનામિગૃહ્ય વિમૃશ્યોપકરણ-વતાપનયનમનુપકરણેન વાઃ સ્થાનગતાનાં તુ ક્રિમીણાં મેષજેનાપકર્ષણં ન્યાયતઃ, તથા-શિરોવિરેચનં, વમનં, વિરેચનમ્, આસ્થા-પનં ચ; હત્યપકર્ષણવિધિઃ ।

તત્ર તેમાં ઉનમાં, અપકર્ષણમ્ અપકર્ષણુ અપકર્ષણ, વિમૃશ્ય વિચાર કરીને વિચાર કરકે, ઉપકરણવતા સાધનવાળા સાધનયુક્ત, અનુપકરણેન વા અથવા સાધ-નરહિત યા સાધનરહિત, હસ્તેન હાથથી હાથસે, અમિગૃહ્ય પકડીને પકડ કર. અપનયનમ્ કૃમિઓને બહાર કાઢવા એ છે કૃમિયોકો બાહર નિકાલના યદ હૈ, સ્થાનગતાનામ્ અને પોતાના સ્થાનમાં રહેલા ઓર અપને સ્થાનમાં સ્થિત, ક્રિમીણામ્ તુ કૃમિઓને તે કૃમિયોકો તો, ન્યાયતઃ યુક્તિપૂર્વકે યુક્તિપૂર્વક, મેષજેન ઔપધ્વાર ઔપધ્વસે, અપકર્ષણમ્ બહાર કાઢવા બેઠીએ બાહર નિકાલના ચાહિય, તત્ તે બદ, ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનું છે ચાર પ્રકારકા હૈ, તત્ યથા જેમકે જૈસે કિ, શિરો-વિરેચનમ્ શિરોવિરેચન શિરોવિરેચન, વમનમ્ વમન વમન, વિરેચનમ્ વિરેચન વિરેચન, આસ્થાપનમ્ ચ અને આસ્થાપન ઓર આસ્થાપન, હતિ આ યદ, અપકર્ષણવિધિઃ અપકર્ષણુને વિધિ છે અપકર્ષણકી વિધિ હૈ ।

15-(1). Their extraction is done either by the instrument held carefully by the hand or without the help of an instrument; and the extraction of the worms that are lying in their

internal habitat is done by suitable internal medication. This is of four kinds viz., erethines, emesis, purgation and corrective enema. This is the mode of the extraction of worms.

प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायश्वारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यद्यन्यदपि किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीष-प्रत्यनीकभूतं तत् स्यात् इति प्रकृतिविधातः ।

एषाम् अभेदा इन्के, प्रकृति-कारणानां कारणका, विधातः तु नाश तो नाश तो, कटु-कटु कटु, तिक्त-कटुति, कषाय-तुरां कषाय, क्षार-क्षार क्षार, उष्णानाम् अने उष्ण और उष्ण, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योका, उपयोगः प्रयोग छे प्रयोगसे होना है, अन्यत् अपि च अने भी। पक्ष और अन्य भी, यत् किञ्चित् ने क'छ जो कुछ, श्लेष्म-कृक, पुरीष-अने पुरीषानुं और पुरीषका, प्रत्यनीकभूतम् विरोधी होय विरोधि हो, तत् ते वह, स्यात् प्रकृति-विधात छे प्रकृतिविधात है, इति आ प्रमाणे इस तरह, प्रकृतिविधातः प्रकृतिविधात छे प्रकृतिविधात कह दिया है:

15-(2). The removal of the cause of these is use of pungent, bitter, astringent, alkaline and hot articles, and whatever else that is antagonistic to the susceptible condition of kapha and fecal matter. This is the removal of the cause.

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विवर्जनं तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणतश्चिकित्सितमनु-व्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

अनन्तरम् ओ पछी इसके बाद, निदानोक्तानाम् निदानभां कहेला निदानमें कहे हुए, भावानाम् भावानुं भावोंका, अनुपसेवनम् असेवन ओ सेवन न करना यह, निदानविधौ निदानविधिभां निदानविधिमें, यत् ने जो, उक्तम् कहुं छे कहा है, तस्य तेनुं उसका, तथा-प्रायाणाम् च अने तेवा न और वैसे ही, अपरेषाम्

भी। अन्य, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योका, विवर्जनम् परित्याग छे परित्याग है, इति आ प्रमाणे इस तरह, लक्षणतः संज्ञेपथी संज्ञेपथे, चिकित्सितम् दृग्भिरोगानी चिकित्सा कृमिज रोगकी चिकित्सा, अनुव्याख्यातम् कहेला छे कह दी है, एतत् एव ओ वही, पुनः दूरी फिर, विस्तरेण विस्तारथी विस्तारसे, उपदेक्ष्यते कहेलाभां आवेशे कहा जायगा ॥ १५ ॥

15. Thereafter the avoidance of all conditions laid down as etiological factors, also of other substances which are most likely to cause worms. Thus their treatment has been briefly described. The same will now be expounded in detail.

अथैनं किमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा ज्वेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य इवोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांस-पिष्टान्नपरमास्रकुसुम्भज्वेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं किमीणां कोष्ठामि-सरणार्थं च भिषक् ।

अथ किमिकोष्ठम् केलाभां किमिवाणा कोष्ठमें कृमियुक्त, एनम् आतुरम् आ रोगीने इस रोगीको, अग्रे पहेलां प्रथम, षड्रात्रम् छे रात छः रात, सप्तरात्रम् वा के सात रात सुधी अथवा सात रात तक, ज्वेह-स्वेदाभ्याम् स्नेहन अने स्वेदन स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य करावीने कराके, च-भूते भीने दिवसे दूसरे दिन, एनम् ओने इसको, संशोधनम् संशोधन संशोधन, पाययितास्मि पीवरावीश पिलाऊंगा, इति ओवे। निश्चय करी ऐसा निश्चय करके, भिषक् वैद्य वंश, किमीणाम् किमिओने कृमियोंको, समुदीरणार्थम् प्रेरित करावा भाटे प्रेरित करनेके लिए, कोष्ठामिसरणार्थम् च अने केलाभां लाववा भाटे और कोष्ठमें ले आनेके लिए, क्षीर-दूध दूध, गुड-गोण गुड, दधि-दही दही, तिल-तल तिल, मत्स्य-भाछलां मछली, आनूप-

१६. किमिकोष्ठमातुरम्—किमिकोष्ठं च.)

,, संशोधनं पाययितास्मीति—संशोधयितास्मीति (च)

मांस-आनूप प्राणीभ्योऽनु मांस आनूप प्राणिवोका मांस, पिष्टान्-पिष्टान् पिष्टान्, परमाह-दूधपाक दूधपाक, कुसुमज्वेह-अने कुसुमना तेजथी और कुसुमके तैलसे, संप्रयुक्तैः युक्त युक्त, मोज्यैः भाव्य पदार्थोन्नेत्रे काय पदार्थोन्नेत्रे, सायम् प्रातः च सायंसायं सायं प्रातः, उपपादयेत् भोजन करावे भोजन करावे;

16-(1). Now the patient who suffers from worms in his gastro-intestinal tract should first be prepared with oleation and sudation procedures for six or seven nights and on the day previous to the administration of the wormicidal purificatory medication, the patient should be given a meal consisting of milk, gur, curds, til, fishes, flesh of wet-land animals, pasted articles of diet, milk-pudding and oil of (kusumbha) safflower in the evening and early in the morning for arousing the worms and causing them to return to gastro-intestinal tract.

अथ व्युष्टायां राज्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेद्योपपादये-
उपपादनीयमेव स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

जब पछी पीछे, व्युष्टायां रात्रि वीत्या भाद रात्रि व्यतीत होने पर, सुखोषितम् रोगीने सुखपूर्वक सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम् च अने तेव्हे आधेष्टुं पच्य भक्ष्युं और उसका काया हुआ भली प्रकार जीर्ण हुआ, विज्ञायां अर्थात् जाने कर, सर्वान् सर्व सब, परीक्ष्य-परीक्षायां परीक्षायोग्य, विशेषान् विशेषोने विशेषोंको, सम्यक् अर्थात् भली प्रकार, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, उपपादनीयः सेव स्यात् ओ संशोधनने योग्य थावे तो जो संशोधनके योग्य

जान पड़े तो, तत् अहः एव ते ७ दिवसे उसी दिन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, वमन-वमन वमन, विरेचनैः अने विरचन द्वारा और विरेचनसे, उपपादयेत् वेव संशोधन करे ॥ १६ ॥

16. And after ascertaining that the patient has comfortably passed the previous night and the meal has been fully digested, he should be on that day treated with corrective enema, emesis or purgation if the patient has been found fit after thorough investigation of all the systems of the body.

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्पपलशुनकरंज-
क्षिप्रुमधुक्षिप्रुखरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरक-
गण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकानि स-
र्वाण्यथवा यथालाभं; तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य
खण्डशब्देदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां स्थाव्यां समावाप्य गोमूत्रेणाधोदकेनाभि-
षिच्य साधयेत् सततमवघट्टयन् दर्व्या, तमुप-
युक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमव-
तार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्प-
लीविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणितमभ्या-
सिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेतन्;

अथ ते पछी उसके बाद, मूलक-भूजा मूली, सर्पप-
लशरस सरसों, लज्जुन-क्षसु लहसुन, करंज-करंज
करंज, क्षिप्रु-सरंगवे शोभाजन, मधुक्षिप्रु-भीमो सरंगवे
मीठा शोभाजन, खरपुष्पा-भैरी अर्थात् अजमोद,
भूस्तृण-भूस्तृण भूस्तृण, सुमुख-सुमुख सुमुख, सुरस-
सुरस सुरस, कुठेरक-कुठेरक कुठेरक, गण्डीर-गण्डीर
गण्डीर, कालमालक-कालमालक कालमालक, पर्णास-
पर्णास पर्णास, क्षवक-क्षवक क्षवक, फणिज्जकानि अने
भरवे और फणिज्जक, सर्वाणि ओ अधाने इन सबको,
अथवा अथवा अथवा, यथाकामम् भवे तेऽहं जितने
मिले उतने, बाहर बाह्य के आए, इति ओ प्रभावे इव

१७. तमुपयुक्तं—तस्मिन् हीतीभूते तमुपयुक्तं (व. त. व.)

, स्वर्जिका—सर्जिका (व. त.)

પ્રકાર, ઘ્રૂયાત્ કહેવું કહે, બાહ્યતાનિ દ્વાવેશાં લયે
 હુપ, તાનિ એ દ્રવ્યોને उन द्रव्योंको, અમિસમીક્ષ્ય
 બરાબર એકત્રિને અછછી તરહ દેસકર, સ્વચ્છઃ છેવચિત્વા
 ટુકડા કરાવી ટુકડે કરાકે, પાનીવેન પાણીથી જલસે,
 પ્રક્ષાલ્ય ધોઈ ધો કર, સુપ્રક્ષાલિતાવાન્ સારી રીતે
 ધોયેલી અછછી તરહ ધોઈ હુઈ, સ્વાસ્થ્યામ્ હાંડીમાં
 હાંડીમાં, સમાધાપ્ય નાખી ઢાલ કર, અર્ચોદકેન અર્ધાં
 પાણીવાળા આવે જલયુક્ત, ગોમૂત્રેણ ગોમૂત્રથી ગોમૂત્રસે,
 અમિષિષ્ય ભીજવીને સિગો કર, દર્શ્યા કડાલીથી કચછીસે,
 સતતમ્ નિરન્તર નિરન્તર, અવચદ્વચન્ હલાવીને ચલાતા
 હુઆ, સાધયેત્ પકાવે સિદ્ધ કરે, અમ્ભસિ પાણી જલકે,
 ઉપયુક્ત- ભૂચિષ્ટે મોટે ભાગે બળી બધાં વહુત ભાગકે
 જલ જાને પર, બૌષધેષુ ગતરસેષુ અને ઔષધિઓનાં રસ
 આવી બધાં ત્યારે ઔષધિયોંકા રસ આજ્ઞાને પર,
 સ્વાસ્થ્યમ્ હાંડીને હાંડીકો, અવતાર્ય ઉતારીને ઉતાર કર,
 સુપરિપૂતમ્ સારી રીતે ગાળી ધોઈ અછછી તરહ છાન
 કર, મદનફલ- મીઠાન મેનફલ, પિપ્પલી- પીપર પિપ્પલી,
 ચિદ્ર- તથા વાવડિંગના તથા વાયવિડંગકે, કલ્ક- કલ્ક
 કલ્ક, તેલ- અને તેલ ઔર તેલ, ઉપહિતમ્ યુક્ત યુક્ત,
 સ્વર્જિકા- સાંભાર સર્જી, લવણિતમ્ તથા લૂણવાળા ઔર
 લવણવાલે, સુસ્વોષ્ણમ્ સુખેષ્ણ સુસ્વોષ્ણ, તમ્ કષાયમ્ તે
 કષાયને उस कषायको, વસ્તૌ અસ્તિત્માં વસ્તિમે,
 અમ્યાસિષ્ય ભરી મર કર, યનમ્ એ રોગીને હસ રોગીકો,
 વિચિત્વ વિધિ પ્રમાણે વિધિ અનુસાર, આસ્થાપયેત્
 આસ્થાપન કરાવવું આસ્થાપન દેવે;

17-(1). The physician should say,
 "Bring garden radish, white mustard,
 garlic, Indian beech, drumstick, seeds
 of drumstick, celery, ginger-grass, sal,
 holy basil, shrubby basil, Gandira,
 Kalamalaka, Parnasa, sneezewort and
 sweet marjoram. Bring all of these
 or whatever of them is available." Then
 the physician should carefully examine
 the qualities of the drugs brought;
 they should be cut into small pieces,
 washed with water, placed in

a well cleaned vessel, and soaked
 with cow's urine diluted with half the
 quantity of water and then boiled,
 and should be continuously stirred
 with a ladle; when most of the water
 and liquid part of the herbs have evapo-
 rated, the vessel should be removed
 from the fire and the decoction should
 be well-filtered. This decoction while
 warm mixed with oil and the paste
 of emetic nut, long pepper and embelia
 and salted with soda salt should
 be given to the patient systematically
 as a corrective enema.

તથા ડર્કાલર્કકુટજાદકીકુષ્ઠકૈડર્યકષાયેણ વા,
 તથા શિશુપીલુકુસ્તુમ્બુકટુકાસર્ષપકષાયેણ, ત-
 થા ડમલકમ્બુકેરદારહરિદ્રાપિચુમર્દકષાયેણ મ-
 દનફલાદિસંયોગસંપાદિતેન, ત્રિવારં સત્તરાત્રં
 વા ડસ્થાપયેત્ ॥ ૧૭ ॥

તથા વા તથા તથા, અર્ક- આકડો આક, અલર્ક-
 સફેદ આકડો સફેદ આક, કુટજ- કડો કુટજ, બાદકી-
 ટુવેર અરહર, કુષ્ઠ- કઠ કૂઠ, કેડર્ય- અને મીઠા લીમડાના
 ઔર મીઠે નીમકે, કષાયેણ કષાયથી કષાયસે, તથા તથા
 તથા, શિશુ- સરગળે શોમાંજન, પીલુ- પીલુ પીલુ,
 કુસ્તુમ્બુક- કુસ્તુમ્બુક કુસ્તુમ્બુક, કટુકા- કટુ કટુકી, સર્ષપ-
 અને સરસવના ઔર સરસોકે, કષાયેણ કષાયથી કષાયસે,
 તથા તથા તથા, મદનફલાદિ- મદનફલ આદિના મદન-
 ફલ આદિકે, સંયોગ- કલ્કના સંયોગથી કલ્કકે સંયોગસે,
 સંપાદિતેન સંપન્ન સમ્પન્ન, બામલક- આમળાં બાંબલે,
 કુંગવેર- સુંઠે શુંઠી, દારહરિદ્રા- દારુહરિદ્ર દારુહલી,
 પિચુમર્દ- અને લીમડાના ઔર નિમ્બકે, કષાયેણ કષાયથી
 કષાયસે, ત્રિવારમ્ ત્રણ દિવસ ત્રીન દિન, સત્તરાત્રમ્ વા
 અથવા સાત રાત્રિ સુધી અથવા સત્ત રાત્રિ પર્યન્ત, આસ્થા-
 પયેત્ આસ્થાપન અસ્તિ દેવી આસ્થાપન વસ્તિ દે ॥ ૧૭ ॥

૧૭. કેડર્ય-કૈટર્ય (ક. ચ. જ. ડ. દ.)

.. સંપાદિતેન-સંયોજિતેન (ક. ચ. જ. ડ.)

सुखोष्णेन नवशेकां च्छाते हुए, शैश्वरिक-कषायेण वावडिङ्गना क्वाथथी वायविडङ्गके क्वाथसे, परिवेचयेत् परिषेकं क्वाथे परिवेचन करे;

19-(1). Knowing the patient to be well purged, he should be affused with genially warm decoction of embelia in the afternoon.

तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोद-
कार्थान् कारयेच्छद्वत्; तद्भावे कटुतिक्तकषा-
याणामौषधानां कार्थैर्मूत्रक्षारैर्वा परिवेचयेत् ।

तेन एव च अने ते ७ और उसी, कषायेण क्वाथ
वडे क्वाथसे, बाह्याभ्यन्तरान् आथ अने आभ्यन्तर
बाह्य और आभ्यन्तर, सर्वोदकार्थान् सधणां ७७३३थीने
सब जलकार्थोंको, बाह्यत् इभेशां निरन्तर, कारयेत् क्वा-
थवां कराना चाहिए, तद्भावे तेना अभावमां उसके
अभावमें, कटु-तीक्ष्ण कटु, तिक्त- ३३३३ तिक्त, कषायाणाम्
अने कषाय और कषाय, औषधानाम् औषधिओंना
औषधियोंके, क्वाथः क्वाथे ६६६६ क्वाथोंसे, मूत्रक्षारैः
वा अथवा मूत्रना क्षारोवडे अथवा मूत्रके क्षारोंसे,
परिवेचयेत् परिषेकं क्वाथे परिवेचन करे;

19-(2). All daily routine of external
and internal ablutions should be per-
formed with this decoction alone. In
the absence of this decoction, the
patient should be affused with decoc-
tion of drugs of pungent, bitter and
astringent categories or by cow's urine
mixed with barley alkali etc.

परिषिक्तं चैनं निवातमागारमनुप्रवेक्ष्य पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वा-
दिना क्रमेणोपाचरेत्, विलेपीकमागतं चैनमनु-
वासयेद्विहृतलेनैकान्तरं द्विस्त्रिवा ॥ १९ "

उपाचरेत्-उपकाययेत् (ब. व.)

विलेपी-विशेष्याः (ब.)

परिषिक्तम् च परिषेकं क्वाथे ५५५५ परिषेकं क्वाथे
पीछे. एनम् अने उसे. निवातम् पवन वगैरना
पवनसे रहित, आगारम् धरमां ग्रहमें, अनुप्रवेक्ष्य प्रवेश
क्वाथीने प्रवेश कराके, पिप्पली- पीपरी पिप्पली, पिप्प-
लीमूल- गड्डीडा पिप्पलीमूल, चव्य- चवक चव्य, चित्रक-
चित्रक चित्रक. शृङ्गवेर अने सूंथा और सूंठीसे, सिद्धेन
सिद्ध करेक्ष सिद्ध किये हुए, यवाग्वादिना यवागू आदिना,
यवागू आदिके, क्रमेण क्वाथी क्रमसे, उपाचरेत् उपचार
क्वाथ उपचार करे, विलेपीकम्- विलेपीना क्वाथ पर निवेपीके
क्रम पर, आगतम् एनम् पडोंथेक्षा अने पहुंचे हुए इराफो,
विहृतलेन वावडिङ्गना तेक्षथी वायविडङ्गके तैक्ष्म,
एकान्तरम् अन्तरं एक दिन छोड़ कर, द्विः अथवा दो दफा, त्रिः वा अथवा त्रय वधत् और तीन दफा,
अनुवासयेत् अनुवासन देवु अनुवासन करावे ॥१९॥

After the affusion, he
should be removed to a room free
from draught and he should be gradu-
ally given the diet of medicated gruels
etc., prepared, with long pepper,
roots of long pepper, chaba pepper,
leadwort and ginger. When the stage
for the administration of thick gruel
is reached, he should be given two or
three oil enemata with embelia oil on
alternate days.

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाङ्गीर्षादान् क्रिमीन्
मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेह-
स्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामाग-
तण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

यदि पुनः अने जे और यदि, अस्य औना इसके,
शीर्षादान् शीर्षाद शिरको खानेवाले, क्रिमीन् कृमिओंने
कृमियोंको, अतिप्रवृद्धान् अत्यंत पधेक्षा अत्यन्त बढ़े
हुए, कदाचित् अने कदाचित् और कदाचित्, शिरसि
एव माथामां ७ सिरमें ही. अभिसर्पतः क्वाथ रेंगते हुए,
मन्येत अण्डे जाने, ततः तो तो, अस्य शिर. औना

२०. कदाचित्-कदाचित् (क. ख. ग. ड. त.)

भाथाने इसके सिरको, स्नेहस्वेदाभ्याम् स्नेहनं अने स्वेदनं स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य आपी करके, अमार्गतण्डुलादिना अपामार्गतण्डुलादि अपामार्गतण्डुलादि, क्षिरोविरेचनेन शिरोविरेचनं दास क्षिरोविरेचनते, विरेचयेत् विरेचनं कदाचपुं विरेचन देवे ॥ २० ॥

20. If the physician thinks that the parasites infecting the head have greatly increased and some of them are creeping on the head, then treating the head with preliminary oleation and sudation procedures, the head should be purged by errhines such as seeds of rough-chaff and other drugs.

कृमीणां प्रकृतिविधातः—

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः
क्रिमीणामथ तमनुष्याख्यास्यामः,—

जय देवे अब, क्रिमीणाम् कृमिजीना कृमियोंके, प्रकृति-कारणके, विधाताय विनाश भाटे विनाशके लिए, यः तु ते जो, अभ्यवहार्यविधिः क्लेशनन्दी विधि खानेकी विधि, उक्तः कहेल्य छे कही है, तम् तेने उसको, अनुष्याख्यास्यामः कहेल्य कहेंगे;

21-(1). Now we shall describe in detail the articles of diet and drugs to be taken internally which will counter the causative factors of helminthiasis.

मूलकपर्णी समूलाग्रप्रतानामाहृत्य —
शुद्धेदयित्वोत्तुल्ले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्, तेन रसेन लोहित-
शालितण्डुलपिष्टं समालोक्ष्य पूषलिकां कृत्वा विधूमेष्वाक्षरैश्च कुर्यात् विडङ्गतेलवणोपहितां

२१. मूलकपर्णी—मृषिकपर्णी (य. च. उ. क. द. व.)

उपकुक्ष्य—विपाष्य (क. च. उ. क. द. व.)

पूषलिका—मृषिकाः (य. च.)

क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अनन्तरं चाम्क-
काञ्चिकमुद्विहन्ना पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंयुतं सल-
वणमनुपाययेत् ।

समूलाग्रप्रतानाम् भूण अने आगणना प्रताने।
शुद्धित मूल और अगले प्रतानों समेत, मूलकपर्णीम् मूल-
कपर्णीने मूलकपर्णीको, आहृत्य भावीने ला कर,
क्षोदयित्वा दुग्धं कुर्यात् दुग्धे करके, उत्तुल्ले भा-
षीभां उत्तुल्ले, क्षोदयित्वा भांटी कूट कर, पाणिभ्याम्
हाथोंसे, पीडयित्वा भावीने दबा कर, रसम्
रस रस, गृहीयात् हाथी देखे नीचोव छे, तेन रसेन
ये रस साथे इस रसके साथ, लोहितशालि-
शाणना लाल शालिके, तण्डुलपिष्टम् तण्डुल पिसा
भाटीने चावलोंके आटेको, समालोक्ष्य रेशवीने मिला कर, पूष-
लिकाम् भाटी बाटी, कृत्वा भावीने बना कर, विधूमेषु
निधूमे निर्धूम, अक्षरैश्च अक्षरों पर, कुर्यात्
कुर्यात् शेकीने रोक कर, विडङ्गतेल-
विडङ्गतेल विडङ्गतेल, विडङ्गतेल, विडङ्गतेल,
कवण-अने नमक और नमक, उपहिताम् भावीने
लगा कर, क्रिमिकोष्ठाय कोष्ठाय कृमिवाणाने कोष्ठाय
कृमिवालेको, भक्षयितुम् भावा भाटे खानेके लिए, प्रय-
च्छेत् देवी दे, अनन्तरम् च अने ते पछी और उसके
बाद, पिप्पल्यादि-पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, पञ्चवर्ग-
पञ्चवर्ग पञ्चवर्ग पञ्चवर्ग, संयुतं मिश्रित
मिश्रित, सलवणम् तमा भीलावाणी और नमकवाणी,
अम्ककाञ्चिकम् भाटी कुर्यात् कांजी, उद्विहन्ना
अथवा अरधा जलवाणी जल अथवा आधा जलवाली
छाछ, अनुपाययेत् पीवरावली पिलावे;

21-(2). Take drumstick root and branch, cut it into small pieces, pound it in a mortar, and take out the juice by manual pressure and mix this juice with the flour of red sali rice, make it into a pan-cake and bake it on smokeless cinders and smearing it with embelia-oil and salt, give it to the patient suffering from helminthiasis to eat. Thereafter he should be made to drink the sour conjee or semi-diluted

buttermilk mixed with the groups of five drugs beginning with long pepper together with salt.

अनेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डी-
सुमुखसुरसकुटेरकगण्डीरकालमालकर्णासक्षव-
कफणिज्जकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्य-
तमस्मिन् कारयेत् पूपलिकाः तथा किणिही-
किराततिककसुवहामलकहरीतकीबिभीतकस्वरसेषु
कारयेत् पूपलिकाः स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो
द्वन्द्वशः सर्वेशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय
पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

अनेन कल्पेन आ ३६५५३ इसी कल्पसे, मार्कव-
भांगरे भागा, जकं- आ ३३३ आक, सहचर- कांटासणिथे।
सहचर, नीप- ३६५ कदव, निर्गुण्डी- नगे।३ मम्भालू,
सुमुख- सुभुभ सुमुख, सुरस- सुरस सुरम, कुटेरक-
कुटेरक कुटेरक, गण्डीर- गण्डीर गण्डीर, कालमालक-
कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक-
क्षवक क्षवक, फणिज्जक- भरवे। फणिज्जक, वकुल-
वे।२सखी मोलसरी, कुटज- ३३३ कूडा, सुवर्णक्षीरी- अने
सुवर्णक्षीरीना और सुवर्णक्षीरीके, स्वरसानाम् स्वरसे।
भांथी स्वरसोंमेंसे, अन्यतमस्मिन् ३६५ ऐकना स्वर-
सभां किसी एकके स्वरसमें, पूपलिकाः आटीओ
बाटियाँ, कारयेत् ३२।५वी करवावे, तथा तथा तथा,
किणिही- अथे। अपामार्ग, किराततिकक- करियातुं
चिरायता, सुवहा- सुवहा सुवहा, जामलक- आभां आवले,
हरीतकी- ६२३ हरक, बिभीतक- अने अडे।नां
और बहेबेके, स्वरसेषु स्वरसे।भां स्वरसोंमें, पूपलिकाः
आटीओ बाटियाँ, कारयेत् ३२।५वी बनवावे, एतेषाम् च
अने तेभना और उनके, स्वरसान् स्वरसे।ने स्वरसोंको,
एकैकशः ऐक ऐक ३३रीने एक एक करके, द्वन्द्वशः
ऐ ऐ दो दो, सर्वशः व अथवा अथा जेगा अथवा
सब इकट्ठे, मधुविलुलितान् मधु भेजनीने सहद मिला-
कर, प्रातः सवारभां प्रातः, जननाय आधा वगुनाने
खाली पेटवालेको, पातुं पीना भाटे पीनेके लिए,
प्रयच्छेत् आ५५५ देवे ॥ २१ ॥

२१. With this method of prepa-
ration pan-cakes may be prepared

with the juice of any of the following drugs—trailing eclipta, mudar, crested purple, ualidye, cadamba, blackchaste tree, sal, holy basil, shrubby basil, Gaudira, Kalamalaka, Parnasa, sneeze-
wort, sweet marjoram, bakul, kurchi and hirtz or similarly pancakes may be prepared from the juice of plantain, chiretta, turpeth root, emblic, chebulic and beleric myrobalans, and the patient should be given to drink the juice of these drugs either singly or in combination of two or all combined together with honey, early in the morning on an empty stomach.

अथाश्वशकुदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्या-
तपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः
सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफला-
कषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरि-
भावनानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि
चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं
निघापयेत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं
यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमि-
कोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

अथ पछी उसके पीछे, अश्वशकुन वे।३।नी लाए
घोड़ेकी लीद, आहृत्य लावीने ला कर, महति भेटी
बबी, किलिञ्जके यटाई पर चटाई पर, प्रस्तीर्य पाथरी
फैला कर, आतपे तडकाभां धूपमें, शोषयित्वा सूखनीने
उखा कर, उदूखले आं।सुथि।भां उखलमें, क्षोदयित्वा
आं।डीने कूटकर, पुनः पछी फिर, दृषदि पथर पर
पथर पर, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्म थूल् सूक्ष्म चूर्ण, कारयित्वा
३२।वीने कराके, विडङ्गकषायेण वा।उ।गना उवाथथी
वायविडंगके क्वाथसे, त्रिफला- कषायेण वा अथवा
त्रिङ्गाना उवाथथी अथवा त्रिफलाके क्वाथसे, अष्टकृत्वः

२२. सुपरिभावनानि भावयित्वा—भाविताभि (च.)

२३. क्रिमिकोष्ठिने—क्रिमिकोष्ठ (क. ३.)

आ६ वा२ आठ दफे, दशकृत्वः वा अथवा दश वा२ अथवा दस दफे, जातये त३५।भां धूपमें, सुपरिभाषितानि माषणित्वा सा३री रीते भावना इध अच्छी तरह भावनायें देकर, इषदि प५थ२ प२ पत्थर पर, पुनः इरी फिर, सूक्ष्माणि सूक्ष्म सूक्ष्म, चूर्णानि यूक्षु चूर्ण, कारयित्वा इरावी कराके, नवे कलशे नवा ध३।भां नये घरेमें, समावाप्य नाभी डाल कर, जनुगुहम् मुभ-
अध इरी मुख बांध करके, निषापयेत् सुरक्षित स्थानभां रा३।वी सुरक्षित स्थानमें रखे, तेषाम् चूर्णानाम् ते यूक्षुभांथी उस चूर्णसे, पाणितकम् ओ३ क३ एक कर्ष, पावत् वा अथवा जेटहुं या जितना, चूर्णम् यूक्षु चूर्ण, साधु ढीक ठीक, मन्येत भाने समझे, तत् तेने उसको, क्षौत्रेण भ३ साथे शहदके साथ, संसृज्य भेगवीने मिलाकर, क्रिमिकोष्ठिने कृमिना डो३।वा३।ने क्रिमिकोष्ठवालेको, लेबुम् आ३।वा भाटे चाटनेके लिए, प्रयच्छेत् आ३।पुं ओ३।ओ देना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Taking horse-dung, spread it wide on a mat and dry it in the sun. Then crushing it in a mortar and again pounding it into fine powder upon a stone slab and impregnating it eight or ten times with the decoction of embelia or the three myrobalans and drying it in sunshine and when it is well impregnated pulverising it into very fine powder on a stone slab and putting it into a new earthen vessel it should be laid by in a safe place. One tola of this powder or whatever dose is considered good should be given well mixed with honey as a lincture to the patient suffering from helmenthiasis.

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चापोष्य जेहभाविते दडे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-
ब्रजे शरीरमुपवेष्ट्य सुदाबलिसे समावाप्योडुपेन पिषाय भूमावाकण्डं निष्ठातस्य जेहभावितस्यै-

वान्यस्य दडस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ता-
ज्ञोमयैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि च भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ।

तथा तथा तथा, कलशप्रमाणेन आ२ आ६३ चार आठक, भल्लातकास्थीनि बिल्लाभानां ७।७ मिलावेकी गिरियोंको, जाहृत्य ला३।वीने ला कर, चापोष्य च इयरी उन्हें कूट कर, सूक्ष्म- जी३। सूक्ष्म, जनेकच्छिद्र- अनेक छिद्रयुक्त अनेक छिद्रयुक्त, ब्रजे धुंधावा३। पेंदीवाले, शरीरम् अने मध्यभागने और मध्यभागको, उपवेष्ट्य इ३।३।थी वी३। कपड़ेसे लपेटकर, सुदा भा३।वी३ मिट्टीसे, जवलिसे धोपेला लीपे हुए, जेहभाविते धृतभाषित धृतभावित, दडे भ३।पूत दड, कलशे ध३।भां घरेमें, समावाप्य नाभीने डाल कर, उडुपेन शरा३।वी शरावसे, पिषाय ढी३।ने ढँक कर, भूमौ भूमिभां भूमिमें, आकण्ठम् ग३। सुधी गले तक, निष्ठातस्य दा३।वा गांसे हुए, स्नेहभावितस्य एव धृतभाषित धृतभावित, अन्यस्य ७।७ अन्य, दडस्य भ३।पूत दड, कुम्भस्य ध३। घरेके, उपरि ७।२ ऊपर, समारोप्य रा३।ने रख कर, समन्तात् आ३। आ३।ओ चारों ओर, गोमयैः आ३। उपले, उप-
चित्य गो३।वी रखकर, दाहयेत् स३।गा३।वुं भाग लगावे, सः ते वह, यदा ज्यारे जब, गोमयानि आ३।ने उपलोको, साधु दग्धानि अ३।अ३। अ३। गथेलां अच्छी तरह दग्ध हुए, भल्लातकास्थीनि च अने बिल्लाभानां ७।७ अने और मिलावेकी गिरियोंको, विगतस्नेहानि स्नेह-
रहित थथेलां स्नेहरहित हुई, जानीयात् अ३। जाने, ततः त्पारे तब, तत् कुम्भम् ते ध३।ने उस घरेको, उद्धरेत् अ३।३। डो३। बाहिर निकाले;

23-(1). Secondly taking 1024 tolas of the stones of marking nuts, crush them and put them in a jug which is impregnated with oil, strong, perforated with many minute holes at the base, wrapt all over and pasted with clay, and cover it with a lid and place it (mouth downwards) over another jug which is strong, impregnated

with oil similarly and which is buried in the ground upto its neck. Pile all round cowdung cakes and ignite. When it is seen that the dung-cakes have burnt and the stones of the marking nut have been drained of their oil, then the upper jug should be removed.

अथ तस्माद्वितीयात् कुम्भात् ज्योहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः ज्योहार्धमात्रैः प्रतिसंस्ज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठज्योहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अथ ५छी फिर, तस्मात् ते उस, द्वितीयात् भीम दूधरे, कुम्भात् धडाभांभी घरेमेंसे, स्नेहम् तैल तैलको, आदाय डाढी धर्ध निकाल कर, स्नेहार्धमात्रैः तैलथी अर्धमात्राधुना तैलसे आधी मात्रायुक्त, विडङ्ग-तण्डुल-चूर्णैः वायडिगन्नी भीगना थूल् साथे वायविडंगके मींगके चूर्णसे, प्रतिसंस्ज्य भेगवी मिला कर, सर्वम् अहः आणे। दिवस सारा दिन, आतपे तडाडाभां धूपमें, स्थापयित्वा राभीने रखकर, ततः तेभांभी उसमेंसे, मात्राम् प्रमाधुसर मात्रापूर्वक, अस्मै अने इसे, पानाय पीवा भाटे पीनेके लिए, प्रयच्छेत् आपवुं देवे, तेन तैथी इससे, साधु गरगर अच्छी तरह, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है, विरिक्तस्य विरिक्त भाटे विरिक्के लिए, आनुपूर्वी पेयादिने कम पेयादिका कम, यथोक्ता पहेलां उक्ता मुगध अलुवे। प्रथम कहे अनुसार है, एवम् एव अने प्रमाधु इसी तरह, भद्रदारु-देवदारु देवदारु, सरलकाष्ठ अने सरलना डाधुभांभी और सरलके काष्ठसे, स्नेहान् तेलेने तैलको, उपकल्प्य डाढीने निकाल कर, पातुम् पीवा पीनेको, प्रयच्छेत् आपवुं देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Take the oil collected in the lower jug, mix it with half its amount of the powder of embelia seeds and keep it in the sun for the whole

day. This oil should be given for potion in proper dose. By this the patient is purged satisfactorily. Post-purgation treatment is to be given as laid down. In the same way the oils of deodar and long leaved pine should be prepared and may be given in the form of potion.

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

अनुवासनकाले अनुवासने समये अनुवासनके समय, एनम् अने इसे, अनुवासयेत् च अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे ॥ २४ ॥

24. And the patient should be administered unctuous enemata at the right time.

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदाभवांस्तिलान् संप-
दुपेतान्; तानाहत्य सुनिष्पृताभिष्पूय, सुशुद्धान्
शोधयित्वा, विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्वा-
पयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य, सुप्र-
लूनान् प्रलुञ्च्य, पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय, सुशु-
द्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषायेण त्रिसप्तकृत्वः
सुपरिभाषितान् भाषयित्वा, आतपे शोधयित्वा,
उलू(दू)खले संक्षुच्य, हृषदि पुनः ऋक्षणपिष्टान्
कारयित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकषायेण
मुहुर्मुहुर्वसिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन्स्तु
खलु प्रपीड्यमाने यत्सैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां
पर्यादाय, शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निघा-
पयेत् ॥ २५ ॥

अथ ५छी इसके पीछे, शारदान् शरद् ऋतुभां
उपेन अथेला शरद् ऋतुमें उत्पन्न हुए, संपद-
शुद्धी प्रशस्त गुणसे, उपेतान् युक्त युक्त, नवान् नवा
नये, तिलान् तैल तिल, आहार धर्ध आव ले आये, इति

२५. सुनिष्पृतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा—निष्पृतान्
शोधयित्वा (क. ख. ग. च.)
,, सुपरिभाषितान् भाषयित्वा—दुभाषितान् (च.)

ओम ऐसा, द्र्यात् कहेतुं कहे, तांन् ते उनको, आहृत्य धावीं ला कर, सुनिष्पृतान् निष्पृष्य बारं बार अटकीने अच्छी तरह छानबीन कर, सुशुद्धान् शोधयित्वा सारी पेटे धोईने अच्छी तरहसे धो कर, सुखोष्णे दुःखणा सुहाते हुए, विडङ्गकषाये वायुडिङ्गना कुवाथभां वायविङ्गके, क्वाथमें, प्रक्षिप्य नाभीने डाल कर, आदोषगमनान् दोषरहित यतां सुधी दापरहित होने तक, निर्वापयेत् राभी भूङ्वा रख छोड़े, गतदोषान् दोषरहित थयेला दोषरहित हुए, अभिसमीक्ष्य ओईने देख कर, सुप्रलतान् प्रलुब्ध सारी पेटे डेतरारहित करी अच्छी तरहसे तुषरहित करके, पुनरेव इरीने पक्ष फिरसे गी. निष्पृतान् निष्पृष्य वीष्टी अटकीने अच्छी प्रकार छानबीन कर, सुशुद्धान् शोधयित्वा सारी रीते धोईधोईने साई करी विडङ्गकषायेण वायुडिङ्गना कुवाथभां वायविङ्गके काथसे, त्रिःसप्तकृत्वः ओईवीस बार ईकौस बार, सुपरिभाषितान् भाषयित्वा सारी रीते भाषनाओ ६४ ६४ने अच्छी तरहसे भाषनायें दे देकर, आतपे शोधयित्वा तऽङ्गामा भूङ्गीने धूपमें सुखा कर, उल्लखले भांडलियाभां ऊखरुमें संक्षुब्ध भांडीने कूट कर, पुनः इरी फर, दृषदि पथ्यर उपर पथ्यर पर, शृङ्गणपिट्टान् कारयित्वा जीष्वा वाटीने महीन पीस कर, द्रोण्याम् द्रोणीमां द्रोणीं, अभ्यवधाय राभीने रख कर, विडङ्गकषायेण वायुडिङ्गना कुवाथभां वायविङ्गके काथसे, मुहुः मुहुः बारं बार बारबार, अव-सिञ्चन् छंटां छंटां छिन्नकता हुआ, पाणिमर्दम् एव मर्दयेत् ढाथभां मसलताले रहेतु हाथसे मसलता ही रहे, तस्मिन् तु खलु प्रपीक्यमाने ओने दधानतां इनको दवाने पर, यत् तैलम् न तेज जो तैल, उडिषात् नीङ्गे निकल आवे, तत् तेने उसे, पाणिभ्याम् ढाथोपडे हाथोंसे, पर्यादाय लईने ले कर, शुष्मौ पवित्र स्वच्छ, हठे अने भज्यभूत और हठ, कलशे धाभां घरेमें, न्यस्य नाभीने डाल कर, अनुगुप्तम् सुरक्षित सुरक्षित निधापयेत् राभी भूङ्गुं रख छोड़े ॥ २५ ॥

25. The physician should say, "Bring the autumnal til which is fresh and rich." Taking it cleanse it well wash and throw it in tepid decoction of embelia and keep it in the decoction

till the impurities have been drained out. On finding it well cleaned, remove the husk and again clean it well and wash and impregnate it well twenty-one times with the decoction of embelia. After drying it in the sunshine, crush it in a mortar and pulverise into fine powder on a stone slab. Put the powder into an earthen vessel and soaking it frequently with the decoction of embelia, rub it well with the hands. By this compression with the hands whatever oil comes out should be collected with the hands in a clean strong earthen jug and kept in a safe place.

अथाहरेति द्र्यात्—तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ तिल्वमात्रौ पिण्डौ शृङ्गणपिट्टौ विडङ्गकषायेण, तदर्धमात्रौ श्यामान्निवृतयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्ती-द्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ च चव्यचित्रकयोरिति । एतं संभारं विडङ्गकषायस्यार्धाढकमात्रेण प्रति-संयुज्य, तत्तलप्रस्थं समावाप्य, सर्वमालोड्य, महति पर्यगे समासिच्यान्नावधिश्रित्यासने सुखो-पविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्द्व्या सततमवघट्टयन् ।

अथ पछी इसके पीछे, विडङ्ग-कषायेण वायु-डिङ्गना कुवाथभां वायविङ्गके क्वाथसे, तिल्वक- तिल्वक, उद्दालकयोः अने उद्दालकना और उद्दालकके, शृङ्गणपिट्टौ आरीड पीसेला महीन पीसे हुए, तिल्व-मात्रौ पक्ष पक्ष प्रमाणना पक्ष पक्ष प्रमाणके, द्वौ पिण्डौ थे १५३ दो पिंड, तदर्धमात्रौ ओनाथी अर्धमात्राना इससे आधी मात्राके, श्यामान्निवृतयोः श्यामा अने त्रिष्टतना थे पिंडा श्यामा और त्रिष्टतके दो पिंड, अतः च अने ओनाथी और इससे, अर्धमात्रौ अर्धमात्राना आधी मात्राके, दन्ती-द्रवन्त्योः दन्ती अने द्रवन्तीना थे १५३ दन्ती और द्रवन्तीके दो पिंड, अतः च अने ओनाथी और इससे, अर्धमात्रौ अर्धमात्रा

भात्राना आधी मात्राके, चव्यचित्रकयोः इति थव्य अने चित्रकना ओ पिंडा चव्य और चित्रकके दो पिंड, आहर धाप ले आ, इति ओम् ऐसा, ब्रूवाव उहेपुं कहे, एतम् संभारम् आ साभभीने इस सामग्रीको, विहङ्गकषायस्य वावडिङ्गना क्वाथना वायविङ्गके क्वाथके, अर्धाढकमात्रेण अर्धा आढक प्रमाप्नु साधे आधे आढक प्रमाणसे, प्रतिसंस्ज्य भेजवीने मिला कर, तत् तैलप्रस्थम् तेभां पूर्वोक्त प्रस्थप्रमाप्नु तैल उसमें पूर्वोक्त प्रस्थ-प्रमाणमें तैल, समावाप्य नाभीने डालकर, सर्वम् अधाने सबको, जालोड्य द्वावीने चला कर, महति भोटी बड़े, पर्योगे उडधमां कबाहेमें, समासिच्य नाभीने डाल कर, अग्नौ अग्नि डिपर अग्नि पर, अक्षिन्नित्य यद्वावीने चढा कर, जासने आसन पर आसन पर, सुखोपविष्टः सुभ-पूर्वकं भेसीने सुखमें बैठ कर, स्नेहम् तेदने तैलको, अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, सर्वतः सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, अवलोकयन् संभाषितो निगरानी करता हुआ, दर्व्या उडध्नीथी कदलीसे, सततम् निरन्तर निरन्तर, अवघटयन् द्वावते। रली चलाना हुआ, मृदुसिना मृदु अग्निथी मृदु अग्निसे, साधयेन् पडावतु मिद्ध करे ।

26-(1). The physician should say, 'Do thus; 4 tolas each of the pulp of lodh and uddalaka should be finely pasted in the decoction of embelia. Now take half its measure of the pulp of black turpeth and turpeth, half the measure again of the pulp of red physic nut and physic nut and half the measure again of chaba pepper and white flowered leadwort. This mixture of pulps should be mixed with 128 tolas of the decoction of embelia. Adding to this 64 tolas of the prepared oil, the whole mixture should be well-stirred. Then it should be placed in a big pau which should be placed on the fire for boiling the mixture.' The pharmacist then should sit in a

convenient position and watching the boiling process of the oil all the time, should keep stirring constantly with a ladle and thus prepare it on a low fire.

स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते क्वाहः, यथास्वं च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति, स कालस्तस्यावतारणाय ।

शब्दः शब्द शब्द, निरमति अर्ध पडी गथी छे बन्द हो गया है, फेनः च अने शील और फेन, प्रशाम्यति शांत थयुं छे शान्त हुआ है, स्नेहः तेद तैल, प्रसादम् आपद्यते निर्भण थयुं छे निर्मल हुआ है, यथास्वम् च अने द्रव्य अनुसार और द्रव्यानुसार गन्ध-वर्ण-रस-गन्ध-वर्ण अने रसनी गन्ध-वर्ण और रसकी, उत्पत्तिः उत्पत्ति अर्थ छे उत्पत्ति हुई है, अङ्गुलिभ्याम् आंगुलीओथी अंगुलियोंसे, मृद्यमानम् मर्दन करता नमलने पर, भैषज्यम् औषधनी औषधकी, संवर्तते च वाट वणे छे वर्ती बनती है, अनतिमृदु ते अडु मृदु नथी बड़ बहुत मृदु नहीं है, अनतिदारुणम् अडु उडध्नी पडु नथी बहुत कठिन भी नहीं है, अनङ्गुलिग्राहि च इति अने आंगुलीओ थोडतुं पडु नथी ओम् और अंगुलियोंसे लगता भी नहीं ऐसा, यदा न्यारे जब, सः ते वह, जानीयाव् अछे समझे, (तदा त्यारे तब), सः ते वह, तस्य अवतारणाय तेने उतारवाने। उसके उतारनेका, कालः समय छे समय है ।

26-(2). When it is found that the bubbling has ceased and the foam has subsided and the oil has become clear and of the desired odor, color and taste, and when rubbed between the fingers the preparation is found to be neither too soft nor too hard and does not stick to the fingers but gets rolled like a

wick, it is time to take off the oil-pan from the fire.

ततस्तमवताय शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ ददे कलशे समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य, सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।

ततः ते पछी इसके बाद, तम् तेने उसको, अवतार्य उतारीने उतार कर, शीतीभूतम् ठंडा होने पर, महतेन नवा नये, वाससा वस्त्राथी बस्त्रसे, परिपूय गाणीने छान कर, शुचौ शुद्ध स्वच्छ, ददे देने अने भोज्यभूत और दूध, कलशे धडाभा घड़ेमें, समासिच्य नाथी डाल कर, पिधानेन ढाँडलुा वडे ढकनेसे, पिधाय ढाँडीने डंक कर, शुक्लेन सड़े सफेद, वस्त्रपट्टेन कपडाना पट्टाथी कपड़ेके पट्टेसे, अवच्छाद्य ढाँडीने ढाँप कर, सूत्रेण डेराथी डोरीसे, सुबद्धम् सारी रीते आधी अच्छी तरह बाँध कर, सुनिगुप्तम् निधापयेत् सुरक्षित स्थानमें राखे सुरक्षित स्थानमें रखे;

26-(3). After taking it off from the fire, it should be allowed to cool down. Filtering it with a new cloth it should be placed in a clean, strong earthen jug covered with a lid and wrapt round with a white piece of cloth, tied well with a twine, and should be put in a safe place.

ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते; सम्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ।

ततः तेभांथी उसमेंसे, जस्मै देने इसे, पानाय पीवा भाटे पीनेके लिए, मात्राम् मात्रा मात्राको, प्रयच्छेत् आपे देवे, तेन तेनाथी उससे, साधु सारी रीते अच्छी प्रकारसे, विरिच्यते विरेचन लाजे छे विरेचन होता है, सम्यक्-सारी रीते अच्छी तरह, अप-हृत-दोषस्य च दृढीकृत भवेत्ताना दोष अपहृत कियेका,

अनुवासन-काले (ब.)

चानुपूर्वी संसर्जनं क्रमजं संसर्जनं क्रमका, यथा उक्ता नेम पहेला कछुं छे तेम पासन करवुं नेमछे पूर्व कथित अनुसार पालन करना चाहिए, ततः च अने त्पार पछी और उसके पीछे, अनुवासनकाले अनुवासन समये अनुवासनके समय, एनम् देने इसे, अनुवासयेद् अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे;

26-(4) The patient should be given the potion in proper doses whereby he will be satisfactorily purged. After the patient has thus been well purified, the after-treatment, as laid down, should be given. The patient should be given an unctuous enema at the right time in such procedure.

एतेनैव च पाकविधिना सर्वपातसीकरञ्जको-
षातकीकोद्दानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्ष-
माणः । तेनागदो भवति ॥ २६ ॥

एतेन एव अने आ ७ और इसी, पाकविधिना पाकविधिसे, सर्वविशेषान् अथी आभेताने सब भावोंको, अवेषमाणः ध्यानमें राखी ध्यानमें रख करके, सर्व-पर-पर-पर-पर, अवसी-अणसी अलसी, करञ्ज-करञ्ज करञ्ज, कोषातकी-अने कडवी घीसे।डीना और कोषातकीके, स्नेहान् स्नेहोने स्नेहोंको, उपकल्प्य तैयार करके, पाययेत् पीवराववा पिलाये, तेन अनाथी इससे, अगदः नीरोग नीरोग, भवति थाय छे होता है ॥ २६ ॥

26. Péparing in the same manner the oils of rape-seed, linseed, Indian beech and bitter luffa, the physician examining all the characteristics of the patient, should administer those oils as indicated. As a result of this the patient becomes free from disease.

एवं द्रव्यानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां किमीनां

२७. एवं-इत्येतत् (ख. ब. घ.)

शिक्षकित्ति

विशेषा व्याख्याताः सामान्यतः

एवम् आ प्रभाषे इत प्रकार, स्वेप्स-उद्देश कफ, पुरीषसंभवानाम् अने पुरीषजन्य और पुरीषजन्य, द्रव्यानाम् अने दोनों, क्रियाणां कृमिजनानां क्रमियोंके, समुत्थान-निदान निदान, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-लक्षण लक्षण, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, विक्रित-अने विक्रिताना और विक्रित-विक्रित विशेषा विशेषा मेदोंको, सामान्यतः सामान्य रीति सामान्यतया, व्याख्याताः उवाच उवाच कह दिया है;

27-(1). Thus the etiological factors, shape, color, name, effect and treatment of worms born of kapha and feces have been described in general.

विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानु-
लोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु पुरीषजानां क्रि-
मीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्राधिकं पुनः शिरो-
विरेचनधमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु श्लेष्म-
जानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम्, इत्येष
क्रिमिघ्नो मेपजविधिरनुव्याख्यातो भवति । तमनु-
तिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ।

पुरीषजानाम् पुरीषञ् पुरीषज, क्रिमीणाम् कृमि-
 औनी कृमियोंकी, विशेषतः तु विशेष करीने विशेष
 करके, तेषु एव ते न इन्हीं, औषधेषु औषधभाथी
 औषधोंमेंसे, स्वल्पमात्रम् थोड़ी मात्रामां अल्प मात्रामें,
 आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन
 अनुवासन, अनुलोम-हरण-अने विरेचन और विरेचन,
 भूयिष्ठम् प्राय प्राय, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा,
 कर्तव्यम् करनी भेदोंमें करनी चाहिए, स्वेप्मजानाम् कृद्व्यं
 कफज, क्रिमीणाम् कृमिऔनी कृमियोंकी, तेषु एव औषधेषु
 ते न औषधभाथी इन्हीं औषधोंमेंसे, मात्राधिकम् पुनः
 अधिक मात्राथी अधिक मात्रामें, शिरोविरेचन-
 शिरोविरेचन, वमन-वमन वमन, उपशमन-
 अने उपशमन और उपशमन, भूयिष्ठम् प्राय प्राय,
 चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् करनी भेदोंमें
 करनी चाहिए, इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, एषः आ

यह, क्रिमिन्ः कृमिनाशक कृमिनाशक, मेघजविधिः औषधविधिं औषधविधिका, अनुष्णव्यातः भवति व्याख्यानं कथं छे व्याख्यान कर दिया है, तम् तेनु इसका, अनुसिद्धता अनुष्ण करना अनुष्ठान करनेवालों, यथास्वम् रोग प्रभाषे रोगानुसार, हेतुवर्जनं हेतुना परित्यागभा हेतुके परित्यागमें, प्रयत्निकप्रयत्न परित्याग करना ओष्ठये प्रयत्न करना चाहिए;

27-(2). In particular the treatment of worms is to be done by small doses of medications mostly in the form of corrective and unctuous enemata and purgation (downward elimination); and the treatment of worms born of kapha is to be done by big doses of these medications, mostly in the form of errhines, emesis and sedation. Thus the process of helminthicidal medication has been described. While carrying out this line of treatment one should try to avoid the respective causative factors.

यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिर्पित्सतं यथा-
वदनुव्याख्यातं भवति ॥ २७ ॥

यथोद्देशम् उद्देशानुसारं प्रकरणानुसारं, एवम् ओ
प्रभाषे, इस तरह, इवम् आ यह, किमिकोष्ठ-कृमि-
कोष्ठानीं किमिकोष्ठकी, चिकित्सितम् चिकित्सानुं
चिकित्साका, यथावत् यथायोग्य यथायोग्य, अनुव्या-
ख्यातम् भवति व्याख्यानं कर्तुं छे व्याख्यानं कर दिया
है ॥ २७ ॥

27. Thus the treatment of the gastro-intestinal helminthiasis has been duly described.

कृमिघ्नमेषत्रविधेरन्यत्राप्यतिदेशः—

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ किमीणां मेषजं स्मृतम् ।

२८. स्मृतम्-भवेत् (च.)

તતો વિઘાતઃ પ્રકૃતેર્નિદાનસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૨૮॥
અયમેષાં વિકારાણાં સર્વેષામપિ નિગ્રહે ।

વિધિર્દૃષ્ટિઽધા યોડ્યં ક્રિમીનુદિશ્ય કીર્તિતઃ ॥૨૯॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં આ વિષયમાં, ભવન્તિ શ્લોકો છે કે શ્લોક છે કે, જાદો પહેલાં મનને પ્રથમ, અપકર્ષણમ્ અપકર્ષણ અપકર્ષણ, તતઃ તે પછી उसके बाद, પ્રકૃતેઃ ત્રિઘાતઃ પ્રકૃતેઃ નાશ કારણના નાશ, નિદાનસ્ય ચ અને નિદાનને ત્રીય નિદાનના, વર્જનમ્ પરિત્યાગ પરિત્યાગ, ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્, એવજમ્ ઔષધ ઔષધ, સ્મૃતમ્ કહેલું છે કહી છે, ક્રિમીન્ ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્, ઉદિશ્ય ઉદિશ્યને લક્ષ્ય કરે, યઃ અયમ્ એ આ જો यह, ત્રિઘાત ત્રિઘાત ત્રિઘાત પ્રકારની વિધિ ત્રીય પ્રકારની વિધિ, કીર્તિતઃ કહેલું છે કહી છે, (સઃ) અયમ્ (તે) આ જ (વહ) યહી, વિધિઃ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, સર્વેષામ્ અપિ અધ્યાય સમી, વિકારાણામ્ વિકારોના રોગોંકે, નિગ્રહે નિગ્રહમાં નિગ્રહમાં, દૃષ્ટઃ જોવામાં આવી છે देखी गई है ॥ ૨૮-૨૯ ॥

Here are verses again—

28-29. Extraction is indeed said to be the first medication for worms, then comes the removal of the cause and thereafter the avoidance of etiological factors. This threefold line of treatment which has been just described regarding worms is indeed equally applicable in the treatment of all diseases

સંશોધનં સંશમનં નિદાનસ્ય ચ વર્જનમ્ ।
પતાવઙ્ગિષજા કાર્યં રોગે રોગે યથાવિધિ ॥૩૦॥

સંશોધનમ્ સંશોધન સંશોધન સંશમનમ્ સંશમન સંશમન, નિદાનસ્ય ચ અને નિદાનને ત્રીય નિદાનના, વર્જનમ્ પરિત્યાગ પરિત્યાગ, પતાવન ઔષધુ ઇતના, મિષજા વૈદ્યે વૈદ્યો, રોગે રોગે પ્રત્યેક રોગમાં પ્રત્યેક રોગમાં, યથાવિધિ વિધિ મુજબ વિધિ અનુસાર, કાર્યમ્ કરવું બેધએ કરના चाहिए ॥ ૩૦ ॥

૧૦. અવમેષ-અવ મેષ (અ.)

30. Purification, sedation and avoidance of causative factors—these ought to be observed by a physician in each and every disease systematically.

અધ્યાયોક્તવિષયાઃ—

તત્ર શ્લોકૌ—

વ્યાધિતૌ પુરુષૌ જ્ઞાતૌ મિષજૌ સપ્રયોજનૌ ।
વિશતિઃ ક્રિમયસ્તેષાં હેત્વાદિઃ સસકો ગણઃ ॥૩૧॥

ઉક્તો વ્યાધિતરૂપીયે વિમાને પરમર્ષિણા ।
શિષ્યસંબોધનાર્થાય વ્યાધિપ્રશમનાય ચ ॥૩૨॥

તત્ર તે વિષયમાં આ વિષયમાં, શ્લોકૌ શ્લોકો છે કે શ્લોકો છે કે, પરમર્ષિણા મહર્ષિએ મહર્ષિને, શિષ્ય-શિષ્યને શિષ્યને, સંબોધનાર્થાય સમજાવવા સમજાવવાને, વ્યાધિપ્રશમનાય ચ અને રોગને શાંત કરવા માટે ઔષધો અને રોગને શાંત કરવા માટે, વ્યાધિતરૂપીયે વિમાને વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં, વ્યાધિતૌ પુરુષૌ શ્લોકૌ વ્યાધિત પુરુષો શ્લોકૌ વ્યાધિત પુરુષ, સપ્રયોજનૌ પ્રયોજનસહિત પ્રયોજનને સાથ, જ્ઞાતૌ જાની અને અજ્ઞાની જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, મિષજૌ વૈદ્યો વૈદ્યો, વિશતિઃ વીસ પ્રકારના વીસ પ્રકારને, ક્રિમયઃ ક્રિમીણામ્ ક્રિમીણામ્, તેષામ્ તેઓના અને, હેત્વાદિઃ હેતુ વગેરે હેતુઆદિ, સસકઃ ગણઃ સાતનો ગણ સાતના ગણ, ઉક્તઃ કહેલું છે કહી છે ॥ ૩૧-૩૨ ॥

Here are two recapitulatory verses—

31-32. The two kinds of diseased persons, the skilled and unskilled physicians, the purpose of their description, the twenty varieties of such parasites, their description in seven parts such as cause, habitat etc.,—all this is narrated in this chapter entitled ‘The Specific Determination of the disease by the appearance of the patient, in the Section on Specific Determination by

૩૧. શિષ્યસંબોધનાર્થાય—શિષ્યસંબોધનાર્થ (અ.)

the great sage, for the enlightenment of students as also for the cure of the disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रातःसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुक्थी प्रतिसंस्कार पायेष्टा आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थानभां विमानस्थानमें, 'व्याधितरूपीयविमानम्'
'व्याधितरूपीय विमान' 'व्याधितरूपीय विमान', नाम
नामने नामका, सप्तमः सातवें सातवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

रोगमिषगिज्जीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगमिषगिज्जीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ जतः हवे अर्होथी अब आगे, 'रोगमिषगिज्जीयम्
विमानम्' 'रोगमिषगिज्जीय विमान' नामना अध्यायजुं
'रोगमिषगिज्जीयविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्या करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेये, इति ह आ विषयभां नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह जतः हवे अर्होथी ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Specific Determination of the Measure of the Science of Healing."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ग्रन्थपरीक्षा—

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघव कमफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विषय-
भूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत ।

आत्मनः पेटाना अपने, कार्य- कार्य- कार्यके,
गुरु- गुरुता गुरुता, लाघवम् तथा लघुता तथा लघुता,
कर्मफलम् पुरतनुं कर्मफलं शीघ्र कर्मफल, अनुबन्धम्
अविषयकम् अविषयफल, देश- तेभ्यः देश एवं देश,
कालौ च तथा काल तथा काल, विदित्वा अर्थोने
जान कर, युक्तिदर्शनात् युक्तिपूर्वकं अर्थ युक्तिपूर्वक
गोच कर, मिषक वैद्य वैद्य, भूषुः भवान् भवान्
रोगेकी इच्छावाला, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान
पुरुष, शास्त्रम् शास्त्र- शास्त्रकी, एव ७ ही, आदितः
पहिले, परीक्षेत परीक्षा करनी अर्थ परीक्षा
करे;

3-(1). The intelligent man who after an appraisal of the task whether it will prove heavy or light for him, of the rewards, the obligations, time and place, finds himself suited for the medical profession, should first of all select a treatise of that science.

विविधानि हि शास्त्राणि मिषजां प्रचरन्ति
लोके; तत्र यन्मन्येत सुमहद्यशस्विघीरपुरुषास्ते-
वितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधमिष्यबुद्धि-
वि-

१. कार्यगुरुलाघवम्—कार्यगुरुलाघवे (ब. च. प.)

॥ अनुबन्धं देशकालौ—अनुबन्धं देशकालौ (प.)

॥ आदितः—अनुमोदितः (ब.)

तमपगतपुनरुक्तदोषमार्थं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रह-
मार्थं स्वाधारमनेवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कला-
भिधानं क्रमागतार्थमर्थतरवचिनिश्चयप्रधानं संग-
तार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवञ्चोदा-
हरणवञ्च, तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् ।

हि ३।२५ के क्योंकि, भिषजाम् वैद्योनां वैद्योके,
विचित्रानि विविध प्रकारानां नाना प्रकारके, शास्त्राणि
शास्त्रो शास्त्र, लोके आ लोकभा इस लोकमें, प्रचरन्ति
प्रचार पाभिला छे प्रचलित हैं, तत्र तेभा इनमेंसे,
सुमहत् भव्य भोटा बहुत विस्तृत, यशस्वि- यशस्वी
यशस्वी, धीर- तथा धीर तथा धीर, पुरुष- पुरुषोभी
पुरुषोसे, जातेवितम् सेवाशेयुं तेवित, अर्थबहुलम् अर्थभी
अरपूर अर्थबहुल, आप्तजन- आप्त पुरुषोभी आप्त
पुरुषोसे, पूजितम् पूजयेयुं पूजित, त्रिविध- त्रय
भेदभरना तीन प्रकारके, शिष्य- शिष्यानी शिष्यकी, बुद्धि-
शुद्धिने बुद्धिके, हितम् हितकारक हितकारक, अपगत-
पुनरुक्तदोषम् पुनरुक्तिना दोष वगैरनु पुनरुक्त दोषसे
रहित, कार्यम् अप्रसूत ऋषिप्रणीत, सुप्रणीत- सारी-
रीते रथेया सम्यक् रचित, सूत्र- सूत्र सूत्र, भाष्य-
भाष्य भाष्य, संग्रह- अने संग्रहना और संग्रहके, क्रमम्
क्रमवाणुं क्रमवाला, स्वाधारम् सारा अर्थवाणुं शोभन
अर्थवाला, जनवपतित- अप्राम्य अप्राम्य, शब्दम् शब्द-
वाणुं शब्दवाला, अकष्टशब्दम् अकष्टशब्द ३८ पडे ओवा
शब्द वगैरनु जिसके उच्चारणमें कष्ट न हो ऐसे शब्दोंसे युक्त,
बुद्धिक- सारी रीति अर्थ जलुबनार अच्छी तरहसे अर्थ
कोषक, अभिधानम् वाक्येवाणुं वाक्ययुक्त, क्रमागतार्थम्
क्रमानुसार अर्थयुक्त, अर्थ- अर्थना
अर्थके, धरव- तत्पने तत्पका, विनिश्चय- निश्चय निश्चय,
प्रधानम् नेभा मुख्य छे येषु जिसमें प्रधान है ऐसा,
संगत- अर्थ भेदता संगत, कार्यम् अर्थवाणु अर्थयुक्त,
वैचित्र्य- वैचित्र्य वगैरना अभिहित, प्रकरणम् प्रकरण-
वाणुं प्रकरणवाला, आशु- जल्दी शीघ्र, प्रबोधकम् गान
आपै येषु ज्ञान देनेवाला, लक्षणवत् च अप्रसाधारण लक्षण-
वाणुं अप्रसाधारण लक्षणयुक्त, उदाहरणवत् च अने उदाहरण-
वाणुं और उदाहरणोंसे युक्त, यत् नेने जिसको,

मन्वेत पोते भाने स्वयं जाने, तत् ते वह, शास्त्रम्
शास्त्रने शास्त्रको, अभिप्रपद्येत येषु ओष्ठये लेना चाहिए।

3-(2) Many treatises of medicine are current in the world. From among these he should choose that treatise which has obtained great popularity and is approved by wise men. which is comprehensive in scope, held in esteem by those who are worthy of credence, suitable alike for the understanding of the three grades of students (very intelligent, moderate and slow), free from the faults of repetition, revealed by a seer, arranged in well-made aphorisms, commentary and summary, well authenticated, free from vulgar usages and difficult words, rich in synonyms, possessing words of traditionally accepted sense, concerned mainly with determining the true nature of things, relevant to the theme, orderly in its arrangement of topics, rapidly elucidating and enriched with definitions and illustrations. Such a treatise is to be chosen.

शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

हि ३।२५ के क्योंकि, एवंविधम् ऐसी अतनुं इस
प्रकारका, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्र, अमलः निर्मल निर्मल,
आदित्यः इव सूर्यनी पेटे सूर्यकी तरह, तमः अंध-
कारने अंधकारको, विधूय दूर करी दूर करके, सर्वम् सर्व
वस्तुने सब कुछ, प्रकाशयति प्रकाशित करे छे प्रकाशित
करता है ॥ ३ ॥

3. For such a treatise, like the un-
clouded sun, dispelling darkness, illu-
minates everything.

આચાર્યપરીક્ષા—

તતોડનન્તરમાચાર્ય પરીક્ષેત;

તતઃ અનન્તરમ્ ત્યાર પછી उसके बाद, आचार्यम् आचार्यकी, परीक्षेत परीक्षा કરવી परीक्षा करे;

4-(1). Thereafter the aspirant shall look about for the teacher.

તથા—પર્યવદાતશ્રુતં પરિદષ્ટકર્માણં દક્ષં દક્ષિણં શુચિં જિતહસ્તમુપકરણવન્તં સર્વેન્દ્રિયોષ-પન્નં પ્રકૃતિશ્ચં પ્રતિપત્તિશ્ચમનુપસ્કૃતવિદ્યમનહકૃત-મનસ્યુપકમકોપનં ક્લેશક્ષમં શિષ્યવત્સલમધ્યાપકં જ્ઞાપનસમર્થં વેતિ ।

તમ્ જ્યા બેમકે જેસે કિ, પર્યવદાતશ્રુતમ્ નિર્દોષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળો નિર્દોષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા, પરિદષ્ટકર્માણમ્ અમુષ્ણુ કર્મ બેયેલ હોય એવો સમ્પૂર્ણ કર્મ લેખનેવાળા, દક્ષમ્ હોશિયાર દક્ષ, દક્ષિણમ્ અનુકૂળ અનુકૂલ, શુચિમ્ પવિત્ર પવિત્ર, જિતહસ્તમ્ હાથ પર કાબુવાળો જિતહસ્ત, ઉપકરણવન્તમ્ સાધનસમ્પન્ન સાધનસમ્પન્ન, સર્વ-સર્વ સર્વ, હિન્દ્રિય-હિન્દ્રિયોષી હિન્દ્રિયોષે, ઉપપન્નમ્ યુક્ત યુક્ત, પ્રકૃતિશ્ચમ્ પ્રકૃતિ અણુનાર પ્રકૃતિકો જાનને-વાળા, પ્રતિપત્તિશ્ચમ્ યુક્તિને અણુનાર યુક્તિકો જાનનેવાળા, અનુપસ્કૃત-અનિષ્ટ અવિકૃત, વિદ્યમ્ વિદ્યાવાળો વિદ્યાવાળા, અનહકૃતમ્ અહંકારરહિત અહંકારરહિત, અનસ્યુપકમ્ અસ્યારહિત અસ્યારહિત, અકોપનમ્ અપરહિત કોપરહિત, ક્લેશ-કષ્ટ ક્લેશકો, ક્ષમમ્ ક્ષમ ક્ષમનારે સહન કરનેવાળા, શિષ્ય-શિષ્યો પર શિષ્યોમે, વત્સલમ્ પ્રેમ રાખનાર પ્રીતિ રાખનેવાળા, અધ્યાપકમ્ અધ્યાપવાર્મા અતુર પઢાનેમેં જતુર, જ્ઞાપન-અને સમ-જ્ઞાપનાર્મા જૌર સમજાનેમેં, સમર્થમ્ ચ હતિ સમર્થ સમર્થ;

4-(2). He should be one who is thoroughly versed both in theory and practice, who is skilful, upright, pure deft of hand, well equipped, possessed

૪. અનુપસ્કૃતવિદ્યમ્-ઉપસ્કૃતવિદ્યમ્ (વ. ચ. ૪. ૫)

of all his faculties, who is conversant with human nature and line of treat-ment, who possesses special insight into the science, who is free from self-conceit, free from envy, free from irascibility, endowed with fortitude, who is affectionate towards his pupils, proficient in reading and skilful in exposition.

एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवी मेव इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥३॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, એવંગુણઃ આવા શુભગુણો હુન ગુણોવાલા, આચાર્યઃ આચાર્ય આચાર્ય, માર્તવઃ શીઘ્ર ઋતુનો યોગ્ય ઋતુમેં વરસા, મેવઃ મેધ મેધ, સુક્ષેત્રમ્ સારા ખેતરને અચ્છે ક્ષેત્રકો, શસ્યગુણૈઃ શ્વ મેધ અનાબના શુભુથી યુક્ત કરે છે તેમ જેસે વસ્યકે કુર્વોષે યુક્ત કરતા હે વેસે, સુશિષ્યમ્ સારા શિષ્યને જલમ શિષ્યકો, વૈદ્ય-વૈદ્યના વૈદ્યકે, ગુણૈઃ શુભુથી ગુણોમે, આશુ જલદી શીઘ્ર, સંપાદયતિ યુક્ત કરે છે યુક્ત કરતા ॥ ૪ ॥

4. The teacher endowed with such qualities equips quickly the good disci-ple with all the qualities of a physi-cian, just as the rain-clouds at the proper season endow the fertile field with the best of crops.

શાસ્ત્રજ્ઞાનોપાયા: —

તમુપસૃત્યારિરાધયિષુરુપચરેદ્રશ્નિકાઃ દેવસ્ય રાજવચ્ચ પિતૃવચ્ચ મર્તૃવચ્ચાપ્રમત્તઃ ।

તમ્ તેની પાસે उसके पास, ઉપસૃત્ય અર્ધને પહુંચ કર, આરિરાધયિષુઃ આરાધના કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સેવા કરનેકા ઇચ્છુક, અપ્રમત્તઃ પ્રમાદરહિત અર્ધ પ્રમાદ-રહિત હો કર, અશ્નિકા ચ અશ્નિની પેઠે અશ્નિકી તરહ, દેવસ્ય ચ દેવની પેઠે દેવતાકી તરહ, રાજવચ્ચ રાજવચ્ચ

શાસ્ત્રી પેઠે રાજાની તરફ, પિતૃવત્ત્વ ચ પિતાની પેઠે પિતાની તરફ, મર્તૃવત્ત્વ ચ અને સ્વામીની પેઠે ઔર સ્વામીની તરફ, ઉપચરેત્ત્વ સેવા કરવી બેઠકી સેવા કરે;

5-(1). Approaching such a teacher, with a view to winning his favour, one should wait on him vigilantly as on the sacrificial fire, as on a god, as on the king, as on the father, and as on one's patron.

તતસ્તત્પ્રસાદાત્ કૃત્ત્વં શાસ્ત્રમધિગમ્ય શાસ્ત્રસ્ય દૃઢતાયામભિધાનસ્ય સૌષ્ઠવેર્થસ્ય વિજ્ઞાને વચનશક્તૌ ચ ભૂયો ભૂયઃ પ્રયતેત સમ્યક્ ॥ ૫ ॥

તતઃ એ પછી इसके પીછે, તત્- તેની उसकी, પ્રસાદાત્ કૃપાથી कृपासे, કૃત્ત્વમ્ બધું सम्पूर्ण, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રको, અધિગમ્ય શીખીને सीख कर, શાસ્ત્રસ્ય શાસ્ત્ર શાસ્ત્રको, દૃઢતાયામ્ દૃઢ કરવામાં दृढ करनेमें, અભિધાનસ્ય કહેવાની कहनेकी, સૌષ્ઠવે સુદૃઢતામાં सुदृढतामें, વચન- અને वाक्यानी और बोलनेकी, શક્તૌ ચ शक्तिमा शक्तिमें, ભૂયઃ ભૂયઃ ફરી ફરીને बारबार, સમ્યક્ સારી રીતે मली प्रकार, પ્રયતેત પ્રયત્ન કરવે બેઠકી यत्न करना चाहिए ॥ ૫ ॥

5. Then having, through his kindness, received the whole science, the student should, for the sake of strengthening his understanding, strive constantly and well to perfect himself in his grasp of nomenclature, the interpretation of their meaning and in the power of exposition

તત્તોપાયાનનુબ્યાક્યાસ્યામઃ—અધ્યયનમ્, અધ્યાપનં, તદ્વિષયસંભાષા ચેત્યુપાયાઃ ॥ ૬ ॥

૬. તત્તોપાયાનનુબ્યાક્યાસ્યામઃ—તત્તોપાયા વ્યાક્યાસ્યાન્તે

(વ. ૭. ૪.)

તત્ર આના इसके, ઉપાયાન ઉપાયાનું उपायोका, વ્યાક્યાસ્યામઃ व्याख्यान् કરશું व्याख्यान करेंगे, અધ્યયનમ્ બાધુપું પંઢના, તદ્વિષયસંભાષા ચ અને तद्विषयसंभाषा और तद्विषयसंभाषा, હિતિ એ ये, ઉપાયાઃ ઉપાયા એ उपाय हैं ॥ ૬ ॥

6. To this end, we shall indicate the means viz., study, teaching and discussion with those versed in the same subject. These are the means.

અધ્યયનવિધિઃ—

તત્રાયમઅધ્યયનવિધિઃ—કસ્યઃ કૃતક્ષણઃ પ્રાતઃ-કૃત્યાયોપવ્યૂષં વા કૃત્વાડડવશ્યકમુપસ્પૃશ્યોદકં દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાચાર્યેભ્યો નમસ્કૃત્ય સમે શુચૌ દેશે સુસ્થોપવિષ્ઠો મનઃપુરઃસરામિર્વાગ્મિઃ સૂત્રમનુક્રામન્ પુનઃ પુનરાવર્તયેદ્ બુદ્ધા સમ્યગનુ-પ્રવિશ્યાર્થતત્ત્વં સ્વદોષપરિહારાર્થં પરદોષપ્રમાણાર્થં ચ; પવં મધ્યંદિનેડપરાહ્ને રાત્રૌ ચ શશ્વદપરિહાપ-યન્નઅધ્યયનમમ્યસ્યેત્ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં इनमें, જયમ્ આ यह, અધ્યયન-બાધુવાની अध्ययनकी, વિધિઃ વિધિ એ विधि है, કસ્યઃ નીરોગ નીरोग, કૃતક્ષણઃ અને બેઠે બાધુવાનો अवकाश दीक्षा એ એવા शिष्य और जिसने पढ़नेका अवकाश लिया है वह शिष्य, પ્રાતઃ સવારે प्रातःकालमें, ઉપવ્યૂષન્ વા અથવા ઉપઃકાળમાં अथवा उपाकालमें, ઉત્થાવ ઊઠીને उठ कर, જાવશ્યકમ આવશ્યક કાર્યं आवश्यक कार्य, કૃત્વા કરીને करके, દેવ- દેવ देव, જાગિ- જાગિ जागि, ગો- ગાય गौ, બ્રાહ્મણ- બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, ગુરુ- ગુરु गुरु, વૃદ્ધ- વૃद्ध वृद्ध, સિદ્ધ- सिद्ध सिद्ध, જાગાર્યેભ્યઃ અને आचार्यैને और आचार्योंको, નમસ્કૃત્ય નમસ્કાર કરીને नमस्कार करके, સમે સમાન समान, શુચૌ પવિત્ર पवित्र, દેશે સ્થાનમાં स्थानमें, સુસ્થ- सुस्थपूर्वक सुस्थपूर्वक, ઉપવિષ્ઠઃ બેસી बैठ कर, મનઃપુરઃसराभिः એકામ्र मनमाली, વાગ્મિઃ वाणीभी वाणीसे,

૭. દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણ—દેવગોબ્રાહ્મણ (વ.)

., અનુક્રામન્—અનુપરિક્રામન્ (ક.)

., કૃદા—કૃદયા (વ. ૪.)

સ્વપ્ન સ્મરણ કર્યો, અનુક્રમણ અનુક્રમથી અભ્યસી
અનુક્રમણે પડતે હુણ, સમ્યક્ આરી રીતે અભ્યાસી તરહસે,
કુલ્લા સમજીને સમજ કર, અર્થ- અર્થના અર્થકે, તરવમ્
તરવને તરવકો, અનુપ્રવિશ્વ અભ્યાસી જાનકર, સ્વદોષ-
પાતાના દોષના અપને દોષકે, પરિહારાર્થમ્ ત્યાગને
માટે ત્યાગકે કિણ, પરદોષ- અને યીભના દોષ ઓર
દૂસરેકે દોષકે, પ્રમાણાર્થમ્ અભ્યાસીને જાનનેકે કિણ,
પુનઃ પુનઃ ફરી ફરીને વારવાર, જાવર્તવેલ આવર્તન
કરવું જાવર્તન કરે, સ્વપ્ન આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર,
મધ્યંદિને યપોરે મધ્યાહને, અપરાહ્ને દિવસના પાછલા
ભાગમાં અપરાહ્ને, રાત્રી અ અને રાત્રે ઓર રાત્રિને,
જાગત નિરંતર નિરંતર, અપરિહાયણ સમય ન યુગાવર્તન
સમય નહ કિણે વિના, અધ્યયનમ્ અભ્યાસ અભ્યાસકો,
અધ્યયનેલ આશુ રાખવો જારી રહે, હિત આ યદ.
અધ્યયનવિધિઃ અધ્યયનની વિધિ છે અધ્યયનકી વિધિ
હૈ ॥૭॥

7. Now the method of study is this:—The student who is healthy and has consecrated all his time for study should rise at dawn, or while yet a portion of the night is left, and having performed the necessary ablutions and having saluted the gods, the seers, the cows, the brahmanas, the guardians the elders, the adepts and the teachers, and seating himself at ease on even and clean ground, should, concentrating his mind, go over the aphorisms in order, repeating them over and over again, all the while understanding their import fully, in order to correct his own faults of reading and to recognise the measure of those in the reading of others. In this manner, at noon, in the afternoon and in the night, ever vigilant the student should apply himself to study.

This is the method of study.

શિષ્યપરીક્ષા—

અથાધ્યાપનવિધિઃ—અધ્યાપને કૃતકુશિરાચાર્યઃ
શિષ્યમેવાદિતઃ પરીક્ષેત;

અથ હવે અથ, અધ્યાપન-અભ્યાસના અધ્યાપનકી,
વિધિઃ વિધિ છે વિધિ હૈ, અધ્યાપને અભ્યાસના
અધ્યાપનમે, કૃતકુશિઃ તત્પર અથેલા તત્પર હુઆ, આચાર્યઃ
આચાર્યે આચાર્ય, શિષ્યમ્ શિષ્યની શિષ્યકી, અથ જ
હી, આદિતઃ પ્રથમ પ્રથમ, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી
એઈએ પરીક્ષા કરે;

8-(1). Now for the method of teaching. The teacher who has undertaken to impart instruction should, before all else, test the candidate.

તદ્યથા—પ્રશાન્તમાર્થપ્રકૃતિકમધુવ્રકર્માણસુ-
જુચક્ષુર્મુલ્લનાસાવંશં તનુરકવિશદજિહ્વમચિકૃત-
દન્તૌષ્ઠમમિન્મિનં ધૃતિમન્તમનહકૃતં મેધાવિનં
વિતર્કસ્મૃતિસંપન્નમુદારસર્વં તદ્વિચકુલજમથવા
તદ્વિચવૃત્તં તત્ત્વામિવિવેશિનમવ્યક્તમધ્યાપણેન્દ્રિ-
યં નિમૃતમનુદતમર્થતત્ત્વમાવકમકોષનમવ્યસનિનં
શીલશૌઘવાદક્ષિણ્યોપપન્નમવ્ય-
યનામિકામર્થવિદ્વાને કર્મદર્શને જ્ઞાનમ્યકાર્યમ-
લુબ્ધમનલસં સર્વભૂતહિતૈષિણમાચાર્યસર્વાનુશિષ્ટિ-
પ્રતિકરમનુરક્તં ચ, પવંગુણસમુદિતમધ્યાપ્યમાહુઃ
॥૮॥

તથા યથા જેમકે, પ્રશાન્તમ્ અદુભ શાન્ત
અત્યન્ત શાન્ત, આર્યપ્રકૃતિકમ્ ઉમદા સ્વભાવને
ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવકા, અધુવ્રકર્માણસુ કુદ કર્મ ન કરનાર
કુદ કર્મ ન કરનેવાલા, અજુ- સીધા સીધે, અજુ- આખ
આંજ, મુલ્લ- મુખ મુલ્લ, નાસાવંશમ્ અને નાકની દાંડી
વાળો ઓર નાસિકાવંશવાલા, તનુ- પાતળી પતલી, રક્ત-

૮. અમિન્મિનમ્—અમિણિમિણમ્ (બ)

„ અનહકૃતમ્—અનહકૃતમ્ (ક.)

„ અનુદતમ્—અનુદતવેશમ્ (ક. વ. વ.)

„ સર્વાનુશિષ્ટિપ્રતિકરમ્—સર્વાનુશિષ્ટિપ્રતિપત્તિકરમ્ (ક.વ.વ.વ.)

मुषगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च
करणे मेत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषा-
यवकसवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुप-
लेपनमुक्कुम्भान् मास्यदामदीपहिरण्यहेमरजतम-
णिमुकाविद्रुमक्षौमपरिधीम् कुशलाजसर्वपाक्ष-
ताम् शुक्लानि सुमनांसि प्रथिताप्रथितानि मेध्यान्
भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति ॥ ९ ॥

एवंविधम् ऐवी गतना इस प्रकारके, अध्ययनार्थि-
नम् भाषुवाणी छत्राधी पदनेकी इच्छासे, उपस्थितम्
दाहर भवेत्ता उपस्थित, आरिशाद्यविषुम् अने आरा-
धना करवाणी छत्रावाणी शिष्यने और आराधना
करनेकी इच्छावाके शिष्यको, आचार्यः आचार्ये आचार्य,
जन्मभावेत कहे, उदगयने उत्तरायणम् उत्तरायणमें,
शुक्लपक्षे शुक्ल पक्षमा शुक्ल पक्षमें, प्रज्ञास्ते शुभ
शुभ, जहति दिने दिनमें, तिष्ठ- पुष्य पुष्य, हस्त- हस्त
हस्त, भ्रवण- भ्रवण भ्रवण, अश्वयुजाम् अने अश्विनी-
माणा और अश्विनीमेंसे, अन्यतमेन कोहि ओके किसी एक,
नक्षत्रेण नक्षत्रनी साथे नक्षत्रके साथ, कल्याणे कल्याण-
कारक कल्याणकारक, भगवति भगवान् भगवान्, शशिनि
चन्द्रमा चन्द्रमाके, योगम् योग योग, उपगते पाभतां
हाने पर, कल्याणे च कल्याणकारक कल्याणकारक, करणे
करणम् करणमें, मेत्रे अने अनुकूल और अनुकूल,
मुहूर्ते च मुहूर्तमां मुहूर्तमें, मुण्डः मुंडन करावी मुण्डन
करवाके, कृतोपवासः उपवास करी उपवास रखकर,
स्नातः नाडी स्नान करके, काषाय- भगवां गेहए, वस्त्र
वस्त्र, सवीतः पड़ेरी पहन कर, सगन्धहस्तः
दाधमा सुगन्धी पक्षार्थ राणी हाथोंमें सुगन्धी द्रव्य
रख कर, समिधः समिध समिधा, अग्निम् अग्नि अग्नि,
माज्यम् घी घृत, उपलेपनम् उपलेपन द्वेप चन्दनादि
लेप, उक्कुम्भान् गलना धातु जलके घड़े, मास्यदाम-
दीपनी भाणा पुष्पमाला, दीप- दीवा दीप, हिरण्य- सुवर्ण

सुवर्ण, हेम- सुवर्णने अर्द्धकार सुवर्णका अर्द्धकार, रजत-
चांदी चांदी, मणि- मणि मणि, मुका- मोती मुका,
विद्रुम- परवाणी प्रवाल, क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र,
परिधीम् ओके ओके हाथ धांवा भाभरा वगेरेना आर
दंड एक एक हाथ लम्बे पलाश आदिके चार दण्ड, कुश-
दाधमा कुश, लाज- शाण्वनी धाक्षी लाज, सर्वप- सरसप
सरसों, अक्षतान् च- योभा चावल, प्रथित- गूँथेदां गूँथे,
अप्रथितानि तेभ्य गूँथ्या वगरेनां एवं न गूँथे,
शुक्लानि धाणां श्वेत, सुमनांसि पुष्पे फूल, मेध्यान्
पवित्र पवित्र, भक्ष्यान् भक्ष्यो भक्ष्य, घृष्टान् अने
धसेदा और चिसे हुए, गन्धान् च सुगन्धित द्रव्यो
सुगन्धित द्रव्यों, आदाय धर्धने ले कर, उपतिष्ठस्व इति
तुं दाहर था तू उपस्थित हो ॥ ९ ॥

9. The teacher should address himself to the disciple who has thus come to him desiring to study and who sits close in reverential mood, and say unto him, "Come and sit at my feet for instruction, in the northern solstice of the year, in the bright half of the month, on an auspicious day, when the moon is in conjunction with the constellation of Pushya or Hasta or Sravana or the Ashwini, and in an auspicious karana and muhurta (moment), having taken the tonsure (ritual shave), having fasted and bathed and clad in brown garment, bringing in your hands fragrant articles and dry twigs, fire, ghee, sandal paint and water pots, also flower-garlands, a lamp, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and corals, silken garments, sacrificial stakes, also holding in your hand the sacrificial grass, fried paddy, white mustard seeds and white rice grains, and

१. सगन्धहस्तः - गन्धहस्तः घ.)

॥ मास्यदाम-सुगन्धहस्तमास्यदाम (ड.)

॥ शुक्लानि सुमनांसि-शुक्लानि सुमनसः (न.)

॥ प्रथिताप्रथितानि-प्रथिताप्रथिताम् (घ.)

॥ घृष्टान्-विष्टान् (अ.)

flowers strung in garlands as well as loose and pure articles of food and rubbed sandal paste.

स तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

सः तेष्ते वह, तथा तेभ्य ऐषा, कुर्यात् ३२३
येष्टये करे ॥ १० ॥

10. Even so should the disciple do.

तमुपस्थितमाहाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलितं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-
मिष्टतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्य-
रजतमणिमुक्ताविडुमालङ्कृतं मेघ्यमक्ष्यगन्धशुक्ल-
पुष्पलाजसर्वपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाला-
शीमिरैकुवीमिरौकुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्धि-
रग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरभ्ययनविधिम-
नुविधाय मधुसर्पिभ्यां त्रिस्त्रिजुहुयादग्निमाशीः-
सप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरि प्रजापतिम-
श्विनाविन्द्रमुपास्य सूत्रकारानभिमन्त्रयमाणं पूर्वं
स्वाहेति ॥ ११ ॥

तम् तेने उसको, उपस्थितम् आवेष्टो उपस्थित,
माहाय अधीने जान कर, प्राक्प्रवणे पूर्व १२३ ढण्टा
पूर्वकी ओर नित्र, उदक्प्रवणम् वा अथवा उत्तर १२३
ढण्टा अथवा उत्तरकी ओर निम्न, समे अष्टाट समान,
शुचौ पवित्र पवित्र, देशे स्थानम् स्थानमें, चतुष्किष्कु-
मात्रम् आर ६४ अमाखुना चार हाथके प्रमाणके,
चतुरस्रम् आर अष्टाणाणा चौकोन, स्थण्डिलम् स्थण्डिलने
स्थण्डिलको, गोमयोदकेन आधना अखुना पाण्डुपी
गोबरके पानीसे, उपलितम् ढीपी लेप कर, कुश- ६४
कुशाएं, आस्तीर्णम् देरी बीछा कर, चतुर्दिशम्
आरे दिशाये चारों दिशाओंमें, परिधिमिः परिधिओथी
परिधिओसे, सुपरिहितम् सासी रीते वीटाणी अच्छी
प्रकार वेष्टित करके, यथोक्त- ६४ अमाखुना कहे हुए,
चन्धन- अ-दन चन्दन, उदकुम्भ- णणकुम्भ जलके घड़े,

१०. स तथा कुर्यात्-अथ सोऽपि तथा कुर्यात् (च. ब. फ.)

११. प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे-प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे (अ. प.)

॥ उपस्थितम्-अभिहितम् (प.)

क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, हेम- धरेखुं गहने,
हिरण्य- सोना स्वर्ण, रजत- चांदी चांदी, मणि- मणि
मणि, मुक्ता- मोती मुक्ता, विडुम- अने परवाभाथी
और विडुमसे, अलङ्कृतम् शङ्खुगारी अलङ्कृत कर,
मेघ्य- तथा पवित्र और पवित्र, मक्ष्य- भक्ष्य मक्ष्य,
गन्ध- अ-दन चन्दन, शुक्लपुष्प- सड़े ६४ श्वेत पुष्प,
लाज- शाण्डी भाण्डी लाजा, सर्वप- सरस्य सरसों,
अक्षत- तेभ्य योभाथी एवं चावलसे, उपशोभितम्
शोभायमान शोभित, कृत्वा करीने करके, तत्र त्वां
वहां, पालाशीभिः आभरानी पलाशकी, ऐकुवीभिः
ऐकुवीयानी इंगुदीकी, औकुम्बरीभिः औकुम्बरी गूलरकी,
माधुकीभिः वा अथवा मधुकीनी अथवा मधुकी,
समिद्धिः अभिधथी समिधाओसे, अग्निम् अग्नि अग्निका,
उपसमाधाय पधरावीने आधान करके, प्राङ्मुखः पूर्व
१२३ मुख २४पी पूर्वकी ओर मुख रख कर, शुचिः
पवित्र पवित्र, अभ्ययन- अभ्ययन अभ्ययन, विधिम्
विधिने विधिके, अनुविधाय अनुसार अनुसार, ब्रह्माणम्
ब्रह्मा ब्रह्मा, अग्निम् अग्नि अग्नि, धन्वन्तरि धन्वन्तरि
धन्वन्तरि, प्रजापतिम् प्रजापति प्रजापति, अश्विनौ
अश्विनी कुमारो अश्विनी कुमार, इन्द्रम् इन्द्र इन्द्र,
ऋषीन् ऋषिओ ऋषि, सूत्रकारान् च अने सूत्रकारोने
और सूत्रकारोंको, अभिमन्त्रयमाणः अभिमन्त्रय ३२३
अभिमन्त्रण करके, आशीः- संप्रयुक्तैः आशीर्वादयुक्त
आशीर्वादयुक्त, मन्त्रैः मन्त्रोथी मन्त्रोंसे, पूर्वम् पदेष्टा
प्रथम, स्वाहा स्वाहा स्वाहा, इति ओम् इत्यार करी
ऐसा उच्चारण करके, मधु- मधु मधु, सर्पिभ्याम् तथा वीथी
तथा घृतसे, त्रिः त्रिः त्रयु त्रयुवार तीन तीन बार,
अग्निम् अग्निमा अग्निमें, जुहुयात् होम ३२३ होम
करे ॥ ११ ॥

11. When he has thus approached awaiting his behests, the teacher should select an even clean plot of ground, sloping towards the east or the north and which is four cubits square, besmeared with cowdung water, spread with the sacred grass, and bounded on all sides by sacrificial stakes. It must then be adorned with

the above-mentioned sandal paste, pots of water, silken garments, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and coral. Then should the offerings be made of holy articles of food, perfumes, white flowers, fried paddy, mustard seeds and rice. Then igniting a fire on the place with the dry sticks of palasa or zachum oil plant or gular fig tree or mohwa tree; he should seat himself facing the east having made himself pure and ready for instruction and pour into the fire three libations of honey and ghee accompanied by the recitation of holy verses prescribed. Then he should recite the sacred verses and uttering Swaha, pour libations to Brahma, Agni, Dhauvantari, Prajapati, the Aswin twins, Indra and the sacred sages who are the authors of the aphorisms.

शिष्यश्चैनमन्वाकमेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ; मिषजध्यामिपूजयेत् ॥ १२ ॥

शिष्यः च शिष्ये शिष्य, एनम् ऐनी इसके, अन्वाकमेत पछी होम करवे पीछे होम करे, हुत्वा च होम करीने होम करके, अग्निम् अग्निने अग्निकी, प्रदक्षिणम् अनुपरिक्रामेत् प्रदक्षिण्णु करवी प्रदक्षिणा करे, परिक्रम्य प्रदक्षिण्णु करी प्रदक्षिणा करके, ब्राह्मणान् ब्राह्मण्णु पासे ब्राह्मणोंके पास, स्वस्ति वाचयेत् स्वस्ति-वाचन करवावुं स्वस्तिवाचन करावे, मिषजः च अने बैद्योंनी और वैद्योंकी, अमिपूजयेत् पूज करवी पूजा करे ॥ १२ ॥

१२. परिक्रम्य-ततोऽनुक्रम्य (ब.)

„ „ -ततोऽनुपरिक्रम्य (उ. व.)

„ „ -ततो अनुपरिक्रम्य (ब.)

12. Then the disciple should do likewise. Having poured libations in the fire, he must go round it, keeping it to his right always. Then he must seek the blessings of brahmanas, and honour and worship the physicians present.

शिष्यं प्रत्याचार्यस्योपदेशः —

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्—

अथ पछी पीछे, एनम् ऐने इसके, अग्निसकाशे अग्निनी पासे अर्थात् अग्निने साक्षी करी अग्निके पास अर्थात् अग्निको साक्षी करके, ब्राह्मणसकाशे ब्राह्मण्णुनी पासे ब्राह्मणके पास, भिषक्सकाशे अने वैद्यनी पासे और वैद्यके पास, अनुशिष्यात् उपदेश करे उपदेश दे—

13-(1). The teacher then should instruct the disciple in the presence of the sacred fire, brahmanas and physicians—

ब्रह्मचारिणा इमभुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्बचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलावधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थात्;

ब्रह्मचारिणा तारे ब्रह्मचारी तुझे ब्रह्मचारी, इमभुधारिणा दाढीभुजवाला इमभुवाला, सत्यवादिना सत्यवादी सत्यवक्ता, अमांसादेन मांस न खानेवाला, मेध्यसेविना पवित्र वस्तुनुं सेवन करनेवाला, निर्मत्सरेण मत्सररहित मत्सररहित, अशस्त्रधारिणा शस्त्र धारण न करनेवाला, भवितव्यम् धनुं ओढ़ करे होना चाहिए, राजद्विष्टात् तथा राजविरोध और राजविरोध, प्राणहरात् प्राणनाशक प्राणनाशक, विपुलात् बहुत

१३. अशस्त्रधारिणा-शस्त्रधारिणा (श. त.)

„ भवितव्यम्-स्वया भवितव्यम् (ब. त.)

अत्यन्त, अचन्यात् अधर्माणां अधर्मयुक्त, अनर्थ-
अथवा अनर्थशील अथवा अनर्थसे, संप्रयुक्तात् वा युक्त
युक्त, अर्थात् आभूत अर्थको, अन्वज्ज सिवाय छोड़कर,
मद्वचनात् भारा वचनशी मेरे वचनसे, ते तारे तुझे,
किञ्चित् कहीं कुछ, अपि पक्ष भी, अकार्यम् च अकार्य
अकार्य, न स्वात् न होयुं ओर्ध्वे नही होना चाहिए:

13-(2). (saying) 'Thou shalt lead
the life of a bachelor (Brahmachari),
grow thy hair and beard, speak only
the truth, eat no meat, eat only pure
articles of food, be free from envy
and carry no arms. There shall be
nothing that thou oughtest not do at
my behest except hating the king or
causing another's death or committing
an act of great unrighteousness or
acts leading to calamity.'

मर्दपणेन मत्प्रधानेन मर्दघीनेन मत्प्रियहिता-
नुवर्तिना च शस्त्रज्ञवितव्यं, पुत्रवदासवदर्थिव-
चोपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अनुस्सेकेनाकर्हितेना-
नन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेन
चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्, अनुज्ञातेन (चान-
नुज्ञातेन च) प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे
यथाशक्ति प्रयतितव्यं,

मर्दपणेन भने अधर्षणु करनार मुझे अर्पण करने-
वाला, मत्प्रधानेन भने प्रधान माननार मुझे प्रधान
माननेवाला, मर्दघीनेन भने आधीन रहनार मेरे अधीन
रहनेवाला, मत्प्रिय- अने भने गमे तेपुं और मेरे प्रिय,
हित- तेभज हितकारक एवं हितके अनुकूल, अनुवर्तिना
च नर्तन करनार चलनेवाला, शस्त्रज्ञ हर्षेशा सदा,
अवितव्यम् अपुं ओर्ध्वे होना चाहिए, पुत्रवत् पुत्रनी पेठे
पुत्रके समान, दासवत् दासनी पेठे दासके समान, अर्थिवत्
अने शत्रुघनी पेठे और शास्त्रके समान, उपचरता

सेवा करतां सेवा करते हुए, अहम् भारी मेरे, अनुवस्तव्यः
पासे रहेंपुं पाग रहना चाहिए, अनुस्सेकेन अभिमान-
रहित अभिमानरहित, अवहितेन सावधान सावधान,
अनन्यमनसा ओकाग्र मनवाला, एकाग्र मनवाला, विनी-
तेन विनयी विनयी, अवेक्ष्य अवेक्ष्यकारिणा ओर्ध्वविचारी
करनार सोच समझ कर करनेवाला, अनसूयकेन च तथा
अदोषापरहित यर्थ तथा असूयारहित बन कर, अन्व-
ज्जहातेन रज्ज ओर्ध्व आज्ञा ले कर, प्रविचरितव्यम् अर्धो
तर्धो विचरपुं ओर्ध्वे इधर उधर विचरना चाहिए,
अनुज्ञातेन रज्ज ओर्ध्व आज्ञा ले कर, (च अवनुज्ञातेन च)
अथवा आज्ञा नहि ओर्ध्व अथवा आज्ञा नहीं ले कर,
प्रविचरता इत्तां धूमते हुए, पूर्वम् पहले प्रथम, गु-
युगु भाटे गुरुके लिए, अर्थ- ४४ वस्तु इष्ट वस्तु,
उपाहरणे धारणा लानेका, यथाशक्ति शक्ति अनुसार
यथाशक्ति, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करने ओर्ध्वे प्रयत्न
करना चाहिए:

13-(3). Thou shalt dedicate thyself to
me and regard me as thy chief. Thou
shalt be subject to me and conduct thy-
self for ever for my welfare and plea-
sure. Thou shalt serve and dwell with
me like a son or a slave or a supplicant.
Thou shalt behave and act without
arrogance and with care and attention,
and with undistracted mind, humility,
constant reflection, and with ungrud-
ging obedience. Acting either at my
behest or otherwise, thou shalt conduct
thyself for the achievement of thy
teacher's purposes alone to the best of
thy abilities.

कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च
स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा
सर्वप्राणभृतां शर्माशासितव्यमहरहरच्छिता
चोपविशता च,

१२. अनुवस्तव्योऽहम्-अनुमत्तव्योऽहम् (कं. च ड. घ.)

१. 'मनसा-पुत्रया भवमा (अ. ड. त.)

१. अवेक्ष्यावेक्ष्य-अवेक्ष्य (व.)

१३. भिषजा त्वया-त्यया (अ. घ.)

१. शर्माशासितव्यम्-शर्मणासितव्यम् (ड.)

कर्मसिद्धिम् धर्मसिद्धिं कर्मसिद्धि, अर्थसिद्धिम् अर्थ-
सिद्धिं अर्थसिद्धि, यशोलाभम् यशनी प्राप्तिं यशकी
प्राप्ति, प्रेत्य च अने भरखु पछी और मरणके पीछे,
स्वर्गम् स्वर्गने स्वर्गकी, इच्छता प्रयत्ना इच्छा रमने-
वाले, मित्रजा वेद थयेला वैद्य हुए. स्वया तारे नुझे,
अहरहः प्रतिदिन प्रतिदिन, उत्तिष्ठता च उत्तिष्ठां उठते,
उपविशता अने जेसतां और बैठते, गो-गाय गाय,
ब्राह्मणम् तथा ब्राह्मणे तथा ब्राह्मणको, आदौ प्रथम
प्रथम, कृत्वा करी करके, सर्व-सर्व सब, प्राणभृत्याम्
प्राणीभूतानां प्राणिमात्रके, शर्म इत्यादि कल्याणकी,
आकाशितव्यम् इत्यादि कामना करना चाहिये;

13-4). If thou desirest success,
wealth and fame as a physician and
heaven after death, thou shalt pray
for the welfare of all creatures begin-
ning with the cows and brahmanas.

सर्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयत्नितव्यं,
जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोघव्यं, मन-
साऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव
परस्त्रं, निवृत्तवेषापरिच्छदेन भवितव्यम्, अश्ली-
षेनापापेनापापसहायेन च, रुक्मण्यशुक्लवर्ण-
वर्णधन्यसत्यद्वितमितवचसा देशकालविचारिणा
स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसंपत्सु नित्यं
यत्नवता च;

सर्वात्मना च सर्व प्रकारे सब तरहसे, चातुराणाम्
रोगीओना रोगियोंके, आरोग्याय आरोग्य भाटे आरोग्य-
के लिए, प्रयत्नितव्यम् भूत करवे। यत्न करना चाहिये;
जीवित-आजीविकाके आजीविकाके, हेतोः कारणे कारण,
अपि पशु मी, चातुरेभ्यः रोगीओना रोगियोंका, न अभि-
द्रोघव्यम् द्रोह न करवे। भेद ओ द्रोह नहीं करना चाहिये,
मनसा मनधी मनसे, अपि पशु मी, परस्त्रियः पारङ्गी
भेद ओनी साथे परस्त्रियोंके साथ, न अभिगमनीयाः
अभागम न करवे। भेद ओ समागम न करना चाहिये,
तथा तथा तथा, सर्वम् एव अर्धी अतना सध प्रकारके
परस्त्रिय पारङ्गी इत्यादि दूसरेके द्रव्यका, (न अभिगमनीयम्

११. आरोग्याय-आरोग्ये (घ. छ.)

हरखु करवुं नहि हरण नहीं करना चाहिये,) निवृत्त-
विनीत विनीत, वेष-वेषवाणा वेषवाला, परिच्छदेन
तथा उपरकरवाणा तथा अपावनवाला, अश्लीषेन भू-
न पीनार मद्य न पीनेवाला, अपापेन अपापी निष्पाप,
अपावसहायेन च पापीना संग न राखनार पापीका
संग न रखनेवाला, रुक्म-अने। ६२ मनोहर, शुक्ल-निर्भण
निर्मल, वर्ण-धर्मयुक्त वर्णयुक्त, वर्ण-इत्यादि। ६३
कल्याणकारक, कल्प-अपेक्षे, सरस-अत्य सरस, हित-
हित हित, मित-तेमन मित एवं मित, वचसा भेद-
नार बोधनेवाला, देश-देश देश, काल-तथा कालने।
तथा कालका, विचारिणा विचार करनार विचार करने-
वाला, स्मृतिमता स्मृतिवाला स्मृतिवाला, ज्ञान-अने
ज्ञान और ज्ञान, उत्थान-तथा आरोहण एवं आरो-
हणके, उपकरण-साधनेनी साधनोंकी, संपत्सु संपत्ति-
में सम्पत्तिमें, नित्यम् हमेशा वहा, यत्नवता यत्नशील
यत्नशील, भवितव्यम् भवुं भेद ओ होना चाहिये;

13-5). Day and night, however
thou mayest be engaged, thou shalt
endeavour for the relief of patients
with all thy heart and soul. Thou
shalt not desert or injure thy patient
even for the sake of thy life or thy
living. Thou shalt not commit adultery
even in thought. Even so, thou shalt
not covet other's possessions. Thou
shalt be modest in thy attire and
appearance. Thou shouldst not be a
drunkard or a sinful man nor shouldst
thou associate with the abettors of
crimes. Thou shouldst speak words
that are gentle, pure and righteous,
pleasing, worthy, true, wholesome
and moderate. Thy behaviour must
be in consideration of time and place
and heedful of past experience. Thou
shalt act always with a view to the
acquisition of knowledge and the
fullness of equipment.

न च कदाचिद्वाजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा
महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनु-
विधातव्यं, तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीला-
चारोपचाराणामनपवादप्रतिकाराणां सुमूर्धूपाणां च,
तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा;

कदाचित् भगवते पशु कमी मी, राजद्विष्टानाम्
राजानां द्वेषने वदोरी तेनारा राजासे द्विष्ट, राजद्वेषिणाम्
वा के राजानोऽने द्वे। करनाराओऽनु राजासे द्वेष रखने-
वालेकी, महाजन-अने भद्रजनना महाजनसे, द्विष्टानाम्
द्वेषपात्र बोडोनु द्विष्ट लोगोकी, महाजन-के भद्रजनेनो
महाजनसे, द्वेषिणाम् वा अपि द्वेष करनाराओऽनु पशु
द्वेष करनेवालोंकी मी, तथा तेभ्य इसी प्रकार, सर्वेषाम्
अपि समी, अत्यर्थ-अतिरथ अति, विकृत-विकृत
विकृत, दुष्ट-दुष्ट दुष्ट, दुःख-अने दुःखदायक और दुःख-
दायक, शील-शील शील, आचार-आचार आचार,
उपचाराणाम् तथा उपचाराणाओऽनु एवं उपचारवालोंकी,
जनपदावप्रतीकाराणाम् निन्दा टाणवानो उपाय न
करनाराओऽनु निन्दाके परिहारका उपाय न करनेवालोंकी,
मृत्युर्णाम् च मृत्यु-भुभ मनुष्येऽनु मृत्युमुख मनुष्यकी,
तथा एव अने तेवीज रीते और वैसे ही, असहिहित-
पासे न होय पासमें न हो, ईश्वराणाम् पति जेने।
ओवी पति जिनका ऐसी, जनघ्नकाणाम् वा अथवा
जेने। वाही न होय ओवी अथवा जिनका संरक्षक न
हो ऐसी, क्षीणाम् स्त्रीओऽनु जियोकी, औषधम् औषध
औषध, न अनुविधातव्यम् न करुं ओईओ नहीं करनी
चाहिए,

13-(6). No persons, who are hated of the king or who are haters of the king or who are hated of the public or who are haters of the public, shall receive treatment. Similarly those that are of very unnatural, wicked and miserable character and conduct, those who have not vindicated their honour and those that are on the point of death and similarly women who are

१९. अनपवादप्रतिकारणाम्—अल्पवादप्रतीकारणाम् (च. द. व.)

unattended by their husbands or guardians shall not receive treatment.

न च कदाचित् स्त्रीवत्तमामिषमादातव्यमन-
नुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्र-
विशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण
सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेना-
वेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्ट-
व्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोषुद्धीन्द्रियाणि न
कचित् प्रणिधातव्यान्यन्यत्रातुरादातुरोपकारार्था-
दातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो
बहिर्निष्धारयितव्याः, हसितं चायुषः प्रमाणमातु-
रस्य ज्ञानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र यत्रोच्य-
गानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संपद्यते;

मन्त्रां धृष्टीनी पत्तिकी, अथवा अथवा अथवा, अथवा अथवा अथवा अथवा, अननुज्ञातम् २७ वीधा सिवाय आज्ञाके बिना, क्षी- स्त्रीये क्षीते, दत्तम् आपेक्षी वी हुई, नामिषम् बोध्य वस्तु भोग्य वस्तुका, न आदातव्यम् देवी नहि ओष्ठये ग्रहण नहीं करना चाहिए, आतुर- रोगीना रोगीके, कुलम् च धरमां गृहमें, अनुप्रविशता प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, विहितेन तारे अक्षीता तुम्हे ज्ञात, अनुमत- अनुमतिथी अनुमतिसे, प्रवेक्षिना प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, सुसंवीतेन सारी रीति वस्त्रेथी ढाकायेला सम्यक् रूपसे वस्त्र धारण किये, अवाक्- शिरसा नम्र शिरवाणा शिरको नीचा झुकाये, स्मृतिमत्ता स्मृतिवाणा स्मृतियुक्त, स्तिमितेन स्थिर स्थिर, मनसा मनथी मनसे, अवैश्य अवैश्य ओष्ठ ओष्ठने देख देखकर, सर्वम् सर्व सर्व, आचरता आचरतु करता आचरण करते हुए, पुरुषेण सार्धम् पुत्रपुत्री साथे पुरुषके साथ, अनुप्रवेष्टव्यम् प्रवेश करवो ओष्ठये प्रवेश करना चाहिए, अनुप्रविश्य च प्रवेश करीने प्रवेश करके, आतुरात् रोगी, आतुर- तथा रोगीना तथा रोगीके, उपकार- उपकाररूप, अर्थात् प्रयोजन प्रयोजनको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, आतुरगतेषु रोगीने लगती रोगीके साथ संबन्ध रखनेवाले, अन्वेषु पीब अन्य, आवेषु पदाथीमां पदार्थोंमें, वाक्- वाणी वाणी, मनः- मन

१३. अनुप्रविशता—अनुप्रविशता त्वया (प. छ.)

॥ सर्वमानरता-सर्वमाचरता इत्युया (घ. उ.)

मन, बुद्धि- शुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि अने इन्द्रियोने और इन्द्रियोंको, कचित् अर्थात् पक्षु कहीं, न प्रणिधातव्यानि अर्थात् नहि नहीं लगाना चाहिए. आतुर-रोगीना रोगीके, कुक्-धरणी-गृहकी, प्रवृत्तयः च प्रवृत्तियो प्रवृत्तियां, बहिः अर्थात् बाहिर, न निश्चारयितव्याः अर्थात् करवी नहि ओर्धो प्रकट नहीं करनी चाहिए, यत्र अने जथा और जहां, उच्यमानम् उच्यमाना आवतां कहने पर, आतुरस्य रोगीने रोगीके, अन्यस्य वा अथवा प्लीअने अथवा दूसरेके, अपि पक्षु मी, उपघाताय आघातने भाटे आघातके लिए, सम्पद्यते थाय हो, तत्र त्वां वहां, जानता अक्षुतां अर्थात् जानते हुए, अपि पक्षु मी, त्वया तारे तुझे, आतुरस्य आतुरनुं रोगीकी, इतितम् इतुं क्षीण, आयुषः आयुष्यनुं आयुका, प्रमाणम् च अर्थात् प्रमाण, न वर्णयितव्यम् उच्यते न ओर्धो नहीं कहना चाहिए;

13-(7). No offering of meat by a woman without the behest of her husband or guardian shall be accepted by thee. While entering the patient's house, thou shalt be accompanied by a man who is known to the patient and who has his permission to enter, and thou shalt be well-clad and bent of head, self-possessed, and conduct thyself after repeated consideration. Thou shalt thus properly make thy entry. Having entered, thy speech, mind, intellect and senses shall be entirely devoted to no other thought than that of being helpful to the patient and of things concerning him only. The peculiar customs of the patient's household shall not be made public. Even knowing that the patient's span of life has come to its close, it shall not be mentioned by thee there where if so done it would cause shock to the patient or to others.

ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विक-
स्थितव्यम्, आत्मापि हि विकल्पमानावत्यर्थमु-
द्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ज्ञानवता अक्षुता होवा अर्थात् जानते हुए, अपि च पक्षु मी, आत्मनः पोताना अपने, ज्ञाने गानमां ज्ञानमें, अत्यर्थम् अतिशय अति, न विकल्पितव्यम् अर्थात् भावनी नहि आत्मच्छावा नहीं करनी चाहिए, हि उच्यते क्योंकि, विकल्पमानात् अर्थात् भावता आत्म-
च्छावा करते हुए, आत्मा अपि आत्मा पुरुषोऽथ पक्षु आत्मा पुरुषसे मी, अनेके धर्मा माक्षुसे अनेक जन, अत्यर्थम् अतिशय अति, उद्विजन्ति उद्विज पाये उ उद्विग्न हो जाते हैं ॥ १३ ॥

13. Though possessed of knowledge one should not boast very much of one's knowledge. Most people are offended by the boastfulness of even those who are otherwise good and authoritative.

न चैव हस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मा-
दग्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च
कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्यो-
ऽप्यागमयितव्यं, कस्तो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः
शत्रुध्वावुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता-
ऽभिन्नस्यापि धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौक्य-
मभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति ।

आयुर्वेदस्य आयुर्वेदेन आयुर्वेदका, पारम् पार
पार, सुतरम् सुतर निरन्तर, न च एव अस्ति हि नथी न
नही ही है, तस्मात् तेथी इसलिए, अग्रमत्तः अग्रकारी
न राभतां प्रमादरहित हुए, अस्मिन् अर्थात् इसमें, एतच्च
उच्यते निरन्तर, अभियोगम् गच्छेत् उच्यते उच्यते
ओर्धो उच्यते करना चाहिए, एतच्च च अने आ और
यह, कार्यम् उच्यते ओर्धो करना चाहिए, एवम् आ

१३ उच्यते-उद्विजन्त्यनेके (ख. झ.)

१४ एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्ठवम्-एतच्च कार्यम्,
एवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्ठवम् (घ.)

॥ लौक्यम्-लौकिकम् (च. घ.)

प्रभाषे इत्येव, अथः च वशी पुनः, अनस्यता अहेभाध न राभता अस्य न रखते हुए, परेभ्यः अनुभो पासेथी अनुभोसे, अपि पलु मी, वृक्ष-आथरलुनी आचरणकी, सौष्ठवम् सौष्ठवता सम्यता, आगमयितव्यम् शीभनी भेधे सीखनी चाहिए, हि डारलुके क्योकि, कुरस्नः आभो सम्पूर्ण, लोकः संसार संसार, बुद्धिमताम् बुद्धिमान् पुरुषोना बुद्धि-मानोका, आचार्यः आचार्यं भे आचार्य है, अनुबुद्धिमताम् च अने बुद्धि वगैरना अनुभोनेना और बुद्धिरहित मनुष्योंका, सन्तः शन भे अनु है, अतः च ओथी इस-लिए, बुद्धिमता बुद्धिमान् अनुभो बुद्धिमानको, अभ्यु-पदिशतः उपदेश आचता उपदेश दते हुए, अभिस्रस्य शत्रुनुं शत्रुका, अपि पलु मी, धन्वम् धन आपनार धन देनेवाला, यक्षस्यम् यक्षदायक यक्षकारी, आयुष्यम् आयुष्मक्षम् आयुको बढ़ानेवाला, पौष्टिकम् पौष्टिक पौष्टिक, लौक्यम् अने लोकसंभत और लोकसमत, वचः वचन वचन, अभिसमीक्ष्य अराणर भेधने देख कर, श्रोतव्यम् सौभणपुं भेधने सुनना चाहिए, अनुविधातव्यम् च इति अने भे प्रभाषे करपुं भेधने और उसके अनुसार करना चाहिए।

14-(1). There is no limit at all to the "Science of Life". So, thou shouldst apply thyself to it with diligence. This is how thou shouldst act. A gain thou shouldst learn the skill of practice from another without carping. The entire world is the teacher to the intelligent and the foe to the unintelligent. Hence, knowing this well, thou shouldst listen and act according to the words of instruction of even an unfriendly person, when they are worthy and such as bring fame to you and long life, and are capable of giving you strength and prosperity.'

अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताग्निद्विजगुरुबृक्ष-सिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवावेति ।

अतः ओनी इसके, परम् पछी पचात्, इदम् आ यह, ब्रूयात् डहेपुं कहे, देवता- देवता देवता, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु, वृक्ष- वृक्ष वृक्ष, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्येषु अने आचार्यो तीरक्ष और आचार्योंसे, ते तारे तुझे, नित्यम् हमेशा सदा, सम्यक् सारुं ठीक प्रकारसे, वर्तितव्यम् वर्तन गणपु वर्ताव करना चाहिए, तेषु तेओ तीरक्ष इनसे, सम्यक् सारी रीति सम्यक् प्रकारसे, वर्तमानस्य वर्तता व्यवहार करते हुए, ते तारुं तेरे लिए, अयम् आ यह, अग्निः अग्नि अग्नि, सर्व- सर्व सब प्रकारके, गन्ध- मंध गन्ध, रस- रस रस, रत्न- रत्न रत्न, बीजानि बीज, यथेरिताः च अने उछा प्रभाषेना और पूर्वोक्त, देवताः देवताओ देवता, शिवाय भंगलकारी मंगल-कारक, अतः अने ओथी इससे, अन्यथा भीओ रीति विपरीत, वर्तमानस्य वर्तता वर्ताव करने पर, अशिवाय स्युः इति अभंगलकारी थाय अमंगल कारक हों।

14-(2). Thereafter the teacher should say this—"Thou shouldst conduct thyself properly with the gods, the sacred fire, the twice-born, the guru, the aged, the adepts and the preceptors. If thou hast conducted thyself well with them, the fire, the fragrances, the tastes, the precious stones, the grains and the gods become well-disposed towards thee. If thou shouldst conduct thyself otherwise, they become unfavourable to thee."

१४. द्विज-द्विजानि (७.)

एवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् छाचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करी-गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधि-रुक्तः ॥ १४ ॥

आचार्ये च आचार्य आचार्यके, एवम् आ प्रभाषे ऐसा, ब्रुवति कहे त्वारे क ने पर, शिष्यः शिष्ये शिष्य, तथा भक्षु साऽनु ठीक है, इति येन ऐसा, ब्रूयात् कहेतुं कहे, यथोपदेशम् च उपदेश प्रभाषे उपदेशानुसार, कुर्वन् करतो शिष्य करता हुआ शिष्य, अध्याप्यः भक्षुवत् योऽयं छे पढ़ाने योग्य है, अतः योऽर्थ इत्से, अन्यथा निपटीत करतो शिष्य विपरीत करता हुआ शिष्य, तु तो तो, अनध्याप्यः भक्षुवत् योऽयं नथी पढ़ानेके अयोग्य है, हि कारखुके क्योंकि, अध्याप्यम् भक्षुवत् योऽयं शिष्यने अध्यापनके योग्य शिष्यको, अध्यापयन् भक्षुवत् पढ़ाता हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, यथोक्तैः यथोक्त यथोक्त, अध्यापन-भक्षुवत्-वान् अध्यापनके, फलैः इतोऽर्थी फलोसे, योगम् आप्नोति युक्त आय छे युक्त होता है, शिष्यम् अने शिष्यने और शिष्यको, आरामम् च तथा पोताने एवं अपनेको, अन्यैः च भीष्म पक्षु अन्य मी, अनुक्तैः नहि कहेला नहीं कहे हुए, श्रेयस्करीः श्रेयकर श्रेयस्कर, गुणैः गुणोऽर्थी गुणोंसे, युनक्ति युक्त करे छे युक्त करता है, इति आ यह, अध्यापनविधिः अध्यापनविधि अध्यापनविधि, उक्तः उद्धी छे कही गई है ॥ १४ ॥

14. To the teacher that has thus spoken, the disciple should say 'Even so'. If he behaves as instructed, he deserves to be taught; else, he does not deserve to be taught. The teacher who teaches the worthy disciples will obtain all the auspicious fruits of

teaching, those described and even others not described here and obtains all auspicious qualities for himself as well as for his disciple. Thus has been described the method of instruction.

तद्विद्यमभाषायाः प्रशसा—

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—मिषक् भिषजा सह संभाषेत ।

अतः ऊर्ध्वम् इवे अर्द्धीथी अब यहांसे, संभाषाविधिम् संभाषाविधिनी संभाषाविधिकी, व्याख्यास्यामः व्याख्या करतुं व्याख्या करेंगे, मिषक् वैद्य वैद्य, भिषजा सह वैद्यनी साथे वैद्यके साथ, संभाषेत संभाषण करतुं वार्तालाप करे;

15-(1). We shall hereafter expound the method of discussion. A physician should discuss with another physician.

तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिवर्धयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वजुते च संदेहवतः पुनः अवगच्छन्तुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायमभिवर्धयति, अभ्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच्चाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थं जातं तत् परस्परं सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संहरात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

हि कारखुके क्योंकि, तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा, ज्ञान-ज्ञानभां ज्ञानमें, अभियोग-उत्प्रेक्ष-पक्षु नैपुण्य, संहर्षकरी अने २५धी उत्पन्न करनारी

१५ मभाषाविधि-अध्ययनाध्यापनविधिवत् मभाषाविधि (ख. ब. स. त.)

भुनक्तुमप्यपकर्षति-संशयमपकर्षति (ब.)

भुनक्तुमप्यपकर्षति-भुनक्तुमप्यपकर्षति (क.)

भुते चासंदेहवतः-पूर्वजुते च संदेहवतः (प.)

पिण्डेन-पिण्डेन (च. ख. द. व.)

१४. अध्याप्यः—अध्याप्यो ज्ञेयः (ब. छ. न.)

आप्नोति-अवाप्नोति (च.)

इत्यध्यापनविधिः—इत्युक्तमध्यापनविधिं यथावत् (क. ख. ब. छ. द.)

और स्पर्शाको उत्पन्न करनेवाली, भवति थाय छे होती है, वैमलारयम् तथा विशारदता एवं निर्मलता, अपि च पथु मी, अभिनिर्वर्तयति दावे छे लाती है, वचनशक्तिम् अपि च वचनशक्ति वचनशक्तिको, आपत्ते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, यथाः च यथा यथा, अभिदीपयति अण्डादे छे बढ़ाती है, पूर्वश्रुते च अगाडि शीघ्रेण भावतर्मा पहिले पढे हुए विषयमें, पुनः दरीथी फिर, अवगात् सांभगनाथी सुननेसे, संदेहवतः संदेहवाणाना संदेहवालेके, श्रुतसंख्यम् भवेल्ले शास्त्रभां स'देहने पठित शास्त्रमें संदेहको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करती है, श्रुतः वणी फिर, श्रुते भवेल्ले शास्त्रभां पठित शास्त्रमें, असंदेहवतः संदेहरहित मनुष्यना सन्देहरहित मनुष्यके, अप्यवसायम् दृढ निश्चयने दृढ निश्चयको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, अश्रुतम् च अपि तेभ्य न सांभगेला पथु नहीं सुने हुए मी, कश्चित् कोर् कोई, अर्थम् विषयने विषयको, श्रोत्रविषयम् श्रोत्रने विषय श्रोत्रका विषय, आपादयति भनावे छे बनाती है, प्रसन्नः प्रसन्न थयेल्ले प्रसन्न हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, कुञ्जवे शुश्रूषा करता शुश्रूषा करते हुए, शिष्याय शिष्यने शिष्यको, यत् च नो जो, गुह्य- छुपे गुप्त, अभिमतम् अने प्रिय और प्रिय, अर्थजातम् अर्थने समूह अर्थ- समूह, क्रमेण क्रमे क्रमे धीरे धीरे, उपदिशति कहे छे कहता है, तत् तेने उसे, परस्परम् सह परस्पर पर- स्परमें, जल्पन् वादविवाद करता विवाद करता हुआ, विधिनीतुः श्रुतवाणी धर्मवाणी जीतनेकी इच्छावाला, संहर्षात् स्पर्धाभां स्पर्धामें, पिण्डेन सारूपे सारूपसे, जाह कही दे छे कह देता है, तस्मात् तेथी इस लिए, कुण्डलाः कुशल विद्वान्, तद्विषयसंभाषा तद्विषयसंभाषाने तद्विषयसंभाषाकी, अभिप्रशंसयति वभाषे छे प्रशंसा करते हैं ॥१५॥

15. Discussion with a person of the same branch of science is indeed what makes for the increase of knowledge and happiness. It contributes towards the clarity of understanding, increases dialectical skill, broadcasts reputation, dispels doubts regarding

things heard by repeated hearing, and confirms the ideas of those that have no doubts. It enables one to hear a few new things in the course of discussion. Sometimes, secret meanings, which the teacher imparts to the ministering disciple in a propitious moment gradually, the excited disputant, desirous of victory, reveals in the process of discussion. Hence it is that discussion with men of the same branch of science, is applauded by the wise.

तद्विषयसंभाषा भेदाः—

द्विविधा तु खलु तद्विषयसंभाषा भवति—सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च ॥ १६ ॥

तद्विषयसंभाषा तु खलु तद्विषयसंभाषा तद्विषयसंभाषा, द्विविधा ये प्रकारनी दो प्रकारकी, भवति होय छे होती है, सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च अने विगृह्यसंभाषा और विगृह्यसंभाषा ॥ १६ ॥

16. Such discussion with the men of the same branch of science is of two kinds—friendly discussion and the discussion of challenge or hostile discussion.

अनुलोमसंभाषाविधिः—

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविधेनानस्यकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धायसंभाषा विधीयते ।

तत्र तेभां उनमें, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, वचन- वचन वचन, प्रतिवचन- तथा प्रत्युत्तरनी तथा प्रत्युत्तरकी, शक्ति- शक्तिथी शक्तिसे, संपन्नेन युक्त युक्त, अकोपनेन क्रोधरहित क्रोधरहित, अनुपस्कृत- निर्दोष निर्दोष, विधेन विद्यावाण विद्यावाणे, अनस्यकेन

अदेभाधिरहित असूयारहित, अनुनेयेन नेने समभवती । शक्यं येन जिसको समझाया जा सके ऐसे, अनुनय-साभा भाष्यशने समभवनाभां दूसरेको समझानेमें, कोविदेन पंडित पंडित, क्लेश-क्षेश क्लेशको, क्षमेन सहन करना सहन करनेवाले, प्रियसंभाषणेन च अने भीठी वानशीत करी शकनारनी मीठा बोलनेवालेके, सह साथे साथ, सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा सन्धाय-संभाषा विधीयते कुर्यात् छे की जाती है;

17-(1). The friendly discussion is enjoined with the person that is endowed with knowledge and experience, that is versed in the dialectics of statement and rejoinder, that does not get angered, that is possessed of special insight into the subject, that is not carping, that is easily persuaded, that is an adept in the art of persuasion, that has tolerance and pleasantness of speech.

तथाविधेन सह कथयन् विस्त्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्त्रब्धः, पृच्छते चास्मै विस्त्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थ-मनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात् । इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥१७॥

तथाविधेन એવી બાતના મનુષ્યની इस प्रकारके मनुष्यके, सह साथे साथ, कथयन् यथा करतां चर्चा करते हुए, विस्त्रब्धः विश्वासपूर्वकं विश्वासपूर्वक,

१७. तथाविधेन—तद्विधेन (ख. फ.)

, विशदमर्थ—विशदमर्थजातं (च.)

, अविदितमर्थ—अस्पृष्टमर्थ (झ. ड.)

, —अहितम् (फ.)

सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्वात्—सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, अनुनयात् परं तत्रावहितः स्वात् (च.)

तत्र चावहितः—अनुनये तत्र चावहितः (ब.)

कथयेत् कहेवुं ओझे कहना चाहिए, विस्त्रब्धः च अपि अने विश्वासपूर्वक और विश्वासपूर्वक, पृच्छते पूछतुं ओझे पूछना चाहिए, विस्त्रब्धाय विश्वासपूर्वक विश्वासके साथ, पृच्छते पूछता पूछते हुए, अस्मै च अने इसे, विशदम् २५९ स्पष्ट, अर्थम् पदार्थ पदार्थ, ब्रूयात् कहेवो ओझे कहना चाहिए, निग्रह-हारी नवाना पराजयके, भयात् च भयभी भयसे, न उद्विजेत डरेगा पाभवे न ओझे उद्विग्न नहीं होना चाहिए, एनम् च अने इसको, निगृह्य हरावीने पराजित करके, न हृष्येत् हरावातुं नहि ओझे प्रसन्न नहीं होना चाहिए, परेषु च भीन दोऊ पासे दूसरोंमें, न विकत्येत अग्रही भारवी नहि ओझे आत्मश्लाघा न करे, मोहात् च मोहभी मोहसे, एकान्तग्राही युक्ति वगैरना ओझे पक्षानु न अक्षु करना युक्तिरहित एक पक्षका ग्रहण करनेवाला, न स्वात् भवुं न ओझे नहीं होना चाहिए, अविदितम् अज्ञात न जानी हुई, अर्थम् भाषित बातका, न अनुवर्णयेत् पक्षुवपी न ओझे वर्णन न करे, सम्यक् सारी रीति भली प्रकारसे, अनुनेयेन च समभवती समझाकर, अनुनयेत् प्रतिवादीने पोताना पक्षभां हेवो ओझे प्रतिवादीको अपने पक्षमें लाना चाहिए, तत्र च अने तेभां और इसमें, अवहितः आवधान सावधान, स्वात् रहेवुं ओझे होना चाहिए, इति आम् इस तरह, अनुलोमसंभाषाविधिः अनुलोम संभाषाविधि पूरी थर्छ छे अनुलोम संभाषाविधि पूर्ण हुई है;

17. Discussing with such a person, one should talk confidingly and even inquire confidingly. When one is questioned so confidingly, one must explain clearly the meaning to such a confiding inquirer. One should not be afraid of discomfiture. Having discomfited another, one should not rejoice. One should not boast before others. One should not get deluded by a partial or imperfect grasp of the subject. One should not expatiate on

what the other is not at all acquainted with. One should persuade gently and in a spirit of goodness. One should pay great heed to this. This is the method of proper discussion.

વિગૃહ્યસંભાષાવિધિ:—

અતઃ ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसंभाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् ।

જાતઃ ऊर्ध्वम् આ પછી इसके बाद, आत्मनः श्रेयसा योगम् પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને अपनी उत्कृष्टताको, पश्यन् બેતાં દેખતે हुए, इतरेण प्रतिपक्षीनी प्रतिपक्षीके, सह સાથે साथ, विगृह्यसंभाषायाम् વિગૃહ્યસંભાષામાં વિગૃહ્યસંભાષામે, जल्पेत् વિવાદ કરવેા विवाद करे;

18-(1). Hereafter we shall describe the method of hostile discussion, in which a person should engage, knowing full-well his best points.

પ્રાગેવ च जल्पाजल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत ।

જલ્પાત્ च वादविवादाथी वादविवादसे, प्राक् पहले पूर्व, एव જ હી, जल्पान्तरम् प्रतिवादीना जल्प-विशेषनी प्रतिवादीके जल्पविशेषकी, पर-अवर-अन्तरम् प्रतिवादीना तेभ्य पोताना युल્લેષની प्रतिવાદીके एवं अपने गुणदोषकी, परिषत्- અને સભાની और समाकी, विशेषान् च विशिष्टांनी विशिष्टताकी, सम्यक् સારી રીતે મલી પ્રકાર, परीक्षेत परीक्षा કરવી બેધએ પરીક્ષા કરે;

18-(2). He must investigate beforehand the points of merit and demerit of the opponent and the difference in excellence between himself and the opponent. He must investigate well the nature of the assembly.

૧૮. સંભાષાવાન્-સંભાષેત (૫.)

सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ।

હિ કારણકે क्योंकि, सम्यक्- સારી રીતની सम्यक्, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, बुद्धिमताम् बुद्धिमान् अनुष्ठाने बुद्धिमानोंको, कार्य- કાર્યમાં कार्यमे, प्रवृत्ति- प्रवृत्त થવાના प्रवृत्त होनेके, निवृत्ति- અને કાર્યથી निवृत्त થવાના और कार्यसे निवृत्त होनेके, कालौ કાળ કાલ, शंसति બતાવે છે वताती है, तस्मात् તેથી इस लिए, कुशलाः कुशल अनुष्ठाने कुशल मनुष्य, परीक्षाम् परीक्षाने परीक्षाकी, अभिप्रशंसन्ति વખાણે છે प्रशंसा करते हैं;

18-3. The adepts praise such investigation, for it determines the choice of a wise man's action to engage or not to engage in a discussion. Hence it is that the wise praise such investigation.

પરીક્ષમાણસ્તુ खलु परावरान्तरमिमान् जल्पकगुणान् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्;

પર-અવર-અન્તરમ્ प्रतिवादी અને वादीनी વચ્ચેના તક્ષવતની प्रतिवादी और वादीके मेदकी, परीक्षमाणः तु खलु परीक्षा કરતાં परीक्षा करते हुए, इमान् आ इन, श्रेयस्करान् श्रेयस्कर श्रेयस्कर, दोषवतः च અને દોષ-યુક્ત और दोषयुक्त, जल्पकगुणान् विवाद करनारना युल્લેષની जल्पकके गुणोंकी, सम्यक् સારી રીતે મલી પ્રકાર, परीक्षेत परीक्षा કરવી બેધએ પરીક્ષા કરે;

18-(4). It is indeed by examination that he can find out the superior and the inferior, the advantageous and the disadvantageous points of the disputant.

तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः; इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति ।

તત્ યથા જેમકે જૈસેકિ, શ્રુતમ્ શાસ્ત્રાભ્યાસ શ્રુત, વિજ્ઞાનમ્ વિમાન વિજ્ઞાન, ધારણમ્ ધારણ, પ્રતિમાનમ્ હાજરવાળીપણું પ્રત્યુત્પન્નમતિસ્વ, વચન-વચનની વચનકી, શક્તિઃ इति શક્તિ શક્તિ, વૃતાન્ આ હન, ગુણાન્ ગુણોને ગુણોકો, શ્રેયસ્કરાન્ શ્રેયસ્કર, જાદુઃ કહે છે કહતે હૈં, હમાન્ આને હનકો, પુનઃ વળી ફિર, દોષવતઃ દોષવાળા કહે છે દોષયુક્ત કહતે હૈં, તત્ યથા જેમકે જૈસે કિ, કોપનત્વમ્ ખીઅળપણું ગુસ્સા હોના, અવૈચારયમ્ અવિચારતા અનિપુણતા, મીરુત્વમ્ બીરુતા મીરુતા, અધારણત્વમ્ વિદ્યાનું પાડે ન હોવાપણું વિદ્યાકા ધારણ ન કર સકના, અનવહિતત્વમ્ इति અને અસાવધાનતા ઓર અસાવધાનતા;

18-(5). They are—learning, experience, power of retention, originality or resourcefulness and eloquence. These are called the advantageous qualities and these again the disadvantageous ones viz., irascibility, lack of clarity, pusillanimity, lack of retention and carelessness.

एतान् गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

ગુરુલાઘવતઃ થોડા અઝા પ્રમાણુ પ્રમાણુ ગુરુલઘુનાકી દૃષ્ટિએ, પરસ્ય ચ પ્રતિપક્ષીના પ્રતિપક્ષોકે. આત્મનઃ ચ એવ અને પોતાના ઓર અપને, વૃતાન્ આ હન, ગુણાન્ ગુણો. ગુણોકો, તુલયેત્ તેાળી બોવા તૌં ॥ ૧૮ ॥

18. These qualities of himself and of the opponent must be weighed and find out who out-weighs the other.

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः, समो वा, गुणविक्षेपतः; न त्वेव कात्स्न्येन ॥ १९ ॥

૧૮. ગુણાન્-હવાનપિ ગુણાન્ (વ. ડ. જ.)

., તુલયેત્-તોલયેત્ (વ.)

તત્ર અહીં યહાં, ગુણ- ગુણોના ગુણોકે, વિવિધેવતઃ પરિમાણથી પરિમાણસે, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો ત્રીન પ્રકારકા, સંપદ્યતે થાય છે હોતા હૈ, પ્રવરઃ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યવરઃ ઉત્તરતી ક્રોટિનો હીન, સમઃ વા અથવા સમ અથવા સમાન, કાત્સ્ન્યેન તુ ન એવ કુલ-શીલ વગેરેથી પ્રવર આદિ બેદની અહીં વિવક્ષા નથી કુલશીલ આદિસે પ્રવર આદિ મેદકી યહાં વિવક્ષા નહીં હૈ ॥ ૧૯ ॥

19. In this again, there are three kinds of disputants—the superior, the inferior and the equal, in view of the aforesaid qualities of debate alone, and not with reference to all other qualities.

परिषत्सु सल्लु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिषद्। सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन—सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषद्वेति ।

પરિષત્ તુ સલ્લુ સભા સમા, દ્વિવિધા યે ભતની છે દો પ્રકારકી હૈ, જ્ઞાનવતી જ્ઞાનવાળી જ્ઞાનવતી, મૂઢપરિષત્ ચ અને મૂઢસભા ઓર મૂઢસમા, સા તે વદ, એવ જ હી, દ્વિવિધા યે ભતની દો પ્રકારકી, સતી હોવા છતાં હોતી હુઈ મી, પુનઃ ફરી ફિર, જનેન આ હસ, કારણવિભાગેન કારણથી પાડેલા વિભાગ પ્રમાણે કારણસે કિયે ગયે મેદસે, ત્રિવિધા ત્રણ ભતની છે ત્રીન પ્રકારકી હૈ, સુહૃત્પરિષત્ સુહૃત્પરિષદ સુહૃત્પરિષદ, ઉદાસીન- પરિષત્ ઉદાસીનપરિષદ ઉદાસીનપરિષદ, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષત્ ચ इति અને શત્રુપરિષદ ઓર શત્રુ-પરિષદ;

20-(1). Assemblies are of two kinds—the assembly of the wise and the assembly of the ignorant. Though of two kinds they again by reason of ૨૦. મૂઢપરિષત્-મૂઢા ચ (વ. ડ.)

., સુહૃત્પરિષત્, ઉદાસીનપરિષત્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્વેતિ-સુહૃત્પરિષદ, ઉદાસીનપરિષદ, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્વેતિ (વ.)

circumstance may be classified as of three kinds. (1) the assembly of favourably disposed persons, (2) the assembly of indifferent persons and (3) the assembly of unfavourably disposed persons.

તત્ર પ્રતિનિવિષ્ટાયાં પરિષદિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનવચન-પ્રતિવચનશક્તિસંપન્નાયાં મૂઢાયાં વા ન કથંચિત્ કેનચિત્ સહ જલ્પો વિધીયતે;

તત્ર તેમાં ઉનમેં, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન-વચન વચન, પ્રતિવચન-અને પ્રતિવચનની ઔર પ્રતિવચનકી, શક્તિ-શક્તિથી શક્તિ, સંપન્નાયામ્ સંપન્ન સંપન્ન, મૂઢાયામ્ વા અથવા મૂઢ અથવા મૂઢ, પ્રતિનિવિષ્ટાયામ્ પ્રતિનિવિષ્ટ પ્રતિનિવિષ્ટ, પરિષદિ પરિષદમાં પરિષદમે, કથંચિત્ કોઈ પણ રીતે કિસી પ્રકાર, કેનચિત્ કોઈની કિસીકે મી, સહ સાથે સાથ, જલ્પઃ વાદવિવાદ વાદવિવાદ, ન નથી નહીં, વિષીયતે કરાતે ક્રિયા જાતા હૈ;

૨૦-(૨). Before the assembly of unfavourably disposed persons, one should not engage in debate under any circumstances and with anyone, whether such assembly be composed of men of learning, experience and dialectical skill of statement and rejoinder, or of ignorant persons.

મૂઢાયાં તુ સુહૃત્પરિષદુદાસીનાયાં વા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનશક્તીરન્તરેણાપ્યદીક્ષયશસા મહાજનવિક્ષિપ્તેનાપિ સહ જલ્પો વિધીયતે ।

મૂઢાયામ્ તુ મૂઢ મૂઢ, સુહૃત્પરિષદિ સુહૃત્પરિષદમાં સુહૃત્પરિષદમે, ઉદાસીનાયામ્ વા અથવા ઉદાસીન પરિષદમાં અથવા ઉદાસીન પરિષદમે, અદીક્ષયશસા

અજ્ઞકતા યશ વગરના અપસિદ્ધ યશવાન્તે, મહાજન-અને મહાજનને ઔર મહાજનસે, વિક્ષિપ્તેન દેવ પામેલા નિન્દિત પુરુષકે, સહ સાથે સાથ, અપિ પણ મી, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન-વચન વચન, પ્રતિવચન-અને પ્રતિવચનની ઔર પ્રતિવચનકી, શક્તિ: શક્તિ શક્તિ, અન્તરેણ વિના વિના, અપિ પણ મી, જલ્પઃ વાદવિવાદ વાદવિવાદ, વિષીયતે કરાત હૈ ક્રિયા જાતા હૈ;

૨૦-(૩). If the assembly happens to be one of the ignorant but of the well-disposed or of the ignorant but indifferent, a person should engage in debate though not fully possessed of learning, experience and dialectical skill, with another who is not of widespread reputation and is despised by the public.

તદ્વિધેન ચ સહ કથયતા આવિચ્છદીર્ઘસૂત્ર-સંકુલૈર્વાક્યદળકૈઃ કથયિતવ્યમ્, અતિહૃદ્યં મુહુર્મુહુરુપહસતા પરં નિરુપયતા ચ પર્ષદમાકારૈ-શ્રુવતઃશ્રાસ્ય વાક્યાવકાશો ન દેયઃ;

તદ્વિધેન ચ તેવી અતના મનુષ્યની ડસ પ્રકારકે મનુષ્યકે, સહ સાથે સાથ, કથયતા વિવાદ કરતા વિવાદ કરતે, આવિચ્છદ-અસરલ દેહેમદે, દીર્ઘ-લાળાં લમ્બે, સૂત્ર-સૂત્રથી સૂત્રસે, સંકુલૈઃ ભરપૂર ભરે હુપ, વાક્યદળકૈઃ અત્યંત લાળાં વાક્યથી અત્યધિક લમ્બે ગ્રન્થોસે, કથયિતવ્યમ્ બોલવું બોધીએ કહના યાહિપ, અતિહૃદ્યમ્ અતિ હર્ષથી લૂપ પ્રસન્નતાસે, પરમ્ પ્રતિવાદીને। પ્રતિવાદીકો, મુહુઃ મુહુઃ વારંવાર બારબાર, રુપહસતા ઉપહાસ કરતાં હંસી કરતે હુપ, આકારૈઃ ચ અને હાથ વગરના ચાળાથી ઔર હાથ આદિકી ચેષ્ટાઓસે, પર્ષદમ્ સભાને સમાકો, નિરુપયતા દર્શાવતાં દિક્ષા કર, શ્રુવતઃ બોલતા બોલતે હુપ, જલ્પ એ પ્રતિવાદીને ડસ પ્રતિવાદીકો, વાક્ય-બોલવાનો બોલનેકા, અવકાશઃ અવકાશ અવકાશ, ન નહિ નહીં, દેયઃ દેવો બોધીએ દેના યાહિપ;

૨૦. નિરુપયતા-રુપયતા (વ.)

૨૦. સંપન્નાયામ્-સંપન્નાયામપિ (વ.)

„ શક્તીરન્તરેણ-શક્તિમન્તરેણ (વ. જ.)

„ અદીક્ષયશસા-દીક્ષયશસા (વ.)

„ મહાજનવિક્ષિપ્તેન-મહાજનવિક્ષિપ્તેન (વ.)

20-(4). Discussing with such a person, he must speak in obscure, long winded and complicated sentences. With great satisfaction of countenance, he must often indulge in ridicule of the opponent and observing the reaction of the assembly, should give the opponent no scope for speech.

कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञा, इति ।

कष्टशब्दम् च अने अतिप्रसिद्ध अर्थ वञ्चना शब्द और अति प्रसिद्ध अर्थरहित शब्द, ब्रुवता भोक्षता बोलते हुए, न उच्यते ताराथी नहीं उछी शक्य तुमसे नहीं कहा जा सकेगा, अथवा अथवा अथवा, पुनः वणी फिर, ते तारी तेरी, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हीना भोटी छे हीन है, इति ऐम् ऐमा, वक्तव्यः ओ प्रतिवादीने कहेपुं ओधेओ इम प्रतिवादीको कहना चाहिए;

20-(5). Using difficult expressions, he should declare that the opponent has failed to reply or, the opponent should be told that his proposition has been defeated.

पुनर्भाह्(क)यमानः प्रतिवक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवापि शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्ते; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् ।

पुनः च वणी पुनः, आह्वयमानः आह्वान आपवाभा आवता आह्वान देने पर, प्रतिवक्तव्यः तेने कहेपुं ओधेओ के उसको कहना चाहिए कि, परिसंवत्सरः ओक वरस एक साल, भव रहे रह जा, शिक्षस्व तावत् अपि

२०. ब्रुवता-ब्रुवन् (५.)

„ शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुपासितो नूनम्—शिक्षस्व तावत् गुरुपासितो नूनम् (५.)

अने शब्द और पदों, त्वया ते तुमने, नूनम् भरेभर जरूर, गुरुः गुरुनी गुरुकी, न उपासितः सेवा करी नहीं सेवा नहीं की, अथवा अथवा अथवा, ते तारे भाटे तेरे लिए, एतावत् आठकुं इतना ही, पर्याप्तम् जस छे पर्याप्त है, सकृदपि ओक बार पक्ष एक बार भी, निहतम् पराजित भयेछा परास्त हुए, परिक्षेपिकम् प्रतिवादीने प्रतिवादीको, निहतम् हि पराजित न पराजित ही, आहुः कहे छे कहते हैं, इति भाटे इस लिए, धारन तेनी साथे इसके साथ, योगः संश्लेष संबन्ध, कथञ्चित् केछि पक्ष रीति किसी प्रकार, न नहि नहीं, कर्तव्यः करने करना चाहिए;

20-(6). Again, being invited to debate, he must say, “Go and study for a whole year. Indeed you have not properly attended to the instruction of your preceptor,” or he must say to the opponent, ‘This much is enough for thee’. When once an opponent has been shouted down as vanquished he is vanquished (for ever); one should not at all engage any more in debate with him.

अप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके; न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥२०॥

श्रेयसा अधिष्ठातांनी अपनेसे श्रेष्ठके, सह साथे साथ, विगृह्य विग्रह करीने विग्रह करके, अपि पक्ष भी, एवम् आम् इम प्रकार, वक्तव्यम् कहेपुं ओधेओ कहना चाहिए, इति ऐम् ऐसा, एके केटलाओक कुछ लोग, आहुः कहे छे कहते हैं, कुशलाः तु परंतु पण्डित लोग, परन्तु पण्डित लोग, ज्यायसा अधिष्ठातांनी श्रेष्ठके, सह साथे साथ, एवम् आम् इस प्रकार, विग्रहम् विग्रहने विग्रहकी, न प्रशंसन्ति वभाषुता नहीं अच्छा नहीं समझते ॥ २० ॥

20. Some are of opinion that even with one superior in debate, a person should dispute like this in a hostile

debate. But the wise never applaud a person engaging in hostile discussion with a superior.

प्रत्यक्षेण तु सह समानमिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽन्यु-
दासीनपरिषदवधानभ्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसपन्नायां कथयता चावहितेन
परस्य साद्रुण्यदोषबलमवेक्षितव्यं, समवेक्ष्य च
यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदना-
विष्कृतमयोगं कुर्वन् ;

प्रत्यक्षेण तु उत्तरती कटिना अपनेसे हीन, समान-
अथवा समान अथवा समान, अभिमतेन वा भनाता
भाषुसनी माने जाते मनुष्यके, मह साथे साथ, विगृह्य
विग्रह करीने विग्रह करके, जल्पता वादविवाद करता
भाषुसे वादविवाद करते हुए पुण्यको, सुहृत्परिषदि
सुहृत्परिषदमें, अथवा अथवा अथवा,
जवधान-अवधान अवधान, अज्ञ-श्रवण-श्रवण, ज्ञान-
ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, उपधारण-धारणा
धारणा, वचन-वचन वचन, प्रतिवचन-अने प्रतिवच-
ननी और प्रतिवचनकी, ज्ञान-शक्तिशी शक्तिसे,
सम्पन्नयाम् सम्पन्न संपन्न, उदासीन-उदासीन
उदासीन, परिषदि परिषदमें, अपि पक्ष
भी, कथयितव्यम् कहेहुं ओछे ओछे चाहिए, कथयता
च कहेता कहते हुए, अवहितेन सावधान थर् साव-
धान हो कर, परस्य प्रतिवादी प्रतिवादीके, साद्रुण्य-
साद्रुण्य सदगुण, दोष-अने दोष और दोषका, बलम्
बल बल, जवक्षितव्यम् ज्ञानपूर्वक ओहुं ओछे
ध्यानपूर्वक देखना चाहिए, समवेक्ष्य च अने भ्राभर
ओछेने ओर अच्छी प्रकार देख कर, यत्र ने भाषतमां
जिस विषयमें, एनम् ओने इसको, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ,
मन्येत तेने ओछे स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस
विषयमें, जयोगम् निर्भरताने निर्भरताको, अनाविष्कृतम्
कुर्वन् प्रकट न करता बिना प्रकट किये, अस्य तेनी
साथे उसके साथ, जल्पम् विवाद विवाद, न योजयेत्
नहि योजवे नहीं योजे;

२१. सुहृत्परिषदि-सुहृत्परिषदि (च)

.. जयोगम्-संबोधम् (प.)

21-(1). But a person may enter into a hostile debate either with an inferior or an equal, before an assembly of favourably disposed persons. But before an indifferent assembly composed of men endowed with attentiveness, learning, wisdom, experience, memory and dialectical skill, a person should engage in debate and observe carefully the strength of the merits and demerits of the opponent; and he should not engage in debate with him on a subject in which the opponent is found to be superior. He should glide over to another subject, being careful not to let it be discovered.

यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णी-
यात्। तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे
भवन्त्युपायाः;

यत्र तु परंतु ने भाषतमां परंतु जिस विषयमें,
एनम् ओने इसको, अवरम् उत्तरतो हीन, मन्येत तेने
ओछे स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस विषयमें,
एव न ही, एनम् तेने इसे, आशु जवही शीघ्र,
निगृह्णीयात् जवावेला पकड़ ले, तत्र तमां वहां, खलु
अरेभर सचमुच, प्रत्यवराणाम् उत्तरती कटिनाने अपनेसे
हीनको, आशु जवही शीघ्र, निग्रहे जवावेला पकड़नेमें,
इमे आ ये, उपाया उपाया उपाय, भवन्ति जेय छे
होते हैं;

21-(2). But in whatever point the opponent is found to be inferior, he must be quickly overpowered in that. The following are methods which help in quickly overpowering an inferior disputant.

तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवत्,
विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधार-

णाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रति-
भाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनानेकार्थवाचिना, वचन-
शक्तिहीनमर्थोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारद-
मपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं चित्रासनेन,
अनवहितं नियमनेनेति । एवमेतैरुपायः परमवरम-
भिभवच्छ्रीघ्रम् ॥ २१ ॥

तत् यथा नेमके जेसेकि, श्रुतहीनम् शास्त्राभ्यासथी
रहित शास्त्राभ्याससे रहितको, महता लोभा लोभा लम्बे
लम्बे, सूत्रपाठेन सूत्रपाठथी सूत्रपाठसे, विज्ञान- विज्ञानथी
विज्ञानसे, हीनम् हीनने हीनको, पुनः तो तो, कष्टशब्देन
कष्ट शब्दवाणी कठिन शब्दयुक्त, वाक्येन वाक्यथी
वाक्यसे, वाक्य- वाक्य वाक्य. धारणा- धारण धरवाभा
धारण करनेमें, हीनम् अशक्तिमानने अशक्तिमानको,
आविद्ध- असरल टेढेमेढे, दीर्घ- लोभा लोभा लम्बे लम्बे,
सूत्र- सूत्रथी सूत्रसे, संकुलैः युक्त युक्त, वाक्यदण्डकैः
वाक्यश्रेणीथी वाक्यश्रेणीसे, प्रतिभाहीनम् प्रतिभा-
रहितने प्रतिभारहितको, पुनः वणी तो, एकविधेन ओके
अतर्ना एक प्रकारके, अनेक- तथा अनेक तथा अनेक, अर्थ-
अर्थने अर्थको, वाचिना कहेता कहनेवाले, वचनेन वचनथी
वाक्योंसे, वचन- वचनथी बोलनेकी, शक्ति- शक्तिथी
शक्तिसे, हीनम् हीन भावसे हीन मनुष्यको, अर्थ- अर्थ
आवे, उक्तस्य बोलेल कहे गये, वाक्यस्य वाक्यना
वाक्यके, आक्षेपेण आक्षेपथी आक्षेपसे, अविशारदम्
अविशारदने अनिपुणको, अपत्रपणेन अल्पत धरने
लज्जा पैदा करके, कोपनम् कोपीने क्रोधीको, आयासनेन
थकपीने थका कर, मीरुम् पीडिलुने डरपोकको, चित्रा-
सनेन त्रास प्रभाडीने त्रास करके, अनवहितम् असाव-
धानने असावधानको, नियमनेन नियमनथी नियमनसे,
अभिभवेत् पराभव प्रभाडवे पराजित करे, इति ओ
प्रभाषे इस प्रकार, एतैः आ इन, उपायैः उपायोंथी
उपायोंसे, अवरम् अतः हीन, परम् प्रतिवादीने
प्रतिवादीको, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, श्रीघ्रम्
श्रीघ्र श्रीघ्र, अभिभवेत् पराभव प्रभाडवे पराजित
करे ॥ २१ ॥

२१. एकविधेन—अनेकविधेन (द. घ.)

,, वाक्यस्याक्षेपेण—वाक्यस्य क्षेपेण (घ.)

,, अपत्रपणेन—अपत्रपणेन (ख. न. घ.)

,, अभिभवेच्छ्रीघ्रम्—अभिभवेत् (घ.)

21. They are: the man not
versed in the scriptures must be con-
fronted with the texts of the aphorisms.
The man lacking in comprehensive
knowledge must be confronted with
sentences containing difficult words.
The man of little retentive power
should be confronted with obscure and
long-winded sentences; the person
with no originality and resourceful-
ness must be confronted with repeti-
tion in different forms of the same
meaning. The person of imperfect
power of speech must be condemned
and objected to for speaking indistin-
ctly; an impudent man must be put
to shame and disgraced; the irascible
man must be wearied out (by words);
the pusillanimous man should be
intimidated; the inattentive man must
be confronted with (syllogistic) metho-
dical exposition and vanquished. By
these means may one fully overcome
an inferior quickly.

तत्र श्लोकौ—

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।

विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषांचिद् द्रोहमावहेत् ॥२२॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ ओ श्लोकौ
ओ के दो श्लोक हैं कि, विगृह्य विगृह्य करीने विग्रह
करके, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, कथयेत् कहेवुं
ओके कहना चाहिए, युक्तम् ओ सप्रमाण होय तेना
ओ सप्रमाण हो उसका, न निवारयेत् निरोध करेना
नहि ओके विरोध नहीं करना चाहिए, हि धारणके
क्योंकि, विगृह्यभाषा विगृह्यसंभाषा विगृह्यसंभाषा,
केषांचिद् केवलओके मनुष्योंमें, तीव्रम् तीव्र
तीव्र, द्रोहम् द्रोह द्रोह, आवहेत् उत्पन्न करे ओ उत्पन्न
कर देती है ॥२२॥

Here are two verses again—

22. In a hostile debate, one should speak skilfully and never object to statements backed by authority. The hostile debate, which is serious, enrages some people.

नाकार्यमस्ति कुदस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥२३॥

कुदस्य क्रोध पाशेधाने क्रोधी मनुष्यके लिए, अकार्यम् न करवा जेवुं न करने योग्य, न अस्ति हे।पुं नथी नहीं है, अवाच्यम् न ओ।धवा जेवुं न कहने योग्य, अपि पक्षु मी, न विद्यते हे।पुं नथी नहीं है, कुशलाः कुशल मनुष्ये। कुशल लोग, सताम् सत्पुरुषे। सत्पुरुषोंकी, समितौ सभाभां सभामें, कलहम् कलहने कलहको, न नथी नहीं, अभिनन्दन्ति पसंद करते ॥२३॥

23. And there is nothing that an enraged man may not do or say, and wise men never commend a quarrel before an assembly of good men.

एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

वादे वाद वाद, प्रवृत्ते आसते। हो।य त्पारे चाल होने पर, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, कुर्यात् करवुं ओ।धे। करे ॥२४॥

24. One should do thus in the course of a debate.

प्रागेव तावदिवं कर्तुं यत्नेन—सन्धाय पर्व-
दाप्यनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा
परस्य भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं
विमुखमानयेत् ;

प्राक् पड़े। पहिले, एव न ही, तावत् इदम्
आम ऐसा, कर्तुम् करवाने। करनेका, यत्नेन प्रयत्न
करवे। ओ।धे। यत्न करना चाहिए, पर्वदा परिषदनी साधे

२३. समितौ—सभा न.)

सभासे, सन्धाय भणी नर्धने मिल कर, यत् वा जे जो,
परस्य प्रतिपक्षीने प्रतिपक्षीके लिए, भृश-अतिशय
अतिशय, दुर्गम् भृशके। पडे तेषुं दुर्गम्, स्यात् हो।य
हो, तत् ते उस, आत्मनः पोते अपने, अयनभूतम्
अभ्यास करे।पुं अभ्यास किये हुए, प्रकरणम् प्रकरण
प्रकरणको, आदेशयितव्यम् रा।धवुं रखना चाहिए, अथवा
अथवा अथवा, परस्य प्रतिवादीना प्रतिवादीके, पक्षम्
पक्षने पक्षको, भृशम् अतिशय अति, विमुखम् विमुख
विमुख, जानवेत् करवे। कर देवे;

25. (1). In the beginning itself a person should try to do this. He should get chosen by the assembly a text with which he is fully familiar or a passage which is difficult for the opponent, or (at any rate) should see that his opponent's position is opposed to the general disposition of the assembly.

परिषदि शोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुम्,
एवैव ते परिषद्येष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं
वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णी-
मासीत् ॥ २५ ॥

परिषदि च सभा सभाके, उपसंहितायाम् न्यारे
पोताना पक्षभां आनी गये।ही हो।य त्पारे अपने पक्षमें
आ जाने पर, अस्माभिः अभा।रे हमारे लिए, वक्तुम्
ओ।धवुं बोलना, अशक्यम् अशक्य छे अशक्य है, एवा
आ यह, एव न ही, परिषद् परिषद सभा, ते तारा
तेरे लिए, वादम् वाद वाद, वाद-अने वादनी और
वादकी, मर्यादाम् च मर्यादा मर्यादा, यथेष्टम् पोतानी
धन्वा प्रभाषे अपनी इच्छाके अनुसार, यथायोगम् सं।ध
प्रभाषे संबन्धके अनुसार, यथाभिप्रायम् तथा अभिप्राय
प्रभाषे तथा अभिप्रायके अनुसार, स्थापयिष्यति ठरावसे
ठहरावेगी, इति ओ प्रभाषे ऐसा, वक्त्वा उही कह कर,
तूष्णीम् थूप चुप, आसीत् ओ।धवुं बैठ जाए ॥ २५ ॥

25. Or, he must say, "We are unable to choose the subject. May

the assembly determine the subject of debate and the rules of debate as it pleases, as it suits it and as it desires to do," and hold his peace.

वादमर्यादालक्षणम्—

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्, इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

तत्र अहाँ यहां, इदम् आ यह, वाद- वादनी वादकी, मर्यादा- मर्यादानु मर्यादाका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, भवति छे होता है, इदम् आ यह, वाच्यम् कहेवा येअय छे कहने योग्य है, इदम् आ यह, अवाच्यम् कहेवा येअय नही कहने योग्य नहीं है, एवम् अने आभ और इस तरह, पराजितः पराजित पराजित, भवति इति आथ छे होता है ॥ २६ ॥

26. These are the rules of debating—such is to be spoken and such not to be spoken. Violating this rule one gets defeated.

वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि—

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति;

भिषक्- वैद्योने वैद्योको, वाद- वादनी वादके, मार्ग- मार्गनी मार्गके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, इमानि आ ये, तु ते तो, पदानि पदे पद, खलु भरेभर निश्चयसे, अधिगम्यानि लक्षणा येअय जानने योग्य, भवन्ति आथ छे होते हैं;

27-(1). The following are indeed words that indicate the sense of the course of disputation between physicians.

२६. इदं वाच्यम्—इदं भवति वाच्यम् (व.)

„ एवं पराजितः—एवं सति पराजितः (व. च.)

२७. भिषग्वादमार्ग-वादमार्ग (व.)

„ भिषग्वादमार्गज्ञानार्थ-भिषग्भिषगज्ञानार्थज्ञानार्थ (व.)

तद्यथा-वाक्, द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २७ ॥

तत् यथा जेभे के छे कि, वादः वाद वाद, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, गुणाः गुणा गुण, कर्म कर्म कर्म, सामान्यम् सामान्य सामान्य, विशेषः विशेष विशेष, समवायः समवाय समवाय, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, स्थापना स्थापना स्थापना, प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना, हेतुः हेतु हेतु, दृष्टान्तः दृष्टान्त दृष्टान्त, उपनयः उपनय उपनय, निगमनम् निगमन निगमन, उत्तरम् उत्तर उत्तर, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, शब्दः शब्द शब्द, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, ऐतिह्यम् ऐतिह्य ऐतिह्य, औपम्यम् औपम्य औपम्य, संशयः संशय संशय, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयोजन, सव्यभिचारम् सव्यभिचार सव्यभिचार, जिज्ञासा जिज्ञासा जिज्ञासा, व्यवसायः व्यवसाय व्यवसाय, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति अर्थप्राप्ति, संभवः संभव संभव, अनुयोज्यम् अनुयोज्य अनुयोज्य, अननुयोज्यम् अननुयोज्य अननुयोज्य, अनुयोगः अनुयोग अनुयोग, प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोग प्रत्यनुयोग, वाक्यदोषः वाक्यदोष वाक्यदोष, वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा, छलम् छल छल, अहेतुः अहेतु अहेतु, अतीतकालम् अतीतकाल अतीतकाल, उपालम्भः उपालम्भ उपालम्भ, परिहारः परिहार परिहार, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञाहानि, अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम् हेत्वन्तर हेत्वन्तर, अर्थान्तरम् अर्थान्तर अर्थान्तर, निग्रहस्थानम् इति अने निग्रहस्थान और निग्रहस्थान ॥ २७ ॥

27. They are :— (Vada) Debate,

(Dravyam) Substance, (Guna) Attribute. (Karma) Action, (Samanya) Generality, (Visesha) Particularity, (Samavaya) Coexistence, (Pratijna) Proposition, (Sthapana) Proof, (Pratishthapana) Counter proof, (Hetu) Cause, (Drishtanta) Example, (Upanaya) Application, (Nigamana) Deduction, (Uttara) Rejoinder, (Siddhanta) Conclusion, (Sabda) Verbal testimony, (Pratyaksha) Direct perception, (Anumana) Inference, (Aitihya) Tradition, (Aupamya) Analogy, (Samsaya) Doubt, (Prayojana) Purpose, (Savyabhichara) Exceptionable statement, (Jijnasa) Inquiry, (Vyavasyaya) Determination, (Arthaprapatti) Implied meaning, (Sambhava) Source, (Anuyojya) Imperfect statement, (Ananuyojya) Perfect statement, (Anuyoga) Question, (Pratyanuyoga) Further question, (Vakyadosha) Flaw of speech, (Vakyaprasansa) Excellence of speech, (Chhala) Quibbling, (Ahetu) Fallacy, (Ateetakala) Inopportune or too late time, (Upalambha) Censure, (Parihara) Amendment or correction, (Pratijnahani) Abandonment of proposition, (Abhyanuajna) Acceptance, (Hetvantara) Fallacious reason, (Arthantara) Confusion, (Nigrahasthana) Point of discomfiture.

વાદસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર વાદો નામ સ યત્ પરેણ સહ શાસ્ત્ર-પૂર્વકં વિગૃહ્ય કથયતિ । સ ચ દ્વિવિધઃ સંગ્રહેણ—જલ્પઃ, ચિત્તણ્ડા ચ । તત્ર પક્ષાશ્રિતયોર્વચનં જલ્પઃ, જલ્પવિપર્યયો ચિત્તણ્ડા ।

તત્ર તેમાં જનમે, ચત્ત જે જો, પરેણ પ્રતિપક્ષીની પ્રતિપક્ષીકે, સહ સાથે સાથ, શાસ્ત્રપૂર્વકમ્ શાસ્ત્રપૂર્વક શાસ્ત્રપૂર્વક, વિગૃહ્ય વિગૃહ્ય કરી વિગૃહ્ય કરકે, કથયતિ કહે છે કહતા હૈ, સઃ તે વહ, વાદઃ નામ વાદ છે વાદ હૈ, સઃ ચ તે વહ, સંગ્રહેણ દ્વૈકાભાં સંગ્રેપમે, દ્વિવિધઃ જે બતનો છે દો પ્રકારકા હૈ, જલ્પઃ જલ્પ જલ્પ, ચિત્તણ્ડા ચ અને ચિત્તંડા ઓર ચિત્તણ્ડા, તત્ર તેમાં જનમે, પક્ષ-આશ્રિતયોઃ પક્ષકારોના પક્ષકારોકા, વચનમ્ વચન વચન, જલ્પઃ જલ્પ છે જલ્પ હૈ, જલ્પ-જલ્પથી જલ્પસે, વિપર્યયઃ ઉલટી વિપરીત, ચિત્તણ્ડા ચિત્તંડા છે ચિત્તણ્ડા હૈ;

28-(1). That is known as debate which one enters into with another in a hostile spirit of challenge, with the aid of authoritative texts. Such debate is of two kinds (put in a nutshell)—Jalpa, the constructive debate, and Vitanda, the destructive debate. Argument establishing one's own position is Jalpa. The contrary of it (i e. continual attempt at refuting whatever is another's position) is the destructive debate.

યથા—એકસ્ય પક્ષઃ પુનર્ભવોઽસ્તીતિ, નાસ્તીત્યપરસ્ય; તૌ ચ સ્વસ્વપક્ષહેતુભિઃ સ્વસ્વપક્ષં સ્થાપયતઃ, પરપક્ષમુઝ્જાવયતઃ, એષ જલ્પઃ । જલ્પવિપર્યયો ચિત્તણ્ડા । ચિત્તણ્ડા નામ પરપક્ષે દોષવચનમાત્રમેવ ॥ ૨૮ ॥

યથા જેમકે જૈસેકિ, એકસ્ય એકને એકકા, પક્ષઃ પક્ષ છે કે પક્ષ હૈ કિ, પુનર્ભવઃ પુનર્ભવ પુનર્ભવ, જલ્પિત્તિ છે હૈ, અપરસ્ય બીબને પક્ષ છે કે કસરેકા પક્ષ હૈ કિ, ન જલ્પિત્તિ પુનર્ભવ નથી પુનર્ભવ નહીં હૈ, તૌ ચ તે બન્ને વે દોનો, સ્વસ્વ- પૈતપૈતાના અને અને, પક્ષ- પક્ષના પક્ષકે, હેતુભિઃ હેતુઓથી હેતુઓસે, સ્વસ્વ- પૈતપૈતાના અને અને, પક્ષમ્ પક્ષ પક્ષકી, સ્થાપયતઃ સ્થાપે છે સ્થાપના કરતે હૈ, પર- અને સામાને ઓર દુસરેકે, પક્ષમ્ પક્ષ પક્ષકો, ઝઝાવયતઃ ઝઝાવે છે ૨૮. સ્વસ્વપક્ષહેતુભિઃ—હેતુભિઃ (૧.)

વચ્ચાવતે હૈં, વચ્ચઃ આ યદ્, જલ્પઃ ૦૮૫ છે જલ્પ હૈ, જલ્પ- ૦૮૫થી જલ્પસે, વિપર્યયઃ ઉક્તી વિપરીત, વિતણ્ડા વિતંડા છે વિતણ્ડા હૈ, વિતણ્ડા નામ વિતંડા એટલે વિતણ્ડાકા અર્થ, પર- સામાના દૂમરેકે, પક્ષે પક્ષમાં પક્ષમેં, દોષવચનમાત્રમ્ એકલા દોષ ૦૮ કહેલા દોષમાત્ર કહના, વ્વ એ ૦૮ છે યદ્ હી હૈ ॥૨૮॥

28. Thus for instance, when one says there is rebirth and the opponent that there is not, and each adduces reasons for his own position, the debate is 'Jalpa'. The contrary of it is 'Vitanda'-the destructive debate, which is limited only to pointing out the defects in the opponent's position.

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાનાં લક્ષણાતિવંશઃ —

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાઃ
સ્વલક્ષણૈઃ સ્ત્રોકસ્થાને પૂર્વમુક્તાઃ ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય- દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ગુણ- ગુણ ગુણ, કર્મ- કર્મ કર્મ, સામાન્ય- સામાન્ય સામાન્ય, વિશેષ- વિશેષ વિશેષ, સમવાયા- અને સમવાય ઓર મવાય, સ્વલક્ષણૈઃ એએને પોતાનાં લક્ષણોથી યે અપને લક્ષણોસે, પૂર્વમ્ અગાઉ પૂર્વ, સ્ત્રોકસ્થાને સૂત્રસ્થાનમાં સૂત્રસ્થાનમેં, સ્ત્રુકાઃ કહેવામાં આવ્યાં છે કહ દિયે ગયે હૈં ॥૨૯॥

29. Substance, attribute, action, generality, particularity and coexistence have been already described with their characteristics in the Section on General Principles.

પ્રતિજ્ઞાયા લક્ષણમ્—

અથ પ્રતિજ્ઞા—પ્રતિજ્ઞા નામ સાધ્યવચનં;
યથા—નિત્યઃ પુરુષ ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

અથ હવે અથ, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવે છે પ્રતિજ્ઞાકે સંબંધમેં કહા જાતા હૈ, પ્રતિજ્ઞા નામ

૨૯. સ્વલક્ષણૈઃ—સ્વલક્ષણે (વ.)

પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ પ્રતિજ્ઞાકા અર્થ, સાધ્ય- સાધ્ય સાધ્ય-કા, વચનમ્ કથન છે કથન હૈ, યથા જેમકે જેસે કિ, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, નિત્યઃ ઇતિ નિત્ય છે નિત્ય હૈ ॥૩૦॥

30. As regards proposition—the statement that has to be proved is the 'Proposition', as for example 'Man is eternal'.

સ્થાપનાયા લક્ષણમ્—

અથ સ્થાપના—સ્થાપના નામ તસ્યા એવ પ્રતિજ્ઞાયા હેતુદષ્ટાન્તોપનયનિગમનૈઃ સ્થાપના ।

અથ હવે અથ, સ્થાપના સ્થાપના વિષે કહેવામાં આવે છે સ્થાપનાકે સંબંધમેં કહા જાતા હૈ, સ્થાપના નામ સ્થાપનાનો અર્થ સ્થાપનાકા અર્થ, તસ્યાઃ તે વચ્ચ, એવ ૦૮ હી, પ્રતિજ્ઞાયાઃ પ્રતિજ્ઞાની પ્રતિજ્ઞાકા, હેતુ- હેતુ હેતુ દષ્ટાન્ત- દષ્ટાન્ત દષ્ટાન્ત, ઉપનય- ઉપનય ઉપનય, નિગમનૈઃ અને નિગમનથી ઓર નિગમનસે, સ્થાપના સ્થાપના કરવી એ છે સ્થાપિત કરના યદ્ હૈ;

31-(1). As regards proof—the proving of a proposition by means of reason, example, application and deduction is called 'Proof'.

પૂર્વં હિ પ્રતિજ્ઞા, પશ્ચાત્ સ્થાપના, કિં હ્યપ્રતિજ્ઞાતં સ્થાપયિષ્યતિ; યથા—નિત્યઃ પુરુષ ઇતિ પ્રતિજ્ઞા; હેતુઃ—અકૃતકત્વાદિતિ; દષ્ટાન્તઃ—યથાઽઽકાશમિતિ; ઉપનયઃ—યથા ચાકૃતકમાકાશં, તચ્ચ નિત્યં, તથા પુરુષ ઇતિ; નિગમનં—તસ્માન્નિત્ય ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વમ્ પહેલાં પહિલે, હિ તેો તેો, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા હોય છે પ્રતિજ્ઞા, હોતી હૈ, પશ્ચાત્ પછી પીછે, સ્થાપના

૩૧. નિગમનૈઃ—નિગમૈઃ (વ.)

„ પૂર્વં હિ પ્રતિજ્ઞા—પૂર્વં હિ કોકે પ્રતિજ્ઞા (વ.)

„ દષ્ટાન્તઃ—યથા...તથા પુરુષઃ—દષ્ટાન્તોઽકૃતકમાકાશં તચ્ચ નિત્યમ્; ઉપનયો યથા ચાકૃતકમાકાશં તથા પુરુષઃ (વ. વ.)

„ યથાઽઽકાશમિતિ—અકૃતકમાકાશં તચ્ચ નિત્યમ્ (વ. વ. વ. વ.)

સ્થાપના હોય છે સ્થાપના होती है, हि कारखुके क्योंकि, अप्रतिज्ञावत् नेन्ही प्रतिज्ञा કરવામાં નથી આવી એવા जिसकी प्रतिज्ञा नहीं की गई ऐसा, किम् शान्ही किसकी, स्थापयिष्यति स्थापना કરશે? સ્થાપના કરેगा?, यथा नेमके जैसेकि, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य છે નિત્ય है, इति એ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा છે प्रतिज्ञा है, अकृतकत्वात् કાર્ધએ તેને કયો ન હોવાથી किसीसे न बना होनेसे, इति એ यह, हेतुः हेतु છે हेतુ है, यथा नेमके जैसेकि, आकाशम् आकाश आकाश, इति એ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त છે દષ્ટાન્ત હે, यथा च नेम जैसे, आकाशम् आकाश आकाश, अकृतकम् अकृत છે અકૃત હે, तत् च અને તે ઔર वह, नित्यम् नित्य છે નિત્ય હે, तथा तेम बेसे, पुरुषः पुरुष છે પુરુષ હે, इति उपनयः એ ઉપનય છે यह उपनय हं, तस्मात् તેથી इसलिए, नित्यः पुरुष नित्य છે પુરુષ નિત્ય હે, इति એ यह, निगमनम् निगमन છે નિગમન હે ॥૩૧॥

31. First the proposition is to be made. Then it has to be proved. How can a thing that has not been proposed be proved? For example there is a proposition, like 'Man is eternal'. Cause—As he is not made by any one. Example—Even as space is not made. Application—As space is not made and is eternal, even so is man. Deduction—Hence he is eternal.

પ્રતિષ્ઠાપનાના નક્ષણમ્—

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परप्रतिज्ञाया विपरीतार्थस्थापना ।

જય હવે અથ, પ્રતિષ્ઠાપના પ્રતિષ્ઠાપના વિષે કહેવામાં આવે છે. પ્રતિષ્ઠાપનકિ સમ્બન્ધમે કહા જાતા હે, પ્રતિષ્ઠાપના નામ પ્રતિષ્ઠાપનાનો અર્થ પ્રતિષ્ઠાપનાકા અર્થ, ના ને જો, તસ્યા: તે उस, एव न ही, पर-प्रति-पक्षीनी प्रतिपक्षीकी, प्रतिज्ञाया: प्रतिज्ञाથી प्रतिज्ञાહે,

૩૧. તસ્મા એવ પરપ્રતિષ્ઠાયા—તસ્યા એવ પ્રતિષ્ઠાયા: પ્રતિ (વ.)

विपरीत- उलटा विपरीत, अर्थ- अर्थनी अर्थकी, स्थापना स्थापना છે સ્થાપના હે;

32-(1). As regards counter-proof—counter-proof is that which establishes the contrary of the opponent's proposition.

यथा—अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः— ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

યથા નેમકે જેસેકિ, પુરુષ: પુરુષ પુરુષ, અનિત્ય: અનિત્ય છે અનિત્ય હે, इति એ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञા છે प्रतिज्ञા હે, ऐन्द्रियकत्वात् धन्द्रियआख હોવાથી इन्द्रियप्राण होनेसे, इति એ यह, हेतु: हेतु છે हेતુ હે, यथा नेमके जैसेकि, घटः धडा घडा, इति એ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त છે દષ્ટાન્ત હે, यथा नेम जैसे, घटः धडा घट, ऐन्द्रियकः धन्द्रियआख છે इन्द्रियप्राण હે, स: च અને તે ઔર वह, अनित्य: अनित्य છે અનિત્ય હે, तथा च तेम बेसे, जयम् आ पुरुष છે यह पुरुष હે, इति આ यह, उपनय: ઉપનય છે ઉપનય હે, तस्मात् તેથી इस लिए, अनित्य: पुरुष अनित्य છે પુરુષ अनित्य હે, इति એ यह, निगमनम् निगमन છે નિગમન હે ॥૩૨॥

32. For instance, there is a proposition that 'Man is not eternal'. Cause—Man is a sense-object. Example—Even as a pot is. Application—The pot being a sense-object is not eternal, and so is man. Deduction—Hence he is not eternal.

હેતોર્લક્ષણમ્—

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति;

અથ હવે અથ, હેતુ: હેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે હેતુકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હે, હેતુ: નામ હેતુનો અર્થ હેતુકા અર્થ, उपलब्धि- અણુવાનું જ્ઞાનકા, कारणम्

साधनं छे कारणं है, तत् ते वह, प्रत्यक्षम् अत्यक्षं प्रत्यक्षं, अनुमानम् अनुमानं अनुमानं, ऐतिह्यम् ऐतिह्यं ऐतिह्यं, औपम्यम् इति अने औपम्यं छे और औपम्यं है;

33-(1). As regards cause—it is the means of acquiring knowledge. That is of four kinds—sense-perception (direct experience), inference, tradition and analogy.

एभिर्हेतुमिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥३३॥

एभिः आ इन, हेतुभिः हेतुओथी हेतुओथे, यत् ते जो, उपलभ्यते भेगवाय छे प्राप्त होता है तत् ते वह, तत्त्वम् तत्त्वं छे तत्त्वं है ॥३३॥

33. The knowledge that is obtained from these causes is 'Truth'.

दृष्टान्तस्य लक्षणम्—

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति ।

अथ हवे अब, दृष्टान्तः दृष्टान्त विषे कहेवाभां आवे छे दृष्टान्तके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत्र ज्वां जहां, मूर्ख-मूर्ख मूर्ख, विदुषाम् अने विद्वान्नी और विद्वानकी, बुद्धि-बुद्धिनी बुद्धिकी, साम्यम् समानता होय समानता हो, यः अने ते और जो, वर्ण्यम् आभ्यं जायतने साध्य वस्तुको, वर्णयति सिद्ध करे सिद्ध करे, दृष्टान्तः नाम ते दृष्टान्त छे वह दृष्टान्त है;

34-(1). As regards example—that is example which describes the similarity of things in a way which is intelligible to the wise and the un-wise alike.

यथा—अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति; यथा आदित्यः प्रकाश-

३४. यो वर्ण्यं वर्णयति—तेनैव यद्वर्ण्यं वर्णयति (घ.).

,, आदित्यः—वाऽऽदित्यः (घ. घ.)

कस्तथा सांख्यज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ ३४ ॥

यथा जेमडे जैरेकि, आग्निः अग्निं जग्नि, उष्णः उष्णं छे उष्ण है, उदकम् पाणी जल, द्रवम् प्रवाही छे द्रव है, पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी, स्थिरा स्थिर छे स्थिर है, आदित्यः अने सूर्य और सूर्य, प्रकाशकः इति प्रकाश करनार छे प्रकाशक है, यथा जेम जिस प्रकार, आदित्यः सूर्य सूर्य, प्रकाशकः प्रकाश करनार छे प्रकाशक है, तथा तेम उसी प्रकार, सांख्यज्ञानम् सांख्यज्ञान सांख्यज्ञान, प्रकाशकम् प्रकाश करनारुं छे प्रकाशक है ॥ ३४ ॥

34. As for instance, fire is hot, water is fluid, the earth is firm, and the sun illuminates. The knowledge of Sankhya (system of philosophy) is as illuminative as the sun.

उपनयनिगमनयोर्लक्षणम्—

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापना-व्याख्यायाम् ॥ ३५ ॥

उपनयः उपनय उपनय, निगमनम् च अने निगमन और निगमन, स्थापना-स्थापना स्थापना, प्रतिष्ठापना-तथा प्रतिष्ठापनानी और प्रतिष्ठापनाकी, व्याख्यायाम् व्याख्यायां व्याख्यामें, उक्तम् कहां छे कह दिये हैं ॥ ३५ ॥

35. Application and deduction have been described while explaining 'proof' and 'counter-proof'.

उत्तरस्य लक्षणम्—

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवचनम् ।

अथ हवे अब, उत्तरम् उत्तर विषे कहेवाभां आवे छे उत्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, उत्तरम् नाम उत्तरने।

३४. सांख्यज्ञानं—सांख्यवचनं (घ. घ. घ.)

३५. वा हेतौ साधर्म्यवचनम्—ना साधर्म्यवचनम् (घ.)

અર્થ. ઉત્તરકા અર્થ, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યથી સાધર્મ્યને, અપદિટે કહેલા કહે ગયે, હેતુ હેતુમાં હેતુમાં, વૈધર્મ્ય- વૈધર્મ્યનું વૈધર્મ્યકા, વચનનું કથન છે કથન છે, વૈધર્મ્ય- અર્થના વૈધર્મ્યથી ભળવા વૈધર્મ્યને, અપદિટે કહેલા કહે ગયે, હેતુ હેતુમાં હેતુમાં, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યનું સાધર્મ્યકા, વચનનું કથન છે કથન છે;

36-(1). Rejoinder— rejoinder is a retort which asserts the disparity between a cause and its effect when their similarity has been adduced; and asserts the similarity of cause and effect when their disparity has been adduced.

યથા—‘હેતુસાધર્મ્યાનો વિજારાઃ, શીતકસ્ય હિ વ્યાધેર્હેતુભિઃ સાધર્મ્યં હિમશિશિરવાતસંસ્પર્શાઃ,’
इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविद्यमार्णो विकाराः,
यथा शरीरावयवानां दाहोष्ण्यकोथप्रपचने हेतु-
वैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्
सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

યથા જેમકે જેસેકિ, વિકારાઃ વિકારો વિકાર, હેતુ- હેતુના હેતુકે, સધર્માણઃ સમાન ધર્મવાળા હોય છે સમાન ધર્મવાળે હોતે દે, શીતકસ્ય શીત શીત, વ્યાધેઃ હિ વ્યાધિમાં રોગમાં, હિમ- બરફ, શિશિર- તથા શીત તથા શીત, વાત- પવનના વાતકે, સંસ્પર્શાઃ સ્પર્શ એ સ્પર્શ યદ, હેતુભિઃ કારણોના અર્થે કારણોકે સાથ, સાધર્મ્યમ્ સમાન ધર્મવાળાપણું છે સમાનધર્મતા છે, હિતિ એમ એસા, બ્રુવતઃ કહેતા વાડીને કહેતે હુણ વાડીકો, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, બ્રૂયાત્ કહે કે કહે કિ, વિકારાઃ રોગોમાં રોગોમાં, હેતુ- હેતુનું હેતુકો, વિધર્માણઃ વિરુદ્ધ- ધર્મવાળાપણું હોય છે વિરુદ્ધધર્મતા હાથી છે, યથા જેમકે જેસેકિ, શરીર- શરીરના શરીરકે, અવયવાનામ્ અવયવોનાં અવયવોકે, દાહ- દાહ દાહ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, કોષ- સડો સડના, પ્રપચને તથા પાક એ વ્યાધિમાં ઓર પચના હન વ્યાધિયોમાં, હિમ- બરફ, બરફ,

શિશિર- તથા શીત તથા શીત, વાત- પવનના વાતકે, સંસ્પર્શાઃ સ્પર્શ એ સ્પર્શ યદ, હેતુ- કારણોનું કારણોકો, વૈધર્મ્યમ્ વિરુદ્ધધર્મવાળાપણું છે વિરુદ્ધધર્મતા છે, હિતિ એ પ્રમાણે, હિતિ પ્રકાર, એતત્ આ યદ, સવિપર્યયમ્ વિપરીતતાવાળો વિપરીતતાયુક્ત, ઉત્તરમ્ ઉત્તર છે ઉત્તર છે ॥ ૩૬ ॥

36. For example, when it is said, ‘The disease of cold is similar in nature to its cause such as contact with snow and the cold wind’, the opponent should declare ‘the diseases are dissimilar in nature to these causes’, for the heat, burning, sloughing or suppuration are dissimilar to the touch of dew and the winter-wind. This is called rejoinder in its positive and negative forms.

સિદ્ધાન્તસ્ય લક્ષણમ્—

અથ સિદ્ધાન્તઃ—સિદ્ધાન્તો નામ સ યઃ પરી-
ક્ષકૈર્બહુવિધં પરીક્ષ્ય હેતુમિદ્ધ સાધયિત્વા સ્થા-
પ્યતે નિર્ણયઃ ।

અથ હવે અથ, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત વિષે કહેવામાં આવે છે સિદ્ધાન્તકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા છે, યઃ જે જો, નિર્ણયઃ નિર્ણય નિર્ણય, પરીક્ષકૈઃ પરીક્ષકોથી પરીક્ષકોસે, બહુવિધમ્ બહુ પ્રકારે બહુ પ્રકારસે, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હેતુમિઃ અ અને હેતુઓથી ઓર હેતુઓ દ્વારા, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, સ્થાપ્યતે સ્થપાય છે સ્થિર ક્રિયા જાતા છે, સઃ તે યદ, સિદ્ધાન્તઃ નામ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે સિદ્ધાન્ત કહા જાતા છે;

37-(1). As regards conclusion—that is conclusion which is the determination established by investigating

૩૬. હેતુભિઃ સાધર્મ્ય—હેતુસાધર્મ્યવચન (ક.)

,, હેતુવૈધર્મ્ય—હેતુમિવૈધર્મ્ય (વ.)

૩૭ નામ સ યઃ—નામ યઃ (ક.)

,, નિર્ણયઃ—નિર્ણયઃ સ સિદ્ધાન્તઃ (વ.)

in various ways and deducing by means of various reasons.

स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्र-सिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति ।

सः ते वह, चतुर्विधः आर प्रकाशने। छे चार प्रकारका है, सर्वतन्त्र-सर्वतन्त्र सर्वतन्त्र, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, प्रतितन्त्र-प्रतितन्त्र प्रतितन्त्र, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, अधिकरण-अधिकरण अधिकरण, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, अभ्युपगम-अने अभ्युपगम और अभ्युपगम, सिद्धान्तः च इति सिद्धान्त सिद्धान्त;

37-(2). That conclusion is of four kinds. Universal conclusion [Sarvatantra Siddhanta], Particular conclusion [Pratitantra Siddhanta], Implied conclusion [Adhikarana Siddhanta], and Hypothetical conclusion [Abhyupagama Siddhanta].

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्स्तस्मिन् सर्वस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं; यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानामिति ।

तत्र तेभां उनमें, सर्वतन्त्रसिद्धान्तः नाम सर्वतन्त्र-सिद्धान्तने। अर्थ सर्वतन्त्रसिद्धान्तका अर्थ, तस्मिन् ते उस, तस्मिन् ते उस, सर्वस्मिन् सध्यां सब, तन्त्रे शास्त्रेभां शास्त्रोंमें, प्रसिद्धम् ने ने प्रसिद्ध छे जो जो प्रसिद्ध है, तत् तत् ते ते छे वह वह है, यथा नेभके जैसे, निदानानि निदान निदान, सन्ति छे हैं, व्याधयः व्याधियों, सन्ति छे हैं, साध्यानाम् साध्य रोगोंना साध्य रोगोंकी, सिद्धि-सिद्धिना सिद्धिके, उपायाः उपायों, सन्ति इति छे हैं;

३७. स चतुर्विधः—स चोक्तचतुर्विधः (ब.)

,, सर्वस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं—सर्वतन्त्रेषु तत्प्रसिद्धं (ब. क.)

,, साध्यानाम्—साध्यानां व्याधीनाम् (ब.)

37-(3). Among them the universal conclusion is that which is found in each and every treatise on the subject, such as, there are causes, there are diseases and there are means of remedying the remediable diseases.

प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्स्तस्मिन्नेकैक-स्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं;

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः नाम प्रतितन्त्रसिद्धान्तने। अर्थ प्रतितन्त्रसिद्धान्तका अर्थ, तस्मिन् ते उस, तस्मिन् ते उस, एकैकस्मिन् ओके ओके एक एक, तन्त्रे शास्त्रेभां शास्त्रोंमें, प्रसिद्धम् ने ने प्रसिद्ध वस्तु छे जो जो प्रसिद्ध वस्तु है, तत् तत् ते ते छे वह वह है;

37-(4). The particular conclusion is that which is found in a treatise of a particular branch of science.

यथा—अन्यत्राद्यौ रसाः पक्वत्र, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र षडिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वे विकारा यथाऽन्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ।

यथा नेभके जैसे, अन्यत्र अन्य शास्त्रेभां अन्य शास्त्रोंमें, रसाः रसे। रस, पक्वो आठ छे आठ हैं, अत्र अने आ शास्त्रेभां और इस शास्त्रोंमें, पक्व छे छे छे हैं, अन्यत्र प्लीभां दूसरे, तन्त्रे शास्त्रेभां शास्त्रोंमें, इन्द्रियाणि छिन्द्रीये इन्द्रिय, षट् छे छे छे हैं, अत्र आ शास्त्रेभां और इस शास्त्रोंमें, इन्द्रियाणि छिन्द्रीये इन्द्रिय, पञ्च पांच छे पांच हैं, यथा नेभके जैसे, अन्यत्र प्लीभां शास्त्रेभां अन्य शास्त्रोंमें, सर्वे सर्व सब, विकाराः विकारों, वातादि-वातादिये वातादिसे, कृताः करेखा प्रसिद्ध छे अन्य प्रसिद्ध हैं, अत्र अने आ शास्त्रेभां और इस शास्त्रोंमें, वातादि-वातादिये वातादिसे, कृताः करेखा अन्य, भूत-तथा भूते तथा भूतसे, कृताः च करेखा अन्य, प्रसिद्धाः प्रसिद्ध छे प्रसिद्ध हैं;

३७. तस्मिन्स्तस्मिन्नेकैकस्मिन्तन्त्रे—तस्मिन्स्तस्मिन्तन्त्र (ब.)

,, पक्वत्र—पक्वत्र (ख.)

पञ्चेन्द्रियाण्यत्र—पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चान्यत्र (ब. ब.)

37-(5). For instance, there are said to be eight tastes elsewhere. But here there are only six. Here are only five sense-organs. Elsewhere they are six. Elsewhere diseases are caused by vata and other humors. Here they are known as caused by both vata and other humors as well as by evil spirits.

અધિકરણસિદ્ધાન્તો નામ સ યસ્મિન્નધિકરણે પ્રસ્તૂયમાને સિદ્ધામ્યન્યામ્યપ્યધિકરણાનિ ભવન્તિ, યથા—‘ન મુક્તઃ કર્માનુબન્ધિકં કુરુતે, નિઃસ્પૃહત્વાત્’ इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-मोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति ।

યસ્મિન્ નેમાં જિષ, અધિકરણે એક પ્રકરણનેા એક પ્રકરણકે, પ્રસ્તૂયમાને પ્રસ્તાવ કરતાં પ્રસ્તુત કિયે જાને પર, અન્યાનિ ળીઅં અન્ય, અપિ પશુ મી, અધિકરણાનિ પ્રકરણો પ્રકરણ, સિદ્ધાનિ સિદ્ધ સિદ્ધ, ભવન્તિ થઈ બધા છે હો જાતે હૈં, મઃ તે વહ, અધિકરણસિદ્ધાન્તઃ નામ અધિકરણસિદ્ધાન્ત છે અધિકરણસિદ્ધાન્ત હૈ, થયા નેમકે જૈમે, મુક્તઃ શુભ-મુક્ત પુરુષ જીવન્મુક્ત પુરુષ, જાનુબન્ધિકમ્ જન્માતરમાં ફળ આપનાર જન્માન્તરમે ફલજનક, કર્મ કર્મ કર્મ, ન નથી નહીં, કુરુતે કરુતો કરતા, નિઃસ્પૃહત્વાત્ નિઃસ્પૃહપણને લઈને નિઃસ્પૃહ હોનેસે, इति आ ऐसा, પ્રસ્તુતે પ્રકરણનેા પ્રસ્તાવ થતાં હમ પ્રકરણકે પ્રસ્તાવ હોને પર, વર્જન- કર્મનું કર્મકા, ફલ-ફળ ફલ, મોક્ષ-મોક્ષ મોક્ષ, પુરુષ-આત્મા આત્મા, પ્રેત્યભાવાઃ અને પુનર્જન્મ ઔર પુનર્ભવ, સિદ્ધાઃ એઓનાં પ્રકરણો સિદ્ધાઃ હનકે પ્રકરણ સિદ્ધ, ભવન્તિ થઈ બધા છે હો જાતે હૈં;

37-(6). Implied conclusion is that which is determined by implication in the course of a statement of facts; such as, the liberated souls do not act in a karma bound manner as they are indifferent to fruits of action.

૩૭. પ્રસ્તૂયમાન-પ્રસ્તૂયમાને (ક.)

These having been established, others like the fruits of action, liberation, the individual and rebirth are concluded by implication.

અમ્યુપગમસિદ્ધાન્તો નામ સ યમર્થમસિદ્ધમ-પરીક્ષિતમનુપદિષ્ટમહેતુકં વા વાદકાલેઽમ્યુપગ-ચ્છન્તિ ભિષજઃ; તથથા—દ્રવ્યં પ્રધાનમિતિ કૃત્વા વક્ષ્યામઃ, ગુણાઃ પ્રધાનમિતિ કૃત્વા વક્ષ્યામઃ, વીર્યં પ્રધાનમિતિ કૃત્વા વક્ષ્યામઃ, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

વાદ- વાદને વાદકે, કાલે સમયે મમયમે, ભિષજઃ વૈદો વૈદ, યમ્ જે જિસ, અસિદ્ધમ્ અસિદ્ધ અસિદ્ધ, અપરીક્ષિતમ્ પરીક્ષા નહિ કરાયેલા અપરીક્ષિત, અનુપ-વિષ્ટમ્ નહિ ઉપદેશાયેલા આતોપવેશરહિત, અહેતુકમ્ વા અથવા હેતુથી અસિદ્ધ અથવા હેતુસે અસિદ્ધ, અર્થમ્ અર્થને અર્થકો, અમ્યુપગચ્છન્તિ કપૂર્ણ ગણે છે સ્વીકાર કરલેલે હૈ, સઃ તે વહ, અમ્યુપગમસિદ્ધાન્તઃ નામ અમ્યુ-પગમસિદ્ધાન્ત છે અમ્યુપગમસિદ્ધાન્ત હૈ, તત્ થયા નેમકે જૈસેકિ, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, પ્રધાનમ્ પ્રધાન છે પ્રધાન હૈ, इति એમ એસા, કૃત્વા સમજ માન કર, વક્ષ્યામઃ કહેશું કહેંગે, ગુણાઃ ગુણ ગુણ, પ્રધાનમ્ પ્રધાન છે પ્રધાન હૈ, इति એમ એસા, કૃત્વા સમજ માન કર, વક્ષ્યામઃ કહેશું કહેંગે, વીર્યમ્ વીર્ય વીર્ય, પ્રધાનમ્ પ્રધાન છે પ્રધાન હૈ, इति એમ એસા, કૃત્વા સમજ માન કર, વક્ષ્યામઃ કહેશું કહેંગે, इति एवम् आदिः ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, ચતુર્વિધઃ ચાર પ્રકારનેા છે ચાર પ્રકારકા હૈ ॥ ૩૭ ॥

37. The hypothetical conclusion is that which is taken for granted by physicians at the time of debate

૩૭. સ યમર્થમસિદ્ધમ-યમર્થમસિદ્ધમ (ક.)

„ અનુપદિષ્ટમહેતુકં-અનુપદિષ્ટમહેતુકં (ક.)

„ દ્રવ્યં પ્રધાનમ્- દ્રવ્યં ન પ્રધાનમ્ (વ. ક. ક.)

„ પ્રધાનમ્-પ્રધાનમ્ (ક. ક. વ.)

„ વીર્ય-કર્મ (વ. વ.)

though it has not been established nor investigated nor taught nor even based on reason, as for instance, we shall talk taking substance to be primary, taking attributes to be primary, taking action as primary etc. These are the four kinds of conclusions.

શબ્દસ્ય લક્ષણમ્—

અથ શબ્દઃ—શબ્દો નામ વર્ણસમાજાયઃ, સ ચતુર્વિધઃ—દષ્ટાર્થશ્ચ, અદષ્ટાર્થશ્ચ, સત્યશ્ચ, અનૃતશ્ચેતિ ।

અથ હવે અથ, શબ્દઃ શબ્દ વિષે કહેવામાં આવે છે શબ્દકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, શબ્દઃ નામ શબ્દનેા અર્થ શબ્દકા અર્થ, વર્ણ-વર્ણોનેા વર્ણોકા, સમાજાયઃ સમૂહ છે સમૂહ હૈ, સઃ તે વહ, ચતુર્વિધઃ ચાર પ્રકારનેા છે ચાર પ્રકારકા હૈ, દષ્ટાર્થઃ દષ્ટાર્થ દષ્ટાર્થ, અદષ્ટાર્થઃ અદષ્ટાર્થ અદષ્ટાર્થ, સત્યઃ સત્ય સત્ય, અનૃતઃ અનૃત્તિ અને અનૃત્તિ ઓર અનૃત્તિ;

38-(1) As regards the 'Word' or verbal testimony the word is a collection of letters. It is of four kinds—of observable meaning, of unobservable meaning, true, and false.

તત્ર દષ્ટાર્થો નામ—ત્રિમિહૈતુભિર્દોષાઃ પ્રકુપ્યન્તિ, શ્વભિરુપક્રમૈશ્ચ પ્રશામ્યન્તિ, સતિ ઓત્રાદિસત્કારે શબ્દાવિગ્રહણમિતિ ।

તત્ર તેમાં તેમાં, દષ્ટાર્થઃ નામ દષ્ટાર્થનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે દષ્ટાર્થકે ઉદાહરણ દિયે જાતે હૈ, ત્રિમિહૈતુઃ ત્રણ ત્રીન, કારણેઃ કારણેઃ કારણોં, દોષાઃ દોષો દોષ, પ્રકુપ્યન્તિ પ્રકુપ પામે છે પ્રકુપિત હોતે હૈ, શ્વભિઃ શ્વ શ્વ, ઉપક્રમૈઃ ઉપક્રમોંથી ઉપક્રમોં, પ્રશામ્યન્તિ શામી જાય છે શાન્તિ હોતે હૈ, ઓત્ર-કાન કર્ણ, આદિ-વગેરે આદિકે, સત્કારે સારા જગ્ગે, સતિ ૧૮. સતિ ઓત્રાદિસત્કારે-ઓત્રાદિસત્કારે (૧.)

હોય તેા હોને પર, શબ્દ-શબ્દ શબ્દ. આદિ-વગેરે આદિકા, પ્રહણમ્ હવિ પ્રહણ થાય છે પ્રહણ હોતા હૈ;

38-(2). Of them, the word of observable meaning is, for instance, like this. Owing to the three causes, the body-humors are provoked. Through the six modes of treatment, they abate. Where the hearing is good, these words are apprehended.

અદષ્ટાર્થઃ પુનઃ—અસ્તિ પ્રેત્યમાવઃ, અસ્તિ મોક્ષ હતિ ।

અદષ્ટાર્થઃ પુનઃ અદષ્ટાર્થનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે અદષ્ટાર્થકે ઉદાહરણ દિયે જાતે હૈ, પ્રેત્યમાવઃ જન્માન્તર જન્માન્તર, અસ્તિ છે હૈ, મોક્ષઃ મોક્ષ મોક્ષ, અસ્તિ હતિ છે હૈ;

38-(3). The word of unobservable meaning is such as "There is rebirth; there is liberation".

સત્યો નામ—યથાર્થભૂતઃ સત્યાયુર્વેદોપ-દેશઃ, સન્તિ સિદ્ધપાયાઃ સાધ્યાનાં વ્યાધીનાં, સત્યારમ્ભફલાનીતિ ।

સત્યઃ નામ સત્ય એટલે સત્યકા અર્થ, યથાર્થભૂતઃ 'વાસ્તવિક' છે 'વાસ્તવિક' હૈ, આયુર્વેદ-આયુર્વેદના આયુર્વેદકે, ઉપદેશઃ ઉપદેશે ઉપદેશ, સન્તિ છે હૈ, સાધ્યાનામ્ સાધ્ય સાધ્ય, વ્યાધીનામ્ વ્યાધીઓની રોગોંકા, સિદ્ધિ-સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ઉપાયાઃ ઉપાયા ઉપાય, સન્તિ છે હૈ, જારમ્ભ-કર્મનાં કર્મકે, ફલાનિ ફળોં ફળ, સન્તિ હતિ છે હૈ;

38-(4). The true word is that which is faithful to reality; such as—there are Ayurvedic (medical) instructions; there are the means of cure for curable diseases. Efforts bear fruit.

૧૮. સિદ્ધપાયાઃ—ઉપાયાઃ (૧.)

.. સાધ્યાનાં વ્યાધીનાં—સાધ્યાનામ્ (૧.)

સત્યવિપર્યયઘ્નાનુતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનુતઃ ચ અને અનુત ઓ જોર અનુત યહ, સત્ય-
સત્યથી સત્યસે, વિપર્યયઃ ઉલ્લુ ઓ વિપરીત હૈ ॥૩૮॥

38. The contrary of the true is
'False.'

[પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

અથ પ્રત્યક્ષં—પ્રત્યક્ષં નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિ-
યૈશ્ચ સ્વયમુપલબ્યતે; તન્નાત્મપ્રત્યક્ષાઃ સુક્ષ્મદુઃસ્થ-
ચ્છાદ્યેષાદયઃ, શબ્દાદ્યસ્તિચન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાઃ ॥૩૯॥

અથ હવે અથ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ વિષે કહેવામાં
આવે છે પ્રત્યક્ષકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, ચત્ જે જો,
જાતમના ચ મનથી મનસે, ચન્દ્રિયૈઃ ચ અને ઇન્દ્રિયથી
જોર ચન્દ્રિયોસે, સ્વયમ્ સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, સ્પર્શકમ્બતે
જલ્પાય છે જાના જાતા હૈ, તત્ તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ નામ
પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ, જત્ર અહીં યહાં, સુક્ષ્મ- સુખ સુખ,
દુઃખ- દુઃખ દુઃખ, દૃષ્ટા- ઇન્દ્રિય- દ્રેષ- અને દેષ
જોર દ્રેષ, જાત્વઃ વગેરે આદિ, જાતમ- મનથી મનસે,
પ્રત્યક્ષાઃ પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ, જન્દ- શબ્દ શબ્દ, આદયઃ
આદિ આદિ, તુ તેા તો, ચન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયથી ચન્દ્રિયોસે,
પ્રત્યક્ષાઃ પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. As regards Direct Perception—
direct perception is that which is
perceived by the mind and the senses
directly. Of them, happiness, sorrow,
like and dislike etc., are perceived by
the mind. Sound and other objects
are perceived by the senses.

અનુમાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુમાનમ્—અનુમાનં નામ તર્કો યુક્ત્યવેશ્તઃ;

અથ હવે અથ, અનુમાનમ્ અનુમાન વિષે કહેવામાં
આવે છે અનુમાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યુક્તિ-
યુક્તિની યુક્તિ, અવેશ્તઃ અવેશ્ત ૨૫૫નારો અવેશ્ત
૩૯. પ્રત્યક્ષં નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિયૈશ્ચ સ્વયમુપલબ્યતે—પ્રત્યક્ષં
નામ તદ્વદાત્મા સ્વચિન્દ્રિયૈર્નૈનજા ચોપલબ્યતે (૫.)

,, ચૈન્દ્રિયૈઃ—વન્દ્રિયૈઃ (૫.)

રચનેવાલા, તર્કઃ તર્ક તર્ક, અનુમાનમ્ નામ અનુમાન
છે અનુમાન હૈ;

40-(1). As regards Inference—that
is inference which is a conclusion
based on reason.

યથા—અગ્નિ જરણશક્ત્યા, વલં વ્યાયામશક્ત્યા,
શ્રોત્રાદીનિ શબ્દાદિગ્રહણેનેત્વેવમાદિ ॥ ૪૦ ॥

યથા જેમકે એસે કિ, જરણ- પચાવવાની જરણ,
જક્ત્યા શક્તિથી શક્તિસે, અગ્નિમ્ અગ્નિનું અગ્નિકા,
વ્યાયામ- વ્યાયામની વ્યાયામકી, જક્ત્યા શક્તિથી
શક્તિસે, વલમ્ અગ્નિનું વલકા, શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, આદિ-
વગેરેના આદિકે, ગ્રહણેન ગ્રહણથી ગ્રહણસે, શ્રોત્ર- કાન
કર્ણ, આવીનિ વગેરેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે
અગ્નિકા અનુમાન કિયા જાતા હૈ, ચિતિ ઇવમ્ આદિ
ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ॥ ૪૦ ॥

40. For instance, we infer digestive
fire from the power of digestion,
strength from the power to exercise,
one's sense of hearing etc., from one's
capacity to perceive sound and other
sense-objects.

એતિહ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથૈતિહ્યમ્—એતિહ્યં નામાત્મોપદેશો વેદાદિઃ ॥ ૪૧ ॥

અથ હવે અથ, એતિહ્યમ્ એતિહ્ય વિષે કહેવામાં
આવે છે એતિહ્યકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, વેદ- આદિઃ
વેદાદિ વેદાદિ, આત્મોપદેશઃ આત્મોપદેશ આત્મોપદેશ,
એતિહ્યમ્ નામ એતિહ્ય છે એતિહ્ય હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. As regards Tradition—tradition
means the instruction of reliable sages,
such as Vedas and others.

ઔપમ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અયૌપમ્યમ્—ઔપમ્યં નામ યદ્વ્યક્ત્યસ્ય
સ્મરણમધિકૃત્ય પ્રકાશનમ્;

૪૦. યથા—યથોક્ત (૫. ૪.)

अथ हवे अथ, औपम्यम् औपम्य विधे कहेवाभा आवे छे औपम्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् ने जो, जन्मेन प्रसिद्ध ओक पदार्थनी साथे प्रसिद्ध एक पदार्थके साथ, अन्यत्तु जीव अप्रसिद्ध पदार्थनी दूसरे अप्रसिद्ध पदार्थकी, सादृश्यम् सरभाभष्टीने सदृशताको, अचिक्रय लक्षणे ले कर, प्रकाशनम् ओकथी जीवजुं गान करावुं ओ एकसे दूसरेका ज्ञान कराना यह, औपम्यम् नाम औपम्य छे औपम्य है;

42-(1). As regards Analogy—analogy is that which shows the similarity of one thing to another.

यथा—दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्यदस्येति ॥ ४२

यथा नेभके जैसे, दण्डेन दंडथी दण्डसे, दण्डकस्य दंडके रोगजु दंडक रोगका, धनुषा धनुषथी धनुषसे, धनुस्तम्भस्य धनुस्तम्भजुं धनुस्तम्भका, इष्वासेन अने आशु ईकनारथी और तीरन्दाजसे, आरोग्यदस्य इति आरोग्य आपनारा वैद्यजुं गान करावुं आरोग्य देनेवाले वैद्यका ज्ञान कराना ॥ ४२ ॥

42. As for instance, the disease called (Dandaka) rigidity is explained by the word 'staff', whose quality is wooden rigidity; the disease called (Dhanustambha) tetanus is explained by the similarity of the body affected by it to (Dhanus) the bow, and the physician is known as (Ishvasa) the releaser of the arrow that hits the mark, for, like the bowman, he successfully hits the cause of disease and restores good health.

संशयस्य लक्षणम्—

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणा-लक्ष्मिन्नेष्वर्थेष्वनिश्चयः;

४१. सन्देहलक्षणा-लक्ष्मिन्नेष्वर्थेषु-सन्दिग्धेष्वर्थेषु (४.)

अथ हवे अथ, संशयः संशय विधे कहेवाभा आवे छे संशयके सम्बन्धमें कहा जाता है, सन्देह-संदेहनां संदेहके, लक्षण-लक्षणेथी लक्षणोंसे, अनुसन्धि-गेषु युक्त होवाने लीधे संदिग्ध युक्त होनेके कारण संदिग्ध, जयेंतु विषयोभा विषयोंमें, अनिश्चयः निश्चय न थवे ओ निश्चय न होना यह, संशयः नाम संशय छे संशय है;

43-(1). As regards Doubt--doubt is uncertainty of mind. regarding things.

यथा—दृष्टा द्वायुष्मल्लक्षणंरूपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रमङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः—किमस्ति खल्वकालमृत्युरत नास्तीति ॥ ४३ ॥

यथा नेभके जैसे कि, पुरुषाः हि डेटलाओक पुरुषो कई एक पुरुष, द्वायुष्मल्ल-आयुष्मानना आयुष्मानके, लक्षणः लक्षणेथी लक्षणोंसे, उपेताः च युक्त युक्त, अनुपेताः च अने डेटलाओक पुरुषो लक्षणेथी रहित और कईएक पुरुष लक्षणोंसे रहित, दृष्टाः जेवाभा आवे छे देखे जाते हैं, तथा सक्रियाः च तथा चिकित्सावाला डेटलाओक पुरुषो तथा जिनकी चिकित्सा की जाती है ऐसे पुरुष, शीघ्र-मङ्गाः जल्दी भरी जनारा शीघ्र मरनेवाले, अक्रियाः च अने चिकित्सा वगैरना डेटलाओक पुरुषो और जिनकी चिकित्सा नहीं की जाती ऐसे पुरुष, चिरजीविनः च लक्षणं लक्षणवाला जेवाभा आवे छे दीर्घजीवी देखे जाते हैं, एतत् आ यह, उभय-अने आगत दोनों बातें, दृष्ट-त्वात् जेवाभा आवेवाथी दिखाई देनेके कारण, संशयः संशय थाय छे डे संशय होता है कि, अकालमृत्युः खलु अकालमृत्यु अकालमृत्यु, किन्तु शुं क्या, अस्ति-छे है, उत डे अथवा, न अस्ति इति नथी? नहीं हैं? ॥ ४३ ॥

43. Some people are seen with the signs of long life and some without them; some receive treatment and some do not receive treatment. The

४१. किमस्ति—किन्तु (क. व.)

,, अकालमृत्युस्य—अकालमृत्युस्य (व.).

former type die while the latter live. Having seen both, there arises the doubt—'Is there premature death or is there not?'

प्रयोजनस्य लक्षणम्—

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः,

अथ हवे अव, प्रयोजनम् प्रयोजन विधे कहेवाभा आवे छे प्रयोजनके सम्बन्धमें कहा जाता है, यदर्थम् नेने भाटे जिस लिए, आरम्भाः कामे कार्य, आरभ्यन्ते आरम्भाय छे किये जाते हैं, प्रयोजनम् नाम ते प्रयोजन छे वह प्रयोजन है;

44-(1). As regards Purpose— purpose is that for the sake of which efforts are made.

यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मान-
मायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिहरिष्यामि,
कथं मामकालमृत्युः प्रसहेनेति ॥ ४४ ॥

यथा नेभके जैसे, यद ने यदि, अकालमृत्युः अकालमृत्यु अकालमृत्यु, अस्ति छे है, ततः तो तो, अहम् हुं मे, आत्मानम् पेताने अपना, आयुष्यः आयुष्य-
वर्धक वस्तुओथो आयुवर्धक वस्तुओसे, उपचरिष्यामः उपचार करीश उपचार करंगा, अनायुष्याणि च अने आयुष्यने ओछी करनार वस्तुओने और आयुके लिए अहितकर वस्तुओका, परिहरिष्यामि तच्छे परिहाराग करंगा. कथम् तो कही रीते तो क्यों, माम् भने मुझे, अकालमृत्युः अकालमृत्यु अकालमृत्यु, प्रसहेत इति भांशे मारेगी ॥ ४४ ॥

44. For instance, a person says, 'If there is untimely death, I shall treat myself thus aiding the factors that lengthen my life and avoiding the causes that make for the shortening of life. How will premature death overpower me?'

सव्यभिचारस्य लक्षणम्—

अथ सव्यभिचारं—सव्यभिचारं नाम यद्य-
भिचारणं; यथा—भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ
यौगिकमथवा नेति ॥ ४५ ॥

अथ हवे अव, सव्यभिचारम् सव्यभिचार विधे कहेवाभा आवे छे सव्यभिचारके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् ने जो, व्यभिचारणम् योछस सहचारने। अभाव नियत सहचारका अभाव, सव्यभिचारम् नाम ओ सव्यभिचार छे वह सव्यभिचार है, यथा नेभके जैसे, इदम् आ यह, औषधम् औषध औषध, अस्मिन् आ इस, व्याधौ व्याधिभा रोगमें, यौगिकम् वायु यौगिक, भवेत् पडे हो, अथवा अथवा अथवा, न इति न पछ पडे नहीं मी हो ॥ ४५ ॥

45. As regards Exceptionable state-
ment—that is an exceptionable state-
ment which admits deviation from
the path, as for instance, in this dis-
ease this may act as a remedy or
(sometimes) it may not.

जिज्ञासाया लक्षणम्—

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा
मेघजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

अथ हवे अव, जिज्ञासा जिज्ञासा विधे कहेवाभा आवे छे जिज्ञासाके सम्बन्धमें कहा जाता है, जिज्ञासा नाम जिज्ञासा ओटछे जिज्ञासाका अर्थ, परीक्षा परीक्षा छे परीक्षा है, यथा नेभके जैसे, मेघजपरीक्षा औषधपरीक्षा, उत्तरकालम् आगण उपर आगे, उपदेक्ष्यते कहेवाभा आवेशे कही जायगी ॥ ४६ ॥

46. As regards Inquiry—inquiry
is investigation, as in the case of in-
vestigation of remedies described later
on.

व्यवसायस्य लक्षणम्—

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः

४५. अस्मिन्-तस्मिन् (व.)

यथा—वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य मेवञ्जं चेति ॥ ४७ ॥

अथ हवे अव, व्यवसायः व्यवसाय विषे कहेवाभां आवे छे व्यवसायके सम्बन्धमें कहा जाता है, व्यवसायः नाम व्यवसाय ओट्ठे व्यवसायका अर्थ, निश्चयः निश्चय छे निश्चय है, यथा नेमके जैसे, अवम् आ यह, वातिकः वातजन्य वातजन्य, व्याधिः व्याधि व्याधि, एव न छे ही है, अवम् ओनुं इसकी, मेवञ्जम् औपध औपध, इदम् आ यह, एव च इति न छे ही है ॥ ४७ ॥

47. As regards Determination—determination is ascertainment. As for example, this disease is born of vata; this certainly is its remedy.

अर्थप्राप्तेः लक्षणम्—

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकैकार्थेनोक्ते-नापरस्यार्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः;

अथ हवे अव, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति विषे कहेवाभां आवे छे अर्थप्राप्तिके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत्र न्यां जहा, उक्तेन कहेला कहे हुए, एकेन ओऽ एक, अर्थेन अर्थार्थी अर्थसे, अनुक्तस्य न कहेला न कहे हुए, अपि पक्ष मी. अपरस्य भीला हमरे, अर्थस्य अर्थार्थी अर्थकी, सिद्धिः सिद्धि थाय सिद्धि होजाती है, अर्थप्राप्तिः नाम ओ अर्थप्राप्ति छे वह अर्थप्राप्ति है;

48-(1). Implied meaning is that where, from what is expressed, that which is unexpressed, is inferred.

यथा—नायं संतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—अपतर्पणसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

यथा नेमके जैसे, अवम् आ यह, व्याधिः व्याधि व्याधि, संतर्पण-संतर्पणं संतर्पणसे, साध्यः साध्य साध्य, न नही नहीं है, इति ओम ऐसा, उक्ते कहेलां

कहने पर, अवम् आ व्याधि यह व्याधि, अपतर्पण-अपतर्पणं अपतर्पणसे, साध्यः साध्य छे साध्य है, इति ओम यह, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति अर्थप्राप्ति, भवति थाय छे होती है, अनेन आ पुरुषे इसे, दिवा दिवसे दिनमें, न नहि नहीं, भोक्तव्यम् भावुं ओऽओ खाना चाहिए, इति ओम ऐसा, उक्ते कहेलां कहने पर, निशि रात्रे रात्रिमें, भोक्तव्यम् भावुं खाना चाहिए, इति ओम यह, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति अर्थप्राप्ति, भवति थाय छे होती है ॥ ४८ ॥

48. For instance, in a statement—this disease is not amenable to impletion therapy, implies, this disease is amenable to the depletion therapy; again this man should not eat in the day, implies that he should eat in the night.

संभवस्य लक्षणम्—

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः; यथा—षट् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति ॥ ४९ ॥

अथ हवे अव, संभवः संभव विषे कहेवाभां आवे छे संभवके सम्बन्धमें कहा जाता है, यः ने जो, यत नेमांथी जिससे, संभवति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, सः ते वह, तस्य तेने उसका, संभवः संभव छे संभव है, यथा नेमके यथा, गर्भस्य गर्भने गर्भके षट् धातव. छे धातुओ छः धातु, व्याधेः रोगने रोगका, अहितम् अहित आहारविहार अहित आहार-विहार, आरोग्यस्य अने आरोग्यने और आरोग्यका, हितम् इति हित आहारविहार संभव छे हित आहार-विहार संभव है ॥ ४९ ॥

49. As regards Source—that is the source from which a thing is born; as for instance, the six proto-elements are the source of impregnation; what is unwholesome is the source of disease.

what is wholesome is the source of health.

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામ યદ્વાક્યં વાક્યદોષયુક્તં તત્ । સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ વા વિશેષપ્રદ્ધનાર્થે યદ્વાક્યં તદનુયોજ્યં;

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, ત્ત્વ ને જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, વાક્ય- વાક્યના વાક્યકે, દોષ- દોષથી દોષોસે, યુક્તમ્ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતા હૈ, ત્ત્વ તે વહ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ, સામાન્યતઃ અથવા સામાન્ય રીતે અથવા સામાન્ય રૂપસે, વ્યાહતેષુ કહેલા કહે હુએ, અર્થેષુ વા વિષયોમાં વિષયોમાં, વિશેષ- વિશેષના વિશેષકે, પ્રદ્ધનાર્થમ્ પ્રદ્ધને માટે પ્રદ્ધનેકે લિએ, ત્ત્વ ને જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, ત્ત્વ તે વહ, અપિ પશુ મી, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ;

50-(1). As regards Imperfect statement—the imperfect statement is that which is beset with the defects of speech. It is also that statement which when generally stated requires clarification (when questioned further).

યથા—‘સંશોધનસાધ્યોઽયં વ્યાધિઃ’ इत्युक्ते ‘किं वमनसाध्योऽयं, किंवा विरेचनसाध्यः’ इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

યથા નેમકે જૈસે, અયમ્ આ યદ્, વ્યાધિઃ રોગ રોગ, સંશોધન- સંશોધનથી સંશોધનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હિતિ ઐમ્ એસા, કલે કહેતા કહને પર, અયમ્ આ યદ્, કિમ્ શું કયા, વમન- વમનથી વમનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, કિમ્ વા કે અથવા, વિરેચન- વિરેચનથી વિરેચનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે? સાધ્ય

૫૦. સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ—સામાન્યોદાહરણેષુ (અ.વ.વ.ક.)
,, વાક્યદોષયુક્તં તત્—વાક્યદોષયુક્તં તદનુયોજ્યમ્ (અ.વ.)

હૈ, હિતિ ઐમ્ એસા, અનુયુજ્યતે અનુયોજન કરવામાં આવે છે અનુયોજન ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. For instance, ‘This disease is amenable to purificatory treatment’, engenders questions like, ‘is it amenable to emesis or purgation?’

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામાતો વિપર્યયેણ; યથા—અયમસાધ્યઃ ॥ ૫૧ ॥

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય ઐ અનુયોજ્ય યદ્, અતઃ આથી હસે, વિપર્યયેણ વિપરીત છે વિપરીત હૈ, યથા નેમકે યથા, અયમ્ આ યદ્, અસાધ્યઃ અસાધ્ય છે અસાધ્ય હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. The Perfect statement is the contrary of the above. As for instance, ‘This disease is incurable.’

અનુયોગસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોગઃ—અનુયોગો નામ સ યત્ તદ્વિદ્યાનાં તદ્વિદ્યૈરેવ સાર્થં તન્ત્રે તન્ત્રૈકદેશે વા પ્રશ્નઃ પ્રશ્નૈકદેશે વા જ્ઞાનવિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનપરીક્ષાર્થમાદિશ્યતે ।

અથ હવે અવ, અનુયોગઃ અનુયોગ વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોગકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, તદ્વિદ્યાનામ્ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોકા, તદ્વિદ્યૈઃ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોકે, એવ ન્ હી, સાર્થમ્ સાથે સાથ, તન્ત્રે તન્ત્રમાં તન્ત્રમાં, તન્ત્ર- અથવા તન્ત્રના અથવા તન્ત્રકે, એકદેશે વા એક ભાગમાં એક ભાગમાં, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન- વચન વચન, પ્રતિવચન- અને પ્રતિવચનની ઔર પ્રતિવચનની, પરીક્ષાર્થમ્ પરીક્ષાને માટે પરીક્ષાકે કિએ, પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન પ્રશ્ન, પ્રશ્ન- અથવા પ્રશ્નનેા અથવા પ્રશ્નકા, એકદેશઃ વા એક ભાગ એક ભાગ, ત્ત્વ ને જો, આદિશ્યતે પૂછવામાં આવે છે પૂછા જાતા હૈ, સઃ તે વહ, અનુયોગઃ નામ અનુયોગ છે અનુયોગ હૈ;

52-(1). As regards Question—question is that which an opponent puts when two persons of the same branch of science discuss a general or particular topic in a common treatise or a chapter in the same treatise, in order to test the knowledge, experience and the dialectical skill of the speaker.

यथा—‘नित्यः पुरुषः’ इति प्रतिज्ञाते यत् परः ‘को हेतुः’ इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

यथा नेमके जैसे, पुरुषः पुरुष (आत्मा) पुरुष (आत्मा), नित्यः नित्य है, इति नेम इस प्रकार, प्रतिज्ञाते प्रतिज्ञा करता प्रतिज्ञा करने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, कः शुं क्या, हेतुः कारण है? इति नेम ऐसा, यत् ने जो, आह उहे है, सः ते वह, अनुयोगः अनुयोग है अनुयोग है ॥ ५२ ॥

52. For instance, when one states ‘Man is eternal’, the other asks ‘what is the cause?’ That is a question.

प्रत्यनुयोगस्य लक्षणम्—

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३ ॥

अथ हवे अब, प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोग विषे उहे-वाभा आवे है प्रत्यनुयोगके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रत्यनुयोगः नाम प्रत्यनुयोग के प्रत्यनुयोग यह, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, अनुयोगः अनुयोग है, यथा नेमके जैसे, अस्मिन् आ इस, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, पुनः ५३ कि, कः शुं क्या, हेतुः इति हेतु है? नेम ५३ हेतु है? ऐसा पूछना ॥ ५३ ॥

53. As regards Further question—further question is a question about

the question; as for instance, when the question is answered, the disputant further questions, “What is the cause of that?”

वाक्यदोषाणां लक्षणम्—

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा अस्मिन् न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थक्यं, विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ।

अथ हवे अब, वाक्यदोषः वाक्यदोष उहेवाभा आवे है वाक्यदोषके सम्बन्धमें कहा जाता है, वाक्यदोषः नाम वाक्यदोष आ है वाक्यदोष यह है, यथा अस्मिन् नेमके जैसे, अस्मिन् आ इस, अर्थे विषयभा विषयमें, न्यूनम् न्यून न्यून, अधिकम् अधिक अधिक, अनर्थकम् अनर्थक अनर्थक, अपार्थक्यं अपार्थक्य, विरुद्धम् विरुद्ध इति अने विरुद्ध है और विरुद्ध है, हि कारणके क्योंकि, एतानि आ इनके, अन्तरेण सिवाय बिना, प्रकृतः प्रकृत प्रकृत, अर्थः अर्थ अर्थ, न नहीं नहीं, प्रणश्येत् नाश पाभते नष्ट होता;

54-(1). As regards Flaw of speech—that is a flaw of speech, wherein the sense in words is either insufficient or superfluous or meaningless, or delusive or contradictory. But for these faults, the meaning is not lost.

तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमना-नामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहुप-दिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ।

तत्र तेभां उनमें, न्यूनम् न्यून विषे उहेवाभा आवे है न्यूनके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा-प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हेतु-हेतु हेतु, उदाहरण-उदाहरण, उपनय-उपनय, निगमनावाक्य अने निगमनभावा और निगमनमें, अन्यतमेन उहे-उहे किरी एकसे, अपि ५४ भी, न्यूनम् न्यून है।

५४. एतानि ह्यन्तरेण—एतानि बिना (५.)

,, तत्र न्यूनम्—तत्र (५.)

ન્યૂન હોય તો, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, મવતિ યામ છે હોતા હૈ, તદ્- અથવા બહુ અથવા વધુત, ઉપલિષ્ટ-કહેવા છે કહે ગયે હૈ, હેતુકમ્ હેતુઓ નેના એવું હેતુ જિનકે એસા, તત્ વા ને સાધ્ય જો સાધ્ય, ઇકેન એક જ એક હી, હેતુના હેતુથી હેતુસે, સાધ્યતે સધાય છે સિદ્ધ કિયા જાતા હૈ, તત્ વા તે પશુ તહ મી, ન્યૂનમ્ ન્યૂન છે ન્યૂન હૈ;

54-(2). As regards Insufficiency—that statement is insufficient wherein of proposition, cause, example, application and deduction, any one is found wanting; or where there are many causes for proving a thing, and yet one proves it by adducing only one cause; that is insufficiency.

અધાધિકમ્—અધિકં નામ યજ્યૂનવિપરીતં, યદ્વાસ્યુર્વેદે માધ્યમાણે બાર્હસ્પત્યમૌશનસમન્યદ્વાયર્તિકચિદ્ગતિસંબદ્ધાર્થમુચ્યતે, યદ્વા સંબદ્ધાર્થમપિ દ્વિરભિધીયતે તત્ પુનરુક્તદોષત્વાદધિકં; તદ્ પુનરુક્તં દ્વિવિધમ્—અર્થપુનરુક્તં, શબ્દપુનરુક્તં ચ; તત્પ્રાર્થપુનરુક્તં યથા—મેષજમૌષધં સાધનમિતિ, શબ્દપુનરુક્તં પુનર્મેષજં મેષજમિતિ;

અથ હવે અવ, અધિકમ્ અધિક ત્રિપે કહેવામાં આવે છે અધિકકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, તત્ ને જો, ન્યૂન-ન્યૂનથી ન્યૂનસે, વિપરીતમ્ ઉલટું વિપરીત, (તત્ તે તહ), અધિકમ્ નામ અધિક છે અધિક હૈ, તત્ વા અથવા ને અથવા જો, આયુર્વેદે આયુર્વેદની આયુર્વેદકી, માધ્યમાણે વાત કરતાં વાત કરને પર, બાર્હસ્પત્યમ્ બાર્હસ્પત્ય બાર્હસ્પત્ય, ઔશનસમ્ ઔશનસ ઔશનસ, અન્યત્ વા અથવા બીજું યા અન્ય, તત્ ને જો, કિષ્કિત્ કાઈ કુછ, અગતિસંબદ્ધાર્થમ્ સંબધ વગરના અર્થવાળું અસંબદ્ધ વિષયવાળા. ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, તત્ વા અથવા ને અથવા જો, સંબદ્ધાર્થમ્ સંબદ્ધ અર્થવાળું સંબદ્ધ અર્થવાળા, અપિ

૫૪. પુનરુક્તદોષત્વાદ-પુનરુક્તવાદ (ક.)

૫૫. શબ્દપુનરુક્તમ-અર્થપુનરુક્તં નામ (ઘ.)

પશુ મી, દ્વિઃ બે વાર લો વાર, અભિધીયતે કહેવામાં આવે છે કહા જાતા હૈ, તત્ તે તહ, પુનરુક્ત-પુનરુક્ત પુનરુક્ત, દોષત્વાદ દોષથી યુક્ત હોવાથી દોષયુક્ત હોનેસે, અધિકમ્ અધિક છે અધિક હૈ, તત્ વા અને તે બીર તહ, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, દ્વિવિધમ્ બે ભતતું છે લો પ્રકારકા હૈ, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુક્ત, શબ્દપુનરુક્તમ્ અને શબ્દપુનરુક્ત બીર શબ્દપુનરુક્ત; તત્ તેમાં તનમેં, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુક્ત, યથા નેમકે જેસે, મેષજમ્ ભેષજ મેષજ, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, સાધનમ્ ઇતિ અને સાધન બીર સાધન, શબ્દપુનરુક્તમ્ શબ્દપુનરુક્ત શબ્દપુનરુક્ત, પુનઃ વળી ફિર, મેષજમ્ ભેષજ મેષજ, મેષજમ્ ઇતિ અને ભેષજ બીર મેષજ;

54-(3). As regards Superfluity—it is the opposite of insufficiency; when the discussion is about Ayurveda, to cite the authorities of Brihaspati or Usanas or other irrelevant texts is superfluity; or even a relevant passage if repeatedly spoken, makes superfluity owing to the flaw of repetition. Repetition again is of two kinds. Repetition of the sense and repetition of words. Repetition of the sense is where words like (Bheshaja, Aushadha and Sadhana) medicine, remedy and curing agent are used though they all mean the same thing. Repetition of words is where the same word is repeated like (Bheshaja, Bheshaja) medicine, medicine.

અધાનર્થકમ્—અનર્થકં નામ યદ્વચનમક્ષર-પ્રામમાત્રમેવ સ્યાત્ પદ્યવર્ગવચ્ચ ચાર્થતો ગૃહ્યતે।

અથ હવે અવ, અનર્થકમ્ અનર્થક ત્રિપે કહેવામાં આવે છે અનર્થકકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, તત્ ને જો, વચનમ્ વચન વચન, પદ્યવર્ગવચ્ચ પદ્યવર્ગની થેડે પદ્યવર્ગકે સમાન, મક્ષરપ્રામમાત્રમ્ કેવળ અક્ષરમાત્રમ્

समूहस्य अक्षरसमूहमात्र, एव न ही, स्वात् होय हो, अर्थतः च अने कर्त्तृ अर्थ और कुछ अर्थ, न गृह्यते न कर्त्तृ शक्य प्रहण न होसके. (तत् ते वह), अनर्थकम् नाम अनर्थक छे अनर्थक है;

54-(4). 'As regards Unmeaning speech - unmeaning speech is that which is composed only of a group of letters without any sense, like the five groups of consonants.

अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परैणासंयुज्यमानार्थकं, यथा च क्र-न(त)क-वंश-वज्र-निशाकरा इति ।

अथ हवे अब, अपार्थकम् अपार्थक विषे कहेवाभा आवे छे अपार्थकके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् च न जे, अर्थवत् अर्थवाणुं होय छत्ता अर्थयुक्त हो तो भी, परस्परैण परस्पर परस्पर, असंयुज्यमान-असंयुक्त असंबद्ध, अर्थकम् अर्थवाणुं होय अर्थवाला हो (तत् ते वह), अपार्थकम् नाम अपार्थक छे अपार्थक है, यथा जेभके जैसे, चक्र- अकं चक्र, न(त)क- न(त)कं न(त)क, वंश- वंश वंश, वज्र- वज्र वज्र, निशाकराः इति अने निशाकर और निशाकर;

54-(5). As regards Delusive speech - that is delusive speech wherein words appear to have sense but are mutually unrelated; as for instance, [Chakra, Na Ta)kra, Vamsa, Vajra, Nisakara] etc., wheel crocodile, race, thunder, moon, etc.

अथ विरुद्धं—विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्त-समवैविरुद्धं; तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ;

अथ हवे अब, विरुद्धम् विरुद्ध विषे कहेवाभा आवे छे विरुद्धके विषयमें कहा जाता है, यत् न जे, दृष्टान्त- दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्त- सिद्धान्त सिद्धान्त,

५४. असंयुज्यमानार्थकम्—आयुज्यमानार्थकम् (ब.)

॥ चक्रनक-तकनक (ब.)

समवैः अने समवधी और समयसे, विरुद्धम् विरुद्ध होय विरुद्ध हो, (तत् ते वह), विरुद्धम् नाम विरुद्ध छे विरुद्ध है, तत्र तेभा उनमें, दृष्टान्त- दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्तौ अने सिद्धान्त और सिद्धान्त, पूर्वम् अगाछ पहले, उक्तौ कहेवाछ गया छे कह दिये गये हैं;

54-(6). As regards Contradiction - that is contradiction in speech which conflicts with examples cited, decision and situation Example and decision have already been explained.

समयः पुनस्त्रिधा भवति; यथा—आयुं समयः, याज्ञिकसमयः, मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति;

समय. समय (स्थापित नियम) समय (स्थापित नियम), पुनः त्रीणि फिर, त्रिधा त्रय अतः तीन प्रकारका, भवति थाय छे है, यथा जेभके यथा, आयु- वैदिकसमयः आयुवैदिक समय आयुवैदिक समय, याज्ञिकसमयः याज्ञिक समय याज्ञिकसमय, मोक्षशास्त्रिक- समयः च इति अने मोक्षशास्त्रिक समय और मोक्ष- शास्त्रिक समय;

54-(7). Now as regards Context - context is of three kinds. As for instance, the medical context, the sacrificial context and the philosophical context.

तत्रायुवैदिकसमयः—चतुष्पादं मेवजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यजमानः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूतेष्वर्हिसेति; तत्र स्व- समयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति। इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

तत्र तेभा उनमें, आयुवैदिकसमयः आयुवैदिक समय आयुवैदिक समय, यथा जेभके यथा, मेवजम् वेपथ मेवज, चतुष्पादम् इति चतुष्पाद छे चतुष्पाद है, याज्ञिकसमय. याज्ञिकसमय याज्ञिकसमय, यजमानैः

५४. त्रिधा भवति यथा-यथा भवति (ब.)

॥ चतुष्पाद, मेवजम्—चतुष्पाद पशुशक मेवजम् (ब.)

મજ્જાનિમેયજમાનોકો, પક્ષયઃ પશુઓનું પશુઓંકા, જાલમ્વાઃ કૃતિ આલમ્બન કરવું આલમ્બન કરના ચાહિય, મોક્ષશાસ્ત્રિકસમયઃ મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય, સર્વ-સર્વ સર્વ, મૂતેષુ પ્રાણીઓમાં પ્રાણિયોં, અહિંસા કૃતિ અહિંસા અહિંસા, તત્ર તેમાં ઝનમેં, સ્વ-પોતાના અપને, સમય-સમયથી સમયસે, વિપરીતમ્ ઉલ્લટું વિપરીત, ઉચ્ચમાનમ્ બેલાતાં કહા જાતા કુઆ, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, મવતિ થાય છે હોતા હૈ, કૃતિ એ મે, વાક્યદોષાઃ વાક્યદોષો છે વાક્યદોષ હૈ ॥ ૫૪ ॥

54. As regards medical Context—Medicine is four-propped (chatushpadam); the sacrificial Context—the sacrificial animals are to be killed by the master of the sacrifice; the philosophical Context—non-violence towards all creatures must be practised. When a person speaks inconsistently with the context, it is contradiction. These are the flaws of speech.

વાક્યપ્રશંસાયા લક્ષણમ્—

અથ વાક્યપ્રશંસા—વાક્યપ્રશંસા નામ યથા શ્લઙ્ગસ્મિન્નર્થે ત્વન્યૂનમ્, અનધિકમ્, અર્થવત્, અનપાર્થકમ્, અધિરુદ્ધમ્, અધિગતપદાર્થે ચેતિ યત્તદ્વાક્યમનનુયોજ્યમિતિ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અથ હવે અવ, વાક્યપ્રશંસા વાક્યપ્રશંસા વિષે કહેવામાં આવે છે વાક્યપ્રશંસાકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, વાક્યપ્રશંસા નામ વાક્યપ્રશંસા આ છે વાક્ય-પ્રશંસા યદ હૈ, વક્ષા કાલુ જેમકે જેસે, અસ્મિન્ આ હસ, અર્થે તુ વિષયમાં વિષયમેં, વત્ જે જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, અન્યૂનમ્ ન્યૂન ન હોય ન્યૂન ન હો, અનધિકમ્ અધિક ન હોય અધિક ન હો, અર્થવત્ અર્થયુક્ત હોય અર્થયુક્ત હો, અનપાર્થકમ્ નિરર્થક ન હોય નિરર્થક ન હો, અધિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ ન હોય વિરુદ્ધ ન હો, અધિગત-અને અધેશે છે ઔર જ્ઞાત હૈ, પદ-પદનો પદકા, અર્થમ્ અર્થ હૈ અર્થ જેને એવું હોય

અર્થ વિષયકા એવા હો, વત્ તે વદ, અનનુયોજ્યમ્ અનનુયોજ્ય છે અનનુયોજ્ય હૈ, કૃતિ એ પ્રમાણે એવી, પ્રશસ્યતે વખણાય છે પ્રશંસા કી જાતી હૈ ॥ ૫૫ ॥

55. As regards the Excellence of speech—excellence of speech is that which is neither insufficient in sense nor superfluous, which is full of meaning and not delusive, nor self-contradictory and which is explicit in sense. Such speech is applauded as Perfect statement.

છલસ્ય લક્ષણમ્—

અથછલં—છલં નામ પરિશદમર્થાભાસમ-નર્થકં વાગ્વસ્તુમાત્રમેવ । તદ્ દ્વિવિધં—વાક્છલં, સામાન્યછલં ચ;

અથ હવે અવ, છલમ્ છલ વિષે કહેવામાં આવે છે છલકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, છલમ્ નામ છલ એ છલ યદ, પરિશદમ્ ઝાઝાથી ભરેલું વક્ષનાયુક, અર્થાભાસમ્ અર્થના આભાસવાળું અર્થયુક્તવા માત્રમ્ હોનેવાલા, અનર્થકમ્ સારા અર્થથી રહિત અરુદ્ધ અર્થસે રહિત, વાગ્વસ્તુમાત્રમ્ પદ કેવળ વાણીના વિલાસરૂપ ન વચન છે કેવળ વાગ્વિલાસરૂપ હી વચન હૈ, તત્ તે વદ, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું છે દો પ્રકારકા હૈ, વાક્છલમ્ વાક્યછલ વાક્છલ, સામાન્યછલમ્ અ અને સામાન્ય છલ ઔર સામાન્ય છલ;

56-(1). As regards Quibbling—quibbling is the subject-matter of fraudulent, delusive and unmeaning verbosity. This is of two kinds—deception of words and deception of sense.

તત્ર વાક્છલં નામ યથા—કશ્ચિદ્ જ્ઞ્યાત્—નવતન્ત્રોડયં મિષગિતિ, અથ મિષગ્ જ્ઞ્યાત્—નાદં નવતન્ત્ર એકતન્ત્રોડયમિતિ, પરો જ્ઞ્યાત્—નાદં પ્રવીમિ નવ તન્ત્રાણિ તવેતિ, અપિ તુ નવામ્યસ્તં તે તન્ત્રમિતિ, મિષગ્ જ્ઞ્યાત્—ન મવા નવા-

भ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति,
एतद्वाक्यफलम्।

तत्र तेभां इनमें, वाक्फलम् नाम वाङ्मय आ छे वाक्फल यह है, क्या नेमके जैसे, कहित् के। कोई, ब्रूयात् कहे के कहे कि, जवम् आ यह, भिषक् वैद्य वैद्य, नवतन्त्रः इति नव (दुम्बुना ७) शास्त्राभ्यासवाले छे नव (नया) शास्त्राभ्यासवाला है, जव पछी फिर, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् कहे के कहे कि, जहम् हुं मे, नवतन्त्रः नव शास्त्रोना अभ्यासवाले नौ शास्त्रोंका अभ्यासवाला, न नथी नहीं हूं, जहम् परंतु हुं परन्तु मे, एकतन्त्रः इति ओक शास्त्रोना अभ्यासवाले छुं एक शास्त्रका अभ्यासवाला हूं, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् कहे के कहे कि, तव ते तुमने, नव नव नौ, तन्त्राणि इति शास्त्रोना अभ्यास कथी छे शास्त्रोंका अभ्यास किया है, इति ओम ऐसा, जहम् हुं मे, न नथी नहीं, ब्रूयामि कहेता कहता, अपि तु पक्ष परन्तु, ते तारे तुम्हारा, तन्त्रम् नव-अभ्यस्तम् इति शास्त्रोना अभ्यास नव (नवो-ताले) छे ओम कहुं छुं शास्त्रका अभ्यास नव (नया) है ऐसा कहता हूं, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् कहे के कहे कि, मया मे मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका, नवाभ्यस्तम् न नव बार ७ अभ्यास कथी नथी नौ बार ही अभ्यास नहीं किया है, मया मे मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका, अनेकधा अनेक बार अनेक बार, अभ्यस्तम् इति अभ्यास कथी छे अभ्यास किया है, एतत् आ यह, वाक्फलम् वाङ्मय छे वाक्फल है;

56(2) Of them the Deception of words is thus—one says to another. "This is a navatantra physician (navatantra meaning a newly initiated one)." Then the physician should answer saying, 'I am not a nava-tantra (navatantra meaning versed in nine branches of science), but I am eka-tantra (eka-tantra meaning versed in one branch of science)'. The man might then say, "I do not mean to say that you

are versed in nine branches of science, but only that you have newly learnt your science". To which the physician should reply, "I have not learnt my science newly but have practised it innumerable times" Such is the quibbling in words.

सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायौ-
षधमित्युक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सत्प्रशमनायेति
किं नु भवानाहः सन् हि रोगः, सौषधं; यदि
च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् कासः;
सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय
भविष्यतीति। एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

सामान्यच्छलम् नाम सामान्य छल आ छे सामान्य छल यह है, क्या नेमके जैसे, व्याधि- रोग रोगकी, प्रशमनाय शांत करवा भाटे शान्तिके लिए, औषधम् औषध छे औषध है, इति ओम ऐसा, कहे कहेता कहने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् कहे के कहे कि, सत् सत् (अस्तित्ववाणुं) सत् (अस्तित्ववाला), सत् सत् सत्के, प्रशमनाय इति शमनने भाटे छे प्रशमनके लिए है, इति ओम ऐसा, किम् नु थुं क्या, भवान् तमे तुम, आह कहे छे? कहते हो?, रोगः रोग रोग, सन् हि सत् छे सत् है, औषधम् औषध औषध, सत् सत् छे सत् है, यदि च ओ यदि, सत् सत् सत्, सत् सत्ने सत्के, प्रशमनाय शमनने भाटे शमनके लिए, ब्रूयात् होय हो, तव तो तो, कासः सन् कास सत् छे कास सत् है, क्षयः सन् क्षय सत् छे क्षय सत् है, सत् सामान्यात् सत् ३५ सामान्य (सत्ता—होवापक्ष ३५ अति) ने क्षीय सरूप सामान्यसे, कासः कास कास, ते तभारा मत प्रभाषे तुम्हारे मतमें, क्षय-क्षयनी क्षयकी, प्रशमनाय शांत भाटे शान्तिके लिए, भविष्यति इति भवे हो जायगा, एतत् आ यह, सामान्यच्छलम् सामान्य छल छे सामान्य छल है ॥ ५६ ॥

56(3). The general Quibbling or Deception in sense is thus—one s

'medicine is meant for the alleviation of disease'. The other should reply, "Oh, did you say 'sat' is for the alleviation of 'sat' ?." "Sat' means existence. Disease and medicine are existences. One existence helps the alleviation of another; then cough is an existence and so is consumption. So cough according to you causes alleviation of consumption. This is the Deception of sense or general Quibbling

અહેતોર્લક્ષણમ્—

અથાહેતુઃ—અહેતુર્નામ પ્રકરણસમઃ, સંશયસમઃ, વર્ણ્યસમઃચેતિ ।

જય હવે અવ, અહેતુઃ અહેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે અહેતુકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, અહેતુઃ નામ અહેતુ અહેતુ, પ્રકરણસમઃ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, સંશયસમઃ સંશયસમ સંશયસમ, વર્ણ્યસમઃ ચ અને વર્ણ્યસમઃ ઓર વર્ણ્યસમ, હિતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે એસે ત્રીન પ્રકારકા હૈ;

57-(1). As regards Fallacy (Ahetu)—there are three kinds of fallacies: (1) Prakarana-sama, the fallacy of common causes; (2) Samsaya-sama, the fallacy of doubt; (3) Varnya-sama, the fallacy of analogy.

તત્ર પ્રકરણસમો નામાહેતુર્યથા—અન્યઃ શરીરાદાત્મા નિત્ય હિતિ; પરો બ્રૂયાત્—યસ્માદન્યઃ શરીરાદાત્મા, તસ્માન્નિત્યઃ; શરીરં જ્ઞાનિત્યમ્તો વિષમિના ચાત્મના ભવિતવ્યમિત્યેષ આહેતુઃ; નહિ ય એવ પક્ષઃ સ એવ હેતુરિતિ ।

તત્ર તેમાં ફનમેં, પ્રકરણસમઃ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, યથા જેમકે

૫૭. આત્મના—વાનેન (૫)

, પરઃ—પક્ષે (૬.)

જેઠે, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્યઃ બિન્ન અન્ય, આત્મા આત્મા આત્મા, નિત્યઃ હિતિ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, યથાત્ કહે કે કહે કિ, યસ્માત્ જે કારણથી જો કારણસે, આત્મા આત્મા આત્મા, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્યઃ બિન્ન છે વૃથક્ હૈ. તસ્માત્ તે કારણથી उस કારણસે, નિત્યઃ નિત્ય છે નિત્ય હૈ. શરીરમ્ હિ શરીર શરીર, અનિત્યમ્ અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, અતઃ એથી ફસ લિએ, આત્મના આત્મા આત્મા, વિષમિના વિરુદ્ધ ધર્મવાળો અર્થાત્ નિત્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા અર્થાત્ નિત્ય, મહિતવ્યમ્ હોવો બોધી હોના ચાહિએ. હિતિ આ પ્રમાણે ફસ પ્રકાર, એવઃ ચ આ યહ, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, હિ કારણકે ક્યોકિ, યઃ એવ જે પોતે જો સ્વયં, પક્ષઃ પક્ષ છે પક્ષ હૈ, સઃ તે વહ, એવ જ હી, હેતુઃ હેતુ હેતુ, ન હિતિ ન હોઈ શકે નહીં હો સકતા;

57-(2). The Fallacy of Common Cause is when it is said, "The soul being different from the body is eternal", the opponent should say, "because the soul is different from the body, so it is eternal. The body is not eternal. But the soul being different from the body, to be adduced as the reason for its eternal nature, is fallacy". That which is the proposition cannot be adduced as a cause.

સંશયસમો નામાહેતુર્યથા એવ સંશયહેતુઃ સ એવ સંશયચ્છેદહેતુઃ; યથા—અયમાયુર્વૈકલ્પેશમાહ, કિન્વયં ચિકિત્સકઃ શ્યામ્ એતિ સંશયે પરો બ્રૂયાત્—યસ્માદયમાયુર્વૈકલ્પેશમાહ તસ્માન્નિકિત્સકોઽયમિતિ, ન ચ સંશયચ્છેદવિશેષયતિ, એવ ચાહેતુઃ; ન હિ ય એવં સંશયહેતુઃ. સ એવ સંશયચ્છેદહેતુર્ભવતિ ।

યઃ જે જો, એવ જ હી, સંશય- સંશયનું સમયકા, હેતુઃ કારણ હોમ કારણ હૈ, સઃ તે વહ, એવ જ હી,

૫૭. સંશયચ્છેદહેતુ—સંશયહેતુ (૬.)

સંશય- સંશયના સંશયકે, હેદ- હેદનું હેદકા, હેતુઃ કારણ થાય એ કારણ બને યહ, સંશયસમઃ સંશયસમ સંશયસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ, યથા જેમકે જેસે, જયમ્ કાઈ વાદીને આ પુરુષ કોઈ વાદીકો યહ પુરુષ, આયુર્વેદ- આયુર્વેદનો આયુર્વેદકા, એકદેશમ્ એક ભાગ એકભાગ, જાહ કહે છે કહતા હૈ, કિમ્ તુ તેથી થું' હસ િએ કયા, જયમ્ આ યહ, ચિકિત્સકઃ વૈદ્ય વૈદ્ય, સ્વાત્ છે હૈ, ન વા અથવા નથી વા નહીં, હિતિ એમ એસા, સંશયે સંશય અતાં સંશય હોને પર, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, જૂવાત્ કહે છે કહે કહતા હૈ કિ, યસ્માત્ જે કારણથી જિમ કારણસે, જયમ્ આ યહ, આયુર્વેદ- આયુર્વેદનો આયુર્વેદકા, એકદેશમ્ એક ભાગ એકભાગ, જાહ કહે છે કહતા હૈ, તસ્માત્ તે કારણથી તસ કારણસે, જયમ્ આ યહ, ચિકિત્સકઃ હિતિ ચિકિત્સક છે ચિકિત્સક હૈ, સંશય- પરંતુ સંશયના પરંતુ સંશયકે, હેદ- હેદના હેદકે, હેતુમ્ ચ કારણને કારણકે, ન વિશેષયતિ નિશિષ્ટપણે બતાવતો નથી વિશિષ્ટતાસે નહીં બતાવતા, દષઃ ચ આ યહ, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, યઃ દવ જે જો, સંશય- સંશયનું સંશયકા, હેતુઃ કારણ છે કારણ હૈ. સઃ તે વહ, દવ જ હી, સંશય- સંશયના સંશયકે, હેદ- હેદનું હેદકા, હેતુઃ કારણ હેતુ, ન ભવતિ અતું નથી નહીં હો સકતા;

57-(3). 'The Fallacy of Doubt is that which is the cause of doubt, and is the dispeller of doubt too. For instance, one says, "This man shows an acquaintance with a portion of the science of life. Is he really a physician?" The other should say, "As this man shows an acquaintance with a portion of the science of life, so he must be a physician." He does not explain the cause which would dispel the doubt. This is Fallacy. The cause of doubt cannot become the dispeller of doubt.

વર્ણ્યસમો નામાહેતુઃ—યો હેતુર્વર્ણ્યાવિશિષ્ટઃ; યથા— કશ્ચિદ્ બ્રૂયાત્—અસ્પર્શત્વાદુચ્ચિરનિત્યા શબ્દવદિતિઃ અન્ન વર્ણ્યઃ શબ્દો બુદ્ધિરપિ વર્ણ્યા, તદુભયવર્ણ્યાવિદિઃ ત્વાદ્વર્ણ્યસમોડપ્યહેતુઃ ॥૫૭॥

યઃ જે જો, હેતુઃ હેતુ હેતુ, વર્ણ્ય- વર્ણ્ય (સાધ્ય) વર્ણ્ય (સાધ્ય), અવિશિષ્ટઃ સમાન જ હોમ સમાન હી હો, (સઃ તે વહ), વર્ણ્યસમઃ વર્ણ્યસમ વર્ણ્યસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, યથા જેમકે યથા, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, અનિત્યા અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, અસ્પર્શત્વાત્ સ્પર્શરહિત હોવાથી સ્પર્શરહિત હોનેસે, શબ્દવત્ શબ્દની પેઠે શબ્દની માંતિ, હિતિ એમ એસા, કશ્ચિત્ કોઈ કોઈ, બ્રૂયાત્ કહે છે કહતા હૈ, જન્ન અહીં યહાં, શબ્દઃ શબ્દ શબ્દ, વર્ણ્યઃ વર્ણ્ય છે વર્ણ્ય હૈ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, અપિ પણ મી, વર્ણ્યા સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, તત્ તે ડન, ડમન- બેઉ દોનોમ્, વર્ણ્ય- વર્ણ્યપણ વર્ણ્યતા, અવિશિષ્ટત્વાત્ સમાન હોવાથી સમાન હોનેસે, વર્ણ્યસમઃ વર્ણ્યસમ વર્ણ્યસમ, અપિ પણ મી, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ ॥૫૭॥

57. The Fallacy of Analogy is where the cause adduced is the quality of a thing; as for instance, one says, "The intellect is not eternal as it cannot be touched, even as sound" Here the quality of sound has to be proved and so too the quality of intellect. Hence it is the fallacy of analogy, as both the factors adduced are similar, in requiring to be proved.

અતીતકાલસ્ય લક્ષણમ્—

અયાતીતકાલમ્—અતીતકાલં નામ યત્ પૂર્વં વાચ્યં તત્ પશ્ચાદુચ્યતે, તત્ કાલાતીતત્વાદબ્રાહ્મં ભવતીતિઃ

અથ હવે અવ, અતીતકાલમ્ અતીતકાલ વિષે કહેવામાં આવે છે અતીતકાલકે સમ્યગ્ધર્મે કહા જાતા

હે, ચત્ર જે જો, પૂર્વમ્ પહેલાં પહિત, વાચ્યમ્ કહેવું બેઠાંએ કહને યોગ્ય હો, તત્ તે વહ, પશ્ચાત્ પાછળથી પીછે, વચ્ચને કહેવાય કહા જાયે, અતીતકાલમ્ એ અતીતકાલ છે યહ અતીતકાલ હૈ, તત્ તે વહ, કાલ-સમય કાલકે, અતીતરવાત્ આશ્યો જવાથી વ્યતીત હો જાનેશે, અગ્રાણમ્ અગ્રાણ અગ્રાણ, ભવતિ હિતિ થાય છે હોતા હૈ;

58-(1). As regards improper or too late time—when that, which has to be stated before, is stated afterwards, it is called improper or too late time. As it is stated too late, it becomes unacceptable.

પૂર્વે વા નિગ્રહપ્રાસમનિગૂહ્ય પરિગૂહ્ય પશ્ચાન્ત-રિતં પશ્ચાન્નિગૂહીતે, તત્તસ્યાતીતકાલત્વાન્નિગ્રહ-વચનમસમર્થં ભવતીતિ ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વમ્ વા અથવા પ્રથમ અથવા પ્રથમ, નિગ્રહ-નિગ્રહસ્થાનમાં નિગ્રહસ્થાનમાં, પ્રાસમ્ આવેલાને આવેલા, અનિગૂહ્ય નિગ્રહ ન કરતાં નિગ્રહ ન કરકે, પશ્ચાન્તરિતમ્ તેણે બીજા પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ અન્ય પક્ષકા उसने स्वीकार किया है ऐसा, પરિગૂહ્ય બહીને જાન કર, પશ્ચાત્ પછી પીછે, નિગૂહીતે નિગ્રહ કરવામાં આવે તે। નિગ્રહ કિયે જાને પર. અતીતકાલરવાત્ સમય આશ્યો જાયે હોવાથી કાલકે અતીત હોનેશે, તસ્ય તેનું उसका, તત્ તે વહ, નિગ્રહ-નિગ્રહનું નિગ્રહકા, વચનમ્ વચન વચન, અસમર્થમ્ અસમર્થ અસમર્થ, ભવતિ હિતિ નીવડે છે હોતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58. When the opportune moment for an argument has been allowed to pass, by one, and the opponent has passed on to a different topic, if then, one reverts to the old topic, in order to discomfit the opponent, one's

૫૮. પૂર્વમ્-પરમ્ (૫.)

૫૫. પરિગૂહ્ય પશ્ચાન્તરિતમ્ -પશ્ચાન્તરિતમ્ (૫.)

statement will not be considered valid on account of its being belated.

उपालम्भस्य लक्षणम्—

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं, यथा—पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

અથ હવે અથ, ઉપાલમ્ભઃ ઉપાલમ્ભ વિષે કહેવામાં આવે છે ઉપાલમ્ભકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, હેતોઃ હેતુના હેતુકા, દોષ- દોષ દોષ, વચનમ્ ઉપાલમ્ભઃ નામ કહેવા એ ઉપાલમ્ભ છે કહના યહ ઉપાલમ્ભ હૈ, યથા જેમકે યથા, પૂર્વમ્ પહેલાં પ્રથમ, અહેતવઃ અસાધક હેતુઓને અસાધક હેતુખોંકો, હેત્વાભાસાઃ હેત્વાભાસ હેત્વાભાસ, વ્યાખ્યાતાઃ કહેવામાં આંબ્યા છે કહે ગયે હૈ ॥ ૫૯ ॥

59 As regards Censure—censure is is the loop-holing of another's reasons as in the instance shown above, with regard to fallacies and invalid reasonings.

परिहारस्य लक्षणम्—

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोष-वचनस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमात्प्रोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

અથ હવે અથ, પરિહારઃ પરિહાર વિષે કહેવામાં આવે છે પરિહારકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, તસ્ય એવ તે હેતુઅંબંધી उसी हेतुसम्बन्धी, દોષ- દોષના દોષકે, વચનસ્ય કથનને વચનકા, પરિહરણમ્ દૂર કરવું એ નિરાકરણ કરના યહ, પરિહારઃ નામ પરિહાર છે પરિહાર હૈ, યથા જેમકે જેસે, આત્મનિ આત્મા આત્મા, નિત્યમ્ હ મેશ નિત્ય, શરીરસ્થે શરીરમાં રહેતાં શરીરમાં રહેને પર, જીવ- જીવનાં જીવકે, લિંગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવે છે દિશાઈ દેતે હૈ, તસ્ય ચ અને તે આત્મા उस आत्माके, અપ-ગમાત્ આશ્યો જવાથી ચલે જાને પર, ન ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવતાં નથી દિશાઈ નહીં દેતે, તસ્માત્ તેથી

इस लिए, आत्मा आत्मा, शरीरात् शरीरः
शरीरसे, अन्यः शुद्धे छे पृथक् है, नित्यः च इति अने
नित्य छे और नित्य है ॥ ६० ॥

60. As regards Amendment—amend-
ment is the correction of a faulty
statement; as for instance, the signs
of life are always found in the body
in which the soul resides. When it de-
parts the signs disappear. Hence the
soul is different from the body and
is eternal.

प्रतिज्ञाहानेर्लक्षणम्—

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा
पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यन् परित्यजति,

अथ हवे अब, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानि विषे
कहेवाभां आवे छे प्रतिज्ञाहानिके सम्बन्धमें कहा जाता है,
पर्यनुयुक्तः इरी इरी प्रश्नो पूछतां वादी पुनः पुनः प्रश्न
प्रछने पर वादी, पूर्व-पहेलां प्रथम, परिगृहीताम्
स्वीकारेण स्वीकार की हुई, प्रतिज्ञाम् प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञाको,
परित्यजति छोड़ी दे छे छोड़ देता है, (इति ऐम ऐसा),
यत् ने छे जो है, सा ते वह, प्रतिज्ञाहानिः नाम
प्रतिज्ञाहानि छे प्रतिज्ञाहानि है;

61-(1). As regards Abandonment of
Proposition—that is abandonment of
proposition when a man being refuted,
gives up his original position.

यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति,
पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

अथ नेमके जैसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य
छे नित्य है, इति ऐ यह, प्रतिज्ञाम् प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा,
प्राक् पहेलां पहिले, कृत्वा करीने करके, पर्यनुयुक्तः
इरीथी प्रश्न पूछतां फिरसे प्रछने पर, न ते तो,
अनित्यः अनित्य छे अनित्य है, इति ऐम ऐसा, आह
वादी कहे छे ऐ प्रतिज्ञाहानि छे वादी कहता है यह
प्रतिज्ञाहानि है ॥ ६१ ॥

61 For instance, he makes first a
proposition that man is eternal and
being refuted admits that man is not
eternal.

अभ्यनुज्ञाया लक्षणम्—

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टा-
निष्ठाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हवे अब, अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा विषे कहेवाभां
आवे छे अभ्यनुज्ञाके सम्बन्धमें कहा जाता है, इष्ट-
णीम्ये छेछेछेछे दूसरके इष्ट, अनिष्ट-तथा पीते
नहि छेछेछेछे और अपने अनिष्टका, यः ने जो,
अभ्युपगमः स्वीकार स्वीकार, सा ते वह, अभ्यनुज्ञा
नाम अभ्यनुज्ञा छे अभ्यनुज्ञा है ॥ ६२ ॥

62. As regards Acceptance accep-
tance is agreeing by a person, to a
proposition that is not to his liking
but to the liking of the opponent.

हेत्वन्तरस्य लक्षणम्—

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ
वाच्ये वद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथ हवे अब, हेत्वन्तरम् हेत्वन्तर विषे कहेवाभां
आवे छे हेत्वन्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रकृतहेतौ
दोषरहित हेतु दोषरहित हेतु, वाच्ये कहेवा भांछे तेने
अद्वैत कहना चाहिए उसके स्थानमें, विकृतहेतुम् दोषवाला
हेतु दोषवाला हेतु, आह कहे छे कहता है, (इति ऐम
ऐसा), यत् ने छे ते जो है वह, हेत्वन्तरम् नाम हेत्वन्तर
छे हेत्वन्तर है ॥ ६३ ॥

63. As regards Fallacy of Reason—
that is fallacy of reason where one
adduces not the proper but the im-
proper reason for a thing

अर्थान्तरस्य लक्षणम्—

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्त-

६४. वक्तव्येऽपरम् वक्तव्ये परम् (ब.)

વ્યેડપરં યદાહ । યથા-જ્વરલક્ષણે વાચ્યે પ્રમેહ-
લક્ષણમાહ ॥ ૬૪ ॥

અથ હવે અથ, અર્થાન્તરમ્ અર્થાન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે અર્થાન્તરકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, એકસિન્ એક વિષય એક વિષય, વક્ત્ર્યે કહેવાને હોય ત્યાં કહના હો વહાં, અપરમ્ બીજા વિષયને દૂસરે વિષયકો, આહ કહે છે કહતા હૈ, (હતિ) ચત્ એમ ને છે તે એસા જો હૈ વહ, અર્થાન્તરમ્ નામ અર્થાન્તર છે અર્થાન્તર હૈ, ચથા નેમકે જેમે, જ્વર-અવરનુ જ્વરકે, લક્ષણે લક્ષણુ લક્ષણકે, વાચ્યે કહેલું હોય ત્યાં કહેનેકે સ્થાનમેં, પ્રમેહ-પ્રમેહનુ પ્રમેહકા, લક્ષણમ્ લક્ષણુ લક્ષણ, આહ કહે છે કહતા હૈ ॥ ૬૪ ॥

64. As regards Confusion—that is confusion or irrelevance where a man says something when he ought to say something else, as when he ought to speak of the characteristics of fever, he speaks about the characteristics of urinary anomalies.

નિપ્રહસ્થાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથ નિપ્રહસ્થાનમ્—નિપ્રહસ્થાનં નામ પરા-
જયપ્રાપ્તિઃ; તથા ત્રિરમિહિતસ્ય વાક્યસ્યાપરિજ્ઞાનં
પરિષદિ વિજ્ઞાનવત્વાં, યદ્વા અનુયોજ્યસ્યાનુ-
યોગોડનુયોજ્યસ્ય ચાનુયોગઃ ।

અથ હવે અથ, નિપ્રહસ્થાનમ્ નિપ્રહસ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે નિપ્રહસ્થાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, નિપ્રહસ્થાનમ્ નામ નિપ્રહસ્થાનનેા અર્થ નિપ્રહસ્થાનકા અર્થ, પરાજયપ્રાપ્તિઃ પરાજયની પ્રાપ્તિ છે પરાજયકી પ્રાપ્તિ હૈ, તત્ ચ અને તે જોર યદ, વિજ્ઞાનવત્વામ્ વિજ્ઞાનવાળી વિજ્ઞાનવતી, પરિષદિ પરિષદમાં સભામેં, ત્રિઃ ત્રિવિધસ્ય ત્રણ વાડ કહેલા સીનવાર કહે હુણ, વાક્યસ્ય વાક્યનુ વાક્યકા, અપરિજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન છે અજ્ઞાન હૈ, ચત્ વા અથવા અથવા, અનુયોજ્યસ્ય નિપ્રહ કરવાને અર્થોગ્યનેા નિપ્રહ કરનેકે લિપ અયોગ્યકો, અનુયોગઃ અનુયોગ અનુયોગ, અનુયોજ્યસ્ય ચ અને નિપ્રહ

૬૫. અપરિજ્ઞાન—અવિજ્ઞાન (ક. વ. જ.)

કરવાને યોગ્યનેા નિપ્રહ કરનેકે લિપ યોગ્યકા, અનુ-
યોગઃ અનુયોગ અનુયોગ;

65 (1). As regards Point of Discomfiture—discomfiture is defeat at the hands of the opponent. It consists in the incapacity to understand a statement made thrice before a wise assembly, or it is the questioning of a perfect statement, or letting an imperfect statement go unquestioned.

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ, અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્,
અહેતુઃ, ન્યૂનમ્, અધિકમ્, વ્યર્થમ્, અનર્થકમ્,
પુનરુક્તમ્, વિરુદ્ધમ્, હેત્વન્તરમ્, અર્થાન્તરમ્ ચ
નિપ્રહસ્થાનમ્ ॥ ૬૫ ॥

પ્રતિજ્ઞાહાનિ. પ્રતિજ્ઞાહાનિ પ્રતિજ્ઞાહાનિ, અભ્યનુજ્ઞા અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્ કાલાતીતવચન કાલાતીતવચન, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, અધિકમ્ અધિક અધિક, વ્યર્થમ્ વ્યર્થ વ્યર્થ, અનર્થકમ્ અનર્થક અનર્થક, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, હેત્વન્તરમ્ હેત્વન્તર હેત્વન્તર, અર્થાન્તરમ્ ચ અને અર્થાન્તર જોર અર્થાન્તર, નિપ્રહ-
સ્થાનમ્ એ નિપ્રહસ્થાન છે એ નિપ્રહસ્થાન હૈ ॥ ૬૫ ॥

65. It is also abandonment of the original proposition or acceptance of the opponent's position or in-opportune or belated or fallacious argument, inadequate or superfluous or futile or unmeaning argument, repetition, self contradiction, fallacy of reason or confusion. Any one of these is the point of discomfiture

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि
भवन्ति ॥ ६६ ॥

इति आभ इस प्रकार, वादमार्ग-वादमार्गના
वादमार्ગકે, પદાનિ પદો પદોકો, યથોદ્દેશમ્ કહેલા
,, અધિક-અતિરિક (ક. વ. જ.)

ક્રમ પ્રમાણે કહે તુપ કમકે અનુસાર, અભિનિર્વિદ્વાનિ
અતાવેલાં કહે વિચે, ભવન્તિ એ હૈ ॥ ૬૬ ॥

66. Thus have been explained all the terms of debate as proposed.

મિષજા આયુર્વેદ એવ વાદઃ કર્તવ્યઃ—

યાદસ્તુ ચ્ચલુ મિષજાં પ્રવર્તમાનો પ્રવર્તેતાયુર્વેદ
એવ, નાન્યત્ર । અત્ર હિ વાક્યપ્રતિવાક્યચિત્તરાઃ
કેવલાશ્ચોપપત્તયઃ સર્વાધિકરણેષુ । તાઃ સર્વાઃ
સમવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય સર્વં વાક્યં બ્રૂયાત્, નાપ્રકૃતકમ-
શાસ્ત્રમપરીક્ષિતમસાધકમાકુલમવ્યાપકં વા । સર્વં
ચ હેતુમદ્ બ્રૂયાત્ । હેતુમન્તો હ્યકલુષાઃ સર્વં એવ
વાદવિગ્રહાશ્ચિકિત્સિતે કારણભૂતાઃ, પ્રશસ્તબુદ્ધિ-
વર્ધકત્વાત્, સર્વારમ્ભસિદ્ધિં હ્યાવહસ્યનુપહતા
બુદ્ધિઃ ॥ ૬૭ ॥

મિષજામ્ ચ્ચલુ વૈદ્યાનેા વૈયોક્તા, વાદઃ વાદ વાદ,
પ્રવર્તમાન. તુ એ પ્રવર્તે તેા ચાલ્લ હો તો, આયુર્વેદે
આયુર્વેદમાં આયુર્વેદમાં, એવ જ હી, પ્રવર્તેત પ્રવર્તેતો
એઈએ ચાલ્લ હોના ચાહિયે, અન્યત્ર બીજે ક્યાંય
અન્યત્ર, ન નહિ નહી, અત્ર હિ કારણુકે અહીં યહાં પર,
સર્વાધિકરણેષુ અધ્યાય અધિકરણોમાં મય અધિકરણોમાં,
વાક્ય-વાક્ય વાક્ય, પ્રતિવાક્ય- અને પ્રતિવાક્યના
ઔઞ પ્રતિવાક્યકે, ચિત્તરાઃ (વસ્તાવે વિરતાગે, કેવલાઃ
તથા સંપૂર્ણ તથા સંપૂર્ણ, ઉપપત્તયઃ ચ ઉપપત્તિઓ
કહી છે ચુક્તિયા કહી હૈ, તા. સર્વાઃ તે અધીને
દન મવર્તો, મમવેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈ મન્ત પ્રકાર
સાન કર, અવેક્ષ્ય એઈને ઔઞ મમજ કર, સર્વમ્
વાક્યમ સધ્યામાં બાક્યો મય વાક્યોનો, બ્રૂયાત્ કહેવાં
વહે, અપ્રકૃતકમ પસંગ, વગરન પ્રસંગરહિત, અશાસ્ત્રમ્
શાસ્ત્રમાં ન હોય એવું શાસ્ત્રરહિત, અપરીક્ષિતમ્ પરીક્ષા
કયાં વગરન ન પરીક્ષા કિયે, અસાધકમ્ સાધ્યની સિદ્ધિ
નહિ કરનારું સાધ્યકી સિદ્ધિ નહીં કરનેવાલા. આકુલમ્
થુદ્ધિને વ્યાકુલ કરનારું બુદ્ધિકો વ્યાકુલ કરનેવાલા,

૬૭ સમવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય-સમ્યગવેક્ષ્ય (ત.)

.. .. -સમ્યગવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય (વ.)

.. અશાસ્ત્રમપરીક્ષિતમ્-અશાસ્ત્રમનયિકમપરીક્ષિતમ્ (પ.)

અવ્યાપકમ્-અવ્યાપક (છ. ડ.)

અવ્યાપકમ્ વા કે વિષયને આવરી ન હો એવું વાક્ય
અથવા વિષયમાં વ્યાપક ન હો એવા વાક્ય, ન બોલવું ન
એઈએ ન બોલે, સર્વમ્ ચ અધું સવ કુલ, હેતુમત્ હેતુ-
વાળું હેતુપૂર્વક, બ્રૂયાત્ બોલવું એઈએ કહે, હિ કારણુ
કે ક્યોંકિ, સર્વં એવ અધ્યાય સવ હી, હેતુમન્તઃ હેતુવાળા
હેતુયુક્ત, અકલુષાઃ ૨૫૪ વિશદ, વાદવિગ્રહાઃ વાદવિવાદો
વાદવિવાદ, પ્રશસ્તબુદ્ધિ- શ્રેષ્ઠ થુદ્ધિને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિકો, વર્ધ-
કત્વાત્ વધારતા હોવાથી વધારેને કારણ, ચિકિત્સિતે
ચિકિત્સા કરવામાં ચિકિત્સામાં, કારણભૂતાઃ કારણરૂપ
થાય છે કારણરૂપ હોતે હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, અનુપહતા
પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, બુદ્ધિઃ થુદ્ધિ બુદ્ધિ, સર્વ-આરમ્ભ- સર્વ
કામમાં સંપૂર્ણ કાર્યોમાં, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, આવ-
હતિ લાવી આપે છે દેતી હૈ ॥ ૬૭ ॥

67. In a debate between physicians, they should discuss Ayurveda and no other subject. For in this the conclusions are fully evolved out of statements and rejoinders on every subject. One should speak reflecting well on all statements and should say nothing that is irrelevant, unauthoritative, uninvestigated, unhelpful confused or is too particular. Everything spoken must be supported by reason. Such statements with their support in reason and clear in their nature, are of use in the science of treatment, for they help to clarify the intellect. The unimpeded intellect achieves the fulfilment of all its efforts.

મિષજા જ્ઞાતવ્યાનિ જ્ઞાનચિન્ત્યકરણાનિ—

इमानि खलु तावदिह कानिचिन् प्रकरणानि
मिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां
समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ।

૧૮. પ્રણયનાનિ-પ્રણયનાનિ જ્ઞાનઃ (પ.)

इह पावत् अहं यहां, इमानि खलु आ इन्, कानिचिद् कष्टाऽऽ कुष्ठ, प्रकरणानि प्रदर्शय प्रकरणोको, भिषजाम् वेद्योना वैद्योके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, उपदेक्ष्वामः उद्देश्यं कहेंगे, हि कार्शुके क्योकि, कुषाकाः कुशल भुक्त्यो विद्वान् लोग, कर्मणाम् कामना कार्यके, ज्ञानपूर्वकम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, समारम्भम् सभारम्भना प्रारम्भकी ही, प्रशंसन्ति वभाष्य करे छे प्रशंसा करते हैं;

68-(1). These are the chapters that we instruct for the enlightenment of the physicians. For the wise indeed applaud the beginning of actions only after a thorough knowledge of their nature beforehand

જાત્વા હિ કારણ-કરણ-કાર્યયોનિ-કાર્ય-કાર્ય-ફલાનુબન્ધ-વેશ-કાલ-પ્રવૃત્ત્યુપાયાન્ સમ્યગભિનિર્વર્તમાનઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તાવિષ્ટફલાનુબન્ધં કાર્ય-મભિનિર્વર્તયત્યનતિમહતા યજ્ઞેન કર્તા ॥ ૬૮ ॥

હિ કાર્શુકે ક્યોકિ, કારણ-કાર્શુક કારણ, કરણ-કાર્શુક કરણ, કાર્યયોનિ-કાર્યયોનિ કાર્યયોનિ, કાર્ય-કાર્ય-કાર્ય, કાર્યફલાનુબન્ધ-કાર્યફલાનુબન્ધ કાર્યફલાનુબન્ધ, વેશ-વેશ વેશ, કાલ-કાલ કાલ, પ્રવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, ઉપાયાન્ અને ઉપાયોને ઓર ઉપાય, જાત્વા બાણીને જાન કર, કાર્ય-કામને કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પૂરું કરવામાં સમાપ્ત કરનેમ્, સમ્યક્ સારી રીતે અલ્લી પ્રકાર, અભિનિર્વર્તમાનઃ પ્રવૃત્તિ કરતે પ્રારમ્ભ કરતા હુબા, કર્તા કર્તા કર્તા, અનતિમહતા યજ્ઞેન બહુ મેટા મયત્ન વગર વિના વહુત પરિશ્રમકે, હૃદફલાનુબન્ધમ્ હૃદ ફળરૂપ પરિણામવાળા મનોવાંછિત ફલરૂપ પરિણામવાળે, કાર્યમ્ કામને કાર્યકો, અભિનિર્વર્તયતિ પાર પારે છે પૂરા કરતા હૈ ॥ ૬૮ ॥

68. If a man accomplishes an action having known fully the cause, the means, the source of action, action, the subsequence of action, place, time, administration and the means

of administration, he accomplishes the desired action and obtains the desired result without much difficulty.

કારણસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર કારણં નામ તદ્ યત્ કરોતિ, સ એવ હેતુઃ, સ કર્તા ॥ ૬૯ ॥

તત્ર યત્ તેમ્ બે હસમેં જો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, તત્ તે વહ, કારણમ્ નામ કાર્શુક છે કારણ હૈ, સઃ એવ તે બ વહી, હેતુઃ હેતુ છે હેતુ હૈ, સઃ અને તે બ વહી, કર્તા કર્તા છે કર્તા હૈ ॥ ૬૯ ॥

69. The cause is that which causes. It is the reason of a thing. It is the doer.

કરણસ્ય લક્ષણમ્—

કરણં પુનસ્તદ્ યદુપકરણાયોપકલ્પતે કર્તુઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તૌ પ્રયતમાનસ્ય ॥ ૭૦ ॥

યત્ પુનઃ વળી બે ફિર જો, કાર્ય-કાર્ય-કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પાર પારવામાં પૂરા કરનેમ્, પ્રયતમાનસ્ય યત્ન કરતા પ્રયત્ન કરતે હુબ, કર્તુઃ કર્તાના કર્તાકે, ઉપકરણાય સાધનરૂપ સાધનરૂપમેં, ઉપકલ્પતે થાય છે વરતા જાતા હૈ, તત્ તે વહ, કરણમ્ કાર્શુક છે કરણ હૈ ॥ ૭૦ ॥

70. The ' Means ' are the things which the doer prescribes when he undertakes performance of an action.

કાર્યયોનેઃ લક્ષણમ્—

કાર્યયોનિસ્તુ સા યા ચિક્રિયમાણા કાર્યત્વ-માપદ્યતે ॥ ૭૧ ॥

ચિક્રિયમાણા રૂપાન્તર થતાં અન્ય રૂપમેં વદલતા હુબા, યા બે જો, કાર્યત્વમ્ કાર્યરૂપને કાર્યરૂપકા, આપદ્યતે પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સા તુ તે વહ, કાર્ય-યોનિઃ સમવાયી કાર્શુક છે સમવાયી કારણ હૈ ॥ ૭૧ ॥

૬૯. વત્-વઃ (ચ. દ. ૫.)

71. That is the source of action which by metamorphosis attains the state of action.

कार्यस्य लक्षणम्—

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

कर्ता कर्ता कर्ता, यस्य नेनी जिसकी, अभिनिर्वृत्तिम् उत्पत्तिने उत्पत्तिको, अभिसन्धाय अक्षमा अक्षने लक्षमें ले कर, प्रवर्तते प्रवृत्ति करे छे प्रवृत्त होता है, तत् ते वह, कार्यम् कार्य छे कार्य है ॥ ७२ ॥

72. "Action" is that for the fulfilment of which the doer endeavours.

कार्यफलस्य लक्षणम्—

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७३ ॥

यत्- प्रयोजना ने प्रयोजनवाणी जो प्रयोजनवाली, कार्य- कार्य- कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिः सिद्धि सिद्धि, इष्यते इष्ट होती है, तत् पुनः ते वह, कार्यफलम् कार्यफल (कार्य-नुं इण) छे कार्यफल (कार्यका फल) है ॥ ७३ ॥

73. "The fruit of action" is the purpose for whose accomplishment an action is undertaken.

अनुबन्धस्य लक्षणम्—

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

कार्यान् कार्यना कार्यके, उत्तरकालम् पछीना समयमें, कार्यनिमित्तः कार्यथी उत्पन्न थयेवे कार्यसे उत्पन्न हुआ, शुभः शुभ शुभ, अपि वा अथवा अथवा, अशुभः अशुभ अशुभ, यः ने जो, भावः भाव भाव, कर्तारम् कर्ताने कर्ताको, अवश्यम् अवश्य अवश्य, अनुबध्नाति आश्रय छे छे आश्रय करता है,

सः खलु ते वह, अनुबन्धः अनुबन्ध छे अनुबन्ध है ॥ ७४ ॥

74. "Subsequence" is that state which relates the doer with the subsequent result of the action, be it of a happy or unhappy nature.

देशस्य लक्षणम्—

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अधिष्ठानम् अधिष्ठान अधिष्ठान, तु ते। तो, देशः देश छे देश है ॥ ७५ ॥

75. "Place" is the region of action.

कालस्य लक्षणम्—

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणामः परिणाम परिणाम, पुनः ते। तो, कालः काल छे काल है ॥ ७६ ॥

76. "Time" is also change.

प्रवृत्तः लक्षणम्—

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्थाः सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमारम्भश्च ॥ ७७ ॥

कार्य- कार्य कार्यने माटे करेदी कार्यके लिए की हुई, चेष्टा चेष्टा चेष्टा, तु खलु ते। तो, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति छे प्रवृत्ति है, सा ते वह, एव ए ही, क्रिया क्रिया क्रिया, कर्म कर्म कर्म, यत्नः यत्न यत्न, कार्य समारम्भः च चने कार्यसमारम्भ इहेवाय छे और कार्यसमारम्भ कहा जाता है ॥ ७७ ॥

77 "Endeavour" is action directed towards an end It is the action, the performance, the effort and the beginning of a work.

उपायस्य लक्षणम्—

उपायः पुनस्तथाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,

७८. अभिविधानम्-अभिसंधानम् (च. च. प.)

,, -अभिविधानम् (प.)

कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तूपायः;

કાર્ય-કાર્ય કાર્ય, કાર્યફલ-કાર્યફલ કાર્યફલ, અનુબન્ધ-અને અનુબન્ધથી ઓર અનુબન્ધસે, વર્જનાનામ્ રહિત રહિત, ત્રયાણામ્ ત્રણ ત્રીન, કારણાદીનામ્ કારણાદિકનું કારણાદિકકા, સૌદ્રવમ્ કાર્યને અનુદ્રવપણું કાર્યકે અનુકૂલ હોના, સમ્યક્ ચ અને સારી રીતે ઓર અચ્છી પ્રકાર, અભિવિધાનમ્ ચ એએની કાર્યને અનુદ્રવ રૂપમાં રિથિત અને કાર્યકે અનુકૂલ રૂપમાં સ્થિતિ, પુનઃ તેા તેા, ઉપાયઃ ઉપાય છે ઉપાય દે, કાર્યાણામ્ કાર્યને કાર્યકા, અભિનિર્વર્તકઃ ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્પાદક, इति अतः तु એથી इस लिए, ઉપાયઃ ઉપાય કહેવાય છે ઉપાય કહા જાતા દે;

78-(1) The means of action is the integration and the proper adjustment of the doer etc., excepting the action, fruit of action and subsequence of action. As it accomplishes the action, it is called the means.

कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताश्चोत्तरकालं फलं, फलाश्चानुबन्ध इति ॥७८॥

કૃતે કરેલા કામમાં કિયે હુએ કાર્યમાં, ઉપાય-ઉપાયનું ઉપાયકા, અર્થઃ પ્રયોજન પ્રયોજન, ન અસ્તિ હોવું નથી નહીં દે, તદાત્વે કાર્યોત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યોત્પત્તિકે પૂર્વ, ન વિદ્યતે હોવું નથી નહીં હોતા, કૃતાત્ ચ કાર્ય અર્થ ચક્ર્યા કાર્ય હો ચુકનેકે, ઉત્તરકાલમ્ પછી પીછે, ફલમ્ ફળ હોય છે તેથી ફલમાં પણ ઉપાયનું પ્રયોજન નથી ફલ હોતા દે इस लिए ફલમાં મી ઉપાયકા પ્રયોજન નહીં દે. ફલાત્ ચ અને ફળ પછી ઓર ફલકે પીછે, અનુબન્ધઃ इति અનુબન્ધ હોય છે તેથી અનુબન્ધમાં પણ ઉપાયનું પ્રયોજન નથી અનુબન્ધ હોતા દે इस लिए અનુબન્ધમાં મી ઉપાયકા પ્રયોજન નહીં દે ॥૭૮॥

૭૮. कार्याणां-नेपा तद्धि कार्याणा (घ.)

., कार्य कार्यफलानुबन्धवर्जना, कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्य-
तस्तूपाय. कार्य कार्यफलानुबन्धवर्जना तेषां तद्धि कार्या-
णामभिनिर्वर्तकमित्यतस्तूपायः (घ.)

78. It is of no avail in the action that is already over, nor in the action that is current. After the accomplishment of action there follows the fruit of action and from it there flows the subsequence of action.

મિષજેતત્સર્વં પરીક્ષ્ય કાર્યારમ્ભઃ કર્તવ્યઃ—

एतद्विधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा ।

અગ્રે પહેલાં પહિને, एतत् आ इन, દશવિધમ્ દશ પ્રકારના ભાવેની इस प्रकारके भावोंकी, परीक्ष्यम् પરીક્ષા કરવી એઈએ પરીક્ષા કરની चाहिए; ततः अनन्तरम् તેની પછી इसके अनन्तर, कार्यार्था કાર્યને માટે कार्यके लिए, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, इष्टा ઇષ્ટ છે इष्ट है;

79-(1) All these ten characteristics of action should be investigated and only afterwards is the undertaking of action desirable

**तस्मान्नपि कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमा-
रम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म
समारमेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥**

તસ્માત્ તેથી હવલિએ, कार्य-કાર્યની કાર્યકી, समा-
रम्भात् શરૂઆત આરમ્ભકે, प्राक् પહેલાં પૂર્વે, कार्यम् કાર્ય કાર્ય, चिकीर्षुः કરવાની ઇચ્છાવાળા કરનેકી इच्छा-
वाला, मिषक् વંછે વેષ, परीक्षया પરીક્ષાથી પરીક્ષા દ્વારા, केवलम् સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, परीक्ष्यम् પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરની, परीक्ष्य पदार्थोंकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, कर्म कर्म कार्य, कर्तुम् કરવાની કરનેકી समारमेत શરૂઆત કરવી એઈએ આરમ્ભ કરે ॥ ७९ ॥

79. Hence the physician who is desirous of action must commence his work after thoroughly investigating all those facts that deserve to be investigated.

परीक्षाया विषये भिषजां प्रश्नाः —

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनक्षिरोविरेचनानि प्रयोजुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां मेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

तत्र तेभ्यो इमं, कश्चित् कोई कोई, भिषक् वैद्य वैद्य, अभिषक् वा अथवा वैद्य न होय ओवे भाष्यस अथवा वैद्यसे अतिरिक्त कोई. भिषजम् वैद्यने वैद्यको, एवम् खलु आ प्रभाषे इस प्रकार, पृच्छेत् चेत् ओ पूछे तो यदि पछे कि, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, क्षिरोविरेचनानि अने शिरोविरेचननने और क्षिरोविरेचनको. प्रयोजुकामेन प्रयोगवान् प्रयोग करनेकी इच्छावां, भिषजा वैद्य वैद्यको, कतिविधया डेटली अतनी कितने प्रकारकी, परीक्षया परीक्षाथी परीक्षासे, कतिविधम् एव डेटला प्रकारनः विषयानी कितने प्रकारके विषयोंकी, परीक्ष्यम् परीक्षा डरवी ओईओ? परीक्षा करनी होती है?, अत्र ओभां इनमें, कः च शा शा कौन कौनसे, परीक्ष्यविशेषः परीक्ष्य विषयाना ओई ओ? परीक्ष्य विषयोंके मेद हैं? कथम् च डेवी रीते किम प्रकार, परीक्षितव्यः परीक्ष्य विषयानी परीक्षा डरवी ओईओ? परीक्ष्य विषयोंकी परीक्षा करनी चाहिए?, परीक्षा च परीक्षातुं परीक्षाका, किंप्रयोजना शुं प्रयोगन ओ? क्या प्रयोजन है?, क च क्वा कहां, वमन-वादीनाम् वमन वमनेनी वमनआदिकी, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति डरवी ओईओ? प्रवृत्ति करनी चाहिए?, क च अने क्वा और कहां, निवृत्तिः निवृत्ति डरवी ओईओ? निवृत्ति करनी चाहिए?, प्रवृत्ति- प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिनां और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणाने लक्षणोंका, संयोगे च संयोगे अने संयोग होने पर,

किम् शुं क्या, नैष्ठिकम् निश्चयपूर्वक डरवी ओईओ? निश्चयसे करना चाहिए?, वमन-वादीनाम् च अने वमना-दिभिर्वा और वमनादिकमें, कानि क्वा क्वा? जैन, मेषज- द्रव्याणि औषधद्रव्ये औषधद्रव्य, उपयोगम् उपयोग उपयोगको, गच्छन्ति इति पछे ओ? गप होते हैं? ॥ ८० ॥

80. Whether a man be himself a physician or not he should interrogate a physician thus. By how many methods of examination should a physician examine who is desirous of administering emetics, purgatives, enemata-corrective or unctuous, and erhines? What is the special subject of examination? Of what use is the examination? When are emetics etc., to be administered? When are they to be avoided and what should be done when there are combined indications of both and what are the drugs that go into use in these preparations?

तेषामुत्तरम्—

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं— बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिमेदः, कतमेन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण भिषया परीक्षया केन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य सिद्धिमेदप्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानः

एवम् ओ प्रभाषे इस प्रकार, पृष्टः पूछनाभा आवेक्षे पूछने पर, सः ते वह, यदि ओ यदि, मोहयितुम् भ्रमवत् परेशान करना, इच्छेत् भ्रमते होय तो चाहे तो, एवम् ओने इसे, ब्रूयान् कहेतुं के कहे कि, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, हि तो तो, बहुविधा धातु प्रकारनी ओ बहुत प्रकारकी है, तथा अने और परीक्ष्य परीक्षा डरवी ओईओ विषयानी परीक्षा करनी चाहिए

मेदः विधिश्च भेदः पञ्च भेदाः प्रकृतयेन। ये विधिरूप मेदः भी बहुत प्रकारका है। कतमेन कथा किं, विधि-मेद-विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण प्रकृत्यान्तरं कारणान्तरं, मित्रया भिन्न मित्र, परीक्षया परीक्षा प्रभावे परीक्षा द्वारा, केन कथा किं, विधिमेद-विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण प्रकृत्यान्तरं कारणान्तरं, मित्रत्व भिन्न मित्र, परीक्ष्य-का परीक्ष्यना परीक्ष्यके, मेद-अप्यम् भेदः संप्रधाना भाषणे मेदकी संख्याके परिच्छेदको, आख्यायमानम् दुः कहुं अभि में कहूं ऐसे, भवान् आप आप, पृच्छति पूछे छे ? पूछते हैं ?

81-(1). If having been asked thus, one desires to confound the questioner, one must say, "Examination is of many kinds, and there are many different things to be examined. Do you ask me about many methods of examination or of the differences in the things to be examined ?

नेदानीं भवतोऽन्येन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण मित्रया परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य मित्रस्याभिन्नमित्यर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं मित्वाऽन्यथाऽऽच्छाज इच्छां पूरये-यमिति ॥ ८१ ॥

अन्येन भीष्म दूसरे, विधिमेद-विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृति-अन्तरेण प्रकृत्यान्तरं कारणान्तरं, मित्रया भिन्न मित्र, परीक्षया परीक्षाधी परीक्षासे, अन्येन वा अथवा भीष्म अथवा दूसरे, विधिमेद-विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृति-अन्तरेण प्रकृत्यान्तरं कारणान्तरं, मित्रस्य भिन्न मित्र, परीक्ष्यस्य परीक्ष्यना परीक्ष्यके, भवतः आप आप, श्रोतुम् संप्रधाना

८१. परीक्षाविधिमेदेनान्येन-परीक्षाविधिमेदप्रकृत्यन्तरेणान्येन (ब.)
 ,, मित्रान्त्वयाऽऽच्छाज-मित्वाऽन्यथाऽऽच्छाज (ब.)
 ,, पूरयेयमिति-पूरययेयमिति (ब.)

सुननेके, अभिहितम् धृष्ट इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको अन्येन भीष्म दूसरे, परीक्षा-परीक्षाना परीक्षाके, विधिमेदेन विधिश्च भेदः विधिरूप मेदसे, अन्येन वा अथवा भीष्म अथवा दूसरे, विधिमेद-विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृति-अन्तरेण प्रकृत्यान्तरं कारणान्तरं, परीक्ष्यम् परीक्ष्यना परीक्ष्यका, मित्रा भेद करीने मेद करके, अन्यथा अथवा अन्यरूपसे, आच्छाजः छेते। कहता हुआ, जहम् दुः में, इदानीम् इदानीं अब, इच्छाम् आपनी छेछाने आपकी इच्छाको, न पूरयेयम् पूरी न करी शकुं पूरी न कर सकूं ॥ ८१ ॥

81. If you ask the difference between a thing that is different by virtue of its differential quality. by a mode of examination which is differentiated by its different characteristics, I may describe one or the other variety of the thing which is different by virtue of its different characteristic, by a method of examination which is different by virtue of its differential characteristic and it may not please you. So tell me what you definitely desire."

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्या-द्यथोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्यक् यदि तु ब्रूयाच्च चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचन-कालं मन्येत, काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

मः ते वह, यत् ते जां उत्तरम् उत्तर उत्तर, ब्रूयात् कहे कहे, तत् ते उसे, समीक्ष्य अत्रात्र तेषांसीने देख कर, यथोक्तम् यथोक्त यथा, प्रतिवचन-प्रतिवचनना प्रतिवचनके विधिम् विधिने विधिको, अवेक्ष्य अवेक्षने देख कर, उत्तरम् अयुत्तर प्रत्युत्तर, वाच्यम् ८२ समीक्ष्य-परीक्ष्य (क त ब.)

- ,, वाच्यं-वाक्यं त.)
 ,, अवेक्ष्यः सम्यक् यदि तु ब्रूयाच्चैनं मोहयितुमिच्छेत्-अवेक्ष्य सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् (ब.)

સ્વાત્ કહેવો બેઠાં કહનાં વાલિય, વલિ તુ અને બે
ઝીર વલિ, સમ્યક્ સરખી રીતે મલી પ્રકાર, મૂવાત્ કહે તે
કહે તો ફિર, પનમ્ ચ એને ઉસે, મોહયિતુમ્ મુંઝાવવાની
પરેશાન કરનેકી, ન જણેત્ ધન્ધા ન કરવી જટઝા ન કરે,
વચનકાલમ્ કહેવાને વખત કહેનેકા સમય, તુ તેા તો,
પ્રાસમ્ પ્રાપ્ત થયેલો પ્રાપ્ત હુઆ, મમ્યેત માનવો જાને,
જસ્મં અને એને ઝીરે ઇસકો, નિશ્ચિલેન સમ્પૂર્ણપણે
સમ્પૂર્ણ, જાસમ્ મથાર્થ યથાર્થ, એવ જ હી, કામમ્
ધન્ધાનુસાર ચયેકઝ, મૂવાત્ કહેવું કહે ॥ ૮૨ ॥

82. Then examining well what
reply he gives, the answer should be
made in a befitting manner. If the
spirit be good and earnest, he must
not be deluded. But when the right
situation has arisen, sincere and full
answer must be given for his enlight-
enment.

દ્વિવિધા પરીક્ષા—

દ્વિવિધા તુ જલુ પરીક્ષા જ્ઞાનવતાં—પ્રત્યક્ષમ્,
અનુમાનં ચ। એતદ્વિ દ્વયમુપદેશશ્ચ પરીક્ષા
સ્યાત્। એવમપા દ્વિવિધા પરીક્ષા, ત્રિવિધા વા
સહોપદેશેન ॥ ૮૩ ॥

જ્ઞાનવતામ્ જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનિયોંકી, પરીક્ષા પરીક્ષા
પરીક્ષા, તુ તેા તો, દ્વિવિધા જલુ બે પ્રકારની છે દો
પ્રકારકી છે, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ
અને અનુમાન ઝીરે અનુમાન, એતત્ હિ આ ચે, દ્વયમ્
બે દોનો, ઉપદેશઃ ચ તથા ઉપદેશ તથા ઉપદેશ,
પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, સ્વાત્ છે છે, એવમ્ આમ્ ઇસ
પ્રકાર, એવા આ યદ, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, દ્વિવિધા
બે પ્રકારની છે દો પ્રકારકી છે, ઉપદેશેન અથવા
ઉપદેશની અથવા ઉપદેશકે, સહ સાથે માથ, ત્રિવિધા
વા ત્રણ પ્રકારની છે ત્રીન પ્રકારકી છે ॥ ૮૩ ॥

83. For learned men there are only
two methods of examination—direct
observation and inference. These two
and authoritative texts are the methods

of examination. Thus there are two
methods of examination, or three, in-
cluding authoritative texts.

દશવિધં પરીક્ષમ્—

દશવિધં તુ પરીક્ષ્યં કારણાદિ યતુક્તમમે,
તદિદ મિષગદિગુ સંસાર્ગ સંવર્ણયિષ્યામઃ—

કારણાદિ કરણાદિ કારણાદિ, દશવિધમ્ દશ
પ્રકારનુ દશ પ્રકારકા, પરીક્ષમ્ પરીક્ષ પરીક્ષ, તુ
તેા તો, વત્ જો જો, બમે આગળ પ્રથમ, ઉક્તમ્ કહ્યું
છે કહા છે, તત્ તે ઉસે, જદ્ અહીં યદા, મિષક્-જાવિષુ
સંસાર્ગ મિષક્ વગેરેના ઉદાહરણે આપી મિષગદિમે
ઉદાહરણ દે કર સંવર્ણયિષ્યામઃ બતાવશું દિશાયેને;

84-(1). How the ten subjects for
investigation such as cause etc., which
have been already described, should
be applied to physicians and other
things, we shall now indicate

જદ્ કાર્યપ્રાપ્તૌ કારણં મિષક્, કરણં પુન-
ર્મેષજં, કાર્યયોનિધાનુંવેષમ્યં, કાર્યં ધાતુસામ્યં,
કાર્યફલં સુખાવાસિઃ, અનુબન્ધઃ સ્વસ્વાયુઃ, દેશો
ભૂમિરાતુરશ્ચ, કાલઃ પુનઃ સંવત્સરધાતુરાવસ્થા
ચ, પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિકર્મસમારમ્ભઃ, ઉપાયસ્તુ મિષ-
ગાદીનાં સૌષ્ઠવમભિવિધાનં ચ સમ્યક્ ।

જદ્ અહીં યદા, કાર્યપ્રાપ્તૌ કાર્યપ્રાપ્તિમાં કાર્ય-
પ્રાપ્તિમે, કારણમ્ કરણ કારણ, મિષક્ વૈષ છે વૈષ છે,
કરણમ્ કરણ કરણ, પુનઃ તેા તો, મેષજમ્ ઓષધ છે
ઔષધ છે, કાર્યયોનિઃ કાર્યયોનિ કાર્યયોનિ, ધાતુવેષમ્યમ્
ધાતુની વિષમતા છે ધાતુકી વિષમતા છે, કાર્યમ્ કાર્ય
કાર્ય, ધાતુસામ્યમ્ ધાતુસામ્ય છે ધાતુસામ્ય છે, કાર્ય-
ફલમ્ કાર્યફલ કાર્યફલ, સુખાવાસિઃ આરોગ્યપ્રાપ્તિ
છે આરોગ્યપ્રાપ્તિ છે, અનુબન્ધઃ જલુ અનુબન્ધ અનુબન્ધ,
આયુઃ આયુ છે આયુ છે, દેશઃ દેશ દેશ, ભૂમિઃ ભૂમિ
ભૂમિ, આતુરઃ ચ અને આતુર છે ઝીરે આતુર છે, કાલઃ

૮૪. કાર્યપ્રાપ્તૌ—કાર્યપ્રાપ્તિઃ (૫. ૯.)

,, અભિવિધાનં—અભિવિધાન (૧. ૫.)

કાલ, યુગઃ તે। તે, સંવત્સરઃ ચ વર્ષં વર્ષ, જાતુરા-
વસ્થા ચ અને રોગીની અવસ્થા છે. ઔર રોગીની
અવસ્થા છે, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, પ્રતિકર્મ- ગ્રિકિત્સાને
મ.ટે ચિકિત્સાકે લિપ્, સમારમ્મઃ ચેષ્ટા છે ચેષ્ટા છે,
ઉપાયઃ ઉપાય ઉપાય, તુ તે। તે, મિષગાદીનામ્ બિપ્ક
ધત્વાદિની મિષક્ આદિકી, સૌહવમ્ શ્રેષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા,
સમ્યક્ અને તેષોને। સારે ઔર ઝનકા સમ્યક્,
અભિવિજ્ઞાનમ્ ચ યોગ છે યોગ છે;

84-(૨). In any given therapeutic action, the cause or doer is the physician, the means are the medicaments, the source of action is the pathological condition of the body-elements, the purpose is the attainment of equilibrium of body-elements, the fruit of action is the attainment of happiness by the patient, the subsequence is indeed life, the place is the country or the patient, and time is the season of the year or the stage of the disease, endeavour is the beginning of treatment, and the means is the excellence of the proper adjustment of the physician etc.

દેહાપ્યમ્યોપાગમ્ય વિષયઃ પૂર્વેષોપાગમ્યવિશે-
ષેણ વ્યાખ્યાતઃ। ઇતિ કારણાદિનિ દશ દશસુ
મિદગાદિષુ સંસાર્ય સંદર્શિનાંતઃ, તથેયાનુપૂર્વ્ય-
નદશાગમ્યં પરીક્ષ્યમુક્તં ચ ॥ ૮૪ ॥

દેહ અહીં યહાં. અપિ પશુ મી અસ્ય આ હસ,
ઉપાગમ્ય ઉપાગમના ઉપાયકે, વિષયઃ વિષયનુ વિષયકા,
પૂર્વેષ અગાઉ કહેતામાં આવેલ. પૂર્વેક, એવ જ હી,
ઉપાગમ્યોપાગમ્ય ઉપાયકે-થી ઉપાયકે-થી. વ્યાખ્યાતઃ વ્યા-
ખ્યાન થઈ ગયું છે વ્યાખ્યાન હો ગયા છે, ઇતિ આ
પ્રમાણે દશ દશ દસ. કારણાદિનિ કારણાદિક
કારણ ૨૨ મ, મિષગાદિપુ સંસાર્ય બિપ્ક
વિષય ૨૫ મિષક્ આદિ સ્વાહરણ હેકર,

સંદર્શિતાનિ જાતાંભાં છે દિક્ષા દિવે છે, તથા એવ ચ
અને તે જ ઔર ઝસી હી, જાતુરૂર્વા કમસે,
એવત્ આ યહ, દશવિષમ્ દશ પ્રકારનું દસ પ્રકારકા,
પરીક્ષમ્ પરીક્ષ્ય પરીક્ષ્ય, ઝક્તમ્ કહ્યું છે કહ દિક્ષા
છે ॥ ૮૪ ॥

84. 'Method' has already been explained as one of the means. Thus the ten subjects, cause etc., have been explained in their application to the ten things viz., physician etc. These ten in succession constitute the ten-fold method of examination.

તસ્ય યો યો વિશેષો યથા યથા ચ પરીક્ષિતવ્યઃ,
સ તથા તથા વ્યાખ્યાસ્યતે ॥ ૮૫ ॥

તસ્ય કારણ પગેરેને। કારણ આદિકા, યઃ યઃ ને ને
જો જો, વિશેષઃ ભેદ ભેદ, યથા યથા ચ ને ને પ્રમાણે
જિસ જિસ પ્રકાર, પરીક્ષિતવ્યઃ પરીક્ષા કરવા થીય છે
પરીક્ષા કરને યોગ્ય છે, સઃ તેનુ તેનુ ઝસ ઝસકા, તથા
તથા તે તે પ્રમાણે વૈષે વૈષે, વ્યાખ્યાસ્યતે વ્યાખ્યાન
કરવામાં આવશે વ્યાખ્યાન ક્રિયા ગાયના ॥ ૮૫ ॥

85 As to how each one of these subjects, is to be tested will now be duly explained

કારણં મિષગિન્યુક્તમગ્રે, તસ્ય પરીક્ષા—
મિષજ્ઞમ યો મિષજ્ઞયતિ, યઃ મૃત્યાર્થપ્રયાગકુઝલઃ,
યસ્ય ચાયુઃ સર્વથા વિદિતં યથાવત્। સ ચ
સર્વધાતુસામ્યં ચિકીર્ષન્નાત્માનમેવાતિઃ પરીક્ષેત
ગુણિપુ ગુણતઃ કાર્યામિનિર્વૃત્તિં પત્યન્, કશ્ચિદ-
હમસ્ય કાર્યસ્યામિનિર્વેતને સમર્થો ન વેતિઃ

કારણમ્ કારણ કારણ, મિષક્ વેલ છે વેલ છે,
ઇતિ એમ એમા, અગ્રે અગાઉ પદિકે, ઝક્તમ્ કહ્યું છે
કહા છે, તસ્ય તેની ઇમકી, પરીક્ષા પરીક્ષા આ છે
પરીક્ષા યહ છે, યઃ ને જો, મિષજ્ઞયતિ પીડાનિવારણ કરે

૮૫. વિશેષઃ—પરીક્ષ્યવિશેષઃ (૫.)

૮૬. સ ચ સર્વધાતુસામ્યમ્-ધાતુસામ્યમ (૫)

રોગનિવારણ કરે. યઃ જે જો, સૂત્ર- સૂત્રના સૂત્રકે, અર્થ- અર્થના અર્થકે, પ્રયોગ- પ્રયોગમાં પ્રયોગમે, કુશલઃ કુશળ હોય કુશલ હો, યસ્ય ચ અને જેને ઓર જિમકો, આયુઃ આયુધ્યનું આયુકા, સર્વથા સર્વ પ્રકારે સર્વ પ્રકારસે, યથાવત્ સ પૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણ પ્રકારસે, વિદિ- તમ્ જ્ઞાન હોય જ્ઞાન હો, મિષક્ નામ તે વૈદ્ય છે વહ વૈદ્ય હૈ. મર્થ- સર્વ સર્વ, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુ- ઓંકી, સામ્યમ્ સમાનતા સમાતા, ચિકીર્ષન્ કરવા ઇચ્છતા કરનેકી ઇચ્છા કરતા હુઆ, સઃ ચ તેણે વહ, ગુણતઃ ગુણ પ્રમાણે ગુણકે અનુસાર, કાર્ય- કાર્યની કાર્યકી, અભિનિર્વૃત્તિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, પશ્યન્ ધ્યાનમાં રાખતાં દેખતા હુઆ, ગુણિષુ ગુણવાળા ચિકિત્સક વગેરે ચાર પાદમાં ગુણવાળે ચિકિત્સક આદિ ચાર પાદમે, આત્માનમ્ પોતાની અપની, एव જ હી, આદિતઃ પહેલેથી પ્રારમ્ભમે, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેઠે પરીક્ષા કરે, કચિત્ શું કયા, અહમ્ હું મેં, અસ્ય આ ઇસ, કાર્યસ્ય કાર્યને કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તે કરવામાં કરનેમે, સમર્થઃ સમર્થ છું સમર્થ હું, ન વા હતિ કે નહિ અથવા નહીં:

86-(1). As the 'cause' is said to be the physician in the beginning, its test is thus: the physician is he who 'physics', who is skilled in the application of textual wisdom and who knows all aspects of life correctly. Desiring the establishment of the equilibrium of body-elements, he must examine himself first with a view to find out whether he is possessed or not of the qualities necessary to discharge of the work on hand.

તત્રમં મિષગુણા યંરુપપન્નો મિષગ્ધાતુસામ્યા- અભિનિર્વૃત્તે સમર્થો ભવતિઃ તથા- પર્યવદાતશ્રુ- તતા, પરિદૃષ્ટકર્મતા, દાક્ષ્યં, શૌચં, જિતહસ્તા, ઉપકરણવત્તા, સર્વેન્દ્રિયોપપન્નતા, પ્રકૃતિજ્ઞતા, પ્રતિપત્તિજ્ઞતા ચેતિ ॥ ૮૬ ॥

તત્ર અહીં યહાં, હમે આ નીચે જણાવેલા વે

નિષ્કોક, મિષગુણાઃ વૈદ્યના ગુણો છે વૈદ્યકે. ગુણો હૈ, યેઃ જેનાથી જિનસે, ઉપપન્નઃ યુક્ત યુક્ત, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુઓંકી, સામ્ય- સમાનતા સમાતા, અભિનિર્વૃત્તે- કરવામાં કરનેમે, સમર્થઃ સમર્થ સમર્થ, મવતિ થાય છે હોતા હૈ, તત્ યથા જેમકે જેસે, પર્ય- વદાતશ્રુતતા શુદ્ધ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળાપણું શુદ્ધ શાસ્ત્રના જ્ઞાન હોના, પરિદૃષ્ટકર્મતા સમ્પૂર્ણપણે કર્મને નજરે બેનારપણું કર્મકો સમ્પૂર્ણતઃ દેખના, દાક્ષ્યમ્ ચતુરાઈ કુશલતા. શૌચમ્ પવિત્રતા પવિત્રતા, જિતહસ્તાતા હાથ પર કાણુ હોવો જિતહસ્તાતા, ઉપકરણવત્તા સાધન- સમ્પન્ન હોવું ઉપકરણોસે યુક્ત હોના, સર્વેન્દ્રિય- સર્વેન્દ્રિયોથી સર્વેન્દ્રિયોસે, ઉપપન્નતા યુક્ત હોવું યુક્ત હોના, પ્રકૃતિજ્ઞતા પ્રકૃતિને જાણનારપણું પ્રકૃતિજ્ઞતા, પ્રતિપત્તિજ્ઞતા ચ્વેતિ અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની શક્તિવાળાપણું ઓર પ્રત્યુપજ્ઞમનિ હોના ॥ ૮૬ ॥

86. He who is possessed of the following qualities of a physician will be capable of establishing the equilibrium of body-elements, viz., full knowledge of the texts of the science, experience of practical work, skill, purity, deftness of hand, full possession of all the senses, possession of full equipment, knowledge of human constitution, and promptness of application.

કરણસ્ય પરીક્ષા -

કરણં પુનર્મેષજમ્ । મેષજં નામ તદ્યદુપકરણ- યોપકલ્પતે મિષજાં ધાતુસામ્યાઅભિનિર્વૃત્તૌ પ્રયત- માનસ્ય વિશેષતઃશ્ચોપાયન્તેભ્યઃ ।

કરણમ્ કરણુ કરણ, પુનઃ તે। તો, મેષજમ્ ઔષધ છે ઔષધ હૈ, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુઓંકી, સામ્ય- સમાનતા સમાનતા, અભિનિર્વૃત્તૌ કરવામાં કરનેમે, પ્રયત- માનસ્ય પ્રયત્ન કરતા પ્રયત્ન કરતે હુએ, મિષજઃ વૈદ્યના વૈદ્યકે, વિશેષતઃ ચ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, ઉપાય- ઉપાય ઉપાય, અન્તેભ્યઃ પર્યન્તના પદાર્થોમાંથી પર્યન્તકે

પદાર્થોં, ચત્ત્વે જો, ઉપકરણાશ્ચ સાધન૩૫ સાધન-
રૂપ, ઉપકરણપતે અને છે વનતા હૈ, તત્ત્વ તે વદ, મેષજમ્
નામ ભેષજ કહેવાય છે ઔષધ કહી જાતી હૈ;

87-(1) 'Means' again is medication. Medication is that means which is prepared by the physician for restoring the equilibrium of body-elements. Any other thing besides the source of action, endeavour, place and time which subserves the same purpose is also medication.

તત્ત્વ દ્વિવિધં વ્યપાશ્રયમેદાત્—દૈવવ્યપાશ્રયં,
કિવ્યપાશ્રયં ચેતિ । તત્ત્વ દૈવવ્યપાશ્રયં—મન્ત્રોષ-
ધેમણિમન્ત્રલબ્ધ્યુપહારહોમનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવા-
સસ્વસ્ત્યયનપ્રણિપાતગમનાદિ, યુક્તિવ્યપાશ્રયં—
સંશોધનોપશમને ચેષ્ટાશ્ચ દષ્ટફલાઃ ।

વ્યપાશ્રય- આશ્રયના આશ્રયકે, મેદાત્ ભેદથી ભેદશે,
તત્ત્વ તે વદ, દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારનું છે દો પ્રકારકી હૈ,
દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દૈવવ્યપાશ્રય, યુક્તિવ્યપાશ્ર-
યમ્ ચ હતિ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપાશ્રય,
તત્ત્વ તેમાં અને, દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દૈવવ્ય-
પાશ્રય, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર, ઔષધિ- ઔષધિ ઔષધિ,
મણિ-મણિ મણિ, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર,
મણિ-મણિ મણિ, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર, મણિ-મણિ મણિ,
મણિ, ઉપહાર- ઉપહાર (દાન) ઉપહાર (દાન), હોમ-હોમ
હોમ, નિયમ- નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત- પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાય-
શ્ચિત્ત, ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, સ્વસ્ત્યયન- સ્વસ્તિવા-
ચન સ્વસ્તિવાચન, પ્રણિપાત- નમસ્કાર નમસ્કાર, ગમન-
ગાદિ તીર્થસ્થાને જવું વગેરે છે તીર્થગમન ક્રિયાદિ હૈ,
યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપા-
શ્રય, સંશોધન- સંશોધન સંશોધન, ઉપશમને અને
ઉપશમન ઔર ઉપશમન, દષ્ટફલાઃ તથા પ્રત્યક્ષ ફળવાળી
એવં પ્રત્યક્ષ ફળ દેનેવાલી, ચેષ્ટાઃ ચ ચેષ્ટાઓ છે ચેષ્ટાએ હૈ;

87-(2). That is of two kinds, depending upon the difference in refuge or resort namely—the resort to gods,

૮૭. ઉપવાસસ્વસ્ત્યયન—ઉપવાસદાનસ્વસ્ત્યયન (૪.)

or divine medication, or resort to cor-
related experience or scientific medicine. Of them, the divine medication consists in incantation, herbal amulets, magical stone, auspicious sacrifice, offerings, oblations, vows, purificatory ritual, fasting, propitiatory invocation, salu-
tation, pilgrimage and such other things. The resort to scientific medicine consists of purification, sedation and other methods whose results have already been tested and observed.

एतच्चैव मेषजमङ्गमेदादपि द्विविधं—द्रव्य-
भूतम्, अद्रव्यभूतं च ।

एतत् च एव અને એ ઔર यह, मेषजम् औषध
औषध, अङ्गमेदात् अपि अङ्गना ભેદથી પણ અંગમેદશે
મી, દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારનું છે દો પ્રકારકી હૈ, દ્રવ્ય-
ભૂતમ્ દ્રવ્યભૂત દ્રવ્યભૂત, અદ્રવ્યભૂતમ્ ચ અને અદ્રવ્ય-
ભૂત ઔર અદ્રવ્યભૂત;

87-(3). This kind of medicine may be subdivided into two kinds—that which is material and that which is immaterial.

તત્ત્વ ચદ્રવ્યભૂતં તદુપાયાભિપ્રુતમ્ । ઉપાયો નામ
ભયદર્શનચિસ્માપનચિસ્મારણક્ષોભણહર્ષણમર્ત્સન-
વધ્યવન્ધસ્વપ્નસંવાહનાદિરમૂર્તો ભાવવિશેષો યથો-
ક્તાઃ સિદ્ધિપ્રાપ્તિઓપાયાભિપ્રુતા ઇતિ ।

તત્ત્વ તેમાં અને, ચત્ત્વે જો, અદ્રવ્યભૂતમ્ અદ્રવ્ય-
ભૂત છે અદ્રવ્યભૂત હૈ, તત્ત્વ તેના ઉપકા, ઉપાય-
ઉપાયમાં ઉપાયમે, અભિપ્રુતમ્ સમાવેશ થાય છે
સમાવેશ હોતા હૈ, ઉપાયઃ નામ ઉપાયનો અર્થ આ છે
ઉપાયકા यह अर्थ है, भय- दर्शन- क्षोभ- भूतान् भय
दिवाना, चिस्मापन- चिस्मापन पभाउवे चकित करना,

૮૭. ઉપાયાભિપ્રુતાઃ—વજ્રાવસ્તુ 'ઉપાયાભિપ્રુતાઃ' ઇતિ ન

પઠયિ (૫.)

વિસ્મારણ- વિસ્મૃતિ કરાવવી મુલાના, ક્ષોમણ- ક્ષોભ પમાડવો ક્ષોભિત કરના, હર્ષણ- હર્ષ પમાડવો પ્રસન્ન કરના, મર્સન- તિરસ્કાર કરવો તિરસ્કાર કરના, વધ- વધ દિસા કરના, બન્ધ- બંધન વાંધના, સ્વપ્ન- સ્વપ્ન મુલાના, સંવાહન- ચાંપી ચાપી કરના, આદિઃ વગેરે આદિ, અમૂર્તઃ અમૂર્ત અમૂર્ત, માવવિશેષ. બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવ મિત્ર મિત્ર માવ, યથોક્તાઃ અને કલા પ્રમાણેના ઝોર કહે હુણ, સિદ્ધિ- સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ઉપાયઃ ચ ઉપાયો પશુ ઉપાય મી, ઉપાય- ઉપાયમાં ઉપાયમે, અભિપ્લુતા. સમાવેશ પામે છે સમાવિષ્ટ હોતે હેં;

87-(4). That which is immaterial is included in the 'means'. It consists of frightening, causing surprise, obliterating memory, administering shock and inducing elation of spirits, threatening, thrashing, binding, inducing sleep, and the use of massage and such similar acts which are immaterial and those that are aids like attendant etc., fall under the category of this means to treatment.

યજ્ઞ દ્રવ્યભૂતં તદ્વમનાદિષુ યોગમુપૈતિ । તસ્યાપીયં પરીક્ષા દ્વદમેવંપ્રકૃત્યૈવંગુણમેવંપ્રભાવ- મસ્મિન્ દેશે જાતમસ્મિન્નૃતાવેવં ગૃહીતમેવં નિહિ- તમેત્રમુપસ્કૃતમનયા ચ માત્રયા યુક્તમસ્મિન્ વ્યાધાવેવંવિધસ્ય પુરુષસ્યૈવ તાવન્તં દોષમપકર્ષ- ત્યુપશમયતિ વા, યદન્યદપિ ચૈવંવિધં મેષજં ભવેત્તદ્વાનંન વિશેષેણ યુક્તમિતિ ॥ ૮૭ ॥

યત્ તુ અને જે ઝોર જો, દ્રવ્યભૂતમ્ દ્રવ્યરૂપ છે દ્રવ્યરૂપ છે, તત્ તેનેા ઉસકા, વમન-વમન વમન, આદિયુ વગેરેમાં આદિમે, યોગમ્ ઉપૈતિ યોગ થાય છે યોગ દોતા છે, તસ્ય તેની ઉસકી, અપિ પશુ મી, દ્યમ્ આ દ્યમ, પરીક્ષા પરીક્ષા છે પરીક્ષા છે, દ્વદમ્ આ

૮૭. વ્યાધી-રોગે (બ.)

„ એવ તાવન્તમ્-તાવન્તમ્ (જ. ત.)

„ અનેન-અનેનાન્નેન વા (ક. બ. જ.)

યદ, પ્રકૃત્વા પ્રકૃતિએ પ્રકૃતિસે, એવમ્ .આવું છે એસા છે, એવંગુણમ્ આવા ગુણનાં છે એવી ગુણસે યુક્ત છે, એવંપ્રભાવમ્ આવા પ્રભાવવાળું છે એસા પ્રભાવ- વાલી છે, અસ્મિન્ આ દ્યમ, દેશે દેશમાં દેશમે, અસ્મિન્ આ દ્યમ, ઋતૌ ઋતુમાં ઋતુમે, જાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલું છે ઉત્પન્ન હૈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે દ્યમ પ્રકાર, ગૃહી- તમ્ હીધેલું છે લી ગઈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે દ્યમ પ્રકાર, નિહિતમ્ મૂકેલું છે રક્ષી ગઈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે દ્યમ પ્રકાર, ઉપસ્કૃતમ્ સંસ્કૃત છે સંસ્કૃત છે, અનેન ચ અને આ ઝોર દ્યમ, માત્રયા માત્રાથી માત્રાસે, યુક્તમ્ પ્રયોજવામાં આવતાં પ્રયુક્ત કર જાને પર, અસ્મિન્ આ દ્યમ, વ્યાધી રોગમાં રોગમે, એવંવિધસ્ય આવી બાતના દ્યમ પ્રકારકે, પુરુષસ્ય એવ પુરુષના જ પુરુષકે, તાવન્તમ્ તેટલા ઉતને, દોષમ્ દોષને દોષકો, અપકર્ષતિ દૂર કરે છે નિકાલતી છે, ઉપશમયતિ વા અથવા શાન્ત કરે છે અથવા શાન્ત કરતી છે, યત્ જે જો, અન્યત્ બીજું અન્ય, અપિ ચ પશુ મી, એવંવિધમ્ આવી બાતનું દ્યમ પ્રકારકો, મેષજમ્ ઔષધ હોય ઔષધ હો, તત્ તે વદ, ચ પશુ મી, અનેન આ દ્યમ, વિશેષેણ વિશેષણથી વિશેષણસે, યુક્તમ્ દ્યમ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતી છે ॥ ૮૭ ॥

87. The means which is material is used in emesis etc., and of that this is the test—that it is of such and such nature, of such quality, of such efficacy, is born of such a country or region, of such a season, gathered in such a manner, preserved in such a way, medicated thus, and in such dosage, administered in such and such a disease, to such a person, either eliminates or allays such and such a humor. And if there be any other administered medication in similar manner should it also be examined.

કાર્યયોગે: પરીક્ષા—

કાર્યયોગિર્નાતુવૈષમ્યં, તસ્ય લક્ષણં વિકારા-

ગમઃ । પરીક્ષા ત્વસ્ય વિકારપ્રકૃતેશ્ચેવોનાતિરિક્ત-
લિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણં વિકારસ્ય ચ સાધ્યાસાધ્યમૃદુ-
દારુણલિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણમિતિ ॥ ૮૮ ॥

ધાતુવૈષમ્યમ્ ધાતુઓની વિષમતા એ ધાતુઓની
વિષમતા યહ, કાર્યયોનિઃ કાર્યથેાનિ છે કાર્યયોનિ હૈ,
વિકાર-વિકારોનાં વિકારકા, આગમઃ આવપુ' એ આના યહ,
તસ્ય તેનું' ઇસકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ, વિકાર-
વિકારની વિકારકી, પ્રકૃતેઃ ચ એવ પ્રકૃતિ (વાત વગેરે
દોષ) નાં પ્રકૃતિ (વાતાદિ દોષ) કે, કન-ઓઝાં કમ,
અતિરિક્ત-અને વધારે ઓર અધિક, લિઙ્ગ-વિશેષ-ભિન્ન ભિન્ન
લક્ષણોને ભિન્નભિન્ન લક્ષણોંકો, અવેક્ષણમ્ બેવાં દેખના,
વિકારસ્ય ચ અને રોગનાં ઓર રોગકે, સાધ્ય-સાધ્ય
સાધ્ય, અસાધ્ય-અસાધ્ય અસાધ્ય, મૃદુ-મૃદુ મૃદુ,
દારુણ-તથા દારુણ એવાં દારુણ, લિઙ્ગ વિશેષ ભિન્ન ભિન્ન
થિદ્ધોને ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોંકો, અવેક્ષણમ્ હિતિ તુ બેવાં
એ દેખના યહ, તસ્ય એની ઇસકી, પરીક્ષા પરીક્ષા છે
પરીક્ષા હૈ ॥ ૮૮ ॥

88. The 'Source of action' is the discordance of body-elements. Its indication is the advent of disease. Its examination consists in diagnosing the signs of decrease or increase of the morbid humors, the constitution and the symptoms of curability or incurability, and the mild or the acute stage of disease.

કાર્યસ્ય પરીક્ષા—

કાર્યં ધાતુસામ્યં, તસ્ય લક્ષણં વિકારોપશમઃ ।

ધાતુસામ્યમ્ ધાતુસામ્ય એ ધાતુસામ્ય યહ, કાર્યમ્
કાર્ય છે કાર્ય હૈ, વિકાર-વિકારની વિકારકી, ઉપશમઃ
શાન્તિ એ શાન્તિ યહ, તસ્ય તેનું' ઇસકા, લક્ષણમ્
લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ;

89-(1). The purpose of action is the restoring of the equilibrium of body-elements. Its indication is the alleviation of the morbid condition.

પરીક્ષા ત્વસ્ય-રુગુપશમનં, સ્વરવર્ણયોગઃ,
શરીરોપચયઃ, બલવૃદ્ધિઃ, અભ્યવહાર્યાભિલાષઃ,
રુચિગાહારકાલે, અભ્યવહૃતસ્ય ચાહારસ્ય કાલે
સમ્યગ્જરણં, નિદ્રાલાભો યથાકાલં, વૈકારિણાં ચ
સ્વપ્નાનામદર્શનં, સુષ્ણેન ચ પ્રતિબોધનં, વાતમૂત્ર-
પુરીષરેતસાં મુક્તિઃ, સર્વાકારૈર્મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાં
ચાવ્યાપત્તિરિતિ ॥ ૮૯ ॥

અસ્ય તુ આની ઇસકી, પરીક્ષા પરીક્ષા આ છે
પરીક્ષા યહ હૈ, રુક્-રાગની વેદનાકી, ઉપશમનમ્ શાન્તિ
શાન્તિ, સ્વર-સ્વર સ્વર, વર્ણ-અને વર્ણોંકો ઓર વર્ણકા,
યોગઃ સુયોગ થેવા સમ્યગ્યોગ હોના, શરીર-શરીરનું
શરીરકા, ઉપચયઃ વધવું' બઢના, બલ-બળની બલકી,
વૃદ્ધિઃ વૃદ્ધિ વૃદ્ધિ, અભ્યવહાર્ય-ભોજનમાં ભોજનમં,
અભિલાષઃ ઇચ્છા, આહાર-આહારને આહારકે,
કાલે વખતે કાલમં, રુચિઃ રુચિ રુચિ, અભ્યવહૃતસ્ય
ચ ખાધેલાં ખાયે હુએ, આહારસ્ય આહારનું' આહારકા,
કાલે યોગ્ય સમયે સમયપર, સમ્યક્ સારી રીતે ઠીક
પ્રકારમે, જરણમ્ પચી જવું' જીર્ણ ડોના, યથાકાલમ્
સમય પ્રમાણે સમય પર, નિદ્રાલાભઃ ઊંઘ આવી
જવી નીંદકા આના, વૈકારિણામ્ ચ રોગથી ઉત્પન્ન
થયેલાં રોગસે ઉત્પન્ન હુએ, સ્વપ્નાનામ્ સ્વપ્નોંકો,
અદર્શનમ્ ન બેવાં ન દેખના, સુષ્ણેન ચ સુષ્ણપૂર્વક
શુભપૂર્વક, પ્રતિબોધનમ્ અગૃત થવું' જાગના, વાત-વાત
વાત, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ-મળ મળ, રેતસામ્ અને
વીર્યની ઓર વીર્યકી, મુક્તિઃ ચ થેાચ્ય પ્રવૃત્તિ યોગ્ય
પ્રવૃત્તિ, સર્વ તથા સંપૂર્ણ તથા સંપૂર્ણ, આકારૈઃ શુભ
લક્ષણોથી શુભ લક્ષણોંકે, મનઃ-મન મન, બુદ્ધિ-બુદ્ધિ
બુદ્ધિ, હિન્દ્રિયાણામ્ ચ અને હિન્દ્રિયોનાં ઓર હિન્દ્રિયોંકા,
અવ્યાપત્તિઃ હિતિ નીરોગપણું નીરોગ હોના;

89. Its indications are— alleviation of pain, accession of voice and complexion, plumpness of the body, increase of strength. desire for food, relish while eating, timely and proper digestion of the food taken, approach of sleep at the

૮૯. રુગુપશમનમ્-રુગુપશમનમ્ (૫.)

proper time, not seeing frightful dreams (that forbode disease), happy awakening, the elimination of flatus, urine, feces and semen, and freedom from impairment of any kind of the mind, the intellect and the sense-organs.

કાર્યફલસ્ય પરીક્ષા—

કાર્યફલં સુખાવાસિઃ, તસ્ય લક્ષણં—મનો-
બુદ્ધિન્દ્રિયશરીરતુષ્ટિઃ ॥ ૯૦ ॥

સુખ-સુખની સુવૃત્તી, અવાસિઃ પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રાપ્તિ હોના યદ, કાર્યફલમ્ કાર્યફલ છે કાર્યફલ છે, મનઃ-મન મન, બુદ્ધિ-બુદ્ધિ બુદ્ધિ, હિન્દ્રિય-હિન્દ્રિયે હિન્દ્રિય, શરીર-અને શરીરની ઓર શરીરની, તુષ્ટિઃ પ્રસન્નતા એ પ્રસન્નતા યદ, તસ્ય તેનું ઉત્કર્ષ, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ છે ॥ ૯૦ ॥

90. The fruit of action is the attainment of happiness. Its characteristics are satisfaction of the mind, intellect, senses and the body.

અનુબન્ધસ્ય પરીક્ષા—

અનુબન્ધસ્તુ સ્વત્વાયુઃ, તસ્ય લક્ષણં—પ્રાણૈઃ
સહ સંયોગઃ ॥ ૯૧ ॥

આયુઃ તુ સહ આયુષ્ય તે આયુ તો, અનુબન્ધઃ અનુબન્ધ છે અનુબન્ધ છે, પ્રાણૈઃ પ્રાણોની પ્રાણોને, સહ સાથે સાથે, સંયોગઃ સંયોગ એ સંયોગ યદ, તસ્ય તેનું હસકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ છે ॥ ૯૧ ॥

91. The subsequence is indeed life. Its indication is its combination with the vital breath.

દેશસ્ય (ભૂમેઃ) પરીક્ષા—

દેશસ્તુ ભૂમિરાતુરશ્ચ ॥ ૯૨ ॥

ભૂમિ. ભૂમિ ભૂમિ, આતુરઃ ચ તુ અને આતુર ઓર આતુર, દેશઃ દેશ છે દેશ છે ॥ ૯૨ ॥

92. The place is the country or habitat of the drug as well as the patient himself.

તત્ર ભૂમિપરીક્ષા આતુરપરીક્ષાનૈવોર્વા સ્વા-
દૌષધપરિક્ષાનૈવોર્વા । તત્ર નાવદેયમાતુરપરિ-
જ્ઞાનહેતોઃ ।

તત્ર અહીં યદાં, આતુર રોગીને રોગીકા, પરિજ્ઞાન-
હેતોઃ સારી રીતે બાલુવા માટે સમ્પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરનેકે લિષ્ટ, ઔષધ-અથવા ઔષધને અથવા
ઔષધકા, પરિજ્ઞાનહેતોઃ એ સારી રીતે બાલુવા માટે
સમ્પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લિષ્ટ, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિ-
પરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા, સ્વાત્ પ્રાપ્ત છે રોગી છે, તત્ર તેમાં
જનમે, તાવન્ ને તાં, આતુર-રોગીને રોગીકા, પરિજ્ઞાન-
હેતોઃ સારી રીતે બાલુવા માટે સમ્પૂર્ણ રૂપે જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરનેકે લિષ્ટ, હયમ્ આ પરીક્ષા છે યદ પરીક્ષા

93-(1). The examination of the place may be either for the knowledge of the patient or for the knowledge of the drug. Here are the details regarding the knowledge of the patient.

તથા-જયં કસ્મિન્ ભૂમિપરીક્ષા જાતઃ સંવૃદ્ધો
વ્યાધિતો વાઃ તસ્મિન્નુચિદેસે મનુષ્યાણામિદમા-
હારજાતમ્, દર્શ વિદ્યારજાતમ્, દર્શમાત્તરજાતમ્,
પતાવશ્ચ વલગ્ન. દર્શમિદં સત્ત્વમ્, એવંધિદં
સાત્ત્વમ્, એવંધિદં તામ્, અક્રિયમ્, દ્યૌ
વ્યાધયઃ, હિતમિદમ્, અદર્શમિદમિતિ પ્રાયોગ-
હોનેન । ઔષધપરિક્ષાનૈવોર્વા તુ કલ્પેષુ ભૂમિપરીક્ષા
વચ્યતે ॥ ૯૩ ॥

તત્ યદાં રોગીકે જૈને, રોગી આ યદ, કસ્મિન્
કયા કૌન, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા નિપ્રદેશમે, પ્રાપ્તઃ
જનમે છે સમ્પૂર્ણ હુઆ દે, તત્ એવંધિદં તામ્ છે તત્
હુઆ છે, વ્યાધિતઃ વા રોગીકે રોગીકે છે અથવા

૯૩. પ્રાયોગવર્ણન-યોગાન્તરાધિવર્ણન-પ્રાયોગવર્ણન-રૂપે જ્ઞાન ન
પઠતિ । (ચ. ૫.)

रोगी हुआ है? तस्मिन् ते उस, भूमिदेशो भूमिप्रदेशमां भूमिप्रदेशमें, मनुज्याणम् मनुष्याणां मनुष्योंके, इदम् आ ये, आहारजातम् आहारो ये आहार हैं, इदम् आ ये, विहारजातम् विहारो ये विहार हैं, इदम् आ ये, आचारजातम् आचारो ये आचार हैं, एतावत् च आट्ठुं इतना, बलम् अलं ये बल है, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, सखम् मनं ये मन है, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, साख्यम् सांख्यं ये साख्य है, एवंविधः आवी अतनो इस प्रकारका. दोषः दोषं ये दोष है, इयम् आ यह, भक्तिः रुचिं ये रुचि है, इमे आ ये, व्याधयः रोगो ये रोग हैं, इदम् आ यह, हितम् हितकारकं ये हितकर है, इदम् आ यह, अहितम् अहितकारकं ये अहितकर है, इति ये प्रभाषे, इस प्रकार, प्रायोगहणेन धक्षुं करीने परीक्षा करवाभां आवे ये बहुत करके परीक्षा की जाती है, औषध- औषधना औषधके, परिज्ञानहेतोः तु परिज्ञानने भाटे तो परिज्ञानके लिए तो, भूमिपरीक्षा भूमिपरीक्षा भूमिपरीक्षा, कल्पेषु कल्पस्थानमां कल्प-स्थानमें, वक्ष्यते कहेवःभां आवेशे कही जायगी ॥९३॥

93. They are—in such and such a country was he born or grown up or was attacked by disease; in such and such a country, such and such are the articles of diet used by the people; and such their modes of exercise and customs, such their strength, such their psychic condition and such their homologation, such their habitus, such are their proclivities, such their peculiar diseases, and such things are wholesome and such unwholesome in general. These are the things to be ascertained. The examination of the soil necessary for the knowledge of drugs is expounded in the Section on (Kalpa) Pharmaceutics.

बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरानुरपरीक्षा—

आतुरस्तु कलु कार्यदेशः। तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्, बलदोषप्रमाण-ज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञान-हेतोः; दोषप्रमाणानुरूपो हि मेघजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति ।

आतुरः आतुर आतुर, तु कलु तो तो. कार्यदेशः कार्यदेशं ये कार्यदेश है, तस्य तेनी इसकी, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, आयुषः आयुष्यना आयुषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, बल-अथवा अथवा बल, दोष- तथा दोषना एवं दोषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, स्वात् थायं ये होती है, तत्र तेभां इनमें, तावत् तो तो, बल- अथवा बल, दोष-अने दोषना और दोषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञान-हेतोः ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, इयम् आ परीक्षा ये यह परीक्षा है, दोष-दोषना दोषके, प्रमाण-प्रमाणने प्रमाणके, अनुरूपः हि शैत्य योग्य, मेघज- औषधना औषधके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणका, विकल्पः भेद-भेद, बल-अथवा बलके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, विशेष-भेदनी भेदकी, अपेक्षः अपेक्षा रक्षणार अपेक्षा रखनेवाला, भवति थायं ये होता है;

94-(1). The 'place' of action is verily the patient himself. His examination is for the sake of the knowledge of his life-span or that of the measure of his strength and of the intensity of morbidity. The knowledge of the measure of his strength and intensity of morbidity are essential for the preparation of the medicine which should be in proportion to the degree of morbidity and also to the strength of the patient.

सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्प-बलमातुरमतिपातयेत्; न ह्यतिबलान्यामेघवाय-

९४. मेघजप्रमाणविकल्पः—मेघजप्रमाणविशेषः (क. प.)

वीर्याम्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्ते-
ऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यतितीक्ष्णवेगत्वाच्च तानि
सद्यःप्राणहराणि स्युः ।

हि ३२६के क्योकि, सहसा पिचर क्यो वगर
एकदमसे, अपरीक्षक-परीक्षा न करनारथी परीक्षा न
करनेवांछे, प्रयुक्तम् प्रयोज्येक्षुं प्रयुक्त की गई, अतिबलम्
अहु अगवाणुं अतिबलशाली, औषधम् औषध औषध,
अल्पबलम् अल्प अगवाणु अल्पबलशाली, आतुरम्
आतुरने रोगीको, अतिपातयेत् नुकसान करे छे हानि
करती है, हि ३२६के क्योकि, अतिबलानि अति अग-
वाणु अतिबलशाली, आग्नेय-आग्नेय आग्नेय, वायवी-
यानि अथवा वायवीय अगवाणु अथवा वायवीय
गुणवाली, औषधानि औषध औषध, अग्नि-क्षार-शस्त्र-
कर्माणि वा तथा अग्निर्कर्म, क्षारकर्म के शस्त्रकर्म
और अग्निर्कर्म, क्षारकर्म अथवा शस्त्रकर्म, अल्पबलैः अल्प
अगवाणु रोगीको अल्प बलवां रोगियोंसे, सोढुम्
न शक्यन्ते सहन करी शकता नथी सहो नहीं जा
सकते, हि ३२६के क्योकि, असह्य-असह्य असह्य,
अतितीक्ष्ण-अने अति तीक्ष्ण और अति तीक्ष्ण, वेगत्वाच्च
वेगवाणुअगवाणुने तीक्ष्ण वेगवां होनेसे, तानि तेओ वे,
सद्यः तत्तत् न क्षीघ्र, प्राण-प्राणने प्राणको, हराणि
हरनार हनेवांछे. स्युः थाय छे होते हैं;

94-(2). (For) A rash administration
of a very strong medication without
examination on a weak patient, will
upset him. Weak people cannot stand
strong remedies predominant in the
quality of fire and air, or the treat-
ment by thermal, caustic or operative
measures. As such remedies are un-
endurable, very severe and powerful,
they act as immediate destroyers of life.

एतच्चैव कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरम-
विषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविश्र-

मैरनात्यधिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः, विशेषतश्च नारीः,
ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविकृवहृदयाः प्रायः
सुकुमार्योऽबलाः परसंस्तभ्याश्च ।

एतच्च च आ इस, एव न ही, कारणम् हेतुनी
हेतुकी, अपेक्षमाणाः अपेक्षा राननार वेओ अपेक्षा
रखनेवाले वेद्य, हीनबलम् अल्प अगवाणु हीन
बलवाले, आतुरम् रोगीने रोगीकी, अविषादकरैः जेहने
उत्पन्न नहि करनार विषादको उत्पन्न नहीं करनेवाली,
मृदु-मृदुता मृदुता, सुकुमार-अने सुकुमारतानी और
सुकुमारताकी, प्रायैः अधिकतावाणु अधिकतावाली,
उत्तरोत्तर-उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, गुरुभिः गुरु गुरु, अवि-
श्रमेः पाठकाणे पक्ष चकार न करनार पाककालमें भी
विकार न करनेवाली, अनात्यधिकैः च अने भक्षविपत्ति
न करे ओवा और बहुत कष्टदायक न हो ऐसी, औषधैः
औषधथी औषधसे, उपचरन्ति उपचार करे छे उपचार
करते हैं, विशेषतः च तथा भास करीने एवं विशेष
करके, नारीः अनीओने उपचार करे छे स्त्रियोंका उप-
चार करते हैं, हि ३२६के क्योकि, ताः तेओ वे, प्रायः
धक्षुंअनुं प्रायः करके, अनवस्थित-अस्थिर अस्थिर,
मृदुविवृत-अगंभीर अगंभीर, विकृव-अने विह्वल
एवं विह्वल, हृदयाः हृदयवाणी हृदयवाली, सुकुमार्यः
कामल कोमल, अबलाः अगहीन बलहीन, परसंस्तभ्याः
च अने भीअओने आधारे टकनारी होय छे और
दूसरेके सहारे रहनेवाली होती हैं;

94-(3). It is owing to this reason
that in emergency, a weak patient
should be first treated with non-
distressing, mild and generally delicate
remedies and later on, gradually, by
heavy remedies which do not upset
him or give rise to complications.
This should be specially done in the
case of women. They are by nature
unsteady, tender, wavering, easily

१४. अतिपातयेत्-अभिवातयेत् (ड.)

११. अपेक्षमाणाः - अपेक्षमाणाः (च. ड.)

१४. विवृत-वृत (व.)

११. सुकुमार्योऽबलाः - सुकुमारा नाबोऽबलाः (त.)

disturbed and generally delicate, weak and dependent on others.

तथा बलवति दलदन्त्याधिपरिगते स्वल्पबल-
मौषधमपरीक्षकं त्र्युन्नतसाधकमेव भवति ।

तथा ते प्रमाणे च प्रकार, बलवत् अणवान् बलवान्, व्याधिः अणुः अणुः अणुः, परिगते अणुः अणुः आक्रान्त, बलवति अणवान् रोगीणां बलवान् रोगीणं, अपरीक्षकः परीक्षा न अणुः अपरीक्षकद्वारा, प्रयुक्तम् प्रयोगेण प्रयुक्तं क. ग. ह. स्थाप्यम् अल्प अणवान् रत्नवलशाली, मोक्षः औषध औषध, असाधकम् कार्यं नहि साधनायुं कार्यको वेद न करनेवाली, एव न ही, भवति थाय छे होती है-

94-(4). But in strong persons affected with a strong disease, weak medicine administered without examination, becomes useless.

तस्मादातुरं परीक्षत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्त्विकतश्च, सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्तश्च, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

तस्मात् तेथी इह लिख, बल- अणुना बलके, प्रमाण- प्रमाणने प्रमाणका, विशेष- वेद मेद, ग्रहणहेतोः अणुना भाटे जाननेके लिए, आतुरम् रोगीणी रोगीकी, प्रकृतितः च प्रकृतिथी प्रकृतिसे, विकृतितः च विकृतिथी विकृतिसे, सारतः च सारथी सारसे, संहननतः च संहननथी संहननमे, प्रमाणतः च प्रमाणथी प्रमाणसे, सात्त्विकतः च सात्त्विकथी सात्त्विकसे, सत्त्वतः च सत्त्वथी सत्त्वसे, आहारशक्तितः च आहारशक्तिथी आहार शक्तिसे, व्यायामशक्तितः च व्यायामशक्तिथी व्यायाम- शक्तिसे, वयस्तः च वयस्थी वयसे और वयसे, परीक्षेत परीक्षा करवी ओषधे परीक्षा करनी चाहिण ॥ ९४ ॥

94. Therefore, the patient must be examined from the point of view of habitus, pathological condition, tone of the system, compactness, propor-

tions, homologation, psychic condition, capacity for food and exercise, and age, specially with a view to ascertain the degree of his strength.

प्रकृतित आतुरपरीक्षा—

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं, कालगर्भाशयप्रकृतिं, आतुराहारविहारप्रकृतिं, महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते ।

तत्र अहो यहां, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, आदीन् आदि आदि, भावान् भावोऽनु भावोंका, अनुव्याख्या- स्यामः व्याख्यान करधुं व्याख्यान करेंगे, तत् यथा जेपडे जैसे, गर्भशरीरम् गर्भशरीर गर्भशरीर, शुक्र- शुक्र शुक्र, शोणित- अने शैलितनी और शोणितकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृतिकी, काल- काल काल, गर्भाशय- अने गर्भाशयनी और गर्भाशयकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृतिकी, आतुर- रोगीणा रोगीकी, आहार- आहार आहार, विहार- अने विहारनी और विहारकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृतिकी, महाभूत- महाभूतना महाभूतके, विकार- विकारनी विकारकी, प्रकृतिम् च प्रकृतिनी प्रकृतिकी, अपेक्षते अपेक्षा राखे छे अपेक्षा रखता है;

95-(1) We shall now explain the characteristics of habitus etc. It is thus. The fetal body develops its habitus from the nature of the spermoplasm, the length of the period of fetal life, the nature of the mother's diet and behaviour, and the nature of the proto-elemental combinations.

एतानि हि येन येन दोषेणाधिकेनैकेनैकेन वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते;

९५. तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः— तत्रास्मी प्रकृत्या-
दयो भावाः (ब. ध.)

” ” —तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः (ब. ध.)

” एतानि हि—एतानि हि (ब. ध.)

” दोषेणाधिकेनैकेनैकेन वा समनुबध्यन्ते—दोषेणैकेनाधिकेन समेन वाऽनुबध्यन्ते (ब. ध.)

ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भा-
दिप्रवृत्ता ।

हि ३२४के क्योकि, एतानि आ शुद्ध वज्रे वे
शुक्रादि, येन येन ने ने जिस जिस, अधिकेन अधिक
अधिक, एकेन औके एक, अनेकेन वा अथवा अनेक
अथवा अनेक, दोषेण दोषेण दोषसे, समनुबध्यन्ते ओपम
छे मिलते हैं, तेन तेन ते ते दोषेण उस उस दोषसे,
गर्भः गर्भ गर्भ, अनुबध्यते अनुबध्य पाये छे संयुक्त
होता है, ततः तेथी इस लिए, (वा वा ने ने प्रकृति
जो जो प्रकृति), गर्भादिप्रवृत्ता गर्भना आदि समग्रभां
प्रवृत्त यथं होय गर्भके आदि समयमें प्रवृत्त हुई हो,
सा सा ते ते प्रकृति वह वह प्रकृति, मनुष्याणाम्
मनुष्याणी मनुष्योंकी, दोषप्रकृतिः दोषप्रकृति दोष-
प्रकृति, उच्यते उच्यते छे कही जाती है;

१५-(२). Among these factors. which-
ever element or elements are predom-
inant, will be observed to influence
the nature of the fetus; therefore are
men spoken of, as of such and such
habitus and humoral susceptibility
beginning from their fetal life

तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः
केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्,
समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि
व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, केचित् डेटलाड कई, प्रकृत्या
प्रकृतिथी प्रकृतिसे, श्लेष्मलाः श्लेष्मल श्लेष्मल, केचित्
डेटलाड कई, पित्तलाः पित्तप्रकृतिवाला पित्तप्रकृतिवाले,
केचित् डेटलाड कई, वातलाः वातप्रकृतिवाला वातप्रकृति-
वाले, केचित् डेटलाड कई, संसृष्टाः मिश्र प्रकृतिवाला
मिश्र प्रकृतिवाले, केचित् अने डेटलाड और कई, सम-
धातवः सम धातुवाला सम धातुवाले, भवन्ति होय छे
होते हैं, तेषाम् हि तेथीना इनके, लक्षणानि लक्षणोंका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यायन करेयुं व्याख्याय
करेंगे ॥ ९५ ॥

95. Hence, some are of kapha habi-
tus, some are of pitta habitus and
some of vata habitus. Some are of
the combined habitus. Some are pos-
sessed of humoral equipoise. The cha-
racteristics of these, we shall describe
here.

श्लेष्मलस्य लक्षणम्—

श्लेष्मा हि क्षिग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसाम्प्र-
मन्दस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः ।

श्लेष्मा हि कफ, क्षिग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, श्लक्ष्ण-
श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, सार-
सार सार, साम्प्र- साम्प्र साम्प्र, मन्द- मन्द मन्द,
स्तिमित- स्तिमित स्तिमित, गुरु- गुरु गुरु, शीत- शीत
शीत, विज्जल- विज्जल विज्जला, अछः अने स्वच्छ
छे और स्वच्छ है;

१५-(१)- The kapha humor is unct-
uous, smooth, soft, sweet, firm, dense,
slow, stable, heavy, cold, viscid and
clear.

तस्य जेहाच्छ्लेष्मलाः क्षिग्धाङ्गाः, श्लक्ष्ण-
त्वाच्छ्लेष्माङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारारवात-
गात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्त्याः, सार-
त्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः, साम्प्रत्यादुपचित-
परिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्दवेष्टाहारव्याहाराः,
स्तैमित्यादशीघ्रारम्भोभविकाराः, गुरुत्वात्
साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्यादस्पृष्टसृष्णा-
संतापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुनिद्रसारसन्धि-
बन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः
प्रसन्नक्षिग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति ।

तस्य तेना इसके, जेहात् स्नेहने वर्ध स्नेहके
कारण, श्लेष्मलाः कृद्प्रकृतिवाला पुरुषे कफप्रकृतिवाले

९६. विज्जल-विच्छिन्न (क. त.)

„ अशीघ्रारम्भोभविकाराः—अशीघ्रारम्भाद्योभविकाराः (ख.)

„ विज्जलत्वात्—विच्छिन्नत्वात् (ब. क. त.)

„ सन्धिवन्धनाः—वन्धनानाः (ड.)

પુરુષ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, જઙ્ગાઃ અંગવાળા અંગો-
વાળે, શ્લક્ષ્ણસ્વાદ શ્લક્ષ્ણ (લીસા) પશુથી શ્લક્ષ્ણતાએ,
શ્લક્ષ્ણ- શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણ, જઙ્ગાઃ અંગવાળા અંગોવાળે, મૃદુ-
સ્વાદ મૃદુતાથી મૃદુતાએ, રદ્ધિસુક્ષ્મ- બેવામાં પ્રિય
દેહનેમ્ પ્રિય, સુકુમાર- સુકુમાર સુકુમાર, જવદાત- અને
નિર્મળ વર્ણનાં અને નિર્મલ વર્ણકે, ગાત્રાઃ અંગવાળા
જઙ્ગાવાળે, માધુર્યાદ મધુરતાથી મધુરતાએ, પ્રમૂત- પુષ્કળ
વહુત, શુક્ર- વીર્યવાળા શુક્રવાળે, સ્વવાય- અધિક મૈથુન-
શક્તિવાળા મૈથુનમ્ અધિક સામર્થ્યવાળે, અપર્યાઃ અને
અધિક સંતતિવાળા અને અધિક સંતાનવાળે, સારસ્વાદ
સારતાથી સારતાએ, સાર- સારમય સારમય, સંહત- સારા
બાંધાથી યુક્ત સુસંગઠિત, સ્થિર- અને સ્થિર અને સ્થિર,
ક્ષીરાઃ શરીરવાળા શરીરવાળે, સાન્નદ્રસ્વાદ અને
સાન્નદ્રતાથી અને સાન્નદ્રતાએ, ઢપચિત્- પુષ્ટ પુષ્ટ, પરિપૂર્ણ-
અને પરિપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ, સર્વ- સર્વ સર્વ, જઙ્ગાઃ
અંગવાળા અંગવાળે, મન્દસ્વાદ મંદતાથી મંદતાએ,
મન્દ- મન્દ મન્દ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, જાહાર- આહાર
આહાર, વ્યાહારાઃ અને અવાજવાળા અને આવાજવાળે,
સ્તેષિસ્વાદ નિશ્ચલતાથી નિશ્ચલતાએ, અક્ષીઞ્ચ- વિશ્વંથી
અર્તા વિલંબે હોતે, જારમ્મ- કાર્યવાળા કાર્યવાળે, ક્રોમ-
તેમજ ક્રોમ અને ક્રોમ, વિકારાઃ અને વિકારવાળા
અને વિકારવાળે, ગુરુસ્વાદ ગુરુપશુથી ગુરુતાએ, સાર-
સ્થનનરહિત સ્થનનરહિત, અચિહ્નિત- પૂરી રીતે
પાત્તા પાત્તાવાળી સમ્પૂર્ણ પાદતલકે ચિહ્નવાળી, જવ-
સ્થિત- તથા અપળતા અપળની તથા અપળતારહિત, ગતચઃ
અતિવાળા ગતિવાળે, શ્લેષ્માદ શ્લીતતાથી શ્લીતતાએ,
જલ્પ- શ્લેષ્મા શ્લેષ્મા, કુલ્પ- બુધ્ધ મૂલ્ક, તુળ્પા- તુળ્પા
તુળ્પા, સંતાપ- અંતાપ સંતાપ, સ્વેદ- અને સ્વેદ અંગેરે
અને સ્વેદ આદિ, દોષાઃ દોષવાળા દોષવાળે, વિજઙ્ગસ્વાદ
પિચ્છિલતાથી પિચ્છિલતાએ, કુષ્ઠિષ્ઠ- સારી રીતે
બેઝાશેલા અઘ્ની પ્રકાર જુએ હુપ, સાર- માંસ આદિ
સાર માંસ આદિ સાર, સન્ધિ- તથા સન્ધિના તથા
સન્ધિકે, વન્ધનાઃ બન્ધવાળા વન્ધવાળે, તથા તેમજ
અન્ધવાદ સ્વચ્છતાથી સ્વચ્છતાએ, પ્રસન્ન- પ્રસન્ન
પ્રસન્ન, વર્ષન- આંખ આંખ, જ્ઞાનનાઃ તથા બુધ્ધવાળા
તથા શુદ્ધવાળે, પ્રસન્ન- અને પ્રસન્ન અને પ્રસન્ન, સ્નિગ્ધ-
તેમજ સ્નિગ્ધ અને સ્નિગ્ધ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સ્વરાઃ જ

અને સ્વરવાળા અને સ્વરવાળે, અવશ્નિ આમ છે
હોતે હૈ;

96-(2). Kapha, being unctuous, those of kapha habitus have glossy limbs; on account of its smoothness they have smooth limbs; owing to its softness they have pleasant, delicate and clear bodies; owing to its sweetness they have a profusion of semen, desire for the sex-act and children. On account of its firmness, they have firm, well-knit and stable bodies; owing to the denseness of kapha, they are plump and rounded in all their limbs. Owing to its slowness, they are slow in their actions and speech; due to its stability, they are slow in their undertakings and in the change of moods and pathological condition; owing to its heaviness, they are of firm, large and stable gait; owing to its coldness, their hunger, thirst, heat and perspiration are meagre; owing to its viscosity, they are firm and well-knit in their joints. Similarly owing to its clearness they are of clear looks, of clear and mellow complexion and voice.

ત એવંગુણયોગાચ્છેષ્મલા વલ્લવન્તો વસુમન્તો
વિદ્યાવન્ત ઓજસ્વિનઃ શાન્તા આયુષ્મ
અવન્તિ ॥ ૯૬ ॥

તે તે તે, શ્લેષ્મલાઃ કફપ્રધાન મનુષ્યો કફપ્રધાન
મનુષ્ય, એવંગુણ- આ પ્રમાણેના ગુણના હસ પ્રકારકે
ગુણકે, યોગાદ યોગે યોગે, વલ્લવન્તઃ બળવાન વલ્લવાન,
વસુમન્તઃ ધનવાન ધનવાન, વિદ્યાવન્તઃ વિદ્યાવાન
વિદ્યાવાન, ઓજસ્વિનઃ ઓજસ્વી ઓજસ્વી, શાન્તાઃ શાન્તા

શાન્ત, જાતુષ્મન્તઃ ચ અને આયુષ્માન ઔર દીર્ઘાયુ, મનસિ માય છે હોતે હૈ ॥ ૧૬ ॥

96. Owing to the combination of such qualities, those of kapha habitus are possessed of strength, wealth, knowledge, vitality, gentleness and long life.

પિત્તલસ્ય લક્ષણમ્—

પિત્તમુષ્ણં તીક્ષ્ણં દ્રવ્યં વિશ્વમમ્લં કટુકં ચ ।

પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, ડખ્ણમ્ ઉષ્ણ ડખ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, દ્રવ્યમ્ દ્રવ દ્રવ, વિશ્વમ્ વિશ્વ વિશ્વ, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, કટુકમ્ અને કટુ છે ઔર કટુ હૈ;

97-(1). Pitta is hot, acute, fluid, raw-meatish in smell, acid and pungent.

તસ્યૌષ્ણ્યાત્ પિત્તલા મવન્સ્યુષ્ણાસહા, ડખ્ણ-મુક્તાઃ, સુકુમારાવદાતગાત્રાઃ, પ્રમૂતપિપ્પુવ્યક્તિલપિડકાઃ, ક્ષુત્પિપાસાવન્તઃ, ક્ષિપ્રચલીપલિત-ક્ષાલિત્યદોષાઃ, પ્રાવ્યો મૃદ્વસ્પકપિલ્લમ્બુલામક-શાશ્વઃ, તૈક્ષ્ણ્યાત્તીક્ષ્ણપરાક્રમાઃ, તીક્ષ્ણાગ્રયઃ, પ્રમૂતાશનપાનાઃ, ક્લેશાસદિષ્ણવો, દન્વદશ્કાઃ, દ્રવત્વાન્નિષ્ઠિલમૃદુસન્ધિમાંસાઃ, પ્રમૂતસૃષ્ટસ્વેદ-મૂત્રપુરીષાશ્ચ; વિશ્વત્વાત્ પ્રમૂતપૂતિકલાસ્યશિરઃ-શરીરગન્ધાઃ; કટુમ્લત્વાદકપશુકવ્યવાયાપત્યાઃ;

પિત્તલાઃ પિત્તવાળા પુરુષો પિત્તવાલે પુરુષ. તસ્ય તેની હસકી, ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતાથી ડખ્ણતાણે, ડખ્ણ-અરમીને ગરમીકો, અસહાઃ સહન ન કરી શકનાર સહન ન કરનેવાલે, ડખ્ણ-ઉષ્ણ ડખ્ણ, મુક્તાઃ મુખવાળા મુક્ત-વાલે, સુકુમાર-કેમળ સુકુમાર, અવદાત-અને નિર્મળ ઔર નિર્મલ, ગાત્રાઃ ગાત્રવાળા ગાત્રવાલે, પ્રમૂત-પુષ્કળ

વહુત, પિપ્પુ-પિપ્પુ પિપ્પુ, વ્યક્ત-વ્યંગ વ્યંગ, તિલ-તલ તિલ, પિડકાઃ અને ફેડકીઓવાળા ઔર પિડકા-વાલે, ક્ષુત-ખુદ ખુદ વહુત મૂત્ર, પિપાસાવન્તઃ અને તરસવાળા ઔર પ્યાસવાલે, ક્ષિપ્ર-જલ્દી ક્ષિપ્ર, ચલી-વળિયાં કુર્ચિયાં, પલિત-પળિયાં પલિત, ક્ષાલિત્ય-અને ટાલ ઔર ગજાપન, દોષાઃ ઔ દોષોથી યુક્ત હન દોષોણે યુક્ત, પ્રાવ્યઃ અને થક્ષુ'ખડુ' ઔર પ્રાવ્યઃ કરકે, મૃદુ-કેમળ કોમલ, અસ્પ-અસ્પ અસ્પ, કપિલ-પીંગળાં પિંગલ, રમ્બુ-દાઢીમૂઠ લાઢીમૂઠ, કોમ-શંવાડાં કોમ, કેલાઃ ચ તથા કેશવાળા ઔર કેસવાલે, મનસિ દોષ છે હોતે હૈ, તૈક્ષ્ણ્યાત્ તીક્ષ્ણતાથી તીક્ષ્ણતાણે, તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, પરાક્રમાઃ પરાક્રમવાળા પરાક્રમવાલે, તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, અગ્રયઃ અગ્રિવાળા અગ્રિવાલે, પ્રમૂત-ખૂબ વહુત, અશ્વ-ભોજન મોજન, પાનાઃ અને પાનવાળા ઔર પાનવાલે, ક્લેશ-કલેશને ક્લેશકો, અસ-દિષ્ણવઃ ન સહન કરી શકનાર ન સહનેવાલે, દન્વદશ્કાઃ થડીઔ થડીઔ ખાનારા વારવાર જાનેવાલે, દ્રવત્વાદ દ્રવતાથી દ્રવતાણે, ક્ષિપ્રિક-શિથિલ ક્ષિપ્રિક, મૃદુ-અને કેમળ ઔર કોમલ, સન્ધિ-સંધિ સન્ધિ, માંસાઃ અને માંસવાળા ઔર માંસવાલે, પ્રમૂત-તથા ખુદ વહુત, સૃષ્ટ-ત્યાગ કરેલો છે ત્યાગ ક્રિયા હૈ, સ્વેદ-પરસેલો સ્વેદ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષાઃ ચ અને મળ જેઓઔ ઔવા ઔર મલ જિન્હોને ઈસે, વિશ્વત્વાદ વિશ્વતાથી વિશ્વતાણે, પ્રમૂત-પુષ્કળ વહુત, પૂતિ-દુર્ગંધયુક્ત દુર્ગંધિ, કક્ષ-ખગલ કક્ષા, જાશ્વ-ખુબ મુલ, શિરઃ-મસ્તક મસ્તક, શરીર-અને શરીરની ઔર શરીરકી, ગન્ધાઃ ગંધવાળા ગન્ધવાલે, કટુ-અને કટુ ઔર કટુ, અમ્લ-ત્વાદ તથા અમ્લતાથી ઔર અમ્લતાણે, અસ્પ-અસ્પ અસ્પ, શુક્ર-વીર્ય શુક્ર, વ્યવાય-મૈથુનશક્તિ મૈથુનશક્તિ, અપસ્વાઃ તેમજ સંતતિવાળા હોય છે એવં સન્તતિવાલે હોતે હૈ;

97-(2). Owing to its heat, those of pitta habitus are intolerant of heat, very hot in the mouth, of delicate and clear bodies, and have profuse moles, freckles, spots and pimples on the body, excessive hunger and thirst,

૧૭. દ્રવ્ય-દ્રવ્ય (દ.)

૧. ડખ્ણમુક્તાઃ, સુકુમાર-સુકુમાર (વ. વ.)

૨. તિલપિડકાઃ-તિલકાકાઃ (જ.)

૩. સન્ધિમાંસાઃ-સન્ધિવન્ધમાંસાઃ (ક.)

૪. પ્રમૂતપૂતિકલાઃ-પ્રમૂતપૂતિકલાઃ (જ.)

are subject to early wrinkles, grey hair and baldness, and are possessed generally of scanty, soft and tawny hair on the head, face and body. Owing to its acuteness, they are possessed of keen valour and acute digestive fire, are given to taking excessive quantity of food and drink, are subject to incapacity to bear suffering, and are constant eaters. Owing to its fluidity they have flabby and soft joints and flesh and profuse discharge of sweat, urine and feces. Owing to its raw-meatish smell, they smell very much in their arm-pits, mouth, head and body. Owing to its pungent and acid taste, they have a small quantity of semen, limited sex-appetite and scanty offspring.

ત દર્બગુણયોગાત્ પિત્તલા મધ્યબલા મધ્યાયુષો મધ્યજ્ઞાનવિજ્ઞાનવિત્તોપકરણવન્તઃશ્ચ ભવન્તિ ॥૧૭॥

તે તે વે, પિત્તલાઃ પિત્તપ્રકૃતિવાળા પિત્તપ્રકૃતિવાળે, દર્બગુણ-એ પ્રમાણેના યુક્તના આ પ્રકારકે ગુણોકે, યોગાત્ શેઠીયોગસે, મધ્ય-મધ્યમ મધ્યમ, બલાઃ બળવાળા બલવાળે, મધ્ય-મધ્યમ મધ્યમ, આયુષઃ આયુષવાળા આયુવાળે, મધ્ય-અને મધ્યમ જોર મધ્યમ, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વિત્ત-ધન ધન, ઉપકરણવન્તઃ એ તથા સાધનવાળા જોર ઉપકરણવાળે, અવન્તિ હોય છે હોતે છે ॥૧૭॥

97. Owing to a combination of such qualities those of pitta habitus are of moderate strength and life-span and of moderate knowledge, experience, wealth and means.

વાતકસ્ય લક્ષણમ્—

વાતસ્તુ કષ્ણલુપ્પલ્લુપ્પલ્લુશીઘ્રશીતપરુષવિશદઃ ।

વાતઃ વાયુ વાયુ, દુર્ભાતો, ક્ષ- રક્ષ ક્ષ, કષુ- ક્ષુ લુપ્પ, વલ્લ- ચલ્લ, વલ્લ- બલ્લુ, શીઘ્ર- શીઘ્ર શીઘ્ર, શીત- શીત શીત, પરુષ- પરુષ પરુષ, વિશદઃ અને ચીક્રાશી રહિત હોય છે જોર વિશદ (પિચ્છિલકસે વિપરીત) છે;

98-(1). Vata is dry, light, unsteady, abundant, swift, cold, rough and clear.

તસ્ય રૌક્ષ્યાદ્વાતલા રુખાપચિતાલ્પશરીરાઃ પ્રતતરુક્ષક્ષામસન્નસકર્જર્જરસ્વરા જાગરુકાશ્ચ ભવન્તિ, લુપ્પલ્લુપ્પલ્લુપ્પલગતિચેષ્ટાહારવ્યાહારાઃ, વલ્લવાદનવસ્થિતસન્નયક્ષિધ્વજ્જિહ્વાશિરઃ - સ્કન્ધપાણિપાદાઃ, વલ્લવાદ્વલ્લુપ્પલ્લુપ્પલગતિચેષ્ટાહારવ્યાહારાઃ પ્રતાનાઃ, શીઘ્રવાદ્શીઘ્રસમારમ્ભશ્ચોમવિકારાઃ શીઘ્રવાસરાગચિરાગાઃ શ્રુતપ્રાદિજ્ઞોડ્વસ્મૃતયશ્ચ, શૈત્યાદ્શીતાસદ્વિજ્ઞવઃ પ્રતતશીતકોદ્ગ્રેપકસ્તમ્ભાઃ, પારુષ્યાત્ પરુષકેશશ્મશ્મુરોમનસદ્વદનવદનપાણિપાદાઃ, વૈશદ્યાત્ સ્ફુટિતાક્ષાયવાઃ સતતસન્નિધિ-શબ્દગામિનશ્ચ ભવન્તિ;

વાતલાઃ વાતપ્રકૃતિવાળા વાતપ્રકૃતિવાળે, તસ્ય તેની આસક્તિ, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાથી રક્ષતાસે, રક્ષ- રક્ષ ક્ષ, અપચિત- કૃશ કૃશ, અલ્પ- અને અલ્પ જોર અલ્પ, શરીરાઃ શરીરવાળા શરીરવાળે, પ્રતત નિરંતર નિરંતર, રક્ષ- રક્ષ રક્ષ, ક્ષામ- ક્ષીણ ક્ષીણ, સન્ન- સાંગેશ વાસલુ બેવા દ્રુટે પાત્રકે પ્વનિ જૈલી, સ્કન્ધ- બંધાયેલા બંધી હુઈ. કર્જર્- અને કર્જર્ રિત જોર કર્જર્- રિત, સ્વરાઃ સ્વરવાળા આવાજવાળે, જાગરુકાઃ એ તથા નિદ્રાહીન એવં નિદ્રાહીન, મનસિ હોય છે હોતે છે, કષુલ્પાત્ કષુલ્પાથી કષુલ્પાસે, કષુ- કષુ લુપ્પ, વલ્લ- તથા ચલ્લ એવં વંચલ, ગતિ- ગતિ ગતિ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, આહાર- આહાર આહાર, વ્યાહારાઃ અને અવાજ- વાળા જોર આવાજવાળે, વલ્લવાત્ ચલ્લતાથી ચલ્લતાસે,

૧૮. સન્ન-વિજ્ઞ (વ. દ. ધ.)

„ સન્નસન્ન-મિત્તમન્દસન્ન (ક. ધ. જ.)

„ ચેષ્ટાહારવ્યાહારાઃ - ચેષ્ટાહારાઃ (ધ.)

„ સમારમ્ભ-સમારમ્ભ (ક.)

„ શૈત્યાત્-શીતરૂપાત્ (ધ.)

जनवस्थित- अथ चंचल, सन्धि- सन्धि सन्धि, जलि-
अथ आंख, भू- भूमर झू, हनु- हनुपथी हनु, ओष्ठ-
ओष्ठ, जिह्वा- जिह्वा, शिरः- माथुं शिर, स्कन्ध-
भ्रमा स्कन्ध, पाणि- हाथ हाथ, पादाः अने पगवाणा
और पैरवाले, बहुत्वाद बहुताथी बहुतासे, बहु- बहु
बहुत, प्रकाप- भेदनार बोलनेवाले, कण्ठरा- तथा भेदी
नाडीओ महानाडियों, सिरा- तेभन नसेना एवं
सिराके, प्रवामाः विस्तारवाणा विस्तारवाले, शीघ्रत्वात्
शीघ्रताथी शीघ्र होनेसे, शीघ्र- तत्त शीघ्र, समारम्भ-
काम करनार कार्य करनेवाले, क्षोभ- क्षोभ पाभनार
क्षोभ पानेवाले, विकाराः अने विकारवाणा एवं रोगवाले,
शीघ्र- शीघ्र जल्दी, त्रास- त्रास त्रास, राग- भीति राग,
विरागाः अने अभीतिवाणा और विरागवाले, क्षुत्प्राणिः
आभगेक्षुं अक्षु करनार सुनते ही ग्रहण करनेवाले, ज्वर-
तथा ओष्ठी एवं थोड़ी, स्मृतयः च स्मृतिवाणा स्मृति-
वाले, शैत्यात् शीतताथी शीततासे, शीत- ठंडी शीतको,
जसहिष्णवः सहन न करी शकनार न सहनेवाले, प्रत-
पुङ्गव बहुत, शीतक- ठंडी शीत, उद्वेगक- भुमरी कम्प,
कम्भाः अने गडगडावाणा और जड़तावाले, पारुष्यात्
पुरुषताथी पुरुषतासे, पुरुष- कठल कठिन, केश- केश
केश, इमश्रु- दादीभुश इमश्रु, रोम- रोम रोम, नख- नख
नख, दन्त- दांत दांत, वदन- मुख मुख, पाणि- हाथ
हाथ, पादाः अने पगवाणा और पैरवाले, वैश्यात्
अने विशदताथी और विशदतासे, स्फुटित- विदीर्ण
विदीर्ण, अज- अज अज, अवयवाः तथा अवयववाणा
तथा अवयववाले, सतत-सन्धि-शब्दगामिः च तेभन
आवृत्तां आवृत्तां निरंतर आवाजवाणा एवं चलने-
पर सन्धियोंके निरंतर शब्दोंवाले, भवन्ति होय छे
होते हैं;

98-(2). Owing to its dryness, those of vata habitus are of dry, wasted and small bodies, of long-drawn, dry, low, broken, hollow and hoarse voice, and are always wakeful. Owing to its lightness, they are light and inconstant of gait, behaviour, diet and speech. Owing to its unsteadiness, they are

restless in their joints, eyes, brows, jaws, lips, tongues, heads, shoulders, hands and feet. Due to its abundance, they are given to much talk and have prominent veins and tendons. Owing to its swiftness they are quick in their undertakings and variation of moods and pathological change. They are quickly affected by fear likes and dislikes. They are quick in grasping and in forgetting too. Owing to its cold quality, they are intolerant of cold, and are greatly liable to suffer cold, shivering and stiffness. Owing to its roughness, they have rough hair on the head, face and body, rough nails, teeth, mouth, hands and feet. Owing to its clearness they have cracked limbs and their joints always make noise as they walk.

त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाव्यवस्था-
आव्यायुषाव्यापत्याव्यावसाधनाव्यावधनाश्च-
भवन्ति ॥ ९८ ॥

ते ते वे, वातलाः वातप्रभृतिवाणा वातप्रकृति-
वाले, एवंगुण- ओ भ्रमासेना गुणना इस तरहके गुणोंके,
योगात् योग्यथी योगसे, प्रायेण अक्षुं प्रायः करते,
अव्य- अव्य अत्य, वनाः च भगवाणा बलवाले, अव्य-
अव्य अत्य, आव्यायुषः च आव्यायुषवाणा आयुवाले, अव्य-
अव्य अत्य, व्यापत्याः सततिवाणा सन्तानवाले, अव्य-
अव्य अत्य, साधनाः च साधनवाणा साधनवाले,
अव्य- अने अव्य और अत्य, वनाः च धनवाणा धन-
वाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ ९८ ॥

98. Owing to the combination of such qualities, those of vata habitus

९८. अत्यायुषः - अत्यायुषः (न.)

९९. अव्यवस्थाः - अव्यवस्थाः (क. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ.)

are generally of small strength, short life-span, scanty offspring and means, and of meagre wealth.

संसर्गप्रकृतेर्लक्षणम्—

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

संसर्गात् दोषानां संसर्गात् दोषोंके संसर्गसे, संसृष्ट-
मित्र मित्र, लक्षणाः लक्षणवाणी होय छ लक्षणोंवाले
होते हैं ॥ ९९ ॥

99. In a combined habitus, the qualities are also combined.

समप्रकृतेर्लक्षणम्—

सर्वगुणसमुदितास्तु समघातवः। इत्येवं
प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

समघातवः समान धातुवाणी समान घातुवाले, तु
तो तो, सर्व- सर्व सब, गुण- गुण्णी गुणसे, समुदिताः
मुदित होय छ मुदित होते हैं, इति एवम् आ प्रभाषे
इस तरह, प्रकृतितः प्रकृतिशी प्रकृतिसे, परीक्षेत परीक्षा
करवी ओपे परीक्षा करे ॥ १०० ॥

100. Those possessed of the equi-
poise of humors, are endowed with all
the good qualities described. Thus
should one examine, from the point
of view of habitus.

विकृतितः देहपरीक्षा—

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र
विकारं हेतु-दोष-दृष्य-प्रकृति-देश-काल-बलविशेषै-
र्लिङ्गितश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बल-
विशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः।

विकृतितः च इति विकृतिशी परीक्षा करवी
विकृतिसे परीक्षा करे, विकृतिः विकृति विकृति, विकारः
विहार विकार, उच्यते उच्यते छ उच्यते जाती है, तत्र
अथ यहां, विकारम् विकारनी विकारकी, हेतु- हेतु हेतु,
दोष-दोष दोष, दृष्य- दृष्य दृष्य, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति,
देश- देश देश, काल- काल काल और काल,

ओओना भगना इनके बलके, विशेषैः दोषशी मेदोंसे,
लिङ्गितः च अने लक्षणशी और लक्षणोंसे, परीक्षेत
परीक्षा करवी परीक्षा करे, हि कारण छ क्योंकि, हेतु-
हेतु हेतु, जादीनाम् वजरेना आदिके, बल- भगना
बलके, विशेषम् दोषना ज्ञान मेदके ज्ञानके, अन्तरेण
विना विना, व्याधि- रोगना रोगके, बलविशेष- भग-
विशेषनु बलविशेषका, उपलब्धिः ज्ञान ज्ञान, न भवति
नहीं नहीं होता;

101-(1). As regards the point of
view of pathological change, the patho-
logical condition is called "disease".
It has to be examined from the point
of view of the particulars of causative
factors, morbid humors, susceptible
body-elements, habitus, country, time
and strength, and also of signs and
symptoms. The strength of the disease
cannot be found out except by means
of the intensity of the causative
factors etc.

यस्य हि व्याधेर्दोष-दृष्य-प्रकृति-देश-काल-
बलसाम्यं भवति, महत् हेतुलिङ्गबलं, स व्याधि-
बलवान् भवति, तद्विपर्ययाच्चास्यबलः, मध्यबलस्तु
दायदृष्यादीनामन्यतमसामान्यास्तुलिङ्गमध्यबल-
त्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

यस्य हि ये विषय, व्याधेः रोगभां रोगमें, दोष-
दोष दोष, दृष्य- दृष्य दृष्य, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, देश-
देश देश, काल- काल काल, बल- तथा भगनु तथा
बलकी, साम्यम् परस्परनी साथे समान गुणता होती है, हेतु-
अने हेतु और हेतु, लिङ्ग- तथा लक्षणनु और लक्षणका,
बलम् च भग बल, महत् अति अधिक अत्यधिक,
भवति होय छ होता है, सः ते वह, व्याधिः व्याधि
व्याधि, बलवान् भगवान् बलवान्, भवति थाय छ

१०१. देश-काल-नसाम्यम्-देशकालसाम्यम् (क.)

,, दोषदृष्यादीनाम्-दोषादीनाम् (च. व.)

હોતા હૈ, ત્વ- અને તેની ઓર હસકી, વિપરીતતા ચ વિપરીતતાથી વિપરીતતાસે, અત્પબલઃ અત્પ બળવાળો થાય છે અત્પબલ હોતા હૈ, દોષ-દોષ દોષ, દુષ્વાદીના દુષ્વાદિમાંના દુષ્વાદિમંસે, અન્વતમ-કોઈ એકની પીઝી એકી, સામાન્યાત્ કોઈ એકની સાથે સમાનતાથી કિસી એકકે સાથ સમાનતાસે, હેતુ- અને હેતુ ઓર હેતુ, કિન્ન- તથા લક્ષણું તથા લક્ષણોકા, મધ્યબલત્વાત્ ચ મધ્યમ બળ હોવાથી મધ્યમ બલ હોનેસે, મધ્યબલઃ તુ રોગ મધ્યમ બળવાળો રોગ મધ્યમ બલવાળા, અપલમ્બતે બલુપ્ત છે જાના જાતા હૈ ॥ ૧૦૧ ॥

101. If the morbidity, susceptible body-element, habitus, place, time and strength, are of similar nature, and the causative factors and symptoms too are strong, then the disease will develop into a powerful one. If they are of dissimilar nature, then the disease will be a mild one. If the morbid humor, susceptible body-element and other factors are of moderate nature as also the intensity of causative factors and symptoms, then the disease will be of a moderate type.

સારતઃ દેહપરીક્ષા—

સારતઃપ્રેતિ સારાણ્યદ્વૌ પુરુષાણાં બલમાન-વિશેષજ્ઞાનાર્થમુપદિશ્યન્તે, તથા—ત્વપ્રકમાસ-મેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રસસ્થાનીતિ ॥ ૧૦૨ ॥

સારતાઃ ચ હૈતિ સારથી પરીક્ષા કરવી સારસે પરીક્ષા કરે, પુરુષાણાં પુરુષોનાં પુરુષોકે, બલ-બળના બલકે, માન- પ્રમાણને પ્રમાણકો, વિશેષ- વિશેષ પ્રમાણમાં વિશેષ રૂપે, જ્ઞાનાર્થમ્ બલુપ્ત માટે જાન-નેકે લિપે, અદ્વૌ આઠ આઠ, સારાણિ સારને સારોકા, અપદિશ્યન્તે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ કિયા જાતા હૈ, ત્વ તથા બેમકે જૈસે, ત્વ- ત્વ ત્વ, રક્ત- રક્ત રક્ત, માંસ- માંસ માંસ, મેદ- મેદ મેદ, અસ્થિ- અસ્થિ અસ્થિ, મજ્જ- મજ્જ મજ્જા, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, સસ્થાનિ હૈતિ અને સરત્ ઓર સરત્ ॥ ૧૦૨ ॥

102. As regards the tone of body-elements, here we describe the eight body-elements in view of whose perfectness of tone, a special knowledge of the measure of men's strength is obtained. Those elements are— skin, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and the che.

તત્ર ક્ષિગ્ધશુદ્ધાત્મપ્રસન્નસૂક્ષ્માત્પગમ્भीર-સુકુમારોમા સપ્રદેઃ ચ ત્વક્ ત્વક્સારાણામ્ ।

તત્ર તેમાં ફનમેં, ત્વક્સારાણામ્ ત્વક્સારાણા પુરુષોની ત્વક્સારાણા પુરુષોકી, ત્વક્ ત્વચા ત્વચા, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શુદ્ધ- શુદ્ધ શુદ્ધ, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, પ્રસન્ન- પ્રસન્ન પ્રસન્ન, સૂક્ષ્મ- અને સૂક્ષ્મ ઓર સૂક્ષ્મ, અત્પ- તથા અત્પ તથા ત્પ, ગમ્भीર- ગંભીર ગમ્भीર, સુકુમાર- અને કૌમળ નૌ કૌમળ, હોમા રૂંવાડાવાળી રોમવાળી, સપ્રમાદ્વ ચ ને બલુ કાન્તિમાન હોય એવી હોય છે ઓર કાન્તિમાન રોતી પૈ;

103. (1). The skin, in those in whom that element is in perfect tone, is unctuous, smooth, soft, clear, thin, covered with short, deep-rooted and delicate hair, and is as if full of lustre.

સા સારતા હુશસૌમાન્યૈશ્વર્યોપભોગશુદ્ધિ-વિધારોગ્યપ્રહર્ષણાન્યાપુણ્યત્વં ચાચ ॥ ૧૦૩ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, શુદ્ધ- શુદ્ધ શુદ્ધ, સૌમાન્ય- સૌમાન્ય સૌમાન્ય, શૈશ્વ- શૈશ્વ શૈશ્વ, ઉપભોગ- ઉપભોગ ઉપભોગ, શુદ્ધિ- શુદ્ધિ શુદ્ધિ, વિધા- વિધા વિધા, રોગ્ય- આરોગ્ય આરોગ્ય, પ્ર- પ્ર- પ્ર- ગાનિ હર્ષ હર્ષ, આયુષ્ય- આયુષ્ય ચ અને દીર્ઘાયુપાતુને ઓર દીર્ઘાયુતાકો, ચાચ હૈ બલુપ્ત છે પતાલી હૈ ॥ ૧૦૩ ॥

103. That element indicates happiness, good fortune, power, pleasures, intelligence, knowledge, health and cheer, and long life.

૧૦૩. આયુષ્યત્વં ચ—આયુષ્યતાનિત્યત્વં (ક. વ. ડ. ત. ઇ)

કર્ણશ્ણિમુક્ષજિહ્વાનાસૌષ્ઠપાણિપાદતલનસલ-
લાટમેહનં શિગ્ધરક્ષર્ણ શ્રીમન્નાજિણ્ણુ રક્તસારા-
ણામ્ ।

રક્તસારાણામ્ રક્તસારવાળા પુરુષોનાં રક્તસારવાલે
પુરુષોંકે, કર્ણ-કર્ણ કર્ણ, શ્ણિ-આંખ આંખ, મુક્ષ-
મુખ મુખ, જિહ્વા-જિહ્વા જિહ્વા, નાસા-નાક નાસિકા,
બોહ-હોઠ બોહ, પાણિ-હાથ હાથ, પાદ-પગનાં
પૈરકે, તલ-તળિયાં તલ્લવે, નલ-નખ નલ, કલાટ-
કપાળ લલાટ, મેહનમ્ અને મૂત્રેન્દ્રિય ઔર મૂત્રેન્દ્રિય,
સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, રક્તવર્ણમ્ લાલ વર્ણુનાં રક્તવર્ણકે,
શ્રીમદ્ શૈભાવાળાં શોભાયુક્ત, નાજિણ્ણુ અને તેજસ્વી
હોય છે ઔર તેજસ્વી હોતે હૈં;

104-(1). In those in whom the ele-
ment of blood is in perfect tone, the
ears, the eyes, the mouth, the tongue,
the nose, the lips, hands, and soles
of the feet, nails, forehead and the
genitals are unctuous, reddish, shapely
and full of lustre.

સા સારતા સુખમુદ્ધતાં મેષાં મનસ્વિત્વં
સૌકુમાર્યમનતિબલમદ્દેશસહિણ્ણુત્વમુજ્જાસહિણ્ણુ-
ત્વં જાચદે ॥ ૧૦૪ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, સુખમ્ સુખ
સુખ, વદ્ધતામ્ વિપુલ વિપુલ, મેષામ્ યુદ્ધિ બુદ્ધિ, મન-
સ્વિત્વમ્ મનસ્વિતા મનસ્વિતા, સૌકુમાર્યમ્ સુકુમારતા
સુકુમારતા, મનતિબલમ્ બહુ બળનેા અબાવ વહુત
વલકા અમાવ, જદ્દેશસહિણ્ણુત્વમ્ દ્દેશ સહન ન થવે
દ્દેશકા ન સહના, ડચ્છ-તથા ગરમી તથા ગરમીકો,
અસહિણ્ણુત્વમ્ ન સહન ન થવી ઔએને ન સહ સહના
ઈન્નેં, જાચદે જલ્લાવે છે બતાતી હૈ ॥ ૧૦૪ ॥

104. That perfectness of tone indi-
cates in them happiness, great intel-
ligence, cheerfulness, delicacy, mode-
rate strength, and incapacity to en-
dure troubles and heat.

શક્ષુલકાટકકાટિકાશિગ્ધરક્તસારવા-
દરક્તસારવા-પાણિપાદસન્ધયઃ સ્થિરગુરુશુભમાંસો-
પચિતા માંસસારાણામ્ ।

માંસસારાણામ્ માંસસારવાળા પુરુષોનાં માંસસાર-
વાલે પુરુષોંકે, શક્ષુ-શંખ શંખ, કલાટ-લલાટ લલાટ,
કુકાટિકા-કુકાટિકા કુકાટિકા, શ્ણિ-આંખ આંખ,
ગન્ધ-ગાંઠ ગન્ધ, હનુ-હડપચી હનુ, શ્રીવા-ડેહ
શ્રીવા, સ્કન્ધ-બધા સ્કન્ધ, ડદર-પેટ ડદર, કક્ષ-
બગલ કક્ષા, વક્ષઃ-ઢાતી વક્ષઃસ્થલ, પાણિ-હાથ હાથ,
પાદ-પગ પૈર, સન્ધયઃ અને સાંધા ઔર સન્ધિયાં,
સ્થિર-સ્થિર સ્થિર, ગુરુ-મોટાં ગુરુ, શુભ-શુભ શુભ,
માંસ-અને માંસથી ઔર માંસદે, ડપચિતાઃ બરેલાં
હોય છે પુષ્ટ હોતી હૈં;

105-(1). Those in whom the ele-
ment of flesh is in perfect tone, have
their temples, forehead, nape, eyes,
cheeks, jaws, necks, shoulders, bellies,
armpits, chests and the joints of the
hands and feet, covered with firm,
heavy and comely muscle (flesh).

સા સારતા ક્ષમાં ધૃતિમલૌલ્યં વિષ્ણં વિષ્ણાં
સુખમાર્જવમારોગ્યં વલમાયુષ્ઠ દીર્ઘમાચદે ॥ ૧૦૫ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, ક્ષમામ્ ક્ષમા
ક્ષમા, ધૃતિમ્ ધીરજ વૈર્ય, મલૌલ્યમ્ અપળતાનેા
અબાવ અચપલતા, વિષ્ણમ્ ધન વિષ્ણ, વિષ્ણામ્ વિભા
વિયા, સુખમ્ સુખ સુખ, માર્જવમ્ સરળતા સરલતા,
મારોગ્યમ્ આરોગ્ય આરોગ્ય, વલમ્ બળ વલ, દીર્ઘમ્
અને લાંબાં ઔર લમ્બી, માયુઃ ન આયુષ્યને આયુકો,
જાચદે જલ્લાવે છે બતાતી હૈ ॥ ૧૦૫ ॥

105. That perfectness of tone in-
dicates in them patience, endurance,
stability, wealth, knowledge, happiness,
frankness, health, strength and long life.

૧૦૫. સ્કન્ધોદર-સ્કન્ધોરઃ (ક.)

,, સ્થિરગુરુશુભમાંસોપચિતા-સ્થિરમાંસોપચિતા (ક.)

,, -ગુરુસ્થિરમાંસોપચિતા (ક.)

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसारणाम् ।

मेदःसारणाम् मेदःसारणा पुत्रुषेनां मेदसारवाले पुरुषोंके, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वर-स्वर स्वर, नेत्र-नेत्र नेत्र, केश-वाण केश, लोम-लोम लोम, नख-नख नख, दन्त-दात दान्त, ओष्ठ-होष्ठ ओष्ठ, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीषेषु और मूत्रों और मलमें, विशेषतः आस करीने विशेष करके, स्नेहः स्नेह होय छे स्नेह होता है;

106-(1). Those in whom the element of fat is in perfect tone, possess excessive unctuousness in their complexion, voice, eyes, hair (on the head, face and body), nails, teeth, lips, urine and feces.

सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्या-
जं वं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

सा ते वह, सारता सारता सारता, वित्त-धन वित्त, ऐश्वर्य-ऐश्वर्य ऐश्वर्य, सुख-सुख सुख, उपभोग-उपभोग उपभोग, प्रदानानि दान दान, आज्ञवम् सरलता सरलता, सुकुमार-अने मृदु और मृदु, उपचारताम् च उपचारने योग्यपक्षुं औष्ठोने उपचारके योग्य होना इन्हें, आचष्टे जल्लावे छे बताती है ॥ १०६ ॥

106. It indicates in them wealth, power, happiness, luxury, charity, frankness and delicate living.

पार्णिगुल्फजान्वरत्निजन्तुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः
स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः ।

अस्थिसाराः अस्थिसारवाणा पुत्रुषेनां अस्थिसारवाले पुरुषोंकी, पार्णि-अंटी एसी, गुल्फ-घंटी गुल्फ, जानु-जोड़खु जानु, अरत्नि-केशी कोहनी, जन्तु-हंसडी जन्तु, चिबुक-हंसपी चिबुक, शिरः-शिर शिर, पर्व-अने पर्व और पर्व, स्थूलाः स्थूल होय छे स्थूल होते हैं, स्थूल-

तथा स्थूल एवं स्थूल, अस्थि-हंसडी अस्थि, नख-नख नख, दन्ताः च अने दातवाणा तेओ होय छे और दांतोवाले वे होते हैं;

107-(1). Those in whom the element of supporting tissue is in perfect tone, have stout heels, ankles, knees, fore-arm bones, collar bones, chin, head, joints, bones, nails and teeth.

ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सार-
स्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

ते तेओ वे, महोत्साहाः धृष्टा उत्साहवाणा बड़े उत्साही, क्रियावन्तः क्रियाशील क्रियावाले, क्लेशसहाः क्लेश सहन करनेवाला क्लेशको सहनेवाले, सार-जगवान दृढ, स्थिर-अने स्थिर और स्थिर, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, आयुष्मन्तः च अने आयुष्मान और आयुष्मान, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १०७ ॥

107. They are very enthusiastic and active, and bear difficulties. They have strong and firm bodies and have long life.

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घ-
वृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः ।

मज्जसाराः मज्जसारवाणा पुत्रुषेनां मज्जसारवाले पुरुष, मृदु-कमल मृदु, वङ्गा-अंगवाणा अंगोंवाले, बलवन्तः जगवान बलवान, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वराः अने स्वरवाणा और स्वरयुक्त, स्थूल-तथा स्थूल एवं स्थूल, दीर्घ-दीर्घ दीर्घ, वृत्त-तेमज्ज जोण और गोल, सन्धयः च सन्धिओवाणा होय छे सन्धिवाले होते हैं;

108-(1). Those in whom the marrow is in perfect tone, are soft, strong, unctuous in complexion and voice, and stout, long and rounded in the joints.

१०६. सुखोपभोगप्रदानान्याजं-सुखोपभोगार्थं (च.)

॥

॥

-सुखोपभोगार्थं (च.)

१०८. मृद्वङ्गा-तन्मर्मा (च. क. त.)

ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविचित्रविज्ञानापत्य-
संमानभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

ते तेजो वे, दीर्घ- आयुषः दीर्घायुषी दीर्घायु,
बलवन्तः अश्वान बलवान्, श्रुत- शिरोज्ञान शालज्ञान,
विच- धन धन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, अपत्य-
संतति सन्तान, संमान- अने संमानशी और
संपानसे, भाजः च युक्त युक्त, भवन्ति थाय छे होते
हैं ॥ १०८ ॥

108. They are long lived, strong
and possessed of learning, wealth,
experience, offspring and honour.

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रह-
र्षद्युताः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः
प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च
शुक्लताराः ।

शुक्लताराः शुक्लताराणां पुरुषो शुक्लतारवाले पुरुषो,
सौम्याः सौम्य सौम्य, सौम्यप्रेक्षिणः सौम्य नेनाश
सौम्यदर्शी, क्षीरपूर्णलोचनाः इव अश्वे दूधशी अरेली
दृष्टिवाणा होय ओवा मानो दूधमें भरी हुई दृष्टिवाले,
प्रहर्षद्युताः अति हर्षवाणा अतिव्य प्रसन्न, स्निग्ध-
रिन्धश्च स्निग्ध, वृत्त- गोण गोल, सार- मज्ज्यूल मज्जून,
सम- सम सम, संहत- भिजित मिलित, शिखर- अश्रुदीधर
चोटीदार, दशनाः दांतवाणा दांतवाले, प्रसन्न- प्रसन्न
प्रसन्न, स्निग्ध- अने रिन्धश्च और स्निग्ध, वर्ण- वर्ण
वर्ण, स्वराः तथा स्वरवाणा तथा स्वरवाले, भ्राजिष्णवः
कान्तिमान कान्तिमान, महास्फिचः च अने भोटा
नितम्बवाणा होय छे और बृहन् नितम्बवाले होते हैं;

109-(1). Those in whom the ele-
ment of semen (body secretions) is in
perfect tone, are gentle and possess
gentle light in their eyes which
appear as if full of milk and are full
of cheerfulness. They have unctuous,
round, firm, close and even teeth,
१०९. शिखरदशनाः - शिखरदशनाः (ब. च. प.)

clear unctuous complexion and voice
and are lustrous and have large hips.

ते क्षीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्य-
विचरसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

ते तेजो वे, क्षी- क्षीओने क्षियोंको, प्रिय- प्रिय
प्रिय, उपभोगाः संभोग करनेवाला संभोग करनेवाले,
बलवन्तः अश्वान बलवान्, सुख- तथा सुख एवं सुख,
ऐश्वर्य- ऐश्वर्य ऐश्वर्य, आरोग्य- आरोग्य आरोग्य,
विच- धन धन, संमान- संमान संमान, अपत्य- अने
संततिशी और सन्तानसे, भाजः च युक्त युक्त, भवन्ति
होय छे होते हैं ॥ १०९ ॥

109. They are coveted sources of
enjoyment for women and are strong
and possessed of happiness, power,
health, wealth, honour and offspring.

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो
महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्य-
क्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरयुद्धिचेष्टाः
कल्याणामिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्ष-
णेरेष गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

सत्त्वसाराः सत्त्वसाराणां सत्त्वसारवाले, स्मृतिमन्तः
स्मृतिवाणा स्मृतिशाली, भक्तिमन्तः भक्तिमान् भक्तिमान्,
कृतज्ञाः कृतज्ञ कृतज्ञ, प्राज्ञाः ज्ञाता बुद्धिमान्, शुचयः
पवित्र पवित्र, महोत्साहाः अहु उत्साही बड़े उत्साही,
दक्षाः अतुर अतुर, धीराः धीर धीर, समर- अत्राभर्मा
युद्धमें, विद्वान्त- पराक्रमशी पराक्रमसे, योधिनः अश्वानाश
अश्ववाले, स्वक्तविषादाः विषादरहित विषादरहित,
सुव्यवस्थित- सुव्यवस्थित सुव्यवस्थित, गति- गतिवाणा
गतिवाले, गम्भीर- गंभीर गंभीर, युद्धि- युद्धि युद्धि,
चेष्टाः अने चेष्टावाणा और चेष्टावाले, कल्याण- तथा
कल्याणमा एवं कल्याणमें, अमिनिवेशिनः च तत्पर
होय छे तत्पर होते हैं, तेषां तेजोना इनके, गुणाः
१०९. क्षीप्रियोपभोगाः - क्षीप्रियाः प्रियोपभोगाः (क. च. प.)
११०. सुव्यवस्थितगति-स्ववस्थितगति (ब.)
१. कल्याण-कल्याण (ब.)

अधुना गुणोक्ता, स्व-पैतानां अपने, लक्षणैः वक्ष्यामी
कक्षणैः, एव न ही, व्याख्याताः व्याख्यातव्यं
अथुं ये व्याख्यान हो गया है ॥ ११० ॥

110. Those in whom the psychic element is in perfect tone, are possessed of memory, devotion, gratitude, wisdom, purity, great energy, skill, courage, prowess in battle, freedom from sorrow, firmness of tread, deep intelligence and character, and are given to good pursuits. Their very characteristics describe their good qualities.

तत्र तैः सार्वभौमैः पुरुषा भवन्त्यविच्छाः
परमसुखयुक्ताः क्लेशगणाः सर्वारम्भेष्वानागत-
तत्प्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहित-
शरीराः सुसमाहिताः सानुनादस्निग्धगम्भीर-
महास्वराः सुखैश्वर्यविभोक्तृभोगसंमानभाजो मन्द-
जरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापल्ला-
श्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

तत्र अती गतां, सर्वे सर्व सव, सार्व-
सारोक्ष, उपेताः युक्त युक्त, पुरुषाः पुरुषा पुरुष, अति-
बलाः अति अणवान् अति बलवान्, परम-परम परम,
सुख-सुखी सुखे युक्ता युक्त युक्त, क्लेश-क्लेश
क्लेश, सहाः सहन करी शकनारा सहनेवाले, सर्व-सर्व
सर्व, सारम्भेषु कार्यभां कार्योर्भे, आत्मनि पैतानां
अपनेमें, जातप्रत्ययाः विश्वास राभनारा विश्वास रखने-
वाले, कल्याण-कल्याणमां कल्याणमें, अभिविषेष्टिनः
तत्पर तत्पर, स्थिर-स्थिर स्थिर, समाहित-अने
सुधति और संगठित, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले,
सुसमाहित-सारी रीति सावधान (ध्यानपूर्वक) मनी
प्रकार सावधान, गतयः गतिवाणा गतिवाले, सानुनाद-
भ्रतध्वनियुक्त प्रतिध्वनियुक्त, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध,

१११. परमसुखयुक्ताः - परमगौरवयुक्ताः (व. ब. व.)

„ महास्वराः - महानिस्वनाः (च. व.)

„ चिरजीविनश्च - चिरजीविनश्च भवन्ति (व.)

गम्भीर-गम्भीर गम्भीर, महा-अने मोटा और महान्,
स्वराः स्वरवाणा स्वरवाले, सुख-सुख सुख, ऐश्वर्य-
ऐश्वर्य ऐश्वर्य, विभो-धन धन, उभोग-उपभोग
उपभोग, संमान-अने सभान और संमान, माजः
भोगवनारा भोगनेवाले, मन्दजरसः धांभे वभते वृद्ध
अनारा वरमें वृद्ध होनेवाले, मन्दविकाराः धीमा विकार-
वाणा मन्दविकारयुक्त, प्रायः धर्षुभर्षु प्रायः करके,
तुल्यगुणविस्तीर्ण-पैताना नेवा न तुल्यवाणी धर्षु
अपने समान गुणवाली बहुत, अपल्लाः संततिवाणा
संततिवाले, चिरजीविन-च अने दीर्घायुधी और चिरजीवी,
भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १११ ॥

111. Those in whom all the elements are in perfect tone are very strong, endowed with very happy circumstances, able to bear troubles, self-confident in all enterprises, given to good pursuits, of firm and well-knit bones, firm in tread, of resonant mellow deep and big voice, and are possessed of happiness, power, wealth, pleasure and honour. They are slow in aging and slow in being attacked by disease and have offspring of similar qualities in great number and are long-lived.

अतो विपरीतास्त्वस्वराः ॥ ११२ ॥

अतः आनाथी इनसे, विपरीताः विपरीत विपरीत,
तु तो तो, असाराः साररहित होय छे साररहित
होते हैं ॥ ११२ ॥

112. The contrary qualities indicate imperfect tone of these elements.

मध्यानां मध्यैः सारविशेषगुणविशेषा व्या-
ख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

मध्यैः मध्यम मध्यम, सारविशेषैः सारविशेषी
सारविशेष, मध्यानाम् मध्यम सारवाणाना मध्यम

સારવાલોકે, ગુણવિશેષઃ યુક્તબેદોનું ગુણવિશેષોકા, વ્યાકરણાતઃ ભવન્તિ વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે વ્યાખ્યાન હો ગયા છે ॥ ૧૧૩ ॥

113. If the tone of the elements is of a moderate nature the qualities too are defined as of a moderate nature in accordance with the nature of the tone.

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेष-
ज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

इति आ प्रभाषे. इस प्रकार, पुरुषाणाम् पुरुषોના પુરુષોકે, બલ-બળના બલકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, વિશેષ-ભેદ મેદકો, જ્ઞાન-જ્ઞાનમ્ બાલુવા માટે જાનનેકે લિપ, અષ્ટો આઠ આઠ, સારાણિ સાર સાર, ઉપદિષ્ટાનિ ભવન્તિ કહેવામાં આવ્યા છે કહ દિયે હૈં ॥ ૧૧૪ ॥

114. Thus the perfect tone of the eight elements has been described in order to enable a special knowledge of the measure of a person's strength or vitality.

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव मिषच्छुद्ध्युदयमुप-
चितत्वाद्वलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाब-
लोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल
इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः;
तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः। अतश्च
सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

કથમ્ નુ એમ કેમ? તેણા ક્યો? શરીર- શરીર શરીર, માત્ર- માત્રના માત્રકે, દર્શનાત્ દર્શનથી દર્શનસે, અથ જ હી, મિષક્ વેલ વેલ, શુદ્ધોદ બહાવામાં પડે મુગ્ધ હો જાય, અથમ્ આ યહ, ઉપચિત્તવાત્ પુષ્ટ હોવાથી પુષ્ટ હોનેસે, બલવાન્ બળવાન છે બલવાન હૈ, અથમ્ આ યહ, કૃશત્વાત્ કૃશ હોવાથી કૃશ હોનેસે. અલ્પબલઃ ઓછા બળવાળો છે થોડા બલવાળા હૈ, અથમ્ આ યહ, મહાશરીરત્વાત્ મોટા શરીરવાળો હોવાથી વધા

૧૧૫. પરીક્ષેતેત્યુક્તમ્-પરીક્ષેત્યુક્તમ્ (વ.)

શરીરવાળા હોનેસે, મહાબલઃ મહાબળવાન છે અતિબલવાન હૈ, અથમ્ આ યહ, અલ્પશરીરત્વાત્ નાના શરીરવાળો હોવાથી અલ્પ શરીરવાળા હોનેસે, અલ્પબલઃ હૃતિ ઓછા બળવાળો છે અલ્પ બલવાળા હૈ. અલ્પશરીરાઃ અલ્પ શરીર-વાળા અલ્પ શરીરવાળે, કૃશાઃ જ અને કૃશ જૌર કૃશ, એકે કેટલાક કહૈ, બલવન્તઃ બળવાન બલવાન, દૃશ્યન્તે હિ દેખાય છે દેસે જાતે હૈં, તત્ર ત્યાં વહાં, પિપીલિકા-ભાર-હરણવત્ જેમ નાની કીડી મોટા ભાર ઉપાડી બલ છે તેમ જૈસે છોટી ચિંકટી વધા માર ચઠાતી હૈ વૈસે, સિદ્ધિઃ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે કાર્યકી સિદ્ધિ હોતી હૈ, જતઃ જ એથી સારાણિ સારસે, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી પરીક્ષા કરે, હૃતિ એમ એસા, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા હૈ ॥ ૧૧૫ ॥

115. For otherwise the physician may be deceived by the appearance of the body merely, and conclude a man to be a strong man because of robustness, a man to be weak because he is emaciated, that a man is exceedingly strong because he has a big body, or that a man being small in body is possessed of small strength. There are persons who appear small in body and emaciated but are strong. For they are like the ant which carries relatively great loads. Therefore, it has been said that a person be tested from the point of view of the tone of each of these elements.

સંહનનતઃ દેહપરીક્ષા—

સંહનનતઃસંહનનં, સંહતિઃ, સંયોજનમિત્યે-
કોઽર્થઃ। તત્ર સમસુવિભક્તાસ્થિ, સુવદ્ધસન્ધિ, સુનિ-
વિષ્ટમાંસશોણિતં, સુસંહતં શરીરમિત્યુચ્યતે। તત્ર
સુસંહતશરીરાઃ પુરુષા બલવન્તઃ, વિપર્યયેનાલ્પબ-
લાઃ, મધ્યત્વાત્ સંહનનસ્ય મધ્યબલા ભવન્તિ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬. સંહતિઃ—સંઘાતઃ (વ. જ. વ.)

મધ્યત્વાત્—મધ્યરાત્રિમધ્યત્વાત્ (ક. વ. ક.)

संहननतः च इति शरीरना आधाधी परीक्षा करनी शरीरके संगठनसे परीक्षा करे, संहननम् संहनन संहनन, संहतिः संहति संहति, संयोजनम् अने संयोजन और संयोजन, इति ये शब्दो ये शब्द, एकः अर्थः समान आधावाणा छे समान अर्थवाले हैं, तत्र अर्द्धा यहां, सम-समान समान, सुविमल-अने सारा विभागध्या युक्त एवं अच्छी प्रकार विमल, अस्थि-हाडकावाणुं अस्थिवोला, सुबद्ध-दृढताधी आधाधेला साधावाणुं दृढतासे बन्धी हुई सन्धिवाला, सुनिविष्ट-सारी रीति पोताना स्थान पर रहेला अच्छी प्रकार अपने स्थान पर स्थित, मांस-भांस मांस, कोणितम् अने दोहावाणुं और रक्तवाला, शरीरम् शरीर शरीर, सुसंहतम् सुसंहत सुसंहत, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है, तत्र तेभां इनमें, सुसंहत-सुसंहत सुसंहत, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, पुरुषाः पुरुषे पुरुष, बलवन्तः अणवान् होय छे बलवान् होते हैं, विपर्ययेण आधी विपरीत होता इससे विपरीत होने पर, अल्पबलाः थोडा अणवाणा होय छे अल्पबल होते हैं, संहननस्य संहनन संहननके, मध्यत्वान् मध्यम होता मध्यम होने पर, मध्यबलाः मध्यम अणवाणा मध्यम बलवाले, अवन्ति भाय छे होते हैं ॥ ११६ ॥

116. As regards compactness—compact, well-knit, well-composed, and well-united are synonymous words, and mean the same thing. That is called the well-knit body wherein the bones are symmetrical and well-distributed, the joints are well-bound, and the flesh and blood well-combined. Such well-knit persons are strong and the contrary type weak. Moderately knit people are of moderate strength.

प्रमाणतः देहपरीक्षा—

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलि-प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम् ।

११७. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (७.)

प्रमाणतः च इति प्रमाणधी पक्ष परीक्षा करनी प्रमाणसे भी परीक्षा करे, शरीर-शरीर शरीरका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, पुनः तो तो, यथास्वेन पोतपोताना अपनी अपनी, अङ्गुलि-आंगुली अङ्गुलिके, प्रमाणेन प्रमाणधी प्रमाणमें, उत्सेध-छिंयाध चौकाई, विस्तार-पहोणाध चौकाई, आधामेः अने आधाधी और लम्बाईसे, यथाक्रमम् क्रमसर क्रमानुसार, उपदेक्ष्यते उच्यते आदेशे कहा जायगा,

117-(1). As regards the proportions of the body, the height, length and breadth of the various limbs are measured in terms of the person's finger-breadth.

तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दशाङ्गुलानि, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिशदङ्गुलपरिक्षेपा-वष्टादशाङ्गुलावूरु, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुल-परिणाहौ, शोफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं बस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वाद-शाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे पाश्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, अङ्गुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, अङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ प्रवाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलो-त्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्से-धं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, त्रिभुकोष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं, षोडशाङ्गुलोत्सेधं त्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तम् ।

११७. पादौ चत्वारि षट् चतुर्दशाङ्गुलानि—पादौ चतुर्दशाङ्गुलौ (ध.)

„ षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे—षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे (ध.)

„ द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो—द्वादशाङ्गुलपरिमितो (ध.)

„ अङ्गुलम्—अष्टाङ्गुलम् (ध ध.)

„ द्वादशाङ्गुलौ—दशाङ्गुलौ (क. छ. ग. त. ध.)

तत्र आ शरीरमां इम शरीरमे, पादौ पग पैर, चत्वारि आर आंगणं आर अङ्गुलं ऊंचे, षट् अ आंगणं पडोणा छः अङ्गुलं चौडे, चतुर्विंश-अने यौद और चौदह, अङ्गुलानि आंगणं आंथा होय छे अङ्गुल लम्बे होते हैं, जङ्घे तु अङ्घ्राया जंघा, अष्टादश अष्टार अष्टारह, अङ्गुले आंगणं आंथी अङ्गुल लम्बी, षोडश-अने सोण और सोलह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल परिक्षेपे गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है, जानुनी गोष्ठ्यु घुटने, चतुरङ्गुले आर आंगणं आंथा चार अङ्गुल लम्बे, षोडश-अने सोण और सोलह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिक्षेपे गोणाधवाणा होय छे गोलाईवाले होते हैं, ऊरु साथणो ऊरु, त्रिंशत् त्रीस तीस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिक्षेपौ गोणाधवाणा गोलाईवाले, अष्टादश-अने अष्टार और अष्टारह, अङ्गुलौ आंगणं आंथा होय छे अङ्गुल लम्बाईवाले होते हैं, वृषणौ वृषण वृषण षट्-छः, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल दीर्घौ आंथा लम्बे अष्ट-अने आठ और आठ, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिणाहौ गोणाधवाणा होय छे गोलाईवाले होते हैं शोकः (शिशुः भूतेऽयं) शिशु मूत्रोन्मथ, षट्-छः, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, दीर्घम् आंथा लम्बा, पञ्च-अने पांच और पांच, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिणाहम् गोणाधवाणा होय छे गोलाईवाला होता है, भगः ये नि योनि, द्वादश आर बारह, अङ्गुलि-आंगणं अङ्गुल, परिणाहः गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है कटी केड कटी, षोडश सोण सोलह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, विस्तारा विस्तारवाणी विस्तारवाली विस्तिशिरः मूत्राशयना उपरना आंगणं रहेवान् स्थान मूत्राशयके ऊपरके भागके रहनेका स्थान, दश-दश दस, अङ्गुलम् आंगणं पडोणुं होय छे अङ्गुल चौड़ा होता है, उदरम् षट् उदर, दश-दश दस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, विस्तारम् पडोणुं चौड़ा, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुलम् आंगणं आंथुं होय छे अङ्गुल लम्बा होता है, पार्श्वे पडोणुं पार्श्व, दश-दश दस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, विस्तीर्णे पडोणुं चौड़े, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, आवासे आंथा होय छे लम्बे होते हैं, स्तनान्तरम् स्तनानुं अंतर दो स्तनोंकी दूरी, द्वादश-आर बारह, अङ्गुलम् आंगणं होय छे अङ्गुलकी होती है, स्तनपर्यन्तम् स्तनभङ्गुल

स्तनमंडल, द्वि-अङ्गुलम् ये आंगणं होय छे दो अङ्गुलका होता है, उरः छाती छाती, चतुर्विंशति-योवीस चौबीस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, विस्तारम् पडोणी चौड़ी, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी होय छे ऊंची होती है, हृदयम् हृदय हृदय, द्वि-अङ्गुलम् ये आंगणं होय छे दो अङ्गुलका होता है, स्कन्धौ स्कन्ध स्कन्ध, अष्ट-अङ्गुलौ आठ आंगणं होय छे आठ अङ्गुलके होते हैं, अंसौ अंश अंस, षट्-अङ्गुलौ छ आंगणं होय छे छः अङ्गुलके होते हैं, प्रसाह् पांसां प्रसाह्, षोडश-सोण सोलह, अङ्गुलौ आंगणं होय छे अङ्गुलके होते हैं, प्रपाणी प्रपाणि (कौण्टीथी कौण्टीथीना भाग) प्रपाणि कोहनीसे कलाई तकके भाग), पञ्चदश-पंद्र पंद्रह, अङ्गुलौ आंगणं होय छे अङ्गुलके होते हैं, हस्तौ हाथ हाथ, द्वादश-अङ्गुलौ आर आंगणं होय छे बारह अङ्गुलके होते हैं, कक्षौ भगल कक्षा, अष्ट-अङ्गुलौ आठ आंगणं होय छे आठ अङ्गुलकी होती है, त्रिकम् त्रिक त्रिक, द्वादश-अङ्गुल-आर आंगणं बारह अङ्गुल, उत्सेधम् आंथुं होय छे ऊंचा होता है, पृष्ठ-पीठ पीठ, अष्टादश-अष्टार अष्टारह, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी होय छे ऊंची होती है, शिरोधरा डोड घौटा, चतुः-अङ्गुल आर आंगणं चार अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी ऊंची द्वाविंशति-अने आवीस और बाईस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिणाहा गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है, आननम् यक्षेरे चहेरा, द्वादश-आर बारह अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी ऊंचा, चतुर्विंशति-अने ये बीस और चौबीस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिणाहम् गोणाधवाणा होय छे गोलाईवाला होता है, नास्यम् भुण मुख, पञ्च-अङ्गुलम् पांच आंगणं होय छे पांच अङ्गुलका होता है, शिबुक-दोपथी शिबुक, ओष्ठ-होठ ओठ, कर्ण-कान कान, अक्षिमध्य-आंथोना मध्यभाग आंखोंका मध्यभाग, नासिका-नाक नासिका, ललाटम् अने ललाट और ललाट, चतुः-अङ्गुलम् आर आंगणं होय छे चार अङ्गुलके होते हैं, शिरः तथा शिर एवं शिर, षोडश-अङ्गुल-सोण आंगणं सोलह अङ्गुल, उत्सेधम् आंथुं ऊंचा, द्वाविंशत् अने अत्रीस और बत्तीस, अङ्गुल-आंगणं अङ्गुल, परिणाहम् धेरा-वावाणुं होय छे गोलाईवाला होता है, इति आभ इष प्रकार, अङ्ग-अंग अङ्ग, अवयवानाम् अने अवयवानुं

117. The full length of the body is eighty-four fingers, and the breadth which is the full length of the outspread of arms, is of the same length. Such proportion of the body is the proper proportion. Long life, strength, vitality, happiness, power, wealth and other desirable qualities are dependent on the proper proportion of the body.

The contrary qualities characterise the body that falls short of or exceeds these proportions.

સાત્મ્યતઃ દેહપરીક્ષા—

સાત્મ્યતઃચેતિ સાત્મ્યં નામ તદ્દત્ સાતત્યે-
નોપસેવ્યમાનમુપશોતે ।

સાત્મ્યતઃ ચ ઇતિ સાત્મ્યથી પરીક્ષા કરવી સાત્મ્યસે પરીક્ષા કરે, તદ્ ને જો, સાતત્યેન સતત સતત, ઉપસેવ્યમાનમ્ સેવન કરતાં સેવન કરને પર, ઉપશોતે અનુકૂળ થાય અનુકૂલ બન જાતા હૈ, તદ્ તે વહ, સાત્મ્યમ્ નામ સાત્મ્ય છે સાત્મ્ય હૈ;

118-(1). As regards homologation, that is called homologous which has become agreeable to a person by constant use.

તત્ર યે ઘૃતક્ષીરતૈલમાંસરસસાત્મ્યાઃ સર્વ૨સ-
સાત્મ્યાશ્ચ તે બલવન્તઃ ક્લેશસહાશ્ચિરજીવિનશ્ચ
ભવન્તિ,

તત્ર અહીં યદાં, યે ને જો, ઘૃત- ઘી વી, ક્ષીર-
દૂધ દૂધ, તૈલ- તેલ તૈલ, માંસરસ- અને માંસરસના
ઔર માંસરસકે, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્ય-
વાલે હોં, સર્વ૨સ- તથા સર્વ૨સના એવં સર્વ રસોંકે,
સાત્મ્યાઃ ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હોં, તે તેઓ
વે, બલવન્તઃ બળવાન બલવાન, ક્લેશસહાઃ ક્લેશ સહન
કરનારા ક્લેશકો સહનેવાલે, ચિરજીવિનઃ ચ અને લીધાયુધી
ઔર ચિરજીવી, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં;

118-(2). Those to whom ghee, milk, oil, meat-juice, and all the six tastes are homologous, are strong, tolerant of difficulties, and long-lived.

રુક્ષસાત્મ્યાઃ પુનરેકરસસાત્મ્યાશ્ચ યે તે પ્રાયે-
નારુપબલા અરુપક્લેશસહા અરુપાયુષોઽરુપસાધનાશ્ચ
ભવન્તિ,

૧૧૮. ઉપસેવ્યમાનમ્-ઉપયુજ્યમાનમ્ (વ. ઇ.)

અરુપક્લેશસહાઃ-અક્લેશસહાઃ (ક.)

સાધનાશ્ચ ભવન્તિ-સાધનાશ્ચ (ક.)

યે પુનઃ અને ને ઔર જો, રુક્ષસાત્મ્યાઃ રુક્ષ
પદાર્થના સાત્મ્યવાળા હોય રુક્ષ પદાર્થકે સાત્મ્યવાલે
હોં, એકરસ- અને ઔકરસના ઔર એકરસકે, સાત્મ્યાઃ
ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હોં, તે તેઓ વે,
પ્રાયેન ધાતુઓ પ્રાયઃ કરકે, અરુપબલાઃ અરુપબળવાળા
અરુપબલવાલે, અરુપક્લેશસહાઃ અરુપ ક્લેશ સહન કરી
શકનારા અરુપ ક્લેશ સહનેવાલે, અરુપાયુષઃ અરુપ
આયુષ્યવાળા અરુપ આયુવાલે, અરુપસાધનાઃ ચ અને
અરુપ સાધનવાળા ઔર અરુપ સાધનવાલે, ભવન્તિ હોય
છે હોતે હૈં;

118-(3). Those who have homologation to dry things and to only one of the tastes are generally of low vitality, incapable of enduring difficulties, short lived, and require small measure of medication.

વ્યામિશ્રસાત્મ્યાસ્તુ યે તે મધ્યબલાઃ સાત્મ્ય-
નિમિત્તતો ભવન્તિ ॥૧૧૮॥

યે નેઓ જો, તુ વળી તો, વ્યામિશ્ર- મિશ્ર
મિશ્રિત, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય છે સાત્મ્યવાલે હોતે
હૈં, તે તેઓ વે, સાત્મ્યનિમિત્તતઃ સાત્મ્યને લીધે
સાત્મ્યકે કારણ, મધ્યબલાઃ મધ્યમ બળવાળા મધ્યમ-
બલવાલે, ભવન્તિ હોય છે હોતે હૈં ॥ ૧૧૮ ॥

118. Those of mixed homologation are of moderate strength by virtue of their homologatory condition.

સત્ત્વતઃ દેહપરીક્ષા—

સત્ત્વતઃચેતિ સત્ત્વમુચ્યતે મનઃ । તત્ક્રીરસ્ય
તન્નક્રમાત્મસંયોગાત્ । તત્ ત્રિવિધં બલમેદેન—
પ્રવરં, મધ્યમ્, અવરં ચેતિ; અતઃ પ્રવરમધ્યાવર-
સત્ત્વાઃ પુરુષા ભવન્તિ ।

સત્ત્વતઃ ચ ઇતિ સત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી સત્ત્વ
પરીક્ષા કરે, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ સત્ત્વ, મનઃ મન મન, ઉચ્યતે
કહેવાય છે કહાતા હૈ, તદ્ તે વહ, જાતમ્- આત્માની
આત્મા આત્માકે સાત્ત્વ, સંયોગાત્ સંયોગથી સંયોગે,

शरीरस्य शरीरानु शरीरका, तन्त्रकम् नियामकं ये नियामकं है, तत् ते वह, बल- गुणनी बलकी, मेदेन विभजिताथी मिश्रतासे, त्रिविधम् तेषु प्रकारानुं ये तीन प्रकारका है, प्रवरम् प्रवर (उत्कृष्ट) प्रवर, मध्यम् मध्यम, अवरम् च इति अने अवर और अवर, अतः च ओथी इस लिए, पुरुषाः पुत्रुषो पुरुष, प्रवर- प्रवर प्रवर, मध्य- मध्यम मध्यम, अवर- अने अवर और अवर, सत्त्वाः सत्त्ववाणा सत्त्ववाले, भवन्ति भाव्य ये होते हैं;

119-(1). As regards psychic element—the mind is called the psychic element. That is the controller of the body through its connection with the soul. It is of three kinds according to the variation in strength. It is high, moderate and low. Men are of high, moderate and low psychic powers.

तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः, स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैरोज्यात्;

तत्र तेभां इनमें, प्रवरसत्त्वाः प्रवरसत्त्ववाणा प्रवर-सत्त्ववाले, सत्त्वसाराः सत्त्वसार होते हैं, ते तेओ वे, सारेषु सारेना विषयभां सारोंके वर्णनमें, उपदिष्टाः कलां ये कह दिये गये हैं, स्वल्प- शरीराः स्वल्प शरीरवाणा स्वल्प शरीरवाले, अपि होवा छां पक्ष होने पर भी, ते तेओ वे, निज- निज निज, जागन्तु- अने आगन्तु और आगन्तुक, निमित्तासु निमित्तवाणी कारणोंवाली, महतीषु भोटी बड़ी, अपि पक्ष भी, पीडासु पीडाओभां व्यथामें, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, गुण- गुणनी गुणकी, वैरोज्यात् विशेषताथी प्रधानतासे, अव्यथाः हि व्याथा बगर्ना जेवा पीडारहित जैसे, दृश्यन्ते देभाय ये दिखाई देते हैं;

119-(2). Of them, those of high psychic quality are of the psychic nature as described in the perfect tone

of psychic element. Though possessed of small bodies, and in spite of being affected by severe ailments of either exogenous or endogenous type, they look unaffected, owing to the high tone of their psychic quality.

मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तम्भयन्ते;

मध्यसत्त्वाः मध्यम सत्त्ववाणा मध्यम सत्त्ववाले, तु तो तो, अपरान् भीओओने दूसरोंको, आत्मनि पोताभां अपनेमें, उपनिधाय राभी अर्थात् भीओओनुं दृष्टांत दर्श कर अर्थात् दूसरोंका दृष्टांत ले कर, आत्मना पोते अपनेमें, आत्मानम् पोताने अपनेको, संस्तम्भवन्ति स्थिर राओ ये थामते हैं, परैः वा अथवा भीओओथी अथवा दूसरोंसे, अपि पक्ष भी, संस्तम्भयन्ते स्थिर करवाभां आवे ये थामे जाते हैं;

119-(3). Those of moderate psychic quality seek consolation by comparing themselves with others or get composed when consoled by others.

हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्स- विकृतसंकथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

हीनसत्त्वाः हीनसत्त्ववाणा हीनसत्त्ववाले, तु तो तो, आत्मना न तो पोतानाथी न अपनेमें, न अपि परैः न तो भीओओथी न दूसरोंसे, सत्त्वबलम् प्रति भनोअण उपर मनोबलके ऊपर, उपस्तम्भयितुम् पोताने स्थिर करवाभां अपनेको स्थिर करानेके लिए, शक्यन्ते शक्तिमान भाव्य ये शक्तिमान होते हैं, महाशरीराः भोटा शरीरवाणा

હોવા છતાં મહાશરીરવાળે હોને પર, અપિ પશુ મી, લે તેઓ લે, સ્વપાનામ્ અત્યંત થોડી અત્યંત થોડી, અપિ પશુ મી, વેદનાનામ્ વેદનાઓને વેદનાઓનો, અસદ્ધાઃ હિ ન સહન કરી શકનારા સહન ન કરનેવાળે, દૃશ્યન્તે દેખાય છે દેખે જાતે હૈં, સન્નિહિત- હાજર થયેલા ઉપસ્થિત હુણ, મય- ભય મય, શોક- શોક શોક, હોમ- હોમ હોમ, મોહ- મોહ મોહ, માન્નાઃ અને માનવાળા તેઓ જોર માનવાળે લે, રોદ્ર- રોદ્ર રોદ્ર, મૈરવ- ભૈરવ મૈરવ, દ્વિષ્ટ- દ્વિષ્ટ દ્વિષ્ટ, બીમત્સ- બીમત્સ ઘૃણાજનક, વિકૃત- અને વિકૃત ઔર વિકૃત, સંકયાસુ ચ અપિ વાતોમાં પશુ વાતોમાં મી, પશુ- તેમજ પશુ એવં પશુ, પુરુષ- તથા પુરુષના તથા પુરુષને, માંસ- માંસ માંસ, શોણિ- તામિ ચ અને હોહી ઔર રક્ત, જ્વેદ્ય બેદને દેશ કર, વિષાદ- બેદ લેદ, વૈવર્ણ્ય- વિવર્ણતા વિવર્ણતા, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રવતનાનામ્ તથા પતન એઓમાંથી તથા ગિર જાના જનમેસે, અન્યતમમ્ કોઈ એકને કિસી એકનો, અથવા અથવા અથવા, મરણમ્ મરણને મરણનો, જાપ્તુવન્તિ પામે છે પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૧૯ ॥

119. But those, of low psychic quality, cannot be composed either by themselves or by others. Though possessed of big bodies, they seem incapable of bearing even small ailments. When confronted with fear, sorrow, temptation, delusion or disgrace, or made to listen to tales of wrath, awfulness, hate, horror or ugliness or see sights of the flesh and blood of animals and men, they suffer either depression of spirits or pallor or fainting or insanity or giddiness or falling, or even death.

આહારશક્તિઃ દેહપરીક્ષા—

આહારશક્તિઃ એતિ આહારશક્તિરમ્યવહરણ- શક્ત્યા જરણશક્ત્યા ચ પરીક્ષ્યા; બલાયુષી જ્ઞાહારાયસે ॥ ૧૨૦ ॥

આહારશક્તિઃ ચ હિ આહારશક્તિથી પરીક્ષા કરવી આહારશક્તિ પરીક્ષા કરે, આહારશક્તિઃ આહાર- શક્તિની આહારશક્તિની, અમ્યવહરણ- ખાવાની જાણેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, જરણ- અને પાચનની ઔર જીર્ણ કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી બેદ એ પરીક્ષા કરની જાહિય, હિ કરણુકે ક્યોંકિ, બલ- બળ બલ, આયુષી અને આયુષ્ય ઔર આયુ, આહાર- આહારને આહારને, આવસે આધીન છે અધીન હૈં ॥ ૧૨૦ ॥

120. As regards the capacity for food-- the capacity for food is to be judged from the capacity to ingest (contain) and the capacity to digest. Strength and life are dependent on food.

વ્યાયામશક્તિઃ દેહપરીક્ષા—

વ્યાયામશક્તિઃ એતિ વ્યાયામશક્તિરપિ કર્મ- શક્ત્યા પરીક્ષ્યા। કર્મશક્ત્યા જ્ઞાનુમીયતે બલત્રૈવિ- ધ્યમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વ્યાયામશક્તિઃ ચ હિ વ્યાયામશક્તિથી પરીક્ષા કરવી વ્યાયામશક્તિ પરીક્ષા કરે, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, શક્તિઃ શક્તિની શક્તિની, અપિ પશુ મી, કર્મ- કામ કરવાની કાર્ય કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી બેદ એ પરીક્ષા કરની જાહિય, હિ કરણુકે ક્યોંકિ, કર્મશક્ત્યા કર્મશક્તિથી કર્મશક્તિ, બલત્રૈવિધ્યમ્ ત્રણુ જાતના બળનું ત્રણ પ્રકારકે બલકા, જ્ઞાનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન કિયા જાતા હૈં ॥ ૧૨૧ ॥

121. As regards the capacity for exercise - the capacity for exercise is to be judged by the capacity for work. By the capacity for work are the three degrees of strength to be inferred.

વયસ્તઃ દેહપરીક્ષા—

વયસ્તઃ એતિ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિણી હિ

૧૨૧. બલત્રૈવિધ્યમ્-બલ ત્રિવિધમ્ (ચ ૫.)

૧૨૨ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિણી-કાલપ્રમાણપેક્ષિણી (૫)

शरीरावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूल-
मेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति ।

वयसः च इति वयस्य परीक्षा कर्तव्यी वयसे परीक्षा
करे, काल- कालीना कालके, प्रमाण-विशेष- प्रमाणविशे-
षणी प्रमाणविशेषकी, अपेक्षणी हि अपेक्षा राખનાર
अपेक्षा करनेवाली, शरीर-अवस्था शरीरની अवस्था
शरीरकी अवस्था, वयः वय वय, अभिधीयते कहेवा
छे कहलाती है, तत् ते वह, वयः वय वय, यथास्थूल-
मेदेन रक्षणेदे प्रमाणे स्थूलमेदके अनुसार, त्रिविधम्
त्रय अतनुं छे तीन प्रकारकी है, बालम् अल्प बाल,
मध्यम् मध्यम मध्यम, जीर्णम् इति अने शब्द (१६)
और जीर्ण (१६);

122-(1). As regards age— that
indeed is called age or bodily state
which specially depends on the (length
of) passage of time. That age is of
three kinds, broadly divided— child-
hood, middle age and old age.

तत्र बालमपरिपक्वधात्वजातव्यञ्जनं सुकुमार-
मङ्गेशसहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमापोदशवर्षं,

तत्र तेभां उनमें, अपरिपक्वधातु- परिपक्व धातु
वगर्तनुं अपरिपक्व धातुवाली, अजातव्यञ्जनम् दादी भूछ
आदि पुरुषाधिक वगर्तनुं दादी मूछ आदि पुरुषाधिक
रहित, सुकुमारम् सुकुमार कोमल, अङ्गेशसहम् क्लेश
सहने न करी शकनार क्लेशको न सहनेवाली, असंपूर्ण-
बलम् संपूर्ण अण वगर्तनुं असंपूर्ण बलवाली, श्लेष्म-
धातुप्रायम् अने धातुअनुं कछ धातुवाणुं और कफ
बहुल, बालम् पहिला प्रकारनुं आध्वय पहिले प्रकारकी
बाल्यावस्था, आपोदशवर्षम् सोणवर्ष सुधी कहुं छे मोल
वर्ष पर्यन्त मानी गई है;

122-(2). Of them child-hood is that
wherein the body-elements are imma-
ture and the indications of youth
are not manifest, when the person

१२२. यथास्थूलमेदेन—यथावस्थानमेदेन (४)

is delicate, intolerant of troubles,
incomplete in strength, and mostly
of kapha element, and until sixteen
years of age.

विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थित-
सत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टं;

विवर्धमान- वधे अता बढ़ती हुई, धातुगुणम्
धातुना गुणवाणु धातुके गुणवाली, पुनः अने और,
प्रायेण धातुअनुं प्रायः करके, अनवस्थित- अस्थिर
अस्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं अणि प्रकारनुं आध्वय
विचवाली दूसरे प्रकारकी बाल्यावस्था, आत्रिशद्वर्षम्
तीस वर्ष सुधी तीस वर्ष तक, उपदिष्टम् कहुं छे
कही है;

122-(3). Again the person is said to
be yet developing body-elements and
is generally of undetermined psychic
disposition (character) till he is of
thirty years of age

मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रम-
ग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बल-
स्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्त-
धातुप्रायमाषट्द्वर्षमुपदिष्टम्;

समत्त्व- समानताने समानताको, आगत- प्राप्त
प्राप्त, बल- अण बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष- पौरुष
पौरुष, पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, ग्रहण- ग्रहण ग्रहण,
धारण- धारण धारण, स्मरण- स्मरण स्मरण, वचन-
वचन वचन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, सर्वधातुगुणम्
अने सर्वधातुना गुणवाणुं सब धातुओके गुणवाली,
बलस्थितम् स्थिर अणवाणु स्थिर बलवाली, अवस्थित-
स्थिर स्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं मनवाली, अविशीर्यमाण-
दृढ स्थिर, धातुगुणम् धातुओना गुणवाणु धातुओके
गुणवाली, पित्तधातुप्रायम् अने मोटे भागे पित्त
धातुवाणु और पित्त धातुकी प्रधानतावाली, मध्यम् पुनः
मध्यम वय मध्यम वय, आषट्द्वर्षम् साठ वर्ष सुधी
साठ वर्ष पर्यन्त, उपदिष्टम् कहुं छे कही है;

१२२. विज्ञानाध्यायम्—पित्तधातुप्रायम् (क.)

122-(4). That is middle age wherein has been attained the balance of strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech, discernment and all the body-elements, and wherein a man is of strong and of well-determined psychic disposition (character), of compact body-elements, of predominance of pitta element and which lasts till sixty years of age.

अतः परं हीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुष-
पराक्रमप्रवृत्तधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रष्टमान-
धातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आव-
र्षशतम् ।

अतः अर्धे इसके, परम् पछी पीछे, क्रमेण कम-
पूर्वक कमपूर्वक, हीयमान- ओछा यत्ना घटते हुए,
धातु- धातु धातु, इन्द्रिय- इन्द्रियोंके, बल-
बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष- पौरुष पौरुष,
पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, प्रवृत्त- प्रवृत्त प्रवृत्त, धारण-
धारण धारण, स्मरण- स्मरण स्मरण, वचन- वचन
वचन, विज्ञानम् अने विज्ञानवाला और विज्ञानवाली,
भ्रष्टमान- भ्रष्ट यत्ना हीन होते हुए, धातुगुणम् धातु-
ओछा गुणवाला धातुओंके गुणवाली, वायुधातुप्रायम्
अने वायुधातुनी प्रधानतावाला और वायुधातुकी प्रधा-
नतावाली, जीर्णम् १६ वय वृद्धावस्था, आवर्षशतम् से।
१६ सुधी सौ वर्ष तक, उच्यते कहेंवाले छे कहलाती है;

122-(5) That is said to be old age wherein (after sixty) the body-elements, sense-organs, strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech and discrimination begin to decay, the body-elements disintegrate, and the vata element

predominates, and there is gradual wearing down till the age of a hundred years.

वर्षशतं क्षत्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले,
सन्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीविनोऽपि मनुष्याः;

अस्मिन् आ इस, काले कालमें, आयुषः
आयुष्यनु आयुका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, वर्षशतम्
शत से। १६ छे सौ वर्ष है, पुनः च अने और,
अधिक- ऊन- वर्षशत- से। १६ करता अधिक अने
ओछा १६ सौ वर्षसे अधिक और कम वर्ष, जीविनः
१७५५२ जीनेवाले, अपि पक्षु भी, मनुष्याः मनुष्यो
मनुष्य, सन्ति छे हैं;

122-(6). A hundred years indeed is the length of life in this world. But there are men who live even more or less than a hundred years.

तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो
लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विम-
जेत् ॥ १२२ ॥

विकृति- विकृति विकृति, वर्ज्यैः रहित रहित, प्रकृति-
प्रकृति प्रकृति, आदि- अगेरेना आदिके, बल- बलना
बलके, विशेषैः विशेषे मेदोंसे, लक्षणतः च अने लक्ष-
णधी और लक्षणोंसे, तेषाम् तेषां उनकी, आयुषः
आयुष्यनु आयुका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, उपलभ्य
अस्मिन्ने जान कर, वयसः वयसे वयको, त्रित्वम् त्रि
विभागमा तीन विभागमें, विमजेत् वहेथी हेतु विमज
कस्ना चाहिए ॥ १२२ ॥

122. Taking their measure of life, three divisions should be made by ascertaining strength and special characteristics of constitution free from pathological conditions.

बलविशेषं दृष्ट्वा मेवज्यमवधारय—

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां

१२२. जीविनोऽपि—जीविनो (व.)

१२२. हीयमान-परीयमान (व.)

॥ आवर्षशतम्—वर्षशतान्तम् (व.)

મધ્યમખ્યાતરવિભાગેન વલ્લવિશેષં વિભજેત્ ।
વિકૃતિવલ્લત્રૈવિધ્યેન તુ દોષવલં ત્રિવિધમનુમીયતે ।
તતો મૈષજ્યસ્ય તીક્ષ્ણમૃદુમધ્યવિભાગેન ત્રૈવિધ્યં
વિભજ્ય યથાદોષં મૈષજ્યમવચારયેદિતિ ॥ ૧૨૩ ॥

જ્યમ્ એ પ્રમાણે, હસી પ્રકાર, વિકૃતિવર્જ્યાનામ્
વિકૃતિ સિવાયના વિકૃતિરહિત, પ્રકૃતિ- પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ,
આવીનામ્ વગેરે આદિ, ભાવાનામ્ ભાવેના ભાવોને,
પ્રવર-પ્રવર પ્રવર, મધ્ય-મધ્યમ મધ્યમ, અવર-અને
અવર ઓર અવર, વિભાગેન વિભાગથી વિભાગે, વલ-
ળના વલકે, વિશેષમ્ ભેદના ભેદોનો, વિભજેત્ વિભાગ
કરના વિભજ કરે, વિકૃતિ-વિકૃતિના વિકૃતિકે, વલ-
ળના વલકે, ત્રૈવિધ્યેન ત્રણ પ્રકાર હોવાથી ત્રીણ
પ્રકાર હોઈએ, તુ તેા તેા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ ભતના ત્રીણ
પ્રકારકે, દોષ-દોષના દોષકે, વલ્લમ્ વળનું વલકા,
અનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન ક્રિયા જાતા છે.
તતઃ તેથી હસ લિએ, મૈષજ્યસ્ય ઔષધના ઔષધકા,
તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, મૃદુ-મૃદુ મૃદુ, મધ્ય-અને
મધ્યમ ઓર મધ્યમ, વિભાગેન વિભાગથી વિભાગે,
ત્રૈવિધ્યમ્ ત્રણ ભતના ત્રીણ પ્રકારકા, વિભજ્ય-વિભાગ
કરી વિભાગ કરકે, યથાદોષમ્ દોષ અનુસાર દોષાનુ-
સાર, મૈષજ્યમ્ ઔષધ ઔષધકા, અવચારયેત્ હસિ
મેાળનું પ્રયોગ કરે ॥ ૧૨૩ ॥

123. In this way the classification
into three divisions of high, medium
and low, should be made of the stren-
gth and special characteristics of con-
stitutions free from pathological con-
ditions. By means of the three-fold
nature of the classification of patho-
logical conditions, the strength of
morbid humors is to be inferred. Then
classifying the medications under the
three-fold manner, as strong, moderate
and mild, the medication appropriate
to the morbidity is to be administered.

૧૨૩. ત્રૈવિધ્યમ્-વિભજ્ય (ક.)

આયુષઃ પ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃ શરીરપરીક્ષા—

આયુષઃ પ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃ પુનરિન્દ્રિયેષુ જાતિ-
સૂત્રીયે ચ લક્ષણાન્યુપદેશ્યન્તે ॥ ૧૨૪ ॥

આયુષઃ આયુષ્યનું આયુકા, પ્રમાણ-પ્રમાણ પ્રમાણ-
જ્ઞાનહેતોઃ અણુવા માટે જાનનેકે લિએ, પુનઃ તેા તેા,
ઇન્દ્રિયેષુ ઇન્દ્રિયસ્થાનના ઇન્દ્રિયસ્થાનકે, જાતિસૂત્રીયે
ચ અતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં જાતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં,
લક્ષણાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ઉપદેશ્યન્તે કહેવામાં આવશે
કહે જાયશે ॥ ૧૨૪ ॥

124. The signs of ascertaining the
length of life are again described in
the Section on 'Sensorial Prognosis'
and in the chapter entitled 'The con-
tinuation of one's lineage.'

જાતુમેદેન કાલવિભાગઃ—

કાલઃ પુનઃ સંવત્સરઘાતુરાવસ્થા ચ । તત્ર
સંવત્સરો દ્વિધા ત્રિધા ચોઢા દ્વાવક્ષ્યા
મૂયઘ્યા-
પ્યતઃ પ્રવિભજ્યતે તત્તત્કાર્યમમિસમીક્ષ્ય ।

કાલઃ કાળ કાલ, પુનઃ વળી ફિર, સંવત્સરઃ ચ
સંવત્સર સંવત્સર, જાતુર-અને રોગીની ઓર રોગીની,
અવસ્થા ચ અવસ્થા છે અવસ્થા છે, તત્ર તેમાં તેને,
સંવત્સરઃ સંવત્સર સંવત્સર, તત્ત તત્ત તે તે ઉચ્ચ ઉચ્ચ,
કાર્યમ્ કાર્યને કાર્યકો, અમિસમીક્ષ્ય અનુલક્ષીને લેક
કર, દ્વિધા એ પ્રકારે દો પ્રકારે, ત્રિધા ત્રણ પ્રકારે
ત્રીણ પ્રકારે, ચોઢા ૭ પ્રકારે છઃ પ્રકારે, દ્વાવક્ષ્યા
બાર પ્રકારે વારહ પ્રકારે, અતઃ અને એથી ઓર હસે,
મૂયઃ ચ અપિ વધારે રીતે પણ અધિક પ્રકારે મી,
પ્રવિભજ્યતે વિભજ્ય કરાય છે વિભજ ક્રિયા જાતા છે;

125-(1). Time, again, is considered
from the point of view of season and
the stage of the disease. The year is
divided taking into view the effects of
season, into divisions of two, three,
six or twelve, and even more.

૧૨૪. ઇન્દ્રિયેષુ-ઇન્દ્રિયસ્થાને (ક.)

અત્ર સ્વલ્પ તાવત્ ઘોઢા પ્રવિમજ્ય કાર્યમુપદે-
શ્યતે-હેમન્તો ગ્રીષ્મો વર્ષાઞ્ચેતિ શીતોષ્ણવર્ષલક્ષ-
ણાભ્ય ક્રતવો ભવન્તિ, તેષામન્તરેષ્વિતરે સાધા-
રણલક્ષણાભ્ય ક્રતવઃ-પ્રાવૃદ્-શરદ્વસન્તા ઇતિ ।
પ્રાવૃદ્ધિતિ પ્રથમઃ પ્રવૃદ્ધઃ કાલઃ, તસ્યાનુબન્ધો હિ
વર્ષાઃ । એવમેતે સંશોધનમધિકૃત્ય વદ્ વિમજ્યન્તે
ક્રતવઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અત્ર સ્વલ્પ અહીં યહાં, તાવત્ તેા તો, ઘોઢા ઇ
પ્રકારે છઃ પ્રકારે, પ્રવિમજ્ય વિભાગ કરી વિભાગ કરે,
કાર્યનું કાર્યનાં કાર્યકા, ઉપદેશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં
આવશે ઉપદેશ ક્રિયા જાયગા, શીત- શીત શીત, ઉષ્ણ-
ઉષ્ણ ઉષ્ણ, વર્ષ- અને વસન્તાનાં ઓર વર્ષાકે, લક્ષણાઃ
લક્ષણવાળી લક્ષણોવાળી, હેમન્તઃ હેમન્ત હેમન્ત, ગ્રીષ્મઃ
ગ્રીષ્મ ગ્રીષ્મ, વર્ષાઃ ચ અને વર્ષા ઓર વર્ષા, ઇતિ
એમ એસી, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, ક્રતવઃ ઋતુઓ ઋતુએ,
ભવન્તિ છે હેં, તેષામ્ તેઓનીં તનકે, અન્તરેષુ વચ્ચે
બીચમેં, ઇતરે બીજી દુસરી, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણાઃ લક્ષણવાળી લક્ષણોવાળી, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન,
ક્રતવઃ ઋતુઓ ઋતુએ, પ્રાવૃદ્- પ્રાવૃદ્ પ્રાવૃદ્, શરદ્-
શરદ્ શરદ્, વસન્તા ઇતિ અને વસન્ત છે ઓર વસન્ત
હેં, પ્રાવૃદ્ ઇતિ પ્રાવૃદ્ એ પ્રાવૃદ્ યહ, પ્રથમઃ પ્રથમ
પ્રથમ, પ્રવૃદ્ધઃ પુષ્કળ વર્ષાવાળો પુષ્કળ વર્ષાકા, કાલઃ
કાળ છે કાલ હે, તસ્ય તેનીં તસકે, અનુબન્ધઃ હિ પછી
આવતી વાદ આતી, વર્ષાઃ વર્ષા છે વર્ષા હે, એવમ્ એ
પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, સંશોધનમ્ સંશોધનને સંશોધનકો,
અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય રક્ષ કર, એતે આ એ, ક્રતવઃ
ઋતુઓ ઋતુએ, ચ ૭ ભાગમાં છઃ વિભાગમેં, વિમજ્યન્તે
વિભક્ત કરાય છે વિભક્ત કી જાતી હેં ॥ ૧૨૫ ॥

125. Here (in this treatise) indeed,
dividing it into six, the effects are des-
cribed. Hemanta, Greeshma and Varsha
are the three seasons having cold,
heat and rain as their characteristics
In between them again there are three

seasons of moderate characteristics
called Pravrit, Sarad and Vasanta. The
first Pravrit, is the season for the first
rains. For does not the (Varsha) rainy
season come in its wake? Having the
purificatory procedure in view, the
seasons are divided into six

કેષુ ઋતુષુ વમનાદીનાં પ્રવૃત્તિઃ, કેષુ ચ નિવૃત્તિઃ—

તત્ર સાધારણલક્ષણેષ્વૃત્તુષુ વમનાદીનાં પ્રવૃ-
ત્તિર્વિધીયતે, નિવૃત્તિરિતરેષુ ।

તત્ર તેમાં ઇનમેં, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણેષુ લક્ષણવાળી લક્ષણોવાળી, ઋતુષુ ઋતુઓમાં
ઋતુઓમેં, વમન- વમન વમન, આદીનામ્ વગેરેની
આવિકી, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, વિધીયતે કરાય છે કી
જાતી હે, ઇતરેષુ બીજી ઋતુઓમાં દુસરી ઋતુઓમેં,
નિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ કરાય છે નિવૃત્તિ કી જાતી હે;

126-(1). Of them during the seasons
of moderate characteristics the admi-
nistration of emesis etc., is laid down,
and also the avoidance of the admi-
nistration in the other seasons.

સાધારણલક્ષણા હિ મન્દશીતોષ્ણવર્ષત્વાદ્
સુક્ષ્મતમાશ્ચ ભવન્ત્યવિકલ્પકાશ્ચ શરીરૌષધાનામ્,
ઇતરે પુનરત્યર્થશીતોષ્ણવર્ષત્વાદુઃક્ષ્મતમાશ્ચ ભવન્તિ
વિકલ્પકાશ્ચ શરીરૌષધાનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

હિ કારણકે ક્યીંકિ, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણાઃ લક્ષણવાળી ઋતુઓ લક્ષણોવાળી ઋતુએ, મન્દ-
મન્દ મન્દ, શીત- શીત શીત, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, વર્ષ-
ત્વાદ્ અને વર્ષાવાળી હોવાથી ઓર વર્ષાવાળી હોનેસે,
સુક્ષ્મતમાઃ ચ અતિશય સુખકારક અત્યન્ત સુખદાયક,
શરીર- અને શરીર ઓર શરીર, ઔષધાનામ્ તથા
ઔષધોમાં એવં ઔષધોમેં, અવિકલ્પકાઃ ચ ફેરફાર ન
કરનારી ફેરફાર ન કરનેવાળી, ભવન્તિ હોય છે હોવી
હેં, ઇતરે બીજી ઋતુઓ દુસરી ઋતુએ, પુનઃ તેા તો,
૧૨૬. અવિકલ્પકાઃ—અવિકલ્પકાઃ .ત.)

૧૨૫ અત્ર સ્વલ્પ તન્તુ સ્વલ્પ (ક.વ.ક.ત.)

૧. પ્રવૃદ્ધઃ—પ્રવૃદ્ધે (ખ.ત.દ.ચ.)

अत्यर्थ- अतिशय अत्यन्त, शीत- शीत शीत, उष्ण-
उष्ण उष्ण, वर्षात्वात् अने वर्षावाणी होनाथी वर्षावाली
होनेसे, दुःखतमाः च अद् दुःखदायक अति दुःखदायक,
शरीर- अने शरीर और शरीर, औषधानाम् तथा
औषधानां एवं औषधोंमें, विकल्पकाः च इन्द्रिय इन्द्रियारी
फेरफार करनेवाली, भवति होय छे होती ॥१२६॥

126. The moderate seasons, owing to their mild characteristics of cold, heat and rain are very enjoyable and do not adversely affect either the body or the drugs. But the other seasons, characterised by extreme qualities of cold, heat and rain, are very unpleasant and adversely affect the body and the drugs.

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम-
सुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणी-
भूतमवबद्धदोषं च, मेघजं पुनः संशोधनार्थमुष्ण-
स्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, त-
स्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते
शरीरमपि च वातोपद्रवाय ।

तत्र तेषां इनमें, हेमन्ते हि हेमन्तर्मा हेमन्तमें,
अतिमात्र- अतिशय अत्यन्त, शीत- ठंडीथी शीतसे,
उपहतत्वात् उपधात पाभवाथी उपहत होनेसे, शरीरम्
शरीर, असुख- असुखथी असुख, उपपन्नम् युक्त
युक्त, अतिशीत- अति ठंडा अति शीतल, वात- वातथी
वातसे, आध्मातम् पूषुं पूर्ण, अति- अति अत्यन्त,
दारुणीभूतम् डंडेर कडोर, अवबद्ध- दोषम् च अने
शेडायेला होपवाणुं और विष्टब्ध, भवति यथैव छे हो
जाता है, संशोधन- अर्थम् संशोधन भाटेनुं संशोधनके
लिए, उष्ण- उष्ण उष्ण, स्वभावम् स्वभावपुं स्वभाववाली,
मेघजम् औषध औषध, पुनः पक्षु मी, अतिशीत-

अति ठंडीथी अति शीतसे, उपहतत्वात् उपधात पाभ-
वाथी उपहत होनेके कारण, मन्दवीर्यत्वम् म-मन्दीयताने
मन्दवीर्यताको, आपद्यते पाभे छे प्राप्त करती है, तस्मात्
तेथी इस लिए, तयोः तेषां शरीर तथा औषधने।
उस प्रकारके शरीर और औषधका, संयोगे संशोधन भत्ता
संयोग होने पर, संशोधनम् संशोधन सशोधन, अयो-
गाय अयोग इन्द्रिय अयोगके लिए, उपपद्यते थाय छे
होता है, शरीरम् च अपि अने शरीर पक्षु और
शरीर भी, वात- वातना वातके, उपद्रवात् उपद्रव भाटे
यथैव छे उपद्रवके लिए हो जाता है;

127-(1). In the season called 'He-
manta' winter, the body being afflic-
ted with extreme cold and great
sense of discomfort on account of the
howling cold winds the humors get
provoked and impeded in their course
and the hot quality of the drugs used
for purification becomes dulled by the
extreme cold of the season. Hence it
has very little effect on the humors
and the body becomes liable to vata-
disorders.

ग्रीष्मे पुनर्भुशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोप-
पन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिक्षिप्रमत्यर्थ-
प्रविलीनदोषं, मेघजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभाव-
मुष्णानुगमनाक्षीकृतस्त्वमापद्यते, तस्मात्तयोः
संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि
पिपासोपद्रवाय ।

ग्रीष्मे ग्रीष्मऋतुर्मा ग्रीष्मऋतुमें, पुनः ते। तो,
शुष्क- अतिशय अति, उष्ण- उष्णताथी ऊष्मासे, उपहत-
त्वात् उपहत थाथी उपहत होनेसे, शरीरम् शरीर
शरीर, असुख- दुःखथी दुःखसे, उपपन्नम् युक्त युक्त,
उष्ण- उष्ण उष्ण, वात- पवन वायु, आवप- अने
तापथी और तापसे, आध्मातम् पूषुं पूर्ण, अतिक्षि-
प्रम् अतिक्षिप्र अतिक्षिप्र, अत्यर्थ- अने अतिशय
और अत्यन्त, प्रविलीन- पीगनेला प्रविलीन, दोषम्

१२७. अतिशीतोपहतत्वात्-शीतोपहतत्वात् (क.)

११. दारुणीभूतमवबद्धदोषं-दारुणीभूतमावबद्धदोषं (ख घ.)

१२. अवबद्धदोष-अवबद्धदोषं (ङ.)

१३. मेघजं-मेघजं (च.)

દેહવાળું દીધવાલા, મરતિ થાય છે હોતા હૈ, સંજોધન-
જર્થમ્ સંશેધન માટેનું સંજોધનકે લિષ્, ડણ્ણ-ઉણ્ણ
ઉણ્ણ, સ્વભાવમ્ સ્વભાવનુ સ્વભાવવાલી, મેષજમ્ ઓષધ
ઔષધ, પુનઃ તેા તો, ડણ્ણ-ઉણ્ણતાના ઉણ્ણતાકે, અનુ-
ગમનાવ્ સંખંધથી સંબંધસે, તીક્ષ્ણતરણમ્ વધારે તીક્ષ્ણ-
તાને અધિક તીક્ષ્ણતાકો, આપણતે પામે છે પ્રાપ્ત કરતી
હે, તસ્માત્ તેથી હિસ લિષ્, તયોઃ તેનાં શરીર તથા
ઔષધનો. હસ પ્રકારકે શરીર ઔષધકા, સંયોગે
સંયોગ થતાં સંયોગ હોને પર, સંજોધનમ્ સંશેધન
સંજોધન, અતિચોગાવ અતિયોગ કરનારું અતિયોગકે
લિષ્, અપણતે થઈ બધા છે હો જાતા હૈ, શરીરમ્
શરીર શરીર, અપિ પશુ મી, પિપાસા-તરસના
પ્યાસકે, અપદ્રવાવ ઉપદ્રવાવાળુ થઈ બધા છે અપદ્રવાવા
હો જાતા હૈ;

127-(2). Similarly in 'Greeshma' summer, the body is affected by the extreme heat and feels a great sense of discomfort on account of the hot winds and the severe sun. The body becomes flabby and the humors are in a liquescent condition and the hot quality of the drugs required for purification becomes more acute. Hence the administration of these drugs leads to over-action, and the body is also liable to be afflicted with great thirst

વર્ષાસુ તુ મેષજલાવતતે ગૂઢાર્કચન્દ્રતારે
ધારાકુલે વિયતિ ભૂમૌ પક્કજલપટલસંવૃતાયામ-
ત્યર્થોપક્લિષ્ણશરીરેષુ ભૂતેષુ વિહતસ્વભાવેષુ ચ
કેવલેષ્વૌષધપ્રામેષુ તોયતોયવાનુગતમારુતસંસ-
ર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીની વમનાદીની ભવન્તિ, ગુરુસમુ-
ત્થાનાની ચ શરીરાણિ ।

વર્ષાસુ વર્ષાઋતુર્મા વર્ષાઋતુર્મ, તુ તેા તો, વિયતિ
આકાશકે, મેષ-વાદળાઓના વાદળોંકે, જલ-

૧૨૭. તોયતોયવાનુગતમારુતસંસર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીની-તોવાનુગ-
તમારુતસંસર્ગોંકેવતેષુ ગુરુપ્રવૃત્તીની (ચ. ડ. ડ. ડ. વ.)

પાણીથી જલસે, જલવતે અવાયેહું હોતાં છાયે હુષ્
હોને પર, ગૂઢ-ગૂઢ છિપે હુષ્, અર્ક-સૂર્ય સૂર્ય, ચન્દ્ર-
ચન્દ્ર ચન્દ્ર, તારે અને તારાઓવાળું હોતાં ઔર તારા-
ગણસે યુક્ત હોને પર, ધારાકુલે અને ધારાઓથી ભર્યું
હોતાં ઔર ધારાઓંસે વ્યાપ્ત હોને પર, ભૂમૌ તથા પૃથ્વી
ઔર ભૂમિકે, પક્ક-કાદવ કીચક, જલ-અને પાણીના
ઔર જલકી, પટલ-થરથી રાશિસે, સંવૃતાયામ્ અવાયેહી
હોતાં મરી હુઈ હોને પર, ભૂતેષુ અને પ્રાણીઓ ઔર
મનુષ્યોંકે. અર્થ-અતિશય અતિશય, અપક્લિષ્ણ-ભીન્ન-
થેહાં મીલે હુષ્, શરીરેષુ શરીરવાળાં હોતાં શરીરવાલે હોને
પર, કેવલેષુ અને સંપૂર્ણ ઔર સંપૂર્ણ, ઔષધ-ઔષધના
ઔષધિયોંકે, પ્રામેષુ સમૂહકે, વિહત-નષ્ટ નષ્ટ,
સ્વભાવેષુ ચ સ્વભાવવાળા હોતાં સ્વભાવવાલે હોને પર,
તોવ-પાણી જલ, તોવદ-અને વાદળાથી ઔર વાદળોંસે,
અનુગત-સંખંધ પામેહા મિલિત, મારુત-પવનના વાયુકે,
સંસર્ગાત્ સંસર્ગથી સંસર્ગસે, વમન-વમન વમન, આદીની
આદિ આદિ, ગુરુપ્રવૃત્તીની ભારે પ્રવૃત્તિવાળાં થાય છે મારી
પ્રવૃત્તિવાલે હોતે હૈ, શરીરાણિ અને શરીરો ઔર શરીર,
ગુરુસમુત્થાનાની ચ ભારે નિદાનવાળાં અર્થાત્ માંડમાંડ
સ્વસ્થ થનારાં ગુરુ નિદાનવાળાં અર્થાત્ કઠિનાઈસે સ્વસ્થ
હોનેવાલે, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ;

127-(3). In the season called 'Varsha' rains, the sun, the moon and the stars are hidden and the sky is overcast with rain-clouds, the earth is covered with slush and is full of water and the body-elements are all in a liquescent condition and the drugs get impaired by contact with water and the wet winds blowing from the clouds. Hence, emesis and other procedures act heavily and the body is liable to take a long time to return to normal condition.

તસ્માદ્વમનાદીનાં નિવૃત્તિર્વિધીયતે વર્ષાન્તે-
ષ્ટાતુસુ, ન ચેવાત્પરિકં કર્મ ।

૧૨૭. વર્ષાન્તેષ્ટાતુસુ-વર્ષામાસાન્તેષુ (વ.)

—વર્ષામાસાન્તેષ્વ ષ્ટાતુસુ (ત.)

तस्मात् तेथी इस लिए, आत्यधिकम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न चेत् ओ कुरवाणी न होय तो करनी न हो तो, वर्षान्तेषु वर्षां ओ अंतर्भा नेना ओवी अर्थात् हेमन्त शीघ्रम् अने वर्षा वर्षा है अन्तर्भा जिनके ऐसी अर्थात् हेमन्त प्रोष्य और वर्षा, ऋतुषु ऋतुओभां ऋतुओमें, वसन- वसन वसन, आर्द्र- नाम् आर्द्रणी आदिकी, निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, विधीयते कुरवाभां आवे ओ की जातो है;

127-(4). Hence the avoidance of emesis and other procedures is laid down in winter, summer and the rains unless it becomes unavoidable.

आत्यधिके पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन मेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य-समं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः॥१२७॥

आत्यधिके शीघ्रकारी रोगनी शीघ्रकारी रोगकी, पुनः तो तो, कर्मणि चिकित्साभां चिकित्सामें, यथा- ऋतु-गुण- ऋतुना गुणुथी ऋतुके गुणोंसे, विपरीतेन विपरीत विपरीत, कृत्रिम- कृत्रिम कृत्रिम, गुण- गुणो गुणोंका, उपधानेन उत्पन्न करीने आधान करके, कामम् मृच्छानुसार इच्छानुसार, ऋतुम् ऋतुणी ऋतुकी, विकल्प्य कल्पना करके, मेषजम् औषध औषधकी, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- संस्कार संस्कार, प्रमाण अने मात्राणा और मात्राके, विकल्पेन भेदधी भेदसे, उपपाद्य बनावी बनाकर, प्रमाण- मात्रा मात्रा, वीर्य- अने वीर्यभां और वीर्यमें, समम् समान समान, कृत्वा करीने करके, ततः पछी फिर, अवहितः सावधान थर्ध सावधान हो कर, उत्तमेन उत्तम उत्तम, यत्नेन यत्नधी यत्नसे, प्रयोजयेत् प्रयोग कुरवे प्रयोग करे ॥ १२७ ॥

127. In case of emergency where emesis etc, become inevitable the physician must create the required seasonal conditions by artificial means. He should by means of combination, preparation and variation in proportion,

modify the potency of the drugs to the required standard with reference to seasonal effects, and administer it skilfully and with great care.

आतुरावस्थास्वपि कालाकालनिर्देशः—

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति काला- कालसंज्ञा; तथा—अस्यामवस्थायामस्य मेषज- स्याकालः, कालः पुनरस्येति, एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण; तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा ।

आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओभां अवस्थाओमें, अपि तु पक्षु मी, कार्य- कार्य कार्य, अकार्यम् तथा अकार्यनी एवं अकार्यके, प्रति आभतभां विषयमें, काल- काल काल, अकाल- तेभ्यः अकालनी एवं अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय ओ संज्ञा होती है, तत् यथा नेभ्यः जैस, अस्याम् आ इस, अवस्थायाम् अवस्थाभां अवस्थामें, अस्य आ इस, मेषजस्य ओसजने औषधका, अकालः येभ्यः वभत नधी योग्य समय नहीं है, अन्यस्य भीअने दूसरीका, पुनः पुनः तो, कालः इति येभ्यः वभत ओ योग्य समय है, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, विशेषेण हि भेदधी भेदसे, एतत् अपि आ पक्षु यह मी, भवति थाय ओ होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाभां अवस्था- ओमें, अपि हि पक्षु मी, काल- अकाल- काल अने अकालनी काल और अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय ओ संज्ञा होती है;

128-(1). The indications in the state of the patient as to the proper time and otherwise as regards what medicine should be administered and what not, are thus:— that a particular stage of the disease is not the time for administering a particular drug and that it is the time for a particular other

१२८. मेषजस्याकालः, कालः पुनरस्येति—अस्य मेषजस्य कालः

अकालः पुनरस्येति (अ ५.)

drug; for it must be judged from the stage of the disease. Hence the indication of the proper time or otherwise for administering a drug is dependent on the stage of the disease.

તત્ત્વ પરીક્ષા—મુદ્ધુર્મુદુરાતુરસ્ય સર્વાવસ્થા-વિશેષાવેક્ષણં યથાવસ્થેષજપ્રયોગાર્થમ્ । ન હ્યતિપતિતકાલમપ્રાસકાલં વા મેષજમુપયુજ્યમાનં યૌગિકં ભવતિ; કાલો હિ મેષજ્યપ્રયોગપર્યાપ્તિમભિનિર્વર્તયતિ ॥ ૧૨૮ ॥

તત્ત્વ તેની ઉત્તરી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, યથાવસ્થા એટલે તેવા સમ્યક્, મેષજ- એસડના ઔષધકે, પ્રયોગાર્થમ્ પ્રયોગને માટે પ્રયોગકે લિખે, મુદ્ધુ: મુદ્ધુ: વારંવાર વારંવાર, આતુરસ્ય રોગીની રોગીની, સર્વા-અવસ્થા- સર્વ અવસ્થાઓના સર્વ અવસ્થાકે, વિશેષ-ભેદોનું મેલોકો, અવેક્ષણમ્ નિરીક્ષણ કરવું એટલે દેખના વાહિયે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિપતિતકાલમ્ સમયને વટાવી ગયેલું સમય નિકલ જાને પર, અપ્રાસકાલમ્ વા અથવા જેનો સમય પાડ્યો ન હોય એવું અથવા સમયસે પૂર્વે, ઉપયુજ્યમાનમ્ મેષજમ્ એસડ યોગ્યતાં રી ગઈ ઔષધ, યૌગિકમ્ ન ભવતિ કારણત થતું નથી યૌગિક નહીં હોતી, કાલ: હિ કારણકે કાળ જ સમય હી, મેષજ-ઔષધના ઔષધકા, પ્રયોગ- પ્રયોગની પ્રયોગકી, પર્યાપ્તિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે ॥ ૧૨૮ ॥

128. Its examination is thus — repeated investigation of the details of all the stages of a disease, in order to determine the mode of administration and the proper drug. For, the use of a drug when the proper time has gone by or when it has not yet come, does not bear fruit. It is the opportuneness of time that brings about success of the administration of a drug.

૧૨૮. ન હ્યતિપતિત—ન હ્યતિપતિત (વ.)

પ્રવૃત્તિ: વિવરણમ્—

**પ્રવૃત્તિસ્તુ પ્રતિકર્મસમારમ્મ: । તસ્ય લક્ષણં મિ-
શ્નૌષધાતુરપરિચારકાણાં ક્રિયાસમાયોગ: ॥ ૧૨૯ ॥**

પ્રવૃત્તિ: પ્રવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ યદ, તુ તેા તો, પ્રતિકર્મ-ચિકિત્સા માટે ચિકિત્સાકે લિખે, સમારમ્મ: પ્રપન્ન છે જેણા હે, તસ્ય તેનું ઉસકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ, મિશ્ન- વૈશ્વ મિશ્ન, ઔષધ- ઔષધ ઔષધ, આતુર-રોગી રોગી, પરિચારકાણામ્ અને પરિચારકોનેા ઔર પરિચારકોંકા, ક્રિયા- ચિકિત્સામાં ક્રિયામે. સમાયોગ: સુમેળ છે ઠીક ઠીક લગ જાના હે ॥ ૧૨૯ ॥

129. Treatment is the beginning of a curative action. Its characteristic or sign is the proper and combined action of the physician, the drug, the patient and the attendant.

ઉપાયસ્ય વિવરણમ્—

**ઉપાય: પુનર્મિશ્નગાદીનાં સૌષ્ઠવમભિવિધાનં ચ
સમ્યક્ । તસ્ય લક્ષણં—મિશ્નગાદીનાં યથોક્તગુણસંપત્
દેશકાલપ્રમાણસાત્મ્યક્રિયાદિમિશ્ન સિદ્ધિકારણૈ:
સમ્યગુપપાદિતસ્યૌષધસ્યાવચારણમિતિ ॥ ૧૩૦ ॥**

ઉપાય: ઉપાય એ ઉપાય યદ, પુન: તેા તો, મિશ્ન-ગાદીનામ્ વૈશ્વદિક્ષની મિશ્ન આદિકી, સૌષ્ઠવમ્ શ્રેષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા, સમ્યક્ અભિવિધાનમ્ જ અને સારી રીતે તત્પરપણું છે ઔર મલી પ્રકાર તત્પરતા હે, તસ્ય લક્ષણમ્ તેનું લક્ષણ ઉસકા લક્ષણ, મિશ્નગાદીનામ્ વૈશ્વદિક્ષની મિશ્ન આદિકી, યથોક્ત- કલા પ્રમાણની પૂર્વોક્ત, ગુણસંપત્ ગુણસંપત્ ગુણસમ્પન્નતા, દેશ-કાલ-તથા દેશ-કાળ એવં દેશ-કાલ, પ્રમાણ- પ્રમાણ પ્રમાણ, સાત્મ્ય- સાત્મ્ય સાત્મ્ય, ક્રિયાદિમિ: તથા ક્રિયા વગેરે તથા ક્રિયા આદિ, સિદ્ધિકારણૈ: જ સિદ્ધિનાં કારણો વડે સિદ્ધિકે કારણોસે, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકાર, ઉપપાદિતસ્ય તૈયાર કરેલા સંપાદિત, ઔષધસ્ય ઔષધને ઔષધકા, અવચારણમ્ હિતિ પ્રયોજવું એ છે પ્રયોગ કરના યદ હે ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦. અભિવિધાનમ્—અભિવિધાનમ્ (વ. ડ. વ.)

130. The means again are the excellence of the physician etc., and the proper method of administration. Its signs are—the aforesaid qualities of physician etc., and the administration of medicine viewed from the point of place, time, dosage, homology and drug-action, all of which make for success of treatment as also the proper mode of preparation.

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवम् आभ इस प्रकार, एते आ इन, दश दश दस, परीक्ष्य- विशेषाः भुद भुद परीक्ष्योनी भिन्न भिन्न परीक्ष्योकी. पृथक् पृथक् भुदी भुदी पृथक् पृथक्, परीक्षितव्याः भवन्ति परीक्षा करवानु आय छे परीक्षा करनी चाहिए ॥ १३१ ॥

131. Thus these ten subjects of examination should be severally examined.

परीक्षायाः प्रयोजनम्—

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

प्रतिपत्तिज्ञानम् प्रतिपत्तिज्ञान ओ प्रतिपत्तिज्ञान यह, खलु अरेअर सचमुच, परीक्षायाः तु परीक्षानु परीक्षाका, प्रयोजनम् प्रयोगन छे प्रयोजन है, प्रतिपत्तिः नाम प्रतिपत्तिने। अर्थ आ छे प्रतिपत्तिका यह अर्थ है, वः ने जिस, विकारः विकारने विकारको, यथा नेवा अनुष्ठानथी जिस प्रकारके अनुष्ठानसे, प्रतिपत्तव्यः युक्त करवे। होय छे युक्त करना होता है, तस्य तेनु उसके, तथा तेवा उस प्रकारके, अनुष्ठानज्ञानम् अनुष्ठाननुं गान अनुष्ठानका ज्ञान ॥ १३२ ॥

132. The purpose of such examination is the determination of the line of treatment. Treatment means the

knowledge of the practical application of the measures by which a disease should be countered.

बमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयातिदेशः—

यत्र तु खलु बमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्व्यासतः सिद्धिपुत्तरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

यत्र तु खलु न्या जहां, बमन- बमन बमन, बमनादीनाम् आदिनी आदिकी, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति आय छे प्रवृत्ति होती है, यत्र च अने न्या और जहां, निवृत्तिः निवृत्ति आय छे निवृत्ति होती है, तत् ते उसको, व्यासतः विस्तारपूर्वक विस्तारसे, सिद्धिपु सिद्धिस्थानभा सिद्धिस्थानमें, उत्तरम् आगे, उपदेक्ष्यामः उद्देश्य कहेंगे ॥ १३३ ॥

133. Where emesis etc., should be administered and where they should be avoided will be explained in extenso later on in the Section on 'Success of treatment'.

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगभ्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।

प्रवृत्ति- प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिना और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणोना लक्षणोंके, संयोगे संयोगमें, तु तो तो, गुरु- गौरव गौरव, लाघवम् अने लाघवने और लाघवका, संप्रधार्य विचार करी विचार करके, अन्यतर- ओमथी ओक पक्षनी किसी एक पक्षकी, निष्ठायाम् व्यवस्थाने व्यवस्थाका, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, अभ्यवस्येत् निश्चय करवे। ओमथी निश्चय करना चाहिए;

134-(1). In a condition where the indications for administration and avoidance of administration are both present the physician should weigh the relative strength of both the symptoms and decide in favour of whichever symptoms outweigh the other.

१३३. उत्तरमुपदेक्ष्यामः—उत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्वम् (व.)

.. उपदेक्ष्यामः—उपदेक्ष्यते (व.)

सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषु सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्माद्गुणलाघवं संप्रधार्य सम्यग्ध्वस्येदित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

हि ३।२७३ के क्योकि, शास्त्रेषु शास्त्रोभां शास्त्रोभं, उपक्रमम् प्रति चिकित्सानी आभतभां चिकित्साके विषयम्, उत्सर्ग-विधि विधि, अपवादैः अने निषेधद्वारा और निषेधके, व्याधयः रोगो व्याधियां, निर्दिष्टाः अन्ता-वेष्टा बनलाई, सन्ति छे हैं, तस्मात् तेभी इस लिए, गुरु-गौरव गौरव, लाघवम् अने लाघवने और लाघवका, संप्रधार्य निश्चय करीने विचार कर, सम्यक् सारी रीति भली प्रकार, अध्ययन्येन निश्चय करवे भेदछे निश्चय करना चाहिए, इति ऐभ ऐषा, उक्तम् कह्युं छे कहा है ॥ १३४ ॥

134. Diseases are described in scientific treatises in their general and exceptional natures for the purpose of treatment. Therefore is it urged that symptoms should be weighed properly, and in view of their relative strength the line of treatment determined.

वमनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः—

यानि तु खलु वमनादिषु मेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति ताम्यनुव्याख्यास्यामः ।

वमन-आदिषु खलु वमनादिभिः वमनादिभिः, यानि तु ते जो, मेषज-द्रव्याणि औषध द्रव्ये औषध द्रव्य, उप-योगम् उपयोगेभां उपयोगमें, गच्छन्ति आवे छे आते हैं, तानि तेओतुं उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेगे;

135-(1). We shall now describe the drugs that go into use in the preparation of the emetic dose etc.

तद्यथा—फलजीमूतकैष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकैष्वाकुधामार्गवपत्र-

१३५. कुटजकृतवेधन-कुटजान्निकाकृतवेधन (ड.)

पुष्पाणि आरग्वधवृक्षकमदनस्वानुकण्टकपाठापा-
टलाशाङ्गैष्टामूर्वासतपर्जनकमालपिबुमर्षपटोलसु-
षवीगुडूचीचित्रकसोमवल्कशतावरीहीपीशीशुम् -
लकषायैः, मधुकमधूककोविदारकर्बुदारनीपवि-
दुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पाकषायैश्च,
पलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदहीवे-
रतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्ष्विधुवालिका-
दर्भपोटगलकालङ्क(ङ्क)तकषायैश्च, सुमनासौमन-
स्यायनीहरिद्रादार्कहरिद्रावृश्चरपुनर्नवामहासहा -
धुद्रसहाकषायैश्च, शास्त्रमलिशास्त्रमलिकभद्रपण्यै-
लापण्युपोदिकोहलकधन्वनराजादनोपचित्रागो -
पीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च,
यथालाभं यथेष्टं पाऽऽयुपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णा-
वलेहस्त्रेडकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षी -
रोपधेयान्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधा-
ननुविधाय यथार्हं वगनार्हाय दद्याद्विधिवद्बभनम् ।
इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम् । कल्पमेयां
विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३५ ॥

तद् यथा नेमके जैसे, फल- मीठान् मेनफल,
जीमूतक ३५३वेष्टा विन्दाल, इक्ष्वाकु- ३५३वी गुंभीरी तित-
लौकी, धामार्गव- गलङ्गु धीया तुरई, कुटज ३५३ कूश,

१३५. द्वीपीशुम्-द्वीपीशुम् (क.)

,, मधुकमधूक-मधुमधूक (व. झ.)

,, विदुल-निचुल (क. व. ड. व. द.)

,, सदापुष्पा-सदापुष्पी (क. व.)

,, प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (व.)

,, तालीशोशीरकषायैः—तालीशोशीरकषायैः (व. व.)

,, काण्डेक्ष्विधुवालिका-काण्डेक्ष्विधुवालिका (त.)

,, शास्त्रमलिक-शास्त्रमलिक (व.)

,, —शास्त्रमलिक (व.)

,, शृङ्गाटिकाकषायैः—शृङ्गाटिकाकषायैः (व.)

,, —शृङ्गाटिकाचित्राभिः (व.)

,, —शृङ्गाटिकाभिः (व.)

,, यथालाभं-यथोपलभ्यं (त.)

,, भक्ष्यप्रकारान्-वोगान् (क. व.)

,, उपदेक्ष्यामः—उपदेक्ष्यते (व. ड.)

135. They are - the fruits of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi and bitter luffa; leaves and flowers of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd,

kurchi and bitter luffa; the decoctions of the roots of purging cassia, kurchi, emetic nut, thorny staff tree. patha, trumpet flower, jequirity, trilobed virgin's bower, dita bark tree, indian beech, neem, wild snake gourd, corella, guduch, white leadwort, catechu tree, climbing asparagus, yellow berried night shade and drum-stick; or that of liquorice, mahwa, variegated mountain ebony, white mountain ebouy, cadamba, hijjal tree, scarlet gourd, flax hemp and mudar, rough chaff tree or of cardamom, fragrant piper, perfumed cherry, big cardamom, coriander, indian valerian, nar dus, fragrant sticky mallow, himalayan silver fir and cuscus grass; or of sugar cane, white sugar-cane, long leaved barleria, sacrificial grass, elephant grass, negro coffee or of nutmeg, spanish jasmine, turmeric, indian berberry, white and red flowered hogweed, large and small wild blackgram or of silk cotton tree, salmalika, white teak, galangal, indian spinach, wild millet, indian linden, indian ape flower, red physic nut, indian sarsaparilla and indian water chest nut; or of long pepper, pepper root, piper chaba, white flowered leadwort, ginger, rape-seed, or treacle or the water mixed with milk, alkali or salt should be prepared as desired or of as many drugs as are available, and making them into suppositories, powders, tinctures, unctions, decoctions, meat-juices, gruels, soups, kambalika

and milks, sweet-meats and other various edibles, they should be administered in proper mode to the patient who is to be given the emetic dose. Thus has been given in brief the description of various preparations to be made out of emetic drugs. In a later part of the book the pharmaceutics of these drugs will be described in extenso.

विरेचनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः—

विरेचनद्रव्याणि तु इयमात्रिष्टुतुरकुलतिस्त्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्रिस्ताविक्रितैः, अजगन्धाभ्रगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्रीतककषायैश्च, प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिलकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च, पीलुप्रियालमृद्धीकाकाश्मर्यपरुषकबदरदाडिमामलकहरीतकीविभीतकवृक्षीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलबदरखजूरककन्धुमिश्रदधिदधिमण्डोदधिशङ्खिश्च, गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णासवलेहलोहकषायमांसरसयूपकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम् । इति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेषां विस्तरेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

१३६. चतुरङ्गुलतिस्त्वक-चतुरङ्गुलतिस्त्वक (प.)

.. विक्रिस्ताविक्रितैः - विष्कामितैः (प.)

.. अजगन्धी-मृद्धी त)

.. ककन्धुमिश्र-ककन्धुसीधुमिश्र (प. ड.)

.. भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय-भक्ष्यप्रकारान् यथोक्तान् अनुविधाय (प.)

.. कल्पमेषां-कल्पस्तेषां (प. ड.)

.. यथावत्-विस्तरेण (ड.)

.. उपदेक्ष्यामः - उपदेक्ष्यते (प. ज. ड.)

इषामा- डाणुं नसेातर काली निशोष, त्रिबल-
नसेातर निशोष, चतुरङ्गक- गरभागे। अमलतास, तिलक-
बोधि तिलक, महावृक्ष- थेर थूहर. सप्तका- यिडाभाध
निकेकाई, शङ्खिनी- आभापुटाभली शङ्खिनी, दन्ती-दांती
दन्ती, द्रवन्तीनाम् आने रतनओतना और जंगली एर-
लीके, क्षीर- दूध दूध, मूळ- मूल, त्वक्- छाल त्वक्,
पत्र- पत्र, पुष्प- पुष्प, फलानि आने इणो।
ओर फल, विरेचन- द्रव्याणि तु ओ विरेचन ५०थेने।
इन विरेचन द्रव्योंका, यथायोगम् ये।ग प्रभाषे योगानुसार,
विकृष्ट- संयुक्त संयुक्त, अविकृष्ट- तथा त्रियुक्त एवं
वियुक्त, तैः तैः ते ते उन उन, क्षीर- दूध दूध, मूळ-
मूल, त्वक्- छाल जाल, पत्र- पत्र, पुष्प- पुष्प, फलैः
आने इणोथी और फलोंसे, अजगन्धा-
आशुणी हुकु, अजगन्धा- आसन असगन्ध, अजशृङ्गी-
अशृङ्गी अजशृङ्गी, क्षीरिणी- क्षीरविहारी क्षीरान्वारी,
नीलिनी- गणी नील, ह्रीतक- आने ग्रीभधना और
मुलहठी इनके, कषायैः च कषायेथी कषायसे, प्रकीर्णा-
करं वीठीहरी, उदकीर्णा- वाकेरीभण वाकेरीमूल,
मसूरविदला- नसेातर निशोष, कम्पिलक- कपीक्षो
कमीला, विडङ्ग- वावडिग वायविडङ्ग, गवाक्षी- आने छिद्र-
वावडिगोना और इन्द्रायण इनके, कषायैः च कषायेथी
कषायसे, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- आरेणी चिरौजी,
सूदीका- दाक्ष मुनका, काश्मर्य- शीवधु गम्भारी, परूयक-
द्विषा फालसा, बदर- थेर वेर, दाडिम- दाडिम दाडिम,
जामलक- आमणा आंवला, हरीतकी- हरर हरर, बिभी-
तक- भडेडा बहेडा, वृक्षीर- सडे साटोडी श्वेत पुनर्नवा,
पुनर्नवा- साटोडी गददपुरना, विदारिगन्धादि- आने
शालवधु आदिना और सरीवन आदिके, कषायैः च
कषायेथी कषायोंसे, सीधु- सीधु सीधु, सुरा- सुरा सुरा,
सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक,
मेरेच- मेरेच मेरेच, मेदक- मेदक मेदक, मदिरा- मदिरा
मदिरा, मधु- मधु मधु, मधूलक- मधूलक मधूलक,
धान्याम्ब- धान्याम्ब धान्याम्ब, कुवल- भोटां थेर
वनवेर, बदर- थेर वेर, खर्जूर- खर्जूर, कर्कशुभिः
च आने अणुभेरी और साखरे इनसे, दधि- दही
दही, दधिमण्ड- दहीने भंड दहीमण्ड, उद्विज्जिः च
आने उद्विज्जिथी और उद्विज्जिसे, गो- तथा गाय तथा

गाय, मदिची- बोध मैस, जजा- जजरी बकरी, जजीनाम्
च आने धेटीना और मेडके, क्षीर- दूध दूध, मूत्रैः
आने मूत्रथी और मूत्रसे, यथाकामम् ने प्रभाषे भणी
शके ते प्रभाषे यथाप्राप्त, यथेहम् वा अपि अथवा
४४ छेय तेम अथवा यथेच्छ, उपसंस्कृत्य स २३।२
करीने संस्कार करके, वृत्तिक्रिया- वर्तिक्रिया वर्तिक्रिया,
चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, आसव- आसव आसव, लेह- अवलेह
अवलेह, स्नेह- स्नेह स्नेह, कषाय- कषाय, मांस-
रस- मांसरस मांसरस, यूष- यूष यूष, काम्बलिक- काम्ब-
लिक काम्बलिक, यथागू यथागू यथागू, क्षीर-आने दूधना
३५भा और दूधके रूपमें, उपपेषान् प्रयोग करवाना थे।गे
प्रयोग किये जानेवाले योग, मोदकान् छाडुओ लहू,
अन्यान् च आने अन्य और अन्य, अक्षप्र(वि)कारान्
अक्षप्रकारो भोज्यपदार्थोंको, विविधान् आने विविध
और नानाप्रकारके, योगान् च योगे योग, अनुविधाव
अनुविधाव बना कर, यथाहम् योग्यता प्रभाषे योग्यता-
नुसार, विरेचन- अर्हाव विरेचनयोग्य मनुष्यने
विरेचनयोग्य पुरुषको, विरेचनम् विरेचन विरेचन,
दद्यात् देवुं वेवे, इति आ प्रभाषे इस तरह, विरेचन-
विरेचन विरेचन, द्रव्याणाम् ५०थेने। द्रव्योंका, कल्प-
संग्रहः टूंकभा ५६५ छे संग्रहमें कल्प है, एषाम् ओओना
इनके, कल्पम् ५६५ने कल्पको, विस्तरेण विस्तारथी
विस्तारसे, उत्तरकालम् आगण ३५२ आगे, यथावत् सारी
रीति ठीक तरहसे, उपदेक्षामः कहेथु कहेंगे ॥ १३६ ॥

136. The purgative drugs are--
black turpeth, turpeth, purging
cassia, lodh, thorny milk hedge
plant, soap pod, ctenolepis, red physic
nut, physic nut; milk of these taken
mixed or unmixed with the similar
parts of other drugs or with the de-
coction of wild carrot, winter-cherry,
Ajasringi, asthma weed, indigo or
liquorice, or of indian beech, prickly
brazil wood, lentils, kamala, embelia, co-
locynth or of tooth-brush tree, bucha-
nan's mango, grapes, white teak, sweet

falsah, small jujube, pomegranate, emblic, chebulic and beleric myrobalans, white and red hog's weed, tick-trefoil, or with the seedhu, sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madira, madhu, madhulika wines, sour gruel, or small jujube, jujube, date and sour jujube or with curds, whey or diluted butter-milk, and all or as many of these drugs as are available, prepared with the milk and urine of the cow, buffalo, goat and sheep and made into suppositories, powders, wines, tinctures, unctious, decoctions, meat-juices, soups, kambalika, gruels, milks and sweetmeats and other edibles, to be given to suit the proper mode of administration of purgation to the patient. Thus has been explained the pharmaceutics, in brief, of purgative drugs. The pharmaceutics of these, in extenso, will be duly explained in a later section.

અસંખ્યેયત્વાત્ દ્રવ્યાણાં રમત એવાસ્થાપનદ્રવ્યોપદેશઃ —

આસ્થાપનેષુ તુ ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ દ્રવ્યાણિ યાનિ યોગમુપયન્તિ તેષુ તેષ્વવસ્થાન્તરેષ્વાતુરાણાં, તાનિ દ્રવ્યાણિ નામતો વિસ્તરેણોપદિશ્યમાનાન્યપરિસંખ્યેયાનિ સ્યુરતિબદ્ધત્વાત્, દૃષ્ટજ્ઞાનતિસંક્ષેપવિસ્તરોપદેશસ્તન્ત્રે, દૃષ્ટં ચ કેવલં જ્ઞાનં, તસ્માદ્રસત એવ તાન્યત્ર વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

આતુરાણાન્ રોગીઓની રોગિયોંકી, તેષુ તેષુ તે તે ઉન ઉન, અવસ્થા-અન્તરેષુ બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવસ્થાઓમાં મિત્ર મિત્ર અવસ્થાઓમાં, ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ ધણી કલ્પનાઓનાં બહુતરી કલ્પનાઓનાં, યાનિ જે જો, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય તુ તે તો, આસ્થાપનેષુ આસ્થાપનમાં આસ્થાપ-
૧૧૭. તાન્યત્ર વ્યાખ્યાસ્યામઃ — તાન્યત્રુવ્યાખ્યાસ્યન્તે (વ. ન.)

નોંધે, યોગમ્ ઉપયન્તિ ઉપયોગી થાય છે કામ આવે છે, તાનિ તે વે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, અતિબદ્ધત્વાત્ અતિ ધણી હોવાથી અત્યધિક હોનેથી, નામતઃ નામ દર્શને નામથી, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક, ઉપદિશ્યમાનાનિ કહેવાતાં કહે જાને પર, અપરિસંખ્યેયાનિ અસંખ્ય અસંખ્ય, સ્યુઃ થઈ બધાં હો જાતે છે, તન્ત્રે ચ અને તંત્રમાં ઓર તન્ત્રમાં, અનતિસંક્ષેપવિસ્તર-તેઓને નહિ બહુ દંકાણુથી તથા નહિ બહુ વિસ્તારથી ઉનકો ન અધિક કમ કરકે ઓર ન અધિક યાદા, ઉપદેશઃ ચ કહેવાં કહના, દૃષ્ટઃ યોગ્ય છે દૃષ્ટ છે, કેવલમ્ તેમજ કેવળ એ સંપૂર્ણ, જ્ઞાનમ્ ચ જ્ઞાનની જ્ઞાનકા હોના, દૃષ્ટમ્ જરૂર છે વાંછિત છે, તસ્માત્ તેથી રસ ત્રિણ, તાનિ તેઓને ઉનકો, અત્ર અહીં યહાં, રસતઃ રસદ્વારા રસદ્વારા, એવ જ હી, વ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેયું કહેંગે;

137-(1). As the drugs that go into the preparations of corrective enema to suit the various conditions of the patients, are innumerable, it would be wearisome to give an elaborate list of their names. It is necessary to make the narration in the treatise neither too prolix nor too succinct. But a complete knowledge of them is necessary. Therefore we shall classify them here, having only their tastes in view.

રસસંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરો જ્ઞાનમપરિસંખ્યેયઃ, સમવેતાનાં રસાનામંશાંશબલવિકલ્પાતિબદ્ધત્વાત્ ।

હિ કેમકે કયોંકિ, સમવેતાનામ્ ભેળા થયેલા પરસ્પર મિલે હુણ રસાનામ્ રસોના રસોંકે અંશાંશબલ-અંશઅંશના બળના અંશઅંશકે બલકે, વિકલ્પ-ભેદોના મેદોંકે, અતિબદ્ધત્વાત્ અતિ બહુધણુને લીધે બહુત અધિક હોનેકે કારણ, ઇષામ્ ઐઓના હનકે, રસ-રસના રસકે, સંસર્ગ-સંસર્ગના સંસર્ગકે, વિકલ્પ-ભેદોને મેદોંકા, વિસ્તરઃ વિસ્તાર વિસ્તાર, અપરિસંખ્યેયઃ અગણિત છે અસંખ્ય છે;

૧૧૭. રસસંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરઃ — રસસમવાયવિકલ્પવિસ્તરઃ (વ.)

137-(2). The combinations of these tastes also are innumerable, as the subtle blends of tastes in substances are innumerable.

तस्माद् द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकश्वेन च नामलक्षणार्थं षड्आस्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते ॥१३७॥

तस्मात् तेथी इस लिए, उदाहरणार्थम् मधुरादि रसना आधारभूत द्रव्यना उदाहरण भाटे मधुरादि रसके आधारभूत द्रव्यके उदाहरणके लिए, रसेषु मधुरादि रसमां मधुरादि रसमें, द्रव्याणाम् द्रव्यना द्रव्यके, एकदेशम् च ओक भागने। एक भागका, अनुविभज्य आधारपणुथी उपदेश करी आधारतया उपदेश करके, रसैकैकश्वेन च ओक ओक रसनी प्रधानताथी एक एक रसकी प्रधानतासे, नामलक्षणार्थम् मधुररसके योगेना नामना ज्ञान भाटे मधुरस्कन्ध आदिके नामके ज्ञानके लिए, रसतः मधुरादि रसपणुथी मधुरादि रसमें, अनुविभज्य निर्देश करी निर्देश करके च ७ छः, आस्थापनस्कन्धाः आस्थापनस्कन्धान् आस्थापनस्कन्धोंका, व्याख्यास्यन्ते व्याख्यान करनेमां आवशे व्याख्यान किया जायगा ॥ १३७ ॥

137. Hence taking substances by their single predominant taste, for the purpose of defining, illustrating and classifying them according to the six categories of tastes, the drugs used in the corrective enema are divided into six divisions.

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते मिषजः, तदुर्लभतमं संस्वरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम्।

मिषजः वैद्यो वैद्य, यत्तु तु ७ जो, षड्विधम् ७ प्रकरका, आस्थापनम् आस्थापन आस्थापन, एकरसम् ओक ओक रसवाणुं छे एक एक रसवाला है,

१३७. रसैकैकश्वेन—रसैकैकश्वेन रसैकैकश्वेन च (ख. व. न.)

॥ रसनोऽनुविभज्य—संस्वरसतोऽनुविभज्य (ख. व. त.)

१३८. तदुर्लभतमम्—तदुर्लभतमम् (व.)

इति ओम ऐसा, आचक्षते छे छे कहते हैं, यत्तु ते वह, द्रव्याणाम् द्रव्योंमां द्रव्योंमें, संस्वरस-भूयिष्ठत्वाद् भायः अनेक रसों मिश्रित होवाने कीधि प्रायः अनेक रसोंके मिलित होनेके कारण, दुर्लभतमम् अतिशय दुर्लभ छे अस्यन्त दुर्लभ है;

138-(1). Some physicians are of opinion that there are six varieties of drugs used in corrective enema each possessing a single taste. But that is not possible, as each drug is possessed of a combination of tastes.

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविपाकानि मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, मधुराणि मधुर मधुर, मधुरप्रायाणि मधुरप्रधान मधुरप्रधान, मधुरविपाकानि मधुर विपाकवाणां मधुर विपाकवाले, मधुरप्रभावाणि च अने मधुर प्रभाववाणां द्रव्यों और मधुर प्रभाववाले द्रव्योंको, मधुराणि मधुर मधुर, एव ७ ही, कृत्वा गण्ठीने मान कर, मधुरस्कन्धे मधुररसधर्मा मधुरस्कन्धमें, उपदेक्ष्यन्ते छेनेमां आवशे कहेंगे, तथा ते ७ प्रभावे उसी प्रकार, इतराणि ७॥ अन्ध, द्रव्याणि अपि द्रव्यों पणु छेनेमां आवशे द्रव्य भी कहे जायेंगे ॥ १३८ ॥

138. It is therefore, that drugs that are sweet, or are primarily sweet, or that are sweet in post-digestive effect, or sweet in action are described as belonging to the sweet class of drugs. Similar is the case with the other classifications of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः मधुरस्कन्धः—

तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी

१३९. क्षीरकाकोली—क्षीरकाकोली मीर (ख. व. व.)

શાલપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણ્યસનપર્ણી મધુપર્ણી મેદા મહામેદા
કર્કટશૃંગી શૃંગાટિકા છિન્નરુહાચ્છત્રાઽતિચ્છત્રા
આવળી મહાઆવળી સહદેવા વિશ્વદેવા શુક્લા
શીરશુક્લા ચલાઽતિચલા વિદારી ક્ષીરવિદારી ક્ષુદ્ર-
સહા મહાસહા ઋષ્યગન્ધાઽશ્વગન્ધા વૃક્ષીરઃ પુન-
ર્નવા વૃહતી કણ્ટકારિકોરુબૂકો મોરટઃ શ્વદંષ્ટ્રા
સંઘર્ષા શતાવરી શતપુષ્પા મધૂકપુષ્પી યષ્ટીમધુ
મધૂલિકા મૃદ્વીકા સર્જૂરં પરુષકમાત્મગુણા પુષ્કર-
વીજં કશેરકં રાજકશેરકં રાજાદનં કતકં કાશ્મર્યં
શીતપાષ્ણોદનપાકી તાલસર્જૂરમસ્તકમિશ્ચુરિશ્ચુ-
વાલિકા વર્મઃ કુશઃ કાશઃ શાલિર્ગુન્દ્રેત્કટકઃ
શરમૂલં રાજક્ષવકઃ ઋષ્યપ્રોક્તા દ્વારદા મારદ્વાજી
ઘનત્રપુષ્પમીરુપત્રી હંસપાદી કાકનાસિકા કુલિ-
ન્નાક્ષી ક્ષીરવહ્ની કપોલવહ્ની કપોતવહ્ની સોમવહ્ની
ગોપવહ્ની મધુવહ્ની ચેતિ;

તથા ૧૨૫૬ જેસે, જીવક-૭૫૬ જીવક, ઋષમકો
અપૃષ્ઠક ઋષમક, જીવન્તી દોડી જીવન્તી, વીરા શતા-
વરી શતાવર, તામલકી લેાચ આબલી મુંદે આંબલા,
કાકોલી કાકોલી કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ક્ષીરકાકોલી
ક્ષીરકાકોલી, મુદ્રપર્ણી બંગલી મગ મુગવન, માવળી
બંગલી અડદ વન ઉવરી, શાલપર્ણી શાલવલ્લ સરીવન,
પૃષ્ઠિપર્ણી પીડવલ્લ પીઠવન, અસનપર્ણી ગરુડી કોયલ,
મધુપર્ણી મધુપર્ણી મધુપર્ણી, મેદા મેદા મેદા, મહામેદા
મહામેદા મહામેદા, કર્કટશૃંગી કાકડાસીંગી કાકડાસિંગી,
શૃંગાટિકા શિંગેડા સિંવાડા, છિન્નરુહા ગળેા ગિલોય, છત્રા-
ચત્રા છત્રા, અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા, આવળી
આવળી આવળી, મહાઆવળી મહાઆવળી મહાઆવળી,
સહદેવા સહદેવા મહદેવા, વિશ્વદેવા મખમલી ખપાટ
વિશ્વદેવા, શુક્લા સફેદ ઓ દૂધ, ક્ષીરશુક્લા ક્ષીરવિદારી

ક્ષીરવિદારી, ચલા- બલા ચલા, અતિચલા કાસડી કંચી,
વિદારી લેાચેાગું વિદારીકન્દ, ક્ષીરવિદારી ક્ષીરવિદારી
ક્ષીરવિદારી, ક્ષુદ્રસહા બંગલી અડદ વન ઉવરી, મહા-
સહા મહાસહા મહાસહા, ઋષ્યગન્ધા વરધારેા ઘાવપતા,
અશ્વગન્ધા આસન અસનગન્ધ, વૃક્ષીરઃ ધોળી સાટેડી
ચેતપુનર્નવા, પુનર્નવા સાટેડી ગદદપુરના, વૃહતી બેલી
ભોરિંગણી વનખાટા, કણ્ટકારિકા-બેલી ભોરિંગણી મટ-
કટયા, ઝરુબૂકઃ એરંગે રેંઢી, મોરટઃ મોરવેલ મોરવેલ,
શ્વદંષ્ટ્રા ગેાખરુ ગોચર, સંઘર્ષા વાંદે વન્દાક, શતાવરી
શતાવરી શતાવર, શતપુષ્પા સુવા સોવા, મધૂકપુષ્પી
મધૂકપુષ્પી મધૂકપુષ્પી, યષ્ટીમધુ બેલીમધુ યષ્ટીમધુ,
મધૂલિકા મધૂલિકા મધૂલિકા, મૃદ્વીકા દ્રાક્ષ મુનક્ષા,
સર્જૂરમ્ બળૂર સર્જૂર, પરુષકમ્ કાશસં ફાલસા,
માત્મગુણા કોવચ કેવોંચ, પુષ્કરવીજમ્ કમગકાકડી
કમલગદ્દા, કશેરકમ્ કસેલાં કસેલ, રાજકશેરકમ્ રાજ-
કશેરુક રાજકશેરક. રાજાદનમ્ રામલુ ચિરની, કતકમ્
નિર્મળી નિર્મલી, કાશ્મર્યમ્ શીવલુ ગંભારી, શીતપાકી
શીતપાકી શીતપાકી, ઓદનપાકી ઓદનપાકી ઓદન-
પાકી, તાલ-તાલ તાલમજા, સર્જૂરમસ્તકમ્ બળૂરનુ
મસ્તક સર્જૂરમસ્તક, શ્ચુઃ શેરંગે રેંઢ, શ્ચુવાલિકા
એખરે તાલમજાના, વર્મઃ દર્ભ દામ, કુશઃ નાનેા દર્ભ
છોટા કુશ, કાશઃ કાસડેા કાશ, શાલિઃ શાલિ શાલિ,
ગુન્દ્રા-ગુન્દ્રા ગુન્દ્રા, ઇત્કટકઃ ઇત્કટક ઇત્કટક, શરમૂલમ્
શરમૂલ શરમૂલ, રાજક્ષવકઃ રાજક્ષવક રાજક્ષવક,
ઋષ્યપ્રોક્તા ઋષ્યપ્રોક્તા ઋષ્યપ્રોક્તા, દ્વારદા સાગ સાગોન,
મારદ્વાજી ઉલટકંબલ ઇલટકંબલ, ઘનત્રપુષ્પી નાગદંતી
દકૂમ, ઘમીરુપત્રી એકલકંટે ઘમીરુપત્રી, હંસપાદી
હંસપાદી હંસપાદી, કાકનાસિકા શીંગરેાટી અવરવેલ,
કુલિન્નાક્ષી સફેદ દૂધ સફેત દૂધ, ક્ષીરવહ્ની ક્ષીરવેલ
ક્ષીરવેલ, કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની, કપોતવહ્ની
એલચી ફાયાચી, સોમવહ્ની સોમવહ્ની સોમવહ્ની,
ગોપવહ્ની સારિયા કપૂરી, મધુવહ્ની ચ દિતિ અને મધુવહ્ની
ઔર મધુવહ્ની;

૧૩૯. પૃષ્ઠિપર્ણી-પીલુપર્ણી (૫.)

„ શાલપર્ણી-શતપર્ણી (૫.)

„ અસનપર્ણી-શણપર્ણી (ચ. દ. ૫.)

„ મહાઆવળી-મહાઆવળી અઠમુગા (ક. ઇ. ૬.)

„ અશ્વગન્ધા-પવત્સા (ક.)

„ ઉવરુકઃ - પરુષકઃ (ચ. ઇ.)

„ કુલિન્નાક્ષી-કુલિન્ના (ક.)

139-(1). They are—Jivaka, risha-
bhaka, cork-swallow wort, veera,
featherfoil, kakoli, ksheerakakoli,
wild green gram, wild black

gram, tick-trefoil, painted leaved uraria, mussel shell creeper, guduch, meda, mahameda, galls, indian water-chestnut, guduch, wild dill, wild fennel, sravani, east indian globe thistle, wild cumiu, common millet, shukla, kshirasukla, heart-leaved sida, evening mallow, white yam, milky yam, small wild black-gram, large wild black-gram, elephant creeper, winter cherry, white and red flowered hog's weed, indian nightshade, yellow berried 'nightshade, red flowered castor plant, trilobed virgin's bower, small caltrops, epiphytic orchid 'vanda), climbing asparagus, dill, mahwa, liquorice, madhulika, grapes, date, sweet falsah, cowage, seeds of orris-root, rushnut, bulrush, indian ape flower, clearing nut, fruits of white teak, seetapaki, crested purple nail-dye, tops of palmyra palm and date, sugar cane, long leaved barleria, sacrificial grass. elephant grass, prickly sesbane, peureed grass (roots), asthma weed, wild black gram, teak, devil's cotton, oblong leaved croton, wild asparagus, maiden's hair fern, small stinking swallow wort, white scutch grass or blepharis, ring coronet swallow wort, cardamom, somavalli, indian sarsaparilla and guduch.

एषामेवंविधानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंस्थानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समावाप्य पयसाऽर्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्द्व्यां सततमवघट्टयन्,

तनुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्मसि गतरसेष्वीषधेषु, पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं पयः सुक्षो-
ष्णं घृततैलवसामञ्जलवणफाणितोपहितं वस्ति
वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात्; शीतं तु
मधुसर्पिर्भ्यामुपसंयुज्य पित्तविकारिणे विधिवद्-
द्यात्। इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

एषाम् अ। इन, एवंविधानाम् अने औवी अतनां
और इस प्रकारके. अन्येषाम् च औ। अं दूसरे, मधुर-
वर्ग- मधुर वर्गमें, परिसंस्थातानाम्
गल्लुवेल् गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्योंमें
औषधद्रव्योंमें, छेद्यानि कट्पाया मोअना छेदन योग्योंके,
खण्डशः छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे
टुकड़े करके, मेद्यानि च अने औ। अवा मोअने और
मेदन योग्योंका, अणुशः आरीक बारीक, मेदयित्वा
औ। डी मेदन करके, पानीयेन औ। यथी जलसे, प्रक्षाल्य
तेओने धोने अनको धो कर, सुप्रक्षालितायाम्
सारी पेठे धोयेल् अच्छी तरह प्रक्षालित की हुई,
स्थाव्याम् हाउलीमें हांठीमें, समावाप्य ना। भीने
डाल कर, अर्धोदकेन अर्धा पाण्डूनाणा अर्ध जलसे युक्त,
पयसा दूधथी दूधसे, अभ्यासिच्य सींथी सींच करके,
द्व्यां कट्छीथी कट्छीमें, सततम् निरन्तर निरन्तर,
अवघट्टयन् हवाये अतां हिलाते हुए, साधयेत् पका-
वनां पकावे, अम्मसि न्यारे पाण्डूनी जव जलका,
उपयुक्तभूयिष्ठे धल्लोअरे आग अणी अथ बहुतसा भाग
जल जाय, औषधेषु औषधियोंमें औषधियोंका, गतर-
सेषु रस नीकणी आवे रस निकल आवे, पयसि अने
दूध और दूध, अनुपदग्धे न अगे त्यारे न जले तब,
स्थालीम् हाउलीने हांठीको, उपहृत्य उतारी धर्मने
उतार करके, सुपरिपूतम् सारी रीते गाणी धीधेधुं
अच्छी प्रकार छाने हुए, घृत- धी घी, तैल- तैल् तैल,
वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्ज मज्जा, लवण- लवण
लवण, फाणित- अने हा। सुतथी और फाणितसे, उप-
हितम् युक्त करी युक्त कर, विधिज्ञः विधि अल्लुनार
वैद्य विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात-
विकारवाणाने वातविकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक

१३९. स्थालीमुपहृत्य-स्थालीमाहृत्य (व.)

., सुपरिपूतम्-परिपूतं पूतम् (व. व.)

વિધિપૂર્વક, સુક્ષોષ્ણમ્ સહેવાય ઔલી ગરમ સુદાસી ગરમ, તત્ તે ઝમ, પચઃ દૂધની દૂધકી, વસ્તિમ્ ઔરિત વસ્તિ, દધાત્ દેવી દેવે, શીતમ્ તુ આ દૂધ ન્યારે ઠંડું પડે ત્યારે પ્રસ્તુત દૂધ જબ શીતલ હો તબ, મધુ-સર્પિર્મ્યામ્ તેને મધ અને ઘીથી ઝસકો મધુ ઔર ઘીસે, ઝપસંસ્કૃત્ય યુક્ત કરી યુક્ત કરકે, પિત્તવિકારિણે પિત્ત-વિકારવાળાને પિત્તવિકારવાળો, વિધિવત્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, દધાત્ ઔરિત દેવી વસ્તિ દેવે, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ તરહ, મધુરસ્કન્ધઃ મધુરસ્કન્ધ પૂરે થયો મધુરસ્કન્ધ ગંપર્ણ હુઆ ॥ ૧૩૯ ॥

139. Of these and other similar drugs as are classified as the sweet group of drugs, those that are fit for cutting should be cut into small bits, and those that are fit to be ground should be ground into a fine powder, and placed, after washing with water, in a clean pot and soaked in equal quantities of milk and water and should be boiled, and the decoction kept stirring with a ladle. When it has been reduced to the required quantity and the essence of the drugs has got into the decoction and before the milk has been charred, the pot should be taken down the fire, and the decoction strained. When it is genially warm, ghee, oil, fat, marrow, rock-salt and treacle should be mixed with it in due measure and properly administered as enema, by the expert physician in case of vata-disorders. The cooled decoction, mixed with honey and ghee, should be properly administered in pitta-disorders. Thus has been described the sweet group of drugs.

આસ્થાપનોપયુક્તઃ અમ્લસ્કન્ધઃ—

આમ્રામ્રાતકલકુચકરમદ્વૃક્ષામ્લામ્લવેતસકુ-
વલ્લવદરવાલિમમાતુલુક્કગ્ણીરામલકનન્દીતકશી-
તકતિન્નિષ્ઠીકદન્તશઠેરાવતકકોશામ્રધન્વનાનાં
ફલાનિ. પત્રાણિ ચામ્રાતકાદમન્તકચાક્ષેરીનાં
ચતુર્વિધાનાં ચામ્લિકાનાં દ્વયોશ્ચ કોલયોશ્ચામ-
શુષ્કયોર્દ્વયોશ્ચૈવ શુષ્કામ્લિકયોર્ગ્રામ્યારણ્યયોઃ,
આસવદ્રવ્યાણિ ચ સુરાસૌવીરકતુષોદકમેરેયમેદ-
કમદિરામધુશુકશીધુદધિદધિમળ્હોદિવદ્ધાન્યા-
મ્લાદીનિ ચ,

આમ્ર- આંબે જામ, આમ્રાતક- આંબાડે અંબાણ, લકુચ- નાનુ ફળુસ વજહલ, કરમર્દ- કરમર્દાં કરાંદા, વૃક્ષામ્લ- કેડમ કોકમ, અમ્લવેતમ- અમલવેત અમલવેત, કુવલ- મોટાં બેર વનવેર, વદર- બેર બેર, વાલિમ- દાડમ વાલમ, માતુલુક્ક- બીજેરું વિજોરા, ગ્ણીર- ગંડીર ગ્ણીર. આમલક- આમળાં આવલા, નન્દીતક નંદીતૃક્ષ વેલિયા પીપલ, શીતક- શીતક શીતક, તિન્નિષ્ઠીક- આમલી ફેમલી, દન્તશઠ- મોટાં લીંબુ જંબીરી નિંબુ, ઘેરાવતક- નારંગી નારંગી, કોશામ્ર- કેસુબ કોમમ, ધન્વનાનામ્ અને ધામણનાં ઔર ધામનકે, ફલાનિ ફળો ફલ, આમ્રાતક- આંબાડે અંબાણ, અદમન્તક- અશ્મન્તક અરમન્તક, ચાક્ષેરીનામ આટી આંગેરી ત્રીન પતીઆ, ચતુર્વિધાનામ્ ચાર પ્રકારની ચારો પ્રકારકી, અમ્લિકાનામ્ ચ આંબલીના ફેમલિયોંકે, જામ- કાચાં કચે, શુષ્કયોઃ અને સુકાં જૌર સુકે, દ્વયોઃ ચ બે પ્રકારનાં દોનો પ્રકારકે, કોલયોઃ ચ બેરનાં વેરકે, ગ્રામ્ય- અને ગ્રામ્ય ઔર ગ્રામ્ય, આર-ણ્યયોઃ અને અંગલી ઔર જંગલી, દ્વયોઃ ચ એવ એ બે પ્રકારની ઇન દોનો પ્રકારકી, શુષ્ક- સુકી સુકી, અમ્લિકયોઃ આમલીનાં ફેમલીકે, પત્રાણિ ચ પાન પત્તે, સુરા- તથા સુરા એવં સુરા, સૌવીરક- સૌવીરક સૌવીરક, તુષોદક- તુષોદક તુષોદક, મેરેય- મેરેય મેરેય, મેદક- મેદક મેદક, મદિરા- મદિરા મદિરા, મધુ- મધુ મધુ, શુષ્ક- શુકત શુષ્ક, શીધુ- શીધુ શીધુ, વધિ- ઘી વધિ, ૧૪૦. ગ્ણીર-ગ્ણીર (ત. ટ.)

,, દ્વયોશ્ચકોલયોશ્ચામશુષ્કયોઃ-દ્વયોશ્ચ કાલંકયોર્દ્વયોરામ-શુષ્કયોઃ (ટ.)

इतिमण्ड- इलीने। भंड इतिमण्ड, उद्विष्ट उद्विष्ट, धान्याम्ल- धान्याम्ल धान्याम्ल, जादीनि च वजेरे आदि, आसव-द्रव्याणि च आसवद्रव्यो आसवद्रव्य;

140-(1). Fruits of mango, indian hog plum, lakoocha, bengal currant, citrou, common sorrel, jujube, small jujube, pomegranate, pomello, gaudira, emblic myrobalan, oval-leaved fig, sectaka, tamarind, lemon, orange, ceylon oak, indian linden, leaves of indian hog plum, heart-leaved fig, yellow wood sorrel, acid of the four kinds of acid plants, both kinds of jujube-green and dried, both kinds of dried sour bulbs-wild kind and the kind growing in villages, the articles used for making medicated wines, the wines called sura, sanveera, tushodaka, maireya, medaka or madira, honey vinegar, seedhu wine, curds, whey, diluted butter-milk, sour conjee and such other things

एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा द्रवैः स्थाव्यामभ्यासिष्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तैलवसामज्जलवणफणितोपहितं सुखोष्णं बस्ति वातविकारिणे विधिको विधिवद्द्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

एषाम् आ इनके, एवंविधानाम् अने ऐवी अतना और इस प्रकारके, अन्येषाम् च अणिम् दूसरे, अम्लवर्ग-अम्लवर्गभां अम्लवर्गमें, परिसंख्यातानाम् गलु।वै।। गिने हुए, औषध-द्रव्याणाम् औषधद्रव्योभां औषध-द्रव्योमें, छेद्यानि छेदना योअना छेदन योग्योके, खण्डशः छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े करके,

१४०. द्रवैः स्थाव्यामभ्यासिष्य-द्रवैः स्तिराणवसिष्य (ख.प. त.)

-द्रवैः स्थितान्वसिष्य (द.)

मेद्यानि च अने भांडवा योअने और मेदन योग्योका, अणुशः आरीड बागीक, मेदयित्वा अंश मेदन करके, स्थाव्याम् हांडलीभां स्थालीमें, द्रवैः द्रवथी द्रवसे, अभ्यासिष्य सीथी सींचकर, साधयित्वा सिद्ध करी सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य अने गाणीने और अन कर, यथावत् तेने सारी रीते उमको ठीक प्रकारसे, तैल-तैल तैल, वसा वसा वसा, मज्ज-मज्ज मज्जा, लवण-लवण लवण, फणितं अने हाशितथी और फणितसे, उपहितम् युक्त करी युक्त कर, विधिः विधि अलुनार वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात विकार-वातविकारे वात विकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक विधि-पूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाय ऐवी गरम सुहाती गरम, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात् आपवी देने, इति आ पम श्रे इम तरह, अम्लस्कन्धः अम्लस्कंध पूरा थथै अम्लस्कंध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४० ॥

140. Of these and such other articles classified as sour group of drugs, those of them that can be cut, should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and pouring the liquids on them and cooking them in a pot and straining and duly mixing them with oil, fat marrow, rock-salt and treacle, the expert physician should properly administer them when genially warm, in cases of vata-disorders. Thus has been described the sour group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः लवणस्कन्धः—

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यान्पकूप्यबालु-कैलमौलकसामुद्रोमकौम्लिदौषरपाटेयकपांशुजा-न्येवंप्रकाराणि चाभ्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,

संख्य- सैन्धव सैन्धव, सौवर्चल- सौवर्चल सौवर्चल,

१४१. औषरपाटेयक-उपकोटेयक (त.)

काक- डाँड लवण काला नमक, बिड- भिड लवण बिड नमक, पाक्य- पाक्य लवण, जानूप- आनूप जानूप, कूप्य- कूप्य, बालुकैल- बालुकैल, मौलक- मौलक, सामुद्र- सामुद्र, रोमक- रोमक, औजिव- औजिव, औषर- औषर, पाट्यक- पाट्यक, पांशुजालि अने पांशुज और पांशुज, एवंकाराणि आ प्रकारनी लवण। इसी प्रकारके लवण, अन्यानि च अने भी ६० थे। और अन्य द्रव्यों, लवणवर्ग- लवणवर्ग, लवणवर्गमें, परिसंख्यातानि गणनावेला छे गिने गये हैं;

141-(1). Rocksalt, sanchal salt, kalbag rock salt, bidsalt, prepared salt, marsh or swamp salt, well salt, sand salt, prepared black salt, sea salt, sambar lake salt, efflorescence salt, saline soil salt, poitou salt, earth salt, and such other things are classified as the salt group.

एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं बस्ति वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

एतानि आ लवणोंने इन लवणोंको, अम्लोपहितानि वा भाटा ६० थे। अम्ल द्रव्योंसे, उष्णोदक- अथवा गरम पाणीथी अथवा गरम पानीसे, उपहितानि वा मिश्रित करीने मिश्रित करके, स्नेहवन्ति तेओभा तेल वगेरे स्नेह नाभी इनमें तेल आदि स्नेह डाल कर, विधिज्ञः विधि जानेवाला वैद्य विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वातविकारवाणाने वातविकारवाँको, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सुखेवाय ओवी गरम सुहाती गरम, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात् आपवी देवे, इति आ प्रभाषे इस तरह, लवणस्कन्धः लवणस्कंध पूरा थे। लवणस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४१ ॥

141. The expert should properly administer them in genially warm condition as enema, in vata disorders, mixed with unctuous substances and

with either acid articles or with genially warm water. Thus has been described the salt group of articles.

आस्थापनोपयुक्तः कटुकस्कन्धः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रक- शृङ्गवेरमरिचाजमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुते - जोधत्येलाकुष्ठभल्लातकास्थिहिकुनिर्यासकिलिममूलकसर्षपलशुनकरअशिशुक्रमधुशिशुकरपुष्पभू- स्तृणसुमुखसुरसकुठेरकार्जकगण्डीरकालमालक - पर्णासक्षवकफणिज्जकक्षारमूत्रपित्तानीति;

पिप्पली- पीपर पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना गठेडा पीपरामूल, हस्तिपिप्पली गजपीपर गंजपीपल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक- चित्रे चीता, शृङ्गवेर- शृङ्ग सोंठ, मरिच- मरी मरिच, अजमोद- अजमोद अजवायन, आर्द्रक- आर्द्र आर्द्रक, विडङ्ग- वावडिंग वायविडंग, कुस्तुम्बुरु- डाथभीर गुमा, पीलु- पीलु पीलु, तेजोवती- तेजोवती तेजोवती, एला- ऐलथी इलायची, कुष्ठ- कुष्ठ कूठ, भल्लातकास्थि- भिल्लामे भिलावेकी गुठली, हिकु- हिकु हींग, निर्यास- गुंद गोंद, किलिम- देवदार देवदार, मूलक- मूला मूली, सर्षप- सरसप सरसों, लशुन- लसलु लहसुन, करञ्ज- करंज करंज, शिशुक्र- सगवाना पीलु सुहाजना, मधुशिशुक्र- भीडा सरगवाना पीलु मीठा सुहाजना, क्षरपुष्प- भोडी अजमोद अजमोद, भूस्तृण- रोदिप धास रसा घास, सुमुख- सुमुख सुमुख, सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, कार्जक- रान तुलसी दवना, गण्डीर- गंड़ीर गण्डीर, कालमालक- डाँडभाँड कालमालक, पर्णास- पण्णास पर्णास, क्षवक- नाड- छीकणी नाकछिकनी, फणिज्जक- भगवे मरवा, क्षार- क्षार क्षार, मूत्र- मूत्र मूत्र, पित्तानि इति अने पित और पित;

142-(1). Long pepper, piper roots, elephant pepper, fragrant piper, white flowered lead-wort, ginger, black pepper,

१४२. हिक्कुनिर्यास-हिकु (क. व.)

„ क्षरपुष्प-क्षरपुष्पा (व.)

„ गण्डीर-गण्डीर (व. त.)

celery, ginger, embelia, coriander, tooth brush tree, indian tooth-ache tree, cardamom, costus, stones of marking nut, asafetida, deodar, radish, rapeseed, garlic, indian beech, drum-stick tree, sweet drum stick, celery, ginger grass, nut-meg, holy basil, shrubby basil, arjaka, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze wort, sweet marjoran, alkali, cow's urine and cow's bile.

एषामेवंविधानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयि-
त्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखो-
ष्णं बस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् ।
इति कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

एषाम् आ इन, एवंविधानाम् अने ओवी अतना
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च ओवी इनरे, कटुकवर्ग-
कटुकवर्गम् । कटुकवर्गमे, परिसंख्यातानाम् गण्यवेक्षां
गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्येषाम् औषध-
द्रव्योमे, छेद्यानि कृत्वा योज्यता छेदन योग्योके, खण्डशः
छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े
करके, मेद्यानि च अने भांडवा योज्यने और मेदन
योग्योका, अणुशः भारीक बारीक, मेदयित्वा भांडी
मेदन करके, गोमूत्रेण गोमूत्र गोमूत्रके, सह साथे साथ,
साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य अने
गणनीने और छानकर, यथावत् तेने सारी रीते उसको
ठीक प्रकारसे, मधु- मधु मधु, तैल- तैल तैल, लवण-
अने क्षवक्षुधी और लवणसे, उपहितम् युक्त करी युक्त
कर, विधिज्ञः विधि अज्ञानर वैद्य विधिको जाननेवाला
वैद्य, श्लेष्मविकारिणे कृद्विद्वान्वाणाने कफरोगीको,
विधिवद् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाय
ओवी गरम सुहाती गरम, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात्
देवी देवे, इति आ भ्रमाद्ये इस तरह, कटुकस्कन्धः
कटुकस्कन्ध-पूरे अथो कटुकस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४२ ॥

142. Of these and such other

articles as are classified as the 'pungent group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and mixed with cow's urine; then they should be strained and duly mixed with honey, oil, and rocksalt. The expert should properly administer this as enema in case of kapha-disorders. Thus has been described the pungent group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः तित्कस्कन्धः —

चन्दननलवृक्षतमालनकमालनिम्बतुम्बुरुकुट-
जहरिद्रादहारिद्रामुस्तमूवाकिराततित्कककटुकरो-
हिणीत्रायमाणकारवेष्टिकाकीरकरवीरकेबुककठि-
ल्लुकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताकुक्कुटकाकमा-
चीकाकोदुम्बरिकासुषव्यतिविषापटोलकुलकपाटा-
गुडूचीवेत्राप्रवेतसविकङ्कतबकुलसोमवल्कसप्तपण-
सुमनार्कविलगुजवचातगरागुरुवालकोशीराणीति,

चन्दन- चंदन चन्दन, नलवृ- नलवृक्षी जटामाही,
कृतमाल- गरभाणी अमलतास, नक्तमाल- करंज,
निम्ब- लीमडी नीम, तुम्बुरु- तेजवृक्ष तेजबल, कुटज-
धन्वंतरी इन्द्रजौ, हरिद्रा- हल्दी, दारुहरिद्रा- दारु
हल्दी दारुहल्दी, मुस्त- मुस्त मुस्ता, मूवा- मोरवेष्ट
मोरवेष्ट, किराततित्क- किरातता तिरायता, कटुकरोहिणी-
कुटु कुटकी, त्रायमाण- त्रायमाण त्रायमाण, कारवेष्टिका-
कारवेष्टी करेला, कीर- करीर, करवीर- करेष्टु कनेर,
केबुक- केबुक केबुक, कठिलक- कठिलक कठिलक, कुच-
अरुण्टी अरुसा, मण्डूकपर्णी- मण्डूकपर्णी मण्डूकपर्णी,
कर्कोटक- कर्कोटक कर्कोटक, वार्ताकु- वार्ताकु वार्ताकु,
नाना कर्कोटक कर्कोटक कर्कोटक, काकमाची- पीपुडी मकोय,

१४३. कटुकरोहिणी-कटुकरोहिणी (ब.)

,, बचा-बरा (ब.)

,, बाळक-हीवेर (प.)

,, बाळकोशीराणीति-बाळकोशीराणाम् (ब.)

કાકોદુમ્બરિકા ઢેઠાં બેઠાં કઠગૂલર, સુષવી- સુષવી
સુષવી, અતિવિષા-અતિવિષા અતીસ, પટોલ- કડવું પરવળ
પરવલ, કુલક- કારેલી કરેલા, પાઠા- કાળી પાઠા પાઠા,
ગુહુલી- ગળેા ગિલોય, વેત્ર- વાળુંજ વેત્ર, અમ્બેતસ-
વેતસનેા અમ્બેતસ વેતસકા અમ્બેતસ, વિકટક- વિકટકો
કંટારે, વકુલ- બેલસરી મૌલસરી, સોમવલ્ક- શ્વેત ખેર
સંફેદ શેર, સપ્તપર્ણ- સાતપર્ણ સગવન, સુમના- ચમેલી
ચમેલી, અર્ક- આકડેા આક, અવલુગ- બાવળી બાજી,
વચા- વળ વચ, તગર- તગર તગર, અગુર- અગર અગર,
વાલક- વાળેા સુગન્ધવાલા, ડશીરાણિ હુતિ અને વીર-
ણુનેા વાળેા બૌર અસ;

143-(1). Sandal, nardus, purging
cassia, indian beech, neem, indian
toothache tree, kurchi, turmeric,
indian berberry, nut-grass, trilobed
virgin bower, chiretta, kurroa, zalil,
karella fruit, caper, oleander, kebuka,
hog's weed, vasaka, indian penny-
wort, sponge gourd, karkasa, black
night shade, redwood fig tree, sushavi,
indian atees, wild snake-gourd,
karella fruit, patha, guduchi, country
willow, cane, thorny staff tree, bakul,
gum arabic tree, dita bark tree,
nutmeg, mudar, babchi, sweet flag,
indian valerian, eagle-wood, fragrant
sticky mallow and cuscus grass.

एषामेवंविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्या-
सिच्य साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणां-
पहितं सुखोष्णं बद्धिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो
विधिवद्द्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य
पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात् । इति
तिक्तस्कन्धः ॥ १४३ ॥

૧૪૩. ઉપસંસ્કૃત્ય-ઉપસંસ્કૃત્ય (વ. ક. ક. ત.)

एषाम् आ इन, एवंविधानाम् અને એવી બતાનાં
और इस प्रकारके, अन्येषाम् બીજાં દૂમરે, तिक्तवर्ग-
तिक्तवर्गभां तिक्तवर्गमें, परिसंख्यातानाम् ગણાયેલાં
गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्योंभां औषध-
द्रव्योंमें, छेद्यानि કાપના યોગ્યના છેદન યોગ્યોકે, खण्डशः
छेदयित्वा નાના નાના ટુકડા કરી છોટે છોટે ટુકડે કરકે,
मेद्यानि च અને ખાંડવા યોગ્યને ઔર મેદન યોગ્યોકા,
अणुशः બારીક બારીક, भेदयित्वा ખાંડી મેદન કરકે,
पानीयेन જળથી જલસે, प्रक्षाल्य ધોઈ ધો કર, अन्य-
सिच्य પાણીથી સીંચી પાનીસે સીચ કર, साधयित्वा
સિદ્ધ કરી સિદ્ધ કરકે, उपसंस्कृत्य અને गाणीने और
छानकर, यथावत् તેને સારી રીતે ડસકો ઠીક પ્રકારસે,
मधु-મધ મધુ, तैल-તેલ તૈલ, लवण-અને લવણથી
और लवणसे, उपहितम् યુક્ત કરી યુક્ત કર, विधिज्ञः
વિધિ બાણુનાર વૈદ્યે વિધિકો જાનનેવાલા વૈદ્ય, श्लेष्म-
विकारिणे કફ (વકારવાળાને કફ વિકારવાળાંકો, विधिवत्
વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, सुखोष्णम् સહેવાય એવી ગરમ
सुहाती गरम, बद्धिं અસ્તિ વસ્તિ, दद्यात् દેવી દેવે, शीतम्
तु આ ઔષધદ્રવ્ય જ્યારે ટુંડું પડે ત્યારે પ્રમુત ઔષધ-
द्रव्य जब शीतल हो तब, मधु-सर्पिर्भ्याम् તેને મધ તથા
धीथी उसको मधु और घृतसे, उपसंस्कृत्य યુક્ત કરી
युक्त करके, विधिज्ञः विधि बाणुनार वैद्य विधिको जानने-
वाला वैद्य, पित्तविकारिणे पित्तविकारवाणाने पित्त-
विकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, दद्यात्
देवी देवे, इति आ प्रमाणे इस तरह, तिक्तस्कन्धः
तिक्तस्कन्ध पूरे थयो तिक्तस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४३ ॥

143. Of these and such other drugs
classified as the bitter group of drugs,
those that are fit to be cut should
be cut into small bits and those
that are fit to be ground should
be ground into fine powder and
washed and mixed with water and
boiled. It must then be strained and
duly mixed with honey, oil and rock-
salt, and should be properly admini-
stered by the expert in a geujally warm

अवधिना अष्टीं सुधीं यहां तक, विमानानाम् स्थानम् विमानस्थानं विमानस्थान, समर्थितम् उल्लुं उं कहा है।)

of the Measure of the Science of Healing" is completed.

8. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled " The Specific Determination

(Here ends the section on Specific Determination of Measure' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka.)

॥ प्रथमः खंडः समाप्तः ॥

PRINTED BY
Ganvantray Acharya
At Ayurveda Madranalaya, JAMNAGAR

